

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

ION MOTZOI-CHICIDEANU

OBICEIURI FUNERARE ÎN EPOCA BRONZULUI LA DUNĂREA MIJLOCIE ȘI INFERIOARĂ

Volumul I

CUPRINS

1. INTRODUCERE	11
2. CADRUL GEOGRAFIC	13
3. ISTORICUL CERCETĂRIILOR ȘI CRITICA IZVOARELOR	22
4. CADRUL CRONOLOGIC	48
5. NOȚIUNEA „DESCOPERIRE FUNERARĂ”	57
6. CATALOGUL DESCOPERIRILOR FUNERARE	68
7. CELE DIN URMĂ ÎNMORMÂNTĂRI NEOLITICE SAU CELE DINTÂI ÎNMORMÂNTĂRI ALE EPOCII BRONZULUI	177
7.1 Problemele cimitirului de la Decea Mureșului	177
7.2 Descoperirile funerare ale „blocului Baden-Coțofeni”	180
7.3 Înmormântările tripoljene târzii, descoperirile funerare „cernavodene” și cele contemporane lor dintre Prut și Carpații Orientali	190
7.4 Înmormântările Culturii Amforelor Sferice	213
7.5 Complexe funerare la pragul dintre neolitic și epoca bronzului din Muntenia, Banat și Transilvania	220
8. DESCOPERIRILE FUNERARE DIN PRIMA PARTE A EPOCII BRONZULUI	224
8.1 Complexul „înmormântărilor tumulare cu ocră roșu”	224
8.2 Înmormântările culturii Zimnicea	285
8.3 Înmormântările culturii Glina	288
8.4 Înmormântările culturii Schneckenberg	292
8.5 Înmormântările în ciste din piatră ale „grupului Dâmbovița–Muscel”	300
8.6 Înmormântările tumulare din Carpații Apuseni	305
8.7 Alte înmormântări ale bronzului timpuriu din Transilvania	315
8.8 Alte înmormântări ale bronzului timpuriu din zona extracarpatică	324
9. DESCOPERIRILE FUNERARE ALE PERIOADEI MIJLOCII A EPOCII BRONZULUI	330
9.1 Înmormântările culturii Periam–Pecica	330
9.2 Înmormântările culturii Monteoru	369
9.3 Înmormântările culturii Costișa	432
9.4 Înmormântările culturii Tei	441
9.5 Descoperirile funerare ale grupei Verbicioara	445
9.6 Înmormântările culturii Otomani	451
9.7 Înmormântările culturii Žuto Brdo–Gârla Mare	496
9.8 Înmormântările culturii Wietenberg	526
9.9 Înmormântările grupei Mnogovalikovaja	547
10. DESCOPERIRILE FUNERARE ALE PERIOADEI TÂRZII A EPOCII BRONZULUI	561
10.1 Înmormântările culturii Coslogeni	561
10.2 Înmormântările culturii Noua	564

10.3 Înmormântările culturii Sabatinovka	599
10.4 Înmormântările culturii Zimnicea–Plovdiv	607
10.5 Înmormântările culturii Belegiș	612
10.6 Înmormântările grupului Bistreț–Ișalnița	632
10.7 Observații asupra înmormântărilor culturii Suciul de Sus	642
10.8 Alte complexe funerare ale bronzului mijlociu și târziu de la Tisa Inferioară și problemele lor	656
1. ÎN LOC DE CONCLUZII	672
2. ABSTRACT	683
3. LITERATURA	827

SUMMARY

1. INTRODUCTION	11
2. GEOGRAPHICAL FRAME	13
3. HISTORY OF RESEARCH AND THE CRITIQUE OF SOURCES	22
4. CHRONOLOGICAL FRAME	48
5. THE NOTION "FUNERARY DISCOVERY"	57
6. THE CATALOGUE OF FUNERARY DISCOVERIES	68
7. THE LAST NEOLITHIC BURIALS OR THE FIRST BRONZE AGE BURIALS	177
7.1 The problems of Decea Mureșului cemetery	177
7.2 "Baden-Coțofeni block" burials	180
7.3 Late Tripolian burials, "Cernavodă" funerary discoveries and those contemporaneous between Prut and Oriental Carpathians	190
7.4 Globular Amphorae Culture burials	213
7.5 Funerary discoveries between Neolithic and Bronze Age from Walachia, Banat and Transylvania	220
8. EARLY BRONZE AGE FUNERARY DISCOVERIES	224
8.1 The " <i>red ochre tumular graves</i> " complex	224
8.2 Zimnicea Culture burials	285
8.3 Glina Culture burials	288
8.4 Schneckenberg Culture burials	292
8.5 Dâmbovița-Muscel group cist-graves	300
8.6 Barrow burials in Western Carpathians	305
8.7 Other Early Bronze Age burials in Transylvania	315
8.8 Other Early Bronze Age burials from extra Carpathian zone	324
9. MIDDLE BRONZE AGE FUNERARY DISCOVERIES	330
9.1 Periam-Pecica Culture burials	330
9.2 Monteoru Culture burials	369
9.3 Costișa Culture burials	432
9.4 Tei Culture burials	441
9.5 Verbicioara Culture burials	445
9.6 Otomani Culture burials	451
9.7 Žuto Brdo -Gârla Mare Culture burials	496
9.8 Wietenberg Culture burials	526
9.9 Mnogovalikovaja Group burials	547
10. LATE BRONZE AGE FUNERARY DISCOVERIES	561
10.1 Coslogeni Culture burials	561

10.2 Noua Culture burials	564
10.3 Sabatinovka Culture burials	599
10.4 Zimnicea-Plovdiv Culture burials	607
10.5 Belegiš Culture burials	612
10.6 Bistreţ-Işalniţa Group burials	632
10.7 Some observations concerning Suciu de Sus Culture burials	642
10.8 Other Middle and Late Bronze Age burials on Lower Tisza and their problems	656
11. INSTEAD OF CONCLUSIONS	672
12. ABSTRACT	683
13. LITERATURE	827

Motto:

„...Putui alcătui corpul întreg: a fost o femeie, o femeie înaltă și jună. Amândouă cercanele gurii intacte; dinții foarte potriviți; nici o măsea stricată; câțiva dinți căzuți i-am pus la loc. Ce dialect s-a rostit prin aceste frumoase cercane? O știu numai aceia cari au ascultat suspinele inimei ei și cari au auzit jalea de la moartea ei. Vă pot spune numai atât, că a fost o femeie, o femeie înaltă, o femeie jună, cu dinți admirabili, dar al cărei nume n-a voit să-l spună posterității gelosul soț, care a încuiat și a ferecat în piatră, fer și plumb obiectul amorului său...”

Cezar Bolliac, apud A.I. Odobescu, **Memorii și notițe**, în *Analele Societății Academice Române*, 10.2, 1878, 242.

1. INTRODUCERE

De-a lungul vremii, epoca bronzului de la Dunărea Mijlocie și Inferioară a constituit unul dintre obiectivele predilecte ale cercetării arheologice din statele riverane astfel că prin nenumăratele săpături efectuate a fost constituită o documentare remarcabil de bogată. Avem astăzi la dispoziție stațiuni de dimensiuni apreciabile, unele dintre ele bine cercetate, cu importante observații de ordin stratigrafic, cu un material arheologic ce a pus și continuă să pună la grea încercare pasionații epocii. Informațiilor privind habitatul li s-a adăugat un număr impresionant de descoperiri mortuare, între care un loc cu totul special îl ocupă mai multe cimitire întinse, cu numeroase înmormântări. De-a lungul aceleiași vremi, rezultatele săpăturilor au constituit baza de la care au pornit studii având ca scop, alături de ordonarea datelor, încercarea de interpretare. Dar discursul a fost, aproape de fiecare dată, bazat aproape numai pe datele obținute din așezări, fie că era vorba, cel mai adesea, de studii tipologice, fie că materialele arheologice, o dată ordonate tipologic, erau apoi discutate stratigrafic și chorologic. Studiul fenomenului mortuar a fost oarecum vitregit în contextul de ansamblu al interpretărilor, din varii cauze. Dintre acestea, lăsând la o parte pe cele strict obiective, ținând de stadiul documentării, se remarcă lipsa unei viziuni coerente asupra obiceiurilor funerare, ceea ce a dus aproape obligatoriu la o multitudine de interpretări, multe cu totul discutabile. Pe măsura sporirii informațiilor privind înmormântările unei grupe sau ale alteia, devenea tot mai evidentă nevoia unui studiu de ansamblu al fenomenului mortuar al epocii bronzului care, depășind faza strict descriptivă, să pășească, pe baza examinării a variabilității acestuia, la o explicare de structură.

Lucrarea de față nu își propune să umple un astfel de gol, sarcină practic imposibilă, având în vedere creșterea continuă a documentării arheologice, demersul studiului fiind mai degrabă acela de a redeschide, din perspectiva structurii obiceiurilor funerare, discuția asupra definirii unor fenomene arheologice, asupra caracterului lor. Din acest punct de vedere întreprinderea de față este accentuat îndatorată, pe de-o parte, stadiului cercetărilor de teren, iar pe de altă parte, modului de publicare al descoperirilor funerare. Bazată mai puțin pe materiale inedite și mai mult pe descoperiri deja publicate, lucrarea își însușește astfel lipsurile datorate fie lacunelor cercetării de teren, fie modului mai puțin mulțumitor al publicării unora dintre obiectivele arheologice de caracter funerar.

Alegerea spațiului de lucru este, în bună măsură, legată de extensia teritorială a fenomenelor arheologice din epoca bronzului, cunoscute pe teritoriul României. Dar cum unele dintre acestea depășesc actualele granițe politice, extinderea în consecință și a ariei de cercetare se impunea de la sine. Lărgirea spațiului de lucru, pentru a include cât mai mult și mai unitar fenomenele arheologice discutate, nu putea fi însă făcută în chip cu totul mulțumitor, astfel că, pentru zonele periferice ale spațiului de lucru limitele au fost stabilite oarecum arbitrar, căutându-se o cumpănă între limitele naturale și cele arheologice într-o arie situată, în mare, între Marea Neagră, masivul muntos Stara Planina, Dunăre, Tisa și Nistru.

Pentru spațiul avut în vedere nu există un sistem cronologic unitar. Raportările la sistemele, mai vechi sau mai noi, utilizate pentru Europa Centrală sau pentru aria egeeană nu sunt întotdeauna satisfăcătoare deși este evidentă în cercetarea arheologică tendința către un sistem comun pentru bronzul de la Dunărea Mijlocie și Inferioară racordat organic la cel egeean. Intervalul de timp de peste două milenii se impune cu necesitate, așa numita perioadă de tranziție prezentând caracteristici ce impun tot mai mult astăzi încorporarea ei la o epocă a bronzului începând de la sfârșitul eneoliticului, cu un ritm de evoluție apropiat cu cel al zonei egeene.

Propunându-și o deschidere de discuție din perspectiva obiceiurilor funerare, lucrarea de față are însă ca structură de rezistență o adunare de material, studiul acestuia fiind de fapt o încercare de ordonare, de clasificare, după criteriile proprii descoperirilor funerare, ce ni se pare cu totul necesară într-un spațiu și într-o vreme în care grupele culturale tind în ultimul timp să devină aproape tot atât de multe cât cioburile... Sunt luate în discuție ceva mai mult de 1000 de descoperiri funerare, începând aproximativ cu a doua jumătate a mileniului IV a.Chr. și până către anul 1000 a.Chr. Numărul descoperirilor este mare doar în aparență, căci

multe dintre acestea fie sunt morminte descoperite izolat, fie este vorba de grupuri de morminte sau de imitire cu puține înmormântări, iar uneori, caracterul publicațiilor fiind cu totul submediocru, descoperirile respective abia dacă pot fi luate în seamă pentru o analiză atentă.

În fond, am căutat în tot timpul redactării lucrării să mă țin aproape de cuvintele lui Ion Nestor: ***Preistoria fiind o știință istorică ale cărei documente de bază sunt datele și materialele arheologice, prima emă a cercetării preistorice a unei regiuni sau țări nu poate fi, dacă cercetătorul vrea să fie atent a nu începe cu sfârșitul, decât adunarea și clasificarea cât mai strânsă a însuși materialului documentar cu care el, sau alții după el, va avea de operat în reconstituirea de istorie politică sau culturală***¹.

Catalogul descoperirilor funerare în linii mari a fost încheiat în toamna 1998. Ulterior am mai adăugat descoperiri recente, ultimele completări fiind făcute cu ceva vreme înainte de redactarea finală a lucrării. O problemă care s-a ivit în cursul întocmirii catalogului a fost aceea a prezentării descoperirilor. Era cu totul imposibilă nu numai o redactare integrală, în sensul repetării cataloagelor de morminte pentru fiecare cimitir, sau grup de morminte, dar chiar și o prezentare generală. Problema era cu atât mai complicată, încât în acest caz, ce doar la prima vedere poate părea ideal, ar fi rezultat o inegalitate flagrantă, dat fiind că numeroase descoperiri sunt fortuite, fiind menționate uneori doar numele localităților. Am ales soluția de compromis a unor prezentări succinte, cu doar elementele principale, cu atât mai mult cu cât majoritatea descoperirilor sunt deja cunoscute din literatura de specialitate.

Structura lucrării a fost determinată în cea mai mare parte de problemele apărute din noianul de date ca din unele neclarități ale stadiului cercetării epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară.

Metodologia lucrării a fost și ea determinată de aceiași factori, masa de documente permițând, dar și impunând, o abordare statistică, ceea ce a împins implicit analiza către o perspectivă sociologică. Întocmirea ilustrației, ținând cont de aceleași considerente ca și în cazul redactării catalogului, s-a făcut selectiv, fiind date acele complexe funerare (morminte) al căror caracter relevant este evident, iar în cazurile cimitirelor au fost ilustrate planurile mai cu seamă ale acelor necropole al căror studiu planimetric s-a dovedit a fi expresiv. În special în ceea ce privește planurile cimitirelor, ilustrația fost prelucrată digital, fiind eliminate în acest fel unele detalii mai puțin importante pentru studiul de față. Cartările sunt făcute separat pe grupe ceramice/culturi, numărul mare al descoperirilor făcând cu totul nepractică o hartă generală.

Le sunt recunoscător lui Alexandru Vulpe, Attila László, și regretaților Valeriu Leahu și Mihai Irimia pentru observațiile lor binevenite, chiar dacă nu totdeauna m-am aliniat la ele.

Nu am cuvinte să le mulțumesc colegilor și bunilor mei prieteni Vlad Zirra și Adrian Ioniță cărora le datoriez forma finală a textului, la fel și doamnei Liliana Zaharia, care au trudit din greu la corectură.

¹ I. Nestor, Sargetia, 1, 1937, p. 1.

2. CADRUL GEOGRAFIC

Spațiul de lucru cuprinde în general teritoriul României, dar, cum unele fenomene arheologice avute în vedere ocupă arii ce se întind și dincolo de actuala configurație geo-politică, este necesară extinderea cadrului geografic. Această extindere nu poate fi făcută însă în chip absolut, pentru a cuprinde în totalitate ariile manifestărilor arheologice situate la periferia spațiului de lucru, astfel că am ales ca limite elementele geomorfologice majore care, din acest punct de vedere și în decursul timpului, au circumstanțiat adesea comunitățile umane. Către vest limita este constituită de cursul Tisei, de la confluența acesteia cu Dunărea și până la izvoare, fiind inclusă astfel în spațiul de lucru partea estică a Ungariei de astăzi. De aici, dintr-un nod orohidrografic din care izvorăsc Tisa, Nistrul, Prutul și Siretul, limita către nord, nord-est și apoi est, este constituită din cumpăna de ape care separă spre răsărit bazinul Prutului de cel al Nistrului. Această limită coboară apoi către litoralul Mării Negre, în stepa Bugeacului, în zona limanurilor Alibei, Șagany, Sasák, astfel intrând în discuție părți din Ucraina și actuala Republică a Moldovei. Începând din zona limanurilor, limita naturală este constituită de litoralul mării până la vărsarea râului Kamčija, de unde, pe cursul acestuia, pornește limita de sud, care urmează creasta munților Stara Planina, urcând apoi către nord pe crestele munților Deli Jovan și Homoljske Planina pentru a atinge cursul Dunării la confluența acesteia cu Morava, iar de aici, din nou pe linia Dunării până la confluența cu Tisa, adăugându-se ca atare spațiului de lucru partea septentrională a Bulgariei și cea de răsărit a Serbiei de azi. În linii mari este vorba de o regiune a Europei Centrale cuprinsă, aproximativ, între 20°–29° longitudine estică și 43°–48° latitudine nordică (Pl. 1).

Privit într-un cadru mai larg, spațiul de lucru face parte, în mare, din bazinul hidrografic al Mării Negre, și, totodată, ca segment aparte al bazinului Dunării. De altfel cursul Dunării constituie un soi de coloană vertebrală a spațiului de lucru, fapt ce-i asigură o anumită unitate și din punct de vedere geomorfologic. Un alt element principal îl constituie sistemul orografic Carpați–Balcani care, prin subunitățile sale ca și prin rețelele hidrografice cărora le dă naștere, permite unele distincții de ordin geografic a căror corespondență cu fenomenele arheologice, înrudite între ele, ale epocii bronzului din această parte a Europei, este adesea deosebit de evidentă. În acest sens diferențierile făcute, în special, din perspectiva bazinelor hidrografice prezintă o serie de avantaje pentru înțelegerea articulației dintre spațiul geografic și evoluția comunităților umane. În primul rând, în acest fel sunt incluse în chip diferențiat marile zone depresionare intra și extracarpatiche, sunt puse apoi în evidență căile de comunicații dintre ele de-a lungul principalelor cursuri de apă, susceptibile să faciliteze contactele la distanță mare și, nu în ultimul rând, devine mai lesnicioasă în acest fel înțelegerea răspândirii grupelor ceramice ca și a raporturilor de reciprocitate dintre ele.

Ca segment al bazinului dunărean, spațiul de lucru face parte din lungul culoar de comunicație dintre Europa Sud-Estică și regiunile centrale și chiar și cele nordice ale continentului, fapt care a influențat de-a lungul timpului evoluția manifestărilor arheologice. În cadrul mai larg al bazinului dunărean, spațiul de lucru ales cuprinde întregul bazin al Dunării de Jos și partea răsăriteană a bazinului Dunării Mijlocii, denumit și bazinul Panonic, legătura principală directă dintre acestea fiind constituită din defileul fluviului din zona Porților de Fier¹. În afara sistemului orografic carpato-balcanic, spațiul de lucru mai cuprinde și alte câteva mari unități geografice. Către vest se găsește Câmpia Tisei, cunoscută și sub denumirea maghiară de Alföld și care cuprinde, parțial, către sud-est și ceea ce este cunoscută, în literatura română, sub denumirea de unitatea banato-crișană². Către nord, în interiorul masivului Carpaților Orientali se află Depresiunea Maramureșului, iar spre sud, în chiar arcul carpatic, se găsește Depresiunea Transilvaniei. Imediat la est de Carpații Orientali se întinde zona deluroasă a Podișului Central Moldovenesc, iar mai spre răsărit de acesta, dincolo de Prut, zona deluroasă a Basarabiei, învecinată spre sud cu stepa Bugeacului. Flancând la sud lanțul carpatic, începând încă

¹ V. Ianovici *et al.*, *Geografia Văii Dunării românești*, București, 1969, p. 7–9.

² L. Badea *et al.*, *Geografia României*, vol. I, București, 1983, p. 596.

lin zona de curbură a acestora, se întinde regiunea colinară a Subcarpaților, denumită și Piemontul Getic. Imediat, de la poalele acestora, se întinde, de-a lungul și la nord de Dunăre, marea zonă depresionară ce constituie Câmpia Română. Imediat la miazăzi de fluviu și terminându-se la picioarele pantelor de nord ale masivului Stara Planina, se găsește zona de podiș așa-numită Prispa Moesică sau Prispa Prebalcanică cu o extensie către nord-est reprezentată de Podișul Dobrogei. De fapt, Dobrogea constituie, într-un anume fel, o unitate distinctă în cadrul spațiului de lucru, legată în principal de litoralul Mării Negre, și a cărei formă dominantă de relief este constituită din masivul Munților Măcin, astăzi puternic erodați, cu o altitudine maximă ce abia atinge 467 m.

Din punct de vedere hidrografic, spațiul de lucru mai poate fi divizat după bazinele principalilor afluenți ai Dunării, cum sunt Tisa, Oltul, Iskerul, Jantra, Ialomița, Siretul și Prutul. De altfel o simplă privire pe harta fizică arată cum aceste bazine ale afluenților Dunării, sau unele subdiviziuni ale lor, corespund în linii destul de precise, uneori, cu provinciile istorice sau, pentru epoca bronzului, cu ariile unor grupuri ceramice bine definite. Astfel zona estică a bazinului Tisei cuprinde cea mai mare parte a regiunii din interiorul arcului carpatic, corespunzând Maramureșului, Crișanei și, parțial, Banatului și Transilvaniei. Afluenții situați pe dreapta Dunării, în cea mai mare parte izvorând din Stara Planina, își au bazinele lor hidrografice de ceva mai mică întindere, dar care, în totalitatea lor, caracterizează câmpia înaltă și dealurile de la sud de fluviu. Dintre acești afluenți, un rol aparte îl au Iskerul și Jantra, primul străpungând chiar lanțul muntos Stara Planina, ambele fiind cursuri de apă ce permit legături lesnicioase cu văile Strumei și Mariței și, prin acestea, mai departe către litoralul de nord al Mării Egee. Bazinul hidrografic al Jiului, cuprinzând o bună parte din zona deluroasă de la sud de extremitatea apuseană a Carpaților Meridionali, corespunde celei mai mari părți a provinciei Oltenia. Partea răsăriteană a acesteia aparține bazinului hidrografic al Oltului, unul dintre cei mai mari afluenți din stânga Dunării de Jos. Bazinul hidrografic al Oltului cuprinde, în segmentul său superior, un culoar ce desparte masivul muntos Căliman-Harghita-Baraolt de lanțul muntos propriu-zis al Carpaților Orientali, apoi depresiunea numită Țara Bârsei, precum și așa-numita Țară a Făgărașului, în fapt partea sud-estică a Transilvaniei, prin aceasta învecinându-se nemijlocit cu bazinul Tisei, ca o a doua legătură directă cu segmentul panonic al bazinului dunărean. Cursul Oltului traversează lanțul Carpaților Meridionali de-a lungul defileului dintre Turnu Roșu și Călimănești, prin care se face trecerea directă către zona Subcarpaților Meridionali și apoi către Câmpia Română, mărginită la sud de linia Dunării. La sud de Carpați, cursul Oltului constituie granița tradițională dintre provinciile Oltenia și Muntenia, cea din urmă cuprinzând bazinele Argeșului și Ialomiței, precum și pe cele ale Buzăului și Râmnicului Sărat, prin care, la extremitatea sa nord-estică, se învecinează direct cu provincia Moldova și cu bazinul Siretului. Cu o vale joasă și relativ îngustă, orientată aproximativ nord-sud, Siretul dispune de un bazin hidrografic constituit pe dreapta din afluenți pornind din Carpații Orientali, în vreme ce pe stânga, mai cu seamă în sectorul de mijloc, culege apele unor râuri izvorâte în zona Podișului Moldovei. Prutul, ultimul afluent principal al Dunării înainte de vărsarea în Marea Neagră, are un bazin hidrografic constituit în zona superioară din afluenți izvorând, în principal, din Carpații Păduroși, onă care, împreună cu bazinul superior al Siretului, corespunde parțial provinciei Bucovina, pentru ca apoi bazinul său să cuprindă o fâșie relativ îngustă, la vest de actuala frontieră dintre România și Republica Moldova, iar între est cea mai mare parte a zonei deluroase a provinciei istorice Basarabia. La sud și sud-est de bazinul Prutului, mărginită direct de cursul Dunării maritime, se găsește așa-numita Stepă a Bugeacului sau Bugeacul, regiune a cărei rețea hidrografică este constituită din cursuri de apă cu debit fluctuant ce debușează în marile anuri fluviatile Cahul, Ialpug, Catalbug și Kitai, toate legate de cursul Dunării dintre gura Prutului și orașul Tulcea, de unde începe Delta Dunării. La sud de acest sector al fluviului se întinde provincia Dobrogea, mărginită de litoral la est și de cursul Dunării la nord și vest, iar la sud de cursul râului Kamčija³. Rețeaua hidrografică dobrogeană este constituită din mici afluenți din dreapta ai Dunării, în general cu debite fluctuante, sau din scurte cursuri de apă izvorâte din zona centrală de podiș, și orientate către mare, unde se varsă în lagune maritime dintre care cea mai importantă este reprezentată de complexul lacustru Razelm, fost golf al Mării Negre, legat, de altfel, direct de Delta Dunării⁴.

În ceea ce privește relieful, forma dominantă a spațiului de lucru ales este dată de lanțul muntos al Carpaților, continuat, la sud de Dunăre de masivul Stara Planina. Lanțul carpatic, cu o lungime de circa 1 000 km pe teritoriul României, prin masivul Carpaților Orientali coboară în continuarea grupeii Carpaților Nord-Vestici, spre sud, din zona bazinului superior al Tisei, pentru ca apoi, în zona de curbură, să cotească spre apus, continuând cu grupa Carpaților Meridionali care ating Dunărea la defileul Cazane-Derdap-Portile de Fier.

³ Este vorba de întreaga provincie.

⁴ P. Bănărescu et al., *Monografia geografică a Republicii Populare Române I. Geografia fizică*, București, 1960, p. 75-80.

Forma de arc pe care o au Carpații Orientali și cei Meridionali, cuprinzând Depresiunea Transilvaniei, este închisă spre vest de grupa Carpaților Occidentali, împreună formând așa-numita unitate carpato-transilvană. Aspectul general al Carpaților este acela al unei asocieri de noduri orohidrografice din care se desfac văi de râuri, creste înalte și depresiuni, acestea din urmă ocupând circa o treime din suprafața masivului muntos. Lățimea maximă a lanțului carpatic atinge 160 km pe aliniamentul Baia Mare–Cacica, în Carpații Orientali și doar 35 km pe aliniamentul Nucșoara–Victoria în Carpații Meridionali. Înălțimea medie este de 950 m pentru Carpații Orientali, 1 200 m pentru Carpații Meridionali și 550 m pentru Carpații Occidentali⁵.

Sistemul orografic carpatin, deși constituind o unitate geomorfologică distinctă, prezintă unele particularități care permit deosebirea câtorva subunități. Continuând către sud-est masivul Tatra din Carpații Nord-Vestici, de care se despart prin importante pasuri Dukla și Verecske, primul segment al Carpaților Orientali este reprezentat prin Carpații Ucrainei, care se întind până la cursul superior al Tisei, la pasul Jablonickij/Merișor. De aici pornesc Carpații Orientali propriu-ziși a căror limită de sud este stabilită, pe considerente hipsografice⁶, pe culoarul Prahova–Râșnov–Șinca. De aici, până la culoarul Cerna–Timiș se întind Carpații Meridionali, iar de la Vest de valea Timișului, spre nord, până la valea Someșului, se află Carpații Occidentali, segmentați prin culoarul Mureșului⁷. O caracteristică importantă, din punctul de vedere al studiului de față, este dată de complexitatea petrografică și fragmentarea tectonică accentuată a arcului carpatic, care au generat numărul mare de depresiuni intramontane ca și străpungerile transversale, de-a lungul unor cursuri de ape, sau trecătorile de culme, care au facilitat atât popularea regiunilor intra și pericarpatice, cât și comunicațiile dintre acestea⁸ (Pl. 2).

Caracterizați prin paralelismul accentuat al culmilor și culoarelor de văi, Carpații Orientali sunt constituiți din trei grupe principale: nordică, centrală și de la curbură. Cele mai mari altitudini se întâlnesc în grupa nordică (Pietrosul Rodnei 2 305 m), înălțimea lor scăzând treptat către sud, pentru ca apoi să crească în zona curburii (Ciucaș 1 956 m). În afara culoarului constituit din văile Bârgăului, Dornei și a Moldovei, Carpații Orientali sunt lesne de traversat prin numeroase pasuri de culme cum sunt Huța (587 m), Gutâi (987 m), Netaș (1 040 m), Șetref (818 m), Prislop (1 416 m), Rotunda (1 254 m), Ilva (893 m), Mestecăniș (1 099 m), Tihuța–Bârgău (1 227 m), Păltiniș (1 250 m), Bicaz (1 175 m), Vlăhița (970 m), Ghimeș (1 006 m), Uz (960 m), Oituz (865 m), Buzău (810 m), Tabla Buții (1 300 m), Bratocea (1 267 m), Predeluț (1 300 m), Predeal (1 033 m), legătura dintre Depresiunea Transilvaniei și Moldova mai fiind posibilă și peste culmile, mai domoale, ale Munților Vrancei din grupa Carpaților de Curbură⁹.

Cu un aspect general de parapet, Carpații Meridionali se prezintă mai unitar, abia la curba de 1 000 m altitudine putând fi deosebite blocurile masive aparte Bucegi, Leaota, Făgăraș, Parâng, Godeanu–Retezat, Muntele Mic. Altitudinea maximă este atinsă în Munții Făgărașului (Moldoveanu 2 543 m), dar sunt destul de numeroase și în alte masive vârfurile care depășesc 2 500 m. Deși cu un grad mai atenuat de fragmentare tectonică, Carpații Meridionali pot fi traversați fie prin importantul defileu al Oltului de la Turnu Roșu–Cozia–Călimănești, fie printr-o serie de trecători de culme cum sunt Giuvala–Bran (1 240 m), Perșani (619 m), Drumul Urdelor/Novaci–Șugag (2 250 m), Merișor (759 m), Vâlcău (1 621 m). Importante sunt și depresiunile Loviștei, legată de cursul Oltului și cea a Petroșanilor ce comunică spre Sud cu depresiunea Târgu Jiu și prin culoarul Jiului de la Lainici¹⁰.

Cu o întindere remarcabilă în suprafață, Carpații Occidentali se prezintă, cu o fragmentare accentuată a reliefului, ca un complex de masive muntoase coborând în trepte deluroase către vest, cele mai importante fiind Munții Banatului, Masivul Poiana Ruscă și Munții Apuseni. Altitudinile maxime nu trec de 2 000 m (Piatra Goznei 1 445 m în Munții Semenicului, Padeș în Poiana Ruscă, Curcubăta Mare 1 836, în Vlădeasa–Munții Apuseni), ramura occidentală a lanțului carpatin fiind cea mai puțin înaltă. Caracteristica generală este dată de existența a numeroase depresiuni cu aspect de golfuri, unele dintre acestea cu altitudini deosebit de joase¹¹. Căile de comunicație principale sunt reprezentate de culoare de-a lungul unor cursuri de apă cum sunt culoarul Bistra–Strei cu trecătoarea așa-numită a Porților de Fier ale Transilvaniei (699 m), valea Mureșului,

⁵ Badea *et al.*, *op. cit.*, p. 597–599.

⁶ Bănărescu *et al.*, *op. cit.*, p. 97, nota 1.

⁷ Badea *et al.*, *op. cit.*, p. 599 și urm., fig. 10.3.

⁸ Bănărescu *et al.*, *op. cit.*, p. 98–97.

⁹ Badea *et al.*, *op. cit.*, vol. III, București, 1987, p. 77, 104.

¹⁰ Bănărescu *op. cit.*, 1960, p. 97–98.

¹¹ *Ibidem*, 1960, p. 98–99.

culoarul Crișului Repede cu defileul dintre Vadu Crișului și Ciucea, culoarul Someșului împreună cu pasul Meseș (600 m), toate facilitând trecerile spre și dinspre Câmpia Tisei.

Am amintit deja, pentru Dobrogea, masivul orografic Măcin, astăzi cu aspect de peneplenă ca rezultat al unei îndelungate acțiuni a factorilor externi de eroziune. Din masivul principal al Pricopanului se desprind, divergent, mai multe culmi teșite¹², dintre care Măcinul și Niculițelul barează către sud sectorul Dunării maritime. Prin văile Taiței și a Casimcei se face legătura spre est, către litoral, prin intermediul complexului lacustru Razelm–Tașaul, sau spre sud, către Podișul Dobrogei.

Lanțul carpatic se prelungește, în dreapta Dunării, de la Porțile de Fier și până la litoralul Mării Negre cu sistemul orografic Stara Planina, sau Balcani, în fapt limita de sud a spațiului de lucru. Accentuat fragmentat, lanțul muntos Stara Planina începe de la Dunăre cu masivele Homoljske Planina și Deli Jovan, pentru a continua, după valea Timokului, care îl taie pe direcția NE–SV, cu masivul Sredna Gora, traversat de Isker, apoi cu masivele Sărmena Gora, Čatal Balcan și Eminska Planina, cu altitudini crescând pe trepte succesive de la Dunăre până la 2 385 m în Sărmena Gora, de unde apoi scad iarăși treptat până în preajma litoralului, unde se termină cu faleză de aproape 100 m înălțime. Versantul nordic coboară din nou treptat, spre deosebire de cel sudic mai abrupt, fiind fragmentat de cursurile afluenților Dunării în zone depresionare interioare. În ciuda aspectului de barieră, Stara Planina pot fi lesne traversați de-a lungul cursurilor de apă, dintre care mai importante sunt valea Timokului, prin care se poate comunica cu ușurință cu valea Moravei și, mai ales, valea Iskerului, prin al cărei defileu se poate ajunge, către sud, în văile Mariței și a Strumei. Aceștia li se adaugă pasurile de culme cum sunt Petrohan (1 444 m), Arabakonak (988 m), Trojan (1 134 m), importantul pas Šipka (1 334 m), Hajankoj (650 m) și Calukonak (402 m)¹³.

Treapta reliefului de altitudine mijlocie este constituită din zone de podiș sau deal, care flanchează sistemul orografic Carpați–Balcani, ocupând o suprafață remarcabilă în cadrul spațiului de lucru. Principala regiune din această categorie este reprezentată de Depresiunea Transilvaniei, situată în interiorul arcului carpatic și având prin aceasta o poziție aparte. Fragmentarea reliefului pune în evidență o succesiune de zone, dispuse oarecum concentric, de la exterior spre interior, cuprinzând zone depresionare, uneori cu aspect de câmpii intracolinare, culmi deluroase înalte, uneori depășind 800 m alternând cu văi largi, mai ales la nord de Mureș, curs de apă care taie aproximativ la jumătate depresiunea¹⁴. Atât din punct de vedere hipsografic, dar mai ales hidrografic, Transilvania prezintă trei unități distincte: în nord, Podișul Someșului, limitat spre sud, aproximativ, de valea Mureșului, apoi Podișul Târnavelor și, în sfârșit, zona sudică și sud-estică, aparținând bazinului Oltului. Din punct de vedere strict geografic, este lesne de observat cum Depresiunea Transilvaniei, mai ales prin deschiderile către nord-vest prin valea Someșului și către vest prin valea Mureșului, se leagă de marea Depresiune Panonică, de bazinul hidrografic al Tisei, excepție făcând depresiunile din sud-estul provinciei.

O altă unitate geografică, aparținând reliefului de altitudine medie, este ilustrată de Depresiunea Maramureșului, în fapt o depresiune intramontană a Carpaților Orientali. Corespunzând din punct de vedere hidrografic aproximativ cu bazinul superior al Tisei, cuprinzând văile Vișeuului, Izei și Marei, Depresiunea Maramureșului are uneori aspectul unei câmpii intracolinare, deschisă spre nord-vest, pe unde comunică cu ușurință cu zona depresionară, de pe Tisa superioară, cuprinsă între Carpații Ucrainei și masivul Zempléni hegység.

Făcând trecerea, lină, aproape pe neobservate, dintre versanții de apus ai Carpaților Occidentali și Câmpia Tisei se găsesc așa-numitele Piemonturi Vestice, sau Dealurile Banatului și Crișanei. Altitudinea descrește de la nord spre sud și, foarte lin, de la est spre vest. Sunt caracteristice acestei regiuni depresiunile-golfuri alungite, care generează o răsfirare a rețelei hidrografice, prin care contactul cu Alfvöldul este total nestingherit. Se remarcă golful depresionar al Crișului Alb, ca și căile de comunicare cu Transilvania de-a lungul culoarelor Crișului Negru și cel de pe Crișul Repede, pe linia Oradea–Borod–Cluj¹⁵.

Începând imediat de la cursul Dunării, între Drobeta-Turnu Severin și Hinova, se întinde Piemontul Getic cuprinzând zone de podiș și dealuri, despărțite de munți prin depresiuni pericarpice. Către sud are o suită de prelungiri, cu altitudini descrescătoare, ce fac contactul cu largă zonă depresionară a Câmpiei Române, despărțite de cursuri de ape, dintre care cele mai importante sunt Jiul, Oltul și Argeșul. Rețeaua hidrografică,

¹² *Ibidem*, 1960, p. 101–102.

¹³ Chataigneau în J. Sion *et al.*, *Méditerranée – Péninsule méditerranéennes*, Paris, 1934, p. 495–496.

¹⁴ Bănărescu *op. cit.*, 1960, p. 99–100.

¹⁵ Geografia IV 1992, p. 21.

destul de bogată, permite distingerea câtorva subunități, dintre care mai de seamă sunt Podișul Mehedinți, Piemontul Oltețului, Piemonturile Cotmenei și Căndeștilor. Limita de est a Piemontului Getic este constituită din cursul Dâmboviței, de la care, spre răsărit, se întind Subcarpații, zonă colinară, cu relief fragmentat, înconjurând Carpații până dincolo de curbura, ca o fâșie ce reprezintă, după zona alpină, a doua treaptă de relief. Aspectul general este dat de culmi alungite, cu altitudini coborând de la 1 000 m la 200 m, delimitate de Carpați prin depresiuni longitudinale. După dispoziția generală a culmilor, Subcarpații se împart în două grupe principale: Subcarpații Meridionali și Subcarpații Orientali. Este demn de notat că lățimea maximă de 38 km se înregistrează în dreptul alinamentului Mizil–Buzău, prin creasta calcaroasă, cu aspect de munte, a Culmei Istrița. Trecerea către câmpie se face destul de brusc, Istrița putând fi zărită, pe vreme bună, de la depărtare¹⁶.

Delimitat, în mare, de Siret și Prut, Podișul Moldovei constituie o altă unitate aparte a reliefului de altitudine medie. Cu înălțimi ce scad treptat de la nord-vest către sud-est, Podișul Moldovei prezintă trăsături specifice ce permit distincția următoarelor subunități: Podișul Sucevei, Depresiunea Jijiei și Podișul Bârladului, ultimul cu un relief mai înalt. Din punct de vedere hidrografic, cea mai mare parte a Podișului Moldovenesc aparține bazinului Siretului, cu excepția Depresiunii Jijiei, unde majoritatea cursurilor de apă sunt tributare Prutului¹⁷. O altă caracteristică generală mai este dată și de culmile deluroase alungite și interfluviile cu aspect de poduri, toate separate de cursuri de apă curgând mai cu seamă spre sud. Dincolo de Prut, în Basarabia, zona de podiș se continuă cu Dealurile Codru Bâcului, care constituie de fapt cumpăna de ape dintre bazinele Prutului și al Nistrului. Înșirate alungit de la nord spre sud, cu altitudini ce urcă de la 200–250 m, pentru a atinge, în apropierea izvoarelor Cogâlnicului, 392 m, dealurile Bâcului coboară apoi pe la 200–150 m, unde fac contactul cu Stepa Bugeacului. Către vest sunt caracteristice culmile deluroase alungite, separate de râurile ce, curgând spre apus, se varsă în Prut¹⁸.

Situată între Stara Planina și valea Dunării, regiunea deluroasă a Platformei Prebalcanice sau Moesice, constituită pe un soclu de calcare cretacice, se prezintă sub forma unor largi suprafețe cu relief puțin pronunțat, cu altitudinea medie de 200 m, dominând cursul fluviului prin faleze înalte, adesea stâncoase. Cu înălțimi crescând treptat către răsărit, Platforma Moesică este despărțită prin văile, uneori adânci, ale afluenților de pe dreapta Dunării. Către sud, ca treaptă intermediară față de Balcani, se află Dealurile Prebalcanice, cu altitudini crescând de la 300 la 700 m¹⁹.

Podișul Dobrogei, reprezentând ultima mare unitate de relief de altitudine medie din spațiul de lucru, pornește imediat de la sud de masivul Măcin, făcând parte, din punct de vedere structural, din Platforma Moesică. Podișul dobrogean se caracterizează prin forme monotone de relief, alternând cu văi înguste și adânci și falezele abrupte ale litoralului Mării Negre. Rețeaua hidrografică este redusă, fiind constituită din scurte cursuri de apă ce debușează în Dunăre prin limanuri fluviatile, sau cursuri de apă ce se varsă în mare prin intermediul unor lagune, astăzi închise în majoritate, cum sunt Tașaul, Siutghiol, Techirghiol, Limanu sau Durankulak²⁰. Podișul dobrogean se continuă spre sud-vest, pe teritoriul bulgar, prin așa-numita zonă de podiș Deli Orman, cu același aspect sterp²¹.

Ultima treaptă de relief a spațiului în discuție este constituită de marile întinderi de câmpii înalte și joase, cu aspect monoton, fragmentate slab în interfluvii largi. Principalele unități sunt Câmpia Tisei/Alföld și Câmpia Română, cărora li se poate adăuga Lunca Dunării.

Câmpia Tisei, sau pusta, constituie partea de răsărit a Câmpiei Panonice și se caracterizează prin pătrunderi în zonele piemontane, de-a lungul văilor de râuri, ca și prin alternanța câmpiilor joase – Câmpia Someșului, Câmpia Crișului și Câmpia Timișului – cu cele înalte, neinundabile – Câmpia Nyirului, Câmpia Mureșului. În zona nordică există zone mlăștinoase pe valea Ecsedului și a Ierului. Ca prezențe aparte notăm zonele de dune nisipoase din regiunea Carei–Valea lui Mihai, în nord, și dunele Peșcara, din regiunea Deli Blat, în sud. Până la lucrările de hidroameliorații din ultimii 100 de ani, apele care străbăteau pusta aveau un curs sinuos, cu multe meandre, cu adâncimi scăzute, predominând ca atare zonele mlăștinoase și de divagare a apelor²².

¹⁶ Bănărescu, *op. cit.*, 1960, p. 100–101.

¹⁷ *Ibidem*, p. 101.

¹⁸ De Martonne, *Géographie universelle*, tom IV, *Europe centrale*, Paris, 1931, p. 773–776.

¹⁹ Chataigneau, *op. cit.*, 1934, p. 495–496.

²⁰ Bănărescu, *op. cit.*, 1960, p. 102.

²¹ Chataigneau, *op. cit.*, 1934, p. 492.

²² Bănărescu, *op. cit.*, 1960, p. 102, 639; Chataigneau *et al.*, *op. cit.*, 1934, p. 426.

Câmpia Română, un segment al mării zone depresionare dintre Carpați și Balcani, se întinde de la ieșirea Dunării din defileul Porților de Fier și până la cursul inferior al Siretului. Altitudinea descrește treptat de la 200 m la 6 m, incluzând zone de câmpie înaltă, mai cu seamă în apropierea regiunilor piemontane, ca și de câmpie joasă. Se distinge în chip aparte zona de nord-est, mai bine cunoscută sub denumirea de Bărăgan, cu aspect de stepă, lipsită practic de orice fel de denivelare, dacă nu luăm în seamă numeroșii tumuli antropogeni²³.

Zona inundabilă a Dunării, mai bine cunoscută sub denumirea de Lunca Dunării, constituie, prin caracteristicile sale morfologice și hidrografice, dar și prin dinamica deosebită a acestora, o altă unitate geografică importantă a spațiului de lucru. În cadrul spațiului de lucru sunt incluse două sectoare distincte ale Dunării. Primul dintre acestea este cel dintre confluența cu Tisa și ieșirea din defileu la Gura Văii, iar al doilea de la Gura Văii până la vărsare. Atât primul sector, aparținând bazinului panonic, cât și cel de al doilea ținând în întregime de bazinul inferior, prezintă o serie de caracteristici comune, specifice zonei de inundații, de acumulări aluvionare. Cu totul aparte se prezintă sectorul dunărean dintre Baziaș și Gura Văii, sector tipic de defileu, strâns încătușat între abrupturile pietroase ale munților. Limitele, pe stânga și pe dreapta ale Luncii Dunării sunt date de terasele prin care se termină zonele de câmpie, sau prin abrupturile Platformei Moesice. Lățimea luncii este variabilă, cele mai întinse zone fiind cuprinse între Gura Văii și confluența cu Oltul, unde extensia luncii este cea mai mare, atingând aproape 50 km. Cursul propriu-zis al fluviului, cu meandre accentuate, înconjoară nenumărate ostroave, de mai mică sau de mai mare întindere. Sunt specifice acestui sector dunele de nisip eolian, așezate pe terase sau pe grindurile alungite din luncă, acestea din urmă fiind răspândite printre numeroase bălți și japșe aparținând unor mari complexe de limanuri fluviatile, cum sunt bălțile Rast, Bistreț-Nedeia, Potelu, dintre care azi, în urma lucrărilor de hidroameliorații din anii '60, nu au mai rămas, cu o întindere mult redusă, decât lacurile Rast și Bistreț. Sectorul dintre Olt și Argeș dispune de o vale mai îngustă, cu terasele atacate de fluviu. Se remarcă abruptul calcaros al malului drept în zona localității Islaz. Și în acest sector existau lagune fluviatile întinse cum erau Suhaia și Greaca, cea din urmă astăzi complet desecată. Sectorul dunărean dintre Oltenița și Galați se caracterizează în primul rând prin schimbarea direcției de curgere, spre nord, ca rezultat al prezenței platformei dobrogene. În contact cu lărgimea Bărăganului, Dunărea și-a desfăcut cursul în brațe, formând două ostroave mari mai bine cunoscute prin denumirile de Balta Ialomiței dintre Dunăre și brațul Borcea și Balta Brăilei dintre Dunăre și brațul Cremenea. De la Galați și până la vărsare este sectorul Dunării maritime, cotit din nou spre est, flancat la sud de Colinele Niculițelului și Beștepe ale masivului Măcin, iar spre nord de o regiune caracterizată prin mari limanuri fluviatile, formate de cursurile de apă ce curg prin Bugeac spre Dunăre. Începând din dreptul orașului Tulcea, Dunărea se desface în trei brațe principale care cuprind între ele o multitudine de alte brațe, japșe, lacuri, canale, toate constituind Delta Dunării²⁴.

Din punct de vedere pedologic, în funcție de caracteristicile de relief și climă, se întâlnește o anume varietate a solurilor specifică câmpiilor, zonelor de deal și a celor montane. În linii mari, au putut fi deosebite de către specialiști o zonă cu predominate caracteristici pedologice central-europene, în care se includ Transilvania, Câmpia Tisei și zona depresionară carpato-balcanică până la linia Oltului și o a doua zonă, est-europeană, din care fac parte estul Câmpiei Române, Dobrogea, Moldova și Basarabia. Le mai adăugăm ca o componentă sud-mediteraneană regiunea dintre Dunăre și Stara Planina. Pentru zonele montane, mai puțin locuite în preistorie, avem o predominanță a solurilor montane dispuse etajat, în funcție de flora dominantă. În Transilvania tipurile principale de sol sunt cernoziomurile levigate, mai rare, solurile podzolice și cele brune de pădure. Câmpia Tisei și regiunile piemontane vestice sunt caracterizate prin soluri brune de pădure, predominante în părțile deluroase, apoi prin cernoziomuri și cernoziomuri levigate, predominante la câmpie, unde apar, mai rar, și soluri salinizate. În partea de apus a Câmpiei Române și a Piemontului Getic predomină solurile de pădure brune sau roșcate, la deal și cernoziomurile sau cernoziomurile levigate la câmpie. Partea răsăriteană a Câmpiei Române, Bărăganul în special, are ca tip dominant de sol cernoziomul, care se întinde și în sudul Moldovei, Subcarpații de Curbură și vestul Dobrogei, în părțile de nord și nord-est fiind frecvente solurile saline și alcalice. În Moldova Centrală, ca și în Basarabia se întâlnește alternanța solurilor brun și a celui cenușiu de pădure cu cernoziomul, cernoziomul podzolic și cernoziomul levigat, înspre sud, în stepa Bugeacului, existând soluri de tipul cernoziomului și soluri saline²⁵.

²³ Bănărescu, *op. cit.*, 1960, p. 103.

²⁴ Ianovici, *op. cit.*

²⁵ Bănărescu, *op. cit.*, 1960, p. 532-536.

Traversat, aproximativ la mijloc de paralela 45° lat. nordică, spațiul de lucru se situează într-o zonă de climă generală continental-moderată. Acest fapt nu exclude însă existența unei varietăți de nuanțe climatice, datorate în primul rând complexității reliefului. Privită în mare, clima regiunii în discuție este condiționată în primul rând de lanțul muntos Carpați–Stara Planina, care determină în bună măsură, mai ales prin traseul său sinuos, circulația maselor de aer ajunse din alte părți ale continentului. Principalii factori genetici ai climei în această parte a Europei sunt reprezentați de dezvoltarea anticiclonului subtropical al Azorelor, de anticiclonul continental Eurasiatic ca și de activitatea ciclonică din Atlanticul de Nord și cel din Marea Mediterană. În timpul verii circulația atmosferică este caracterizată, pe de-o parte, de fronturile atlantice de aer umed maritim, care determină apariția precipitațiilor pe direcțiile nord–sud și vest–est, iar pe de altă parte, în condițiile existenței regimului anticiclonic în Mediterana răsăriteană, de pătrunderea maselor de aer tropical din Africa de Nord, ce determină, la rândul lor, temperaturi ridicate și secetă. Uneori, în cursul verii, apar dinspre est, mase de aer continental, cald și uscat, ce provoacă perioade mai lungi de secetă, cu precădere în sectorul estic. Aspectul general al vremii în timpul iernii este mai variat, rezultat al unei circulații atmosferice mai intense. Prezența anticiclonului din Mediterana determină pătrunderea maselor de aer polar dinspre Scandinavia sau din estul Europei ce produc scăderi de temperatură pronunțate, ninsori abundente, iar variațiile de presiune dau naștere la vânturi puternice și viscole. După trecerea acestor mase de aer deasupra Mediteranei, în Peninsula Balcanică apare o dorsală anticiclonică căreia i se datorează gerurile intense pe un cer senin. Uneori au loc invazii de scurtă durată a aerului cald sudic, ceea ce poate produce creșteri bruște de temperatură cu dezgheț general. În anotimpurile de tranziție, apar regimurile de precipitații intense datorate pătrunderii maselor de aer de origine atlantică, toamna, sau mediteraneană, primăvara. În funcție de relief, regimul precipitațiilor se prezintă astfel: cele mai mari cantități medii anuale se înregistrează în zonele alpine cu valori ce depășesc 1 200–1 400 mm, în Transilvania valorile se plasează între 600–700 mm, în zonele de câmpie valorile se plasează între 500–600 mm, cele mai scăzute fiind în regiunea de litoral a Mării Negre, în Dobrogea ajungând uneori sub 400 mm anual. Regimul termic cu o medie anuală de 11⁰, se caracterizează prin raritatea variațiilor excesive, putându-se totuși remarca temperaturile mai scăzute specifice depresiunilor transilvănene de pe Oltul superior²⁶.

Sensibile la variațiile de relief și climă, speciile floristice și faunistice sunt dispuse etajat, cu mențiunea că intervențiile umane din ultimele două secole au afectat mult contextul inițial. Lunca Dunării, de pildă, se caracteriza prin vegetația tipică zonelor inundabile, cu stufărișuri, zone cu arbuști, sau păduri de luncă, astăzi dispărute aproape în totalitate. Defrișări masive au înlocuit vechile păduri de foioase din zona dealurilor prebalcanice. Marile întinderi de câmpii lipsite aproape total de arbori din Câmpia Tisei, Câmpia Română, Moldova și Basarabia sunt rezultatul intervenției umane, în vechime aspectul de stepă fiind mai degrabă cel al unei silvostepe caracterizată prin păduri din specii de stejar, acestea extinzându-se și către dealuri unde se amestecau cu pădurile de fag. Etajul superior este marcat de apariția predominantă a coniferelor, care urcă în zona montană, la altitudini de peste 1700 m lăsând locul vegetației specifice golului alpin. Mult împuținată acum, ca urmare a activităților umane, speciile animale din preistorie nu au putut diferi mult față de cele azi cunoscute. Dintre mamifere cervide, suidele și canidele, poate și unele specii de rozătoare, au putut prezenta interes pentru comunitățile umane preistorice. Același lucru se poate spune și pentru speciile de păsări sau pentru fauna acvatică. Astăzi dintre cervide, cel mai bine reprezentat este căpriorul, cerbul fiind mai rar, efectivele de azi fiind completate prin colonizare. Bourul, sau zimbrul, a existat în vechime, dispariția lui fiind o consecință a vremurilor moderne. Porcul mistreț, destul de prezent azi, este atestat și pentru vremuri mai vechi. Acestora li se pot adăuga lupul, vulpea, diferite specii de rozătoare²⁷.

În ceea ce privește resursele subsolului, deosebit de importante sunt, în primul rând, zăcămintele de sare. În zonele subcarpatice depozitele saline se înșiră din Bucovina, în nord și până în Oltenia, zăcămintele apărând deseori la suprafață, fiind astfel ușor de exploatat. De altfel în zona Subcarpaților de Curbură există numeroase cursuri de apă sărată, lucru dovedit, printre altele, și prin hidronimele actuale. Depozite saline se mai cunosc și în zona centrală a Transilvaniei²⁸. Bine atestată în cursul epocii bronzului, metalurgia dispunea de însemnate resurse. Aurul, sub formă de filoane sau lentile de cuarț aurifer, se găsește în Maramureș, în zonele Țibleș–Borșa, Lăpuș, Baia Mare–Cavnic, în Munții Metalici din Carpații Occidentali, în zonele Roșia Montană, Zlatna, Abrud, Baia de Arieș, sau în aluviunile unor râuri, cum sunt cele ce izvorăsc din Apuseni, în

²⁶ *Ibidem*, p. 259 și urm.

²⁷ *Ibidem*, p. 543 și urm.; vezi, pentru speciile vânaute, Comșa 1987c, p. 49.

²⁸ Rădulescu *et al.*, 1966, p. 259.

Mureș, în Dâmbovița, Argeș și Olt, fără a se putea susține cu certitudine că nisipurile aurifere au fost exploatate în epoca bronzului²⁹. Sub forma casiteritului, cositorul se găsește în Maramureș, la Băile Borșa³⁰, iar sub forma cupritului, calcopiritiei sau a piritei se găsește în Maramureș, în masivul muntos Harghita, în Banat, ca și în Dobrogea, în masivul Măcin³¹. Un centru minier, dar și metalurgic, deosebit de important, situat la periferia sud-vestică a spațiului de lucru, îl constituie cel din zona Bor, pe Timoc, unde sunt cunoscute zăcămintele de malachit și azurit, ca și descoperiri atestând extragerea minereurilor și prelucrarea lor³².

Este demn de remarcat faptul că principalele resurse miniere se situează aproximativ în centrul spațiului de lucru, fapt ce a fost de natură să influențeze schimbul la distanță cu zone în care, ca de pildă aria culturii Monteoru, lipsesc minereurile cuprifere, abundând în schimb depozitele saline.

Fără îndoială este dificil de stabilit o denumire unitară, sintetică, spațiului de lucru ales. De-a lungul vremii arheologia preistorică europeană s-a străduit să definească unele spații ale continentului în funcție de realitățile arheologice așa cum erau ele cunoscute în anumite stadii ale cercetării. Dar dacă asemenea străduințe au fost și sunt firești, în măsura în care sunt obiective, absolutizarea lor este însă continuu amputată de evoluția însăși a cercetării, prin sporul documentării și modificarea în consecință a perspectivelor interpretative. Mai gravă este situația în cazurile în care varii motive de ordin ideologic sau politic au intervenit brutal în investigația arheologică, impunând termeni rupți de realitate ce au viciat cercetarea de bună credință. Este, cred, momentul unei priviri critice asupra acestor moduri de „înțelegere”, de abandonare a acestui balast. Nu încerc să „sar” peste unele evidente elemente comune, din punct de vedere arheologic, între diferite spații geografice. Dar existența lor nu trebuie exagerată, ele putând foarte bine face parte din mode generale ale unor epoci, suprapunându-se peste specificul local.

Termenul de „*Bazin carpatic*” nu mi se pare foarte potrivit, căci, în sens strict geografic, pe de-o parte, ar trebui să cuprindă întreaga regiune carpatică, cu zonele interioare ca și cele extracarpatice, excluzând în același timp jumătatea sudică a Bazinului Dunării de Jos, constituită din afluenții fluviului ce pornesc din masivul muntos Stara Planina. Pe de altă parte însă înțelesul, în jargon arheologic, al noțiunii de Bazin carpatic se referă mai mult la Bazinul Panonic și mai puțin la regiunile extracarpatice aparținătoare de Bazinul Dunării Inferioare³³. Nici termenul de „*carpato-balcanic*” nu mi se pare mulțumitor, pentru aceleași considerente limitative, dar și pentru că, prin acesta, se încearcă aducerea la același numitor comun a unor regiuni, diferite din punct de vedere geomorfologic, care nu s-au mișcat totdeauna, din punct de vedere arheologic, în același ritm în decursul timpului.

Publicațiilor arheologice apărute la Chișinău, de pildă, le este caracteristică folosirea termenului de „*spațiu pruto-nistrean*” cu varianta, mai pretențioasă, „*interfluviul pruto-nistrean*”, sau, în limba rusă, „*Dnestrovsko-Prutskoe mezhdureč'e*”. Și în acest caz este vorba de o segmentare artificială, căci bazinul Nistrului, cu propria lui individualitate geografică și împreună cu zona de stepă din imediata vecinătate a gurilor Dunării, este evident mai legat de vastele spații de la răsărit, în vreme ce bazinul Prutului, cu un relief diferit, face parte integrantă din cel dunărean. În același timp, sintagma colegilor de la Chișinău reprezintă și o încercare de a evita folosirea termenului de Basarabia, mai vechi, mai scurt, mai clar, dar...

În literatura arheologică românească, pentru un spațiu aproximativ identic cu cel în discuție, se folosește, cu neobosit entuziasm, termenul de „*spațiu carpato-dunărean*”, prin anii '70 apărând chiar sub forma extinsă, și cu atât mai ridicolă, de „*spațiu carpato-dunăreano-pontic*”, cu varianta paroxistică „*spațiul carpato-istro-pontic*”. O astfel de denumire nu mi se pare potrivită, căci „carpato-dunărean” înseamnă raportarea la Carpați și Dunăre, ceea ce, în înțelesul exact al celor doi termeni geografici, ar însemna includerea întregului sistem orografic carpatin împreună cu întregul curs al fluviului, deci o extindere mai puțin concordantă cu răspândirea fenomenelor arheologice, cu caracterul propriu al fiecăruia, ca și cu raporturile dintre ele. De altfel utilizarea unui termen sintetic pentru un spațiu relativ întins conține în ea o premisă sentimentală, artificială, generalizatoare și obligatorie, devenind deja, prin obstinată repetiție, o concluzie ce împovărează de la bun început, dacă nu chiar face inutilă, cercetarea arheologică, sau, și mai rău, o siluește. Este cazul în special al utilizării tandemului „*carpato-dunăreano-pontic/cristalizare etno-lingvistică*”, formule ce tind să capete chiar

²⁹ *Ibidem*, 1966; Hartmann 1968; Idem 1970; Idem 1972; Idem 1982.

³⁰ *Ibidem*, 1966, p. 94.

³¹ *Ibidem*, p. 83, 118-119, 229.

³² Janković, *op. cit.*

³³ O critică justificată, dar limitată doar pentru termenul de „Bazin carpatic”, inclusiv a conotațiilor sale mai vechi, la A. Vulpe, SCIV 22, 1971, 2, p. 303-304.

un soi de caracter religios... Astfel de termeni sintetici erau de înțeles în primii ani ai sec. XX, când cercetarea arheologică avea la îndemână mai multe texte și mai puține cioburi. Astăzi însă, la începuturile veacului XXI, asemenea poziții neoistoriciste, exprimând fie senectutea concepțiilor, fie micile orgolii balcanice, de care am mai amintit, fie pe amândouă împreună, nu își mai au locul într-o cercetare arheologică modernă, eliberată de nostalgii naționale sau obsesii politice.

Poate și mai nepotrivită este limitarea strictă a cercetărilor în interiorul actualelor granițe politice. Acestea au apărut abia în ultima sută de ani, la stabilirea lor omițându-se, poate din păcate, luarea în considerare a cercetărilor arheologice ce urmau să vină... Cantonarea studiilor preistorice între frontierele de stat actuale constituie de fapt o autoamputare a cercetării ducând la o înțelegere incompletă, la interpretări puțin rezistente. O asemenea tratare este potrivită poate doar lucrărilor de tipul cataloagelor PBF, unde dificultățile de documentare impun o asemenea limitare.

Am preferat de aceea o raportare la Bazinul Dunării Inferioare și la cel al Dunării Mijlocii, subliniind individualitatea unităților geografice din care sunt constituite, în directă relație cu elementul lor de unitate pe care îl constituie cursul fluviului, o abordare care mi s-a părut a fi mai neutră, mai în concordanță cu stadiul cunoștințelor, conștient că mi se va imputa, printre altele, că de fapt din bazinul dunărean mijlociu tratez doar partea răsăriteană. Nu este cătuși de puțin exclus ca spațiului avut în vedere să i se găsească o denumire generală, dar aceasta trebuie să decurgă din analiza de detaliu, din studiul obiectiv, să se ivească la sfârșit, ca mărul copt, nu să condiționeze din capul locului cercetarea, ca un soi de poruncă a lui Procust...

3. ISTORICUL CERCETĂRILOR ȘI CRITICA IZVOARELOR

De peste un secol și jumătate, cercetările arheologice au scos la lumină pentru epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară un număr impresionant de descoperiri funerare¹, unele dintre ele reprezentate prin cimitire întinse, cu numeroase înmormântări. Cercetate mai mult sau mai puțin bine, aceste date constituie o bază destul de solidă pentru studiul fenomenului mortuar în mileniile IV–II a. Chr., dar, în ciuda acestui fapt, în cele mai multe cazuri, descoperirile funerare au fost tratate fie la modul general, în lucrări de sinteză de mai mare sau mai mică întindere, fie au fost prezentate și discutate separat, pentru anume fenomene arheologice. Aceste studii au fost și sunt importante pentru problema în discuție, dar multe dintre ele, firesc, sunt azi depășite de stadiul de documentare, iar pe de altă parte perspectiva, oarecum limitată, a analizei nu le putea permite o viziune de ansamblu. Există însă o serie de contribuții cu încheieri ce pot fi considerate bunuri câștigate pentru preistoria europeană, dintre acestea se cuvin menționate, chiar dacă se preocupă de regiuni ceva mai puțin apropiate, cel puțin lucrările lui Ulrich Fischer², Gyula Acsadi și Janos Nemeskeri³, Alexander Häusler⁴ sau Margarita Primas⁵, care au contribuit la ordonarea și clarificarea criteriilor metodologice și interpretative în cercetarea fenomenului mortuar în preistoria europeană. Dar încheierile la care au ajuns acești autori au venit de-a lungul vremii, urmând altor încercări mai mult sau mai puțin izbutite care au căutat să lămurească descoperirile în continuă creștere pe spații tot mai largi. Or tocmai această masă de descoperiri, de informații a constituit mai totdeauna obiectivul de început al oricărui demers în vederea lămuririi problemelor. În acest sens o primă observație care poate fi făcută este aceea privind repartiția cercetărilor pe arii geografice. Spațiul avut în vedere este constituit din zone relativ bine delimitate geo-morfologic, dar și din punctul de vedere al fenomenelor arheologice, fiind constituit din jumătatea răsăriteană a bazinului mijlociu al Dunării și de întregul bazin inferior al aceluiași fluviu. Principalele sale diviziuni sunt constituite din provinciile teritoriului românesc, cărora li se adaugă partea nordică și nord-estică din Bulgaria, zona de la răsărit de Tisa din Ungaria și, parțial, Vojvodina cu Banatul sârbesc din Serbia, iar apoi, în foarte mică măsură, zone restrânse din Slovacia și Ucraina transcarpatică. Cele mai multe descoperiri cu caracter funerar aparținând epocii bronzului sunt înregistrate în Basarabia, inclusiv Bugeacul (199 = 18.22%). Numeroase sunt și cele din Transilvania (197 = 18.05%) și din Moldova (176 = 16.11%). Le urmează, în ordine descrescătoare, descoperirile din Muntenia (116 = 10.62%), Oltenia (76 = 6.95%), Banat (62 = 5.68%) și Dobrogea⁶ (39 = 3.57%). În zona de la răsărit de Tisa și până la frontiera ungaro-română sunt înregistrate 90 descoperiri (8.24%), din teritoriul sârbesc, inclusiv Banatul și regiunile Bačka, Srem și Vojvodina 72 (6.59%), din regiunea cuprinsă între Stara Planina și cursul Dunării 24 (2.19%), și câte una din Slovacia (0.09%) și Ucraina transcarpatică (0.09%). Dar această situație

¹ Pentru caracterul funerar al unei descoperiri cu resturi osteologice umane depuse intenționat, adică morminte, vezi I. Motzoi-Chicideanu, sub voce *Mormânt*, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. 3 (M-Q), București, 2000, p. 108.

² U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, Vorgeschichtliche Forschungen 15, Berlin, 1956, un deosebit de bun îndreptar metodologic.

³ G. Acsadi, J. Nemeskeri, *History of human life span and mortality*, Budapest, 1970.

⁴ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976; Idem, *Praehistorica* 5, 1989, p. 163–166; Idem, în F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin, 1991, p. 41–54; Idem, în P. Roman, M. Alexianu (ed.), *Relations Thraco-Illyro-Hellénique*, București, 1994, p. 25–52; Idem, *ZfA* 28, 1994, 1, p. 23–61; Idem, *ZfA* 28, 1994, 2, p. 191–246.

⁵ Margarita Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa*. BerRGK 58, 1977, 1, p. 1–159; idem, *Gräberfeldanalyse und Siedlungsforschung*, Arch. Suisses Anthr. 43, 1979 (1981), 2, p. 139–150.

⁶ Pentru Dobrogea am avut în vedere întreaga provincie, de la cursul Dunării și până la malul stâng al râului Kamčea (Bulgaria).

nu este decât aparentă, căci în cadrul spațiului de lucru pot fi deosebite trei zone principale: Zona de vest, Zona de sud și Zona de est. Privind în ansamblu, situația se prezintă astfel: pentru Zona de vest, incluzând parțial Vojvodina și Banatul sârbesc, partea estică a Ungariei, Banatul, Crișana, Transilvania, Slovacia și Ucraina transcarpatică, dispunem de 462 (42.30%) descoperiri, pentru Zona de sud, incluzând regiunea dintre Stara Planina și Dunăre, Oltenia, Muntenia și Dobrogea, avem înregistrate 255 (23.36%) descoperiri, iar pentru Zona estică, incluzând Moldova și Basarabia sunt înregistrate 375 (34.34%) descoperiri mortuare. Dacă avem în vedere că pentru zonele de est și de sud, mare parte din descoperiri sunt cele din tumuli sau aparținând culturilor Noua sau Mnogovalikovaja, dezechilibrul în favoarea zonei vestice apare și mai pronunțat (Pl. 3).

În ceea ce privește caracterul cercetării pentru cele 1119 de descoperiri funerare, situația pe ansamblu se prezintă după cum urmează: 65% din descoperiri provin din săpături arheologice, sistematice, salvări sau sondaje mai mult sau mai puțin restrânse, cu alte cuvinte în urma unor cercetări cât de cât metodice în vreme ce restul de 35% provin din cercetări de suprafață sau sunt descoperiri fortuite pentru care nu se cunosc împrejurările. Situația pledează pentru o soliditate a bazei documentare, căci aproape două treimi din descoperiri provin din cercetări sistematice, în majoritate recente (766 descoperiri au fost făcute în a doua jumătate a sec. XX), în vreme ce descoperirile fortuite sau rezultate din cercetări de suprafață abia depășesc o treime, cele mai multe dintre ele fiind făcute până în prima jumătate a secolului XX.

Din punctul de vedere al contextului arheologic, majoritatea descoperirilor funerare este reprezentată de cimitire (33.70%) sau grupuri de morminte⁷ (34.80%), mormintele izolate fiind ceva mai puține (26.00%). În literatura de specialitate mai sunt menționate și materiale ceramice, cel mai adesea descoperite fortuit și considerate ca aparținând unor inventare funerare distruse (4.67%) și, în sfârșit, foarte puține (0.83%) situații speciale cu oseminte umane sau alte materiale arheologice susceptibile să reprezinte înmormântări (Fig. 1)⁸. Faptul că iarăși aproape două treimi din descoperirile funerare aparțin unor contexte ample, oferă posibilități largite examinării și interpretării lor.

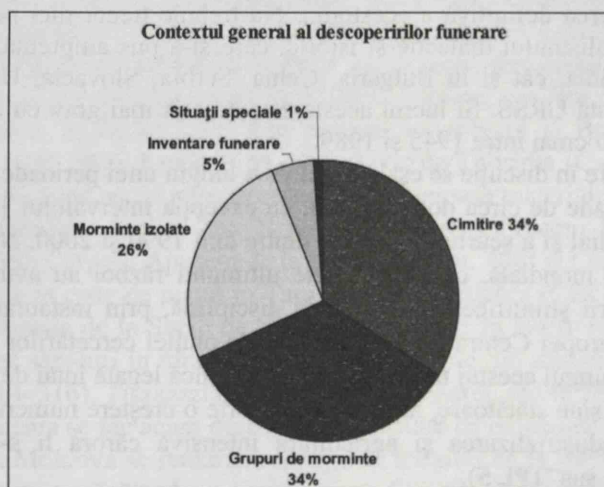

Figura 1

În funcție de perioada cercetării calitatea investigației din teren a evoluat de la entuziaste și harnice scormoneli⁹ la cercetări sistematice, cu o metodologie tot mai bine structurată. Caracterul cercetărilor, chiar și în vremurile mai noi, a afectat calitatea informației. Din acest punct de vedere, este greu de spus, de pildă, când și dacă putem socoti un ansamblu funerar ca fiind cercetat exhaustiv. Sunt frecvente situațiile în care, cercetarea unui cimitir s-a oprit înaintea epuizării obiectivului, nu de puține ori săpăturile fiind limitate de la bun început de factorii naturali sau umani¹⁰. Descoperirile cu caracter fortuit sunt destul de numeroase, ca și

⁷ Am diferențiat astfel: între 2–9 morminte = grup de morminte, de la 10 în sus = cimitir.

⁸ Programul Excel rotunjește automat procente, de aici diferența dintre cifrele din text și cele din grafic.

⁹ Un exemplu de asemenea „cercetări” entuziaste, îl reprezintă săpăturile din 1903 ale lui Gorodtsov în Ucraina, care în patru luni a cercetat 80 de tumuli cu 1212 morminte (cf. A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Berlin, 1974, p. 160).

¹⁰ Cum este cazul, de pildă a numeroase grupuri de tumuli din Basarabia, cercetate în mai multe rânduri, sau, un exemplu și mai bun, cimitirul de la Battonya care a fost cercetat mai întâi între 1964–1965, apoi în 1968 și, în sfârșit, între 1973–1979, când a fost cercetat cimitirul 2.

mormintele singulare ori cele provenite din cercetări de suprafață sau făcute în condiții neprecizate și având ca atare un caracter incert. Distribuția topografică a descoperirilor mortuare, în ansamblu, nu este câtuși de puțin uniformă, existând zone unde cercetarea este lacunară, mai cu seamă în zonele accidentate sau împădurite, lipsa de uniformitate fiind prezentă și în ceea ce privește raportarea la fenomenele arheologice. Pornind de la aceste considerații generale este evident că pentru un studiu de ansamblu al comportamentului funerar este absolut necesară o evaluare cât mai strictă, atât cantitativă cât și calitativă, dar și de-a lungul vremii, a masei de date. Un simplu istoric al cercetării, alcătuit în maniera, să-i spunem, „tradițională”, nu mai poate satisface astăzi. Însiruirii în ordine cronologică, mai mult sau mai puțin monotone, de localități, nume și titluri, trebuie să i se substituie distincția etapelor principale în cursul cărora au evoluat, atât metodele de cercetare în teren cât și cele de „analiză de cabinet”, dar și sistemele interpretative. În directă concordanță cu acestea a evoluat și modul de publicare al descoperirilor funerare, de la simple rapoarte, uneori foarte sumare, la lucrări cu caracter monografic, solid alcătuite. Este limpede că un cimitir cu sute de morminte, cercetat ani îndelungați, dar cunoscut doar din rapoarte ocazionale și cu totul sumare, nu are cum avea importanța pe care ar merita-o¹¹, în raport cu alte descoperiri de mai mici dimensiuni, dar corect introduse în circuitul științific. Foarte adesea, în literatura de specialitate, se trece cu vederea faptul că multe necropole sunt publicate fără planuri generale sau chiar de morminte, fără cataloage corect întocmite și cu ilustrația materialului incompletă. Dar cel mai mult surprinde ușurința cu care sunt avansate diverse modele interpretative, pornindu-se de la o bază documentară adesea lacunară și incertă, căci multe dintre datele cu care s-a lucrat fie sunt morminte descoperite izolat, fie este vorba de grupuri de morminte sau de cimitire cu puține înmormântări, adesea cu inventare sărăcăcioase, iar uneori caracterul cercetării ca și al publicațiilor fiind cu totul submediocre, descoperirile respective abia dacă mai pot fi luate în seamă pentru o analiză atentă. Dar poate cea mai importantă, și în relație firească cu evoluția cercetării, este condiția arheologică a datelor primare. Starea de conservare, cel mai adesea precară, a monumentelor funerare, posibilitățile materiale reduse, lipsa de experiență și, de ce să nu o spun, chiar de profesionalism, sunt tot atâția factori care au limitat posibilitatea înregistrării unor observații importante sau chiar au determinat pierderea definitivă a acestora... Nu trebuie trecut nici peste factorul politic, mai exact nefasta influență a materialismului dialectic și istoric, care și-a pus amprenta, în special asupra modului de interpretare, atât în România, cât și în Bulgaria, Cehia, Serbia, Slovacia, Ungaria, Polonia, ca să nu mai amintesc de statele din fosta URSS. Și lucrul acesta este cu atât mai grav cu cât cele mai multe cercetări au fost făcute, sau publicate, tocmai între 1945 și 1989.

Descoperirile funerare în discuție se eșalonează de-a lungul unei perioade de timp de circa 160 de ani, ce poate fi împărțită în perioade de circa două decenii, cu excepția intervalului 1941–1945, corespunzând celui de-al Doilea Război Mondial și a scurtului interval dintre anii 1990 și 2000. Nu am făcut aceeași distincție și pentru prima conflagrație mondială, căci rezultatele ultimului război au avut mai multe și mai însemnate consecințe asupra cercetării științifice, indiferent de disciplină, prin instaurarea unor regimuri totalitare în jumătatea răsăriteană a Europei Centrale. Un examen al evoluției cercetărilor privind monumentele funerare ale epocii bronzului de-a lungul acestui timp ne arată o dinamică legată întâi de fireasca devenire a arheologiei ca disciplină științifică de sine stătătoare, iar pe de altă parte o creștere numerică determinată de factori extra arheologici cum ar fi industrializarea și agricultura intensivă cărora li s-a adăugat, nu de puține ori, comandamentul social „de sus” (Pl. 5).

¹¹ Citez acum doar următoarele cazuri: – Cimitirele 1 și 2 de la Sărata Monteoru (Cat. 778–779), cercetate în anii 1945–1956, ambele cu peste 100 de morminte, practic inedite, menționate doar în câteva rapoarte: Nestor et al., SCIV 1, 1950, 1, p. 53–56; Comșa, Thraco-Dacica 3, 1982, p. 85–93. O situație cu totul specială o reprezintă „rugul de incinerare” din Poiana Scorușului (Cat. 783b), cercetat în 1952, 1954 și apoi din nou în 1994–1997, descris sumar în două rapoarte: Nestor et al., SCIV 4, 1953, 1–2, p. 69–89; Idem, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 497–514, ca și prin alte mențiuni sumare: E. Zaharia, Studii și cercetări de istorie buzoiană, 1, 1973, p. 17–29. Rezultatele cercetărilor mai noi din anii 1994–1995 sunt menționate sumar și contradictoriu, de către E. Zaharia și autorul acestor rânduri, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995. A XXX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice Brăila 2–5 Mai 1996*, Brăila, 1996. – Cimitirul, aparținând culturii Monteoru, de la Căndești (Cat. 181), cercetat între 1962–1980, cu peste 800 de morminte; practic inedit, obiectivul este cunoscut doar din câteva rapoarte și articole cu totul sumare în ceea ce privește informația arheologică: M. Florescu, Carpica 11, 1979, p. 57–134; eadem, în Actes du IIe Cong. Int. de Thracologie, I, București, 1980, p. 73–88 (versiunea în limba franceză a articolului precedent); M. Florescu, A. C. Florescu, Materiale (Brașov) 15, 1983, p. 112–123. – Cimitirele de la Tiszafüred (Cat. 904–906), cercetate în anii 1960–1961, 1964–1965, cu peste 2000 de morminte, din care au fost publicate, mai întâi, un stoc, alcătuit din 365 morminte dezvelite în punctul Majoroshalom și încă 6 din punctele Kenderföldek și Fertőhalom (Akasztódomb), cam artificial despărțit de contextul general al sitului: T. Kovács, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Régészeti Füzetek Ser. II, 17, 1975, la care s-au mai adăugat câteva alte morminte cu inventare aparte, de la Majoroshalom, atribuite culturii Füzesabony: Idem, PAS 1, 1982, p. 287–304; Idem, în *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1993, p. 96–98; Idem, PAS 11, 1995, p. 173–185, și lista ar putea continua...

Cea mai veche mențiune pentru o descoperire cu caracter funerar este aceea a unui mormânt de înhumare, descoperit întâmplător prin 1837–1838 la Șișcani (Cat. 920), în Vrancea¹². Începând din această vreme numărul complexelor funerare înregistrate, apărute fie accidental, fie datorită cercetărilor propriu-zise, crește treptat odată cu acumularea experienței în chiar cadrul constituirii arheologiei ca disciplină științifică de sine stătătoare. Într-o primă etapă, de aproape două decenii, descoperirile mortuare au fost făcute cunoscute în principal datorită activității unor colecționari, sau prin descoperiri fortuite. Numărul lor nu este mare (3) și ca atare ponderea (0.27%) în masa de date nu prezintă importanță, cu atât mai mult cu cât este vorba de morminte izolate, a căror condiție de descoperire este incertă. În această vreme se poate plasa și începutul, deocamdată modest, al preocupărilor arheologice românești, sub influența evoluției remarcabile din Europa Occidentală¹³.

Etapă următoare, între 1861–1880, este caracterizată, pentru zona care ne interesează, și prin începutul unei stabilități politice propice apariției și dezvoltării instituțiilor de cultură, vreme în care începuturile arheologiei ca disciplină științifică în România datorează mult personalității lui Al. Odobescu. În această vreme accentul cercetărilor se îndreaptă spre alte perioade de timp, epocii bronzului aparținându-i abia nouă descoperiri funerare (0.82%). Dacă cele mai multe dintre acestea sunt încă fortuite, se înregistrează acum și primele săpături, dintre care mai importante sunt cele de la Ogorodnoe în Bugeac¹⁴, continuate ulterior prin anii 1960–1980, și Ocna Sibiului (Cat. 652–653) în Transilvania, dar mai trebuie menționate și sondajele din tumulii de la Rusănești (Cat. 801) în Oltenia și în Bărăgan la Viziru (Cat. 1061), care deschid seria cercetărilor la această categorie de monumente funerare situate în Câmpia Română. La fel de importante sunt și descoperirile pe Mureșul inferior a mormintelor izolate de la Kiszombor (Cat. 512) și Periam (Cat. 711), ce anunțau încă de atunci monumentele funerare ale grupului Periam–Pecica. Mai trebuie subliniat că în această vreme se fac cercetări și în câteva stațiuni preistorice, ceea ce, pe lângă acumularea de experiență în metodologia săpăturilor arheologice, a permis și o nuanțare a interpretării descoperirilor funerare.

Pentru perioada următoare, de la 1881 la 1900, vreme în care arheologia se consolidase ca disciplină științifică, se cunosc 72 de descoperiri cu caracter funerar (6.59%). Lipsesc încă săpăturile sistematice largi, majoritatea fenomenelor arheologice nu erau încă definite și ca atare interpretările sunt oscilante, ulterior puține dintre ele fiind confirmate. Merită menționate cercetările, harnice, dar fără o metodologie de cercetare potrivită, ale lui Bodog Milleker, în Banat, care face primele investigații la Banatska Palanka (Cat. 42), Dubovac (Cat. 328–329), Gaj (Cat. 366), Kovin (Cat. 525), Livezile/Tolvădia (Cat. 547), Vatin (Cat. 1025–1031) și Vrșac (Cat. 1074–1075), fiind astfel puse în circulație numeroase materiale cu ceramică incrustată ce, în bună parte, vor fi ulterior atribuite culturilor Žuto Brdo–Gârla Mare și Cruci–Belegiš. În Transilvania au loc primele săpături la tumulii din Carpații Apuseni de la Izvoarele (Cat. 488) și Livezile (Cat. 545–546), ca și primele descoperiri de morminte în ciste de piatră în Țara Bârsei, la Hălchiu (Cat. 434) și Râșnov (Cat. 786). În nordul provinciei încep săpăturile de la Suci de Sus (Cat. 889), iar în Bucovina cele de la Horodnicu de Jos (Cat. 462). Tot acum au loc săpături în tumulii din zona de câmpie din stânga Tisei de la Czászárszállás (Cat. 269), Devaványa (Cat. 314–316), Tiszaeszlár (Cat. 960), în Ungaria, sau în Serbia la Uljma (Cat. 995) și Vlajkovac (Cat. 1064). În Muntenia se fac acum descoperirile fortuite de morminte în ciste din piatră din zona Cetățeni (Cat. 199–200), iar în Moldova se remarcă sondajul în tumulul de la Belcești (Cat. 73–74). Dincolo de Prut, în Basarabia sunt continuate săpăturile, mai puțin metodice, dar desfășurate pe scară largă, în tumulii preistorici din zona Tiraspol, sub conducerea soților Stempkovski¹⁵.

În anii imediat următori se continuă cercetările începute, dar strădaniile arheologilor sunt brusc curmate de izbucnirea primului război mondial care avea să schimbe configurația politică a Europei Centrale și Răsăritene. Acest fapt explică de ce în perioada 1901–1920 nu putem înregistra decât 48 de descoperiri de monumente funerare ale epocii bronzului, reprezentând un procent de abia 4.39%, puțin semnificativ din punctul de vedere al cantității. Cu toate acestea se cuvin remarcate continuarea săpăturilor în tumulii din zona Debrecen, descoperirile de la Adoni (Cat. 4) și Apahida (Cat. 19–20), sau mai cu seamă săpăturile întreprinse

¹² V. Bobi, StComVrancea, 8–10, 1991, p. 315.

¹³ Pentru începuturile arheologiei românești și raportul față de restul continentului european este foarte util studiul lui A. Avram, în A. Avram, M. Ciucă (ed.), *Alexandru Odobescu. Opere, V, Scrieri arheologice, partea I*, București, 1989, p. 10–26. La fel este și prezentarea, lui M. Babeș, chiar dacă foarte succintă, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi românești, I, A–C*, București, 1994, p. 95–99.

¹⁴ Pentru a nu mai încălca și mai mult aparatul critic renunț la trimiterile pentru localitățile menționate în text, pentru cele mai multe literatura fiind ușor de găsit.

¹⁵ V. A. Dergačev, *Moldavija i sosednije territorij v epohu bronzy*, Chișinău, 1986, p. 5–12.

în cimitirul de la Beba Veche (Cat. 70). În sud-estul Transilvaniei se descoperă și alte morminte în ciste din piatră la Brașov (Cat. 135), Codlea (Cat. 233–234) și Ghimbav (Cat. 389), iar în sudul aceleiași provincii încep săpăturile de la Cașolț (Cat. 173–174), ce vor fi continuate după al Doilea Război Mondial. Tot la Brașov (Cat. 137) a fost descoperit în cartierul Noua micul grup de morminte, care va da apoi numele pentru grupa de la finele epocii bronzului. În Moldova se efectuează acum o săpătură de salvare în tumulul de la Broșteni (Cat. 153–154), iar în Oltenia, pe linia Dunării, prin cercetări de suprafață sau descoperiri fortuite sunt înregistrate câteva alte descoperiri cu caracter funerar. În Dobrogea, chiar în vremea ocupației germane este cercetat un tumul la Constanța–Anadolchioi (Cat. 242) de către C. Schuchardt. Pentru Muntenia trebuiesc menționate, ca de o însemnătate cu totul aparte, primele cercetări sistematice în stațiunea din epoca bronzului de la Sărata Monteoru (Cat. 824–830), făcute de către Hubert Schmidt în colaborare cu W. Dorpfeld, în continuarea celor mai puțin metodice începute în 1895 de către inginerul german E. Honzik. În cursul săpăturilor pe Cetățuia de la Sărata Monteoru au și fost descoperite primele înmormântări¹⁶. De o anume importanță sunt și câteva lucrări apărute în această perioadă, înaintea începerii războiului, dintre care menționez pe cele ale lui B. Milleker¹⁷, M. Vasić¹⁸ și M. Wosinsky¹⁹, care au pus în circulație descoperirile din zona Banatului sau din Serbia.

Reconfigurarea statală după Primul Război Mondial și perioada de stabilitate politică ce i-a urmat au oferit centrelor arheologice din statele Europei Sud-Estice condiții deosebit de favorabile. Acest lucru este vizibil în creșterea numărului de cercetări de teren întreprinse precum și prin apariția unui număr remarcabil de lucrări de specialitate, unele dintre acestea constituind adevărate pietre de temelie cercetărilor ulterioare. În fapt era vorba de rezultatul unor acumulări de experiențe practice și teoretice, de creșterea bazei documentare și formarea unor specialiști, viitori savanți, în centrele academice ale Europei apusene, în special cele germane. Pentru perioada 1921–1940 putem număra 66 de descoperiri funerare aparținând epocii bronzului, ceea ce reprezintă, față de totalul de 1 092, circa 6%. Dacă cifra nu este semnificativ de mare, schimbarea calitativă iese în evidență prin numărul mare al cercetărilor sistematice (28), alături de care se pot adăuga sondajele mai restrânse (14) ceea ce înseamnă că mai bine de jumătate din descoperirile mortuare făcute în această perioadă este rezultatul unor săpături metodice, cu înregistrări corecte. Ca o particularitate aparte notăm raritatea descoperirilor mortuare rezultate în urma cercetărilor de suprafață, fapt ce se poate explica prin numărul mic de specialiști preocupați în cea mai mare parte de săpături în obiective mari și mai puțin de cercetarea sistematică a unor zone întinse. Calitatea sporită a rezultatelor este relevată și prin contextul descoperirilor. Din cele 66 de descoperiri 28 sunt cimitire, a căror cercetare va fi continuată în destule cazuri în perioadele următoare, lor li se adaugă 16 grupuri de morminte, ceea ce corespunde raportului privind caracterul cercetării. Dintre descoperirile funerare mai importante făcute în această perioadă aș începe cu grupul de cimitire din zona confluenței Mureșului cu Tisa. Este vorba de necropolele de la Deszk A (Cat. 310) și F (Cat. 311), Hódmeszövásárhely (Cat. 448), Kiskundorozsma (Cat. 508), Pitváros (Cat. 725), Szöreg (Cat. 905) și Tiszasziget/Öszentiván (Cat. 965), cercetate în paralel cu săpături mai mult sau mai puțin restrânse în așezări, prin care a fost pusă în evidență o importantă manifestare arheologică a epocii bronzului, definită chiar în vremea aceea drept cultura Mureș de către J. Banner sau Periam–Pecica de către alții²⁰. Tot pentru zona de vest se remarcă săpăturile făcute în cimitirele de la Héradkak (Cat. 443–445), Megyaszó (Cat. 585–586) și Rakócsfalva (Cat. 772) aparținând grupei Füzesabony. La Dunărea de Jos, în Oltenia au fost începute tot în această vreme săpăturile, e drept nu excesiv de sistematice, în marele cimitir de la Ostrovu Mare–Bivolării (Cat. 684), apoi cele de la Balta Verde (Cat. 41), tot acum fiind identificate alte două la Dăbuleni–Grindu lupului (Cat. 283) și Orlea (Cat. 668), acestea fiind printre primele descoperiri funerare, care, în relație cu descoperirile similare din dreapta Dunării din Serbia, au stat la baza definirii grupei Žuto Brdo–Gârla Mare. În Transilvania se continuă descoperirea de morminte izolate aparținând grupei Schneckenberg la Codlea (Cat. 235), Hărman (Cat. 439). În zona de pustă a Ungariei, la Debrecen (Cat. 287–300) au fost cercetați mai mulți tumuli cu morminte atribuite ulterior grupei înmormântărilor cu ocru roșu²¹. Prin sondaje restrânse au fost cercetate

¹⁶ H. Schmidt, ZfE 39, 1907, p. 999–1003 și I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 95.

¹⁷ B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás eltti időkből III*, Temesvár, 1906.

¹⁸ M. Vasić, RevArch 40, 1902, p. 172–190, cu prima prezentare a cimitirului de la Klicevac și Idem, Starinar 5, 1910, p. 1–207 și Idem, Starinar 6, 1911 (1914), p. 1–93, cu prezentarea descoperirilor din stațiunea de la Žuto-Brdo.

¹⁹ M. Wosinsky, *Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*, Berlin, 1904.

²⁰ I. Nestor, *Der Stand*, p. 84 și urm., cu termenul Perjamus-Kultur.

²¹ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v. u. Z.*, Budapest, 1968, p. 16–21.

câteva înmormântări sub tumuli în Oltenia la Cioroiu Nou (Cat. 221), Plenița (Cat. 685), Suharu (Cat. 892), în Muntenia prin săpăturile sistematice de la Gurbănești (Cat. 429) și Preasna (Cat. 759) și în Dobrogea printr-o descoperire fortuită la Baia (Cat. 33) și un sondaj la Casimcea (Cat. 172). Foarte însemnate sunt însă cele din dreapta Dunării, în Bulgaria la Carevbrod (Cat. 171), Kalugerica (Cat. 502), Kjulevca (Cat. 513) și Madara (Cat. 556)²². În Moldova au fost făcute, fortuit, primele descoperiri de morminte aparținând grupei Amforelor Sferice la Cut (Cat. 279) și Șcheia-Humărie (Cat. 910). Deosebit de importante pentru această perioadă sunt săpăturile sistematice de la Sărata Monteoru, reluate de I. Andrieșescu împreună cu I. Nestor, fiind descoperite în continuare și alte înmormântări dispuse aparent în trei zone funerare situate în imediata vecinătate a așezării de pe *Cetățuie*, la rândul ei cercetată cu același prilej, care au primit ulterior denumirile Cimitirul 1, 2 și, respectiv, 4²³. Tot pentru această perioadă este menționat un mormânt izolat, atribuit ulterior, cu rezerve, culturii Tei, descoperit la București (Cat. 157) și din al cărui inventar se presupune că ar fi făcut parte o spadă din bronz²⁴. O bună parte din descoperirile perioadei 1921–1940 au fost publicate prin intermediul unor rapoarte de săpături cum sunt cele ale lui A. Bărcăcilă pentru Ostrovu Mare²⁵, J. Banner pentru înmormântările de pe Tisa inferioară²⁶, Ecaterina Dunărenu-Vulpe pentru cimitirul de la Poiana²⁷, D. Popescu pentru tumulul de la Casimcea²⁸. Dar ceea ce a dat caracteristica principală acestei perioade este apariția unor lucrări de reală importanță pentru înțelegerea fenomenelor arheologice ale epocii bronzului. Deși astăzi de mai puțină utilitate pentru studiul mileniilor IV–II a. Chr., lucrarea lui Vasile Pârvan, *Getica*, apărută în 1926 a jucat un rol important în orientarea noii generații de specialiști români. Pornind de la o interpretare istoricistă, astăzi tot mai criticată, dar care la vremea aceea era cu totul firească, lucrarea lui Pârvan a preluat sistemul cronologic al lui Reinecke și a încercat o interpretare a epocii bronzului și a fierului în ceea ce de atunci s-a numit „spațiul carpato-dunărean”. Dacă tonul moderat al lui Pârvan era încă de atunci evident, epigonii lui l-au depășit, multe din interpretările excesive ulterioare susținând că au pornit de la *Getica*. În 1929 apărea lucrarea englezului V. G. Childe, dedicată arheologiei preistorice în bazinul Dunării²⁹. Contribuția principală a lui Childe a constatat în corelarea metodologiei de datare a lui Reinecke cu datele de ordin stratigrafic obținute în urma săpăturilor în așezările multistrat, dintre care locul principal în viziunea lui Childe îl ocupa așezarea de la Tószég.

Dar pentru arheologia preistorică românească principală lucrare rămâne *Der Stand der Vorgeschichtsforschungen in Rumänien* a lui Ion Nestor, apărută în 1933. În afara unei discuții critice deosebit de pertinente asupra sistemelor cronologice ale lui Reinecke, Miske și Childe, Nestor a definit, pe baza unei juste ordonării a documentării existente la aceea dată, și principalele culturi/grupe ceramice ale epocii bronzului din România: Coțofeni, Glina, Otomani, Periam–Pecica, Wietenberg, Tei și Monteoru. Cu aceeași ocazie a discutat, succint pe măsura materialului disponibil, mai multe înmormântări tumulare din Transilvania – Vladhaza, Cărpiniș, Izvoarele, Ocland – și Oltenia – Ploșșor, Plenița și Perișor – cărora le-a adăugat și pe cele de la Anadolchioi și Hamangia, din Dobrogea. Comentând asupra unora din vederile lui Childe privind relația dintre mormintele tumulare din Rusia și cele din pusta ungară, Nestor a atras încă de atunci atenția asupra riscului de a judeca în bloc toate aceste morminte sub tumuli, asupra necesității de a stabili caracteristicile lor proprii înaintea unor aprecieri generale³⁰. Dacă câtorva dintre încheierile lui I. Nestor li se poate reproșa, eventual, că, în confruntare cu documentarea de astăzi mult sporită, nu mai sunt viabile, direcțiile de cercetare, definițiile unor grupe culturale au rămas ca bunuri definitiv câștigate, prin aceasta lucrarea lui Nestor fiind cea care a condiționat hotărâtor arheologia românească pentru întregul sec. XX. Pentru preistoria ardelenescă o serie de date privind descoperiri cu caracter funerar și discuția lor în cadrul general al evoluției arheologice, așa cum era înțeleasă atunci, se găsesc în lucrarea lui H. Schroller³¹. Trebuie subliniat că multe dintre considerațiile lui Schroller își păstrează valabilitatea, chiar dacă unele încheieri ale sale au fost ulterior amendate. Un câștig remarcabil pentru documentarea privind comportamentul funerar al epocii bronzului la Dunărea Mijlocie îl constituie

²² Vezi pentru toate I. Panayotov, *Jamnata kultura v bălgarskite semi*, Razkopki i proučvanija 21, Sofia, 1989.

²³ I. Nestor, în Raport MNA, București, 1944, p. 20–25.

²⁴ V. Leahu, *Cultura Tei*, București f.a. (1966), p. 133, nota 3.

²⁵ A. Bărcăcilă, *Dacia* 1, 1924, p. 280–296.

²⁶ J. Banner, *DolgSzeded* 4, 1928, p. 148–243; idem, *DolgSzeded* 5, 1929, p. 52–81; idem, *DolgSzeded* 12, 1936, p. 251–276; idem, *DolgSzeded* 13, 1937, p. 50–77; idem, *DolgSzeded* 14, 1938, p. 191–200.

²⁷ Ecaterina Dunărenu-Vulpe, *Dacia* 5–6, 1935–1936, p. 151–167.

²⁸ D. Popescu, *Dacia* 7–8, 1937–1940, p. 85–91.

²⁹ V. G. Childe, *The Danube in prehistory*, Oxford, 1929. Foarte interesantă este discuția asupra elementelor marxiste din concepția lui Childe la R. Hachmann, în J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche*, I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde, 55, Bonn, 1991, p. 699–713.

³⁰ Nestor, *op. cit.*, p. 68–69.

³¹ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933. Vezi și recenzia lui I. Nestor din PZ 23, 1933, p. 364–369.

apariția lucrării lui von Tompa³², cu care ocazie au fost puse în circulație, e drept, mai puțin metodic, rezultatele săpăturilor din marile cimitire ale grupei Füzesabony de la Hernadkak și Megyaszó. În continuarea unor preocupări mai vechi, menționând unele descoperiri mortuare ale epocii bronzului din dreapta Oltului³³, în 1939 a apărut cunoscuta lucrare a lui D. Berciu, dedicată preistoriei din Oltenia³⁴. Larg citată până în ziua de astăzi, lucrarea respectivă încerca o ordonare pe baza datelor disponibile la vremea aceea, repetând însă în cea mai mare parte încheierile lui I. Nestor. De o importanță aparte sunt o serie de descoperiri funerare cum sunt cele de la Suharu, sau cimitirele de la Ostrovu Mare, Balta Verde și primele mențiuni pentru complexe funerare la Cârna, care atrăgeau deja atenția asupra înmormântărilor Gârla Mare la Dunărea de Jos.

Perioada celor două decenii de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial se poate caracteriza prin efortul unor cercetători de a redacta lucrări de sinteză privind preistoria unor regiuni mai mult sau mai puțin întinse, ca expresie a unui efort de valorificare a datelor materiale, a unui efort de ordonare, de constituire a unor modele teoretice, dintre care unele vor deveni ulterior, asemenea lucrării lui I. Nestor, studii de referință pentru cercetările viitoare. Pentru spațiul avut în vedere merită citate măcar lucrările lui J. Schranil³⁵, J. Eisner³⁶, P. Patay³⁷ sau K. Willvonseder³⁸. Lor li s-au adăugat și unele rapoarte sau studii cu caracter monografic, deosebit de importante, cum sunt raportul amplu asupra cimitirelor de la Gemeinlebarn al lui J. Szombathy³⁹, lucrarea de mare întindere a lui W. A. Heurtley privind descoperirile din Macedonia⁴⁰, și, desigur, excepționala contribuție a lui G. Karo⁴¹ asupra mormintelor-put miceniene.

Declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial a pus capăt pentru o bună bucată de vreme cercetărilor arheologice din Europa Centrală, ele fiind reluate în condiții cu totul schimbate abia după încetarea ostilităților. Cu toate acestea din 1941 și până în prima jumătate a anului 1944, pe teritoriul de atunci al României activitatea arheologică nu a încetat complet. Descoperiri funerare aparținând epocii bronzului se înregistrează în 17 cazuri, cele mai multe (14) fiind rezultatul cercetărilor sistematice, făcute de specialiștii Muzeului Național de Antichități. Cele mai însemnate sunt cele de la Sărata Monteoru, unde săpăturile au continuat atât în așezare cât și în cimitirul nr. 3. Tot la Sărata Monteoru, prin cercetări de suprafață sunt identificate și cele de la sud de stațiune din preajma punctului *Via lui Nicu Isar*. Tot în Muntenia au fost efectuate în această vreme și săpăturile în movilele funerare de la Ploiești Triaj (Cat. 732–733) ce făceau parte dintr-o grupare mai largă, alte morminte tumulare mai fiind cercetate în Oltenia la Basarabi (Cat. 49), Hunia (Cat. 464) și Rast (Cat. 773), iar în Moldova la Bogonos (Cat. 119). În 1942 au fost începute săpăturile în marele cimitir aparținând grupei Gârla Mare de la Cârna/Dunăreni (Cat. 334), alte înmormântări de acest fel fiind semnalate, tot pe linia Dunării, la Rast (Cat. 774). Alte înmormântări ce pot fi atribuite epocii bronzului, descoperite între 1941 și 1945, sunt cele de la Tărtăria (Cat. 939–940) în Ardeal și Coșereni (Cat. 258) pe Ialomița, ultimele rămase, din păcate, cu totul necunoscute.

Chiar și în condițiile războiului, cercetătorii epocii bronzului au continuat să-și publice lucrările, în această vreme apărând câteva contribuții de reală însemnătate, cum sunt cele ale lui Banner⁴², Prox⁴³ și Popescu⁴⁴. Fără îndoială însă, una dintre cele mai importante lucrări apărute acum este repertoriul pentru Transilvania al lui M. Roska⁴⁵, rămas până azi ca o lucrare de referință, în care au fost înregistrate, alături de alte informații arheologice, nenumărate descoperiri funerare aparținând epocii bronzului, chiar dacă nu totdeauna cu toate elementele necesare. Tot acum a fost publicat și raportul în extenso privind marele cimitir Periam–Pecica de la Szörég⁴⁶, ca și cel de la Kisapostág⁴⁷, ultimul aparținând complexului cu ceramică incrustată de la Dunărea Mijlocie. Cercetările de la Sărata Monteoru, ce au continuat și în această perioadă, au

³² F. v. Tompa, BerRGK 24–25, 1934–1935, p. 27–127.

³³ Idem, ArhOlt 65–66, 1933; idem, Institutul de arheologie olteană. Memorii XXIII, 1934.

³⁴ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.

³⁵ J. Schranil, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin-Leipzig, 1928.

³⁶ J. Eisner, *Slovensku v praveku*, Bratislava, 1933.

³⁷ P. Patay, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*, Budapest, 1938.

³⁸ K. Willvonseder, *Die Bronzezeit in Österreich*, Wien-Leipzig, 1937.

³⁹ J. Szombathy, *Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich*, RGF 3, Berlin, 1929.

⁴⁰ W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1938.

⁴¹ G. Karo, *Schachtgräber von Mykenae*, Berlin, 1930 (1933).

⁴² J. Banner, *Das Tisza-Maros-Körös Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit*, Leipzig, 1942.

⁴³ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, f. a. (1941).

⁴⁴ D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944.

⁴⁵ M. Roska, *Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom I. Praehistorica. Erdély régészeti repertórium. I. Óskor*, Kolozsvár, 1942.

⁴⁶ I. Foltiny, DolgSzeged 17, 1941.

⁴⁷ A. Mozsolics, *A Kisapostagi korabonzkori urnatemető. Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag*, Budapest, 1942.

fost prezentate succint de către I. Nestor⁴⁸, iar statuetele antropomorfe din mormintele de incinerare de la Cârna au fost discutate tot acum pentru prima oară⁴⁹.

Sfârșitul războiului a adus, mai cu seamă pentru spațiul în discuție, o serie întreagă de schimbări între care de o importanță aparte sunt cele datorate noilor configurări de frontiere. Provinciile întregi, sau regiuni întinse aflate înaintea războiului sub autorități legate de tradițiile central-europene au trecut sub administrație sovietică, ceea ce a însemnat o rupere și din punctul de vedere al cercetării științifice, o izolare ce a devenit, cu timpul, tot mai pronunțată. Instaurarea regimurilor comuniste a afectat grav cercetarea științifică în general, iar prin ostilitatea față de Europa Occidentală ale cărei tradiții de cercetare nu au fost afectate de război, libera circulație a informației a fost grav amputată. Totodată a fost impusă o metodologie bazată pe materialismul istoric și dialectic, socotite ca singure modele teoretice valabile pentru interpretare, mai cu seamă în științele sociale. În primele două decenii caracteristica a fost dată de sovietizarea, foarte intensă mai cu seamă în anii de debut ai perioadei 1946–1966. Ca urmare a presiunii ideologice deseori interpretările erau forțate, rezultatele cercetărilor arheologice trebuind să aducă noi și noi argumente în favoarea tezelor marxist-leniniste⁵⁰.

La prima vedere numărul mare de descoperiri poate crea aparența unui climat propice cercetării arheologice. Dar nu trebuie uitat că multe din săpăturile executate în aceea vreme se datorau ritmului așa zisei industrializări socialiste sau agriculturii tot mai intensive care au avut ca rezultate și distrugerea unor obiective arheologice⁵¹. Între 1946–1966 se înregistrează 253 (23.16%) de noi descoperiri funerare ce pot fi atribuite epocii bronzului. Dintre acestea mai mult de jumătate au fost făcute în cadrul unor săpături sistematice (129 = 50.98%), lor adăugându-li-se salvările și sondajele (33 = 13.04%, respectiv 15 = 6.32%). Ceva mai mult de un sfert provin din descoperiri fortuite (60 = 23.71%) și doar cu puțin peste o duzină (16 = 5.12%) sunt rezultatul unor cercetări de suprafață. Nu de puține ori au fost reluate cercetări mai vechi în obiective de primă importanță cum ar fi cele de la Sărata Monteoru sau Cârna, ca să nu dau decât două exemple. În ceea ce privește contextul acestor descoperiri remarc numărul mare de cimitire (98 = 38.73%) sau grupuri de morminte (95 = 37.54%), care împreună depășesc cu mult jumătate din numărul total. Mormintele izolate, apărute fie fortuit, fie în cadrul unor cercetări în alte obiective, sunt în număr destul de mare (54 = 21.34%). Este evident că, în ciuda dificultăților de ordin politic, baza documentară a sporit substanțial în perioada 1946–1966, atât cantitativ cât și calitativ, cu atât mai mult cu cât tot acum erau cercetate intens și stațiuni ale grupelor epocii bronzului, fiind aduse numeroase și importante contribuții la cunoașterea acestora.

Cele 234 de noi descoperiri funerare ale epocii bronzului făcute în perioada 1946–1966 nu sunt situate uniform în spațiu. Se poate lesne observa că punctele în care au fost făcute aceste descoperiri se concentrează în anumite zone, fapt determinat de caracterul cercetărilor adesea în relație cu proiecte industriale sau de îmbunătățiri funciare. Cu toate acestea numărul mare de cercetări a avut ca principal rezultat o cunoaștere mai largă, uneori fiind identificate și grupe culturale necunoscute sau mai puțin documentate până atunci.

În această perioadă au fost cercetate mai multe complexe funerare atribuite, la vremea aceea, grupeii „înmormântărilor cu ocră”. În Basarabia, unde astfel de monumente au fost cercetate cu predilecție, se disting cele de la Borisauca/Borisovca (Cat. 128–130), Bolgrad (Cat. 121–123), Glubokoe (Cat. 398–400), Nerușaj (Cat. 632–635) sau Valea Perjei (Cat. 1020). În Moldova trebuiesc menționate cele de la Corlăteni (Cat. 248), Glăvăneștii Vechi (Cat. 396–397), Holboca (Cat. 453–455), Larga Jijia (Cat. 534), Stoicani (Cat. 880–881), Șuletea (Cat. 926) și, mai cu seamă, Valea Lupului (Cat. 1013, 1015). În Dobrogea pot fi notate cele de la Baia (Cat. 32) fiind vorba aici de o reluare a săpăturilor, Hârșova (Cat. 440) și Piatra Frecăței (Cat. 719), iar în Muntenia movilele de la Gherăseni (Cat. 384) și cea, exemplar cercetată, de la Smeeni (Cat. 867–869). În

⁴⁸ Vezi supra nota 23.

⁴⁹ Vl. Dumitrescu, C.S. Nicolaescu-Plopșor, Oltenia 4, 1944.

⁵⁰ Vezi de pildă Acad. M. Roller, SCIV 1, 1950, p. 155–171; apoi editorialul *Importanța istorică a lucrărilor Tovarășului Stalin pentru studiul societății din stadiul comunității primitive și din stadiul sclavagist*, SCIV 2, 1951, p. 1–18; *Cuvânt înainte din Istoria României*, vol I, București, 1960, p. V, unde se afirmă: „În această privință, Raportul de activitate al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român la Congesul al II-lea al Partidului, prezentat de tovarășul Gh. Gheorghiu-Dej, arată că o sarcină de mare răspundere stă în fața istoricilor noștri, aceea de a elabora, cu forțele unui larg colectiv de cercetători științifici, o Istorie a României care să sintetizeze, de pe pozițiile învățăturii marxist-leniniste, tot ce s-a realizat la noi pe tărâmul științei istorice și să însemne un pas înainte în dezvoltarea acestei științe, îndeosebi în soluționarea unor probleme de bază ale istoriei noastre...”.

⁵¹ Este bine de menționat că, cel puțin pentru România, s-a creat o rețea instituțională în care alături de Institutul de Arheologie din București, transformat în 1956 din vechiul Muzeu Național de Antichități, au mai apărut institutele de la Iași și Cluj, apoi o sumedenie de muzee regionale și raionale, ulterior județene, care, încadrate cu specialiști cu mai multă sau mai puțină pregătire, au contribuit la „avântul” aparent al cercetării. Nu de puține ori campaniile de săpături au fost determinate de uriașe construcții industriale sau de alte asemenea proiecte cum au fost Hidrocentrala de la Bicaz sau cea de la Porțile de Fier și mai puțin de nevoile reale ale cercetării. O situație oarecum similară a existat și în Basarabia, în special pe cursurile Prutului și Nistrului.

Oltenia au fost cercetate asemenea movile la Plenița (Cat. 731) din nou fiind vorba de o reluare a săpăturilor și Verbița (Cat. 1047). Tot în Oltenia, în zona de nord, se înregistrează în această perioadă și săpăturile în tumulii de un caracter oarecum insolit de la Milostea (Cat. 602). În Bulgaria au fost cercetați tumulii de la Kavarna (Cat. 506), Placidol II (Cat. 727) și Tărnava (Cat. 938), iar în Serbia movila de la Vojlovica (Cat. 1072), în apropiere de Belgrad. În Transilvania a fost cercetat printr-o săpătura de salvare un asemenea tumul la Câmpia Turzii (Cat. 189) în anul 1963, săpături reluate ulterior, iar în Ungaria tumulii din zonele localităților Balmasújváros (Cat. 40) și Nagyheges (Cat. 624), în anul 1966 fiind începute săpăturile din câmpul de tumuli de lângă Ketegyháza (Cat. 507). În ceea ce privește aceste cercetări trebuie subliniat că pentru toate atribuirea era făcută după un model fix, acela al „mormintelor cu ocră” singurele diferențieri fiind făcute, în lipsa unor inventare expresive, după tipul de groapă. Ulterior, după definirea grupei ceramice Mnogovalikovaja pentru bronzul mijlociu din Ucraina și Rusia, multe dintre descoperirile funerare din tumulii din Basarabia, dar și din Moldova, au fost atribuite acestei grupe, poate nu totdeauna cu temei... Pe de altă parte, grupa înmormântărilor tumulare cu ocră era socotită ca aparținând în întregime începutului epocii bronzului, toate aceste morminte fiind socotite *grosso modo* ca anterioare culturilor clasice ale epocii bronzului de la Dunărea de Jos. Tot în această perioadă a fost săpată marea necropolă de la Brăilița (Cat. 145–148), cu peste 250 de morminte, ce par a se eșalona de-a lungul vremii de la începuturile epocii bronzului până către perioada mijlocie a epocii. Din păcate, cimitirul de la Brăilița a rămas și până astăzi inedit, multe din probleme începutului epocii bronzului la Dunărea de Jos fiind și astăzi încălcitate datorită necunoașterii exacte a acestei descoperiri.

În 1955 a fost descoperit accidental, la Piatra Neamț (Cat. 720), un mormânt de inhumație triplu, atribuit, pe baza cistei de piatră în care se găseau scheletele, culturii Amforelor Sferice. După doi ani, în 1957 la Dolhești Mari (Cat. 324) este descoperit un grup de alte asemenea morminte, ceea ce a permis deschiderea cercetării asupra acestor monumente, căror li s-au mai adăugat cele de la Băcești (Cat. 58), Bărgăoani (Cat. 68), Calu (Cat. 164) și Șerbești (Cat. 916).

În partea de sud-vest a ariei în discuție se remarcă un grup de cimitire cum sunt cele de la Belegiș (Cat. 75), Belgrad-Rospi Cuprija (Cat. 79) și -Karaburma (Cat. 80), Bobda (Cat. 107), Cruceni (Cat. 268), Ileandza (Cat. 477) și Oreșac (Cat. 667), cu numeroase morminte cu inventare relativ bogate, atribuite ulterior grupei Cruceni-Belegiș. Tot pe cursul Dunării se continuă cercetările în aria grupei Gârla Mare, în cimitirele de la Korbovo (Cat. 521–523), Moldova Veche (Cat. 614), Oreșac (Cat. 665–666), Surčin (Cat. 897), odată cu reluarea în 1955 a cercetărilor de la Cârna/Dunăreni. În zona de confluență a Tisei cu Mureșul au fost cercetate intens cimitirele de la Mokrin (Cat. 612) și Battonya, primele săpături (Cat. 56), în cazul acestuia din urmă săpăturile fiind continuate și după 1966. Pentru grupa Otomani-Füzesabony au fost cercetate acum cimitirele de la Gelej (Cat. 379), Tiszafüred (Cat. 961–963), ambele în Ungaria, iar în Slovacia cel de la Streda nad Bodrogom (Cat. 883), iar în Transilvania la Pir (Cat. 723), grupurile de morminte de la Berea (Cat. 81–82), Otomani (Cat. 689), din așezarea de la Sălăcea (Cat. 817) și Tiream (Cat. 957), căror li se mai pot adăuga mai multe descoperiri izolate, toate la un loc constituind împreună cu cele cercetate în perioadele anterioare o solidă bază de lucru privind comportamentul funerar al acestei deosebit de importante culturi a epocii bronzului. Tot culturii Otomani i-a fost atribuit inițial și cimitirul de la Ciumești (Cat. 228). Tot în spre vest și sud-vest se plasează marea cimitir de la Tapé (Cat. 927), cu peste 600 de morminte și cele de la Idoș (Cat. 473) și Mezőcsát (Cat. 594) atribuite grupei Hügelgräberkultur. În Transilvania au fost cercetate acum câteva cimitire și grupuri de morminte ale culturii Wietenberg cum sunt cele de la Bistrița (Cat. 102), Iernut (Cat. 474) și cel biritual de la Sibîșeni (Cat. 857), ca și morminte izolate cum sunt bunăoară cele de la Archiud (Cat. 23), Laslea (Cat. 535) sau Giurtelecu Șimleului (Cat. 395). Pentru cultura Monteoru se pot nota în această vreme continuarea cercetărilor în cimitirele din jurul stațiunii eponime, ca și descoperirea unui complex de cult situat în punctul *Poiana Scorușului* (Cat. 824), cu un caracter special, care, în ciuda faptului că nu a putut fi cercetat decât parțial, a fost considerat cu nejustificat entuziasm drept „*rug funerar*”⁵². Tot în această vreme încep și săpăturile în ceea ce avea să devină în cursul vremii cel mai întins cimitir monteorean, la Căndești (Cat. 190), în zona de curbură a Carpaților. Către nord-vest a fost cercetat acum și tumulul de la Medieșu Aurit-Togul lui Schweitzer (Cat. 582) aparținând culturii Suci de Sus. Pentru cultura Noua în această perioadă se remarcă săpăturile întreprinse în marea cimitir de la Trușești (Cat. 981), apoi în necropolele de la Doina (Cat. 322) primele săpături, Hilișeu-Crișan (Cat. 446), Holboca (Cat. 455) și Probota (Cat. 764–765) în Moldova, în Basarabia la Bădragii Vechi (Cat. 59), iar în Ardeal cele de la Morești (Cat. 616) și Teiuș (Cat. 952), alături de alte multe grupuri de câte 2–3 morminte, sau descoperiri funerare izolate.

⁵² Eugenia Zaharia, Ligia. Bârză, Materiale S.N. 1, 1999, p. 41–58; Eugenia Zaharia, Materiale S.N. 2, 2000–2006 (2007), p. 75–93.

Rezultatele cercetărilor întreprinse în această vreme au fost făcute prin rapoarte, de obicei puțin detaliate. Se remarcă în primul rând seria rapoartelor asupra săpăturilor de la Sărata Monteoru⁵³, care au rămas multă vreme singurele surse de informații privind importantul sit arheologic. O parte din scheletele descoperite la Sărata Monteoru precum și cele din cimitirul de la Poiana au făcut obiectul unui studiu antropologic⁵⁴ a cărui utilitate nu poate fi pusă la îndoială. Tot acum cunoștințele privind comportamentul funerar de la sfârșitul epocii bronzului sunt completate prin publicarea cimitirului de la Balintestii-Cioinagi, atribuit culturii Monteoru de către descoperitori, în vreme ce alți specialiști îl consideră ca aparținând culturii Noua⁵⁵ ca și a unor morminte din așezarea de la Poiana⁵⁶. De o deosebită importanță sunt cele câteva rapoarte privind săpăturile de la Verbicioara⁵⁷, urmate de un studiu asupra acestei culturi⁵⁸ identificată abia din 1949, măcar prin faptul că evidențiază puținătatea descoperirilor mortuare aparținând acestei grupe, încă insuficient definită. Cercetările din Oltenia au fost prezentate în câteva rapoarte privind descoperirile de tip Gârla Mare⁵⁹, completate și prin prezentarea cimitirului de la Klicevac, din Serbia⁶⁰. Dar contribuția principală privind obiceiurile funerare ale culturii Gârla Mare rămâne monografia lui Vl. Dumitrescu⁶¹, prin care este publicat în detaliu binecunoscutul cimitir de la Cârna, lucrare de referință și astăzi. În mormântările în ciste din piatră aparținând complexului Amforelor Sferice, descoperite în nordul Moldovei au fost prezentate în câteva rapoarte succinte⁶² cărora le-a urmat un prim studiu de detaliu⁶³ în care se discutau aceste monumente pentru prima oară în arheologia românească.

Foarte importante pentru înțelegerea obiceiurilor mortuare ale unor grupe culturale sau regiuni întinse sunt câteva lucrări apărute în această perioadă. Aș menționa mai întâi sinteza Olgăi Krivcova-Grakova⁶⁴, dedicată înmormântărilor tumulare din stepele nord-pontice prin care s-a pus în ordine o serie impresionantă de descoperiri mai vechi. Cercetările efectuate în numeroase movile din Ucraina sau din sudul Rusiei constituie și astăzi o bază de plecare pentru studiul movilelor funerare din stepele nord-pontice, cu atât mai mult cu cât numărul tumulilor cercetați în zonele amintite sporește continuu spre deosebire de spațiile imediat învecinate Dunării unde săpăturile în movile sunt încă în număr cu totul insuficient. Pentru spațiul românesc se cunosc din această vreme câteva studii privind mai vechile descoperiri tumulare dintre care trebuie amintite contribuțiile lui M. Petrescu-Dîmbovița⁶⁵, V. Zirra⁶⁶, D. V. Rosetti⁶⁷ precum și rapoartele privind săpăturile de la Stoicani⁶⁸, Valea Lupului⁶⁹ și de la Smeeni⁷⁰, lucrări care au pus bazele cercetărilor sau au adus date cu totul noi privind această categorie de monumente funerare⁷¹. Din păcate importantul cimitir de la Brăilița, care se plasează la începuturile epocii bronzului, cercetat în această vreme a rămas și până astăzi cunoscut doar prin două rapoarte, cu totul sumare⁷². O contribuție valoroasă o constituie și studiul de sinteză al lui A. C. Florescu asupra culturii Noua⁷³, în care era discutată întreaga documentație arheologică a acestei culturi de la finele epocii bronzului. În 1966 apărea o nouă monografie a unei culturi din epoca bronzului. Este vorba de lucrarea lui V. Leahu, consacrată culturii Tei⁷⁴. Din păcate stadiul documentării nu i-a permis

⁵³ I. Nestor și colab., SCIV 1, 1950, p. 54 și urm.; I. Nestor și colab., SCIV 4, 1953, 1–2, p. 81–82; I. Nestor, Eugenia Zaharia, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 497–513; I. Nestor, Eugenia Zaharia, Materiale 4, 1957, p. 187–194; E. Zaharia, Alexandrina D. Alexandrescu, SCIV 2, 1951, p. 159–168.

⁵⁴ C. Maximilian și colab., *Sărata Monteoru. Studiu antropologic*, București, 1962.

⁵⁵ E. Zaharia, Dacia NS 7, 1963, p. 139–176.

⁵⁶ R. Vulpe, SCIV 3, 1952, p. 191–230.

⁵⁷ D. Berciu și colab., SCIV 1, 1950, p. 103–107, 112–113; D. Berciu și colab., SCIV 2, 1951, p. 232–239; D. Berciu și colab., SCIV 3, 1952, p. 141–179; D. Berciu și colab., Materiale 3, 1957, p. 179–188.

⁵⁸ D. Berciu, Dacia NS 5, 1961, p. 123–161.

⁵⁹ D. Berciu, Materiale 1, 1953, p. 589–691; mai cu seamă amplul raport asupra cercetărilor mai vechi și mai noi de la Balta Verde și Gogoșu cf. D. Berciu, E. Comșa, Materiale 2, 1956, p. 251–489.

⁶⁰ M. Vasić, Starinar NS 3–4, 1952–1953, p. 1–16.

⁶¹ V. Dumitrescu, *Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961.

⁶² M. Dinu, Materiale 6, 1959, p. 213–220; idem, Materiale 7, 1961, p. 121–129.

⁶³ Idem, ArhMold 1, 1961, p. 43–64.

⁶⁴ O. A. Krivcova-Grakova, *Stepnoe povolž'e i Pričernomor'e v epohu bronzy*, Moscova, 1955.

⁶⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, SCIV 2, 1951, p. 110 și urm.

⁶⁶ V. Zirra, *Kultura pogrebenyi s ohroi v zakarpatskikh oblasti RNR*, extras (f.a.).

⁶⁷ D. V. Rosetti, Materiale 6, 1959, p. 791–816.

⁶⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale 1, 1953, p. 13–156.

⁶⁹ D. Marin, Materiale 3, 1957, p. 161–178; idem, Materiale 6, 1959, p. 203–212.

⁷⁰ N. Simache, V. Teodorescu, Materiale 8, 1962, p. 273–282.

⁷¹ Ar mai trebui semnalat și un raport al lui Gh. Bichir, SCIV 9, 1958, 1, p. 91–100, asupra unui mormânt tumular cu ocră descoperit la Cârna, chiar dacă astăzi avem motive să ne îndoim de realitatea descoperirii.

⁷² N. Harțușche, I. T. Dragomir, Materiale 3, 1957, p. 129–148; N. Harțușche, Materiale 5, 1959, p. 221–230.

⁷³ A. C. Florescu, ArhMold 2–3, 1964, p. 143–216.

⁷⁴ V. Leahu, *Cultura Tei*, f. a. (1966).

autorului decât o discuție sumară asupra doar câteva morminte socotite ca aparținând cu siguranță culturii Tei-Puieni, Baldovinești, Ploiești-Triaj, Brazi. Pentru descoperirile funerare ale epocii bronzului din Serbia un loc aparte îl ocupă sinteza lui M. Garašanin⁷⁵, în care sunt discutate, e drept succint, cele de la Belotic și Bela Crkva, mormintele Gârla Mare de la Dubovac și cel cu car miniatural din lut de la Dupljaja ca și alte descoperiri ce aparțin unor grupe încă insuficient identificate sau definite pe vremea aceea. De altfel tot în această vreme apare și primul raport asupra săpăturilor din cimitirul de la Belegiš⁷⁶. Pentru cercetările privind înmormântări ale epocii bronzului din Transilvania sunt importante rapoartele privind cimitirele de la Pir⁷⁷, Bistrița⁷⁸, Teiuș⁷⁹ și Morești⁸⁰ în urma cărora au fost puse în circulație descoperiri de tip Otomani, Wietenberg și Noua, sporindu-se considerabil documentarea privind obiceiurile funerare ale acestor grupe. De altfel în 1960 a fost publicat și importantul cimitir aparținând culturii Otomani de la Streda nad Bodrogom din Slovacia⁸¹. Pentru înmormântările epocii bronzului din Ungaria trebuiesc menționate studiile lui I. Boná⁸² prin care au fost aduse, odată cu cimitire bine publicate și importante contribuții privind grupele Pitvaros (în fapt etapa de început a culturii Periam-Pecica), Somogyvár-Vinkovci și Nagyrév.

Mulțimea rapoartelor, de mai mare sau mai mică întindere, nu mulțumește însă decât la o socoteală pripită, la o primă vedere. În ciuda importanței evidente a descoperirilor funerare, cel mai adesea rapoartelor directe de săpătură le lipseau elemente cu totul esențiale. Este vorba în primul rând de planurile cimitirelor, atât cât au fost cercetate, deseori unele înmormântări fiind doar menționate în text, fără planuri, cu descrieri sumare, ca să nu zic insuficiente. Inventarele au fost și ele publicate selectiv, nu numai în ceea ce privește ilustrația, dar și în descrierea mormintelor. Era evidentă o lipsă de metodă care a afectat cercetarea. Și aceasta cu atât mai mult cu cât, multe din rapoartele sumare publicate în anii 1945–1966 au rămas și până astăzi singurele izvoare, în ciuda interpretărilor pretențioase, care nu au lipsit cu totul. Fac excepții rapoartele monografice ca cele destinate cimitirelor de la Cârna, Streda nad Bodrogom, Bistrița și alte câteva, în vreme ce pentru grupe cum sunt Monteoru sau Noua, a mai trebuit așteptat multă vreme pentru a dispune de rapoarte complete. Cu deosebit de puține excepții tratarea problemei înmormântărilor s-a făcut în primul rând pentru a servi periodizărilor unora sau altora dintre grupele culturale cunoscute, eforturile către înțelegerea fenomenului mortuar fiind încă timide. De altfel, în condițiile în care teoria marxistă pretindea a deține cheile tuturor problemelor preistoriei, era dificil de a se întreprinde o cercetare susceptibilă a răsturna valorile sacrosancte ale vremii. Din punctul de vedere al interpretării se foloseau încă scheme fixe, de genul celei al lui Gorodțov, încadrările cultural-cronologice utilizau, la rândul lor scheme, ce deveneau pe zi ce trece tot mai caduce. Dar cu toate lipsurile publicațiilor, se poate reține cantitatea mult sporită a documentației publicate, interesul crescând pentru cercetarea monumentelor funerare ale epocii bronzului și nu numai.

Din punct de vedere metodologic un loc cu totul aparte îl ocupă sinteza lui U. Fischer⁸³. Având în atenție zona mijlocie a Germaniei, Fischer s-a ocupat pe larg de descoperirile funerare ale grupelor culturale considerate, la vremea aceea, neolitice târzii sau aparținând bronzului timpuriu, între care Cultura Amforelor Sferice, Aunjetitz, Glockenbecher, diferite grupe șnurceramice etc. Începând cu discuția problemei comportamentului funerar, a izvoarelor arheologice, metodologiei și terminologiei, Fischer a examinat pe categorii structurale întreaga masă de documente arheologice. Pentru fiecare grupă descoperirile mortuare sunt discutate după aria ocupată, desfășurarea în timp, elemente de structură funerară exterioară și interioară, modalitățile de tratare a cadavrelor ca și a dispoziției lor în morminte, cu o atenție aparte acordată variantelor, tipurilor de morminte singulare, duble sau colective, inventare, relația cu diagnosticul antropologic, cu scurte excursuri privind probleme de sociologie funerară, discutând și așa numitele Fürstengräber. În felul acesta cartea lui U. Fischer poate fi socotită pe bună dreptate drept una dintre primele lucrări solid alcătuite metodologic și tratând comportamentul funerar, chiar dacă nu a atras imediat atenția, nu au fost urmate direcțiile sale de cercetare. În ceea ce privește orientarea generală către interpretări de ordin cronologic și nu numai, o mare influență a avut

⁷⁵ M. Garašanin, BerRGK 39, 1958.

⁷⁶ N. Truhović, Starinar NS 11, 1960, p. 163–180.

⁷⁷ Z. Székely, SCIV 17, 1966, 1, p. 125–135.

⁷⁸ I. H. Crișan, Materiale 7, 1961, p. 145–150.

⁷⁹ K. Horedt, Materiale 1, 1953, p. 798–814; I. Berciu, A. Popa, Apulum 5, 1965, p. 39–50.

⁸⁰ Foarte succint la K. Horedt, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 674–675.

⁸¹ B. Chropovski, M. Dusek, B. Polla, *Gräberfelder aus älteren Bronzezeit in der Slowakei*, Bratislava, 1960.

⁸² I. Boná, Alba Regia 2–3, 1961–1962; idem, Alba Regia 4–5, 1963–1964, p. 17–64; idem, AAH 8, 1965, p. 59–67.

⁸³ U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet. Studien über neolitische und frühbronzezeitliche Grab- und Bestattungsformen in Sachsen-Thüringen*, Vorgeschichtliche Forschungen Heft 15, Berlin, 1956.

lucrarea lui R. Hachmann⁸⁴, după care s-au modelat multe dintre periodizările și interpretările fenomenelor epocii bronzului pentru spațiul avut în vedere, mai cu seamă relația cu civilizația miceniană. Apariția în 1960 a *Tratatului de Istorie al României* a adus, pentru spațiul românesc, o serie de precizări privind peisajul arheologic al epocii bronzului⁸⁵, fiind propusă în termeni clari o periodizare tripartită conform căreia începuturile epocii bronzului erau marcate de constituirea fenomenului Glina, iar sfârșitul de evoluția complexului Noua. În ceea ce privește intervalul dintre sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului, se considera că a existat o „perioadă de tranziție”, a cărei principală manifestare o constituia cultura Coțofeni. Acest model teoretic a fost larg utilizat de către arheologia românească, deși pentru spațiile învecinate existau modele diferite, unele substanțiale, în special din punctul de vedere al cronologiei absolute propuse. În cadrul acestei tratări sintetice a epocii bronzului din România, corespunzând stadiului cercetării de la mijlocul sec. XX, s-a făcut prima prezentare generală a obiceiurilor funerare ale epocii, cu unele nuanțări. Se sublinia caracterul tribal al cimitirelor, situate îndeobște alături de așezări ca o „*expresie concretă a existenței paralele a așezării celor vii și a locului de viațuire mai departe a celor morți*”. Grijă față de cei dispăruți, fie pentru a obține din partea acestora o atitudine favorabilă, fie teama de „ostilitatea” acestora, erau văzute ca determinante ale unor practici rituale, cum ar fi depunerea de ofrande sau, în celălalt caz, ciopârțirea cadavrelor sau îngrămădirea de bolovani deasupra. Este de notat observația conform căreia obiceiul înmormântărilor sub tumuli dispărea în cursul epocii bronzului, el mai fiind păstrat, ca ritual funerar legat de modul de viață păstorească, în stepele răsăritene de unele populații dintre Prut și Volga. O atenție aparte este acordată pătrunderii incinerăției, considerată ca având o semnificație ce presupune o altă viziune asupra raportului dintre învelișul material și partea mai puțin materială a ființei umane. A fost discutat și momentul în care a pătruns incinerăția, fiind citat în acest sens mormântul de la Cârna-Măgura Tomii, atribuit culturii Coțofeni, ca unul dintre cele dintâi exemple de practicare a acestui obicei.

Pentru perioada 1967–1989 este mai dificil de stabilit o cifră exactă a descoperirilor funerare ale epocii bronzului. În mare măsură unele dintre acestea sunt rezultatul continuării săpăturilor începute mai înainte. În general se poate vorbi de o cifră de 457. Pornind de la aceasta, cu rezervele cuvenite, se constată că cele mai multe sunt descoperiri făcute în cadrul săpăturilor sistematice (265 = 57.98%), urmate de salvări (64 = 14.00%) și sondaje (14 = 3.06%), în vreme ce descoperirile fortuite (67 = 14.66%) și cele făcute în urma cercetărilor de suprafață (47 = 10.28%) abia dacă ating un sfert. Numărul mare al cercetărilor sistematice se datorează unei continue consolidări a rețelei instituționale – institute, muzee, catedre de specialitate – cu o creștere corespunzătoare a numărului de specialiști. Dar această vreme poate fi caracterizată și prin apogeul național-comunismului care, deși dispărea brusc ca regim politic la finele perioadei, și-a transmis, din păcate, până astăzi multe din comandamentele sale în ceea ce privește cercetarea istorică sau arheologică. Fără îndoială majoritatea specialiștilor nu au aderat la ceea ce ordonau documentele de partid, dar nu trebuie pierdute din vedere presiunea ideologică, izolarea față de Occident și, prin acestea, autismul tot mai pronunțat al cercetării⁸⁶. O expresie a presiunii național-comuniste în căutarea unei identități naționale milenare, având printre alte rezultate și o aparentă distanțare de URSS, a constituit-o, într-o anumită măsură, înființarea prin decretul prezidențial nr. 256 din 6 iulie 1979 a Institutului de Tracologie⁸⁷ ce a devenit cu timpul forul pasionaților tracismului incondițional. Din acest moment, ignorându-se faptul că problema indoeuropeană este în primul rând o problemă de ordin lingvistic și că arheologia nu are instrumentele necesare pentru a o soluționa, toate încercările în acest sens sfârșind prin eșecuri, s-a exagerat importanța așa-numitei „indo-europenizări”⁸⁸ socotită uneori a fi început încă din neolitic, iar culturile arheologice ale epocii bronzului din România și zonele imediat învecinate au fost considerate tot mai mult ca fiind tralice în ciuda faptului că nici până astăzi nu dispunem de monumente de limbă.

Numărul mare de cercetări sistematice a dus și la o creștere calitativă corespunzătoare a izvoarelor privind comportamentul funerar al epocii bronzului. Astfel aproape trei sferturi din descoperirile funerare aparțin unor cimitire (156 = 34.13%) sau grupuri de morminte (190 = 41.57.05%), în vreme ce mormintele

⁸⁴ R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und süd-öst europäische Beziehungen*, Hamburg, 1957.

⁸⁵ I. Nestor, în *Istoria României*, București, 1960, p. 90–113, 114–132.

⁸⁶ Un exemplu de „îndreptar” pentru cercetarea arheologică în *Message du Président de la République Socialiste de Roumanie, Nicolae Ceaușescu*, în R. Vulpe (ed.), *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, I, București, 1980, p. 7–8.

⁸⁷ D. Berciu, în *SympThrac* 7, 1989, p. 15–20, unde se și începe cu afirmația: „Moștenirea tracică – transmisă prin filieră geto-dacică, daco-romană și romanică – stă la temelia ființei etnice și spirituale a poporului român”.

⁸⁸ O influență în bună parte nefastă a avut-o și lucrarea Marjiei Gimbutas, *Bronze age cultures in Central and Eastern Europe*, Haga, 1965. O critică justificată a teoriilor Marjiei Gimbutas la R. Harrison, V. Heyd, *PZ* 82, 2007, 2, p. 196.

izolate nu ating un sfert (100 = 21.18%), pentru descoperirile incerte cifrele fiind cu totul neglijabile. Deosebit de numeroase sunt cercetările făcute în tumulii din Basarabia, cum ar fi cele de la Balaban (Cat. 35–36), Bogatoe (Cat. 115–116), Cimișlia (Cat. 217–218), Cazaclia (Cat. 176–180), Ostrovnoe (Cat. 678–679), Vinogradovka (Cat. 1 049–1 050), în care, în afara mormintelor cu ocră, în această vreme sunt identificate și înmormântări ale nou definitei grupe Mnogovalikovaja. În Dobrogea deosebit de importante sunt movilele de la Chilia Veche (Cat. 209), Miha Bravu (Cat. 599), Murighiol/Independența (Cat. 480) sau Nalbant (Cat. 626), în care au fost identificate morminte aparținând „variantei Bugeac” a culturii Jamnaja. În Moldova au fost cercetate movilele funerare de la Erbiceni (Cat. 351) și Fălciu (Cat. 356), iar în Muntenia cele de la Vitănești (Cat. 1 057–1 058) și Săndulița (Cat. 822). În sudul Dobrogei au avut loc în această vreme săpăturile de la Belogradec (Cat. 76), Placidol I (Cat. 726), Porușik Geșanovo (Cat. 750) și Žeglarci–Orleak (Cat. 1 082), care s-au adăugat mai vechilor descoperiri din nordul Bulgariei de astăzi. Tot grupei „în mormântărilor cu ocră” le-au fost atribuite și cele descoperite în tumulii de la Mokrin (Cat. 611), Novi Knezevac (Cat. 639) și Perlez (Cat. 713–714), în Banatul sârbesc, iar în pusta maghiară, alături de continuarea săpăturilor la Ketegyhaza (Cat. 507), s-au mai făcut cercetări și în alte movile funerare la Püspökladány (Cat. 769). Tot în această vreme se plasează și săpăturile de la Orsoja (Cat. 672) unde se pare că a fost descoperit cel mai întins cimitir al grupei Gârla Mare. În Banat au fost săpate acum două importante cimitire de incinerare, unul la Liubcova (Cat. 542–543), iar al doilea la Ticvanu Mare (Cat. 953). În cazul celui dintâi, rămas în bună parte inedit, cea mai importantă descoperire este cea a unui mormânt din al cărui inventar făceau parte multe piese din metal, fragmentare, motiv pentru care a fost socotit ca un mormânt de „meșter” metalurg, mormântul împreună cu întreaga necropolă fiind atribuit culturii Gârla Mare.

În ceea ce privește publicarea descoperirilor funerare între 1967–1989 au apărut numeroase rapoarte mai mult sau mai puțin detaliate. Trebuie amintite cele două cimitire ale epocii bronzului de la Zimnicea, publicate de A. D. Alexandrescu⁸⁹, ambele introducând în circuitul științific descoperiri de referință. Cimitirele de la Morești a fost prezentat în întregime de către K. Horedt⁹⁰, apoi cele de la Deva și Târnava au fost publicate de I. Andrițoiu⁹¹, iar cel de la Archiud de către G. Marinescu⁹², completându-se astfel cunoștințele privind comportamentul funerar al comunităților Noua din Ardeal. O contribuție importantă a reprezentat-o publicarea de către E. Comșa și, respectiv, L. Bârză, a cimitirelor 3 și 4 de la Sărata Monteoru⁹³, în special ultima lucrare în care s-a încercat și o analiză în sens paleosociologic, chiar dacă cu rezultate discutabile. Din păcate despre cimitirul de la Căndești nu au apărut decât lucrări cu teme parțiale⁹⁴, uneori extrem de confuz prezentate și un raport general⁹⁵ despre care putem să spunem că este chiar foarte general. Rezultatele cercetărilor întreprinse în importanta necropolă tumulară de la Lăpuș au făcute publice, din păcate, printr-o lucrare de circulație restrânsă dar care are totuși meritul de a aduce pe masă importante date pentru înțelegerea deosebit de importantă a complexului comportament funerar al comunităților Suci de Sus⁹⁶. Trebuie semnalat și raportul privind săpăturile în tumulii de la Cotârgaci⁹⁷, din nordul Moldovei, unde sunt semnalate înmormântări aparținând mai multor etape ale epocii bronzului, cu o serie de particularități. Dintre rapoartele de săpături mai importante din această perioadă sunt cele privind cimitirul, socotit pe atunci ca aparținând culturii Otomani, de la Ciumești, cel privind descoperirile funerare din zona Careiului precum și, doar parțial, cimitirul de la Cruceni. Pentru Basarabia pot fi citate lucrările lui V. A. Dergăčev⁹⁸, care chiar dacă sunt inegale din punctul de vedere al prezentării și, mai ales, al înțelegerii fenomenului mortuar, au meritul cel puțin de a aduce date privind săpăturile de dincolo de Prut, multe dintre ele datând din vremea stăpânirii țariste. Pentru zona de răsărit a Ungariei, trebuie amintite rapoartele ample privind cimitirele de la Pusztaszikszó⁹⁹, Tiszafüred¹⁰⁰ și Gelej¹⁰¹ aparținând în principal mediilor Füzesabony–Otomani, iar apoi pe cel de la Battonya¹⁰²

⁸⁹ A. D. Alexandrescu, Dacia NS 17, 1973, p. 77–97.

⁹⁰ K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 27–33.

⁹¹ I. Andrițoiu, SCIVA 29, 1978, 2, p. 241–256; idem, SCIVA 32, 1981, 1–2, p. 553–561.

⁹² G. Marinescu, Thraco-Dacica 7, 1986, 1–2, p. 23–32.

⁹³ E. Comșa, Thraco-Dacica 2, 1988, 1, p. 111–124; L. Bârză, Dacia NS 33, 1989, 1–2, p. 39–78.

⁹⁴ M. Florescu, Carpaia 10, 1978, cu o variantă în limba franceză în Actes du II-e Congrès International de Thracologie, București, 1980, p. 73–88.

⁹⁵ M. Florescu, A. C. Florescu, Materiale 15, 1983, p. 112–123.

⁹⁶ C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1981.

⁹⁷ E. Moscalu, Hierasus 7–8, 1989, p. 117–145.

⁹⁸ V. A. Dergăčev, *Pamjatniki epohi bronzy*, Chișinău, 1973; idem, *Moldavija i sosednie territorij v epohu bronzy*, Chișinău, 1986.

⁹⁹ F. Köszegi, AAH 20, 1968, p. 101–141.

¹⁰⁰ T. Kovács, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, RégFüz Ser. II, 17, Budapest, 1975.

¹⁰¹ T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, RégFüz Ser. II, 20, Budapest, 1979.

¹⁰² A. Gazdapusztai, G. Gazdapusztai, ActaAA 12, 1968, p. 5–51.

din mediu Periam-Pecica. În Serbia au fost publicat în această vreme importantul cimitir de la Mokrin¹⁰³ și prezentat, în manieră sumară, cel de la Ostojicevo¹⁰⁴, aparținând aceleiași grupe culturale, alături de alte descoperiri, în special movile funerare atribuite „grupeî înmormântărilor cu ocră” și, deosebit de important, marele cimitir Belegiš de la Beograd-Karaburma¹⁰⁵, ceea ce a permis distingerea unei grupe arheologice deosebit de importante¹⁰⁶. Tot în această vreme se plasează și publicarea materialelor de la Orsoja¹⁰⁷, dar în condiții cu totul nesatisfăcătoare, lipsind documentația grafică elementară, iar inventarele fiind amestecate, ceea ce face ca descoperirea să fie inutilizabilă.

Dar dincolo de rapoarte de săpătură în perioada 1967–1989 au apărut o serie de lucrări de certă importanță metodologică pentru studiul comportamentului mortuar. Cred că seria trebuie deschisă cu studiul deja celebru al lui Lewis Binford¹⁰⁸. Lucrarea lui Binford nu a apărut pe un teren gol. Preocupările școlilor americană și engleză de a trece dincolo de materialul strict arheologic este mai veche, rod al serioaselor studii de antropologie culturală. Binford într-o serie mai lungă de articole a atacat problema comportamentului funerar prin coroborarea observațiilor arheologice de teren cu studiul statistic și sociologic concomitent cu utilizarea paralelelor etnologice. Trebuie însă subliniat că antropologii din Statele Unite ale Americii, în înțelesul american al disciplinei, beneficiau de observații etnologice amănunțite asupra populațiilor de amerindieni și nu numai, astfel că utilizarea paralelelor etnografice nu ducea la abuz. Pe drumul deschis de Binford au pășit apoi mulți alți cercetători, unii dintre ei descoperind noi valențe ale cercetării din perspectivă sociologică. Nu este momentul unei discuții teoretice, care, de altfel într-o situație în care lipsesc cu totul date de ordin etnologic, iar, pe deasupra, ordinea fenomenelor arheologice nu este încă bine stabilită pe baza materialului direct, este cu totul neavenită, gratuită chiar. În 1967 apărea studiul profesorului P. Ucko¹⁰⁹, din păcate puțin luat în seamă, care, atrăgând atenția asupra abuzului în comparația cu datele etnologice, cita o sumedenie de fapte înregistrate de etnografi, date care dovedeau, dacă mai era nevoie, variabilitatea comportamentelor umane, inclusiv cel mortuar. Pornind de la demersul sociologic în examinarea cimitirelor mulți autori anglo-americani au reușit să creeze un cadru metodologic pornind către studiul de sistem ca țintă și cu procedee statistice ca tehnici de analiză¹¹⁰. Din nefericire studiile anglo-americane și-au găsit puțin răspuns pe continentul european. Metodologia trasată în anii '50 de U. Fischer a fost urmată de către A. Häusler în lucrări în care și-a propus să studieze înmormântările cu ocră din stepele nord-pontice¹¹¹ ca și în alte studii dedicate practicilor funerare preistorice¹¹². O contribuție valoroasă din punctul de vedere al metodologiei, al direcțiilor de cercetare a fenomenului mortuar în epoca bronzului o reprezintă lucrarea Margaretei Primas, care, pornind tot de la bazele stabilite de Fischer, a reușit să schițeze standarde funerare pentru principalele grupe culturale ale bronzului timpuriu din Europa Centrală, să stabilească relații între grupele de sex și vârstă și structurile funerare, inventare, dispoziția cadavrelor¹¹³. Abia către sfârșitul perioadei în discuție putem vorbi de preocupări de ordin paleosociologic¹¹⁴, de reconsiderări de metode, în special de mult îndrăgita „stratigrafiere

¹⁰³ M. Girić, *Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba*, DissMon 11, Beograd, 1971.

¹⁰⁴ Idem, *Praehistorica* 15, 1989, p. 239–241.

¹⁰⁵ J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II. Nekropola bronzanog doba*, Monografje 4, Beograd, 1977.

¹⁰⁶ O primă discuție asupra cimitirului de la Beograd-Karaburma, pe baza materialelor pe atunci inedite, la B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, BAM 7, Bonn, 1968, p. 136–137, dar fără a distinge grupa Belegiš ca atare. Distingerea și definirea acestei grupe a fost făcută de către N. Tasić, *Starinar* NS 18, 1966; idem, în B. Bruckner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodina*, Novi Sad, 1974, p. 463–465.

¹⁰⁷ T. Filipov, *Nekropola ot kăsnata bronzova epoha pri c. Orsoja Lomsko*, Lom, 1976. De fapt un soi de catalog cu o parte din inventarele mormintelor descoperite, despre care se susține că au fost în număr de 267. Pentru alte detalii privind cimitirul de la Orsoja vezi A. Bonev, *Trakija i egejskijat svjat prez vtorata polovina na II hiljadoletie pr. n. e.*, Razkopki i proučvanija 20, Sofia, 1988, p. 39–54, care susține că au fost 343 de morminte de incinerare; idem, *Ranna Trakija formirane na trakijskata kultura – kraja na vtoroto-načaloto na pŕvoto hiljadoletie pr. Hr.*, Razkopki i proučvanija 31, Sofia, 2003.

¹⁰⁸ L. R. Binford, *Mortuary practices: Their study and their potential*, *American Antiquity* 36, 1971, p. 6–29. Vezi și L. R. Binford, *An archaeological perspective*, New York-London, 1972, în care sunt reunite mai multe studii de certă valoare metodologică în care autorul își expune concepția sa teoretică.

¹⁰⁹ P. Ucko, *World Archaeology* 1, 1969, 2, p. 262–280.

¹¹⁰ J. A. Tainter, *World Archaeology*, 7, 1975, 1.

¹¹¹ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Berlin, 1974; idem, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976.

¹¹² Idem, *Praehistorica*, 15, 1989, p. 163–166.

¹¹³ M. Primas, *BerRGK* 58, 1977, 1, p. 4–163. Un alt studiu care a încercat analize pe baza inventarelor funerare și s-a ocupat în acest fel de cimitirul de la Mokrin este lucrarea lui G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken*, Marburger Studien 6, Mainz, 1985, dar cu concluzii cel puțin discutabile.

¹¹⁴ K.-F. Rittershofer, *BerRGK* 68, 1987, (extras).

orizontală” a cimitirelor¹¹⁵. Și în literatura sovietică s-au înregistrat oarece preocupări în acest sens¹¹⁶. Pentru spațiul avut în vedere a predominat însă preocuparea pentru ordonarea în primul rând cronologică a cimitirelor și mai puțin pentru studiul de structură susceptibil să releve date de ordin paleosociologic. Sunt exemplare în acest sens strădaniile lui N. Kalicz¹¹⁷, I. Boná¹¹⁸, care au reușit să ofere ipoteze privind succesiunea unor înmormântări, dar mai puțin explicații privind structura comunitățile înmormântate. În România o importanță aparte a avut-o cartea lui S. Morintz dedicată bronzului mijlociu din spațiul carpato-balcanic¹¹⁹, în afara teritoriul actual al României fiind discutate și descoperiri din Ungaria, Serbia, Bulgaria și Basarabia. Lucrarea se dorea a fi „o analiză atentă și suficient de detaliată” ca „mod de cercetare a problemei originii tracilor”, urmărindu-se „întreaga evoluție istorică aproximativ de la începutul perioadei bronzului mijlociu (secolul al XVII-lea î.e.n.) și până în perioada mijlocie a primei epocii a fierului (secolul al VII-lea î.e.n.)”. În realitate, mult îndatorat stadiului de documentare al vremii, autorul a reușit doar un repertoriu parțial al principalelor grupe/culturi ale bronzului mijlociu și târziu, comentat mai cu seamă pe baza materialului ceramic cunoscut atunci și a concluziilor specialiștilor vremii. Ca singure elemente de noutate se pot, eventual, nota folosirea noțiunii de „spațiu carpato-balcanic”, mai puțin întrebuițată de arheologii de la nord sau sud de Dunăre, o cronologie *sui generis* care împărțea epoca bronzului în perioada timpurie 2000–1700, perioada mijlocie 1700–1350/1300 (prima parte a perioadei mijlocii, 1700–1500 și a doua parte a perioadei mijlocii 1500–1350/1300) și perioada târzie 1350/1300–1200/1100 a. Chr. dar fără a argumenta această fixare în timp, o periodizare a culturii Gârla Mare bazată pe observațiile lui R. Hachmann, precum și încercarea de definire a „culturii” Coslogeni socotită ca fiind de origine răsăriteană împreună cu grupele Noua și Sabatinovka, înrudite. Obiceiurile funerare au fost tratate în treacăt, cu excepția unei împărțiri pe orizonturi cronologice a înmormântărilor considerate ca aparținând unor populații, mai cu seamă de origine răsăriteană.

O altă contribuție dedicată epocii bronzului, în care sunt luate în seamă înmormântările dar fără o discuție asupra practicilor mortuare, este cea a lui T. Bader, pentru nord-vestul Transilvaniei. Dar poate exemplul cel mai bun în ceea ce privește încercările de ordonare cronologică a cimitirelor îl oferă polemica dintre R. Hachmann și B. Hänsel privind ordonarea cronologică a cimitirului de la Cârna. Dacă primul autor, într-o recenzie de mică întindere¹²⁰, a încercat să schițeze o ordine a înmormântărilor, pe baza răspândirii planimetrice în cadrul ariei funerare de la Cârna al unor motive decorative, cel de al doilea a recurs la o tehnică mai complexă, aceea a analizei combinațiilor de tipuri, și, ajungând la concluzii diferite, a respins încheierile lui Hachmann, atrăgând, pe bună dreptate, atenția asupra faptului că cimitirul de la Cârna a fost organizat foarte probabil pe grupe de neam, o evoluție lineară în decursul timpului fiind astfel greu de probat¹²¹. O analiză asemănătoare cu cea a lui R. Hachmann a încercat și T. Soroceanu pentru cimitirul de la Mokrin, ajungând să contureze etape succesive de înmormântare¹²², dar rezultatele au fost contestate¹²³. Aceeași procedură a folosit-o și A. Oancea pentru analiza cimitirului monteorean de la Pietroasa Mică¹²⁴, de la Curbura Carpaților, dar cu aceleași rezultate artificiale, ambilor autori fiindu-le comună neglijarea relației dintre inventare și grupele de sex și vârstă și obsesia evoluției lineare a cimitirelor preistorice¹²⁵. În orice caz aceste contribuții au avut totuși meritul de a încerca ieșirea din tiparul îngust, strict, al ordonărilor cronologice, pe orizonturi de înmormântări sumar definite, căutând să răspundă la întrebările firești pe care masa de material o pune continuu.

¹¹⁵ Vezi de pildă studiile publicate în volumul Peroni R. (ed.), *Necropoli e usi funerari nell'età de ferro*, Archeologia, Materiali e problemi 5, Firenze, 1981.

¹¹⁶ V. A. Alekshin, *CurrAntr* 24, 1983, 2, p. 37–49, inclusiv comentariile altor specialiști la articol.

¹¹⁷ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968.

¹¹⁸ I. Boná, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975.

¹¹⁹ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978.

¹²⁰ R. Hachmann, *Germania* 46, 1968, 2, p. 368–370 (recenzie la V. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*).

¹²¹ B. Hänsel, *op. cit.*, p. 136–142; idem, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 62–65.

¹²² T. Soroceanu, *PZ* 50, 1975, p. 161–179.

¹²³ M. Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, *Dacia* NS 33, 1989, 1–2, p. 15.

¹²⁴ A. Oancea, *Dacia* NS 25, 1981, p. 131–191. Vezi și critica la I. Motzoi-Chicideanu, *Observații asupra cimitirului din epoca bronzului de la Pietroasa Mică*, pe adresa www.archaeology.ro/imc.

¹²⁵ Mai putem semna ca încercări de a ordona necropolele nu numai pe criterii cronologice, alte studii cum sunt: I. Motzoi-Chicideanu, *op. cit.*; I. Chicideanu, *Dacia* NS 30, 1986, 1–2, p. 7–47, care se referă la cimitirul de la Cârna și este momentul să spun că titlul „*Die frühtraktische Kultur*” nu îi aparține, el aparținând în redacția revistei sub „imperiul” momentului; M. Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, *Dacia* NS 33, 1989, 1–2, p. 5–38, care se ocupă de obiceiurile funerare ale comunităților Periam–Pecica.

În 1979 apărea lucrarea lui I. Ecsedy consacrată înmormântărilor Jamnaja din Ungaria răsăriteană¹²⁶. Accentul principal era pus pe săpăturile autorului făcute în câmpul de tumuli de lângă Kétegyháza, dar adăugându-se și un nou repertoriu al tuturor mormintelor tumulare Jamnaja, cunoscute până atunci la est de Tisa, inclusiv mormântul de la Csongrád-Kettőshalom, apropiat celor din cimitirul de la Decea Mureșului. Este remarcabilă strădania autorului de a discuta problemele legate de structurile funerare, modalitățile de dispunere a cadavrelor, inventarele funerare, prezența ocului roșu. Îmi exprim însă o rezervă față de atribuirea în masă a tuturor acestor înmormântări unei populații de origine răsăriteană, acceptându-se în acest fel o migrație dinspre stepe nord-pontice până în Europa Centrală. O strădanie asemănătoare este și cea a lui E. Jarovoj¹²⁷, completând mai vechile observații ale lui Häusler și cu o documentare mult sporită, chiar dacă uneori, prin recursul la procedee statistice rudimentare, aș zice „de magazie”, pentru 1 000 de înmormântări, păcătuiește prin excesul ierarhizării informației, demers care-l lipsește de perspectiva din care ar fi putut vedea pădurea... Accentul a fost pus pe tipurile de înmormântări, prin acestea autorul incluzând poziția generală, poziția membrelor, orientarea, relația cu tipul de groapă, amenajările de genul capacelor din lemn etc. Inventarele sunt discutate pe categorii – ceramică, arme, instrumente, piese de port. Faptul că determinărilor antropologice, atâtea cât au existat, nu au fost luate în seamă a limitat posibilitățile analizei. Autorul exagerează prin atenția acordată poziției membrelor, străduindu-se să identifice tipuri de dispoziție a defuncțiilor, strădanie care-l duce la distingerea a nu mai puțin de 60 de variante. Valabilitatea acestei „tipologii” este ilustrată de faptul că unele dintre ele sunt reprezentate prin procente de 0.1, 0.2, 0.5, corespunzând la grupuri alcătuite din 1–7 morminte la un total de 1 000 de înmormântări, adică „variante” cu totul nesemnificative, sau, statistic vorbind, inexistente. De altfel se poate observa cu ușurință că există cam două tipuri principale, fiecare cu două variante sigure¹²⁸. În ceea ce privește regulile orientării mormintelor, Jarovoj a pornit de la o analiză generală pentru grupele astfel distinse, omițând posibilitatea ca pentru fiecare tumul să fi existat un sistem propriu de orientare, de dispunere a înmormântărilor astfel că o privire de ansamblu este puțin relevantă. Mai mult, din diagramele întocmite se observă o dispunere pe grupe opuse, ceea ce pare a indica și în aceste cazuri principiul dispunerii bipolare și complementare, fapt care ar fi putut fi probat în cazul în care s-ar fi putut examina problema și cu ajutorul diagnosticelor antropologice. Printre lipsurile principale se mai poate nota și faptul că nu a fost examinată relația dintre modalitățile de dispunere a morților și categoriile de inventar, pe grupe de sex și vârstă. O altă limită este dată de spațiul oarecum restrâns avut în vedere. În mormântările zise „Jamnaja” au ocupat o arie deosebit de largă, pe al cărui cuprins se pot surprinde caracteristici generale precum și trăsături/variante regionale. Mai mult, însăși noțiunea de cultură Jamnaja, nu mai poate fi astăzi reținută, în fapt fiind vorba de un soi de modă funerară comună unor grupe diferite. Dar oricum lucrarea, una dintre puținele de acest fel, a reușit să pună în evidență variabilitatea ritualului funerar la înmormântările zise Jamnaja, variabilitate exprimată prin structuri funerare diferite pentru gropi, modalități diferite de dispunere a morților etc. La fel de importante sunt și alte două lucrări în care sunt prezentate în detaliu înmormântările sub mivile de la sud de Dunăre. Este vorba mai întâi de cea a lui I. Panayotov care prezintă descoperirile funerare ale „culturii Jamnaja” din Bulgaria¹²⁹. Cu această ocazie sunt înfățișate toate descoperirile funerare aparținând grupei Jamnaja de la sud de Dunăre, cunoscute până la aceea dată, cu detalii privind structurile funerare, dispunerea cadavrelor, inventare și, de câte ori a fost cazul, diagnozele antropologice. Printre cele mai importante sunt cele de la Tărnava și Placidol I, de aici provenind și două foarte importante date ¹⁴C. I se poate, eventual, reproșa autorului modalitățile deseori superficiale ale cercetării propriu zise, planurile unor tumuli fiind redactate de mântuială. Dar trebuie menționat faptul că Panayotov s-a străduit să prezinte toate aceste descoperiri, uneori și pe cele mai puțin clare cum sunt cele de la Belogradec, Hărlec sau Smolnica. Cea de a doua lucrare este semnată de G. Kitov, I. Panayotov, P. Pavlov și prezintă într-un cadru aș zice aproape monografic necropola tumulară de la Goran-Slatina¹³⁰. Mai trebuie menționată și cartea lui A. Bonev, în care se fac unele precizări privind necropola de la Orsoja, împreună cu discuția asupra inventarelor acestor morminte puse în relație cu lumea egeeană¹³¹.

¹²⁶ I. Ecsedy, *The people of the Pit-Grave kurgans in Eastern Hungary*, Budapest, 1979.

¹²⁷ E. V. Jarovoj, *Drevnejšie skotovodčeskie plemena Jugo-Zapada SSSR (klassifikacija pogrebal'nogo obrjada)*, Chișinău, 1985.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 38–42 și fig. 2–3.

¹²⁹ I. Panayotov, *Jamnata kultura v bălgarskite zemi*, Razkopki i proučanija 21, Sofia, 1989.

¹³⁰ G. Kitov, I. Panayotov, P. Pavlov, *Mogilen nekropoli v Loveškija kraj. Ranna bronzova epoha (Nekropolât Goran-Slatina)*, Razkopki i proučvanija 23, Sofia, 1991.

¹³¹ A. Bonev, *Trakija i egejskijat svjat prez vtorata polovina na II hiljadoletie pr. n.e.*, Razkopki i proučvanija 20, Sofia 1988, p. 39, unde se specifică că la Orsoja au fost cercetate 343 morminte.

Răspunzând unei necesități tot mai accentuate, de înregistrare a descoperirilor arheologice în general, trebuie amintite aparițiile în această perioadă a repertoriilor arheologice ale județelor Botoșani¹³² și Iași¹³³, ambele redactate după cele mai stricte reguli metodologice și care au introdus în circuitul științific descoperiri mai puțin spectaculoase, dar nu totdeauna și mai puțin importante. Importanța acestor repertorii stă și în faptul că au constituit și ar trebui să constituie un model pentru întreprinderi de acest gen și pentru alte zone.

Ultima perioadă avută în vedere este cea dintre 1990–2000. Intervalul este cu totul restrâns, dar se impune această diferențiere ca urmare a schimbărilor intervenite post 1989, schimbări care sunt în curs de a influența cercetarea arheologică viitoare. În principal este vorba de restructurări instituționale prin abandonarea treptată a sistemului de sorginte sovietică și înlocuirea lui printr-un sistem bazat pe „înlocuitori”, prin masivă circulație a informației, dar și prin contorsiuni ale dinamicii resurselor financiare. O altă schimbare este cea de mentalitate, ca rezultat al liberei circulații, schimbare de la care este de așteptat o nouă atitudine față de aspectele speciale ale arheologiei, între care se numără și studiul comportamentului funerar. Există și un preț reprezentat, mai ales, prin excesul de teoretizare, care riscă să piardă din vedere pădurea, ca expresie a entuziasmului începătorilor, dar și ca formă a neoimposturii...

Între 1990–1996 au fost făcute 56 de descoperiri funerare dintre care 33 prin săpături sistematice, unele continuând pe cele anterioare, 1 sondaj și 7 salvări, restul fiind descoperiri de suprafață sau fortuite. În ceea ce privește contextul este vorba de 19 cimitire, 20 de grupuri de morminte, 16 morminte izolate și o singură descoperire cu un caracter aparte. Deosebit de importante au fost cercetările din cimitirul de la Ampoia (Cat. 11) prin care s-au adus date precise asupra înmormântărilor tumulare din Carpații Apuseni, ce au permis înțelegerea unor descoperiri mai vechi. O descoperire importantă pentru perioada timpurie a epocii bronzului în Ardeal se anunța a fi cea de la Brăduț (Cat. 142–143)¹³⁴. Pentru cunoașterea înmormântărilor grupei Noua foarte însemnate au fost săpăturile de la Crasnaleuca (Cat. 263)¹³⁵. O descoperire întâmplătoare din 1999 a prilejuit punerea în evidență a unor elemente de structură funerară a unui mormânt în cistă din zona Muscel, la Văleni-Dâmbovița (Cat. 1034)¹³⁶. Se mai poate remarca apoi mormântul triplu de inhumație descoperit în preajma unei așezări monteorene la Năeni-Zănoaga¹³⁷. Mai amintesc și cimitirul de incinerare, cu 69 de morminte, aparținând în principal culturii Gârla Mare de la Cârna-Ostrovogania (Cat. 337–339) și cel nou identificat pe malul de sud al lacului Bistreț, pe teritoriul localității Plosca (Cat. 1089), în curs de cercetare¹³⁸, prin care numărul înmormântărilor Gârla Mare în zona Bistreț a depășit cifra de 250.

Începând din 1991 au apărut o serie de lucrări de reală importanță pentru cunoașterea fenomenului mortuar al epocii bronzului. Prima dintre acestea este repertoriul culturii Noua datorat lui A. C. Florescu¹³⁹. Autorul a strâns toate informațiile privind descoperirile funerare ale grupei Noua de care dispunea până în 1970, dintre cele peste 40 de asemenea descoperiri o bună parte fiind însă descoperiri fortuite, cu materiale ceramice presupuse cu mai mult sau mai puțin temei ca provenind din morminte distruse. Totodată, după opinia autorului cimitirele de la Căbești, Balintești-Cioinagi și Săbăoani, ca și întregul cenușar de la Gârbovăț aparțin culturii Noua, iar câteva alte morminte de la Baldovinești, Bogonos, Brăilița, Glăvănești Vechi, Hamangia, Holboca, Iacobeni, Stoicani, Vârghiș-Crăciunești și Zorleni, sunt atribuite complexului Srubno-Hvalinsk, considerat ca un din componentele care au participat la constituirea culturii Noua. În 1993 a apărut cartea lui M. Gumă, consacrată în cea mai mare parte epocii fierului¹⁴⁰, autorul prezentând însă cu aceeași ocazie o serie de descoperiri funerare de la sfârșitul epocii bronzului sau de la începutul epocii fierului, cum sunt mormântul de „meșter” de la Liubcova sau cimitirul de incinerare de la Ticvaniu Mare. Pentru epoca bronzului din Transilvania dispunem de prezentarea sintetică a lui I. Andrițoiu¹⁴¹. Se poate remarca faptul că autorul a inclus înmormântările tumulare din Carpații Apuseni nou identificatului grup cultural Șoimuș, deși așezările acestui sunt situate în altă arie. Foarte pe scurt, I. Andrițoiu a discutat și pe marginea descoperirilor mortuare atribuite grupelor Wietenberg, Otomani și Noua din sud-vestul Transilvaniei. Cele 33 de înmormântări

¹³² A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976.

¹³³ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Iași 1984 și vol. II, Iași, 1985.

¹³⁴ Zs. Kékedy Székely, *Cercetări arheologice în zona nord-tracă 1*, 1995, p. 106–113.

¹³⁵ L. Dascălu, *Hierarhia* 9, 194, p. 135–165.

¹³⁶ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *SCIVA* 51, 2000, 1–2, p. 3–70.

¹³⁷ I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *Dacia* NS 38–39, 1994–1995, p. 19–40.

¹³⁸ Până în 2005 au fost cercetate 99 de morminte, din care unele duble.

¹³⁹ A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua – Coslogeni din România. Așezări și necropole*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, 9, 1991.

¹⁴⁰ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BiblThrac 4, București, 1993.

¹⁴¹ I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, BiblThrac 2, București, 1992.

Wietenberg cunoscute până în 1994, au fost studiate în amănunt de către N. Boroffka¹⁴², care le-a împărțit pe categorii, evidențiind un comportament funerar caracterizat prin numărul mare al mormintelor izolate sau în așezări și prin puținătatea cimitirelor, la rândul lor de mică întindere. Comportamentul funerar Wietenberg a fost comparat de autor cu obiceiurile funerare ale celorlalte grupe ale epocii bronzului dintre Tisa și Nistru. O contribuție de seamă, tot pentru zona ardelenască este cea a lui H. Ciugudean, care, spre deosebire de alți autori, a pus în evidență pe baza cercetărilor personale grupa Livezile/Bedelevu căreia îi sunt caracteristice înmormântările sub tumuli cu manta din piatră în zona Carpaților Occidentali¹⁴³. Dacă grupului Livezile, autorului i-a fost ușor să-i precizeze comportamentul funerar, dispunând de numeroase morminte, pentru grupurile Copăceni, Șoimuși și mai ales Iernut, lucrurile stau altfel, cel puțin în ultimul caz pentru care nu există deocamdată nici o descoperire cu caracter funerar. Tot pentru cunoașterea obiceiurilor mortuare Wietenberg se remarcă contribuția lui I. Paul care a publicat importantul cimitir biritual de la Sibîșeni¹⁴⁴, ca și o serie de rapoarte prin care au fost introduse în circuitul științific noi descoperiri funerare¹⁴⁵. Cu totul remarcabile sunt republicările după cerințele actuale a cimitirelor Füzesabony de la Hernádkak și Megyaszó, datorate lui E. Schalk¹⁴⁶, ca și sinteza lui Neugebauer pentru bronzul austriac cu largi referiri la cimitirele grupei Unterwolbling¹⁴⁷. În mormântările epocii bronzului din colțul sud-estic al Transilvaniei au fost discutate foarte pe scurt, cu un accent pus pe cimitirul de la Brăduț, de către Zs. Kékédy Székely¹⁴⁸. Pentru o zonă restrânsă a Munteniei, în 1997 Ch. Schuster¹⁴⁹ a încercat să discute pe marginea descoperirilor funerare, dar puținătatea datelor de care dispunea i-a redus mult din rezultate. Ceva mai amplu sunt discutate câteva morminte în ciste din piatră din zona Muscel, dar pe baza săpăturilor mai vechi. Ultimele două lucrări menționate au ca element comun fragmentarea cu totul artificială a spațiului de cercetare și de aici imposibilitatea unei discuții pertinente asupra unui fenomen important cum este comportamentul mortuar. O altă limită o constituie sistemul cronologic învechit adoptat, cu menținerea „perioadei de tranziție”, acesta fiind și una dintre cauzele care-i împiedică pe cei doi autori, ca și pe H. Ciugudeanu și I. Andrițoiu, să explice constituirea grupelor culturale ale bronzului de început.

Pentru spațiul răsăritean, catalogul lui Dergačev și Manzura pentru înmormântările tripoljene târzii¹⁵⁰ și varianta în limba germană semnată numai de către Dergačev¹⁵¹ prezintă o importanță cu totul aparte. Este vorba de apariția „bruscă” a unui fenomen mortuar foarte bine structurat, în totală opoziție cu documentarea corespunzătoare pentru etapele anterioare ale complexului cucuteniano-tripoljan. Miezul întreprinderii îl constituie catalogul celor 97 de descoperiri funerare, morminte izolate, grupuri de morminte sau cimitire, răspândite de la Dunărea Inferioară până la Don. O bună parte din aceste descoperiri nu se bucură de înregistrări arheologice multumitoare, iar în alte situații, cum este cazul cimitirelor de la Vihvatintși sau Usatovo, nepotrivirile dintre autorii săpăturilor în diferite perioade, uneori cu peste 60 de ani în urmă, sunt cu totul flagrante. Descoperirile funerare tripoljene târzii au fost împărțite în mai multe tipuri – Usatovo, Vihvatintși, Gordinești, Serezlievka, Sofievka – în afara acestora mai fiind definite pe baza ceramicii și alte grupe cărora însă le lipsesc înmormântările. O comparație, chiar rapidă, a conținutului lor material nu susține împărțirea lui V. A. Dergačev, iar din examinarea descoperirilor cu caracter funerar iarăși se poate amenda configurația ansamblului de tipuri. Mi se pare cu totul insolită, includerea grupei incinerante Sofievka, eventual acesteia putându-i aparține și cimitirul cu peste 100 de morminte de incinerare de la Suceava-Parcul Cetății (Cat. 833), numai pe baza a câtorva elemente de inventar, care pot fi foarte bine expresia unui contact între populații diferite din punctul de vedere al practicilor funerare. Pe de altă parte deseori la unele dintre complexele mortuare descrise nu este câtuși de puțin clar în ce măsură sunt plane sau tumulare. De altfel „împărțirea” pe tipuri a lui Dergačev a fost amendată de către Rassamakin, care propune o cu totul altă schiță culturală în

¹⁴² N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994.

¹⁴³ Ciugudean, *op. cit.*, p. idem, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996.

¹⁴⁴ I. Paul, *Forgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995.

¹⁴⁵ L. Dascălu, *Hierasus* 9, 1994, p. 135–165; Gh. Lazarovici, M. Meșter, în *Cercetări în aria nord-tracă 1*, 1995, p. 86–105; Zs. K. Székely, în *Cercetări în aria nord-tracă 1*, 1995, p. 106–113 și 127–146; I. Vasiliu, *Peuce* 11, 1995, p. 49–87, 89–115, 117–139 și 141–175.

¹⁴⁶ E. Schalk, *Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken*, UPA 9, Bonn, 1992; eadem, *PZ* 69, 1994, 2, p. 152–174.

¹⁴⁷ J. W. Neugebauer, *Bronzezeit in Österreich*, St. Pöten-Wien, 1994.

¹⁴⁸ Zs. Kékédy Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, BiblThrac 21, București, 1997.

¹⁴⁹ Ch. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, BiblThrac 20, București, 1997.

¹⁵⁰ V. A. Dergačev, I. V. Manzura, *Pogrebal'nye komplekсы позднего Триполья*, Chișinău, 1991 și versiunea germană semnată doar de Dergačev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, AVA 45, Mainz, 1991.

¹⁵¹ V. A. Dergačev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, AVA 45, Mainz, 1991.

spațiul și la vremea respectivă¹⁵². O completare la cunoașterea înmormântărilor tumulare din sudul Basarabiei este reprezentată printr-o altă contribuție a lui E. Jarovoj¹⁵³. Într-un număr al revistei Thraco-Dacica au apărut câteva studii prin care câțiva specialiști de la Chișinău au prezentat rezultatele recente ale cercetărilor privind epoca bronzului din Basarabia. Un accent deosebit a fost pus pe descoperirile funerare, acestea fiind pentru perioadele de început ale epocii bronzului principala categorie de izvoare arheologice, numărul unor astfel de obiective cercetate între Prut și Nistru fiind remarcabil¹⁵⁴. Tot pentru zona răsăriteană mai trebuie menționată și publicarea sub forma unui raport amplu, a necropolei tumulare de la Sărățeni, cu morminte aparținând grupelor eneolitice (Hadgier–Cernavoda I), Jamnaja ca și din perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului¹⁵⁵. O încercare recentă de a discuta, dintr-o perspectivă insolită, comportamentele funerare ale epocii bronzului la nord de Dunăre se datorează Alexandrei Comșa¹⁵⁶. Autoarea a încercat o sistematizare a elementelor de comportament mortuar discutând pe baza unor numeroase descoperiri funerare din medii diferite. Dar preluarea selectivă și fără critică a unor descoperiri îndoielnice i-a limitat sever analiza, astfel că deseori, dincolo de locurile comune, ajunge la concluzii mai puțin acceptabile¹⁵⁷.

Dar un ecou cu totul special l-a avut publicarea masivului raport de săpătură de la Sintașta, de la răsărit de Ural, unde a fost cercetat un vast complex aparținând epocii bronzului în care, în preajma unor așezări, fuseseră descoperite înmormântări fastuoase, cu inventare cuprinzând jertfe de cai și, uneori, care de luptă¹⁵⁸. La prima vedere descoperirile îndepărtate, de dincolo de lanțul munților Ural, par puțin importante pentru regiunile nord-dunărene, dar printr-o serie de piese – cum sunt de pildă psaliile circulare din os sau corn, unele tipuri de topoare cu gaură de înmănușare transversală –, înmormântările de la Sintașta sau cele învecinate de la Bolșoi Karagansk se leagă de cele de pe Volga Mijlocie și de aici, de spațiile nord-pontice și zona carpatică¹⁵⁹. Descoperirea unor care de luptă în mormintele bronzului mijlociu din zona Uralilor a permis identificarea pe cale arheologică a unor grupe/elite constituite din indivizi – bărbați – a căror identitate socială era exprimată funerar prin arsenal, căruia i se adăuga carul cu două roți și jertfele de cai. De altfel depuneri de oseminte de cabaline, uneori chiar schelete întregi, se mai pot găsi și în alte înmormântări tumulare cum sunt cele de tip Abașevo și apoi de la Don până la gurile Dunării în medii Mnogovalikovaja. De curând unii specialiști au înțeles importanța acestor descoperiri din vestul Siberiei și s-au grăbit să încerce să-și asigure primatul în ceea ce privește relațiile dintre fenomenele bronzului din Europa Centrală și noile descoperiri din zona dintre Volga și Ural sau dincolo de ea¹⁶⁰. Pentru spațiul care ne interesează, în raport cu monumentele funerare din stepele din nordul Mării Negre, o altă contribuție de seamă este cartea lui E. Sava, dedicată studiului culturii cu ceramică cu valuri multiple – Mnogovalikovaja – bazată în principal pe informația arheologică obținută din cercetarea mormintelor¹⁶¹. Autorul s-a folosit de 169 descoperiri funerare – grupe de tumuli, tumuli singolari sau morminte singulare – pe care le-a putut atribui grupei Mnogovalikovaja¹⁶². Dar o primă limită, desigur obiectivă, este dată de faptul că examenul acestor descoperiri se cantonează doar în spațiul dintre Nistru și Prut, deși masa principală a acestei culturi se găsește în Ucraina. De altfel aria foarte mare ocupată de grupa Mnogovalikovaja pune problema în ce măsură este justificată definirea unei culturi doar pe baza unui stil ceramic. În același timp E. Sava s-a pripit, după opinia mea, în a adăuga grupei Mnogovalikovaja o serie de descoperiri din Câmpia Română, cum sunt cele de la Gurbănești, Râmnicelu, Smeeni sau Sultana. Unele dintre acestea cu greu pot fi apropiate unui grup cultural, care după opinia chiar a autorului, se oprește la Prut. Dar această includere a fost prilejuită de tipologia gropilor funerare, de sistemul dispunerii scheletelor, chiar

¹⁵² Y. Rassamakin, în M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva, *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, Cambridge, 1999, p. 59–182.

¹⁵³ E. V. Jarovoj, *Kurgany eneolita-epohi bronzy Nižnego Podnestrov'ja*, Chișinău, 1990.

¹⁵⁴ I. Manzura, *Culturi eneolitice în zona de stepă*, idem, *Manifestări culturale în perioada de tranziție*; V. Dergacev, *Epoca bronzului. Perioada timpurie*; E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie, sec. XVII–XII î.e.n.*, Thraco-Dacica 15, 1994, 1–2, p. 93–101; 103–119; 121–140 și respectiv, 141–158.

¹⁵⁵ O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărățeni*, BiblThrac 17, București, 1996.

¹⁵⁶ Alexandra Comșa, în C. Schuster, A. Comșa, T. Popa, *The archaeology of fire in the bronze age of Romania*, Giurgiu, 2001, p. 77–121.

¹⁵⁷ E vorba, de pildă, despre „power centers” identificate în cimitirul de la Ghidici, despre morminte aparținând „clasei mijlocii” la Cârna, despre „main alley of the cemetery” la Sibișeni, Gârla Mare ca parte a „of the urn field culture” etc.

¹⁵⁸ V. F. Gening, G. B. Zdanović, V. V. Gening, *Sintașta. Arheologičeskie pamjatniki arijskih plemen Uralo-Kazahstanskih stepei*, Čeljabinsk, 1992.

¹⁵⁹ N. Boroffka, *Eurasia Antiqua* 4, 1998, p. 81–135.

¹⁶⁰ Vezi de pildă J. Lichardus, J. Vladár, *SlovArch* 44, 1996, p. 25–93.

¹⁶¹ E. Sava, *Kul'tura mnogovalikovej keramiki Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdureč'ja. (Po materialam pogrebal'nogo obrjada)*, Chișinău, 1992.

¹⁶² Din păcate toate aceste descoperiri nu sunt prezentate într-un catalog ci într-un soi de listă, puțin utilizabilă (*Ibidem*, p. 179–189).

dacă din examinarea elementelor de structură ale înmormântărilor Mnogovalikovaja reiese cu claritate că multe dintre acestea sunt de tradiție mai veche și prin aceasta comune unor grupe diferite pe arii vaste. Dar în același timp prin multe din clarificările aduse lucrarea permite astăzi o apropiere între unele descoperiri ale epocii bronzului de la nord de Dunăre de unele realități din stepele nord-pontice¹⁶³. În sfârșit, contribuția lui E. Sava, este în foarte mare măsură îndatorată tradiționalismului în ceea ce privește cronologia absolută, plasând grupa Mnogovalikovaja în intervalul sec. XVII–XV a.Chr. Cea mai recentă contribuție și, în același timp, cea mai remarcabilă, a lui E. Sava este însă monografia privind înmormântările culturii Noua, lucrare de dimensiuni și merite deosebite¹⁶⁴. Este drept că întreprinderea autorului de la Chișinău are o serie de scăderi în ceea ce privește accentul excesiv pus pe componenta răsăriteană a grupei Noua, sau erorile de apreciere privind unele elemente ale standardului funerar. Dar acestea nu scad din meritele lucrării, unul dintre ele fiind acela de a pune în circulație un voluminos repertoriu de înmormântări pe baza căreia reușește o primă prezentare completă a obiceiurilor funerare pentru o grupa a epocii bronzului la nord de Dunăre.

Mai puțin înțeleasă, dar nu mai puțin importantă, este contribuția lui H. Peter-Röcher¹⁶⁵, care, pe baza unei ample discuții de date arheologice, înregistrări etnografice și izvoare scrise, reușește să amendeze drastic mitul antropofagiei preistorice. Totodată autoarea găsește și un bun prilej pentru a discuta asupra unor descoperiri cu oseminte umane, deseori prezența unor oase umane disparate, în așezări deschise sau fortificate, adesea în peșteri, neputând susține caracterul mortuar, intenționat, al acestora¹⁶⁶. Dar lucrarea lui Peter-Röcher își găsește justificarea și dacă avem în vedere persistența cu care unii specialiști cred încă că antropofagia poate fi documentată pentru unele grupe ale bronzului din Europa Centrală¹⁶⁷. Nu poate fi omisă din această înșiruire, monografia în două volume consacrată descoperirilor funerare din movilele din preajma golfului Kotor de pe coasta răsăriteană a Adriaticii, de la Velika Gruda și Mala Gruda¹⁶⁸. Cele două volume aduc fiecare o contribuție de seamă privind binecunoscutele morminte cu un caracter special de la Mala Gruda sau înmormântările mai târzii din același loc, oferind și ocazia unor precizări de ordin metodologic în ceea ce privește cercetarea complexelor cu caracter funerar.

Lungii serii de contribuții teoretice asupra comportamentului funerar îi mai putem adăuga lucrarea amplă a lui J. P. Mohen¹⁶⁹, mai puțin cunoscută în România. Pornind de la cele dintâi descoperiri cu caracter funerar și până în epoca modernă, pe o arie largă ce cuprinde Lumea veche și cea Nouă, autorul a încercat o examinare a raportului dintre moarte ca fenomen social și comunitatea umană care trebuie să-i răspundă. Folosind documente arheologice și observații etnografice J. P. Mohen accentuează asupra caracterului simbolic al ceremoniei funerare, asupra relației dintre dispariția unui individ, rangul acestuia și tipul de răspuns al colectivității, de unde și o anume variabilitate a comportamentului funerar legată de tipul de structură socială.

În linii mari, pentru epoca bronzului între Tisa, Dunăre, Marea Neagră și Nistru dispunem de ceva mai mult de 10000 de înmormântări provenind din aproape 1100 de descoperiri. Doar la prima vedere, așa cum am mai spus, acestea reprezintă o bază documentară solidă și largă. În realitate lucrurile stau cu totul altfel, căci din punct de vedere demografic pentru un interval de timp de aproape două milenii cifra apare ca total nesemnificativă. Mă refer mai apoi la faptul că documentarea este lacunară în timp și spațiu, existând zone geografice sau arii arheologice pentru care descoperirile sunt cu totul insuficiente. Astfel dacă pentru mediile Otomani avem la dispoziție – numai pentru spațiul avut în vedere – 1233 de înmormântări, pentru cultura Periam–Pecica 850, pentru grupa Belegiš 517, alte grupe sau culturi de certă importanță și cu o durată în timp remarcabilă, sunt mult mai puțin documentate din acest punct de vedere, cum este cazul pentru Monteoru cu 432 înmormântări, Gârla Mare cu ceva mai mult de 400. Dar aceste diferențe se datorează, în bună măsură, fie unor cercetări pe zone restrânse, fie, cum este mai ales cazul înmormântărilor monteorene, unei publicări

¹⁶³ Cum de altfel autorul citat a și făcut mai înainte, cf. Idem, *Thraco-Dacia* 12, 1991, 1–2, p. 15–38.

¹⁶⁴ Idem, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dneestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel, 2002.

¹⁶⁵ Heidi Peter-Röcher, *Kannibalismus in der prähistorischen Forschung. Studien zu einer paradigmatischen Deutung und ihre Grundlagen*, UPA 20, Bonn, 1994.

¹⁶⁶ Asemenea descoperiri sunt destul de numeroase, vezi de pildă pentru Slovacia un catalog la Furmánec V., Jakab J., *Menschliche Skelettreste aus bronzezeitlichen Siedlungen in der Slowakei*, în K.-F. Rittershofer (Hrsg.), *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*, Internationale Archäologie 37, Espelkamp, 1997, p. 14–23.

¹⁶⁷ Cum este cazul de exemplu pentru o serie de complexe (gropi) din importanta așezare Otomani de la Nyžna Myšl'a, cf. J. Jakab, L. Olexa, J. Vladár, *SlovArh* 47, 1999, 1, p. 91–127.

¹⁶⁸ M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. Im Adriagebiet - Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, UPA 32, Bonn, 1996 și Ph. Della Casa, *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)*, UPA 33, Bonn, 1996.

¹⁶⁹ J.-P. Mohen, *Les rites de l'au-delà*, Paris, 1995.

insuficiente, căci punerea în circulație a cimitirelor 1 și 2 din stațiunea eponimă și a celui de la Căndești ar fi dus la un total de aproape 1 500. Există însă și situații în care numărul mic al înmormântărilor disponibile reflectă conținutul și caracterul intern al grupei respective cum este cazul pentru Schneckenberg cu 44 de înmormântări sau pentru grupul de descoperiri Kugelamphorenkultur din nordul Moldovei cu 93, în ambele cazuri morminte izolate sau grupuri mici de morminte. În cazul grupei Wietenberg, numărul înmormântărilor descoperite este de-a dreptul redus, o caracteristică a acesteia părând a fi la prima vedere cimitirele de mică întindere și mormintele izolate din cuprinsul sau din vecinătatea așezărilor, comportament destul de ine diferit de al celorlalte grupe ale bronzului nord-dunărean. O problemă o constituie comportamentul funerar al grupelor Glina și Tei ambele cu arii destul de bine precizate, dar în primul caz nedispunând de nici o descoperire sigură, iar în al doilea caz abia dacă avem la dispoziție 20 de înmormântări provenind din 8 puncte, nu toate corespunzător puse în circulație. Ne-am putea pune, măcar în aceste cazuri, chiar întrebarea: este reală existența acestor grupe sau ele sunt o creație rezultată în urma unor studii exclusiv ceramologice? Evident că în asemenea situații analiza comparativă este limitată din capul locului. Nu am dat o cifră pentru înmormântările sub movile. Cele cercetate în spațiul în discuție sunt cu totul prea puține ceea ce m-a determinat să mărginesc examinarea doar în acest caz, lucrând pe un eșantion de circa 2200 de înmormântări răspândite din pusta ungară până la Volga mijlocie. Dar în acest caz, al movilelor funerare, adesea prezența unei piese de port sau a unor vase aparte a determinat pe săpători să recurgă la atribuire cultural-cronologică, chiar și etnice uneori, cu totul forțate.

Eforturile îndreptate către ordonarea cronologică a cimitirelor, omițând problemele de structură internă, de stabilire a unor standarde, nu constituie vina directă a celor care le-au întreprins. Ele sunt expresia unei necesități născute din amalgamul de culturi, grupe culturale, aspecte, faciesuri, apărute ca ciupercile după ploaie, ca rezultat al unor săpături făcute după criteriul cel mai adesea subiectiv, fără o coordonare a temelor de cercetare. Una din marile probleme apărute cu puțini ani înainte, dar agravate în perioada 1967–1989, este aceea a noilor grupe identificate. Cel mai adesea se poate observa că acestea au o arie direct proporțională cu prețul biletelor de autobuz de la reședința de județ la șantier, că sunt legate de posibilitățile personale ale cercetătorilor de a se deplasa și documenta, interesul arheologic, științific, fiind uneori legat de micile comandamente umane. Rezultatul este egal cu grupele Cernavoda I–III, Foltești I–III, Grumăzești, Copăceni, Iernut, Zoltan, Foieni, Roșia, Șoimuș, Odaia Turcului, Năeni–Schneckenberg, Govora–Fundeni, Coslogeni chiar etc... Lipsa comunicării, existența unor „explicații-panaceu” de genul marxismului militant, cu corolarele lui – naționalismul în formă tracă sau indoeuropeană – au silit pe mulți dintre noi să recurgem la soluții facile. Este evident că fragmentarea excesivă a peisajului arheologic se constituie ca impediment în studiul comportamentului funerar al epocii bronzului. Cred că principalele cauze au fost cercetarea limitată zonal, lipsa de experiență și profesionalism, exagerarea unor modele teoretice, lipsa comunicării, istoricismul moștenit de la înaintașii din secolul 19, dornici a reconstitui modele statale după modele antice și ar mai fi... Așa „s-au născut” nenumărate „grupe culturale” cărora le lipsește chiar una dintre principalele trăsături – mormintele¹⁷⁰. Debutul lor în circuitul științific a avut loc în spațiile înguste ale unor preocupări corespunzând adesea teritoriului de comună, sau după un termen mai vechi, dar mai potrivit, de plasă, de aceea și o încercare de circumscriere chorologică a tuturor noilor venite duce adesea la rezultate stupefiant. În această situație suntem fie nevoiți a accepta existența unor comunități pe spații reduse, cu un habitat nedefinit, cu o olărie selectată de urmași (adică noi) și fără înmormântări, fie să procedăm la o examinare minuțioasă urmată de o tot la fel de minuțioasă și nemiloasă exmatriculare a acestor grupe.

Problema este agravată de atribuirile de ordin „etnocultural”, „etnocultural-lingvistic”¹⁷¹ neluându-se în seamă că, foarte probabil, în preistorie mentalul colectiv era cu totul deosebit de cel al sec. XX! Problema ar putea fi rezolvată în primul rând prin revizuirea unor concepte teoretice, între care cel de cultură este cel dintâi! Termenul a fost în repetate rânduri explicat, „demonstrat” și, mai ales folosit fără discernământ. Uitându-se conținutul arheologic, cu limitele corespunzătoare, al noțiunii, i s-a dat cel mai adesea o încărcătură etnică și/sau

¹⁷⁰ Iată un exemplu: despre cultura Zăbala s-a spus că „este cunoscută printr-o singură așezare fortificată din jud. Covasna, ... distrusă de nisipăria locală. ... Ritul de înmormântare este cunoscut prin descoperirea unui singur mormânt... Deși Zăbala este, încă, o descoperire izolată, aspectul său cultural dovedește a fi avut importanță în dezvoltarea unor culturi din perioada timpurie și mijlocie ale epocii bronzului...” cf. E. Zaharia, *Cultura Zăbala*, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 285–286.

¹⁷¹ Merită în acest sens reamintite considerațiile lui I. Nestor: „Dacă există așadar temeiuri suficiente pentru a admite ipoteza că la trecerea spre epoca bronzului s-a făcut și la noi pasul hotărâtor către formarea și răspândirea graiurilor de tip indo-european, nu tot atât de îndreptățită apare ipoteza după care încă din acea vreme și până la sfârșitul epocii bronzului, am putea vorbi despre o diferențiere care să permită denumirea de traci – sau pentru regiunile mai vestice de iliri – (grupele istorice ale indo-europenilor din aceste regiuni) pentru populațiile de pe teritoriul țării noastre. Este mai probabil că o astfel de diferențiere lingvistică specifică a intervenit mai târziu...”, I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 129.

istorică, cu consecințele dezagreabile ce au decurs de aici. Arheologia folosește de multă vreme și din belșug termenul de **cultură**. Cu vremea termenul a fost încărcat cu o mulțime de înțelesuri și subînțelesuri, așa că azi sunt tot mai mulți cei care îl folosesc pentru a desemna colectivități largi desemnate etnic sau lingvistic sau și una și alta. Dacă dăm la o parte determinările de ordin politico-ideologic rămâne un mister cum au reușit unii preistoricieni ca numai din oase, cioburi, gropi sau pietre și în lipsa oricăror surse scrise să determine caracterul etnic sau lingvistic al unei „culturi”, să depisteze populații, migrații, invazii etc. Misterul s-a amplificat la dimensiuni absurde, dacă luăm la număr nenumăratele culturi, aspecte culturale, faciesuri culturale, unele cu destule faze și subfaze, apărute în ultimele decenii măcar numai pentru epoca bronzului. Lucrurile se complică și mai mult căci multe dintre aceste noi sosite în peisajul arheologic se mișcă, migrează, invadează, influențează, lăsându-se, la rândul lor, pradă influențelor externe. Supraîncărcarea termenului de cultură a dus, firească, la obosirea acestuia până aproape de deces, sau, altfel spus, la o criză, de unde și necesitatea precizării termenului, la o critică a semnificațiilor acordate, pentru o descărcare a bieteii noțiunii și readucerea ei la rangul mai simplu, dar mai meritoriu, mai firesc, de termen de jargon profesional.

Dar și în această situație rămân mai multe neclarități, care în fond au și dus la suprasolicitarea noțiunii. Există mai multe definiții ale termenului. În literatura românească avem la dispoziție definiția datorată lui E. Comșa: „*Totalitatea vestigiilor materiale și spirituale a oamenilor din vechime.... Ansamblu de așezări de pe un anumit teritoriu locuit de aceeași populație care a folosit aceleași elemente de cultură (ceramică, unelte, arme etc.)*”¹⁷². O alta, mai nouă, a fost oferită de M. Babeș: „*noțiune care desemnează totalitatea elementelor care compun cadrul social, material și spiritual, creat de om în decursul istoriei. În această concepție cultura include în egală măsură bunurile materiale (unelte și ustensile casnice, îmbrăcăminte, locuințe și așezări, arme și fortificații etc.), valorile spirituale (morală, filosofie, știința, arta, religia) și elementele de organizare socială (relații economico-sociale, cutume, legi, instituții).... În arheologie, noțiunea de cultură are un înțeles specific, mai restrâns. ... Cultura arheologică, cu care operează cercetătorii, nu se suprapune deci decât parțial cu o cultură vie, reală, a unei vechi populații. Această noțiune, precum și acelea de grupă, aspect sau facies cultural, au totuși în sine o valoare obiectivă, în măsura în care grupează și definesc ca o unitate structurală manifestările comune, caracteristice unei perioade și unui spațiu dat*”¹⁷³. Este bine cunoscut faptul că termenul de cultură a fost împrumutat din științele sociale, unde însă are înțelesuri și utilizări diferite¹⁷⁴. În mediile anglo-saxone unde arheologia preistorică este inclusă antropologiei culturale s-a încercat o definire a culturii din perspectiva etnologică, exemplul clasic fiind oferit de către L. Binford, care consideră cultura ca sumă a procedeelelor de adaptare la care recurge o comunitate umană față de stimuli exteriori (mediul înconjurător, alte comunități umane) ca și față de cei interiori, proprii. Vorbind despre sistemul social, Binford consideră ca importante două subsisteme ale acestuia, și anume cel extrasomatic, independent de procesele biologice și subsistemul funcțiilor de adaptare la mediul înconjurător, biologic și social. În ceea ce privește cultura materială propriu-zisă, preocupat de variabilitatea în timp și spațiu a artefactelor, el le împarte în trei subclase: tehnomică, a căror funcție primară este legată de contactul nemijlocit cu mediul natural, sociotehnice, a căror funcție se exprimă în cadrul relațiilor sociale intra și extracomunitare și ideotehnice, care se exprimă în compartimentul ideologic al sistemului social¹⁷⁵. Dar spre deosebire de Binford, preistoricienii europeni nu au avut la dispoziție observații etnografice directe, însemnări sau alte surse scrise, fiind nevoiți ca atare să se rezume la descoperiri strict materiale, de cele mai multe ori păstrate parțial, descoperite pe spații largi dar neuniform, a căror asociere rămâne îndatorată studiilor tipologice. Fixarea în timp a acestor resturi poate fi făcută strict arheologic doar pe baza surprinderii și verificării raporturilor stratigrafice ceea ce limitează deseori posibilitatea grupării acestor vestigii materiale. Se uită cu ușurință că primele definiții ale unor „culturi” arheologice au fost făcute oarecum unilateral, după anume categorii restrânse de materiale: piese litice pentru paleolitic, sau ceramică pentru alte „culturi” mai târzii. Acestor categorisiri li s-au adăugat, după posibilități, alte grupe de descoperiri cum ar fi așezările, piesele de port, armele sau uneltele lucrate din alte materii prime decât piatra și, desigur, înmormântările. Adică cam tot ceea ce poate fi încadrat în subclasa tehnomică a lui Binford., cu excepția descoperirilor mortuare ce pot fi socotite ca aparținând subclasei sociotehnice, accentul fiind însă pus pe ceramică. Din această perspectivă apare ca mult mai justificat să se vorbească de grupe ceramice decât de culturi, mai ales în ceea ce privește „noile apariții culturale”. Nu trebuie

¹⁷² E. Comșa, vocea **Cultură**, în D. M. Pippidi (red.), *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 209.

¹⁷³ M. Babeș, vocea **Cultură**, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I A-C, București, 1994, p. 390. Vezi mai nou și A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, I, București, 2001, p. 211–214, care discută noțiunea de „cultură” arheologică.

¹⁷⁴ Vezi de pildă A. R. Radcliffe-Brown, *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași, 2000.

¹⁷⁵ L. R. Binford, *American Antiquity* 28, 1962, p. 217–225; idem, *An Archaeological Perspective*, New York-London, 1972, p. 20–30.

omisă nici posibilitatea, tot mai evidentă în cazul unor „culturi” cu state vechi de serviciu, unor rectificări deseori dramatice făcute după aceleași criterii. Descoperirea unor morminte, sau chiar a unor cimitire întinse cu multe înmormântări nu duce neapărat la identificarea „vieții spirituale” a defuncțiilor preistorici, chestiunea aceasta fiind mai mult o problemă de interpretare în care entuziasmul este carburantul de bază. Nu las de-o parte numeroasele încercări de explicare teoretică a unor ansambluri mai mari de asemenea vestigii, de interpretări unele cu adevărat interesante, cum sunt cele datorate mai ales așa-numitei New Archaeology¹⁷⁶, dar cred că pentru preistoria europeană pripeala în această privință trebuie înlocuită cu un soi de trac, adică cu o stare emoțională care să lase intact scepticismul ce ar trebui să caracterizeze omul de știință. O atitudine critică asupra noțiunii de cultură arheologică este cu totul necesară în cadrul demersului de față. Multe descoperiri funerare sau socotite ca atare, situate între Tisa și Nistru, au fost atribuite „cultural” pe considerente dintre cele mai superficiale, dinamica obiceiurilor funerare a fost adesea greșit înțeleasă și folosită, de multe ori ceea ce ar fi putut apărea ca modă funerară fiind socotită ca trăsătură proprie unei „culturi” creată artificial. Noțiunea de *cultură* este însă tot mai mult pusă sub semnul îndoielii dintr-o cauză cu totul obiectivă. Nenumăratele culturi ale preistoriei au fost definite cu multă vreme în urmă, pe criterii mai mult sau mai puțin unilaterale. Cu vremea documentarea arheologică a sporit considerabil, astfel că multe dintre culturile definite mai ales înainte de anii '50 nu mai corespund realității obiective reieșite din cercetările recente. Exemplele sunt atât de numeroase, încât se poate vorbi de o criză a termenului de cultură din acest punct de vedere. Un prim exemplu, și poate dintre cele mai elocvente, îl constituie așa numita „perioadă de trecere/tranziție de la neolitic la epoca bronzului”. Dacă în 1960, anul apariției primului volum din *Istoria României*, perioada de tranziție apărea ca bine conturată¹⁷⁷, ulterior multe din „culturile” ce-i aparțineau, fie au fost reconsiderate pe baza cercetărilor din teren, fie au dispărut pur și simplu. Cu timpul intervalul cronologic al acestei „perioade de tranziție” a suferit modificări dramatice, atât în ceea ce privește plasarea în timp cât și în ceea ce privește intervalul. Astăzi există o clară tendință de a exclude această creație cu totul hibridă, fenomenele arheologice ce i-au fost atribuite fiind incluse la începutul epocii bronzului. „Complexul înmormântărilor cu ocră roșu”, considerat un fenomen de maximă importanță documentând o pătrundere a unor păstori din stepele nord-pontice, nu mai poate fi considerat astăzi la fel de unitar ca acum mai bine de o jumătate de secol, ci mai degrabă ca o modă funerară larg răspândită și comună mai multor grupe ceramice de la Ural până la Rhodopi și Tisa. Recent s-a propus chiar termenul de „*Yamnaya package*” pentru o serie de trăsături specifice acestor înmormântări¹⁷⁸. Cultura Monteoru, multă vreme considerată un reper pentru întreaga epocă a bronzului, s-a dovedit a avea multe neclarități, mai ales în modul în care s-a înțeles și susținut prin publicări de materiale „periodizarea” sa internă. Apărută peste noapte numai pe baza unor cercetări de suprafață și, se poate spune, cu totul superficiale, „cultura” Coslogeni¹⁷⁹ nu are încă o identitate precisă, unii autori contestându-i chiar realitatea¹⁸⁰. Începutul culturii Otomani este astăzi privit cu totul altfel decât în perspectiva simplistă din momentul definirii fazei I¹⁸¹. Considerată ca reprezentativă pentru bronzul mijlociu și târziu din Oltenia, cultura Verbicioara¹⁸² se dovedește mai degrabă o problemă, decât o cultură¹⁸³. Și exemplele ar putea continua...

Este evident că lipsea până nu de mult o încercare de sintetizare, în maniera propusă de Ion Nestor, asupra stadiului cercetării epocii bronzului după 1930¹⁸⁴. În această situație mi se pare cu totul preferabilă folosirea termenului de *grupă ceramică* în locul celui de *cultură*, dar o excludere a acestuia din urmă ar duce acum la confuzii. Pe de altă parte, utilizarea termenului de grupă ceramică ar aduce și avantajul unei rediscutări asupra fazelor stabilite mai ales tipologic, o înlocuire a acestora cu un termenul de *stil ceramic*, mai neutru din punct de vedere cronologic și care ar putea uneori facilita periodizările rigide ale unor grupe ceramice/culturi.

¹⁷⁶ Mi se par utile punctele de vedere exprimate de E. Zubrow, *NorwArchRev* 13, 1980, 1, p. 14–23 și B. Trigger, *NorwArchRev* 24, 1991, 2, p. 65–76.

¹⁷⁷ Capitol redactat de D. Berciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 71–81.

¹⁷⁸ R. Harrison, V. Heyd, *PZ* 82, 2007, 2, p. 194–203. Cred însă că cei doi autori exagerează într-o oarecare măsură atunci când încearcă să vadă aproape pretutindeni în Europa Centrală prezența acestui *Yamnaya package*, de altfel, destul de bine definit.

¹⁷⁹ Morintz, *op. cit.*, p. 121–152.

¹⁸⁰ A. C. Florescu, M. Florescu, *ArhMold* 13, 1990, p. 49–102.

¹⁸¹ K. Horedt, *Materiale* 8, 1962, p. 317–324; I. Ordentlich, *Dacia* NS 14, 1970, p. 83–97; P. Roman, I. Némethi, *Praehistorica* 15, 1989, p. 243–248; idem, *Thraco-Dacica* 11, 1990, 1–2, p. 39–41.

¹⁸² D. Berciu, *Dacia* NS 5, 1961, p. 123–161.

¹⁸³ O primă separare, justificată, a descoperirilor „Verbicioara” la B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 57–61, 101, 104.

¹⁸⁴ Lucrările lui D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966 și cea a lui S. Morintz (vezi supra nota 120), sunt departe de ceea ce s-ar putea numi o sinteză sistematică asupra epocii bronzului. Într-o anumită măsură, prin „păstrarea” unui cadru teoretic învechit, prin metodologia vetustă și prin ignorarea documentării proaspete, ambele lucrări sunt mai degrabă pași înapoi...

În linii mari, punctele mele de vedere asupra descoperirilor mortuare ale epocii bronzului le-am expus acum un deceniu, e drept în formă succintă, totodată cu o propunere de încadrare în timp pe baza datelor ¹⁴C¹⁸⁵.

Într-o mare măsură multe dintre scăderile lucrărilor apărute în a doua jumătate a sec. XX au fost corectate în cea mai recentă luare de poziție privind epoca bronzului. Este vorba de un capitol redactat împreună de către A. Vulpe și M. Petrescu-Dîmbovița și apărut cu puțină vreme în urmă¹⁸⁶. Cu această ocazie A. Vulpe discută pe scurt și critic noțiunea de „cultură” optând pentru o înțelegere a acesteia în termenii sugerați de L. Binford, fără încărcături artificiale de ordin etnic. Foarte importantă este și viziunea autorului asupra definirii epocii bronzului și a periodizării acesteia, propunând un început al epocii la mijlocul mileniului IV a. Chr. în corelație cu bronzul egeean. Principalele descoperiri funerare ale epocii bronzului sunt prezentate odată cu trecerea în revistă a principalelor fenomene arheologice ale epocii, dar fără a se arăta că pentru o serie de grupe omologate în text nu există nici o descoperire funerară. Folosind o literatură de ultimă oră, descoperiri recente, unele chiar încă inedite, A. Vulpe se referă, e drept foarte pe scurt, la reprezentarea statutului social în depuneri – depozite în speță – sau înmormântări fie prin inventare fie prin consumul de muncă (consumul de energie socială așa adăuga eu, la care se include și efortul susținut în vederea respectării ceremonialului) pentru construirea unui mormânt fie el plan¹⁸⁷ sau tumular.

O problemă cu totul aparte o constituie analiza antropologică. Este evidentă necesitatea de a stabili cu cât mai multă exactitate apartenența la grupele de vârstă și sex a înmormântărilor din orice epocă, relația dintre acestea și elementele mormintelor fiind susceptibilă să aducă clarificări nu numai de ordin cronologic. Trebuie subliniat însă că cea mai mare parte a descoperirilor funerare, inclusiv a unor cimitire întinse, nu a beneficiat de examinări antropologice. Există cu toate acestea în literatura de specialitate destule lucrări¹⁸⁸ dedicate diagnozei antropologice. Dar pentru cercetarea românească se poate observa cu ușurință predilecția pentru determinări de genul „europoid”, „dinaric”, „nordic” etc., uitându-se că procesul de metisaj a fost probabil cu mult mai intens în preistorie decât se bănuia. Apariția unei lucrări de referință pentru studiul antropologic al resturilor osteologice preistorice¹⁸⁹ a rămas practic fără ecou în literatura de specialitate, cu atât mai puțin contradicțiile inerente demersului¹⁹⁰. Rămâne totuși de menționat, pentru spațiul românesc, o lucrare generală care a încercat o discuție asupra înmormântărilor Otomani, Gârla Mare și Monteoru din prisma analizei antropologice, chiar dacă uneori a excelat prin interpretări discutabile¹⁹¹. Problema rămâne, ca și contradicțiile metodologice ale antropologiei fizice, păstrându-se în continuare dilema sex antropologic sau sex arheologic. Există însă abordări cu totul noi din acest punct de vedere, susceptibile să deschidă perspective uneori surprinzătoare privind stilul de viață, diversitatea populațiilor preistorice ca și relația cu ritualurile cu caracter funerar¹⁹².

¹⁸⁵ I. Motzoi-Chicideanu, s.v. *Mormânt* (pentru epoca bronzului), în C. Preda (red.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. III, București, 2000, p. 117–131.

¹⁸⁶ *Epoca bronzului*, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, capitol redactat după cum urmează: A. Vulpe – *Considerații generale, Bronzul timpuriu, Problema indo-europeană, Perioada mijlocie a epocii bronzului, Marea migrație egeică, Structuri sociale și credințe religioase în epoca bronzului și în prima epocă a fierului*, p. 214–224; 225–236; 241–246; 247–271; 287–288; 353–377; și M. Petrescu-Dîmbovița – *Perioada târzie a epocii bronzului; Intensificarea metalurgiei în perioadele Bronzului mijlociu și târziu*, p. 272–286; 289–293.

¹⁸⁷ Vulpe, *op. cit.*, p. 362–363, unde se referă la cimitirul de la Mokrin. Cu două decenii în urmă s-a propus o parcelare în patru zone/cartiere și s-a atras atenția asupra energiei sociale consumate exprimată prin raportul dintre volumul gropilor și unele elemente de inventar ca reflectând eventual rangul social, cf. M. Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, *Dacia NS 33*, 1989, p. 7–8, 16–18 și fig. 2–3, 8, spre deosebire de M. Girić care a susținut o dispunere a mormintelor de la Mokrin pe șiruri, cf. M. Girić, *Mokrin nekropola ranog bronzanog doba*, *DissMon 11*, Beograd, 1971, p. 199–200.

¹⁸⁸ Din numeroasa literatură cităm aici doar câteva exemple: Acsádi, Nemeskéri, *op. cit.*; D. Nicolăescu-Plopșor în V. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961, p. 365–382; C. Maximilian, *Sărata-Monteoru. Studiu antropologic*, București, 1962; O. Necrasov, *Hierarhii* 1, 1979, p. 97–110; eadem, *ArchSuisseAnthr* 43, 1979 (1981), 2, p. 59–68; eadem, *Thraco-Dacica* 5, 1984, 1–2, p. 28–35; A. Comșa, *SympThrac* 5, 1990, p. 100–103; M. Cristescu în P. Roman (ed.), *The thracian world at the crossroads of civilization*, I, București, 1997, p. 487–492; K. W. Alt, W. Vach, *PZ* 69, 1994, 1, p. 56–91; precum și contribuțiile din volumul K.-F. Rittershofer (Hrsg.), *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*, *Internationale Archäologie* 37, Espelkamp, 1997. Pentru literatura română până 1990 vezi A. Comșa, *SympThrac* 8, 1990, p. 100–103.

¹⁸⁹ G. Acsádi, J. Nemeskéri, *op. cit.*

¹⁹⁰ Vezi și discuția asupra diagnozelor antropologice pentru cimitirul de la Mezöcsát, la B. Hänsel, N. Kalicz, *BerRGK*, 67, 1986, p. 41–43.

¹⁹¹ D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975.

¹⁹² M. Wysocki, A. Whittle, *Antiquity* 74.285, 2000, p. 591–601, unde se face o demonstrație despre ce poate aduce nou bioarheologia pentru complexe funerare în neoliticul timpuriu din Anglia.

Legată de cercetarea antropologică este și cea a determinărilor paleontologice, oasele de animale, uneori chiar schelete întregi, fiind frecvent descoperite în morminte. Dar în afara speciei, mai trebuie precizate și care anume părți din schelet se găsesc în morminte, fiind relativ vizibilă preferința pentru membrele anterioare în cazul ovicaprinelor, trunchi și membre anterioare la bovine etc., ca și relația dintre structura mormântului, modul de dispunere al cadavrului, categoriile de inventar și ofrandele alimentare. Nu sunt rare nici înmormântările de animale, a căror funcție exactă este încă greu de precizat¹⁹³.

Este greu de făcut o prezentare statistică asupra modului în care au fost publicate descoperirile cu caracter funerar ale epocii bronzului. Cea mai mare parte au fost prezentate în rapoarte de întinderi variate¹⁹⁴. Sunt puține cazurile în care alături de planurile exacte ale complexelor – cimitir, morminte – sunt ilustrate și toate piesele de inventar. Din cauze diferite, multe cimitire, a căror importanță este evidentă, au fost înfățișate necorespunzător, astfel că valoarea lor a fost pe această cale diminuată. Și nu trebuie uitat că aproape nici un cimitir nu a fost și nu poate fi cercetat în întregime. Precumpănind preocuparea pentru ordonarea cronologică, multe detalii au fost omise, astfel că aproape fiecare obiectiv funerar se prezintă incomplet ceea ce îngreunează mult analiza de ansamblu. O problemă aparte o constituie cercetările în movilele funerare. Cel mai adesea este vorba de zone întinse, adevărate câmpuri de tumuli, din care abia sub 5% au fost cercetați astfel că orice fel de concluzii de ansamblu trebuie supuse precauției. Modalitatea de a săpa tumulii cu utilaje grele nu mi se pare fericită. Exemplele de săpături corecte cum au fost în cazul movilelor de la Valea Lupului sau Smeeni și poate cele din lunca Jijiei, nu au fost urmate decât în puține cazuri. În schimb în Basarabia, după nefericitul exemplu sovietic, toate movilele au fost săpate, distruse de fapt, cu buldozerul, aceeași „tehnică stahanovistă” de săpătură fiind aplicată și pentru câțiva dintre tumulii din nord-estul Bulgariei. Prin acest procedeu s-a reușit, cu mult succes, să se piardă importante informații privind nivelele de săpare ale gropilor funerare, structurile acestora și, nu în ultimul rând, stratigrafia întregii movile. Pe de altă parte, datorită resurselor financiare insuficiente, nu a fost posibilă o cercetare temeinică din toate punctele de vedere ale unor zone cu movile funerare – câmpuri de tumuli – astfel că cel puțin pentru Câmpia Română sau pentru pusta maghiară, doar cercetările sistematice de acest fel, odată cartate, oferă o imagine falsă prin numărul lor redus. Situația ar fi putut fi alta în câmpiile nord-pontice, dar propensiunea pentru săpatul cu utilaje grele, așa cum am mai spus, a dus la irosirea prilejului... Cu toate acestea numărul mare de movile funerare săpate mai bine sau mai puțin bine, constituie un eșantion destul de bun pentru o privire de ansamblu. De cele mai multe ori lipsesc observațiile care să poată permite stabilirea raporturilor dintre cimitir și așezare, simpla apropiere nefiind în măsură să răspundă la întrebare, ca să nu mai amintesc faptul că în Câmpia Română sau în pustă nu se cunosc așezări care să poată fi puse în relație cu grupurile de tumuli. O situație interesantă este dată de numeroșii tumuli situați în imediata vecinătate a masivului deluros Istrița pe ale cărui pante sau culmi sunt bine documentate, la distanțe ce nu depășesc, în cel mai rău caz, 8–10 km, așezări și cimitire plane ale culturii Monteoru, o relație între aceste două grupe de monumente neputând fi încă precizată.

Cea mai mare parte a cercetărilor continuă să susțină ideea evoluției lineare a cimitirelor, de aici pornind și propensiunea către rigide și artificiale stratigrafieri orizontale care să ducă neapărat la precizarea unor zone/= etape, dispuse de la un capăt al necropolei la celălalt în strictă ordine cronologică. Se ignoră astfel posibilitatea existenței unor parcele funerare, fiecare cu propria sa cronologie de înmormântări și dispuse aleatoriu în cadrul ariei funerare. În ceea ce privește mormintele atenția a fost îndreptată mai totdeauna asupra inventarelor și mai puțin asupra structurii generale a înmormântării, astfel că morminte cu 4–5 vase și două trei podoabe sunt repede considerate drept „bogate”, uitându-se că cel puțin în cazul mormintelor tumulare, cărora adesea le lipsește inventarul din materiale neperisabile, au necesitat un remarcabil consum de muncă, de energie socială, care reflectă tocmai importanța/rangul social ridicat al defunctului căruia nu i-a rămas alături decât o biată oală...

¹⁹³ Vezi de pildă pentru înmormântările de animale mari (bovine) din mediul Kugelamphorenkultur, sau de cai din mediile șnurceramice din Europa Centrală, la Fischer, *op. cit.*, p. 235–236, sau cazul M.6 din cimitirul Aunjetitz de la Ludanice-Mýtna Nová Ves, unde într-o groapă rectangulară a fost depus un schelet de ovicaprină așezat chircit pe dreapta și cu capul la vest, alături de care se găseau un pumnal din metal, un ac „cipriot”, un străpungător din bronz și un vas înăuntrul căruia se găsea o săgeată din radiolarit, întreaga înmormântare respectând ritualul specific mormintelor masculine, cf. J. Bătora, în J. Bătora, J. Peška, *Aktuelle Probleme der Erforschung der Bronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra, 1999, p. 67 și fig. 3. De un real folos pentru această problemă este și A. Pollex, *Antiquity* 73.281, 1999, p. 542–550, unde sunt discutate așa numitele morminte de vite (*cattle burials*) din neoliticul târziu central-european.

¹⁹⁴ Vezi supra nota 11.

Sunt puține fenomenele arheologice ale epocii bronzului din spațiul avut în vedere, cărora li s-a putut preciza un standard funerar. De aceea deseori se afirmă că la începutul cutărei culturi a predominat incinerarea, apoi inhumarea, pentru ca la finele ei să apară din nou inhumarea, alături de incinerare¹⁹⁵... Raportul dintre cele două procedee de tratare ale cadavrelor (numite impropriu rituri) trebuie stabilit pe baza unui eșantion corespunzător și abia apoi se poate păși, cu rezerve, la interpretări, căci pătrunderea unui obicei mortuar diferit, în proporție redusă, poate fi rezultatul unor contacte între comunități cu obiceiuri mortuare diferite și mai puțin expresia unei evoluții interne. Deseori în rapoarte se acordă o importanță redusă modului de dispunere al scheletelor, menționându-se arareori poziția exactă, conexiunea anatomică sau lipsa ei, orientarea. În ceea ce privește orientarea persistă încă credința naivă că dispunerea scheletelor cu capul într-o direcție sau alta se făcea în funcție de poziția soarelui¹⁹⁶, în realitate fiind vorba de anume reguli de dispunere a cadavrelor în funcție de grupele de vârstă și sex, deseori fiind întâlnită regula dispunerii bipolare și complementare¹⁹⁷.

Față de masa de izvoare directe, de calitatea lor, studiul comportamentului funerar al epocii bronzului nu poate ajunge la încheieri definitive decât în rare cazuri. Important este în primul rând a se căuta corespondența, sau mai degrabă tendința acesteia, dintre practicile funerare și grupele ceramice/culturi de-a lungul timpului și de-a latul spațiului. Este probabil că pentru unele arii culturale să se poată contura anumite standarde funerare, care, odată schițate, trebuiesc studiate chorologic și cronologic, pentru stabilirea tendinței lor de mișcare în timp și spațiu, căci, fără îndoială documentarea va spori. Și, foarte probabil, va trebui examinată și posibilitatea ca anumite obiceiuri funerare să fi fost subiecte ale schimbului, ca expresii de identitate socială, de prestigiu, pe această cale putând fi amendată concepția migraționistă încă comună multor specialiști. Odată conturate standardele funerare, studiul lor coroborat cu sistemele de habitat și din nou cu ceramica, industria pietrei, a osului și a prelucrării materialelor va duce cu siguranță la redefiniri mai precise de grupe arheologice/culturi. Totodată, stabilindu-se criteriile de structură ale cimitirelor se va putea trece la o ordonare în timp a „orizonturilor” de înmormântări în condiții cu mult mai precise și pe arii mai largi.

¹⁹⁵ Ca de pildă pentru cultura Otomani, cf. I. Ordentlich, *Cercetările arheologice de la Otomani și Sălăcea și locul lor în contextul culturii Otomani*, Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1973, p. 14.

¹⁹⁶ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 106–107, pentru cimitirul de la Căndești unde se afirmă că: „Astfel, orientarea morților cu capul la vest și moartea însăși era probabil comparată cu apusul soarelui. Așa cum soarele dispărea la zenit (sic!) tot așa și omul prin ieșirea sa din rândul comunității respective, dispărea, viața curmată fiind asemuită cu noaptea ce urma după plecarea de pe cer a soarelui. Dar, tot așa după cum apusul nu era decât un repaos, un intermezzo, după care ieșea din nou pentru a da lumină și căldură, la fel și ieșirea din viață era considerată ca vremelnică, ca un somn lung ce putea avea sfârșit”. Sau, pentru cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, la Ligia Bârză (*op. cit.*, p. 42) care afirmă că variațiile de orientare ale scheletelor sunt „en fonction de l'oscillation saisonnière du lever du soleil”. După ce încearcă să compare, cu greșeli, situația de la Sărata Monteoru cu cele de la Pietroasa Mică, Balintești și de la Poiana, admite că, în afară „des oscillations saisonnières qui expliquent le fait que la position des corps s'inscrive sur un arc de cercle gravitant autour de l'orientation exacte, il y a des déviations proprement-dites qu'il nous reste à expliquer et qui peuvent trouver leur sens dans l'utilisations éventuelle de plusieurs codes culturels”.

¹⁹⁷ M. Primas, BerRGK 58 1977, p. 75–77, unde atrage atenția asupra faptului că poziția și orientarea cadavrelor sunt în directă legătură cu grupa de sex căreia i-a aparținut defunctul.

4. CADRUL CRONOLOGIC

Nu este în intenția mea să construiesc un sistem de cronologie relativă și absolută al epocii bronzului pentru spațiul la care m-am oprit pentru studiul comportamentului funerar¹. De altfel, o asemenea întreprindere nu se poate face exclusiv pe baza descoperirilor mortuare, lor trebuind să li se adauge, în primul rând, studiul atent al așezărilor bine stratigrafiate, al fiecărei depuneri, precum și al complexelor bine precizate stratigrafic. În ceea ce privește datele absolute, astăzi nu se mai poate face abstracție de datele ¹⁴C, tot mai numeroase și tot mai bine obținute, o evaluare atentă, mai ales din perspectivă statistică, a acestora complicând în plus problema. Dar, pentru studiul comportamentului funerar al unei epoci, este cu totul necesară o discuție asupra problemelor principale de ordin cronologic, în termeni relativi și absoluți, în lipsa acestora fiind cu totul imposibil a surprinde și înțelege schimbările survenite, din această perspectivă, de-a lungul vremii.

Cred că, la capăt de drum, principala problemă pentru o clarificare din punct de vedere cronologic rămâne aceea a definirii exacte a noțiunii de *epoca bronzului*². Mai vechea definiție fenomenologică, conform căreia despre o epocă a bronzului se poate vorbi abia din momentul exploatării minereurilor cuprifere, pe baza căreia ia naștere o producție locală de bronz, iar pentru regiunile lipsite de astfel de resurse, din momentul în care se integrează în schimbul de materie primă și produse finite³, trebuie astăzi reexaminată atât pe bazele concrete ale documentării arheologice de care dispunem, cât și prin prisma noilor modele interpretative. Legat de aceasta, trebuie revăzut în ce măsură restructurările de ordin socioeconomic produse în cadrul diferitelor comunități se pot ordona și regăsi pe spații întinse pentru a putea vorbi de o epocă nouă. Așa cum am mai spus, cred că este imperios necesară o revizuire a termenului de „*perioadă de tranziție de la neolitic la epoca bronzului*” spre a vedea în ce măsură conceptul corespunde datelor arheologice directe sau modului de angrenare cu periodizările din țările imediat învecinate, în primul rând fiind Bulgaria. Aceeași problemă se pune și pentru sfârșitul epocii bronzului, pentru precizarea momentului în care criteriile proprii ale acestei epoci încetează să mai existe.

În directă legătură cu definirea epocii, împărțirea în perioade sau, cu alte cuvinte, cronologia relativă, este de asemeni o problemă dificilă. Caracterul cercetărilor întreprinse de-a lungul vremii și de-a latul spațiului, calitatea lor, nu este întotdeauna satisfăcătoare, deseori relațiile stabilite între diferite regiuni, sever dependente de stadiul cercetărilor, fiind discutabile. Diferențierile regionale sunt uneori deosebit de conturate astfel că încercările de a stabili ritmuri comune de evoluție nu au ajuns totdeauna la rezultate mulțumitoare. Periodizările foarte fine valabile pentru unele regiuni, nu pot, aproape niciodată, să fie „exportate” în alte părți tocmai datorită nuanțării schițate⁴.

¹ Prima încercare o consider pe cea propusă de I. Nestor, BerRGK 22, 1932 (1933), p. 80–84., unde s-a făcut și critica sistemelor lui P. Reinecke și V. G. Childe. În decursul vremii, urmând modelele propuse în special de P. Reinecke și V. G. Childe, diverși cercetători au propus, la rândul lor, sisteme mai mult sau mai puțin inspirate, toate dependente de stadiul cercetării. Pentru spațiul românesc o primă periodizare a fost făcută de I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 93–94. I-au urmat D. Berciu, în *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, iar apoi A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX.2, München, 1970, p. 1–3; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978. Din afara spațiului românesc trebuie menționate, ca mai importante, lucrările lui R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und süd-ost europäische Beziehungen*, Hamburg, 1957; M. Garašanin, BerRGK 39, 1958; N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968; A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967; eadem, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópály*, Budapest, 1973; I. Boná, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968; (vezi și A. Vulpe, SCIVA, 22, 1971, 2, cu discuția asupra cronologiei propuse); idem, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976; T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul României*, București, 1978; N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Bonn, 1994. Dacă toate acestea păstrau, în linii mari, o împărțire tripartită și o plasare a începuturilor epocii bronzului în BrA, prima ruptură este făcută de către A. Vulpe (cf. *infra* notele 4–5), care pune pentru prima dată problema dacă se mai poate sau nu admite o „*perioadă de tranziție*” și a unei datări ridicate a epocii bronzului, punct de vedere pe care-l împărtășesc.

² I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 93–94.

³ *Ibidem*, loc. cit.

⁴ Vezi de pildă schema foarte nuanțată propusă recent de J. Lichardus, J. Vladár, SlovArch 45, 1997, 2, p. 221–352.

Dar poate cea mai critică problemă o constituie astăzi cea a cronologiei absolute. Până pe la jumătatea sec. XX cronologia absolută a epocii bronzului se sprijinea pe sursele scrise din Orientul Apropiat, pe cronologia absolută astfel obținută pentru Mediterana răsăriteană și apoi pentru spațiul egeic. Apariția, la jumătatea secolului, a metodei de datare pe baza probelor de radiocarbon a obligat, însă, la o reconsiderare a cronologiei tradiționale. Dar dacă prin anii '50–'60 datele radiocarbon se evidențiau prin numeroasele contradicții pe care le creau, datorită modului nepotrivit de procesare al lor și, prin aceasta, numeroși specialiști au respins metoda, astăzi dispunem de mii de date ^{14}C pentru Europa epocii bronzului, dintre care cele mai multe sunt indiscutabile, ca rezultat al perfecționării metodei de prelevare și procesare a acestora. Nu ignor dificultățile metodei, faptul că nu de puține ori probele sunt îndoielnice, ca și faptul că pentru regiuni întinse ne lipsesc asemenea date. Însă rezultatul direct este exprimat, în linii mari, prin tendința de învechire a fenomenelor epocii bronzului, tendință ce se găsește într-o contradicție tot mai flagrantă cu cronologia absolută „tradițională”. Dar impactul acestei adevărate revoluții radiocarbon nu se face simțit numai în sensul schimbării cronologiei absolute, ci, într-o bună măsură, și asupra înțelegerii epocii bronzului, asupra definirii exacte a acesteia⁵.

Chestiunea definirii corecte a epocii bronzului nu poate fi despărțită de cea a epocii anterioare, neoliticul, prin înțelegerea exactă a semnificațiilor numeroaselor deosebiri dintre ele. De obicei se consideră că pentru epoca neolitică comunitățile umane erau condiționate în primul rând de tehnici de subzistență agrară, ceea ce determina în bună măsură tipul de habitat ca și structurile interne ale comunităților, relevante și prin obiceiuri funerare și practici de cult⁶. Înțelegerea neoliticul ca o perioadă în care s-a folosit preponderent piatra ca materie primă, metalul fiind utilizat cu totul sporadic, a fost lăsată de o parte în decursul timpului. Astăzi se acceptă, pentru neoliticul târziu cel puțin, chiar o metalurgie a aramei⁷, cu piese elaborate, numeroase și cu o circulație remarcabilă. De aici și ideea unei perioade denumite *Chalcolitic* sau *Kupferzeit*⁸. Dar modelele teoretice avansate pentru a explica sfârșitul eneoliticului sunt determinate de caracterul cercetării arheologice directe, aceasta fiind în cele mai multe cazuri neuniform distribuit spațial, adesea cu lacune și imprecizii care, odată corectate, conduc la corespunzătoare modificări ale chiar teoriilor pe care le-au inspirat. Cred, în contextul de față, că mai folositoare decât o discuție lungă asupra teoretizărilor, este o atitudine pragmatică asupra unor fapte ce nu mai pot fi puse în discuție și care permit o distincție clară între ultimele manifestări neolitice și cele nou apărute. În primul rând se observă o schimbare de habitat, mai vechile așezări considerate de tip tell fiind înlocuite cu stațiuni de dimensiuni reduse, cu depuneri subțiri, indicând, destul de probabil, o schimbare a strategiilor de subzistență, dar fără o renunțare la cultivarea plantelor în detrimentul unui păstorit, cum s-a crezut cu mai multă vreme în urmă. Deosebit de expresive sunt însă două fapte. În primul rând metalurgia cuprului din perioada imediat anterioară, exprimată printre altele și prin topoarele cu brațe în cruce, foarte numeroase în sud-estul european, pare să decadă. Topoarele de dimensiuni mari de tip Jaszladany sau Mezőkeresztes, sunt din ce în ce mai puține, pentru a dispărea la un moment dat⁹. În locul lor apar în special podoabe, foarte des din aliaj de cupru cu arsen, numărul și dimensiunile acestora fiind cu totul inferioare cantității remarcabile de piese din metal din perioada imediat anterioară, fapt ce poate fi explicat ca o nouă metalurgie. Din această perspectivă nu cred că trebuie ignorată opinia exprimată de I. Nestor conform căreia „Regiunile noastre intră în epoca propriu-zisă a bronzului numai atunci când metalurgia nu se mai întemeiază pe exploatarea cuprului nativ sau pe importul din alte regiuni mai înaintate a materiei prime. Ci se trece la exploatarea zăcămintelor locale de minereuri, adică la o extracție și reducere a acestor minereuri, pe baza cărora ia naștere o metalurgie propriu-zisă și o producție locală de bronz. Pentru regiunile lipsite de zăcămintele, momentul este determinat pe acest plan de integrarea populației respective în circuitul mai mult sau mai puțin regulat al schimbului care vehicula materiile prime sau produsele intermediare ori finite de aramă sau bronz”¹⁰. O altă deosebire marcantă este dispariția treptată a ceramicii pictate și înlocuirea ei cu o olărie aparent mai neîngrijită. Cel puțin pentru partea răsăriteană a spațiului avut în discuție se mai observă apariția unor obiceiuri funerare cu totul noi, atât ca structură cât și ca dimensiuni. Aceste elemente noi conturează un soi de fractură față de perioada anterioară, indicând o restructurare de ansamblu a societății, cu atât mai complicat de explicat cu cât, desfășurându-se pe spații largi, nu este câtuși de puțin uniformă în timp.

⁵ Pentru discuția mai detaliată cf. P. Warren, V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol, 1989; St. Manning, *The absolute chronology of the aegean Early Bronze Age. Archaeology, Radiocarbon and History*, Sheffield, 1995.

⁶ A. Vulpe, în M. Cihă, V. Nistor, D. Zaharia (coord.), *Timpul istoriei I Memorie și patrimoniu*, București, f. a., p. 37–38.

⁷ A. Vulpe, *RevIst* 27, 1974, 2, p. 243–255.

⁸ R. Hachmann, în J. Lichardus, *Die Kupferzeit als historische Epoche*, SympSaarbrücken, 1988. Teil I, Bonn, 1991, p. 699–713.

⁹ A. Vulpe, *Ăste und Beile in Rumänien II*, PBF IX.5, München, 1975, p. 35–52.

¹⁰ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I., București, 1960, p. 94.

Explicațiile bazate pe migrații, vezi teoriile mai vechi cu indo-europenizarea¹¹, trebuie lăsate de-o parte. Fără îndoială, mișcări de populații sunt de presupus, dar în acest sens trebuie avute în vedere imensele dificultăți pe care le-ar fi întâmpinat o comunitate oarecare pentru a se deplasa în alte medii în care tehnicile sale de subzistență nu mai sunt potrivite. Răspândirea pe arii largi a unor tehnologii, bunăoară metalurgia cuprului aliat, a unor tipuri de habitat sau, mai ales pentru discuția de față, a unor obiceiuri de înmormântare, nu trebuie considerate ca argumente irefutabile pentru migrații masive, ci ar trebui văzute mai degrabă ca răspândiri, din aproape în aproape, ale unor idei utile, a unor obiceiuri/moduri capabile să exprime mai bine prestigiul social, individual sau comunitar. Dacă ținem cont de faptul că aceste trei elemente nou apărute – metalurgia incipientă a bronzului, ceramica imprimată și constituirea unor noi obiceiuri mortuare – se continuă în chip cu totul evident, cred că le putem considera ca trăsături definitorii pentru noua epocă a bronzului, trăsături la care, în funcție de calitatea cercetării de teren, li se mai pot adăuga și altele. Denumirea de epocă a bronzului nu ar mai trebui să se sprijine pe un singur termen definitoriu – practica metalurgiei bronzului, aceasta fiind doar unul dintre elementele sale constitutive¹².

Privind din această perspectivă, pentru spațiul avut în vedere se poate vorbi despre epoca bronzului odată cu sfârșitul marilor complexe culturale eneolitice cum sunt Cucuteni-Tripolje, Gumelnița-Karanovo și Bodrogkeresztur¹³. Faptul că acestora le urmează grupuri cu un caracter mai mult sau mai puțin „neolitic”, dar cu arii reduse și cu evidente transformări de structură ar putea justifica la prima vedere utilizarea termenului de *perioadă de tranziție*, dar trebuie ținut cont de modul în care aceste grupe insolite au fost documentate și definite, iar pe de altă parte, de termenii „cultură”, „grup cultural”, „aspect cultural”, al căror înțeles nu este totdeauna unitar. Din punctul de vedere al comportamentului funerar, multora dintre aceste grupe „finale” le lipsesc descoperirile funerare ele părând mai degrabă a fi simple grupe ceramice, insuficient cercetate și definite. O schimbare majoră se poate observa, poate cel mai bine, în cadrul ariei tripoljene târzii, unde apar, aproape dintr-odată, înmormântări cu structuri sofisticate, relevând o complexitate a comunităților care înainte nu fusese cunoscută pe această cale. Mă refer, în primul rând, la înmormântările tumulare de la Usatovo, ceva mai bine cercetate¹⁴. Zonele funerare chiar dacă sunt aparent dispartate, pot foarte bine să constituie împreună un singur cimitir de mari dimensiuni, care dacă este privit din prisma inventarului, apare destul de unitar în timp. Din păcate, calitatea cercetărilor lasă de dorit, astfel că nu putem ști în ce măsură a fost vorba de o singură necropolă tumulară, sau de trei cimitire deosebite, în care unul să fi avut morminte plane, iar celelalte două sub movile. Aceeași observație este valabilă și pentru cimitirul contemporan de la Vihvatini sau pentru altele atribuite grupei usatoviene. Există numeroase date radiocarbon pentru mediile tripoljene, dar în funcție de data și modul prelevării probelor, ca și al procesării lor, nu toate sunt la fel de satisfăcătoare. Dintre cele mai vechi se disting câteva care pot marca etapa de început. Este vorba de datele de la Gorodsk – GrN-5099, 4651±35 BP, calibrată 3520–3340 BC cu 2 sigma, Zvaniec – Ki-6745, 4530±50 BP, calibrată 3370–3080 BC cu 2 sigma, Ki-6743, 4480±40 BP, calibrată 3350–3020 BC cu 2 sigma, Horodiștea – GrN-5088, 4515±35 BP, calibrată 3350–3090 BC cu 2 sigma, Hd-14785, calibrată 4495±18 BP, calibrată 3340–3090 BC cu 2 sigma sau Usatovo, chiar din cimitir, UCLA-1614, calibrată 4330±60 BP, calibrată 3350–2700 BC cu 2 sigma¹⁵. Schimbările survenite în vechiul areal tripoljan – dispariția ceramicii pictate, schimbări de habitat, unele transformări ale practicilor funerare inclusiv apariția pe scară largă a incinerăției – se aseamănă cu cele apărute în zonele ocupate de grupele Baden și Coțofeni, cu care, de altfel, sunt într-o oarecare măsură contemporane. Pentru mediul Coțofeni, exceptând datele foarte înalte din peștera Măgurata¹⁶ din dreapta Dunării, dispunem de câteva date de la Ostrovu Corbului – LJ-3799, 4520±60 BP, calibrată 3380–3020 BC cu 2 sigma, LJ-3798, calibrată 4360±50 BP, calibrată 3100–2880 BC cu 2 sigma – și Băile Herculane-Peștera hoților – LJ-3533, 4460±80 BP, calibrată 3350–2920 BC cu 2 sigma, LJ-3534, 4360±100 BP, calibrată 3350–2650 BC cu 2 sigma și LJ-3535, 4350±60 BP, calibrată 3300–2750 BC cu 2 sigma¹⁷. Dintre cele mai vechi date radiocarbon

¹¹ M. Gimbutas, *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, The Hague, 1965.; eadem, Archives Suisse d'Anthropologie Générale 43, 1979 (1981), 2, p. 113–137.

¹² Vezi și punctul de vedere exprimat cu multă pertinentă de A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. I., București, 2001, p. 214–216.

¹³ A. Vulpe, în M. Cihă, V. Nistor, D. Zaharia (coord.), *Timpul istoriei I Memorie și patrimoniu*, București, f. a., p. 42.

¹⁴ V. A. Dergacev, I. V. Manzura, *Pogrebal'nye komplekсы posdnego Tripol'ja*, Chișinău, 1991, p. 90–129; V. A. Dergacev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, AVA 45, Mainz, 1991, ultima lucrare fiind varianta în limba germană a primei, cu unele lipsuri.

¹⁵ Vezi mai nou M. Videiko, în A. Koško (ed.), *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC*, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 72–79.

¹⁶ J. Görsdorf, J. Bojadziev, *Eurasia Antiqua* 2, 1996, p. 105–173.

¹⁷ S. Forenbaher, *Antiquity* 67, 1993, 155, p. 218–256.

pentru mediile Baden am ales pe cele de la Makotraşy – xx¹⁸, 4870±60 BP, calibrată 3790–3510 BC, cu 2 sigma, xx, 4715±60 BP, calibrată 3640–3360 BC cu 2 sigma și de la Hlinsko – xx, 4670±80 BP, calibrată 3650 BC cu 2 sigma, Bln-1396, 4675±60 BP, calibrată 3640–3330 BC cu 2 sigma, GrN-6941, 4670±40 BP, calibrată 3530–3350 BC cu 2 sigma și GrN-6942, identică¹⁹. Se observă ușor că, în linii mari, putem accepta un debut al epocii bronzului apropiat anului 3500 a.Chr. Și pentru ceea ce se numește cultura Cernavoda I²⁰ putem admite, pe baza datelor ¹⁴C de care dispunem²¹, o datare în aceeași vreme, corespunzând cel puțin jumătății mileniului IV a.Chr. Acesta cred că este momentul în care se poate vorbi de debutul epocii bronzului, chiar dacă metalurgia cuprului aliat este, încă, sporadic documentată. Din punctul de vedere al comportamentului funerar, la începuturile epocii bronzului apare o modă/obicei în expresiile mortuare, ce deseori mai este încă considerată drept un complex cultural. Este vorba de practica înmormântărilor tumulare, uneori cu scheletele „presărate” cu ocră roșu, considerată până nu de mult ca reprezentând o migrație de proporții ce a schimbat configurația etnică și lingvistică a continentului european²². Nu doresc să anticipez asupra concluziilor ce se desprind din examenul atent al acestor înmormântări, dar trebuie totuși menționat încă de la început că aria deosebit de largă pe care se găsesc răspândiți tumuli, diferențele de inventare și, nu de puține ori, de elemente de structură ale mormintelor, ca și intervalul cronologic deosebit de larg în care se plasează, sunt tot atâtea argumente împotriva acceptării noțiunii de „grupă” sau „cultură a înmormântărilor cu ocră” sau derivatelor lor. Printre cele mai vechi morminte de acest fel, dacă-l excludem pe cel de la Zaporojie²³ cu o dată îndoielnică, sunt cele de la Semenovka (K.1/M52, Ki-1713, 4750±80 BP, 3670–3360 BC calibrat cu 2 sigma)²⁴ și chiar cel de la Hamangia din Dobrogea (GrN-1995, 4530±65 BP, 3400–2900 BC calibrat cu 2 sigma)²⁵. Se poate accepta că apariția înmormântărilor tumulare la nordul Mării Negre are loc într-o vreme comparabilă cu constituirea fenomenului usatovian, relația dintre cele două fiind evidentă, chiar dacă ceva mai greu de explicat astăzi. În ceea ce privește durata acestor înmormântări, astăzi se cunosc numeroasele diferențe regionale precum și faptul că unele grupe de morminte cu catacombă apar la Volga inferioară în momentul în care pe Nipru sau Nistru mai existau așa numitele morminte Jamnaja, iar apariția mormintelor „srubni” are loc înainte de dispariția celor cu nișe laterale. După cele mai recente studii perioada mormintelor cu catacombă începe pe la 2700 a. Chr. și durează dincolo de pragul dintre milenii III și II a.Chr.²⁶.

Putem spune, așadar, că începuturile epocii bronzului între Tisa și Nistru pot fi plasate începând de la jumătatea mileniului IV a.Chr. și sunt caracterizate prin apariția unor fenomene arheologice pe arii largi – „blocul” Baden-Coțofeni, grupa Usatovo-Foltești, Cultura Amforelor Sferice și înmormântările sub tumuli din stepă și nu numai. Schimbările sunt evidente, atât în cea ce privește cultura materială cât și habitatul și practicile funerare, la fel cum evidente sunt și relațiile dintre aceste fenomene. Aș remarca ca una dintre caracteristicile acestei noi perioade apariția unor înmormântări a căror structură – tumulară sau megalitică – pare a fi fost destinată exprimării prestigiului/rangului unor anume indivizi din cadrul unor comunități. Se mai pot adăuga și începuturile constituirii unor grupe incinerante, mai ales în vestul spațiului în discuție, practică mortuară ce va face apoi o lungă carieră de-a lungul epocii bronzului. Limita inferioară a perioadei de început este mai greu de precizat, în primul rând datorită modului cu totul diferit de interpretare al documentării tot mai consistente. Din perspectiva lui I. Nestor din 1960, perioada timpurie era caracterizată în primul rând prin constituirea culturii Glina²⁷. În același timp, unul dintre fenomenele de reală importanță pentru epoca bronzului la Dunărea Inferioară, mă refer la cultura Monteoru, era văzută ca fiind contemporană la începuturile sale cu grupa Glina, rămânând ca restul evoluției sale, destul de îndelungate, să aparțină perioadei mijlocii. În 1986, P. Roman, în continuarea unor preocupări mai vechi, a propus o schemă cronologică a bronzului timpuriu

¹⁸ Am notat cu xx, căci nu se cunosc laboratorul și numărul probei.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Cea mai recentă prezentare la I. Manzura, în L. Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third BC)*, BAR Int Ser 791, Oxford, 1999, p. 95–174.

²¹ E vorba de o serie scurtă de date ¹⁴C din așezarea de la Hotnica-Vodopada, cf. Görsdorf, Bojadziev, *op. cit.*

²² Poziție susținută în special de M. Gimbutas. Cf. M. Gimbutas, *Archives suisses d'anthropologie générale* 43.2, 1979 (1981), p. 113–137, ca cea mai recentă luare de poziție.

²³ K.1/M.4 - Ki-605, 5290±120 BP, 4400–3800 BC calibrat cu 2 sigma, cf. J. Bojadziev, *StPraeh* 11–12, 1992, p. 389–406.

²⁴ Y. Rassamakin, în M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (eds.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, Cambridge, 1999, p. 59–182.

²⁵ E. Neustupny, *SlovArch* 16, 1968, p. 19–60.

²⁶ V. A. Trifonov, în *Bronzovij vek Vostocnoj Evropy: harakteristika kul'tur, hronologija i periodizacija. Materialy mezhdunarodnoj haucnoj konferencii „K stoletiju periodizacii V. A. Gorodcova bronzovogo veka juznoj poloviny Vostocnoj Evropy”*. 23–28 aprilja 2001 g. Samara, 2001, p. 71–82.

²⁷ Nestor, *op. cit.*, p. 96–100.

românesc²⁸ care a fost larg împărtășită, cu unele mici completări care nu-i schimbă structura²⁹. Pornind de la acceptarea unei perioade de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, vreme caracterizată în special prin evoluția grupei Coțofeni, P. Roman, fără a face precizări de ordin absolut, a împărțit perioada timpurie a epocii bronzului în trei mari etape, cu subdiviziuni, construite pe baza succesiunii presupuse Zimnicea–Glina–Schneckenberg–Monteoru Ic4₁–orizontul Gornea–Vodneac. Prima parte a bronzului timpuriu (subfazele Ia-c-IIa) după schema lui P. Roman este contemporană cu ultimele faze Coțofeni, în timp ce a doua parte, cu subfazele IIb și III, este deja contemporană cu începuturile grupei Monteoru. Schema cronologică propusă de P. Roman, deși coerentă la prima vedere, conține însă câteva contradicții proprii, care o fac inacceptabilă. În primul rând, are la bază o periodizare a culturii Coțofeni așa cum a fost stabilită în stațiunea din *Peștera hoților* de la Băile Herculane³⁰. Ori o stratigrafie bazată pe o așezare dintr-o peșteră, cu depuneri foarte numeroase și foarte subțiri, deseori deranjate, apărute în condițiile unui habitat drastic limitat spațial, nu poate fi acceptată. Din 1986 documentarea a sporit, inerent, și astfel a devenit cu totul necesară o reexaminare a fenomenului Coțofeni. În același timp alte descoperiri, cum sunt cele de la Mlăjet, Sânzieni, Albești etc., la o analiză în comparație cu alte arii, se dovedesc a aparține altor grupe culturale³¹. Foarte multe din descoperirile pe care a fost construită schema cronologică de către P. Roman, sunt fie descoperiri izolate, nu suficient de clare – Copăceni, Iernut sau Zăbala de pildă – fie sunt fenomene care și astăzi necesită cercetări extinse pentru o înțelegere și definire corectă, cum este cazul grupei Glina, a cărei periodizare propusă de P. Roman nu a fost încă argumentată arheologic în chip mulțumitor. La vremea redactării studiului din 1986, nu se cunoșteau, printre multe altele, detaliile privind fazele cele mai vechi ale culturii Monteoru, conținutul lor ceramic mai exact, astfel că descoperiri ca cele de la Năeni-Colarea aveau un caracter oarecum insolit. O altă problemă cu totul neclarificată era atunci, ca și acum, aceea a descoperirilor cernavodene, indiferent de număr, rapoartele avute la dispoziție fiind cu totul nesatisfăcătoare³². În sfârșit, schema astfel propusă nu rezistă unei comparații cu datele radiocarbon. Măcar din aceste motive schema lui P. Roman nu mai poate fi acceptată. Pentru o anterioritate a culturii Glina față de cultura Monteoru s-a pronunțat și A. Vulpe, care a discutat pe marginea „grupelor” Odaia Turcului și Năeni–Schneckenberg, pe care le vede ca distincte față de cultura Monteoru propriu-zisă³³. Un punct de vedere diferit, bazat pe cercetările de la Năeni-Zănoaga, l-am exprimat recent, considerând că, în realitate, începuturile culturii Monteoru sunt mai vechi³⁴ și pot fi considerate contemporane cu manifestările Glina, stratigrafia de la Odaia Turcului nefiind cătuși de puțin concludentă³⁵. Prezența unor descoperiri de materiale, stațiuni și morminte, pe baza cărora a fost definită cultura Schneckenberg în Transilvania este cunoscută de mai multă vreme³⁶. Cercetările din ultimele trei decenii au sporit documentarea

²⁸ P. Roman, SCIVA 37, 1986, 1, p. 29–55.

²⁹ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, BiblThrac 13, București, 1996; M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, Timișoara, 1997; C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, BiblThrac 20, București 1997; Zs. Kékedy Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, BiblThrac 21, București, 1997; F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului*, Timișoara, 1999.

³⁰ Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 35–47.

³¹ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *Un mormânt în cistă din piatră descoperit la Văleni-Dâmbovița*, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 3–70.

³² D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, SCIV 24, 1973, 3, p. 373–405.

³³ A. Vulpe, Starinar NS 40–41, 1989–1990 (1991), p. 105–111; idem, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 250–254; R. Băjenaru, Apulum 39, 2002, p. 107–143; idem, PZ 78, 2003, 2, p. 140–155.

³⁴ Pentru cultura Monteoru nu dispunem deocamdată, decât de două date ¹⁴C din două probe provenite din nivelele Ic3 și Ic2 din stațiunea eponimă. Prelevate în anii 1949–1950 ele au fost prelucrate în laboratorul de la Berlin, dar datele lor calibrate sunt contradictorii, căci după cum reiese din cele două probe: Bln-3065 Sărata Monteoru așezare nivel Ic3, 3690±60 BP, calibrat cu OxCal v3.5, 2200–2170 BC (5.3%), 2150–2010 BC (55.0%) și 2000–1970 BC (7.8%) în domeniul 1 sigma, respectiv 2280–2250 BC (2.3%) și 2210–1880 BC (93.1%) în domeniul 2 sigma și Bln-4619, Sărata Monteoru areal 2, nivel Ic2 (1949), 3919±48 BP, calibrat cu OxCal v3.5, 2470–2330 BC (64.8%), 2320–2310 BC (3.4%) pentru domeniul 1 sigma și 2570–2520 BC (5.1%), 2500–2280 BC (88.3%), 2250–2230 BC (2.0%) pentru domeniul 2 sigma, rezultând că nivelul Ic2 este mai vechi decât cel Ic3! În cursul anului 2005 am primit, prin efortul personal al dr. Nikolaus Boroffka, rezultatul procesării în laboratorul Beta din Florida USA a uneia din probele prelevate din nivelul ZnIIa de la Năeni-Zănoaga. În linii mari este vorba de un interval cuprins între 2300–2000 BC ceea ce poate determina modificarea multora din cele expuse acum.

³⁵ Pentru stațiunea de la Odaia Turcului vezi R. Băjenaru, Apulum 39, 2002, p. 107–143; idem, PZ 78, 2003, 2, p. 140–155. Vezi observațiile critice asupra situației de la Odaia Turcului la I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, Materiale SN 1, 1999 (2000), p. 75–90 și I. Motzoi-Chicideanu, *Despre începuturile culturii Monteoru în lumina săpăturilor arheologice de la Năeni-Zănoaga*, comunicat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, 2004.

³⁶ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, 1940.

privind vremea corespunzătoare dincolo de Carpați, fie prin identificarea grupei Jigodin³⁷, fie a altor grupe minuscule, încă insuficient definite³⁸. Tendința generală este aceea de a considera începuturile perioadei mijlocii imediat după „orizontul cu ceramică decorată cu Besenstrich”, înțelegându-se mai nou și că ceea ce s-a denumit cu mulți ani în urmă drept faza Otomani I³⁹ se poate plasa aproximativ în aceeași vreme în mare măsură pe baza ceramicii decorate cu măturica⁴⁰. Admițând acest punct de vedere, care este mai larg acceptat, perioada timpurie a epocii bronzului ar cuprinde și evoluția culturii Glina, în sensul indicat mai de mult de I. Nestor, fapt care ar avea drept consecințe admiterea unor începuturi ale culturilor bronzului mijlociu încă din etapa precedentă, cum pare să fie cazul pentru Monteoru, Otomani, Periam–Pecica, dacă nu și pentru Wietenberg. O încercare de a preciza datele absolute ale culturii Glina, pe baza relațiilor cu mediile mai mult sau mai puțin direct învecinate, unde există date ¹⁴C, a stabilit intervalul 2700–2400 a.Chr.⁴¹. Ultima dată ar putea astfel delimita pragul inferior al bronzului timpuriu în care ar fi inclusă și evoluția întreagă a culturii Glina. Cred însă că pentru această grupă ceramică ne putem aștepta, pe baza relațiilor cu medii învecinate bine date cu radiocarbon, la o datare ceva mai înaltă, admițând în acest fel posibilitatea ca bronzul timpuriu să sfârșească în jur de 2500 a.Chr. Către o asemenea concluzie conduc, indirect, și numeroasele date radiocarbon de care dispunem pentru mediile Otomani/Füzesabony și Periam–Pecica⁴².

Perioada mijlocie a epocii bronzului între Tisa și Nistru este reprezentată prin evoluțiile unor grupuri culturale/culturi binecunoscute atât prin cercetări în stațiuni cât și prin cele în diferite obiective funerare. În prezentarea sintetică asupra întregii epoci a bronzului din 1961, I. Nestor considera această a doua etapă ca fiind cea principală pentru întreaga epocă a bronzului, perioadă în cursul căreia se constituie culturi locale cu arii restrânse, corespunzând unor uniuni tribale mai strâns încheiate, întreaga perioadă mijlocie având o durată de circa 400 de ani. Viziunea lui I. Nestor din 1961 era strâns legată de stadiul de atunci al documentării, precum și de modul general acceptat pe atunci de interpretare istorică⁴³. În 1968, B. Hänsel a propus o schemă cronologică pentru „bazinul carpatic”, bazată în special pe studiul bronzurilor, completată cu considerente privind evoluția ceramicii în unele stațiuni sau cimitire, totul strâns dependent de stadiul cunoașterii epocii bronzului la vremea aceea⁴⁴. Valabilitatea ei, așa cum a fost întocmită, a fost amendată la scurtă vreme din perspectiva cercetării românești, arătându-se că o schema bazată în principal pe depuneri de bronzuri poate da naștere la contradicții⁴⁵, punct de vedere care mi se pare ca foarte justificat. La aproape un deceniu, într-o altă lucrare de proporții și, de asemenea, devenită de referință, B. Hänsel și-a reluat tezele, cu nuanțări, extinzându-și cercetarea către sud și până în pragul epocii fierului⁴⁶. Lipsa unui sistem propriu adecvat stadiului cercetării a făcut pe mulți specialiști din Europa Centrală sau sud-estică să folosească sistemul propus de Hänsel și până astăzi, mai ales pentru ceea ce, în linii mari se consideră a fi bronzul mijlociu. O străduință de a reconfirma sistemul cronologic al lui Hänsel o reprezintă, foarte recent, noua analiză a cimitirului de la Cârna-Grindu Tomii făcută de Christine Reich⁴⁷.

Pentru spațiul avut acum în vedere întreaga epocă a bronzului a fost încadrată de către S. Morintz, în date absolute între 2000–1200/1100 a.Chr. Deși în lucrarea sa, rămasă de referință pentru mulți specialiști, nu

³⁷ Roman, SCIVA 24, 1973, 4, p. 559–574.

³⁸ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996; idem, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat. Cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000; F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului*, Timișoara, 1999; M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, Timișoara, 1999; Zs. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997; N. Harțuche, *Complexul arheologic Brăilița*, București, 2002; Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002. Toate aceste lucrări, editate cu excepția celor sembrate de F. Gogâltan și M. Gumă, de Institutul Român de Tracologie, se sprijină în cea mai mare măsură pe schema cronologică propusă de P. Roman (vezi supra nota 28).

³⁹ I. Ordentlich, Dacia NS 7, 1963, p. 115–138.

⁴⁰ P. Roman, I. Neméti, în *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*, Praehistorica 15, 1989, p. 243–248.

⁴¹ R. Băjenaru, SCIVA 49, 1998, 1, p. 15–16.

⁴² Vezi de pildă la P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, în W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1993, p. 42–47.

⁴³ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1961, p. 100–114, 128–132, cu raportări la sistemele cronologice utilizate la vremea aceea, precum și cu discuția asupra conținutului epocii bronzului.

⁴⁴ B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, BAM 7, Bonn, 1968.

⁴⁵ A. Vulpe, SCIV 22, 1971, 2, p. 301–312.

⁴⁶ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologische Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, BAM 16, Bonn, 1976.

⁴⁷ Christine Reich, PZ 77, 2002, 2, p. 159–179.

se face câtuși de puțin apel la datele radiocarbon, autorul a „precizat” limitele cronologice ale fiecărei perioade după cum urmează: „*perioada timpurie 2000–1700, perioada mijlocie 1700–1350/1300 (prima parte a perioadei mijlocii, 1700–1500 și a doua parte a perioadei mijlocii 1500–1350/1300) și perioada târzie 1350/1300–1200/1100 î.e.n.*”⁴⁸. Dar documentarea, deși lacunară și defectuos examinată, pe care s-a bazat lucrarea respingea aceste premise chiar de la data publicării. În ciuda acestui fapt, devenit tot mai limpede de-a lungul vremii, alți autori români au preluat de-a gata modelul cronologic propus de Morintz⁴⁹.

Un alt sistem cronologic relativ a fost construit de H. Parzinger⁵⁰. Dimensiunile impresionante ale lucrării sale nu puteau fi trecute cu vederea, astfel că au existat reacții, cele mai multe însă favorabile, mulți specialiști preluând de-a gata orizonturile construite de autorul citat. Principala deficiență a lucrării lui Parzinger constă în preluarea unei cantități imense de date, dintre care foarte multe controversate, și aranjarea lor într-un sistem cu aparențe logice. Fără îndoială că o verificare atentă a fiecărei faze sau a fiecărui grup ar fi fost practic imposibilă, dar trebuia avut în vedere că o asemenea întreprindere pornește la drum cu povara lipsei de verificări pentru multe dintre descoperiri, chiar dacă la prima vedere marja de eroare poate fi socotită tolerabilă, astfel că ajunge la construcții artificiale cu multe elemente contradictorii. Aș da, ca un singur exemplu: *Orizontul 13*, care după Parzinger cuprinde: „*Vinkovci-Tržnica B, Gomolava IIIc, Poiana Ampoiului I, Zlatna I, Cuciulata I, Tangâru III, Braneț II, Ostrovu Corbului V, Glina III, Valea Calului III, Odaia Turcului I, Foltești III (?), Ezerovo II/III (?), Karanovo VII, Kirilovo (?), Ezero II–5, Nova Zagora Ciganska Mogila VIII, Djadovo I–X, Jasatepe IV (?), Junacite VIII–XIV, Ognajanovo IV–VI, Nebe Tepe VIII–X, Kastanas IA3/4, Troja IIg/III, Beycesultan XI–XIII, Kültepe 13*”⁵¹. Se poate observa destul de simplu că orizontul 13, astfel constituit, cuprinde multe etape controversate, dacă nu chiar inexistente, fiind doar artificial definite, cum ar fi Ostrovu Corbului V, Odaia Turcului I, Foltești III etc. Și pentru celelalte orizonturi se pot face observații asemănătoare, per ansamblu, lucrarea fiind de fapt confruntată cu deficiențele proprii documentării arheologice – lipsa unor coloane stratigrafice bine conturate, numărul insuficient de contexte/complexe integral prezentate și bine analizate, deficiențe de metode de lucru și de interpretare. Fără îndoială, pe măsura evoluției cercetărilor cea mai mare parte a „ordonărilor” propuse de H. Parzinger va fi dramatic amendată, confirmându-se încă o dată puțină utilitate a unor asemenea sisteme cronologice.

Din aceste motive nu cred util să mai discut pe marginea diferitelor sisteme propuse în literatura română sau în lucrările străine, chiar dacă mi se poate, aparent principial, reproșa că nu am luat în considerație cutare sau cutare sistem cronologic. Căci în fond, ceea ce interesează în demersul de față este în primul rând cum s-au „mișcat” modele funerare în primul rând sincron și abia după aceea diacron, mai ales dacă ținem seama de caracterul lor conservator.

Revenind la ordonarea marilor etape ale epocii bronzului după datele radiocarbon, trebuie reținut că dacă se acceptă data de 2500 a.Chr. pentru începutul perioadei mijlocii, atunci întreaga perioadă BzA1–A2 Reinecke, care se datează între 2250–1800 B.C.⁵², corespunde, în sensul discutat aici pentru nordul Dunării, bronzului mijlociu. La un anume moment dat, în structura unora dintre grupele ceramice ale bronzului mijlociu de la Dunărea de Jos sau Mijlocie, se produc anumite schimbări, care însă nu duc la transformarea lor, sensul acestor eventuale schimbări fiind mai degrabă în direcția unor „reafirmări”. Oarecum în această vreme apar și noi grupe ceramice cum ar fi Gârla Mare, Zimnicea–Plovdiv sau „grupa Coslogeni”. Momentul nu poate fi precizat cu exactitate, dar schimbările menționate sunt în relație directă cu transformările din Europa Centrală, apărute imediat după încetarea cercului aunjetician. Cred că momentul acesta corespunde cu vremea depunerilor cu un caracter cu totul aparte de felul celor de la Măcin, Perșinari, Țufalău, Apa, Hajdusámson, depuneri în care ar trebui să vedem mai degrabă o afirmare a unor elite constituite și mai întinse de-a lungul timpului și mai puțin semnele unor conflicte fixate în „orizonturi” cronologice rigide. Îi urmează, cel puțin din punctul de vedere al depunerilor, etapa caracterizată prin depozitele – aș zice tipurile metalurgice – de tip Koszider ce se întinde pe o durată de timp considerabilă al cărei sfârșit coincide cu debutul bronzului târziu⁵³.

⁴⁸ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 12.

⁴⁹ Cum e cazul, de pildă, cu volumul VI. Dumitrescu, Alexandra Bolomey, F. Mogoșeanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, Bucarest, 1983, p. 163–202 (capitol redactat de VI. Dumitrescu).

⁵⁰ H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und mittleren Taurus*, RGF 52, Mainz, 1993.

⁵¹ *Ibidem*, p. 271.

⁵² K. Rassmann, în K. Randsborg (ed.), *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC*, Acta Archaeologica 67, Supplementa I, 1996, p. 199–209. Vezi și pe Internet la adresa www.uf.uni-erlangen.de/karten/bz-a1.html.

⁵³ Raczky, Hertelendi, Horváth, *op. cit.*, probele nr. 20, 25, 27, 30, 38, 70–71, 74–76, pentru perioada Koszider. Cele 10 probe, calibrate se plasează, în domeniul 2 sigma, în intervalul 1900–1500 a.Chr.

La nivelul anului 1960, prezența „influențelor miceniene”, documentată în special prin rapierele de aspect mikenoid, era considerată ca fiind caracteristică perioadei mijlocii a epocii bronzului. Coroborând datele radiocarbon pentru cultura Noua, în special dintre cele recente⁵⁴, se poate observa însă că acestea corespund destul de bine Helladicului târziu, iar, pe de altă parte, descoperirile cele mai numeroase de asemenea spade s-au făcut în Transilvania⁵⁵ în zona în care este bine documentată tot grupa Noua⁵⁶. Este adevărat că nu dispunem în Ardeal de nici o rapieră descoperită în context arheologic bine precizat, dar datările exemplarelor similare din dreapta Dunării ne permit atribuirea lor mediilor Noua. Apariția „influențelor de factură miceniană” la nord de Dunăre ar fi una din principalele trăsături ale perioadei târzii a epocii bronzului⁵⁷, alături de constituirea grupei Noua în estul spațiului avut în discuție și a grupei Cruceni–Belegiș în vest. Numeroasele descoperiri de piese din metal – izolat, în morminte sau în depozite – puse în relații cu mediile învecinate din restul Europei și nu numai, permit trasarea unei limite inferioare a perioadei târzii a epocii bronzului cândva între 1200–1100 a.Chr., cu precizarea că în vest, mai precis în bazinul Tisei apar chiar de acum germeii noi epocii al cărei debut, la Dunărea Mijlocie pare a fi fost ceva mai devreme decât în a doua jumătate a Dunării de Jos.

Rezumând cele expuse până acum, în perspectiva mea epoca bronzului se plasează cândva între 3500–1200/1100 a.Chr., interval în care, păstrând împărțirea tripartită mai veche, pot fi distinse o perioadă timpurie între 3500–2500 a.Chr., caracterizată prin evoluția blocului Baden-Coțofeni și apoi a culturii Glina, ca fenomene arheologice majore, apoi o perioadă mijlocie între 2500–1600/1500 a.Chr., vreme în care evoluează culturile „clasice”, urmată de perioada târzie între 1600/1500–1200/1100 a.Chr., în care apar primele elemente de factură miceniană, iar ca fenomene arheologice majore se înregistrează în est cultura Noua, iar în vest Cruceni–Belegiș, ambele punându-și amprenta asupra evoluției ulterioare. Punctul meu de vedere, așa cum a fost expus acum, este foarte apropiat de cel exprimat de A. Vulpe, diferențele constând din aprecierile privind datele absolute pentru începutul epocii bronzului⁵⁸.

Am menționat deja numărul mare de date ¹⁴C. Chiar dacă cele obținute cu decenii în urmă sunt discutabile, datele recente, bazate pe îmbunătățirile tehnicilor de prelevare și prelucrare, nu mai pot fi ignorate, cu atât mai mult cu cât numărul lor sporește pe zi ce trece⁵⁹. Este imposibil ca acum să deschid o discuție detaliată asupra acestor date. Mă rezum de aceea doar la a atrage atenția asupra tendinței ușor de observat de învechire a datărilor. În același timp seriile de date radiocarbon pentru un sit sau altul, pentru o arie culturală sau alta, cresc. Nu putem avea certitudinea că astăzi dispunem de cele mai vechi date și trebuie să ne așteptăm la apariția altora noi, uneori sensibil mai vechi.

Ținând cont de această tendință îmi permit să schițez o posibilă schemă cronologică pentru epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și de Jos, schemă pe baza căreia intenționez să examinez comportamentele funerare.

Bronz timpuriu I: – cca. 3700–3000 a.Chr.

Ia: începuturile grupei Baden, concomitent cu persistențe neolitice – 3700–3400 a.Chr.

Ib: constituirea „blocului Baden–Coțofeni”, grupul tripoljan târziu „de aspect Gorodsk–Usatovo” cu corespondențe, „Cernavoda I” – 3400–3000 a.Chr.

Bronz mijlociu II: – cca. 3000–1600 a.Chr.

IIa: grupele Kugelamphorenkultur, Zimnicea, „Cernavodă” II, Glina, Schneckenberg, Monteoru timpuriu (Zănoaga–Ic4_{1,2}) – 3000–2500 a.Chr.

⁵⁴ E vorba de trei date radiocarbon din așezarea de la Crasnaleuca: GrN-21797 – 3250±50 BP calibrat în domeniul 2 sigma la 1640–1410 BC, GrN-21798 – 3240±40 BP calibrat în domeniul 2 sigma la 1640–1410 BC și GrN-21796 – 3190±45 calibrat în domeniul 2 sigma la 1530–1380 BC, cf. I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugu, *Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cărlomănești*, SCIVA 52–53, 2001–2002, probele de la Crasnaleuca la nr. 1–3 din Lista 1.

⁵⁵ Vezi pentru spadele „miceniene” T. Bader, ZfA 20, 1986, p. 1–15; idem, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV.8, Stuttgart, 1991, p. 17–37. Dar T. Bader este și un adept al perspectivei tradiționale privind relațiile cu Micene, cf. idem, în *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit*, Bonn, 1990, p. 181–205.

⁵⁶ Un punct de vedere deosebit la F. Gogâltan, Apulum 34, 1997, p. 43–48, care atribuie noua piesă descoperită la Densuș, împreună cu restul rapierelor ardelenesti, mediilor Wietenberg.

⁵⁷ Acest punct de vedere a fost exprimat prima oară de către A. Vulpe, *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 8, 1987, p. 77, nota 11., punct de vedere pe care îl împărtășesc.

⁵⁸ A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 214–225, cu argumentarea pentru fiecare dintre cele trei mari perioade și o discuție asupra datărilor absolute în special pe baza ¹⁴C.

⁵⁹ Cele mai multe dintre calibrările datelor ¹⁴C aici prezentate au fost făcute cu varianta 2.17 a programului OxCal. Prin calibrări cu variantele mai noi 3.5–3.10 se obțin date ceva mai vechi. Acolo unde am folosit variantele mai noi există mențiuni exprese.

Iib: grupele Zók târzii cu *Besenstrich*, Nagyrév, Hatvan, „Otomani I”, începuturile Periam–Pecica, fazele Monteoru Ic4.3–Ic3, „fazele” Verbicioara I–II, începuturile Wietenberg și Tei – cca. 2500–2200 a.Chr.

Iic: fazele mijlocii ale culturilor „clasice”, perioada depozitelor și tezaurelor de tip Perșinari, Măcin etc., corespunzând perioadelor Bz A1–A2 – cca. 2200–1900 a.Chr.

Iid: fazele finale ale culturilor din bronzul mijlociu, constituirea grupei Gârla Mare și a grupului Govora, aspectul „tumular” al grupei Otomani–Füzesabony și finalul grupei Periam–Pecica, – cca. 1900–1600 a.Chr.

Bronzul târziu: – cca. 1600–1200/1100 a.Chr.

IIa: primele „influențe miceniene”, constituirea în est a blocului Noua și în vest a celui Cruceni–Belegiș, grupul Bistreț–Ișalnița – cca. 1600–1400 a.Chr.

IIb: ultimele manifestări Noua și Belegiș, depozitele de tip Cincu–Suseni – circa 1400–1200/1100 a.Chr.

Posibila schiță cronologică propusă aici nu este întocmită câtuși de puțin cu speranța susținerii ei de către eventuali prozeiști, ci are ca scop oferirea cadrului cronologic, așa cum îl înțeleg, pentru discuția asupra comportamentelor funerare. Mă aștept ca multe dintre etapele schițate pentru fiecare dintre cele trei mari perioade ale epocii bronzului să fie amendate, poate nu după prea mult timp, căci ele au fost conturate pe baza a ceea ce există astăzi ca informație edită.

Personal mă îndoiesc, cel puțin parțial, de realitatea chiar a unor culturi cum sunt cele trei Cernavode, Odaia Turcului, Foltești II–III, Otomani I, Verbicioara, ca să dau doar câteva exemple fără a anticipa asupra discuției. Chiar termenul de cultură cere tot mai insistent în ultima vreme o revizuire, devenind cu totul neîncăpător față de informațiile în continuă sporire. Ele sunt însă noțiuni des folosite în literatură și nu pot fi abandonate dintr-o dată, căci am fi obligați să recurgem la alte construcții artificiale. Eliminarea acestor ciudate alcătuiri, cu totul obligatorie, trebuie făcută însă și prin examenul comportamentului funerar, ca unul dintre principalele instrumente pentru definiri culturale, pentru caracterizarea unei epoci ce abia apoi ar putea fi împărțită în etaje cronologice.

5. NOȚIUNEA „DESCOPERIRE FUNERARĂ”

Pentru epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară avem astăzi la dispoziție un număr considerabil de descoperiri funerare, unele dintre ele reprezentate prin cimitire întinse, cu numeroase înmormântări. Dar, în ciuda acestui fapt, sunt puține, totuși, în special pentru România, studiile de ansamblu¹ care să pună în evidență nu numai aspectele strict arheologice ci și pe cele de ordin social sau de altă natură, legate de variabilitatea în timp și spațiu a fenomenului mortuar.

Studiul fenomenului mortuar, manifestare specific umană, constituie în fapt un domeniu al arheologiei, nu numai preistorice, care, prin creșterea continuă a documentării, prin problematica oarecum aparte, pe care o pune ca și prin unele procedee metodologice proprii, pare să aibă tendința de a deveni o disciplină arheologică de sine stătătoare. Analiza atentă a obiceiurilor funerare, punerea în lumină a structurii lor, este susceptibilă să releve date mai ales de ordin social, eventual și religios², în completarea preocupărilor de ordin strict cronologic care precumpănesc astăzi în literatura de specialitate. Însă studiul variabilității în timp și spațiu al practicilor funerare ca și demersul sociologic, de structură, asupra fenomenului mortuar, trebuie să avute în vedere cu

¹ Afirmația este valabilă în special pentru epoca bronzului, căci pentru alte perioade sau epoci există, în literatura arheologică românească câteva studii din care cităm aici doar E. Comșa, *JMV Halle* 58, 1974, p. 113–156, pentru întreaga epocă neolitică, B. A. Дергачев, И. В. Манзура, *Погребальные комплексы позднего Триполья. Свод источников*, Кишинев, 1991, pentru descoperirile Usatovo, sau, pentru epoca Latène, D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Biblioteca de Arheologie XVI, București, 1971, M. Babeș, *SCIVA* 39, 1988, 1, p. 3–31 și V. Sârbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați, 1993, ultima lucrare cu o metodologie și cu interpretări cel puțin discutabile, cum de altfel se poate vedea și din titlul compozit. Pentru epoca bronzului de pe teritoriul de astăzi al României nu există lucrări de ansamblu ci doar tratări, fie generale, în lucrări de genul sintezelor sau al unor monografii, (cf. I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, *BerRGK* 22, 1932 (1933, p. 11–181, în care sunt adunate și discutate toate înmormântările epocii bronzului la nivelul cunoștințelor de atunci); A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt f. a. (1940); D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944; I. Nestor, în *Istoria României*, vol I., București, 1960; Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, București, Biblioteca de Arheologie IV, București, 1961; V. Leahu, *Cultura Tei*, București, f. a. (1966); P. Roman, *Cultura Coțofeni*, Biblioteca de Arheologie XXVI, București, 1976; T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, Biblioteca de Arheologie XXXIV, București, 1978; N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980), fie studii asupra unor grupe culturale (cf. pentru înmormântările tumulare cu ocră V. Zirra, *MIA Chișinău*, 1960, p. 97–127; N. Harțușe, F. Anastasiu, *Contribuții la problema înmormântărilor cu ocră de pe teritoriul Republicii Socialiste România în lumina ultimelor cercetări*, în Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, Decembrie 1964, București, 1971, p. 127–150; pentru comunitățile culturii Monteoru E. Comșa, *SCIVA* 29, 1978, 3, p. 353–363; M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 97–122; Idem, *Actes du IIe Cong. Int. de Thracologie*, I, 1980, p. 73–88; E. Comșa, *Thraco-Dacica* 2, 1981, p. 111–124; M. Florescu, A. Florescu, *Materiale (Brașov)* 15, 1983, p. 112–123; L. Bârbu, *Dacia NS* 33, 1989, p. 39–78; Idem, *Mousaios* 4, 1994, p. 65–79; pentru înmormântările Gârla Mare I. Chicideanu, *Dacia NS* 30, 1986, 1–2, p. 1–50; 1989, p. 39–78; Idem, *Mousaios* 4, 1994, p. 65–79; pentru înmormântările Bedeleu, H. Ciugudean, *PZ* 66, 1991, 1, p. 79–114; pentru descoperirile funerare din grupul tumulilor vest-carpatici/grupul Bedeleu, H. Ciugudean, *PZ* 66, 1991, 1, p. 79–114; pentru înmormântările Wietenberg, N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 106–114; I. Andrișoiu, în P. Roman, M. Alexianu (ed.), *Relations Thracio-Illyro-Helléniques*, București, 1994, p. 147–169; A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos* 9, 1991, p. 9–414, pentru descoperirile funerare Noua-Coslogeni). Foarte utile din punctul de vedere al demersului metodologic, deși se referă la alte spații, sunt lucrările lui U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, *Vorgeschichtliche Forschungen Heft* 15, Berlin 1956; A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976; Margarita Primas, *BerRGK* 58, 1977, 1, p. 1–160; M. J. Alden, *Bronze age population fluctuations in the Argolid from the evidence of mycenaean tombs*, Göteborg, 1981; A. Häusler, *ZfA* 28, 1994, 1, p. 23–61; idem, *ZfA* 28, 1994, 2, p. 191–246.

² Este destul de îndoielnic în ce măsură studiul descoperirilor funerare poate pune cu claritate în evidență credințele religioase. Sunt binecunoscute comunitățile ateiste ale demnitarilor comuniști care totuși s-au „bucurat” de funeralii fastuoase! De fapt, pentru preistorie, în lipsa documentelor scrise, este prezumtiv să se creadă că anume elemente ale unui complex funerar exprimă „idee religioase și transcendente” (cf. Ligia Bârbu, *Paradisul pierdut. O istorie a societăților primitive*, București, 1993, p. 152; ca și B. Chapman, în Ph. Rahtz, T. Dickinson, L. Watts, *Anglo-Saxon Cemeteries*, BAR British Serie 82, Oxford, 1980, p. 61 și urm. pentru punctul de vedere mai nou).

necesitate mai ales în ceea ce privește definirea multora dintre fenomenele arheologice ale epocii bronzului din Europa Centrală și mai ales Sud-Estică, unde orgoliile naționale, atât de specifice balcanismului, precum și politizarea excesivă și tendențioasă a arheologiei din aceste părți ale continentului în epoca comunistă, au viciat cercetarea de bună credință. Pornind de la considerarea culturilor epocii bronzului dunărean mai degrabă drept grupe ceramice, studiul de față încearcă să stabilească în primul rând corespondența dintre grupele ceramice și modele funerare, în măsura în care acestea din urmă pot fi stabilite regional, pentru o conturare chorologică și cronologică mai largă și mai precisă.

Din literatura de specialitate se cunoaște astăzi un număr impresionant de descoperiri cu resturi osteologice umane, începând din cele mai vechi timpuri și până către epoca modernă. Importanța lor pentru dezvoltarea arheologiei abia dacă mai trebuie subliniată. Majoritatea sunt indiscutabil înmormântări, dar există și un număr destul de mare de astfel de descoperiri, al căror caracter este, din acest punct de vedere și măcar la prima vedere, mai mult sau mai puțin incert. Nu se cunoaște prea mult în ceea ce privește debutul comportamentului funerar. Se consideră că într-o primă etapă, corespunzând în linii mari paleoliticului inferior, este vorba de o manipulare a osemintelor umane, cel mai adesea selectate, craniul, întreg sau parțial, bucurându-se de o atenție specială. I-a urmat, în special în paleoliticul mijlociu, practica depunerii osemintelor, fie doar a unor părți de schelet post cranial, fie craniu cu părți de schelet, fie cranii singulare. Dacă la cele mai multe de astfel de depuneri contextul nu este destul de clar, există câteva descoperiri care par a indica o anume regularitate, exprimând un ritual incipient, care va fi urmat, în special în paleoliticul superior, de înmormântări propriu zise. Mi se pare foarte semnificativă, în acest sens, și vechimea considerabilă a primelor incinerări ca și a înmormântărilor colective³ care vin să confirme pentru această vreme constituirea comportamentului funerar propriu-zis⁴. Problema este și devine mai complexă, prin variabilitatea accentuată a descoperirilor cu caracter funerar, nu numai pe verticala timpului, dacă se ține cont, atât de descoperirile arheologice, cât mai ales de paralelele etnografice, mai des citate în ultima vreme. A devenit astfel necesară o definire cât mai potrivită a caracterului funerar, pentru deosebirea descoperirilor mortuare certe față de alte situații/complexe arheologice conținând resturi osteologice umane, dar având un alt caracter⁵.

Discuția pornită este mai veche și mai amplă, depinzând încă de la început de modul de înțelegere al motivației înmormântărilor, comportament eminamente uman. Dacă la începuturile arheologiei abordarea practicilor funerare lua în considerare, într-o perspectivă filosofică, mai cu seamă, latura psihologică, mai exact emoția grupului social față de moarte, precum și sistemul credințelor de ordin religios, ambele socotite ca determinând, în cursul evoluției lor, diversitatea marcată a comportamentului funerar, ulterior s-a trecut la o abordare sociologică, mai ales după apariția binecunoscutei lucrări a lui Van Gennep⁶, totodată încercându-se și reconstituiri cultural-istorice legate de difuziunea presupusă a modelelor de înmormântare⁷. Astăzi sunt destul de numeroase, mai cu seamă în literatura anglo-saxonă, studiile ce examinează din perspectivă sociologică fenomenul mortuar⁸. Dar demersul sociologic în cadrul studiului practicilor funerare are la bază mai puțin documentarea strict arheologică și mai mult datele de ordin etnografic ce surprind în întregime ceremonialul funerar, ceea ce, nu de puține ori, conduce la teoretizări, la construcții uneori dincolo de arheologia propriu-zisă. Și, în acest sens, ar trebui să ne întrebăm oare câte elemente concrete mai poate surprinde, dar mai ales

³ H. Ullrich, în F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Beiträge zu Grabbrauch, Bestattungssitten, Beigabenausstattung und Totenkult*, Berlin, 1991, p. 23–34.

⁴ Vezi și M. P. Pearson, *The archaeology of death and burial*, Gloucestershire, 2001, p. 147–156, pentru discuția asupra înmormântărilor paleolitice.

⁵ Heidi Peter-Röcher, *Kannibalismus in der prähistorischen Forschung. Studien zu einer paradigmatischen Deutung und ihren Grundlagen*, UPA 20, Bonn, 1994, p. 32 și următoarele; K.-F. Rittershofer (Hrsg.), *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*. Internationale Archäologie Bd. 37, Espelkamp 1997; Pearson, *op. cit.*

⁶ A. Van Gennep, *Riturile de trecere*, Iași, 1966. Preocuparea pentru o analiză din punct de vedere sociologic a înmormântărilor a apărut încă de la începutul secolului 20 ca o replică la abordarea acestei probleme din punctul de vedere al credințelor religioase, apariția lucrării lui Van Gennep în 1909 constituind un punct de referință, vezi L. R. Binford, *An Archaeological Perspective*, New York-London, 1972, p. 210–211; R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), *The Archaeology of Death*, Cambridge-London-New York-La Rochelle-Melbourne-Sidney, 1981, p. 3; B. Bartel, *JAA* 1, 1982, p. 32–58; Pearson, *op. cit.*, p. 22.

⁷ Binford, *op. cit.*, p. 208–223; B. Bartel, *op. cit.* 1982; J. O'Shea, *Mortuary variability. An Archaeological Investigation*, Orlando-San Diego-San Francisco-New York-Toronto-Montreal-Sydney-Tokyo-Sao Paulo, 1984; J.-P. Mohen, *Les rites de l'au-delà*, Paris, 1995, p. 13–16.

⁸ De pildă A. J. Tainter, *World Archaeology* 7, 1975, 1, p. 1–15; I. Hodder, în P. Rahtz, T. Dickinson, L. Watts (ed.), *Anglo-Saxon Cemeteries*. 1979, The fourth Anglo-Saxon Symposium at Oxford, BAR British Series 82, Oxford, 1981, p. 161–169; Giovanna Bergonzi, *Arheologia. Materiali i problemi* 5, 1981, p. 419–438; J. A. Brown, în Chapman et al., *op. cit.*; V. Buffa, F. Buranelli, F. Truco, *Arheologia. Materiali i problemi* 5, 1981, p. 7–18; Chapman et al. *op. cit.*; R. Peroni, *Arheologia. Materiali i problemi* 5, 1981, p. 293–303; Margarita Primas, *Arch.Suisses Anthr.* 43, (1979) 1981, 2, p. 139–150; Bartel *op. cit.*; V. A. Alekshin, *CurrAnth* 24, 1983, 2, p. 137–150; O'Shea *op. cit.*

înțelege, un arheolog în cazul, cu totul aparte, al înmormântărilor de copii decedați sub vârsta de 8 zile la comunitățile Ashanti din Africa⁹, sau cât ar mai putea reconstitui, doar pe baza datelor din săpături, din extrem de complicatul sistem de practici funerare al comunității Lio din insula Flores¹⁰?! Cred că, în această ordine de idei, ar mai putea fi menționată și situația, cu totul excepțională, dar foarte semnificativă, a destul de bine cunoscutului mausoleu din Piața Roșie de la Moscova. Cum trebuie interpretată oare, situația inhumărilor din această construcție costisitoare și impresionantă, plasată în centrul de greutate al activităților politice din capitala unui stat supra centralizat, o replică de *Fürstengrab* la începutul sec. XX? Este vorba de două înmormântări „princiare”, una primară și a doua secundară, ceva în genul mormintelor tumulare ale conducătorilor sciți, chiar dacă lipsesc caii, sau înlocuitorii doriți ai acestora la vremea aceea, tractoarele? Dar dacă, privind prin prisma cultului oficial al lui Lenin, cea de a doua înhumare reprezenta de fapt un tip aparte de *Beigabe*, sau, de data asta privind prin prisma cultului stalinist al personalității, nu cumva chiar Lenin devenise o parte, desigur foarte subtil sugerat, din inventarul funerar al marelui Stalin? Și, în acest caz, ce a devenit apoi Lenin, după mutarea resturilor osteologice ale urmașului său la vreo 200 m mai încolo?...

S-a atras atenția asupra faptului că înregistrările etnografice își găsesc cu dificultate paralele în descoperirile arheologice, atât din punctul de vedere al metodei de lucru, cât și a distanței în timp, comparațiile pripite, lipsite de subtilitate, ducând firesc la rezultate proaste¹¹. Desigur însă că nu trebuie abandonate complet, nici paralela etnografică și nici demersul sociologic, dar, pentru arheologia preistorică, anterior construirii ipotezelor, esențială este ordonarea documentelor din teren, pe baza definirii exacte și a analizei lor descriptive¹². Dar nu orice descoperire cu resturi osteologice umane trebuie interpretată ca fiind obligatoriu un mormânt. Abandonarea cadavrelor, bunăoară, poate face parte dintr-un comportament funerar gândit ca atare¹³, dar locul unde a fost părăsit, uneori la întâmplare, defunctul, cu greu poate fi socotit un mormânt. Există descoperiri de resturi umane în așezări, fără un context anume alcătuit¹⁴ sau în locuri speciale, peșteri de pildă, atipice într-un moment și într-o zonă în care se cunosc cimitire constituite¹⁵, ceea ce pune problema și a altor motivații, diferite de cea a grijii față de un decedat și, ca atare, a unui alt tip de comportament decât cel funerar sau asociat acestuia. Comportamentul grupului social față de un membru al său defunct urmează anumitor uzanțe, devenite cu vremea reguli, mai mult sau mai puțin stricte, constituind în întregime ceremonialul funerar¹⁶ a cărui durată și complexitate¹⁷ arheologia nu poate și nici nu-și propune să le reconstituie. Obiectul arheologiei funerare este reprezentat de urmele materiale ale rezultatului ceremoniei mortuare, care este, așa cum bine s-a spus¹⁸, înmormântarea. De regulă, prin înmormântare se înțelege depunerea unui individ defunct, cel mai adesea în pământ, într-un cadru riguros, marcat de pietate¹⁹, ceea ce presupune un loc anume, chiar dacă astăzi

⁹ P. J. Ucko, *World Archaeology* 1, 1969, 2, p. 271.

¹⁰ S. Howel, *Man* (NS) 24, 1989, 3, p. 419–438.

¹¹ Ucko, *op. cit.*

¹² Vezi, pentru limitele informațiilor strict arheologice privind înmormântările, Chapman, *op. cit.*, p. 63–64.

¹³ Ucko *op. cit.*, 267, 270–271; Heidi Peter-Röcher *op. cit.*, 1994, 35.

¹⁴ În cel puțin două stațiuni ale culturii Monteoru, la Sărata Monteoru și Năeni-Zănoaga, au fost descoperite în nivelele de locuire resturi de oseminte umane, cf. C. Becker, *PZ* 75, 2000, 1, p. 85.

¹⁵ Așa cum acum doar descoperirile din Carpații Apuseni, din peșterile de la Igrița (I. Emödi, *SCIIVA* 31, 1980, 2, p. 229–274), Călățele, Roșia (Idem, *Thraco-Dacica* 6, 1985, 1–2, p. 123–144), Izbucul Topliței (G. Halasi, I. Emödi, *SCIIVA* 36, 1985, 3, p. 232–234). În toate aceste cazuri, din păcate, lipsește cercetarea arheologică metodică, condițiile exacte în care au fost găsite osemintele umane, deseori în locuri deosebit de greu accesibile, nefiind cătuși de puțin precizate. Ca atare mi se pare pripit a se considera aceste descoperiri ca fiind neapărat înmormântări. Deosebit de utilă, pentru problema variatelor descoperiri din peșteri și a modului de interpretare este lucrarea H. Parzinger, J. Nekvasil, F. E. Barth, *Die Býči skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*, RGF 54, Mainz am Rhein, 1995, p. 183–232, deși se referă la descoperiri hallstattiene.

¹⁶ În studiul arheologic al descoperirilor cu caracter funerar se pornește în chip necesar de la câteva constatări, uneori intuitive, care se constituie într-un ansamblu de principii metodologice și interpretative. Cf. O'Shea *op. cit.*, 33–38, și tabelul 3.1, unde sunt expuse următoarele principii: „1. *All societies employ some regular procedure or set of procedures for the disposal of the dead*; 2. *A mortuary population will exhibit demographic and physiological characteristics reflecting those of the living population*; 3. *Within a mortuary occurrence, each interment represents the systematic application of a series of a prescriptive and proscriptive directives relevant to that individual*; 3a. *The nature of the society will pattern and circumscribe the practices for the disposal of the dead*; 3b. *The specific treatment accorded an individual in death will be consistent with that individual's social position in life*; 4. *Elements combined within a burial context will have been contemporary in the living society at the time of interment*.”

¹⁷ Vezi de pildă relatarea arabilui Ibn Fadlan referitoare la ceremonia deosebit de complexă a unui viking de pe Volga mijlocie, în sec. X, discutată la Pearson, *op. cit.*, p. 1–3.

¹⁸ U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, Vorgeschichtliche Forschungen, Bd. 15, Berlin, 1956, p. 17.

¹⁹ J. Filip, în J. Filip, (Hrsg.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Bd. I, Praga, 1968, p. 429–431.

urmele exterioare au dispărut²⁰. Descoperirea și studiul atent al acestor urme materiale – în fapt scopuri ale cercetării arheologice – sunt susceptibile să pună în evidență intenționalitatea depunerii cadavrelor, în cadrul unei ceremonii. Dar o asemenea ceremonie este funerară doar în măsura în care defunctul „joacă” rolul principal, acestuia fiindu-i consacrate toate episoadele ritualului. În cazul în care defunctul ocupă un loc secundar în cadrul unui ceremonial, acesta fiind destinat altui scop, ne aflăm în fața unei alte practici, desigur de cult, dar lipsită de caracter funerar. Câte odată însă, în chiar cadrul ceremoniei funerare pot exista situații speciale, în care pentru un defunct este vorba de înmormântare propriu zisă, în vreme ce pentru altul, sau alții, care par a-l însoți, este vorba de o cu totul altă semnificație, în nici un caz funerară. Că așa stau lucrurile glăsuiește, destul de clar, exemplul binecunoscut al funeraliilor lui Patrocle, unde resturile celor doisprezece tineri troieni uciși de Ahile, personaje secundare în cadrul fastuosului ceremonial, reprezintă jertfe și nu înmormântări. Dacă exemplul homeric este, desigur, discutabil, pentru epoca bronzului la nord de Dunăre cercetările arheologice pun la dispoziție câteva cazuri cu un caracter aparte. Aș cita în primul rând complexul de cult de la Poiana Scorușului, interpretat excesiv drept „rug de incinerare” și care ar fi fost folosit în mai multe rânduri²¹. Cu toate că cercetarea este încă departe de finalizare²², există indicii care sugerează practica manipulării postmortem sau, eventual, a jertfelor umane²³. De altfel, în cadrul obiceiurilor mortuare al comunităților monteorene se mai cunosc și alte descoperiri care conduc către aceeași încheiere. O situație oarecum asemănătoare pare să fie atestată la Căndești, de pildă, unde au fost cercetate morminte de inhumare în care, alături de scheletul, dispus, să zicem, în chip obișnuit, se mai găseau și unul sau mai multe crani²⁴. De altfel în mediul culturii Monteoru practica manipulării postmortem a osemintelor pare să fie o regulă cel puțin la Căndești, posibil pentru personaje de rang înalt, așa cum s-ar putea să fie cazul și la Poiana Scorușului.

În fața morții unuia dintre membrii săi grupul social este forțat să recunoască dintr-o dată, o radicală schimbare de statut a defunctului, schimbare care afectează, în moduri diferite, multe din activitățile grupului, ca și pe unii sau, câte odată, chiar pe toții indivizii care îl alcătuiesc. Fenomen biologic inevitabil, moartea devine prin aceasta o exigență socială căruia grupul uman îi răspunde prin crearea unor instituții/obiceiuri cu o structură bine determinată. S-a arătat foarte bine că „moartea așa cum este ea observată în viața socială reprezintă obiectiv o înșiruire de gesturi și de rituri care merg de la agonie la mormânt și dincolo de acesta”²⁵. Răspunsul solidar, responsabil și complex al comunității umane la această profundă schimbare îl reprezintă ceremonialul funerar în totalitatea sa, în fapt întreaga articulație a riturilor de pasaj²⁶, destinată rezolvării acestei probleme. Din această perspectivă ceremonia mortuară ne apare ca un punct culminant al străduințelor colective de reafirmare a identității sale într-un moment de încercare. Debutând odată cu constatarea morții fizice a unui individ²⁷, ceremonialul funerar are o durată, deseori remarcabilă, cuprinzând mai multe episoade, fiecare reprezentând anume tipuri de rituri de trecere – riturile de prag, de separare, de reintegrare²⁸. Dintre aceste

²⁰ În literatura românească avem la dispoziție, până acum, următoarele definiții pentru mormânt: „Construcție funerară (de la groapa simplă până la mausoleu), conținând pe lângă cadavrul sau resturile lui arse și inventarul funerar (totalitatea obiectelor aparținând celui decedat sau depuse ca ofrandă).” cf. A. Vulpe, în D. M. Pippidi (ed.), *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 415 și pentru înmormântare: „Ceremonie funebre, ritualul așezării în mormânt, sau al incinerării corpului celui decedat.” A. Vulpe, R. Harhoiu, în D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 355; vezi și I. Motzoi-Chicideanu, vocea *Mormânt*, în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologie și istoriei vechi a României*, vol III M-Q, București, 2000, p. 108–112.

²¹ I. Nestor și colectiv, SCIV 4, 1953, 1–2, p. 69–89; I. Nestor, Eugenia Zaharia, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 497–514; Eugenia Zaharia, StCercet de istorie buzoiană (Mousaios) 1, 1973, p. 17–29; Idem, în Pippidi, *op. cit.*, p. 414; Idem, Dacia NS 21, 1987, 1–2, 25; idem, Dacia NS 34, 1990, p. 25; Eugenia Zaharia, Ligia Bârză, Materiale SN 1, 1999 (2001), p. 41–58, cu raportul complet asupra săpăturilor din anii 1952, 1954.

²² În 1994–1995, am condus, împreună cu E. Zaharia, noile săpături la Poiana Scorușului. În cele două campanii au fost redezvelite parțial resturile complexului cercetat în anii 1952 și 1954. Cu această ocazie s-au putut aduce o serie de precizări privind dimensiunile și structura complexului, fiind descoperite și câteva vestigii anterioare acestuia. Analiza datelor vechi ca și a celor noi m-au convins că în cazul complexului de la Poiana Scorușului nu poate fi nicicum vorba de un rug de incinerare, cu atât mai mult folosit repetat, cf. I. Motzoi-Chicideanu, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*, Baia Mare, 2003, p. 361–378. Cercetarea nu este încheiată. Pentru rezultatele ultimelor campanii vezi E. Zaharia, Materiale SN 2, 2000–2006, p. 75–93.

²³ I. Nestor și colectiv, SCIV 4, 1953, 1–2, p. 81. Din păcate nu dispunem de un plan detaliat al situației descrise și nici de analiza antropologică a osemintelor. Subliniez însă că „abandonarea” unor defuncți sub dărâmurile unei construcții este în contradicție cu practica obișnuită a incinerărilor în cadrul căreia oasele calcinate sunt adunate cu mai multă, sau mai puțină grijă, și depuse ulterior într-o groapă sau într-un vas (= urna).

²⁴ Marilena Florescu, Carpica 10, 1978, p. 116 și fig. 9/1, dar fără detalii.

²⁵ J.-D. Urbain, *L'Archipel des morts*, Paris, 1989, p. 25.

²⁶ Adică de cele de separare (pre-limniale), de prag sau tranziție (limniale) și de incorporare (post-limniale), a căror distincție nu poate fi totdeauna precizată. Cf. Van Gennep, *op. cit.*, p. 29. Vezi pentru discuția asupra celor afirmate de Van Gennep, Pearson, *op. cit.*, p. 22.

²⁷ Mohen, *op. cit.*, p. 13–14.

²⁸ Van Gennep, *op. cit.*, p. 32–47.

episoade, înmormântarea propriu zisă, prin recuzita și procedeele sale, lasă, de obicei, cele mai consistente urme materiale. Se cunoaște din nenumărate observații directe, ca și din surse scrise, că succesiunea episoadelor ceremonialului funerare, în ciuda unei variabilități deseori remarcate, se desfășoară conform unui scenariu, unor reguli precise respectate cu atenție. Regularitatea aceasta se aplică și în ceea ce privește locul destinat amplasării definitive a defunctului. În afara cimitirelor propriu zise, mai mult sau mai puțin întinse, există și înmormântări izolate. Pentru multe dintre aceste descoperiri caracterul funerar nu poate fi pus la îndoială, ceea ce este neobișnuit fiind însă locul ales, dat fiind că adesea e vorba de grupuri umane care folosesc în același timp și necropole, uneori întinse²⁹. Mai dificilă de studiat este structura spațiului funerar. Sunt remarcabil de puține cazurile în care au putut fi cercetate exhaustiv arheologic cimitire. În aceste condiții determinarea structurii necropolelor nu putea fi făcută decât cu precauție. Pe de altă parte tendința de a interpreta orice suprapunere sau întretăiere de morminte ca exprimând succesiunea în timp a înmormântărilor din întregul cimitir, este evident excesivă, căci nu se poate lăsa de-o parte posibilitatea organizării spațiului funerar după anume criterii, astfel că „întretăierile” de morminte să exprime ordinea deceselor într-un segment social (clan, familie)³⁰. Structura mormântului, chiar și cea mai simplă, raportul față de așezarea celor vii, sau față de alte morminte, toate sunt prestabilite conform aceluiași cutume, ca parte integrantă din întregul ansamblu al obiceiurilor mortuare specifice unei regiuni la un anumit moment dat. În aceeași ordine de idei trebuie remarcat că la unele societăți antice, pentru personajele cu un înalt statut social, construcția mormintelor funerare, cu dimensiuni monumentale și o structură deosebit de complexă, necesitând uriașe eforturi, era începută cu mult înaintea decesului celor cărora le erau destinate. Apare ca atare ideea că, cel puțin în aceste cazuri, moartea prezumată a acestor personaje este manipulată în sensul acumulării și afirmării prestigiului social, cel mai adesea acestea având caracterul unei competiții ce se prelungește, prin ceea ce se numește „cultul morților” și dincolo de decesul respectivelor personaje, suferind uneori modificări interesante³¹.

Din punct de vedere arheologic, așa numitele „Grabfunde” ar trebui deci considerate acele descoperiri de resturi umane sau/și de animale³² (schelete întregi sau parțiale) găsite în amenajări distincte, din ale căror elemente constitutive se poate deduce depunerea intenționată a resturilor osteologice ca scop principal și caracterul special al amenajărilor, conform unor anume reguli, toate la un loc putând fi interpretate ca parte a răspunsului social dat morții. Dar practic acest lucru nu este totdeauna lesne de făcut, dată fiind, pe lângă starea de conservare adesea precară, diversitatea foarte mare a cazurilor descoperite arheologic, ca să nu mai amintesc pe cele înregistrate etnologic, cele cunoscute din textele scrise, sau, uneori, din reprezentări iconografice.

Desigur că unul dintre elementele principale ale definirii descoperirilor mortuare se conturează a fi intenționalitatea depunerii=manipularea rituală a cadavrelor, dar această condiție funcționează și în cazul unor alte genuri de descoperiri, cum ar fi de pildă sacrificiile, ceea ce sporește dificultatea interpretării. Sunt cunoscute suficiente cazuri în care interpretarea diferențiată mormânt/sacrificiu din punctul de vedere al dispoziției resturilor osteologice, este greu de făcut, fie datorită situației din teren, lipsind unele elemente materiale, fie singularității cazurilor, fie, din păcate destul de des, datorită subiectivismului interpretărilor pripite. Acest lucru este valabil și în ceea ce privește amplasamentul resturilor osteologice, în afara cimitirelor constituite, clar sesizabile, mai cunoscându-se depuneri de resturi osteologice umane în locuințe, la exteriorul acestora, dar în perimetrul așezărilor, izolate în afara stațiunilor, uneori în locuri aparte, cum ar fi peșterile, fisurile în stâncă, copaci, sau scorburile de copaci, înălțimi etc.³³. O atenție aparte, în ceea ce privește amplasarea înmormântărilor, fie că este vorba de descoperiri funerare izolate, fie de cimitire, trebuie acordată relației față de așezarea corespunzătoare, ca și de elementele mediului înconjurător, fiind deja constatate o serie de cazuri ce presupun existența unor reguli și în această privință, care stabilesc raportul dintre așezarea celor vii

²⁹ Un exemplu în acest sens îl găsim din nou în mediul culturii Monteoru, la Năeni-Zănoaga, unde, la periferia unei stațiuni multistrat întinse, s-a descoperit un mormânt de înhumatie colectiv (cu 3 indivizi), cf. I. Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *Dacia* NS 38, 1994–1995, p. 19–43. Extinderea cercetărilor în campaniile 1996–1997 au confirmat că este vorba de o înmormântare izolată. Până în momentul de față nu cunoaștem amplasamentul cimitirului corespunzător stațiunii de la Năeni-Zănoaga.

³⁰ Trebuie avut în vedere și punctul de vedere conform căruia spațiul funerar este organizat de segmentele sociale ale unei comunități în tentativa de a-și legitima și pe această cale, identitatea socială, cf. Pearson, *op. cit.*, p. 30.

³¹ Mă refer în special la „pelerinajul” la morminte. Lăsând de-o parte considerațiile de ordin emoțional, pelerinajul individual subliniază, prin repetiție, identitatea genealogică. Pelerinajul colectiv, la date mai mult sau mai puțin comemorative, are la bază o motivație de ordin social asemănătoare, în ambele cazuri fiind vorba de adevărate ritualuri bazate pe manipularea socială a morții.

³² Pentru exemplificare amintesc aici doar mormântul de animal (bovină) de la Dolhești Mari, cu vas la cap, făcând parte dintr-un grup împreună cu alte 4 înmormântări umane aparținând Culturii amforelor sferice (cf. M. Dinu, *ArhMold*, 1, 1961, p.46), sau mormântul 6/82 de la Ludanice-Mýtna Nová Ves, în care se găsea un berbec chircit pe dreapta, având ca inventar funerar un pumnal, un Lockenring și un ac „cipriot”, toate din bronz și un vas în care se găsea un vârf de săgeată din radiolarit (cf. J. Batora, *SIArch* 39, 1991, 1–2, p. 124, fig. 23).

³³ Vezi discuția recentă pe această temă la Peter-Röcher, *op. cit.*, p. 32–47.

și „așezarea” celor morți³⁴. Variază de asemeni foarte mult tipul și structura mormântului propriu zis, fiind întâlnite amenajări funerare exterioare, ca și interioare, dintre cele mai diverse³⁵. Modul de tratare al cadavrului cuprinde pregătirile făcute anterior înmormântării propriu zise, cunoscute din însemnările etnografice, dar puțin susceptibile de a lăsa urme materiale ce pot fi înregistrate arheologic, apoi ritul funerar propriu zis care poate fi inhumarea, incinerarea, ambele practici putând fi surprinse arheologic, precum și alte obiceiuri mai puțin expresive arheologic³⁶. Atât în cazul incinerăției, dar mai cu seamă al inhumării, obiceiurile de depunere a ceea ce a rămas din cadavru, prezintă o importanță de ordin arheologic, atât prin faptul că lasă urme clare materiale, cât mai ales prin variabilitatea lor care poate și trebuie a fi studiată. Este bine cunoscut astăzi că modalitățile diferite de depunere a cadavrului – poziția, orientarea cadavrului și, indirect, cea a privirii – sunt în strânsă legătură cu grupa de sex căreia îi aparține defunctul, adesea în legătură cu afilierea acestuia în cadrul grupului social, cauza sau locul decesului, tipul ansamblului tehnicilor de subzistență al comunității³⁷, cutumele care fixează aceste obiceiuri mai fiind, la rândul lor, variabile și în funcție de structura grupului sau de scurgerea timpului ce poate aduce, uneori, schimbări în practicile mortuare. Mi se pare că se poate de evident că, din perspectiva abordată aici, cadavrul a constituit, cel puțin în preistorie, „terenul” pe care comunitatea și-a construit expresia materială a mentalității sale, expresie pe care apoi, repet, a manipulat-o cu benefice rezultate... O atenție aparte trebuie acordată și stării de conservare a scheletelor descoperite. Excluzând cazurile, destul de frecvente, ale deranjărilor ulterioare, din diferite motive și, de obicei, neintenționate, sau cele în care aciditatea ori alcalinitatea solurilor au putut duce la „topirea” unor părți osoase mai puțin rezistente, lipsa conexiunii anatomice a unora dintre părțile componente ale scheletelor poate fi expresia unei serii de practici dintre care amintesc inhumarea secundară, ori terțiară sau ciopârțirea cadavrului în chiar cadrul unei anume cutume funerare a unei anume comunități³⁸. Modalităților de tratare a cadavrului li se mai pot adăuga, în cadrul unei categorii aparte, așezarea în sicrie, sarcofage, vase sau în învelitori din diferite materiale, adăugarea anumitor substanțe colorante, dintre care cea mai bine cunoscută este ocrul roșu. Adesea, în cazul mormintelor de incinerăție, urna funerară și vasul-capac, atunci când este cazul, sunt considerate de mulți arheologi ca aparținând inventarului mortuar, în realitate funcția lor fiind identică cu cea a unui sicriu/recipient ceea ce este altceva. Tot în cazul incinerărilor nu poate fi exclusă existența învelitorilor speciale pentru cadavru sau a folosirii, la arderea pe rug, a unor substanțe speciale, uneori analize nu foarte sofisticate, dar minuțioase, fiind în măsură să pună în evidență urmele acestor materiale distruse de foc. Același fel de analize pot pune în evidență, de asemeni tot în cazul incinerărilor, poziția pe rug a defuncților, cantitatea și felul combustibilului folosit, utilizarea unor substanțe inflamabile³⁹ etc. La rândul lor, analize antropologice atente pot pune în lumină, în ceea ce privește tratarea celor arși, în ce măsură au fost adunate de pe rug resturile osteologice, căror părți din cadavru li s-a acordat o importanță prioritară și, în sfârșit, modul ordonat sau neordonat al depunerii lor în urne⁴⁰.

³⁴ Margarita Primas, BerRGK 58, 1977, 1, p. 62–64, unde se menționează cazurile unor cimitire separate prin cursuri de apă de așezări, ceea ce ar putea să fie rezultatul unei reguli, vezi și N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhundert v.u.Z.*, Archaeologia Hungarica SN 45, Budapest, 1968, p. 149, care presupune existența unui asemenea principiu pentru comunitățile Hatvan. Realitatea acestor observații este discutabilă, căci o regulă a raportului așezare/cimitir cere o cercetare exhaustivă și deosebit de precisă a ambelor obiective în cât mai multe locuri, ceea ce în practica arheologică se întâlnește mai rar...

³⁵ Margarita Primas, *op. cit.*, p. 62–71; F. Schlette, în Horst, Keiling, *op. cit.*, p. 10–14.

³⁶ Mi se pare că fiind excesivă, în cazul lipsei totale de descoperiri funerare pentru o grupă ceramică sau alta, înlocuirea datelor directe cu prezumții de genul „încercarea cadavrelor”, „suspendarea pe platforme”, „canibalism funerar” etc. Mi se pare mai potrivit a se verifica mai degrabă realitatea acestor „grupe ceramice” sau „culturi”...

³⁷ Binford, *op. cit.*, p. 223 și urm., și tabelele I–III. Vezi și o expunere a punctului de vedere al ceea ce se numește „contextual archaeology”, precum asupra demersului structuralist în arheologie în general la B. G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge, 1990, p. 348 și urm.

³⁸ Fischer, *op. cit.*, p. 242; Peter-Röcher, *op. cit.*, p. 35–42, mai ales în legătură cu discuția asupra canibalismului. Vezi și E. M. Murphy, J. P. Mallory, *Antiquity* 74, 2000, p. 388–394 care discută asupra realității antropofagiei, pe exemple din a doua epocă a fierului. Totuși trebuie spus că existența unui canibalism, totdeauna simbolic chiar dacă este real, nu poate fi cu totul respinsă. Există unele mărturii, cum ar fi pentru comunitățile Gimi din Noua Guinee, unde femeile mănâncă carnea defuncților „to exact revenge for a mythic scenario when women's penis-like flutes were stolen by men who, in the process, caused women to bleed menstrually”, A. Strathern, *Witchcraft, greed, cannibalism and death: some related themes from New Guinea Highlands*, în M. Bloch, J. Parry (eds.), *Death and the Regeneration of Life*, Cambridge, 1982, p. 111–131 (citată după Pearson, *op. cit.*, p. 53). Se consideră că antropofagia poate fi identificată după o serie de criterii cum ar fi extragerea creierului, mutilări ale oaselor faciale, urme de ardere a oaselor, dezmembrarea, moduri repetate de lipsă a unor oase, spargerea oaselor lungi pentru suptul măduvei, urme de tăiere, spargere sau abraziuni de la ciocănire, lipsa repetată a vertebrelor sau urmele specifice fierberii oaselor în vase de calitate mediocră. Lipsește însă proba definitivă a canibalismului care ar fi prezența resturilor de țesuturi umane în coprolitele omenești, analiză încă neîntreprinsă, cf. Pearson, *op. cit.*, p. 54.

³⁹ Binford, *op. cit.*, p. 373–420.

⁴⁰ Amintesc în treacăt acum că, în cazul cimitirului de incinerăție de la Cârna-Ostrovogania, la câteva din cele 68 de înmormântări aparținând epocii bronzului, am observat că oasele craniene erau așezate ca un soi de capac peste restul oaselor calcinate.

Mormintele așa numit „simbolice” sau cenotafuri constituie o categorie relativ numeroasă în cadrul descoperirilor funerare ale epocii bronzului și nu numai. Noțiunea are la bază date din epoci târzii, în speță din surse scrise. Extinderea ei și pentru preistorie este însă oarecum excesivă. Practic, orice groapă fără oseminte, descoperită într-un cimitir este de îndată considerată ca un cenotaf. Este drept că unele dintre ele au inventare, îndeobște sărăcăcioase, constituite dintr-un vas sau câteva cioburi, dar acest lucru nu mi se pare suficient pentru interpretarea lor, fără rezerve, drept morminte simbolice. Este greu de știut dacă aceste complexe au fost construite/săpate, pentru înmormântarea cuiva pierit pe alte meleaguri sau e vorba de o practică rituală legată de cultul morților?! Deseori unei cercetări de teren făcută de mântuială îi scapă astfel de gropi/complexe, în felul acesta existând arii, mai mult sau mai puțin întinse, lipsite de „morminte simbolice”, ca să nu ridic posibilitatea ca „mormintele simbolice” să fie și izolate...⁴¹

Legată de unele particularități ale amenajărilor funerare uneori și în relație cu „bogăția” inventarelor a fost creată o terminologie complexă, nu totdeauna potrivită, cuprinzând noțiuni cum sunt de pildă *Wagengrab*, *Schiffsgrab*, *Fürstengrab*, *Kammergrab*, *Einzelkammergrab* etc. Este bine cunoscut faptul că termenii privind tipurile de gropi și/sau amenajări funerare de sub tumulii din stepile nord pontice au fost folosiți pentru a desemna „culturi” arheologice cum sunt Jamnaja/Pitgrave/Grubengrab, Katakombnaja sau Srubnaja/Balkengrab, pentru fiecare cu „variante”, ce s-au dovedit în ultima vreme ca neputând fi irefutabil dovedite, ca să nu mai vorbesc de binecunoscutul termen de „*Ockergrabkultur*”/Cultura înmormântărilor cu ocru roșu, mult folosit până de curând.

Nu poate fi despărțită de problema modalităților de tratare a defuncțiilor practica destul de binecunoscută a jefuirii mormintelor. Lăsând de-o parte eventualele jefuii din considerente meschine, mai apropiate de mentalitatea modernă, jefuirea mormintelor pare a fi avut în destul de numeroase cazuri un caracter ritual, legat mai mult sau mai puțin direct de obiceiurile mortuare⁴². Dar aprecierea unor asemenea situații presupune, înainte de orice, atente observații de teren, corect consemnate, ulterior studiate comparativ prin procedee statistice.

Îndeobște, în cadrul unei culturi materiale/grup ceramic, al unei comunități chiar, ne putem aștepta la distingerea, măcar în linii mari, a unui anume standard al obiceiurilor funerare, a unor reguli generale. Înțeleg prin „standard”, mai exact prin noțiunea de *ritual/comportament standard*, un ansamblu complet al elementelor de ritual funerar al unui cimitir/comunități, destinat să exprime identitatea socială a defuncțiilor. Ritualul standard este o construcție teoretică, în fapt nefiind întâlnit niciodată. Dintre elementele de ritual – amenajările exterioare, amenajările interioare, tratarea cadavrului și modul de dispunere, depunerile –, unele au o importanță de prim ordin, fiind ca atare nelipsite, iar altele de ordin secundar, putând fi omise. Prezența/absența, frecvența diferitelor elemente, dinamica lor în timp pot fi puse în evidență și stabilite⁴³, ca atare, caracteristicile regionale sau/și cronologice ale unora sau ale altora dintre obiceiurile mortuare studiate.

Față de aceste standarde, mai mult sau mai puțin conturate, deseori se întâlnesc descoperiri cu caracter prezumat funerar care, fie prin întreaga lor structură, fie prin unele elemente principale, se deosebesc uneori chiar flagrant. Este problema așa numitelor „Înmormântări speciale”/„*Sonderbestattungen*”. Această categorie de descoperiri a fost și este mult discutată și felurit interpretată, cel mai adesea includerea în această grupă a unor descoperiri mortuare datorându-se fie unei cercetări incomplete, fie neluării în seamă a variabilității comportamentelor funerare în chiar interiorul unui standard propriu unei culturi/grupe ceramice sau comunități.

⁴¹ Este binecunoscut faptul că unele depozite, cu un conținut redus de piese, în care predomină podoabele, pot fi apropiate de inventarele funerare din epocă (cf. Gisela Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 6, Mainz am Rhein, 1985; vezi și R. Bradley, *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*, Cambridge-New York-Melbourne-Port Chester, Sydney, 1990, p. 109–114.). Aș cita aici și 2 exemple „pe dos”: M.182 din cimitirul de la Tápé, lipsit de oase dar în care s-au găsit 2 ace cu cap în formă de pecete, 2 brățări, și un colier din spirale de bronz cu 13 pandantive cordiforme și 3 melci Columbella (cf. O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Budapesta, 1975, p. 45, pl. 15) precum și binecunoscutul „tezaur” de la Hinova, descoperit într-o necropolă de incinerare (cf. M. Davidescu, *Thraco-Dacica* 2, 1981, p. 7–22).

⁴² K.-F. Rittershofer, *BerRGK* 68, 1987, p. 5–23.

⁴³ În linii mari acest demers urmează stadiile metodologice propuse de O'Shea: definirea prin procedee statistice a tipurilor de asocieri de inventare și structuri funerare, ordonarea după aceleași procedee pe grupe de sex, vârstă, frecvență și distribuție spațială, clasificarea grupărilor astfel obținute după diferențele de statut (vertical sau orizontal), urmate apoi de interpretarea și raportarea la semnificația socială. Ca tehnici propriu zise se folosesc asocierea combinatorie, *principal component analysis*, adică identificarea principalelor grupe de asocieri și analiza de *cluster*, care caută identificarea asemănărilor de structură, cf. Pearson, *op. cit.*, p. 76.

Sunt meritorii în acest sens demersurile prin care se încearcă stabilirea unor criterii precise privind aprecierea caracterului „special” al unei înmormântări, cu atât mai mult cu cât cercetarea modernă în această direcție apelează tot mai mult la procedee noi de analiză, tinzând să capete în acest fel un caracter „forensic”⁴⁴.

Inventarul funerar, depunerile ce însoțesc defunctul, este constituit din mai multe și diferite categorii de materiale. Dintre cele mai importante sunt accesoriile strict vestimentare și, legate de acestea, armele și instrumentele, apoi materialul ceramic, sacrificiile, ofrandele alimentare, sau mai exact, resturile acestora în măsura în care mai pot fi surprinse arheologic ca atare. Prezența sau absența unora dintre categoriile menționate, cantitatea prezentă în cadrul mormântului, calitatea materialelor, starea lor de conservare *ab antiquo*, ca și dispunerea/raportul față de resturile osteologice, toate sunt elemente ce diferă în funcție de aceiași factori ca și în cazul modalităților de tratare a cadavrului sau a procedeelelor de amenajare a mormântului. Deseori se interpretează cantitatea pieselor ce constituie inventarul funerar al unui mormânt sau al altuia, ca un semn de prosperitate economică, ceea ce nu întotdeauna este corect. O caracteristică intrinsecă a practicilor funerare o constituie exprimarea simbolică⁴⁵, existența unor anume coduri, greu de descifrat în lipsa unor mărturii scrise, cum este cazul înmormântărilor preistorice, dar a căror existență nu mai poate fi pusă la îndoială. În acest sens lipsa inventarului funerar poate exprima uneori o anume sobrietate ce poate a constituit apanajul special al unui grup social aparte, poate nu dintre cele mai oropsite⁴⁶.

În toate aceste situații, caracterul funerar propriu-zis al descoperirilor poate fi dedus printr-o cercetare atentă și printr-un studiu de detaliu, care trebuie să pună în evidență convergența, în sensul discutat mai sus, relațiilor dintre motivația manipulării cadavrului și modul de depunere al acestuia, după caz și starea de conservare corespunzătoare, materialul arheologic însoțitor – inventar/*Beigaben* – elementele de structură ale locului depunerii, poziția în cadrul unui spațiu anume – funerar – și, eventual, relațiile față de structurile de habitat și față de mediul înconjurător.

Descoperirile funerare preistorice au fost utilizate, cel mai adesea, pentru definirea grupelor culturale, alături de alte trăsături ale acestora, pentru stabilirea raporturilor de ordin cronologic-relativ, dar nu de puține ori și la argumentarea unor fenomene de o mai largă amplitudine, cum ar fi deplasări masive de populație = migrațiile în masă, invazii, catastrofe, schimbări profunde de ordin economic și social, religios, procese de etnogeneză⁴⁷. Toate aceste demersuri puneau accentul pe caracterul conservator al obiceiurilor mortuare, trecând deseori cu vederea variabilitatea practicilor funerare uneori în chiar cadrul aceleiași comunități⁴⁸. Lucrul acesta este explicabil fie prin concepția inițială de lucru și, de aici, printr-o metodologie uneori limitată, susceptibilă ca atare, să producă confuzii, fie prin lipsa unei documentări suficiente. Tratarea înmormântărilor din perspectivă sociologică, a cărei condiție metodologică din capul locului o constituie luarea în considerare a variabilității, studiul de structură și prin procedee statistice, este de natură să aducă precizările și corecturile necesare atât în ceea ce privește definirea grupelor culturale, a structurii și dinamicii lor interne, cât și în ceea ce privește critica unor mai vechi modele interpretative ale unor presupuse sau existente fenomene largi cum ar fi migrațiile, procesele de etnogeneză etc.

Potențialul descoperirilor cu caracter funerar pentru studiul intern al grupurilor umane, a fost intuit de la bun început, iar ulterior subliniat în repetate rânduri⁴⁹. S-a constatat pe diferite căi de cercetare, în special etnologic, legătura dintre structura socială a comunităților umane și practicile lor funerare, mai ales cu variabilitatea acestora din urmă. Astăzi există o literatură bogată de acest fel, deși continuă să apară studii

⁴⁴ K.-F. Rittershofer (Hrsg.), *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*, Internationale Archäologie 37, Espelkamp, 1997, în special contribuția Renatei Meyer-Orlac, la p. 1–10, pentru discuția pertinentă a problemei, dar și celelalte studii din volum care aduc în centrul atenției o cazuistică interesantă. Vezi și O'Shea *op. cit.*, p. 39–44, unde sunt specificate, pe categorii, elementele variabile ale structurii funerare.

⁴⁵ Chapmann et al., *op. cit.*, p. 17.

⁴⁶ I. Nestor, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 121, unde se face referirea la mormintele de bărbați, mai sobre, din aria Monteoru, fără ca acest fapt să însemne o diminuare a rolului social al bărbaților.

⁴⁷ Foarte vizibil acest lucru de pildă în lucrările Marjiei Gimbutas (Marija Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague, 1965; Idem, ArchSAG 43, 1979, 2, p.113–137; câteva dintre studiile mai cunoscute ale autoarei au fost publicate în limba română într-o culegere de studii îngrijită de R. Florescu, Marija Gimbutas, *Civilizație și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*, București, 1989).

⁴⁸ Termenul de *variabilitate* ține cont de multitudinea și dinamica elementelor ce alcătuiesc *persoana socială* a defuncților.

⁴⁹ O discuție asupra diferitelor moduri de abordare teoretică la Trigger, *op. cit.*, p. 348 și urm.

care atacă înmormântările doar din punctul de vedere al ordonării strict cronologice, sau cele, din păcate încă destul de multe, care, fără a mai zăbovi prea mult asupra detaliilor, le utilizează încă pentru susținerea unor teorii adesea vădit vetuste. Ansamblul ceremonialului funerar, așa cum poate fi el surprins prin cercetarea arheologică, apare adesea caracteristic unor grupuri umane, mai mult sau mai puțin numeroase, circumstanțiate cronologic și chorologic. Elementele care îl alcătuiesc pot fi însă întâlnite separat sau variat grupate și în alte arii, la diferite comunități ce nu au în chip neapărat legături între ele. Deosebirile sunt date de structura în care sunt îmbinate aceste elemente, de accentul pus pe o latură sau alta a ceremonialului, pe modul cantitativ sau calitativ de expresie, toate conducând la o diversitate de manifestări funerare. În același timp s-a observat pe cale empirică, și nu numai, că există anumite raporturi între formele de expresie funerară și elementele de bază ale sistemului social și ale modului său de organizare, existența permanentă a acestor raporturi, indiferent care, constituind o regulă cu foarte puține abateri cunoscute⁵⁰. Este tocmai menirea studiului practicilor funerare de a pune în lumină existența acestei reguli, ca și a dinamicii ei de-a lungul timpului și de-a latul locurilor, adică chiar a variabilității obiceiurilor mortuare. Purcederea pe această cale presupune, din chiar capul locului, definirea exactă atât a acelor elemente de ordin social al căror raport cu practicile funerare este bine dovedit experimental, cât și al unor concepte teoretice de lucru constituite pe aceste baze.

De bun augur, în acest sens, s-a dovedit a fi introducerea în studiul practicilor funerare a termenului de *persoană socială*, pentru definirea exactă a poziției ocupate în interiorul grupului uman de către un defunct. Noțiune complexă, termenul de *persoană socială* cuprinde apartenența la grupa de sex, la grupa de vârstă, rangul, pozițiile sociale diferite ocupate în cursul vieții de către defunct în cadrul grupului social, gradul de afiliere și de apartenență la diferite segmente ale grupului, poziția ocupată în cadrul sistemului de relații intercomunitare⁵¹. Fiecare dintre aceste elemente, ca și modul propriu de articulare specific unui individ, sunt exprimate simbolic în cursul ceremonialului mortuar, putând fi surprinse, mai mult sau mai puțin, arheologic. Un al doilea termen, de asemeni reflectat simbolic în practicile funerare și în firească legătură cu cel dintâi, este cel al *unității sociale*, adică grupul social, accentul fiind pus pe cele două trăsături principale ale acestuia și anume mai întâi structura constând din numărul, natura și modul de articulare al elementelor și subsistemelor care compun grupul, iar apoi organizarea care se referă la ansamblul de reguli, cutume, după care se pot mișca componentele grupului⁵². Cred că ar trebui subliniat faptul că morții nu se îngroapă singuri, căci de multe ori se uită implicarea comunității în practica mortuară și consecințele acestei implicări. În cadrul obiceiurilor mortuare, relația dintre individ/persoana socială și grupul social/unitatea socială este foarte bine definită prin noțiunea de *energie socială*, ca expresie a consumurilor de diferite ordine prilejuite de înmormântare și efectuate de comunitate în funcție de gradul de implicare al defunctului în cadrul grupului⁵³. Acest din urmă termen este în măsură să cântărească, atât cantitativ, cât și calitativ, o serie de elemente materiale ale descoperirilor funerare, surprinse arheologic, cum ar fi complexitatea și dimensiunile amenajărilor funerare, complexitatea manipulării cadavrului sau pe cea a depunerilor ce-l însoțesc. Desigur că nu orice descoperire funerară sau oricare grup de descoperiri funerare este susceptibil să ofere întreaga gamă de informații necesară precizării identității sociale a defunctului și a comunității căreia i-a aparținut, sau asupra energiei sociale consumate, dar direcția generală a investigației trebuie îndreptată în acest sens, incluzând, firesc, și ordonarea pe scara timpului.

Parcursul acestei traiectorii de cercetare este o întreprindere cel mai adesea dificilă. Greutățile ivite în calea studiului sunt de naturi diferite. Hazardul cercetărilor face adesea ca unele zone, sau fenomene arheologice, să rămână practic necunoscute din punctul de vedere al comportamentului funerar, situația efectivă din teren – zone accidentate și împădurite – putând oferi doar descoperiri „sărace”, cu puține date arheologice care să se preteze studiului, deseori însă „sărăcia” descoperirilor datorându-se unei cercetări de teren improprii sau unei

⁵⁰ Binford, *op. cit.*, p. 373–382.

⁵¹ *Ibidem*, p. 226. Margarita Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v.Chr. Im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, UPA 32, Bonn, 1996, p. 157–158, cu definiții pentru termenii de rang, statut, prestigiu. În ceea ce privește *persoana socială*, o femeie poate fi, de pildă, mamă, lider familial sau mai mult, soție, descendentă, participantă într-un anumit mod și grad la subzistența colectivă sau la schimbul la distanță, fiecare dintre aceste elemente fiind exprimat simbolic în ceremonialul funerar separat sau în combinație cu altele, în funcție de importanța acceptată de comunitate, cf. Pearson, *op. cit.*, p. 73.

⁵² Binford, *op. cit.*; Tainter, *op. cit.*, p. 1–2.

⁵³ Binford, *op. cit.*; Tainter, *op. cit.*, p. 2; Idem, în *Archaeological Method and Theory* 1, 1978, p. 105–141, unde afirmă că rangul social corespunde cu energia consumată în 90% din cazurile avute în vedere, iar cu inventarul funerar doar în 5% din cazuri.

puneri în circulație de mântuială. Nu de puține ori premisele teoretice ale cercetării sunt cele care constituie obstacolele cele mai greu de surmontat⁵⁴. Procedeele de studiu utilizate nu au fost din totdeauna cele mai potrivite. Căutându-se cu precădere o ordonare cronologică au fost luate în considerare doar elementele socotite relevante din acest punct de vedere fiind omise altele, a căror relevanță, mai puțin pregnantă la prima vedere, s-a dovedit apoi ca fiind de maximă importanță⁵⁵. Lipsa determinărilor antropologice, sau cele făcute superficial, au constituit un alt gen de obstacole⁵⁶.

O dificultate aparte este dată de caracterul simbolic al exprimării în cadrul ceremonialului funerar. Laturile de ordin social, individual sau colectiv, sunt exprimate în cursul înmormântărilor, așa cum am mai spus, cu ajutorul unor coduri, ansambluri de simboluri, a căror deslușire completă nu este posibilă, de cele mai multe ori semnificația acestora fiind doar presupusă. Cred că mai trebuie spus și că doar de puține ori s-a avut în vedere distanța dintre arheologul zilelor noastre și comunitățile preistorice pe care le studiază⁵⁷. Am arătat mai înainte că paralelele etnologice sunt doar în mod limitat de ajutor în această privință, iar utilizarea lor fără rezerve comportă un anume grad de risc, de care trebuie ținut cont, căci nu întotdeauna situațiile observate și înregistrate „pe viu”, la populațiile așa zis primitive din sec. XIX sau XX pot fi socotite ca identice cu cele din preistoria îndepărtată, sistemele exprimărilor simbolice constituindu-se după criterii ce nu pot fi decelate arheologic.

⁵⁴ În literatura de specialitate românească din anii '50 abundau termeni de genul „treapta de jos a barbariei”, „treapta de sus a barbariei” pentru epoca bronzului, ulterior înlocuiți cu cei, nu mai puțin ridicoli, de genul „matriarhat”, „patriarhat”, „marea familie patriarhală”, „orânduirea comunei primitive”, „orânduirea sclavagistă”, „feudalism timpuriu” etc., toate pornite de la „operele” clasicilor marxiști, mai cu seamă de la lucrarea de tristă amintire a lui F. Engels *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, care, alături de alte contribuții de același soi, a stat la baza interpretărilor materialist-istorice viciind profund cercetarea istorică. Sarcina „arheologiei” materialist dialectice era nu cea a descoperirii și studierii ci cea a „demonstrării” unor paradigme teoretice ce se dovedeau pe zi ce trece tot mai caduce. La fel au stat lucrurile și în celelalte state foste comuniste, mai cu seamă la cele din fosta URSS. Din păcate, deși falimentul materialismului istoric este astăzi un fapt clar, se mai întâlnesc uneori interpretări pornite de la aceste false premise teoretice.

⁵⁵ De pildă în cazul cimitirului de la Mokrin (M. Girić, *Mokrin – nekropola ranog bronzanog doba I*, Beograd, 1971) unde stratigrafia orizontală propusă pentru cronologia internă a cimitirului (T. Soroceanu, PZ 50, 1975, p.161–179; idem, StudComCaransebeș 2, 1977, p. 242–250, varianta în limba română) a pus în evidență, în realitate, inventare funerare masculine și feminine (cf. Monica Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, Dacia NS 33, 1989, 1–2, p.15; o critică asemănătoare și la J. O'Shea, *Antiquity*, 65, 1992, 250, p. 99). Acest gen de greșeală este foarte răspândit. Cauza principală o constituie „păreră” conform căreia un cimitir oarecare a avut în decursul timpului, o evoluție lineară sau, în cel mai bun caz, radială, putând fi astfel puse în vedere etapele cronologice/orizonturile de înmormântări, ce trebuie să se înșire unele după altele. Un bun exemplu în acest sens îl constituie stratigrafia orizontală schițată de R. Hachmann pentru cimitirul de la Cârna (R. Hachmann, Germania, 46, 1968, p. 368–376). Opiniei lui Hachmann, conform căreia cimitirul a evoluat de la nord spre sud, după cum părea să indice distribuția în plan a unor elemente de decor, i s-a opus cea avansată de B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, BAM, Bd.7, Bonn, 1968, p.138–142, în special nota 58 unde autorul afirmă: „Die statistisch erarbeitete Zeitabfolge konnte nicht durch eine horizontale Stratigraphie bestätigt werden. Innerhalb des Gräberfeldes gab es offenbar Familien- und Sippenplätze, die ganze Dauer der Nekropole über immer wieder belegt wurden, so daß heute die Gräber der verschiedenen Horizonte durchein-anderliegend erscheinen” și anexa 12 în vol. II., pe baza analizei combinatorii a principalelor tipuri ceramice, același autor făcând, ulterior, și o critică severă stratigrafiei orizontale a lui R. Hachmann, idem, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, BAM, Bd.16, Bonn, 1976, p.62–65; vezi și I. Chicideanu, Dacia NS 30, 1986, 1–2, p. 28–30. Trebuie menționat că primul care a sugerat posibilitatea ca cimitirul de la Cârna să fi fost împărțit pe familii a fost I. Nestor, *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 109. O altă sursă de greșeli este analiza *en gros* a tuturor mormintelor, fără departajare pe grupe de vârstă și sex. Tot o greșeală metodologică o constituie și studiul laolaltă al tuturor elementelor de inventar, fără o deosebire între ceramică, piese de port, alte categorii de depuneri, fiecare dintre acestea având, în realitate, o dinamică proprie, ca expresie simbolică, în cadrul ceremoniei funerare, ceea ce impune o analiză separată.

⁵⁶ Pentru problemele privind analizele antropologice fizice vezi Gy. Acsadi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest 1970. Pentru caracterul adesea contradictoriu al determinărilor antropologice vezi și partea redactată de Gy. Farkas și P. Lipták, pentru determinările antropologice pe baza metodei morfologice a scheletelor din cimitirul de la Mokrin, în M. Girić, *Mokrin. II. Nekropola ranog bronzanog doba*, DissMon 11, Beograd, 1971, p. 239–271 cu Tab. 1–16 și Pl. I–XIX, apoi studiul lui I. Lengyel, pentru determinările prin metoda bio-chimică a acelorași schelete, în N. Tasić (ed.), *Mokrin. II. The early bronze age necropolis*, p. 75–90; ca și B. Hänsel, N. Kalicz, BerRGK 67, 1986, p. 5–88, în special p. 41–43, unde se discută pe marginea determinării resturilor osteologice din cimitirul de la Mezöcsát făcute de trei antropologi J. Nemeskéri, T. Tóth și I. Lengyel. Vezi și mențiunile mai noi ale lui Pearson, *op. cit.*, p. 95–96.

⁵⁷ Citez aici un pasaj ce mi se pare cum nu se poate mai elocvent: „The archaeological research situation involves two different realities. One is the reality of prehistoric societies. This is a reality that can no longer be observed even though it is the target of archaeological research. The other is our present reality, which we can observe. The archaeological record is an integrated part of this present reality, and it remains part of this reality no matter how intensely we observe it. We cannot observe the past”, cf. T. Madsen în T. Madsen (ed.), *Multivariate archaeology. Numerical approaches in Scandinavian Archaeology*, Jutland Archaeological Society Publications 21, 1988, p. 7.

În sfârșit, evoluția cercetării a dus, firesc, la creșterea documentelor arheologice, fapt ce a impus studiul acestora o abordare corespunzătoare, după procedee de ordin statistic, singurele capabile să surprindă multitudinea și complexitatea relațiilor dintre diferitele elemente ale comportamentului funerar. Dar dacă începuturile statisticii în arheologie sunt destul de vechi⁵⁸, nu și recurgerea fără rezerve la ele este tot atât de veche. Sporul considerabil și continuu al documentării impune însă astăzi tehnicile statistice de investigație, lucrul în mod artizanal cu masa existentă de date fiind evident sortită eșecului. De altfel în ultimele două decenii recurgerea la procesarea electronică a datelor arheologice a permis, pe de-o parte lucrul eficient cu cantități masive de date⁵⁹, iar pe de altă parte a condus la apariția unor modele interpretative noi, fapt considerat de unii ca fiind la fel de revoluționar pentru arheologie ca și datarea cu radiocarbon⁶⁰.

Am amintit în treacăt dificultățile cercetării antropologice. Un studiu al comportamentului funerar cu greu se poate lipsi de diagnoza antropologică. Dar uneori rămân anume întrebări, căci sunt cazuri în care determinarea antropologică intră în contradicție cu observația arheologică. Las pe mai departe discuția asupra binecunoscutului M.10 de la Mokrin, determinat antropologic ca bărbat, dar arheologic cu dispoziție specific feminină⁶¹. În schimb reiau exemplul comunității Hua ce locuiește în platourile muntoase din Noua Guinee⁶². La această populație indivizii sunt clasificați nu numai după organele lor genitale ci și după cantitatea de *Nu* – esență socotită vitală și prezentă la fiecare individ în sânge, urină, grăsime, mucozități și spermă – existând *Nu* masculin și feminin. După cantitatea de *Nu* există categoria numită *Figapa*, a celor neinițiați și a femeilor cu copii la sân, numai cu un *Nu* feminin și categoria *Kakora* a tinerilor inițiați, dar care nu au avut raporturi heterosexuale și nu au mâncat din hrana femeilor, ce au numai un *Nu* masculin. Situația se complică însă în cazul femeilor aflate în post menopauză și multipare, socotite ca masculine, căci și-au consumat *Nu*-ul feminin prin nașteri. Complicația sporește odată cu bărbații senili, care sunt reclasificați ca *Figapa*, căci, culcându-se cu mai multe femei de-a lungul vieții și-au consumat *Nu*-ul masculin. Cum vestimentația rămâne aceeași indiferent de clasificările subtile ale populației Hua, rămâne întrebarea, în ce măsură portul mai este în corelație cu *the gender* și ce ne facem în cazul unor morminte gen Hua?

Același dificultăți se întâlnesc și în ceea ce privește cercetările paleontologice, paleobotanice etc., cu atât mai mult cu cât aportul științelor naturii la investigarea arheologică este din ce în ce mai cerut. Dar, așa cum arheologia are propriile sale probleme, propriile sale neîmpliniri, tot așa și științele naturii chemate în ajutor au propriile lor contradicții. Discuția asupra acestor date, eventuala lor critică, nu trebuie însă făcută de un arheolog ci de specialiștii consacrați în aceste domenii de cercetare. Acesta este motivul pentru care le-am lăsat deocamdată de-o parte.

⁵⁸ Este binecunoscut exemplul lui W. M. F. Petrie care a făcut prima încercare de înscriere a unor descoperiri funerare din Egipt (cf. Trigger *op. cit.*, p. 200).

⁵⁹ De un real folos este programul de prelucrare pe computer în mediu Windows – WINBASP (Bonn Archaeological Statistics Package pentru Windows) v.5.4 ©1994 Unkelbach Valley Software Works – pentru studiul combinatoriu și planimetric al cimitirelor. Programul este rezultatul unei îndelungate și complexe colaborări între diferiți specialiști din Africa de Sud, Germania, Israel, Noua Zeelandă, Statele Unite ale Americii. Primele încercări de realizare a programului, având la bază un algoritm matematic, datează din anii '70, pentru ca apoi să fie elaborate treptat variante tot mai bune, ajungându-se în 1994 la varianta 5.0. Capabil să proceseze o cantitate impresionantă de date, WINBASP realizează înscrieri după prezență/absență sau abundență, analize de corespondență, de statut social, analiză de clusteri, simulări și cartări. În momentul de față a apărut și versiunea cea mai nouă WINBASP v.5.4 cu multe opțiuni noi extrem de utile. Deși foarte puternic prin opțiunile pe care le oferă, WINBASP nu este un panaceu universal pentru prelucrarea cimitirelor, depozitelor sau tezaurilor monetare. Condiția reușitei constă în primul rând în selectarea arheologică a datelor ce urmează a fi procesate, căci nu trebuie uitat nici odată principiul *Garbage in, garbage out!* Înscrieri, studii de combinații (Fundkombination) s-au încercat în arheologie de mai multă vreme, dar cel mai adesea au fost făcute impresiv, obiectivitatea fiind deci redusă, iar în ceea ce privește tehnica rolul principal îl avea inspirația, ignorându-se faptul că în cazul cimitirelor, depozitelor sau tezaurilor, mulțimea datelor se constituie în ceea ce se numește, matematic, mulțime politică, analiza combinatorie a acestora necesitând oarece subtilitate, cunoașterea unui algoritm. Desigur, în cazul unor complexe cu mai puține date (cimitire cu 10–20 de morminte cu inventare sărăcăcioase), se poate realiza chiar manual o înscriere, în cazul în care se cunoaște algoritmul matematic. Dar în cazul cimitirelor cu sute de morminte, cu inventare variate și bogate, WINBASP este indispensabil. Așa că pachetul WINBASP, pe lângă câteva exemple, conține un Tutorial amănunțit, cu explicarea principiilor arheologice și a celor statistice/matematice, precum și un istoric al programului și o bibliografie exhaustivă. Aș mai adăuga că, dacă în justiție funcționează principiul conform căruia necunoașterea legii nu constituie justificare pentru încălcarea ei, în știință ar trebui să funcționeze cel conform căruia necunoașterea unei metode nu justifică disprețuirea și respingerea ei!

⁶⁰ Trigger *op. cit.*, p. 18–19.

⁶¹ Girci, *op. cit.*, p. 43–44, pl. 5/1–9 și determinarea antropologică la Gy. Farkas, P. Liptak, în același volum, tab. 1.

⁶² Pearson, *op. cit.*, p. 101.

6. CATALOGUL DESCOPERIRILOR FUNERARE*

În catalogul de față sunt trecute toate localitățile situate în spațiul avut în vedere, pe teritoriul cărora sunt cunoscute cimitire, grupuri de morminte, morminte izolate sau alte descoperiri cu caracter funerar. Descoperirile sunt înșirate pe puncte, diferențiate numeric topografic și după atribuirea cultural-cronologică, pentru o mai bună înțelegere și o mai ușoară regăsire. Uneori însă aceste diferențieri nu au fost făcute, fiind vorba de completările recente ale catalogului. Din motive evidente nu s-au putut trece toate înmormântările, de aceea am ales varianta unor prezentări mai mult sau mai puțin rezumative, care cuprind, pe scurt, denumirea localității cu precizările de ordin administrativ, amplasamentul/punctul descoperirii, anul și caracterul cercetării, contextul, numărul mormintelor, „ritul” funerar, elementele principale de structură a mormintelor, modalitățile de dispunere a cadavrelor, principalele elemente de inventar, relația cu așezările acolo unde a fost posibil acest lucru, încadrarea cultural-cronologică făcută de către descoperitori sau cei dintâi care au publicat, cu reveniri unde a fost cazul și cu literatura *princeps* în principal.

Cartările au fost făcute doar pentru spațiul avut în vedere, pentru unele grupe ceramice/culturi lipsind descoperiri ce se plasează dincolo de limitele fixate lucrării, de fiecare dată fiind vorba de fenomene arheologice mai puțin semnificative pentru zona dintre Tisa și cumpăna de ape ce separă bazinul inferior al Dunării de cel al Nistrului. Există însă și câteva excepții impuse, la rândul lor, de importanța unor descoperiri, care, odată omise, ar fi amputat mult din posibilitățile de examinare. Este vorba de cimitirele de la Majaki, Streda nad Bodrogom, Usatovo și Vîhvatini, la care se mai adaugă câteva grupe de tumuli din sud-estul Bugeacului.

Localitățile au fost trecute după ordinea alfabetică românească, conform ultimelor norme ortografice, specificându-se, acolo unde este cazul, denumirile vechi care au fost schimbate. Pentru denumirile în limba germană și maghiară am folosit Attila M. Szabó, Erzsébet M. Szabó, *Dicționar de localități din Transilvania. Erdélyi helységnévszótár. Ortsnamen-verzeichnis für Siebenbürgen*, București, 1992, iar pentru denumirile vechi românești ale unor localități, din Bucovina și Basarabia, astăzi aflate în Republica Moldova și Ucraina am folosit Gabriel S. Jivănescu, *Harta României (1:1 000 000)*, București, 1993 (reeditare a hărții României Mari din 1938).

Aceeași ultimă lucrare, împreună cu Ion Iordan, Petre Gâștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974 și gen. lt. (r) Dragomir Vasile și colectiv, *România. Atlas turistic și rutier*, ed. a II-a, București Fa. (1992), le-am folosit pentru cartarea localităților din România ca și a celor din Bucovina și Basarabia, aflate astăzi în Republica Moldova și Ucraina. Pentru cartările localităților din Bulgaria am folosit *Инцидумым по Картография, Mit dem Auto durch Bulgarien (1:800 000)*, Софийа, pentru cele din Serbia *Inštitut za Geodezijo in fotogrametrijo, Jugoslavija. Autokarte (1:850 000)*, Ljubljana, 1990, iar pentru Ungaria *Magyarország. Magyar olaj- és gázipari részvénytár-saság (1:300 000)*, Budapest, 1993. De un real folos, ca îndreptare generale pentru cartări, mi-au fost *Europa Touring. Guide Automobile. Motoring Guide. Automobilführer*, Bern, 1966 și *Der neue grosse Shell Atlas 1989/90*, Ulm/Donau, 1990. Desigur, ori de câte ori am avut posibilitatea, am folosit cartările, evident mai exacte, făcute de autorii citați.

În lucrarea de față, mai întâi a fost alcătuit și redactat catalogul, pe parcurs luând apoi cunoștință de noi descoperiri sau de lipsuri. Toate completările au fost trecute în *Addenda*, în ordinea introducerii lor. Cum examinarea descoperirilor funerare era deja în curs, o reordonare finală ar fi fost extrem de dificilă.

Numerele din catalog corespund celor din text și hărți. Între paranteze drepte se găsesc trimiterile la cartarea și ilustrația corespunzătoare fiecărei descoperiri.

* Denumirile geografice (scrise cu caractere verzale aldine) respectă toponimia oficială sau pe cea locală, întâlnită la data cercetărilor de teren, iar corespondențele în alte limbi, acolo unde a fost cazul (scrise cu caractere verzale drepte) au fost preluate din literatură de specialitate atestată internațional (Nota redacției).

Abrevieri:

ad. = adâncime
 c. = comună
 D. = diametru
 dt. = în limba germană
 H. = înălțime
 jud. = județ
 L. = lungime
 Lit. = literatură
 lt. = lățime
 m. = megye (pt. Ungaria)
 mag. = în limba maghiară
 mun. = municipiu
 obl. = oblast'î (pt. Ucraina)

okr. = okrąg (pt. Bulgaria)
 op. = opšćina (pt. Serbia)
 or. = orientare
 r. = raion (pt. Rep. Moldova)
 rom. = în limba română
 rs. = în limba rusă
 BULG = Bulgaria
 KRT = Kroația
 MOLD = Republica Moldova
 ROM = România
 SRB = Serbia
 UKR = Ucraina
 UNG = Ungaria
 SAI = Sectorul agricol Ilfov, azi județul Ilfov.

A

ACMANGHIT = **BELOLESIE** (74-75)

ADAMOS = **ADĂMUȘ** (1)

1. **ADĂMUȘ** (mag. ADAMOS)

ROM, jud. Mureș, c. Adămuș.

Descoperire întâmplătoare. De pe teritoriul localității provin materiale ceramice considerate ca făcând parte din inventare funerare.

Noua.

Lit.: Boroffka 1994, 12, nr. 1.

2. **ADÂNCATA**

ROM, jud. Ialomița, c. Adâncata.

Săpături în anul 1986.

Tumul de dimensiuni mari, situat lângă localitate. Mormânt primar, în groapă cu treaptă; schelet în decubit dorsal, ocră roșu, înmormântări secundare din alte epoci.

Jamnaja.

Lit.: Nițulescu 1987.

3. **ADJUDU VECHI**

ROM, jud. Vrancea, oraș Adjud.

Săpături într-un cimitir biritual plan, identificat în raza localității. În preajmă o așezare cu urme de locuire din fazele Ic3 și Ia – IIb ale culturii Monteoru.

Monteoru.

Lit.: M. Florescu 1978.

4. **ADONI** (mag. ÉRADONY)

ROM, jud. Bihor, c. Tarcea.

Descoperire întâmplătoare din anul 1904. Mormânt de înhumăție cu schelet chirchit lateral; inventar: 1 topor din bronz cu ceafa prelungă, 1 apărător de braț din bronz, 1 colier din aur, fără ceramică.

Otomanii.

Lit.: Roska 1942, 80, nr. 4; Bader 1978, 119, nr. 2.

AGNETHELN = **AGNITA** (5)

5. **AGNITA** (dt. AGNETHELN; mag. SZÁSZAGOTA)
 ROM, jud. Sibiu, c. Agnita.

Descoperire întâmplătoare. De pe teritoriul localității provin vase (cești cu 2 torți cu creastă) considerate ca provenind de la inventare funerare.

Noua.

Lit.: Horedt 1953, 806 Nr. 1; A. Florescu 1991, 23 Nr. 3.

6. **AITON** (mag. AJTON)

ROM, jud. Cluj, c. Aiton.

Săpături sistematice în anii 1974 și 1976 în punctul *Ciolt*, situat la 200 m V de o așezare Wietenberg. Grup constituit din 8 morminte de incinerare în urnă cu Steinpackung.

Wietenberg.

Lit.: Soroceanu *et al.* 1976; Blăjan *et al.* 1977, 140;

Boroffka 1994, 13 Nr. 5.

7. **AIUD** (dt. GROSSENYED; mag. NAGYENYED)

ROM, jud. Alba, oraș Aiud.

Descoperire întâmplătoare.

Din descoperiri mai vechi din oraș provin câteva vase (cești cu 2 torți, cu creastă) considerate ca provenind din inventare funerare.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 24 Nr. 5.

AJTON = **AITON** (6)

8. **ALBA IULIA** (mag. GYULAFEHÉRVÁR)

ROM, jud. Alba, mun. Alba Iulia.

Descoperire întâmplătoare în anul 1957 în punctul *Podet*, în ruptura unei pante. Mormânt de înhumăție. În apropiere s-a descoperit un vas Noua.

Noua.

Lit.: I. Berciu *et al.* 1965, 548-548; Andrițoiu 1986, 31-45; A. Florescu 1991, 24 Nr. 7.

9. **ALBA IULIA**

Descoperire întâmplătoare în anul 1948 în punctul *Dealul Mamut-Ijac*. O ceașcă izolată. Se presupune că este vorba de un inventar funerar.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 24 Nr. 8.

10. ALBEȘTI

ROM, jud. Argeș, c. Albeștii de Muscel.

Săpături de salvare în anii 1966–1967, în punctul *La Zărziaru*. Au fost descoperite câteva morminte de înhumare în ciste din piatră, sub un tumul.

„Finalul Bronzului timpuriu”.

Lit.: Schuster 1997, 169, nr. 1.

11. ALBEȘTI (mag. FEHÉREGYHAZA)

ROM, jud. Mureș, mun. Sighișoara.

Săpături 1990–1994. Un mormânt de incinerare, în urnă, izolat.

Wietenberg.

Inedit. Inf. N. Boroffka.

12. ALDEȘTI

ROM, jud. Bacău, c. Filipești.

Descoperire întâmplătoare. Grup de morminte cu 5 morminte de înhumare, cu schelete chirchite lateral, cu 4 vase.

Foltești II–III.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979, 136; Roman 1986, 49.

ALSÓLUPKÓ = **LIUBCOVA** (507–508).

ALSÓSZENTMIHÁLY = **MIHAI VITEAZU** (600).

ALSÓSZOLCSVA = **SĂLCIUA DE JOS** (769–770)

ALSÓSZTAMORA = **STAMORA MORAVIȚA** (820)

ALSÓTATARLAKA = **TĂRTĂRIA** (883)

ALSÓVARANY = **VRANI** (1009)

13. ALTIMIR

BULG, okr. Vraca.

Cimitir de incinerare. Lipsă alte precizări.

Gârla Mare (?).

Lit.: Nikolov 1982, 198.

ALVINC = **VINȚU DE JOS** (989)

ALSÓILOSVA = **ILIȘUA** (1029)

ALSÓSZTAMORA = **STAMORA MORAVIȚA** (874)

ALSÓTATÁRLAKO = **TĂRTĂRIA** (939–940)

ALSÓZSUK = **JUCU DE SUS** (498)

14. AMPOIȚA (mag. KISOMPOLY)

ROM, jud. Alba, c. Meteș.

Săpături sistematice în anul 1990 în punctul *Dealul Dosciorului*. Cimitir tumular biritual, situat pe o culme de deal, constituit din 8 tumuli cu manta din piatră; 3 morminte de incinerare și 45 de înhumare, dintre acestea câteva cu oasele depuse fără conexiune anatomică. Inventare sărace. Bedeleu.

Lit.: Ciugudeanu 1991; Andrișoiu 1992, 33.

15. AMPOIȚA

Săpături sistematice în anul 1990 în punctul *Dealul Dosciorului*. Cimitir tumular biritual, situat pe o culme de deal, constituit din 8 tumuli cu manta din piatră. În mantaua unui tumul o înmormântare secundară, cu oasele scheletului fără conexiune anatomică.

Wietenberg.

Lit.: Ciugudeanu 1991; Andrișoiu 1992, 33.

ANADOLCHIOI = **CONSTANȚA** (229)

16. ANDRID (mag. ÉRENDRÉD)

ROM, jud. Satu Mare, c. Andrid.

Cercetări de suprafață în anul 1974. Cimitir de înhumare, distrus prin eroziune, situat pe o terasă a Erului. Lipsă alte precizări.

Otomanii.

Lit.: Bader 1978, 119, nr.4.

17. ANDRIEȘENI

ROM, jud. Iași, c. Andrieșeni.

Descoperire întâmplătoare în anul 1969 în punctul *Din față*. Mormânt de înhumare izolat. Din inventar făcea parte o ceașcă cu două torți. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Chirică *et al.* 1984, 35; A. Florescu 1991, 26 Nr. 16.

18. APA SĂRATĂ

ROM, jud. Argeș, mun. Câmpulung.

Descoperire întâmplătoare în anul 1960. Două morminte de înhumare, în ciste din piatră; M.1, cu un schelet chirchit lateral, a avut un pumnal triunghiular din bronz, cu nervură mediană pe lamă; M.2, de copil, era de incinerare, având și 3 vase.

Bronz timpuriu.

Lit.: D. Popescu 1966; Schuster 1996, 217–227.

19. APAHIDA

ROM, jud. Cluj, c. Apahida.

Săpături în anul 1901, în punctul *Râtul viștelor*. Câteva morminte de incinerare într-o așezare a culturii Wietenberg.

Wietenberg.

Lit.: Orosz 1908; Roska 1942; Marinescu 1975, contestă atribuirea, socotindu-l ca aparținând culturii Noua; după A. Florescu 1991, 26, nr. 18, este vorba de o așezare Noua, căreia îi aparțin și mormintele; Boroffka 1994, 15–16 Nr. 24, consideră nesigură apartenența la epoca bronzului.

20. APAHIDA

Descoperire întâmplătoare, în anul 1896 în punctul *Râtul satului*. Mormânt de incinerare în vecinătatea unei așezări. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 26, nr. 17.

21. ARACI (mag. ARAPATAK)

ROM, jud. Covasna, c. Vâlcele.

Descoperire întâmplătoare în anul 1953 în punctul *Văpa*. Mormânt de înhumare în cistă din piatră, izolat, cu schelet chirchit lateral.

Schneckenberg.

Lit.: Z. Székely 1955, 844.

ARANYOSGYÉRES = **CÂMPIA TURZII** (179)

ARANYOSMEDGYES = **MEDIEȘU AURIT** (581–583)

ARAPATAK = **ARACI** (20)

22. **ARCHIUD** (mag. MEZÖERKED)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Teaca.

Săpături sistematice în anul 1977. Cimitir plan constituit din 25 morminte de înhumăție și 2 morminte de incinerăție, ultimele situate excentric, ambele în ciste din piatră, primul cu oasele calcinate depuse pe sol, iar al doilea în urnă; Înhumății sunt chirșiți lateral pe stânga sau pe dreapta, or. spre SE și E, cu inventare sărace, constând de obicei dintr-un singur vas. Între înhumăți și o înmormântare de craniu.

Noua.

Lit.: Marinescu 1986.

23. **ARCHIUD**

Sondaj în anii 1961 și 1964 în punctul *Fundătura*. Un mormânt de incinerăție izolat. Lipsă alte precizări.

Wietenberg.

Lit.: Boroffka 1994, 16 Nr. 26.

24. **ARDUD** (mag. ERDÖD; dt. ERDEED)

ROM, j. Satu Mare, c. Ardud.

Sondaj în anul 1963, în punctul *Galgaberg*. Cimitir tumular, cu morminte de înhumăție, cu schelete chirscite lateral.

Otomanii.

Lit.: Bader 1978, 120, nr.6.

25. **ARONEANU**

ROM, jud. Iași, c. Aroneanu.

Cimitir de înhumăție. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Spinei *et al.* 1985, 230.

26. **ARSURA**

ROM, jud. Vaslui, c. Arsura.

Descoperire întâmplătoare în anul 1964 în punctul *Valea Mogoșești*. Mormânt de incinerăție izolat. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 26, nr. 19.

27. **AT**

SERB, op. Vrșac.

Săpături sistematice în anul 1970 și 1972 la NV de Vrșac. Cimitir de incinerăție constituit din 9 morminte.

Începutul bronzului mijlociu, în cadrul „tregerii de la faza Pančevo–Omoljica a culturii Vatina la cultura Dubovac–Zuto Brdo”.

Lit.: Majnarić-Pandzić 1985; Rašajski 1975; Idem 1976.

28. **AȚEL** (dt. = HETZELDORF)

ROM, jud. Sibiu, c. Ațel.

Săpături sistematice în anul 1979 într-o așezare Wietenberg. La 4 m vest de așezarea Wietenberg a fost descoperit un mormânt de incinerăție în urnă izolat. În apropiere s-au găsit oase de animal.

Wietenberg.

Lit.: Popa *et al.* 1981; Boroffka 1994, 17 Nr. 28.

29. **AVRĂMENI**

ROM, jud. Botoșani, c. Avrămeni.

Descoperire întâmplătoare și săpături de salvare în anul 1974 în punctul *Movila burtoasă*. Tumul cu D= 40 m, H= 3–4 m. Excavat pentru amenajarea unui drum. Oase umane la marginea sudică a movilei. Lipsă alte precizări. Neîncadrat cultural sau cronologic.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, 43.

30. **AVRĂMENI**

Descoperire întâmplătoare și săpături de salvare în anul 1973 în punctul *Movila din marginea satului*, situat la 400 m NNV de localitate, în vara 1973 cu ocazia lucrărilor pentru amenajarea unui drum, a fost excavat cu buldozerul unumul cu D= 40–50 m și H= 3–4 m. În centrul movilei au fost descoperite oase umane. Lipsă alte precizări.

Neîncadrat cronologic sau cultural.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, 45.

B

BABELE = **OZERNOE** (646)

BACHNEN = **BAHNEA** (1105)

31. **BAIA** (fost HAMANGIA)

Săpături în anul 1974, în raza localității.

Tumul cu un mormânt de înhumăție cu scheletul chirscit pe stânga, cu ocră roșu și o piesă din bronz, foarte deteriorată. Epoca bronzului.

Lit.: Irimia 1982, 332.

32. **BAIA** (fost HAMANGIA)

Săpături sistematice în anul 1952–1956.

Într-o altă movilă au fost descoperite 2 morminte de înhumăție, cu ocră roșu. M.1 se găsea într-o groapă acoperită cu bârne de lemn, săpată de la nivelul antic și acoperită apoi cu o movilă de pământ, mai mică, schelet de copil în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe dreapta, orientat NE–SV, cu un vas la cap și un pandantiv din marmoră; M.2, cu o groapă de același fel, acoperită cu o movilă mică, care o suprapunea pe prima, ambele fiind acoperite de cea mare.

Jamnaja.

Lit.: Pippidi, Berciu 1965.

33. **BAIA** (fost HAMANGIA)

ROM, jud. Tulcea, c. Baia.

Sondaj în anul 1924, într-unumul ce făcea parte dintr-un grup de 3 movile. S-au descoperit resturi osteologice umane, câteva cioburi, o măciucă din piatră și o statuie menhir.

Jamnaja?

Lit.: Nestor 1933.

34. BAI DE FIER

ROM, jud. Gorj, c. Novaci.

Săpături sistematice în anul 1952, în *Peștera Muierilor*. Mormânt de inhumăție, acoperit cu lespezi de piatră, având oasele împrăștiate. Asociat cu cioburi Coțofeni. Coțofeni.

Lit.: Nicolăescu-Plopșor și colectiv. 1953, 203; Roman 1976, 31, unde contestă atribuirea culturală.

35. BALABAN

MOLD, r. Ceadîr-Lunga.

Săpături sistematice în anul 1971 și 1984. Cimitir tumular constituit din două grupuri de tumuli cu morminte de inhumăție. Tumulul 13 avea un ring periferic din pietre, iar tumulii 5 și 8 câte un șanț periferic. Au fost descoperite 50 de morminte cu gropi rectangulare, acoperite cu bârne din lemn și cu „rogojini” pe fund și un mormânt cu catacombă. T.3/M.5, 4/M.10, 8/M.2 și 16/M.1 erau duble. Majoritatea scheletelor erau depuse în decubit dorsal, alte 5 chircite pe stânga și 4 pe dreapta. Orientări variate. Inventarele lipsesc în cea mai mare parte, doar la 3 morminte au fost descoperite inele spiralice de buclă din argint. În afara capacelor din bârne au mai fost descoperite și resturi de construcții din lemn. În T.13/M.13 au fost descoperite resturi de la un car din lemn.

a – Jamnaja.

b – Katakombnaja – K.3/M.2.

Lit.: Cebotarenko *et al.*, 1989; Sava 1996.

36. BALABAN I-II

Săpături sistematice în anul 1971 și 1984. Cimitir tumular constituit din două grupe de tumuli cu morminte de inhumăție. 23 de morminte de inhumăție, secundare în movile, mai multe cu gropi ovale cu treaptă sau simple, dar și câteva cu gropi rectangulare. Într-un singur caz, T.4/M.4, scheletul era depus într-o cistă din piatră. În T.6 a fost descoperit complexul 1, o groapă „de cult” fără oseminte. La 13 morminte scheletele erau depuse chircite pe stânga, la alte 5 scheletele erau chircite pe dreapta, un singur caz cu scheletul în decubit dorsal. Orientările erau predilecte în sectorul N-E. Inventarele erau sărace, doar în 6 cazuri fiind semnalate vase și în 3 cazuri cataramă discoidală din os. Alte două morminte – T.5/M.2 și T.3/M.1, ambele din gruparea II, prin poziția lor în movile, s-au dovedit ca mai târzii.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Cebotarenko *et al.*, 1989; Sava 1996.

BALASZFALVA = BLAJ (99)

37. BALACI

ROM, jud. Teleorman, com. Balaci.

Descoperire întâmplătoare. Posibil un mormânt de inhumăție, din al cărui inventar făceau parte o brățară, un pandantiv și o sârmă, toate din aur. Lipsă alte precizări.

Încadrat în bronzul timpuriu.

Lit.: Dolinescu-Ferche 1963; D. Leahu 1992, 115–117.

38. BALDOVINEȘTI

ROM, jud. Brăila, mun. Brăila.

Săpături în anii 1961, 1963 și 1965–1966, la 5 km de marginea orașului. Tumul cu D= 40 × 31 m, H= 2 m. 18 morminte de inhumăție cu schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, cu orientări diverse; în gropi sau pe oase ocru roșu. Inventar: ceramică, 1 Krummesser, 1 vârf de săgeată din silex, 1 inel din os și 2 cataramă discoidală din os.

„Cultura de stepă nord-vest pontică”.

Lit.: Harțuche *et al.*, 1968; Harțuche, 1979; Dergačev 1986, care, pe baza celor două cataramă, le atribuie Mnogovalikovaja.

39. BALINTEȘTI-CIOINAGI

ROM, jud. Galați, c. Berești-Meria.

Săpături sistematice în anii 1949–1950. Cimitir biritual constituit din 38 morminte: 36 de inhumăție cu schelete chircite pe stânga sau pe dreapta și 2 morminte de incinerare în urnă. Inventar: ceramică și (1 caz) piese de port.

Monteoru, faza Balintești-Gârbovăț.

Lit.: E. Zaharia 1963.

40. BALMAZÛJVÁROS

UNG, Hajdu-Bihar m.

Săpături de salvare în anul 1964, într-un tumul distrus parțial. Mormânt de inhumăție cu schelet în decubit dorsal, or. V-E, așezat pe un fel de „postament” din lut crușat, cu urme de culoare roșie și dungi (rogojină?), alături de schelet bucăți de ocru și resturi de la o rogojină care acoperea scheletul; groapa a fost acoperită cu o împletitură din fibre vegetale. Fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Gazdapusztai 1965a; Ecsedy 1979, 19–20.

41. BALTA VERDE

ROM, jud. Mehedinți, c. Gogoșu.

Săpături sistematice în anii 1932–1933 și 1949–1950 în punctul *La morminți* situat pe un grind de nisip. Cimitir de incinerare cu 19 morminte în urnă, cu capace și vase adiacente, idoli antropomorfi.

Gârla Mare.

Lit.: Berciu 1939; Berciu, Comșa 1956, unde însă la fig. 16, se reiau, pentru M.12 și M.4 (fost III) piesele din inventarul M.7 de la Ostrovu Corbului, publicate de D. Berciu în *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 120, fig. 141/1–4!!.

42. BANATSKA PALANKA (mag. PALÁNK)

SRB, op. Vrșac.

Descoperire întâmplătoare în anul 1896 în punctele *Gura Karasului* și *Karaula*. Cimitir de incinerare, cu morminte de incinerare în urnă; Inventar: ceramică și piese de port din bronz. Lipsă alte precizări.

Belegiš.

Lit.: Milleker 1897, 85–86; Rašajski 1985.

43. BANCA (Fost 30 DECEMBRIE)

ROM, jud. Vaslui, c. Banca.

Săpături de salvare în anul 1988 în punctul *La movilă*. Tumul cu morminte de înhumăție, fără inventare. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Maxim-Alaiba *et al.* 1989, 253.**44. BAND** (mag. MEZÖBAND; dt. BANDORF)

ROM, jud. Mureș, c. Band.

Descoperire întâmplătoare într-un punct situat între *Trecătoarea de sus* și *Valea Rea*. Au fost descoperite materiale ceramice considerate ca inventare funerare. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Roska 1942, 175, nr.174; Horedt 1953, 806, nr.4; A. Florescu 1991, 28, nr. 28.

45. BAND

Săpături sistematice în anul 1912 în punctul *Omláshegy*. În cadrul unei necropole din epoca migrațiilor, au fost descoperite 3 morminte de incinerăție (unul fiind distrus) cu ceramică Wietenberg, sau de tradiție Monteoru.

Noua.

Lit.: Kovacs 1913; Nestor 1932; Rusu 1964; A. Florescu 1991, 28, nr. 26.

46. BAND

Descoperire întâmplătoare în punctul *Rózsápatlak*, la 5 km VSV de sat. S-au fost descoperite materiale considerate ca aparținând unor inventare funerare. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 28, nr. 27; Horedt 1953, 806, nr.4; Roska 1942, 175, nr.174.

BANDORF = **BAND** (42–44)BANLAK = **BANLOC** (45)**47. BANLOC** (mag. BANLAK)

ROM, jud. Timiș, c. Banloc.

Cercetări de suprafață în anul 1980. Cimitir de incinerăție. Lipsă alte precizări.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Gumă 1993, 285, nr. 6.

BARATHELY = **BRATEI** (130–131)BARDOC = **BRĂDUȚ** (133–135)BARTA = **PLAVNI** (683–684)**48. BASARABI**

ROM, jud. Suceava, c. Preutești.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de înhumăție în cistă din lespezi de piatră, cu schelet chircit pe dreapta, or. E–V; inventar: 2 vase, 1 topor și o așchie din silex.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Spinei *et al.* 1968, 621–628.**49. BASARABI**

ROM, jud. Dolj, oraș Calafat.

Săpături de salvare în anul 1942. Cimitir tumular. S-au cercetat tumulul I – cu 3 morminte de înhumăție, cu schelete chircite lateral, cu ocră; tumulul II – cu 2 morminte de înhumăție, cu ocră.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Dumitrescu 1944, 85–86; Zirra 1960.

48. BASHALOM

UNG, m. Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Descoperire fortuită înaintea Primului Război Mondial în punctul *Nagyhalom*, într-o movilă. Mormânt de înhumăție. În tumul și resturi de oase de animale – cal și ovicaprină.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 19, nr. 5.

51. BAȘTANOVKA (rom. SPASCA)

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbuniar.

Săpături sistematice în anul 1966 într-un cimitir tumular situat pe stânga pâraului Nerușaj. În tumulul 5, a fost descoperit M.15, primar, cu groapă ovală, cu rogojină pe fund, cu un schelet de adult, chircit pe stânga, orientat E–V, având alături un schelet de câine culcat pe stânga, cu craniul către NE. Un alt mormânt, tot primar, este în T.7/M.9, cu groapă rectangulară acoperită cu pietre, scheletul deranjat fiind orientat probabil către ENE.

Tripolje târziu.

Lit.: Häusler 1976, 106–107; Dergačev 1991, 49.

52. BAȘTANOVKA

În aceeași vreme și în același loc ca la punctul precedent au fost cercetate câteva movile fiind descoperite 23 de morminte de înhumăție în kurganele 4, 7 și 10. Tumulul 7 avea un șanț periferic, iar M.32 (primar) din T.10, un ring din piatră. Majoritatea mormintelor aveau gropile de formă rectangulară, uneori cu treaptă, acoperite cu bârne din lemn, iar pe fund „rogojini”. Cu cinci excepții, scheletele erau presărate cu ocră. Predominant scheletele erau depuse în decubit dorsal, în două cazuri fiind chircite pe stânga și într-un singur caz chircit pe dreapta. Orientările, nu foarte variate, se concentrău astfel: unul către N, 5 către NE, unul către E, 4 către SV, unul către V și 5 către NV. Inventare sărace, doar două morminte având vase, o săgeată din silex la T.4/M.12, apoi un străpungător din metal la T.7/M.21, apoi o rășniță și un străpungător din os. Se disting M.32 din tumulul 7, în care a fost găsit un schelet de cal și o altă groapă din același tumul cu un schelet de câine așezat pe dreapta și orientat NE–SV.

Jamnaja.

Lit.: Häusler 1976, 106–107; Iarovoi 1985, nr. 666–685 din tabelul de la Anexa 1.

53. BAȘTANOVKA

În aceeași vreme și în același loc ca la punctul precedent, au fost cercetate câteva movile. Au mai fost descoperite alte morminte, (K.4/7–8, 17; K.5/9–10; K.7/1, 8, 18) secundare, unele cu gropi rectangulare cu capac din

bârne din lemn, cu schelete chircite pe stânga sau în decubit dorsal cu orientări variate. Inventarele erau sărace, câteva vase și două așchii din silex. Se distinge o groapă din T.4, în care a fost găsit un schelet de cal.

a – Mnogovalikovaja.

b – Sabatinovka.

Lit.: Häusler 1976, 106–107; Sava 1992, 183 și nr. 63 pe harta de la fig. 21.

54. BATIN

BULG, okr. Russe.

Săpături sistematice în anul 1979 între orașul Ruse și Iantra. Cimitir de inhumatie cu 12 morminte cu schelete chircite pe dreapta sau pe stânga, or. S–N sau N–S; în inventar: askoi.

Bronz timpuriu, probabil Zimnicea.

Lit.: Stančev 1989; Nikolova 1994, 131.

55. BATIN

Săpături sistematice în anul 1979 între orașul Ruse și Iantra. 1 mormânt de inhumatie.

Coslogeni.

Lit.: Stančev 1989; Nikolova 1994, 131.

56. BATTONYA

UNG, m. Csongrád.

Săpături sistematice în anul 1964–1965 (Cimitirul I) și 1973–1979 (Cimitirul II) la 8 km N de localitate. Cimitir biritual constituit din: 133 morminte, dintre care 86 de inhumatie cu schelete chircite lateral pe stânga și pe dreapta, orientate predilect în sectorul E–S, 5 morminte cu schelete în decubit dorsal, 35 (unul dublu) morminte de incineratie; 10 morminte simbolice; 1 mormânt nesigur. Raportul stratigrafic dintre M.8 (incinerat) și M.8b (inhumat), a fost considerat ca indicând că mormintele de incineratie sunt mai noi. Inventare: ceramică, arme din metal (pumnal, vârf de lance), piese de port (Lockenringe din metal, mărele din chihlimbar și pastă sticloasă, cârlig de centură din os etc.).

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Gazdapusztai 1968; Szabó 1999.

57. BĂCĂINȚI (mag. BOCKAJAFALU; dt. BOCKSDORF)

ROM, jud. Alba, c. Șibot.

Descoperire întâmplătoare pe prima terasă de pe stânga Mureșului. Mormânt de incineratie în urnă, izolat, constituit din urnă și un pahar.

Wietenberg.

Lit.: Andrișoiu 1986; Idem 1992, 33, Fig. 28/2,4; Boroffka 1994, 17 Nr. 31.

58. BĂCEȘTI

ROM, jud. Vaslui, c. Băcești.

Descoperire întâmplătoare în anul 1966, în curtea spitalului 2 morminte de inhumatie (adult + copil) în ciste din piatră. Conținutul a fost răstăcit. Lipsă alte precizări.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Coman 1980, 62, nr. VI.6.

59. BĂDRAGII VECHI (rs. STARYE BEDRAŽI)

MOLD, r. Edineț.

Săpături sistematice în anul 1964–1965. Cimitir de inhumatie cu 38 morminte.

Noua.

Lit.: Smirnova 1969; Dergačev 1973, 72; Spinei *et al.* 1985, 230 Nota 16.

60. BĂGARA (mag. BOGARTELEKE)

ROM, jud. Cluj, c. Aghireș.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de incineratie în cistă din piatră, „la baza mantalei unei movile”, situată la circa 200 m V de localitate. Lipsă alte precizări.

Neîncadrat cronologic sau cultural.

Lit.: Crișan *et al.* 1992, 50.

61. BĂGĂU (mag. MAGYARBAGÓ)

ROM, jud. Alba, c. Lopadea Nouă.

Locul și condițiile de descoperire necunoscute. S-au găsit fragmente ceramice de la cel puțin 28 de vase, 1 ac din bronz și un obiect din piatră. Materialul arheologic pare a proveni dintr-un cimitir de incineratie. Lipsă alte precizări.

Wietenberg.

Lit.: Wosinsky 1904, 35; Schroller 1933, 74; Boroffka 1994, 81 nr. 35.

62. BĂIEȘTI-ALDENI

ROM, jud. Buzău, c. Cernătești.

Săpături sistematice în anul 1934 în punctul *Muchia Balaurului*. O mică movilă din pietre și câteva vase, descoperită la circa 400 m S de o așezare a culturii Monteoru. Complexul a fost considerat mormânt.

Monteoru.

Lit.: Ștefan 1935–1936, 140.

63. BĂILE HERCULANE (mag. HERKULESFÜRDÖ; dt. HERKULESBAD)

ROM, jud. Caraș-Severin, oraș Băile Herculane.

Săpături sistematice în anul 1967 în *Peștera hoților*, într-o depunere Coțofeni. Mormânt de inhumatie cu schelet de copil, chircit pe dreapta, or. V–E, având alături o coastă de bovină și acoperit cu pietre și calupi de pământ, descoperit într-o „alveolare” a straturilor Coțofeni din *Peștera Hoților*. Suprapus de un alt nivel Coțofeni.

„Sfârșitul penultimei locuiri Coțofeni” din peșteră.

Lit.: Roman 1976, 33.

64. BĂLĂNEȘTI

ROM, jud. Neamț, c. Bârgăoani.

Descoperire întâmplătoare în anul 1963 în punctul *La iaz*, la 2 km Est de sat. Mormânt de incineratie izolat. Urna era un vas-sac, având în interior o ceașcă cu două torți de tradiție Monteoru, iar în exterior o altă ceașcă cu două torți.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 31, nr. 37.

65. BĂLUȘEȘTI

ROM, jud. Neamț, c. Girov.

Cercetări de suprafață în anul 1967. Cimitir de inhumatie. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 31, nr. 38.

66. BĂRBOASA

ROM, jud. Bacău, c. Oncești.

Descoperire întâmplătoare în anul 1967 pe teritoriul localității. Mormânt de incineratie izolat. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979.**67. BĂRBOASA**

Descoperire întâmplătoare în anul 1967, la 300 m V de o așezare Noua. Mormânt de inhumatie, cu schelet chirchit lateral, cu 1 vas-sac la picioare.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 29, nr. 32.

68. BÂRGĂOANI

ROM, jud. Neamț, c. Bârgăoani.

Descoperire întâmplătoare din 1963 în punctul „Dealul Osoi”. 2 morminte de inhumatie în ciste din piatră. Lipsă alte precizări.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Cucos 1982, 255; Idem 1992, 10.

69. BÂRSEȘTI

ROM, jud. Vrancea, c. Bârsești.

Cercetări de suprafață în anul 1958 în punctul *La arini*, la 3 km NV de sat. 2 morminte din piatră cu cioburi Mlc3 și un mormânt de inhumatie, plan, distrus, cu pietre în groapă. Monteoru.

Lit.: Morintz 1961, 205-206.

70. BEBA VECHE (mag. OBEBA)

ROM, jud. Timiș, c. Beba Veche.

Săpături de salvare în anii 1902-1903. Cimitir de inhumatie cu mai multe (26) morminte, cu schelete chirchite pe dreapta și orientate către S sau SE și schelete chirchite pe stânga orientate către N, NV sau NE. Inventar constituite din ceramică și piese de port din bronz și aur.

Periam-Pecica/Mureș.

Lit.: Banner 1931; Popescu 1944, 68-72; Bóna 1965a; Soroceanu 1991, 131-132, Nr. 8.

71. BECHET

ROM, jud. Dolj, c. Bechet.

Descoperire întâmplătoare în anul 1968 la marginea de sud a satului. Grup constituit din 3 morminte de incineratie alcătuite din urne și capace, descoperite într-o dună de nisip. Sfârșitul epocii bronzului, ulterior Gârla Mare, faza IV, apoi grupul Bistreț-Ișalnița.

Lit.: Țăranu 1975; Morintz 1978, 39; Chicideanu 1986, 44, nr.3.

BEDELEU = **IZVOARELE** (459)BEDELLÖ = **IZVOARELE** (459)**72. BELA CRKVA**

SRB, op. Bela Crkva.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de incineratie izolat. Lipsă alte precizări.

Atribuit HGK.

Lit.: Trogmayer *et al.* 1971.**73. BELCEȘTI**

ROM, jud. Iași, c. Belcești.

Descoperire întâmplătoare în punctul *Nisipărie*. Au fost distruse mai multe morminte de inhumatie din ale căror inventare s-a recuperat doar o ceașcă cu două torți. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Chirică *et al.* 1984.**74. BELCEȘTI**Sondaj în anul 1892 într-un tumul situat în punctul *Movila lui Andrei*. La -1,75 m s-au găsit 1 vas sac, 1 Krummesser și un „vârf de lance”, ultimele două din silex, iar la -1,90 m un mormânt de inhumatie cu scheletul în decubit dorsal, orientat NE-SV.

Jamnaja.

Lit.: Buțureanu 1895; Zirra 1960; Chirică *et al.* 1984 îl socotesc, pe baza poziției și a orientării, ca fiind sarmatic.**75. BELEGIȘ**

SRB, op. Zemun.

Săpături sistematice în anul 1954 în punctul *Stojica Gumno*. Cimitir de incineratie cu 178 morminte.

Belegiș.

Lit.: Trbuhović 1960; Hänsel 1968, 238; Tasić 1983, 95-99.

76. BELOGRADEC

BULG, okr. Varna.

Săpături sistematice în anii 1974-1975. Cimitir constituit din 10-13 tumuli; au fost cercetați 7, fiind descoperite mai multe morminte de inhumatie.

Jamnaja.

Lit.: Tončeva 1978, 228-237; Idem 1980, 5-52; Panayotov 1989, 168-169.

77. BELOLESIE (rom. ACMANGHIT)

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1980. Cimitir tumular cu morminte de inhumatie. În tumulii 1, 3-4, 6-7 și 11 au fost cercetate 26 de morminte de inhumatie în gropi rectangulare cu și fără trepte, cu schelete în decubit dorsal cu orientări variate.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 542-567 în tabelul din anexă.

78. BELOLESIE

Săpături sistematice în același timp cu cele din punctul precedent. Au fost descoperite câteva morminte de inhumatie - K.3/1, 12, 16; K.4/2; K.8/1, secundare în tumuli. a - Mnogovalikova.

b - Sabatinovka.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 64 pe harta de la fig. 21.

79. BEOGRAD

SRB, or. Beograd.

Săpături în anul 1954 în punctul *Rospi Čuprija*. A fost cercetat un cimitir plan de incinerare constituit din 23 morminte.

Belegiš.

Lit.: Todorović 1977.

80. BEOGRAD

SRB, or. Beograd.

Descoperire întâmplătoare în anul 1948 și săpături sistematice în anii 1958–1963, în cartierul *Nova Karaburma*. Cimitir de incinerare cu 229 morminte de incinerare în urnă, dispuse în mai multe grupuri; 1 mormânt de inhumare cu Steinpackung. Inventar: ceramică, piese de port din metal.

Vatina (MDII–SDI); „sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului, între 1400–750 a. Chr.”; Žuto Brdo–Gârla Mare și Belegiš; epoca fierului (M.6 și 11).

Lit.: Hänsel 1968, 136–137; Todorović 1977.

BERE = **BEREA** (78–80)**81. BERE** (mag. BERE)

ROM, jud. Satu Mare, c. Sanislău.

Descoperire întâmplătoare în anii 1964–1965, în punctul *Colina cu măcriș*. Două morminte de inhumare: M.1 cu schelet chirchic lateral, or. E–V, cu 12 vase alăturate, M.2, considerat tot mormânt de inhumare, constituit din 2 grupuri a câte 4 vase. Din descoperiri mai vechi se mai cunoaște 1 vas despre care se crede că ar proveni tot de la un mormânt de inhumare.

Otomani.

Lit.: Nèmeti 1969, 57–60.

82. BERE

Descoperire fortuită în punctul *Mirıştea lui Csányi*, într-o dună de nisip. S-a găsit un mormânt de incinerare izolat. Din inventar au făcut parte 2 vârfuri de săgeți și un Lockenring din bronz ca și câteva fragmente ceramice.

Otomani.

Lit.: Nèmeti 1969, 60.

83. BERE

Cimitir de incinerare în punctul *Szölősdóm*. Lipsă alte precizări.

Otomani.

Lit.: menționat la Ordentlich 1971, 21; Bader 1978, 121, nr.11, care contestă atribuirea.

84. BEREȘTI

ROM, jud. Bacău, c. Sascut.

Mormânt de incinerare izolat. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979, 137.BERETTYÓSZÉPLAK = **SUPLACU DE BARCĂU** (841)**85. BEREZENI**

ROM, jud. Vaslui, c. Berezeni.

Descoperire întâmplătoare. Cimitir de inhumare. În vecinătate urmele unei așezări Noua. Lipsă alte precizări. Noua.

Lit.: Dinu *et al.* 1964.BEREZINA = **BEREZINO** (83)**86. BEREZINO** (rom. BEREZINA)

UKR, obl. Odessa, r. Tarutino.

Săpături sistematice în anul 1977, pe malul drept al Kogîlnikului într-un tumul. A fost descoperit un mormânt de inhumare primar – M.1 – dublu.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

87. BEREZINO

Săpături sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Tumul cu morminte de inhumare.

Jamnaja.

Lit.: menționat la Iarovoi 1985, 36.

88. BERKESZ

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Mormânt de incinerare, izolat. Lipsă alte precizări.

Berkesz.

Kovacs 1966/67; Kemenczei 1984, 123 Nr. 3.

BERNAD = **BERNADEA** (85)**89. BERNADEA** (mag. BERNAD; dt. BERNHARDS-DORF)

ROM, jud. Mureș, c. Bahnea.

Săpături sistematice în anul 1967, în punctul *Dâmbău*.

Două morminte de inhumare, cu schelete chirchic lateral, fără inventare, într-o așezare Wietenberg.

Wietenberg.

Lit.: Vlassa *et al.* 1987a; Boroffka 1994, 21, Nr. 55.BERNHARDSDORF = **BERNADEA** (85)BERSZÁSZKA = **BERZASCA** (90)**90. BERZASCA** (mag. BERZÁSZKA)

ROM, jud. Caraș-Severin, c. Berzasca.

Cimitir de incinerare descoperit în anul 1900. Lipsă alte precizări.

Cruceni–Belegiš.

Lit.: Milleker 1906, 19–21; Roska 1942, 38, Nr.89.

BESZTERCZE = **BISTRITA** (96)**91. BEȘALMA**

MOLD. r. Comrat.

Săpături sistematice în anul 1967. Tumul cu D = circa 25 m, H = 1,3 m; Morminte de inhumare. M.20 – mormânt primar, cu groapă rectangulară, cu schelet în decubit dorsal, or.–NNE, ocră, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Dergačev 1973, 27; menționat la Iarovoi 1986, 36., nr. 50.

92. BEȘALMA

Săpături sistematice în anul 1967 în mijlocul satului.
2 morminte de înhumăție cu schelete chircite
Epoca bronzului.
Lit.: Dergačev 1973, 54, Fig. 14/1

93. BEȘALMA

Săpături sistematice în anul 1967. Un mormânt de înhumăție.
Mnogovalikovaja.
Lit.: Sava 1992, 179 și nr. 137 pe harta de la fig. 21.

BETHLENTANYA = POIANA FRĂȚII (700)

94. BEZDEAD

ROM, jud. Dâmbovița, c. Bezdead.
Cercetări de teren în perioada 1975–1980. Mormânt de înhumăție în cistă.
Dâmbovița–Muscel.
Lit.: Motzoi-Chicideanu et. al, 2000.

95. BICAZ (mag. BIKACSFALVA)

ROM, jud. Maramureș, c. Bicz.
Săpături sistematice în anul 1978 în punctul *Togul Nemților*. Cimitir tumular cu morminte de incinerăție. În vecinătate s-au descoperit două depozite de bronzuri.
Suciu de Sus.
Lit.: Kacsó 1990, 94–95.

BIHAR = BIHAREA (91)

BIHARDIOSEG = DIOSIG (300)

96. BIHAREA (mag. BIHAR)

ROM, jud. Bihor, c. Biharea.
Săpături sistematice în anul 1979 în punctul *Grădina CAP-Baraj*. Într-o așezare fortificată de la sfârșitul epocii bronzului și au fost descoperite câteva complexe constituite din vase, considerate ca fiind morminte de incinerăție.
„Biharea”.
Lit.: Dumitrașcu 1980, 137–139.

BIHARRÓSA = ROȘIA (746)

BIHARSZENTJÁNOS = SÂNTION (842)

BIKÁCSFALVA = BICAZ (90)

97. BIKIR (rom. TUZLA)

UKR, obl. Odessa, r. Ismail.
Săpături sistematice în anul 1979. Două morminte de înhumăție într-un tumul.
Mnogovalikovaja.
Lit.: Sava 1992, 184 și nr. 138 pe harta de la fig. 21.

98. BILED (mag. BILÉD; dt. BILLED)

ROM, jud. Timiș, c. Biled.

Descoperire întâmplătoare în anul 1956, cu prilejul unor lucrări la calea ferată. Grup de morminte constituit din 3 morminte de incinerăție. Lipsă alte precizări.
Cruceni–Belegiș.
Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara.

BILÉD = BILED (98)

BILLED = BILED (98)

99. BISOCA

ROM, jud. Buzău, c. Bisoca.
Cercetări de suprafață înainte de 1968. Au fost identificate câteva morminte de înhumăție în ciste din piatră.
Lipsă alte precizări.
„Aspectul Năeni–Schneckenberg”.
Lit.: Vulpe et al. 1981, 180, nota 20.

100. BISTREȚ

ROM, jud. Dolj, c. Bistreț.
Săpături de salvare în anul 1983, pe malul de sud al lacului Bistreț, pe grindul Ciumați, într-o dună de nisip actuală din punctul *Târta lui Brânză*. Cimitir constituit din 10 morminte de incinerăție în urnă, distruse.
Bistreț–Ișalnița.
Lit.: Chicideanu 1986, 44.

101. BISTREȚU NOU (fost HOARCA)

ROM, jud. Dolj, c. Bistreț.
Săpături de salvare în 1984 în punctul *Târta lui Cotoi* la circa 4 km S de localitate, pe Grindul Ciobanului. Grup de morminte constituit din 4 morminte de incinerăție, distruse.
Bistreț–Ișalnița.
Lit.: Chicideanu 1986, 44.

102. BISTRIȚA (dt. BISTRITZ; mag. BESZTERCZE)

ROM, jud. Bistrița–Năsăud, or. Bistrița.
Săpături sistematice în anii 1952 și 1958 în punctul *Cetate*. Cimitir de incinerăție constituit din 38 morminte. Unele morminte au avut amenajări din pietre, într-un caz urna fiind acoperită cu o lespede de piatră.
Wietenberg.
Lit.: Crișan 1970.

BISTRITZ = BISTRIȚA (102)

103. BIXADU OLTULUI (mag. SEPSIBÜKSZAD)

ROM, jud. Covasna, c. Malnaș.
Săpături de salvare în anul 1949 în punctul „*Văpovára*”. Cimitir de înhumăție, distrus de o carieră de piatră. S-a recuperat o ceașcă cu 2 torți cu buton. Lipsă alte precizări.
Noua.
Lit.: A. Florescu 1991, 33, Nr. 5o.

104. BLAJ (dt. BLASENDORF; mag. BALASZFALVA)

ROM, jud. Alba, or. Blaj.

Din zona oraşului se cunoaşte o ceaşcă cu 2 torţi cu buton, considerată ca provenind dintr-un inventar funerar. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 35, Nr. 62.

BLASENDORF = **BLAJ** (99)

105. **BLĂJANI**

ROM, jud. Buzău, c. Blăjani.

Descoperire întâmplătoare şi cercetări de suprafaţă în 1994 în punctul „Cheia”. Cimitir de inhumaţie cu schelete chircite lateral; inventar: ceşti. În vecinătate două aşezări ale culturii Monteoru.

Monteoru, fazele Ic3-IIa.

Inedit.

106. **BOARTA** (dt. MICHELSDORF; mag. MIHALY-FALVA)

ROM, jud. Sibiu, c. Şeica Mare.

Descoperire întâmplătoare. De pe teritoriul satului provine o ceaşcă cu 2 torţi. Presupus inventar funerar. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 36, Nr. 68.

107. **BOBDA** (mag. PAPD)

ROM, jud. Timiş, c. Cenei.

Săpături în anul 1962–1963. Cimitir de incinerare constituit din 38 morminte.

Cruceni–Belegiş.

Inedit. Menţionat la Moga 1964; Horedt 1967, 148–149; Morintz 1978, 44; Gumă 1993, 171, Pl. X/2–5 (parţial).

BOCKSDORF = **BĂCĂINȚI** (54)

108. **BŐCS**

UNG, m. Borsod-Abauj-Zemplén.

Descoperire întâmplătoare în punctul „Belsőböcs”. Mormânt de incinerare izolat.

Piliny, Barca-Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. 79.

109. **BODO** (mag. NAGYBODOFALVA)

ROM, jud. Timiş, c. Balint.

Săpătură de salvare în anul 1968 în punctul „Movila lui Cordoş”, la 1,5 km NV de sat. Tumul cu D = 44 m; H = 3,5 m; sondat superficial. A fost descoperit un mormânt de inhumaţie, cu scheletul în decubit dorsal şi cu picioarele în „Froschlage”, or. E–V, având între palme 2 aşchii din silex, fundul gropii fiind presărat cu ocră roşu. În mantaua movei au fost găsite cioburi Coţofeni.

Jamnaja.

Lit.: Stratan 1974.

110. **BODROGKERESZTUR**

UNG, m. Borsod-Abauj-Zemplén

Săpături lângă şoseaua către Tokaj. Grup de morminte de incinerare.

Piliny, Barca Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 109 Nr. 76 b.

111. **BODROGKERESZTUR**

Descoperire întâmplătoare. în punctul „Vásártör”. Grup de morminte de incinerare în urnă.

Piliny, Barca Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. 76 c.

112. **BODROGKERESZTUR**

Descoperire întâmplătoare pe raza localităţii. Grup de morminte de incinerare.

Piliny, Barca Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. 76 b.

BODROGSZERDAHELY = **STREDA NAD BODROGOM** (829)

BODURI = **TRIHATKI** (920–921)

BOGARTELEKE = **BĂGARA** (57)

113. **BOGATA DE MUREŞ** (mag. MAROSBOGAT)

ROM, jud. Mureş, c. Bogata.

Descoperire întâmplătoare în anul 1890. De pe teritoriul localităţii provin mai multe vase întregi (ceşti cu două torţi cu buton) care pot proveni dintr-o necropolă. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Nestor 1933, 117, Nota 481; Horedt 1953, 806, Nr. 8; A. Florescu 1991, 37, Nr. 73.

114. **BOGATOE** (rom. DOLUCHIOI)

UKR, ol. Odessa, r. Ismail.

Săpături sistematice în anul 1978 la 3 km NV de limanul Katlabug, într-un grup de tumuli. Au fost descoperite două morminte de inhumaţie, dintre care K.4/M.2 primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 47.

115. **BOGATOE**

Săpături sistematice în acelaşi loc şi timp ca la punctul precedent. Au fost cercetate 8 morminte de inhumaţie, dintre care K.2/6 şi K.2/14 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 901–907 în tabelul din anexă.

116. **BOGATOE**

Săpături sistematice în anul 1978. Două morminte de inhumaţie – K.2/10 şi K.4/1.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 183 şi nr. 65 pe harta de la fig. 21.

117. **BOGDĂNEŞTI**

ROM, jud. Bacău, c. Bogdăneşti.

Săpături în anul 1959–1962 în punctul „Todoscanu”, situat pe terasa superioară a Oituzului într-o aşezare din epoca bronzului. Mormânt de inhumaţie (M.1), situat la limita de vest a aşezării Folteşti II, cu groapa săpată de la

partea superioară a solului viu, se adâncea până la -2.00 m, fiind deranjat de o groapă Monteoru din faza Ic3; pe fundul gropii se aflau 2 schelete de maturi și unul de adolescent, chircite lateral și așezate cu fața în jos, orientate VNV-ESE, între ele mai existând și resturile de la un schelet de copil. Singurul element de inventar este reprezentat printr-un Lockenring din bronz; câteva pete verzi la gâtul scheletului 2 par a indica că a existat și un colier cu perle din bronz.

Foltești II, la începutul bronzului timpuriu, fiind considerat un posibil sacrificiu;

Lit.: M. Florescu *et al.* 1972, 190–191.

118. BOGDĂNEȘTI

Mormânt de înhumatie (M.2), situat tot la periferia de apus a așezării, a fost descoperit la -0.20 m, fiind un adult înhumat, chircit lateral, or. NNE-SSV, fără inventar. M.2 este considerat fără legătură cu locuirile din epoca bronzului din așezarea cercetată, dar după orientare și poziție ar putea aparține culturii Monteoru.

Lit.: M. Florescu *et al.* 1972, 190–191.

119. BOGONOS

ROM, jud. Iași, c. Lețcani.

Săpături sistematice în anul 1944. Tumul cu D= 35 m și H= 3 m. S-a descoperit un mormânt de înhumatie, cu scheletul chircit pe stânga, orientat ENE-VSV, cu urme de bârne din lemn deasupra și dedesubt. Pe profil s-a observat conturul unei movile mai mici (D=7 m), suprapusă de movila mare. Inventarul era constituit dintr-un vas și o cataramă discoidală din os.

Jamnaja.

Lit.: Nestor *et al.* 1950; Petrescu-Dîmbovița 1950; Zirra 1960; Dergačev 1986, îl atribuie culturii Mnogovalikovaja, pe baza cataramei.

BOKAJAFALU = BĂCĂINȚI (54)

120. BOLDEȘTI

ROM, jud. PH, c. Boldești-Grădiștea.

Cercetări de suprafață, probabil prin 1965–1967, în punctul „Pe muchie”. Cimitir de înhumatie cu schelete chircite lateral. Lipsă alte precizări.

„Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”.

Lit.: Teodorescu, 1994, 193.

121. BOLGRAD

UKR., obl. Odessa, r. Bolgrad.

Săpături sistematice în anul 1966–1967, pe o terasă la NV de localitate, într-un grup de tumuli. A fost descoperit în K.6 un mormânt de înhumatie, primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 47.

122. BOLGRAD

Cercetări sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Au fost cercetate 10 morminte de înhumatie în tumuli, dintre care K.1/9, K.3/2 și K.7/4 erau primare. Jamnaja.

Lit.: Iarvoi 1985, nr. 912–921 în tabelul din anexă.

123. BOLGRAD

Cercetări sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Trei morminte de înhumatie – K.1/1 și K.5/3–4, secundare în movile.

a – Mnogovalikovaja.

b – Sabatinovka.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 66 pe harta de la fig. 21.

124. BOLOTEȘTI

ROM, jud. Vrancea, c. Bolotești.

Săpături de salvare în anii 1985–1986, pe terasa superioară a râului Putna. Dintr-un grup mai mare de movile, au fost cercetați 2 tumuli. În primul au fost descoperite 4 morminte de înhumatie, cu scheletele în decubit dorsal sau chircite lateral, cu orientări diverse, iar în cel de al doilea încă 14, dintre care unul (M.14) într-o cistă de piatră. Din inventare, în general sărăcăcioase, se remarcă un vas M.lc2 (la unul din mormintele din T.2) și o cataramă discoidală din os.

Considerate contemporane, toate înmormântările au fost atribuite așa numitei „culturi de stepă nord-vest pontice”. Lit.: Buzdugan *et al.* 1986; Idem 1987, 224–232.

BONYHA = BAHNEA (1105)

125. BONȚEȘTI

ROM, jud. Vrancea, c. Cârligele.

Săpături în anul 1956 în punctul „La mușori – via lui Gică Pamfil”. Cimitir de înhumatie, distrus de arături. S-au cercetat doar 2 morminte, cu schelete chircite pe stânga, Or. SSV–NNE, din care unul avea groapa căptușită cu pietre. Inventarele constau din vase, topoare de piatră și 1 Lockenring de bronz.

Monteoru.

Lit.: Bichir 1959, 258–259, Fig. 2.

126. BORDUȘANI

ROM, jud. Ialomița, c. Bordușani.

Săpături în anul 1990–1993 într-o așezare-tell a culturii Gumelnița. Morminte de înhumatie cu schelete chircite pe dreapta sau pe stânga, inventar: vase.

Cernavoda II.

Lit.: Marinescu-Bâlcu *et al.* 1993.

BORISĂUCA = BORISOVKA (127–130)

127. BORISOVKA (rom. BORISĂUCA)

UKR., obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1965 într-un grup de tumuli situat pe o terasă la V de limanul Sasik. În K.9 a fost descoperit M.8, primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 49

128. BORISOVKA

Cercetări sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. În doi tumuli au fost descoperite 7 morminte de înhumatie.

Jamnaja.

Lit.: Häusler 1976, 104–105; Iarovoi 1985, nr. 686–692 în tabelul de la anexa 1.

129. BORISOVKA

Cercetări sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Au fost descoperite mormintele de inhumatie – K.8/12 și 9/1.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Häusler 1976, 104–105; Sava 1992, 183, Iași nr. 67 pe harta de la fig. 21.

130. BORISOVKA

Cercetări sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Au fost descoperite mai multe morminte de inhumatie dintre care K.6/M.2 în cistă din piatră Sabatinovka.

Lit.: Häusler 1976, 104–105; Dergačev 1986, Fig. 49/13.

131. BORLEȘTI

ROM, jud. Neamț, c. Borlești.

Descoperire întâmplătoare, fără precizarea datei, în centrul satului. Mormânt de inhumatie în cistă din piatră. Lipsă alte precizări.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Cucos 1992, 14.

132. BORSODSZIRÁK

UNG, Borsod-Abauj-Zemplén m.

Descoperire întâmplătoare. Cimitir de incineratie.

Piliny, Barca-Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. &8.

133. BOZIORU

ROM, jud. Buzău, c. Bozioru.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de incineratie singular. Materiale în colecția Muzeului județ Buzău.

Monteoru, o etapă de sfârșit.

Inedit.

134. BRADU

ROM, jud. Bacău, c. Negri.

Săpături sistematice în anul 1963 într-o așezare Latene. Mormânt de inhumatie dublu – adult + copil, chirsiți pe dreapta, or. ENE–VSV, inventar: 1 askos la picioare. Foltești.

Lit.: V. Ursachi 1968, 176.

BRASSO = **BRAȘOV** (127–129)

135. BRAȘOV (mag. BRASSO; dt. KRONSTADT)

ROM, jud. Brașov, mun. Brașov.

Descoperiri întâmplătoare în anii 1899 și 1909. Două morminte în ciste din piatră. În primul mormânt un schelet „*teilweise verbrannt*”, iar în al doilea 2 schelete chirsite pe dreapta.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 70–71, 73.

136. BRAȘOV

Descoperire întâmplătoare între 1890–1914 în cartierul Bartolomeu. Material ceramic considerat ca aparținând unor morminte.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 40, Nr. 88.

137. BRAȘOV

Descoperire întâmplătoare în anul 1901, în cartierul Noua, la marginea de sud a orașului. Grup constituit din 4 morminte plane de inhumatie.

Noua.

Lit.: Teutsch, MAGW, 1 1903, 395; Nestor 1933, 117, Nota 481; Horedt 1953, 807; Idem 1967; A. Florescu 1991, 98, Nr. 377.

138. BRATEI (mag. BÁRÁTHELY; dt. BRETAL)

ROM, jud. Sibiu, c. Bratei.

Săpături sistematice în anul 1969, în punctul „Zăvoi”. Mormânt de inhumatie, cu scheletul chirsit pe dreapta, inventar: două cești cu câte două torți supraînălțate.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 41, Nr. 92.

139. BRATEI

Săpături sistematice în anul 1975 pe terasa stângă a Târnavei Mari. A fost descoperit un cimitir plan constituit din 14 morminte de incineratie, dintre care 13 cu resturile în urnă și un altul cu resturile calcinate depuse pe sol. Se afirmă că 13 morminte au fost „dispute într-un șir orientat V–E”.

„Perioada de trecere la epoca bronzului”.

Lit.: E. Zaharia 1999; Roman 1986, 45, care îl consideră *ante Wietenberg*.

140. BRAZI

ROM, jud. Prahova, c. Brazi.

Descoperire întâmplătoare în anul 1964, cu ocazia lucrărilor la rafinărie., ulterior distrus. Câteva morminte de inhumatie cu schelete chirsite lateral, inventar: vase. Ulterior distruse. Lipsă alte precizări.

Tei.

Lit.: Descoperirea este menționată la V. Leahu 1987, 50.

141–143. BRĂDUȚ (mag. BARDOC)

ROM, jud. Covasna, c. Brăduț.

Descoperire întâmplătoare în anul 1886.

Epoca bronzului.

Lit.: Roska 1942, 33; Roman 1986, 41; Zs. K. Székely 1977.

Săpături în anii 1994–1996 în punctele „Dealul cu cioturi” și „Dealul rotund”. Au fost cercetate mai multe movile, fiind descoperite 3 morminte: M.1 inhumat, chirsit, în cistă din piatră; M.2 – cistă din piatră „goală”, cenotaf, ambele în primul punct și M.3 incinerat, cu resturile calcinate pe sol și acoperite „cu mai multe lespezi din piatră”, în cel de al doilea punct.

Schneckenberg.

Lit.: Roska 1942, 33; Zs. Székely 1997, cu descriere confuză.

144. BRĂEȘTI

ROM, jud. Botoșani, c. Brăești.

Săpături sistematice în anul 1989–1990 în punctul „*Vatra satului*”. Cimitir biritual constituit din 14 morminte de inhumatie, cu gropi rectangulare și schelete chircite lateral, inventar: ceramică, oase de animale (5 cazuri) și 1 ac din bronz (M.5), 1 mormânt de incineratie și 1 mormânt simbolic.

Noua.

Lit.: Dascălu 1994, 139–142.

145–148. BRĂILITA

ROM, jud. Brăila, mun. Brăila.

Săpături sistematice în anii 1955–1975 în punctul „*Vadu Catagaței*”. Cimitir de inhumatie cu circa 270 morminte de inhumatie, schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, cu orientări variate, unele morminte având ocră roșu. Inventare constituite din ceramică, piese de port, arme, varia.

Cernavoda I, Foltești–Usatovo, Cernavoda II, „Cultura de stepă nord-pontică”.

Lit.: Harțușche 2003.

149. BRĂTENI

ROM, jud. Botoșani, c. Concești.

Descoperire întâmplătoare în anul 1969 pe un platou la sud-est de cătunul Brăteni. Au fost găsite câteva morminte de inhumatie, de la care s-au recuperat un obiect cilindric din lut și un pandantiv din dinte de animal. Alături de mormintele umane s-a găsit și un mormânt cu un schelet de cal.

Neîncadrat cultural sau cronologic.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, p. 68.**150. BRÂNZENI**

MOLD, r. Edineț.

Săpături sistematice în anul 1974. Cimitir de inhumatie cu morminte în gropi rectangulare sau în ciste din piatră, cu schelete chircite lateral.

„Edineț”.

Lit.: Dergačev 1986, 111, 114, Fig. 26/3.

151. BRÂNZENI

Săpături în anul 1970 în punctul „*Țiganca*”. Cimitir tumular(?) cu morminte de inhumatie, cu schelete chircite pe stânga, or. N–S, inventar: 1 ceașcă cu două torți.

Noua.

Lit.: Dergačev 1973, 71, Fig. 18/17.

BRETAI = BRATEI (138–139)

152. BREZOI

ROM, jud. Vâlcea, or. Brezoi.

Cercetări de suprafață și sondaj în anul 1986, la marginea localității. Cimitir plan de incineratie.

„Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului”.

Lit.: menționat succint la Purice *et al.* 1988.**153. BROȘTENI**

ROM, jud. Suceava, c. Broșteni.

Săpături în anul 1920. Tumul: la –1,80 m s-a descoperit un mormânt de inhumatie, cu scheletul chircit pe stânga, orientat N–S, cu ocră roșu; alături un vas cu corp bombat și un Lockenring din argint, circular, dintr-o singură spirală.

Jamnaja.

Lit.: Petrescu-Dîmbovița 1950; Zirra 1960.

154. BROȘTENI

ROM, jud. Iași, c. Vlădeni.

Descoperire întâmplătoare în anul 1956 pe un grind din albia majoră a Jijiei. Morminte de inhumatie. S-a recuperat o ceașcă cu două torți.

Noua.

Lit.: Chirică *et al.* 1984, A. Florescu 1991, 42, Nr. 96.**155. BUCECEA**

ROM, jud. Botoșani, c. Bucecea.

Descoperire întâmplătoare în anul 1972. Tumul: la –1,00 m s-au descoperit schelete umane și vase de lut.

Încadrat în epoca bronzului.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976.**156. BUCUREȘTI**

ROM, mun. București.

Săpături în anul 1948 pe terasa râului Colentina. Mormânt de inhumatie, izolat, cu scheletul chircit lateral, fără inventar. În preajmă urme ale unor așezări aparținând culturilor Glina și Tei.

Tei

Lit.: Bichir 1959b, 823, care citează opinia lui E. Comșa.

157. BUCUREȘTI

a. Mormânt de inhumatie cu schelet chircit, descoperit în zona Fundeni, cu două vase la cap

Glina.

Lit.: P. Roman 1976, 33–35.

b. Descoperire în condiții necunoscute în punctul „*malul lacului Fundeni*”.

Dintr-o informație verbală a lui D. V. Rosetti, reiese că aici ar fi găsit, mai de mult, un mormânt de inhumatie, din al cărui inventar ar fi făcut parte și o spadă de bronz.

Tei.

Inedit. Menționat de Leahu 1966, 133.

158. BUDUREASCA

ROM, jud. Prahova, c. Vadu Săpat.

În cursul săpăturilor sistematice în punctul *Budureasca-4*, au fost descoperite câteva morminte de incineratie, în ciste de piatră.

Monteoru.

Inedit. Informații D. Lichiardopol și V. Dupoi.

159. BUICEȘTI

ROM, jud. Mehedinți, c. Butoiești.

Săpături în anul 1967 într-o așezare Coțofeni. 2 morminte de inhumatie cu schelete în decubit dorsal, situate „la baza stratului Coțofeni”.

Coțofeni.

Lit.: Roșu 1968, 12–13; Roman 1976, 31 le consideră ulterioare locuirii Coțofeni.

160. BUJ

UNG, m. Szabolcs.

Săpături în anul 1900 în punctul „*Feketehalom*”. Tumul cu un mormânt de înhumăție distrus, cu resturi de construcții din lemn. Din inventar se remarcă 2 inele de buclă și un fragment de placă din argint.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 18.

161. BURLĂNEȘTI

MOLD, r. Edineț.

Săpături sistematice în anul 1987 în punctul *La sălcămărie*. Cu ocazia cercetării unor tumuli a fost descoperit și un cimitir de înhumăție cu morminte cu 39 de morminte, dintre care 9 se găseau pe suprafața unui tumul iar celelalte 30 către est de movilă. Pentru 4 morminte au fost descoperite amenajări funerare din piatră. Toate mormintele aveau scheletele chircite lateral. Noua. Pentru un mormânt se presupune că aparține culturii Mnogovalikovaja, iar pentru altul culturii Komarów.

Lit.: Sava 2002, 53–57.

162. BURSUCENI

MOLD, r. Fălești.

Săpături în anul 1977 pe malul pârâului Ciuluk. Într-un tumul singular au fost descoperite M.20–21 și 27, cu gropi rectangulare cu treaptă, cu bârne din lemn și cu ceramică pictată.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 50.

163. BURSUCENI

Săpături sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Au fost descoperite 13 morminte de înhumăție, cu gropi rectangulare, cu bârne din lemn.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 74–86 în tabelul de la anexa 1.

C

CACALEȚI = IZVORU (492)

CACOVA = LIVEZILE (509–511)

164. CALU

ROM, jud. Neamț, c. Piatra Șoimului.

Descoperire întâmplătoare în anul 1962 în punctul „*Deleni*”. Mormânt de înhumăție în cistă din piatră cu un schelet chircit lateral, or. S–N, cu 3 vase din lut și un topor din silex.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Cucos 1985, 142–143.

165. CANLIA

ROM, jud. Constanța, c. Lipnița.

Săpături sistematice în anul 1972, pe malul drept al Dunării, în dreptul insulei Păcuiu lui Soare, în punctul „*Dervent*”. Într-un tumul cu piatră a fost descoperit un mormânt de înhumăție, cu scheletul chircit pe spate, or. N–E (?), cu ocră roșu și 4 lame din silex. Încadrat inițial în „*bronzul timpuriu*”, ulterior Jamnaja.

Lit.: Morintz 1978, 92; Harțuche 1979b, 77.

166. CARABETOVCA (fost CARABEȚENI)

MOLD. r. Cimișlia.

Săpături sistematice în anul 1967, în centrul satului, la 300 m E de biserică. Într-un tumul cu D = 30 m, H = 2 m (circa) au fost descoperite 2 morminte de înhumăție, dintre care M.13 – primar, cu schelet în decubit dorsal, orientat NV–SE, cu rogojină, ocră și cioburi și M.3 – secundar; schelet chircit pe dreapta, orientat V–E.

Jamnaja și epoca bronzului cel secundar.

Lit.: Dergačev 1973, 27; Iarovoi 1985, nr. 296 în tabelul de la anexa 1.

167. CARABETOVCA

Săpături sistematice în același timp și loc ca la punctul precedent. Un mormânt de înhumăție secundar K.1/M.3. Monogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 181 și nr. 20 pe harta de la fig. 21.

CARABEȚENI = CARABETOVCA (157–158)

CARAMAHMET = ŠEVČENKOVO (854)

CARAGACI = VIȘNEVOE (994)

CARAGACII VECHI = NAGORNOE (622–623)

168. CARANI (Fost MERTIȘOARA; mag. MERCZI-FALVA; dt. MERCYDORF)

ROM, jud. Timiș, c. Sânnandrei.

Descoperire întâmplătoare înainte de 1900. Mormânt de înhumăție plan, cu o ceașcă cu două torți și decorată cu proeminențe.

Bronz timpuriu, posibil să aparțină culturii Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Milleker 1905; Bóna 1975.

169. CARANI

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de înhumăție. Lipsă alte precizări.

HGK.

Lit.: Bóna 1975; este posibil să fie vorba de același mormânt de la nr. 168, confuzia explicându-se prin folosirea concomitentă a diferitelor denumiri ale localității.

161. CAREI

ROM, oraș Carei.

Săpături sistematice în anul 1995, în punctul „*Carei-Bobald*”. A fost descoperit un mormânt izolat de înhumăție „în stratul superior al culturii Otomani”. Este vorba de un „schelet uman fără o conexiune anatomică”, în fapt o situație confuză.

Otomani ?

Lit.: Cronica 1995, 22–23, nr. 27.

171. CAREVBROD (fost ENDŽE)

BULG, okr. Šumen.

Săpături sistematice în anul 1934, la V de localitate. Cimitir tumular; au fost cercetate 2 movile situate la circa 15–20 m una de alta: movila I, cu D = 32 m, H = 4,5 m, cu 5 morminte de inhumatie, descoperite în partea centrală; movila II cu D = 34 m, H = 8 m, cu 3 morminte de inhumatie, descoperite în partea centrală, peste M.1 manta din pietre; scheletele așezate în decubit dorsal, cu picioarele căzute lateral sau în „*Froschlage*”, iar altele în poziție chircită, cu orientări diferite; gropi cu acoperiș din bârne de lemn, ocru roșu, fără inventare.

Jamnaja.

Lit.: Popov 1931a, 89 ff.; Idem 1931b, 5–6; Panayotov 1989, 17–19.

172. CASIMCEA

ROM, jud. Tulcea, c. Casimcea.

Săpături în anul 1938. Tumul: mormânt de inhumatie, cu schelet chircit, cu 5 vârfuri de lance, 3 lame, 1 răzuitor și 2 topoare, toate din silex și un sceptru zoomorf.

Jamnaja.

Lit.: Popescu 1937–1940; Zirra 1960.

173. CAȘOLT (mag. HERMANY; dt. KASTENHOLZ)

ROM, jud. Sibiu, c. Roșia.

Săpături sistematice în sec. XIX și în 1909, în locul „*Trei mormini*”, fără consemnarea rezultatelor. Cimitir tumular biritual în sec. XIX au fost săpați 3 tumuli, iar în 1909 s-a descoperit un mormânt de incineratie cu 3 vase. Mormântul de incineratie din 1909, pe baza inventarului, a fost pus în legătură cu HGK.

Lit.: Macrea *et al.* 1957; Idem 1959, 403 ff.; Horedt 1967; A. Florescu 1991, 44, Nr. 110; Boroffka 1994. După vasul ilustrat, provenit dintr-un mormânt de inhumatie (Macrea *et al.* 1957), este posibilă o încadrare a unora dintre înmormântări în bronzul timpuriu.

174. CAȘOLT

Săpături în anul 1955–1956; au mai fost cercetate încă 8 movile. Movelele conțineau morminte de incineratie în urnă sau cu resturile cinerare depuse în casete din lespezi de piatră, cu inventare exclusiv ceramice. Mormintele de inhumatie aveau toate ciste din piatră, cu schelete chircite pe stânga, orientate NV–SE, cu 1–2 și chiar 3 schelete. Într-un mormânt de inhumatie s-a găsit ocru galben. Inventare ceramice s-au găsit doar în două cazuri.

Noua.

Lit.: Macrea *et al.* 1957; Idem 1959, 403 ff.; Horedt 1967; A. Florescu 1991, 44, Nr. 110; Boroffka 1994.

175. ČAUŠ (rom. CEAUȘ)

UKR, obl. Odessa, r. Ismail.

Săpături sistematice în anul 1979–1981. Trei morminte de inhumatie: K.2/4 și K.20/2–3, cu gropi rectangulare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 965–967 în tabelul de la anexa 1.

176. CAZACLIA

MOLD, r. Ceadir-Lunga.

Săpături sistematice în anul 1983–1984 numai în kurganul 3 ce face parte dintr-un grup mai mare situat la 2.5 km V de sat. Au fost descoperite 4 morminte de inhumatie – K.3/9, 11, 15 și 18, precum și două complexe – *Steinanlagen* – în manta la 15 S de centrul movilei, în ambele fiind găsite oase de animale. Ulterior au mai fost cercetați alți 28 de tumuli, dar de la care nu există informații. Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 43–44; Situri 1996, 111–112, nr. 259.

177. CAZACLIA

Săpături sistematice în anul 1983–1984 în 29 de movile tumulare. Au fost descoperite mai multe „complexe funerare”.

Jamnaja. Lipsă alte precizări.

Lit.: Situri 1996, 111–112, nr. 259.

178. CAZACLIA

Săpături în condițiile de la punctul de sus. „Complexe funerare”.

Katakombnaja. Lipsă alte precizări.

Lit.: Situri 1996, 111–112, nr. 259.

179. CAZACLIA

Săpături în condițiile de la punctul de sus. „Complexe funerare”.

Mnogovalikovaja. Lipsă alte precizări.

Lit.: Situri 1996, 111–112, nr. 259

180. CAZACLIA

Săpături în condițiile de la punctul de sus. „Complexe funerare”.

Sabatinovka. Lipsă alte precizări.

Lit.: Situri 1996, 111–112, nr. 259

181. CĂBEȘTI

ROM, jud. Bacău, c. Podu Turcului.

Săpături de salvare în anul 1963 în punctul „*Milești*”. Cimitir biritual constituit din 9 morminte de inhumatie cu schelete chircite pe dreapta sau pe stânga și 2 morminte de incineratie în urnă. Mormintele par să fi fost grupate.

Monteoru, faza Balintestă–Gârbovăț.

Lit.: Buzdugan 1968.

182. CĂLĂȚEA (mag. KALOTA)

ROM, jud. Bihor, c. Aștileu, sat Peștera.

Cercetări în peșteră. Într-un ponor, extrem de greu accesibil, cu o de nivelare de câteva zeci de metri, s-au descoperit „morminte” de inhumatie în mai multe galerii, asociate (discutabil) cu fragmente ceramice.

Bronz timpuriu, grupa Călățea, ulterior atribuite culturii Makó.

Lit.: Roman 1981, 165; Emödi 1985.

183. CĂMĂRAȘU (DEȘERT) (mag. PUSZTAKAMARAS)

ROM, jud. Cluj, c. Cămărașu.

De pe teritoriul satului provine o ceașcă cu 2 torți, socotită ca făcând parte dintr-un inventar funerar. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Roska 1942, 254, Nr.92; Horedt 1953, 806, Nr.9; A. Florescu 1991, 47, Nr. 117.

184. CĂRPINIȘ (mag. KERPENYES; dt. KERPEBACH)
ROM, jud. Alba, c. Gârbova.

Cercetări din sec. XIX. Se cunosc 2 tumuli cu manta din piatră, în care s-au descoperit 12 morminte de înhumatie (1 în T.I și 11 în T.II) cu inventare constituite din vase, 1 topor și unelte din silex.

Bronz timpuriu.

Lit.: Banner 1927, 76; Nestor 1933, 66.

185. CĂSCIOARELE

ROM, jud. Călărași, c. Căscioarele.

Săpături în anul 1987 în punctul „Cotu Cătăluului”. Mormânt de înhumatie, probabil izolat, cu schelet chircit lateral, fără inventar. În preajmă o așezare atribuită culturii Glina.

Glina.

Lit.: Nanu 1988, 34.

186. CĂSCIOARELE

Săpături de salvare în anul 1994 pe locul *D'aia parte*. Au fost descoperite două morminte plane de înhumatie, cu schelete chircite lateral, cu vase în inventar.

Tei

Lit.: Șerbănescu *et al.* 1997.

187. CĂTĂMĂREȘTI-DEAL

ROM, jud. Botoșani, c. Mihai Eminescu.

Sondaj în anul 1962, în punctul „*La morișcă*”, într-o așezare Cucuteni. Mormânt de înhumatie izolat, cu schelet chircit lateral, cu 2 topoare ciocan și câteva așchii din silex. În câteva rânduri săpăturile au fost menționate ca făcute la Cucorâni/Cocorâni-Botoșani sau la Medeleni.

Jamnaja.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976.

188. CÂLNIC (mag. KELNEK; dt. KELLING)

ROM, jud. Alba, c. Călnic.

În vatra satului a fost găsită o ceașcă cu 2 torți. Se presupune că a aparținut unui mormânt. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 49, Nr. 130.

189. CÂMPIA TURZII (mag. ARANYOSGYERES; dt. GIERESCH; JERICHHMARKT)

ROM, jud. Cluj, oraș Câmpia Turzii.

Descoperire întâmplătoare. În anul 1953 și săpături de salvare în anul 1967 în punctul „*Gâlmea de pe șes*”. Cimitir tumular: au fost descoperite două morminte de înhumatie, la cel de al doilea urme de construcții din lemn și așternut din fibre vegetale, cu ocră, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Popescu 1968b, 681.

CÂMPULUNG vezi **APA SĂRATĂ** (18)

190. CÂNDEȘTI

ROM, jud. Vrancea, c. Dumbrăveni.

Săpături sistematice între 1962–1980 în punctul „*Coasta Banului*”. Cimitir biritual constituit din circa 800 morminte, în vecinătatea unei așezări Monteoru fortificate. În cadrul necropolei au fost descoperite morminte plane simple, cu catacombă, cu cistă de piatră, cu ringuri de piatră sau acoperite cu movile mici din bolovani; se cunosc înmormântări de cranii, sacrificii umane, o înmormântare în pithos (copil), toate reflectând o varietate remarcabilă a ritualului funerar. Mormintele de înhumatie cuprind schelete chircite lateral, pe stânga ca și pe dreapta, cu cel puțin un caz de decubit ventral, orientările fiind variate, predilect în sectorul NV sau VNV, cu un grup aparent distinct cu orientări predilect în sectorul NE și ENE (mormintele cu catacombă, care ocupă se pare și un sector aparte). Câteva morminte de incineratie erau situate pe marginea gropilor unor morminte de înhumatie; se afirmă că s-au constatat sectoare rezervate celorlalte morminte de incineratie ca și zone distincte pentru fiecare etapă de evoluție a cimitirului. Inventarele sunt bogate și variate, cuprinzând ceramică, piese de port, arme, varia.

Monteoru, fazele Ic3–Iib2.

Lit.: Doar mențiuni și prezentări foarte generale la M. Florescu 1978; M. Florescu *et al.* 1983.

191. CÂRLOMĂNEȘTI

ROM, jud. Buzău, c. Vernești.

Săpături sistematice în anul 1975 într-o așezare Monteoru. Mormânt de înhumatie, schelet de copil chircit lateral, descoperit în cadrul așezării monteorene.

Monteoru, faza II.

Lit.: Oancea *et al.* 1976b.

192. CÂRLOMĂNEȘTI

În anul 2001 a fost salvat un mormânt de înhumatie în punctul „*La arman*”, la circa 400 m vest de așezarea Monteoru de la punctul *Cetățuie*. A fost descoperit un schelet chircit lateral pe stânga, orientat SV–NE, cu o ceașcă cu două torți și un Ösenhalsring din metal. În preajmă se mai găseau resturile altor morminte, de la un altul fiind recuperate un fragment de „sârmă” din metal, probabil un alt Ösenhalsring și un vas mic cu corp globular. Începând cu anul 2003 au fost inițiate săpături sistematice în același punct. Până în prezent au mai fost descoperite în total 16 complexe funerare, dintre care 4 sunt lipsite de oseminte (fiind considerate ca atare cenotafuri), iar un altul posibil mormânt de incineratie. Cele mai multe dintre morminte au avut gropile umplute cu pietre, iar pentru alte trei morminte gropile au avut treaptă. Toate mormintele sunt orientate SV–NE, cu mici abateri. Întinderea cimitirului este destul de mare, parțial fiind suprapusă de gospodăriile actuale ale satului. Cimitirul este suprapus de un nivel de locuire de la sfârșitul epocii bronzului.

Monteoru Ic1–Ib.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.* 2002; Idem, 2004.

CÂRNA = **DUNĂRENI** (125).

193. CÂRNICENI

Descoperire întâmplătoare. În anul 1958 lângă școala veche, într-o altă așezare Horodiștea-Erbiceni, ulterioră celei de pe Holm. S-a descoperit un alt mormânt de inhumație, cu schelet chirchit lateral.

Horodiștea-Erbiceni.

Lit.: Chirică *et al.* 1985.

194. CÂRNICENI

ROM, jud. Iași, c. Țigănași.

Săpături sistematice în anul 1968 în punctul „Holm”. S-a descoperit un mormânt de inhumație, cu schelet în decubit dorsal, orientat NNV–SSE, fără inventar, a cărui groapă deranja un nivel de locuire Horodiștea-Erbiceni.

„Perioada de tranziție de la Neolitic la Epoca Bronzului”.

Lit.: N. Zaharia *et al.* 1970, 272; Șovan *et al.* 1984, 77–88;

Chirica *et al.* 1985, 433.

CÂȘLIȚA = **KISLICA** (509–511)

CEAUȘ = **ČAUŠ** (175)

195. CENAD (mag. NAGYCSANAD; dt. TSCHANAD)

ROM, c. Cenad, jud. Arad, c. Cenad.

Cimitir de incinerare în urnă. Lipsă alte precizări.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Mărghitan 1979.

196. CERNAVODA

ROM, jud. Constanța, oraș Cernavoda.

Săpături sistematice în anul 1936 în punctul „*Cetatea veche*”/„*Alte Burg*”, pe malul Dunării, la nord de oraș. În cadrul unei așezări au fost descoperite două morminte de inhumație: M.1 -ad. 1,10 m, în groapă rectangulară de mici dimensiuni, cu schelet chirchit pe dreapta; or. SSE–NNV, având ca inventar 1 askos și un pahar; M.2 -ad. 1.10 m, cu schelet în decubit dorsal, or. SE–NV, brațul drept lipsă și înlocuit cu membrul inferior drept, având articulația genunchiului în conexiune anatomică, membrul inferior stâng lipsă, având ca inventar un vas cu o toartă și un cuțit din silex.

Cernavoda I (M.1) și Cernavoda II (M.2)

Lit.: Nestor 1937a, 16–18; Berciu *et al.* 1973, 395–396.

197. ČERVONYI JAR (rom. CHITAI)

UKR, obl. Odessa, r. Ismail

Săpături sistematice în anul 1974–1975 în două movile. Au fost descoperite 11 morminte de inhumație, dintre care K.1/8 și K.2/1 erau primare

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 790–800 în tabelul de la anexa 1.

198. ČERVONYI JAR

Săpături în același loc și timp ca la punctul precedent. Într-una din movile au fost descoperite mormintele de inhumație K.1/3–5.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 187 și nr. 114 pe harta de la fig. 21.

199. CETĂȚENI

ROM, jud. Argeș, c. Cetățeni.

Descoperiri întâmplătoare între 1896 și 1930. Săpături de salvare în anul 1931 în punctul „*Cornu Malului*”. Grup alcătuit din 4 morminte de inhumație în ciste din piatră, descoperite fortuit mai de mult de către localnici. Din inventare au făcut parte 1 vas din lut, un Ösenhalsring, o brățară și un inel din bronz.

Bronz timpuriu.

Lit.: Nestor 1933, 70, Nota 267; Rosetti 1975, 275–282.

200. CETĂȚENI

Descoperiri întâmplătoare între 1896 și 1930. Săpături de salvare în anul 1931 în punctul „*La cruce*”. Grup alcătuit din 4 morminte de inhumație în ciste din piatră.

Bronz timpuriu.

Lit.: Nestor 1933, 70, Nota 267; Rosetti 1975, 275–282.

201. CETEA (mag. CSAKLYA; dt. HAGENDORF)

ROM, jud. Alba, c. Galda de Jos.

Descoperire întâmplătoare și săpături de salvare în anul 1985, în punctul „*La pietri/Țicuiata*”. Cimitir tumular constituit din mai multe movile cu manta din piatră, cu morminte de inhumație, cu schelete chirchite lateral.

Bedelev.

Lit.: Andrițoiu 1987, 57; idem 1992, 21; Ciugudeanu

1978, 69, Fig. 2/2–3; idem 1990.

202. CETEA

Descoperire întâmplătoare și săpături de salvare în anul 1985. Mormânt de incinerare, izolat, secundar în mantaua din pietre a unui tumul.

Wietenberg.

Lit.: Andrițoiu 1987, 57; idem 1992, 21; Ciugudeanu 1978, 69, Fig. 2/2–3; idem 1990; Boroffka 1994, 29, Nr.107.

203. CHECEA (mag. NAGYKÖCSE)

ROM, jud. Timiș, c. Cenei.

Sondaj în anul 1893, în punctul „*Kurjačka Greda*”. Tumul cu mormânt de inhumație, cu scheletul chirchit.

Lipsă alte precizări.

Neîncadrat.

Lit.: Medeleț *et al.* 1987, 120.

204. CHECEA

Descoperire întâmplătoare în anul 1959. Grup de morminte de incinerare în urnă.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Mărghitan 1979.

205. CHEILE AIUDULUI

ROM, jud. Alba, c. Livezile, sat Poiana Aiudului.

Cercetări de suprafață, sondaje și săpături sistematice în anul 1972 în zona defileului Cheile Aiudului. Mai multe grupuri de movile cu manta din piatră, situate pe diferite culmi de dealuri, dintre care grupul din punctul „*Bogza Poenarilor-Dealul Velii*” este constituit din 16 tumuli. Movilă cu morminte de inhumație, cu schelete chirchite pe dreapta sau pe stânga, cu orientări diverse, inventarele

constând din vase și piese de port (pandantive de tip Brillenspirale).

Coțofeni, faza finală, ulterior încadrate în grupul Bedeleu.

Lit.: Vlassa *et al.* 1987; Ciugudeanu 1991.

206. CHEILE AIUDULUI

Săpături sistematice în anul 1972, în punctul „*Țăcu Mare*”. Grup de tumuli cu manta din piatră cu morminte de inhumație. Lipsă alte precizări.

Bedelevu.

Lit.: menționat Ciugudeanu 1995, 15.

207. CHEILE TURZII

ROM, jud. Cluj, c. Petreștii de Jos.

Săpături sistematice în anii 1983–1992 în punctele *Suliheghi* și *Căcădari*. În doi tumuli cu mantalele din piatră au fost descoperite oseminte umane fără conexiune anatomică, procedeul considerat ca un ritual intenționat.

Coțofeni, faza III.

Lit.: Situri 1996, 32 nr. 54.

208. CHERESTUR (mag. PUSZTAKERESZTUR)

ROM, jud. Timiș, c. Beba Veche.

Descoperire întâmplătoare. Mai multe vase, probabil dintr-un cimitir de incinerare.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Gumă 1993, 287, Nr. 27.

209. CHILIA VECHE

ROM, jud. Tulcea, c. Chilia Veche.

Săpături de salvare în anul 1984–1985. Au fost cercetate două movile, fiind descoperite 28 morminte de inhumație în gropi rectangulare sau ovale, cu ocră.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: Vasiliu 1995a.

210. CHINTELNIC (mag. KENTELKE)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Șieu-Măgheruș.

Cercetări de suprafață în anul 1979. Cimitir constituit din mai multe morminte de inhumație, distruse de arături.

Noua.

Lit.: Marinescu 1986, 56, Nr. 11.

211. CHIRILENI

MOLD, r. Briceni.

a. – Săpături sistematice în anii 1989–1990 la un grup de tumuli aflat la nord-est de localitate. În Kurganul 1 au fost descoperite mai multe morminte de inhumație cu gropi rectangulare, uneori cu capace din lemn.

Jamnaja.

Lit.: Byzova *et al.*, 2000.

b. – În același loc au fost descoperite și alte morminte de inhumație, secundare în tumuli, cu inventare constând doar din ceramică.

Noua.

Lit.: Levițki sub tipar.

212. CHIRNOGI

ROM, jud. Călărași, c. Chirnogi.

Săpătură de salvare în anul 1989 în punctul „*Șuvița Iorgulescu*”. Au fost cercetate „două morminte cu ocră aparținând populației nord-pontice”.

Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Situri 1996, 33, nr. 57 b.

213. CHIRNOGI

Săpătură de salvare din anul 1988 în punctul „*Terasa rudarilor*”. Au fost cercetate 3 morminte, probabil de inhumație. Lipsă alte precizări.

„Epoca bronzului”.

Lit.: Situri 1996, 33, nr. 57 a.

214. CHIRNOGI

Descoperire întâmplătoare în anii 1963 și 1964 în punctul „*Șuvița lui Ghiță*” la 3 km de sat, pe terasa înaltă din stânga Dunării. Cimitir de inhumație constituit din 10–11 morminte. M.4 cu schelet chircoit pe stânga, or. SSE–NNV. Inventarele constituite din cești cu gura oblică și cu o singură toartă, nedecorate și un șirag din mărgelă de piatră și una din aur.

Glina, Tei, faza Tei–Stejar (Tei–III).

Lit.: Morintz *et al.* 1968, 103, Fig. 7/1, 5, 6; Leahu 1969, 27; Morintz 1978, 48, nota 11; Leahu 1987, 49.

CHIȘFALĂU = MICEȘTI (558)

215. CHIȘODA (mag. KISSODA; dt. TESÖLD)

ROM, jud. Timiș, c. Giroc.

Cercetări de suprafață înainte de 1900 în punctul „*Țiglarie*”. Cimitir de incinerare.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Milleker 1906, 87; Gumă 1993, 287, Nr. 29.

CHITAI = ČERVONYI JAR (187)

216. CIACOVA (mag. CSAKOVA; dt. TSCHAKOWA)

ROM, jud. Timiș, c. Ciacova.

Cercetări de suprafață în punctul „*Gheorghieni*”. Mormânt de incinerare, izolat.

Belegiș.

Lit.: Radu 1972, 61; Gumă 1993, 287, Nr. 32.

CIIȘA = OGORODNOE (613)

217. CIMIȘLIA

MOLD, r. Cimișlia.

Săpături sistematice în anul 1969 la 0.160 m NV de sat. A fost cercetat un mormânt de inhumație, primar, dintr-un kurgan.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

218. CIMIȘLIA

Săpături sistematice în anul 1967, la 1.5 km N de sat și la 800 m NE de șoseaua Chișinău–Cimișlia. A fost cercetat un tumul dintr-un grup constituit din 2 movile. Au fost descoperite cinci morminte de inhumație, dintre care K.1/14 era primar.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 291–295 în tabelul din anexa 1.

219. CIMIȘLIA

Săpături în același punct și în același timp ca la punctul precedent. Au fost cercetate mormintele de inhumație K.1/2, 4, 6 și 10.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 59 pe harta de la fig. 21.

220. CIOCÂLTENI

MOLD, r. Ceadr Lunga

Prin săpături sistematice din anul 1985 a fost descoperit într-o movilă mormântul de inhumație K.5/5.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 57 pe harta de la fig. 21.

221. CIOROIU NOU

ROM, jud. Dolj, c. Cioroiși.

Sondaj din 1922 într-un tumul făcând parte dintr-un grup mai mare de movile, denumit „Măgurele înșirate”, au fost descoperite 2 morminte de inhumație, cu ocră roșu. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Nicolaescu-Plopșor 1924; Zirra 1960, 126.

222. CIOROPCANI

MOLD, r. Fălești

Săpături sistematice în anul 1982. Într-un tumul de pe raza localității au fost descoperite mormintele de inhumație K.1/1 și K.1/4, secundare în manta.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 61 de la harta de la fig. 21.

223. CIPĂU (mag. MAROSCSAPO)

ROM, jud. Mureș, c. Iernut.

Sondaj în anul 1973 în vecinătatea stației CFR. Tumul cu un mormânt de inhumație, cu schelet chirchit lateral, cu ocră.

Jamnaja.

Lit.: Vasiliev 1980, 36.

224. CIPĂU

Descoperire întâmplătoare și săpături de salvare în anul 1954 în vecinătatea stației CFR. Grup de morminte de inhumație.

Noua.

Lit.: Horedt 1957, 184; A. Florescu 1991, 48, Nr. 125.

225. CIREȘU

ROM, jud. Brăila, c. Cireșu.

Săpături sistematice în anul 1976, într-o așezare-tell a culturii Gumelnița. Mormânt de inhumație, izolat, fără inventar.

„Epoca bronzului”.

Lit.: Sârbu 1980, 27.

226. CIRITEI

ROM, jud. Neamț, mun. Piatra-Neamț.

Săpături de salvare în anul 1957 pe malul stâng al pârului Frăsinet. Cimitir de inhumație. Inventar constituit din ceramică, 1 Krummesser și 1 Warzenhalsnadel.

Noua.

Lit.: Nițu *et al.* 1959; A. Florescu 1991, 101, Nr. 395 (sub vocea Piatra-Neamț).

CSIKCSOMORTÁN = ȘOIMENI (1099–1100)

CSIKSZENTMÁRTON = SÂNMARTIN (837)

CIȘMELE = STRUMOK (830)

227. CIULNIȚA

ROM, jud. Ialomița, c. Ciulnița.

Săpături sistematice în anii 1992–1997. Grup de tumuli, cu morminte de inhumație.

Jamnaja.

Inedit.

228. CIUMEȘTI (mag. CSOMAKÖZ; dt. SCHAMAGOSCH)

ROM, jud. Satu Mare, c. Sanislău.

Săpături în anul 1964–1965 în punctele „Bostănărie” și „La grajduri”. Cimitir de incinerare constituit din 28 morminte. M.3 conținea 20 de vase.

Otoman I, ulterior atribuit culturii Nir/Nyírség, faza finală.

Lit.: Némethi 1969; Ordentlich *et al.* 1970; Bader 1978, 23–24, 123, Nr.28.

229. CLUJ-NAPOCA (mag. KOLOZSVÁR; dt. KLAUSENBURG)

Săpături sistematice din anii 1960–1970 în punctul „Gura Baciului”. Mormânt de incinerare izolat.

Wietenberg

Lit.: Boroffka 1994, 31 nr. 123, pl. 60/1–3.

230. CLUJ-NAPOCA

ROM, jud. Cluj, mun. Cluj-Napoca.

Săpături sistematice în anul 1934 în punctul Strada Banatului Nr. 2. Cimitir de inhumație cu 45 morminte, cu schelete chirchite lateral. Inventar: ceramică, 1 Warzenkopfnadel, 3 brățări din bronz, 1 inel din tablă de aur, mărgelă din pastă sticloasă.

Noua.

Lit.: menționat la Horedt 1953, 806; A. Florescu 1964; Horedt 1967; A. Florescu 1991, 50, Nr. 138.

231. COBANI

MOLD, r.

Săpături sistematice în anul 1984, fiind descoperit un mormânt de inhumație – K.1/1, într-un tumul.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 181 și nr. 25 pe harta de la fig. 21.

232. COCONARI

ROM, jud. Buzău, c. Zărnești.

Săpături de salvare în anul 1984 la marginea de SE a satului. Tumul cu mormânt de înhumăție, cu ocră. Lipsă alte precizări.

Inedit. Informație E. Lupu.

COCORĂNI = CĂTĂMĂREȘTI-DEAL (187).

223. CODLEA (mag. FEKETEHALOM; dt. ZEIDEN)
ROM, jud. Brașov, or. Codlea.

Descoperire întâmplătoare în anul 1909 „in der Umgebung der Gemeinde”. Mormânt de înhumăție în cistă din piatră. Lipsă alte precizări.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 73–76.

224. CODLEA

Descoperire întâmplătoare în anul 1920, „an der Wolkendorferstraße”. Mormânt de înhumăție în cistă din piatră. Lipsă alte precizări.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 73–76.

225. CODLEA

Descoperire întâmplătoare în anul 1940 în curtea fabricii de cherestea. Trei morminte de înhumăție, în ciste din piatră, care constituiau un grup aparte; în primul dintre ele s-au descoperit 4 adulți, dintre care unul chirchit pe stânga, orientat E–V, iar ceilalți îngrămădiți la picioare; în celelalte s-au găsit doar puține resturi osteologice. Inventarele constau din ceramică.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 73–76.

226. ČOKA

UNG, m. Csongrad.

Săpături sistematice în anii 1920–1939. Mormânt de înhumăție, plan.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Bóna 1975.

227. COLȚI

ROM, jud. Buzău, c. Colți.

Descoperire întâmplătoare, în anul 1987, în punctul „Vârful Bâii”. Mormânt de înhumăție, cu schelet chirchit lateral, cu o ceașcă și un pandantiv din cochilie de Dentalium.

Monteoru, faza Ia.

Inedit. Informație E. Constantinescu.

228. COMLOȘU MARE (mag. NAGYKOMLOS; dt. KOMLOSCH)

ROM, jud. Timiș, c. Comloșu Mare.

Cercetări de suprafață. Cimitir de înhumăție, cu morminte cu schelete chirchite lateral și inventare „specifice bronzului timpuriu”. Lipsă alte precizări.

Posibil Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Mărghită 1979.

229. COMLOȘU MARE

Cercetări de suprafață. Cimitir de incinerăție. Lipsă alte precizări.

Posibil Cruceni–Belegiș.

Lit.: Mărghită 1979.

240. COMRAT (rs. KOMRAT)

MOLD, r. Comrat.

Săpături sistematice în anul 1961, pe malul lacului. Grup de morminte de înhumăție, cu schelete chirchite lateral, cu vase în inventar.

„Epoca bronzului”.

Lit.: Dergačev 1973, 54.

241. COMRAT

Săpături sistematice în anul 1961, într-un tumul, unde a fost descoperit K.1/1, primar, de înhumăție cu un schelet în decubit dorsal.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 297 în tabelul de la anexa 1.

242. CONSTANȚA (fost ANADOLCHIOI)

ROM, jud. Constanța, mun. Constanța.

Săpături în anul 1917–1918, în raza fostului sat Anadolchioi, astăzi înglobat municipiului Constanța.

Grup din doi tumuli: în T.1 s-a descoperit 1 mormânt de înhumăție, cu câteva cioburi atipice; în T.2 s-a mai descoperit un alt mormânt de înhumăție, cu scheletul chirchit pe dreapta, la ad –1.50 sub nivelul antic, cu urme de ocră la cap și la picioare.

Jamnaja.

Lit.: Schuchardt *et al.* 1918, 150 și urm.; Nestor 1933, 67; Zirra 1960, 126, Nr.1.

243. COPĂCENI

ROM, jud. Cluj, c. Săndulești.

Săpături sistematice în anul 1993 în punctul „La moară”. Mormânt de înhumăție, colectiv, cu 1 schelet de adult + 5 de copii, cu un vas.

„Grupul Copăcenii”.

Lit.: Rotea 1995, 155.

244. CORABIA

ROM, jud. Olt, or. Corabia.

Cercetări de suprafață în anul 1978 pe un grind de nisip din mijlocul fostei Bălți Potelu. Cimitir de incinerăție, distrus.

Gârla Mare.

Inedit, menționat la Chicideanu 1986, 44, Nr.6 (Material în Muzeul Corabia).

245. CORABIA

Cercetări de suprafață în anul 1978, pe un grind de nisip din mijlocul fostei Bălți Potelu. Cimitir de incinerăție, astăzi distrus.

Bistreț–Ișalnița, parțial.

Inedit; menționat la Chicideanu 1986, 44, Nr.6 (Material în Muzeul Corabia).

246. CORJEUȚI

MOLD, r. Briceni.

Săpături de salvare în anul 1989 pe malul stâng al râului Lopatnic, în punctul „Husa”. Cimitir tumular cu 9 tumuli.

Morminte de inhumatie cu gropi rectangulare, construcții din lemn, schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, așternut din fibre vegetale, ocră, ceramică.

Jamnaja (Mormintele primare).

Lit.: Levițki *et al.* 1994.

247. CORJEUȚI

MOLD, r. Briceni.

Săpături de salvare în anul 1989 pe malul stâng al râului Lopatnic, în punctul „Husa”. Cimitir tumular cu 9 tumuli. Morminte de inhumatie, secundare, gropi cu catacombă, schelete chircite lateral, ceramică.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Levițki *et al.* 1994.

248. CORLĂTENI

ROM, jud. Botoșani, c. Corlăteni.

1. Săpături în anul 1949 în punctul „La stadole”, pe valea Jijiei, în apropierea localității a fost cercetat un tumul. Ridicată în mai multe etape, movila conținea 3 morminte de inhumatie cu schelete chircite.

2. Săpături în anul 1952. Tumul cu trei morminte de inhumatie.

a. Jamnaja.

b. – Mnogovalikovaja ?

Lit.: Nestor *et al.* 1950, 30–32; R. Vulpe *et al.* 1953, 408–415; Zirra 1960, 126, Nr.10; Comșa 1982; Sava 1992.

249. COROTENI

ROM, jud. Vrancea, c. Slobozia Bradului.

Săpături în anul 1977–1990 în punctul „*sediu CAP*”. 3 (?) cimitire de inhumatie în apropierea unei așezări Monteoru. Din „prima necropolă” fac parte 8 morminte de inhumatie cu schelete chircite lateral, orientate predilect în sectorul V, cu gropi căptușite cu pietre, având în inventare ceramică, un topor din piatră și bucăți de bronz brut.

Cimitirul 1 – Monteoru, faza Ic4–3; Cimitirul 2 – Monteoru, faza Ic2; Cimitirul 3 – Noua.

Lit.: Bobi 1987; Idem 1991b; E. Zaharia 1991. Este vorba, probabil, de un singur cimitir împărțit, nejustificat, în trei.

250. CORPACI

MOLD, r. Brânzani.

a. – Săpături sistematice în anul 1976 într-un cimitir tumular din vecinătatea satului. Au fost descoperite 16 morminte de inhumatie, dintre care K.2/12, K.3/1 și K.4/1 erau primare.

Jamnaja.

b. – Într-unul dintre tumuli a fost descoperit un alt mormânt de inhumatie, secundar și cu un vas.

Komarów.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 20–35 în tabelul din anexa 1; Sava 1994, 144.

251. CORPACI

Cu ocazia săpăturilor din 1976 în punctul precedent a fost descoperit mormântul K.2/1, de inhumatie, secundar în mantaua tumulului.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 181 și nr. 30 pe harta de la fig. 21.

252. CORVINEȘTI (mag. KEKESÚJFALU; dt. NIEDER-NEUDORF)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Matei.

Cercetări de suprafață în anul 1980. Cimitir de inhumatie, distrus de arături. În vecinătate o așezare a culturii Noua.

Lit.: Marinescu 1986.

253. COSLOGENI

ROM, jud. Călărași, c. Coslogeni.

a – Săpături în anul 1985–1993 în punctul „*Grădiștea Coslogeni*”, la E de brațul Borcea al Dunării. Au fost descoperite 11 morminte de inhumatie, cu trei schelete chircite pe dreapta și or. S–N, iar un al patrulea, de copil, chircit pe stânga și orientat N–S. Fără inventare. În campania din 1993 au fost descoperite ale 5 morminte de inhumatie, într-un tumul care suprapunea o depunere neolitică fiind suprapus, la rândul său, de un „cenușar” Coslogeni.

Inedit. Informație M. Simon.

b – Săpături în anii 1998–2000, într-un tumul. Au fost descoperite trei morminte de inhumatie atribuite grupei înmormântărilor cu ocră roșu.

Lit.: Neagu, Cronica 1998; idem Cronica 1999.

255. COSTEȘTI

MOLD, r. Brânzani (Râșcani).

Săpături sistematice în anul 1974–1975 într-un cimitir tumular. Au fost descoperite 10 morminte de inhumatie, dintre care K.1/1, K.3/5, K.5/2 și K.8/2 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 51–60 în tabelul de la anexa 1.

256. COSTEȘTI

ROM, jud. Vaslui, com. Costești.

Cimitir de inhumatie. Lipsă alte precizări

Noua.

Lit.: menționat la Spinei *et al.* 1985, 230, nota 19.

257. COSTULENI

ROM, jud. Iași, c. Costuleni.

Pe o pantă a dealului *Hilisa*, în spatele fostului CAP, s-au descoperit la arat, câteva morminte de inhumatie, cu schelete chircite lateral, cu ceramică „neagră-cenușie”.

Lipsă alte precizări.

Noua ?

Lit.: menționat la Chirică *et al.* 1984, 90.

258. COȘERENI

ROM, jud. Ialomița, c. Coșereni.

Pe teritoriul localității au fost descoperite câteva morminte de inhumatie cu schelete chircite lateral, fără inventare. În preajmă a fost descoperită și o așezare încadrată în „perioada de tranziție de la Neolitic la Epoca Bronzului”

Bronz timpuriu.

Inedite. Informație E. Zaharia 1993.

259. COTÂRGACI

ROM, jud. Botoșani, c. Roma.

În cursul unei săpături de salvare în anii 1985–1986 a fost cercetat un grup alcătuit din 9 tumuli ce făceau parte dintr-un grup mai mare. Au fost descoperite câteva morminte de înhumăție: Tum. 1 – 1 mormânt, Tum. 2 – 1 mormânt, Tum. 4 – 1 mormânt, Tum. 5 – 2 morminte, Tum. 6 – 3 morminte, cu gropi rectangulare, cu scheletele în decubit dorsal, în general lipsite de inventare, unele având însă ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: Moscalu 1989.

260. COTÂRGACI

ROM, jud. Botoșani, c. Roma.

În cursul unei săpături de salvare în anii 1985–1986 a fost cercetat un grup alcătuit din 9 tumuli ce făceau parte dintr-un grup mai mare. Au fost descoperite câteva morminte de înhumăție: Tum. 7 – 1 mormânt, Tum. 8 – 1 mormânt, cu gropi ovale, cu scheletele chircite pe o parte.

Komarów (?).

Lit.: Moscalu 1989.

261. COTÂRGACI

ROM, jud. Botoșani, c. Roma.

În cursul unei săpături de salvare în anii 1985–1986 a fost cercetat un grup alcătuit din 9 tumuli ce făceau parte dintr-un grup mai mare. Tum. 9 – 1 mormânt.

Noua.

Lit.: Moscalu 1989.

COTU CHITAIULUI = OSTROVNOE (634)**262. COVĂȘÂNT**

ROM, jud. Arad, c. Covășânt.

Descoperire fortuită prin 1980–1981, pe dealul *Măgura*. A fost descoperit un mormânt tumular cu manta din piatră.

Neîncadrat.

Lit.: Pădureanu 1982, 35–36.

263. CRASNALEUCA

ROM, jud. Botoșani, c. Crasnaleuca

Săpături 1991–1992 în punctul „*Drumul morii*”. Cimitir de înhumăție cu 40 morminte și două înmormântări simbolice (cenotaf ?), schelete chircite lateral pe stânga sau pe dreapta, orientate NV–SE (10 cazuri) și SE–NV (12 cazuri). Gr. 5 groapă amenajată cu un strat de pietriș pe fund. În inventare: vase, cioburi și 2 Krummesser.

Noua.

Lit.: Dascălu 1994, 142–143.

264. CRĂSANI

ROM, jud. Ialomița, c. Balaciu.

În 1981, în cursul săpăturilor din așezarea getică de la Piscu Crăsani, pe malul drept al Ialomiței, a fost descoperit un mormânt de înhumăție, cu scheletul chircit lateral, cu un Lockenring din argint și două așchii din silex.

Bronz timpuriu.

Lit.: nepublicat. Informație N. Conovici.

265. CRIHANA VECHE

MOLD, r. Cahul.

Săpături de salvare în anii 1990–1992 fără alte precizări. Au fost săpate 4 „complexe tumulare”. Lipsă alte precizări. Pre-Usatovo, Jamnaja, Katakombnaja, Mnogovalikovaja, bronz târziu.

Lit.: Situri 1996, 24, nr. 39.

266. CRIVINA

ROM, jud. Mehedinți, c. Crivina.

Descoperire fortuită. Mormânt izolat de incinerăție în urnă.

Verbicioara.

Lit.: Crăciunescu 1998, 115.

267. CRIZBAV (dt. KRIESBACH)

ROM, jud. Brașov, c. Hălchiu.

Descoperire întâmplătoare în anii 1954 și 1956 în punctul „*Pe deal*”. 2 morminte de înhumăție în ciste din piatră. Resturile osteologice și vasele din inventare erau așezate pe un pat de nisip. Materialul a fost pierdut. Schneckenberg.

Lit.: Vasiliev *et al.* 1967, 428.

268. CRUCENI (mag. TORONTALKERESZTES)

ROM, jud. Timiș, c. Foeni.

Săpături sistematice în anii 1958 și 1968. Cimitir de incinerăție în urnă, constituit din 105 morminte, din care 79 descoperite în 1958 și alte 26 descoperite în 1968. Mormintele erau constituite din urne, capace și vase adiacente, iar printre oasele calcinate s-au găsit 2 topoare cu disc și spin ca și resturi de piese de port din bronz, trecute prin foc. După ceramică, necropola a fost împărțită în două faze de înmormântări.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Radu 1973 (numai rezultatele cercetărilor din 1968).

CSAKLYA = CETEA (191)**CSAKOVA = CIACOVA (216)****269. CSÁSZÁRSZÁLLÁS**

UNG, Hajdú-Bihar m.

Săpături în anul 1893 în punctul „*Névtelenhalom*”. Într-un tumul cu D = ?, H = 5 mm, s-au descoperit un mormânt de înhumăție în cistă din piatră (secundar ?), orientată NE–SV, cu doar câteva fragmente de calotă craniană și un altul, tot de înhumăție în cistă din piatră, pe nivelul antic și considerat ca mormânt primar, cu un schelet orientat N–S, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 19, nr. 7.

CSOMAKÖZ = CIUMEȘTI (216)**270. CSONGRÁD**

UNG, m. Csongrád.

Săpături sistematice în anul 1960. A fost cercetat un cimitir cu morminte de incinerăție.

Vatya (gr. Kelebia).

Lit.: László 1961, 284; Bóna 1975, 60; Soroceanu 1991, 133, Nr. 24.

271. CSONGRÁD

Săpături sistematice în anul 1975 în punctul „*Vidre Sziget*”; Cimitir de incinerare cu 35 de morminte.

Vatya.

Lit.: Soroceanu 1991, 133 Nr. 25.

272. CSONGRÁD

Săpături sistematice în anul 1960, în punctul „*Felgyő*”, Cimitir de incinerare. Considerat de „typ Kelebia” = Vatya III, cu importuri Periam-Pecica/Mureș.

Lit.: Bóna 1975, 60; Soroceanu 1991, 133 Nr. 24.

273. CSONGRÁD

Săpături de salvare în anul 1962 în punctul „*Kettőshalom*”. Mormânt de inhumare cu schelet în decubit dorsal, or. V-E. Inventar constituit din: o lamă din obsidian, mărgelă din cupru și calcar.

„Kupferzeit”.

Lit. Ecsedy 1979, 11–13, Fig. 1–2.

CSONGVA = UIOARA DE JOS (994)

274. CUCI (mag. KUTYFALVA)

ROM, jud. Mureș, c. Cuci.

În 1963, pe locul „*Szörösdomb*”, au fost descoperite „morminte de inhumare și de incinerare”. Lipsă alte precizări.

Bronz timpuriu.

Lit.: D. Popescu 1963, 454.

275. CUCONEȘTII VECHI (rs. STARY KUKONEȘTI)

MOLD. r. Brânzeni.

Săpături sistematice în anii 1974 și 1976. Cimitir tumular cu morminte de inhumare. În M.9/15 un topor din categoria Schaflochaxt din bronz.

Jamnaja.

Lit.: Iarvoi 1985, nr. 36–38 în tabelul de la anexa 1; Dergačev 1986, 56, Fig. 13/23.

276. CUCONEȘTII VECHI

Săpături sistematice în anul 1975. Cimitir de inhumare cu 6 morminte, „în șir de la N la S”, gropi cu trepte și cu pietre, cu schelete chirchite pe dreapta și pe stânga, or. S-N și N-S.

„Edineț”.

Lit.: Dergačev 1986, 111, 114, Fig. 26/2.

277. CUCONEȘTII VECHI

Săpături sistematice în anul 1974–1975. În doi dintre tumulii cercetați au fost descoperite cinci morminte de inhumare, secundare.

Mnogovalikova.

Lit.: Sava 1992, 181 și nr. 33 pe harta de la fig. 21.

CUCORĂNI = CĂTĂMĂREȘTI-DEAL (79)

278. CUCUTENI

ROM, jud. Iași, c. Lețcani.

Descoperire fortuită anterioară anului 1964, pe teritoriul satului. Este vorba de o informație locală din 1964, conform căreia au fost distruse câteva morminte de inhumare, cu schelete „în poziție chirchită cu fața în jos”, precum și un topor-ciocan din piatră.

Neîncadrate cronologic sau cultural.

Lit.: Chirica *et al.* 1984, p. 221.

CURCI = KURCI (497)

CURCI = VINOGRADOVKA (987–988)

279. CUT

ROM, jud. Neamț, c. Dumbrava Roșie.

Descoperire întâmplătoare în 1940, lângă sat. Mormânt plan, de inhumare, în cistă de piatră, al cărui conținut a fost pierdut. Din informații ulterioare reiese că în cistă s-au găsit 3 vase pline „cu cenușe și oase”, iar alături câteva piese din „aramă”.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Mătase 1959.

D

280. DAMIAN

ROM, jud. Dolj, c. Sadova.

Descoperire întâmplătoare în anii 1968–1979. Pe un grind din vecinătate au descoperite câteva morminte de incinerare în urnă.

Bistreț-Ișalnița.

Lit.: menționat la Chicideanu 1986, 44.

281. DANCUI

MOLD, r. Hâncești.

Săpături în anul 1968 în centrul satului, pe o ridicătură de pe malul stâng al Prutului. A fost descoperit un grup constituit din 5 morminte plane de inhumare și o „groapă de cult”. Un singur mormânt a avut scheletul în decubit dorsal, alte 3 scheletele chirchite pe stânga. La M.3 au fost descoperite o secure – Flachbeil – și un pumnal, ambele din bronz arsenizat.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1973, 54; idem 1991, 41–42.

282. DANCUI

a. – Săpături sistematice în anul 1969 pe malul Prutului, la 1.5 km sud de cimitirul I. A fost descoperit un al doilea grup constituit din 5 morminte plane de inhumare și o „groapă de cult”. Mormintele aveau scheletele chirchite pe stânga, or. NE-SV. M.2 este datat cu ^{14}C : Le-1054 4600 ± 60 BP.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 42–43.

b. – Pe o ridicătură din apropiere a mai fost găsit și un alt mormânt de inhumare, cu scheletul chirchit pe dreapta și or. N-S, fără inventar.

Epoca bronzului”.

Lit.: Dergačev 1973, 54.

283. DĂBULENI

ROM, jud. Dolj, c. Dăbuleni.

Descoperire întâmplătoare la S de localitate aproape de malul Dunării, pe *Grindul Lupului*. Cimitir plan de incinerare.

Gârla Mare.

Lit.: Berciu 1934.

284. DĂBULENI

Cercetări de suprafață în anul 1978, la S de localitate, pe *Grindul Armașu Mare*, aproape de malul stâng al Dunării. Cimitir de incinerare în urnă, distrusă în cea mai mare parte de lucrările de îmbunătățiri funciare din anii 1968–1971.

Gârla Mare.

Inedit.

285. DĂNCENI

MOLD, r. Chișinău.

Săpături sistematice în anul 1976 pe terasa stângă a unui râu, la 1.5 km NV de sat. Grup constituit din 3 morminte plane de inhumație, considerat ca „*eine kleine Familiennekropole*”, cu schelete chircite pe stânga și două „gropi de cult”.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 50–51.

286. DÂNGENI

ROM, jud. Botoșani, c. Dângeni.

Descoperire întâmplătoare din 1980 pe raza localității. Mormânt de inhumație, cu schelet chircit lateral, cu un vas.

Noua

Lit.: Aprotosoai 1982

287. DEBRECEN

UNG, Hajdu-Bihar m.

Săpături în anul 1907 în punctul „*Bajnokhalom*”; Tumul cu D = 50 m, H = 1 m; la ad -0.90 m urme de vatră și puține oase umane de la un mormântul primar distrus de înmormântările din epoca maghiară timpurie.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 21.

288. DEBRECEN

Săpături în anul 1907 în punctul „*Basahalom*”. Tumul cu D = 60 m, H = 6.5 m; un mormânt de inhumație descoperit la ad. -6.30 m; schelet deranjat; fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 20.

289. DEBRECEN

Sondaje în anii 1907 și 1924 în punctul „*Fenehalom*”. Într-o movilă au fost descoperite 4 schelete, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 24.

290. DEBRECEN

Sondaj din 1924 în punctul „*Haláslaponyag*”. Într-o movilă a fost descoperit un mormânt de inhumație cu scheletul chircit.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20, nr. 16.

291. DEBRECEN

Sondaj din 1910 în punctul „*Ludashalom*”, într-un tumul parțial distrus. A fost descoperit un mormânt de inhumație cu scheletul în decubit dorsal în așa numita poziție „*Froschlage*”, cu ocră alături și fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20, nr. 14.

292. DEBRECEN

Săpături în anul 1910 în punctul „*Papegyháza*”. Tumul, mormânt de inhumație, schelet chircit lateral, ocră.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20, Nr. 11.

293. DEBRECEN

Săpături în anul 1910 în punctul „*Pipáshalom*”. Tumul cu D = 39–40 m; H = 1,75 m. 2 morminte de inhumație, schelete în decubit dorsal sau chircit pe dreapta, or. V–E, cu ocră.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20, Nr. 10.

294. DEBRECEN

Săpături în anul 1923 în punctul „*Dunahalom*” într-un tumul. A fost descoperit un mormânt de inhumație cu scheletul chircit pe o parte, lângă o vatră, la -2.05 m. 1 așchie din silex la șoldul drept și pete de culoare roșie la cap și picioare.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20, Nr. 15.

295. DEBRECEN

Săpături în anul 1923 într-un tumul situat în punctul „*Mátai telekhalom*”. A fost descoperit un mormânt de inhumație distrus și oase de câine și vițel.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20, nr. 17.

296. DEBRECEN

Săpături în anul 1924 într-un tumul situat în punctul „*Ormashalom*”. Mormânt de inhumație distrus.

Jamnaja, cu rezerve.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 25.

297. DEBRECEN

Săpături în anul 1927 în punctul „*Dinnyéshalom*”, fiind descoperite într-un tumul, 2 morminte de inhumație suprapuse, cu urme de construcții din lemn.

Jamnaja, cu rezerve.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 23.

298. DEBRECEN

Săpături în anul 1927 în punctul „*Lászlóhalom*” într-un tumul; la -2.50 m cioburi neolitice; la -3.00 m groapă de mormânt, schelet în decubit dorsal; urme de ocru, iar la umărul drept fragmente de la o spirală din cupru.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 19.

299. DEBRECEN

Săpături în anul 1927 într-un tumul din punctul „*Heverolaponyag*”. A fost descoperit doar un mormânt de inhumatie, cu scheletul chirchit, fără inventar. Din descoperiri fortuite provin o brățară și un pandantiv din bronz.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 21, nr. 22.

300. DEBRECEN

Săpături în anul 1927 într-un tumul din punctul „*Szántaihalom*”. A fost descoperit un mormânt de inhumatie, deranjat, cu groapa săpată în solul steril, cu urme de ocru roșu.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 20–21, nr. 18.

301. DECEA (mag. MAROSDÉCSE)

ROM, jud. AB, c. Mirăslău.

Săpături sistematice în anul 1912. A fost cercetat un cimitir plan constituit din 19 morminte de inhumatie, cu schelete în decubit dorsal, cu ocru. Din inventare se remarcă o măciucă din piatră cu 4 protuberanțe, lamele din silex, un colan din cupru (Ösenhalsring ?), perlele din cupru și cochilii de scoică *Unio*. Un topor de tip Jászladány provenit din zonă este presupus a fi dintr-unul din mormintele cimitirului.

„Kupferzeit”.

Lit.: I. Kovács 1933; I. Nestor 1933, 73–74; D. Dodd-Oprițescu 1978;

302. DECEA

ROM, jud. AB, c. Mirăslău.

Într-un loc neprecizat, a fost descoperită o ceașcă cu 2 torți. Se presupune că este vorba de un mormânt de inhumatie. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 59, Nr. 185.

DECEA MUREȘULUI = DECEA (283)

30 DECEMBRIE = BANCA (41)

303. DEMECSE

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt incineratie, izolat. Berkesz.

Lit.: Kovacs 1966/67; Kemenczei 1984, 123 Nr. 5.

DENEVIȚA = SVETLII (900)

304. DENTA

ROM, jud. Timiș, c. Denta.

Descoperire întâmplătoare în anul 1889, pe locul „*Ciair*”. Mormânt de incineratie cu o urnă de tip „*Villanova*”.

Cruceni–Belegiș, fiind vorba foarte posibil de un cimitir de incineratie.

Lit.: Milleker 1906.

305. DEREKEGYHÁZ

UNG, m. Csongrád.

Săpături sistematice în anul 1980. Tumul cu mormânt de inhumatie; în mantaua movilei s-au găsit cioburi Boleráz–Cernavoda III.

Jamnaja.

Lit.: Hegedüs 1982; Kalicz 1989, 129.

306. DERSIDA (mag. KISDERZSIDA)

ROM, jud. Sălaj, c. Bobota.

Săpături sistematice în anii 1963–1965 și 1969 pe Dealul lui Balotă. În cadrul așezării aparținând culturii Wietenberg au fost descoperite 2 morminte de inhumatie și 5 morminte de incineratie. Primul mormânt de inhumatie, cu o groapă ovală, conținea un schelet de adult, chirchit pe dreapta și or. SE–NV, cu o piatră lângă cap, iar al doilea era o înmormântare de craniu. Mormintele de incineratie aveau urnele acoperite cu lespezi (1 caz) sau cu vase, unele fiind protejate cu pietre.

Wietenberg.

Lit.: Chidioșan 1980.

307. DESA

ROM, jud. Dolj, c. Poiana Mare.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de incineratie.

Gârla Mare.

Lit.: Berciu 1934.

308. DESANTNOE (rom. GALILEȘTI)

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1974. A fost cercetat un tumul cu 11 morminte de inhumatie, dintre care K.1/17 primar. Scheletele erau cu o excepție, în decubit dorsal, cu urme de ocru.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 741–751 în tabelul de la anexa 1.

309. DESANTNOE

Săpături sistematice în anul 1974. În movila cercetată au mai fost găsite și mormintele K.1/2, 8 și 18, secundare.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 184 și nr. 74 pe harta de la fig. 21.

310. DESZK „A”

UNG, m. Csongrád.

Săpături sistematice 1930–1931. Cimitir constituit din 66 morminte de inhumatie, cu schelete chirchite lateral, cu inventare bogate constând din ceramică, piese de port, arme, varia.

Periam–Pecica/Mureș, fazele I–II.

Lit.: Banner 1931, 3 ff.; Patay 1938, 53 Nr. 14; Foltiny 1941, 69–89; Drašković-Johnson 1973, 5 ff.; Trogmayer 1974, 317 ff.; Bóna 1975, 85, Taf. 88–93; Soroceanu

1978, 321 ff.; Trogmayer 1981; Girić 1981, 53; Idem 1984, 37–38; Chicideanu-Şandor *et al.* 1989; Soroceanu 1991, 133–134, Nr. 27.

311. DESZK „F”

Săpături sistematice din anul 1932, la marginea satului. A fost cercetat un cimitir plan constituit din 69 morminte de inhumatie, cu schelete chiruite pe dreapta sau pe stânga, orientate ♀ N-S/♂ S-N.

Periam–Pecica/Mureş.

Lit.: Foltiny 1942; Drašković-Johnson 1973; Bóna 1975, 85.

312. DETA (mag. DETTA)

ROM, jud. Timiş, c. Deta.

Descoperire întâmplătoare cu ocazia unor săpături de la începutul sec. XX, într-o carieră de argilă. Grup alcătuit din mai multe morminte de incineratie cu urne mari „cu decor imprimat sau de tip Villanova”, având alături castroane şi alte vase, iar înăuntru piese de port din bronz.

Cruceni–Belegiş.

Lit.: Milleker 1906.

DETTA = DETA (312)

DEUTSCH-STAMORA = STAMORA MORAVIȚA (874)

313. DEVA (mag. DÉVA, dt. DIEMRICH)

ROM, jud. Hunedoara, mun. Deva.

Săpături de salvare în anul 1976 în punctul „Dâmbu Popii” la marginea de răsărit a oraşului. Cimitir plan, constituit din 17 morminte de incineratie în urnă. Aflate la mică adâncime, mormintele au fost deranjate de arături. În M.16 s-a găsit o piesă de port, din os.

Wietenberg.

Lit.: Andrişoiu 1978.; Idem 1992, 33.

DÉVA = DEVA (313)

314. DÉVAVÁNYA

UNG, m. Bekes.

Săpături în anul 1887 în punctul *Templomdomb*. A fost descoperit într-o movilă un mormânt de inhumatie cu „ein sitzendes Skelett”.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 16–18.

315. DÉVAVÁNYA

Săpături de salvare în anii 1967–1970 în punctul „Csordajárás”. A fost cercetat un tumul cu 3 morminte de inhumatie cu gropi rectangulare, cu schelete în decubit dorsal, or. V–E sau SV–NE (M.2), cu ocră, fără inventar, cu excepţia M.1 care avea urme de aşternut din fibre vegetale şi o valvă de scoică *Unio*.

Jamnaja.

Lit.: Ecsedy 1979, 33–34.

316. DÉVAVÁNYA

Săpături de salvare din anii 1967–1970 în punctul „Borcéhalom”. A fost cercetat un tumul cu mormânt de inhumatie, cu groapă rectangulară, cu schelet în decubit dorsal, or. E–V, cu aşternut din fibre vegetale şi ocră.

Jamnaja.

Lit.: Ecsedy 1979, 17–18.

317. DEVNYA

BULG, okr. Varna.

Săpături în anul 1972. A fost cercetat un cimitir plan de inhumatie constituit din cel puţin 4 morminte, cu schelete chiruite pe dreapta, 1 mormânt cu Steinpackung.

Ezerovo II.

Lit.: Nikolova 1994, 132–133.

318. DIAKOVO

UKR, r. Ujgorod.

Cimitir plan de incineratie cercetat în preajma localităţii. Lipsă alte precizări.

Suciu de Sus.

Lit.: Berezanskaja *et al.* 1985, 475–477; Balaguri 1990, 121.

DIEMRICH = DEVA (294)

DIOMAL = GEOMAL (583)

319. DIOSIG (mag. BIHARDIÓSZEG)

ROM, jud. Bihor, c. Diosig.

Săpături de salvare în anul 1971, în punctul „Colonie”. Mormânt de inhumatie cu schelet de copil, chiruit lateral, având în inventar două ceşti mici. Se apreciază că este vorba de un cimitir de inhumatie.

Otoman.

Lit.: Bader 1978, 40, 124, Nr.35.

320. DIVICIORII MARI (mag. NAGYDEVECSER)

ROM, jud. Cluj, c. Sânmărtin.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de incineratie, izolat. Lipsă alte precizări.

Wietenberg.

Lit.: Boroffka 1994, 40 Nr. 175.

321. DIVICIORII MARI

Descoperire întâmplătoare în anul 1965, în partea de NE a satului. Câteva morminte de inhumatie cu inventare ceramice.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 59, Nr. 187.

DOGMEZÖ = DUMBRĂVIȚA (330)

322. DOINA

ROM, jud. Neamţ, c. Girov.

Descoperire întâmplătoare în anul 1959 la marginea de răsărit a satului. Săpături sistematice în anii 1960 şi 1982–1983.

Cimitir biritual constituit din 35 morminte de înhumăție și 5 morminte de incinerăție, în 1960 și în 1982–1983 s-au săpat 300–400 mp, mai fiind descoperite alte 11 morminte de înhumăție și 1 mormânt de incinerăție. Mormintele de înhumăție sunt grupate în două zone, primele fiind cu scheletele chircite pe dreapta în re. Hocker și or. SE–NV, iar celelalte cu schelete chircite pe stânga și or. SE–NV sau NV–SE.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1964; N. Zaharia *et al.* 1970; Spinei *et al.*, 1985, 229–230; A. Florescu 1991, 60, Nr. 193, numai cercetările din 1960.

323. DOINA

MOLD, r. Cantemir.

Săpături sistematice într-un cimitir tumular. Morminte de înhumăție.

Mnogovalikovaja.

Lit.: menționat la Postică 1991, 95.

324. DOLHEȘTI MARI

ROM, jud. Suceava, c. Dolhești.

Descoperire întâmplătoare în anul 1956 și săpături sistematice în anii 1957–1958.

În a fost descoperit un mormânt de înhumăție în cistă din piatră; în cursul cercetărilor din anii 1957–1958 au mai fost descoperite încă 4 morminte de înhumăție, plane, dintre care unul în cistă din piatră, or. ESE–VNV, cu 2 schelete chircite pe dreapta, al doilea cu 1 schelet chircit pe stânga și orientat ESE–VNV, așezat pe un „podium” de pietre, apoi un alt mormânt cu 2 indivizi chirciți, unul pe stânga și or. N–S, iar al doilea în decubit dorsal orientat V–E, iar ultimul mormânt un schelet de animal mare (bovină sau cervid), așezat pe stânga cu capul spre SSE. Inventarele erau constituite din vase, dălți de silex și o cataramă din os ajurată.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Dinu 1959c; Idem 1961.

DOLUCHIOI = BOGATOE (114–116)

DORNEN = TEIUȘ (951–952)

325. DOROHOI

ROM, jud. Botoșani, or. Dorohoi.

Descoperire întâmplătoare în anul 1972 în cartierul Trestiana, în partea de NE a orașului. Mormânt de înhumăție, plan, cu scheletul presupus în decubit dorsal. În preajmă s-au descoperit fragmente ceramice Noua.

Noua, cu rezerve, asocierea vas/mormânt nefiind sigură.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, 118, nr. XXI.1.1.

326. DRĂGĂNEȘTI-OLT

ROM, jud. Olt, oraș Drăgănești-Olt.

Săpături sistematice în anii 1970–1975, în preajma localității. A fost cercetat un tumul cu un mormânt de înhumăție cu scheletul în decubit dorsal, cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: Leahu *et al.* 1988.

327. DRĂGĂNEȘTI-OLT

Săpături sistematice în anul 1993 în punctul „Cerboaica” într-o așezare-tell a culturii Gumelnița.

Cimitir de înhumăție cu 7 morminte, ale căror gropi care străpung stratul gumelnițean. Schelete chircite lateral. În M.7o secure (Flachbeil) din cupru.

Bronz timpuriu, posibil Glina.

Lit.: Cronica 1993, 23; informații M. Nica.

328. DUBOVAC

SRB, op. Kovin.

Descoperire întâmplătoare prin anii 1890–1900, în preajma localității, ulterior cercetări restrânse, dar lipsesc datele respective. Cimitir plan de incinerăție.

Dubovac–Zuto Brdo–Gârla Mare, parțial.

Lit.: Milleker 1906; Șandor-Chicideanu *et al.* 1991.

329. DUBOVAC

Descoperire întâmplătoare în preajma localității, ulterior cercetări restrânse, dar lipsesc datele respective. Cimitir plan de incinerăție.

Cruceni–Belegiš, parțial.

Lit.: Milleker 1906; Șandor-Chicideanu *et al.* 1991.

330. DUMBRĂVIȚA (mag. DÖGMEZÖ)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Căianu Mic.

Săpături de salvare în anul 1970, 1972, 1974, 1976 und 1978–1979 în punctul „Stricata”. Cimitir de incinerăție constituit din 21 morminte. Mormintele constau în mod obișnuit din urnă și vas-capac, uneori doar urna, ca și cazuri în care au fost depuse și vase adiacente. Uneori, peste capacele urnelor au fost așezate lespezi de piatră.

Wietenberg.

Lit.: Soroceanu *et al.* 1981.

331. DUMENI

MOLD, r. Brânzeni.

Săpături sistematice pe malul stâng al Prutului într-un grup de tumuli. Au fost descoperite câteva morminte primare de înhumăție în movilele K.16–18. Inventarul din K.18/M.3 conținea peste 100 de mărgel/perle din cuarț și perle din argint.

Tripolje, tipul Gordinești.

Lit.: Dergačev 1991, 82.

332. DUMENI

Săpături sistematice în anul 1974, 1982–1983. În tumulul 1 au fost descoperite două morminte de înhumăție.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 39–40 din tabelul de la anexa 1.

333. DUMENI

Săpături sistematice în anul 1974, 1982–1983. Două morminte de înhumăție, secundare – K.8/8, 10.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 182 și nr. 12 pe harta de la fig. 21.

334. DUNĂRENI (azi CÂRNA)

ROM, jud. Dolj, c. Goicea.

Descoperire întâmplătoare și săpături sistematice în anii 1942, 1955–1956 Pe *Grindul Tomii*, situat pe malul de S al fostei Bălții Nasta. În 1996–1997 în imediata vecinătate a fostului *Grind al Tomii*, în punctul denumit astăzi „*Groapa lui Mihalache*”, s-au făcut noi cercetări sistematice. Cimitir de incinerare constituit din 116 morminte, dintre care majoritatea în urnă, câteva având resturile cinerare depuse pe sol. Inventarele ceramice, în general bogate, se compuneau din vase-urnă, capace și vase adiacente, la câteva morminte au fost descoperite figurine antropomorfe, iar în 6 cazuri s-au descoperit și resturi de la piese de port din bronz trecute prin foc. În cursul cercetărilor din 1996–1997 s-au descoperit câteva gropi cu material tipic Gârla Mare și un complex (Gr.3) reprezentat printr-o groapă de dimensiuni mari, în care se găseau foarte multe bucăți masive din chirpic ars, vase sparte pe loc și cioburi de vase, arse secundar și trei lame din silex. Este posibil ca gropile cercetate în anii 1996–1997 să fi aparținut cimitirului cercetat anterior.

Gârla Mare.

Lit.: Dumitrescu 1961; cercetările din 1996–1997 inedite.

335. DUNĂRENI (azi CÂRNA)

Săpături de salvare în anul 1956 în punctul „*Măgura Tomii*”, într-o dună de nisip. La ad. –1.10 m, un mormânt de incinerare, constituit dintr-o oală cu oase calcinate, un castron, un străpungător din cupru și ocră roșu.

Coțofeni.

Lit.: Dumitrescu 1960.

336. DUNĂRENI (fost CÂRNA)

„Săpături de salvare” în anul 1955 pe „*Grindul Braniște*”, care despărțea bălțile Nasta și Cârna, în punctul „*Movila Fircanii*”. Se susține că este vorba de un tumul cu un mormânt de inhumație, cu un askos Coțofeni. În preajmă a fost identificată o întinsă așezare Coțofeni.

Coțofeni.

Lit.: Bichir 1958. Cercetări de suprafață efectuate în anii 1987–1991 de colectivul șantierului arheologic Bistreț.

337–339. DUNĂRENI (azi CÂRNA)

Săpături sistematice în anii 1984–1993, pe *Grindul Ostrovogania*, situat la sud de localitate, pe un grind în mijlocul actualului Bazin 2 al bălții Bistreț, în punctul „*Malu mare*”. Cimitir de incinerare plan, constituit din 68 de morminte de incinerare, în urnă sau cu oasele calcinate depuse în groapă și un mormânt de inhumație. În cadrul cimitirului au mai fost descoperite și câteva complexe care evidențiază anumite ceremonialuri legate de obiceiurile de înmormântare. Este vorba de gropi umplute cu chirpici arși sau platforme neregulate ca suprafețe, constituite din chirpici arși și vase arse secundar foarte puternic.

M.1: ad. –0,75 m. Descoperit în malul de S, fiind dezvelit de valuri.

Constituit din: urnă, acoperită cu partea inferioară a unui vas, așezată cu fundul în sus; în gura urnei, sub capac, o ceașcă în

poziție normală, iar pe umărul urnei, spre E, o ceașcă mică; în urnă, printre oasele calcinate, o mărgea din lut.

M.2: ad. –0,95 m. Descoperit chiar pe mal, pe plajă, fiind dezvelit și distrus de apă.

Se mai păstrau doar fragmente din urnă.

M.3: ad. –0,80 m. Descoperit chiar în mal, dezvelit și distrus parțial de valuri.

Constituit din: o urnă și un fragment de strachină, probabil cu rol de capac, a cărui poziție nu poate fi precizată.

M.4: ad. –0,80 m, la baza stratului de pământ negru.

Constituit din: o urnă, partea inferioară a unui vas, așezată cu fundul în sus, cu rol de capac, o ceașcă mică situată în gura urnei, în poziție normală și o alta așezată pe umărul urnei, în partea de E.

M.5: ad. –0,85 m; A fost surprinsă groapa mormântului, de formă circulară, cu un diametru de circa 0,60 m, dar nu s-a putut desena planul datorită apei de infiltrație.

Constituit din: urnă, un capac, așezat deasupra urnei, cu gura în jos, 2 cești mici deasupra capacului, un castron fragmentar, o ceașcă mică și o ceașcă, ultimele trei găsite în urnă, deasupra oaselor calcinate.

Judecând după cantitatea și mărimea păstrată a oaselor calcinate, este posibil să fie vorba de un mormânt de adult.

M.6: ad. –0,70 m. Fundul urnei se afla la –0,91 m.

Constituit din: urnă, o ceașcă mică cu rol de capac, așezată în gura urnei, în poziție normală și o altă ceașcă mică, fragmentară, așezată cu gura în jos, pe umărul urnei, spre NNV.

M.7: ad. –0,74 m; Mormânt distrus de gangurile de animale.

Constituit din: cănița fragmentară, care, probabil, a avut rol de urnă (1), 2 fragmente de castron, probabil capacul (2) și o altă cănița foarte fragmentară, a cărei poziție nu poate fi așezată (3).

Judecând după tipul vasului-urnă ca și după cantitatea redusă de oase calcinate este posibil să fi fost un mormânt de copil.

M.8: ad. –0,83 m. Traversat de un gang de animal și parțial răvășit.

Constituit din: urnă (1), un castron-capac situat deasupra urnei, cu gura în jos (2), un vas aviform așezat pe capac, spre NNE (3), o căniță fragmentară pe același capac, spre NE (4), o statueta antropomorfă găsită la V de urnă, deplasată de gangul de animal care a afectat mormântul (5), 2 cănițe fragmentare (6–7) și 2 fragmente de castron (8), situate în urnă, deasupra și printre oase.

G.9: ad. –1,10 m.

Constituit din: o căniță fragmentară cu rol de urnă (1) și o altă căniță (2) situată la exteriorul urnei.

Judecând după tipul și mărimea urnei, ca și după cantitatea și mărimea oaselor calcinate, pare să fie vorba de un mormânt de copil.

M.10: ad. -1,14 m.

Constituit din: o urnă (1) și o căniță (2), așezată cu fundul în sus, în gura urnei.

Judecând după tipul urnei și cantitatea mică de oase calcinate, probabil este un mormânt de copil.

M.11: ad. -1,14 m. Deranjat de gangurile de animale.

Constituit din: urnă (1), un castron-capac (2), așezat cu gura în jos peste urnă, o pixidă (3) și 4 fragmente de la un castron (4) așezate în urnă, printre oasele calcinate.

Judecând după mărimea urnei și cantitatea oaselor calcinate, probabil este un mormânt de adult.

M.12: ad. -1,06 m.

Constituit din: o urnă (1), acoperită cu un castron-capac (2) așezat în poziție normală în gura urnei. În interior, printre oasele calcinate, s-au găsit un fragment de castron (3) și două fragmente de cănițe (4-5).

Judecând după dimensiunile urnei și cantitatea oaselor calcinate, este vorba de un mormânt de adult.

M.13: ad. -1,10 m. Dezvelit și deranjat de apă, a fost descoperit chiar pe malul de sud al grindului.

Constituit din: o urnă (1), de mici dimensiuni.

Judecând după dimensiunile urnei și cantitatea redusă de oase calcinate, este vorba de un mormânt de copil.

M.14: ad. -1,14 m. Dezvelit și parțial distrus de valuri.

Constituit din: urnă (1), căniță situată la exteriorul urnei (2), statueta antropomorfă (3) așezată la nord-vest de urnă și un vas mic (4), aflat în interiorul urnei.

M.15: ad. -1,10 m. A fost descoperit în malul de sud al grindului, într-o ruptură, fiind atât de distrus încât nu i se mai poate preciza structura.

Constituit din: 4 vase, păstrate fragmentar.

Cantitate mică de oase calcinate, cea mai mare parte fiind risipită de apă.

M.16: ad. -0,77 m. Groapa nu a putut fi surprinsă, pe plan, în schimb a fost înregistrată în secțiune. Are formă de sac, cu diametrul maxim la gură de 0,28 m; în umplutură pământ nisipos și cenușe. Pe fund se găsea o toartă de vas (4), peste care a fost așezată urna (1), acoperită cu o strachină-capac (3) așezată cu gura în jos și spartă pe loc, iar în urnă se mai găsea un fragment de „Zwillingsgefäß” (2).

M.17: ad. -0,73 m. Groapa de plan circular cu diametrele de 0,45 × 0,42 m, adâncă de peste 0,35 m, cu un profil trapezoidal, cu baza mică jos. Fundul gropii nu a putut fi observat datorită apei de infiltrație. Umplutura era compusă din pământ nisipos și destul de multă cenușă, urna nu atingea direct fundul gropii.

Constituit din: urnă (1), un castron cu rol de capac (2) așezat cu gura în sus deasupra urnei, o pixidă (3) cu capacul ei (4) și o căniță (5), toate aflate în castronul-capac.

M.18: ad. -0,75 m. Total distrus de gangurile de animale care l-au traversat, risipind inventarul și oasele calcinate.

Constituit din: o urnă (1), din care s-au mai păstrat doar câteva cioburi și un castron (2), probabil cu rol de capac.

M.19: ad. -0,89 m. Deranjat de gangurile de animale.

Constituit din: o urnă (1), acoperită cu un castron (2), așezat cu gura în jos. În urnă s-a găsit un al doilea castron (3), fragmentar, care a stat probabil inițial în gura urnei. Printre oasele calcinate s-a găsit și un fragment de căniță (4).

La partea de sus a oaselor calcinate din urnă se găseau fragmente de calotă craniană.

M.20: ad. -0,80 m. A fost traversat de un gang de animal care l-a distrus parțial.

Constituit din: urnă (1), un castron cu rol de capac, așezat deasupra urnei (2), un al doilea castron-capac situat în poziție normală în gura urnei sub primul capac, (3) și o căniță situată inițial, probabil, deasupra primului capac, găsită în stare fragmentară, căzută alături (4).

M.21: ad. -0,80 m. Afectat de ganguri de animale. Groapa a fost surprinsă în plan și profil. La partea superioară, la -0,80 m era rotundă, având un diametru de 0,30 × 0,35 m. În adâncime, atât cât s-a putut vedea până la nivelul apei de infiltrație, se îngusta.

Constituit din: urnă (1), o cupă așezată în gura urnei (2), probabil în poziție normală, o căniță fragmentară situată la exteriorul urnei (3) și o alta în interiorul ei (4).

M.22: ad. -0,79 m.

Constituit din: jumătatea unui *Zwillingsgefäß* cu rol de urnă (1), o căniță (2) și un inel de buclă din bronz (3), depuse în urnă. Tot în urnă s-au găsit încă două fragmente de la *Zwillingsgefäß*.

M.24: ad. -0,94 m. Răvășit de gangurile de animale. La -1,15 m a fost surprinsă în plan groapa mormântului, care avea o formă circulară, cu diametrele de 0,36 × 0,37 m. Din cauza apei de infiltrație, mormântul nu a putut fi secționat și deci, nu s-a putut surprinde profilul gropii.

Constituit din: urnă (1), castron, a cărui poziție inițială nu mai poate fi stabilită, (2) câteva fragmente de castron (3) și trei fragmente mici de tablă din bronz, foarte corodate (4).

M.24: ad. -0,64 m. Partea superioară a mormântului a fost răvășită de gangurile de animale și afectată de locuirea Latène.

Constituit din: urnă (1), probabil un capac reprezentat de un castron lobat din care s-a găsit un singur fragment, deplasat spre nord (2). În urnă s-au găsit fragmente de castron, deasupra oaselor. Este posibil să fie vorba de capacul care a alunecat în urnă. În ciuda asemănării pastei și culorii, fragmentul de lob nu se lipește de celelalte cioburi ale castronului. Totuși este probabil ca toate să provină de la același vas. În urnă s-a găsit o mare cantitate de oase, iar deasupra lor bucăți de cărbune.

Judecând după mărimea oaselor lungi și a epifizelor acestora, pare a fi vorba de un adult. Nu s-a constatat o anumită ordine de depunere a oaselor în urnă.

M.25: ad. -1,20 m. Descoperit în ruptura făcută de valuri în mal. Este distrus, din el păstrându-se doar fragmente de urnă (1).

M.26: ad. -0,95 m. Aflat într-o stare precară de conservare, fiind răvășit de gangurile de animale care l-au traversat. În ciuda răzuierilor succesive, nu s-a putut surprinde conturul gropii.

Constituit din: urnă fragmentară (1), strachină, probabil cu rol de capac, depusă în poziție normală (2) și un mic vas (3), descoperit printre cioburile strachinii. Probabil fusese așezat în strachină.

Oasele incinerate erau împrăștiate printre cioburi și nu au putut fi recuperate, fiind, de altfel, foarte puține.

M.27: ad. -0,93 m. Fundul urnei zăcea în pământul galben la -1,16 m. Mormântul a fost serios afectat de gangurile de animale și de locuirea Latène.

Constituit din: urnă (1), un castron fragmentar așezat cu gura în jos (2), un fragment de castron cu o toartă situat la exteriorul urnei (3), un fragment de castron lobat situat la 0,15 m nord de urnă (4), un fund inelar de căniță și un alt fragment ceramic, probabil tot de la o căniță, situate amândouă în urnă, printre oase (5-6). Fragmentele de castron se găseau răspândite pe o suprafață destul de largă în jurul urnei.

Urna era umplută doar 2/3 cu oase calcinate, restul fiind pământ scurs. La partea superioară a grămezii de oase calcinate au fost găsite câteva fragmente de calotă craniană și un dinte.

Judecând după dimensiunile oaselor, cantitatea lor, grosimea calotei craniene ca și după mărimea urnei, este probabil un mormânt de copil.

M.28: ad. -0,75 m. Fundul urnei se afla în pământul galben, la -1,14 m. În ciuda răzuierii și a secționării groapa nu a putut fi surprinsă nici pe plan și nici în profil.

Constituit din: urnă (1), un castron fragmentar cu rol de capac, așezat deasupra mormântului, cu gura în jos (2), un alt castron depus în gura urnei în poziție normală (3), o căniță situată în poziție normală între cele două capace (4).

S-a observat că recuperarea și depunerea resturilor osteologice calcinate pe rug, s-au făcut cu grijă. La partea superioară a grămezii de oase se aflau fragmentele de calotă craniană, așezate astfel încât se constituiau într-un fel de capac. Urmau oasele lungi, unele lângă altele, vertebrele și coastele, iar dedesubtul lor oasele mărunte.

M.29: ad. -0,82 m. Fundul urnei se afla la 0,97. Conturul gropii nu a putut fi observat deși s-a răzuit și s-a secționat mormântul.

Constituit din: urnă (1), un castron așezat deasupra urnei, cu gura în jos (2), o căniță căzută peste capac, în partea de SSE (3), o căniță situată în poziție normală, în gura urnei (4).

În urnă, la partea de sus a resturilor calcinate, se aflau oasele craniului, sub care erau așezate oasele lungi. Judecând după dimensiunile urnei și ale oaselor calcinate se pare că este vorba de un mormânt de copil.

M.30: ad. -0,75 m. Mormânt cu cenușa depusă în groapă, la -0,95 m și acoperită cu un vas de dimensiuni mari, fragmentar, așezat cu fundul în sus (1). Sub vas și în jurul lui s-au găsit puține oase calcinate și un strat gros de 0,02 m de arsură neagră. În apropiere a fost găsit și un ciob (2), care s-ar putea să nu aibă legătură cu mormântul.

M.31: ad. -0,82 m. Fundul urnei la -1,13 m. A fost descoperit în martorul de protecție, nefiind posibil un plan care a fost înlocuit cu un desen în profil.

Constituit din urnă (1), castron cu rol de capac, așezat cu gura în jos (2), fragment de căniță, așezat peste capac (3), căniță fragmentară, situată în gura urnei (4) și câteva fragmente de la un castron, aflate în urnă (5).

La partea superioară a grămezii de oase calcinate se aflau depuse fragmente de calotă craniană. Judecând după cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare să fie vorba de un mormânt de adult.

M.32: ad. -0,83 m. Afectat la partea superioară de gangurile de animale.

Constituit din: urnă (1), castron cu rol de capac, așezat în poziție normală (2), cană depusă în poziție normală în gura urnei (3), o căniță aflată la circa 0,25 m NNV de urnă (4), și o pixida cu capac aflate în interiorul urnei, deasupra oaselor (5-6).

La partea superioară a oaselor calcinate din urnă, se aflau fragmente de calotă craniană, dedesubtul cărora se aflau vertebre și fragmente din femure și tibii. Judecând după cantitatea și dimensiunile oaselor, pare să fie vorba de un mormânt de adult.

M.33: ad. circa -1,00 m. A fost descoperit de pescarii Fermei piscicole Dunăreni între campaniile 1988 și 1989, pe malul de sud al grindului. Oasele nu au fost păstrate. Inventarul a fost recuperat de G. Ceașu.

Din declarațiile descoperitorilor reiese că fost constituit dintr-o urnă (1) și un castron (2), drept capac. După o parte din oasele rămase pe mal, se pare că era vorba de un mormânt de adult.

M.34: ad. -0,84 m. Partea superioară a mormântului a fost deranjată de depunerile ulterioare cimitirului.

Constituit din: urnă (1), având în interior, peste oasele calcinate, fragmente de la un obiect din lut, foarte prost ars. Cantitatea de oase calcinate era destul de redusă, doar la partea inferioară a urnei. Foarte bine arse, oasele, după dimensiunile lor, par a indica un mormânt de adolescent sau de femeie gracilă. Printre oase s-au găsit și mici bucăți de cărbune de lemn.

M.34: ad. -0,84 m. Partea superioară a mormântului a fost deranjată de depunerile ulterioare cimitirului.

Constituit din: urnă (1), având în interior, peste oasele calcinate, fragmente de la un obiect din lut, foarte prost ars. Cantitatea de oase calcinate era destul de redusă, doar la partea inferioară a urnei. Foarte bine arse, oasele, după dimensiunile lor, par a indica un mormânt de adolescent sau de femeie gracilă. Printre oase s-au găsit și mici bucăți de cărbune de lemn.

M.35: ad. -1,04 m.

Constituit din: urnă (1), acoperită cu un castron așezat cu gura în jos (2). În gura urnei se afla un fund de vas, în poziție normală (3).

În interiorul urnei s-a găsit mare cantitate de oase arse, de dimensiuni mari, fiind vorba, foarte probabil, de un mormânt de adult. Nu s-a observat o anume ordine a depunerii oaselor calcinate în urnă.

M.36: Descoperit în apă, la circa 30 m sud de mal, la adâncimea de 0,70 m.

S-a putut recupera doar urna (1).

În interior se mai aflau câteva oase calcinate, care s-au pierdut ulterior.

M.37: ad. -0,84 m. Mormântul a fost deranjat de gangurile de animale, vasele și fragmentele ceramice fiind răspândite pe o suprafață de circa 1,5 m².

Constituit din: vasul urnă (1) și un fragment ceramic (2), a cărui apartenență la mormânt nu este sigură.

Oasele calcinate descoperite sunt destul de puține, fiind probabil vorba de un mormânt de copil.

M.38: ad. -1,04 m. Deranjat de gangurile de animale, mormântul se prezintă sub forma unei aglomerări de cioburi de vase, în mijlocul cărora se afla un frecător din gresie.

Starea de conservare a mormântului nu a mai îngăduit reconstituirea poziției și funcționalității vaselor.

Din cioburile descoperite s-au putut reconstitui parțial trei vase.

M.39: ad. -0,97 m. Aflat într-o stare precară de conservare fiind deranjat de ganguri de animale și complet tasat de presiunea pământului.

Constituit din: urnă (1), un castron, fragmentar, cu rol de capac, așezat cu gura în jos (2).

Datorită faptului că mormântul a fost traversat de un gang de animal, s-au mai putut recupera doar foarte puține oase calcinate, restul fiind împrăștiat de jur împrejur.

M.40: ad. -0,85 m. Stare precară de conservare, datorită tasării.

Constituit din: urnă (1) și un fragment de strachină (2).

Oasele calcinate, răspândite de jur împrejur, erau în cantitate redusă.

M.41: ad. -1,15 m.

Constituit din: urnă (1), și un castron cu rol de capac, așezat cu gura în sus deasupra urnei (2).

Judecând după cantitatea și mărimea oaselor calcinate din urnă, este posibil să fie vorba de un adult.

M.42: ad. -1,49 m. A fost descoperit pe plajă, fiind dezvelit și distrus de valuri.

S-au mai putut recupera doar partea inferioară a urnei (1) și câteva oase calcinate aflate pe fundul acesteia.

M.43: ad. -1,03 m. Distrus de gangurile de animale.

Constituit din: urnă (1) și un fragment de strachină (2), probabil cu rol de capac, a cărui poziție nu mai poate fi așezată.

În interiorul urnei se aflau puține oase calcinate. Având în vedere cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate, ca și dimensiunile urnei, probabil a fost un mormânt de copil.

M.44: ad. -0,96 m. Puternic deranjat de gangurile de animale, motiv pentru care nu se mai poate preciza poziția vaselor exterioare urnei. Partea superioară a urnei și restul inventarului au fost deplasate spre SSE.

Constituit din: urnă (1), castron, probabil cu rol de capac, așezat se pare, judecând după poziția unor cioburi, cu gura în jos (2), fragment de vas exterior urnei, cu poziția imprecisă (3), două fragmente de torți (4-5) aflate la exterior și o fusaiolă, aflată printre cioburile capacului (6).

M.45: ad. -0,88 m. Deranjat de gangurile de animale, care au deplasat cioburi din urnă, oase calcinate și bucăți de cărbune circa 0,25-0,30 m spre SSE și V. La -1,17 m a fost surprinsă groapa funerară, de formă circulară cu D = 1,75 × 1,90 m.

Constituit din: urnă (1), un castron cu rol de capac, așezat cu gura în jos (2) și o căniță depusă în interiorul urnei (3).

În urnă, pe lângă oasele calcinate, se aflau și multe bucăți de cărbune de lemn.

M.46: ad. -0,87 m. Mormânt dublu, aparținând, probabil, unui adult (46a) și unui copil (46b).

Constituit din: 46a – urnă (1) și un castron, cu rol de capac, așezat deasupra urnei, cu gura în jos (2); 46b – urnă mai mică (3), așezată pe umărul urnei (1), o ceșcuță situată în urnă (4), în care se afla o căniță miniaturală (5), care conținea, la rândul ei, un pandantiv din lut (6). În mormânt se mai afla o pixidă cu capacul ei (7-8) care se găsea așezată pe umerii celor două urne, fiind greu de apreciat căruia anume dintre cele două morminte îi aparținea.

În urna 1 oasele, în cantitate mai mare, aveau dimensiuni medii, în vreme ce în urna 2 resturile de oase calcinate erau puține I foarte fragmentare, părând a fi vorba de un adult și un copil.

M.47: ad. -0,88 m. Stare de conservare destul de bună.

Constituit din: urnă (1), un castron cu funcție de capac, așezat cu gura în jos (2), o căniță (3) și o pixidă (4) situate deasupra capacului, în partea de SSV, amândouă găsite cu gura în jos, cană fragmentară așezată în gura urnei (5) și un obiect din lut, de forma unei greutăți pentru războiul de țesut (6) găsit cu baza mare în sus, la partea de NNE a mormântului, lângă castron. În urnă s-au găsit mai multe fragmente de *saltaleone* din bronz (7). De jur împrejurul urnei și al capacului se găseau fragmente de cărbune de lemn.

M.48: ad. -0,90 m. Afectat de gangurile de animale, mormântul a apărut sub forma unei îngrămădiri de cioburi, oase calcinate și bucăți de cărbune.

Constituit din: urnă (1), un castron, probabil cu rol de capac (2) și un fragment de căniță (3).

M.49: ad. -0,85 m.

Constituit din: urnă (1), un castron cu funcție de capac, așezat cu gura în sus în gura urnei (2), o căniță situată în partea de S a mormântului, probabil inițial în capac (3) și două fragmente de căniță (4).

Oasele calcinate din urnă, foarte bine arse, după cantitate și dimensiuni par a aparține unui adult.

M.50: ad. -0,82 m.

Constituit din: urnă (1), un ciob provenit probabil de la un castron, aflat în urnă, deasupra oaselor calcinate (2) și câteva fragmente ceramice foarte mici (3).

În urnă s-au găsit foarte puține și foarte mărunte oase calcinate, care au aparținut probabil unui copil. Printre oasele calcinate s-a găsit și un os neurs de animal.

M.51: ad. -0,85 m.

Constituit din: urnă (1), un castron cu rol de capac, așezat cu gura în jos (2), un al doilea castron-capac, în aceeași poziție, situat sub primul (3) și o cană situată oarecum izolat, la 0,20-0,25 m SSE de castron (4).

Urna conținea oase calcinate până la baza gâtului. Nu s-a observat o anumite ordine în depunerea oaselor. După cantitatea și mărimea oaselor calcinate, mormântul pare a fi aparținut unui adult. În jurul mormântului s-au găsit bucăți de cărbune de lemn.

M.52: ad. -1,02 m.

Constituit din: urnă (1), un castron mare, cu rol de capac, așezat cu gura în jos (2), un castron mic, așezat în poziție normală în gura urnei (3), o statueta mare, așezată pe umărul urnei, sub capac (4), o statueta miniaturală, în imediata vecinătate a celei mari (5), o căniță miniaturală, așezată pe umărul urnei, lângă statueta mică (6) și o căniță depusă deasupra castronului mare, la partea de N (7). În castronul mic s-a găsit un obiect mic din bronz (8). În jurul mormântului se aflau bucăți de cărbune, oase calcinate și mici fragmente de bronz.

La partea de sus a urnei se aflau așezate oasele calotei craniene, dedesubtul cărora se găseau vertebre și fragmente din oasele lungi. După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare să fi fost un mormânt de copil.

M.53: ad. -0,86 m.

Constituit din: căniță cu rol de urnă (1).

După dimensiunile urnei și cantitatea de oase calcinate, este vorba de un mormânt de copil.

M.54: ad. -0,87 m.

Constituit din: căniță, cu rol de urnă (1), găsită culcată, cu gura spre N.

M.55: ad. -0,84 m.

Constituit din: urnă (1), un castron cu rol de capac, așezat cu gura în jos deasupra urnei (2), un fund de vas, găsit în urnă deasupra oaselor calcinate, ca un fel de capac (3) și câteva fragmente dintr-o căniță găsite deasupra castronului-capac (4).

Oasele calcinate ocupau mai puțin de jumătate din capacitatea urnei. La partea de sus s-au găsit oasele lungi, apoi coastele și vertebrele și jos fragmentele calotei craniene. Printre oasele calcinate s-au găsit și multe oase de rozătoare.

M.56: ad. -0,75 m.

Constituit din: urnă (1), un castron, cu rol de capac, așezată cu gura în jos, alunecat spre S (2), o căniță, așezată cu fundul în sus în gura urnei (3) și o pixidă cu capac, situate sub castron, în partea de SE (4-5).

Urna a fost plină cu oase calcinate. Fragmentele de calotă craniană, așezate deasupra grămezii de oase, se constituiau într-un fel de capac.

Judecând după cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate, este vorba de un mormânt de adult.

M.57: ad. -0,84 m.

Constituit din: urnă (1), un castron cu funcție de capac, așezat deasupra urnei cu gura în jos (2), o căniță așezată cu fundul în sus în gura urnei (3), o căniță așezată peste castronul capac, în partea de S, căzută cu gura spre N (4), un vâscior așezat peste castronul capac, la partea de SSE, căzut cu gura spre SSE (5), o statueta antropomorfă, așezată peste castronul capac, între vasele 4 și 5 (6). În interiorul urnei s-au mai găsit trei cioburi (7).

Urna era plină de oase calcinate, în depunerea cărora nu s-a observat nici un fel de ordine.

Judecând după cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate, este vorba de un mormânt de copil.

M.58: ad. -1,09 m.

Constituit din: un vas, spart pe loc (1).

Nu s-au găsit oase calcinate, putând fi vorba sau de un cenotaf, sau de deranjament provocat de rozătoare.

M.59: ad. -1,02 m.

Constituit din: urnă (1), un fragment de castron, cu funcție de capac, așezat cu fundul în sus (2), o amforetă situată la partea de SSV (3), o pixidă, lipită de urnă, lângă amforetă, spre SV (4), o căniță, situată lângă pixidă, lipită de urnă, în poziție normală (5). Sub capac, sprijinite de partea superioară a urnei, se găseau două fragmente de oase, neurs, de animal.

Urna conținea oase calcinate doar până la jumătatea ei. Nu s-a observat o anumite ordine de depunere a oaselor.

După mărimea oaselor calcinate din urna 1 este posibil ca acestea să aparțină unui adult. În cănița 5 s-au găsit câteva oscioare calcinate, ceea ce ar putea indica un copil, fiind deci vorba de un mormânt dublu.

M.60: ad. -1,04 m. Mormântul a fost afectat de gangurile de animale, care au spart urna și au împrăștiat oasele și cioburile. Drept urmare nu se mai pot preciza pozițiile vaselor.

Constituit din: urnă (1), un fragment de strachină (2), o strachină fragmentară (3) și un fragment de castron (4).

În urnă s-au găsit puține oase calcinate și foarte mici.

Judecând după cantitatea și dimensiunile oaselor, ca și după un molar, pare a fi vorba de un mormânt de copil.

M.61: ad. -0,88 m. Fundul urnei se afla la -0,97 m. Mormântul a fost traversat și deranjat de un gang de animal.

Constituit din: urnă (1), o căniță fragmentară cu rol de capac, aflată în gura urnei (2) și o căniță așezată în cea precedentă în poziție normală (3).

Urna conținea foarte puține oase calcinate, ce par a aparține unui copil.

M.62: ad. -1,02 m. Fundul urnei se afla la -1,10 m. Constituit din: urnă (1) și un fragment de căniță depus, în chip de capac, deasupra urnei (2).

Urna era spartă și conținea foarte puține oase calcinate. Judecând după cantitatea și dimensiunile oaselor, ca și după mărimea urnei, pare a fi vorba de un mormânt de copil.

M.63: ad. -1,08 m. Se prezenta sub forma unei grămezi de cioburi, printre care s-au găsit oase calcinate. Nu se mai puteau stabili poziția și funcționalitatea vaselor. Constituit din: 3 vase diferite, păstrate fragmentar.

M.64: Groapa mormântului, de formă circulară cu $D = 0,52$ m, a fost surprinsă la adâncimea de -0,89 m. Groapa era evidentă atât în plan cât și în profil datorită umpluturii din pământ negru, cu totul deosebit de cel din jur. În profil groapa mormântului are o formă rectangulară (cilindrică). La partea superioară a gropii s-au găsit câteva cioburi atipice, antrenate, deci fără legătură cu mormântul. În umplutură s-au găsit câteva cioburi mici, atipice, granule de chirpici și o mică bucată de cărbune, situată la 0,13 m deasupra craniului.

Adult, inhumat, or. E-V, așezat în decubit dorsal, puternic flexat. Membrele inferioare sunt îndoit astfel că genunchii au fost aduși la nivelul umerilor, de-o parte și de alta a capului. Gamba dreaptă era așezată încrucișat peste cea stângă. Labele picioarelor se aflau la nivelul bazinului, la șezut. Brațul drept era îndoit din cot, antebrațul fiind adus, pe sub genunchi, cu palma lângă gât. Brațul stâng este și el îndoit din cot, cu antebrațul adus pe sub picioare, pe abdomen. Craniul este mult aplecat în față, spre genunchi, privirea fiind îndreptată în jos.

Fără inventar.

M.65: ad. -0,92 m. Stare de conservare precară, datorită deranjamentului de către un gang de animal, astfel că nu se mai pot așeza poziția și funcționalitatea vaselor.

Constituit din: două vase, în stare fragmentară, ne mai putându-se preciza care a folosit drept urnă.

Printre fragmentele ceramice s-au găsit câteva oase calcinate și un dinte, care indică că a fost vorba de un mormânt de copil.

M.66: ad. -0,95 m. Fundul urnei se afla la -0,98 m.

Constituit din: un vas, fragmentar, strivit.

Printre cioburi s-au găsit câteva oase calcinate care provin, foarte probabil, de la un copil.

M.67: ad. -1,14 m. Situat sub CPL 1/93.

Constituit din: o grămadă de oase, depuse direct pe sol, dar, judecând după forma ordonată a grămezii de oase calcinate, este posibil ca acestea să fi fost depuse inițial într-un recipient din material perisabil. Lângă oasele calcinate, spre VSV se aflau două coaste și un humerus (netrecute prin foc) de la un animal, iar ceva mai departe, în aceeași direcție, un castron așezat cu gura în jos (1), o cană, așezată în poziție normală (2), un fragment de căniță, găsit între cele două vase, (3) și un fragment de castron (4).

După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate, se pare că este vorba de un mormânt de adult.

M.68: A fost descoperit prin verificarea unui martor păstrat pe plajă, în cursul campaniilor precedente, din lipsa unor repere precise nu a putut fi stabilită adâncimea exactă.

Mormânt dublu: 68a+b. Mormântul a fost afectat de gangurile de animale, care au antrenat oase calcinate între cele două urne, probabil din 68b, a cărui urnă era total spartă. Groapa funerară nu a putut fi surprinsă în plan, în schimb a fost observată și înregistrată pe profil, odată cu secționarea mormântului. Este vorba de o singură groapă pentru ambele morminte (deci înmormântare dublă simultană), cu $D = 1.30$ m, cu fundul albiat. Urna 68b a fost depusă ceva mai sus decât cea a M.68a, probabil fiind așezată în mormânt după prima urnă.

68a Constituit din: urnă (1), acoperită cu un castron, așezat în poziție normală (2), având pe umăr, spre N, o căniță (3).

Urna era umplută până la jumătate cu oase calcinate, ce par a fi aparținut unui adult.

68b Constituit din: cănița, cu rol de urnă (4), lângă care, la V, se afla partea superioară a unui idol antropomorf (5).

M.69: ad. -0,46 m față de nivelul plajei din 1993. A fost descoperit în urma verificării unui martor păstrat în campaniile precedente. Traversat de un gang de animal. A fost surprinsă în plan groapa mormântului, de formă aproximativ ovală, cu $D \text{ max.} = 1$ m. Umplutura gropii era de culoare negricioasă, cu bucăți de cărbune, distingându-se față de solul în care fusese săpată.

Constituit din: o grămadă de oase calcinate, depuse direct pe sol, dar, judecând după forma ordonată a grămezii de oase, este posibil ca acestea să fi fost puse inițial într-un recipient din material perisabil; un gang de animal care a traversat mormântul a tras către N o dâră de oase calcinate. La partea de E a grămezii de oase calcinate se afla un castron, spart pe loc, așezat inițial cu gura în sus (1). La partea de SE afla o căniță culcată (2). Spre SSV, chiar alături de grămada de oase, s-a găsit un mic castron, așezat în poziție normală (5), iar alături de el un humerus (nears) de animal. Tot lângă grămada de oase, dar spre N, se afla o căniță întreagă, culcată (3) și tot în aceeași parte fragmente de la un alt castron (4), printre care erau și câteva bucăți de cărbune de lemn, probabil resturi de la rugul funerar.

M.70: Descoperit fortuit în 1999, pe plajă, fiind deranjat și distrus de apă.

Constituit din: Urnă.

Tot pe Ostrovogania, dar la circa 1 km spre apus, au fost identificate urmele unei așezări Gârla Mare, distrusă însă în cea mai mare parte.

Cimitirul de incinerare se eșalonează de-a lungul a mai multe etape care aparțin culturilor Verbicioara (1 mormânt) din fazele II-III, Gârla Mare, grupeii Bistreț-Ișalnița.

Mormântul 64, prin poziția stratigrafică, ca și prin ritualul mortuar, nu aparține epocii bronzului.

Lit.: Chicideanu 1986; Chicideanu *et al.* 1988; M. Șandor-Chicideanu, 2003.

340. DUNĂRENI (azi CÂRNA)

Cercetări de suprafață și sondeaje în anul 1985–1993. Pe *Grindul Prundu Măgarilor*, pe malul de S al actualului Bazin 2, în punctul „La rampa boțogului”.

Au fost salvate, în 1990 și 1991, 2 complexe, situate chiar pe malul apei, considerate ca inventare funerare. Din 1993 și până în 1996 în punctul respectiv au fost cercetate resturile unei așezări Gârla Mare.

Gârla Mare.

Inedit.

341. DUNĂRENI (azi CÂRNA)

Cercetări de suprafață 1985–1992, pe *Grindul Braniște*, pe malul de N al actualului Bazin 4 (fosta baltă Nasta), în punctul „Canal”. Suprafața grindului a fost puternic afectată de lucrările de construcție a unor canale. Cimitir de incinerare. A fost recuperat un vas din inventarul unui mormânt distrus. Cimitirul de incinerare este situat, peste lac, chiar în fața celui de la grindul Tomii.

Atribuit, după materialul ceramic răspândit pe plajă, culturii Gârla Mare; vasul recuperat are analogii în grupul Paracin.

Inedit.

342. DUPLJAJA

S, op. Bela Crkva.

Condiții de descoperire necunoscute, probabil în punctul *Grad* sau *Konjsko groblje*. Probabil dintr-un cimitir de incinerare provin 2 care votive din lut, cu figurine antropomorfe pe ele.

Žuto Brdo.

Lit.: Petrović 1930, pl.8; Trbuhović 1957; M. Garašanin 1959, 82–87.

343. DURANKULAK

BULG, okr. Dobrič.

Săpături sistematice în stațiunea din preajma litoralului Mării Negre. A fost cercetat un cimitir de inhumație, cu schelete chircite lateral.

„Orizontul Kostolac–Vučedol–Coțofeni II–III–Glina I–III–Cernavoda II–Ezerovo II–Ezero A2–B1–Troia I–II (Early Bronze Age II)”.

Lit.: Menționat la Nikolova 1994, 131.

344. DURUITORII NOI (rs. NOVYE DURUITORY)

MOLD, r. Brânzeni.

Săpături sistematice în anii 1974 și 1976 într-un grup de movile. Au fost descoperite câteva morminte de inhumație, dintre care K.2/12 și K.4/3 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 41–50 în tabelul de la anexa 1.

345. DURUITORII NOI

Săpături sistematice în anii 1974 și 1976. În K.3 a fost descoperit M.1, secundar, de inhumație.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 180 și nr. 13 pe harta de la fig. 21.

346. DZINILO (rom. FÂNTÂNA ZÂNELOR)

UKR, obl. Odessa, r. Kilija.

Săpături sistematice în anul 1979 într-un grup de movile. Au fost cercetate două morminte de inhumație – K.1/19 și K.3/3.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 842–843 în tabelul de la anexa 1.

347. DZINILO

Săpături sistematice în aceeași vreme și în același loc ca la punctul precedent. Au fost descoperite 14 morminte de inhumație secundare în 2 tumuli.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 184 și nr. 75 pe harta de la fig. 21.

E**348. ECATERINEANCA** (rs. EKATERINOVKA)

MOLD, r. Cimișlia.

Săpături sistematice în anul 1967, la 1.2 km E de sat, pe cele două maluri ale râului Cogâlnic într-un grup constituit din doi tumuli, din care tumulul I este constituit de fapt două movile de pământ situate pe malul drept: movila mare cu D = 40 m, H = 3.2 m; movila mică cu D = 11m, H = 1.6 m. Au fost descoperite mai multe morminte de inhumație, cu schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, cu orientări diferite, cu gropi rectangulare sau de formă ovală; unele gropi erau acoperite cu bârne de lemn, fiind găsite în două cazuri și urme de rogojini. Mormintele 1/13 și 2/4 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Dergacev 1973, 20–23, Nr. 6; Iarovoi 1985, nr. 285–290 în tabelul de la anexa 1.

349. ECATERINEANCA

În cursul cercetărilor de la punctul precedent au fost descoperite mormintele de inhumație secundare: K.1/3, 7–8 și 15.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Dergačev 1973, 22–23, Fig. 4/2; Sava 1992, 180 și nr. 15 pe harta de la fig. 21.

EINSIEDL = RÂMEȚI (1113)

EKATERINOVKA = ECATERINEANCA (348–349)

EMRICHS DORF = SÂNTIMBRU (841)

ENDŽE = CAREVBROD (171)

350. EPURENI

ROM, jud. Vaslui, c. Epureni.

Descoperire întâmplătoare din anul 1970 lângă dispensarul comunal. Mormânt de inhumație, cu schelet chircit lateral. În apropiere se cunoaște o așezare a culturii Noua.

Noua.

Lit.: Udrescu 1973–1974.

ÉRADONY = ADONI (4)

351. ERBICENI

ROM, jud. Iași, c. Erbiceni.

Săpături de salvare în anul 1968, în punctul „Dealul Mănăstirea”. S-au descoperit 2 morminte de inhumatie, cu ocră roșu, care suprapuneau o depunere Horodișteană-Erbiceni.

Jamnaja ?.

Lit.: D. Popescu 1969a, 473; Idem 1969b, 509; Chirica *et al.* 1984, 142.

352. ERBICENI

Sondaje în anii 1957–1958, în punctul „Dealul cimitirului”. Mormânt de inhumatie, cu schelet chirchit lateral, fără inventar. În apropiere o așezare aparținând culturii Noua.

Noua, pe baza așezării.

Lit.: Chirica *et al.* 1984, 139.

ERDEC-BURNU = **UTKONOSOVKA** (1002)

ÉRENDRÉD = **ANDRID** (16)

ERESTEGHIN = **MOACȘA** (609).

ÉRKENÉZ = **VOIVOZI** (1072)

ÉRMIHÁLYFALVA = **VALEA LUI MIHAI** (1024–1025)

353–354. ETULIA I – III

MOLD, r. Cahul.

– Săpături sistematice în anii 1975–1976 și 1979 într-un grup de movile funerare. În T.1/M.14, s-au găsit resturile unui car cu patru roți.

Jamnaja.

Lit.: Ivanova *et al.*, 1993, p. 28, nr. 40.

– Săpături sistematice în anii 1975–1976 și 1979. În cadrul unui cimitir tumular au fost descoperite trei morminte de inhumatie: I – K.1/17; II – K.1/1; III – K.1/14.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 180 și nr. 10 pe harta de la fig. 21.

F

FALKENDORF = **ȘOIMUȘ** (922)

356. FĂLCIU

ROM, județul Vaslui, c. Fălcu.

Descoperire întâmplătoare în anul 1984 la 1 km S de sat. Tumul (?) cu trei morminte de inhumatie distruse. Inventar: 2 topoare de piatră și un topor ciocan din cupru, cu ceafa cilindrică, un vârf din silex, perle din cupru.

„Perioada de tranziție”.

Lit.: Păpușoi 1989.

357. FĂUREI

ROM, jud. Călărași, c. Ulmu.

În malul insulei Grădișteană, din mijlocul lacului Mostișteană, au fost descoperite accidental câteva schelete umane,

dezvelite de eroziune. Tot din același punct provine și un topor din piatră.

Lipsă alte precizări.

Glina.

Lit.: Simon manuscris.

FÂNTÂNA ZÂNELOR = **DZINILOR** (346–347)

FEHÉREGYHÁZA = **ALBEȘTI** (11)

FEKETEHALOM = **CODLEA** (233–235)

358. FELDIOARA (mag. MELEGFÖLDVAR)

ROM, jud. Cluj, c. Cătina.

Descoperire întâmplătoare din anul 1855 în punctul „Piscu lung”. Mormânt de inhumatie, cu schelet chirchit lateral, cu o măciucă din piatră cu 4 protuberanțe, 3 lame din cuarț și, probabil, o secure din cupru.

„Sfârșitul Neoliticului”.

Lit.: Roska 1942, 172, nr. 162.; Crișan u. a. 1992, 196.

FELKENYÉR = **VINEREA** (1050)

359. FELNAC (mag. FELNAK)

ROM, jud. Arad, c. Felnac.

De mai multă vreme se cunoaște un mormânt de inhumatie, cu piese de bronz și vase în inventar.

HGK.

Lit.: Gumă 1993.

FELNAK = **FELNAC** (359)

FELSŐGYOGY = **GEOAGIU DE SUS** (382)

FELSŐLUPKO = **GORNEA** (408)

FELSŐSZÖCS = **SUCIU DE SUS** (890)

FELSŐVARCA = **OARȚA DE SUS** (648)

360. FEUDVAR

SRB, op. Titel.

Săpături sistematice în anul 1986–1990, la 6 km ESE de satul Moșorin, pe marginea de N a platoului Titel. Cimitir de incineratie în vecinătatea unei așezări din epoca bronzului, aparținând culturii Vatina. În inventarul unuia dintre morminte a fost descoperită o statueta antropomorfă.

Vatina.

Lit.: Medović *et al.* 1989.

FIEND = **FOIENI** (364)

361. FLOREȘTI (mag. SZASZFENES)

ROM, jud. Cluj, c. Florești.

Sondaj din anul 1960 într-un tumul cu D= 18 m, situat pe teritoriul localității. S-au descoperit un ring din pietre la periferia movilei și cioburi Coțofeni în manta. Lipsă alte precizări.

Neîncadrat cronologic sau cultural.

Lit.: Crișan *et al.* 1992, 204, nr.4.

362. FOCURI

ROM, jud. Iași, c. Focuri.

Cercetări de suprafață în anul 1965, în punctul „Lutărie”. S-a semnalat un cimitir de înhumăție plan. În preajmă se cunosc două așezări ale culturii Noua.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986; A. Florescu 1991, 67, nr. 229/C.

363. FOENI

ROM, jud. Timiș, c. Foeni.

În Muzeul Banatului din Timișoara există materiale mai vechi de pe teritoriul localității. Cimitir de incinerăție (?).

Cruceni-Belegiș.

Inedit. Informații Fl. Medelet.

364. FOIENI (mag. MEZŐFENY; dt. FIEND)

ROM, jud. Satu Mare, c. Foeni.

Sondaj restrâns în anul 1966. Mormânt de incinerăție în urnă cu capac, la - 0.70 m.

Nir.

Lit.: Némethi 1969; Bader 1978.

365. FRICĂȚEI

UKR, obl. Odessa, r. Bolgrad.

a. – Săpături sistematice în anii 1979–1981. Într-un grup de tumuli au fost descoperite mai multe morminte de înhumăție dintre care K.1/2, 2/16, 4/31, 7/1, 9/3 și 10/2 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Jarovoj 1985, nr. 968–990 în tabelul de la anexa 1.

b. – În același grup au mai fost cercetate și mormintele secundare K.3/6; 4/5, 7, 14–18, 20–21, 25, 28 și 10/7.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 187 și nr. 112 pe harta de la fig. 21.

G

366. GAJ (mag. GÁJA)

SRB, op. Kuvin.

Descoperire întâmplătoare în anul 1896, pe o ridicătură de pe malul Dunării, în locul „Beli breg”. A fost identificată o necropolă de incinerăție, cu circa 30 morminte. Urnele erau constituite din vase decorate cu motive spiralice, incrustate cu substanță albă; în urne, alături de oasele calcinate, piese de port din metal (1 ac, o placă de centură, 2 brățări).

Cruceni-Belegiș.

Lit.: Milleker 1897, 42.

GÁJA = GAJ (366)

GALACFALVA = GALAȚII BISTRIȚEI (368)

367. GALAȚI

ROM, jud. Galați, mun. Galați.

Săpături sistematice în anul 1976, în cartierul „Dunărea”. A fost cercetat un tumul cu D= 33 m și H= 2 m, fiind descoperite 11 morminte de înhumăție, unele cu scheletele chirchite lateral, iar altele deranjate și reinhumate. Câteva morminte au avut ca inventare vase.

Epoca bronzului, după ritual și inventare.

Lit.: Brudiu 1985a.

368. GALAȚII BISTRIȚEI (mag. GALACFALVA; dt. HERESDORF)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Galații Bistriței.

Săpături sistematice în anii 1980–1983, într-o necropolă din epoca migrațiilor. Mormânt de incinerăție izolat.

Wietenberg.

Inedit. Inf. R. Harhoiu.

369. GALIČE

BULG, okr. Vraca.

Descoperire întâmplătoare în anul 1980 în apropiere de malul Dunării. A fost descoperit un mormânt de incinerăție, izolat, având în inventar un *askos*.

Coțofeni.

Lit.: Nikolov 1982; Nikolova 1994, 133.

370. GALIČE

Săpături în anul 1980. A fost cercetat un cimitir plan cu morminte de incinerăție. Lipsă alte precizări.

Gârla Mare.

Lit.: Nikolov 1982, 197–198.

GALILEȘTI = DESANTNOE (308)

GÁLYA = KOVIN (525)

351. GÁVA

UNG, Szabolcs-Szatmár-Bereg m.

Săpături în anul 1910, în punctul „Katohalom”. Tumul cu H = 7 m. Mormânt de înhumăție la ad = 6,5 m, jefuit din vechime, cu urme de capac din lemn.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 19.

372. GĂGEȘTI

ROM, jud. Vaslui, c. Găgești.

Descoperire întâmplătoare prin anii 1960–1970 la circa 1 km de sat, pe un bot de deal. Au fost descoperite două morminte de înhumăție, fiecare cu câte un vas.

Noua.

Lit.: Coman 1980.

373. GĂICEANA

ROM, jud. Bacău, c. Găiceana.

Descoperire întâmplătoare și cercetare de suprafață din 1970 pe teritoriul localității. Mormânt de incinerăție izolat. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979.

374. GĂVĂNOASA

MOLD, r. Cantemir.

Săpături sistematice în anul 1991. Cimitir tumular cu morminte de inhumație.

Jamnaja.

Lit.: Postică 1993, 95.

375. GĂVĂNOASA

MOLD, r. Cantemir.

Săpături sistematice în anul 1991. Cimitir tumular cu morminte de inhumație.

Mnogoalikovaja (mormintele secundare).

Lit.: Postică 1993, 95.

376. GÂMBAȘ (mag. MAROSGOMBOS)

ROM, jud. Mureș, c. Gâmbaș.

Cu mai multă vreme în urmă a fost descoperit un mormânt de inhumație, cu scheletul chircit lateral, deranjat de un mormânt scitic.

Noua, după inventar.

Lit.: Pârvan 1926, 382; Nestor 1933, 117; Horedt 1953, 806; A. Florescu 1991, 69, Nr. 242.

377. GÂRCENI

ROM, jud. Vaslui, c. Gârceni.

În anul 1956 au fost descoperite fortuit 6 morminte de inhumație în ciste din piatră. În anul 1957, printr-un sondaj arheologic, au mai fost descoperite alte 3 morminte de inhumație. Schelete chircite lateral. M.2/1957 era acoperit cu o construcție din lespezi de piatră, iar din inventarul său făcea parte și o cataramă din os discoidală. S-a observat, cu prilejul sondajului, că mormintele străpungeau un nivel Cucuteni B, fiind suprapuse de un nivel Monteoru, dintr-o fază neprecizată.

Încadrate în perioada timpurie a epocii bronzului, ulterior, pe baza cataramei, culturii Mnogoalikovaja.

Lit.: A. Florescu *et al.* 1959; Savva 1992;

378. GEACA (mag. GYEKE)

ROM, jud. Cluj, c. Geaca.

În anul 1962, la SE de sat, au fost descoperite accidental câteva morminte de inhumație, din ale căror inventare s-au recuperat cești cu două torți.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 68, Nr. 236.

379. GELEJ

UNG, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

Descoperire întâmplătoare în anul 1941 și săpături sistematice în anii 1962 și 1966–1968 în punctul „*Kanális-Flur*”.

a – Cimitir plan de inhumație cu 146 morminte, din care 128 de inhumație cu schelete chircite lateral și 18 morminte cenotaf.

Füzesabony.

Lit.: Kemenczei 1979.

b – Cimitir plan de incinerare cu 124 morminte.

Piliny grupa Zagvapalfalva.

Lit.: Kemenczei 1984, 100 Nr. 19

380. GELEJ

Săpături sistematice în anul 1963 în punctul „*Béltelek-Flur*”.

Cimitir plan de inhumație cu 23 morminte dintre care 19 de inhumație cu schelete chircite lateral, 3 morminte cenotaf și unul distrus.

Füzesabony.

Lit.: Kemenczei 1979.

381. GEMENEA

ROM, jud. Dâmbovița, c. Voinești.

Pe teritoriul localității este semnalat de prin 1970 un mormânt de inhumație în cistă din piatră, fără alte precizări.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: Oancea 1976.

382. GEOAGIU DE SUS (mag. FELSŐGYOGY)

ROM, jud. Alba, c. Stremț.

În anul 1972, în punctul „*Cuciu*” a fost identificat un grup de tumuli cu manta din piatră. Fiind săpat unul dintre aceștia, au fost descoperite 7 morminte de inhumație, cu schelete chircite lateral, cu orientări diferite; unul dintre morminte era triplu (probabil ♂ + ♀ cu un copil). Inventarele erau compuse din ceramică, așchii din silex sau obsidian și, într-un singur caz, un cârlig din cupru.

Bedelev.

Lit.: Ciugudeanu 1977.

383. GEOMAL (mag. DIÓMAL)

ROM, jud. Alba, c. Stremț.

În punctul „*Măgura*” prin cercetări de suprafață au fost identificați câțiva tumuli cu manta din piatră. Lipsă alte precizări.

Bedelev.

Lit.: Ciugudeanu 1977.

GHEBACEA = ȘIROKOE (861)

384. GHERĂSENI

ROM, jud. Buzău, c. Gherăseni.

În cursul săpăturilor din anii 1961 și 1965, în punctul „*Lacu Frâncului*”, a fost cercetat un tumul. Au fost descoperite câteva morminte de inhumație, cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: Diaconu 1973.

385. GHERĂSENI

Săpături de salvare în anul 1992–1993, în preajma aceluiași punct; au mai fost descoperite 5 morminte de inhumație plane, cu schelete chircite lateral, or. NE–SV, și 2 morminte de incinerare.

Cernavoda II.

Lit.: M. Constantinescu, 1994.

386. GHERLA (mag. SZAMOSÚJVÁR)

ROM, jud. Cluj, oraș Gherla.

În cursul săpăturilor la castrul roman din localitate, a fost descoperit un mormânt de incinerare „*având ca inventar cel puțin 3 vase mari*”.

Noua ?

Lit.: Protase *et al.* 1983.

GERNYESZEG = GORNEȘTI (407)

387. GHIDICI

ROM, jud. Dolj, c. Piscu Vechi.

a. – Săpături sistematice în anii 1985–1986 în punctul „Grindul Balta Țarovei”, la S de sat. Cimitir plan de incinerare constituit din 37 de morminte. Mormintele, se afirmă, erau grupate, iar din punctul de vedere al ritualului existau morminte în urnă și altele cu resturile arse depuse în groapă. Inventarele constituite din vase-urnă, vase-capac și vase adiacente, unele zoomorfe. Printre vasele din necropolă au fost publicate și două vase Bistreț-Ișalnița. La circa 300 m a fost descoperită și cercetată o așezare Gârla Mare.

a. – Gârla Mare.

b. – Bistreț-Ișalnița.

c. – La o distanță de circa 40 m de cimitirul Gârla Mare au mai fost descoperite „morminte de tip Bistreț-Ișalnița”, doar unul fiind ilustrat.

Lit.: Nica 1983; Idem 1987; idem 1997.

388. GHILAD (mag. GILÁD)

ROM, jud. Timiș, c. Ciacova.

Se menționează un mormânt de inhumare, fără alte precizări. HGK.

Lit.: Boná 1975.

389. GHIMBAV (mag. VIDOMBÁK; dt. WEIDENBACH)

ROM, jud. Brașov, mun. Brașov.

În 1905 și 1925 s-au descoperit 2 morminte de inhumare, în ciste din piatră. Nu s-au făcut observații privind poziția și orientarea scheletelor, iar inventarul se compune din ceramică tipică culturii Schneckenberg. Din informațiile localnicilor reiese că înainte de 1909 s-ar mai fi găsit alte 4–5 asemenea morminte.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 72–73.

390. GHIOROC (mag. GYOROK)

ROM, jud. Arad, c. Ghioroc.

Cu câțiva ani în urmă s-a descoperit un mormânt de incinerare în urnă. Materialul se află în muzeul din Arad. Lipsă alte precizări.

Mureș.

Lit.: Șandor-Chicideanu *et al.* 1989.

GIERESCH = CÂMPIA TURZII (189)**GILÁD = GHILAD (388)****391. GIUBEGA**

ROM, jud. Dolj, c. Giubega.

Cercetări din anul 1924. A fost sondat un tumul cu morminte de inhumare, cu ocră roșu. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Nestor 1933; Zirra 1960.

392. GIURCANI

ROM, jud. Vaslui, c. Găgești.

În anul 19--, în punctul „Argeaia” se află un grup de 3 tumul dispuși de-a lungul unei linii de circa 150 m, pe

malul Elanului. Au fost săpați: T.I cu D= 15,5 m; H= 0.50 m; s-au descoperit 7 morminte de inhumare, cu scheletele chirchite lateral pe stânga, cu orientări variate; din piesele de inventar se remarcă o cataramă discoidală din os; T.II cu D= 28 m; H= 0.80 m; cu 1 mormânt de inhumare cu scheletul chirchit pe dreapta și orientat N–S (după planul publicat).

„Epoca Bronzului”, fără alte precizări.

Lit.: Buzdugan 1981; Idem 1982.

393. GIURCANI

În anul 1957, în punctul „Via Lupăș”, de pe teritoriul satului, s-au descoperit fortuit 2 morminte de inhumare, de la care s-au recuperat 2 vase.

Noua.

Lit.: Udrescu 1974; A. Florescu 1991, 69, Nr. 241.

394. GIURGIULEȘTI

MOLD, r. Vulcănești.

În cursul săpăturilor sistematice din anul 1991 au fost cercetați doi tumuli cu morminte de inhumare. Cele două movile suprapuneau un mic cimitir plan de inhumare încadrat în faza Tripolje B1–Cucuteni A. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Situri 1996, 53–54.

395. GIURTELECU ȘIMLEULUI (mag.

SOMLYÓGYÖRTELEK)

ROM, jud. Sălaj, c. Măeriște.

Înainte de 1950, cu ocazia unui sondaj pe locul numit „Coasta lui Demian”, a fost descoperit un mormânt de incinerare, plan, constituit dintr-o urnă, o oală și un castron. În apropiere se cunoaște o așezare din epoca bronzului

Wietenberg.

Lit.: Moga 1950.

396. GLĂVĂNEȘTII VECHI

ROM, jud. Iași, c. Andrieșeni.

Săpături sistematice în anii 1949–1950, într-un grup de tumuli aflați în lunca Jijiei. Au fost cercetați câțiva tumuli, din care unul (tumulul I/1949 cu D= 31 m; H= 1.6 m), ridicat peste resturi Cucuteni B. Au fost cercetate mai multe morminte de inhumare, unele cu schelete în decubit dorsal, altele chirchite pe dreapta sau pe stânga, câteva cu ocră. Mormintele primare au avut inițial câte o movilă mai mică, peste care a fost ridicată cea mare.

a. – Jamnaja.

b. – Katakombnaja.

c. – Mnogovalikovaja.

Lit.: Nestor *et al.* 1950, 28–29; Idem 1951, 64–66; Zirra 1960, 97–127; Comșa 1985, 339–345; Idem, 1989, 91–103; Idem 1994, 57–63; Burtănescu 2002; Savva 1992.

397. GLĂVĂNEȘTII VECHI

Săpături sistematice în anii 1949–1950, într-un grup de tumuli aflați în lunca Jijiei. Au fost cercetați câțiva tumuli. Au fost descoperite mai multe morminte secundare de inhumare.

Bronz timpuriu.

Lit.: Nestor *et al.* 1950, 28–29; Idem 1951, 64–66; Zirra 1960, 97–127; Comșa 1985, 339–345; Idem, 1989, 91–103; Idem 1994, 57–63; Idem Thraco-Dacica.

398. GLUBOKOE

UKR, ob. Odessa, r. Tatarbunar.

Săpături sistematice în anul 1965 într-un grup alcătuit din 3 movile situate pe malul apusean al limanului Sasik. În K.1 a fost descoperit un mormânt primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

399. GLUBOKOE

În cursul săpăturilor din 1965 au fost cercetate mai multe morminte de inhumație cu gropi rectangulare cu treapta, gropi ovale, cu capace din bârne din lemn sau din lespezi de piatră, cu urme de rogojini din fibre vegetale. Morminte primare (K.1/16 jefuit din vechime, K.2/5) și înmormântări secundare, cu schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, cu ocră și inventare alcătuite din vase, inele de buclă spiralice din argint și aur. Tumul II – D = 4 m; H = 1,25 m; morminte de inhumație cu gropi rectangulare cu treapta, gropi ovale, cu capace din bârne din lemn sau din lespezi de piatră, cu urme de rogojini din fibre vegetale.

Jamnaja.

Lit.: Häusler 1976, 108–109.

400. GLUBOKOE

Cu aceeași ocazie au mai fost descoperite și mormintele de inhumație K.1/8, 10 și 18, secundare în movilă.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 184 și nr. 71 pe harta de la fig. 21.

401. GODEANU

ROM, jud. Mehedinți, c. Godeanu.

În anul 1958, în peștera „Cincioarei” au fost descoperite câteva morminte de incinerare în urnă. Lipsă alte precizări. Ulterior s-a afirmat că unele urne, după decor, aparțin culturii „Gârla Mare”.

Epoca Bronzului.

Lit.: Popescu 1959; Crăciunescu 1996.

GOLDBACH = ROȘIA MONTANĂ (1111)

402. GOLOP

UNG, m. Borsod-Abaúj-Zemplén.

Cu prilejul unui sondaj a fost identificat un cimitir plan de inhumație, cu schelete dispuse lateral și chircite.

Füzesabony.

Lit.: Hänsel, 1968.

403. GOMOLAVA

Săpături sistematice în anii 1966 în așezarea de la Gomolava. Mormânt de inhumație cu scheletul chircit lateral.

Kostolac.

Lit.: Petrovic 1988, 45.

404. GORAN-SLATINA

BULG, okr. Loveč.

Săpături sistematice în anii 1980–1981 într-un cimitir tumular alcătuit din 8 movile dispuse în două grupuri, între localitățile Goran și Slatina. Au fost descoperite 34 de morminte de inhumație, în gropi rectangulare, unele acoperite cu bârne din lemn, iar altele cu lespezi din piatră, cu schelete în decubit dorsal, dar și chircite pe dreapta sau pe stânga, orientate predilect în sectorul V–SV, cu ocră roșu. Din inventare au făcut parte inele de buclă din cupru sau argint.

Jamnaja.

Lit.: Panayotov 1989, 134–154; Kitov *et al.*, 1991.

405. GORDINEȘTI

Mold, r. Edineț.

Săpături sistematice pe malul stâng al pârâului Rahoveț în anul 1980. A fost descoperit un mormânt izolat de inhumație, probabil plan.

Tripolje, tipul Gordinești.

Lit.: Dergačev 1991, 82.

406. GORGOTA

ROM, jud. Dâmbovița, c. Răzvad.

Pe teritoriul localității, în punctul *La cazan*, a fost distrus un tumul cu manta de pământ fiind întreprinse cu acest prilej săpături de salvare în anul 1992, dar cu caracter restrâns. Au fost descoperite 4 morminte de inhumație în ciste din piatră. Din informațiile preliminare se pare că la periferia mantalei au existat oase umane calcinate, interpretate ca semnalând prezența unor jertfe umane.

Bronz timpuriu.

Inedit, inf. T. Muscă.

407. GORNEA (mag. FELSÖLUPKÓ)

ROM, jud. Caraș-Severin, c. Sichevița.

Pe dealul „*Bulfecă*”, cu ocazia unor cercetări de suprafață, au fost descoperite 60 de morminte de inhumație, acoperite cu bolovani. Mormintele erau dispuse „în cerc, orientate N–S”. Într-unul din morminte, sub bolovani, s-au găsit cărbuni și cenușe.

„Coțofeni”.

Lit.: Dragomir 1981.

408. GORNEȘTI (mag. GERNYESZEG; dt. KERTZING)

ROM, jud. Mureș, c. Gornești.

În sat a fost descoperită o ceașcă cu 2 torți, presupusă a fi aparținut unui mormânt.

Noua.

Lit.: Horedt 1953, 806, Nr. 14; A. Florescu 1991, 74, Nr. 248.

409. GRADEȘKA

UKR, obl. Odessa, r. Ismail.

Săpături sistematice în anul 1980. Cimitir tumular cu morminte de inhumație, cu urme de construcții din lemn. Într-unul dintre tumuli este înregistrat un „cenotaf”.

Jamnaja.

Lit.: Subbotin *et al.*, 1995.

410. GRADEȘKA

În cursul săpăturilor în tumulii de lângă localitate au fost descoperite mormintele de inhumație K.2/1–5; 5/2, 4, mormântul K.2/5 fiind primar.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 184 și nr. 72 pe harta de la fig. 21.

411. GRADEȘKA

În tumuli cercetați în 1980 au fost descoperite câteva morminte secundare de inhumație.

Belozërka.

Lit.: Subbotin *et al.*, 1995.

412. GRADEȘNICA

BULG, okr. Vraca.

Săpături în anul 1973, în punctul „*Malo pole*” la 3 km vest de sat. Cimitir plan de incinerare constituit din 5 morminte.

Gârla Mare.

Lit.: Nikolov 1978; Georgiev 1982, 198, Fig. 2/4–9.

413. GRĂDIȘTE

MOLD, r. Cimișlia.

Săpături sistematice în anii 1978. În kurganul 1 au fost descoperite mormintele de inhumație 6, 10, 13 și 23.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Savva 1992, 180 și nr. 1 pe harta de la fig. 21.

414. GRĂDIȘTEA DE JOS

ROM, jud. Brăila, c. Grădiștea.

Pe un promontoriu ieșit din terasa râului Buzău, în punctul „*Mormântul Elizei*”, au fost descoperite mai multe morminte de inhumație, plane, unele fiind deja distruse. 5 morminte au avut scheletele fie în decubit dorsal, fie chircite lateral, cu orientări variate. Au fost găsite vase doar în 3 morminte, două dintre acestea fiind tipice repertoriului culturii Monteoru, fazele Ic3 și Ic1.

Epoca Bronzului, „Cultura de stepă”.

Lit.: Harțuche *et al.* 1981–1985, 49.

415. GRĂNICEȘTI

ROM, jud. Suceava, c. Grănicești.

La sfârșitul sec. XIX au fost descoperite 2 morminte de inhumație în ciste din piatră. Din inventarele recuperate se cunosc două vase, un topor de piatră și o măciucă sferică, tot din piatră. Lipsesc alte precizări.

Epoca Bronzului, ulterior Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Nestor 1933, 70, nota 267.

416. GRIVIȚA

ROM, jud. Galați, c. Grivița.

Săpături sistematice în raza comunei în anul 1986, fiind cercetate două movile din pământ ce făceau parte dintr-o grupare mai mare care se întinde în sudul județului.

a. Tumul 314: din cele 3 morminte de inhumație descoperite, două aparțin sec. 11 p. Chr., iar M.3 – mormânt primar, cu groapă în trepte, cu o vatră pe treapta gropii a doua, schelet deranjat, probabil inițial în decubit dorsal, or. – E–V, fără inventar.

b. Tumul 315: 4 Morminte de inhumație, dintre care două din sec. 11 p. Chr.; M.2 – mormânt primar, în decubit dorsal, or. E–V, cu o cupă cu decor șnurat și un alt vas; pe nivelul de săpare al gropii o vatră și o rășniță; M.4 – săpat de la un „nivel superior”, deranjat, fără inventar. Jamnaja.

Lit.: Brudiu 1987.

GROSSÉNYED = AIUD (7)**GROSS-LASSEN = LASLEA (500)****GROSS-PROBSTDORF = TÂRNAVA (948)****GROSS-SANKTNIKOLAUS = SÂNNICOLAU MARE (787)****417. GRUIA**

ROM, jud. Mehedinți, c. Gruia.

Pe un grind de pe „terasa inundabilă” a Dunării, la 1 km S de localitate, au fost culese de la suprafață numeroase fragmente ceramice și vase întregi, scoase de apele fluviului. Ulterior în 1980 au fost întreprinse săpături de salvare fiind descoperit un cimitir de incinerare cu 11 morminte.

Verbicioara (1 mormânt)

Lit.: Crăciunescu 1998, 117.

418. GRUIA

În cursul săpăturilor de salvare la punctul precedent. Cimitir plan de incinerare.

Gârla Mare (6 morminte plus alte 4 distruse)

Lit.: Crăciunescu 1998, 117.

419. GRUMEZOAIA

ROM, jud. Vaslui, c. Dimitrie Cantemir.

Descoperire întâmplătoare și sondaj în anul 1992, în locul „*Obște*”. Mormânt de inhumație, copil, schelet în decubit dorsal, or. N–S, cu 2 vase.

Horodiștea.

Lit.: Mantu *et al.* 1994.

420. GUMELNIȚA

ROM, jud. Călărași, or. Oltenița.

În cunoscutul tell eneolitic a fost descoperit un mormânt de inhumație în cistă din piatră, cu un schelet de copil, chircit lateral, fără inventar. Se specifică că mormântul a fost găsit în „stratul Gumelnița D”.

Neîncadrat cultural sau cronologic.

Lit.: Rosetti 1959, p. 812.

421. GUMELNIȚA

Săpături de salvare în punctul „*Valea Mare*”, în anii 1985–1989, în urma eroziunii unui mal au fost salvate mai multe morminte de inhumație, cu schelete chircite lateral cu vase întregi alături.

Cernavoda II.

Lit.: Hălcescu 1990; Barnea 1990.

422. GURA BĂRBULEȚULUI

ROM, jud. Dâmbovița, c. Bărbulețu.

Descoperire întâmplătoare în anul 1960 și cercetări de suprafață în anul 1972 în punctul „Deal”, în vatra satului.

Mormânt de inhumatie, în cistă din piatră constituită din 6 lespezi de piatră. În interior se aflau două schelete chircite lateral, or. N-S, cu „o oală” și „un pumnal” din bronz. Materialele au dispărut.

Monteoru.

Inedit. Cercetări de teren I. Motzoi-Chicideanu în anul 1973.

423. GURA BOHOTIN

ROM, jud. Iași, c. Gorban.

În anul 1967, prin cercetări de suprafață la 2 km S de sat, pe terasa inferioară a Prutului, în punctul „Zbieroaia Nouă”, au fost descoperite câteva morminte de inhumatie plane.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986; A. Florescu 1991, 38, Nr. 79.

424. GURA GALBENEI

MOLD, r. Cimișlia.

Săpături sistematice în anul 1968 în partea de sud a satului. Au fost cercetați trei tumuli, unul dintre ei având ring din pietre. În fiecare dintre movile au fost descoperite câte un mormânt primar de inhumatie.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

425. GURA GALBENEI

În cursul săpăturilor din 1968 mai fost au fost și alte trei morminte de inhumatie, unele cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit. Dergačev 1973, 17–20, Fig. 3; Iarovoi 1985, nr. 273–275 în tabelul de la anexa 1.

426. GURA GALBENEI

Săpături sistematice în anul 1968, la 300 m E de primul tumul a fost cercetată o a doua movilă (K.II) cu o manta din două etape, prima fiind în legătură cu morminte tripoljene târzii, iar cea de a doua cu înmormântările din epoca bronzului. Au fost descoperite 8 morminte de inhumatie cu schelete întinse pe spate sau chircite pe stânga. M.4 era colectiv, cu 4 schelete de copii, cu vase, ocră și un vârf de săgeată din silex.

Epoca bronzului.

Lit. Dergačev 1973, 17–20, Fig. 3.

427. GURA VĂII

ROM, jud. Bacău, or. Onești.

Săpături sistematice în anul 1970 în punctul „Siliște”, în preajma unei așezări cu locuire neîntreruptă din neolitic și până în Latène. A fost descoperit un mormânt de inhumatie cu scheletul chircit pe stânga, or. NV-SE, în groapă rectangulară, căptușită cu pietre și având, probabil, și o construcție din pietre deasupra. Inventarul era constituit dintr-un topor de piatră și 4 vase.

Monteoru, faza Ia, pe baza inventarului.

Lit.: Buzdugan *et al.* 1971.

428. GURA VĂII

ROM, jud. Iași, c. Strunga.

Pe „Dealul Găunesel”, în 1939, au fost descoperite fortuit, cu ocazia unor lucrări de construcție, 6 morminte de inhumatie, plane, cu vase alături de schelete. Deducerile lor s-a găsit „un pavaj de pietre, așezate regulat”.

Neîncadrate cronologic sau cultural.

Lit.: Chirica *et al.* 1986.

429. GURBĂNEȘTI

ROM, jud. Călărași, c. Gurbănești.

Săpături sistematice în anul 1937–1938 în punctul *Peșes*, în trei tumuli ce fac parte dintr-un grup mai întins situat pe câmpia din dreapta văii Mostiștei. Tumul I – D= 35 m; H= 3.5 m; s-au descoperit 4 morminte de inhumatie, cu schelete întinse pe spate sau chircite lateral, cu ocră roșu, M.4, probabil mormânt primar, având groapa cu treaptă. Tumul II – D= 45 m; H= 4.2 m; s-au descoperit 18 morminte de inhumatie, dintre care M.7 și M.9 aveau gropile cu trepte, iar M.12 cu o construcție din lemn în groapă; scheletele având orientări variate, zăceau în decubit dorsal sau chircite lateral. Inventarele constituite din vase, unele fiind decorate cu șnurul. Tumul III – D= 16 m; H= 1.8 m; s-au descoperit 6 morminte de inhumatie, cu schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, M.4 fiind cu genunchii ridicați, cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: Rosetti 1959; Zirra 1960.

GYEKE = GEACA (378)

GYOROK = GHIOROC (390)

GYULAFEHÉRVAR = ALBA IULIA (8–9)

H

HAGENDORF = CETEA (201–202)

430. HAGIENI

ROM, jud. Constanța, c. Limanu.

Cu prilejul săpării unor canale de irigații în anul 1960 au fost distruși 2 tumuli de pământ, situați la 1 km NE de sat. Tumul I – în centrul movilei a fost găsit un mormânt de inhumatie cu schelet chircit lateral, cu urme de ocră roșu, fără inventar. Tumul II – în centrul movilei a fost găsit un mormânt de inhumatie, în cistă din lespezi de piatră nefasonate, cu scheletul chircit pe stânga, or. ENE-VSV, cu ocră roșu pe oase și cu un vas bitronconic.

Încadrate inițial la sfârșitul perioadei de tranziție sau începutului bronzului timpuriu, ulterior redatate la mijlocul epocii bronzului, „în secolul XV î.e.n.”.

Lit.: Harțuche 1971, 249; Idem 1973.

431. HAJDÚBÁGOS

UNG, Hajdú-Bihar m.

Cimitir de incineratie.

Atribuit grupului Hajdubagos.

Lit.: Szőregi 1937; Hänsel 1968, 230.

432. HALMAJ

UNG, m. Borsod-Abaúj-Zemplén
Săpături în anul 1967 pe malul pârâului Vasonca. A fost cercetat un cimitir plan constituit din 12 morminte de incinerare în urnă.

Piliny, Barca-Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. 84.

433. HARGHITA (mag. HARGITAFÜRDŐ)

ROM, jud. Harghita, mun. Miercurea-Ciuc.

Pe locul *Casei Inginerilor* a fost descoperit un vas cu o toartă cu creastă. Se presupune că a provenit dintr-un mormânt de inhumare.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 75, Nr. 251.

HARGITAFÜRDŐ = **HARGHITA** (433)

HARPEN = **HĂPRIA** (436)

HATZFELD = **JIMBOLIA** (496)

434. HĂLCHIU (mag. HÖLTÖVENY; dt. HELDS-DORF)

ROM, jud. Brașov, c. Hălchiu.

În 1900 și 1901 s-au descoperit două morminte de inhumare, plane, în ciste din lespezi din piatră; prima cistă era orientată SE-NV și conținea 3 schelete, având ca inventar 2 cești cu o toartă; cea de a doua conținea 2 schelete cu un pahar și o ceașcă cu o toartă.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 71–72.

435. HĂNEȘTI

ROM, jud. Botoșani, c. Hănești.

Lângă biserica satului, au fost descoperite în 1950 și distruse cu același prilej, 3 morminte de inhumare plane, cu schelete chircite lateral, având la capete câte un vas.

Noua.

Lit.: N. Zaharia 1955; N. Zaharia *et al.* 1970; Păunescu *et al.*, 1976.

436. HĂPRIA (mag. OLAHHEREPE; dt. HARPEN)

ROM, jud. AB, c. Ciugud.

Cercetări sistematice în anii 1998–1999 în punctul *Capu dosului*. A fost cercetat un cimitir constituit din 18 morminte de inhumare, M.1 și 8 fiind duble, iar M.3 fiind colectiv cu 4 înmormântări. Deși puține morminte au fost găsite într-o stare mulțumitoare de conservare, s-a putut observa că scheletele au fost dispuse chircite lateral pe stânga (5 cazuri), sau pe dreapta (1 caz). Orientările sunt predominant către S sau SV (7 cazuri) sau, mai rar, către V (2 cazuri). Inventarele sunt de-a dreptul sărace, cu două morminte cu câte un vas, un caz numai cu cioburi și un singur caz cu o cochilie.

Perioada timpurie a epocii bronzului.

Lit.: Ciugudean în *Cronica* 1999, 2000 și 2001.

437. HĂPRIA

Prin cercetări de suprafață în punctul „*Vadu morii*” a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă, plan, situat în preajma unei așezări Wietenberg.

Wietenberg.

Lit.: Boroffka 1994, 47, nr. 220.

438. HĂRLEC

BULG, okr. Vraca.

Tumul de mici dimensiuni, cercetat la V de localitate; s-a descoperit un mormânt de inhumare, cu schelet în decubit dorsal, cu ocră roșu și o cană askoidă lângă cap.

Jamnaja.

Lit.: Nikolov 1982, 193; Panayotov 1989, 154–155;

439. HĂRMAN (mag. SZASZHERMANY; dt. HONIG-BERG)

ROM, jud. BV, c. Hărman.

În 1923, pe câmp, a fost descoperit accidental un mormânt de inhumare în cistă din piatră. Lipsă alte precizări.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 73.

440. HĂRȘOVA

ROM, jud. Constanța, or. Hârșova.

În partea de S a orașului, în 1960–1963, au fost distruse mai multe morminte de inhumare aflate într-un tumul de pământ. Dintre acestea s-au înregistrat: „2 morminte de inhumare, cu schelete chircite parțial, orientate VSV–ENE, de la care s-au recuperat 5 vase, din care trei decorate cu șnurul”.

Jamnaja.

Lit.: Morintz *et al.* 1974; Harțuche 1979b, 76.

441. HĂRTOAPE

ROM, jud. Iași, c. Vânători.

La marginea satului a fost găsit mai de mult un vas Noua, de tradiție Costișa, despre care se afirmă că ar fi aparținut unui mormânt de inhumare.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986.

442. HĂRTOP

ROM, jud. Suceava, c. Preutești.

Săpături de salvare în anul 1982. Mormânt de incinerare, plan în cistă din piatră, parțial distrus. În centrul cistei și sub ea s-au găsit oase de om și de animal, calcinate.

Costișa.

Lit.: Ursulescu *et al.* 1987, 72–76.

HELDS-DORF = **HĂLCHIU** (434)

HERES-DORF = **GALAȚII BISTRITEI** (368)

HERKULESBAD = **BĂILE HERCULANE** (63)

HERKULESFÜRDŐ = **BĂILE HERCULANE** (63)

HERMANY = **CAȘOLȚ** (173–174)

443. HERNÁDKAK

UNG, m. Borsod

Săpături sistematice în anii 1934–1935. Cimitir biritual cu 131 morminte, dintre care 116 de inhumație, cu schelete chircite lateral, 3 de inhumație și 12 morminte simbolice. Inventare variate constituite din ceramică, piese de port, arme.

Hatvan.

Lit.: Tompa 1935; Schalk 1992.

444. HERNÁDKAK

UNG, m. Borsod

Săpături sistematice în anii 1934–1935. Cimitir biritual cu 131 morminte, dintre care 116 de inhumație, cu schelete chircite lateral, 3 de inhumație și 12 morminte simbolice. Inventare variate constituite din ceramică, piese de port, arme.

Füzesabony.

Lit.: Tompa 1935; Schalk 1992.

445. HERNÁDKAK

Descoperire întâmplătoare. Mormânt izolat de incinerare în urnă.

Piliny, grupa Barca.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. 85.

HETZELDORF = AȚEL (28)

446. HILIȘEU-CRIȘAN

ROM, jud. Botoșani, c. Hilișeu-Horia.

În punctul „Movilă” a fost răzuit cu buldozerul un tumul de pământ. Cu această ocazie au fost descoperite morminte de inhumație cu inventare, care astăzi s-au pierdut.

Noua, după materialul cules din zonă.

Lit.: N. Zaharia *et al.* 1970; Păunescu *et al.* 1976; A. Florescu 1991, 76, Nr. 258.HOARCA vezi **BISTREȚU NOU** (101).**447. HINOVA**

ROM, jud. Mehedinți, c. Hinova.

Săpături de salvare în anii 1976–1980, la castrul roman. Cimitir de incinerare constituit din 45 de morminte. Mormintele se compuneau din vas/urnă, vas/capac și vase adiacente, decorația multor vase fiind făcută fie prin imprimarea pastei și incrustație cu substanță albă, fie cu caneluri. În inventarele unora dintre morminte s-au descoperit fragmente de cuțite, piese de port din bronz și, într-un singur caz, o figurină antropomorfă. În cadrul cimitirului a fost descoperit un vas bitronconic, decorat cu caneluri, în interiorul căruia se găseau piese de port din aur, dintre care se remarcă o diademă, brățările manșon, mărgelile din aur etc.

Cruceni–Belegiș, „grupul Hinova”; „Tezaurul”, publicat separat, a fost încadrat la începutul epocii fierului, pe baza decorului canelat al vasului.

Lit.: M. Davidescu 1981; idem 1984, 11; Gumă 1993, 177, cu câteva precizări succinte.

448. HÓDMEZÖVÁSÁRHELY

UNG, m. Csongrád

Cercetări de suprafață și sondaje restrânse în punctul „Kökénydomb”. A fost identificat un cimitir cu morminte de inhumație și, în apropiere, o așezare a culturii Periam–Pecica.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Banner 1937 191 ff; Patay 1938, 53 Nr. 8–10; Foltiny 1940, 182–185, 188–189, Taf. 33; Bóna 1975, 84–85; Drašković–Johnson 1973, 14–15; Girci 1987, 83 Nr. 32; Soroceanu 1991, 135, Nr. 40.

449. HÓDMEZÖVÁSÁRHELY

Săpături sistematice în punctul „Gorzsá” unde s-au descoperit un mormânt de incinerare în urnă cu 3 vase adiacente și alte 2 morminte de inhumație.

a – Makó.

b – Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Kalicz 1968; Horváth 1983, 290; Soroceanu 1991, 135, Nr. 41.

450. HÓDMEZÖVÁSÁRHELY

Descoperire fortuită în punctul „Kotacspar”. Mormânt de inhumație.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Bóna 1975, 85.

451. HÓDMEZÖVÁSÁRHELY

Descoperire fortuită în punctul „Batida”. Mormânt de inhumație distrus.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Bóna 1975, 85.

452. HÓDMEZÖVÁSÁRHELY

Descoperire fortuită în punctul „Kopáncs”. Mormânt de inhumație cu inventar variat.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Bóna 1975, 85.

453. HOLBOCA

ROM, jud. Iași, c. Holboca.

Săpături sistematice în anul 1951 într-un tumul aflat în apropierea confluenței Jijiei cu Bahluiul. Au fost descoperite 44 de morminte de inhumație preistorice, din care 19 morminte, cu schelete în decubit dorsal sau chircite pe stânga, cu orientări variate, au adesea ocră roșu, o împletitură pe fundul gropilor, iar inventarele sunt foarte sărace. Toate aceste morminte se află în movila propriu zisă. Pe baza ritualului au fost împărțite în 3 categorii.

Jamnaja și Katakombnaja.

Lit.: Comșa 1985.

454. HOLBOCA

Dintre celelalte morminte o parte au fost separate, pe baza ritualului, M.9 și 35.

Mnogoalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 189 și nr. 136 pe harta de la fig. 21.

455. HOLBOCA

Alte 23 morminte, mai răspirate către NE de centrul movilei, cu schelete chircite pe dreapta sau pe stânga, aveau inventare tipice, deși sărace.

Noua.

Lit.: Zirra 1952; Petrescu-Dîmbovița 1953a; Zirra 1960; Comșa 1985.

456. HOLMSKOE

UKR, obl. Odessa, r. Arcyz.

Săpături sistematice în anii 1977–1979 la 4 km sud de sat. A fost cercetat K.1/M.12, primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

457. HOLMSKOE

În cursul săpăturilor din 1977–1979 au mai fost descoperite mormintele de inhumație K.1/27; 2/19–20, 23; K.8/5 și 11/1.

Mnogovalikovaja

Lit.: Savva 1992, 187 și nr. 113 pe harta de la fig. 21.

HÖLTÖVENY = HÄLCHIU (434)**458. HOMORÂCIU**

ROM, jud. Prahova, c. Izvoarele.

Cu mai mulți ani în urmă (1968 ?) a fost descoperit întâmplător un mormânt de inhumație plan, în cistă din piatră. Scheletul se afla în decubit dorsal, iar ca inventar a avut o ceașcă cu toarta supraînălțată, trasă din buză și un pumnal din bronz, cu nervură mediană și găuri de nit pe placa de înmănușare. În apropiere este cunoscută o așezare pe un vârf de deal aparținând culturii Monteoru.

Monteoru.

Inedit, inf. D. Lichiardopol.

459. HOMOROD

ROM, jud. Harghita, c. Homorod.

Între 1893–1895 pe vârful unui deal, unde se găsesc 3 tumuli cu D = 50, 25 m, a fost cercetat unul care avea manta din piatră; la –1.50 m s-a dat peste un „strat de pământ făinos”, la fel ca la Ocland. De aici concluzia că este vorba de înmormântări în tumul ca și cele precedente.

Perioada timpurie a epocii bronzului.

Lit.: Kalicz 1968, 23.

HOMORÓD = HOMOROD (459)**HOMORÓDALMAS = MEREȘTI (588)****HONIGBERG = HÄRMAN (439)****460. HORGOS**

SRB, op. Subotica.

Descoperire întâmplătoare în anul 1952 în punctul „Kölapos”. Cimitir biritual. Lipsă alte precizări.

HGK.

Lit.: Trogmayer *et al.* 1971.

461. HORIA

ROM, jud. Brăila, or. Făurei.

În 1971 a fost distrusă o movilă de pământ din marginea satului. Cu această ocazie a fost descoperit un mormânt de inhumație, cu schelet chircit lateral, cu un vas alături.

Epoca bronzului.

Lit.: Harțuche 1973.

462. HORODNICU DE JOS (dt. UNTERHOROD-NIK)

ROM, jud. Suceava, c. Horodnic.

În zona localităților Horodnicu de Jos și de Sus se află un cimitir tumular constituit din 57 de movile de pământ, vizibile și astăzi, unele fiind deja aplatizate, grupate de-a lungul unei fâșii de circa 10 km. În anii 1893–1894 și 1902 au fost săpați circa 30 de tumuli. Au fost descoperite câteva morminte de incinerare, cu inventare sărace constând din ceramică de culoare neagră și silexuri; într-o movilă a fost descoperit, în 1894, suprapunând un mormânt de incinerare, un mormânt de inhumație, cu scheletul chircit lateral, din al cărui inventar fac parte un topor de piatră și o placă rectangulară din piatră aidoma apărătorilor de braț din aria Glockenbecher. În 1976 s-a efectuat o intervenție de salvare mai fiind descoperit încă un mormânt de incinerare.

Komarów–Costișa.

Lit.: Banner 1927; Nestor 1933, 66 și 70, și notele 244 și 267; Ignat 1981.

463. HOTARU

ROM, jud. Olt, c. Grojdibodu.

Săpături de salvare în anul 1978–1981 în punctul „Coasta lui Cuzma”, la 500 m SV de localitate, pe marginea falezei de N al fostei bălți Potelu. Mormânt de incinerare în urnă, care este posibil să fi aparținut unui cimitir mai întins, astăzi distrus prin prăbușirea malului.

Gârla Mare.

Inedit.

464. HUNIA

ROM, jud. Dolj, c. Maglavit.

Prin sondaje în anul 1943, într-un tumul numit „Movila Călinii”, situat în apropierea Dunării, au fost descoperite 4 morminte de inhumație, cu schelete chircite lateral, cu ocră roșu. În afara acestora au mai fost descoperite alte morminte de inhumație „secundare”.

Jamnaja.

Lit.: Dumitrescu 1944; Zirra 1960.

I**IABLOANA = IABLONA (437–438)****465. IABLONA**

MOLD, r. Glodeni.

Săpături de salvare în anii 1969 și 1980, într-un cimitir cu morminte de inhumație, din care cea mai mare parte distruse.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Dergačev 1973, 77; Savva 1992, 183 și nr. 62 pe harta de la fig. 21.

466. IABLONA

Săpături de salvare în anul 1969. Cimitir cu morminte de înhumăție, distruse.

Noua.

Lit.: Dergačev 1973, 77.

467. IACOBENI

ROM, c. Dângenii, jud. Botoșani.

În 1964 s-a descoperit accidental, într-un martor de eroziune, un mormânt de înhumăție, cu ocră roșu pe oase și având la cap un vas din lut. Lipsesc alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976.

468. IACOBENI

ROM, c. Vlădenii, jud. Iași.

Într-un tumul aplatizat cu D= 26 m și H= 1 m au fost descoperite, prin 1964–1965, mai multe morminte de înhumăție. M.19 – mormânt primar, schelet în decubit dorsal cu picioarele căzute lateral, orientat SSV–NNE, avea la cap un vas decorat cu „impresiiuni făcute cu pieptenul”.

Jamnaja.

Lit.: Ioniță 1966; N. Zaharia *et al.* 1970.

469. IACOBENI

În cursul cercetărilor de la punctul precedent a mai fost descoperite și un mormânt, secundar, situat periferic în mantaua movilei, având un vas cu brâu simplu în relief;

Noua.

Lit.: Ioniță 1966; N. Zaharia *et al.* 1970; Chirica *et al.* 1986, care semnalează o așezare a culturii Noua în preajmă.

470. IANCA

ROM, c. Ianca, jud. Br.

Descoperire întâmplătoare, în anul 1867, săpându-se într-un tumul denumit „*Movila Boului*”, s-au descoperit, „la circa 5 m adâncime de la vârf”, bârne de stejar groase, putrede și oseminte umane. Lipsesc alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: MRArh 1955; Zirra 1960.

471. IAȘI

ROM, jud. Iași, mun. Iași.

Sondaj în anul 1964 pe dealul *Galata*, fiind descoperite 2 morminte de înhumăție, cu schelete chircite lateral.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986; A. Florescu 1991, 80, Nr. 282.

472. ICLOD

ROM, jud. Cluj, c. Iclod.

Săpături sistematice în anul 1991 în punctul „*Pământul vlădici*”. Mormânt de înhumăție cu scheletul chircit pe dreapta, cu un vas, cioburi de la alte două vase, oase de animal și un antebraț uman sub cap.

Noua.

Lit.: Cronica 1991.

473. IDOȘ

SRB, op. Subotica.

Săpături sistematice în anul 1955 la marginea de E a satului. Cimitir cu morminte de incinerăție. Inventare cuprinzând ceramică și piese de port din bronz.

HGK.

Lit.: Trogmayer *et al.* 1971; Tasić 1974, 529.

474. IERNUT (mag. RADNÓT)

ROM, jud. Mureș, c. Iernut.

În anul 1956, în locul denumit „*Hulpiști*”, au fost descoperite două morminte de incinerăție în urnă, plane. M.1 în urnă cu 2 vase adiacente, iar M.2 cu o urnă acoperită cu o lespede de piatră, dar fără oase calcinate, drept pentru care a fost considerat că este un cenotaf.

Wietenberg.

Lit.: Vlassa 1965; Idem 1966; Soroceanu *et al.* 1976.

475. IERNUT

În curtea castelului, în anii 1952–1953, cu ocazia lucrărilor de canalizare, au fost descoperite 3 morminte de înhumăție, cu scheletele chircite lateral, fiecare având câte o ceașcă cu 2 torți alături.

Noua.

Lit.: Vlassa 1985; A. Florescu 1991, 81, Nr. 289.

476. IGRIȚA – peștera

ROM, jud. Bihor, c. Aștileu, sat Peștera.

a. În cursul unor cercetări făcute în peșteră au fost descoperite: M.A – într-o alveolă cu D= 0.75–0.80 m și Ad = 0.15 m fragmente de craniu (calotă, mandibulă) de la un copil; amestecate cu oasele au mai fost găsite cioburi de la 2 vase, o amuleta din piatră, o mărgea din scoică fosilă, un fragment de scoica Unio, o așchie din cuarțit, și câțiva dinți perforați de animale, o piatră mică din calcar, cu urme de folosire; întregul complex era suprapus de un strat de cărbune și cenușe „de la un foc mic aprins pe loc”, deasupra fiind așezat un strat continuu de ocră roșu, gros de 0.01–0.02 m; M.B – într-o alveolă naturală cu D= 1.00 m, fragmente de craniu și alte oase de la 2 copii; alături fragmente de la 3 vase, un toporaș din cuarțit negru, mai multe mărgele din sifid, bulgări de ocră roșu; M.C – mormânt de înhumăție de la care s-au găsit câteva oase și cioburi de la 2 vase, fiind probabil identic cu celelalte două, dar deranjat. În peșteră s-au mai găsit și alte „concentrări de resturi scheletice” ca și fragmente ceramice Baden–Coțofeni.

Baden–Coțofeni, după ceramică.

Lit.: Emödi 1984, 405–407.

b. În galeriile peșterii Igrița au fost descoperite mai multe grupări de cioburi, de la mai multe vase la un loc, socotite ca fiind morminte de incinerăție, deși lipsesc cu totul oasele calcinate. Din aceleași condiții provin și piese de port din bronz fragmentare. Materialele au fost culese, lipsind însă o cercetare sistematică a întregului complex arheologic din peșteră.

Grupul Igrița.

Lit.: Emödi 1980.

477. ILANDŽA

SRB, okr. Vršac.

În 1948 a fost cercetat pe raza localității un cimitir plan de incinerare în urnă constituit din 18 morminte.

Cruceni–Belegiš.

Lit.: Marijanski 1957; Hänsel 1968, 238; Tasić 1975.

ILIOARA = ILIȘUA (478)**478. ILIȘUA (fost ILIOARA; mag. ALSÓILOSVA)**

ROM, j. Bistrița-Năsăud, c. Matei.

Săpături sistematice în anul 1983. Grup de morminte plane de incinerare.

Wietenberg.

Lit.: Marinescu 1984, 27.

IMECSFALVA = IMENI (479)**479. IMENI (mag. IMECSFALVA)**

ROM, jud. Covasna, c. Catalina.

De pe teritoriul localității se cunoaște, mai de mult, o ceașcă cu 2 torți, cu creastă, presupusă a proveni dintr-un mormânt. Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 82, Nr. 291.

480. INDEPENDENȚA (azi MURIGHIOL)

ROM, jud. Tulcea, c. Independența.

Tumul cercetat în 1985. În preajmă, între Murighiol și Dunavăț, se mai află și alte movile, pe creasta unui deal, unde au fost descoperite morminte getice. Movila avea D= 20/22 m, H= 2 m fiind acoperită cu o manta din bolovani și având un ring din pietre la periferie. Au fost descoperite în total 13 morminte de inhumație. M.3 este considerat ca fiind mormântul central, cu o groapă rectangulară cu dimensiunile de 1.90 × 1.50/1.10 m; resturile osteologice găsite fără conexiune anatomică dovedesc că mormântul a fost deranjat; M.1, cu o groapă cu pietre, schelet în decubit dorsal, or. E–V, cu urme de ocră roșu; M.2, deranjat de M.1, distrus, cu urme de ocră roșu; M.4–13 sunt constituite din resturi de oase umane, găsite fără conexiune anatomică, situate pe „platforma de pietre” din jurul gropii M.3, fiind considerate ca „sacrificii”; între ele se remarcă M.8 la care s-a găsit doar un craniu cu două vase alături, din care unul cu un decor șnurat.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: Simion 1991; idem 1992.

Notă: Întreaga descriere a săpăturii este confuză. Se pare că este vorba de un tumul cu morminte primare Jamnaja și înmormântări secundare, dar jefuite, ceea ce ar explica „sacrificiile”.

481. ISMAIL

UKR, obl. Odessa, r. Ismail.

Săpături sistematice în anul 1976, fiind descoperite morminte de inhumație secundare într-un tumul situat în preajma localității.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 184 și nr. 140 pe harta de la fig. 21.

ISZTOLNA = STOLNA (882)**482. IȘALNIȚA**

ROM, jud. Dolj, mun. Craiova.

Cu ocazia lucrărilor de construcție a combinatului chimic, într-o dună de nisip, distrusă de buldozer, a fost descoperit în 1967 un grup de vase care făceau parte, probabil, dintr-un complex funerar de incinerare, izolat. Caracteristica vaselor este dată de secțiunea plan-orizentală pătrată.

Datat inițial la sfârșitul epocii bronzului, a fost apoi atribuit culturii Gârla Mare, faza IV, iar mai recent grupului Bistreț–Ișalnița.

Lit.: Popilian 1968; Hänsel 1976; Morintz 1978; Chicideanu 1986.

483. IVĂNEȘTI

ROM, jud. Vaslui, c. Ivănești.

Pe grindul „Dejugați”, în 1931, într-o mică movilă s-au făcut sondaje. Cu această ocazie s-au descoperit două morminte de inhumație, unul dintre acestea având ca inventar inele de buclă din cupru.

Jamnaja.

Lit.: MRArh 195 ; Zirra 1960.

484. IVĂNEȘTI

În raza localității s-a descoperit un mormânt de inhumație, plan, de la care s-au putut recupera 2 butoni din bronz, calotiformi.

Noua.

Lit.: Udrescu 1974.

485. IZBÂNDIȘ – avenul

ROM, jud. Bihor, c. Șuncuiuș.

Prin cercetări de suprafață, în avenul Izbândiș, în prima sală, au fost descoperite câteva morminte de inhumație răvășite. Condiția arheologică este greu de precizat, neputându-se stabili numărul înmormântărilor sau alte detalii ori elemente de inventar.

Bronz timpuriu și mijlociu.

Lit.: Emödi 1988, 405.

486. IZBOUL

BULG, ok. Burgas.

Săpături, într-un cimitir tumular. Au fost descoperite morminte de inhumație. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Nikolova 1994, 133.

487. IZBUCUL TOPLITEI

ROM, jud. Bihor, c. Aștileu.

În anul 1982 cu prilejul unei explorări speologice într-o peșteră, a cărei intrare se presupune a fi fost blocată din vechime, au fost descoperite mai multe morminte de inhumație având alături 15 vase și două topoare din bronz, de tip Baniabic. Datorită condițiilor foarte dificile de acces (posibil astăzi doar printr-un sifon inundat permanent) nu s-au putut face cercetări sistematice satisfăcătoare. Cum sala în care au fost descoperite scheletele a fost în repetate rânduri inundată, nu este sigură asocierea osemintelor cu ceramica și topoarele găsite.

Nagyrev (după ceramică).
Lit.: Halasi *et al.* 1985.488.

IZVOARELE (fost BEDELEU; mag. BEDELLŐ)

ROM, jud. AB, c. Livezile.

În 1881 au fost săpați 4 tumuli situați în punctul „*La furci*”; Tumuli aveau toți mantale din bolovani de calcar, conținând mai multe morminte de inhumație cu schelete chircite lateral, cu ceramică și topoare de piatră. În anul 1972, au fost reluate săpăturile care au dus descoperirea și a altor asemenea înmormântări. Inventarele constau din ceramica, așchii din silex, piese de port din bronz. Coțofeni, faza finală, ulterior grupului Bedeleu.
Lit.: Nestor 1933; Vlassa *et al.* 1987b; Ciugudeanu 1977; Idem 1991.

489. IZVOARELE

ROM, jud. Constanța, c. Lipnița.

În anul 1977 a fost găsit accidental un mormânt de inhumație, care a fost însă distrus de către descoperitori. Din inventarul mormântului s-au putut recupera un vas decorat cu șnurul răsucit, un fragment de idol antropomorf și un topor de piatră păstrat fragmentar. Bronzul timpuriu.
Lit.: Irimia 1982, 330.

490. IZVOARELE

ROM, jud. Dâmbovița, c. Voinești.

Cu multă vreme în urmă a fost descoperit în partea de NE a localității un mormânt de inhumație în cistă din piatră. Lipsă alte precizări.
Dâmbovița–Muscel.
Lit.: Oancea 1976, I. Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000.

491. IZVOARELE

ROM, jud. Mehedinți, c. Gruia.

Cercetări de suprafață în anul 1982. Cimitir de incinerare. Lipsă alte precizări.
Gârla Mare.
Lit.: Crăciunescu 1984, 10.

492. IZVORU (fost CACALEȚI)

ROM, jud. Giurgiu, c. Gogoșari.

În cursul cercetării din anii 1962–1974 a cimitirului din sec. VIII–X situat în punctul „*Dealul porcilor*”, s-au descoperit și câteva morminte de inhumație cu schelete chircite lateral, fără inventare.
Zimnicea–Plovdiv–Cerkovna–Asenovce.
Lit.: Morintz 1978.

J

493. JABUKA

SRB, op. Pančevo.

Săpături sistematice în anul 1981 la un grup de movile situat în punctul „*Tri Humke*”. Tumul – D = 48 m, H = 2,3 m, parțial erodat de apă, deranjat de un cimitir medieval; tumulul suprapunea o așezare Kostolac reprezentată prin 4 podine de locuințe; locuirea Kostolac suprapune, la rândul ei, o depunere a culturii Baden; au fost descoperite

două morminte de inhumație cu schelete chircite lateral. Mormântul central, care a deranjat 2 podine Kostolac, avea groapa rectangulară cu resturi de la o structură din lemn, iar pe fund resturi de rogojină, scheletul chircit și presărat cu ocră a aparținut unui bărbat. Lângă cap resturi de la un obiect din material organic, lipsind alte depuneri.

Jamnaja.

Lit.: Bukvić 1978; Idem 1987, 85.

JERICHMARKT = CÂMPIA TURZII (189)

494. JIBERT (mag. ZSIBERK, dt. SEIBURG)

ROM, jud. Brașov, c. Jibert.

Cu multă vreme în urmă, în preajma localității au fost descoperite accidental două morminte de inhumație în ciste de piatră. Într-unul dintre morminte au fost găsite un vas și o lamă din silex. Lipsesc alte precizări.
Schneckenberg.
Lit.: Roska 1925.

495. JIGODIN (mag. ZSÖGÖFÜRDŐ)

ROM, jud. Harghita, mun. Miercurea Ciuc.

Între 1949–1963, în cariera „*Molomföld*” au fost descoperite mai multe morminte de inhumație; inventarele se compuneau din vase (într-un caz un vas cu decor Wietenberg). În preajmă se cunoaște o așezare a culturii Noua.
Noua.
Lit.: A. Florescu 1991, 83, Nr. 301.

496. JIMBOLIA (mag. ZSOMBOLYA; dt. HATZFELD)

ROM, jud. Timiș, c. Jimbolia.

Pe teritoriul localității sunt semnalate mai multe movile în care s-a afirmat că ar fi fost descoperite morminte de incinerare. În realitate este vorba de o necropolă plană de incinerare, fără legătură cu movilele.
Cruceni–Belegiș.
Lit.: Medeleț *et al.* 1987.

497. JOVTNEVOE

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1968, într-un grup de movile de lângă sat. A fost descoperit un mormânt de inhumație – K.2/1 – primar.
Lit.: 1992, 184 și nr. 80 pe harta de la fig. 21.

498. JUCU DE SUS (mag. ALSÓZSUK, OLÁHZSUK)

ROM, jud. Cluj, c. Jucu.

În 1925 a fost descoperit fortuit, lângă gara localității, un mormânt de inhumație cu scheletul chircit. Lipsesc alte precizări.
Epoca Neolitică sau Epoca Bronzului.
Lit.: Roska, 1942, p. 22; Crișan *et al.* 1992, p. 250.

499. JUPÂNEȘTI (mag. ZSUPÂNFAŁVA, ZSUPÁ-NEK)

ROM, jud. Mehedinți, c. Cireșu.

În această localitate a fost semnalat cu mai multă vreme în urmă, un cimitir plan de inhumație, din ale cărui

morminte s-au recuperat un „ciocan” din diorit și un topor din bronz.

Neîncadrat cronologic sau cultural.

Lit.: Milleker 1906; Roska 1942.

K

500. KALANCEAK

UKR, Obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1982. Morminte de înhumăție, secundare în tumul: K.3/1, 3, 8 și 10.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 83 pe harta de la fig. 21.

501. KALCEVO

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1986. Au fost descoperite câteva morminte de înhumăție într-o movilă: K.3/6, 8 și 12–13.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 82 pe harta de la fig. 21.

KALOTA = CĂLĂȚEA (182)

502. KALUGERICA

BULG, okr. Šumen.

Săpături sistematice în anii '30 la 4 km NE de localitate, în punctul „*KalugERICA mera*”. Cimitir tumular constituit din mai mulți tumuli dintre care 8 au fost cercetați, 4 dintre aceștia fiind distruși parțial sau total. Tumul I – Dm = 22 m, H = 1.10 m, peste unul dintre morminte a fost ridicată o mică movilă ulterior acoperită de mantaua movilei mari. Tumul II – lipsă date. Tumul III – Dm = 24 m, H = 1.50 m, s-au descoperit 4 morminte de înhumăție, dintre care M.4, central, cu groapă rectangulară, ocră roșu, cu un ring din pietre, un inel de buclă din argint. Tumul IV – Dm = 23 m, H = 0.80 m; s-au descoperit 2 morminte de înhumăție, fără inventare. Tumul V – Dm = 30 m, H = 2.50 m, cu 8 morminte dintre care 6 de înhumăție, cu schelete în decubit dorsal și 2 de incinerăție în urnă; se remarcă M.8, primar, cu groapă elipsoidală în plan, cu schelet în DD, orientat NV, cu ocră roșu, fără inventar; M.4 de incinerăție, cu urna așezată într-o cistă din patru lespezi de piatră. Tumul VI – Dm = 20 m, H = 0.40 m, distrusă, lipsă alte date. Tumul VII – Dm = 20 m, H = 0.60 m, parțial distrusă, cu 3 morminte de înhumăție, fără inventare, M.3 fiind distrus. Tumul VIII – Dm = 22 m, H = 0.50 m, distrusă, cu un mormânt de înhumăție deranjat.

Jamnaja.

Lit.: Panayotov 1989, 74–80.

503. KAMENKA (rom. TAȘBUNAR)

UKR. r. Ismail

Săpături sistematice în anul 1970–1971. Cimitir tumular cu morminte de înhumăție. Au fost cercetate 8 morminte de înhumăție, dintre care K.1/02 și 4/2 din 1970, iar apoi 12/2 din 1971 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 874–881 în tabelul de la anexa 1.

504. KÁNTORJÁNOSI

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

În punctul „*Pénzverem*” a fost descoperit un mormânt tumular de incinerăție. Lipsă alte precizări.

Nyírség.

Lit.: Kalicz 1968, 68, nr. 91, 73.

505. KARCAG

UNG, m. Szolnok.

Săpături de salvare în anul 1962, în punctul „*Bugyogóihalom*”. Tumul D = 40 m, H = 3.5 m; mormânt de înhumăție cu schelet în decubit dorsal, or. SV–NE, cu urme de ocră, lemn și rogojină.

Jamnaja.

Lit.: Csallóg 1963, 304; Kalicz 1968, 22.

KASTENHOLZ = CAȘOLT (173)

506. KAVARNA

BULG, okr. Dobrič.

Între 1958–1959, în locul „*Dimjaščite mogili*”, la 4.2 km NE de oraș, a fost săpată un Cimitir tumular constituit din 4 movile funerare, 3 de dimensiuni mai mici și o alta mai mare cu H = 3.40 m; în movila „B” la adâncimea de 0.90 m a fost descoperit un mormânt a cărui groapă era acoperită cu trei lespezi de piatră, scheletul se afla chircit pe dreapta, cu ocră roșu și fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Mirčev 1961, 65–76; Panayotov 1989, 133

KEKESÚJFALU = CORVINEȘTI (252)

KELLING = CÂLNIC (188)

KELNEK = CÂLNIC (188)

KENTELEKE = CHINTELNIC (210)

KEPPESBACH = CÂRPINIȘ (184)

KERPENYES = CÂRPINIȘ (184)

KERTZING = GORNEȘTI (408)

507. KÉTEGYHÁZA

UNG, m. Békés.

Săpături sistematice în anii 1966–1968. Cimitir tumular la nord de localitate, pe o suprafață cu diametrele 3.5 km E–V și 1.6 km N–S; 33 de tumuli din care au fost săpați 11 (T. 3, 3a, 3b, 4, 5, 5a, 6, 8–11); au fost descoperite 18 morminte de înhumăție, cu gropi rectangulare, unele acoperite cu bârne, resturi de rogojini din fibre vegetale, ocră roșu, schelete în decubit dorsal, or.–predilect V–E, din inventarele sărace se remarcă inelele de buclă din argint, câte două, în T.3/M.4 și T.3/M.7. Dată ¹⁴C

Jamnaja.

Lit.: Ecsedy 1979, 20–34.

KÉZDIPOLYÁN = **POIAN** (740)

KÉZDIVÁSÁRHELY = **TÂRGU SECUIESC** (945–947)

KÉZDISZENTLÉLEK = **SÂNZIENI** (843–846)

KIRÁLYPATAK = **CRAIVA** (1112)

KISDERZSIDA = **DERȘIDA** (307)

508. KISKUNDOROSZMA

UNG, m. Csongrád.

Săpături sistematice în anul 1932 fiind cercetat un cimitir biritual; în afară de ceramică, în morminte au mai fost descoperite și piese din port din metal.

Încadrat în MD III; Periam–Pecica ?

Lit.: Foltiny 1957; Hänsel 1968, 96, 153–154, 231.

509. KISLICA (rom. CÂȘLIȚA)

UKR, obl. Odessa, r. Ismail.

Săpături sistematice în anul 1976–1977 într-o grupare de movile situată la N de localitate, pe malul de E al limanului Catlabug. A fost cercetat K.1.M.5, primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

510. KISLICA

Au fost cercetați 8 tumuli, fiind descoperite mai multe morminte în numai 6 dintre movile. Au fost descoperite 22 de morminte cu gropi rectangulare și două cu catacombă. Între structurile funerare Jamnaja descoperite se înscrie și un „cenotaf”.

Jamnaja și Katakombnaja.

Lit.: Gudkova *et al.* 1995.

511. KISLICA

Săpături sistematice în anii 1976–1977 într-o grupare de movile situată la N de localitate, pe malul de E al limanului Catlabug. În câteva dintre movile au fost descoperite morminte secundare de inhumăție – K.1/8–9, 11; 2/6–9 și 4/20, 22.

Mnogovalikovaja și Sabatinovka.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 85 pe harta de la fig. 21; Gudkova *et al.* 1995.

KISOMPÓLY = **AMPOIȚA** (14–15)

KISSAJÓ = **ȘIEUȚ** (919)

KISSODA = **CHIȘODA** (215)

512. KISZOMBOR

UNG, m. Csongrád.

Se menționează un mormânt de inhumăție izolat, cu scheletul chircit lateral.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Foltiny 1942, 99–103; Bóna 1975, 85; Soroceanu 1991, 135, Nr. 44.

513. KJULEVČA

BULG, okr. Šumen.

Săpături sistematice, probabil în anii '30, într-un cimitir tumular constituit din 3 movile situate la 250 m una de alta, la 3–4 km de localitate. A fost cercetat 1 tumul în locul „Malkija Irim”, D = 28 m, H = 3.50 m, cu 5 morminte de inhumăție; M.5 – primar, oarecum central, cu groapă rectangulară săpată de la nivelul antic, acoperită cu bârne de lemn, cu ocră roșu; M.3, cu groapa de formă elipsoidală săpată de la nivelul antic și înconjurată de un ring din pietre cu D = 3 m; M.4, secundar, într-o cistă din bolovani cu L = 2.50 m, Br = 2.50 m, cu pereții înalți de 1.30 m, cu un schelet chircit pe dreapta, cu ocră roșu; lipsă inventare.

Jamnaja

Lit.: Mikov 1936, 3–10; Idem 1957, 220–223; Idem 1970, 59–61; Panayotov 1989, 80–82.

KLAUSENBURG = **CLUJ-NAPOCA** (229–230)

KLEIN-SCHOGEN = **ȘIEUȚ** (919)

514. KLENOVNIK

SRB, op. Požarevac.

Descoperire fortuită în anul 1958 în grădina unui localnic. Mormânt de incinerăție în urnă, cu o figurină antropomorfă în inventar. Mormântul a făcut parte, cu probabilitate, dintr-un cimitir mai întins.

Žuto-Brdo.

Lit.: Letica 1975, 193–195.

515. KLIČEVAC

SRB, op. Požarevac.

Descoperiri fortuite din anii 1892 și 1901, urmate de sondaje în 1948 și 1959. A fost descoperit un cimitir de incinerăție cu mai multe morminte. Din inventare, în afara ceramicii tipice, au mai făcut parte o figurină antropomorfă și un pumnal din bronz.

Žuto Brdo.

Lit.: M. Wosinsky, 1904, 104–105; M. Kosorić 1960, 66–67.

516. KNEŽA

BULG, okr. Vraca.

La 5 km SV de localitate se află un cimitir tumular constituit din 6 tumuli. Dintre aceștia a fost săpat tumulul I – Dm = 22 m, H = 1.40 m; s-a descoperit un mormânt de inhumăție cu scheletul în decubit dorsal, or. N–S, cu picioarele căzute pe dreapta, cu ocră roșu, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Nikolov 1982, 192–200; Panayotov 1989, 93–94.

517. KOČKOVATOE

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anii 1976–1977. Cimitir tumular de inhumăție. Au fost cercetate mormintele K.1/89, 11; 2/6–9; 4/20, 22.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Savva 1992, 185 și nr. 86 pe harta de la fig. 21.

KOLOZSVAR = **CLUJ-NAPOCA** (229–230)

KOMLOSCH = **COMLOȘU MARE** (238)

KOMRAT = **COMRAT** (240–241)

KÖNIGSBACH = **CRAIVA** (1112)

518. **KOPČAK**

MOLD, r. Ceadîr Lunga

Săpături sistematice în anul 1985. Într-un grup de tumuli a fost descoperit mormântul de inhumație K.3/10.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 181 și nr. 28 pe harta de la fig. 21.

519. **KORBOVO**

SRB, op. Kladovo.

Mormânt de incinerare în urnă.

Coțofeni.

Lit.: Tasić 1986.

520. **KORBOVO**

Sondaje în anul 1980. Mormânt simbolic, cenotaf.

Verbicioara.

Lit.: Krstić 1984, 101–107.

521. **KORBOVO**

Săpături sistematice în anul 1958–1959 în punctul „*Glamija-Staro Selište*”. Cimitir de incinerare cu 48 morminte. Inventare variate incluzând figurine antropomorfe. Žuto Brdo.

Lit.: Letica 1975, 173–174; Krstić 1983.

522. **KORBOVO**

Cercetări de suprafață 1907, săpături de salvare în anul 1957 și săpături sistematice în anii 1960–1961 și 1980–1981 în punctul „*Pesak*”. Cimitir de incinerare constituit din 35 morminte.

Žuto Brdo.

Lit.: M. Vasić 1912, 5; Letica 1975; N. Radojčić 1986, 133.

523. **KORBOVO**

Sondaje în anul 1980. Mormânt de incinerare în urnă, izolat în cadrul unei așezări.

Žuto Brdo.

Lit.: Krstić 1984, 101–107.

KÖRPA = **VALEA TIMIȘULUI** (1022)

524. **KÓTAJ**

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Descoperire accidentală în punctul „*Rokalyuk*”, mormânt de incinerare în urnă.

Nyírség.

Lit.: Kalicz 1968, 67, 73.

525. **KOVIN** (mag. GÁLYA sau TEMES KUBIN)

SRB, op. Kovin.

Săpături în anul 1898 pe înălțimea „*Beli brég*” și în punctul „*Moara lui Csollak*”. Au fost descoperite amfore etajate, castroane, cești, câni în formă de „clepsidră”, suporturi de vase, o figurină antropomorfă. Materialele, rămase inedite, au fost amestecate. Este vorba probabil de descoperiri cu caracter funerar.

Žuto Brdo.

Lit.: Milleker 1906, 66–81, Pl. 3/14–14, 4–6; fig. 32.

526. **KOZLODUJ**

BULG, op. Mihajlovgrad.

Descoperiri în condiții neprecizate. Materiale ceramice, inclusiv câteva figurine antropomorfe. Probabil un cimitir de incinerare.

Gârla Mare.

Lit.: Lam Thi Mi Zoung 1989, 24.

527. **KRAGUJEVAC**

SRB, op. Kragujevac.

Săpături sistematice în anul 1970, în apropierea localității într-un tumul cu morminte de inhumație.

Jamnaja.

Lit.: Srejić 1976, 117–130.

KRASSÓVISZÁK = **VISAG** (1053)

KRIESBACH = **CRIZBAV** (267)

KRONSTADT = **BRAȘOV** (135–137)

528. **KRUŠOVICA**

BULG, okr. Vraca.

Pe teritoriul localității este menționat, fără alte precizări, un cimitir de incinerare.

Gârla Mare.

Lit.: Georgiev 1982, 198.

529. **KRUŠOVICA**

Dintr-o descoperire fortuită se cunosc câteva morminte de inhumație având drept inventare vase.

Čerkovna-Gruppe.

Lit.: Nikolov 1964, 75, Fig. 11–13; Hänsel 1976, 78.

530. **KUBEJ**

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1986, într-un grup de movile. Un mormânt secundar, de inhumație K.19/1.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 87 pe harta de la fig. 21.

531. **KURCI** (rom. Curci)

UKR, obl. Odessa, r. Reni.

Săpături sistematice în anii 1979 și 1983–1984, într-un cimitir tumular din vecinătatea localității. Au fost descoperite mai multe morminte de inhumație, dintre care se distinge în chip special K.20/16, în care a fost descoperit un car cu patru roți pline.

Jamnaja.

Lit.: Tošćev 1992, 28–43.

532. KURCI

În cursul săpăturilor din anii 1983–1984 au fost descoperite câteva morminte de înhumatie, secundare – K.8/5, 9; 9/1, 5; 20/9–10.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 88 pe harta de la fig. 21.

533. KUTOVO

BULG, okr. Vidin.

Săpături în anul 1908–1910 în punctul „Gredovi”. Cimitir de incineratie, fără alte precizări.

Gârla-Mare.

Lit.: Čilingirov 1912, 149–155; Mikov 1970, 49.

L**LÁNDOR = NANDRA (627)****534. LARGA JIJIEI**

ROM, jud. Iași, c. Movileni.

Săpături sistematice în anul 1949–1950, pe un grind înalt de 2.5 m, din albia majoră a râului Jijia, în punctul *La grădină*, au fost descoperite 3 morminte de înhumatie, cu schelete chircite lateral, or. NE–SV, cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: Nestor *et al.* 1952; Zirra 1960.

LANKAS = LUNCASPRIE (551)**535. LASLEA (mag. SZÁSZSZENTLASZLO, dt. GROSS-LASSELN)**

ROM, jud. Sibiu, c. Laslea.

Săpături sistematice în punctul *Cariera de pietriș*, într-o așezare Wietenberg. A fost descoperit un mormânt izolat de incineratie.

Wietenberg.

Lit.: Boroffka 1994, 52, nr. 243.

536. LĂPUȘ (mag. OLÁHLÁPOS)

ROM, jud. Maramureș, c. Lăpuș.

Săpături sistematice în anii 1890 – unul sau doi tumuli – și apoi în 1961, 1967–1974 – alte 23 de movile. Cercetarea a fost reluată recent. Cimitir tumular constituit din 49 de tumuli vizibili și astăzi, probabil din mai mulți, în vechime, grupați în 4 sectoare: I cu 15 tumuli; II cu 11 tumuli; III cu 6 tumuli; IV cu 14 tumuli la care se adaugă 3 tumuli izolați. În general de dimensiuni mari, unii dintre tumuli sunt însă aplatizați. După autorii săpăturii tumulii se pot împărți în trei tipuri: cu vetre funerare; cu vetre și resturi de incinerare; numai cu resturi de incinerare, ultimul tip mai fiind caracterizat și prin lipsa aproape completă a oaselor umane (doar 1 caz). Inventarele movilelor cercetate se compun dintr-o cantitate remarcabilă de ceramică, obiecte diverse din lut, os sau corn, obiecte și unelte din piatră, arme (Nackenscheibenăxte, pumnale, Tüllenbeile), piese de port din bronz și aur, bare din bronz, tipare din gresie și un celt din fier.

Împărțită în două faze (Lăpuș I și II), necropola a fost atribuită culturii Suci de Sus de la sfârșitul epocii

bronzului (faza I) și grupului Lăpuș, de la începutul epocii fierului (faza II).

Lit.: Kacso 1975; Idem 1981.

537. LEȚCANI

ROM, jud. Bacău, c. Racova.

Descoperire fortuită în anul 1956 pe teritoriul localității. Două morminte de înhumatie cu *schelete* chircite lateral.

Noua.

Lit.: Necrasov *et al.* 1984; descoperirea nu este menționată de A. C. Florescu 1991, fiind posibilă o confuzie cu localitatea din jud. Iași.

538. LEȚCANI

ROM, jud. Iași, c. Lețcani.

Sondaj în anul 1956 alături de o movilă aplatizată, la marginea de NV a localității în punctul *La movilă*, fiind descoperite câteva morminte de înhumatie, cu schelete chircite lateral cu inventare din care făceau parte vase bitronconice. În preajmă este semnalată o așezare a culturii Noua.

Noua.

Lit.: N. Zaharia *et al.* 1970; Chirica *et al.* 1986; A. Florescu 1991, 86, Nr. 315.

LIBATON = LIBOTIN (539)**539. LIBOTIN (mag. LIBATON)**

ROM, jud. Maramureș, c. Cupșeni.

În cursul unor săpături sistematice în anul 1976 a fost descoperit și cercetat un complex constituit dintr-o grămadă de pământ ars, amestecat cu cenușe și cărbune, pietre, multe fragmente ceramice; alături au mai fost găsite încă 5 asemenea complexe, într-unul din ele fiind descoperit și un topor cu disc și spin din bronz. Sub aceste complexe se aflau gropi cu resturi de incinerare. Prin analogie cu tumulii de tip III din cimitir de incineratie de la Lăpuș, întregul complex a fost considerat ca având un caracter funerar.

Suci de Sus.

Lit.: Kacso 1990.

540. LICHITIȘENI

ROM, jud. Bacău, c. Vultureni.

Mormânt de înhumatie descoperit accidental, cu mai multă vreme în urmă, pe teritoriul localității. Alături de scheletul chircit lateral se găsea un vas.

Bronz timpuriu.

Lit.: Roman 1986, 49.

541. LIȘCOTEANCA

ROM, jud. BR, c. Bordei Verde.

Săpături sistematice în anii 1970–1971 într-o așezare tell a culturii Gumelnița, situată pe un bot al terasei Călmățuiului. Au fost descoperite 2 morminte de înhumatie cu schelete întinse pe spate, or. V–E, respectiv VSV–ENE, având fiecare câte un vas cu decor șnurat.

Încadrate la sfârșitul bronzului timpuriu și începutul bronzului mijlociu.

Lit.: Harțuche 1973.

542. LIUBCOVA (mag. ALSÓLUPKO)

ROM, jud. Caraș-Severin, c. Berzasca.

Săpături sistematice în anii 1981–1986, în punctul *Țiglarie*, denumit anterior *Depozitul de lemne Fischer*, situat pe malul Dunării a fost cercetată un cimitir de incinerare, plan, parțial distrus de apă. Au fost descoperite 66 de morminte în urnă, cu inventare constituite din vase-urnă, capace și vase adiacente (de obicei cești).

Gârla Mare.

Lit.: Săcărin 1998. Este foarte posibil să fie vorba de aceeași descoperire amintită mai de mult, de la **Berzasca** (Cat. 41).

543. LIUBCOVA

În câteva morminte s-au găsit fragmente de piese de port din bronz, trecute prin foc; într-unul dintre acestea, considerat ca „*depozit*”/”*mormânt de meșter*”, s-au găsit mai multe piese din bronz (5 fragmente de spade, un celt întreg și altul fragmentar, 1 celt ciocan, două fragmente de seceri, 7 fragmente de fierăstrău, fragmente de brățări, table, inele, alte piese informe, 3 fragmente de turte și un scut de la o fibulă de tip Gemeinlebern, pe această bază mormântul, deși cu o urnă fragmentară și atipică, a fost atribuit culturii Gârla Mare și datat în HaA1= sec. XII v. Chr.) toate trecute prin foc.

Cruceni-Belegiș.

Lit.: Săcărin 1998.

544. LIVEZILE (fost CACOVA; mag. ÚRHÁZA; VLÁDHÁZA)

ROM, jud. AB, c. Livezile.

Săpături sistematice în anul 1885. Grup de 3 tumuli cu manta din piatră, cu morminte de inhumare, situat în punctul *Dealul Sârbului*.

Livezile.

Lit.: Nestor 1933, 66; Ciugudean 1991.

545. LIVEZILE

Săpături sistematice în anii 1885–1887 și apoi în anii 1885–1887, în punctul *Cărpiniș*, situat pe o creastă de deal. A fost cercetat un grup de tumuli cu mantale din pietre, fiind descoperite mai multe morminte de inhumare cu schelete chircite lateral, cu orientări diverse. Din inventare au făcut parte și piese de port din metal.

Livezile.

Lit.: Nestor 1933, 66–67; Ciugudean 1977; Idem 1991; Idem 1998; Vlassa *et al.* 1987.

546. LIVEZILE

Descoperire fortuită în anul 1972 în punctul *Baia*. Tumul cu manta din piatră, cu morminte de inhumare.

Livezile.

Lit.: Ciugudean 1991; Idem 1998.

547. LIVEZILE (fost TOLVÁDIA; mag. TOLVÁD)

ROM, jud. Timiș, c. Banloc.

Pe teritoriul satului a fost semnalată la sfârșitul sec. XIX un cimitir de incinerare, cu obiecte din bronz.

Cruceni-Belegiș.

Lit.: Milleker, 1897, 112; Idem 1904, 14; Idem 1905, 137; Garașanin 1958, 79; Morintz 1978, 41.

548. LOPĂTARI

ROM, jud. Buzău, c. Lopătari.

Descoperire întâmplătoare, în anul 1936 în punctul *Muntele războiului*. Mormânt de inhumare în cistă din piatră cu câteva vase. Lipsă alte precizări.

„Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”, Monteoru.

Lit.: Dumitrescu 1993, 125–126.

549. LUDUȘ (mag. MAROSLUDÁS)

ROM, jud. Mureș, c. Luduș.

În 1956 s-a găsit o ceașcă cu o toartă cu buton. Se presupune că provine dintr-un mormânt distrus.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 83, Nr. 322.

550. LUIZI-CĂLUGĂRA

ROM, jud. Bacău, c. Luizi-Călugăra.

La circa 500 m NV de o așezare aparținând culturii Monteoru, s-a descoperit un cimitir plan de inhumare, distrus în cea mai mare parte, de arături.

Monteoru faza Ib.

Lit.: M. Florescu *et al.* 1969.**551. LUNCASPRIE** (mag. LANKÁS)

ROM, jud. Bihor, c. Dobrești.

Pe teritoriul localității, posibil într-o peșteră, au fost semnalate câteva morminte de inhumare.

Perioada timpurie a epocii bronzului

Lit.: Chidioșan 1984; Dumitrașcu 1985.

552. LUNCAVIȚA

ROM, jud. Tulcea, c. Luncavița.

Săpături de salvare în anul 1990 în punctul *Drumul vacilor*. Au fost cercetați doi tumuli, fiind descoperite 11 morminte de inhumare și unul simbolic, fără oseminte. La câteva morminte au putut fi surprinse gropile rectangulare. La 5 morminte scheletele erau chircite pe partea stângă, la 2 pe partea dreaptă, iar în trei cazuri scheletele erau în decubit dorsal. Orientările erau predilecte în sectorul E–S, cu un singur caz cu orientare V–E pentru scheletele chircite pe stânga sau în decubit dorsal și N–S pentru cele cu schelete pe dreapta. Într-un singur caz a fost descoperit un vas, iar în alte două piese de port reprezentate prin pandantive din os, colț de mistreț și dinți de animal.

Jamnaja.

Lit.: Vasiliu 1995.

553. LUNCAVIȚA

Săpături de salvare în anul 1990 în punctul *Mocuța*. A fost cercetat un tumul cu 16 morminte de inhumare. Pentru trei morminte s-a putut observa că gropile funerare aveau un plan rectangular, două dintre ele având și capace din lemn. 11 schelete erau depuse chircite pe partea stângă, alte trei având scheletele în decubit dorsal.

Pentru 11 morminte orientarea era E–V, în două cazuri NE–SV și doar un caz cu or. SV–NE. La două morminte au fost descoperite vase, într-un singur caz un topor din piatră și în alte două lame din silex.

Jamnaja.

Lit.: Vasiliu 1995.

554. LUNGA (mag. NYÚJTÓD)

ROM, jud. Covasna, or. Târgu Secuiesc.

În 1907 a fost descoperit accidental un vas-sac. Este considerat ca provenind de la un mormânt.

Noua.

Lit.: E. Zaharia 1963, 144; A. Florescu 1991, 115, Nr. 474.

555. LUNGOCI

ROM, jud. Galați, c. Fundeni.

Pe malul stâng al Siretului, în punctul *Lutărie*, pe locul unui tumul nivelat cu buldozerul, a fost găsit accidental în anul 1970, un mormânt de inhumăție, distrus de către descoperitori. S-a mai putut observa doar conturul rectangular al gropii și faptul că fundul acesteia era „înroșit puternic cu ocră”. Din inventar s-au mai recuperat o brățară masivă din aur, cu secțiunea circulară, cu capetele deschise, un colier din 44 verigi circulare din aur, un străpungător din bronz, 3 perle din scoici de râu și o lamă din silex. A fost considerat ca un mormânt feminin.

Epoca bronzului.

Lit.: I. T. Dragomir 1979.

M

556. MADARA

BULG, okr. Šumen.

La N de localitate, în apropierea șoselei Šumen–Kaspīčan, se află un cimitir tumular constituit din 6 movile, din care au fost cercetate sistematic, în anii '30, doar 4. Tumul I – D = 24 m, H = 3.60 m, au fost descoperite 4 morminte de inhumăție, dintre care M.1, secundar, cu scheletul chircit pe stânga, or. E–V, cu un inventar constituit dintr-o ceașcă fragmentară, de formă cilindrică; M.2 – secundar, inhumat cu scheletul chircit, or. V–E, fără inventar; M.3, secundar, chircit pe dreapta, or. SSV–NNE, cu ocră roșu, cu 3 Lockenringe din argint, spiralice și o ceașcă (?), cu gura oblică; M.4, probabil mormânt primar, inhumat, deranjat, cu fragm. de la un obiect de cupru. Tumul II – D = 18 m, H = 1.00 m, s-au descoperit 3 morminte de inhumăție, două cu schelete chircite pe dreapta sau pe stânga, or. V–E ocră doar la M.2, fără inventare. Tumul III – D = 20 m, H = 2.00 m, cu 6 morminte de inhumăție situate în partea centrală (cea săpată) a movilei; cu schelete întinse pe spate sau chircite lateral, cu inventare ceramice la M.3 și 4, cu ocră roșu. Tumul IV – D = 22 m, H = 1.50 m, 4 morminte de inhumăție, cu schelete în decubit dorsal sau chircite lateral, altele deranjate, ocră roșu, la M.1 un vas cu toartă orizontală.

Jamnaja.

Lit.: Mikov 1934, 429–438; Idem 1938, 43; Idem 1970, 59–61; Panayotov 1989, 68–74.

557. MAJAKI

UKR, obl. Odessa, r. Beljaevka.

Săpături sistematice în anii 1974–1975, pe terasa stângă a Nistrului. Au fost cercetate un cimitir plan constituit din 15 morminte de inhumăție, cu schelete chircite lateral și un cimitir tumular constituit din 5 movile în care au fost descoperite 18 morminte de inhumăție, unele primare.

Tripolje, tipul Usatovo.

Li.: Dergačev 1991, 57–61.

MAGYARBAGÓ = BĂGĂU (61)

MAGYARPETERD = PETREȘTII DE SUS (718)

558. MAKREŠ

BULG, ob Mihailovac.

Descoperire întâmplătoare menționată pentru punctul *Gradišćeto*, la sud de sat. 2 morminte de incinerăție în urnă, aparținând, probabil, unui cimitir mai întins.

Gârla Mare.

Lit.: Mikov 1970, 49.

559. MAKREŠ

Descoperire fortuită la 1 km E de sat și la 8 km S de Dunăre, în punctul *Grobišćeto*. Trei morminte de incinerăție în urnă, drept urne fiind folosite castroane cu secțiunea plan-orizontală pătrată, cu lobi și protome zoomorfe.

Bistreț–Ișalnița.

Lit.: G. Aleksandrov 1981, 40–42.

MAKSA = MOACȘA (609)

560. MALA VRBICA

SRB, op. Kladovo.

Săpături sistematice în anii 1980–1988 în punctul *Konopište*, la cca. 200 m S de o așezare a culturii Gârla Mare din punctul *Livada*. A fost cercetat un cimitir de incinerăție constituit din 30 de morminte, din care 13 aparțin epocii bronzului, restul fiind atribuite culturii Gáva.

Žuto Brdo.

Lit.: Vukmanović *et al.* 1984a, 14.

MALOMFALVA = MOREȘTI (619)

561. MALU CU FLORI

În 1971, pe locul lui Ochescu Victor, din localitate, a fost descoperit un mormânt de inhumăție în cistă din piatră. Cercetările de teren din 1973 nu au adus alte precizări.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000;

562. MALU CU FLORI

Descoperire întâmplătoare. În anul 1966 în punctul *Pârlitură*. Mormânt de inhumăție, cu schelet chircit lateral, într-o cistă din piatră cu „un vârf de lance și o oală”.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.*, 2000;

563. MALU CU FLORI

ROM, jud. Dâmbovița, c. Malu cu Flori.

Prin 1958–1960, cu ocazia săpării unui beci la o casă din sat, a fost descoperit un mormânt de inhumăție, cu scheletul chircit lateral, într-o cistă din piatră, având alături 1–2 vase. Lipsă alte precizări.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.*, 2000;

564. MANOLEASA

ROM, jud. Botoșani, c. Manoleasa.

Săpături de salvare în anul 1973, ocazionate de lucrările de modernizare ale șoselei, în punctul *Movila Hriteni*, în apropiere de malul drept al Prutului. S-au descoperit câteva morminte de inhumăție, dintre care unul (M.4) primar, era înconjurat de un ring din pietre de calcar, cu un D = 12–15 m, fără inventar. Lipsă alte precizări.

Încadrat inițial în epoca fierului; după amenajare și ritual este posibil să aparțină epocii bronzului.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976.

565. MANTA

MOLD, r. Cantemir.

Săpături sistematice în anul 1991 într-un cimitir tumular cu morminte de inhumăție.

Jamnaja

Lit.: Postică 1993, 97; Situri 1996, 24 nr. 39.

566. MANTA

Săpături sistematice în anul 1991 într-un cimitir tumular cu morminte de inhumăție. În trei din tumulii cercetați au fost descoperite morminte de inhumăție, secundare, în gropi ovale, cu cistă și cu catacombă. La unul dintre acestea a fost găsită și o cataramă discoidală din os.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Postică 1993, 97; Agulnikov 1998.

MARKSTADT = **TÂRGU MUREȘ** (944)

MAROSCSAPÓ = **CIPĂU** (223–224)

MAROSDECSE = **DECEA MUREȘULUI** (301–302)

MAROSGOMBOS = **GÂMBAȘ** (376)

MAROSLUDAS = **LUDUȘ** (549)

MAROSNAGYLAK = **NOȘLAC** (638)

MAROSÖRMÉNYES = **ORMENIȘ** (670)

MAROSSOLYMOS = **ȘOIMUȘ** (923)

MAROSVÁSÁRHELY = **TÂRGU MUREȘ** (944)

MAROSSZENTIMRE = **SÂNTIMBRU** (841)

567. MASTACĂN

ROM, jud. Neamț, c. Borlești.

În 1977 s-a descoperit accidental un mormânt de inhumăție, într-o cistă din lespezi de piatră, orientată NNE–SSV, cu dimensiunile: L = 1 m; l = 0.66 m; Ad = 0.40–0.50 m. Pământul din interior era puternic pigmentat cu cărbune. Resturile osteologice au fost răvășite de către descoperitori. Inventarul recuperat se compune din 6 vase și o lamă din silex. În apropiere au mai fost găsite 3 lespezi așezate vertical, în fața lor fiind găsite cioburi și oase, putând deci fi vorba de un alt tip de mormânt.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Cucus 1985, 143–144.

568. MATCA

ROM, jud. Galați, c. Matca.

Într-un tumul din apropiere localității au fost descoperite 3 morminte de inhumăție, dintre care unul, deranjat de un mormânt turanic și suprapus de un altul aparținând culturii Basarabi, avea groapa prevăzută cu o nișă laterală (catacombă), scheletul fiind depus în decubit dorsal, având alături un vas tipic pentru repertoriul culturii Monteoru, faza/stilul Ic3.

Bronz mijlociu/Katakombnaja.

Lit.: Brudiu 1985.

569. MĂCEȘU DE JOS

ROM, jud. Dolj, c. Măceșu de Jos.

Descoperire fortuită pe un grind din preajma localității. Presupus mormânt de incinerăție cu vas-urnă.

Coțofeni.

Lit.: Dumitrescu 1960; Roman 1976, care își exprimă rezervele asupra caracterului funerar al descoperirii.

570. MĂCIȘENI

ROM, jud. Galați, c. Corni.

În 1983 a fost cercetată o movilă de pământ, foarte aplatizată, cu H = 0.05 m. Aproximativ în centru, la –0.60 m, la baza movilei, s-a descoperit un complex constituit din câțiva molari de bovină și un vas spart pe loc. Complexul a fost considerat ca având un caracter funerar.

Încadrat în perioada timpurie a epocii bronzului și atribuit „aspectului Bogdănești”. Vasul publicat are analogii în ceramica Mnogovalikovaja.

Lit.: Brudiu 1987.

571. MĂRĂCINELE

ROM, jud. Dolj, c. Perișor.

Descoperire fortuită pe teritoriul localității, mormânt de incinerăție în urnă.

Verbicioara.

Inedit, material în muzeul din Băilești.

572. MĂTĂSARU

ROM, jud. Dâmbovița, c. Mătăsaru, sat Tețcoi.

Cu prilejul unor săpături sistematice efectuate într-o așezare cu mai multe nivele, a fost descoperit un mormânt de incinerăție. Lipsă alte precizări.

Glina.

Lit.: Bichir *et al.* 1970, 273.

573. MĂTEȘTI

ROM, jud. Buzău, c. Săpoca.

În anul 1968, prin cercetări de suprafață punctul *Cula Săpocii*, un promontoriu înalt care se află la N de sat, au fost identificate o așezare a culturii Monteoru din fazele Ic4-IIb și un cimitir plan de inhumăție, în care câteva dintre morminte aveau ciste din piatră.

Monteoru.

Lit.: menționat la Drâmbocianu 1978. Denumirea punctului a fost creată de autorul citat, toponimul fiind necunoscut local.

574. MÂNDREȘTI

MOLD, r. Telenеști.

Săpături sistematice în anul 1970. În tumulul I au fost cercetate două morminte de inhumăție.

Jamnaja.

Lit. Jarovoi 1985, nr. 87–88 în tabelul de anexa 1.

575. MÂNDRIȘCA

ROM, jud. Bacău, c. Valea Seacă.

În raza localității, în punctul *Grajdurile CAP*, au fost descoperite, accidental, mai multe morminte plane de inhumăție cu schelete chircite lateral. În apropiere, în punctul *Duitori*, sondat în 1959, se află o așezare Monteoru din fazele Ic3–Ic2, considerată corespunzătoare cimitirului. Lipsă alte precizări.

Monteoru.

Lit.: Bichir 1970, 124.

MEDELENI vezi **CĂTĂMĂREȘTI-DEAL** (187).

576. MEDGIDIA

ROM, jud. Constanța, oraș Medgidia.

În 1969, cu ocazia lucrărilor publice, a fost descoperit un mormânt de inhumăție. Din inventar s-au recuperat o spadă „micieniană” și câteva oase de animale. Lipsă alte precizări.

Încadrat la sfârșitul epocii bronzului.

Lit.: Irimia 1970.

MEDGYES = **MEDIAȘ** (577–580)

MEDIASCH = **MEDIAȘ** (256)

577. MEDIAȘ (mag. MEDGYES; dt. MEDIASCH)

ROM, jud. Sibiu, mun. Mediaș.

În 1967, în punctul *Gura câmpului*, au fost descoperite fortuit 4 morminte de inhumăție în ciste din piatră.

Schneckenberg.

Lit. Blăjan 1988, 59–69.

578. MEDIAȘ

În anul 1973, în punctul *Măzăriște*, au mai fost descoperite 2 morminte de inhumăție în ciste din piatră. Primul, cu o cistă cu L= 1.15–1.20 m, l = 0.47–0.49 m și ad. = 0.50, or. NE–SV, a avut conținutul deranjat, știindu-se doar că scheletul era așezat chircit pe o parte. Din inventar s-au păstrat numai 4 cioburi atipice. Al doilea mormânt, cu o

cistă cu L= 1.27–1.18 m, l = 0.64–0.65 m și ad. = 0.60 m, or. NE–SV, cu un capac din două rânduri de lespezi, a avut un schelet chircit pe dreapta, or. V–E, fără inventar.

Schneckenberg.

Lit.: Blăjan 1984.

579. MEDIAȘ

În 1933–1934, pe dealul „*Cetății*”, au fost găsite 4 cești cu două torți cu creastă, presupuse a fi aparținut unor morminte.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 91 Nr. 337.

580. MEDIAȘ

În punctul *Krahenwise*, în 1967–1968, au fost găsite 2 cești cu 2 torți cu creastă, presupuse de asemeni ca provenind din inventare funerare.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 91, Nr. 337–338.

581. MEDIEȘU AURIT (mag. ARANYOSMEDGYES)

ROM, jud. Satu Mare, c. Medieșu Aurit.

În anii 1967–1968, în punctul *Casa oșanului*, cu ocazia unor săpături sistematice efectuate într-o așezare Latene, au fost descoperite 2 morminte plane de incinerăție în urnă, unul dintre ele având alături și o ceașcă mică. În apropiere s-au mai descoperit cioburi în alte patru locuri, despre care se crede că ar fi fost morminte distruse.

Coțofeni.

Lit.: Dumitrașcu 1972.

582. MEDIEȘU AURIT

În punctul *Togul lui Schweitzer* a fost cercetat un tumul cu D = 42–32 m, H = 2,1 m. Mantaua, din pământ și, mai rar, bolovani din piatră, conținea și cioburi, fiind separată în două printr-o dungă de arsură. Direct pe solul antic s-a găsit o vatră „funerară”, rectangulară, cu D = 8.60 × 6.50 m, groasă de 0.50 m, având alături o îngrămădire de cioburi, vase și chirpici, în colțul de SV. În colțul de NV al vetrei s-au descoperit 2 vase mari și 7 cești, alături găsindu-se oase calcinate, cărbune și două tuburi din bronz trecute prin foc.

Suciu de Sus.

Lit.: Bader 1978.

583. MEDIEȘU AURIT

În punctul *La Leșu*, situat la câteva sute de metri de o așezare Suciu de Sus, au fost descoperite 2 morminte de incinerăție în urnă, ambele plane. Cele două morminte fuseseră distruse de arături, în primul mai păstrându-se cioburi de la vasul-urnă, cioburi de la o ceașcă și oase calcinate, iar de la al doilea, partea inferioară de la urnă, oase calcinate și o brățară din bronz, cu capetele subțiate și deschise.

Suciu de Sus.

Lit.: Bader 1978.

584. MEDVEJA

MOLD, r. Briceni.

A. – Săpături sistematice în anul 1981. Cimitir tumular cu morminte de înhumăție, dintre care 3/1, 5/2–3 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 1–5 în tabelul de la anexa 1.

b. – În același loc a mai fost descoperit și un alt mormânt de înhumăție, secundar, cu un vas în inventar.

Komarów.

Lit.: Sava 1994, 144.

585. MEGYASZÓ

UNG. m. Borsod-Abáuj-Zemplén.

Săpături sistematice în anii 1933–1934, fiind cercetat un cimitir constituit din 225 morminte de înhumăție, cu schelete chiricite lateral. Inventarele sunt constituite din vase, piese de port, arme (Flachbeile, Randleistenbeile, Lanzenspitze, Dolche).

Füzesabony.

Lit.: Tompa 1935; Bóna 1975; Schalk 1994.

586. MEGYASZÓ

Printr-o descoperire întâmplătoare a fost identificat un grup de morminte plane de incinerăție în urnă.

Piliny, Barca-Gruppe.

Lit.: Kemenczei 1984, 110 Nr. 87a–b.

MELEGFÖLDVÁR = **FELDIOARA** (358)

MERCYDORF = **CARANI** (168–169)

MERCZIFALVA = **CARANI** (168–169)

587. MEREŠOVKA

MOLD, r. Ocnîța.

În cursul săpăturilor sistematice din anul 1980, într-o așezare tripoljană târzie a fost descoperit un mormânt izolat de înhumăție, denumit „*kultische Körperbestattung*”.

Tripolje, tipul Gordinești.

Lit.: Dergačev 1991, 83.

588. MEREȘTI (mag. HOMORÓDALMAS)

ROM, jud. Harghita, c. Merești.

Într-o peșteră din apropierea localității, cu mult timp în urmă, a fost descoperit accidental, un mormânt de înhumăție, având alături cioburi Wietenberg și un Rollenkopfnadel.

Wietenberg.

Lit.: Horedt 1960.

MERȚIȘOARA = **CARANI** (168–169).

589. METEȘ

ROM, jud. Alba, c. Meteș.

Prin cercetări de suprafață în anul 1985, în punctul „*Pleașa înaltă*”, a fost identificat un tumul în apropierea unei așezări din bronzul timpuriu.

Livezile ?

Lit.: Ciugudean 1995, 26, Nr.12a.

590. METEȘ

Cercetări de suprafață în anul 1993 și săpături în anul 1994 în punctul *Dealul Toaca – La Meteșel*, fiind descoperit un cimitir tumular constituit din 9 tumuli, cu 7 morminte de înhumăție.

Livezile.

Lit.: Ciugudean 1995, 26, Nr.12b.

MEZŐAKNA = **OCNIȚA** (654)

MEZŐBAND = **BAND** (44–46)

591. MEZŐBERENY

UNG, m. Bekes.

Săpături sistematice în anul 1970 într-un tumul. Au fost descoperite câteva morminte de înhumăție cu ocră. În mormântările „cu ocră” suprapun două morminte Bodrogkeresztur.

Jamnajaia.

Lit.: Marász 1971, 253; Kalicz 1989, 129.

592. MEZŐCSÁT

UNG, m. Borsod-Abáuj-Zemplén.

Săpături în anii 1960–1962, într-un tumul parțial distrus. Nu s-a descoperit mormântul central. Tumulul a fost ridicat peste 14 morminte birituale Baden. În tumul a fost găsită o stelă funerară din gresie.

Baden ?

Lit.: Kalicz 1989, 129–130, Fig. 6.

593. MEZŐCSAT

Săpături în anul 1958–1962 la 3,8 km S de sat. Grup din 3 morminte birituale.

Baden.

Lit.: Hänsel *et al.* 1986.

594. MEZŐCSAT

Săpături în anul 1958–1962 la 3,8 km S de sat. Cimitir biritual cu 36 morminte de înhumăție și 5 de incinerăție.

HGK.

Lit.: Hänsel *et al.* 1986.

595. MEZŐCSAT

Printr-o descoperire fortuită în punctul *Temesvári utca 21* a fost descoperit un mormânt de incinerăție izolat.

Piliny, gr. Zagyvalpalfalva.

Lit.: Kemenczei 1984, 104, nr. 40, pl. 29.

596. MEZŐCSAT

Săpături în anul 1958–1962 la 3,8 km S de sat. Cimitir constituit din 6 morminte plane de incinerăție.

Kyjatice.

Lit.: Hänsel *et al.* 1986.

MEZŐERKED = **ARCHIUD** (22)

MEZŐFENY = **FOIENI** (364)

MEZŐRÜCS = **RÂCIU** (781)

MEZŐSAMSOND = ȘINCAI (921)

MEZŐSZENTMARGITA = SÂNMARGHITA (836)

MEZŐTEREM = TIREAM (958)

MEZŐTONÁT = TĂURENI (941)

597. MICEȘTI

ROM, jud. Cluj, c. Micești.

Cercetări de suprafață în anul 1987 în punctele „Țicla” și „Pe costi”. Cimitir de înhumăție cu schelete chircite lateral în movile cu manta din piatră.

Livezile.

Lit.: Lazarovici *et al.* 1988, 1000–1001; Ciugudean 1995, 26, Nr.13.

598. **MICEȘTI** (fost CHIȘFALĂU; mag. OMPOLY-KISFALUD)

ROM, jud. AB, mun. Alba Iulia.

În punctul *Pe luncă*, în 1958, a fost descoperit accidental un mormânt de înhumăție, cu scheletul chircit lateral, distrus de către descoperitori. Din inventar s-au putut recupera o lamă din silex și un omoplat de bovină, iar din umplutura gropii s-au adunat cioburi Wietenberg. Mormântul se afla în perimetrul unei așezări Wietenberg.

Lit.: Ciugudeanu 1978, 69–70, Fig. 4/14–17; Idem 1990; Andrișoiu 1992, 33; Boroffka 1994.

MICHELSDORF = BOARTA (106)

599. MIHAI BRAVU

ROM, jud. Tulcea, c. Mihai Bravu.

Tumul în care au fost descoperite, prin săpături sistematice în anii 1985–1989, morminte de înhumăție, cu gropi rectangulare, cu ocră roșu.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: menționat la Simion 1991, 33, nota 1.

600. **MIHAI VITEAZU** (fost CHIȘFALĂU; mag. ALSÓSZENTMIHÁLY)

ROM, jud. Cluj, mun. Turda.

Sub fundația bisericii reformate au fost găsite „urne funerare”, într-una din ele aflându-se „30 de obiecte din bronz”.

Încadrate în epoca bronzului.

Lit.: Crișan *et al.* 1992.

MIHÁLYFALVA = BOARTA (106)

601. MIHAILOVKA

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anul 1980 într-un tumul aparținând unui grup de movile. A fost cercetat mormântul de înhumăție, secundar, K.II/4.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 91 pe harta de la fig. 21.

602. MILOSTEA

ROM, jud. Vâlcea, c. Slătioara.

Săpături sistematice în anul 1964; a fost cercetat un cimitir tumular constituit din mai multe movile de dimensiuni variate. Au fost săpate șase movile din cele 69 înregistrate. Au fost descoperite mai multe morminte, dar fără resturi osteologice, faptul fiind explicat prin „aciditatea solului”. În tumuli s-au găsit construcții din piatră și ringuri din bolovani. În T.VI s-a descoperit un mormânt primar, cu un inventar constituit din mai multe vase, acoperit cu bărne și pietre, peste care s-a ridicat un tumul mic, înconjurat de un ring din bolovani, totul fiind acoperit cu pământ scos dintr-un șanț circular. Unele morminte au fost jefuite din vechime.

Mormintele au fost eșalonate pe 3 orizonturi de înmormântări, primele două fiind încadrate în perioada timpurie a epocii bronzului, pe baza cioburilor cu decor șnurat, apreciindu-se că este vorba de o grupă central-europeană cu ceramică șnurată deplasată în urma migrației Glockenbecher.

Lit.: E. Popescu *et al.* 1966.

603. MIRĂSLĂU (mag. MIRISZLÓ)

ROM, jud. AB, c. Mirăslău.

Lângă fostul CAP au fost descoperite fortuit un vas cu 4 torți și o strachină tipice Wietenberg. Combinația este socotită tipică unui mormânt de incinerare.

Wietenberg.

Lit.: Boroffka 1994, 58, Nr. 284.

604. MIRCEA VODĂ

ROM, jud. Călărași, mun. Călărași.

Săpături de salvare în anul 1960 în punctul *Movila albă*, într-un tumul de la periferia localității, au fost descoperite două morminte de înhumăție cu schelete chircite. Inventarul era constituit dintr-o cană askoidală, cu o toartă și gura oblică, nedecorată și un vas borcan, de asemeni nedecorat.

Zimnicea-Plovdiv, ulterior a fost încadrate în bronzul timpuriu, cultura Zimnicea.

Lit.: Morintz 1978; Harțuche 1979b, 72; Roman 1986.

MIRCEA VODĂ = MOVILA (618).

MIRISZLO = MIRĂSLĂU (603)

605. MIRNOE

Ukr, obl. Odessa, r. Kilija.

Săpături sistematice în anul 1972. Un mormânt primar de înhumăție, cu vase din pastă amestecată cu scoică pisată.

Tripolje (?), tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 49.

606. MIRNOE

Săpături sistematice în anii 1968–1969, 1972 și 1974. Au fost cercetate mai multe morminte de înhumăție în câteva movile – 1968–1969 – K.1/5; 1972 – K.1/14, 27; 1974 – K.1/3, 7.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 89–90 pe harta de la fig. 21.

607. MITOC

ROM, jud. Botoșani, c. Mitoc.

În cadrul săpăturilor sistematice din anul 1974 la cunoscuta stațiune paleolitică din punctul *Pârâul lui Istrate* au fost descoperite și două morminte de inhumatie, cu schelete chircite lateral și vase.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1979.

608. MLĂJET

ROM, jud. Buzău, c. Nehoiu.

În zona localității, pe malul Buzăului, au fost descoperite accidental câteva morminte de inhumatie în ciste din piatră, cu scheletele chircite lateral. Lipsesc alte precizări. Din inventare au fost recuperate două vase askoide. În cursul anului 2004 printr-o intervenție de salvare a mai fost descoperit un alt mormânt plan de inhumatie, în cistă din lespezi de piatră, cu trei indivizi înăuntru și cu vase în inventar.

Încadrate, pe baza celor două vase, în perioada timpurie a epocii bronzului, la un orizont corespunzător culturii Zimnicea. Ulterior, Monteoru.

Lit.: Roman 1986, 35; Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000; S. Matei 2005.

609. MOACȘA (fost ERESTEGHIN; mag. MAKSA)

ROM, jud. Covasna, c. Moacșa.

Într-un tumul afectat de lucrări publice a fost descoperit întâmplător în anii 1975–1977 un mormânt de inhumatie în cistă din piatră. Inventarul se compunea dintr-un vas din pastă neagră, decorat cu șnurul răsucit.

Schneckenberg.

Lit.: Zs. Székely 1980, 39–46; Roman 1986, 41.

610. MOIGRAD (mag. MOJGRAD)

ROM, jud. Sălaj, c. Mirșid.

De pe raza satului se cunoaște un material ceramic, despre care se crede că ar putea proveni de la un mormânt de incineratie.

Wietenberg.

Lit.: Hampel, 1886, Pl. 72; Idem 1887, Pl. 72; Boroffka 1994, 58, Nr. 285.

MOJGRAD = MOIGRAD (610)

MOKREŠ = MAKREŠ (558–559)

611a–b. MOKRIN

SRB, op. Titel.

Săpătură de salvare în anul 1970 în punctul *Aradjanska Humka*; Tumul – D = 70 m, H = 3 m; au fost descoperite două morminte: M.1 – secundar în manta, incinerat cu două vase Baden (urnă + capac); M.2 – situat în partea vestică a movilei, urme de construcție din lemn, schelet chircit pe dreapta, Or. V–E, fără inventar.

Baden, primul mormânt, Jamnaja cel de a doilea.

Lit.: Girić 1987, 73.

612. MOKRIN

Între 1958–1969 a fost cercetat un mare cimitir situat pe locul *Seliște–Lalina Humka*, în apropierea unei așezări a culturii Periam–Pecica/Mureș, lângă marginea de S a localității. Au fost cercetate 312 morminte, dintre care 273 de inhumatie, cu schelete chircite lateral, 5 de incineratie, 4 morminte „simbolice”, înmormântările ocupând o suprafață de formă aproximativ ovală, afirmându-se că au fost dispuse pe șiruri; gropile sunt rectangulare, cele mai multe, sau ovale; mormintele ♂ sunt orientate N–S, cu scheletele în chircite pe stânga, iar cele de ♀ sunt orientate S–N, cu scheletele chircite pe dreapta; în câteva morminte au fost descoperite schelete cu cranii trepanate; inventarele, în general bogate, cuprind, în afară de ceramică, arme (topoare din piatră și din metal □ Cu sau Bz□, pumnale din metal), piese de port din metal (podoabe de cap, Ösenhalsringe, plăci pectorale, Lockenringe, ace „cipriote”, brățări, butoni, perle tubulare, saltaleone, pandantive de tipurile Brillenspirale, Halbmond-förmige etc.), din os (ace cu cap spatulat și perforat), cochilii (Dentalium și Cardium), dinți perforați de animal, perle din „faianță” de diverse tipuri, perle din chihlimbar, oase de animale. De la un număr de șase morminte – M.52, 110, 208, 227, 237, 259 –, au fost prelevate probe ce au fost date cu radiocarbon.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Girić 1971; Idem 1978; ders 1981; Idem 1983; Soroceanu 1975a, 161; Idem 1975b; Idem 1984; Idem 1991, 136, Nr. 59; Primas 1977; Schumacher-Matthäus 1985, 48 ff.; Șandor-Chicideanu *et al.* 1989; O'Shea 1992.

613. MOLDOVA NOUĂ (mag. ÚJMOLDOVA)

ROM, jud. Caraș-Severin, oraș Moldova Nouă.

Pe teritoriul localității este semnalat un mormânt de incineratie descoperit fortuit în 1977 în punctul *Izvor Suvarov*. Lipsă alte precizări.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Gumă 1993, 292, Nr. 98.

614. MOLDOVA VECHIE

ROM, jud. Caraș-Severin, oraș Moldova Veche.

În punctul „Sat”, pe o terasă de-a lungul Dunării, în cadrul campaniilor colectivului „Porțile de Fier”, a fost cercetat parțial în 1960 un cimitir de incineratie în urnă, care era cunoscut mai de mult.

Gârla Mare, Vatina.

Lit.: Milleker 1906; Petrovszky 1977; Lazarovici *et al.* 1979.

615. MOLDOVA VECHIE

Săpături de salvare în anul 1898 și 1969, în punctul „Port”.

Cimitir de incineratie.

Gârla Mare.

Lit.: Condurachi *et al.* 1978, 65–68; Lazarovici *et al.* 1979, 84.

616. MOREȘTI (mag. MALOMFALVA; dt. MÜHLENDORF)

ROM, jud. Mureș, c. Ungheni.

Săpături sistematice în anul 1952–1956. Cimitir plan de inhumatie constituit din 25 de morminte, cu schelete chircite

lateral și orientate predilect în sectorul NE, unul dintre morminte fiind depus într-o cistă din lespezi de piatră. Inventarele sunt constituite din vase și piese de port din bronz.

Noua.

Lit.: Horedt 1979.

617. MOȘNA

ROM, jud. Iași, c. Moșna.

Descoperire întâmplătoare din anul 1965 în punctul *dealul Stroe*, la 2.5 km SE de sat, fiind descoperite mai multe vase și oase umane deranjate de arături.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986.

618. MOVILA

ROM, jud. Dâmbovița, c. Sălcioara.

În 1953 s-au descoperit întâmplător 2 morminte de inhumatie, plane, așezate în ciste din lespezi. Ambele morminte au conținut schelete chircite lateral. Din inventare s-au recuperat o amforă cu două torți tubulare, două cești cu torți în bandă. și un saltaleone din aur.

Monteoru.

Lit.: Roman 1986; E. Zaharia 1987; idem 1990. În literatura mai veche descoperirea a fost menționată ca fiind de la Mircea Vodă, Nucet sau Târgoviște.

619. MRAMORAK

SRB, op. Kuvin.

Descoperire întâmplătoare în anul 1894, în punctul „*Turski bunar*”. Morminte de incineratie în urnă, cu obiecte din metal în interior.

Belegiš.

Lit.: Milleker 1897, 80.

620. MRESNATA MOGILA

UKR, r. Bolgrad.

Săpături sistematice în anul 1984. În două din movilele cercetate au fost descoperite 3 morminte de inhumatie – K.1/9; 2/2, 7.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992 185 și nr. 92 pe harta de la fig. 21.

621. MUNAR

ROM, jud. Arad, c. Secusigiu.

În anul 1900 printr-o săpătură de salvare a fost descoperit un cimitir plan de incineratie. Lipsă alte precizări.

Belegiš.

Lit.: Milleker 1906, 97–100.

MÜHLENDORF = **MOREȘTI** (616)

MURIGHIOL = **INDEPENDENȚA** (480)

N

622. NAGORNOE (rom. CARAGACII VECHI)

UKR, r. Reni.

Săpături sistematice în anul 1979 și 1982 la sud de localitate în apropiere de limanul Kahul. Grup de tumuli

cu morminte de inhumatie, din care au fost săpați tumuli nr. 10, 14–19.

Jamnaja.

Lit.: Toščev 1992.

623. NAGORNOE

În grupul de tumuli cercetați au mai fost descoperite alte morminte de inhumatie secundare.

Mnogovalikovaja, Sabatinovka.

Lit.: Toščev 1992.

NAGYBODÓFALVA = **BODO** (109)

NAGYCSANAD = **CENAD** (195)

NAGYDEVECSER = **DIVICIORII MARI** (320)

NAGYEKEMEZO = **TÂRNAVA** (948)

NAGYENNYÉD = **AIUD** (7)

624. NAGYHEGYES

UNG, m. Hajdu-Bihar.

Săpături de salvare în anul 1955, în apropierea satului Elep, în punctul „*Mikelapos*”. Cu ocazia cercetării unui cimitir maghiar din Landnahmenzeit a fost descoperit un mic tumul, cu un mormânt de inhumatie la –1.50 m, în groapă rectangulară (1.45 × 0.70 m), având deasupra un nivel de lut ars, cu bucăți de cărbune; schelet în decubit dorsal, or. V–E, cu picioarele ușor chircite pe dreapta, sub schelet urme de scoarță de mesteacăn (?) așezată pe fundul lutuit al gropii; urme de ocru și o bucată de ocru lângă umărul drept, fără alt inventar.

Jamnaja.

Lit.: Balogh 1955; Csallány *et al.* 1955; Ecsedy 1979, 18–19.

NAGYKÁROLY = **CAREI** (170)

NAGYKÖCSE = **CHECEA** (203)

NAGYKOMLÓS = **COMLOȘU MARE** (225)

NAGYSZENTMIKLÓS = **SÂNNICOLAU MARE** (839–840)

NAGYTIKVÁNY = **TICVANIU MARE** (954)

625. NAGYKÁLLO

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Sondaj din anul 1888, în punctul Nagykorhány. Într-un tumul a fost descoperit un mormânt de inhumatie, cu urme de structură din lemn.

Jamnaja.

Lit.: Kalicz 1968, 19, nr. 6.

626. NALBANT

ROM, jud. Tulcea, c. Nalbant.

În raza localității a fost cercetat un tumul fiind descoperite morminte de inhumatie, cu groapă rectangulară, cu ocru roșu. Lipsă alte precizări.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: menționat la Simion 1991, 33, nota 1.

627. NANDRA (fost NANDRU; mag. LÁNDOR)

ROM, jud. Mureș, c. Bichiș.

În 1890 a fost găsită o ceașcă cu 2 torți, cu creastă. Se apreciază că ar proveni dintr-un inventar funerar distrus. Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 84, Nr. 302.

NANDRU = NANDRA (627)

628. NĂENI

ROM, jud. Buzău, c. Năeni.

Pe o creastă stâncoasă denumită „Colarea”, situată imediat la SV de satul Vârf, au fost descoperite mai de mult, prin cercetări de suprafață, câteva morminte săpate în stâncă și acoperite cu lespezi de piatră. Săpături de salvare în anii 1977–1978, fiind descoperite în total 11 morminte de înhumăție și de incinerăție, toate depuse în gropi săpate în stâncă, uneori cu capace din lespezi de calcar. Cele mai multe dintre morminte au fost deranjate, astfel că inventare au mai fost găsite doar în trei morminte, constând dintr-un askos, un castron, un vas borcan și un inel „din metal alb”, ca și multe cochilii de melci, dar a căror apartenență la morminte este discutabilă. Ulterior cercetărilor amintite, în același loc, cu ocazia lucrărilor la cariera de calcar Fântânele, au mai fost descoperite alte două asemenea înmormântări, fără inventare, din păcate distruse de buldozer, iar în 1994 a mai fost salvat un mormânt cu resturi de la două schelete, fără inventar, așezate într-o crăpătură din stânca de calcar. În apropiere, la circa 200 m spre V se presupune că a existat și o așezare din bronzul timpuriu. „Aspectul Năeni-Schnekenberg”. Ulterior Monteoru.

Lit.: Vulpe 1981; Vulpe *et al.* 1981; Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000.

629. NĂENI

În cursul săpăturilor sistematice din anul 1993 efectuate în complexul de locuire al culturii Monteoru, situat pe culmea „Zănoaga”, pe platoul „Cetățuia 2”, a fost descoperit un mormânt de înhumăție, cu trei schelete chircite pe stânga, orientate NV–SE, într-o groapă de formă circulară, săpată de la –0.20 m și atingând –1.05 m. Toate cele 3 înmormântări sunt simultane. Inventarul constă dintr-un topor de piatră, refolosit, două cești cu o toartă și o pixidă; la gâtul M.1b se puteau observa pete verzi, probabil urmele unor piese de port (colier?) din bronz. În umplutura gropii s-au găsit numeroase fragmente ceramice de la mai multe vase de mari dimensiuni, între care se remarcă un askos întreg, ca și bucăți masive de chirpic și de lipitură de vatră, împreună cu oase de animal (ovicaprină) și pietre.

Monteoru, faza IIb.

Lit.: Chicideanu *et al.* 1996. Determinarea antropologică a fost efectuată, în anul 2003, de către Mihai Constantinescu.

630. NEDEIA

ROM, jud. Dolj, c. Gighera.

Pe o dună de nisip numită „Dealul cu oale”, situată la sud de localitate, pe malul de N al fostei bălți Nedeia, astăzi asanată, a fost descoperit în anii 1965–1967 un vas-borcan, cu secțiunea plan-orizontală pătrată, ce provine dintr-o descoperire cu caracter funerar, izolată. Sfârșitul epocii bronzului, grupul Ișalnița, apoi grupul Bistreț-Ișalnița.

Lit.: Popilian 1968; Hänsel 1976; Chicideanu 1986.

NERAU = NERĂU (631)

631. NERĂU

ROM, jud. Timiș, c. Teremia Mare.

În 1929, pe locul *Humca Mare*, pe o suprafață de circa 200 mp, s-au descoperit mai multe morminte de incinerăție în urnă, cu vase decorate cu incizii și incrustații cu substanță albă.

Cruceni-Belegiș.

Lit.: Milleker 1906; Mărghită 1979.

632. NERUȘAJ

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunar.

Cercetări sistematice din anul 1964, în preajma localității. Au fost cercetate două morminte primare în două movile – K.9/82 și K.10/12.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Häusler 1976, 109–111; Dergačev 1991, 49.

633. NERUȘAJ

Săpături sistematice în anul 1964. Cimitir tumular cu morminte de înhumăție primare și secundare. Mormintele primare erau acoperite cu movile mai mici, suprapuse apoi de tumulul propriu zis.

Jamnaja.

Lit.: Häusler 1976, 109–111.

634. NERUȘAJ

Săpături sistematice în anul 1964. În afara mormintelor Jamnaja au mai fost descoperite și alte morminte de înhumăție, secundare. După Sava – K.1/2–3, 8; 2/3–4; 9/4, 12, și 68.

Mnogovalikovaja?

Lit.: Häusler 1976, 109–111, care atribuie unele morminte secundare perioadei mijlocii a epocii bronzului; Dergačev 1986, Fig. 49/14; Sava 1992, 186 și nr. 96 pe harta de la fig. 21.

635. NERUȘAJ

Săpături sistematice în anul 1964. Morminte de înhumăție secundare.

Sabatinovka.

Lit.: Dergačev 1986, Fig. 49/14.

NERUȘAI = NERUȘAJ (632–635)

636. NICOLAE BĂLCESCU

ROM, jud. Mehedinți, oraș Vânu Mare.

Pe traseul unui canal de irigație a fost descoperit accidental un mormânt de incinerăție în urnă. În preajmă

au fost găsite la suprafață resturi de oase calcinate și fragmente ceramice ceea ce pare a indica o necropolă.

Verbicioara, fazele I-II.

Lit.: Crăciunescu 1982.

NIEDER-NEUDORF = CORVINEȘTI (252)

637. NIKOLAEVKA

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anii 1968-1969 și 1973. A fost cercetat un grup de tumuli cu morminte de înhumăție.

a. – au fost cercetate 11 morminte de înhumăție, dintre care K.4/10 și 6/1 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Jarovoj 1985, nr. 452-462 în tabelul de la anexa 1.

b. – au mai fost cercetate și mormintele de înhumăție secundare (K.2/1, 6; 4/1; 8/6, 8).

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 185 și nr. 94-95 pe harta de la fig. 21.

638. NOȘLAC (mag. MAROSNAGYLAK)

ROM, jud. Alba, c. Noșlac.

În locul *Sumughi* a fost descoperit accidental în anul 1963 un mormânt plan, de incinerăție în urnă.

Wietenberg.

Lit.: Soroceanu *et al.* 1976.

NOUA = BRAȘOV (137)

639. NOVI KNEŽEVAC

Săpături în anul 1981 în punctul *Japina Koliba* într-un tumul: M.1 – înhumăție, primar, groapă rectangulară cu pari în colțuri și capac din bârne de lemn, schelet ♂ în decubit dorsal, or. V-E, ocru, fără inventar; M.2 – înhumăție, secundar, parțial distrus, urme de construcție din lemn, schelet de copil, or. E-V, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Girić 1987, 73.

640. NOVI KNEŽEVAC (mag. TÖRÖK KANIZSA)

SRB, op. Novi Kneževac.

În 1890, pe locul *Halaszka Sziget*, au fost descoperite accidental 5 morminte de înhumăție, cu schelete chircite lateral; din inventare fac parte brățări, un Ösenhalsring, un ac „cipriot”, o diademă din tablă de bronz, coliere din cochilii de Dentalium și dinți perforați de animal. În apropiere a fost identificată așezare atribuită culturii Periam-Pecica/Mureș.

Periam-Pecica/Mureș.

Lit.: Milleker, 1892, 444; Boná 1965, 24; Idem 1975; Girić 1983, 35; Șandor-Chicideanu 1989; Soroceanu 1991.

641. NOVO KAMENKA

UKR., obl. Odessa.

Săpături sistematice în anul 1971. Cimitir tumular în cadrul căruia au fost cercetate 10 morminte de înhumăție.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 882-891 în tabelul de la anexa 1.

642. NOVO SELO

BG, okr. Vidin.

Loc și condiții de descoperire necunoscute. Material ceramic și o statueta antropomorfă. După starea de conservare a materialului este posibil să fie vorba de un cimitir de incinerăție. În alt punct, la nord și aproape de așezarea din punctul *Tuhlarnicite*, pe malul Dunării, a fost identificat un alt cimitir plan de incinerăție.

Gârla Mare.

Lit.: Mikov 1970; Bonev 1988.

643. NOVO SELO

Descoperire întâmplătoare și cercetări de suprafață la dată neprecizată, în punctul „Carina”. Cimitir plan de incinerăție.

Gârla Mare.

Lit.: Hänsel 1976, 64.

644. NOVOSELICA

UKR, r. Tatarbunary.

a. – Săpături sistematice în anii 1978-1979. Au fost cercetat un grup de tumuli cu morminte de înhumăție. În K.19/21, mormânt cu groapă rectangulară cu treaptă, cu un schelet în decubit dorsal orientat NV-SE, au fost găsite resturile unui car din lemn cu patru roți pline

Jamnaja.

Lit.: Subbotin 2000, 358;

b. – În două din movilele din același grup au fost cercetate alte trei morminte de înhumăție, secundare dintre care unul cu catacombă.

Mnogovalikovaja.

c. – Sabatinovka.

Lit.: Dergačev 1986, Fig. 49/19; Sava 1992, 186 și nr. 97 pe harta de la fig. 21.

NOVYE DURUITORY = DURUITORII NOI (344-345)

NUCET = MOVILA (618).

NYÁRÁDTÓ = UNGHENI (996)

NYERU = NERĂU (631)

645. NYIREGYHÁZA

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Săpături în punctul „*Morgo Friedhof*”. Cimitir de incinerăție, cu vase tipice Hatvan.

Hatvan.

Lit.: Kalicz 1968, 127, nr. 125.

646. NYIREGYHÁZA

Descoperire întâmplătoare. Materiale considerate ca fiind înmormântări.

Berkesz.

Lit.: Kovacs 1966/67; Kemenczei 1984, 123 Nr. 18.

647. NYIRKARÁSZ

UNG, m. Hajdu-Bihar.

Prin săpături din anul 1901 a fost descoperit într-un tumul un mormânt de incinerare de tipul *Brandschüttungsgrab*, cu piese de port din metal. Suci de Sus.

Lit.: Mozsolics 1960; Kovacs 1966/67; Kemenczei 1984, 123 Nr. 20.

NYIRMEZŐ = POIANA AIUDULUI 744)

O

648. **OARȚA DE SUS** (mag. FELSŐVÁRCA)

ROM, jud. Maramureș, c. Oarța de Jos.

În cursul cercetării din anii 1975–1980 a unei stațiuni fortificate aparținând culturii Wietenberg, au fost descoperite 5 gropi cu „înmormântări”. În M.A s-au descoperit resturile a 2 cai, cu psaliile *in situ*, iar alături o pereche de membre inferioare umane. În M.B–E s-au găsit oase umane calcinate. În gropi au mai fost descoperite piese de port din aur și argint, numeroase vase întregi din care multe arse secundar, cioburi. Întregul obiectiv pare a fi un complex de cult.

Wietenberg.

Lit.: Kacso 1990; Boroffka 1994.

ÓBÉBA = BEBA VECHE (70)

OBER-BROSDORF = VINEREA (1050)

OBRAZSA = OBREJA (649–650)

649. **OBREJA** (mag. OBRAZSA)

ROM, jud. Alba, c. Mihălț.

Într-o așezare a culturii Wietenberg situată în punctul „Cânepi”, s-a descoperit prin săpături sistematice din anii 1965–1966, o groapă cu D = 1.20 m și Ad = 1.80 m, cu o umplutură conținând lut galben, cenușe și cărbune, fragmente ceramice Wietenberg. Pe fund zăcea un schelet uman, chircit lateral și orientat V–E, cu o strachină plasată lângă umăr.

Wietenberg, faza III.

Lit.: Soroceanu *et al.* 1973; Boroffka 1994.

650. **OBREJA**

În 1940, în locul „Șipot” s-a descoperit accidental un mormânt de incinerare, cu un vas mare și o ceașcă cu 2 torți, cu creastă.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 98, Nr. 379.

651. **OCLAND** (mag. OKLAND)

ROM, jud. Harghita, c. Ocland.

De mai multă vreme se cunosc circa 18 tumuli aflați pe teritoriul localității. Într-unul dintre aceștia a fost descoperit un mormânt de inhumație în cistă din piatră.

Bronz Timpurii.

Lit.: Nestor 1933, 67; Roman 1986.

652. **OCNA SIBIULUI** (mag. VIZÁKNA; dt. SALZBURG)

ROM, jud. Sibiu, or. Ocna Sibiului.

În punctul „Zmițe” prin săpături din anii 1875–1876 a fost descoperit un cimitir plan constituit din 16 morminte de incinerare.

Baden ?

Lit.: Protase 1968, 229–231.

653. **OCNA SIBIULUI**

ROM, jud. Sibiu, oraș Ocna Sibiului.

Înainte de 1878 a fost descoperit un cimitir plan, de incinerare în urnă, constituit din 14 morminte dispuse în grupe de câte 2–3.

Wietenberg.

Lit.: Horedt 1960; Boroffka 1994.

654. **OCNIȚA** (mag. MEZŐAKNA; SALZGRUBEN)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Teaca.

În 1973, pe locul denumit „Pe dric”, a fost descoperit un mormânt plan, de inhumație, cu inventar ceramic.

Wietenberg.

Lit.: Marinescu 1975; Soroceanu *et al.* 1976; Boroffka 1994.

655. **ODOBEȘTI**

ROM, jud. Vrancea, oraș Odobești.

În timpul unor lucrări la vie, s-a descoperit, sub o grămadă de bolovani, un vas din lut, un topor din bronz, un pumnal cu peduncul la mâner, un alt pumnal cu placă de înmănușare trapezoidală și 3 găuri de nituri, o brățară din bronz cu capetele petrecute, un Lockenring din bronz de tip B. Se menționează posibilitatea ca în același context să mai fi fost găsite și o brățară și un alt Lockenring, ambele din aur. Considerată un complex funerar, datorită gramezii de bolovani, descoperirea a fost atribuită culturii Monteoru, fazele Ia–IIa.

Lit.: Vulpe 1964, 131–132 și nota 8.

656. **OGORODNOE** (rom. CIIȘA)

UKR, obl. Odessa, r. Bolgrad.

Săpături sistematice într-un grup de tumuli situat pe un platou la sud-est de sat. În kurganul 1 a fost descoperit M.16, primar, cu un pumnal din metal.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, p. 47.

657. **OGORODNOE** (rom. CIIȘA)

Săpături sistematice în anul 1966–1967, 1980 la grupul de movile de la SE de sat. Au fost cercetate 14 morminte de inhumație, dintre care K.1/12 și 13/12 erau primare. Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 844–857 în tabelul de la anexa 1.

658. **OGORODNOE**

În cadrul cercetărilor de la punctul precedent au mai fost cercetate și mormintele K 1/3, 7, 11 și I/1–2, 4 în 1967 în grupul I; K.1/16 și 8/5 (principal) în grupul II 1967; K.½ și 8 în grupul III din 1980.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 98 pe harta de la fig. 21.

659. OIEJDEA (mag. VAJASD)

ROM, jud. Alba, c. Galda de Jos.

Descoperire întâmplătoare. în anul 1982. 3 morminte de incinerare în urnă, cu vase adiacente alături, într-o așezare Wietenberg.

Wietenberg.

Lit.: Ciugudeanu 1990; Andrițoiu 1992, 33; Boroffka 1994.

OKLAND = OCLAND (651)**ÓLÁHHEREPE = HÂPRIA (436–437)****ÓLÁHLAPOS = LĂPUȘ (536)****ÓLÁHZSUK = JUCU DE SUS (498)****660. OLARI** (mag. ÚJVARSÁND)

ROM, jud. Arad, c. Olari.

În 1964 și 1966 au fost făcute câteva sondaje în punctul „Holumb”, într-o așezare tell a culturii Otomani, faza I. Cu această ocazie au fost descoperite mai multe morminte de inhumare, ale căror gropi „străpungeau” nivelul de locuire Otomani I.

Otomani, faza II.

Lit.: Ordentlich 1971, 25.

661. OLTENIȚA

ROM, jud. Călărași, or. Oltenița.

În punctul „Calomfirescu” a fost descoperit accidental un mormânt plan de inhumare cu un schelet chiruit lateral, cu inventar ceramic constituit dintr-o ceașcă cu o toartă și cu gura oblică.

Zimnicea.

Lit.: Roman 1986.

OMPOLYKISFALUD = MICEȘTI (597)**662. ONCEȘTI**

ROM, jud. Bacău, c. Oncești.

Săpături sistematice în anul 1971 în punctul „Berghiu”. A fost descoperit un mormânt de inhumare cu scheletul chiruit lateral. Alături se afla un vas askos.

Perioada timpurie a Epocii bronzului.

Lit.: Harțuche 1979b, 73.

663. ONICENI

ROM, jud. Neamț, c. Oniceni.

În 1972 a fost descoperit accidental un mormânt plan, de inhumare în Steinkiste. Conținutul a fost răvășit de către descoperitori, dar se pare că a avut un schelet Hocker lateral. Un alt mormânt, de același fel, a fost găsit cu mult înainte, din el ne mai rămânând decât cista din lespezi de piatră.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Cucos 1985.

ÓPÁLOS = PĂULIȘ (708)**664. ORBEASCA**

ROM, jud. Teleorman, c. Orbeasca.

În anii 1970–1975 a fost săpat un tumul situat pe teritoriul localității. A fost descoperit un schelet uman așezat în decubit dorsal, cu ocră roșu, fără inventar. Groapa avea urme de la niște bârne de lemn care o acopereau.

Jamnaja.

Lit.: Leahu *et al.* 1988.

665. OREȘAC I

SERB, okr. Vrșac.

În oraș, în 1959 au fost cercetată o necropolă de incinerare constituită din 12 morminte.

Gârla Mare.

Lit.: Krstić 1962.

666. OREȘAC II

În oraș, în 1959 au fost cercetată o necropolă de incinerare constituită din 4 morminte.

Gârla Mare.

Lit.: Krstić 1962.

667. OREȘAC III

În oraș, în 1959 au fost cercetat un grup constituit din 3 morminte de incinerare.

Hallstatt timpuriu. Belegiș ?

Lit.: Krstić 1962.

668. ORLEA

ROM, jud. Olt, c. Orlea.

În muzeul sătesc din localitate se află mai multe vase despre care se știe că provin din morminte de incinerare descoperite accidental de-a lungul vremii, pe *Grindul Grădiștei*, situat în mijlocul fostei bălți Potelu, astăzi asanată. Materialele au făcut parte din fosta colecție pr. Eustațiu Cumpănașu, din care o parte se află la Orlea în muzeul sătesc, alta la muzeul din Corabia și o alta la Muzeul Olteniei din Craiova.

Încadrate inițial în epoca bronzului, apoi atribuite culturii Gârla Mare, faza IV, ulterior au fost atribuite grupului Bistreț-Ișalnița.

Lit.: D. Berciu 1935; Morintz 1978; Chicideanu 1986.

669. ORLOVKA

Săpături sistematice în anii 1963 și 1974. Au fost cercetate în 1963 un mormânt izolat de inhumare, iar în 1974 M.1–6 și 11 din kurganul 1, mormântul nr. 5 fiind primar.

a – Jamnaja

b – Mnogovalikova.

Lit.: Sava 1992, 145, 186 și nr. 99 și 145 pe harta de la fig. 21.

670. ORMENIȘ (mag. MAROSÖRMÉNYES)

ROM, jud. Alba, c. Mirăslău.

Descoperire întâmplătoare în anul 1891–1892, în raza satului, unde au fost găsite accidental resturi ceramice și câteva morminte de inhumare.

Noua.

Lit.: Nestor 1933, 117, nota 481; Horedt 1953, 807; A. Florescu 1991, 99, Nr. 383; Boroffka 1994, 63, Nr. 312.

671. OROS-NYIRES

UNG, Szabolcs-Szatmár m.

În cursul unui sondaj din anul 1907 în punctul „*Névtelenhalom*” a fost descoperit într-un tumul cu H = 5 m, în manta un mormânt de inhumatie în cistă din piatră, cu fragmente de calotă craniană, iar pe solul antic o altă cistă cu un schelet.

Jamnaja

Lit.: Kalicz 1968, 19, nr. 8.

672. ORSOJA

BULG, okr. Lom.

Săpături în anul 1970–1976 în punctul „*Pljoska*” pe malul Dunării la 3 km N de sat. Cimitir de incineratie constituit din 267 morminte; din inventare fac parte vase adiacente (multe zoomorfe), miniaturi de topoare din lut, statuete feminine; mormintele, acoperite de aluviuni ale Dunării, au fost descoperite la adâncimi cuprinse între 0.80 și 3.00 m; se afirmă că mormintele au fost așezate pe șiruri orientate SE–NV, pe o suprafață de circa 6 200m².

Gârla Mare.

Lit.: Filipov 1976 (267 morminte); Georgiev 1982, 197–198 (301 morminte); Bonev 1988 și idem 2003, (343 morminte).

673. ORȘOVA

ROM, jud. Mehedinți, oraș Orșova.

Pe teritoriul localității a fost descoperită, în condiții necunoscute, o amforă și mai multe fragmente ceramice. Probabil este vorba de un cimitir de incineratie.

Gârla Mare.

Lit.: Dumitrescu 1961, 201.

674. ÖRVÉNYSZÖG

UNG, m. Hajdu-Bihar.

Săpături de salvare în anul 1937 în punctul „*Temetődomb*”. Cimitir plan constituit din 14 morminte de incineratie în urnă.

Hatvan.

Lit.: Kalicz 1968, 127.

675. OSTOJIČEVO

SERB, op. Čeka.

Cercetări de suprafață în anul 1954: peste 10 morminte distruse. Săpături sistematice în anii 1981–1986, pe malul stâng al Tisei. Cimitir de inhumatie, plan, cu 172 morminte: 112 ♂ chirciți pe stânga, or. N–S, 39 ♀ chirciți pe dreapta, or. S–N, 4 morminte de incineratie în urnă, 1 cenotaf; 54 morminte în pythos (Infans I); s-a afirmat că mormintele „sunt ordonate pe șiruri cu spații intermediare de circa 4–5 m”; inventare sărace: 1–2 vase, piese de port din cupru sau bronz doar în număr redus. Lipsă alte precizări.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Girić 1979; Idem 1984, 44–45; Idem 1989, 239–241; Soroceanu 1991, 138 Nr. 72.

676. OSTROV

BULG, okr. Vraca.

Descoperire întâmplătoare a unui mormânt de incineratie izolat.

Coțofeni.

Lit.: Nikolov 1982; Nikolova 1994, 133.

677. OSTROV

BULG, okr. Vraca.

Descoperire întâmplătoare. în punctul „*Geamiskoto*”. Cimitir de incineratie cu 4 morminte de incineratie în urnă.

Gârla Mare.

Lit.: Mikov 1970, 49; Georgiev 1982, 198.

678. OSTROVNOE (rom. COTU CHITAIULUI)

UKR., obl. Odessa, r. Tatarbunar.

Săpături sistematice în anul 1976. Au fost cercetate mai multe movile, în care au fost descoperite 7 morminte de inhumatie, dintre care K.2/6 și 3/1 erau primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 835–841 în tabelul de la anexa 1.

679. OSTROVNOE

În cursul săpăturilor din anul 1976 au mai fost descoperite și mormintele K.2/3–4, 9–10, secundare în movilă.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 100 pe harta de la fig. 21.

680. OSTROVU CORBULUI

ROM, jud. Mehedinți, c. Hinova.

Undeva, pe raza localității a fost descoperit mai de mult un mormânt de incineratie. Lipsă alte precizări.

Coțofeni.

Lit.: Berciu 1939; Idem 1966; Roman 1976, care-l consideră ca nesigur.

681. OSTROVU CORBULUI

Necropolă de incineratie, descoperită în vatra satului.

Lipsă alte precizări.

Gârla Mare.

Lit.: Roman 1987.

682. OSTROVU CORBULUI

Necropolă plană de incineratie, descoperită în anii 1920–1923, aproape de malul Dunării.

Gârla Mare – parțial.

Lit.: Bărcăcilă 1924; D. Berciu 1939 (multe din piesele publicate cu această ocazie ca provenind de la Ostrovu Corbului au fost republicate mai târziu, ca provenind din mormintele cercetate la Balta Verde, cf. D. Berciu *et al.* 1956); Morintz 1978.

683. OSTROVU CORBULUI

Necropolă plană de incineratie, descoperită în anii 1920–1923, aproape de malul Dunării.

Bistreț–Îșalnița – parțial.

Lit.: Bărcăcilă 1924; D. Berciu 1939; Morintz 1978; Chicideanu 1986.

684. OSTROVU MARE

ROM, jud. Mehedinți, c. Gogoșu.

În punctul „*Bivolării*” a existat o necropolă plană de incinerare în urnă, foarte întinsă, distrusă de apele Dunării. S-a recuperat prin 1921–1924 o cantitate mare de materiale cuprinzând vase întregi și întregibile, statuete antropomorfe din lut etc.

Gârla Mare.

Lit.: D. Berciu 1939; Morintz 1978.

685. OSTROVU MARE

La km. fluvial 865, în cursul unor cercetări recente – 1982–1984, a fost descoperită o groapă cu plan circular în care au fost găsite oase umane calcinate, fragmente ceramice și o perla din tablă de bronz, totul reprezentând un mormânt de incinerare cu oasele depuse în groapă.

Gârla Mare.

Lit.: Crăciunescu 1985.

686. OSTROVU MOLDOVA VECHÉ

În cursul săpăturilor de salvare din zona Porților de Fier din anii 1955–1971, într-un punct de pe insulă, au fost cercetate 2 movile cu morminte de incinerare. Movila 1 avea D= 12 m, o manta din pământ, un ring din bolovani periferic, iar în mijloc o grămadă de pietre sub care au fost găsite urna cu oase calcinate și vase adiacente, între ele și o verigă din cupru; Movila 2 cu D= 14 m, avea o manta tot din pământ, dar fără ring din bolovani. Sub manta s-au găsit două morminte de incinerare în urnă, unul dintre ele având și vase adiacente. Între cele două morminte din movila 2 s-a găsit un „mic depozit” constituit dintr-un Lockenring din sârmă simplă, 2 Noppenringe din sârmă răsucită și un alt Lockenring cu o extremitate în formă de frunză.

Vucedol.

Lit.: Roman 1976, unde se oferă numai o descriere sumară a mormintelor și se ilustrează doar depozitul.

687. OSTROVU MOLDOVA VECHÉ

ROM, jud. Caraș-Severin, oraș Moldova Veche.

În cursul săpăturilor de salvare din zona Porților de Fier din anii 1955–1971 în punctul „*Spitz*”, situat în partea de VNV a insulei, pe locul unor semnalări mai vechi, au fost făcute câteva sondaje de către colectivul Porțile de Fier. A fost descoperit un cimitir plan, de incinerare. Rezultatele au rămas inedite.

Încadrat în epoca bronzului, atribuit uneori culturii Vatina.

Lit.: Milleker 1906; Roska 1942; Petrovszky 1977; Morintz 1978; Lazarovici *et al.* 1979.

688. OSTROVU ȘIMIAN

ROM, jud. Mehedinți, oraș Drobeta-Turnu Severin.

În cadrul campaniilor arheologice la complexul Porțile de Fier din anii 1955–1971, pe insula Șimian, în aval de Drobeta-Turnu Severin, a fost cercetat un cimitir de incinerare constituit din mai multe morminte cu un ritual variat: – morminte cu urnă cu oase calcinate, așezată pe pietre, în jur oase calcinate, totul fiind acoperit cu o mică movilă din pietre; oase calcinate depuse pe sol, alături

cioburi de la circa 4 vase, totul acoperit cu pietre; urnă cu oase calcinate, fără pietre; ring din pietre cu D= 3 m, cioburi, totul acoperit cu pietre.

Coțofeni.

Lit.: menționat la Roman 1976.

ÓSZENTIVÁN = TISZASZIGET (966)**689. OTOMANI (mag. OTTOMÁNY)**

ROM, jud. Bihor, c. Sălacea.

Săpături sistematice în anul 1960 în punctul *Otomani-Cetățuia de pământ*, într-o așezare a culturii Otomani. Lângă colțul de SE al unei locuințe mari din faza III, au fost descoperite 2 morminte plane, de inhumație cu scheletele în poziție chircită lateral. Unul din morminte avea un Lockenring din bronz, iar al doilea un craniu de câine.

Otomani, faza III.

Lit.: Ordentlich 1963; D. Nicolăescu-Plopșor *et al.* 1975.

OTTOMÁNY = OTOMANI (689)**690. OZERNOE (rom. BABELE)**

UKR, r. Ismail.

Săpături sistematice în anul 1977 într-o movilă (K.3), ce făcea parte dintr-un grup de tumuli aflat la circa 3 km SE de localitate, aproape de malul răsăritean al limanului Jalpug. A fost cercetat doar un tumul (K.3) cu 7 morminte de inhumație, dintre care M.6, primar și apreciat ca eneolitic, apoi alte trei cu gropi rectangulare și cu ocră, apoi alte trei cu gropi neprecizate ca formă.

Jamnaja și „bronzul târziu”.

Lit.: Gudkova *et al.* 1995.

691. OZUN (mag. UZON)

ROM, jud. Covasna, c. Ozun.

Săpături sistematice în anii 1986–1987 pe terasa Râului Negru. Așezare și necropolă birituală constituită din mai multe morminte de incinerare în urnă, precum și unul de inhumație. Lipsă alte precizări.

Wietenberg mormintele de incinerare și Noua cel de inhumație.

Lit.: Zs. Székely 1989; idem pe adresa www-cosys.ro/acta/cikk/ro/szekely 1.htm, cu o descriere, cel puțin, confuză și fără ilustrații.

P**692. PADEA**

ROM, jud. Dolj, c. Drănic.

În 1970 a fost descoperit un mormânt. De fapt sunt cel puțin 4 morminte de incinerare în urnă. Material în Muzeul Olteniei. Lipsă alte precizări.

Verbicioara.

Lit.: Babeș 1971 și informație M. Nica, B. Tănăsescu, Fl. Ridiche.

693. PADEJ

SRB, op. Novi Kneževac.

Săpături în anul 1978 pe malul stâng al pârâului Zlatica. Tumul – D = 65 m, H = 5.2 m; suprapune un nivel Baden cu resturi de vetre; tumulul a fost ridicat în două faze; M.1 – (primar faza I) înhumat, urme de construcție din lemn, schelet în decubit dorsal („Froschlage”), ♂, or. V–E, sub oase urme de rogojină și substanță albă cretoasă pe oase, inventar: „un obiect amorf”; M.2 – secundar în mantaua fazei I, groapă rectangulară cu structură și capac din lemn, schelet în decubit dorsal („Froschlage”), or. V–E, urme de ocru, fără inventar. Dată ¹⁴C: Bln. 2219 – 4320±50 BP, calibrată dendrocronologic la 3100–2900 B. C. Jamnaja.
Lit.: Girić 1987, 72–73.

694. PADINA

SRB, op. Kladovo.

Săpături de salvare pe malul drept al Dunării, Đerdap, Cimitir de incinerare cu morminte de incinerare în urnă. Vučedol, ulterior culturii Coțofeni, pe baza ceramicii.
Lit.: Jovanović 1974, 21; Roman 1976, 33.

695. PANČEVO-VOJLOVICA

SRB, op. Pančevo.

Săpături de salvare în anul 1980 în punctul „*Rafinarija*”; Cimitir de incinerare constituit din 183 morminte de incinerare în urnă. La unele dintre morminte au fost descoperite piese de port din metal, trecute prin foc. Foarte important, la marginile necropolei au fost identificate 6 complexe cu urme de ardere, considerate a fi fost ruguri de incinerare.
Belegiš.

Lit.: Bukvić 2000, 146–183.

696. PANCIU

ROM, jud. Vrancea, or. Panciu.

Cu ocazia unor lucrări publice la stația PECO au fost descoperite 3 morminte plane de inhumare cu schelete chirchite lateral. Din inventare s-au recuperat 6 inele de buclă, 1 brățară, toate din bronz și un vas cu 2 torți supraînălțate.

Monteoru, faza Ia.

Lit.: Bobi 1981.

697. PANCIU

Cu mai multă vreme în urmă a fost cercetată o necropolă birituală. Lipsesc alte precizări.

Monteoru.

Lit.: M. Florescu 1978.

698. PANCIU

În aceeași localitate, cu altă ocazie, a fost descoperit accidental un mormânt plan de inhumare, cu scheletul chirchit lateral, de la care s-a recuperat un Lockenring din bronz.

Monteoru.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979.

PAPD = **BOBDA** (107)

PARÁC = PARTA (702)

699. PARAPORY

UKR, obl. Odessa, r. Kilija.

Săpături în anii 1974–1975 între Parapory și Șevčenkovo. În tumulul 2 a fost descoperit M.4, primar. inhumare.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 48.

700. PARAPORY

În cursul aceluiași săpături sistematice au mai fost cercetate alte 13 morminte de inhumare, dintre care K.1/8 era primar.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 777–789 în tabelul de la anexa 1.

701. PARAPORY

În afara mormintelor aparținând grupelor Tripolje târzie și Jamnaja, au mai fost cercetate și alte trei morminte de inhumare secundare – K.1/13 și K.2/1, 8.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 102 pe harta de la fig. 21.

702. PARTA

ROM, jud. Timiș, c. Șag.

Săpături de salvare în anul 1963, la marginea de N a satului, a fost descoperit „un câmp de urne funerare”. Lipsă alte precizări.

Cruceni–Belegiš.

Lit.: D. Popescu 1964; Moga 1964.

PAVLOVCA = PAVLOVKA (703–704)

703. PAVLOVKA (rom. PAVLOVCA)

UKR, obl. Odessa, r. Kilija.

Săpături în anul 1888–1889. Cimitir tumular cu morminte de inhumare.

Jamnaja.

Lit.: menționat la Iarovoi 1985, nr. 96 în lista de la tabelul 1.

704. PAVLOVKA

Săpături în anul 1888–1889. Un mormânt de inhumare, probabil secundar – K.3/1.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 101 pe harta de la fig. 21.

705. PĂDURENI

ROM, jud. Vaslui, c. Pădureni.

Săpături în anul 1980 în punctul „*La han – Vadu Teilor*”. Cimitir de inhumare plan cu 20 morminte cu scheletele chirchite lateral.

Noua.

Lit.: Bazargiuc, 1982, 237.

706. PĂDURENI

ROM, jud. Vrancea, c. Tâmboiești.

Săpături de salvare în anul 1957, la km 209 pe șoseaua Focșani – Adjud, a fost descoperit un cimitir de incinerare constituit din 10 morminte în urnă. Inventarele cuprindeau și piese de port din metal.

Monteoru.

Lit.: Morintz *et al.* 1959.

707. PĂUCEA (mag. PÓCSTELEKE; dt. PUSCHENDORF)
ROM, jud. Sibiu, c. Blăjel.

Pe locul „*Tonorak*” au fost descoperite fortuit 3 cești. Presupuse a proveni dintr-un inventar funerar.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 100, Nr. 388.

708. PĂULIȘ (mag. ÓPÁLOS)

ROM, jud. Arad, c. Păuliș.

În raza localității se cunoaște un cimitir de inhumatie cu scheletele chircite lateral, cu piese de port din bronz.

Periam-Pecica.

Inedit. Material în Muz. Banatului.

709. PECIU NOU (mag. ÚJPECS; dt. ULMBACH)

ROM, jud. Timiș, c. Peciu Nou.

În anii 1987–1989 a fost cercetată o necropolă plană de incineratie în urnă, constituită din 27 de morminte. Mormintele aveau urne acoperite cu capace și vase adiacente depuse alături. În interiorul urnelor, printre oasele calcinate, au fost descoperite piese de port și obiecte fragmentare din bronz, trecute prin foc. La extremitățile necropolei au fost descoperite și două morminte de inhumatie, cu scheletele în poziție chircită lateral, unul dintre ele având în inventar un ac din bronz. Se consideră că cele două morminte de inhumatie au avut rolul de „a delimita” aria cimitirului, fiind un fel de sacrificii. În preajmă a fost identificată, prin cercetări de suprafață o așezare atribuită culturii Cruceni-Belegiș.

Cruceni-Belegiș.

Inedit. Inf. Fl. Medeleț.

710. PERERÂTA

MOLD, r. Briceni.

Săpături în anul 1988–1989. Cimitir plan de inhumatie cu schelete chircite lateral.

Noua.

Lit.: Iarovoi 1991; Sava 2002.

711. PERIAM (mag. PERJÁMOS)

ROM, jud. Timiș, c. Periam.

În 1878 au fost descoperite resturile unui mormânt de inhumatie, alături de care s-au găsit un pumnal de bronz și fragmente de la un corn de cervideu.

Mureș.

Lit.: Milleker 1906.

712. PERIȘOR

ROM, jud. Dolj, c. Perișor.

În anii '20 au fost sondați 5 tumuli de pământ aflați pe teritoriul localității. S-au descoperit câteva morminte de inhumatie cu schelete chircite lateral și un inel spiralic din argint. Lipsă alte precizări.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Nestor 1933; Zirra 1960.

PERJÁMOS = **PERIAM** (711)

713. PERLEZ

SRB, op. Titel.

Săpături sistematice în anii 1972–1978 în punctul *Batka C*, movila „*Pasić Humka*” – D = 40 m, H = 3 m, suprapune o așezare Baden; 6 morminte de inhumatie 1 adult + 5 copii; M.2,3,5 înmormântări secundare în manta; M.1 – groapa săpată în podeaua unei locuințe Baden, urme ale unei structuri din lemn, copil în decubit dorsal, resturi de „culoare roșie” (ocră), fără inventar; M.6 – groapă trapezoidală, urme ale unei structuri din lemn, schelet ♀ în decubit dorsal, or. SV–NE (după plan), având dedesubt urme de așternut din lemn, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Medović 1987.

714. PERLEZ

Săpături sistematice în anii 1972–1978 în punctul „*Vuna*”. Cimitir tumular cu 15 tumuli.

Tumul 9 – D = 30 m, H = 0.80, în mijloc o groapă care a deranjat; mormânt de inhumatie cu groapa săpată în humusul vechi, capac din lemn, schelet în decubit dorsal, or.– V–E, ♂, ocră la cap, fără inventar.

Tumul 10 – D = 30 m, H = 0.80 m; 3 morminte de inhumatie; M.3 – groapă ovală, schelet în decubit dorsal, ♂, or. SV–NE (după plan), presărat cu ocră, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Medović 1987.

715. PETENI (mag. SZÉKELYPETŐFALVA)

ROM, jud. Covasna, c. Zăbala.

Se menționează descoperirea pe teritoriul localității a unor morminte de inhumatie, plane, cu scheletele dispuse chircit. Lipsă alte precizări.

Atribuite sfârșitului epocii bronzului.

Lit.: Z. Székely *et al.* 1979.

PETERFALVA = **PETREȘTI** (716)

PETERSDORF = **PETREȘTI** (716)

716. PETREȘTI (mag. PETERFALVA; dt. PETERSDORF)

ROM, jud. Alba, or. Sebeș.

În sat, cu mai multă vreme în urmă, a fost descoperită o ceașcă cu 2 torți, cu creastă. Presupusă ca provenind din inventarul unui mormânt deranjat.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 101, Nr. 394.

717. PETREȘTI

MOLD, r. Ungheni.

a – În cursul săpăturilor din anul 1986, într-un grup de movile funerare, au fost descoperite mai multe morminte de inhumatie, dintre care K.3/M.9 avea resturi de la un car cu patru roți, iar în K.1/M.8 s-a descoperit un Lockenring din argint și o brățară în K.1/M.3.

Jamnaja.

Lit.: Dergacev 2002, nr. 75; Ivanova *et al.* 1995, 28, nr. 47.

b – În cursul unor săpături sistematice din anul 1984, într-un tumul a fost descoperit mormântul de înhumare K.2/1, primar Mnogovalikovaja.
Lit.: Sava 1992, 182 și nr. 42 pe harta de la fig. 21.

718. PETREȘȚII DE SUS (mag. MAGYARPETERD)

ROM, jud. Cluj, c. Petreștii de Jos.

În cursul cercetărilor din anii 1978–1988 pe raza celor trei sate ale comunei au fost descoperite mai multe grupuri de tumuli cu manta de piatră. Într-unul dintre aceștia (T.II, săpat în proporție de 75%) au fost descoperite 7 morminte de înhumare, cu schelete chircite lateral, cu orientări variate, cu inventare sărace constând din vase, arme și unelte din silex.

Bedelev.

Lit.: Lazarovici 1989.

719. PIATRA FRECĂȚEI

ROM, jud. Brăila, c. Frecăței.

Între 1955–1957, cu ocazia cercetărilor în necropola din sec. IV–VIII p. Chr., a fost descoperit un mormânt de înhumare cu scheletul chircit pe o parte, cu 3 Lockenringe de tip C, 1 inel din tablă de bronz arsenizat.

Cernavoda, ulterior „grupa înmormântărilor tumulare cu ocră roșu”.

Lit.: Pippidi *et al.* 1965, 66–67; Morintz 1978, 89.

720. PIATRA-NEAMȚ

ROM, jud. Neamț, mun. Piatra-Neamț.

În 1955 a fost descoperit un mormânt de înhumare în cistă din piatră, or. E–V, cu urme de foc pe fund. Se menționează că a avut 3 schelete cu capul spre V, iar ca inventar 8–9 vase, 3 topoare și 3 unelte din silex.

Cultura Amforelor sferice.

Lit.: Mătase 1959.

721. PIETRICICA

ROM, jud. Prahova, c. Lapoș.

La 500 m N de localitate, pe culmea dealului, de-o parte și de alta a drumului spre *Fântâna Hoșilor*, în 1987 au fost descoperite accidental 4 morminte de înhumare în gropi săpate în piatră și acoperite cu lespezi. În cadrul unei cercetări de teren din 1991 s-au mai observat urmele a două din aceste morminte, un rest de groapă mai fiind păstrat de la unul dintre ele, iar în sat, în curtea unui locuitor se mai află lespedea-capac a primului mormânt descoperit. Din informațiile localnicilor reiese că cistele au avut schelete chircite pe o parte. Inventarul a dispărut. În anii 2002–2003, doi membrii ai colectivului arheologic Năeni au efectuat sondaje în punctul *La mestecenii*, situat la circa 1.5 km nord de localitate. Sub o structură din pietre au fost descoperite două morminte de înhumare cu scheletele depuse în ciste din lespezi de piatră. Sub acoperământul din bolovani, alături de cele două ciste s-au descoperit mai multe vase sparte pe loc.

Monteoru.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000; idem 2003.

722. PIETROASA MICĂ

ROM, jud. Buzău, c. Pietroasele.

Săpături în anul 1976–1978, pe pantele dealului *Dogaru*, situat la N de localitate, a fost cercetat un cimitir constituit din 62 morminte de înhumare cu schelete chircite pe stânga și unul singur pe dreapta, orientate predilect în sectorul NV, un grup, cu scheletele chircite accentuat („în pachet”), fiind orientat predilect spre NE și ocupând și un sector relativ distinct și 2 morminte de incinerare. Au fost descoperite diferite tipuri de amenajări funerare: gropi căptușite integral sau parțial cu pietre în interior, ringuri individuale și mobile de pietre deasupra, mobile mici de pietre deasupra. Inventarele sunt constituite din ceramică (de obicei cești, pixide sau căni, ca și vase de ofrandă întregi sau fragmentare), piese de port din bronz (inele de buclă, brățări simple cu capetele deschise, Ösenhalsringe, butoni), perle din scoici, un pumnal cu peduncul. Necropola nu a putut fi săpată integral. În preajmă se cunosc o așezare a culturii Monteoru și alte înmormântări monteorene.

Împărțită în trei orizonturi succesive de înmormântări, necropola a fost atribuită unei faze finale a culturii Monteoru.

Lit.: Oancea 1981; Motzoi-Chicideanu 1999.

723. PIR (mag. SZILÁGYPIR)

ROM, jud. Satu Mare, c. Pir.

Cu mai mulți ani în urmă, pe locul *Cetate*, au fost descoperite și distruse de către localnici 12 morminte de înhumare și unul de copil, în pithos; ulterior între 1953–1954, în același loc, a fost cercetat un cimitir plan, biritual constituit din 30 de morminte de înhumare și 1 mormânt de incinerare. Mormintele de înhumare conțineau schelete chircite pe dreapta sau pe stânga, cu orientări variate. Mormântul de incinerare era suprapus de unul de înhumare. Inventarele sunt constituite din ceramică, alături de care au fost descoperite un ciocan din corn de cervideu și un pumnal din bronz. Cimitirul se află în imediata apropiere a unei așezări a culturii Otomani.

Otomani.

Lit.: Z. Székely 1966.

PISKOLT = PIȘCOLT (724)

724. PIȘCOLT (mag. PISKOLT)

ROM, jud. Satu Mare, c. Pișcolt.

În cursul săpăturilor din anii 1970–1977 la o necropolă Latène, au fost descoperite 7 morminte de incinerare în urnă, 5 morminte de înhumare în poziție chircită lateral și 4 înmormântări de crani, fără inventar. În preajmă se cunoaște o așezare aparținând culturii Nyírség.

„Bronz Timpuriu”, Nyírség.

Lit.: Bader 1978, care afirmă că e vorba de 8 morminte de incinerare; Némethi 1979.

725. PITVAROS

UNG, m. Csongrád.

În 1926, prin săpături de salvare, au fost descoperite 43 de morminte de înhumare, cu schelete chircite lateral,

orientate N-S sau S-N; M.25 reprezintă o înmormântare simbolică (cenotaf); inventarele cuprindeau, pe lângă ceramică, piese de port din metal (podoabe de cap, ace „cipriote”, pandantive de tip Brillenspirale), coliere din dinți perforați de animal, perle de „faianță”, scoici Cardium. S-a considerat că mormintele alcătuiesc un mic cimitir de clan.

Atribuit „grupului Pitvaros”, din Bronzul Timpuriu; ulterior culturii Periam-Pecica/Mureș;

Lit.: Banner 1931, 26–28; Bona 1965; Girić 1983, 36–37; Șandor-Chicideanu *et al.* 1989; Soroceanu 1991.

726. PLACIDOL I

BULG, okr. Dobrič.

Cimitir tumular constituită din 6 movile funerare, situată la 0.3 km S de sat, cercetat sistematic între 1979–1980. Tumul I („*Goljamata mogila*”) – Dm = 55 × 50 m, H = 7.30 m; s-au descoperit 5 morminte: M.1 – principal, cu groapă de formă rectangulară, având colțurile rotunjite, cu treaptă, acoperită cu bârne, iar pe fund cu o rogojină din fibre vegetale; scheletul în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe dreapta, orientat NE, cu urme de ocră la cap, în groapă resturile unui car din lemn cu 4 roți pline, fără inventar, probă ^{14}C Bln-2501 = 4170±50 B.P.; M.2 – secundar, groapă rectangulară, orientată V-E, deranjată, resturi osteologice umane și animale, urme de ocră roșu, fără inventar; M.3 – secundar, chiruit pe stânga, orientat NNE, fără inventar; M.4 – secundar, chiruit pe stânga, orientat. S-N, fără ocră, fără inventar; M.5 – secundar, schelet în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, orientat NE, ocră roșu la cap și pe mâini, fără inventar. În centrul movilei a fost descoperită o statuie antropomorfă, din piatră. Tumul II – Dm = 42 m, H = 3.20 m, 9 morminte: M.1 – secundar, groapa acoperită cu o lespede de piatră, cu scheletul în decubit dorsal, orientat NNV, 3 bulgări de ocră roșu la cap și urme pe schelet, fără inventar; M.2 – complex de cult, cu statuie antropomorfă din piatră, probă ^{14}C Bln-2504 = 4260±60 BP; M.3 – secundar, chiruit pe dreapta, or. NE, urme de ocră roșu, 6 astragale de animal și „*zaoblen kamak*” la 10 cm E de cap; M.4 secundar, chiruit pe dreapta, or. NE, fără ocră, fără inventar; M.5 – secundar, schelet în decubit dorsal, or. E, fără inventar; M.6 – secundar în manta, groapă rectangulară acoperită cu bârne de lemn, schelet în decubit dorsal orientat NE, cu ocră roșu, fragmente de spirală din cupru și 2 Lockenringe din argint la cap, o perla din chihlimbar (?), o așchie din silex; M.7 – secundar în manta, groapă rectangulară cu treaptă, acoperită cu bârne de lemn, deranjată, orientat (probabil) NE, ocră roșu, spirală din cupru cu pete de ocră roșu, cană cu o toartă, cu gura oblică; M.8 – secundar, groapă rectangulară acoperită cu bârne de lemn, mai adâncită la capătul de SV, deranjată; M.9 – secundar, M. rectangulară cu treaptă, schelet în decubit dorsal, orientat NE, urme de ocră roșu, fără inventar. Tumul III – Dm = 40 m, H = 1.2 m; M.1 – principal, central, groapă rectangulară fără treaptă, acoperită cu rogojină, lateral se află două movile mici rezultate din pământul scos din groapă, schelet în decubit dorsal, orientat NE, urme de ocră roșu la cap, fără

inventar; Tumul IV – Dm = 29 m, H = 1.05 m, M.1 – central, principal, groapă rectangulară fără treaptă, schelet în decubit dorsal cu picioarele căzute pe stânga, or. NE, ocră roșu la cap, fără inventar; Tumul V – Dm = 24 m, H = 0.90 m; M.1 – principal, central, groapă rectangulară fără treaptă, schelet în decubit dorsal cu genunchii ridicați și aplecați pe dreapta, orientat NE, așezat pe rogojină, cu urme de ocră roșu la craniu, fără inventar. Jamnaja.

Lit.: Panayotov 1989, 94–119.

727. PLACIDOL II

Cimitir tumular din 1 tumul mare și alți 5 mai mici, situată la 2.5 km N de sat. Tumul I – Dm = ?, H = ?; date privind două statui menhir, antropomorfe.

Jamnaja.

Lit.: Bobčeva *et al.* 1967, 213–214; Panayotov 1989, 120.

728. PLAVNI (rom. BARTA)

UKR., obl. Odessa, r. Reni.

Săpături sistematice în anul 1979–1981 într-un grup de tumuli. Au fost cercetate 42 morminte de inhumație, dintre care 11 primare – K.1/2; 2/5; 4/3; 5/4; 8/29; 10/1; 11/11; 13/5; 15/1; 20/4; 25/1.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 923–964 în tabelul de la anexa 1.

729. PLAVNI

Săpături sistematice în anul 1979–1981 într-un grup de tumuli. Au fost cercetate alte morminte de inhumație: K.3/3 (principal), 3/7–8; 5/2; 8/19–21, 28; 9/2; 10/4, 6; 11/4; 12/3, 11; 13/2–3, 11, 14, 16; 15/4, 6; 17/1; 20/1, 9; 24/5 (principal); 26/1; 30/4

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 104 pe harta de la fig. 21.

730. PLENIȚA

ROM, jud. Dolj, c. Plenița.

În anul 1923 au fost săpați 2 tumuli care făceau parte dintr-o grupare mai mare. În primul tumul a fost descoperit un mormânt de inhumație, iar în cel de al doilea 2 morminte de inhumație.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: C. Nicolăescu-Plopșor 1923a; Idem 1923 b; Nestor 1933; Zirra 1960.

731. PLENIȚA

În anul 1950 s-a săpat încă un tumul cu D = 37–32 m, H = 1.10 m. A fost descoperit un mormânt central, cu o groapă de plan dreptunghiular, cu un schelet în decubit dorsal cu picioarele îndoite, presărat cu ocră roșu, apoi un mormânt secundar, dublu – femeie + copil – așezați în aceeași poziție și cu urme de ocră roșu.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: D. Berciu *et al.* 1952; Zirra 1960.

732. PLOIEȘTI-TRIAJ

ROM, jud. Prahova, mun. Ploiești.

a – În anii 1941–1942, în apropierea gării Ploiești-Triaș, au fost cercetate două movile de pământ ce fac parte dintr-o grupare mai mare de tumuli care se întinde pe câțiva km între Ploiești – Filipeștii de Pădure – Băicoi, majoritatea fiind astăzi aplatizați sau chiar complet nivelați de lucrările de agricultură sau construcțiile de șosele ori căi ferate.

Movila I – a fost săpată între 1941–1942; situată la 200 m E de km 56 al căii ferate București–Ploiești. Au fost descoperite 8 morminte de inhumatie cu scheletele chircite lateral, cu diferite orientări. Unul dintre morminte, probabil un copil, avea un colier din perle plate și tubulare din bronz, o perlă spiralată din argint și, probabil, un pandantiv de tip Brillenspirale tot din bronz; la un alt mormânt (dublu ♂ + ♀), la scheletul ♂ s-a găsit un Randleistenbeil din cupru sau bronz, iar între cele două schelete, un colier din perle tubulare de bronz și câteva perle din os.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Nestor 1944; MRArh.

733. PLOIEȘTI-TRIAȘ

Movila II/1943 - săpată în întregime în 1943, conținea 13 morminte de inhumatie cu scheletele chircite lateral, dispuse „în arc de cerc în partea de N a movilei”. Cu o excepție (M.6), toate scheletele erau pe stânga sau pe dreapta, la 8 dintre ele găsindu-se și urme de ocră roșu în gropi. La două dintre morminte s-au găsit resturi de lemn de la capace sau de la construcții. Din inventare se remarcă trei vase decorate cu șnurul răsucit.

Jamnajaia și Srubnaja.

Lit.: Comșa 1989.

734. PLOPȘOR

ROM, jud. Dolj, c. Sălcuța.

În 1925 a fost cercetat un tumul de pământ, în care a fost descoperit un mormânt de inhumatie, probabil cu schelet chircit. Din inventar a fost recuperată o ceașcă Coțofeni. Lipsă alte precizări.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Nestor 1933; Zirra 1960.

735. PLOSCA

ROM, jud. Dolj, c. Bistreț.

Pe malul de sud al lacului Bistreț, în punctul „*Botu puriceanului*”, prin cercetări de suprafață din anul 1992–1994, au fost găsite mai multe resturi de morminte de inhumatie, distruse de eroziune, în preajma lor fiind găsite numeroase cioburi Coțofeni, asocierea nefiind însă sigură.

Coțofeni ?

Inedit. Cercetări de teren 1993, I. Motzoi-Chicideanu.

736. PLOSCA

Prin anii 1920–1924, către capătul de SE al satului, pe malul nordic al lacului Bistreț, a fost identificată o necropolă plană de incineratie de pe suprafața căreia s-au adunat materiale. Astăzi punctul respectiv a fost distrus prin lucrări de amenajare în anii 1968–1971.

Lit.: D. Berciu 1933.

737. PLOSCA

În anul 1995, prin cercetări de suprafață a fost recuperat parțial inventarul unui mormânt de incineratie situat în punctul *Ferma 3*, în jur mai fiind răspândite materiale de la alte morminte distruse de apă.

Bistreț-Ișalnița.

Inedit.

PÓCSTELKE = PĂUCEA (707)

738. POGANA

ROM, jud. Vaslui, c. Pogana.

Săpături de salvare în anul 1988 în punctul *Râpa mătii*.

Grup din 8 morminte de inhumatie cu schelete chircite pe o parte.

Noua.

Lit.: Situri 1996, 89, nr. 206.

739. POGORĂȘTI

ROM, jud. Botoșani, c. Răuseni.

Tumul de pământ în care au fost descoperite accidental morminte de inhumatie. Lipsă alte precizări.

Neîncadrat cronologic sau cultural.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976.

740. POIAN (mag. KÉZDIPOLYÁN)

ROM, jud. Covasna, c. Poian.

Mormânt de inhumatie izolat.

Lipsă alte precizări.

Ciomortan.

Lit.: Zs. Székely 1989, 246.

741. POIAN

Mormânt de incineratie izolat.

Lipsă alte precizări.

Wietenberg.

Lit.: Zs. Székely 1989, 246.

742. POIANA

ROM, jud. Galați, c. Nicorești.

În perimetrul așezării monteorene din punctul *Cetățuia*, în cursul săpăturilor din anii 1926–1949 au fost descoperite mai multe morminte de inhumatie cu schelete chircite pe o parte sau alta.

Lipsă alte precizări

Monteoru.

Lit.: R. Vulpe 1950; Idem 1951.

743. POIANA

a. În anul 1928 a fost cercetat sistematic un cimitir situat la poalele unei așezări de tip „*Cetățuia*” aparținând culturii Monteoru, constituit din 28 de morminte de inhumatie, cu scheletele chircite numai pe stânga, orientate predilect spre NV. Unul dintre avea un inventar constituit din mai multe vase și un topor de piatră cu dop din os la gaura de înmănășare. Într-un alt mormânt a fost descoperit un pandantiv triunghiular din tablă de aur cu decor „*au repouse*”.

Monteoru.

Lit.: Dunăreanu-Vulpe 1936.

b. Săpături sistematice în anul 1989 în același loc, fiind descoperite alte patru morminte de inhumatie și unul de incineratie în urnă.

Monteoru, fazele Ic3 și Ib.

Lit.: S. Teodor *et al.* 1992.

744. POIANA AIUDULUI (mag. NYIRMEZŐ)

ROM, jud. Alba, c. Livezile.

a. Grup de movile cu manta de piatră, situat pe creste de dealuri. Au fost săpați în 1972 13 tumuli fiind descoperite morminte de inhumatie, cu schelete chircite, cu orientări variate și inventare, în special ceramice, piese de port fiind rare.

„Coțofeni, o fază târzie”, Livezile.

Lit.: Vlassa *et al.* 1987b, Ciugudean 1991.

b. Craniu izolat, cu cioburi Wietenberg alături.

Wietenberg.

Lit. Boroffka 1994, nr. 339.

745. POIANA FRĂȚII (mag. BETHLENTANYA)

ROM, jud. Cluj, c. Frata.

În 1960, pe dealul *Techereș* s-a descoperit fortuit un mormânt de inhumatie cu scheletul chircit lateral și cu un vas alături.

Noua.

Lit.: Soroceanu 1973; A. Florescu 1991, 105, Nr. 416.

746. POLSKO KOSOVO

BULG, okr. Russe.

În punctul „*Tuzludža*”/„*Hasăndža*”, la 3 km NV de localitate este semnalat un cimitir de incineratie. Lipsă alte precizări.

Epoca bronzului.

Lit.: Dremisizova-Nelčjanova 1983, 57 Nr. 152.

747. POMAZANY (rom. POMĂZANI)

UKR, obl. Odessa, r. Kilija.

Tumul cu morminte de inhumatie, cercetat în anul 1978. Au fost descoperite cinci morminte de inhumatie, dintre care K.1/02 era primar.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi, 1985, nr. 772–776 în tabelul de la anexa 1.

748. POMAZANY

Cu aceeași ocazie ca la punctul precedent, au mai fost cercetate alte trei morminte de inhumatie – K.1/5, 12, 18 – secundare în movilă.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 105 pe harta de la fig. 21.

POMĂZANI = POMAZANI (747–748)

749. POPRICANI

ROM, jud. Iași, c. Popricani.

În 1964 și 1967, la NV de sat, au fost descoperite accidental două morminte de inhumatie. Primul era distrus, fiind recuperat doar un vas-sac, al doilea avea un schelet cu scheletul chircit pe dreapta, inventarul fiind constituit dintr-un vas bitronconic și o ceașcă cu o toartă.

Noua.

Lit.: Vătafu 1972; Chirica *et al.* 1986, 321; A. Florescu 1991, 106, Nr. 425.

750. PORUČIK GEŠANOVO

BULG, okr. Dobrič.

Cimitir tumular constituită din 15 tumuli, situat de o parte și de alta a șoselei către Podslon; între 1975–1979 (?) a fost cercetat prin săpături de salvare doar un singur tumul, parțial distrus; s-au descoperit 4 morminte de inhumatie, unul primar (M.3), cu groapă rectangulară, cu pământul scos de la săpare depus lateral, cu rogojină pe fund, schelet în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, or. SV, cu ocră, fără inventar, apoi M.1, secundar, cu groapă rectangulară, acoperită cu bârne din lemn, schelet în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, așezat pe rogojină, or. NE, cu așchii de silex la cap și ocră; Jamnaja.

Lit.: Panayotov 1989, 127–132.

751–752. POTELU

ROM, jud. Dolj, c. Ianca.

Pe *Grindul Nisipu Mare*, la 1.5 km S de sat, în mijlocul fostei bălți Potelu, astăzi asanată, s-au descoperit cu mulți ani în urmă, cu diferite prilejuri, mai multe morminte de incineratie, fiind recuperate vase care se află în muzeele din Corabia, Orlea și Craiova.

Gârla Mare și Bistreț-Ișalnița.

Lit.: menționate la Chicideanu 1986.

753. POŽEŽENA

SRB, op. Kladovo.

Printr-o descoperire întâmplătoare a fost identificat un cimitir de incineratie. Lipsă alte precizări.

Gârla Mare.

Lit.: D. Krstić 1983, 26.

754. PRĂJENI

ROM, jud. Botoșani, c. Prăjeni.

La E de sat în punctul *Nelipești*, se află 4 movile grupate câte două, dintre care a fost săpat T.I cu D= 46 × 32 m, ridicat peste un humus vechi cu urme de locuire Cucuteni B. În cadrul unui sondaj din anul 1985 s-au descoperit 3 morminte de inhumatie, primele două fiind secundare și târzii. M.3 – primar, cu o groapă rectangulară prevăzută cu o treaptă pe latura de S. Pe fund zăcea un schelet de adult, în decubit dorsal, orientat SV–NE, cu picioarele căzute pe dreapta, cu resturi de la o împletitură și cu urme de ocră roșu, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Ursulescu *et al.* 1986.

755. PRĂJENI

La marginea de NV a localității, în punctul *Lutărie*, în 1986 a fost descoperit accidental un grup constituit din 6 morminte de inhumatie, din care două au fost distruse de către descoperitori. În M.1–2 se găseau câte un schelet de copil, cu scheletele chircite pe dreapta, primul orientat S–N, iar al doilea E–V, în ambele inventarul fiind

constituit din câte o ceașcă cu 2 torți; M.3, de adolescent, cu scheletul chircit pe dreapta și orientat SV-NE, fără inventar; M.6, cu o groapă de formă ovală, aparținea unui copil chircit pe stânga, orientat ENE-VSV, inventarul fiind constituit dintr-un os de animal, în umplutura gropii fiind găsit un ciob care, după pastă, a fost socotit ca fiind Costișa.

Costișa; dar forma vaselor ca și decorul lor arată că de fapt este vorba de morminte Noua.

Lit.: Ursulescu *et al.* 1988; Botezatu 1988.

756. PRĂJENI

În anul 1986, în punctul „Alimândra”, pe malul stâng al pârâului Miletin, în cursul unor săpături într-o așezare hallstattiană a fost descoperită o groapă de formă ovală cu diametrele de 3.2x2.1 m, în care a fost descoperit un schelet ♂, deranjat, având la picioare un schelet de ovicaprină, inventarul fiind constituit din 4 vase și un Rollennadel; se presupune că a existat un tumul distrus de așezarea hallstattiană.

Încadrat la sfârșitul epocii bronzului, ca documentând o pătrundere din bazinul Tisei Superioare la est de Carpați.

Lit.: Ursulescu *et al.* 1992, 122–123.

757. PRĂJENI

Prin săpături de salvare din anul 1987 într-o movilă din punctul „Țarnă” a fost identificat un grup constituit din 4 morminte de inhumatie. Lipsă alte precizări.

Perioada timpurie a Epocii Bronzului.

Lit.: Situri 1996, 92–93, nr. E.

758. PRĂJEȘTI

ROM, jud. Bacău, c. Măgirești.

În anul 1967, pe teritoriul localității a fost descoperit fortuit un mormânt de incineratie plan constituit dintr-o urnă și o strachină-capac.

Monteoru.

Lit.: Buzdugan 1969.

759. PREASNA

ROM, jud. Călărași, c. Gurbănești.

Săpături în anul 1936; Tumul – D= 6 m și H= 1.5 m. Au fost descoperite 5 morminte de inhumatie: 2 morminte cu gropi de formă rectangulară, săpate de la baza movelei și acoperite cu bârne de lemn așezate transversal, cu schelete în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe dreapta, orientate VNV-ESE, acoperite cu ocră roșu, fără inventar și 3 morminte, secundare, cu gropile săpate în mantaua movelei, cu scheletele chircite pe dreapta, orientate VNV-ESE, cu puțin ocră roșu, fără inventar.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Rosetti 1959.

760. PREJMER (mag. TARTLAU; dt. TARTLAU)

ROM, jud. Brașov, c. Prejmer.

În 1898 pe teritoriul localității a fost descoperit fortuit un mormânt plan de inhumatie în cistă din piatră, ca inventar s-au găsit doar câteva cioburi atipice.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 70.

761. PRIMORSKOE (rom. ȘAGANI)

UKR. Obl. Odessa, r. Tatarbunar.

Săpături sistematice în anul 1976 într-un tumul situat la 7 km nord de sat. A fost cercetat mormântul primar K.1/1.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 50.

762. PRIMORSKOE

Au fost cercetate și alte 15 morminte de inhumatie în același tumul.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 639–653 în tabelul de la anexa 1.

763. PRIMORSKOE

Alte trei morminte de inhumatie – K.1/5, 12 și 18, secundare în movilă.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 106 pe harta de la fig. 21.

764. PROBOTA

Prin 1980–1984, în vatra satului a fost descoperit, izolat, un mormânt de inhumatie cu scheletul chircit pe stânga, orientat N-S având alături o fusaioală.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986.

765. PROBOTA

ROM, jud. Iași, c. Probota.

În punctul „Dealul Unchetea-Moșanca”, între 1959–1961, a fost săpat un cimitir de inhumatie, constituit din 29 morminte, cu schelete chircite lateral, orientate predilect în sectorul N-S, cu câte 1–2 vase lângă craniu. Lipsă alte precizări. Ulterior au mai fost descoperite alte 4 morminte de același fel.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1964; Em. Zaharia *et al.* 1969.

PROȘTEA MARE = TÂRNAVA (948)

766. PRUNENI

ROM, jud. Buzău, c. Zărnești.

Cercetări de suprafață în anul 1972–1973 în punctul „Clociți” fiind descoperit un mormânt de inhumatie în cistă din piatră.

„Aspectul Năeni-Schneckenberg”, de fapt Monteoru.

Menționat la Vulpe *et al.* 1981.

767. PRUTENI

MOLD, r. Fălești.

Săpături în anul 1956–1957 pe malul Prutului afirmându-se că a fost cercetat un cimitir distrus. S-au recuperat numai câteva vase și o brățară din bronz.

Monteoru.

Lit.: Dergačev 1973, 58, Fig. 15. După materialul publicat descoperirea nu aparține culturii Monteoru și nici caracterul ei funerar nu este asigurat.

768. PUIENI

ROM, jud. Giurgiu, c. Prundu.

În 1960 a fost descoperit fortuit, pe locul școlii noi din sat, un mormânt de înhumăție plan, izolat, cu scheletul chircit pe stânga, orientat VNV–ESE, cu o ceașcă cu două torți supraînălțate, trase din buză, decorată cu triunghiuri executate în tehnica Furchenstich și un vârf de săgeată din bronz, cu peduncul.

Tei.

Lit.: Leahu 1966, Idem 1987, 49.

769. PÜSPÖKLADÁNY

UNG, m. Hajdu-Bihar.

Săpături de salvare în anul 1969, în punctul „Kincsesdomb”. Tumul de mari dimensiuni; M.3 primar, cu groapă rectangulară, înconjurată de un șanț circular în care s-au găsit urme de ocră, schelet chircit pe stânga, or. NE–SV, pe schelet resturi organice (piele?), fără inventar; M.1, secundar în manta, schelet în decubit dorsal, or. V–E, rogojină, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Nepper 1973; Ecsedy 1979, 19.

PUSCHENDORF = PĂUCEA (707)

PUSZTAKAMARAS = CĂMĂRAȘU DEȘERT (183)

PUSZTAKERESZTUR = CHERESTUR (208)

R

770. RABE

SRB, op. Novi Kneževac.

În anii 1890–1895 printr-un sondaj în punctul „Anka Sziget” a fost descoperit un grup constituit din 5 morminte de înhumăție cu scheletele chircite lateral. În vecinătate se află o așezare a culturii Periam–Pecica/Mureș.

Periam–Pecica/Mureș: „Übergangsphase zur Mureș II–Phase und Anfang der Phase Mureș III”.

Lit.: Milleker 1897 III, 121; Banner 1931, 3 ff.; Patay 1938, 53 Nr.17; Boná 1975, 84–85; Girić 1987, 83 Nr. 24; Soroceanu 1991, 139 Nr. 84.

RADNOT = IERNUT (474–475)

771. RADOVANU

ROM, jud. Călărași, c. Radovanu.

În 1961, s-a descoperit un mormânt de înhumăție, izolat, cu scheletul chircit lateral, orientat VNV–ESE, cu un cuțit din bronz cu dorn la mâner.

Prima epocă a fierului, ulterior Coslogeni.

Lit.: Comșa 1964; Morintz 1978.

772. RÁKÓCZIFALVA

UNG, m. Szolnok.

Săpături sistematice în anul 1924 fiind descoperit un cimitir de înhumăție cu schelete chircite lateral.

Füzesabony.

Lit.: Tompa 1935, 84; Hänsel 1968, 232.

773. RAST

ROM, jud. Dolj, c. Rast.

Săpături sistematice în anul 1943 în punctul: a. *Măgura Barbului* – Tumul cu D= 40 m, H= 4 m, ridicat din pământul din jur, face parte dintr-un grup mai mare de movile care se întind spre N și S. Au fost descoperite: M.1 – secundar, în manta, schelet în decubit dorsal, cu picioarele căzute încrucișat, orientat V–E, cu urme de ocră roșu, fără inventar; M.2 – secundar, groapa săpată în manta în centru, copil în „Froschlage”, orientat V–E, fără inventar; M.3 – secundar, adult, în „Froschlage”, orientat V–E, cu urme de ocră roșu, fără inventar, suprapus parțial de M.1; M.4 – probabil secundar, matur, schelet în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe dreapta, cu ocră mult, fără inventar; M.5 – central, primar, la -0.80 m de la nivelul antic groapă rectangulară cu colțurile rotunjite cu L= 1.94 m, l + 1.10 m, acoperită cu bârne din lemn, orientat V–E; M.6 – secundar, adult în decubit dorsal cu picioarele căzute pe stânga, orientat V–E, cu ocră sub oase, fără inventar. b. Tumul II – la 500 m E de prima, cu D= 30 m, H= 2 m; au fost descoperite: M.1 – deranjat și răvășit, orientat V–E, fără inventar; M.2 – central, primar, la -2.13 m, groapa rectangulară cu colțurile rotunjite cu L= 1.75 m, în interior doar oase, fără inventar (♀ după D. Nicolăescu-Plopșor), ceea ce ar explica, după V. Dumitrescu, lipsa acoperișului din bârne de lemn ca și dimensiunile mai mici ale tumulului. Jamnaja.

Lit.: C. Nicolăescu-Plopșor 1950; Dumitrescu 1980.

774. RAST

Sondaj în anul 1943 și săpături sistematice în anul 1950 în punctul „Grindul Țifarului, fiind descoperită multă ceramică și o figurină antropomorfă. Posibil un cimitir de incinerăție.

Gârla Mare, parțial.

Lit.: C.S. Nicolăescu-Plopșor 1951, 267–272; Dumitrescu 1961, 201.

775. RAST

Sondaj în anul 1943 și săpături sistematice în anul 1950 în punctul „Grindul Țifarului, fiind descoperită multă ceramică.

Bistreț–Ișalnița, parțial.

Lit.: C.S. Nicolăescu-Plopșor 1951, 267–272; Dumitrescu 1961, 201; Chicideanu 1986.

776. RĂCĂCIUNI

ROM, jud. Bacău, c. Răcăciuni.

În 1968 și 1969 au fost descoperite prin săpături 2 morminte de înhumăție. Despre primul lipsesc date. Al doilea mormânt a avut o groapă rectangulară cu L= 1.50 m și l = 0.75 m, cu un schelet păstrat incomplet (doar membrele inferioare și fragmente de craniu), probabil chircit lateral și orientat NE–SV. Inventarul se compune dintr-un topor de piatră, cu ceafa cilindrică, un vas cu partea superioară spartă din vechime, un pandantiv semilunar din cupru și 2 fragmente dintr-un tub de cupru. Se apreciază că ar fi vorba de un ritual aparte cu depunerea parțială a cadavrului.

Monteoru. Încadrat, inițial, în Bronzul Timpuriu, la un orizont contemporan cu cultura Glina III–Schneckenberg, ulterior a fost atribuit unui orizont corespunzător culturii Zimnicea, recent Monteoru.

Lit.: Tudor 1973; Roman 1986; Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000.

777. RĂCĂTĂU

ROM, jud. Bacău, c. Răcățiu.

În cursul săpăturilor sistematice din anii 1982–1995 a fost descoperit un grup constituit din 3 morminte de inhumatie cu scheletele chircite lateral.

Monteoru.

Lit.: Cronica 1995, 96, nr. 116.

778. RĂSCRUCI (mag. VÁLASZÚT)

ROM, jud. Cluj, c. Bonțida.

Săpături în anul 1970, în punctul „Glimeie”. Într-un tumul de pământ dintr-un grup mai mare de movile a fost descoperit un mormânt de inhumatie cu ocră roșu și urme de rogojină.

„Perioada de tranziție de la Neolitic la Epoca Bronzului”.

Lit.: Crișan *et al.* 1992.

779. RĂUSENI

ROM, jud. Botoșani, c. Răuseni.

În anul 1975 pe teritoriul localității, pe drumul către gârla Morii, au fost descoperite accidental și distruse de către descoperitori 3 morminte de inhumatie cu schelete chircite lateral și orientate N–S. Din inventare s-au recuperat 6 vase tipice pentru sfârșitul epocii bronzului.

Noua.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976.

780. RĂZBOIENI

ROM, jud. Iași, oraș Târgu Frumos.

La S de sat au fost semnalate urmele unui cimitir de incineratie. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 109, Nr. 441.

781. RÂCIU (mag. MEZŐRÜCS)

ROM, jud. Mureș, c. Râciu.

În 1964, la S de sat, a fost descoperită o ceașcă cu 1 toartă cu creastă. Se presupune că ar proveni dintr-un inventar funerar distrus.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 111, Nr. 452.

782. RÂMNICELU

În cursul cercetărilor de teren din 1958–1966, în alt punct, au fost descoperite 2 morminte de inhumatie, cu schelete chircite și orientate NV–SE, cu câte un vas la cap.

„Cultura Tei, faza de trecere la cultura Noua”.

Lit.: Anastasiu *et al.* 1967.

783. RÂMNICELU

ROM, jud. Brăila, c. Râmniceleu.

Prin cercetări sistematice în anul 1969, într-o așezare tell a culturii Gumelnița s-au descoperit câteva morminte de inhumatie, dintre care: M.10 – cu o groapă ovală, cu schelet chircit pe stânga, orientat E–V, cu un vas bitronconic și fragmente mici de la un obiect din bronz.

Epoca bronzului.

Lit.: Harțuche 1973.

784. RÂMNICU VÂLCEA

ROM, jud. Vâlcea, mun. Râmnicu Vâlcea.

Pe teritoriul orașului a fost descoperit un mormânt de incineratie, cu un inventar constituit din 3 vase. Lipsă alte precizări.

Verbicioara, faza IV–V; ulterior grupul Govora.

Lit.: D. Berciu 1972, 15; Hänsel 1976.

785. RÂȘEȘTI

ROM, jud. Vaslui, c. Drânceni.

În urma unei descoperiri întâmplătoare. 4 morminte de inhumatie cu schelete chircite lateral și cu vase. Lipsă alte precizări.

Horodiștea–Erbiceni.

Lit.: Dinu 1974, 271, Fig. 9/1.

786. RÂȘNOV (dt. ROSENAU)

ROM, jud. Brașov, c. Râșnov.

În anul 1900 a fost descoperit fortuit un mormânt de inhumatie, în cistă din lespezi de piatră. Se cunoaște că a conținut 2 schelete. Lipsesc alte precizări.

Schneckenberg.

Lit.: Prox 1940, 72.

787. RÂU ALB DE SUS

ROM, jud. Dâmbovița, c. Bărbulețu.

În 1970, pe vârful unui deal cu altitudinea de 600 m, la NE de sat, în punctul „Plaiul morților”, au fost descoperite 2 morminte de inhumatie în ciste din piatră. Conținutul a fost răvășit și răstăcit de către descoperitori. Din informațiile localnicilor reiese ca astfel de morminte cu cutii din piatră au mai fost găsite prin preajmă cu mulți ani în urmă de către niște ciobani.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000.

788. RÂURENI

ROM, jud. Vâlcea, oraș Ocnele Mari.

La 3 km sud de Râmnicu Vâlcea, pe teritoriul localității pe malul drept al Oltului, prin săpături sistematice în anii 1971–1972 a fost cercetat un cimitir de incineratie, parțial suprapus de morminte tumulare din epoca fierului. Unele urne au secțiunea plan-orizontală pătrată, iar la două din morminte (M.24 și 63) s-au găsit câte un cuțit din bronz cu analogii la Radovanu și în depozitul de la Șpălnaca.

Sfârșitul epocii bronzului.

Lit.: Menționat la Moscalu 1981, 20–22; Idem 1983, nota 85.

789. RECI (mag. RÉTY)

ROM, jud. Covasna, c. Reci.

Săpături în anul 1950; 3 Morminte de inhumatie: M.1 – adult, schelet chiruit lateral pe stânga, orientat E–V, lângă bazin o mandibulă de porc și cioburi sub oase; M.2 – adult, chiruit pe dreapta, orientat V–E, cu cioburi, o râșniță și un os lucrat lângă cap; M.3 – deranjat, adult, chiruit pe stânga, cu 2 dinți de animal perforați. Coțofeni.

Lit.: Z. Székely 1962; Roman 1986, care le consideră ulterioare culturii Coțofeni.

790. RECI

În 1913, în punctul „Fenyessellet” s-a găsit o ceașcă cu 2 torți cu creastă. Se presupune că provine dintr-un inventar funerar.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 109, Nr. 442.

REGELE CAROL II = **SUVOROV** (899)

REMETE = **RÂMEȚI** (1113)

791. REMUȘ

ROM, j. Giurgiu, c. Frătești.

Cercetări de suprafață în anii 1975–1977. A fost identificat un mormânt de inhumatie, cu schelet chiruit.

Zimnicea–Plovdiv.

Lit.: Isăcescu/Burlacu, Ilfov, 1978.

RÉTY = **RECI** (789–790)

792. ROMÂNEȘTI

ROM, jud. Timiș, c. Tomești.

În peștera cu același nume, de lângă sat, cu ocazia unor cercetări din anul 1991, au fost descoperite într-o groapă din „nivelul Balta Sărată”, oseminte de la 9 indivizi, oasele nefiind găsite în conexiune anatomic (la ♂ le lipsesc oasele lungi de pe partea dreaptă, iar la ♀ cele de pe partea stângă). Groapa era acoperită cu bolovani, peste care se întindea o depunere a culturii Basarabi.

Balta Sărată.

Lit.: Rogoza 1993.

ROSENAU = **RĂȘNOV** (786)

793. ROȘIA (mag. BIHARRŐSA)

ROM, jud. Bihor, c. Tinca.

În *Peștera Vacii*, pe cursul Crișului Repede, în 1960 s-au descoperit resturi osteologice umane, cu cioburi alături. Încadrate în bronzul timpuriu, „grupa Roșia–Călățele”, ulterior atribuite culturii Makó.

Lit.: Roman 1981.

794. ROTBAV (dt. ROTHBACH)

ROM, jud. Brașov, c. Feldioara.

În 1961 a fost descoperit un mormânt, probabil biritual, în cistă din lespezi de piatră. În interior se găsea un schelet chiruit pe stânga, orientat E–V, fără inventar. În spatele scheletului s-au găsit cenușe, cărbuni și oase calcinate.

Schneckenberg.

Lit.: Z. Székely 1970, 310; Boroffka 1994.

ROTHBACH = **ROTBAV** (794)

795. RUDNA

ROM, jud. Timiș, c. Giulvăz.

Din informații mai vechi reiese că în locul *Humca*, o movilă la 2 km SV de sat, a fost identificat un cimitir de inhumatie.

Epoca bronzului, probabil Periam–Pecica.

Lit.: Medeleț *et al.* 1987, 160.

796. RUDNA

ROM, jud. Timiș, c. Giulvăz.

Din informații mai vechi reiese că în locul „*Humca*”, o movilă la 2 km SV de sat, a fost identificat un cimitir de incineratie.

„Sfârșitul epocii bronzului”, probabil Cruceni–Belegiș.

Lit.: Medeleț *et al.* 1987, 160.

797. RUMENȚEVO

MOLD, r. Cantemir.

Săpături sistematice în anul 1991 într-un cimitir tumular de inhumatie.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Postică 1993, 98.

798. RUNCU

ROM, jud. Dâmbovița, c. Runcu.

În 1979, prin cercetări de suprafață la marginea de NE a satului, au fost identificate resturile unui mormânt de inhumatie în cistă din lespezi de piatră, descoperit cu mai multă vreme în urmă și răvășit de localnici.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: I. Motzoi–Chicideanu *et al.* 2000;

799. RUNCURI

ROM, jud. Vâlcea, or. Govora.

În zona imediat învecinată localității în 1976 a fost descoperit întâmplător un mormânt de incineratie în cistă din piatră.

Glina.

Lit.: Petre 1988.

800. RUSĂIEȘTI

ROM, jud. Bacău, c. Poduri.

Săpături sistematice în anul 1973 în preajma unei așezări–tell a culturii Cucuteni, într-un tumul cu manta din pietre, a fost descoperit un mormânt de incineratie. Groapa „*folosea o alveolare a stratului Cucuteni B*”. În interior se afla o urnă cu oase calcinate, înconjurată de pietre, dintre care unele erau trecute prin foc.

Costișa.

Lit.: Monah *et al.* 1980.

801. RUSĂNEȘTI

ROM, jud. Olt, c. Rusănești.

În 1871 D. A. Sturdza a cercetat o movilă de pământ aflată la marginea localității. La baza tumulului, pe solul

antic, s-a descoperit un mormânt de înhumăție, cu un schelet în decubit dorsal cu picioarele căzute pe dreapta, orientat V-E, fără inventar. Pe fundul gropii s-au găsit urme de „*calcar alb*”.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Odobescu 1989; Zirra 1960.

802. RYBALSKE

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Cimitir tumular de înhumăție cercetat sistematic în anul 1980. A fost cercetat un mormânt secundar de înhumăție – K.53/2.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 186 și nr. 107 pe harta de la fig. 21.

S

803. SABANGIA

ROM, jud. Tulcea, c. Sabangia.

Săpături sistematice în anii 1985–1989 într-un tumul de pe raza localității, fiind descoperit un mormânt de înhumăție, în groapă rectangulară, cu capac din bărne de lemn și cu ocră roșu.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: menționat la Simion 1991, 33, nota 1.

804. ȘABLA

BULG., okr. Dobric.

Săpături sistematice (cu buldozerul), în anul 1987; cimitir tumular, din care s-a „cercetat” doar o movilă cu D = 37 × 40 m, H = 3.10 m; 3 morminte: M.1–2 schelete chircite lateral, M.3 decubit dorsal – și două grupări de pietre; urme de ocră; M.3 (central), acoperit cu o movilă primară și suprapus de M.2, (secundar) cu groapa săpată în manta.

Jamnaja.

Lit.: Georgieva 1991.

805. ȘABOLJAT (rs. BELENKOE)

UKR, obl. Odessa, r. Kiliya.

Cercetări sistematice în anul 1906, într-un tumul fiind cercetat mormântul primar.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 57.

806. ȘABOLJAT

Săpături sistematice în anul 1987. Au fost cercetate mai multe morminte dintr-un cimitir, dintre care și M.49.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 187 și nr. 115 pe harta de la fig. 21.

807. SALTIA

ROM, jud. Mehedinți, c. Saltia.

Prin 1920–1930 pe teritoriul localității, prin cercetări de suprafață a fost identificat un cimitir de incinerăție în urnă.

Gârla Mare, parțial.

Lit.: d. Berciu 1934;

808. SALTIA

Prin 1920–1930 pe teritoriul localității, prin cercetări de suprafață a fost identificat un cimitir de incinerăție în urnă.

Bistreț-Ișalnița, parțial.

Lit.: D. Berciu 1934; I. Chicideanu 1986, 44.

SALYA = ȘOALA (922)

SALZBURG = OCNA SIBIULUI (652–653)

SALZGRUBEN = OCNIȚA (654)

SÁNDORHÁZA = ȘANDRA (908)

809. SANISLĂU (mag. SZANISLÓ)

ROM, jud. Satu Mare, c. Sanislău.

Săpături sistematice în anul 1967–1968 în punctul „*Nisipărie*” într-un cimitir Latène. Au fost descoperite M.51 și 61, ambele de incinerăție în urnă.

Nyirség (Nir).

Lit.: Némethi 1969; Bader 1978.

810. SANISLĂU

Săpături sistematice în anul 1967–1968 în punctul „*Nisipărie*” într-un cimitir Latène. A fost descoperit M.52, înhumat cu scheletul chircit pe stânga, or. V-E cu un vas sub femur.

Otomanii.

Lit.: Némethi 1969; Bader 1978.

811. SARICHIOI

ROM, jud. Tulcea, c. Sarichioi.

Săpături sistematice în anul 1978 pe un promontoriu denumit „*Bursuci*”, care înaintază în lacul Razelm, într-o așezare Boian, faza de trecere la Gumelnița. Au fost descoperite 5 morminte de înhumăție, cu schelete chircite lateral sau în decubit dorsal (1 caz), orientate NNE–SSV, cu inventare sărace.

După poziția stratigrafică, mormintele, perforând ultimul nivel de locuire, ca și după singurul vas descoperit (în M.6), au fost încadrate la sfârșitul neoliticului și la începutul epocii bronzului.

Lit.: Öberlander *et al.* 1979, 64.

812. SARKAD

UNG, m. Bekes.

În punctul „*Harmatszög*” au fost descoperite 2 morminte de înhumăție la –1.00 m, respectiv –0.50 m; din inventar fac parte piese de port pentru cap și un inel din bronz.

Gyulavarsand.

Lit.: Boná 1975, 125.

SÁNDORHÁZA = ȘANDRA (909)

813. SARTĂȘ (mag. SZÁRTOS)

ROM, jud. Alba, c. Sartăș.

Prin cercetări de suprafață a fost identificat un mormânt plan de înhumăție.

Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: E. Zaharia, 1990, 33–37.

814. SĂBĂOANI

ROM, jud. Neamț, c. Săbăoani.

Între 1967–1968, în locul „Groapa lui Ghiță” a fost cercetat un cimitir plan, biritual, constituit din 16 morminte dintre care 14 de înmormântare și 2 de incinerare în urnă. Mormintele erau grupate câte 7, distanța dintre cele două grupe fiind de circa 40 m. Mormintele primului grup aveau ca inventare funerare ceramică și, într-un singur caz, un ac de bronz cu cap rombic; mormintele celui de al doilea grup erau lipsite de inventare. Scheletele erau așezate chircite lateral pe dreapta și pe stânga, orientate predilect spre NV și câteva spre ENE. Mormintele de incinerare erau plasate oarecum excentric.

Monteoru, faza finală; după alte opinii aparține fazei I a culturii Noua.

Lit.: M. Ursachi 1969; A. Florescu 1991, 115, Nr. 471.

815. SĂBĂOANI

În 1957, în punctul „Lutărie”, a fost descoperit fortuit un mormânt de incinerare, cu un vas-sac cu 2 toarte în bandă, așezate la baza gâtului.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 115, Nr. 472.

816. SĂCUIENI (mag. SZÉKELYHID)

ROM, jud. Bihor, c. Săcuieni.

În 1971 în cursul cercetărilor sistematice într-o așezare Otomani din punctul *Cetatea boului*, la –1.60 m, în primul nivel de locuire, a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă.

Otomani, „faza I”.

Lit.: Bader 1978.

817. SĂLACEA (mag. SZALACS)

ROM, jud. Bihor, c. Sălăcea.

Cercetări sistematice în anii 1965–1969 la așezarea Otomani din punctul *Dealul Vida*, 3 morminte: M.1 – cu groapă circulară cu D= 1.10 m și Ad = 1.30 m; în interior fragmente de oase de copil, cioburi de la un vas și de la un suport de vas; mormântul se află chiar în fața pragului clădirii „megaron” datată în faza Otomani II. M.2 – de incinerare, cu o groapă săpată din nivelul 4, pe fund oase calcinate într-o urnă. M.3 – de înmormântare, într-o groapă săpată din nivelul 2; colectiv cu 2 maturi, 1 adolescent și un copil, în poziții diverse, fără inventar. Tot în cadrul așezării mai este menționat un mormânt de incinerare în urnă, atribuit inițial „fazei Otomani I”.

a – Nyírség.

b – Otomani.

Lit.: Ordentlich 1972; D. Nicolăescu-Plopșor *et al.* 1975, cu o interpretare conform căreia mormântul colectiv reprezintă un „sacrificiu punitiv pentru incest”.

818–819. SĂLCIUA DE JOS (mag. ALSÓSZ-OLCSVA)

ROM, jud. Alba, c. Sălciua.

Cercetări de suprafață și săpături în anul 1987 în punctele „Crucea Sârbului” și „Vărtop”. Cimitir tumular, cu un mormânt de înmormântare.

Bedelegu.

Lit.: Ciugudean 1995, 27, Nr.15a–b.

820. SĂLCUȚA

ROM, jud. Dolj, c. Sălcuța.

Se menționează existența unor morminte de incinerare pe teritoriul localității. Lipsă alte precizări.

Atribuite Epocii Bronzului.

Lit.: D. Berciu 1939.

821. SĂNDULEȘTI (mag. SZIND)

ROM, jud. Cluj, mun. Turda.

Pe o creastă stâncoasă se află un grup de tumuli. Unul dintre acestea a fost distrus de tranșee militare, descoperindu-se o manta de piatră. Lipsă alte precizări.

Coșofeni.

Lit.: Crișan *et al.* 1992.

822. SĂNDULIȚA

ROM, jud. Călărași, c. Sărulești.

În cursul săpăturilor din 1983 într-un tumul cu D= 42 m, H = 1 m, au fost descoperite 2 morminte: M.2 – central, schelet de adult chircit pe stânga, or. E–V, cu ocră roșu, fără inventar; M.4 – periferic, secundar, groapă rectangulară, schelet chircit pe dreapta, or. SV–NE, cu ocră roșu, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Ulanici 1984.

823. SĂPATA

ROM, jud. Dolj, c. Măceșu de Jos.

Cercetări de suprafață în 1992, pe *Grindul Rostii*, la circa 4 km S de localitate, au fost descoperite urmele unei necropole plane de incinerare. În cursul unor cercetări de teren a fost salvat și recuperat inventarul unui mormânt de incinerare în urnă.

Gârla Mare.

Inedit.

824. SĂRATA MONTEORU

ROM, jud. Buzău, c. Merei.

Sondaj în anul 1943, săpături sistematice 1952–1953, 1994–1995, 1996–2001, în punctul *Poiana Scorușului*, situat la SE de așezarea din punctul *Cetățuia-La prag*. Complex probabil cu caracter funerar, cercetat parțial. Constituit din straturi succesive de pietre și luturi purtate, deasupra unei structuri din pietre așezate, necercetată, totul fiind acoperit de un alt rând de pietre de râu pe care s-au găsit vase sparte pe loc și fragmente ceramice, schelete și resturi de schelete umane arse parțial, toate fiind suprapuse la rândul lor de resturi de la o construcție din lemn și lut arsă. Către E complexul este delimitat de o structură din bolovani de mari dimensiuni cu aparența unui „zid”. Întregul complex a fost acoperit cu un strat gros de lut galben adus din altă parte, în care se găsesc vetre dintr-o fază ulterioară complexului.

Întregul complex suprapune câteva gropi cu oase de animale, care, după ceramica din ele aparține unei etape anterioare. Întregul complex, chiar înaintea terminării cercetării, a fost considerat „rug funerar” folosit în mai multe rânduri.

Monteoru, fazele Ic4–Ic3.

Lit.: E. Zaharia *et al.* 2001, 41–58; I. Motzoi-Chicideanu 2003d; E. Zaharia 2003.

825. SĂRATA MONTEORU

Săpături sistematice 1985, 1917–1918, 1924–1927, 1934–1950. Cimitirul 1 – situat pe marginea de nord a *Cetățuii*, inclusiv pe pantă, cu peste 100 de morminte de înhumăție și de incinerăție; mormintele de înhumăție aveau scheletele chircite predilect pe stânga, cu orientări predilect în sectorul NV; din inventare făceau parte, în afară de ceramică, piese de port din bronz.

Monteoru.

Lit.: menționat la E. Zaharia 1952.

826. SĂRATA MONTEORU

Săpături sistematice 1885, 1917–1918, 1924–1927, 1934–1950. Cimitirul 2 – situat pe panta de vest a *Cetățuii*, cu peste 100 de morminte, grupate; unele dintre morminte se aflau în interiorul unor ringuri de piatră; inventarele cuprind piese de port din bronz, psalii din os, un vârf de lance din bronz. În anul 1990, cu ocazia construirii unor clădiri, la capătul estic al Văii Călugărului, au mai fost descoperite, și distruse cu aceeași ocazie, câteva morminte de înhumăție, dintre care unele în ciste din piatră.

Monteoru.

Lit.: Nestor 1944.

827. SĂRATA MONTEORU

Săpături sistematice 1985, 1917–1918, 1924–1927, 1934–1950. Cimitirul 3 – în punctul „Dealul Leagămului” la circa 300 m NE de așezarea de pe „*Cetățuie*”, constituit din 14 morminte de înhumăție, dintre care 4 distruse prin lucrări de vie, cu gropi căptușite cu pietre; scheletele chircite toate pe stânga, cu orientări variate; inventarele cuprind cești, vase de ofrandă, Lockenringe din aur și bronz. S-a apreciat că mormintele Cimitirului 3 erau grupate pe familii, situație caracteristică și celorlalte cimitire ale stațiunii de la Sărata Monteoru.

Monteoru.

Lit.: Comșa 1981.

828. SĂRATA MONTEORU

Săpături sistematice 1985, 1917–1918, 1924–1927, 1934–1950. Cimitirul 4 – situat pe panta de nord a stațiunii de pe *Cetățuie*, constituit din 146 de morminte de înhumăție, chircite pe dreapta și pe stânga, orientate predilect în sectorul VSV–VNV și mai rar spre ENE. 30.78% din morminte conțin inventare constituite în principal din ceramică și piese de port din bronz, un pumnal și o măciucă din corn de cerb.

Monteoru.

Lit.: Bârză 1989.

829. SĂRATA MONTEORU

Cercetări de suprafață pe un deal situat la circa 400 m sud de *Poiana Scorușului*, în punctul *Via lui Nicu Isar*. La suprafață, în 1994–1995 au fost observați numeroși bolovani de râu, probabil de la morminte deranjate.

Monteoru.

Lit.: Nestor 1944, p. 25.

830. SĂRATA MONTEORU

Cercetări de suprafață către vest, pe un deal din apropierea complexului de la *Cetățuie*. A fost identificat un alt cimitir de înhumăție.

Monteoru.

Lit.: Comșa 1981.

831. SĂRATA VECHE (rs. STARAJA SARATA)

MOLD, r. Florești.

Săpături în anii 1888–1889 într-un grup de movile situat în vecinătatea localității, fiind descoperite morminte de înhumăție. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: menționat la Jarovoj 1985, tabelul 1.

832. SĂRATA VECHE

Săpături în 1958, a fost descoperit un singur mormânt de înhumăție.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Dergačev 1973, 54; Sava 1992, 182 și numărul 142 pe harta de la fig. 21.

833. SĂRĂȚENI

MOLD, r. Hâncești.

În anul 1988, prin săpături sistematice într-un grup de tumuli situați între satele Sărățeni și Obileni au fost descoperite mai multe morminte de înhumăție cu schelete întinse pe spate sau chircite lateral. Într-unul din morminte s-au descoperit resturi ale unui car din lemn cu patru roți pline.

Jamnaja.

Lit.: O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenko, 1996.

834. SĂRĂȚENI

În anul 1988, prin săpături sistematice într-un grup de tumuli situați între satele Sărățeni și Obileni au fost descoperite 11 morminte de înhumăție, cu schelete chircite pe dreapta sau stânga, orientate predilect spre E. Din inventare se remarcă o cataramă discoidală din os.

Mnogovalikovaja.

Lit.: O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenko, 1996.

SĂSĂUȘ = LUNGA (467)

835. SĂUCEȘTI

ROM, jud. Bacău, c. Săucești.

În zona localității, descoperire întâmplătoare. Mormânt de înhumăție cu un ac din bronz.

Monteoru, faza Ic2.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979, 136–137.

836. SÂNMARGHITA (mag. MEZŐSZENTMARGITA)

ROM, jud. Mureș, c. Sânpaul.

Între 1915–1917 s-au descoperit accidental mai multe vase, dintre acestea se mai păstrează 3 cești cu 2 torți cu creastă, despre care se crede că provin din morminte deranjate.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 119, Nr. 494.

837. SÂNMARTIN (mag. CSIKSZENTMÁRTON)

ROM., jud. Harghita, c.

În 1998 în vatra satului, s-a descoperit fortuit un mormânt de inhumație, în cistă din piatră. Lipsă alte precizări.

Cultura Amforelor Sferice

Lit.: V. Căvruc, 2000, 203, XL–e/4.

838. SÂNNICOARĂ (mag. SZAMOSZENTMIKLOS)

ROM, jud. Cluj, c. Apahida.

Săpături sistematice în punctul „Lab”. Într-o așezare a culturii Wietenberg a fost descoperit mai de mult un mormânt de incinerare în urnă, cu două vase adiacente.

Wietenberg.

Lit.: Roska 1942; Boroffka 1994, 79, nr. 413.

839. SÂNNICOLAU MARE (mag. NAGYSZENTMIKLÓS; dt. GROSS-SANKTNIKOLAUS)

ROM, jud. Timiș, or. Sânnicolau Mare.

În 1900 a fost distrusă o movilă în punctul „Ana Major”; au fost descoperite „11 vase, unele cu cenușe”, dintre acestea 6 se păstrează în colecția muzeului din Timișoara. Se presupune, cu rezerve, că ar putea fi o descoperire cu caracter funerar.

Încadrată la începutul Epocii Bronzului.

Lit.: Medeleț *et al.* 1987, 166.**840. SÂNNICOLAU MARE**

Pe teritoriul orașului au fost descoperite, în diferite ocazii, morminte de inhumație, cu schelete chiricite și cu vase. În preajmă se cunoaște, din cercetări de teren, o așezare a culturii Periam–Pecica/Mureș.

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Bona 1975, 85; Șandor-Chicideanu *et al.* 1989, 7, nota 25.**841. SÂNTIMBRU** (mag. MAROSSZENTIMRE; dt. EMRICHS DORF)

ROM, jud. Alba, c. Sântimbru.

Săpături în anul 1958 în punctul „La țărături”. În cuprinsul unei așezări Wietenberg s-a descoperit un mormânt de incinerare în urnă, complet distrus.

Wietenberg.

Lit.: I. Berciu *et al.* 1962; Andrișoiu 1992, 33; Boroffka 1994, 79–80, nr. 422.**842. SÂNTION** (mag. BIHARSZENTJÁNOS)

ROM, jud. Bihor, c. Borș.

În 1897 au fost semnalate descoperiri funerare. În 1953–1954 au fost făcute săpături fiind descoperite morminte de incinerare.

Atribuite culturii Otomani, faza III.

Lit.: Hampel, 1899; Roska 1942; A.D. Alexandrescu 1966, 487 ff.; Ordentlich 1971, 29; Bona 1975, 125, unde se exprimă rezerve față de realitatea existenței unui cimitir în localitatea respectivă, considerând neconcludente datele lui M. Roska.

843. SÂNZIENI (mag. KÉZDISZENTLÉLEK)

ROM, jud. Covasna, c. Sânzieni.

Pe teritoriul localității a fost accidental un mormânt de inhumație, cu un schelet chiric lateral, așezat într-o cistă din lespezi de piatră. Lângă capul scheletului se aflau două vase askoide, cu gura oblică.

Inițial atribuite, pe baza cistei, culturii Schneckenberg, ulterior au fost plasate într-un orizont contemporan culturii Zimnicea de la începutul Bronzului Timpuriu.

Lit.: Zs. Székely 1980; Roman 1986.

844. SÂNZIENI

Săpături sistematice în anul 1975 în punctul „Piatra de tocilă”. Pe o lespede de piatră a fost descoperit un vas și cioburi de la un al doilea, împreună cu oase calcinate.

HGK, ulterior atribuit Wietenberg.

Lit.: Z. Székely 1977.

845. SÂNZIENI

Undeva, într-un loc necunoscut, a fost descoperit un mormânt izolat. Lipsă alte precizări.

HGK.

Lit.: Zs. Székely 1989. Posibil să fie vorba de precedentul.

846. SÂNZIENI

Pe teritoriul localității este menționat un mormânt de inhumație. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: Horedt 1953, 807; A. Florescu 1991, 120, Nr. 496.

SCHALENDORF = ȘOALA (922)

SCHAMAGOSCH = CIUMEȘTI (228)

SCHASS = ȘAEȘ (907)

SCHÄSSBURG = SIGHIȘOARA (860–861)

SCHEES = ȘAEȘ (907)

SCHOLMOSCH = ȘOIMUȘ (922)

SCHOMLENMARKT = ȘIMLEU SILVANIEI (920)

SCHÖNAU = ȘONA (923)

847. SEACA DE CÂMP

ROM, jud. Dolj, c. Seaca de Câmp.

Săpături sistematice în anul 1943 în punctul „Măgurile înșirate”. Au fost cercetate și două movile de pământ. Tumul I – aplatizat, cu două morminte de inhumație:

M.1 – înhumat, schelet de adult, deranjat, secundar în manta, în decubit dorsal cu picioarele ridicate din genunchi, orientat V–E, fără inventar; M.2 – înhumat, groapa săpată de la nivelul solului antic, schelet de adult în decubit dorsal, cu picioarele îndoite și ridicate, orientat V–E, fără inventar. Tumul II – ceva mai mare, cu 2 morminte: M.1 – primar, cu groapa săpată de la nivelul antic, schelet de copil în decubit dorsal având picioarele îndoite și ridicate, orientat V–E, fără inventar; M.2 – secundar, cu groapa săpată în manta, schelet de adult în decubit dorsal, cu picioarele ridicate și îndoite din genunchi, orientat V–E, cu un fund de vas alături, cu puțin ocră roșu înăuntru.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

Lit.: Dumitrescu 1944; Idem 1980.

848. **SEBEȘ** (mag. SZÁSZSEBES; dt. MÜHLBACH)
ROM, jud. Alba, or. Sebeș.

Mormânt de înhumăție, plan, cu schelet chircit, descoperit izolat. În apropiere este semnalată o așezare a culturii Noua. Noua.

Lit.: Horedt 1953, 807; Andrișoiu 1986; A. Florescu 1991, 117, Nr. 483.

849. **SECUSIGIU** (mag. SZÉKESUT)

ROM, jud. Arad, c. Secusigiu.

Morminte de incinerăție semnalate pe teritoriul localității prin cercetări de teren.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Medeleț *et al.* 1987.

SEGESD = **ŞAEŞ** (907)

SEGESVÁR = **SIGHIŞOARA** (860–861)

850. **SELANOVCI**

BULG, okr. Vraca.

Descoperire întâmplătoare a unui mormânt de incinerăție în urnă (un vas askos), izolat. Lipsă alte precizări.

Coțofeni.

Lit.: Nikolov 1982; Nikolova 1994, 133.

851. **SELANOVCI**

BULG, okr. Vraca.

Pe teritoriul localității este semnalat un cimitir de incinerăție.

„Sfârșitul epocii bronzului”, Gârla Mare ?.

Lit.: Nikolov 1982, 198.

852. **SENČANSKI TRESNJEVAC**

SRB, op. Subotica.

Prin descoperiri întâmplătoare a fost identificat un cimitir de incinerăție. Lipsă alte precizări.

HGK.

Lit.: Trogmayer *et al.* 1971.

853. **SENTA** (mag. ZENTA)

SRB, op. Subotica.

Descoperire fortuită în anul 1898 în punctul „*Orompartok*”. Mormânt de înhumăție izolat, deranjat de către

descoperitori; din inventar au făcut parte o spadă, un topor cu disc și spin de tip B, un ac, o brățară și un inel, toate din bronz.

„Bronzul Mijlociui”; HGK.

Lit.: Dudaș, 1898, 257; Hänsel 1968, 239; Trogmayer *et al.* 1971.

SÉPSIBŰKSZAD = **BIXADU OLTULUI** (103)

SÉPSISZENTGYÖRGY = **SFÂNTU GHEORGHE** (856–857)

SEPTER = **ŞOPTERIU-FÂNAȚE** (925)

854. **ŠEVČENKOVO** (rom. CARAMAHMET)

UKR, obl. Odessa, r. Kilija.

Săpături sistematice între 1974–1975. Au fost cercetați 3 tumuli. Au fost descoperite 15 morminte de înhumăție, dintre care T.1/5 și T.3/9 principale.

Jamnaja.

Lit.: Jarovoj 1985, nr. 757–771 în tabelul de la anexa 1.

855. **SFÂNTU GHEORGHE** (mag. SEPSISZENTGYÖRGY)

ROM, jud. Covasna, mun. Sfântu Gheorghe.

Pe teritoriul orașului a fost descoperit, în perimetrul unei așezări a culturii Schneckenberg, un mormânt de înhumăție, cu un schelet chircit lateral, alături cu un vas. Monteoru, pe baza vasului fazele Ic4–Ic3.

Lit.: Z. Székely 1970.

856. **SFÂNTU GHEORGHE**

Pe actuala strada Școlii, înainte de 1880, au fost găsite două cești cu câte două torți cu creastă și buton. Se consideră că provin din inventare funerare.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 118, Nr. 486.

SIBISÁN = **SIBIȘENI** (857)

857. **SIBIȘENI** (mag. SIBISÁN)

ROM, jud. Alba, c. Vințu de Jos.

Săpături sistematice în anul 1961–1962 în punctul „*Deasupra satului*”. A fost cercetată o necropolă birituală constituită din 41 de morminte de incinerăție în urnă și două morminte de înhumăție cu schelete chircite. Wietenberg.

Lit.: Paul 1995, 164–197.

SIEBENDORF = **ŞOPTERIU FÂNAȚE** (924)

858. **SIGHETU MARMAȚIEI**

ROM, jud. Maramureș, oraș Sighetu Marmăției.

Cercetări de suprafață în anul 1988 în punctul „*Cămara-Cireghi*”. Cimitir tumular de incinerăție constituit din 7 tumuli. În apropiere o așezare. Lipsă alte precizări.

Suciu de Sus.

Lit.: Ivanciuc 1990, 117.

859. SIGHIȘOARA (mag. SEGESVÁR; dt. SCHÄSSBURG)
ROM, jud. Mureș, mun. Sighișoara.
Descoperire întâmplătoare. în punctul „*Herțes*”. Trei morminte de incinerare în urnă.
Wietenberg.
Lit.: Soroceanu *et al.* 1976.

860. SIGHIȘOARA

În punctul „*Dealul Viilor*”, în cursul săpăturilor din anii 1986–1992, în perimetrul unei necropole din epoca migrațiilor a fost descoperit și un mormânt de inhumație, cu scheletul chircit.
Noua.
Inedit. Inf. R. Harhoiu.

861. ȘIROKOE (rom. GHEBACEA)

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary
În cursul săpăturilor din anul 1987, într-un grup de tumuli a fost descoperit un mormânt de inhumație (T. 4/5).
Mnogovalikovaja.
Lit.: Sava 1992, 181, și harta 21/116.

862. SITARU

ROM, jud. Ilfov, c. Sitaru.
Mormânt de inhumație. Schelet chircit lateral, orientat E–V, fără inventar, dar cu ceramică Tei în groapă. Lipsă alte precizări.
Tei.
Lit.: C. Schuster, T. Popa, 2000, 122.

863. SKORENOVAC

SER, op. Pančevo.
Descoperire întâmplătoare. Grup de morminte (?) de inhumație, cu schelete chircite lateral.
Baden.
Lit.: M. Garašanin 1958, 39, Nota 204.

SLAYA = ȘOALA (921)

864. SLJUNKARA

SERB, op. Zemun.
În 1985, prin săpături sistematice între km. fluviali 1177.6–1178.2 a fost descoperit un mormânt de inhumație izolat, cu scheletul chircit pe o parte. Inventarul era constituit din 8 vase și o diademă din aur.
Somogyvár-Vinkovci.
Lit.: Vranić 1991.

865. SLOBOZIA

ROM, jud. Botoșani, c. Hănești.
Din grupul de movile situat în punctul „*La Mălăiște*” au fost săpate în anii 1972–1973 movilele 13 și 14. S-au descoperit morminte de inhumație, cu ocră roșu, situate în centrul movilelor. Într-unul dintre morminte s-au găsit 2 vase cu decor incizat.
Bronzul timpuriu, după cele 2 vase.
Lit.: N. Zaharia *et al.* 1974; Păunescu *et al.* 1976.

866. SLOBOZIA BRADULUI

ROM, jud. Vrancea, c. Slobozia Bradului.
Pe teritoriul localității este semnalată o necropolă. Lipsă alte precizări.
Monteoru.
Lit.: Bobi 1981.

867–869. SMEENI

ROM, jud. Buzău, c. Smeeni.
În anul 1959 a fost săpat un tumul cu D = 55 × 49 m și H = 4 m, situat la marginea localității și distrus parțial în cursul vremii de către localnici. Au fost descoperite 23 de morminte de inhumație, dintre care unul dublu. După tipul gropii mormintele au fost împărțite în patru grupe: I. Morminte cu groapă simplă, rectangulară, acoperite uneori cu bărne de lemn, cu schelete în decubit dorsal, cu urme de rogojină și cu ocră roșu, inventare fiind prezente în 2 cazuri; toate mormintele erau acoperite cu câte o movilă mică din pământ. II.a Morminte cu groapă cu treaptă, acoperite cu movile mici de pământ, suprapunând mormintele din grupa I, cu urme de bărne și de rogojină, cu ocră roșu, fără inventare; II.b morminte cu gropi de același fel, la fel acoperite cu movile mici, suprapunând pe cele din M.II.a, cu construcții din bărne, cu ocră roșu și cu inventare în doar 2 cazuri. III. morminte cu gropi cu catacombă, periferice față de centrul movilei, aparent dispuse în arc de cerc la marginea movilei mari, cu schelete în decubit dorsal, fără inventare. IV. morminte cu gropi ovale, secundare, săpate în mantaua movilei mari, cu schelete chircite lateral. A fost adăugată și grupa V, constituită din morminte din epocă sarmatică. Mormintele din M.I și II.a+b, au fost atribuite culturii Jamnaja, cele din M.III culturii Katakombnaja, iar cele din M.IV epocii bronzului, perioada târzie.
Lit.: Simache *et al.* 1962.

870. SMOLNICA

BULG, okr. Dobrič.
În 1962 s-au făcut săpături într-un cimitir tumular constituit din 7 movile; a fost descoperit un mormânt de inhumație. Jamnaja.
Lit.: Panayotov 1989, 132–133.

SOMLYÓGYÖRTELEK = GIURTELECU ȘIMLEULUI (395)

SPASCA = BAȘTANOVKA (51–53)

871. SPINOASA

ROM, jud. Iași, c. Erbiceni.
În două movile distruse de diferite lucrări au fost descoperite morminte de inhumație, cu schelete în decubit dorsal sau chircite lateral. Lipsă alte precizări.
Neîncadrate cronologic sau cultural.
Lit.: Chirica *et al.* 1984.

872. SRPSKI KRSTUR

SRB, op. Subotica
Sondaj în anul 1920, în punctul „*Slatinska Humka*”. Într-un tumul ridicat peste o depunere Tiszápolgár, a fost

descoperit mormânt de incinerare cu un vas cu decor șnurat.

Jamnaja.

Lit.: Nadlački 1950; Girić 1987, 74.

873. SRPSKI KRSTUR

Săpături în anul 1893 pe malul Tisei. Mormânt de inhumație, plan, cu două brățări din bronz.

HGK.

Lit.: Trogmayer *et al.* 1971.

874. STAMORA-MORAVIȚA (mag. ALSÓSZTAMORA; dt. DEUTSCH-STAMORA)

ROM, jud. Timiș, c. Moravița.

Prin cercetări de suprafață în anul 1890 a fost identificat un cimitir de incinerare în urnă, plan.

Cruceni-Belegiș.

Lit.: Milleker, 1897, 105; Idem 1906, 134; Stratan *et al.* 1977, 52, Nr. 69.

875. STARČEVO

SRB, op. Pancevo.

Săpături în anul 1900, în punctul „*beim Kreuz*”. Tumul cu morminte de inhumație. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Milleker 1906 193; Bukvić 1987, 83.

876. STARČEVO

Săpături în anii '30. A fost descoperit un mormânt de incinerare

Vatin-Vrșac Facies.

Lit.: D. Garașanin 1954, 67, nota 7; după formă și decorul vaselor, mormântul poate aparține culturii Belegiș.

STARAJA SARATA = SĂRATA VECHE (782–783)

STARJE BEDRAŽI = BĂDRAGII VECI (59)

STARJE KUKONEŠTI = CUCONEȘTI VECI (275–277)

877. STĂNILA

ROM, jud. Buzău, c. Stănila.

În 1990, pe teritoriul localității a fost descoperită fortuit o necropolă plană de inhumație, cu unele morminte în ciste din piatră. Câteva morminte au fost deranjate de căutători de comori; de la care s-au recuperat ulterior un vas și un Lockenring din aur.

Monteoru.

Inedită. Inf. E. Lupu.

878. STÂNCEȘTI

ROM, jud. Botoșani, c. Mihai Eminescu.

Mormânt de inhumație, plan, în cistă de piatră, descoperit cu mai multă vreme în urmă. Se pare că a conținut un schelet chiric lateral. Lipsă alte precizări.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Petrescu-Dîmbovița 1959, 733; Cucos, unde se arată că e vorba de un mormânt „feudal”.

879. STELNICA

ROM, jud. Ialomița, c. Stelnica.

Săpături sistematice în anul 1992 în cimitirul de epocă Latene, din punctul *Grădiște*. Mormânt de inhumație.

Coslogeni.

Lit.: Barnea 1993.

880. STOICANI

ROM, jud. Galați, c. Foltești.

În anii 1949, în cursul săpăturilor din punctul „*Cetățuie*”, au fost descoperite 15 morminte de inhumație. Nu este sigur dacă a fost sau nu un tumul, aplatizat, terenul fiind nivelat înaintea săpăturii. Descoperite la adâncimi diferite, cu suprapuneri, scheletele erau așezate în poziție chirică pe stânga sau pe dreapta, un singur caz în decubit dorsal cu picioarele căzute pe dreapta; în 8 cazuri s-a observat ocră roșu. Inventarele, foarte sărăcicioase, cuprindeau vase (2 cazuri), 1 topor de piatră și două cataramă discoidale din os.

Atribuite în întregime „grupei înmormântărilor cu ocră roșu”;

a – Jamnaja.

b – Katakombnaja.

Lit.: Petrescu-Dîmbovița 1953; Zirra 1960.

881. STOICANI

După cele două cataramă din M.3 și 7, unele morminte pot fi atribuite culturii Mnogovalikovaja.

Lit.: Zirra 1960.

882. STOLNA (mag. ISZTOLNA)

ROM, jud. Cluj, c. Săvădisla.

Pe teritoriul localității au fost descoperite, mai de mult, câteva morminte de incinerare.

Otoman, faza III.

Lit.: Roska 1942, 278; Ordentlich 1971.

883. STREDA NAD BODROGOM (mag. BODROGSZERDAHELY)

SL, okr. Královský Chlmec

Pe locul „*Balkhegy*”, în 1955 a fost cercetat un cimitir biritual cu 67 de morminte, dintre care 27 de inhumație în poziție chirică, 34 de incinerare în urnă și 9 simbolice (cenotafuri).

Otoman.

Lit.: Polla 1960.

884. STRUMOK (rom. CIȘMELE)

UKR., obl. Odessa, r. Tatarbunary

Săpături sistematice în anul 1979–1980. Cimitir tumular cu morminte de inhumație.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 693–705 în tabelul din anexa 1.

885. STRUMOK

În tumulii 1 și 5, cercetați în 1979 au fost descoperite și alte 5 morminte de inhumație, secundare: K.1/5, 17; K.5/4, 6 și 10.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 187 și nr. 109 de pe harta de la fig. 21.

886. SUCEAVA

ROM, jud. Suceava, mun. Suceava.

În punctul „*Burdujeni*”, a fost descoperit accidental în 1980 un mormânt plan, de înhumatie cu un schelet chircit pe stânga, orientat V-E, cu mult ocră roșu, cu două vase, dintre care unul pictat.

Horodiștea-Erbiceni.

Lit.: Batariuc 1983.

887. SUCEAVA

În punctul „*Parcul cetății*” a fost cercetată în anii 1980–1982 o necropolă de incineratie constituită din circa 100 morminte. Toate mormintele erau de incineratie în groapă, în interiorul lor, în afara oaselor calcinate, fiind găsite și fragmente ceramice trecute prin foc.

„Horodiștea-Foltești”, după fragmentele ceramice.

Lit.: N. Ursulescu 1997.

888. SUCEAVA

Undeva pe teritoriul orașului a fost descoperit, cu mulți ani în urmă, un mormânt de înhumatie plan, în cistă din lespezi de piatră; ulterior au mai fost descoperite alte două de același fel.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Spinei *et al.* 1968; Foit 1973.**889. SUCIU DE SUS (mag. FELSŐSZÖCS)**

ROM, jud. Maramureș, c. Suciul de Sus.

La sfârșitul secolului XIX a fost cercetată sumar o necropolă de incineratie, constituită din circa 15–20 de tumuli. Lipsă alte precizări.

Suciul de Sus.

Lit.: Roska 1942; Kacsó 1990.

890–891. SUDIȚI

ROM, jud. Buzău, c. Gherăseni.

Într-un tumul cercetat prin săpături în anii 1970–1972 au fost descoperite morminte de înhumatie cu ocră roșu, ca și altele, secundare, cu gropi cu catacombă. Din inventare se cunosc 3 vase borcan, cu decor de tip Besenstrich. Lipsă alte precizări.

Jamnaja și Katakombnaja.

Lit.: Oancea 1978.

892. SUHARU

ROM, jud. Dolj, c. Vela.

Într-un tumul, cu Dm = 15–16 m, H = 0,60 m, într-o groapă centrală de formă rectangulară, cu dimensiunile 1,96 × 0,83 și adâncă de 0,50–0,55 de la solul antic, a fost descoperit un mormânt cu schelet în decubit dorsal, cu o ceașcă Coțofeni la picioare.

Coțofeni.

Lit.: D. Berciu 1939; Roman 1976, 33.

893–894. SULTANA

ROM, jud. Călărași, c. Mănăstirea.

Între 1961 și 1970 au fost cercetate prin săpături de salvare, două movile distruse parțial de un canal de irigație. În Movila I au fost găsite 6 morminte săpate de

la nivelul de călcare antic, cu gropi cu trepte, acoperite cu bârne din lemn, în interior cu schelete chircite lateral, presărate cu ocră roșu; iar în mantaua movei au mai fost găsite câteva morminte secundare la care au fost găsite două vase. În Movila II, foarte aplatizată și mult distrusă, a fost găsit un mormânt central, cu ocră roșu, iar în manta morminte secundare, cu schelete chircite, cu vase.

Mormintele centrale din Movila I au fost încadrate în „perioada de tranziție de la Neolitic la Epoca Bronzului”, iar cele secundare în Bronzul Mijlociu; mormântul central din movila II a fost încadrat în „perioada de tranziție de la Neolitic la Epoca Bronzului”, iar cele secundare, pe baza vaselor, au fost atribuite culturii Zimnicea-Plovdiv.

Lit.: Morintz 1978.

895. SUPLACU DE BARCĂU mag.

BERETTYÓSZÉPLAK)

ROM, jud. Bihor, c. Suplacu de Barcău.

Între 1979–1983, prin săpături sistematice în punctul *Lapiș*, la circa 50 m de o așezare aparținând „grupului Igrîța”, au fost descoperite 4 morminte de incineratie în urnă.

„Grupul Igrîța”.

Lit.: D. Ignat 1984.

896–898. SURČIN

SRB, okr. Zemun.

Cimitir plan, de incineratie în urnă.

Vatina, Zuto-Brdo-Gârla Mare, Cruceni-Belegiš.

Lit.: Mozsolics 1942, 50; Hänsel 1968, 239; Vinski-Gasparini 1973.

899. SUVOROV (rom. REGELE CAROL II)

UKR, obl. Odessa, r. Bolgrad

Săpături în anul 1970–1971. Au fost cercetați mai mulți tumuli, fiind descoperite cinci morminte de înhumatie, dintre care două primare.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 858–862 în tabelul din anexa 1.

900. SVETLII (rom. DENEVIȚA)

MOLD r. Ceadîr-Lunga.

Săpături în anul 1981. Cimitir tumular cu morminte de înhumatie, unele primare.

a – Jamnaja.

b – Sabatinovka.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 298–309 în tabelul din anexa 1.

901–902. SVINIȚA (mag. SZINICE)

ROM, jud. Mehedinți, c. Svinița.

Pe raza localității au fost descoperite numeroase cioburi, vase, un fragment de idol, o urnă canelată întreagă, ce pot proveni de la o necropolă de incineratie.

Gârla Mare și Cruceni-Belegiš.

Lit.: Săcărîn 1983.

903. SZABOLCS

UNG, m. Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Descoperire întâmplătoare. Cimitir de inhumație, cu morminte cu schelete chiruite lateral.

Füzesabony.

Lit.: menționat la T. Kovács, 1982, 296.

904. SZAKOLY

UNG, m. Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Descoperire întâmplătoare a unui mormânt izolat de incinerare. Lipsă alte precizări.

Berkesz.

Lit.: Kovacs 1966/67; Kemenczei 1984, 123 Nr. 29.

SZALACS = SĂLACEA (817)

SZÁMOSSZENTMIKLÓS = SÂNNICOARĂ (838)

SZÁMOSÚJVÁR = GHERLA (386)

SZANISLÓ = SANISLĂU (809–810)

SZÁRTOS = SARTĂȘ (813)

SZÁSZFÉNES = FLOREȘTI (361)

SZÁSZHERMANY = HĂRMAN (439)

SZÁSZSEBES = SEBEȘ (848)

SZÁSZSZENTLÁSZLO = LASLEA (535)

SZÉKELYHID = SĂCUIENI (816)

SZÉKELYPETÖFALVA = PETENI (715)

SZEKESUT = SECUSIGIU (849)

SZEKLER-NEUMARKT = TÂRGU SECUIESC (944–946)

SZÉPMEZŐ = ȘONA (923)

SZILAGYPIR = PIR (723)

SZILAGYSOMLYO = ȘIMLEU SILVANIEI (919)

SZIND = SÂNDULEȘTI (821)

SZINICE = SVINIȚA (901–902)

905. SZÖREG

UNG, m. Csongrád.

Între 1928–1931, la 6 km S de Szeged a fost cercetat un mare cimitir constituit din 229 morminte, marea majoritate cu schelete chiruite pe dreapta sau pe stânga, orientate N–S sau S–N, plus câteva de incinerare în urnă. Inventarele constau din ceramică (1–2 vase), piese de port din bronz (podoabe de cap, Ösenhalsringe, Brillenspirale, brățări, ace „cipriote”, pandantive din categoria halbmondformige Anhänger, un topor miniatură cu disc și spin, pumnale

triumghiulare etc.), piese de port din os (ace), coliere din perle de faianță, cochilii din speciile Dentalium și Cardium, dinți de animal perforați, varia. Se consideră că mai pot exista alte încă 300–400 morminte necercetate. Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Foltiny 1941; Bona 1975, care atribuie cimitirul „grupului Gerjen al culturii Periamos”; Soroceanu 1975a; Idem 1975b; Idem 1984; Idem 1991; Girić 1983, 38–39; Chicideanu-Șandor *et al.* 1989.

Ș

906. ȘAȘ (mag. SEGESD; dt. SCHEES)

ROM, jud. Mureș, c. Apold.

De pe teritoriul localității provin 4 vase și o plăcuță din colț de animal, perforată (probabil piesă de centură), care ar putea eventual indica un mormânt de incinerare.

Wietenberg.

Lit.: Boroffka 1994, 70, nr. 362.

907. ȘAG (mag. TEMESSÁG)

ROM, jud. Timiș, c. Șag.

Către sfârșitul sec. XIX, pe teritoriul localității a fost identificată o necropolă plană, de incinerare.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Milleker, 1897, 98; Idem 1906, 126; Gumă 1993, 296, Nr. 145.

908. ȘANDRA (rom. SÁNDORHÁZA)

ROM, jud. Timiș, c. Biled.

De pe teritoriul localității se cunoaște mai de mult un mormânt de incinerare în urnă.

Cruceni–Belegiș ?

Lit.: Roska 1942.

909. ȘCERBACHI

MOLD r. Brânceni.

Săpături în anul 1976. Cimitir tumular cu morminte de inhumație.

Jamnaja.

Lit.: menționat la Iarovoi 1985, nr. 7 în tabelul 1.

910. ȘCHEIA

ROM, jud. Iași, c. Șcheia.

În punctul „Humărie”, înainte de 1940, au fost descoperite accidental 2 morminte de inhumație în ciste din lezezi de piatră; într-unul din ele s-au găsit un vas și o daltă din piatră.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: V. Chirica, M. Tanasachi, 1985, p. 384.

911. ȘCHEIA

În punctul „Muncelu”, în 1975 s-au descoperit, în cursul unui sondaj, alte 2 morminte de inhumație în ciste de piatră, primul conținând 2 schelete chiruite, iar al doilea 1 schelet chiruit.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: V. Chirica, M. Tanasachi, 1985, p. 384–386.

912. ȘENDRENI

ROM, jud. Galați, c. Șendreni

Într-un tumul, distrus de un buldozer, s-a descoperit un mormânt de inhumație; nu s-au mai putut stabili poziția și orientarea scheletului, putându-se doar constata că a avut ocră roșu; din inventar s-au recuperat 4 mărgelă din bronz și 4 din Dentalium, de la un colier, 1 vas mic și 1 așchie din silex.

Bronzul Timpuriu.

Lit.: I. T. Dragomir 1979.

913. ȘEPTEBANI

MOLD, r. Râșcani.

Săpături de salvare în anul 1963 către marginea de NE a satului. Au fost descoperite două morminte plane de inhumație, cu vase ca inventar.

Noua.

Lit.: Dergačev 1973, 75.

914. ȘERBĂNEȘTI

ROM, jud. Suceava, c. Zvorâștea.

În 1978 a fost descoperit accidental un mormânt de incinerare, în cistă de piatră, situat la periferia unui tumul care aparține unui grup de trei movile. Cista avea $L = 1.20$ m, $I = 0.60$ m, având pereții din două rânduri de lespezi din piatră, orientată E-V; în interior s-au găsit oase calcinate, iar sub placa de pe fundul cistei, într-o groapă mică, oase calcinate.

„Perioada timpurie a epocii bronzului”, ulterior Costișa.

M. Ignat *et al.* 1980, 657–662.; Ursulescu *et al.* 1987.**915. ȘERBEȘTI**

ROM, jud. Bacău, c. Săucești.

În partea de SV a satului a fost descoperit un cimitir de inhumație, plan, distrus aproape complet.

Noua.

Lit.: M. Florescu *et al.* 1969; A. Florescu 1991, 122, Nr. 512.**916. ȘERBEȘTI**

ROM, jud. Neamț, c. Ștefan cel Mare.

În 1966 a fost descoperit accidental un mormânt de inhumație în cistă din lespezi de piatră; conținutul a fost împrăștiat, fiind recuperate doar cioburi de la 3 vase și câteva resturi osteologice de la un individ.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Cucoș 1985.

917. ȘIEUȚ (mag. KISSAJÓ; dt. KLEIN-SCHOGEN)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Șieuț.

În 1969, s-a descoperit 1 vas-sac, cu brâu simplu; se presupune că ar proveni dintr-un inventar funerar.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 123, Nr. 514.

918. ȘIMLEU SILVANIEI (mag. SZILÁGY SOMLYO; dt. SCHOMLENMARKT)

ROM, jud. Sălaj, or. Șimleu Silvaniei.

În 1898 au fost descoperite o așezare și un cimitir de incinerare în urnă, cu mai multe morminte.

Wietenberg.

Lit.: Chidioșan 1980.

919. ȘINCAI (fost ȘAMȘUDUL DE CÂMPIE; mag. MEZŐSAMSOND)

ROM, jud. Mureș, c. Șincai.

La marginea unei vii, în anul 1891, pe dealul „Pogányvár”, s-au descoperit, sub niște lespezi și pietre, un castron mic, cioburi de vase, un Krummesser din gresie, o daltă din ardezie, toate socotite ca aparținând unui complex funerar.

Schneckenberg.

Lit.: Schroller 1933, 74 Nr. 13; Roska 1942, 178; Kalicz 1968, 24.

920. ȘIȘCANI

ROM, jud. Vrancea, oraș Adjud.

Descoperire întâmplătoare. În anul 1838. Mormânt de inhumație. Lipsă alte precizări.

„Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”.

Lit.: menționat la Bobi, 1991, 315 nota 7.

921. ȘOALA (mag. SLAYA)

ROM, jud. Sibiu, c. Axente Sever.

În 1973 a fost descoperit fortuit un mormânt de incinerare, constituit dintr-un vas-urnă acoperit cu un castron.

Wietenberg.

Lit.: Soroceanu *et al.* 1976.**922. ȘOIMUȘ (mag. MAROSSOLY MOS; dt. FALKENDORF, SCHOLMOSCH)**

ROM, jud. Hunedoara, c. Șoimuș.

De pe teritoriul localității provin o ceașcă cu două torți cu creastă și o strachină, despre care se crede că au aparținut unui inventar funerar.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 123, Nr. 518.

923. ȘONA (mag. SZÉPMEZŐ; dt. SCHÖNAU)

ROM, jud. Alba, c. Șona.

Pe teritoriul satului a fost descoperită o ceașcă cu 2 torți cu buton, despre care se presupune că ar fi aparținut unui inventar funerar. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 124, Nr. 520.

924. ȘOPTERIU-FÂNAȚE (mag. SEPTÉR; dt. SIEBENDORF)

ROM, jud. Bistrița-Năsăud, c. Urmeniș.

În 1960 a fost descoperit un mormânt de inhumație, plan, cu o groapă rectangulară, cu un schelet chirchit, orientat E-V; inventarul fiind constituit dintr-un vas-sac, o ceașcă cu două torți și un ciob de la o altă ceașcă.

Noua.

Lit.: Marinescu 1975.

925. ȘTEFAN CEL MARE

ROM, jud. Brăila, c. Râmniceleu.

Pe teritoriul localității pe locul lui N. Văraru au fost descoperite printr-un sondaj din anul 1966, două morminte

plane, de inhumație, cu scheletele chircite lateral, având alături „cești Noua de tradiție Tei”. În apropiere se cunoaște o așezare a culturii Noua.

Noua.
Lit.: A. Florescu 1991, 124, Nr. 522–523.

926. ȘULETEA

ROM, jud. Vaslui, c. Șuletea.

În anii 1949–1950, în punctul *Movila Carului*, a fost cercetat sistematic un tumul cu D= 20 m, H= 1.5 m, fiind descoperite 3 morminte de inhumație dintre care: M.2 – situat în partea de E a movilei, cu o groapă rectangulară săpată de la nivelul antic, cu un schelet în decubit dorsal, cu picioarele îndoite pe stânga, orientat NE–SV, acoperit cu ocră roșu și având alături o așchie din silex; M.3 – situat în partea de V, cu o groapă rectangulară, cu un schelet în decubit dorsal cu picioarele îndoite și căzute pe dreapta, orientat VSV–ENE, acoperit cu mult ocră roșu și având o lamă din silex.

Jamnaja.

Lit.: R. Vulpe 1951.

T

927. TÁPÉ

UNG, m. Csongrád.

La NV de localitate, prin săpături sistematice între 1960–1965, a fost cercetat un cimitir biritual întins, constituit din 687 morminte, dintre care 389 morminte de inhumație cu schelete chircite lateral și 49 cu schelete în decubit dorsal, 36 morminte de incinerare în urnă, 212 morminte cu ritual neprecizat, un mormânt în pithos. O bună parte dintre morminte aveau inventare variate constituite din ceramică, în special, piese de port, arme, varia.

HGK.

Lit.: Trogmayer 1975.

928. TARACLIA

MOLD, r. Taraclia.

Săpături sistematice în anii 1979–1980 pe malul stâng al râului Jalpug (Taraclia 1) și pe stânga Kogîlnikului (Taraclia 2). Într-un grup de movile au fost cercetate 11 morminte de inhumație, dintre care Taraclia 1 – K.1/16; Taraclia 2 – 2/14; 10/16–17; 18/18 erau primare. Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Agul'nikov 2002; Dergačev 1991, 45–46.

929–932. TARACLIA

Săpături sistematice în anul 1979–1980, 1982–1985. Cimitir tumular cu morminte de inhumație, cu schelete în decubit dorsal, sau chircite lateral, ocră. Între 1979–1983 au fost cercetate 22 de morminte, dintre care K.1/9 și 3/16 erau primare. În K.10/M.18 s-au găsit resturi ale unui car din lemn. Câteva morminte aveau gropi cu catacombă. Ale Alte morminte secundare au avut gropile de formă ovală.

Jamnaja, Katakombnaja și Sabatinovka.

Lit.: Agul'nikov 2002; Iarovoi 1985, nr. 327–348 în tabelul de la anexa 1 Dergačev 1986, Fig. 49/3; Situri 1996, 112 nr. 259.

933. TARNIȚA

ROM, jud. Bacău, c. Oncești.

Mormânt de inhumație plan, descoperit izolat în cursul săpăturilor într-o așezare neolitică. Scheletul chircit pe stânga, orientat N–S, cu două vase la picioare.

Noua.

Lit.: Antonescu 1985.

TARTLAU = **PREJMER** (760)

TAȘBUNAR = **KAMENKA** (503)

TATARBUNAR = **TATARBUNARY** (934)

934. TATARBUNARY (rom. TATARBUNAR)

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary

Săpături sistematice în anul 1979. În tumulul I au fost descoperite 3 morminte de inhumație, unul fiind primar. Fără precizări este menționat M.16 din kurganul 19, în care s-au găsit resturi de la un car cu patru roți.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, și nr. 654–656 în tabelul din anexa 1; Häusler 1984, pentru mormântul cu car.

935. TĂCUTA

ROM, jud. Vaslui, c. Tăcuta.

Mormânt de inhumație în cistă de piatră, descoperit cu mai multă vreme în urmă. Lipsă alte precizări.

Cultura Amforelor Sferice.

Lit.: Petrescu-Dîmbovița 1959.

936. TĂMĂȘENI

ROM, jud. Neamț, c. Tămășeni.

Săpături de salvare în anul 1987 în punctul „Siliște”. Cimitir. S-au cercetat doar câteva morminte. Lipsă alte precizări.

Monteoru.

Lit.: menționat la Dumitroaia 1992, 296 Nr. 296.

937. TĂMĂȘEȘTI

ROM, jud. Hunedoara, c. Tămășești.

Cercetări de suprafață în anul 1994 pe locul „La trei țate”. Cimitir tumular. Lipsă alte precizări.

Bedelev.

Lit.: Ciugudean 1995, 27, Nr. 16.

938. TĂRNAVA

BULG, okr. Vraca.

Cimitir tumular cercetat prin săpături de salvare în 1964–1969; situată la 2–4 km N de localitate; constituită din 20 de movile, dintre care au fost cercetate doar trei. Tumul I – Dm = 23 m, H = 3.50 m; 10 morminte dintre care 8 de inhumație și 2 de incinerare. De regulă gropile mormintelor de inhumație erau dreptunghiulare, uneori acoperite cu bârne din lemn, scheletele fiind depuse în decubit dorsal sau așezare chircit pe o parte, cu orientări variate. Din inventarele acestora se disting inelele de buclă din argint și cupru. Mormintele de incinerare, secundare, aveau într-un caz un ring din pietre, oasele calcinate fiind

depuse în vase. Tumul II – Dm = 12 m, H = 0.50 m; cu un singur mormânt primar, de incinerare în urnă, un vas cu marginea dreaptă, cu umăr marcat, decorat cu șnurul. Tumul III – Dm = 15 m, H = 1.00 m, cu două morminte „primare” de inhumație, acoperite cu bârne din lemn, la unul fiind găsite două inele de buclă din aur.

Jamnaja.

Lit.: Nikolov 1976, 38–51; Idem 1982 192–200; Panayotov 1989, 84–93.

939. TĂRTĂRIA (mag. ALSÓTATÁRLAKO)

ROM, jud. Alba, c. Săliștea.

În punctul „Valea Rea” a fost descoperit, prin săpături sistematice în 1942, un mormânt de inhumație „în stratul Coțofeni” al unei așezări.

Coțofeni, ulterior socotit ca fiind mai târziu.

Lit.: Horedt 1949, 57; Idem 1953, 807; D. Berciu *et al.* 1949; Roman 1976, 31.

940. TĂRTĂRIA

Tot în 1942 au mai fost descoperite alte 4 morminte de inhumație cu schelete chircite lateral, orientate E–V.

Noua.

Lit.: Horedt 1949, 57; Idem 1953, 807; D. Berciu *et al.* 1949; A. Florescu 1991, 126, Nr. 534.

941. TĂURENI (mag. MEZŐTONÁT)

ROM, jud. Mureș, c. Tăureni.

Între 1903–1906, pe locul *Curechiaș* au fost descoperite mai multe morminte plane, de inhumație, cu schelete chircite lateral, orientate N–S, cu cești cu 2 torți cu creastă.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 127, Nr. 536.

942. TÂRGU FRUMOS

ROM, jud. Iași, oraș Târgu Frumos.

În 1966, pe strada Nicolae Bălcescu a fost salvat un mormânt de inhumație, cu scheletul așezat chircit pe o parte, de la care s-au recuperat un vas-sac cu brâu simplu și o ceașcă cu 2 torți.

Noua.

Lit.: Chirica *et al.* 1986; A. Florescu 1991, 130, Nr. 544.

943. TÂRGU MUREȘ (mag. MAROSVÁSÁRHELY; dt. MARKSTADT)

ROM, jud. Mureș, mun. Târgu Mureș.

În sec. XIX au fost descoperite două vase în care se aflau 2 brățări simple, 2 brățări cu secțiunea în „D” și cu capete lăpțe, decorate, un ac cu gâtul perforat și un altul de tip Sicheladel, cu cap în formă de pecete, 1 inel din tablă de bz cu nervuri și un buton calotiform. Este posibil ca descoperirea să reprezinte niște morminte.

Bronzul mijlociu (MD II).

Lit.: Hampel, 1896, Taf. 224; Hänsel 1968, 237.

944. TÂRGU SECUIESC (mag. KÉZDIVÁSÁRHELY; dt. SZEKLER-NEUMARKT)

ROM, jud. Covasna, oraș Târgu Secuiesc.

Cu ocazia construirii căii ferate spre Brețcu s-a descoperit, la marginea orașului, un mormânt de incinerare în urnă.

Wietenberg.

Lit.: Horedt 1951; Boroffka 1994, 85, nr. 465.

945. TÂRGU SECUIESC

În raza localității s-a mai descoperit un alt mormânt de inhumație, cu schelet chircit, cu 2 cești. În apropiere este semnalată o așezare socotită ca aparținând culturii Monteoru, dar fără nici un fel de precizări în acest sens.

Monteoru, faza IIa.

Lit.: Székely 1971, 392; Morintz 1978, 110.

946. TÂRGU SECUIESC

În 1901, la „Oborul de vite”, s-au găsit două cești cu câte două torți supraînălțate. Se presupune că provin din inventare funerare distruse.

Noua.

Lit.: Roska 1942, 123; Horedt 1953, 807; E. Zaharia 1963, 175; A. Florescu 1991, 131, Nr. 546.

947. TÂRNAVA

ROM, jud. Mureș, c. Târnava.

Pe teritoriul localității s-a descoperit fortuit prin 1980 un mormânt distrus, de incinerare.

Noua.

Inedit. Inf. Boroffka 1993.

948. TÂRNAVA (fost PROȘTEA MARE; mag. NAGYEREMEZŐ; dt. GROSSPROBSTDORF)

ROM, jud. Sibiu, c. Târnava.

În cursul unor săpături din anul 1974 au fost descoperite 4 morminte de inhumație, cu schelete chircite pe stânga și pe dreapta, orientate predilect în sectorul NNE, cu 1–2 vase, în special cești cu 2 torți.

Noua.

Lit.: Andrițoiu 1981; A. Florescu 1991, 108, Nr. 434.

949. TÂRNĂVIOARA

ROM, jud. Sibiu, c. Târnava.

Pe locul numit „Apfelgrund/Livada cu meri” s-au descoperit o ceașcă cu 2 torți cu buton și un vas-sac, despre care se crede că ar proveni de la un inventar funerar. Lipsă alte precizări.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 108, Nr. 441.

950. TÂRPEȘTI

ROM, jud. Neamț, c. Petricani.

În cursul cercetării din anii 1962–1963 într-o stațiune Precucuteni au fost descoperite 3 morminte plane de inhumație, ulterioare locuirii.

Horodiștea–Erbiceni.

Lit.: Marinescu-Bâlcu 1964.

951. TEIUȘ (mag. TÖVIS; dt. DORNEN)

ROM, jud. Alba, oraș Teiuș.

Pe locul „Cetățuia”, în 1938 și 1949 s-au făcut săpături descoperindu-se 6 morminte plane de inhumație, dintre

care nederanjate s-au găsit doar M.1, schelet chircit în groapă de formă rectangulară și M.3, cu un schelet chircit pe o parte; inventarele se compuneau din cești cu 2 torți și piese de port din bronz.

Noua.

Lit.: Horedt 1953, 798 ff.; A. Florescu 1991, 130, Nr. 541.

952. TEIUȘ

a – În 1961 s-au întreprins noi săpături în locul *Sub drum* unde fuseseră descoperite accidental 5–6 morminte de inhumatie, din ale căror inventare s-a recuperat doar 1 ceașcă cu 2 torți cu creastă; prin săpăturile de salvare au mai fost descoperite încă 6 morminte de inhumatie, chircite lateral, la –0.40–0.50 m, toate „așezate pe un pat de prundiș”.

Noua.

Lit.: D. Berciu *et al.* 1965, 40 ff.

b – Ulterior a mai fost descoperit aproximativ în aceeași parte a localității încă un mormânt de inhumatie, cu scheletul chircit lateral pe dreapta și orientat S–N, fără inventar.

Noua.

Lit.: Vasiliev *et al.* 1973.

TEMESCHWAR = **TIMIȘOARA** (954–955)

TEMESÚJNEP = **UNIP** (997)

TEMESSAG = **ȘAG** (907)

TEMESVÁR = **TIMIȘOARA** (954–955)

TESÖLD = **CHIȘODA** (915)

953. TICVANIU MARE (mag. NAGYTIKVÁNY)

ROM, jud. Caraș-Severin, c. Ticvaniu Mare.

Între 1987–1990, în punctul *Ferma 2*, a fost cercetată o necropolă plană de incineratie, constituită din 41 de morminte. Conturul gropilor pe plan nu a putut fi surprins. Din punct de vedere ritual, mormintele sunt de două categorii: morminte de incineratie în urnă, cu urne + capace, în interior, peste oasele calcinate aflându-se 1–2 vase adiacente (cești, străchini), într-un singur caz, un vas adiacent fiind depus la exterior. Printre oasele calcinate s-au găsit fragmente de cuțite, ace, brățări, (toate din metal), un ac din os, urnele fiind toate perforate la fund, într-un caz (M.2) peste oasele calcinate se găseau „bulgări de ocră”; morminte cu oasele calcinate depuse pe fundul gropii (două cazuri, M.25 și 26).

„Grupul Ticvaniu Mare” din „perioada de tranziție de la Epoca Bronzului la Prima Epocă a Fierului”.

Lit.: Gumă 1993, 173–175. Necropola este săpată, evident, parțial, iar din planul publicat se pot distinge 2–3 grupări de morminte. Inventarul ceramic, piesele de metal și obiceiul depunerii unor piese de port, trecute prin foc, în urnă indică apartenența necropolei la cultura Cruceni–Belegiș, faza II.

954. TIMIȘOARA (mag. TEMESVÁR; dt. TEMESCHWAR)

ROM, jud. Timiș, mun. Timișoara.

În cartierul Fratelina a fost cercetată, cu circa 2 decenii în urmă, o mare necropolă plană de incineratie, constituită din circa 270 morminte. Urnele conțineau, în afara oaselor calcinate, vase adiacente și piese de port din bronz trecute prin foc. În apropiere a fost cercetată și o așezare a culturii Cruceni–Belegiș.

Cruceni–Belegiș.

Inedită. Inf. F. Medeleț; menț. la Gumă 1993.

955. TIMIȘOARA

Pe locul Parcului Central, a fost semnalată o altă necropolă plană de incineratie.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Gumă 1993.

956. TINOSU

ROM, jud. Prahova, c. Tinosu.

Săpături sistematice în anul 1924, în așezarea Latène a fost descoperite două complexe alcătuite fiecare dintr-o groapă care conținea chirpic, cioburi, un vas întregibil (askos), un alt vas fragmentar, cărbune, cenușe și o fusaioală.

Inițial atribuite „epocii eneolitice”, Monteoru.

Lit.: R. Vulpe *et al.* 1924, 185–187, Fig. 18–20; Oancea 1974.

957. TIREAM (mag. MEZÖTEREM)

ROM, jud. Satu Mare, c. Tiream.

În anii 1958–1965 în cadrul cercetărilor sistematice într-o așezare de tip „atol” a culturii Otomani au fost descoperite: M.1 – groapă circulară, un singur craniu, fără inventar; M.2 – dublu, inhumatie, primul cu scheletul chircit lateral, orientat NNV–SSE, al doilea cu scheletul în aceeași poziție și orientare, dar lipsindu-i craniul, cu un inventar constituit din 8 cești și câni + 2 castroane; M.3 – inhumat cu scheletul chircit pe o parte, deranjat, cu o strachină lângă femurul drept.

Otomani.

Lit.: Némethi 1969.

958. TISMANA

ROM, jud. Mehedinți.

Descoperire fortuită în condiții necunoscute. Mormânt plan de incineratie în urnă, izolat.

Verbicioara.

Lit.: Crăciunescu 1998, 115.

959. TISZAESZLÁR

UNG, m. Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Săpături în anul 1888 în punctul „*Potyhalom*”, într-un tumul. A fost descoperit un mormânt de inhumatie cu scheletul chircit pe dreapta, sub o construcție din lemn, cu ocră roșu și un inel de buclă spiralic din argint.

Jamnaja.

Lit.: Lit.: Kalicz 1968, 18–19.

960. TISZAESZLÁR

În același tumul a mai fost descoperit și un mormânt de incinerare în groapă, cu resturile a doi copii și, în 1913, un altul de incinerare în urnă.

Perioada timpurie a epocii bronzului.

Lit.: Kalicz 1968, 18–19.

961. TISZAFÜRED

UNG, Szolnok m.

Săpături sistematice în anul 1964, în punctul *Kenderföldek*, în apropierea unei așezări Füzesabony. Cimitir biritual.

Füzesabony.

Lit.: Kovács 1975.

962. TISZAFÜRED

Săpături sistematice în anii 1970–1972, în punctul *Fertőihalom/Akasztódomb*. Cimitir plan, biritual constituit din circa 800–1000 morminte (recunoscute în teren).

Füzesabony.

Lit.: Kovács 1975; Idem 1982a; Idem 1982b; Idem 1983.

963. TISZAFÜRED

Săpături sistematice în anii 1960–1961, 1964–1965, în punctul *Majoroshalom*, în apropierea unei așezări Füzesabony. Cimitir biritual constituit din 1003 morminte; Füzesabony și parțial HGK.

Lit.: Kovács 1975.

964. TISZAKEZI

UNG, m. Borsod-Abaúj-Zemplén.

Săpături sistematice în anii '50, fiind descoperit un cimitir biritual.

Perioada târzie a epocii bronzului. Posibil Füzesabony.

Lit.: Boná 1963; Hänsel 1968, 234.

965. TISZASZIGET (fost ÓSZENTIVÁN)

UNG, m. Csongrád.

Săpături sistematice în anul 1928, în preajma unei așezări. Cimitir plan de inhumație constituit din 33 morminte, cu schelete chircite lateral pe dreapta sau pe stânga, orientate 8 E–V, 17 V–E, 3 N–S, 2 S–N. Inventare constituite din piese de port din bronz (ace „cipriote”, saltaleone, pandantive, brățări), din os (ace cu cap perforat) sau din alte materiale (cochilii de Dentalium, perle de „faianță”, dinți perforați de animale).

Periam–Pecica/Mureș.

Lit.: Banner 1931, 26–28; Bona 1965; Girić 1983, 36–37; Șandor-Chicideanu *et al.* 1989.

966. TISZAVASVÁRI

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Intervenție făcută de arheologi amatori și săpături de salvare în punctul *Gyepáros*. Sub un tumul care le suprapunea, au fost descoperite câteva morminte de inhumație și de incinerare.

Baden.

Lit.: Csallány *et al.* 1965; Kalicz 1989, 129, Fig. 5.

967. TISZAVASVÁRI

În tumulul care suprapunea mormintele Baden a fost descoperit un mormânt de inhumație.

Jamnaja.

Lit.: Csallány *et al.* 1965; Kalicz 1989, 129, fig. 5.

968. TOCHILE-RĂDUCANI

MOLD, r. Leova.

Săpături sistematice în anul 1985. Într-un tumul au fost descoperite câteva morminte de inhumație cu ocră roșu.

Tripolje, tipul Usatovo/Jamnaja.

Lit.:

969. TOCHILE-RĂDUCANI

Săpături sistematice în anul 1985. În tumulul I au fost descoperite cinci morminte de inhumație.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 53 pe harta de la fig. 21.

970. TODIRENI

ROM, jud. Botoșani, c. Todireni.

În 1963 s-a descoperit accidental o ceașcă cu două torți cu creastă; se presupune că ar fi aparținut unui inventar funerar.

Noua.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, 268; A. Florescu 1991, 132, Nr. 551.

TOLVÁD = LIVEZILE (547)

TOLVÁDIA = LIVEZILE (547)

971. TOMAI

MOLD, r. Komrat.

Săpături sistematice în anul 1983. În tumulul I a fost descoperit un mormânt secundar de inhumație.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 183 și nr. 52 pe harta de la fig. 21.

972. TOPOLITE

BULG, okr. Varna.

Cimitir de inhumație cu schelete chircite lateral. Lipsă alte precizări.

Ezerovo II.

Lit.: menționat la Tončeva 1981, 59.

TORDATUR = TURENI (984–986)

TORJA = TURIA (987–988)

TÖRÖCKÓGYERTYÁNOS = VĂLIȘOARA (1035–1036)

TÖRÖK KANIZSA = NOVI KNEŽEVAC (639–640)

TORONTÁLKERESZTÚR = CRUCENI (268)

TÖVIS = TEIUȘ (951–952)

973. TRAPOVKA (rom. TROPOCLA)

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anii 1974 și 1977. Grup de tumuli, dintre care au fost cercetați 13. A fost descoperită o serie

de morminte de inhumație, dintre care K.16/10 primar și K.1–1967/22.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 50.

974. TRAPOVKA

Săpături sistematice în anii 1974 și 1977. Grup de tumuli, dintre care au fost cercetați 13, cu 32 morminte de inhumație cu gropi rectangulare, uneori cu capace din bărne din lemn, cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 607–638 în tabelul din anexă.

975. TRAPOVKA

În același cadru au mai fost cercetate și alte 12 morminte de inhumație, secundare în movile.

Mnogovalikovaja.

Lit. Sava 1992, 187 și nr. 111 pe harta de la fig. 21.

976. TRESTIANA

ROM, jud. Vaslui, c. Grivița.

Cu ocazia cercetării unei stațiuni neolitice au fost descoperite câteva morminte de inhumație, cu schelete chircite lateral, cu inventare ceramice (cești cu două torți).

Noua.

Lit.: Păpușoi 1980, 105–134; A. C. Florescu 1991, 133, nr. 556.

977. TRESTIENI

ROM, jud. Buzău, c. Nehoiu.

Pe teritoriul localității au fost identificate, prin cercetări de suprafață, morminte de inhumație. Lipsă alte precizări.

Monteoru.

Lit.: Drâmbocianu 1978.

978. TRIFEȘTI

ROM, jud. Iași, c. Trifești.

În cursul săpăturilor de salvare din 1959, în curtea primăriei din comună, au fost descoperite și două morminte de inhumație; primul mormânt avea o groapă rotundă, cu un schelet în poziție „șezând”, cu privirea spre NE, cu oase de animal lângă craniu; al doilea cuprindea fragmente de schelet uman, acoperite de scheletele a două bovine mari, așezate pe dreapta, alături fiind o vatră de mici dimensiuni.

Neîncadrate cultural sau cronologic, dar după cele două schelete de bovine este posibilă o atribuire Culturii Amforelor Sferice.

Lit.: Ioniță 1962.

TROPOCLA = TRAPOVKA 973–975x)

979. TRIHATKI

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anii 1983–1985. A fost cercetat un grup de morminte de inhumație sub movile de pământ.

Jamnaja.

Lit.: Dergačev 1986, 49/17.

980. TRIHATKI

UKR, obl. Odessa, r. Tatarbunary.

Săpături sistematice în anii 1983–1985. A fost cercetat un grup de morminte de inhumație secundare sub movile de pământ, cu gropi ovale.

Sabatinovka.

Lit.: Dergačev 1986, 49/17.

981. TRUȘEȘTI

ROM, jud. Botoșani, c. Trușești.

Săpături sistematice în anii 1951–1953, fiind cercetat un cimitir constituit din 145 de morminte de inhumație, cu scheletele dispuse chircite pe stânga sau pe dreapta, cu orientare predilect în sectorul NNV, mai rar N sau E. Inventare sărace doar în câteva morminte. S-a afirmat că necropola a fost organizată pe „șiruri de la V spre E”.

Noua.

Lit.: Petrescu-Dîmbovița 2001.

TSCHANAD = CENAD (195)

982. TUDOR VLADIMIRESCU

ROM, jud. Botoșani, c. Avrămeni.

Lucrări publice în anul 1973 cu buldozerul. A fost deranjat un tumul cu D = 40–50 m și cu o înălțime păstrată de 3–4 m, în al cărui centru, s-au găsit oase umane. Lipsă alte precizări.

Neîncadrat cultural sau cronologic.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, p. 45.

983. TULCEA

ROM, jud. Tulcea, mun. Tulcea.

Săpături în anul 1984 în punctul Tulcea Sud, într-un tumul fiind descoperit un mormânt central cu groapă rectangulară acoperită cu bărne din lemn cu un schelet probabil în decubit dorsal, presărat cu ocră roșu. Lipsă alte precizări.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: menționat la Simion 1991, 33, nota 1.

984. TURENI (mag. TORDATUR)

ROM, jud. Cluj, c. Tureni.

Săpături de salvare în anul 1987 în punctul *Cariera Tureni*; Cimitir tumular; într-un tumul cu manta din bolovani de piatră s-au descoperit câteva morminte de inhumație. S-au descoperit și materiale ceramice Coțofeni și Wietenberg.

„Faza de sfârșit a culturii Coțofeni”.

Lit.: Crișan *et al.* 1992.

985. TURENI

Săpături sistematice în punctul „*La furci*”. Tumul: D = 40 m; H = 3,90 m, cu manta din bolovani de calcar, unii de mari dimensiuni. S-au descoperit 3 morminte de inhumație, acoperite cu pietre. M.1–2, schelet fragmentar, fără inventar; M.3 cu schelet în decubit dorsal, orientat –

V-E, cu ocră roșu și 2 piese din silex. Un complex de formă circulară, din pietre de calcar.

„Perioada timpurie a epocii bronzului”.

Lit.: Rotea 1993, 74–75, Fig. 3

986. TURENI

Săpături de salvare în anul 1987, în punctul „*Cariera Turen*”, fiind descoperit un mormânt de inhumatie, izolat într-o așezare Wietenberg.

Wietenberg.

Lit.: Crișan *et al.* 1992.

987. TURIA (mag. TORJA)

ROM, jud. Covasna, c. Turia.

Pe teritoriul localității a fost descoperit un mormânt de inhumatie în cistă din piatră. Conținutul a fost deranjat de către descoperitori; din informații reiese că a avut un schelet orientat N-S, cu două vase alături.

Schneckenberg, ulterior, pe baza celor două vase, unui orizont corespunzător culturii Zimnicea, din Bronzul Timpuriu.

Lit.: Zs. Székely 1983; Roman 1986.

988. TURIA

Săpături sistematice în anul 1988 într-un cimitir de incineratie, constituit din 26 morminte de incineratie în urnă.

Wietenberg.

Lit.: Zs. Székely 1995.

989. TURLAKI

UKR, ob. Odessa, r. Tatarbunary

Săpături sistematice în anul 1983 într-un grup de tumuli.

Mnogovalikovaja, un singur mormânt.

Lit.: Sava 1992, 187 și nr. 111 pe harta de la fig. 21.

Ț

990–992. ȚELNA

ROM, jud. Alba, c. Ighiu.

a – Cercetări de suprafață în anul 1985 și sondaj în anul 1990 în punctul „*Rupturi*” într-un grup constituit din 9 movile fiind descoperite morminte de inhumatie cu schelete chirchite lateral, în T.II M.4–5 fiind colective. Din inventare fac parte, în afara ceramicii, piese de port din os.

b – Cercetări de suprafață în anul 1985 în punctul „*Dealul Chicerii*”. A fost identificat un cimitir tumular. Lipsă alte precizări.

c. Cercetări de suprafață în anul 1985 în punctul „*Sălașele*”, unde, în apropierea unei așezări din perioada timpurie a epocii bronzului, a mai fost identificat un alt grup de movile. Lipsă alte precizări.

„Perioada timpurie a epocii bronzului”, probabil grupul Livezile.

Lit.: Ciugudean 1995, 27, Nr.18a–c.

993. ȚIGĂNAȘI

ROM, jud. Iași, c. Țigănași.

Săpături sistematice în anul 1981, în punctul *Raiu*, pe terasa stângă a Jijiei, într-un tumul, unde au fost descoperite morminte de inhumatie cu ocră roșu.

Jamnaja.

Lit.: menționat la Chirica *et al.* 1986.

U

994. UIOARA DE JOS (mag. CSONGVA)

ROM, jud. Alba, oraș Ocna Mureș.

Săpături în anul 1984, într-o așezare cu materiale Wietenberg sporadice. Mormânt izolat de incineratie în urnă cu capac.

Wietenberg.

Lit.: Ciugudeanu 1990.

ÚJMOLDOVA = MOLDOVA NOUĂ (613)

ÚJPECS = PECIU NOU (709)

ÚJVARSAND = OLARI (660)

995. ULJMA

SRB, op. Vršac.

Săpături 1900 într-un tumul: D = 44m, H = 3.2 m. A fost descoperit un mormânt de inhumatie, central cu „cutie din lemn”, cu scheletul chirchit lateral, cu ocră roșu, având ca inventar o spirală și un cercel din aur.

Jamnaja.

Lit.: Milleker 1901 19; Bukvić 1987, 84.

ULMBACH = PECIU NOU (709)

996. UNGHENI (mag. NYÁRÁDTÖ)

ROM, jud. Mureș, c. Ungheni.

În 1964, la N de halta CFR, a fost descoperit accidental un mormânt de inhumatie, distrus, de la care s-a recuperat o ceașcă cu două torți cu creastă.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 138, Nr. 571.

997. UNIP (mag. TEMESÚJNÉP)

ROM, jud. Timiș, c. Sacoșu Turcesc.

Cu multă vreme în urmă a fost descoperit un mormânt de inhumatie, din al cărui inventar au făcut parte o spadă și un vârf de lance, ambele din bronz.

„Bronzul târziu”.

Lit.: Berkeszi 1906; A. Alexandrescu 1966.

UNTER-HORODNIK = HORODNICU DE JOS (462)

UNTER-WINZ = VINȚU DE JOS (1059)

URHÁZA = LIVEZILE (544–546)

URLĂTORI = VALEA NUCULUI (1018)

998. URSOAIA

ROM, jud. Buzău, c. Viperești.

Descoperire întâmplătoare, înainte de 1990, și cercetări de suprafață în anul 1993 în punctul „*La movilă*”, la 200 m Sud de sat. Mormânt plan de inhumatie, cu urme de ring din pietre, din inventar au făcut parte câteva vase și (probabil) un pumnal din bronz, astăzi pierdut. În apropiere

a fost identificată o așezare întinsă aparținând culturii Monteoru
Monteoru, fazele Ia-IIa.
Inedit. Inf. V. Drâmbocianu; cercetări de teren I. Motzoi-Chicideanu, E. Lupu 1993.

999. USATOVO

UKR, obl. Odessa, r. Beljaevka.

Săpături sistematice în anii 1926–1940, 1960–1962, 1973, pe teritoriul localității. Au fost descoperite două cimitire plane și două cimitire tumulare, amplasate în vecinătatea unei așezări tripoljene târzii. Mormintele aveau uneori amenajări din pietre – *Steinpackung* –, ringuri sau chiar ciste din lespezi din piatră. Din inventare se remarcă pumnalele din bronz arsenizat, inelele de buclă din argint, vasele cu pictură, figurinele antropomorfe. Nici unul dintre complexe funerare nu a fost epuizat, în preajmă mai existând alți tumuli necercetați sau distruși. Relația dintre cele două zone funerare nu a putut fi lămurită Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 62–76.

1000. USIJE

SERB, okr. Kluci.

Prin cercetări de suprafață, din anul 1980, a fost identificat un cimitir de incinerare.

Gârla Mare.

Lit.: Krstić 1983, 26.

1001. UTKONOSOVKA (rom. ERDEC-BURNU)

UKR, obl. Odessa, r. Izmail

Săpături sistematice în anii 1970–1972, într-un grup de tumuli. Au fost cercetate mormintele primare K.1/2; 2/3; 4/1 și 5/4. Din inventare se remarcă un pumnal din bronz arsenizat și o secure de tip *Flachbeil*.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 47.

1002. UTKONOSOVKA

În cursul săpăturilor din 1970–1971 au mai fost descoperite alte 9 morminte de inhumație, cu schelete chircite lateral pe dreapta și pe stânga, cu ocră roșu.

Jamnaja

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 892–900 în tabelul din anexa 1.

UZON = OZUN (691)

V

1003. VADU LUI ISAC

MOLD, r. Cahul.

Săpături sistematice, în anii 1990–1992, într-un grup de movile. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Situri 1996, 24 nr. 39

1004. VADU LUI ISAC

Săpături sistematice, în anii 1990–1992, într-un grup de movile. Lipsă alte precizări.

Mnogovalikovaja, trei morminte.

Lit.: Sava 1992, 180 și nr. 143 pe harta de la fig. 21.

1 005. VADU SOREȘTI

ROM, jud. Buzău, c. Zărnești.

Cercetări de suprafață, în anul 1982, în punctul *Hârboca*. Cimitir de inhumație plan, cu schelete chircite lateral.

Monteoru.

Inedit, inf. V. Drâmbocianu.

VAJASD = OIEJDEA (659)

1006. VAJDÁCSKA

UNG, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

Descoperire întâmplătoare în punctul „*Petőfi utca 21*”.

Grup din 3 morminte de incinerare în urnă.

Berkesz.

Lit.: Kemenczei 1984, 123 Nr. 39.

1007. VAJUGA

SRB, op. Kladovo, Đerdap.

Săpături, în anii 1980–1981, la 450 m de postul de frontieră de pe Dunăre. A fost cercetat un cimitir alcătuit din 16 morminte de incinerare.

Gârla Mare, parțial.

Lit.: Krstić 1986, 148, 150–151.

1008. VAJUGA

Săpături de salvare, în anii 1986–1987, pe malul Dunării, în punctul *Pesak*; Cimitir de incinerare.

Belegiš.

Lit.: Vukmanović 1984.

1009. VAJUGA

Săpături, în anii 1980–1981, la 450 m de postul de frontieră de pe Dunăre. A fost cercetat un cimitir alcătuit din 16 morminte de incinerare.

Bistreț-Ișalnița, parțial.

Lit.: Krstić 1986, 148, 150–151.

VÁLASZUT = RĂSCRUCI (778)

1010. VALEA ARGOVEI

ROM, jud. Călărași, c. Valea Argovei.

Săpături de salvare, în anul 1980, într-o movilă, fiind descoperit un complex considerat cenotaf.

„Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”.

Lit.: Trohani 1982, 63.

1011. VALEA LUI MIHAI (mag. ÉRMIHÁLYFALVA)

ROM, jud. Bihor, c. Valea lui Mihai.

Mormânt de incinerare în urnă, descoperit izolat, cu mai multă vreme în urmă.

Otoman.

Lit.: Roska 1932; Roman *et al.* 1986.

1012. VALEA LUI MIHAI

În 1954 s-a descoperit, într-o groapă cu Dm = 1.20 m și Ad. = 1.40 m, un depozit de vase constituit din 28 de cești depuse cu gura în jos, alături fiind oase calcinate. În același loc mai este menționat un alt mormânt de incinerare de la care s-a recuperat o brățară din bronz Otoman.

Lit.: Ordentlich 1965; Bader 1978.

1013. VALEA LUPULUI

ROM, jud. Iași, c. Rediu.

În anii 1949–1950, în punctul *Fabrica chimică*, a fost cercetat un tumul de mari dimensiuni: Dm = 70 m, H = 4 m, ridicat din pământul scos dintr-un șanț circular lat de 2.5–3.00 m și adânc de 1.6 m. În tumul au fost descoperite 3 movile mai mici (Dm = 17 m, H = 2.5 m) care acopereau fiecare câte un mormânt de înhumăție, cu schelete în decubit dorsal, cu ocră roșu; în mantaua movilei mari au mai fost descoperite alte 11 morminte de înhumăție cu ocră roșu și 4 morminte cu schelete chircite.

„Grupa înmormântărilor cu ocră roșu”.

a – Jamnaja.

b – Katakombnaja.

Lit.: Nestor *et al.* 1951; Petrescu-Dîmbovița 1954; Dinu 1957; Idem 1959a; Idem 1959b; Zirra 1960; Burtănescu, 2003.

1014. VALEA LUPULUI

În punctul „Căprița”, dintr-o movilă distrusă s-au recuperat resturi osteologice din 2 morminte de înhumăție, cu schelete chircite, secundare cu gropile săpate în mantaua movilei, fără inventare.

Epoca Bronzului.

Lit.: Nestor *et al.* 1951; Dinu 1959b.

1015. VALEA LUPULUI

În anii 1949–1950, în punctul „*Fabrica chimică*”, în movila cercetată cu această ocazie, au fost descoperite patru morminte de înhumăție.

Noua.

Lit.: Nestor *et al.* 1951; Petrescu-Dîmbovița 1954; Dinu 1957; Idem 1959a; Idem 1959b.

1016. VALEA LUPULUI

În punctul *La canton*, probabil în 1950, într-o groapă s-au descoperit resturi ale unor morminte de incinerare în urnă.

„Epoca bronzului”, posibil Noua.

Lit.: N. Zaharia *et al.* 1970.

1017. VALEA MARE

ROM, jud. Călărași, or. Oltenița.

Din localitate provine un mormânt de înhumăție. Lipsă alte precizări.

„Sfârșitul perioadei de tranziție de la neolitic la „epoca bronzului”.

Lit.: Morintz 1978.

1018. VALEA NUCULUI (fost URLĂTORI)

ROM, jud. Buzău, c. Berca.

Cercetări de suprafață, în anul 1972, în punctul *Via lui Mihai Ștefan*. Mormânt de înhumăție cu o ceașcă.

Monteoru.

Inedit. Inf. V. Drâmbocianu și cercetări de teren I. Motzoi-Chicideanu, E. Lupu în 1991.

1019. VALEA NUCULUI

Cercetări de suprafață, în anii 1972 și 1994, în punctul „*Râpa cu soci*” pe Dealul Săpocii, situat imediat la E de sat. Cimitir de înhumăție, în apropierea unei așezări Monteoru.

Inedit. Cercetări de teren I. Motzoi-Chicideanu, E. Lupu în 1991.

1020. VALEA PERJEI

MOLD, r. Cimișlia.

Săpături sistematice în anul 1946, fiind cercetat un tumul cu morminte de înhumăție, cu schelete în decubit dorsal, sau chircite lateral, ocră, dintre care K.1/16 era primar.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, nr. 276–277 în tabelul de la anexa 1.

1021. VALEA SEACĂ

ROM, jud. Bacău, c. Valea Seacă.

În vatra satului a fost descoperit un cimitir de înhumăție, cu schelete chircite lateral, din inventare făcând parte vase și un topor de piatră. În apropiere se află o așezare a culturii Monteoru din fazele Ic3–Ic2. Lipsă alte precizări.

Monteoru.

Lit.: M. Florescu *et al.* 1969; pt. așezare R. Vulpe *et al.* 1952; Bichir *et al.* 1962.

1022. VALEA TIMIȘULUI (mag. KÖRPA)

ROM, jud. Caraș-Severin, oraș Caransebeș, c. Buchin.

Pe teritoriul localității se afirmă că ar exista o necropolă de incinerare. Lipsă alte precizări.

„Grupul Balta Sărată”.

Lit.: Rogoza 1992, 23–25.

VARGYAS = VÂRGHIȘ (1042)**1023. VASSIL LEVSKI**

BULG, okr. Târgoviște.

Pe teritoriul localității este menționat un cimitir de înhumăție, cu schelete chircite lateral. Lipsă alte precizări.

„Perioada târzie a epocii bronzului”, este posibil să aparțină grupului Zimnicea–Plovdiv.

Lit.: Gergova 1989, 231.

1024. VASLUI

ROM, jud. Vaslui, mun. Vaslui.

Pe teritoriul orașului a fost găsită o ceașcă cu o toartă supraînălțată. Se presupune că este vorba de un inventar funerar.

Noua.

Lit.: A. Florescu 1991, 139, Nr. 578.

1025. VATIN (mag. VATTINA)

SRB, okr. Vrșac.

Săpături în 1900 într-un tumul distrus. A fost descoperit un mormânt de înhumăție cu un Lockenring spiralic din aur. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Milleker 1906 193; Bukvić 1987, 84; Girić 1987, 71.

1026. VATIN

În punctul *Gataja* se cunoaște un alt cimitir de același fel. Din inventare se cunosc vase cu decor „șnurat”, topoare cu disc și spin, o spadă cu placă la mâner și un brici din bronz. În ultima vreme s-au mai făcut și alte descoperiri asemănătoare, dar nepublicate.

Vatina, grupul Pancevo–Omoljica, Žuto Brdo–Gârla Mare, Cruceni–Belegiš.

Lit.: Milleker, 1899; Idem 1902; Idem 1903; Idem 1905; Childe 1926; Hänsel 1968, 239.

1027. VATIN

În punctul *Bele Vode* este cunoscut un cimitir plan de incinerare urnă.

Žuto Brdo.

Lit.: Milleker, 1899; Idem 1902; Idem 1903; Idem 1905; Childe 1926; Hänsel 1968, 239.

1 028. VATIN

Într-un alt punct, tot prin cercetări de suprafață a mai fost identificat un alt cimitir de incinerare.

Žuto Brdo.

Lit.: Milleker, 1899.

1029. VATIN

Grup de morminte de incinerare, identificat în 1890.

Belegiš, după ceramică.

Lit.: Milleker 1899.

1030. VATIN

Sondaj, în anii 1893–1896, în zona gării. Grup de morminte de incinerare.

Belegiš, după ceramică.

Lit.: Milleker 1897.

1031. VATIN

În 1893, s-a făcut un sondaj în punctul *Simić*, fiind descoperite trei morminte plane de incinerare.

Belegiš, după ceramică.

Lit.: Milleker, 1897.

VATTINA = VATIN (1025–1031)

1032. VĂCENI

ROM, jud. Teleorman, c. Drăgănești-Vlașca.

La o dată neprecizată a fost descoperit un mormânt de inhumație, cu scheletul întins pe spate, cu ocră roșu. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Leahu *et al.* 1988.

1033. VĂDASTRA

ROM, jud. Olt, c. Vădastra.

În 1970, pe dealul *La Drăgan* a fost descoperit un mormânt de inhumație dublu (adult + copil), scheletul adultului fiind „ciopârțit”, scheletele presărate cu ocră roșu. În preajmă se mai cunosc alte morminte de inhumație.

Coțofeni.

Lit.: Mateescu 1973; Găță *et al.* 1983.

1034. VĂLENI-DÂMBOVIȚA

ROM, jud. Dâmbovița, c. Văleni-Dâmbovița.

Descoperire fortuită în 1999 și intervenție de salvare în 2000–2001. Mormânt de inhumație sub movilă, în cistă din piatră, acoperită cu o lespede masivă. Scheletul a fost

deranjat. Inventarul constituit din două cupe și un inel de buclă din argint.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: I. Motzoi-Chicideanu *et al.*, 2000.

1035–1036. VĂLIȘOARA (mag. TÖRÖCKÓGUERT-YÁNOS)

ROM, jud. Alba, c. Livezile.

Săpături în anul 1887 în punctele *Gruu Darului* și *La strungă*. Cimitir tumular. Morminte de inhumație cu schelete chircite lateral, cu ceramică și topoare din piatră. Atribuite fazei finale a culturii Coțofeni.

Lit.: Crișan *et al.* 1992.

1037. VĂRATIC

MOLD, r. Edineț.

În anul 1975, prin săpături sistematice într-un tumul, a fost descoperit un mormânt, cu scheletul chircit pe dreapta.

Edineț.

Lit.: Dergačev 1986, 111, fig. 26/1.

1 038. VĂRATIC

În cursul săpăturilor din anul 1975 au mai fost descoperite și alte morminte de inhumație, cu gropi secundare în movilă

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 180 și nr. 7 pe harta de la fig. 21.

1039. VĂSOAIA (mag. VÉSZALYA)

ROM, jud. Arad, c. Chișindia.

Pe teritoriul satului sunt semnalate morminte de inhumație, cu schelete în poziție chircită, în gropi căptușite cu pietre.

Încadrate în Epoca Bronzului.

Lit.: Roska 1942.

1040. VÂNĂTORI

ROM, jud. Galați, c. Vânători.

Într-un tumul cu Dm = 50 m, H = 3 m, distrus de un buldozer, prin săpături de salvare în anul 1981, în punctul *Movila lui Niculaie Țocu*, au fost descoperite 14 morminte de inhumație, dintre care M.13, central, în groapă cu trepte, acoperită cu bârne, cu un schelet de adult așezat în decubit dorsal cu picioarele în „Froschlage”, orientat V–E, cu ocră roșu și având un inel spiralic din argint, mormântul fiind acoperit cu o movilă mică, apoi alte morminte, situate periferic, cu schelete așezate în poziție chircita lateral, pe dreapta sau pe stânga, cu diverse orientări; se disting M.11 cu schelet chircit pe stânga, orientat V–E, cu ocră roșu și un vas de „tip Cernavoda II”, de asemeni acoperit cu o movilă mică.

Jamnaja (M.11, 13).

Lit.: Brudiu 1985.

1041. VÂNĂTORI

Într-un tumul cu Dm = 50 m, H = 3 m, distrus de un buldozer, prin săpături de salvare în anul 1981, în punctul

Movila lui Niculaie Țocu au fost descoperite 14 morminte de inhumație, dintre care M.10 cu 6 schelete, chircite pe stânga sau pe dreapta, orientate E–V și N–S, cu ocră roșu și un vas, M.9, cu scheletul chircit pe stânga, orientat E–V, fără craniu.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Brudiu 1985.

1042. VÂRGHIȘ (mag. VARGYAS)

ROM, jud. Covasna, c. Vârghiș.

Pe muntele *Kövesberc*, din apropiere de localitate, se cunosc mai multe morminte tumulare cu manta din bolovani de piatră descoperite fortuit în 1951. Din informațiile localnicilor, într-unul dintre acestea se găseau schelete „așezate”. Din inventare s-au recuperat un vas de lut, un Griffdorndolch, considerat a fi un „vârf de lance”, un ac și o brățară cu capete deschise și secțiunea circulară, toate aceste piese fiind din metal (bronz?).

HGK, ulterior Noua.

Lit.: Z. Székely 1955; A. Florescu 1991.

1043. VÂRTEȘCOIU

ROM, jud. Vrancea, c. Vârteșcoiu.

În cursul săpăturilor din anii 1986–1991 a fost descoperit un grup din 5 morminte de inhumație.

Monteoru.

Lit.: Situri 1996, 125, nr. 291b.

VEJTE = VOITENI (1 006)

1044. VELEBIT

SRB, op. Subotica.

Descoperire întâmplătoare. Grup de morminte de incinerare cu ceramică și piese de port din metal.

HGK.

Lit.: Trogmayer *et al.* 1971.

1045. VENCSELLŐ

UNG, m. Szabolcs-Szatmár.

Tumul în punctul *Schloßpark*, în care au fost descoperite patru morminte de incinerare în urnă și un mormânt de incinerare cu cenușa risipită.

Nyírség.

Lit.: Kalicz 1968, 66, 73.

1046. VERBICIOARA

ROM, jud. Dolj, c. Verbița.

În cursul săpăturilor din anii 1949–1950, efectuate în așezarea eponimă a culturii Verbicioara, au fost descoperite 2 morminte de incinerare în urnă și un mormânt de inhumație, cu scheletul dispus chircit, la care se pretinde că s-ar fi găsit un Lockenring din aur.

Verbicioara, fazele I–II cele două morminte de incinerare, faza III cel de inhumație.

Lit.: D. Berciu 1961; Morintz 1978.

1047. VERBIȚA

ROM, jud. Dolj, c. Verbița.

Pe teritoriul localității, în anul 1949, au fost cercetați 3 tumuli: T.I – Dm = 20 m, H = 0.60 m, s-a găsit

1 mormânt, cu schelet în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe dreapta, orientat N–S, cu ocră roșu cu 2 vase la picioare; T.II – Dm = 16x19 m, la circa 30 m V de T.I, s-a găsit 1 mormânt cu un schelet de copil, în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, orientat NNE–SSV, cu un inel din argint și 2 vase la picioare, alături cu urme de cărbune; T.III – Dm = 19 m, H = 0.70 m, la 60 m W de T.II, s-a găsit un mormânt, deranjat, cu un schelet în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, orientat NNE–SSV, cu 2 vase la picioare și, în umplutura gropii, cu un craniu de bovină.

Perioada timpurie a epocii bronzului.

Lit.: Berciu *et al.* 1984.

VERESPATAK = ROȘIA MONTANĂ (1111)

VÉSZALJA = VĂSOAIA (977)

VIDOMBÁK = GÂMBAV (369)

1048. VINEREA (mag. FELKENYÉR; dt. OBER-BROSDSDORF)

ROM, jud. Alba, or. Cugir.

Mormânt de inhumație, descoperit accidental, schelet chircit pe dreapta, orientat E–V, cu 4 vase așezate lângă cap, bazin și picioare.

Noua.

Lit.: Andrițoiu 1986.

1049. VINOGRADOVKA (rom. CURCI)

UKR., r. Bolgrad.

Săpături în anul 1979–1983 pe un platou situat la vest de limanul Jalpug. Cimitir tumular, cu morminte de inhumație. Jamnaja și Katakombnaja.

Lit.: Toščev 1992.

1050. VINOGRADOVKA

Săpături în anul 1979–1983 pe un platou situat la vest de limanul Jalpug. Cimitir tumular, cu morminte de inhumație. Mnogovalikovaja.

Lit.: Toščev 1992.

1051. VISAG (mag. KRASSÓVISZÁK)

ROM, jud. Timiș, c. Victor Vlad Delamarina.

Pe teritoriul localității se afirmă că a fost identificată o necropolă plană de incinerare, de la care s-au recuperat fragmente de vase.

Verbicioara (fazele I–II), ulterior „grupului Balta Sărată”.

Lit.: Dumitrescu *et al.* 1967; Petrovsky *et al.* 1979.

1052. VISPEȘTI

ROM, jud. Buzău, c. Breaza.

În anul 1950, cu ocazia construirii drumului militar Vispești–Tisău, cel mai probabil în locul denumit „Șaua Poponeci”, care desparte Dealul Colarea de Istrița, au fost descoperite accidental câteva morminte de inhumație, de la care s-au mai putut recupera câteva vase.

Monteoru, faza Ic1.

Lit.: E. Zaharia 1991, 89, nota 25.

1053. VIȘAN

ROM, jud. Iași, c. Bârnova.

În vatra satului au fost descoperite, în anul 1956, pe locul lui Paraschiv Butnaru, 2 morminte de înhumăție cu schelete în decubit dorsal, or. N-S, într-unul din morminte s-a găsit un vas sferic cu capac conic, cu motive pictate în rețea. Horodiștea-Erbiceni.

Lit.: N. Zaharia *et al.* 1970; Dinu 1974; Chirica *et al.* 1984.

1054. VIȘNEVOE (rom. CARAGACI)

UKR., obl. Odessa.

Săpături sistematice în anii 1978-1980, pe o terasă între limanurile Sasik și Șagani. A fost cercetat un grup de morminte tumulare: - K.13/M.11, central și K.56/9.

Tripolje, tipul Usatovo.

Lit.: Dergačev 1991, 50.

1055. VIȘNEVOE

Săpături în anii 1978-1980. Cimitir tumular cu morminte de înhumăție, cu schelete în decubit dorsal, cu ocră.

Jamnaja.

Lit.: Iarovoi 1985, Tab. 1/81.

1056. VIȘNEVOE

Săpături în anii 1978-1980. Cimitir tumular cu morminte de înhumăție, cu schelete chircite lateral.

Mnogovalikovaja.

Savva 1992, 184 și punctul 69 pe harta de la fig. 21.

1057. VITĂNEȘTI

ROM, jud. Teleorman, c. Purani.

În apropierea satului se află o grupare constituită din numeroși tumuli, dintre care, în anul 1976, au fost cercetați: T.I - Dm = 15 × 13.5 m, H = 0.75 m; au fost descoperite M.1 - turanic; M.2 - secundar, cu groapa în manta, adult în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe stânga, orientat VSV-ENE, cu ocră roșu, fără inventar; M.3 - central, cu groapă în trepte, schelet în decubit dorsal, orientat NE-SV, fără inventar, suprapus de precedentul; T.II - a conținut doar morminte târzii.

Sfârșitul neoliticului și începutul epocii bronzului.

Lit.: Leahu *et al.* 1979.**1058. VITĂNEȘTI**

Săpături de salvare în anul 1976, în punctul *Movila lui Voicu Piscică* - Dm = 56 × 52 m, H = 2.10 m; s-au descoperit: M.1 - central, cu groapă rectangulară, săpată de la nivelul antic, cu fundul amenajat cu lut bătut, adult în decubit dorsal „Froschlage”, or. SV-NE, cu acoperiș din bârne și cu ocră roșu, fără inventar; M.2 - dublu, cu același fel de groapă, 2a decubit dorsal, 2b chircit pe dreapta, or. SV-NE, cu ocră roșu la cap, fără inventar. Ambele morminte au fost acoperite cu movile mici peste care a fost ridicată cea mare.

Jamnaja.

Lit.: Leahu *et al.* 1986.**1059. VINȚU DE JOS (mag. ALVINC; dt. UNTER-WINZ)**

ROM, jud. Alba, c. Vințu de Jos.

În 1965, pe locul „La trei poduri”, a fost descoperit un mormânt izolat, de înhumăție, cu un schelet chircit lateral, cu o ceașcă cu 2 torți și un vas-sac.

Noua.

Lit.: Andrișoiu 1986; A. Florescu 1991, 142, Nr. 595.

VIZANKA = OCNA SIBIULUI (609-610)

1060. VIZIĆ

SRB, op. Bačka Palanka.

În 1976, cu ocazia săpăturilor întreprinse într-o așezare Starčevo, situată pe locul *Golokut*, a fost descoperit un mormânt de înhumăție, având un schelet chircit lateral și 4 vase în inventar.

Periam-Pecica/Mureș după 2 din vase.

Lit.: Soroceanu 1991, 142, Nr. 118.

1061. VIZIRU

ROM, jud. Brăila, c. Viziru.

Descoperire fortuită în sec. XIX, când a fost săpat un tumul situat pe raza satului. S-a descoperit un mormânt de înhumăție. Lipsă alte precizări.

Jamnaja.

Lit.: Zirra 1960.

1062. VÎHVATINȚI (rom. OFATINȚI)

MOLD, r. Râbnița.

Săpături sistematice, în diferite rânduri, în anii 1947, 1951-1952, 1955, 1959, 1984. Pe un promontoriu de pe malul stâng al Nistrului a fost descoperit un cimitir plan de înhumăție. Mormintele aveau scheletele, în majoritate chircite lateral, uneori cu amenajări din pietre. Inventarele erau constituite din ceramică și, uneori, figurine antropomorfe din lut.

Tripolje, tipul Vîhvatini.

Lit.: Dergačev 1991, 32-40.

VLADHÁZA = LIVEZILE (544-546)

1063. VLADNIC

ROM, jud. Bacău, c. Parincea.

Pe teritoriul localității s-a descoperit în anii '50 un mormânt de incinerare în urnă. Din inventar au făcut parte și 6 Lockenringe din aur.

Noua.

Lit.: Căpitanu *et al.* 1979.**1064. VLAJKOVAC**

SRB, op. Vrșac.

Săpături în anul 1900 în punctul *Straž*; A fost cercetată o movilă cu D = 40 m, H = 3.5 m. S-a descoperit un mormânt de înhumăție, situat central, cu urme de construcție din lemn, cu scheletul chircit lateral, cu ocră, așezat pe o rogojină din fibre vegetale, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Milleker 1908, 193-196; Bukvić 1987, 84.

1065. VLĂDICENI

UKR, obl. Odessa, r. Bolgrad.

Săpături sistematice în anul 1984. Grup de trei morminte de înhumăție, în tumul.

a – Jamnaja.

b – Mnegovalikovaja.

Lit.: Sava, 1992, 184 și nr. 70 pe harta de la fig. 21.

1066. VLĂSINEȘTI

ROM, jud. Botoșani, c. Vlăsinești.

Descoperire întâmplătoare. Mormânt de inhumatie, cu schelet chirchit lateral, cu un vas.

Costișa.

Lit.: Șadurschi 1994, 168, Nota 6.

1067. VLĂSINEȘTI

În 1969 s-au descoperit accidental, lângă școala din sat, câteva morminte de inhumatie plane.

Noua.

Lit.: Păunescu *et al.* 1976, 297; A. Florescu 1991, 144, Nr. 604.

1068. VOINEȘTI

ROM, jud. Dâmbovița, c. Voinești.

Descoperire întâmplătoare și cercetări de suprafață în anii 1972 și 1973. Mormânt de inhumatie în cistă din piatră. S-au recuperat fragmente de la două vase.

Monteoru.

Lit.: menționat la Oancea 176, 230, nr.148.

1069. VOINEȘTI

ROM, jud. Vaslui, c. Voinești.

În vatra satului a fost descoperit accidental un mormânt de inhumatie, cu schelet chirchit; inventarul era constituit din vase, cioburi, un topor de piatră, o daltă din piatră, așchii din silex.

Dâmbovița–Muscel.

Lit.: Motzoi-Chicideanu *et al.* 2000.

VOITEG = VOITENI (1070)

1070. VOITENI (fost VOITEG; mag. EJTE)

ROM, jud. Timiș, c. Voiteni.

Săpături în anul 1986–1989. Cimitir de incineratie constituit din 25 morminte. În interiorul urnelor, alături de vasele adiacente, s-au mai găsit și piese de port din bronz, trecute prin foc. În apropiere o așezare Cruceni–Belegiș.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Gumă 1993; și inf. F. Medeș.

1071. VOIVOZI

ROM, jud. Bihor, c. Șimion.

Într-un sondaj din anul 1969, lângă grajdurile fostului CAP, pe o dună de nisip, a fost descoperit un cimitir de incineratie.

Otoman, faza III.

Lit.: menționat la Ordentlich 1971, 31.

1072. VOJLOVICA

SRB, op. Pančevo.

Săpături de salvare în anii 1965–1969. A fost cercetat un tumul cu – D = 35 m, H = 1.5 m (aplatizat); deranjat de o așezare din prima epocă a fierului și de o necropolă medievală târzie. Mormânt primar, cu urme de construcție din lemn, schelet în decubit dorsal, orientat SV–NE, pe o

rogojină din fibre vegetale, presărat cu ocru roș, alături de care s-au descoperit două spirale din sârmă masivă de argint.

Jamnaja.

Lit.: Jovanović 1975; Bukvić 1987, 84–85.

1073. VRANI (mag. ALSÓVARÁNY)

ROM, jud. Caraș-Severin, c. Vrani.

Pe teritoriul localității este semnalată o necropolă plană de incineratie. Lipsă alte precizări.

Cruceni–Belegiș.

Lit.: Gumă 1993, 145.

1074. VRŠAC

SRB, okr. Vršac.

Săpături de salvare din anii 1888–1913, fiind cercetat un cimitir plan, de incineratie în urnă; inventarele cuprind piese de bronz: pumnal cu placă cu 3 nituri, un ac de tip Hülseknopfnadel cu tija răsucită, un cuțit curb cu limbă la mâner, un Absatzbeil, un Randleistenbeil, alte ace diferite, ca și ceramică canelată.

Vatina; unele morminte pot fi atribuite, după forma și decorul vaselor, culturii Zuto Brdo–Gârla Mare.

Lit.: Milleker, 1899; M. Garașanin 1954; Hänsel 1968, 135–136, 239.

1075. VRŠAC

Vezi punctul precedent.

Cruceni–Belegiș, parțial după inventare.

Lit.: Milleker, 1899; M. Garașanin 1954; Hänsel 1968, 135–136, 239.

1076. VULTUREȘTI

ROM, jud. Vaslui, c. Vulturești.

Săpături de salvare în anul 1926 și descoperire întâmplătoare în anul 1974 pe un șir de tumuli situat pe Dealul Vulturești. În amândoi tumulii s-au găsit oase umane. Lipsă alte precizări.

Neîncadrat.

Lit.: Ciubotaru 1984, 358–359.

W

WEIDENBACH = GHIMBAV (369)

Z

ZABOLA = ZĂBALA (1078)

1077. ZĂBALA (mag. ZABOLA)

ROM, jud. Covasna, c. Zăbala.

Mormânt de inhumatie, descoperit accidental; schelet chirchit lateral, cu o amforă cu 2 torți.

Zăbala.

Lit.: Z. Székely 1971.

1078. ZĂPODIA

ROM, jud. Bacău, c. Traian.

Cercetări de suprafață în anul 1961. În vatra satului, pe locul „Pârâul bisericii”, a fost descoperit un cimitir plan

de inhumăție, distrus în cea mai mare parte, cu schelete chircite.

Noua.

Lit.: M. Florescu *et al.* 1969, 220–222; A. Florescu 1991, 145, Nr. 609.

1079. ZĂRNEȘTI

MOLD, r. Cahul.

Săpături sistematice în anii 1969–1971. Tumul I – Dm = 20–25 m, H = 2–2.5 m; M.1 – ♂, schelet în decubit dorsal cu picioarele pe stânga, pandativ din dinți perforați de lup, ocră roșu; M.2 – ♀; M.3 – copil. Tumul II – H = 1 m; M.1 – groapă rectangulară, dublu, chirciți de dreapta/stânga, or. NE, ocră roșu pe fundul gropii; M.9 – groapă de același fel (1.7 x 1.15 x 0.20 m), triplu, 2 adulți chirciți pe dreapta/stânga, or. ESE, copil la picioarele precedentilor, chircit pe dreapta, or. NE; ocră roșu pe fundul gropii.

Jamnaja.

Lit.: Häusler 1976, 112, Taf. 35/6, 7, 9; Iarovoi 1985, Tab. 1/52.

1080. ZĂRNEȘTI

Săpături sistematice în anii 1969–1971. Două morminte de inhumăție, secundare în movila I.

Mnogovalikovaja.

Lit.: Sava 1992, 180 și nr. 17 pe harta de la fig. 21.

1081. ZEBIL

ROM, jud. Tulcea, c. Zebil.

Pe teritoriul localității a fost cercetat un tumul în care s-au găsit morminte de inhumăție, cu gropi cu bârne, cu ocră roșu. Lipsă alte detalii.

Jamnaja, varianta Bugeac.

Lit.: menționat la Simion 1991, 33, nota 1.

1082. ŽEGLARCI-ORLJAK

BULG, okr. Dobrič.

Săpături de salvare în anul 1983. 2 tumuli distruși, care făceau parte dintr-un cimitir tumular constituit din 4 movile, situată la 2 km S de Žeglarci și la 2.5 km N de Orljak; Tumul I – Dm = 25–27 m, H = 1.30–1.50 m (dimensiunile păstrate astăzi, movila fiind deja distrusă); 2 morminte de inhumăție: M.1 – aprox. central, groapă rectang., rogojină, schelet în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, or. V–E, ocră roșu la cap, Lockenring de argint, vas; M.2 – secundar, periferic, M.2 groapă rectang., acoperită cu bârne, schelet în decubit dorsal, cu picioarele pe dreapta, ocră roșu la cap, la abdomen și la picioare, fără inventar; Tumul II – Dm = 20.50 m, H = 0.95–1.00 m; M.1 – principal, periferic, schelet în decubit dorsal, or. N–S, lamă de silex la piciorul stâng; M.2 – cu groapă de formă rectangulară, cu un schelet în decubit dorsal, prost păstrat, orientat V–E, fără inventar.

Jamnaja.

Lit.: Panayotov 1989, 120–127.

ZEIDEN = CODLEA (221–223).

ZENTA = SENTA (801)

1083. ZIMNICEA

ROM, jud. Teleorman, oraș Zimnicea.

Săpături sistematice în anul 1949.

Cimitir de inhumăție constituit din 54 de morminte, cu schelete chircite majoritar pe dreapta, orientate predilect spre NNV–NNE, în câteva cazuri cu ocră roșu; inventarele fiind constituite din ceramică, în câteva cazuri din piese de port din bronz sau argint.

Zimnicea.

Lit.: A. Alexandrescu, 1874.

1084. ZIMNICEA

Săpături sistematice în anul 1949.

Cimitir de inhumăție constituit din 64 morminte, cercetat cu aceeași ocazie ca și precedentul. Schelete chircite lateral, cu orientări variate. Inventare ceramice în care predomină ceașca askoidală, cu gura oblică.

Zimnicea–Plovdiv.

Lit.: A. Alexandrescu 1973.

1085–1 086. ZLATNA

ROM, jud. Alba, c. Zlatna.

Cercetări de suprafață în anul 1994 în punctele *Dumbrăvița* și *Zăpode*, în vecinătatea unei așezări din bronzul timpuriu.

Cimitir tumular. Lipsă alte precizări.

Bronz timpuriu.

Lit.: Ciugudean 1995, 28, Nr. 20a–b.

1087. ZOLTAN

ROM, jud. Covasna, com. Ghidfalău.

În 1996–1999, prin săpături sistematice într-o așezare aparținând culturii Noua a fost descoperită o groapă în care se afla un schelet uman, probabil așezat în poziție chircită pe stânga și orientat SE–NV. În umplutura gropii s-au găsit cioburi, 2 fragmente de instrumente din os, cenușă și resturi de lemn carbonizat.

Noua.

G. Cavruc, 2000, 193–197; A. Comșa, 2000, 199–201.

1088. ZORLENI

ROM, jud. Vaslui, c. Zorleni.

Săpături de salvare în anul 1968 în punctul *Fântânele*. Tumul, la –0.75 m, sub nivelul antic, s-a găsit un mormânt de inhumăție, central, cu schelet chircit pe stânga, orientat NV–SE, cu o ceașcă.

Atribuit „complexului Srubno–Hvalinsk”.

Lit.: A. Florescu 1991, 160, Nr. 656.

ZSIBERK = JIBERT (466)

ZSOMBOLYA = JIMBOLIA (468)

ZSÖGÖDFÜRDŐ = JIGODIN (467).

ZSUPÁNFALVA = JUPÂNEȘTI (499)

ZSUPÁNEK = JUPÂNEȘTI (499)

ADDENDA

1089. PLOSCA

ROM, j. Dol, c. Bistreț

Pe malul de sud al lacului Bistreț, în punctul *Cabana de metal*, chiar în fața satului Plosca au fost salvate în anii 1994 și 1996 două morminte de incinerare distruse prin eroziunea malului lacului. Începând din 1999 au fost întreprinse săpături sistematice, fiind descoperit un cimitir de incinerare, din care, până în anul 2004, au fost descoperite 83 de morminte.

Catalog:

M.1: Ad. circa -1.00 m; descoperit fortuit în 1992 pe malul de S al lacului; distrus parțial de apă.
Constituit din: Urnă-kantharos. În interior oase calcinate.

M.2: Ad.: -1.20 m. Descoperit fortuit în 1996, fiind deja distrus de apă.
Constituit din: Urnă-amforă și ceașcă, a căror poziție nu mai poate fi precizată. Oasele calcinate pierdute.

M.3: Ad. neprecizat. Descoperit fortuit în 1999, fiind deja distrus de apă.
Constituit din: Urnă-kantharos și fragment de ceașcă. În interiorul urnei oase arse, după dimensiuni și cantitate putând fi un mormânt de copil.

M.4: Ad.: neprecizat. Descoperit fortuit în 1999, fiind deja distrus de apă.
Constituit din: Urnă-kantharos. Oase arse în interior.

M.5: Ad.: -0.54 m. Descoperit chiar în malul de S al lacului. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-castron, capac-castron de dimensiuni mari, acoperind și alte 4 cești, o pixidă plus un fragment de ceașcă și un ul de pixidă, ultimele situate la exterior. În castronul-urnă puține oase mărunte arse, putând fi vorba de un mormânt de copil.

M.6: Ad. -0.20 m. Parțial distrus de apă, fiind descoperit în mal. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-castron, spartă pe loc. Puține oase calcinate în jur.

M.7: Ad.: -0.27 m, cu fundul urnei la -0.66 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-amforă cu patru torți, capac-castron, așezat cu gura în jos și o ceașcă în interior deasupra oaselor arse. Oase calcinate de mici dimensiuni. La partea superioară erau așezate fragmente din calota craniană peste oasele lungi de la membrele inferioare, iar dedesubt celelalte resturi osteologice.

M.8: Ad.: -0.13 m. Parțial distrus de eroziunea malului. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-kantharos, un capac-castron, cu gura în jos, un al doilea capac-castron cu gura în sus așezat în gura

urnei, o ceașcă și un castron miniatural în capacul al doilea, o statueta antropomorfă și un fragment de castron în interior, peste oasele arse. La exterior s-a găsit o ceașcă inițial aflată pe umărul urnei. În interior s-a găsit un fragment de sârmă din bronz, iar la exterior, lângă ceașca de pe umărul urnei, un buton din bronz. După cantitatea mică de oase arse și după dimensiunile lor poate fi vorba de un mormânt de copil.

M.9: Ad.: neprecizat. Descoperit fortuit.

Constituit din: Urnă-kantharos. În interior multe oase calcinate.

M.10a: Ad. -0.37 m. Aparține unui mormânt dublu. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron cu gura în jos, cupă în gura urnei. În interiorul urnei oase calcinate.

M.10b: Ad. -0.37 m. Aparține unui mormânt dublu, fiind descoperit alături de precedentul.
Constituit din: Urnă-kantharos, ceașcă așezată în gura urnei, o ceașcă în interior peste oase, alte două cești la exterior. După cantitatea și dimensiunile oaselor arse pare a fi vorba de un mormânt de copil.

M.11: Ad. neprecizat. Distrus de eroziunea malului. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-kantharos, spartă pe loc. În interior puține oase calcinate și de dimensiuni mici, putând fi vorba de un mormânt de copil.

M.12: Ad. -0.42 m. Groapă probabil circulară.
Constituit din: Urnă-amforă etajată cu două torți, capac-castron cu gura în jos, castron în gura urnei sub capac, două cești la exterior. După cantitatea mare de oase calcinate și dimensiunile lor, probabil mormânt de adult.

M.13: Ad. -0.30 m. Urna culcată pe o parte.
Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron, ceașcă în gura urnei și o ceașcă la exterior. În interiorul urnei se găseau oase calcinate, iar în ceașca din gura urnei alte câteva oase. În lipsa analizei antropologice este dificil de a se considera mormântul ca fiind dublu.

M.14: Ad. -0.69 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-amforă etajată cu două torți, capac-castron de mari dimensiuni așezat cu gura în jos, castron așezat în gura urnei având în interior o ceașcă. La exterior se mai aflau două cești. În interiorul urnei oase multe de dimensiuni mari, printre ele și bucăți de cărbune.

M.15: Ad. -0.75 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.
Constituit din: Urnă-amforă etajată cu patru torți, capac-castron așezat cu gura în jos. La exterior s-au găsit două cești și o pixidă cu capac. În interiorul urnei printre oasele calcinate, s-a mai găsit un Lockenring fragmentar (?) din sârmă de bronz.

M.16.: Grup constituit din 4 morminte alăturate. Parțial a fost surprins conturul unei gropi corespunzând M.16a.

M.16a: Ad. -0.62 m. Groapă de formă circulară cu un diametru de circa 0.90 m.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron cu gura în jos, ceașcă în gura urnei sub capac. În interiorul urnei oase calcinate având deasupra fragmente de calotă craniană.

M.16b: Ad. -0.70 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos. La exterior, către E de urnă o ceașcă în care se afla un fragment de obiect din bronz (Lockenring ?). În interiorul urnei oase calcinate în cantitate mare.

M.16c: Ad. -0.69 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți rupte din vechime, capac-castron așezat cu gura în jos și două cești la exterior culcate pe umărul urnei la S și V. În interiorul urnei oase calcinate în cantitate.

M.16d: Ad. -0.71 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă etajată cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos, o jumătate de *Zwillingsgefäß* în gura urnei imediat sub castronul-capac. La exterior se mai găseau două fragmente ceramice și o ceașcă așezată pe umărul urnei la partea de S a acesteia. În interior oase calcinate ce umpleau aproape întreaga urnă. Printre oasele calcinate s-a găsit o săgeată din bronz cu peduncul.

M.17: Ad. -0.71 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-kantharos, capac-castron așezat cu gura în jos, ceașcă în gura urnei sub capac, iar la exterior o altă ceașcă. În interiorul urnei oase calcinate.

M.18: Ad. -0.84 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, castron-capac așezat cu gura în jos. La exterior câteva fragmente ceramice de la o ceașcă și un castron. În interiorul urnei oase calcinate.

M.19: Ad. -0.85 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-jumătate de *Zwillingsgefäß*, castron-capac așezat cu gura în jos. În interiorul urnei oase calcinate.

M.20: Ad. -0.05 m, deranjat parțial fiind descoperit în zona răzuită în anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă etajată cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos, castron-capac așezat dedesubt cu gura în jos, iar la exterior o ceașcă spartă. Oase calcinate doar în jumătatea inferioară a urnei.

M.21: Ad. -0.34 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos. În interiorul urnei până aproape de gât oase calcinate.

M.22: Ad. -0.22 m. Partea superioară deranjată de lucrările din anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă etajată cu două torți, capac-vas spart așezat probabil cu gura în jos, ceașcă pe umărul urnei la V. În interiorul urnei puține oase calcinate, putând fi vorba de un mormânt de copil.

M.23: Ad. -0.17 m. Partea superioară deranjată de lucrările din anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă, spartă, păstrându-se doar partea inferioară. În interior multe oase calcinate.

M.24: Ad. -0.22 m.

Constituit din: Urnă-kantharos, din care s-a păstrat doar partea inferioară. În interior puține oase calcinate, putând fi vorba de un mormânt de copil.

M.25: Ad. neprecizat. A fost descoperit chiar la malul lacului, fiind distrus prin prăbușirea malului. Inventarul a fost recuperat de la baza plajei, asocierea lor nefiind cu totul sigură.

Constituit din: 2 amfore miniaturală cu două torți, o altă amforă miniaturală, *Zwillingsgefäß* miniatural, 5 cești miniaturale, vas globular miniatural. În zona în care au fost recuperate vasele se găseau oase calcinate răspândite.

M.26: Ad. -0.19 m. A fost descoperit chiar în mal fiind distrus parțial prin prăbușirea acestuia. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: castron așezat cu gura în sus, alături oase calcinate și două oase de porc (?) Nearse.

M.27: Ad. -0.03 m. Distrus aproape în întregime de lucrările din anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-partea inferioară a unui vas, cu oase calcinate de dimensiuni mari. În preajmă fragmente de amforă, castron, ceașcă (picior inelar) și altele.

M.28: Ad. -0.09 m. Partea superioară deranjată de lucrările din anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-kantharos (numai partea inferioară) și două cești la exterior în partea de SE. Pe fundul urnei oase calcinate.

M.29: Ad. -0.08 m. Partea superioară deranjată de lucrările din anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-partea inferioară a unei amfore, ceașcă spartă și fragmente de castron. În jur oase calcinate.

M.30: Ad. -0.05 m. Partea superioară deranjată de lucrările din anii 1968–1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-kantharos și o pixidă așezată în gura urnei cu gura în sus. În urnă puține oase calcinate care, după dimensiuni, ar putea indica un mormânt de copil.

M.31: Mormânt dublu constituit din:

M.31a: Ad. -021 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-kantharos, capac-castron așezat cu gura în jos, două statuete antropomorfe (una fragmentară) așezate peste capac în partea de N, respectiv NV, o ceașcă la partea de E și alta în partea de SV și un castron către N. În interiorul urnei, chiar sub capac, se găsea un fragment ceramic de la un vas de dimensiuni mari. În urnă oase calcinate, care după cantitate și dimensiuni ar putea aparține unui copil.

M.31b: Ad. -0.13 m. Aflat la E de precedentul. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos, un alt capac-castron dedesubt, așezat în gura urnei, iar în interior, peste oase, o ceașcă. La exterior, peste capac se găsea partea superioară a uneia dintre statuetele din M.31a, ceea ce pare a asigura unitatea complexului constituit din cele două morminte. În urnă se găseau până la jumătate oase calcinate, care după dimensiuni și cantitate par să fi aparținut unui adult.

M.32: Ad. -0.08 m. Deși situat în zona afectată de lucrările din 1968-1971 era destul de bine păstrat. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos, un alt castron spart pe loc se găsea sub capac, în gura urnei. La exterior se aflau o ceașcă în partea de S și o pixidă în partea de V. În ceașcă au fost găsite două fragmente din spirală din bronz și un fragment inform din același material. În interiorul urnei se găseau oase calcinate, la partea superioară fiind așezate fragmente de calotă craniană. Printre oasele calcinate s-a descoperit încă un alt fragment de la un obiect din bronz, trecut prin foc.

M.33: Ad. -0.08 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu patru torți, capac-castron așezat cu gura în jos, o ceașcă în interior și o altă ceașcă împreună cu o pixidă la exterior, în partea de SE, respectiv NV a urnei. În interior multe oase calcinate.

M.34: Ad. -0.18 m. Descoperit în zona afectată de lucrările din 1968-1971. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-ceașcă în a cărei gură se afla așezată cu gura în sus o altă ceașcă, de dimensiuni mai mici. În ceașca-capă s-a găsit un fragment de spirală din bronz. În interiorul urnei puține oase calcinate, astfel că mormântul după cantitatea și dimensiunile oaselor arse ca și după vasul folosit drept urnă a aparținut unui copil.

M.35: Ad. -0.09 m. Descoperit în zona afectată de lucrările din 1968-1971, fiind distrus în bună măsură. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-ceașcă în a cărei gură se afla așezată cu gura în sus o altă ceașcă, de dimensiuni mai mici. În interiorul urnei puține oase calcinate, astfel că mormântul după cantitatea și dimensiunile oaselor arse ca și după vasul folosit drept urnă a aparținut unui copil.

M.36: Ad. -0.21 m. Descoperit în zona afectată de lucrările din 1968-1971, fiind distrus în bună măsură. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-castron de mici dimensiuni, având alături un *Zwillingsgefäß*, un castron mare și un fragment de ceașcă. Oase calcinate s-au găsit în castronul urnă ca și în jurul vaselor, mormântul fiind deranjat.

M.37: Ad. -0.26 m. Descoperit în zona afectată de lucrările din 1968-1971, fiind distrus în bună măsură. În plan s-a surprins conturul gropii funerare, de formă circulară cu un $Dm = 1.37 \times 1.40$ m. În secțiune groapa avea un profil tronconic.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, ceașcă spartă, a cărei poziție nu mai poate fi precizată. Oase calcinate printre fragmentele urnei.

M.38: Ad. -0.32 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-kantharos, capac-castron așezat cu gura în jos. Peste castron se găsea un altar miniatural din lut, iar spre S o ceașcă. Lângă capac se mai aflau o altă ceașcă și o pixidă. Alături de urnă, la partea sa inferioară se găsea o statueta antropomorfă. În interiorul urnei deasupra oaselor calcinate se găsea un castron miniatural. După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate din interiorul urnei mormântul pare să fi aparținut unui copil.

M.39: Ad. -0.27 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul. Întregul mormânt se găsea culcat pe o parte.

Constituit din: Urnă-amforă etajată cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos. Alături o ceașcă culcată pe o parte. În urnă se afla o altă ceașcă. Nu s-au găsit oase calcinate, mormântul putând fi un cenotaf.

M.40: Ad. -0.43 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu patru torți, capac-castron așezat cu gura în jos și un fund de vas așezat în gura urnei, sub capac. La exterior, pe umărul urnei se afla o ceașcă. În interiorul urnei, până aproape de jumătatea acesteia, se găseau oase calcinate.

M.41: Ad. -0.85 m. Deși aflat la adâncime, mormântul era mult deranjat. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-vas bitronconic. În interiorul urnei se găseau oase calcinate și trei cioburi de la un vas decorat cu caneluri. Sub urnă s-a găsit un alt fragment ceramic, de la un castron.

M.42: Ad. -0.82 m. Este vorba de un complex constituit din două grupuri de vase aflate la 0.06 m unul de altul, notate 42a și 42b. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

M.42a: Constituit din: Urnă-amforă etajată cu patru torți, capac-castron așezat cu gura în jos, dedesubt, în gura urnei, un alt capac-castron așezat cu gura în sus. În urnă, deasupra oaselor calcinate, se aflau alte două cești. Sub urnă s-au găsit câteva fragmente ceramice de la vase diferite. În urnă se găseau oase calcinate care după dimensiuni și cantitate par a aparține unui adult.

M.42b: Constituit din: Urnă-castron, capac-castron fragmentar. În urnă oase calcinate care după cantitate și dimensiuni par a fi aparținut unui copil.

M.43: Ad. -0.94 m. În plan, la -1.04 m, a fost surprinsă groapa de formă circulară cu un $Dm = 0.90$ m.

Constituit din: Urnă-ceașcă, capac-ceașcă cu gura în sus și având în interior o ceașcă miniaturală, așezată cu gura în sus. În ceașca folosită drept urnă s-au găsit puține oase calcinate, fiind vorba de un mormânt de copil.

M.44: Ad. -0.95 m. În plan a fost surprinsă groapa mormântului, de formă circulară cu un $Dm = 0.70 \times 0.85$ m, iar în secțiune s-a observat că avea un profil tronconic, fundul urnei fiind situat mai sus decât fundul gropii.

Constituit din: Urnă-kantharos, capac-castron așezat cu gura în jos, având deasupra o ceașcă. Urna era plină de oase calcinate.

M.45: Ad. -1.08 m. Mormântul se găsea într-o stare precară de conservare. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-amforă cu două torți, capac-castron așezat cu gura în jos. Sub capac, în gura urnei, se găsea o ceașcă în poziție firească. Urna era plină până la baza gâtului cu oase calcinate.

M.46: Ad. -1.08 m, aflat la circa 0.45 m spre SV de precedentul. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-ceașcă de dimensiuni mijlocii cu o toartă de tip *ansa lunata*.

M.47: Ad. -0.93 m. Nu s-au putut surprinde conturul gropii sau profilul.

Constituit din: Urnă-jumătate de *Zwillingsgefäß*, capac-castron așezat cu gura în sus. În interiorul urnei, printre oasele calcinate, s-au găsit trei fragmente de la un *Lockenring* din bronz.

M.48: Ad. -0.18 m. Mormântul se află în zona afectată de lucrările din anii 1961–1978, astfel că, deși a fost surprinsă groapa, de formă ovală, nu i s-a putut delimita nivelul de săpare. La -0.75 m s-au găsit un vas globular și două cești. Pe fundul gropii aflat la -0.98 m, se găsea o lentilă de sol nisipos amestecat cu cenușe. În umplutura gropii au fost descoperite câteva fragmente ceramice atipice, o așchie din silex și multe oase calcinate dispersate. Este vorba de un mormânt de tipul *Brandschutungsgrab*.

M.49: Ad. -0.41 m. Mormântul se află în zona afectată de lucrările din anii 1961–1978, astfel că nu i s-a mai putut

preciza nivelul de săpare, el apărând în plan ca o pată de culoare cenușie. Groapă de formă ovală și tronconică în secțiune avea fundul la -0.52 m.

Constituit din: o grămadă compactă de oase calcinate chiar pe fundul gropii, deasupra și în jur găsindu-se cioburi de la vase tipice Gârla Mare. Este vorba de un mormânt de tipul *Brandschutungsgrab*.

M.50: Ad. -0.11 m. Mormântul se află în zona afectată de lucrările din anii 1961–1978, astfel că a fost puternic deranjat. Groapa de formă ovală în plan.

Constituit din: oase calcinate și fragmente ceramice, traversate de un gang de animal.

M.51: Ad. -0.20 m. Nu a fost surprinsă groapa, nici în plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-ceașcă, așezată în gura altei cești. După oasele calcinate descoperite în urmă, este vorba de un mormânt de copil.

M.52: Ad. -0.54 m. Nu a fost surprinsă groapa, nici în plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-ceașcă, capac-ceașcă așezat cu gura în jos peste gura urnei. După cantitatea oaselor calcinate este vorba de un mormânt de copil.

M.53: Ad. -0.84 m. Nu a fost surprinsă groapa, nici în plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-amforă cu 4 torți, din care două rupte din vechime, capac-castron așezat cu gura în jos peste urnă, o jumătate de *Zwillingsgefäß*, așezată sub capac, cu gura în sus, trei fragmente de la o ceașcă cu fund inelar, aflată inițial la exterior, deplasate de animale.

M.54: Ad. -0.83 m. Nu a fost surprinsă groapa, nici în plan nici pe profil.

Constituit din: grup de cioburi de la un vas bitronconic de dimensiuni mari, și oase calcinate răvășite de animale. La 1.20 m NE, la -0.74 m a fost descoperit un inel de buclă din bronz.

M.55: Ad. -0.80 m. Nu a fost surprinsă groapa, nici în plan nici pe profil.

Constituit din: o grămadă de oase calcinate alături de care se găseau un kantharos, cu torțile rupte din vechime, fragmente de la un castron și alte cioburi.

M.56: Ad. -0.10 m. Groapa nu a fost surprinsă, nici pe plan, nici pe profil. Mormântul era deja distrus de buldozer.

Constituit din: castron cu funcție de capac, așezat cu gura în jos peste un vas globular, păstrat parțial, probabil un kantharos, alături de care s-au mai găsit fragmente de la un alt vas, probabil ceașcă, spartă de buldozer.

M.57: Ad. -0.04 m. Nu a fost surprinsă groapa nici pe plan și nici pe profil, fiind descoperit chiar în malul lacului.

Constituit din: castron cu funcție de capac, așezat cu gura în jos; dedesubt se găsea urna pe al cărei umăr se afla o ceașcă cu o toartă, iar sub castronul capac se găseau fragmente de la un alt castron.

În interiorul urnei se găseau oase calcinate.

M.58: Ad. -0.20 m de la nivelul actual de călcare, fiind deranjat la partea superioară de buldozer. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron cu funcția de capac din care s-au păstrat fragmente, sub capac se găsea o amforă etajată a cărei gură fusese spartă de buldozer, o ceașcă cu o toartă ruptă din vechime sub pântecul urnei către sud, o pixidă culcată pe o parte la nord-vest, de urnă, iar în interiorul urnei, deasupra oaselor arse, se mai găseau alte fragmente de la castronul-capac.

După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult.

M.59: Ad. -0.09 m de la nivelul actual de călcare, spart pe loc de buldozer. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron cu funcția de capac așezat cu gura în jos peste un alt castron aflat în aceeași poziție; dedesubtul lor se găsea o amforă cu patru torți cu funcția de urnă, iar sub al doilea capac, în gura urnei se găsea o cană cu o toartă ruptă din vechime. În interiorul câinii din gura urnei, se mai găsea o ceașcă cu o toartă. Printre oasele calcinate s-a găsit un inel de buclă din bronz, trecut prin foc. La circa 10 cm spre sud și cu 10 cm mai jos de gura urnei se găsea un ciob de la un vas cu pereții groși, iar la 5 cm sub fundul amforei-urnă se mai găseau câteva cioburi.

În interiorul urnei se găseau oase calcinate deasupra fiind fragmente de calotă craniană și de oase lungi. După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate se poate aprecia că este vorba de un mormânt de copil. Câteva oase calcinate inclusiv un molar s-au găsit și în ceașca din cana de sub al doilea capac.

M.60a: Ad. -0.10 m de la nivelul actual de călcare, fiind deranjat la partea superioară de buldozer. Către sud mormântul suprapune complexul 31. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: vas cu pereții drepecți de formă ovală, cu funcția de urnă, sparte și înclinat pe o parte; alături se găseau o ceașcă și o pixidă precum și fragmente de la un vas în formă de tavă care a constituit capacul.

Printre fragmentele ceramice s-au descoperit un omoplat și două oase humerus de animal, iar în interiorul urnei oase de animale trecute prin foc.

După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult.

M.60b: Ad. -0.10 m de la nivelul actual de călcare, fiind deranjat la partea superioară de buldozer.

Constituit din: ceașcă cu o toartă cu protomă, spartă pe loc și situată la NV de precedentul mormânt.

După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de copil.

M.61a: Ad. -0.25 m de la nivelul actual de călcare, fiind parțial în profilul de nord al S. II-J. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron-capac, spart așezat în gura vasului urnă, cioburi de la o ceașcă și un fund de vas cu pereții groși,

urna este o amforă etajată cu patru torți. Printre oasele calcinate s-a găsit un ac din os.

La partea superioară a grămezii de oase arse din urnă se găseau fragmente de calotă craniană și de oase lungi. După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult.

M.61b: Ad. -0.27 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: amforă etajată cu patru torți, nedecorată având funcția de urnă, castron cu o toartă peste grămada de oase, în interiorul urnei.

La partea superioară a grămezii de oase arse din urnă se găseau fragmente de calotă craniană și de oase lungi. După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult.

M.62: Ad. -0.34 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron cu funcția de capac, spart pe loc din vechime, cu cioburile în jurul gurii urnei sau în interiorul acesteia, după poziția cioburilor castronul a stat cu gura în jos, amforă cu funcția de urnă, ceașcă cu o toartă ruptă din vechime așezată pe umărul urnei, vas tronconic aflat în gura urnei.

La partea superioară a grămezii de oase arse din urnă se găseau fragmente de calotă craniană și de oase lungi. După cantitatea și dimensiunile, foarte mari, ale oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult. Printre oasele arse se găsesc câteva oase ce par a fi de animal.

M.63: Ad. -0.28 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil. Mormântul a fost deranjat de buldozer.

Constituit din: vas cu corpul bombat, probabil urna, din care se mai păstrează doar partea inferioară, sub el s-au găsit fragmente de la un castron și cioburi de la o ceașcă, iar printre ele oase calcinate.

După cantitatea și dimensiunile, foarte mari, ale oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de copil.

M.64: Ad. -0.14 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron de mari dimensiuni, cu funcția de capac, așezat cu gura în jos, ceașcă culcată pe o parte peste capac în partea de nord, o altă ceașcă găsită cu fundul în sus, către sud tot peste capac, încă o ceașcă spartă pe loc, fragmente dintr-un vas *pyraunos* constituind al doilea capac, vas *kantharos* cu funcția de urnă.

În interiorul urnei multe oase calcinate. La partea superioară a grămezii de oase arse din urnă se găseau fragmente de calotă craniană și de oase lungi.

M.65: Ad. -0.14 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: fragment de vas *pyraunos* folosit drept capac, ceașcă cu o toartă cu funcția de urnă, pixidă găsită cu gura în jos alături de urnă. Fragmentul de *pyraunos* aparține aceluiași vas de la M.64.

După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de copil.

M.66: Ad. -0.50 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil. Mormântul se află la marginea Cpl. 31 pe care l-a tăiat.

Constituit din: fragment de vas folosit drept capac, ceașcă cu o toartă cu funcția de urnă, ceașcă cu o toartă situată tangențial de urnă la partea de sud a acesteia, pixidă de mari dimensiuni, fragment ceramic.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.67: Ad. -0.14 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: fragment de la un vas *pyraunos* folosit drept capac, ceașcă cu o toartă ruptă din vechime cu funcția de urnă. Fragmentul folosit drept capac face parte din vasul *pyraunos* de la M.64 și M.65.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.68: Ad. -0.30 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron lobat cu funcția de capac așezat cu fundul în sus și spart pe loc, ceașcă cu două torți – *kantharos* –, peste capac, ceașcă cu o toartă peste capac la partea de nord, un capac de pixidă, amforă cu funcția de urnă.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.69: Ad. -0.40 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan la cota descoperirii mormântului și nici pe profil. La 0.06 m sub fundul urnei s-a observat o pată semicirculară de culoare galbenă care ar putea indica un contur al gropii care, în acest caz, a fost mai adâncă.

Constituit din: amforă cu funcția de urnă, iar în interior o strachină cu marginea arcuită spre interior, păstrată fragmentar și o ceașcă cu o toartă.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de adult.

M.70: Ad. -0.68 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron folosit drept capac, așezat cu gura în sus, păstrat fragmentar, amforă etajată cu două torți cu funcția de urnă.

La partea superioară a grămezii de oase arse din urnă se găseau fragmente de calotă craniană și de oase lungi. După cantitatea și dimensiunile, foarte mari, ale oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult.

M.71: Ad. -0.73 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron spart din vechime, cioburi fiind găsite în interiorul urnei, vas *kantharos* cu funcția de urnă.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.72: Ad. -0.73 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: castron spart din vechime, cu cioburile împrăștiate, folosit drept urnă, ceașcă spartă din vechime cu cioburi parte în afara urnei, parte în interior, ceașcă cu o toartă la exterior, amforă cu patru torți cu funcția de urnă.

La partea superioară a grămezii de oase arse din urnă se găseau fragmente de calotă craniană și de oase lungi. După cantitatea și dimensiunile, foarte mari, ale oaselor calcinate pare a fi vorba de un mormânt de adult, probabil bărbat.

M.73: Ad. -0.50 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit dintr-o ceașcă cu o toartă cu funcția de urnă.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.74: Ad. -0.46 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: ceașca cu două torți de tip *kantharos*, cu funcția de urnă, iar în interior o ceașcă mică cu o toartă.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.75: Ad. -0.67 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan și nici pe profil.

Constituit din: ceașca cu două torți de tip *kantharos*, cu funcția de urnă.

În interiorul urnei oase calcinate care, după dimensiuni și cantitate indică un mormânt de copil.

M.76: Ad. -0.66 m de la nivelul actual de călcare.

Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil. Se găsea plasat într-unul din martorii păstrați în campaniile 1999–2000, între timp fiind distrus de eroziunea malului.

Constituit din: Urnă – ceașcă spartă pe loc și acoperită de un vas spart, păstrat parțial,

S-au păstrat puține oase calcinate.

M.77: Ad. -0.39 m de la nivelul actual de călcare.

Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-amforă cu 4 torți, castron capac, ceașcă fragmentară cu o toartă, un capac de pixidă. În preajmă s-au mai găsit o așchie de silex și, la 0.60–0.70 m SV oase de animal.

Oase puține, deasupra fiind așezate fragmente de calotă craniană. După cantitatea oaselor pare să fie vorba de un adolescent.

M.78: Ad. -0.45 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: amforă, spartă și neîntregibilă, două castroane, o ceașcă cu o toartă și fragmente de la un vas cu pereții groși; printre cioburi s-au descoperit fragmente de lipitură de vatră și un os de ovicaprînă.

Printre cioburi s-au găsit foarte puține oase calcinate, între care și un fragment de calotă craniană.

M.79: Ad. -0.57 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: fundul inelar/Strandingfuß și cioburi de la un castron, fragmente de ceașcă.

Nu au fost descoperite oase calcinate, complexul putând fi un cenotaf.

M.80: Ad. -0.59 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-ceașcă cu o toartă, având în gură o altă ceașcă cu o toartă, mai mică.

După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate este vorba de un copil, probabil infans I.

M.81: Ad. -0.71 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: urnă-vas pântecos, căzut pe o parte.

Oasele calcinate se găseau în urnă dar și vărsate din aceasta.

M.82: Ad. -0.59 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-amforă cu 2 torți acoperită cu un castron capac.

Oasele din interiorul unei erau acoperite la partea superioară cu fragmente de calotă craniană. După cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate este vorba de un adult.

M.83: Ad. -0.96 m de la nivelul actual de călcare. Groapa nu a fost surprinsă nici pe plan nici pe profil.

Constituit din: Urnă-amforă acoperită cu un castron capac și o ceașcă în interior, peste oase. Printre oase s-au găsit 2 fragmente de spirală din metal și un inel de buclă din metal.

Oasele calcinate nu erau așezate ordonat. După dimensiuni și cantitate este vorba de un adolescent sau o femeie.

Gârla Mare și Bistreț-Ișalnița.

Lit.: primele 35 de morminte la M. Șandor-Chicideanu, 2003, restul inedit.

1090. COSTEȘTI

MOLD, r. Râșcani.

Săpături sistematice în 1973, în punctul *Stânca bălții*. Cimitir de inhumăție cu 16 morminte, cu schelete chircite lateral.

Noua.

Lit.: Sava 2002.

1091. CORJEUȚI

MOLD, r. Briceni.

Săpături probabil în anul 1989, în punctul *Husa*. Au fost săpați doi tumuli în care au fost descoperite 4 morminte de inhumăție, cu schelete chircite lateral.

Noua.

Lit.: Sava 2002.

1092. TĂMĂȘENI

ROM, jud. Neamț.

Săpături sistematice în anul 1971. Au fost descoperite două morminte de inhumăție, cu scheletele chircite lateral.

Monteoru. La unul dintre morminte a fost descoperită o cataramă discoidală din os.

Monteoru.

Lit.: Ursachi 2001.

1093. SÂNDORFALVA

UNG, m. Csongrád.

Săpături de salvare între 1980–1981, pe teritoriul localității, pe malul drept al Tisei. A fost descoperit un grup constituit din 5 morminte de inhumăție cu scheletele chircite lateral, unele cu inventare de seamă.

Periam–Pecica.

Lit.: O. Trogmayer 2001.

1094. DESA

ROM, j. Dolj, c. Desa.

În cursul săpăturilor sistematice din anul 2000–2001, în punctul *Castravița* au fost descoperite două morminte de incinerăție în urnă, izolate. În campania din anul 2004 a mai fost descoperit un al doilea mormânt de incinerăție în urnă.

Verbicioara.

Lit.: P. Gherghe, M. Nica, Fl. Ridiche, 2001, 122 și inf. Fl. Ridiche.

1095. VÂRTOPU

ROM, j. Gorj, c. Ciuperceni.

Prin săpături sistematice din anii 2000–2002 în punctul *Vârtoapele*. Au fost cercetate opt movile sub care au fost descoperite morminte de incinerăție cu resturile cinerare depuse pe sol și însoțite de vase. Într-unul dintre tumuli a fost descoperită și o amenajare din pietre de râu. Cercetările continuă.

Glina.

Lit.: Gh. Calotoiu 2003a; idem 2003b.

1096. MEDGIDIA

ROM, j. Constanța, oraș Medgidia.

În anul 1979, în cursul săpăturilor sistematice într-o așezare neolitică a fost cercetat și un tumul situat în locul *Cocoșe*. A fost descoperit un mormânt de inhumăție, deranjat și într-o situație nu foarte clară, având în inventar două vase dintre care unul cu decor șnurat.

Jamnaja.

Lit.: Irimia 2003, 254–256.

1097. STANCEA

ROM, j. Călărași, c. Spanțov.

Pe teritoriul localității a fost identificat un grup de morminte de inhumăție.

Zimnicea–Plovdiv.

Lit.: Morintz 1978, 149.

1098. CAJVANA

ROM, j. Suceava, c. Cajvana.

Reluarea săpăturilor sistematice la Cajvana în anul 2001, a permis reconsiderarea atribuirii cultural cronologice a unor movile funerare din grupul de tumuli aflat în punctul *Codru*. Este vorba de T.1, în care a fost descoperită o cistă din lespezi de piatră în care se aflau două schelete, probabil chircite. Ambele înmormântări aveau ca inventar câte un topor din piatră, apoi de T.12 sub a cărui manta au fost descoperite așchii din silex, un vas bitronconic și o brățară din bronz.

Costișa.

Lit.: Ignat 2003, 157–159.

1099. ȘOIMENI (mag. CSIKCSOMORTÁN)

ROM. J. Harghita, c. Păuleni-Ciuc.

În cursul săpăturilor sistematice din anul 2001, într-o așezare fortificată aparținând culturii Costișa, aspectul Ciomortan-Costișa, a fost descoperit un complex – Cmp. 13 – cu trei morminte de înhumăție, un adult și doi copii, primul cu scheletul chircit pe partea stângă și orientat către NE, al doilea avea scheletul chircit pe partea dreaptă cu aceeași orientare, iar despre al treilea se menționează doar că era dispus chircit pe dreapta. Toate scheletele se găseau într-un strat de arsură și cenușe fiind suprapuse de un sol cu resturi de arsură. Alături au fost găsite 8 vase.

Costișa.

Lit.: Căvruc 2002, 314.

1100. ȘOIMENI

În aceeași stațiune, în nivelul aparținând locuirii Wietenberg, au mai fost descoperite două complexe cu caracter funerar: Groapa 3 – de formă circulară, pe al cărei fund a fost descoperit un schelet de copil, chircit pe partea stângă cu craniul către NV, iar în umplutura gropii s-au descoperit cioburi Wietenberg; Complexul 14 – groapă de formă ovală, la partea superioară fiind descoperite două craniile umane, un vas și un fragment de râșniță, iar sub acestea un schelet uman întreg, chircit pe stânga.

Wietenberg.

Lit.: Căvruc *et al.* 2000; Căvruc 2002, 316.**1101. VOLOVĂȚ**

ROM, j. Suceava, c. Volovăț.

Săpături sistematice în anii 1970–1973, într-o necropolă tumulară situată, pe o înălțime dominantă, în punctul *Dealul Burlei*. Cimitirul este constituit dintr-un număr mare de movile funerare dintre care au fost cercetate șase. Inițial întreaga necropolă a fost atribuită epocii fierului. Ulterior pentru două dintre movile, concluziile au fost reconsiderate: în cel dintâi – T.2 – situație este cu totul confuză, în cel de al doilea – T.3 – s-au descoperit cioburi de la câteva vase și urme de cenușe.

Costișa.

Lit.: Ignat 1978; 2003.

1102. ADÂNCATA

ROM, j. Suceava, c. Adâncata.

Cercetări sistematice începând din anul 2001 și continuate până în prezent, pe o terasă a unui mic afluent al Siretului. A fost identificată o necropolă constituită din 16 movile grupate, numărul real fiind presupus a fi fost mai mare. Au fost cercetați mai mulți tumuli, la unii dintre aceștia fiind descoperite șanțuri periferice sau ringuri din pietre ce delimitau movilele. Au fost descoperite două înmormântări de înhumăție – T.2/M.1a–b – șase morminte de incinerare pe sol, la care adaugă alte trei incerte, toate sub movile și trei complexe lipsite de oseminte. Din inventare au făcut parte vase (la trei morminte) sau piese de armament, reprezentate printr-un

topor de silex și mai multe săgeți tot din silex. Cercetările continuă.

Costișa.

Lit.: Mareș, 2001; 2002; 2003; 2005.

1103. COSTIȘA

ROM, j. Neamț, c. Costișa.

În cursul săpăturilor din campania 2001 a fost descoperit un mormânt de înhumăție, cu un schelet chircit lateral, alte morminte mai fiind descoperite și în cursul săpăturilor mai vechi pe locul așezării din epoca bronzului. După poziția stratigrafică, mormintele sunt anterioare locuirii Costișa care se pare că le suprapune.

Începutul epocii bronzului.

Lit.: Cronica 2002; 2004.

1104. PIATRA NEAMȚ

ROM, j. Neamț, mun. Piatra-Neamț.

În urma unor cercetări de suprafață din anul 1992, a fost descoperit un mormânt de înhumăție, izolat în punctul *Dărmănești*.

Noua

Lit.: Sava 2002.

1105. BAHNEA (mag. BONYHA; germ. BACHNEN)

ROM, j. Mureș, c. Bahnea.

Anterior anului 1975 a fost descoperit fortuit un mormânt de înhumăție în cistă din piatră, fără inventar. Schneckenberg.

Lit.: Lazăr, 1995, 54.

1106. PLOIEȘTI

În vara 2004, în cursul unor săpături de salvare a fost cercetat un tumul la intrarea în localitate pe șoseaua DN1, în preajma localității Blejoi. Tumulul face parte dintr-o înșiruire constituită din opt movile. În tumulul cercetat fost descoperit un singur mormânt de înhumăție, înconjurat cu un ring din pietriș. Scheletul, chircit pe stânga, avea alături un vas cu analogii la Aldești. Jamnaja.

Inedit. Inf. D. Lichiardopol.

1107. CHERSĂCOSU

ROM, j. Vaslui, c. Stănițești.

În cursul unei intervenții de salvare din anul 1994, pe teritoriul localității a fost descoperit un mormânt de înhumăție, a cărui groapă rectangulară era acoperită cu o lespede din piatră. Scheletul zăcea în decubit dorsal, orientat VNV–ESE.

Jamnaja.

Lit.: Merlan *et al.*, 1999.**1108. VLĂDEȘTI**

ROM, j. Galați, c. Vlădești.

În cursul unui sondaj efectuat în anul 1988, într-un tumul din punctul *Movila veche*, a fost descoperit un mormânt de înhumăție în groapă rectangulară, acoperită cu bârne din lemn dispuse longitudinal. Alături de scheletul cu poziție neprecizată, orientat E–V, s-a găsit un vas.

Jamnaja – varianta Bugeac.

Lit.: Burtănescu 2002.

1109. RIPICENI

ROM, j. Iași, Ripiceni

Săpături sistematice efectuate în anul 1997, în punctul „La trei movile”. A fost cercetată movila I, în care au fost descoperite două morminte de inhumație, un „mormânt” de animal și o vatră. M.1, cu un schelet deranjat, a avut o groapă rectangulară acoperită cu bârne. În cel de al doilea mormânt s-au găsit resturi de la doi indivizi și resturi osteologice de la un cal.

a – Jamnaja

b – Mnogovalikovaja ?

Lit.: Burtănescu, 2003.

1110. BALABANOVCA

MOLD, Balabanovca

Grup de movile tumulare cu morminte de inhumație, situat în apropiere de localitate și cercetat prin săpături sistematice.

Sabatinovka.

Lit.: Manzura *et al.* 2003.**1111. ROȘIA MONTANĂ** (mag. VERESPATAK; dt. GOLDBACH)

ROM, j. Alba, Roșia Montană

În cursul campaniei din anul 2003 a fost cercetat un tumul cu mantaua alcătuită din pietre, cu morminte de inhumație, cu schelete chircite lateral. Lipsă alte precizări.

Livezile.

Lit.: inedit, inf. R. Băjenaru.

1112. CRAIVA (mag. KIRÁLYPATAK; dt. KÖNIGSBACH)

ROM, j. Alba, Craiva

Prin cercetări de suprafață a fost identificat un grup de morminte de inhumație.

Livezile.

Lit.: Inf. H. Ciugudean.

1113. RÂMEȚI (mag. REMETE; germ. EINSIEDL)

ROM, j. Alba, Râmeți

Prin cercetări de suprafață a fost identificat un grup de morminte de inhumație.

Livezile.

Lit.: Ciugudean ZAMBEZI.

1114. SÁRRÉTTUDVARI

UNG, m. Hajdú Bihar.

Într-un sondaj din 1906 efectuat într-o movilă situată în punctul *Balázshalom*, a fost descoperit un mormânt de inhumație cu un schelet în decubit dorsal, orientat V–E, cu urme de ocră pe oase.

Jamnaja.

Lit.: Ecsedy, 1979, 15–16.

1115. SZEPESPUSTA

UNG, m. Hajdú Bihar.

Cu ocazia unui sondaj efectuat în *Movila lui Miklós Szabó*, în anii 1905–1906, a fost descoperit un mormânt de inhumație, cu scheletul chircit pe stânga. Groapa

mormântului fusese acoperită cu bârne, iar scheletul prezenta urme de ocră roșu. Au mai fost descoperite și alte două morminte de inhumație, cu scheletele în stare precară de conservare, informațiile privind aceste ultime înmormântări fiind pierdute.

Jamnaja.

Lit.: Ecsedy, 1979, 16.

1116. TISZAROFF

UNG, m. Szolnok.

Cu ocazia unor lucrări moderne de amenajare a unei movile a fost distrus un mormânt de inhumație, pe ale cărui oase se păstrau urme de patină de la o piesă de port din cupru.

Jamnaja.

Lit.: Ecsedy, 1979, 17.

Necartate**1117. ARICEȘTII RAHTIVANI**

ROM, j. Prahova, ariceștii Rahtivani

Săpături de salvare în anul 2005, într-un tumul situat pe raza localității în punctul *Crângu lui Bot*. Într-o movilă cu D = 54 m și H = 2.10, au fost descoperite trei morminte de inhumație: M.1, central, secundar, schelet în decubit dorsal, orientat V 270°–E 90°, presărat cu ocră roșu, având ca inventar două *Lockenringe* din argint; M.2, periferic, secundar, schelet în decubitus ventral pe partea stângă, în poziție chircită, fără inventar; M.3, central, primar, cu groapă de formă rectangulară, cu un schelet în decubit dorsal, orientat V 275°–E 85°, pe o rogojină, cu mult ocră roșu, cu un inventar constituit din două *Lockenringe* din argint; un șirag din perle de caolin și un vârf de săgeată din silex.

Jamnaja, pentru M.1 și 3.

„Post Jamnaja”, pentru M.2.

Lit.: Lichiardopol, 2006, p. 78–80, pl. 8.

1118. DESA

ROM, j. Dolj, Desa

În cursul săpăturilor sistematice întreprinse în punctul *Castravița*, în anul 2001 a fost descoperit un mormânt de incinerare în groapă cu cenușa risipită. Resturile cinerare se găseau depuse într-un vas cu funcția de urnă, depus la rândul său într-o groapă de formă ovală cu D=0.65×0.60m, în groapă fiind depusă și cenușe. În anul 2004, în punctul *La ruptură* a fost descoperit un vas de genul amforei, fără resturi cinerare, dar despre care se presupune că „nu este exclus să avem de-a face tot cu un mormânt, poate de copil și ale cărui oase au fost bine incinerate”. Tot în aceeași campanie, în punctul *Castravița*, a mai fost descoperit un al doilea mormânt de incinerare, dar în urnă. Vasul urnă era acoperit cu un capac. Oasele calcinate, aflate pe fundul urnei, erau acoperite cu fragmente de calotă craniană. Peste oasele incinerate din urnă au fost descoperite o fusaiolă și un fragment de râșniță cu urme puternice de ardere secundară.

Verbicioara, fază timpurie.
Lit.: P. Gherghe *et al*, 2002, p. 122; idem, 2005, p. 139.

1119. ROTBAV

ROM, j. Brasov, Rotbav

Săpături sistematice în anul 2005 într-o așezare din epoca bronzului, cu depuneri Wietenberg și Noua, situată în punctul *La pârauț*. La periferia de NV a așezării au fost descoperite două morminte de incinerare. Primul mormânt, nota cu sigla C 7, cu o groapă de formă circulară cu D = 1.50 m, cu urme de arsură pe fund, avea resturile cinerare depuse într-o

strachină cu funcția de urnă, dar și la exteriorul acesteia. Urna era acoperită cu o lespede. Se specifică că „în jurul urnei au fost așezate 2 cercuri concentrice de melci”. În preajma mormântului a fost descoperit un *Rollenkopfnadel*, a cărui relație cu mormântul nu este sigură. Al doilea mormânt, notat cu sigla C 6, cercetat parțial, a avut resturile cinerare depuse în groapă și acoperite cu o lespede. Nu a avut inventar, iar printre resturile calcinate se afirmă că a fost găsit și „o bucată de calotă craniană necalcinată”.

Wietenberg.

Lit.: O. Dietrich, 2006, p. 303.

7. CELE DIN URMĂ ÎNMORMÂNTĂRI NEOLITICE SAU CELE DINTÂI ÎNMORMÂNTĂRI ALE EPOCII BRONZULUI

7.1 PROBLEMELE CIMITIRULUI DE LA DECEA MUREȘULUI

Cercetat în 1912 printr-o săpătură de salvare, cimitirul de la **Decea Mureșului** (Cat. 310) constituie până astăzi unul dintre punctele de plecare pentru o discuție, din ce în ce mai stufoasă, cu importante consecințe pentru înțelegerea sfârșitului neoliticului și începutul epocii bronzului. Situat pe Mureșul mijlociu (**Pl. 5/1**), cimitirul era constituit din 15 morminte de inhumație plane, la care se adaugă alte patru, distruse și nenumerotate. Cimitirul nu a fost cercetat exhaustiv, destul de probabil mai existând morminte nedescoperite. Elementul insolit care a emoționat pe specialiștii neoliticului final și ai începutului epocii bronzului, era constituit de prezența ocrului în morminte. Toate mormintele au avut scheletele în decubit dorsal cu picioarele îndoite din genunchi și căzute lateral, cu craniile orientate către SSV sau SV. Inventarele sunt reprezentate prin ceramică, piese de port – seturi de podoabe purtate la brâu și constituite din mărgelile circulare din cochilii de *Unio*, uneori peste o sută de piese la un loc – mărgelile din cupru, un Halsring dintr-o bară de cupru cu capetele subțiate, lame din silex – probabil cuțite – străpungătoare din cupru, la acestea mai adăugându-se o măciucă din piatră cu patru protuberanțe descoperită în M.12¹. Un topor de cupru, din categoria Kreuzschneidigeaxt, a mai fost descoperit fortuit în preajma cimitirului și de aceea presupus a proveni dintr-un mormânt distrus, piesa fiind ulterior atribuită tipului Jászladány².

Așa după cum se poate vedea din nenumăratele pagini dedicate cimitirului de la Decea, în literatura de specialitate, acesta prezintă o importanță anume pentru studiul obiceiurilor mortuare ale epocii bronzului, fiind considerat ca un soi de „strămoș” al acestora fiind plasat de majoritatea covârșitoare a specialiștilor în neoliticul târziu. Acesta este și motivul pentru care mă opresc pe scurt asupra lui.

O mai veche apreciere a cimitirului de la Decea aparține lui V. Childe care l-a considerat ca pe o dovadă a unei migrații dinspre răsărit³. Câțiva ani mai târziu, I. Nestor a discutat cimitirul arătând că ceramica descoperită în morminte se regăsește parțial în repertoriul culturii Bodrogkeresztúr–Pusztastvánháza și, deși influențe răsăritene sunt evidente la Decea, nu poate fi vorba de o migrație. O bună parte a discuției lui Nestor a cantonat asupra securii cu tășuri în cruce, produs care deja la vremea aceea se dovedea a fi o piesă de sorginte locală⁴. Discuțiile au continuat de-a lungul vremii, opiniile oscilând între o atribuire Bodrogkeresztúr și cele care continuau să considere cimitirul de la Decea Mureșului drept o dovadă a unei migrații răsăritene⁵. În 1963, cimitirul de la Decea Mureșului a fost minuțios analizat și discutat de I. Bognár-Kutzián⁶. Subliniind diferențele existente între înmormântările din cimitirul de la Tiszaplogár-Basatanya și cele de pe valea Mureșului, atât în ceea ce privește ritualul funerar – poziția și orientarea scheletelor – prezența ocrului roșu, într-o anumită măsură ceramica ca și alte elemente de inventar, între care un loc de seamă îl ocupă măciuca din M.12 ca și toporul cu tășuri în cruce presupus a fi aparținut unui mormânt distrus – precum și apropierea care se puteau face cu descoperirile din nordul Mării Negre, în special cimitirul de la Mariupol, I. Bognár-Kutzián

¹ I. Kovács, AISC 1, 1928–1932 (1932), p. 89–101.

² A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF IX.5, München, 1975, p. 44, nr. 184, pl. 25/184.

³ V. G. Childe, *Danube in prehistory*, Oxford, 1929, p. 203–204.

⁴ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 73–79.

⁵ O expunere pe scurt asupra acestor discuții la A. Dodd-Oprițescu, Dacia NS 22, 1978, p. 89–91.

⁶ I. Bognár-Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszaplogár-Basatanya*, Budapest, 1963, p. 442–453.

conchide: „According to our present-day knowledge, the cemetery of Decia Mureșului can be attributed to the penetration of the pitgrave-kurgan culture”⁷. Dintre diferitele luări de poziții se remarcă cea exprimată de P. Roman, care l-a apropiat de cel de la Brăilița, puțin cunoscut la vremea aceea, adică de mediul Cernavoda I⁸. Disputa a continuat și continuă, iar prin descoperirea unui mormânt asemănător la **Csongrád**⁹, dimensiunile i s-au amplificat, iar incertitudinile s-au păstrat. În linii mari astăzi se acceptă că cimitirul de la Decea Mureșului și mormântul de la Csongrád constituie împreună un fenomen cultural de amalgam între „*elemente Tiszapolgár târzii + elemente nord-pontice, aflat la limita dintre orizontul Tiszapolgár târziu și cel Bodrokersztúr*”¹⁰, formulare care, prin echivocul ei, exprimă dificultatea înțelegerii importantului obiectiv, în bună măsură determinată și de faptul că până astăzi nu a mai fost descoperit un altul asemenea...

Cimitirul este unitar din punctul de vedere al ritului, toate mormintele descoperite fiind de înhumatie. Gropile mormintelor nu au putut fi surprinse. Așa cum am mai spus, toate scheletele au fost descoperite în aceeași poziție – decubit dorsal – cu orientare către SSV sau SV, cu o singură excepție – M.3, dublu. Inventarul funerar este și el în mare măsură unitar, singura piesă de un interes aparte fiind măciuca din M.12 (Pl. 5/2:3). Stocul de morminte este prea mic pentru a putea decela cu siguranță vreo grupare de morminte pe planul cimitirului, deși, la prima vedere, mormintele 1, 3, 7–8, 10–12, 14 și 15 par să constituie un grup central față de care sunt dispuse „periferic” mormintele 2 și 9 către est, 4–6 către sud-vest și 13 către nord-vest. (Pl. 6/3).

O înseriere simplă, pe baza elementelor principale de inventar, pare să indice, la rândul ei, că un grup mai mare de morminte era caracterizat de prezența mărgelilor din cochilii de *Unio*, iar altul de cele cupru, cele două piese de port neapărând niciodată asociate la Decea Mureșului. Dar mormântul singular de la Csongrád, care a avut în inventar atât mărgelile din cochilii, cât și din cupru, demonstrează că între cele două piese de port nu există incompatibilitate cronologică. Lamele din silex, sau cuțite cum le-a zis Kovács, nu sunt expresive în sine, fiind instrumente cu largă răspândire în timp și spațiu. Prezența lor în mormintele unește totuși cele două „grupe”, astfel că o diferențiere cronologică nu mai pare întemeiată și din această perspectivă. Același lucru se întâmplă și cu ceramica, care unifică extremitățile – „grupele” – tabelului (Pl. 5/4). În același tabel se mai pot observa că inventarele consistente, cele cu 4 elemente – cum este cazul M.12, 11 – se situează central, extremitățile stocului analizat fiind reprezentate prin inventare „sărace”, constituite dintr-un singur element de inventar, o excepție fiind poziția M.4. Cartarea pieselor de inventar pe plan arată că mormintele cu inventare consistente ocupă locul central, mai ales M.12, ceea ce ar putea constitui un indiciu privind organizarea spațiului funerar cu o „parcelă” centrală și morminte periferice, oarecum asemănătoare structurilor tumulare. Dar această observația a mea nu are suficient temei material, rămânând, cel puțin deocamdată, o speculație. Singurul lucru cert despre organizarea spațiului funerar la Decea este prezența celor 3 morminte duble, care indică, cum de altfel s-a mai observat¹¹, reflectarea relațiilor de familie în practicile mortuare.

Lipsa determinărilor antropologice pentru mormintele de la Decea Mureșului ca și pentru cel de la Csongrád nu permite distingerea vreunei semnificații în ceea ce privește poziția scheletelor, mai exact a părții pe care se găseau membrele inferioare, repartitia elementelor de port în relație cu grupele de sex/vârstă și nici un studiu planimetric complet al cimitirului.

O descoperire mai veche, care poate fi și trebuie pusă în legătură cu cimitirul de la Decea Mureșului este constituită de mormântul plan de înhumatie dezvelit fortuit în 1855 la **Feldioara** (Cat. 358), în punctul Piscu lung (Fig. 1). Este vorba de un mormânt de înhumatie plan, cu un schelet chircit lateral care a avut în inventar o măciucă din piatră cu patru protuberanțe, trei lame din obsidian și, probabil, o secure de cupru¹². Descoperirea nu a fost cu totul trecută cu vederea, I. Nestor menționând faptul că, pe baza inventarului, poate fi pusă în legătură cu cimitirul de la Decea Mureșului¹³. Există însă o nepotrivire în ceea ce privește măciuca. După I. Nestor, care trimite la Teglás¹⁴, piesa este „*mehr kugelig, besitzt aber noch immer die vier charakteristischen halbkugelligen Vorsprünge*”, dar, după K. Horedt în cazul măciucii din mormânt este vorba de o „*flache Keule*”

⁷ *Ibidem*, p. 453.

⁸ P. Roman, *Dacia* NS 15, 1971, p. 113–114.

⁹ I. Ecsedy, *The people of the Pit-Grave Kurgans in eastern Hungary*, Budapeșt, 1979, p. 11–13, cu trimiteri la publicația princeps la care nu am avut acces.

¹⁰ Dodd-Oprîtescu, *op. cit.*, p. 91–97, unde discută pe larg toate aceste aspecte, sfârșind prin a accepta opinia lui P. Roman.

¹¹ I. Nestor, *op. cit.*, p. 74.

¹² M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Őskor*, Kolozsvár, 1942, p. 172, nr. 162; I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, Iudita Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 196.

¹³ *Ibidem*, loc. cit., nota 284.

¹⁴ I. Teglás, *AE* 8, 1988, p. 418–419.

mit Kreuzarmen, deren Enden leicht abgerundet sind”, o altă măciucă, descoperită tot în împrejurimile Feldioarei și aflată în fosta colecție Pataky, fiind de tipul celei menționate de I. Nestor¹⁵.

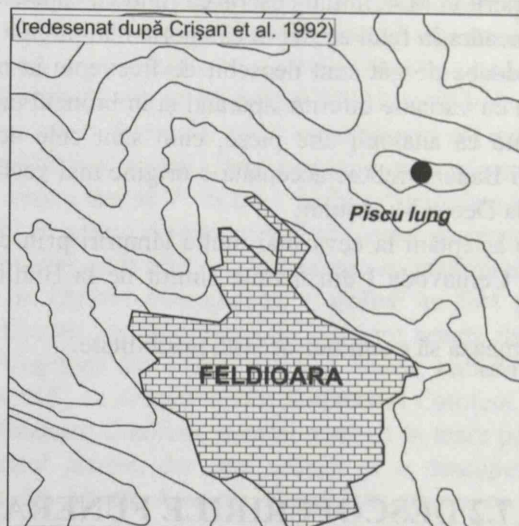

Figura 1

După cum se poate vedea, documentul arheologic reprezentat prin cimitirul de la Decea Mureșului este cu totul redus prin parametrii săi pentru a fi supus unei analize interne complexe. Pentru aprecierea lui cât mai corectă rămâne doar setul constituit din principalele sale elemente de structură, cum sunt faptul că toate mormintele sunt plane, înmormântarea ca rit uniform, prezența ocrului, dispunerea în decubit dorsal cu craniile către SV a scheletelor. Ansamblul lor este totuși diferit de cel al înmormântărilor neolitice târzii din aria în care sunt plasate atât cimitirul de la Decea Mureșului, cât și mormintele singulare de la Csongrád și Feldioara. Antecedente locale nu par să fi existat și, firesc, cea mai la îndemână cale de înțelegere, de încadrare cultural-arheologică, o constituie ipoteza unei pătrunderi de populație străină în bazinul Mureșului mijlociu și inferior, sau preluarea de către unele comunități autohtone a unor obiceiuri mortuare sosite din altă parte. Trimiterile, frecvente cum se poate vedea din literatura dedicată misteriosului cimitir, la ariile răsăritene, unele chiar foarte îndepărtate, par oarecum hazardate, atât timp cât spațiul dintre stepele nord-pontice și valea mijlocie a Mureșului este lipsit de descoperiri mai mult sau mai puțin similare, care să susțină o asemenea mișcare, fie ea de populație, fie ea de „mode” funerare. O anume problemă o constituie și măciuca din M.12 și corespondența ei de la Feldioara. Piese, fără îndoială bunuri de prestigiu, au fost comparate cu altele descoperite în preajmă – Butimanu, Ciacia, Golești și Ocna Sibiului – ca și cu altele din stepele nord-pontice¹⁶. Relativ recent, măciucile din piatră ale epocii bronzului din sud-estul Europei au fost rediscutate de Elke Kaiser. După tipologia stabilită de E. Kaiser, măciucile cu patru protuberanțe dispuse cruciform au fost înglobate în tipul A. reprezentat prin nouă exemplare răspândite în Transilvania – cele mai multe, în Câmpia Română până la limanul Nistrului și cursul Niprului mijlociu¹⁷. Cele mai multe provin din descoperiri izolate, relația lor cu alte materiale descoperite în apropiere fiind cu totul nesigură. Dintre măciucile cu patru protuberanțe discutate de E. Kaiser, cele cu context asigurat provin dintr-un mormânt tumular Srubnaja/Balkengrab de la Semenovka și dintr-o așezare Mnogovalikovaja de la Knjaža Gora¹⁸, ambele descoperiri fiind prea târzii pentru angrenarea lor în discuția asupra înmormântărilor de tip Decea Mureșului. Cele mai multe măciuci de acest fel se găsesc în Ardeal, ceea ce ar susține eventual o origine locală, de unde s-ar fi răspândit apoi către est, dar această ipoteză este amendată parțial de unele piese caucaziene¹⁹, ca și de faptul că cele mai multe sunt lucrate din roci vulcanice –

¹⁵ K. Horedt. MAGW 70, 1940, 3, p. 285.

¹⁶ Idem, cu hărți de răspândire la fig. 17–18; Bognár-Kutzián, *op. cit.*, p. 446.

¹⁷ E. Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzzeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA 44, Bonn, 1997, p. 116–126 și harta de la fig.69. Autoarea nu a inclus în lista tipului A și măciuca de la Decea Mureșului.

¹⁸ *Ibidem*, lista de la p. 125, unde îi citează pe I. T. Černjakov, *Severo-Zapadnoe Pričernomorie vo vtoroj polovine II tysjačletija do .e.*, Kiev, 1985, fig. 44/4, respectiv Beljaševskij, *Kievskaja starina* 3, 1893, p. 137, lucrări pe care nu le-am avut la îndemână.

¹⁹ I. Motzenbacher, *Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit*, Berlin, 1996, p. 67–69.

bazalt, granit, serpentin – la fel cu numeroase topoare specifice grupei Ingul a mormintelor cu catacombă pentru care s-au folosit depozitele de acest fel din zona Krivoj Rog²⁰.

Colanul din cupru descoperit în M.4, inițial descris ca fiind cu capetele subțiate, ulterior afirmându-se că a avut capetele răsucite, s-ar încadra în felul acesta în categoria mai largă a așa numitelor Ösenhalsringe. Este bine cunoscut că astfel de podoabe de gât sunt deosebit de frecvente în medii ca Nitra, Aunjetitz, Periam-Pecica, piese de acest tip, însă cu variante diferite, apărând și în bronzul târziu. Dar cum pentru colanul de la Decea Mureșului au fost citate ca analogii alte piese, cum sunt cele de la Loebersdorf, Lichtenwörth și Königshöhle²¹, toate din medii Baden, trebuie acceptată o origine mai veche, dar asta nu reduce greutățile de interpretare ale cimitirului de la Decea Mureșului.

Poate că ar trebui să ne așteptăm la ceva mai multe lămuriri prin comparația cimitirului de la Decea Mureșului cu înmormântările Cernavoda I din marele cimitir de la Brăilița care, în sfârșit, a văzut lumina tiparului.

Voi încerca în cele ce urmează să examinez această posibilitate.

7.2 DESCOPERIRILE FUNERARE ALE „BLOCULUI BADEN-COȚOFENI”

Termenul de „blocul Baden-Coțofeni”, deja introdus în literatura de specialitate românească, exprimă prin el însuși, pe de-o parte încercarea de a contura un fenomen larg răspândit în Europa Centrală și parțial cea sudică, iar pe de altă parte lipsa de izbândă în definirea fenomenului Coțofeni. Integritatea noțiunii este discutabilă. Ea a mai fost oarecum formulată și în trecut cu ocazia discutării diferitelor grupe „neolitice târzii” din fostul spațiu iugoslav, în speță Baden, Kostolac și Vučedol²², dar la vremea aceea a fost mai degrabă trecută cu vederea de către majoritatea specialiștilor, în bună măsură și pentru că documentarea arheologică era insuficientă.

7.2.1 ÎNMORMÂNTĂRILE COȚOFENI

La sfârșitul sec. XIX și în primii ani ai secolului următor au fost adunate cu sârguință și publicate materiale ceramice mai cu seamă din Transilvania, cu interpretări ulterior dovedite ca nefondate²³. O primă contribuție pentru clarificarea acestor descoperiri transilvănene o datorăm lui Hermann Schroller, care a încercat să definească speciile ceramice și să explice geneza grupei²⁴. Definiția culturii Coțofeni ca atare, pe o arie ce cuprindea deja în afara Transilvaniei și Oltenia ca și o primă mențiune despre o descoperire funerară a acesteia la Ploșor, a fost făcută de Ion Nestor²⁵. Au urmat apoi mai multe contribuții pe măsura sporirii documentării arheologice, pentru ca apoi, la mijlocul secolului trecut grupa Coțofeni să beneficieze de noi prezentări sintetice²⁶. Un moment de seamă al istoricului cercetării culturii Coțofeni îl reprezintă studiul monografic al lui P. Roman în care se discută și descoperirile funerare, subliniindu-se însă caracterul lacunar al documentării lor arheologice. Totodată, seria de descoperiri funerare tumulare răspândite pe o mare parte din suprafața Transilvaniei și provenite în special din descoperiri fortuite sau săpături puțin sistematice, era

²⁰ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *Un topor din piatră decorat descoperit la Năeni*, manuscris.

²¹ Bognár-Kutzián, *op. cit.*, p. 449.

²² M. Garașanin, în vol. *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p. 26.

²³ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 9 și urm. pentru istoricul cercetărilor.

²⁴ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 30–37.

²⁵ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 61–67.

²⁶ D. Berciu, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 79–82 și I. Nestor, în același volum, p. 99–100; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 131–134; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 135–136; K. Horedt, *Apulum* 7, 1968, p. 103–116.

separată de grupa Coțofeni²⁷. Cu această ocazie a fost discutată și relația cu grupurile Baden, Kostolac și Vučedol, subliniindu-se „bazele asemănătoare, în parte chiar comune” cu grupa Baden, contactele dintre cele două fenomene culturale fiind văzute ca răspunzătoare pentru practicarea incinerăției în cadrul mediilor Coțofeni²⁸. La puțină vreme, același autor a reluat discuția asupra raportului dintre cele două fenomene arheologice cu mai multe nuanțări, dar continuând să le socotească ca aparținând perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și ca diferite din punct de vedere etnocultural²⁹. Pentru mulți specialiști și pentru multă vreme, modelul teoretic propus de P. Roman a reprezentat reperul cel mai important, și chiar mai mult decât atât, pentru judecarea descoperirilor Coțofeni. Deși nu este aici locul unei discuții asupra fenomenului Coțofeni, trebuie spus că modul în care a definit P. Roman „cultura” Coțofeni lasă de dorit în special în ceea ce privește tipologia ceramicii, astfel că pentru conținutul real al acestei grupe nu dispunem decât de un model mai mult sau mai puțin artificial, tot mai mult aflat în contradicție cu materialul arheologic în continuu spor. Pentru aria aflată imediat la sud de Dunăre descoperirile Coțofeni au fost puse recent în circulație, dar urmându-se îndeaproape modelul Roman, cu deosebirea că s-a ținut seama de datările cu radiocarbon³⁰. O nouă lucrare pentru descoperirile Coțofeni din Transilvania și Banat, redactată de H. Ciugudean, a văzut lumina tiparului în ultimul an al sec. XX, cu această ocazie fenomenul Coțofeni fiind văzut ca o manifestare a eneoliticului. Pentru descoperirile funerare Coțofeni, autorul a reluat în mare parte aceleași descoperiri citate de P. Roman, susținând biritualismul grupei, dar mai adaugă și o descoperire din peștera de la Igrîța. Referindu-se la cimitirele tumulare din Munții Apuseni, Ciugudean afirma cu această ocazie că nu poate fi „negată existența” unor elemente Coțofeni târzii în cadrul acestor manifestări funerare, în viziunea sa grupa Coțofeni participând, cel puțin pe teritoriul Ardealului, la „geneza unor manifestări culturale noi, specifice bronzului timpuriu”³¹. Cea mai recentă privire sintetică asupra grupei Coțofeni o datorăm lui A. Vulpe care a făcut o succintă prezentare a acesteia ca parte componentă a „blocului Baden–Coțofeni” pe care îl vede, pe bună dreptate, ca marcând începutul epocii bronzului. După Vulpe, blocul Baden–Coțofeni reprezintă o serie de manifestări din Europa Centrală ca și din Transilvania, Banat, Oltenia, Muntenia apuseană și nord-vestul Bulgariei, legate prin numeroase elemente comune, specifice bronzului timpuriu cel puțin pentru România, dar greu de precizat din punctul de vedere al originii ca și al diversității regionale³². Cu aceeași ocazie, Vulpe remarcă discrepanța dintre numărul mare de așezări Coțofeni cunoscute și puținătatea descoperirilor mortuare. După opinia sa, o serie de descoperiri funerare, cum sunt cele din movilele de la Basarabi, Milostea sau Plenița din Oltenia ca și cele similare de la Târnava sau mormintele tumulare din centrul Transilvaniei, toate de inhumație și în opoziție cu doar două complexe funerare de incinerăție – la Medieșu Aurit și Cârna/Dunăreni –, ar deschide posibilitatea de a dovedi că numeroșii tumuli aflați de-o parte sau de alta a Carpaților Meridionali, dar încă nesăpați, ar putea aparține și culturii Coțofeni³³.

Integrarea grupei Coțofeni într-un fenomen arheologic mai larg se bazează pe o mulțime de elemente comune și pare justificată, mai ales ca o încercare de a defini realitățile preistorice de la nord de Dunăre în relația firească pe care o vor fi avut cu mediile central-europene și nu numai. Dar ceea ce îi este specific noțiunii „blocul Baden–Coțofeni” este tocmai diferența marcată între definirea arheologică foarte clară a părții Baden și cea, mai puțin clară, chiar echivocă, pentru componenta „coțofană”, fapt care mă obligă la rezerve.

Plasarea în timp a grupei Coțofeni se poate face astăzi pe baza mai multor date ¹⁴C destul de bune, prelevate din stațiuni Coțofeni din România, la care se mai adaugă două date din așezarea Coțofeni din peștera Măgurata din Bulgaria. La momentul apariției monografiei sale, P. Roman își exprima neînțelegerea și neîncrederea în datele radiocarbon de la Băile Herculane și Ostrovu Corbului, considerând că grupa Coțofeni,

²⁷ P. Roman, *op. cit.*, p. 31–33 pentru practicile funerare. Cu o altă ocazie același autor a explicat incinerăția în mediul Coțofeni și ca „dovedind vechimea credințelor solare în ținuturile carpato-danubiene”, cf. P. Roman, sub voce, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologie și Istoriei Vechi a României*, vol. 1, București, 1994, p. 367.

²⁸ *Ibidem*, p. 51–53.

²⁹ P. Roman, I. Nemeti, *Cultura Baden în România*, București, 1978, p. 49–53.

³⁰ S. Alexandrov, *The Early Bronze Age in western Bulgaria: Periodization and cultural definition*, în vol. D. Bailey & I. Panayotov (ed.), *Prehistoric Bulgaria*, Madison, 1995, p. 253–270; L. Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR IntSer 791, Oxford, 1999.

³¹ H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000.

³² A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. 1, București, 2001, p. 229. După opinia lui A. Vulpe cultura Coțofeni aparține perioadei timpurii a epocii bronzului.

³³ *Ibidem*, p. 231–232.

pe care o împărțea în trei faze – I–III – „se plasează în a doua jumătate a mileniului III î.e.n.”³⁴. Procedeele moderne de calibrare a datelor radiocarbon permit însă astăzi o plasare în timp destul de precisă și acest lucru este posibil și pentru grupa Coțofeni. Pentru stațiunile Coțofeni din România există seria de 2 date ¹⁴C din așezarea de la Ostrovu Corbului³⁵, apoi o alta constituită din alte 4 date din așezarea în peșteră de la Băile Herculane³⁶, la care s-au adăugat, relativ recent, încă cinci date radiocarbon din nivelele Coțofeni târzii de la Poiana Ampoiului³⁷. Cele două date din Bulgaria, prelevate din stratul I din peștera Măgurata, sunt foarte înalte³⁸ și de aceea, greu de acceptat. Calibrate³⁹, datele menționate indică o durată remarcabilă pentru fenomenul Coțofeni, de peste un mileniu. Cele două date din peștera Măgurata, după calibrare, se înscriu în domeniul 2 sigma între 3990–3710 BC și 3960–3700 BC. Următoarea dată este LJ-3797 de la Ostrovu Corbului, care se înscrie în domeniul 2 sigma în intervalul 3390–3080 BC. Cu mici diferențe urmează celelalte date de la Băile Herculane și Ostrovu Corbului, seria de la Poiana Ampoiului, prelevată din nivele Coțofeni târzii, situându-se după 3000 BC. Ultima dată – Poiana Ampoiului UZ-2868/ETH-9276 – calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 2500–1950 BC, este prea joasă pentru a fi acceptată. Seria de date ¹⁴C pentru grupa Coțofeni nu este suficientă. Nu cunoaștem conținutul exact al contextelor din care au fost prelevate, mai ales la Băile Herculane ca și la Măgurata, fiind vorba de locuri în peșteri unde sunt de așteptat amestecuri de materiale. Totuși, pe baza seriei disponibile se poate spune că grupa Coțofeni a avut o durată ce se poate plasa în a doua jumătate a mileniului IV a.Chr. și în prima a celui următor⁴⁰. Din punctul meu de vedere o astfel de poziție cronologică justifică încorporarea culturii Coțofeni în perioada timpurie a epocii bronzului, încorporare susținută de altfel și prin diferențele marcate față de epoca anterioară, ca și prin existența a numeroase elemente de structură comune cu grupele bronzului timpuriu.

Așa cum se poate vedea astăzi, grupa Coțofeni s-a întins pe o arie remarcabil de mare ce a cuprins întreaga Transilvanie, Banatul, Oltenia, parțial Muntenia apuseană, trecând Dunărea în răsăritul Serbiei și nordul Bulgariei. Dar, față de sutele de stațiuni cunoscute astăzi, numărul descoperirilor funerare este foarte mic.

Lista descoperirilor funerare Coțofeni (Pl. 6):

1. Baia de Fier (Cat. 34);	12. Ostrov (Cat. 676);
2. Băile Herculane (Cat. 63);	13. Ostrovu Corbului (Cat. 680);
3. Bucești (Cat. 159);	14. Ostrovu Șimian (Cat. 688);
4. Copăceni (Cat. 243);	15. Padina (Cat. 694);
5–6. Dunăreni (Cat. 335–336);	16. Plosca (Cat. 735);
7. Galice (Cat. 369);	17. Reci (Cat. 789);
8. Gornea (Cat. 407);	18. Selanovci (Cat. 850);
9. Korbovo (Cat. 519);	19. Suharu (Cat. 892);
10. Măceșu de Jos (Cat. 569);	20. Tărnava (Cat. 938);
11. Medieșu Aurit (Cat. 581);	21. Tărtăria (Cat. 939);
	22. Vădastra (Cat. 1033).

De la bun început apare cât se poate de limpede contradicția dintre dimensiunile ariei ocupate de fenomenul Coțofeni și puținătatea descoperirilor cu caracter mortuar ce îi sunt atribuite astăzi.

Se poate observa destul de bine că majoritatea descoperirilor funerare atribuite grupei Coțofeni se aglomerează pe cursul Dunării, unde sunt specifice cele de incinerare, în vreme ce complexe mortuare

³⁴ P. Roman, *op. cit.*, p. 67 și mai ales nota 11.

³⁵ Probele LJ-3797 – 4570±60 BP, LJ-3798 – 4420±50 BP, LJ-3799 – 4400±60 BP – toate trei pentru nivelul Coțofeni III, cf. S. Forenbaher, *Antiquity*, 67.225, 1993, p. 218–256.

³⁶ Probele LJ-3533 – 4460±80 BP, pentru nivelul II–IIb, LJ-3534 – 4360±100 BP, LJ-3535 – 4350±60 BP și LJ-3536 – 4300±60 BP, toate pentru nivelele III–IIIc, cf. *Ibidem*.

³⁷ Probele UZ-2868/ETH-9276 – 3755±70BP, UZ-2869/ETH-9277 – 4085±70 BP, UZ-2870/ETH-9278 – 4030±75 BP, Bln-4620 – 4239±40, Bln-4621 – 4260±41 BP, cf. H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 58.

³⁸ Probele Bln-1574 – 5086±60BP și Bln-1575 – 5017±50 BP, cf. J. Görsdorf, J. Bojadziev, *Eurasia Antiqua* 2, 1996, p. 105–173.

³⁹ Calibrarea am făcut-o cu programul OxCal v3.9. La Ciugudean, *op. cit.*, calibrările s-au făcut cu o versiune mai veche a aceluiași program.

⁴⁰ Vezi și discuția lui Ciugudean, *op. cit.*, p. 57–59.

Coțofeni sunt mai rare în Transilvania, unde, cu excepția cimitirului de la Medieșu Aurit, cam toate sunt de inhumatie (Pl. 6), ceea ce pune sub semnul întrebării unitatea fenomenului Coțofeni, căci stațiuni relativ bine cercetate, deci sigure ca atribuire, nu lipsesc în nici o parte a ariei sale. Dispunerea chorologică nu este așadar rezultatul unor cercetări neuniforme, cu atât mai mult cu cât cele mai numeroase săpături în stațiuni Coțofeni sunt din Transilvania. Destul de recent, S. Alexandrov a tratat obiceiurile mortuare Coțofeni, dar a inclus între descoperirile funerare ale grupei și acele morminte situate în tumuli, pe baza inventarelor ceramice, multe dintre acestea fiind de fapt morminte Jamnaja cu vase Coțofeni⁴¹. În ceea ce privește caracterul cercetării reiese că majoritatea provin din săpături sistematice sau de salvare – 9 (40.00%), respectiv 5 (23.00%) – și mai puține din descoperiri fortuite – 5 (23.00%) – sau datorate cercetărilor de suprafață – 2 (9.00%) – (Fig. 2), dar realitatea este oarecum diferită, căci majoritatea săpăturilor sistematice în cadrul cărora au fost descoperite complexe mortuare atribuite grupei Coțofeni nu au avut ca principală preocupare aceste obiective, ele apărând cu totul aleatoriu, ceea ce mai reduce din diferența rezultată din statistica primară.

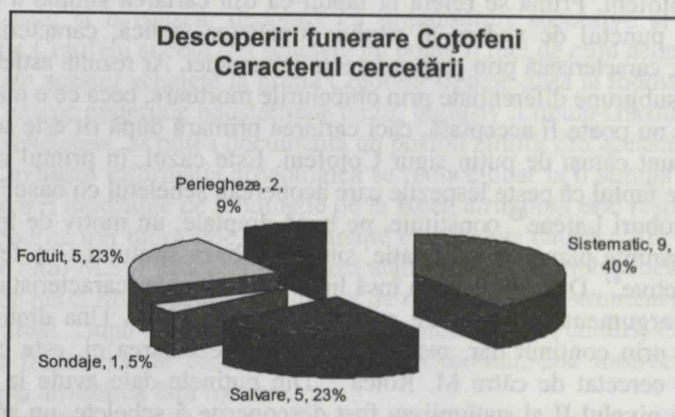

Figura 2

Caracterul cu totul lacunar al documentației arheologice pentru descoperirile funerare Coțofeni apare, din nou foarte clar și din simpla examinare a contextului arheologic căruia i-au aparținut. Din acest punct de vedere lucrurile nu mai stau la fel de bine. Din cele abia 22 de descoperiri cu caracter mortuar atribuite culturii Coțofeni, mai mult de jumătate – 14 (64.00%) – sunt reprezentate prin morminte izolate, grupurile de morminte, constituite din 2–3 morminte, abia dacă depășesc un sfert – 6 (27.00%) – în vreme ce cimitirele – pentru care avem cazuri doar menționate în literatură – sunt numai două (9.00%) (Fig. 3). Această situație aruncă din capul locului o anume lumină asupra înmormântărilor Coțofeni, în sensul că fie unitățile sociale/comunitățile erau foarte mici, ceea ce însă intră oarecum în contradicție cu dimensiunile și durata unor așezări, fie ceva nu este în regulă cu definirea culturii dat fiind numărul extrem de mic de asemenea complexe raportate la aria și durata grupei. Mai mult chiar, pentru cimitirul de incinerare de la Padina nu cunoaștem numărul exact al mormintelor spre a vedea în ce măsură este sau nu vorba de o necropolă în adevăratul înțeles al cuvântului⁴². Nici pentru descoperirea de la Medieșu Aurit nu avem cum fi siguri că este vorba de un cimitir, sigure fiind doar două morminte plane, pentru alte patru singurele „indicii/dovezi” fiind constituite din grupuri de cioburi⁴³. Pentru „cimitirul” de la Gornea-Dealul Bulfecea situația este de-a dreptul stranie, căci informația este neverificată, fiind în fond expresia impresiei unui amator harnic și entuziast⁴⁴. Este evident că „descoperirea” este cu totul îndoielnică trebuind a fi exclusă din discuție.

⁴¹ S. Alexandrov, în vol. *Ekspeditsija Maritsa-Iztok. Arheologičeski pročvanija*, tom II, 1994, p. 85–90.

⁴² B. Jovanović, *Starinar* 22, 1971, p. 21 și pl. 7/1–2; după L. Nikolova, *Prehistoric burials*, în vol. *Material evidence for cultural pattern in Prehistory*, RPRP 5, Salt Lake City-Sofia-Karlovo, 2002, p. 70–71, este vorba de cel puțin 4 morminte de incinerare în urnă, pentru M.3 fiind menționat „a possible small stone ring”.

⁴³ S. Dumitrașcu, *St Com Satu Mare* 2, 1972, p. 53–61.

⁴⁴ I. Dragomir, *Banatica* 6, 1981, p. 463, unde se afirmă următoarele: „Cu ocazia unei periegheze au fost depistate morminte din epoca bronzului (probabil cultura Coțofeni). Credem că este vorba de o necropolă ce se întinde pe o suprafață foarte mare. Mormintele sunt dispuse în cerc, numărul lor depășind cifra de 60”.

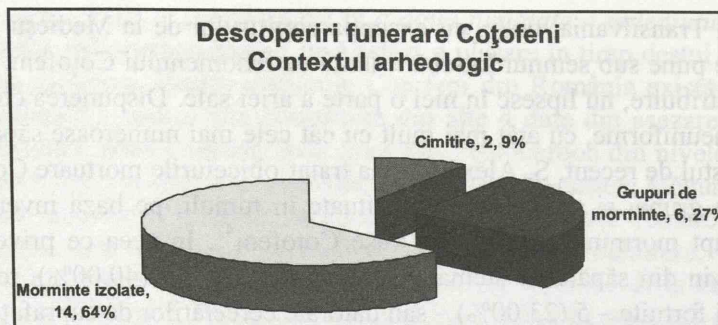

Figura 3

Dar mai există multe semne de întrebare care subțiază mult din documentarea arheologică privind descoperirile mortuare Coțofeni. Prima se referă la faptul că din cartarea simplă a acestor descoperiri reiese două zone deosebite din punctul de vedere al ritului: jumătatea sudică, caracterizată prin preponderența incinerăției și zona nordică, caracterizată prin preponderența înhumației. Ar rezulta astfel că însăși grupa Coțofeni ar trebui separată în două subgrupe diferențiate prin obiceiurile mortuare, ceea ce e mai greu de acceptat.

O asemenea situație nu poate fi acceptată, căci cartarea primară după rit este serios amendată de faptul că multe descoperiri nu sunt câtuși de puțin sigur Coțofeni. Este cazul, în primul rând, al mormântului din peștera **Baia de Fier**, unde faptul că peste lespezile care acopereau scheletul cu oase împrăștiute se găseau atât cioburi Coțofeni, cât și cioburi Latene⁴⁵ constituie, pe bună dreptate, un motiv de îndoială⁴⁶. La **Buicești** au fost descoperite două morminte plane de înhumație, situate la baza stratului Coțofeni, motiv pentru care au fost atribuite grupei respective⁴⁷. După P. Roman însă lipsa unui inventar caracteristic, ca și poziția în decubit dorsal a scheletelor sunt argumente pentru care atribuirea este incertă⁴⁸. Una dintre descoperirile cele mai surprinzătoare, nu numai prin conținut dar, mai ales, și prin prezentarea ei, este constituită de mormântul colectiv de la **Copăceni**, cercetat de către M. Rotea⁴⁹. Din puținele date avute la dispoziție reiese că sub podeaua unei locuințe din nivelul II al stațiunii au fost descoperite 5 schelete, un adult și patru copii despre care se afirmă că ar fi „fetuși”. Scheletul considerat ca fiind de „adultă” zăcea „în poziție obstetrică, iar fetușii dispuși în jurul bazinului, unul chiar între membrele inferioare ale acesteia”. Nu se specifică dacă au existat elemente de inventar și nici orientarea măcar a scheletului de adult/adultă, care așteaptă în continuare diagnoza antropologică. Autorul notei socotește stațiunea drept eponimă pentru ceea ce încearcă să definească ca fiind „Grupul Copăceni” pe care îl așază cronologic „post Coțofeni și ante Wietenberg”, deși două rânduri mai jos se pierde cu firea afirmând că „evoluția internă a grupului, încă neprecizată în detaliu..., merge de la o etapă în care elemente Coțofeni sunt încă pregnante spre una în care acestea lipsesc”! Aceeași lipsă de profesionalism amestecată cu o nețărmurită emoție îl mai face pe autorul săpăturii să afirme despre mormântul colectiv de la Copăceni că reprezintă: „prima documentare arheologică a unei nașteri cvadruple în spațiul carpato-dunărean”, iar apoi că: „Plasarea complexului funerar sub podeaua unei locuințe, ne indică o moarte violentă legată de un ritual de construcție, fondare”. Lăsând la o parte considerațiile deplasate ale lui M. Rotea, se cuvin câteva observații. În Transilvania „există” astăzi mai multe grupuri culturale atribuite începutului epocii bronzului. Mulțimea acestor grupuri, dintre care face parte și cel denumit Copăceni, este, pe de-o parte rezultatul incapacității de a înțelege materialele descoperite, iar pe de altă parte a pripelii cu care rezultatele unor săpături, cel mai adesea de mică amploare, sunt imediat considerate ca noi-nouțe și prin aceasta definitorii pentru tot atâtea grupuri culturale⁵⁰. Consecința directă este confuzia care domnește asupra ultimelor etape Coțofeni în Ardeal, confuzie la care și-a adus aportul și modelul teoretic impus de P. Roman. Materialele de la Copăceni nu sunt îndepărtate de cele de tip Coțofeni, dar cu toate acestea viitoare cercetări sistematice însoțite de un examen pertinent al materialelor ceramice pot indica manifestări corespunzătoare etapelor târzii Coțofeni, dar

⁴⁵ C. S. Nicolaescu-Plopșor și colab., SCIV 4, 1953, 1–2, p. 203–207.

⁴⁶ P. Roman, *op. cit.*, loc.cit.

⁴⁷ L. Roșu, Comunicări, Seria arheologică 7, 1968, p. 12–14.

⁴⁸ Roman, *Cultura Coțofeni*, p. 31.

⁴⁹ M. Rotea, *Grupul Copăceni*, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 154–155. Pentru „grupul Copăceni” mai vezi idem, *Thraco-Dacica* 14, 1993, 1–2, p. 75–84; idem, *Grupul Copăceni I*, Cluj-Napoca 2003.

⁵⁰ Este cu totul de mirare cum aceste grupuscule – Copăceni, Roșia, Șoimuș, Zăbala etc. – deși nu se sprijină pe o definiție arheologică câtuși de puțin acceptabilă, au fost omologate într-o lucrare de sinteză, cf. A. Vulpe, *op. cit.*, p. 232–235 și harta de la fig. 31.

cu un alt caracter. Din aceste considerente am luat în discuție mormântul colectiv de la Copăceni, nu ca aparținând grupei Coțofeni, ci ca fiind de vreme Coțofeni și pentru a-l putea examina într-un context mai larg.

Nici descoperirile de la **Dunăreni-Grindul Braniște/Movila Fircanii** sau **Plosca-Botu Puriceanului** nu sunt cătuși de puțin sigure. În primul caz trebuie subliniat faptul că pe grindul Braniște, situat între fostele bălți Cârna și Nasta, astăzi Bazinul 3, respectiv Bazinul 4 al complexului piscicol Dunăreni, nu a existat niciodată vreun tumul. Așa-zisa *Movila Fircanii* este de fapt partea cea mai ridicată a grindului nisipos Braniște, fiind vorba de o formațiune naturală cum împede se mai putea vedea până de curând⁵¹. Din descrierea publicată reiese că cioburile presupuse a proveni din mormântul distrus au fost aruncate pe plajă de unde au fost culese ulterior⁵². În fapt, dacă pe *Movila Fircanii* nu se găsesc la suprafață nici un fel de materiale arheologice, pe malul de sud al grindului, la cca. 150–200 m de *Movila Fircanii*, se află o întinsă așezare Coțofeni⁵³, foarte mult material ceramic putând fi găsit cu ușurință și astăzi pe plaja de nisip a grindului atunci când nivelul apei din Bazinul 4 (fosta baltă Nasta) este scăzut. La *Plosca-Botu Puriceanului*, în cursul unor periegeze efectuate de colectivul șantierului Bistreț în anii 1989–1990, au fost descoperite pe plaja și în prăbușitura malului de sud al lacului Bistreț, patru schelete umane, în conexiune anatomică, întinse pe spate și cu craniile către NV. În jur se găseau nenumărate cioburi Coțofeni, între care și o ceașcă, decorată cu împunsături succesive și cu o toartă supraînălțată. Asocierea dintre cioburile Coțofeni și cele trei schelete nu poate fi nici de cum asigurată, dată fiind situația din teren. Ca atare apartenența acestor schelete la grupa Coțofeni trebuie pusă la îndoială, cu atât mai mult cu cât, pe aceeași plajă, se mai găsesc materiale hallstattiene târzii, inclusiv o fibulă Glasinac cu scut beotic care, într-o eventuală asociere cu scheletele, ar putea documenta un posibil cimitir din această vreme.

Pentru **Ostrovu Corbului** informația arheologică se reduce doar la o simplă mențiune și la câteva vase ilustrate⁵⁴. Și pentru cele trei morminte de inhumatie de la **Reci**, atribuirea este respinsă⁵⁵. În cursul săpăturilor din 1959⁵⁶ au fost descoperite trei morminte de inhumatie cu schelete chircite, din care unul – M.2 – se găsea pe partea dreaptă, iar un altul M.3 – probabil pe partea stângă (**Pl. 7/2**). Sub scheletul M.1 s-au găsit cioburi, iar alături o mandibulă de porc, M.2 a avut un fragment de râșniță și un instrument din os, iar la M.3 s-au găsit doi dinți perforați de animal. După autorul săpăturii mormintele aparțin culturii Coțofeni, căci pe același loc au mai fost descoperite fragmente de vase cu decor tipic Coțofeni. Dar motivele lui Zs. Székely nu sunt suficiente pentru a accepta atribuirea fără rezerve.

La **Galice, Korbovo, Ostrov și Selanovci**⁵⁷ au fost descoperite câte un mormânt izolat cu vase tipice Coțofeni, cele patru complexe fiind ca atare sigure. Aceeași situație s-a constatat și la **Cârna/Dunăreni-Măgura Tomii**, unde din nou este vorba de un mormânt de incineratie în urnă singular⁵⁸ și, destul de probabil, și la **Măceșu de Jos**⁵⁹.

Mormântul de la **Suharu**, de inhumatie cu schelet în decubit dorsal și cu o ceașcă cu o toartă supraînălțată ce pare a fi Coțofeni⁶⁰, e posibil să fi fost descoperit într-un tumul⁶¹ și, ca atare, apartenența sa la grupa Coțofeni este discutabilă. La Târnava, în Tumulul I au fost descoperite 9 morminte cu vase Coțofeni, dintre care T.I/M.2 și T.I/M.5 sunt de incineratie. Un alt mormânt de incineratie este T.II/M.1, dar vasul ce a fost folosit ca urnă are decor șnurat. Dintre mormintele de inhumatie pentru care s-a putut stabili poziția defuncțiilor, mormintele 6–10 din primul tumul, au avut scheletele în decubit dorsal, iar în M.1 și 4 scheletele se găseau chircite pe dreapta. Nici unul dintre aceste morminte cu vase Coțofeni nu este primar⁶².

Mormântul de la **Tărtăria**, izolat și de inhumatie, cu un schelet chircit, a fost descoperit în stratul Coțofeni, motiv pentru care a fost alocat grupei respective⁶³, atribuire respinsă întemeiat⁶⁴.

⁵¹ În cursul inundației catastrofale din 2006 întregul grind Braniște a fost inundat, astăzi aspectul său fiind complet schimbat.

⁵² Gh. Bichir, SCIV 9, 1958, 1, p. 101–112.

⁵³ Cercetări de teren în anii 1985–1997 efectuate de colectivul șantierului arheologic Bistreț.

⁵⁴ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, fig. 13; idem, *Zorile istorie în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 136 și nota 1.

⁵⁵ P. Roman, *op. cit.*, loc. cit.

⁵⁶ Z. Székely, *Materiale* 8, 1962, p. 325–328, fig. 3.

⁵⁷ L. Nikolova, în vol. Roman P., Alexianu M., *Relations thraco-illyro-helléniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (à participation internationale) Băile Herculane (14–19 Septembre 1992)*, București, 1994, p. 130–140.

⁵⁸ Vl. Dumitrescu, *Dacia* NS 4, 1960, p. 69–88. Toponimul de *Măgura Tomii* se referă de fapt la vârful fostului *Grind al Tomii*, astăzi distrus de lucrările de amenajare a lacului Bistreț din anii 1968–1971.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 82, fig. 96/a–b. Ilustrația este precară, de fapt două schițe.

⁶¹ P. Roman, *op. cit.*, p. 33.

⁶² I. Panayotov, *Jamnata kultura v bălgarskite zemi*, Sofia, 1989, p. 84–91. Vezi și capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

⁶³ D. Berciu, I. Berciu, *Apulum* 3, 1947–1949, p. 30.

⁶⁴ P. Roman, *op. cit.*, loc. cit.

La **Vădastra**, în cursul cercetărilor din 1954 au fost recuperate materiale provenite din distrugerea unei „măguri” situate pe *Dealul Cișmelei*, printre acestea fiind și oseminte „pătate” cu ocră roșu, situația fiind interpretată ca distrugerea unui cimitir de inhumație Coțofeni⁶⁵. În cursul săpăturilor din anul 1970, pe dealul *La Drăgan* a mai fost descoperit încă un mormânt de inhumație (**Pl. 7/1**), probabil dublu – femeie adult + copil – scheletul de adult fiind „ciopârțit”, iar printre oase fiind găsite „bobițe” de ocră roșu, a fost de asemenea atribuit culturii Coțofeni⁶⁶. Prima descoperire nu este foarte clară, fiind vorba de resturi recuperate din deranjamente moderne, singurul lucru de care ar trebui ținut cont, de fapt verificat, fiind faptul că pe *Dealul Cișmelei* a existat foarte probabil un tumul. Pentru cea de a doua, atribuirea se bazează implicit pe faptul că „în solul arat, se găsesc amestecate fragmente ceramice Sălcuța, Coțofeni...”, dar motivele nu mi se par suficiente.

O situație specială este oferită de grupul de morminte de la **Ostrovu Șimian**, din păcate încă rămas inedit. Numărul exact al mormintelor descoperite nu se cunoaște, dar este cert că au fost descoperite cel puțin patru. Au fost reținute următoarele cazuri: „a) urnă cu oase așezată pe pietre, în jur de asemenea, oase calcinate, totul acoperit cu o moviliță rotundă de pietre de râu; b) oase pe sol, cioburi (de la aproximativ patru vase) lângă oase, totul acoperit cu pietre; c) vas-urnă, plin cu oase calcinate, fără pietre; d) mormânt cu ring de piatră, diametru 3 m, cioburi lângă pietre, apoi totul acoperit cu pietre”⁶⁷. Amenajări de felul acesta nu se mai cunosc în aria Coțofeni.

Dacă excludem dintre înmormântările atribuite grupei Coțofeni pe cele îndoielnice, cele opt socotite sigure și astfel păstrate se plasează, cu excepția mormintelor de la *Medieșu Aurit*, în sudul ariei Coțofeni așa cum a fost ea schițată. Pe de altă parte, cu excepția mormântului de la *Băile Herculane*, toate celelalte sunt de incinerare, care se conturează astfel ca modalitatea principală de tratare a defuncțiilor pentru grupa/cultura Coțofeni. În felul acesta, celor opt descoperiri li se pot adăuga și cele două morminte de incinerare din tumulul I de la *Târnava*. Mormintele de inhumație de la *Suharu* și de la *Vădastra*, ca și cele, tot de inhumație, dar cu vase Coțofeni, de la *Târnava*, pot fi atribuite mai degrabă înmormântărilor tumulare *Jamnaja*, prezența unor vase Coțofeni fiind mai degrabă rezultatul unor schimburi reciproce între cele două tipuri de comunități, a căror contemporaneitate a mai fost observată. Posibilitatea ca în tumulii încă necercetați din *Oltenia* să mai fie descoperite morminte de inhumație care să poată fi atribuite cu siguranță grupei Coțofeni⁶⁸ nu cred că există, mai degrabă cred că ar putea fi vorba de complexe de felul celor deja menționate, dar dovezile arheologice într-un sens sau altul zac în continuare în foarte numeroasele movile nesăpate.

Schițarea unui standard funerar pentru grupa Coțofeni nu poate fi făcută în chip mulțumitor din cauza documentației sărace. Dacă putem admite că elementul principal îl constituia incinerarea, din punctul de vedere al ritualului nu dispunem de observații de detaliu, multe din complexele mortuare Coțofeni fiind fortuite. Mormântul din peștera de la *Băile Herculane* (**Pl. 7/3**) ar părea că indică o relație între locuire și spațiul mortuar. Caracterul oarecum de excepție al descoperirii – inhumat, locuire în peșteră, poate și vârsta defunctului – lasă discuția fără termeni de comparație. Înmormântările în interiorul spațiului locuit, la această vreme nu sunt apariții unicate, cum în sensul ăsta pledează și mormântul cvintuplu de la *Copăceni* și ca atare ar trebui luată în considerare posibilitatea ca pentru anume membrii ai comunității să existe obiceiul locației post mortem în interiorul așezărilor, dar în nici un caz ca dovezi ale unor sacrificii excesiv de sângeroase săvârșite pentru consacrarea unei biete colibe....

Lipsa cimitirelor de mari dimensiuni, chiar dacă pentru *Gornea-Dealul Bulfecea* se speră în numărul mare al mormintelor, iar în alte cazuri nu avem date pentru a le aprecia ca atare, pare să fie o constantă pentru comportamentul mortuar Coțofeni, observație ce este întărită de numărul mare al mormintelor izolate. Ca și pentru alte grupe ale bronzului timpuriu acest fapt ar putea fi explicat prin dimensiunile mici ale comunităților/unităților sociale.

Dacă la *Băile Herculane* se poate vorbi de o înmormântare în perimetrul locuirii, pentru celelalte complexe funerare Coțofeni, relația dintre zona funerară și așezări este mai puțin evidentă și asta în primul rând datorită cercetărilor din teren care nu au urmărit sau, mai degrabă nu au putut urmări aceasta. Este posibil totuși, atât cât ne îngăduie descoperirile de materiale ceramice să presupunem o vecinătate firească între cele două zone.

Cele două morminte de incinerare din tumulul I, eventual și cel din tumulul II, de la *Târnava* par să indice că, cel puțin în câteva cazuri, complexele mortuare Coțofeni au fost plasate în movile existente. Situația nu este însă chiar atât de simplă căci în ambele cazuri unele detalii de structură – groapa rectangulară,

⁶⁵ C. Mateescu, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 452–453.

⁶⁶ Idem, Materiale 10, 1973, p. 22–23, fig. 2.

⁶⁷ P. Roman, *op. cit.*, p. 32.

⁶⁸ Vezi supra nota 11.

capacele din lemn, iar în cazul T.I/M.5 chiar o „cistă” din bolovani – arată, din acest punct de vedere, o asemănare cu standardul mortuar întâlnit în tumuli, în vreme ce ritul și urnele le diferențiază. Fără îndoială, cele două morminte oferă fiecare câte un exemplu de acculturație – între comunitățile Jamnaja și cele Coțofeni – reflectată în obiceiurile mortuare, dar este cu totul imposibil de aflat căreia din comunități îi aparțineau defuncții, deși, după rit, ca element principal al standardului, nu pare exclus ca cei doi să fi fost membrii ai unei comunități Coțofeni încorporați uneia Jamnaja. Pentru mormintele de inhumație din aceeași movilă, dar cu vase Coțofeni, rămân la părerea că e vorba de membrii unei comunități Jamnaja care dețineau bunuri – în speță vase Coțofeni – obținute prin schimb.

Amenajări speciale sunt doar cele de la Ostrovu Șimian și un alt ring menționat pentru unul dintre mormintele de la Padina⁶⁹. Dar cum și Padina se găsește în zona de contact dintre grupele Kostolac sau Vučedol și ringul de aici poate fi expresia acelorași împrumuturi.

Celelalte morminte de inhumație Coțofeni nu au avut amenajări de genul movilelor, ele intrând în categoria largă a înmormântărilor plane. Nu cunoaștem forma gropilor și nici alte detalii, cum ar fi umplutura acestora. De asemenea lipsesc determinările antropologice. Din puținul pe care îl știm, mormintele aparțin categoriei mormintelor de incinerare în urnă/*Urnengrab*. Doar în două cazuri – M.5 de la Târnava și unul de la Padina – alături de urnă a mai fost găsit și un vas adiacent, dar nu cu funcție de capac. Doar la Ostrovu Șimian există morminte cu resturile calcinate depuse pe sol, sau în urnă, dar tot pe sol, câteodată acoperite cu pietre sau înconjurare cu ring din pietre. Varietatea de ritual nu mai are altă incidență în aria Coțofeni și contrastează cu restul mormintelor de incinerare ale grupei. Așa cum s-a subliniat deja⁷⁰, situația de la Ostrovu Șimian este însă asemănătoare cu cea întâlnită la două morminte vučedoliene descoperite nu departe, pe ostrovul din fața localității Moldova Veche. Din această perspectivă varietatea de ritual de la Ostrovu Șimian pare să fi fost rezultatul contactelor dintre cele două medii culturale și prin aceasta să se și explice poziția aparte în aria Coțofeni. Iar în cazul în care informația pentru Gornea – *Dealul Bulfecea* s-ar dovedi reală, este posibil ca și în acest punct, situat la „confluența” ariilor Coțofeni și Vučedol, să ne aflăm în fața unei situații similare.

Inventarele sunt ca și inexistente, doar în două cazuri – la Padina și Târnava câte un vas adiacent – și un străpungător din cupru la mormântul de pe *Măgura Tomii* de la Cârna.

Așa cum se întrezărește din puținele descoperiri mortuare Coțofeni, complexe de acest fel ale grupei sunt foarte puțin expresive, mai ales în comparație cu grupele/mediile învecinate. În ce măsură acest fapt este real poate fi limpezit abia prin noi descoperiri funerare, mai substanțiale calitativ și cantitativ, ca și prin o atenție mai mare acordată tipurilor de habitat și subzistență, foarte variate de altfel așa cum se poate observa cu ușurință, comunitățile Coțofeni fiind amplasate de la zone montane, destul de înalte, și până în câmpii joase sau lunca Dunării.

7.2.2 ÎNMORMÂNTĂRI BADEN

Unul dintre cele mai importante fenomene ale neoliticului de sfârșit sau ale bronzului timpuriu european, cultura Baden ocupă un spațiu deosebit de larg în Europa Centrală⁷¹. Nu toate problemele culturii Baden au fost soluționate mulțumitor, mai ales în ceea ce privește grupele regionale sau etapele de început. Față de mai vechile opinii privind cronologia sa absolută⁷², cultura Baden poate fi plasată astăzi, pe baza datelor ¹⁴C⁷³, ca și a celor dendrologice⁷⁴, în a doua jumătate a mileniului IV a.Chr. și la începutul celui următor, respectiv în intervalul de timp 3600–2800 BC. Pe ansamblul ariei Baden se cunosc destul de multe descoperiri funerare. Practicile mortuare par a fi fost destul de variate, fiind cunoscute atât morminte de

⁶⁹ Vezi supra nota 20.

⁷⁰ P. Roman, *op. cit.*, p. 32.

⁷¹ Garašanin, *op. cit.*; N. Kalicz, *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapest, 1963; M. Bondár, *Antaeus* 19–20, 1990–1991, p. 33–39.

⁷² V. Němejcová-Pavúková, *Germania* 44, 1966, p. 234–264; E. Neustupný, în vol. *Symposium über die Entstehung und Chronologie der badener Kultur*, Bratislava, 1973, p. 317–337.

⁷³ Menționez acum doar cele prelevate din stațiunile de la Hlinsko – Proba Bln-1936 – 4675±60BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 3640–3340 BC; Svodin – proba Bln-2174 – 4390±60 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 3130–2880 BC; Szigetsepe – proba Bln-1637 – 4350±45 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 3100–2880 BC; cf. S. Forenbaher, *Antiquity* 67, 1993, p. 218–256.

⁷⁴ J. Petrasch, *Germania* 62, 1984, 4, p. 269–287.

incinerare, cât și de inumație deseori asociate în aceleași spații funerare cu înmormântări de animale de talie mare. Nu există studii largi privind obiceiurile funerare ale grupei Baden⁷⁵.

În spațiul avut aici în vedere, grupa Baden este documentată doar prin câteva stațiuni și descoperiri fortuite, numărul descoperirilor mortuare corespunzătoare este însă foarte mic, unele fiind chiar incerte⁷⁶, toate fiind situate excentric către nord-vest și nu toate sigure.

Lista descoperirilor funerare Baden:

1. Berea (Cat. 81a);	6. Skorenovac (Cat. 863);
2–3. Mezőcsát (Cat. 592–593);	7. Tiszavasvári (Cat. 966);
4. Mokrin (Cat. 611a);	8. Valea lui Mihai (Cat. 1011a).
5. Ocna Sibiului (Cat. 652);	

Cele opt descoperiri mortuare Baden provin (**Pl. 8**), în cea mai mare parte, din descoperiri fortuite sau cercetări de suprafață, din săpături de amatori și doar în cazul celor două puncte de pe teritoriul localității Mezőcsát din săpături sistematice. Despre cimitire, nu foarte mari, este vorba tot la Mezőcsát, Ocna Sibiului ca și la Tiszavasvári. Pentru Valea lui Mihai se presupune existența unui grup de morminte, dar numărul complexelor mortuare descoperite este neprecizat. La Berea, Mokrin și Skorenovac este vorba de morminte izolate. Dintr-un anume punct de vedere, descoperirile de la Mokrin, Mezőcsát-Hörcsögös și Tiszavasvári prezintă o importanță aparte prin raportul față de înmormântările Jamnaja.

De la **Berea**, din cercetări de suprafață provin multe materiale ceramice, dintre care și fragmente de la un castron găurit. În aceeași cutie de la Muzeul Județean Baia Mare în care se găsea castronul se mai aflau și „resturi de craniu incinerat”. Pe această bază, puțin solidă, P. Roman își pune problema dacă nu cumva este vorba de un mormânt de incinerare⁷⁷, dar așa cum se prezintă documentarea arheologică descoperirea de la Berea trebuie lăsată, cel puțin deocamdată, deoparte.

La **Ocna Sibiului**, în punctul *Zimțe*, prin săpături din anii 1964–1965, ce au avut un cu totul alt obiectiv, a fost descoperit și un cimitir plan constituit din 16 morminte de incinerare⁷⁸. Planul cimitirului nu îl cunoaștem, dar din schița săpăturilor⁷⁹ se pare că a ocupat o suprafață destul de mare. Din punctul de vedere al ritualului, cimitirul este constituit atât din morminte de incinerare în urnă, cât și din morminte de incinerare în groapă, cu resturile calcinate acoperite de cioburi. O bună parte din vasele descoperite erau sparte din vechime. Pentru cele păstrate mai mult sau mai puțin bine, formele, cât și decorația se arată ca insolite, motiv pentru care atribuirea culturală nu poate fi făcută cu siguranță⁸⁰. În același timp, poziția cimitirului de la Ocna Sibiului-Zimțe este cu totul excentrică față de aria Baden, fiind situat în plină arie Coțofeni. Dar nici pentru repertoriul acestei grupe nu se găsesc analogii bune pentru vasele din cimitir. Având în vedere dificultățile de înțelegere ale cimitirului, atribuirea sa grupei Baden trebuie privită cu multe rezerve. Este însă posibil ca, cel puțin unele morminte – de pildă M.1–2, 7, 10–11 și 15 – să aparțină perioadei timpurii a epocii bronzului din Transilvania⁸¹.

⁷⁵ J. Banner, *Die Peceler Kultur*, Budapest, 1956; Kalicz, *op.cit.*; G. Nevizansky, *SlovArch* 33, 1985, 2, p. 249–271; S. Kovács, *Hügräberfelder der Badener Kultur im Slánatal (Vorläufige Bemerkungen zum Bestattungsritus und Chronologie)*, în vol. D. Srejič, N. Tasič (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 99–105; E. Ruttkay, *Balcanica* 23, 1992, p. 281–297; J. Koós, în vol. *A kőkortól a középkorig – Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára*, Szeged, 1994, p. 201–209; A. Endrődi, *Notizze Arheologische Bergonensi* 3, 1995, p. 305–317; M. Vosteen, *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa*, Rahden, 1999.

⁷⁶ Roman, Némethi, *op.cit.*, p. 11–22, pentru catalog și arie și p. 39 pentru morminte.

⁷⁷ *Ibidem*, *op.cit.* p. 27 și 39.

⁷⁸ D. Protase, *Apulum* 7, 1968, 1, cu o simplă mențiune la p. 229–231; T. Soroceanu, *AMN* 17, 1981, p. 357–365 și fig. 1–5, cu descrierea completă a cimitirului.

⁷⁹ *Ibidem*, fig. 2.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 365, unde se spune: „Die Datierung und der Kulturkreis scheinen uns sehr unbestimmt. Es gibt eine Reihe von Verzierungs- und Formelementen, die im Kupferzeitalter (besonders in der Badener-Kultur) Entsprechungen zu haben scheinen, während andere mit Wahrscheinlichkeit auf die Blütezeit der hallstattzeit hinzuweisen scheinen”.

⁸¹ Mă gândesc, mai ales, la fragmentele de vas din M.11 (cf. *Ibidem*, fig. 4/3), cel decorat la bază cu triunghiuri incizate umplute cu puncte, care se apropie prin aceasta de unele vase descoperite în răsăritul Ardealului, în medii ale bronzului timpuriu, cum ar fi Ciomortan, de pildă.

Dintre descoperirile mortuare Baden situate în spațiul discutat, sigure sunt doar 6, adică cele de la Mezöcsát-Hörsöögös 1⁸², Mezöcsát-Hörsöögös 2⁸³, Mokrin-Arađanska humka⁸⁴, Skorenovac⁸⁵, Tiszavasvári-Gyepáros⁸⁶ și, eventual, Valea lui Mihai⁸⁷.

Datele de care dispunem sunt prea puține pentru a putea preciza relația spațială a zonelor funerare față de cele de locuire. După unele indicii se pare că înmormântările se găseau nu departe de așezări, dar, deocamdată, mai mult nu se poate spune.

În ceea ce privește amenajările exterioare trebuie remarcat faptul că există înmormântări plane, dar și morminte situate în tumuli. Situația nu este neobișnuită, căci înmormântări Baden sub movile sunt binecunoscute încă din etapele de început ale culturii⁸⁸. Așa trebuie să fie cazul și la Mokrin-Arađanska humka, unde mormântul de incinerare Baden se găsea într-o movilă în care a mai fost descoperit și un mormânt de înhumare Jamnaja. Un cimitir de incinerare tumular Baden este cunoscut la Gemer, în Slovacia, unele morminte având și amenajări de genul ringurilor din pietre, ringuri de acest fel mai fiind cunoscute pentru mormintele Baden de la Center sau Včelnice⁸⁹.

La Mezöcsát-Hörsöögös, au fost descoperite 14 înmormântări birituale Baden ce se găseau sub un tumul. Mormântul central al movilei nu a fost descoperit. La circa 15 m de centrul movilei a fost descoperită, îngropată în solul antic, o stelă din piatră înaltă de 1.70 m. Descoperirea a pus problema originii acestui obicei, la prima vedere asemănător grupei Jamnaja⁹⁰. Stela din piatră de la Mezöcsát-Hörsöögös nu este singulară în aria Baden. Alte stelae au mai fost descoperite la Budakalász-Lupa Csárda în M.28⁹¹, în cimitirul de la Center în M.2, 6 și 7⁹² și la Kaposztásmegyer-Farkaserdő, în preajma unor morminte de înhumare umane și a patru morminte „rituale” de animale (bovine) situate în așezare⁹³. Este neîndoios că aceste stelae/menhiri constituie însemne funerare legate de statutul social al defuncților, poate în calitate de lideri de grup, dar în ce măsură obiceiul depunerii lor lângă morminte a apărut în mediul Baden ca rezultat al pătrunderii spre vest a comunităților nord-pontice de tip Jamnaja, așa cum se consideră, este mai greu de dovedit, chiar dacă contactul cu obiceiurile mortuare Jamnaja pare a fi dovedit, cel puțin, la Mokrin-Arađanska humka sau Tiszavasvári-Gyepáros⁹⁴.

Obiceiurile mortuare Baden în aria centrală, de altfel foarte vastă, par a fi fost variate, atât din punctul de vedere al amenajărilor exterioare, al modului de tratare a defuncților, ca și al structurilor, la care se adaugă elemente speciale de inventar⁹⁵ sau mormintele cu schelete de animale de talie mare. Comportamentul funerar Baden pare să corespundă unor comunități cu o dinamică socială marcată sincron și diacron exprimată, prin practici funerare complexe. Dar astfel de manifestări nu sunt deocamdată atestate la periferia răsăriteană a grupei, acolo unde se găsesc cele opt descoperiri mortuare Baden discutate acum.

În bună parte contemporan cu înmormântările blocului Baden-Coțofeni este și singurul mormânt aparținând grupei Kostolac, de la Gomolava (Cat. 403). Este vorba de un mormânt singular, plan și de înhumare, cu un schelet chiruit, descoperit în cursul săpăturilor din așezare din anul 1966⁹⁶. Cu totul periferic în cadrul discuției de față, mormântul de la Gomolava nu prezintă o importanță anume în acest cadru.

⁸² N. Kalicz, *Praehistorica* 15, 1989, p. 129–130.

⁸³ B. Hänsel, N. Kalicz, *BerRGK* 67, 1986, p. 5–87.

⁸⁴ M. Girič, în vol. D. Srejović, N. Tasič (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 73.

⁸⁵ M. Garašanin, *Neolithikum und bronzezeit in Serbien und makedonien*, *BerRGK* 39, 1958, p. 39, nota 204.

⁸⁶ Kalicz, *op. cit.*, p. 129, fig. 5.

⁸⁷ M. Roska, *AISC* 1, 1928–1932 (1932), p. 73–80.

⁸⁸ Kovács, *op. cit.*, p. 99–100, unde se afirmă că pentru etapa Baden cea mai veche (Boleráz după opinia autorului) sunt caracteristice mormintele de incinerare sub movile, în faza „clasică” apărând și înhumarea care însă nu devine predominantă.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 100–102.

⁹⁰ Kalicz, *op. cit.*, p. 129, pl. 14/b–c.

⁹¹ J. Banner, *op. cit.*, p. 116, fig. 43/4.

⁹² Kalicz, *Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapest, 1963, p. 7–14, fig. 5/5–6; 6/1–4, 5–7.

⁹³ Endrődi, *op. cit.*, p. 311–312, fig. 9.

⁹⁴ La Tiszavasvári mormântul Jamnaja a fost distrus de un arheolog amator, cf. Kalicz, *Praehistorica* 15, 1989, p. 129.

⁹⁵ Mă refer în special la miniaturile de car, din lut, descoperite în morminte Baden de la Budakalász – M.117 – cf. Banner, *op. cit.*, p. 117, și Szigetszentmárton, cf. Vosteen, în vol. B. Fritsch, M. Maute, I. Matuschik, J. Müller, C. Wolf (Hrsg.), *Tradition und Innovation – Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft/Festschrift für Christian Strahm*, Rahden, 1998, p. 113, nr. 11. Vezi și J. Maran, în vol. M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz, 2004, p. 265–282; J. A. Bakker, în același vol., p. 283–294.

⁹⁶ J. Petrović, în vol. Tasič N., Petrović J. (Hrsg.), *Gomolava. Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, 1988, 39–46.

7.3 ÎNMORMÂNTĂRILE TRIPOLJENE TÂRZII, DESCOPERIRILE FUNERARE „CERNAVODENE” ȘI CELE CONTEMPORANE LOR DINTRE PRUT ȘI CARPAȚII ORIENTALI

Pentru studiul comportamentului funerar în epoca bronzului din spațiul avut în vedere un loc cu totul special îl ocupă practicile mortuare specifice etapei finale a complexului cultural Cucuteni-Tripolje. Dacă pentru etapele mai vechi sau de mijloc ale complexului cultural cucuteniano-tripoljan asemenea descoperiri sunt cât se poate de rare, constituind tocmai prin această stridentă absență o caracteristică a grupei, în etapa sa finală înmormântările apar, pe cât de numeroase, pe atât de complexe prin structurile lor. Această schimbare dramatică într-un domeniu extrem de important al manifestărilor unor comunități preistorice ilustrează nu numai ruptura cu o epocă trecută, dar prin nenumărate elemente va contribui la structurarea obiceiurilor mortuare și ale altor grupe arheologice ce-i vor urma în plină epocă a bronzului. Importanța acestor schimbări este cu atât mai mare cu cât ea este oarecum izolată, modificări atât de drastice nefiind decelabile în jumătatea apuseană a spațiului discutat.

Punctele de vedere privind etapa finală a complexului cucuteniano-tripoljan sunt diferite, ele alternând, în linii mari, între a o considera ca pe o fază finală, proprie complexului sau ca pe un fenomen cultural deosebit de acesta, fiind denumit ca atare Gorodsk-Usatovo, Usatovo-Foltești, Horodiștea-Erbiceni, Životilovka-Volčansk-Gordinești, o soluție mulțumitoare nefiind încă pe deplin realizată⁹⁷.

Din punct de vedere cronologic pe baza numeroaselor date ¹⁴C disponibile pentru complexul tripoljan târziu⁹⁸, acesta poate fi plasat deja în a doua jumătate a mileniului 4 a. Chr.⁹⁹. Dintre datele radiocarbon care susțin această datare absolută, citez acum pe cele de la Dancu II M.2 – Le-1054 – 4600±60 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă o dată în intervalul 3550–3100 BC, Gorodsk – GrN-5099 – 4651±35 BP, calibrată în domeniul 2 sigma, cu o dată în intervalul 3520–3350 BC¹⁰⁰, Gorodișce – GrN-5088 – 4515±35 BP, calibrată în domeniul 2 sigma, cu o dată în intervalul 3360–3090 BC. Durata etapei tripoljene târzii este indicată, din aceeași mulțime de date ¹⁴C, de cea de la Horodiștea – Hd-14898 – 4235±65 BP, calibrată în domeniul 2 sigma, cu o dată în intervalul 2910–2850 BC (60.10%)¹⁰¹. Oarecum surprinzătoare prin datele mai târzii pe care le conține este seria constituită din probele prelevate din complexele usatoviene¹⁰² de la Zatoka *Akiembitsky kurgan*, cea mai veche dintre ele fiind cea obținută prin procesarea collagenului din M.6, Ki-6802 – 4020±65 BP¹⁰², calibrată în domeniul 2 sigma, cu o dată în intervalul 2900–2300 BC¹⁰³.

Subliniate în dese rânduri, raritatea și structura oarecum aparte a descoperirilor considerate cu caracter funerar pentru etapele mai vechi ale complexului Cucuteni-Tripolje, au fost discutate în multe ocazii

⁹⁷ I. Nestor, SCIV 10, 1959, 2, p. 247–264; M. Dinu, în vol. R. Vulpe (ed.), *Actes du Ier Congrès International de Thracologie*, București, 1980, vol. I p. 35–48; V. M. Masson, N. Ja. Merpert, *Enéolith SSSR*, Moskva, 1982, p. 213–252; V. A. Dergačev, I. V. Manzura, *Pogrebal'nye komplekсы позднего триполья*, Chișinău, 1991; V. A. Dergačev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, Mainz, 1991; H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus*, RGF 52, Mainz, 1993; Cornelia-Magda Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, 1998; V. A. Dergačev, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München-Rahden, 1998, p. 27–64; Y. Rassamakin, în vol. M. Levin, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (eds.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, Cambridge, 1999, p. 59–182; D. Y. Telegin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 25–47; Y. Rassamakin, în același volum, p. 49–73; J. Chapman, în același volum, p. 75–91; V. Dergačev, în același volum, p. 93–112; Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002; Y. Rassamakin, *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. Bis Ende des 4. Jts. V. Chr.*, Archäologie in Eurasien 17, Mainz, 2004.

⁹⁸ O discuție pe larg, bazată pe numeroase date radiocarbon, la Mantu, *op. cit.*, p. 93–133, din păcate cu o atenție nejustificată acordată datelor bc!

⁹⁹ Vezi și opinia apropiată exprimată recent de V. A. Dergačev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, Mainz, 1991, p. 16.

¹⁰⁰ Ambele date la J. Bojadziev, *Studia Praehistorica* 11–12, 1992, p. 389–406.

¹⁰¹ Ultimele două date la Mantu, *op. cit.*, nr. 122, respectiv 115 din tabelul 7.

¹⁰² M. Szyt, I. T. Chernyakov, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, p. 196–210. Inventarele mormintelor socotite usatoviene nu au fost încă publicate.

¹⁰³ Toate calibrările au fost făcute cu programul OxCal v.3.10.

încercându-se explicări în felurite chipuri¹⁰⁴. Apariția bruscă a unui comportament cu totul diferit față de defuncți, însoțit și de schimbări în conținutul material al grupei, a fost pus pe seama contactelor – mai mult sau mai puțin dramatice – cu populațiile din stepele învecinate la est arealului tripoljan, accentuându-se pe influența exercitată de comunitățile Srednii Stog. O discuție asupra originii noilor cutume mortuare depășește cadrul discuției de față, cu atât mai mult cu cât nu este câtuși de puțin lesnicioasă o încercare de soluționare. Ceea ce importă constă până la urmă în apariția unui nou standard funerar și, mai ales, modalitatea în care acesta a influențat alte expresii mortuare din perioada de început a epocii bronzului și, prin intermediul lor, comportamentul funerar al grupelor ce au urmat. De aceea am inclus între descoperirile mortuare tripoljene târzii propriu-zise și alte descoperiri, mai ales izolate, și mai cu seamă de la vest de Prut, asupra cărora încă se mai discută în ceea ce privește atribuirea lor. De fapt, pentru abordarea problemei, consider toate aceste descoperiri împreună ca mai degrabă de „vreme tripoljană târzie” decât ca aparținând toate, complexului respectiv. Mi se pare o abordare mai justificată, căci ceea ce interesează acum sunt elementele obiceiurilor mortuare și mai puțin apartenența la un fenomen arheologic mai mult sau mai puțin bine definit.

Lista descoperirilor funerare:

1. Aldești (Cat. 12);	24. Holmskoe (Cat. 456);
2. Baștanovka (Cat. 51)	25. Kislica (Cat. 509);
3. Berezino (Cat. 86);	26. Majaki (Cat. 557);
4. Bogatœ (Cat. 114);	27. Merešovka (Cat. 587);
5. Bogdănești (Cat. 117);	28. Mirnoe (Cat. 605);
6. Boldești (Cat. 120);	29. Nerușaj (Cat. 632);
7. Bolgrad (Cat. 121);	30. Ogorodnoe (Cat. 656);
8. Borisovka (Cat. 127);	31. Ozernoe (Cat. 690);
9. Bradu (Cat. 134);	32. Parapory (Cat. 699);
10. Brăilița (Cat. 146);	33. Primorskoe (Cat. 761);
11. Bursuceni (Cat. 162);	34. Râșești (Cat. 785);
12. Cazaclia (Cat. 176);	35. Șabolat (Cat. 805);
13. Cărnicieni (Cat. 193);	36–37. Suceava (Cat. 886–887);
14. Cimișlia (Cat. 217);	38. Taraclia 1–2 (Cat. 928);
15. Costești (Cat. 254);	39. Târpești (Cat. 950);
16. Dancu I (Cat. 282);	40. Tochile Răduceni (Cat. 968);
17. Dancu II (Cat. 282);	41. Trapovka (Cat. 973);
18. Dănceni (Cat. 285);	42. Usatovo (Cat. 999);
19. Dumeni (Cat. 331);	43. Utkonosovka (Cat. 1001);
20. Glubokoe (Cat. 398);	44. Vișan (Cat. 1053);
21. Gordinești (Cat. 405);	45. Vișnevoe (Cat. 1054);
22. Grumezoaia (Cat. 419);	46. Vihvatinți (Cat. 1062).
23. Gura Galbenei (Cat. 424);	

Din punct de vedere chorologic cele 46 de descoperiri mortuare de vreme Tripolje târziu acoperă în bună măsură aria tradițională a complexului Cucuteni–Tripolje, dar preponderența descoperirilor izolate este mai mare la apus de cursul Prutului, cele mai semnificative descoperiri fiind cele situate pe litoralul Mării Negre, la Ustaovo sau pe limanul Nistrului, la Majaki (Pl. 9). Pentru întreaga arie tripoljană târzie, așa cum o înțelege Dergačev, există 96 de localități răspândite între Prut și Nipru, cele mai multe fiind concentrate pe litoralul pontic de la Gurile Dunării și până la vărsarea Niprului în mare (Pl. 10). În bună măsură însă, dispoziția chorologică a descoperirilor mortuare discutate este îndatorată și hazardului cercetării, așa cum o dovedesc cele înșirate pe stânga Prutului, majoritatea lor fiind prilejuite de lucrări de hidroameliorații. Este de asemenea evident și din punct de vedere chorologic că descoperirile de la Aldești (Cat. 12), Bogdănești (117), Boldești

¹⁰⁴ Mantu, *op. cit.*, p. 58. O discuție mai amplă și pertinentă, pe baza cazurilor cunoscute la Alexandra Bolomey, CAMNI, 6, 1983–1973. Autoarea scoate în evidență diferite categorii de descoperiri cu resturi osteologice umane în mediul Cucuteni–Tripolje, distingând cazurile în care s-au găsit oase umane dispartate, apoi depuneri de crani, sau, extrem de rar, morminte propriu zise în așezări, iar pe baza observațiilor făcute pe oseminte umane descoperite în așezarea de la Drăgușeni, include și practica abandonării cadavrelor ca și pe cea a antropofagiei. Dar cum nici una dintre aceste practici nu poate fi dovedită arheologic, recursul la ele rămâne doar ca o încercare plină de patetism...

(Cat. 120), Bradu (Cat. 134) și Târpești (Cat. 950), toate cu câte un mormânt sau două, cu apartenența incertă, se situează în afara grupei tripoljene târzii propriu zise. Descoperirilor funerare izolate din zona deluroasă a Moldovei ar putea eventual să le fie adăugate câteva morminte descoperite mai de mult ca și în ultimii la ani la **Costișa** (Cat. 1 103).

În cea mai mare parte, descoperirile mortuare tripoljene târzii provin din săpături sistematice (38), cele datorate unor sondaje (1) sau săpăturilor de salvare (1) fiind puțin numeroase. Un procent sub 10% îl reprezintă descoperirile datorate cercetărilor de suprafață (1) împreună cu cele fortuite (3) (**Fig. 4**). Din acest punct de vedere documentația arheologică pare promițătoare, dar numai la prima vedere. În realitate, ceea ce contează din perspectiva caracterului cercetării este în primul rând calitatea documentației arheologice pentru fiecare obiectiv – cimitir – și complex – mormânt – cercetat. Nu totdeauna o cercetare declarată sistematică a asigurat și o calitate corespunzătoare a observațiilor înregistrate. Aș menționa în primul rând cimitirul de la Suceava (Cat. 886), nici până astăzi publicat corespunzător, sau cel de la Brăilița (Cat. 146), recent publicat integral¹⁰⁵, dar unde lipsesc multe observații, în primul rând fiind vorba de planurile individuale ale mormintelor descoperite, indispensabile pentru o bună discuție.

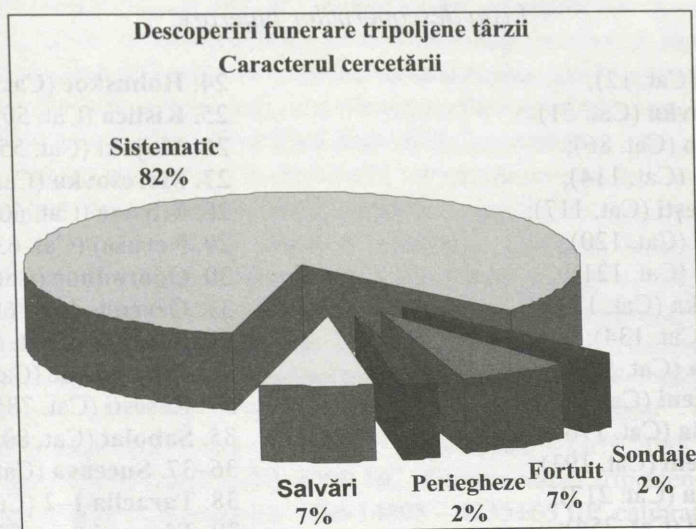

Figura 4

Un alt exemplu de acest fel îl constituie și cimitirele de la Usatovo (Cat. 999) și Vîhvatini (Cat. 1062)¹⁰⁶, în amândouă cazurile cercetate în etape diferite de-a lungul vremii, ceea ce a dus la contradicții între datele publicate, în acest fel examinarea celor două mari obiective devenind și mai complicată, cu atât mai mult cu cât ambele sunt incomplet cercetate prin săpături arheologice. Nu pot să nu ating acum și problema tehnicilor de săpătură, mai exact propensiunea pentru folosirea utilajelor grele – buldozere sau scrapere – în săparea unor tumuli, procedee de natură să distrugă iremediabil monumentele, multe informații importante fiind astfel definitiv pierdute.

Și din punctul de vedere al contextului, documentația pare la prima vedere să fie mulțumitoare. În număr doar de 8, mormintele izolate au o pondere redusă, majoritatea covârșitoare a descoperirilor fiind reprezentată de grupurile de morminte (35) sau de cimitire (3) (**Fig. 5**)¹⁰⁷. Este vorba în primul rând că nu totdeauna când este cazul unui cimitir, înseamnă de fiecare dată și un număr mai mare de morminte. Este cazul cimitirelor de la Dancu I și II (Cat. 282), fiecare cu doar patru morminte. De altfel acest lucru este pregnant pus în vedere prin cartarea descoperirilor funerare tripoljene târzii după context (**Pl. 12**).

Este clar că informația de care dispunem pentru înmormântările de vreme tripoljană târzie nu este chiar atât de satisfăcătoare cum pare la prima vedere. Descoperirile situate în spațiul mai larg avut în vedere se prezintă în situații cu totul ingrate, astfel că pentru aprecierea lor corectă am fost silit să recurg la o bază de referință cât de cât solidă, astfel că am inclus în discuție și descoperiri cum sunt cele de la Usatovo, Vîhvatini sau Majaki, toate situate în afară.

¹⁰⁵ N. Harțușe, *Complexul arheologic Brăilița*, București, 2002.

¹⁰⁶ V. A. Dergačev, I. V. Manzura, *Pogrebal'nye komplekсы pozdnego tripolja*, Chișinău, 1991, p. 89–129, respectiv p. 20–37; V. A. Dergačev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, Mainz, 1991, p. 62–77, respectiv p. 32–40.

¹⁰⁷ Atrag din nou atenția că programul Microsoft Excel rotunjește automat procentele.

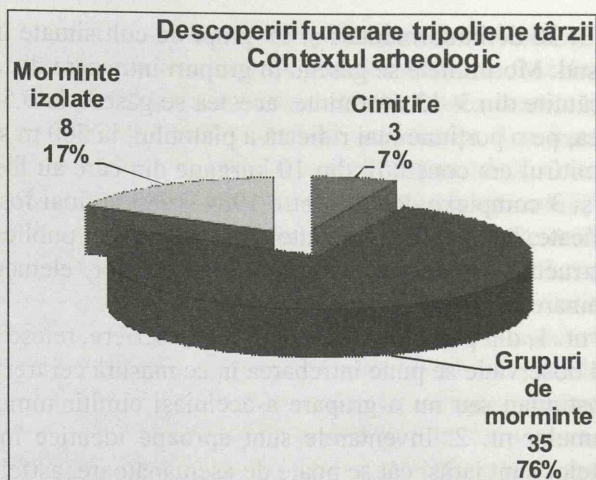

Figura 5

Discuția asupra comportamentului funerar tripoljan târziu, așa cum a fost el prezentat recent, se mai confruntă și cu departajările regionale ale complexului. În funcție de conținutul material descoperirile tripoljene târzii au fost împărțite în mai multe tipuri/grupe cum sunt: tipul Vîhvatini, cu 3 descoperiri pe Nistrul mijlociu, tipul Usatovo, cu cele mai numeroase monumente răspândite pe Nistrul inferior, în Bugeac sau pe litoral de la Dunăre și până la vărsarea Bugului, tipul Gordinești, cu șase descoperiri pe Prutul superior, tipul Serezlievka între Bug și Nipru și tipul Sofievka caracterizat prin mormintele de incinerare și aria restrânsă la o zonă de pe Niprul mijlociu. În Volynia se găsesc răspândite tipurile Trojanov și Gorodsk, ambele documentate doar prin stațiuni ca și tipul Kukași pe Niprul mijlociu¹⁰⁸. Cum înmormântările abundă pentru tipul/grupul Usatovo, iar pentru celelalte, cu excepția grupului Sofievka, ele sunt mult mai puține, este limpede că departajările regionale sunt defectuoase. O privire mai atentă asupra materialelor, în speță ceramica, nu scoate în evidență diferențe care să justifice grupurile/tipurile propuse. Poate ceva mai bine definite sunt grupele Serezlievka și Sofievka, la care prezența unor tipuri ceramice de factură tripoljană târzie nu le definește ca aparținând complexului ci mai degrabă ca fiind produse ale contactelor directe sau schimburilor la distanță, cu atât mai mult cu cât pentru grupul Sofievka incinerarea îl deosebește categoric de restul grupelor/tipurilor regionale. O complicație în plus o reprezintă și grupa Životilovka–Volčansk plasată în special pe litoralul azovian de nord cu extensii către vest, de unde și unele apropieri făcute de unii specialiști cu descoperirile de tip Gordinești¹⁰⁹. O altă problemă mai este constituită și de raporturile dintre aceste grupe și descoperirile contemporane lor din estul stepelor nord-pontice și până la Volga. Este clar că în stadiul actual al cercetării nu există un acord asupra conținutului exact al acestor grupe, pe care cei mai mulți le socotesc ca aparținând încă neoliticului final sau eneoliticului. În această situație, pentru a distinge care sunt elementele principale ale comportamentului funerar în zona nord-vest pontică este cu totul preferabilă o examinare globală, lăsând deocamdată deoparte diferențele regionale reclamate.

Cel mai important monument funerar Tripolje târziu este reprezentat de complexul constituit din două cimitire tumulare și două cimitire plane situate în preajma unei așezări tripoljene târzii, toate aflate pe un platou al limanului Hagibej între satele **Usatovo** și Bolșoj Kujal'nik. Cercetările arheologice au început încă din anii 20 fiind continuate, cu dese întreruperi, până în 1985¹¹⁰. Din motive obiective – suprafața fiind ocupată de diferite construcții sau împrejmuiri – cele patru cimitire nu au putut fi cercetate în întregime, atât fiecare în parte cât și zonele intermediare, astfel că cu greu se mai pot face relaționări planimetrice între ele (Pl. 13).

Cimitirul plan nr. 1, situat cel mai la nord, la doar 40 m vest de așezare, a fost cercetat în 1936 doar printr-un sondaj cu totul restrâns de 7 × 8 m fiind descoperite doar două morminte. În muzeul odessit există materiale provenite din alte morminte distruse. Imediat la 80 m sud-est de acesta se găsește Cimitirul tumular nr. 1, alcătuit din 20 de kurgane răspândite pe o suprafață de circa 2.6 ha. Au fost cercetate 15 kurgane, fiind descoperite 41 de înmormântări și 10 complexe socotite de cult. Cimitirul plan nr. 2 se găsea la 460 m sud de așezare, având alăturate imediat la nord trei kurgane distruse. Pe o suprafață de cel puțin 6400 mp au fost

¹⁰⁸ Dergačev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, p. 10–31.

¹⁰⁹ Vezi supra nota 1.

¹¹⁰ Dergačev, *op. cit.*, cu catalogul mormintelor p. 62–77 și pl. 64–88.

descoperite, între 1961 și 1973, 30 de înmormântări și 15 gropi de cult situate în principal în două zone – în partea de nord și în partea de sud. Mormintele se găseau în grupuri între care distanțele variază între 8 și 66 m, iar în interiorul grupurilor, alcătuite din 3–12 morminte, acestea se găseau la 0.5–4 m unul de altul. În sfârșit, Cimitirul tumular nr. 2 se găsea, pe o porțiune mai ridicată a platoului, la 500 m sud de așezare și la 640 m sud de primul cimitir tumular. Cimitirul era constituit din 10 kurgane din care au fost cercetate în 1936 doar trei, fiind descoperite 8 morminte și 3 complexe de cult. Între 1984–1985 au mai fost cercetate alte șase kurgane, dar rezultatele nu au fost publicate. Pentru toate celelalte morminte a fost publicat recent un catalog destul de cuprinzător cu date privind structurile funerare, dispunerea defuncțiilor, elementele de inventar¹¹¹, pe baza căruia se poate încerca o examinare.

Pentru cimitirul tumular nr. 1, din planul publicat ca și din descriere, reiese că a avut o structură oarecum grupată. Față de această primă observație se pune întrebarea în ce măsură cei trei tumuli situați imediat la nord de necropola plană nr. 2, constituiau sau nu o grupare a aceluiași cimitir tumular și dacă nu cumva asta e situația și pentru cimitirul tumular nr. 2. Inventarele sunt aproape identice în elementele lor constitutive, structurile interne ale mormintelor sunt iarăși cât se poate de asemănătoare, astfel că o diferențiere în timp este exclusă. Prezența însă a cimitirului plan nr. 2 între cele două grupări mai mari de kurgane pare să indice o segmentare a spațiului funerar, fiecare dintre acestea din urmă reprezentând un sector de sine stătător. Aceeași problemă se pune și pentru relația dintre cele două cimitire plane, ca și între ele și grupările de movile funerare. Foarte probabil avem de-a face cu un spațiu funerar organizat pe segmente spațiale distincte corespunzând unei structuri sociale, de asemeni segmentate, pentru comunitatea care a folosit așezarea imediat învecinată. Pentru o asemenea interpretare pledează o serie de diferențe, mai ales din punctul de vedere al structurilor funerare, existând și unele diferențe în inventare.

Cimitirul tumular nr. 1, cel mai expresiv, este caracterizat prin prezența unor amenajări mortuare sofisticate. Este vorba în primul rând de ringurile din piatră care înconjurau cel mai adesea movilele funerare. Este cazul kurganelor I-3, I-8, I-9, I-11, I-12, care aveau fiecare un asemenea ring și apoi al kurganului I-4 cu un ring dublu (Pl. 16). Marea majoritate a mormintelor erau acoperite cu pietre – amenajări numite de către Dergačev *Steinpackung*. Kurganele cu cele mai multe înmormântări sunt K.I-7 și 8 cu câte cinci înmormântări fiecare, apoi K.I-4 cu patru, în rest fiind vorba de 2 sau trei morminte sau numai un singur mormânt. În cinci cazuri în interiorul movilelor au fost descoperite și „gropi de cult”, lipsite de resturi osteologice – K.I-1, K.I-2, K.I-11, cu trei asemenea complexe, K.I-12, cu patru „gropi de cult” și K.I-15. Din păcate observațiile făcute nu sunt suficient de detaliate, astfel că rămâne întrebarea în ce măsură aceste „gropi de cult” erau morminte simbolice, cenotafuri sau, cum par mai degrabă prin dimensiunile lor, vor fi fost anume amenajări legate de episoade ale ceremonialului funerar care însoțeau înhumarea propriu-zisă. Majoritatea gropilor erau rectangulare, având cum am menționat deja, un acoperământ din pietre, dar se întâlnesc două cazuri în care morții fuseseră depuși în ciste din lespezi din piatră – K.I-14/M.1 și K.I-12/M.2 – iar apoi în cazul K.I-1/M.1, în groapa mormântului au fost descoperite urme ale unei structuri din lemn. În alte două cazuri – K.I-3/M.1 și K.I-11/M.1 – au fost descoperite stela antropomorfe. Este limpede că structurile complicate ale kurganelor din primul cimitir tumular de la Usatovo reflectă un consum apreciabil de energie socială ce poate fi explicat prin rangul social al decedaților. Analizele antropologice lipsesc, cu excepția a trei morminte – K.I-1/M.3 – femeie, K.I-11/M.2 – femeie și K.I-12/M.1 – bărbat. Datorită acestui lucru nu se pot relaționa pozițiile defuncțiilor cu grupele de sex/vârstă. De altfel, doar pentru 23 de morminte a putut fi stabilită poziția, fiind vorba de 16 cazuri cu schelete chircite pe stânga, un singur caz cu scheletul chircit pe dreapta și 6 cazuri cu scheletele în decubit dorsal. Este de remarcat și faptul că în K.I-4/M.3a a fost descoperit doar craniul defunctului, restul scheletului lipsind. Orientările sunt predilect către NE cu câteva cazuri E-V, dar este destul de probabil că acestea au fost apreciate destul de superficial. Mi se pare important să subliniez prezența ocrului la 5 morminte. Dar ceea ce scoate cel mai bine în evidență cimitirul tumular 1 de la Usatovo sunt elementele de inventar. Pentru 40 din cele 51 de complexe din kurgane – morminte și „gropi de cult” – este semnalată prezența ceramicii. Prin numărul mare de vase se disting K.I-12/ M.2a și M.3, fiecare cu câte șapte vase și K.I-4/M.2 cu șase vase. Formele cele mai frecvente sunt reprezentate prin vase globulare/amfore și castroanele semisferice. Pentru amândouă există vase din pastă bună, bine arsă, decorate cu pictură și vase din pastă amestecată cu scoică pisată și decorate cu impresiuni cu șnurul răsucit, vasele din cele două categorii tehnice apărând adesea asociate. În afara ceramicii se fac remarcate piesele de port din argint – inele de buclă și mărgelile – cele similare din cupru ca și piesele de colier din os și dinți perforați de animal. La opt morminte

¹¹¹ *Ibidem*, p. 58–77.

au fost descoperite arme, reprezentate prin pumnale triunghiulare și securi plate. Armele din piatră sunt reprezentate prin două vârfuri de săgeată din silex. În șase morminte au fost descoperite străpungătoare întregi din cupru, iar în alte două doar fragmente de asemenea unelte. Instrumentele din piatră – așchii sau lame din silex – erau prezente în alte șase morminte. În cimitirul tumular nr. 1 a fost descoperită o singură figurină antropomorfă din lut în groapa, socotită a fi „de cult”, din kurganul I-2. Oasele de animale sunt menționate pentru trei cazuri, de fiecare dată tot în „gropi de cult”, iar în cazul kurganului 9 s-a găsit un craniu de bovină.

Din cimitirul tumular 2 au fost cercetate doar trei kurgane, de fiecare dată fiind observat câte un ring din pietre care delimita suprafața ocupată de movilă. În K.II-1 s-au descoperit 3 morminte și două „gropi de cult”, în K.II-2 alte trei morminte și trei „gropi de cult”, iar în K.II-3, două morminte duble și o „groapă de cult”. În general structurile interne ale kurganelor nu se deosebesc de cele din cimitirul tumular nr. 1. În majoritate gropile mormintelor erau de formă rectangulară și acoperite cu pietre. Scheletele au fost descoperite fie în decubit dorsal, fie, mai multe, chircite lateral, foarte importantă fiind asocierea în cazul K.II-3/ M.2, dublu, unde unul dintre schelete se găsea în decubit dorsal, iar celălalt chircit pe partea stângă, situație care arată că între cele două maniere de dispunere a defuncțiilor nu a existat o diferență de ordin cronologic. Inventarele sunt cu totul asemănătoare în ceea ce privește ceramica. Și în cel de-al doilea cimitir tumular au fost descoperite piese de port din argint – un Lockenring spiralic din argint la K.II-3/M.2a – alte trei din cupru la K.II-2/M.1. O secure plată din cupru a fost descoperită în K.II-3/M.2b. Și în cazul cimitirului 2 tumular, figurinele antropomorfe au fost descoperite în „gropi de cult”, cum este cazul K.II-2/Groapa 6, în care s-au găsit patru asemenea piese precum și o figurină zoomorfă din calcar și K.II-1/Groapa 5 cu o altă figurină antropomorfă.

Înserierea mormintelor din cele două cimitire tumulare, în condițiile în care lipsesc determinările antropologice, indică existența în mare a trei grupuri de complexe funerare (Pl. 14). Primul, situat în capătul din stânga sus al tabelului, este constituit din „gropile de cult”. Structurile lor ca și prezența inventarelor ceramice la cele mai multe dintre ele ca și a figurinelor antropomorfe în cazurile amintite, piese de acest fel lipsind la înmormântările propriu zise, le indică ca pe posibile morminte simbolice/cenotafuri. Cel de al doilea grup este reprezentat prin morminte cu structuri mai puțin complicate și cu inventare din care lipsesc piesele de port din metal și, semnificativ, armele. Cel de-al treilea grup, situat în partea inferioară a tabelului, este caracterizat prin înmormântări mai „fastuoase” atât prin structuri cât și prin prezența pieselor de port din metal și, mai ales, a armelor. Este foarte posibil ca diferențele dintre grupul al doilea și cel din urmă să exprime diferențele de sex, atributele masculine fiind exprimate, în afara armelor, și prin structuri funerare mai complexe, dar în lipsa diagnozelor antropologice o probă definitivă nu se mai poate face.

Cimitirul plan nr. 2 era constituit din 50 de complexe funerare dintre care 16 sunt „gropi de cult”, iar restul de 34 morminte propriu-zise. Dar cercetarea acestui cimitir nu a fost făcută unitar. În decursul timpului au fost săpate la intervale de timp diferite, 5 suprafețe dintre care cele notate cu nr. 1 și 3 sunt situate excentric și la distanță de celelalte 3 – nr. 2, 4 și 5. Din planul săpăturilor apare cu limpezime că cimitirul a fost cu mult mai mare, fiind foarte posibil să mai fi existat și alte morminte în porțiunea destul de mare situată între suprafețele deschise. De aceea planul restituit al cimitirului nu are cum reflecta structura reală și întinderea zonei funerare. În ceea ce privește amenajările funerare, în cimitirul plan desigur lipsesc cele specifice kurganelor, poate cu excepția M.1 și a „gropii de cult” 1, ambele fiind înconjurate cu un ring din pietre, dar în rest ele sunt oarecum asemănătoare celor descoperite în movilele funerare. Majoritatea mormintelor au avut același acoperământ de pietre întâlnit și în cimitirele tumulare. În cinci cazuri au fost descoperite ciste din lespezi de piatră acoperite cu alte lespezi – M.2a, 23 și 24 și „gropile de cult” 2 și 14. Pentru 16 morminte a putut fi precizată poziția scheletelor, 15 fiind depuse chircite pe partea stângă și unul singur fiind găsit în decubit dorsal. Ca și în cazul cimitirelor tumulare, orientarea predilectă este NE-SV, și doar în câteva cazuri E-V. În M.27 au fost găsite doar 2 cranii, lipsite de schelet postcranian.

Dacă din punctul de vedere al structurilor funerare și al modalității de dispunere a cadavrelor nu există diferențe sensibile între cimitirul 2 plan și cele două tumulare care-l încadrează, vădindu-se astfel o unitate din punct de vedere ritual, în ceea ce privește elementele de inventar diferențele sunt remarcabile. Din capul locului trebuie subliniată absența oricăror piese de port sau a armelor. De asemeni lipsesc total și oasele de animale. În ceea ce privește figurinele antropomorfe acestea apar în mai multe cazuri – în M.25, trei exemplare, în M.11 două exemplare și o singură piesă în M.30, apoi în Groapa de cult 9, patru exemplare, în Groapa de cult 5 trei exemplare și câte o piesă în Gropile de cult 3 și 4. Din cele 50 de complexe funerare 44 au avut ceramică, relevând o frecvență asemănătoare cu cea întâlnită în mormintele din kurgane. Repertoriul de forme este practic același, și pe această cale fiind relevantă contemporaneitatea dintre cele două tipuri principale de înmormântări.

Înserierea mormintelor cimitirului plan 2 a dus din nou la separarea a trei grupuri de morminte, de data aceasta chiar mai distincte (Pl. 15). Primul grup este caracterizat prin forma rectangulară a gropilor sepulcrale, în vreme ce ultimul, al treilea, prin cele de formă ovală. În ambele grupe se includ și „gropile de cult”, ceva mai frecvente în primul grup. Grupul situat în mijlocul tabelului de înseriere este constituit din morminte pentru care informațiile înregistrate în cursul săpăturilor sunt lacunare, prin aceasta el ieșind din discuție. Cu toate că nu dispunem decât de 4 cazuri în care a putut fi determinată grupa de sex, este semnificativ faptul că în primul grup se plasează M.8 și 24, cu schelete feminine, în vreme ce în al treilea grup se încadrează M.1, 3, 5 și 25 cu schelete masculine. Este astfel foarte posibil ca înserierea să pună în evidență deosebiri de ordin ritual dintre bărbați și femei, așa cum pare a fi fost pusă în evidență și în cazul mormintelor din cele două cimitire tumulare.

O situație aparte o reprezintă „Groapa de cult” 12. Pe fundul gropii au fost găsite „*einige verbrannte Knochen*”¹¹². Nu se specifică de nici un fel dacă este vorba de oase de animale sau umane, astfel că nu avem cum ști dacă nu cumva a fost un mormânt de incinerare în groapă sau nu. O asemenea prezență insolită nu ar fi cu totul surprinzătoare, cunoscându-se faptul că grupa Sofievka, învecinată imediat, era incinerantă, dar mi se pare totuși excesiv a face o asemenea prezumție. Pe de altă parte, nu trebuie pierdute din vedere acele destul de numeroase cazuri întâlnite în toate trei cimitirele aici discutate, în care au fost descoperite urme de arsură în gropile mormintelor sau, mai ales al „gropilor de cult”. În lipsa unor informații mai precise, cred că suntem obligați să avem în vedere posibilitatea practicării unor obiceiuri în cursul ceremoniei funerare, dar a cărei semnificație nu o mai putem desluși. În cazul în care aceste urme de ardere aparțin unor episoade ceremoniale integrate înmormântărilor, prezența lor și în cazul „gropilor de cult” ar întări presupunerea că acestea au fost morminte simbolice. Dar prezența a „*fünf Menschenzähne*”¹¹³ în „Groapa de cult” 6 din K.II-2 ca și în „Groapa de cult” 3 din cimitirul plan 2¹¹⁴ poate documenta și alte obiceiuri cum ar fi manipularea postmortem a unor resturi de schelet, practică cu anume tradiție în etapele mai vechi ale grupei Cucuteni-Tripolje. Eventual aceeași semnificație ar putea fi atribuită și craniilor, lipsite de alte părți de schelet, descoperite în K.I-4/M.3a-b, K.II-1/M.2 și M.27a-b din cimitirul plan nr. 2.

Descoperirile de la Usatovo sunt de maximă importanță pentru înțelegerea comportamentului funerar al comunităților tripoljene târzii. Chiar dacă nu întotdeauna documentația arheologică este mulțumitoare, iar determinările antropologice lipsesc aproape în totalitate, prin numărul mare de complexe mortuare, complexitatea amenajărilor funerare și a inventarelor se poate schița un model de comportament funerar ce poate fi apoi urmărit pe restul ariei tripoljene târzii și de aici comparat cu alte descoperiri funerare ale vremii din regiunile imediat învecinate. Din capul locului se desprinde relația strânsă în sens topografic dintre așezare și spațiul funerar. Ne lipsesc însă informații arheologice din așezare care, comparate cu structura complexă a spațiului funerar, să arate în ce măsură organizării spațiului funerar i-au corespuns sau nu manifestări similare în organizarea stațiunii. În cursul săpăturilor arheologice nu au fost descoperite elemente care să ateste anume delimitări artificiale ale spațiului funerar. O altă problemă care se poate pune, dar din nou fără șansa unei soluționări, este aceea a raportului dintre dimensiunile pe orizontală ca și pe verticală ale așezării și numărul înmormântărilor. Este limpede că cele peste 100 de complexe funerare, dacă luăm în considerare și presupusele cenotafuri, nu reprezintă decât o parte a înmormântărilor care vor fi aparținut celor patru cimitire identificate. Din punct de vedere cronologic se pot eventual face unele departajări, dar ele s-ar integra, după cum o arată stilul ceramic, într-o etapă/fază bine conturată, departajările putând cel mult reflecta dinamica demografică a comunității. Structura complexă a spațiului funerar ar trebui să fi corespuns unei comunități cu o ierarhie internă pe măsură de complexă, ceea ce ar fi de așteptat din partea unei comunități cu un număr ridicat de indivizi și cu activități, inclusiv cele dedicate subzistenței, la fel de complicate, de unde și unei așezări pe măsură, oarecum în contrast cu ceea ce se știe deocamdată la Usatovo.

Dimensiunile apreciabile ale spațiului funerar de la Usatovo se impun încă de la prima vedere. Dar ceea ce constituie trăsătura definitorie este segmentarea lui în cel puțin patru zone distincte și practic contemporane. Grupările de morminte pentru cimitirul plan 2 nu se disting în chip special, dar existența kurganelor cu mai multe înmormântări pentru necropolele tumulare, ca și existența înmormântărilor duble vorbesc de la sine pentru o organizare internă a spațiilor funerare corespunzând subunităților sociale ale comunității preistorice de la Usatovo. În același timp există suficiente indicii care arată o anume diferențiere între unele dintre elementele de ritual după grupele de sex, dar situația mai are nevoie de dovezi arheologice

¹¹² Dergačev, *op. cit.*, p. 75.

¹¹³ *Ibidem*, p. 71.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 73.

pentru a fi cu totul limpede. Dacă existența unor grupări, foarte probabil de familii sau neamuri, nu poate fi pusă la îndoială, separarea spațiului funerar în patru zone distincte s-a făcut după cu totul alte criterii. La prima vedere structurile mai complexe ale amenajărilor funerare, rigoarea delimitării spațiilor funerare de familie/neam, respectiv kurganele, ca și inventarele din care nu lipsesc piesele de port din metal prețios sau pumnalele confecționate din bronz arsenizat¹¹⁵, toate par să indice cele două cimitire tumulare ca spații funerare aparținând unor elite. Dar nu poate fi trecut cu vederea faptul că cele mai multe figurine antropomorfe se cunosc din complexele cimitirului plan nr. 2, unde nu lipsesc nici amenajări funerare destul de costisitoare, astfel că a aprecia că înmormântările tumulare cu structurile lor complicate și inventarele aparent mai fastuoase reprezintă subunități sociale/familii cu rang social mai ridicat decât al celor care au folosit cimitirul plan mi se pare oarecum excesiv. Deși prezente în mormintele tumulare, armele totuși nu sunt în realitate atât de numeroase în raport cu înmormântările cimitirelor tumulare pentru a le putea socoti ca o caracteristică, ca un apanaj al celor inhumati în kurgane și același lucru este valabil și pentru inelele de buclă din argint. Dacă ținem seama că pentru arealul tripoljan târziu se cunosc destule descoperiri izolate de arme sau depozite conținând arme ca și piese de port din metal, este ușor de observat că aceste obiecte apar mai rar în morminte, în acest fel absența lor în mormintele plane ne mai având semnificația unei dramatice diferențe de avere/prestigiu, ci mai degrabă cel a unor diferențe de ritual, celor din urmă fiindu-le caracteristică o anume sobrietate. Oricum ar fi însă, prezența pieselor de port și a armelor, chiar dacă puțin frecventă, mai are importanță și prin faptul că ele reflectă angrenarea comunității de la Usatovo în schimbul la distanță, în acest sens fiind extrem de expresive pumnalele din bronz arsenizat.

Un alt complex funerar important al grupei tripoljene târzii este cel de la **Majaki**. În cursul cercetărilor din anii 1974–1975 au fost cercetate un cimitir plan – alcătuit din 14 morminte cu 15 înmormântări, un mormânt fiind dublu – și unul tumular – cu 5 kurgane cu 18 morminte și 23 înmormântări, un mormânt fiind triplu și alte trei duble – ambele situate în preajma unei așezări usatoviene¹¹⁶ (Pl. 17). În bună măsură situație este asemănătoare cu cea de la Usatovo, fiind vorba de un complex alcătuit dintr-o așezare cu o zonă funerară adiacentă situată în apropiere și diferențiată ritual prin amenajările funerare exterioare. Nici unul dintre cimitire nu a fost cercetat exhaustiv. Asemănările mai constau, desigur în inventarele ceramice, vasele folosite la Majaki fiind aproape identice celor de la Usatovo, apoi prin prezența figurinelor antropomorfe și a pumnalelor. Lipsesc însă amenajările complicate din pietre, ca și cisteles din lespezi din piatră. Există un singur cenotaf reprezentat prin K.3/M.10. Majoritatea gropilor sepulcrale erau de formă rectangulară, dat trebuie subliniată apariția a două gropi rectangulare cu treaptă pentru K.3/M.9b din cimitirul tumular și M.13 din cimitirul plan, ca și catacomba de la K.3/M.2. Din cele 31 de cazuri în care s-a putut stabili poziția scheletelor, 25 se găseau chircite pe stânga, 4 se aflau în decubit dorsal și doar 2 au fost descoperite chircite pe dreapta. Orientările sunt predilect către sectorul răsăritean – ENE–SE. Pentru cele 7 schelete masculine și cele 6 feminine determinate nu se observă o dispunere diferențiată, toate zăcând chircite pe stânga, cu o excepție pentru unul dintre scheletele feminine, care a fost găsit chircit pe dreapta, aceeași lipsă de diferențiere sexuală fiind observată și în ceea ce privește orientarea scheletelor. Ca atestând o anume diferență din acest punct de vedere poate fi socotit faptul că toate mormintele determinate ca aparținând unor femei au avut inventare ceramice, acestea lipsind însă la 3 din cele șapte morminte masculine. Figurinele antropomorfe au fost descoperite în patru morminte: M.12 din cimitirul plan, pentru fiecare dintre scheletele din mormântul dublu K.5/M.2a–b și la K.3/M.2. Faptul că toate acestea erau morminte de copii poate fi deosebit de semnificativ, dar lipsesc alte morminte cu figurine și cu schelete diagnosticate antropologic pentru a relaționa prezența figurinelor antropomorfe la o anume grupă de vârstă. Cele trei pumnale au fost descoperite în M.3 și 13 din cimitirul plan și la K.5/M.1 din cimitirul tumular, de fiecare dată fiind vorba de pumnale din bronz arsenizat, din nou ca cele din mormintele de la Usatovo. Tot ca și la Usatovo și la Majaki există 4 cazuri în care au fost descoperite în morminte crani lipsite de schelet postcranial. Este vorba de M.6 și 11 din cimitirul plan și de K.3/M.1b și 7b, în ultimele două cazuri fiind vorba de depunerea unor cranii fie lângă un schelet, fie lângă alte două.

Cel de al treilea monument funerar de primă importanță pentru grupa Usatovo este cel de la **Vihvatini**. Identificat în cursul celui de al doilea război mondial, cimitirul este plasat pe partea cea mai înaltă a unui promontoriu de pe malul stâng al Nistrului. Primele cercetări au început în anul 1947, fiind continuate în

¹¹⁵ Vezi pentru pumnalele din aria Tripolje târzie o discuție interesantă la I. Vajsov, PZ 68, 1993, 1, p. 103–145.

¹¹⁶ *Ibidem*, cu catalogul mormintelor la p. 57–61, subliniindu-se faptul că documentația este incompletă, lipsind planurile individuale ale mormintelor și pl. 62–63. Vezi și nota 112 unde se specifică că resturile osteologice au fost analizate antropologic de către K. V. Zin'kovskij.

campanii succesive, dar cu întreruperi până în 1984, fiind săpată o suprafață totală de circa 900 mp în care au fost descoperite 74 de morminte, dintre care 72 aparțin grupei Usatovo¹¹⁷. Resturile osteologice au fost analizate antropologic¹¹⁸.

Cimitirul nu a fost epuizat, iar datorită faptului că a fost cercetat de diverși specialiști și la intervale neregulate de timp, informația arheologică este în bună măsură inegală și incompletă. Planul general al săpăturii este greu lizibil așa cum a fost redactat și publicat (Pl. 18), iar pe restituirea lui, nu se pot întrevedea grupări distincte de morminte, nici în funcție de pozițiile scheletelor și nici după grupele de sex/vârstă (Pl. 19/1–2). Cimitirul fiind incomplet cercetat și cu un număr nu foarte mare de morminte, o analiză statistică spațială prin procedeele Voronoi–Dirichlet–Thiessen și Delaunay nu poate duce la rezultate coerente, ci doar eventual la obținerea unei valori a coeficientului Clark-Evans fără relevanță¹¹⁹, cu atât mai mult cu cât 8 morminte nu mai pot fi cartate (Pl. 20/1–2).

Gropile mormintelor, atunci când au putut fi sesizate, sunt de două feluri: rectangulare, cele mai multe – 11 cazuri – și circulare sau ovale – numai 6 cazuri. Ca amenajări exterioare cele mai numeroase sunt cele din pietre, dar numai în 9 cazuri s-a putut preciza că este vorba de un acoperământ propriu zis al gropii, în alte 9 cazuri fiind vorba doar de pietre pentru care nu s-a putut observa o ordine anume. În trei cazuri mormintele erau înconjurate de ringuri individuale din pietre – M.14, 28 și 42 – de fiecare dată scheletul fiind determinat ca feminin. Mai trebuie subliniat și faptul că pentru 5 morminte cu amenajări cu pietre, groapa era de formă rectangulară și doar într-un singur caz circulară. Din punct de vedere planimetric nu se observă concentrări nici pentru amenajările din pietre și nici pentru cele două tipuri de gropi (Pl. 21). Atât în ceea ce privește mormintele determinate antropologic cât și cele cu forma gropii precizată, stocul statistic este cu totul redus așa că nu se poate afirma cu certitudine că ringurile constituiau una din expresiile funerare rezervate femeilor sau că acoperământul cu pietre al gropilor era preponderent la cele de plan rectangular. O departajare pe adâncimi iarăși nu poate fi făcută, căci săpăturile fiind efectuate de echipe separate și în campanii separate, reperele de la care s-au măsurat adâncimile au fost și ele diferite, astfel că rezultatele nu mai au cum fi de folos.

În ceea ce privește poziția defuncțiilor, aceasta a putut fi precizată pentru 39 de morminte, dintre care 29 aveau scheletele chircite pe stânga, și câte 5 chircite pe dreapta și în decubit dorsal. Raportarea la grupele de sex/vârstă nu este iarăși relevantă, datorită stocului redus. Astfel pentru mormintele de bărbați, 6 aveau scheletele chircite pe stânga, unul chircit pe dreapta, iar în alte două scheletele se găseau în decubit dorsal. La mormintele cu schelete feminine, 7 se găseau chircite pe stânga, 2 chircite pe dreapta, iar alte două zăceau în decubit dorsal. Tot ceea ce se poate spune este că proporția generală între cele trei poziții pentru întregul stoc de morminte la care au putut fi determinate, este aproximativ aceeași și pentru grupele de sex, ceea ce ar putea indica că această proporție constituie una din caracteristicile cimitirului de la Vîhvatînți, ca element al standardului funerar propriu. Și în ce privește orientarea lucrurilor stau cam la fel. Dar mai intervine din nou factorul limitativ determinat de modul în care s-au făcut săpăturile arheologice și s-au înregistrat observațiile. Pe ansamblul cimitirului orientarea predilectă pare să fie către NNE, alte morminte fiind orientate către sectorul E–SSE și doar câte 3, respectiv 4, către SV sau NV (Pl. 22/4). Diagramele orientărilor întocmite separat pe grupe de vârstă și sex, precum și în relație cu pozițiile nu dau rezultate foarte clare. Există o anume diferență între bărbații cu scheletele chircite pe stânga, orientate predilect către SE (Pl. 22/1) și femeile așezate în aceeași poziție, dar orientate predilect către NE (Pl. 22/2), situație confirmată oarecum indirect de diagrama orientării mormintelor de copii unde există pentru cei chirciți pe stânga două grupe distincte, una orientată predilect către ESE–SSE și o alta către NE (Pl. 22/3), fiind tentant să vedem în prima grupa pe copii de sex masculin și în cea de a doua pe cei de sex feminin, dar stocul mic de morminte analizabile limitează din valoarea observației.

Trei dintre mormintele de la Vîhvatînți conțineau doar câte un craniu, fără schelet postcranial, este vorba de M.8, determinat ca fiind feminin, M.57, cu un craniu de copil și M.72, fără determinare antropologică. Din totalul de 72 de complexe funerare aceste morminte reprezintă 4.16%. Alte 4 complexe – M.41, 46–47 și 73, nu au avut resturi osteologice, fiind socotite din acest motive ca morminte simbolice/cenotafuri. Ponderea lor față de totalul complexelor funerare din cimitir este de 5.55%.

Existența celor două categorii de complexe mortuare la Vîhvatînți se înscrie în standardul general usatovian așa cum mai este conturat și în cimitirele de la Usatovo sau Majaki. Ceea ce însă constituie un

¹¹⁷ Mormintele 63 (nr. 53 din 1959) și 64 (nr. 54 din 1959) aparțin epocii bronzului.

¹¹⁸ V. A. Dergačev, I. V. Manzura, *Pogrebal'nye komplekсы pozdnego Tripol'ja*, Chișinău, 1991, cu un catalog al tuturor mormintelor p. 20–37 și fig. 3–24. În varianta germană, semnată doar de către V. A. Dergačev catalogul este incomplet.

¹¹⁹ Valoarea 2.420 pentru coeficientul Clark-Evans are semnificația unei organizări „regulate” a mormintelor, termen cu totul neutru.

aspect insolit pentru cimitirul de la Vîhvatînți este lipsa mormintelor duble, documentată în celelalte două necropole. Ne-am putea explica eventual, lipsa înmormântărilor duble la Vîhvatînți prin unele deficiențe de cercetare arheologică, dar nu avem certitudine în acest sens.

În cimitirul de la Vîhvatînți, în chip oarecum surprinzător, nu au fost descoperite piese de port din metal prețios sau din cupru/bronz. Și piesele de port din os sunt foarte puțin reprezentate, printr-un defensor de suină descoperit tot în M.18, și prin mărgelile din os într-un singur caz, ca și mărgelile din scoică *Unio*. Singura armă prezentă este toporul din granit din M.16. Din inventarul a 8 morminte – 4 de copii, 2 de femei, 1 de bărbat și un nedeterminat – au făcut parte așchii din silex. Foarte interesante sunt cazurile mormintelor de femei 7 și 15. În primul caz, alături de cele 5 vase s-au mai găsit o daltă și 9 așchii din silex, 11 ace din os și o fusaiolă, iar în cel de-al doilea caz, alături de cele două vase s-au găsit 8 așchii din silex și din nou o fusaiolă. E foarte posibil ca prezența în morminte a unor instrumente – așchiile din silex, acele din os, fusaiolele – să fie expresia atributelor feminine, așa cum armele sunt expresia celor masculine, dar avem la dispoziție doar două morminte și nu putem trage o concluzie doar pe baza lor.

Ca și la Usatovo, sau în alte complexe funerare tripoljene târzii, figurinele antropomorfe sunt și ele destul de bine reprezentate la Vîhvatînți. Distribuția lor pe suprafața cercetată a cimitirului nu pune în vedere anume grupări, fiind cu totul uniformă (Pl. 21/2). Din cele 10 morminte cu figurine din lut, unul a aparținut unui bărbat, 7 sunt morminte de copii, iar pentru alte două nu există determinare antropologică. Mormântul cu schelet masculin, care are în inventar o figurină antropomorfă, este din nou M.18, cel cu 19 vase în inventar, la care se mai adaugă și o daltă din os. Dintre mormintele de copii, M.23, cu o singură figurină, a avut 7 vase, M.20 și 57 fiecare câte 6 vase, pentru cel dintâi fiind vorba de 2 statuete. M.12, cu 5 vase, a avut 3 figurine antropomorfe la care se mai adăugau un colier din 10 perle din cochilii și o fusaiolă. M.52, cu 4 vase și 40 cochilii de scoică, a avut 3 figurine, iar M.60, tot cu 4 vase, a mai avut și el o statueta. Ultimul mormânt de copil, cu statueta antropomorfă, este M.58 care a avut doar 2 vase. Mormintele 37 și 41, ale căror resturi osteologice nu au fost determinate antropologic, au avut fiecare câte o figurină și 2, respectiv 3 vase în inventar. În afara acestora o figurină antropomorfă din os a mai fost găsită în M.16, cu un schelet masculin, din al cărui inventar mai făceau parte 6 vase și toporul din granit. Din cele expuse reiese că prezența figurinelor antropomorfe este legată destul de clar de inventarele „mai bogate”. În același timp, aceste piese lipsesc la înmormântările feminine, fiind prezente la cele masculine cu inventare consistente și, majoritar, la cele de copii. Este dificil să încercăm a socoti prezența figurinelor antropomorfe ca fiind condiționată de apartenența la o grupa sau alta de sex/vârstă, căci stocul de morminte disponibile e prea mic. În ceea ce privește semnificația acestor piese, ceea ce putem spune acum este că au avut cu certitudine o anume valoare simbolică legată de mentalul colectiv al comunității, dar care anume a fost acela nu cred că mai putem desluși. În schimb mi se pare ca foarte posibil ca prezența acestor figurine să exprime, indirect, o anume rigoare ceremonială, apanaj al unui segment social al cărui prestigiu social de altfel mai este marcat și prin restul inventarelor mortuare.

Principala categorie de inventar este reprezentată, firește, de ceramică. Repertoriul formelor este identic cu cel de la Usatovo, la fel și frecvența apariției formelor, vasele globulare și castroanele fiind cele mai reprezentate. Din cele 72 de morminte doar 4 sunt lipsite de ceramică, dar două dintre ele erau deja distruse în momentul descoperirii, astfel că se poate afirma că depunerea de vase alături de defuncți era o regulă generală, exprimând depunerea de alimente lichide sau solide (Fig. 6). Pentru alte patru morminte au fost găsite doar cioburi vasele fiind sparte și nerestaurate ulterior. În ceea ce privește numărul vaselor în complexele mortuare se observă că un prim grup este reprezentat de 11 morminte cu un singur vas. Pentru cele mai multe dintre morminte – 39 – s-au depus 2–4 vase. Există însă destule morminte pentru care numărul de vase este remarcabil de mare, 5–7 vase și, desigur, excepția reprezentată de M.18, care a avut în inventar nu mai puțin de 19 vase! Distincția dintre mormintele cu număr mic sau mediu de vase și cele cu mai multe este destul de clară pentru mormintele masculine, printre care se înscrie și M.18. Același lucru este valabil și pentru mormintele de copii, la femei fiind ceva mai puțin conturat.

Ne lipsesc informații privind raportul cimitirului de la Vîhvatînți cu o eventuală așezare contemporană învecinată. Față de situațiile de la Usatovo sau Majaki, mai lipsește și zona de înmormântări tumulare, pentru ca să avem din nou de-a face cu o repetare a „modelului” din cele două localități amintite. Dar cu toate acestea cimitirul plan de la Vîhvatînți este cât se poate de apropiat de cimitirele plane de la Majaki sau Usatovo, în ciuda distanței și a unor diferențe, datorate poate modalităților de cercetare.

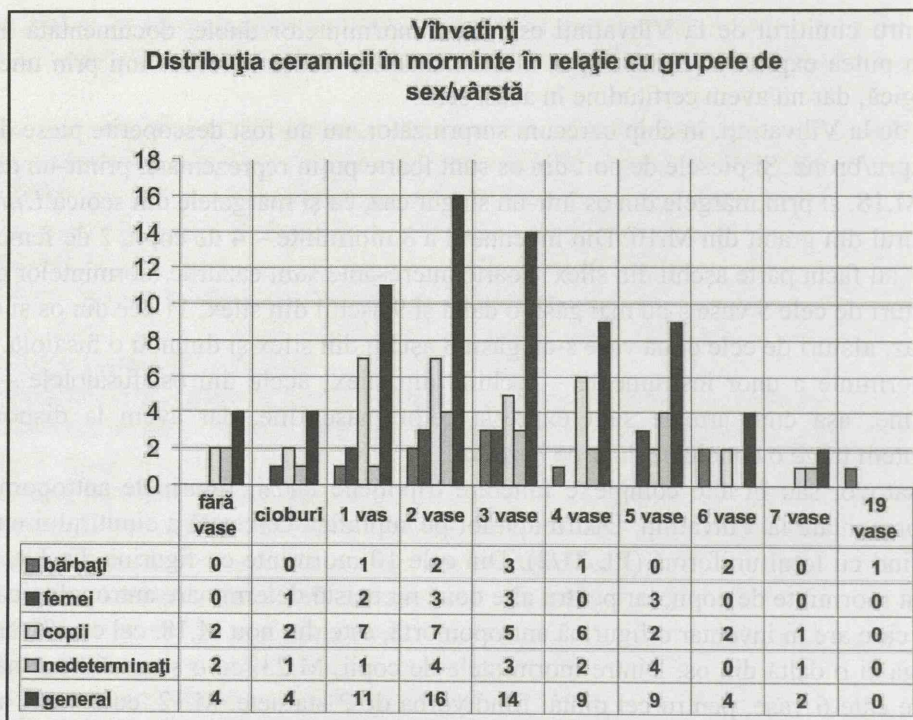

Figura 6

În preajma localității **Dancu**, pe malul stâng al Prutului, în anii 1968–1969 au fost cercetate două cimitire – Dancu I și Dancu II – situate la o distanță de 1.5 km între ele. De fiecare dată este vorba doar de câte 5 morminte, după autorul săpăturii de fiecare dată obiectivele fiind cercetate exhaustiv¹²⁰. Pentru cimitirul de la Dancu I, se afirmă că toate cele 5 morminte se găseau dispuse în cerc, având în mijloc o „groapă de cult”, un alt complex asemănător mai fiind descoperit lângă M.4. Toate gropile de morminte erau rectangulare, fără amenajări exterioare. Pentru mormintele 2–3 și 5 se menționează pământ ars în umpluturile gropilor și cărbune de lemn. Unul dintre schelete se găsea în decubit dorsal, alte două chircite pe stânga, la unul nu a putut fi precizată poziția, iar în M.2 s-au descoperit „nur einige Schädelfragmente”, putând ca atare fi vorba de o înmormântare de craniu, obicei atestat în mediul tripoljan târziu. Orientările sunt diferite: 3 schelete către NE și câte unul spre E și SE. Pe baza inventarului care conține 7 vase, un pumnal triunghiular cu limbă la mâner și o secure plată se distinge în primul rând M.3, cu schelet masculin. Celelalte morminte au avut ca inventare, după cum urmează: M.2 și M.1 câte 3 vase, M.4 vase, M.5 vase, iar în M.2, presupus de craniu izolat, s-au găsit 2 vase. Dispuse în cerc, mormintele „gravitau” în jurul unei gropi circulare în care s-au găsit bucăți de cărbune de lemn, la fel ca și într-o altă groapă mai mică situată lângă M.4. Alte cinci înmormântări, de asemeni dispuse circular, au fost descoperite în cimitirul Dancu II. Ca și în celălalt cimitir și aici toate gropile erau rectangulare și lipsite de amenajări cu pietre. În schimb în M.1–2 și 4 au fost descoperite urme de arsură, uneori foarte puternice și cărbuni de lemn. Patru dintre morminte au avut scheletele chircite pe stânga, alte trei fiind orientate NE–SV și unul dispus NNV–SSE. În M.4 s-a găsit doar un craniu de copil, restul scheletului fiind păstrat doar într-o mică măsură. Trei morminte au avut ca inventare câte trei vase și alte două câte două. Și la Dancu II în mijlocul grupului de morminte s-a găsit o groapă de cult de formă circulară, în a cărei umplutură s-au găsit cenușe și fragmente de cărbune de lemn.

Cele două cimitire de la Dancu se deosebesc din multe puncte de vedere de cimitirele de la Ustaovo, Majaki sau Vîhvatini. În primul rând cele două complexe funerare nu reprezintă cimitire propriu zise ci parcele de grup/familie. Nu mai avem cum ști dacă afirmația autorului săpăturii conform căreia „cimitirele” au fost săpate exhaustiv în preajmă ne mai existând alte înmormântări sau mai degrabă este vorba de o săpătură pe suprafețe restrânse, prilejuită de intervenții moderne și prin urmare ar mai fi de așteptat în zonele imediat învecinate și la alte descoperiri similare care să pună în lumină un spațiu funerar mai vast. Acelorași intervenții moderne le datorăm și imposibilitatea de a se observa cu certitudine dacă la Dancu I și II grupurile

¹²⁰ Dergačev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, cu catalogul la p. 41–43 și ilustrația pentru documentația grafică și material la pl. 33–37 și nota 1 unde se specifică că osemintele au fost examinate antropologic.

de morminte, dispuse cel puțin aparent, circular, au fost sau nu acoperite de movile. Prin conținutul inventarelor, repertoriul ceramic, ca și prin modalitățile de dispunere a defuncțiilor, înmormântările de la Dancu se înscriu în ansamblul general al celor tripoljene târzii, dar situația concretă din teren nu le acordă mormintelor de acolo importanța așteptată.

De curând pus în circulație, marele cimitir de la **Brăilița**¹²¹ ar fi fost susceptibil să completeze cunoștințele privind comportamentul funerar tripoljan târziu, să aducă unele lumini la problemele în suspensie. Din păcate, cel puțin publicația nu răspunde pe măsură acestor nevoi. Între 1955–1975 și apoi în 1987 într-o ultimă campanie, pe terasa stângă a Dunării, pe teritoriul cartierului Brăilița în punctul *Vadu Catagaței*, s-au făcut săpături arheologice de amploare în urma cărora a fost descoperit un întins cimitir de inhumație. Primele rapoarte de săpătură, destul de confuze, atribuiău mormintele descoperite „grupei înmormântărilor cu ocră roșu”. La bună bucată de vreme, prin publicarea unei lucrări cu pretenții monografice, s-au făcut departajări din punctul de vedere al atribuirii culturale. Din cele 310 morminte descoperite la Brăilița, 126 „*pot fi atribuite cu prudență și rezerve*” culturii Cernavodă I, aceste înmormântări ocupând zona centrală a necropolei. Alte 133 sau 134 și chiar 137¹²² sunt atribuite culturii Foltești–Usatovo. Aceste morminte ocupă latura estică a suprafeței cercetate, fiind considerate a fi fost concentrate „*în trei mari grupe*”. Etapa următoare de înmormântări este reprezentată de 27 sau 21¹²³ de morminte atribuite culturii Cernavodă II, „*grupate în trei mici nuclee*”. În sfârșit, ultima etapă a cimitirului este constituită din 23 de morminte încadrate în epoca bronzului și atribuite așa numitei „culturi de stepă”, aceste înmormântări fiind grupate într-un „nucleu central” și alte 4 în zona ocupată anterior de mormintele Foltești–Usatovo (Pl. 23.).

Dar la o examinare mai atentă a publicației, mai precis a listelor de morminte pentru fiecare grupă culturală, se ajunge la o socoteală diferită și anume: – pentru „cultura” Cernavodă I sunt listate 107 morminte; – pentru cultura Foltești–Usatovo sunt listate 134 de morminte; – pentru cultura Cernavodă II sunt listate 22 de morminte; – pentru „cultura de stepă” sunt listate 22 de morminte; – alte 14 morminte nu sunt trecute pe nicio listă. Totalul rezultat este de 306 morminte, cu 4 mai puțin decât totalul publicat. Diferența se explică și prin faptul că adesea un mormânt sau altul au fost listate de două ori: M.64, odată dat la lista Cernavodă I, a doua oară la lista Foltești–Usatovo, M.77, o dată la lista Foltești–Usatovo, iar a doua oară la lista Cernavodă II, M.144, o dată pe lista Foltești–Usatovo, a doua oară pe lista „culturii de stepă”, M.263–274 sunt trecute toate la lista Foltești–Usatovo, dar mai înainte grupul M.265–272 fusese listat la Cernavodă I¹²⁴! Planurile publicate, pe etape de înmormântare, sunt atât de ilizibile încât nu este posibilă nici măcar restituirea lor¹²⁵. În repetate rânduri pentru unele morminte diferite se face trimitere la același vas! Față de cele 310 înmormântări reclamate există planuri doar pentru 53 de morminte, de fiecare dată lipsind cu consecvență scara și nordul. Inventarele mormintelor sunt publicate, în majoritate prin fotografii, rareori cu desene, prezentate pe planșe cu legendă generală, fără mențiuni exacte¹²⁶, ceea ce i-a permis autorului să trimită pentru unele morminte la același vas¹²⁷. Principala problemă ridicată de cimitirul de la Brăilița este cea a atribuirii culturale a înmormântărilor. Conștient parțial de dificultățile unei asemenea întreprinderi, autorul specifică din capul locului că: „*Expunerea sistematică a situației concrete a fiecărui mormânt al necropolei, ne obligă să observăm că un număr însemnat de morminte – 115, sunt lipsite de inventar funerar, iar în cazul când acesta există este redus cantitativ și mai puțin caracteristic. Aceasta nu ne permite stabilirea sigură a apartenenței*

¹²¹ Vezi supra nota 84.

¹²² N. Harțușche, *Brăilița...*, mai întâi la p. 123 unde înmormântările Foltești–Usatovo sunt apreciate ca fiind „*circa 137*”, apoi p. 127, unde se dă cifra de 134 și p. 129 unde se dă cifra 133.

¹²³ *Ibidem*, p. 127, unde se dă cifra 27 și p. 132, unde se dă cifra 21.

¹²⁴ *Ibidem*, vezi liste de la p. 128 pentru Cernavodă I, 129 pentru Foltești–Usatovo, 132 pentru mormintele Cernavodă II și 134 pentru înmormântările atribuite „culturii de stepă”.

¹²⁵ *Ibidem*, fig. 59 cu planul cimitirului pe care sunt trecute hașurat „*zonele ocupate de cele 4 culturi*”; fig. 60 cu „*distribuirea mormintelor Cernavodă I în cadrul necropolei*” fiind trecute și numerele mormintelor, dar imposibil de descifrat; fig. 61 cu din nou „*distribuirea mormintelor Cernavodă I în cadrul necropolei*” dar pe care s-a încercat cu mult curaj înregistrarea mormintelor cu poziția scheletelor; fig. 62 cu „*distribuirea mormintelor Foltești–Usatovo*” cu numerele mormintelor și fig. 63 cu varianta corespunzătoare cu pozițiile scheletelor; fig. 64 cu „*distribuirea mormintelor Cernavodă II*” cu mormintele numerotate și, ne-am obișnuit deja, la fig. 65. varianta corespunzătoare cu pozițiile scheletelor respective și, în sfârșit, la fig. 66–67 aceeași combinație pentru mormintele din epoca bronzului.

¹²⁶ *Ibidem*, fig. 79–96A.

¹²⁷ Astfel pentru vasul din M.23, descris la p. 52–53, se trimite la fig. 92/3, la un vas prezentat mai înainte la M.21; aceeași trimitere se repetă și pentru vasul din M.25 descris tot la p. 53; pentru vasul de la M.27, descris la p. 54, se face trimitere la fig. 90/6 unde este ilustrat alt vas! Dar cea mai savuroasă trimitere este pentru catarama din M.200, descrisă la p. 91 cu referire la fig. 80/11 unde este însă ilustrat un mic fragment de lamă din silex!!

culturale”¹²⁸, dar se grăbește totuși să afirme apoi că „o repartizare prezumtivă (pe grupe culturale n.m.), poate fi făcută”¹²⁹. Criteriile exacte pe baza cărora s-a făcut, chiar prezumtiv, repartizarea pe culturi/grupe nu sunt însă expuse clar. Determinările antropologice făcute pe un stoc cu totul redus de 20 de morminte¹³⁰, în special cele cu caracter rasial, i-au deschis autorului calea către considerații aberante privind mixturi între fondul local gumelnițean și factorii sud-mediteranean și răsăritean, pe baza căruia își explică sieși apariția culturilor Cernavoda I, II și III¹³¹. Dar, în afara acestui argument „antropologic”, autorul a mai recurs și la o statistică cu totul primară, de magazie, care a numărat forme de gropi, adâncimi, grupe de orientare, poziții, prezența ocrului, mormintele cu și fără inventar, piese de inventar etc. mergând cu acribia „statistică” până la a introduce în tabelul *E. Obiecte diverse* la poziția 6 și 1 (una) „sămânță de strugure”¹³², exprimându-și speranța că prin „analizarea tabelelor”, de fapt numărătoarea cu totul primară făcută, „se vor putea explica mai bine raporturile de continuitate, de înlocuire sau de schimb între culturi; se vor putea trage mai bine concluzii asupra preponderenței anumitor forme de viață economică, asupra ocupațiilor de bază, asupra naturii raporturilor între membrii familiei sau în cadrul mai larg al comunității”¹³³!

În fapt, pentru marea majoritate a mormintelor din cimitirul de la Brăilița nu se poate face niciun fel de separare culturală. Există un număr mic de înmormântări, al căror inventar ceramic permite apropieri de alte grupe culturale al bronzului de început, dar aceasta este tot ceea ce se poate face. O altă problemă, deosebit de importantă, este cea privind culturile Cernavodă I, Cernavodă II și Cernavodă III. De clarificările în această problemă depinde foarte mult și interpretarea corectă a cimitirului de la Brăilița, ca și a altor descoperiri din regiunile imediat învecinate.

Nu este locul aici, desigur, pentru o discuție amplă asupra întâmplărilor arheologice de la Cernavodă și asupra conținutului și problemelor proprii fiecăruia din cele trei fenomene arheologice reclamate, dar o scurtă trecere în revistă a elementelor principale ale problemei este totuși necesară. Săpăturile arheologice de la Cernavodă, unele dintre ele chiar foarte vechi astăzi¹³⁴, au prilejuit într-o primă formă, definirea „culturii” Cernavodă cu trei faze succesive I–III¹³⁵. La scurtă vreme aceste concluzii au fost infirmate, fazele respective fiind identificate fiecare cu grupe culturale de sine stătătoare și aflate într-o cu totul altă succesiune cronologică¹³⁶. Dar totdeauna lipseau datele strict arheologice pe baza căreia definirea celor trei grupe culturale să fie convingătoare. A urmat o scurtă prezentare a săpăturilor de la Cernavodă și o încercare de definire a culturii Cernavodă II¹³⁷. Acestor încercări le-au urmat o serie de studii prin care noțiunilor de Cernavodă I, II sau III li se întăreau certificatele de naștere prin preluarea repetată a concluziilor¹³⁸, deși cele mai recente intervenții în problemă¹³⁹ nu au reușit să risipească ceața. Printre ultimele contribuții publicate se înscrie și studiul monografic al culturii Cernavodă întocmit de I. Manzura, care, sprijinindu-se în bună măsură pe mai vechile aserțiuni, dar introducând în discuție și mai noile contribuții, încearcă să prezinte într-o formă cât mai completă grupa Cernavoda I¹⁴⁰.

După I. Manzura, originea culturii este destul de problematică, el începându-și discuția asupra acestui aspect cu întrebarea retorică: „why did any attempts to explain the origin of the Cernavoda I culture fail?”. Căutând un răspuns, respinge de la bun început, cu temei după opinia mea, încercările de a explica apariția fenomenului Cernavodă I prin migrații ale războinicilor indoeuropeni, fiind convins de rădăcinile locale ale

¹²⁸ *Ibidem*, p. 121.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 122.

¹³⁰ Olga Necrasov, Maria Cristescu, SCIV 8, 1957, 1–4, p. 75–88.

¹³¹ N. Harțușche, *op. cit.*, p. 125–126.

¹³² *Ibidem*, tabelele de la pag. 115–120.

¹³³ *Ibidem*, p. 114.

¹³⁴ Că problemele ivite în cursul primelor săpături de la Cernavodă nu erau dintre cele mai simple stă mărturie contribuția lui I. Nestor, *Zur Stellung Cernavoda's in der rumänischen Jungsteinzeit*, în vol. *Festschrift C. Schuchardt*, Berlin, 1940, 10–23.

¹³⁵ D. Berciu, SlovArch 12, 1964, p. 269–280.

¹³⁶ S. Morintz, P. Roman, Dacia NS 12, 1968, p. 45–128; S. Morintz, P. Roman, Dacia NS 13, 1969, p. 61–71; S. Morintz, P. Roman, SCIV 21, 1970, 4, p. 557–570.

¹³⁷ D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, SCIV 24, 1973, 3, p. 373–405.

¹³⁸ Citez aici, dintr-un lung șir, doar câteva dintre cele mai reprezentative cum ar fi P. Roman, Dacia NS 15, 1971, p. 31–169; idem, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 53–57; idem, Acta Hargitensis 1980, p. 13–21; N. Harțușche, Istros 1, 1980, p. 33–91; H. Parzinger, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München-Rahden, 1998, p. 123–134.

¹³⁹ P. Roman, Pontica 33–34, 2000–2001, p. 171–177; A. Morintz, Thraco-Dacica 23, 2001, p. 107–137.

¹⁴⁰ I. Manzura, *Cernavoda I culture*, în vol. Lolita Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, BAR IntSer 791, Oxford, 1999, p. 95–174.

grupe. Soluționarea problemei o vede în schimbările climatice petrecute la vremea etapelor de sfârșit ale complexelor culturale Cucuteni și Gumelnița, survenite după lungi perioade de optim climatic, care a avut ca rezultat o remarcabilă creștere demografică în ambele arii. Înăsprirea vremii, pe care chiar o vede a fi fost catastrofică, ar fi obligat aceste comunități să adopte noi sisteme de subzistență, în interiorul lor apărând tensiuni sociale greu de suportat care, după opinia încrâncenatului autor, au dus la: „*Perhaps old tribal aristocracy of mostly priestly nature turned out to have been not able to operate adequately to new political conditions. The leading position in society had to pass to young and forceful war chiefs who could protect more effectively communal interests and find a relevant way out of the critical situation*”¹⁴¹. Soluția pe care este convins că au adoptat-o tinerele căpetenii este cea a expansiunii către noi ținuturi, așa ajungând și pe la Cernavodă, printre altele, producând o disturbare căreia i se datorează greutatea descoperirii începuturilor noi culturi, după cum afirmă cu seninătate: „*That is why it is so difficult to detect a formative phase of the Cernavoda I culture*” și, consecvent pe aceeași cale logică greu de pătruns, mai adaugă: „*Additionally the initial phase can be perhaps demonstrated by unpublished finds from the lowest levels of Cernavoda Dealul Sofia*” (subl. mea)¹⁴². După Manzura, aria ocupată de cultura Cernavodă I se întinde în Dobrogea, mai cu seamă de-a lungul Dunării și în Muntenia de câmpie. Conținutul material al culturii este reprezentat în special prin ceramică. Dincolo de unele forme comune sau chiar vase importate, există o anumită individualitate a ceramicii socotite Cernavodă I, dar încă lipsesc complexele închise și situațiile stratigrafice clare care să susțină o definiție mulțumitoare, „cultura Cernavodă I” fiind încă un termen prea general și, pe cale de consecință, cel puțin și Cernavodă II, pentru ambele fiind necesare delimitări clare din punctul de vedere al conținutului față de alte grupe.

Pentru cronologia absolută a culturii există câteva date ¹⁴C prelevate chiar din stațiunea eponimă, care, calibrate, ar plasa stațiunea în intervalul de timp 3700–2500 BC. Din păcate, cele patru date radiocarbon au o deviere standard de ± 100 , ceea ce le face puțin utile, iar pe de altă parte, în afara probei Bln-1061 – 4710 \pm 100 BP, despre care știm că ar proveni din stratul Cernavodă I¹⁴³, nu li se cunoaște exact contextul stratigrafic pentru a le putea socoti operaționale¹⁴⁴. Pentru materialele ceramice a ceea ce Manzura numește „*the late Cernavoda I phase*” este invocată apropierea cu ceramica de la sud de Dunăre din stațiunile grupei Pevec de la Ovčarovo-Platoto II și, mai ales, cea de la Hotnica-Vodopada¹⁴⁵, pentru care există o serie de date ¹⁴C¹⁴⁶ care permite plasarea în timp a stațiunii între 3990–3500 BC¹⁴⁷ (Fig. 7), adică în bună măsură în aceeași vreme cu unele stațiuni tripoljene târzii, ceea ce ar explica și prezența unor forme ceramice comune.

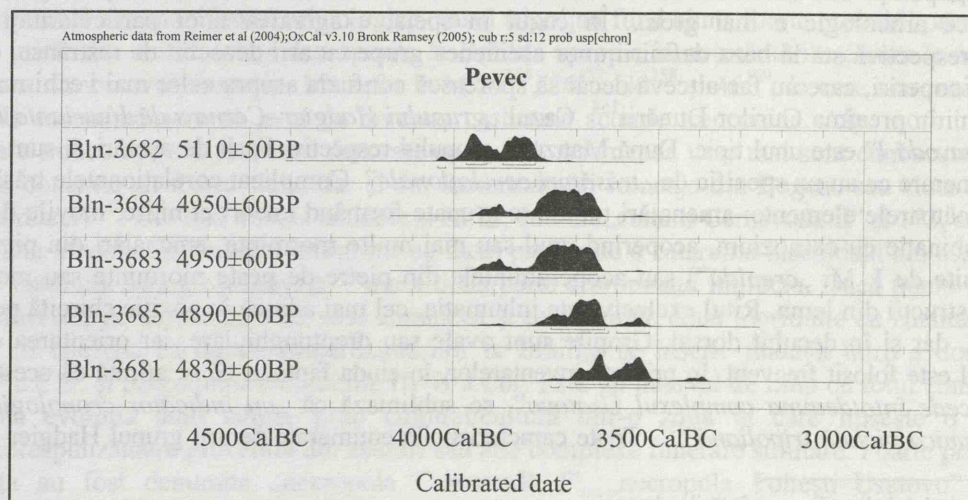

Figura 7

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 150, coloana stângă.

¹⁴² *Ibidem*, p. 151, coloana stângă.

¹⁴³ Mantu, *op. cit.*, p. 230.

¹⁴⁴ Este vorba de probele Bln-61a – 4505 \pm 100 BP, Bln-61 – 4385 \pm 100 BP și Bln-62 – 4260 \pm 100 BP, cf. E. Neustupny, *SlovArch* 16, 1968, 1, p. 19–60.

¹⁴⁵ Manzura, *op. cit.*, p. 145.

¹⁴⁶ J. Görsdorf, J. Bojadziev, *Eurasia Antiqua* 2, 1996, p. 105–173.

¹⁴⁷ Calibrate și inseriate cu programul OxCal v.3.10.

În ceea ce privește descoperirile funerare ale grupei, I. Manzura menționează în primul rând cimitirul de la Brăilița, dar care la vremea în care vedea lumina tiparului contribuția sa, nu era cunoscut, de aceea unele informații nu sunt conforme cu ceea ce a publicat ulterior Harțușche. O altă descoperire funerară considerată de Manzura ca aparținând „culturii Cernavodă I” este cea de la Gherăseni, dar mormintele de acolo par a fi mai degrabă de pus în legătură cu grupa Jamnaja¹⁴⁸. O altă descoperire mortuară atribuită grupei cernavodene este constituită din cele două morminte plane de înhumăție descoperite cu multă vreme în urmă chiar la **Cernavodă** în apropiere așezării de pe *Dealul Sofia*¹⁴⁹. M.1, cu o groapă rectangulară, conținea un schelet chirchit pe dreapta cu capul spre SE, având alături un vas bitronconic și un askos. Împotriva atribuirii mormântului unei etape târzii Gumelnița – Gumelnița D – Manzura socrate că poate menționa askosul ca un argument pentru o datare între Chalcolitic și bronzul timpuriu¹⁵⁰. Într-adevăr askosul, așa cum cu temei s-a zis, fără paralele în lumea gumelnițeană, este foarte apropiat de forme similare din zona egeeană ce se datează în Helladicul timpuriu II¹⁵¹, ceea ce susține încadrarea lui Manzura, dar în acest caz, dacă mormântul aparține grupei cernavodene, atunci este de așteptat și o datare în timp a acesteia la nivelul Helladicului mijlociu! Cel de-al doilea mormânt, cu un schelet chirchit probabil pe dreapta și orientat SE–NV, avea alături un vas tronconic cu o toartă trasă din buză și un castron semisferic cu buza ușor răsfrântă, care își găsește paralele în ceea ce se acceptă ca fiind repertoriul ceramic Cernavodă I. Tot grupei în discuție Manzura le mai atribuie și mormintele tumulare de la Constanța-*Anadolchioi* și de la Baia-Hamangia, care aparțin de fapt grupei Jamnaja. Cum în afara situației în presupusa arie Cernavodă I, alte elemente care să le susțină atribuirea nu prea există, autorul citat le apropie de al său „Grup Hadgier–Cernavodă I” sau „varianta basarabeiană a culturii Cernavodă I”¹⁵² caracterizat prin înmormântări tumulare și constituit prin excelență din astfel de descoperiri situate în stepa Bugeacului și pe Nistrul inferior, la bună distanță de patrie!

Dar grupul de morminte tumulare Hadgier–Cernavodă I/varianta basarabeiană a culturii Cernavodă I, plasat între grupul Suvorovo, de asemeni cu morminte tumulare, și grupa Usatovo, constituit din circa 40 de complexe mortuare, cu 51 de înmormântări, are suficiente elemente de legătură cu înmormântările tripoljene târzii, poziția cronologică fiind susținută prin afirmații de genul „*tradițiile Cernavodă I s-au dovedit a constitui substratul genetic principal al grupului Usatovo pe care, în continuare, s-au greșat tiparele culturale tripoljene. Dar acest fapt, la rândul său, poate confirma, independent, legitatea evidențierii unei variante basarabene aparte a culturii Cernavodă I*”¹⁵³. Este limpede că în lipsa unor argumente arheologice limpezi se recurge, pe de-o parte, la o categorisire cu aer tipologic a materialului ceramic, exagerându-se sau, după caz, minimalizându-se importanța unei specii de olărie, iar pe de altă parte, recurgându-se la *passerpartout*-ul mișcărilor de populații sau al schimbărilor climatice combinate ca un castel din cărți de joc, pentru a se explica ceea ce arheologic e mai greu... În cazul în speță, exagerarea unor particularități în maniera metodologică respectivă stă la baza definirii unor asemenea grupe cu arii deosebit de restrânse, documentate prin câteva descoperiri, care nu fac altceva decât să sporească confuzia asupra celor mai vechi manifestări ale epocii bronzului în preajma Gurilor Dunării¹⁵⁴. Cazul „*grupului Hadgier–Cernavodă I/varianta basarabeiană a culturii Cernavodă I*” este unul tipic. După Manzura, grupului respectiv, lipsit de așezări, îi sunt caracteristice complexe funerare ce au un specific de „*trăsături corelaționale*”. Complicat corelațiile trăsături constau în fapt din următoarele elemente: amenajări tumulare grupate formând uneori cimitire, movile din lut galben sau lut în combinație cu cernoziom, acoperind unul sau mai multe morminte, amenajări din pietre cum sunt ringurile (numite de I. M. „*crepidă*”) sau acoperămintele din pietre de peste morminte sau movile, șanțuri periferice, construcții din lemn. Ritul exclusiv este înhumăția, cel mai adesea în poziție chirchită pe stânga, mai rar pe dreapta, dar și în decubit dorsal. Gropile sunt ovale sau dreptunghiulare, iar orientarea este predilect către est. Ocrul este folosit frecvent. În privința inventarelor, în ciuda faptului că se afirmă că acest „*orizont de morminte precede întotdeauna complexul Usatovo*”, se subliniază că „*un indicator cronologic de bază îl constituie ceramica pictată tripoliană*”¹⁵⁵. Toate caracteristicile enumerate pentru grupul Hadgier–Cernavodă I

¹⁴⁸ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

¹⁴⁹ I. Nestor, *Cercetări preistorice la Cernavodă*. Extras din Analele Dobrogei 18, 1937, p. 1–21.

¹⁵⁰ Manzura, *op. cit.*, p. 115–116.

¹⁵¹ P. Misch, *Die Askoi in der Bronzezeit. Eine typologische Studie zur Entwicklung askoider Gefäßformen in der Bronze- und Eisenzeit Griechenlands und angrenzender Gebiete*, Jonsared, 1992, p. 40–50

¹⁵² Manzura, *Thraco-Dacica* 15, 1994, 1–2, p. 95–99.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 96.

¹⁵⁴ Vezi și I. Manzura, E. Sava, *MemAntiq* 19, 1994, p. 143–192, în care adesea limbajul de lemn paradigmatic înlocuiește argumentația arheologică.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 96. Un exemplu al grabei neglijente în care a fost redactat studiul îl constituie și paragraful în care se spune: „*în etapa finală de existență a grupului, apar statuetele antropomorfe de tip Krasnogorka ce prezintă o asemănare îndepărtată cu plastica Cernavodă*” și se face trimitere la fig. 2/8 unde este ilustrat, prin desen, un vârf de săgeată din silex!!

sunt la locul lor și în aria usatoviană, după cum foarte ușor se poate vedea la Usatovo, Majaki, Vihvatinți sau chiar Dancu, chiar dacă restul descoperirilor funerare ale grupei Usatovo nu se prezintă într-o stare arheologică suficient de mulțumitoare pentru a verifica răspândirea pe întreaga arie a acestor trăsături proprii.

Revenind la cimitirul de la Brăilița, trebuie arătat că există câteva morminte care, pe baza inventarului ceramic, se pot apropia de grupa Usatovo. În primul rând este M.20, cu un vas globular pictat, acoperit cu un capac tronconic. Forma și decorul sunt indiscutabil tripoljene târzii. Tot de repertoriul tripoljan mai pot fi apropiate și unele morminte cu vase askos cum ar M.10 și M.31. Dar mai mult nu se poate spune pe baza inventarelor. Sunt dese cazurile în care la Brăilița unele morminte le deranjau pe altele. În ce măsură aceste situații pot indica o succesiune a unor etape distincte de înmormântare sau, dimpotrivă, continuarea înmormântărilor pe parcele de familie este greu de spus. Cred însă că acesta a fost unul dintre argumentele separării pe „culturi” a cimitirului de la Brăilița, mai ales în cea ce privește distincția dintre mormintele „Cernavodă I” și cele „Foltești–Usatovo”. Pentru 33 din mormintele „Foltești–Usatovo” de la Brăilița unul din elementele de inventar este reprezentat prin perle din cochilii de *Spondylus*, cele mai multe, *Dentalium* sau *Cardium*, piese care lipsesc din înmormântările tripoljene târzii, unde rareori apar cochilii dar de *Unio*. Același lucru se poate spune și despre mărgelile din piatră sau „cataramele” din același material, prezente în 9 morminte, respectiv și 4 la Brăilița și deloc în aria tripoljană târzie. La mormintele declarate usatoviene de la Brăilița ceramica apare doar în *sapte* cazuri, în schimb la mormintele usatoviene prezența, uneori în număr foarte mare, a vaselor este o caracteristică definitorie. La Brăilița lipsesc piesele de port din metal prețios la fel ca și pumnalele. Lipsesc cu desăvârșire figurinele antropomorfe, caracteristice în cimitirele tripoljene târzii.

Dar nu numai structurile inventarelor funerare exprimă diferențele clare între înmormântările „Foltești–Usatovo” de la Brăilița și cele cu adevărat usatoviene. Este vorba de diferențe marcante în ceea ce privește structurile funerare, ca și în modalitatea de dispunere a defuncțiilor. La Brăilița lipsesc amenajările cu pietre, acele complexe denumite „gropi de cult” și care însoțesc grupurile de morminte tripoljene târzii. La Brăilița nu au fost înregistrate decât gropi rectangulare, lipsind cele de plan oval, care sunt numeroase la Usatovo, de pildă. În sfârșit, orientarea mormintelor usatoviene este destul de unitară, în schimb la Brăilița, pentru mormintele cu schelete în decubit dorsal este bipolară, cu totul asemănătoare pentru înmormântările socotite „Cernavodă I” (Pl. 24/1–2).

Este cât se poate de evident că nu avem temeiuri să acceptăm existența unui cimitir Usatovo sau „Foltești–Usatovo” la Brăilița. În realitate se pare că este vorba de o necropolă plană de înhumăție care a avut unele înmormântări contemporane cu grupa usatoviană, cum o demonstrează M.20 cu vasul pictat cu capac, dar care aparțin unei alte manifestări arheologice, vasul tripoljan fiind ajuns foarte probabil prin schimburi. În același timp, unele din vasele askos descoperite la Brăilița apropie înmormântările cărora le-au aparținut de grupa Zimnicea din bronzul timpuriu. Mă refer la M.24¹⁵⁶, 36¹⁵⁷, 40¹⁵⁸ și 46¹⁵⁹, la care s-ar mai putea adăuga eventual unele morminte care au avut ca inventar castroane scunde tronconice. Alte morminte au avut în inventar pahare tronconice sau alte vase decorate cu șnurul. Asemenea vase mai sunt cunoscute în Dobrogea, provenind din contexte nu foarte clare, dar și din înmormântări Jamnaja din Bugeac sau chiar din nord-estul Bulgariei (Cadrlater)¹⁶⁰! Dar mai trebuie amintite și M.70, atribuit „culturii Cernavodă II” și 173, atribuit „culturii de stepă”¹⁶¹. Din inventarele ambelor morminte au făcut parte câte o cataramă discoidală din os, piese cu totul caracteristice mediului Mnogovalikovaja¹⁶² din a doua parte a bronzului mijlociu. Dacă ținem cont de M.20, cu un vas usatovian, de mormintele cu vase Zimnicea și de ultimele două morminte cu cataramă discoidală, atunci apare cu claritate că durată înmormântărilor la Brăilița se înscrie undeva între a doua jumătate a mileniului IV a.Chr. și pragul dintre milenii III–II a.Chr. Este un interval de timp cu totul considerabil ca să putem accepta evoluția unui singur grup cultural/cultură într-o zonă în care lipsește o documentație arheologică corespunzătoare provenită din așezări sau alte complexe funerare similare. Foarte probabil că ceea ce la Brăilița au fost denumite „necropola Cernavodă I”, „necropola Foltești–Usatovo” și, eventual, „necropola Cernavodă II” să reprezinte unul și același fenomen arheologic, dar care nu a fost încă suficient

¹⁵⁶ N. Harțuche, *Brăilița...*, p. 53 și fig. 89/5.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 56–57, fig. 94/5 și 95/7.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 58 și fig. 89/6.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 59–60 și fig. 89/4.

¹⁶⁰ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

¹⁶¹ Harțuche, *op. cit.*, p. 64 și fig. 84/1, respectiv p. 85–86 cu trimetere tot la fig. 84/1! Primul mormânt apare pe lista „Cernavodă II” la p. 132, iar ce de al doilea pe lista „culturii de stepă” la p. 134

¹⁶² E. Savva, *Kultura mnogovalikovej keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja (Po materialam pogrebal'nogo obrjada)*, Chișinău, 1992, p. 42–45.

definit. Aceștia i-ar urma alte înmormântări din bronzul mijlociu, contemporane cu cele Mnogovalikovaja de la est de Prut, dar pentru care la fel nu există informații arheologice pentru zona imediat învecinată, cu excepția unora dintre mormintele de la Stoicani care ar putea fi încadrate în aceeași vreme. Până la clarificarea problemei mi se pare mai prudent să las cimitirul de la Brăilița de-o parte, în ciuda dimensiunilor sale, a problemelor incitante pe care le ridică.

Nu toate celelalte descoperiri funerare tripoljene târzii sunt foarte elocvente, în bună măsură datorită fie stării de conservare în momentul descoperirii, fie condițiilor de cercetare care nu totdeauna au fost prielnice înregistrării tuturor observațiilor. La **Baștanovka**, în cursul cercetării unui „câmp de movile”, în doi tumuli au fost descoperite trei morminte primare, după poziția în interiorul kurganelor – K.5/M.15a–b și K.7/M.9. Primul, cu două schelete chircite pe partea dreaptă și orientate E–V și NE–SV, primul cu groapă ovală, a conținut și un schelet de câine, iar al doilea cu groapă rectangulară în care s-a găsit un schelet deranjat orientat probabil ENE–VSV, fusese acoperit cu pietre¹⁶³. Un alt grup alcătuit din șase morminte au mai fost descoperite în patru movile funerare la **Bolgrad** – K.2/M.5, – K.5/M.4, K.5/M.7, K.6/M.1, K.8/M.1, K.10/M.1 –, cel mai elocvent fiind K.6/M.1, cu o amforă pictată cu capac tronconic. Mai trebuie menționat și că K.5/M.7, cu o groapă ovală, a avut un *Primärhügel* și un ring din pietre¹⁶⁴. La **Cazaclia** a fost întâlnită o situație aparte în kurganul 3 – K.3/M.8–9, 11, 15 și 18, la care se adaugă complexele 1 și 2. Mormintele 8–9 și 15 aveau gropi ovale, iar 11 și 15 gropi rectangulare. Semnificativ mi se pare faptul că în cazul M.8 și 9 scheletele erau chircite pe stânga, iar în M.11 și 18 pe dreapta. M.15 a avut un capac din lemn și o lespede din piatră deasupra. Cele două complexe sunt reprezentate fiecare din incinte circulare din pietre așezate vertical cu „întrări” către NV¹⁶⁵. Alte două morminte atribuite grupei tripoljene târzii sunt și cele descoperite la **Corlăteni-Dealul Cetății** – T. II/M.1, primar și M.2¹⁶⁶. Prin inventarul său și un alt mormânt de la **Dumeni** – K.18/M.3 – ambele se disting iarăși. Este vorba de un colier din 100 de mărgelile din pietre prețioase (*Edelstein*) și o alta din argint¹⁶⁷. La **Glubokoe**, din nou într-o grupare de movile, în K.1 a fost descoperit un mormânt atribuit grupei Usatovo – M.16 – primar cu *Primärhügel* acoperit apoi de movila mare, cu o groapă rectangulară¹⁶⁸. Și la **Kislica** au fost descoperite, în „câmpul de tumuli” de acolo, două morminte – K.1/M.5, K.4/M.14₁₋₂ – în mormântul dublu, apreciat ca înmormântarea primară, și care a avut o groapă ovală, au fost descoperite două schelete în decubit dorsal, orientate unul către E, iar al doilea către SV, s-a descoperit și un „menhir”. În primul mormânt, de asemenea primar, cu o groapă rectangulară și cu urme de rogojină din fibre vegetale pe fund, s-a găsit un schelet în decubit dorsal și orientat E–V, o amforă din inventar asigurându-i apartenența la grupa Usatovo¹⁶⁹. Deși s-au descoperit doar două morminte usatoviene la **Nerușaj** – K.9/M.82 și K.10/M.12 – ele prezintă interes prin amenajările și inventarul descoperit. K.9/M.82, primar, se găsea înconjurat de un șanț dublu, circular. În groapa de formă rectangulară cu urme de rogojină din fibre vegetale pe fund, se afla un schelet de adult chircit pe stânga și orientat NE–SV. Alături s-a găsit și un pumnal din Cu având plăselele din os. Cel de al doilea mormânt, principal cu *Primärhügel* deasupra, avea groapa de formă ovală înconjurată de un ring de pietre și de un șanț circular. Peste groapă fusese așezată o lespede de piatră drept capac. În groapa mormântului au fost descoperite resturile unei vetre și mult ocră roșu¹⁷⁰. La **Sabangia** a fost descoperit un mormânt – *Movila lui Pandrea*/M.11 – principal, cu o groapă ovală, în care se găsea o cistă din lespezi de piatră, având înăuntru un schelet chircit pe dreapta și orientat NE–SV¹⁷¹. O altă descoperire mortuară importantă atribuită grupei Usatovo a fost făcută la **Sărățeni**. În kurganul 1 au fost descoperite două morminte – M.7 și 14 – fără resturi osteologice motiv pentru care au fost considerate cenotafe, deși în primul s-a găsit și un inel de buclă din aur de tip Zimnicea, fiecare cu o groapă ovală cu treaptă, înconjurată cu ring din pietre și

¹⁶³ A. Häusler, *op. cit.*, p. 106–107.

¹⁶⁴ A. Häusler, *op. cit.*, p. 102–104.

¹⁶⁵ Dergačev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, p. 44.

¹⁶⁶ V. Zirra, în vol. *Materialy i issledovanija po arheologii jugo-zapada SSSR i Rumynskoj narodnoi Respubliki*, Chișinău, 1960, p. 97–127.

¹⁶⁷ Dergačev, *op. cit.*, p. 82, dar nu specifică despre ce fel de „pietre prețioase” este vorba.

¹⁶⁸ A. Häusler, *op. cit.*, 108.

¹⁶⁹ A. V. Gudkova, G. N. Toščev, G. F. Čebotarenko, în vol. Toščev G. N. (Ed.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Zaporozje, 1995, p. 91–126.

¹⁷⁰ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und karpaten*, Berlin, 1976, p. 110 unde este amintită piesa și I. Vajsov, PZ 68, 1993, 1, p. 113–114 și fig. 2/6, cu discuția pertinentă asupra acestor pumnale, dar menționează greșit pumnalul ca fiind din M.89.

¹⁷¹ G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, Cluj-Napoca, 2003, p. 19, dar, la p. 25–26 este rediscutată apartenența la grupa de morminte Usatovo, autorul înclinând, pe baza detaliilor de structură/arhitectură, pentru o includere, cu destul temei, în grupa Jamnaja

alte trei complexe, două fiind gropi circulare, fiecare dintre acestea înconjurată cu ringuri din pietre și fără resturi osteologice. În afara acestora au mai fost descoperite alte trei morminte usatoviene – K.2/M.3 și 11, K.4/M.8 – în ultimul caz groapa rectangulară fiind înconjurată cu un ring din pietre și acoperită cu bârne din lemn. În interior, pe resturile unei rogojini se găsea un schelet prost păstrat, așezat probabil chircit pe stânga și orientat S–N, având alături un pumnal miniatural din cupru. În mantaua movei a fost descoperită o vatră¹⁷². Alte cinci morminte usatoviene au fost descoperite, fiecare în câte un tumul înconjurat cu ring din piatră la **Utikonosovka** – K.1/M.2, K.2/M.3, K.3/M.2, K.4, M.1 și K.5/M.4¹⁷³.

Așa cum am menționat deja, apariția înmormântărilor în grupa tripoljană târzie este oarecum surprinzătoare, comparată cu puținele și greu descifrabilele complexe mortuare ce le-au precedat. Din această perspectivă se pune problema originii noului comportament. Explicațiile bazate pe fapte „reale”, sau presupuse influențe externe, nu au cum rezolva problema, eventual o pot amâna. Cauzele interne nu sunt suficient deslușite, iar presupusa creștere demografică trebuie bine argumentată pentru a putea opera cu ea. Cred că mai degrabă am putea vorbi de un complex de cauze în care evoluția internă coroborată cu factorii externi au determinat împreună schimbările profunde care au avut ca una dintre expresii apariția înmormântărilor cu caracter spectaculos în comparație cu etapa imediat anterioară. Nu trebuie pierdut din vedere că în multe complexe funerare tripoljene târzii există piese, cum sunt pumnalele din bronz arsenizat ca și inelele de buclă din argint, care pun în lumină existența unor schimburi la distanță, activitate care, nu numai că a permis circulația unor artefacte, dar a determinat și modificări de ordin social, modificări care ar putea astfel să explice schimbarea expresiilor mortuare accentuând ierarhia internă a comunităților și subunităților lor, într-o complicată competiție între ele.

Grupul Suvorovo¹⁷⁴ este o creație cu totul artificială, iar poziția stratigrafică a complexelor arheologice ce îi sunt atribuite, reflectă nu anterioritatea „grupului” ci anterioritatea unor morminte, usatoviene față de alte morminte tot usatoviene, care le-au succedat pe același loc de înmormântare. În mormântări tumulare cu structuri din pietre complicate se cunosc din mediul Maikop, iar relațiile dintre arealul Tripoljan C2 și cel Majkop, prin intermediul grupei Nijnyi Mihailovka, sunt bine cunoscute chiar dacă încă nu poate fi precizat care dintre grupe a avut aportul cel mai însemnat, balanța fiind oarecum înclinată în favoarea comunităților usatoviene¹⁷⁵. Aceste raporturi ar putea să explice, cel puțin în parte, împrumuturi ale unor elemente de expresie funerare¹⁷⁶, fără însă a se putea stabili căreia dintre cele două grupe îi revine primatul. În Crimeea, în mediul Kemi-Oba se cunosc multe morminte sub movele de pământ și în care au fost descoperite ciste din lespezi de piatră, unele cu decorații. așa cum e cazul și la Abdal, în Crimeea¹⁷⁷. O serie de descoperiri, mai ales ceramică, dovedesc contacte cu mediul Culturii Amforelor Sferice¹⁷⁸ și prin aceasta o eventuală cale de pătrundere a unor mode funerare, cum ar fi construirea cistelor din lespezi sau folosirea movelelor funerare, ambele obiceiuri bine atestate în arealul Culturii Amforelor Sferice¹⁷⁹. Un punct de vedere important în această discuție este cel recent expus de către Yurii Rassamakin. După opinia sa, într-o ultimă etapă, cea de a patra, a unui lung proces evolutiv de constituire a tradițiilor funerare, plasată între 3500/3400–3000/2900 (?) BC, se poate constata o împletire a unor obiceiuri usatoviene, între care și folosirea movelelor funerare, cu altele sosite din aria Majkop/Novosvobodnaja. Autorul citat este convins că aceste raporturi de întrepătrundere reciprocă ar fi rezultatul unor migrații, petrecute în cadrul unei situații generale de criză. Apariția în aceste părți a ceramicii de tip Repin sosită dinspre Don constituie, după același autor, o primă afirmare a tradițiilor Jamnaja¹⁸⁰. În bună măsură opiniile lui Rassamakin pot fi reținute. O anume rezervă se impune totuși, mai cu seamă în ceea ce privește migrația Majkop sau Usatovo. Cred că mai degrabă asistăm la contactele tot mai intense a două grupe cu

¹⁷² O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărățeni*, București, 1996, p. 23–50.

¹⁷³ Dergačev, *op. cit.*, p. 47.

¹⁷⁴ I. Manzura, *op. cit.*, p. 94–95, unde arată că „grupul Suvorovo”, pentru care stabilește o arie care cuprinde „nord-vestul litoralului Mării Negre, Dunărea de Jos, inclusiv Dobrogea, și, posibil, raioanele de nord-est ale Bulgariei”, este „documentat” doar prin 15 monumente cu aproape 20 de înmormântări.

¹⁷⁵ Rassamakin, *op. cit.* (vezi supra nota 1).

¹⁷⁶ A. Häusler, *ZfA* 28, 1994, 191–246.

¹⁷⁷ G. N. Toščev, în vol. *Severnoe Pričernomor'e: Ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 99–111.

¹⁷⁸ M. Szmyt, în vol. *The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC*, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 211–220.

¹⁷⁹ Vezi și capitolul dedicat înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice.

¹⁸⁰ Y. Rassamakin, *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit...*, p. 184–185. Poate că o latură mai puțin însoțită a demonstrației lui Rassamakin este oferită de acceptarea fără prea multe rezerve a fărâmișării peisajului arheologic în nenumărate grupe sau chiar grupusculă...

puternică individualitate, angajate în schimbul de bunuri și obiceiuri, dar concomitent și într-o concurență acerbă.

Cred că principalul element de structură al standardului funerar tripoljan târziu îl constituie organizarea unor spații funerare strict delimitate și adiacente stațiunilor, la vremea aceasta ne mai fiind cunoscute cu claritate înmormântări sau depuneri de resturi osteologice umane în stațiuni. Dovezile cele mai clare le găsim la Usatovo sau la Majaki. Spațiul funerar o dată delimitat, mai este structurat încă o dată în interior. În afara parcelor de familie la Usatovo avem dovada a două zone funerare distincte prin elemente de ritual puse în expresie prin amenajările exterioare, o zonă fiind caracterizată prin movile funerare, iar cealaltă prin absența acestora. Și situația pare și mai complicată prin intercalarea celor două zone așa cum se întâmplă la Usatovo. Dar din dispoziția lor în teren nu reiese o opoziție, ci mai degrabă un soi de dialog, poate echivalent celui ce va fi existat între subunitățile sociale cărora le erau destinate zonele respective. Nu mai avem cum ști exact la ce anume realități din viața de zi cu zi au corespuns zonele tumulare și cele plane de la Usatovo, dar este limpede că ele reflectă structura comunității din așezarea imediat învecinată.

Complexele funerare – movilele – ce alcătuiesc cimitirele tumulare de la Usatovo, ca de altfel și numeroasele kurgane cu astfel de înmormântări din stepa Bugeacului sau mai spre nord în Basarabia, se dovedesc a fi la rândul lor structuri mortuare colective. Este destul de probabil că ele au fost „parcele” de familie, că între cei înmormântați în kurgane au existat anume relații între care cele de rudenie de sânge și matrimoniale au jucat rolul principal. Dar și în interiorul acestor structuri mortuare colective se observă, pe baza variabilității amenajărilor externe sau interioare, o anume ierarhizare, căci este evident că pentru un mormânt cu ring, sau cu cistă din piatră s-a consumat mult mai mult efort, energie socială, decât pentru unul cu groapă simplă. Din nou nu avem cum ști cui îi erau destinate asemenea amenajări funerare costisitoare și cui nu, dar putem decela existența unei ierarhii a grupului care a determinat astfel de expresii mortuare.

Ritul funerar exclusiv este inhumarea. Nu există abateri de la acest mod de tratare al cadavrelor, chiar dacă pe alocuri se întâlnesc morminte izolate de incinerare. Incinerarea este ritul funerar al grupei Sofiefvka, dar în ciuda prezenței unor forme ceramice sau figurine în complexele grupei, aceasta nu aparține lumii usatoviene cu care a fost doar în contact.

Disponerea cadavrelor în complexele mortuare tripoljene târzii este predominant în poziție chirchită lateral. Apar destule schelete în decubit dorsal dar ele nu constituie majoritatea. La Usatovo, toate trei cimitirele, din 49 de morminte la care s-a putut stabili poziția, cele în decubit dorsal sunt în număr de 9, adică 18.36%. La Vihvatini, din 39 de schelete doar 5 erau în decubit dorsal, adică 12.82 %, iar la Majaki, dintr-un total de 31 schelete cu poziția precizată, în decubit dorsal se găseau abia 4, adică 12.90%. Procentele pentru cele trei complexe funerare principale ale grupei Usatovo nu reprezintă situația reală, căci multe morminte erau deja distruse, astfel că procentele adevărate sunt cu siguranță altele, dar acceptând marja de eroare a fiecărui cimitir, pare posibil un procent de circa 15% pentru cadavrele așezate pe spate. Semnificați acestui raport nu o putem cunoaște. Diferențierile de ordin sexual nu par a fi fost cauza, atât cât se poate vedea din puținele morminte analizate. Lipsa determinărilor antropologice pentru cea mai mare parte a înmormântărilor tripoljene târzii face dificilă încercarea de a surprinde diferențierea sexuală în fiecare ritual/episod al ceremoniei funerare, dar există unele indicii – alternanța gropilor ovale cu cele rectangulare – care par a indica un anume grad de asemenea diferențiere, care nu este însă exprimată în modalitățile de dispunere a cadavrelor, cel puțin din punctul de vedere al orientărilor care sunt aproximativ unitare. Din această perspectivă se conturează o altă trăsătură a standardului funerar tripoljan târziu, aceea că modalitățile de dispunere a defuncțiilor erau aceleași pentru ambele grupe de sex și, firească, aceleași și pentru copii, exprimarea apartenenței la una din grupele de sex căzând în sarcina altor obiceiuri.

În mai multe mari structuri mortuare usatoviene au fost descoperite complexe lipsite de resturi osteologice umane, sau, în cazuri mai rare, cu puține asemenea resturi. Cele mai multe dintre aceste complexe fac parte integrantă din structurile funerare colective de tipul kurganelor, unele dintre ele, așa cum am văzut, cu amenajări complicate, costisitoare din perspectiva consumului de energie socială. Interpretarea lor automată ca morminte simbolice nu este susținută mereu arheologic, căci, cel puțin la Usatovo, unele dintre aceste gropi au avut resturi de oseminte umane, e drept foarte fărâmițate, dar a căror prezență exclude, cel puțin în aceste rare cazuri, considerarea lor ca cenotafuri. Cred că pentru a încerca să pătrundem semnificația lor este necesar să ne reamintim de mormintele, nu foarte rare pe ansamblul ariei, în care s-au găsit doar craniile, fără schelet postcranial. Îmi exprim din nou părerea că aceste morminte „de craniile”, atunci când sigur este vorba de așa ceva, și alături de ele complexele cu resturi osoase umane fărâmițate și în mică cantitate, ar putea fi privite ca moșteniri ale mai vechilor tradiții legate de defuncții. Este destul de probabil că aceste complexe să fie

dovezile arheologice ale unei manipulări postmortem a unor cadavre, depuse între timp în alte locații sau exhumate¹⁸¹.

Rămân totuși acele complexe denumite „gropi de cult”, lipsite de resturi osteologice, întâlnite la Usatovo în cimitire întinse, dar și în cazul unor grupuri mici de morminte, probabil de familie, cum este cazul la Dancu, de pildă. Dată fiind prezența lor, relativ frecventă, nu pot fi considerate chiar toate ca morminte simbolice pentru indivizi ale căror cadavre nu au mai putut fi recuperate, căci ar trebui să acceptăm atunci că fiecare familie a avut deseori asemenea neplăceri, ceea ce e mai greu de crezut... Dacă ținem cont și de prezența, nu foarte rară din nou, de unor vetre pe fundul mormintelor sau urmele de arsură, atunci complexele „de cult”, vetrele și urmele de arsură pot fi considerate ca urme materiale a unor ritualuri secundare în cadrul ceremoniei funerare, mai exact în cadrul episodului destinat înmormântării propriu-zise. Faptul că multe morminte sunt lipsite de asemenea complexe adiacente poate însemna fie că aceste practici rituale erau apanajul doar al unor indivizi, fie că, cel puțin atunci când se găsesc în interiorul unor structuri colective de genul kurganelor, este vorba de ritualuri destinate tuturor celor înmormântați în aceste movile. În bună măsură ceea ce spun acum este o prezumție, o ipoteză de lucru, care trebuie însă verificată prin prisma noilor descoperiri. Legat de anume practici adiacente ceremoniei funerare, ultimului său episod, ar putea fi acele schelete sau cranii de animale, depuse fie în morminte, fie, în cazul movilelor funerare, în preajma mormintelor în spațiul foarte strict delimitat al kurganului.

Pentru mormintele usatoviene, categoria de inventar prezintă în aproape toate mormintele, și prin aceasta principala, măcar din punct de vedere statistic, este ceramica, trebuind a înțelege astfel obligația ceremonială de a pune lângă de cei „plecați” hrană pentru lungul drum... Uneori numărul vaselor depuse alături de defuncți este considerabil de mare, cum este cazul la Vihvatiņi pentru M.18. Dar chiar dacă lăsăm de o parte acest caz de excepție, tot mai există destule morminte cu mai multe vase decât ar fi fost necesar pentru depunerea de alimente pentru defunct. Se știe că, de pildă, pentru bronzul final din Italia exista obiceiul depunerii unor seturi de vase care exprimau privilegiul defuncților, uneori chiar de sex feminin, de a oferi oșpețe, de unde și denumirea de „*servizio da tavola*” sau „*servizio da banchetto*”¹⁸². Pentru înmormântările tripoljene nu este, desigur, exact aceeași situație, căci dacă acele „*servizio da tavola*” din bronzul final italian cuprindeau forme cu evidentă destinație funcțională, în seturile ceramice tripoljene cele mai multe forme sunt reprezentate de amfore, de vase de dimensiuni mari, mai dificil de folosit la un ospăț și mai potrivite pentru păstrat alimente lichide. Cum aproape de fiecare dată numărul mare de vase este asociat și cu unele piese de inventar cu caracter special, cum ar fi piesele de port din metal prețios sau pumnalele, este limpede că aceste seturi complexe de inventare funerare trebuiesc puse pe seama, la fel ca și în cazul acelor „*servizio da tavola*” mult îndepărtate în timp și spațiu, prestigiului personal al acestor defuncți, dar fără a avea numai semnificația simbolică legată de hrana oferită defunctului. Dar prestigiul social al fiecărui individ este subliniat în primul rând de structura mormântului în care a fost depus și abia apoi de inventarul însoțitor. Când cele două categorii de expresii mortuare se asociază este clar că ne găsim în fața unor personaje de seamă, fapt vădit în primul rând prin poziția privilegiată în cadrul unor structuri funerare colective, cum sunt kurganele, și de aici prin raportarea la structura comunitară. Din această perspectivă am avea eventual mormintele unor lideri de subdiviziuni sociale, poate capi de familie sau neam, ale căror înmormântări în movile constituie centrul în jurul cărora orbitează celelalte morminte. Dacă privim în acest fel movilele funerare am avea atunci un spațiu mortuar virtual, imaginat, mult mai complex decât expresia lui materială. Dar în același timp am avea și o altă imagine asupra lumii de dincolo, un alt fel de spațiu virtual, altfel imaginat și poate la fel de complicat, exprimat prin înmormântările plane. La Usatovo cele două zone funerare par a se afla într-un continuu „dialog/întrecere”, reflectând foarte probabil tocmai raporturile dintre cele două subdiviziuni ale comunității celor în viață. În același timp, preocuparea celor în viață privind ceremonialurile funerare din ambele zone, dovedește un alt dialog continuu, de data aceasta între așezare și zona funerară în ansamblul ei.

Cred că aceasta ar trebui să fie perspectiva din care trebuiesc privite înmormântările tripoljene, situate la un început de drum cu lung parcurs apoi în vremurile ce le-au urmat. Socotindu-le la început de drum, firesc le consider și ca plasate la începutul noii epoci.

Chiar dacă documentația strict arheologică de care dispunem pentru comportamentul funerar tripoljan târziu, oricare ar fi grupele în care noi sau alții le împărțim astăzi la mii de ani după ele, nu este pe deplin satisfăcătoare, ansamblul ritual al expresiei mortuare, așa cum poate fi el întrevăzut astăzi, se constituie într-un

¹⁸¹ Vezi supra nota 83, iar pentru paralele etnografice P. J. Ucko, *World Archaeology* 1, 1969, 2, p. 262–280; S. Howel, *Man* (N.S.) 24, 1989, p. 419–438; F. Tiesler, în vol. F. Horst, H. Keiling, *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin, 1991, p. 345–369.

¹⁸² Giovanna Bergonzi, în *Arheologia* 5, *Materiali e problemi*, 1981, p. 288–289.

tot care permite pe baza lui o definire a ceea ce se numește astăzi cultura Usatovo sau etapa târzie a complexului tripoljan. Dar soliditatea ansamblului obiceiurilor mortuare tripoljene mai are și o altă utilitate arheologică, căci poate și trebuie să fie una din probele la care trebuie supuse grupurile culturale apărute în mare număr la confinele ariei tripoljene.

Am văzut cum apariția insolită a unui mare complex funerar, cum este cel de la Brăilița, a ridicat insolubile probleme de interpretare în comparația cu aria grupei Usatovo. Cazul nu este singular, căci în nord-vestul aceleiași arii s-a ivit, nu de mult, o problemă la fel de spinoasă. Este vorba despre complexe de vreme tripoljană târzie de la **Suceava**. În anii 1975–1976, la Suceava, în *Parcul cetății*, a fost cercetat un cimitir de incinerație cu morminte cu resturile arse depuse în gropi. Autorul săpăturii afirmă că: „*Dans les presque 170 m² fouillés de la nécropole on a découvert plus de 100 tombes d'incinération et dans l'entière nécropole elles pourraient remonter jusqu'à 150*”¹⁸³. Din schița de plan publicată, ca și din descrierile sumare reiese că în prima campanie autorul săpăturii nu a înțeles natura obiectivului cercetat astfel că mormintele din partea de NE a cimitirului au fost distruse în cursul cercetărilor. Ulterior maniera de săpătură s-a corectat și au fost surprinse gropile mormintelor. Pe schița de plan reiese că în zona centrală mormintele sunt mai concentrate. Din cauze obiective cercetările au trebuit suspendate astfel că nu există nici un indiciu privind limitele cimitirului. Din punctul de vedere al ritului funerar, necropola este în totalitate de incinerație. Până acum cea mai mare parte a complexelor funerare descoperite conțineau oase calcinate, fragmente ceramice, obiecte din piatră trecute prin foc, cărbune. Autorul săpăturii specifică faptul că: „*Les fragments ostéologiques sont rares surtout dans les tombes périphériques; du moins en trois cas ils manquent complètement*”. Se apreciază că arderea morților s-a făcut în chip repetat pe același loc, astfel explicându-se faptul că uneori resturile osteologice și fragmentele ceramice din diferite morminte *se sont mêlés*, dar mai ales în cazul mormintelor apropiate¹⁸⁴! Dimensiunile gropilor funerare sunt uneori surprinzător de mici: M.12 avea 0.10 mp! Nu au fost observate urme de ardere în gropi. Adâncimea aproximată a gropilor este de 0.35 m, rareori atingând 0.50 m. După fragmentele ceramice descoperite în gropile mormintelor se apreciază că este vorba de o categorie fină, din punct de vedere tehnic, ce amintește ceramica de uz cucuteniană, fără pictură, o alta intermediară care prin unele elemente de decor se apropie de Cultura Amforelor Sferice și o categorie grosieră, apropiată prin aspectul general de ceramica Gorodsk. După opinia lui N. Ursulescu cimitirul de incinerație de la Suceava-*Parcul Cetății*, cu bune analogii la Sofievka, aparține unei comunități de tip Gorodsk, care a penetrat în nord-vestul Moldovei, unde deja existau mici comunități ale Culturii Amforelor Sferice, împreună cu care au dat naștere unui fenomen de sinteză culturală. Dat fiind că nu departe de locul pe care se afla cimitirul au fost descoperite peste o locuire Criș „*trois petites agglomérations de fragments céramiques, nettement différentes des matériaux néolithiques, tant par leur contenu de silex broyé en pâte, que le décor typique pour la culture des amphores globulaires*”, autorul săpăturii consideră că acolo trebuie să fi existat așezarea corespunzătoare cimitirului¹⁸⁵.

În ciuda faptului că cimitirul de la Suceava-*Parcul Cetății* a fost cercetat în condiții necorespunzătoare și că nici până acum nu dispunem de o publicare cu adevărat științifică, prin aceasta fiind lipsiți de informațiile necesare unei corecte înțelegeri a obiectivului, importanța lui rămâne în bună parte neatinsă și ea constă în prezența pur și simplu a unui cimitir plan de incinerație de vreme tripoljană târzie. Relația cu grupul Sofievka apare în chip firesc, chiar dacă mai trebuie să așteptăm până ce eventuala prelucrare a materialului ceramic o va pune sau nu în lumină. În ce măsură „sinteza culturală” cu grupa Amforelor Sferice poate fi dovedită sau nu, iarăși nu avem cum știi. Dar tot la Suceava, în cartierul Burdujeni, a fost descoperit fortuit, în 1980, un mormânt de inhumatie cu un inventar cu totul caracteristic. Mormântul conținea un schelet chirchic pe stânga, cu craniul către vest, fiind presărat „din belșug” cu ocru, un alt bulgăre de ocru fiind deplasat lângă bazin. Ca inventar au fost descoperite două vase cu corp sferic, unul dintre ele cu decor pictat. Cele mai bune analogii pentru vasul cu decor pictat au fost găsite în descoperiri ale complexului Horodiștea-Erbiceni, dar și, pe bună dreptate, în M.20 de la Brăilița. Cu ocazia publicării mormântului de la Suceava-Burdujeni au mai fost discutate pe scurt și alte descoperiri de materiale ceramice din zona Sucevei, descoperiri care documentează o

¹⁸³ N. Ursulescu, în vol. P. Roman (ed.), *The thracian world at the crossroads of civilization*, București, 1997, p. 447–464. Această prezentare generală și extrem de pauperă este singura în care cimitirul de la Suceava-*Parcul Cetății* a fost cât de cât prezentat. Nu există o publicare a cimitirului cu catalog de morminte, plan general detaliat și planuri individuale de morminte, ilustrații cu inventarele funerare.

¹⁸⁴ Materialul osteologic a fost predat pentru analiză. Observația privind amestecul oaselor arse a fost făcută de către N. Mirițoiu de la Centrul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer”, cf. Ursulescu, *op. cit.*, p. 448 și nota 5.

¹⁸⁵ Ursulescu, *op. cit.*, p. 452.

locuire Horodiștea–Erbiceni în zonă¹⁸⁶. Toate aceste descoperiri, dar mai cu seamă mormântul de inhumație, pun problema raportului în timp dintre locuirea horodișteană și cimitirul de incinerație. Și aceasta cu atât mai mult cu cât s-a subliniat mereu că mormintele de la Dolheștii Mari aparținând indubitabil Culturii Amforelor Sferice erau suprapuse de „resturi de locuire dintr-o fază târzie a culturii Gorodsk”¹⁸⁷, ceea ce ar contrazice sinteza culturală propusă de N. Ursulescu¹⁸⁸. Soluționarea problemei are neapărată nevoie de punerea corectă în circulație a necropolei din *Parcul Cetății*, ceea ce înseamnă că mai este de așteptat...

O altă descoperire din nordul Moldovei, care documentează din nou prezența usatoviană în nordul Moldovei, este cea de la **Vișan**. În 1957, pe teritoriul localității au fost descoperite fortuit două morminte plane de inhumație, ambele cu scheletele în decubit dorsal. Din cel de al doilea mormânt a fost recuperat un vas globular acoperit cu un capac de formă tronconică, ambele vase păstrând urme de decor pictat cu motiv în rețea. Vasul descoperit are din nou cele mai bune analogii în M.20 de la Brăilița. În preajmă au mai fost descoperite la suprafața terenului cioburi Horodiștea–Foltești și „resturi de oase craniene umane”, documentând, destul de probabil, existența unui cimitir. Cu aceeași ocazie a mai fost publicat și un vas descoperit de asemenea fortuit în localitatea Bălteni. Vasul găsit împreună cu resturi de „lipitură de pereți calcinați și alte cioburi” provine probabil de la o altă stațiune. După decorul pictat vasul a fost atribuit grupei Cucuteni B¹⁸⁹.

La **Târpești**, în campaniile din anii 1962–1963 au fost descoperite în cuprinsul unei așezări neolitice trei morminte de inhumație. În toate trei mormintele scheletele se găseau în decubit dorsal, la M.1 și 2 având picioarele îndoite din genunchi și căzute în laturi, în așa numita poziție *Froschlage*, fiind orientate E–V. Mormântul 3 era deranjat de o groapă târzie, care a distrus partea inferioară a scheletului. La M.1 și M.2, lângă labele picioarelor s-au găsit câte un vas, în M.1 fiind descoperită o perlă tubulară din cupru, iar la M.2 urme de patină pe vertebrele cervicale și oase de ovicaprină alături de vas¹⁹⁰. Cele trei schelete au fost analizate antropologic, fiind vorba de un bărbat în M.2 și de câte o femeie în M.1 și 3¹⁹¹. Nu au mai fost descoperite alte morminte, ele apărând pe cale de consecință ca înmormântări în perimetrul unei așezări. Pe baza vaselor și a celorlalte materiale din așezare, mormintele și stațiunea au fost apropiate inițial de grupa Gorodsk, împreună cu alte descoperiri constituind un așa numit „*orizont Uricani–Dolheștii Mari*” ce ar mai cuprinde și alte descoperiri cu resturi ceramice oarecum asemănătoare de la Hăbășești, Izvoare și Stoicani și plasat la sfârșitul epocii de tranziție și poate chiar la începutul epocii bronzului¹⁹². Dar atât stațiunea cât și mormintele au fost reatribuite recent de către Fl. Burtănescu „*Grupului cultural Târpești*”. Dar definirea acestui grup, cazat într-o arie restrânsă la depresiunile Neamț și Cracău-Bistrița, se bazează pe o selecție severă de materiale ceramice din doar 4–5 stațiuni, uneori fiind luate în considerație chiar și cioburi izolate, și pe o singură descoperire funerară, defuncții fiind priviți pe baza ritului și ritualului funerar, ca și a trăsăturilor antropologice ca „*originari din aria culturii Jamnaja*”, iar mormintele ca fiind apropiate culturii Jamnaja¹⁹³.

Și mormintele de la **Aldești/Cârligi** i-au prilejuit lui Fl. Burtănescu schițarea unei alte grupe etnoculturale denumită, de data aceasta, „*Manifestări de tip Aldești*”, urmând aceeași procedură metodologică ca și în cazul precedent¹⁹⁴. Manifestărilor Aldești le aparține un grup de morminte de inhumație descoperite în condiții nu foarte clare. Din inventare fac parte vase, care prin formă și unele elemente de decor, pot fi apropiate de repertoriul ceramic al cimitirului din bronzul timpuriu de la Zimnicea¹⁹⁵, ceea ce reprezintă un reper cronologic. Așa cum au fost definite „manifestările de tip Aldești”, ar ocupa din nou o regiune foarte restrânsă, iar conținutul material este rezultatul selecției de cabinet a unor materiale din săpături mai mult sau mai puțin sistematice, neputând fi acceptat. Izolate și lipsite de informații exacte, mormintele de la Aldești

¹⁸⁶ Victoria Paraschiva Batariuc, Suceava 10, 1983, p. 835–840.

¹⁸⁷ M. Dinu, Arh Mold 1, 1961, p. 47.

¹⁸⁸ Un punct de vedere asemănător la Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 361–363.

¹⁸⁹ N. Zaharia, ArhMold 2–3, 1964, p. 441–443.

¹⁹⁰ Silvia Marinescu-Bâlcu, SCIV 15, 1964, 2, p. 241–250. În descrierea mormintelor se spune că erau orientate „ESE 17°–VNV 49°”, de fapt fiind E 95°–V 275°, căci din valorile publicate se poate deduce că s-a folosit o busolă de artilerie Bezard gradată în 6400 miimi, astfel că, prin transformare, se ajunge la valorile 95° și 275° în grade sexagesimale!

¹⁹¹ Determinările au fost făcute de D. Nicolăescu-Plopșor. Cu această ocazie s-a „*dovedit că indivizii respectivi umblau mult pe jos, parcurgând distanțe foarte mari*” ceea ce s-a socotit că este „*o dovadă în plus că ne aflăm în fața unor triburi de păstori seminomazi*”, cf. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 247!

¹⁹² *Ibidem*, p. 248.

¹⁹³ Burtănescu, *op. cit.*, p. 105–106 pentru așezare și p. 143–144 pentru morminte, argumentele reîncadrării acestora fiind „*caracteristicile de rit și ritual*” și „*trăsăturile antropologice*”. Grupul cultural Târpești este apoi prezentat pe larg la p. 161–177.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 182–189.

¹⁹⁵ I. Motzoi-Chicidăanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 23–25.

marchează doar complexe funerare de la începutul epocii bronzului situate în afara ariei tripoljene târzii, dar nu la mare distanță în timp.

La **Bogdănești**, în perimetrul așezării de pe platoul *Todoscanu*, a fost descoperit un mormânt colectiv de inhumație. Complexul era străpuns de o groapă a locuirii monteorene, care-l deranja în bună parte. Scheletul nr. 1, al unui bărbat, și nr. 2, al unei femei, se găseau ambele în decubit ventral cu picioarele îndoite, fiind orientate cu craniile către VNV. Celelalte două schelete, deranjate, au aparținut unui adolescent și unui copil. În mormânt nu au fost descoperite piese de mobilier funerar, dar, pe baza urmelor de patină verde de pe vertebrele cervicale ale scheletului 2, s-a apreciat că a avut un „colier din metal” ce s-a pierdut. Pe baza poziției stratigrafice – deranjat de groapa monteoreană și cu nivelul de săpare pentru mormânt „*de la partea superioară a solului brun-gălbui*” – s-a apreciat că mormântul aparține nivelului de locuire din bronzul timpuriu. Pe baza poziției scheletelor s-a apreciat că ar putea fi vorba de o „*sacrificare forțată*” a unei întregi familii¹⁹⁶. Pe baza discutării conținutului material al nivelului inferior de la Bogdănești, acesta a fost atribuit culturii Foltești II¹⁹⁷.

Cred că apartenența la așezarea din bronzul timpuriu a mormântului colectiv de la Bogdănești nu este chiar atât de sigură cum pare la prima vedere, căci groapa nu a fost surprinsă în plan, motiv pentru care nici nu există un plan al mormântului, nesiguranță îngroșată și de lipsa unui inventar caracteristic. Considerațiile asupra caracterului special – de jertfă – sunt gratuite, lipsind argumentele arheologice clare care să ateste fără echivoc că este vorba de o înmormântare specială în cadrul unei așezări. Mormântul colectiv de la Bogdănești rămâne ca atare o problemă greu de soluționat în ceea ce privește nu numai caracterul, dar și apartenența sa la o grupă culturală sau alta.

O mențiune telegrafică se referă la o necropolă „*alcătuită din morminte cu înhumați chirciți, din perioada de trecere la epoca bronzului*” descoperită la **Boldești** prin cercetări sistematice¹⁹⁸. Descoperirea prezintă importanță, chiar și atât de sumară cum este, deoarece în Subcarpații din Muntenia de NE sunt cunoscute de mai multă vreme materiale considerate fie Cernavodă I, fie Cucuteni B târziu, aproape în toate cazurile suprapuse de nivele Monteoru vechi¹⁹⁹, mormintele de la Boldești putându-se înscrie printre acestea.

Dacă pentru aria tripoljană târzie se poate contura destul de bine un standard funerar, care să poată constitui, la rândul său, un element în definirea culturală, pentru zona imediat învecinată la apus de cursul Prutului, lucrurile nu stau la fel de bine. Cele doar câteva descoperiri cu caracter mortuar prezintă fiecare probleme din punctul de vedere al condițiilor de descoperire, de unde și o documentație nu totdeauna mulțumitoare. Dar dificultățile de înțelegere sunt accentuate prin fragmentarea excesivă a peisajului arheologic, prin crearea artificială a unor grupuri/grupuscule culturale care, la o atentă examinare se dovedesc inexistente. Trecând însă peste departajările „de cabinet”, trebuie reținut că în cele câteva complexe funerare există anume elemente care, pe de-o parte, le deosebesc de aria tripoljană, iar pe de altă parte le apropie cronologic, fiind astfel de așteptat ca prin săpături sistematice, prin publicarea și ordonarea sistematică a informațiilor să se poată întrevedea fenomene arheologice mai ample cărora aceste înmormântări să le aparțină. Începutul ar trebui făcut la cele două capete ale regiunii, în nord prin clarificarea conținutului și poziției cimitirului de la Suceava-*Parcul cetății*, iar în sud prin reexaminarea descoperirilor „cernavodene”, cu, desigur, speranța descoperirii unui alt monument pe atât de întins și important ca cel pierdut de la Brăilița.

Am lăsat la urmă grupul de morminte de la **Sarichioi-La bursuci** (Cat. 811). În 1978 a fost cercetată o așezare neolitică situată pe un soi de peninsulă aflată între lacurile Babadag și Razelm. Așezarea aparține *fazei de tranziție de la cultura Boian spre Gumelnița*. În dărâmăturile ultimului nivel au fost descoperite 7 morminte de inhumație. Dintre acestea, M.4 și 5 sunt reprezentate de aglomerări de *resturi de oase umane (humerusuri, tibii, fragmente de calotă și mandibule)*. Celelalte morminte, adâncite în stratul de dărâmătură al așezării, au avut în două cazuri, neprecizate, gropi de formă ovală. Mormintele 1, 3, 6 și 7a–b au avut scheletele dispuse chircit pe partea stângă, orientarea fiind *NNE (cu fața spre E)*, mormântul nr. 2 având scheletul în decubit dorsal și orientat SE–NV. În M.7, sub scheletul chircit s-au mai găsit resturi de la un alt schelet, așezat după opinia autorilor săpăturii, în aceeași poziție, fiind vorba de un mormânt dublu. Inventarele sunt reprezentate printr-un vârf de corn, un alt vârf și o lamă, ambele din silex la M.1, un pandantiv semilunar din corn la M.2, un vas globular, nedecorat, din pastă cu pietricele și paie, un instrument din corn și câteva lame din silex la

¹⁹⁶ Marilena Florescu, C. Buzdugan, *ArhMold* 7, 1972, p. 190–191.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 178–191.

¹⁹⁸ V. Teodorescu, sub vocea **Boldești**, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I. A–C, București, 1994, p. 193.

¹⁹⁹ Vezi pentru aceste descoperiri și raportul lor față de cele mai vechi etape Monteoru cum este cea de la Năeni-Zănoaga, I. Motzoi-Chicideanu, *Mousaios* 8, 2003, p. 37–59.

M.6. Resturile de oase umane, notate cu M.4 și 5, descoperite „pe podelele unor locuințe”, au fost considerate ca dovedind „unele practici rituale sau de canibalism”. Vasul din M.6, după aceeași opinie, poate fi încadrat „într-o cultură de la sfârșitul neoliticului și începutul epocii bronzului”²⁰⁰. Din păcate, nu există un plan al săpăturii și nici planuri individuale ale mormintelor, de asemenea piesele de inventar nu au fost ilustrate. De altfel, întreaga descriere a situațiilor arheologice pentru fiecare mormânt sau aglomerări de oseminte umane este puțin folositoare pentru a aprecia cum se cuvine ceea ce s-a descoperit.

Este dificil să mă pronunț cu privire la apartenența culturală a grupului de morminte de la Sarichioi, dată fiind sărăcia informațiilor. L-am menționat căci nu este exclus ca încadrarea propusă de cei doi autori și susținută de poziția stratigrafică a mormintelor, ale căror gropi străpungeau ultimul nivel neolitic, să poată fi omologată. În această eventualitate grupul de morminte de inhumăție de la Sarichioi-La bursuci ar putea fi apropiat de unele dintre înmormântările de la Brăilița.

7.4 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII AMFORELOR SFERICE

Cultura Amforelor Sferice reprezintă unul dintre fenomenele majore ale mileniului III a.Chr. din Europa, unde ocupă o arie deosebit de vastă ce pornește din Schleswig-Holstein, cuprinzând zona de litoral a Mării Baltice din Brandenburg, de acolo în Mecklenburg, Vorpommern și regiunea Elba mijlocie-Saale, apoi în cea mai mare parte a Poloniei inclusiv, din nou, litoralul baltic, pentru a pătrunde apoi dinspre Podolia și Volynia către est până la cursul mijlociu al Niprului²⁰¹. Mai multe descoperiri, făcute în special în a doua jumătate a sec. XX, documentează prezența Culturii Amforelor Sferice și în spațiul dintre Carpații Orientali și Prut, unde a pătruns dinspre Volynia²⁰². În afara unui repertoriu ceramic foarte distinct, atât ca forme, cât și ca decorație – amforele globulare cu decor șnurat – Culturii Amforelor Sferice îi sunt caracteristice înmormântările de caracter megalitic, cu structuri complexe de piatră. În ultima vreme contactele dintre Cultura Amforelor Sferice, comunitățile tripoljene târzii, grupa înmormântărilor Jamnaja și chiar mai departe spre sud-est, începând din a doua jumătate a mileniului IV a.Chr., au fost puse din ce în ce mai mult în evidență²⁰³. Tradițional grupa Amforelor Sferice a fost, și mai este socotită de unii specialiști, drept o cultură neolitică sau aparținând „perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului”. În clipa de față există destul de multe date ¹⁴C pentru Cultura Amforelor Sferice²⁰⁴, care permit plasarea acesteia, în linii mari, în intervalul 3500–2400 BC²⁰⁵. Contemporaneitatea cu „blocul Baden-Coțofeni”, cu complexul tripoljan târziu sau chiar cu mormintele de gen Jamnaja mai vechi²⁰⁶, dovedită atât de datele radiocarbon, cât și de prezența reciprocă a unor elemente

²⁰⁰ E. Oberländer-Târnoaveanu, Irina Oberländer-Târnoaveanu, Materiale Oradea, 1979, p. 64–65 și fotografiile de la fig. 18–20.

²⁰¹ Fischer U., *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, Vorgeschichtlichen Forschungen 15, Berlin, 1956, 149–160; A. Koško (ed.), *Eastern exodus of the Globular Amphora people: 2950–2350 BC*, în *Baltic-Pontic Studies* 4, 1996; J. Müller, *BerRGK* 80, 1999 (2001), p. 25–9; T. Suliminski, *Corded Ware and Globular Amphora north-east of the Carpathians*, London, 1968 (mai departe Suliminski, *Corded Ware...*); Svešnikov I. K., *Megalitični pohovannja na zahidnomu Podillu*, L'viv, 1957; idem, *Kul'tura kul'jastych amfor*, în *Arheologija Ukraïnskoj RSR*, vol. 1, Kiev, 1971, p. 240–250; idem, *Kultura šarovidnych amfor*, în S. S. Berezanskaja et al., *Arheolohija Ukraïnskoj SSR*, vol. I, Kiev, 1985, 280–291; Svešnikov I. K., Nikol'čenko, *Dovidnik z arheologii Ukraïni. Rovenska oblast'*, Kiev, 1982; M. Szmyt, în vol. A. Koško, *op. cit.*, p. 3–27; idem în vol. B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegung und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*, PAS 12, 1998, p. 221–231; T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966; idem, *The Globular Amphora culture*, în vol. T. Wiślański (red.), *The Neolithic in Poland*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970, p. 178–231.

²⁰² C. Matasă, *Materiale* 5, 1959, p. 723–734, inclusiv nota finală semnată de M. Petrescu-Dîmbovița; M. Dinu, *ArhMold* 1, 1961, p. 43–64; Șt. Cucuș, *MemAntiq* 9–11, 1977–1979 (1985), p. 141–161; V. Mihăilescu-Bîrliaba, *MemAntiq* 22, 2001, p. 157–217.

²⁰³ Ju. J. Rassamakin, *Baltic-Pontic Studies* 2, 1994, p. 112–132; V. I. Kločko, A. Koško, M. Szmyt, în vol. *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC*, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, 264–282; Szmyt, *op. cit.*, p. 227.

²⁰⁴ Szmyt, *op. cit.*, p. 227–230.

²⁰⁵ S. Kadrow, Marzena Szmyt, *Baltic-Pontic Studies* 4, 1996, p. 103–111, cu cele mai recente date radiocarbon.

²⁰⁶ Un foarte bun exemplu în acest sens îl putem găsi în Ucraina, la Baratovka, cf. Ju. Rassamakin, *On early elements of the Globular Amphora Culture and other Central European cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea region*, în Koško, *op. cit.*, p. 112–132.

ajunse pe calea schimbului la distanță într-o parte sau alta, asigură apartenența Culturii Amforelor Sferice la epoca bronzului, apartenență confirmată și prin seria de transformări, pe care această grupă, împreună cu celelalte, le impune la sfârșitul neoliticului.

Pentru spațiul avut în vedere dispunem de 18 descoperiri funerare mai mult sau mai puțin sigure: 1. **Basarabi** (Cat. 48), 2. **Băcești** (Cat. 58), 3. **Bârgăoani** (Cat. 68), 4. **Borlești** (Cat. 131), 5. **Calu** (Cat. 164), 6. **Cut** (Cat. 279), 7. **Dolhești Mari** (Cat. 324), 8. **Grănicești** (Cat. 415), 9. **Mastacăn** (Cat. 567), 10. **Oniceni** (Cat. 663), 11. **Piatra Neamț** (Cat. 720), 12. **Stâncești** (Cat. 878), 13. **Suceava** (Cat. 888), 14–15. **Șcheia** (Cat. 910–911), 16. **Șerbești** (Cat. 916), 17. **Sânmartin** (Cat. 837) și 18. **Tăcuta** (Cat. 935), răspândite în zona deluroasă din nordul Moldovei, cea mai sudică fiind cea din zona harghitană (**Pl. 25**). Cele mai multe (15 = 83%) sunt descoperiri fortuite, doar în cazurile de la Dolhești Mari, Grănicești și Mastacăn, fiind vorba de intervenții de salvare, iar la Șcheia-*Muncelu* de un sondaj, dar trebuie subliniat faptul că de fiecare dată intervențiile metodice au fost făcute după descoperirea fortuită a unui mormânt, ceea ce a redus din calitatea observațiilor (**Fig. 8**). O consecință directă a acestui fapt o constituie și modalitatea de publicare a acestor monumente, fiind cu totul rare cazurile în care, în afara descrierilor de materiale, sunt prezentate planuri detaliate ale structurii mormintelor²⁰⁷. În ceea ce privește contextul (**Fig. 9**), pentru 11 cazuri este vorba de morminte izolate, la Piatra Neamț cu trei indivizi, „grupuri” de câte două morminte fiind descoperite la Băcești, Bârgăoani, Grănicești, Oniceni și Șcheia, descoperirea cea mai spectaculoasă fiind cea de la Dolhești Mari unde au fost descoperite 5 morminte dintre care unul de animal.

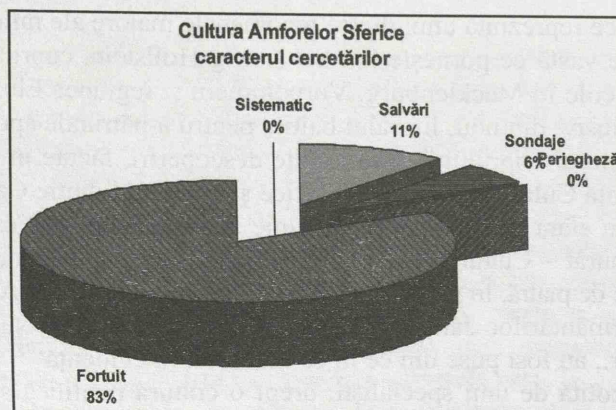

Figura 8

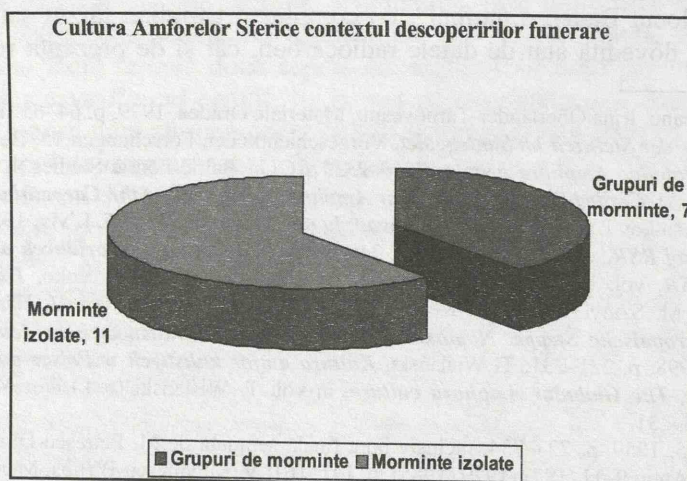

Figura 9

²⁰⁷ Deocamdată dispunem doar de o schiță sumară pentru mormântul de la Calu/Piatra Șoimului și o alta de același fel pentru cel de la Bârgăoani, cf. Cucos, *op. cit.*, fig. 1/1–2 și de un plan, mai bine redactat, pentru mormântul de la Mastacăn, cf. Mihăilescu-Bîrliaba, *op. cit.*, fig. 1. În rest au mai fost publicate fotografii după mormântul de la Piatra Neamț, cf. C. Matase, *op. cit.*, fig. 2 și desenele lespezilor la fig. 3, o fotografie pentru M.2 de la Dolhești Mari, cf. Dinu, *op. cit.*, fig. 2, ca și o fotografie a reconstituirii celui de la Cut, la fig. 1, apoi fotografii mai mult sau mai puțin grăitoare pentru mormintele de la Bârgăoani și Șerbești, cf. Cucos, *op. cit.*, fig. 2/1–2, fig. 2/1–2.

În zona de nord a Moldovei, până astăzi nu se cunosc așezări ale comunităților Amforelor Sferice²⁰⁸, astfel că nu dispunem de nici un indiciu privind raportul dintre locația descoperirilor mortuare și stațiunile corespunzătoare. Deși descoperirile sigure aparținând Culturii Amforelor Sferice în Moldova de nord sunt foarte puține, este posibil ca aria controlată de aceste comunități să fi fost ceva mai largă, dacă luăm în considerație posibilitatea ca unele din descoperirile fortuite de topoare de silex să aparțină acestui mediu cultural²⁰⁹. Raritatea așezărilor descoperite și, mai ales, bine cercetate, ca și, uneori, caracterul provizoriu al acestora, i-a îndreptățit pe unii specialiști să considere comunitățile Culturii Amforelor Sferice drept „semi-nomade” sau „nomade”²¹⁰. Aria întinsă ocupată de aceste comunități pledează pentru caracterul dinamic al acestora, pentru care, însă, cred că mai potrivită este aprecierea, mai neutră, a lui Fischer care le consideră drept „grupuri umane mici dar foarte expansive, puțin diferite regional”²¹¹. O caracteristică a comportamentului funerar al Culturii Amforelor Sferice pare să o constituie lipsa unor cimitire întinse, majoritatea covârșitoare a descoperirilor mortuare ale acestei grupe fiind morminte izolate sau aparținând unor grupuri mici de 2–4 morminte²¹², situație care caracterizează și descoperirile din zona moldovenească. Caracterul fortuit al celor mai multe dintre descoperirile mortuare ale Culturii Amforelor Sferice în Moldova nu îngăduie multe considerații privind amplasamentul acestora. Unele dintre acestea au fost descoperite pe terasele unor râuri, cum este cazul la Dolhești Mari²¹³, Piatra Neamț²¹⁴ sau Oniceni²¹⁵, în vreme ce, la Bârgăoani și Șerbești mormintele au fost descoperite pe dealuri²¹⁶. La Mastacăn mormântul a fost găsit la poalele unui deal²¹⁷. Nicăieri nu au fost descoperite urme de așezări contemporane. La Dolhești Mari s-a precizat însă faptul că „orizontul” mormintelor în cutii de piatră era suprapus și tăiat de o depunere și gropile ce-i aparțineau, depunere atribuită cu rezerve „grupului Gorodsk–Usatovo” în care erau sesizate elemente culturale străine „care au contribuit la formarea aspectului Dolhești, datat probabil la începutul epocii bronzului”²¹⁸.

Cu ocazia unor lucrări edilitare, în 1955 a fost descoperit accidental, în orașul **Piatra Neamț**, un mormânt în cistă. Până la intervenția muzeului local, conținutul mormântului a fost răvășit. S-a putut constata doar că este vorba de un mormânt în cistă din lespezi din gresie, acoperit cu o altă lespede și placat cu altele două pe fund. Cista din piatră era orientată E–V, iar la capătul dinspre est s-au observat urme de arsură. Au fost recuperate trei cranii și câteva oase, cioburi de la „8–9 vase”, trei topoare din silex și un răzuitor din cremene. Din declarațiile descoperitorilor s-a reținut că două cranii se aflau la capătul apusean al cutiei, împreună cu un vas întreg și două topoare, al treilea craniu fiind așezat lângă latura de est, alături de un alt topor și de răzuitorul din silex. După modul în care se găseau osemintele și inventarul, C. Matase a presupus că scheletele fuseseră așezate chircite și că cele trei cranii dovedesc înmormântări succesive²¹⁹.

Grupul de morminte de la **Dolhești Mari** era constituit din cinci morminte aflate la distanțe nu foarte mari unul față de celălalt²²⁰. Pentru primul mormânt, descoperit accidental și distrus, informațiile sunt cu totul lacunare. Știm doar că era vorba de o cutie alcătuită din lespezi de piatră, cu patru schelete umane în interior,

²⁰⁸ Cucos, *op. cit.*, p. 144, consideră că este posibil ca cele două cioburi descoperite la Frumușica cu mulți ani în urmă, să provină dintr-o „așezare sălaș” a Culturii Amforelor Sferice!

²⁰⁹ Vezi pentru aceste descoperiri V. Spinei, *Dacia NS* 14, 1970, p. 25–50; idem, *MemAntiq* 3, 1971, p. 79–141 și Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra Neamț, 2000, p. 84–100, cu lista actualizată a acestor descoperiri și harta 3.

²¹⁰ Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 205 și nota 148, unde citează părerile lui M. Gimbutas și M. Szmyt.

²¹¹ Fischer, *op. cit.*, p. 160.

²¹² *Ibidem*, p. 149.

²¹³ M. Dinu, *ArhMold* 1, 1961, p. 46.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 45.

²¹⁵ Cucos, *op. cit.*, p. 144–145.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 141, 143.

²¹⁷ Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 158.

²¹⁸ Dinu, *MCA* 7, 1961, p. 122–125. Ulterior nivelul respectiv a fost atribuit unei faze târzii a culturii Gorodsk, cf. Dinu, *ArhMold* 1, 1961, p. 47. Dar, stau și mă întreb, cam cât se știa la vremea aceea despre „Gorodsk–Usatovo” ???

²¹⁹ C. Matase, *Materiale* 5, 1959, p. 723–726.

²²⁰ Nu există un plan corect al săpăturilor întreprinse la Dolhești Mari, cu precizarea amplasamentului fiecăruia din mormintele descoperite. În primul raport de săpătură este publicată o schiță cu totul aproximativă, fără scară și fără indicarea punctelor cardinale. Pe ea sunt indicate locurile în care au fost cercetate M.2 și mormântul de animal ca și locul M.1 descoperit fortuit, cf. Dinu, *MCA* 6, 1959, p. 213–214 cu descrierea săpăturii și fig. 1 cu schița menționată. În cel de al doilea raport de săpătură, după ce sunt descrise noile secțiuni trasate, se mai spune doar că M.3 „a fost descoperit la 43 m de capătul nordic al șanțului IV, iar celălalt (M.4) în intervalul dintre șanțurile V și VI, la 36 m de la același capăt nordic al șanțurilor respective”, cf. Dinu, *MCA* 7, 1961, p. 125. Din comparația acestor „informații” se poate deduce eventual că M.1–2 și mormântul de animal se găseau spre vest, cam la 10–30 m distanță unul de altul, iar M.3 și 4 mai spre NE, la distanțe asemănătoare.

care aveau alături „mai multe” vase, trei topoare de silex și obiecte de port din os²²¹. Al doilea mormânt (M.2) a fost descoperit la -0.35 m de la nivelul de săpare, cota la care au fost dezvelite lespezile de piatră care acopereau mormântul. Groapa mormântului, de formă trapezoidală și „căptușită” lateral și pe fund cu lespezi din gresie atinge adâncimea de 0.65 m. În interior au fost descoperite două schelete, în conexiune anatomică, întinse pe spate, cu genunchii îndoiți și căzuți pe dreapta. Ambele schelete erau orientate ESE 2250%–VNV 5450%²²². Cele șase vase din interior se găseau depuse în zona capului la dreapta scheletului 1, unul la stânga craniului scheletului 2, iar ultimele două la picioarele aceluiași schelet (Pl. 26). În interiorul cistei s-au mai găsit, fără a se specifica poziția, două dălți din silex șlefuite și cinci cataramă din os ajurate²²³. Mormântul 3 era constituit dintr-un schelet chircit accentuat pe stânga, cu capul la ESE, așezat la -0.60 m pe un „podium” din lespezi din gresie și având ca inventar un vas globular decorat²²⁴. Mormântul 4, descoperit la -0.55m, era constituit dintr-o groapă simplă în care se găseau două schelete, primul în decubit dorsal și orientat V–E, iar al doilea, chircit accentuat pe stânga, era așezat „*transversal pe axa longitudinală a gropii*” (subl. mea), ceea ce ar corespunde unei orientări N–S sau S–N, ca inventar având două vase păstrate fragmentar²²⁵. În afara acestora, în cursul sondajului de salvare din anul 1957 s-a mai descoperit și un mormânt de animal, constituit din scheletul unui animal de talie mare, așezat pe stânga, cu capul spre SSE 2650%, care avea ca inventar un vas globular, din pastă cu silex pisat și decorat în maniera specifică Culturii Amforelor Sferice. Din examinarea preliminară a scheletului de animal se afirmă că este vorba de un cervid, sau mai probabil, de o bovină²²⁶.

Prin 1962, la **Calu/Piatra Șoimului** a fost descoperit fortuit un mormânt în cistă cu un capac dintr-o lespede din piatră, din informațiile descoperitorilor rezultând că scheletul era așezat chircit cu capul spre sud. Inventarul, atât cât a putut fi recuperat, este constituit din cioburi de la trei vase și un topor din silex²²⁷ (Pl. 26).

La **Bârgăoani**, în 1963 a fost descoperit un alt mormânt în cistă, dar și de această dată primii descoperitori au reușit să-i răvășească conținutul. Orientată SSE 30°–NNV 210° cutia alcătuită din lespezi din gresie avea dimensiunile de 1.40 × 0.60 m. Din interior au fost recuperate mai multe oseminte care, determinate antropologic, au dovedit că mormântul a conținut 6 indivizi, dintre care trei de sex masculin și trei de sex feminin. Inventarul recuperat este constituit din fragmente de la 6 vase, două topoare din silex, un pumnal din os, doi colți de mistreț și oase de porc. Pe baza declarațiilor descoperitorilor și a poziției pumnalului din os, s-a apreciat că scheletele fuseseră așezate cu capetele spre E²²⁸ (Pl. 26).

Mormântul de la **Mastacăn** a fost descoperit accidental, în 1977, imediat după aceea fiind efectuată o săpătură de salvare, care, din motive obiective, a avut un caracter restrâns. Prima mențiune în literatură a fost făcută abia în 1982, dar cu erori, abia recent intrând în circulație un studiu complet al importanței descoperiri²²⁹. Într-o groapă de formă aproximativ rectangulară, „pornită” de la circa 0.80 m, a fost descoperită o cistă alcătuită din patru lespezi de piatră așezate pe muche. Pe toate cele patru laturi ale cistei se mai găseau alte lespezi așezate la fel, astfel că cista avea pereții dubli (Pl. 26). Tot cu două rânduri de lespezi a fost și acoperită, pe fund având o altă lespede. Structura mormântului, cu pereții și capacul dublu, faptul că groapa era mai mare decât cutia cistei l-au determinat pe descoperitor să susțină construirea mormântului în mai multe etape constructive. Resturile osteologice au fost deranjate de către descoperitori, în cursul intervenției considerându-se, pe baza poziției unor oase rămase în cistă, că defunctul a fost așezat chircit pe stânga și orientat N–S. Inventarul recuperat este constituit din 9 vase, mai multe fragmente ceramice și o lamă din silex. La adâncimea de -1.80 m, oarecum în groapa mormântului, s-a găsit o daltă din silex șlefuită. Mormântul era suprapus de un „nivel de locuire” din care s-au recuperat alte fragmente ceramice, alături de ele găsindu-se și doi bolovani despre care se afirmă că „*au fost destinați să marcheze*” mormântul. După inventarul ceramic, precum și după structura mormântului, descoperirea a fost atribuită, pe bună dreptate, Culturii Amforelor Sferice. Din punct de vedere antropologic este vorba de un adolescent (16–18 ani) de sex masculin²³⁰.

²²¹ Dinu, MCA 6, 1959, p. 213.

²²² În text orientarea este dată ca ESE 26,5°–VNV54,5°, cf. Dinu, *op. cit.*, p. 216, fiind evidentă eroarea de a considera miimile Bézard ca fiind grade sexagesimale, greșeală ciudată de frecventă în rapoartele de săpături din România!! Am făcut corectarea de rigoare.

²²³ *Ibidem*, p. 216–217, fig. 4–5.

²²⁴ *Idem*, MCA 7, 1961, p. 125, fig. 5/1 și *idem*, ArhMold 1, 1961, fig. 6.

²²⁵ *Idem*, MCA 7, 1961, p. 125, fără plan sau altă ilustrație.

²²⁶ Dinu, Materiale 6, 1959, p. 216, cu aceeași greșeală de menționat orientarea ca SSE 26,5° !

²²⁷ Cucos, *op. cit.*, p. 142–143 și fig. 1/1.

²²⁸ Cucos, *op. cit.*, p. 141–142 și fig. 1/2–4.

²²⁹ Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, cu trimitere în nota 2 la publicațiile anterioare.

²³⁰ *Ibidem*, p. 157–191.

Pentru celelalte descoperiri datele sunt cu totul lacunare, ca rezultat firesc al faptului că au fost descoperite accidental. La **Basarabi** scheletul era așezat chircit pe dreapta și orientat E–V, având alături două vase, un topor din silex și o așchie²³¹. Se poate reține că la **Oniceni** este vorba de două morminte²³² sau că la **Cut** descoperitorii ar fi găsit două – trei oale pline cu „cenușe și oase” și „câteva piese din aramă” astăzi rătăcite toate, iar lespezile folosite drept pavaj²³³. Descoperirea de la Stâncești trebuie exclusă din discuție, căci, așa cum s-a afirmat deja, este vorba de o confuzie²³⁴. Descoperirea mai veche de la Gârceni (Cat. 377) nu aparține Culturii Amforelor Sferice, din inventar făcând parte o cataramă discoidală din os, specifică culturii Mnogovalikovaja.

Nu există informații privind anume amenajări exterioare ale înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice din nordul Moldovei, aproape sigur toate fiind plane. În ceea ce privește structura amenajărilor interioare se constată în primul rând faptul că nu au fost plasate la adâncimi mari²³⁵. Majoritatea sunt ciste alcătuite din lespezi din gresie, cu alte lespezi drept capac, dar există un mormânt pe lespezi din piatră la Dolheștii Mari – M.3 – un altul în groapă simplă – Dolheștii Mari M.4 – și unul de animal, tot la Dolheștii Mari. În momentul de față dispunem de 17 descoperiri funerare sigure pentru grupul de comunități din Moldova de nord aparținând Culturii Amforelor Sferice. Pentru acestea există 46 de înmormântări, căci în patru cazuri este vorba de morminte colective: Bârgăoani cu 6 schelete, M.1 de la Dolheștii Mari cu alte patru schelete, Piatra Neamț cu trei, din nou Dolheștii Mari cu câte două schelete în M.2 și 4 și la Grănicești un mormânt cu două schelete. Pentru toate aceste înmormântări se cunoaște poziția doar la 12: 7 schelete erau dispuse în decubit dorsal – la Dolheștii Mari M.1, 2a și 4a – 4 chircite pe stânga – la Dolheștii Mari m. 3, 4b, 5 cel de animal și Mastacăn – și unul chircit pe dreapta – la Basarabi. Dar, cum observațiile sunt incerte, iar analiza antropologică lipsește pentru cele mai multe, orice alte considerații sunt lipsite de viitor. În ceea ce privește orientarea dispunem de observații, de asemeni incerte, pentru 22 de schelete. Se poate constata o anume predilecție pentru o dispunere a scheletelor cu capul către sectorul E–SSE (**Pl. 27**), dar există și un stoc din 6 morminte orientate către apus. Incertitudinea datelor privind poziția și orientarea scheletelor, ca și lipsa unor diagnoze antropologice veridice, mă împiedică să stabilesc o relație între grupele de sex/vârstă, poziția și orientarea scheletelor, remarcând doar că, la nivelul documentării astăzi disponibile, se poate constata o anume diversitate a dispunerii decedaților fără o regulă unitară pentru zona în discuție. Dar această situație, să-i zicem „generală”, pare a fi rezultatul firesc al faptului că înmormântările Culturii Amforelor Sferice, cel puțin în spațiul avut în vedere, sunt reprezentate precumpănitor prin morminte izolate sau mici grupuri de morminte, ca expresii funerare ale unor grupuri umane reduse, fără zone funerare întinse, în care ar fi putut fi surprinse eventuale grupe de complexe funerare cu orientări comune.

Inventarele sunt constituite, atunci când au putut fi recuperate, în principal din ceramică, la Bârgăoani și Mastacăn fiind vorba de câte 6 vase, la Calu, Dolheștii Mari, Șerbănești și Șerbești de câte 3, la Basarabi, Dolheștii Mari M.4, Grănicești și Oniceni M.1, de câte 2, câte 1 vas fiind găsit/recuperat la Dolheștii Mari M.3 și 5, Piatra Neamț și Șcheia-Humărie. Este demn de subliniat că și în mormântul de animal de la Dolheștii Mari s-a găsit un vas. Piese de port sunt reprezentate prin cataramele din os ajurate descoperite în M.1 și 2 de la Dolheștii Mari și un colț de mistreț la Bârgăoani. Piese de aramă de la Cut sunt cu totul indoienice²³⁶ și nu pot fi luate în seamă. Un alt element de inventar, caracteristic mormintelor Culturii Amforelor Sferice, este toporul din silex. Pentru grupul mormintelor descoperite în nordul Moldovei se cunosc câte o piesă la Bârgăoani, Calu, Dolheștii Mari – M.1–2, Grănicești și alte 3 în mormântul colectiv de la Piatra Neamț. Alături de topoare, o altă piesă apărută în câteva cazuri este dalta din silex, în fapt un topor mai mic, din mormintele de la Dolheștii Mari – M.1–2, Mastacăn (nu în mormânt) și Șcheia-Humărie (**Pl. 28**). Alte ustensile din piatră sunt lamele din silex – câte una la Dolheștii Mari – M.1 – și la Mastacăn și așchiile din silex la Piatra Neamț – 3 bucăți – și Basarabi. Un unicat îl reprezintă pumnalul din os de la Bârgăoani. Tot la Bârgăoani s-au recuperat din mormânt și oase de porc²³⁷. Este posibil ca și colțul de mistreț să fi fost de la același porc, știut

²³¹ V. Spinei, M. Nistor, SCIV 19, 1968, 4, p. 621–625.

²³² Cucuș, *op. cit.*, p. 144–145.

²³³ Matase, *op. cit.*, p. 723.

²³⁴ Cucuș, *op. cit.*, p. 145 și nota 25, unde se specifică că este vorba de un „mormânt feudal cu zidărie din lespezi din piatră”!

²³⁵ Discutând înmormântările Kugelamphorenkultur din zona Elba–Saale, U. Fischer remarcă adâncimile acestor morminte, cf. Fischer, *op. cit.*, p. 149.

²³⁶ După cum afirmă și Fischer, *ibidem*, p. 155.

²³⁷ Resturi osteologice de porcine sunt frecvente în înmormântările Culturii Amforelor Sferice din Europa centrală, posibil în legătură cu tehnicile de subzistență ale acestor comunități, legate de creșterea acestor animale. Cf. Fischer, *op. cit.*, p. 155.

fiind dificultatea de a deosebi, măcar pentru vremea aceea, exemplarele sălbatice de cele domesticite, iar, pe de altă parte, pentru a considera colțul de mistreț de la Bârgăoani drept piesă de port, ar fi trebuit să aibă găuri sau urme de oarece folosire...

Mormântul de animal, foarte probabil bovină, de la Dolheștii Mari rămâne, pentru spațiul avut aici în vedere, singular. Oricum este evident că descoperirea are un caracter funerar, nu este vorba de o vită abandonată sau sacrificată. Faptul indică pătrunderea/includerea acestei specii animale în universul ceremonial al colectivităților respective, foarte probabil reprezintă o consecință ulterioară și firească a rolului deosebit în subzistență, ceea ce i-au conferit anume funcții, tot rituale, în viața de zi cu zi a micilor comunități, pentru care creșterea animalelor, în turme/cârduri mici, reprezenta principala activitate.

Privite în ansamblu, înmormântările grupei Culturii Amforelor Sferice, descoperite în nordul Moldovei, nu se deosebesc practic prea mult de ansamblul descoperirilor mortuare din aria deosebit de largă a acestui fenomen arheologic. Astfel, pentru zona Elba-Saale obiceiurile funerare ale comunităților Kugelamphorenkultur sunt unitare. Predomină și în această zonă mormintele individuale cu structuri din piatră, mai ales ciste. Dar spre deosebire de spațiul nostru, adesea mormintele Culturii Amforelor Sferice în Germania mijlocie sunt secundare în structuri megalitice sau movile funerare anterioare și în această situație s-ar explica adâncimile mai mari. Variantele structurilor funerare sunt aproximativ aceleași cu cele din nordul Moldovei, unde însă lipsesc așa numitele *Grufbestattungen*, în cripte. Se cunosc și morminte duble sau colective. În ceea ce privește dispoziția, U. Fischer nu reține cazuri de dispunere a cadavrelor în decubit dorsal, ceea ce constituie o primă diferență față de grupul „moldovenesc”. Foarte importantă mi se pare remarca conform căreia, deși dispunerea predominantă este cu capul la est, există o anume diferență în sensul că, în acest fel, defuncții așezați chirciți pe dreapta „privesc” către nord, în vreme ce cei zăcând chirciți pe stânga „privesc” spre sud²³⁸, adică este documentată o dispoziție bipolară, care ar putea corespunde eventual unor diferențe de statut social, destul de probabil apartenența la o grupă de sex sau alta. Anumite asocieri de piese de inventar – arme din silex, piese de port din chihlimbar, colții de mistreț și resturile osteologice de porc – sunt specifice înmormântărilor masculine, cum este cazul la Kalbsrieth, dovedit și pe baza analizei antropologice²³⁹, situații care atestă poziția privilegiată ceremonial a bărbaților. Un loc aparte îl ocupă înmormântările de bovine – *Rinderbestattungen* – frecvente în aria Kugelamphorenkultur, dar cu antecedente în grupele anterioare sau cu analogii la vecini²⁴⁰.

O situație similară se întâlnește în Polonia. Au fost deosebite câteva tipuri de morminte, ce se înscriu într-un cadru asemănător cu tipologia pentru zona Elba-Saale, cu aceeași mențiune că se întâlnesc morminte ale Culturii Amforelor Sferice secundare în tumuli ai grupei Trichterbecherkultur. Structurile din piatră variate – ciste, morminte acoperite doar cu lespezi, acestea ceva mai rare, Steinpackung – sunt însoțite și de morminte în groapă simplă. Spre deosebire de grupul „moldovenesc” există și cazuri de structuri din piatră mai complexe, cum este cazul cistei cu coridor lateral de la Szczytno. Grupurile de morminte, frecvent întâlnite, sunt constituite din 2–3 înmormântări, foarte dese fiind mormintele singulare. Înmormântările de animale sunt iarăși frecvente – în special bovine, dar se menționează și un cervid – asemenea morminte existând și în așezări sau în cadrul grupurilor de morminte umane, la fel ca și izolate. Se remarcă destul de numeroasele morminte colective. Inventarele sunt cu totul asemănătoare celor din Moldova de nord, cu excepția faptului că piesele de port din chihlimbar baltic sunt numeroase²⁴¹. Înmormântările Culturii Amforelor Sferice de pe teritoriul polonez, ca și din Ucraina Transcarpatică, au fost studiate și împărțite în mai multe grupe regionale, pe baza diferențelor de stil ceramic, dar și a unor elemente ale practicilor funerare de către T. Sulimirski. Din perspectiva care ne interesează aici o importanță deosebită o reprezintă grupul descoperirilor din Podolia, considerat de Sulimirski ca fiind cel mai mare de la est de Vistula. Importanța acestui grup constă, după părerea autorului citat, și din faptul că obiceiul depunerii morților în ciste supraviețuiește în perioada următoare, unde este documentat în grupul Biały Potok al culturii Komarów, „succesoare și moștenitoare” a Culturii Amforelor Sferice în zona podoliană²⁴². Sulimirski notează faptul că majoritatea descoperirilor sunt morminte izolate sau grupuri de câte două, puține fiind cele de copii. Totdeauna este vorba de schelete chircite, cu orientări variate, din inventare făcând parte nelipsite amfore globulare (câte 1–4 exemplare), topoarele și dălțile din silex, piesele de port din chihlimbar, dar și catarama din os ajurate, ca cele din Kujavia

²³⁸ *Ibidem*, p. 149–155.

²³⁹ *Ibidem*, p. 159.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 156–158.

²⁴¹ T. Wiśniewski, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966, p. 258–259.

²⁴² T. Sulimirski, *Corded ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*, London, 1968, p. 45.

sau Masovia²⁴³. Referindu-se la descoperirile cunoscute de el în Moldova, la vremea apariției lucrării sale, Sulimirski subliniază câteva lucruri demne de interes. Mai întâi faptul că vasele din Moldova au analogii în grupurile kujavian sau volhinian și deloc în cel podolian, apoi că mormântul de animal de la Dolheștii Mari este cel mai estic cunoscut la data aceea și, totodată, singurul la est de Vistula²⁴⁴. După opinia lui Sulimirski și mormintele în cistă din mediul Schneckenberg B din Transilvania pot fi puse în relație cu pătrunderea către miazăzi a comunităților Culturii Amforelor Sferice sau a descendenților lor direcți²⁴⁵.

Fără îndoială, grupul înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice din nordul Moldovei, chiar atât de puțin documentat arheologic cum este, prezintă o importanță aparte. Majoritatea specialiștilor s-au concentrat asupra influențelor reciproce, încercând să explice unele elemente ale stilului ceramic sau de ritual mortuar²⁴⁶. O discuție importantă s-a dus asupra rolului jucat de comunitățile Kugelamphorenkultur în presupusul proces de indoeuropenizare și, în același context, asupra relațiilor genetice ale acestei culturi cu grupa Majkop, în a cărei arie sunt cunoscute mormintele cu ciste din piatră de aspect megalitic. Mai vechile opinii, conform cărora Cultura Amforelor Sferice și-a extins „influența” până în Caucaș au fost discutate și aspru criticate de A. Häusler, pe baza unei treceri detaliate și argumentate mai ales a caracteristicilor practicilor funerare²⁴⁷. La fel a fost respinsă și legătura genetică cu grupul Kemi–Oba din Crimeea, unde obiceiul depunerii morților în ciste este iarăși bine atestat²⁴⁸.

Reluarea acestor discuții în întreprinderea de față ar avea mai puțin rost. Ceea ce mi se pare important este faptul că pe un spațiu foarte întins, ocupat de comunitățile contemporane ale Culturii Amforelor Sferice, Tripolje târziu/Usatovo, Kemi–Oba sau Majkop, a existat, ca element comun de standard funerar, obiceiul depunerii morților în ansambluri sofisticate, costisitoare și, prin aceasta, foarte reprezentative, cum sunt cistele din lespezi de piatră. Desigur că este important de a stabili cui îi aparține meritul răspândirii acestei practici, dar mi se pare mai importantă adoptarea ei, fie că este un „împrumut”, fie că este rezultatul unor fenomene de convergență.

Puținătatea descoperirilor mortuare Kugelamphorenkultur din Moldova, din spațiul avut acum în vedere, caracterul lor lacunar, nu permite decât o schițare a unui standard funerar, ale cărui elemente principale sunt structurile megalitice din piatră, ca aspect la prima vedere, o dispoziție oarecum unitară a defuncțiilor, mormintele colective indicând accentul pus pe apartenența la o anume subunitate socială/familie, un inventar, în care armele – topoarele din silex – ocupă un loc principal, alături de numeroase vase de mari dimensiuni – indiciu al comensualității? – preponderența inventarelor masculine asociată cu poziția „principală” presupusă pentru bărbați. Li se poate adăuga, eventual, introducerea în sfera ceremonială a bovinelor, poate ca expresie a unor tehnici de subzistență și poate de schimb, având la bază creșterea animalelor de talie mare. Nu e mult, dar se poate întrevedea deja un accent pe o expresie funerară foarte costisitoare, specifică unor mici comunități conduse de un „cap de familie”, practică comună și altor medii și neîntâlnită în vremurile de dinainte, semne ale unei epoci noi.

²⁴³ *Ibidem*, p. 46–47.

²⁴⁴ Astăzi se cunosc însă asemenea înmormântări de animale mult la răsărit de Vistula, cum e cazul cu cele din Belarus de la Turinshchina, cf. E. A. Shmidt, M. Szmyt, *Baltic-Pontic Studies* 4, 1996, p. 79–86, sau la Krasnaselsky, cf. M. M. Charniauskii, *Baltic-Pontic Studies* 4, 1996, p. 87–97.

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 47–48, Sulimirski ia în considerare chiar și o descoperire, cu totul îndoielnică după părerea mea, din Bulgaria, la Pekliuk, ca cea mai sud-estică descoperire a Culturii Amforelor Sferice.

²⁴⁶ Vezi trecerea în revistă a tuturor opiniilor la M. Szmyt, în vol. B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vor-christlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*, PAS 12, Rahden, 1998, p. 221–231.

²⁴⁷ A. Häusler, *ZfA* 28, 1994, 2, p. 191–246. Autorul subliniază diferențele, deloc minore, dintre înmormântările megalitice central- și vest-europene și cele din aria Majkop, în speță Klady. E vorba mai întâi de faptul că înmormântările Trichterbecherkultur sau Kugelamphorenkultur sunt plane, în vreme ce, mormintele Majkop, cum este cazul cel mai evident la Klady, sunt tumulare, apoi din inventarele funerare Majkop fac parte topoare din metal, piese cu totul absente în mormintele Kugelamphorenkultur. Vezi pentru înmormântările Majkop monografia lui A. D. Rezepkin, *Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien*, *Archäologie in Eurasien* 10, Rahden, 2000.

²⁴⁸ Szmyt, *op. cit.*, p. 227.

7.5 COMPLEXE FUNERARE LA PRAGUL DINTRE NEOLITIC ȘI EPOCA BRONZULUI DIN MUNTENIA, BANAT ȘI TRANSILVANIA

Atribuite cu multă imprecizie fie „perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”, fie începutului epocii bronzului, se cunosc câteva descoperiri funerare, unele citate în literatura de specialitate, care necesită precizări, măcar din punctul de vedere al structurilor, dacă nu și al atribuirii cultural-cronologice. Toate sunt cantonate în Muntenia, Transilvania și Banat. Ceea ce le caracterizează este nesiguranța chiar asupra caracterului descoperirii în unele dintre cazuri, cauzată în principal prin lipsa documentației, nesiguranță care nu a determinat însă până acum pe nici un specialist să purceadă la o minimală măcar verificare în teren a condițiilor de descoperire, a contextului arheologic real. Deși puține la număr, aceste descoperiri se cer discutate, căci în cazul unor precizări ce se pot eventual face, ar completa peisajul arheologic al epocii, repertoriul unor grupe arheologice poate mai puțin susținute prin descoperiri funerare.

Lista descoperirilor:

1. Boldești (Cat. 120);	7. Jucu de Sus (Cat. 498);
2. Bordușani (Cat. 126);	8. Lișcoteanca (Cat. 541);
3. Checea (Cat. 203);	9. Ostrovu Moldova Veche (Cat. 686);
4. Coșereni (Cat. 258);	10. Sânnicolau Mare (Cat. 839);
5. Cuci (Cat. 274);	11. Valea Argovei (Cat. 1010);
6. Gumelnița (Cat. 421);	12. Valea Mare (Cat. 1017).

Dintre aceste 12 descoperiri (**Pl. 29**), opt provin din săpături mai mult sau mai puțin sistematice, celelalte fiind în realitate descoperiri fortuite. În ciuda faptului că majoritatea sunt rezultate ale unor cercetări ordonate, nici una nu a fost însă publicată corespunzător, singurele informații provenind din mențiuni cât se poate de sumare, puțin utile discuției. Doar la Coșereni, Ostrovu Moldova Veche și, eventual, Sânnicolau Mare se spune, pe scurt, că este vorba de mai mult decât un mormânt, celelalte fiind descoperiri singulare.

De departe cea mai importantă dintre acestea este cea de la **Ostrovu Moldova Veche**, unde, în cursul săpăturilor ample de salvare în cadrul Șantierului Porțile de Fier, s-au efectuat cercetări și pe insula din mijlocul Dunării, la sud-est de orașul Moldova Veche. În acest cadru mai larg au fost descoperite pe ostrov și două complexe tumulare, din care cel dintâi, cu un diametru de 12 m și acoperit cu o manta de pământ, a avut un ring din bolovani care înconjura un mormânt de incinerare în urnă, cu vase alăturate, totul fiind acoperit cu pietre. Fără a se preciza locul, se afirmă că în mormânt a mai fost descoperită și o verigă din cupru. În al doilea tumul, cu un diametru de 14 m și acoperit tot cu o manta din pământ, au fost descoperite două morminte de incinerare în urnă, din care unul a avut alături și alte vase, iar cel de al doilea doar vasul folosit ca urnă. Foarte important este faptul că între cele două morminte din movila a doua s-a găsit „un mic depozit” alcătuit din piese de port din metal – un inel de buclă cu capătul în formă de frunză, altul din sârmă de cupru simplă și două *Noppenringe* din sârmă de cupru răsucită²⁴⁹. Documentația privind complexe funerare de la Ostrovu Moldova Veche nu a fost publicată, la fel nici ceramica descoperită. Mormintele au fost atribuite culturii Vučedol, încadrare, care, dacă poate fi susținută, ar atesta singura descoperire funerară de acest fel pe teritoriul României. Rezervele asupra încadrării sunt întemeiate, căci la Ostrovu Șimian, în cursul aceluiași săpături de salvare, au fost descoperite alte complexe funerare cu o structură asemănătoare, dar care pe baza materialului ceramic au putut fi atribuite culturii Coțofeni²⁵⁰. Pentru o datare mai târzie a mormintelor de la Ostrovu Moldova Veche ar pleda poate inelul de buclă de tip *weidenblattförmige* care se plasează într-o vreme ulterioară grupei Coțofeni, dar prin aceasta și după grupa Vučedol. Dar până la publicarea materialului ceramic suntem nevoiți, cu rezervele de rigoare, să acceptăm încadrarea propusă.

²⁴⁹ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 32 și pl. 8/19a-d.

²⁵⁰ *Ibidem*, loc. cit. Vezi și capitolul dedicat înmormântărilor Coțofeni.

Pentru descoperirea de la **Boldești** știm că în urma unor cercetări sistematice au fost descoperite mai multe cimitire, dintre care necropola cu nr. 3, situată în punctul *Pe multe* era „alcătuită din morminte cu inhumări chirchiți, din perioada de trecere la epoca bronzului”²⁵¹. Este limpede că, pe această bază documentară, tot ceea ce putem face este să ne exprimăm regretul că nu știm mai mult, concomitent cu speranța că poate vom afla ceva totuși. Cimitirul poate avea importanța lui, căci pentru „perioada de trecere” materialele disponibile din zonă indică, pe baza ceramicii pictate, o prezență de caracter tripoljan târziu/ceranovodean a cărei relații cu primele începuturi ale culturii Monteoru este departe de a fi lămurită²⁵².

Într-un scurt raport de săpătură au fost menționate câteva înmormântări atribuite complexului cernavodean, descoperite în cursul săpăturilor sistematice de la **Bordușani**²⁵³. Aștept cu firească nerăbdare, publicarea corespunzătoare a descoperirilor, de care nu mă îndoiesc că vor aduce prețioase lămuriri.

La **Checea**, în urma unui sondaj din anul 1893, făcut într-o movilă situată în punctul *Kurjačka Greda*, a fost descoperit un mormânt de inhumare cu un schelet chircit²⁵⁴. Nu mai există alte informații asupra descoperirii. Prezența unui mormânt tumular în această parte a Banatului nu surprinde, căci, așa cum se știe deja, există suficiente descoperiri de acest fel care aparțin grupei Jamnaja²⁵⁵, căreia i-ar putea aparține, eventual, și mormântul de la Checea.

Descoperirile mai vechi de la **Coșereni** ar fi putut contribui la lămurirea multor probleme privind începutul epocii bronzului în Câmpia Bărăganului, dacă judecăm după puținele date disponibile privitoare la locuirea preistorică de acolo, cercetată prin săpături de salvare în 1963²⁵⁶. În preajmă se spune că au fost descoperite câteva morminte plane de inhumare, cu schelete chircite ce pot fi raportate la stațiune²⁵⁷. Pe baza extrem de puținelor materiale ceramice publicate din stațiune, aceasta se apropie de descoperirile de tip Cernavodă. Descoperirea funerară rămâne cu totul în suspensie, chiar dacă, prin distanța mică față de cele de la Gherăseni (Cat. 384–385) ar putea fi incorporată acestui grup.

În 1962, în cursul unor săpături arheologice, efectuate în vecinătatea localității **Cuci**, pe malul Mureșului, au fost descoperite câteva „morminte de incinerare și de inhumare”, pe locul *Szörösdomb*, care au fost încadrate în bronzul timpuriu²⁵⁸. Situate în centrul Ardealului, mormintele de la Cuci, dacă aparțin cu adevărat perioadei timpurii a epocii bronzului s-ar plasa undeva la nivelul grupului Livezile, dar prezența unor morminte de incinerare ar putea indica, eventual, o etapă mai târzie, corespunzând unor pătrunderi de factură Zók târzie. Lipsa oricăror amănunte fac din descoperirea de la Cuci o simplă informație, de redusă utilitate.

De mai multă vreme a fost menționat un mormânt de inhumare în cistă din piatră, descoperit în tell-ul de la **Gumelnița**. Se cunoaște doar că a fost descoperit în „stratul Gumelnița D” și că a conținut un schelet de copil chircit, cu un vas caracteristic „etapei D”²⁵⁹. Descoperirea nu a fost niciodată prezentată în detaliu. Poziția stratigrafică, așa cum este ea menționată, ca și structura sa, îndeamnă la o apropiere de înmormântările cu ciste din movilele Jamnaja, despre care știm azi că mai există la Tărnava sau la Hagieni²⁶⁰, dar nu putem avea siguranță, cum, la fel, nici pentru o apropiere de înmormântările Zimnicea. Nu avem deci cum răspunde la chestiunea apartenenței acestei descoperiri pe cât de plină de promisiuni, pe atât de puțin folositoare.

La **Jucu de Sus**, lângă stația CFR, în 1925 a fost descoperit, în condiții neprecizate, un mormânt plan de inhumare, cu un schelet chircit²⁶¹, care a fost considerat ca „datând din epoca neolitică sau epoca bronzului”,

²⁵¹ V. Teodorescu, s. v. *Boldești*, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I A-C, București, 1994, p. 193.

²⁵² I. Motzoi-Chicideanu, Mousaios 8, 2003, p. 37–60.

²⁵³ S. Marinescu-Bâlcu și colectiv., *Raport asupra săpăturilor de la Bordușani*. Raport la Ses. de rapoarte a IAB, noiembrie 1991.

²⁵⁴ Fl. Medeleț, I. Bugilan, Banatica 9, 1987, 87–198.

²⁵⁵ Cum este cazul celor de la Padej, Perlez, Uljma etc., vezi capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

²⁵⁶ I. Nestor, Eugenia Zaharia, Dacia NS 12, 1968, p. 41–42 și șase fragmente ceramice ilustrate la fig. 6/1–3, 6–9. Referitor la descoperirile de la Coșereni în nota 97 se spune că este vorba de: „Travaux de sauvegarde exécutés par I. Nestor et Eug. Zaharia”, dar ulterior, Eugenia Zaharia a afirmat că este vorba de descoperirea întâmplătoare a unor fragmente ceramice și a unui topor „din perioada de trecere spre epoca bronzului, de tip Cernavoda II-Foltești II”, cf. E. Zaharia s.v. *Coșereni*, în C. Preda, op. cit., p. 364–365.

²⁵⁷ Informație oferită de Eugenia Zaharia.

²⁵⁸ D. Popescu, SCIV 14, 1963, 4, p. 454.

²⁵⁹ D. V. Rosetti, Materiale 6, 1959, p. 812.

²⁶⁰ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja. Incorporarea mormântului de la Gumelnița în grupul celor cu ocră roșu a fost respinsă de D. Rosetti, op. cit., loc. cit.

²⁶¹ M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma I. Őskor*, Kolozsvár, 1942, p. 22, nr. 84.

dar fără a se argumenta²⁶². La fel ca și celelalte descoperiri, acum discutate, mormântul de la Jucu de Sus e puțin folositor. Posibilitatea unei încadrări la începutul epocii bronzului poate fi, teoretic, luată în considerare, mormântul de la Jucu având în acest fel șansa de a putea fi asociat celor ale grupului Livezile, dar, pe Mureșul mijlociu, se mai cunosc mai multe morminte de inhumatie plane, cu schelete chircite, care aparțin însă bronzului târziu²⁶³.

Des citate în literatură sunt și cele 10 morminte de inhumatie de la **Lișcoteanca**, descoperite în cursul unor săpături sistematice din anii 1970–1976, pe suprafața unui tell gumelnițean din punctul *Movila olarului*²⁶⁴. Nu există un plan al tuturor mormintelor descoperite pentru a judeca structura întregii descoperiri, iar dintre mormintele menționate doar cinci sunt susținute de fotografii *in situ*. Din scurta prezentare se poate reține că M.1, a avut un schelet în decubit dorsal, orientat V–S, la fel cu cel din M.4, care era însă orientat VSV–ENE, fiecare având câte un vas alături. Tot în decubit dorsal se găsea și scheletul din M.11, orientat E–V. Dintre celelalte, M.11, 14, 16, 18, 20–21 aveau scheletele chircite pe stânga, iar M.22 pe dreapta. Mormintele 20 și 22 aveau scheletele orientate NE–SV, respectiv V–E, celelalte fiind dispuse E–V. După decorul vaselor, M.1 poate fi plasat într-un moment mai evoluat al epocii bronzului, în vreme ce M.4, cu un castron decorat cu ghirlande făcute cu șnurul, se apropie de înmormântările tumulare, poate cel mai mult de cele Katakombnaja, ținând cont și de poziția în decubit dorsal. Alte trei vase au fost descoperite în M.11 și unul în M.12, fiind vorba de forme puțin caracteristice, cum ar fi borcanul, o ceașcă și un castron asemănător ca formă celui din M.4. Judecate în totalitate, mormintele de la Lișcoteanca au fost socotite contemporane celor descoperite la Hârșova, pe baza decorului șnurat. După S. Morintz, înmormântările de la Lișcoteanca, incluse într-o etapă mai târzie a pătrunderilor răsăritene în câmpia română, sunt contemporane cu cele de la Stoicani, Baldovinești, Gârceni, Bogonos și unele dintre mormintele de la Ploiești Triaj, toate datate în bronzul mijlociu, pe baza unui vas, socotit ca aparținând repertoriului culturii Tei, descoperit în M.5 de la Baldovinești și a unor vase de tip Monteoru la din unele morminte din movila 1 de la Ploiești Triaj. Același autor mai arată și că unele elemente de inventar au „analogii în cultura catacombelor, dar și în cultura *Srubnaja timpurie*”²⁶⁵.

Aproximativ în aceeași poziție cronologică este situat și un alt mormânt descoperit la **Râmniceleu** (Cat. 783), în cursul unor săpături sistematice într-o așezare atribuită culturii Cernavodă I. Este vorba de un înhumat, cu un schelet chircit pe stânga, orientat E–V și având alături un vas borcan. Pe baza vasului mormântul a fost socotit contemporan cu grupul de înmormântări de la Baldovinești²⁶⁶.

În 1900, cu ocazia unor lucrări de amenajare, a fost distrusă o movilă de pământ situată în punctul *Ana Major* din apropierea localității **Sânnicolau Mare**. Cu acest prilej au fost descoperite „11 vase, unele cu cenuse”, întreaga situație putând indica un complex cu caracter funerar²⁶⁷. Lipsa, din nou a detaliilor, împiedică orice fel de discuție, dar nu poate fi exclusă posibilitatea ca descoperirea de la Sânnicolau Mare–*Ana Major* să facă parte din grupa înmormântărilor sub movile, bine documentată în zona de câmpie de la confluența Mureșului cu Tisa.

În urma unui sondaj restrâns efectuat în anul 1980, într-o movilă situată pe coama unui deal de lângă localitatea **Valea Argovei**, a fost descoperită „o groapă, adâncă de 1.40 m față de solul actual, conținând același tip de pământ (sic) care a constituit depunerea inițială pentru ridicarea tumulului”, complexul fiind considerat un cenotaf, datat de autorul săpăturii „în perioada practicării înmormântărilor cu ocră de la sfârșitul neoliticului până spre sfârșitul epocii bronzului”²⁶⁸. Informația este sintetică, clară și mă scutește de orice comentariu!

În sfârșit, mai există, doar menționat, un mormânt de inhumatie descoperit în condiții imprecise la **Valea Mare**, lângă Oltenița, socotit printre alte înmormântări care „ilustrează ultima etapă a perioadei de tranziție la epoca bronzului”²⁶⁹.

²⁶² I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasilev, Iudita Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 250.

²⁶³ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Noua.

²⁶⁴ N. Harțușche, SCIVA 24, 1973, 1, p. 19–20 și fig. 3/2; 5/1–2; idem, Danubius 8–9, 1979, p. 70–71, fig. 2/3–4; 3/2–6; 6/1–5.

²⁶⁵ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 97.

²⁶⁶ Harțușche, *op. cit.*, p. 69–70 și fig. 6/6.

²⁶⁷ Fl. Medeleț, I. Bugilan, Banatica 9, 1987, p. 166.

²⁶⁸ G. Trohani, CAMNI 5, 1982, p. 62–63 și fig. 2.

²⁶⁹ Morintz, *op. cit.*, loc. cit.

Poate că unele dintre descoperirile funerare discutate în cele de mai sus, nu meritau o atenție anume, dar ele constituie câteva din exemplele pe baza cărora, deseori, au fost apreciate, definite, fenomene arheologice de mai mare sau mai mică importanță, cu vremea fiind reluate doar concluziile, în felul acesta pierzându-se din vedere „soliditatea” documentației arheologice. În realitate aceste descoperiri funerare sunt foarte puțin utile discuției de față, iar raportarea lor la un fenomen arheologic sau altul este dificilă, dacă nu chiar imposibilă.

Poziția chorologică a celor din răsăritul Munteniei impune o relaționare față de problematicul complex cernavodean și mai ales față de înmormântările tumulare cu ocră roșu, ce își fac apariția în zonă chiar de la începuturile epocii bronzului. O etapizare a acestor pătrunderi, începând din neolitic și apoi de-a lungul întregii epoci a bronzului, a fost încercată cu aproape trei decenii în urmă de către S. Morintz²⁷⁰, dar la scurtă vreme, multe dintre considerațiile sale au fost infirmate de noi descoperiri, în special pentru grupa Jamnaja sau de noi definiri culturale cum este grupa Mnohokalikovaja. Pe de altă parte, susținerea unor pătrunderi de populații pe baza unor piese din metal – topoare sau pumnale – este excesivă, piesele cu pricina fiind apărute mai degrabă pe calea schimbului la distanță, problemă nediscutată de S. Morintz.

Înmormântările din Transilvania și Banat nu au cum constitui temeiul unor nuanțări pe ansamblul peisajului bronzului de început. Ele își vor găsi cu siguranță locul firesc doar în cazul unor cercetări corespunzătoare în zonele în care au fost ele descoperite.

Dar nu numai pentru sfârșitul neoliticului și începutul epocii bronzului ni se oferă astfel de situații, de argumente arheologice. De aceea, de fiecare dată trebuie arătat de ce unele descoperiri trebuie lăsate de-o parte.

²⁷⁰ Morintz, *op. cit.*, p. 96–100.

8. DESCOPERIRILE FUNERARE DIN PRIMA PARTE A EPOCII BRONZULUI

8.1 COMPLEXUL „ÎNMORMÂNTĂRILOR TUMULARE CU OCRU ROȘU”

Cunoscute de multă vreme, mormintele tumulare din stepele nord-pontice și atribuite epocii bronzului au atras atenția amatorilor de antichități și a arheologilor încă din sec. XIX, până astăzi fiind săpate nenumărate asemenea movile funerare. În afara tumulilor, uneori de dimensiuni impresionante, multe dintre aceste înmormântări se mai caracterizau și prin prezența ocrului roșu „presărat” pe oase, de unde și denumirea de „complexul înmormântărilor cu ocru roșu”. Aria, foarte largă, pe care se găsesc răspândite aceste înmormântări se întinde de la Ural și litoralul caspic, în est, până la cursul Tisei în vest, în Europa Centrală. Spre sud și sud-vest, limita este constituită din lanțul munților Caucaz și litoralul de nord și vest al Mării Negre. Către sud-vest un grup destul de numeros de înmormântări tumulare a fost descoperit la dreapta Dunării, între cursul fluviului și lanțul muntos Stara Planina, altele ajungând și mai spre sud până la cursul Mariței. Un grup de asemenea înmormântări este cunoscut din cercetări mai vechi sau mai recente în Serbia de astăzi, concentrate fiind aproximativ în zona de confluență dintre Tisa și Dunăre, iar apoi mai spre sud, pe cursul Moravei, unde sunt mai rare. Cu mai multă vreme în urmă, câteva morminte descoperite sub movile în Macedonia au fost considerate ca aparținând acestui complex¹.

La începutul sec. XX, pe baza unor numeroase săpături făcute în Rusia și Ucraina, V. A. Gorodsov², într-o primă încercare de împărțire a acestor înmormântări, după câteva din elementele structurilor funerare – tipul de groapă în special – a deosebit trei mari grupe – Jamnaja, Katakombnaja și Srubnaja – pe care le vedea ca fiind de sine stătătoare – culturi – și în succesiune cronologică. Această perspectivă a supraviețuit, astfel că și astăzi majoritatea specialiștilor le consideră ca grupe culturale distincte, cu arii, semnificații și evoluții în timp proprii. Una dintre cele mai excesive poziții a fost exprimată, în repetate rânduri, de către Marija Gimbutas, care considera apariția și pătrunderea acestor monumente arheologice dinspre est către vest în valuri succesive, ca expresia arheologică a migrației indo-europene³. Printre cele mai însemnate contribuții, în special din punctul de vedere al obiceiurilor de înmormântare, se găsesc lucrările lui A. Häusler⁴ și E. V. Jarovoj⁵, ambele bazate pe un considerabil material documentar. Perspectiva conform căreia „în mormântările cu ocru roșu” atestă o pătrundere, migrație chiar, a unor comunități dinspre stepele nord-pontice către centrul Europei a fost preluată de către mulți alți specialiști, mai mult sau mai puțin nuanțat. Concomitent cu înmulțirea săpăturilor în tumulii din Rusia și Ucraina, mai ales cei situați în zonele din nordul Mării Negre, dar și dinspre Marea Caspică ori de pe Volga sau din România, Bulgaria, Serbia și Ungaria, s-a constituit astfel un model teoretic de interpretare

¹ Este vorba mai ales de mormântul tumular de la Servia, în sudul Macedoniei, cf. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939, p. 54–55, Pl. 50 și N. G. L. Hammond, în vol. R. A. Crossland, A. Birchall (eds.), *Bronze Age Migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory*, Letchworth, 1973, p. 190–191, care consideră mormântul de la Servia ca aparținând populațiilor kurganice.

² V. A. Gorodtsov, *Otčet istoričeskogo muzeja* za 1914 g., 1916, p. 169–213; idem, *Otčet istoričeskogo muzeja* za 1915 g., 1917, p. 117–142.

³ Marija Gimbutas, *The Journal of Indo-European Studies* 1, 1973, 2 p. 163–214; eadem, *Archives suisses d'anthropologie générale* 43, 1979 (1981), 2, p. 113–137. Un punct de vedere critic față de identificarea populațiilor Jamnaja drept indo-europeni la R. Harrison, *V. Heyd, PZ* 82, 2007, 2, p. 196–197.

⁴ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Berlin, 1974; idem, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976.

⁵ E. V. Jarovoj, *Drevnejšie skotovodčeskie plemena Jugo-Zapada SSSR*, Chișinău, 1985.

destul de rigid⁶. De-a lungul vremii, pe măsura sporirii documentației, modul de înțelegere al acestor înmormântări a fost nuanțat, structurilor funerare fiindu-le alăturate alte elemente – ceramică, piese de port etc. – fiind deosebite astfel chiar variante regionale sau cronologice, în același timp ideea unor migrații de mare amploare fiind serios amendată⁷. Cu totul recent, în două lucrări, mult îndatorate metodologiei lui Jarovoj, descoperirile de tip Jamnaja sau Katakombnaja din România au fost considerate ca aparținând unor complexe culturale de sine stătătoare⁸, chiar dacă la vest de Nistru nu se cunosc așezări corespunzătoare acestor înmormântări tumulare, ele fiind plasate doar în zone de câmpie sau de dealuri joase, intercalându-se cu arii ale unor grupe culturale bine definite. Dacă pentru grupa de descoperiri Jamnaja lipsesc încă materiale bine asigurate contextual din așezări, pentru grupa Katakombnaja există informații destul de mulțumitoare privind habitatul, dar și pentru descoperiri situate la răsărit de Nistru⁹, cum este cazul și pentru mormintele Srubnaja, pentru care astăzi se cunosc destule așezări cărora le-au aparținut înmormântări sub movile¹⁰.

Pentru spațiul avut acum în vedere există astăzi destul de multe descoperiri cu caracter mortuar, atribuite „în mormântărilor cu ocră roșu”. Pentru ușurința discuției, și nu numai, le-am împărțit pe cele două categorii principale, Jamnaja și Katakombnaja, între ele existând diferențe notabile atât din punctul de vedere al structurilor funerare, cât și din punct de vedere cronologic.

8.1.1 ÎNMORMÂNTĂRILE JAMNAJA

Originea acestui complex comportament funerar nu este elucidată. S-au căutat explicații pornind de la evoluția diferitelor grupe neolitice târzii din stepele nord-pontice, accentuându-se asupra caracteristicilor populațiilor din aceste zone, considerate a fi în contradicție pronunțată cu specificul comunităților contemporane din restul Europei¹¹. Acest punct de vedere nu mai este astăzi acceptat integral, interpretarea actuală pornind de la perspective diferite, accentuându-se printre altele și aportul tripoljan târziu în măsuri și sensuri diferite¹². Dar, cum apariția pe o arie extrem de largă a movilelor funerare, unele cu structuri interne sofisticate, pune problema unor relații interculturale cu zonele imediat învecinate, au fost luate în discuție și arii culturale nord-caucaziene sau nord-europene. Problema nu este deloc simplă și o soluționare nu poate fi încercată decât examinând majoritatea acestor monumente așa cum sunt ele răspândite geografic ceea ce nu are cum fi obiectul întreprinderii de față. Se poate reține faptul că, în afara opiniei conform căreia este vorba de o evoluție locală, pe fonduri neolitice târzii¹³, au mai fost luate în discuție unele elemente ale structurilor funerare tumulare care pun în evidență relații cu grupele Tripolje târziu, Majkop, Novosvobodnaja, Cultura

⁶ D. Popescu, Dacia 7–8, 1937–1940, p. 85–91; M. Petrescu-Dîmbovița, SCIV 1, 1950, 2, p. 110–125; T. V. Popova, *Plemenata katabombnoj kul'tury. Severnoe Pričernomor'e vo vtorom tysaceletii do našej ery*, Moscova, 1955; O. A. Krivtsova-Grakova, *Stepnoe Povolz'e i Pričernomor'e v epohy pozdnej bronzy*, Moscova 1955; V. Zirra, MIA Chișinău, f.a. (1960), p. 97–127; D. Berciu, în vol. *Istoria României*, vol. 1, București, 1960, p. 72–75; P. Roman, RevMuz 1, 1964, 4, p. 314–325; Ja. N. Mervert, Kratkie soobščeniia 105, 1965, p. 10–20; N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nord-Ost Ungarn*, Budapest, 1968; T. Sulimirski, *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpatians*, London, 1971, p. 83–93; M. Garašanin, în vol. *L'Ethnogenese des peuples balkaniques*, Studia Balcanica 5, 1971, p. 9–14; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 86–100; I. Ecsedy, *The people of the pit-grave kurgans in eastern Hungary*, Budapest, 1979; N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Novi Sad-Belgrad, 1983, p. 15–37; I. Panayotov, *Jamnata kultura v bălgarskite zemi*, Sofia, 1989; V. A. Dergacev, Thraco-Dacia 15, 1994, 1–2, p. 121–140; D. Telegin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 25–47; V. A. Dergacev, *op. cit.*, p. 93–112.

⁷ M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (eds.), *Late prehistoric exploitation of Eurasian steppe*, Cambridge, 1999; Y. Rassamakin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine, *op. cit.*, p. 49–73. În același timp, Harrison și Heyd, *op. cit.*, acceptă o migrație Jamnaja către Europa Centrală la începutul mileniului III a.Chr., argumentând prin prezența în cadrul mai multor complexe funerare central-europene a aceluia „Yamnaya package”.

⁸ Fl. Burtănescu, Thraco-Dacia 17, 1996, 1–2, p. 87–116; idem, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, București, 2002.

⁹ T. Popova, *op. cit.*; L. Klejn, SA 1, 1970, p. 49–57; S. N. Bratčenko (red.), *Katakombnye kul'tury Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1991; S. Pustovalov, Eurasia Antiqua 2, 1996, p. 205–213; J. Maršálek, Praehistorica 24, 1999, p. 123–159; E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Mainz am Rhein, 2003.

¹⁰ Vezi de pildă A. D. Prjahnin, *Mosolovskij poselok epohi pozdnej bronzy*, vol. I, Voronej, 1993, vol. II, 1996.

¹¹ „The Old Europe and the Kurgan cultures were completely opposite; Old Europe: sedentary-horticultural, dwelling in large agglomerations; Kurgan: mobile, living in small villages. The first – matrilinear, egalitarian, peaceful; the second – patriarchal, ranked and warlike.”, cf. M. Gimbutas, Archives suisses d'anthropologie générale 43, 1979 (1981), 2, p. 114.

¹² *Ibidem*, p. 65–66; J. Chapman, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine, *op. cit.*, p. 75–91.

¹³ Vezi punctele de vedere exprimate mai recent de către D. Telegin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 25–47 și, cel oarecum opus, al lui Y. Rassamakin, în același volum, p. 49–73.

Amforelor Sferice¹⁴, ca să nu amintesc decât câteva. În acest fel, apare destul de evident că e vorba de constituirea unui standard mortuar printr-un proces complicat și răspândit pe o arie deosebit de întinsă, care nu poate fi explicat numai prin „evoluția” simplă a unei grupe culturale sau a alteia. În cadrul unui asemenea proces complex este firesc să fi apărut grupe cu caracteristici regionale, destul de bine definite, a căror statornicie teritorială este destul de bine pusă astăzi în evidență. În același timp se poate admite succesiunea cronologică a principalelor categorii, deosebite după structurile funerare, dar fără ca prin aceasta să se înțeleagă și grupe etnice. Din acest punct de vedere nu poate fi acceptat termenul, foarte frecvent în literatura sovietică și postsovietică, de „*complex cultural-istoric*”. Pe cale de consecință și termenii de Jamnaja, Katakombnaja sau Srubnaja, ar trebui înțeleși mai degrabă ca definind anume expresii, mai mult sau mai puțin bine conturate, ale unei mode funerare și mai puțin ca elemente definitorii ale unor grupe etnice. Aceste elemente comune ale structurilor mortuare – movilele funerare, tipurile de gropi, prezența ocrului – se suprapun peste alte structuri – de habitat – sau specifice conținutului material – ceramică, industrie litică etc. – și care pot fi deosebite regional. Fără îndoială, și în această situație, cercetarea arheologică ar trebui să precizeze termenii prin care pot fi înțelese aceste grupe diferite regional, dar asemănătoare prin obiceiurile mortuare, dar, până la conturarea unor asemenea noțiuni, mai este vreme, până atunci termenul general de „*înmormântări cu ocr*”/„*Ockergrab*” putând fi folosit destul de bine ca reflectând moda funerară comună.

Mulțumită numeroaselor date radiocarbon de care cercetarea arheologică dispune astăzi, se poate contura cadrul cronologic al acestei mode funerare. Pentru înmormântările Jamnaja am luat în considerare 95 de date ¹⁴C, cu o deviere standard sub ± 100 , pe care le-am înseriat (Pl. 30), cea mai veche dată radiocarbon fiind cea de la Novoselica K.20/M.9, pentru care, prin calibrare, se obține un interval în domeniul 2 σ (95.4%) cuprins între 3670–3360 BC¹⁵. Proba este contestată, căci dovedește o contemporaneitate cu monumentele tripoljene târzii, ceea ce apare ca foarte greu de acceptat de către unii specialiști ale căror modele sunt astfel sever contrazise¹⁶. În schimb, mai există alte date, cum sunt cele de la Novaja Orljanka K.1/M.5¹⁷, din tumulul de la Hamangia¹⁸, Nagornoe K.48/M.3¹⁹, Novoselica K.19/M.7²⁰, Širokaja Balka K.3/M.6²¹ și Baštekhj K.4/M.2²². Calibrate, aceste șapte date se plasează, în domeniul 2 σ , destul de compact grupate în intervalele: 3400–2900 BC (93.4%), 3400–2900 BC (91.9%), 3380–3090 BC (82.5%), 3370–3000 BC (89.1%), 3360–2910 BC (95.4%) și, respectiv, 3350–2920 BC (95.4%).

Apare destul de evident că, cel târziu, la pragul dintre mileniile IV–III a.Chr. „fenomenul” Jamnaja era atestat, un debut al acestei grupe putând fi presupus, cu destul temei pe baza trend-ului statistic al datelor, chiar anterior anului 3500 a.Chr., ceea ce conferă credibilitate datei din tumulul de la Novoselica. Acestea îi urmează un stoc considerabil de date care se înșiruie în intervalul mare 3000–2200 BC. Mi se pare cu totul semnificativ faptul că probele ¹⁴C pentru morminte Jamnaja din vestul ariei atestă faptul că acestea erau cu totul contemporane celor din zona răsăriteană, cum este cazul, în afara datei deja menționate și foarte vechi de la Hamangia, de cele de la Padej-Baranhat²³, Kétegyháza T.3/M.4²⁴, Placidol I T.II/Complexul de cult 2 și T.I/M.1²⁵ și Poručik Gešanovo T.I/M.3, T.I/M.4 și T.I/M.1²⁶, toate susținând o anume unitate cronologică a fenomenului Jamnaja pe întregul ansamblu al ariei, ca un prim argument opus teoriilor invazioniste. Cele mai târzii datări cu radiocarbon pentru morminte Jamnaja provin de la Mjronivka K.2/M.4²⁷, Zatoka-Akkiembietsij

¹⁴ A. Häusler, ZfA 28, 1994, 2, p. 191–246; idem, în vol. B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die sudosteuropäische Steppe*, PAS 12, München, 1998, p. 131–161.

¹⁵ Este vorba de proba Ki-1713 – 4750 \pm 80 BP, cf. Y. Rassamakin, în vol. M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (eds.), *Late prehistoric exploitation of Eurasian steppe*, Cambridge, 1999, p. 59–182.

¹⁶ Vezi Fl. Burtănescu, *op. cit.*, p. 269, care o respinge pur și simplu pentru că este prea înaltă!

¹⁷ Proba OxA-4254 – 4510 \pm 75 BP, cf. Y. Rassamakin, *op. cit.*, loc. cit.

¹⁸ Proba GrN-1995 – 4530 \pm 65 BP, cf. E. Neustupny, SlovArch 16, 1968, 1, p. 27–45.

¹⁹ Proba Ki-2119 – 4570 \pm 50 BP, cf. Y. Rassamakin, *op. cit.*, loc. cit.

²⁰ Proba Ki-1219 – 4490 \pm 70 BP, cf. *Ibidem*, loc. cit.

²¹ Proba Ki-1717 – 4450 \pm 85 BP, cf. *Ibidem*, loc. cit.

²² Proba Ki-1720 – 4450 \pm 70 BP, cf. *Ibidem*, loc. cit.

²³ Proba Bln-2219 – 4320 \pm 50 BP, cf. S. Forenbaher, Antiquity 67 (255), 1993, p. 218–256.

²⁴ Proba Bln-609 – 4260 \pm 80 BP, cf. *Ibidem*, loc. cit.; data este amintită și de I. Ecsedy, *op. cit.*, p. 52, dar în „ani” bp!!

²⁵ Probele Bln-2504 – 4260 \pm 60 BP și Bln-2501 – 4170 \pm 50 BP, cf. I. Panayotov, *op. cit.*, p. 168.

²⁶ Probele Bln-3302 – 4360 \pm 50 BP, Bln-33-3 – 4110 \pm 50 BP și Bln-3301 – 4080 \pm 50 BP, cf. J. Görsdorf, J. Bojadziev, Eurasia Antiqua 2, 1996, p. 105–173.

²⁷ Proba Ki-5825 – 3810 \pm 55 BP, cf. V. I. Klochko, în vol. *The foundation of radiocarbon chronology of cultures between Vistula and Dnepr*, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 72–79.

Kurgan, fiind vorba de M.22 și 21²⁸, și Višnevoe K.17/M.36²⁹. Calibrate, datele respective se plasează, pentru domeniul 2 σ , în intervalele: 2460–2130 BC (95.4%), 2410–2020 BC (93.8), 2310–2030 BC (95.4%) și, respectiv, 2350–1960 BC (94.3%). Mormintele de la Mjronivka, din Belarus, prin poziția lor oarecum periferică, către nord, ar putea ilustra monumente Jamnaja supraviețuind într-o vreme când în restul ariei apăruseră deja mormintele cu catacombă. Dar celelalte trei probe oferă o datare deosebit de joasă, în a doua jumătate a mileniului III a.Chr., pentru mormintele Jamnaja din Ucraina, cu atât mai mult cu cât, în aceeași regiune, sunt cunoscute morminte cu catacombă contemporane sau chiar mai vechi. Cu toate acestea, ele nu pot fi respinse chiar dacă materialele, pe baza cărora cele două morminte de la Zatoka, au fost considerate ca aparținând variantei mai târzii Jamnaja–Bugeac, nu au fost încă publicate. Mai mult chiar, pentru anumite zone este aproape acceptată o contemporaneitate între înmormântările Jamnaja târzii și cele Katakombnaja timpurii. Ultimele două date – Dmitrievskij K.1/M.16³⁰ și Pervoconstantinovka K.12/M.6³¹ sunt chiar și mai târzii, trebuind a fi considerate cu rezerve. Durata de peste un mileniu – de la începutul epocii bronzului și până către mijlocul ei – a fenomenului Jamnaja pune, și din această perspectivă, problema dacă este vorba de o cultură arheologică, în sensul general utilizat al termenului sau de practici mortuare larg răspândite în timp și spațiu. În același cadru de problemă se pune și întrebarea privind tipul relațiilor pe care aceste comunități le-au avut cu mediile culturale învecinate de-a lungul bronzului timpuriu și mijlociu, relații în cadrul cărora nu poate fi exclus, printre altele, și „împrumutul” de obiceiuri mortuare. Din perspectiva cronologiei relative trebuie subliniate numeroasele cazuri în care s-a înregistrat suprapunerea în aceeași movilă funerară, de către astfel de morminte a unor înmormântări cu elemente de inventar de factură Cucuteni–Tripolje târzii sau, după conceptele mai noi pentru sudul Ucrainei, ale grupului Nijni Mihailovka³², ca și preluarea unor elemente de comportament funerar – structuri, piese de inventar, modalitatea de dispunere a cadavrelor etc. – care pun în evidență la un loc o anume păstrare/continuare a tradițiilor mortuare³³. Totodată, fie prin materiale din morminte – în speță vase – fie pe baza datărilor cu radiocarbon se poate vorbi de o contemporaneitate cu grupele Coțofeni, Zimnicea, Cultura Amforelor Sferice și grupele Glina sau chiar Schneckenberg. Ulterior, dacă pentru zona situată la est de Prut și, mai ales, de Nistru, se pot distinge înmormântări Jamnaja posterioare acestui „prag”, dincoace de Prut, spre apus, numărul lor pare să scadă, foarte probabil ca rezultat al constituirii unor grupe culturale/ceramice, mai mult sau mai puțin locale, cu propriile lor obiceiuri mortuare, astfel că este mai greu de demonstrat, în aceste părți, o prezență Jamnaja masivă pentru perioada mijlocie a epocii bronzului.

Aș atrage atenția asupra faptului că, deși există astăzi o impresionantă documentație arheologică pentru înmormântările Jamnaja, în realitate cercetarea pe ansamblu este departe de a fi uniformă, unele regiuni fiind cercetate bine, în vreme ce în alte părți săpăturile în complexe de acest fel sunt cu totul insuficiente. Această situație face ca periodizările propuse, identificarea unor faciesuri locale și datările acceptate să fie cel puțin discutabile.

Pentru spațiul avut acum în vedere există astăzi nenumărate descoperiri cu caracter mortuar atribuite „înmormântărilor cu ocru roșu”, cele mai multe putând fi incluse în grupa Jamnaja. Desigur că pentru o bună parte dintre ele atribuirile, adesea făcute după modele de interpretare mai mult sau mai puțin convingătoare, pot fi puse la îndoială, dar pentru majoritatea celor 219 descoperiri funerare Jamnaja există o serie de elemente comune care permit, cel puțin pentru discuția de față, includerea lor într-o categorie unitară de comportament funerar. Această tratare în comun nu presupune cătuși de puțin o comunitate de ordin etnic, o asemenea eventualitate, de altfel dificil de admis pentru un spațiu atât de mare în preistorie, rămâne greu de demonstrat pe cale strict arheologică. În același timp este cu totul necesară o examinare a structurilor funerare, a întregului ansamblu de comportament funerar Jamnaja pentru a putea distinge, eventualele grupe locale, dar mai ales, variațiile de standard funerar ca expresii ale unor elemente comune de comportament social.

²⁸ Probele Ki-6818 – 3840±65 BP, Ki-6822 – 3810±55 BP, Ki-6821 – 3775±69 BP și Ki-6820 – 3760±45 BP, cf. Marzena Szmyt, I. T. Chernyakov, în vol. *The foundation of radiocarbon chronology of cultures between Vistula and Dnepr*, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 195–210.

²⁹ Proba Ki-1424 – 3750±60 BP, cf. Y. Rassamakin, *op. cit.*, loc.cit.

³⁰ Proba Le-823 – 3680±90 BP, cf. Rassamakin, *op. cit.*, loc.cit.

³¹ Proba Ki-437 – 3580±75 BP, cf. J. Bojadziev, *Studia Praehistorica* 11–12, 1992, p. 389–406.

³² Rassamakin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 49–73.

³³ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor tripoljene târzii.

Lista descoperirilor funerare Jamnaja:

1. **Adâncata** (Cat. 2);
- 2–3. **Baia** (Cat. 32–33);
4. **Balaban** (Cat. 35);
5. **Balmazújváros** (Cat. 40);
6. **Banca** (Cat. 43);
7. **Basarabi** (Cat. 49);
8. **Bashalom** (Cat. 50);
9. **Baştanovka** (Cat. 52);
10. **Belcești** (Cat. 74);
11. **Belogradec** (Cat. 76);
12. **Belolesie** (Cat. 77);
13. **Berezino** (Cat. 87);
14. **Beșalma** (Cat. 91)
15. **Bodo** (Cat. 109);
16. **Bogatoe** (Cat. 115);
17. **Bolgrad** (Cat. 122);
18. **Bolotești** (Cat. 124);
19. **Borisovka** (Cat. 128);
20. **Broșteni** (Cat. 153);
21. **Bucecea** (Cat. 155);
22. **Buj** (Cat. 160);
23. **Bursuceni** (Cat. 163);
24. **Canlia** (Cat. 165);
25. **Carabetovca** (Cat. 166);
26. **Carevbrod** (Cat. 171);
27. **Casimcea** (Cat. 172);
28. **Čauš** (Cat. 175);
- 29–30. **Cazaclia** (Cat. 177–178);
31. **Cătămărești Deal** (Cat. 187);
32. **Câmpia Turzii** (Cat. 189);
33. **Chersăcosu** (Cat. 1 107);
34. **Červony Jar** (Cat. 197);
35. **Chilia Veche** (Cat. 209);
36. **Chirileni** (Cat. 211a);
37. **Chirnogi** (Cat. 212);
38. **Cimișlia** (Cat. 218);
39. **Cioroiu Nou** (cat. 221);
40. **Cipău** (Cat. 223);
41. **Ciulnița** (Cat. 227);
42. **Coconari** (Cat. 232);
43. **Comrat** (Cat. 241);
44. **Constanța** (Cat. 242);
45. **Corjeuți** (Cat. 246);
46. **Corlăteni** (Cat. 248);
47. **Corpaci** (Cat. 250a);
48. **Coslogeni** (Cat. 253b);
49. **Costești** (Cat. 255);
50. **Cotârgaci** (Cat. 259);
51. **Crăsani** (Cat. 264);
52. **Crihana Veche** (Cat. 265);
53. **Czászárszállás** (Cat. 269);
54. **Cuconeștii Vechi** (Cat. 275);
- 55–69. **Debrecen** (Cat. 287–300);
70. **Derekegyház** (Cat. 305);
71. **Desantnoe** (Cat. 308);
- 72–73. **Devaványa** (Cat. 314–316);
74. **Drăgănești-Olt** (cat. 326);
75. **Dumeni** (Cat. 332);
76. **Duruitorii Noi** (Cat. 344);
77. **Dzinilor** (Cat. 346);
78. **Ecaterineanca** (Cat. 348);
79. **Erbiceni** (Cat. 351);
80. **Etulia** (Cat. 353–354);
81. **Fălcui** (Cat. 356);
82. **Fricăței** (Cat. 365);
83. **Galați-Dunărea** (Cat. 367);
84. **Gáva** (Cat. 371);
85. **Găvănoasa** (Cat. 374);
86. **Gherăseni** (Cat. 384);
87. **Giubega** (Cat. 391);
88. **Giurgiulești** (Cat. 394);
- 89–90. **Glăvăneștii Vechi** (Cat. 396–397);
91. **Glubokoe** (Cat. 399);
92. **Goran Slatina** (Cat. 404);
93. **Gradeșca** (Cat. 409);
94. **Grivița** (Cat. 416);
95. **Gura Galbenei** (Cat. 425);
96. **Gurbănești** (Cat. 429);
97. **Hărlec** (Cat. 438);
98. **Hârșova** (Cat. 440);
99. **Holboca** (cat. 453);
100. **Holmskoe** (Cat. 456b);
101. **Hunia** (Cat. 464);
102. **Iacobeni** (Cat. 467);
103. **Iacobeni** (Cat. 468);
104. **Ianca** (Cat. 470);
105. **Independența** (Cat. 480);
106. **Ivănești** (Cat. 483);
107. **Izboul** (Cat. 486);
108. **Izvoarele** (Cat. 489);
109. **Jabuka** (Cat. 493);
110. **KalugERICA** (Cat. 502);
111. **Kamenka** (Cat. 503);
112. **Karčag** (Cat. 505);
113. **Kavarna** (Cat. 506);
114. **Kétegyháza** (Cat. 507);
115. **Kislica** (Cat. 513);
116. **Kjulevca** (Cat. 513);
117. **Kneža** (Cat. 516);
118. **Kragujevac** (Cat. 527);
119. **Kurci** (Cat. 531);
120. **Larga Jijiei** (Cat. 534);

121. **Luncavița** (Cat. 552–553);
 122. **Madara** (Cat. 556);
 123. **Manoleasa** (Cat. 564);
 124. **Manta** (Cat. 565);
 125. **Mândrești** (Cat. 574);
 126. **Medgidia** (Cat. 1096);
 127. **Medveja** (Cat. 584a);
 128. **Mezőbereny** (Cat. 591);
 129. **Mihai Bravu** (Cat. 599);
 130. **Milostea** (Cat. 602);
 131. **Mokrin** (Cat. 611);
 132. **Nagornoe** (Cat. 622);
 133. **Nagyhegyes** (Cat. 624);
 134. **Nagykállo** (Cat. 625);
 135. **Nalbant** (Cat. 626);
 136. **Nerușaj** (Cat. 633);
 137. **Novi Kneževac** (Cat. 639);
 138. **Novo Kamenka** (Cat. 641);
 139. **Novoselica** (Cat. 644);
 140. **Ogorodnoe** (Cat. 657);
 141. **Orbeasca** (Cat. 664);
 142. **Oros-Nyirés** (Cat. 671);
 143. **Ostrovnoe** (Cat. 678);
 144. **Ozernoe** (Cat. 690);
 145. **Padej** (Cat. 693);
 146. **Parapory** (Cat. 700);
 147. **Pavlovka** (Cat. 703);
 148. **Perișor** (Cat. 712);
 - 149–150. **Perlez** (Cat. 713–714);
 151. **Petrești** (Cat. 717b);
 152. **Piatra Frecăței** (Cat. 719);
 153. **Placidol I** (Cat. 726);
 154. **Placidol II** (Cat. 727);
 155. **Plavni** (Cat. 728);
 - 156–157. **Plenița** (Cat. 730–731);
 158. **Ploiești DN1** (Cat. 1 106);
 159. **Ploiești-Triaj** (Cat. 732);
 160. **Plopșor** (Cat. 734);
 161. **Pomazany** (Cat. 747);
 162. **Poručik Gešanovo** (Cat. 750);
 163. **Prăjeni** (Cat. 754);
 164. **Preasna** (Cat. 759);
 165. **Primorskoe** (Cat. 762);
 166. **Püspökladány** (Cat. 769);
 167. **Rast** (Cat. 773);
 168. **Răscruci** (cat. 778);
 169. **Ripiceni** (Cat. 1109);
 170. **Rusănești** (Cat. 801);
 171. **Sabangia** (Cat. 803);
 172. **Șabla** (Cat. 804);
 173. **Sarichioi** (Cat. 811);
 174. **Săndulița** (Cat. 822);
 175. **Sărata Veche** (Cat. 831);
 176. **Sărățeni** (Cat. 833);
 177. **Seaca de Câmp** (Cat. 847);
 178. **Ševščenkovo** (Cat. 854);
 179. **Slobozia** (Cat. 865);
 180. **Smeeni** (Cat. 867);
 181. **Smolnica** (Cat. 870);
 182. **Spinoasa** (Cat. 871);
 183. **Srpski Krstur** (Cat. 872);
 184. **Stračevo** (Cat. 875);
 185. **Stoicani** (Cat. 880);
 186. **Strumok** (Cat. 884);
 187. **Sudiți** (Cat. 890);
 188. **Sultana** (Cat. 893);
 189. **Suvorovo** (Cat. 899);
 190. **Svetlii** (Cat. 900);
 191. **Șcerbachi** (Cat. 909);
 192. **Șendreni** (Cat. 912);
 193. **Șuletea** (Cat. 926);
 194. **Taraclia** (Cat. 929);
 195. **Tatarbunary** (Cat. 934);
 196. **Târnava** (Cat. 938);
 197. **Tiszaeszlár** (Cat. 959);
 198. **Tiszavasvári** (Cat. 967);
 199. **Trapovka** (Cat. 974);
 200. **Trihatki** (Cat. 979);
 201. **Tulcea** (Cat. 983);
 202. **Țigănași** (Cat. 993);
 203. **Uljma** (Cat. 995);
 204. **Utkonosovka** (Cat. 1002);
 205. **Vadu lui Isac** (Cat. 1003);
 206. **Valea Lupului** (Cat. 1013);
 207. **Valea Perjei** (Cat. 1020);
 208. **Vatin** (Cat. 1025);
 209. **Văceni** (cat. 1032);
 210. **Vânători** (Cat. 1040);
 211. **Verbița** (Cat. 1047);
 212. **Vinogradovka** (Cat. 1049);
 213. **Vișnevoe** (Cat. 1055);
 - 214–215. **Vitănești** (Cat. 1057–1058);
 216. **Viziru** (Cat. 1061);
 217. **Vlajkovac** (Cat. 1064);
 218. **Vlădești** (Cat. 1108);
 219. **Vojlovica** (Cat. 1072);
 220. **Vulturești** (Cat. 1076);
 221. **Zărnești** (Cat. 1079);
 222. **Zebil** (Cat. 1081);
 223. **Žeglarci-Orljeak** (Cat. 1082);
- Necartat**
224. **Ariceștii Rahtivani** (Cat. 1110).

Așa cum se poate vedea din distribuția chorologică a descoperirilor Jamnaja, aria este ocupată relativ uniform (Pl. 31). Cursul Tisei apare destul de evident ca frontieră vestică a mormintelor tumulare cu ocră, în vreme ce lanțul munților Rhodopi constituie limita sud-vestică, ce nu pare să fi fost depășită. Majoritatea descoperirilor se concentrează în jumătatea răsăriteană a spațiului discutat, ceva mai puține descoperiri fiind cunoscute astăzi în interiorul arcului carpatic. Aria, deosebit de largă, ocupată de mormintele „cu ocră roșu”, așa cum este ea astăzi conturată prin numeroasele movile funerare cercetate, nu reflectă, însă, decât parțial realitatea, un număr considerabil de tumuli, dintre care majoritatea precumpănitoare nu a fost cercetată prin săpături, fiind cunoscut, cel puțin în cuprinsul zonelor extracarpate³⁴ sau la sud de Dunăre³⁵, dar lipsa unor cercetări efective face ca numărul descoperirilor ce se pretează examinării, să fie redus. O situație similară pare să fie și în Banat, unde sunt iarăși cunoscute numeroase movile în zona de câmpie³⁶. Chiar și în Transilvania, al cărei relief este predominant deluros, se cunosc astăzi câteva movile cu astfel de înmormântări în bazinul mijlociu al Mureșului – Câmpia Turzii și Cipău – fiind de așteptat ca asemenea descoperiri să mai apară în decursul timpului.

Marea majoritate a acestor descoperiri provine din săpături arheologice mai mult sau mai puțin sistematice, circa 4% (9 cazuri) fiind descoperiri accidentale (Fig. 1). La prima vedere această situație pare să asigure calitatea observațiilor, dar lucrurile sunt departe de așa ceva. Dacă cercetările de la Valea Lupului sau Smeeni se disting prin calitatea strategiei de săpătură, care a prilejuit astfel punerea în evidență a unor elemente de primă importanță privind structurile movilelor cercetate, nu același lucru se poate spune despre o mare parte dintre tumulii cercetați. Lăsând la o parte acele săpături mai vechi, efectuate într-o vreme când procedeele de săpătură, modul de înțelegere a acestor complexe obiective arheologice nu erau încă „puse la punct”, trebuie să privim cu atenție modalitățile „moderne” prin care au fost atacate numeroase movile funerare, prin procedura săpării cu mijloace tehnice grele – buldozerele sau scraperile – însoțită de schițe sumare mai degrabă decât de înregistrări riguroase ale succesiunilor stratigrafice specifice fiecărei movile, modalitate în care s-a urmărit, cu totul rutinier și simplist, ordinea înmormântărilor, fiind lăsate de-o parte elemente importante cum ar fi nivelul de săpare al gropilor, raportul stratigrafic exact dintre structurile interne și cele externe ale fiecărui mormânt etc., ceea ce corespunde, în fapt, unei atitudini preconcepute privind movilele funerare. Este cazul majorității tumulilor cercetați în Basarabia și Bugeac, moda de săpătură stahanovistă fiind de sorginte sovietică, dar și a celor din Cadrilater sau de pe Tisa mijlocie, cum este cazul la Kétegyháza. Din această perspectivă este limpede că o bună parte a rezultatelor numeroaselor săpături „sistematice” sunt cu mult mai puțin decât ceea ce au reclamat autorii lor...

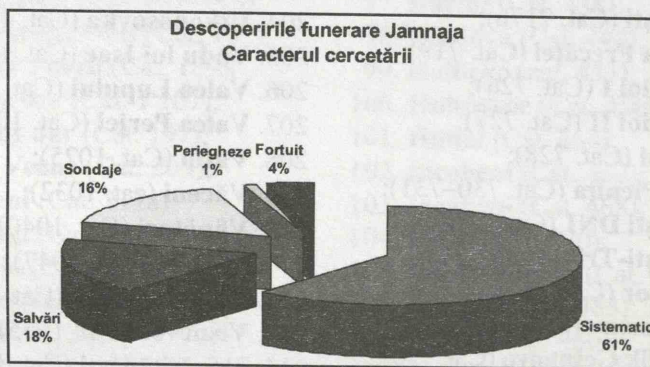

Figura 1

³⁴ Cum pare să fie vorba, de pildă, pentru întreaga Moldova, cf. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Emilia Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, multe alte movile necercetate fiind menționate în repertoriile Botoșani, cf. Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976; Iași, cf. V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, București, vol I 1984, vol. II 1985; Vaslui, cf. Coman Gh., *Statornicie și continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui, 1980, ca și în sudul județului Galați, cf. M. Brudiu, *Peuce* 10, 1991, 1, p. 41–55. Între Buzău și Ploiești, de pildă, imediat la sud de dealurile subcarpatice, se mai văd și astăzi multe movile, altele, poate chiar mai multe, fiind cu totul aplatizate de lucrările agricole, situația fiind cu totul asemănătoare și pentru restul Munteniei sau jumătatea de sud a Olteniei.

³⁵ Dimitrina Mitova-Džonova, *Arheologičeski pametnici v Plevenski okrąg*, Sofia, 1979; Tsvetana Dremisizova-Nelčinova, D. Ivanov, *Arheologičeski pametnici v Rusenski okrąg*, Sofia, 1983; Tsvetana Dremisizova-Nelčinova, V. Antonova, *Katalog na arheologičeskite pametnici v Šumenski okrąg*, Sofia, 1975; Dora Dimitrova, *Arheologičeskie pametnici vav Vračanski okrąg*, Sofia, 1985.

³⁶ Vezi pentru jumătatea românească a provinciei un catalog al movilelor la Fl. Medeș, I. Bugilan, *Banatica* 9, 1987, p. 87–198. Pentru partea sârbească vezi M. Lazić, *Topografija i tipologija praistorijskih tumula u Srbiji i Crnoj Gori*, Belgrad, 1989.

O lipsă deosebit de acută, așa zice, este cea a determinărilor antropologice, în special cele privind grupele de sex ale decedaților, cea mai mare parte a mormintelor Jamnaja descoperite fiind lipsite de asemenea analize, fapt care împiedică asupra examinării și interpretării.

Nu este cazul unei examinări a contextului arheologic, în sensul diferențierii între descoperiri izolate sau aparținând unor grupări. Sunt deosebit de numeroase situațiile în care au fost puse în evidență grupări de tumuli, uneori constituite din mai multe asemenea movile chiar dacă, din motive obiective, date fiind costurile ridicate ale săpăturilor arheologice de acest fel, numai una sau două au fost cercetate. Așa cum am mai amintit, grupări masive de movile sunt bine cunoscute pe întregul spațiu discutat, cu excepția zonei intracarpatică, situație care pare a indica cu suficientă probabilitate că nu se poate vorbi de tumuli izolați, ci de grupuri de tumuli uneori atât de numeroși că s-ar putea vorbi eventual de „câmpuri de tumuli”. Dintre cele mai elocvente astfel de cazuri așa aminti acum grupurile de tumuli de la Balaban, Baștanovka, Borisovka, Chirileni, Ecaterineanca, Etulia, Glubokoe, Kislica, Nagornoe, Nerușaj, Sărățeni, Taraclia sau Vinogradovka, în Basarabia și Bugeac, apoi, în nord-estul Bulgariei la Belogradec, Placidol, Poručik Geșanovo și Smolnica și, tot în Bulgaria, la sud de Dunăre, în zona gurilor Jiului și Oltului, la Goran-Slatina, apoi pe Tisa mijlocie în zona orașului Debrecen, la Devaványa și la Kétegyháza³⁷, ca și în Banatul sârbesc, în zona Uljma–Vatin–Vlajkovac³⁸. Pentru zona Moldovei de nord sunt binecunoscute movilele funerare din bazinul Jijiei, apoi în sudul provinciei, din preajma Galațiului³⁹ sau pe cursurile inferioare ale Putnei și Milcovului⁴⁰ în preajma confluenței cu Siretul. În Muntenia sunt cunoscute numeroasele movile care se înșiruie de la est către vest pe sub dealurile dintre Buzău și Ploiești⁴¹, astăzi cele mai multe fiind distruse de agricultura intensivă, dar încă mai existând unele de dimensiuni remarcabile cum este cazul la Movila Banului, sau, în aceeași jumătate de nord a Bărăganului, pe cursurile mijlocii și inferioare ale Călmățuiului și Ialomiței sau grupurile de movile din zona Preasna, Gurbănești, Săndulița⁴². În sudul provinciei asemenea grupări sunt iarăși cunoscute, chiar dacă au fost cercetate doar movilele de la Vitănești⁴³. În Oltenia așa cita situația din zona Calafatului, unde au fost cercetați tumulii de la Seaca de Câmp și Rast⁴⁴, care aparțin unui astfel de „câmp” denumit de localnici *Măgurile înșirate* și care se prelungește de-a lungul unei bune distanțe până către cursul Desnățuiului și zona lagunelor fluviale Rast, Bistreț, Suhaia și Potelu.

Prezența pe zone întinse a unor astfel de grupări masive de complexe funerare tumulare ridică o serie de probleme a căror soluționare este dificilă. În primul rând, se conturează posibilitatea ca acestor înmormântări sub movile să le fi fost caracteristic obiceiul grupării mai multor movile – cu alte cuvinte constituirea unor cimitire – pozițiile singulare ale unor tumuli fiind mai degrabă rezultatul unor cercetări limitate. În același timp, succesiunea înmormântărilor din multe asemenea movile arată o permanență măcar din punctul de vedere al utilizării zonelor funerare. Aceeași succesiune, la care se adaugă și numărul mare de tumuli grupați, părând a indica împreună existența unor unități sau subunități sociale care au utilizat aceste zone funerare, în aceste condiții lipsa urmelor de așezări fiind cu atât mai stranie.

Față de numărul mare al înmormântărilor Jamnaja cunoscute pentru spațiul discutat este cu totul evident că o examinare a fiecărui caz în parte ar fi cu totul excesivă, cel puțin din punctul de vedere al întinderii discuției. De aceea am pornit de la premisa conform căreia o examinare a unor grupări de tumuli relativ recent cercetați și, prin aceasta, cu observații mai consistente și mai bine puse în circulație, este mai utilă, pe baza unora dintre elementele de standard astfel conturate putând fi apreciate și descoperirile „izolate”. Foarte multe astfel de grupări de movile funerare sunt cunoscute mai ales în Bugeac, în preajma limanurilor din apropierea Dunării (Pl. 32) sau a litoralului Mării Negre. Multe dintre aceste obiective au fost cercetate în anii '80, rezultatele fiind puse în circulație.

O astfel de grupare de movile funerare este cea de la **Balaban**, din sudul Basarabiei. În cursul săpăturilor din anii 1971–1972 și 1984 au fost cercetați 25 de tumuli aparținând unei grupări constituite din 29 de movile, situate pe coama terasei drepte, de vest, a Jalpugului⁴⁵. Gruparea a fost împărțită artificial în

³⁷ I. Ecsedy, *The people of the Pit-Grave kurgans in eastern Hungary*, Budapest, 1979; P. Patay, în vol. D. Srejić, N. Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 87–90.

³⁸ Vezi pentru zona Banatului sârbesc L. Bukvić, în vol. D. Srejić, N. Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 83–84.

³⁹ M. Brudiu, *Peuce* 10, 1991, 1, p. 41–55.

⁴⁰ C. Buzdugan, V. Bobi, A. Paragină, *CAMNI* 8, 1986, p. 27–35; C. Buzdugan, V. Bobi, *SCIVA* 33, 1987, 3, p. 224–232.

⁴¹ O movilă de dimensiuni mari se găsește pe teritoriul localității Lipia, foarte aproape, la abia 4 km sud de stațiunea de la Sărata Monteoru, iar o alta la câteva sute de metri est de Popasul Merei.

⁴² D. Rosetti, *Materiale* 6, 1959, p. 719–816; A. Ulanici, *CAMNI* 7, 1984, p. 113–116.

⁴³ V. Leahu, G. Trohani, *CAMNI* 3, 1979, p. 127–141; idem, *CAMNI* 8, 1986, p. 21–26.

⁴⁴ V. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast (South-West Oltenia, Romania)*, BAR IntSer 72, Oxford, 1980, p. 126–132.

⁴⁵ G. Čebotarenko, E. Jarovoj, N. Tel'nov, *Kurgany Budžaskoj stepi*, Chișinău 1989, p. 12–72.

Balaban I – movilele cercetate în prima campanie – și Balaban II – movilele cercetate în 1984⁴⁶. Tumuli sunt înșirați aproximativ linear pe direcția NNE–SSV, aproximativ la mijlocul „șirului” de movile fiind vizibilă, cel puțin aparent, o grupare constituită din 6 tumuli – T.14–17, 18 și 19 – (Pl. 33). Nu există în vecinătate urme ale vreunei așezări căreia să-i corespundă gruparea de movile funerare. Au fost descoperite 50 de înmormântări Jamnaja în 15 dintre tumuli cercetați. Astfel, în grupul Balaban I au fost descoperite: în K.1 – 1 mormânt, în K.2 – 3 morminte, în K.4 – 3 morminte, unul fiind dublu, în K.4 – 5 morminte, în K.8 – 2 morminte, unul fiind dublu, în K.9 – 1 mormânt, în K.13 – 14 morminte, în K.14 – 1 mormânt, în K.15 – 1 mormânt, în K.16 – 1 mormânt dublu, în K.17 – 2 morminte în K.21 – 1 mormânt, iar în grupul Balaban II în K.2 – 2 morminte, în K.3 – 1 mormânt și în K.4 – 8 morminte, dintre care unul dublu. Kurganul 13 se distinge prin numărul mare al înmormântărilor, prin dimensiuni – diametru = 80 m, înălțime = 7.8 m – prin structura mai complicată, atestată de un șanț periferic și o structură din pietre (ring ?), prin elemente speciale de inventar, cum sunt stela antropomorfă din M.6, prezența carului mortuar în M.13 și a celor două inele de buclă din argint din M.12 și 15, dar și prin poziția sa oarecum centrală în cadrul grupului de movile funerare (Pl. 34–35). În aceeași zonă centrală se află și gruparea kurganelor 14–17, care se suprapun unul pe altul (Pl. 36), ca și kurganul 21 (renumerotat de Sava cu nr. 1 pentru gruparea Balaban II), iarăși cu dimensiuni apreciabile – diametru = 60 m, înălțimea = 6.5 m – dar cu un singur mormânt Jamnaja. Se mai disting prin numărul mai mare de înmormântări și kurganele Balaban II – K.4 – diametru = 32 m, înălțime = 0.85 m – și Balaban I – K.4, – diametru = 20 m, înălțime = 1.5 m – kurganul II/4 fiind situat la extremitatea de nord a „șirului” de tumuli. Tot cu dimensiuni apreciabile este și K.2, din gruparea Balaban II, cu un diametru de 50 m și o înălțime de 0.90 m, în M.1 fiind descoperit un alt inel de buclă din argint. În patru dintre cele 15 movile funerare au fost descoperite morminte duble, a căror prezență atestă fără echivoc o expresie a relațiilor de rudenie. Este vorba, pentru gruparea Balaban I de K.3/M.5a–b, ♂ + ♀; K.8/M.2a–b, ♂ + ♀, K.16/M.1a–b și, pentru gruparea Balaban II, de K.4/M.10a–b ♂ + copil. Privind în ansamblu este destul de probabil ca grupul de tumuli de la Balaban să fi constituit un cimitir de sine stătător, alcătuit la rândul său din parcele funerare, reprezentate prin câte o movila, aparținând unor subdiviziuni ale comunității care a folosit necropola. În acest caz succesiunea înmormântărilor pentru fiecare tumul/parcelă „de familie” ar ilustra dinamica mortalității propriie fiecărei dintre subunitățile sociale. Pe de altă parte, înșiruirea de tumuli, cu o zonă centrală în care se găsesc cele mai „fastuoase” înmormântări, relevă o organizare polinucleară, pe parcele de „neam”/„familie”, dar, destul de probabil, ierarhizată în același timp, așa cum pare să o dovedească kurganul 13, cu mai multe înmormântări, cu inventare aparte și cu o structură complexă. După autorii săpăturii, cea mai veche înmormântare este M.15, acestuia urmându-i M.8 și 11, urmate apoi de alte 10 înmormântări Jamnaja, secundare: M.3, 5, 6–7, 12–14, 16–18. Din sumara descriere a stratigrafiei tumulului, atât cât a putut fi surprinsă prin nefericita metodă de săpare cu buldozerul, ca și din planul și profilul publicate (Pl. 34/1–3), reiese faptul că movila a fost constituită din mantale succesive, cea mai veche fiind ridicată peste M.15. Ultima manta este înconjurată de un șanț periferic, lat uneori până la 7 m și adânc de 2 m, odată cu șanțul periferic, peste movilă, fiind așezat și un soi de „zid” – *кладка* – din pietre nefasonate, structură care acoperă toate înmormântările Jamnaja⁴⁷. Din păcate autorii săpăturii nu au putut să evidențieze relațiile stratigrafice dintre fiecare mormânt Jamnaja și elementele constitutive ale movilei. Ca atare nu mai avem cum ști care a fost succesiunea stratigrafică/ordinea în timp pentru mormintele 3, 5, 6–7, 12–14 și 16–18.

După tipul de groapă se pot distinge două categorii: prima cu gropi rectangulare simple, acoperite cu bârne, cum este cazul M.3, 11, 15 și 17 și grupul al doilea, mai numeros, cu gropi cu treaptă, de asemeni acoperite cu bârne, cum este cazul M.5–8, 12–14, 16 și 18. Pe planul tumulului, mormintele cu gropi rectangulare simple apar cu precădere în poziții centrale, cu excepția M.17, situat periferic. M.15 este cel mai vechi, urmându-i M.11, cea ce indică că în Kurganul 13 cele mai vechi morminte au avut gropi rectangulare simple. Mormintele cu gropi cu treaptă sunt situate periferic cu excepția mormintelor centrale 6 și 8, cel din urmă suprapunând M.11 cu groapă simplă, astfel fiind asigurată poziția lor ulterioară în timp. În toate mormintele Jamnaja din kurganul 13 s-au descoperit urme de rogojini din materie vegetală. Între mormintele din grupa a doua, cu gropi cu treaptă, se disting M.6 și 9, pentru care, după treaptă, gropile au în plan o formă ovală, sau M.12, a cărui groapă de intrare este foarte largă și trapezoidală în profil, după treaptă fiind continuată cu o groapă rectangulară cu urme ale unei construcții din pari de lemn. Un mormânt cu totul aparte

⁴⁶ E. Sava, ArhMold 19, 1996, p. 191–220. În afara faptului că autorul numește localitatea Bălăbani, numerotarea tumulilor a fost schimbată față de cea dată de G. Čebotarenko et al., tumuli numerotați în 1971–1972 cu numerele 21, 20 și 22, căpătând numerele 1–3 în 1984.

⁴⁷ G. Čebotarenko et al., *op. cit.*, p. 62–63 și Pl. 22. În catalogul mormintelor M.10 este atribuit inițial culturii Jamnaja (p. 56), ulterior culturii Sabatinovka (p. 63).

este M.13, la care, pe treapta gropii inferioare, au fost descoperite patru roți pline din lemn de la un car, așezate peste bârnele care acopereau groapa (Pl. 35).

În ceea ce privește dispunerea cadavrelor, pentru 4 morminte nu s-a putut stabili poziția fiind deranjate, pentru restul de 10 morminte, 9 aveau scheletele în decubit dorsal, cu picioarele ușor flexate și căzute pe o parte sau pe alta sau întinse la M.12 și 7, unul singur – M.18 – având scheletul chircit pe stânga, lipsindu-i însă craniul. Pentru M.15, cel principal, în descriere se spune că scheletul se găsea chircit pe spate în mare măsură înclinat pe dreapta – *скорченном положении на спине с большим наклоном вправо* –, dar din planul publicat reiese că scheletul se găsea chircit pe dreapta⁴⁸. În ceea ce privește orientarea cadavrelor, diagrama întocmită relevă o dispunere aparent radială, putând fi totuși distinse două grupări, prima cu orientări predilecte către N–NNE, cu 5 morminte și a doua, cu 3 morminte, cu orientări predilecte în sectorul SV–VSV–V, alte două morminte fiind orientate către E sau SE (Pl. 34). După dispoziția în cadrul movilei, se poate observa că M.5 și 16, alăturate, erau dispuse similar, apoi aceeași observație se mai poate face și pentru M.12 și 13, sau 14 și 17, toate secundare. Din păcate nu avem informații privind dispunerea cadavrelor pentru mormintele centrale 3, 6, 8 și 11.

Elementele de inventar sunt reprezentate, în primul rând, prin inelele de buclă din argint din M.15 și 12, în primul caz un exemplar cu o singură spiră, iar în cel de al doilea cu 4 spire. Tot din M.15 s-a mai recuperat și un mic fragment de tablă din cupru, foarte probabil de la o altă piesă de port. În M.18 s-a găsit și un străpungător din os. Cu totul aparte se situează cele patru roți de car din M.13, prezența unor resturi de car în morminte constituind un element ce aparține mai degrabă structurii funerare. Judecat pe ansamblul movilei „carul mortuar” din M.13, element de excepție, contribuie la caracterul special al kurganului în cadrul grupării de movile funerare de la Balaban.

Nu există date de ordin antropologic pentru mormintele kurganului 13. Singura observație de acest fel este cea pentru M.8, pentru care, judecând după dimensiunile resturilor osteologice, s-a apreciat că este vorba de un copil⁴⁹.

Tot în mijlocul grupului de movile se găsesc și kurganele 14–17, acoperite cu o manta comună, înșirate și suprapunându-se parțial, pe o linie aproximativ V–E (conform planului general) sau SE–NV (după profilul care le-a secționat pe toate)⁵⁰ (Pl. 36). Cele patru movile sunt aproximativ egale atât ca diametre – cuprinse între 23–25 m –, cât și ca înălțimi –0.80–0.90 m. Kurganul 14 a avut un singur mormânt, primar, lipsit de resturi osteologice și, ca atare, considerat cenotaf. Cu o groapă rectangulară cu axa lungă pe direcția NV–SE, cenotaful a avut o umplutură din bolovani. Kurganul 15, care suprapunea movila 14, a avut tot un mormânt primar, de asemenea fără resturi osteologice, cu o groapă rectangulară, cu axa lungă orientată tot NV–SE. Kurganul 16, suprapunând pe cel precedent, are, de asemenea, un singur mormânt, tot primar, dar cu resturile deranjate a doi indivizi. Și axa lungă a acestuia era dispusă pe direcția NV–SE. Ultimul kurgan, nr. 17, a avut două înmormântări Jamnaja, dintre care M.5, primar, cu o groapă rectangulară simplă, cu urme de bârne de la acoperiș, avea un schelet în decubit dorsal, cu picioarele căzute pe stânga și orientat V–E. Într-o poziție secundară se găsea M.3, cu o groapă rectangulară simplă, cu axa dispusă tot NV–SE, fără resturi osteologice, dar cu o umplutură din bolovani identică cu cea din K.14/M.1. Este evident că movilele 14–17 au constituit împreună o structură funerară de sine stătătoare, remarcabilă prin complexitate, ca și prin poziția centrală în cadrul grupării de movile funerare, dar insuficiența observațiilor, rezultată mai ales prin tactica rutinieră de săpare, nu permite o discuție mai amplă.

Dintre celelalte movile de la Balaban se mai poate reține, pentru dimensiunile mai mari și cele 8 înmormântări Jamnaja, kurganul 4 din gruparea II⁵¹. Destul de probabil M.12, situat în centru, a fost și mormântul primar. Cu o groapă care a avut o formă rectangulară, cu axa lungă pe direcția NE–SV, mormântul a fost distrus din vechime, pe fund mai găsindu-se doar fragmente de oase cu ocră. Notat cu sigla M.3, se pare că este un cenotaf, cu o groapă de asemeni rectangulară, cu axul lung dispus E–V și având pe fund resturi de rogojină și ocră. Considerat ca Jamnaja, M.5, cu o groapă rectangulară cu „treaptă la peretele sudic”, pare a fi, mai degrabă, un mormânt cu catacombă, metodologia „modernă” de lucru cu buldozerul fiind responsabilă de confuzie. Celelalte morminte se pot împărți, după dispoziția cadavrelor, în două grupe și anume M.1, 7 și

⁴⁸ *Ibidem*, p. 60, Pl. 25/3.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 56.

⁵⁰ *Ibidem*, Pl. 1, respectiv Pl. 27, iar în text se spune că movilele se înșirau pe o axă sud-est-nord-vest. Din examinarea planurilor publicate este limpede că uneori măsurătorile făcute în cursul săpăturii au fost inexacte.

⁵¹ E. Sava, *op. cit.*, p. 194–195, Pl. 14/7–9 și Pl.15. Mormintele au fost examinate antropologic, determinările fiind consemnate în catalog.

10a-b, cu scheletele în decubit dorsal, în gropi rectangulare și M.8 și 9 cu scheletele chircite pe stânga, la ambele planul gropii neputând fi surprins (Pl. 37). Pe planul movilei se poate observa că M.8 și 9, ca și M.5 sunt plasate în jumătatea sudică a kurganului, în vreme ce M.1, 3, 7 și 10 se găsesc în cea nordică. Am menționat deja faptul că M.10 era dublu, cu un bărbat și un copil. În ceea ce privește orientarea, nu se observă nici un fel de grupări nici pentru mormintele cu scheletele în decubit dorsal, nici pentru cele două morminte cu scheletele chircite lateral. Astfel M.1 are scheletul cu craniul către NNV, M.5 către E, M.7 către NE, iar adultul din M.10 avea craniul îndreptat către V, fiind vorba de o dispunere aparent radială. Elemente de inventar nu au fost descoperite.

În cadrul grupării Balaban I, kurganul 1, cu un singur mormânt Jamnaja, M.3, principal cu groapă rectangulară cu o treaptă, cu scheletul chircit pe spate, orientat V-E, a avut un șanț periferic (Pl. 38/1), element prin care iese în evidență în cuprinsul cimitirului. Pentru kurganul 3 din aceeași grupare, cu 3 morminte Jamnaja, toate cu gropi rectangulare cu treaptă, trebuie remarcat M.5, secundar, dublu, la care scheletul de bărbat era așezat pe spate cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe stânga, în vreme ce scheletul de femeie alăturat, așezat tot pe spate, avea picioarele chircite și așezate pe dreapta, ambele schelete fiind orientate cu craniile către ENE⁵² (Pl. 38/2). În kurganul 2 din gruparea Balaban II, la M.1, primar, cu o groapă rectangulară cu treaptă, cu un schelet așezat pe spate și orientat NE, așezat pe o rogojină, s-a găsit un inel de buclă spiralat din argint⁵³. Un alt kurgan, K.8, situat la capătul de sud al șirului de movile, a avut iarăși un șanț periferic săpat, așa cum reiese din profilul publicat, anterior primei înmormântări. Tumulul nu avea decât două morminte Jamnaja, ambele cu gropi rectangulare cu treaptă, acoperite cu bârne. Mormântul 1 este cel primar, iar M.2 situat către sud, conținea un schelet de bărbat așezat pe spate, cu picioarele căzute pe stânga și, alături, un schelet de femeie, dispus chircit lateral pe stânga, ambele fiind orientate NE-SV⁵⁴. Al treilea kurgan din gruparea Balaban I, cu un diametru de peste 30 m, nu a avut decât 3 morminte Jamnaja – M.3-5 și unul, M.2, care aparține, după cum o arată foarte clar groapa, grupei Katakombnaja. (Pl. 39).

Privită în ansamblu, gruparea de tumuli de la Balaban se înfățișează ca un soi de cimitir alcătuit din parcele de grup/familie reprezentate prin movile, toate înșirate la distanțe inegale de la nord spre sud, pe o margine de terasă. Aproximativ în mijlocul înșiruirii de kurgane se plasează grupul tumulilor 14-17, constituind împreună o structură aparte și impozantul tumul 13. Alături de kurganul 13 se găsește kurganul 1, la care a fost identificat un șanț periferic, la fel cu K.8, ambele din gruparea Balaban I. În afara structurilor sofisticate și a dimensiunilor, în centrul grupării de tumuli se găsește și singurul mormânt cu car mortuar, ca și singurul mormânt cu stelă antropomorfă, ambele aparținând tot kurganului 13, movilă în care a existat și un mormânt cu inel de buclă din argint, o altă piesă de port de acest fel mai fiind găsită și în M.1 al kurganului 2, din gruparea Balaban II (Pl. 40/3). În ceea ce privește tipul de groapă, cele mai multe sunt cele rectangulare cu treaptă, acoperite cu bârne, dar în majoritate – 17 – acestea aparțin mormintelor secundare, excepții fiind mormintele primare I-K.1/3, I-K.3/3, I-K.4/6, I-K.8/1, II-K.2/1 și II-K.3/2. Judecând după raportul stratigrafic dintre M.15, primar cu groapă rectangulară simplă și mormintele secundare cu treaptă din kurganul 13, gropile simple sunt mai vechi decât cele cu treaptă, astfel că tumulii cu morminte primare, cu gropi cu trepte, de la Balaban ar putea reprezenta eventual o etapă de înmormântări mai nouă, dar observația mai trebuie consolidată și cu alte argumente arheologice, căci o diferențiere clară în timp, în lipsa unor elemente de inventar, este mai dificil de conturat.

În ceea ce privește dispoziția cadavrelor din cele 50 de înmormântări, 23 aveau scheletele în decubit dorsal, cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe o parte sau alta, 4 aveau scheletele în decubit lateral, chircite pe stânga și doar unul avea scheletul chircit pe dreapta. O diferențiere în timp între aceste poziții este sever contrazisă de situația I-K.8/M.2, unde bărbatul așezat pe spate cu picioarele căzute pe stânga are alături o femeie așezată chircită pe partea stângă, sau cea din I-K3/M.5. O examinare a orientărilor făcută pentru fiecare kurgan în parte, se dovedește irelevantă, poate cu excepția tumulului 13, unde s-au putut distinge două grupe de orientare pentru mormintele cu schelete în decubit dorsal, dar stocul mic de morminte avute la dispoziție amendează observația. În schimb, o examinare a orientărilor pe ansamblul grupului de movile de la Balaban este în măsură să pună în lumină existența unei anumite reguli. Astfel, pentru cele 33 de morminte cu schelete în decubit dorsal se poate observa că au existat două grupe de orientare opuse: astfel am avea grupa A, cu orientări predilecte în sectorul N-NE-NE-ENE-E și grupa B, cu orientări predilecte în sectorul SE-SSE-S-SV-VSV-V, lipsind mormintele orientate către ESE sau VNV (Pl. 40/1). Pentru mormintele cu scheletele chircite lateral, stocul avut la dispoziție este cu totul insuficient, astfel că nu se poate trage o concluzie clară

⁵² G. Čebotarenko et al., *op. cit.*, p. 22-23, Pl. 7/3.

⁵³ E. Sava, *op. cit.*, p. 192-193, Pl. 14/1, 5.

⁵⁴ G. Čebotarenko et al., *op. cit.*, p. 40-42, Pl. 16 cu planul și „profilul” movilei și 17/1-2.

din dispoziția/orientarea lor, totuși, oarecum radială (Pl. 40/2). Comparând, din nou, pe ansamblul cimitirului tumular de la Balaban, raportul dintre apartenența la una sau alta dintre grupele de orientare și poziția mormintelor *secundare* respective se poate observa că mormintele aparținând grupei A au fost plasate circular, de preferință în sectorul IV, de NV, al kurganelor, spre deosebire de cele aparținând grupei B care au fost așezate, tot circular, predilect în sectorul opus II, de SE. Două morminte din grupa A se găseau în sectorul I, de NE, împreună cu unul din grupa B, iar în sectorul III, de SV, cel mai puțin „populat” se găseau câte un mormânt din ambele grupe (Pl. 41). Această situație, constatată pe ansamblul înmormântărilor Jamnaja de la Balaban, ar putea indica existența unor reguli destul de stricte de orientare și poziționare a mormintelor în cadrul fiecărei movile, reguli valabile pentru întreaga zonă funerară. Din păcate puținătatea datelor antropologice nu ne permite să observăm cu claritate care a fost relația dintre aceste reguli de orientare și poziționare și grupele de sex/vârstă, dar după puținele date disponibile nu pot fi distinse obiceiuri de dispunere și orientare opuse între bărbați și femei, cel puțin după cum pare să indice situația, deja menționată, din I-K.8/M.2.

O altă grupare de movile funerare cu morminte Jamnaja, care se aseamănă oarecum cu cea de la Balaban, este reprezentată de grupul de 5 tumuli de lângă localitățile **Sărățeni** și Obileni, pe cursul Prutului. Și în cazul de la Sărățeni movilele sunt înșirate pe marginea unei terase, pe stânga Prutului, într-o poziție oarecum dominantă. Tumulii au fost cercetați în anul 1988, folosindu-se mijloace tehnice grele. În cinci movile cercetate au fost descoperite 44 de morminte Jamnaja, care succed unor alte 8 înmormântări „eneolitice” (Pl. 42). Resturile osteologice au fost examinate „în timpul săpăturilor”, pentru fiecare mormânt existând, ca atare, o determinare privind grupa de sex și vârstă⁵⁵.

Tumulul 1, cu diametrul de 25 m și înălțimea păstrată de 2 m, conținea, în afara a trei gropi și două înmormântări eneolitice „Mihajlovka II” și a altor două aparținând, destul de probabil, grupei Mnogovalikovaja, 10 înmormântări atribuite culturii Jamnaja, dintre acestea M.1 fiind o înmormântare multiplă, cu patru schelete, astfel pentru grupa în discuție în T.1 de la Sărățeni fiind înmormântați 13 indivizi. Pentru M.1 nu s-a putut surprinde groapa mormântului, la fel și pentru M.2 și 13, deranjate. Toate celelalte erau rectangulare, iar pentru M.4, 10 și 12, gropile erau prevăzute cu treaptă. În cazul M.4–6, 10 și 12 s-au descoperit resturi de lemn de la „capacele” gropilor. Urme de rogojini au fost descoperite practic în toate mormintele, cu excepția M.2 și 13, distruse, sau a M.10, cu urme de podină din lemn. Ocru era prezent în toate mormintele, din nou cu excepția M.2. În ceea ce privește dispunerea scheletelor, predomină poziția în decubit dorsal la M.1b–d, 4–5, 8 și 12, pentru M.1a scheletul fiind depus chircit pe dreapta, la fel cu scheletele din M.6 și 13, în vreme ce la M.9 și 10 scheletele erau depuse chircite pe stânga. Orientarea este variată (Pl. 43/3), putând fi totuși distinse două grupe opuse simetric, prima cu orientări predominant vestice, iar a doua cu orientări estice. Cel mai important element de inventar îl constituie carul de lemn descoperit în M.4 (Pl. 45). De la acesta s-au găsit două roți din lemn pline cu bușe și „fragmente de nuiel” considerate ca alcătuind împreună cu roțile „o construcție unică”⁵⁶. În cazul M.13 s-au descoperit două vase bitronconice, ambele decorate, primul cu impresiuni (cu șnur înfășurat), iar al doilea prin incizie cu motive în zig-zag, oarecum insolite, alături de vase mai fiind descoperit un străpungător din os și o valvă de scoică *Unio* (Pl. 44). Structura movilei funerare este destul de complicată. După autorii săpăturii, ringul de pietre și șanțul periferic cu deschidere către SV aparțin înmormântărilor „eneolitice”, dintre care M.14 este cert asigurat stratigrafic. Ulterior, odată cu M.5, a mai fost ridicată o altă manta, urmată de mantaua a treia corespunzătoare M.4 și 12. Mormintele Jamnaja 1, 6, 8–10 și 13 sunt considerate ca ultima grupare cronologică, gropile mormintelor respective fiind săpate în mantaua notată cu numărul 3. Autorii săpăturii s-au străduit să distingă „grupări” în cadrul acestui ultim orizont cronologic, după opinia lor putând fi deosebite mai întâi grupa formată din M.8–10, apoi M.6, „independent” și, în sfârșit, grupa M.1 și 13, grupuri distinse și după amplasamentul lor în perimetrul movilei funerare⁵⁷.

Tumulul 2, cu un diametru de 45 m și înălțimea păstrată de 3 m, cu șase morminte Jamnaja – M.1, 4–5, 8–10, are o structură mai puțin complicată față de cel dintâi (Pl. 46/1–2). Cea mai veche înmormântare – M.3 – cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare, a avut o movilă de mai mici dimensiuni ridicată deasupra, peste aceasta fiind ridicată o nouă movilă cu prilejul celei de a doua înmormântări „eneolitice”, reprezentată prin M.11, ulterior jefuit. Toate mormintele Jamnaja au avut gropile săpate în cea de a doua manta, ele constituind o grupare cronologică distinctă. Dispunerea lor în perimetrul movilei funerare ca și unele trăsături specifice structurilor lor funerare, pun împreună în evidență o serie de asemănări explicate de autorii săpăturii prin unitatea cronologică și stratigrafică⁵⁸. Toate mormintele au avut gropi rectangulare, în cazul M.8–9 fiind

⁵⁵ O. Levițki, I. Manzura, Tatiana Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărățeni*, București, 1996.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 22, Pl. 6.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 28–30.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 36–37.

prevăzute cu trepte, în vreme ce pentru M.4 groapa nu a putut fi precizată. Capace din lemn s-au descoperit în cazul mormintelor 8–10, iar rogojină din fibre vegetale s-a găsit doar la M.5. În M.1, 4–5 și 8, scheletele erau depuse în decubit dorsal, iar la M.9–10 chircite pe stânga, orientările fiind diverse (Pl. 46/3). Elementele de inventar sunt reprezentate prin câte un vas în M.1, 4 și 10 și o valvă de scoică *Unio* în M.1.

Tumulul 3, cu un diametru de 50 m și înălțimea păstrată de 4 m, a avut ca primă înmormântare M.15, cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare și acoperit cu o manta înconjurată de un ring din pietre de calcar (Pl. 47). Deasupra acestei prime movile s-a plasat M.1, acoperit, la rândul său, cu o altă manta care a mărit dimensiunile tumulului, așa cum se vede astăzi. Grupa constituită din M.2–3, 11–14, reprezintă, după opinia autorilor săpăturii, o grupare aparținând perioadei târzii a culturii Jamnaja⁵⁹. Cele 8 înmormântări Jamnaja (Pl. 48) au avut toate gropi rectangulare, doar în cazul M.14 fiind vorba de groapă rectangulară cu treaptă, iar pentru M.1 groapa nu a putut fi distinsă. Capace din bârne de lemn au fost surprinse în cazul M.1–2, 12 și 14, iar rogojinile din fibre vegetale la M.1–2 și 12, în vreme ce în M.14 s-au găsit urme de lemn pe fundul gropii. Ocrul era prezent în M.1–3, 11–13. Elementele de inventar sunt reprezentate prin vase borcan în M.12–13 și o săgeată din silex și un craniu de bovină descoperite ambele în M.11. Scheletele au fost descoperite în decubit dorsal în M.1, 3, 11 și 13, în poziție chircită pe stânga în M.2 și pe dreapta în M.12, orientările fiind grupate pe sectorul vestic – M.1, 12–13 – și în sectorul opus, estic – M.2–3 și 11. Lipsa determinărilor pe grupe de sex nu permite o nuanțare a regulilor de orientare, după sexul decedaților.

Tumulul 4, cu un diametru de 25 m și înălțimea păstrată de 2 m (Pl. 49), a avut de asemenea un mormânt primar M.8, considerat „eneolitic”, peste care se găsea o structură alcătuită din sol „puternic ars” cu multe resturi vegetale arse, considerate „resturi de la rug”, înconjurată de un ring din pietre de calcar⁶⁰. În mormântările Jamnaja – în număr de 11 – au fost toate amplasate circular în jurul centrului movilei funerare (Pl. 50). Dintre acestea, M.3, lipsit de resturi osteologice, este considerat cenotaf. Toate mormintele au avut gropi rectangulare, unele fiind acoperite cu capace din lemn – M.2, 5, 7, 12–13. În interiorul a 8 morminte s-au descoperit resturi de la așternuturi vegetale – M.1–2, 4, 6–7, 9, 11–13. În cazul mormintelor 4, 6–7 și 13 scheletele au fost descoperite zăcând chircite lateral pe stânga, în mormintele 9 și 12 pe dreapta, iar în mormintele 1–2, 5 și 11 scheletele se găseau în decubit dorsal. În ceea ce privește orientările, se poate remarca că dintre cele 4 morminte cu schelete chircite pe stânga, M.4 și 6 aveau cadavrele așezate cu craniile către SE, cele din M.13 și 7, fiind cu craniile către N, respectiv NV. Scheletele chircite pe dreapta din M.12 și 6, aveau unul craniul către SV, iar al doilea către NE. Scheletele în decubit dorsal erau orientate către SE – M.5, V – M.1 și 11 – și NV – M.2. În linii mari pare să fi existat o regulă de dispunere bipolară și complementară. Din păcate nu dispunem de determinări antropologice care să permită nuanțări privind regulile de dispunere ale decedaților în raport cu grupele de vârstă/sex. Inventarele, sărăcicioase, sunt reprezentate printr-un vas în M.11 și 13 și un topor din piatră în M.4⁶¹ (Pl. 51–52).

Tumulul 6, în bună parte distrus, din nou cu un mormânt primar „eneolitic”, nu avea decât o singură înmormântare Jamnaja reprezentată prin M.4, cu o groapă rectangulară, cu un schelet în decubit dorsal cu genunchii îndoiți și căzuți pe stânga, orientat NE–SV. Ca inventar a avut un vas tronconic (Pl. 53)⁶².

Privite în ansamblu înmormântările Jamnaja de la Sărățeni–Obileni par să fi aparținut unei zone funerare constituită din tumulii 1–2, 6 și 3 căruia i se adaugă tumulul 4 situat, oarecum excentric, la circa 2 km mai spre N. Mi se pare semnificativ faptul că în toate cazurile movilele funerare au fost ridicate peste câte un mormânt primar „eneolitic”, ceea ce poate pleda nu numai pentru o apropiere în timp între cele două mari etape de înmormântări, dar și o anume continuitate a obiceiurilor funerare. Pe baza structurii mormintelor primare „eneolitice” se disting tumulii 1 și 4, primul ocupând o poziție oarecum centrală. Același tumul se distinge și în cadrul înmormântărilor Jamnaja de la Sărățeni prin carul de lemn descoperit în M.4. Chiar dacă unele elemente de structură funerară nu sunt identice, grupul movilelor funerare cu morminte Jamnaja de la Sărățeni se aseamănă celui de la Balaban, și în acest caz fiind foarte probabil vorba de un cimitir al unei comunități mai degrabă restrânsă, al cărei personaj principal a fost, destul de probabil, defunctul din T.1/M.4, chiar dacă movila funerară în care a fost așezat nu se remarcă prin dimensiuni sau structuri aparte. Prin dimensiunile păstrate se disting tumulii 2 și, mai ales, 3 al cărui diametru era de 50 m (Pl. 54).

O examinare a orientării pentru fiecare movilă funerară și pentru fiecare grupă de dispunere a scheletelor nu are cum să fie semnificativă, dat fiind numărul mic de înmormântări disponibile. Dar un examen general pentru întreaga grupă de tumuli pare a pune în evidență anume reguli. Astfel, indiferent de poziția scheletului

⁵⁹ *Ibidem*, p. 45–46.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 53–54.

⁶¹ *Ibidem*, p. 47–52.

⁶² *Ibidem*, p. 57–58.

sau de apartenență la una sau alta dintre movile, la Sărățeni diagrama generală a orientărilor pune în evidență existența a două grupe principale: A – cu orientări predilecte în sectorul estic și B – cu orientări predilecte în sectorul vestic. Aceeași diagramă relevă un anume echilibru proporțional între cele două grupe, relevând destul de limpede principiul „orientării” bipolare și complementare a defuncțiilor din tumulii de la Sărățeni (Pl. 55/2). Din păcate, lipsa unor determinări antropologice ne împiedică de a verifica în ce măsură dispunerea bipolară și complementară a defuncțiilor era sau nu în relație cu grupele de sex/vârstă. Continuând examenul din perspectiva raportului dintre grupa de orientare și amplasamentul în perimetrul movilelor se poate observa o predilecție de amplasare a înmormântărilor în sectorul sud-estic al tumulilor (Pl. 55/1), oarecum asemănător cu situația de la Balaban. Raportul numeric grupă de orientare/sector de movilă nu are cum să fie relevant căci el a depins în întregime de structura demografică a comunității care a folosit movilele și, atare, este dificil de cuantificat statistic. Cu toate acestea, per ansamblu, s-ar putea întrevedea oarecum un anume echilibru, confirmând indirect același principiu al bipolarității, principiu aplicat la structura particulară a fiecărei „microzone” funerare – tumul – ca și în cazul „câmpului” de movile de la Balaban și la Sărățeni se poate vorbi în consecință de un mic cimitir al unei comunități, dar respectând reguli generale comune unei arii mai extinse.

În sudul Bugeacului se găsește cimitirul tumular din zona localității **Kurči**, (fost Curci), lângă Vinogradovka. Cercetările s-au efectuat în cadrul unei expediții mai mari, între anii 1982–1984⁶³. Din păcate, documentarea de care dispunem este cu totul precară, planul „câmpului” de movile fiind redactat superficial, fără numerotarea precisă a tumulilor, iar planurile individuale ale fiecărui kurgan și a fiecărui mormânt sunt la fel de nemulțumitoare (Pl. 56)⁶⁴. Din harta publicată de Toșcev se poate observa că în preajma localității Curci există două grupe de movile funerare distincte, una dintre ele situată de-o parte și de alta a șoselei Vinogradovka–Reni și la nord de șoseaua Bolgrad–Vulcănești, cu 30 de kurgane⁶⁵, cea de a doua – denumită Kurči 1 – situată pe platoul malului apusean al limanului Jalpug, fiind constituită din peste 20 de kurgane înșirate de la nord spre sud. Nu toate kurganele au fost cercetate. Resturile osteologice nu au fost examinate antropologic.

Din prima grupare au fost cercetate kurganele 1, 3, 8–9, 12, 20, 23 și 26 în care au fost descoperite 55 de înmormântări Jamnaja, în kurganele 21–22 și 29 nefiind descoperite astfel de morminte.

Kurganul 1, cu un diametru de 25 m și o înălțime păstrată de 0.55 m, a avut 8 înmormântări Jamnaja – M.1–8. Mormântul 6 era situat aproximativ în centrul movilei. Groapa de formă rectangulară a fost săpată de la nivelul antic de călcare, în jur fiind observat pământul rezultat de la săpat⁶⁶. Deasupra gropii au fost descoperite resturi de la capacul din bârne de lemn. Scheletul, parțial păstrat, zăcea pe spate, orientarea nefiind precizată. Inventarul este reprezentat prin cioburi de la o amforă cu două torți⁶⁷. Celelalte morminte Jamnaja se găseau dispuse oarecum circular, cele mai multe fiind plasate în jumătatea răsăriteană a movilei. Mormintele Jamnaja nu se disting nici prin structurile funerare și nici prin inventare.

Kurganul 3, cu un diametru de 24 m și o înălțime păstrată de 0.70 m, a avut 9 înmormântări Jamnaja – M.1–2, 4–5 și 7–11, dintre acestea M.1 fiind mormântul primar dispus în mijlocul movilei. Gropile sunt toate rectangulare, în cazul M.1 și 9 fiind vorba de gropi cu trepte. Resturi ale bânelor din lemn care acopereau gropile au fost găsite în M.1, 7 și 9. Pentru mormintele la care s-a putut preciza poziția scheletelor, în M.1, 4, 7, 9–10 acestea erau așezate în decubit dorsal, iar în M.2 chiruit pe stânga. Două morminte aveau craniile „orientate” către est, inclusiv M.2, alte două spre NV și alte două spre SE, fiind evidentă dispoziția bipolară. Elementele de inventar sunt constituite din câte un vas borcan în M.8, 9 și 11, iar apoi printr-o brățară din bronz descoperită în M.2⁶⁸.

Kurganele 8, 9 și 12, au avut puține înmormântări Jamnaja, astfel în kurganul 8 s-au descoperit M.6, dublu de adult cu infans, și 8, în kurganul 9 mormintele 3 și 4, dublu cu doi adulți și în kurganul 12 mormintele 2 și 3. Gropile funerare erau toate rectangulare, doar în cazul K.12/M.2 groapa având treaptă. În K.9/M.4 s-a găsit bucăți de cărbune pe fundul gropii. În toate cazurile scheletele erau dispuse în decubit dorsal, orientările fiind predilecte în sectorul estic⁶⁹.

Deosebit de important pentru grupul de tumuli de la Vinogradovka/Curci este kurganul 20. Cu un diametru de 50 m și o înălțime păstrată de 2 m, movila se distinge din capul locului. În același timp kurganul

⁶³ G. N. Toșcev, *Kurgany epohi bronzy mezozher'ja Jalpuga i Kagula*, Zaporozhe, 1992, p. 3.

⁶⁴ *Ibidem*, Pl. 1/I–II, cu harta zonei și planul cimitirului tumular, ambele fără scări și cu numerotări incomplete, apoi Pl. 6–12.

⁶⁵ În text sunt menționate 30 de movile, iar pe hartă sunt trecute 44 de puncte ! Cf. *Ibidem*, p. 18 și harta de la Pl. 1/II.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 20.

⁶⁷ *Ibidem*, Pl. 6/11 și p. 45, unde vasul este considerat ca cea mai sudică descoperire de tip Amfore Sferice.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 20–23, Pl. 7.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 23–26, Pl. 8.

20 se mai face remarcat și prin numărul mare – 14 morminte – al înmormântărilor Jamnaja. Situat oarecum central și cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare, după cum o dovedesc cele două grămezi de pământ viu depuse de-o parte și de alta a gropii, M.12 este principala înmormântare peste care a fost ridicată o movilă inițială, celelalte morminte Jamnaja fiind ulterioare, cu aceste prilejuri tumulul mărimdu-și suprafața (Pl. 57). Dacă M.12 a avut o groapă de formă ovală, celelalte au avut gropi rectangulare, în cazurile M.1, 3, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 20 și 23 gropile fiind prevăzute și cu treaptă. Pentru toate înmormântările s-a observat că scheletele se găseau în decubit dorsal, în cazul M.19–20 și 22, distruse, poziția scheletelor neputând fi precizată. Orientările scheletelor, aparent diferite, aparțin la două grupe relativ distincte. Astfel există o primă grupă cu orientări predilecte în sectorul estic – M.1, orientat SE–NV, M.7, orientat NNE–SSV, M.10 orientat SE–NV, M.14 orientat NE–SV, M.16 orientat SE–NV și M.23 orientat NE–SV – și o a doua grupa, cu orientări predilecte în sectorul vestic – M.1 orientat NV–SE, M.12 orientat V–E și M.17 orientat NV–SE – ceea ce relevă o regulă de „orientare” bipolară și complementară. Din păcate determinările antropologice lipsesc, astfel că această observație nu are cum fi examinată din prisma relației cu grupele de vârstă/sex. De asemenea, numărul mic al înmormântărilor din ceilalți tumuli de la Curci, reduce din valabilitatea examinării comparate. Dar cel mai important mormânt, din prisma structurii funerare și a elementelor de inventar, este fără îndoială, M.16. Cu o groapă rectangulară cu treaptă acoperită cu bârne dispuse longitudinal (Pl. 57), M.16 a conținut resturile unui car din lemn reprezentate de două roți pline din lemn, cu diametrele de 18–20 cm, care se găseau pe fundul gropii alături de craniul scheletului. Sub craniu au mai fost descoperit și două inele de buclă din argint, spiralate⁷⁰. Din păcate „planul-schemă” al grupului de kurgane de la Vinogradovka/Curci pe care îl avem la dispoziție nu ne permite să judecăm structura zonei funerare și a locului pe care îl ocupa kurganul 20 în cadrul ei.

Kurganul 26, cu un diametru de 22 m și o înălțime păstrată de 0.11 m (sic), a avut cinci înmormântări Jamnaja – M.3–7. Dintre acestea M.7, cu o groapă rectangulară cu treaptă săpată de la nivelul antic de călcare, cum o dovedesc cele două grămezi de sol viu situate de-o parte și de alta a gropii, reprezintă înmormântarea primară peste care s-a ridicat o primă movilă de dimensiuni mai reduse. Trebuie notat faptul că poziția M.7 nu este centrală, față de perimetrul tumulului, așa cum a fost el publicat, mormântul fiind plasat oarecum către NV față de centrul movilei. Toate gropile erau rectangulare, în cazul M.3 și 7 fiind prevăzute și cu o treaptă, tot la aceleași morminte mai fiind descoperite și resturi ale bânelor din lemn care acopereau gropile. În toate cazurile scheletele au fost depuse în decubit dorsal, iar orientările se pot grupa din nou după dispunerea predilectă cu craniile către sectorul estic – M.3 orientat NE–SV, M.5 orientat SSE–NNV și M.7 orientat ENE–VSV – sau vestic – M.4 orientat SV–NE și, eventual, M.6 cu scheletul având craniul către N. Singurul element de inventar este reprezentat printr-un „фрагмент бронзового изделия” găsit lângă craniul M.5⁷¹.

Din cea de-a doua grupare de movile, denumită Kurci 1 și situată la sud de localitate pe malul apusean al limanului Jalpug, au fost cercetate doar kurganele 1 și 2. Și pentru această grupare dispunem doar de un „plan-schemă” cu totul nefolositor.

În kurganul Kurci 1.1, cu un diametru de 25 m și o înălțime păstrată de 0.80 m, au fost descoperite 6 înmormântări Jamnaja – M.1–4, 6–7 –, dintre care M.2, cu o groapă rectangulară cu o treaptă și acoperită cu bârne, situat central reprezintă înmormântarea primară, dar jefuit ulterior așa cum pare să reiasă din planul, cu totul minuscul publicat, al gropii ca și prin prezența unui „обломок железного меча” descoperit pe fundul gropii. Gropile funerare au putut fi precizate doar în cazul M.2, 4, 6 și 7, de fiecare dată fiind vorba de gropi rectangulare cu treaptă, acoperite cu bârne din lemn. În M.1, 3, 4 și 6 scheletele erau depuse în decubit dorsal, iar în M.7 chiruit lateral pe dreapta. Trei morminte – M.1, 4 și 6 – aveau scheletele cu craniile către SE iar M.4 către NE. Pentru M.7, orientarea este NV. Singurul element de inventar este reprezentat de cioburile de la un vas borcan descoperit în M.7⁷².

Cel de al doilea kurgan al grupei Kurci 1, cu un diametru de 33 x 34 m și o înălțime păstrată de 0.8 m, a avut patru înmormântări Jamnaja – M.8, 10–12 – și un „cenotaf” – M.13. M.11, situat oarecum în centrul kurganului, reprezintă înmormântarea primară, deasupra sa fiind ridicată o primă movilă de dimensiuni reduse. Celelalte morminte au avut gropile săpate în prima movila/manta. Doar pentru M.8 și 10 s-a putut stabili că scheletele se găseau în decubit dorsal, în primul caz „orientat” către E, iar în cel de al doilea către SSE. Mormântul 10 se distinge prin descoperirea unui inel de buclă spiralic din argint. M.13, constând în fapt dintr-o groapă rectangulară lipsită de resturi osteologice, a fost considerat drept un cenotaf, apartenența sa la grupul Jamnaja fiind pusă sub semnul îndoiei⁷³.

⁷⁰ Ibidem, p. 30–32, Pl. 10/2. Cele două inele de buclă din argint nu sunt ilustrate.

⁷¹ Ibidem, p. 35–37, Pl. 11/3, 5–13.

⁷² Ibidem, p. 38–40, Pl. 12/1–16, 18.

⁷³ Ibidem, p. 40–41, Pl. 12/17, 19–21; 13/1–2, 6–7.

În ansamblu mormintele Jamnaja de la Vinogradovka/Kurči, aparținând toate laolaltă unei zone funerare de dimensiuni remarcabile, împărțită, cel puțin aparent în două grupări – una la sud și o alta la nord-est, nu se diferențiază între ele. Structurile funerare sunt aceleași, dispunerea decedaților urmează aceleași reguli, iar în ceea ce privește inventarele lucrurile stau la fel. Desigur K.20/M.16 se deosebește prin prezența carului, dar nu în sensul unei separări de restul înmormântărilor, ci în sensul unei distincții din punctul de vedere al statutului social, după cum o indică și inelul de buclă din argint din același mormânt. Movila funerară, prin numărul înmormântărilor și dimensiunile sale, indică eventual faptul că tumulul cu pricina a reprezentat reședința post mortem a unui personaj de seamă al comunității. Același lucru îl indică și inelul de buclă tot din argint din K.2/M.10, din grupa Kurči 1, mormânt situat din nou într-o movilă cu dimensiuni mai mari. Unitatea zonei funerare Jamnaja – cu cele două grupe teritoriale ale sale – este din nou subliniată și din prisma relației dintre regulile de orientare și plasamentul înmormântărilor în movile. Astfel se poate observa că au existat două grupe principale de orientare – grupa A, cu scheletele având craniile „orientate” predilect către sectorul estic și grupa B, cu orientări inverse, confirmându-se și în cazul mormintelor tumulare de la Kurči, regula dispunerii bipolare și complementare (Pl. 58/1). Din nou lipsa determinărilor antropologice ne împiedică să înțelegem pe deplin criteriile după care un cadavru sau altul era „orientat” într-un anume fel sau altul. Și pentru mormintele Jamnaja de la Kurči amplasarea s-a făcut mai cu seamă în sectorul SE al movilelor, dar se poate constata un anume echilibru statistic între sectorul de movilă ales și grupa de orientare (Pl. 58/2).

O altă situație asemănătoare celor de la Balaban, Sărățeni și Vinogradovka/Kurči se întâlnește la **Taraclija**, în nordul Bugeacului. Pe o terasă înaltă situată între cursul Jalpugului și Dunguța, un afluent de pe stânga al acestuia, se găsește o grupare constituită din 21 de movile funerare, înșirate de la nord către sud, aproximativ în mijloc existând o grupare constituită din kurganele 8–13, toate plasate la cea mai înaltă cotă a terasei (Pl. 59/1–2). Poziția centrală în această grupare o are kurganul 10, ale cărui dimensiuni păstrate sunt cu totul remarcabile, având un diametru de 106 m și o înălțime păstrată de 9.9 m. Movila a fost cercetată prin săpături sistematice la începutul anilor '80⁷⁴. Mormintele 16 și 17, care au fost atribuite „grupe” tripoljene târzii Gordinești, sunt înmormântări primare, movila având inițial și un șanț circular periferic. Acestora le-au urmat alte înmormântări Jamnaja, dintre care o atenție specială o merită M.18 și 19. Cel dintâi, situat în sectorul nord-vestic al movilei, a avut o groapă rectangulară cu treaptă, acoperită cu bârne din lemn dispuse longitudinal. În interior, pe treaptă, au fost descoperite două roți pline din lemn de la un car. Scheletul, așezat pe spate, avea craniul către VSV. Sub schelet au fost descoperite urmele unei structuri din lemn (Pl. 60). M.19, de asemeni cu o groapă rectangulară cu treaptă și acoperit cu bârne din lemn dispuse transversal, se găsea plasat oarecum periferic în sectorul nord-estic al movilei. Scheletul se găsea de asemenea în decubit dorsal pe o rogojină din fibre vegetale, dar cu craniul „orientat” către NNE. Inventarul era constituit dintr-o amforă, un inel de buclă spiralic din argint și un pumnal din categoria *Griffangeldoch* păstrat fragmentar. Cele două morminte sunt considerate de Agul'nikov, atât pe baza inventarului, dar și prin structura funerară, ca reprezentând înmormântări aparținând unor personaje cu un statut social înalt⁷⁵.

Tot în zona Deltei Dunării a mai fost cercetat, în anii 1976–1977, un alt grup de tumuli situat la nord de localitatea **Kislica**, pe malul răsăritean al limanului Catlabug. Săpăturile au avut ca obiect 8 movile funerare, dar pe schița, destul de sumară de altfel, publicată de autorii săpăturii⁷⁶ (Pl. 61/1–3, cu restituirea situației) se poate observa că mai există și alte movile funerare în zonă. Au fost cercetate 21 de morminte Jamnaja după cum urmează: în Kurganul 1 – cu un diametru de 14 m și înălțimea păstrată de 0.20 m – trei morminte (M.1, 3 și 7), în Kurganul 2 cu un diametru de 30 m și înălțimea păstrată de 0.70 m – cinci morminte (M.3–5, 10–11), în Kurganul 4 – cu un diametru de 30 m și înălțimea păstrată de 1.50 m, trei morminte (M.1–2, 12), în Kurganele 5 – cu un diametru de 32 m și înălțimea păstrată de 0.70 m – și 6 – cu un diametru de numai 15 m – câte un singur mormânt (K.5/M.3, respectiv K.6/M.3) și în Kurganul 8 – cu un diametru de 60 m și înălțimea păstrată de 2.50 m – alte opt morminte (M.1, 3, 5–7, 9, 15–16).

Săpăturile arheologice, așa cum ne-am obișnuit deja pentru fostul spațiu sovietic, au fost făcute cu buldozere și scrapere, motive pentru care în raportul de săpătură lipsesc multe observații, iar profilele martorilor redactate cu superficialitate sunt puțin utile. „Câmpul” de movile funerare de la Kislica relevă de la

⁷⁴ S. M. Agul'nikov, în vol. *Severnoe Pričernomor'e: ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 88–98.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 97–98.

⁷⁶ A. V. Gudkova, G. N. Toščev, G. F. Čebotarenko, în vol. G. N. Toščev (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, 5, Zaporozje, 1995, p. 91–107 și schița amplasamentului kurganelor la Pl. 1/1.

prima vedere două grupări, prima constituită din kurganele 1–3 și o a doua, ceva mai la nord, din kurganele 5–7. Alte grupări constituite din câte două movile și situate mai la nord mai sunt trecute pe schiță fără numerotare⁷⁷. Resturile osteologice nu au fost diagnosticate antropologic.

Mormintele Jamnaja de la Kislica nu se disting prin elemente aparte ale structurilor funerare – gropi rectangulare simple și gropi rectangulare cu treaptă, cu acoperiș din bârne – și nici din punctul de vedere al inventarelor, poate cu excepțiile K.8/M.1 și K.8/M.9, în ale căror gropi inferioare s-au descoperit urme de pari dispuse în colțuri sau pe laturile lungi ale gropii, care atestă anume amenajări/construcții interioare⁷⁸ (Pl. 62/7), ca și a unui „pandantiv” din argint descoperit în K.8/M.6⁷⁹. Aș mai atrage atenția asupra raportului stratigrafic dintre K.1/M.1 – cu groapă cu treaptă – și K.8/M.3, cu groapă rectangulară simplă, care-l suprapune⁸⁰, fapt ce indică destul de clar că adoptarea tipului de groapă rectangular cu treaptă nu a însemnat o renunțare la primul tip, cel cu groapa simplă.

În ceea ce privește dispunerea defuncțiilor, cele mai multe schelete au fost descoperite zăcând în decubit dorsal, doar în cazul mormintelor secundare K.1/M.1 și K.8/M.16, scheletele fiind depuse chircite pe dreapta. Numărul mic al mormintelor din unele kurgane nu permite o examinare a orientărilor pentru fiecare caz în parte, în schimb o examinare de ansamblu pentru toate înmormântările Jamnaja din cele opt kurgane de la Kislica este în măsură să releve unele aspecte interesante. Astfel, din diagrama orientărilor (Pl. 65/4) se poate observa că, după orientarea scheletelor, mormintele respective pot fi grupate în două: un prim grup A, cu orientări predilecte către NE și un al doilea grup B, cu orientări predilecte în sectorul opus către SV.

Gruparea movilelor, continuitatea ceremoniilor mortuare în fiecare kurgan, mai ales K.8, dispunerea bipolară a defuncțiilor, indică și în cazul tumulilor Jamnaja de la Kislica o anume unitate a întregii zone funerare, atât pe ansamblu cât și pentru fiecare parcelă/kurgan, fapt care a mai putut fi observat și în cazul celorlalte grupări de movile funerare Jamnaja din Bugeac. În aceeași zonă mai sunt cunoscute grupurile de movile funerare cu înmormântări „cu ocră roșu” de la Ecaterineanca (două kurgane cu 18 înmormântări Jamnaja)⁸¹, Glubokoe (două movile cu 27 de morminte Jamnaja)⁸², Gradeška⁸³, Nagornoe (trei kurgane cu 21 de înmormântări „cu ocră roșu”)⁸⁴ sau Nerušaj (trei kurgane cu 35 de înmormântări Jamnaja)⁸⁵. Trebuie însă subliniat faptul că grupurile de kurgane de la Gradeška și Nagornoe se găsesc în imediata apropiere a celor de la Novoselica⁸⁶, Orlovka⁸⁷, Plavni⁸⁸ și Vlădiceni⁸⁹, prin aceasta aparținând unei zone funerare deosebit de întinse, aflată între limanurile Cahul și Jalpug, la rândul ei situată nu de parte spre sud de gruparea mare de kurgane din zona Vinogradovka/Kurči–Bolgrad (Pl. 65).

La Glubokoe kurganul 1 (Pl. 63) este cel mai reprezentativ prin cele 19 înmormântări Jamnaja, toate secundare, ca și prin dimensiunile sale având un diametru de 50 m și o înălțime păstrată de 2.4 m. În mormântarea primară – K.1/M.16 –, aparține grupei usatoviene și a fost acoperită de o movilă de pământ mai mică. Mormintele cu groapă rectangulară simplă sunt mai puține – M.7, 11–12, 15–16 și 21 – între ele distingându-se K.1/M.11, care a avut un soi de cistă alcătuită din două lespezi așezate la capetele gropii, deasupra lor fiind așezată, în chip de capac, o a treia lespede, masivă. K.1/M.7, despre care în descriere se afirmă că a avut o groapă rectangulară, dar din plan reiese că groapa a avut treaptă, era acoperit cu pietre între care se găseau 3 stele antropomorfe. Pereții gropii inferioare erau pomostiți cu lut. Scheletul de adult zăcea pe spate cu picioarele îndoite și căzute pe stânga, având craniul către NV. Lângă craniu a fost găsit un inel de

⁷⁷ De altfel autorii schiței nu au trecut decât numerele kurganelor 1–7, al optulea fiind situat „примерно в 2 км к С от с. Кислица, на высоком плато восточного берега оз. Камлабух”, *ibidem*, p. 103. Pe această explicație m-am bazat când am considerat ca fiind kurganul 8, cel situat la NE de kurganul 4, aproape de malul limanului.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 106.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 105 și desenul, deosebit de sumar, la Pl. 7/9.

⁸⁰ Din descrierea celor două morminte lipsește precizarea raportului dintre cele două morminte, dar din planul general al kurganului ca și din menționarea faptului că K.1/M.1 a fost descoperit la –5.6 m, iar K.8/M.3 la doar 2 m adâncime, cf. *ibidem*, p. 103, se poate deduce că cel de-al doilea îl suprapunea pe primul.

⁸¹ V. A. Dergacev, *Pamjatniki epohi bronzy (Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR (Vypusk 3))*, Chișinău, 1973, p. 20–23.

⁸² A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 107–109.

⁸³ L. V. Subbotin, A. O. Dobroljubskij, G. N. Toščev, în vol. N., Toščev G. N. (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Zaporozje, 1995, 109–126.

⁸⁴ Toščev G. N., *Kurgany epohi bronzy mežozer'ja Ialpuga i Kagula*, Zaporozje, 1992, p. 5–18.

⁸⁵ A. Häusler, *op. cit.*, p. 109–111.

⁸⁶ L. V. Subbotin, *Stratum Plus* 2, 2000, p. 352–364.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Jarovoj, *op. cit.*

⁸⁹ L. V. Subbotin, *op. cit.*, loc. cit.

bucă spiralic din aur, iar pe coaste fragmente de la un obiect din bronz. O atenție special merită M.10, în el găsiindu-se, pe o rogojină din fibre vegetale, două schelete, din care 10a se găsea chircit pe dreapta, iar cel de al doilea 10b depus pe spate cu picioarele aproximativ întinse, amândouă orientate NE. Dintre mormintele cu groapă cu treaptă, dispuse radial în jurul centrului movilei, se distinge K.1/M.26 cu un inel de buclă spiralic din argint. Kurganul 2, cu un diametru de 4 m și o înălțime păstrată de 1.25 m a avut numai 8 înmormântări Jamnaja. Ca și în prima movilă, mormintele au avut gropi rectangulare simple – M.5 și 11 – sau cu treaptă – 4, 6–10. O mențiune aparte trebuie făcută pentru K.2/M.11 al cărui inventar era constituit dintr-o ceașcă cu gura oblică⁹⁰ cu bune analogii în repertoriul grupei Zimnicea. În ceea ce privește orientarea mormintelor din cele două kurgane se poate observa că există două grupe distincte: grupa A cu orientări predilecte către NE și grupa B cu orientări predilecte către NV (Pl. 65/2).

Dintre cele trei kurgane cercetate la **Nerușaj** la sfârșitul deceniului 7 al secolului XX, cele mai reprezentative prin structura și numărul înmormântărilor Jamnaja, sunt kurganele 9 și 10. Kurganul 9, cu un diametru de 70 m și o înălțime păstrată de 2.5 m, a avut 20 de morminte Jamnaja, trei fiind duble (Pl. 64/1). Inițial peste o înmormântare Usatovo primară – K.9/M.82 – a fost ridicată o mică movilă înconjurată de un șanț periferic. Dintre mormintele Jamnaja K.9/M.9 este cel primar, prilej cu care a mai fost săpat un al doilea șanț periferic, movila a fost supraînălțată. Cu excepția M.33 și 37 situate oarecum central, toate celelalte morminte sunt dispuse radial în jurul centrului kurganului, predominant în sectoarele de SE și NV. În ceea ce privește structura movilei trebuie amintită „grămadă” de oase de cal și bovină descoperită la 10 m NE de centrul movilei, dar din păcate nu se precizează poziția stratigrafică spre a putea vedea cărui orizont de înmormântări i-a corespuns. Un grup de cioburi situat la 6 m SE de centrul movilei la 2.85 m adâncime ar părea în schimb să reprezinte urmele unui episod ceremonial legat de mormântul usatovian 82 a cărui groapă a fost identificată tot la adâncimea de 2.85 m. Gropile mormintelor Jamnaja aparțin tipurilor rectangulară simplă – M.16, 37, 57, 60, 74, 76, 81, 84 și 86 – rectangulară cu treaptă – M.31, 32, 56 și 85 – sau ovală – M.9 și 33. Dispunerea defuncțiilor este variată, doar 7 morminte având scheletele în decubit dorsal – M.16, 31–33, 57, 60 și 85 – toate în gropi rectangulare simple sau ovală – M.33. Dintre mormintele cu schelete chircite lateral⁹¹ se disting cele duble – M.9, 74 și 84 – în fiecare fiind câte două schelete de adulți, unul chircit pe dreapta și celălalt pe stânga, de fiecare dat având aceeași orientare către SE. Este foarte posibil ca depunerea defuncțiilor pe o parte sau alta să fi fost în legătură cu grupa de sex, dar, din nou, lipsa diagnozelor antropologice oprește discuția. Kurganul 10, cu un diametru de 65 m și o înălțime păstrată de 2.5 m, a avut 7 înmormântări Jamnaja, depuse în movilă după mormântul primar – K.10/12 – ce aparține grupei Usatovo. Odată cu prima înmormântare a fost săpat un șanț periferic și, imediat exterior acestuia, a fost aranjat un ring din pietre care înconjura mica movilă inițială. Aceleași etape funerare îi aparțin, după toate probabilitățile și cele două resturi de vetre descoperite la E și NE la exterior de ringul din pietre. Toate mormintele Jamnaja au avut gropi rectangulare simple, acoperite cu capace din bârne de lemn și cu rogojini din fibre vegetale pe fund. Ca elemente de inventar se disting Lockenring-ul din Cu/bz, iar apoi dintele de animal perforat din M.13 și spirala din Cu/bz din M.14. Cu doar cinci morminte Jamnaja, kurganul 1, cu un diametru de 75 m și o înălțime păstrată de 2.75 m, de la Nerușaj se remarcă totuși prin structura internă apropiată de cele întâlnite la mormintele considerate tripoljene târzii. Astfel peste M.14, primar, căruia îi sunt asociate, pe nivelul vechi de călcare, o vatră și o „Opferstelle” reprezentată printr-un craniu de cal și altul de bovină, a fost ridicată o movilă primară, deasupra căreia, la scurtă durată de timp, s-a ridicat cea de a doua movilă peste M.15. Ambele morminte au avut gropi rectangulare simple fiind acoperite cu bârne din lemn. La M.14 au fost descoperite un Lockenring din Cu/bz și o valvă de scoică marină⁹². Privite în ansamblu, orientările înmormântărilor Jamnaja din cele trei kurgane de la Nerușaj se grupează pe 4 vârfuri: NE, SE, SV și NV, oarecum dispuse bipolar. Cum însă pe de-o parte stocul statistic este mic, iar pe de altă parte orientările au fost stabilite destul de probabil *grosso modo* nu se pot face nuanțări. Lipsesc de asemenea, așa cum ne-am obișnuit, diagnozele antropologice.

O grupare de kurgane care completează perspectiva generală este și cea de la **Nagornoe**⁹³, situată în zona dintre limanurile Cahul și Jalpug. Cercetările din anii 1982, 1984 și 1987 au dus la descoperirea a 21 de înmormântări Jamnaja în trei kurgane. După opinia lui Toščev cele mai multe aparțin unei etape Jamnaja târzii, astfel fiind dovedită persistența gropilor rectangulare simple și mai târziu, când deja apăruseră cele rectangulare cu treaptă. Mormintele de la Nagornoe nu se disting prin nimic în cadrul general al standardului

⁹⁰ A. Häusler, *op. cit.*, p. 109, pl. 33/6.

⁹¹ Atrag atenția asupra faptului că și M.82, usatovian, avea scheletul depus chircit lateral pe stânga.

⁹² A. Häusler, *op. cit.*, p. 109–111.

⁹³ Toščev, *Kurgany epohi bronzny mežozera Jalpuga i Kagula*, Zaporozje, 1992, p. 5–18.

mortuar Jamnaja. În ceea ce privește orientările (**Pl. 65/5**) se poate observa că, deși variate, se disting destul de clar două grupe principale: grupa A cu orientări predilecte în sectorul NNW-E și grupa B cu orientări predilecte în sectorul VNW-SE.

O situație interesantă este cea de la **Gradeška**, unde, în cursul anului 1983, au fost cercetate mai multe kurgane situate la nord de micul lac cu același nume și la 10 km nord de brațul Chilia. După autorii săpăturii este vorba de două grupuri de movile denumite Gradeška I, cea mai sudică și constituită din 7 kurgane și Gradeška II situată la circa 1.5 km mai spre nord și constituită la rândul ei din alți 5 tumuli (**Pl. 66**). Cele două grupuri de movile se învecinează spre vest cu movilele funerare de la Orlovka, iar spre NE cu cele de la Novosel'skoe⁹⁴, zona cu movile Jamnaja fiind astfel cu mult mai mare. În 4 kurgane au fost descoperite 16 înmormântări Jamnaja. Cele mai multe – 7 morminte – au fost descoperite în kurganul 5, cu un diametru de 40 m și o înălțime păstrată de 1.2 m. În mormântarea primară este reprezentată de mormântul dublu M.10, situat central și care a avut o groapă rectangulară simplă. Dintre morminte se distinge K.5-I/M.11, cu un schelet chircit pe stânga și orientat N-S, prin cele două amfore descoperite, una pe treapta de la care pornea groapa inferioară și a doua pe fundul gropii, în spatele craniului, relevând o anumită succesiune ceremonială în cadrul înmormântării. Examinarea orientărilor pentru toate înmormântările Jamnaja de la Gradeška relevă și de data aceasta existența a două grupări distincte: A cu orientări predilecte către NE și B cu orientări predilecte către sectorul NV-SV (**Pl. 65/3**). Poate că situația cea mai limpede ar fi fost cea de la Ogorodnoe, unde orientările sunt evident opuse, prin recalcularea celor publicate de Häusler⁹⁵, obținându-se o diagramă foarte sugestivă (**Pl. 67**).

La **Ecaterineanca** au fost cercetate, în anul 1967, două kurgane situate la 500–600 m unul de celălalt pe malurile drept și stâng ale Kogălnicului, în care au fost descoperite 18 morminte Jamnaja⁹⁶. Nu sunt menționate alte movile, fie ele necercetate, în preajmă, dar nu trebuie pierdut din vedere că, nu departe, la Gura Galbenei sau la Cimișlia au mai fost cercetate asemenea movile, prezența kurganelor Jamnaja în zonă fiind cu totul obișnuită.

Kurganul 1, cu un diametru de circa 40 m și o înălțime păstrată de 3.2 m, a fost ridicat deasupra unui alt tumul primar, cu un diametru de 11 m și înalt de 1.6 m, ridicat peste mormântul 13. Celelalte morminte, dintre care pentru unele a putut fi precizată forma rectangulară a gropii sunt dispuse radial în jurul centrului movilei. Cel de al doilea kurgan, cu un diametru de circa 35 m și o înălțime păstrată de 2 m, cu numai 5 morminte Jamnaja, a avut o structură asemănătoare celui dintâi, având un mormânt primar K.2/M.4 – peste care s-a ridicat o movilă inițială. Determinarea orientărilor, făcută în pripă, pare a indica din nou două grupe de orientare cu orientări predilecte înspre NE sau în sectorul NV-SV (**Pl. 65/1**).

Asemenea grupări de movile funerare, cu numeroase înmormântări Jamnaja, așa cum am văzut deja, sunt cu totul caracteristice sudului Basarabiei și Bugeacului, fără însă ca acestea să lipsească și mai către nord cum este cazul la **Bădragii Noi** – grupare de tumuli, din care au făcut parte trei morminte – K.6/M.7, K.13/M.7 și K.25/M.12 – din ale căror inventare au făcut parte inele de buclă spiralice din argint⁹⁷, **Chirileni** – un tumul cu 13 morminte Jamnaja, din care trei duble, cu gropi rectangulare, unele cu capace din lemn, cu majoritatea scheletelor în decubit dorsal cu orientări pe grupe bipolare⁹⁸, Gura Galbenei – grup de tumuli cercetați în 1968, fiind descoperite în două movile 7 înmormântări Jamnaja, din care una – K.2/M.4 – cvadruplă, cu schelete majoritar în decubit dorsal, dar și chircite lateral pe dreapta sau pe stânga, cu orientări variate⁹⁹, etc. O permanență a cercetărilor o constituie lipsa oricăror urme de așezări corespunzătoare înmormântărilor, ceea ce poate indica un tip de habitat caracterizat prin sălașe de scurtă durată, destul de posibil determinat de o tehnologie de subzistență bazată pe pășunat, dar, repet, lipsesc cu totul datele pentru a considera această supoziție drept o certitudine. O atenție specială o merită unul dintre complexe funerare de la **Petrești** – K.3/M.9. Mormântul, cu o groapă rectangulară cu treaptă, a avut patru roți pline din lemn, de la un car¹⁰⁰. Alte două morminte din grupul de tumuli cercetați în anul 1986 au avut printre elementele de inventar un inel de buclă spiralic din argint – K.1/M.8 – și o brățară din Cu – K.1/M.3¹⁰¹.

⁹⁴ L. V. Subbotin, A. O. Dobroljubskij, G. N. Toșcev, în vol. G. N. Toșcev (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, 5, Zaporozje, 1995, p. 109–126.

⁹⁵ A. Häusler, *op. cit.*

⁹⁶ V. A. Dergacev, *Pamjatniki epohi bronzy*, Chișinău, 1973, p. 20–23, Pl. 4.

⁹⁷ V. Dergacev, *Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, p. 25, nr. 45, pl. 17/P, Q, R.

⁹⁸ Abyzova E. N., Kločko E. O., *Stratum Plus* 2, 2000, p. 516–525.

⁹⁹ V. Dergacev, *Pamjarniki epohi bronzy*, Chișinău, 1973, p. 17–19.

¹⁰⁰ Din păcate este disponibilă doar o mențiune sumară la S. V. Ivanova, V. V. Tsimidanov, *Arheologičeskij al'manah* 2, 1993, 23–34.

¹⁰¹ V. L. V. Subbotin, A. O. Dobroljubskij, G. N. Toșcev, în Toșcev G. N. (ed.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Zaporozje, 1995, p. 29, nr. 75, Pl. 19/N, O.

Așa cum am amintit, la vest de Prut, în Moldova, se cunosc destule concentrări de movile funerare, dar din care au fost cercetați prin săpături sistematice cel mai adesea doar câte un tumul, mai rar doi sau trei, astfel că nu dispunem încă de situații comparabile cu cele de dincolo de fluviu. Structurile movilelor funerare nu diferă însă substanțial de cele constatate la răsărit de Prut. Din păcate, cercetărilor, cu unele excepții, le-a lipsit amploarea astfel că astăzi dispunem în cea mai mare parte pentru această provincie, doar de săpături într-un singur tumul, uneori deosebit de sumare, lipsind ca atare observațiile de detaliu. Este cazul celor de la Banca, Belcești, Broșteni, Bucecea¹⁰², Cătămărești-Deal, Chersăcosu, Erbiceni, Iacobenii (jud. Botoșani), Iacobenii (jud. Iași), Ivănești, Larga Jijia, Manoleasa, Prăjeni, Ripiceni, Slobozia, Spinoasa, Șendreni, Șuletea, Țigănași, Vlădiceni sau Vulturești. Se poate totuși reține numărul mare al unor astfel de monumente Jamnaja, ca și existența a numeroase movile, doar identificate deocamdată, unele situate în preajma mormintelor menționate ceea ce arată că și pentru provincia de la apus de Prut grupările de movile Jamnaja sunt atestate.

Printre cele mai edificatoare situații privind „înmormântările cu ocră roșu” din Moldova se numără cea de la **Glăvăneștii Vechi**, unde în anii 1949–1950 au fost cercetate patru movile funerare¹⁰³, cu aceleași ocazii mai fiind descoperite și câteva morminte „cu ocră” situate în zonele dintre morminte. Cele patru movile făceau parte dintr-un grup de 5 asemenea amenajări, toate situate pe un grind – *La ghilitoare* – din lunca inundabilă a Jijiei. În preajma localității Glăvăneștii Vechi se mai cunosc alte asemenea movile, ca de altfel pe întreg teritoriul comunei Andrieșeni, unele dintre acestea grupate. (Pl. 68).

Cea mai importantă dintre movilele cercetate la Glăvăneștii este cea denumită *Movila I* – 1949/1950¹⁰⁴ (Pl. 69/1). Cu un diametru de circa 31 m și o înălțime păstrată de 1.60 m, conținea 18 morminte atribuite grupei „înmormântărilor cu ocră roșu” cu 19 înmormântări, M.11 fiind dublu. *Movila* a fost ridicată deasupra unor resturi Cucuteni B, reprezentate printr-o „*podea platformă distrusă mai târziu prin foc*”. Nu s-a putut preciza care dintre cele 18 morminte Jamnaja au fost cele primare, dar stratigrafic s-a observat o „*moviliță de pământ castaniu*”¹⁰⁵ care documenta un astfel de mormânt. Doar pentru trei morminte a putut fi surprinsă forma gropii. Astfel M.5 și 9 au avut fiecare câte o groapă rectangulară, acoperită cu un capac din bârne de lemn, iar pe fund având resturi de rogojini din fibre vegetale, în vreme ce la M.15 groapa, cu rogojină pe fund, a fost de formă rectangulară dar cu treaptă. În M.3, 5, 9, 13 și 15, scheletele au fost descoperite în decubit dorsal, în vreme ce în M.11a, 16 și 17 se găseau chircite pe partea dreaptă, iar în M.1–2, 7–8, 10, 12, 14 și 18, chircite pe partea stângă (Pl. 70). Orientările apar ca variate, iar din cauza stocului redus de cazuri nu se pot deduce grupări/tendențe în ceea ce privește regulile, la prima vedere mormintele fiind dispuse aparent radial¹⁰⁶. Inventarele constau în primul rând din ceramică, fiind vorba de câte un vas în M.3, 7, 11a, 12–13, 17. La M.10 s-au descoperit un inel de buclă și doi „butoni” din metal, un alt inel de buclă s-a mai găsit în M.12, alături de un os de animal, și un „nit” din cupru s-a mai găsit în M.15. În M.17 s-a găsit și un pandantiv dintr-un dinte perforat de animal. După E. Comșa mormintele din *Movila I* de la Glăvăneștii se împart în două grupe, cel cu gropi rectangulare săpate de la nivelul antic și cele, mai ales cu schelete chircite, cu gropile săpate în manta, ultimele putând fi atribuite „epocii bronzului” mai ales pe baza materialului ceramic. Încheierile lui E. Comșa au fost discutate fiind propuse alte atribuiri. Fl. Burtănescu consideră că unele morminte Jamnaja pot fi și mai târzii, că M.13 aparține „culturii catacombelor”, M.3 și 10 pot aparține culturii Mnogovalikovaja, în vreme ce M.12, prin vasul descoperit, se poate încadra în grupele hallstattiene Belozërka sau Černogorovka¹⁰⁷.

Movila II–1949, situată la circa 130 m SE de *Movila I*, cu diametrele de 30 × 20 m și o înălțime păstrată de 0.90 m, a avut trei morminte atribuite grupei Jamnaja (Pl. 69/2). Toate aveau scheletele chircite. În evidență iese M.3, din al cărui inventar făcea parte un inel de buclă spiralic din bronz învelit cu electron. Mormântul primar este M.1, cu o groapă de formă rectangulară, în care s-a găsit un schelet prost păstrat, așezat pe o rogojină, probabil în decubit dorsal. Celelalte două morminte, ambele ulterioare celui dintâi și pentru care nu s-a putut preciza forma gropii, au avut scheletele chircite lateral¹⁰⁸. *Movila IV*–1949 nu a avut decât două morminte Jamnaja. M.2 avea o groapă rectangulară acoperită cu bârne din lemn, iar pe fund, peste

¹⁰² Atribuirea este bazată doar pe faptul că mormintele au fost descoperite într-un tumul, ca atare într-o poziție care permite și alte încadrări.

¹⁰³ De fapt a fost cercetat întregul grup de cinci movile situate la vest de localitate, cf. I. Nestor et al., SCIV 2, 1951, p. 52–53, 65, dar pentru *Movila I*–1950 nu dispunem de date.

¹⁰⁴ I. Nestor et al., SCIV 1, 1950, 1, p. 26–32; E. Comșa, SCIVA 38, 1987, 4, p. 367–387, cu cea mai completă descriere a săpăturii cu o nouă numerotare a mormintelor pe care am preluat-o și cu interpretări. Mormintele au fost determinate antropologic, cf. N. Haas, C. Maximilian, Sovetskaja Antropologija 4, 1958, p. 133–146.

¹⁰⁵ E. Comșa, *op. cit.*, p. 368.

¹⁰⁶ Vezi diagramele întocmite de E. Comșa, *op. cit.*, p. 379 și Pl. 13/1–2.

¹⁰⁷ Fl. Burtănescu, *op. cit.*, p. 116.

¹⁰⁸ E. Comșa, Hierasus 7–8, 1989, p. 91–103. După Burtănescu, *op. cit.*, p. 118, M.1 era orientat ENE–VSV.

o rogojină din fibre vegetale, se găsea un schelet chirchit pe stânga, orientat cu craniul către NNE. M.1, secundar, era distrus astfel că nu s-au putut observa detaliile¹⁰⁹. Movila II-1950, situată în apropiere, cu un diametru de 44 m și o înălțime păstrată de 3 m și ridicată peste resturi de locuire Cucuteni, a avut 4 morminte Jamnaja – M.6–8, 10. În mormântarea primară este reprezentată de M.8, cu o groapă rectangulară acoperită cu bârne. Săpată de la nivelul antic de călcare, groapa a fost acoperită apoi cu o movilă de humă, cu un diametru de 7 m și o înălțime de circa 0.70 m. Pe nivelul de săpare al gropii, în preajma ei s-au descoperit trei grămezi mici de oase de animale și urme ale unei vetre. Într-o situație clară este M.10, a cărui groapă a străpuns movila primară a M.8. Alte morminte secundare sunt M.6 și 7, primul cu un schelet probabil chirchit, iar al doilea cu un schelet în decubit dorsal¹¹⁰ (Pl. 70).

Ceea ce scoate în evidență cercetarea în mormântărilor Jamnaja de la Glăvăneștii Vechi este faptul că în spațiile dintre movile au mai fost descoperite alte înmormântări. Din cele 10 morminte, după E. Comșa trei – M.3, 4 și 5 – aparțin sigur „categoriei înmormântărilor cu ocră roșu”, fiind vorba de un mormânt cu scheletul în decubit dorsal – M.3 – și două cu scheletele chirchite lateral, pe stânga – M.4 – sau pe dreapta – M.5. Toate aveau ocră pe oase, fiind însă lipsite de inventar¹¹¹. Pe baza faptului că scheletele din movile aparțin tipului dolococran protoeuropoid, iar cele plane, descoperite în zonele dintre movile aparțin tipului mediteranoid, s-a tras concluzia că ar aparține unei populații trăind împreună cu cei înmormântați în movile dar cu obiceiuri funerare deosebite¹¹².

Cercetările de la Glăvăneștii Vechi au pus în evidență o grupare de movile alăturate, care împreună constituie o zonă funerară folosită de o comunitate mai largă, constituită aproape cu certitudine din subunități/familii, pentru fiecare dintre acestea fiind rezervată o parcelă funerară reprezentată prin movilele săpate. Unitatea zonei funerare constituite din cei cinci tumuli este subliniată de asemănările dintre structurile funerare, fie ale fiecărei movile, fie ale fiecărui mormânt în parte. Dar unitatea zonei funerare mai poate fi pusă în evidență și după regulile de orientare a defuncțiilor. O examinare în parte pentru fiecare tumul nu are cum fi relevantă datorită stocului statistic prea mic, mai ales în cazul movilelor I/1949 și II/1949. Însă un examen general, pe un stoc mai mare, poate avea alte relevanțe. Astfel examinând regulile de orientare pentru toate înmormântările Jamnaja de la Glăvăneștii Vechi se poate observa că pentru mormintele cu schelete depuse în decubit dorsal se conturează două grupări, prima – grupa A – cu orientări predilecte către NNE–NE, iar a doua – grupa B – cu orientări predilecte către SSV–VSV–VNV. O dispunere asemănătoare poate fi întrezărită și pentru mormintele cu scheletele așezate chirchite lateral (Pl. 71/1). Dar și mai elocventă este diagrama generală, pentru toate înmormântările Jamnaja din movilele de la Glăvăneștii Vechi, care pune clar în evidență o grupare A, constituită din morminte cu scheletele așezate predilect către sectorul NNE–ESE și o a doua – gruparea B, „orientată” predilect către sectorul SSV–NNV (Pl. 71/2). Numărul mormintelor a căror apartenență la o grupă de sex sau alta este totuși mic, dar se poate menționa faptul, deloc nesemnificativ, că atât pentru femei cât și pentru bărbați exista obiceiul dispunerii defuncțiilor tot către cele două direcții principale. Situația de la Glăvăneștii Vechi relevă după opinia mea două lucruri. În primul rând faptul că obiceiurile mortuare, în speță regulile de „orientare” ale mormintelor, au fost comune pentru întreaga zonă funerară/cimitir constituită din cele patru movile cercetate, iar în al doilea rând pentru că pune în evidență, iarăși foarte clar, o regulă de dispunere/orientare bipolară. Cum stocul analizat antropologic este prea mic, nu avem cum ști dacă regula era și complementară și mai ales cum, căci se găsesc morminte cu schelete de ambe sexe în cele două grupe. Totodată seria de la Glăvăneștii Vechi indică asemănări clare cu situațiile surprinse dincolo de Prut, în Basarabia sau, mai ales, în Bugeac.

O situație foarte clară este oferită și de tumulul de la **Valea Lupului**, săpat exemplar din punctul de vedere al strategiei de atac arheologic, astfel că s-au putut surprinde, foarte limpede, nu numai succesiunea înmormântărilor, dar și o serie de detalii de structură funerară care permite nuanțări importante. În cursul a două campanii din anii 1956–1957 a fost cercetată o movilă funerară de dimensiuni mari, având diametrul de circa 57–58 m (Pl. 72). Au fost descoperite 14 morminte de inhumatie, din care două duble, care au fost atribuite „grupei înmormântărilor cu ocră roșu” – M.5, 10–14, 16–19, 2–24. În ceea ce privește structura tumulului s-a observat că primele înmormântări au suprapus resturi Cucuteni B reprezentate prin 10 gropi considerate menajere. Cele trei morminte primare – M.5, 10 și 24 – aveau fiecare deasupra câte o movilă de pământ cu diametre aproximative de 15 m, ele fiind înconjurate de un șanț circular lat de 2.50–3.00 m și adânc de 1.60 m, apreciindu-se că din pământul scos din șanț s-a ridicat movila mai mare/mantaua care a acoperit cele trei

¹⁰⁹ Idem, Hierasus 9, 1994, p. 57–63.

¹¹⁰ E. Comșa, SCIV 36, 1985, 4, p. 338–345; mormintele au fost analizate antropologic, cf. Haas et al., *op. cit.*

¹¹¹ Idem, MemAntiq 20, 1995, p. 71–77.

¹¹² V. Zirra, *op. cit.*, p. 102.

mobile primare. Doar pentru M.10 s-au putut preciza forma gropii – rectangulară – faptul că pereții și fundul au fost căptușiți cu „stuf”, poziția scheletului, de bărbat adult, în decubit dorsal cu genunchii căzuți pe dreapta și orientat către SSV (Pl. 73/1). Pentru M.5 știm că a avut un schelet de adult depus în decubit dorsal cu craniul de asemenea îndreptat către SSV, iar pentru M.24, distrus din vechime s-a putut preciza doar faptul că groapa avea o formă rectangulară. Dintre mormintele secundare cel mai expresiv este M.22, cu o groapă rectangulară cu treaptă, având pe fundul acoperit cu o rogojină un schelet de bărbat adult, chircit pe stânga cu craniul către NNV. Alături de craniu se găsea, spartă pe loc, o amforă decorată cu o bandă orizontală din trei brăie în relief așezate pe pântec și alte patru dispuse vertical pe umeri până la cele patru torți tubulare. Alte două torți ornamentale se găsesc la baza gâtului (Pl. 73/2). În afara M.10 și 22 pentru celelalte nu s-a putut preciza poziția scheletului¹¹³. În ceea ce privește orientarea mormintelor se poate observa că acestea par a aparține la două grupe principale de orientare dintre care una – grupa A – cuprinde 7 morminte orientate predilect în sectorul NV–NE, iar cea de a doua – grupa B – cuprinde 8 morminte orientate predilect în sectorul SSE–SSV, corespunzând astfel unei reguli de dispunere bipolară (Pl. 73/3). Deși cu un număr nu foarte mare de înmormântări și cu inventare „sărace”, tumulul de la Valea Lupului, prin precizia săpăturii și a structurii sale așa cum a fost pusă în lumină¹¹⁴ se constituie într-un factor de referință. În primul rând atrage atenția asupra unor similitudini în ceea ce privește grupele de orientare cu situațiile întâlnite la răsărit de Prut, bunăoară la Balaban. Structura întregului tumul – șanțul circular care înconjură cele trei mobile primare și mantaua care le acoperea – demonstrează unitatea zonei/parcele funerare. Mormintele secundare, continuând obiceiul depunerii morților în movilă, păstrează multe dintre elementele de structură ale celor primare și, prin groapa rectangulară cu treaptă a M.22, oferă o indicație de ordin cronologic privind raportul dintre gropile simple și cele cu treaptă. De asemenea, vasul din același mormânt, cu bune analogii în mediul Culturii Amforelor Sferice, oferă la rândul lui un reper cronologic și indică o contemporaneitate a două obiceiuri mortuare plasate în arii ce se ating cel puțin¹¹⁵. Tot la Valea Lupului a mai fost săpat în anul 1955 un alt tumul în care s-a mai găsit doar un singur mormânt, cu un schelet chircit pe stânga și orientat S–N, atribuit tot grupei înmormântărilor cu ocră roșu¹¹⁶.

Pe cursul inferior al Jijiei, nu departe de Valea Lupului, la **Holboca**, în cadrul săpăturilor de salvare din anul 1951 au fost descoperite mai multe morminte atribuite „grupei înmormântărilor cu ocră roșu”. Toate cele 19 morminte, din care două triple și unul dublu – cu un total de 24 de înmormântări – se găseau plasate într-o movilă care a fost însă distrusă de lucrări moderne, astfel că dimensiunile ca și alte detalii privind structura sa internă nu au mai putut fi stabilite (Pl. 74/1). În aceste condiții dificile s-a aproximat că înmormântările respective, la fel cu cele de la Glăvăneștii Vechi, erau posterioare unei locuiri Cucuteni B, dar din aceleași motive ordinea acestora nu mai putea fi stabilită, presupunându-se de asemenea că înmormântările primare s-ar fi găsit în partea de sud, cea distrusă, a movelei. Inițial, după poziția scheletelor, mormintele au fost împărțite în trei grupe ce s-au succedat în timp: grupa I – constituită din M.21–22, 23–25, 28–30, 33, 36, eventual și 17 – caracterizată prin poziția în decubit dorsal a scheletelor, grupa II – constituită din M.6 și 16 – și grupa III, cea mai târziu – constituită din M.9, 34–35, 37–38, 43 – ultimele grupe fiind caracterizate prin scheletele chircite lateral¹¹⁷.

Împărțirea pe grupe inițială, ca și atribuirea unei grupe culturale sau alteia, au fost discutate¹¹⁸, cea mai importantă obiecție fiind aceea conform căreia unele dintre morminte au fost apreciate diferit, în special după poziția scheletelor, ca aparținând grupei Jamnaja, altele grupei Katakombnaja sau chiar bronzului mijlociu sau târziu, în speță grupei Mnogovalikovaja. Astfel, după E. Comșa, grupa I, definită de V. Zirra – cu schelete în decubit dorsal – poate fi separată în două subgrupe; prima subgrupă, constituită din mormintele aflate în centrul movelei, ar fi caracterizată prin varii poziții ale mâinilor, dar mai cu seamă prin faptul că „au avut picioarele îndoite puțin din genunchi”, în vreme ce mormintele cu schelete în decubit dorsal situate în marginea de VNV a movelei aveau cu toate „picioarele întinse”, pe aceste baze autorul citat încercând chiar o diferențiere în timp¹¹⁹. După Fl. Burtănescu, la Holboca există mai multe morminte aparținând grupei Katakombnaja – e vorba de M.9, 17, 21–22, 23–25, 28–30, 33, 34, 35, 36, 37 – acestea fiind în speță cele cu picioarele întinse, un alt argument fiind prezența mormântului triplu pe care îl consideră ca exprimând „creșterea gradului de

¹¹³ M. Dinu, *Materiale* 5, 1959, p. 246–252; idem, *Materiale* 6, 1959, p. 203–207. Determinări antropologice făcute de O. Necrasov.

¹¹⁴ Trebuie totuși recunoscut că rapoartele publicate nu sunt la înălțimea săpăturii, lipsind multe date importante, cum ar fi, mai cu seamă, profilele stratigrafice sau înălțimea păstrată a movelei. Aș mai adăuga că, după opinia mea, „resturile” cucuteniene ar fi trebuit cercetate ceva mai minuțios fiind cu totul posibil ca cele 10 complexe socotite ca fiind „gropi de gunoaie” să fi avut un alt caracter.

¹¹⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice.

¹¹⁶ V. Zirra, în vol. *Materialy i issledovanija po arheologii Jugo-Zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, f. a. (1960), p. 127, unde sunt menționate trei asemenea morminte, ulterior atribuirea lor suferind modificări.

¹¹⁷ I. Nestor și colaboratori, SCIV 3, 1952, p. 94–103 (parte redactată de V. Zirra, care a și condus săpăturile).

¹¹⁸ E. Comșa, *Thraco-Dacica* 6, 1985, 1–2, p. 145–160, de fapt o reluare a informațiilor publicate de V. Zirra cu mici modificări.

¹¹⁹ E. Comșa, *Thraco-Dacica* 6, 1985, 1–2 p. 156–157.

stratificare socială” pentru grupa Katakombnaja¹²⁰. Motivele invocate de Burtănescu nu sunt câtuși de puțin convingătoare, schelete în decubit dorsal și cu picioarele întinse mai fiind cunoscute în medii Jamnaja¹²¹, ca și mormintele triple, după cum singur o recunoaște. Singurul mormânt care ar putea aparține grupei Katakombnaja este eventual M.6, care a avut în inventar o măciucă sferică din piatră, piesă relativ frecventă în mormintele Katakombnaja din Ucraina¹²². În ceea ce privește M.26a, descoperit în decubit dorsal la -0.60 m și orientat V-E, argumentele invocate de Burtănescu pentru atribuirea mormântului populațiilor turanice – „apropierea celor trei morminte (M.19 și 26), identitatea în poziția scheletelor, orientarea lor pe direcția vestică, lipsa ocrului...”¹²³ – nu conving, demonstrația rămânând doar o simplă speculație.

Din planurile publicate se poate aproxima un diametru de circa 30 m al movilei, ceea ce intră în seria obișnuită a movilelor funerare Jamnaja. În cursul săpăturilor nu au fost surprinse elemente ale vre-unor structuri funerare. Eventual, după porțiunea din profilul S. III (Pl. 74/2), se poate afirma că M.34 a avut o groapă simplă, probabil rectangulară. În ceea ce privește orientările, diagramele întocmite pe orientările publicate ca și cele recalculat, indică din nou regula dispunerii bipolare a defuncțiilor și la Holboca (Pl. 75/1-2).

În cursul săpăturilor din anul 1949 de la Stoicani pe locul Cetățuia, o ridicătură naturală/un martor de eroziune pe terasa înaltă de la vest de Prut, au fost descoperite 15 morminte de inhumație care, după unele elemente de inventar și mai cu seamă după prezența ocrului la unele dintre ele, au fost atribuite „grupei înmormântărilor cu ocru roșu”. Datorită intervențiilor moderne efectuate pe locul unde se afla movila, aceasta a fost complet aplatizată¹²⁴. Dispoziția în plan, oarecum în arc de cerc a mormintelor descoperite ar putea dovedi, și în acest fel, că a fost vorba de un tumul, dar mai mult nu se mai poate spune (Pl. 76/1-2). Din punct de vedere stratigrafic autorul săpăturii afirmă că: „Scheletele au fost așezate în gropi simple, săpate mai mult sau mai puțin adânc, de la un nivel suprapus imediat peste nivelul de locuire I”¹²⁵, nivelul respectiv fiind atribuit grupei Usatovo. La două dintre mormintele descoperite au fost găsite câte o cataramă discoidală din os, motiv pentru care mormintele respective – M.3 și 7 – au fost atribuite grupei Mnogovalikovaja¹²⁶. Fl. Burtănescu, pe baza poziției scheletelor, consideră ca posibilă¹²⁷ apartenența M.5 și 13 grupei Katakombnaja, dar argumentul nu este convingător, schelete în decubit dorsal fiind descoperite și în grupa Jamnaja.

Data fiind condiția arheologică pentru mormintele de la Stoicani o discuție mai amplă nu poate fi dusă mai departe, fiind silit să mă rezum doar la datele existente. Desigur, ordinea înmormântărilor Jamnaja nu mai poate fi dedusă și nici alte detalii privind structura funerară. Se poate remarca doar că M.5 a avut scheletul în decubit dorsal, iar M.13 în decubit ventral (cu bustul în jos), în vreme ce toate celelalte schelete au fost descoperite chircite pe dreapta sau pe stânga. În ceea ce privește însă orientarea se poate observa că există două grupe destul de distincte: grupa A cu orientări predilecte către răsărit și grupa B cu orientări predilecte către vest (Pl. 76/3). Diferențiată după grupele de sex, se pare că orientarea către est a fost specifică mormintelor feminine, celor masculine fiindu-le caracteristică orientarea către vest (Pl. 76/4), ceea ce ar indica existența unei reguli de dispunere bipolară, dar, desigur, stocul statistic este prea mic pentru a remarca altceva decât tendința din acest punct de vedere.

Săpăturile de salvare de la Cotârgaci, din anii 1985–1986, au dus la descoperirea a 7 înmormântări situate în 5 movile. Movilele erau înșirate pe direcția sud-est – nord-vest. Din descriere reiese că movilele erau grupate, un prim grup fiind alcătuit din T.1–4, un alt grup fiind constituit din T.5–6 și un altul mai mare ce nu a putut fi săpat, în vreme ce T.7 și 8 se găseau plasați împreună la distanță. Cele mai multe morminte sunt cele din T.6, unde au fost descoperite 3 morminte. Alte morminte au mai fost descoperite în tumulii 1, 4, 5 și 8. În toate cazurile era vorba de gropi rectangulare simple, iar scheletele erau depuse în decubit dorsal cu craniile către SV, mai puțin în cazul T.6/M.3 care era orientat către V. Mormântul din T.8 era distrus din vechime. În Tumulul 3, cu un diametru de circa 25 m și o înălțime păstrată de 0.80 m, nu s-a găsit nici un mormânt, ci doar un ciob Cucuteni și un altul Horodiștea-Erbiceni, motiv pentru care întreaga structură a fost considerată un

¹²⁰ Fl. Burtănescu, *Thraco-Dacica* 17, 1996, 1–2, p. 100, unde o citează, pentru mormintele triple, pe D. M. Holbiștina, *KSIA* 185, 1986, p. 28–34; idem, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002, p. 123.

¹²¹ E. Jarovoj, *Drevnejšie skotovodčeskie plemena jugo-zapada SSSR (klassifikacija pogrebal'nogo obrjada)*, Chișinău, 1985, p. 38–52.

¹²² Vezi E. Kaiser, *op. cit.*

¹²³ Fl. Burtănescu, *Thraco-Dacica* 17, 1996, 1–2, p. 87 și nota 3.

¹²⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *Materiale* 1, 1953, p. 116–123, 153–154. Mormintele au fost analizate antropologic, cf. N. Haas, C. Maximilian, *Sovetskaja Antropologija* 4, 1958, p. 133–158.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 126.

¹²⁶ E. Sava, *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1–2, p. 29.

¹²⁷ Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002, p. 134.

cenotaf. Pe baza tipului de groapă și a prezenței ocrului roșu, aceste morminte de la Cotârgaci au fost atribuite culturii Jamnaja¹²⁸. Mormintele au fost diagnosticate antropologic¹²⁹. Cercetările de la Cotârgaci nu contribuie cu mult la cunoașterea obiceiurilor mortuare Jamnaja. Cu toate acestea merită reținut în primul rând faptul că din nou avem de-a face cu grupări de movile¹³⁰, în același timp neputând fi omise dimensiunile mici ale acestora ca și numărul mic de înmormântări ce contrastează cu situațiile din alte localități. În ce măsură tumulul 3 era un cenotaf Jamnaja sau nu este greu de spus ceva, dată fiind sărăcia informației.

La **Corlăteni** au fost cercetați, în 1949 și 1952, doi tumuli ce aparțineau unei grupări constituite din 5 movile și aflată pe dealul Stadole în punctul *Cetate*¹³¹ (Pl. 77/1). În anii 1987–1988 a mai fost săpat un tumul situat pe raza localității¹³². Tumulul I, cercetat în 1949, care avea un diametru de 32 m și o înălțime păstrată de 2 m, a fost secționat pe mijloc fiind descoperite cu acest prilej trei morminte de înhumatie. Profilul secțiunii indică cu claritate structura tumulului, primul mormânt – M.1 – având o movilă primară din lut, peste care, tot în poziție centrală pentru M.2, s-a ridicat cea de a doua movilă, acoperită cu lentile din lut, acestea din urmă urmându-i M.3, acoperit la rândul său cu o altă manta, care a sporit dimensiunile tumulului (Pl. 77/2). Cel mai vechi mormânt, cu o groapă rectangulară săpată de la nivelul antic de călcare, a conținut un schelet de bărbat chirchit pe dreapta și orientat NNW–SSE, care a avut drept inventar două vase globulare și un colier alcătuit din patru dinți perforați de animal¹³³ (Pl. 77/3). Atribuirea arheologică a celor trei morminte este greu de precizat. M.1 a fost apreciat fie ca ulterior locuirilor de tip Gorodsk–Usatovo¹³⁴, fie situat la sfârșitul perioadei de tranziție și în perioada timpurie a epocii bronzului¹³⁵, fie considerat ca fiind de tip „Životilovka–Volčansk–Bursuceni”¹³⁶. De fapt ezitățile în ceea ce privește ordonarea în timp a înmormântărilor cu ocru roșu sunt, în bună măsură, rezultatul cercetării lacunare a bronzului timpuriu, precum și adoptării unor modele de interpretare puțin susținute arheologic, situație caracteristică pentru Moldova unde se vorbește chiar de un „mozaic cultural” pentru perioada timpurie a epocii bronzului¹³⁷.

Deși descoperirea provine dintr-o salvare pripită a unei presupuse movile distruse, o atenție aparte o merită și cele trei morminte cu ocru de la **Fălcui**. În cursul anului 1984 au fost salvate trei morminte de înhumatie deja distruse, descoperite fortuit la 1 km sud de localitate. Condiția exactă a celor trei morminte nu a putut fi precizată, nefiind exclusă posibilitatea ca pe acel loc să fi existat un tumul aplatizat de-a lungul vremii. Toate cele trei morminte fuseseră grav afectate, ne mai fiind posibil să se aprecieze poziția scheletelor, doar în cazul M.1 care se pare că era așezat pe stânga, s-a putut preciza că se găsea cu craniul către nord, iar pentru M.2, pe baza gropii rectangulare și a locului unde se găsiseră fragmentele de calotă craniană, s-a apreciat că a avut craniul către est. La toate mormintele au fost observate urme de ocru roșu. Ceea ce prezintă importanță este însă inventarul M.1, constituit dintr-un topor cu gaură de înmănușare transversală și ceafă cilindrică, alte două topoare din silex și din rocă dură, două vârfuri „de lance” din silex, lame și așchii din silex. De la M.2 s-au putut recupera doar cinci mărgelile din cochilii de *Spondylus*¹³⁸.

O altă grupare de tumuli, situată la extremitatea sudică a provinciei moldovene, este cea de la **Bolotești**, din care, în anii 1983 și 1984–1985, au fost cercetați doar doi tumuli care au făcut parte dintr-un grup de movile situate în lunca râului Putna. Cele 16 movile care alcătuiesc grupul sunt înșirate de la NV spre SE la distanțe variabile. Nu au fost cercetate decât două dintre acestea, fiind descoperite 4 morminte în tumulul 1, iar în tumulul 2 alte 12 morminte. Toate înmormântările au fost atribuite inițial „culturii de stepă”¹³⁹ (Pl. 78). După F. Burtănescu, unele dintre morminte – T.2/M.7, 9, 10, 12 – împreună cu M.11 de la Vânători, ar aparține unui „grup cultural tumular relativ unitar”¹⁴⁰.

¹²⁸ E. Moscalu, Hierasus 7–8, 1989, p. 117–121.

¹²⁹ M. Perianu, Hierasus 7–8, 1989, p. 147–156.

¹³⁰ Precizări privind grupurile de movile de la Cotârgaci la Fl. Burtănescu, *op. cit.*, p. 110–113.

¹³¹ V. Zirra, *op. cit.*, p. 98; D. Tudor și colab., SCIV 4, 1953, 1–2, p. 395–421; Comșa, Thraco-Dacica 3, 1982, p. 85–93. Analiza antropologică la Hass et al., *op. cit.*, p. 143.

¹³² Rămas inedit. Citat după Burtănescu, *op. cit.*, p. 109, care a folosit un raport din arhiva Muzeului din Botoșani, semnat de E. Moscalu și N. Ungureanu, autorii săpăturii.

¹³³ E. Comșa, *op. cit.*, p. 86–87.

¹³⁴ V. Zirra, *op. cit.*, p. 102, unde se afirmă: „К трбольшему этапу (последующему за поселениями типа Городск-Усатово) могут быть погребения 1 и 2 из курана I/1949 в Корлăтени”.

¹³⁵ E. Comșa, *op. cit.*, p. 92.

¹³⁶ Burtănescu, *op. cit.*, p. 109.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 9.

¹³⁸ Eugenia Popușoi, ActaMoldMer 9–11, 1987–1989, p. 15–28.

¹³⁹ C. Buzdugan, V. Bobi, A. Paragină, CAMNI 8, 1986, p. 27–35; C. Buzdugan, V. Bobi, SCIVA 38, 1987, 3, p. 224–232. Pentru termenul de „cultură de stepă” vezi N. Harțușche, Istros, 1, 1980, p. 127–135.

¹⁴⁰ Fl. Burtănescu, *op. cit.*, p. 393–395, cu o discuție foarte avântată, dar, la un mai atent examen, lipsită de temeieri concrete. Același autor, la p. 108, consideră M.4 din cea de a doua movilă ca cel mai vechi, fiind apropiat de „complexele grupei Hadžider”.

În ambele movile au existat morminte primare – T.1/M.1–2 și T.2/M.3–4 și 12–13 – urmate de înmormântări secundare. Mormântul T.2/12 a avut un inventar constituit din două vase, dintre care unul este apropiat de repertoriul ceramic Zimnicea, ceea ce îi asigură o datare în bronzul timpuriu. Pentru T.2/M.8, care a avut în inventar o ceașcă cu 2 torți de stil Monteoru Ic2, este destul de probabilă o datare mai târzie, apartenența lui la înmormântările Jamnaja trebuind a fi exclusă. Dintre mormintele de la Bolotești se distinge T.2/M.14, care a avut o cistă din lespezi de piatră. Cu un schelet dispus chircit pe stânga și orientat NNE–SSV, a avut ca inventar un castron. După poziția secundară și vasul respectiv, și acest mormânt pare să aparțină bronzului mijlociu¹⁴¹. Pentru celelalte morminte apartenența la grupa Jamnaja este destul de posibilă după unele elemente de ritual – depunerea de ocră roșu la M.T.2/4 și 7 – sau după vasele din inventare cu paralele în alte descoperiri ale bronzului timpuriu din Moldova. În prima movilă pentru două morminte – M.1 și 3 – se afirmă că au avut scheletele în decubit dorsal, dar starea osemintelor cu greu permite o apreciere cât de cât precisă. Toate celelalte morminte au avut scheletele așezate chircite pe dreapta, cu orientări diferite. În afara menționării acestor înmormântări printre cele Jamnaja, mai mult nu se poate discuta. Dar trebuie reținut faptul că la Bolotești a existat o zonă funerară constituită din movile funerare la fel cu situațiile descrise pentru restul Moldovei sau, mai ales, Bugeac.

Pentru Dobrogea se cunosc mai multe localități în care au fost descoperite înmormântări Jamnaja, cum sunt: Baia-Hamangia (Cat. 32–32), Canlia (Cat.165), Casimcea (Cat.172), Chilia Veche (Cat. 209), Constanța-Anadolchiori (Cat. 242), Hârșova (Cat. 440), Independența/Murighiol (Cat. 480), Luncavița (Cat. 552–553), Medgidia (Cat. 1096), Mihai Bravu (Cat. 599), Piatra Frecăței (Cat. 719), Sabangia (Cat. 803), Sarichioi (Cat. 811), Tulcea (Cat. 893) și Zebil (Cat. 1081). Acestora li s-ar putea adăuga, eventual, și descoperirea de la Hagieni (Cat. 430).

Repartiția lor geografică nu reflectă însă realitatea, căci faptul că cea mai mare parte a acestor descoperiri se situează în jumătatea nordică a provinciei este rezultatul preocupărilor arheologice, pentru sudul acestei provincii românești eforturile arheologilor fiind îndreptate cu precădere către antichitățile clasice. Se cunosc nenumărate movile, unele impresionante, la sud de actualul Canal Dunăre–Marea Neagră care ar fi putut să adăpostească înmormântări „cu ocră roșu”, în acest fel făcându-se legătura firească cu descoperirile din nordul Dobrogei bulgărești, așa numitul Cadrilater. Cele mai importante monumente Jamnaja din Dobrogea ar trebui să fie cele de la Chilia Veche, Luncavița, Mihai Bravu și Hârșova, unde fie este vorba de grupări de movile funerare, fie numărul și inventarele mormintelor descoperite promit date interesante. Din păcate, calitatea săpăturilor și a observațiilor făcute cu aceste prilejuri, și mai ales cea a publicării rezultatelor, pentru grupurile de movile de la Chilia, Luncavița și Mihai Bravu, lasă mult de dorit. În ceea ce privește descoperirile mai vechi de la Hârșova, este vorba de fapt de o verificare sumară de teren, fără redactarea vreunei documentații grafice, și de recuperarea unor materiale ceramice provenite dintr-un tumul distrus de mai multă vreme¹⁴², ceea ce le amputează sever din valoarea documentară.

La **Chilia Veche** au fost cercetate două movile funerare ce făceau parte „dintr-un aliniament de movile, grupate câte două-trei, dispuse pe o distanță de 3.5–4 km pe direcția est-vest”, fiind vorba de o zonă funerară cuprinzând mai mulți tumuli la fel ca și dincolo de Dunăre, în Bugeac. În prima movilă, care a avut un diametru de 33 m și o înălțime păstrată de 2 m, au fost descoperite 25 de morminte, iar în cea de a doua, situată la 50 m sud de prima și având un diametru de 18 m și o înălțime păstrată de 1.20 m, alte trei. Cele 28 de înmormântări prin poziția lor stratigrafică în tumuli reprezintă după opinia autorului săpăturilor două etape etnocratice distincte.

Cele mai vechi morminte din Movila I sunt socotite cele cu gropile săpate de la nivelul antic de călcare, de regulă având gropi de formă rectangulară și scheletele în decubit dorsal. Este vorba de M.62, 76, 86, 88, 90–95, 100, 102 și 106. Cele 13 morminte se găseau concentrate în trei grupuri plasate în partea centrală, cea nord-estică și cea sud-estică. După opinia autorului săpăturii, peste fiecare dintre aceste grupări de morminte s-ar fi ridicat câte o movilă separată, deasupra lor fiind ridicat apoi tumulul propriu zis, dar lipsesc observațiile stratigrafice care să susțină indubitabil presupunerea. Groapa M.93 a avut o lespede de calcar așezată pe fund și o alta, așezată pe mușchi, pe latura de NE. Orientările sunt predilect către sectorul sudic – patru morminte cu craniile către SE, șase către S, trei către SV și unul singur către N. Ocrul este prezent în fiecare mormânt, cu o singură excepție. Inventarele sunt constituite din ceramică și piese de port reprezentate prin coliere din mărgelă din os sau din dinți de animale. Într-un singur caz a fost descoperit un inel de buclă spiralat „din metal alb”, probabil argint. Mormintele cu gropi săpate în mantaua movilei, cu gropi ovale și schelete chircite

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 108, unde este apreciat ca aparținând mediului Mnogovalikovaja.

¹⁴² S. Morintz, D. Șerbănescu, SCIVA 25, 1974, 1, p. 49–51 și vasele recuperate, unele cu decor șnurat la Pl. 4/1–6.

lateral, au fost considerate ca aparținând „etapei finale a bronzului mijlociu sau perioadei de început a bronzului târziu”. În Movila II, M.2 și 6 aveau gropile săpate de la nivelul antic de călcare, motiv pentru care sunt incluse în aceeași grupă cronologică cu cele din grupa I din Movila I, iar M.3, cu un schelet chircit pe stânga, a fost apreciat ca aparținând tot bronzului mijlociu sau târziu¹⁴³.

La **Luncavița-Movila Mocuța** a fost cercetată o altă movilă ce făcea parte dintr-un „alinament alcătuit din opt movile”. Cu dimensiuni destul de mari – un diametru de 32 m și o înălțime păstrată de 4.75 m – movila a avut mai multe morminte dintre care însă doar trei – M.1, 8 și 145 – pot fi atribuite cu siguranță grupei Jamnaja. Cele trei morminte, conform observațiilor făcute în cursul săpăturilor, au avut gropile săpate de la nivelul antic de călcare. Dacă M.1 și 15 au avut gropi rectangulare simple, M.8 a avut o groapă rectangulară cu treaptă, în toate cele trei cazuri fiind descoperite și urme ale bânelor din lemn care le acopereau. Cele trei schelete, toate în decubit dorsal, au avut orientări diferite (**Pl. 79**). Ocră roșu a fost înregistrat pentru fiecare dintre acestea. Ca elemente de inventar se disting cele două topoare din piatră descoperite la M.8 și 15. Foarte importante sunt și cele două vetre descoperite în movilă, dar, din păcate nu se specifică poziția lor stratigrafică față de nivelul antic de călcare sau față de mormintele primare¹⁴⁴.

În punctul *Drumul vacilor*, de pe teritoriul aceleiași localități, au mai fost cercetate alte două movile. Prima dintre ele, cu diametrele de 29 × 25 m și o înălțime păstrată de 1.65 m, a avut patru morminte „primare” – M.4-8 – cu gropile săpate de la nivelul antic de călcare. Toate au avut gropi rectangulare, ocră peste oseminte, iar în cazul M.4, 6-8, scheletele se găseau în decubit dorsal, cu orientări diferite. M.5 fiind lipsit de oase a fost considerat cenotaf. Inventarele sunt reprezentate de mărgelile din os sau dinți perforați de animale, foarte probabil de la un colier, ca și ceea ce s-a apreciat a fi un defensor de suină considerat „*depus ritual*” în M.6, în fapt un instrument din corn. În Movila II, cu diametrele de 27 × 23 m și o înălțime păstrată de 1.25 m, a fost descoperit un singur mormânt cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare – M.1. Cu o groapă rectangulară, a avut scheletul în decubit dorsal, orientat E-V. Inventarul este constituit dintr-un vas spart din vechime¹⁴⁵.

Un alt grup de movile a fost cercetat la **Mihai Bravu**. Constituit din trei movile, grupul era plasat pe un bot de deal, cei trei tumuli fiind dispuși la distanțe de 100–200 m. Movila I, cu diametrele de 36 × 32 m și o înălțime păstrată de 2 m, a avut trei morminte ale căror gropi erau săpate de la nivelul antic de călcare. Pentru toate au fost observate gropi rectangulare, cu scheletele în decubit dorsal cu orientări diferite. Ca elemente de inventar se remarcă un inel de buclă spiralat la M.3 și un altul, semilunar de tip Zimnicea, la M.4, dar pentru nici unul nu se specifică din ce au fost confecționate. Foarte importantă observație conform căreia în centrul movilei, la -1.90, a fost descoperită o vatră nu este, din păcate, susținută de detalii privind raportul stratigrafic față de mormintele „primare”. La fel de îndoielnică este și înregistrarea „*în pământul de umplutură*” a patru vase considerate ca fiind „*depuse ritual ca ofrandă*” în preajma mormintelor cu gropile săpate de la nivelul antic de călcare. Cea de a doua movilă, cu un diametru de 30 și o înălțime păstrată de 1.10 m, a avut doar două morminte socotite „primare” – M.2 și 3 – prin faptul că au avut gropile săpate de la nivelul antic de călcare. Ceea ce se distinge la cele două complexe funerare din Movila II de la Mihai Bravu, sunt structurile din pietre surprinse în ambele cazuri. Este vorba de un ring din pietre, cu un diametru de 5.20 care înconjură groapa rectangulară a M.2, pentru ca apoi totul să fie acoperit/placat cu pietre și cu o movilă de pământ, din nou placată cu pietre. O porțiune dintr-o altă structură din pietre, de formă curbată în plan, descoperită în jumătatea estică a movilei este socotită ca aparținând tot M.2, fiind vorba în acest caz de un ring care ar fi putut înconjură movila primară. Pentru M.3 s-a observat o altă amenajare din pietre în interiorul căreia se găsea o groapă de formă rectangulară. Complexul nu conținea resturi osteologice, motiv pentru care a fost considerat cenotaf¹⁴⁶. O aparentă particularitate a înmormântărilor de sub movilele de la Chilia Veche, Mihai Bravu și Luncavița este dată de orientările în bloc, pentru cel puțin primele două situri, deși la Chilia Veche pare a fi existat, la fel ca și la Luncavița, obiceiul dispunerii bipolare a defuncțiilor (**Pl. 80/1-3**).

Ansamblul înmormântărilor Jamnaja din Dobrogea nordică se aseamănă în multe privințe cu cele din Bugeac, de altfel acestea fiind vecinii cei mai apropiați. Există unele diferențe în ceea ce privește orientările defuncțiilor, la dreapta Dunării fiind ceva mai variate, la fel cum preferința pentru amplasarea mormintelor

¹⁴³ I. Vasiliu, Peuce 11, 1995, p. 49–87. Nu a fost publicat un plan al movilei și nici pentru fiecare mormânt, existând însă fotografii. Resturile osteologice nu au fost analizate antropologic.

¹⁴⁴ Idem, Peuce 11, 1995, p. 89–115. Resturile osteologice nu au fost determinate antropologic.

¹⁴⁵ Idem, Peuce 11, 1995, p. 117–140. Resturile osteologice nu au fost determinate antropologic. La pl. 4/3 se poate vedea „colțul de mistreț”.

¹⁴⁶ Idem, Peuce 11, 1995, p. 141–171. Există doar un plan pentru Movila I și fotografii pentru complexele funerare, inclusiv amenajările din pietre din Movila II. Resturile osteologice nu au fost determinate antropologic.

într-un sector sau altul al movilelor este dificil de sesizat. Caracterul lacunar al documentației, mai ales pentru descoperirile situate la sud de aliniamentul Hârșova–Constanța, chiar dacă îngrădește oarecum discuția, nu împiedică însă o relație chorologică firească cu înmormântările Jamnaja din nord-estul Bulgariei, din așa-numitul Cadrilater, iar apoi cu celelalte descoperiri din Bulgaria nord-vestică sau cele din zona Marica–Tundja, la sud de Stara Planina (Pl. 81).

În zona de podiș din sudul Cadrilaterului se cunosc mai multe grupări de movile funerare dintre care de un interes aparte, fără nicio îndoială, este cea de la **Placidol I**. Situată la 300 m sud de localitate, gruparea este constituită din 6 movile funerare, dintre care 5 par să fie plasate pe o terasă și înșirate de la NV spre SV, pe o distanță de aproximativ 300 m, cea de a șasea movilă, care nu a fost cercetată, fiind situată oarecum excentric la 300 m spre NE (Pl. 82/1). Cercetările arheologice au avut loc în anii 1979–1980, săpăturile fiind efectuate în bună măsură cu buldozerul. Resturile osteologice au fost analizate antropologic¹⁴⁷.

Din grupul de cinci tumuli se distinge movila nr. 1, cu un diametru de 55 x 50 m și o înălțime păstrată de 7.30 m. Au fost descoperite cinci înmormântări atribuite „culturii” Jamnaja, toate în poziție secundară fiind situate deasupra unei movile mai vechi în care nu au fost descoperite morminte¹⁴⁸ (Pl. 82/2; 83/1). În centrul movilei, la adâncimi între 3.60–4.50 m, au fost descoperite o stelă antropomorfă din piatră, partea inferioară unei alte stele antropomorfe și 3 pietre plate neprelucrate¹⁴⁹. Situat oarecum central, cel mai de seamă mormânt, prin structură și mai ales conținut, este cel notat cu nr. 1. Cu o groapă rectangulară cu treaptă, mormântul a fost acoperit cu bârne din lemn dispuse longitudinal. Pe treapta gropii au fost descoperite resturile a patru roți pline din lemn cu un diametru de circa 0.75 m. În groapă a fost descoperit un schelet de femeie, așezat pe o rogojină din fibre vegetale, culcat pe spate cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe dreapta. Scheletul avea craniul îndreptat către NE (Pl. 83/3). M.2 a avut o groapă rectangulară, acoperită cu bârne. Scheletul, deranjat, a aparținut unui bărbat, iar ca inventar a avut oase de animale. M.5 a avut de asemenea o groapă rectangulară, acoperită cu bârne, scheletul de femeie fiind dispus în decubit dorsal și orientat NE–SV. Pentru M.3 și 4, gropile nu au putut fi surprinse. În ambele morminte scheletele – bărbat în M.3 și femeie în M.4 – erau dispuse chircite lateral pe stânga și orientate NNE–SSV, respectiv S–N, în nici unul nefiind descoperite elemente de inventar. Deosebit de importantă este proba ¹⁴C din M.5 – Bln-2501 – 4170±50 BP¹⁵⁰, calibrată în domeniul 2 sigma (95.4%0) cu o dată situată în intervalul 2890–2580 BC¹⁵¹.

Movila 2, cu un diametru de 42 m și o înălțime păstrată de 3.20 m, a avut 9 înmormântări Jamnaja și un complex de cult notat cu nr. 2 pe plan (Pl. 84/1). În mantaua movilei, la o adâncime de -1,70–2.80 m, a fost descoperită o stelă antropomorfă cu capul reliefat¹⁵². Din schițele de profil disponibile reiese că movila a avut o structură complexă, deasupra înmormântării primare – M.8 (Pl. 84/8) – fiind ridicată o primă manta, peste care, cu ocazia celorlalte înmormântări, au fost depuse alte straturi/mantale de pământ, cele mai târzii fiind M.5 și 6¹⁵³. Mormântul primar – M.8 – a avut groapa săpată de la nivelul antic de călcare, pe marginea gropii fiind observat pământul scos la săpat și depus alături. De formă rectangulară, groapa a fost acoperită cu bârne de lemn. Scheletul a fost deranjat din vechime și nu au fost găsite nici un fel de elemente de inventar. Complexul de cult – *култово съоръжение* –, a avut o groapă a cărei formă nu este precizată, cu o lespede de piatră la gură, iar în interior pietre și lemn din care s-a recoltat o probă pentru datare cu ¹⁴C – Bln-2504 – 4260±69 BP, calibrată în domeniul 2 sigma (95.40%) cu o datare în intervalul 3030–2620 BC¹⁵⁴. Pe baza inventarului se distinge M.6, cu o groapă rectangulară cu treaptă, acoperită cu bârne longitudinal, cu scheletul în decubit dorsal cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe dreapta, orientat NE–SV. Presărat cu ocră roșu, scheletul, ce a aparținut unui bărbat, a avut două inele de buclă spiralice din argint și unul din cupru, o perlă presupusă a fi din chihlimbar și o mică piatră (Pl. 84/7). Un inventar aparte a avut și M.7. Groapa acestuia era de asemenea rectangulară cu treaptă și acoperită cu bârne din lemn. Scheletul de copil a fost găsit deranjat, dar s-a apreciat că a avut o „orientare” NE–SV. Alături de schelet s-au găsit o ceașcă cu gura oblică și un inel de buclă din cupru. În M.3, cu o groapă a cărei formă nu este precizată, alături de scheletul unui copil depus pe o rogojină din fibre organice în decubit dorsal și orientat pe direcția NE–SV, s-au găsit 6 astragale,

¹⁴⁷ I. Panayotov, *Jamnata kultura v bălgarskite zemi*, Sofia, 1989, p. 94–95, fără detalii privind locul de amplasare și schița cu totul sumară de la Pl. 56.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 95 și Pl. 61, o schiță de profil a movilei, din care reiese existența unei movile mai vechi sub M.1.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 95 și Pl. 63.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 105.

¹⁵¹ Calibrare făcută cu programul OxCal v.3.9.

¹⁵² *Ibidem*, p. 105, Pl. 79.

¹⁵³ *Ibidem*, Pl. 78.

¹⁵⁴ Calibrare făcută cu programul OxCal v. 3.9.

posibil de ovicaprină, și o mică piatră de 10 cm, posibil o amuletă. Mormintele 5 și 9 au avut gropi rectangulare cu treaptă, în primul caz acoperită cu bârne dispuse longitudinal, scheletele, presărate cu ocră roșu, fiind în decubit dorsal, în cazul M.5 orientat E–V, iar în cazul M.9, dispus cu craniul către NE–SV, ambele morminte fiind fără inventare. M.1, cu o groapă ovală cum reiese din ilustrație, și acoperită cu o lespede din piatră a aparținut unui copil depus în decubit dorsal și orientat SSV–NNE, alături fiind găsiți trei bulgări mici de ocră roșu. Pentru M.4 și 10, forma gropilor nu a putut fi precizată, în ambele cazuri scheletele, fără ocră pe ele, fiind chircite, în primul caz pe dreapta, iar în al doilea pe stânga. În ambele cazuri este vorba de schelete de adulți, cel din M.4 fiind feminin¹⁵⁵.

Tumuli 3–5 au avut fiecare câte o singură înmormântare (Pl. 83/4–6). În toate cazurile este vorba de înmormântări primare, în gropi rectangulare, cea din T.3/M.1, fiind acoperită cu bârne din lemn, iar în celelalte două fiind descoperite resturi ale unor rogojini pe care fuseseră așezate cadavrele. De fiecare dată scheletele erau depuse pe spate, toate cu craniile către NE. Nu au avut elemente de inventar.

La circa 2.8 km spre nord de Placidol I se găsește o altă grupare de movile funerare, denumită **Placidol II**, constituită din 5 movile mici și una mai mare. Rezultatele cercetărilor din anul 1965 nu sunt cunoscute în detaliu. Tot ceea ce se știe este că în movila nr. 1 au fost descoperite două stele funerare antropomorfe, cea de a doua având figura și membrele anterioare bine redată, pe partea ventrală ca și pe cea dorsală, fiind reprezentate și alte motive decorative, între care se remarcă două tălpi¹⁵⁶.

Se poate observa cu destulă claritate că în cadrul grupării de movile funerare Placidol I a existat o structură funerară deosebită prin dimensiuni și unele elemente de inventar – stelele antropomorfe din manta și roțile de car din M.1 – reprezentată prin Tumulul 1, în jurul căreia s-au ridicat apoi celelalte movile, dintre care T.2, iarăși cu dimensiuni mai mari și morminte cu inventare remarcabile, a ocupat un loc central în cadrul zonei funerare constituite din cele cinci movile. În preajmă nu se cunosc urme ale vreunei așezări căreia să-i fi corespuns cimitirul tumular. Semnificativ, nu departe de primul grup de movile se mai găsește o a doua grupare de tumuli, cele două stele antropomorfe indicând o anume contemporaneitate a celor două zone funerare. Asemănările cu situațiile întâlnite în Bugeac sau Basarabia sunt evidente, atât în ceea ce privește structura zonelor funerare cât și în ceea ce privește unele elementele de inventar, sau cele cu un caracter aparte, în speță carele de la Balaban, Holmskoe, Petrești, Sărățeni și Taraclia, dar și prin inelele de buclă din argint. Diferența este dată de prezența în tumuli a mormintelor primare „eneolitice” din Bugeac sau Basarabia, care lipsesc în sudul Dobrogei.

Nu departe de Placidol, către NV, se situează o altă grupare de movile funerare lângă localitatea **Porușik Geșanovo**. În număr de 15, movilele de la Porușik Geșanovo sunt dispuse într-un prim șir de 7 tumuli, un al doilea constituit din 8 movile fiind plasat la 200–300 m NE de primul. Nu a fost cercetată decât movila I, cu un diametru de 40 x 38 m și o înălțime păstrată de 1.40 m, în care s-au descoperit 4 morminte atribuite culturii Jamnaja. În mormântarea primară este reprezentată de M.3, situat central, cu o groapă rectangulară săpată de la nivelul antic de călcare și acoperită cu o movilă primară. Mormântul a avut groapa acoperită cu bârne din lemn, iar în interior se găsea, așezat pe o rogojină din fibre vegetale, un schelet de bărbat depus în decubit dorsal, orientat SV, lipsit de inventar. M.1, secundar, a avut o groapă identică, acoperită cu bârne din lemn dispuse longitudinal. Scheletul, de bărbat, zăcea în decubit dorsal pe o rogojină, orientat fiind către NE, cu o așchie din silex alături. Celelalte două înmormântări – M.2 și 4 – erau deranjate din vechime¹⁵⁷. Dar importanța principală a acestor înmormântări constă în faptul că pentru trei dintre ele dispunem de date ¹⁴C¹⁵⁸, după cum urmează: pentru M.3, proba Bln-3302, 4360±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma (93.80%) cu o dată în intervalul 3100–2880 BC; pentru M.1, proba Bln-3301, 4080±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma (77.90%) cu o dată în intervalul 2760–2470 BC; pentru M.4, proba Bln-3303, 4150±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma (91.40%) cu o dată în intervalul 2880–2560 BC¹⁵⁹. Datele confirmă vechimea mormântului primar față de celelalte două, care se înșiruie apoi de-a lungul unui interval de timp de circa 400 de ani, vreme în care, după cum se poate constata, tradiția mortuară s-a păstrat. Totodată, mormintele de la Porușik Geșanovo se plasează în prima jumătate a mileniului III a.Chr., împreună cu complexe, datate tot cu radiocarbon, de la Placidol, la care se poate, eventual, adăuga și data unui alt mormânt Jamnaja presupus a fi

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 105–113.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 120, Pl. 107–108.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 127–132, Pl. 120–126.

¹⁵⁸ J. Görsdorf, J. Bojadžiev, *Eurasia Antiqua* 2, 1996, p. 155–156.

¹⁵⁹ Calibrări făcute cu programul OxCal v.3.9.

de la Varna¹⁶⁰ – Ki-89, 4210±60 BP, calibrată în domeniul 2 sigma (95.40%) cu o dată în intervalul 2920–2620 BC¹⁶¹ – îndoienică de altfel¹⁶².

Un alt grup de movile funerare mai este cunoscut în nord-estul Bulgariei la **Kjulevca**, localitate aflată în bazinul hidrografic al râului Kamčea, unde sunt menționate 3 movile situate la o distanță de circa 250 m una de alta. Rezultatele cercetărilor făcute anterior războiului – în anul 1934 – sunt cunoscute parțial. Se știe că movila I, cu un diametru de 28 m și o înălțime păstrată de 3.50 m, a avut cinci înmormântări Jamnaja¹⁶³. În mormântarea primară este reprezentată de M.5, cu o groapă rectangulară, săpată de la nivelul antic de călcare, acoperită cu bârne din lemn și situată aproximativ în centrul movilei. Scheletul, de adult, zăcea întins pe spate cu craniul către V. Nu a avut inventar. O poziție stratigrafică oarecum asemănătoare după cât se poate observa din schița publicată de Panayotov, a avut-o și M.3. Particularitatea acestuia este dată de groapa ovală înconjurată de un ring din pietre cu diametrul de 3 m. Scheletul, de copil, zăcea chirchit pe dreapta cu craniul către NE, peste oase având presărat ocrul roșu. Nu a avut inventar. Un alt mormânt cu o structură particulară este M.4, secundar, cu o cistă alcătuită din pietre și având dimensiunile de 2.5 x 2.5 m, cu pereții înalți de 1.30 m. Scheletul zăcea chirchit tot pe dreapta, cu craniul către sud. Nu a avut inventar și nu se menționează prezența ocrului roșu. Celelalte două morminte – M.1–2 – de asemeni secundare, au avut, primul scheletul chirchit pe dreapta și orientat NNE–SSV, iar al doilea în decubit dorsal cu craniul către SV, ambele fiind lipsite de inventar. Importanța grupului de morminte din tumulul I de la Kjulevca constă, așa cum ușor se poate vedea, în prezența unor structuri funerare mai puțin frecvente.

În cursul anului 1929 au mai fost săpate două movile funerare la **Carevbrod**, în nord-estul Bulgariei. Informațiile disponibile astăzi sunt cu totul sumare. Primul tumul, cu un diametru de 32 m și o înălțime păstrată de 4.5 m, a avut 5 morminte dintre care M.4 și 5 erau duble, rezultând 7 înmormântări atribuite grupei Jamnaja. Forma gropii a putut fi precizată doar în cazul M.2, fiind vorba de o groapă rectangulară cu treaptă. Scheletele erau depuse în decubit dorsal – M.1–3 – sau chirchite pe dreapta – M.4a–b – sau stânga – M.5a–b. În ceea ce privește orientarea, M.1 avea craniul către vest, pentru M.2 și 3 orientarea era V–E, în vreme ce în mormântările duble din M.4 erau orientate ambele către S, iar cele două din M.5, către E. În afara ocrului de lângă schelete nu au fost descoperite elemente de inventar. Tumulul 2, cu un diametru de 34 m și o înălțime păstrată la data săpăturilor de 8 m, a avut doar două morminte Jamnaja – M.2 și 3, ultimul fiind cel principal. Nota particulară este dată de un strat de pietre care acoperea movila. Pentru M.3 s-a observat că groapa era de formă rectangulară, fiind acoperită cu bârne din lemn. Ambele morminte aveau scheletele în decubit dorsal, în cazul M.2 cu craniul îndreptat către NE, iar în cazul M.3 cu craniul către VNV. Nici aceste morminte nu aveau inventare¹⁶⁴.

Tot înaintea celui de-al Doilea Război Mondial – în 1933 – au fost cercetate și alte movile funerare situate lângă localitatea **Madara**, de asemenea în nord-estul Bulgariei, în bazinul râului Kamčea. Cele patru movile cercetate făceau parte dintr-o grupare constituită din 6 movile înșirate. Movila I, cu un diametru de 24 m și o înălțime păstrată de 3.60 m, a avut patru morminte. Forma gropilor nu este precizată și nu se știe dacă au fost sau nu acoperite cu lemne. Primul mormânt avea un schelet de adult, chirchit pe stânga și orientat către est. Inventarul este reprezentat printr-o ceașcă cu gura oblică, păstrată fragmentar. M.2, cu un schelet, tot de adult, în decubit dorsal și cu craniul către V, a avut un inel de buclă spiralic din argint. Pentru M.3, cu un schelet de copil așezat pe spate și cu craniul către SSV, se menționează urme de la o piesă din cupru. Movila II, cu un diametru de 18 m și înălțimea păstrată de 1 m, a avut doar două morminte Jamnaja. Nu există date privind forma gropii. În amândouă mormintele scheletele se găseau în decubit dorsal, la M.1 având craniul către SV, iar în M.2 către NE. Nu s-au descoperit elemente de inventar. Movila III, cu un diametru de 20 m și înălțimea păstrată de 2 m, a avut 5 morminte Jamnaja. Nici pentru acestea nu sunt specificate formele gropilor sau urme de bârne din lemn. Mormintele 1 și 2 aveau scheletele în decubit dorsal, orientate în primul caz către SV, iar în al doilea către NE. Mormintele 3 și 4, aveau scheletele depuse chirchite pe stânga, la M.3 cu craniul către V, iar la M.4 către E, în ambele morminte fiind descoperite câte un vas decorat cu impresiuni. M.6 a avut scheletul chirchit pe dreapta și orientat către NE, fiind lipsit de inventar. Movila IV, cu un diametru de 22 m și

¹⁶⁰ S. Forenbaher, *Antiquity* 67 (255), 1993, p. 241.

¹⁶¹ Calibrare făcută cu programul OxCal v.3.9.

¹⁶² Cf. Lolita Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, Oxford, 1999, lista cu date radiocarbon, p. 402, unde proba este menționată ca provenind de la Ezerovo.

¹⁶³ Panayotov, *op. cit.*, p. 80–82 și Pl. 29, unde este reprodus planul și schița de profil a movilei I, dar fără scară grafică.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 62–68, Pl. 1–13.

o înălțime păstrată astăzi de 1.50 m, a avut 4 morminte Jamnaja. Primele două – M.1–2 – au fost găsite deranjate. Pentru M.3 și 4, ambele cu schelete în decubit dorsal a putut fi apreciată orientarea, în primul caz către E, iar în al doilea către NE. Nici un mormânt din movila IV nu a avut inventar¹⁶⁵.

Pentru zona din nord-estul Bulgariei (Cadrlater), unde grupurile de movile funerare cu morminte Jamnaja sunt bine documentate, un loc aparte îl ocupă cimitirul tumular de la **KalugERICA**¹⁶⁶. Cercetat tot înaintea celui de-al Doilea Război Mondial, în 1934, cimitirul este constituit din 8 movile funerare înșirate de la vest la est, la distanțe variabile de 60–200 m una de alta. Rezultatele săpăturilor sunt cunoscute pentru movilele 3–8, pentru movilele 1 și 2 datele fiind cu totul insuficiente, singura informație disponibilă astăzi fiind că și în acestea au fost descoperite înmormântări. Movila III, cu diametrul de 24 m și înălțimea păstrată de 1.5 m, cu doar 4 morminte Jamnaja, se deosebește în special prin structura funerară a mormântului primar – M.4. Cu o groapă rectangulară, acoperită cu bârne din lemn dispuse longitudinal, mormântul a fost înconjurat de un ring din pietre¹⁶⁷. Scheletul, apreciat ca aparținând unei femei tinere, zăcea chircit lateral pe dreapta cu craniul către est. Peste partea superioară a scheletului se găsea o cruce roșu. Lângă schelet s-a găsit un inel de buclă din argint, dintr-o singură spirală¹⁶⁸. Judecând după schița de profil publicată de I. Panayotov¹⁶⁹, după, cel puțin, poziția M.1, secundar, peste mormântul primar – M.4, a fost ridicată o movilă inițială care a acoperit și ringul din pietre. În această movilă au fost săpate gropile M.1–3. Din păcate nu s-a putut preciza forma acestor gropi. În toate trei scheletele se găseau în decubit dorsal, în M.1 cu craniul către NE, în M.2 cu craniul către V și în M.3 cu craniul către NV, nici unul dintre aceste trei morminte nu a avut inventar și doar în M.2 s-a găsit o cruce pe oase. Movila IV, cu un diametru de 23 m și o înălțime păstrată de 0.80 m, a avut doar două morminte Jamnaja, ambele cu schelete în decubit dorsal, orientate către S, în cazul M.1 și NE în cazul M.2. Nici unul dintre morminte nu a avut inventar. Movila V, cu un diametru de 30 m și înălțimea de 2.5 m, se deosebește nu numai prin dimensiunile mai mari și numărul înmormântărilor, dar mai ales prin prezența a două morminte de incinerare în urnă – M.1 și M.4. Ambele sunt secundare și plasate excentric față de centrul movilei, către răsărit, urnele cu oase calcinate fiind descoperite, în cazul M.1, la 0.20 m adâncime, iar în cazul M.4, la 0.80 m adâncime. Cele două urne aparțin unui singur tip ceramic, fiind vorba de vase tronconice, în primul caz cu patru pastile/proeminențe plasate imediat sub margine, iar în al doilea caz cu patru apucători plasate pe linia mediană¹⁷⁰. Ceea ce deosebește M.4, este însă cista, constituită din patru lespezi de piatră, în care a fost plasată urna. În ce măsură aceste două morminte au fost plasate în tumul într-o vreme corespunzătoare „culturii” Jamnaja sau ulterior acesteia, este dificil de precizat. O indicație în sens pozitiv ar putea să fie dată de vasul mai mic, dar de o formă similară, descoperit în M.6 din aceeași movilă¹⁷¹. În același timp, cu o oarecare bunăvoință, cele două vase tronconice din mormintele de incinerare din movila V de la KalugERICA, își pot găsi unele paralele în repertoriile ceramice ale grupelor Zimnicea¹⁷² sau Coțofeni¹⁷³, ambele plasate cam în aceeași vreme cu înmormântările Jamnaja cum indică, de data aceasta mai precis, prezența binecunoscutelor cești cu gura oblică, specifice grupei Zimnicea, în alte inventare funerare Jamnaja de la sud de Dunăre. În mormântarea primară din movila V de la KalugERICA este reprezentată de M.8, situat oarecum în poziție centrală. Din schița disponibilă și din descriere¹⁷⁴, groapa, de formă ovală, a fost săpată de la nivelul antic de călcare. Deasupra s-au găsit urme de la bârnele din lemn care acopereau mormântul. Scheletul, presărat cu o cruce roșu, se găsea în decubit dorsal, cu craniul către NV. Nu a avut inventar. În celelalte morminte de inhumație, secundare, M.2–3, 5 și 7 au avut scheletele în decubit dorsal, cel din M.6 fiind depus chircit lateral pe stânga. În ceea ce privește orientările, scheletele au fost așezate cu craniile către NE – M.2 –, E – M.3 și V – M.5–7. Cu excepția vasului tronconic din M.6, nu s-au descoperit alte elemente de inventar. În mormântările din movilele VI–VIII, de asemenea lipsite de inventare, nu sunt în măsură să aducă informații semnificative. Singura excepție o constituie M.1 din movila VII, primar, a cărui groapă a fost înconjurată cu ring de piatră.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 68–74, Pl. 14–22.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 74–80.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 75, Pl. 23, în fapt o schiță lipsită de scară grafică.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 75, Pl. 24.

¹⁶⁹ *Ibidem*, Pl. 25.

¹⁷⁰ *Ibidem*, Pl. 26–27.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 78, Pl. 28.

¹⁷² Alexandrina D. Alexandrescu, *Dacia NS 17*, 1974, Pl. 5/10, unde este ilustrat un castron tronconic din M.18 al cimitirului din bronzul timpuriu.

¹⁷³ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, pl. 32/8 unde este ilustrat „tipul XVII” documentat în nivelul f al locuirii Coțofeni din Peștera Hoților de la Băile Herculane.

¹⁷⁴ I. Panayotov, *op. cit.*, p. 79 și Pl. 25.

Se mai poate sublinia și faptul că în cele două morminte din movila VII scheletele se găseau așezate chircite pe stânga și orientate către V¹⁷⁵.

La **Zeglarci-Orljak**, în cursul săpăturilor arheologice din anul 1983, au fost cercetate două movile aparținând unui grup alcătuit din 4 tumuli, oarecum înșirați de la N spre S. În movila I, cu un diametru de 62.5 × 65 m și o înălțime păstrată de 1.50 m, s-au descoperit două morminte atribuite grupului Jamnaja. În mormântarea primară este reprezentată prin M.1, cu o groapă rectangulară acoperită cu bârne de lemn dispuse longitudinal. Scheletul se găsea în decubit dorsal pe o rogojină din fibre vegetale, cu craniul îndreptat către V. Pe oase se găsea o cruce roșu, iar mormântul nu a avut inventar. Din descriere și schița publicată reiese că M.1 a avut deasupra o movilă proprie. M.2, secundar, a avut tot o groapă rectangulară acoperită cu bârne de lemn, diferența fiind dată de modul de dispunere al cadavrului, așezat chircit pe dreapta cu craniul înspre est. Cu dimensiuni mai mici, movila II a avut un diametru de 20 × 20.5 m și o înălțime păstrată de aproximativ 1 m. Au fost descoperite două morminte Jamnaja. Deși situat oarecum excentric față de centrul movelei, M.1, cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare și acoperit cu o movilă din sol viu aruncat, reprezintă în mormântarea primară. Forma gropii nu a putut fi precizată, iar scheletul se găsea în decubit dorsal cu craniul către N. Nu a avut inventar, iar pe oase s-a observat o cruce roșu. Cel de-al doilea mormânt – M.2 – a avut o groapă rectangulară, iar scheletul zăcea în decubit dorsal cu craniul către V¹⁷⁶.

Alte grupuri de movile funerare cu înmormântări Jamnaja în nord-estul Bulgariei mai există și în localitățile **Belogradec**, cercetat în anii 1974–1975, **Kavarna**, cercetat în anii 1958–1959 și **Smolnica**, cercetat în anii 1962–1963, dar datele avute la dispoziție sunt cu totul sumare. Din ceea ce avem la dispoziție știm că în toate cele trei localități este vorba de grupuri de tumuli, la Belogradec fiind vorba de 10, posibil 13 movile, înșirate de la NE către SE, la Kavarna este vorba de un grup din patru tumuli, într-unul fiind descoperit un mormânt de inhumație cu scheletul chircit pe dreapta și orientat NNV–SSE, mormânt a cărui groapă a fost acoperită cu trei lespezi masive din piatră, iar la Smolnica a existat un grup alcătuit din 7 movile funerare¹⁷⁷.

Tot la sud de Dunăre, dar în zona de nord-vest a Bulgariei mai sunt cunoscute alte trei cimitire tumulare/grupări de movile funerare atribuite culturii Jamnaja. Cel mai important, prin numărul tumulilor și, corespunzător, al înmormântărilor, dar și prin cantitatea și calitatea anumitor elemente de inventar, este cimitirul tumular de la **Goran-Slatina**, situat aproape de cursul râului Osam unde acesta traversează zona dealurilor de la poalele de miazănoapte ale lanțului Stara Planina. În cursul săpăturilor arheologice sistematice din anii 1980–1981 au fost cercetate 9 movile funerare, numerotate de la II la IX. După autorul săpăturii, movilele aparțin la două grupări, prima constituită din movilele II–IV și a doua din movilele V–IX¹⁷⁸. Din planul publicat reiese că o grupare distinctă este cea constituită din tumulii 6–9, căreia i se poate adăuga movila 5 situată la circa 250 m NV de tumulul 6. Către sud, la circa 1 km, se află movila 3, față de aceasta, la circa 250 m spre V, găsindu-se movila 2. Movila 4 are o poziție cu totul excentrică, la circa 250 m NV de movila 5 (**Pl. 85**)¹⁷⁹. În total au fost descoperite 34 de morminte – 36 de înmormântări, T.2/M.18 și T.3/M.1 fiind duble, dar nu fiecare movilă a avut înmormântări Jamnaja, cum este cazul T.1 și 6. Atât după numărul înmormântărilor – câte 10 – ca și după dimensiuni, se disting: T.5, cu un diametru de 50 × 45 și o înălțime reală de 4.5 m și T.3, cu diametrele de 42 × 41 m și înălțimea reală de 3 m. Dimensiunile celorlalte movile sunt sensibil mai mici, după cum urmează: T.4, cu diametrele de 35 × 38 m și înălțimea reală de 4 m, T.2 cu diametrele de 37 × 35 m și înălțimea reală de 1.9 m, T.7 cu un diametru de 30 m și înălțimea reală de 1.5, T.9 cu diametrele de 25 × 15 m, având o formă oarecum ovală și înălțimea reală de 0.80 m și T.8, cel mai mic, cu un diametru de 20 m și înălțimea reală de 0.80 m. Se poate constata că în cadrul zonei funerare Jamnaja de la Goran-Slatina, așa cum este ea marcată de movilele funerare, tumulii cu cele mai multe înmormântări, și corespunzător cu cele mai mari dimensiuni, sunt situați oarecum izolat.

Pentru opt din cele zece înmormântări Jamnaja aparținând T.5, au putut fi distinse gropile funerare, toate de formă rectangulară și acoperite cu bârne din lemn, mai puțin M.8. Urme de rogojini din fibre vegetale s-au găsit în M.1 și 2. În cazul M.7 groapa a fost acoperită și cu mai multe lespezi de piatră. Alături de gura gropii M.9 s-a descoperit o mică „grămadă” din pietre cu un diametru de 4.5–5 m și o înălțime de 0.60 m. Toate

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 79–80.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 120–127, Pl. 109–119.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 132–133, și Pl. 127 – schița șirului de movile de la Belogradec – și 128–129 – desene ale lespezilor de piatră care acopereau unul dintre morminte și planul unui mormânt de la Kavarna.

¹⁷⁸ G. Kitov, I. Panayotov, P. Pavloc, *Mogili nekropoli v Loveškija kraj. Ranna bronzova epoha (Nekropolât Goran-Slatina)*, Sofia, 1991, p. 27. După Panayotov, *op. cit.*, p. 134, este vorba de o grupare constituită din movilele II–III și o a doua din movilele IV–IX, ultima cu tumulii înșirați la distanțe variabile cuprinse între 8–250 m, de la N spre S.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 134–135 și Pl. 130; Kitov et al., *op. cit.*, p. 27 și Pl. 2.

scheletele se găseau în decubit dorsal, două având craniile către SSV, alte două către SV și patru către V. Însmormântarea primară este reprezentată de M.6, cu groapa săpată de la nivelul „humusului antic”, deasupra găsimu-se o movilă mică primară. De altfel, T.5/M.6 este și singurul mormânt cu inventar, alături de craniul scheletului fiind găsite două inele de buclă din argint. Cea de a doua movilă de dimensiuni mari – T.3 – a avut 9 morminte, cu 10 însmormântări, Jamnaja (Pl. 86). Însmormântarea primară este reprezentată prin M.9, cu groapa săpată, de la nivelul antic de călcare, în solul viu. Groapa de formă rectangulară, nu a avut acoperiș din lemn, în schimb era plasată în mijlocul unei suprafețe acoperite cu pietre, de formă circulară, cu diametrul de 8.60 m. Scheletul de adult, orientat SV și presărat cu ocră roșu, se găsea depus chircit lateral pe partea stângă, dedesubt fiind descoperite urme ale unei rogojini din fibre vegetale. Nu a avut inventar funerar. O altă însmormântare, posibil primară¹⁸⁰, este reprezentată prin M.8, situat oarecum central, cu groapa de formă rectangulară, săpată de la nivelul antic de călcare și în solul viu, fără capac din bârne din lemn, cu un schelet de adult, depus în decubit dorsal, în momentul descoperirii cu picioarele îndoite și căzute pe dreapta și pe stânga, în așa numita poziție *Froschlage*. Craniul era îndreptat către vest. Inventarul funerar este constituit dintr-un inel de buclă plurispiralic din argint și „o daltă din bronz”, care ar putea fi totuși o secure din categoria *Randleistenbeil*, judecând după lungime – 12.5 cm – ca și după marginile ridicate ale corpului cu secțiune rectangulară¹⁸¹. Toate celelalte morminte au avut gropi rectangulare, acoperite cu bârne din lemn, uneori cu rogojini din fibre vegetale. O situație specială este reprezentată de M.6 și 7, ambele găsimu-se în interiorul unui ring din pietre. Cum însă acest ring înconjură movila primară a M.9, acoperită cu pietre¹⁸², ringul respectiv aparține acestei însmormântări și nu M.6 și 7 care îl suprapun. Toate scheletele se găseau în decubit dorsal, orientările fiind predilect în sectorul vestic: M.2–3, 5 către V, M.1a–b, 6–7 către VSV și M.4 către SSV. Inventarele sunt constituite din piese de port, după cum urmează: M.1a – o perlă din aur și una din argint, o perlă din Cu și alte trei din os, M.3 – un Lockenring spiralic din aur și un altul din argint și o perlă din os, M.7 – un Lockenring spiralic din argint și un colier constituit din 28 perle cilindrice și 16 hexagonale, toate din argint, apoi un topor din piatră în M.2¹⁸³. Cu excepția unui vas cu corp bombat descoperit în M.3 și a trei fragmente ceramice din M.7, nu a mai fost descoperită ceramică în mormintele tumulului 3. Tumulul 4 a avut 4 morminte Jamnaja, dintre care M.2 și 4 sunt considerate ca primare. Toate au avut gropile rectangulare, uneori acoperite cu bârne din lemn și cu rogojini sub schelete. Orientate toate spre V, toate scheletele se găseau în decubit dorsal. Nu au fost descoperite elemente de inventar funerar, cu excepția unui vârf de săgeată din silex din M.1¹⁸⁴. Cu trei morminte, corespunzând la 4 însmormântări, Jamnaja, tumulul 2 (Pl. 87) se distinge prin elementele de inventar. Însmormântarea primară este reprezentată de M.13, cu o groapă rectangulară. Poziția scheletului nu a putut fi precizată, iar mormântul nu a avut inventar funerar. Tot cu o groapă rectangulară și acoperită cu bârne din lemn, M.4 a avut un schelet în decubit dorsal cu craniul către NV. Inventarul funerar este alcătuit dintr-un vas, un Lockenring spiralic din argint și un colier alcătuit din 30 perle din argint. Alte trei Lockenringe spiralice din argint au mai fost descoperite în M.18a–b¹⁸⁵. Grupul movilelor funerare de la Goran-Slatina au o anume importanță pentru judecarea însmormântărilor Jamnaja de la sud de Dunăre, prin numărul mare de morminte cercetate, structurile funerare puse în evidență și, desigur, inventarele. Distribuția elementelor de inventar – piese de port sau arme – nu relevă distincții accentuate între movilele funerare care au alcătuit gruparea (Pl. 88/1), aceste deosebiri fiind importante în interiorul fiecărei movile, reflectând, foarte probabil, deosebirile de rang dintre membrii comunității care a folosit una sau alta dintre movile. Înserierea generală a însmormântărilor din toate movilele cercetate de la Goran-Slatina, pune în evidență un grup de însmormântări ce se caracterizează prin piese de port din argint sau din aur și dintre care T.3/M.9 a avut și o secure din cupru (Pl. 89). Orientarea predilectă către apus (Pl. 88/3) pentru, din nou, toate însmormântările subliniază caracterul unitar din punct de vedere social al comunității care a folosit movilele. Distribuția în perimetrul movilelor este predilectă pentru sectorul sud-estic (Pl. 88/2).

O situație cu totul specială se întâlnește la **Tărnava**. În anii 1964–1965 au fost cercetate trei movile funerare ce aparțineau unei grupări mai mari, constituite din 20 de movile. În tumulul 1 au fost descoperite 11 morminte a căror poziție stratigrafică îngăduie precizarea unei succesiuni a însmormântărilor (Pl. 90). Ceea ce

¹⁸⁰ I. Panayotov, *op. cit.*, p. 140, îl consideră secundar, cu groapa săpată într-o manta anterioară și străpungând solul viu – *копан в съществуващ насип и материка* – acoperit cu o manta. După Kitov et al., *op. cit.*, p. 73, este apreciat ca secundar, dar cu semnul întrebării.

¹⁸¹ *Ibidem*, Pl. 47/d.

¹⁸² *Ibidem*, p. 64, în paragraful care descrie structura movilei III.

¹⁸³ *Ibidem*, Pl. 39/g–e; 40/b; 41/g–e; 46/e–j.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 74–77, Pl. 49–50.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 56–62, Pl. 32–37.

deosebește Tum. 1 de la Târnava față de ansamblul înmormântărilor Jamnaja sunt, pe de-o parte, numărul mormintelor de incinerație, apoi anume elemente de structură și, în sfârșit, dar nu în ultimul rând, inventarul ceramic. Cele mai vechi morminte, cu gropile săpate în solul viu, sunt M.1 și 3. Ambele au avut gropi rectangulare, existând alături și câteva pietre ce lasă deschisă posibilitatea ca mormintele să fi avut o anume amenajare, dar care nu s-a păstrat. Dacă în M.1, scheletul se găsea chircit pe dreapta și orientat V-E, în M.3 scheletul se găsea în decubit dorsal cu picioarele îndoite și căzute pe o parte și alta în așa-numita poziție *Froschlage*. În ambele morminte au fost descoperite câte un vas din lut – o amforă în M.1 și o ceașcă cu gura oblică și o toartă supraînălțată în M.3 – de fiecare dată forma și decorul având foarte bune paralele în repertoriul ceramic Coțofeni sau, în ceea ce s-a încercat la un moment dat să fie definită drept grupa Orlea-Sadovec¹⁸⁶. M.2, secundar, cu o groapă rectangulară săpată în movila primară/mantaua M.1, este de incinerație, ca urnă fiind folosit un castron semisferic cu o toartă ce pare de asemenea apropiat unor forme Coțofeni. M.4, de asemenea secundar, dar al cărui raport față de M.2 nu poate fi precizat, a avut o structură alcătuită din pietre, sub forma unei platforme rectangulare în a cărei jumătate sudică se găsea groapa rectangulară a mormântului, care fusese acoperită cu lemn. În interiorul gropii se găsea un schelet chircit pe dreapta și orientat S-N. În groapă au fost descoperite urme de ocru roșu. Ca inventar, mormântul a avut un vas, din nou cu paralele bune în repertoriul Coțofeni. Aproximativ în centrul movilei, parțial suprapunând M.4, a fost descoperită o altă structură din pietre nefasonate, sub forma unei îngrădiri de formă rectangulară, cu latura de 6 m. În interiorul acestei structuri au fost descoperite M.5 și 6. M.5, cu o groapă rectangulară, era de incinerație, ca urnă fiind folosită o cupă cu picior ajurat, alături mai fiind descoperită o amforă identică ca formă și decor cu cea din M.1. Mormintele 7 și 8, apropiate în timp prin poziția stratigrafică, sunt secundare și au suprapus – în cazul M.7 – mantaua complexului alcătuit din M.5 și 6. În ambele cazuri este vorba de gropi rectangulare, ca și de schelete în decubit dorsal, dar M.7 fiind orientat SV-NE, în vreme ce M.8 avea craniul către V. În M.7 a fost descoperit un inel de buclă spiralic din cupru, iar în M.8 un alt inel de buclă, dar de tip Zimnicea și din aur. M.9 suprapunea direct complexul M.5 și 6, având o groapă rectangulară, iar în interior un schelet în decubit dorsal și orientat V-E. Ca inventar a avut un alt inel de buclă spiralic din cupru și o ceașcă cu o toartă supraînălțată cu bune analogii în cimitirul din bronzul timpuriu de la Zimnicea. M.10, destul de probabil, prin poziția stratigrafică, se situează în aceeași vreme/etapă de înmormântare, cu precedentul. Scheletul, în decubit dorsal și orientat V-E, avea o groapă rectangulară. Cea de a doua movilă, cu un diametru de 12 m și o înălțime păstrată de 0.50 m, nu a avut decât un singur mormânt, de incinerație, cu o groapă rectangulară acoperită cu lemne. Ca urnă a fost folosit un vas borcan cu un decor șnurat care-l apropie de un vas descoperit în tumulul de la Hârșova sau de cel de la Medgidia. Cea de-a treia movilă, cu un diametru de 15 m și o înălțime păstrată de 1 m, a avut doar două morminte, ambele cu gropi rectangulare săpate de la nivelul antic de călcare. Ambele schelete se găseau în decubit dorsal cu picioarele căzute pe stânga și îndoite din genunchi. Inventarul M.1 se compune din două inele de buclă din aur spiralice¹⁸⁷.

Așa cum am afirmat de la început, înmormântările de la Târnava prezintă o importanță cu totul deosebită. În primul rând, prin inventarele, foarte asemănătoare din punctul de vedere al stilului ceramic, ca și prin pozițiile stratigrafice reciproce, se poate aprecia cu destul de multă probabilitate că succesiunea tuturor celor 10 înmormântări din tumulul I s-a petrecut într-un interval de timp nu foarte lung. În același timp existența a două rituri funerare deosebite – inhumație în cazul M.1, 3, 4, 6-10 și incinerație în cazul M.2 și 5 – pune problema atribuirii lor. Dacă pentru mormintele de incinerație, o atribuire a lor mediului Coțofeni pare justificată, mai ales dacă ținem seama și de vasele folosite ca urne, pentru cele de inhumație, chiar dacă unele au vase de tip Coțofeni, cum am văzut, încadrarea lor în acest mediu cultural, incinerant, nu mai este posibilă. Forma gropilor, poziția scheletelor, prezența ocruului roșu și, nu în ultimul rând, movila funerară însăși le arată ca integrate grupei Jamnaja. Prezența unor vase Coțofeni în unele dintre aceste morminte nu vine decât să sublinieze încă o dată, contemporaneitatea celor două grupe arheologice. În același timp, cele două morminte mai vechi – M.1 și 2 – dar și celelalte demonstrează fără echivoc că între cele două grupe arheologice/comunități au existat relații strânse, dovedite nu numai prin împrumutul de către indivizii Jamnaja a unor vase Coțofeni, dar și prin „găzduirea” post-mortem a unor indivizi străini în spațiul funerar Jamnaja, cu preluarea în consecință a unor elemente ceremoniale. Structurile din piatră ale unor morminte din aceeași movilă, cu dimensiuni uneori apreciabile, la care se adaugă prezența unor piese de port din metal prețios, indică rangul social înalt al celor înmormântați acolo. Prezența unui al treilea mormânt de incinerație sub movila II, cu un

¹⁸⁶ P. Roman, SCIVA 27, 1976, 2, p. 147-169.

¹⁸⁷ I. Panayotov, *op. cit.*, p. 84-93.

vas cu decor șnurat de data aceasta, ne arată că acest aspect al contactului dintre comunitățile Coțofeni și cele Jamnaja este bine atestat.

În amonte pe Dunăre se mai găsesc descoperirile Jamnaja de la **Kneža și Hărlec**¹⁸⁸, fiecare cu câte o singură înmormântare. Fără a oferi date importante privind comportamentul funerar, ele au însă importanța lor pentru aria de difuziune a grupei Jamnaja. Trebuie amintită și ceașca cu gura oblică și o toartă supraînălțată, cu paralele în repertoriul grupei Zimnicea.

Pentru Muntenia situația se prezintă destul de asemănătoare cu cea din Moldova. Este vorba în primul rând de faptul că sunt puține cazurile în care au fost cercetate mai multe movile funerare aparținând uneia și aceleiași grupări, genul acesta de concentrări fiind totuși bine cunoscut, mai cu seamă în câmpia Bărăganului. Din nou la fel ca în Moldova, identificarea unor grupe ceramice pe cuprinsul provinciei, mai mult sau mai puțin mulțumitoare sub aspect metodologic, pune cu acuitate problema raporturilor reciproce dintre acestea și înmormântările Jamnaja. Nu toate descoperirile mortuare din Muntenia, atribuite grupei Jamnaja, sunt expresive din punctul de vedere al informațiilor disponibile. Se desprind însă, pentru importanța lor din acest punct de vedere, cele de la Gurbănești–Preasna la care se adaugă și descoperirea, mai recentă, de la Săndulița, situată la mică distanță spre NV, apoi grupul de movile funerare de pe Călmățui, unde cea mai importantă este desigur cea de la Smeeni, alături de care se află și descoperirile similare și foarte apropiate, dar mai puțin binecunoscute de la Gherăseni și Sudiți. Un alt grup important, situat în nordul provinciei, mai este cel din zona Ploiești, iar pentru zona imediat învecinată Dunării, descoperirile de la Vitănești. Pe cuprinsul provinciei mai există tumuli de la Adâncata, Chirnogi, Ciulnița, Coconari, Crăsani, Drăgănești-Olt, Ianca, Orbeasca, Sultana, Văceni, Viziru, dar informațiile disponibile pentru acestea sunt lacunare, multe nefiind rezultate din cercetări sistematice, prin aceasta, în afara valorii de ordin chorologic, ajutând puțin discuției.

Chiar dacă tumuli Jamnaja cercetați în Muntenia nu sunt foarte numeroși, iar de multe ori documentația nu este satisfăcătoare, modul în care, prin hazardul cercetării, sunt dispuse pe ansamblul provinciei grupurile de movile citate, asigură o cunoaștere relativ uniformă a fenomenului pentru zona geografică respectivă.

Dintre descoperirile mai vechi, de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial, cele mai importante sunt cele de la **Gurbănești și Preasna**. În anii 1936–1938 au fost cercetate trei movile situate la sud-est de localitatea Gurbănești, în lunca Mostiștei. În preajmă mai existau și alte movile, necercetate, fiind astfel vorba de o grupare de tumuli (**Pl. 91/1**). Movila 1, cu un diametru de 35 m și o înălțime păstrată de 3.50 m, a avut 5 morminte – M.1a, 1b, 2–4 – toate atribuite grupei înmormântărilor cu ocră roșu. Pentru mormintele 1a–b, socotite ca fiind de „mamă” și copil, nu este clar în ce măsură sunt contemporane, din descriere și fotografia publicată, fiind mai degrabă posibil ca cel de al doilea mormânt să fie ulterior. Gropile celor două morminte citate erau rectangulare, în vreme ce la M.4 s-a surprins o groapă rectangulară cu treaptă, pe care se găseau bârne din lemn care acoperiseră camera inferioară a mormântului. În toate mormintele a fost descoperit ocră roșu. În M.1b și 2 scheletele se găseau în decubit dorsal orientate E–V, respectiv NE–SV, în M.1a scheletul se găsea chircit pe dreapta cu craniul către ENE, în M.3, chircit pe stânga cu craniul către SE, iar M.4 a avut un schelet chircit pe dreapta și orientat E–V. Ca elemente de inventar se remarcă o verigă și un fragment de tablă din cupru găsite ambele în M.2. Demnă de subliniat este prezența în M.4 a unei grămezi de cenușă și cărbuni descoperită lângă craniul scheletului. Cele mai multe morminte – 18 – au fost descoperite în Movila 2, dar aceasta fiind cercetată doar printr-o secțiune care a traversat nu în totalitate movila (**Pl. 91/2**), este de presupus că numărul înmormântărilor a fost mai mare. Doar pentru șase morminte au putut fi precizate formele gropilor, astfel două morminte au avut gropi rectangulare simple – M.10 și 12 –, iar alte patru gropi rectangulare cu treaptă – M.7, 9, 11a–b. Pentru toate mormintele cu groapă rectangulară cu treaptă au fost descoperite și resturi de la bârnele care acopereau camerele inferioare, un asemenea „capac” fiind observat și în cazul M.12. De altfel, la această din urmă înmormântare s-a putut observa că pe fundul gropii sepulcrale se găseau alte opt gropi mai mici, dovedindu-se astfel că mormântul a avut o structură din lemn considerată a fi fost în două ape și susținând un soi de polog. În M.7 și 12 au fost descoperite urme de „așternut” vegetal. Importante sunt cele două grămezi de cenușă și cărbuni din M.9 și 12, pentru cel din urmă fiind semnalate și semințe din cânepă carbonizate. În M.1, 6, 10, 11a–b, 14 și 16 scheletele se găseau în decubit dorsal, în M.7–9, 12–13, 15 și 17 chircite pe dreapta, iar în M.18 scheletul se găsea chircit pe stânga. Orientarea este predilectă în sectorul răsăritean (NE–SE), cu două excepții în cazul M.1, orientat N–S și 10 orientat SV–NE. În M.3 și 4, ambele distruse din vechime, au fost descoperite câte un vas decorat cu șnurul. În M.12 s-a găsit un inel de buclă spiralic din argint, în M.7 și 9 câte un inel de buclă din cupru. În M.7, învelite într-o substanță neagră

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 93–94, respectiv, 154–156.

s-au găsit două oase de pasăre. Movila 3 a avut doar patru morminte cu ocră – M.2–5 – dar pentru nici unul nu a putut fi distinsă forma gropii. Pentru M.2 și 3 s-a putut stabili că scheletele se găseau chircite pe dreapta, iar în M.4 în decubit dorsal. Orientările sunt toate către SE. Mormintele din această movilă nu au avut inventare¹⁸⁹. Importanța descoperirilor de la Gurbănești nu poate fi trecută cu vederea, fiind puse în evidență două tipuri de gropi, elemente de ritual sau de inventar care pot aduce clarificări pentru un studiu de ansamblu. Din păcate lipsesc observațiile stratigrafice, cu consemnări grafice corespunzătoare, care să permită precizări privind succesiunea înmormântărilor și, prin aceasta, eventuala cronologie a tipurilor de gropi.

La **Ploiești-Triaj** au fost cercetate, în anii 1941–1943, două movile funerare ce făceau parte dintr-un vast „câmp de movile” situat pe partea stângă a Prahovei, în zona Băicoi–Florești–Filipeștii de Pădure–Ploiești. În prima movila a fost descoperit un singur mormânt de înhumare ce poate fi atribuit grupei înmormântărilor cu ocră roșu, la care s-a găsit și o secure din cupru din categoria *Randleistenbeile*¹⁹⁰. În cea de-a doua movilă, cu un diametru de 45/47 m și o înălțime păstrată de 1.50 m, au fost descoperite 13 morminte de înhumare considerate inițial ca neolitice. Nu există un plan și nici un profil al movilei, în schimb există planurile individuale ale mormintelor. Într-un prim raport s-a făcut precizarea că „în jumătatea de Nord a movilei s’au descoperit, grupate până acum în cerc, o serie de morminte cu ocră”¹⁹¹. Pe baza unor suprapuneri de morminte și a examinării unor elemente de ritual și inventar, s-a făcut o clasificare „tipologică și cronologică” conform căreia 11 morminte au fost atribuite grupei Jamnaja, unul grupei Srubnaja și un altul considerat, pe baza poziției stratigrafice, ca plasat în timp „în perioada de după complexul Srubnaia”¹⁹². De fapt, cele 13 înmormântări – cu 15 indivizi, căci M.14 și 19 sunt duble – aparțin toate grupei Jamnaja. Pentru M.19, groapa cu structură din lemn în interior și acoperită cu bârne, a constituit motivul încadrării în grupa Srubnaja, dar asemenea structuri din lemn se mai întâlnesc în morminte Jamnaja, iar pe de altă parte mormântul de la Ploiești-Triaj este situat mult în afara ariei Srubnaja. În 12 morminte scheletele au fost găsite chircite pe dreapta – M.1, 3–5, 7, 10, 19a și 21 – sau pe stânga – M.8, 14a–b, 15 și 20. Scheletul din M.6 se găsea în decubit dorsal cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe stânga. Pentru 11 morminte au putut fi stabilite orientările. Conform acestora șapte schelete au fost așezate cu craniile predilect către est – M.1, 6–7, 15, 19a și 20 – alte șapte fiind orientate predilect către sectorul vestic – M.3–5, 8, 14a–b și 21. Mormintele nu au fost determinate pe grupe de sex¹⁹³ și s-a emis și părerea conform căreia chirciții pe stânga ar fi indivizi de sex feminin, iar cei pe dreapta de sex masculin¹⁹⁴. În privința inventarelor se disting M.20, de copil, la care au fost găsite un inel de buclă spiralic din argint și un vas cu decor șnurat, în vas fiind găsite și bucăți de cărbune și M.15, cu o spirală din cupru și un vas tot cu decor șnurat. Alte piese de port sunt reprezentate printr-un colier din 10 dinți perforați de animal și un defensor perforat de suină la M.19a, și 3 mărege din cupru la M.5. Încă un vas a mai fost descoperit și în M.21, iar în mormântul dublu 19 un corn de cerb.

Categoriile stabilite de E. Comșa pentru înmormântările din Movila II–1943 de la Ploiești-Triaj sunt cu totul artificiale și nu trebuie, ca atare, să fie luate în considerație. Este cât se poate de evident că toate mormintele din Movila II de la Ploiești-Triaj aparțin grupei Jamnaja, inclusiv M.6, care a avut scheletul așezat în decubit dorsal, poziție cu totul caracteristică grupei, și peste ale cărei oase s-a găsit „foarte mult ocră”.

Cu totul recent, în toamna 2004, la nord de Ploiești, pe DN 1, de fapt pe teritoriul localității **Blejoii**, a mai fost investigat, în cadrul unei săpături de salvare, un tumul. În movila cercetată a fost descoperit un singur mormânt de înhumare, înconjurat de un ring din pietre. Se afirmă că „Nu a fost făcută groapă pentru înhumare”, iar mormântul a fost acoperit cu pământ adus din altă parte, în două etape. Mormântul conținea un schelet în decubit dorsal, orientat SSV 195°–NNE 15°. Inventarul era constituit dintr-un vas ce își găsește analogii la Aldești și un fragment de brățară din cupru. Pe solul antic, nivel pe care a fost depus scheletul,

¹⁸⁹ D. V. Rosetti, *Materiale* 6, 1959, p. 791–816. Resturile osteologice nu au fost analizate antropologic, unele schelete fiind însă apreciate impresiv.

¹⁹⁰ A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF IX.5, München, 1975, p. 66–67, nr. 342 și pl. 37/342. Mormântul este considerat ca aparținând culturii Glina III.

¹⁹¹ I. Nestor, în *RaportMNA*, București 1944, p. 56.

¹⁹² E. Comșa, *Thraco-Dacica* 10, 1989, 1–2, p. 181–188.

¹⁹³ Haas, Maximilian, *op. cit.*, p. 142, unde se specifică doar prezența tipului dolococran.

¹⁹⁴ E. Comșa, *op. cit.*, p. 186, nota 6, unde se afirmă că A. Häusler „a ajuns la concluzia că acele comunități obișnuiau să îngroape pe bărbați în poziție chircită pe partea dreaptă, iar pe femei pe partea stângă” cu trimitere la planșa 48 din lucrarea, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976. Dar la planșa respectivă, care, la p. 174, are schematic mai multe posibilități de depunere a cadavrelor în funcție de sex, poziție și orientare, a căror examinare amendează sever opinia exprimată de E. Comșa!

alături de ringul din pietre ce înconjură, s-au descoperit urme de arsură, mai multe fragmente ceramice și o mandibulă „de la un ierbivor de talie mare”¹⁹⁵.

Tot în zona Ploiești, către vest, la **Ariceștii Rahtivani** (Cat. 1 110, necartat) a fost cercetat foarte recent, de asemeni prin săpături de salvare, un alt tumul. În movila cu un diametru de 54 m, cu o înălțime păstrată de 2.10 m, au fost descoperite trei morminte de inhumație. În mormântarea principală este reprezentată de M.3, cu o groapă de formă rectangulară, săpată de la nivelul antic de călcare și poziționată central în tumul. Scheletul se găsea în decubit dorsal, cu mâinile aduse pe bazin, orientat V 275°–E 85°. Așezat pe o rogojină din fibre vegetale, scheletul fusese presărat cu ocră roșu. Inventarul era constituit dintr-o pereche de inele de buclă din argint, un șirag din perle de caolin și un vârf de săgeată din silex. Conform diagnozei antropologice, scheletul din M.3 a aparținut unui individ de sex masculin. Tot în centrul movilei, dar cu 1.10 m mai sus decât M.3, a fost descoperit M.1. Cu un schelet în decubit dorsal – *Froschlage* –, presărat cu ocră roșu și orientat V 270°–E 90°, mormântul a avut ca inventar două inele de buclă din argint. Pe baza elementelor de ritual ca și pe cea a prezenței inelelor de buclă din argint, mormintele 3 și 1 au fost încadrate în tipul Jamnaja. Cel de-al treilea mormânt, M.2, prin poziția oarecum excentrică față de centrul movilei, cu un schelet în decubit dorsal, orientat VSV 230°–ENE 50° și lipsit de inventar a fost „încadrat în linii generale într-o fază culturală post Jamnaja”¹⁹⁶.

Dar cercetarea de referință pentru înmormântările Jamnaja din Muntenia, și nu numai, este reprezentată de tumulul săpat în 1959 la **Smeeni-Movila mare**, aproximativ în centrul Câmpiei Bărăganului. Cu diametrele de 55 x 49 m, și cu o înălțime păstrată de 4 m, movila funerară se găsea plasată pe terasa dreaptă a Călmățuiului. Deși în bună măsură distrusă înainte începerii săpăturilor arheologice, movila a conținut mai multe morminte din epoci diferite, cele mai multe fiind preistorice. Modalitatea de săpare a movilei, cu totul remarcabilă prin profesionalism, a permis stabilirea unei stratigrafii precise și, pe această bază, a structurii movilei și a succesiunii înmormântărilor (Pl. 92/1–2). Totodată, pentru fiecare mormânt au fost precizate formele gropilor, elementele de amenajare interioară, pozițiile și orientările scheletelor, inventarele. După autorii săpăturii cele 21 de morminte, ce pot fi atribuite cu certitudine epocii bronzului, pot fi grupate pe trei faze de înmormântare. Astfel, faza I este reprezentată prin 6 morminte – M.5, 12, 14, 17, 19a–b și 29. Toate au avut gropi rectangulare simple, acoperite cu bârne de lemn, cu excepția M.19 (dublu) a cărei structură era mai complicată, în interiorul gropii fiind descoperite resturile unui acoperământ din nuiele, lut și rogojini. Toate mormintele au avut ocră roșu, depus predilect lângă craniile, în partea stângă. De asemenea, s-au descoperit urme de „așternut” din fibre vegetale. În toate mormintele „fazei I” scheletele se găseau în decubit dorsal. Orientările sunt predilecte către sectorul vestic. Inventarele sunt reprezentate prin câte un vas în M.12 și 29, sau printr-un colier din dinți perforați de animal la M.19b, toate acestea fiind morminte de copii. Deosebit de importantă este observația conform căreia fiecare dintre aceste morminte a fost acoperit cu câte o „moviliță” proprie, în final toate fiind acoperite de o altă manta, obținându-se astfel o movilă mai mare ce le-a cuprins pe toate. În mormântările fazei II sunt reprezentate prin 10 morminte – M.8, 11, 13, 15–16, 18, 20–21, 24–25 –, dintre care două sunt socotite mai vechi – M.15 și 21. Toate aceste morminte au avut gropi rectangulare cu treaptă, element care le caracterizează, la fel ca și poziția chircită lateral a scheletelor. Și aceste morminte au fost acoperite cu bârne din lemn, iar la unele au fost descoperite urme de rogojini sub schelete. Prin structura gropii M.11 se deosebește de celelalte, prin prezența unor gropi de par pe fund, ceea ce indică existența unei structuri aparte din lemn. De altfel și M.15 a avut o structură interioară reprezentată prin scândurile de lemn care alcătuiau un soi de cutie fără fund, peste care, după depunerea defunctului, a fost așezat un capac din lemn. Mormintele fazei II au fost plasate în jumătatea răsăriteană a movilei, pentru cele apreciate ca aparținând subfazei IIb fiind vizibilă dispunerea lor în cerc, în sens invers acelor de ceasornic. S-a putut observa că și mormintele fazei II au avut fiecare câte o movilă proprie, mai mică și foarte aplătizată. S-a putut preciza din punct de vedere stratigrafic că toate mormintele fazei II străpung mantaua movilei care a acoperit înmormântările fazei I. Inventarele sunt reprezentate prin două vase în M.13 și un altul în M.18. În mormântările fazei III-a sunt reprezentate prin patru morminte – M.1, 23, 27–28 – toate plasate în sectorul sud-estic al movilei și toate cu catacombă. Și aceste patru morminte sunt dispuse oarecum în arc de cerc. În afara catacombelor în formă de „rinichi”, aceste înmormântări mai sunt caracterizate prin poziția în decubit dorsal a scheletelor, prin lipsa ocrului roșu și a inventarelor. La trei dintre morminte au fost descoperite oase

¹⁹⁵ D. Lichiardopol, *Cronica* 2004, p. 65–66, pl. 6 cu o fotografie a mormântului *in situ*. Din păcate nu sunt ilustrate profilul movilei, planul mormântului și al ringului și nici vasul.

¹⁹⁶ Idem, *Cronica* 2005, p. 78–80, pl. 8.

de animale de talie mare, reprezentând, destul de probabil, ofrande alimentare depuse în groapă. Un alt grup de morminte, a căror încadrare precisă nu a putut fi făcută, dar socotite ca reprezentând faza IV de înmormântări în movilă, este reprezentat de M.7, 9 și 25. Ele sunt caracterizate prin gropi ovale și poziția chircită a scheletelor. Pentru M.7, prezența unui castron decorat cu un șir de împunsături succesive a constituit motivul pentru care a fost atribuit culturii Tei¹⁹⁷.

Sucesiunea înmormântărilor din tumulul de la Smeeni este deosebit de importantă căci se pun astfel în evidență modificările de comportament funerar pentru două etape Jamnaja. Este vorba de schimbări privind tipul de groapă – simple și apoi cu treaptă – și modalitățile de dispunere a cadavrelor – în decubit dorsal și apoi chircite lateral. Poziția M.19 ca și faptul că, cel puțin movilele primare ale M.12 și 29 îi suprapun movila sa primară, îl indică ca cel mai vechi mormânt al tumulului, el având și groapa săpată de la nivelul de călcare cel mai vechi, rezultat prin răzuirea depunerilor usatoviene târzii din care s-au mai păstrat parțial doar trei complexe (Pl. 93/1). Din diagrama orientărilor (Pl. 93/2–4) nu se poate deduce nimic semnificativ, stocul fiind mult prea mic pentru o astfel de examinare. În mormântărilor fazei II cred că le poate fi adăugat și M.7, chiar dacă castronul din mormânt nu aparține repertoriului ceramic Jamnaja. Vasul nu a fost publicat și ca atare nu pot face alte considerații asupra lui, dar prezența unui mormânt Tei mult la est față de aria grupei nu mai poate fi susținută în stadiul actual de documentare¹⁹⁸. Este foarte posibil ca vasul din M.7 să poată fi apropiat de askosul dintr-un mormânt de la Brăilița, de asemeni pripit atribuit culturii Tei¹⁹⁹. Foarte importantă este dispunerea în cerc a înmormântărilor fazei II. Diagrama orientărilor este puțin expresivă, dar dacă se ține cont de dispunerea în arc de cerc și în sens contrar acelor de ceasornic, apare evident că reperul pentru dispunerea/orientarea mormintelor l-a constituit în primul rând centrul movilei, ceea ce subliniază într-un anume fel puterea rigorilor ceremoniale pentru aceste înmormântări folosind un spațiu funerar mai vechi și bine circumscris, același lucru fiind valabil și pentru mormintele cu catacombă, ce au folosit un alt sector al movilei (Pl. 93/1, 3–4). Mai cred că trebuie subliniat și prezența askosului și vasului borcan din M.13, ambele cu foarte bune paralele în cimitirul din bronzul timpuriu de la Zimnicea, ceea ce le asigură o contemporaneitate cu această grupă care era de așteptat. În bună măsură, prin săpăturile de la Smeeni, sunt confirmate astfel observațiile lui Häusler privind regulile de dispunere a mormintelor în movile funerare, acel *Hügelrandprinzip*²⁰⁰. Cred că mai trebuie adăugat că în zona în care se găsea movila de la Smeeni se mai pot vedea și astăzi cu ochiul liber numeroși tumuli²⁰¹, unii cu dimensiuni impresionate, tumulul cercetat nefiind astfel izolat.

Aflați, în imediata vecinătate a localității Smeeni, tot pe cursul Călmățuiului, dar mai în amonte, mai sunt tumulii de la **Sudiți**²⁰², pentru care nu deținem suficiente informații, ca și cel de la **Gherăseni**. În cel din urmă caz, situația este ceva mai complicată, căci în urma lucrărilor moderne în punctul *Lacu frâncului* este posibil să fi fost răzuit un tumul, astfel că mormintele descoperite acolo, considerate plane și atribuite culturii Cernavodă, să fi fost în realitate tumulare. În cursul anilor 1961 și 1965 au fost efectuate săpături arheologice pe teritoriul localității în punctul *Lacu frâncului*, pe malul drept al Călmățuiului. Cu această ocazie a fost cercetat un „cimitir cu înmormântări cu ocră roșu” dar aceasta este singura mențiune pentru descoperirile de atunci²⁰³. Începând cu anul 1991 au fost reluate cercetările arheologice de la Gherăseni, în aceleași obiective cercetate. Au mai fost descoperite nouă morminte cu scheletele chircite lateral – M.62, 67, 69–71, 117–120 – care au fost atribuite, pe baza inventarelor, perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului²⁰⁴. Mormintele au fost descoperite într-o zonă în care anterior se făcuseră decapări cu buldozerele astfel că nu mai este posibil să se precizeze dacă inițial a existat sau nu un tumul aplatizat. De altfel la mică distanță către sud-est se găsește *Movila Cremena*. Inventarele mormintelor se apropie, în cazul M.70, de ceramica usatoviană, iar

¹⁹⁷ N. Simache, V. Teodorescu, *Materiale* 8, 1962, p. 273–282.

¹⁹⁸ Vezi capitolul referitor la înmormântările Tei, ca și V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, București, 2003, p.126–127, unde se discută posibilitățile ca M.7 și 25 de la Smeeni să aparțină culturii Tei, fiind amintit și un mormânt tot de la Smeeni, dar distrus încă dinaintea începerii săpăturilor și de la care s-a recuperat o ceașcă considerată „specifică culturii Tei, faza II” cu desenul la pl. 63/7.

¹⁹⁹ N. Harțuche, *Istros* 1, 1980, p. 127–135.

²⁰⁰ A. Häusler, *op. cit.*, p. 26–30, în cazul mormintelor din faza II de la Smeeni fiind evidentă apropierea de schema D de la fig. 3.

²⁰¹ Cum este cazul, bunăoară, cu cele două de la Movila Banului, aflate la mică distanță de Smeeni.

²⁰² A. Oancea, V. Drămbocianu, *Mousaios* 2, 1978, p. 5–6.

²⁰³ Gh. Diaconu, *SCIVA* 28, 1977, 3, p. 431 și fig. 1 cu înregistrarea punctului și fig. 4/1–3 cu fotografii ale unor asemenea morminte.

²⁰⁴ M. Constantinescu, *Mousaios* 4, 1994, 1, p. 105–16 și fig. 4/1–2; M. Constantinescu, L. Grigoraș, *Mousaios* 9, 2004, p. 9–11 și fig. 2/1.

pentru ceașca din M.119 atrag atenția că desenul nu este corect, vasul fiind de fapt o ceașcă cu gura oblică și o toartă trasă din buză și supraînălțată, azi ruptă²⁰⁵, ceea ce îl apropie de ceramica Zimnicea și, prin aceasta de plinul epocii în care în zonă sunt atestate înmormântări Jamnaja, cum este cazul la Smeeni.

În sudul Munteniei, la **Vitănești**, au fost cercetate trei movile grupate una lângă alta pe terasa stângă a Teleormanului. Tumulul I, cu diametrele de 15×13.50 m și o înălțime păstrată de 0.75 m, aplatizat în decursul timpului, a avut două înmormântări ce pot fi considerate, pe baza ritualului, ca aparținând grupei Jamnaja. Cea mai veche este reprezentată prin M.3, cu o groapă de formă rectangulară cu „o mică treaptă în partea de nord-est”, săpată în solul viu, a avut un schelet în decubit dorsal, orientat NE–SV. Nu a avut inventar. Din profilul publicat se poate deduce, eventual, că deasupra acestui mormânt primar a fost ridicată o primă movila. M.2, secundar cu groapa săpată în movila ce acoperea M.3, a avut o groapă de asemenea rectangulară, cu un schelet tot în decubit dorsal, cu picioarele îndoite și căzute pe stânga, orientat V–E. Fără inventar, scheletul prezenta urma de ocră roșu²⁰⁶. Movila II nu a avut morminte preistorice, în schimb în cea de a treia movilă, denumită *Movila lui Voicu Pisică*, au mai fost descoperite alte două morminte atribuite „populațiilor nomade venite din stepele nord și vest-pontice”. Movila a avut diametrele de 56×52 m și o înălțime păstrată de 2.10 m față de nivelul actual de călcare. Observațiile de ordin stratigrafic le-au permis autorilor săpăturii să afirme că „îndeosebi depunerea alcătuiind baza mantalei a fost amenajată prin clădirea, una lângă alta, a mai multor movile mici de pământ”, afirmație care nu este însă susținută de un profil corespunzător publicat. Mormântul primar – M.1, situat în centrul movilei, a avut o groapă rectangulară acoperită cu bârne din lemn dispuse longitudinal. Scheletul defunctului se găsea în decubit dorsal, cu picioarele îndoite și căzute în laturi în așa numita *Froschlage*. Orientarea era SV–NE. Pe fundul gropii alături de craniu și oasele bazinului au fost descoperiți bulgări de ocră. Mormântul nu a avut inventar. M.2, situat central, dar secundar, cu o groapă tot rectangulară, dar suprapunând înmormântarea anterioară, a avut în interior două schelete, dintre care unul așezat în decubit dorsal, iar al doilea chircit pe dreapta, ambele orientate SV–NE. În afară de bulgări de ocră în interiorul mormântului nu s-au găsit elemente de inventar²⁰⁷.

Nici Olteniei nu-i lipsesc înmormântările Jamnaja. Stadiul cercetării oferă din nou aceeași situație caracterizată prin săpăturile arheologice efectuate cu predilecție în movile separate, sau cel mult în două-trei, deși grupările de tumuli nu lipsesc. Descoperirile mai vechi, de la Basarabi (Cat. 49), Cioroiu Nou (Cat. 221), Giubega (Cat. 391), Hunia (Cat. 464), Perișor (Cat. 712), Plenița (Cat. 730–731), Rusănești (Cat. 801) sau Seaca de Câmp (Cat. 847), sunt puțin folositoare, fiind vorba în general de mențiuni lipsite de detalii privind structurile funerare. Ele completează însă foarte bine harta descoperirilor de acest fel, făcând legătura cu cele aflate imediat la sud de Dunăre, cu care, într-o anume măsură, se aseamănă. Deși nu de fiecare dată s-a arătat în chip expres că este vorba de grupări de movile, aproape în fiecare caz aceasta este situația reală. În zona de câmpie din sudul provinciei se mai pot vedea și astăzi numeroase movile mai mult sau mai puțin grupate, mai ales de-a lungul văii Dunării între Calafat și Corabia.

O asemenea grupare este și cea denumită local *Măgurile înșirate* și care se află plasată în Câmpia Băileștilor, între localitățile Urzicuța–Catane–Negoi–Seaca de Câmp. La răsărit de cursul Desnățuiului se găsesc alte movile, mai mult sau mai puțin grupate, care se întind imediat la nord de cursul Dunării, de la Bârca până la Gighera–Zăval, unde ating cursul Jiului inferior.

În anul 1942, la marginea localității **Seaca de Câmp** au fost cercetați doi tumuli, în fiecare dintre aceștia fiind găsite câte două înmormântări. Scheletele se găseau în decubit dorsal, cu picioarele îndoite, iar la T.2/M.2 a fost găsit alături un fund de vas cu ocră roșu în interior, în rest mormintele fiind lipsite de inventare²⁰⁸. Cercetările au continuat și, după război, în 1950 când au fost săpați alți doi tumuli aflați la VNV de localitatea Rast. Informațiile pe care le deținem sunt mai mult decât sărace. Știm doar că în primul tumul au fost descoperite 6 morminte de inhumație, M.5 fiind cel primar, cu o groapă rectangulară acoperită cu bârne din lemn. În toate mormintele scheletele se găseau în decubit dorsal, orientate cu craniile către Vest. Mormintele nu au avut inventare. În T.2 au fost descoperite alte două morminte de inhumație, deranjate. Pentru M.2, considerat primar, s-a putut stabili că groapa avea o formă rectangulară²⁰⁹.

²⁰⁵ Am putut vedea vasul, care este expus în expoziția Muzeului Județean Buzău.

²⁰⁶ V. Leahu, G. Trohani, CAMNI 3, 1979, p. 127–141.

²⁰⁷ V. Leahu, G. Trohani, CAMNI 8, 1986, p. 21–26.

²⁰⁸ V. Dumitrescu, în RaportMNA, București, 1944, p. 38–43. Idem, *The neolithic settlement at Rast*, BAR IntSer 72, Oxford, 1980, p. 127.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 126–133.

Cea mai expresivă cercetare, din punctul de vedere al discuției de față pentru provincia olteană, rămâne, cu oarecare îngăduință, cea de la **Verbița**²¹⁰ unde au fost cercetați trei tumuli. Situația de la Verbița mai prezintă importanță și prin faptul că inventarele pun problema raportului cu grupa Glina. La Verbița au fost cercetați trei tumuli de dimensiuni medii, ce făceau parte din nou dintr-un grup de movile funerare, în fiecare fiind găsit câte un mormânt de inhumație. Săpăturile, concentrate ca și la Rast sau Seaca de Câmp pe centrul tumulilor, nu au urmărit studierea structurii movilelor, probabil de aceea nu există planuri de săpătură și nici profile. Toate cele trei schelete au fost găsite în decubit dorsal, cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe o parte. Mormântul din primul tumul era orientat N-S, celelalte două NNE-SSV. Ceea ce prezintă importanță și a și fost discutat detaliat de către autorii săpăturii, sunt inventarele. În cazul T.1/M.1 s-au găsit două vase așezate la picioare – o cană cu o toartă și un castron. La T.2/M.1 s-au descoperit o verigă din argint și o altă cană cu o toartă, ruptă din vechime, așezată la picioare. Un al doilea vas aflat în aceeași poziție nu a mai putut fi recuperat. Alte două vase au fost descoperite, tot la picioare și alături de scheletul din T.3/M.1, fiind vorba de o altă cană cu o toartă și din nou de un vas care nu a mai putut fi restaurat. Pornind de la afirmația „*Ceramica din inventarul mormintelor de la Verbița este de pus, fără ezitare, în legătură cu aceea a culturii Glina*”, autorii deschid o discuție privind atribuirea mormintelor din movilele de la Verbița, ajungând la concluzia că ele reprezintă un grup unitar de morminte tumulare pe care-l denumesc de tip Verbița, datorat „grupelor Glina”²¹¹.

Sigur că elementele de inventar, în speță ceramică, au importanța lor pentru judecarea unor complexe mortuare, dar nu trebuie uitat că în inventarele funerare Jamnaja indiscutabile se întâlnesc nu rareori forme ceramice împrumutate de la vecinii imediați, cazul cel mai frecvent fiind cel al vaselor Zimnicea. Pe de altă parte, marea majoritate a movilelor funerare din Oltenia au fost cercetate cât se poate de sumar, neexistând nici-o săpătură de tipul celor efectuate la Valea Lupului sau Smeeni. Lipsesc ca atare acele elemente de structură – atât pentru movile, cât și pentru morminte în parte – care să permită definirea unor tipuri. Din această perspectivă se poate vedea destul de ușor că tipurile de înmormântări tumulare „Verbița” sau „Rast-Plenița” au ca element definitoriu superficialitatea cercetării! În aceste condiții nu se poate pune cu seriozitate problema definirii unor „tipuri” sau categorii, cu atât mai mult cu cât acestea, prin comparația cu descoperirile similare de la sud de Dunăre, se înfățișează ca fiind coerent integrate în grupul mai mare al înmormântărilor Jamnaja.

În interiorul arcului carpatic înmormântări Jamnaja sunt foarte puține. Este dificil a se considera acest fapt ca pe un rezultat al hazardului cercetării sau ca fiind determinat de lipsa „comunităților” Jamnaja în Transilvania. Prezența unor movile cu morminte de gen Jamnaja la Câmpia Turzii (Cat. 189) și la Cipău (Cat. 224) par a indica o pătrundere, cel puțin a acestor obiceiuri funerare, în interiorul provinciei, fiind de așteptat și alte asemenea descoperiri. Din păcate știm foarte puțin despre cele două descoperiri. La **Câmpia Turzii**, unei descoperiri fortuite din 1953 i-a urmat o intervenție de salvare, sumară, ce a dus la descoperirea a două morminte de inhumație, ambele cu ocră, la unul dintre ele fiind descoperite urme de la o structură din lemn și de rogojină²¹². Pentru descoperirea de la **Cipău** avem din nou doar o scurtă mențiune conform căreia a fost descoperit un „un mormânt eneolitic cu ocră”²¹³. În ambele cazuri apartenența mormintelor descoperite la grupul de înmormântări Jamnaja pare a fi destul de sigură pe baza capacelor din lemn, a rogojinilor, a ocrului și, desigur, prin faptul că de fiecare dată e vorba de înmormântări tumulare, chiar dacă lipsesc alte informații privind mormintele respective. În ce măsură mormântul de la **Răscruci** (Cat. 778), slab documentat²¹⁴, poate fi încadrat sau nu în această grupă de descoperiri funerare rămâne de văzut. Dar nu trebuie pierdută din vedere posibilitatea ca această descoperire să aparțină grupului Livezile/Bedelev, a cărui prezență este bine documentată mai cu seamă prin înmormântări tumulare, dar cu unele deosebiri de structură și plasată în zona Carpaților Apuseni²¹⁵ unde se găsește și mormântul de la Răscruci.

Mormântul de la **Bodo**²¹⁶ ar reprezenta una dintre cele mai excentrice, către răsărit, descoperiri de tip Jamnaja pentru zona de câmpii din vestul spațiului în discuție. Într-un tumul cu diametrul de 44 m și o

²¹⁰ D. Berciu, P. Roman, *Thraco-Dacica* 5, 1984, 1–2, p. 15–21.

²¹¹ D. Berciu, P. Roman, *Thraco-Dacica* 5, 1984, 1–2, p. 13–21.

²¹² D. Popescu, *SCIV* 19, 1968, 4, p. 681.

²¹³ V. Vasiliev, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 36.

²¹⁴ I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj, 1992, p. 327, unde se menționează că în cursul săpăturilor din 1970 – „o secțiune și o casetă în centrul tumulului” – s-a descoperit un mormânt cu ocră din perioada de trecere spre epoca bronzului.

²¹⁵ Vezi capitolul consacrat descoperirilor funerare Livezile.

²¹⁶ I. Stratan, *Tibiscus* 3, 1974, p. 71–74. În text se afirmă că scheletul a fost orientat vest-est, dar din desenul mormântului la fig. 14 reiese că avea craniul către est.

înălțime păstrată de 3.50 m a fost descoperit un mormânt de inhumatie cu un schelet așezat în decubit dorsal, cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe stânga. Craniul scheletului era îndreptat către est. Pe fundul gropii, pe un pat de nisip, era presărat ocrul. Ca inventar au fost descoperite două așchii din silex. Cercetarea movilei s-a făcut printr-un șanț – cu dimensiunile: $L = 22$, $l = 1.5$ m – care a străbătut doar jumătate din movilă, proporțiile cu totul reduse ale cercetării putând explica eventual de ce nu au mai fost descoperite și alte complexe mortuare în movilă.

Poziția mormântului cu ocrul din tumulul de la Bodo este foarte importantă din punct de vedere chorologic căci face legătura între puținele descoperiri Jamnaja din Transilvania și cele din zona de câmpie a Banatului, unde, pentru partea românească sunt înregistrate numeroase movile, necercetate, dar care ar putea să conțină și înmormântări de tip Jamnaja²¹⁷. Că această posibilitate trebuie avută în vedere este demonstrată prin mormintele tumulare „cu ocrul roșu” de la Jabuka (Cat. 493), Mokrin (Cat. 611), Novi Kneževac (Cat. 639), Padej (Cat. 693), Perlez (Cat. 713–714), Uljma (Cat. 995), Vatin (Cat. 1025), Vlajkovac (Cat. 1 064) sau Vojlovica (Cat. 1 076), toate plasate în zona de câmpie din partea sârbească a Banatului²¹⁸.

La **Uljma** a fost găsit, într-o movilă cu diametrul de 44 m și o înălțime păstrată de 3.2 m, un mormânt situat central, într-o groapă rectangulară în care se găsea o „cutie din lemn”, în interior fiind descoperit un schelet chirchit, cu ocrul pe el. Ca inventar a avut un inel de buclă și o spirală, ambele din aur. La **Vlajkovac**, tot la sfârșitul sec. XIX, într-o movilă cu diametrul de 40 m și o înălțime păstrată de 3.5 m, s-a descoperit un alt mormânt central, cu resturi de la o construcție din lemn, scheletul cu urme de ocrul roșu pe el depus pe un soi de rogojină. Și la acest mormânt s-a descoperit un inel de buclă din aur. În cursul unor săpături sistematice din anii 1965 și 1969, la **Vojlovica**, într-un tumul cu diametrul de 35 m și o înălțime păstrată de 1.5 m, a fost descoperit, în zona centrală, un mormânt de inhumatie, care se pare că a avut groapa acoperită cu bârne din lemn. Scheletul, așezat în decubit dorsal pe o rogojină, avea urme de ocrul roșu. Inventarul mormântului este reprezentat de două inele de buclă spiralice din argint²¹⁹.

În 1981, în locul *Tri humke* de lângă **Jabuka**, a fost cercetat un alt tumul cu diametrul de 48 m și o înălțime păstrată de 2.3 m, care făcea parte dintr-o grupare de trei movile. S-a observat că movila a fost ridicată peste un nivel de locuire Kostolac, care, la rândul său, suprapunea o locuire Baden. Cu ocazia ridicării movilei, resturile de locuire Kostolac au fost în parte îndepărtate. Unul dintre cele două morminte centrale descoperite în movilă, a avut o groapă care, străpungând depunerea Baden, ajungea până în solul viu. În groapa de formă rectangulară, așezat pe o rogojină a fost descoperit un schelet în decubit dorsal cu picioarele îndoite și căzute pe dreapta²²⁰.

O descoperire importantă, tot pentru relația dintre înmormântările de tip Jamnaja și grupele ceramice contemporane de la Dunărea Mijlocie, o reprezintă tumulul *Aradjanska Humka* de lângă **Mokrin**. Într-o movilă cu un diametru de 70 m și o înălțime păstrată de 3 m, în jumătatea vestică a fost descoperit un mormânt de inhumatie cu un schelet chirchit pe dreapta și orientat V–E, atribuit grupei Jamnaja. În partea centrală a movilei a fost descoperit și un mormânt de incineratie în urnă acoperită cu un capac, cele două vase fiind specifice grupei Baden²²¹.

Alte două morminte cu gropi rectangulare, acoperite cu bârne din lemn și cu urme de pari, au fost descoperite în movila *Japina Koliba* de lângă **Novi Kneževac**. Numai pentru primul mormânt s-a putut stabili că este vorba de un adult, în decubit dorsal cu picioarele îndoite, orientat V–E, cu ocrul și substanță cretoasă peste și sub oase. La **Padej-Barnahat**, într-o movilă cu un diametru de 65 și o înălțime păstrată de 5.2 m, au fost descoperite alte două morminte de inhumatie care suprapuneau un nivel Baden. După gropile rectangulare, urmele de ocrul sau de substanță cretoasă, poziția în decubit dorsal și orientarea V–E, ambele morminte se înscriu printre cele de tip Jamnaja din Banat. Foarte importantă este data Bln-2219 – 4320±50 BP care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 3090–2870 BC²²², dată confirmată și de proba dendrocronologică care a dat intervalul 3100–2900 BC²²³.

²¹⁷ Fl. Medeleț, I. Bugilan, *Banatica* 9, 1987, p. 87–198, cu un repertoriu vast pentru movilele din Banatul românesc.

²¹⁸ M. Girić, în D. Srejavic, N. Tasic (ed.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 71. Alături de cele din Banat mai sunt amintite alte două descoperiri similare la Batajnica și Vojka, în Srem, ca și un mormânt tumular de incineratie descoperit prin 1920 la Krstur. Vezi și L. Bukvić, în același volum, harta de la p. 83 și mențiunea că în zonă mai există și alte movile, și p. 85 unde se arată că în sudul Banatului sârbesc au fost cartăți 61 de tumuli.

²¹⁹ L. Bukvić, *op. cit.*, p. 84.

²²⁰ *Ibidem*, p. 85 și fig. 1–2.

²²¹ M. Girić, *op. cit.*, p. 73–74.

²²² Calibrată cu programul OxCal v.3.10.

²²³ M. Girić, *op. cit.*, p. 72–73.

La **Perlez**, între cursurile inferioare ale Begăi și Timișului, se cunoștea mai de mult o grupare alcătuită din 15 movile. Dintre acestea au fost cercetate trei – Movila 9, Movila 10 și Movila *Pašić*. În primele două au fost descoperite câte un mormânt, fiecare cu groapă rectangulară, cu capace din lemn, ocru roșu și rogojini. Scheletele din ambele morminte se găseau în decubit dorsal, în primul caz orientat VNV–ESE, iar în al doilea NV–SE. Nici unul nu a avut inventar. În cel de-al treilea tumul, cu un diametru de 40 m și o înălțime păstrată de 3 m, ridicat peste o depunere Baden, au fost descoperite alte două morminte de inhumație – M.1 și M.6 – ale căror gropi străpungeau resturile de locuire Baden. În ambele cazuri era vorba de gropi rectangulare, cu capace din lemn. Scheletele se găseau în decubit dorsal, pentru M.6 putându-se preciza că era orientat S–N²²⁴.

Sectorul cel mai vestic al ariei pe care se găsesc răspândite înmormântări tumulare de tip Jamnaja, este reprezentat de zona de pustă dintre versantul vestic al Carpaților Occidentali și cursul Tisei. Prin cele 35 de astfel de descoperiri, imaginea chorologică pentru arealul Jamnaja este completată firesc, movilele din pusta maghiară fiind în relație spațială clară cu cele din Banat și Vojvodina. În același timp, prin unele situații aparte, se pot preciza raporturile față de grupa Baden, completându-se din nou informațiile obținute în sectorul sârbesc.

Documentarea arheologică nu este însă pe măsura așteptărilor, căci aproape jumătate dintre acestea au fost făcute la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX, lipsind ca atare multe detalii privind condițiile exacte de descoperire. În stadiul actual al cercetării dispunem de 36 de puncte cu înmormântări Jamnaja din 20 de localități: Balmazújváros (Cat. 40), Bashalom (Cat. 50), Buj (Cat. 160), Császárszállás (Cat. 269), Debrecen (Cat. 287–300), Derekegyház (Cat. 305), Devaványa (Cat. 314–316), Gáva (Cat. 371), Karczag (Cat. 505), Mezöbereny (Cat. 591), Nagyhegyes (Cat. 624), Nagykallo (Cat. 625), Oros-Nyirés (Cat. 671), Püspökladány (Cat. 769), Sárréttudvari (Cat. 1 109), Szepespusta (Cat. 1 110), Tiszaeszlár (Cat. 959–960), Tiszaraff (Cat. 1 111), Tiszavasvári (Cat. 967)²²⁵.

Cele mai expresive informații privind înmormântările Jamnaja din pusta ungară provin de la **Kétegyháza** (Cat. 507), unde, la nord-vest de localitate, se găsește un „câmp de kurgane” cercetat prin săpături arheologice sistematice între 1966–1968. Din cele 33 de movile funerare, din care multe se găseau grupate (**Pl. 94**), au fost cercetate doar 11, în aceste kurgane fiind descoperite în total 18 înmormântări ce au fost atribuite, pe baza elementelor de structură și ritual, grupei Jamnaja²²⁶. Din cele 18 morminte, 11 fuseseră distruse, astfel că abia pentru șapte morminte s-au putut face observații de detaliu. Determinări antropologice au putut fi făcute pentru opt morminte: K.6/M.1 – femeie; K.5a/M.1 – bărbat; K.4/M.1 – infans II; K.6/M.3 – bărbat; K.3/M.4 – bărbat (?); K.3b/M.1 – infans II; K.3/M.7 – juven; K.9/M.1 – femeie²²⁷. Cele mai multe înmormântări au fost descoperite în kurganul 3 – M.4–7 – apoi câte alte două în kurganele 4, 6, 9 și 10, în rest fiind descoperit pentru fiecare kurgan câte un mormânt.

Atât prin dimensiuni și numărul mormintelor, ca și prin unele elemente de inventar, kurganul 3, cu denumirea locală de *Török-halom*, este cel mai important (**Pl. 95/1–4/96/1–2**). Alături de el, formând împreună un grup, se mai găseau și kurganele 3a și 3b, care pe planul general al „câmpului de kurgane” nu au fost trecute²²⁸. Kurganul a fost distrus către sud, încă înaintea începerii săpăturilor. Cu o formă aproximativ ovală, a fost înălțat peste o ridicătură naturală. Pentru partea păstrată a avut un diametru E–V de circa 60 m și o înălțime păstrată de 7.08 m. Conform observațiilor stratigrafice, M.7²²⁹ este cel primar, peste el fiind ridicată prima movilă funerară. La partea superioară a acestei movile se găsea M.6. A urmat o a doua etapă „constructivă” căreia îi corespunde M.4. Ultimei etape „constructive” îi corespunde M.5. Pentru M.4 s-a putut stabili că a avut o groapă rectangulară, acoperită cu un capac din bârne de lemn, scheletul zăcând pe o rogojină. Și M.6 și 7 au avut, foarte probabil gropi de același tip, după cum se poate vedea din planurile publicate, acoperite cu bârne din lemn. În M.5, cu un schelet de copil precar conservat, se afirmă că au fost găsite „remains of a coffin covered with leather”, dar este foarte posibil ca resturile coșciugului să reprezinte de fapt resturi ale unei structuri din lemn. Pentru M.4, 6–7, s-a observat că scheletele zăceau în decubit dorsal, cu craniile către Vest. Elementele de inventar sunt reprezentate prin câte două inele de buclă spiralate din argint, descoperite în M.7 și 4. Tot în M.7 s-a mai descoperit și un colier alcătuit din 43 dinți perforați de

²²⁴ P. Medović, în D. Srejavic, N. Tasic (ed.), *Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode*, Beograd, 1987, p. 77–82 și fig. 1–4.

²²⁵ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nord-ost Ungarn*, Budapest, 1968, p. 15–22, cu un catalog la nivelul anului 1968; I. Ecsedy, *The people of the pit-grave kurgans in eastern Hungary*, Budapest, 1979, p. 14–34, cu completări și corecturi la lista lui N. Kalicz.

²²⁶ I. Ecsedy, *op. cit.*, p. 20–33. Trebuie însă subliniat că, așa cum se arată la p. 21 și nota 80, uneori săpăturile au fost făcute cu scrapere, vezi și fotografia de la pl. 4/2.

²²⁷ A. Marcsik, *The anthropological material of the pit-grave kurgans in Hungary*, în I. Ecsedy, *op. cit.*, p. 87–88.

²²⁸ I. Ecsedy, *op. cit.*, p. 21.

²²⁹ *Ibidem*, fig. 12, în loc de M.7 este trecut greșit M.1. Am păstrat numerotarea eronată ca atare.

animal. Deosebit de importantă este data ^{14}C pentru M.4 – Bln-0609 – 4265 ± 80 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 3100–2550 BC (95.40%)²³⁰, ceea ce îl apropie și din punct de vedere cronologic de mormântul de la Padej-Barnahat. Celelalte morminte din „câmpul de kurgane” de la Kétegyháza, în cazurile în care au putut fi surprinse nederanjate, au avut tot gropi rectangulare, uneori acoperite cu capace din lemn – K.5/M.1 – sau cu rogojini pe fund – K.5/M.1, K.6/M.1, 3. Toate scheletele se găseau în decubit dorsal, orientate V–E. La K.3b/M.1 s-au găsit 4 dinți perforați de animal și astragale, la K.10/M.2 câteva fragmente de sârmă din cupru.

Așa cum am amintit deja, pentru cele mai multe dintre mormintele Jamnaja descoperite în pusta maghiară, documentația arheologică este incompletă. Totuși se pot schița anume particularități ale acestor descoperiri care le individualizează pe ansamblul ariei Jamnaja. Din capul locului se poate observa că în nici un caz nu au fost descoperite gropi rectangulare cu treaptă. O altă caracteristică este dată de proporția covârșitoare a scheletelor descoperite în decubit dorsal, foarte puține cazuri fiind acelea în care defuncții au fost depuși chircoși lateral – Püspökladány-Kincesdomb M.3²³¹ și unul din mormintele de la Tiszaeszlár²³². Orientarea este predilect V–E, cu, din nou, doar câteva excepții – Debrecen-Lászlóhalom M.1, Karcsag M.1 ambele cu scheletele orientate SV–NE²³³, Püspökladány-Kincesdomb M.3 orientat NE–SV²³⁴, Oros-Nyirés M.2 și Császárszállás M.2²³⁵, ambele cu schelete orientate către N și Kétegyháza K.9/M.1 cu un schelet cu craniul către NV²³⁶. O altă eventuală particularitate o constituie lipsa inventarelor ceramice, singurul mormânt cu un vas, nerecuperat, fiind cel de la Balmazújváros-Árkusmajor (Hortobágy)²³⁷, dar putem fi siguri?

Ansamblul înmormântărilor Jamnaja se prezintă destul de uniform în ceea ce privește ansamblul zonelor funerare și structurile mortuare, chiar dacă aria ocupată de această categorie de monumente funerare este remarcabil de vastă. O primă observație care se impune este aceea conform căreia înmormântările Jamnaja s-au efectuat în cadrul unor zone funerare bine distincte în special prin grupările de movile funerare. Destul de numeroasele situații în care se cunosc doar morminte aparținând unei singure movile sunt, așa cum am văzut, datorate unor cercetări sumare, costurile ridicate ale unor cercetări mai ample împiedicând săpături pe scară largă. Iar acolo unde a fost posibilă o cercetare mai amplă grupările sunt cât se poate de evidente, astfel că putem vorbi de zone funerare distincte – cimitire – pentru întreaga arie Jamnaja. Din păcate tipul de habitat al acestor comunități nu a permis până acum depistarea așezărilor corespunzătoare, în ciuda ariei largi și a duratei acestui obicei funerar. Nu avem cum ști în ce măsură este vorba de comunități pendulând în anume zone, de altfel destul de largi, sau stabile, dar este evidentă permanența folosirii nu numai a unor movile, dar a unor grupări de asemenea tumuli, cimitirele aparținând cu destulă probabilitate unor comunități distincte, chiar dacă nu putem încă să le localizăm stațiunile. În această situație relația dintre zonele funerare și cele locuite nu poate fi examinată. Cel mult se poate presupune că în standardul funerar Jamnaja relația cimitir-așezare nu a ocupat un loc important.

Caracteristica principală a monumentelor funerare Jamnaja este dată de movilele funerare, unele dintre ele de dimensiuni apreciabile. S-a accentuat uneori asupra raportului dintre dimensiunile tumulilor – diametru și înălțime – și numărul înmormântărilor, ceea ce, de altfel, apare ca firesc, căci, odată cu fiecare înmormântare, movila „crește” prin adăugarea unor noi straturi de pământ – mantale. Cantitatea de muncă consumată, evidentă nu numai prin masa de pământ manipulată, dar și prin structura ansamblului „final”, vădind un respect pentru anume reguli, pune în evidență un consum de energie socială, care, la rândul său, relevă însemnătatea constituirii unei anume zone funerare corespunzătoare în primul rând statutului social al unei subunități sociale, la rândul ei structurată ierarhic. Numărul imens al unor asemenea movile funerare pe ansamblul ariei Jamnaja, ca și distribuția lor chorologică exclude atribuirea acestora unor personaje cu funcții speciale. Foarte probabil aceste movile funerare au reprezentat, pe această cale, una din expresiile de solidaritate ale unor mici comunități, cu o existență individuală bine marcată și determinată de un anume tip de tehnologie de subzistență, cel mai probabil decurgând din păstoritul transhumant, ceea ce ar explica oarecum și lipsa urmelor de așezare. În același timp concentrările unor movile funerare, așa cum se văd în cazurile deja menționate, pare să indice, la

²³⁰ Calibrare cu programul Oxcal v.3.10.

²³¹ I. Ecsedy, *op. cit.*, p. 19.

²³² N. Kalicz, *op. cit.*, p. 18–18.

²³³ *Ibidem*, p. 21–22.

²³⁴ I. Ecsedy, *op. cit.*, loc.cit.

²³⁵ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 19.

²³⁶ I. Ecsedy, *op. cit.*, p. 31.

²³⁷ *Ibidem*, p. 19–20.

rândul său, o anume „preferință” în ceea ce privește locația post-mortem a membrilor acestor mici comunități, în zone posibil consacrate în prealabil.

Destul de frecvent în movilele Jamnaja se întâlnesc, mai cu seamă pentru înmormântările primare, amenajări cum sunt șanțurile periferice și ringurile din pietre. În cazul șanțurilor periferice, acestea înconjoară mormintele mai vechi fiind apoi acoperite de mantalele succesive ale tumulilor. Pentru spațiul avut în vedere acum asemenea cazuri se întâlnesc la Balaban, Baștanovka, Glubokoe și Ogorodnoe, toate situate în Bugeac (PI. 97), astfel de amenajări lipsind în restul ariei. Șanțuri circulare sunt cunoscute și pentru ansamblurile funerare tripoljene târzii de la Baștanovka, Nerușaj sau Ogorodnoe, unde sunt suprapuse de înmormântările Jamnaja²³⁸, ceea ce lasă loc presupunerii că genul acesta de amenajări funerare a fost incorporat standardului funerar Jamnaja ca o tradiție din etapa precedentă. Ringurile din pietre sunt cunoscute în aceeași arie la Balaban, Baștanovka, Bolgrad, Goran-Slatina, Gura Galbenei, KalugERICA, KJulevca, Mihai Bravu, Milostea, Nerușaj, Ploiești DN1 și Sărățeni (PI. 97). Către est, în restul ariei Jamnaja, movile cu ringuri din pietre sunt cunoscute în numeroase cazuri în Ucraina sau Crimeea, de obicei pentru înmormântările primare, tipul acesta de amenajări fiind astfel unul dintre elementele standardului funerar Jamnaja. Și în cazul ringurilor din pietre care înconjurau înmormântările primare din movile se cunosc precedente din etapa anterioară, cea a înmormântărilor usatoviene²³⁹. Pare destul de evident că șanțurile periferice sau ringurile din pietre care înconjurau tumulii, uneori asociate unele cu altele, au avut ca scop delimitarea cu strictețe a zonei funerare, corespunzând unor reglementări la fel de imperioase ale standardului funerar. Odată astfel circumscris, spațiul funerar, respectiv movila, nu devine în chip necesar închis, dovadă fiind înmormântările ce au urmat, uneori la scurte intervale de timp. În acest fel delimitarea astfel realizată sublinia apartenența tumulului respectiv la o mică subunitate socială ai cărei membrii aveau exclusivitatea folosirii spațiului funerar. Într-o anume măsură aceste modalități de a desemna un spațiu funerar pot fi privite și ca expresii ale competiției intracomunitare, ca și movilele propriu zise de altfel.

Structura propriu-zisă a unei movile funerare Jamnaja a fost pusă cel mai bine în evidență la Corlăteni, Glăvăneștii Vechi, Valea Lupului și la Smeenii. În toate cele patru cazuri s-a observat că episoadele funerare – înmormântările – s-au succedat într-o asemenea manieră încât pot fi observate atât structurile mortuare primare, cât și raportul lor cu înmormântările ce le-au urmat. Pentru mormintele primare, cu gropile săpate de la nivelele vechi de călcare, solul steril fiind depus de regulă de-o parte și de alta a gropii, erau caracteristice movilele de dimensiuni mai mici care acopereau aceste morminte, fiind de presupus că au fost parțial constituite din pământul scos din șanțurile periferice, atunci când acestea au existat ca și din pământ adus din altă parte. Lipsa determinărilor antropologice speciale – analiză ADN – împiedică orice încercare de a preciza eventualele relații de rudenie între cei înmormântați succesiv în movile, dar structura generală a „câmpurilor” de movile permite presupunerea că fiecare movilă a reprezentat o parcelă funerară distinctă, aparținând unei subunități sociale – familie, clan !? – între defuncții depuși în tumuli trebuind să fi existat anume raporturi sociale, dintre care cele de rudenie de sânge sau matrimoniale nu pot fi excluse în nici un caz. Cele câteva cazuri în care, pe baza datelor ¹⁴C, se pot aprecia intervalele de timp la care s-au succedat înmormântările, par a indica păstrarea tradiției mortuare, exprimată prin folosirea, câteodată la distanță remarcabilă în timp, a aceleiași parcele funerare/movilă. Așa este cazul, pe malul vestic al limanului Nistrului, la *Zatoka-Akiemijskij Kurgan*, unde cel mai vechi mormânt Jamnaja – M.14 – datat în domeniul 2 sigma între 2500–2280 BC (Ki-6817 – 3920±45 BP), este urmat de alte morminte – M.17, datat în domeniul 2 sigma între 2480–2190 BC (Ki-6819 – 3865±60 BP), M.13, datat în domeniul 2 sigma între 2470–2190 BC (Ki-6816 – 3840±65 BP), – M.21 – datat în domeniul 2 sigma între 2310–2030 BC (Ki-6820 – 3760±45 BP)²⁴⁰. Am avea astfel un interval de circa 200 de ani pentru înmormântările/tradiția funerară Jamnaja în kurganul de la *Zatoka*. Dacă acest model de succesiune în timp este valabil pe întreaga arie Jamnaja nu numai la *Zatoka*, și nu am motive solide să o pun la îndoială, chiar dacă dovada antropologică încă lipsește, atunci întregul ansamblu al unei parcele funerare/tumul a fost determinată tocmai de raporturile sociale existente în viața de zi cu zi a celor, care după o vreme, s-au înmormântat acolo.

Unul dintre cele mai importante elemente ale standardului funerar Jamnaja îl constituie tipul gropii funerare. De regulă se întâlnesc trei tipuri principale: groapă rectangulară, groapă rectangulară cu treaptă și groapă ovală. S-a apreciat, mai ales pe baza faptului că în multe movile mormintele primare cu groapă rectangulară sunt suprapuse stratigrafic de cele cu gropi rectangulare cu treaptă o succesiune în timp,

²³⁸ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor usatoviene.

²³⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor usatoviene.

²⁴⁰ M. Szymt, I. T. Chernyakov, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, p. 196–210.

corespunzând unor etape Jamnaja. Dintr-un stoc de 1 020 de morminte Jamnaja situate în spațiul avut în discuție, pentru 382 s-a putut preciza că groapa a fost de formă rectangulară, pentru alte 167 groapă de formă rectangulară prevăzută cu treaptă, iar pentru alte 45 gropile au avut în plan o formă ovală. Aproape 40% dintre gropile rectangulare simple au aparținut unor morminte primare, față de numai 16.17% pentru cele cu gropi rectangulare cu treaptă sau 15.55% pentru cele ovale, ceea ce indică o anume vechime mai mare a gropilor rectangulare (**Fig. 2**). Trebuie însă subliniat că statistica respectivă este mult îndatorată cercetării arheologice, mai exact profesionalismului observațiilor din teren, uneori acesta fiind minimal. Din punct de vedere chorologic se poate observa că gropile rectangulare sunt răspândite pe întreaga arie. Gropile rectangulare cu treaptă nu depășesc spre vest cursul Mostiștei, la Gurbănești de pildă, iar către sud-vest se opresc la nord de Kamča la Carevbrod. Gropile ovale, deși mai numeroase la est de Siret, ajung totuși până la Perlez, Goran-Slatina sau KJulevca²⁴¹ având o distribuție chorologică oarecum asemănătoare cu cea a gropilor rectangulare simple, lipsind însă în zona Tisei (**Pl. 98**). Coroborată cu proporția în care tipurile de gropi se găsesc în relație cu poziția în movile, distribuția lor chorologică pledează pentru o vechime ceva mai mare a gropilor rectangulare simple față de cele cu treaptă. Se pare astfel că într-o primă etapă standardul funerar Jamnaja, caracterizat prin prezența gropilor rectangulare simple era prezent pe întreaga arie, pentru ca apoi, într-o etapă următoare, caracterizată prin apariția gropilor cu treaptă, standardul mortuar Jamnaja să se reducă, din punct de vedere chorologic, doar la o zonă limitată spre vest aproximativ de cursurile Mostiștei, Buzăului și Siretului. Tot către aceeași concluzie conduce, de altfel, și faptul că gropile de formă ovală sunt binecunoscute în mediul tripoljan târziu²⁴² de unde este destul de probabil că au fost preluate. Cel mai adesea gropile rectangulare cu sau fără treaptă au fost acoperite cu bărne din lemn, iar în interior cadavrele au fost depuse pe rogojini din fibră vegetală, fundul gropilor fiind uneori acoperit cu o substanță cretoasă. Doar în două cazuri morminte cu astfel de gropi au fost acoperite cu pietre – Baștanovka K.4/M.13 și Glubokoe K.1/M.14²⁴³. Caracterul lacunar al informației arheologice – uneori lipsind observațiile exacte privind aceste amenajări – opresc discuția la acest stadiu, astfel că e dificil de afirmat dacă și cum aceste din urmă elemente de standard funerar au evoluat în decursul vremii. Oricum ar sta lucrurile, trebuie subliniat că adoptarea tipului de groapă rectangulară cu treaptă, acoperită cu bărne, reprezintă o formă și mai complicată de expresie a rangului social al defuncțiilor, apariția gropilor rectangulare cu treaptă corespunzând unor modificări de ordin social intracomunitar, cel mai probabil acutizării competiției intra- și intercomunitare.

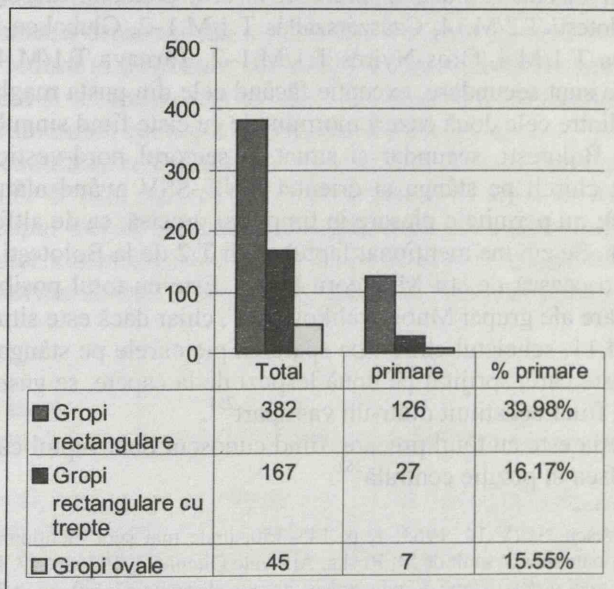

Figura 2

²⁴¹ Gropi rectangulare simple ca și ovale se cunosc și în tumulii de la sud de Stara Planina de la Goljama Detelina, cf. M. Kănčev în „**Marica-Iztok**” Arheologičeski proučvanija, 3, Radnevo, 1995, p. 35–63; Mednikarevo, cf. I. Panayotov, S. Alexandrov, în „**Marica-Iztok**” Arheologičeski proučvanija, 3, Radnevo, 1995, p. 87–114 sau Pet Mogili, cf. T. Kănčeva-Ruseva, „**Marica-Iztok**” Arheologičeski proučvanija, 2, Radnevo, 1994, p. 91–94, toate în zona Tundža-Marica.

²⁴² Vezi capitolul dedicat înmormântărilor tripoljene târzii.

²⁴³ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 106, respectiv 108.

Deseori în tumulii Jamnaja au fost descoperite stele antropomorfe. Din păcate nu întotdeauna a fost posibilă precizarea poziției/raportului arheologic față de complexe funerare ale movilelor cu pricina, în alte cazuri stelele antropomorfe/menhirii fiind chiar descoperite în poziții secundare, unul dintre acestea, mai semnificativ, fiind cazul în care astfel de artefacte din piatră au folosit la acoperirea gropilor funerare, ca de pildă la Glubokoe. Până în prezent, pentru aria avută în vedere, se cunosc 8 localități în care au fost descoperite stele antropomorfe în tumuli Jamnaja, la care se adaugă alte două din Cadrilater, unde menhirii au fost descoperiți fortuit, dar într-o regiune în care nu lipsesc movilele cu înmormântări cu ocră roșu. În sfârșit, alte două descoperiri, fără context arheologic precizat, sunt cele de la Baia de Criș – trei piese – Gherla și Sărata²⁴⁴, localități din nordul Transilvaniei în preajma cărora singurele descoperiri funerare Jamnaja mai apropiate sunt cele de la Câmpia Turzii, Cipău și, eventual, Râșcruci. Pentru a contura relația organică cu restul ariei Jamnaja am adăugat pe harta cu asemenea descoperiri și descoperirile de la Căușani, Gura Bâcului, Krasnoe, Olănești și, desigur, Usatovo (Pl. 99). O primă observație de ordin chorologic care se desprinde este aceea a identității ariei de răspândire între menhiri și mormintele cu gropi rectangulare cu treaptă, chiar dacă nu totdeauna relația stelă antropomorfă/groapă rectangulară cu treaptă a putut fi stabilită.

Am amintit mai sus despre ringurile din pietre care înconjoară tumulii, ringuri uneori asociate cu șanțurile periferice având același rol de a delimita spațiul funerar. Dar există și câteva cazuri în care asemenea structuri definesc nu spațiul funerar colectiv, respectiv tumulul, ci complexe mortuare individuale situate sub tumul. Astfel de cazuri sunt cele de la Kalugerica T.7/M.1, Kjulevca T.1/M.3, Mihai Bravu Movila II/M.2 și 3, Movila III/M.1 și Ploiești DN 1 – T.1/M.1. Din păcate, cazurile citate sunt prea puține și inventarele lor nu totdeauna cele mai expresive, atunci când există, spre a putea aprecia mai exact poziția cronologică, căci astfel de structuri sunt cunoscute și pentru unele dintre mormintele usatoviene, de unde este destul de probabil că a fost preluată tradiția. Fără îndoială, prin consumul de energie socială relevant, asemenea amenajări funerare individuale trebuie legate de statutul social al defuncților. Chorologic, cu excepția mormântului recent descoperit și, ca atare încă insuficient cunoscut, de la Ploiești DN 1, toate celelalte morminte cu ringuri sau structuri individuale din pietre se plasează în aceleași părți ca și mormintele cu menhiri (Pl. 100). Ținând cont de existența unor amenajări asemănătoare în cazul înmormântărilor usatoviene este de luat în considerație o păstrare a acestei tradiții și în cazul unor morminte Jamnaja.

Cistele din lespezi de piatră constituie una dintre structurile funerare mai puțin frecvente în cadrul înmormântărilor Jamnaja aici discutate. Până în prezent, în aria aflată în discuție se cunosc 13 asemenea morminte din 9 localități: Bolotești T.2/M.14, Czászárszállás T.1/M.1–2, Glubokoe K.1/M.11, Hagieni T.1/M.2, Kalugerica T.5/M.4, Kjulevca T.1/M.4, Oros-Nyirés T.1/M.1–2, Târnava T.1/M.4–6 și un altul menționat la Tatarbunar²⁴⁵. Cele mai multe sunt secundare, excepție făcând cele din pusta maghiară de la Czászárszállás²⁴⁶ și Oros-Nyirés²⁴⁷, în fiecare dintre cele două cazuri mormintele cu ciste fiind singulare în movile.

Mormântul 2/14 de la Bolotești, secundar și situat în sectorul nord-vestic al tumulului, la -0.70 m, conținea un schelet de adult chirchit pe stânga și orientat NNE–SSV având alături un castron tronconic²⁴⁸. Forma vasului, foarte comună, nu permite o plasare în timp mai precisă, ca de altfel nici poziția stratigrafică a mormântului, de loc precizată. Se cuvine menționat faptul că în T.2 de la Bolotești a mai fost descoperit un alt mormânt secundar, M.8, cu o ceașcă de stil Monteoru Ic2²⁴⁹. Este cu totul posibil ca mormântul să fie mai apropiat de complexe similare ale grupei Mnogovalikovaja²⁵⁰, chiar dacă este situat la vest de aria acesteia.

La Glubokoe, în K.1/M.11, scheletul chirchit pe spate cu picioarele pe stânga, orientat NE–SV, se găsea într-o groapă rectangulară peste care, sprijinit pe două lespezi de la capete, se găsea o altă lespede masivă din piatră drept capac, inventarul fiind constituit dintr-un vas spart²⁵¹.

Pentru Hagieni informația este cu totul precară, fiind cunoscut doar faptul că cista, în al cărei interior se afla un schelet deranjat, se găsea în poziție centrală²⁵².

²⁴⁴ Alexandrina D. Alexandrescu, SCIV 14, 1963, 1, p. 145–150, unde mai sunt menționate și cele două „pietre cu decor adânci” de la Prislop și Dej, menționate mai de mult de M. Roska, Arhivele Olteniei 4, 1925, p. 47. După A. D. Alexandrescu statuile menhir de la Baia de Criș „aparțin unei a doua etape de pătrundere a unor elemente răsăritene în Transilvania, etapă ce corespunde primilor tumuli apăruiți în cadrul fazei finale Coțofeni”.

²⁴⁵ M. Szmyt, în B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*, PAS 12, Rahden, 1998, p. 221–231.

²⁴⁶ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 19.

²⁴⁷ N. Kalicz, *op. cit.*, loc. cit.

²⁴⁸ C. Buzdugan, V. Bobi, SCIVA 38, 1987, 3, p. 229 și Pl. 5/3; 7/5 unde este ilustrat doar vasul.

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 227, Pl. 3/3; 4/3; 7/3.

²⁵⁰ Vezi și, la capitolul dedicat înmormântărilor grupei Monteoru, mormintele cu cistă de la Căndești.

²⁵¹ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 108, pl. 30/13.

²⁵² N. Harțuchi, Pontica 4, 1971, p. 247–261.

Mormântul 5/4 de la KalugERICA este unul de incinerare, cista fiind plasată în mantaua movei. Urna folosită este un vas tronconic cu patru apucători laterale cu unele analogii în mediul Coțofeni²⁵³. Mormântul 5/4 de la KJulevca, un înhumat chirchit pe stânga cu craniul către S, fără inventar, se găsea plasat între două șiruri paralele de pietre, nefiind vorba de o cistă propriu zisă²⁵⁴.

Cele trei morminte de la Tărnava au fost descoperite în interiorul unor „ciste”, în fapt structuri rectangulare de dimensiuni mari, alcătuite din pietre și care se deosebesc de cistele propriu-zise. Raportul dintre M.5 și 6 și structura rectangulară din pietre nu este foarte clară, doar pentru T.1/4 fiind sigură relația dintre amenajarea din pietre și mormântul de înhumare. Celelalte două morminte se găseau în interiorul unei alte structuri rectangulare de dimensiuni mari, dintre acestea mormântul 5, un incinerat cu resturile depuse într-un vas cu două torți verticale. Mormântul 6, un înhumat cu scheletul pe spate orientat V-E, fără inventar, se încadrează prin rit și ritual celorlalte morminte Jamnaja din movilă²⁵⁵. M.5 de la Tărnava, prin vasul cu bune analogii la Măceșu de Jos²⁵⁶, se deosebește atât prin ritul funerar cât și prin vasul folosit ca urnă, recipient specific olăriei Coțofeni.

Din punct de vedere chorologic, pe aria discutată acum, astfel de structuri în complexe funerare Jamnaja se găsesc răspândite mai cu seamă de-a lungul Dunării Inferioare, cu două prezențe excentrice în pusta maghiară (Pl. 101). Dar astfel de morminte Jamnaja mai sunt cunoscute și dincolo de Nistru în Ucraina²⁵⁷ sau în Crimeea, în morminte ale grupei Kemi-Oba²⁵⁸. După D. Telegin, mormintele cu ciste din Ucraina aparțin grupei Nijni Mihailovka, unde sunt asociate și cu menhiri cum este cazul la Ivanovka²⁵⁹. De altfel o serie de precedente în zona litoralului nord-pontic sunt cunoscute în mediul tripoljan târziu, la Usatovo de pildă, ceea ce face destul de probabilă preluarea acestui obicei de la înmormântările acestei grupe arheologice. Dar, în același timp nu trebuie cătuși de puțin pierdut din vedere faptul că pe spațiul avut în vedere asemenea morminte sunt bine documentate în bronzul timpuriu, morminte a căror filiație, cel puțin parțială, din mediul Culturii Amforelor Sferice pare destul de asigurată²⁶⁰. Este relativ dificil de a preciza momentul în care obiceiul de a construi asemenea structuri funerare a fost încorporat în standardul mortuar Jamnaja. Precedentele usatoviene, cele de tip Kemi-Oba, din mediul Culturii Amforelor Sferice sau din spațiile răsăritene²⁶¹ par a indica un moment destul de timpuriu, dar trebuie subliniat faptul că nu se cunoaște deocamdată nici un mormânt Jamnaja primar cu o asemenea amenajare. Prezența oarecum contemporană a unor astfel de structuri funerare în zonele deluroase ale Carpaților Orientali și Meridionali, în medii culturale diferite, de pildă grupa Schneckenberg²⁶², lasă loc presupunerii că cistele din lespezi de piatră au putut pătrunde în mediile Jamnaja ca „împrumuturi” și din aceste ultime părți, presupunerea fiind susținută oarecum și de inventarele ceramice adesea deosebite ale cistelor din movelele „grupei înmormântărilor cu ocră roșu”. Oricum, prin frecvența lor redusă și dispoziția chorologică, amenajările funerare de tipul cistelor din piatră constituie un element adiacent și secundar, deși nu lipsit de importanță, al standardului mortuar Jamnaja, ceea ce ar susține prezumția împrumutului, cel puțin parțial, din arii învecinate.

Una dintre cele mai semnificative expresii ale standardului funerar Jamnaja o constituie mormintele cu care, în fapt prezența resturilor de care din lemn, cel mai adesea fiind vorba de roți pline din lemn, în contexte funerare. Trebuie însă din capul locului precizat că această expresie a standardului mortuar Jamnaja nu este omniprezentă, numărul acestor morminte fiind destul de redus pentru ansamblul ariei, ceea ce le conferă un caracter aparte. Prezența resturilor de care în morminte, specifică înmormântărilor din stepele circumpontice și

²⁵³ I. Panayotov, *op. cit.*, p. 78.

²⁵⁴ *Ibidem*, p. 82.

²⁵⁵ I. Panayotov, *op. cit.*, p. 89–90.

²⁵⁶ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 23 unde este definit Tipul IX, cu varianta IXB ilustrată la pl. 27/6 și cu răspândirea la pl. 30.

²⁵⁷ De pildă la Ahtanizovskij Kurgan, cf. A. Häusler, *op. cit.*, p. 144; Akkermen, cf. idem, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Berlin, 1974, p. 188; Alkaliya, cf. L. V. Subbotin, *StratumPlus* 2, 2000, p. 355; Beljaevka, cf. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 104; Majaki-83, Subbotin, *op. cit.*, loc.cit.; Marjtsyn/Ostrovka, cf. Häusler, *op. cit.*, p. 95; Marjanskoe, cf. *Ibidem*, p. 137; Odesa – Slobodka Romanovka, cf. *Ibidem*, p. 96.

²⁵⁸ Cum este cazul de pildă la Aljma, Aziz-Oba, Čerkes, Djatlovka, Dolinnoe, Kemi-Oba, Kojas, Marino, Novosofievka și Rodnikovoe, cf. Häusler, *op. cit.*, p. 141–145; A. A. Ščepinskij, G. N. Toščev, în *Starožitnosti stepnovogo Pričernomor'ja i Krimy*, vol. IX, Zaporizžja, 2001, p. 50–86.

²⁵⁹ D. Y. Telegin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 36 și Pl. 3/11.

²⁶⁰ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 15–17. Vezi și M. Szmyt (supra nota 128) pentru opinia conform căreia astfel de monumente funerare sunt pătrunse în Ucraina din aria Culturii Amforelor Sferice.

²⁶¹ Vezi o discuție largă pe această temă la A. Häusler, ZfA 28, 1994, 2, p. 191–246.

²⁶² Vezi capitolul referitor la înmormântările Schneckenberg.

nu numai, este amplu discutată, din pachetul de probleme dezbătute un loc de seamă ocupându-l, cum era și firesc, cel al semnificației acestor depuneri, al relației cu statutul social al defuncțiilor²⁶³. Pentru studiul de față o discuție asupra originii acestui obicei ar depăși cu mult spațiul lucrării necesitând în același timp și o extindere remarcabilă din punct de vedere geografic, motive pentru care problema va fi atinsă doar în treacăt. După cum afirmă specialiștii eneoliticului final și ai bronzului timpuriu din stepele nord-pontice și arealul transcaucazian, cele mai vechi asemenea morminte par să fi apărut în mediul culturii Majkop, cum este cazul cu K.2/M.18 de la Starokorsunskaja, pe Kuban într-o vreme corespunzând celei de a doua jumătăți a mileniului IV a.Chr.²⁶⁴, de aici obiceiul răspândindu-se în mediile Jamnaja din stepele nord-pontice. În același timp nu pot fi lăsate de-o parte nici numeroasele descoperiri ce dovedesc utilizarea carelor în mediile Baden din Europa Centrală, chiar dacă morminte cu care din lemn propriu-zise lipsesc²⁶⁵. Importanța mijloacelor de transport, de genul carelor din lemn cu roți pline, pentru comunitățile umane de la vremea aceea nu poate fi pusă la îndoială, pe această cale, carele din lemn, la fel cu animalele de tracțiune din mediile Baden, au pătruns / au fost încorporate, în ceremonialul funerar în varii forme dintre care una este cea a depunerii lor ca atare în morminte. De aceea în discuție locul principal trebuie să îl ocupe examinarea semnificației de ordin social și, de aici, locul ocupat în standardul funerar Jamnaja sau în cel Katakombnaja care-i urmează. De asemenea, cele câteva morminte situate în aria discutată merită o analiză și din punct de vedere chorologic pentru a preciza cât mai mult cu putință până unde s-a răspândit obiceiul depunerii unor care în morminte și, de aici, raportul eventual cu alte grupe arheologice, cu alte standarde funerare.

În aria discutată se cunosc 13 astfel de morminte descoperite în 10 localități, toate situate mai cu seamă în stepa Bugeacului, cu două prezențe pe Prutul mijlociu și una, excentrică în nord-estul Bulgariei (Pl. 102). Acestea sunt cele de la Balaban I – K.13/M.13²⁶⁶, Etulia – K.1/M.14²⁶⁷, Holmskoe – K.1/M.7, K.2/M.10, K.2/M.17²⁶⁸, Kurči – K.20/M.16²⁶⁹, Novoselica – K.19/M.21²⁷⁰, Petrești – K.3/M.9²⁷¹, Placidol I – T.1/M.1²⁷², Sărățeni – K.1/M.1²⁷³, Taraclia – K.1/M.16 și K.10/M.18²⁷⁴, Tatarbunar – K.19/M.16²⁷⁵. Dintre acestea cele de la Etulia, Holmskoe – K.1/M.7, Sărățeni și Taraclia – K.1/M.18, sunt primare în a doua sau a treia manta, dar nici unul nu are o poziție centrală, fiind ulterioare celor dintâi înmormântări din movile. Pentru mormântul de la Kurči există, așa cum am văzut, o dată ¹⁴C care îl plasează la începutul mileniului III a.Chr. Din păcate seria de 4 date ¹⁴C din Kurganul 19 de la Novoselica nu cuprinde și M.21, dar cel mai vechi mormânt datat din acest kurgan – K.19/M.7 – se plasează între 3370–3000 BC, iar cel mai târziu – K.19/M.11 –, tot Jamnaja, între 2360–2020 BC, astfel că este destul de probabil că și M.21 cu car de lemn se plasează în prima jumătate a mileniului III a.Chr. și la Placidol I, pe baza datei radiocarbon din T.1/M.1, putem presupune că mormântul cu car din aceeași movilă poate fi plasat într-un interval de timp corespunzător.

²⁶³ Dintre numeroasele lucrări dedicate acestei chestiuni menționez acum și aici doar S. M. Agul'nikov, în vol. *Severnoe Pričernomor'e: Ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 88–98; A. E. Alihova, *Kratkie Soobščeniia* 59, 1955, p. 91–99; D. W. Anthony, *D. R. Brown*, *Antiquity* 74, 2000, p. 75–86; J. A. Bakker, J. Kruk, A. E. Lanting, S. Milisauskas, *Antiquity* 73, 1999, p. 778–790; V. G. Childe, *PPS*, 17, 1951, p. 177–194; S. Burmeister, M. Fansa (coord.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz, 2004; A. N. Gej, *Novotitorovskaja kul'tura*, Moskva, 2000; A. Häusler, *Das Altertum* 28, 1982, 1; idem, *EAZ* 25, 1984, p. 629–682; idem, în vol. F. Horst, B. Krüger (Hrsg.), *Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin, 1985, p. 121–133; H.-G. Hüttel, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 39–63; S. V. Ivanova, V. V. Tsimidanov, *op. cit.*; E. Kaiser, *op. cit.*; V. N. Korpusova, S. N. Ljaško, *SA* 3, 1990, p. 166–175; E. E. Kuzmina, *Vestnik drevnejstorii* 4 (154), 1955, p. 11–35; L. A. Novikova, *Ju. I. Šilov*, *SA* 2, 1989, p. 127–135; S. Z. Pustovalov, în vol. Toščev G. N., Sahrov G. I. (red.), *Problemy izučeniia Katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turno-istoričeskoj obščnosti Mnogovalikovej keramiki (KIOMK)*, Kiev, 1998, p. 50–55; Yur. Rassamakin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 49–73; M. U. Vosteen, *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde*, Rahden, 1999.

²⁶⁴ V. Trifonov, în vol. S. Burmeister, M. Fansa, *op. cit.*, p. 167–176.

²⁶⁵ J. Maran, în vol. S. Burmeister, M. Fansa, *op. cit.*, p. 265–282.

²⁶⁶ Čebotarenko et al., *op. cit.*, p. 58, Pl. 25/1.

²⁶⁷ S. V. Ivanova, V. V. Tsimidanov, *op. cit.*, p. 28, nr. 40.

²⁶⁸ *Ibidem*, loc. cit., nr. 34–36.

²⁶⁹ G. N. Toščev, *Kurgany epohi bronzy mežozer'ja Jalpuga i Kagula*, Zaporože, 1992, p. 30–32, Pl. 10/2.

²⁷⁰ Subbotin, *StratumPlus* 2, 2000, p. 358, Pl. 3/1. Localitatea Novoselica (fostă Nou Caragaci) se găsește pe malul de răsărit al Limanului Sasîg, fiind plasată ca atare în afara spațiului discutat acum, dar o includ în discuție, mai ales pentru seria de date ¹⁴C, deosebit de importantă.

²⁷¹ S. V. Ivanova, Tsimidanov, *op. cit.*, loc. cit, nr. 47.

²⁷² S. Z. Panayotov, *op. cit.*, p. 97–98, Pl. 64.

²⁷³ O. Levič et al., *op. cit.*, p. 22, Pl. 6.

²⁷⁴ S. V. Ivanova, Tsimidanov, *op. cit.*, p. 28, nr. 43 și 45.

²⁷⁵ Häusler, *EAZ* 25, 1984, 645.

O problemă deloc neînsemnată o constituie numărul relativ redus de asemenea morminte în spațiul avut în vedere, mai ales dacă ținem seama de numărul destul de mare al acestor complexe funerare în zona circumponică de nord sau în Transcaucazia²⁷⁶. Dar dacă ținem cont de observația, cu totul pertinentă, a lui Ju. Rassamakin, conform căreia nefericitul procedeu de a săpa cu buldozerul movilele funerare poate duce adesea la distrugerea urmelor mormintelor cu care²⁷⁷, am putea să ne așteptăm ca numărul real al unor astfel de descoperiri în spațiul discutat să fi fost ceva mai mare.

Oarecum interesant este faptul că pentru unul dintre cele două morminte cu care din lemn pentru care dispunem de analiză antropologică, la cel de la Placidol I scheletul a aparținut unei femei, cel de la Taraclija – K.1/M.18 – fiind masculin. Cum am mai spus de câteva ori, este cu totul regretabilă lipsa determinărilor antropologice, mai ales în cazul unor morminte cu caracteristici aparte, pentru a putea preciza raportul dintre structurile mortuare de excepție și grupele de sex/vârstă. Pentru mormintele Jamnaja cu resturi de care din lemn descoperite la vest de Nistru, cele două morminte cu schelete determinate antropologic nu sunt suficiente. Pentru întreaga arie Jamnaja, căreia i se poate adăuga eventual și aria culturii Novotitorovka²⁷⁸ de la gura Kubanului, se cunosc ceva mai mult de 70 de asemenea morminte. Dintre acestea doar 14 au avut scheletele determinate antropologic, 11 morminte fiind masculine și 3 feminine²⁷⁹. Stocul statistic al mormintelor cu diagnostic antropologic nu este suficient pentru a putea afirma că depunerea în morminte a unor care din lemn constituia un privilegiu acordat numai persoanelor de sex masculin, chiar dacă datele azi disponibile indică această tendință, dar în sensul că putem observa doar că așezarea unor care din lemn în morminte se făcea predilect pentru bărbați și mai rar pentru femei.

Foarte important este faptul că toate aceste morminte au avut o groapă rectangulară cu treaptă, ceea ce le plasează într-o a doua etapă a evoluției standardului mortuar Jamnaja. În același timp volumul considerabil de pământ excavat pentru astfel de gropi ca și depunerea carelor dovedesc un consum de energie socială deosebit. Dar reinterpretările mai noi ale unor descoperiri din sudul Ucrainei susțin ideea că astfel de morminte, exprimând și apariția transportului pe roți – *wheeled transport* –, au existat și în mediul socotit neolitic târziu de tip Životilovka–Volčansk, cum este cazul mormântului K.14/M.7 de la Koldyri, pe Donul Inferior sau în mediul Novosvobodnaja pe Kuban, la Starokorsunskaja – K.2/M.18 –, medii care sunt considerate ca fiind contemporane grupelor Usatovo târziu de tipul Kasperovtsy/Gordinești sau Horodiștea–Erbiceni, unde se cunosc numeroase miniaturi din lut de roți de care²⁸⁰. Am avea ca atare un debut destul de timpuriu al acestui obicei funerar care se continuă, după înmormântările Jamnaja, și în grupa următoare Katakombnaja. Din această perspectivă, obiceiul depunerii unor care cu roți pline din lemn în morminte apare ca fiind de clară origine locală în grupele socotite tradițional ca neolitice târziu din stepele nord-pontice.

Resturile de care descoperite în complexele funerare Jamnaja constau de obicei din roți pline din lemn, întregi sau parțial păstrate, adesea câte patru, uneori numai două, depuse deasupra mormântului, peste bârnele din lemn care-l acopereau, astfel că prezumția conform căreia carele au constituit un soi de „catafalcuri” pe care erau depuși cei decedați își pierde din greutate. Fără îndoială depunerea resturilor sau chiar a întregului car în mormânt era apanajul unor indivizi ce se distingeau prin statutul social, dar nu cred că distincția era chiar atât de dramatic exprimată în viața de zi cu zi ca să putem vorbi de o „aristocrație” în interiorul comunităților Jamnaja²⁸¹.

În ceea ce privește inventarul funerar, mormintele cu care din lemn nu au un mobilier aparte²⁸², încadrându-se în standardul general Jamnaja căruia îi este specifică o anume „sobrietate” din acest punct de vedere. Se disting totuși prin prezența inelelor de buclă spiralice din argint, mormintele cu care de la Kurči, Taraclija și Tatarbunar. Tot în mormântul de la Taraclija s-au mai găsit două vase, iar câte un vas și oase de animal s-au descoperit la Etulia, iar la Holmskoe s-a mai găsit tot un singur vas și un rest dintr-o piesă din os.

²⁷⁶ Pentru zona Kuban, până acum se cunosc 140 de asemenea morminte, atribuite grupelor Jamnaja sau Novotitorovka, cf. Trifonov, *op. cit.*, nota 2.

²⁷⁷ Ju. Rassamakin, în vol. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, Cambridge, 2002, p. 53, nota 12.

²⁷⁸ A. N. Gej, *op. cit.*, Moskva 2000. Grupa Novotitorovka, prin cele mai multe elemente ce o definesc se apropie sensibil de grupa Jamnaja, putând fi privit ca o grupă specifică deltei Kubanului, care a preluat de la grupa anterioară Majkop unele elemente ale standardului mortuar.

²⁷⁹ *Ibidem*, p. 28–96, pentru mormintele de la Lebedi, Malaj și Ostannij vezi și N. Yu. Limberis, I. I. Marčenko, *Eurasia Antiqua* 8, 2002, p. 1–37.

²⁸⁰ Rassamakin, *op. cit.*, p. 50–53. Autorul subliniază că mormântul cu car de la Starokorsunskaja apare, deocamdată, și ca cea mai veche descoperire de acest fel. Vezi și supra nota 264., cu opinia lui V. Trifonov.

²⁸¹ Vezi S. Z. Pustovalov, *StratumPlus* 2, 2000, p. 296–321, cu o teorie destul de exagerată; Agul'nikov, *op. cit.*

²⁸² O excepție o constituie mormintele Novotitorovka, unde și structurile funerare sunt cu mult mai sofisticate, cum e de pildă, cazul, mormintelor de la Lebedi K.1/M.2, Ostannij K.1/M.16 sau Ostannij K.2/M.15, cf. N. Gej, *op. cit.*, fig. 5, 26 și, respectiv, 33.

Dar această sobrietate a inventarului nu reduce din importanța mormintelor cu care, căci întreaga structură funerară vădește o complexitate căreia cu siguranță i-a corespuns un ceremonial complicat, a cărei aducere la îndeplinire s-a făcut prin efortul conjugat al mai multor membrii ai comunității, printr-un consum remarcabil de energie socială, corespunzător cu certitudine poziției speciale a defunctului. În sine, obiceiul depunerii unor care din lemn în unele morminte Jamnaja trebuie reținut ca un element al standardului funerar al grupei, desigur condiționat social, ceea ce explică și incidența sa mai scăzută pe ansamblul ariei.

La mai multe înmormântări Jamnaja au fost descoperite vetre de foc – Bolgrad K.3/M.2; Debrecen-Dunahalom M.1; Glăvăneștii Vechi T.2–1950/M.1; Grivița Mov. 315/M.2; Gurbănești T.1/M.9 și T.2/M.10 și 12; Nagyhegyes M.1; Nerușaj T.10/M.10 și 13; Tiszaroff-Nagyhalom M.1; Tulcea Sud Movila 1/M.1 – sau resturi de cărbuni și cenușe, atestând o practică aparte în cursul înmormântării. În ce măsură cazurile în care s-au descoperit vetre sau cărbuni sunt singurele sau au mai existat și altele, dar care, datorită condițiilor obiective de cercetare, nu au fost surprinse, nu avem cum știți. Cartarea acestor cazuri arată o frecvență sporită care era de așteptat în Basarabia, Moldova și Bugeac. Cele patru descoperiri din Muntenia și Oltenia mobilează suficient și aceste zone. Lipsesc în schimb, oarecum surprinzător, astfel de urme pentru înmormântările din Bulgaria și din Serbia, ele fiind însă prezente în cadrul grupului, de altfel destul de individualizat, din pusta maghiară (Pl. 103). Fără îndoială, vetrele atestă un episod aparte al ceremoniei înmormântărilor, dar semnificația exactă a obiceiului este greu de deslușit. Obiceiul, ori care ar fi fost el, este însă clar atestat arheologic și trebuie astfel reținut ca unul dintre elementele secundare ale standardului mortuar Jamnaja.

Modalitățile de dispunere a defuncțiilor în mormintele Jamnaja constituie în chip firesc unul dintre elementele definitorii ale standardului mortuar, mai ales în combinație cu regulile de orientare și, fără nici o îndoială, în relație cu grupele de sex și vârstă. Variabilitatea dispunerii defuncțiilor – poziție și orientare – privită sincron poate indica grupe regionale, deosebite din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare sau, din perspectivă diacronă, o evoluție a acestor practici, cum, concomitent din ambele perspective, mai pot indica și eventualele împrumuturi reciproce de elemente ale modei funerare.

Poziția scheletelor în înmormântările cu ocră roșu a constituit și constituie un subiect predilect al specialiștilor care s-au străduit să încropească tipologii cât mai adecvate și, pornind de aici, să găsească pe de-o parte semnificațiile obiceiurilor mortuare sau, pe de altă parte, să încerce o ordonare în timp a acestora. Cu riscul de a mă repeta, atrag atenția asupra necesității de a pune eventualele tipuri de dispunere în relație cu diagnozele antropologice, necesitate care, în cazul „înmormântărilor cu ocră roșu”, este departe de a fi atinsă. În același timp aș atrage atenția asupra unor simple procedee de analiză statistică, căci, cum vom vedea mai departe, deseori tipologiile propuse, excesiv de minuțios stabilite, sunt drastic infirmate de raportul statistic.

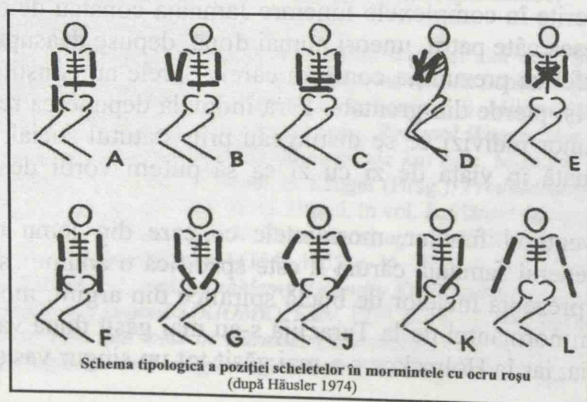

Figura 3

Urmând cu fidelitate modelul propus cu aproape o jumătate de veac în urmă de către Ulrich Fischer, care a stabilit o tipologie a pozițiilor în care au fost depuși defuncții în mormintele diferitelor grupe neolitice târzii și ale bronzului timpuriu din Europa Centrală²⁸³, alți specialiști au extins examenul și pentru alte grupe arheologice²⁸⁴. Pentru mormintele cu ocră roșu din stepele nord-pontice o primă încercare a fost făcută de către A. Häusler care a preluat și înmulțit tipologia lui U. Fischer²⁸⁵, stabilind 10 tipuri – A–L – deosebite

²⁸³ Fischer U., *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, Berlin, 1956, p. 213–219, care a distins patru grupe în ceea ce privește depunerea cadavrelor.

²⁸⁴ M. Buchvaldek, *Die Schnurkeramik in Böhmen*, Praga, 1967, care a adăugat, față de U. Fischer, și tipul E.

²⁸⁵ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Berlin, 1974, p. 9–11, Pl. 1.

după poziția generală a scheletelor – întinsă pe spate sau chircită lateral – ca și după poziția brațelor (Fig. 3). Se poate observa însă că între tipurile A–C diferența, dată de poziția unui singur braț este minimă și se poate datora întâmplării. La fel se poate spune și despre tipurile F–L. Din practică se poate însă constata că tipul E, cel introdus de Buchvaldek, este aproape inexistent pentru înmormântările Jamnaja. În același timp, starea de conservare, nu totdeauna ideală, a scheletelor nu permite o operare mulțumitoare cu această schemă tipologică. Complicațiile însă de abia încep, căci numeroși autori se străduiesc în rapoartele publicate să stabilească gradul de chircire – ușor, moderat, accentuat – cel mai adesea criteriile de apreciere fiind impresive, chiar dacă sunt însoțite de valorile unghiurilor dintre braț și antebraț, dintre gambe și coapse etc. În același timp nu mi se pare foarte potrivită noțiunea de „chircit pe spate”/Rückenhocker, în opoziție cu cea de „chircit lateral”/Seitenhocker, ambele folosite și de Häusler, căci în primul caz este evidentă depunerea cadavrului pe spate – în decubit dorsal –, cu picioarele îndoit și ridicate din genunchi care ulterior au căzut, din cauze firești, fie împreună pe o parte sau alta, fie separat, în ultima situație rezultând așa numita poziție *Froschlage*, în vreme ce în al doilea caz cadavrul a fost depus chircit lateral, într-o poziție care sugerează legătura mentală dintre somn și moarte.

Observații dintre cele mai minuțioase, făcute pe un deosebit de impresionant stoc de 1 000 morminte, descoperite majoritatea în Basarabia, dar provenind și din regiunea Odesa, i-au permis lui E. Jarovoj, pe aceeași linie metodologică, stabilirea unei tipologii excesiv de detaliate constituită din nu mai puțin de 60 de variante²⁸⁶ (Pl. 103/1). La prima vedere întreprinderea pare de-a dreptul impresionantă, dar analiza statistică făcută chiar de autorul tipologiei aruncă o veritabilă perdea de ceață asupra utilității rezultatelor astfel obținute căci 38 de variante sunt reprezentate cazuistic prin stocuri de sub 1%²⁸⁷, cu alte cuvinte, din punct de vedere statistic, ele nu există! Se mai pune și întrebarea în ce măsură starea de conservare a tuturor celor 1 000 de morminte Jamnaja a fost atât de mulțumitoare încât să permită o asemenea „fînă” tipologie! De altfel Jarovoj a sesizat dificultățile, dar fără a renunța la minuțiozitatea gratuită a analizei, a ordonat cele 60 de variante în patru grupe cu următorul conținut:

Grupa I – constituită din variantele 1–27 –, cu cea mai mare incidență cazuistică (604 cazuri sau 60.4%) și definită prin schelete întinse pe spate cu picioarele „în romb” sau *Froschlage*, cele mai bine reprezentate fiind variantele 1 (129 cazuri sau 12.9%) și 11 (246 cazuri sau 24.6%).

Grupa II – constituită din variantele 28–41 – cu o incidență cazuistică medie (304 cazuri sau 30.4%), cuprinzând scheletele chircite pe spate și cu picioarele pe dreapta sau pe stânga, cele mai bine reprezentate fiind variantele 30 (117 cazuri sau 11.7%) și 37 (108 cazuri sau 10.8%).

Grupa III – constituită din variantele 43–53 – cu o incidență cazuistică scăzută (71 de cazuri sau 7.1%), cuprinzând scheletele chircite lateral pe dreapta sau pe stânga, cele mai bine reprezentate fiind variantele 45 (21 cazuri sau 2.1%) și 50 (23 cazuri sau 2.3%).

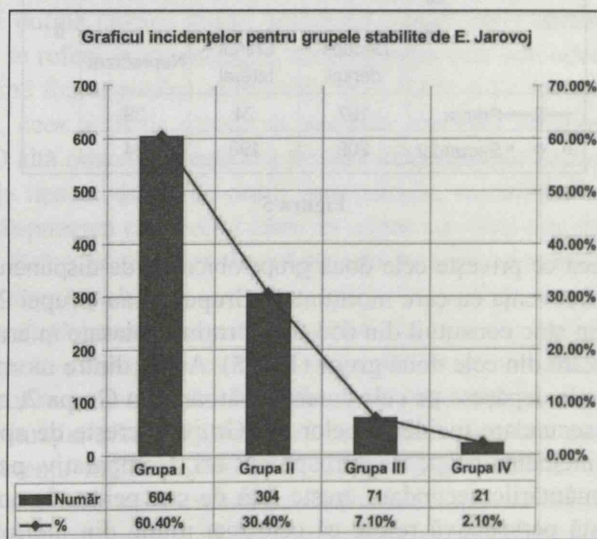

Figura 4

²⁸⁶ E. Jarovoi, *op. cit.*, p. 38–43.

²⁸⁷ *Ibidem*, loc. cit., variantele 5–7, 9–10, 16–29, 31, 34–36, 38, 41–44, 46–52, 54, 56–60. Asta ca să nu mai menționez pe cele cu stocuri de sub 2%. Vezi și histogramele pentru fiecare variantă, cât se poate de clare, din graficul de la Pl. 3.

Grupa IV – constituită din variantele 54–60 – cu o incidență cazuistică foarte scăzută (21 de cazuri sau 2.1%), cuprinzând scheletele așezate pe spate cu picioarele întinse, cea mai bine reprezentată fiind varianta 55 (13 morminte sau 1.3%) (**Fig. 4**). Se poate observa că de fapt este vorba de două poziții principale – I, în decubit dorsal sau II, în decubit lateral – (**Pl. 103/2**), cu unele variante a căror realitate obiectivă rămâne de dovedit, căci, așa cum am mai spus, în cazul cadavrelor depuse pe spate și cu picioarele ridicate, modul, cu totul întâmplător, în care acestea au căzut într-o parte sau alta este adevăratul „autor” al nenumăratelor variante stabilite de Jarovoi. Obiectiv privind lucrurile, se pot distinge clar două variante ale mormintelor cu schelete în decubit dorsal, cele așezate de la bun început cu picioarele întinse și cele care au fost așezate cu ele ridicate și îndoite, cu alte cuvinte grupele I, II și IV stabilite de Jarovoi constituie de fapt împreună o singură grupă mai mare, pe care o denumesc provizoriu Grupa 1, cu două subgrupe 1a–b. Chiar dacă incidența sa cazuistică nu este câtuși de puțin impresionantă, grupa III Jarovoi – constituită din morminte cu schelete chircite lateral – își păstrează realitatea, ea constituindu-se în cea de-a doua grupă principală, pe care o denumesc tot provizoriu Grupa 2, a depunerii defuncțiilor în mormintele „cu ocră roșu”. Analiza lui Jarovoi nu s-a oprit la diferențierile simple între pozițiile membrelor inferioare sau superioare, ci a mers mai departe în aprecieri semnificative. Demersul statistic al lui Jarovoi este limpede că nu poate duce la rezultate operabile, în ciuda cantității muncii și a tenacității de care dă dovadă. „Metodologia statistică” avansată rămâne cantonată în ceea ce poate fi denumită *statistică de magazie*, varianta elaborată în cadrul căreia important este numărul în cruciș. Regretabil este faptul că metodologia aberantă a lui Jarovoi a fost preluată fără rezerve și de alți autori care au văzut în tipologia autorului de la Chișinău un soi de *passé-partout* pentru dezlegarea necunoscutelor Jamnaja. Este cazul lui Fl. Burtănescu²⁸⁸, care a folosit pe larg tipologia lui Jarovoi, contribuind în acest fel la fragmentarea concluziilor, îngreunând, în primul rând în dauna efortului personal, înțelegerea unui fenomen unitar în elementele sale de structură, așa cum este comportamentul mortuar Jamnaja.

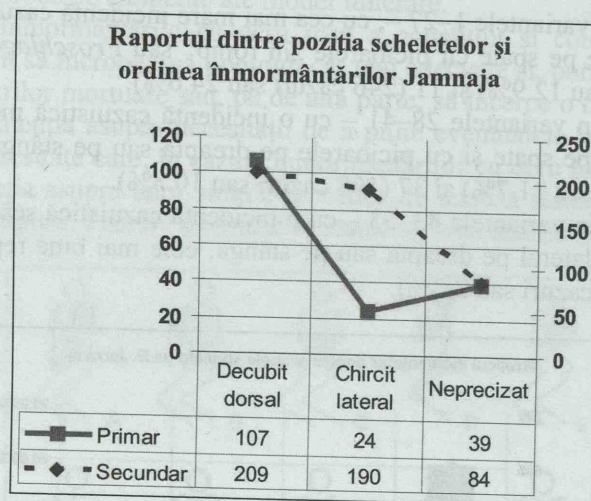

Figura 5

O problemă aparține în ceea ce privește cele două grupe/obiceiuri de dispunere a defuncțiilor în mormintele Jamnaja este reprezentată de frecvența cu care mormintele Grupei 1 sau Grupei 2 se găsesc în poziții primare în movilele funerare. Pentru un stoc constituit din 653 de morminte, plasate în aria discutată, se poate observa o dinamică diferită pentru fiecare din cele două grupe (**Fig. 5**). Astfel dintre mormintele Grupei 1, cu schelete în decubit dorsal, cele primare le depășesc pe cele corespunzătoare din Grupa 2, cu schelete chircite lateral. În ceea ce privește mormintele secundare incidența celor din Grupa 1 crește de aproape două ori, în vreme ce pentru mormintele Grupei 2 incidența crește de aproape opt ori. Comparativ, pentru mormintele cu schelete deranjate incidența în înmormântările secundare crește față de cea pentru înmormântările primare cu puțin peste de două ori. Din această perspectivă reiese că cele mai multe din mormintele Grupei 2, cu schelete chircite, sunt mai târzii decât o bună parte a celor din Grupa 1, cu schelete în decubit dorsal. Aceasta este însă tendința statistică, nu un rezultat definitiv, fiind foarte posibil ca cel puțin unele dintre mormintele Jamnaja cu schelete chircite lateral să fie destul de vechi.

²⁸⁸ Fl. Burtănescu, *op. cit.*

Dar am văzut că au existat destule cazuri de morminte duble sau colective în care defuncții se găseau în poziții diferite în același mormânt. Este vorba atât de morminte cu schelete în decubit dorsal asociate cu altele așezate chircite lateral, dar și de morminte duble în care ambele schelete sunt așezate chircit, de regulă față-n față, adică pe dreapta și pe stânga dar având aceeași orientare. Este de presupus că modalitățile diferite și combinația dintre ele să fi răspuns la anume determinări provenind din raporturile sociale intracomunitare, dar proba este greu de făcut. Lipsa determinărilor antropologice constituie un obstacol major în înțelegerea raportului ce va fi existat între diferitele modalități de dispunere a defuncțiilor și grupele de sex/vârstă, acest lucru fiind cu atât mai acut în ceea ce privește mormintele cu schelete chircite.

Din punct de vedere chorologic se poate observa cu ușurință că, în vreme ce mormintele cu schelete în decubit dorsal se găsesc răspândite până la cursul Tisei, cele cu scheletele chircite lateral, cel mai adesea prezente în aceleași movile cu morminte cu defuncții depuși pe spate, nu depășesc spre vest aliniamentul corespunzător confluenței Oltului cu Dunărea (PI. 104). Singura excepție în această privință o constituie mormântul de la Tiszaeszlár²⁸⁹. O încercare de cartare a mormintelor cu schelete în decubit dorsal conform celor două subgrupe este extrem de dificil de realizat căci starea de conservare nu a permis totdeauna diferențieri de detaliu, în această situație examinarea chorologică ducând cu siguranță la rezultate aleatorii și, prin aceasta, deformate.

Orientarea înmormântărilor Jamnaja este o chestiune dificilă. Desele încercări făcute de mulți specialiști nu au reușit în chip convingător să distingă anume reguli, cel mai bine fiind evidențiată o asemenea relaționare la grupele Jarovoi (PI. 105). Cred că principalul motiv este acela al tratării „globale” fără a se ține seama de individualitatea fiecărui tumul/kurgan ca spațiu funerar de sine stătător, chiar dacă deseori aceste movile sunt grupate desemnând astfel o zonă funerară mai largă. Faptul este pus în evidență prin graficele alcătuite separat pe grupele de poziții – în decubit dorsal și cele chircite lateral – în ambele cazuri fiind evidentă dispunerea grafică radială, ca și pentru scheletele chircite pe stânga sau pe dreapta (PI. 106/1–3). Cum însă dispoziția mormintelor în tumuli este condiționată de momentul înmormântării, am selectat mormintele primare de această dată, din nou diferențiate după poziție. Diagramele astfel obținute sunt cu totul asemănătoare. Dar în ambele cazuri se pot observa câteva aspecte. În cazul mormintelor cu schelete în decubit dorsal nu există mari diferențe între orientările celor primare și ale celor secundare. Dar se poate observa o diferență între mormintele cu scheletele întinse și cele cu scheletele chircite lateral. Astfel pentru mormintele cu schelete în decubit dorsal se pot distinge, pe baza incidenței, două grupe principale de orientare, una predilect către sectorul V–S și o a doua, opusă, cu orientări predilecte în sectorul SE–NV (PI. 106/1). Pentru mormintele cu schelete chircite lateral se poate observa că predilecte, tot după incidență, sunt mormintele cu orientări către răsărit, o altă grupă cu mai puține cazuri, având orientarea opusă, către sectorul apusean (PI. 106/2–3). Se impun două corecții. Prima se referă la modalitățile, nu totdeauna cele mai adecvate, prin care a fost stabilită „orientarea”, de multe ori fiind foarte posibil ca orientări către ENE să fie apreciate *grosso modo* ca NE sau E, cele ESE ca E sau SE etc., ceea ar fi de natură să modifice oarecum diagramele, dar fără a schimba însă concentrările incidențelor. O altă observație este cea privind determinările antropologice. Pentru cea mai mare parte a mormintelor Jamnaja lipsesc datele de ordin antropologic, nemaifiind astfel posibil de precizat în ce măsură „preferința” pentru dispunerea cadavrelor către un sector sau altul este legată sau nu de grupele de sex. Problema rămâne deschisă, fără o posibilitate de soluționare în acest moment, către două direcții. Sau, este vorba de o regulă de dispunere bipolară și complementară, în cazul în care se va putea dovedi că pentru bărbați dispunerea s-a făcut după criterii proprii și separate de cele ale femeilor, fie de diferențieri de altă natură, posibil de apartenență la o categorie sau alta, nedecelabile arheologic. Pe de altă parte, cel puțin așa cum se poate observa în cazul mormintelor Jamnaja din pusta maghiară, există și diferențe de ordin regional, ceea ce complică oarecum situația, afectând „unitatea” cel puțin aparentă a modei funerare Jamnaja. Ținând cont chiar și de aceste diferențe regionale, de altfel cu excepția periferiei nord-vestice a arealului puțin evidente, trebuie remarcată o anume uniformitate privind modalitățile de dispunere a mormintelor Jamnaja, chiar dacă de-a lungul vremii se observă și modificări în ceea ce privește poziția depunerii cadavrelor – în decubit dorsal sau lateral chircit –, modificări care de altfel, așa cum apar pe ansamblu, însoțesc, dacă se poate

²⁸⁹ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968, p. 18–19, unde se specifică destul de clar că într-un tumul înalt de 5 m a fost descoperit un mormânt cu cistă al cărui fund fusese pomostit cu lut, iar în mormânt a fost descoperit „das Skelet eines hochgewachsenen Mannes, auf der rechten Seite in Hockerstellung liegend.”.

spune așa, restrângerea ariei. Dacă regulile de orientare sunt oarecum unitare, impuse de regulile dispunerii în spațiul funerar restrictiv al movilelor, dispoziția mormintelor în tumuli – e vorba de cele sensibil apropiate în timp – pare să se fi făcut diferențiat. Dispunerea periferică, în jurul centrului movilei a mormintelor secundare se opune poziționării centrale a mormintelor primare. Dar, se cunosc și cazuri în care morminte secundare sunt plasate central. Noțiunile de primar și secundar se referă la raportul în timp, în schimb poziția în movilă, indiferent de cea cronologică, pare a exprima mai degrabă relațiile dintre defuncții astfel depuși. Este cu totul îndoielnic că pe cale arheologică s-ar putea găsi soluția problemei, dar nu poate fi exclusă din vedere posibilitatea ca poziția periferică a unor morminte să reflecte un statut social diferit, dar relaționat și în opoziție cu cel, poate mai înalt, propriu mormintelor poziționate central. Din această perspectivă apare ca firesc acel *Hügelrandprinzip* schițat de Häusler și semnificativ prin păstrarea lui. Păstrarea regulii și în cazul orizonturilor secundare de înmormântare ar însemna astfel păstrarea obiceiurilor mortuare. Menținerea regulilor din acest punct de vedere pe o durată remarcabilă de timp pare a indica un anume conservatorism, un soi de rezervă față de stimulentele externe, mai ales față de cele dinspre vest.

Privite împreună, structurile externe și interne al înmormântărilor, modalitățile de dispunere a defuncțiilor pun în evidență, alături de setul comun de reguli ceremoniale, o individualitate marcată a parcelelor de familie = movile, ca pe o caracteristică a standardului funerar Jamnaja care trebuie să corespundă unui sistem de relații sociale aparte derivat dintr-o tehnologie de subzistență în care subunitățile fiecărei comunități mai largi aveau o anume independență și, confruntate cu stresul de mediu, puneau accent pe solidaritatea de grup/familie/clan.

Inventarele funerare ale celor 1 107 morminte luate în considerare sunt reprezentate în majoritate prin ceramică (212 morminte), urmate apoi de piesele de port din metal prețios (60 morminte), cupru (55 morminte) sau os (21 morminte). Armele, ca atribut prin excelență masculin, sunt reprezentate prin cele din metal (10 morminte) sau piatră (17 morminte), laolaltă chiar constituind o cifră semnificativ de redusă ca prezență.

Dar aceste cifre nu exprimă pe de-a întregul realitatea privind mobilierul funerar al înmormântărilor Jamnaja. Subliniez din nou lipsa determinărilor antropologice care împiedică o relaționare între diferitele categorii de piese din inventare și grupele de sex/vârstă, nu numai din perspectivă sincronă, dar și din cea diacronă. Un alt factor limitativ este constituit de starea de conservare, nu totdeauna satisfăcătoare, a complexelor funerare, mai ales a celor descoperite în condiții improprii, cel mai adesea în aceste cazuri inventarele fiind incomplet recuperate sau pierdute și ca atare cifrele de mai sus reprezintă doar parțial realitatea. Examinarea mai este restrânsă și de hazardul cercetării căci nu totdeauna și peste tot săpăturile au urmărit în chip expres înmormântările Jamnaja, ca să nu mai amintesc de procedeele stahanoviste de săpare...

Analiza structurilor funerare Jamnaja ca și a obiceiurilor privind așezarea defuncțiilor au pus în evidență de fiecare dată cel puțin două categorii largi, ceea ce impune o examinare diferențiată, cu atât mai mult cu cât, în afara deosebirilor între copii și adulți, alte separări nu mai pot fi făcute, deși fără îndoială ele au existat fiind exprimate și prin obiceiurile de depunere în complexe mortuare. Oricum însă ar fi situațiile de fiecare dată, se poate observa că majoritatea mormintelor de acest fel nu au avut inventare decelabile arheologic, ceea ce, privit în perspectivă statistică generală, este un alt element definitoriu al standardului funerar Jamnaja.

În încercarea de a înțelege semnificația prezenței sau absenței inventarelor funerare, am considerat util să separ din capul locului mormintele Jamnaja după ordinul/poziția în movila funerară – primar sau secundar – pentru fiecare din cele două categorii principale de poziții – în decubit dorsal sau în decubit lateral chircit. Am procedat astfel ținând cont de faptul că, și statistic, pe de-o parte între cele două maniere de dispunere a defuncțiilor a existat o diferență în timp, iar pe de altă parte, structurile spațiilor funerare reprezentate prin movile pun în evidență o anume ierarhie internă.

Se poate observa astfel că incidența pieselor de port din metale prețioase – în speță inelele de buclă din argint sau din aur – este sensibil mai ridicată la mormintele primare cu scheletele în decubit dorsal, spre deosebire de cele cu același ordin, dar cu scheletele chircite lateral. Diferența se păstrează la cele două grupe de înmormântări și în cazul celor secundare (Fig. 6).

Pentru piesele de port din cupru/bronz situația este inversă, mormintele secundare cu schelete chircite lateral fiind cele mai „bogate” în asemenea piese de port. Cum, însă, deseori inelele de buclă din argint sau aur sunt identice, tipologic vorbind, cu cele din cupru/bronz, precum și frecvențele asocieri, este evident că nu e vorba de o diferență cronologică și, în primul rând, de semnificație, podoabele din metal prețios având și o valoare de prestigiu, cum o dovedește, din altă perspectivă și difuziunea lor pe spații întinse, dincolo de zonele cu materie primă.

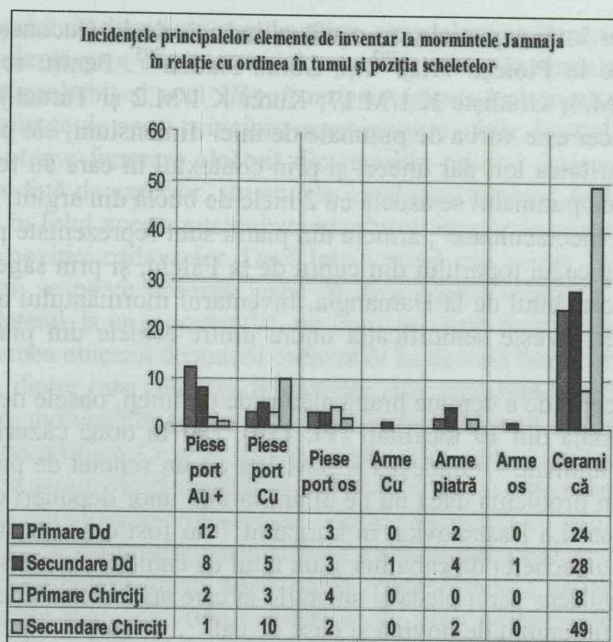

Figura 6

Dacă pentru piesele de port din os, incidența arată o distribuție aproximativ egală, iar armele, fie ele din metal, piatră sau os nu au incidențe semnificative statistic, ceramica, în schimb, are o dinamică aparte. Pentru mormintele cu schelete în decubit dorsal, prezența ceramicii este aproximativ egală pentru cele primare și secundare, ceea ce, coroborată cu frecvența pieselor de port din metale prețioase poate fi pusă pe seama unei rigurozități accentuate a ceremonialului funerar. Pentru mormintele cu schelete chirchite lateral, prezența oalelor de lut la cele secundare o întrece de peste șase ori pe cea din mormintele primare. Diferența este greu de explicat căci nu mai avem cum știți cărora dintre poziții – pe stânga sau pe dreapta – le corespundeau sau nu înmormântările masculine ori feminine. Mi se pare semnificativ și echilibrul aparent dintre totalul mormintelor, primare și secundare cu schelete în decubit dorsal la care sunt prezente vase cu cel al mormintelor corespunzătoare cu schelete chirchite lateral, dar o explicație arheologică este dificil de dat. Este evident din acest punct de vedere că încercarea de a stabili în acest fel o departajare pe criterii arheologice a unor inventare masculine sau feminine nu poate fi dusă la capăt.

În completarea examenului statistic, studiul chorologic al principalelor elemente de inventar funerar ale înmormântărilor Jamnaja este susceptibilă de a aduce unele clarificări.

Pentru piesele de port din metal este evidentă difuziunea diferită între cele din argint, aur și cupru/bronz (Pl. 107). Cea mai mare arie de răspândire o au inelele de buclă din argint care acoperă întreaga arie Jamnaja acum în discuție, de la Gurile Dunării ajungând până pe Tisa. Piesele de aur, mai puține în totalitate, au o arie corespunzător mai restrânsă, dar nu cu mult, cele mai îndepărtate piese fiind cele din Banatul sârbesc. Dar foarte semnificativă este aria redusă, în comparație cu cea a podoabelor din argint, a pieselor de port din cupru/bronz, cea mai „îndepărtată” prezență fiind înregistrată la Goran-Slatina. Diferența de ordin chorologic nu are cum avea o explicație cronologică. Podoabele din metale prețioase, în special din argint, cu încărcătura lor de prestigiu constituiau un produs predilect al schimbului la distanță, pe această cale, poate însoțind și „exportul” de obiceiuri mortuare ajungând pe Tisa, sau ca atare și în alte arii culturale.

Mai puțin semnificative din punctul de vedere al încărcăturii de prestigiu, piesele de port din os au o arie restrânsă, fiind cel mai „acasă” în zona Gurilor Dunării (Pl. 108).

Puținele descoperiri de arme în complexe mortuare Jamnaja se găsesc răspândite pe o arie sensibil restrânsă, cele mai multe cazând tot la Gurile Dunării sau în jumătatea sudică a Basarabiei. Incidental apar la Goran-Slatina sau Ploiești-Triaj (Pl. 109). Puținătatea pieselor de arsenal în mormintele Jamnaja nu poate fi lipsită de semnificații. Cum însă descoperirile izolate sau depozitele de arme, corespunzătoare perioadei respective de vreme, nu sunt încă complet desluite este greu de spus dacă absența armelor în morminte se datorează sau nu regimului separat pe care îl vor fi avut, ca în alte grupe ale epocii bronzului. În același timp, absența armelor, fie ele din metal, piatră sau os, pune problema în ce măsură atributele masculine erau sau nu exprimate în ceremonialul funerar prin expresii decelabile arheologic. Arme din metal, cu reală funcție de

însemn de prestigiu, sunt mai întâi topoarele cu ceafă cilindrică de la Cuconești Vechi II K.9/M.15²⁹⁰ și Fălciu²⁹¹, iar apoi securile de la Ploiești-Tria²⁹² și Goran-Slatina²⁹³. Pentru restul armelor este vorba de pumnale – Cazacchia II K.16/M.4; Grădiște K.1/M.17; Kurči K.1/M.2 și Taraclia-Hlinaia K.1/M.6 și 17 și K.10/M.19. Chiar dacă de obicei este vorba de pumnale de mici dimensiuni, ele pot fi socotite tot ca însemne de prestigiu, nu numai prin raritatea lor, dar uneori și prin contextul în care au fost descoperite, cum e cazul K.10/M.19 de la Taraclia, unde pumnalul se asocia cu 2 inele de buclă din argint, alte două din cupru/bronz și două perle din os. Mai puțin „spectaculoase”, armele din piatră sunt reprezentate prin topoare, uneori asociate cu alte piese importante cum e cazul toporului din cupru de la Fălciu, și prin săgeți din silex. O măciucă este cunoscută mai de mult din mormântul de la Hamangia. Inventarul mormântului amintit de la Fălciu pune un semn de egalitate, în ceea ce privește semnificația unora dintre armele din piatră, cu cea evidentă pentru piesele similare din metal.

Socotite ca atestând obiceiul de a depune hrană alături de defuncți, oasele de animale au fost descoperite în 32 complexe funerare Jamnaja din 19 localități (PI. 110). Dar în două cazuri dintre acestea la care s-au descoperit schelete întregi de animale – Gradeška K.5/M.10a cu un schelet de pasăre²⁹⁴ și Nerușaj K.9/M.9a cu un schelet de câine²⁹⁵ – pun problema dacă nu ne aflăm în fața unor depuneri cu caracter simbolic/jertfe și mai puțin cu depuneri de hrană. La Baștanovka, în kurganul 7 au fost descoperite, fără a se preciza raportul față de un mormânt sau altul, un schelet de cabalină și un altul de canid²⁹⁶, în aceste cazuri fiind evident vorba de animale sacrificate. În același sens par a pleda și situațiile în care au fost descoperite craniile de animale mari – Coslogeni T.1/M.1 (2000) cu un craniu de bovină și oase de cal²⁹⁷, Gradeška un craniu, dar fără a se specifica animalul de la care a provenit, în mantaua kurganului 5 II²⁹⁸, Nerușaj K.1/M.14 cu un craniu de cal și un altul de bovină și K.10/M.14 cu un craniu de bovină²⁹⁹, Sărățeni K.3/M.11 cu un craniu de bovină³⁰⁰ și Verbița T.3/M.1 cu un alt craniu de bovină³⁰¹. Pentru celelalte cazuri se menționează de obicei „ose de animale”, foarte rar precizându-se care anume oase au fost descoperite și, cu mult mai rar, s-a indicat și specia animală. Este destul de posibil ca în cazurile în care au fost descoperite oase dispartate să fie vorba de ofrande alimentare, dar în cazurile cu schelete întregi sau cu craniile de animale mari este evident că semnificația a fost de cu totul altă natură, în fapt subliniind și prin aceste depuneri statutul social al defuncților.

Deseori din inventarele funerare Jamnaja fac parte și obiecte ce pot fi încadrate la categoria generală a instrumentelor. Este vorba de așchii din silex, uneori chiar unelte ca și de străpungătoarele din metal. Prezența lor, raportată la masa înmormântărilor Jamnaja, poate fi socotită ca redusă. În ceea ce privește semnificația nu se poate discuta prea mult, dar trebuie subliniată prezența străpungătoarelor din cupru în mormintele amintite deja de la Cuconești Vechi sau Taraclia.

În decursul vremii au existat mai multe încercări de a contura pe ansamblu înmormântările Jamnaja, cea mai adecvată rămânând cea a lui Häusler. Dar aria preocupărilor sale nu a depășit către vest Prutul, astfel că grupurile bine distincte de asemenea înmormântări dintre Carpații Meridionali și Dunăre, din Dobrogea și Cadrilater, sau de pe malul bulgăresc al Dunării, la care se adaugă cele din Banat și din pusta ungară au rămas pe din afară.

Pentru arealul ce l-am avut acum în vedere se pot contura câteva elemente ale standardului Jamnaja. Din discuția asupra zonelor funerare a reieșit, ca una dintre componentele principale al acestui standard, existența unor spații funerare distincte, aparținând unor subunități sociale foarte probabil în viața de zi cu zi la fel de distincte. Pe cale arheologică este practic imposibil de stabilit dacă aceste subunități reprezentau familii, clanuri sau alte segmente sociale, dar existența lor ca atare nu poate fi contestată. Mi se pare că acest fapt reprezintă cheia de boltă a standardului funerar Jamnaja, căci în funcție de aceste spații funerare, bine delimitate pe ansamblul zonelor funerare, s-au raportat și celelalte elemente ale comportamentului mortuar. În

²⁹⁰ V. A. Dergacev, *Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, nr. 55, pl. 18/R.

²⁹¹ Popușoi, *ActaMoldMer* 9–11, 1987–1989, p. 15–28. Trebuie însă avut în vedere că existența unei movile funerare este presupusă, contextul Jamnaja al înmormântărilor de la Fălciu nefiind ca atare asigurat.

²⁹² A. Vulpe, vezi supra nota 190.

²⁹³ Vezi supra nota 180.

²⁹⁴ L. V. Subbotin, A. O. Dobroljubskij, G. N. Toščev (vezi supra nota 94), p. 116.

²⁹⁵ A. Häusler, *op. cit.*, p. 109.

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 107.

²⁹⁷ M. Neagu, *Cronica* 1999, nr. 78.

²⁹⁸ L. V. Subbotin, A. O. Dobroljubskij, G. N. Toščev, *op. cit.*, p. 123–124.

²⁹⁹ A. Häusler, *op. cit.*, p. 109–110.

³⁰⁰ D. Levițki, Manzura, Demcenko, *op. cit.*, p. 42.

³⁰¹ D. Berciu, P. Roman, *op. cit.*, p. 16.

primul rând este vorba de modul de dispunere a cadavrelor, care relevă existența unei ierarhii interne a spațiilor funerare, adesea pusă în evidență prin urme materiale, prin structura kurganelor. Aceleași reguli de ierarhie internă i se datorează foarte probabil și acel *Hügelrandprinzip* pus în lumină de către Häusler. Regulile de orientare sunt evident determinate de acest principiu organizatoric, chiar dacă ele au depins de grupele de sex. Am avea astfel un set de cutume funerare alcătuit din regulile privind dispunerea defuncțiilor, cele privind delimitarea spațiilor funerare față de exterior, structurile ierarhizate interne, toate păstrate fără schimbări de-a lungul timpului, constituind în felul acesta nucleul standardului funerar Jamnaja. Dintre celelalte componente foarte importantă este cea a poziției cadavrelor. Dacă într-o etapă mai veche, depunerea morților pe spate era caracteristică întregului areal, se poate observa lesne că de-a lungul vremii a apărut ca element de noutate depunerea în poziție chircită lateral, la un moment dat, așa cum am văzut deja, chiar în asociere cu prima poziție în unele morminte duble. Cu vremea obiceiul depunerii cadavrelor în decubit lateral chircit se încetățenește, devenind general. Amenajările interne, dintre care cele mai importante sunt reprezentate prin formele gropilor, sunt firesc legate de fiecare înmormântare individuală, prin aceasta fiind în fapt forme de exprimare prin consumul de energie socială, a persoanei sociale a decedaților. Ceea ce trebuie remarcat în aceste cazuri este variabilitatea accentuată, nu atât prin apariția unor tipuri de gropi, ele rămânând în fapt doar două, ci prin existența asociată a altor amenajări cum ar fi structurile din lemn, ringurile individuale etc. a căror frecvență nu foarte ridicată indică pe de o parte importanța lor de ordin social, iar pe de altă parte aceeași variabilitate ca și în cazul poziției cadavrelor. Cele două componente ar alcătui, prin urmare, un alt set de reguli, dar marcate de variabilitate și comandate de nucleul principal al standardului funerar. Este dificil de a stabili pe căi strict arheologice cauzele acestei variabilități a comportamentului mortuar Jamnaja, dar este de presupus că el depindea destul de mult de dinamica relațiilor intra-și intercomunitare, la rândul lor determinate de raportul cu mediul înconjurător, de tehnologiile de subzistență.

În ceea ce privește depunerile însoțitoare, una dintre particularitățile înmormântărilor Jamnaja este data de mormintele cu care din lemn, despre care am discutat deja. Dar și în aceste cazuri se poate decela o anume variabilitate, nefiind deci nici în acest caz în fața unor cutume rigid respectate. Aceeași observație se poate face și pentru ansamblul inventarelor, fie că ele sunt constituite prin ceramică, piese de port din varii materii, arme sau instrumentar. De altfel, așa cum am mai arătat, frecvența redusă a acestor categorii de inventare pledează pentru semnificația lor ca însemne de prestigiu, mai ales în ceea ce privește piesele de port din metal prețios sau armele din metal. Același lucru este valabil și pentru sacrificiile de animale ce par a fi destul de bine puse în evidență, în forme diferite, chiar dacă asemenea cazuri nu sunt dintre cele mai numeroase.

Cred că, în încheiere, aș putea spune că standardului Jamnaja îi era caracteristic un nucleu principal, păstrat nealterat de-a lungul vremii, concomitent cu elemente de comportament funerar ce se remarcă printr-o anume variabilitate dar care nu schimbă câtuși de puțin individualitatea și unitatea standardului. Dar cred că acest aparent conservatorism poate fi privit mai degrabă ca o necesitate de a sublinia, și prin expresiile mortuare, identitatea grupului și solidaritatea intracomunitară, condiții *sine qua non* de supraviețuire și mai puțin ca atitudine refractară la „noutățile” venind dinspre exterior, căci cel puțin unele dintre elementele de inventar funerar dovedesc o solidă angrenare în schimbul la mare distanță.

8.1.2 ÎNMORMÂNTĂRILE KATAKOMBNAJA

Astăzi, cei mai mulți dintre specialiștii epocii bronzului din Europa Sud-Estică și Estică sunt de acord să încadreze grupa Katakombnaja în perioada mijlocie a epocii bronzului, indiferent de conținutul deosebit acordat acestei noțiuni de diferitele școli naționale. Morminte cu catacombă se întâlnesc însă pe un spațiu foarte larg, care depășește ceea ce se înțelege astăzi prin noțiunea de „cultura mormintelor cu catacombă” sau, mai scurt, Katakombnaja. Având o structură complicată, necesitând un efort considerabil, mormintele cu catacombă sau cu nișa laterală, au fost folosite ca atare și ca expresii accentuate ale statutului social al unor defuncți, ideea însă putând veni foarte bine din zona de stepe nord-pontice, unde aceste morminte par a fi „acasă” la ele.

Lista descoperirilor funerare Katakombnaja:

1. Balaban (Cat. 35a);	7. Smeeni (Cat. 868);
2. Cazaclia (Cat. 178);	8. Slobozia (Cat. 865a);
3. Glăvăneștii Vechi (Cat. 396a);	9. Stoicani (Cat. 880a);
4. Holboca (Cat. 453a);	10. Sudiți (Cat. 891);
5. Iacobenii (Cat. 468a);	11. Taraclia (Cat. 930a);
6. Matca (Cat. 568);	12. Valea Lupului (Cat. 1013a).

Mormintele din grupa Katakombnaja sunt ceva mai puțin prezente în sudul Basarabiei, iar la apus de Prut sunt la fel de rare și răsfirate în Moldova de nord și de sud, de aici pătrunzând în partea răsăriteană a Bărăganului, unde sunt reprezentate, ca cea mai vestică descoperire cunoscută până acum, prin mormintele de la Smeeni și Sudiți, pe cursul Călmățuiului (Pl. 111). S-a mai încercat să se adauge descoperirilor Katakombnaja și altele, cum sunt unele morminte de la Bogonos³⁰², Corlăteni³⁰³, Cotârgaci și Dersca³⁰⁴ sau Gârceni³⁰⁵, dar ele nu pot fi socotite ca atare, fie datorită caracterului mai puțin clar al descoperirii, fie materialelor ce le însoțesc care arată că este vorba de alte fenomene arheologice. Chiar și din cele prezentate acum unele sunt discutabile ca atribuire, astfel că trebuie subliniată, ca pe o importantă caracteristică, raritatea acestor complexe funerare.

Recent, pe baza discutării unor elemente de ritual – dispunerea cadavrelor – Fl. Burtănescu a mai adăugat grupului de morminte cu catacombă din România și alte morminte de la Brălița, Baldovinești, Chilia Veche, Galați-Dunărea, Lișcoteanca, Mihai Bravu și Ploiești-Triaș³⁰⁶, dar argumentele invocate nu sunt suficiente, lipsind tocmai principalul element definitoriu, adică cataomba. Descoperirea izolată a unor vase sau arme din piatră – măciuci sau toporele decorate de la Năeni-Zănoaga³⁰⁷ și Lozna³⁰⁸ – nu atestă neapărat o „prezență” Katakombnaja, ci mai degrabă existența unor relații de schimb între mediile epocii bronzului din zona Carpaților și cele din câmpiile învecinate, așa cum o dovedește, în sens invers, vasul specific stilului Monteoru Ic3 din mormântul cu catacombă de la Matca³⁰⁹. De altfel și pentru cele 12 descoperiri „sigure” se pot face observații limitative din acest punct de vedere. Dar, oricum, din capul locului se observă cu claritate că numărul descoperirilor Katakombnaja la vest de cursul Prutului este cu mult mai redus față de cel al descoperirilor Jamnaja, ceea ce pare a indica o restrângere considerabilă a ariei controlate de populațiile de păstori pe seama cărora sunt puse și aceste înmormântări.

Toate descoperirile funerare atribuite grupei Katakombnaja provin din săpături sistematice, dar nu totdeauna informațiile arheologice au fost publicate corespunzător. De fapt, cu excepția mormintelor de la Balaban I, Matca și Smeeni, lipsesc planuri ale gropilor mormintelor, elementul principal după care pot fi încadrate cu certitudine aceste descoperiri fiind, la urma urmei, chiar cataomba. Cred că trebuie reținut, ca destul de semnificativ, faptul că la vest de Prut, doar la Smeeni există un grup de asemenea morminte, pentru celelalte puncte, cum ar fi Stoicani, de pildă, existând incertitudini. Față de numărul mare al înmormântărilor Jamnaja, care le-au precedat, puținele morminte cu catacombă din Basarabia sau de dincolo de Prut, către apus, atestă o diminuare a pătrunderilor de sorginte răsăriteană, fie că este vorba de grupuri efective de populație, fie că este vorba de împrumuturi de mode funerare. Această diminuare are loc într-un moment de „consolidare” a grupelor locale, dovedită printr-o extensie a ariilor, foarte probabil exemplul cel mai bun fiind cultura Tei. În același timp, prezența, pe care o putem socoti de-a dreptul firavă, a înmormântărilor Katakombnaja³¹⁰ nu justifică modificările reclamate în arii culturale, cum este cea a grupei Glina³¹¹.

Intervalul cronologic pentru aceste morminte situate la vest de Prut, nu este lesne de precizat. Există toporul decorat de la Năeni-Zănoaga, descoperit în depunerea Zn.IIa, caracterizată prin ceramica de stil Monteoru Ic4-1 și care atestă, astfel, cel mai vechi contact, cunoscut până acum, între mediul monteorean aflat într-o etapă de început și cel Katakombnaja³¹². Urmează apoi mormântul de la Matca, în care s-a găsit și un vas – *Spendegefäß* – considerat specific repertoriului Monteoru Ic3³¹³, care ar indica continuitatea acestor contacte. Dar, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, oarecum în aceeași vreme, „fazele Ic3-Ic2”, sunt cunoscute și mormintele plane cu catacombă de la Căndești, cel puțin pentru unul din inventarele funerare făcând parte și o cataramă discoidală din os³¹⁴, piesă caracteristică mediului Mnogovalikovaja, pe a cărei arie sunt cunoscute, nu foarte multe e adevărat, morminte cu catacombă. În stepele nord-pontice, dar mai ales în zona dintre Marea de Azov și Marea Caspică³¹⁵, există mai multe morminte cu catacombă pentru care există

³⁰² S. Morintz, *op. cit.*, p. 95–97.

³⁰³ Fl. Burtănescu, *op. cit.*, p. 277, unde îl citează pe Toșcev.

³⁰⁴ *Ibidem*, p. 278.

³⁰⁵ Morintz, *op. cit.*, loc. cit.

³⁰⁶ Fl. Burtănescu, *Thraco-Dacica* 17, 1996, 1–2, p. 276–302.

³⁰⁷ I. Motzoi-Chicideanu, M. Chicideanu-Șandor, *Un topor din piatră decorat descoperit la Năeni*, manuscris.

³⁰⁸ Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 149, pl. 38/4.

³⁰⁹ M. Brudiu, *Thraco-Dacica* 6, 1985, 1–2, p. 32.

³¹⁰ Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 278.

³¹¹ P. Roman, *SCIVA* 37, 1986, 1, p. 34–47.

³¹² Vezi supra nota 307.

³¹³ M. Brudiu, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*, Baia Mare, 2003, p. 86 și fig. 5/1.

³¹⁴ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Monteoru.

³¹⁵ Vezi pentru mormintele din zona canalului Manych, N. I. Shishlina, A. L. Aleksandrovsky, O. A. Chichagova & J. Van der Plicht, *Antiquity* 74, 2000, 793–799.

datări recente cu radiocarbon, pe baza cărora cele mai vechi înmormântări de acest fel se plasează în primul sfert al mileniului III a.Chr. Pentru înmormântările cu catacombă de pe Nipru, o serie de date radiocarbon este oferită de probele din mormintele de la Zaporoz'e *Voznesenski Kurgan*, unde cea mai veche dată este cea de la M.3 – Bln-5208 – 4203 ± 33 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă data de 2810–2750 BC. Acestea îi urmează alte două – M.14 cu data Bln-5209 – 3866 ± 32 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2410–2280 BC și cea pentru M.5, Bln-5240 – 3835 ± 38 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2350–2200 BC³¹⁶. Foarte importantă este și seria de opt date ^{14}C de la Golovkovka, unde, cel mai vechi mormânt este K.5/M.5, cu data Ki-6731 – 4005 ± 55 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma se plasează între 2580–2460 BC, iar cel mai recent K.14/M.4, cu data Ki-6727 – 3840 ± 50 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2350–2200 BC³¹⁷. În sfârșit, mai trebuie reținută și seria de date radiocarbon pentru mormintele cu catacombă de la Ordžonikidze³¹⁸. Cel mai vechi mormânt dintre acestea este Ordžonikidze-*Chkalovo* K.11/M.12 cu proba Ki-6609 – 3870 ± 40 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă intervalul 2460–2280 BC. Seria continuă, cele mai recente morminte fiind datate după 2000 a.Chr. ceea ce deschide discuția asupra apartenenței acestor din urmă morminte cu catacombă la grupa propriu-zisă Katakombnaja sau la cea Mnogovalikovaja, care la vremea aceea este bine documentată în Basarabia, Ucraina și sudul Bielorusiei³¹⁹. Anticipând asupra descoperirilor Mnogovalikovaja, trebuie subliniat că această grupă se poate data, tot cu ajutorul unor serii de date radiocarbon, deja imediat după 2400 a.Chr. cum indică seria de la *Zatoka-Akiembietjskji Kurgan* – M.11 cu proba Ki-6823 – 3795 ± 60 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2460–2110 BC, M.16 cu proba Ki-6825 – 3780 ± 60 , care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2410–2020 BC, M.15 cu proba Ki-6824 – 3745 ± 50 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2300–2010 BC și M.20 cu proba Ki-6826 – 3685 ± 45 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2200–1930 BC³²⁰. Pentru nivelul Ic3 de la Sărata Monteoru dispunem de o dată radiocarbon care îl plasează în intervalul 2230–1910 BC³²¹, când se datează și primele morminte plane cu catacombă de la Căndești, care însă prin catarama discoidală trebuie socotite ca apărând pe calea contactelor mai degrabă cu mediile Mnogovalikovaja³²². Prin urmare intervalul de timp în care pot fi plasate mormintele Katakombnaja propriu zise, așa cum sunt cunoscute la Smeeni sau Matca, adică aflate în zona de câmpie imediat învecinată Cotului Carpaților, ar corespunde, în linii mari, fazelor/stilurilor ceramice Monteoru Ic4₋₁ – începutul Ic4₋₃, în termeni de cronologie relativă. În termeni de cronologie absolută intervalul nu poate fi mare, căci o dată ^{14}C pentru nivelul ZnIIa de la Năeni plasează contactele cu mediul Katakombnaja în intervalul 2350–1950 BC³²³, la foarte scurtă vreme, chiar în cursul fazei/stilului Monteoru Ic3, la Căndești fiind atestate deja contacte cu mediul Mnogovalikovaja care a succedat înmormântările grupei Katakombnaja în Basarabia, Bugeac și Ucraina. Lucrurile nu sunt însă foarte clare, căci mormântul de la Matca, pe baza vasului considerat de stil Ic3, apare ca fiind contemporan cu înmormântările de tradiție Mnogovalikovaja de la Căndești³²⁴. Scurtul interval de timp pentru înmormântările Katakombnaja ridică însă și problema apartenenței unora dintre mormintele cu catacombă situate în spațiul discutat, căci în lipsa unor elemente de inventar, mai ales în cazul acelora cu schelete chircite, este extrem de dificil de a preciza dacă e vorba de morminte ale acestei grupe sau ale comunităților Mnogovalikovaja.

La **Balaban I**, în kurganul 3, în sfertul sud-est al movilei, a fost descoperit M.2, cu un puț circular din care, la fund, fusese săpată catacomba propriu zisă, de formă semiovală în plan, cu o boltă semisferică și cu fundul mai jos cu circa 0.50 m decât cel al puțului. În interior a fost descoperit un schelet depus în decubit dorsal și orientat SSV–NNE. În jurul scheletului se găseau ocră roșu și urme de putregai, posibil de la un soi de rogojină din fibre organice. Se mai menționează prezența unui fragment ceramic în interiorul catacombei. Dar elementul cel mai caracteristic al întregii înmormântări îl constituie „stopul”, respectiv cele două amprente de tălpi plasate lateral față de schelet și aproximativ la capetele catacombei³²⁵ (Fig. 7).

³¹⁶ N. I. Šišlina, A. L. Alexandrovskij, *Arheologija Kiev* 3, 1999, p. 55–65.

³¹⁷ Kaiser, *op. cit.*, p. 66.

³¹⁸ Eadem, *Baltic-Pontic Studies*, 7, 1999, p. 129–150.

³¹⁹ E. Savva, *Kultura mnogovalikovej keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mežureč'ja*, Chișinău, 1992. Cronologia culturii, așa cum a prezentat-o autorul, este astăzi cu totul depășită.

³²⁰ M. Szmyt, I. T. Chernyakov, *Baltic-Pontic Studies*, 7, 1999, p. 196–210.

³²¹ E vorba de data Bln-3065 – 3690 ± 60 BP. Informație N. Boroffka.

³²² Sava, *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1–2, p. 15–37.

³²³ I. Motzoi-Chicideanu, M. Chicideanu-Șandor, *op. cit.*

³²⁴ Clarificarea situației nu are cum veni decât după publicarea corespunzătoare, cu toate detaliile de structură și inventar, ale mormintelor de la Căndești.

³²⁵ G. Čebotarenko, E. Jarovoj, N. Tel'nov, *Kurgany Budžaskoj stepi*, Chișinău, 1989, p. 19 și fig. 6/3.

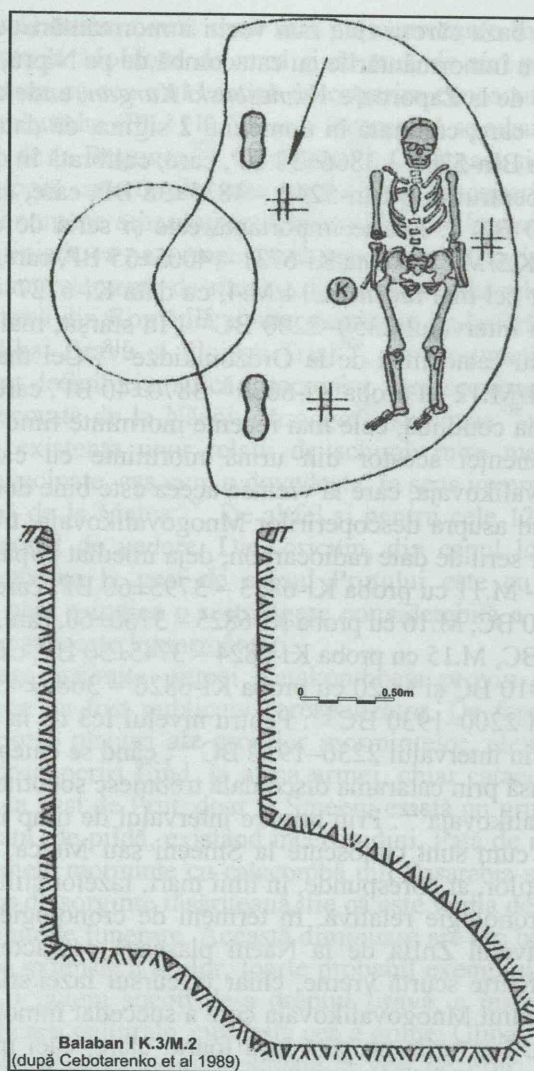

Figura 7

Cele patru morminte cu catacombă de la **Smeenii** au, ca elemente comune, poziția în decubit dorsal a scheletelor și lipsa inventarelor ceramice. Orientările sunt predilect către sectorul apusean – M.27 și 28 către V, M.1 către VSV și M.23 către VNV. Pentru M.23, 27 și 28 se menționează prezența oaselor de animale, dar fără alte precizări referitoare la specie sau porțiunea de schelet depusă. La nici unul dintre morminte nu s-au găsit urme de ocră roșu. Toate cele patru morminte se găseau plasate în sfertul sud-vestic al tumulului, având puțurile-intrare către marginea movilei³²⁶ (PI. 93/1). Nu există planuri de detaliu ale mormintelor, ele fiind reprezentate doar pe planul general al movilei, multe elemente de detaliu fiind astfel imposibil de precizat. Din desenul publicat se pare că fiecare dintre aceste morminte a avut un puț-intrare de formă circular/ovală, catacombele, fiind, la rândul lor, tot de formă ovală.

Mormântul de la **Matca** a fost descoperit în cursul unei intervenții de salvare efectuate într-o movilă cu numărul 51 de pe teritoriul localității și situată la apus de pădurea Bujoru. Tumulul nu a fost cercetat în întregime, ci doar printr-o casetă de 2.50 x 3.50 amplasată pe vârful movilei. La circa 1.80 m a fost descoperit M.3 despre care ni se spune doar că: „apartine populațiilor de păstori din perioada mijlocie a epocii bronzului, având ca rit funerar caracteristic groapa cu catacombă și un vas de ofrandă (Spendegefäh) specific culturii Monteoru, faza Ic3” (s.m.)³²⁷. Puțul de intrare este oval, catacomba propriu zisă fiind de formă rectangulară și având un suport din bârne de lemn dispuse transversal, considerate ca susținând bolta catacombei. Scheletul, în decubit dorsal, era orientat V–E (PI. 112/1–2). Alături de mormânt s-a descoperit un vas (PI. 112/3), dar poziția acestuia este confuz descrisă: „Au fondement du tumulus, près de la fosse de la tombe il y avait un vase

³²⁶ N. Simache, V. Teodorescu, Materiale 8, 1962, p. 273–282.

³²⁷ M. Brudiu, *op. cit.*, loc.cit., fig. 3/A–B.

*d'ofrande (Spendegefäss) spécifique à la culture Monteoru, phase IC3, situé à l'extérieur, juste au dessus du squelette*³²⁸. Este foarte posibil ca vasul să nu fi aparținut M.3, fiind exterior. Așa cum am spus deja, mormântul de la Matca, pe baza vasului, ar părea că este contemporan cu cele, tot cu catacombă, dar plane și cu elemente de inventar Mnogovalikovaja de la Căndești.

Cum deosebirile între decorația de stil Ic4-3 și cea Ic3, nu sunt totdeauna foarte clare, vasul având un decor mai apropiat de cel Ic4-3, este posibil ca mormântul din câmpia Covurluiului să fie ceva mai vechi, dacă vasul i-a aparținut cu adevărat.

Pentru mormintele cu catacombă de la **Cazaclia și Taraclia**³²⁹ sunt disponibile doar scurte mențiuni, care specifică doar existența catacombelor ca atare, dar fără detalii privind structurile funerare sau modalitățile de depunere a defuncțiilor. Pentru mormintele de la Sudiți, descoperite în cursul unor cercetări din anii 1970–1972, nu dispunem decât de mențiuni cu totul telegrafice referitoare la prezența unor morminte cu catacombă, secundare, din al căror inventar ar fi făcut parte trei vase borcan, cu suprafață striată³³⁰.

Pentru unele dintre înmormântările de la Glăvăneștii Vechi – M.13, Holboca – M.9, 17, 21–25, 28–30, 33–37, Iacobenii – M.19, Slobozia-Hănești – T.1/M.3, Stoicani – M.5 și 13 și Valea Lupului – M.12, s-a propus, în repetate rânduri o diferențiere a lor din punct de vedere cronologic în cadrul fiecărei serii de înmormântări tumulare, cea mai argumentată fiind cea care înclină, în special pe baza poziției întinse a scheletelor și a unor elemente de inventar, pentru o atribuire în cadrul complexului Katakombnaja³³¹.

Tuturor acestor morminte reclamate le lipsește însă cataomba. La Holboca, în M.33 se afirmă că o pată de culoare roșie, aflată la dreapta scheletului „pare a fi de asemenea reprezentarea unei tălpi umane”³³². Pentru M.3 din prima movilă de la Slobozia-Hănești, în care se găsea un schelet chircit de copil sau adolescent, se apreciază că groapa mormântului „avea o formă oval-neregulată, cu o latură mai arcuită și nu excludem posibilitatea ca să fi existat aici o construcție gen catacombă, cu puțul de intrare, nedetectat de descoperitori”³³³. În realitate, după cum se poate deduce din planul mormântului, conturul gropii, pentru partea mai arcuită este nesigur, fiind trasat cu linie punctată astfel că aprecierea de mai sus rămâne fără rost (Fig. 8). La Iacobenii, unde iarăși se presupune că e vorba de o catacombă în cazul M.19, groapa este ovală și nu există nici un fel de probă arheologică privind un eventual puț de intrare³³⁴.

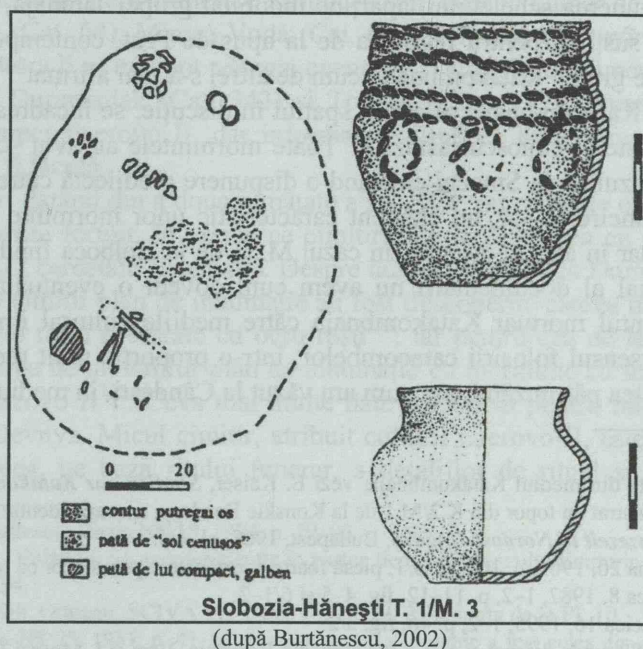

Figura 8

³²⁸ Idem, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*, Baia Mare, 2003, p. 86 și fig. 4.

³²⁹ Situri, 1996, p. 111–112.

³³⁰ A. Oancea, V. Drâmbocianu, Mousaios 2, 1978, p. 3–9 și fig. 2/1–2.

³³¹ Fl. Burtănescu, *Thraco-Dacica* 17, 1996, 1–2, p. 87–116; idem, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 276–303.

³³² *Ibidem*, p. 289.

³³³ *Ibidem*, p. 459 și pl. 37/2.

³³⁴ *Ibidem*, p. 285, pl. 38/1.

Discuția foarte sofisticată asupra pozițiilor scheletelor din mormintele reclamate a aparține grupei Katakombnaja³³⁵ nu are cum convinge, căci, așa cum am văzut, și în mormintele grupei Jamnaja există cadavre depuse în decubit dorsal.

Ne rămân astfel doar trei locații cu morminte sigure Katakombnaja – Balaban, Smeeni și Matca – cărora li se pot adăuga cele de la Cazaclja, Sudiți și Taracijsa. Așa cum am văzut, intervalul de timp în care grupurile Katakombnaja își înmormântau defuncții la apus de Prut nu a putut fi foarte lung, cel mult 200 de ani. Față de înmormântările Jamnaja, mult mai numeroase și prezente pe o arie considerabilă, cele aparținând grupei Katakombnaja relevă o prezență sporadică și mult redusă teritorial. Contacte cu mediile locale, din zonele apropiate de Carpați sunt documentate prin ceramică, sau piese cu caracter aparte, cum sunt cele două topoare decorate³³⁶ amintite, la care se mai pot adăuga un exemplar descoperit singular la Tiszaeslar³³⁷, în pusta maghiară și altul din Bulgaria, de la Brestak, descoperit în condiții mai puțin clare³³⁸. Aceste patru topoare marchează o arie destul de extinsă către vest și sud pentru difuziunea, pe calea schimbului la distanță, a unor artefacte Katakombnaja, net diferențiată de aria ocupată de mormintele cu catacombă propriu zise.

O situație aparte este cea întâlnită, mai întâi, în cazul M.2 din tumulul 315 de la **Grivița** (Cat. 416). Prin poziția centrală mormântul a fost apreciat ca fiind cel primar. Groapa era de formă rectangulară, iar scheletul, al unui adult, se găsea în decubit dorsal cu picioarele căzute de-o parte și de alta, îndoite din genunchi în așa numita *Froschlage*, orientat fiind E–V. Elementul aparte este dat de inventarul funerar constituit dintr-o cupă cu picior polipod în cruce, cu un decor șnurat la exterior și cu pete de afumătură, ca și dintr-un mic vas – „*farfurioară*” – cu urme de ocră în interior³³⁹. O altă cupă cu picior polipod, de asemenea decorată cu șnurul, provine dintr-unul din mormintele tumulare de la Corlăteni³⁴⁰. Astfel de cupe cu decor șnurat aparțin unei categorii de asemenea vase – *Kreuzfußschale* – cu totul specifice grupei Katakombnaja, fiind depuse în morminte cu un anume scop ritual, cel mai probabil fumigații, după cum o dovedesc urmele din interior, de unde și desemnarea lor drept afumătoare – *kuril'nica* în rusește sau *Räucherschale* în germană³⁴¹. Nu cunosc detaliile de structură pentru mormântul cu cupă șnurată de la Corlăteni, dar M.2 din tumulul 315 de la Grivița, după structura gropii și dispunerea scheletului, aparține indubital grupei Jamnaja, afumătoarea din mormânt fiind un argument pentru a susține, pentru regiunea de la apus de Prut, contemporaneitatea unor morminte Jamnaja târzii cu începuturile grupei Katakombnaja, cum de altfel s-a mai afirmat³⁴².

Cele câteva morminte Katakombnaja, aflate în spațiul în discuție, se încadrează pe deplin în standardul mortuar al grupei așa cum este el cunoscut astăzi³⁴³. Toate mormintele au avut scheletele în decubit dorsal, orientările fiind variate, în cazul de la Smeeni existând o dispunere predilectă către apus. „Stopul” descoperit la Balaban, realizat prin adâncire în sol, un element caracteristic unor morminte Katakombnaja din stepele nord-pontice, este încă singular în aria în discuție, în cazul M.33 de la Holboca fiind vorba doar de o entuziastă presupunere. În stadiul actual al documentării nu avem cum dovedi o eventuală transmitere/imprumut de tradiții privind comportamentul mortuar Katakombnaja către mediile cultural imediat învecinate³⁴⁴, ci, cel mult, preluarea acestora, în sensul folosirii catacombelor, într-o proporție mult redusă, de către comunitățile Mnogovalikovaja, de la acestea pătrunzând, așa cum am văzut la Căndești, în mediul monteorean.

³³⁵ Vezi supra nota 321.

³³⁶ Pentru topoarele decorate din mediul Katakombnaja, vezi E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur...*, Mainz, 2003, p. 170–183 și fig. 66/5 unde este ilustrat un topor din K.2/M.1 de la Konskie Razdory, aproape identic cu cel de la Lozna.

³³⁷ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968, pl. 1/6.

³³⁸ M. Mirčev, *Izvestia Varna* 20, 1969, p. 104, pl. 3/1, piesă foarte asemănătoare prin decor cu toporul de la Năeni-Zănoaga.

³³⁹ M. Brudiu, *Thraco-Dacica* 8, 1987, 1–2, p. 11–12, fig. 4–5 și 6/1–2.

³⁴⁰ Ch. Schuster, *Thraco-Dacica* 16, 1995, 1–2, p. 46, fig. 3/2.

³⁴¹ Kaiser, *op. cit.*, p. 285–288, unde discută și cele două cupe din România. Vezi și I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 17 și notele 19–20.

³⁴² Fl. Burtănescu, *op. cit.*

³⁴³ O discuție pe larg asupra comportamentului funerar Katakombnaja, la E. Kaiser, *op. cit.*, p. 35–48. Mai trebuie subliniat faptul că mormintele acum discutate au toate scheletele în decubit dorsal, în mediul Katakombnaja din stepele nord-pontice, într-o etapă mai târzie fiind cunoscute și morminte cu schelete chircite lateral.

³⁴⁴ Cum este foarte probabil cazul în mediul Schnurkeramik din Polonia, unde în cimitirul plan de la Zernicki Gorne există numeroase morminte cu catacombă, cf. Kempisty A., Włodarczak P., *Cemetery of the corded ware culture in Zernicki Gorne*, Warsaw, 2000, sau la Kietrz, Miernow și Sokolina, cf. M. Furholt, *Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südkandinavien*, UPA 1001, Bonn, 2003, p. 178–182, sau la Malice Koscielne, cf. B. Bargiel, M. Florek, J. Libera, *SprawArch* 53, 2001, p. 231–259.

8.2 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII ZIMNICEA

Definită începând cu publicarea cimitirului de inhumație din bronzul timpuriu de la Zimnicea³⁴⁵, cultura cu același nume nu este suficient cercetată, astfel că aria nu-i poate fi încă precizată, situație cu totul regretabilă având în vedere importanța de excepție a acestei grupe a bronzului timpuriu³⁴⁶. Descoperirile ce-i sunt atribuite se plasează pe o fâșie relativ îngustă în stânga Dunării între lacul Suhaia și până în zona Călărași – Ostrov, iar apoi, prin materiale din descoperiri adesea neprecizate, în jumătatea sudică a Dobrogei. La sud de Dunăre există câteva descoperiri, mai ales funerare, tot în lunca fluviului, dar aria grupei poate fi mai largă³⁴⁷ căci unele materiale din așezările lacustre de la Ezerovo³⁴⁸ se aseamănă până la identitate. P. Roman a considerat-o ca prima manifestare a epocii bronzului la nord de Dunăre cu corespondențe în așezarea de la Ezerovo, plasând-o în subetapa Ia din schema sa privind periodizarea bronzului timpuriu pe care o consideră ca înscrindându-se „probabil spre sfârșitul fazei Coțofeni I”³⁴⁹. Două date ¹⁴C de la Ezerovo – Ki-89³⁵⁰, 4210±60 BP – calibrată în domeniul 2 sigma la 2920–2620 BC și Bln-2391³⁵¹, 4155±60 BP, calibrată în domeniul 2 sigma la 2890–2570 BC – permit o plasare a grupeii Zimnicea în prima jumătate a mileniului 3 a. Chr., pentru o asemenea datare pledând și alte date radiocarbon din stațiunile de la Kiten–Urdoviza și Junacite³⁵² în care se pot găsi corespondențe pentru grupa Zimnicea. Elementul caracteristic este oferit de ceașca cu gura oblică, numită și ceașcă sau cană askoidală, cu o toartă supraînălțată. Asemenea vase s-au găsit, mai cu seamă în morminte, pe o arie largă, în amonte pe Dunăre, în Țara Bârsei, Muntenia, Moldova și chiar în Bugeac, ceea ce i-a făcut pe unii specialiști să vorbească despre o mișcare a comunităților Zimnicea spre nord³⁵³.

Deocamdată singurele descoperiri funerare Zimnicea sunt doar în număr de 4, toate plasate de-o parte și de alta a Dunării, la Batin (Cat. 54), Mircea-Vodă (Cat. 604), Oltenița-Calomfirescu (Cat. 661) și Zimnicea (Cat. 1083) (Pl. 113). Aceștia li se mai pot adăuga, eventual, și complexe funerare din nord-estul Bulgariei, de la Devnya (Cat. 317), Durankulak (Cat. 343) și Topolite (Cat. 972), situate în nord-estul Bulgariei și apreciate ca aparținând grupeii Ezerovo II, dar informațiile fiind cu totul sărace atribuirea lor unui anume mediu arheologic nu poate fi făcută.

Toate sunt descoperiri datând din a doua jumătate a sec. XX, mormintele de la Mircea-Vodă și Oltenița-Calomfirescu fiind descoperite fortuit, în vreme ce cimitirul de la Zimnicea cu 54 de morminte și cel de la Batin cu 13 morminte au fost cercetate sistematic. Despre descoperirea de la Durankulak știm în momentul de față că în cadrul unui mare cimitir plan de inhumație au fost descoperite câteva morminte cu schelete chircite lateral pe stânga, osemintele fiind presărate cu ocră roșu³⁵⁴, iar pentru cea de la Topolite știm doar, dintr-o scurtă mențiune, că este vorba de un cimitir plan de inhumație cu morminte cu schelete chircite, descoperirea fiind atribuită mediului Ezerovo II³⁵⁵. Ceva mai multe date dispunem pentru micul grup de patru morminte plane de inhumație de la Devnya. Micul cimitir, atribuit culturii Ezerovo II, este considerat contemporan cu cele de la Batin și Zimnicea, pe baza ritului funerar, a detaliilor de ritual și a ceramicii din inventarele

³⁴⁵ Alexandrina D. Alexandrescu, Dacia NS 18, 1974, p. 79–93.

³⁴⁶ În chip surprinzător, A. Vulpe nu i-a acordat atenție în partea dedicată bronzului timpuriu din noul tratat *Istoria Românilor*, vol. I., București, 2001, p. 225–236.

³⁴⁷ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 23–25 și harta de la Pl. 10.

³⁴⁸ Goranka Tončeva, Dacia NS 25, 1981, p. 41–62. Întregul material ceramic a fost cules din apă așa că este imposibil de stabilit asocierea de tipuri, decor etc., dar multe dintre vasele ilustrate sunt identice cu cele caracteristice grupeii Zimnicea.

³⁴⁹ P. Roman, SCIVA 37, 1986, 1, p. 30.

³⁵⁰ J. Bojzdziev, StPraeh 11–12, 1992, p. 389–406.

³⁵¹ Lolita Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization and cultural development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR IntSer 791, Oxford, 1999, p. 209–210 și diagrama 9.14.

³⁵² J. Görsdorfer, J. Bojzdziev, Eurasia Antiqua 2, 1996, p. 105–173.

³⁵³ Vezi supra nota 347, cu critica acestui punct de vedere.

³⁵⁴ L. Nikolova, în vol. P. Roman, M. Alexianu (ed.), *Relations thraco-illyro-helléniques*, București, 1994, p. 131; idem, *The Balkans in Later Prehistory...*, p. 58, unde de data aceasta amintește doar de un singur mormânt de copil chircit pe stânga, cu un pumnal, cimitirul fiind apreciat ca aparținând „to EBA I (Cernavoda III) or proto-Boleraz”.

³⁵⁵ G. Tončeva, StPraeh 5–6, 1981, p. 129–145.

funerare³⁵⁶. În ciuda faptului că majoritatea descoperirilor funerare Zimnicea / Ezerovo II sunt rezultate ale unor cercetări sistematice, informațiile sunt foarte sărace, practic singura descoperire operațională, ca rezultat al unei publicări profesionale, este cimitirul de la Zimnicea. Situația nu este deloc îmbucurătoare, căci termenii de comparație, cu totul necesari unei discuții pe marginea obiceiurilor mortuare, practic lipsesc.

Pentru mediul Zimnicea al bronzului timpuriu, în toate cazurile au fost descoperite numai morminte de înhumatie. Și la Batin și la Zimnicea este vorba de cimitire plane, la Oltenița-Calomfirescu nu se cunosc condițiile exacte de descoperire, în schimb la Mircea-Vodă este un tumul în care s-au găsit două morminte de înhumatie cu schelete chircite, fiecare cu câte un vas. Unul dintre vase este o ceașcă-askoidală, probabil cu o toartă³⁵⁷. Dar, cum asemenea vase au mai fost găsite și în alte morminte tumulare, cum sunt cele de la Hârlec³⁵⁸, Goljama Detelina³⁵⁹, Mednikarevo³⁶⁰, Placidol I³⁶¹, Tărnava³⁶² în Bulgaria, Glubokoe³⁶³ în Bugeac, este clar că și mormintele de la Mircea-Vodă trebuiesc adăugate acestora și nu grupei Zimnicea, askosul descoperit fiind expresia contactelor dintre comunitățile Zimnicea care își depuneau defuncții în morminte plane și comunitățile care foloseau movile funerare. Ceștilor-askoide găsite izolat sau în alte morminte, li se pot adăuga inelele de buclă din argint³⁶⁴, împreună reflectând contactele comunităților Zimnicea, care foloseau morminte plane, în cadrul schimbului la distanță, fapt ce permite sincronizări, desigur nuanțate, cu alte manifestări ale epocii bronzului cum sunt înmormântările sub tumuli de tip „Jamnaja” sau cu alte grupe ale aceleiași vremi.

Dar, singurele descoperiri pe baza cărora poate fi discutat comportamentul funerar al culturii Zimnicea rămân cimitirul eponim și cel de la Batin, de la Oltenița-Calomfirescu neavând la dispoziție decât simpla mențiune.

Cercetat începând din anul 1970, cimitirul din bronzul timpuriu de la Zimnicea se găsea plasat pe o ridicătură naturală aflată la 1 km nord de terasa Dunării. Cauze obiective au împiedicat o cercetare integrală neputându-se stabili limitele necropolei, iar multe dintre înmormântările ce-i vor fi aparținut au fost distruse de alte înmormântări aparținând epocii fierului. Celor 53 de înmormântări surprinse în suprafață cercetată sistematic li s-a adăugat M.54, descoperit la 100 m est de limita răsăriteană a zonei investigate³⁶⁵ (Pl. 114), ceea ce indică că suprafața de teren folosită în bronzul timpuriu pentru înmormântări a fost mai mare. Nu se cunosc descoperiri care să ateste o locuire corespunzătoare cimitirului, situație care se repetă probabil și la Batin³⁶⁶. În această situație nu se pot face nici un fel de considerații privind raportul necropolă/ășezare. Din păcate nu există o analiză antropologică detaliată, singurele date de acest fel de care dispunem sunt câteva considerații cu totul succinte privind mortalitatea și speranța de viață³⁶⁷. Deși situat pe un „mamelon” cimitirul este plan, nefiind surprinse amenajări specifice movilelor funerare. Există doar două cazuri, dar care nu pot fi socotite în nici un caz tumuli, cum sunt cele ale M.11 și grupului M.32–36. În primul caz, la circa 1 m deasupra scheletului a fost descoperită o grămadă de pietre, unele de dimensiuni destul de mari, care, așezate pe mai multe straturi acopereau scheletul. Trebuie subliniat că M.11 a avut și un inventar de excepție în cadrul cimitirului, în afara unui vas, piesele cele mai remarcabile fiind o manșetă din cupru, un pandantiv semilunar și două inele de buclă spiralice din argint (Pl. 115). În al doilea caz este vorba de un grup de morminte – M.32–36 – acoperit cu ceva mai puține pietre, întreaga situație fiind oarecum confuză, unele dintre aceste

³⁵⁶ L. Nikolova, *op. cit.*, p. 57.

³⁵⁷ S. Morintz, *Contribuții...*, p. 90 și Pl. 51/4 (fotografie); N. Harțuche, *Danubius* 8–9, 1979, p. 72 și Pl. 8/3 (desen, oarecum diferit de fotografie și cu toarta schițată).

³⁵⁸ I. Panayotov, *Jamnata kultura v bălgarskite zemi*, Razkopi I proučvanija XXI, Sofia, 1989, p. 154, Pl. 151.

³⁵⁹ E vorba de mormintele T.II/M.24, 29 și 34, cf. M. Kănčev, în „*Marica-Iztok*” *Arheologičeski proučvanija*, 3, Radnevo, 1995, Pl. 15/r; Pl. 18/b și, respectiv Pl. 22/6. După L. Nikolova, cele mai vechi morminte din cimitirul tumular de la Goljama Detelina se plasează în perioada I a bronzului timpuriu de la sud de Dunăre, perioadă încadrată între 3600/3400–3000 BC, cf. L. Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper Age and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR IntSer 791, Oxford, 1999 (mai departe Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory*), p. 198.

³⁶⁰ Mormintele T.I/M.2 și T.III/Groapa 2, cf. I. Panayotov, S. Aleksandrov, în „*Marica-Iztok*” *Arheologičeski proučvanija*, 3, Radnevo, 1995, Pl. 4/6 și Pl. 11/6.

³⁶¹ T.II/M.7, cf. I. Panayotov, *op. cit.*, p. 112, Pl. 91.

³⁶² T.I/M.9, cf. *Ibidem*, p. 90, Pl. 48.

³⁶³ K.2/M.11, cf. A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 109, pl. 33/6.

³⁶⁴ Vezi pentru inelele de buclă – tipologie și arie de răspândire – la I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op. cit.*, p. 28–31 și harta de la Pl. 11.

³⁶⁵ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 79.

³⁶⁶ D. Stančev, *GMSB* 15, 1989, p. 7–13; Nikolova, *op. cit.*, p. 209–211, care plasează „most of the graves from Zimnicea” în perioada a II-a a bronzului timpuriu din Bulgaria, adică în intervalul 3000–2500/2450 BC.

³⁶⁷ Maria Cristescu, în P. Roman, Saviana Diamandi, M. Alexianu (ed.), *The thracian world at the crossroads of civilisations I*, București, 1997, p. 488.

morminte „attestant quelques interférences partielles (T.32–36)”³⁶⁸. Nu s-au putut face observații asupra formei gropilor. În ceea ce privește adâncimile la care zăceau scheletele o înseriere din acest punct de vedere relevă că se pot deosebi câteva grupe: cea dintâi, cu adâncimi cuprinse între –0.22–0.75 m cu 9 morminte, o a doua cu adâncimi cuprinse între 0.92–1.15 m, cu 12 morminte, o mică grupă „tranzitorie” constituită din două schelete descoperite la –1.25 m, o a treia grupă cu adâncimi cuprinse între –1.30–1.50 m constituită din 10 morminte și o ultimă grupă constituită din 7 schelete descoperite între –1.60–1.90 m. În sfârșit, M.54, descoperit la 100 m est de suprafața cercetată, avea scheletul la –1.35 m (Pl. 115). Toate scheletele au fost așezate chircite lateral, majoritar pe dreapta (33) și ceva mai puține pe stânga (7), nu pentru toate mormintele fiind posibil a se face asemenea observații (Pl. 116). Pentru cele 40 de morminte la care s-au putut face observații corecte și orientarea este unitară, fără diferențe semnificative între scheletele dispuse pe dreapta și cele pe stânga³⁶⁹ (Pl. 117). Tot în ceea ce privește ritualul mai trebuie notat că în 5 cazuri s-a găsit ocră roșu sub forma unor bulgări – M.5, 7, 9, 16 și 18. Pe planul cimitirului se poate observa mai întâi că mormintele cu scheletele dispuse pe stânga apar doar în jumătatea răsăriteană a necropolei, în vreme ce ocră se găsește la mormintele din cealaltă jumătate (Pl. 116). În ceea ce privește inventarele, categoria cea mai bine reprezentată este constituită din ceramică – prezentă în 25 de morminte – căreia i se adaugă apoi piesele de port din metal – prezente în doar 6 morminte. Se poate din nou observa că piesele de port din metal se găsesc doar la mormintele din jumătatea vestică a cimitirului, în vreme ce vasele sunt răspândite pe toată suprafața cercetată a necropolei, inclusiv la M.54 situat excentric către est (Pl. 119). Dintre piesele de port o importanță aparte o au inelele de buclă din argint – 14 piese în 6 morminte. O situație aparte, așa cum am arătat deja, o găsim la M.11. Un inventar „bogat” se găsește și la M.9, care pe lângă cele 5 inele de buclă, mai avea și un colier alcătuit din mai multe perle din argint sau M.4 unde alături de cele două inele de buclă se găsea și un vas de un tip aparte (Pl. 118). Mai trebuie notat și faptul că dintre cele 6 morminte cu piese de port – M.4, 9, 11, 16, 20, 24 – cinci au adâncimi cuprinse între –1.25–1.68 m, excepția fiind reprezentată de M.11, adânc doar de 0.75 m. Adâncimea gropilor exprimă parțial consumul de muncă necesar constituirii mormântului, astfel că observația de mai înainte ar putea indica o relație între structura mai complexă a unor morminte și inventarele lor „mai bogate”, dar trebuie reținut că eșantionul avut la dispoziție este prea mic, iar alte detalii privind gropile lipsesc. În cadrul ceramicii un loc aparte îl ocupă ceștile askoide cu o toartă, cu 15 exemplare în 14 morminte. Un exemplar unicat, oarecum apropiat ceștilor askoide, este cana cu gura dreaptă, cu o toartă trasă din margine, cu un decor în aceeași manieră cu cel de pe ceștile cu gura oblică. O altă formă prezentă în cimitir, prin 2 exemplare, este strachina cu marginea ușor răsfrântă. Prin 3 exemplare sunt prezente vasele cu corp bombat și gât aproximativ cilindric. Foarte importante sunt vasele pântecoase, unele cu gât tronconic și cu patru torți (4 exemplare, din care unul decorat). În sfârșit, trebuie menționate două piese aparte, dintre care unul se apropie de alte exemplare asemănătoare frecvente la sud de Dunăre. Distribuția în cimitir a acestor tipuri de vase nu indică deosebiri, ceștile askoide fiind răspândite pe toată întinderea cercetată și chiar și dincolo de ea, cum, din nou, arată vasul din M.54 (Pl. 120). Foarte probabil între cea mai veche și cea mai târzie înmormântare de la Zimnicea, nu s-a scurs prea multă vreme, cimitirul putând fi considerat unitar din această perspectivă. Diferențele semnalate pe plan, în ceea ce privește dispoziția scheletelor, prezența ocrului ca și a pieselor de port, trebuie privite ca reflectând într-o anumită măsură segmentele comunității. Analiza statistică spațială, prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay pune în evidență o structură regulată a cimitirului, cum o indică foarte bine valoarea de 2.544 pentru coeficientul Clark–Evans (Pl. 121/1–2), nefiind indicii care să sugereze existența unor grupări de morminte. Cum însă cimitirul nu a putut fi cercetat în întregime, rezultatele obținute prin cele două procedee nu au cum fi definitive. Dar trebuie reținut însă faptul că mormintele sunt dispuse uniform în perimetrul spațiului funerar.

În cimitirul de la **Batin**, cu doar 12 înmormântări (una dublă – M.8a–b), nu există amenajări din pietre. Gropile, în măsura în care au fost surprinse, sunt rectangulare. Cu excepția M.3, în toate mormintele scheletele au fost găsite așezate chircite pe dreapta, iar orientarea pentru toate este S–N. Într-un singur caz – M.5 – s-a găsit o bucată de ocră roșu. Piesele de port lipsesc la Batin, iar ceramica este prezentă în patru morminte prin cești askoidale și doar într-un singur caz printr-un kantharos. Amenajări cu pietre sunt documentate la **Devnya**, într-un singur caz fiind vorba de un mormânt având o structură care, alcătuită din bolovani dispuși de-a lungul pereților gropii și o lespede ce a folosit drept capac, amintește de o cistă din pietre³⁷⁰.

³⁶⁸ A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 83 și pl. 3/2.

³⁶⁹ Întrucât nu există un catalog al mormintelor cu date individuale, ci doar o prezentare sintetică, am recalculat orientarea scheletelor folosind ilustrația care a însoțit studiul Alexandrinei D. Alexandrescu, cf. *Ibidem*, pl. 2–3 și Pl. 1.

³⁷⁰ A. Nikolova, *op. cit.*, p. 57.

Din datele obținute în necropolele cercetate nu este ușor să se precizeze standardul funerar al comunităților Zimnicea. Tot ce se poate spune deocamdată este că acestea foloseau cimitire plane, destul de întinse, morții fiind depuși în decubit lateral chircit, majoritar pe dreapta și orientați predilect către sud. În lipsa unor diagnoze antropologice precise nu avem cum ști în ce măsură unele diferențe de ritual – ocrul roșu, de pildă – sau de port sunt în relație cu grupele de sex sau vârstă. Totuși, se poate afirma, cu oarecare șansă de certitudine, că în cazul cimitirelor de la Zimnicea și Batin, populațiile respective nu aveau obiceiul unei dispunerii a defuncțiilor diferențiată după grupele de sex sau vârstă.

Inventarele funerare sunt, în general, modeste – din cele 67 de înmormântări sigure, doar 31 (46.30%) aveau oale, iar piese de inventar doar 6 (8.95%) – cu excepții rare, la care piesele de port din argint și cupru se asociază cu amenajări din pietre, ambele reflectând, destul de probabil, indivizi cu un statut social ridicat. În acest sens trebuie notat că după documentarea de care dispunem în momentul de față, din inventarele mortuare lipsesc armele, care vor fi fost ele, sau instrumentele, statutul/rangul indivizilor fiind exprimat prin piese de port și structura funerară. Ne lipsesc observațiile privind raportul față de așezări, iar diagnozele antropologice nu sunt în măsură să aducă și alte clarificări. Surprinde însă prezența unor comunități folosind cimitire plane într-o zonă cu numeroase înmormântări tumulare, multe dintre ele evident contemporane cu mormintele Zimnicea, dar vădind practici/standarde mortuare diferite. Este de presupus că faptul se poate explica printr-o arie Zimnicea strict delimitată la lunca Dunării, fluviul constituind o axă de-a lungul căreia fie ceramica, fie piesele de port, fie anumite obiceiuri mortuare au circulat. Astfel îmi explic prezența ocrului roșu în câteva morminte la Zimnicea și într-unul de la Batin, sau ceștile askoide larg răspândite, ori inelele de buclă din argint din mormintele tumulare deja menționate. Dar descoperirile de la Devnya indică o extensie teritorială, cel puțin în acest caz, dacă nu și la Durankulak sau Topolite. Este adevărat că la Devnya se subliniază lipsa cănilor askoide, atât de caracteristice la Zimnicea, ceea ce ar pleda totuși pentru anume deosebiri. Dar, din câte știm astăzi, din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare diferențele sunt cu totul minore și acesta este aspectul care interesează acum.

8.3 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII GLINA

Având o răspândire relativ largă, ce cuprinde cea mai mare parte a Munteniei și aproape întreaga Oltenie, unde atinge, la Ostrovu Corbului, cursul Dunării, cultura Glina, socotită cu peste patru decenii în urmă ca fiind caracteristică perioadei timpurii a epocii bronzului³⁷¹ reprezintă una dintre cele mai importante, dar și problematice, manifestări arheologice ale epocii bronzului între Carpații Meridionali și Dunăre³⁷², una dintre „caracteristicile” sale fiind documentarea arheologică încă nesatisfăcătoare.

Deși cunoscută/identificată încă din deceniul trei al sec. XX, grupa Glina a fost cercetată sporadic, astfel încât nu dispunem de stațiuni bine stratigrafiate. Documentarea arheologică constă, în principal, din ceramică care este cu totul ternă, caracteristica principală fiind dată de decorul cu găuri-buton dispus sub marginea vaselor, devenit pe cale de consecință criteriu definitoriu. În afara ceramicii, conținutul material al culturii este puțin cunoscut. Există câteva stațiuni, sumar cercetate, pe baza cărora s-a încercat o periodizare a culturii sau identificarea unor etape mai târzii, dar „rezultatele” nu sunt câtuși de puțin convingătoare³⁷³. Originea, ca și sfârșitul culturii, constituie și astăzi probleme nesoluționate, în ciuda ipotezelor avansate. În termeni de cronologie absolută, cultura Glina poate fi încadrată în linii mari între 3000–2500 a.Chr., pe baza relațiilor cu

³⁷¹ I. Nestor, *Dacia* 3–4, 1927–1932 (1933), p. 226–252; idem, *BerRGK* 22, 1932 (1933), p. 69–73, idem în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 98–99, unde este discutată împreună cu grupa Schneckenberg din Transilvania; Gh. Bichir, *Dacia* NS 6, 1962, p. 87–114; M. Petrescu-Dîmbovița, *Preistoria Alpina* 10, 1974, p. 227–289.

³⁷² P. Roman, *PZ* 15, 1976, 1, p. 26–42; idem, *SCIVA* 36, 1985, 4, p. 279–297, unde se definește faza „Govora-Runcuri”; idem, *Thraco-Dacia* 6, 1985, 1–2; idem, *SCIVA* 37, 1986, 1, p. 29–55; R. Băjenaru, în M. Petrescu-Dîmbovița et al (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 182–187; C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, *BiblThrac* 20, București, 1997, p. 29–87; o prezentare succintă și la A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 236, care o consideră anterioară grupelor Odaia Turcului și Schneckenberg.

³⁷³ C. Schuster, *op. cit.*, loc. cit., unde propune o împărțire a grupei Glina în trei perioade, în ultima incluzând și faza IV propusă de P. Roman, fiind „de păreră” că în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare au funcționat unele așezări din ultima fază (IV) simultan cu cele ale fazei a III-a.

alte grupe culturale învecinate și bine datate cu radiocarbon³⁷⁴. O altă problemă a culturii Glina o constituie raportul cu grupa Monteoru. Conform concepției mai vechi, cultura Glina a fost, în faza inițială contemporană cu grupa Monteoru³⁷⁵. Ulterior, pe baza observațiilor stratigrafice de la Odaia Turcului s-a considerat că grupa Glina este succedată de grupul Odaia Turcului³⁷⁶. Dar situația stratigrafică de la Odaia Turcului nu este foarte relevantă, căci nu s-a precizat care anume etapă Glina este suprapusă de locuirea „Odaia Turcului”. O serie de elemente de factură Monteoru Ic4-1 (= Odaia Turcului) sunt prezente, desigur ca importuri, în unele stațiuni Glina din restul ariei, bunăoară la Braneț³⁷⁷, ceea ce indică existența unei etape Glina mai târzii decât cea de la Odaia Turcului, etapă contemporană cu nivelul superior din această stațiune. În felul acesta s-ar confirma ipoteza mai veche, conform căreia cultura Glina a fost parțial contemporană cu începuturile grupei Monteoru³⁷⁸. Și mai puțin clar este modul în care grupa Glina a participat sau nu la constituirea grupelor Verbicioara și Tei care-i urmează pe aceeași arie³⁷⁹.

Una dintre principalele probleme rămase nesoluționate ale culturii Glina o constituie comportamentul funerar. Tema nu a constituit niciodată o preocupare clară a vreunor specialiști. Astăzi se cunosc, mai ales din cercetări de suprafață sau săpături cu caracter superficial, destul de multe așezări Glina, e drept cu depuneri subțiri indicând locuiri de scurtă durată, în schimb înmormântările sunt extrem de puține și cel mai adesea incerte. Se cunosc până acum următoarele descoperiri cu caracter funerar atribuite culturii Glina:

1. **București-Fundeni** (Cat. 157a);
2. **Căscioarele** (Cat. 185);
3. **Drăgănești-Olt** (Cat. 326);
4. **Făurei** (Cat. 357);

5. **Mătășaru -Tețcoi** (Cat. 572);
6. **Runcuri** (Cat. 799);
7. **Vârtopu** (Cat. 1095).

De-a lungul vremii culturii Glina i-au mai fost atribuite și alte înmormântări cum este cazul mormintelor din tumulii de la Verbița³⁸⁰ dar ele, în afara faptului că se plasează în aceeași arie, iar inventarele ceramice cuprind forme apropiate repertoriului Glina, nu au, în realitate, nimic comun cu grupa Glina.

La o primă vedere se poate constata că cele mai multe dintre descoperirile cu caracter mortuar în discuție se situează în jumătatea răsăriteană a ariei Glina (**Pl. 122**). Cu excepția grupului de morminte descoperit fortuit la Făurei³⁸¹, toate celelalte descoperiri provin din săpături sistematice, salvări sau sondaje. În ceea ce privește contextul, la Drăgănești-Olt și Făurei este vorba de grupuri de morminte, în vreme ce la București-Fundeni, Căscioarele, Mătășaru și Runcuri au fost descoperite morminte izolate. Numărul redus al descoperirilor face inutilă orice încercare de evaluare statistică. Modul în care au fost făcute cunoscute aceste descoperiri lasă mult de dorit. La București-Fundeni mormântul a fost descris pe scurt, fără plan, iar atribuirea, probabil corectă, s-a făcut pe baza a două vase³⁸². Grupul de morminte de inhumație de la Drăgănești-Olt, în lipsa unor elemente de inventar ceramic tipice, plutește între o atribuire corespunzătoare culturii Sălcuța și apartenența la grupa Glina³⁸³. Prezența unor cioburi pe fundul gropilor funerare nu reprezintă un argument irefutabil pentru o atribuire sau alta, ele putând ajunge în această poziție pur și simplu prin săparea gropilor, iar în cazul mormintelor de pe tell-ul de la Drăgănești-Olt nu a fost surprins nivelul de săpare al gropilor.

³⁷⁴ Recent s-a propus pentru cultura Glina intervalul 2650–2450 BC, iar ca terminus ante quem se considera nivelul superior de la Odaia Turcului, cf. R. Băjenaru, SCIVA 39, 1998, 1, p. 3–22. Vezi și I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 34 și nota 162.

³⁷⁵ I. Nestor, *Istoria României*, p. 98–99 și 102.

³⁷⁶ Ersilia Tudor, Dacia NS 26, 1982, 1–2, p. 74–75 și desenul, cu totul nesatisfăcător, al profilului S.I la Pl. 1. Acest punct de vedere a fost susținut cu consecvență de A. Vulpe, cf. *Istoria Românilor*, loc. cit. Recent secvența stratigrafică de la Odaia Turcului a fost rediscutată de către R. Băjenaru, mai fiind ilustrate și alte profile, autorul susținând disciplinat același punct de vedere, dar, din păcate, cu multe confuzii. Rămâne însă de reținut critica foarte pertinentă asupra divizării culturii Glina pe baza cercetărilor din Oltenia, cf. R. Băjenaru, Apulum 39, 2002, p. 107–143; vezi și idem, PZ 78, 2003, 2, p. 140–155.

³⁷⁷ A. Ulanici, CAMNI 2, 1976, Pl. 13/1, 3, 5–7; 14/2–4; idem, CAMNI 3, 1979, Pl. 6/3, 7.

³⁷⁸ I. Nestor, în *Istoria României*, loc. cit.

³⁷⁹ O reluare recentă a discuției privind succesiunea Glina–Tei la V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, București, 2003.

³⁸⁰ P. Roman, *op. cit.*, p. 35–36; C. Schuster, *op. cit.*, p. 48 care afirmă: „Singurele morminte Glina certe sunt cele în tumulii de la Verbița”. După R. Băjenaru, în M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 183, numai mormântul de la Căscioarele poate fi atribuit „cu certitudine” culturii Glina.

³⁸¹ Cercetări de suprafață inedite M. Simon.

³⁸² D. V. Rosetti, în *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 1959, p. 18–22, dar fără ilustrații.

³⁸³ M. Nica, C. Schuster, T. Zoroliu, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă I*, București, 1995, p. 16.

Mi se pare importantă securea de tip *breite Flachbeil*³⁸⁴, nu de tip „lamă”, descoperită în mormântul 5³⁸⁵. Asemenea piese se găsesc în mormintele usatoviene³⁸⁶, în cele aparținând culturii Majkop³⁸⁷ sau în morminte „Jamnaja” din Rusia³⁸⁸ și din Ucraina³⁸⁹, ceea ce ar corespunde, în linii mari, pragului dintre milenii IV–III a.Chr. Toate cele 7 morminte aveau scheletele dispuse chircit pe partea stângă și orientate către vest, ceea ce conferă o anumită unitate grupului, privind din punctul de vedere al ritualului. Pentru M.3 știm că groapa a avut o formă ovală, probabil la fel și în cazul M.8, iar M.9 a avut groapa cu latura dinspre est lineară, ceea ce ar putea indica o groapă rectangulară (Pl. 123). Mormântul 4 a fost determinat antropologic fiind vorba de un individ de sex masculin, cu caractere protoeuropeide³⁹⁰. Mormântul de la Căscioarele are un caracter aparte. Este vorba de un mormânt de înhumatie cu o groapă cu un contur rectangular cu colțurile rotunjite, cu scheletul așezat chircit pe partea stângă și orientat către E, fără inventar. Se pare că mormântul a fost suprapus de un „complex” constituit din fragmente ceramice, unele de la vase sparte in situ, resturi de vatră, oase de animale. Se afirmă că nivelul „de plecare” al gropii mormântului era situat sub complexul cu cioburi³⁹¹ (Pl. 124). Materialul ceramic din complex permite atribuirea sa la grupa Glina. Pentru mormântul de la Căscioarele dispunem și de o determinare antropologică – fiind vorba de un individ adult de sex masculin – ca și de una paleontologică pentru resturile de oase de animale din complexul ce suprapunea mormântul³⁹². Cu aceeași ocazie s-a stabilit că ansamblul materialului osteologic provenit din aglomerarea de cioburi, oase și resturi de pietre, se prezintă ca „deșeuri menajere” considerate ca resturi ale unui banchet funerar. Din puținele observații înregistrate și publicate nu avem cum să ne dăm seama dacă „complexul” de deasupra mormântului reprezintă o parte a structurii funerare sau este ulterior și străin înmormântării. În cursul săpăturilor la un cimitir din sec. IV p. Chr., la Mătăsaru, în câmpia înaltă a Târgoviștei, a fost descoperit un mormânt de incineratie, care a fost atribuit culturii Glina după materialul dintr-o așezare a acestei grupe aflată în imediata vecinătate. Nu se știe dacă a fost un mormânt cu urnă sau cu oasele calcinate depuse în groapă³⁹³. Un alt mormânt de incineratie este cel de la Runcuri, descoperit în cursul unui așa-zis sondaj din 1973 într-o așezare Glina. Este vorba de un mormânt de incineratie cu oasele calcinate depuse într-o urnă, așezată la rândul ei într-o cutie din lespezi de piatră, acoperită cu o altă lespede. În 1977 s-au făcut noi săpături, verificându-se stratigrafia așezării. Cu această ocazie s-a observat că „în locul amplasării mormântului stratul de cultură continuă încă pe o adâncime de 0.60 cm”³⁹⁴.

Cu totul aparte se situează cimitirul tumular, recent identificat la **Vârtopu**, punctul Vârtoapele, chiar în zona piemontană a Olteniei³⁹⁵. Este vorba de un grup constituit din mai multe morminte sub movile, între 2000–2002 fiind săpate 8 dintre acestea. Locul cimitirului se găsește în zona de dealuri dintre cursul Jiului și cel al Motrului. În preajmă nu au fost sesizate urme de așezare cărora să le corespundă movilele funerare. Nu a fost publicat un plan al grupului de movile și nici detalii privind geomorfologia locului sau dispunerea în teren a complexelor funerare. Dimensiunile movilelor nu sunt foarte mari, cei mai mari fiind tumulii 8 cu diametrele de 10.5 × 0.60 m și 7 cu diametrele de 9.20 × 9.50 m. Înălțimea movilelor se înscrie între 0.40 și 0.70 m, cel mai înalt fiind tumulul 7. La T.5 și 6 au fost observați bolovani de râu în manta. Caracterul funerar al complexelor este indicat de prezența unor oase calcinate³⁹⁶, cărbuni și cenușe descoperite la baza tumulilor, oarecum central și depuse pe solul antic. O situație specială a fost surprinsă în cazul Tumulului 5, unde

³⁸⁴ A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF IX.5, München, 1975, p. 59–63, unde pentru varianta cu tășul lățit propune o datare la nivelul culturii Glina.

³⁸⁵ M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *op. cit.*, p. 16.

³⁸⁶ V. Dergacev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, AVA 45, Mainz a. R., 1991.

³⁸⁷ A. Rezepkin, *Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien*, Archäologie in Eurasien 10, Rahden, 2000.

³⁸⁸ A. Sinjuk, *Kurgany epohi bronzy Srednego Dona*, Voronež, 1983.

³⁸⁹ V. Mihajlov, în I. Kapritzyna (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja I Kryma V*, Zaporozje, 1005, p. 169–180.

³⁹⁰ Alexandra Comșa, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă 1*, 1995, p. 46–54.

³⁹¹ D. Nanu, CCDJ 5–7, 1988–1989, p. 37–39. Atrag atenția asupra faptului că în text se specifică că „scheletul era culcat pe stânga, orientat NE/SV, cu capul la NE privirea la E”.

³⁹² Mihaela Perianu, M. Udrescu, CCDJ 5–7, 1988–1989, p. 55–63.

³⁹³ Gh. Bichir, Eugenia Popescu, *Materiale* 9, 1970, p. 273.

³⁹⁴ Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu Vâlcea, 1995, p. 22–23, Pl. 5/4.

³⁹⁵ Gh. Calotoiu, *Litua* 9, 2003, p. 5–25, raportul constituind un exemplu negativ în ceea ce privește modul de prezentare, text și ilustrație; idem, în *Cronica – Campania 2002*, București, 2003, p. 336–337, cu aceleași deficiențe relevând un nivel profesional cu totul precar.

³⁹⁶ Nu există o analiză antropologică a resturilor de oase calcinate.

„oasele incinerate, bucățile de cărbune și cenușa au fost depuse pe un postament de bolovani de râu”³⁹⁷. La Tumulul 7, în poziție „centrală” au fost descoperite trei vase, oarecum grupate, situate pe solul antic, după cum rezultă din adâncimea la care au fost găsite, în apropierea lor fiind descoperite bucăți mici de cărbune, considerate ca „aduse de la rugul funerar din afara necropolei”, printre ele fiind descoperite și „fragmente mici de oseminte incinerate dispuse sub forma unor puncte (sic)”³⁹⁸. Din punctul de vedere al repertoriului ceramic, complexe foarte probabil cu caracter funerar de la Vârtopu se apropie mult de grupa Glina³⁹⁹, dar ritualul funerar – structura mormintelor de incinerare pe loc sub movile de mici dimensiuni – nu își găsește locul printre alte descoperiri mortuare ale grupei sau în ariile grupelor învecinate aparținând aceleiași perioade.

După cum se poate observa, descoperirile mortuare considerate de diferiți specialiști ca aparținând culturii Glina sunt incerte, criteriul principal de atribuire fiind în primul rând plasarea lor în aria culturii. Pentru mormântul de la Căscioarele, C. Schuster și-a exprimat îndoiala în ceea ce privește atribuirea cât și în ceea ce privește întregul ansamblu al descoperirii⁴⁰⁰. În mormântările din tumulii de la Verbița se aseamănă prin modalitatea dispunerii scheletelor în decubit dorsal și prin prezența ocrului roșu, cu cele ale categoriei mai largi, așa-numite „Jamnaja”, net deosebite de cele de la București-Fundeni, Drăgănești-Olt sau Căscioarele, unde este vorba de morminte plane cu schelete chircite lateral. Vasele din inventarele mormintelor de la Verbița, în situația în care un repertoriu ceramic bine precizat al culturii Glina este încă obiect al unei înfrigerate dorințe, mai trebuie să aștepte pentru încadrarea lor, ele nefiind însă un argument foarte solid pentru o atribuire culturală ci mai degrabă un reper cronologic. Prin tumulii care le acoperă mormintele de la Verbița se disting față de restul înmormântărilor „Glina”, putând fie vorba fie de o pătrundere a unui grup alogen, fie de o preluare a unei mode funerare, fie de o săpătură superficială...

Excluzând mormintele de sub movilele de la Verbița, pentru celelalte 6 descoperiri mortuare socotite Glina nu se poate spune mare lucru. Cu excepția mormintelor de la Mătăsaru și Runcuri, situate oarecum în zona nordică a ariei Glina și a căror atribuire este îndoielnică, celelalte sunt plane și de inhumație. Dispunerea cadavrelor în toate aceste cazuri a fost unitară, toate fiind așezate chircite lateral pe partea stângă. În ceea ce privește orientările, grupul de la Drăgănești-Olt este constituit din morminte orientate constant spre vest, iar mormintele izolate de la București-Fundeni și Căscioarele aveau scheletele așezate cu capetele spre SV, respectiv spre E, ceea ce ar putea indica în acest sens practici diferențiate local. Cista de la Runcuri este oarecum izolată, ea ar putea fi pusă, eventual, în legătură cu obiceiul constatat în zona Dâmbovița–Muscel, dar atribuirea mormântului este din nou îndoielnică. Singurul element de inventar cunoscut este securea plată din M.5 de la Drăgănești-Olt.

Trebuie recunoscut că documentarea actuală privind descoperirile funerare ale grupei Glina este cu totul insuficientă pentru a se putea schița pe această bază un standard funerar al culturii. Diferențele de comportament ritual între puținele descoperiri funerare Glina și cele aparținând grupului Dâmbovița–Muscel sunt clare, iar lipsa vaselor decorate cu găuri-buton la mormintele în ciste din piatră de la poalele Carpaților Meridionali este un argument în plus pentru această deosebire. Cum există totuși, deși nu foarte numeroase, cazurile în care în așezările Schneckenberg s-au găsit cioburi decorate cu găuri-buton⁴⁰¹, sau cioburi Schneckenberg în stațiuni de la sud de Carpați, rămâne de răspuns la întrebarea de ce moda mormintelor cu cutii din lespezi de piatră nu a fost preluată și de către comunitățile Glina. O importanță aparte o au și mormintele de incinerare, dacă se va putea stabili cu certitudine apartenența lor la cultura Glina, ele marcând astfel un alt moment de pătrundere al acestui obicei mortuar la sud de Carpați.

Situat în jumătatea nordică a Gorjului, unde se cunosc stațiuni Glina, cum sunt cele de la Baia de Fier⁴⁰², Bengești-Ciocadia, Călugăreni⁴⁰³, Rogojelu, Timișeni-Bohorelu⁴⁰⁴ și Văgiulești⁴⁰⁵, cimitirul de la Vârtopu constituie o prezență cu totul insolită, el putând eventual să documenteze o prezență străină în aria Glina și

³⁹⁷ Gh. Calotoiu, Litua 9, 2003, p. 9, Pl. 14 și foto 2.

³⁹⁸ Idem, în *Cronica - Campania 2002*, București, 2003, p. 336.

³⁹⁹ Încadrarea cronologică a autorului săpăturilor este deosebit de savuroasă: „etapa bronzului timpuriu având un substrat Glina finală–Verbița–Ostrovlul Corbului (Glina IV), Bela Crkva–Priboi dar care ar putea amuța elemente de tip Bubani III–Vecina–Ostrovlul Corbului (post așezare Glina și ante-așezările de tip Gornea–Orlești)”, *ibidem*, p. 337.

⁴⁰⁰ C. Schuster, *op. cit.*, p. 47–48, care consideră descoperirea ca ulterioară culturii Glina.

⁴⁰¹ Vezi recent pentru aceasta la R. Boroffka, în vol. A. Ioniță, D. Căpățână, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei/Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, p. 23.

⁴⁰² C. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale 3*, 1957, p. 17, Pl. 6.

⁴⁰³ I. Chicideanu, P. Gherghe, *Materiale 15* (Brașov), 1983, p. 103–107.

⁴⁰⁴ Gh. Calotoiu, în vol. Gh. Calotoiu, I. Mocioiu, V. Marinoiu, *Mărturii arheologice în Gorj*, Târgu Jiu, 1987, p. 39.

⁴⁰⁵ I. Chicideanu și N. Conovici, cercetări de suprafață inedite din 1981.

trebuind ca atare exclus din descoperirile mortuare ale grupei. În acest caz se creează problema originii și direcției din care a sosit mica comunitate de la Vârtopu. Singura asemănare pentru comportamentul funerar de la Vârtopu am putea găsi la Moldova Veche, unde a fost identificat un grup de movile aplatizate, cu dimensiuni apropiate de cele ale tumulilor de la Vârtopu. Nu cunoaștem exact numărul acestor morminte, atribuite culturii Vučedol, dar s-a spus că doar în două din ele au fost descoperite morminte de incinerare, cu resturile cinerare depuse însă în urne, acestea fiind așezate pe sol⁴⁰⁶. Cum nici situația de la Moldova Veche nu este foarte clară, paralela cu Vârtopu este incompletă. O relație cu aria vučedoliană este de luat totuși în considerație, mai cu seamă dacă ținem cont de faptul că pentru grupele vučedoliene/Zók târzii incinerarea a fost ritul funerar exclusiv, ca și existența movilelor funerare de mici dimensiuni în același mediu cultural⁴⁰⁷. După vasele descoperite la Vârtopu se poate aprecia că înmormântările de acolo se plasează către sfârșitul evoluției culturii Glina, într-un moment în care putem observa o pătrundere mai accentuată a ritului incinerării și dinspre Transilvania.

Chiar și în situația în care restul descoperirilor discutate aici – cu un total de 11 morminte – aparțin cu certitudine culturii Glina, trebuie să admitem un comportament funerar puțin decelabil arheologic, poate cu o predominanță a mormintelor izolate sau în mici grupuri, lipsite de inventar. Această constatare, coroborată cu tipul de habitat, atât cât se cunoaște, ar putea indica comunități restrânse, puțin ierarhizate social și prin aceasta puțin „interesate” de expresia funerară, încheiere ce va trebui reverificată prin descoperiri viitoare.

Situația nu este unică, căci și pentru grupele Verbicioara și Tei, care îi succed culturii Glina în aceleași zone, nu dispunem decât de câteva descoperiri mortuare, din care, din nou, unele incerte. Privind în ansamblu am putea bănui eventual un comportament funerar aparte pentru aceste trei grupe ale epocii bronzului dintre Carpații Meridionali și lunca Dunării, caracterizat tocmai prin raritatea înmormântărilor, în contrast cu grupele imediat învecinate.

8.4 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII SCHNECKENBERG

La sfârșitul sec. XIX erau consemnate câteva descoperiri de morminte la Brașov și Hălchiu, care prin prezența unor ciste din lespezi de piatră constituiau o categorie aparte⁴⁰⁸ fiind dificilă înțelegerea lor în stadiul de atunci al cercetărilor⁴⁰⁹. Introdusă în literatura de specialitate mai târziu, denumirea de cultură Schneckenberg o datorăm lui H. Schroller, care a desemnat prin această denumire descoperirile din punctul cu același nume de lângă Brașov⁴¹⁰, constând mai cu seamă în morminte situate în ciste din lespezi de piatră. În 1932, I. Nestor, pe baza descoperirilor de la Glina – stratul III – și a asemănărilor cu cele din Țara Bârsei, a schițat elementele principale pentru cultura Glina III–Schneckenberg, pe care o plasa la începutul epocii bronzului⁴¹¹. O prezentare detaliată a descoperirilor de tip Schneckenberg, în cea mai mare parte fortuite și mai vechi, a fost făcută de Alfred Prox, definiția ca și împărțirea în trei faze pe care le-a propus, rămânând destulă vreme de referință⁴¹². În 1960, tot I. Nestor, bazat pe noi descoperiri, a prezentat cultura Glina–Schneckenberg pe care o considera principala manifestare a perioadei timpurii a epocii bronzului din România⁴¹³. Cercetările care au urmat au dus treptat la separarea celor două grupe – Glina, respectiv Schneckenberg – cu unele elemente comune dar, mai ales cu o evoluție și durată diferită⁴¹⁴. O poziție cu totul aparte este cea exprimată în repetate

⁴⁰⁶ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 32, cu extrem de puține detalii și fără ilustrație.

⁴⁰⁷ M. Lazid, *Topografija i tipologija prastorijska tumula u Srbiji i Crnoj Gori*, Belgrad, 1989, p. 36–41, unde se poate observa că există unele asemănări – structură, rit – pentru movilele de la Vârtopu în provincia Šumadija, la tumulii „eneolitici” de la Bare sau Rogojevac.

⁴⁰⁸ J. Teutsch, *MAGW* 30, 1900, p. 189–200; idem, *MBSM* 2, 1937, p. 88–89.

⁴⁰⁹ Concomitent se făceau și primele cercetări în așezări ulterior atribuite culturii Schneckenberg, la Ariușd și, mai ales, la Sfântu Gheorghe-Örkö, cf. Fr. László, *Dolg*. 1911, p. 175–259.

⁴¹⁰ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 69, nota 265 cu trimitere la H. Schroller, *Mannus* 6, 1928, p. 232 și urm.

⁴¹¹ *Ibidem*, p. 69–73.

⁴¹² A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt (Brașov), f. a. (1940).

⁴¹³ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. 1, București, 1960, p. 98–99.

⁴¹⁴ P. Roman, *PZ* 51, 1976, 1, 1976, p. 26–42; idem, *SCIVA* 37, 1986, 1, p. 36–40.

rânduri de către A. Vulpe, conform căreia definiția lui Prox pentru cultura Schneckenberg nu mai poate fi acceptată, propunând în schimb noțiunea de Năeni-Schneckenberg, în special pe baza descoperirilor de la Năeni-Colarea⁴¹⁵. Opinia lui A. Vulpe a fost însușită, aproape 100%, de către R. Băjenaru⁴¹⁶. Dificultățile definirii culturii Schneckenberg care stau la baza contorsionilor teoretice sunt de fapt rezultatele unor cercetări lacunare, mai ales în ceea ce privește așezările Schneckenberg, pentru care stabilirea unor succesiuni stratigrafice a fost adesea imposibilă⁴¹⁷. În stadiul actual al cercetărilor noțiunea de „cultura Schneckenberg” nu poate fi respinsă. Tipul Năeni-Schneckenberg, propus de A. Vulpe, apare așa cum a fost documentat mai degrabă ca o construcție artificială, căci materialele ceramice din mormintele de la Năeni-Colarea sunt cu totul insuficiente pentru a defini o grupă ceramică, iar cioburile culese de la suprafață, dintr-o presupusă așezare din vecinătatea cimiterului de la Colarea, au fost drastic selectate, iar pentru unele dintre ele proveniența este cu totul îndoielnică⁴¹⁸, motiv pentru care consider că nu putem renunța la noțiunea de Schneckenberg, cel puțin ca grupă ceramică a cărei realitate nu poate fi pusă la îndoială⁴¹⁹. De altfel două descoperiri mai noi, cu materiale cu totul caracteristice par să dovedească că grupa Schneckenberg a trecut Carpații ajungând în ținutul Buzăului, dar fără a depăși către sud cursul Nișcovului. Este vorba mai întâi de stațiunea de la Târcov⁴²⁰, este drept că cercetată și introdusă în circulație cu totul insuficient, iar apoi de mormintele de la Pietricica, situate numai la circa 6.5 km nord de stațiunea monteoreană timpurie de la Năeni-Zănoaga⁴²¹.

Originea grupei Schneckenberg nu este cunoscută. Fragmentarea excesivă a peisajului cultural pentru bronzul timpuriu ardelenesc a avut ca rezultat un amalgam de grupuri, unele cu totul minuscule și din punctul de vedere al conținutului și, mai ales, al ariei, ceea ce împiedică vederea de ansamblu susceptibilă să constituie cadrul unei discuții cu adevărat metodologice pe baza căreia să fie schițate direcțiile de cercetare/soluționare corectă. E vorba de grupurile Copăcenii, Jigodin-Lelicieni, Iernut, Roșia, Șoimuș, Zăbala sau Zoltan despre care am mai discutat. De asemeni nici raportul față de grupa Coțofeni nu este încă pe deplin lămurit⁴²².

S-a încercat o verificare a periodizării culturii Schneckenberg, de-a lungul a trei etape A–C, așa cum a fost propusă de Prox, dar, mai ales datorită unor caracteristici proprii așezărilor Schneckenberg situate pe dealuri stâncoase, rezultatele sunt puțin convingătoare⁴²³. Pentru o bună încadrare în timp a grupei Schneckenberg ar trebui să ne folosim de raportări la medii învecinate pentru care există datări radiometrice, dar această procedură este dificilă căci nici în mediile imediat învecinate grupei în discuție nu dispunem de asemenea date. Recent, prin raportare la medii datate radiometric, s-a propus pentru cultura Glina un interval cuprins între 2650–2450 BC⁴²⁴. Cu toate rezervele ce se cuvin acestei cronologii a culturii Glina⁴²⁵, se poate admite un interval apropiat de evoluție pentru grupa Schneckenberg, eventual cu un sfârșit ceva mai târziu. Un început „timpuriu” al grupei este susținut de prezența ceștilor askoide de tip Zimnicea la Moacșa, Sânzieni sau Turia, ceea ce susține o plasare, în linii mari, a culturii Schneckenberg în prima jumătate a mileniului III a.Chr.

⁴¹⁵ A. Vulpe, V. Drâmbocianu, SCIVA 32, 1981, 2, p. 171–186; A. Vulpe, în vol. *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W. A. v. Brunn*, Mainz, 1982, p. 489–498; idem, SCIVA 34, 1983, 1, p. 71–75; idem, *Starinar* 40–41, 1989–1990 (1991), p. 105–111; idem în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2003, p. 235.

⁴¹⁶ R. Băjenaru, *Apulum* 39, 2002, p. 107–143; idem, în vol. C. Kacso (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 2003, p. 15–24.

⁴¹⁷ Vezi mai nou la Zs. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997, p. 35–50.

⁴¹⁸ Cioburile din presupusa așezare au fost culese de-a lungul timpului de către V. Drâmbocianu. Vezi referitor la această discuție punctul de vedere exprimat la I. Motzoi-Chicideanu, M. Chicideanu-Șandor, *Materiale* SN 1, 1999 (2001), p. 85–90 și nota 48.

⁴¹⁹ O scurtă discuție, pe baza materialelor de la Feldioara/Marienburg, mai nou la N. Boroffka în vol. A. Ioniță, D. Căpățână, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei/Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, p. 82–86.

⁴²⁰ R. Andreescu, CAMNI 9, 1992, p. 44–45 și pl. 1–4 de la sfârșitul volumului. Autorul își însușește, așa zice „pe nemestecate”, opinia exprimată de A. Vulpe și V. Drâmbocianu, dar materialul, de altfel foarte puțin – numai 17 cioburi – este cu totul tipic Schneckenberg.

⁴²¹ În anii 2002–2003, împreună cu M. Constantinescu am efectuat un sondaj de salvare în locul „La mestecenii” unde am descoperit două morminte de înhumăție, dintre care unul cu cistă din lespezi de gresie. Alături de morminte am descoperit, abia în urma unor cercetări de teren și, în lipsa oricărui material arheologic, le-am atribuit inițial culturii Monteoru, cf. I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 53, nr. 60. Pentru rezultatele sondajului din 2002 vezi I. Motzoi-Chicideanu, M. Constantinescu, *Bronze age funeral discoveries in Pietricica (county Prahova)* pe adresa de Internet www.archaeology.ro/imc_pietricica_eng.htm.

⁴²² P. Roman, SCIVA 37, 1986, 1, p. 41.

⁴²³ Gh. Bichir, *Dacia* NS 6, 1962, p. 87–114.

⁴²⁴ R. Băjenaru, SCIVA 49, 1998, 1, p. 3–22.

⁴²⁵ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 34.

Aria grupei Schneckenberg pare circumscrisă destul de coerent în colțul sud-estic al arcului carpatic, mai ales în Țara Bârsei, dar cum grupușculele mai sus menționate nu sunt suficient cunoscute, este posibil ca aria, cel puțin secundară, să fie ceva mai largă, poate chiar dincolo de cursurile Târnavelor.

Descoperirile funerare Schneckenberg sunt surprinzător de numeroase pentru aria destul de restrânsă a grupei, astăzi fiind cunoscute 18 localități cu 21 de complexe funerare (Pl. 125).

Lista descoperirilor funerare Schneckenberg:

1. Araci (Cat. 21);	10. Jibert (Cat. 494);
2. Bahna (Cat. 1105);	11. Mediaș (Cat. 577–578);
3. Brașov (Cat. 135);	11. Moacșa (Cat. 609);
4. Brăduț (Cat. 142–143);	12. Pietricica (Cat. 721);
5. Codlea (Cat. 233–235);	13. Prejmer (Cat. 760);
6. Crizbav (Cat. 267);	14. Râșnov (Cat. 786);
7. Ghimbav (Cat. 389);	15. Rotbav (Cat. 794);
8. Hălchiu (Cat. 434);	16. Sânzieni (Cat. 843);
9. Hărman (Cat. 439);	17. Șincai (Cat. 919);
	18. Turia (Cat. 987).

Calitatea documentației arheologice referitoare la complexele mortuare Schneckenberg este pe măsura documentației privind habitatul⁴²⁶, poate chiar mai precară. Cea mai mare parte (Fig. 9), circa trei sferturi, sunt descoperiri fortuite, unele dintre ele considerabil de vechi, cercetate superficial și nefiind verificate ulterior, cum este cazul celor de la Brașov și Prejmer descoperite la sfârșitul sec. XIX sau de la Hălchiu și Râșnov descoperite în 1900. Prin săpături arheologice propriu zise au fost cercetate puține complexe mortuare Schneckenberg, fapt ce face ca multe din detaliile privind întinderea zonelor funerare, raportul față de așezări, structura funerară sau chiar elemente de ritual să lipsească aproape întotdeauna. De altfel, sărăcia amănunțelor datorată caracterului fortuit al celor mai multe descoperiri, ridică semne de întrebare chiar asupra corectitudinii atribuirii în câteva cazuri. În primul rând este vorba de mormântul de la Bahna, despre care, în afara faptului că era vorba de un înhumat într-o cistă din piatră nu știm prea multe⁴²⁷, sau despre înmormântările de la Ocland doar menționate în literatură⁴²⁸. Mormântul de la **Băgara** (Cat. 60), cu oase calcinate într-o cistă din lespezi de piatră situată la „baza mantalei unei movile”, ar putea fi atribuit, pe baza cistei grupei Schneckenberg, dar informația este cu totul incompletă⁴²⁹, iar poziția descoperirii este cu totul excentrică față de aria Schneckenberg, motiv pentru care nu l-am inclus aici. Tot culturii Schneckenberg i-a fost atribuit și un alt mormânt de înhumare în cistă din piatră, descoperit fortuit la Sfântu Gheorghe-*Örkö*⁴³⁰. Atribuirea mormântului este discutabilă. În interiorul cistei, alături de un schelet în decubit dorsal cu capul către răsărit, au fost descoperite un pumnal cu limbă la mâner și mai multe fragmente de vase dintre care unul – de altfel singurul publicat – prezintă un decor tipic stilului Monteoru Ic4–3/Ic3 ceea ce ar situa descoperirea ulterior „fazei” B a culturii Schneckenberg.

Nu am inclus aici un mormânt de înhumare în cistă din piatră menționat ca descoperit în localitatea Stupini datorită lipsei oricăror altor informații care să confirme descoperirea⁴³¹.

O altă caracteristică a acestor descoperiri constă în numărul mare al mormintelor descoperite izolat – peste 50% – ca și faptul că toate complexele mortuare cu mai multe înmormântări să nu cuprindă decât cel mult 4–5 morminte cum este cazul la Ghimbav sau Mediaș (Fig. 10). Se mai distinge și situația de la Brăduț, unde este clar că ne găsim în fața unei zone funerare întinse, deși mai apropiată prin această poziție geografică de zonele funerare ale grupului Livezile/Bedelevu. Sondajele de la Pietricica–*La mestecenii* și cercetările de teren aferente indică destul de clar pentru acest caz, posibilitatea ca în zonă să fie mai multe înmormântări, dar faptul urmează a fi certificat prin săpături viitoare.

⁴²⁶ Vezi de pildă incoerența cu care este tratată problema la Zs. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997, p. 35–50.

⁴²⁷ V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu Mureș, 1995, p. 54.

⁴²⁸ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 67.

⁴²⁹ I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 50.

⁴³⁰ Z. Székely, SCIV 21, 1970, 2, p. 205, Pl. 2/1; 3/1; Zs. Székely, *op. cit.*, p. 43–44.

⁴³¹ Presupusul mormânt de la Stupini, jud. Brașov, este menționat doar de M. Marcu în vol. N. Dunăre (red.), *Țara Bârsei*, București, 1972, p. 37.

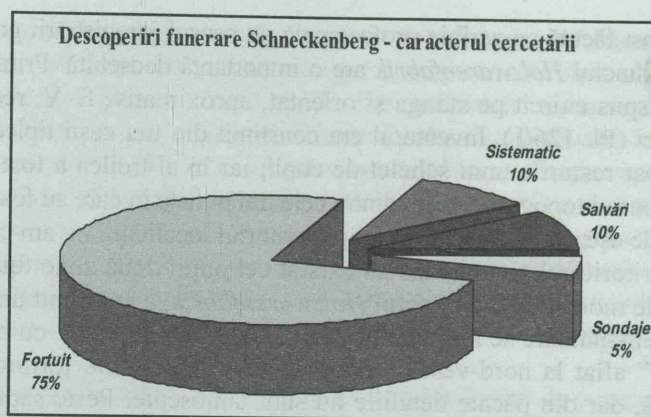

Figura 9

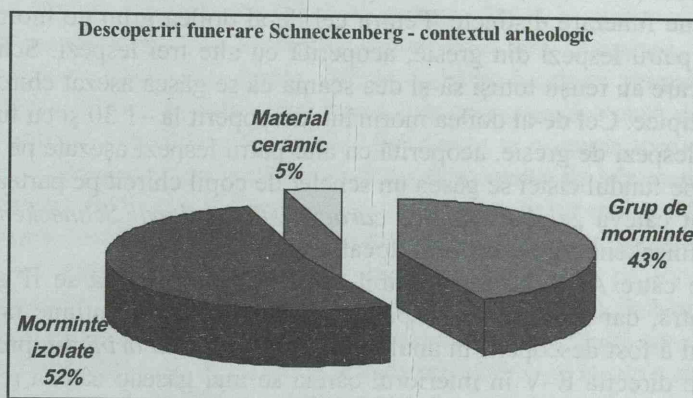

Figura 10

Aceeași documentație lacunară lasă deschisă problema dacă mormintele Schneckenberg au fost sau nu tumulare. Cum cea mai mare parte a mormintelor Schneckenberg au fost descoperite fortuit și cu mult timp în urmă, nu dispunem pentru cea mai mare parte dintre complexele funerare ale grupei de detalii înregistrate corect privind structurile acestora, dacă au fost sau nu tumulare. Din această perspectivă trebuie recunoscut că aprecierea ca plane pentru cel puțin unele dintre aceste morminte s-a făcut fără prea multă chibzuință.

În 1899, lângă **Brașov** a fost descoperit fortuit un mormânt într-o cistă alcătuită din lespezi de gresie. În interior se găseau fragmente dintr-un schelet al cărui craniu se pare că se găsea spre est. După J. Teutsch, care a salvat mormântul, pe unele oase se găseau urme de ardere ceea ce l-a făcut să considere că: „*ein Teil der Leiche verbrannt, der andere unverbrannt beigesetzt wurde*”. După cioburile găsite în cistă se pare că alături de schelet se mai găseau două vase, dintre care cel dintâi avea un decor tipic Schneckenberg, în vreme ce al doilea – o ceașcă cu două torți supraînălțate – ar fi reprezentat o formă străină grupei⁴³². În 1909, tot la Brașov, cu ocazia unor lucrări de canalizare în centrul orașului a mai fost descoperit un mormânt în cistă din lespezi de gresie, în care se găseau două schelete așezate pe partea dreaptă, orientarea nefiind cunoscută⁴³³.

La **Hălchiu** au fost descoperite, în 1900 și 1901, două morminte de înhumatie, în ciste din lespezi de piatră. Pentru primul mormânt se știe că a conținut două schelete aflate într-o cutie din lespezi de gresie. Poziția și orientarea scheletelor nu este cunoscută, dar pentru cistă se specifică că axa lungă se găsea pe direcția SE–NV, iar inventarul era constituit din cioburi de la două vase. Cel de-al doilea mormânt era triplu cu două schelete de adult și unul de copil, chircite. Din nou orientarea nu este cunoscută știindu-se doar faptul că scheletele erau chircite. În cista „orientată” de asemenea SE–NV au fost găsite două vase⁴³⁴.

La **Codlea** se cunosc mai multe morminte în cistă. Despre primul, descoperit în 1909 în vecinătatea orașului, nu se știe mai nimic. Cel de-al doilea a fost descoperit tot lângă localitate în anul 1929, fiind vorba din nou de o cistă, în care au fost descoperite „*Reste von menschlichen Gebeinen*” și un vas. În anul 1940, chiar în localitate, a fost identificat un grup constituit din trei morminte de înhumatie în ciste din piatră.

⁴³³ *Ibidem*, p. 73.

⁴³⁴ *Ibidem*, p. 71–72.

Chiar dacă cercetarea nu a fost făcută cu acribie profesională, în sensul înregistrării grafice de detaliu a celor trei morminte, descoperirea din punctul *Holzwarenfabrik* are o importanță deosebită. Primul mormânt era cvadruplu, unul dintre schelete fiind dispus chircit pe stânga și orientat, aproximativ, E–V, resturi de la alți trei indivizi fiind găsite în interiorul cistei (Pl. 126/1). Inventarul era constituit din trei cești tipice Schneckenberg. Cel de-al doilea mormânt conținea doar resturile unui schelet de copil, iar în al treilea a fost descoperit doar un vas⁴³⁵. Din păcate nu se cunoaște raportul topografic exact dintre cele trei puncte în care au fost descoperite mormintele de la Codlea, iar despre resturi de așezare Schneckenberg, pe teritoriul localității, nu am cunoștință. Dar oricum ar fi situația este clar că pe un teritoriu relativ restrâns au existat cel puțin două zone funerare distincte, dintre care una, judecând după grupul de morminte din punctul *Holzwarenfabrik*, a aparținut unei mici comunități.

O situație oarecum asemănătoare se mai întâlnește și la **Mediaș**. În 1967, cu ocazia unor lucrări edilitare în punctul „*Gura câmpului*” aflat la nord-vest de oraș, au fost descoperite fortuit și salvate 4 morminte de inhumatie în ciste din piatră, dar din păcate detaliile nu sunt cunoscute. Peste șapte ani, la extremitatea sud-vestică a localității, în punctul *Măzăriște-Pe șes* au mai fost descoperite, tot fortuit, alte două morminte de inhumatie în ciste din lespezi (Pl. 126/3). Cele două puncte sunt situate la circa 1.5 km distanță unul de altul, relevând din nou două zone funerare distincte. Pentru cel de-al doilea grup de morminte se știe că primul a avut o cistă alcătuită din patru lespezi din gresie, acoperită cu alte trei lespezi. Scheletul din interior a fost deranjat de descoperitori care au reușit totuși să-și dea seama că se găsea așezat chircit. Din inventar s-au mai recuperat câteva cioburi atipice. Cel de-al doilea mormânt, descoperit la –1.30 și cu fundul la –1.90 m, avea de asemenea o cistă din patru lespezi de gresie, acoperită cu alte patru lespezi așezate pe două rânduri. În interior, pe un „pat” de nisip aflat pe fundul cistei se găsea un schelet de copil chircit pe partea dreaptă și orientat V–E. Pe fundul cistei s-au găsit câteva „*cioburi atipice caracteristice culturii Schneckenberg*”⁴³⁶. Nu există date referitoare la o așezare Schneckenberg pe teritoriul localității.

Din cele relatate de către A. Prox, este posibil ca și la **Ghimbav** să se fi găsit grupuri distincte de morminte în ciste din piatră, dar nu avem la dispoziție decât o scurtă mențiune privind două morminte pe teritoriul localității. Primul a fost descoperit în anul 1905, în punctul *La arini* din preajma satului, fiind vorba de o cistă cu axul lung pe direcția E–V în interiorul căreia se mai găseau câteva resturi osteologice și două vase. Pentru cel de al doilea mormânt, descoperit în 1929, nu se cunosc detalii. Ceea ce ar putea fi foarte important este faptul că pentru primul punct J. Teutsch a înregistrat o informație orală de la localnici, conform căreia pe același loc s-ar fi găsit, cu ani în urmă, alte 4–5 morminte similare⁴³⁷.

Un grup constituit din două morminte de inhumatie, în ciste din piatră a mai fost descoperit fortuit la **Crizbav**, în punctul *Pe deal*, dar descoperitorii au distrus complexe astfel că nu dispunem astăzi decât de o foarte succintă mențiune⁴³⁸. La **Șincai** existau deja mențiuni mai vechi referitoare la descoperiri cu caracter funerar și cu o structură din piatră pe locul Pogányvár⁴³⁹. Într-o repertoriere recentă a antichităților mureșene se face precizarea că ar fi fost vorba de două morminte individuale de inhumatie, probabil în ciste din piatră, având fiecare câte un vas⁴⁴⁰.

Săpăturile recente de la **Brăduț** (Pl. 127) ar putea reprezenta prilejul unor lămuriri semnificative privind nu numai comportamentul mortuar la începuturile epocii bronzului în partea răsăriteană a Ardealului. Mai vechi „săpături” arheologice din cea de-a doua jumătate a sec. XIX prilejuiseră descoperirea câtorva complexe apreciate drept morminte de incineratie în ciste din piatră⁴⁴¹. Reluarea săpăturilor arheologice oferea un bun prilej pentru clarificarea situației, dar modul în care au fost conduse cercetările, ca și cel de publicare al rezultatelor, lasă foarte mult de dorit. Dar chiar și cu aceste lipsuri este evident că la Brăduț există o situație cu totul diferită de restul complexelor funerare atribuite până acum grupei Schneckenberg. Din capul locului trebuie subliniat că descoperirile evidențiază o zonă funerară întinsă, situată pe dealuri ale căror altitudini trec de 650 m. Până acum au fost cercetate două sectoare situate în punctele *Dealul rotund* și *Dealul cu cioturi*, între acestea distanța fiind relativ redusă (Pl. 128/1). În ambele sectoare au fost identificate mai multe complexe dintre care unele au un caracter funerar cert. O altă particularitate a înmormântărilor de la Brăduț *Dealul rotund* și *Dealul cu cioturi* este faptul că toate aceste complexe mortuare sunt tumulare. Movilele nu par să fi fost deosebit de mari, deși nu dispunem de astfel de date decât pentru un singur tumul de pe *Dealul rotund*, al

⁴³⁵ *Ibidem*, p. 74–76, pl. XVII/1–3; XXVIII.

⁴³⁶ M. Blăjan, *Apulum* 25, 1989, p. 59–69.

⁴³⁷ A. Prox, *op. cit.*, p. 72–73.

⁴³⁸ V. Vasiliev, A. Seres, *AMN* 4, 1967, p. 428.

⁴³⁹ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 74, nr. 13.

⁴⁴⁰ V. Lazăr, *Angustia* 4, 1999, p. 48.

⁴⁴¹ Zs. Székely, *op. cit.*, p. 41.

căruia diametru era de 8.5 m cu o înălțime de 0.30 m⁴³². Atât din rapoartele de săpătură cât și din planul de situație publicate reiese că, cel puțin pe *Dealul rotund*, aceste movile erau câte odată grupate. Pe *Dealul rotund*, în tumulul 13 a fost descoperită o cistă din lespezi de piatră cu capac, în interiorul ei găsindu-se o ceașcă, cenușe, cărbune și fragmente de oase carbonizate. Pe *Dealul cu cioturi* în tumulul 8 a fost descoperit un alt mormânt cu cistă din piatră în care se găsea un schelet chircit – poziția nu este precizată – orientat SV–NE care avea alături un castron Schneckenberg. În tumulul 11 a mai fost descoperită o cistă din lespezi de piatră. Nu au fost descoperite resturi osteologice autorul săpăturii fiind de părere că „se poate presupune că, datorită componenței solului, care conține multe concrețiuni ferosiderice, resturile unui mormânt de incinerare nu s-au păstrat”⁴³³. Din aceste informații se pare că la Brăduț a existat un cimitir destul de întins, tumular și biritual. Trebuie însă așteptat ca noi și corecte cercetări arheologice să limpezească situația acestui important obiectiv.

La **Pietricica**, cu ani în urmă câțiva locuitori au descoperit fortuit în punctul *La mesteceni* aflat la circa 2 km N de sat, un mormânt de inhumatie cu o cistă din piatră, acoperită cu o lespede dreptunghiulară. Alte două morminte au mai fost distruse cu prilejul săpării unor cuptoare de var la circa 500 m NE de localitate, tot acolo mai păstrându-se și urmele unui alt mormânt cu groapa săpată în stânca de calcar. În anul 2002 s-a întreprins un sondaj restrâns în punctul *La mesteceni*, urmat de o altă campanie, la fel de restrânsă în anul următor. La circa 10 m vest de locul unde fusese distrus de către localnici primul mormânt cu cistă, a fost descoperită o amenajare din bolovani de calcar sub care a fost descoperită o cistă din lespezi de gresie în care se găseau resturile unui individ chircit foarte probabil pe stânga și orientat aproximativ către SV, lipsit de inventar. La exteriorul cistei, către sud a mai fost descoperit un alt mormânt de inhumatie, al cărui schelet chircit pe stânga era orientat aproximativ către V. Cel de-al doilea schelet avea în jur mai mulți bolovani, dintre care unii puși pe muche, putând fi vorba eventual de o altă cistă. La nivelul la care au fost descoperite cele două schelete s-au găsit mai multe grupuri de fragmente ceramice care indicau vase sparte pe loc (**Pl. 126/5**). Fragmentele ceramice aparțin unor vase care atât după formă, cât și după decor aparțin fără nici o îndoială repertoriului Schneckenberg, cu excepția unui fragment de castron semisferic cu buza teșită spre interior, specific nivelelor monteorene timpurii de la Năeni-Zănoaga. În cursul sondajului din 2003, un localnic a deranjat un alt mormânt cu cistă din piatră, situat într-un punct imediat la nord de sat, dar situația nu a mai putut fi verificată. Punctul *La mesteceni* se găsește pe un platou al masivului deluros Bradu-Ciolanu, la altitudinea de 647 m, iar la circa 2.5 km spre NNE, în punctul *Fântâna hoților*, se găsește o așezare care, după ceramica de la suprafață, pare a fi din aceeași vreme cu înmormântările situate în punctul *La mesteceni* și, în același timp, contemporană celei de la Târcov. Cu rezervele cuvenite, datorită caracterului cu totul restrâns al cercetărilor, la Pietricica se pare că este vorba iarăși de o zonă funerară destul de întinsă și, foarte probabil, segmentată. Structura din piatră de deasupra M.1 și 2 poate fi considerată eventual ca un soi de tumul, mai ales dacă se ține cont că locul *La mesteceni* a fost, cu ani în urmă arat, cu această ocazie movilele funerare care vor fi fost poate mai mari fiind aplatizate. Din punctul de vedere al ritului, la Pietricica până acum nu au fost descoperite decât morminte de inhumatie⁴³⁴.

O situație oarecum asemănătoare cu cele de la Brăduț și Pietricica pare să mai fie și la **Ocland**. Dar și în acest caz documentația arheologică este insuficientă. Obiectivul, aflat la circa 15 km NV de Brăduț și situat într-o zonă deluroasă identică, a fost cercetat la sfârșitul sec. XIX fiind săpați 18 tumuli. Într-unul dintre tumuli a fost descoperit un mormânt de inhumatie în cistă din piatră, dar fără inventar, în schimb din altă movilă se cunoaște un castron cu analogii în mediul Schneckenberg⁴³⁵. Unuia dintre morminte i-a aparținut și un pumnal⁴³⁶. În lipsa altor detalii este de presupus că și cimitirul tumular de la Ocland poate fi inclus în aria manifestărilor Schneckenberg.

Un alt grup de morminte pare să fie atestat și la **Jibert**, unde cu mulți ani în urmă au fost descoperite fortuit două morminte de inhumatie cu ciste din piatră⁴³⁷, informație neverificată ulterior. La **Rotbav**, a fost descoperit fortuit alt mormânt cu cistă din lespezi de piatră, în care se găsea un schelet chircit pe partea stângă și orientat E–V, având la spate oase calcinate, motiv pentru care a fost considerat biritual⁴³⁸. Un alt mormânt dublu, de inhumatie în cistă din piatră, a fost descoperit fortuit în 1900 la Râșnov⁴³⁹. Alte morminte de inhumatie

⁴³² Zs. Székely, *Cercetări în aria nord-tracă 2*, 1997, p. 41.

⁴³³ *Ibidem*, p. 43.

⁴³⁴ Vezi supra nota 421.

⁴³⁵ I. Nestor, *op. cit.*, p. 67, nota 258.

⁴³⁶ Zs. Székely, *Perioada timpurie...*, p. 67, pl. 91/7, care îl prezintă ca „vârf de lance”; I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op. cit.*, p. 27 și nota 125.

⁴³⁷ M. Roska, *ArhOlt* 5, 1925, 17, p. 45–47.

⁴³⁸ Z. Székely, *Materiale* 3, 1957, p. 310.

⁴³⁹ Prox, *op. cit.*, p. 72.

cu ciste din piatră, descoperite izolat mai sunt cele de la **Araci, Hărman și Prejmer**, pentru toate informațiile fiind sărace⁴⁴⁰.

La **Moacșa**, în primul deceniu al sec. XX, a fost identificat un grup de trei movile dintre care una a fost cercetată fiind descoperit un mormânt cu cistă din lespezi de piatră. În interior au fost găsite cioburi și cărbune, mormântul fiind apreciat ca de incinerare⁴⁴¹. În 1979 în cursul unor lucrări publice a fost descoperit fortuit un alt mormânt care a putut fi salvat⁴⁴². Cu această ocazie s-a putut observa că mormântul se afla într-o movilă cu diametrul de 12 m și înălțimea de 2 m, groapa fiind săpată aproximativ în centrul movilei. Nu este clară poziția stratigrafică a acesteia în cadrul tumulului, dar este posibil să fi fost săpată de la nivelul antic de călcare (Pl. 126/2). În interiorul cistei alcătuite din patru lespezi, a fost descoperit un schelet așezat chircit pe dreapta, cu craniul către vest. Inventarul este constituit dintr-un vas cu corp bombat și gât înalt, cu marginea răsfântă pe care se găsesc două apucători trase lateral și perforate vertical. Decorul este realizat prin impresiuni cu șnurul răsucit, analogii bune fiind atât la Ghimbav cât și în descoperirile de tip Jigodin⁴⁴³.

De un interes aparte sunt mormintele de la **Sânzieni și Turia-Varmegye (Pl. 126/4)**. În ambele cazuri este vorba de morminte de inhumație în ciste din piatră, descoperite izolat, în condiții fortuite⁴⁴⁴. Elementul comun de interes este constituit din prezența a doi askoi la Sânzieni și a altuia la Turia, motive pentru care mormintele respective au fost considerate ca „mai vechi decât cultura Schneckenberg așa cum o cunoaștem de la Prox”⁴⁴⁵. La Sânzieni mormântul descoperit se află destul de aproape de urmele unei așezări Schneckenberg identificate în punctul *Piatra de tocilă*⁴⁴⁶. O altă așezare Schneckenberg pe teritoriul localității Sânzieni a mai fost identificată în punctul Perko⁴⁴⁷.

Încercarea de a contura un standard al comportamentului mortuar al grupei Schneckenberg nu este o întreprindere lesnicioasă. Așa cum se poate vedea cu destulă ușurință, documentația arheologică este lacunară, atunci când este vorba de mai vechile descoperiri sau uneori cu totul neprofesională în cazul celor recente, exemplul „strălucit” în această privință fiind cimitirul de la Brăduț. Pe de altă parte, nici așezările grupei nu sunt binecunoscute, iar eforturile cercetătorilor nu s-au îndreptat cu tărie către o reverificare obiectivă a tipologiei lui Prox și, de aici, prin săpături sistematice și corecte, la un nou atac analitic asupra conținutului stațiunilor. Ciupercile arheologice răsărite după ploile de la sfârșitul sec. XX, am numit „grupurile culturale”, descoperite cu prea pripit entuziasm, au complicat perspectiva arheologică astfel că definirea grupei/culturii Schneckenberg se clatină. Conținutul exact al grupei nu este cunoscut și este corect să apreciem ca just punctul de vedere exprimat de A. Vulpe privind limitele lucrării lui A. Prox. Dar în același timp nu trebuie să înlocuim ceva puțin cunoscut cu altceva și mai puțin cunoscut. Nu este locul aici pentru o încercare de a soluționa această problemă, dar cred că cea mai bună cale este de a lua în discuție fenomenul Schneckenberg deocamdată ca pe o grupă ceramică și de aici o verificare a corespondenței între descoperirile cu astfel de olărie și complexe funerare care-i pot fi raportate. Un rezultat direct al acestei crize de definiție a grupei Schneckenberg este șovăiala atribuirii multor complexe funerare. Dacă considerăm ca o caracteristică a grupei Schneckenberg mormintele izolate, care, așa cum am văzut, sunt cele mai multe, atunci complexe mortuare ca cele de la Brăduț, Ocland sau Pietricica ar trebui să aparțină altor fenomene arheologice, ceea ce ar restrânge drastic aria Schneckenberg. Nu cred că absența cimitirelor este o caracteristică a grupei Schneckenberg ci doar o aparență datorată, în cea mai mare măsură, hazardului descoperirilor, aparență care pare să fie amendată nu numai prin cimitirele din localitățile menționate, dar și prin situația de la Codlea, de pildă, unde este clar că, cel puțin într-un punct, a existat un grup de morminte, e drept doar trei, dar nimic nu probează că respectivul grup nu a fost mai mare. Raportul față de așezări nu poate fi surprins, dar destul de probabil acestea nu erau foarte îndepărtate de zonele funerare, dacă ne luăm măcar după situațiile de la Brașov sau Sânzieni. Un element important îl constituie biritualismul, care pare a fi atestat cu destulă certitudine pentru înmormântările Schneckenberg. Antecedente locale sunt dificil de întrevăzut, în zonă se cunoaște descoperirea de la Reci⁴⁴⁸, dar, pe de-o parte, este vorba de inhumați, iar, pe de altă parte, atribuirea este cel puțin discutabilă⁴⁴⁹.

⁴⁴⁰ *Ibidem*, p. 70, respectiv 73; Z. Székely, SCIV 6, 1955, p. 844.

⁴⁴¹ Fr. László, JSNM 1910, p. 48.

⁴⁴² Zs. Székely, Aluta 10–11, 1980, p. 39–46.

⁴⁴³ A. Prox, *op. cit.*, pl. 26/5; P. Roman, P. János, Cs. Horváth, SCIV 24, 1973, 4, p. 559–574.

⁴⁴⁴ Zs. Székely, *op. cit.*, p. 39–41; idem, Aluta 14–15, 1983, p. 61–69.

⁴⁴⁵ P. Roman, *op. cit.*, p. 35; vezi și o altă opinie la I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op. cit.*, p. 23–25, unde asemenea vase sunt apreciate ca importuri de tip Zimnicea și mai puțin ca dovezi ale unor prezențe de acest fel în interiorul arcului carpatic.

⁴⁴⁶ Zs. Székely, *Perioada timpurie...*, p. 82, nr. 45.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, p. 83.

⁴⁴⁸ Z. Székely, Materiale 8, 1962, p. 325–328.

⁴⁴⁹ P. Roman, *Cultura Cotofeni*, București, 1976, p. 31.

Apropiate ariei Schneckenberg sunt două descoperiri cu complexe funerare de incinerare. La Bratei a fost cercetat un mic cimitir constituit din 14 morminte de incinerare, care, pe baza ritului și a ceramicii, a fost plasat în „*perioada de tranziție*”⁴⁵⁰. Oarecum izolat în Ardeal, micul cimitir de la Bratei se aseamănă însă cu cel de la Ciumești, din nordul provinciei transilvane, atribuit inițial unei faze de început a culturii Otomani⁴⁵¹, dar în realitate legat de complexe funerare Zók târzii cum, pe bună dreptate, s-a observat⁴⁵². Foarte probabil dinspre această din urmă arie s-a răspândit treptat practica arderii morților în Țara Bârsei și dincolo de ea, ulterior obiceiul făcând carieră în mediul Wietenberg. În ce măsură apariția incinerăției în aria grupei Schneckenberg este o dovadă a prezenței efective a unor străini este greu să ne pronunțăm astăzi.

În ceea ce privește aspectul exterior al mormintelor Schneckenberg lucrurile sunt oarecum clare, în sensul că mormintele izolate, descoperite cu multă vreme în urmă și fortuit, apar ca plane, în vreme ce complexe mortuare atribuite grupei în discuție și descoperite recent, bucurându-se astfel de o oarecare atenție arheologică, se dovedesc a fi tumulare. Situația ca atare se mai întâlnește și pentru mormintele grupului Dâmbovița–Muscel, tot cu ciste din piatră. Cum ambele grupe sunt contemporane, cel puțin în linii mari, și imediat învecinate, cred că trebuie avută în vedere posibilitatea ca aceste înmormântări cu un caracter „fastuos” dovedit măcar prin ciste din lespezi de gresie, să fi fost acoperite cu movile.

Socotit ca fiind caracteristic culturii Schneckenberg obiceiul alcătuirii cistelor din lespezi de piatră, este larg răspândit la nord de Dunăre și nu numai. Costisitor sub raportul efortului depus, cu alte cuvinte al energiei sociale consumate, obiceiul a servit la exprimarea persoanei sociale a defuncțiilor, corespunzând statului lor social. Dar cum morminte Schneckenberg lipsite de ciste nu se cunosc încă, acest privilegiu pare să fi fost comun tuturor indivizilor. Nu cred că lucrurile stau chiar așa. Mai întâi nu trebuie omis din vedere că numărul total al mormintelor Schneckenberg cunoscute până acum abia dacă ajunge la 50 fiind și disparate chorologic, ceea ce nu poate fi în concordanță cu realitatea demografică a vremii, oricât de rară ar fi fost populația pe atunci, iar apoi nu trebuie uitat nici faptul că „argumentul” principal pentru atribuire îl constituia chiar cista..., astfel că unele morminte lipsite de ciste și cu inventare specifice bronzului timpuriu au putut fi, cu splendidă ușurință, atribuite altor „culturi” cum foarte bine poate fi cazul mormintelor de la Zăbala sau Reci... Dar dacă până la urmă se va putea dovedi că cista din lespezi de piatră este unul din elementele definitorii ale standardului funerar Schneckenberg, trebuie avut în vedere că adesea este vorba de morminte colective, astfel acest privilegiu nu ar aparține unui individ sau altuia ci subunității sociale – clan, familie (?). În legătură cu originea acestui obicei, de tradiție megalitică, este aproape cert că a fost preluat de la comunitățile Culturii Amforelor Sferice care au precedat grupa Schneckenberg mai spre nord-est sau poate chiar pe aria acesteia, cum pare a o dovedi mormântul încă nepublicat, dar atribuit Amforelor Sferice de la Sânmartin⁴⁵³.

Insuficiența informațiilor la care se adaugă și lipsa diagnozelor antropologice, nu permit o discuție asupra altor elemente ale structurilor funerare sau raportul acestora cu grupele de sex/vârstă. Ceea ce știm cu certitudine este că pentru mormintele de înumație defuncții erau așezați chirciți pe o parte. Nu avem suficiente observații pentru a examina statistic raportul dintre cele două poziții sau orientările predilecte. În schimb avem cazuri certe cu morminte colective – la Codlea cu 4 indivizi, sau cu câte doi la Brașov, Hălchiu sau Râșnov – ceea ce pare a indica existența unor parcele de grup/familie, chiar și atunci când este vorba de morminte birituale.

Inventarele sunt exclusiv ceramice, cu excepția pumnalului cu lama foliformă de la Ocland⁴⁵⁴. Și pentru grupa Schneckenberg trebuie subliniat contrastul dintre lipsa armelor din metal sau alt material în morminte și numărul destul de mare de piese din metal, mai ales topoare, cunoscute, fie în așezări, fie în depozite sau descoperiri singulare.

Dar dacă un standard funerar Schneckenberg încă nu poate fi conturat cu destulă precizie, din cauzele menționate, se pot face unele observații de ordin general. În primul rând se pare că cimitirele întinse cu înmormântări numeroase lipsesc, la Brăduț, Codlea sau Pietricica fiind de fapt vorba de grupe de morminte, destul de distincte și corespunzând segmentelor sociale distincte ale comunităților mai mari. Biritualismul poate fi privit ca o expresie a contactelor cu ariile dinspre nord-vest, poate egal datorate schimbului de bunuri și circulației persoanelor. În ceea ce privește obiceiul construirii cistelor din lespezi de piatră, obiceiul preluat de la înaintași continuă să existe, ca „bun comun” pentru medii diferite cu comunități mici, pentru care solidaritatea internă a subunităților sociale, exprimată funerar prin morminte de familie, reprezenta o condiție a existenței.

⁴⁵⁰ E. Zaharia, în vol. N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie *Studia honoraria*, Bd. 7, Rahden, 1999, p. 53–58.

⁴⁵¹ I. Ordentlich, C. Kacsó, SCIV 21, 1970, 1, p. 49–64.

⁴⁵² P. Roman, I. Némethi, *Præhistorica* 15, 1989, p. 246.

⁴⁵³ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice.

⁴⁵⁴ Vezi supra nota 435.

8.5 ÎNMORMÂNTĂRILE ÎN CISTE DIN PIATRĂ ALE „GRUPULUI DÂMBOVIȚA-MUSCEL”

Sub această denumire am grupat recent câteva descoperiri funerare plasate pe cursul superior al Dâmboviței, în zona deluroasă Muscel⁴⁵⁵. Cu aceeași ocazie am atras atenția că prin denumirea de „grup Dâmbovița-Muscel” mă refer doar la zona strict geografică în care se găsesc aceste morminte. În cea mai mare parte a lor ele sunt foarte dificil de încadrat cultural, pe de o parte pentru că sunt în general lipsite de inventare, iar pe de altă parte pentru că raportarea lor la ariile culturale „bine definite” din imediata lor vecinătate este dificilă, fie pentru că elementele de inventar, atunci când există, nu sunt relevante, fie pentru că grupele respective nu sunt foarte bine precizate. Este vorba în principal de ariile Schneckenberg și Glina, ambele manifestări considerate ca specifice perioadei bronzului timpuriu, în sensul tradițional al termenului.

O bună parte din aceste înmormântări erau cunoscute de mai multă vreme și au atras atenția specialiștilor, care au căutat să le ordoneze în cadrul mai larg al epocii bronzului. După publicarea mormintelor de la Cetățeni și efectuarea unor cercetări în zona din preajmă, care au dus la descoperirea altor asemenea morminte, ele au fost apropiate grupei Glina, subliniindu-se în același timp și asemănările cu grupa Schneckenberg de dincolo de Carpați, dar încercându-se și o relaționare la distanță, cum ar fi cu mormintele de la Verbița sau de la Belotic-Bela Crkva⁴⁵⁶. Cred că mai trebuie menționată și încercarea mai veche de a atribui mormintele cu cistă cunoscute, la vremea aceea, pe Dâmbovița superioară, culturii Monteoru⁴⁵⁷.

Ceea ce lipsește aproape complet în regiunea, de altfel destul de restrânsă, în care se situează aceste complexe funerare sunt așezările atribuite epocii bronzului. Și din acest motiv încadrarea înmormântărilor a întâmpinat aproape mereu dificultăți. Singurele așezări datând din bronzul timpuriu, care au fost cercetate în zona piemontană de la sud de Carpații Meridionali între Olt și Prahova, sunt cea de la Retevoiești⁴⁵⁸, unde au fost descoperite materiale Coțofeni și apoi cele de la Valea Calului⁴⁵⁹, pe Topolog și de la Valea Iașului⁴⁶⁰, pe versantul răsăritean al văii Argeșului, ambele considerate ca aparținând grupei Glina. Mai departe spre sud, în zona de câmpie înaltă de la poalele zonei deluroase, sunt stațiunile de la Băleni⁴⁶¹, Cazaci⁴⁶², Morteni⁴⁶³ și Văcărești⁴⁶⁴, de asemenea atribuite grupei Glina. Ceva mai la sud, dar nu departe de acestea din urmă, se mai găsesc așezarea de la Odaia Turcului⁴⁶⁵ și stațiunea de la Costești din Vale⁴⁶⁶. Aceștia li se poate adăuga, pe baza materialelor ceramice, o așezare cunoscută numai prin cercetări de suprafață, aflată pe un vârf de deal la sud-est de localitatea Țâța⁴⁶⁷, lângă Pietroșița, pe versantul apusean al văii Ialomiței⁴⁶⁸.

⁴⁵⁵ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 54, 2000, 1–2, p. 3–70.

⁴⁵⁶ C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, București, 1997, p. 126–131, cu un istoric al cercetării. Autorul le încadrează în ceea ce numește „orizontul mormintelor în cistă”.

⁴⁵⁷ A. Oancea, CAMNI 2, 1976, p. 191–237 și harta de la fig. 20.

⁴⁵⁸ D. Popescu, D. V. Rosetti, Materiale 6, 1959, p. 701–708. Trebuie subliniat faptul că tot în zona în care a fost cercetată locuirea Coțofeni s-a găsit fortuit, înaintea începerii săpăturilor, un topor din piatră cu decor constituit din nervuri în relief, publicat la fig. 1/5, care are foarte bune paralele în mediul Katakombnaja, cf. E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, Mainz, 2003, p. 170–173, unde este prezentată și un topor dintr-un kurgan distrus de la Tiraspol, topor care se aseamănă cu piesa în discuție, ceea ce indică că la Retevoiești trebuie pe undeva să mai existe și o așezare din epoca bronzului, mai apropiată ca vreme de înmormântările în cistă din imediata vecinătate de la Albești sau Apa Sărată.

⁴⁵⁹ Ersilia Tudor, Thraco-Dacica 3, 1982, p. 94–100.

⁴⁶⁰ A. Ulanici, CAMNI 5, 1982, p. 37–42.

⁴⁶¹ C. Schuster, *op. cit.*, p. 170, nr. 6.

⁴⁶² Ersilia Tudor, I. Chicideanu, Valachica 9, 1977, p. 136–151. Stațiunea Glina se află pe teritoriul localității Cazaci, com. Nucet, pe malul apusean al Ilfovului.

⁴⁶³ Săpături inedite Ersilia Tudor, 1975–1976.

⁴⁶⁴ Ersilia Tudor, Valachica 2, 1972 (1973), p. 93–107.

⁴⁶⁵ Eadem, Dacia NS 26, 1982, p. 59–75; eadem, Materiale (Brașov) 15, 1983, p. 108–111; R. Băjenaru, în vol. H. Ciugudean, F. Gogâltan (eds.), *Early and Middle Age in the Carpathian Basin*, Alba Iulia, 1998, p. 85–88; idem, Apulum 39, 2003, p. 107–143; idem, PZ 78, 2003, 2, p. 140–155.

⁴⁶⁶ I. Chicideanu, Materiale (Tulcea) 14, 1980, p. 127–128.

⁴⁶⁷ Astăzi denumită Dealul Frumos!

⁴⁶⁸ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op. cit.*, p. 19–20.

Lista descoperirilor:

1. Albești (Cat. 10);	8. Gura Bărbulețului (Cat. 422);
2. Apa Sărată (Cat. 18);	9. Izvoarele (Cat. 490);
3. Bezdead (Cat. 94);	10. Malu cu Flori (Cat. 561–563);
4. Cetățeni (Cat. 199–200);	11. Râu Alb de Sus (Cat. 787);
5. Gemenea (Cat. 381);	12. Runcu (Cat. 798);
6. Glodeni (Cat. 384);	13. Văleni-Dâmbovița (Cat. 1034);
7. Gorgota (Cat. 406);	14. Voinești (Cat. 1068).

Cele mai multe dintre aceste descoperiri sunt situate în zona deluroasă împădurită, uneori la altitudini destul de ridicate – complexul funerar de la Văleni-Dâmbovița se găsea la 738.2 m –, foarte multe înșirate de-a lungul văii Dâmboviței. Cea mai sudică dintre ele – Gorgota, se află practic la marginea zonei deluroase de unde începe câmpia înaltă a Târgoviștei (**Pl. 129**). Dar nu trebuie pierdut din vedere că la numai circa 20 km sud de Gorgota se găseau mormintele în ciste de la Movila, care, pe baza inventarului, au putut fi atribuite culturii Monteoru⁴⁶⁹.

Dintre cele 14 descoperiri doar cele de la Albești, Cetățeni, Gorgota, Văleni-Dâmbovița și Voinești au beneficiat de cercetări arheologice, în majoritate cu caracter de salvare, care au avut loc după descoperirea accidentală, pentru toate celelalte fiind vorba de descoperiri fortuite, rareori mai putând fi făcute verificări de teren, recuperate materiale sau strânse observații utile. În bună măsură această situație a fost cauzată de accesul dificil, zona fiind accidentată și împădurită. Rezultatele investigațiilor, fie ele săpături sistematice, de salvare sau verificări de teren, au fost doar în mică măsură introduse în circuitul științific⁴⁷⁰, fenomenul arheologic reprezentat de aceste înmormântări fiind practic necunoscut până de curând.

Dificultățile specifice zonei de deal au împiedicat și o evaluare exactă a contextului arheologic în care au fost descoperite mormintele în ciste de piatră din zona Dâmbovița–Muscel. Se știe că la Albești au fost descoperite două morminte și alte două complexe funerare socotite de incinerare, dar fără ciste, alte două morminte au mai fost descoperite apoi la Apa Sărată. La Cetățeni, în două puncte diferite de pe teritoriul localității – *Cornu malului* și *La cruce* – au fost descoperite, grupate, 7 morminte și, respectiv, 4 morminte. Pentru Gorgota se menționează o movilă cu trei morminte, dintre care unul singur cu cistă. Pe teritoriul localității Malu cu Flori au fost descoperite în trei puncte diferite – *La pârlitură*, pe locul lui *Victor Ochescu* și în alt loc din sat care nu a fost identificat, câte un mormânt. La Râu Alb de Sus, pe un deal situat la est de sat au fost descoperite în două locuri alte morminte în ciste. În sfârșit, la Văleni-Dâmbovița, la circa 250 m NE de locul *Capu plaiului*, unde fusese descoperit primul mormânt, la poalele unei ridicături naturale situată în punctul *La Vică* a mai fost descoperit un complex alcătuit dintr-o cistă din lespezi de piatră, cu urme de arsură în interior, dar fără resturi osteologice. Cazurile citate, la care se mai pot adăuga eventual alte descoperiri de morminte în ciste din piatră din alte zone, par să documenteze faptul că aceste complexe funerare făceau parte, destul de des, din mici grupuri de morminte, aparițiile singulare fiind rezultatul descoperirilor fortuite, neverificate în teren. Mi se pare semnificativ că asemenea grupuri de morminte s-au descoperit mai cu seamă în aria Schneckenberg⁴⁷¹, situată imediat peste munți de zona Dâmbovița–Muscel, între cele două regiuni existând o foarte lesnicioasă cale de comunicare reprezentată prin culoarul Rucăr–Bran.

În ceea ce privește ritul funerar, foarte importante sunt observațiile de la Albești și Apa Sărată, care pun în evidență practica înmormântării și a incinerării. Din însemnările lui S. Morintz reiese că a identificat un tumul, a cărui suprafață era, pe o porțiune, puternic arsă. Chiar lângă această suprafață arsă, autorul săpăturii a notat conștiincios că: „am găsit o gropiță cu pământ amestecat cu cărbuni și cioburi. Urmele de oase calcinate sunt

⁴⁶⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor monteorene.

⁴⁷⁰ Pentru cercetările sale de la Cetățeni, în care le amintește și pe cele mai vechi ale lui I. Andrieșescu, vezi D. V. Rosetti, CAMNI 1, 1975, p. 261–289; pentru cercetările mai noi tot de la Cetățeni, ale lui D. V. Rosetti împreună cu S. Morintz, ca și pentru cele efectuate la Albești–Muscel, și un catalog, cu multe lipsuri și erori, al mormintelor în cistă din nordul Munteniei, vezi Schuster, *op. cit.*, p. 126–134, p. 169–216 și Anexe 1 și 2 la p. 217–228, unde sunt publicate o comunicare a lui S. Morintz și rapoartele privind cercetările lui D. V. Rosetti și S. Morintz de la Albești, Apa Sărată, Cetățeni și Malu cu Flori. Pentru săpăturile de la Gorgota, vezi T. Muscă în *Cronica - Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 52–53, nr. 64.

⁴⁷¹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Schneckenberg.

*aproape inexistente*⁴⁷². La Apa Sărată, în 1960, D. V. Rosetti a făcut o intervenție de salvare descoperind un mormânt de inhumație în cistă din lespezi de gresie și, la 4 m NE, un al doilea mormânt, de asemeni cu cistă din lespezi de piatră, în care, de data asta, se găseau „*oasele calcinate ale unui copil și fragmente din două vase de lut ars*”⁴⁷³.

Din nota disponibilă pentru cercetările de la Gorgota, în afara descrierii cât se poate de sumare a mormintelor de inhumație în ciste se mai afirmă că a mai fost identificată „*încă o necropolă de incinerare*”, dar fără nici un fel de altă precizare.

Este greu de spus în ce măsură cista cu urme de arsură în interior, de la Văleni-Dâmbovița-La Vică poate fi pusă în legătură cu obiceiul de a arde morții. Lipsa oricăror resturi osteologice, ca și a materialului arheologic, ne obligă la rezerve. Situația din teren este deosebit de ingrată, fiind vorba de o pădure deasă, străbătută de un torent, iar alături un teren cultivat cu cartofi, astfel că o verificare măcar în imediata vecinătate a cistei nu a fost posibilă. Nu pot exclude probabilitatea ca cista să fi reprezentat o amenajare cu caracter special, ca expresie materială a unui ritual adiacent unei ceremonii poate funerare, dar proba arheologică irefutabilă lipsește.

Oricum, situația înregistrată la Apa Sărată pare destul de clară și atestă un biritualism de care trebuie ținut seama la schițarea standardului funerar al acestei grupe de descoperiri.

La Albești, la Gorgota și la Văleni-Dâmbovița, mormintele cu ciste erau acoperite de movile din pământ. Detaliile stratigrafice din primele două localități nu sunt cunoscute. Dar la Văleni-Dâmbovița s-au putut face observațiile stratigrafice, pe baza cărora s-a constatat că groapa mormântului a fost săpată de la un nivel antic de călcare reprezentat printr-un sol galben pigmentat, ea străpungând depunerile naturale, constituite din straturi succesive de luturi. Pe profilul secțiunii care a traversat întregul complex funerar s-a putut observa chiar și pământul aruncat din groapă la săparea acesteia, suprapus apoi de straturi/lentile de sol purtat. Peste movila astfel realizată s-a întins un strat de pietre plate din șist sau gresie, de mici dimensiuni, care se găseau într-un sol cenușos, reprezentând partea superioară a movilei (Pl. 130/C). La Cetățeni, în ambele puncte, nu au fost înregistrate urme ale unor amenajări de genul movilelor funerare, toate mormintele fiind plane.

Pentru restul descoperirilor, caracterul lor fortuit nu a îngăduit niciun fel de observații privind amenajările externe, astfel că nu ne rămâne decât să consemnăm că înmormântările în ciste din zona Dâmbovița-Muscel au fost atât plane, cât și acoperite cu movile. Acolo însă unde au fost descoperiți tumuli, cu excepția mormântului de la Văleni-Dâmbovița, unde de altfel locul amplasării complexului, fiind un vârf de deal, era foarte îngust, se pare că au existat grupuri de morminte, așa cum ni se spune pentru Albești sau Gorgota. Cred că trebuie subliniat și faptul că aceste grupuri de morminte acoperite de un tumul se alătură, din acest punct de vedere, grupurilor de morminte plane.

Caracteristica principală a tuturor acestor înmormântări este dată de cistele alcătuite din lespezi de piatră. De fiecare dată este vorba de cutii/sarcofage alcătuite din lespezi, de obicei din gresie, așezate pe muche, pe cele patru laturi ale gropii. La Văleni-Dâmbovița s-a putut observa chiar, că, pentru fixarea mai bună a lespezilor de pe marginile gropii, acestea au fost adâncite chiar mai jos decât fundul acesteia, același lucru fiind observat și la Apa Sărată M.1⁴⁷⁴. Tot la Văleni-Dâmbovița s-a observat că pe fundul cistei, ale cărei dimensiuni erau mai mici decât ale gropii în care a fost clădită, fuseseră așezate două lespezi din gresie, din nou la fel ca la Apa Sărată⁴⁷⁵. Deși la începerea săpăturii de la Văleni-Dâmbovița, mormântul fusese deja deranjat de două ori, lespezile de pe fund fiind mișcate, iar capacul fiind spart și îndepărtat, s-a putut observa că peste groapa mormântului fusese așezată o lespede dreptunghiulară din gresie, de dimensiuni remarcabile, de abia apoi mormântul fiind astupat. Este de presupus că și în celelalte cazuri cutiile din lespezi de piatră fuseseră acoperite, dar „capacele” au fost luate de către descoperitori și folosite în diverse scopuri⁴⁷⁶. Abia dacă mai este nevoie de subliniat că astfel de alcătuiți funerare erau deosebit de costisitoare, nu atât prin procurarea materialelor, gresia fiind deosebit de la locul ei în zona de dealuri de pe Dâmbovița superioară, ci mai ales prin efortul cerut pentru transportul lespezilor, uneori chiar cioplitul lor și, bineînțeles, săpatul gropii și construirea propriu zisă a cistei. Consumul de muncă subliniază semnificația socială a unei asemenea amenajări funerare

⁴⁷² Fragment din însemnările lui S. Morintz citat de Schuster, *op. cit.*, p. 126–127.

⁴⁷³ *Ibidem*, p. 223, Anexa 2, cu textul unui articol pregătit de D. V. Rosetti și S. Morintz.

⁴⁷⁴ C. Schuster, *op. cit.*, p. 127.

⁴⁷⁵ *Ibidem*, loc. cit.

⁴⁷⁶ Așa a fost cazul la Gura Bărbulețului, unde lespede care a acoperit cista a fost luată de către milițianul satului pentru folosință personală. Același milițian a mai șterpelit și inventarul din care, după declarația preotului satului pe al cărui loc fusese descoperit mormântul, mai făceau parte și „*o sulică din aur roșu și ca un fel de oală*”. Cercetare de teren 1973 I. Motzoi-Chicideanu.

și nu putem decât să regretăm lipsa totală a determinărilor antropologice pentru aceste descoperiri mortuare, care ar fi putut aduce multe lămuriri.

În cea mai mare parte fiind vorba de descoperiri accidentale, resturile osteologice descoperite au fost răvășite, astfel că sunt extrem de puține cazurile în care s-au putut preciza pozițiile în care fuseseră depuse cadavrele. La Gorgota, deși se spune că au fost descoperite un mormânt dublu și două individuale, se omit precizările privind pozițiile sau starea de conservare. Nu avem informații în această privință nici de la Cetățeni, Albești sau Apa Sărată. La Văleni-Dâmbovița, până în momentul intervenției de salvare, scheletul a fost deranjat⁴⁷⁷. S-au putut totuși obține unele informații conform cărora scheletul se găsea chircit pe partea dreaptă cu capul către SSE. Din păcate situația este singulară și nu are cum fi de mare folos. Poate ar mai trebui amintită și orientarea insolită „N-E 6-S-V 22” (?) specificată pentru unul dintre mormintele chircite, fără precizarea poziției, de la Gorgota⁴⁷⁸.

Considerațiile făcute pe marginea faptului că deseori oasele au fost găsite răvășite, ceea ce se crede că ar putea atesta obiceiul menținerii cadavrelor „în aer liber” până la descărnare, sau că, în cazul oaselor rupte, eventual din vechime, ne-am găsi în fața unor „posibile practici de antropofagie”⁴⁷⁹ sunt cu totul gratuite și nu am motive să le rețin.

Puține la număr deocamdată, mormintele de incinerare sigure, descoperite în cistele din Dâmbovița-Muscel nu au dat la iveală, cel puțin până acum, oase calcinate depuse în urnă, fiind vorba de o grupă integrată categoriei de morminte de incinerare în groapă/Brandgräber, dacă putem spune așa pentru resturile calcinate descoperite în ciste. Cea mai apropiată, și semnificativă, paralelă o găsim în cimitirul cu morminte săpate în stâncă, de la Năeni-Colarea⁴⁸⁰, pe care-l îl consider ca aparținând unei etape de început a culturii Monteoru⁴⁸¹. Dar, pentru discutarea biritualismului la grupa de înmormântări Dâmbovița-Muscel o condiție *sine qua non* este reprezentată de existența unor diagnoze antropologice pentru cât mai multe asemenea descoperiri.

Aceleași condiții vitrege de descoperire sunt, într-o anume măsură, și cauzele pentru care inventarele mormintelor în cistă din zona Dâmbovița-Muscel sunt greu de precizat și de examinat.

În alte șapte cazuri au fost semnalate vase. La Apa Sărată M.2⁴⁸², Cetățeni-La cruce M.7⁴⁸³, Gorgota-La cazan⁴⁸⁴, Izvoarele⁴⁸⁵, Malu cu Flori-La pârlitură⁴⁸⁶, Văleni-Dâmbovița (Pl. 130/A) și Voinești⁴⁸⁷. Pentru vasele descoperite, principala problemă a fost dificultatea relaționării lor la repertoriile ceramice Glina sau Schneckenberg, relaționări care păreau a fi cele mai la îndemână și mai probabile, fie prin asemănarea complexelor funerare cu cele Schneckenberg, fie pentru vecinătatea imediată cu aria Glina. Cu ocazia menționată, am mai discutat această problemă arătând că cele mai bune analogii, chiar dacă nu e vorba chiar de identitate, se pot găsi în repertoriul stilurilor monteorene de început⁴⁸⁸, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că materialul ceramic provenit din acest fel de morminte este foarte redus ca număr de piese și ca atare puțin relevant. Am menționat la început faptul că nu departe de locurile unde au fost găsite morminte în ciste, au fost cercetate trei așezări, la Retevoiești, Valea Calului și Valea Iașului. Dacă stațiunea Coțofeni de la Retevoiești iese din discuție, asemenea amenajări funerare asociate cu ceramică Coțofeni nefiind cunoscute

⁴⁷⁷ „Intervențiile” s-au succedat pe rând și în diferite scopuri, mai întâi de către un tractorist căutător de comori, după aceea de către câțiva copii din curiozitate, apoi de către predicatorul adventistă din comună în luptă cu diavolul, iar în final, cum era și de așteptat, de către șeful postului comunal de poliție care suspecta o crimă!

⁴⁷⁸ T. Muscă *op. cit.*, p. 52. Sunt foarte curios cu ce instrument a fost determinată orientarea!

⁴⁷⁹ Schuster, *op. cit.*, p. 127–128.

⁴⁸⁰ A. Vulpe, V. Drâmbocianu, SCIVA 32, 1981, 2, p. 171–193 și analiza antropologică la D. Nicolăescu-Plopșor, M. Șt. Udrescu, SCIVA 32, 1981, 3, p. 447–453.

⁴⁸¹ Pentru discuția mai largă asupra cimitirului de la Năeni-Colarea vezi capitolul dedicat înmormântărilor Monteoru.

⁴⁸² *Ibidem*, fig. 79/1; 80/2, 81/1–2 și 82/1, dar în două cazuri torțile sunt reconstituite grafic.

⁴⁸³ D. Rosetti, CAMNI 1, 1975, fig. 8.

⁴⁸⁴ T. Muscă, *op. cit.*, loc.cit., unde menționează „fragmente dintr-o cană cu partea superioară tronconică, buza rotunjită, umerii arcuiți și fundul relativ gros”, recipient pe care autorul îl consideră specific „culturii Glina, la nivelul fazei II final și IIF”, dar fără ilustrație. Și, pentru că a considerat că merităm și concluzii, două rânduri mai departe încheie considerând că „în mormântările încep, cel puțin în acest punct, la nivelul fazei Coțofeni IIIc”, deși continuă afirmând că a fost descoperit și „un atelier de cioplire a silexului la nivel Schneckenberg V (sic), parțial acoperit de o movilă funerară”!!

⁴⁸⁵ Oancea, *op. cit.*, loc.cit., dar foarte posibil este vorba de o confuzie cu situația de la Voinești.

⁴⁸⁶ C. Schuster, *op. cit.*, p. 224.

⁴⁸⁷ La Voinești, din mormântul distrus în aprilie 1972, cu ocazia plantării unui stâlp de înaltă tensiune, au putut fi recuperate doar câteva fragmente de la două cești. Le-am putut vedea pe vremea când lucram la muzeul târgoviștean unde se găsesc și azi cioburile. Este vorba de cești cu pântecul în unghi, apropiate prin profil, de ceramica monteoreană timpurie.

⁴⁸⁸ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op. cit.*, p. 19–23.

decât în situația de excepție din tumulul de la Târnava, la sud de Dunăre⁴⁸⁹, localitatea nu poate fi exclusă la fel de ușor, căci tot de acolo mai provine și un topor din piatră decorat ce aparține epocii bronzului⁴⁹⁰. În nivelele Glina de la Valea Calului⁴⁹¹ sau Valea Iașului⁴⁹² nu au fost descoperite vase sau fragmente de vase care să poată fi apropiate de cele de la Cetățeni sau Văleni-Dâmbovița. Cămile cu o toartă de la Apa Sărată sau Malu cu Flori-La *pârlitură* sunt apariții obișnuite pentru ceramica Glina, dar aș atrage atenția asupra faptului că amândouă se aseamănă, deosebit de mult, cu o cană descoperită tot într-un mormânt cu cistă din piatră, dar de incinerare și care poate fi atribuit, din nou, culturii Monteoru în a cărei arie se și află, fiind descoperit la Vadu Săpat-Budureasca-4⁴⁹³, sau cea de la Movila⁴⁹⁴, dintr-un alt mormânt cu cistă, ce aparține tot unei etape de început a culturii Monteoru. În așezarea de la Țâța, situată în aria ocupată de mormintele în cistă acum discutate, în cursul cercetărilor de teren din anii 1973–1974, au fost descoperite multe materiale ceramice a căror corespondență cu repertoriul ceramic monteorean timpuriu cu greu poate fi pusă la îndoială⁴⁹⁵.

Am accentuat puțin pe seama analogiilor ceramice căci prin apropierea de stilul ceramic monteorean timpuriu se poate avea o perspectivă mai bună asupra întregului ansamblu funerar decât prin trimiteri la distanțe considerabile, în mediul culturii Monteoru fiind, de altfel, binecunoscute mormintele în cutii din lespezi de piatră.

Piese de port sunt rare, dar cel puțin în cazul inelului de buclă din argint din mormântul de la Văleni-Dâmbovița, sunt de excepție. Este desigur o piesă singulară, dar asociată brățării din cupru/bronz din M.3 de la Cetățeni-La *cruce*⁴⁹⁶ și pumnalelor descoperite la Apa Sărată sau Malu cu Flori⁴⁹⁷, care împreună subliniază rangul social al celor înmormântați în ciste de lespezi de piatră. Și analogii se mai pot găsi, de pildă la Homorâciu (Cat. 458), pe valea Teleajenului, unde într-un alt mormânt în cistă, de asemenea atribuit culturii Monteoru, a mai fost descoperit un pumnal din metal asemănător celor din Muscel⁴⁹⁸. Tot la Cetățeni a mai fost descoperit și un *Ösenhalsring* din cupru/bronz, despre care se spune că ar proveni dintr-un mormânt cu cistă⁴⁹⁹. Proveniența nu este sigură de loc, dar dacă colanul, de asemenea o piesă subliniind prestigiul social, provine chiar dintr-un asemenea mormânt el marchează destul de probabil limita inferioară a intervalului de timp în care se plasează mormintele în ciste de piatră din zona Dâmbovița–Muscel.

Individualitatea grupului de morminte în cistă din zona Dâmbovița–Muscel este cât se poate de clară, nu numai prin amenajările funerare ce-i sunt caracteristice, prin caracterul sporadic al răspândirii teritoriale, sau prin inventarele ceramice greu de catalogat. Ele ies în evidență și prin lipsa de destin, căci nu mai sunt cunoscute dincolo de bronzul mijlociu. Prin aceasta se leagă din nou de cistele monteorene care au o durată ce se încheie cam în aceeași vreme și faptul trebuie reținut.

Asupra căii de pătrundere a obiceiului depunerii defuncțiilor în ciste din piatră mi-am expus deja opinia cu ocazia discutării mormintelor în cistă din aria Schneckenberg. Ar fi de adăugat că, foarte probabil din această din urmă zonă, poate și prin culoarul Bran–Rucăr obiceiul a trecut peste munți.

Stadiul actual al documentării nu permite o discuție mai largă asupra comportamentului funerar din nordul Munteniei centrale în bronzul timpuriu. Nu se poate în momentul de față distinge cu claritate o manifestare arheologică răspunzătoare de această practică în zona Dâmbovița–Muscel. Dar în același timp se poate discerne faptul că înmormântările în ciste au avut o durată mai mare decât un simplu „orizont”, ele nefiind ca atare un indicator de apartenență culturală ci expresia unei mode funerare, care, prin caracterul ei am putea zice fastuos, s-a impus, a fost împrumutată. Direcția din care a sosit acest obicei pe meleagurile muscelene mai este indicată și de incidența incinerăției, la fel ca și în aria monteoreană.

⁴⁸⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja, unde este discutată situația din tumulul de la Târnava.

⁴⁹⁰ Vezi supra nota 458.

⁴⁹¹ Ersilia Tudor, *Thraco-Dacica* 3, 1982, fig. 1–3.

⁴⁹² A. Ulanici, *op. cit.*, fig. 1–2.

⁴⁹³ V. Teodorescu, Marilena Peneș, *Anuarul Muzeului județean Prahova* 1, 1984, p. 11–50.

⁴⁹⁴ Eugenia Zaharia, *Dacia* NS 31, 1987, fig. 8/5.

⁴⁹⁵ Cercetări de suprafață inedite I. Motzoi-Chicideanu și Gh. Bulei. Materialul se află în colecțiile muzeului din Târgoviște.

⁴⁹⁶ D. V. Rosetti, *op. cit.*, fig. 9.

⁴⁹⁷ C. Schuster, *op. cit.*, p. 142–143 și fig. 39/1. Vezi și Motzoi-Chicideanu, Olteanu, *op. cit.*, p. 26–28 cu o scurtă discuție despre aceste pumale.

⁴⁹⁸ V. Teodorescu, în vol. *Tradiții de luptă și înfăptuiri socialiste*, Ploiești, 1974, figura de la p. 13/a.

⁴⁹⁹ Rosetti, *op. cit.*, p. 280, fig. 10. Vezi și Motzoi-Chicideanu, Olteanu, *op. cit.*, p. 25–26, 33.

8.6 ÎNMORMÂNTĂRILE TUMULARE DIN CARPAȚII APUSENI

O serie întreagă de descoperiri cu caracter funerar din centrul Transilvaniei, cunoscute de multă vreme⁵⁰⁰, dar care au fost interpretate în chipurile cele mai diferite a fost relativ recent grupată sub noțiunea de „grupul Livezile” și plasată în perioada timpurie a epocii bronzului de către H. Ciugudean⁵⁰¹. Baza documentară pentru grupul Livezile este constituită în cea mai mare parte din descoperiri mortuare, dar și din stațiuni cercetate relativ recent. Originea grupului Livezile nu este pe deplin soluționată, dar este deja evident că grupa Coțofeni a avut o contribuție ce trebuie luată în seamă.

Individualitatea grupului Livezile pare destul de bine conturată, în special prin arealul său situat în cea mai mare parte pe versantul răsăritean al Carpaților Apuseni. O seamă de descoperiri strict locale, dar pripit interpretate și înghițite drept „grupuri culturale” – cum e cazul, de pildă, cu cele de la Copăceni⁵⁰², Iernut⁵⁰³, Zăbala⁵⁰⁴ sau Șoimuș⁵⁰⁵, și situate la răsăritul sau sudul ariei Livezile, sporesc confuzia mai ales în ceea ce privește relația către est, cu grupa Schneckenberg, care iarăși nu poate fi omisă. Către vest sunt iarăși atestate grupuscule locale, cum e cazul cu cel numit Roșia⁵⁰⁶, care constituie o bună parte din substanța perdelei de ceață ce împiedică o perspectivă clară asupra raporturilor grupului Livezile cu grupele Zók târzii Makó și Nyírség.

În perspectiva cronologiei relative, grupul Livezile urmează culturii Coțofeni, aparținând astfel perioadei timpurii a epocii bronzului⁵⁰⁷. Nu este foarte clar ce a urmat grupului Livezile. Așa-numitele „grupuri” Șoimuș și Copăceni, poate un pic mai târzii decât unele stațiuni Livezile din zona muntoasă, cred că reprezintă extensii, eventual mai târzii, ale grupului în discuție, așa cum, prudent, lasă să se înțeleagă din context, Ciugudean⁵⁰⁸. În ciuda unor descoperiri din centrul podișului transilvănean, care ar fi putut măcar circumstanția problema, suntem nevoiți să constatăm că se bate în continuare pasul pe loc după constatările mai vechi ale lui K. Horedt⁵⁰⁹, care distingea un grup de descoperiri caracterizate prin ceramică striată sau cu decor textil și care ar precede astfel apariția grupei Wietenberg⁵¹⁰.

Dar toate încercările de a construi sisteme cronologice sunt amendate, în ultimă instanță, de tot mai numeroasele date ¹⁴C. Este, într-o oarecare măsură, și cazul grupului Livezile. Există o dată radiocarbon dintr-o probă prelevată din stațiunea de la Livezile, care arată că aceasta a funcționat la începutul mileniului III a.Chr.⁵¹¹. Dacă pentru schema avansată de Ciugudean lucrurile nu se schimbă prea mult, pe ansamblul

⁵⁰⁰ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 33–34; I. Nestor, *Der Stand...*, p. 65–67.

⁵⁰¹ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996, p. 78–79 cu un comentariu succint și pertinent asupra interpretărilor mai vechi.

⁵⁰² M. Rotea, *Grupul Copăceni*, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București 1995, p. 154–155. Pentru „grupul Copăceni” mai vezi și idem, *Thraco-Dacia* 14, 1993, 1–2, p. 75–84; idem, *Grupul Copăceni I*, Cluj-Napoca, 2003.

⁵⁰³ H. Ciugudean, *op.cit.*, p. 145.

⁵⁰⁴ Zs. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997, p. 25–35, care se străduiește să definească o „cultură” pe baza unei așezări în care „stratul de cultură, în mare parte, a fost spălat de apa ploii” și a unui mormânt izolat. Hazul incontestabil este sporit cu involuntară generozitate prin următorul pasaj: „Faptul că acest înhumat este de tip mediteranean și, în cadrul acestei categorii, atlantomediterranean, confirmă originea sudică a acestei culturi”!!!

⁵⁰⁵ I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, București, 1992, p. 19–26. Jumătate din pagina 21 este consacrată „mormintelor tumulare”, pe parcursul textului autorul încercând să adjucece în beneficiul „grupului” Șoimuș mormintele tumulare din Munții Trascăului, adică cele aparținând grupului Livezile!

⁵⁰⁶ P. Roman, I. Nemeti, *SCIVA* 37, 1986, 3, p. 218–230 și versiunea germană în *Praehistorica* 15, 1989, p. 243–248.

⁵⁰⁷ După H. Ciugudean (*op.cit.*, p. 139–143), care a folosit sistemul cronologic al lui P. Roman pentru bronzul timpuriu în accepția tradițională (cf. Roman, *SCIVA* 37, 1986, 1, p. 29–55) –, grupul Livezile se plasează în etapa Ia a bronzului timpuriu.

⁵⁰⁸ Ciugudean, *op.cit.*, p. 143–145.

⁵⁰⁹ K. Horedt, *StCom Bruckenthal* 13, 1967, p. 139.

⁵¹⁰ Pentru problemele începuturilor culturii Wietenberg, inclusiv a raporturilor cu grupurile Livezile, Roșia și Șoimuș, vezi N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 244–291, cu o viziune la nivelul anului 1994.

⁵¹¹ Cf. H. Ciugudean, *op.cit.*, p. 146, fiind vorba de proba Bln-4624 – 4109±44 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă o dată în intervalul 2880–2560 BC (93.7%). Diferența dintre anii BC publicați de Ciugudean și data oferită acum se datorează calibrării cu versiuni diferite ale programului OxCal, eu folosind acum versiunea OxCal v3.10.

întregului Ardeal, și nu numai, prin numeroase date radiocarbon, între care se înscrie foarte bine și data respectivă, începutul bronzului timpuriu se plasează cu mult înainte de accepțiunea lui P. Roman și obligă la incorporarea în perioada timpurie a epocii bronzului și a altor fenomene și prin aceasta la restructurarea schemelor rigide.

Unul din elementele de rezistență pentru definirea grupului Livezile este constituit din descoperirile funerare. Destul de numeroase pentru aria, deocamdată aparent redusă a grupului, ele se constituie într-un stoc foarte consistent alcătuit din 35 de asemenea complexe, răspândite în 23 de localități.

Lista descoperirilor funerare Livezile:

1. Ampoita (Cat. 14);	19. Micești (Cat. 597);
2. Cărpiniș (Cat. 184);	20. Petreștii de Sus (Cat. 718);
3. Cetea (Cat. 201);	21. Poiana Aiudului (Cat. 744);
4–6. Cheile Aiudului (Cat. 205–206);	22. Râmeți (Cat. 1 113);
7. Cheile Turzii (Cat. 207);	23. Roșia Montană (Cat. 1 111);
8. Covăsânț (Cat. 262);	24–25. Sălciua de Jos (Cat. 818–819);
9. Craiva (Cat. 1 112);	26. Sândulești (Cat. 821);
10. Geoagiu de Sus (Cat. 382);	27. Tămășești (Cat. 937);
11. Geomal (Cat. 383);	28–29. Tureni (Cat. 984–985);
12. Hăpria (Cat. 436);	30–31. Țelna (Cat. 990–992);
13. Izvoarele (Cat. 488);	32–33. Vălișoara (Cat. 1035–1036);
14–16. Livezile (Cat. 544–546);	34–35. Zlatna (Cat. 1085–1086).
17–18. Meteș (Cat. 589–590);	

Aria ocupată de înmormântările grupului Livezile circumscrie masivul Carpaților Occidentali la sud-est și sud, între Someșul Mic și cursul mijlociu al Mureșului. Față de această arie există câteva descoperiri excentrice. Prima dintre acestea este cea de la **Cărpiniș**, plasată în sud la poalele Munților Sebeșului. Tot dincolo de Mureș se situează și cimitirul de la **Hăpria**, care, de altfel, se distinge în cadrul grupului Livezile ca fiind singurul complex funerar plan. O poziție de asemenea excentrică, dar la extrema apuseană a ariei, o reprezintă descoperirea de la **Covăsânț**, la poalele vestice ale Carpaților Occidentali (**Pl. 131**).

Majoritatea descoperirilor mortuare Livezile provin din săpături sistematice, la care, dacă adăugăm și pe cele datorate unor săpături de salvare și sondaje, reiese că majoritatea acestor complexe Livezile s-au descoperit sub control arheologic (**Fig. 11**). Dar, în ciuda acestei situații, informațiile disponibile sunt cu mult mai reduse decât ar părea, căci nu există decât două lucrări consistente, cu informații de detaliu asupra complexelor mortuare⁵¹², în rest fiind vorba de sumare rapoarte de săpătură, unele din sec. XIX, sau simple mențiuni⁵¹³.

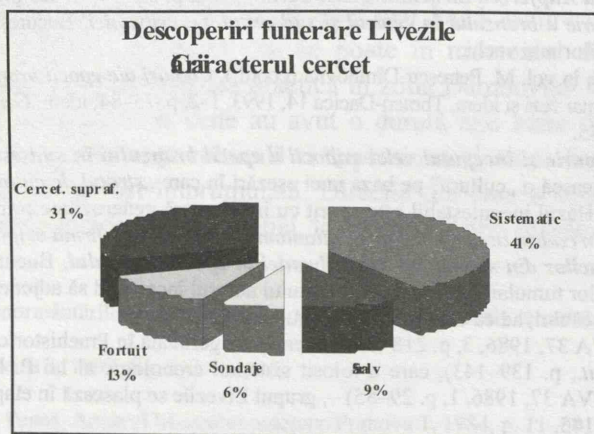

Figura 11

⁵¹² N. Vlassa, M. Takács, Gh. Lazarovici, AMN 22–23, 1985–1986 (1986), p. 59–78 și varianta în limba germană în vol. D. Srejić, N. Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolitischen Periode*, Beograd, 1987, p. 107–119, pentru mormintele de la Cheile Aiudului și H. Ciugudean, PZ 66, 1991, I, p. 79–118, pentru cimitirul tumular de la Ampoita.

⁵¹³ O bibliografie completă pentru înmormântările grupului Livezile la H. Ciugudean, *op.cit.*

Cimitirul plan de la Hăpria-*Capu dosului*, recent descoperit și cercetat, este cunoscut deocamdată doar prin rapoarte sumare publicate în volumele de cronici de săpături⁵¹⁴. Dar tot la Hăpria, în punctul *Cetățuie*, mai sunt semnalati doi tumuli, dintre care unul de pământ, iar altul cu „*un strat de piatră măruntă în manta și cioburi Coșofeni*”⁵¹⁵. Apartenența cimitirului de la Hăpria la grupul Livezile este discutabilă, desigur, datorită faptului că este plan. Dar prin poziția sa, ca și prin unele elemente de ritual – mă refer la câteva morminte cu oseminte reînchinate – cimitirul plan de la Hăpria poate aparține grupului Livezile, eventual într-o etapă mai târzie, căreia i-ar corespunde o extensie a ariei, dincolo de zona muntoasă, dincolo de Mureș. Descoperirea, izolată către vest, de la **Covăsânț** nu dispune de o documentație arheologică care să-i asigure apartenența la grupul Livezile. Dacă există îndoieli pentru cimitirul de la Hăpria și descoperirea de la Covăsânț, cred că există și un caz invers, și anume mormântul izolat de la **Băgara** (Cat. 60), descoperit la baza mantalei unui tumul și atribuit cu rezerve grupei Schneckenberg doar pe baza cistei din piatră⁵¹⁶. Ceea ce mă determină să nu-l socotesc ca o descoperire Schneckenberg, ci una aparținând grupului Livezile este tocmai poziția geografică, cu totul excentrică față de aria Schneckenberg, dar mai apropiată de cea Livezile, cum pare, eventual, să o indice și prezența unei movile funerare.

Lipsa unor rapoarte detaliate pentru mormintele tumulare din Apuseni se explică parțial și prin faptul că cel mai adesea au fost cercetate două-trei complexe, fără rezultate deosebite, singurele informații fiind doar cele de ordin general privind contextul și ritul funerar⁵¹⁷.

Un procent însemnat din descoperirile funerare ale grupului Livezile îl reprezintă cimitirele. Este vorba de 21 de cazuri – circa 66% – la care se adaugă alte opt cazuri în care este vorba de grupuri de morminte – circa 25% – și abia pentru 3 cazuri – circa 9% – de morminte izolate (**Fig. 12**).

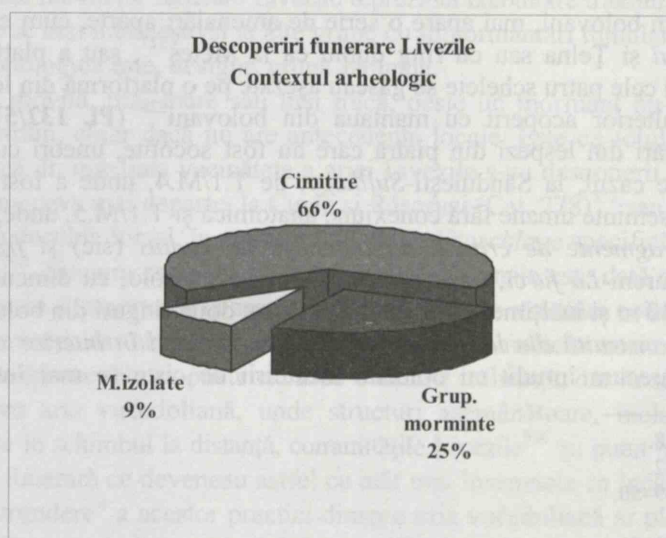

Figura 12

Nu poate fi pierdută din vedere, pe ansamblul arealului, incidența remarcabilă a cimitirelor. Este foarte posibil că în aproape toate cazurile să fie vorba de fapt tot de cimitire, numărul mic al complexelor mortuare descoperite într-un loc sau altul datorându-se caracterului descoperirii sau cercetărilor restrânse, astfel că se poate aprecia ca un prim element definitoriu pentru standardul funerar al grupei Livezile existența unor zone funerare distincte. Structura acestor zone funerare, la rândul ei, nu pare să fi fost uniformă ci fragmentată.

⁵¹⁴ Rapoarte semnate de H. Ciugudean în volumele *Cronica săpăturilor arheologice din România Campania 1998*, București, 1999, p. 52; *Cronica săpăturilor arheologice din România Campania 1999*, București, 2000, p. 42 și *Cronica săpăturilor arheologice din România Campania 2000*, București, 2001, p. 97–98, dar fără documentație grafică sau material ilustrat.

⁵¹⁵ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 47.

⁵¹⁶ I. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 50.

⁵¹⁷ Cum este cazul bunăoară la Geomal, Izvoarele-*La furci/Dealul Nioarcei*, Poiana Aiudului-*Țăcu Mare*, Sălciua de Jos-*Vârtoș și Crucea sârbului* etc., cf. Ciugudean *op. cit.*, catalogul de la p. 29–76.

Judecând după situațiile de la Cetea⁵¹⁸, Livezile⁵¹⁹, Meteș⁵²⁰, Râmeți⁵²¹, Tureni⁵²² și Zlatna⁵²³, zonele funerare constituite din grupuri de tumuli se găseau în preajma așezărilor. Specificul lor este dat de faptul că adesea aceste movile funerare nu se găsesc toate la un loc, ci sunt răsfricate în grupuri mici, cu locații diferite în jurul, destul de probabil, al uneia și aceleiași stațiuni. S-ar putea vorbi chiar de o organizare a spațiului funerar în subunități/parcele orbitând în jurul unui centru virtual reprezentat de așezare. Dar o asemenea ipoteză trebuie verificată arheologic în mai multe cazuri, iar deocamdată ceea ce se știe practic despre habitatul comunităților Livezile nu susține decât parțial ipoteza. Această dispoziție, ca și numărul nu foarte mare al înmormântărilor fiecărui grup, sugerează că aceste grupuri – constituite din maxim 8–10 movile – să fi aparținut unor segmente sociale la fel de distincte și constituite din nu foarte mulți indivizi. Predominanța păstoritului în strategiile de subzistență ale grupului Livezile⁵²⁴, în special a bovinelor, sugerată de caracteristicile mediului montan în care sunt plasate așezările, a determinat în bună măsură structura „dispersată a cimitirelor” așa cum bine a subliniat Ciugudean⁵²⁵. În interiorul acestor sectoare/parcele funerare fiecare movilă a reprezentat, la rândul ei, o altă subunitate distinctă spațial corespunzând, așa cum am mai spus, subunităților sociale. Numărul nu foarte mare de înmormântări în fiecare dintre acești tumuli, la rândul lor de dimensiuni reduse, reflectă structura demografică – număr de indivizi, rata mortalității etc. – proprie fiecărei subunități/clan, familie.

Majoritatea stațiunilor Livezile sunt situate la altitudini între 400–800 m, uneori chiar mai sus, pe promontorii sau spinări de dealuri stâncoase, acoperite cu pășuni. Constituirea spațiilor funerare a fost condiționată nu numai de raportul față de așezare – la distanțe în medie de 200 m –, ci și de caracteristicile unui mediu foarte accidentat. În ce măsură mantalele tumulilor au fost alcătuite din bolovani de piatră, mai ales calcar, și mai puțin din pământ dat fiind dificultatea de a săpa într-un sol pietros, sau este vorba de o anume regulă ceremonială este una din problemele sistemului funerar Livezile⁵²⁶. Cel mai adesea movilele au fost construite din rânduri succesive de bolovani, intercalate cu pământ. Lipsa gropilor și depunerea cadavrelor direct pe sol, cred că reprezintă soluția practică la care s-a recurs firesc în zone montane cu sol dur, stâncos. Dar, în afara mantalelor din bolovani, mai apare o serie de amenajări aparte, cum este cazul ringurilor de la Ampoița-Dealul Doștiorului și Țelna sau cu ring dublu ca la Meteș⁵²⁷, sau a platformelor cum e cazul la Ampoița-Peret T. VI, unde cele patru schelete se găseau așezate pe o platformă din lespezi de calcar de formă rectangulară, totul fiind ulterior acoperit cu mantaua din bolovani⁵²⁸ (Pl. 132/5). În trei cazuri au fost descoperite anume amenajări din lespezi din piatră care au fost socotite, uneori cu prea multă bunăvoință, drept ciste din piatră. Este cazul, la Săndulești-Sulihegy, de T.1/M.4, unde a fost descoperită o „cutie de piatră” în care se găseau oseminte umane fără conexiune anatomică și T.1/M.5, unde, între două pietre așezate pe margine s-au găsit „fragmente de craniu, un antebraț, un radius (sic) și fragmente ale maxilarului superior”⁵²⁹, iar apoi la Tureni-La furci, unde în tumulul cercetat acolo, cu dimensiuni mari pentru grupul Livezile – un diametru de 40 m și înălțimea păstrată de 3 m – cu două ringuri din bolovani, la periferia movilei s-a descoperit o „casetă construită din lespezi plate de calcar, având în interior câteva oase de pasăre și bucăți de cărbune”⁵³⁰. Oarecum înrudit cu obiceiul alcătuirii de ciste se mai întâlnește și cazul în care

⁵¹⁸ *Ibidem*, p. 41–42, nr. 18.

⁵¹⁹ *Ibidem*, p. 51–52, nr. 42.

⁵²⁰ *Ibidem*, p. 55–56, nr. 49–50.

⁵²¹ *Ibidem*, p. 64, nr. 64.

⁵²² *Ibidem*, p. 69–70, nr. 80–81.

⁵²³ *Ibidem*, p. 75–76, nr. 91–93.

⁵²⁴ Vezi studiul foarte interesant al Corneliiei Becker, PZ 75, 2000, 1, p. 63–92, unde pentru stațiunile de la Poiana Ampoiului și Livezile, între speciile animale exploatate, bovinele sunt prezente cu 17.2%, respectiv 13.2%, suinele cu 5.3%, respectiv 4.5%, ovicaprinele cu 3.5%, respectiv cu 4.2% și, în chip oarecum surprinzător, cervidele, evident vânat, cu 12.7%, respectiv 12.5%.

⁵²⁵ H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 113–116, unde afirmă: „În favoarea unei strategii predominant pastorale de utilizare a terenului în zona văii Ampoiului pledează chiar și unele elemente ale practicilor funerare, cum ar fi caracterul dispersat al cimitirelor și mai ales numărul mare de tumuli izolați...”

⁵²⁶ După H. Ciugudean, preferința pentru piatra de calcar adusă de departe ar putea fi explicată printr-o „anume simbolică magico-rituală a culorii albe a calcarului, greu de descifrat la nivelul documentației actuale”, cf., *op. cit.*, p. 129!

⁵²⁷ *Ibidem*, p. 130.

⁵²⁸ H. Ciugudean, PZ 69, 1991, 1, p. 87 și fig. 11.

⁵²⁹ Idem, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 66, care îi citează pe autorii săpăturii, Gh. Lazarovici și M. Meșter.

⁵³⁰ *Ibidem*, p. 70, care-i citează pe autorii săpăturii Gh. Lazarovici și Z. Kalmar. Reamintesc că la Văleni-Dâmbovița în cursul săpăturilor din anul 2000, la mică distanță de un mormânt tumular cu cistă din piatră a fost descoperită o cistă de mici dimensiuni alcătuită din lespezi plate de șist, în interior găsindu-se urme de foc, cf. I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000 (2003), 1–2, p. 11–12, fig. 7. Mica cistă de la Văleni-Dâmbovița poate fi atribuită, cu rezerve, grupului de înmormântări în ciste din piatră din zona Dâmbovița-Muscel, adică într-o vreme corespunzătoare grupului Livezile. Vezi și capitolul dedicat înmormântărilor grupei Dâmbovița-Muscel.

defunctul a fost acoperit cu o lespede de piatră – Ampoița-Peret T. II/M.5. O anume contemporaneitate cu grupa Schneckenberg nu poate fi exclusă pentru grupul Livezile și ca atare prezența unor structuri individuale de genul cistelor nu are de ce să surprindă, moda/obiceiul putând pătrunde și în zona montană a Carpaților Occidentali, un indiciu, nu dintre cele mai sigure, putând fi reprezentat de cista reclamată pentru mormântul de la Băgara ce se află cam în aceeași zonă geografică.

Cazurile citate arată că, alături de elementul general al structurilor colective – tumuli – reprezentat prin mantalele din bolovani ca și prin ringurile ce le înconjoară, în movilele funerare Livezile s-au mai descoperit și alte amenajări din pietre, dar care, de astă dată, sunt legate de expresiile mortuare individuale, foarte posibil relevând diferențe de rang social intracomunitar.

Este indiscutabil că ridicarea unor asemenea tumuli sofisticati, chiar dacă dimensiunile celor din aria grupului Livezile nu impresionează prin dimensiuni, cerea un efort considerabil mai ales pentru micile comunități de atunci. Transportatul și punerea în operă a unei cantități de bolovani reprezentau un consum apreciabil de energie socială al cărui rezultat era movila în sine, expresie a statutului social al celor înmormântați în ea. Cred că mai degrabă acesta era scopul și nu „rolul simbolismului litic” clamat de H. Ciugudean. Dar mai trebuie subliniat că efortul/consumul de energie socială era destinat unei construcții colective, a unei movile în care urmau să fie depuși, după trecerea lor în neființă, mai mulți indivizi, ca atare movilele trebuiesc privite ca structuri funerare colective destinate să marcheze prestigiul/persoana socială a segmentelor intracomunitare/familiei, clanuri, cărora le era destinată întreaga construcție. Situate în interior, și prin aceasta mai discrete față de cei rămași în viață, se găseau în interiorul structurilor colective acele amenajări individuale, destinate să marcheze statutul social al fiecărui defunct și vizibile doar în cursul unui episod al ceremoniei funerare. Raportul dintre cele două componente – cea colectivă, cu rol predominant și corporativ și cea individuală subordonată celei dintâi – ale movilelor funerare Livezile reprezintă una dintre trăsăturile de bază ale standardului funerar al grupei, dar care se mai întâlnește și la alte grupe cu înmormântări tumulare ale epocii bronzului, din care cea mai apropiată cronologic este, desigur, grupa Jamnaja.

Ideea de a ridica o movilă, mai mare sau mai mică, peste un mormânt nu are de ce să fie neapărat preluată după un model străin, chiar dacă nu are antecedente locale. Este cu totul inutil a căuta o origine a acestui obicei⁵³¹, chiar dacă, în imediata vecinătate a ariei Livezile s-au descoperit tumuli Jamnaja, cum sunt cei de la Câmpia Turzii sau, ceva mai departe, la Cipău și Răscruci (Cat. 778)⁵³² sau la Tureni-La furci unde în M.03 scheletul se găsea în decubit dorsal, în așa numita poziție *Froschlage* specifică înmormântărilor Jamnaja și a avut alături ocră roșu⁵³³. Singura asemănare cu mormintele Jamnaja este dată de movile, dar amenajările interioare sunt total diferite ca și raportarea la așezare. Raportul dintre structura colectivă și cele individuale pe care le încorporează este aceeași, dar acest fapt se datorează comandamentelor socio-economice ale vremii⁵³⁴ și mai puțin unor influențe reciproce. Nu se poate exclude o anume influență, dar în sensul împrumutului parțial de mode funerare, dinspre aria vučedoliană, unde structuri asemănătoare, inclusiv ciste din piatră, sunt binecunoscute⁵³⁵. Angrenate în schimbul la distanță, comunitățile Livezile⁵³⁶ au putut împrumuta pe această cale, anume elemente de modă funerară ce deveneau astfel cu atât mai însemnate ca încărcătură de prestigiu o dată aduse acasă. Pentru o „pătrundere” a acestor practici dinspre aria vučedoliană ar pleda eventual descoperirea de la Moldova Veche⁵³⁷. Dar răspândirea obiceiului de a ridica movile de pământ deasupra mormintelor nu poate fi explicată ca pe o difuziune dintr-o singură direcție, sau ca datorată inițial unor anume comunități. Că așa stau lucrurile o dovedește aria largă pe care se întâlnesc astfel de structuri funerare, între ele numărându-se

⁵³¹ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 130–131, unde se străduiește din greu cu trimeri gratuite la mediile Jamnaja.

⁵³² Vezi o scurtă discuție despre aceste morminte în capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

⁵³³ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 70.

⁵³⁴ Vezi o discuție asupra raporturilor dintre structurile funerare și factorii socioeconomiici la R. Chapman, în vol. R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), *The archaeology of death*, London-New York, 1981, p. 71–81.

⁵³⁵ B. Govedarica, în vol. D. Srejič, N. Tasič (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolitischen Periode*, Beograd, 1987, p. 57–70, care încearcă să explice apariția înmormântărilor tumulare în vestul zonei balcanice: „Diese Tumuli besitzen alle Charakteristiken der Grubengrab – Kultur und werden hauptsächlich mit dem Vorstoss der Steppenpopulationen in Verbindung gesetzt.”

⁵³⁶ Cum o dovedește mai cu seamă inelul de buclă din aur de tip Zimnicea din T.III/M.1 de la Ampoița (cf. Ciugudean, PZ 66, 1991, 1, p. 85–86, fig. 20/4–5). O discuție pe baza acestui tip de inele de buclă la I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op.cit.*, p. 28–33.

⁵³⁷ O foarte sumară prezentare a descoperirii la P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 32–33. Ansamblul descoperirii de la Moldova Veche a rămas în continuare inedit.

și mormintele tumulare cu amenajări din pietre, inclusiv ciste, specifice mediului Schnurkeramik din Europa Centrală⁵³⁸ și care se trag, mai degrabă din tradițiile megalitice vest și nord europene decât dinspre răsărit.

Pentru mormintele de sub tumuli ale grupului Livezile nu se poate vorbi de gropi, căci cel mai adesea osemintele erau depuse direct pe solul antic fiind apoi acoperite de movile. În câteva cazuri s-a apreciat că defuncții au fost plasați în crăpături sau alveolări naturale ale solului stâncos, situații care nu pot fi considerate ca documentând amenajări de genul gropilor. În alte cazuri s-a observat că unele morminte, secundare, au străpuns mantaua din bolovani a movilei – Ampoița-Doștior T.2/M.2, Livezile-Baia T.3/M.2, Meteș T.1/M.1, dar structura tumulilor nu a permis înregistrarea formei gropilor.

Deseori au fost înregistrate la baza tumulilor, ca și între bolovanii mantalelor, resturi de vetre, cărbune, uneori chiar chirpici, oase de animale ca și cioburi. Precizările privind pozițiile exacte ale acestor resturi lasă mult de dorit. În orice caz ele nu au fost puse în legătură directă cu anume morminte. Desigur ar fi fost necesare măcar niște planuri ale acestor complexe sau fotografii clare, dar oricum ar fi situația aceste resturi par să indice anume activități săvârșite pe suprafața viitoarei movile funerare, destul de probabil în cadrul uneia din ceremoniile funerare. Astfel de urme au mai putut fi constatate și în cadrul tumulilor Jamnaja, dar pentru movilele Jamnaja aceste urme de amenajări „adiacente” deseori pot fi puse în relație cu unele dintre înmormântări, cu alte cuvinte individualizate. Este tentant a încerca să vedem în urmele de vetre, cioburile și oasele de animale din jurul lor resturi ale unor banchete funerare, dar cred că este mai prudent să le numim episoade ceremoniale căci ne lipsesc urmele clare ale unor ospețe, dacă ne gândim că uneori cioburile au fost găsite în mantalele movilelor.

Complexul singular de la Tureni-La furci T.I, reprezentat printr-o cutie din lespezi de piatră cu oase de pasăre și cărbuni în interior, ar putea să reprezinte o amenajare oarecum similară, dar structura este prea sofisticată și pe deasupra, se aseamănă cu cele ale unei înmormântări. Mă îndoiesc însă că ar putea fi un mormânt de pasăre, eventual ar putea acesta să reprezinte un cenotaf, dar la fel de bine și un anume episod ceremonial legat de înmormântarea principală. Alte „cenotafuri” au mai fost identificate în două cazuri – Ampoița -Dealul Doștiorului T.II și Sălciua de Jos T.I – dar argumentația arheologică pe baza cărora au fost considerate ca atare, lasă mult de dorit⁵³⁹. Cele două cazuri sunt singulare deocamdată, fiind însă posibil ca viitoare cercetări să mai ducă la descoperirea și a altor asemenea complexe. S-ar putea ca atunci să se poată verifica în ce măsură aserțiunea lui Ciugudean este îndreptățită sau este vorba de structuri adiacente înmormântărilor și, fără a fi cenotafuri, legate de ceremonialul funerar.

Pentru grupul Livezile apare ca predominant ritul inhumăției. Există însă și câteva cazuri de morminte de incinerare – Ampoița-Peret T.7/M.2–3 și T.8/M.5, Livezile-Baia T.3/M.3 și Meteș T.1/M.1 și T.1/M.8 – care nu pot fi trecute cu vederea. Față de numărul mare al mormintelor de inhumăție, cazurile citate indică o incidență cu totul redusă (pentru un stoc de 199 morminte cele șase reprezintă 3%), iar din punct de vedere chorologic este vorba doar de trei puncte (localități). Dar nu trebuie pierdut din vedere că la Ampoița ca și la Meteș este vorba de câte două asemenea morminte. Nu cred că față de numărul redus de cazuri se poate vorbi de un biritualism al grupei Livezile, în care incinerarea să fie ritul adiacent și secundar. Incidența cazuistică ne obligă însă să ținem cont de aceste cazuri, foarte probabil putându-se vorbi de incinerare ca rit intrus și, din perspectivă statistică, ca incidental. Din informația disponibilă reiese că doar unul singur dintre morminte ar fi avut resturile calcinate depuse într-o urnă – Meteș T.1/M.1, secundar în manta. Pentru alte două știm că resturile cinerare au fost depuse direct pe sol – Ampoița-Peret T.8/M.5 și Livezile-Baia T.3/M.3 – fiind vorba de simple morminte din categoria *Brandgrab*, în cazul celui de la Livezile având alături și un vas⁵⁴⁰. În sfârșit, celelalte trei morminte de incinerare, sunt secundare în mantalele movilelor, aparținând foarte probabil tot categoriei *Brandgrab*. Încercând să explice de unde va fi pătruns incinerarea în mediul Livezile, H. Ciugudean a luat în considerație cu temei, după opinia mea, câteva descoperiri ca cele de la Brăduț, din mediile Coțofeni, Makó, Nyírseg sau mormântul de la Govora-Runcuri⁵⁴¹. Dispunând astăzi de ceva mai multe informații se

⁵³⁸ U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, Berlin, 1956, p. 109–140 și un catalog succint al descoperirilor funerare respective la p. 275–291; H. Behrens, E. Schröter, *Siedlungen und Gräber der Trichterbecherkultur und Schnurkeramik bei Halle (Salle)*, Berlin, 1980; H.-J. Beier, în vol. F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin, 1991, p. 63–74.

⁵³⁹ Pentru primul complex se afirmă ca: „După toate aparențele, acest tumul este un cenotaf, deoarece sub mantaua de bolovani nu a fost descoperit nici un mormânt”, pentru Ampoița și „Una dintre movile.... a fost săpată în 1987, fără a se descoperi însă vreun mormânt, ceea ce poate însemna că ar fi vorba despre un cenotaf”, pentru Sălciua de Jos, cf. H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 38, respectiv 64.

⁵⁴⁰ *Ibidem*, p. 36 și respectiv 52.

⁵⁴¹ *Ibidem*, p. 133–134.

poate spune că pătrunderea obiceiului arderii morților, cunoscută deja la nivelul Baden-Coțofeni⁵⁴², ar corespunde ulterior și unei extensii spre răsărit a grupelor Zók târzii, cimitire sau grupuri de morminte propriu-zise cum este cazul în grupa Nyírseg din Crișana sau chiar în mijlocul Transilvaniei, la Bratei⁵⁴³ sau doar a unor „influențe”/difuziune de mode funerare cărora li s-ar putea datora incinerării din mediile Schneckenberg sau cei de la sud de Carpații Meridionali⁵⁴⁴.

O bună parte din mormintele de înhumăție ale grupului Livezile au fost descoperite deja deranjate sau cu osemintele fără conexiune anatomică. Din stocul general de 199 de morminte, 190 sunt de înhumăție, cifră care vorbește de la sine pentru faptul că înhumăția a fost ritul funerar caracteristic grupului Livezile. Pentru câteva dintre mormintele aparținând grupului Livezile s-a observat că osemintele nu se găseau în conexiune anatomică, dar nici răvășite, ci depuse „în pachet” cu o anume ordine. Este cazul mormintelor Livezile-Baia T.II/M.2 și Meteș T.I/M.7 –, în vreme ce pentru altele, dezordinea osemintelor a fost interpretată drept dovadă a reinhumării – Ampoița-Peret T.II/M.8. Există un stoc de 57 de morminte „cu schelete dezarticulate”, cărora autorul citat le acordă o atenție specială, considerându-le pe toate ca reinhumări, este însă riscant să ne hazardăm în aprecieri care nu pot fi susținute, cu atât mai mult cu cât nu dispunem totdeauna de detalii, inclusiv planuri de morminte lizibile pe baza cărora să putem discuta. Dar, în ceea ce privește acele morminte cu schelete așezate „în pachet” lucrurile sunt oarecum diferite. O asemenea dispunere dovedește clar o acțiune deliberată, săvârșită conform unor reguli preexistente. Întrebarea care se pune este în ce măsură avem de-a face cu un mormânt mai vechi, deschis cu ocazia unei înmormântări ulterioare sau este vorba de depunerea unor schelete deja „excarnate” și care se vor fi aflat până atunci în altă locație mortuară – platforme sau „case ale morților”, cum presupune H. Ciugudean⁵⁴⁵. Nu dispunem de profile amănunțite pentru secțiunile ce au traversat movilele funerare Livezile care au fost cercetate. De aceea nu se cunoaște în ce măsură aceste morminte, cu schelete dezarticulate, corespund cu tot atâtea perforații ale mantalelor, rezultate în urma introducerii „noilor veniți” în tumuli sau sunt toate acoperite de acestea. În primul caz am avea de-a face cu situații în care, după deces cadavrele au fost lăsate să putrezească/ să se usuce pe platforme sau în locuri anume destinate, în orice caz nu case ale morților, pentru ca apoi după distrugerea cu totul naturală a celei mai mari părți a țesuturilor, au fost împachetate și depuse în movile. Pentru mormintele cu schelete dezarticulate, descoperite sub structurile de piatră/mantale, este posibil ca, după aceeași procedură de expunere în locuri anume, aceste schele împachetate să fi fost depuse odată cu înmormântările tradiționale. Cel de al doilea caz ar presupune un anume set de reguli dictat de statutul social diferit al unor indivizi aparținând unui segment social redus – cel mai probabil o familie – conform căruia abia după decesul unui membru important al acesteia cei decedați anterior puteau fi îngropați la rândul lor⁵⁴⁶. Despre anume reguli preexistente, legate destul de probabil de relațiile de rudenie, vorbesc de la sine și cele 24 de morminte colective (cu 2–4 indivizi). Pe ansamblu, numărul unor astfel de morminte este destul de ridicat în comparație cu înmormântările altor medii culturale, ceea ce constituie o altă particularitate a descoperirilor funerare Livezile. În același timp numărul mare de asemenea înmormântări, cu 65 înhumări, nu ne îngăduie să le considerăm simplist pe toate ca fiind consecințele unor decese simultane, căci în acest caz grupul Livezile ar fi avut o durată inconfortabil de scurtă... Cred, mai ales dacă ținem seama de cele două morminte cvadruple – Ampoița-Peret T.VI/M.1 și Țelna T.2/M.4 – și cele patru triple – Ampoița-Peret T.II/M.7, Geoagiu T.I/M.7, Poiana Aiudului T. T.VI/M.11 și Țelna T.I/M.1, că posibilitatea ca în anume cazuri înmormântările propriu-zise să fi avut loc abia odată și în cadrul unei ceremonii funerare determinată de decesul unui membru marcant, să capete mai multă substanță... Dar, desigur, nu trebuie pierdute din vedere anume nesiguranțe în cursul săpăturilor arheologice, astfel că trebuie așteptat ca stocul unor astfel de înmormântări în arealul Livezile să sporească cantitativ, dar mai ales calitativ⁵⁴⁷.

⁵⁴² Vezi capitolul dedicat înmormântărilor blocului Baden-Coțofeni.

⁵⁴³ E. Zaharia, în vol. N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvania. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden, 1999, p. 53–58. Vezi și capitolul dedicat descoperirilor Makó sau Nyírseg pentru spațiul avut în vedere.

⁵⁴⁴ Vezi capitolele dedicate înmormântărilor Glina și Schneckenberg.

⁵⁴⁵ H. Ciugudean, *op.cit.*, p. 133. Atrag atenția că termenul de „casă a morților”/„Totenhaus” se referă strict și direct la acele construcții din diferite materiale situate în cadrul complexelor funerare, nu în afară. Astfel de structuri interne sunt cunoscute bunăoară în mediile epocii bronzului din Slovacia și nu numai, cf. J. Batora, PZ 74, 1999, 1, p. 1–57.

⁵⁴⁶ Deosebit de utile în acest sens sunt paralelele etnologice, cele mai multe relevând seturi extrem de complexe de asemenea practici, discutate la Howel S., Man (N.S.) 24, 1989, p. 419–438; F. Tiesler, în vol. F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin, 1991, p. 345–368.

⁵⁴⁷ Ar mai fi de discutat și cele două cazuri de morminte în care nu s-au găsit decât crani – Țelna T.II/M.1 de pildă, dar cum asupra lor există incertitudini privind deranjamente ulterioare le las de-o parte.

Din stocul de 190 de complexe mortuare de inhumație, 78 de morminte (41.05%) au avut scheletele nederanjate, ceea ce a permis observații de detaliu privind modul lor de dispunere. În aceste cazuri cadavrele au fost depuse în două poziții principale: chircite lateral – 71 de cazuri, dintre care 38 pe dreapta, iar 33 pe stânga și în decubit dorsal cu 7 cazuri (adică 8.97%) (Fig. 13). Din păcate, pentru cea mai mare parte a descoperirilor mortuare Livezile nu există examinări antropologice⁵⁴⁸. Cu excepția celor din micul cimitir de la Ampoița-Peret, celelalte determinări sunt doar impresive apreciindu-se între adult sau copil! În situația aceasta nu avem cum ști dacă depunerea pe o parte sau alta a scheletelor chircite lateral era sau nu determinată de apartenența la una sau alta din grupele de sex. Micul lot analizat de la Ampoița-Peret pare a indica că nu a existat o asemenea regulă, căci din cele opt morminte cu schelete masculine două se găseau în decubit dorsal, unul chircit pe dreapta și unul pe stânga, pentru restul de patru poziția neputând a fi precizată, iar din cele 14 schelete feminine 5 erau chircite pe dreapta, tot atâtea pe stânga, nici unul nu a fost găsit în decubit dorsal, iar pentru restul de trei situația nu a permis precizarea poziției. Dispunerea pe o parte sau alta s-a făcut însă după reguli stricte, dovadă situațiile de la Ampoița-Peret: T.II/M.4a–b, în care unul dintre schelete a fost descoperit zăcând pe dreapta cu craniul către SV, iar al doilea, tot pe dreapta, dar cu craniul către NE, scheletele fiind față-n față cu capetele unul la picioarele celuilalt⁵⁴⁹; T.III/M.4 (Pl. 132/3), cu ambele schelete în aceeași poziție – chircite pe stânga – și cu aceeași orientare spre E, un schelet fiind feminin, iar al doilea de *juvens*⁵⁵⁰. La Izvoarele-Dealul Nioarcei T.I/M.1a–b, ambele schelete erau orientate către NV, dar unul se găsea chircit pe dreapta și celălalt pe stânga, cu alte cuvinte „față-n față”⁵⁵¹. Variațiile de poziții și orientări așa cum reies din complexele citate nu au cum se datora unor depuneri aleatorii, ci mai degrabă unor reguli decurgând din raporturile sociale, cel mai probabil de rudenie și condiționate ca atare de grupele de sex. Chiar dacă stadiul documentării nu permite nuanțări, trebuie ținut cont, în încercarea de a schița standardul funerar Livezile, de suma observațiilor făcute pe această temă până acum.

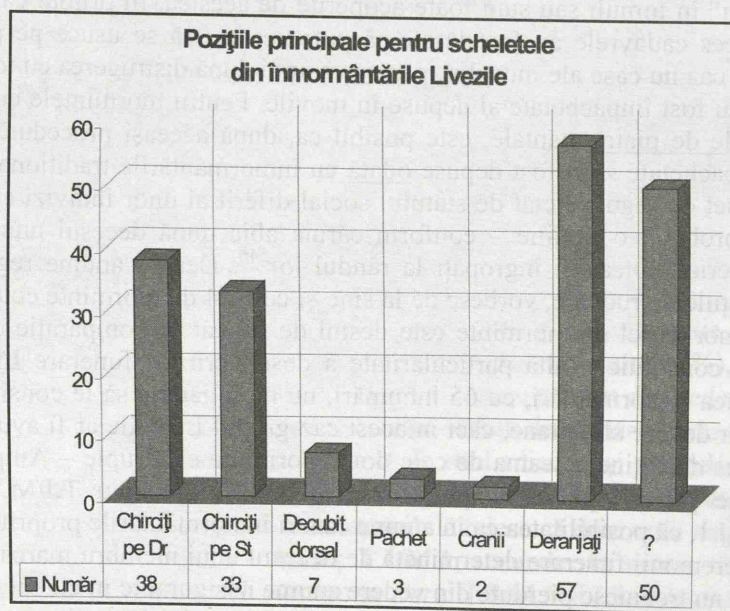

Figura 13

Puține la număr, scheletele descoperite în decubit dorsal se constituie într-o categorie demnă de luat în seamă, deși cu incidență cazuistică redusă. Este evident că prin aceasta, așezarea pe spate a cadavrelor pare un obicei „străin” grupului Livezile. De o diferență cronologică cu greu ar putea fi vorba, având în vedere cazul de la Ampoița-Dealul Doștiorului T.I/M.2, unde, într-un mormânt dublu, s-au găsit împreună un schelet de adult în decubit dorsal, orientat SE–NV, și un altul de copil chircit lateral pe stânga și orientat SV–NE⁵⁵². Dar

⁵⁴⁸ Singurele determinări sunt cele pentru cimitirul de la Ampoița, cf. G. Grupe, în anexă la H. Ciugudean, PZ 66, 1991, 1, p. 115–118 și M. Perianu, Thraco-Dacica 11, 1990, 1–2, p. 241–247.

⁵⁴⁹ H. Ciugudean, *op.cit.*, p. 32, unde se afirmă că ambele erau orientate SV–NE, deși în fotografia de la fig. 93/3 se vede clar că erau dispuse bipolar! Din analiza antropologică a reieșit că unul dintre schelete a aparținut unui *infans II*, iar celălalt unui *juvens*.

⁵⁵⁰ *Ibidem*, p. 32–33.

⁵⁵¹ *Ibidem*, p. 49, dar fără nici un fel de ilustrație...

⁵⁵² *Ibidem*, p. 37, din nou fără plan de detaliu.

cum la Tureni-La furci în T.I/M.3 scheletul se găsea în decubit dorsal cu *genunchii ridicați (tip broască)*⁵⁵³ având alături și bulgări de ocru, este de luat în seamă posibilitatea a ca acest mod de depunere a cadavrelor să fi fost împrumutat de la comunitățile Jamnaja, care, așa cum am văzut, existau deja la vremea aceea chiar în mijlocul Ardealului.

O cale de a desluși regulile de depunere a cadavrelor este examenul orientărilor. Dar vreau să atrag atenția din capul locului că toate orientările mormintelor sunt date cu totul simplu, doar după opt puncte cardinale și, foarte semnificativ, *niciodată cu specificații în grade*⁵⁵⁴.

După H. Ciugudean, „în cazul cimitirului de la Ampoița-Peret nu s-a putut evidenția o orientare preferențială a scheletelor, situație valabilă și în cadrul celorlalte cimitire cercetate”⁵⁵⁵! Desigur, stocurile reduse de morminte nederanjate pentru fiecare din grupurile de movile funerare Livezile nu sunt susceptibile să ofere rezultate concludente⁵⁵⁶. Dar acest lucru este valabil mai ales dacă se studiază problema pentru fiecare grup de morminte sau cimitir în parte, cu totul alta fiind situația per ansamblu, pornindu-se de la premisa că regulile de dispunere a defuncțiilor au fost aceleași pentru întreg grupul Livezile. Din stocul de 199 de morminte din baza mea de date⁵⁵⁷, doar pentru 84 sunt menționate orientările, ceea ce reprezintă 42.21%, adică un eșantion satisfăcător. Desigur, faptul că orientările sunt precizate doar pentru opt puncte și fără a se indica gradele și diviziunile respective, reprezintă un factor de incertitudine, dar în lipsa posibilităților de verificare nu este de ales⁵⁵⁸.

O primă diagramă – numai pentru mormintele cu schelete chircite lateral – întocmită pe baza informației nude existente nu este foarte explicită, căci doar pentru 4 morminte orientările sunt NNV (2) sau VNV (2), restul fiind date doar pentru opt puncte cardinale (PI. 133/1). Recalculând, în sensul redistribuirii celor 4 morminte cu orientări „fine”, se ajunge la o altă diagramă la care este evidentă existența a două grupe de orientare: *grupa A*, cu orientări predilecte în sectorul N-NE-E-SE și *grupa B*, cu orientări predilecte în sectorul opus S-SV-V-NV (PI. 133/2). Cele două grupe de orientare sunt puse iarăși în evidență și prin diagramele întocmite separat pentru scheletele chircite lateral pe dreapta (PI. 133/3) și pentru cele dispuse pe stânga (PI. 133/4) care confirmă astfel regula de orientare bipolară.

De un real folos ar fi fost o diagnosticarea antropologică a cât mai multe dintre aceste morminte care ar fi relevat cu siguranță relația dintre cele două grupe de orientare și grupele de sex/vârstă și, pornind de aici, și a relației dintre poziție + orientare și grupele de sex. Fără îndoială, cele două grupe de orientare A către sectorul estic și B către sectorul vestic, așa cum sunt schițate acum, pot fi discutate din punctul de vedere al documentației arheologice, dar ceea ce nu se poate nega este *tendința* clară a stocului statistic, *tendința* de care trebuie ținut seama în definirea standardului funerar al grupului Livezile. Și asta cu atât mai mult cu cât, așa cum am văzut din examinarea dispunerii cadavrelor, a existat, chiar dacă greu de surprins la prima aruncătură de ochi, o anume relație între dispozițiile scheletelor și orientările lor în cazul înmormântărilor duble. Destul de probabil, ca și în cazul altor grupe ale bronzului timpuriu, și pentru comunitățile grupului Livezile au existat în viața de zi cu zi anumite segmentări ale unității sociale, după reguli valabile pentru întreaga arie, segmentări ce nu puteau fi străine de relațiile de rudenie de sânge și, pe cale de consecință, cele reflectând raporturile matrimoniale. Și aceasta este una dintre trăsăturile fundamentale ale standardului funerar Livezile. Din păcate stațiunile corespunzătoare au oferit până acum prea puține observații privind structura lor internă, pentru a putea corela în chip mulțumitor această categorie de informații cu cele provenite din spațiile funerare.

Mobilierul funerar al mormintelor grupului Livezile nu excelează prin „bogăție”, cele mai multe morminte fiind lipsite de bunuri însoțitoare. Din cele 196 de înmormântări (am exclus doar cista cu oase de pasăre, ca și discutabilele cenotafuri), 133 (70.46%) au fost lipsite de inventar. Dintre cele cu mobilier funerar

⁵⁵³ *Ibidem*, p. 70, care citează pe Gh. Lazarovici și Z. Kalmar autorii săpăturii. Ilustrația lipsește. Bănuiesc că e cu totul posibil ca expresia *tip broască* să se referă la așa numita *Froschlage*, adică schelet în decubit dorsal cu picioarele, inițial îndoite din genunchi și așezate în sus, căzute lateral „în romb”, poziție frecventă la înmormântările Jamnaja.

⁵⁵⁴ Faptul în sine îmi hrănește bănuiala că, dacă defuncții grupului Livezile nu foloseau busola pur și simplu pentru că nu aveau așa ceva, nici arheologii care i-au dezgropat nu au folosit-o, dar din cu totul alte motive...

⁵⁵⁵ *Ibidem*, p. 132.

⁵⁵⁶ H. Ciugudean, PZ 66, 1991, 1, fig. 18/A-B.

⁵⁵⁷ Baza de date *Înmormântări – Livezile* am întocmit-o prin introducerea tuturor înmormântărilor Livezile, așa cum au fost publicate în rapoartele de săpătură sau alte lucrări publicate, cu descriptorii impuși de parametrii descoperirilor cu pricina. În baza de date au fost incluse și „cenotafurile” sau complexe de felul celui cu cistă de piatră cu oase de pasăre în interior, de la Tureni. Baza de date pentru Livezile este inclusă la rândul ei, într-o altă bază de date, mai amplă constituită din înmormântări ale epocii bronzului.

⁵⁵⁸ În cazul în care ar fi fost publicate planuri individuale de morminte corect redactate și cu indicarea nordului ar fi fost posibilă recalcularea destul de precisă a orientării scheletelor, dar pentru mormintele grupului Livezile nu există asemenea documentație publicată. Fotografiile de la Ampoița-Peret și Geoagiu de Sus-Cuciu, cf. Ciugudean, *op.cit.*, fig. 93/1-3, respectiv 94/1-2, nu ajută prea mult.

se distinge un grup mic alcătuit din câteva morminte cu inventare „bogate”. Este cazul Ampoița-Peret T.III/M.1, cu un set de piese de port alcătuit din două inele de buclă de tip Zimnicea din aur, un pandantiv Brillenspirale, două spirale din sârmă și un rest de pandantiv (?), toate din Cu/bz, la care se adăuga și o amforă⁵⁵⁹ (vezi cartarea pentru Peret la Pl. 132/7), Poiana Aiudului T.IX/M.4⁵⁶⁰, cu un set de piese de port din Cu/bz, alcătuit dintr-o brățară, un pandantiv din categoria Brillenspirale, un alt rest de pandantiv și două spirale din sârmă, la care se adaugă un topor/teslă din diabas plus două vase – o amforetă și o ceașcă, lângă schelet mai fiind descoperite și oase de animal⁵⁶¹, Livezile-Dealul sârbului T.I/M.1, cu un set de piese de port constituit din două pandantive Brillenspirale, trei topoare din piatră, un străpungător din Cu/bz, o râșnița și două vase⁵⁶² și Poiana Aiudului T.V/M.6, cu un Lockenring spiralic din argint și o ceașcă⁵⁶³. Un al doilea grup de morminte cu inventare din mai multe piese este alcătuit din Petreștii de Sus T.II/M.6, cu un topor din piatră și un vas, Livezile-Dealul sârbului T.II/M.1, cu un topor din piatră, o „spatulă” din os și un vas, Vălișoara T.I/M.2, cu un topor din piatră și un vas, Poiana Aiudului T.V/M.2, cu un topor întreg și unul fragmentar, ambele din piatră, un răzuitor din silex, un vas și un dinte de cerb și Izvoarele T.III/M.1 cu două topoare din piatră și mai multe săgeți din silex⁵⁶⁴. Celelalte morminte cu mobilier au avut, de obicei un vas, sau câte o așchie sau lamă din silex sau obsidian.

Cele 10 morminte cu inventare mai acătării reprezintă 15.86% din stocul celor 63 de înmormântări cu mobilier ceea ce este demn de reținut. În bună măsură, este vorba de morminte situate central, care ar putea fi cele „primare”, dacă acceptăm că toate înmormântările s-au înșirat de-a lungul timpului.

Principalele categorii de materiale prezente în inventarele funerare, atâtea câte au putut fi distinse ca atare, sunt: ceramica, piesele de port din aur sau argint, cele din cupru sau bronz, armele din piatră, instrumentele din piatră sau os și, într-un singur caz, o figurină de un tip aparte. Există diferențe în cea ce privește incidența lor cazuistică (Fig. 14), cele mai „bine” reprezentate fiind vasele, urmate apoi de instrumente. Armele apar de obicei în mormintele cu inventare „bogate”, în asociere cu piese de port din metal. Piesele de port din metal prețios sau cupru ca și cele din os se caracterizează iarăși printr-o incidență relativ medie. Figurina din lut, de un tip special, reprezintă o apariție insolită a cărei semnificație în cadrul strict al înmormântărilor Livezile este dificil de deslușit. Cu totul excepțional mai este semnalată o mărgică din lut.

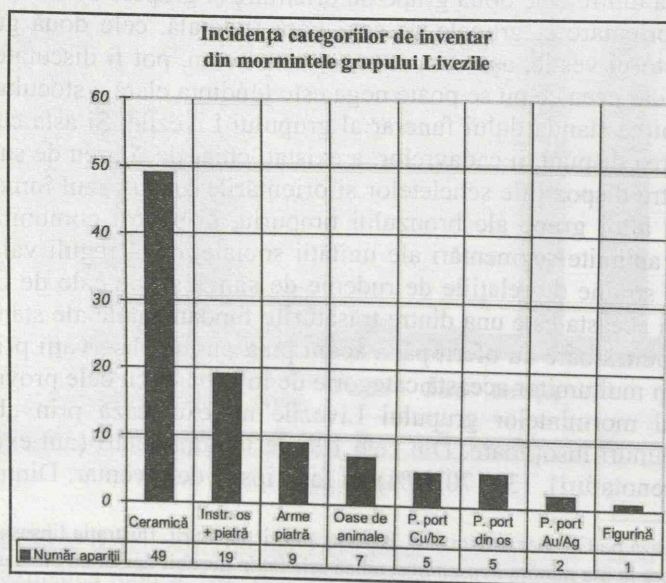

Figura 14

Oasele de animale, reprezentând cel mai probabil, resturi de depuneri alimentare – hrană – nu aparțin propriu zis inventarelor funerare ci sunt depuneri ceremoniale.

⁵⁵⁹ H. Ciugudean, PZ, 66, 1991, 1, p. 85–86, fig. 20/1–6.

⁵⁶⁰ Scheletul din mormânt a fost diagnosticat ca masculin, vezi supra nota 49.

⁵⁶¹ N. Vlassa et al., op.cit.

⁵⁶² H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului...*, p. 50.

⁵⁶³ N. Vlassa et al., op.cit.

⁵⁶⁴ H. Ciugudean, op.cit., p. 59, 50, 74, 60 și respectiv, 49.

Grupul celor 10 morminte cu inventare aparte reprezintă 5.10% din stocul de 193. Elementele de inventar cele mai expresive sunt piese de port, între care nu lipsesc cele din metal prețios, și armele, sau piesele socotite ca atare⁵⁶⁵. Este indiscutabil că funcția lor era legată de statutul social al defuncțiilor cu pricina, cu atât mai mult cu cât cele două inele de buclă din metal prețios au fost achiziționate pe calea schimbului la distanță, ceea ce le sporea valoare ca elemente de port/de prestigiu. Frecvența instrumentelor din metal, os sau piatră este mai puțin expresivă din acest punct de vedere, dar în cazurile în care asemenea piese apar alături de podoabe sau arme, ele subliniază rangul social. Pe baza structurii inventarelor și a poziției lor în tumuli, cele 10 morminte „bogate” au aparținut unei categorii distincte social. Astăzi, noțiunea de „elită” este abuziv folosită în discuțiile asupra înmormântărilor. Nu cred că este cazul să o folosesc și pentru grupul Livezile. După opinia mea, având în vedere și celelalte elemente ale standardului funerar al grupei, așa cum ies ele în evidență la o examinare mai atentă, grupul respectiv de morminte aparține unor indivizi care au avut o poziție centrală în structura segmentelor sociale ale comunităților, eventual în calitate de „capi de familie”. A îngloba pe toți aceștia într-o categorie denumită elită, este excesiv și contradictoriu cu conținutul real al noțiunii, ce se referă la o categorie mai numeroasă, distinctă, nu numai prin însemnele de prestigiu, ci mai ales prin capacitatea de influență în viața de zi cu zi, situație mai greu de surprins arheologic la vremea grupului Livezile...

Prezența ceramicii este mai puțin legată direct de expresia persoanei sociale a defunctului și mai mult de cutumele cu rădăcini în mentalul colectiv, în credințele despre lumea de dincolo, ele atestând depunerea unor alimente, în cazul în speță preponderent lichide, alături de cei plecați la drum... Lipsa ceramicii la destul de multe morminte nu înseamnă neapărat, și o corespunzătoare lipsă de grijă față de morți, căci în primul rând avem de-a face cu, destul de posibile, manipulări post mortem a cadavrelor, inclusiv reinhumări, procedee de obicei neînsoțite de depuneri de hrană sau de altfel. Sau, cum o dovedește mormântul Ampoița-Peret T.VIII/M.1a, hrana destinată defunctei este atestată de un omoplat de animal. Adaug, ca foarte semnificativ, că alături de scheletul feminin găsit intact, se mai găseau „*părți dintr-un al doilea schelet de sex feminin, lipsite de conexiune anatomică*”⁵⁶⁶.

Rezumând, cred că standardul funerar al grupului Livezile poate fi astăzi caracterizat prin: a – preponderența ca rit funerar principal a inumației, incinerăția apărând din exterior ca rit incidental; b – spațiul funerar comunitar alcătuit din zone funerare distincte corespunzând unor subunități sociale ale comunităților; c – zone funerare, din nou fragmentate, alcătuite din movile funerare, cu structură și amenajări interioare ca expresii funerare colective corespunzătoare fiecărei subunități sociale/clan, familie, cu o ierarhizare a ceremoniilor funerare în funcție de rangul social individual, ceremonii la rândul lor constituite dintr-un lanț de episoade distincte; d – probabilitatea unor practici ținând de manipularea post mortem a defuncțiilor, ca episoade ceremoniale subordonate principiului reprezentării colective prin mormintele de șefi de clan/familie, aceasta constituind particularitatea care individualizează, din punctul de vedere al practicilor funerare, standardul Livezile.

Cu excepția celei din urmă trăsături, standardul funerar al grupului Livezile se înscrie în tabloul general al vremii, fiind caracteristic unor comunități reduse numeric, aflate în dialog cu un mediu înconjurător dificil de administrat, și într-o competiție internă menită să-i susțină solidaritatea de grup.

8.7 ALTE ÎNMORMÂNTĂRI ALE BRONZULUI TIMPURIU DIN TRANSILVANIA

Pentru ceea ce, în mod tradițional, se consideră a fi perioada timpurie a epocii bronzului din Transilvania se mai cunosc și alte destul de numeroase descoperiri cu caracter funerar, unele dintre ele puțin susținute de observații riguroase, dar aproape toate des citate în literatură și utilizate chiar pentru a defini grupuri culturale. Este vorba de peste 20 de puncte în care, cel mai adesea în urma unor cercetări cu totul restrânse, au fost scoase la lumină înmormântări care nu se „potriveau” cu restul peisajului arheologic, acesta fiind chiar unul dintre motivele pentru care au fost „analizate” individual și socotite drept definitorii pentru grupe cum sunt cele denumite Copăceni, Ciomortan, Roșia sau Zăbala. Cu vremea, unele dintre acestea au putut fi apropiate de fenomenele culturale majore ale perioadei, în vreme ce altele au rămas încă „singulare”.

⁵⁶⁵ Topoarele plate, de mici dimensiuni, de fapt tesle, sunt destul de probabil unelte, putând fi folosite ca arme doar la mare nevoie...

⁵⁶⁶ *Ibidem*, p. 36.

În momentul de față există un grup de descoperiri cu caracter funerar ce pot fi atribuite fenomenelor Zók târziu, respectiv culturilor Makó și Nyírség sau grupelor Nagyrév și Hatvan, toate suficient de bine definite la Dunărea Mijlocie. Către extremitatea sud-vestică a spațiului de lucru se mai include și un mormânt atribuit grupei Vinkovci. În afara acestora mai există 9 descoperiri cu caracter mortuar, răspândite în podișul central ardelenesc pentru care încadrările culturale sau racordările la grupele culturale majore ale epocii sunt cel puțin discutabile.

Descoperiri funerare Makó:

1. **Călățea** (Cat. 182);
2. **Roșia** (Cat. 793);
3. **Hódmezővásárhely** (Cat. 449a)
4. **Valea lui Mihai** (Cat. 1011).
5. **Zimandu Nou** (necatalogat).

Descoperiri funerare Nagyrév:

1. **Izbucul Topliței** (Cat. 487).

Descoperiri funerare Hatvan:

1. **Hernádkak** (Cat. 443);
2. **Nyíregyháza** (Cat. 645).

Descoperiri funerare izolate:

1. **Bratei** (Cat. 139);
2. **Cașolț** (Cat. 173);
3. **Copăceni** (Cat. 247);
4. **Florești** (Cat. 361);
5. **Homorod** (Cat. 459);

Descoperiri funerare Nyírség:

1. **Ciumești** (Cat. 228);
2. **Foeni** (Cat. 364);
3. **Kántorjánosi** (Cat. 504);
4. **Kotáj** (Cat. 524);
5. **Pișcolt** (Cat. 724);
6. **Sanislău** (Cat. 809);
7. **Sălacea** (Cat. 817a);
8. **Vencsellő** (Cat. 1045).

Descoperiri funerare Vinkovci:

1. **Sljunkara** (Cat. 864).

6. **Luncasprie** (Cat. 551);
7. **Ocland** (Cat. 651);
8. **Peteni** (Cat. 715);
9. **Poian** (Cat. 740);
10. **Zăbala** (Cat. 1077).

Pentru grupele Makó, Nyírség, Nagyrév și Hatvan descoperirile sunt puține și situate majoritar la vest de masivul Carpaților Occidentali, dar spațiul avut acum în vedere nu cuprinde decât în mică măsură ariile respective, cele patru grupe culturale fiind bine reprezentate prin descoperiri funerare pe ansamblul ariilor lor. Descoperirile, pe care le-am numit izolate, sunt răspândite, fără a se putea distinge grupări proprii semnificative, mai mult chiar ele se găsesc în preajma zonelor ocupate de grupele bine definite (Pl. 134).

Descoperirile atribuite grupei Makó și plasate în spațiul discutat sunt astăzi în număr destul de mare. Cultura Makó a fost definită de mai multă vreme de către N. Kalicz, ca o grupă aparținând complexului Zók târziu cu o arie care a cuprins aproape întreaga Ungarie de astăzi cu extensii către NV în Slovacia și Moravia unde este cunoscută sub denumirea de Kosihy-Čaka. Ritul funerar predominant este incinerarea, fiind cunoscut și un număr mic de morminte de inhumație, de obicei izolate. Îndeobște este vorba de complexe izolate, cel mult grupuri de morminte, dar oricum suficient de elocvente în ceea ce privește ritul funerar⁵⁶⁷. Plasată de covârșitoarea majoritate a celor care s-au ocupat de problemele acestei grupe în perioada timpurie a epocii bronzului, grupa Makó beneficiază deocamdată doar de o singură dată ¹⁴C, provenită din așezarea de la Szeghalom, care calibrată se plasează în intervalul 2610–2270 BC⁵⁶⁸. O caracteristică a comportamentului funerar al grupei pare să fie dat de lipsa cimitirelor propriu zise, majoritatea descoperirilor mortuare Makó fiind morminte izolate, doar uneori fiind vorba de grupuri mici de înmormântări. Din punct de vedere ritual,

⁵⁶⁷ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968, p. 77–84; idem, în vol. N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan*, Beograd, 1984, p. 93–107; I. Bóna în vol. W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a. M. f.a. (1993), p. 11–12; Fl. Gogâltan, în vol. N. Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd Milleninium B.C.*, Belgrad-Vršac, 1996, p. 43–68; J. Dani, în vol. H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (eds.), *The early and middle bronze age in the Carpathian Basin*, Alba Iulia, 1998, p. 55–66; J. Koós, în același vol., p. 7–30; G. Kulcsár, în același vol. p. 31–53.

⁵⁶⁸ Proba Bln-? – 3930±60 BP de la Szeghalom, cf. P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, în vol. W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a. M., f.a. (1993), p. 43, nr. 18, unde calibrările sunt diferite, acum data fiind calibrată cu programul OxCal v.3.10.

mormintele de incinerare sunt, de obicei, cu resturile calcinate depuse în urne, rareori cu vase adiacente sau, mai puține la număr, cu oasele arse depuse în gropi. Așa este cazul la **Hódmezővásárhely-Gorzsa**, unde a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă cu trei vase adiacente⁵⁶⁹. La **Valea lui Mihai**, este un mormânt de incinerare în urnă, la care s-au descoperit și nouă pandantive din dinți perforați de animal. Descoperirea a fost socotită o bucată de vreme ca fiind Otomani, ulterior fiind atribuită grupei Makó⁵⁷⁰. Mormintele de inhumare, sunt cu totul discutabile ca apartenență ele fiind, așa cum s-a spus, mai degrabă dovezi ale unor prezențe străine, cum pare să fie cazul la Hódmezővásárhely, unde, în punctul *Kotacspart*, s-a descoperit un mormânt de inhumare, vasul din inventar aparținând însă repertoriului Nagyrév⁵⁷¹, ceea ce ar putea susține apartenența acestui mormânt la grupa Periam-Pecica. În această situație descoperirile de la **Călățea și Roșia** apar cu totul insolite, fapt subliniat și de poziția lor cu totul excentrică față de aria Makó. Dar cele două descoperiri trebuiesc amendate drastic, căci în ambele cazuri este vorba de resturi de schelete umane descoperite în peșteri, în condiții în care contextul arheologic real al acestor resturi osteologice nu poate fi precizat câtuși de puțin.

Astfel pentru situația de la Călățea se spune doar atât: „Este o peșteră greu accesibilă, cu mai multe etaje, pentru a ajunge în fundul ei trebuie coborâtă o diferență de nivel de câteva zeci de metri. Din această peșteră provin obiecte din os, piatră, bronz, o mare cantitate de ceramică fragmentară și câteva vase întregibile. Tot în această peșteră s-au descoperit morminte de inhumare. Resturi scheletice au fost observate în mai multe galerii.”⁵⁷²!! Pentru descoperirea de la Roșia informația este la fel de consistentă: „Bestattungsgrab (sic), zufällig in Peștera Vacii-La țarină entdeckt. Die menschlichen Reste werden zusammen mit den Bruchstücken mehrere Gefäß im Museum der Naturwissenschaften in Tinca (Bezirk Bihor) aufbewahrt. Inv. 44/1960”⁵⁷³!!

Realitatea grupului Roșia este susținută doar de materialele ceramice⁵⁷⁴, chiar dacă și în acest caz ar trebui să existe rezerve în măsura în care cu greu se mai poate ști cât de selectate au fost materialele. Dar despre descoperiri funerare ale acestei grupe nu poate fi vorba având în vedere precaritatea informațiilor. De altfel și raportarea materialelor ceramice Roșia la grupa Makó nu este suficient de limpede, Roman și Némethi considerând că este vorba de comunități bine individualizate față de grupele Makó, Nyírség sau Glockenbecher ori Nagyrév și căutând pentru presupusele inhumări din cele două peșteri similitudini în grupul Livezile sau în Serbia în medii Vinkovci⁵⁷⁵. Reiese destul de clar că despre o prezență efectivă a unor înmormântări Makó, cu greu se poate vorbi pentru zona dintre Carpații Occidentali și actuala frontieră ungaro-română⁵⁷⁶.

Grupa Nyírség, aparținând de asemenea complexului Zók târziu, se întinde în nord-estul Ungariei de azi, cu extensii către nord, în Slovacia, unde este cunoscută sub denumirea de Nyírség-Zatin, dar și spre est ajungând aproape de masivul Carpaților Apuseni⁵⁷⁷. Descoperirile funerare sunt destul de numeroase, dar masa principală a complexelor este constituită de mormintele singulare. Ritul funerar exclusiv este incinerarea, în urnă sau în urnă și cu cenușa risipită, așa numitele *Brandschuttungsgäber*. În aria Nyírség sunt menționate doar două morminte izolate de inhumare, dar cu elemente de inventar ce nu sunt caracteristice grupei, la fel ca în cazul grupei înrudite Makó⁵⁷⁸. Pentru cercetarea arheologică din România definirea culturii Nyírség a avut drept rezultat clarificarea așa numitei „faze Otomani I” ce s-a dovedit a fi parte componentă organic a grupei Zók târzie. Pentru grupa Nyírség, încadrată în perioada timpurie a epocii bronzului, la fel ca și grupa anterioară, dispunem astăzi doar de o singură dată radiocarbon, provenită din așezarea de la Bakonszeg. Este vorba de proba Bln-1645 – 3625±40 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă o dată în intervalul 2050–1810 BC⁵⁷⁹.

⁵⁶⁹ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 81.

⁵⁷⁰ M. Roska, AISC Cluj, 1932, p. 78, fig. 1/1–3; idem, *Erdély régészeti repertórium*, Kolozsvár, 1942, p. 81 și fig. 99; P. Roman, I. Némethi, *Præhistorica* 15, 1989, p. 245.

⁵⁷¹ *Ibidem*, p. 82.

⁵⁷² I. Emödi, *Thraco-Dacia* 6, 1985, 1–2, p. 135.

⁵⁷³ P. Roman, în vol. *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*, MittArchInst 2, 1981, p. 165, nota 58.

⁵⁷⁴ P. Roman, I. Némethi, *SCIVA* 37, 1986, 3, p. 218–230.

⁵⁷⁵ *Ibidem*, p. 229–230.

⁵⁷⁶ Gabriella Kulcsár, *op. cit.*, pe lista de la p. 44 și harta 3, menționează, cu semnul întrebării, un mormânt Makó la Zimandu Nou, localitate situată la circa 12 km nord de Arad. Vezi și opinia lui I. Bóna, care contestă o prezență Makó în zonele imediat învecinate Carpaților Occidentali, cf. *op. cit.*, p. 11.

⁵⁷⁷ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 63–76; idem, în vol. N. Tasić, *op. cit.*, p. 109–124; T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 20–30.

⁵⁷⁸ N. Kalicz, în N. Tasić, *op. cit.*, p. 111–112.

⁵⁷⁹ P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, *op. cit.*, p. 43, nr. 15.

Pentru spațiul avut în vedere cea mai reprezentativă descoperire este reprezentată prin cimitirul plan de incinerare de la **Ciumești**. Prin săpături sistematice efectuate în anii 1962 și apoi 1964, în punctul *Bostănărie* au fost descoperite 23 de morminte, iar apoi, în 1964–1965, în punctul *Grajduri* au mai fost scoase la lumină alte trei morminte. Cele două puncte se află la 600 m unul de altul, dar după I. Ordentlich și C. Kacsó, este vorba de un singur cimitir plan de incinerare în urnă. Cei doi autori au încadrat inițial cimitirul în faza I a culturii Otomani⁵⁸⁰. Încadrarea a fost privită cu rezerve de către T. Bader care a arătat că ceramica din mormintele de la Ciumești este mai apropiată de cea Nyírség⁵⁸¹, rezerve cu totul îndreptățite astăzi, mormintele de incinerare de acolo fiind socotite ca o descoperire Nyírség tipică.

Din capul locului trebuie subliniat faptul că la Ciumești, spre deosebire de restul ariei Nyírség, este vorba de un cimitir. Dar în același timp cred că aprecierea lui Ordentlich și Kacsó conform căreia mormintele de la Bostănărie⁵⁸² și cele de la Grajduri aparțin aceluiași cimitir este cu totul excesivă și nu poate fi reținută, căci în acest caz ar fi vorba de o necropolă întinsă pe o suprafață neobișnuit de mare, care ar fi avut ca atare sute de înmormântări. Mai degrabă este vorba de două zone funerare distincte, desigur nici una cercetată exhaustiv. O problemă neclară este raportarea la o așezare sau alta. Pe teritoriul localității, în punctul *Lăpușul acastăului* este semnalată o așezare Nyírség întinsă, o alta mai fiind semnalată și în punctul *Lăpușul mare*⁵⁸³, dar nu dispunem de detalii privind situația exactă din teren pentru a putea aprecia în ce măsură aceste două stațiuni pot fi puse în relație cu cele două zone funerare.

Pe planul redactat pentru mormintele descoperite la *Bostănărie* nu se disting grupări de morminte, iar autorii publicației au considerat că cele 23 de morminte „erau amplasate la întâmplare”. Nu mai avem cum ști câte înmormântări vor fi fost în punctul cu pricina și cum a fost organizată zona funerară, căci o „amplasare la întâmplare” a înmormântărilor nu este câtuși de puțin verosimilă.

Toate mormintele sunt de incinerare în urnă, cel mai adesea fiind vorba de un singur vas folosit ca atare. Fac excepție M.3/62, 9/62 și 11/64 de la *Bostănărie* și 27/64 de la *Grajduri*, care au avut câte un vas adiacent și M.26/64, tot de la *Grajduri*, a cărui urnă a avut drept capac o strachină. Drept urne au fost folosite vase de tipul amforetei – în 9 cazuri –, vasul borcan, uneori cu suprafața striată – 7 cazuri, ceașca sau cana – doar de două ori – și o singură dată un castron, pentru restul mormintelor urnele fiind foarte prost păstrate nu s-au mai putut reconstitui formele.

Gropile mormintelor nu au putut fi surprinse, iar adâncimile la care au fost descoperite urnele sunt variate, situându-se între 0.20–0.70 m.

La **Pișcolt**, în punctul *Nisipărie*, în cursul săpăturilor sistematice efectuate pentru cercetarea unei necropole Latene au fost descoperite mai multe morminte, dintre care câteva formează un grup constituit din morminte de incinerare. Grupul mormintelor de incinerare este compus din 7 morminte, toate cu resturile calcinate în urnă. Inventarele nu lasă loc nici unei îndoieli, fiind vorba de înmormântări Nyírség. Două morminte au avut urnă acoperită cu un castron, drept capac și vase adiacente, în cazul M.65 unul dintre aceste vase fiind găsit în gura urnei. Alte două morminte au avut urna acoperită cu un capac, iar pentru restul de trei, urnele nu au avut nici capac și nici vase depuse alături. Gropile nu au putut fi distinse, iar adâncimile sunt cuprinse între 0.50–0.80 m. Din descrierea mormintelor reiese că nu se găseau grupate⁵⁸⁴. În apropiere se află o așezare aparținând culturii Nyírség⁵⁸⁵, căreia, cu destulă probabilitate, i-a aparținut grupul de morminte. Descoperirea grupului de morminte de incinerare în urnă la Pișcolt este destul de importantă pentru întreaga grupă Nyírség, dar mai ales, din perspectiva prezentei discuții, pentru faptul că documentează un mic cimitir, căci nu avem de ce să ne îndoim de faptul că zona mortuară Nyírség nu a fost epuizată. În momentul publicării, I. Némethi a presupus că și celelalte morminte preistorice de la Pișcolt-*Nisipărie* – cele 5 de inhumație cu schelete chircite și alte 4 morminte doar cu câte un craniu fiecare, nici unul cu inventar – pot fi atribuite grupei Nyírség⁵⁸⁶, dar această presupunere nu poate fi reținută, nicăieri pe aria grupei respective nemai fiind semnalat un alt caz de biritualism.

⁵⁸⁰ I. Ordentlich, C. Kacsó, SCIV 21, 1970, 1, p. 49–63.

⁵⁸¹ Bader, *op.cit.*, p. 23–24. Autorul mai specifică, în Catalog la p. 123, că alte 2 morminte au mai fost descoperite în punctul *Bostănărie*, dar au rămas inedite.

⁵⁸² Din păcate planul cimitirului din punctul *Bostănărie* este redactat cu superficialitate, neputând fi utilizat, cf. Ordentlich, Kacsó, *op. cit.*, fig. 5, unde sunt trecute numerele mormintelor fără a se specifica anul descoperirii, ele fiind astfel numerotate de două ori.

⁵⁸³ Bader, *op. cit.*, p. 123, nr. 28 din catalog.

⁵⁸⁴ I. Némethi, SCIVA 30, 1979, 4, p. 527–536.

⁵⁸⁵ P. Roman, I. Némethi, *op. cit.*, p. 198–204.

⁵⁸⁶ Némethi, *op.cit.*, p. 535.

La **Foieni** și **Sanislău** e vorba de morminte de incinerare în urnă, izolate, unul la Foieni, descoperit în urma unei intervenții de salvare din 1966, iar la Sanislău de două morminte – M.51 și 61 – descoperite în cursul unor săpături sistematice din anii 1967–1968 tot într-un cimitir Latène⁵⁸⁷. La **Sălacea** este menționat fără alte detalii un mormânt de incinerare atribuit grupei Nyírség. Cum la fel este situația și la **Kántorjánosi** și **Kotáj**⁵⁸⁸. Dacă ultimele descoperiri funerare menționate nu aduc completări de substanță la considerațiile lui Kalicz, cele două cimitire de la Ciumești și Pișcolt demonstrează existența unor zone funerare distincte, cu mai multe înmormântări, adiacente unor așezări situate imediat în preajmă.

Descoperirile funerare Zók târzii, din spațiul avut în vedere, prezintă o importanță aparte, nu atât prin numărul sau spectaculozitatea lor, ci prin prezența, pentru spațiul de lucru avut în vedere cel puțin în cazul grupei Nyírség, a practicării incinerăției, cu un ritual bine structurat. Este neîndoios că din acest spațiu cultural s-a răspândit/a fost preluat apoi obiceiul arderii morților, prezent ca rit funerar adiacent și secundar în etapele de început ale culturii Otomani. Dacă pentru comunitățile Otomani incinerăția este incidentală, în schimb în mijlocul podișului ardelenesc, în mediul Wietenberg situația este exact opusă, incinerăția fiind ritul funerar principal, inhumăția fiind în poziție secundară, ca rit adiacent.

Cu mai multă vreme în urmă, un grup de speologi cu propensiuni arheologice au descoperit în peștera **Izbucul Topliței**, comuna Aștileu, situată în masivul Pădurea Craiului, mai multe „complexe” cu oseminte umane. Accesul în peșteră este extrem de dificil, fiind astăzi posibil doar printr-un sifon inundat permanent, motiv pentru care, în afara speologilor echipați și antrenați, nu a mai pătruns înăuntru decât un arheolog amator care a primit asistența necesară, iar cercetări sistematice nu se pot întreprinde. După opinia speologilor, galeria de acces corespunzând exteriorului a fost obturată intenționat, intrarea mai fiind posibilă astăzi doar prin sifonul inundat. Ca și în alte peșteri din Carpații Apuseni, și la Izbucul Topliței au fost descoperite în interior numeroase materiale arheologice, dar și schelete umane, în bună măsură răvășite de inundațiile periodice din peșteră. Din fotografiile publicate se poate observa că resturile osteologice nu sunt *in situ*, iar vasele, precum și toporul din metal alăturate cu greu pot fi atribuite unei înmormântări sau alteia. Din descrieri reiese faptul că într-una dintre sălile peșterii au fost observate materiale arheologice – resturi de schelete umane, ceramică, fragmente de vatră, un topor din cupru – câteodată grupate. Pe planul întocmit de G. Halasi sunt marcate mai multe locuri în care au fost descoperite resturi osteologice umane, în cel puțin patru cazuri asociate – întâmplător sau nu – cu ceramică, toporul, foarte probabil din cupru, fiind izolat. Pe baza ceramicii descoperirea în ansamblu a fost atribuită unei faze timpurii a culturii Nagyrév⁵⁸⁹ (Pl. 135). Este fără îndoială important faptul că ceramica își găsește analogii în repertoriul Nagyrév, chiar dacă, față de aria grupei poziția peșterii Izbucul Topliței este cu totul excentrică. Pentru cultura Nagyrév, specifică bronzului timpuriu, există o serie de date ¹⁴C, din stațiunile de la Bölske – probele Bln-1649 – 3950±70 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă o dată în intervalul 2620–2200 BC, Bln-1648 – 3855±50 BP, calibrată pentru intervalul 2460–2190 BC, Bln-1647 – 3820±40 BP, respectiv în intervalul 2410–2130 BC –; Tószeg – probele Bln-1900 – 3810±65 BP, calibrată în intervalul 2460–2030 BC, Bln-1987 – 3675±60 BP, calibrată în intervalul 2400–1970 BC, Bln-1899 – 3625±59 BP, cu o dată în intervalul 2140–1870 BC – și Baracs – proba Bln-340 – 3735±79 BP, respectiv în intervalul 2450–1810 BC⁵⁹⁰.

Pe ansamblul ariei Nagyrév a fost distins un grup de descoperiri situat între Dunăre și Tisza, al cărei curs îl trece, dar către sud-est, fără a atinge masivul Carpaților Apuseni, ritul funerar predominant este incinerăția⁵⁹¹, puținele morminte de inhumăție fiind de pus pe seama contactelor cu medii Periam–Pecica. În această perspectivă, situația surprinsă în peștera Izbucul Topliței apare cu totul insolită. Din păcate obiectivul este extrem de greu de cercetat, pentru a verifica pe cale arheologică eventuala asociere între resturile osteologice și artefactele din peșteră și, nu în ultimul rând, semnificația întregului complex, ținând cont că, îndeobște, descoperirile din peșteri pun în evidență anume comportamente ceremoniale cu un caracter aparte⁵⁹². Oricum, descoperirea în

⁵⁸⁷ Idem, StComSatuMare 1, 1969, p. 57–72.

⁵⁸⁸ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit...*, p. 68, respectiv 67.

⁵⁸⁹ G. Halasi, I. Emödi, SCIVA 36, 1985, 3, p. 232–234, cu resturile osteologice, vase întregi și toporul din cupru în fotografiile de la fig. 2–5. Afirmând că „galeria de acces a fost astupată intenționat încă din antichitate”, cei doi autori nu arată unde au observat aceasta, căci dacă observația s-a făcut din interiorul peșterii, atunci am avea un caz de sinucidere în grup, căci e greu de crezut că la vremea aceea oamenii dispuneau de mijloace cu ajutorul cărora să poată trece prin sifonul inundat! Cred că mai degrabă este vorba de o impresie a speologilor care au vizitat peștera.

⁵⁹⁰ P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, *op. cit.*, p. 43–44, nr. 16, 22–24, 42–43.

⁵⁹¹ Rozsa Schreiber-Kalicz, în vol. N. Tasic, *op. cit.*, p. 147–148.

⁵⁹² Vezi de pildă H. Parzinger, J. Nekvasil, F. E. Barth, *Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*, RGF 54, Mainz, 1995.

peștera Izbul Topliței a unor oseminte umane asociate cu ceramică și piese din metal datând din bronzul timpuriu nu ajută cu mult la „descifrarea riturilor și ritualurilor funerare practicate acum patru milenii”, cum, deosebit de optimiști, sperau cei doi autori citați.

Cele două descoperiri funerare atribuite mediului Hatvan, de la **Hernádkak**⁵⁹³ și **Nyíregyháza**⁵⁹⁴, constituie o prezență cu totul ne semnificativă pentru discuția de față, fiind izolate și periferice în limitele spațiului avut în vedere. Pentru întreaga grupă ritul funerar exclusiv a fost incinerarea, predominând însă mormintele de incinerare în groapă, cele cu resturile calcinate depuse în urne fiind mai rare. Importantă este observația conform căreia cimitirele Hatvan erau organizate pe mici parcele/grupuri de morminte, uneori constatându-se că între așezări și spațiile funerare/cimitire se afla un curs de apă⁵⁹⁵. Cultura Hatvan poate fi încadrată, în termenii cronologiei absolute, într-un interval larg cuprins între 2410–1510 BC, pe baza a 20 de date radiocarbon obținute din tot atâtea probe provenite din stațiunile de la Bakonszég, Jászdózsa, Polgár, Törökszentmiklós și, din nou, Tószeg⁵⁹⁶.

Singurul mormânt aparținând culturii Vinkovci, care se găsește în spațiul de lucru avut în vedere, la periferie din nou, este cel de la **Sljunkara**, unde în 1985, în cursul unor săpături sistematice în zona industrială a orașului Zemun, între km fluviali 1177.7–1178.2, a fost descoperit un mormânt de inhumație izolat, cu un schelet chirchit pe stânga, orientat VNV–ESE, având alături 8 vase depuse la cap și la picioare și o diademă din aur. Analizat antropologic scheletul s-a dovedit a fi de femeie⁵⁹⁷. Complexul Somogyvár–Vinkovci este caracterizat, e drept pe puține descoperiri funerare sigure, prin biritualism, exemplificat de pildă la Gradac, lângă Belegiš, unde au fost descoperite un mormânt de incinerare în urnă și alte două de inhumație. De asemenea, se mai consideră și că au existat totodată înmormântări plane, ca cea de la Gradac, concomitent cu altele tumulare fiind citate în acest sens înmormântările de la Bela Crkva. Biritualismul precum și înmormântarea defuncțiilor, fie în movile, fie fără, sunt considerate ca rezultate ale contactelor cu mediile învecinate, un exemplu citat în acest sens, fiind un vas dintr-un mormânt de la Verbița, considerat caracteristic grupei Vinkovci⁵⁹⁸. Pentru cultura Somogyvár–Vinkovci, de asemenea încadrată tradițional în bronzul timpuriu, există 5 date ¹⁴C provenite din stațiunile de la Szava, Nagypad și Vinkovci-hotel⁵⁹⁹ și o alta de la Blatna Berzovia⁶⁰⁰, date care, calibrate în domeniul 2 sigma, se așează în intervalul 2670–2030 BC.

Dintre complexele cu caracter funerar descoperite izolat în Transilvania, de departe cel mai important este cimitirul de la **Bratei**. Este vorba de un mic cimitir plan, de incinerare situat pe terasa stângă a Târnavei Mari, cercetat sistematic în cursul anului 1975. Au fost descoperite 14 morminte de incinerare, dintre care doar M.14 nu avea nici un vas, în acest mormânt resturile calcinate fiind depuse într-o grămadă pe o suprafață de 0.10 × 0.05 m. Primele 13 morminte se găseau înșirate pe o lungime de circa 10 m pe direcția E–V. Gropile mormintelor străpungeau o depunere cafenie, nisipoasă în care se găseau cioburi Coțofeni. Cu ocazia publicării, cimitirul a fost încadrat în perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, fără o atribuire culturală anume⁶⁰¹. Nu există un plan al cimitirului, iar resturile osteologice nu au fost examinate antropologic. Cu mai mulți ani înaintea publicării micii necropole, P. Roman o considera, pe baza materialului ceramic, ca având „o poziție cronologică ante Wietenberg”⁶⁰².

Înmormântările de la **Cașolț** sunt cunoscute de mai multă vreme, ele fiind scoase la lumină la sfârșitul sec. XIX și în 1909, rezultatele nefiind consemnate. Ulterior, prin cercetări sistematice din anii 1955–1956, care au avut ca obiectiv principal monumente din alte epoci, au fost cercetate mai multe complexe funerare, sub movile fiind descoperite 15 morminte de inhumație și incinerare. Din păcate, prezentarea rezultatelor cercetărilor întreprinse în 1955–1956 este exemplar de defectuoasă. În afara unor fotografii, puțin lămuritoare,

⁵⁹³ Vezi discuția la Emily Schalk, *Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken*. UPA 9, Bonn, 1992.

⁵⁹⁴ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 127, unde menționează un cimitir de incinerare Hatvan, cercetat în punctul *Morgo Friedhof*.

⁵⁹⁵ Idem, în vol. N. Tasic, *op. cit.*, p. 195–196.

⁵⁹⁶ P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, *op. cit.*, loc. cit.

⁵⁹⁷ Svetlana Vranić, *Starinar* NS 42, 1991, p. 19–26 și Slavica Krnić, *Starinar* NS 42, 1991, p. 26, pentru analiza antropologică.

⁵⁹⁸ N. Tasić, în vol. N. Tasić, *op. cit.*, p. 24–25.

⁵⁹⁹ P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, *op. cit.*, loc. cit.

⁶⁰⁰ Božena Dirječ, în vol. *Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita i eneolita v Sloveniji*, Ljubljana, 1991, p. 193–205.

⁶⁰¹ Eugenia Zaharia, în vol. N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvania Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie Studia Honoraria Bd. 7, Rahden, 1999, p. 53–58 și fig. 1–3.

⁶⁰² P. Roman, *SCIVA* 37, 1986, 1, p. 45.

a unui plan, cu totul discutabil în ceea ce privește modul de desenare, pentru tumulul I, și a inevitabilelor desene sau fotografii pentru materialele ceramice, nu mai există alte documente grafice. În movilele cercetate s-au găsit fie câte un singur mormânt – T.I, II și IV, fie două – T.III, VII–VIII sau chiar trei – T.V–VI. Pentru T.VI s-a specificat că mormântul de incinerare se găsea „peste” cel dublu de inhumație din „caseta nr. 2”, iar în T.V și VII mormintele de incinerare se aflau „la marginea movilei”, pe aceste considerente apreciindu-se că incinerarea este mai nouă, „înlocuind treptat” inhumația. Pentru mormintele de inhumație, toate în ciste din piatră, se specifică că, uneori, conțineau două schelete – T.VI/Caseta 2, sau chiar trei – T.VIII/Caseta 2, în rest fiind vorba de câte un singur schelet. Pentru toate mormintele de inhumație s-a afirmat că scheletele se aflau „în poziție chiricită, cu capul spre NV, culcate pe stânga, cu fața spre est”. Inventarele sunt publicate selectiv, iar în cazul unor cochilii de scoică găsite la un incinerat, nu se arată cărui mormânt i-au aparținut. Încadrarea cultural-cronologică s-a putut face doar pentru acele complexe ale căror vase erau tipice, fiind vorba de înmormântările Noua, în schimb, pentru vasul din T.III/„caseta” 1 (= M.1) nu există decât o fotografie, puțin lămuritoare⁶⁰³.

Se pare că între mormintele de inhumație și cele de incinerare a existat într-adevăr un decalaj în timp, aparența fiind susținută, atât cât se poate deduce din fotografie, de aspectul vasului din T.III/M.1, care în mod evident este diferit de ceramica Noua. Toarta ornamentală, dispusă opus celei funcționale ca și nervurile în relief ce coboară vertical de sub toarta principală trimit la forme cunoscute pentru bronzul timpuriu de la Dunărea Mijlocie, în medii Nagyrév sau chiar Zók târzii, dar și în repertoriul Schneckenberg⁶⁰⁴ ceea ce ar indica o încadrare a unora dintre mormintele de inhumație în ciste de la Cașolț într-o vreme corespunzătoare. Pe cale de consecință, prin ritul inhumației și obiceiul depunerii defuncțiilor în ciste din lespezi de piatră, mormintele de la Cașolț-Trei mormini ar putea fi puse în legătură cu grupa Schneckenberg, de altfel bine atestată în Transilvania, cum e cazul cu mormântul în cistă de la Jibert (Cat. 494)⁶⁰⁵. Dar cum, până la o publicare corespunzătoare, o atribuire sigură este dificil de susținut consider că este de preferat o încadrare rezervată în bronzul timpuriu, motiv pentru care nu am discutat descoperirea de la Cașolț odată cu cele Schneckenberg.

La **Copăcenii**, în cursul cercetărilor întreprinse într-o așezare din epoca bronzului, sub podeaua unei locuințe aparținând niv. II, a fost descoperit un mormânt de inhumație colectiv. Din sumara prezentare se poate reține că e vorba de „5 schelete umane (o adultă și 4 feteuși)”. Detalii de ordin arheologic referitoare la nivelul exact de săpare al gropii, forma acesteia, poziția și orientarea scheletelor, eventuale elemente de inventar ca și un plan de detaliu al descoperirii nu există. În schimb autorul se grăbește să declare: „Având în vedere poziția acestora – adultă în poziție obstetrică, iar feteușii dispuși în zona bazinului, unul chiar între membrele inferioare ale acesteia – credem că nu poate fi vorba decât de o mamă și copiii ei, și, deci, prima documentare arheologică a unei nașteri cvadruple în spațiul carpato-dunărean. Plasarea complexului funerar sub podeaua unei locuințe, ne indică o moarte violentă legată de un ritual de construcție, fondare”⁶⁰⁶. Întregul complex este considerat ca aparținând nivelului II din stațiunea de la Copăcenii, nivel care suprapune o depunere Coțofeni III, fiind acoperit la rândul său de o alta cu materiale Wietenberg. Pe baza materialelor din stațiunea respectivă, ca și a altora din zonă – cum ar fi „o parte din necropola de la Ampoița”, autorul citat a încercat să definească „Grupul Copăcenii”, pe care îl plasează în a II-a etapă a bronzului timpuriu, conform schemei cronologice împrumutate de la P. Roman⁶⁰⁷. Inconsistența acestui grupuscul, cu o arie ce abia dacă o depășește pe cea a câtorva comune învecinate, este evidentă și nu mai este cazul să insist⁶⁰⁸. Dar importanța complexului funerar – desigur nu din perspectiva obstetrică carpato-dunăreană a autorului – poate fi reținută. Dar este cu totul necesar a se verifica poziția stratigrafică a acestuia, în sensul precizării sau infirmării sale ca mormânt sub locuință, adică dacă este sau nu o înmormântare *intramurală*, astfel de descoperiri fiind cu totul de excepție pentru perioada de timp căreia pare a-i aparține.

O mențiune foarte sumară semnalează pentru localitatea **Florești**, un complex situat periferic sub o movilă și înconjurat de un ring alcătuit din pietre. În cursul sondajului efectuat în 1960, s-au recuperat cioburi Coțofeni din mantaua movilei. Complexul nu a fost încadrat cultural sau cronologic⁶⁰⁹. O încadrare a sa în bronzul timpuriu pare posibilă, dar relaționarea față de o grupă culturală sau alta nu este posibilă.

⁶⁰³ M. Macrea, Materiale 4, 1957, p. 134–138 și fig. 11–13, pentru mormintele cercetate în anul 1955 și M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, Materiale 5, 1957, p. 410–413 și fig. 11–13, pentru cele cercetate în anul 1956.

⁶⁰⁴ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, f.a., pl. 20–22.

⁶⁰⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Schneckenberg.

⁶⁰⁶ M. Rotea, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 155.

⁶⁰⁷ Idem, *Thraco-Dacica* 14, 1993, 1–2, p. 75–86.

⁶⁰⁸ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor tumulare din Carpații Apuseni, respectiv grupul Livezile, unde am discutat problema.

⁶⁰⁹ I. H. Crișan și colectiv, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 204, nr. 4.

În lucrarea sa asupra bronzului timpuriu din nord-estul Ungariei, N. Kalicz menționează că la **Homorod**, în cursul anilor 1893–1895 s-au făcut săpături într-un tumul ce făcea parte dintr-un grup situat pe culmea unui deal și alcătuit din trei movile. Cu această ocazie, trecându-se prin mantaua din pietre a movilei, s-a ajuns la -1.50 m peste un „*strat de pământ făinos*”, situație care, comparând-o cu cele cunoscute la Ocland, l-a determinat pe Kalicz să afirme că este vorba de înmormântări sub tumul din bronzul timpuriu⁶¹⁰.

O descoperire cu caracter funerar ce ar putea, eventual, să aparțină aceleiași categorii ca și cele de la Călățea, Izbucul Topliței sau Roșia, este cea de la **Luncasprie**. Descoperirea pare mustoasă, căci din sumara mențiune aflăm despre „*descoperirea necropolei de la Luncasprie, unde au fost identificate vestigii însemnate aparținând perioadei ce a marcat, complex și în durată, secolele de la sfârșitul epocii neolitice și începutul epocii bronzului*”⁶¹¹. Existența acestor complexe funerare nu a mai fost discutată de atunci, deși, prin poziția geografică foarte apropiată de peșterile de la Călățea, Izbucul Topliței sau Roșia, ar putea să ateste existența unor alte descoperiri cu caracter funerar din bronzul timpuriu în zona Carpaților Apuseni.

În anii 1893–1895, la **Ocland**, în punctul *Kunhalmok* au fost cercetați 18 tumuli care aparțineau unui grup mai mare, constituit din 38 de movile, uneori grupate câte 6–7. În cazul mai multor movile au fost descoperite la adâncimi diferite, cuprinse între 1.10–1.50 m, oase umane sfărâmate. În afara acestor situații în trei tumuli au fost descoperite trei morminte toate de inhumație. Pentru două morminte, ambele individuale, se știe doar că scheletele se găseau întinse pe spate „*cu privirea către Est*”. Cel de al treilea mormânt, conținea două schelete depuse într-o cistă din lespezi din piatră. În sfârșit, într-o altă cistă s-a găsit un vas cu gâtul în formă de pâlnie⁶¹². Informația este sumară, dar importanța obiectivului nu poate fi trecută cu vederea. Ritul inhumației, obiceiul depunerii morților, uneori chiar doi deodată, în ciste din lespezi din piatră, precum și vasul cu analogii în grupa Trichterbecherkultur, permit, cu rezervele de rigoare desigur, o apropiere de complexe Schneckenberg din vecinătate de la Brăduț sau de puțin mai departe de la Moacăsa sau Sânzieni, cu alte cuvinte tot de grupa Schneckenberg.

Cu ocazia cercetării de la **Peteni** a unei așezări aparținând culturii Noua, în perimetrul acesteia a fost descoperit un mormânt plan de inhumație. Relația stratigrafică față de locuirea din bronzul târziu nu este specificată. Mormântul se afirmă că a avut o groapă de formă ovală. Pe fundul gropii se găsea un schelet așezat pe o parte, chirchit accentuat și orientat SV–NE. Nu a avut inventar. Fără nici un argument arheologic, mormântul a fost atribuit „*unei faze timpurii a primei vârste a fierului*”⁶¹³. Ce au înțeles cei doi autori ai săpăturii prin termenul de fază timpurie a primei epoci a fierului, este mai greu de deslușit din excesiv de sumarul raport de săpătură. Dar cum în punctul *Hotarul de jos-Panta de mesteceni* a fost documentată o locuire Noua, este ceva mai greu de atribuit acesteia și mormântul, dat fiind că înmormântările *intramurale* Noua sunt foarte rare, iar în Transilvania nu este cunoscut, deocamdată, decât cel reclamat de la Zoltan (Cat. 1087). Cum perioadei mijlocii a epocii bronzului îi corespund și în Covasna înmormântări Wietenberg, de incinerație, e de presupus că și mormântul de la Peteni să aparțină unei perioade anterioare, foarte posibil bronzului timpuriu, apreciere pe care o exprim cu rezervele de rigoare.

Cu ocazia unei scurte contribuții dedicate riturilor funerare din epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei, se aducea, pentru prima oară, la cunoștință specialiștilor că la **Poian** există un mormânt de inhumație aparținând culturii Ciomortan⁶¹⁴. Este vorba de un mormânt plan de inhumație, cu un schelet de copil, chirchit lateral, cu capul către sud și privirea spre est, deci așezat pe partea dreaptă. Ca inventar a avut un mic castron⁶¹⁵. Mormântul de la Poian pare a fi foarte important, ca singura descoperire funerară a grupei Ciomortan! Dar cum această grupă, definită cu totul discutabil⁶¹⁶, nu constituie până la urmă o realitate arheologică de sine stătătoare, și bietului defunct de la Poian se impune a-i fi schimbată identitatea.

Într-o situație cu totul identică se găsește și mormântul de la **Zăbala**, descoperit în cursul săpăturilor efectuate în anii 1969–1970 în punctul *Movila Tătarului*. După autorii săpăturii, în punctul respectiv s-a cercetat o locuire din bronzul timpuriu, deși se afirmă explicit că „*așezarea preistorică, stratul de cultură din epoca bronzului timpuriu a fost spălat prin eroziune*” !! În aceste condiții se mai spune și că „*ritul de înmormântare al acestei culturi este cunoscut dintr-un singur mormânt, găsit pe platoul movilei, care probabil se afla lângă o locuință*”! Mormântul, conform descrierii publicate, a conținut doar un schelet, așezat

⁶¹⁰ N. Kalicz, *op. cit.*, p. 23.

⁶¹¹ S. Dumitrașcu, *Crisia* 14, 1985, p. 56.

⁶¹² I. Nestor, *Der Stand...*, p. 67 și notele 257–258; Kalicz, *op. cit.*, p. 23, cu descrierea situației.

⁶¹³ Z. Székely, *Zs. Székely, Materiale (Oradea)* 13, 1979, p. 72.

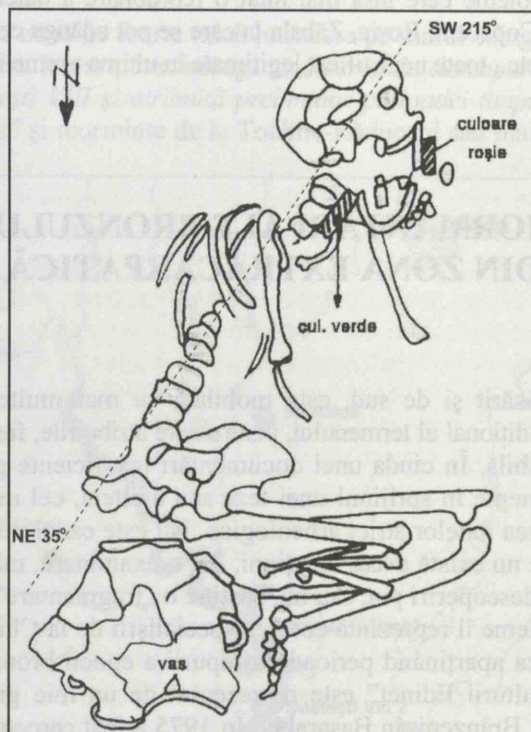
⁶¹⁴ Zs. Székely, *SympThrac* 7, 1989, p. 246.

⁶¹⁵ Zs. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997, p. 58.

⁶¹⁶ Z. Székely, *Aluta* 2, 1970, p. 71–76; Zs. Székely, *op. cit.*, p. 53–60. vezi și observațiile lui T. Muscă, *Apulum* 17, 1979, p. 87–89.

chircit, orientat est-vest „cu fața spre est”. Ca inventar a avut, depus la picioare, un vas „amforă sau pseudoamforă” iar la gât o podoabă de la care s-a păstrat doar urma de patină verde. Analiza antropologică a arătat că este vorba de o femeie adultă, ce se poate încadra tipului atlanto-mediteranean⁶¹⁷.

După cum se poate observa din planul mormântului (Fig. 15), scheletul se găsea chircit pe stânga și, probabil, orientat SV 215°–NE 3°⁶¹⁸. Vasul, cu cele două torți în bandă situate pe pântec, nu pe umăr cum crede autorul citat, are un decor care, în desenul publicat, nu se distinge cu claritate. Forma este relativ larg răspândită pentru bronzul timpuriu. Pe umăr se pare că a avut un șir de împunsături flancate de două linii, probabil incizate. Mai mult nu se poate spune. Ținând cont de modul în care a fost prezentat mormântul, de faptul că singurele materiale ceramice provin doar din așezarea fără strat de cultură, iar alte descoperiri de „tip Zăbala” nu s-au mai făcut pe nicăieri, cred că am tot temeiul de a respinge vehement „realitatea” acestui grupuscul cultural, cu toate discuțiile gratuite pe care le comportă.

Zăbala – M. 1

(după Zs. Székely 1997, cu orientarea recalculată)

Figura 15

Ne rămâne mormântul ca atare, pe care suntem îndreptățiți să-l lăsăm în continuare cazat în bronzul timpuriu, așteptând descoperiri rezultate din cercetări făcute cu profesionalism și publicate ca atare pentru a ne lămurii asupra perioadei timpurii și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei!

Revenind la ansamblul descoperirilor funerare din Transilvania, atribuite pe diverse temeuri bronzului timpuriu, trebuie să recunoaștem că documentarea arheologică ne oferă o situație de-a dreptul dezastruoasă, în care este vorba fie de descoperiri, uneori substanțiale cum este cazul la Ocland, dar vechi și prin urmare defectuos puse în circulație, chiar dacă uneori există și situații mai clare cum este cazul la Bratei, fie de săpături antiarheologice, cum este cazul celor din Covasna, fie de descoperiri cu totul incerte, între care se înscriu cele din peșterile Carpaților Apuseni. În același timp, în ciuda caracterului lacunar și contradictoriu al documentării, se poate observa că pe de-o parte ritul înmormântării se păstrează, bine structurat, așa cum par să o dovedească ciste din lezezi care atestă un anume standard ritual legat de pozițiile sociale ale defuncților, concomitent cu o pătrundere clară, cel puțin până la cursul Târnavei Mari, chiar dacă încă puțin ilustrată chorologic, a obiceiului arderii morților care nu are cum să nu fie pus în legătură cu aceleași obiceiuri mortuare din pusta

⁶¹⁷ Zs. Székely, *op.cit.*, p. 32 și 4/2, pentru vas și pl. 87, cu planul mormântului.

⁶¹⁸ Am recalculat orientarea cu speranța că nordul a fost totuși trecut corect pe plan!

maghiară, de unde foarte probabil au sosit, însoțite uneori chiar de anume forme ceramice, mai numeroase, firesc, la apus de Carpații Occidentali. Față de această nouă modă funerară, constatăm că cele două „blocuri” inhumante bine conturate – Livezile și Schneckenberg – se arată, în proporții diferite, destul de permissive, ceea ce poate explica și trecerea acestui obicei mortuar peste Carpați spre sud. În ce măsură adoptarea noului rit funerar a însemnat și o pătrundere de populație este foarte dificil de stabilit. Dar cum nu se întrevăd și noi forme de habitat, care să indice și noi strategii de subzistență, ceea ce ar susține pătrunderi alogene, este de avut în vedere că noile obiceiuri mortuare nu au fost aduse în bagajele unor noi veniți, ci au pătruns prin împrumut, poate odată cu obiceiul de a brăzda suprafața vaselor de uz cu măturica, cel puțin la început. Rămâne însă de răspuns la întrebarea de ce, pentru bronzul mijlociu, în mijlocul podișului ardelenesc incinerarea devine ritul predominant, în vreme ce către apus, în aria Otomani, sau spre sud-vest în mediul Periam–Pecica, inhumarea rămâne obiceiul mortuar încă la preț?

O soluționare a acestei probleme cere însă mai întâi o reordonare a datelor sale, adică eliminarea acelor grupușcule cum sunt Ciomortan, Copăceni, Roșia, Zăbala la care se pot adăuga cele, lipsite complet de descoperiri funerare, cum sunt Iernut, Zoltan etc., toate nejustificat legitimate în ultima vreme în lucrări de sinteză, cu pretenții.

8.8 ALTE ÎNMORMÂNTĂRI ALE BRONZULUI TIMPURIU DIN ZONA EXTRACARPATICĂ

Zona extracarpatică, de răsărit și de sud, este mobilată cu mai multe descoperiri funerare atribuite bronzului timpuriu, în acceptul tradițional al termenului, pentru care atribuirile, fie sunt neîntemeiate, fie, singulare fiind, încadrarea lor este discutabilă. În ciuda unei documentări insuficiente pentru multe dintre acestea, ele continuă să fie folosite ca argumente în sprijinul unei teze sau a alteia, cel mai adesea în vâltoarea discuției pierzându-se din vedere subțirimea datelor strict arheologice. Nu este cazul discuției lor acum în amănunt, cu atât mai mult cu cât pentru unele nu există decât mențiuni, dar o examinare, măcar de ansamblu, este necesară spre a vedea în ce măsură unele descoperiri pot, sau nu, susține o „fragmentare” a comportamentului mortuar.

Principalul pachet de probleme îl reprezintă ceea ce specialiștii de la Chișinău numesc „cultura Edineț”, fenomen arheologic considerat ca aparținând perioadei timpurii a epocii bronzului. Primul monument care a stat la baza definirii acestei „culturi Edineț” este reprezentat de un mic grup de morminte de inhumare descoperit pe teritoriul localității Brânzeni, în Basarabia. În 1975 a fost cercetat un alt grup de morminte aflat în preajma localității Cuconești Vechi. În 1984 s-au mai descoperit două morminte tumulare la Văratice, toate localitățile aparținând fostului raion Edineț al R. Moldova, care a dat și numele „culturii” astfel documentate. Cu vremea i-au mai fost atribuite și alte descoperiri, dar aria grupei a rămas cu totul restrânsă „cuprinzând teritorii neînsemnate”. Lipsesc deocamdată așezările. Pe baza ceramicii, căreia i s-au găsit paralele în medii Glina–Schneckenberg, sau mai îndepărtate, Mureș/Periam–Pecica, Vinkovci–Somogyvár și Hatvan, apariția pe Prutul superior a culturii Edineț a fost apreciată ca rezultat al „migrației parțiale a populației din regiunile de nord-est ale Ungariei actuale și poate fi datată în secolul XVIII, posibil, începutul sec. XVII î.e.n.”⁶¹⁹.

Este mai mult decât discutabilă această „cultură”, cu un teritoriu cât se poate de restrâns și cu o susținere materială bazată doar pe inventarele câtorva morminte. Cred că mai de grabă ar trebui să ne referim la un grup restrâns de descoperiri, desigur cu individualitatea lor, dar care examinate mai atent, și, desigur cu speranța unor viitoare descoperiri mai relevante ar putea să contureze o cu totul altă realitate. Unele indicii există încă de pe acum. Ceramica, așa cum este ea cunoscută din descoperirile Edineț⁶²⁰ prezintă multe similitudini cu ceramica monteoreană timpurie⁶²¹. De altfel între Cotul Carpaților și raionul Edineț mai există, e adevărat,

⁶¹⁹ V. A. Dergačev, *Moldaviia i sosednnie territorij v epohu bronzy*, Chișinău, 1986, p. 111–120.; idem, *Thraco-Dacia* 15, 1994, 1–2, p. 129–139; idem, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, p. 4.

⁶²⁰ Idem, *Moldaviia i sosednnie territorij v epohu bronzy*, p. 115–120 și fig. 26/7–8, 10–14, 27/4–16.

⁶²¹ Vezi, de pildă, materialele din nivelurile ZnI–II de la Năeni-Zănoaga Cetatea 2, cf. I. Motzoi-Chicideanu, Monica Chicideanu-Șandor, *Materiale SN 1*, 1999 (2001), p. 73–90, sau cele din nivelurile Ic4–1/2 de la Sărata Monteoru, cf. Eugenia Zaharia, *Dacia NS 31*, 1987, 1–2, p. 21–49. Prima oară apropierea dintre vasele de la Cuconești Vechi și cele monteorene timpurii a fost semnalată de P. Roman, *SCIVA 37*, 1986, 1, p. 49, autorul referindu-se la „descoperirile de tip Nucet” socotite „protomonteorene”.

nebăgate prea mult în seamă, materiale ceramice cu totul asemănătoare descoperite cu mai multă vreme în urmă în așezarea Monteoru de la Poiana, pe Siret⁶²². Este mai firesc să vedem o apropiere între descoperirile basarabene discutate acum și cele din mediul Monteoru timpuriu, mai apropiat chorologic, decât să reținem o explicație a apariției insolitului grup de morminte de pe Prutul superior ca rezultat al unei bejenii dinspre pusta maghiară! În același timp relația evidentă cu etapele de început ale culturii Monteoru permit o fixare în timp a ceea ce se numește „cultura Edineț” cândva, nu mult, după 2500 a.Chr.

Descoperiri funerare de tip Edineț:

1. **Brânzeni** (Cat. 150);
2. **Cuconeștii Vechi** (Cat. 276);
3. **Vărătic** (Cat. 1 037).

Toate sunt cantonate într-o zonă de foarte mică întindere pe malul stâng al Prutului sau nu departe de el (Fig. 16). După Dergačev, acestora li s-ar putea adăuga și „necropola descoperită recent în condiții stratigrafice neclare, în așezarea Noua-Costești VIII și atribuită preliminar perioadei timpurii a epocii fierului”⁶²³. În 1986 erau încorporate „culturii Edineț” și morminte de la Tochile-Răducani sau materialele descoperite fortuit de la Pruteni⁶²⁴.

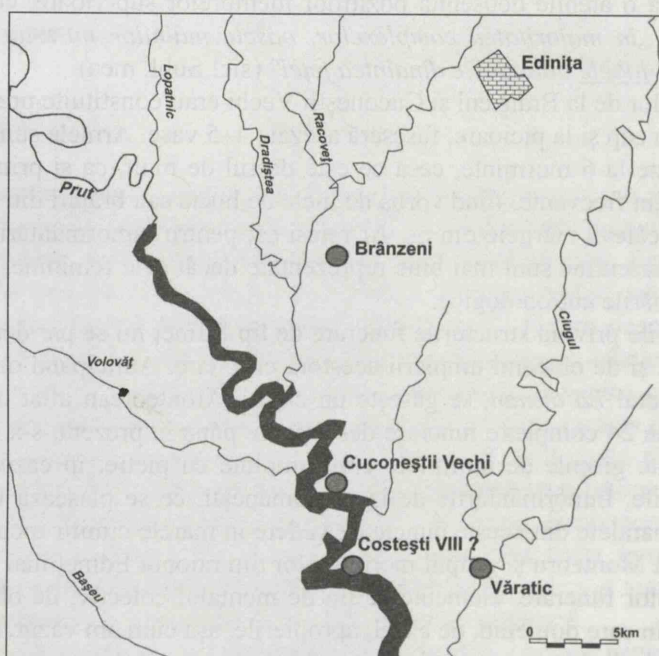

Figura 16

Prilejuate de amplele lucrări la lacul de acumulare de pe Prut, din zona Stânca Costești, toate săpăturile care au dus la descoperirea mormintelor, au avut un caracter de salvare. Pentru Brânzeni rezultatele săpăturilor, efectuate în 1975, au rămas practic necunoscute, tot ceea ce se știe fiind faptul că au fost descoperite 6 morminte plane de înhumare de la care a fost recuperată doar o singură ceașcă cu două torți trase din buză. În schimb, pentru grupul de 6 morminte de la Cuconeștii Vechi ni s-au oferit, cu deosebită generozitate, o prezentare sintetică, însoțită de un plan general al săpăturii, un plan al unui mormânt și piesele de inventar. Pentru tumulul de la Vărătic a fost publicat un plan sumar, de fapt o schiță fără detalii și fără scară⁶²⁵.

Dacă la Brânzeni și Cuconeștii Vechi este vorba de grupuri de morminte plane, la Vărătic cele două morminte „Edineț” descoperite se găseau într-un tumul. Pentru Cuconeștii Vechi se afirmă că mormintele erau

⁶²² I. Motzoi-Chicideanu, M. Chicideanu-Șandor, *op. cit.*, p. 85 și nota 31, cu trimitere la R. Vulpe, Ecaterina Vulpe, Dacia 3–4, 1927–1932 (1933), fig. 24/1, 3; 29/7–8; 31/1–2; 32/3–7; 37/1; I. Motzoi-Chicideanu, Mousaios 8, 2003, p. 37–59, cu o discuție mai largă pe această temă.

⁶²³ Dergačev, *Thraco-Dacica* 15, 1994, 1–2, p. 129.

⁶²⁴ Idem, *Moldavija i sosednne territorij v epohu bronzy*, p. 111 și harta de la fig. 26/A.

⁶²⁵ Ibidem, fig. 26–27, reluate fără modificări în *Thraco-Dacica*, fig. 7.

dispușe pe o curbă, dar e vorba doar de cele descoperite în suprafața săpată, astfel că remarcă este cu totul lipsită de sens. Foarte probabil săpăturile de la Brânzeni și Cuconeștii Vechi au avut un caracter restrâns, astfel că e greu să știm dacă mormintele descoperite în ambele locuri reprezentau un tot sau făceau parte dintr-o zonă funerară mai mare. Cum „culturii Edineț” nu i se cunosc așezările nu avem cum ști care era relația dintre zona funerară și cea locuită. Faptul că la Văratice este vorba de morminte tumulare ne obligă la anume rezerve, cunoscându-se faptul că în acea parte a Basarabiei înmormântările tumulare aveau deja o tradiție bine dovedită, cel puțin la Cuconeștii Vechi unde au fost descoperite morminte Jamnaja și altele atribuite grupei Katakombnaja. Din „planul” publicat al grupului de morminte de la Cuconeștii Vechi se poate observa că toate mormintele descoperite aveau aceeași dispunere – orientare a axei lungi – pe direcția N-S.

Un element cu adevărat important este oferit de structurile funerare individuale. La Brânzeni au fost descoperite 3 morminte care au avut câte o cistă din lespezi de calcar, cu fundul placat cu alte lespezi. Astfel de ciste nu s-au descoperit nici la Cuconeștii Vechi și nici în movila de la Văratice, ceea ce pare a indica că nu a fost unul dintre elementele de bază ale standardului funerar edinețian. Un alt element important privind structurile funerare îl constituie gropile cu treaptă, patru asemenea morminte fiind descoperite la Cuconeștii Vechi. Un alt element al acestor structuri funerare care trebuie remarcat este obiceiul de a umple gropile cu pietre.

Scheletele descoperite se găseau toate în decubit lateral chirchit, cele mai multe pe dreapta, dar și pe stânga. Autorul citat acordă o atenție deosebită pozițiilor membrilor superioare, ceea ce i-a permis să facă observația conform căreia „în majoritatea complexelor, oasele mâinilor nu s-au păstrat, dar după toate probabilitățile erau îndoite, labele aflându-se dinaintea feței” (sic! Subl. mea).

Inventarele mormintelor de la Brânzeni și Cuconeștii Vechi erau constituite precumpănitor din ceramică, fiind notate cazuri în care la cap și la picioare, fuseseră așezate 4-5 vase. Armele sunt reprezentate prin vârfuri din săgeți din silex, prezente la 6 morminte, ceea ce este destul de mult, ca și prin două topoare din piatră. Piese de port sunt mai puțin frecvente, fiind vorba de inele de buclă sau brățări din cupru/bronz sau chiar aur și, într-un singur caz, prin câteva mărgelile din os. Ar reieși că, pentru înmormântările bronzului timpuriu din raionul Edineț, atributele masculine sunt mai bine reprezentate decât cele feminine, dar stocul disponibil este irelevant și lipsesc determinările antropologice.

Două dintre observațiile privind structurile funerare de tip Edineț mi se par demne de toată atenția. Este vorba de gropile cu treaptă și de obiceiul umplerii acestora cu pietre. Anticipând oarecum discuția, subliniez că la Cârlomanești, în punctul *La arman*, se găsește un cimitir Monteorean aflat în curs de cercetare, unde pentru mai multe dintre cele 24 complexe funerare descoperite până în prezent, s-a observat că aveau gropile cu treaptă, iar aproape toate gropile de morminte erau umplute cu pietre, în cazul M.8, 16 și 17, chiar în cantități cu totul remarcabile. În mormântările de la Cârlomanești, ce se plasează în cursul fazelor/stilurilor ceramice timpurii, mai au paralele din aceste puncte de vedere în marele cimitir monteorean de la Căndești⁶²⁶. Iată că relația dintre cultura Monteoru și grupul mormintelor din raionul Edineț mai este întărită și cu ajutorul unor elemente ale structurilor funerare, elemente ce țin de mentalul colectiv, de obiceiurile mortuare și mai puțin de cultura materială, în care domeniu, de altfel, apropierea, așa cum am văzut, sunt bine puse în evidență prin formele ceramice. Nu cred că se poate susține cu argumente rezonabile o participare Hatvan prin migrație la geneza „culturii Edineț”, ci în schimb trebuie avută în vedere o altă eventualitate și anume o arie mai largă în cadrul căreia constatăm o anumită comuniune asupra unor bunuri materiale, dar și a unor cutume ce țin de obiceiurile mortuare, comuniune realizată în bună măsură prin schimbul la distanță. Ce semnificație a avut această comuniune de bunuri materiale și spirituale este greu de deslușit acum. Ne lipsesc așezările corespunzătoare mormintelor de la Brânzeni și Cuconeștii Vechi și am mai avea nevoie și de alte înmormântări, cercetate și, mai ales, publicate cu profesionalism. În același timp nu trebuie pierdut nici un moment din vedere, nici faptul că, cele două elemente ale structurilor funerare Edineț – gropile cu treaptă și umpluturile cu pietre ale mormintelor – se mai reîntâlnesc și în mediile Monteoru, Komarów-Costișa și Mnogovalikovaja, dintre care ultimele două, succedând imediat grupei de descoperiri din raionul Edineț în chiar aria ei edinețiană⁶²⁷.

În restul spațiului extracarpatic, ca și în Dobrogea și în Bulgaria, mai se cunosc 15 complexe socotite funerare, în marea lor majoritate rezultate ale unor descoperiri fortuite. O bună parte dintre ele au fost amintite deseori în literatură și plasate, mai cu seamă, în bronzul timpuriu. Cele mai multe se găsesc în Moldova, dar faptul acesta se datorează unor cercetări de teren mai intense, ale căror rezultate au fost consemnate în lucrări cu caracter repertorial, ceea ce pentru celelalte provincii sau regiuni nu s-a întâmplat (Pl. 136).

⁶²⁶ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor monteorene.

⁶²⁷ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Mnogovalikovaja.

Încadrarea corectă a tuturor acestor complexe mortuare în bronzul timpuriu nu poate fi asigurată aproape nici o dată de informațiile arheologice ale fiecăreia. Dar, uneori, judecându-se paradigmatic, ele au fost totuși încadrate/datate aproape automat, renunțându-se la o prezentare neutră care ar fi fost de dorit. Demersul întreprinderii de față nu este acela de a corecta cu orice preț o atribuire, o încadrare sau alta, ci acela de a încerca conturarea unor standarde de comportament funerar mai largi, încercare căreia, un arhipelag constituit din asemenea mici, dar destule, insule de incertitudine, i se împotrivesc.

Descoperiri funerare izolate posibil aparținând bronzului timpuriu:

A. Moldova

1. **Brăteni** (Cat. 149);
2. **Cucuteni** (Cat. 278);
3. **Gura Văii** (Cat. 428);
4. **Lichitișeni** (Cat. 540);
5. **Lungoci** (Cat. 555);
6. **Pogorăști** (Cat. 739);
7. **Prăjeni** (Cat. 756);
8. **Trifești** (Cat. 978);
9. **Tudor Vladimirescu** (Cat. 982).

D. Oltenia

1. **Jupânești** (Cat. 499).

B. Muntenia

1. **Balaci** (Cat. 37);
2. **Chirnogi** (Cat. 213);
3. **Cireșu** (Cat. 225).

C. Dobrogea

1. **Baia** (Cat. 31);
2. **Izvoarele** (Cat. 489).

E. Bulgaria

1. **Polsko Kosovo** (Cat. 746).

Descoperirile sunt aproape insignifiante, dat fiind că informațiile sunt cât se poate de sărace. Rareori, câteodată sunt oferite unele detalii. Este cazul descoperirii de la **Gura Văii-Dealul Găuneșei** unde, în 1939 au fost găsite, cu totul întâmplător, 6 morminte de inhumație, cu schelete chirceite, fiind găsite și trei vase alături de unele dintre schelete. Se mai știe și de „*un pavaj de pietre, așezate regulat*” situat cu 0.40 m mai jos decât mormintele, care au fost apreciate ca aparținând epocii bronzului⁶²⁸. Pentru descoperirea, tot fortuită, de la **Brăteni**, în afara faptului că au fost găsite câteva morminte de inhumație cu schelete umane și unul cu schelet de cal, nu se mai știe mare lucru⁶²⁹. Informațiile sunt la fel de sărace și pentru mormintele de la **Cucuteni**, com. Lețcani, despre care știm doar că au avut schelete „*în poziție chircită cu fața în jos*”⁶³⁰.

Față de cele deja enumerate, despre care se poate bănuși că sunt toate plane, la **Pogorăști** au fost descoperite accidental morminte într-o movilă, iar la **Tudor Vladimirescu** este vorba de un tumul distrus cu buldozerul și în care se afirmă că s-au găsit oase umane⁶³¹. Nici una dintre aceste descoperiri nu poate fi folosită, eventual tumulul de la Tudor Vladimirescu poate completa harta înmormântărilor tumulare sau pavajul din pietre alăturat înmormântărilor de la **Gura Văii** ar putea indica o anume asemănare cu structuri asemănătoare la unele morminte ale epocii bronzului, dar prudența primează.

Mormântul plan, de inhumație, de la **Lichitișeni**, descoperit în condiții necunoscute, a avut ca inventar un vas despre care s-a afirmat că are „*analogii în Ezerovo II și Foltești*”. Mormântul a fost inclus, alături de altele, în discuția asupra evoluției culturale a bronzului timpuriu la est de Carpați⁶³². Prin poziția chorologică și, acceptând paralelele propuse pentru vas, mormântul de la Lichitișeni ar putea să marcheze tocmai spațiul încă „alb” dintre grupul descoperirilor de tip Edineț și cele monteorene timpurii, prin asta, în ciuda sărăciei informației, prezentând o anume importanță.

Descoperirea de la **Lungoci**, unde în 1970 cu ocazia distrugerii unei movile s-a descoperit un mormânt cu un inventar de excepție este, pe cât de importantă, pe atât de discutabilă. Forma rectangulară a gropii mormântului și urmele de ocră de pe fundul ei, ar indica o apartenență la grupa Jamnaja, locația descoperirii incorporându-se în aria respectivelor înmormântări. Dar inventarul constituit dintr-o brățară masivă din aur, cu secțiunea circulară, cu capetele deschise, un colier din 44 verigi circulare din aur, un străpungător din bronz,

⁶²⁸ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. 2, Iași, 1985, p. 381, unde menționează informația primită de la Radu Vulpe.

⁶²⁹ A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. 1, București, 1976, p. 68.

⁶³⁰ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, p. 221.

⁶³¹ A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *op. cit.*, p. 218, respectiv, 45.

⁶³² Roman, *op. cit.*, loc.cit.; Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, București, 2002, p. 143, care-l alătură cu semnul întrebării „*manifestărilor de tip Aldești*”.

3 perle din scoici de râu și o lamă din silex⁶³³ nu se potrivește câtuși de puțin cu inventarele Jamnaja, foarte săracăcioase. Recent, pornindu-se tocmai de la lipsa de corespondență dintre piesele de port de la Lungoci și descoperirile Jamnaja, pe baza analogiilor cu unele piese de la Varna, a fost propusă pentru mormântul în discuție o datare „în perioada târzie a epocii pietrei șlefuite, către sfârșitul mileniului IV î.e.n.”⁶³⁴. Dar această încadrare cronologică este foarte apropiată de datările obținute, pe baza procesării probelor de radiocarbon, pentru unele morminte „cu ocră roșu” cum ar fi, de pildă, cea pentru mormântul de la Baia-Hamangia (Fig. 17). Rămâne ca atare deschisă problema în ce măsură piesele de aur, cu analogii în neoliticul târziu sud-dunărean, au aparținut cu adevărat înmormântării Jamnaja – cum o indică groapa și ocră de pe fundul ei – sau unui alt complex neidentificat. Cred că mai trebuie subliniat și faptul că nici una dintre înmormântările grupei Jamnaja de pe actualul teritoriu bulgar, unele chiar foarte apropiate de Varna, nu i-au aparținut piese cum este brățara de la Lungoci⁶³⁵, ceea ce sporește nesiguranța descoperirii de pe Siret.

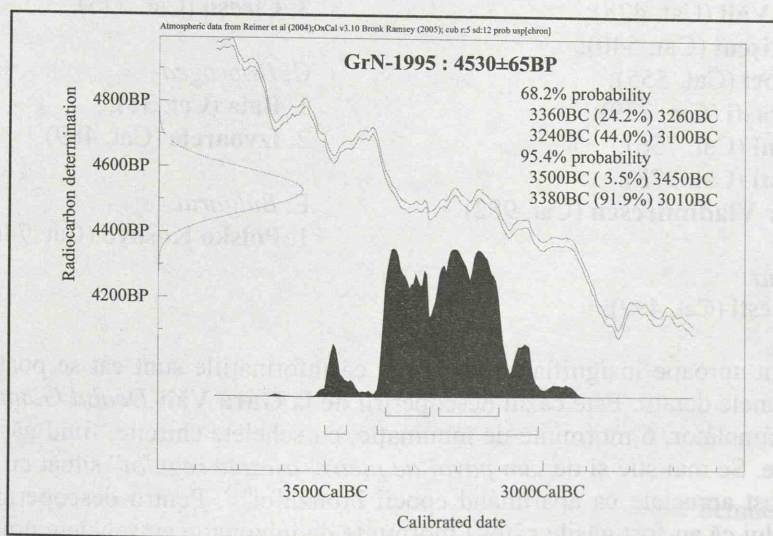

Figura 17

Săpăturile de salvare de la **Trifești** au dus și la descoperirea a două morminte de înhumare, foarte probabil plane. În primul mormânt, cu o groapă de formă circulară, scheletul a fost găsit în poziție „șezând”, cu privirea spre NE, cu oase de animal lângă craniu. Cel de al doilea avea pe fund doar câteva oase păstrate din scheletul uman, care fusese însă suprapus de scheletele a două bovine mari, așezate pe dreapta. Alăturată mormântului s-a găsit și o vatră de mici dimensiuni⁶³⁶. Descoperirea nu a fost încadrată cultural sau cronologic, dată fiind lipsa inventarului. Dar prezența celor două schelete de bovine poate constitui mai degrabă un indiciu pentru apartenența eventuală a respectivului mormânt la grupul înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice din Moldova nordică.

O descoperire importantă pentru bronzul timpuriu din Muntenia ar fi putut fi descoperirea fortuită de la **Balaci**⁶³⁷. E vorba de un grup de obiecte din aur găsite pe marginea unui tell gumelnițean și care cuprindea o brățară, un „pectoral” și o sârmă, toate din aur. Pectoralul din aur a fost redatat de către K. Horedt în Kupferzeit⁶³⁸, iar întregul ansamblu al descoperirii a fost apropiat, cu destul temei, de descoperirea de la Lungoci, în special pe seama brățării⁶³⁹. Cred că pe această bază se poate pune întrebarea în ce măsură „tezaurul” de la Balaci nu ar reprezenta tot un inventar funerar, cum pare a fi cel de la Lungoci. În sudul provinciei, la **Chirnogi-Terasa rudarilor** au mai fost descoperite, în 1988, 3 morminte de înhumare plane, atribuite fără argumente, epocii bronzului⁶⁴⁰, iar în Bărgan, la **Cireșu**, în cursul cercetării unui tell

⁶³³ I. T. Dragomir, MuzNaț 3, 1976, p. 53–60.

⁶³⁴ Doina Leahu, CAMNI 9, 1992, p. 114–117.

⁶³⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

⁶³⁶ I. Ioniță, Materiale 8, 1962, p. 733–739.

⁶³⁷ Suzana Dolinescu-Ferche, SCIV 14, 1963, 1, p. 183–188, care a datat descoperirea în sec. V p.Chr.

⁶³⁸ K. Horedt, Germania 55, 1977, 1–2, p. 10.

⁶³⁹ Doina Leahu, op. cit., loc.cit.

⁶⁴⁰ Situri, 1996, p. 33.

gumelnițean, a fost găsit un mormânt de inhumatie izolat, atribuit din nou epocii bronzului⁶⁴¹. Nu cunoaștem criteriile după care aceste înmormântări au fost atribuite epocii bronzului, dar oricum nu inventarele au fost temeiul plasării acestora, căci lipsesc. Mormântul de inhumatie de la Chirnogi poate aparține aproape oricărei perioade a epocii bronzului, mai probabil culturii Tei, dar este necesară o verificare prealabilă. Cel de la Cireșu se află într-o situație similară, ambele descoperiri fiind puțin utile.

În Oltenia se cunoaște o singură astfel de descoperire izolată ce ar putea aparține bronzului timpuriu. Este vorba de **Jupânești**, localitate situată la circa 20–25 km nord de Porțile de Fier la circa 550 m alt., unde încă de la începutul sec. XX a fost semnalat un cimitir de inhumatie, din inventarele unor morminte fiind recuperate un topor din diorit și un altul din cupru/bronz⁶⁴². Descoperirea este importantă și trebuie să regretăm că nu dispunem decât de scurta mențiune. Toporul din piatră și cel din metal nu lasă loc îndoielii că este vorba de un monument funerar al epocii bronzului și cum, pentru bronzul mijlociu și târziu, zona respectivă se integrează unei arii predominant incinerante, cea mai probabilă încadrare este cea în cursul perioadei timpurii, rămânând în suspensie atribuirea culturală.

Din Dobrogea avem știri despre un mormânt descoperit în cursul unor cercetări făcute în anul 1974 într-un tumul de la **Baia-Hamangia**. Cu această ocazie a fost descoperit un mormânt de inhumatie cu un schelet chirchit pe partea stângă, cu ocră roșu și cu un obiect din bronz, deteriorat. În ceea ce privește datarea s-a afirmat că „*Das Grab ist versuchsweise der Endperiode der mittleren Bronzezeit zuzuschreiben*”⁶⁴³. Datarea nu poate fi acceptată, căci ocră roșu în morminte tumulare de la sfârșitul bronzului mijlociu nu se prea mai întâlnește, mai de grabă este vorba de o înmormântare Jamnaja, poate mai târzie. Foarte importantă este și descoperirea accidentală în 1977 de la **Izvoarele**, localitate aflată chiar pe malul drept al Dunării, în sudul Dobrogei românești. Dintr-un mormânt distrus au fost recuperate două vase și un fragment de topor din piatră. Unul dintre vase, cu un corp globular și, pe umăr, cu patru proeminențe perforate are un decor executat cu șnurul răsucit pe baza căruia a putut fi apropiat de unele vase descoperite în alte morminte tumulare ale grupei Jamnaja, mormântul de la Izvoarele putând fi astfel încadrat într-un orizont de înmormântări aparținând bronzului timpuriu⁶⁴⁴.

Pentru cimitirul de incineratie de la **Polsko Kosovo** nu există decât o semnalare telegrafică. Conform acesteia știm că e vorba de „*няколко погребения, извършени чрез изгаряне. Костите и пепелта са били поставени в глинени урни. Няма данни за инвентара им. Явно – отнася се за некропол о т края бронзовата епоха*”⁶⁴⁵. Morminte de incineratie în urnă pe valea Dunării mai sunt cunoscute doar în structuri funerare aparținând grupei Jamnaja, cum e cazul, de pildă, la Târnava, în vreme ce pentru perioadele mijlocii și târzii ale epocii bronzului zona respectivă este mobilată cu inhumati. Insolită și nesustinută cu informații, descoperirea de la Plosko Kosovo trebuie lăsată în suspensie.

⁶⁴¹ V. Sârbu, Istros 1, 1980, 19–31.

⁶⁴² M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma I*, Kolozsvár, 1942, p. 313.

⁶⁴³ M. Imiria, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS, 1, Berlin, 1982, p. 332.

⁶⁴⁴ *Ibidem*, p. 330–331 și fig. 3/1–2, 4.

⁶⁴⁵ Cvetlana Dremisizova-Nelčjanova, D. Ivanov, *Arheologičeski pametnici v Rusenski okrąg*, Sofia, 1983, p. 57, nr. 152.

9. DESCOPERIRILE FUNERARE ALE PERIOADEI MIJLOCII A EPOCII BRONZULUI

9.1 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII PERIAM-PECICA

Cultura Periam-Pecica a ocupat o arie distinctă, situată la confluența Mureșului cu Tisa, mărginită către miazăzi aproximativ de cursul sinuos al râului Galatca, iar către nord de cel al Erului Sec/Szárázér. Dincolo de Tisa, spre apus, prezența unor comunități propriu-zise Periam-Pecica este discutabilă, căci în câteva cimitire se întâlnesc înmormântări cu un rit și ritual oarecum diferit, laolaltă cu înmormântări Periam-Pecica, ceea ce ar indica existența unor comunități rezultate prin aculturația dintre comunitățile Periam-Pecica și cele Vatya. Către est, cele mai excentrice descoperiri par a fi, deocamdată, cele de la Ghioroc și Văsoaia, ceea ce arată că aria grupei a fost mărginită la răsărit de zonele de deal ce mărginesc, la nord de Mureș, masivul Carpaților Occidentali, iar la sud de același curs de apă, de dealurile Lipovei și cursul Timișului¹. Aspectul actual al acestei arii, de formă aproximativ triunghiulară, este mult diferit de cel din vechime, când zona era mlăștinoasă și traversată de nenumărate cursuri de apă, în realitate fiind vorba de o veritabilă deltă a Mureșului, al cărui curs constituia „coloana vertebrală” a ariei Periam-Pecica. Cred că trebuie luată în seamă și probabilitatea ca, în vechime, populația ce ocupa această „deltă” să fi exploatat nisipurile aurifere cărate de Mureș și pe unul dintre fostele sale brațe, astăzi cursul de râu cu numele foarte sugestiv Aranka/Zlatica².

Dintre fenomenele epocii bronzului din spațiul avut în vedere, cultura Periam-Pecica sau Mureș, după alți autori, este una dintre cele mai intens cercetate, mai ales în ceea ce privește înmormântările. Definirea culturii a fost făcută din două perspective oarecum diferite³, de unde și denumirea dublă a culturii, termenul de Periam-Pecica fiind mai folosit în literatura română. Dintre contribuțiile mai importante, în special cele privind înmormântările, se cuvin menționate publicațiile datorate lui J. Banner pentru cimitirul de la Ószéntiván⁴, I. Foltiny pentru cimitirul de la Szöreg⁵ și cele de la Deszk⁶, I. Bóna pentru cimitirele de la Beba Veche și Pitváros⁷, A. Gazdapusztai și G. Gazdapusztai pentru primele înmormântări de la Battonya⁸, M. Girić pentru publicarea importantului cimitir de la Mokrin⁹, precum și încercarea de ordonare a acestuia din perspectivă cronologică¹⁰. În mormântările Periam-Pecica au constituit obiectul unor studii, în cadru mai larg, mai cu seamă asupra obiceiurilor mortuare, întreprinse de Margarita Primas¹¹ sau Gisela Schumacher-

¹ Pentru aria culturii Periam-Pecica vezi două hărți la T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur Internationale Archäologie* Bd. 7, Buch am Erlbach, 1991, fig. 1-2.

² D. Rădulescu, R. Dimitrescu, *Mineralogia topografică a României*, București, 1966, p. 45-52, unde sunt listate mai multe puncte/localități situate pe Mureș sau pe văile afluenților acestora.

³ J. Banner, *DolgSzed* 7, 1931, p. 1-53, într-o perspectivă centripetă și care a folosit prima oară termenul de *cultura Mureș*; I. Nestor, *Der Stand...*, p. 84-89, cu o privire de ansamblu; D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944, p. 54-79, care folosește termenul, de atunci consacrat, de *Periam-Pecikakultur*; I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, p. 79-120, fenomenul Periam-Pecica fiind tratat ca două grupe separate *Szöreg-Gruppe* și *Gerjen-Gruppe*.

⁴ J. Banner, *DolgSzed* 5, 1929, 1-2, p. 52-81.

⁵ I. Foltiny, *DolgSzed* 17, 1941, p. 1-89.

⁶ Idem, *FolArch* 3-4, 1941, p. 69-98.

⁷ I. Bóna, *Alba Regia* 4-5, 1963-1964 (1965), p. 17-64.

⁸ A. Gazdapusztai, G. Gazdapusztai, *AAA* 12, 1968, p. 5-51.

⁹ M. Girić, *Mokrin nekropola ranog bronzanog doba*, vol. I, Beograd, 1971; vezi și N. Tasić. (Red.), *Mokrin nekropola ranog bronzanog doba*, vol. II, Beograd, 1972, cu mai multe contribuții ale unor diferiți autori privind problematica cimitirului.

¹⁰ T. Soroceanu, *PZ* 50, 1975, p. 161-179. Vezi și idem, *ActaArchCarpatica* 23, 1984, p. 43-78, pentru punctul său de vedere asupra cronologiei grupei Periam-Pecica.

¹¹ Margarita Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa*, BerRGK 58, 1977, 1, p. 1-160.

Matthäus¹². Asupra tuturor acestor cercetări efectuate în stațiuni și cimitire, precum și a încercărilor de deslușire a problematicei Periam–Pecica, până în 1990, T. Soroceanu a făcut o prezentare sintetică, ocazie cu care, optând pentru denumirea de cultura Mureș, a și încercat să o justifice¹³. În sfârșit mai amintesc aici și o contribuție a mea și a soției mele de a desluși comportamentul funerar Periam–Pecica¹⁴, o încercare ale cărei concluzii le păstrez, în mare măsură, și cu această ocazie. La scurtă vreme după sinteza lui Soroceanu au apărut câteva studii care i-au amendat concluziile. Foarte importante în privința cronologiei absolute Periam–Pecica au fost cele semnate de Sabine Gerloff¹⁵ și John O'Shea¹⁶, amândoi autorii introducând în discuție o serie de date ¹⁴C, în special pentru cimitirul de la Mokrin, cu consecințe dintre cele mai de seamă pentru întreaga ordonare în timp a culturii. O reluare la începutul anilor '90 a considerațiilor privind problemele culturii Mureș/Periam–Pecica, în lumina cercetărilor recente, o datorăm lui I. Bóna¹⁷, care și-a revizuit cu această ocazie unele din tezele sale din 1975. Cu puțină vreme în urmă a apărut monografia dedicată culturii Mureș/Periam–Pecica, redactată într-o manieră mai puțin obișnuită pentru arheologia tradițională a Europei răsăritene, dar la fel de importantă, semnată de J. O'Shea¹⁸. Mai poate fi menționată și sinteza lui F. Gogâltan, dedicată bronzului timpuriu și mijlociu din Banat¹⁹, în fapt o reluare a tezelor lui T. Soroceanu, dar într-o perspectivă restrânsă doar asupra pieselor de metal. În ceea ce privește descoperirile funerare trebuie remarcată publicarea integrală a cimitirului de la Battonya realizată de J. Szábo²⁰ și studiul Klárei Fischl privind cimitirul de la Szőreg²¹. În sfârșit mai amintesc publicarea unor noi înmormântări de la Sándorfalva de către O. Trogmayer²², care completează în chip fericit baza de date privind înmormântările grupeii Periam–Pecica.

Originea culturii Periam–Pecica rămâne încă o problemă a cărei soluționare e căutată cu înfrigurare de mulți specialiști. O participare a grupurilor Zók târzii – Makó în speță – sau a altor grupe ale bronzului timpuriu din pusta maghiară este cu totul discutabilă, având în vedere predominanța inhumăției la comunitățile Periam–Pecica în opoziție cu predominanța incinerăției la grupele din jur, de sorginte Zók târzie. O altă piedică în acceptarea acestei participări o constituie poziția cronologică, căci datele radiocarbon par a indica mai degrabă o contemporaneitate. Există o serie de 7 date radiocarbon pentru așezarea de la Kiszombor-új élet, dar destul de discutabile, căci pentru una dintre ele deviația standard este inacceptabil de mare, pentru alte patru este de ± 100 , abia una singură având deviația standard de ± 90 ²³. Calibrate, datările obținute pentru cele 7 probe se înscriu, în domeniul 2 sigma, în intervalul 2950–1600 BC. O altă serie este cea constituită din alte 13 date obținute din probele prelevate din stațiunea de la Klárafalva-Hajdova, de asemenea discutabile datorită deviațiilor standard mari, dar care, calibrate, se înscriu în domeniul 2 sigma în intervalul 2500–1510 BC²⁴. Dar există și o serie de date ¹⁴C din probe prelevate din mormintele de la Mokrin, ale căror deviații standard nu mai ridică probleme, datările fiind cum nu se poate mai importante. Este vorba mai întâi de proba GrN-14179 – 3690 \pm 30 BP, din M.208, care, calibrată în domeniul 2 sigma, a dat o dată în intervalul 2150–1970 BC, proba GrN-7477 – 3650 \pm 50 BP, din M.52, a cărei calibrare în domeniul 2 sigma, a oferit o dată în intervalul 2150–1890 BP, proba GrN-14178 – 3655 \pm 30BP, din M.110, care, calibrată în domeniul 2 sigma, a dat o dată în intervalul 2140–1940 BC, proba GrN-14180 – 3650 \pm 35 BP, din M.227, care, calibrată în domeniul 2 sigma, a dat o dată în același interval 2140–1940 BC, proba GrN-14181 – 3595 \pm 35 BC, din M.237, care, calibrată în

¹² Gisela Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Detung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Mainz, 1985.

¹³ Pentru un istoric al cercetării grupeii Periam–Pecica/Mureș vezi Soroceanu, *op. cit.*, p. 16–19. Autorul s-a oprit asupra culturii Mureș dintr-o perspectivă tradițională și, din motive obiective, restrânsă în special asupra stațiunii de la Pecica, o bună parte din încheierile sale fiind contestabile, mai ales în ceea ce privește cronologia relativă și absolută.

¹⁴ Monica Chicideanu-Șandor, I. Chicideanu, *Dacia* NS 33, 1989, 1–2, p. 5–38.

¹⁵ Sabine Gerloff, *PZ* 68, 1993, 1, p. 58–102.

¹⁶ J. O'Shea, *Antiquity* 65, 1992, 250, p. 97–102.

¹⁷ I. Bóna, în vol. W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a. M., 1993, p. 9–39.

¹⁸ J. O'Shea, *Villagers of the Maros. A portrait of an early bronze age society*, New York-London, 1996.

¹⁹ Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.

²⁰ J. Szábo, *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*, Budapest, 1999.

²¹ Klára P. Fischl, *MFME – StudArch* 6, 2000, p. 77–138.

²² O. Trogmayer, *MFME – StudArch* 7, 2001, p. 177–192.

²³ Este vorba de probele Beta-34442 – 3980 \pm 160 BP, apoi de probele Beta-34450 – 4110 \pm 110 BP, Beta-30493 – 3960 \pm 100 BP, Beta-344432 – 3920 \pm 100, Beta-34445 – 3880 \pm 100 BP și Beta-34444 – 3640 \pm 100 BP, cf. P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, în W. Meier-Arendt, *op. cit.*, p. 45, nr. 93–99, calibrate cu un alt program. Acum am folosit OxCal v.3.10.

²⁴ *Ibidem*, p. 45, nr. 81–92, probele Bln-1225 – 3270 \pm 100 BP, Beta-30501 – 3340 \pm 240 BP, Beta-30500 – 3370 \pm 100 BP, Beta-23105 – 3380 \pm 60 BP, Beta-30494 – 3400 \pm 120 BP, Beta-30497 – 3400 \pm 180 BP, Beta-23100/23101 – 3532 \pm 81 BP, Beta-23103 – 3590 \pm 140 BP, Beta-23098 – 3660 \pm 110 BP și Beta-23099 – 3820 \pm 90 BP.

domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2040–1870 BC și proba GrN-3809 – 3500±35 BP, din M.259, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se situează în intervalul 1930–1730 BC²⁵. Mormintele din care au fost prelevate probele se plasează, pe baza inventarelor, undeva la mijlocul evoluției cimitirului, mormintele mai vechi, comparabile prin inventare cu cele de la Pitváros sau Beba Veche, situându-se astfel înainte de 2200 a.Chr., cam într-o vreme cu așezări Makó cum este aceea de la Szeghalom-Környe²⁶. De altfel specia ceramică cu suprafața acoperită cu striuri – Besenstrich – caracteristică grupelor Zók târzii, apare rar în complexele Periam–Pecica, iar în cimitire este asociată, semnificativ, cu mormintele de incinerare. Sfârșitul culturii, așa cum am mai arătat și cu alt prilej, nu are cum depăși bronzul mijlociu, o serie de descoperiri din straturile superioare de la Pecica conținând ceramică canelată, arătând destul de limpede că la o vreme în care apărea noua specie ceramică grupa Periam–Pecica își încetase evoluția²⁷.

Habitatul Periam–Pecica este cel mai bine cunoscut mai ales prin stațiunile cercetate de mai multă vreme, de la Periam și Pecica, apreciate ca fiind de tip tell, stratigrafia din cele două așezări fiind excesiv folosită pentru stabilirea cronologiei interne a grupei. Din motive evidente, discuția de față lasă de-o parte obișnuitele probleme privind „economia”, cu ale sale tradiționale ramuri de activitate închinată cultivării plantelor și creșterii animalelor, dar o latură aparte a strategiilor tehnico-economice ale comunităților Periam–Pecica trebuie menționată, având o legătură oarecum directă cu unele aspecte ale standardului funerar. E vorba de activitatea metalurgică. Deși lipsită de zăcăminte metalifere, mai ales cele cuprifere, grupa Periam–Pecica se dovedește, oarecum neașteptat, destul de bine înzestrată cu piese din metal de tot felul, fie că este vorba de arme din cupru/bronz sau piese de port din același metal/aliaj sau chiar din aur, multe prezente în inventarele funerare. Mai mult, descoperirile de piese de turnare în stațiuni Periam–Pecica dovedesc că aceste comunități izbuteau să-și facă rost de materia primă necesară confecționării unor piese la ele acasă. Obținerea materiei prime, sub orice formă va fi fost ea, a avut loc în cadrul schimbului la distanță, aria Periam–Pecica ocupând o poziție cheie, la încrucișare de drumuri, într-un sistem bine structurat și cu vechi tradiții de schimburi pe o arie largă²⁸. Angrenarea în schimbul la distanță a fost de natură să configureze statutul social al unor indivizi, ceea ce poate fi decelabil în inventarele funerare și, câteodată, și în structuri.

O bună parte din documentarea arheologică a grupei Periam–Pecica provine din descoperirile funerare ale grupei, unele dintre ele cunoscute de mai multă vreme.

Descoperiri funerare Periam–Pecica:

1. Battonya (Cat. 56);	20. Periam (Cat. 711);
2. Beba Veche (Cat. 70);	21. Pitváros (Cat. 725);
3. Carani (Cat. 168);	22. Rábe (Cat. 770);
4. Čoka (Cat. 236);	23. Rudna (Cat. 795);
5. Comloșu Mare (Cat. 238);	24. Sânnicolau Mare (Cat. 840);
6. Deszk “A” (Cat. 310);	25. Szörég (Cat. 905);
7. Deszk “F” (Cat. 311);	26. Tiszasigét/Őszéntiván (Cat. 965);
8. Ghioroc (Cat. 390);	27. Văsoaia (Cat. 1039);
9–13. Hódmezővásárhely Cat. 448–452);	28. Vizic (Cat. 1060);
14. Kiskundoroszma Cat. 508);	29. Sándorfalva (Cat. 1093);
15. Kiszombor (Cat. 512);	30. Deszk Véno (Necatalogat și necartat); ^{30h}
16. Mokrin (Cat. 612);	31. Kláralfalva-Hajdova (Necatalogat și necartat);
17. Novi Kneževac (Cat. 640);	32. Kiszombor-Új Élet (Necatalogat și necartat);
18. Ostojicevo (Cat. 675);	33. Pecica (Necatalogat și necartat).
19. Păuliș (Cat. 708);	

Cartarea descoperirilor funerare Periam–Pecica conturează foarte precis chiar aria culturii (**Pl. 137**). Mormintele de la Hódmezővásárhely, puține la număr și situate la nord de cursul Erului sec/Száraz-ér, nu constituie în fapt decât pătrunderi ale unor înmormântări Periam–Pecica într-o altă arie culturală, în speță

²⁵ S. Gerloff, *op. cit.*, p. 94, nr. 1–6.

²⁶ Vezi capitolul unde sunt tratate înmormântările Zók târzii.

²⁷ M. Chicideanu-Șandor, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 36–38.

²⁸ Vezi de pildă, pentru colanele din categoria *Ösenhalsringe*, ajunse până la Cotul Carpaților, I. Motzoi-Chicideanu, Despina Gugu, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 17–20 și harta de la fig. 8.

Vatya. Cimitirul biritual de la Kiskundoroszma²⁹, aflat practic pe malul drept al Tisei, la confluența acesteia cu Mureșul, poate exemplifica o situație specială, chiar la fruntariile a două grupe culturale cu practici funerare deosebite pot apărea grupuri cu obiceiuri hibride, rezultate prin pătrunderi, desigur limitate, dintr-o direcție sau alta. Asemenea pătrunderi mai sunt reprezentate și în cimitirul de la Kelebia³⁰, unde, față de cele 129 de morminte umane, cei 27 de inhumați reprezintă 20.93%. Și la Vizic, la vest de Tisa, e vorba iarăși de un mormânt singular, atribuit după inventar, grupei Periam-Pecica³¹.

Cea mai mare parte a celor 29 de descoperiri mortuare ce au fost atribuite grupei Periam-Pecica au fost făcute în cursul unor săpături arheologice, fie că este vorba de săpături sistematice pe scară largă, de săpături de salvare sau doar de sondaje, mai mult sau mai puțin restrânse (în total acestea reprezentând circa două treimi), ceea ce le asigură o calitate aparte. Descoperirile fortuite reprezintă și ele aproape o treime, în vreme ce complexe funerare cunoscute doar pe baza identificărilor, mai mult sau mai puțin precise, din cursul cercetărilor de suprafață, se constituie într-un stoc redus, neînsemnat din punct de vedere statistic (Fig. 1).

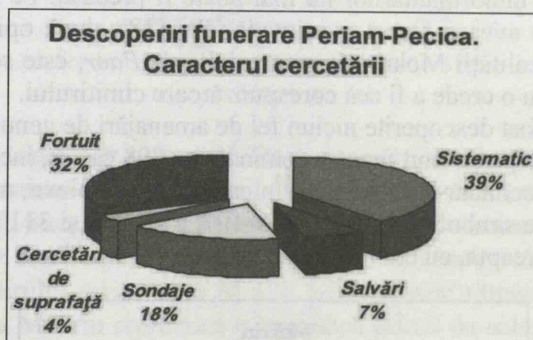

Figura 1

Dar ceea ce sporește calitatea documentației arheologice pentru complexe mortuare Periam-Pecica este oferit de faptul că marile complexe de acest fel au fost publicate, cu unele scăpări, poate cum e cazul la Szöreg, dar, în general, cu informații aproape complete, cu planuri de ansamblu și individuale, cu inventare ilustrate. Desigur, metodologia săpăturilor nu a fost totdeauna de cea mai bună calitate, fapt reflectat în documentația grafică, ca și în unele observații din teren, mai vechile cercetări de la Beba Veche, Ószéntiván, Pitváros sau Söreg, lăsând de dorit din aceste puncte de vedere. De asemenea, nu putem să nu regretăm că cimitirul de la Ostojičevo, cu un număr mare de înmormântări, dintre care unele cu anume particularități, nu a fost încă introdus în circulație.

Calitatea documentației arheologice de care este vorba acum mai este întărită și de faptul că cele peste 800 de morminte disponibile, provin în majoritate din cimitire, acestea fiind categoria precumpănitoare (46%), din punctul de vedere al contextului de proveniență (Fig. 2)³².

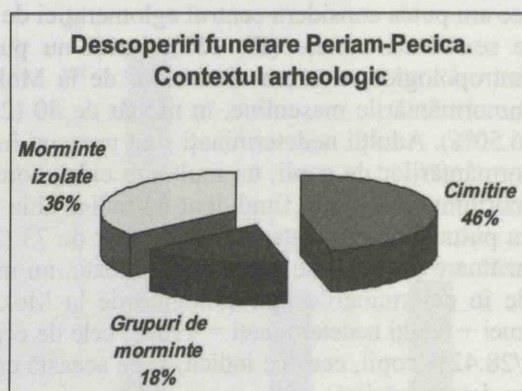

Figura 2

²⁹ S. Foltiny, *Die Spuren der Hügelgräberkultur und der Lausitzer Kultur in der Umgebung von Szeged*, Régészeti Füzetek 4, 1957.

³⁰ Zalotay E., *Kelebiai Bronzkori temető*, Régészeti Füzetek 6, 1957.

³¹ T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 142.

³² În baza de date personală am înregistrate 877 de morminte, dintre care 851 provin din cimitire!

O lipsă importantă a informației privind înmormântările culturii Periam-Pecica este dată de faptul că pentru cele peste 800 de înmormântări, abia pentru 325 (37.05%) există diagnoze antropologice, stocul principal al mormintelor analizate fiind cel de la Mokrin, cu 218 înmormântări analizate antropologic. Lipsa diagnozelor pentru cimitire cu numeroase morminte, cum sunt cele de la Szőreg sau Deszk, limitează mult studiul comparativ, lăsând loc unor teorii speculative mai puțin întemeiate.

Până în momentul de față principalul monument funerar al culturii Periam-Pecica este în continuare cimitirul de la **Mokrin**. Necropola din punctul *Selište-Lalina humka* se găsea amplasată pe o ridicătură nisipoasă la circa 9 km sud de cursul Arankăi. Prin 1953, pe locul respectiv, în urma unor lucrări utilitare, fuseseră descoperite câteva morminte cu schelete chircite. În cursul cercetărilor sistematice, efectuate de-a lungul mai multor campanii în anii 1958–1969, au fost descoperite 312 morminte, cărora le corespund 318 înmormântări. Materialul osteologic a fost analizat antropologic, după metodologia tradițională³³, ca și pe cale chimică³⁴. Cimitirul nu a fost epuizat, conducătorul cercetărilor fiind de părere că au fost în jur de 400 de morminte, dar numărul exact al înmormântărilor nu mai poate fi precizat. Pe planul general publicat³⁵, zona ocupată de înmormântări pare a avea o formă cvasiovală (**Pl. 138**), după opinia lui Girić mormintele fiind dispuse pe șiruri. În preajma localității Mokrin, în punctul *Popin Paor*, este semnalată o așezare, insuficient cercetată pe care însă M. Girić nu o crede a fi cea corespunzătoare cimitirului.

Cimitirul este plan, nu au fost descoperite niciun fel de amenajări de genul movilelor funerare. În ceea ce privește ritul, inhumăția este, de departe, ritul funerar dominant cu 308 cazuri, incinerăția, cu cele trei morminte – M.176, 276 și 306 – fiind ritul secundar și incidental. În cazul a 6 complexe, nu au fost descoperite oseminte, acestea putând fi astfel morminte simbolice – M.30, 106–107, 213, 298 și 311 (**Fig. 3**). În sfârșit, M.31 a avut un schelet de animal, depus pe dreapta, cu craniul către est.

Figura 3

Cartarea după aceste categorii, cu totul firesc, nu relevă grupări de morminte. Eventual, cu rezervele impuse de stocul redus, se poate spune doar că mormintele „simbolice”, fără resturi osteologice, ca și M.31 cu scheletul de animal (neprecizat paleontologic, dar, după lungimea de 0.78 m a scheletului, e foarte posibil să fie un câine) sunt plasate în ceea ce am putea considera centrul aglomerației de morminte (**Pl. 138**).

Determinările pe grupe de sex/vârstă cartate (**Pl. 139**), iarăși nu pun în evidență sectoare/grupări separate. Conform diagnozelor antropologice structura cimitirului de la Mokrin este echilibrată în ceea ce privește raportul bărbați/femei, înmormântările masculine, în număr de 80 (25.24%), fiind aproape egale cu cele feminine, în număr de 84 (26.50%). Adulții nedeterminați sunt prezenți în 26 de cazuri (8.21%). Cu totul surprinzătoare este prezența înmormântărilor de copii, cu mult sub cifra, considerată firească pentru vremea aceea, de circa 33%, la Mokrin mormintele de copii fiind doar 54 (adică abia 17.03%). În sfârșit, mormintele ale căror resturi osteologice nu au putut fi determinate, sunt în număr de 73 (23.02%) (**Fig. 4**), ceea ce, dacă păstrăm marja statistică corespunzătoare grupelor de vârstă determinate, nu modifică raportul adulți/copii. În măsura în care ne putem încrede în determinările antropologice de la Mokrin, dezechilibrul evident între mormintele de adulți (bărbați + femei + adulți nedeterminați = 190) și cele de copii (54) ar corespunde în această situație la raportul 71.58% adulți/28.42% copii, ceea ce indică, și pe această cale, că cimitirul nu este complet cercetat, sau ceva nu e în regulă cu determinările!

³³ Gy. Farkas, P. Liptak, în vol. M. Girić, *op. cit.*, p. 239–271 și tabelele 1–16. Atrag însă atenția că, mai ales în ceea ce privește mormintele deranjate, cei doi autori au acordat o importanță excesivă poziției și orientării scheletelor pentru determinarea grupei de sex, ceea ce este de natură să ne oblige la unele rezerve.

³⁴ I. Lengyel, în vol. N. Tasić (red.), *Mokrin II the early bronze age necropolis*, Beograd, 1972, p. 75–90.

³⁵ M. Girić, *op. cit.*, anexa 2.

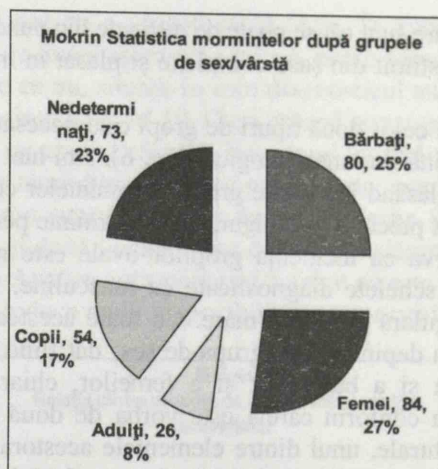

Figura 4

Înmormântările duble sau triple sunt puține: M.22a–b conținea un schelet de adult și unul de copil; M.122, două schelete de adulți nedeterminați + unul de copil; M.257, un schelet feminin și unul de copil; M.308, un schelet masculin și unul de copil. Stocul este foarte mic, ca atare puțin relevant statistic, dar totuși se poate reține asocierea adult, oricare ar fi el, + copil, ceea ce constituie o primă indicație privind reflecția funerară a relațiilor de familie/rudenie. Pe planul cimitirului, cu excepția M.257, celelalte sunt situate, oarecum central (**Pl. 139**).

Structura cimitirului de la Mokrin reprezintă o problemă dificil de soluționat. Analiza statistică spațială prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay indică o dispoziție regulată a mormintelor, așa cum arată valorile coeficienților: 2.707 Clark-Evans, 1.209 Site Density, 0.125 Kolmogorov Distance D și 0.963 Randomness Probability (**Pl. 140/1–2**). Pe această cale nu se poate întrevădea o grupare de nici un fel, inclusiv cea presupusă pe șiruri. Dar existența unor morminte duble, chiar atât de puține câte sunt la Mokrin, lasă loc presupunerii că legăturile de rudenie au impus, cel puțin în cazurile menționate, înmormântări pe același loc.

Pentru 240 de morminte din cimitir, gropile au putut fi distinse, rezultând că la Mokrin acestea pot fi împărțite în două categorii principale: de formă rectangulară și de formă ovală. Pentru alte 72 de morminte, forma gropilor nu a putut fi surprinsă. Predomină de departe gropile de formă rectangulară (**Fig. 5**). Pe planul cimitirului, aproximativ în centru, se remarcă M.32–35, cu gropi circular-ovale și cu oase umane fără conexiune anatomică, M.30, de asemenea cu groapă ovală, lipsit de resturi osteologice și M.31, cu scheletul de animal depus într-o groapă de aceeași formă (**Pl. 141**).

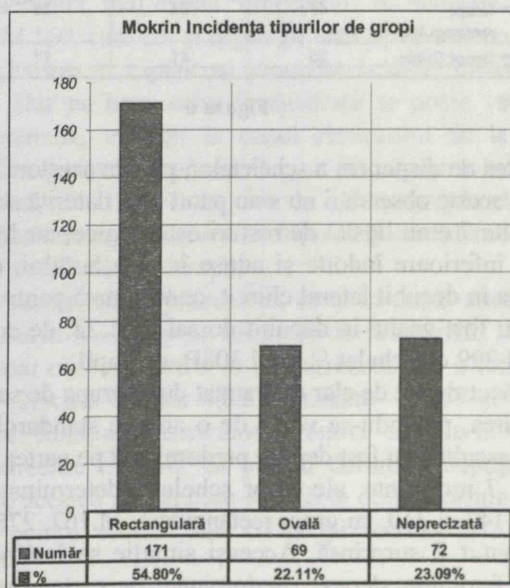

Figura 5

Cele două tipuri de gropi funerare sunt cât se poate de distincte din punct de vedere statistic, dar planimetric, cu excepția grupului menționat, constituit din șase complexe și plasat în mijlocul spațiului funerar, nu se mai pot face alte distincții.

Pentru deslușirea semnificației celor două tipuri de gropi este necesară o raportare a acestora, la grupele de sex/ vârstă stabilite pe baza examinărilor antropologice (Fig. 6). Am luat în considerație doar acele morminte pentru care determinările sunt clare, lăsând la o parte grupul mormintelor cu schelete determinate ca aparținând unor adulți, dar la care sexul nu a fost precizat și, desigur, acele morminte pentru care determinările antropologice nu s-au putut face. Se poate observa că incidența gropilor ovale este mai mare în cazul mormintelor cu schelete feminine, față de cele cu schelete diagnosticate ca masculine, în vreme ce pentru cele din urmă incidența gropilor de formă rectangulară pare mai mare. Cu toate acestea nu se poate explica obiceiul de a săpa gropi ovale sau rectangulare ca depinzând de grupa de sex, dat fiind faptul că ambele tipuri de gropi au fost folosite pentru înmormântarea și a bărbaților și a femeilor, chiar dacă proporțiile diferă. Cea mai verosimilă explicație poate fi aceea conform căreia este vorba de două segmente ale aceleiași comunități, segmente deosebite prin coduri culturale, unul dintre elementele acestora fiind forma gropii. În acest caz, în interiorul segmentului mai puțin numeros, folosind pentru înmormântări gropi ovale, acestea au o incidență mai mare în cazul femeilor. Trebuie însă ținut seama și de faptul că pentru 18 morminte cu gropi ovale nu s-au putut face determinări antropologice, iar pentru alte patru morminte știm doar că este vorba de schelete de adulți, astfel cele 22 de morminte a căror apartenență la o grupă de sex sau alta nu a putut fi precizată obligă la rezerve, căci pot schimba proporțiile.

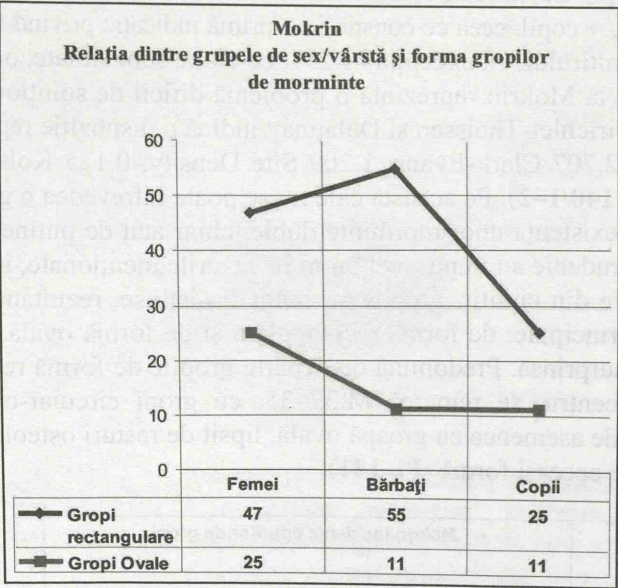

Figura 6

În ceea ce privește modalitatea de dispunere a scheletelor, poziția acestora a putut fi precizată pentru 267 de morminte. Pentru 40 de morminte aceste observații nu s-au putut face datorită stării de conservare a scheletelor, 3 sunt morminte de incinerare și alte 7 erau lipsite de resturi osteologice, iar M.31 aveau un schelet de animal, așezat pe dreapta, cu membrele inferioare îndoite și aduse în fața botului, craniul fiind îndreptat către est. Poziția principală a scheletelor era în decubit lateral chircit, consemnată pentru 262 de înmormântări.

În șase cazuri, scheletele au fost găsite în decubit dorsal – M.22, de copil, M.79 cu schelet ♂, M.152, nedeterminat, M.260, de copil, M.299 cu schelet ♀ și M.308B, de copil.

Dispunerea scheletelor s-a făcut destul de clar diferențiat după grupa de sex, atât în ceea ce privește poziția, cât și în ceea ce privește orientarea, putându-se vorbi de o anume standardizare din acest punct de vedere. Astfel scheletele determinate ca masculine au fost depuse predominant pe partea stângă – 60 de cazuri – dar există și un grup, constituit din numai 7 morminte, ale căror schelete, determinate ca fiind masculine, se găseau depuse pe partea dreaptă – M.10, 147 și 210, cu gropi rectangulare, M.167, 278 și 279, cu gropi ovale și M.281, pentru care forma gropii nu a putut fi surprinsă. Aceeași situație se întâlnește și în cazul mormintelor cu schelete diagnosticate ca fiind feminine, depuse predominant pe partea dreaptă – 77 de cazuri – dar și cu patru morminte ale căror schelete determinate ca fiind feminine se găseau așezate chircite pe partea stângă –

M.70, 141, 153 și 160, în ultimul caz cu o groapă ovală (**Fig. 7**). Existența unor morminte de bărbați cu schelete pe dreapta sau cu schelete de femei așezate pe stânga, poate părea, la prima vedere, ca rezultat al unor abateri lipsite de importanță sau, de ce nu, situații în care diagnosticul antropologic ar putea fi greșit³⁶. Că nu este chiar așa o dovedește, cu prisosință cred, M.10. Cu o groapă rectangulară de dimensiuni mari, M.10 avea un schelet așezat chircit pe dreapta cu craniul către N. Inventarul mormântului este constituit dintr-o pixidă cu picior așezată în față, un castron de mari dimensiuni cu patru toarte, așezat în spate, câteva alte cioburi, apoi, ca piese de port, un Ösenhalsring din cupru/bz, 2 ace de tip zyprische Schleifennadel, cu tija curbată, patru brățări spiralice, toate din cupru/bz și două Lockenringe din aur. În sfârșit, alături de schelet s-au mai găsit un corn și un os de bovină (**Pl. 142/1**). Analiza antropologică a arătat că este vorba de un schelet de bărbat, grupa de vârstă fiind senilis³⁷, vârstă care reduce mult din posibilitatea unor confuzii.

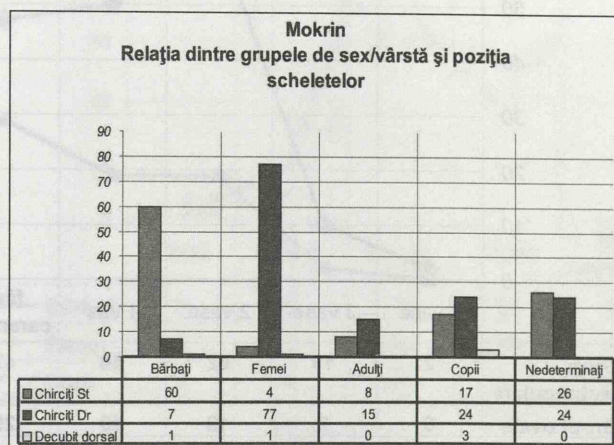

Figura 7

Și în ceea ce privește orientarea scheletelor se pot reține câteva „abateri” de la ceea ce părea a fi standardul Periam-Pecica în această privință, cazuri ce par a avea o anume semnificație. Astfel, dacă scheletele masculine erau orientate predilect către N – pentru 50 de schelete –, cu 3 cazuri în care craniile erau îndreptate către NNE și alte 7 orientate NE, toate putând fi socotite abateri tolerabile față de cutuma de bază, există 6 morminte, cu schelete masculine orientate S–N, fiind vorba de M.79, 147, 210, 226, 279 și 281. Ceea ce este foarte important este faptul că pentru M.147, 210, 279 și 281 scheletele se găseau pe dreapta, ca atare în aceste patru cazuri am avea înmormântări de bărbați după tipic feminin! O corespondență a acestei situații se întâlnește și pentru scheletele feminine. Astfel, față de cele 58 de cazuri, în care scheletele erau orientate S–N și unul SV, care poate fi iarăși o abatere tolerabilă, mai există 5 morminte cu schelete feminine orientate N–S – M.127, 159, 266, 294 la care se adaugă M.160, care era și depus pe stânga. Aceste constatări sunt însă supuse rezervelor impuse de modalitatea în care Farkas și Liptak au procedat la determinările antropologice și, prin urmare trebuie verificate pe alte căi. Dar pe baza celor înregistrate se poate vedea că, respectându-se principiul dispoziției bipolare și complementare, evident în cazul cimitirului de la Mokrin, au existat două grupe distincte. Cea dintâi, cuprinzând majoritatea mormintelor, se distinge prin respectarea regulii de orientare N–S pentru bărbați și S–N pentru femei (**Pl. 139a/1–2**). Cea de a doua grupă, alcătuită doar din câteva, cuprinde, așa cum am văzut, „abaterile”, dar care sunt dispuse tot bipolar și complementar. Diagrama orientărilor pentru adulții nedeterminați (**Pl. 139/3**) confirmă observația.

Categoria principală de inventar este reprezentată, ca și în cazul altor grupe ale epocii bronzului, prin ceramică. Dar nu totdeauna ceramica îi însoțea pe defuncții de la Mokrin, 103 morminte fiind lipsite de vase, iar în cazul altor 7, s-au găsit doar cioburi, fără a se putea reconstitui o formă anume. Setul ceramic funerar este constituit în principal de 1–2, vase. Pentru două morminte – M.77 și 108 – lângă schelete s-au găsit 4 vase, iar în alte 12 câte trei vase. Relația inventarelor ceramice cu cele două tipuri de gropi, rectangulare și ovale (**Fig. 8**) indică, într-o oarecare măsură, că pentru defuncții depuși în gropi rectangulare prezența ceramicii este mai frecventă între acestea numărându-se și cele două morminte cu 4 vase. La prima vedere, din graficul numeric ar reieși că pentru mormintele cu gropi rectangulare, inventarele ceramice sunt mai

³⁶ Vezi supra nota 33.

³⁷ M. Girić, *op. cit.*, p. 43–44, pl. 5/1–9 și p. 241 și tabelul 1.

consistente, graficul procentual subliniind acest lucru, mai cu seamă pentru grupele de morminte cu un singur vas sau fără ceramică (Fig. 9).

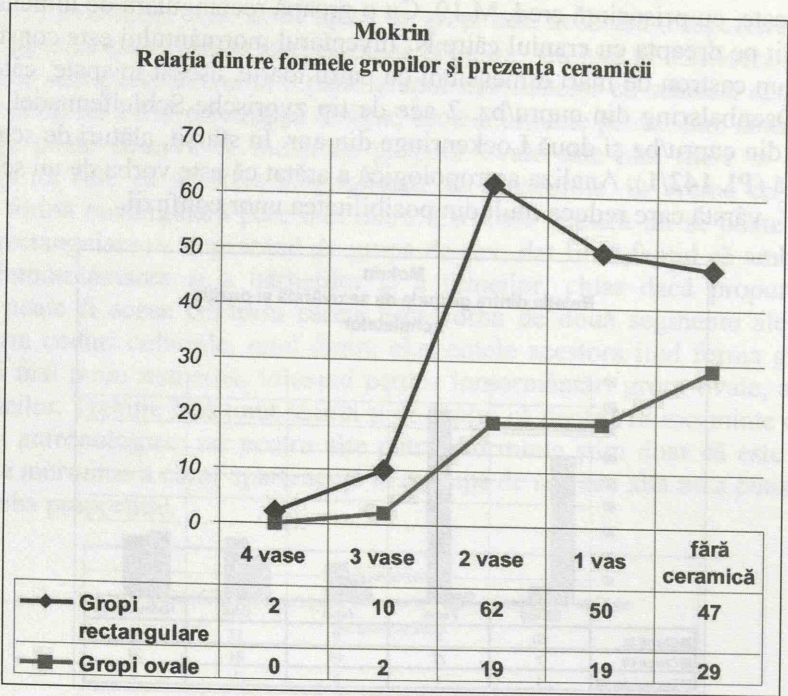

Figura 8

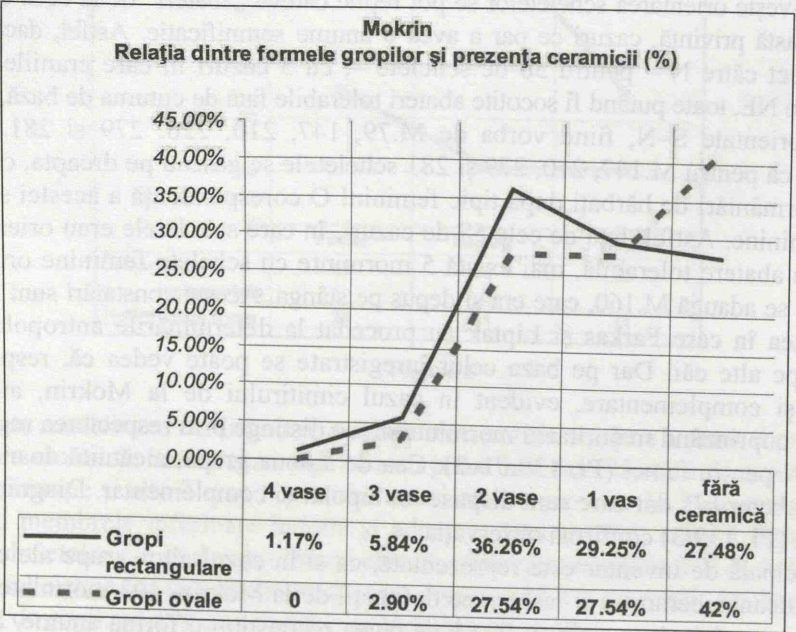

Figura 9

Aceleași grupe de seturi ceramice, raportate la mormintele cu resturile osteologice determinate antropologic pun în evidență faptul că, pentru mormintele cu 4–2 vase, regula, așa cum este reflectată din traseul curbei, este aceeași pentru bărbați, femei și copii, în vreme ce în mormintele cu un vas sau fără ceramică cele mai multe schelete erau feminine (Fig. 10). Formele ceramice principale sunt pixida, vasul de tip kantharos, ceașca cu o toartă și castronul.

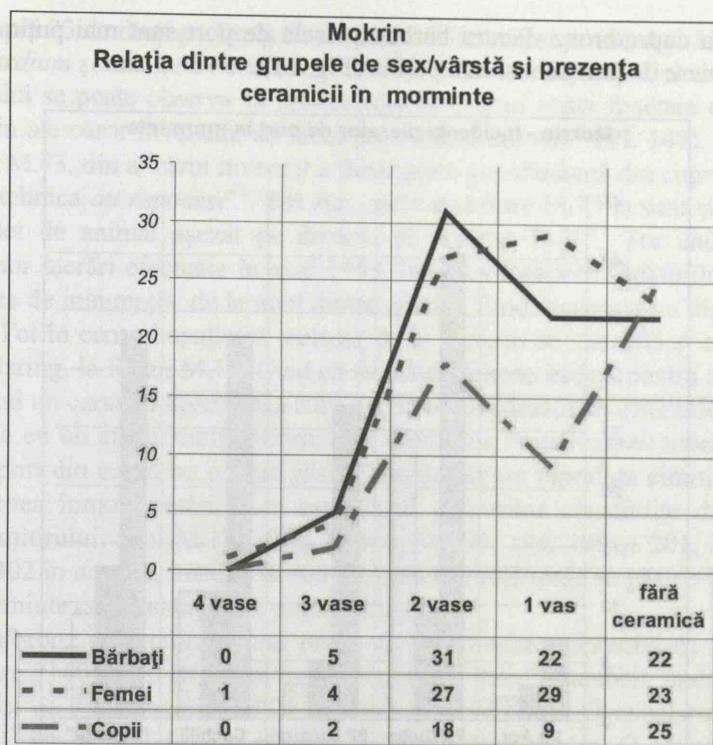

Figura 10

O diferențiere tipologică mai fină nu își are rostul în discuția de față, căci prin ierarhizarea tipologică ar rezulta grupe reduse numeric, adică cu valoare statistică cu totul neînsemnată. De altfel, o asemenea întreprindere își are rostul, eventual, în cazul unei încercări de ordonare cronologică care, la Mokrin, cum vom vedea, are puține șanse de reușită. De altfel, cele patru forme ceramice principale se asociază între ele, constituind seturi, de obicei nu foarte complicate, depunerea lor în complexe mortuare fiind legate de ideea de hrană alăturată defuncțiilor. Această regulă nu era însă valabilă pentru toți cei defuncți, un număr important de morminte fiind lipsit de ceramică. Este greu de presupus că, în cadrul unei mici comunități, a existat un grup lipsit de orice fel de privilegii, încât nimeni nu se mai obosea să le asigure o alimentație pe drumul cel fără de întoarcere. Mai de grabă este de luat în seamă existența unei reguli care impunea la privarea acestora de depuneri de alimente, oricare ar fi fost ele, dar din motive ce nu țineau de starea de sărăcie, de o anume condiție socială precară, ci de un anume cod cultural, poate chiar exprimând un rang social mai acătării dar în același timp greu de surprins pe cale arheologică.

Cele mai frecvente asocieri sunt cele constituite din pixidă + castron, ceașcă + castron, urmate apoi de combinația kantharos + castron și, cu totul excepțional (câte un singur caz pentru fiecare), pixidă + kantharos + castron sau kantharos + ceașcă + castron, toate aceste seturi sugerând prezența alimentelor lichide și solide. Băutura este sugerată prin forme singulare – kantharosul, pixida sau ceașca, uneori apărând în combinații cum sunt pixida + kantharos, kantharos + ceașcă sau pixidă + ceașcă, tot așa cum fiecare dintre cele trei forme destinate alimentelor lichide apar în unele morminte câte două exemplare de același tip. Destinat prin excelență alimentelor solide, castronul apare și el singular, dar mai puțin frecvent. Preponderența numerică evidentă a celor trei forme destinate lichidelor – pixida, vasul kantharos și ceașca, demonstrează importanța mai mare în cadrul ceremonialului funerar de la Mokrin a băuturilor față de hrana solidă, dar, în același timp prin destul de multe cazuri de asocieri pentru hrană mixtă, subliniază forma completă a acestui comportament (PI. 143/1).

Raportarea seturilor ceramice funerare la grupele de sex/vârstă pentru înmormântările din cimitirul de la Mokrin (PI. 143/2) relevă faptul că respectarea standardului în forma completă dar din acest punct de vedere, este mai evidentă la mormintele de bărbați, unde asocierile mixte sunt mai multe.

Piese de port și cele de arsenal constituie o altă categorie de inventar pentru mormintele de la Mokrin. De la bun început trebuie subliniată frecvența mare cu care apar piesele de port, indiferent de materialele din care au fost confecționate, în mormintele cu schelete determinate ca feminine, dintre care aproape jumătate

au avut piese de port din cupru/bronz. Pentru bărbați piesele de port sunt mai puțin frecvente, iar în cazul copiilor, mormintele cu piese de port sunt și mai puține (Fig. 11).

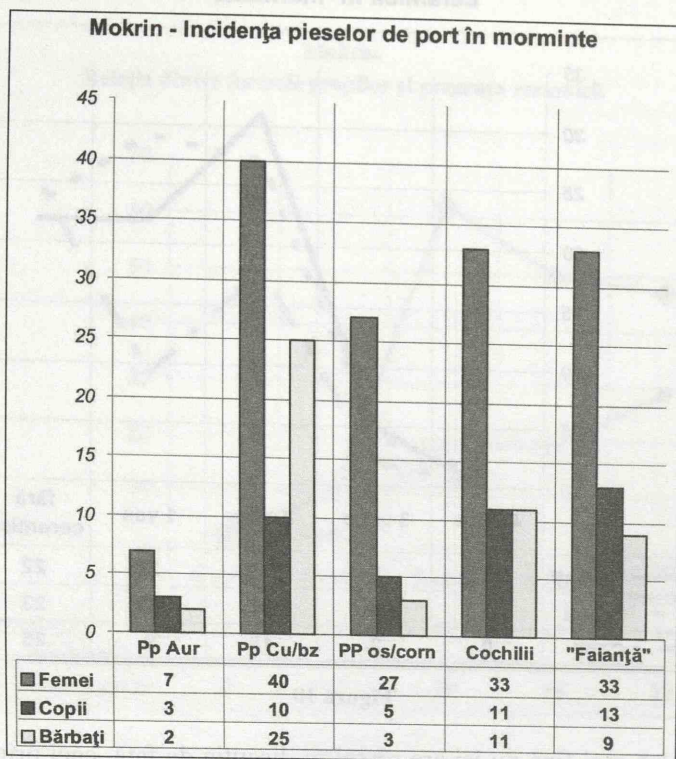

Figura 11

Piese de port de aur sunt inelele de buclă din categoriile Lockenringe și Noppenringe, uneori fiind descoperite câte două sau chiar mai multe asemenea piese. Este cazul M.20, cu un schelet de femeie, chircit pe dreapta și orientat S-N, cu două vase și un set de podoabe alcătuit din 4 Lockenringe și 1 Noppenring din aur, un Ösenhalsring, două ace de tipul zyprische Schleifennadel, 2 brățări, 3 perle și 2 saltaleone, toate din cupru, apoi un ac din os și, ca piese de colier, 4 cochilii fosile și 34 perle din „faianță”³⁸. Dintre podoabele din cupru/bronz se disting în primul rând colanele din bară de metal cu capetele răsucite așa numitele Ösenhalsringe, care la Mokrin sunt reprezentate prin nouă piese descoperite în M.10 – ♂, M.16 – ♂ (Pl. 142/1–2), M.19 – nedeterminat, M.20 – ♀, M.21 – ♂ (Pl. 144/1), M.51 – nedeterminat, M.73 – ♀, M.200 – ♀ și M.218 – ♀³⁹. După cum se poate vedea, colanele din metal nu au reprezentat o piesă de port specifică unei grupe de sex, fiind prezentă la 4 morminte de femei, 3 de bărbați și la două de adulți, lipsind însă în înmormântările de copii ceea ce le întărește semnificația de piesă de prestigiu. O piesă de port specifică însă portului feminin o constituie acele din metal, cele mai spectaculoase fiind cele de tip zyprische Schleifennadel, la care se adaugă cele cu capul răsucit, de tip Rollennadel. Din cele 13 morminte cu astfel de ace, 10 sunt de femei, unul singur de bărbat, iar la celelalte două, scheletele au aparținut unor adulți al căror sex nu a putut fi determinat, acele lipsind la mormintele de copii. Printre podoabele din metal trebuiesc amintite seturile constituite din tuburi mici din tablă din cupru, pendantsive spirală așa-numitele Brillenspirale, plăcuțe din tablă cu capete îndoit etc., toate alcătuiind o podoabă complexă de cap. Podoaba de cap astfel constituită a fost descoperită în proporții aproape egale în mormintele de bărbați ca și în cele de femei, neconstituind ca atare o piesă de vestimentație destinată unui anume sex.

Piese de port din os/corn – între care un loc aparte îl ocupă acele cu capăt spatulat și perforat – apar cu precădere din nou la mormintele de femei, într-o proporție asemănătoare cu perlele așa-zise din „faianță”. Pentru cele din urmă se remarcă M.104, cu un schelet de femeie, chircit pe dreapta și orientat S-N, care a avut două vase, apoi un set de podoabe constituit din 6 pendantsive lunulă, 2 plăcuțe, 15 butoni și 10 spirale/saltaleone,

³⁸ M. Girić, *op. cit.*, p. 50–51 și pl. 8/10, 9/1–9.

³⁹ *Ibidem*, p. 43–44, pl. 5/3; p. 46–48, pl. 7/1; p. 49, pl. 8/1; p. 50–51, pl. 9/2; p. 51–52, pl. 10/1; p. 64–65, pl. 16/2; p. 75–76, pl. 22/7; p. 133–134, pl. 54/3; p. 141, pl. 58/1.

toate din cupru/bronz, apoi 23 de dinți perforați de animal, doi defensori de suină și 32 perle din os, 23 cochilii de *Columbella*, 2 de *Cardium* și una de *Dentalium*, apoi 538 de perle din pastă sticloasă⁴⁰ (Pl. 145).

Pe planul cimitirului se poate observa că aproximativ în centrul zonei funerare există câteva morminte – M.10, 36, 47 și 49 – din ale căror inventare au făcut parte piese din aur⁴¹ (Pl. 146). Oarecum tot în mijlocul cimitirului se găsește și M.73, din al cărui inventar a făcut parte și o diademă din cupru decorată pe margini cu triunghiuri realizate în tehnica *au repoussé*⁴². Tot aici, intercalat între M.73 la vest și M.10 la est, s-a găsit și M.31, cel cu un schelet de animal așezat pe dreapta și orientat E–V⁴³. Tot undeva în zona centrală a necropolei, în cursul unor lucrări efectuate în anul 1953, înaintea începerii săpăturilor, au fost descoperite și distruse câteva morminte de inhumație, de la unul dintre acestea fiind recuperat un disc din aur cu un decor în tehnica *au repoussé*⁴⁴. Tot în centrul spațiului mortuar de la Mokrin se mai află și mormintele 16, 19 și 51, care au câte un Ösenhalsring, la fel cu M.10. Cred că există suficiente indicii pentru a considera această parte a zonei funerare ca având un caracter aparte, așa cum par să o dovedească mormintele menționate, ce par să fi aparținut unor personaje cu un statut social diferit. Dar morminte cu inventare cuprinzând piese de port din aur, ca și alte piese de port din cupru/bz se mai găsesc răspândite pe suprafața cimitirului, uneori constituind mici grupuri de asemenea înmormântări, cum este cazul grupurilor constituite din M.288, 287, 282, în extremitatea estică a cimitirului, apoi M.123, 209, în sud, M.200, 194, 199 și 201, în partea vestică, grupul M.161, 181, 180, 182, 302 în nord și, imediat la sud de zona centrală unde se găsesc M.7, 8, 20 și 21, în jurul acestora găsindu-se morminte cu inventare mai puțin fastuoase.

Armele din cupru/bronz sunt reprezentate printr-un Schaflochaxt apreciat ca fiind de tip Kozarac, în M.208, datat cu 14C între 2140–2030 BC, apoi în M.16 printr-o Randleistenbeil, unde securea este asociată și cu un Ösenhalsring, apoi de 7 pumnale în M.21, din nou asociat cu un Ösenhalsring, M.40, M.91, M.125, M.168, M.167 și M.211, iar în M.230 de o săgeată cu tub de înmănușare. O situație cu totul specială este reprezentată de M.267, cu un schelet de copil așezat chircit pe partea dreaptă și orientat S–N, care avea pe antebrațul drept o lamă de pumnal uzată înfășurată în chip de brățară⁴⁵. Armele din piatră sunt ilustrate prin topoare sau măciuci din piatră. Pentru cele din urmă, aprecierea este discutabilă, căci dimensiunile sunt totuși reduse, iar apoi, în ambele cazuri – M.61 și M.269 – este vorba de morminte cu schelete diagnosticate ca feminine⁴⁶. Topoare din piatră întregi s-au găsit în M.57, 163 și 243, toate trei cu schelete masculine, dar și un fragment în M.69, care avea un schelet diagnosticat ca feminin, chircit pe partea dreaptă și orientat S–N⁴⁷.

Armele sunt răspândite pe planul cimitirului aproape după același model planimetric ca cel al pieselor de port cu caracter aparte, în centru fiind plasat M.16, dar lipsind cu totul în zona de nord, iar în zona estică, fiind reprezentate doar prin pumnalul folosit ca brățară din M.267 (Pl. 147).

În decursul vremii au existat unele încercări de a folosi piesele de port și armele pentru a stabili, prin studiu planimetric, o stratigrafie orizontală a cimitirului de la Mokrin. Cea mai cunoscută este cea datorată lui T. Soroceanu⁴⁸. Neținând cont de determinările antropologice, încercarea a eșuat, „fazele” astfel stabilite neputând fi susținute prin prisma demografiei necropolei. O altă încercare de a stabili o cronologie internă a cimitirului a mai fost încercată de către Gisella Schumacher-Matthäus, dintr-o perspectivă, cel puțin, insolită. Pornind de la faptul că umpluturile gropilor funerare de la Mokrin sunt diferite, unele cu humus, altele cu pământ amestecat cu humus sau cu loess, autoarea citată a desemnat o etapizare a cimitirului de-a lungul a trei faze⁴⁹. Lipsa de temei a acestei neobișnuite metodologii era, de fapt, contrazisă chiar de la primele pagini ale

⁴⁰ *Ibidem*, p. 91 și pl. 31–32/1–4.

⁴¹ Mormântul 10 este cel cu un schelet de bărbat așezat „femeiește”, M.36, cu un schelet nedeterminat antropologic, așezat pe stânga și orientat NN–SSE, avea un *Noppenring* din aur și o brățară din cupru/bz; M.47, cu un schelet de copil chircit pe dreapta și orientat S–N, avea un *Lockenring* și un *Noppenring*, ambele din aur, un ac din os, un colier constituit dintr-o perlă din cochilie de scoică, o cochilie de *Dentalium* și 35 perle din „faianță”; M.49, cu un copil a cărui poziție și orientare sunt îndoielnice, cu un *Lockenring* din aur și un os de animal, cf. Girić, *op. cit.*, p. 43–44, pl. 6/1–9; p. 57–58, pl. 14/1–3; p. 63, pl. 15/1–6; p. 64, pl. 16/1–2.

⁴² *Ibidem*, p. 75–76 și pl. 22/1–10 și 99.

⁴³ *Ibidem*, p. 56.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 193 și pl. 83/13.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 168–169, pl. 70/1.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 70, pl. 22/1 pentru M.61 și p. 169–170, pl. 71/3 pentru „măciuca” din M.269.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 73–74, pl. 21/5.

⁴⁸ T. Soroceanu, PZ 50, 1975, p. 161–179. Vezi critica cronologiei lui Soroceanu la Chicideanu-Șandor, Chicideanu, *op. cit.*, p. 15–16 și nota 54, unde se fac precizările privind numărul de indivizi masculini și feminini pentru fiecare fază, în ultima „faza IIc” înmormântările fiind 100% masculine!

⁴⁹ G. Schumacher-Matthäus, *op. cit.*, p. 52–54, pl. 34–36 și hărțile 17–18.

monografiei Mokrin⁵⁰. Dincolo de aceste examinări, dedicate în special stabilirii unei cronologii interne, structurile și inventarele funerare din cimitirul de la Mokrin au mai fost examinate și din punctul de vedere al comportamentului funerar. O primă încercare de acest fel, în contextul unei discuții mai largi asupra obiceiurilor de înmormântare din bronzul timpuriu al Europei Centrale, o datorăm Margaritei Primas⁵¹. Cu această ocazie s-a atras atenția asupra unor seturi de podoabe, în special de cap și alcătuite din acele Panflötenblech și pandantive Brillenspirale, sau a celor cuprinzând două ace, precum și a armelor din metal sau piatră. S-a arătat, cu dreptate, că, chiar dacă unele seturi se pot dovedi ca mai noi sau mai vechi decât altele, suprapunerile unor astfel de morminte, indică mai degrabă o organizare pe parcele de familie, susținând mai puțin o drastică împărțire pe faze, atrăgându-se atenția asupra acelei Goldscheibe descoperită în mijlocul cimitirului. Totodată, utilizând un procedeu matematic s-a putut demonstra că între structura inventarelor și adâncimile mormintelor la Mokrin se poate demonstra o corelație pozitivă⁵².

Înserierea mormintelor de femei (Pl. 148/A), ca și a celor de bărbați (Pl. 148/B), separat, pe baza elementelor de ritual și inventar arată, pe de-o parte, că este dificil a separa în timp aceste morminte pe baza unor piese fie ele de port, fie ele arme, dar în schimb se pot distinge grupări de morminte, pentru fiecare dintre cele două grupe de sex, diferențiate din punctul de vedere al portului vestimentar. Astfel, un grup constituit din 7 morminte cu schelete feminine se distinge printr-un inventar sofisticat, în care, alături de inelele de buclă din aur, din setul de podoabe mai făceau parte piesele din cupru/bronz, cochiliile și perlele din „faianță”, într-un singur caz – M.119 – scheletul a fost descoperit într-o groapă ovală, toate celelalte înmormântări cu perle fiind asociate cu gropile rectangulare. De altfel, cele două tipuri de gropi constituie din capul locului unul dintre elementele deosebitoare în cadrul maselor de morminte feminine sau masculine, chiar dacă pentru prima categorie de înmormântări, gropile ovale sunt mai frecvente. O altă deosebire între mormintele de bărbați și cele de femei, care a reieșit de altfel și din simpla examinare statistică, o constituie frecvența ceramicii, la bărbați numărul mormintelor lipsite de această categorie de inventar fiind mai mare. De altfel sobrietatea pare a fi și caracteristica inventarelor masculine, pentru care piesele de port sunt mai rare. Armele, tradițional considerate ca element distinctiv al mormintelor de bărbați, deși am văzut că la Mokrin sunt semnalate 3 excepții, permit conturarea unui grup de înmormântări masculine, care pe lângă piese de arsenal, mai sunt caracterizate și prin prezența unor piese de port mai numeroase (Pl. 147–148). Între aceste morminte, prin înseriere, se înscrie și M.10, cel depus „femeiește” în mormânt, de altfel și singurul mormânt cu schelet masculin la care s-a găsit un inel de buclă din aur. Acest grup constituit din 10 morminte, pare a corespunde celui cu inventare „bogate” format din cele 7 morminte feminine, ambele reprezentând un segment a căror expresie de rang este cât se poate de elocventă. În mod deliberat nu am mai procedat la o înseriere „fină”, bazată pe o tipologie detaliată, căci nu am urmărit să disting în acest fel grupuri mici de morminte, uneori poate chiar cazuri individuale, inutile statistic, ci am căutat să surprind ceea ce s-ar putea denumi trendul organizării comunității care a folosit cimitirul de la Mokrin. Indicațiile înserierii pot fi examinate și dintr-o altă perspectivă, care caută să o continue pe cea deja întreprinsă de M. Primas.

Astfel, pentru început, am luat în considerație doi parametri ai gropilor funerare: adâncimea și suprafața, așa cum rezultă ele din catalogul publicat și, față de acestea, am încercat o raportare a unor elemente de inventar cu o reală însemnătate ca obiecte de prestigiu, în primul rând armele. O „cartare” făcută din această perspectivă (Pl. 149) arată că pentru cele mai multe morminte cu arme, cele două dimensiuni ale gropilor erau cu totul remarcabile, de departe distingându-se M.16, care și ocupă o poziție centrală pe planul necropolei și al cărui inventar cu totul aparte prin structură l-am discutat deja. Între mormintele cu gropi supradimensionate și cu arme în inventar se mai remarcă și M.267, cel în care pe brațul drept, înfășurat în chip de brățară, se găsea o lamă de pumnal. Există și două excepții, reprezentate prin M.211 și M.69, în primul caz fiind vorba de un mormânt cu un pumnal, și un singur castron, în cel de al doilea fiind vorba de un inventar constituit din setul de podoabă de cap amintit, la care se adaugă un topor din piatră. Suprafața și adâncimea gropii dau împreună o măsură a cantității de muncă depuse pentru săparea gropilor unor morminte, fiind în relație directă cu ceea ce se numește consum de energie socială. Relația directă dintre acești doi parametri ai gropilor și piese aparte din inventare întărește opinia conform căreia în aceste cazuri avem de-a face cu înmormântările unor personaje cu statut social ridicat. Procedând la fel pentru relaționarea oaselor de animale la aceiași parametri, din capul locului se distinge din nou M.10 și, iarăși, M.267 (Pl. 150). La capătul celălalt se găsesc câteva

⁵⁰ Jelena Marković-Marjanović, în M. Girić, *op. cit.*, p. 15–16, fig. 3 și tabelul corespunzător. Vezi și critica la M. Chicideanu-Șandor, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 16 și nota 58.

⁵¹ M. Primas, *op. cit.*, p. 13–17, fig. 3–5, 22–23.

⁵² *Ibidem*, p. 113.

complexe, de asemeni cu oase de animale, dar ale căror inventare sunt reprezentate doar prin o mandibulă de ovicaprină – M.247 – sau a uneia de cal – M.270. Complexul nr. 31 este acel „mormânt de animal” pe care l-am discutat deja și care are, tocmai prin aceasta un caracter de excepție. În sfârșit, pentru M.277, este vorba de un mormânt de adult care a avut, alături de 2 vase, un corn de bovină. În ce măsură oasele de animale reprezentau sau nu un soi de „supliment” de hrană depus în mormintele unor personaje aparte, cum este, fără nici o îndoială, bătrânul din M.10, e greu să putem desluși strict arheologic. Dar, din nou constatăm că pentru acele înmormântări pentru care consumul de energie socială poate fi probat, există asociat obiceiul depunerii unor bucăți de carne!

Încă de la prima ocazie a discutării obiceiurilor funerare ale culturii Periam-Pecica, coroborând toate observațiile decurgând din examinarea ansamblului informațiilor privind cimitirul de la Mokrin, atrăgeam atenția asupra posibilității ca întregul cimitir să fi fost organizat pe patru zone relativ distincte, care, fiind dispuse oarecum radial, se „întâlneau” în centrul necropolei, acolo unde am văzut că sunt frecvente acele înmormântări cu un caracter aparte, cum ar fi M.10 și 16 și unde s-a găsit și acea faimoasă Goldscheibe decorată⁵³. Cred că am tot temeiul de a păstra această perspectivă privind organizarea pe grupe a cimitirului de la Mokrin, chiar dacă la simplul studiu planimetric faptul e mai greu vizibil (Pl. 150a).

Din păcate, calitatea observațiilor făcute la Mokrin, care se adaugă și unui număr mare de înmormântări, nu se regăsesc în celelalte cimitire atribuite grupei Periam-Pecica. În felul acesta modelul de interpretare pe care-l oferă necropola de la Mokrin nu își găsește ușor un pandant în celelalte mari complexe funerare ale culturii. Dar, oricum, se poate reține, pentru definirea comportamentului mortuar al grupei Periam-Pecica, existența unor comunități locale bine structurate social, cu o organizare care își găsește reflecțiile în obiceiurile mortuare, atât din punctul de vedere al apartenenței de grup la comunitate – cea mai probabilă explicație a celor două tipuri de gropi – cât și în ceea ce privește identitatea personală, desigur raportată din nou și indirect la un segment social sau altul.

Cercetat prin săpături de salvare în vara 1926, determinate de o serie de descoperiri fortuite, micul cimitir de la **Pitváros** ocupă, alături de cel de la Beba Veche, o poziție importantă în cadrul grupei Periam-Pecica. Cu ocazia publicării materialelor din cimitir, în anul 1965, I. Bóna l-a considerat reprezentativ pentru ceea ce denumea grupul Pitváros, situat la începutul grupei Periam-Pecica. Nu există un plan al săpăturilor și nici planuri individuale de morminte. Au fost descoperite în totalitate 45 de morminte, cu 46 de înmormântări, toate de inhumație, dar este evident că cimitirul nu a putut fi cercetat în întregime⁵⁴. Cimitirul este plan. Resturile osteologice nu au fost analizate antropologic. Doar pentru 23 de morminte a putut fi precizată poziția scheletelor, 13 fiind așezate chircite pe dreapta, alte 9 pe stânga și unul singur având scheletul în decubit dorsal. Dintre aceste morminte doar pentru 12 s-a precizat orientarea, astfel că astăzi mai știm că pentru mormintele cu schelete chircite pe stânga, 3 erau orientate N-S, alte 2 NE-SV și 1 NV-SE, iar dintre cele cu schelete pe dreapta 2 erau orientate N-S, 1 SE-NV și 3 S-N. Stocul este foarte mic, dar lasă să se întrevadă același tip de „abateri” pe care am putut să le deosebim la Mokrin.

Inventarele sunt precumpănitor constituite din ceramică, doar 11 morminte fiind lipsite de vase. Predomină mormintele cu un singur vas (Fig. 12), formele principale fiind kantharos-ul, ceașca și castronul, în vreme ce pixida e ceva mai rară.

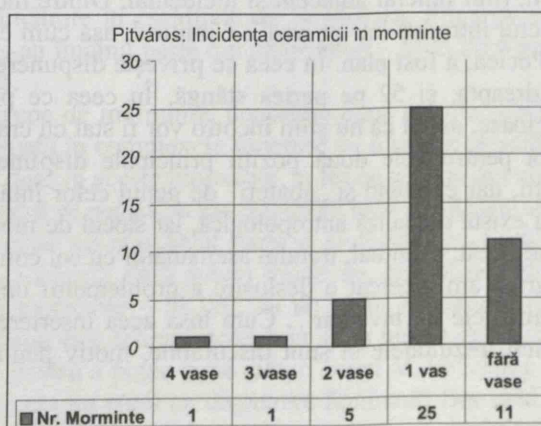

Figura 12

⁵³ M. Chicideanu-Șandor, I. Chicideanu, *op. cit.*, p.16–18, fig. 8.

⁵⁴ I. Bóna, Alba-Regia, 4–5, 1963–1964 (1965), p. 17–63.

Piesele de port sunt reprezentate prin inele de buclă, în pereche, din aur – la M.11, 27 și 36 – și o placă-pendantiv în M.24. Piesele de port din cupru/bronz sunt obișnuitele brățări, în șase morminte, apoi acele Panflöteblech, pandantivele Brillenspirale și acele „cipriote” dar numărul pieselor este foarte mic. Lor li se adaugă perlele zise „din faianță”, cochiliile și dinții perforați de animal. Singura armă este pumnalul descoperit în M.9. Înserierea mormintelor, care dată fiind puținătatea informației operaționale, trebuie preluată cu multe rezerve, ar indica o opoziție între mormintele cu piese din aur și cele cu brățări, ace, dar și pumnal, ceea ce ar putea indica deosebiri de port corespunzând diferențelor dintre cele două grupe de sex.

Cercetat în 1903, în condiții asemănătoare cu cel de la Pitváros, micul cimitir de la **Beba Veche**, cu doar 18 morminte, s-a distins din capul locului prin inventarele sale mai spectaculoase, motiv pentru care a fost deseori discutat. În 1965, I. Bóna l-a pus în circulație, publicând un catalog complet al mormintelor cercetate la Beba Veche, cu inventarele aferente⁵⁵. Nici pentru acest mic cimitir nu dispunem de un plan general, sau de desene ale mormintelor. Nu a fost analizat antropologic.

Pentru cele 6 morminte despre care se știe că au avut scheletele chircite pe partea stângă, 2 erau orientate N-S, alte 2 NE-SV și alte 2 NV-SE, iar pentru mormintele cu schelete pe dreapta, 3 erau orientate SE-NV și alte 3 S-N, aici principiul dispoziției bipolare și complementare părând a fi bine documentat. Surprinde oarecum, faptul că la Beba Veche doar 8 morminte aveau ceramică, de obicei doar unul singur, excepția fiind reprezentată de M.7, cu un schelet chircit pe dreapta și orientat SE-NV, care avea alături o ceașcă, un vas kantharos și un castron, iar ca piese de port un Lockenring din aur, un ac de tip zyprische Schleifennadel, un pendantiv Brillenspirale, un defensor perforat de suină și 3 perle din os, o cochile de *Cardium* și 5 perle din „faianță”. Dintre piesele de inventar o însemnătate aparte a fost acordată unei Goldscheibe din tablă de aur decorată cu linii de puncte și triunghiuri, toate realizate în tehnica au repousse⁵⁶, piesă pentru care cea mai bună paralelă o constituie placa de aur descoperită fortuit în centrul cimitirului de la Mokrin. O altă piesă de port cu semnificație de însemn de prestigiu este și colanul de tip Ösenhalsring, descoperit în M.6, alături de o brățară spiralică și un pendantiv de tipul Brillenspirale. Alte piese de port din metal s-au mai descoperit în M.2 – un ac fragmentar, două brățări, o Panflöteblech, apoi o brățară în M.A și din nou o Panflöteblech, de data aceasta în M.13. Piesele de port din os sunt reprezentate prin defensori perforați de suine și ace, iar pentru coliere s-au folosit cochiliile de *Cardium*, *Columbella* și perle din „faianță”, în cazul M.2 fiind vorba de 15 piese. Cimitirul de la Beba Veche nu ajută cu mult la discuția de față. Tot ceea ce se poate spune este că din dispoziția morților este evidentă rigoarea în ceea ce privește dispoziția bipolară și complementară, rigoare care, putând fi pusă pe seama unei organizări sociale la fel de severe, este dublată din acest punct de vedere, de structurile inventarelor, mai exact piesele de port, din care nu au lipsit însemnele de prestigiu.

Cimitirul de la **Szőreg**, cu cele 229 de înmormântări ale sale, descoperite în cursul cercetărilor efectuate în anii 1928–1931, ar fi putut constitui unul dintre cele mai importante monumente funerare ale culturii Periam-Pecica, dar modalitatea cercetării și, mai ales a introducerii sale în circuitul științific, lasă mult de dorit⁵⁷. Lipsește planul general, lipsesc planurile de morminte, multe observații de detaliu, cu totul necesare, nu au fost consemnate. Cimitirul nu a fost cercetat în întregime.

Din cele 229 de morminte, trei erau de incinerare în urnă – M.169, 184 și 193 –, incinerarea fiind, ca și în cazul cimitirului de la Mokrin, ritual funerar adiacent și incidental. Dintre mormintele de inhumare, despre M.189 se spune că a avut scheletul introdus într-un vas⁵⁸. Cimitirul, așa cum este de altfel cazul pentru toate cele aparținând grupei Periam-Pecica, a fost plan. În ceea ce privește dispunerea scheletelor se mai știe că 96 au avut scheletele chircite pe dreapta, și 52 pe partea stângă. În ceea ce privește orientările observațiile înregistrate sunt cu totul sărăcicioase, astfel că nu știm încotro vor fi stat cu craniul decât pentru 19 morminte (**Fig. 13**). Se poate observa că pentru cele două poziții principale dispunerea se făcea conform regulii bipolarității și complementarității, dar existând și „abateri” de genul celor întâlnite deja la Mokrin. Dar cum pentru cimitirul de la Szőreg nu există o analiză antropologică, iar stocul de morminte operaționale este cât se poate de redus, nu se poate reține decât, eventual, trendul asemănător cu cel constatat la Mokrin.

Cu mai multă vreme în urmă am încercat o deslușire a problemelor cimitirului de la Szőreg pe baza înserierii mormintelor după elementele de inventar⁵⁹. Cum însă acea înseriere se baza pe o tipologie foarte diversificată, mai ales a ceramicii, rezultatele ei sunt discutabile, motiv pentru care nu le mai reiau acum.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 22, pl. VI/b și VII/C; D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit...*, p. 69 și fig. 29/7.

⁵⁷ I. Foltiny, *Dolgszeged 17*, 1941, p. 1–89.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 41, dar cred că informația mai trebuie verificată.

⁵⁹ M. Chicideanu-Șandor, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 29, tabelul de la fig. 23. De altfel întregul demers al înserierilor pe ceramică făcute atunci era îndreptat către o ordonare cronologică, ceea ce are mai puțină legătură cu discuția de acum.

Ceramica rămâne principala categorie de inventar și raportarea ei la cele două grupe principale de poziții ale scheletelor – chircite pe dreapta sau pe stânga – dă rezultate semnificative (Fig. 14). Astfel, se poate observa că în cazul mormintelor cu scheletele chircite pe dreapta, pe care, pe baza cercetărilor antropologice făcute la Mokrin, le putem bănuși a fi fost feminine, vasele au fost mult mai frecvente, în special în cazurile în care seturile ceramice funerare erau constituite din mai multe vase. Situația este asemănătoare cu cea de la Mokrin și ne arată că prin depunerea de vase în morminte erau exprimate în primul rând, desigur indirect, atributele feminine. Formele ceramice – pixida, ceașca, vasele kantharos, castronul – și asocierile dintre ele sunt cu totul asemănătoare cu cele de la Mokrin.

Szöreg Diagrama orientării mormintelor în relație cu poziția scheletelor

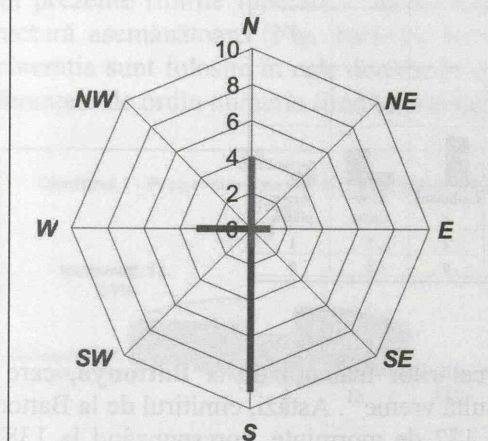

Figura 13

Szöreg Incidența ceramicii în morminte în relație cu poziția scheletelor

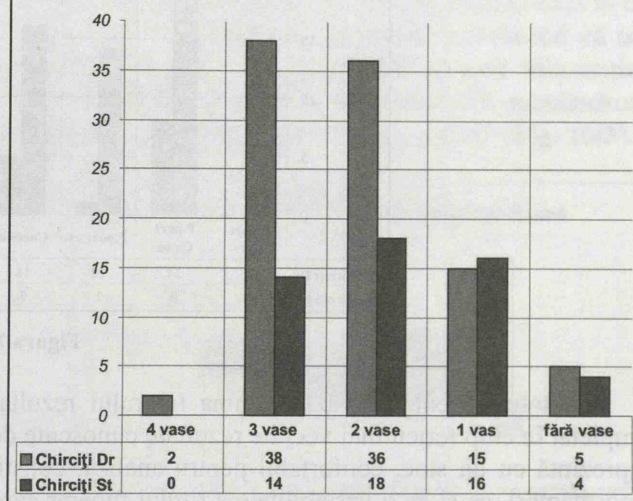

Figura 14

Piesele de port din diferite materiale – aur, cupru/bz, os/corn, cochilii, perle din „faianță” sau chihlimbar – sunt prezente în cimitirul de la Szöreg, dar fără să depășească un nivel mediu de incidență. Lipsa determinărilor antropologice impune la rezerve în ceea ce privește aprecierile privind inventarele de acest fel raportate la mormintele cu schelete chircite pe dreapta sau pe stânga. Am văzut deja că există „abateri” de la această regulă și de aceea cred că în lipsa diagnozelor este preferabil să se păstreze o anume rezervă. Din aceleași motive nu este indicată nici o înseriere pe aceste criterii, în lipsa determinărilor exacte după grupele de sex/vârstă analiza putând ajunge la rezultate alterate.

În mare privind, seturile de podoabe vestimentare descoperite în mormintele de la Szöreg sunt cât se poate de asemănătoare celor întâlnite în cimitirele de la Mokrin, Pitváros sau Beba Veche. O noutate este adusă de cele 4 cazuri în care s-au întâlnit perle din chihlimbar – M.2, cu 6 perle, M.42a cu 17 perle, M.53 cu 30 perle și M.24 cu una singură.

Raportate la cele două grupe de morminte, deosebite după poziția scheletelor, se observă că piesele de port apar cu o frecvență accentuată în complexe funerare cu schelete chircite pe dreapta (Fig. 15). De pildă, piese de port din aur se găsesc doar în aceste morminte, la fel cu perlele din chihlimbar. Dar singurul topor din piatră, împreună de altfel cu o lamă de pumnal, a fost descoperit în M.40, al cărui schelet se găsea chircit pe dreapta, cu orientarea neprecizată. Din inventar au mai făcut parte o amforetă, un Lockenring de aur, un percutor și o fusaiolă⁶⁰. Chirciții pe stânga, excelează, dacă putem spune așa, prin armele din cupru/bronz, acestea în număr de trei apărând doar în aceste morminte – M.190, cu un topor miniatural de tip Krtenow, și M.67 și 137, fiecare cu câte un pumnal. Situația este foarte interesantă și nu putem decât să regretăm că nu dispunem de o diagnoză antropologică exactă pentru a putea pune alături cazul M.40/Szöreg de cel al M.267/Mokrin, pentru care, de altfel, nu știm decât că era un copil cu dispunere feminină! Dar cele două cazuri nu trebuie pierdute nici un moment din vedere, chiar dacă, cel puțin deocamdată, se constituie în aparente excepții. Oricum identitatea indivizilor cu scheletele chircite pe dreapta/femei (?) este mult mai pregnant subliniată prin vestimentație, ceea ce se aliniază ca tip de comportament, la prezența seturilor ceramice funerare.

⁶⁰ I. Foltiny, *op. cit.*, p. 13–14.

Aceste observații ce se pot face totuși la Szőreg sunt confirmate în bună măsură de situațiile corespunzătoare observabile la Mokrin, ceea ce cred că îmi permite să disting în acest fel un element al comportamentului funerar Periam–Pecica.

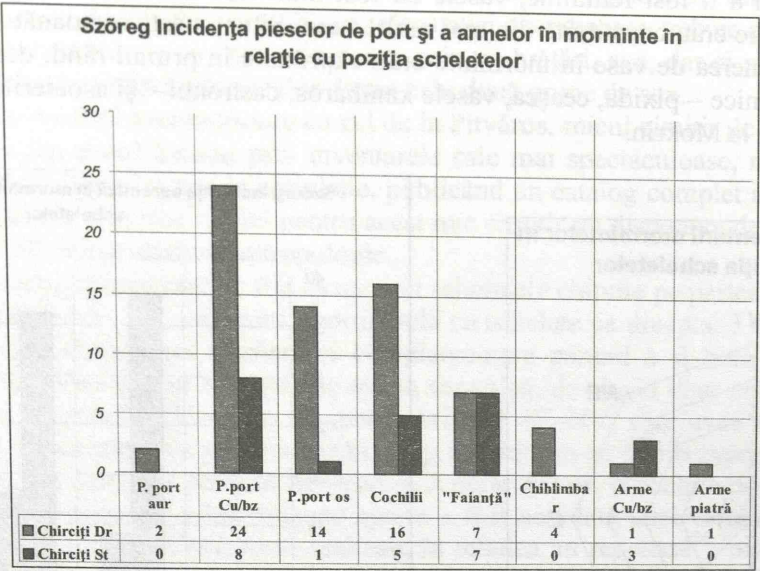

Figura 15

Cu totul recent, au văzut lumina tiparului rezultatele cercetărilor mai noi de la **Battonya**, care au completat în chip fericit mai vechile rezultate cunoscute de mai multă vreme⁶¹. Astăzi, cimitirul de la Battonya se prezintă cu un stoc, confortabil pentru analiză, constituit din 132 de morminte, corespunzând la 138 de înmormântări, ca și cu o variabilitate a ritului funerar care scoate din rând cimitirul de pe malul Szárazérului, în zona în care acesta primește de pe dreapta pâraul Cigányka. Necropola din epoca bronzului de la Battonya se găsea pe o ridicătură, foarte probabil un grind, pe dreapta pâraului Cigányka, deal nisipos orientat aproximativ V–E. În zonele în care s-au efectuat săpături se găsesc două gospodării actuale, primele morminte fiind descoperite fortuit în 1964 cu ocazia lucrărilor pentru șoseaua care traversează astăzi dealul (**Pl. 151**). În 1964 au fost începute săpăturile de salvare conduse de Gy. Gazdapusztai, la vest de actuala șosea, până în 1965 fiind descoperite 60 de morminte. A mai urmat o campanie, condusă de același arheolog în 1968, mai fiind descoperite alte 19 morminte. Rezultatele celor două campanii au fost publicate într-un destul de amplu raport de săpătură⁶², ele fiind des citate apoi în literatura de specialitate, date fiind noutățile pe care le aducea cimitirul proaspăt cercetat. Importanța necropolei nu a fost uitată și, mai ales că între timp se săpaseră gropi pentru extragerea nisipului mai având loc și alte intervenții la fel de distructive, între 1973–1979, s-au întreprins noi săpături precedate de verificări de suprafață pe toată întinderea dealului, de data aceasta la răsărit de șosea, fiind descoperite alte morminte, numerotate de la 80–131, căruia i s-a mai adăugat și M.132 distrus.

Încheierea cercetărilor a prilejuit o publicare integrală a tuturor înmormântărilor, catalogul complet fiind însoțit de considerații asupra comportamentului funerar, locului ocupat de cimitir în cadrul epocii bronzului la vărsarea Mureșului, discuții asupra cronologiei relative și absolute a necropolei de la Battonya. În anexă au fost publicate rezultatele cercetărilor antropologice⁶³ și paleontologice⁶⁴. Cimitirul nu a putut fi cercetat complet, mai întâi datorită distrugerilor moderne mai ales din vremea întreruperii cercetărilor, cât și datorită faptului că înmormântările din epoca bronzului au fost suprapuse și, în bună măsură, distruse de alte complexe preistorice sau din epoca migrațiilor.

După opinia lui J. Szabó, este vorba de două cimitire – Cimitirul I, corespunzând zonei de la vest de șosea, cercetată de Gy. Gazdapusztai (**Pl. 152**) și Cimitirul II, corespunzând zonei de la est de șosea, cercetată

⁶¹ J. J. Szabó, *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*, Budapest, 1999.
⁶² A. Gazdapusztai, Gy. Gazdapusztai, AAA (Szeged) 12, 1968, 5–51. Analiza antropologică la Gy. Farkas, P. Lipták, AAA (Szeged) 12, 1968, p. 53–64.
⁶³ F. Szalai, *Anthropologische Untersuchung der Skelette und der Reste von Leichenbränden aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Gräberfeldern von Battonya*, în J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 125–163.
⁶⁴ L. Bartosiewicz, I. Takács, *Tierknochenfunde aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Gräberfeldern von Battonya*, în J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 165–174.

de Ágota Sz. Kállay și J. J. Szabó (Pl. 153) – argumentând că, la vest de zona cercetată în 1973–1975, nu s-au găsit nici un fel de complexe mortuare ale epocii bronzului în cursul cercetărilor de suprafață, astfel că afirmă: „All dies führt zur Schlußfolgerung, das man hier mit zwei getrennten Gräberfeldern gleichen Alters rechnen muß: Gräberfeld I (Gräber 1–79, 132) und Gräberfeld II (Gräber 80–130). Es handelt sich wahrscheinlich um territorial voneinander abgesonderte Bestattungsorte von zwei größeren Gemeinschaften (Großfamilien, Sippen) derselben Zeitstufe”⁶⁵. Contemporaneitatea celor două cimitire, aflate la circa 100–120 m unul de altul, este asigurată prin elementele de inventar, ceramica mai cu seamă, ambele aparținând aceleași grupe culturale.

Pornind de la această opinie, Szabó conchide că despre o organizare pe șiruri a celor două cimitire, caracteristică culturii Mureș/Periam–Pecica, nu mai poate fi vorba, ci de o organizare, eventual, conformă unui *Gruppensystem*. Observația este importantă, căci rupe cu ideea fixă a „organizării pe șiruri”, pe cât de larg împărtășită pe atât de puțin susținută cu probe arheologice reale.

În sprijinul acestei opinii autorul compară cele două cimitire, din punctul de vedere al proporției în care sunt prezente riturile funerare – incinerarea și inhumarea – ca și mormintele simbolice, constatând că au o structură asemănătoare (Fig. 16/1–2). Într-adevăr, cel puțin în linii mari, proporțiile în care inhumarea și incinerarea sunt folosite în cele două zone funerare, ca și incidența mormintelor simbolice este asemănătoare, diferențele de ordin numeric fiind tolerabile, căci, pe ansamblu, se păstrează aceeași „structură” (Fig. 16/3).

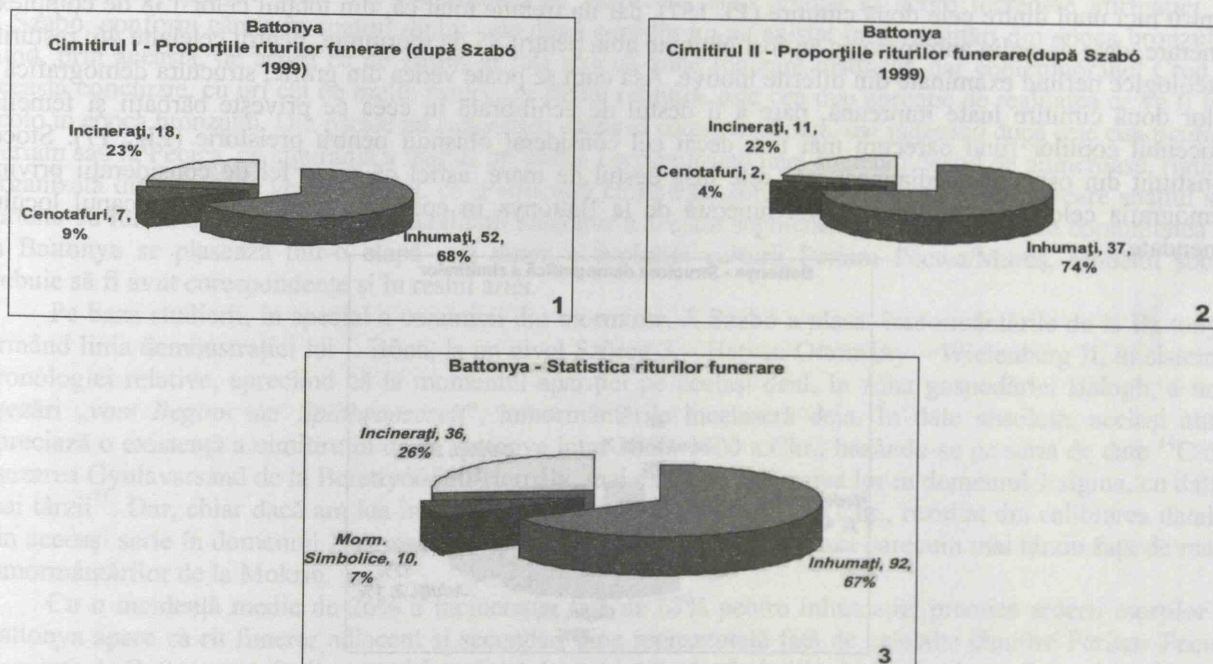

Figura 16

Analiza statistică spațială a celor două zone funerare de la Battonya relevă însă situații diferite din punct de vedere structural. Astfel, pentru Cimitirul I, prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay s-au obținut rezultate care indică o structură grupată – *clustered* – a spațiului funerar. Acest lucru este pus în lumină cu suficientă claritate prin valorile coeficienților: –2.069 Clark-Evans, 0.721 Site Density, 0.140 Kolmogorov Distance D și 0.913 Randomness Probability (Pl. 154/1–2). Dar cu totul alta este situația pentru Cimitirul II, unde prin aceleași procedee de analiză statistico-spațială, este indicată o structură regulată – *regular* –, după cum o indică valorile coeficienților: 4.418 Clark-Evans, 0.754 Site Density, 0.238 Kolmogorov Distance D și 0.325 Randomness Probability (Pl. 155/1–2). Diferențele sunt mari și contrazic sever observația lui Szabó, punând în evidență două criterii diferite de organizare. Dar o explicație, cu totul posibilă, pentru aceste diferențe cred că se poate găsi în modalitatea de săpare a celor două spații funerare. În cazul Cimitirului I, suprafața cercetată, este discontinuă, între secțiunile și suprafețele deschise existând porțiuni întinse de teren rămase necercetate. Astfel, între grupul mormintelor 41–49, 50–52, grupul M.55, 57–60, grupul M.73–75 și cele din cele trei suprafețe situate mai la est, există porțiuni de teren necercetate în care este destul de posibil

⁶⁵ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 10.

să fi existat înmormântări, dar aceste porțiuni în analiza efectuată pe computer, apar ca lipsite de morminte, ceea ce afectează rezultatul. Același lucru se poate spune și pentru Cimitirul II, cu diferența că, de această dată, suprafața cercetată fiind continuă și mai redusă, mormintele nu apar, analizei, ca fiind disparate și grupate. Pe de altă parte, dintre mormintele Cimitirului I nu se cunosc pozițiile M.1 și 37, ca și a celui, mai târziu adăugat, M.132. Dacă mai ținem seama și de posibilitatea ca, chiar în cadrul suprafețelor cercetate, să mai fi existat și alte morminte din epoca bronzului, dar care au dispărut prin deranjamente ulterioare, atunci diferențele constatate între cele două spații funerare pe baza analizei statistico-spațiale își mai pierd din dramatism...

Nu putem însă pierde din vedere că, la fel ca la Mokrin, la Battonya au fost folosite două tipuri principale de gropi funerare: rectangulare și ovale. Dar și aceste observații sunt mult limitate, fiind vorba doar de 35 de cazuri în care gropile mormintelor au putut fi surprinse. Oricum este de notat faptul că cele ovale (23 de morminte), sunt mai multe decât cele rectangulare (15 morminte). Cartarea lor pe planurile celor două cimitire relevă unele diferențe, în sensul că în cazul Cimitirului I, gropile ovale se găsesc în zone diferite, în vreme ce în Cimitirul II se află oarecum laolaltă (Pl. 156). Dar și în acest caz, diferențele sunt amendabile din perspectiva condițiilor în care s-au făcut observațiile în teren, care nu au permis precizări de acest fel pentru un număr mare de gropi.

Cartarea mormintelor după grupele de sex/vârstă nu ne permite să distingem anume grupări de morminte pentru nici unul dintre cele două cimitire (Pl. 157), dar nu trebuie uitat că, din totalul celor 138 de complexe funerare, date de ordin antropologic au fost obținute abia pentru 85 de morminte, pentru celelalte 46, resturile osteologice nefiind examinate din diferite motive. Așa cum se poate vedea din grafic, structura demografică a celor două cimitire luate împreună, pare a fi destul de echilibrată în ceea ce privește bărbații și femeile, procentul copiilor fiind oarecum mai mic decât cel considerat obișnuit pentru preistorie (Fig. 17). Stocul constituit din oseminte nediagnosticate este însă destul de mare, astfel că orice fel de considerații privind demografia celor care au folosit zona funerară de la Battonya în epoca bronzului sunt din capul locului amendate.

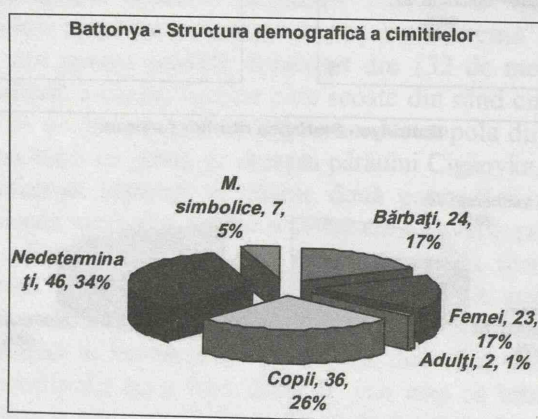

Figura 17

Există însă câteva morminte duble sau suprapuse – M.8–8a, 35a–b, 103a–b și 127 a–b – și unul colectiv – M.123 (cu patru înmormântări a1–a2, b și c) –, care pun în lumină posibilitatea ca, cel puțin în cazurile respective, să fie vorba de înmormântări ale unor persoane înrudite într-un fel sau altul, ceea ce ar indica posibilitatea existenței unor parcele funerare, chiar dacă ele sunt dificil de distins. În cazul M.8–8a, este vorba mai întâi de un mormânt de inhumație M.8a, cu o groapă ovală, cu un schelet de copil, care era suprapus de un mormânt de incinerație în urnă M.8, cu un inventar ceramic cu totul aparte, fiind vorba de nu mai puțin de 7 vase – o amforă cu funcția de urnă, două vase de tip kantharos, două castroane, o ceașcă și încă un vas⁶⁶. Pentru M.35a–b, situația este cu totul incertă, în groapa inhumatului 35, deranjată de o groapă sarmatică, găsindu-se „kalzinierne Knochenfragmente und Holskohlenstückchen in kleine Haufen”⁶⁷. Aceeași situație s-a întâlnit și în cazul M.103⁶⁸. În cazul M.127, un mormânt de incinerație în urnă deja distrus de arături, s-au găsit oase umane calcinate în două vase diferite⁶⁹. Mormântul 123 era constituit, conform descrierii din catalog, din M.123, cu

⁶⁶ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 27–28.

⁶⁷ A. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 16.

⁶⁸ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 47 și fig. 37, cu planul gropii.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 53. Resturile osteologice calcinate nu au fost examinate antropologic.

Cartarea mormintelor după ritul funerar, la care am adăugat și așa numitele „morminte simbolice” nu duce nici ea la distingerea unor grupări, cu atât mai puțin „șiruri de morminte”. Numărul mai mare de morminte simbolice pentru Cimitirul I – 7 cazuri – față de doar unul singur pentru Cimitirul II, se poate explica prin nesiguranța cercetării pentru primul cimitir, nesiguranță de altfel vizibilă pe tot cuprinsul publicației lui Gazdapusztai.

⁷³ Vezi capitolul referitor la înmormântările culturii Otomani.

doar incidental, a lăsat deschisă poarta, odată cu scurgerea vremii arderea morților devenind, măcar la fruntarii, unul din riturile funerare ale grupei.

La Battonya ritul incinerăției, bine atestat, cunoaște trei grupe deosebite prin ritual: mormintele de incinerăție în urnă – *Urnengrab* –, mormintele de incinerăție cu resturile calcinate depuse în groapă – *Brandgrab/Brandgrubengrab* – și mormintele de incinerăție cu oasele calcinate, împreună cu alte resturi de pe rug, depuse atât în vase cu funcția de urnă, cât și în groapă – *Brandschüttungsgrab*. Mormintele de incinerăție în groapă, cu structura cea mai simplă, sunt și cele mai puține, predominând cele cu cenușă risipită și cele cu resturile calcinate depuse în urnă (Fig. 18).

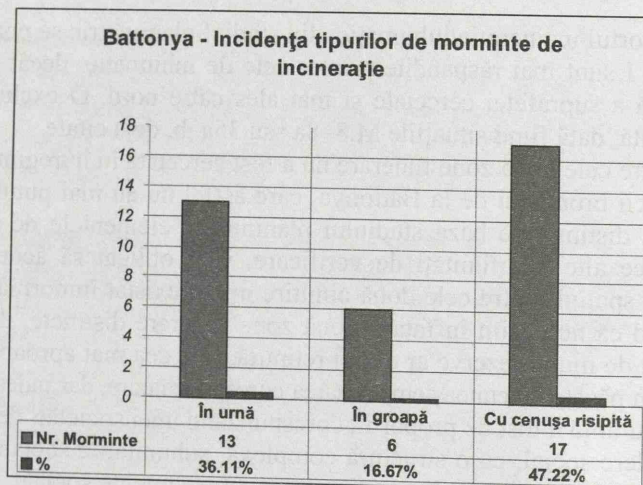

Figura 18

Din păcate, descrierile mormintelor sunt telegrafice, astfel că multe detalii au rămas neprecizate, ca și aprecierea unui mormânt sau a altuia dacă a fost sau nu de tipul cu cenușă risipită. În cazul mormintelor de incinerăție în urnă, forma cea mai frecventă pentru urne a fost amfora, prezentă în 6 cazuri, urmată de vasul borcan în 3 cazuri – la M.39 pe baza cioburilor găsite s-a apreciat că urna era un vas-borcan, decorat cu Besenstrich –, iar apoi în câte două cazuri kantharos-ul și castronul. Inventarele, atunci când există, sunt reprezentate de vase depuse alături de urne, doar în cazul M.8 – printre oasele arse s-a găsit o perlă din cupru /bronz. Pentru nici unul dintre mormintele de incinerăție în urnă nu se cunoaște forma și dimensiunile gropii. Nici pentru așa-numitele *Brandschüttungsgräber* nu s-au precizat formele și dimensiunile gropilor. De altfel din descrieri nu reiese faptul că oasele calcinate se găseau în vase cu funcția de urnă, putând fi vorba astfel de morminte de incinerăție în groapă cu vase depuse alături, de obicei fiind vorba de un singur vas. Forma predominantă este din nou amfora, urmată de vasele kantharos, borcane și castroane. Tuturor le lipsesc celelalte categorii de inventar, cu excepția M.27 unde s-a găsit un percutor din silex. În schimb, spre deosebire de mormintele de incinerăție în urnă, în cazul celor cu cenușă risipită, în șase morminte s-au găsit oase de animale netrecute prin foc – M.52, 72–73, la fiecare câte un humerus de animal, iar în M.27 și 69, oase de animal, dar fără alte precizări. Pentru cele 6 morminte de tipul *Brandgrab*, informațiile sunt la fel de sărace. Doar în cazul M.108, au fost găsite 2 vase adiacente și o râșniță din piatră, în rest inventarele fiind inexistente. Analiza antropologică s-a făcut doar pentru cinci morminte – fiind vorba de două morminte de bărbați, unul de femeie și două de copii – astfel că este dificil de a discuta care a fost relația dintre acest rit funerar și grupele de sex/vârstă.

Deși, așa cum se poate vedea, observațiile arheologice sunt cât se poate de sărace; trebuie să reținem cazurile M.8–8a și 35a–b, care dovedesc o compatibilitate măcar în ceea ce privește locația post-mortem între indivizii care erau inhumați și cei care erau arși la moarte, compatibilitate susținută de altfel și de formele ceramice folosite la incinerăți, forme ce se înscriu în repertoriul ceramic al grupei.

Cele mai numeroase și, de obicei beneficiind de ceva mai multe observații, mormintele de inhumație se disting, față de cele de incinerăție, în primul rând prin adâncimea mai mare. Cum însă cotele de adâncimi nu strălucesc prin precizia măsurătorilor, trebuie să ne mulțumim cu această observație generală, o examinare mai în detaliu fiind greu de dus la capăt. Starea de conservare a multora dintre mormintele de inhumație de la Battonya, ca și a celor de incinerăție de altfel, nu îngăduie o relaționare între dimensiuni și adâncimi, grupe de vârstă sau inventare, spre a vedea în ce măsură modelul de la Mokrin poate sau nu să fie verificat la Battonya.

Am discutat deja despre cele două tipuri de gropi pentru mormintele de inhumație de la Battonya. Stocul mormintelor pentru care forma gropilor a putut fi precizată este redus, așa cum am mai arătat, astfel că raportarea la grupele de sex/vârstă și din acest punct de vedere este discutabilă. Din informațiile disponibile nu reies discrepanțe, cele două tipuri de gropi funerare fiind prezente în mod echilibrat la bărbați, femei și copii (Fig. 19). În cazul M.35, Gazdapusztai menționează un strat de resturi organice putrezite care suprapunea scheletul⁷⁴.

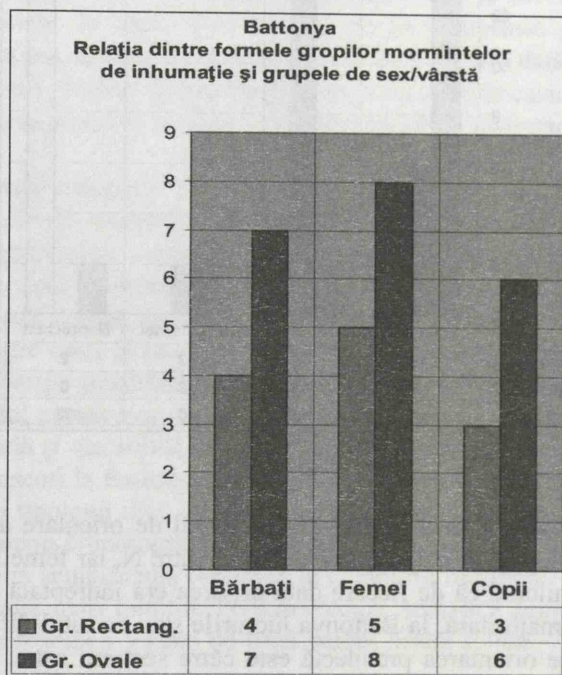

Figura 19

Poziția principală în care au fost depuși defuncții la Battonya a fost cea chircită lateral. Din acest punct de vedere, se pot observa diferențe în funcție de grupele de sex, dispunerea pe dreapta fiind precumpănitoare pentru mormintele de bărbați, la fel cum depunerea pe stânga este cea mai frecventă la femei. Dar există o serie de abateri de la aparenta regulă bărbații pe dreapta/femeile pe stânga care indică și în cazul cimitirului de la Battonya existența mai multor grupe/segmente sociale deosebite prin codurile ceremoniale funerare (Fig. 20). Astfel, dacă numărul scheletelor masculine chircite pe dreapta (15) se găsește în vădit echilibru cu cel al scheletelor feminine chircite pe stânga (14), există un mic grup de bărbați ce au fost depuși pe stânga – reprezentat prin M.68 și 121, căruia îi corespunde, dar neechilibrat numeric, un altul, constituit din șase morminte cu schelete feminine așezate „bărbătește” pe dreapta – M.13, 90, 94, 103a, 105 și 116. Alte 3 morminte cu schelete masculine – M.92, 99 și 131 – și două cu schelete feminine – M.93 și 96, au fost descoperite în decubit dorsal. La copii, raportul chirciți pe dreapta/chirciți pe stânga este înclinat în favoarea celor din urmă, nici un schelet de copil nefiind găsit în decubit dorsal. Cum însă aproape jumătate dintre mormintele de la Battonya nu au fost diagnosticate antropologic, cifrele disponibile în momentul de față constituie un eșantion cu o valoare stohastică redusă, ceea ce obligă la rezerve. Pe de altă parte însă, și în cazul cimitirului de la Mokrin au fost constatate „abateri” de la norma tradițională de dispunere a cadavrelor, cu proporții asemănătoare, ceea ce ar indica că pe ansamblul ariei Periam-Pecica a existat, în cazul a cel puțin două comunități mai mari, o segmentare cu caracter special, rezultând într-un grup precumpănitor numeric, păstrător al tradiției generale și un altul, mult redus numeric, pentru care caracteristică pare a fi dispunerea defuncțiilor de un sex după criteriile proprii sexului opus în sens tradițional. Mormântul 10 de la Mokrin pare a susține că este vorba de personaje aparte, foarte posibil angrenate în activități de cult ce nu le mai putem deduce arheologic, pentru care regula dispoziției postmortem era cea specifică sexului opus.

⁷⁴ A. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 16 unde se arată că: *Die Grabgrube war oberhalb des Skeletes von einer organischen, vermoderten Schicht überdeckt.*

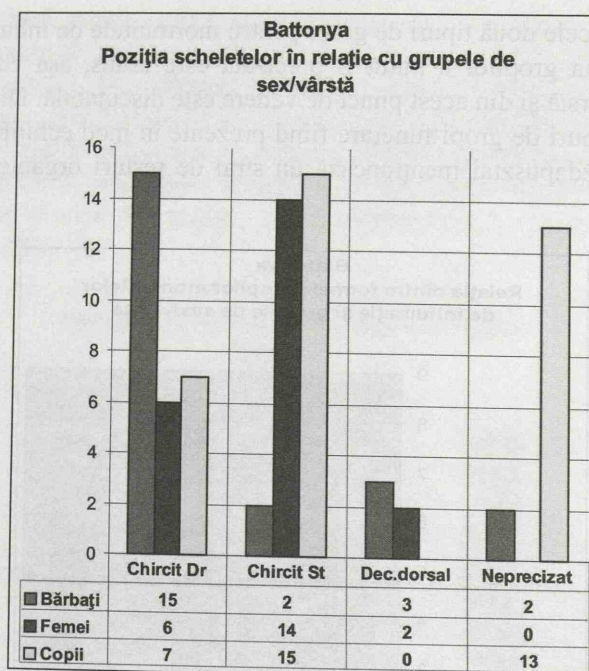

Figura 20

O situație deosebită se relevă a fi la Battonya și sistemul de orientare al celor decedați. Dacă pentru celelalte cimitire bărbații erau depuși în majoritate cu craniul către N, iar femeile predilect cu craniul către S, dar prin inversarea poziției rezultând că de fiecare dată privirea era îndreptată în aceeași direcție, chiar și în cazul „abaterilor” de la regula majoritară, la Battonya lucrurile stau cu totul diferit. Astfel pentru mormintele de bărbați, indiferent de poziție orientarea predilectă este către sectorul estic. La fel, pentru mormintele cu schelete feminine, indiferent de poziție, și acestea erau dispuse cu craniul către sectorul estic (PI. 158). Ținând cont de echilibrul numeric dintre scheletele masculine chircite pe dreapta și cele feminine dispuse pe stânga, rezultă că acestea constituiau, teoretic, „perechea ideală/modelul tradițional” pentru dispoziția defuncțiilor, aproape sigur determinată de raporturile matrimoniale. Dar „modelul” Battonya se caracterizează prin dispunere complementară și orientare unipolară, opoziția dintre cele două grupe de sex fiind subliniată de faptul, cu totul insolit în aria Periam-Pecica, că în cadrul „perechii ideale/modelului tradițional” – grupa A – bărbatul și femeia priveau în direcții opuse, fiind dispuși „față-n față”. Am văzut că există și un grup minoritar de morminte masculine cu dispoziție „feminină” căreia îi corespunde, neechilibrat numeric, grupul femeilor așezate „bărbătește” după deces – grupa B – dar și în acest caz, mai puțin reprezentat numeric, regula dispunerii „față-n față” rămâne valabilă (PI. 158).

În Cimitirul I au fost descoperite două morminte de inhumație în care nu au fost găsite decât câte un craniu. Primul este M.21, în care, la –0.70 m, s-a descoperit doar un craniu de copil așezat pe dreapta, având în dreptul feței cioburi de la un castron cu două toarte. În catalog s-a făcut mențiunea „*Vermutlich ein gestörtes Grab*”⁷⁵. Cel de-al doilea este M.34, descoperit la –1.10 m, și în care s-au găsit doar fragmente de la un craniu de bărbat cu un kantharos și un castron alături. A fost socotit drept „*ein gestörtes, augeplündertes Grab*”⁷⁶. În ce măsură cele două complexe sunt „morminte distruse” sau înmormântări de cranii nu se mai poate preciza, dată fiind sărăcia observațiilor. Ele însă trebuiesc reținute, dat fiind că, în mediul Periam-Pecica, au mai fost menționate morminte în care s-au găsit doar țeste umane la Beba Veche M.12 și Mokrin M.49 și 214.

O grupă „specială” o constituie acele complexe, lipsite de resturi osteologice, dar deseori cu inventare, considerate automat drept morminte simbolice. La Battonya am văzut că asemenea „morminte” sunt cele mai numeroase în aria Periam-Pecica, altele mai fiind cunoscute la Mokrin sau Pitváros M.25. Și pentru „mormintele simbolice” de la Battonya se pune problema în ce măsură se poate dovedi că este vorba de complexe mortuare apărute în cursul simulării ceremoniei funerare pentru indivizi pieriți în condiții nefericite

⁷⁵ A. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 15.

ce nu au mai permis recuperarea cadavrelor lor sau este vorba de complexe, adiacente ceremoniilor funerare obișnuite fie concomitent, fie ulterior, dar nefiind câtuși de puțin „morminte simbolice”. O altă rezervă, care se impune adesea, este dată de calitatea informațiilor arheologice, deseori săpăturile efectuate fără profesionalism fiind calea regală pe care apar astfel de „morminte simbolice”. Un eventual criteriu pentru aprecierea acestor complexe drept „morminte simbolice” îl poate constitui structura lor, care, prin elementele ei – poziția în cadrul spațiului funerar, groapa, dar mai ales inventarul – ar trebui să fie foarte apropiată de cea a înmormântărilor propriu-zise, diferența fiind dată de absența cadavrului. La Battonya, în M.12, 25 și 26, au fost găsite chiar câte trei vase și oase de animale. În cazul M.97 și 130, au fost surprinse gropile, în primul caz ovală și rectangulară în cel de-al doilea caz, ambele cu câte două vase și de fiecare dată cu câte un humerus. În M.6, în condiții mai puțin precizate, s-au găsit un singur vas borcan și un ciob de castron, iar sub ele o mică perlă din bronz. De fiecare dată se observă că există o asociere a elementelor de inventar care ar pleda pentru aprecierea lor drept morminte simbolice.

Și la Battonya, principala categorie de inventar a mormintelor de înhumatie este reprezentată de ceramică, din cele 92 de asemenea morminte, 78 (84.78%) având vase, de la 4 la 1, depunerea vaselor în morminte, legată desigur de obiceiul de a asigura hrană defuncților, fiind respectată în majoritatea cazurilor, chiar, așa cum am văzut, și în cazul mormintelor simbolice. Formele principale sunt: amfora și amforeta, vasul cu două toarte Kantharos, ceașca, pixida, castronul și vasul borcan. Din punctul de vedere al discuției de față, este puțin importantă o tipologie care, în cazul unei „finisări”, devine foarte ierarhizată ar duce la disoluția informației, mai precis la dispariția posibilității de a aprecia predominanța unei forme sau a alteia în cadrul setului ceramic funerar. În felul acesta s-ar pierde, prin tipologizare excesivă, posibilitatea de a vedea care a fost raportul dintre hrana lichidă și cea solidă în cadrul fiecărui complex funerar și apoi raportat la grupele de sex/vârstă. Pe de altă parte, deseori la Battonya vasele au fost găsite sparte, reconstituiri fiind greu de făcut, ceea ce ar limita valoarea unei tipologii fine, ierarhizate. Nu contest importanța unei asemenea străduințe, mai ales dacă se urmărește o ordonare cronologică a necropolei. Dar demersul de față este mai puțin ciobologic, scopul urmărit fiind de a contura semnificația ceramicii în complexe mortuare.

Spre deosebire de celelalte mari cimitire Periam–Pecica, statistica principalelor forme ceramice de la Battonya arată o creștere remarcabilă a formei de bază pentru hrana solidă – castronul – care depășește prin incidență celelalte forme (Fig. 21).

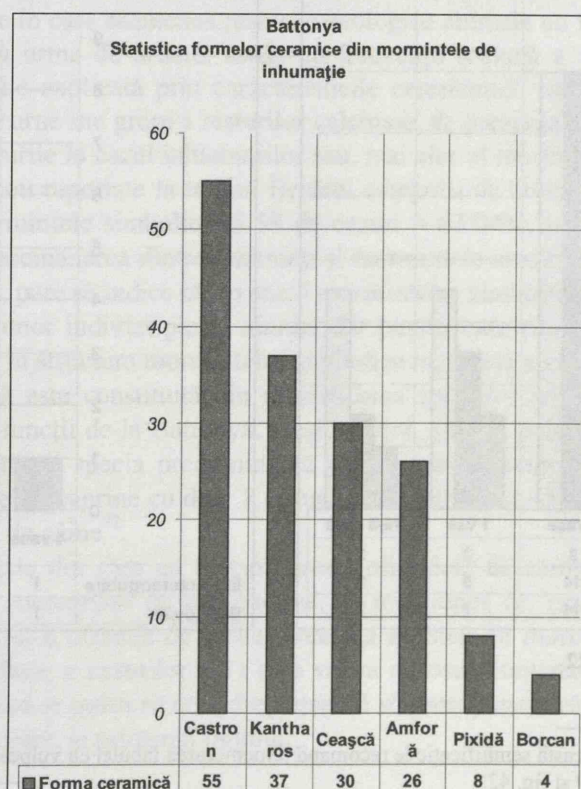

Figura 21

Desigur, în comparație cu celelalte necropole Periam-Pecica discutate până acum, prezența în număr mare a castroanelor, destinate cu certitudine hranei solide⁷⁷, ar sugera importanța acestui tip de aliment, dar în fapt este o aparență, căci totalul formelor ceramice destinate băuturilor – amfora, ceașca, kantharos-ul și pixida – prezente în mormintele de înhumăție este de 101 față de doar 58 – castroane + borcane –, ceea ce indică destul de clar că obiceiul de a depune lichide – apă sau alte băuturi – este în continuare prezent și precumpănitor.

Am arătat că reconstituirea tuturor vaselor găsite sparte în mormintele de înhumăție de la Battonya este dificilă. Din aceste motive o privire statistică, chiar în mare, asupra asocierilor care au stat la baza constituirii seturilor ceramice funerare ar avea un anume grad de aproximație. Totuși, în linii mari, se poate spune că la Battonya sunt mult mai frecvente asocierile între forme destinate băuturilor și castroanele pentru hrana solidă, ceea ce, din punctul de vedere al ceremonialului funerar constituie expresia rigorii de a oferi „o masă completă” celor dispăruți, obiceiul mai vechi fiind de a le potoli mai degrabă setea.

Am văzut deja, pentru celelalte cazuri discutate, că pentru înmormântările de femei grija asigurării hranei, oricare ar fi fost ea, era ceva mai des exprimată, prin depuneri de vase deseori asociate în seturi ceramice mixte. Nici mormintele feminine de la Battonya nu se desprind de această cutumă generală, ele fiind, cu cea mai mare incidență, înzestrate cu seturi ceramice constituite din două vase sau doar dintr-un singur vas, existând și M.110⁷⁸ cu 4 vase. În mormântărilor masculine le aparțin singurele cazuri de asocieri din 3 vase, între care se remarcă M.35a⁷⁹ și 122⁸⁰, cu arme. Per total, la Battonya se poate observa un echilibru numeric între mormintele cu seturi ceramice funerare pentru cele două grupe de sex, oarecum deosebit de celelalte cimitire ale grupei Periam-Pecica.

Stocul de morminte analizate antropologic de la Battonya nu este foarte cuprinzător spre a putea preciza diferențele de comportament între cele două grupe de sex din acest punct de vedere, dar trendul statistic este destul de clar, așa cum se poate vedea din graficul întocmit (Fig. 22). O indicație indirectă, privind raportul dintre prezența ceramicii și grupele de sex, este dată de numărul mare de cazuri de morminte de copii cu mai multe vase, căci dintre aceste înmormântări, cele mai multe (15) aveau scheletele chircite pe dreapta, adică „bărbătește”, ceea ce ar spori incidența seturilor ceramice pentru mormintele masculine, dar, așa cum am văzut, poziția scheletului nu constituie totdeauna criteriul decisiv pentru aprecierea sexului unui decedat.

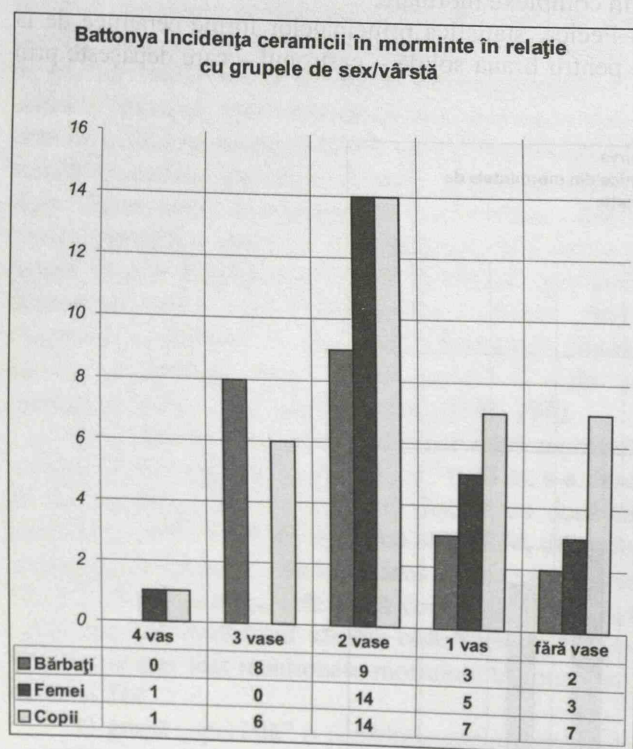

Figura 22

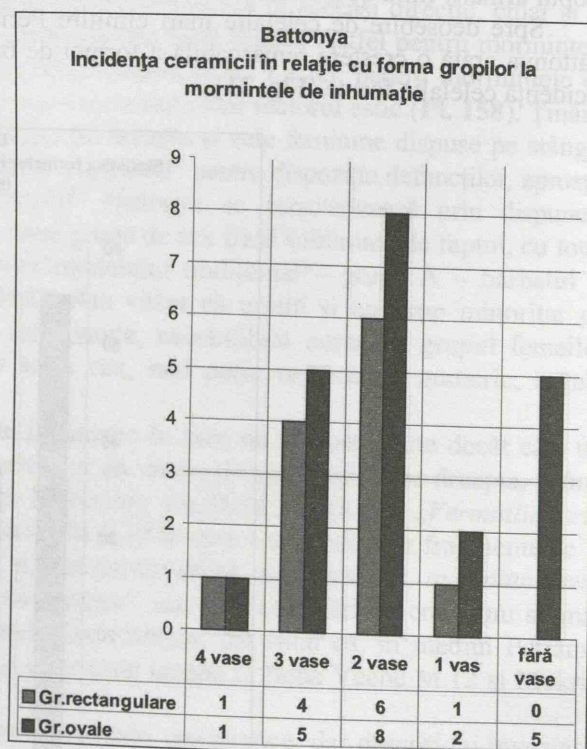

Figura 23

⁷⁷ Celor care se îndoiesc de această semnificație le recomand rememorarea fabulei cu vulpea și barza...

⁷⁸ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 48–49 și fig. 42.

⁷⁹ A. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 15–16.

⁸⁰ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 51–52, fig. 49.

Aș atrage atenția asupra faptului că M.102, cu o groapă ovală de dimensiuni mai mari, a conținut un schelet de copil chircit pe dreapta, orientat SE–NV, cu 4 vase, o brățară spiralică din bronz și un humerus de porcină⁸¹. Este evident că unui set ceramic funerar îi corespundea un inventar cu piese de port sau arme, având o anume semnificație legată de identitatea socială/persoana socială a decedaților, statut care, cel puțin în cazul M.102, se transmitea și urmașilor/copiilor. Este tentant să vedem în seturile ceramice funerare depuse în morminte expresia aceluiași privilegiu de comensualitate acordat unor personaje de seamă, dar cazurile avute la dispoziție sunt prea puține și, nu întotdeauna clare, astfel că mă opresc aici...

Deși am văzut că la Battonya comunitatea era separată în două grupe deosebite prin forma gropilor funerare, dinamica depunerii vaselor în morminte nu a fost determinată în nici un fel de aceasta, echilibrul numeric fiind cât se poate de evident (**Fig. 23**), chiar dacă stocul de morminte nu este foarte mare. Observația mi se pare demnă de interes, căci ar indica că între cele două segmente diferențierile de ordin ritual erau mai mici, separarea în viața de zi cu zi neavând un caracter dramatic, fiind dictată foarte posibil de sistemul de rudenie, de relațiile matrimoniale.

Obiceiul depunerii vaselor era fără îndoială legat de credințele privind necesitatea alimentării celor defuncți, dar tot de aceste credințe trebuie pus în legătură și cel al depunerii de oase de animale.

La Battonya, numărul mormintelor – de inhumație, incinerație ca și al celor simbolice – în ale căror gropi s-au găsit oase de animale/ofrande de carne, este sensibil ridicat față de celelalte cimitire ale culturii Periam–Pecica. Cele 69 de morminte cu resturi osteologice de la diferite animale constituie exact 50%, un procent destul de ridicat. Foarte numeroase, mormintele cu depuneri de oase de animale nu se grupează nici în cazul cimitirului I, nici în cazul cimitirului II, nefiind de folos pentru sesizarea vreunei concentrări de complexe funerare (**Pl. 159**). Cum însă nici una dintre cele două zone funerare de la Battonya nu a fost cercetată exhaustiv, rezultatul cartării acestor complexe trebuie reținut sub rezervă.

Dacă, per total, procentul complexelor funerare cu oase de animale de la Battonya poate fi considerat ca ridicat, în comparație cu celelalte cimitire Periam–Pecica, la o examinare în funcție de ritul funerar, situația este diferită. Pentru mormintele de incinerație, care de altfel sunt din nou mai numeroase la Battonya, astfel de resturi osteologice s-au găsit, raportate la totalul incinerațiilor, în mai puține morminte decât cele ale inhumațiilor (5 cazuri = 13.90%). O primă cauză care trebuie avută în vedere este că, foarte posibil, ofrandele de carne au fost depuse pe rugurile funerare, alături de cadavre, dispărând astfel. Dar trebuie subliniat faptul că în nici unul dintre cazurile în care asemenea resturi osteologice animale au fost descoperite în morminte de incinerație, ele nu prezentau urme de ardere, astfel că frecvența scăzută a ofrandelor de carne în această categorie de morminte trebuie explicată prin caracteristicile ceremoniei, care nu condiționa drastic arderea morților și apoi depunerea în urne sau gropi a resturilor calcinate, de prezența unor bucăți de carne.

Cu totul altfel stau lucrurile în cazul inhumațiilor sau, mai ales al mormintelor simbolice, unde incidența ofrandelor de animale, din nou raportate la totalul fiecărei categorii de complexe mortuare, este remarcabilă (6 cazuri = 60% pentru mormintele simbolice și 58 de cazuri = 63.04%, pentru inhumații) (**Fig. 24**). Mi-aș permite să remarc faptul că asemănarea dintre inhumații și mormintele simbolice, așa cum reiese din prezența discutatelor ofrande de carne, pare să indice că, în cazul mormintelor simbolice, este cu totul posibil ca acestea să fi fost destinate, desigur unor indivizi pieriți aiurea, dar pentru care ritul funerar specific era inhumația, poate cu atât mai mult cu cât în structura mormintelor simbolice nu există nici un fel de urme de ardere.

O problemă interesantă este constituită din identificarea speciilor animale de la care au fost depuse bucăți de carne alături de defuncții de la Battonya. Deși succint, studiul paleontologic întocmit pentru aceste resturi, pune în lumină faptul că specia predominantă a fost cea a bovinelor, cu 38 de cazuri, urmată de porcine, cu 10 cazuri, apoi de ovicaprine cu doar 8 cazuri. În sfârșit, în M.45 s-a mai găsit o falangă/copită de cal, iar în M.103 un humerus de câine⁸².

Tabloul speciilor animale din care au fost prelevate ofrandele de carne depuse în morminte reflectă, desigur, structura șeptelului comunității de la Battonya, cu mențiunea că, pentru M.45, copita de cal e mai greu de crezut că a reprezentat o ofrandă de carne, prezența acesteia în mormânt având cu totul altă cauză. Dar, cum în cea mai mare parte a cazurilor (61) este vorba de osul humerus, drept sau stâng, faptul că în M.103 s-a găsit și unul de câine ar putea să ne îndreptățească să presupunem că pe lista de bucate a celor de la Battonya se găsea, mai rar e drept, și prietenul omului...

⁸¹ *Ibidem*, p. 46–47 și fig. 36.

⁸² L. Bartosiewicz, I. Takács, *op. cit.*, p. 167–168 și catalogul de la p. 169–170.

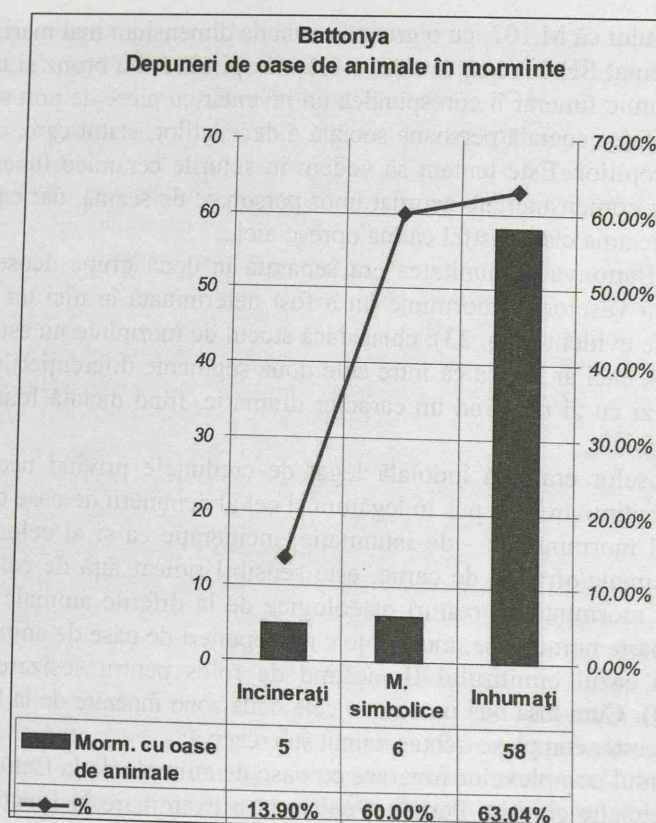

Figura 24

Precizările celor doi paleontologi privind partea de schelet/corp reprezentată prin oasele de animale depuse în morminte, are o importanță aparte⁸³. Din cele 61 de oase humerus descoperite, 38 sunt de pe partea dreaptă, 16 de pe partea stângă, iar pentru alte 7 cazuri nu există mențiuni. Poate că alegerea părții ce urma a fi depusă în morminte era cu totul aleatorie, dar nu putem să trecem cu vederea faptul că la mormintele de bărbați humerusul drept apare de 11 ori, cel stâng de 7 ori și în două cazuri neprecizat, în vreme ce la mormintele feminine, humerusul drept apare de 10 ori, cel stâng doar de 3 ori, odată combinat cu cel drept, iar în 3 cazuri nu există precizări. O anume diferență mai poate fi sesizată și în ceea ce privește speciile. Astfel în mormintele de bărbați ofrandele din carne de vită ocupă locul întâi cu 18 cazuri, în vreme ce ovicaprinele și porcinele fiecare doar câte o dată. În schimb, la femei predomină, e drept tot carnea de vită cu 11 cazuri, dar dieta pare mai variată căci în trei cazuri e vorba de porcine, în alte două de ovicaprine și, o singură dată în M.103, pare să fi fost mâncat și câinele. De altfel, raportate la grupele de sex/vârstă, ofrandele de carne apar, cu totul semnificativ, cu o frecvență sporită în mormintele de inhumație cu schelete diagnosticate ca masculine, spre deosebire de cele feminine sau de copii (Fig. 25). Cifrele constituie un indiciu în sensul că între „dieta” ceremonială masculină și feminină existau anume diferențe, în cel din urmă caz fiind, mai variată, dar mai riguroasă.

Miezul dur al inventarelor funerare de la Battonya este constituit din piesele de port și arme, deși mormintele cu asemenea piese de inventar nu sunt numeroase. Distribuția pe planul celor două zone funerare a armelor și pieselor de port este foarte puțin elocventă. În cazul Cimitirului I, se poate observa o „concentrare” a mormintelor cu piese de port din cupru/bronz, în sectorul sud-estic (Pl. 160/1), dar cum „cimitirul” nu a fost cercetat în întregime este cu totul hazardat să luăm în considerație această situație cu totul aleatorie. La fel și pentru „cimitirul II”, unde se poate iarăși observa o „concentrare”, cu cinci morminte cu piese de port și 2 cu arme, către est (Pl. 160/2), dar situația este identică cu prima zonă funerară. Profit de prilej pentru a arăta, încă o dată, cât de riscante sunt încercările de a stabili stratigrafii orizontale, bazate pe distribuția planimetrică a unor piese de inventar, în cazul unor cimitire săpate incomplet. Studiul planimetric, al cărui scop este

⁸³ *Ibidem*, p. 168, cu precizarea că autorii se referă doar la materialul avut la dispoziție.

stabilirea unei stratigrafii orizontale⁸⁴ nu poate duce la rezultate valabile în cazul unor spații funerare săpate în proporții reduse și pe suprafețe de cercetare discontinui, cu observații de detaliu lacunare, cu puține complexe funerare bine prezentate.

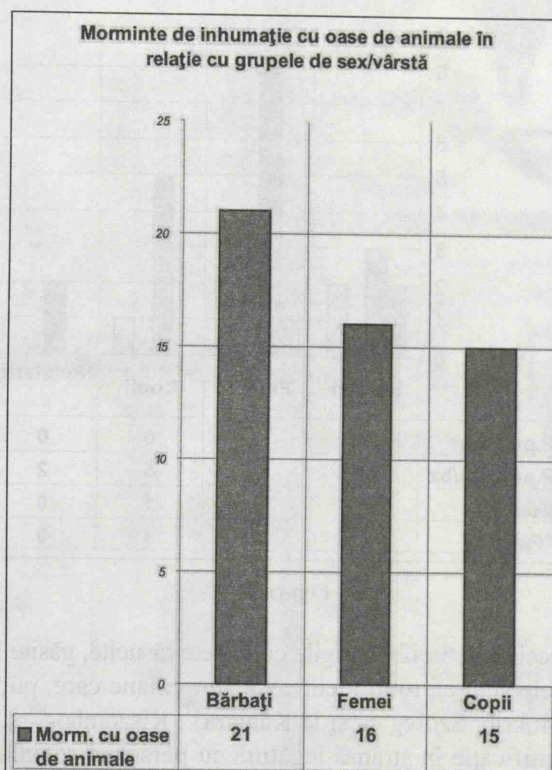

Figura 25

Piese de port din aur, prezente doar în 4 morminte – M.38 – ♀, M.68 – ♂, M.110 – ♀ și M.111 – ♂ – sunt reprezentate prin Lockenringe – patru piese, din care două la M.68, iar câte una la M.110–111 –; butoni –, din nou doi la M.68 și unul la M.38 și un altul la M.110, despre care se zice însă că este o *goldene Scheibe*⁸⁵, dar cum are abia 2.8 cm diametru, este clar că e un buton. Piese de port din cupru/bronz, nici ele foarte multe, sunt reprezentate prin podoabe de mână – brățări și un inel – piese ce au făcut parte din podoabe de gât – coliere – cum sunt pandantivele semilunare sau cordiforme, perlele și spiralele din sârmă/saltaleone. O categorie aparte este reprezentată prin verigi din bară de cupru cu capetele spiralate, dar care, deși aproape identice cu colanele Ösenhalsringe, au fost descoperite la picioare în M.90, 96, câte unul și alte două în M.110⁸⁶ (Pl. 161).

Alte piese de port sunt reprezentate din cochilii de *Cardium*, *Columbella*, *Dentalium* și *Pectunculus* sau de melci fosili, folosite ca perle la coliere, alături de perlele din așa-zisa „faianță”. Dintre mormintele cu asemenea piese se disting M.105, cu 3 cochilii de *Cardium*, 9 de *Columbella* și 22 de *Dentalium* la care se adaugă 12 mărgelă din „faianță”, ca și M.110, cu un colier din 20 cochilii de *Dentalium* și 30 din „faianță” (Pl. 161). Se mai poate adăuga o perlă din chihlimbar găsită în M.68.

Raportate la grupele de sex /vârstă, piesele de port din diferite materiale, se dovedesc a fi fost mai frecvente în inventarele mormintelor cu schelete feminine, ele fiind cu precădere accesorii ale portului feminin, fără a lipsi însă din unele inventare masculine (Fig. 26). Semnificativ, subliniind poziția mai târzie a cimitirului de la Battonya în schema evolutivă a culturii Periam–Pecica, lipsesc acele podoabe complicate de cap, alcătuite mai ales din plăcuțele de cupru cu capete răsucite – Panflöteblech – și pandantive de tip Brillenspirale, atât de frecvente în celelalte cimitire Periam–Pecica.

⁸⁴ Cu totul surprinzător, un mare număr de specialiști consideră că stratigrafia orizontală este o metodă, când de fapt ea este scopul urmărit prin studiu planimetric, care este o procedură metodologică plecată, mai întâi din una dintre metodele de bază ale arheologiei și anume chorologia și folosind rezultatele celei de a doua metode care este tipologia, încearcă să obțină, în plan, ceea ce obține pe verticală cea de a treia metodă a arheologiei, care este stratigrafia!

⁸⁵ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 49.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 43–44 și fig. 31 pentru M.90; 45–46 și fig. 35 pentru M.96; 48–49 și fig. 42 pentru M.110.

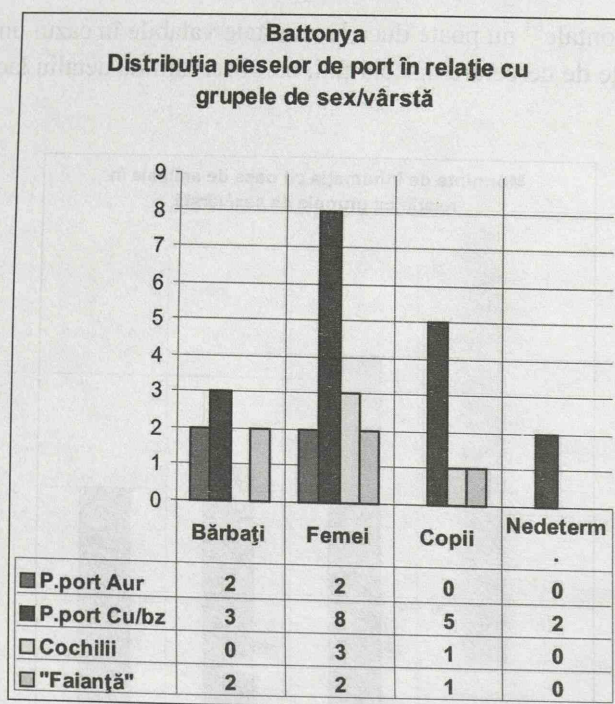

Figura 26

O ciudățenie o reprezintă acele Ösenreife, verigile cu capete răsucite, găsite la picioarele celor trei morminte feminine amintite mai sus. Piese sunt cu totul identice acelor colane care, purtate la gât însă, sunt cunoscute cum am văzut la Beba Veche, Mokrin, Szöreg ca și la Kanisza⁸⁷, Kiszombor⁸⁸ și Sándorfalva⁸⁹. În toate cazurile citate, colanele au o anume semnificație în strânsă legătură cu persoana socială a defuncțiilor cu pricina, dar la Battonya lucrurile par să se fi schimbat. Astfel de piese, purtate la gât sau făcând parte din depozite, deseori funcționând ca lingouri, sunt binecunoscute în epoca bronzului în Europa Centrală și nu numai⁹⁰. Portul, la gleznă, a unor verigi cu capete răsucite e mai rar atestat, o piesă de acest fel fiind descoperită în M.71 de la Cruceni⁹¹, într-un complex funerar nu foarte depărtat în timp de cimitirul de la Battonya, de care, de altfel nici nu se găsește la mare distanță... După opinia lui Szabó, aceste verigi de picior cu capete răsucite pătrund la confluența Tisei cu Mureșul dinspre nord, din aria Hatvan unde citează depozitul de la Szelevény, dar care, de fapt, conține colane nu verigi de picior⁹² și trei exemplare inedite din morminte Füzesabony de la Tiszafüred-Májaroshalom și un alt exemplar, de asemenea inedit, din așezarea de la Békéscsaba⁹³.

Armele sunt reprezentate prin două topoare din categoria largă Schaftlochaxt, care, prin ceafa prelungă ce le este comună, se înscriu în categoria Nakkenkammxat, Szabó remarcând, cu temei, apropierea de tipul Pfaffenberg definit mai de mult de I. Torma⁹⁴. Topoarele sunt foarte importante, căci relevă prezența în morminte a unor piese cu valoare, nu numai ca armă în sine, dar și prin calitatea de bunuri „exotice” sosite la Battonya pe calea schimbului. Cele două topoare au fost descoperite în M.92 și 122 (Fig. 27), ambele cu schelete masculine.

⁸⁷ În M.3 și 4, cf. Bóna, *op. cit.*, p. 24.

⁸⁸ În M.1, cf. idem, *Die mittlere Bronzezeit...*, Budapest, 1975, p. 45.

⁸⁹ O. Trogmeyer, MFMÉ – StudArch 7, 2001, p. 177–192.

⁹⁰ O discuție pe scurt a colanelor cu capete răsucite, la I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugu, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 17–20 și harta de la fig. 8, dar e momentul să subliniez că autorii, neglijent, au inclus și verigile de picior de la Battonya!

⁹¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X.4, Stuttgart, 1998, p. 171, nr. 2012, pl. 147/2012.

⁹² N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968, p. 163, unde mai este amintit și un exemplar singular din așezarea eponimă și pl. 119/1.

⁹³ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 20.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 20–21. Pentru tipul Pfaffenberg, definit pe baza toporului din localitatea eponimă aflată în Austria Inferioară, a celui dintr-un mormânt de înhumatie, cu un inventar cu totul remarcabil, de la Balatonkali și a unui exemplar din Slovacia, vezi I. Torma, Veszprém MMK 13, 1978, p. 15–27. După Torma mormântul de la Balatonkali aparține grupului Tokod al complexului Hatvan, iar topoarele de tip Pfaffenberg se pot apropia de cele de tip Nehoiu, definite de A. Vulpe.

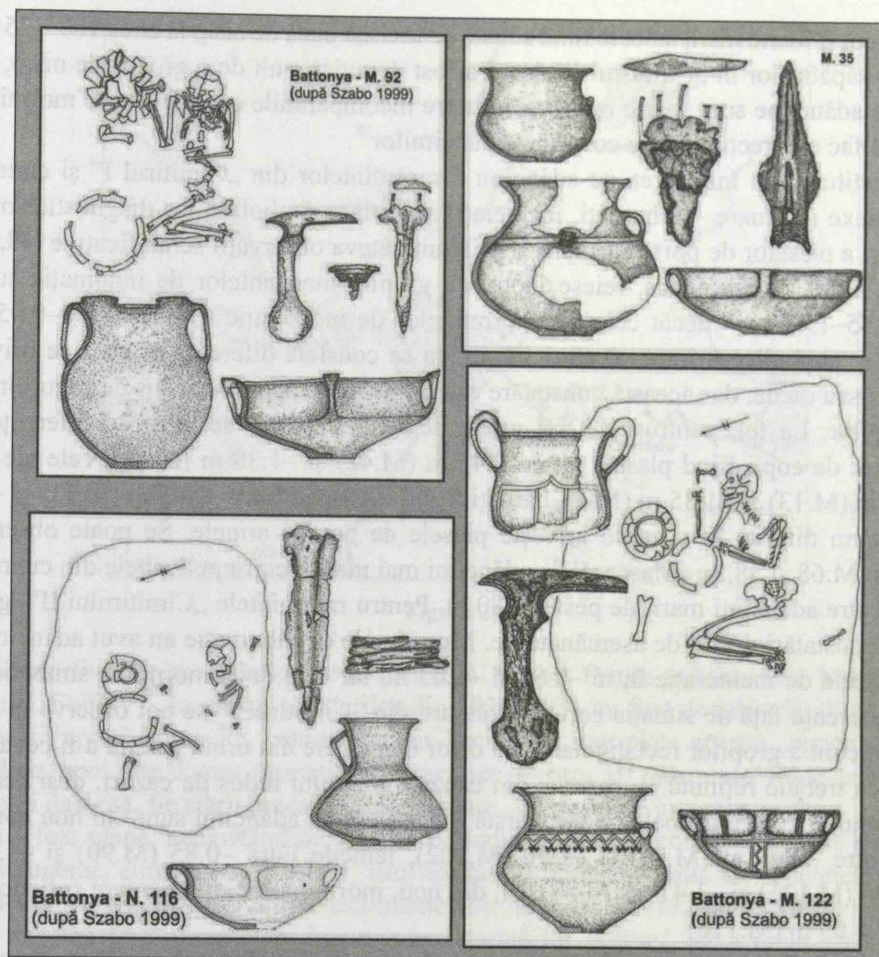

Figura 27

În cazul M.92, a mai fost descoperit un pumnal din categoria Griffplattendolch cu patru nituri și nervură mediană. Un alt pumnal din aceeași largă categorie, dar mai mic și de formă triunghiulară, cu placa prevăzută tot cu cinci nituri a mai fost găsit în M.35, alături de un vârf de lance cu tub de înmănușare și de o piesă din os considerată vârf de săgeată (Fig. 27). În M.116, cu un schelet de *juvens*, chircit pe dreapta și orientat SE–NV, diagnosticat ca feminin, a mai fost găsit un alt pumnal din bronz, păstrat într-o stare cu totul precară, foarte probabil din aceeași categorie cu piesa din M.92 (Fig. 27).

Cazul acestui mormânt este important. Analiza antropologică a precizat că scheletul a aparținut unui individ în vârstă de 15–19 ani, cu un coeficient sexual de –1, adică este vorba de o femeie tânără⁹⁵ și nu e loc aici de discuție. Dispoziția scheletului pe dreapta este majoritară la bărbați, dar, în afara M.116, la Battonya au mai fost diagnosticate ca feminine scheletele chircite pe dreapta din M.13, 90, 94, 103a și 105⁹⁶. Mi se pare evident că și la Battonya ne găsim, cum am mai spus de altfel, în fața unor „abateri” de la tradiția generală, abateri care, în cazul clar al M.116, sunt asociate și, prin aceasta, subliniate ca atare cu inventare cu caracter aparte.

Am lăsat la urmă discuția asupra adâncimilor mormintelor de la Battonya, tocmai pentru a circumscrie mai bine condiția specifică prezenței pieselor de port și a armelor. Dar înainte de a purcede la această examinare, trebuie să fac câteva remarci. Există o diferență clară între modalitățile de înregistrare și, foarte probabil, de cercetare în teren, între cele ale echipei lui Gy. Gazdapusztai, mai superficiale, și cele ale echipei în care a lucrat J. Szabó. În același timp, nu există detalii privind configurația terenului pentru ambele „cimitire”,

⁹⁵ L. Bartosiewicz, I. Takács, *op. cit.*, tabelul 2 de la p.136. Cei doi autori au folosit, pentru stabilirea coeficientului sexual, metodologia stabilită de K. Éry, A. Kralovány, J. Nemeskéri, *Anthropológiai Közlemények* 7, 1963, p. 41–90.

⁹⁶ Pentru M.13, vezi Farkas, Lipták, *op. cit.*, iar pentru restul Bartosiewicz, Takács, *op. cit.*, loc.cit.

deși diferențele nu pot fi foarte mari, ambele fiind situate pe aceeași dună de nisip la circa 100–125 m unul de altul. Înaintea debutului săpăturilor în „Cimitirul II” locul a fost deranjat mult de o groapă de nisip, astfel că pentru M.80–99 cotele de adâncime sunt foarte mici⁹⁷ și ca atare incomparabile cu adâncimile mormintelor 100–131, ceea ce m-a silit să fac o corecție pentru corelarea adâncimilor⁹⁸.

Graficul constituit prin înserierea pe adâncimi a mormintelor din „Cimitirul I” și cartarea separată pe categorii de complexe mortuare – inhumați, incinerati, morminte simbolice – a diagnosticelor antropologice, tipurilor de gropi și a pieselor de port și armelor a prilejuit câteva observații semnificative (Pl. 162). În primul rând, așa cum de altfel s-a mai spus, reiese faptul că gropile mormintelor de inhumație sunt sensibil mai adânci – între –0.45–1.43 m – decât cele ale mormintelor de incinerare – între –0.30–0.95 m – sau decât gropile mormintelor simbolice – între –0.40–1.15 m. Nu se constată diferențe în ceea ce privește tipurile de gropi, rectangulare sau ovale, dar această constatare este limitată de numărul redus de cazuri în care s-au putut stabili forma gropilor. La fel, pentru cele trei grupe de sex/vârstă, nu se întrevăd diferențe semnificative, gropile mormintelor de copii fiind plasate între –0.45 m (M.42) și –1.38 m (M.38), cele ale mormintelor de femei între –0.60 m (M.13) și –1.35 m (M.4), bărbații fiind îngropați între –0.45 m (M.71) și –1.43 m (M.29). Situația este oarecum diferită în ceea ce privește piesele de port și armele. Se poate observa mai întâi că piesele de port, din M.68 și 38, se „plasează” la adâncimi mai mari. Pentru podoabele din cupru/bronz se poate remarca tendința către adâncimi mari, de peste –0.80 m. Pentru mormintele „Cimitirului II”, graficul construit (Pl. 163) permite constatări destul de asemănătoare. Mormintele de inhumație au avut adâncimi cuprinse între –0.85 și –1.51 m, cele de incinerare între –0.60 și –1.03 m, iar cele două morminte simbolice între –0.80 și –1.24 m. Unele diferențe față de situația corespunzătoare din „Cimitirul I” se pot observa în ceea ce privește dispunerea pe adâncimi a gropilor rectangulare și a celor ovale cele din urmă părand a fi ceva mai adânci, dar din nou constatarea trebuie reținută cu rezerve din cauza numărului redus de cazuri, deși pentru Cimitirul II acestea sunt mai multe. Pentru grupele de sex/vârstă intervalele de adâncimi sunt din nou comparabile, astfel copii se găseau între –0.91 m (M.84) și –1.50 m (M.102), femeile între –0.85 m (M.90) și –1.51 m (M.103), iar bărbații între –0.90 m (M.131) și –1.41 m (M.88). Și, din nou, mormintelor cu inventare sofisticate le corespund adâncimi de peste 1.09 m (M.116).

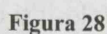
Trebuie avut însă în vedere că cele două cartări pe graficul adâncimilor au un caracter mai degrabă teoretic, căci, pe de-o parte, faptul că cele două zone nu au fost cercetate complet, astfel multe observații lipsind, iar pe de altă parte, artificii pe care l-am folosit pentru corectarea adâncimilor în cazul M.80–99 din „Cimitirul II”, se constituie în tot atâția factori limitativi. Se poate însă reține, ca trend statistic, că mormintelor cu inventare aparte le corespund gropi cu adâncimi mari, ca un indiciu al unui consum de muncă/energie socială sporit. Faptul că în cazul acestor morminte este vorba de înmormântări de adulți de ambe sexe ca și de copii constituie din nou un alt indiciu privind structura socială a comunității și modalitățile de exprimare a acesteia prin intermediul obiceiurilor funerare. Practica aceasta documentată la Battonya se aseamănă cu ceea ce s-a întrezărit deja la Mokrin, fiind, prin aceasta, unul din elementele de standard funerar Periam–Pecica păstrat și în cele două cimitire de pe malul Százázér-ului.

Foarte importante pentru problemele culturii Periam–Pecica/Mureș sunt și cimitirele „A” și „F” de lângă localitatea Deszk, aflată la răsărit de Szeged, pe malul stâng al Mureșului. Fără a fi constituite din multe înmormântări, cimitirele de la Deszk, în special cel denumit Deszk A, au fost des citate în literatură, discuția ducându-se mai cu seamă pe baza materialelor ceramice, scopul fiind, în primul rând, cel al ordonării cronologice în cadrul grupei Periam–Pecica.

La începutul anilor '30, muzeul din Szeged a întreprins, sub conducerea lui Ferenc Móra, săpături la est de localitatea amintită. Cu această ocazie, pe stânga șoselei Deszk-Kiszombor, la circa 1 km sud de cursul Mureșului, în locul Fehértó, au fost făcute mai multe descoperiri, între care și un cimitir de inhumație notat cu sigla A, situat la răsărit de localitate, la 12 km est de Szeged. Un altul a fost apoi cercetat la nord de localitatea Deszk, la circa 8 km est de Szeged, notat cu sigla F, pentru a-l deosebi de cel dintâi (Fig. 28).

⁹⁷ J. J. Szabó, *op. cit.*, p. 41 și nota 237.

⁹⁸ Pentru a putea corela adâncimile acestor morminte cu celelalte, am făcut o corecție adăugând 0.55 m la adâncimile M.80–99, diferență rezultată din compararea mediei adâncimilor pentru seriile M.80–99 și 100–131.

Pentru cimitirul Deszk A am încercat din nou o analiză statistică spațială. Din capul locului trebuie făcute unele remarci, ca de altfel și în celelalte cazuri, privind factorii limitativi. Cimitirul nu a fost cercetat exhaustiv. Există un număr de morminte ale căror schelete se găseau în poziții care ar justifica apartenența lor la cimitirul Periam-Pecica, cum ar fi cel notat ca M.28. O serie de distrugerii din vechime, sau moderne au dus la dispariția altor înmormântări, astfel că înregistrarea din plan nu reflectă câtuși de puțin realitatea. Apoi, așa cum reiese din tabelul cu determinări antropologice publicat de O'Shea, tot epocii bronzului i-au aparținut și mormintele 57-58, 68, 76, 79 și 81-82, care însă nu au fost cartate pe planul cimitirului din lucrarea lui Bóna, astfel că trebuie avut în vedere că ceea ce avem azi la dispoziție este o imagine parțială.

¹⁰² *Ibidem*, p. 85, 88 și planul 19 de la p. 91.

Prin triangulația Voronoi–Dirichlet–Theissen s-a obținut o valoare deosebit de ridicată pentru coeficientul Clark-Evans, de 3.775, corespunzând unei structuri de tip regular (Pl. 165/1). Dar valoarea coeficientului Clark-Evans este cu totul neobișnuită, ceea ce indică că ceva nu e în regulă. La fel și valorile coeficienților Kolmogorov și Randomness Probability, pentru triangulația Delaunay (Pl. 165/2), au valori neobișnuite, sporind nesiguranța. Este greu de crezut că înmormântările epocii bronzului de la Deszk A au fost făcute cu rigla și busola, mai degrabă înregistrarea lor în plan a fost „ajutată” cu uneltele acestea... O incongruență care i-a scăpat lui Bóna și care susține suspiciunile asupra modului de consemnare pe plan a observațiilor din teren. Redesenând planul cimitirului după indicațiile privind poziția scheletelor din mormintele epocii bronzului, specificate de Foltiny în catalog¹⁰³, am obținut o altă înfățișare a cimitirului (Pl. 166/1) ce poate fi confruntată cu distribuția mormintelor pe grupele de sex/vârstă stabilite de Farkas (Pl. 166/2). Mormintele în discuție au avut, în cazurile în care s-au putut face observațiile de rigoare, scheletele în două poziții principale: chircite pe dreapta – 20 de cazuri – și chircite pe stânga 21 cazuri, echilibrul numeric dintre ele fiind semnificativ. În ceea ce privește orientările se poate observa că pentru mormintele cu schelete dispuse pe dreapta au existat două grupuri cu orientări inverse: un grup cu craniile către sectorul N–NE–E și un altul cu craniile către sectorul S–SV (Pl. 167/1). Pentru mormintele cu schelete chircite pe stânga situația este cu totul identică, cu un grup orientat către sectorul N–NE–E și un altul, cu orientări exact pe direcțiile opuse S–V (Pl. 167/2). Din păcate stocul de morminte analizate de Farkas, numai 16, este prea mic pentru a putea opera cu el, în plus mai reiese și faptul că pe planul reconstituit de Trogmayer și folosit și de Bóna, pentru unele morminte poziția, așa cum a fost consemnată pe plan, nu corespunde cu cea din documentația avută la îndemână de Farkas. Dar, chiar și în această situație, se poate presupune, cu destul temei, că au existat două grupe principale/două coduri culturale diferite, și anume perechea „tradițională” – A – cu chirciții pe dreapta orientați E–V, NE–SV sau N–S, asociați cu chirciții pe stânga, orientați V–E, SV–NE sau S–N, cu privirea în comun către N, NV, respectiv, V (Pl. 167/3 A) și cea de a doua – B, cu ceva mai puține cazuri, în care perechile sunt dispuse exact invers față de cele din grupa precedentă (Pl. 167/3 B). Pe planul, reconstituit, al cimitirului există M.72 și 74¹⁰⁴, la mai puțin de 1 m unul de altul judecând după scară, care ar putea ilustra o dispunere asociată conform unei variante a grupei B (Pl. 166/2). Dar pe același plan există morminte, e drept nu foarte apropiate, care demonstrează că nu se pot distinge grupări de morminte caracterizate prin apartenența la una sau alta din variantele celor două grupe. Dar, nu numai în cazul de la Deszk A, prin examinare atentă se pot surprinde situații precise, cum este cazul pentru cimitirul acum discutat. Semnificația lor e mai greu de deslușit. Prin mijloace strict arheologice, este cât se poate de dificil de a surprinde cu claritate eventualele reflexii ale organizării sociale proprii unei comunități. Dată fiind natura izvoarelor arheologice ceea ce se poate observa prin examinarea lor statistică este de fapt o tendință statistică/trend, în bună măsură condiționată de cantitatea de date și profesionalismul cercetării din teren. Cred că la Deszk cele două grupe de orientare, indiscutabil în relație cu grupele de sex/vârstă, chiar în lipsa determinărilor antropologice, sunt modurile în care subunitățile sociale de acolo își exprimau o anumită latură a identității personale/a persoanei sociale și anume apartenența, în primul rând la grupele de sex, iar în al doilea rând la segmente sociale aflate la rândul lor în dialog social, cel mai tentant fiind de a bănuși că este vorba de sistemul matrimonial. Dar, oricare ar fi fost motivația alternării orientărilor, situația, așa cum se prezintă, reflectă o structură socială sofisticată, ierarhizată și riguroasă în ceea ce privește modalitățile de expresie a identității de grup și individuale. Cum „modelul Deszk” este mult asemănător cu „modelul Mokrin” sau chiar cu cel Battonya, uneori, din câte se pot deduce și cu cele de la Szőreg, cred că avem tot temeiul să considerăm că se întrevede un element de structură al standardului funerar Periam–Pecica.

Cimitirul Deszk „F”, de asemenea plan și exclusiv de inhumație, ridică o interesantă problemă prin proximitatea față de cel nota cu A. Cercetat în toamna anului 1932, cimitirul cu cele 69 de morminte, toate plane și de inhumație, a văzut lumina tiparului abia în 1942 când I. Foltiny, folosind notele manuscrise ale lui Morá, dar neavând acces la întregul inventar, a publicat cimitirul Deszk F așa cum a putut¹⁰⁵. Lipsurile acestei prime publicări au fost completate printr-un plan reconstituit de O. Trogmayer¹⁰⁶, iar apoi prin publicarea parțială a inventarelor și numai prin ilustrații (fotografii), de către I. Bóna¹⁰⁷. Din păcate nu există nici un fel de informații privind poziția și orientarea scheletelor (Pl. 168).

¹⁰³ I. Foltiny, *op. cit.*, versiunea în limba germană a catalogului la p. 88–96.

¹⁰⁴ Din care scheletul din M.72a este de femeie, iar celui din M.74 nu i s-a putut determina sexul. Vezi supra nota 99.

¹⁰⁵ I. Foltiny, *A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* 2, 1942, 3, p. 9–30.

¹⁰⁶ O. Trogmayer, *MFME*, 1974–1975, 317–321.

¹⁰⁷ Bóna, *op. cit.*, pl. 82–87.

Nici această necropolă nu a fost epuizată, numărul înmormântărilor descoperite fiind sub cel real. Pe planul cimitirului nu se pot distinge la prima vedere nici un fel de concentrări de morminte. Cum nici în acest caz nu există determinări antropologice, iar inventarele ilustrate nu sunt complete și sigure, studiul planimetric al necropolei Deszk F nu se poate face. Analiza statistică spațială a pus în evidență un coeficient Clark-Evans, deosebit de ridicat – de 7.065 – cu totul neobișnuit, care ar trebui să corespundă unei structuri cât se poate de regulate a spațiului funerar (Pl. 169/1–2). Cum și în cazul cimitirului de la Deszk A același coeficient are o valoare ridicată, este foarte posibil ca, la redactarea în cabinet a planurilor, în lipsa unor ridicări topografice prin triangulație pe teren sau a unor repere precise, să se fi recurs la unele „ajustări” care însă au alterat realitatea. Din inventarele ilustrate se poate reține mai întâi faptul că ceramica, așa cum ne-am obișnuit deja pentru complexe funerare Periam–Pecica și nu numai, reprezintă principala categorie de inventar prin frecvența cu care apare în morminte. Piese de port sunt reprezentate, mai întâi printr-un Ösenhalsring din M.43, printr-o podoabă de cap din M.6, un ac Linsenkopfnadel din M.30¹⁰⁸, ca piese mai aparte, precum și din inele, brățări, spirale sau pandantive din sârmă de cupru/bronz, cărora li se adaugă piese de colier reprezentate prin dinții perforați de animale, cochiliile de *Cardium*, *Columbella*, *Pectunculus*, cărora li se adaugă mărgelile din „faianță”.

Cimitirul de la Ószentiván/Tiszasiget, cu 29 de înmormântări, a fost cercetat în anii 1926–1928, în mai multe campanii succesive de către J. Banner¹⁰⁹. Din păcate modul de publicare al rezultatelor constituie un strălucit exemplu negativ, ceea ce reduce bine de tot din valoarea monumentului. Există o seamă de nonconcordanțe între primul raport și cel de al doilea, în primul rând siglele numerice ale mormintelor fiind încurcate și amestecate, iar apoi, în ceea ce privește imaginea de ansamblu a întregului cimitir, primul plan (Pl. 170) nu poate fi, decât cu mare greutate și o anume aproximație, racordat la cel de al doilea (Pl. 171/1). Descrierile mormintelor sunt lacunare și, atunci când există, pozițiile menționate în text nu se potrivesc cu cele din plan, chiar dacă pentru unele morminte aceste detalii pot fi înregistrate date fiind unele fotografii publicate. În plus, inventarele au fost incomplet publicate, multe piese fiind dispărute, astfel că imaginea de care dispunem astăzi pentru cimitirul de la Ószentiván este atât de alterată încât nu poate fi folosit pentru o examinare în detaliu.

Deși remarcă, mai discret, inconsistențele rapoartelor lui Banner, I. Bóna a fost de părere că cimitirul de la Ószentiván oferă o perspectivă asupra structurii spațiilor funerare ale grupei Szőreg. Fără a examina critic cele două planuri, Bóna a făcut câteva scurte considerații asupra faptului că mormintele au fost grupate în două *Verdichtungscentern* în jumătățile de nord, respectiv, sud¹¹⁰.

O corectare a gravelor deficiențe ale celor două publicații ale lui J. Banner, a fost încercată de către John O'Shea, atrăgându-se atenția că în ceea ce privește poziția și orientarea informațiile trebuiesc preluate cu extremă prudență. Pentru planul general, O'Shea a încercat o restituție pe computer prin suprapunerea imaginilor digitalizate reușind să ofere o imagine congruentă, planul astfel restituit, cu numărătoarea ajustată (Pl. 171/1) fiind, de fapt, singura informație operațională pentru cimitirul de la Ószentiván¹¹¹.

Este destul de clar că cimitirul nu a fost cercetat în întregime, numărul real al mormintelor din epoca bronzului trebuind să fie cu mult mai mare. Acest lucru reiese, de altfel, și din statistica spațială în care, prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen, s-au obținut valorile 0.560 Clark-Evans, 0.351 Site Density, 0.172 Kolmogorov Distance D și 0.722 Randomness Probability, care toate indică o structură aleatorie – random – (Pl. 171/2–3). Cum spațiul funerar nu a fost delimitat în nici un fel, considerentele lui Bóna rămân fără o susținere faptică, dar este de reținut probabilitatea ca cimitirul să fi avut o asemenea structură.

Incomplet publicate, inventarele, așa cum le cunoaștem de la Banner, indică, ca și în celelalte cazuri, o predominanță a ceramicii față de alte categorii. Formele principale sunt ceașca, vasele de tip kantharos, amforetele/pixidele și castroanele¹¹². Dintre piesele de port trebuie reținută prezența acelor de tip zyprische Schleiffennadel, sau de tipul Rollennadel, în ambele cazuri cu tija curbată, a cochiliilor de *Collumbella*, a dinților perforați de animale, a verigilor din cupru/bronz, sau a spiralelor din același material, precum și a perlelor din „faianță”¹¹³. Cimitirul nu se deosebește nici din punctul de vedere al ritului, inhumarea fiind exclusivă, nici din punctul de vedere al inventarelor de celelalte necropole ale grupei Periam–Pecica. Mai

¹⁰⁸ *Ibidem*, pl. 82.

¹⁰⁹ J. Banner, *Dolgszeged* 4, 1928, 1–2, p. 148–243; *idem*, *Dolgszeged* 5, 1929, p. 34–78.

¹¹⁰ I. Bóna, *op. cit.*, p. 85.

¹¹¹ John O'Shea, *Villagers of Maros*, p. 73–76, care face o critică severă modului de publicare, cu amănunte.

¹¹² Banner, *op. cit.*, fig. 3–17, cu specificația că deseori Banner a trimis pentru unele vase din mai multe morminte, la aceeași figură.

¹¹³ *Ibidem*, fig. 4 cu piese de port din diferite morminte.

mult, chiar dacă datele sunt nesigure, se poate reține faptul că principiul dispunerii bipolare și complementare a cadavrelor este documentat și la Ószéntiván.

Cercetările mai recente din Ungaria au mai adus la lumină și alte înmormântări cum sunt, cele de la **Sándorfalva**¹¹⁴. În cursul anilor 1980–1981, determinate de lucrări de hidroameliorații și amenajări piscicole, s-au efectuat ample săpături de salvare în raza localității fiind investigate obiective arheologice din epoci diferite. Între acestea se înscrie și un grup constituit din 12 înmormântări, care, datate în epoca bronzului – complexului Óbéba–Pitváros – au aparținut, fără îndoială, unui cimitir mai întins care nu a fost însă identificat și cercetat ca atare. Din păcate, schiței publicate, excesiv denumită „*planul cimitirului din bronzul timpuriu*”, deși include curbe de nivel, nu are scară și nici cote, iar M.157 nu este cartat. Ca atare nu mai avem cum știți care vor fi fost dimensiunile zonei funerare, deși pe baza schiței amintite se poate bănuși că au fost destul de mari (**Pl. 172**). Locația micului cimitir este pe o ridicătură naturală, ce ține de terasa dreaptă a Tisei, de care se află destul de aproape. Din pozițiile celor mai excentrice morminte – 178, 77a, 7 și 188 – este clar că înmormântările s-au făcut pe culmea ridicăturii, dar mai ales pe pantele de SE ale micului deal. Este lipsit de sens a căuta cu tot dinadinsul grupări de morminte, numărul fiind extrem de mic, alte morminte aflate eventual în perimetrul descris fiind probabil distruse din vechime chiar. Plane și de inhumație înmormântările de la Sándorfalva se înscriu în standardul general Periam–Pecica. Pentru M.168–169 s-a putut stabili că au avut gropile de formă rectangulară, în vreme ce restul aveau gropile ovale, cu excepția M.7 a cărei formă de groapă nu a putut fi surprinsă. Toate au avut scheletele în poziție chircită, M.6–7, 77a, 151, 178, 168–169 fiind pe dreapta, M.158 și 182 pe stânga, în vreme ce pentru M.9, 157 și 178 poziția nu a putut fi determinată. În ceea ce privește orientările pot fi distinse două grupe, din care una cu orientări predilecte în sectorul N–NE și o a doua grupare, oarecum opusă, cu orientări predilecte, în linii mari, către SV (**Fig. 29**). Din primul grup fac parte și M.158 și 182, al doilea fiind reprezentat majoritar prin cele cu scheletele pe dreapta, sau cu poziție neprecizată.

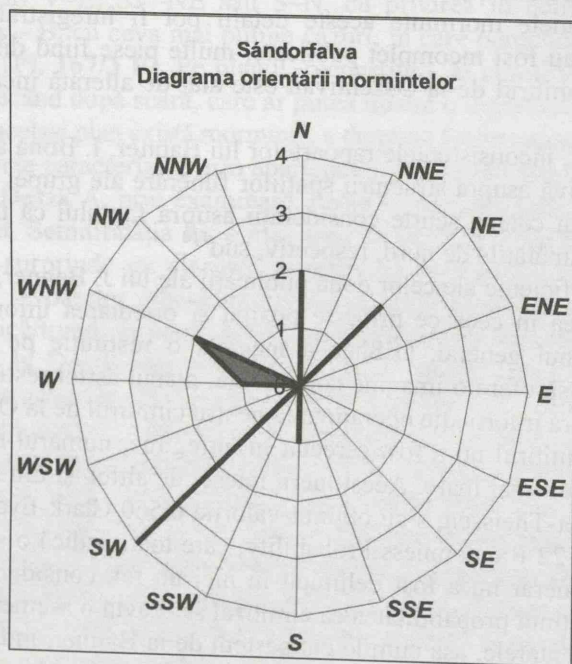

Figura 29

Și pentru micul cimitir de la Sándorfalva, categoria principală a mobilierului funerar o constituie ceramica, prezentă în 5 dintre morminte – M.9, cu 3 vase, M.157 cu 1 vas, M.158 cu 2 vase, M.169 cu un set constituit din 4 vase și 182, doar cu o ceașcă.

Piese de port sunt reprezentate prin seturile din M.9, constituit dintr-un Lockenring din cupru/bz și un ac din os cu capul spatulat și perforat și setul, cu totul aparte, din M.169, constituit din trei inele de buclă din aur, un Ösenhalsring, două brățări spiralice din Cu/bz și un ac din os cu capul spatulat și perforat (**Pl. 172**).

¹¹⁴ O. Trogmayer, MFMÉ – StudArch 7, 2001, p. 177–192, fig. 1–9, cu planuri și fotografii ale mormintelor, desene și fotografii de inventare și la fig. 10 o schiță cu legenda în limba germană „*Plan des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes*”.

De o importanță cu totul specială s-ar fi dovedit, în cazul unei publicări, cimitirul de la **Ostojićevo**, situat pe malul stâng al Tisei, în Câmpia Banatului sârbesc. Din păcate nu dispunem decât de o scurtă prezentare, dar care stârnește pe bună dreptate interesul¹¹⁵. Aflăm astfel că, până în 1981, au fost dezvelite 89 de morminte. Dintre acestea 9 au avut scheletele despre care se afirmă că „*verbrannt waren, wobei die Asche und Knochen in Urnen verahrt wurden*”, ca atare la Ostojićevo, incinerarea apărând din nou, ca și la Mokrin, ca rit adiacent și incidental. Despre un alt mormânt ni se spune că a fost simbolic, dar cea mai importantă știre este aceea conform căreia 43 de morminte de copii au avut scheletele depuse în vase de lut mari. Un singur mormânt a avut groapa de formă elipsoidală, toate celelalte fiind de formă rectangulară. Despre poziția cadavrelor aflăm cu aceeași ocazie că „*Die Skelette wurden in Hockerlage, auf der linken Seite und mit Nord-Süd-Orientierung bei Männern und auf der rechten Seite nach Süd-Nord orientiert bei Frauen freigelegt*”, cu precizarea că în ambele cazuri aveau privirea îndreptată către est. Doar 14 morminte nu au avut inventar, în toate celelalte fiind descoperite cești, vase kantharos, castroane sau pixide cu capace. Dintre piesele de port sunt menționate un Ohrring din aur, un pandantiv Brillenspirale din Cu/bz, plăcuțele din tablă de Cu/bz cu capetele răsucite, precum și dinții perforați de animal. Cu aceeași ocazie se mai face precizarea că podoabele sunt rare la Ostojićevo.

Celelalte descoperiri funerare Periam–Pecica, întru totul asemănătoare din punctul de vedere al ritului și ritualului, ca și al inventarelor, fie prin numărul mic de înmormântări, fie prin condițiile publicării, au un potențial analitic scăzut, motiv pentru care nu mai insist asupra lor, ele contribuind în special la circumscrierea descoperirilor funerare ale grupei doar din punct de vedere chorologic, subliniind prin prezența lor unitatea standardului funerar al grupei.

Există însă câteva descoperiri care, deși puține la număr, uneori doar menționate, prezintă o anume importanță. Este vorba mai întâi de un grup de 6 morminte de inhumatie descoperite în punctul Véno din raza localității Deszk. Cel care le menționează este John O'Shea care atrage atenția asupra lor exprimându-și, cu mult temei, opinia conform căreia acest mic grup de înmormântări ar putea documenta o a treia zonă funerară la Deszk¹¹⁶.

Un alt grup de descoperiri cu un caracter aparte este constituit din morminte sau resturi osteologice umane descoperite în stațiuni cum sunt cele de la Ószentiván, Pecica, Rábe, cunoscute mai de mult și la care, în urma cercetărilor mai recente, se adaugă cele din stațiunile de la Klárafalva-Hajdova și Kiszombor-Új Élet¹¹⁷ (PI. 173/1). Pentru unele dintre ele caracterul funerar este bine atestat – la Kiszombor de pildă –, în vreme ce la Klárafalva, Ószentiván, Pecica, Rábe, este vorba de resturi umane osteologice fără un context clar. Spre deosebire de O'Shea care le consideră ca resturi ale unor morminte de inhumatie distruse, îmi exprim părerea că numărul mare de cazuri – stațiuni *i.e.* – indică mai degrabă practica manipulării postmortem a unor cadavre și mai puțin distrugerea unor înmormântări de locuiri care să le fi suprapus. Dar o explicație mulțumitoare nu poate fi dată decât în urma unor publicări corecte a fiecăreia dintre aceste complexe.

Pentru înmormântările culturii Periam–Pecica/Mureș una dintre problemele rămase în suspensie este cea a raportului dintre cimitire/spațiile funerare și așezări. Marilor stațiuni eponime de la Periam și Pecica și, mai nou, de la Klárafalva, le lipsesc cimitirele întinse care ar fi fost de așteptat să existe, în vreme ce marilor cimitire cum sunt cele de la Mokrin, Szöreg, Battonya sau cele de la Deszk, le lipsesc așezările corespunzătoare. Este drept că la Mokrin, în apropierea cimitirului au fost semnalate urmele unei așezări, dar aceasta nu a fost cercetată și lipsesc, prin urmare, acele date care să permită un studiu comparativ. Problema este destul de complexă, căci pentru grupa Periam–Pecica se afirmă că au existat două tipuri de așezări, cele de tip tell și cele așa zis „deschise”, cum ar fi, de pildă cea de la Ószentiván-Nagyhalom, Mokrin-Popin Paor sau, mai nou, Kiszombor-Új Élet, fiind prin urmare important de precizat relația dintre fiecare aceste tipuri de așezări și zonele lor funerare. Puținele indicații existente astăzi, în afara descoperirilor de oseminte umane sau a unor complexe funerare izolate, par a indica că cimitirele s-au aflat, firesc, în apropierea așezărilor. Direct legată de aceasta, este și problema dimensiunilor – în suprafață, număr de înmormântări și durată în timp – a zonelor funerare. Faptul că la Deszk, pe o arie relativ restrânsă există trei cimitire/spații funerare distincte topografic este deosebit de important. Din păcate încă nu a fost depistată zona de locuire, astfel că problema dacă cele trei cimitire – A, F și Véno – aparțin unei stațiuni mai mari, eventual de genul celor de la Pecica sau Periam, sau fiecăreia i-a corespuns o stațiune diferită, rămâne fără soluție. Cimitirelor de la Battonya, Mokrin și Szöreg și, de ce nu, Ostojićevo, cu numeroase morminte plasate în zone mortuare distincte, le-au corespuns fără îndoială

¹¹⁵ M. Girić, în vol. N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan*, Beograd, 1984, p. 44.

¹¹⁶ O'Shea, *op. cit.*, p. 80.

¹¹⁷ *Ibidem*, loc. cit.

stațiuni pe măsură și, foarte probabil că aceasta a fost situația și pentru celelalte cimitire. Avem destule motive să presupunem că și la Beba Veche, Ószentiván sau Pítváros, cimitirele au fost la fel de întinse, cu un număr mare de înmormântări, corespunzând unor stațiuni pe măsură. Dimensiunile spațiale și numărul înmormântărilor pun, laolaltă, problema organizării interne a spațiilor funerare. Mă îndoiesc că distribuția unor piese de inventar – în speță piese de port și arme – ar putea indica anume unități teritoriale/parcele, căci nu trebuie niciodată pierdut din vedere factorul aleatoriu inerent comportamentului uman, care deseori poate induce în eroare. Dar în același timp este dificil de admis că înmormântările s-au făcut la întâmplare. O dovedesc mormintele duble sau colective, de altfel destul de rare în aria Periam-Pecica – numai la Battonya, Mokrin și la Szőreg¹¹⁸ – sau unele morminte dispuse foarte aproape unele de altele părănd a indica locuri „de veci” ale unor familii¹¹⁹. Am văzut că este dificil de a surprinde grupări de morminte, loturi/parcele, dar faptul, așa cum bine s-a observat¹²⁰, se datorează pur și simplu aglomerării spațiului funerar în ansamblu și a fiecărei parcele în parte, de-a lungul funcționării cimitirului, ceea ce indică, indirect, că zonele funerare au fost delimitate. În asemenea situație nu se mai poate reține paradigma organizării „pe șiruri” de morminte, căci în această situație practic cimitirul nu ar mai fi putut avea margini... De altfel, la Mokrin se poate întrezări o organizare a spațiului funerar oarecum după un model radial, cele patru mari parcele convergând spre centru, unde sunt plasate și înmormântările cu un caracter aparte. Poate și la Szőreg s-ar fi putut face distincții similare și, apoi, prin compararea celor două mari cimitire problema ar fi fost sensibil restrânsă, dar lipsa unui plan general a împiedicat o asemenea abordare. La Battonya cercetarea arheologică a fost discontinuă în spațiu și timp, astfel nu se mai poate face o legătură directă între cele două „cimitire”, dar deja există indicații din care ar rezulta faptul că zona funerară, destul de întinsă a fost segmentată în două mari unități teritoriale, contemporane după cum o indică destul de clar inventarele. Așa cum am mai spus, pentru Deszk A și F sunt de bănuat ajustări ale planurilor, redactate târziu și după însemnări manuscrise incomplete, astfel că „șirurile de morminte” întrevăzute de Bóna sunt rezultatul organizării moderne și mai puțin a celei din epoca bronzului. Pe această linie de discuție cred că trebuie precizat că, foarte probabil în toate cazurile, atunci când se vorbește despre mici grupuri de morminte, să fie vorba în realitate de cimitire de mai mari dimensiuni, doar parțial surprinse/cercetate, o continuare a săpăturilor urmând a dovedi cu certitudine că este vorba de necropole întinse.

Dificultățile examinării modului de structurare a spațiilor funerare sunt, în cea mai mare măsură, datorate cercetării. Lipsa planurilor generale, a planurilor individuale de morminte, înregistrări sumare, adesea lipsind detalii importante privind dispoziția sau orientarea scheletelor, interpretările pripite și paradigmatică, toate amputează mult din valoare potențială a unor mari complexe funerare, cum ar fi de pildă cel de la Szőreg. În această situație o soluționare clară a modului de organizare a spațiului funerar specific grupei Periam-Pecica este greu de realizat. Ceea ce însă cred că se poate reține, măcar ca tendință statistică, este faptul că zonele mortuare, cu numeroase înmormântări, au avut o structură bazată pe unități teritoriale, uneori mari, cum este cazul la Battonya și poate și la Mokrin, unități care, prin suprafață și numărul mormintelor nu au reprezentat parcele de familie ci cartiere funerare aparținând unor segmente ale comunităților respective. În ce măsură cele trei necropole identificate la Deszk ar ilustra o situație identică e greu de precizat, dar posibilitatea există. Din păcate, lipsa unor cercetări sistematice în așezările corespunzătoare ne lipsește de posibilitatea de a surprinde eventual corespondența dintre structurile de habitat și cele funerare, dar problema rămâne deschisă. Ca semnificație sociologică o asemenea segmentare a spațiilor funerare constituie reflexia în expresia mortuară a organizării de zi cu zi, parcelarea pe cartiere fiind una dintre formele de expresie a afilierii de grup, ceea ce cred că se poate reține pentru comportamentul funerar al culturii Periam-Pecica.

Așa cum deseori am spus, toate descoperirile funerare Periam-Pecica sunt plane. La prima vedere afirmația pare un simplu loc comun, dar dacă ne reamintim că în aceeași arie, cu puțină vreme înainte, au existat înmormântări tumulare, faptul capătă o dimensiune nouă. Nu intenționez să mă năpustesc în hățișul problemei privind originea culturii Periam-Pecica, dar adoptarea unei noi formule de expresie funerară – morminte, cimitire plane, întinse – reprezintă o noutate pentru momentul în care își face apariția noua grupă în zona de câmpie de la confluența Tisei cu Mureșul, dar nu ca o manifestare singuratică, ci într-un cadru mai larg, căci pe întreg întinsul pusteii ungare dispar mobilele, ca un semn al pătrunderii unei noi mode funerare.

Cu excepția cimitirului de la Battonya, în toate celelalte complexe funerare Periam-Pecica – fie ele cimitire sau descoperiri izolate de morminte – incinerarea apare cu totul incidental, ca rit funerar adiacent. S-a

¹¹⁸ Este vorba de M.42 cu trei schelete și un craniu la picioarele unuia dintre ele, dar informația este confuză, fiind posibilă o „întretăiere” de morminte, cf. Foltiny, *Dolgszeged* 17, 1941, p. 14–15 și ilustrația confuză de la pl. 5/2.

¹¹⁹ Aceeași remarcă și la O'Shea, *op. cit.*, p. 171, care subliniază faptul că deseori este vorba de un adult + un subadult, adultul fiind majoritar ♀.

¹²⁰ *Ibidem*.

subliniat în repetate rânduri că aceste înmormântări constituie dovezi ale unor contacte cu mediile învecinate incinerante și lucrurile stau chiar așa. În ce măsură cei arși de la Čoka, Mokrin, Ostojićevo, Szőreg și poate și Ghioroc, Deszk sau Sănnicolau Mare (Pl. 174/1), reprezintă „străini” în așezările Periam–Pecica este greu de precizat, dar caracterul cu totul incidental al incinerății pentru începutul și mijlocul evoluției grupei, pare a indica tocmai aceasta – o prezență străină efectivă – și mai puțin o adoptare a incinerății. Acest lucru apare abia într-o etapă mai târzie, când, foarte probabil, ca urmare a contactelor îndelungate cu mediile incinerante și unele comunități Periam–Pecica, mai ales cele de la fruntariile ariei, au adoptat treptat, gradat, obiceiul de a-și arde unii dintre defuncți, cum e cazul la Battonya, unde deja putem spune că este vorba de un cimitir biritual în care incinerăția apare ca rit funerar adiacent și secundar. Cimitirul de la Battonya exemplifică o situație asemănătoare celei petrecute în aria Otomani/Füzesabony, unde către sfârșitul culturii, incinerăția crește în incidență, devenind de asemenea rit funerar adiacent și secundar, ceea ce pe mulți specialiști i-a determinat să schimbe certificatul de stare civilă al grupei. Fenomenul s-a produs continuu pe întinsul pusteii ungare, astfel că la un moment dat în fosta arie Periam–Pecica ne găsim în fața cimitirului de la Tápé¹²¹, cu 687 de înmormântări, de o complexitate neobișnuită, în care incinerăția este bine reprezentată, laolaltă cu inhumăția, cu inventare mixte, cimitir ce constituie prin el însuși o problemă a comportamentului funerar al bronzului târziu la vărsarea Tisei în Mureș. Nu avem cum ști, din datele de care dispunem deocamdată, dacă pătrunderea masivă a incinerății în aceste părți se datorează unei pătrunderi pe măsură a unor grupuri de populații străine sau este vorba de o trecere gradată la alte forme de expresie funerară. Dar oricum ar fi, în acest cadru, de altfel destul de larg, se produce și „topirea” standardului funerar Periam–Pecica.

Privind în interiorul cimitirelor Periam–Pecica prima constatare este aceea conform căreia în cursul săpăturilor nu au fost surprinse amenajări interioare cu caracter special. Există unele mențiuni, dar cu totul îndoielnice, conform cărora la câteva morminte s-ar fi găsit urme de așternut din „piele” sau resturi organice, dar raritatea lor ca și imprecizia datelor indică că mai de grabă este vorba de inabilități de cercetare și mai puțin de realități arheologice. Dar ceea ce se poate reține, mai cu seamă pe baza observațiilor de la Mokrin, este faptul că au existat, concomitent, două tipuri de gropi: ovale și rectangulare. Din păcate, precizia observațiilor de la Mokrin nu își are deocamdată un echivalent mulțumitor în alte mari cimitire, astfel că mai putem reține că, în afară de cimitirul menționat, variabilitatea din acest punct de vedere al amenajărilor interioare pentru înmormântările Periam–Pecica mai este atestată, doar la Battonya și Sándorfalva și, poate, și la Szőreg, ceea ce este irelevant din punct de vedere chorologic. Raportarea tipurilor de gropi la grupele de sex/vârstă pentru cimitirul de la Mokrin nu a pus în evidență o „preferință” anume, în general datele fiind echilibrate, eventual cu o ușoară preponderență a celor ovale la femei, dar trebuie totdeauna ținut cont de hazardul cercetării. Dar cele două tipuri de gropi există. Pe planul general de la Mokrin nu se pot face distincții din acest punct de vedere. Diferența însă există, iar semnificația ei trebuie explicată, sau măcar încercată a fi explicată. Foarte probabil segmentarea comunității din epoca bronzului de la Mokrin s-a făcut pe mai multe planuri/perspective, unul dintre acestea fiind exprimat prin „preferința” pentru o groapă rectangulară sau pentru una ovală, dar aici nu este vorba de preferință ci, aproape cu certitudine, de expresia afilierii, a unei anume relaționări la o subunitate sau alta a comunității, fiecare cu propriul cod ceremonial. Arheologic nu avem cum ști care va fi fost această afiliere, mai exact rostul ei, dar altă explicație e greu de găsit. Tot de la Mokrin mai putem înregistra și faptul că, îndeobște, gropile rectangulare aveau dimensiuni mai mari și am văzut deja, că acest lucru este relaționat direct de inventarele mai speciale sau de un anume statut social al defuncților.

Documentate cu claritate doar la Beba Veche, Battonya și Mokrin, înmormântările de cranii (Pl. 174/2) pot fi puse în relație cu acele resturi osteologice umane descoperite izolat în stațiuni, ca un eventual indiciu al manipulării postmortem al unor cadavre. Un răspuns, o soluție clară, la această problemă, presupune însă un stoc substanțial de asemenea descoperiri – înmormântări de cranii și resturi umane din contexte de habitat – bine prezentate, ceea ce deocamdată nu este cazul.

Înmormântările simbolice sunt atestate la Mokrin și Pitváros, iar apoi, într-o etapă mai evoluată, la Battonya (Pl. 174/2). Aprecierea unor complexe descoperite în perimetrele unor cimitire, dar lipsite de oase, ca fiind neapărat morminte simbolice va comporta totdeauna discuții. Am arătat, atunci când a fost cazul, că, cel puțin pentru unele dintre acestea, structura lor este foarte apropiată de cea a mormintelor propriu-zise, cu oase, astfel că aprecierea ca atare poate fi reținută. Dar se pune întrebarea, în ce măsură aceste complexe au reprezentat cu adevărat un simulacru de înmormântare pentru cineva pierit pe alte meleaguri sau pot fi puse, din nou, în legătură cu manipulările postmortem ale cadavrelor?

¹²¹ O. Trogmayer, *Das bronzzeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Budapest, 1975.

Înmormântările în pithoi (Pl. 174/2) sunt documentate la Szőreg, probabil Deszk A și Battonya, de fiecare dată apărând în număr mic, deci cu caracter cu totul incidental. Dar scurta mențiune pentru cimitirul de la Ostojicevo, unde 43 de asemenea morminte au fost descoperite, este de natură să modifice datele problemei. Din păcate aceste importante morminte nu au văzut încă lumina tiparului astfel că nu avem cum le discuta. Dar, reținând informația, este clar că datele problemei privind tipul acesta de înmormântări, destinat precumpănitor copiilor, s-au schimbat față de ultima luare de poziție¹²².

Până după cel de-al Doilea Război Mondial, examinarea antropologică a resturilor osteologice era rar întâlnită. Pornindu-se de la premisa că mormintele cu multe piese de port ar trebuie să fi aparținut unor femei, în vreme ce scheletele însoțite de arme erau indiscutabil masculine, s-a făcut o apropiere între pozițiile și orientările acestor înmormântări, încetul cu încetul constituindu-se modelul paradigmatic de interpretare a sexului arheologic. Lucrurile păreau în regulă și mulți specialiști s-au lansat în considerații generale privind standardizarea dispunerii cadavrelor pentru înmormântările grupei Periam-Pecica/Mureș și nu numai. Intervenția, cu totul binevenită, a diagnosticării sexuale pe baza examinării metodologice din punct de vedere antropologic, a produs primele contradicții ale paradigmei interpretative, dar care, având în vedere numărul mic de cazuri, au fost lăsate la o parte ca abateri nesemnificative. Astăzi, dispunând de un stoc sporit de asemenea analize nu se mai poate admite că avem de-a face cu abateri, cazurile, oricât de rare și nu sunt chiar foarte rare, trebuind a fi examinate. Am discutat pe marginea marilor cimitire problemele și nu mai este cazul să reiau discuția. Aș încheia doar prin câteva observații mai generale. Prima constatare care se impune este aceea a unei dispunerii a cadavrelor diferențiate după grupa de sex. Faptul că pentru unele cimitire bărbații sunt dispuși predominant pe stânga, în vreme ce în altele s-au găsit pe dreapta, este puțin important, atâta vreme cât de fiecare dată bărbații erau depuși pe o parte, iar femeile pe cealaltă, diferențierea fiind astfel clar marcată prin expresia funerară. Faptul acesta este întărit prin regulile de „orientare”, care iarăși diferă (Pl. 175), dar de fiecare dată fiind evident principiul dispunerii bipolare și complementare, ca modalitate de exprimare a diferențelor/a identității diferite de sex, ca element de bază al standardului funerar Periam-Pecica, așa cum o dovedește din plin respectarea lui și în ceea ce privește înmormântările de copii. Am văzut că deseori, cum e cazul cel mai limpede la Mokrin, există abateri, aceste abateri constituindu-se într-un număr redus de cazuri, dar care apare, cu constanță, în aceeași proporție și în alte cimitire (Pl. 175, cazurile Mokrin, Pitváros, Deszk A, Szőreg, Sándorfalva). Aproape de fiecare dată „aceste abateri” sunt însoțite de parametri speciali ai contextului funerar – mobilier, dimensiuni ale gropii, alte elemente aparte. Cel puțin în cazul M.10 de la Mokrin, trebuie avut în vedere posibilitatea ca personajul să fi fost implicat, direct sau indirect, în activitățile legate de cult care ar justifica dispunerea bătrânului bărbat după regulile „femeiești”. Din nou la Battonya suntem confrunțați cu o fractură a comportamentului. Dar cred că doar în aparență, căci dacă schimbăm dispunerea în grupele A și B, este foarte posibil să avem de-a face cu grupele (teoretice) A' și B', în acest fel „fractura” fiind pe cale de vindecare... (Pl. 175/cazul Battonya).

Mobilierul funerar Periam-Pecica poate constitui unul dintre elementele de distincție socială, de grup ca și individuală, fiind în egală măsură susceptibil să exprime afilierea la o subunitate socială ca și persoana socială a defuncțiilor. În primul rând, așa cum a atras atenția foarte justificat O'Shea, prezența unor seturi sofisticate de podoabe în mormintele de copii, găsite în poziții ce nu se potrivesc cu funcționalitatea lor, indică caracterul ereditar al acestor „bunuri”, cu alte cuvinte legăturile de afiliere la, cel puțin, o familie și, foarte posibil, la unul sau altul dintre segmentele sociale ale comunității identificabile prin portul unor asemenea podoabe. Un alt exemplu foarte bun mai poate fi constituit și prin pumnalul înfășurat ca brățară pe mâna dreaptă a tinerei fete din M.267 de la Mokrin. Cred că se poate reține că, cel puțin prin prisma celor observabile la Mokrin, un alt element exprimat în standardul funerar/comportamentul mortuar Periam-Pecica, îl constituie caracterul ereditar al unor elemente de inventar, ca forme de expresie a apartenenței la un grup/subunitate socială de rang superior.

Principala categorie de inventar funerar, ceramica, prezentă în imensa majoritate a mormintelor, constituie dovada obiceiului de a depune alimente pentru cei decedați. Precumpănesc cestile, vasele kantharos, sau alte forme destinate lichidelor, ceea ce subliniază importanța majoră acordată acestui tip de aliment, spre deosebire de hrana solidă, probată de castroane. Seturile ceramice funerare, uneori foarte sofisticate, sunt asociate cu alte categorii de inventar subliniind și ele rangul social. Cum cazurile de asocieri sunt documentate cu precizie mai mult la Mokrin sau Battonya, cele mai bine publicate cimitire, este hazardat să înaintăm pe tărâmul tentant al speculațiilor asupra olăriei din mormintele grupei, căci examinarea unor rapoarte cum sunt cele de la Deszk sau Szőreg deseori ne arată că lipsuri importante limitează discuția.

¹²² Margarita Primas, *op. cit.*, p. 81–84.

Am discutat asupra pieselor de port și asupra armelor. Exprimând cu precădere atributele feminine, piesele de port, uneori asociate în seturi sofisticate, dintre care un loc aparte îl ocupa podoabele de cap din plăcuțe de cupru, pandantive „ochelari”, cochilii etc., ele nu lipsesc nici în mormintele cu schelete masculine, ceea ce, așa cum am mai spus, dovedește că portul unor asemenea podoabe identifica un anume grup/segment social, fără ca lipsa lor să însemne neapărat și privilegii mai puține în viața de zi cu zi. Dintre piesele de port cu o anume însemnătate se disting colanele din bară de metal (cupru/bz) cu capetele răsucite, așa numitele Ösenhalsringe. În aria Periam–Pecica, ele apar în câteva înmormântări de la Szőreg, Sándorfalva, Klárafalva, Beba Veche, Mokrin și Pitváros, în poziții care dovedesc că se purtau la gât, dar și la Battonya, unde însă sunt de fapt verigi purtate la gleznă. Nu se poate face o distincție în funcție de grupele de sex, colanele apărând echilibrat la femei ca și la bărbați. Raritatea lor, precum și faptul că adesea apar asociate cu alte podoabe sau cu seturi ceramice sofisticate, le indică ca însemne de prestigiu, poate cu excepția celor de la Battonya. Nu trebuie uitat că, așa cum am mai spus, aceste colane apar deseori în depozite alcătuite doar din tipul acesta de piese, care au folosit pentru transportul materiei prime – cupru – în cadrul schimbului la distanță. De altfel, prezența acelor topoare din metal de la Szőreg, Deszk, Battonya sau Mokrin, arată clar relația dintre inventarele funerare și bunurile „exotice” obținute pe calea schimbului. De altfel, contactele cu mediile învecinate ale comunităților Periam–Pecica/Mureș au fost în repetate ori subliniate și nu mai e cazul să revin, poate doar subliniind faptul că aceste contacte au fost determinate în bună măsură de activitatea metalurgică, direct legată de schimbul la distanță, atât pentru procurarea materiei prime, cât și pentru „desfacerea” produselor finite. O altă probă direct legată de aceasta este prezența masivă a perlelor de „faianță”, produse legate de activitatea metalurgică¹²³.

Raritatea armelor în înmormântările Periam–Pecica (Pl. 173/2) cred că poate fi explicată prin raportări la descoperirile singulare sau pe depozitele conținând asemenea piese. I. Bóna remarca inexistența depozitelor de bronzuri în aria grupelor Szőreg și Gerjen ale grupei Periamus¹²⁴, dar imaginea nu este foarte reală, căci se pierd din vedere dimensiunile reduse ale ariei Periam–Pecica propriu zise, nu au fost luate în considerare descoperirile izolate și, în același timp, nu se explică de ce, existând dovezi ale producerii unor asemenea piese în așezări, ele lipsesc totuși din morminte. Lipsa armelor în morminte nu este specifică doar grupei Periam–Pecica, ci și grupelor învecinate, explicația stând foarte probabil tocmai în prezența masivă a acestora în depozite sau numeroasele descoperiri singulare, ceea ce denotă pentru piesele de armament, o altă dinamică ceremonială, exprimând în primul rând atributele masculine.

Ansamblul practicilor funerare Periam–Pecica se dovedește a fi riguros structurat. Spațiul funerar, cu dimensiuni apreciabile în spațiu ca și prin numărul înmormântărilor, se dovedește a fi devenit un alt teren de competiție între membrii comunității, fie ei afiliați la un segment sau altul al acesteia, fie prin stricta lor persoană socială. În ce măsură aceste rigori de ceremonie sunt proprii grupei Periam–Pecica, sau comune unei arii mai largi poate fi văzut abia după examinarea din același punct de vedere al mediilor culturale învecinate. Oricum însă, modalitatea combinării unor elemente, de altfel comune pe largă arie, într-o structură bine ierarhizată și, mai ales, bine individualizată, coerentă geografic și temporal, susține identitatea ca fenomen arheologic a culturii Periam–Pecica în raport cu aceiași vecini.

9.2 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII MONTEORU

Cultura Monteoru, definită în 1933 de către I. Nestor¹²⁵, reprezintă unul dintre cele mai importante fenomene ale epocii bronzului la nord de Dunăre atât prin durată remarcabilă, cât și prin poziția centrală pe care o ocupă în cadrul spațiului în discuție aici. Aria culturii cuprinde o bună parte din teritoriul Munteniei de la cursul mijlociu al Dâmboviței, cu o limită spre sud la marginea câmpiei înalte și spre nord pe crestele Carpaților Meridionali, apoi zona Subcarpaților de Curbură, iar către miazănoapte zona piemontană a Moldovei și o bună parte din Podișul Central moldovenesc, spre nord părăd că nu a trecut decât rareori dincolo de aliniamentul Costișa–Vaslui. Se mai cunosc și unele descoperiri care depășesc aria astfel conturată, cum sunt cele menționate în

¹²³ Cf. J. Batora, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südösteuropa*, PAS 11, München-Berlin, 1995, p. 187–196.

¹²⁴ I. Bóna, *op. cit.*, p. 102.

¹²⁵ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 94–100.

Țara Bârsei¹²⁶ sau chiar dincolo de Prut¹²⁷, dar atribuirea lor culturii Monteoru comportă discuții. De altfel, de-a lungul lungii sale evoluții, cultura Monteoru a cantonat în special în zona de dealuri pericarpatice, foarte probabil comunitățile fiind specializate în tehnici de subzistență bine adaptate acestor condiții de floră, faună și climă, doar în etapele de început sau în cele târzii fiind documentate descoperiri Monteoru, oarecum izolate, spre sud în câmpie, dincolo de zona deluroasă. Poate că nu este lipsit de interes să subliniez că ariei monteorene îi sunt specifice, pe de-o parte, lipsa zăcămintelor cuprifere, iar pe de altă parte abundența zăcămintelor de sare, în preajma multor stațiuni Monteoru fiind cunoscute cursuri de apă sărată, unele cu denumiri grăitoare, de genul Sărata, Slănic, Sărățeaua, pe ale căror văi se pot observa nenumărate aflorimente de sare.

Deși documentarea arheologică pentru grupa Monteoru este destul de consistentă, încă mai există probleme nerezolvate. Începuturile culturii Monteoru nu sunt elucidate, fiind vorba de o problemă controversată, nici una dintre ipotezele avansate nefiind lipsită de erori, de lacune. Opiniei tradiționale conform căreia cultura Monteoru a pornit dintr-un trunchi comun cu contemporana ei din zona de câmpie, cultura Glina¹²⁸, i s-a opus punctul de vedere conform căruia, anterior apariției culturii Monteoru, pe viitoarea sa arie au evoluat grupurile Odaia Turcului și Năeni-Schneckenberg, ambele posterioare culturii Glina¹²⁹. Descoperiri recente de la Năeni-Zănoaga, ca și o reinterpretare a celor de la Năeni-Colarea sau Odaia Turcului infirmă acest ultim punct de vedere și asigură contemporaneitatea Glina-Monteoru de început¹³⁰. Periodizarea culturii Monteoru are ca piatră unghiulară stratigrafia din stațiunea eponimă, ale cărei sigle de șantier stabilite de I. Nestor au devenit, fără voia lui, și denumirile fazelor culturii. Dacă piatra unghiulară a periodizării este succesiunea stratigrafică de la Sărata Monteoru, conținutul fazelor, așa cum a fost publicat, este ceva mai puțin solid. Practic, definirea etapelor evolutive ale culturii s-a făcut unilateral, doar pe baza studiului ceramicii rămase pe masa de lucru după o draconică selecție, de asemenea manieră că putem spune, pe baza observațiilor minuțioase asupra ceștilor și toartelor de cești, că în fond cultura Monteoru este doar o „cultură a ceștilor”, ceramica de uz fiind practic absentă din studiile dedicate conținutului fazelor monteorene¹³¹. Dacă periodizarea astfel concepută și devenită apoi, prin repetiție, o paradigmă sau mai degrabă un soi de Царский указ, are lacune serioase, problema cronologiei absolute a fost, prin consecință, complet greșit abordată. Pornindu-se de la presupusele relații cu civilizația miceniană – perlele de „faianță”, colții de mistreț, psaliile de tip Scheibenknebel și, nu în ultimul rând, ringurile familiale din cimitirul de la Căndești – s-a apreciat că ceea ce se numește faza Ia a culturii a fost contemporană așa-numitei Schachtgräberzeit, adică cândva prin sec. XV–XIV a.Chr.¹³² Existența a două date ¹⁴C chiar din stațiunea eponimă, e adevărat contradictorii¹³³, a fost lăsată de-o parte datele fiind socotite ca „aberant de înalte”¹³⁴, deși indicii indirecte pledează oarecum în sensul lor. Chiar dacă cele două date de la Sărata Monteoru sunt discutabile una în raport cu cealaltă, momentul indicat – jumătatea mileniului III a.Chr. – pentru „fazele” Ic3 sau Ic2 nu poate fi neglijat. Relațiile monteorenile cu alte medii culturale învecinate permit folosirea cu destul succes a unor date radiocarbon din obiective arheologice mai îndepărtate. Pe baza contactelor directe cu grupa Mnogovalikovaja¹³⁵, cele două date ¹⁴C de la Sărata Monteoru devin credibile în ansamblul lor, o datare a stilurilor ceramice Ic3–Ic2 cândva la mijlocul mileniului III a.Chr. putând fi reținută ca posibilă. Către aceeași concluzie duc și relațiile indirecte cu grupele Periam-Pecica, Nitra, Aunjetitz sau Mierzanowice¹³⁶. Cum la Căndești sunt cunoscute morminte cu catacombă, nu trebuie neglijate nici relațiile cu mediile Katakombnaja sau Mnogovalikovaja, din zona Niprului, unde există numeroase

¹²⁶ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 110, care include un mormânt de la Târgu Secuiesc și fig. 56, unde preia fără corecții ilustrația de la Eugenia Zaharia, Dacia NS 7, 1963, fig. 3–4, cu vase de la Feldioara, Imeni și Sfântu Gheorghe; E. Zaharia, Thraco-Dacica 11, 1990, 1–2, p. 33–37.

¹²⁷ V. A. Dergačev, *Pamjatniki epohi bronzii*, Chișinău, 1973, p. 58 și fig. 15.

¹²⁸ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. 1, București, 1960, p. 102, unde afirmă: „(Cultura Monteoru) s-a format pe fondul Glina III–Schneckenberg, desprinzându-se anume din faza inițială a acestui complex și asimilind eventualele elemente Cucuteni B (varianta Monteoru) din regiunea de dealuri de la cotul Carpaților”.

¹²⁹ A. Vulpe, Starinar NS 40–41, 1989–1990 (1991), p. 105–111. Vezi și R. Băjenaru, Apulum 39, 2002, p. 107–143; idem, PZ 78, 2003, 2, p. 140–155.

¹³⁰ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, Materiale SN 1, 1999 (2001), p. 73–90, unde se și propune termenul de „faza Monteoru-Zănoaga” pentru nivelurile Ia–b.

¹³¹ Eugenia Zaharia, Dacia NS 7, 1963, p. 139–186, pentru „faza” Balintești-Gârbovâ; eadem, Dacia NS 31, 1987, 1–2, p. 21–49, pentru nivelurile Ic4–1–3; eadem, Dacia NS 34, 1990, p. 23–51, pentru nivelurile Ic3; eadem, Dacia NS 35, 1991, p. 61–91, pentru nivelul Ic2; eadem, Dacia NS 37, 1993, p. 15–38, pentru nivelurile Ic1–Ib.

¹³² Eadem, p. 38.

¹³³ I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugiu, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 5–41.

¹³⁴ A. Vulpe, în *Istoria românilor*, vol. 1, București, 2001, p. 254.

¹³⁵ E. Sava, Thraco-Dacica 12, 1991, 1–2, p. 15–37.

¹³⁶ I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugiu, op. cit.

date radiocarbon¹³⁷ ce îngăduie pentru aceste două grupe o datare cam în aceeași vreme. Dacă acceptăm pentru stilul/faza Ic4–3 o datare cândva la mijlocul mileniului 3 a.Chr., este de așteptat un început al culturii Monteoru, corespunzător nivelelor Ia–b din stațiunea Cetatea 2 de la Năeni-Zănoaga anterioare stilului Ic4–1 (= așa-zisul „grup Odaia Turcului”), în prima jumătate a aceluiași mileniu, așa cum pledează și prezența unor materiale ceramice Cernavodă I/Usatovo/Tripolje târziu la Sărata Monteoru, Pietroasa-Gruia Dării¹³⁸, Berca¹³⁹ sau Cernești¹⁴⁰, suprapuse direct de nivele monteorene timpurii sau prezența unor vase Zimnicea în mormintele monteorene în cistă de la Mlăjeț¹⁴¹. Sfârșitul culturii este văzut diferit de către specialiștii epocii. Tradițional ultima fază a culturii era socotită cea reprezentată prin nivelul I din „cenușarul” de la Gârbovăț și cimitirul de la Balintești-Cioinagi, descoperirile respective fiind folosite pentru definirea așa numitei „faza Balintești-Gârbovăț”, considerându-se că după aceasta comunitățile monteorene au participat entuziaste la venirea pe lume a culturii Noua ce le-a înglobat în bună măsură¹⁴². După o altă opinie, sfârșitul culturii Monteoru a fost determinat de apariția la confinele sale răsăritene a unui grup agresiv și de sorginte răsăriteană ce își adjudecă resturile monteorene pe ale căror ruine se ridică „aspectul Petrișoru-Racovițeni”, un soi de avangardă a complexului Noua-Sabatinovka¹⁴³. După reputații A. C. Florescu și Marilena Florescu, buni cunoscători ai fenomenului Noua, atât nivelul I de la Gârbovăț, cât și cimitirul de la Balintești-Cioinagi aparțin culturii Noua, etapa finală a culturii Monteoru rămânând faza IIb, pe care, pe considerente stilistice, o împart în IIb1 și IIb2¹⁴⁴. În sfârșit, după o ultimă opinie, ce îmi aparține, cultura Monteoru sfârșește diferit în cele două jumătăți principale ale ariei sale. Astfel, în răsărit, etapei corespunzătoare stilului ceramic IIb îi urmează etapa Noua de început, printre ale cărei expresii se înscriu și nivelul inferior de la Gârbovăț și cimitirele de la Balintești-Cioinagi, Căbești și Săbăoani. În aria munteană comunitățile Monteoru își văd liniștite de îndeletnicirile lor zilnice, fără ca falsul pericol al aspectului Petrișoru-Racovițeni să le emoționeze. În schimb, față de constituirea grupei Noua se arată interesate, după cum par să o dovedească unele elemente ale acesteia, prezente în ultimul nivel monteorean al locuirii de la Năeni-Zănoaga Cetatea 1, abia acum fiind și momentul în care se poate vorbi de o pătrundere a influențelor egeene, adică la începutul perioadei târzii a epocii bronzului, în jur de 1600 a.Chr.¹⁴⁵

Obiceiurile funerare ale culturii Monteoru nu au făcut încă obiectul unui studiu de ansamblu. Deși au fost publicate câteva cimitire monteorene sau considerate ca atare, o privire mai largă, sintetică lipsește. Unele observații privind comportamentul funerar monteorean au fost exprimate, în special pe marginea cimitirului de la Căndești, dar ele rămân la nivelul simplor opinii în lipsa unei publicări corespunzătoare. Răspândite destul de uniform pe întreaga arie a culturii, astăzi se cunosc 60 de descoperiri cu caracter funerar ce pot fi atribuite cu mai multă sau mai puțină certitudine culturii Monteoru (Pl. 176).

Lista descoperirilor funerare ale culturii Monteoru:

1. Adjudu Vechi (Cat. 3);	10. Căndești (Cat. 190);
2. Băiești-Aldeni (Cat. 62);	11–12. Cârlomănești (Cat. 191–192);
3. Bârsești (Cat. 69);	13. Colți (Cat. 237);
4. Bisoca (Cat. 99);	14. Coroteni (Cat. 249);
5. Blăjani (Cat. 105);	15. Gura Văii (Cat. 427);
6. Bogdănești (Cat. 118);	16. Homorâciu (Cat. 458);
7. Bonțești (Cat. 125);	17. Lopătari (Cat. 548);
8. Bozioru (Cat. 133);	18. Luizi-Călugăra (Cat. 550);
9. Budureasca-Vadu Săpat (Cat. 158);	19. Mățești (Cat. 573);

¹³⁷ N. I. Shishlina, A. L. Alexandrovsky, O. A. Chichagova, J. Van der Plicht, *Antiquity* 74, 2000, p. 793–799.

¹³⁸ V. Dupoi, V. Sârbu, *Pietroasele – Gruia Dării. Incinta dacică fortificată I*, Buzău, 2001, p. 46–47.

¹³⁹ I. Motzoi-Chicideanu, *Mousaios* 8, 2003, p. 41–42 și harta corespunzătoare, unde mai sunt menționate și stațiunile de la Băiești-Aldeni și Homorâciu.

¹⁴⁰ V. Teodorescu, sub voce, în vol. C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. I A–C, București, 1994, p. 292.

¹⁴¹ P. Roman, *SCIIVA* 37, 1986, 1, p. 35 și fig. 2/1–2, pentru mormintele mai vechi; S. Matei, *Mousaios* 10, 2005, p. 7–23 și pl. III/3–4, pentru un nou mormânt colectiv cu cistă, descoperit în 2004.

¹⁴² Eugenia Zaharia, *Dacia* NS 7, 1963, p. 139–176.

¹⁴³ A. Oancea, *Dacia* NS 25, 1981, p. 131–191.

¹⁴⁴ Marilena Florescu, A. C. Florescu, *ArhMold* 13, 1990, p. 49–102.

¹⁴⁵ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *Dacia* NS 38–39, 1994–1995, p. 37–40; idem, *Materiale* SN 1, 1999 (2001), p. 64–67; I. Motzoi-Chicideanu, *Mousaios* 9, 2004, p. 57–100.

20. **Mândrișca** (Cat. 575);
21. **Mlăjeț** (Cat. 608);
22. **Movila** (Cat. 618);
23. **Năeni-Colarea** (Cat. 628);
24. **Năeni-Zănoaga** (Cat. 629);
25. **Odobești** (Cat. 655);
- 26–28. **Panciu** (Cat. 696–698);
29. **Pădureni** (Cat. 706);
30. **Pietricica** (Cat. 721);
31. **Pietroasa Mică** (Cat. 722);
32. **Poiana-Cetățuia** (Cat. 742);
33. **Poiana** (Cat. 743);
34. **Prăjești** (Cat. 758);
35. **Pruneni** (Cat. 766);
36. **Pruteni** (Cat. 767);
37. **Răcăciuni** (Cat. 776);
- 39–45. **Sărata Monteoru** (Cat. 824–830);
46. **Săucești** (Cat. 835);
47. **Sfântu Gheorghe** (Cat. 855);
48. **Slobozia Bradului** (Cat. 866);
49. **Stănila** (Cat. 877);
50. **Tămășeni** (Cat. 936);
51. **Târgu Secuiesc** (Cat. 945);
52. **Tinosu** (Cat. 956);
53. **Trestieni** (Cat. 977);
54. **Ursoaia** (Cat. 998);
55. **Vadu Sorești** (Cat. 1005);
- 56–57. **Valea Nucului** (Cat. 1018–1019);
58. **Valea Seacă** (Cat. 1021);
59. **Vârteșcoiu** (Cat. 1043);
60. **Vispești** (Cat. 1052).

Din punctul de vedere al cercetării, din cele 60 de descoperiri, 23 (38.34%) provin din săpături sistematice, 3 descoperiri (5.00%) au devenit cunoscute prin săpături de salvare, alte 3 (5.00%) sunt cunoscute din sondaje, 17 (28.33%) sunt rezultate ale unor cercetări de suprafață, iar 14 (23.33%) sunt descoperiri fortuite (Fig. 30).

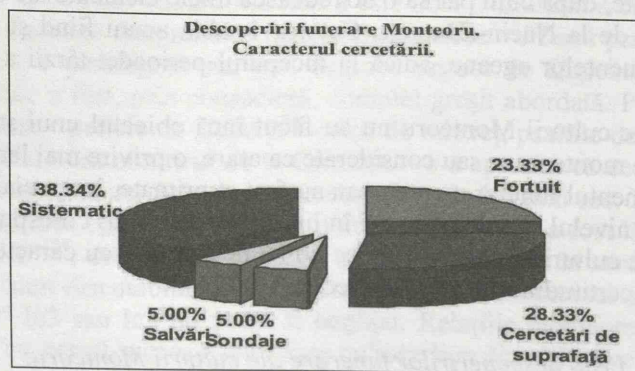

Figura 30

Pe întreaga arie monteoreană se poate observa că marile complexe funerare, cum ar fi cele din stațiunea eponimă, apoi de la Pietroasa Mică, Căndești și Poiana, sunt concentrate doar în zona de curbură a Carpaților, pentru restul ariei nefiind cercetate cimitire întinse. După contextul arheologic al descoperirilor, situația este următoarea: în 25 de cazuri (41.70%) este vorba de cimitire, 15 (25.00%) sunt grupuri de morminte, 18 (30.00%) descoperiri sunt constituite din morminte izolate, iar alte două (3.30%), reprezintă situații speciale (Fig. 31).

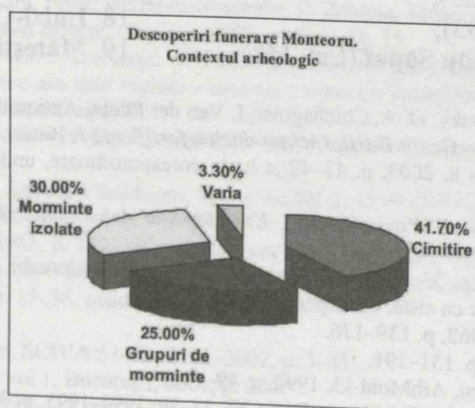

Figura 31

Privite global aceste cifre par a contura o situație bună pentru documentarea arheologică, dar aceasta este numai o aparență. Afirm acest lucru ținând cont mai întâi de modul în care aceste descoperiri au fost introduse în circuitul științific. Marile cimitire cum sunt cele de la Căndești, cu circa 800 morminte, Sărata Monteoru Cimitirul 1 și 2, fiecare cu peste 100 de morminte, nu sunt publicate existând doar mențiuni sau prezentări generale, complexul din *Poiana Scorușului* din stațiunea eponimă este prezentat eronat ca fiind un „rug de incinerare”, de la Coroteni, unde există un cimitir întins de-a lungul unui interval de timp considerabil, au fost publicate doar câteva morminte, cu o ilustrație (planurile mormintelor) de-a dreptul execrabilă. Cimitirul de la Poiana a fost săpat parțial, primul lot de morminte publicat în 1936, adăugându-i-se altele cercetate în anii 1991–1992, ceea ce arată că necropola a fost cu mult mai mare. Pentru foarte multe dintre descoperirile funerare monteorene nu dispunem decât de mențiuni, unele de-a dreptul telegrafice. Mai trebuie subliniat și faptul că, cel mai adesea din motive obiective, nici un cimitir, chiar și cel de la Căndești, nu a putut fi cercetat exhaustiv, astfel că avem tot dreptul să considerăm că aceste obiective au fost la vremea lor cu mult mai întinse, o caracteristică a culturii Monteoru fiind dată de cimitirele întinse situate în proximitatea așezărilor cum este cazul stațiunii de la Căndești. În ceea ce privește contextul este evident că termenii de „grup de morminte” sau „mormânt izolat” nu se potrivește grupei Monteoru, căci astăzi este limpede că aceste comunități obișnuiau să-și îngroape morții în cimitire întinse, ca atare „grupurile de morminte” sau „mormintele izolate” nu reprezintă în fapt decât rezultatul unor cercetări incomplete sau de început, aproape în fiecare caz fiind de așteptat și de identificat un cimitir destul de întins. Este cazul, bunăoară, al descoperirii de la Cărlomănești-*La arman*, unde a putut fi identificat un cimitir, dar situația din teren – regimul de proprietate privată – îngreuează explorarea obiectivului. Există sigur două cazuri de morminte izolate, este vorba de mormântul descoperit în stațiunea de la Cărlomănești-*Cetățuie* și cel cercetat la Năeni-*Zănoaga*. În primul caz este un mormânt de copil în așezare, ceea ce ar explica situația, iar în al doilea caz este vorba de un mormânt triplu de inhumație descoperit la periferia unui vast complex de locuire, unde, același regim de proprietate privată, nu permite extinderea săpăturilor pentru o verificare definitivă a situației descoperirii. Descoperirile mortuare Monteoru acoperă destul de bine aria culturii așa cum este ea cunoscută astăzi. Cel mai estic punct era reprezentat de o descoperire în condiții incerte la Pruteni, pe stânga Prutului. Materialul ceramic nu are nimic comun cu repertoriul monteorean, iar poziția este excentrică față de masa descoperirilor Monteoru. Recent descoperirea de la Pruteni, al cărei caracter funerar rămâne a fi dovedit, a fost înglobată „culturii” Edineț¹⁴⁶, motiv pentru care o exclud, firesc, de pe listă. Am arătat deja că aria monteoreană este cazată în special în zona de dealuri. În zona de câmpie există două descoperiri cu caracter funerar care ies din „tiparul” chorologic al grupei Monteoru. Cea mai importantă este cea de la Movila, com. Sălcioara, județul Dâmbovița. Este vorba de o descoperire fortuită mai veche, rămasă fără o verificare de specialitate în teren¹⁴⁷. Au fost descoperite două morminte de inhumație în ciste din piatră, situate pe o terasă joasă a Ilfovului. După vasele publicate, mormântul aparține culturii Monteoru, mai exact fazei/stilului Ic4-2, poziția excentrică fiind foarte probabil un indiciu al extinderii ariei monteorene la începuturi și în zona de câmpie. A doua excepție este constituită din probabilele morminte de incinerare descoperite mai de mult la Tinosu¹⁴⁸. Ceramica publicată este tipică pentru etapa de sfârșit a culturii Monteoru, vreme în care se pare că din nou comunitățile acestei grupe au pătruns în câmpie, după cum o dovedesc, printre altele, și materialele ceramice monteorene, încă inedite, de la Târgșor¹⁴⁹. Cele două descoperiri din Țara Bârsei, de la Sfântu Gheorghe¹⁵⁰ și Târgu Secuiesc¹⁵¹ trebuie excluse din lista descoperirilor

¹⁴⁶ V. A. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, p. 109.

¹⁴⁷ I. Motzoi-Chicideanu, s.v. *Movila*, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României* (mai departe Preda, *Enciclopedia...*), vol. 3 M-Q, București, 2000, p. 156, cu localizarea exactă. În 1973 am făcut personal o cercetare de teren la fața locului. Localnicii din cătunul Movila nu își mai aduceau aminte de vechea descoperire. La nord-est de cantonul SNCFR Movila, am descoperit materiale ceramice aparținând culturii Tei, fără legătură cu mormintele găsite în 1953. În schimb, la circa 150 m ENE de așezarea Tei se găsește un tumul de dimensiuni apreciabile, deranjat pe vârf de un mai vechi amplasament de tun AA. Peste Ilfov, la marginea de sud a satului Mircea Vodă, se găsește un alt tumul scobit de localnici în sectorul de NV. Din arhiva Muzeului Județean Dâmbovița, reiese că prin anii 1950–1966, R. Gioglovan, pe atunci director al muzeului din Târgoviște, cu o echipă formată din femeile de serviciu ale muzeului, a efectuat „sondaje” în tumul, de unde a adunat material arheologic, imposibil de regăsit în 1972–1975 în depozitele muzeului. Vasele din mormintele de la Movila mai existau în 1972–1973, pentru ca apoi ceștile să dispară, singurul păstrat fiind un vas pântecos, cf. P. Roman, SCIVA 37, 1986, p. 45, fig. 4/1–3; Eugenia Zaharia, Dacia NS 31, 1987, nota 2 și fig. 8/5.

¹⁴⁸ R. Vulpe, Ecaterina Vulpe, Dacia 1, 1924, p. 166–223.

¹⁴⁹ Materiale în colecțiile Muzeului din Ploiești.

¹⁵⁰ Z. Székely, SCIV 21, 1970, 2, p. 201.

¹⁵¹ Idem, SCIV 22, 1971, 3, p. 392.

Monteoru. Nu există nici o dovadă materială convingătoare arheologic care să ateste așezări Monteoru dincolo de crestele Carpaților. În schimb materiale ceramice Wietenberg în arie Monteoru sunt cunoscute de mai multă vreme¹⁵², ele dovedind contactele permanente dintre cele două arii culturale, poate determinate de schimb, mai ales materie primă pentru metalurgia bronzului, monteorenii fiind lipsiți de asemenea resurse. Ca atare „descoperirile Monteoru” din colțul sud-estic al arcului carpatic sunt mai degrabă expresia tocmai a acestor contacte și nu a unei prezențe efective. O problemă aparte o ridică mormântul 2 de la Tămășeni¹⁵³. Din punct de vedere chorologic și acesta se găsește într-o poziție excentrică, fiind cel mai nordic mormânt monteorean cunoscut. Mormântului îi lipsește inventarul ceramic, astfel că atribuirea lui culturii Monteoru pare îndoielnică, cu atât mai mult cu cât un alt mormânt (M.1) descoperit în preajmă, avea ca inventar vase tipice Noua timpurii. Mormântul 2 avea în schimb o cataramă din os discoidală cu 2 perforații, piesă de port specifică culturii Mnogovalikovaja. Cum raportul dintre grupa Mnogovalikovaja și cultura Noua este clar astăzi, în sensul că ultima o succede pe cea dintâi, M.2 de la Tămășeni nu poate fi decât anterior M.1. În colțul nordic al Moldovei se cunosc, anterior culturii Noua, stațiuni și morminte Costișa, dar M.2 de la Tămășeni nu se apropie de asemenea descoperiri, ca atare el poate fi atribuit, cu rezervele de rigoare, culturii Monteoru.

Am lăsat cu bunăștiință la urmă cimitirele de la Balintești-Cioinagi, Căbești și Săbăoani. Încă de la publicarea celui dintâi el a fost considerat ca definitiv, prin repertoriul ceramic, pentru ultima etapă Monteoru alături de nivelul I din așezarea sălaș/cenușar de la Gârbovăț. Prin analogiile evidente ale repertoriului ceramic și cimitirele de la Căbești și Săbăoani au fost atribuite aceleleași etape finale Monteoru. Recent însă, așa cum am mai spus, s-a argumentat convingător, în special prin existența unui „cenușar” Noua, alături de o așezare cu un nivel IIb, precum și cu înmormântările corespunzătoare la Căndești, că de fapt cele 3 necropole aparțin de fapt culturii Noua, punct de vedere care, în stadiul actual al documentării trebuie reținut ca bun câștigat.

Dintre ansamblurile funerare aparținând culturii Monteoru, fără îndoială cele mai importante sunt cele cercetate, cărora li se adaugă cele doar identificate, în imediata vecinătate a stațiunii eponime. Încă din timpul primelor săpături de la sfârșitul sec. XIX fuseseră descoperite câteva morminte, altele mai fiind cercetate, în cursul primului război mondial, și de Hubert Schmidt¹⁵⁴. În decursul cercetărilor din prima jumătate a sec. XX au mai fost descoperite și alte morminte aparținând unor spații funerare răspândite pe pantele din jurul dealului *Cetățuia*¹⁵⁵, ele fiind notate, în cursul cercetărilor ulterioare desfășurate sub conducerea lui I. Nestor, cu siglele Cimitirul 1, 2, 3 și 4. Tot în preajma stațiunii a mai fost descoperit și cercetat complexul din *Poiana Scorușului*, iar în ultimii ani, în urma unor construcții edilitare la poalele dealului, către VNV, în capătul Văii Călugăruului, cu ocazia unor lucrări edilitare, au mai fost descoperite câteva morminte de inhumație, unele în ciste din piatră, morminte ce se situează în preajma cimitirului 1 (Pl. 177).

Cimitirul de la **Năeni-Colarea**, situat pe o culme stâncoasă aparținând masivului deluros Istrița a fost identificat încă din a doua jumătate a sec. XIX, apoi prin cercetări de suprafață în anii '30, abia în 1978 fiind cercetat prin săpături de salvare. Întreaga suprafață pe care se găsește necropola a fost afectată de decopertările făcute cu utilaje grele în cadrul unei întinse cariere pentru exploatarea calcarului. Datorită acestui fapt multe morminte au fost distruse anterior cercetării arheologice astfel că nu se mai poate aprecia care va fi fost numărul exact de înmormântări. În anul 1978 au fost cercetate 10 morminte¹⁵⁶, iar apoi au mai fost descoperite accidental alte trei, ultimul fiind salvat în extremis în anul 1994¹⁵⁷. În momentul de față întreaga zonă a fost complet decopertată mai fiind păstrat *in situ* doar un singur mormânt. Cu ocazia cercetărilor din 1978 s-a presupus că a fost identificată o așezare care, după materialul ceramic descoperit la suprafață, s-ar plasa în aceeași vreme cu cimitirul. Așezarea ca și cimitirul au fost considerate de A. Vulpe ca aparținând aspectului Năeni-Schneckenberg, socotit ca anterior culturii Monteoru propriu-zise. În urma

¹⁵² Marilena Florescu, *Danubius* 5, 1971, p. 37–73.

¹⁵³ V. Ursachi, *MemAntiq* 22, 2001, p. 219–289.

¹⁵⁴ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 95.

¹⁵⁵ Toponimul local inițial al dealului pe care se află stațiunea era de *Dealul la prag*, denumire dată după trecerea îngustă dinspre câmpie spre Sărata Monteoru, trecere străjuită spre apus de deal. Denumirea artificială de *Cetățuia* s-a impus treptat pe parcursul cercetărilor arheologice începute încă din 1895.

¹⁵⁶ A. Vulpe, V. Drâmbocanu, *SCIVA* 32, 1981, 2, p. 171–193; cimitirul a fost analizat antropologic, cf. D. Nicolăescu-Plopșor, M. Șt. Udrescu, *SCIVA* 32, 1981, 3, p. 447–453.

¹⁵⁷ Săpătura a fost efectuată de I. Motzoi-Chicideanu împreună cu câțiva membri ai colectivului arheologic Sărata Monteoru-*Poiana Scorușului*.

săpăturilor de la Năeni-Zănoaga, așezare situată la 2.5 km vest de Colarea, se poate însă afirma că ceramica din cimitirul în discuție, mai ales castronul din M.9, este reprezentativ pentru locuirea monteoreană corespunzătoare nivelului Zănoaga IIB, respectiv „fazei” Ic4-2¹⁵⁸, motiv pentru care putem spune că descoperirea funerară discutată acum este cea mai veche din aria Monteoru.

Primele 10 morminte se găseau răsfricate pe o lungime de circa 160 m, alte două gropi au mai fost găsite aproximativ în preajma M.6 și M.2, iar ultimul mormânt – M.13 –, descoperit în 1994, se găsea la circa 50 m est de M.2, cel mai răsăritean din cele cercetate în 1978, astfel că suprafața cimitirului avea cel puțin 200 m lungime. Cum către nord, pe culmea stâncoasă, nu au mai fost descoperite alte morminte, este posibil ca șirul celor 13 să reprezinte limita nordică a zonei funerare. În ce măsură fragmentele ceramice găsite la suprafață în vecinătatea cimitirului au aparținut unei așezări sau provin din alte morminte distruse de „pușcăturile” făcute de lucrătorii carierei de calcar, este greu de apreciat. Cum stânca de calcar se găsește imediat sub un strat foarte subțire de sol vegetal, uneori apărând chiar la suprafață, o cercetare arheologică chiar minuțioasă cu greu mai poate aduce dovezi într-un sens sau altul, cu atât mai mult cu cât zona este practic ciuruită de gropile de „pușcături”.

Principala trăsătură a cimitirului de la Năeni-Colarea este dată de faptul că aproape toate gropile mormintelor au fost săpate în stânca din calcar fosilifer, singura excepție constituind-o M.13, care a fost descoperit într-o fisură a masivului de calcar. Dacă dimensiunile celor mai multe (M.1-3, 5-6 și 9) au lungimi între 1.10 m și 1.30 m, cu lățimi cuprinse între 0.60 și 0.80 m, groapa M.7 abia dacă are o lungime de 0.38 m cu o lățime de 0.22 m, dimensiunile sale reduse putând fi explicate prin aceea că în interior se găsea scheletul unui copil¹⁵⁹. În cazul M.1 s-a găsit și o lespede din calcar, cioplită și prevăzută pe partea inferioară cu două șanțuri înguste, lespede care a folosit la acoperitul gropii funerare. În cazul M.8 s-a observat că groapa fusese astupată cu două straturi de pietre plate. Modul de construcție al gropilor funerare de la Năeni-Colarea rămâne un unicat până acum pentru epoca bronzului de la nord de Dunăre și poate fi eventual expresia unei practici restrânse local. Prin acoperirea gropilor cu lespezi M.1 de la Colarea se apropie de mormintele în ciste din lespezi de piatră, asemănarea limitându-se însă doar la aceasta.

Din păcate, starea de conservare a osemintelor, deosebit de precară, nu a permis observații de detaliu privind dispunerea scheletelor. După unele indicii se pare că scheletele înhumate au fost depuse în poziție chircită fără să știm pe ce parte, într-un singur caz – M.8 – putându-se preciza poziția chircită lateral pe stânga a scheletului și orientarea cu capul către SE. Majoritatea mormintelor a avut gropile cu axul lung pe direcția NV-SE, o excepție constituind-o M.2, cu axul pe direcția SSV-NNE. M.13, salvat în 1994, avea unul dintre schelete depus pe stânga într-o fisură a stâncii de calcar, cu capul către SE, alături de el fiind găsite un femur, tibiile și un humerus de la un alt individ. Atât în cursul săpăturilor, cât mai ales după analiza antropologică, s-a constatat mai întâi că unele morminte conțineau mai mulți indivizi, iar apoi că este vorba de un cimitir biritual. Astfel, în M.1 au fost descoperite osemintele de la cinci indivizi, dintre care trei adulți și doi copii¹⁶⁰, iar din analiza antropologică reiese că din zona mormântului mai provin și două oase umane incinerate aparținând unui individ matur, probabil de sex masculin¹⁶¹. În M.2 s-au descoperit resturile osteologice de la trei copii înhumați (Fig. 32), din M.3 resturi de la un individ înhumat de sex masculin și de la o femeie incinerată, dar și trei calcaneae provenind de la alți doi indivizi de sex masculin. În M.7 este vorba doar de un copil înhumat, în M.8 o femeie înhumată, iar în M.9 resturile unui bărbat incinerat¹⁶². În M.13 au fost găsite resturile a doi indivizi. Se relevă astfel ca o caracteristică a micului cimitir de la Năeni-Colarea prezența unor morminte de familie, eventual cu o folosire repetată în timp, căci e greu de presupus o incidență atât de mare a unor decese simultane. E de presupus în acest sens ca la fiecare înmormântare, scheletele mai vechi să fi fost reasezate, fără o ordine anume, spre a face loc noilor veniți, astfel putându-se explica, eventual, prezența celor 3 calcaneae străine din M.3. O problemă o ridică practica incinerăției. Nu cunoaștem deocamdată antecedente locale pentru această practică mortuară în nordul Munteniei. În aria Schneckenberg se cunoștea mai de mult un mormânt descoperit în 1899 la Brașov (Cat. 135), despre al cărui schelet se afirmă că a fost ars parțial¹⁶³.

¹⁵⁸ Vezi pentru olăria nivelului respectiv I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *Materiale SN 1*, 1999 (2001), p. 59-97.

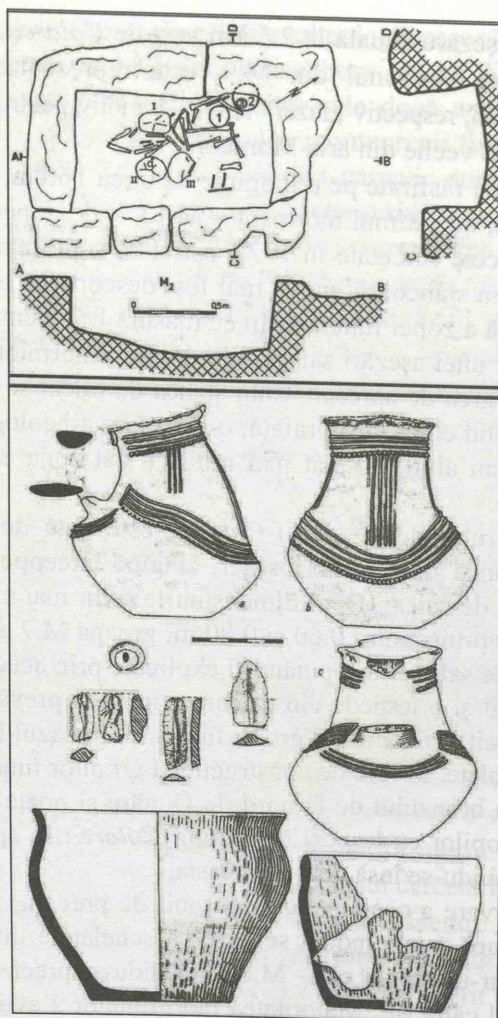
¹⁵⁹ D. Nicolăescu-Plopșor, M. Șt. Udrescu, *SCIVA* 32, 1981, 3, p. 449.

¹⁶⁰ A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *op. cit.*, p. 175.

¹⁶¹ D. Nicolăescu-Plopșor, M. Șt. Udrescu, *op. cit.*, p. 447.

¹⁶² *Ibidem*, p. 448-452.

¹⁶³ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, 1940, p. 71.

Năeni-Colarea Mormântul 2
Plan + inventar
După Vulpe, Drâmbocanu 1981

Figura 32

Morminte de incinerare Schneckenberg au mai fost descoperite sub tumulii de la Brăduț¹⁶⁴. Tot în Transilvania se cunosc și câteva morminte de incinerare atribuite culturii Coțofeni¹⁶⁵, iar apoi micul cimitir de la Bratei¹⁶⁶ atribuit excesiv culturii Makó ca și prezența adiacentă a incinerăției în înmormântările grupului Livezile¹⁶⁷. Ulterior, în Transilvania incinerăția devine practica funerară predominantă în aria Wietenberg. La sud de Carpați incinerăția, așa cum am văzut, este atestată, mai întâi, printr-un mormânt izolat de la Govora-Runcuri și un altul de la Tețcoiu¹⁶⁸, iar apoi prin noile morminte de incinerare sub tumuli din nordul Gorjului de la Vârtopu¹⁶⁹. Incinerăția, în cadrul unor practici birituale, mai este cunoscută și pentru grupul mormintelor în ciste din piatră din zona Dâmbovița–Muscel¹⁷⁰. Este de presupus că practica arderii morților a pătruns în Muntenia dinspre vest, de dincolo de munți, fiind prezentă pe tot timpul existenței culturii Monteoru ca rit funerar adiacent. S-a afirmat că mormintele de la Năeni-Colarea prezintă „strânse analogii” cu mormintele în ciste din piatră din sud-estul Transilvaniei¹⁷¹. Aceste analogii se limitează la prezența biritualismului, eventual

¹⁶⁴ Zs. Székely, în Cercetări arheologice în aria nord-tracă, 1, 1995, p. 106–113.

¹⁶⁵ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1978, p. 30–31.

¹⁶⁶ Eugenia Zaharia, în vol. N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren*

Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas, Rahden, 1999, p. 53–58.

¹⁶⁷ H. Ciugudeanu, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996, p. 133–134.

¹⁶⁸ Vezi supra capitolul dedicat înmormântărilor Glina.

¹⁶⁹ Vezi supra capitolul dedicat înmormântărilor Verbicioara.

¹⁷⁰ Vezi capitolul dedicat grupului Dâmbovița–Muscel.

¹⁷¹ A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *op. cit.*, p. 180.

la unele asemănări în ceea ce privește axul lung al mormintelor, dar și în ceea ce privește existența mormintelor colective. Atât aceste analogii, cât și unele elemente de inventar – ceramică – subliniază contemporaneitatea la un moment dat a celor două fenomene Schneckenberg și Monteoru.

Elementele de inventar de la Năeni-Colarea sunt puține deși nu lipsite de importanță. Atrag atenția, în primul rând, askosul din M.2, cu bune paralele în Țara Bârsei la Sfântu-Gheorghe¹⁷², dar și castronul care a servit drept urnă la M.9, despre care am amintit deja. De fapt numai aceste două morminte au avut o siguranță ceramică, în cazul M.2 încă două vase-borcan, pentru M.3, 8 și 13 fiind vorba doar de fragmente ceramice disparate. Piese de port sunt reprezentate printr-un Lockenring din cupru (?) și o verigă din același material, iar apoi prin două pandantive din dinți de animal. Doar în mormântul 2 s-au găsit 2 lame și un nucleu din silex. O importanță aparte o prezintă oasele de animale. În cazul M.3 s-au găsit două oase, probabil de ovicaprină, incinerate foarte probabil odată cu cadavrul uman din mormânt. Oase incinerate de animale s-au mai găsit și în M.9, fiind vorba de această dată de resturi de la bovine¹⁷³. Cele două cazuri par să dovedească că în momentul arderii morților pe rugurile folosite se depuneau și ofrande alimentare. Ofrande alimentare reprezentate prin oase de animale, nearse de data aceasta, s-au găsit și în M.1–2, 8, fiind vorba de bovine, ovicaprine și, la M.1, chiar de o falangă de cal¹⁷⁴. Cu ocazia săpăturii de salvare din 1978 în câteva morminte de la Colarea s-au găsit foarte multe cochilii de melci – 2000 în cazul M.2 – ce aparțin unor specii de șes și de deal. Autorii săpăturii s-au grăbit să presupună că toate aceste cochilii de melci ar reprezenta resturi ale „ospățului funerar”, mai mult chiar că fiecărui individ îngropat i-ar fi revenit cam 600 de melci¹⁷⁵. Este greu de acceptat această interpretare odată ce cochilii de *Cepaea vindobonensis* (Pfeiffer) cel puțin, se găsesc din abundență și astăzi în fiecare groapă sau scorbură de pe dealurile de la Năeni, melcii ajungând foarte probabil în gropile mormintelor prin proprie voință și la un interval de timp considerabil. Cimitirul de la Năeni-Colarea are din păcate prea puține morminte și precar păstrate pentru a se preta la o analiză mai amănunțită. În același timp rămâne încă oarecum singular, măcar prin procedura de săpare a gropilor în stânca de calcar, pentru a putea juca un rol în comparație cu alte descoperiri din preajmă. Oarecum contemporane îi sunt alte descoperiri, toate morminte izolate, găsite în majoritatea cazurilor accidental, dar care fie prin inventare, fie prin detalii de rit sau ritual se pot plasa în aceeași vreme și în aceeași arie culturală. Este vorba mai întâi de mormintele de incinerare de la **Vadu Săpat-Budureasca**. Locul descoperirii se plasează în linie dreaptă la circa 20 km spre SV, tot în zona de dealuri ce domină imediat dinspre nord Câmpia Bărganului. Condițiile arheologice exacte nu sunt decât în foarte mică măsură cunoscute. Sunt menționate vestigii Glina, Tei și Monteoru, lipsind precizările de rigoare. Descoperirea cea mai importantă este constituită dintr-un grup de morminte de incinerare în ciste din lespezi de piatră. După unele informații este vorba de cel puțin 4 morminte, dar numai un singur mormânt a fost publicat. Este vorba de un mormânt de incinerare în urnă, vasul folosit ca atare fiind o cană cu o toartă (Fig. 33/1), descoperită într-o cistă, de mici dimensiuni, alcătuită din patru lespezi de calcar¹⁷⁶, iar în alt complex funerar un vas *askos* cu plisc (Fig. 33/2). După stilul ceramic, mormântul aparține cu certitudine culturii Monteoru, respectiv fazei Ic4-2 a acesteia. Morminte în ciste din lespezi de piatră mai sunt cunoscute în aria monteoreană, cum sunt cele de la Bisoca, Căndești, Homorâciu, Lopătari, Mlăjeț, Movila, Pietricica, Pruneni, Sărata Monteoru și Stănila, dar documentația arheologică pentru fiecare dintre acestea fie lipsește, fie este cu totul insuficientă. Astfel pentru **Bisoca, Lopătari, Pruneni și Stănila** dispunem doar de mențiuni, fără alte detalii¹⁷⁷. Mormintele în ciste din lespezi de piatră de la **Sărata Monteoru** au fost descoperite fortuit, în 1992–1993, la capătul de jos al pantei de V a dealului *Cetățuia*, ceea ce ar corespunde cu aria Cimitirului 1. La **Homorâciu** a fost descoperit accidental un alt mormânt de inhumare în cistă din lespezi de piatră cu un schelet așezat chircit, având ca inventar o ceașcă și un pumnal din categoria *Griffplattendolch* cu nervură mediană¹⁷⁸. Mormântul de la **Movila** a fost descoperit tot accidental, inventarul lui fiind descompletat astăzi¹⁷⁹. La **Mlăjeț** au fost descoperite, mai întâi tot accidental, alte câteva morminte de inhumare în ciste din lespezi de piatră, de la care au fost recuperate patru cești askoide¹⁸⁰. Ulterior, în 2004, a

¹⁷² *Ibidem*, p. 184.

¹⁷³ D. Nicolăescu-Plopșor, M. Șt. Udrescu, *op. cit.*, p. 448–452, autorii atrăgând atenția asupra faptului că cele două oase de ovicaprină din M.3 prezintă „aceleași caracteristici de ardere ca și osemintele umane”.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *op. cit.*, p. 179–180.

¹⁷⁶ V. Teodorescu, Marilena Peneș, Anuarul Muzeului de Istorie Prahova 1, 1984, p. 35, fig. 10.

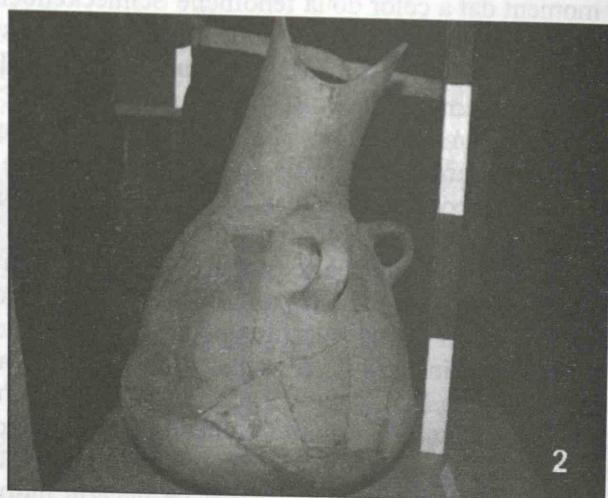
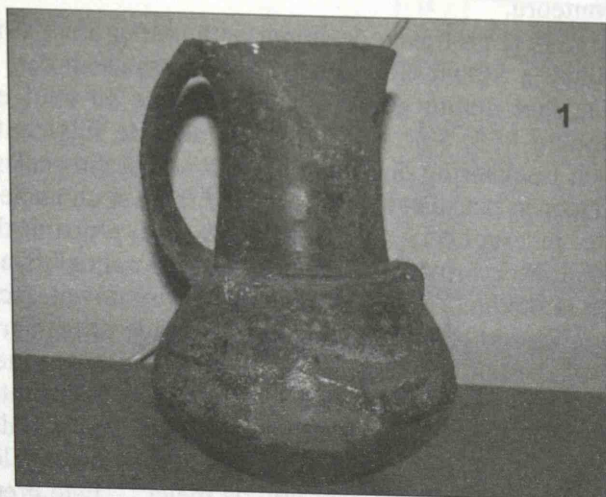
¹⁷⁷ Pentru Bisoca și Pruneni, vezi A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *op. cit.*, p. 180, notele 19 și 20, pentru Lopătari există o scurtă mențiune la Vl. Dumitrescu, *Oameni și cioburi*, Călărași, 1993, iar pentru Stănila dispun de o informație verbală din partea lui E. Lupu.

¹⁷⁸ V. Teodorescu, în vol. *Tradiții de luptă și înfăptuiri socialiste*, Ploiești, 1974, fig. A de la p. 13; Am putut vedea piesa la Ploiești prin amabilitatea regretatului D. Lichiardopol.

¹⁷⁹ Vezi supra nota 147.

¹⁸⁰ P. Roman, SCIVA 37, 1986, 1, p. 35, fig. 2/1–2.

mai fost descoperit un alt mormânt identic ca structură și inventar¹⁸¹, dar care conținea resturile osteologice a trei indivizi¹⁸².

VADU SĂPAT – Budureasca
Vase din complexe funerare
Piese din Expoziția Muzeului Jud. Prahova

Figura 33

Cele mai multe detalii privind mormintele în ciste monteorene le avem totuși de la **Cândești**, unde asemenea morminte au fost descoperite cu inventare pe baza cărora au fost atribuite fazelor Ic3–Ic2, în cea din urmă fază numărul lor descrescând, pentru ca după aceea obiceiul să dispară¹⁸³ (Pl. 178/A 1–5). S-a arătat că obiceiul depunerii cadavrelor în ciste din lespezi de piatră constituie o modă funerară cu o durată în timp apreciabilă¹⁸⁴, la finalul intervalului plasându-se mormintele de la Cândești. Faptul este demonstrat de altfel și prin materialele ceramice din mormintele de la Mlăjeț sau Movila, în primul caz de „factură” Zimnicea, iar în al doilea de stil Ic4–2. Pentru celelalte morminte cu ciste de la Curbura Carpaților nu avem informații care să ne permită să le fixăm în timp. În zona Dâmbovița–Muscel sunt documentate mai multe morminte în ciste, unele cu inventare ce pot fi apropiate de stilurile de început ale ceramicii monteorene, morminte atât de incinerare cât și de înhumare¹⁸⁵. Se conturează astfel o arie mai largă caracterizată din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare prin biritualism și depunerea cadavrelor, arse sau nu, în ciste din lespezi de piatră sau, cum e cazul la Năeni-Colarea, în gropi săpate în stâncă. Dacă pentru zona Dâmbovița–Muscel este mai dificil de precizat cărei grupe ceramice/cultură îi pot fi atribuite aceste înmormântări, pentru cele din Țara Bârsei și cele din cotul Carpaților lucrurile stau, cel puțin tradițional, ceva mai bine, ele putând fi separate în grupa Schneckenberg și grupa Monteoru timpurie. Dar în afara cutiilor din lespezi de piatră și a biritualismului, puține mai pot fi spuse despre aceste morminte dată fiind documentarea arheologică cu totul lacunară. O importantă problemă este aceea a originii acestor înmormântări. Dacă în ceea ce privește practica incinerării avem toate motivele să o vedem ca pe un obicei mortuar pătruns dinspre vest, din ariile Zók târzii, pentru moda cistelor din lespezi de piatră lucrurile stau altfel. Cele mai vechi morminte în cutii din lespezi de piatră de pe teritoriul avut în vedere sunt cele aparținând grupei periferice a Culturii Amforelor Sferice din nordul Moldovei¹⁸⁶. Nu se poate vorbi de o supraviețuire a tradițiilor ceramice a grupei Amforelor Sferice, apariția lor în peisajul bronzului timpuriu de la nord de Dunăre fiind cu totul episodică, chiar dacă nu lipsită de importanță. Ceea ce s-a transmis a fost o modă funerară, mai precis o formă de expresie a identității sociale, poate mai puțin individuale și mai mult colective, păstrate în condițiile unei competiții sociale accentuate de dimensiunile reduse ale unor comunități confruntate cu condițiile proprii unui mediu poate ostil. Obiceiul s-a păstrat, cel puțin așa cum se poate vedea la Cândești și poate Sărata Monteoru, dar costurile ridicate din toate

¹⁸¹ S. Matei, Mousaios 10, 2005, p. 7–19, pl. I–III.

¹⁸² M. Constantinescu, N. Mirițoiu, Mousaios 10, 2005, p. 25–30.

¹⁸³ Marilena Florescu, Carpica 10, 1978, p. 97–112; Eadem, în *Actes du IIe Congres International de Thracologie I*, București, 1980, p. 73–78.

¹⁸⁴ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 34–48.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 19–22 și hărțile de la fig. 8–9.

¹⁸⁶ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare ale Culturii Amforelor Sferice.

punctele de vedere ale unor asemenea practici au determinat dispariția lui, fiind înlocuit cu alte forme de expresie, în alte condiții de competiție socială.

O anume însemnătate, cel puțin pentru completarea ariei descoperirilor funerare montene timpurii, prezintă și mormântul de inhumație de la Răcăciuni. Mormântul este plan, cu o groapă rectangulară, orientată cu axul lung NE-SV, în care au fost găsite oase umane, o ceașcă, un topor din piatră, un pandantiv din bronz și două perle tubulare din aramă. Pe baza vasului, care este o ceașcă cu o toartă ruptă din vechime și cu un decor constituit dintr-o bandă de împunsături oblice, dispusă pe umăr, ca și a pieselor de port, mormântul a fost plasat în bronzul timpuriu, oarecum contemporan cu faza Schneckenberg B și cu orizontul Nitra-Mierzanowice¹⁸⁷. Decorul vasului precum, într-o anume măsură, și forma lui se regăsesc într-un grup de descoperiri similare situate în interiorul sau la exteriorul Curburii Carpaților și care au fost plasate la un nivel contemporan grupei Zimnicea¹⁸⁸. Descoperirea de pe cursul superior al Buzăului, de la Mlăjet, cu morminte în cistă, aparține acestei grupe, la fel ca cea de la Răcăciuni și ilustrează, destul de probabil, o etapă mai timpurie a culturii Monteoru, încă insuficient pusă în lumină în Moldova, dar foarte probabil contemporană cu nivelele caracterizate prin stilul Ic4-1/-2.

Pentru studiul comportamentului funerar în aria Monteoru, și nu numai, de o importanță cu totul aparte este complexul situat în imediata apropiere a stațiunii eponime, în locul denumit **Poiana Scorușului**. Cercetarea a început printr-un sondaj restrâns în 1943 căruia i-au urmat două campanii de săpături în 1952 și apoi în 1954, în acest fel fiind dezvelit parțial un ansamblu cu o structură complicată (Pl. 179), a cărui interpretare este și astăzi controversată. În campania din 1952 a fost cercetată o suprafață de 125 mp pe care au fost găsite ruinele *in situ* ale unei construcții cu un soclu din pietre legate cu lut, pereții fiind din lut cu paie lipit pe pari și nuiiele groase, după cum o dovedeau porțiunile de pereți păstrate. Întreaga construcție fusese incendiată, pereții dărâmându-se către interior, dedesubtul lor fiind descoperite „oase omenești, uneori porțiuni din corp, care își păstrează articulațiile, împreună cu vase sparte pe loc. S-au putut delimita două complexe deosebite în cuprinsul cărora oasele par a întregi un schelet lângă care se găsesc două vase sparte pe loc”. După materialul ceramic „construcția” astfel descoperită a fost atribuită fazei Ic3 și apreciată ca fiind „legată de înmormântările din această perioadă”¹⁸⁹. Săpăturile în Poiana Scorușului au fost reluate în 1954, rezultatele lor fiind făcute cunoscute printr-un alt raport, la fel de succint, de săpătură¹⁹⁰. Spre deosebire de raportul precedent, de data aceasta se afirma fără echivoc: „construcția funerară a fost un imens rug, de formă rectangulară”, interpretare care a fost apoi reținută. Față de anul 1952, săpăturile din 1954, după cum reiese din raportul menționat, au adus o serie de date noi. În primul rând se preciza că „locul de rug” a fost amenajat cu pavaje succesive – 3 sau 4 la număr, pavaje care folosiseră fie pentru consolidarea terenului, fie pentru arderea cadavrelor, acțiune considerată ca repetată, căci așa se explica constituirea unor straturi, mai ales în partea de sud a complexului, groase de 8–12 cm și constituite din oase calcinate, cărbune, cioburi, deasupra ultimului găsindu-se „vase mari sparte pe loc și bucăți întregi de schelete rămase de la ultimele incinerări” (Pl. 180). O altă noutate era identificarea unei alte construcții, ulterioare rugului, dar aparținând aceleiași faze. Tot în 1954 a mai fost cercetată parțial o altă structură alcătuită din bolovani de dimensiuni mari, aflată sub rug, alături de „ruinele” acesteia fiind descoperită și o vatră *in situ*. Pe baza materialului ceramic această construcție a fost încadrată fazei Ic4. În sfârșit, pe latura de nord-est a „rugului” a mai fost dezvelit, tot parțial, un „zid” din bolovani de dimensiuni mari, apreciați ca fiind așezați pe un „val” de pământ. Stratigrafic se constata că „zidul” suprapunea construcția Ic4, căreia îi urma, în același timp fiind „sigur anterior” rugului. Ca și pentru săpăturile din 1952 și în cel de al doilea raport se afirma că structura identificată în 1952 a fost „dezvelită în întregime”. Prezența osemintelor umane justifică legătura dintre construcția identificată și obiceiurile mortuare, iar faptul că aceste oseminte erau arse, chiar dacă uneori incomplet, căci altfel nu s-ar fi putut păstra conexiunea anatomică, era considerat ca o dovadă a practicării incinerății „ca rit funerar al tribului”, chiar dacă lipsa mormintelor de incinerăție contemporane ridica semne de întrebare. În 1960, într-o prezentare mai largă a epocii bronzului din România, I. Nestor, precizând că rugul de la Poiana Scorușului nu a fost cercetat în întregime și subliniind faptul că pentru vremea respectivă nu se cunoștea (până la vremea aceea) nici un mormânt cu urnă, față de numeroasele morminte de inhumație deja cunoscute, lăsa loc presupunerii că „rugul amintit reprezintă altceva (sacrificii ?) și nu modul obișnuit de înmormântare”¹⁹¹. Din

¹⁸⁷ Ersilia Tudor, SCIV 24, 1973, 2, p. 283–289.

¹⁸⁸ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *op. cit.*, p. 23–25 și harta de la fig. 10.

¹⁸⁹ I. Nestor și colab., SCIV 4, 1953, 1–2, p. 79–81. Săpăturile din Poiana Scorușului au fost conduse în 1952 de către V. Zirra.

¹⁹⁰ I. Nestor, E. Zaharia, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 506–509. Conducerea săpăturilor în Poiana Scorușului i-a revenit de această dată Eugeniei Zaharia.

¹⁹¹ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 127.

păcate, rezervele lui I. Nestor nu au fost considerate demne de atenție, astfel că de-a lungul vremii „rugul” de la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului a fost menționat ca atare în repetate rânduri, în ciuda documentării arheologice insuficiente¹⁹². În sfârșit, cu totul recent, a fost publicat un vast raport asupra săpăturilor din anii 1952 și 1954, în care E. Zaharia își reafirmă interpretarea mai veche, drept rug de incinerare, pentru complexul din Poiana Scorușului¹⁹³. De data aceasta au fost publicate câteva planuri și profile ale săpăturilor mai vechi, precum și o serie de materiale – ceramică, piese din os, din silex – descoperite în special în complexul atribuit fazei Ic3. În concluzie se afirmă următoarele: „Rezumând cele expuse mai jos (sic), structura rugului a fost următoarea: au fost trei rânduri de mici pietre de râu, între care erau straturi groase de 3–5 cm din oase calcinate foarte mărunte (așchii) și fragmente mai mari, împreună cu foarte mult cărbune și cenușă, fragmente ceramice și alte piese fragmentare mai mari din inventarul funerar al incinerărilor. Schelete aproape întregi sau fragmente din schelete cu oasele răvășite, dar în conexiune anatomică, s-au găsit numai pe nivelul 2 și 3 al rugului; lângă acestea au fost găsite vase mari sparte pe loc din inventarul funerar; multe fiind arse puternic secundar, fapt care ne asigură prezența acestor obiecte la incinerarea cadavrului. După resturile rămase, reiese că rugul a fost folosit în etapa Mlc3, ca platformă de ars cadavrele împreună cu inventarul lor, după care părțile mai importante erau luate și îngropate în pământ. Formarea stratului de cărbune cu oase mici (așchii) calcinate, la toate nivelele de folosire a rugului, ne indică și existența unor morminte de incinerare în necropolele corespunzătoare etapei Ic3, lucru confirmat de descoperiri asemănătoare ca cele de la Căndești-Vrancea sau Cărlomănești (Buzău)”¹⁹⁴.

Importanța descoperirii de la Poiana Scorușului a determinat reluarea cercetărilor arheologice în anii 1994–1995¹⁹⁵. Rezultatele celor două campanii, dintre care cea din 1995 s-a desfășurat în două etape iulie și septembrie¹⁹⁶, au fost prezentate foarte pe scurt, cu atât mai mult cu cât se conturase deja o controversă în ceea ce privește interpretarea complexului¹⁹⁷.

Săpăturile din 1994 și 1995 au întâmpinat o serie de dificultăți. În primul rând este vorba de deranjamentele datorate cercetării cimitirului din sec. VI–VII, care deși nu au pătruns în adâncime, au dus totuși la deplasarea depunerilor de deasupra complexului ceea ce nu a mai permis identificarea cu precizie a nivelului de călcare corespunzător acestuia. Împădurirea terenului prin anii 1960 a restrâns aria de cercetare la fel ca și lărgirea unei viroage naturale aflată către nord. În sfârșit, imposibilitatea corelării noilor săpături cu cele din anii 1952–1954 – lipsind punctele de reper vechi – a obligat colectivul de cercetare să reconstituie în teren prin săpături traseele vechilor secțiuni și suprafețe. Odată realizat acest lucru s-a putut constata că întregul complex a fost „îmbucătățit” prin săpăturile vechi, mai ales cele din 1954, astfel că astăzi este deosebit de dificil să se reconstituie aspectul și dimensiunile inițiale ale complexului dezvelit. Dificultățile cercetării au fost sporite și de faptul că întregul complex fusese acoperit cu pământul scos din săpături, uneori fiind posibile confuzii între depunerile *in situ* și cele datorate astupării.

Complexul din Poiana Scorușului se află amplasat într-o adâncitură naturală, de forma aproximativă a unei trepte orientate către NE și adâncă inițial de circa 3 m. Dacă spre V și SV treapta a putut fi evidențiată, către NE și E aceasta coboară în pantă către limita propriu-zisă a micului platou denumit Poiana Scorușului. Observația are importanța ei, căci forma naturală a terenului a determinat în bună măsură structura complexului. Cercetarea s-a efectuat prin două secțiuni „în cruce” care trebuiau să identifice poziția exactă a complexului, iar apoi prin deschiderea a trei suprafețe menite cercetării în detaliu. Datorită unor condiții

¹⁹² Eugenia Zaharia, Studii și cercetări de istorie buzoiană, 1973, p. 24, unde se afirmă: „stratul gros de pe platforma rugului... dovedește folosirea lui foarte îndelungată”; eadem, în D. M. Pippidi (coord.), *Dicționar de istorie veche a României*, București 1976, p. 414; eadem, Dacia NS 31, 1987, 1–2, p. 33, nota 2; eadem, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 189; eadem s.v. *Monteoru*, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, București, 2000, p. 104.

¹⁹³ E. Zaharia, L. Bârză, Materiale SN 1, 1999 (2001), p. 41–58.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 55.

¹⁹⁵ Conducerea săpăturilor a fost asigurată de subsemnatul, împreună cu E. Zaharia în calitate de consultant. Din 1996 E. Zaharia a reluat săpăturile, rezultatele pentru campaniile 1996–2005 au fost publicate de curând, cf. Eugenia Zaharia, Materiale SN 2, 2000–2006 (2007), p. 75–93.

¹⁹⁶ La campania din iulie 1995 E. Zaharia a participat doar 20 de zile, iar în Septembrie nu a mai participat.

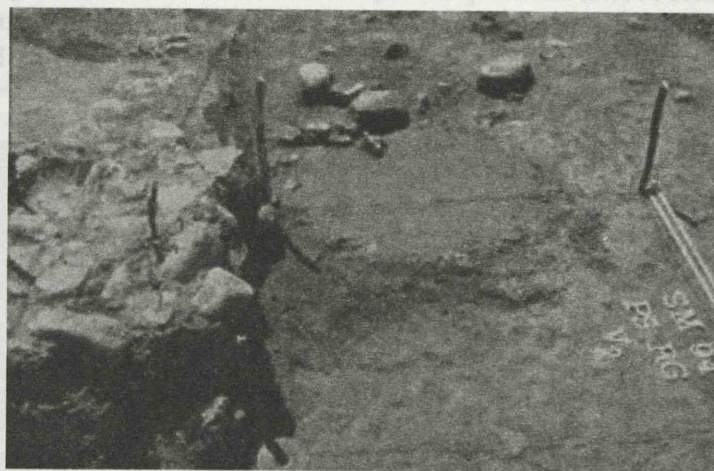
¹⁹⁷ Vezi în *Cronica - Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 80, unde în nota redactată de I. Motzoi-Chicideanu se specifică că au fost făcute o serie de observații de ordin stratigrafic și de ordin constructiv care sunt „susceptibile să aducă unele modificări privind interpretarea complexului”, apoi tot în *Cronica - Campania 1995*, Brăila, 1995, p. 104–105, nota redactată de E. Zaharia, care amintind pe scurt câteva date noi, își păstrează interpretarea drept rug și la p. 105, nota redactată de I. Motzoi-Chicideanu unde, după ce se menționează foarte succint existența unor complexe anterioare, se afirmă că ansamblul constituit din presupusul rug și „zidul” de bolovani constituie un tot unitar, resturile osteologice umane putând fi dovezile unor sacrificii, interpretarea drept „rug de incinerare” nemaiputând fi reținută.

obiective, săpătura nu a atins pământul viu decât în suprafața P.₇₋₂ și în capătul de vest al secțiunii Vest, unde, de altfel, s-a surprins cu claritate și limita apuseană a complexului. În rest cercetarea s-a oprit la nivele diferite, iar în suprafața P.₇₋₃ s-a oprit la nivelul la care au fost dezvelite pe o mică porțiune două rânduri de bolovani din piatră de mari dimensiuni, dispuși, cel puțin aparent, în asize, structură ce pare că aparține construcției identificate în 1954 și atribuită „fazei Ic4” (Pl. 181). Observațiile stratigrafice s-au făcut în special pe pereții de nord, est și sud ai suprafeței P.₇₋₂, precum și pe pereții secțiunilor în cruce sau ai celorlalte suprafețe, sau pe martori stratigrafici intermediari. Cel mai elocvent este profilul de sud al S-P.₇₋₂ (Pl. 182) pe care s-a putut înregistra o secvență stratigrafică care, după părerea mea, relevă structura complexului. Cele mai vechi urme sunt reprezentate prin Gr. 8a-b, în fapt două gropi care se întretaie așa cum s-a putut vedea și în plan (Fig. 34). Ambele gropi au fost săpate în depunerile de lut steril, dar nivelul lor de săpare nu mai este păstrat, ceea ce se poate observa pe profil. Umplutura gropilor este constituită dintr-un sol negru-cenușiu în care s-au găsit bucăți mici de chirpic, granule de cărbune și câteva cioburi dintre care unele cu un decor specific pentru ceea ce se numește „faza Monteoru Ic4-2”. În aceeași poziție stratigrafică cu Gr. 8a-b, tot în S.P.₇₋₂ au mai fost descoperite gropile 5, 9 și 10. Dacă în cazul Gr. 5 și 10 în umpluturi nu s-au găsit materiale arheologice, în Gr. 9 s-a găsit o bună parte din scheletul unui animal – probabil o ovicaprină – ceea ce ar putea indica eventual un caracter de cult al gropii. Suprapunând direct Gr. 8a-b se întinde un strat de pământ cenușiu lutos cu material arheologic reprezentat prin fragmente ceramice, oase de animale – subliniez *nearse* –, pietre de râu mici. Acest strat „urcă” spre vest, dincolo de limita Gr. 8a-b suprapunând direct straturile de lut galben steril. Această observație, coroborată cu lipsa nivelului de săpare al Gr. 8a-b, indică cu claritate că stratul de sol cenușiu a fost depus într-o adâncitură amenajată prin taluzarea malului ei de vest, fapt care explică „panta”, dispariția nivelului de săpare al gropilor 8a-b, ca și faptul că stratul cenușiu cu material suprapune mai întâi lutul galben închis și apoi pe cel de dedesubtul acestuia. La partea inferioară a stratului cenușiu-lutos, aproximativ în mijlocul suprafeței P.₇₋₂ a fost descoperită vatra 2 constituită dintr-o crustă subțire din lut, arsă la cărămiziu-gălbui. Sub crusta vetrei stratul înroșit de foc era gros de circa 1 cm, semn că vatra nu a funcționat mult timp (Fig. 35).

Sărata Monteoru-Poiana Scorușului
Gropile 8a-b.

Figura 34

Sărata Monteoru-Poiana Scorușului
Suprafața P.₇₋₂, vatra 2

Figura 35

În strat s-au găsit fragmente ceramice care, după forme și decor, aparțin stilului Monteoru Ic3. Către nord-est, peste stratul cenușiu-lutos se întindea o lentilă de lut cafeniu închis, fără material arheologic. O apariție stranie o constituie două gropi de par adâncite în stratul cenușiu-lutos, pătrunzând până în solul steril. Gropile au o adâncime de circa 0.60–0.70 m și un diametru de circa 0.20 m. Nivelul lor de săpare a fost distrus și suprapus de alte straturi, astfel că nu se mai poate preciza care este relația lor cu stratul negru-cenușiu și nici cărei structuri au aparținut. Suprapunând direct stratul cenușiu-lutos și lentila cafenie, precum și cele două gropi de par, se întinde un strat de pământ cenușiu-verzui, cu multe pietre de râu printre care se găsesc cioburi de stil Ic3. Această depunere, cu o grosime medie de circa 0.25 m, s-a găsit pe toată suprafața P.₇₋₂, ca și în celelalte două în porțiunile ce nu fuseseră afectate de vechile săpături din anii 1952 și 1954. Pietrele de râu din această depunere sunt deosebit de numeroase și constituie o „pânză” compactă ce se întindea la baza întregului complex. Din nou către nord-est, deasupra stratului cenușiu-verzui s-a identificat o altă lentilă, mai groasă către mijlocul complexului, constituită din lut galben, evident purtat, în care s-au găsit extrem de puține fragmente ceramice și câțiva bolovani de râu. Peste lentila de lut galben se găsește un strat de lut castaniu, foarte compact și complet lipsit de material arheologic. Acest strat de lut este suprapus la rândul său de o altă lentilă de lut galben, mai groasă la centru și subțindu-se către sud-vest. În această lentilă s-au găsit câteva pietre și cioburi tot de stil Ic3. Peste lentila de lut galben se întinde apoi un strat gros de circa 0.15 m în medie constituit dintr-un sol cenușiu în care s-au găsit din nou fragmente ceramice Ic3 și rare pietre de râu. Urmează apoi un strat gros de circa 0.50–0.70 m de lut vinețiu, foarte compact și complet lipsit de material arheologic. Peste acesta se întinde un strat de pământ castaniu în care se găsesc numeroase pietre de râu, lentile scurte de arsură neagră, cioburi de stil Ic3, fragmente mici de oase, dintre care unele calcinate. Pe profilul de sud al suprafeței P.₇₋₂ se observă cum această depunere a fost deranjată ulterior, foarte probabil în cursul săpăturilor făcute după 1954 pentru cercetarea cimitirului din sec. VI–VII p.Chr., un fragment ceramic de această vreme fiind descoperit în 1994 în umpluturile respective. Tot în suprafața P.₇₋₂ s-a mai înregistrat o altă secvență stratigrafică (Fig. 36), care completează observațiile făcute pe profilul de sud. Este vorba de un profil longitudinal înregistrat pe ceea ce a fost păstrat din complex în cursul săpăturilor din anul 1954 (Pl. 183). Succesiunea stratigrafică este identică cu cea de pe profilul de sud. Nu au mai fost înregistrate umpluturile din anii 1952 și 1954. Elementul nou înregistrat este constituit de stratul gros de chirpici cu amprente de pari și nulele care zace *in situ*, imediat peste depunerea cu urme de arsură neagră. Este vorba fără nici o îndoială de resturile de pereți ale unei structuri ce a fost ridicată deasupra complexului și, ulterior, incendiată (Fig. 37). Sub aceste resturi de pereți au fost găsite în cursul săpăturilor mai vechi acele resturi de schelete umane, cu oasele în conexiune anatomică și cu vase sparte pe loc alături.

Figura 36

Figura 37

Pe toată suprafața cercetată în anii 1994–1995 s-au mai putut surprinde și înregistra porțiuni păstrate din acest „nivel”, în toate cazurile fiind descoperite bucăți de chirpici cu amprente de pari (Fig. 36). precum și o bârnă arsă, aceasta din urmă fiind descoperită în colțul de NE al suprafeței P.₇₋₁. Totodată s-a observat că stratul de pietre de râu se întindea către nord până lângă viroagă, foarte probabil în această parte complexul fiind distrus de eroziunea naturală. Aproximativ în centrul complexului, sub „pânza” alcătuită din pietre de râu, sau găsit bolovani de dimensiuni mari „îngrămădiți”. Printre ei s-au găsit foarte rare cioburi de stil Ic3. Către est complexul este mărginit de „zidul” alcătuit din bolovani de râu de mari dimensiuni – unii dintre aceștia având circa 1 m lungime – care consolidau în această parte latura de răsărit a întregii structuri. În cursul ultimei campanii din toamna 1995 s-a făcut un sondaj în colțul de SE al suprafeței P.₇₋₃. Scopul acestui sondaj a fost de a lămurii poziția „zidului” din bolovani mari de râu, mai exact de a identifica nivelul său de poză. Cu această ocazie a fost descoperită, la –2.50 m față de nivelul actual de săpare, structura din bolovani de râu descoperită deja în cursul săpăturilor mai vechi. S-a observat că este vorba de bolovani de râu de dimensiuni mari, așezați, cel puțin aparent, în asize regulate. Din motive obiective săpătura nu a putut fi dezvoltată. S-a observat însă că structura din bolovani așezați în asize era suprapusă direct de solul cenușiu-verzui cu multe pietre de râu – galeți. Tot în cursul campaniei din toamna 1995 s-a mai observat că „zidul” din bolovani mari era legat cu lut galben, iar partea sa superioară se oprea la nivelul cu arsură neagră ceea ce indică o legătură de ordin structural-constructiv, sau, cu alte cuvinte, de contemporaneitate (Fig. 37). Dacă în suprafața P.₇₋₂ condiția în care se găseau resturile complexului au îngreunat posibilitățile de a observa care au fost depunerile care au acoperit complexul în vechime, în mai multe porțiuni din celelalte suprafețe cercetate lucrul acesta a fost posibil. Astfel în secțiunile Sud și Nord s-a observat că peste întregul complex se găsea un strat de lut galben deschis cu o grosime variabilă între 0.15–0.25 m, foarte compact, aproape lipsit de material arheologic. În acest strat au fost descoperite vatra 3 și vatra 4, ambele cu cioburi de stil Ic2. Un vas de stil Ic2, spart pe loc, a fost găsit tot în acest strat de lut galben și în colțul de SE al secțiunii Sud. Mai mult, în secțiunea Est și în suprafețele P.₇₋₁ și P.₇₋₃ s-a observat că stratul de lut galben acoperea și „zidul” din bolovani mari de râu, indicându-se în acest fel o închidere/sigilare a întregii structuri la nivelul fazei/stilului Ic2.

Față de observațiile din anii 1994–1995 se pune problema în ce măsură ele pot confirma sau infirma interpretarea întregului complex din Poiana Scorușului drept „rug funerar”, în ce măsură etapizarea propusă în urma săpăturilor din anii 1952 și 1954 mai poate fi sau nu susținută. Este evident că pe locul structurii descoperite în Poiana Scorușului au existat câteva complexe stratigrafic mai vechi reprezentate de gropile 5, 8a–b, 9 și 10, unele cu un conținut ce ar putea indica anumite ceremonii. Ne lipsește depunerea căreia i-au aparținut aceste gropi, dar din întreținerea dintre gropile 8a și 8b putem presupune o anume durată în timp a acestor activități, care deocamdată, doar pe baza fragmentelor ceramice din cele două gropi menționate, se poate plasa cândva la nivelul stilului Ic4–2. Această primă etapă a fost urmată de o activitate cu un caracter aparte,

în cursul căreia a fost alcătuită o structură complexă. Atrag atenția asupra faptului că imediat peste gropile 5, 8a-b, 9 și 10 s-a construit vatra 2 al cărei material arheologic adiacent o fixează la nivelul fazei/stilului Ic3. Vatra nu a funcționat multă vreme așa cum se poate vedea din faptul că dedesubtul ei pământul era înroșit doar pe o adâncime de 2-3 cm. Imediat peste vatră a fost transportat/adus pământ cu care a fost acoperită. Că nu este vorba de o depunere datorată unei locuiri ci de pământ purtat este indicat de lipsa unor elemente concrete care să ateste un nivel de călcare cum ar fi podine sau material ceramic *in situ*, de pildă. Succesiunea de straturi din lut sau pământ purtat, multe dintre ele lipsite complet de material arheologic, arată din nou că nu ne găsim în fața unor depuneri de locuire ci în fața unei activități de construcție al cărei scop era de a înălța terenul, sau de a acoperi o altă structură, posibil îngropată. De altfel luturile așezate succesiv, așa cum se poate observa din profilele stratigrafice înregistrate, nu provin de pe dealul *Cetățuia*, ci au fost aduse de undeva, foarte probabil din apropierea pârâului Sărata¹⁹⁸ aflat la circa 500 m vest. După ridicarea terenului în acest fel, pe ultimul nivel a fost ridicată o construcție din pari și nuiiele pomostite cu chirpic, așa cum arată resturile incendiate descoperite *in situ* (Fig. 36). Dacă către sud și vest a fost folosită adâncitura naturală din teren, către răsărit, unde terenul cobora în pantă, întreaga structură pare să fi fost asigurată cu „zidul” de bolovani de mari dimensiuni, aceștia din urmă fiind aduși tot din valea Sărății. Raportul dintre acest complex și structura alcătuită din bolovani așezați în asize nu a putut fi verificat decât parțial. Cu toate acestea s-a putut observa că „zidul” de bolovani, căruia îi lipsește un șanț de fundație, pornește de la o cotă aflată mai jos decât nivelul la care au apărut primele trei asize, astfel că există tot temeiul să apreciem că în momentul ridicării „zidului” structura din bolovani în asize era vizibilă și, ca atare, contemporană, cele două alcătuirii reprezentând tot atâtea etape de construcție.

Concluzionând cele expuse deja, la *Poiana Scorușului* ne aflăm în fața unei structuri complexe și de dimensiuni remarcabile, unică până acum cel puțin pentru epoca bronzului la nord de Dunăre. Elementele principale ale acestei structuri sunt constituite, după opinia mea, din: 1 – construcția din asize de bolovani; 2 – „umpluturile” care o suprapun; 3 – zidul din bolovani de râu care o consolidează spre răsărit; 4 – construcția din lemn ridicată la partea superioară a întregii structuri; acestora le urmează „sigilarea” cu un strat gros de lut purtat, imediat după incendierea construcției situată la nivelul superior, moment în care de altfel complexul a încetat să mai funcționeze. Ținând cont, pe de-o parte de complicata structură, iar pe de altă parte de cantitățile remarcabile de materiale – luturi și bolovani de râu – aduse spre a fi folosite, este evident că ridicarea acestei „construcții” a necesitat un efort uriaș pentru mica comunitate de pe *Cetățuia*, efort care, privit prin prisma consumului de energie socială, ne indică și un caracter de excepție al întregului complex și întărește, chiar dacă indirect, concluzia conform căreia este vorba de o construcție unitară, ultima sa „etapă” fiind reprezentată de acoperirea cu lut.

Un alt argument împotriva interpretării drept „rug” a complexului din *Poiana Scorușului* este oferit de starea resturilor osteologice descoperite. O parte dintre acestea, așa cum am văzut, sunt reprezentate de schelete în conexiune anatomică, iar altele de oase răvășite. Oasele calcinate în schimb sunt reprezentate de așchii. S-a afirmat că, după incinerare, „părțile mai importante erau luate și îngropate în pământ”. Trebuie să ne întrebăm care erau acele „părți mai importante”, căci este bine cunoscut faptul că în majoritatea mormintelor de incinerare, care au fost analizate antropologic, sunt prezente aproape toate părțile scheletului, iar în ceea ce privește ritualul funerar monteorean craniului i se rezerva un loc aparte, așa cum o dovedesc câteva morminte de la Căndești¹⁹⁹. Lipsește cu desăvârșire analiza antropologică a resturilor osteologice descoperite, mai ales a celor calcinate.

Considerat „rug”, complexul de la *Poiana Scorușului* apărea prin aceasta ca o raritate pentru întreaga epocă a bronzului din sud-estul european cel puțin, singura amenajare similară cunoscută până atunci fiind un „creamatorium” de la Troia, așezarea VI²⁰⁰. Cercetările recente de la Troia au arătat însă că respectivul „crematoriu” nu este altceva decât o amenajare domestică a unei locuințe din nivelul VI²⁰¹. Ca atare „rugul” de la *Poiana Scorușului*, considerat ca folosit în repetate rânduri, cu alte cuvinte un adevărat crematoriu, rămâne un *unicum* pentru bronzul european. Interpretarea propusă încă din 1954 a fost privită cu rezerve, mai ales datorită faptului că până atunci nu fuseseră descoperite morminte de incinerare aparținând fazei Monteoru

¹⁹⁸ Observațiile asupra solurilor ca și a bolovanilor de râu de la *Poiana Scorușului* au fost făcute de către Tudor Berza de la Institutul de Geologie din București cu ocazia vizitei făcute pe șantier în iulie 1995. Îi mulțumesc și pe această cale.

¹⁹⁹ Marilena Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 83, 116-117.

²⁰⁰ C. Blegen et al, *Troy III. The sixth settlement*, Princeton, 1953, p. 391-395.

²⁰¹ M. Korfmann, *Studia Troica* 2, 1992, p. 128.

Ic3²⁰². Ulterior, morminte de incinerare în urnă sau în groapă aparținând fazelor Monteoru Ic3–Ic2 s-au descoperit în marea necropolă monteoreană de la Căndești, dar într-o proporție redusă față de mormintele de înhumare²⁰³, ceea ce pare a indica că incinerarea a fost mai degrabă un rit adiacent, secundar, situație în care folosirea repetată a unui și aceluiași loc pentru arderea cadavrelor este încă și mai stranie. Până în momentul de față un rug funerar colectiv și repetat folosit nu se mai cunoaște pentru epoca bronzului. Ruguri individuale se cunosc în aria Suci de Sus, cum este cazul, de pildă, în cimitirul de incinerare de la Zemplínske Kopčany, în Slovacia, unde au fost identificate locurile de ardere pentru mai multe morminte ale necropolei, fiecare fiind folosit o singură dată²⁰⁴. De altfel în cazul grupei Suci de Sus amenajări funerare cu caracter special legate de practica incinerării sunt cunoscute și la Suci de Sus-Poduri²⁰⁵, Lăpuș unde sunt documentate din nou ruguri²⁰⁶, Libotin²⁰⁷ sau Medieșu Aurit²⁰⁸. Ruguri individuale sunt menționate, e drept nu foarte concludent, și în cadrul cimitirului tumular biritual de la Komarów²⁰⁹. Trebuie subliniat faptul că, deși incinerarea era procedura folosită în exclusivitate pentru tratarea cadavrelor în grupa Suci de Sus și că, deși se cunosc destule cimitire ale acesteia, niciodată nu a fost identificată o structură care să poată fi interpretată drept „rug colectiv” folosit repetat. Același lucru se poate spune și despre grupele Gârla Mare²¹⁰ sau Belegiș, ambele incinerante în totalitate. Dacă pentru grupe culturale caracterizate prin folosirea exclusivă a incinerării ca rit funerar, nu au fost descoperite ruguri colective²¹¹, este cu atât mai greu să credem în realitatea interpretării propuse pentru complexul de la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului, fiind binecunoscut faptul că ritul funerar precumpănitor al comunităților monteorene era înhumarea. De altfel, în cimitirul de la Căndești s-a înregistrat o situație oarecum aparte, în sensul că deasupra unui mormânt de înhumare a fost incinerat un individ, apoi totul a fost acoperit cu pietre și pământ, apoi având loc o a doua incinerare, totul fiind acoperit în final, iar pentru un mormânt de incinerare din „faza” a II-a se afirmă chiar că urna cu oasele calcinate a fost depusă „*exact pe locul unde se practicase arderea celui ieșit din viață*”²¹², ceea ce dovedește fără drept de apel că arderea morților se făcea individual, ocazional și în locuri diferite, „rugul colectiv” din Poiana Scorușului fiind astfel cu totul singular chiar în aria monteoreană.

O problemă o reprezintă resturile incendiate de construcție, descoperite *in situ* la suprafața complexului. Acestea sunt reprezentate prin porțiuni destul de mari de chirpic pe împletituri din pari și nuiele, arse la partea superioară la roșu, iar la partea inferioară la negru ceea ce dovedește că arderea s-a produs deasupra lor, așa explicându-se faptul că scheletele și oasele umane descoperite sub ele erau arse doar parțial. Din datele arheologice de care dispunem astăzi este dificil să deducem planul și dimensiunile acestei construcții care se găsea la partea superioară a întregului complex. Faptul că în 1994–1995 astfel de resturi s-au găsit și către NE ne îndreptățește totuși să presupunem că dimensiunile erau apreciabile. În același sens pledează oarecum și

²⁰² Vezi supra nota 128.

²⁰³ Marilena Florescu, în *Actes du IIe Congrès Internationale de Thracologie*, I, București, 1980, p. 75, unde se specifică că procentul incinerărilor pentru faza Ic3 este de 2–3%.

²⁰⁴ Soňa Demeterová, *SlArch* 32, 1984, 1, p. 11–74.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 20, unde citează o mențiune a lui M. Roska.

²⁰⁶ C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1981.

²⁰⁷ C. Kacsó, *Thraco-Dacia* 11, 1990, 1–2, p. 79–98.

²⁰⁸ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 68–70.

²⁰⁹ T. Sulimírski, *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*, Londra, 1968, p. 105–116, unde în descrierea unora dintre mormintele sub movile de la Komarów, sunt menționate urme de ardere, uneori denumite chiar rug; I. K. Svešnikov, *SovArch* 2, 1968, p. 159–168.

²¹⁰ În cursul cercetărilor din anii 1985–1993 în cimitirul de la Cârna-Ostrovogania au fost descoperite câteva complexe cu un caracter aparte. Este vorba mai întâi de suprafețe de pământ ars, uneori cu o lipitură superficială din lut ars, de dimensiuni variabile – circa 2 × 3 m – pe care se găseau cioburi sau, în două cazuri, vase întregi puternic arse secundar, chiar până la vitrifiere fiind și deformate, apoi de gropi circulare umplute cu fragmente de chirpic puternic ars și cu câteva cioburi arse secundar. Datorită infiltrării apei din lac nu a fost posibil decât în puține cazuri să fie cercetate aceste complexe. S-a observat că de fiecare dată suprafețele arse se găseau la un nivel superior mormintelor de incinerare din cimitir. În două cazuri – Cpl. R și K – materialul ceramic aparținea sfârșitului epocii bronzului, respectiv grupului Bistreț-Ișalnița, cele două complexe fiind contemporane cu unele morminte din cimitir aparținând acestui grup, mormintelor Gârla Mare lipsindu-le astfel de amenajări. Nu putem ști dacă este vorba de ruguri sau nu, dar este sigur că ne aflăm în fața unor amenajări legate de practicile mortuare.

²¹¹ O excepție pare să o constituie o vatră descoperită, în apropierea unui cimitir Wietenberg, la Sibîșeni și interpretată drept rug/Scheiterhaufen. Argumentele sunt cu totul ridicole, cf. I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995, p. 170 și fig. 5, neputând fi luate în serios, cu atât mai mult cu cât lipsesc orice fel de urme care să dovedească incinerarea cadavrelor. Vezi pentru detalii capitolul dedicat înmormântărilor Wietenberg.

²¹² Marilena Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 117, referirea fiind pentru unul din mormintele aparținând unuiia dintre ringurile atribuite fazei Monteoru Ic3; M. Florescu, A. C. Florescu, *Materiale* (Brașov) 15, 1983, p. 115.

grosimea bucăților de chirpic cuprinsă între 10–15 cm. În interior nu au fost înregistrate urme de podină sau alte amenajări.

Structuri din lemn în contexte funerare pentru epoca bronzului sunt destul de bine cunoscute. Rezervate de obicei personajelor cu un statut social ridicat asemenea structuri sunt relativ larg răspândite și contribuie la exprimarea consumului de energie socială. Mai întâi le-aș aminti pe cele din mormintele tumulare din stepele nord-pontice, unde se poate vorbi chiar de o anume dinamică evolutivă a acestora, mergând de la capacele din bârne de lemn la mormintele zise Jamnaja, apoi la „cutiile” din lemn ale mormintelor Mnogovalikovaja sau la „construcțiile” din lemn ale mormintelor Srubnaja²¹³. Dar dacă acestea sunt îngropate sub movile, există date și pentru structuri situate deasupra solului, cum este cazul unor înmormântări ale epocii bronzului din centrul Europei, așa numitele *Totenhause*²¹⁴. În mediul monteorean singurele informații privind o structură din lemn folosită în cadrul ceremonialului funerar le deținem de la un mormânt de inhumație triplu din ultima parte a acestei culturi, descoperit la Năeni. În umplutura gropii mormântului au fost găsite numeroase bucăți mari de chirpic cu amprente de pari și nuiete. Cu o grosime remarcabilă, chirpicii proveneau de la o construcție incendiată ale cărei resturi fuseseră apoi aruncate în groapa mormântului laolaltă cu fragmente ceramice de la vase arse secundar²¹⁵. La Pietroasa Mică a fost descoperit un complex, considerat ca nefiind un mormânt propriu-zis, în care se găseau bucăți de chirpic, cenușe și un molar uman²¹⁶. Cele două cazuri atestă cu limpezime obiceiul depunerii în morminte sau, eventual, în complexe din interiorul cimitirelor, a unor resturi de construcții incendiate, e drept situate în afara zonei funerare/cimitirului propriu-zise. Dar nu avem nici un motiv să excludem vechimea acestei tradiții, în felul acesta structura cu pereți din chirpic pe pari și nuiete putând reprezenta tocmai o astfel de *Totenhaus*. Totodată, prezența unor schelete în interiorul acestei construcții nu ar mai reprezenta cadavre depuse pe „rug” pentru incinerare ci depuneri cu un caracter special, însoțite și de inventare ceramice și poate și de ofrande alimentare, toate distruse prin incendierea intenționată a construcției.

În cursul săpăturilor din 1994–1995 la suprafața complexului au fost găsite în câteva locuri, grupări de așchii de oase calcinate. Nu există determinări antropologice care să stabilească indubitabil că e vorba de oase umane calcinate. După dimensiunile lor, foarte mici, cu greu se poate accepta că este vorba de oase umane arse. Mai degrabă provin de la animale de mici dimensiuni. Subliniez din nou faptul că suprafața de sub dărâmăturile de chirpic avea culoarea neagră, ceea ce arată clar că arderea s-a făcut în mediu închis, nu în aer liber cum ar fi fost în cazul unui „rug”. Săpătura, așa cum am arătat deja, nu este încheiată. Structura de sub pânza din galeți nu a fost decât parțial dezvelită în 1995, iar din rapoartele de săpătură din anii 1952 și 1954 nu se poate trage niciun fel de concluzie pertinentă. Certe sunt poziția și modul de construcție. Atât cât s-a putut vedea, este vorba de o structură alcătuită din bolovani de dimensiuni mari, așezați aparent în asize, ceea ce îi conferă un aspect oarecum „megalitic”. Peste ultimul rând de asize – cel mai de sus – se întinde solul cenușiu lutos, în această parte gros de circa 5–10 cm, peste care se găsește pânza din galeți, deasupra acesteia din urmă fiind așezate depunerile înregistrate pe profilul de Sud al suprafeței P₇₋₂. Către est, structuri din asize i se adosează „zidul” din bolovani mari de râu, aceștia fiind așezați în neorânduială (Fig. 37/1), fiind astfel ușor de deosebit de cei așezați în șiruri orizontale/asize. Nici în cursul săpăturilor din anii 1952 și 1954 și nici în cursul celor din 1994–1995 nu s-a ajuns la „talpa” structurii din asize sau a „zidului”, astfel că relația lor constructivă nu este încă foarte limpede, dar faptul că „zidul” coboară la fel ca și structura din asize, căreia îi este adosată, pledează pentru contemporaneitatea și, mai ales, unitatea lor constructivă. Fără îndoială, cheia rezolvării problemelor privind structura și rostul complexului din Poiana Scorușului o reprezintă construcția din asize, planul și dimensiunile ei. Dar, oricum, trebuie ținut seama de descoperirea gropilor 5, 8a–b, 9–10, care atestă o activitate de cult anterioară, limpede asigurată stratigrafic, complexului. Situația concretă din teren nu a oferit oportunitatea verificării raporturilor stratigrafice și constructive dintre aceste gropi și construcția din asize. Dată fiind structura lor deosebită, este de așteptat ca gropile să fie anterioare, lucru indicat și de cele câteva fragmente ceramice din groapa 8a–b. După E. Zaharia, construcția din asize de piatră se datează, pe baza unor fragmente ceramice, în cursul fazei Monteoru Ic4–3, în vreme ce materialul ceramic de pe „rug” aparține fazei Ic3. Abia cu două decenii în urmă au fost publicate materialele nivelelor Ic4 și Ic3

²¹³ Olga A. Krivcova-Grakova, *Stepnoe Povolze i Pričernomr'e v epohu bronzjei*, Moscova, 1955; A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*, Berlin, 1974; idem, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976; I. Ecsedy, *The people of the Pit-Grave kurgans in Eastern Hungary*, Budapesta 1979; I. Panayotov, *Yamnata kultura v bălgarskite zemii*, Sofia, 1989.

²¹⁴ W. Löhlein, ArchKorr 24, 1998, 4, p. 513–522, cu discuție critică; J. Batora, PZ 74, 1999, 1, p. 1–57.

²¹⁵ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, Dacia NS, 38–39, 1994–1995, p. 22.

²¹⁶ A. Oancea, Dacia NS, 25, 1981, p. 157–159.

din stațiunea eponimă²¹⁷. Dar prezentarea lor după o selecție severă, numai pe nivele și fără precizarea vreunui complex închis, nu este de natură să clarifice conținutul nici unui dintre aceste nivele, fiecare împărțit stratigrafic în alte câte trei subnivele fiecare. În consecință, o diferențiere stratigrafică și lipsită de echivoc între stilul ceramic Ic4-3 și cel Ic3 nu este totdeauna posibilă. Stadiul nefinalizat al săpăturii din Poiana Scorușului nu permite în această situație, cel puțin deocamdată, o acceptare fără rezerve a diferențierii în timp între elementele principale ale complexului, cu atât mai mult cu cât, la o atentă cercetare arheologică, se pare că acesta a avut o structură unitară. De altfel începuturile culturii Monteoru constituie și astăzi un subiect controversat datorită, în bună măsură, unei insuficiente definiri a nivelelor Ic4-1, Ic4-2 și Ic4-3²¹⁸. Legată de această problemă este aceea a apariției ritului incinerăției în cadrul culturii Monteoru. Antecedente locale nu există. Privind din această perspectivă, nu cred că mai există temei pentru a accepta în continuare interpretarea drept „rug funerar colectiv” a complexului din Poiana Scorușului.

Structura sofisticată a ansamblului, cantitatea considerabilă de materiale – luturi, bolovani – toate purtate de la distanță, din valea Sărății, pentru alcătuirea acestuia, dovedesc, așa cum am mai spus, un remarcabil consum de energie socială²¹⁹, fără îndoială determinat de funcția deosebită a acestuia. Având însă în vedere incendierea construcției situată la partea sa superioară ca și „sigilarea” apoi a întregului ansamblului cu un strat gros de lut, iarăși purtat, în care se găseau depuse, resturi de vetre, este greu de crezut că obiectivul din Poiana Scorușului a funcționat ca un loc de cult folosit mai multă vreme. Cred că avem suficiente temeiuri pentru a presupune că la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului ne găsim mai degrabă în fața unei amenajări, cel mai probabil funerare, cu o semnificație deosebită, atât prin amplasarea în afara zonelor funerare cunoscute – cimitirele 1, 2 și 4 –, ca și în afara zonei de locuire propriu-zise²²⁰, cât și prin structură. În acest caz construcția de la partea superioară poate foarte bine fi un soi de *casă mortuară/Totenhaus*, dar în care nu a fost depus cadavrul personajului principal al ceremoniei, ci înmormântări adiacente, foarte posibil ca jertfe, acestea reprezentând episoade ale ceremoniei, mormântul propriu-zis fiind, foarte probabil, acoperit prin construcția din bolovani de râu așezați în asize care, în acest caz, i-a fost anume destinată. Am avea în această situație, un mormânt de excepție, nu numai pentru aria monteoreană, dar și pentru întreaga epocă a bronzului de la nord de Dunăre.

Situația încă insuficient de clară de la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului ar fi putut fi clarificată, chiar dacă indirect, prin posibilitatea unei examinări a comportamentului funerar înregistrat în cadrul imensului cimitir biritual de la **Cândești-Coasta Banului**. Din păcate, deși au trecut ani buni de la începuturile săpăturilor, iar numărul mormintelor este de aproape 800, prin aceasta fiind cel mai întins cimitir de epoca bronzului din sud-estul Europei, monumentul de la Cândești a rămas practic inedit. Până acum nu dispunem decât de două prezentări, nu foarte metodice, și de un raport de săpătură extrem de sumar, în care datele sunt prezentate excesiv de sintetic, cel mai adesea însoțite de comentarii naive²²¹. Nu există un plan de detaliu al necropolei, iar dintre cele 768 de morminte cercetate²²² doar câteva au fost publicate cu planuri și chiar și mai puține cu inventare²²³. Analiza antropologică începută nu a putut fi dusă la bun sfârșit²²⁴. În aceste condiții

²¹⁷ E. Zaharia, Dacia NS 31, 1987, 1-2, p. 21-49.

²¹⁸ Ersilia Tudor, Dacia NS 26, 1982, 1-2, p. 59-75; A. Vulpe, Starinar NS, 40-41, 1989-1990 (1991), p. 105-111; I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, Materiale SN 1, 1999 (2001), p. 59-97; A. Vulpe, în vol. *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie Bd. 12 – Studia honoraria –, Rahden, 2001, p. 419-425; idem, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 250-252; I. Motzoi-Chicideanu, Mousaios 8, 2003, p. 37-59.

²¹⁹ Vezi, pentru termenul de *energie socială*, J. Tainter, World Archaeology, 7, 1975, 1, p. 1-15; I. Motzoi-Chicideanu, în vol. Daniela Marcu-Istrate, A. Istrate, C. Gaiu (coord.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 73-74.

²²⁰ În imediata vecinătate a complexului, urmele de locuire raportate aparțin „fazei” Ic2. Atrag atenția că mormântul triplu de la Năeni-Zănoaga se găsea, de asemenea, în afara zonei funerare a așezării, cf. I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, Dacia NS 38-39, 1994-1995, p. 19-40.

²²¹ Marilena Florescu, Carpica 10, 1978, p. 97-112; Eadem, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 73-78; M. Florescu, A. C. Florescu, Materiale (Brașov) 15, 1983, p. 112-118.

²²² După campania din anul 1980, numărul mormintelor cercetate se ridica la 768, cf. M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 112.

²²³ Date generale privind cimitirul de la Cândești, însoțite de câteva planuri de morminte, uneori și cu inventare la M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 97-122; eadem, *Actes du IIe Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 73-88; V. Bobi, Vrancea StCom 1, 1978, p. 247-250; M. Florescu, A. C. Florescu, Materiale (Brașov) 15, 1983, p. 112-123; M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck im Römänien*, PBF X.4, Stuttgart, 1998, nr. 444, 452, 47, 662, 915, 929, 1135, 1149, 1150, 1207, 1500, 1615 și 2266 cu sumare descrieri doar pentru câteva morminte cu brățări sau verigi de la Cândești.

²²⁴ Georgeta Miu, *Cercetări paleoantropologice complexe asupra populațiilor aparținând culturii Monteoru*, Teză de doctorat, Iași 1999. Autoarea a avut la dispoziție doar 409 schelete, din care 144 bărbați, 99 femei și 166 nedeterminați. Lucrării îi lipsește însă un catalog. În aceste condiții și lipsit de un plan general al cimitirului, studiul cercetătoarei de la Iași este puțin util arheologiei.

sunt silit să mă rezum doar la a discuta pe marginea datelor disponibile astăzi, conștient fiind de faptul că orice fel de încheieri pot fi sever amendate printr-o viitoare și integrală punere în circulație a cimitirului.

Stațiunea monteoreană de la Căndești este situată pe un promontoriu desprins dintr-o terasă înaltă aflată în apropierea confluenței pâraielor Recea și Râmna și având două nuclee principale – *Nacu* și *Coasta Nacului* – pe pantele din jurul acestora, sau chiar pe terasele învecinate mai fiind documentate și alte locuiri, în cursul timpului suprafața așezării extinzându-se și pe terasele *Corbea* și *Recea*. Dar în lipsa unui plan detaliat al cimitirului această evoluție lineară de-a lungul fazelor Monteoru Ic3–Iib nu poate fi verificată.

Cele mai vechi înmormântări de la Căndești aparțin „fazei” Ic3, moment în care își începe existența și stațiunea aflată în proximitatea cimitirului, neexistând nici o suprapunere între complexele de locuire monteorene și morminte decât în „cazuri excepționale”. Ultimele înmormântări aparțin fazei Iib2, după aceasta locuirea monteoreană fiind înlocuită de o așezare Noua, care suprapune parțial cimitirul²²⁵. În ceea ce privește organizarea necropolei, în lipsa unui plan al acesteia²²⁶, nu dispunem decât de unele observații generale. Conform acestora, cimitirul a folosit terasa *Coasta banului* din vecinătatea de vest a celor două „cetăți”, zona funerară fiind plasată ca atare în imediata vecinătate a complexelor de locuire (Fig. 38). Necropolei Ic3 i-au urmat înmormântările Ic2, care au folosit spațiile existente între cele anterioare, cimitirul extinzându-și suprafața către sud-vest și est. În cursul etapei Monteoru Ia zona funerară s-a extins către vest și, din nou, zona est-centrală, când sunt atinse la partea superioară, unele înmormântări din fazele Ic3–Ic1. O nouă „extindere” a necropolei mai este înregistrată la începutul etapei IIa, când s-a constatat și apariția unei noi zone de locuire ale cărei margini ating „întâmplător limitele vechilor necropole corespunzătoare fazelor Ic3–Ia”²²⁷.

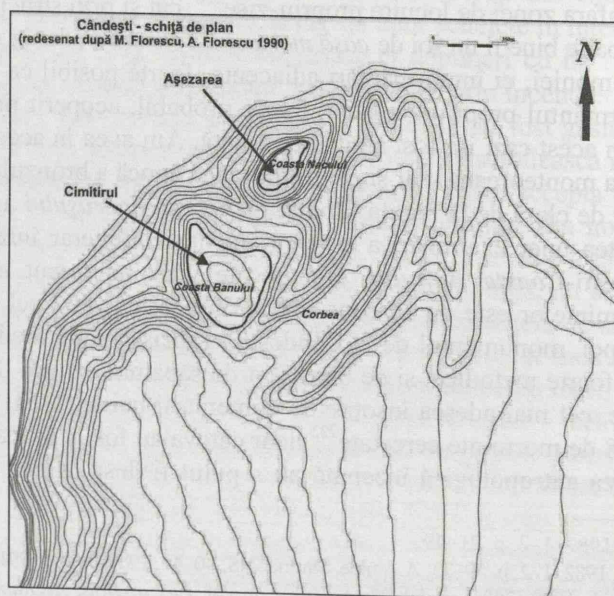

Figura 38

Foarte importantă este constatarea conform căreia, în cursul fazelor Ic3–Ic2, au existat morminte cu catacombă, grupul alcătuit din asemenea 15 morminte fiind plasat la circa 60 m de celelalte înmormântări, constituind destul de probabil, un cartier funerar aparte atât prin poziția în cadrul zonei funerare generale, cât și prin prezența catacombelor ca și a unor elemente din inventare, de altfel „foarte sărace” în comparație cu restul. O altă caracteristică a acestui grup pare să fie dată și de orientarea predilectă în sectorul ENE–SE, deosebită de cea predilectă către V a restului înmormântărilor din această vreme²²⁸. Alte informații privind

²²⁵ M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 101; M. Florescu, A. C. Florescu, *ArhMold* 13, 1990, p. 51 și nota 6.

²²⁶ Un plan general al cimitirului nu a fost publicat până acum, tot așa cum doar pentru doar câteva morminte dispunem de planuri, de cele mai multe ori fără numărul corespunzător, și cu inventarele selectate. O schiță generală fără scară și fără puncte cardinale, precum și un profil al unei secțiuni prin așezare, au fost publicate cu un alt prilej, dar sunt de minimă utilitate, cf. A. Florescu, M. Florescu, *Studia Antiqua et Archaeologica* I, 1983, fig. 1–2. Un alt plan, cu scară și puncte cardinale, dar de asemeni lipsit de indicații referitoare la poziția exactă a punctelor unde se găseau așezările Monteoru I Noua, cimitirul etc. la. M. Florescu, A. Florescu, *ArhMold* 13, 1990, fig. 1.

²²⁷ M. Florescu, A. Florescu, *Materiale* (Brașov) 15, 1983, p. 113.

²²⁸ *Ibidem*, loc. cit.

organizarea zonei funerare sunt cele conform cărora cele șapte ringuri familiale se găseau plasate „în centrul” cimitirului²²⁹ sau că, cel puțin pentru faza Ia, „mormintele de incinerare se găsesc la circa 300 m depărtare, de limitele grupului de inhumare”²³⁰. Din cele publicate la nivelul anului 1978 nu este deloc clar care este raportul real dintre inhumare și incinerare la Căndești. Mai întâi ni se spune că pentru etapele Ic3–Ia incinerarea nu depășește 8%, dintre care 2–3% morminte de incinerare în groapă la nivelul fazei Ic3²³¹, pentru ca apoi să se specifice că din 258 morminte din faza Ic3, 237 sunt de inhumare, 13 de incinerare în groapă, 3 de incinerare în urnă și 5 sunt birituale, ceea, excluzând pe cele birituale din lipsa precizărilor, ne dă un procent de circa 6.20%. Din cele 116 morminte din faza Ic2, 84 sunt de inhumare, 22 de incinerare în groapă, 7 de incinerare în urnă și 3 birituale, rezultând un procent de 25% incinerări. Un procent similar rezultă și pentru cele 8 morminte Ic2, dintre care 5 sunt de inhumare, 1 incinerat în groapă și 1 în urnă, plus 1 mormânt biritual. Oarecum asemănătoare este situația celor 11 morminte atribuite fazei Ib, dintre care 8 sunt de inhumare și 3 de incinerare cu urne, rezultând un procent de 27%. Din cele 42 de morminte încadrate în etapa Ia, 32 sunt de inhumare, 3 de incinerare în groapă, 6 de incinerare în urnă și 1 biritual, rezultând un procent de 28%, iar din cele 44 morminte atribuite fazelor IIa–IIb, 32 sunt de inhumare, 3 de incinerare în groapă, 8 de incinerare în urnă și unul singur biritual. Alte 20 de morminte erau deranjate, astfel că nu s-a putut stabili decât că aparțin culturii Monteoru²³². În această situație, pentru un total de 499 de morminte am avea o creștere pronunțată a incinerării de la 6.20% în faza Ic3 la 25% și chiar mai mult în etapele următoare, per total fiind vorba de 14.02 %, situație nemaiîntâlnită în nici un alt cimitir monteorean și asta neluând în seamă mormintele „birituale”. O anume dinamică a ritualului, în cazul mormintelor de incinerare pare să fie indicată de creșterea numerică a mormintelor de incinerare cu resturile arse depuse în urne, față de cele cu resturile cinerare depuse în gropi. Cum la totalul de 768 de morminte monteorene cercetate nu cunoaștem numărul exact al incinerărilor, nu există o analiză antropologică și nici nu dispunem de un plan al cimitirului, discuția în continuare asupra acestui aspect își pierde din substanța materială. De altfel, vorbind despre apariția incinerării la Căndești, M. Florescu consideră că arderea morților constituia un soi de „privilegiu acordat de comunitatea tribală respectivă numai unora dintre membrii săi, fie copiilor a căror puritate nu era pusă la îndoială, fie celor ce merita o recompensă deosebită (merite de vitejie, etc.)”²³³! Trebuie subliniat faptul că într-un singur caz a fost descoperit un mormânt de incinerare într-una din catacombele din cimitir²³⁴, fapt cu totul de excepție.

Din puținele date avute la dispoziție, se pare că la Căndești ne găsim în fața a două tipuri de morminte de incinerare: morminte cu resturile cinerare depuse în vase – *Urnengrab* – și morminte cu resturile cinerare depuse în gropi – *Brandgrab* – și mormintelor de incinerare fiindu-le comune ca amenajări exterioare, movele mici din piatră. În ceea ce privește mormintele cu urne, acestea erau uneori acoperite cu un alt vas sau cu o lespede din piatră, „în mod obișnuit” mormintele de incinerare în urne nu aveau alte vase, rareori alături fiind depuse alte vase – cești, pixide cu capac. La mormintele cu resturile cinerare așezate în groapă s-au putut deosebi două variante, în primul caz fiind vorba de resturi cinerare depuse pe fundul gropilor, posibil învelite în textile, deasupra lor fiind așezat un vas, de regulă o ceașcă, cu gura în jos. A doua variantă este constituită din morminte în a căror groapă resturile cinerare erau aruncate „la întâmplare și risipite” fiind apoi acoperite cu un vas – ceașcă – spart în prealabil sau doar cu o toartă ruptă din vechime. În totală contradicție cu propriile afirmații, M. Florescu consideră aceste morminte ca reflectând fie cazul unor indivizi lipsiți de „familie sau urmași”, fie de cazul unor indivizi „vinovați” față de comunitate, sau bolnavi ori străini²³⁵.

Din sumarele „observații” asupra cimitirului de la Căndești de care dispunem astăzi nu este clar ce se înțelege prin termenul de „mormânt biritual”, relativ des folosit. În stufoasele observații asupra riturilor și ritualurilor practicate la Căndești se menționează că au fost întâlnite cazuri „când cel decedat era așezat în groapă peste focul arzând; nu este însă vorba de incinerare propriu-zisă, ci de o anumită contopire a corpului

²²⁹ M. Florescu, în *Actes du Ier Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 83.

²³⁰ M. Florescu, A. Florescu, *Materiale* (Brașov) 15, 1983, p. 114.

²³¹ M. Florescu, *Actes du Ier Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 77.

²³² M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 100–101. Menționez că în text se dă cifra de 255 morminte Ic3, fără îndoială fiind vorba de o greșeală involuntară.

²³³ *Ibidem*, p. 104–105.

²³⁴ *Ibidem*, p. 112. Incinerarea apare cu totul excepțional la mormintele cu catacombă, un asemenea caz fiind semnalat la Krasnoe, raionul Herson, unde, în kurganul 4/M.6, cu catacombă, s-a găsit: „An der W-Wand kleiner Haufen kalzinierter Knochen (Kind ?)”, cf. A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 87. Situația nu este clară în lipsa unei analize antropologice. De altfel, E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, Mainz, 2003, nu îl amintește.

²³⁵ *Ibidem*, p. 105–106.

uman cu focul sacru”²³⁶! În alte cazuri se vorbește de practica „unui biritualism” explicat astfel: „s-a constatat, că la suprafața solului de călcare, lângă groapă, se delimita o mică suprafață prin construirea unui Ring din piatră. În timpul cât se oficia ritualul înhumării (sic), se incinera un al doilea individ depus în prealabil pe Ringul construit lângă groapa mormântului. După incinerare, oasele erau acoperite cu o ceașcă (pusă la rândul ei cu gura în jos): peste groapa și rugul improvizat lângă ea se așezau pietre de conglomerat și bolovani. Este de asemenea interesant să amintim, că după ce se depunea peste cel decedat, pământul scos din groapă, chiar deasupra ei, la suprafața solului de călcare se practica incinerarea unui al doilea individ, iar apoi se acoperea totul cu o mică movilă din piatră sau altă construcție similară. La Căndești, au fost semnalate și alte cazuri de biritualism, dar aici ne-am oprit numai la acelea care au o semnificație oarecum deosebită...”²³⁷.

Stadiul în care ne aflăm cu privire la cimitirul de la Căndești – ne lipsesc detaliile arheologice directe care să lămurească în ce măsură avem de a face cu înmormântări concomitente²³⁸ sau cu o succesiune de înmormântări – și lipsa unei diagnoze antropologice precise mă împiedică să fac alte comentarii, cu excepția observației că astfel de practici, la fel cu multe altele întâlnite la Căndești, nu-și găsesc paralele în alte arii culturale ale vremii.

Cimitirele monteorene cunoscute până acum sunt toate plane și, foarte probabil, că aceasta este situația și la Căndești. Totuși, M. Florescu consideră că „*les petits tertres en pierre eussent représenté une transposition, une modification dans le nouveau contexte des monuments funéraires, répandus à un moment donné dans les zones carpato-danubiennes*”²³⁹. În afara acestor movile din pietre, amenajările funerare exterioare întâlnite la Căndești mai sunt reprezentate prin blocuri de piatră de dimensiuni mari, așezate deasupra gropii sau ringuri din pietre²⁴⁰. Cred că trebuie subliniat faptul observat la Căndești, conform căruia în decursul vremii incidența, structura și dimensiunile amenajărilor exterioare din pietre scad²⁴¹ în cadrul unei anume dinamici în timp a ritualurilor mortuare.

O categorie cu totul aparte de amenajări exterioare o reprezintă cele 7 ringuri înconjurând mai multe morminte descoperite în cimitirul de la Căndești (Pl. 178/E 1–2), structuri colective care, până acum, au rămas singulare în aria culturii Monteoru. Este vorba de pietre din calcar, uneori fasonate, dispuse circular, în șanțuri săpate până la 0.45–0.65 m adâncime. Diametrele celor 7 ringuri variază între 8.50 m, pentru Ringul 1 și 3.50 m pentru celelalte. În interiorul Ringului 1 se găseau 5 morminte individuale – 2 maturi + 3 copii –, fiecare cu grămezi din lespezi sau pietre. În cazul Ringului 2, în interior se găsea doar un singur mormânt, dar se apreciază că în jurul ringului „gravitau” alte 9 morminte dispuse în cerc. În Ringul 7 au fost descoperite 4 morminte de incinerare, o bună parte din suprafața ringului fiind folosită ca rug pentru arderea celor patru cadavre ale căror resturi au fost depuse fiecare în câte o groapă separată²⁴². Importanța acestor amenajări funerare exterioare, fără îndoială corespunzând unor segmente sociale, foarte probabil familiei, este evidentă, dar, din păcate, lipsa unei documentații arheologice – planuri de ansamblu și de detaliu, profile, diagrame de orientare, inventare – ne împiedică să examinăm mai îndeaproape fiecare situație, fie și pentru a elimina observațiile impulsive, mai puțin susținute arheologic. Obiceiul construirii unor ringuri funerare de familie dispare începând din etapa imediat următoare, Ic2, lăsând locul ringurilor individuale, adesea asociate cu movile mici din piatră. Foarte importantă este constatarea conform căreia mormintele cu catacombă nu au avut amenajări exterioare, fapt explicat prin suprapunerea parțială a acestora de către alte înmormântări.

În ceea ce privește amenajările funerare interioare, respectiv tipologia gropilor sepulcrale folosite, la Căndești există mai multe tipuri. În primul rând cel mai des întâlnite sunt gropile simple, ovale sau rectangulare, mai rar circulare, cu adâncimi între 0.80–1.60 m²⁴³. Din datele publicate nu reiese cu claritate dacă în cazul gropilor simple s-au descoperit sau nu pietre pe fundul gropilor. O categorie aparte o reprezintă mormintele în ciste din lespezi de piatră, acoperite cu una sau două lespezi, monument funerar întâlnit la Căndești, așa cum se afirmă,

²³⁶ *Ibidem*, p. 115.

²³⁷ *Ibidem*, p. 117.

²³⁸ După M. Florescu, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 85: „On peut supposer qu’au moment où quelques membres quittaient la communauté, leur étaient sacrifiés aussi ceux qui avaient vécu près d’eux et les avaient servis pendant la vie.” sau „Dacă dăm această interpretare, exemplele de mai sus devin o dovadă certă a existenței unor forme incipiente de „sclavaj”, de „servi familiali”, ce vor fi apărut în noile condiții...”, cf. eadem, *Carpica* 10, 1978, p. 119.

²³⁹ *Ibidem*, p. 80.

²⁴⁰ Eadem, *Carpica* 10, 1978, p. 107–109, fig. 4/2.

²⁴¹ M. Florescu, A. Florescu, *Materiale* (Brașov) 15, 1983, p. 114.

²⁴² M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 108–109 și fig. 6–7.

²⁴³ M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 114.

doar în cursul fazei Ic3 (12 morminte) și în prima parte a celei următoare (unul singur) (Pl. 178/A 1–5). De asemenea este foarte importantă mențiunea conform căreia unele dintre aceste morminte erau duble sau familiale, deși, din nou, lipsesc datele arheologice directe²⁴⁴. Mormintele cu nișe, grupate într-un sector aparte al necropolei și, așa cum s-a afirmat, specifice doar fazelor Ic3 – cu 85 de morminte – și Ic2 – cu 7 morminte²⁴⁵, aveau intrările/puțurile cilindrice, destul de adânci, uneori cu o treaptă după care urma accesul direct în catacombele propriu-zise, acces deseori blocat cu lespezi din piatră (Pl. 178/B 3–4; C). În sfârșit, mai trebuie menționat și un mormânt de înhumatie în vas – un schelet de copil depus într-un vas-borcan²⁴⁶, cu totul singular nu numai în aria monteoreană dar și în întreaga zonă pericarpatică. Un alt caz special, din punctul de vedere al amenajărilor interioare, îl constituie M.500, dublu. Cele două schelete se găseau așezate chircit în decubit ventral, peste cele două cranii găsindu-se fragmentele unui vas spart din vechime. Întreaga groapă, de altfel „foarte adâncă”, fusese apoi umplută cu o mare cantitate de bolovani, la suprafață fiind apoi așezate lespezi din conglomerat peste acestea din urmă fiind apoi construită o vatră. După M. Florescu, situația respectivă s-ar putea explica prin aceea că „într-un anumit moment, de grea cumpănă pentru comunitatea tribală, se practicasă un sacrificiu uman, cei doi indivizi cu mâinile și picioarele legate, fiind omorâți cu pietrele care au umplut apoi groapa”²⁴⁷! O asemenea interpretare, cu totul naivă, nu poate fi luată în considerație. Prezența pietrelor în gropile sepulcrale de la Căndești pare destul de frecventă²⁴⁸, dar lipsa precizărilor împiedică distingerea unui obicei clar în această privință, atât din punctul de vedere al relației cu grupele de sex/vârstă, cât și din punctul de vedere al acestui obicei în cadrul mai larg al cronologiei relative a culturii, în cadrul evoluției în timp a cimitirului de la Căndești. Tot în cadrul amenajărilor interioare trebuie amintite „gropile purificate”, fiind vorba de gropi cu pereții înroșiți de foc, fără resturi de ardere, în care au fost înhumați unii defuncți²⁴⁹. Nu se cunoaște câte asemenea cazuri au fost întâlnite și nici dispunerea lor planimetrică în cadrul general al zonei funerare – cimitirul – de la Căndești. Tot ceea ce se poate spune este aceea că, foarte probabil, în timpul înmormântărilor, chiar și în cazul inhumațiilor, se aprindeau focuri în vecinătatea mormintelor, pe care se ardeau unele ofrande alimentare, o parte chiar din inventarul funerar, ca episod al unei ceremonii mortuare complexe. Complexitatea acestor ceremonii mai este demonstrată și de cazul unui mormânt cu cistă din lespezi de piatră, colectiv cu doi maturi și doi copii, sub care în prealabil s-au depus într-o alveolă trei cranii umane²⁵⁰. Prezența a trei cranii, dar fără schelete postcraniene, așezate împreună și într-un context bine precizabil, constituie o dovadă clară a practicării, în cadrul comunităților Monteoru, a manipulării post mortem a cadavrelor, scheletelor. Alt tip de amenajare, relativ frecventă în necropola de la Căndești, este reprezentată prin treapta cruțată în timpul săpării la gropile unora dintre morminte, treaptă pe care erau apoi depuse fie resturi de ofrande animale, arse sau nu, fie alte elemente de inventar, o variantă aparte fiind constituită, în cazul așa numitelor morminte birituale, de treapta pe care, alături de un înhumat, se depuneau resturile arse al unui alt individ²⁵¹. Puținătatea datelor privind amenajările interioare ale gropilor funerare ale marelui cimitir de la Căndești și lipsa oricăror detalii privind dimensiunile reale ale unor înmormântări aparte nu permite stabilirea unor relații între structura sofisticată a acestora, inventarele și apartenența la grupele de sex și vârstă pentru a deduce pe această cale, consumul de energie socială și statutele sociale ale unora dintre cei înmormântați.

În ceea ce privește dispoziția scheletelor, toate mormintele de înhumatie de la Căndești aveau scheletele așezate chircite lateral, fiind consemnat faptul că majoritatea se găseau pe stânga, mai rar pe dreapta, fără nici un indiciu privind raportul numeric exact. Mi se pare deosebit de important de subliniat faptul că și în cazul mormintelor cu catacombă, scheletele erau tot așezate chircite lateral. În ceea ce privește orientarea scheletelor s-a afirmat că majoritatea se găseau cu capul către V²⁵², SV, NV și mai rar spre E, N sau S²⁵³, o situație aparte fiind consemnată pentru mormintele cu catacombă despre care se afirmă că sunt orientate predilect către E²⁵⁴,

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 108 și fig. 3/A–E.

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 108, dar cu altă ocazie, M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 113, se afirmă că pentru faza Ic3 există doar 16 morminte cu catacombă!

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 114.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 113–114.

²⁴⁸ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 114–115.

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 115.

²⁵⁰ *Ibidem*, p. 116–117.

²⁵¹ *Ibidem*, loc. cit.

²⁵² *Ibidem*, fig. 9/2 unde este ilustrat M.27, cu scheletul chircit lateral pe stânga și cu craniul către V 4300%, fiind al doilea dintre cele două morminte publicate cu asemenea detalii.

²⁵³ M. Florescu, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, p. 79.

²⁵⁴ M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 113.

deși în cazul M.269, singurul de acest fel publicat cu detalii, acesta avea scheletul așezat chiruit lateral pe stânga cu craniul îndreptat către SSV 3950%²⁵⁵. Ulterior s-au făcut unele nuanțări în sensul că s-a specificat că în cazul înmormântărilor din etapa Ia orientarea scheletelor era predilectă către V, SV și NV și cu totul excepțională către N, NE, SE sau S, iar pentru etapele IIa–IIb scheletele erau așezate „aproape în exclusivitate” cu capetele către SSV, SV, V, NV și NNV și doar incidental către N sau S²⁵⁶. În cazul mormântului de copil în pithos, acesta era așezat cu capul către sud-vest²⁵⁷. Sunt menționate, fără detalii, așa cum ne-am obișnuit deja pentru cimitirul de la Căndești, două înmormântări de cranii, cu vase alături, care au fost atribuite fazei Ia, cu aceeași ocazie afirmându-se că situații similare au mai fost întâlnite și în cadrul înmormântărilor corespunzătoare fazei (sic) Ic3–Ic2²⁵⁸.

În ceea ce privește inventarele, din datele disponibile, este evident că la Căndești, ca de altfel și în alte cimitire monteorene, elementul predominant al mobilierului funerar îl constituie ceramica. Cele mai numeroase sunt ceștile, apoi pixidele cu sau fără capace, bolurile, paharele cilindrice, vasele etajate, vasele askos și vasele de ofrandă, așa numitele *Spendegefäße*. Se pare că în decursul vremii prezența unora dintre tipurile ceramice respective suferea anumite modificări în sensul că vasele de ofrandă – *Spendegefäße* – sunt prezente în câteva cazuri la morminte din fazele Ic3–Ic2, reapărând apoi abia la înmormântările mai târzii, situație oarecum asemănătoare cu a pixidelor, cu variantele lor specifice. Tot în cazul mormintelor târzii apar și vasele askos, odată cu cele etajate²⁵⁹. Semnificativ mi se pare faptul că uneori vasele, mai ales sparte, au fost găsite la partea superioară a mormintelor, uneori cu urme de arsură secundară.

Piese de port descoperite în mormintele de la Căndești par a fi relativ frecvente și destul de variate. Din categoria celor din os un loc aparte îl ocupă o cataramă discoidală, apărută într-un mormânt cu catacombă²⁶⁰. Printre piesele de port din os mai sunt amintiți colții de mistreț și pandantivele din dinți de animale. Piese de port din metal sunt reprezentate prin inele de buclă/Lockenring-uri din bronz sau chiar din aur, brățări simple sau cu capetele petrecute, verigi, două Ösenhalsringe din bronz la M.644 și 666²⁶¹, ace, perle din sârmă de bronz²⁶² (Pl. 184). Se mai menționează printre piesele de port din metal și butonii din tablă de bronz²⁶³, într-un caz acești butoni au fost găsiți trecuți prin foc și depuși în vasul de ofrandă de la capul mortului, fiind considerați piese de harnașament²⁶⁴. Într-unul din morminte a fost descoperit un colier alcătuit din cochilii și un pandantiv semilunar simplu. După fotografia publicată se pare că este vorba de cochilii de melc *Columbella*²⁶⁵, alte cochilii de scoică *Unio* sau *Cardium* fiind de asemeni documentate în mormintele de la Căndești²⁶⁶. Alte piese de port sunt reprezentate, în proporție foarte mică de altfel, de perlele din chihlimbar sau pastă sticloasă – așa-zisa faianță²⁶⁷. Armele sunt reprezentate prin topoare din piatră, probabil destul de rare, apoi prin pumnalele din bronz, dintre care se remarcă cele cu peduncul²⁶⁸ ca și o secure plată, tot din metal²⁶⁹. Instrumentele sunt reprezentate prin dălți-străpungătoare din metal sau fusaiole din lut, într-un caz o asemenea piesă fiind trecută prin foc.

²⁵⁵ M. Florescu, Carpica 10, 1978, fig. 8, fără scară. Alte două morminte cu catacombă sunt ilustrate la fig. 4/3–4, dar nu se indică nici numărul mormintelor și nici orientarea.

²⁵⁶ M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 115–116.

²⁵⁷ M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 114, unde se și afirmă că aceasta era și orientarea „specifică” pentru mormintele Ic2.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 115.

²⁵⁹ M. Florescu, A. Florescu, *op. cit.*, p. 117.

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 113, unde este considerată drept „breloc”.

²⁶¹ *Ibidem*, fig. 1 și 2/3.

²⁶² Pentru piesele de port de mână sau picior descoperite în mormintele de la Căndești, vezi M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X.4, Stuttgart, 1998, astfel pentru M.2b, p. 142, pl. 119/1615; pentru M.45/1–2, p. 60–61, pl. 46/444 și 452; pentru M.118, p. 104, pl. 90/1150; pentru M.171, p. 87, pl. 73/915; pentru M.195, p. 109, pl. 94/1207; pentru M.229, p. 103, pl. 89/1135; pentru M.245, p. 183, pl. 159/2266; pentru M.318, p. 62, pl. 47/478; pentru M.522, p. 72, pl. 57/662 și pentru un alt mormânt, fără număr, p. 87, pl. 73/915.

²⁶³ *Ibidem*, p. 117.

²⁶⁴ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 116, unde se afirmă: „în vasul de ofrandă deșus la capul celui înhumat, s-au descoperit 14 butoni din foaie de bronz provenind de la căpăstrul și hamurile unui cal (piesele respective fiind accesorii de ornamentare). Acești butoni, ce purtau urme vizibile de arsură, fuseseră depuși în vas împreună cu resturile carbonizate provenind de la animalul incinerat și de la piesele sale de harnașament”. Nu există determinare antropologică pentru osemintele umane și nici paleontologică pentru cele de animal.

²⁶⁵ M. Florescu, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie I*, București, 1980, fig. 9. Nu sunt oferite alte detalii privind mormântul respectiv.

²⁶⁶ *Ibidem*, fig. 8/1–2.

²⁶⁷ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 114, nota 24.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 114.

²⁶⁹ E. Sava, *Thraco-Dacia* 12, 1991, 1–2, fig. 10/6.

Oasele de animale sunt prezente în mormintele de la Căndești. Din păcate iarăși ne lipsesc detaliile cum ar fi frecvența acestor depuneri, părțile de schelet, specia, starea, pentru o discuție mai largă și mai amănunțită. Din cele deja menționate până acum este cu totul probabil să fie vorba de animale de talie mică, posibil ovicaprine. Se pare că unele dintre aceste resturi osteologice, împreună cu semințe de plante, au fost trecute prin foc²⁷⁰, laolaltă cu unele vase, foarte probabil în cadrul unui episod al ceremoniei mortuare. O altă mențiune, la fel de laconică, se referă la faptul că la Căndești au fost descoperite câteva morminte în care se găseau „seulement des offrandes animaliers”, ceea ce ar putea indica prezența unor înhumări de animale²⁷¹.

O situație cu totul specială este reprezentată de prezența unor craniile umane în unele morminte de înhumare. Nu se cunoaște încă câte asemenea cazuri au fost înregistrate la Căndești, dar se pare că au existat cel puțin câteva care să permită distingerea unei categorii aparte de comportament. Astfel, la unul din mormintele Ringului 2, alături de scheletul înhumat a mai fost găsit un craniu de matur²⁷², dar nu avem cum ști dacă este vorba de o depunere anume sau de o înmormântare dublă, schelet + craniu. Într-un alt caz, în spatele scheletului chircit pe stânga al unui matur se mai găseau așezate, aparent în semicerc, alte patru craniile²⁷³ (Pl. 178/D 1). În alte câteva cazuri se specifică că aceste craniile erau așezate pe o treaptă cruțată foarte probabil în acest scop²⁷⁴, situații care de această dată pledează pentru depunerea specială, ca și cazul, deja menționat al celor trei craniile așezate într-o alveolă anterior construirii unui mormânt în cistă din lespezi de piatră.

Este limpede că, în ciuda documentării lacunare și adesea confuze de care dispunem, la Căndești ne găsim în fața celui mai important monument funerar al epocii bronzului de la nord de Dunăre, monument a cărui variabilitate din punctul de vedere al comportamentului funerar este cu totul remarcabilă. Cu o suprafață considerabilă, cimitirul se află în proximitatea așezării. Din schițele topografice publicate pare să reiasă faptul că între zona funerară și așezare au existat niște accidente naturale – viroage (Fig. 38) – dar nu mai avem cum ști dacă acestea au fost folosite pentru delimitarea/separarea rituală a celor două spații – al viilor și al morților – sau nu. După puținele informații disponibile se pare că zona funerară a avut o anumită dinamică, probabil radial-nucleară, evoluând spațial de la câteva nuclee, cel mai probabil grupuri de morminte de familie între care se disting acele Ringuri familiale și care aparțin fazei de început a necropolei. Pornind de la acestea, înmormântările au folosit spațiile libere din imediata apropiere a acestora, pentru ca apoi să se extindă treptat. Că o asemenea evoluție este de așteptat pentru cimitirul de la Căndești este probat oarecum și de faptul că majoritatea mormintelor cu inventare semnificative se găsesc plasate în „centrul” cimitirului. Observațiile mai degrabă confuze, nu ne ajută cu mult, dar se pare că un fapt poate fi luat în seamă și anume că pentru anume tipuri de înmormântări s-au folosit zone aparte. În primul rând este vorba de grupul mormintelor cu catacombă. Tipul acesta de groapă nu-și găsește antecedente locale, el sosind cu certitudine dinspre răsărit, din medii Katakombnaja sau Mnogovalikovaja. Faptul că toate aceste morminte sunt plane și au scheletele chircite cu craniile îndreptate către sectorul nord-estic indică mai degrabă o origine în grupa Mnogovalikovaja, unde asemenea înmormântări sunt cunoscute²⁷⁵. Acest fapt este întărit și de prezența cel puțin a unei catrame din os discoidală, piesă de port cu totul specifică culturii Mnogovalikovaja sau a pumnalelor cu peduncul ori a securilor plate numite „dălți” Kostroma²⁷⁶. O amplasare aparte par să fi avut și mormintele de incinerare, dar toate aceste considerații trebuie făcute cu multă precauție în lipsa unui plan general bine alcătuit al cimitirului ținând cont totodată și de faptul că necropola nu a fost încă epuizată.

Chiar dacă în cazul unora dintre morminte s-au găsit la suprafață mici mobile alcătuite din pietre, cimitirul de la Căndești poate fi considerat plan. În afara mobilelor din piatră, la suprafață se mai găseau ringuri din pietre, lespezi și bolovani, toate constituind într-un anume fel un soi de semne exterioare. În ceea ce privește ringurile familiale, șapte la număr, aceste amenajări trebuie legate de rangul social al unor segmente ale comunității de la Căndești, probabil familii/clanuri. De altfel și alte elemente legate, fie de structura acestor ringuri, fie de complexitatea înmormântărilor propriu-zise ce le aparțin, indică același lucru. Dispariția acestor structuri din piatră de-a lungul timpului este, într-adevăr, în relație cu anume modificări ale structurii sociale a comunității, astăzi putându-se constata că treptat se renunță la asemenea amenajări, ringurile devenind individuale, cu alte cuvinte o altă modalitate de expresie socială în cadrul obiceiurilor mortuare. S-a

²⁷⁰ M. Florescu, *op. cit.*, p. 115.

²⁷¹ S. Haimovici, în vol. C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten*, Ehrens Symposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, p. 203.

²⁷² M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 116.

²⁷³ *Ibidem*, loc. cit. și fig. 9/1.

²⁷⁴ *Ibidem*, loc. cit.

²⁷⁵ E. Sava, *Kul'tura Mnogovalikovj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja*, Chișinău, 1992, p. 71–73.

²⁷⁶ Idem, *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1–2, p. 31.

afirmat, e drept cu unele rezerve, asemănarea ringurilor de la Căndești cu cercurile de morminte A și B de la Micenae²⁷⁷. Afirmatia este total lipsită de temeii, pe de-o parte dată fiind vechimea considerabilă a „fazei” Monteoru Ic3 față de așa numita Schachtgräberzeit, iar pe de altă parte anume elemente de alcătuire și de structură. S-a omis astfel să se menționeze că, cel puțin pentru Cercul A, împrejmuirea este ulterioară înmormântărilor, ca atare și mai târzie, iar pe de altă parte locația specială a celor două cercuri, ambele în afara zonei funerare a populației de rând, mormintele Cercului A fiind situate chiar în citadelă, în vreme ce la Căndești ringurile sunt situate în centrul zonei funerare. Obiceiul construirii de ringuri din piatră funerare este întâlnit înspre răsărit, la o vreme puțin anterioară înmormântărilor monteorene, în aria usatoviană, dar și în cazul mormintelor sub tumuli din stepele nord-pontice²⁷⁸, de unde aproape cu siguranță au sosit la Curbura Carpaților, la fel cum, ceva mai încolo, a sosit și tipul de mormânt cu catacombă.

O problemă specială o constituie raportul dintre obiceiul predominant al inhumării morților și practica incinerăției. În lipsa unui catalog complet al celor aproape 800 de înmormântări de la Căndești este cu totul dificil să se discute despre raportul exact dintre cele două moduri de tratare a cadavrelor și al evoluției sale în timp. Cifrele oferite până acum și care se referă la raporturile numerice inumați/incinerăți pentru diferite faze ale cimitirului trebuiesc însușite cu rezerve în situația în care ele se referă la momente deja depășite ale cercetării obiectivului, astăzi fiind cu siguranță cu totul altele. Ca atare nu putem decât să constatăm o eventuală creștere a numărului incinerărilor, fără însă ca aceasta să diminueze rolul predominant al inumației. Comparativ cu alte cimitire monteorene, dar mai cu seamă cele din Muntenia, procentul de incinerăți de la Căndești apare ca destul de ridicat, dar nu trebuie uitat că săpătura nu este definitivată. Foarte importante, mai ales prin unicitatea lor, sunt observațiile conform cărora la Căndești există morminte birituale, în care alături de un inumat se găsesc și resturile cinerare ale altui individ, uneori ultimul depus pe o treaptă a gropii sepulcrale special amenajată. Din câteva observații reiese că uneori cadavrele erau incinerate pe loc, alteori un inumat era depus în groapă direct peste un foc arzând etc., toate însă într-un context confuz care împiedică orice altă discuție. Cert este însă faptul că incinerăția, rit funerar străin, fusese deja înglobată comportamentului funerar monteorean la Căndești în forme bine structurate după cum o arată și cele două tipuri de morminte de incinerăție ca și inventarele lor ceramice ce se înscriu, fără excepții, în repertoriul olăriei locale.

Dispoziția cadavrelor este în linii mari unitară fiind vorba de cadavre așezate chircite majoritar pe partea stângă, ceva mai puține pe dreapta. Orientările – în fapt dispunerea scheletului cu craniul într-o direcție – sunt predilecte către sectorul vestic, ceea ce ar corespunde pentru scheletele așezate pe stânga o privire către N–NE, sau a celor pe dreapta către S–SV, sau, în linii mari, o dispunere „spate-n spate”. Cum însă ne lipsesc datele complete nu se poate afirma în ce măsură la Căndești se poate vorbi sau nu de o regulă de dispunere bipolară și complementară corespunzând grupelor de sex sau altor segmente sociale, cu atât mai mult cu cât lipsește și analiza antropologică.

Elementele de structură internă și cele de inventar, ambele în strânsă relație cu statutul social al decedaților, sunt iarăși variate, existând un număr destul de mare de inventare „bogate” corespunzând și unor amenajări funerare mai de seamă. Între amenajările funerare interioare un loc aparte îl ocupă cistele din lespezi din piatră, deseori în asemenea ansambluri mortuare fiind găsiți mai mulți indivizi, maturi și copii, ele fiind morminte de familie. Destul de probabil, prezența a trei cranii găsite într-o alveolă anume făcută sub unul dintre mormintele colective/de familie în cistă de la Căndești poate fi explicată prin nevoia de a păstra o anumită tradiție de clan/familie și mai puțin prin sacrificiu. Obiceiul construirii de ciste, moștenit fără îndoială din mediul Culturii Amforelor Sferice²⁷⁹, dispare dar nu și obiceiul depunerii craniilor în mormintele de inumație. Cred că nu mai avem cum ști dacă este vorba de reinhumări, doar ale unor cranii păstrate în alte locuri²⁸⁰, sau de alte practici, dar ipoteza unor sacrificii nu pare, în aceste cazuri, să fie întemeiată.

Este evident că pentru cimitirul de la Căndești, în stadiul actual al documentării, nu se poate preciza care vor fi fost standardele funerare. Această situație este cu atât mai regretabilă cu cât, din puținele date pe care le

²⁷⁷ M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 118 și nota 29.

²⁷⁸ Vezi capitolele dedicate înmormântărilor tripoljene târzii și celor sub tumuli.

²⁷⁹ Vezi capitolele dedicate descoperirilor funerare ale Culturii Amforelor Sferice, grupului Dâmbovița–Muscel și Schneckenberg.

²⁸⁰ Unele indicii după care putem presupune păstrarea cel puțin a unor părți de schelete în așezările monteorene provin de la Năeni-Zănoaga, unde în nivelele vechi s-au găsit o mandibulă și alte două oase umane, alte oase umane în așezare mai fiind identificate și la Sărata Monteoru, cf. C. Becker, *PZ* 75, 2000, 1, p. 85–88. Foarte recent, M. Constantinescu, studiind resturile osteologice de la Năeni-Zănoaga, Cetatea 2, a mai identificat câteva fragmente de oase umane printre cele de animale, adunate din complexele stațiunii. Vezi și S. Reilly, *OxJA*, 22.2, 2003, p. 133–154, pentru cazurile de manipulare a osemintelor umane în cazul înmormântărilor megalitice din insulele Orkney, unde, în funcție de starea cadavrelor, anumite părți de schelet – craniile, oasele lungi, erau exhumate și reamplasate în cadrul ansamblurilor funerare în locuri anume destinate.

avem la dispoziție, pentru cimitirul de la Căndești este clar că aveam de-a face cu un număr considerabil de mare de înmormântări și cu o varietate cu totul remarcabilă a comportamentelor funerare, în majoritate neatestate până acum în alte necropole aparținând culturii Monteoru.

Nu departe de Căndești, la **Coroteni**, a fost cercetat un alt cimitir monteorean²⁸¹. Din păcate și pentru acest obiectiv nu dispunem decât de date parțiale. În plus, modalitatea publicării lor lasă mult de dorit, atât în ceea ce privește descrierea complexelor funerare, cât și din punctul de vedere al ilustrării lor. Cimitirul de la Coroteni se află în apropierea unei așezări, despre care din nou nu dispunem decât de date sumare și deosebit de confuze, din lectura lor reieșind modalitatea greșită de cercetare în teren și de interpretare a observațiilor. Cercetările întreprinse în cimitirul din epoca bronzului, situat în punctul *Sediul CAP* au fost urmate de săpături efectuate în punctul *Cetățuia*, unde a fost descoperită o stațiune aparținând de asemeni culturii Monteoru. Cele două obiective sunt situate pe terasa superioară dreaptă a pârâului Vârzaru, fiind despărțite de o viroagă naturală²⁸².

Din cele câteva morminte monteorene publicate – 8 pentru faza Ic4 și unul atribuit fazei IIB²⁸³ – rezultă că cimitirul a fost mult mai întins și cu o durată în timp remarcabilă. Planul publicat este parțial și total nesatisfăcător redactat²⁸⁴ (**Pl. 185**). Din descriere reiese că cimitirul a fost plan, singurele amenajări exterioare fiind micile movile de pietre care acopereau mormintele. Forma gropilor funerare este ovală. În umpluturile gropilor s-au găsit pietre de râu, ca și pe fundul gropilor (**Pl. 186**, cu ilustrația redesenată), la nivelul scheletelor sau dedesubtul acestora. Nu mai avem cum ști dacă cele opt morminte atribuite, pe baza inventarului, fazei Monteoru Ic4, erau plasate într-un cartier aparte al zonei funerare sau se găseau răspândite printre celelalte înmormântări. Diagnoza antropologică nu a fost făcută.

În ceea ce privește tratarea defuncțiilor, toate cele opt morminte sunt de inhumatie. Pentru M.8–9, apreciate ca fiind de copii, starea de conservare a resturilor osteologice nu a permis precizarea poziției și a orientării scheletelor. În cazul M.28, scheletul a fost deranjat de o înmormântare „din bronzul târziu” astfel că osemintele au fost descoperite deranjate. Pentru celelalte morminte, M.6–7, 18, 26–27, se poate observa din planurile publicate că scheletele au zăcut pe stânga. În cazul M.7 este vorba de o înmormântare dublă, primul schelet, apreciat de către descoperitor ca fiind de bărbat, este apreciat ca fiind așezat pe stânga și orientat SV, al doilea schelet, socotit ca fiind de femeie, apreciată ca „*depusă în brațele bărbatului cu capul pe piept*”. În realitate, desenul este confuz și de aceea este greu de probat afirmația avântată a autorului. Din același desen reiese însă că orientarea, cel puțin a primului schelet, este către V sau VNV! Mormântul 6 avea scheletul chircit lateral pe stânga și orientat, după planul publicat, către V nu spre NV cum se specifică în descriere. Mormântul 18 avea de asemeni scheletul chircit lateral pe stânga și orientat SV, iar M.26 avea scheletul în aceeași poziție, dar orientat către V, nu SSV cum se specifică în text²⁸⁵.

Inventarele funerare ale înmormântărilor din faza Monteoru Ic4 de la Coroteni se disting prin numărul relativ mare de piese, aproape exclusiv ceramică. Astfel, M.6 avea două vase askos și un castron, M.7 patru vase dintre care un askos, o ceașcă și două vase bol, M.8 avea ca inventar cioburi, iar în umplutura gropii s-a găsit și un fragment de râșniță, M.9 era însoțit de cioburi de la două vase întregibile parțial, un percutor din rocă și urme de cărbune, M.18 avea două vase de tip bol, pentru M.26 inventarul era constituit dintr-un set constituit din 5 vase, anume un askos, 3 cești și un vas bol, iar în zona oaselor tarsiene se afirmă că s-au găsit bucăți de „*lupă (zгурă) din bronz*”, M.27 avea 4 vase, dintre care un askos, două cești și un vas bol, la care se adăuga un topor din piatră²⁸⁶. Pentru M.28 inventarul nu mai poate fi reconstituit datorită deranjamentului, dar autorul specifică că au fost găsite cioburi de vase și „*lângă craniu în partea dreaptă a scheletului uman se află un schelet de acvilă*”. Lotul redus de înmormântări disponibile de la Coroteni ca și impreciziile documentației grafice și a descrierii mormintelor împiedică o discuție mai detaliată asupra standardului funerar din acest cimitir, de loc neglijabil altfel. Cu toate acestea se poate remarca prezența vasului askos la 4 dintre cele 8 morminte cercetate, prezența fragmentelor ceramice în movila de pietre, alături de un fragment de râșniță și un percutor, găsite în aceeași poziții. Se poate pune problema rostului acestor resturi în umplutura gropii, în ce măsură acestea indică un ceremonial funerar mai complicat decât lasă să se vadă la prima vedere mormintele cercetate. Trebuie remarcată și prezența toporului din piatră, piesă mai rar prezentă în înmormântările monteorene.

²⁸¹ V. Bobi, VranceaStCom 5–7, 1987, p. 17–38.

²⁸² Idem, VranceaStCom 8–10, 1991, p. 17–18.

²⁸³ Idem, VranceaStCom 8–10, 1991, p. 341–349.

²⁸⁴ Idem, VranceaStCom 5–7, 1987, fig.1. Vezi și la p. 17, unde se afirmă că: „*au fost identificate... cinci locuințe ce aparțin epocii bronzului, cultura Monteoru IIB, patru locuințe de suprafață de tip cenușar – cultura Noua și trei necropole ce aparțin epocii bronzului MIC4, MIC2 și Noua*” (s.m.).

²⁸⁵ *Ibidem*, p. 17–21 descrierea mormintelor și fig. 1–6 cu fotografiile și desenele (excrabile).

²⁸⁶ Pe planul publicat la *Ibidem*, fig. 6/2 sunt trecute cinci vase.

Mormintele aparținând fazei Monteoru Ic2 de la Coroteni sunt doar menționate, fără nici un fel de detalii. Dintre cele târzii a mai fost publicat doar M.29, atribuit pe baza inventarului ceramic fazei Monteoru IIB. Este vorba de un mormânt de înhumatie, cu scheletul așezat în decubit lateral stâng, chirchit, cu craniul către SSV. Groapa este de formă ovală și nu a avut amenajări exterioare. După dimensiunile oaselor scheletul a fost apreciat ca fiind al unui matur. Ceea ce scoate în evidență această înmormântare este inventarul, din care, în afara unei cești și a unui capac de pixidă, face parte și un set de piese de port alcătuit din un ac „de cusut”, trei inele de buclă cu capătul lătit și un altul simplu, zece butoni, un „manșon” și un străpungător, toate din metal²⁸⁷ (PI. 187, cu planul și inventarul redesenate).

Este cu totul evident că la Coroteni există un ansamblu funerar al culturii Monteoru cu destul de multe morminte și cu o varietate de practici care prezintă un interes special, dar, iarăși, modul superficial de introducere în circulație al descoperirilor limitează discuția și înțelegerea.

Cu totul recent se plasează cercetările de la **Cârlomănești-La arman**, unde în 2001 a fost identificat un nou cimitir monteorean²⁸⁸. În 2003 săpăturile au fost reluate, până în prezent fiind descoperite 24 complexe funerare (PI. 188 cu planul doar pentru campaniile 2001, 2003–2004)²⁸⁹. Noua necropolă identificată se află pe un platou al terasei din dreapta a Nișcovului, la o distanță de circa 400 m SV de așezarea din epoca bronzului de pe *Cetățuia*, aceasta din urmă situată pe un martor de eroziune separat de aceeași terasă printr-o adâncă viroagă naturală. Relația față de așezarea de pe *Cetățuia* nu este foarte clară, mai cu seamă că mormântul descoperit în 2001 aparține, după ceașca cu două toarte din inventar, „fazei” Monteoru Ic1, care nu este reprezentată pe *Cetățuia*. În urma cercetărilor de suprafață s-au cules informații și materiale ce par a indica că întinderea necropolei a fost de dimensiuni remarcabile²⁹⁰, ceea ce ar putea corespunde, eventual, și unei durate în timp. Până acum această durată nu pare foarte mare, un indiciu în acest sens fiind indicat oarecum de faptul că cel mai vechi mormânt aparține „fazei” Ic–1, în vreme ce vasul cel mai târziu descoperit până acum este o ceașcă cu două toarte din M.10, cu un decor specific „fazei” Ib. O problemă aparte o ridică faptul că cimitirul de pe platoul *La Arman* este suprapus de o depunere cu material monteorean târziu, caracterizată prin gropi cu resturi arse de locuințe, oase de animale și fragmente ceramice cu decor monteorean de stil IIB, dar și cioburi de la vase de dimensiuni mari cu suprafața acoperită cu striuri făcute cu măturica²⁹¹. După complexele aparținând acestui strat, care deranjează mormintele mai vechi, se pare că cimitirul nu a mai funcționat în perioada târzie a epocii bronzului.

Cu toate că numărul înmormântărilor este încă redus, s-au putut înregistra o serie de observații care conferă micului cimitir de la *Cârlomănești-La arman* un caracter aparte. Toate mormintele descoperite sunt plane, orizontul înmormântărilor fiind de altfel suprapus de un strat de cultură dintr-o etapă de sfârșit a culturii Monteoru. Acest din urmă fapt exclude din capul locului posibilitatea identificării unor amenajări exterioare, în cazul în care ar fi existat. Din punctul de vedere al ritului funerar 10 morminte sunt de înhumatie, unul – M.10 –, este lipsit de schelet, în groapa „căptușită” cu pietre fiind găsit un vas și câteva fragmente de oase calcinate dispartate, având deci un caracter incert, iar în M.16 au fost descoperite doar câteva oase umane dispartate. În suprafața cercetată la *La arman* au mai fost descoperite 4 complexe – cu siglele Cpl. 1–2, 9 și 12 – lipsite de resturi osteologice, dar cu structuri asemănătoare mormintelor și, în trei cazuri, cu câte un vas pe fund (PI. 190). Caracterul lor este dificil de apreciat, asemenea complexe fiind considerate tradițional drept înmormântări simbolice/cenotafuri²⁹², dar ele ar putea foarte bine reprezenta și expresia altor practici legate tot de ceremonialul funerar, dar lipsește deocamdată proba arheologică și într-un sens și în celălalt. Cu câteva excepții – M.1–3 –, toate mormintele au avut la partea superioară o grămadă de pietre de râu și bolovani din calcar. În cazurile M.4–5 și 7–8, 17 și 19, chiar deasupra grămezii de pietre a fost descoperit câte un bolovan mai mare din conglomerat, rocă care, de altfel ca și bolovanii de râu, nu se găsește în mod obișnuit pe platoul din loess, înalt de circa 50–60 m față de lunca pârâului din preajmă de unde foarte probabil au fost aduse pietrele. Cantitatea de bolovani de râu variază, astfel dacă în cazul M.4, 7, 9 și 11 este vorba doar de câțiva bolovani, în cazul M.5 scheletul a fost acoperit în întregime cu bolovani (PI. 189), iar în cazurile M.8, 16–17, gropile de dimensiuni apreciabile, în cazul M.8, cu treaptă, au fost umplute de fiecare dată cu o cantitate cu

²⁸⁷ V. Bobi, Vrancea StCom 8–10, 1991, p. 341–349.

²⁸⁸ I. Motzoi-Chicideanu, Despina Gugu, SCIVA 52–52, 2001–2002 (2004), p. 5–41.

²⁸⁹ I. Motzoi-Chicideanu et al., 2006.

²⁹⁰ Din păcate cea mai mare parte a cimitirului se găsește sub gospodăriile actuale ale periferiei sudice a satului.

²⁹¹ T. Vasilescu, Mousaios 9, 2004, p. 39–50.

²⁹² Am optat pentru această interpretare provizorie, drept pentru care complexele respective au căpătat siglele M.12 = Cpl.1, M.13 = Cpl.2, M.14 = Cpl.9 și M.15 = Cpl.12.

totul remarcabilă de bolovani de râu sau din calcar și un altul din conglomerat, unii dintre bolovani prezentând urme de ardere. Aceeași practică a fost întâlnită și în cazul „mormintelor simbolice”, mai cu seamă în cel al M.13/Cpl. 2, a cărui groapă cu treaptă a fost umplută cu o cantitate remarcabilă de pietre. În cazurile M.1, 5, 7, și 8, pietre au fost descoperite și sub schelete, iar în cazurile M.10, 22 și 24, gropile erau „căptușite” pe margini cu bolovani de râu. În campania 2004 au fost cercetate două morminte – M.16 și 17 –, ale căror gropi fuseseră umplute cu o cantitate deosebit de mare de bolovani de râu, unii arși, printre bolovani fiind descoperite de fiecare dată lespezi de conglomerat (Pl. 189 și Fig. 39). Dacă obiceiul depunerii pietrelor pe fundul gropii sau imediat în jurul cadavrului mai este cunoscut la Sărata Monteoru²⁹³, Căndești²⁹⁴, Coroteni²⁹⁵, Bonțești²⁹⁶ sau Gura Văii²⁹⁷, obiceiul umplerii gropilor funerare cu bolovani nu mai era cunoscut până acum decât în cazul M.500 de la Căndești, interpretat cu totul deplasat²⁹⁸. Dar practica aceasta este binecunoscută în mediul culturii Mnogovalikovaja²⁹⁹ de unde, posibil, a fost preluată în cadrul culturii Monteoru. În ceea ce privește adâncimea gropilor trebuie precizat de la bun început că nivelul de săpare al acestora nu a putut fi surprins cu claritate. Dacă în cazul M.2, scheletul se găsea la –1.41 m față de nivelul actual de săpare, în cazurile M.4–11 adâncimea este cuprinsă între –0.40–1.10 m. O situație oarecum diferită se constată în ceea ce privește „mormintele simbolice” (Pl. 190) a căror adâncime este mai mică, cu excepția M.13/Cpl. care a atins 1 m. Forma gropilor nu a putut fi iarăși surprinsă cu precizie datorită calităților solului, în câteva cazuri – M.5, 8, 10–11, 19, 22, 24 – fiind aproximativ rectangulară și ovală în cazurile M.4 și 16–17. Pentru cele patru „cenotafuri” gropile au fost aproximativ ovale, sau pentru M.14/Cpl. 9, rectangulară. Cum însă numărul complexelor funerare este încă mic, trebuie așteptată finalizarea cercetării pentru concluzii cu caracter general. Un element oarecum nou este dat de descoperirea gropilor cu treaptă, așa cum s-a constatat pentru M.2, 8 (Pl. 189), 13 (Pl. 190) și 14, ultimele două fiind „simbolice”. În toate aceste cazuri groapa primară a avut o adâncime de circa 0.20–0.30 m, în mijloc fiind adâncită, ca un soi de puț, cu circa 0.40–0.50 m mai jos. Această practică nu mai era cunoscută acum decât, iarăși din nou, la Căndești³⁰⁰. La vest de Prut, pentru epoca bronzului asemenea gropi cu treaptă sunt cunoscute doar pentru mormintele *Jamnaja* din tumulii de la începuturile epocii bronzului³⁰¹, dar, din nou, și în aria Mnogovalikovaja³⁰².

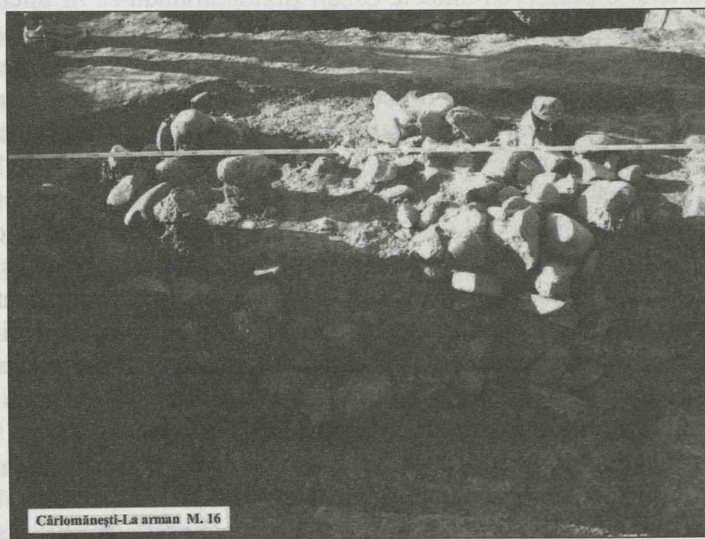

Figura 39

²⁹³ I. Nestor, în Raport MNA, 1944, p. 20–29, pentru Cimitirele 1 și 2; E. Comșa, Thraco-Dacia 2, 1981, p. 111–124, pentru Cimitirul 3; L. Bârză, Dacia NS 33, 1989, p. 39–7, pentru Cimitirul 4.

²⁹⁴ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 97–122.

²⁹⁵ V. Bobi, VranceaStCom 5–7, 1987, p. 17–38.

²⁹⁶ Gh. Bichir, Materiale 5, 1959, p. 257–263.

²⁹⁷ C. Buzdugan, I. Eminovici, Carpica 4, 1971, p. 101–110.

²⁹⁸ Vezi supra nota 247.

²⁹⁹ E. Sava, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja*, Chișinău, 1992, fig. 30/1, 3, 11.

³⁰⁰ Vezi supra nota 125.

³⁰¹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor tumulare.

³⁰² E. Sava, *op. cit.*, p. 73–75.

O altă particularitate este dată de faptul că toate mormintele de inhumație care au putut fi cercetate au avut scheletele orientate către SV, dintre acestea M.5 fiind depus în decubit lateral chircit pe dreapta, iar M.11 și 17 în decubit ventral cu picioarele îndoite din genunchi și căzute pe stânga, toate celelalte schelete fiind așezate pe partea stângă. După analiza antropologică efectuată³⁰³, M.5, cu scheletul pe dreapta, a aparținut unui bărbat, toate celelalte schelete de adulți fiind feminine. Orientarea unitară către SV nu poate fi însă considerată ca regulă generală a necropolei de la Arman, căci cercetarea este departe de finalizare și este cu totul posibil ca până acum să fi fost surprins doar un „cartier” al cimitirului caracterizat prin dispunerea cadavrelor cu capul către SV, cartier folosit de-a lungul unui interval de timp nu foarte îndelungat, din „faza” Ic1 până la „faza” Ib.

O situație cu totul aparte a fost înregistrată la două morminte. Astfel la M.21, groapa de formă circulară, foarte puțin adâncă, a fost acoperită cu o mică movilă din bolovani de râu. La partea superioară a acestei movile, către vest, au fost descoperite câteva oase, socotite inițial a fi de animal. Pe fundul gropii au fost descoperite oseminte dispartate de la doi indivizi de vârstă *infans I* (Pl. 190b). Mormântul nu a avut inventar, iar după analiza efectuată în laborator s-a dovedit că oasele socotite ca fiind de animal și descoperite la partea superioară a bolovanilor, proveneau de fapt de la un om, de vârstă *maturus*. În cazul M.22 groapa, de formă rectangulară, era „căptușită” pe margini de un rând de pietre așezate pe fund. Peste scheletul chircit pe stânga și orientat SV-NE se găseau câteva oase de la un alt schelet de adult, dar nu în conexiune anatomică. La picioarele scheletului așezat pe stânga, ca și în dreptul bazinului, au fost observate două mici aglomerări de oase calcinate (Pl. 190a). Fragmente de la alte oseminte umane, străine de scheletul depus în groapă s-au mai găsit la M.7, unde alături de scheletul de copil a fost descoperit și un femur fragmentar de adult³⁰⁴.

Privind din ansamblul descoperirilor funerare monteorene cunoscute până acum, mormintele de la Cârlo-mănești-La Arman se disting prin inventarele lor, oarecum unitare. În M.1-2, 9 și 10, au fost descoperite câte un vas – ceașcă cu două toarte sau cupă cu marginea evazată –, la fel ca și în mormintele simbolice M.12-14. În cazul M.5, la nivelul amenajării cu pietre care acoperea scheletul au fost descoperite fragmente ceramice de la 1-2 vase sparte din vechime, depuse peste membrele inferioare ale scheletului. În cazul M.1-2 și 9 vasele se găseau depuse în spatele cutiei craniene. În M.19 și 24 au fost găsite câte două vase, setul fiind constituit dintr-o ceașcă cu două toarte și o pixidă, în ambele cazuri pixida aflându-se în interiorul ceștii. La M.16, în umplutura de pietre au fost descoperite două cești și un vas cu corp sferic și buza răsfrântă, precum și numeroase alte cioburi. Fragmente ceramice s-au descoperit și în umpluturile mormintelor 5, 17 și 19. Forma ceramică predominantă pentru înmormântările descoperite la Cârlo-mănești-La arman este ceașca cu două toarte. Piese de port descoperite sunt reprezentate printr-un set constituit dintr-un Ösenhalsring, un Lockenring și un fragment de brățară, toate din Cu/Bz, la M.1, două Lockenringe la M.4, un alt inel de buclă la M.8 și alte două la M.11 și încă unul la M.23. La acestea se mai pot adăuga, eventual, un alt Ösenhalsring de la un mormânt descoperit fortuit, piesa fiind astăzi pierdută și o brățară împreună cu un alt Ösenhalsring³⁰⁵ descoperite într-o groapă monteoreană târzie care a deranjat M.8 de unde ar fi putut proveni cele două piese. La M.17 au fost descoperite mai multe perle sferice ca și tubulare din caolin, care alcătuiau un colier.

Deși incomplet cercetat, cu puține înmormântări, cimitirul de la Cârlo-mănești-La Arman a oferit deja prilejul înregistrării unor aspecte aparte ale comportamentului funerar. Este vorba mai întâi, de obiceiul umplerii gropilor mortuare cu cantități însemnate de pietre aduse din altă parte ca și prezența gropilor cu treaptă. O altă particularitate a necropolei este dată de prezența, în unele morminte, a unor oseminte umane fără legătură cu înmormântarea principală. Practica pare a indica o manipulare postmortem a unor oseminte/părți de schelete, așa cum se poate bănuși și pentru cimitirul de la Căndești. Tot la fel ca la Căndești, în cimitirul de pe Arman se pare că au existat „cartiere” caracterizate prin elemente comune ale ceremonialului mortuar și bine circumscrise cronologic. Dar cercetarea nu este încheiată, iar pentru alte cimitire monteorene nu dispunem acum de informații comparabile, așa că discuția trebuie încheiată.

Una dintre primele descoperiri funerare aparținând culturii Monteoru este cimitirul de la Poiana, cercetat încă înainte de război³⁰⁶, ulterior mai fiind descoperite și alte morminte³⁰⁷. Cimitirul se găsește la

³⁰³ N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, N. Sultana, SCIVA 52-53, 2001-2002 (2004), p. 43-51, pentru M.1, M. Constantinescu, N. Mirițoiu, Mousaios 10, 2005, p. 45-54, pentru mormintele 2-17. Pentru celelalte morminte M. Constantinescu a efectuat determinări preliminare în cursul săpăturilor, iar apoi la laborator.

³⁰⁴ M. Constantinescu et al., *op. cit.*, p. 47-48.

³⁰⁵ Piesa are lungimea de 17 cm și este confecționată dintr-o bară subțire, astfel că ar putea fi și o brățară cu capete răsucite sau o verigă de picior ca, cele din mediile Periam-Pecica.

³⁰⁶ Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, Dacia 5-6, 1935-1936, p. 151.167.

³⁰⁷ Silvia Teodor, Stela Țau, M. Nicu, MemAntiq 19, 1994, p. 201-212.

poalele unei terase înalte, situate la 220 m spre vest, unde se găsește și stațiunea³⁰⁸, căreia îi aparține cu certitudine (Pl. 191/1). În cursul primelor săpături au fost descoperite 27 de morminte de inhumatie, toate fiind plane. Terenul pe care se găsea necropola a fost afectat de-a lungul vremii de apele pluviale care au distrus și alte morminte astfel că cimitirul a fost inițial mai întins decât s-a surprins în anul 1928. În 1989 au fost efectuate noi săpături arheologice care au dus la descoperirea altor cinci morminte, dintre care unul de incineratie, toate mormintele fiind găsite sub un tumul Latène care a suprapus înmormântările din epoca bronzului. Mormintele nou descoperite se găseau dincolo de drumul care mărginea la nord suprafața cercetată în 1928, ceea ce pledează, încă o dată, pentru o întindere mai mare a zonei funerare.

Din totalul celor 33 de morminte, doar unul singur este de incineratie (M.4/89), un altul fiind foarte posibil un cenotaf (M.31), toate celelalte fiind de inhumatie. Nu s-au observat amenajări ale gropilor funerare. Pentru mormintele cercetate înainte de război, nu există mențiuni privind forma gropilor, iar pentru cele descoperite în 1989 la trei – M.2, 5 și 6 – gropile erau ovale, într-un singur caz – M.3 – groapa a fost rectangulară, iar în cazul mormântului de incineratie – M.4 – groapa era circulară. Pentru 26 de morminte s-a putut stabili poziția, toate acestea având scheletele așezate în decubit lateral stâng chircit. Orientarea este predilect către NV – 15 morminte – apoi câteva spre V – 6 morminte – sau SV – 5 cazuri – și unul singur către SE. Determinări antropologice au fost făcute doar pentru 9 schelete, insuficient pentru a putea stabili un standard al orientării în relație cu grupele de sex/vârstă³⁰⁹. Un aspect aparte al diagnozei antropologice îl constituie numărul mic al mormintelor de copii, fapt care pledează, și din acest punct de vedere, pentru faptul că cimitirul a fost cu mult mai mare.

În ceea ce privește inventarele, se distinge M.17, cu patru vase – două cești, un castron și o pixidă –, un inel din Cu/Bz, o piesă cilindrică din os decorată, un topor din diorit și două vârfuri de săgeți din silex (Pl. 191/2). Trebuie adăugat că toporul a avut un nit din Cu/Bz care asigura înmănușarea³¹⁰. Un alt topor, nefinisat, a fost găsit în M.18, la fel cu o măciucă din piatră în M.6/89.

Piese de port sunt reprezentate, în afara inelului deja menționat pentru M.17, din alte trei inele de buclă din Cu/Bz în M.2, 7 și 10 iar apoi de un pandantiv din aur, cu decor în relief, găsit în M.2 și un Lockenring tot din aur în M.7. În sfârșit, la M.3 s-a găsit și o mică perlă din „faianță”. Dintre mormintele cu piese de port doar pentru M.2 dispunem de o diagnoză antropologică, fiind vorba de un schelet masculin³¹¹. Din cele 32 de morminte cercetate, majoritatea – 26 – au inventare ceramice, din acest punct de vedere distingându-se M.6/89 cu 9 vase – trei cești cu două toarte, trei castroane, un vas pântecos cu margine răsfrântă și două vase de provizii. Un alt mormânt cu un număr remarcabil de vase este și M.5/89, cu cinci vase. De altfel cele mai multe dintre mormintele cu ceramică de la Poiana au, în medie, 2–3 vase. Forma predominantă este ceașca, cu una sau cu două toarte, prezentă aproape în fiecare dintre înmormântările cu vase, urmată apoi de pixidă, prezentă în cinci cazuri, ambele forme fiind cunoscute și în alte complexe funerare ale culturii Monteoru, cu destulă probabilitate funcția lor reală fiind legată de o anume exprimare simbolică legată de ofranda alimentară în cadrul ceremonialului funerar. Din păcate, lipsa unor determinări antropologice complete ne împiedică din nou să stabilim o relație între inventare și grupele de sex/vârstă. O idee ne putem totuși face pe baza inventarului M.17, foarte probabil un bărbat, al cărui inventar îl distinge nu numai în cadrul cimitirului de la Poiana. De altfel, la Poiana, armele sunt, proporțional vorbind, bine reprezentate prin cele două topoare și măciuca din piatră. Deși singulară, măciuca prezintă o anume importanță, căci ea este specifică mormintelor epocii bronzului din stepele nord pontice³¹², prezența acestei arme/însemn de prestigiu, datorându-se contactelor dintre mediile monteorene și cele contemporane lor din răsărit. Tot dinspre această direcție a pătruns la Poiana și pandantivul din aur cu decor în relief³¹³, considerat mai de mult ca fiind de origine miceniană³¹⁴, dar care astăzi își găsește cele mai bune analogii într-o descoperire din mediul considerat Srubnaja, în M.3 din kurganul 2 de la Novyje Jabalakly, în Bașkiria³¹⁵. În felul acesta pandantivul de la Poiana, prin originea sa

³⁰⁸ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, p. 152, fig. 1.

³⁰⁹ C. Maximilian și colab., *Sărata Monteoru. Studiu antropologic*, București, 1962, p. 119–128, unde se menționează că mormintele au fost descoperite într-un tumul.

³¹⁰ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, p. 154 și fig. 3; 9–10.

³¹¹ C. Maximilian și colab., *op. cit.*, p. 120.

³¹² Vezi de pildă Elke Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einen berühmten bronzzeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA 44, Bonn, 1997, p. 116–126; eadem, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, Archäologie in Eurasien Bd. 14, Mainz am Rhein, 2003, p. 192–194.

³¹³ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, p. 162, fig. 14/1.

³¹⁴ I. Nestor, *Der Stand*, p. 98.

³¹⁵ V. S. Gorbunov, SA 1, 1977, p. 155–160 I fig. 4/3; 6/1–34; 7/1–7.

„exotică” devine o piesă de marcă a inventarelor funerare. Pentru lămurirea comportamentului funerar al comunității monteorene de la Poiana de un real folos ar fi fost publicarea cu detalii a înmormântărilor descoperite în stațiune³¹⁶. Din păcate nu dispunem de aceste date, dar prezența în așezare, ca și în imediata ei proximitate, chiar pe terasă, a unor morminte din epoca bronzului, indică faptul că au existat fie mai multe zone funerare, eventual diferențiate și în timp, fie zona funerară a fost cu mult mai largă. Până în momentul de față putem afirma că la Poiana, pentru cele 33 de morminte se conturează un standard funerar caracterizat prin morminte plane, lipsite de amenajări speciale, predominant înhumate, cu cadavrele așezate chircit pe stânga și cu o orientare predilectă către NV. Inventarele par a pune în evidență statutul social al defuncțiilor, în special al calității de luptător prin armele descoperite, din inventare făcând parte și piese de origine exotică. Inventarul ceramic este caracterizat prin preponderența ceștilor, urmate de pixide și prin lipsa vaselor de ofrandă – *Spendegefaß*.

Deși singular, nu este lipsit de importanță nici mormântul de inhumație de la **Gura Văii**, descoperit în urma unei intervenții de salvare³¹⁷. Fără îndoială că mormântul a făcut parte dintr-un cimitir mai mare, care însă nu a fost cercetat. În preajmă au fost descoperite cu un prilej anterior urme ale unei așezări monteorene³¹⁸. Mormântul era foarte probabil plan, urme ale unei amenajări exterioare neputând fi surprinse căci complexul era deranjat de o groapă Latène. Groapa a avut un plan aproximativ rectangular și, ceea ce este cel mai important, a avut de jur împrejurul pereților bolovani de râu. Pe fundul gropii zăcea un schelet chircit pe stânga, cu craniul către NV. Nu a fost făcută o analiză antropologică. Inventarul se compunea dintr-un topor de piatră, descoperit sub craniu, o ceașcă cu două toarte situată la genunchi, un castron tronconic plasat în dreptul cutiei toracice, o pixidă găsită chiar la gură și un vas-sac, având în interior câteva vertebre de animal, așezat la N de craniu. După inventarul ceramic, mormântul a fost încadrat în faza Monteoru Ia.

Un mic grup alcătuit din trei morminte a fost identificat la **Bonești**³¹⁹. Din cercetările de suprafață și informațiile de la localnici s-a apreciat că grupul de morminte a aparținut, fără îndoială, unui cimitir mai întins, aflat, destul de probabil, în apropierea unei așezări. Dintre cele trei morminte o situație clară a avut-o doar M.2, aflat la -0.80 m, într-o groapă ale cărei laturi de est și sud erau „căptușite” cu pietre. Scheletul se găsea în decubit lateral stâng, chircit, cu capul către SSV. Inventarul era constituit dintr-un inel de buclă din Cu/Bz, două topoare plate din tuf vulcanic și două cești cu două toarte, dintre care una depusă la picioare, iar cea de a doua la spatele scheletului. Un topor cu gaură de înmănușare a fost găsit într-un alt mormânt, descoperit fortuit de localnici anterior cercetărilor. Din preajma locului unde au fost descoperite cele trei morminte s-au mai găsit un ac din Cu/Bz cu capătul rupt, dar care ar putea să fi fost un ac de tip Hülseknopfnadel, și un fragment de topor din piatră, precum și mai multe grămezi de pietre de râu ce ar fi putut reprezenta urmele unor amenajări funerare. După inventare, mormintele de la Bonești au fost încadrate în faza Ia. Importanța micului grup de morminte de la Bonești rezidă în amenajările cu pietre înregistrate, ceea ce mărește aria pentru documentarea obiceiului „căptușirii” gropilor funerare pentru înmormântările monteorene.

Cimitirul 3 de la **Sărata Monteoru**, cercetat în anul 1949, se găsea amplasat pe panta sud-estică a Dealului Leagănelui³²⁰ aflat, la rândul lui, la circa 200–250 m NE de stațiunea de pe dealul *Cetățuii*. Cele două dealuri sunt despărțite de o vale adâncă cu aspect de defileu prin care, uneori, curge un torent. Astăzi valea a fost amenajată prin ea trecând drumul principal Merei–Sărata Monteoru. Înaintea începerii săpăturilor arheologice lucrările pentru plantare a unor vii distruseseră mai multe morminte, motiv pentru care au și fost începute cercetările arheologice. Materialele scurse pe pantă constituiau un indiciu că mai sus, fie pe pantă, fie chiar pe platoul mai mic de pe culmea dealului, ar fi existat o așezare³²¹. Această observație are o anume importanță, căci în cazul în care s-ar fi identificat cu certitudine o stațiune pe culmea Dealului Leagănelui, s-ar fi putut stabili cu aceeași certitudine și raportul față de grupul de morminte de pe panta dealului și, în consecință, și față de stațiunea de pe *Cetățuie*. Cele 10 morminte cercetate se găseau pe o terasă îngustă a pantei, alte 4 morminte fiind distruse anterior cercetărilor (**Pl. 192**). Nu au fost înregistrate amenajări exterioare, toate înmormântările fiind plane. Resturile osteologice nu au fost studiate din punct de vedere antropologic, determinările făcute cu ocazia publicării cimitirului fiind impresive. În ceea ce privește amenajările interioare,

³¹⁶ R. Vulpe și colab., SCIV 1, 1950, 1, p. 45–52; idem, SCIV 2, 1951, 1, p. 177–216.

³¹⁷ C. Buzdugan, C. Eminovici, *op. cit.*, p. 113–117, fig. 1–2.

³¹⁸ C. Buzdugan, *Carpica* 1, 1968, p. 107 și fig. 3/1–8.

³¹⁹ Gh. Bichir, *Materiale* 5, 1959, p. 258–259.

³²⁰ Pe toate hărțile oficiale la scara 1/20 000 nu apare această denumire ci cea de Dealul Viei. Astăzi întregul deal este terasat pentru plantațiile de vie care au distrus orice fel de urme arheologice. Nu trebuie uitat faptul că, foarte probabil, în vechime dealurile din zona Sărutei Monteoru erau acoperite cu un alt tip de vegetație decât cea actuală.

³²¹ E. Comșa, *Thraco-Dacica* 2, 1981, p. 111–124.

pentru cel puțin 3 morminte – M.2, 8 și 10 – au fost descoperite pietre de dimensiuni mijlocii care erau depuse în jurul scheletelor, amintind oarecum de practica alcătuirii unor ciste. Numai pentru M.10 s-a putut constata că scheletul era acoperit cu pietre mai mari din calcar, dintre care una prezenta urme de ardere. Pietre alăturate scheletelor s-au găsit și la alte morminte – M.1, 3, 4, 6. Toate scheletele, cu excepția M.4 care era distrus din vechime, se găseau așezate chircite lateral pe stânga (Pl. 193). În ceea ce privește orientarea, dispunerea scheletelor este foarte variată (Fig. 40), autorul săpăturii considerând că „cimitirul” a fost organizat pe 3 grupuri, pentru cele din grupul central la dispunerea defuncțiilor „s-a ținut seama de un anumit punct, poate era chiar marcat în teren, în jurul căruia, parcă în chip de „vârtej”, au fost îngropați cei decedați.”³²². Determinarea antropologică s-a făcut impresiv de către autorul săpăturilor. Inventarele cuprind ceramică – M.1–3, 7–10 – piese de port din aur – M.5, 9 –, din bronz – M.1–2, 5, 8, 10 – și un topor din piatră – M.9. Ceramica este reprezentată prin cești cu una sau două toarte, un vas globular și un vas de ofrandă/*Spendegeßß*, formă caracteristică la Sărata Monteoru și nu numai, pentru înmormântări sau ansambluri de cult.

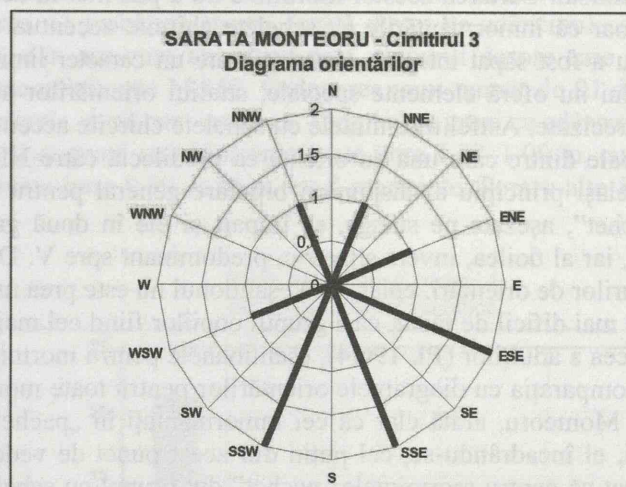

Figura 40

Opinia lui E. Comșa cu privire la organizarea pe grupuri a cimitirului este greu de susținut, dată fiind suprafața cercetată redusă și numărul mic de morminte, iar lipsa unor determinări antropologice pertinente face imposibilă relația structură + inventar/sex sau vârstă. Eșantionul constituit din cele 10 morminte ale Cimitirului 3 de la Sărata Monteoru, încadrat la sfârșitul fazei Ia și în faza IIa, este evident prea mic pentru o examinare mai în detaliu, statistică, dar el constituie totuși o descoperire importantă, cel puțin pentru ansamblul descoperirilor funerare din preajma stațiunii eponime, mai ales prin structura unora dintre morminte, ca și prin inventarele demne de luat în seamă prin conținutul lor.

Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, cu cele 146 de înmormântări ale sale³²³ (Pl. 194), constituie până astăzi cel mai bine reprezentat monument funerar al grupeii Monteoru, de unde și importanța pe care o are la discuția de față. Nici acest cimitir, cu morminte exclusiv de înhumare, nu a putut fi cercetat în întregime³²⁴. În ceea ce privește amenajările funerare există unele morminte cu pietre în groapă, ca și unele cu gropi cu catacombă³²⁵, acest din urmă fapt fiind explicat prin aceea că, gropile mormintelor fiind săpate în pantă, s-a procedat în acest fel pentru consolidarea lor³²⁶. Cimitirul a fost analizat antropologic³²⁷, dar rezultatele sunt, în anumită măsură, contestate³²⁸. Din cartarea mormintelor pe grupe de sex și vârstă³²⁹ (Pl. 195) nu reiese niciun

³²² *Ibidem*, p. 118.

³²³ Ligia Bârză, *op. cit.* Atât din catalog, cât și pe planul general de la fig. 2, lipsesc unele morminte.

³²⁴ *Ibidem*, p. 48.

³²⁵ Nici din catalog și nici din planurile individuale ale mormintelor nu reiese care au avut groapă cu catacombă și care nu. La unele dintre morminte sunt trecute pe plan pietre, sau se face mențiunea respectivă în catalog.

³²⁶ *Ibidem*, p. 40. Dacă însă se are în vedere prezența unui grup distinct de morminte cu catacombă la Căndești, sau a celor de la Smeeni, foarte aproape de Sărata Monteoru, argumentul de ordin constructiv se subțiază...

³²⁷ C. Maximilian, V. V. Caramelia, P. Fîru, Adina Negrea Gherghea, *Sărata Monteoru. Studiu antropologic*, București, 1962.

³²⁸ Ligia Bârză, *op. cit.*, p. 39.

³²⁹ Pentru această cartare am folosit determinările menționate de Ligia Bârză în catalogul cimitirului.

fel de grupare pe aceste criterii. Scheletele se găsesc dispuse pe dreapta sau pe stânga, cu câteva cazuri de abateri³³⁰. În ceea ce privește orientarea mormintelor³³¹, pentru cele 24 de morminte de bărbați, la care acest lucru a putut fi precizat, se disting două grupe principale dispuse bipolar, din care una cu orientarea predilectă către NE-E, iar cealaltă către SV-V, ambele grupe putând fi împărțite în câte două subgrupe, cu orientare predilectă către NE sau E și, respectiv, către V și SV (Pl. 196/1). Cele 25 de morminte de femei pentru care s-a putut stabili orientarea, se împart iarăși în două grupe principale cu orientare bipolară, primul predilect către ENE-E, iar al doilea către SV-V (Pl. 196/2). Dispunerea pe dreapta sau pe stânga pare legată de grupele de sex, în sensul preferinței pentru așezarea pe stânga la femei și, respectiv, pe dreapta la bărbați³³². Aș mai remarca, în plus, doar că mormintele dispuse pe dreapta, indiferent de sex, sunt așezate predilect cu capul în sectorul apusean. În afara scheletelor chircite moderat există și 61 de înmormântări (41.78%) cu scheletele chircite accentuat, în „pachet”. Dintre acestea 12 sunt morminte de bărbați, 11 de femei, 9 de adulți al căror sex nu a fost determinat, iar alte 29 sunt morminte de copii. Dintre aceste schelete „în pachet”, 36 sunt așezate pe partea stângă, 23 pe partea dreaptă, într-un caz poziția nu a fost stabilită precis, iar un schelet de copil (M.54b) se găsea în decubit dorsal. Cartarea acestor morminte nu a pus nici în acest caz în evidență grupuri, eventual se poate remarca doar că înmormântările cu schelete chircite accentuat se află în partea centrală a cimitirului, dar cum acesta nu a fost săpat integral, observația are un caracter limitat. Dacă distribuția acestor morminte în cadrul cimitirului nu oferă elemente speciale, studiul orientărilor acestora permite distingerea unor grupuri destul de bine precizate. Astfel mormintele cu schelete chircite accentuat și așezate pe dreapta se împart în două grupe principale dintre care una cu orientarea predilectă către NE, iar cealaltă cu orientarea predilectă spre SV, după același principiu al dispunerii bipolare general pentru întreaga necropolă. La fel, mormintele cu schelete „pachet”, așezate pe stânga, se împart și ele în două grupuri din care primul este orientat predominant către E, iar al doilea, invers simetric, predominant spre V. Din diagramă reiese totodată și echilibrul numeric al grupurilor de orientări, chiar dacă eșantionul nu este prea mare (Pl. 196/3). O distincție pe grupe de sex și vârstă este mai dificil de făcut, căci grupul copiilor fiind cel mai numeros, a cărui regulă de orientare o urmează fidel pe cea a adulților (Pl. 196/4), eșantioanele pentru mormintele masculine și feminine sunt reduse corespunzător. Comparația cu diagramele orientărilor pentru toate mormintele de bărbați și femei din Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, arată clar că cei înmormântați în „pachet” nu au constituit un grup distinct de restul comunității, ei încadrându-se, cel puțin din acest punct de vedere, în obiceiurile mortuare generale. Mai trebuie remarcat că pentru mormintele „pachet” din grupul cu scheletele dispuse cu capul spre V, cele așezate pe stânga „privesc”, aproximativ, spre N, iar cele așezate pe dreapta către S, în vreme ce pentru grupul cu scheletele dispuse cu capul către E, cele așezate pe stânga au „privirea” către S, iar cele pe dreapta către N. Din studiul statistico-combinatoriu al mormintelor de femei și de bărbați se pot desprinde observații asemănătoare³³³. Pentru înmormântările feminine, după poziția pe dreapta sau pe stânga, se disting două grupuri, în ambele existând și varianta dispunerii scheletelor „în pachet”. Elementul comun de inventar îl constituie inelul de buclă, pentru grupul cu scheletele pe dreapta singurul caz cu altă piesă de inventar fiind M.125, la care s-a găsit un buton. Pentru grupul cu cadavrele dispuse pe stânga există trei morminte (M.35a, 40 și 133) cu inventare mai „bogate” cuprinzând, în afara inelelor de buclă din bronz, spirale din bronz, perle din chihlimbar și din pastă sticloasă și, la M.35a, un Lockenring de aur. Se poate observa cu ușurință că inventarele mai reprezentative sunt caracteristice acelor morminte în care scheletele au fost chircite accentuat, „în pachet” (Pl. 197). În mormântările de bărbați, mult mai „sărace”, pot fi separate pe aceleași două grupări, aproape identice cu cele feminine (Pl. 197). În mormântările cu piese de port, susceptibile deci unei analize statistice, sunt puține, eșantionul având astfel o valoare redusă. Totuși se pare că membrii comunității care au folosit Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru erau împărțiți în 2/4 segmente, în relație cu grupa de sex și având obiceiuri funerare, în ceea ce privește dispunerea morților, simetric opuse, grupurile de morminte cu schelete chircite accentuat fiind mai expresive arheologic, reflectând, eventual, diferențieri de rang. Aceasta pare a fi o caracteristică a necropolei, așa cum reiese și din studiul dispunerii morților. În stadiul actual al cercetărilor, mai exact în lipsa unui număr suficient de mare de morminte duble, este greu de avansat o ipoteză privind relațiile dintre aceste grupuri. Dintre cele 5 înmormântări duble, în cazurile M.8a-b, 9a-b și 35a-b, toate de adult + copil, regula pare să fie aceea a dispunerii ambelor cadavre cu capul în aceeași direcție, dar fiecare pe

³³⁰ Lăgia Bârzu, *op. cit.*, p. 42.

³³¹ Pentru stabilirea orientării am folosit planurile individuale ale mormintelor, așa cum au fost publicate, descrierile din catalog fiind eronate în nenumărate cazuri.

³³² Lăgia Bârzu, *op. cit.*, p. 49.

³³³ Pentru înseriere am folosit programul WINBASP versiunea 5.42 (Bonn Archaeological Statistic package for Windows).

altă parte, deci „privindu-se față-n față”, în cazul M.54a–b, adult + copil, ambele schelete zac pe dreapta, dar cu capetele în direcții opuse, rezultând însă tot o „privire față-n față”, iar în cazul M.115a–b, adult + adult, ambele schelete sunt așezate pe dreapta, cu capul către SSV 235°, „privind” în aceeași direcție.

Inventarul ceramic poate fi socotit ca monoton, fiind reprezentat prin ceașca cu gură oblică și o toartă trasă din margine și supraînălțată (21 de cazuri), cu mai multe variante, ceașca cu două toarte trase din buză și supraînălțate – kantharos – (7 cazuri), ceașca cu o toartă sub buză (4 cazuri)³³⁴, un castron cu o toartă și unul cu două și o ceașcă cu gură dublă (Fig. 40). O altă caracteristică a cimitirului este lipsa amforelor și a pixidelor, explicată, poate pe bună dreptate, prin considerente de ordin ritual³³⁵. Din M.2, descoperit în cursul săpăturilor din 1926, provine și o ceașcă cu corpul etajat, cu o toartă așezată sub buză³³⁶.

Adâncimile până la care au fost săpate mormintele Cimitirului 4 par, la prima vedere, ca fiind deosebit de variate, cotele înscriindu-se de la –2.25 m până la –0.40 m. O a doua observație preliminară este aceea conform căreia în Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru se află cele mai adânci morminte monteorene. Problema este și mai complicată căci toate mormintele Cimitirului 4, descoperite până acum, sunt plasate pe panta de nord, foarte accentuată a *Cetățuii*³³⁷ (Pl. 198). Nu pentru toate mormintele există înregistrări ale adâncimilor, ceea ce limitează examinarea. O problemă aparte, legată direct de adâncimile gropilor funerare este aceea a mormintelor cu catacombă, dar, așa cum am văzut deja, singurul despre care știm cu certitudine că a avut groapă cu nișa laterală (catacombă) este M.142. Ordonarea unui număr de 91 de morminte după adâncime a pus în lumină trei trepte principale, după cum urmează: Treapta I-a: gropi cu adâncimi situate între 2.25–1.30 m, cu 49 de morminte; Treapta a II-a: gropi cu adâncimi situate între 1.27–1.00 m, cu 28 de morminte și Treapta a III-a: gropi cu adâncimi situate între 0.90–0.40 m, cu 8 morminte. Pentru alte 52 de morminte lipsesc datele privind adâncimile.

Sărata Monteoru. Cimitirul 4
Incidența formelor ceramice

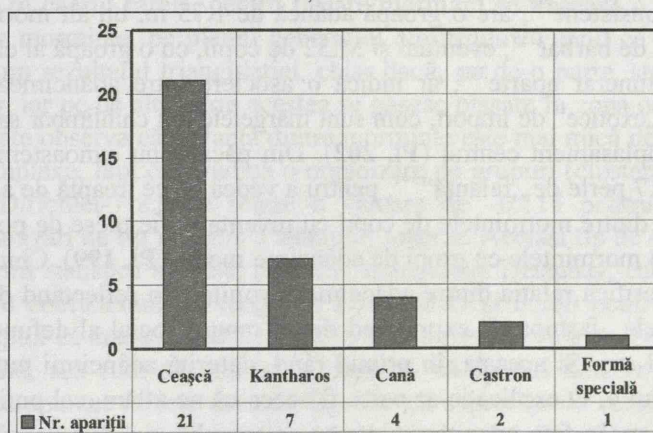

Figura 40

Din tabelul de mai jos se poate observa că nu există o distincție clară, din acest punct de vedere, între bărbații și femeile din mormintele Cimitirului 4, diferențele existente explicându-se prin diferența numerică dintre mormintele masculine și cele feminine, același lucru explicând și incidența mai ridicată la mormintele de copii. În ceea ce privește raportul față de cele două poziții principale, situația este asemănătoare, mormintele cu scheletele chircite pe stânga fiind mai numeroase. Ceea ce este însă evident este numărul mare al mormintelor cu gropi adânci, chiar și pentru copii, fapt mai puțin întâlnit în cimitirele preistorice și cu totul deosebit de

³³⁴ Exemplarul din M.12, o ceașcă cu gura arcuită și cu toarta așezată sub marginea decorată cu un șir de pastile, este considerat de către Ligia Bârzu drept o formă Aunjetitz importată sau imitată, iar piesa din M.36, cu o siluetă asemănătoare, dar cu un decor tipic monteorean, drept o imitație de același fel (Ligia Bârzu, *op. cit.*, p. 45, fig. 7/3a–c; respectiv fig. 12/1a–b). Forma respectivă, mai ales gura oblică, nu este cunoscută în repertoriul Aunjetitz, cf. M. Bartelheim, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, Bonn, 1998, I, p.15–19, II, pl. 38–39 (planșele tipologice pentru cești). Vezi și B. Zich, *Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetitzer Kultur*, Vorgeschichtliche Forschungen 20, Berlin-New York, 1996.

³³⁵ Ligia Bârzu, *op. cit.*, p. 44.

³³⁶ *Ibidem*, p.78, fig. 28/11.

³³⁷ *Ibidem*, fig. 8, dar din păcate fără scară sau explicații.

celelalte necropole monteorene. Examinarea planimetrică a distribuției mormintelor, după cele trei trepte de adâncime, scoate în evidență concentrarea acestora în zona centrală a cimitirului, fiind mai rarefiate către capătul de jos al pantei, adică spre nord. Cum limitele de est și de vest ale necropolei nu pot fi precizate, nu avem cum să mai știm dacă mormintele adânci se mai găseau și într-o parte sau alta. Acolo unde sunt mai dese, mormintele adânci nu se constituie în grupuri. Oarecum în jurul lor sunt răspândite morminte aparținând treptei a II-a. Mormintele mai puțin adânci se găsesc către limitele de nord și sud ale cimitirului, doar două fiind plasate în zona centrală (Pl. 201).

Tabelul 1

Grupa sex/vârstă		Treapta I	Treapta II	Treapta III	Total 1	TOTAL
Bărbați	Dr	11	2	1	14	23
	St	8	1	0	9	
Femei	Dr	4	3	0	7	21
	St	11	2	1	14	
Copii	Dr	9	6	2	17	47
	St	14	12	4	30	
Total	Dr	24	11	3	38	91
	St	33	15	5	53	

Este limpede că numărul mare al mormintelor cu adâncimi neînregistrate reduce din posibilitățile examinării, multe din observațiile făcute deja neputând ajuta cu mult discuția. Și în ceea ce privește relația dintre adâncimea gropilor și inventare lucrurile nu stau foarte bine. Aș remarca că M.35, dublu – femeie + copil – și cu un inventar consistent³³⁸, are o groapă adâncă de 1.75 m, un alt mormânt cu inventar aparte și groapa adâncă fiind M.122, de bărbat³³⁹, eventual și M.32 de copil, cu o groapă al cărei fund se găsea la -1.28 și, iarăși, cu un mobilier funerar aparte³⁴⁰, ar indica o asociere între adâncimea mai mare a gropilor cu inventarele conținând piese „exotice” de import, cum sunt mărgelile din chihlimbar sau „faianță” din complexele funerare menționate, cu amplasament central (Pl. 202). Din păcate, nu cunoaștem adâncimea la care a fost găsit faimosul M.142, cu 417 perle de „faianță”³⁴¹, pentru a vedea pe ce treaptă de adâncime ar putea fi plasat. Mai trebuie arătat că multe dintre mormintele de copii cu inventare, fie piese de port din metal, fie ceramică, sau asociate, se înscriu între mormintele cu gropi de adâncime medie (Pl. 199). Chiar dacă lipsa înregistrărilor afectează încercarea de a verifica relația dintre adâncimea gropilor, ca reflectând direct efortul, consumul de energie socială, și inventarele „fastuoase” exprimând direct rangul social al defuncțiilor, nu pot fi trecute cu vederea observațiile de mai sus. Și aceasta, în primul rând, datorită adâncimii puțin obișnuite pentru multe dintre mormintele Cimitirului 4. O explicație ar putea fi aceea că ne aflăm, cel puțin în cazul mormintelor cu adâncimi mai mari de 1.30 m, în fața unor morminte cu catacombă, tip de amenajări funerare cărora le este inerentă adâncimea peste medie, detaliile de ordin arheologic fiind omise dintr-o cauză sau alta. În acest sens ar pleda și orientarea scheletului din M.142, care avea craniul către ENE³⁴², orientare frecventă pentru scheletele din mormintele cu catacombă (Fig. 41). Nu trebuie uitat nici un moment că cimitirul fiind cercetat de-a lungul mai multor campanii, ar trebui să avem rezerve față de unitatea procedurii de măsurare a adâncimilor, ceea ce oprește discuția.

³³⁸ Inventarul funerar al M.35 este constituit din trei cești, un vas bitronconic cu o toartă, un *Lockenring* din aur, alte două din fir de cupru/bronz, două mărgelile spiralice din sârmă de cupru/bronz, o perlă din chihlimbar și opt mărgelile din „faianță”, cf. L. Bârz, *op. cit.*, p. 61, fig. 11/T.35.

³³⁹ Alături de scheletul chiruit accentuat pe dreapta, cu capul spre V, s-au găsit două cești, un *Lockenring* din cupru/bronz, un inel din același metal, o perlă-pandantiv din chihlimbar și 6 perle din „faianță”, cf., *ibidem*, p. 73–75, unde se spune expres: „C'est l'inventaire qui fait problème, puisque il s'agit d'un inventaire féminin accompagnant un squelette d'homme adulte” și fig. 25/T.122.

³⁴⁰ O ceașcă, un *Lockenring* din cupru/bronz, două inele tot din cupru/bronz și 11 perle din „faianță”, *ibidem*, p. 57 și fig. 9/T.32.

³⁴¹ Alături de scheletul aparținând unui adolescent, în afara perlelor din „faianță” se mai găseau două vase și un inel din cupru/bronz, *ibidem*, p. 77.

³⁴² În catalog, la p. 77, L. Bârz afirmă că scheletul se găsea „gisant à gauche, orientée E–O, la tête vers l'ENE”. Am recalculat orientarea scheletului, după planul publicat pe care este indicat doar nordul, și am obținut azimutul (orientarea) 63° ENE.

Am văzut că există unele indicii care pledează pentru o organizare a cimitirului pe grupe de clan/familie, grupe care ar avea situate într-o poziție aproximativ centrală morminte cu inventare mai deosebite, cum ar fi cazul M.10, 32, 35, 103 și 122³⁴³, situate la mică distanță unul de altul, sau M.35 (vezi pentru inventarele ultimelor două **Pl. 203**), sunt plasate în mijlocul celor două grupări mai mari și mai evidente de morminte din zona centrală a necropolei. Dar aceste observații sunt în bună măsură intuitive și, prin aceasta, cu o valoare mai redusă.

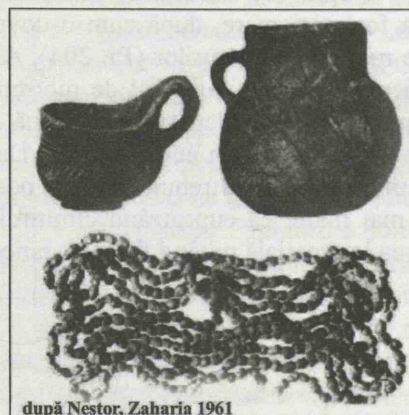
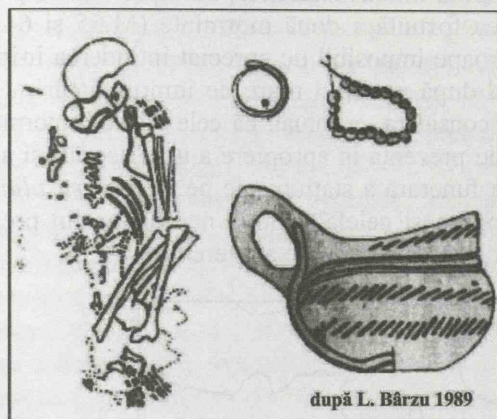

Figura 41

Ipoteza conform căreia Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru a fost organizat pe grupe de morminte mai poate fi verificată prin procedee de analiză statistică spațială. Astfel, prin triangulația Voronoi–Dirichlet–Thiessen se poate obține o imagine în cadrul căreia, pentru fiecare mormânt se trasează o parcelă virtuală proprie, pe baza echidistanțelor dintre morminte, pe planul general al cimitirului. Faptul că cimitirul nu a fost cercetat exhaustiv limitează oarecum rezultatul triangulației, chiar dacă, pe de-o parte, stocul de complexe funerare/morminte este îndestulător, iar pe de altă parte acestea se găsesc plasate în zona centrală. Din imaginea astfel obținută (**Pl. 200/1**), se poate observa că distanța dintre morminte este mai mică decât distanța dintre grupările mai mari de asemenea complexe, fapt care indică o organizare pe grupuri (clusters). Dar din calculul statistic al triangulației Voronoi–Dirichlet–Thiessen reiese o valoare de -0.115 pentru coeficientul Clark-Evans, valoare specifică unei organizări de tip *random* a spațiului funerar. Același tip de organizare este indicat și de al doilea procedeu de analiză statistică spațială, respectiv triangulația Delaunay, calculul statistic corespunzător dând valorile 0.130 pentru coeficientul Kolmogorov Distance D și 0.950 pentru coeficientul Randomness Probability (**Pl. 200/2**). Faptul că analiza statistică spațială nu a pus în evidență grupări distincte de morminte se datorează în primul rând, așa cum am mai spus, faptului că spațiul funerar nu a fost epuizat, iar apoi înregistrării unor morminte aparent răzlețe datorită faptului că suprafața de cercetare a fost discontinuă. Cu toate acestea nu poate fi abandonată ipoteza conform căreia cimitirul 4 de la Sărata Monteoru a fost organizat pe grupuri de morminte, căci din restul examinărilor au putut fi puse în evidență unele indicii în acest sens.

Chiar dacă nu a fost cercetat complet, iar pentru unele dintre morminte lipsesc, fie determinările antropologice, fie înregistrările corecte, iar inventarele nu sunt întotdeauna cele mai expresive, Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru rămâne, cel puțin până la o publicare corespunzătoare a unei alte necropole cu mai mult de 100 de înmormântări, principalul document arheologic pentru studiul comportamentului funerar al grupeii/culturii Monteoru. În același timp constituie și cea mai bună bază de comparație pentru verificarea celorlalte complexe mortuare monteorene.

Cimitirul de la **Pietroasa Mică** este situat la nord-vest de satul Pietroasa Mică (fost Ochiu Boului), pe un platou de pe dealul Dogaru aflat, la rândul lui, pe cresta masivului deluros Istrița. În apropiere, pe locul

³⁴³ M.10, cu un schelet chirchit „în pachet”, pe stânga, orientat 269° V, înconjurat cu pietre, avea ca inventar: o ceașcă cu o toartă, o altă ceașcă de o formă aparte și două inele de buclă din cupru/bronz; M.32, cu un schelet de copil chirchit pe dreapta, orientat V, înconjurat de pietre, avea o ceașcă cu două toarte, trei inele de buclă din cupru/bronz și 11 perle din „faianță”; M.35, dublu, cu un schelet de femeie chirchit pe stânga, orientat 254° VNV și un altul de copil chirchit pe dreapta și orientat V, avea ca inventar un vas bitronconic, două cești cu o toartă și o alta cu două toarte, un *Lockenring* din aur, alte două din cupru/bronz, două mici spirale din cupru/bronz, un pandantiv din chihlimbar și opt perle din „faianță”; M.103, cu un schelet de copil chirchit pe stânga, orientat 238° SV, avea alături două cești și 5 perle din pastă sticloasă, plus alte fragmente; M.122, cu un schelet masculin chirchit „în pachet” pe dreapta, orientat 49° NE, avea alături două cești, un *Lockenring* din cupru/bronz, un pandantiv din chihlimbar și 10 mărgelă din pastă sticloasă, cf. *Ibidem*, p. 53, 57, 61, 71 și 73–75. Toate orientările le-am recalculat folosind planurile individuale publicate pentru mormintele respective.

numit *Coasta rusului*, au mai fost identificate o așezare și alte două cimitire, aparținând, ca și necropola cercetată, culturii Monteoru (**Fig. 42**). Platoul unde s-au desfășurat cercetările arheologice fusese afectat de eroziunea naturală, care a dus la distrugerea unor morminte către marginea răsăriteană, marcată astăzi de ravina torentului Urgoia. Spre nord, săpăturile nu au putut fi extinse dincolo de marginea rezervației silvice a ocolului Pietroasele, autorul fiind de părere că, în acea parte, „*este puțin probabil să fi fost mai mult de 5–6 morminte*”³⁴⁴. Spre vest cercetările întreprinse par a fi atins limita înmormântărilor, dar spre sud se pare că cimitirul a fost mai mare, după cum o dovedește descoperirea fortuită a două morminte (M.55 și 64) mai departe de marginea săpăturilor (**Pl. 204**). Astăzi este însă aproape imposibil de apreciat întinderea inițială a necropolei și, deci, numărul total de morminte. Dar judecând după numărul mare de înmormântări al altor obiective monteorene similare cercetate până astăzi³⁴⁵, se poate considera, eventual, că cele 64 de înmormântări reprezintă sub jumătate din numărul total. Dacă ținem seama de prezența în apropiere a unei așezări și a altor două cimitire, cred că nu trebuie exclusă posibilitatea ca zona funerară a stațiunii de pe *Coasta rusului* să fi fost mult mai mare, ea cuprinzând cimitirul de pe dealul Dogaru și celelalte două necropole din preajmă, diferențierea lor spațială putând fi foarte bine determinată de accidente naturale ale terenului.

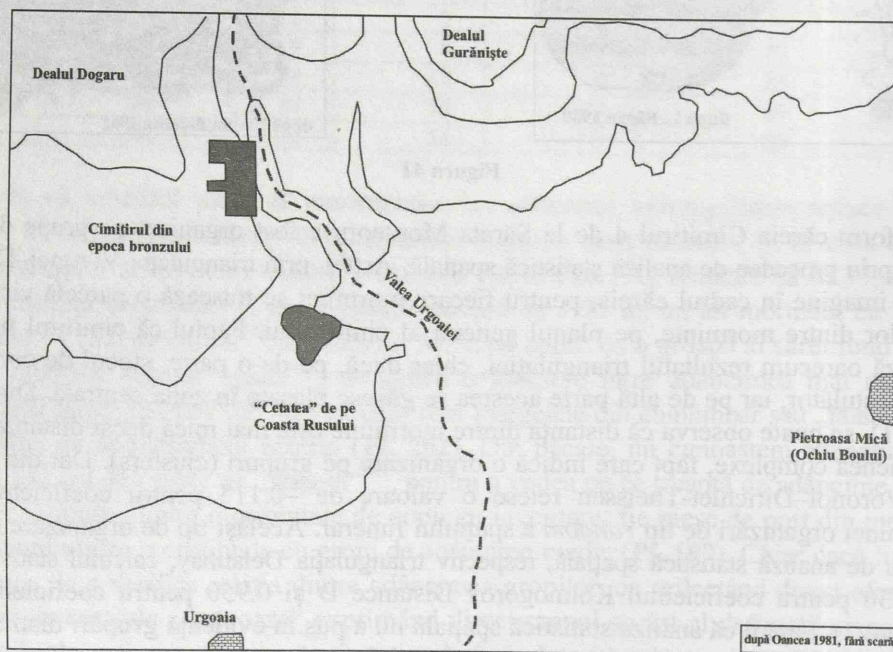

Figura 42

Necropola de la Pietroasa Mică a constituit pentru autorul săpăturii, în continuarea unor preocupări mai vechi³⁴⁶, prilejul unei discuții mai ample asupra etapelor finale ale culturii Monteoru care s-a combinat cu unele considerații privind practicile funerare din cimitir și a rostului lor. Pe baza analizei elementelor de rit și ritual funerar, a ceramicii, pieselor de port și a armelor, A. Oancea a propus o stratigrafie orizontală a cimitirului în trei orizonturi succesive, notate I–III. Astfel orizontul I, cu 25 de morminte, se caracterizează prin utilizarea proporțională a amforelor, cănilor, ceștilor și pixidelor cu ornamente incizate, cu forme apropiate fazelor M.Ia–IIa și absența vaselor etajate, unitatea ritului funerar și elemente de ritual asemănătoare continuând practicile din etapele anterioare, bogăția și varietatea inventarului funerar, marcate de prezența în proporție ridicată a pieselor de port din aur, a inelelor de buclă, a cochiliilor de melci, ca și prin proporția egală în ceea ce privește prezența perlelor din chihlimbar și a pandantivelor semilunare; orizontul II, cu 23 de morminte, se distinge prin

³⁴⁴ A. Oancea, *op. cit.*, p. 131–132.

³⁴⁵ Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru are 146 de înmormântări (cf. Ligia Bârzu, *op. cit.*), necropola de la Căndești 768 (Marilena Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 113), celor 28 de morminte de la Poiana li s-au adăugat alte 4 descoperite recent (cf. Silvia Teodor și colab., *MemAntiq* 19, 1994, p. 201–212) și care, alături de cele descoperite, mai de mult, în așezare (R. Vulpe, *SCIV* 1, 1950, 1, p. 47–52) arată că la Poiana zona funerară a fost cu mult mai mare. Celelalte cimitire menționate aici nu au fost cercetate nici unul exhaustiv din motive obiective.

³⁴⁶ A. Oancea, *CA* 2, 1976, p. 191–238; idem, *SCIVA* 31, 1980, 4, p. 615–621; A. Oancea, V. Drâmbocianu, *SCIVA* 28, 1977, 4, p. 509–529.

dispariția amforelor și a cănilor, utilizarea ceștilor și pixidelor, acum *decorate* cu caneluri, continuând odată cu apariția vaselor etajate, în inventare preponderente fiind acum ceștile, inventare mai sărace cu un număr redus al inelelor de buclă B și C și apariția variantei târzii a celor de tip C, apariția „mormintelor de războinici” atestată prin prezența pumnalelor cu limbă la mâner și a celor de incinerare, numărul crescut al mormintelor fără inventar sau doar cu o singură piesă, ca și prin abandonarea zonei sudice a necropolei; în sfârșit, orizontul III, cu 15 morminte, se caracterizează prin generalizarea inhumației, poziția chircită puternic „în pachet”, cu orientare predilectă în sectorul estic, folosirea aproape exclusivă a ceștilor, concomitent cu „degradarea evidentă a unor forme ceramice și simplificarea decorului”, dispariția pieselor de port, cu excepția unui buton, gruparea mormintelor în zona de nord-vest. După A. Oancea, necropola a evoluat spațial în sens linear de la est la vest. Un argument de stratigrafie verticală, citat de autor, în sprijinul cronologiei propuse, îl constituie raportul dintre un complex ce conține un vas etajat și M.53, care aparține orizontului I de înmormântări.³⁴⁷

Încercând să plaseze într-un cadru cronologic mai larg evoluția cimitirului de la Pietroasa Mică, autorul citat propunea, bazându-se în bună măsură pe încheierile prezentate cu un alt prilej³⁴⁸, pentru a doua jumătate a bronzului mijlociu și pentru bronzul târziu din spațiul carpato-dunărean, o schemă cronologică structurată pe patru orizonturi succesive (I–IV), plasate între secolele XIV–XII a.Chr. Ideea centrală a schemei cronologice avansate este aceea a unei restrângeri treptate a ariei Monteoru, în fața unei pătrunderi de origine răsăriteană pe care o distingea sub denumirea de „aspectul cultural Petrișoru–Racovițeni”. În viziunea lui A. Oancea, cultura Monteoru își încetează existența la finele bronzului mijlociu (orizontul III = a doua jumătate a sec. XIV – începutul sec. XIII a. Chr.), odată cu faza M.IIb–Balintești, fiind apoi înlocuită de noul aspect cultural, pe care credea că îl poate identifica în Transilvania de sud-est, nord-estul Munteniei și sudul Moldovei, în primele decenii ale sec. XIII și începutul sec. XII a. Chr. (= orizontul IV). Cele trei orizonturi pe care le distingea în cadrul cimitirului de la Pietroasa Mică, erau considerate tot atâtea subfaze ale etapei M.IIb–Balintești (Monteoru III, după A. Oancea), ilustrând tocmai pătrunderea treptată a elementelor răsăritene în cadrul comunităților montorene, pătrundere care a dus la „consacrarea unui nou mod de viață caracteristic populațiilor orientale”³⁴⁸.

Dacă schema evolutivă și cronologică schițată de A. Oancea a primit imediat o replică din partea unor specialiști, care au contestat realitatea „aspectului cultural Petrișoru–Racovițeni”³⁵⁰, în vreme ce alții i-au preluat fără rezerve concluziile³⁵¹, nu tot așa au stat lucrurile în ceea ce privește cronologia internă a cimitirului de la Pietroasa Mică sau corecțiile propuse de același autor pentru etapele finale ale culturii Monteoru, acestea rămânând până astăzi practic fără ecou. O discuție mai detaliată asupra perspectivei de analiză și interpretare a lui A. Oancea este necesară, căci demersul autorului citat reprezintă un folositor exemplu negativ în ceea ce privește studiul comportamentului funerar și a înțelegerii semnificației sale.

Analiza cimitirului făcută de A. Oancea nu este convingătoare din mai multe puncte de vedere. În primul rând tipologia amenajărilor funerare este defectuoasă³⁵². Este evident că tipurile b1, b2, b5 și b6, stabilite de autor, pot fi grupate într-o singură categorie, cea cu ring și pietre, diferențele „stabilite” de A. Oancea datorându-se eroziunii sau altor factori ce au deranjat mormintele, cum bine se poate observa din comparația dintre ringurile mormintelor 5, 23, 24, 52³⁵³ și „construcțiile în formă de arc de cerc” de la mormintele 1 și 25³⁵⁴. Astfel amenajările exterioare pot fi grupate în două categorii distincte, cea a ringurilor și movilelor din pietre și cea a grupurilor de pietre, cu rezerva că deranjamentele petrecute de-a lungul timpului să fi schimbat mult aspectul exterior și al celorlalte înmormântări. Același lucru se poate spune și despre amenajările interioare ale gropilor, în sensul că tipurile a1–a4 constituie un singur grup caracterizat prin „căptușirea” gropilor, cel de al doilea fiind caracterizat doar prin prezența simplă a pietrelor în morminte.

Și în ceea ce privește modul în care a fost stabilită poziția chircită moderat sau accentuat și cartarea corespunzătoare³⁵⁵, se pot face câteva observații. Astfel, dintre mormintele „orizontului I”, caracterizat prin chircirea moderată a scheletelor, șase sunt deranjate (M.16, 36, 47, 49, 53–54), iar pentru alte două (M.2 și 52)

³⁴⁷ *Ibidem*, p. 159, 163. Complexul nu este trecut pe plan, iar materialul nu este ilustrat.

³⁴⁸ Idem, SCIVA 31, 1980, 4, p. 615–621.

³⁴⁸ Idem, Dacia NS 25, 1981, p. 181–186.

³⁵⁰ Marilena Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 120 și nota 26; idem, ArhMold 13, 1990, p. 51, nota 6, p.73–75; E. Sava, *Thraco-Dacia* 12, 1991, 1–2, p. 33–34; idem, *Kul'tura Mnogovalikovej Keramiki Dnestrovskogo–Pruts-kogo Meždureč'ja (Po materialam pogrebal'nogo obrjada)*, Chișinău, 1992, p. 166–168. Vezi și supra nota 1.

³⁵¹ V. Leahu, CA 6, 1983, p. 181–182; idem, *Angustia* 2, 1997, p. 127.

³⁵² A. Oancea, *op. cit.*, p. 139.

³⁵³ *Ibidem*, fig. 6/7, 12/3; 12/6; 18/17.

³⁵⁴ *Ibidem*, fig. 4/2; 12/9.

³⁵⁵ *Ibidem*, p. 135, fig.2/2.

poziția femurelor și a tibiilor pare să reflecte mai degrabă o chircire accentuată. Dintre mormintele „*orizontului II*”, caracterizat prin schelete chircite accentuat, cinci sunt deranjate (M.14, 17, 32, 42, 45, în cazul M.17 fiind descoperit doar craniul!³⁵⁶), într-un caz (M.39) nu dispunem nici de descrierea poziției și nici de plan³⁵⁷, două schelete (M.34 și 38) sunt chircite moderat, iar alte două (M.40 și 46), după poziția picioarelor, ar putea fi considerate ca fiind chircite „pachet”. Cred, totodată, că ar fi fost binevenite unele precizări privind conexiunea anatomică a scheletelor chircite „pachet”, căci în lipsa acestora s-ar deschide posibilitatea ca acest mod de dispunere a cadavrelor să ascundă de fapt reinhumări.

Nici tipologia formelor ceramice nu este convingătoare³⁵⁸. În primul rând trebuie subliniat faptul că starea fragmentară a multor vase nu a permis decât o reconstituire, adesea ipotetică³⁵⁹, a recipientelor, ceea ce obligă din capul locului la rezerve. Amfora – vasul de ofrandă/ *Spendegeß* – prezentă în 13 morminte de la Pietroasa Mică, în bună parte este documentată prin cioburi, iar din cele 5 exemplare întregi sau reconstituite grafic, patru sunt atribuite tipului I, și doar un singur exemplar (cel din M.2) unui tip particular, neetajat. În ceea ce privește vasul etajat, atrag atenția că unul din vasele de la Tinosu³⁶⁰, citate de Oancea³⁶¹, este de fapt un askos cu trei toarte. Cel mai probabil tot de la un askos provine de altfel și un fragment ceramic descoperit în M.53 și considerat de A. Oancea ca provenind de la un vas etajat³⁶². Pixidele, o altă formă frecventă, au fost împărțite în trei tipuri principale IIIa, IIIb, IIIc, din care tipul IIIb în 3 variante. Atrag atenția că, spre deosebire de tipul IIIa, documentat în 8 cazuri, varianta IIIb3 este reprezentată doar în două, iar celelalte fiecare doar o singură dată. Și pentru că una din cele două variante (IVa) este reprezentată doar printr-un singur exemplar. Tipologia ceștilor este stabilită pe prea multe piese fragmentare, sau chiar cioburi³⁶³ pentru a putea fi luată în seamă așa cum o prezintă A. Oancea. Unele aprecieri ale autorului privind ceramica din cimitirele monteorene sunt neîntemeiate. Astfel ceștile cu două toarte supraînălțate, pe care autorul menționat le consideră ca dispărute la finele culturii Monteoru, sunt cunoscute la câțiva kilometri de Pietroasa Mică, într-un mormânt Monteoru târziu, descoperit la Năeni³⁶⁴, dar, ca expresie a unei continuări a tradiției ceramice monteorene, și în cimitirele aparținând începutului culturii Noua de la Balintești–Ciocinagi³⁶⁵, Căbești³⁶⁶ sau Săbăoani³⁶⁷. Vasele askoi sunt și ele cunoscute în etapele târzii cum este, de pildă, cel de la Tinosu³⁶⁸, un altul întreg și fragmente de la altele descoperite în același mormânt de la Năeni³⁶⁹, dar și la Pietroasa Mică în M.53³⁷⁰. Situația mormântului 53, considerat de A. Oancea ca „*deranjat*” de un complex mai târziu, nu este deloc convingătoare în sensul unui raport stratigrafic între două complexe diferite. Din descrierea din catalog reiese că foarte aproape de schelet, în spatele craniului, au fost descoperite un număr mare de cioburi, aparținând mai multor tipuri de vase, unele de „*factură Monteoru II.b–Balintești*”, printre ele găsindu-se și numeroase bucăți de vatră și chirpic. Prezența acestor din urmă materiale l-a determinat pe A. Oancea să „*considere*” că este vorba de un complex ulterior înmormântării³⁷¹. Planul mormântului nu este clar, iar de un profil stratigrafic al raportului dintre cele două presupuse complexe diferite nu dispunem. Dar cum la Năeni în umplutura mormântului s-au găsit nenumărate cioburi, bucăți masive de chirpic și resturi de vatră, într-o situație cât se poate de clară³⁷², nu văd de ce și la Pietroasa Mică, în cazul M.53, nu ar fi vorba de același comportament funerar.

Și pentru piesele de port, multe dintre variantele stabilite³⁷³ sunt documentate doar prin apariții singulare cum este cazul variantelor Ic și Id1 pentru butoni sau IVb1 și IVb2 pentru brățări. Pentru inelele de buclă,

³⁵⁶ *Ibidem*, p. 187 și planul de la fig. 11/17.

³⁵⁷ *Ibidem*, p. 189.

³⁵⁸ *Ibidem*, p. 139–151.

³⁵⁹ Vezi, de pildă, *Ibidem*, fig. 4/18; 7/7; 12/1; 13/5–6; 14/8; 16/4–5; 17/3, 15, 18; 18/21; 19/12.

³⁶⁰ R. și Ecaterina Vulpe, *op. cit.*, p. 186, fig. 18.

³⁶¹ A. Oancea, *op. cit.*, p. 140 și nota 16.

³⁶² *Ibidem*, fig. 19/2.

³⁶³ Vezi, de pildă, *Ibidem*, fig. 4/21; 11/10; 12/11; 13/5, 6, 13; 15/3; 17/18; 18/16 etc.

³⁶⁴ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, Dacia NS 38–39, 1994–1995 (1995), p. 23, fig. 10/3.

³⁶⁵ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, fig. 3/1–5, 7–9; 5/1–2, 4, 6; 6/5; 7/1–2.

³⁶⁶ C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 64, fig. 1/1–3; 2/4.

³⁶⁷ Minodora Ursachi, *op. cit.*, fig. 1/1, 3, 5.

³⁶⁸ Vezi supra nota 148.

³⁶⁹ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, loc.cit., fig. 10/6, 8.

³⁷⁰ Vezi supra nota 362.

³⁷¹ A. Oancea, *op. cit.*, p. 190 (catalog) și planul mormântului la fig. 18/19.

³⁷² I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 19–28, fig. 5/A–B; fig. 6; fig. 7/1–2; fig. 8.

³⁷³ *Ibidem*, p. 151–157.

A. Oancea a folosit tipologia veche a Eugeniei Zaharia³⁷⁴. O atenție aparte este acordată variantelor tipului C, din care una, nou apărută, este reprezentată, așa cum ne-a obișnuit deja autorul, doar printr-un singur exemplar. Unul din elementele de rezistență ale construcției lui A. Oancea, tipologia inelelor de buclă, cele mai numeroase piese de port din cimitir, se sprijină însă într-o măsură prea mare pe alte descoperiri ale culturii Monteoru doar menționate, al căror conținut integral așteaptă încă să fie publicat³⁷⁵. Cât privește „armele”, la Pietroasa Mică dispunem doar de un singur pumnal cu peduncul și limbă la mâner, din M.43, celălalt, din M.37, fiind de fapt doar un fragment de bronz lung de 1,6 cm și lat de 5 mm³⁷⁶, care doar cu foarte multă bunăvoință poate fi considerat o „armă”! Tipologia formelor ceramice și a unor piese de port, cu tipuri sau variante documentate prin cazuri singulare, nu este relevantă, căci, așa cum se spune în statistică, ceea ce se întâmplă o dată, nu se întâmplă niciodată! În consecință, încercarea de stratigrafie orizontală și periodizare a cimitirului propuse de A. Oancea își pierde din substanță, fiind necesară o reexaminare a necropolei, pentru precizarea poziției sale în cadrul culturii Monteoru.

Resturile osteologice de la Pietroasa Mică au fost studiate antropologic³⁷⁷. Dar între rezultatele publicate și folosite de A. Oancea în 1981 și rezultatul analizei publicat în 1992 există diferențe care afectează aprecierile asupra cimitirului. Din cele 62 de morminte de înhumatie, cu 63 de schelete, peste jumătate au aparținut unor bărbați (33 = 53.23%), cele de femei nu depășesc o treime (18 = 29.03%), iar cele de copii sunt cele mai puțin numeroase (11 = 17.74%). Cele două morminte de incineratie au aparținut unor copii, procentajele modificându-se puțin (bărbați = 51.57 %, femei = 28.12 %, copii = 20.31 %) ³⁷⁸. Mormântul 50 nu a conținut decât „un molar inferior uman” după cum reiese din catalog, fiind socotit, pe această bază, drept „un mormânt de tip particular”³⁷⁹. Ținând cont de determinările antropologice se observă imediat că cele trei „orizonturi” nu sunt echilibrate câtuși de puțin, din punctul de vedere al grupelor de vârstă și sex.

Tabelul 2

Repartiția înmormântărilor de la Pietroasa Mică după grupele de sex și vârstă, stabilite de Laurenția Georgescu și orizonturile stabilite de A. Oancea.

„Orizonturi funerare” după Oancea	Bărbați		Femei		Copii		X		Total		Observații
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	
I	10	40.00	11	44.00	3	12.00	1	4.00	25	38.46	
II	10	41.68	7	29.16	7	21.16	—	—	24	36.93	M.30 și 35 incineratie
III	14	87.50	—	—	2	12.50	—	—	16	24.61	
Total	34	52.30	18	27.70	12	18.50	1	1.50	65	100	

Astfel, atât din tabelul general al determinărilor pe grupe de sex și vârstă, după orizonturile lui A. Oancea, ca și din cartarea corespunzătoare pe plan, reiese că pentru „orizontul III” lipsesc înmormântările de femei³⁸⁰, cele de copii fiind și ele relativ puține (Tab. 2 și cartarea la Pl. 205). Este evident că o astfel de realitate nu putea exista, foarte probabil, grupul mormintelor de bărbați înhumați în poziție chirchită accentuată (pachet) reprezentând nu neapărat o grupă cronologică ci, mai degrabă, un grup caracterizat printr-un comportament funerar aparte³⁸¹. Către aceeași concluzie duce și examinarea orientării scheletelor descoperite în cimitir. Diagrama publicată de A. Oancea³⁸², fiind generală, nu a putut scoate în evidență diferențele în funcție de sex

³⁷⁴ Eugenia Zaharia, Dacia NS 3, 1959, p. 103–134. Apărut cu jumătate de veac în urmă, studiul a rămas până astăzi de referință pentru specialiștii români. Având însă în vedere că în decursul vremii numărul inelelor de buclă descoperite a crescut considerabil, iar pe de altă parte cercetările arheologice au adus date noi în ceea ce privește contextul în care au fost descoperite aceste podoabe, este cu totul necesară o reluare a discuției. În același timp atrag atenția asupra faptului că, în studiul citat, autoarea a folosit o altă împărțire a culturii Monteoru (în trei etape notate I–III) la care ulterior a renunțat fără explicații...

³⁷⁵ Este vorba, în special, de cimitirele 1 și 2 de la Sărata Monteoru. Vezi supra nota 8.

³⁷⁶ A. Oancea, *op. cit.*, p. 157, 189 (catalogul) și fig. 16/16.

³⁷⁷ Laurenția Georgescu, *op. cit.*

³⁷⁸ *Ibidem*, p. 74, tabelul nr. 2, p. 82, tabelul nr. 10. Autoarea a păstrat împărțirea lui A. Oancea pe „orizonturi” a înmormântărilor. Vezi și supra nota 2. Atrag atenția că în studiul Laurenției Georgescu s-au strecurat, din păcate, numeroase greșeli, probabil de tipografie (compară cifrele și procentele de la p. 79 cu cele din tabelele nr. 9–10; în tabelul nr. 9, pentru orizontul II, lipsesc la mormintele de bărbați M.43 și 44, iar pentru orizontul III, tabelul nr. 9 continuare, M.57, 58 și 62 sunt trecute la bărbați, deși după determinarea antropologică aparțin vârstei Infans II, conform tabelului nr. 10).

³⁷⁹ A. Oancea, *op. cit.*, p. 190.

³⁸⁰ După determinările antropologice publicate în 1981, M.27 este de femeie, după cele publicate în 1992 este vorba de un mormânt masculin (Cf. *Ibidem*, p. 188; respectiv Laurenția Georgescu, *op. cit.*, tabelele nr. 9–10).

³⁸¹ De aceeași părere este și L. Georgescu, *op. cit.*, p. 79, care remarcă și unitatea antropologică a tuturor scheletelor.

³⁸² A. Oancea, *op. cit.*, p. 136 și fig. 2/1.

și vârstă. Pentru mormintele de bărbați se disting 2 grupuri principale de orientare. Primul, cu orientarea predilectă în sectorul ENE, corespunde mormintelor din așa-zisul „orizont III”, cel de al doilea, cu orientarea predilectă în sectorul VNV, poate fi împărțit în două subgrupe, una, mai numeroasă, cu orientarea predilectă spre V, iar cea de-a doua cu scheletele dispuse cu capul către NV (Pl. 206/1). Dispunerea scheletelor feminine se aseamănă foarte mult cu cea a bărbaților, existând și în acest caz cele două subgrupe orientate către V, în aceeași proporție numerică ca și pentru înmormântările masculine, lipsind însă grupul cu orientare predilectă spre ENE (Pl. 206/2–3). Pentru cele 11 morminte de copii, la care s-a putut stabili modul de dispunere al scheletului, există o împărțire în 3 grupe de orientare, asemănătoare cu cea a bărbaților (Pl. 206/4). Diferențele sunt date de lipsa mormintelor orientate înspre NNV, și prin doar două morminte ce aparțin grupei de orientare în sectorul răsăritean. Subliniez faptul că M.58, de vârstă Infans II, a fost determinat ca fiind de sex masculin³⁸³! După cum reiese din determinarea antropologică, orientarea cadavrelor cu capul spre NE și poziția accentuat chircită – în „pachet” – par să fi fost obiceiuri mortuare rezervate în special bărbaților. Privind din acest punct de vedere se pare că la Pietroasa Mică ne găsim din nou în fața unei comunități separate pe grupuri cu coduri rituale diferite, cu expresii funerare corespunzătoare. Această constatare este întărită chiar de observația lui A. Oancea, conform căreia mormintele orientate către NNV au gropi mai adânci, decât grupul celor dispuse spre VNV, sau al celor orientate în sectorul NE³⁸⁴. Faptul că mormintele cu schelete dispuse „în pachet” și orientate predilect către NE, se găsesc la marginea apuseană a cimitirului poate indica faptul că acestui grup cu propriile sale obiceiuri mortuare i s-a rezervat ca atare un anume cartier al spațiului funerar. Acest lucru nu poate fi însă probat, dat fiind că cimitirul nu a fost complet cercetat. O situație oarecum similară pare să fie la Căndești, unde, în cadrul înmormântărilor din fazele M.Ic3–Ic2, există un grup de morminte care se disting prin gropi cu catacombă, dar și prin orientarea scheletelor predilect către ENE, E, ESE și SE, grup care se află în zona limitrofă a necropolei³⁸⁵. Câteva dintre mormintele situate în zona de nord-vest a cimitirului de la Pietroasa Mică au ringuri din pietre, tip de amenajare funerară exterioară care se întâlnește și în partea centrală, lipsind în zona sudică. În zona de nord-vest, respectiv sectorul considerat de A. Oancea drept „orizontul III”, obiceiul căptușirii gropilor funerare cu pietre, așa numitele „semiciste”, se întâlnește doar în cazul M.22, această amenajare interioară fiind ceva mai frecventă în partea centrală și prezentă, într-un singur caz – M.52, și în cea sudică. Nici una dintre aceste amenajări funerare, exterioare sau interioare, nu pare să fie apanajul exclusiv al vreunei grupe de sex sau vârstă. Trebuie însă subliniat că datorită stării de conservare destul de precare a multor morminte, înregistrarea exactă a unui tip sau altul de amenajări funerare nu a putut fi făcută, cartarea acestor înmormântări fiind ca atare incompletă (Pl. 207). Cred că există suficiente temeiuri să socotim că grupul respectiv de morminte de la Pietroasa Mică, exclusiv masculine, nu mai poate fi considerat ca reprezentând un „orizont” cronologic de înmormântări, în acest sens trebuind respinsă și ideea unei neapărate evoluții lineare a cimitirului de la est spre vest și nord-vest³⁸⁶.

Distribuția în plan a pieselor de inventar – ceramică, piese de port, oase de animale, așa-zisele „arme” – este relativ uniformă (Pl. 208). Raportarea acestora la cotele de adâncimi pare a indica că, în ceea ce privește mormintele cu schelete masculine, inventarele mai acătării aparțin mormintelor cu adâncimi mai mari, în vreme ce pentru cele cu schelete feminine distribuția este uniformă. Pentru mormintele de copii dinamica este asemănătoare înmormântărilor de bărbați (Pl. 209).

Înserierea mormintelor masculine și feminine de la Pietroasa Mică pune în evidență, în primul rând, o imposibilitate practică de a departaja pe această cale micul cimitir în etape/faze cronologice. Pe de altă parte însă, mormintele înseriate separat pentru cele două grupe de sex, indică destul de clar că, din punctul de vedere al inventarelor, pentru femei grija de a sublinia persoana socială în cadrul ceremoniei mortuare a fost mai accentuată (Pl. 210). Într-adevăr, atât în ceea ce privește setul ceramic funerar cât mai ales piesele de port, pentru femei există atât un număr mai mare de asemenea elemente de inventar, dar și o varietate accentuată, mai ales în ceea ce privește tipurile ceramice. Dacă nu putem distinge grupări, putem în schimb să observăm diferențele de expresii funerare, ceea ce, alături de obiceiul „împachetării” unor cadavre masculine subliniază diferențele dintre cele două grupe de sex, ca pe o caracteristică a necropolei de la Dogaru.

Lipsurile evidente ale interpretării propuse cu ocazia primei publicări nu reduc din însemnătatea cimitirului de la Pietroasa Mică. În primul rând trebuie subliniat faptul că, pe baza unor elemente de ritual – poziția, orientarea – la Pietroasa Mică poate fi pus în evidență cu destulă claritate un grup de înmormântări specifice unui

³⁸³ Laurenția Georgescu, *op. cit.*, tabelul nr. 10.

³⁸⁴ *Ibidem*, loc. cit.

³⁸⁵ Marilena Florescu, A. C. Florescu, *Materiale* (Brașov) 15, 1983, p. 113.

³⁸⁶ A. Oancea, *op. cit.*, p. 168. O discuție foarte folositoare asupra „evoluției lineare” a cimitirelor la Vittoria Buffà, F. Buranelli, Flavia Trucco, în R. Peroni (ed.), *Necropoli e usi funerari nell'età del ferro*, Arheologia, Materiali e problemi 5, 1981, p. 7–17.

segment al comunității, distinct antropologic – bărbați – căruia i-a fost rezervat un cartier aparte în cadrul zonei funerare, fapt încă neatestat la alte cimitire monteorene. Pentru celelalte morminte, după diferențele de orientare, se poate vorbi iarăși de două grupe de bărbați cărora le corespund grupe identice de femei, ceea ce indică un sistem de dispunere complementar după grupele de sex, fapt susținut de sistemul de orientare al mormintelor de copii. Unele dintre caracteristicile de ritual identificate la Pietroasa Mică – în special orientarea – indică destul de clar că anumite practici funerare aveau un specific strict local, ca variante ale unui standard funerar comun pentru întreaga arie culturală. În ceea ce privește poziția defuncților, trebuie subliniat faptul că la Pietroasa Mică nu a fost descoperit decât un singur mormânt cu scheletul pe dreapta, toate celelalte fiind depuse pe stânga, poziție predilectă pentru înmormântările monteorene. Amenajările exterioare – ringurile individuale și grămezile de pietre, sau cele interioare, adică obiceiul „căptușirii” cu pietre a gropilor funerare, se încadrează în standardul general al înmormântărilor din aria Monteoru și pot fi puse în relație cu consumul de energie socială destinat sublinierii personalității defuncților. Inventarele funerare din cimitirul de pe dealul Dogaru nu ies în evidență în cadrul general al standardului funerar monteorean. Ceramica din morminte, cu siguranță exprimând, mai mult sau mai puțin simbolic, ofranda alimentară, nu excelează prin forme aparte. Ceașca, pixida și vasul de ofrandă – *Spendegeß* – sunt formele cele mai reprezentative. Trebuie subliniat faptul că la multe dintre mormintele cimitirului în discuție s-au găsit fragmente ceramice deasupra, sau în umplutura gropilor, precum și faptul că multe dintre vase erau sparte din vechime, ceea ce indică o altă practică în cadrul ceremonialului funerar, practică de altfel comună și altor descoperiri funerare monteorene. Piese de port prezente în mormintele de la Pietroasa Mică se înscriu, iarăși, în cadrul general cunoscut și din alte cimitire ale grupei Monteoru. Aș adăuga că așa numitele „arme”, pe care le-am văzut cum sunt reprezentate, aparțin, aproape fără îndoială, tot pieselor de port. Existența doar a două morminte de incinerare la Pietroasa Mică, dintre care M.30 cu oasele calcinate depuse într-o ceașcă acoperită cu un alt vas, aparține tipului de mormânt de incinerare în urnă – *Urnengrab*, iar M.35 cu oasele calcinate în urnă, o ceașcă, și în umplutura gropii, aparține tipului de mormânt de incinerare cu cenușa risipită – *Branschuttungsgrab* – arată din nou caracterul secundar și adiacent al acestui mod de tratare al cadavrelor, foarte probabil de sorginte străină, poate exprimând chiar contactele cu comunitățile incinerante de dincolo de Carpați, unde asemenea înmormântări sunt caracteristice.

O descoperire importantă pentru cunoașterea comportamentului funerar în preajma sfârșitului grupeii culturale Monteoru o constituie mormântul triplu de la *Năeni-Zănoaga*³⁸⁷. Mormântul este izolat fiind descoperit pe un platou pe care au fost identificate doar urme sporadice de locuire aparținând ultimei etape Monteoru. Trebuie subliniat și faptul că pentru stațiunea complexă de la *Năeni-Zănoaga*, în cursul cercetărilor întreprinse între anii 1982–2004 nu a fost încă descoperită zona funerară. O explicație parțială a acestei situații este dată de caracterul foarte accidentat al terenului pe care se găsește stațiunea ca și de faptul că cercetarea a fost drastic limitată în urma reîmproprietărilor recente³⁸⁸.

Mormântul a fost descoperit la marginea platoului, foarte aproape de nivelul actual de călcare (Pl. 211). Nu a fost observată vreo amenajare exterioară, mormântul apărând la – 0.18 – 0.20 m ca o pată de formă ovală având în mijloc bucăți mari de chirpic, ars foarte puternic, câteva pietre și cioburi de la mai multe vase sparte și trecute prin foc din vechime. La secționarea gropii s-a observat că aceasta se lărgea către fund, un asemenea tip de groapă funerară ne mai fiind cunoscut până acum în mediul Monteoru. Umplutura gropii s-a dovedit a fi fost făcută în două etape distincte, dar în cadrul aceleiași operațiuni. Astfel, imediat deasupra celor trei schelete se găsea un strat de sol galben închis la culoare, în care se găseau două pietre și un fragment masiv de chirpic ars foarte puternic. Peste acest sol se găsea un pământ negru. La baza acestuia au fost găsite mai multe fragmente de chirpic ars, cioburi și oase de animal – o mandibulă și câteva oase lungi de ovicaprină, trecute prin foc. Ceva mai sus, în aceeași umplutură se găsea un vas askos întreg, culcat pe o parte, apoi mai multe pietre, iarăși bucăți masive de chirpic arse puternic și numeroase fragmente ceramice provenite de la mai multe vase sparte și trecute prin foc din vechime (Pl. 212). Pe fundul gropii se găseau trei schelete așezate chircite pe stânga și cu craniile către VNV. Umplutura gropii arată că cele trei cadavre au fost depuse în cadrul unei înmormântări simultane, cel dintâi – *a* – fiind depus cadavrul dinspre vest, apoi cel din mijloc – *b* – și la urmă cel de-al treilea – *c* – situat către est, ordinea fiind limpede indicată de suprapunerile corespunzătoare ale celor trei schelete. După dimensiunile oaselor, în lipsa unei determinări antropologice, primele două schelete

³⁸⁷ I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*

³⁸⁸ Vezi pentru stațiunea de la *Năeni-Zănoaga*, un raport general pentru campaniile anilor 1982–1996 la I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *Materiale SN* 1, 1999 (2001), p. 59–98.

par a aparține unor mături, în vreme ce ultimul, cel dinspre marginea de est a gropii, pare a fi fost mai grăcil³⁸⁹. La aceeași adâncime cu cele trei schelete au fost găsite o pixidă și o ceașcă, situate în dreptul antebrăului stâng al scheletului *b*, o ceașcă cu două toarte trase din buză și supraînălțate lângă ceașca cu două toarte, în dreptul feței scheletului *c*, iar apoi o altă ceașcă cu o toartă la extremitatea de SE a gropii. În sfârșit, lângă craniul scheletului *b*, s-au observat două pete verzui care ar fi putut proveni de la două piese de port din Cu/Bz, distruse de aciditatea solului (Pl. 212, planul cu scheletele). Cele peste 400 fragmente ceramice din umplutura gropii funerare provin de la mai multe vase, dar o reîntregire a acestora nu a fost posibilă, cioburile fiind dispărute. După unele elemente de formă au putut fi recunoscute vase askos cu trei toarte, vase etajate, unele putând fi, destul de probabil, acele vase de ofrandă – *Spendegefaß* – castroane tronconice și vase de uz (Pl. 213). Printre ele s-a găsit și o fusaiolă, de asemeni trecută prin foc. Bucățile de chirpici sunt masive și provin de la o construcție cu un schelet din pari și nuiele, după cum o arată amprente. Multe dintre bucățile de chirpic au fost arse până la vitrifiere. Cele mai multe dintre pietrele găsite în umplutură prezintă de asemeni urme de ardere puternică.

Semnificația mormântului triplu de la Năeni-Zănoaga – Cetatea 2 poate fi dedusă prin poziția în apropiere de așezare, în afara zonei funerare consacrate, prin numărul defuncțiilor, unele elemente de ritual și, desigur, și prin inventar. În apropiere de locul unde se află M.1 au mai fost descoperite câteva complexe monteorene târzii, contemporane mormântului, dar nici o urmă de locuință, situație de altfel caracteristică platoului Cetatea 2, locuirea fiind situată pe panta răsăriteană, mai adăpostită de vânturile dominante³⁹⁰. Dintre complexele apropiate mormântului se disting groapa 7/92 și groapa 21a/96. În primul complex, o groapă de formă ovală în plan și adâncă de 0.80 m de la nivelul corespunzător de săpare, au fost găsite mai multe fragmente ceramice arse secundar din care s-a putut reconstitui parțial un vas cu corp etajat, gura strânsă și două toarte plasate sub margine, pe etajul superior al vasului. Alături au mai fost găsite câteva cioburi, de asemenea arse secundar, cu un decor monteorean târziu tipic, care asigură contemporaneitatea gropii cu M.1. La circa 6 m către VNV de M.1 a fost descoperită groapa 21a/96, cu o umplutură constituită dintr-o mare cantitate de chirpici arși secundar foarte puternic, cu totul identici cu bucățile de chirpic din umplutura gropii mormântului și, din nou, câteva cioburi monteorene tipice, care așează și acest complex la vremea M.1 și a gropii 7/92³⁹¹. Prezența celor două gropi în imediata vecinătate a M.1 pune problema dacă nu cumva zona în care a fost descoperit mormântul a avut un caracter special, cele două complexe putând fi legate de ceremonia funerară, măcar groapa 21a/96 a cărei umplutură este cât se poate de asemănătoare cu cea a gropii mormântului. În acest caz am avea de-a face cu un complex funerar aparte, cu o înmormântare triplă, simultană, cu un ceremonial complex care a presupus eventual un „banchet” funerar – vezi oasele de ovicaprină –, incendierea unei structuri ale cărei resturi au fost apoi aruncate parțial în groapa mormântului, parțial într-o groapă alăturată, împreună cu cioburi de la mai multe vase din lut, trecute foarte probabil prin același foc care a distrus și construcția cu pereți din chirpic pe pari. Groapa 7/92, prin conținutul și structura ei, nu a avut un caracter utilitar ci, mai degrabă, unul legat de comportamentul ritual. Este mai dificil de a fi pusă în legătură cu vreunul dintre episoadele ceremoniale care au însoțit inhumarea celor trei defuncții din M.1, dar prezența ei pe platoul lipsit de locuințe sau alte structuri menajere, nu poate fi trecută cu vederea, mai ales că, tot pe același platou, la circa 12 m mai spre E, a mai fost descoperit complexul 11/89, constituit dintr-o masă de pietre plate, acoperind o suprafață ovală în plan, dedesubtul căreia se găseau fragmente de la o ceașcă de stil M.1a–Ila, câteva oase și un corn de animal³⁹².

Din păcate, în afara mormântului de la Năeni, mai cunoaștem doar o singură înmormântare izolată, de această dată în cadrul așezării de la Cărlomănești-Cetățuie. Este vorba de un mormânt de copil depus chirchit pe stânga, cu capul către N, având ca inventar 7 falange de bovină și o ceașcă așezată în spatele bazinului, pe baza căreia mormântul a fost încadrat în faza M. Ila³⁹³. În stațiunea citată a fost identificat un nivel corespunzător, de la care se apreciază că a și fost săpată groapa mormântului. Nu există date privind raportul mormântului față de alte complexe de locuire (locuințe, gropi) ale depunerii respective. În aria culturii

³⁸⁹ Cu foarte puțină vreme în urmă, Mihai Constantinescu de la Centrul de Cercetări Antropologice a avut posibilitatea examinării resturilor osteologice. Conform acestei examinări scheletul din M.1a a aparținut unui bărbat, cel din M.1b unei femei, iar cel din M.1c unui juven. Îi mulțumesc și pe această cale.

³⁹⁰ Complexe monteorene târzii, bine circumstanțiate și cu material ceramic caracteristic se găsesc în schimb pe Cetatea 1, cf. I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.* p. 73-90.

³⁹¹ *Ibidem*, p. 91.

³⁹² I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, Dacia NS 38–39, 1994–1995, p. 28–31 și fig. 9/b.

³⁹³ A. Oancea, M. Șt. Udrescu, D. Nicolăescu-Plopșor, SCA 13, 1976, p. 3–6.

Monteoru nu se mai cunoaște un alt mormânt descoperit în așezare. Situația de la Poiana nu pare comparabilă, căci acolo sunt menționate mai multe morminte pe platoul așezării, ca atare pe de-o parte, nu este vorba de morminte izolate, iar pe de altă parte datele privind aceste înmormântări sunt prea puține pentru a putea judeca situația³⁹⁴. În același timp mai trebuie subliniat că în preajma mormântului de la Năeni-Zănoaga – *Cetatea 2* au fost descoperite câteva complexe al căror caracter, relevat de poziția și mai ales conținutul lor, nu pare să fi fost unul strict utilitar, mai ales groapa cu cioburi monteorene târzii și chirpici arși, cu totul identici celor din umplutura gropii mormântului. Dacă considerăm complexul din Poiana Scorușului, situat în imediata apropiere a stațiunii eponime, drept deocamdată doar un posibil mormânt, cu o structură cu totul aparte, de asemenea plasat în afara zonei funerare consacrate, și mormântul triplu de la Năeni-Zănoaga pare să fi avut o semnificație asemănătoare. Către aceeași concluzie duc și forma mai puțin obișnuită a gropii, resturile de construcție incendiate, cioburile și askosul din umplutură. M-aș hazarda să afirm că și toporul din rocă dură, reutilizat și având mai degrabă o funcție legată de prestigiul decedaților decât una utilitară, pledează în același sens. Dar situația de la Năeni-Zănoaga este singulară deocamdată și ca atare nu putem trage încă concluzii definitive.

Privind în ansamblu înmormântările culturii Monteoru, pe baza exemplelor discutate, se pot schița câteva încheieri. Caracterul acestor încheieri nu poate fi decât preliminar ținând cont, pe de-o parte, de faptul că nici un monument funerar/cimitir monteorean nu a fost epuizat, iar, pe de altă parte, de dinamica cercetării care poate oferi în viitorul apropiat noi date de natură să modifice perspectiva de lucru ca și încheierile.

În primul, rând în ceea ce privește relația dintre zona locuită și cea funerară, este cu totul evident că cimitirele monteorene se găseau în imediata vecinătate a așezărilor, uneori cele două zone, deși separate, intersectându-se, cum este cazul la Căndești sau Sărata Monteoru. În ce măsură accidente naturale au fost folosite pentru a separa în fapt/teren cele două zone, este mai greu de surprins, dar având în vedere că uneori mormintele se găseau la Sărata Monteoru ca și la Căndești foarte aproape de locuințe se poate ca delimitările din teren să nu fi funcționat cel puțin într-un anume moment Lipsa detaliilor privind înmormântările de pe dealul pe care se găsește așezarea de la Poiana ne împiedică să detaliem discuția în sensul variației raportului cimitir/așezare. Judecând după mormântul de copil de la Cărlomănești-*Cetățuia* și după mormântul triplu de la Năeni-Zănoaga, se pare că locația unor înmormântări putea fi și alta, fie în cadrul așezării, fie alături de aceasta, dar separat de cimitirul stațiunii. O situație cu totul specială pare să fi fost la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului, unde dacă se va dovedi că este vorba de un ansamblu funerar, acesta este plasat în afara zonei funerare consacrate, poate tocmai datorită rangului social special al presupusului defunct, fapt evidențiat de structura specială a complexului.

O caracteristică ce se desprinde, chiar dacă este vorba deocamdată doar de câteva cazuri – Sărata Monteoru, Poiana, Căndești, Pietroasa Mică –, este dată de numărul mare al înmormântărilor ce se continuă de-a lungul timpului, fapt ce pledează pentru sedentarismul comunităților monteorene. Dar în același timp, ținând cont de dinamica locuirilor care se întind de obicei pe pantele din jurul unui nucleu central, se poate observa că zona funerară s-a extins congruent, unele „întreruperi” în suprafață fiind impuse de accidente de teren sau reieșind din cercetări incomplete. Cu aproape două decenii în urmă s-a discutat despre „discontinuitatea spațiului funerar” ca o trăsătură particulară a ariei colinare Monteoru. Pentru argumentarea acestei supoziții s-au citat situațiile de la Sărata Monteoru și Pietroasa Mică, considerându-se că fiecărei faze de locuire din stațiunile învecinate (= faze ale culturii) i-a corespuns un anume cimitir, în contrast cu situația de la Căndești³⁹⁵. Dar dacă s-ar fi examinat cu mai multă atenție cum a evoluat săpătura la Sărata Monteoru, ca și cea de la Pietroasa Mică, s-ar fi putut observa foarte bine că în stațiunea eponimă suprafețele și secțiunile deschise nu au fost plasate de asemenea manieră încât, pe de-o parte, să fi fost epuizată întreaga suprafață a cimitirului 4, iar pe de altă parte nu există o legătură, din punctul de vedere a spațiului cercetat arheologic, între zonele în care se aflau cimitirele 1, 2 și 4, care se găsesc dispuse pe pantele din jurul *Cetățuii* (Pl. 198). La Pietroasa Mică cercetarea cimitirului a trebuit să se oprească spre N, la limita Ocolului Silvic, nepermițându-se efectuarea săpăturilor în plantația forestieră³⁹⁶, astfel că nici în acest caz nu se poate vorbi de o necropolă exhaustiv cercetată. În consecință, dacă luăm în considerație situația de la Căndești și realitatea din teren de la Sărata Monteoru și Pietroasa Mică, așa-zisa „discontinuitate a zonei funerare” își pierde din substanță fiind în realitate doar o constatare impresivă, impusă de cercetări incomplete într-un teren deosebit de accidentat. Cum atât la Pietroasa Mică cât și la Sărata Monteoru terenul este deosebit de frământat, este cu mult mai verosimil să presupunem că zona funerară a fost întreruptă, firesc, de accidente de teren. Chiar dacă pentru cimitirul de

³⁹⁴ R. Vulpe, SCIV 3, 1952, p. 191–230.

³⁹⁵ L. Bâzu, Dacia NS 32, 1989, 1–2, p. 40.

³⁹⁶ A. Oancea, Dacia NS 25, 1981, p. 132.

la Căndești ne lipsește un plan detaliat nu putem face abstracție de faptul că în zona centrală a acestuia se găseau plasate mormintele cu amenajări speciale de genul ringurilor familiale, mormintele cu gropi cu treaptă, acele morminte în care se găseau depuse alături de schelet craniile umane, sau mormintele cu inventare „bogate”³⁹⁷, ceea ce pledează pentru o evoluție nuclear-radială. Existența unor cimitire proprii fiecărei faze ar însemna o evoluție strict lineară a fiecărei necropole ca și o conștientizare deja la vremea aceea, a unor „faze” ale culturii/vieții de zi cu zi, „faze” care, în realitate, sunt mai degrabă creațiile artificiale și discutabile, în același timp, ale arheologiei secolului XX.

În directă legătură cu numărul considerabil al mormintelor se pune problema structurii spațiului funerar al comunităților monteorene. Este cu totul evident că despre o evoluție „lineară” de la un capăt la celălalt al cimitirului nu se poate vorbi. Cartiere aparte, distincte din punctul de vedere al ritualurilor, mai exact al modului de dispunere al defuncțiilor, par să fi existat la Pietroasa Mică, unde s-a putut distinge un grup situat către limita de vest a cimitirului, grup constituit în cea mai mare parte din morminte masculine cu o orientare predominant către est sau nord-est. Cu rezervele impuse de stadiul de început al cercetărilor, menționez că și la Cărlomănești-La Arman pare să se contureze un cartier funerar constituit din morminte orientate predilect către SV sau SSV. O zonă aparte, cartier, pare să fi existat și la Căndești pentru mormintele cu catacombă plasate la periferia zonei funerare. De asemenea, prezența mai multor schelete în interiorul mormintelor în ciste din lespezi de piatră sau a celor săpate în stâncă, de la Căndești sau, respectiv, Năeni-Colarea, anumite elemente speciale de inventar – craniile depuse alături de schelete individuale la Căndești – constituie cel puțin indicii pentru o organizare a spațiului funerar în relație cu anume segmente sociale ale comunităților, cel mai probabil familii/clanuri, ceea ce ar presupune în consecință și o evoluție nuclear-radială a zonelor funerare. O concluzie definitivă în acest sens nu poate fi stabilită în situația în care nici un cimitir nu a fost cercetat exhaustiv și, după părerea mea, fără un studiu comparativ cu anumite complexe din cadrul așezărilor, complexe ce ar putea ilustra la rândul lor o anumită structură a zonelor de locuire, poate după aceleași reguli. Pentru Căndești, autorii săpăturilor arheologice afirmă chiar că în necropolă „au putut fi sesizate 10 grupuri familiale de morminte dispuse în cerc, unele lângă altele. Fiecare grup cuprinde 4–6 morminte ale căror gropi sunt dispuse fie la distanțe egale unele de altele, astfel încât ele să închidă o suprafață circulară, fie radial, dar delimitând cu una din laturile înguste (sic) lungimea unui cerc imaginar”. Aceste grupe de morminte, mai numeroase în etapele IIa–Iib, sunt considerate ca relevând creșterea importanței familiilor în cadrul comunității. În legătură cu acestea, aceiași autori mai afirmă că în cadrul stațiunii „au putut fi sesizate micile grupări de locuințe ce vor fi aparținut membrilor înrudiți direct ai aceleiași familii”³⁹⁸, dar din nou ne lipsesc datele strict arheologice pentru a putea comenta afirmația.

O problemă specială o constituie pentru comportamentul funerar monteorean modul de tratare al defuncțiilor. Din datele avute la dispoziție este cu totul limpede că inhumarea constituia practica predilectă a comunităților monteorene, incinerarea apărând mai degrabă incidental.

Față de practica inhumării, obiceiul arderii morților apare în procente mici, fiind atestat încă din vremea stilului Ic4–2, la Năeni-Colarea. Puținele morminte de incinerare cunoscute până acum în aria Monteoru au avut resturile osteologice depuse pur și simplu în gropi, uneori cu un vas alături – *Brandgrab* –, fie depuse în urne cu sau fără capac – *Urnengrab*. La Căndești, judecând după afirmațiile din rapoartele de săpături, se pare chiar că asistăm la un soi de „evoluție” a practicii incinerării, în sensul că mormintele cu oase calcinate depuse în gropi sunt mai numeroase în etapele de început, pentru ca apoi să predomine cele cu resturile cinerare depuse în urne. Această practică, așa cum am mai spus, nu are antecedente locale, fiind vorba, fără nici o îndoială, de un obicei sosit din exteriorul ariei monteorene. Incinerarea ca atare se întâlnește în mediul Schneckenberg împreună cu inhumarea³⁹⁹. Aceeași situație este documentată și în grupul mormintelor în ciste din piatră din zona Dâmbovița–Muscel⁴⁰⁰. Dar nici pentru aceste grupe nu este încă clară direcția din care va fi pătruns obiceiul arderii morților. Incinerarea, ca rit funerar dominant, este binecunoscută, așa cum am mai spus, în mediile Zók târzii – Makó și Nyírség⁴⁰¹. În Transilvania, incinerarea se întâlnește, în câteva cazuri, în mediul Coțofeni⁴⁰², fie în medii mai puțin precizate⁴⁰³, iar ca practică mortuară secundară și adiacentă în cadrul

³⁹⁷ M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 117–118.

³⁹⁸ *Ibidem*, loc. cit.

³⁹⁹ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, 1940.

⁴⁰⁰ I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 3–70.

⁴⁰¹ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v. U. Z.*, Budapest, 1968, p. 81–82, respectiv 73–74.

⁴⁰² P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 32–33.

⁴⁰³ Cum este cazul micului cimitir de la Bratei, cf. E. Zaharia, în vol. N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden, 1999, p. 53–58.

grupului Livezile⁴⁰⁴ și este probabil că dinspre această direcție a ajuns și în nordul Munteniei⁴⁰⁵, dar, având în vedere procentul extrem de redus, ca rit secundar/adicent, într-o situație simetric opusă celei din aria Wietenberg, unde inhumarea este ritul adiacent incinerării predominante⁴⁰⁶. Judecând după destul de numeroasele elemente ce atestă raporturile reciproce strânse cu mediile Wietenberg prezența unor morminte de incinerare în etapele mijlocii și târzii ale grupei Monteoru poate fi explicată tocmai prin contactele cu zonele intracarpătice. Dar cele mai vechi morminte de incinerare monteorene – cele de la Năeni-Colarea și Vadu Săpat-Budureasca – sunt foarte probabil anterioare grupei Wietenberg, apariția incinerării dincolo de Carpați trebuind a fi explicată altfel. Chiar dacă admitem o anume contribuție tripoljană târzie la constituirea începuturilor culturii Monteoru⁴⁰⁷, o pătrundere a obiceiului arderii morților dinspre răsărit, eventual grupul Sofievka⁴⁰⁸, este greu de luat în considerație chiar dacă cimitirul de la Suceava⁴⁰⁹ ar trebui pus în relație cu această grupă. Existența însă în Transilvania a unor morminte de incinerare, indică aproape cu certitudine direcția dinspre care a pătruns la Curbura Carpaților obiceiul arderii morților. Dar oricare ar fi fost direcția de pătrundere, incinerarea nu a depășit stadiul de rit funerar adiacent și secundar pentru grupa Monteoru. Acest fapt este confirmat într-un fel și din distribuția chorologică a acestei practici (Pl. 214), putându-se observa că obiceiul arderii morților nu a fost distribuit uniform, cel mai adesea apărând împreună cu inhumarea, cazurile în care arderea morților este documentată în exclusivitate fiind de fapt, fie descoperiri fortuite, fie datorate unor cercetări incomplete.

Dintr-un stoc constituit din 385 de morminte monteorene⁴¹⁰, doar 14 sunt de incinerare (Fig. 43), dar din diferite mențiuni cum ar fi cele pentru cimitirul de la Căndești, lipsite însă de detalii, reiese că numărul acestora a fost cu mult mai mare, dar fără să se constituie într-un grup comparabil, numeric, cu cel al incinerărilor. În această situație o discuție asupra dinamicii folosirii acestui rit funerar în aria Monteoru este lipsită de o bază documentară mulțumitoare, astfel că nu atac această problemă. Faptul că mormintele de incinerare din fazele de început ale culturii sunt de obicei în groapă, pentru ca ulterior să predomine cele cu resturile cinerare depuse în urnă, poate indica, în linii mari, o anume evoluție, dar nu survenită în interiorul ariei monteorene, ci datorată evoluției acestui obicei funerar în ariile în care era specific. Pentru aria monteoreană se cunosc tipul mormintelor cu oasele arse depuse în groapă – *Brandgrab* – uneori cu un vas depus alături cu gura în jos, la fel ca în cimitirul de la Ciumești, iar apoi cu resturile cinerare depuse într-un vas (urna) – *Urnengrab* – uneori acoperit cu un alt vas sau cu o lespede de piatră, în ultimul caz cu analogii în aria Wietenberg. Lipsesc acele observații de detaliu spre a putea vedea care dintre mormintele cu oase calcinate depuse în groapă erau simple morminte de incinerare în groapă sau dacă nu făceau parte din categoria așa numită a „mormintelor de incinerare cu cenușa risipită” – *Brandschüttungsgrab*. Foarte puține dintre aceste morminte au fost analizate antropologic, astfel că în stadiul actual de cunoaștere este imposibil de a se aprecia dacă acest obicei de tratare al morților a fost rezervat unui anume grup diferențiat sexual sau după vârstă. Că aceste diferențieri nu se prea făceau, pare a fi dovedit de M.1 de la Năeni-Colarea, în care se găseau resturile incinerate a trei adulți și a doi copii. Din micul stoc de incinerări monteoreni avut la dispoziție nu se poate constata un anume tip de amenajări funerare asociat acestui obicei. Așa cum s-a observat la Năeni-Colarea sau la Budureasca, au existat de la bun început morminte de incinerare în gropi săpate în stâncă sau în ciste din piatră. Ulterior s-au folosit gropi, câteodată circulare, uneori acoperite cu movile din bolovani.

⁴⁰⁴ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București 1996, p. 128–134.

⁴⁰⁵ Pentru discuția de față cel mai vechi caz este cel al cimitirului biritual de la Năeni-Colarea, cf. A. Vulpe, V. Drâmbocianu, SCIVA 32, 1981, 2, p. 171–193 și analiza antropologică la D. Nicolaescu-Plopșor, M. Șt. Udrescu, SCIVA 32, 1981, 3, p. 447–453. Mi se pare interesant de semnalat că în Oltenia situația este inversă, căci, judecând după puținele înmormântări „Verbicioara”, incinerarea este predominantă, iar inhumarea este ritul secundar, cf. G. Crăciunescu, Drobeta 9, 1999, p. 19–61; vezi și I. Motzoi-Chicideanu, s.v. *Mormânt*, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. III M–Q, București, 2000, p. 117–131.

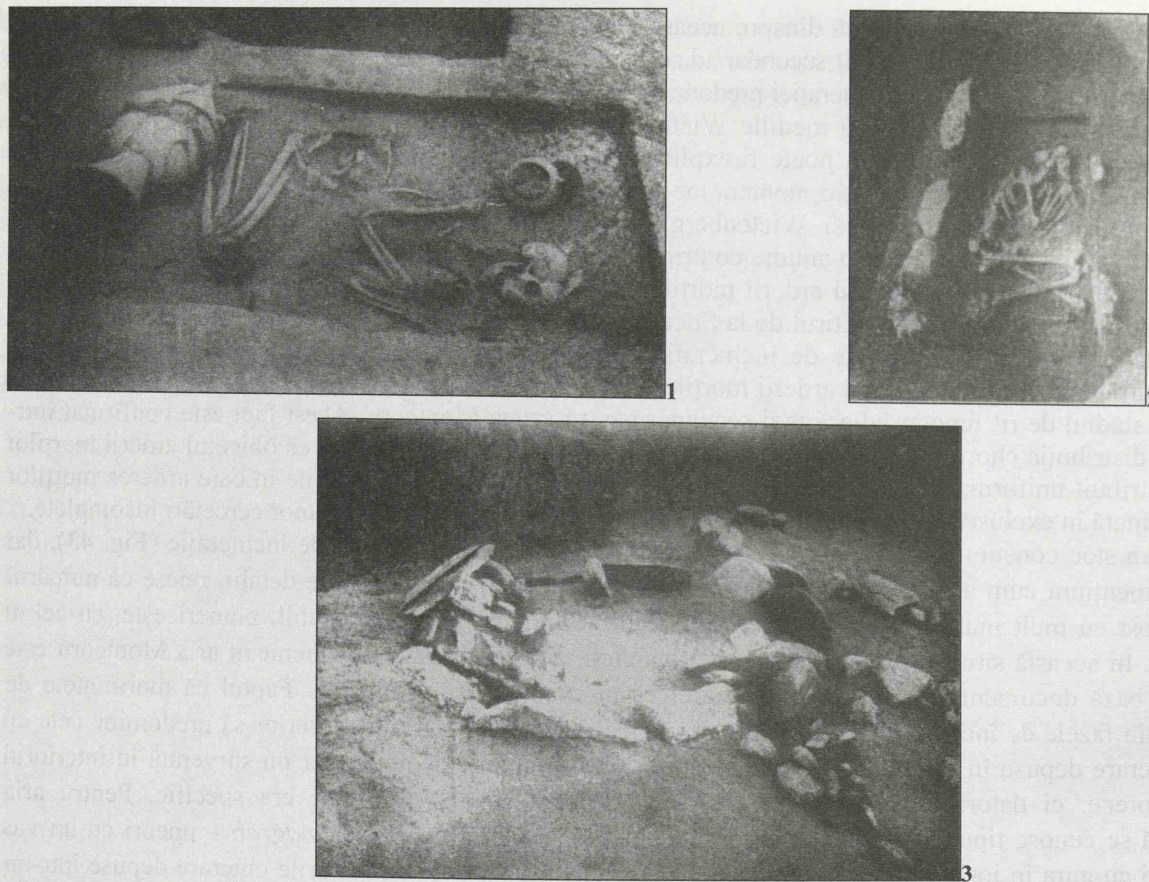
⁴⁰⁶ N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 106–114.

⁴⁰⁷ I. Motzoi-Chicideanu, Mousaios 8, 2003, p. 41–42.

⁴⁰⁸ Vezi pt. incinerare la grupul tripoljan târziu Sofievka V. A. Dergacev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, KAVA 45, Mainz am Rhein, 1991, p. 83–102.

⁴⁰⁹ N. Ursulescu, MemAntiq 19, 1994, p. 196.

⁴¹⁰ Este vorba de morminte pentru care sunt cunoscute datele arheologice, în primul rând descrierea situației și a inventarului funerar, eventual însoțită de planuri și desene sau fotografii. Stocul este foarte mic, dacă avem în vedere că numai la Căndești au fost săpate circa 800 de morminte, precum și faptul că alte două cimitire mari – Cimitirul 1 și 2 de la Sărata Monteoru – așteaptă răbdătoare lumina tiparului, numărul aproximativ al înmormântărilor monteorene ar trebui să fie aproape de 1500!

1. Cimitirul 1 – mormânt de înhumăție cu vas de ofrandă; 2. Cimitirul 1 – mormânt de înhumăție înconjurat cu pietre;
3. Cimitirul 1 – mormânt de înhumăție cu ringuri de piatră.

Figura 43

În schimb inventarele lipsesc aproape cu totul la mormintele de incinerăție ale culturii Monteoru. Trebuie din nou specificat că, în cazul mormintelor de incinerăție, vasul folosit ca urnă și cel folosit drept capac, nu fac parte din inventarul mortuar propriu-zis, ci sunt elemente ale structurii funerare, împreună cu groapa și eventualele amenajări. Rareori s-a mai găsit un vas adiacent, niciodată nu au fost semnalate piese de port sau alte elemente de inventar personal ci doar în două cazuri s-au descoperit oase de animal, într-unul dintre ele – M.30 de la Pietroasa Mică – fiind vorba de oase de porc calcinate, ceea ce ar putea indica că ofranda animală a fost așezată pe rug odată cu defunctul.

În ceea ce privește inhumăția, dacă predominanța acestei practici pentru cultura Monteoru este cu totul evidentă, anumite situații, e drept rare, pun problema dacă nu a existat la aceea vreme și obiceiul păstrării morților într-o primă locație funerară urmată apoi de o reinhumare. Este vorba mai întâi de acele crani de adulți depuse în morminte de inhumăție alături de schelete păstrate integral sau a celor 3 crani depuse sub placa din conglomerat de pe fundul cistei M.1 anterior inhumării propriu-zise, cazuri atestate așa cum am văzut la Căndești. Tot la Căndești sunt menționate și unele înmormântări de crani⁴¹¹. Li se adaugă acele morminte de la Cărlomănești-*La arman*, în care alături de scheletul principal se mai găseau și alte oseminte umane dispartate.

Printre resturile de locuire din nivelul Ia din așezarea de la Năeni-Zănoaga a fost găsit în campania din 1989 o mandibulă umană, iar în cursul campaniei din 2002 în nivelul ZnIIa un molar uman. Printre oasele de animale constituind probe pentru determinări cu radiocarbon trimise la Berlin, descoperite la Năeni-Zănoaga în complexe din nivelul ZnIIa în cursul campaniei din anul 1992, ca și altele prelevate din stațiunea de la Sărata Monteoru, s-au mai găsit, cu ocazia analizei paleontologice, alte fragmente de oase umane⁴¹². Cazuri similare nu mai sunt cunoscute pentru aria Monteoru⁴¹³, dar chiar și așa ne putem pune întrebarea dacă nu cumva

⁴¹¹ M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 115 și nota 10 unde se specifică că este vorba de morminte *in situ* (s.m.).

⁴¹² C. Becker, PZ 75, 2000, 1, p. 63–92.

⁴¹³ Dar s-ar putea ca aceasta să se datoreze unor deficiențe ale cercetărilor.

acestei grupe îi era specifică o anume manieră de manipulare a resturilor osteologice umane în cadrul căreia fie defuncții erau depuși undeva în cadrul așezării, ulterior fiind îngropați în cimitir, fie, mai degrabă, având în vedere numărul redus al acestor oseminte umane în așezări, anumitor indivizi, odată decedați, li se rezerva un regim special eventual corespunzător poziției sociale deținute în cursul vieții, asemenea cazuri fiind binecunoscute etnografic.

În ceea ce privește amenajările exterioare ale înmormântărilor grupei Monteoru se poate considera că este vorba de morminte plane. Prezența unor grămezi/mici movile din pietre sau chiar pământ nu constituie elemente pe baza cărora să socotim mormintele monteorene ca fiind tumulare, cu atât mai mult cu cât, în comparație cu comportamentele funerare contemporane, movilele funerare sunt caracterizate în principal prin mai multe înmormântări. O situație specială se conturează în cazul cunoscutelor ringuri familiale de la Căndești. Din păcate nu dispunem de observații arheologice de detaliu de pe urma cărora să putem conchide dacă aceste ringuri, cu mai multe morminte, au fost sau nu acoperite cu pământ. Mai mult, inventarele mormintelor din aceste ringuri asigură acestora o contemporaneitate cu alte morminte lipsite de asemenea amenajări exterioare, ceea ce indică faptul că ringurile sunt expresia rituală a unor grupuri/familii cu un statut social aparte și nu ca o caracteristică generală. Mai mult, faptul că la Căndești, mormintele cu catacombă nu au avut deasupra movile funerare ne arată că obiceiul ridicării unor tumuli nu era prezent în cadrul comunităților monteorene. Relativ puțin cunoscute sunt amenajările cu pietre din Cimitirul 2 de la Sărata Monteoru, unde s-au descoperit structuri elaborate de acest fel (Fig. 43), dar din păcate cimitirul încă nu este publicat corespunzător.

O varietate remarcabilă se constată pentru amenajările interioare ale complexelor mortuare monteorene (Pl. 217). Dar trebuie subliniat faptul că această variabilitate se bazează mult prea mult pe situațiile întâlnite la Căndești, cele mai multe abia dacă menționate, pentru a se putea discuta pe larg.

Dintre amenajările interioare un loc principal îl ocupă mormintele cu ciste din lespezi de piatră. Cu totul semnificativ, distribuția teritorială a acestora în cadrul ariei monteorene relevă faptul că jumătății moldovenești îi lipsesc astfel de morminte, în fapt cel mai nordic punct în care acestea sunt documentate fiind cimitirul de la Căndești, situat la sud de cursul Milcovului, „granița” tradițională dintre cele două provincii românești. Concentrarea mormintelor în ciste atribuite culturii Monteoru în zona deluroasă dintre cursurile Râmnicului Sărat și cel al Prahovei leagă acest obicei mortuar de comportamentele identice ale grupelor Schneckenberg și Dâmbovița–Muscel, contemporane și situate de-o parte și de alta a lanțului muntos al Carpaților. Cu totul semnificativ, obiceiul arderii morților este documentat și pentru aceste din urmă două grupe, fiind astfel destul de probabil că ambele obiceiuri mortuare au pătruns împreună la sud de lanțul carpatic. Dar dacă pentru incinerare trebuie să căutăm o cale de pătrundere dinspre Dunărea Mijlocie, practica așezării morților în cutii alcătuite din lespezi de piatră, obicei presupunând un efort colectiv remarcabil, are antecedente în zona Carpaților Răsăriteni în grupa de înmormântări ce poate fi atribuită Culturii Amforelor Sferice⁴¹⁴. În ce măsură obiceiul construirii cistelor din lespezi de piatră, documentat doar până la nivelul „fazei” Ic2, a „decăzut” ulterior până la cel de a „căptuși” groapa cu pietre este dificil de precizat, dar cum „căptușeala” cu pietre a gropii nu se mai întâlnește în alte arii culturale învecinate grupei Monteoru, putem presupune că aceasta a fost situația. Prezența mormintelor în cutii de piatră în aria Monteoru atestă însă și o altă practică mortuară și anume cea a mormintelor colective/de familie, așa cum s-a putut observa la Năeni-Colarea și Căndești, același lucru fiind valabil și pentru cistele Schneckenberg sau ale Amforelor Globulare.

Un alt tip de amenajare interioară cu deosebită semnificație îl constituie mormintele cu catacombă atestate cu certitudine la Căndești și probabil și la Sărata Monteoru⁴¹⁵, acestea fiind singurele localități unde a fost atestată deocamdată această modă funerară în aria Monteoru. Deși deocamdată morminte cu nișe în aria Monteoru se cunosc doar în cele două localități, este cu totul posibil ca poziția lor în preajma zonei de câmpie, unde sunt documentate singurele morminte certe cu catacombă⁴¹⁶, să fie expresia unei difuziuni, poate chiar susținută de grupuri mici de populație, cum pare să fie cazul la Căndești, care să fi adus obiceiul respectiv. Dacă pentru Sărata Monteoru ne lipsesc cu totul observațiile privind acest tip de morminte, pentru Căndești lucrurile sunt ceva mai clare. Astfel, mormintele cu catacombă, evidențiate de altfel prin orientarea predilectă spre răsărit ca și prin unele elemente de inventar, se grupează într-o anume zonă a cimitirului ce pare să le fi

⁴¹⁴ Vezi capitolul dedicat acestor înmormântări.

⁴¹⁵ Este vorba de unele morminte din Cimitirul 4 despre care se s-a afirmat: „*Pour résister aux glissements de terrain, les fosses ont dû être creusées en catacombes et parfois même renforcées par une rangée de pierres*”, cf. L. Bârbu, *op. cit.*, loc.cit., dar fără a se specifica care anume.

⁴¹⁶ În exclusivitate pe baza poziției scheletelor, Fl. Burtănescu, *Thraco-Dacica* 17, 1996, 1–2, p. 87–116, consideră ca aparținând „culturii catacombelor” și câteva din mormintele de la Holboca, Stoicani și unul de la Ploiești-Triaj. Aceeași atribuire a fost preluată și de E. Kaiser, *op. cit.*

fost rezervată. Pentru nici unul dintre ele nu au fost surprinse amenajări la exterior, toate fiind plane. Prin aceasta mormintele cu catacombă de la Căndești se deosebesc de cele de la Matca⁴¹⁷ sau Smeeni⁴¹⁸, în ambele cazuri fiind vorba de morminte în movile funerare. Astfel de contacte între comunitățile Monteoru și cele care își îngropau morții în tumulii din câmpie⁴¹⁹, sunt dovedite de vasul tipic stilului Monteoru Ic3 din mormântul de la Matca, ca și prin un alt vas monteorean de stil Ic2 descoperit în T. 2/M.14, cu cistă din piatră, de la Bolotești⁴²⁰. Mormintele cu catacombă de la Căndești au fost atribuite etapelor Monteoru Ic3–Ic2, după care obiceiul nu mai este atestat. După unele elemente de mobilier funerar ele par însă mai degrabă ca fiind legate de fenomenul Mnogovalikovaja, unde astfel de morminte sunt documentate⁴²¹.

În cele mai multe cazuri lipsesc observațiile privind forma gropilor, se pare însă că acestea aveau în plan o formă cvasirectangulară, uneori cu colțurile rotunjite. Sunt numeroase cazurile în care în gropile mortuare au fost descoperite pietre, uneori așezate pe lângă pereții acestora, alteleori numai pe o latură. În cursul cercetărilor recente de la Cărlomănești-*La Arman* au fost surprinse câteva gropi de morminte propriu-zise ca și de „cenotafuri” care prezentau o treaptă. Așa cum am mai arătat și această manieră de a săpa gropile mormintelor poate fi socotită ca pătrunsă în aria Monteoru, împreună cu obiceiul de a umple gropile cu pietre de râu, dinspre mediile Mnogovalikovaja unde sunt atestate, e drept nu în număr mare, dar suficient, în stepile nord-pontice acest tip de groapă având antecedente binecunoscute în înmormântările Jamnaja⁴²². În afara observațiilor de la Cărlomănești-*La Arman* și a unor mențiuni pentru cimitirul de la Căndești nu mai dispunem de alte informații privind depunerea unor bolovani din conglomerat, dar cele câteva cazuri atestate în cele două localități pun problema dacă nu cumva blocurile de conglomerat aveau o anume semnificație în cadrul ceremonialului funerar monteorean.

La Pietroasa Mică, Coroteni, Sărata Monteoru cimitirele 4 și 3, Năeni-Zănoaga, Căndești, Gura Văii, s-a observat că în umpluturile gropilor funerare se găsesc numeroase fragmente ceramice, adesea trecute prin foc. Situația a fost surprinsă cu claritate la Pietroasa Mică, dar mai ales în cazul mormântului triplu de la Năeni. Pentru ultima descoperire s-a putut constata că cele mai multe dintre aceste cioburi erau trecute prin foc, la fel ca bucățile de chirpici provenind de la o construcție incendiată. Prezența acestor materiale în complexele mortuare monteorene pune în lumină un ceremonial funerar complex în cadrul căruia avea loc foarte posibil un banchet funerar, cel puțin o parte din resturile acestuia fiind apoi arse și aruncate în morminte. Situația cu totul aparte, deocamdată, de la Sărata Monteoru-*Poiana Scorușului*, unde există cu claritate o asemenea construcție incendiată în care se găseau chiar și schelete arse parțial, pare să pledeze în acest sens. Fără îndoială un asemenea ceremonial cu totul sofisticat, presupunând implicit participarea unui număr mare de indivizi, corespunzând ca atare unui consum remarcabil de energie socială, nu era rezervat membrilor de rând ai comunității, el trebuind a fi socotit ca una din formele de expresie ale rangului social înalt al unor membri ai acesteia, fapt de altfel subliniat și prin locația funerară deosebită. Aceeași semnificație, dar mai puțin strictă, dat fiind cazurile mai numeroase, este probabil să o fi avut și amenajările de tipul ringului individual, cunoscute mai ales în a doua jumătate a evoluției grupei Monteoru, la Căndești, Sărata Monteoru, Pietroasa Mică, cărora li se adaugă câte o dată și movilele mici din pietre.

Am discutat deja despre amenajările speciale de la Căndești, măcar prin faptul că nu au mai fost observate în alte cimitire monteorene. Mă refer în special la vetrele de pe marginea unor morminte sau la gropile cu o treaptă pe una din laturi. De fiecare dată se pare că acestea au servit fie unui episod anume din cadrul ceremonialului funerar – vetrele – fie pentru depunerea unor anume elemente de mobilier funerar sau ofrande. Cum însă informația strict arheologică privind aceste cazuri este cu totul precară nu putem decât să presupunem că, cel puțin la Căndești, pentru anume indivizi ai comunității înmormântarea în ansamblul ei presupunea și alte practici care, complicând ceremonialul funerar, exprimau, din nou, anume laturi ale personalității sociale a celui decedat. Trebuie subliniat însă că nici în aceste cazuri, nici în celelalte în care au fost surprinse amenajări aparte, inventarul funerar propriu-zis nu iese în evidență nici prin calitate și nici prin cantitatea pieselor care-l compuneau, ceea ce pledează pentru o anume „independență” a unora dintre elementele practicilor

⁴¹⁷ M. Brudiu, *Thraco-Dacica* 6., 1985, 1–2, p. 31–36.

⁴¹⁸ N. Simache, V. Teodorescu, *Materiale* 8, 1962, p. 273–282.

⁴¹⁹ Grupuri de tumuli, cei mai mulți dintre ei astăzi aplatizați, se mai pot observa la poalele masivului deluros Istria, între localitățile Valea Călugărească și Buzău, cei din dreptul localităților Săhăteni sau Lipia fiind la circa 5–6 km în linie dreaptă de stațiunile de la Năeni și, respectiv, Sărata Monteoru. O situație similară se întâlnește și în zona dealurilor vrâncene.

⁴²⁰ C. Buzdugan, V. Bobi, *SCIVA* 38, 1987, 3, p. 224–232. Trebuie menționat că tumulii de la Bolotești se găsesc imediat lângă poalele dealurilor subcarpatice unde se cunosc numeroase stațiuni monteorene.

⁴²¹ Vezi supra nota 274.

⁴²² Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare Jamnaja.

funerare. Cred că tot în rândul acestor amenajări speciale trebuie puse și acele morminte de la Cârломănești-*La Arman*, ale căror gropi au fost umplute cu considerabile cantități de pietre aduse de la distanță.

Un caz cu totul aparte îl constituie mormântul de copil, în pythos de la Căndești. În aria extracarpatică este deocamdată singurul mormânt de inhumație de acest fel. Cea mai apropiată arie culturală căruia îi sunt caracteristice astfel de morminte este cea Periam-Pecica⁴²³. Este foarte probabil că acest obicei a pătruns în aria Monteoru dinspre gura Mureșului, odată cu relațiile de schimb la distanță, relații dovedind circulația unor bunuri de prestigiu, cum ar fi colanele de tip *Ösenhalsring*⁴²⁴. Ne lipsește o analiză antropologică de detaliu, de altfel mormântul fiind doar menționat, pentru a vedea în ce măsură mormântul de copil în pythos atestă sau nu prezența unui individ, chiar și copil, străin ariei Monteoru.

Nu se poate încheia discuția asupra amenajărilor funerare monteorene fără a încerca o relaționare a acestora cu grupele/segmentele rituale constatate sau cu cele de sex/vârstă. Anticipând asupra grupelor distincte din punctul de vedere al dispunerii cadavrelor, așa cum se pot delimita în cadrul grupei Monteoru, se poate observa că grupului mormintelor cu schelete pe stânga îi sunt caracteristice amenajările funerare, fie că este vorba de ringuri sau movile din bolovani, ori alte feluri de amenajări, în vreme ce pentru grupul cu scheletele pe dreapta asemenea amenajări sunt cu totul incidentale (Pl. 215), ceea ce ar putea indica moduri diferite de exprimare a persoanei sociale, dar mai cu seamă al consumului de energie socială, mai mare pentru grupul cu cadavre pe stânga și mai redus pentru celălalt. Diferențieri pe grupe de sex/vârstă în ceea ce privește folosirea acestor amenajări, nu par să fi existat, decât poate în ceea ce privește mormintele de copii, unde asemenea amenajări sunt puțin documentate (Pl. 215), destul de probabilă fiind eventualitatea ca efortul de exprimare al identității sociale să fi fost dependent de categoria de vârstă, adulții beneficiind de asemenea privilegii post mortem.

Element central al standardului funerar preistoric, dispoziția cadavrelor în cadrul înmormântărilor monteorene este foarte puțin variată. Trebuie însă atrasă atenția de la bun început că puținătatea diagnozelor antropologice restrânge discuția asupra acestei laturi a obiceiurilor funerare ale culturii Monteoru. O altă limită este dată de mormintele descoperite deja deranjate sau chiar distruse din vechime, ca să nu mai vorbesc de modul adesea precar de publicare, rezultat al unei puțin competente activități în teren. Aproape în totalitate, mormintele monteorene au conținut schelete dispuse chircite lateral. Majoritatea covârșitoare erau așezate pe partea stângă și mai puține pe dreapta. Astfel, din 378 de morminte disponibile pe întregul areal monteorean doar pentru 255 (67.46%) a fost stabilită poziția, dintre acestea 188 (73.73%) erau așezate pe stânga, 58 (22.74%) pe dreapta, 8 (3.14%) au fost găsite în decubit dorsal și unul singur (0.39%) a fost descoperit în decubit ventral. În funcție de grupa de sex, din 56 de morminte diagnosticate ca masculine 38 (67.86%) se găseau depuse pe partea stângă, 15 (26.79%) pe cea dreaptă, iar 3 (5.35%) au fost descoperite în decubit dorsal, apoi din 46 morminte diagnosticate ca feminine 35 (76.08%) aveau scheletele așezate pe stânga, 9 (19.55%) erau cu scheletele pe dreapta, iar alte două (4.37%) au fost descoperite având osemintele în decubit dorsal. Pentru mormintele de copii situația este următoarea: din 8 morminte diagnosticate 52 (53.06%) au avut scheletele pe stânga, 21 (21.43%) pe dreapta, 2 (1.04%) în decubit dorsal, iar pentru alte 23 (23.47%) nu s-a putut preciza poziția. La prima vedere ar părea că dispoziția pe dreapta a fost mai frecventă pentru defuncții masculini, dar aceasta numai în aparență, căci numărul mormintelor diagnosticate pentru întreaga grupă Monteoru este deocamdată foarte mic, iar pe de altă parte cea mai mare parte a cimitirelor descoperite au fost cercetate superficial. Cele câteva necropole disponibile pentru discuția de față ne arată că dispunerea pe dreapta nu apare în proporție sensibilă decât în Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, unde pentru cele 149 de înmormântări 79 (53.02%) aveau scheletele așezate pe stânga, 50 (33.56%) pe dreapta, 2 (1.34%) în decubit dorsal, iar pentru alte 18 (12.08%) poziția nu a putut fi determinată, proporție care fiind destul de apropiată față de cea a mormintelor de copii pentru întreaga arie Monteoru pare cea mai verosimilă⁴²⁵. Pentru celelalte cimitire avem următoarele situații: la Căndești se afirmă că predomină scheletele chircite pe stânga, cele chircite pe dreapta fiind mai puțin numeroase, la Poiana din cele 33 de morminte, 26 aveau scheletele pe stânga, pentru restul de 7 nefiind precizată poziția, la Sărata Monteoru Cimitirul 3 toate scheletele păstrate se găseau chircite pe stânga, la Pietroasa Mică din 65 de înmormântări, doar într-un singur caz scheletul se găsea în decubit lateral chircit pe dreapta, alte cinci fiind depuse în decubit dorsal, iar apoi la Cârломănești-*La Arman* un singur mormânt din cele cercetate până acum avea scheletul chircit pe dreapta, diagnoza antropologică arătând că este vorba de un bărbat⁴²⁶. Raportul dintre cele două poziții principale în care au fost depuși defuncții în aria

⁴²³ Vezi capitolul dedicat acestor înmormântări.

⁴²⁴ I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugu, *op. cit.*, p. 17–22 și harta de la fig. 8.

⁴²⁵ O situație asemănătoare a fost înregistrată și de L. Bâzu, *op. cit.*, loc.cit, dar cu cifre și procente greșite.

⁴²⁶ Informație M. Constantinescu, care mi-a explicat că în articolul publicat, dintr-o regretabilă eroare, M.5 a fost omis. Cf. M. Constantinescu *et al.*, *op. cit.*

Monteoru devine ceva mai limpede dacă este pus în relație cu „orientarea” înmormântărilor. La o privire generală asupra mormintelor bine cercetate pe întreaga arie Monteoru se pot observa că există câteva grupări distincte. Astfel mormintele cu scheletele așezate pe stânga se concentrează în două grupe dintre care cea mai numeroasă a avut o orientare predilectă în sectorul SV-VSV-V-VNV-NV-NNV, în vreme ce cea de-a doua, cu mai puține înmormântări, a avut o orientare predilectă în sectorul ESE-E-ENE, adică opus. Pentru înmormântărilor cu scheletele așezate pe dreapta situația este oarecum similară, în sensul că grupul ceva mai mare are o orientare predilectă în sectorul SSV-SV-V, iar al doilea reprezentat prin mai puține morminte, a avut o orientare predilectă în sectorul NNE-NE-ENE-E, adică din nou opus primului (PI. 216/A). Lucrurile se mai clarifică dacă examinăm separat variantele de orientare pentru mormintele diagnosticate antropologic, pe grupe de sex. Astfel, pentru mormintele masculine dispersia orientărilor se face din nou pentru cele două grupe principale, să le spunem grupa Vest și grupa Est, dar mai apare o grupă distinctă, mai puțin numeroasă, cu orientare predominant spre NE. Situația este din nou similară pentru chirciții pe stânga, mai numeroși, ca și pentru cei chirciți pe dreapta, mai puțini (PI. 216/B). Pentru mormintele feminine dispersia se caracterizează printr-o grupă, foarte numeroasă, orientată predilect spre vest, căreia i se opune o alta, din nou mai puțin numeroasă, predilect orientată spre Est. Pentru mormintele feminine există o grupă, de data aceasta puțin numeroasă, orientată către NE, dar au în schimb o alta, mai bine reprezentată numeric, predilect orientată spre SV-VSV, care lipsește, foarte semnificativ după opinia mea, mormintelor de bărbați, cu excepția M.5 de la Cărlomănești. Din examinarea analitică a relației poziție/orientare reiese astfel că în cadrul comunităților grupei Monteoru existau mai multe coduri rituale privind poziția defuncțiilor în morminte, folosite în aceleași cimitire și foarte apropiate între ele pe întreg cuprinsul ariei. De fapt aceste „coduri” reflectă acel principiu al poziției bipolare și complementare observat mai de multă vreme, dar care nu este restrâns doar pentru cele două grupe de sex ci dovedesc existența unor segmente/grupuri diferite ritual în cadrul uneia și aceleiași comunități, segmentare specifică întregii culturi Monteoru. Dacă diagramele întocmite statistic arată care sunt principalele reguli = segmente sociale, e ceva mai dificil în a le recunoaște în teren în combinațiile lor concrete. Spun aceasta, căci avem prea puține date la îndemână pentru a putea surprinde în cadrul unui cimitir sau a altuia asemenea separații. Unele indicii le-ar fi putut oferi un număr mare de morminte sigure duble, sau colective, cazuri în care să se fi putut stabili combinațiile de dispunere după grupele de sex și, eventual, vârstă. Pentru cultura Monteoru avem la dispoziție prea puține asemenea complexe funerare, care să fie în același timp, bine cercetate, bine publicate și bine diagnosticate antropologic. Deocamdată încerc să mă folosesc de cinci morminte duble din Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru – M.8–9, 35, 90 și 115⁴²⁷. Cele cinci cazuri ilustrează 4 combinații de dispunere (poziție + orientare). Astfel M.8 avea un schelet de femeie adultă, chircit pe dreapta și un altul de copil chircit pe stânga, ambele orientate 228°SV, adică așezate „spate în spate”. Pentru M.9, constituit dintr-un schelet masculin adult chircit pe stânga și un altul de copil chircit pe dreapta, ambele orientate 278°V, combinația este „față în față”. Aceeași combinație se întâlnește și în cazul M.35, constituit dintr-un schelet feminin adult chircit pe stânga alături de care era așezat chircit pe dreapta un copil, ambele schelete fiind așezate cu craniul către VSV 254°. În cazul M.90, constituit dintr-un adult, nedagnosticat sexual, chircit pe stânga și cu craniul către SSV alături de care se găsea un schelet de copil chircit pe dreapta cu craniul către direcția opusă NNE, adică „spate în spate și opus”. În sfârșit, la M.115, alcătuit dintr-un schelet de adult chircit pe dreapta cu craniul către VSV 235° și un altul de adolescent cu aceeași poziție și orientare depus în fața celui dintâi ilustrând o combinație de genul „alinat” (PI. 218). Desigur, cazurile de mai sus sunt prea puține, dar ele se adaugă la examinarea generală a variantelor de orientare în raport cu poziția, susținând presupunerea conform căreia comunitățile monteorene erau împărțite în segmente anume, diferențele din viața de zi cu zi fiind exprimate și prin obiceiuri aparte de dispunere a defuncțiilor. Am avea astfel un prim segment caracterizat prin dispunerea defuncțiilor pe stânga, divizat după orientare în subgrupul Vest, mai numeros, și cel Est, mai redus numeric, iar apoi un al doilea caracterizat prin dispunerea pe dreapta, la rândul lui divizat în două subgrupuri cu orientări opuse Vest și Est. Că aceste segmente nu exprimă strict grupurile de familie ar putea fi dovedit de mormintele duble de adult + copil, în care poziția celor două schelete diferă, ceea ce înseamnă că diferențierile se făceau după alte criterii, mai puțin susceptibile de a fi surprinse arheologic.

Înmormântările cu schelete în decubit dorsal sunt foarte puține, doar 8 cazuri și doar la Sărata Monteoru Cimitirul 4 și la Pietroasa Mică. În decubit ventral deocamdată este documentat doar în cazul M.500 de la Căndești și pentru M.11 și 17 de la Cărlomănești-*La Arman*, așa cum am văzut. Puținătatea cazurilor de

⁴²⁷ Pentru toate mormintele de la Sărata Monteoru Cimitirul 4 am recalculat orientarea după ilustrația publicată de L. Bârzu, *op. cit.* Menționez că în catalog se găsesc, din păcate, nenumărate greșeli și neconcordanțe cu planurile unora dintre morminte.

morminte cu schelete în decubit dorsal sau ventral nu permite o discuție mai amplă, cu atât mai mult cu cât la acestea nu este vorba de o poziție întinsă, ci de cea numită „chircit pe spate/pe burtă”, fiind ca atare o variantă, desigur mai rară, a poziției standard. Dar, din nou, pentru o examinare mai fructuoasă mai trebuie așteptate și alte descoperiri similare pentru a vedea în ce măsură aceste înmormântări constituie o grupă rituală sau sunt simple variații/abateri.

În ciuda unor păreri impresive, mormintele monteorene nu excelează prin inventare, mai ales dacă le comparăm cu alte grupe culturale, mai ales cele din Europa Centrală. În schimb, fără a însemna că sunt caracterizate prin inventare „bogate”, complexe funerare Monteoru se deosebesc de alte grupe contemporane și imediat învecinate. Din nou, documentația arheologică corectă deosebit de redusă avută la dispoziție, limitează discuția și din acest punct de vedere. În momentul de față din cele 378 de înmormântări monteorene doar 243 (64.28%) au inventare constituite prin una sau mai multe elemente. Acest raport are însă o valoare limitată, căci nu trebuie uitat nici un moment că pentru marele cimitir de la Căndești avem la dispoziție câteva simple menționări, puține fiind mormintele cu inventare publicate. La aceasta se adaugă faptul că alte cimitire sunt cunoscute doar prin 2–3 morminte, câte odată chiar numai printr-unul singur, ca să nu mai amintesc de mormintele distruse, cu inventare pierdute, astfel că procentul de 64.28% trebuie interpretat doar ca reprezentând tendința statistică. Prin consecință și celelalte relații statistice despre care va fi vorba trebuiesc abordate în aceeași manieră.

Principalele categorii de inventar specifice înmormântărilor Monteoru sunt ceramica, piesele de port din metal – Cu/bz sau aur –, din os, sau alte materiale, armele și instrumentele din metal, piatră sau din os/corn și oasele de animale, acestea putând indica fie ofrandele alimentare, fie având o altă semnificație legată de ritualul mortuar. De un interes aparte este și relația dintre cele două modalități de dispunere a morților – chirciți pe stânga sau pe dreapta – și categoriile de inventar din morminte (Pl. 219). Se poate observa cu claritate că grupul mormintelor cu schelete chircite pe stânga, este drept și cel mai numeros, are și cele mai „bogate” inventare. Pentru grupul cu schelete dispuse pe dreapta inventarele funerare sunt mai sărace, dar raportul statistic este identic cu cel al grupului anterior. O excepție se remarcă în ceea ce privește prezența oaselor de animale, dar situația poate fi datorată și hazardului descoperirilor așa că situația nu trebuie absolutizată. La o examinare mai detaliată se pot observa diferențieri și în cadrul fiecăreia dintre cele două grupe principale de dispunere a defuncțiilor. Astfel, pentru mormintele cu schelete pe stânga există o diferență clară între inventarele mortuare ale celor așezați cu capul în sectorul apusean – gruparea Vest – și cele așezate cu capul în sectorul răsăritean – gruparea Est (Pl. 220). Dacă proporțiile între diferitele categorii de inventar sunt, în linii mari, aceleași, este evident că mormintele grupului *Stânga-Vest* au inventare mai „bogate” și mai variate, dacă ținem seama că armele, în special cele de piatră, sunt prezente mai ales în mormintele ce-l constituie. Grupului *Stânga-Est* îi lipsesc armele și „instrumentele” din piatră, iar piesele de port din aur sunt prezente într-un singur caz. Mai trebuie remarcată și frecvența mai mare a pieselor de port din os/corn la această grupă. Este dificil să interpretăm această diferențiere între cele două grupe, singurul lucru ce poate fi afirmat este că pentru grupul *Stânga-Vest* grija pentru reprezentarea identității sociale a defunctului este mai expresivă arheologic decât pentru gruparea orientată opus. O situație oarecum similară se poate observa și pentru mormintele cu schelete așezate pe dreapta. De la bun început se poate constata structura mai puțin diversificată a inventarului mormintelor cu scheletele pe dreapta. În afara ceramicii, din nou categoria cea mai bine reprezentată, mai apar la aceste morminte doar piesele de port, lipsind armele, „instrumentele” și oasele de animale. Și în aceste cazuri se pot diferenția după inventare două grupări – *Dreapta-Vest* și *Dreapta-Est* deosebite prin frecvența elementelor de inventar, și acum gruparea cu defuncții așezați cu capul în sectorul răsăritean fiind mai „săracă” (Pl. 221). Cu alte cuvinte și mormintele cu schelete așezate pe dreapta se împart, după modalitatea de exprimare a identității defuncțiilor, la fel cu gruparea anterioară. Constatarea aceasta, chiar ținând seama de hazardul descoperirilor care fac ca cifrele cu care lucrez să nu fie câtuși de puțin absolute, confirmă încă o dată segmentarea comunităților monteorene, segmentare exprimată nu numai prin principiul dispunerii bipolare și complementare a defuncțiilor ci și prin constituirea inventarelor mortuare.

Repartiția pieselor de inventar în funcție de grupele de sex/vârstă oferă o imagine așteptată, în sensul că piesele de port apar mult mai frecvent la femei, în vreme ce pentru bărbați armele, atâtea câte sunt cunoscute, ar putea să reprezinte unul dintre elementele definitorii ale expresiei sociale. Dar cum piesele de arsenal apar cu totul incidental din punct de vedere statistic, ca și în alte cazuri, pentru comunitățile monteorene armele nu jucau un rol, important în cadrul ceremonialelor funerare destinate bărbaților, ele având o cu totul altă dinamică rituală, așa cum par să o indice descoperirile singulare sau în depozite de topoare din metal. La copii repartiția este identică cu cea constatată la adulți, ca rezultat, fără îndoială, că și în aceste cazuri unele elemente de inventar – piesele de port – au servit pentru exprimarea foarte probabil a sexului, indiferent de vârstă (Pl. 222).

Dintre categoriile de inventar cea mai bine reprezentată este ceramica, la 200 dintre cele 378 morminte monteorene disponibile fiind prezente unul sau chiar mai multe vase din lut. Cele mai multe vase s-au găsit în M.6/89 de la Poiana, care avea o amforă, 3 cești cu două toarte, 3 castroane și două vase sac/borcan, fără alte elemente de inventar. Din păcate, mormântul, orientat SV-NE, era deranjat, astfel că nu se mai poate cunoaște poziția exactă a scheletului și nu dispunem nici de o diagnoză antropologică⁴²⁸. Acestuia îi urmează un mic grup de 6 morminte care au avut 5 vase, pentru ca apoi să se distingă un alt grup, mai bine reprezentat numeric, cu 3–4 vase. Un alt grup distinct este reprezentat prin mormintele cu două vase, căruia îi urmează cel constituit din morminte cu un singur vas, de obicei ceașcă (Pl. 223/1). În ceea ce privește principalele tipuri/forme de vase (Pl. 223/2), cea mai frecventă este ceașca cu o singură toartă, care, prin 130 de cazuri, domină de departe inventarele ceramice ale mormintelor monteorene. Îi urmează vasul sac sau borcan cu 29 de apariții, dar incidența acestuia este amendabilă, fiind folosit adesea ca urnă pentru mormintele de incinerare. Urmează apoi pixidele și ceștile cu două toarte, ambele apărând de câte 25 de ori. Vasul numit „de ofrandă” sau *Spendegeßß*, bine cunoscut încă din anii de început ai săpăturilor de la Sărata Monteoru⁴²⁹, prim forma lui, cu greu poate să fi avut o funcție strict utilitară, cu atât mai mult cu cât, pe lângă mormintele unde a fost documentat, mai este cunoscut și în cadrul unor complexe cu caracter aparte, eventual de cult, din așezări⁴³⁰. Funcția aparte în chiar cadrul înmormântărilor monteorene este subliniată și de faptul că în majoritatea cazurilor în care au fost găsite asemenea vase în morminte, ele erau depuse culcat, la picioarele scheletelor (Fig. 43/1). S-a discutat despre prezența sau absența acestui tip de vas în mormintele monteorene, căutându-se explicații legate fie de etapa evolutivă a culturii Monteoru, fie de funcția sa funerară deosebită teritorial sau chiar modificări ale ritualului funerar⁴³¹. Cum prezența acestui tip de vas este practic documentată pe tot întregul ariei ocupate de grupa Monteoru, explicațiile conform căreia unele comunități îl foloseau la înmormântări, iar altele nu, e mai greu de acceptat dacă ținem seama de modul inegal în care se plasează, în aceeași arie, cimitirele bine cercetate... Pe de altă parte, acest tip de vas cu totul aparte, uneori de dimensiuni apreciabile, își găsea locul în acele complexe funerare la care persoana socială a defunctului avea o însemnătate aparte, deci firesc nu sunt de așteptat să aibă o frecvență la fel cu cea a ceștilor. O altă formă specială, caracteristică însă repertoriului ceramic monteorean încă de la începuturi, cum o dovedește exemplarul din M.2 de la Năeni-Colarea⁴³², și până în ultimele etape, așa cum se poate deduce din cele câteva cioburi descoperite la M.1 de la Tinosu⁴³³, este askosul prezent prin 11 apariții, deci ceva mai rar, în inventarele mortuare ale grupei Monteoru. Vasul etajat, o formă apărută către sfârșitul culturii, este puțin reprezentat în inventarele funerare ale grupei, doar prin 3 cazuri de la Pietroasa Mică. O altă formă prezentă o singură dată în inventarele funerare, dar altfel frecventă în stațiunile monteorene, este cupa din M.2 de la Cărlomănești-La Arman⁴³⁴. Examinarea raportului dintre principalele tipuri ceramice și grupele de sex/vârstă indică, ca tendință statistică, posibilitatea ca repertoriul ceramic funerar să fi fost în relație cu grupele de vârstă, în sensul că adulților – bărbați, femei și adulți nedeterminați sexual – le erau caracteristice inventare ceramice mai variate și mai consistente, ceea ce ar corespunde și prezenței amenajărilor funerare, deci, din nou, în completarea expresiei sociale (Pl. 223/3).

Este de presupus că prezența ca și forma vaselor, eventual cu excepția vaselor amforă, erau legate de conținutul de hrană pe care îl aveau. Urme materiale nu s-au descoperit în acest sens. Un indiciu destul de clar asupra caracterului simbolic al „depunerilor” de alimente îl constituie, împreună, cazurile M.19 și 24 de la Cărlomănești-La Arman, unde în fiecare din ceștile depuse lângă schelete se găsea câte o pixidă. Dar putem presupune că unele vase, ceștile de pildă, erau destinate alimentelor lichide, altele celor solide, fără însă a se putea proba acest lucru. Că unele vase, cel puțin cele depuse în preajma craniului sau în fața trunchiului, aveau o astfel de funcție este foarte posibil. O situație specială o reprezintă mormântul triplu de la Năeni-Zănoaga, unde askosul a fost găsit în *umplutura* mormântului, nu alături de oseminte. Este de presupus că, în acest caz, askosul trebuie asociat celorlalte peste 400 fragmente ceramice, unele trecute prin foc și toate sparte din vechime, găsite în aceeași poziție și reprezintă împreună cu ele dovada arheologică a unui episod ceremonial al întregii înmormântări. Dar rolul vaselor depuse *direct* lângă defunct era acela de a conține depunerea de

⁴²⁸ S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *op. cit.*

⁴²⁹ I. Nestor, în Raport MNA, p. 20–29 și fig. 3–4; idem, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 105, și fig. 24/2.

⁴³⁰ M. Florescu, Carpica 10, 1978.

⁴³¹ A. Oancea, Dacia NS 25, 1981, p. 170; L. Bâzu, Dacia NS 33, 1989, 1–2, p. 44.

⁴³² A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *op. cit.*, p. 176 și fig. 8/1a–c.

⁴³³ R. Vulpe, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, Dacia 1, 1924, p. 185–187.

⁴³⁴ Atât după formă, cât și după decor, cupa de la Cărlomănești poate, eventual, fi atribuită stilului ceramic Ib. Pentru repertoriul ceramic al acestui stil, sau „fază” vezi. E. Zaharia, Dacia NS 37, 1993, p. 15–38.

alimente/băuturi, fiind prin aceasta legate funcțional de cel înmormântat și nu de participanții la „ospațul funerar” rămași în viață. În sensul acesta ar putea pleda și extrem de rara prezență a vaselor adiacente la mormintele de incinerare din aria Monteoru, fiind de presupus că în aceste cazuri se considera că defunctului ars nu-i prea mai era necesar nici un fel de aliment, fie el solid sau lichid.

Din cele câteva observații privind dinamica, din punct de vedere statistic, a ceramicii în cadrul mobilierului funerar monteoren se pot schița unele încheieri, desigur nu definitive având în vedere stocul statistic nu foarte mare avut la dispoziție. Astfel se conturează două procedee standard: prezența ceramicii și lipsa ei. În cadrul primului procedeu standard variațiile cantitative și calitative par să fi depins de persoana socială a defunctului, în primul rând din perspectiva categoriei de vârstă, adulții fiind „avantajați”, ceva mai puțin din cea a grupei de sex. O anume relaționare între grupele rituale, din punctul de vedere al dispoziției cadavrelor, și prezența cantitativă a vaselor de lut pare de asemeni dovedită în urma examenului statistic. Apare destul de clar că prezența ceramicii, dincolo de eventuala credință conform căreia decedații ar fi avut nevoie de hrană pe celălalt tărâm, este parte constitutivă a modalităților de expresie socială și prin aceasta și lipsa ei din morminte capătă o anume semnificație.

O altă categorie de mobilier mortuar cu deosebită importanță o constituie piesele de port din metal, fie din aur, fie din cupru sau bronz. Cel dintâi grup, cu piese de port din aur, este constituită doar din 11 morminte publicate, de la Movila, Năeni-Colarea⁴³⁵, Pietroasa Mică, Poiana și Sărata Monteoru, cimitirele 3 și 4, la care se mai pot adăuga și mențiunile pe care le mai avem pentru cimitirul de la Căndești. O situație specială o constituie descoperirea de la Odobești, dar incertitudinile descoperirii⁴³⁶ o elimină din discuție. Din cele 11 cazuri în discuție, pentru 8 morminte este vorba de inele de buclă, la alte 3 înmormântări de piese de colier – perlă și spiralele din sârmă așa numite *saltaleone* – și un singur inel. În două cazuri este vorba de morminte de bărbați, în alte 3 cazuri de femei, unul singur fiind de copil și un altul de adult nedignificat sexual. Mi se pare semnificativ faptul că în două cazuri – Pietroasa Mică M.2 și Sărata Monteoru cimitirul 4 M.35a – piesele de aur sunt asociate cu inventare ceramice constituite din câte patru vase, apoi în alte 3 cazuri cu inventare ceramice din 3 vase, în 3 cazuri cu inventare din două vase, un singur caz cu inventar constituit dintr-un singur vas și în două cazuri în morminte fără vase. La fel, piesele de port din aur se asociază în 8 cazuri cu seturi de piese cu aceeași funcție dar din cupru/bronz, în 2 cazuri cu perle din chihlimbar și doar într-un singur caz cu 9 perle din pastă sticloasă – „faianță”. La Pietroasa Mică, în M.37 inelul de buclă din aur mai este asociat și cu micul „pumnal” socotit armă. La fel de semnificativă este și relația cu grupele standard de dispunere a decedaților. Astfel pentru gruparea *Stânga-Vest* sunt documentate 7 cazuri cu piese din aur, pentru cea *Dreapta-Vest* un singur caz, în vreme ce în gruparea *Stânga-Est* doar într-un singur caz, grupării *Dreapta-Est* neapartinându-i nici un singur caz (Pl. 224/1)⁴³⁷. Este evident că în ceea ce privește piesele de port din metal prețios, acestea puneau în evidență rangul social al persoanelor decedate, rang aflat, după cum s-a văzut, în corespondență și cu alte elemente ale obiceiurilor de expresie funerară.

Mult mai numeroase – 93 de cazuri, corespunzând la 24.60% din stocul de 378 morminte – și mult mai variate sunt aparițiile pieselor de port din cupru sau bronz. În ansamblu, după cum era și de așteptat, cele mai multe cazuri sunt reprezentate de înmormântările feminine – 29 morminte –, urmate apoi de cele de copii – cu 18 morminte –, abia apoi de cele de bărbați – cu 12 morminte. Dacă ținem seama, pe de-o parte, de faptul că aproximativ jumătate din mormintele de adulți nedignificați sexual – cu 10 morminte cu piese de port din metal – și tot atâtea din cele nedeterminate antropologic – cu 24 de morminte cu piese de port din metal – (Pl. 222/1) ar fi trebuit să fi aparținut unor femei, iar pe de altă parte, că unele dintre mormintele de copii trebuie să fi fost feminine, este clar că portul acestor podoabe constituia în principal apanajul femeilor.

O concluzie asemănătoare se desprinde și din studiul statistic al principalelor piese de port. Piesa de port de cap – inelul de buclă/*Lockenring* – are cea mai mare frecvență, cu 25 de apariții, pentru mormintele feminine, la bărbați fiind prezent doar în 6 cazuri. Dintre podoabele de gât un loc aparte îl ocupă colanul din bară metalică cu capetele răsucite – *Ösenhalsring*⁴³⁸. Din cele 7 piese cunoscute în mormintele monteorene, 3

⁴³⁵ Este vorba de un inel de buclă semilunar de culoare albicioasă, considerat din cupru, cf. A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *op. cit.*, p. 176, fig. 8/4.

⁴³⁶ A. Vulpe, *ArhMold* 2–3, 1964, p. 131–132 și nota 8 unde se discută asupra condițiilor incerte și se specifică că piesele – un vas din lut, două pumnale, un topor de tip Monteoru, o brățară și un *Lockenring* prins pe ea, toate din cupru, cărora li se adăugau încă o brățară și un *Lockenring*, ambele din aur, dar pierdute ulterior – au fost găsite fortuit sub „o grămadă de bolovani”, apreciată ca fiind o amenajare funerară.

⁴³⁷ La redactarea graficului am dat pentru grupele *Dreapta-Vest* și *Dreapta-Est* valori negative, pentru a sublinia opoziția cu celelalte două grupe.

⁴³⁸ Vezi pentru o discuție mai largă asupra colanelor din bară I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugu, *op. cit.*, cu o hartă de răspândire a acestora.

au fost găsite în morminte cu schelete feminine, iar celelalte 4 în morminte neanalizate antropologic. Tot din categoria podoabelor de gât fac parte și spiralele din sârmă de cupru, perlele tubulare și pandantivele, acestea apărând cu precădere din nou în cazul mormintelor feminine, sau, mai rar, la copii. O situație identică se constată și în cazul podoabelor de corp – este vorba de ace și butoni –, atestate aproape în exclusivitate în mormintele feminine. Cele mai multe dintre brățelele din cupru/bronz descoperite în mormintele monteorene au aparținut unor femei – 5 cazuri – alte 6 în morminte nediferențiate sexual și o singură dată la un mormânt de copil. Ceva mai puțin clară este situația pentru inele și verigi din cupru/bronz, dar proporția destul de mare în care inelele apar la mormintele nediferențiate sexual – 12 cazuri – deschide posibilitatea ca și acestea să precumpănească la femei, la mormintele masculine fiind cunoscut doar un singur caz (Pl. 222/2). Relația dintre incidența pieselor de port din cupru sau bronz și grupele standard de dispunere a decedaților în cadrul ariei Monteoru este deosebit de semnificativă, repetând, mai accentuat de această dată, situația surprinsă în același mod pentru piesele de port din aur (Pl. 222/2)⁴³⁹. Câteva cazuri individuale subliniază cele surprinse în graficul statistic. Astfel grupării *Stânga-Vest* îi aparțin M.1 de la Cârломănești-*La Arman*, cu un set în care figurează pe locul principal colanul din cupru – *Ösenhalsring* – asociat cu un inel de buclă și un fragment de brățară⁴⁴⁰ și o ceașcă cu două toarte, apoi mormintele 3 și 31 de la Pietroasa Mică, primul cu un set constituit dintr-un ac, un alt *Ösenhalsring*, 4 inele de buclă și o brățară, alături de care se mai găseau 3 vase, iar al doilea cu un inventar constituit dintr-un set de piese de port cuprinzând un ac, două inele de buclă, un pandantiv, șase *saltaleone* și o plăcuță, toate din cupru/bronz, alături de care se mai găseau 4 vase. Mai merită amintite, pentru aceeași grupare, M.17 de la Poiana, unde un inel din cupru/bronz este asociat cu 4 vase, un topor din diorit și două săgeți din silex, M.2 de la Bonțești, în care inelul de buclă este asociat cu două cești și iarăși cu un topor din piatră. Grupării *Stânga-Est* îi aparține binecunoscutul M.142 din Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, din al cărui inventar, în afara Lockenring-ului din cupru/bronz și a două cești, mai făcea parte și o podoabă sofisticată cuprinzând 417 perle din „faianță”. Pentru gruparea *Dreapta-Vest* se distinge M.2 de la Pietroasa Mică, care pe lângă cele două inele de buclă și 8 *saltaleone* din cupru/bronz s-au mai găsit un inel de buclă și un alt *saltaleone*, ambele din aur și 4 vase.

Pieselor de port din metal li s-a acordat, cum era și firesc, o atenție deosebită, dar accentul a fost pus mai cu seamă pe valoarea lor cronologică, bazată uneori pe tipologii confuze și bazate pe un număr redus de descoperiri⁴⁴¹. Nu este locul aici pentru o continuare a acestei discuții, cu atât mai mult cu cât cronologia relativă a culturii Monteoru, stabilită „tradițional”, este din ce în ce mai puțin susținută de noile descoperiri. Ceea ce interesează în discuția de față este semnificația pe care au avut-o ca element de expresie a identității sociale în cadrul ceremoniei mortuare. Desigur, de-a lungul vremii, piesele de port au apărut în morminte în mod variat, dar pentru aria monteoreană nu se pot face distincții clare în acest sens, doar în ceea ce privește apariția unor piese pătrunse din alte medii culturale ca rezultat al schimbului la distanță, cum este cazul colanelor din metal, al perlelor din chihlimbar sau din pastă sticloasă, fapt dovedit de altfel și prin puținătatea unor piese de acest fel, piese ce, prin originea lor „exotică”, reflectă rangul social al deținătorilor.

Printre celelalte podoabe descoperite în mormintele monteorene, deși în număr relativ mic, se numără perlele din chihlimbar. Perle din ambră sunt cunoscute la Căndești în inventarul M.245⁴⁴², la Pietroasa Mică – M.2, 8 – și la Sărata Monteoru Cimitirul 4 – M.10, 35a, 122 și 133. Piesele au apărut în 4 morminte feminine, unul masculin, unul de copil și unul cu schelet nedeterminat antropologic, fiind de remarcat frecvența mai mare la femei. Numărul mic de apariții nu permite o distincție clară după grupele de dispunere a defuncțiilor. În același timp numărul cu totul redus al mormintelor cu mărgelile din ambră, nu reflectă însă realitatea, căci marele cimitir de la Căndești nu a fost publicat, fiind de așteptat ca astfel de piese să fie mai numeroase acolo, cum de altfel este de așteptat și pentru cimitirele 1 și 2 ale stațiunii eponime și nu numai acestea. Pe baza unei analize comparative cu eșantioane geologice de chihlimbar prelevate din regiunea baltică, zona Buzăului (respectiv din împrejurimile localității Colți) și de la Olănești, s-a putut aprecia că piesele de la Pietroasa Mică par a fi de proveniență locală, iar cele de la Sărata Monteoru sunt de origine baltică⁴⁴³, sosite, fără îndoială, pe calea schimburilor la distanță ceea ce le sporește valoarea. La fel de importante sunt și perlele zise din faianță,

⁴³⁹ Vezi supra nota 436.

⁴⁴⁰ Brățara este ruptă din vechime, iar colanul a fost îndoit cam tot de atunci. Cazul este singular, în documentația publicată, și ca atare nu se pretează, prin lipsa termenilor de comparație, la o discuție privind eventuala semnificație a stării precare de conservare, care ar putea indica, eventual, obiceiul teaurizării unor piese deosebite.

⁴⁴¹ Exemplul cel mai bun îl constituie tipologia inelelor de buclă propusă cu patru decenii în urmă de către E. Zaharia, Dacia NS 3, 1963, p. 139–176, des citată, dar astăzi total depășită de numărul considerabil al inelelor de buclă descoperite.

⁴⁴² M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X.4, Stuttgart, 1998, p. 183, Taf 159/2266.

⁴⁴³ C. Colțos, Dacia NS 25, 1981, p. 193–194.

în realitate din pastă albă sticloasă. Deocamdată se cunosc 10 morminte cu asemenea mărgelile, la Căndești, tot în inventarul M.245, Poiana – M.3 – și la Sărata Monteoru Cimitirul 4 – M.21, 32, 35a, 72, 88, 103, 122 și 142. Mormântul 142 de la Sărata Monteoru Cimitirul 4 (Fig. 44) prezintă un interes aparte prin numărul mare de perle – 417 – din „faianță”⁴⁴⁴, cu totul neobișnuit pentru regiunile extracarpătice ale României. Inventare funerare cu un număr mare de mărgelile din „faianță” sunt binecunoscute în aria Periam–Pecica⁴⁴⁵, Otomani–Füzesabony⁴⁴⁶ ca și în Europa Centrală în medii Nitra, Aunjetitz sau Mierzanowice⁴⁴⁷, unde prezența lor este legată de prelucrarea minereurilor cuprifere, ca produse secundare ale reducerii minereurilor, așa cum pare să fie dovedită de un mormânt de la Nyžná Myšľa, în Slovacia⁴⁴⁸. În ce măsură și în aria monteoreană perlele din „faianță” reprezintă produse secundare ale metalurgiei bronzului este greu de spus⁴⁴⁹. Judecând, cu rezerve desigur, perlele din „faianță” descoperite în aria Monteoru, după numărul lor redus, reprezintă mai degrabă, ca și perlele din chihlimbar, bunuri sosite pe calea schimbului cu regiunile nordice unde, după cum se vede, mărgelile din pastă sticloasă se produceau local și în cantități cu totul remarcabile. Circulația acestor piese de port, legate de metalurgia bronzului, cred că a fost paralelă cu circulația, sub diverse forme, a materiei prime necesare pentru confecționarea artefactelor din metal, știut fiind că în aria Monteoru zăcămintele cuprifere lipsesc. Opinia, mai veche, conform căreia perlele din faianță atestă legăturile culturii Monteoru cu lumea miceniană⁴⁵⁰, nu mai poate fi susținută.

O altă categorie de podoabe este constituită din piesele din os sau corn. Din stocul de 378 de morminte cercetate și publicate corespunzător numai la 11 dintre ele s-au descoperit asemenea piese de port, dar numărul trebuie să fie cu mult mai mare judecând din nou după mențiunile pentru cimitirul de la Căndești și ținând cont de probabilitatea destul de mare ca și în cimitirele insuficient investigate să mai existe înmormântări cu asemenea podoabe. Piesele de port din mormintele amintite sunt reprezentate prin pandantive din dinți perforați de animale (5 cazuri), perle tubulare (2 cazuri), o placă de centură – în M.9 de la Sărata Monteoru Cimitirul 4 – un colț de mistreț – M.77 din același cimitir – o cataramă discoidală și un inel, ambele din os – în M.2 de la Tămășeni. Pentru un mormânt cu catacombă de la Căndești este menționată o altă cataramă din os discoidală, socotită drept „breloc”. Dacă perlele tubulare din os și pandantivii din dinți de animale sunt piese relativ comune pentru o arie foarte largă ce depășește cu mult spațiul avut aici în vedere, neavând o importanță deosebită, celelalte piese de port din os – colțul de mistreț, plăcuța de centură și cataramele discoidale – situația este oarecum alta. Prezența colților de mistreț în mormintele monteorene a fost pusă, ca și perlele din „faianță”, cele de chihlimbar sau psaliile circulare, pe seama relațiilor cu lumea egeeană, mai precis cu perioada mormintelor-put de la Micene⁴⁵¹. În realitate colții de mistreț sunt bine cunoscuți încă de la începuturile epocii bronzului în Polonia în mediul Schnurkeramik⁴⁵², în morminte ale Culturii Amforelor Globulare⁴⁵³, apoi, tot spre nord, în cimitire ale culturii Mierzanowice⁴⁵⁴, sau în Europa Centrală în necropole ale grupelor Nitra⁴⁵⁵,

⁴⁴⁴ I. Nestor, E. Zaharia, *Materiale* 7, 1961, p. 515–516, unde se specifică că mormântul a fost cu catacombă, iar ca inventar a avut 2 cești, un inel de buclă spiralic din bronz și 417 mărgelile din faianță albe și albastre fig. 2/2–4; L. Bărbu, *op. cit.*, p. 77–78, unde se specifică că analiza făcută mărgelilor a arătat că este vorba de pastă sticloasă și fig. 27.

⁴⁴⁵ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare Periam–Pecica.

⁴⁴⁶ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Otomani–Füzesabony.

⁴⁴⁷ J. Bátor, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, Berlin, 1995, p. 187–196.

⁴⁴⁸ Este vorba de M.282, cu un inventar bogat, în care, în afara altor piese de port din metal, os/corn și cochilii, s-au mai găsit 2666 perle din „faianță”, cf. L. Olexa, *ArchRozhl* 39, 1987, p. 255–275 și fig. 8–10.

⁴⁴⁹ Metalurgia bronzului în așezările monteorene este atestată cu certitudine de un tipar pentru un topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Monteoru, descoperit la Sărata Monteoru, cf. I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București 1960, p. 93, fig. 18, apoi de alte 7 tipare, dintre care două pentru un alt topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Monteoru descoperite în așezarea de la Năeni-Zănoaga, cf. I. Motzo-Chicideanu, M. Chicideanu-Șandor, *Materiale* 1, 1999 (2000), p. 65–70, fig. 5 și 8, și, în sfârșit, o altă valvă, probabil pentru un topor cu spin și disc, care a fost găsită fortuit în preajma stațiunii de la Vârteșcoiu, *Ibidem*, p. 70, nota 21. În cursul campaniei de săpături din 2004, la Năeni-Zănoaga, tot pe *Cetatea 1*, a mai fost descoperit încă un fragment de valvă de turnare.

⁴⁵⁰ E. Zaharia, *Dacia* NS 37, 1993, p. 38.

⁴⁵¹ E. Zaharia, *op. cit.*, loc. cit.

⁴⁵² În cimitirul de la Żernicki Gorne, cf. A. Kempisty, P. Włodarczak, *Cemetery of the corded ware culture in Żernicki Gorne*, Warsaw, 2000.

⁴⁵³ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare ale Culturii Amforelor Sferice.

⁴⁵⁴ De pildă la Iwanowice Babia Gorá, cf. S. Kadrow, A. i. J. Machnikowie, *Iwanowice stanowisko Babia Gorá. Część II Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków 1992, sau în cel de la Szarbia, cf. B. Baczyńska, *Cmentarzysko kultury Mierzanowickiej w Szarbi, woj. Kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego*, Kraków, 1994.

⁴⁵⁵ Cum este cazul celor de la Branc, cf. J. Vladár, *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči*, Bratislava 1973, Jelšovce, cf. J. Bátor, *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*, PAS 16, Kiel, 2000, Šal’a, Tvrdšovce și Výchapy-Opatovce, cf. A. Točík, *Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhovýchodnom Slovensku*, Nitra, 1979.

Aunjetitz⁴⁵⁶ și Mad'arovec⁴⁵⁷. Mai aproape de aria monteoreană colții de mistreț apar și în mormintele culturii Otomani-Füzesabony⁴⁵⁸ și ale grupei Periam-Pecica⁴⁵⁹. Este evident că nu mai trebuie căutată, pentru aceste podoabe, cu tot dinadinsul o legătură cu lumea egeeică, portul acestora fiind larg răspândit în nordul și nord-vestul ariei monteorene, sosind la sud de Carpați pe aceeași cale a schimburilor la distanță ca și alte piese de port cum ar fi, bunăoară, perlele din „faianță”. Colții de mistreț perforați, adesea prezenți pereche, uneori chiar mai mulți, apar cu precădere în morminte masculine, dar, mai rar, sunt cunoscute și în cazul unor morminte cu schelete feminine. Scheletul chircit accentuat pe stânga și orientat V-E din M.77 de la Sărata Monteoru Cimitirul 4 a fost diagnosticat ca masculin, defensorul perforat fiind singura piesă de inventar⁴⁶⁰.

Frecvente în epocă, dar ceva mai rare în aria Monteoru, sunt piesele de colier din cochilii de scoici și melci, în speță *Cardium*, *Unio*, *Columbella* și *Dentalium*. Din noua, situația nu pare a fi reală, căci pentru unele morminte de la Căndești există mențiuni despre prezența unor cochilii de scoică marină *Cardium* sau de scoică de apă dulce *Unio*⁴⁶¹, uneori prevăzute cu o mică tortiță din cupru, sau cochilii de *Columbella* prinse în șirag împreună cu un pandantiv semilunar din cupru⁴⁶². Într-un alt mormânt de inhumație, descoperit fortuit la Colți, alături de o ceașcă cu o toartă s-au descoperit și două cochilii de melc *Dentalium*. Cochilii de melci fosili s-au mai găsit în câteva morminte la Pietroasa Mică și într-unul singur la Sărata Monteoru Cimitirul 4, dar față de acestea trebuie avute rezerve, căci cel puțin cimitirul de la Pietroasa Mică se află situat pe o culme deluroasă din calcar fosil cochilifer. Oricum, cochiliile de *Cardium*, *Columbella* și *Dentalium* au fost aduse pe calea schimbului, ele fiind frecvente în ariile Otomani, Periam-Pecica sau, din nou în Europa centrală, în cimitire Nitra și Aunjetitz⁴⁶³, fiind precumpănitoare în mormintele cu schelete feminine. Cochiliile de scoici *Unio*, de origine locală și care apar relativ frecvent în mormintele tripoljene târzii, ca și în cele Jamnaja, ar putea uneori să reprezinte ofrande de hrană, dar nu totdeauna rostul depunerii lor în aceste morminte este clar.

O caracteristică a înmormântărilor monteorene este puținătatea armelor, din diverse materiale, fapt ce ar putea exprima, așa cum am mai spus, o anume reticență de ordin ceremonial în ceea ce privește expresia funerară a statutului bărbaților. Dacă excludem, așa cum s-ar cuveni, cele două „arme” de la Pietroasa Mică, singura descoperire sigură de arme din metal în context funerar rămâne pentru cultura Monteoru doar pumnalul de tip *Griffpaltendolch* din mormântul în cistă din lespezi de piatră de la Homorâciu⁴⁶⁴, căruia i s-ar putea adăuga un alt pumnal găsit într-un mormânt de la Ursoaia. Armele din piatră sunt ceva mai bine documentate, dar mormintele cu astfel de piese sunt totuși puține, abia 9. Dintre acestea se remarcă M.17 de la Poiana, cu un topor din diorit, prevăzut cu un nit metalic și două săgeți din silex, acesta fiind cel mai bine „înarmat” mormânt masculin din aria Monteoru. Îi urmează apoi o serie de morminte cu câte un topor din piatră, din nou la Poiana – M.18, apoi la Bonțești – M.1, Coroteni – M.27, Gura Văii, Sărata Monteoru Cimitirul 4 – M.144, Năeni-Zănaoaga și, cu două topoare, Bonțești – M.2. În cazul mormântului triplu de la Năeni, piesa era ruptă din vechime și refolosită, ceea ce schimbă oarecum perspectiva, dar neputând ști exact la ce anume a folosit în starea în care se afla sau, mai degrabă, dacă a fost sau nu „teaurizat”, nu putem continua discuția. În sfârșit, singura armă din corn este reprezentată printr-o măciucă găsită în M.6/89 tot de la Poiana, cimitir în care, după cum se vede, prezența armelor este cea mai notabilă. Din nou trebuie să-mi exprim regretul pentru simplele mențiuni privind inventarele de la Căndești, căci știm din sumarele informații disponibile că la unele morminte din faza Ic3 au fost descoperite pumnale, securi plate și o săgeată cu tub, toate din metal⁴⁶⁵. Pumnalele și securile de la Căndești sunt foarte probabil de origine răsăriteană⁴⁶⁶. Dar chiar și ținând seama de armele descoperite la Căndești lotul acestor piese nu devine numeros, mai ales în comparație cu cel al pieselor de port din diferite materiale.

⁴⁵⁶ Bunăoară din nou la Jelšovce, cf. J. Bătora, *op. cit.*

⁴⁵⁷ *Ibidem*.

⁴⁵⁸ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare Otomani.

⁴⁵⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor grupei Periam-Pecica.

⁴⁶⁰ L. Bârzu, *op. cit.*, p. 66 și fig. 17/T. 77.

⁴⁶¹ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 116–119, fig. 11–12, eadem, *Actes du IIe Congrès Internationale de Thracologie I*, București, 1980, fig. 8.

⁴⁶² *Ibidem*, fig. 9.

⁴⁶³ Vezi supra notele 433, 436–437.

⁴⁶⁴ V. Teodorescu, *op. cit.*, loc. cit.

⁴⁶⁵ M. Florescu, Carpica 10, 1978, p. 118 unde se menționează prezența topoarelor din piatră, dar nu sunt amintite armele din metal și fig. 10.

⁴⁶⁶ E. Sava, *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1–2, p. 31, care le consideră „cuțite cu aspect răsăritean (de așa numitul tip *Srubnaia timpuriu*)” și „tesle de tip *Kostroma*”, specifice culturii Mnogovalikovaja.

Piese de port din metal – aur sau cupru/bronz –, așa cum reiese din datele avute la dispoziție pentru complexe mortuare monteorene, sunt caracteristice în principal femeilor al căror statut este exprimat în cadrul ceremoniilor funerare și prin prezența acestor podoabe. În același timp lipsa în spațiul ocupat de comunitățile Monteoru a unor depozite/tezaururi conținând piese de port⁴⁶⁷, indică un regim aparte al acestora spre deosebire de arme, a căror prezență în complexe funerare este mai rară, în vreme ce în așezări, depozite sau, mai ales, descoperiri izolate constituie o permanență⁴⁶⁸.

Până acum se cunosc, nu cu multe detalii din păcate, trei morminte cu piese de harnașament, apariții ceva mai rare pe teritoriul extracarpatic. Este vorba mai întâi de M.141 din Cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, distrus prin prăbușirea amenajării de pietre, cu un schelet de adult, al cărui inventar era constituit doar dintr-un singur „*corne d'animal perforée, avant probablement servi comme gourmette de frein*”⁴⁶⁹. O altă psalie de tipul *Stangenknebel* cu decor „micenian” a mai fost găsită și într-unul dintre mormintele Cimitirului 2 din aceeași stațiune, dar detaliile descoperirii sunt încă inedite⁴⁷⁰. În sfârșit, din nou la Căndești mai există mormântul de înhumăție cu oase calcinate de animal depuse într-un vas împreună cu 14 butoni, apreciați ca piese de harnașament⁴⁷¹. În lipsa unei examinări paleontologice și pertinente a oaselor calcinate, trebuie neapărat să ne întrebăm cât de mic a fost calul cu pricina pentru a putea încăpea, chiar și ars, într-un vas! Prezența unor piese de harnașament din os/corn în morminte este caracteristică stepelor nord-pontice și mai departe către Ural și foarte puțin frecventă în spațiul extracarpatic sau cel central european, unde psaliile sunt cunoscute mai mult din așezări sau descoperiri fortuite, pentru grupa Monteoru fiind deja cunoscute câteva psalii discoidale – *Scheibenknebel* – descoperite în stațiunea eponimă⁴⁷². Apariția în unele complexe funerare monteorene a unor piese de harnașament ar indica în acest fel preluarea unei „mode” de sorginte răsăriteană, cu evidentă importanță în ceea ce privește statutul social al defuncțiilor, fapt deloc surprinzător dacă ținem seama și de alte elemente de aceeași origine prezente atât în conținutul culturii materiale cât și în cea ce privește obiceiurile mortuare.

Instrumentele fie ele din metal, piatră sau os/corn, reduse la număr și reprezentate prin străpungătoare, lame sau așchii din silex, sunt puțin relevante pentru discuția de față. O eventuală schimbare a situației, statistic vorbind, s-ar putea produce după publicarea integrală a cimitirului de la Căndești ca și prin sporul firesc datorat cercetărilor.

O ultimă categorie de „inventar” funerar, deloc lipsită de importanță, o constituie oasele de animale. Până acum, cert documentate și publicate ca atare, oase de animale s-au găsit la Gura Văii, Năeni-Colarea – M.1, cu oase de picior de ovicaprină și falange de cabalină și bovină, M.3 [♀], cu un craniu și o coastă de ovicaprină, M.8 [♀] și 9 [♂] cu oase de bovină, Năeni-Zănoaga cu o mandibulă și oase de picior de la ovicaprină, Pietroasa Mică – M.30 [copil] cu oase de porc calcinate, M.37 [♂] cu oase de bovină și M.61 [♂] cu un craniu de bovină și o mandibulă de ovicaprină. Cele mai multe dintre aceste morminte nu se disting prin structura funerară sau prin elementele de inventar, cu excepția M.37 de la Pietroasa Mică, care a avut două cești, un inel de buclă din aur și alte două din cupru.

Datele avute la dispoziție sunt deosebit de puține, dar, din nou cimitirul de la Căndești pare să fie susceptibil de a oferi mai multe și mai variate date. Astfel, sunt menționate amenajări ale gropilor, anume păstrate pentru depunerea unor animale, ca și prezența doar a unor părți osoase de animal – resturi de ofrande alimentare⁴⁷³. Mai mult chiar, au fost studiate câteva morminte în care s-au găsit „*seulement des ofrandes animaliers*”, în speță taurine și ovicaprine⁴⁷⁴. Dacă nu avem cum judeca, în lipsa datelor de ordin arheologic, aceste foarte posibile „morminte” de animal, nimic nu ne împiedică în schimb să acceptăm că o serie de specii animale, mai ales domestice, jucând un rol important în subzistența comunităților Monteoru au căpătat prin

⁴⁶⁷ O excepție ar părea să fi fost la Odobești, dar condițiile de descoperire sunt cu totul nesigure, trebuind pusă la îndoială chiar unitatea ei. Vezi supra nota 312.

⁴⁶⁸ Vezi supra nota 344.

⁴⁶⁹ L. Bârză, *op. cit.*, p. 77. Piesa nu este ilustrată.

⁴⁷⁰ A. Vulpe, *JahrBerichtInstFrankfurt*, 1977, pag. 102 și fig.2/1. Pentru cât de „micenian” este decorul și, mai ales pentru datarea acestuia, vezi B. Kull, *PZ* 64, 1989, 1, p. 48–72.

⁴⁷¹ M. Florescu, *op. cit.*, p. 116.

⁴⁷² A. Oancea, *Thraco-Dacica* 1, 1976, p. 59–75, cu punctele de vedere mai vechi; N. Boroffka, *Eurasia Antiqua* 4, 1998, p. 80–135, cu punctele de vedere mai noi.

⁴⁷³ M. Florescu, *op. cit.*, p. 116.

⁴⁷⁴ Haimovici, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Gebrurstag*, Biblioteca Marmatia 2, Baia Mare, 2003, p. 203. Este vorba doar de studiul paleontologic fără detalii de ordin arheologic.

aceasta o anume importanță ce a determinat introducerea lor în sistemul complex al comportamentului mortuar sau al altor obiceiuri ținând de cult⁴⁷⁵. Am putea eventual chiar presupune că prezența oaselor de animale, mai ales a celor de talie mare, constituie un indicativ privind rangul social. Din această perspectivă prezența, chiar foarte redusă, a resturilor osteologice de cabaline capătă o semnificație aparte, căci chiar dacă se consideră că au fost folosite în alimentație⁴⁷⁶, nu pot fi ignorate psaliile, dintre care două în complexe mortuare, ceea ce dovedește folosirea, chiar și în număr redus, a cailor la călărie.

Concluzionând, atât cât se poate pe baza documentației insuficiente disponibile, comportamentul mortuar al grupei/culturii Monteoru apare ca destul de standardizat, dar prezentând o anume diversitate dar care nu contrazice însă unitatea obiceiurilor mortuare pe întreaga arie. Spațiul funerar a fost constituit, firesc, odată cu începutul așezărilor cărora le corespund. Nu au fost descoperite dovezi arheologice pe baza cărora să se poată afirma că zona funerară a fost delimitată cu semne vizibile în teren. Chiar dacă semne pentru fiecare mormânt vor fi existat și, măcar prin acestea spațiul funerar era binecunoscut, limitele sale reale nu au fost fixe, cu vremea aria folosită pentru înmormântări s-a extins, ajungând uneori până în zona locuită, cum este dovedit la Sărata Monteoru. Examinările din perspectivă planimetrică nu au reușit să pună în evidență un model coerent de organizare a cimitirelor, pe de-o parte datorită faptului că nici un cimitir monteorean nu a fost săpat încă exhaustiv, iar pe de altă parte din lipsa determinărilor antropologice, numărul ridicat de morminte lipsite de inventar, factorii naturali de distrugere etc., au limitat drastic aceste întreprinderi. Există însă suficiente indicii și chiar și unele observații mai vechi⁴⁷⁷, trecute astăzi cu vederea, care conduc la concluzia conform căreia necropolele monteorene au fost organizate, cel mai probabil sub forma unor parcelări după neamuri/familii, astfel că dezvoltarea suprafeței funerare s-a făcut pornind de la aceste parcele/cartiere, în funcție de rata mortalității pentru fiecare din unitățile sociale corespunzătoare. De aceea încercările de a stabili o evoluție în timp a cimitirelor monteorene de la un capăt la altul, după un model linear, nu au reușit, stratigrafiile orizontale astfel „obținute” fiind lipsite de realitate. La fel de lipsită de realitate este și afirmația, destul de des făcută, conform căreia fiecărei „faze” a culturii i-a corespuns o necropolă, desigur acolo unde exista și o așezare cu durată considerabilă în timp, cum este cazul stațiunii eponime sau a celeia de la Căndești. În realitate, zonele funerare, perfect angrenate cu tipul de habitat specific unor comunități locuind pe vârfuri și pante de dealuri, au folosit spațiul aflat imediat în jurul așezărilor, accidente de teren obligând în mod firesc la întreruperi ale spațiului destinat mormintelor care erau săpate după cum o impunea rata mortalității populației respective. Fără îndoială că o continuare a cercetărilor pe toate pantele *Cetățuiei* de la Sărata Monteoru ar arăta că acesta a fost procedeul general, standard, discontinuitatea spațiului funerar fiind o impresie plecată de la o cercetare incompletă. Nu trebuie pierdut din vedere că doar pentru foarte puține complexe de locuire ale grupei Monteoru, ca de altfel pentru întreaga epocă a bronzului, rareori au fost cercetate concomitent așezarea și cimitirul.

Aceeași formă de habitat, concomitent cu ritmul demografic, ducea la constituirea unor unități distincte de genul așezare + cimitir, cum pare să fi fost cazul tot la Sărata Monteoru, unde cimitirele 1, 2 și 4 sunt de fapt porțiuni ale uneia și aceleiași zone funerare corespunzătoare stațiunii de pe *Cetățuie*, în vreme ce necropola 3, situată pe panta de SV a Dealului Leagănușului/Dealul Viei, corespunde așezării, astăzi distruse, de pe vârful aceluiași deal. Numeroase mențiuni indică faptul că în preajma descoperirilor mortuare monteorene, fie ele cimitire, grupuri de morminte sau morminte descoperite izolat, există urme de locuire, deseori contemporane înmormântărilor. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că, în ciuda numeroaselor săpături efectuate în stațiuni monteorene, soluționarea formelor specifice de habitat monteorean se găsește abia în faza de debut⁴⁷⁸. Mai trebuie așteptat pentru a dispune de o bază documentară mulțumitoare de la care să se poarte la studiul relației dintre locuire și zona funerară în aria Monteoru, cu atât mai mult cu cât, cu excepția cercetărilor mai vechi de la Sărata Monteoru, Poiana și Căndești, nu mai există proiecte de cercetare care să aibă ca obiectiv strategic săpături arheologice, efectuate concomitent, în așezare și în cimitir.

O situație mai specială, prin neclaritatea ei, este la Poiana, unde cimitirul cercetat în prima jumătate a sec. XX s-a dovedit, prin cercetări ulterioare, a fi fost mai mare și cu o durată în timp considerabilă. Dar în același timp nu s-a clarificat încă care era relația dintre mormintele descoperite pe *Cetățuie* și cimitirul aflat la poalele acesteia. Problema este interesantă, căci dacă este reală am avea, în acest caz, două zone funerare

⁴⁷⁵ *Ibidem*, p. 201–203, unde este amintită o groapă din așezare cu un schelet de canid fără craniu.

⁴⁷⁶ *Ibidem*, p. 201.

⁴⁷⁷ I. Nestor, RapMNA, 1944, p. 24, unde se spune clar: „în cimitirul 2 am făcut constatarea că nu este vorba de un cimitir masat, ci de grupuri mai mari, discontinui, de morminte, având între ele porțiuni de teren libere”.

⁴⁷⁸ Până acum a apărut abia un singur studiu dedicat fortificațiilor la așezările monteorene din Moldova, cf. M. Florescu, ArhMold 10, 1985, p. 7–29.

distincte. De altfel, unitatea spațiului funerar monteorean cunoaște și unele excepții. Cea mai notabilă dintre acestea pare a fi ilustrată de complexul de cult de la Sărata Monteoru-*Poiana Scorușului*. Depart de a fi un „rug” folosit de mai multe ori pentru arderea morților, adică un crematoriu *sui generis*, complexul, prin structura foarte complexă și de dimensiuni remarcabile, ca și conținutul lui – este vorba în primul rând de scheletele descoperite sub dărâmăturile construcției incendiate – pare să fi fost mai degrabă un complex funerar destinat unui personaj de rang social foarte ridicat, fapt indicat atât prin consumul de energie socială impus de structura sofisticată a complexului, ca și prin plasarea lui în afara zonei funerare destinate celorlalți membrii ai comunității. O altă excepție, mai clară de data aceasta, o constituie mormântul triplu de la marginea așezării de la Năeni-*Zănoaga*. Cu o structură funerară aparte – atât groapa propriu-zisă, cât mai ales resturile de construcție incendiată aruncate în umplutura acesteia, cu un inventar pe măsură, și această descoperire mortuară pune în evidență trei personaje de rang aparte/înalt, pentru care regula ceremonială impunea o locație funerară în afara zonei mortuare obișnuite. Un alt caz asemănător îl reprezintă mormântul de copil de la Cărlomănești-*Cetățuie*. În acest din urmă caz, nici structura mormântului și nici inventarul nu susțin un rang social deosebit. Dar cum relația directă între nivelele de locuire și mormântul de copil nu este precizată, este deschisă posibilitatea ca acest mormânt, păstrându-și locația funerară excentrică să fi fost făcut pe locul părăsit deja al așezării.

Așa cum s-a mai spus de nenumărate ori, inhumarea este ritul funerar predominant al comunităților Monteoru, fapt dovedit prin aceea că din stocul de 378 morminte, inhumarea este reprezentată prin 354 de înmormântări, corespunzând la 93.65%. Obiceiul inhumării pare a fi fost destul de unitar pe întreaga arie monteoreană, singurele cazuri particulare fiind semnalate la Căndești, unde se menționează acele morminte în care cadavrul a fost „*așezat în groapă peste focul arzând*”, situații greu de comentat în lipsa unei bune documentații arheologice și a unei analize antropologice.

Biritualismul, în sensul unor morminte cu schelete inhumate și cu oase incinerate, este documentat sigur la Năeni-*Colarea* – M.1, mai fiind menționat la Căndești. O situație neclară încă s-a constatat la Pietricica, unde, în umplutura cistei M.2, sau găsit mai multe fragmente de oase calcinate. Dar judecând după situația de la Năeni-*Colarea* și după mențiunile de la Căndești, cele două moduri principale de tratare a cadavrelor nu se excludeau, nici în timp, nici în cadrul ceremonialului mortuar propriu-zis, chiar dacă cazurile de biritualism real sunt încă puține.

Incinerarea, documentată prin 14 cazuri clare din 378, corespunzând la circa 3.70%, este evident ritul funerar secundar și adiacent. Chiar dacă cifra pe care o folosesc acum va fi, fără îndoială, modificată odată cu punerea în circulație a cimitirului de la Căndești, raportul inhumare/incinerare nu are cum fi schimbat radical. Pătruns, cel mai probabil, dinspre Dunărea Mijlocie, din mediile predominant incinerante ale începutului epocii bronzului, obiceiul nu a cunoscut o creștere numerică, în ciuda unor afirmații mai vechi bazate pe observații restrânse la un cimitir sau altul, ca și pe cronologia tradițională a grupei Monteoru. O anume evoluție a obiceiului arderii morților pare a fi dovedită de scăderea numărului mormintelor de incinerare în groapă și creșterea corespunzătoare a celor cu oasele arse depuse în urne, această evoluție fiind însă observabilă chiar în cadrul grupelor culturale incinerante. Cred că astăzi avem tot temeiul să socotim incinerarea în cadrul culturii Monteoru ca pe o expresie aparte a contactului cu ariile învecinate, în special cu cele Wietenberg, unde se constată o situație invers simetrică, ca un împrumut de modă funerară, dar rămâne loc și posibilității ca, cel puțin o parte dintre incinerări de la sud de munți, să fi ajuns dinspre Ardeal foarte probabil odată cu schimburile de bunuri materiale. Obiceiul evident străin, aproape sigur sosit dinspre nord-vest, arderea morților se menține ca rit funerar secundar și adiacent pe tot parcursul evoluției grupei monteorene, căpătând prin aceasta calitatea de trăsătură particulară a comportamentului mortuar al comunităților de la Curbura Carpaților. Nu cred că poate fi lăsată la o parte posibilitatea ca, cel puțin în prima parte a culturii Monteoru, mormintele de incinerare să documenteze prezența unor indivizi sosiți din alte părți și, deși acceptați de către monteoreni, continuând să-și păstreze obiceiurile funerare proprii.

Documentate deocamdată doar la Cărlomănești-*La Arman* „cenotafurile” reprezintă o problemă. În ce măsură ele sunt cu adevărat morminte simbolice ale unor persoane decedate aiurea, ori în condiții în care cadavrele nu s-a mai putut sau nu s-a mai dorit a fi recuperate sau sunt complexe reflectând alte practici asociate obiceiurilor mortuare, nu poate fi încă precizat. Rămâne ca, pe măsură ce documentația arheologică va spori, problema să fie reluată cu mai multe șanse de succes.

Discutând despre modul de tratare al cadavrelor, nu pot fi lăsate la o parte cazurile, deocamdată cunoscute prin mențiuni doar la Căndești, al unor morminte de inhumare unde, alături de scheletul, să-i zicem principal, erau depuse 1–4 crani de adulți, sau a mormintelor nederanjate, dar conținând doar câte un craniu. Acestor cazuri li se alătură descoperirea în așezările de la Năeni-*Zănoaga* și Sărata Monteoru a unor resturi

osteologice umane. Toate acestea ne obligă să acceptăm posibilitatea ca unor anume personaje să li se fi rezervat după moarte o primă locație funerară, în așezare, ulterior doar craniile fiind reasezate alături de scheletele unor adulți. O soluție acceptabilă a acestei probleme nu se poate da în actualul stadiu de documentare cel puțin datorită rarității situațiilor. O comparație cu situațiile similare cunoscute pe cale etnografică nu ar aduce prea multe clarificări, căci în aceste cazuri au fost înregistrate observații mult mai complete ce cu greu pot fi comparate cu sărăcia observațiilor arheologice.

Structurile funerare monteorene par să fi fost variate, ceva mai puțin în cadrul fiecărui cimitir, dar destul de vizibil pe cuprinsul ariei culturale. Situația s-ar putea să nu fie reală, căci, repet, sunt puține cimitirele săpate exhaustiv și publicate corespunzător. Prima constatare, binecunoscută de altfel, este că toate cimitirele Monteoru sunt plane. Văzută în cadrul restrâns al ariei monteorene, constatarea nu pare a avea o mare importanță, dar comparată cu zona de câmpie imediat învecinată zonei de dealuri de la Curbura Carpaților, se schimbă perspectiva. Deseori, la numai câțiva kilometri de stațiuni complexe, cu o durată în timp considerabilă – cum este cazul la Căndești, Sărata Monteoru sau Năeni – se găsesc numeroși tumuli, unii chiar impozanți prin dimensiunile lor cum este cazul cu cel de la Movila Banului, complexe în cadrul cărora spațiul funerar este cu totul altfel organizat, obiceiurile mortuare sunt, cel puțin din punctul de vedere al unor elemente de structură sau chiar de dispunere a cadavrelor, mult diferite, toate documentând prezența unor populații diferite de comunitățile Monteoru și cu care se găseau deseori în contact. Pe această cale, dacă standardul mortuar nu a fost schimbat la nici una dintre cele două feluri de comunități, au fost preluate în schimb, fie elemente de ceremonial mortuar de către monteoreni, fie elemente de cultură materială incluse în obiceiurile funerare de către „tumulari”, cu alte cuvinte un schimb reciproc, dar asimetric, cu reflexe în practicile funerare. Este, mai cu seamă, cazul ringurilor din piatră, bine documentate în cimitirele monteorene, câte odată chiar sub forma ringurilor „familiale” – tip de amenajare funerară costisitoare sub raportul consumului de energie socială și, prin aceasta, reflectând poziția privilegiată a unui segment social/familie/neam în cadrul comunității – ringuri des întâlnite la mai multe complexe funerare „tripoljene târzii”, cum este cazul la Vîhvatînți sau Usatovo⁴⁷⁹, în mormintele din movilele funerare din câmpie⁴⁸⁰ sau chiar în mediul Costișa la Rusăiești⁴⁸¹, prin toate aceste descoperiri filiația răsăriteană a ringurilor fiind bine subliniată. În chip semnificativ aceste ringuri familiale dispar la un moment dat din practicile funerare monteorene, moment care corespunde, în linii mari, cu dispariția unor tipuri de înmormântări cu ringuri colective sub tumuli. Obiceiul nu se stinge cu totul în aria monteoreană, ringurile devenind individuale ceea ce ar putea să corespundă unor restructurări de ordin social⁴⁸² reflectate în obiceiurile mortuare. O amenajare cu caracter special este reprezentată prin ciste din lespezi de piatră. Cu antecedente în mediul Culturii Amforelor Sferice, mormintele cu ciste din lespezi de piatră constituiau, la fel cu ringurile, o structură funerară costisitoare și mi se pare cu totul semnificativ că, cel puțin la Căndești, în unele ciste au fost găsite două sau mai multe schelete, conferind acestui tip de amenajare un caracter „familiar” identic cu cel al ringurilor colective, caracter întărit, cel puțin într-un singur caz, și prin craniile depuse sub placa de pe fundul unei ciste, anterior înhumării. Obiceiul construirii cutiilor din piatră pentru defuncți este atestat și în mediul Schneckenberg, cu care, la începuturi, grupa Monteoru a fost contemporană ceea ce explică și „moda” funerară comună, ambele grupe preluând-o, după toate probabilitățile, de la antecesorii. Oarecum în aceeași vreme la Căndești sunt atestate mormintele cu catacombă. Lipsite de movile, cu o dispoziție a scheletelor și cu elemente de inventar de origine răsăriteană, catacombele de la Căndești ca și obiceiul umplerii gropilor unor morminte cu bolovani de râu ca la Cârломănești-*La Arman*, au apărut, aproape cu certitudine, în urma contactelor cu grupul Mnogovalikovaja, vecinul estic al grupei Monteoru după extincția înmormântărilor cu catacombă. Faptul că la Căndești aceste morminte ocupă un cartier aparte, ar putea eventual susține ipoteza conform căreia acest grup de morminte documentează o prezență străină⁴⁸³, dar continuarea obiceiului și ceva mai târziu, așa cum se dovedește la Sărata Monteoru Cimitirul 4, amendează ipoteza, lăsând din nou loc pentru împrumutul de „mode” funerare, tot dinspre răsărit.

Complexitatea amenajărilor funerare interioare – gropi cu treaptă, vetre, gropi arse etc. – constatate la Căndești nu a mai fost surprinsă în alte părți, eventual publicarea tuturor rezultatelor săpăturilor din cimitirele din stațiunea eponimă sau noul cimitir de la Cârломănești-*La arman*, cel din urmă prin gropile cu treaptă, umpluturile cu pietre și „cenotafurile” descoperite, ar putea lărgi puțin aria variabilității din acest punct de

⁴⁷⁹ V. A. Dergacev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, AVA 45, Mainz, 1991, p. 32–39, respectiv 13–16.

⁴⁸⁰ Exemplele sunt numeroase, vezi capitolul dedicat acestor complexe funerare.

⁴⁸¹ D. Monah et al., *Materiale* (Tulcea) 14, 1980, p. 36–37 și fig. 8/2–3.

⁴⁸² M. Florescu, *Carpica* 10, 1978, p. 111–112.

⁴⁸³ O încercare de argumentare în același sens, dar pe cale antropologică la G. Miu, *Annuaire roumain d'anthropologie* 39, 2002, p. 21–32. Îmi exprim rezervele față de concluziile autoarei.

vedere, fiind de așteptat ca cercetări viitoare să îmbogățească documentarea arheologică. Cum ne lipsesc detaliile situațiilor de la Căndești sau Sărata Monteoru, iar la Cărlomănești cercetarea abia dacă este la început, discuția pe această temă se încheie de la sine. Ne mai rămâne doar să constatăm diferența dintre Căndești, eventual Cărlomănești, și celelalte cimitire mai „terne”, unde amenajările interioare⁴⁸⁴ sunt doar cele de tipul pietrelor căptușind groapa sau mobilele de bolovani. Examinarea tipurilor de amenajări funerare în relație cu modalitățile de dispunere a defuncțiilor pe grupe de sex/vârstă și în relație cu inventarele a arătat, cum era și firesc, că anume tipuri de structuri funerare reprezintă modalități de exprimare în cadrul ceremonialului funerar a identității sociale a celor morți. Foarte atrăgătoare din acest punct de vedere, asemenea practici au putut fi preluate/„împrumutate” de la vecini, în condițiile unei societăți dinamice, cu o competiție socială intra- și intercomunitară evidentă. Acesta trebuie să fi fost și semnificația bazală a complexului de cult de la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului, unde consumul, cu totul remarcabil, de energie socială nu putea avea altă menire decât aceea de a exprima, și în acest mod, statutul aparte al unuia sau al câtorva personaje, aparținând unui grup cu totul restrâns în mijlocul comunității de acolo. Că așa stăteau lucrurile par să o dovedească și unele descoperiri, cum este cazul structurilor din bolovani de râu pentru unele locuințe, sau al fortificației din așezarea civilă ce se dovedește a fi fost destul de complexă.

Un alt element principal al standardului funerar al culturii Monteoru îl constituie dispunerea cadavrelor. Majoritatea covârșitoare a scheletelor din mormintele monteorene au fost găsite în decubit lateral chircit. Poziția predominantă este de chircit pe stânga, dar au existat și morminte în care defuncții au fost găsiți chirciți pe dreapta. Nu se poate stabili o preferință clară în funcție de sex sau vârstă. Mormintele cu schelete chircite pe dreapta apar în clară minoritate în fiecare cimitir, ele reprezentând doar pe întregul ariei un procent mai mare. Cu toate acestea, studiate în relație cu „orientarea” – direcția axei craniu – picioare – se pot distinge 4 grupe pe care le-am numit după poziția și orientarea predilecte, Grupa Stânga-Vest, Grupa Stânga-Est, Grupa Dreapta-Vest și Grupa Dreapta-Est, distincțiile dintre ele fiind cât se poate de clare în raportul cu amenajările funerare ca și în relație cu distribuția elementelor de inventar. Cum acestor grupe le aparțin atât femei cât și bărbați, principiul dispoziției bipolare și complementare a defuncțiilor nu este raportat la grupele de sex, ci sunt în relație cu grupele rituale, existând astfel o opoziție invers simetrică între Grupele Stânga-Vest și Dreapta-Vest, pe de-o parte, și Grupele Stânga-Est și Dreapta-Est, pe de altă parte. Este de bănuț cu mult temei că cele 4 grupe, asociate între ele două câte două, așa cum se poate surprinde din ritualul mortuar, corespund, prin expresiile mortuare, la tot atâtea segmente, inegale demografic, ale unităților sociale/comunităților monteorene, la fel asociate. Semnificația lor exactă sau, mai precis, cutuma de ordin social după care au fost constituite⁴⁸⁵, nu poate fi surprinsă arheologic, iar despre structuri corespondente identificate ca atare în stațiuni deocamdată dispunem doar de vagi indicii. În orice caz, diferențele rituale, identificate arheologic în expresiile comportamentului mortuar diferențiate la cele două perechi de grupe, constituie unul dintre elementele principale ale standardului funerar monteorean.

Inventarele funerare – ceramică, piese de port, arme, instrumente, oase de animal – au, în cazul înmormântărilor monteorene, o relație cât se poate de strânsă cu grupele de sex și vârstă. Dacă atributele masculine sunt mai subtil exprimate – prin unele elemente de structură funerară – cele feminine sunt subliniate, așa zice, prin podoabele de cap, corp sau membre, din diferite materiale, multe dintre ele ajunse în aria Monteoru prin schimbul la distanță, căpătând prin aceasta o valoare aparte, exotică. Este locul să subliniez că, dacă în cadrul pieselor de port se pot decela multe materiale importante dinspre apus, în structurile funerare – mai exact amenajările de felul ringurilor sau catacombelor – se pot distinge la fel de clar elemente de sorginte răsăriteană, fapt ce constituie un alt element de seamă al standardului funerar al grupeii/culturii acum în discuție.

De-a lungul vremii, obiceiurile mortuare monteorene au suferit puține schimbări de structură, ceea ce a „evoluat” fiind elemente de detaliu, aceste mici modificări fiind inerente unui interval de timp mai lung, cultura Monteoru păstrându-și individualitatea în tot decursul duratei sale, așa cum o dovedesc înmormântările ce-i sunt atribuite. Dar o imagine completă a comportamentelor funerare ale culturii Monteoru abia dacă poate fi schițată, așa cum am încercat acum, căci multitudinea descoperirilor nepublicate, cum este cazul pentru cimitirele 1 și 2 de la Sărata Monteoru și, mai ales, Căndești, lasă loc, atât pentru corecții, cât și pentru noi precizări, multe dintre acestea fiind de așteptat de la noi cercetări. Dar oricum ar sta lucrurile, standardul mortuar

⁴⁸⁴ Sau poate doar observațiile arheologice?

⁴⁸⁵ O indicație pentru interpretarea acestei preconizate segmentări a comunităților Monteoru o putem găsi în situația cunoscută la amerindienii Winnebago, ale căror comunități erau separate pe segmente (jumătăți) care „*erau exogame și defineau totodată drepturi și obligații reciproce, fiecare dintre ele fiind ținută să celebreze funeraliile unui membru din jumătatea opusă*”, cf. C. Lévi-Strauss, *Antropologie structurală*, București, 1978, p. 159–162 (s.m.).

monteorean are individualitatea sa bine conturată, prin aceasta constituindu-se într-unul dintre elementele de definire a fenomenului arheologic Monteoru, alături de altele – habitat, conținut material – cu care comportamentul mortuar se găsește într-o strânsă și dinamică interdependență. În același timp, existența unor elemente de factură răsăriteană, vizibile în structurile funerare monteorene, aruncă o lumină și în ceea ce privește originea fenomenului arheologic. Nu vreau să spun că fenomenul Monteoru este de filiație răsăriteană, ci, mai degrabă, că anumite elemente estice au preexistat în viitoarea arie monteoreană, fiind preluate ca atare, concomitent cu altele de sorginte vestică, dintre care cel mai de seamă este desigur obiceiul de a arde morții. În perspectiva aceasta cred că studiul continuat al comportamentului mortuar Monteoru poate contribui la soluționarea problemei privind constituirea respectivului fenomen arheologic.

Am văzut că principalele probleme privind evoluția culturii Monteoru, cronologia sa internă, ca și altele privind conținutul exact al unor obiective cercetate sau, mai ales, ale unor niveluri/faze, nu au fost rezolvate. Din această cauză o discutarea diacronă a obiceiurilor mortuare monteorene riscă să se transforme într-o întreprindere sterilă, motiv pentru care am și evitat-o.

9.3 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII COSTIȘA

Ceea ce se numește astăzi, în literatura română, drept cultura Costișa reprezintă o achiziție relativ nouă pentru peisajul arheologic al epocii bronzului, o definiție fiind încercată la începutul deceniului șapte al secolului trecut pe baza săpăturilor din stațiunea eponimă⁴⁸⁶. Din păcate, destulă vreme ceea ce a fost numită cultura Costișa nu a constituit o preocupare pentru specialiștii epocii bronzului, fiind deosebit de puține cercetările arheologice dedicate acestei probleme⁴⁸⁷. Abia în ultima vreme, alături de reluarea săpăturilor în stațiunea eponimă⁴⁸⁸, s-au mai făcut cercetări și în alte stațiuni între care se remarcă așezarea cu caracter special de la Lunca-Slatina⁴⁸⁹. Pe baza analizei tipologice a materialului ceramic, grupa Costișa a fost pusă în legătură cu grupele Komarów și Bilyi Potok⁴⁹⁰, chiar dacă relațiile respective nu sunt încă pe deplin lămurite⁴⁹¹, o serie de trăsături acordând pentru grupul de descoperiri din nordul Moldovei o anume individualitate. Aria culturii pare să fi cuprins bazinul superior al Prutului de unde s-a extins înspre miazăzi în zona deluroasă a bazinelor superioare ale Siretului și Sucevei cu o extensie spre sud către bazinul Moldovei, cea mai sudică descoperire Costișa fiind chiar stațiunea eponimă. Câteva descoperiri par să lărgescă aria Costișa și mai spre nord-est dincolo de Siret și chiar Jijia. Recent, prin înglobarea unor descoperiri din Ardeal cum sunt cele de „tip Ciomortan”, aria Costișa pare să se fi extins și în zona depresionară a Oltului superior. O curiozitate chorologică este constituită de faptul că aria culturii Costișa este marcată de așezări doar în jumătatea sudică a ariei unde înmormântările sunt rare, în vreme ce descoperirile funerare marchează jumătatea nordică căreia îi lipsesc așezările! Originea culturii rămâne a fi soluționată, căci, alături de unele elemente comune care leagă cultura Costișa de grupele Komarów și Bilyi Potok, descoperiri recente au pus în evidență o serie de elemente aparte

⁴⁸⁶ A. Vulpe, M. Zamoșteanu, *Materiale* 8, 1962, p. 309–316. O prezentare, foarte succintă, la A. Vulpe, sub voce, în E. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei vechi a României*, vol. 1 A-C, București, 1994, p. 361; idem, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 163–166; idem, în *Istoria românilor*, vol. I, București, 2001, p. 254–255.

⁴⁸⁷ M. Florescu, *Dacia* NS 14, 1970, p. 51–81; M. Ignat, *Thraco-Dacia* 2, 1981, p. 133–146.

⁴⁸⁸ A. Vulpe și colectiv, *Costișa*, raport în *Cronica - Campania 2001*, București, 2002, p. 114; idem, în *Cronica - Campania 2002*, București, 2003, p. 108; A. Popescu, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 2003, p. 379–401.

⁴⁸⁹ O prezentare, cu intenție monografică, la Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț, 2000.

⁴⁹⁰ T. Sulimirski, *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*, Londra, 1968, p. 97–99, cu un catalog cuprinzător ce conține chiar mormintele de la Komarów, autorul fiind de părere că grupul Bilyi Potok cantonat în Podolia apuseană și legat de complexul Komarów, reprezintă ultima secvență a evoluției Culturii Amforelor Sferice; I. K. Svešnikov, *SA* 2, 1968, p. 159–168; idem, în vol. S.S. Berezanskaja, V. V. Otrošenko, D. Ja. Telegin (red.), *Eneolit i bronzovyj vek Ukrainy*, Kiev, 1976, p. 96–118. Pentru spațiul Basarabiei, unde sunt menționate și 8 așezări, vezi E. Sava, *Thraco-Dacia* 15, 1994, 1–2, p. 143–144, care împărtășește din plin opiniile lui Svešnikov.

⁴⁹¹ A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, p. 254.

care, pe lângă faptul că largesc aria culturii spre vest dincolo de Carpații Orientali, în bazinul superior al Oltului, deschid posibilitatea unor participări locale la constituirea grupei⁴⁹² ceea ce ar susține o anume individualitate a grupului de descoperiri Costișa de pe teritoriul de astăzi al României, în cadrul mai larg al complexului Komarów–Bilyi Potok–Costișa. O altă problemă o constituie raportul dintre grupa Costișa și cultura Monteoru. Încă de la primele cercetări în stațiunea fortificată de la Costișa s-au observat complexe cu materiale Monteoru de stil Ic2–Ib care suprapuneau complexe cu ceramică Costișa, faptul fiind interpretat ca ilustrând o ocupare prin forță a așezării Costișa de către o comunitate monteoreană învecinată⁴⁹³. Noile săpături din aceeași stațiune încă nu au adus date suplimentare care să circumstanțieze în chip mulțumitor situația, ipoteza lui A. Vulpe neputând fi totuși exclusă. Dincolo de Carpații Orientali, la Păuleni, se afirmă că a fost descoperit un bordei Wietenberg care deranja un val al așezării Costișa, faciesul Ciomortan⁴⁹⁴. Cum însă tuturor acestor descoperiri și observații stratigrafice cu caracter general le lipsesc datele precise pe baza cărora să știm care etapă Costișa a fost suprapusă de care etapă Wietenberg sau Monteoru, valoarea lor este destul de redusă și absolutizarea lor poate duce la concluzii false. Acest fapt se datorează puținelor cercetări sistematice și studii privind conținutul culturii Costișa care să permită o cronologie internă a grupei. Durata culturii Costișa poate fi apreciată mai întâi prin prezența acelor materiale mai timpurii, având unele similitudini cu descoperirile din zona Edinița din Basarabia⁴⁹⁵, care ar constitui eventual un terminus *post quem* și apoi pe baza deselor observații conform cărora la constituirea culturii Noua au participat și unele elemente de tip Komarów–Costișa. În felul acesta se poate aprecia că durata grupei Costișa se încadrează, în linii mari, în perioada mijlocie a epocii bronzului, în sensul tradițional al termenului, fapt confirmat oarecum și de singura dată radiocarbon pentru etapa târzie a grupei Komarów din Ucraina Transcarpatică⁴⁹⁶. Oricum, dese constatări privind contribuția fondului Costișa la constituirea culturii Noua ne permit plasarea grupei în discuție aici, într-un interval al cărui debut este marcat de manifestările de tip Edineț–Monteoru Ic4–1/2, sfârșind apoi odată cu apariția „complexului” Noua–Sabatinovka, prin aceasta grupul descoperirilor Costișa fiind singura manifestare a bronzului mijlociu pentru zona deluroasă și împădurită din Moldova de Nord.

În stadiul actual de documentare se cunosc 15 descoperiri funerare atribuite culturii Costișa care se plasează în spațiul avut aici în vedere.

Acestea sunt următoarele:

1. Adâncata (Cat. 1102);	6. Dumeni (Cat. 333b);	11. Rusăiești (Cat. 800);
2. Cajvana (Cat. 1098);	7. Hârtop (Cat. 442);	12. Șerbănești (Cat. 914);
3. Corpaci (Cat. 250b);	8. Horodnicu de Jos (Cat. 462);	13. Șoimeni (Cat. 1099);
4. Costișa (Cat. 1103);	9. Medveja (Cat. 584b);	14. Vlăsinești (Cat. 1066);
5. Cotârgaci (Cat. 260);	10. Prăjeni (Cat. 755);	15. Volovăț (Cat. 1101).

Alte presupuse descoperiri funerare Komarów au mai fost raportate în Basarabia la Bădragii Vechi și Șeptebani⁴⁹⁷ sau, foarte în sud pe Nistrul Mijlociu și Inferior, la Gura Bâcului și Purcari⁴⁹⁸. Dar toate aceste patru descoperiri nu aparțin în realitate complexului Komarów–Bilyi Potok–Costișa, ele documentând, fie elemente de acest fel în medii Noua, cum este cazul la Bădragii Vechi, fie importuri în medii Mnogovalikovaja, cum trebuie să fie cazul la Gura Bâcului sau Purcari.

Din punct de vedere chorologic este cu totul evident că descoperirile funerare Costișa se concentrează în partea de nord a Moldovei, în directă conexiune cu descoperirile Bilyi Potok și Komarów situate mai la nord, exact acolo unde, așa cum am mai spus, lipsesc așezările, în vreme ce în zona bazinului Bistriței, unde sunt

⁴⁹² Este vorba de descoperirile de „tip” Ciomortan, considerate, cu mai multă vreme în urmă, ca documentând o „cultură” de sine stătătoare cf. Z. Székely, *Aluta* 2, 1970, p. 71–76; E. Zaharia, în vol. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p. 151–153, astăzi apreciate ca un grup aparținând culturii Costișa – cu denumirea de „aspectul Ciomortan al culturii Costișa”, cf. A. Vulpe, în vol. V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra Neamț, 2001, p. 10.

⁴⁹³ A. Vulpe, *Istoria Românilor*, I, p. 255.

⁴⁹⁴ A. Vulpe, în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 10.

⁴⁹⁶ O dată ¹⁴C prelevată dintr-unul din mormintele de la Ivan’ja, în Ucraina Transcarpatică, procesată la Gröningen, a dat 3235±35 BP, care calibrată cu programul OxCal v3.10 oferă în domeniul 2 sigma intervalul 1610–1430 BC, cf. I. Svešnikov, *SA* 2, 1968, p. 159–168, fără menționarea numărului probei.

⁴⁹⁷ N. A. Ketraru, I. A. Rafalovič, în vol. *Dalekoe prosloe Moldavii*, Chișinău, 1969, p. 103–109.

⁴⁹⁸ E. Sava, *op. cit.*, p. 144 și harta de la fig. 1. Autorul arată că la Bădragii Vechi e vorba de morminte Noua cu ceramică de tradiție Costișa.

cunoscute stațiuni Costișa, mormintele aproape că lipsesc. Situația este fără îndoială rezultatul cercetărilor superficiale, obiectivele Costișa neconstituind multă vreme o țintă atrăgătoare pentru specialiștii epocii bronzului din România⁴⁹⁹ (Pl. 225).

Destul de puține, descoperirile mortuare ale grupei Costișa provin în majoritate din săpături sistematice – 10 = 67% –, doar două din salvări și numai trei din descoperiri fortuite (Fig. 44). Dar situația reală mai este conturată și de modalitatea sub care ne-au parvenit datele. Astfel, pentru Horodnicu de Jos, o descoperire destul de importantă, deținem date incomplete, chiar contradictorii într-o anumită măsură. Mormintele de la Corpaci, Costișa, Dumeni și Medveja sunt doar menționate, lipsind detaliile. Pentru grupul/cimitirul de la Adâncata cercetările sunt încă în faza de început, ceea ce s-a publicat fiind doar două rapoarte de săpătură preliminară cu totul insuficiente. Situația specială de la Șerbănești, de asemeni parte a unui raport preliminar de săpătură, necesită o prezentare mult mai detaliată pentru a putea fi judecată cum se cuvine. Iar apoi la Cajvana și Volovăț ne găsim în fața unor reconsiderări a atribuirii, lipsind și de această dată observațiile complete care să lămurească caracterul acestor descoperiri, mai exact în ce măsură ne găsim în fața unui cimitir, raportul față de așezare, etc.

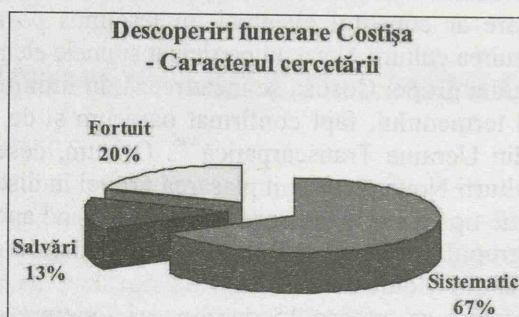

Figura 44

În ceea ce privește contextul arheologic (Fig. 45) pentru șase dintre aceste descoperiri – Adâncata, Corpaci, Dumeni, Horodnicu de Jos, Medveja și Prăjeni – pare a fi cel al unor cimitire, dar nu trebuie uitat că mormintele socotite Costișa de la Corpaci, Cotârgaci, Dumeni și Medveja sunt de fapt singulare din acest punct de vedere, ele fiind descoperite ca morminte secundare în tumuli cu morminte Jamnaja și Mnogovalikovaja, fapt care le pune la îndoială chiar atribuirea făcută doar pe baza vaselor din inventar.

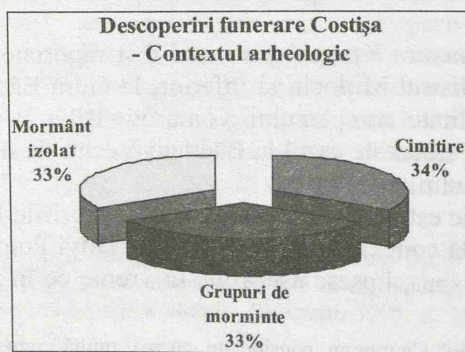

Figura 45

⁴⁹⁹ Recent a fost publicată o hartă cu „descoperiri Komarov (sic)–Costișa” pe care au fost cartate 52 de asemenea descoperiri care acoperă o arie foarte largă de la lanțul Carpaților Răsăriteni și până la Prut, cf. Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, harta 6 și catalogul acestor descoperiri la p. 130–138. Dar dacă se examinează conținutul exact al acestor descoperiri se pot observa următoarele: pentru punctele 1, 4–5, 9, 13–14, 17–20, 24, 27–28, 30, 33, 35, 46–48 și 52 este vorba, cel mai adesea, de câte 1–2 cioburi „de tradiție Costișa” în majoritate descoperite în așezări Noua, iar apoi alte descoperiri, rezultate prin cercetări de suprafață, se sprijină, din nou, pe doar câteva cioburi. În felul acesta imaginea oferită de harta lui Gh. Dumitroaia este falsă în ceea ce privește aria culturii Costișa, căci sunt puse laolaltă descoperiri Costișa propriu-zise cu cioburi de tradiție Costișa găsite în stațiuni Noua, adică din cu totul altă arie culturală. Excluzând cele 20 de puncte se poate observa cu limpezime că obiectivele Costișa nu trec, pentru teritoriul românesc, la est de Siret, iar „așezările” sunt ceva mai rare în zona nordică a ariei astfel documentate. Aceeași metodologie, de tipul *totul la grămadă*, menită mai degrabă să impresioneze decât să susțină o realitate, și la V. Căvruc, Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, unde catalogul de la p. 23–54, redactat de Elena Munteanu, cuprinde din nou descoperiri Costișa cu totul îndoielnice.

De fapt singurele cimitire clare sunt cele de la Adâncata (10 morminte) și Horodnicu de Jos⁵⁰⁰, căci pentru restul e vorba de 2–3 morminte, deși la Cajvana (3 morminte), Cotârgaci (3 morminte secundare în tumuli), poate Prăjeni (3 morminte) și Volovăț (2 morminte) este foarte probabil ca numărul mormintelor să crească pe măsura extinderii eventuale a cercetărilor. Nu este foarte clară situația de la Șerbănești, unde singurul mormânt descoperit se găsea la periferia unei movile funerare, deci în poziție secundară. Mai mult, movila aparținea unui grup constituit din trei tumuli, ceea ce lasă deschisă posibilitatea ca prin viitoare cercetări să fie identificat un grup de morminte. O situație aparte este reliefată de mormintele izolate de la Costișa, Hârtop, Rusăiești și Vlăsinești, în locurile unde au fost descoperite acestea ne mai fiind semnalate alte complexe cu caracter mortuar. Una dintre ele, cea de la Hârtop, cu o cistă din lespezi din piatră, se înscrie în moda specifică acestor înmormântări izolate. Cel de la Costișa, descoperit în așezare, poate fi considerat ca aparținând grupei în discuție doar pe baza localizării, căci lipsesc elemente de inventar sau de structură funerară care să confirme sau să infirme atribuirea⁵⁰¹. Din nou, situația de la Șoimeni apare ca insolită prin poziția ocupată de cele 3 morminte într-un context cu caracter aparte aparținând, la rândul lui, unui complex de locuire cu mai multe nivele⁵⁰².

Privind în ansamblu, constatăm că descoperirile mortuare Costișa se caracterizează în primul rând prin numărul mic al mormintelor descoperite, în fapt prin absența unor complexe mortuare mari, de felul cimitirelor, singurele excepții fiind cele de la Adâncata și Horodnicu de Jos (Pl. 226). În ce măsură această situație este reală, corespunzând unei laturi a standardului funerar/social al comunităților Costișa sau se datorează dificultăților de cercetare rămâne de dovedit, dar nu trebuie pierdut din vedere că aria Costișa este caracterizată de accidente de teren și o bună parte este încă împădurită.

O altă caracteristică, cel puțin aparentă, a înmormântărilor Costișa este dată de biritualism (Pl. 227). Dacă la Hârtop, Rusăiești și Șerbănești este vorba doar de morminte de incinerare, la Adâncata și, destul de sigur, la Horodnicu de Jos⁵⁰³ practica inhumației și a incinerăției se întâlnesc laolaltă. În rest, este vorba numai de morminte de inhumație, care predomină numeric, dar, cum fie cercetările sunt incomplete, fie este vorba de morminte singulare, secundare în movile funerare, este dificil de făcut o apreciere exactă de ansamblu și cu atât mai puțin o distincție de ordin chorologic. În cimitirul de la Komarów biritualismul este bine documentat⁵⁰⁴, pe destule cazuri care să indice un anume echilibru între cele două moduri de tratare a cadavrelor chiar în cadrul aceleiași necropole, fapt care ar putea eventual să fie fost specific întregii arii culturale. Nu trebuie pierdut din vedere că spre vest de aria Komarów–Bilyi Potok–Costișa arderea morților, cu antecedente locale, este bine documentată.

Pentru nordul Moldovei nu dispunem de date mulțumitoare pentru a examina care a fost raportul dintre zonele funerare și cele de locuire. Mormântul izolat din stațiunea de la Costișa nu ne spune foarte multe în absența inventarului și, mai ales, a situației stratigrafice încă neclare. Nu avem cum ști cărui nivel de locuire a aparținut această înmormântare, cel mai probabil fiind că este anterioară cel puțin locuirii Costișa, în acest caz trebuind să fie exclusă din grupul descoperirilor funerare corespunzătoare.

La Șoimeni, așa cum am mai spus, situația raportată este cu totul aparte. Din raportul publicat reiese că este vorba de o „construcție”, care, după impresia autorilor săpăturii, traversând valul de apărare al stațiunii ca un soi de „culoar”, a avut „un rol utilitar, cel de poartă”. Construcția, notată cu sigla Cmp.13, este considerată ca având „trei nivele”, primul fiind reprezentat de „fundul” ei, al doilea de o podea din lemn presupusă suspendată, ultimul nivel fiind reprezentat de „acoperișul format din elemente de lemn și dale de piatră, peste el fiind apoi depus pământ din val” – capetele rămânând deschise. După autorii săpăturii cele trei cadavre au fost depuse pe podeaua „suspendată”. Apoi toată această construcție a fost incendiată. După ce se afirmă categoric că pe fundul „culoarului” „se aflau resturile puternic incinerate a trei indivizi” ni se mai spune că scheletele se aflau în conexiune anatomică, fiind chiar posibil a se preciza poziția acestora – chiriciți lateral. Sub schelete „s-au găsit urme de bârne arse, fragmente ceramice”, iar deasupra lor „pământ ars la roșu în amestec cu pietre de diverse dimensiuni”. Din planul și profilele publicate este dificil de înțeles situația, pe de o parte datorită modului precar de redactare și de publicare, iar pe de altă parte datorită modului defectuos în

⁵⁰⁰ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 66, nota 244, unde se menționează că este vorba de circa 30 de tumuli; M. Ignat, *Thraco-Dacica* 2, 1981, p. 134–136, cu detalii asupra cercetărilor mai vechi ale lui Szombathy și date rezultate din săpătura de salvare din 1976.

⁵⁰¹ Cercetările recente conduc însă către concluzia că înmormântările de la Costișa aparțin unei etape mai vechi a epocii bronzului. Inf. Anca Popescu.

⁵⁰² Îmi exprim rezervele privind corectitudinea observațiilor de teren făcute la Șoimeni, unde, în afara complexului cu morminte considerate Costișa–Ciomortan, a mai fost descoperită o groapă cu o înmormântare atribuită culturii Wietenberg. Cf. V. Căvruc, în *Cronica - Campania 2002*, București, 2003, p. 314–315.

⁵⁰³ I. Nestor, *op. cit.*, loc.cit și p. 70, nota 267; M. Ignat, *op. cit.*, loc.cit.

⁵⁰⁴ T. Sulimirski, *op. cit.*, catalogul cimitirului la p. 105–119.

care a fost atacată situația în teren. Materialul arheologic este reprezentat prin patru vase – o amforă cu două toarte, o ceașcă de asemeni cu două toarte, un castron, toate trei cu decor tipic Costișa și o cană cu o singură toartă, nedecorată. Li se adaugă, cel puțin în publicație, fragmente de vase cu suprafața brăzdată cu striuri. După opinia autorilor săpăturii complexul documentează urmele „unui ritual practicat în preajma părăsirii așezării de către purtătorii culturii Costișa–Ciomortan”⁵⁰⁵. Conform datelor prezentate se pot face câteva observații care amendează interpretarea autorilor săpăturii. Astfel, din capul locului trebuie exclusă incinerarea cadavrelor. În situația în care cei trei morți ar fi fost incinerați, nu numai că nu s-ar mai fi putut colecta părți semnificative de schelet, dar pozițiile scheletelor ar fi fost cu totul imposibil de stabilit. În ceea ce privește structura internă a Cmp.13, așa face mai întâi observația că poziția stratigrafică a acestuia față de valul de pământ nu este câtuși de puțin precizată, afirmându-se doar că avea aspectul unui „culoar” ceea ce lasă deschise două posibilități și anume fie că respectivul complex era un acces prin val, aparținându-i acestuia, fie, ceea ce pare a fi un „culoar”, este o amenajare care taie valul, fiindu-i ca atare ulterior. Structura internă, așa cum o prezintă autorii săpăturii, pe trei nivele dintre care ultimul este un acoperiș acoperit cu lemne și dale din piatră, nu este verosimilă. Podeaua „suspendată” este presupusă pe baza resturilor de lemn ars de sub schelete, dar nedovedită arheologic, căci nu știm nimic despre elementele pe care ar fi fost suspendată dușumeaua. Pământul ars la roșu din umplutură indică, prin culoarea lui, că arderea s-a făcut în mediu deschis ceea ce nu se potrivește cu situația imaginată de autori. Din descriere, structura presupusă de autorii săpăturii nu este susținută, în sensul că acele cavități laterale din pereții gropii cu greu pot fi socotite „trepte aranjate pentru susținerea acoperișului”. Din cele două profile publicate, de altfel extrem de nesatisfăcător, reiese mai degrabă că groapa Cmp. 13 a tăiat valul, fiindu-i deci ulterior. Inventarul ceramic publicat ca aparținând complexului cuprinde patru vase întregi, dar nu știm nimic despre poziția lor în raport cu cele trei schelete, iar în descrierea complexului se vorbește despre fragmente ceramice. Situația este cu totul confuză. Dar se pot reține câteva elemente și anume: prezența a trei schelete – un adult și doi copii – depuse conform regulilor de înmormântare specifice inhumării și anume chiruite lateral pe dreapta, cu craniile către nord cel puțin pentru primele două, posibil cu vase alături, în interiorul unei gropi săpate și prevăzute apoi cu o structură din lemn. Foarte probabil, imediat după depunerea celor trei cadavre, întreaga structură a fost incendiată, pereții arși în aer liber prăbușindu-se apoi peste cadavre care în acest fel au fost în contact cu focul și nu incinerate. Fără a fi suspendată, podeaua pe care se găseau cadavrele a ars înăbușit, așa cum o arată resturile de lemn de sub schelete, deasupra căzând resturi de ardere de la întregul complex, fapt dovedit de cenușa neagră, groasă de 5–10 cm de pe fund în care se găseau și scheletele. Din descriere este mai greu de apreciat ce rol au îndeplinit dalele de piatră găsite la diferite adâncimi. Situația de la Șoimeni este comparabilă oarecum cu cea de la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului⁵⁰⁶, dar lipsesc multe detalii pentru a apropia cele două descoperiri ca și pentru a aprecia dacă este vorba de o înmormântare cu caracter special, în afara zonei funerare sau de un complex de cult, dar cu altă funcționalitate, ceea ce este mai puțin probabil.

Cimitirul de la **Adâncata** se prezintă în momentul de față ca cea mai consistentă descoperire funerară Costișa, cel puțin prin numărul mormintelor descoperite. Săpătura este abia la început și multe din neclaritățile debutului vor fi lămurite odată cu extinderea cercetărilor. Situat pe terasa nordică a unui mic afluent din dreapta al Siretului, la o altitudine de 400 m, cimitirul tumular de la Adâncata a aparținut, destul de probabil, unei așezări ale cărei urme au fost identificate la circa 1 km spre nord. Au fost identificate 16 movile, numărul lor inițial fiind probabil mai mare, suprafața pe care acestea se găsesc având circa 4 kmp⁵⁰⁷. În cursul celor două campanii de săpături au fost cercetați șase tumuli. Din păcate nu există încă un plan general al necropolei pentru a putea aprecia în ce măsură se pot preciza elemente privind organizarea acesteia. Din descrierile succinte reiese că movilele se găseau, foarte probabil grupate, la distanțe de circa 10–30 m. Tumuli cercetați nu au dimensiuni foarte mari, diametrele lor fiind cuprinse între 4.50–18 m și înălțimi între 0.40–1.50 m. În Tumulul 1/2001 a fost descoperit un mormânt constituit dintr-o groapă de formă aproximativ rectangulară, puțin adâncă, săpată de la nivelul de călcare antic. În groapă au fost descoperite două aglomerări de materiale arheologice și osteologice situate una către extremitatea estică a gropii, iar cea de a doua în jumătatea de vest. Prima grupare era alcătuită din oase calcinate, șase vârfuri de săgeți din silex, un topor din piatră. Cea de a doua grupare era constituită din oase calcinate, cioburi, resturi de la săgeți din silex arse și un vas în care se

⁵⁰⁵ V. Căvruc, *op. cit.*, p. 314–315 și pl. 123. Pentru mai multe detalii privind stațiunea de la Șoimeni vezi și Idem, *Angustia* 5, 2000, p. 93–102; V. Căvruc, Gh. Dumitroaia, *Angustia* 5, 2000, p. 131–154, în ambele articole localitatea aparând cu numele comunei Păulenii.

⁵⁰⁶ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare Monteoru și I. Motzoi-Chicideanu, în vol. C. Kácsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 2003, p. 361–378, cu mențiunea că la redactarea studiului, descoperirea de la Șoimeni nu era cunoscută.

⁵⁰⁷ I. Măreș, în *Cronica - Campania 2001*, București, 2002, p. 23 și hărțile de la pl. 3.

mai găseau câteva oase arse. Deasupra se găsea o mică movilă din sol brun, același care umplea și groapa mormântului. Totul era apoi acoperit cu mantaua propriu-zisă a tumulului. Cu dimensiuni mai impozante, Tumulul 2 avea în centru „un șanț” care delimita o zonă de formă aproximativ rectangulară deasupra căreia se găseau mai multe lespezi din piatră peste care au fost descoperite două cranii și, răvășite, oase din scheletele postcraniale a doi indivizi – adult și copil – împreună cu 3 vârfuri de săgeți din silex. Deasupra acestora a fost descoperită o suprafață – numită de autorii săpăturii „plafon” – constituită din lespezi pe care se găseau oase calcinate și trei vase, toate acoperite la rândul lor cu un pământ cenușiu, constituind un complex clar pe profilul movilei. Totodată au fost observate mai multe pietre dispuse circular în jurul complexului central, care par a fi constituit un ring (Pl. 228). În amândouă movilele au fost observate lentile de pământ cu urme de arsură, interpretate ca resturi de la rugurile funerare⁵⁰⁸. Tumulul 3/2002, cu dimensiuni mai mici, acoperea o groapă circulară săpată de la nivelul antic de călcare pe al cărei fund au fost descoperite oase arse. Deasupra gropii au fost descoperite trei vase, două roți miniaturale de car și pietre de râu (Pl. 229). Tumulul 4/2002, cu o manta unitară, avea două gropi săpate de la nivelul antic de călcare, doar într-una dintre ele fiind găsite oase calcinate. Tumulul 5/2002 avea, ca element de noutate, un șanț circular periferic delimitând o zonă circulară cu un diametru de circa 6 m – față de diametrul de 12 m al movilei – în interiorul căreia au fost găsite două grupuri de oase calcinate depuse direct pe solul antic. Pentru Tumulul 6/2002 se poate reține faptul că mormântul nu a fost identificat, în schimb în mantaua movilei au fost descoperite mai multe materiale arheologice cum ar fi: un grup de patru vase, apoi alte trei vase disperate și o mică piesă de podoabă din metal⁵⁰⁹.

Din cele expuse reiese că la Adâncata este vorba de o necropolă relativ întinsă, situată probabil în preajma așezării corespunzătoare. Din punctul de vedere al ritului funerar este documentat un biritualism în cadrul căruia incinerarea este mai bine documentată, în fapt doar oasele răvășite ale adultului și copilului din T.2 atestând inhumarea. Faptul că oasele au fost descoperite fără conexiune anatomică ar putea sugera o reinhumare, dar lipsa unor detalii de cercetare ca și lipsa analizei antropologice a materialului osos opresc discuția. Cert este faptul că aceste resturi osteologice provenind de la doi indivizi, se găseau deasupra unei zone delimitate *ab initio*, dar într-o poziție stratigrafică nu foarte bine precizată. Deasupra lor, într-o poziție stratigrafică care indică o etapă distinctă în folosirea tumulului, se găsea mormântul de incinerare, dar raportul stratigrafic nu este suficient pentru a considera situația ca reflectând etape diferite în cadrul grupei culturale și prin aceasta o alternanță în timp a practicilor funerare. Până la proba contrarie trebuie să acceptăm că cele două rituri erau practicate concomitent fără să putem explica suficient de mulțumitor care erau criteriile pentru care un individ era incinerat sau inhumat. Amenajările funerare de la Adâncata sunt mai simple decât lasă să se vadă complicatele descrieri din rapoartele de săpătură. Structura fiecărui tumul este unitară, așa cum se poate deduce din descrierea stratigrafiei a fiecărei mantale. Nu se specifică, dar este foarte posibil ca pământul folosit pentru ridicarea movilelor să fi fost purtat. Pentru T.2/2001 mai multe pietre dispuse circulare par a indica un ring, situație care nu mai este întâlnită la celelalte movile. În ceea ce privește ritualul se deosebesc morminte de incinerare cu oasele depuse pe sol, în gropi sau în vase, ceea ce dovedește o variabilitate destul de mare din acest punct de vedere. Aceeași variabilitate este sugerată și de existența unor resturi de la anumite structuri cum sunt ringul din bolovani, platformele din pietre etc. Inventarele sunt cu totul sărace, iar din observațiile preliminare nu avem cum să ne dăm seama în ce măsură elementele de mobilier funerar se raportează la variantele rituale. Lipsa determinărilor antropologice se constituie în alt factor limitativ al analizei cimitirului de la Adâncata. Fără îndoială că viitoarele cercetări vor aduce multe date noi care să pună în valoare acest important monument funerar al grupei Costișa.

Puțin cunoscute până nu de mult⁵¹⁰, înmormântările de la **Horodnicu de Jos** se aseamănă în multe privințe cu cele de la Adâncata. În primul rând este vorba de un cimitir întins pe o suprafață remarcabilă. Cercetările au fost întreprinse cu multă vreme în urmă. La sfârșitul sec. XIX și începutul celui următor au fost identificate mai multe grupe de movile răspândite pe o distanță de circa 10 km. Au putut fi distinse o primă grupă din 4 movile, apoi o alta la 750 m nord-vest de prima, constituită din 5 tumuli mai mari. De aici, pe o creastă de deal au mai fost observate alte cinci grupe cu un număr total de 33 tumuli, apoi alți 15 între localitățile Brădetu Vechi și Vicov, numărul total al movilelor identificate astfel fiind de 57⁵¹¹. Din păcate nu există o ridicare topografică a acestui important monument arheologic, fapt cu atât mai regretabil cu cât cu

⁵⁰⁸ *Ibidem*, p. 24–25.

⁵⁰⁹ Idem, în *Cronica - Campania 2002*, București, 2003, p. 27–30 și pl. 6.

⁵¹⁰ I. Nestor, *op. cit.*, loc.cit.; M. Ignat, *Thraco-Dacia* 2, 1981, p. 134–136; F. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002, p. 124–125.

⁵¹¹ M. Ignat, *op. cit.*, p. 134–135.

siguranță în vremurile mai noi multe dintre mobilele funerare au fost distruse. În cursul săpăturilor din anii 1893–1894 au fost descoperite o serie de complexe cu evident caracter funerar, dar înregistrările făcute sunt foarte succinte, lipsite de precizări. Se poate reține faptul că au fost descoperite câteva morminte de inhumatie, dintre care cel puțin două aveau schelete în poziție chircită, iar într-un caz scheletul a fost descoperit într-o cistă din lespezi de piatră. Au fost descoperite și câteva morminte de incineratie în urnă. Din puținele observații reiese că de obicei mormintele erau singulare în mobile, cu o singură excepție într-una din mobilele săpate de Szombathy unde un mormânt de incineratie cu resturile depuse într-o groapă săpată de la nivelul de călcare era suprapus de un mormânt de inhumatie situat cu circa 0.50 m mai sus. Ar mai trebui poate reamintit faptul că la unul dintre mormintele de incineratie săpate de Szombathy s-a găsit și „o placă mică din piatră, șlefuită, în unghiuri drepte, prevăzută cu găuri de mici dimensiuni la cele patru colțuri”⁵¹², piesă ce ar putea fi o Armschutzplatte de felul celor caracteristice mediilor Glockenbecher. Importanța cimitirului din împrejurimile localității Horodnicu de Jos a determinat efectuarea unei intervenții de salvare în anul 1976. Cu această ocazie, fiind sondate trei mobile, a fost descoperit doar un mormânt de incineratie cu resturile cinerare depuse direct pe sol, alături găsiindu-se un vas globular⁵¹³. În ciuda cercetărilor efectuate în zona din preajma Horodnicului de Jos nu se știe dacă au fost descoperite urme care să ateste o așezare din epoca bronzului ce ar fi putut fi pusă în relație cu impunătoarea necropolă. În ansamblu situația de la Horodnicu de Jos, comparabilă așa cum am mai spus cu cea de la Adâncata, relevă un biritualism ce pare caracteristic grupei. Chiar dacă observațiile din teren sunt puțin satisfăcătoare este semnificativ faptul că într-una din mobile s-a găsit un mormânt de inhumatie în cistă din piatră. În ceea ce privește obiceiul incinerării morților și la Horodnicu de Jos se pare că au existat morminte cu resturile cinerare depuse pe sol ca și morminte cu oasele calcinate depuse în vase.

Reluarea săpăturilor de la **Cajvana** a permis autorului cercetărilor o reconsiderare a unora dintre complexe arheologice descoperite. Este vorba de două mobile considerate inițial ca aparținând unui cimitir tumular de la sfârșitul primei epoci a fierului. Prima dintre acestea – Tumulul 1 – cu un diametru de 12.50 m și înalt de 1 m, era constituită dintr-un sol galben lutos care suprapunea un altul de culoare galben-brună (*jaune-brune*) amestecat cu o mare cantitate de pietriș. Sub prima depunere s-a găsit M.1, de incineratie constituit din mai multe grupuri de material arheologic. Imediat sub M.1 se găsea stratul galben-brun ce acoperea, la rândul lui, „un amas de grosses pierres de rivièrè et de plaques de grès”. Sub această structură din pietre a fost descoperită o cistă din lespezi de gresie nisipoasă în al cărei interior se găsea o umplutură de culoare neagră, cu pigmenți de cărbune, în care se afla un schelet – M.2 – de la care se mai păstrau oasele bazinului și cele ale membrilor inferioare, după care s-a apreciat că defunctul fusese așezat în poziție chircită. Chiar sub primul schelet s-au găsit și resturile, de asemeni prost păstrate, ale unui alt schelet – M.3 – de asemeni așezat în poziție chircită, schelet „d'orientation un peu (sic!) différent”. Cista din lespezi era așezată într-o groapă săpată circa 0.10–0.20 m în solul viu. Alături de cele două schelete s-au găsit un topor din piatră cu gaură de înmănușare – M.2 – și un altul tot din piatră, dar fără gaură de înmănușare – M.3. După opinia autorului se poate considera „plus normale l'attribution de cette ciste à l'Âge du Bronze”⁵¹⁴. Cel de-al doilea tumul de la Cajvana pentru care a fost modificat atribuirea cultural-cronologică este Tumulul 12. Movila, cu un diametru de 16 m și înaltă de circa 1.5 m, era constituită dintr-un strat de sol galben, sub care se găsea un alt strat gălbui, amestecat cu argilă, foarte compact în care s-au găsit așchii de silex, un vas bitronconic cu gura răsfrântă, decorat cu un brâu simplu și o brătară spiralică din metal (probabil bronz), piese pe baza cărora tumulul a fost atribuit epocii bronzului⁵¹⁵.

O reconsiderare a atribuirii cultural-cronologice a mai fost făcută și pentru alte două mobile, considerate funerare, de la **Volovăț-Dealul Burlei** – Tumuli 2 și 3. Reconsiderarea pentru Tumulul 2 nu aduce practic date proaspete, singura contribuție fiind nedumerirea autorului săpăturii privind structura de formă semisferică din lut galben descoperită în movilă sub manta. Pentru Tumulul 3, cu o structură asemănătoare tumulului 1 de la Cajvana, se poate reține faptul că sub manta s-au găsit două vase fragmentare, unul dintre ele având „des traces superficielles de cendre”⁵¹⁶.

În lipsa unor observații mulțumitoare, însoțite de o ilustrație pe măsură, descoperirile de la Cajvana și Volovăț se apropie de complexe funerare specifice grupei Costișa prin unele elemente cum ar fi mormintele cu cistă, structura oarecum simplă a mobilelor, unele caracteristici de ordin tipologic ale vaselor descoperite și

⁵¹² *Ibidem*, p. 135.

⁵¹³ *Ibidem*, loc.cit.

⁵¹⁴ M. Ignat, SAA 9, 2003, p. 157–159.

⁵¹⁵ *Ibidem*, p. 155–157, fig. 1/1, 6.

⁵¹⁶ *Ibidem*, p. 159–162, fig. 1/3, 5.

brățara din tumulul 12 de la Cajvana. Complexele din cele două localități pot astfel fi acceptate ca aparținând cu probabilitate grupei în discuție, cu atât mai mult cu cât se și află în aria acesteia.

O altă descoperire cu atribuire discutabilă este mormântul de la **Șerbănești**. Cu ocazia unei intervenții de salvare a fost dezvelit un mormânt în cistă din lespezi de piatră. Mormântul descoperit fortuit se pare că se afla într-un tumul, dar lipsesc observații consemnate grafic care să probeze faptul. Structura mormântului pare să fi fost destul de complexă, cu pereții și capacul din lespezi duble de gresie. Sub lespede care se găsea pe fundul cistei au fost descoperite câteva oase calcinate situate într-o alveolă ce pare să fi fost săpată anterior alcătuirii cistei. În interiorul cutiei din lespezi de piatră s-au găsit oase calcinate și cenușe, posibil grupate. Autorii săpăturii, remarcând, după opinia lor, asemănarea complexului cu înmormântările din mediul Schneckenberg, sau cele specifice Culturii Amforelor Sferice ori cu mediul Komarów, au încadrat mormântul în epoca bronzului, „eventual în epoca timpurie a bronzului”⁵¹⁷.

Un alt mormânt în cistă din lespezi de piatră a fost descoperit la **Hârtop**. Nici de această dată nu a fost posibilă o înregistrare corectă a descoperirii, în momentul cercetării mormântul fiind deja în bună parte distrus. Din descriere reiese că cista din lespezi de gresie se găsea pe terasa unui pârau fiind lipsită de o amenajare exterioară de genul movilei. După autorii intervenției de salvare „conținutul mormântului consta din pământ brun, în care se găseau oase incinerate și fragmente ceramice”. O parte din resturile cinerare au fost găsite și sub cistă, motiv pentru care autorii citați consideră că „incinerația s-a putut petrece pe loc”. Cioburile din umplutura mormântului sunt de mici dimensiuni, cu greu putând fi apreciate formele de vase de la care au provenit. După unele elemente de decor ceramica aparține grupei Costișa. Printre oasele calcinate au fost descoperite și unele care au aparținut unor specii animale cum ar fi cerbul, porcul, oaia și calul. Mormântul de la Hârtop a fost atribuit, mai ales pe baza poziției geografice și a cioburilor din umplutură, culturii Costișa și socotit ca reprezentând o „nouă variantă, aceea a mormântului de incinerație plan în cutie din piatră”⁵¹⁸.

În 1979, pe teritoriul satului **Rusăiești** a fost descoperit un mormânt de incinerație în urnă care a fost atribuit culturii Costișa, fiind prima descoperire cu caracter funerar cunoscută la vremea aceea pentru grupa cultural respectivă. Mormântul se compunea dintr-o grămadă de pietre de râu, unele cu urme de arsură, în mijlocul cărora se găsea un vas bitronconic, probabil o amforă cu două toarte, cu partea superioară și toartele sparte din vechime, având un decor specific culturii Costișa. În interiorul vasului au fost găsite doar oase calcinate. Autorul săpăturii folosește expresia „manta” atunci când se referă la grămada de pietre, dar lipsesc datele clare care să demonstreze că a fost vorba de un tumul, chiar de mici dimensiuni. Vasul se găsea „într-o alveolă rămasă de la o groapă Cucuteni B”, observație care nu ne ajută cu mult. În apropierea locului unde a fost descoperit mormântul s-au găsit cioburi Costișa și un topor cu gaură de înmănușare transversală, motive pentru care se presupune că în preajma complexului funerar ar fi fost o așezare⁵¹⁹. Atribuirea mormântului nu cred că poate fi contestată, el fiind în același timp și una dintre cele mai sudice asemenea descoperiri Costișa. În ceea ce privește structura sa, din sumara descriere se poate presupune că e vorba de un mormânt de incinerație în urnă, cu resturile cinerare depuse pe sol și apoi acoperite cu o grămadă de pietre, variantă cunoscută în aria Komarów–Bilyi Potok–Costișa.

O descoperire oarecum aparte pentru înmormântările Costișa o constituie micul grup de morminte de inhumatie de la **Prăjeni**. Este vorba de șase morminte de inhumatie plane descoperite printr-o intervenție de salvare efectuată pe terasa râului Miletin. Locul descoperirii se găsește la est de Siret, zonă în care descoperirile Costișa certe nu sunt încă documentate⁵²⁰. Din cele șase morminte identificate doar pentru trei s-au putut face observații mai mult sau mai puțin complete, celelalte fiind distruse. Pentru M.1, păstrat parțial, s-a apreciat că este vorba de un schelet masculin, chircit pe dreapta și orientat către sud. În dreptul metatarsienelor a fost găsită o ceașcă cu două toarte trase din buză cu un decor specific grupei Costișa. M.2 avea un schelet de copil, de asemeni chircit pe dreapta și orientat spre est. Inventarul consta și în acest caz dintr-o ceașcă cu două toarte trase din buză, dar nedecorată. M.6, lipsit de inventar, avea scheletul de copil, chircit pe stânga și orientat ENE. Alături de schelet s-a mai găsit un os de animal și, în umplutura gropii, un ciob de aspect Costișa. Autorii salvării consideră că este vorba de o necropolă plană aparținând „fazei evolute” a culturii Costișa⁵²¹. Apartenența la grupa Costișa a grupului de morminte de la Prăjeni așa cum a fost propusă trebuie privită cu rezerve. Am arătat deja că la răsărit de Siret lipsesc stațiuni Costișa propriu zise, materialele considerate de

⁵¹⁷ M. Ignat, D. Popovici, Suceava StCom 6–7, 1979–1980, p. 657–662.

⁵¹⁸ N. Ursulescu, D. Popovici, SCIVA 38, 1987, 1, p. 72–76.

⁵¹⁹ D. Monah, S. Antonescu, A. Bujor, Materiale (Tulcea) 14, 1980, p. 86, 94, fig. 1, 8/2–3.

⁵²⁰ Vezi supra nota 499.

⁵²¹ N. Ursulescu, P. Șadurschi, D. Botezatu, SCIVA 39, 1988, 1, p. 45–52.

acest fel fiind descoperite în principal prin cercetări de suprafață, cele mai multe dintre ele în contexte asociate cu ceramică Noua. Vasul din M.2 este tipic Noua, asemenea recipiente nefiind încă cunoscute în medii Costișa. În acest caz situația de la Prăjeni pare a fi oarecum inversă celei presupuse de autorii săpăturii de salvare, în sensul că ne găsim în fața unui grup de morminte, foarte probabil chiar un cimitir mai mare dar distrus, aparținând culturii Noua și în care se găsesc elemente de tradiție Costișa.

În cursul altor săpături de salvare întreprinse la **Cotârgaci** au fost descoperite mai multe morminte tumulare. Este vorba de nouă movile – T.1–9 – în care s-au găsit morminte de inhumație. În T.6 și 8 s-au descoperit trei, respectiv un mormânt dublu, celelalte morminte având câte un singur mormânt, cu excepția T.3, fără morminte și considerat pe această bază drept cenotaf. Niciun mormânt nu a avut inventar, iar în mormintele din tumulii 1, 4–6 s-a găsit ocră. Cu excepția scheletului chirchit pe dreapta din T.2, toate cadavrele fuseseră depuse în decubit dorsal cu orientări predilect spre SV. Cu toate că unele elemente de ritual – poziția în decubit dorsal – nu sunt nici până astăzi cunoscute pentru aria Costișa, pe baza unui vas cu un decor aparte și a unui topor din piatră, ambele găsite în mantalele unora din movilele de la Cotârgaci, s-a avut în vedere posibilitatea atribuirii mormintelor din movilele 7 și 8 culturii Komarów, unul dintre argumente fiind descoperirea discutabilă de la Prăjeni⁵²². Grupul de tumuli de la Cotârgaci se află desigur în aria Costișa, dar acest fapt nu este nici de cum suficient pentru a atribui înmormântările de acolo acestei grupe. Vasul din mantaua T.7 nu aparține, așa cum a constatat și autorul săpăturii, repertoriului Komarów–Costișa. Poziția scheletelor în decubit dorsal cu picioarele flexate și căzute pe o parte este frecvent întâlnită la mormintele Jamnaja, fiind mai rară la grupele aparținând epocii bronzului. Din această perspectivă cimitirul tumular de la Cotârgaci constituie o apariție insolită, dificil de atribuit unei grupe sau alteia a epocii bronzului și, cu atât mai puțin, culturii Costișa.

Mormintele izolate de inhumație „Costișa” de la Corpaci, Dumeni, Medveja și Vlăsinești reprezintă de fapt situații la fel de insolite ca și cea de la Cotârgaci, cu atât mai mult cu cât atribuirea lor culturală s-a sprijinit cel mai adesea pe câte un vas, ceea ce nu totdeauna este criteriul cel mai sigur. Apartenența acestor înmormântări la grupa Costișa sau la alte grupe ale epocii bronzului este o întrebare la care, fără îndoială, se va răspunde pe măsură ce conținutul însuși al culturii Costișa va fi precizat și, prin aceasta, și raportul față de fenomenele arheologice din preajmă.

În momentul de față, înmormântări Costișa–Bilyi Potok sigure rămân cele de la Adâncata, Cajvana, Horodnicu de Jos, Rusăiești și Volovăț. Lor li s-ar putea adăuga, cu destulă probabilitate, cistele de la Hârtop și Șerbănești. O altă problemă deschisă rămâne, până la efectuarea unor cercetări cu adevărat profesionale, complexul de la Șoimeni.

O caracteristică a descoperirilor mortuare Costișa, așa cum apare astăzi, este dată de imprecizia cercetărilor, cu descrieri confuze corespunzând unor cercetări șovăitoare și introduse în circuit prin publicații în consecință. În conformitate cu calitatea documentării de care dispunem se poate contura un standard funerar Costișa doar în linii cu totul generale. În primul rând trebuie notat faptul că majoritatea acestor descoperiri sunt tumulare (**Pl. 230**), movilele funerare nefiind însă de mari dimensiuni și cu puține morminte, de regulă unul sau două. Judecând după situațiile de la Adâncata sau Horodnicu de Jos, o caracteristică pare a fi dată de cimitire întinse, cu numeroase înmormântări, destul de probabil organizate pe grupe de clan, cum par a indica înmormântările duble, și situate în apropierea unor așezări.

În ceea ce privește ritualul funerar, biritualismul pare dovedit, dar este greu de apreciat dacă cele două moduri de tratare a cadavrelor – incinerarea și inhumația – au fost practicate concomitent sau nu. Pentru mormintele de incinerare sunt atestate atât obiceiul depunerii resturilor cinerare pe sol, fiind apoi acoperite cu o movilă din pământ purtat, fie într-un vas, depus apoi sau pe sol sau într-o groapă și apoi, în ambele cazuri, acoperit cu o movilă. Pentru mormintele de inhumație trebuie remarcat obiceiul folosirii cistelor din lespezi de piatră, ca o tradiție mai veche păstrată. Puținele morminte Costișa de acest fel cunoscute până acum nu permit precizarea unor reguli privind depunerea cadavrelor pe o parte sau alta sau în ceea ce privește orientarea acestora, dar nu trebuie ignorat faptul că, cu puține excepții, nu dispunem de o diagnoză antropologică spre a raporta aceste obiceiuri la grupele de sex/vârstă.

Inventarele sunt „sărace”, predominând ceramica și cu piese de port apărând doar în chip excepțional la Cajvana sau Adâncata⁵²³.

⁵²² E. Moscalu, *Hierasus* 7–8, 1989, p. 117–123 și fig. 1–8.

⁵²³ O excepție cu totul remarcabilă pare să o constituie inventarul T.8 de la Komarów. Dar nu trebuie pierdut din vedere că acolo este vorba de un mormânt „partly ruined”. Inventarul consta din șase vase și, în partea răsăriteană a gropii, „an oak box” în care s-au găsit aranjate mai multe piese de port din aur și bronz, cf. T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 108 și fig. 16/1–6, Pl. 16/1, 7–8, 10. Prezența cutiei din lemn de stejar pare să indice mai degrabă o depunere decât un inventar mortuar.

Chiar dacă documentarea arheologică de care dispunem pentru descoperirile mortuare Costișa este deficitară, se poate totuși constata caracterul individualizat al acestora în comparație cu grupele învecinate, cum ar fi Monteoru către sud, Wietenberg spre apus sau Mnogovalikovaja spre est. În același timp este ușor de remarcat că, deși din punct de vedere ceramologic, cultura Noua preia unele tradiții ale olăriei Costișa din punctul de vedere al comportamentului funerar distincția dintre cele două culturi este clară.

9.4 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII TEI

Definită în special pe baza stilului ceramic, cultura Tei⁵²⁴ reprezintă una dintre principalele manifestări ale perioadei mijlocii a epocii bronzului pentru o bună parte din Muntenia. În stadiul actual al cercetării se poate spune că aria Tei a cuprins o bună parte din centrul Munteniei, limita sa estică fiind marcată aproximativ de cursul Mostiștei, către apus nedepășind bazinul Vedea–Teleorman. Spre nord, într-un anume moment al evoluției sale, grupa Tei pare să fi ajuns în Țara Bârsei, unde există unele descoperiri în contexte nu foarte bine precizate, ceea ce lasă loc întrebării în ce măsură descoperirile Tei de dincolo de Carpați – în fapt fragmente ceramice descoperite în situații adesea confuze – documentează o prezență efectivă sau „importuri” rezultate din schimbul la distanță. Spre sud, unii cercetători, luând în considerare mai multe descoperiri cu ceramică decorată în tehnica Furchenstich, au admis o prezență Tei dincolo de Dunăre⁵²⁵. Dar aceste descoperiri sunt, pe de-o parte, cu totul sporadice, iar pe de altă parte, prin chiar maniera de ornamentare a vaselor se leagă de grupe ceramice din zona Rhodopilor⁵²⁶ și chiar de la sud de aceștia⁵²⁷ astfel că nu este de admis o prezență Tei la sud de fluviu. Către sfârșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului, la nord de Dunăre, în special în zona joasă din sectorul Zimnicea–Călărași, este documentată grupa Zimnicea–Plovdiv, astfel că aria Tei propriu-zisă foarte probabil nu a cuprins și zona de luncă a Dunării.

Nu există în momentul de față o soluție satisfăcătoare pentru problema originii grupei Tei⁵²⁸. Datorită acestui fapt nici periodizarea și durata sa efectivă nu pot fi precizate mulțumitor, sfârșitul culturii constituind la rândul său obiect de discuție⁵²⁹. Nu dispunem decât de patru date radiocarbon pentru descoperiri Tei, provenite din așezarea de la Popești⁵³⁰. Prin relațiile între cele mai vechi manifestări Tei și mediile învecinate⁵³¹ se poate admite un debut al acestei grupe în jur de 2500 BC. În câteva dintre cele mai târzii stațiuni Tei (Tei–Fundenii Doamnei sau Tei–V după Leahu) s-au găsit omoplați creștați⁵³², iar cioburi Tei

⁵²⁴ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 101–104; Idem, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 105–106; V. Leahu, *Cultura Tei*, București, f.a. (1966); idem, CAMNI 6, 1983, p. 175–204; Idem, CAMNI 9, 1992, p. 62–72; idem, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, București, 2003; S. Morintz, *Contribuții arheologice...*, p. 47–51, 71–83; A. Vulpe, în *Istoria României*, vol. I, București, 2001, p. 267–269.

⁵²⁵ Alexandrina D. Alexandrescu, *Dacia NS* 17, 1973, p. 83; V. Leahu, *SCIVA* 29, 1978, 1, p. 43–71.

⁵²⁶ În binecunoscuta stațiune de la Kastanas au fost descoperite în diferite niveluri ale locuirii din epoca bronzului, materiale ceramice care i-au permis lui A. Hochstetter (PAS 1, 1982, p. 99–118; eadem, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die handgemachte Keramik Schichten 19 bis 1*, PAS 3, 1984, p. 276–374) să creioneze „relațiile largi” ale comunității de pe Axios cu aproape întreaga Peninsulă Balcanică, în speță cu medii Wietenberg, Verbicioara, Tei, Zimnicea–Plovdiv, Coslogeni etc. De fapt materialele ceramice de la Kastanas se pot lega mai bine de unele stațiuni din Bulgaria aparținând grupei Asenovce–Čerkovna, în special din zona Rhodopilor, unde există numeroase analogii și pentru forme, și pentru tehnica împunsăturilor succesive și pentru cel puțin unele dintre motivele ornamentale, cf. K. Kis’ov, *Arheologija Sofia* 35, 1993, 2, p. 1–13. În această perspectivă descoperirile „Tei” sud-dunărene aparțin unui alt mediu cultural, cu un stil ceramic asemănător și, în același timp, larg răspândit.

⁵²⁷ Vezi de pildă unele descoperiri din Macedonia grecească, amintite de D. Grammenos, PAS 1, 1982, p. 89–98.

⁵²⁸ V. Leahu, *Cultura Tei*, p. 138–154; I. Chicideanu, *SCIVA* 28, 1977, 2, p. 225–238; idem, *Thraco-Dacia* 3, 1982, p. 101–106; V. Leahu, CAMNI 9, 1992, p. 62–72; idem, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, p. 42–59, 166–173.

⁵²⁹ *Ibidem*; N. Palincas, *SCIVA*, 47, 1996, 3, p. 239–295; eadem, *SCIVA* 48, 1997, 3, p. 237–254; C. Schuster, T. Popa, *Mogoșești. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 125–139; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 269, care este de părere că se poate considera un sfârșit al culturii Tei pe la 1500 a.Chr., după care este înlocuit de „grupul Fundeni–Govora”.

⁵³⁰ Eadem, *SCIVA* 47, 1996, 3, p. 239–295.

⁵³¹ I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 104–105.

⁵³² V. Leahu, *op. cit.*, p. 71.

din fazele finale sunt cunoscute în medii monteorene târzii, unde există și materiale Noua⁵³³, astfel că se poate accepta o etapă Tei finală contemporană cu prima parte a culturii Noua, moment în care, la marginea vestică a ariei sale, existau deja descoperiri de caracter Govora⁵³⁴. Deocamdată nu s-a putut da un răspuns mulțumitor nici în ceea ce privește raportul dintre descoperirile Tei târzii și cele de „tip Radovanu”, fapt datorat în cea mai mare parte incertitudinilor ce apăsă asupra „culturii” Coslogeni. Dar, oricum, pare deja să se contureze către miazăzi o limită a grupei Tei pe aliniamentul aproximativ Câlniștea–Neajlov–Argeș, la sud de această „frontieră” descoperirile fiind legate mai mult de grupa Zimnicea–Plovdiv. Un demers, cel puțin insolit, care ar părea să contribuie la lămuriri de ordin cronologic și pentru finalul culturii Tei și pentru grupa Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna, îl constituie încercarea de definire a unui grup cultural nou „Fundeni–Govora”. Legitimarea grupului „nou venit” pornește de la o selecție de materiale ceramice din stațiunea de la Popești, în special fragmente, selecție pe baza căreia s-a construit un așa-zis repertoriu de forme incluzând și materiale din alte stațiuni, fie ele Tei, fazele IV și V, respectiv Tei–Fundeni și Tei–Fundeni Doamnei, sau aparținând așa-ziselor faze Verbicioara IV–V/Govora, cu cartări și considerații stufoase, mai cu seamă, asupra unor date ¹⁴C din stațiunea respectivă. Pe această cale se ajungea la o diferențiere a ceramicii din stratul Br. II de la Popești considerat ca aparținând grupului nou născut, urmat fiind de stratul Br. III cu „o ceramică foarte asemănătoare cu cea a complexului Zimnicea–Plovdiv/Čerkovna”. Pe baza datelor radiocarbon, stratul Br. II de la Popești, respectiv „grupul Fundeni–Govora” s-ar data pe la 1460–1425/1410 a.Chr., complexul Zimnicea–Plovdiv, corespunzând stratului Br. III, plasându-se, pe cale de consecință, în sec. XIV a.Chr.⁵³⁵. Fundamentul discuției este însă sever amendat, nu numai de selecția materialului ceramic, dar mai cu seamă de nesiguranțele de ordin stratigrafic în ceea ce privește chiar complexele din care s-au prelevat probele pentru datare cu radiocarbon⁵³⁶.

Materialele de la Chitila-Fermă⁵³⁷, deocamdată cu totul insolite, par să indice că imediat după sfârșitul epocii bronzului în chiar mijlocul fostei arii Tei, prin aportul unor elemente alogene, se constituise o grupă ceramică cu totul diferită. Dar lucrurile sunt departe de a fi clare, existând posibilitatea ca descoperirea de la Chitila, rămasă izolată, să fie de fapt un nefericit amestec de materiale...

Una dintre principalele probleme ale grupei Tei o constituie numărul mic de descoperiri funerare, după V. Leahu singurele înmormântări Tei certe fiind cele de la Chirnogi, Brazi și Puieni⁵³⁸. Recent, același autor a mai adăugat descoperirilor funerare Tei și pe cele de la Căscioarele și Sitaru⁵³⁹. De-a lungul vremii au fost atribuite culturii Tei mai multe descoperiri cu caracter funerar. Atribuirile au fost făcute pe baza unor vase Tei sau asemănătoare, asociate cu înmormântările respective. Este vorba de descoperirile de la Brăilița, Baldovinești și Smeeni, ulterior renunțându-se însă la încadrarea lor în aria Tei. Astăzi dispunem de 8 descoperiri funerare atribuite culturii Tei: **Brazi** (Cat. 132), **București** (Cat. 148–149), **Căscioarele** (Cat. 176), **Chirnogi** (Cat. 202), **Puieni** (Cat. 722), **Râmnicelu** (Cat. 736) și **Sitaru** (Cat. 862) (**Pl. 231**). Foarte recent, în zona orașului **Câmpina** au fost descoperite câteva morminte plane de inhumație atribuite, pe baza inventarului ceramic, culturii Tei. Nu dispunem încă de informații detaliate, astfel că nu le includ în discuția de față.

Proportional, micul stoc de descoperiri funerare Tei este constituit din descoperiri cunoscute prin săpături (sistematice, salvări și sondaje) și care se constituie în mai mult de jumătate (**Fig. 46**).

În ceea ce privește contextul situația pare a fi destul de bună, căci mai mult de jumătate sunt reprezentate prin cimitire sau grupuri de morminte (**Fig. 47**), dar statistica astfel realizată ascunde faptul că pentru grupa Tei, numărul înmormântărilor este deosebit de redus, stocul disponibil fiind de abia 13–14 morminte!

Dintre acestea cea mai substanțială pare a fi cea de la **Chirnogi**, unde a fost descoperit, mai întâi fortuit în 1963, apoi în urma unor săpături de salvare din 1964, un mic cimitir plan constituit din 10–11 morminte de inhumație. Dintre mormintele salvate în 1964, unul avea scheletul chiruit pe partea stângă, fiind orientat SSE–

⁵³³ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *Materiale SN 1*, 1999 (2001), p. 67, fig. 4/2, pentru nivelul superior al stațiunii Năeni-Zănoaga Cetatea I.

⁵³⁴ Mă refer la stațiunea de la Rudeni, jud. Argeș, unde a fost cercetată parțial o stațiune în care există o categorie ceramică, puțin numeroasă, decorată în maniera specifică grupei Govora alături de cioburi cu decor în relief, asemănătoare cumva manierei „Coslogeni”. Săpături inedite 1986 I. Motzoi-Chicideanu.

⁵³⁵ N. Palincaș, SCIVA 47, 1996, 3, p. 239–295.

⁵³⁶ *Ibidem*, p. 239–243. Vezi și opinia recentă a lui V. Leahu, mai întemeiată, precum și sublinierea inconsecvențelor demonstrațiilor lui N. Palincaș, la Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundeni Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, p. 189–207.

⁵³⁷ V. Boroneanț, Thraco-Dacica 5, 1986, 1–2, p. 156–166.

⁵³⁸ V. Leahu, CCDJ 3–4, 1987, p. 49–52.

⁵³⁹ Idem, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundeni Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, p. 123–128. Autorul include printre înmormântările Tei și un mormânt de la Nova Zagora, pe care-l consideră ca aparținând „unui facies de trecere de la faza La stejar către faza Fundeni”.

NNV. La două morminte au fost descoperite cești, considerate ca aparținând repertoriului Tei, iar la un alt mormânt s-a găsit un colier alcătuit din patru mărgel din piatră și una din aur⁵⁴⁰. Nu există un plan al grupului/cimitirului și nici planuri individuale ale înmormântărilor.

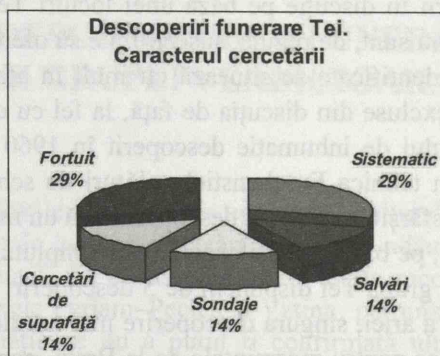

Figura 46

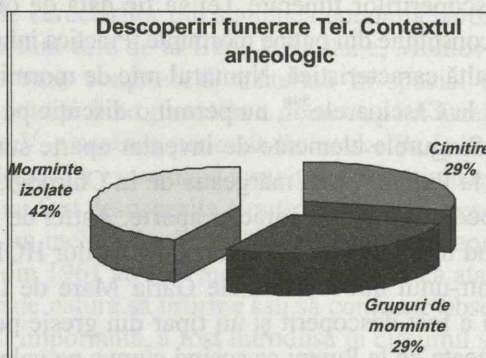

Figura 47

Alte două morminte de înhumare, cu scheletele chircite pe stânga, orientate ESE și cu cești Tei alături, provin din descoperirea de la Căscioarele⁵⁴¹ (Fig. 48).

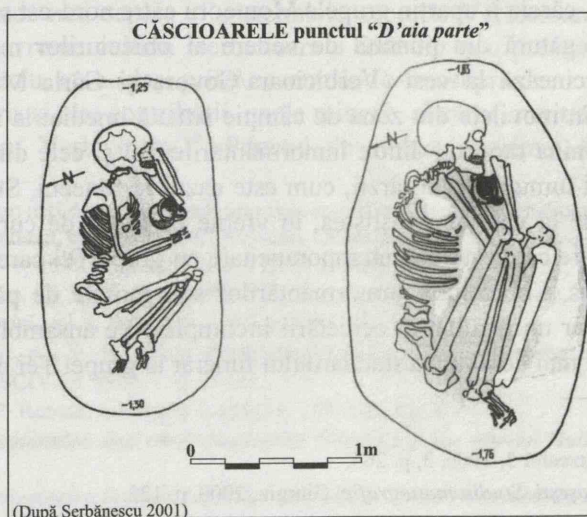

Figura 48

⁵⁴⁰ Leahu, CCDJ 3–4, 1987, p. 49; D. Șerbănescu, CCDJ 13–14, 2001, p. 235–236. Inițial grupul de morminte de la Chirnogi fusese atribuit culturii Glina de către S. Morintz care a revenit ulterior, cf. S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 48 și nota 11.

⁵⁴¹ D. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 234–238.

Prin anii '60, lucrările de construcție la calea ferată au deranjat mai multe morminte de inhumație la **Brazi** de la care au fost recuperate câteva vase Tei tipice după decor⁵⁴². Cele două descoperiri de la **București** constau în fapt dintr-o mențiune cu totul îndoielnică și dintr-un mormânt de inhumație pe terasa Colentinei, lipsit de inventar, dar atribuit culturii în discuție pe baza unei locuiri Tei din preajmă. La **Râmnicelu** este vorba de cercetări de suprafață care nu sunt, de regulă, susceptibile să ofere informații arheologice precise, iar pe de altă parte mormintele astfel identificate se situează cu mult în afara ariei Tei propriu-zise, astfel că descoperirile de la Râmnicelu sunt excluse din discuția de față, la fel cu cele de la Smeeni, Baldovinești sau Brăilița. Pentru atribuirea mormântului de inhumație descoperit în 1960 la **Puieni**, rolul principal l-a avut ceașca cu decor tipic Tei realizat în tehnica Furchenstich, alături de scheletul chircit mai fiind găsită și o săgeată din bronz cu peduncul⁵⁴³. În sfârșit, a mai fost descoperit încă un mormânt, tot de inhumație, la **Sitaru**, care a fost atribuit grupei Tei faza III, pe baza cioburilor tipice din umplutura gropii⁵⁴⁴.

Reiese destul de clar că pentru grupa Tei dispunem de 5 descoperiri mortuare, cât de cât sigure, care se găsesc în special la marginea sudică a ariei, singura descoperire mai nordică fiind cea de la Brazi. Din păcate nu dispunem de observații arheologice pentru mormintele de la Brazi, pentru a putea preciza dacă este vorba de morminte plane sau de morminte în tumuli, cum sunt cele, foarte apropiate, de la Ploiești-Triaj sau Smeeni. Poate că o explicație a rarității descoperirilor funerare Tei să fie dată de obiceiul acestor comunități de a-și îngropa morții în cimitire restrânse, constituite din puține morminte. Practica inhumației și dispunerea defuncțiilor în poziție chircită lateral constituie o altă caracteristică. Numărul mic de morminte cercetate⁵⁴⁵, lipsa diagnozelor antropologice, cu excepția celor de la Căscioarele⁵⁴⁶, nu permit o discuție pe această temă, ca și inventarele în care pare să predomină ceramica. Singurele elemente de inventar aparte sunt perla din aur de la Chirnogi și săgeata din bronz, cu peduncul de la Puieni. Dacă mărgeaua de la Chirnogi, piesă comună și larg răspândită, nu este de mare folos, săgeata cu peduncul are un caracter aparte. Astfel de piese sunt apariții cu totul rare în spațiul dintre Tisa și Nistru, ele fiind însă caracteristice înmormântărilor HGK din Europa Centrală⁵⁴⁷. O piesă asemănătoare a fost descoperită într-unul din mormintele Gârla Mare de la Plosca, iar la mică distanță de cimitirul respectiv, pe plaja lacului a fost descoperit și un tipar din gresie pentru astfel de săgeți astfel că am putea eventual să considerăm și săgeata de la Puieni ca sosind cumva pe valea Dunării dinspre vest, totodată ea asigurând și o contemporaneitate a descoperirii respective cu mediile HGK de la Dunărea Mijlocie și, desigur, cu înmormântările Gârla Mare din sudul Olteniei. Mormintele descoperite la Brazi ridică din nou problema raporturilor dintre grupele ceramice/culturile din Muntenia și înmormântările sub movile de pământ din Câmpia Română. Privind în linii mari, înmormântările Tei, extrem de puține la număr, aparțin ariei mai largi de inhumani în cimitire plane, căreia îi aparțin grupele Monteoru către nord-est și Zimnicea-Plovdiv către sud și dincolo de Dunăre, fără legătură din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare cu aria mai largă a incinerărilor, cu care se învecinează la vest (Verbicioara/Govora și Gârla Mare) sau nord (Wietenberg). Numărul restrâns de săpături în movilele din zona de câmpie situată imediat la nord de cursul Dunării nu ne oferă date pentru a putea examina raportul dintre înmormântările Tei și cele din tumuli. Deocamdată putem doar constata că înmormântări tumulare mai târzii, cum este cazul la Smeeni, Sudiți sau Ploiești Triaj, nu au fost descoperite în movilele de la vest de Mostiștea, în vreme ce la est de cursul acesteia există morminte secundare în tumuli cu inventare ce atestă o contemporaneitate cu grupa Tei care pare să fi „barat” în bronzul mijlociu pătrunderea spre apus a obiceiului înmormântărilor sub movile de pământ. În ce măsură acestea reflectă o realitate sau este doar un rezultat al cercetării incomplete pe ansamblul ariei Tei, nu putem spune încă, cum, tot așa, și o definiție mai detaliată a standardului funerar al grupei Tei nu se poate face astăzi.

⁵⁴² V. Leahu, *op. cit.*, p. 50.

⁵⁴³ Gh. Rădulescu, *Revista Muzeelor* 3, 1966, 3, p. 265.

⁵⁴⁴ C. Schuster, T. Popa, *Mogoșești. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 122.

⁵⁴⁵ Vezi și opinia, mai aparte, a lui A. Vulpe, *op. cit.*, p. 269, unde afirmă: „este posibil ca solul de pădure al ariei Tei să nu fi conservat resturile osoase”.

⁵⁴⁶ Ana-Cezarina Bălțeanu, *CCDJ* 13–14, 2001, p. 243–245.

⁵⁴⁷ Săgeți de acest fel s-au găsit în morminte HGK la Kronstorf și Winklar, în Austria (cf. K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Wien-Leipzig, 1937, 2, p. 351–353, 422–423), în Slovacia la Dunajská Luzna (cf. J. Lichardus, J. Vladár, *SIArch* 45, 1997, 2, pl. 36/B6–13), Smolenice (M. Dušek, *SIArch* 28, 1980, 2, p. 351), iar apoi în sud-estul Ungariei la Tápe (cf. O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Tápe*, Budapest, 1975, p. 15–16, pl. 4/3–4).

9.5 DESCOPERIRILE FUNERARE ALE GRUPEI VERBICIOARA⁵⁴⁸

Identificată în 1949, prin săpăturile din stațiunea eponimă, „cultura” Verbicioara a rămas o bună bucată de vreme susținută doar de rezultatele acestor cercetări la care se adăugau cele dintr-o altă stațiune de pe teritoriul localității învecinate Verbița⁵⁴⁹. La prima prezentare, foarte succintă de altfel, se considera că a avut o origine vestică, legată de complexe Periam–Pecica și Vatina, pătrunzând în Oltenia după grupa Glina III pe care o împinge către est, afirmație ce nu a putut fi confirmată ulterior. Referitor la înmormântări se considera că la început obiceiul era cel a înhumării morților, pentru ca apoi, în a treia fază să se constate instalarea obiceiului de a arde morții⁵⁵⁰. La scurtă vreme a urmat o prezentare în detaliu a culturii Verbicioara, folosindu-se în principal rezultatele cercetărilor din stațiunea eponimă cărora li se adăugau și alte descoperiri din Oltenia, dar și din Banat, cum sunt cele de la Băile Herculane, Moldova Veche și Visag sau de la sud de Dunăre din peștera Devetaki. Pe baza conținutului material, în special ceramica, cultura Verbicioara era împărțită în cinci faze, începutul culturii fiind plasat în a doua etapă a fazei Reinecke Bz A2 – tranziția de la A2 la B1. Ultima fază, Verbicioara V, plasată în perioada Reinecke Bz D era împărțită în două subfaze, cea de a doua, denumită Vb, fiind considerată ca exprimând tranziția către prima epocă a fierului. În ceea ce privește înmormântările se specifica că nu au fost descoperite cimitire, singurele descoperiri funerare fiind un mormânt de inhumație cu un ac „cipriot” și un inel de buclă, ambele de bronz, iar apoi două morminte de incinerare în urnă⁵⁵¹. Concluziile lui D. Berciu din 1961 au fost însușite și repetate ca atare destulă vreme, cu atât mai mult cu cât lipseau cercetări sistematice de natură să infirme sau să confirme observațiile respective. O descoperire, cu caracter funerar, ce se dorea a fi importantă, a fost introdusă în circuitul științific în 1967, fiind vorba de un presupus cimitir de incinerare descoperit la Visag⁵⁵².

O primă reconsiderare critică a tuturor descoperirilor Verbicioara a fost făcută de B. Hänsel care a separat materialele din sudul Olteniei, respectiv cele atribuite fazelor Verbicioara I–III, de cele din nordul Olteniei, în special cele atribuite fazelor Verbicioara IV–V, pe care le-a considerat ca aparținând unui grup separat, răspândit în nordul provinciei și pe care l-a denumit Govora, după depozitul de vase⁵⁵³ cunoscut de mai multă vreme. Același autor mai separa și materialele socotite Verbicioara Vb în cadrul unui alt grup denumit Ișalnița⁵⁵⁴. La scurtă vreme cultura Verbicioara a fost din nou prezentată, păstrându-se punctul de vedere mai vechi al lui D. Berciu, cu același prilej accentuându-se asupra descoperirilor Verbicioara Va–b⁵⁵⁵. Pe aceeași linie s-au mai înscris și alte contribuții, unele minore, al căror merit a fost mai cu seamă acela de a spori repertoriul descoperirilor Verbicioara⁵⁵⁶. Punctul de vedere exprimat de B. Hänsel a fost preluat,

⁵⁴⁸ Cu puțină vreme în urmă am mai discutat pe marginea descoperirilor funerare Verbicioara. Expunerea de acum reia, cu unele rețușuri și completări, încheierile de atunci, cf. I. Motzoi-Chicideanu, *OlteniaStCom* 15, 2004, p. 3–12.

⁵⁴⁹ D. Berciu și colab., *SCIV* 1, 1950, 1, p. 103–107, 112–113; idem, *SCIV* 2, 1951, 1, p. 232–239; idem, *SCIV* 3, 1952, 1, p. 141–179; idem, *Materiale* 3, 1957, p. 83–92; D. Berciu, *SCIV* 5, 1954, 3–4, p. 343–360; idem, *Materiale* 5, 1959, p. 75–81.

⁵⁵⁰ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 106–107.

⁵⁵¹ D. Berciu, *Dacia* NS5, 1961, p. 123–161; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 176–178.

⁵⁵² V. Dumitrescu, I. Stratan, *SCIV* 18, 1967, 1, p. 71–81.

⁵⁵³ D. Berciu, P. Purcărescu, P. Roman, *Materiale* 7, 1961, p. 134–135, fig. 3.

⁵⁵⁴ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit am unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 57–61, 101–104.

⁵⁵⁵ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 22–27; 61–70.

⁵⁵⁶ Citez aici doar unele dintre acestea cum sunt: G. Crăciunescu, *Drobeta* 7, 1996, p. 35–48; idem, în vol. *Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, București, 1998, p. 115–138; idem, *Drobeta* 9, 1999, p. 41–49; V. Dumitrescu, A. Bolomey, F. Mogoșanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*, București, 1983, p. 193–194; M. Nica, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, I, București, 1980, p. 89–94; idem, *Drobeta* 7, 1996, 18–34; Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu Vâlcea, 1995; Fl. Ridiche, *OlteniaStCom* 12, 2000, p. 41–73; idem, *OlteniaStCom* 13, 2001, p. 33–63; N. Tasić, în N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbecken und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 83–91.

cu unele modificări, doar o singură dată⁵⁵⁷. În sfârșit, o ultimă luare de poziție o datorăm lui A. Vulpe care atrage atenția asupra faptului că periodizarea culturii Verbicioara nu a fost încă susținută stratigrafic, amintind și punctul de vedere al lui B. Hänsel. În ceea ce privește originea, Vulpe a discutat scurt și problema participării unor manifestări caracterizate prin ceramică striată de tip Gornea-Orlești „cu rădăcini în bronzul timpuriu” și în relație cu aspectul Cornești-Crvenka din Banat⁵⁵⁸, dar în ambele cazuri omițând să arate că e vorba, în principal, de selecții de materiale ceramice și mai puțin de grupe clare. Cu puțină vreme în urmă, a fost publicată de către G. Crăciunescu o monografie a culturii Verbicioara⁵⁵⁹. Urmând cu fidelitate liniile „directoare” trasate de D. Berciu și continuate de S. Morintz, Crăciunescu nu reușește să aducă elemente noi în discuția asupra grupei Verbicioara, în ciuda faptului că a beneficiat de câteva descoperiri noi, dintre care unele proprii, e drept foarte sumar înfățișate⁵⁶⁰. La fel ca și pentru problemele privind aria grupei, periodizarea și cronologia ei, pentru comportamentul funerar G. Crăciunescu păstrează concluziile lui Berciu, conform cărora ritul inițial a fost cele al inumației, documentat prin mormântul descoperit în așezarea eponimă, pentru ca apoi comunitățile Verbicioara să adopte incinerarea, rit ce va fi păstrat până la sfârșit.

În linii mari aria Verbicioara cuprinde întreaga Olteniei⁵⁶¹, cu unele descoperiri la est de Olt și câteva la sud de Dunăre în zona sârbească a Banatului⁵⁶². Descoperirea de la Visag nu aparține evident „culturii” Verbicioara ci mai degrabă grupului Balta Sărată⁵⁶³, la fel cum cioburile din peștera de la Devetaki⁵⁶⁴ nu reprezintă o prezență Verbicioara la poalele Starei Planina ci mai degrabă rezultatul unor schimburi la distanță. Mai noile nuanțări privind evoluția culturală a epocii bronzului în Banat⁵⁶⁵ exclud o prezență efectivă a grupei Verbicioara în aceste părți, dar pun problema precizării raporturilor față de grupa Vatina, atât genetic, cât și cronologic. Dacă cercetările făcute în așezările Verbicioara au adus prea puține date pentru a confirma stratigrafic periodizarea „culturii”, materialul ceramic permite o anume distincție între formele atribuite „fazelor” I-II, pe de-o parte și cele atribuite, mai ales după decorație, „fazei” III. În ceea ce privește „fazele IV-V” observația mai veche a lui B. Hänsel, conform căreia materialele atribuite acestora constituie de fapt un grup aparte, rămâne în picioare, măcar prin lipsa unor cercetări sistematice în nordul Olteniei. Dacă pentru ceea ce D. Berciu și S. Morintz numeau materiale Verbicioara Va, lucrurile par clare în sensul că ele pot susține definirea grupul Govora ca de sine stătător, cele cunoscute sub denumirea de „Verbicioara Vb” nu au nimic de a face cu grupa Verbicioara și nici cu grupul Govora, de care se diferențiază și chorologic, ele fiind atribuite grupului Bistreț-Ișalnița⁵⁶⁶. Pentru plasarea în timp a descoperirilor Verbicioara (fazele I-III) poate fi păstrată mai vechea încadrare propusă în 1961 (!) de către D. Berciu în cursul perioadei Reinecke Bz A, dar numai dacă ținem seama de cronologia absolută stabilită recent pentru această perioadă, în special pe baza datelor radiocarbon⁵⁶⁷, adică cândva între 2300-1900 BC.

Descoperirile funerare Verbicioara nu sunt multe la număr. Până în momentul de față au fost luate în discuție cu diferite ocazii 15 descoperiri (Pl. 232).

⁵⁵⁷ I. Chicideanu, *Dacia* NS 30, 1986, 1-2, p. 42-47.

⁵⁵⁸ A. Vulpe în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 265-267.

⁵⁵⁹ G. Crăciunescu, *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*, Bibl. Thrac. XLI, Craiova, 2004.

⁵⁶⁰ Monica Șandor-Chicideanu, recenzia la G. Crăciunescu, *Cultura Verbicioara...*, în SCIVA 54-56, 2003-2005 (2006), p. 413-425.

⁵⁶¹ Un repertoriu destul de bun, cu 263 descoperiri Verbicioara, la Fl. Ridiche, *OlteniaStCom* 12, 2000, p. 41-73; idem, *OlteniaStCom* 13, 2001, p. 33-63.

⁵⁶² J. Uzelac, în N. Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, p. 23-42.

⁵⁶³ Așa-zisul cimitir de la Visag a fost recent atribuit grupului Balta Sărată, cf. P. Rogozea, *Analele Banatului* SN 6, 1998, p. 183-196.

⁵⁶⁴ V. Mikov, N. Dzambazov, *Devetaška peščera*, Sofia, 1960.

⁵⁶⁵ Fl. Gogâltan în vol. în N. Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, p. 43-67; M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, Timișoara, 1997.

⁵⁶⁶ Vezi supra nota 557.

⁵⁶⁷ Pentru cronologia absolută a perioadelor Reinecke Bz A1-2 vezi R. Krause, în K. Randsborg (ed.), *Absolute chronology, Archaeological Europe 2500-500 BC*, Acta Archaeologica 67, 1996/Acta Archaeologica Supplementa 1, 1996, p. 73-86; K. Rassman, în K. Randsborg, *op. cit.*, p. 199-209; J. Müller, în J. Bátor, J. Peška (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und in der Slowakei*, Nitra, 1999, p. 113-126 sau, pe Internet, la adresele: <http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/bzt-a1.html>, și <http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/bzt-ar.html>, unde pentru etapa Glockenbecher-Protoaunjetitz-Chłopice-Veselé-Ragelsdorf-Oggau se dă intervalul 2600-2200 BC, pentru etapa Straubing-Früh-Aunjetitz-Nitra-Nagyrev = Bz A1 intervalul 2250-1950 BC I, respectiv, pentru etapa Lanquaid-Hoch-Aunjetitz = Bz A2 intervalul 2000-1800/1600 BC.

Acestea sunt:

1. Crivina (Cat. 266);	9. Nicolae Bălcescu (Cat. 636);
2. Cârna (Cat. 338);	10. Padea (Cat. 692);
3. Desa (Cat. 1118);	11. Râmnicu Vâlcea (Cat. 784);
4. Ghidici (Cat. 387a);	12. Sălcuța (Cat. 699);
5. Godeanu (Cat. 401);	13. Săpata (Cat. 823b);
6. Gruia (Cat. 417);	14. Tismana (Cat. 958);
7. Korbovo (Cat. 520);	15. Verbicioara (Cat. 1046);
8. Mărăcinele (Cat. 571);	16. Visag (Cat. 1052).

Am văzut deja că descoperirea, de altfel discutabilă, de la Visag nu mai poate fi atribuită grupei Verbicioara. În această situație se poate observa cu ușurință că descoperirile funerare Verbicioara se cantonează în jumătatea sudică a ariei tradiționale a grupei. Pe de altă parte, se mai poate observa și că toate descoperirile „sudice” sunt atribuite „fazelor” I–III, singura descoperire mortuară târzie, cea de la Râmnicu-Vâlcea, fiind plasată în regiunea deluroasă din imediata vecinătate a Carpaților, poziție care o plasează în aria grupului Govora al lui B. Hänsel.

În cimitirul de incinerare de la Cârna/Dunăreni-Ostrovogania a fost descoperit M.63. Este vorba de un mormânt cu oasele calcinate depuse într-o groapă și acoperite de câteva cioburi⁵⁶⁸. După decorul de pe fragmentele ceramice, mormântul ar putea fi atribuit „fazelor” I–II Verbicioara. Dar este cu totul problematic de a spune dacă mormântul cu pricina a aparținut unui individ „Verbicioara” sau este un mormânt al unui localnic pentru a cărui înmormântare s-a folosit un vas Verbicioara ajuns pe grindul din balta Bistreț prin schimbul la distanță... Cercetări cu totul recente în zona lacului Bistreț par a indica o anume anterioritate a prezenței Verbicioara – aspectul timpuriu – față de descoperirile Gârla Mare⁵⁶⁹.

O descoperire la fel de problematică o constituie și mormântul de incinerare de la Râmnicu Vâlcea. Ne lipsesc orice fel de date referitoare la condiția arheologică a descoperirii. Mai mult, în nordul Olteniei mormântul de la Râmnicu Vâlcea rămâne deocamdată singur și plasat excentric către nord-est față de masa celorlalte descoperiri concentrate în zona sudică a Olteniei, de care se deosebește prin forma vaselor, ceea ce pare să confirme și din acest punct de vedere opinia lui B. Hänsel.

La Godeanu, în *peștera Cincioarei*, au fost descoperite mai demult două urne cu oase calcinate. Cele două vase erau socotite a fi de „factură Gârla Mare”, motiv pentru care mormintele au fost considerate ca aparținând unei faze târzii a culturii Verbicioara⁵⁷⁰. Pentru descoperirea de la Săpata – un vas izolat – ne lipsesc informațiile privind condiția arheologică⁵⁷¹ așa că nu este deloc clar de ce este un mormânt.

Deși o privire statistică asupra înmormântărilor Verbicioara poate părea pripită, dată fiind puținătatea descoperirilor sigure ca să nu mai vorbesc despre cunoașterea condițiilor exacte, putem remarca că majoritatea provin din salvări (5 cazuri = 33.33%) și din descoperiri fortuite (5 cazuri = 33.33%), urmate de 3 cazuri (= 20%) de morminte descoperite în cadrul unor săpături sistematice și, câte 1 caz, pentru sondaje și descoperiri de suprafață (Fig. 49).

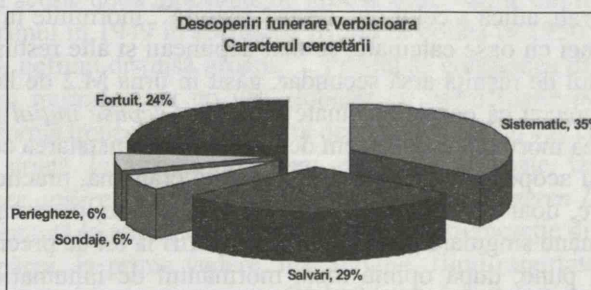

Figura 49

⁵⁶⁸ Monica Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto-Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003, vol. I, p. 293, cu descrierea situației, vol. II, pl. 54/A, cu desenul de plan al mormântului.

⁵⁶⁹ În cursul campaniilor din anii 2000–2002 de la Plosca, colectivul șantierului a efectuat săpături la circa 150 m est de locul cimitirului de incinerare Gârla Mare, situat pe malul de sud al lacului Bistreț în punctul *Cabana de metal*, fiind descoperite resturile unei locuiri caracterizate prin cioburi Verbicioara cu decor specific fazelor timpurii.

⁵⁷⁰ G. Crăciunescu, Drobeta 9, 1999, p. 45; idem, *Cultura Verbicioara...*, p. 75.

⁵⁷¹ Vasul a fost publicat mai întâi ca provenind de la Hotărani, fără nici un fel de precizări, cf. D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, fig. 215/1 (de fapt vasul din stânga). Ulterior autorul a revenit, explicând că după informații de la Gh. Georgescu-Corabia vasul a fost găsit la Săpata, cf. idem, *Dacia NS 5*, 1961, p. 126, nota 11.

În ceea ce privește contextul (Fig. 51), cu excepția situațiilor de la Dunăreni-*Ostrovogania* și Desa, destul de probabil și de la Gruia, nu se mai cunosc cazuri de morminte Verbicioara descoperite în cimitire. Prezentând descoperirea fortuită de la Ghidici, M. Nica afirmă că în zonă există o necropolă Verbicioara, dar omite să argumenteze⁵⁷². De fapt, despre eventuale cimitire verbicioarene am putea vorbi, deocamdată, doar pentru Desa, aici fiind vorba mai de grabă de un grup de morminte. Iar apoi, nu trebuie uitat că la *Ostrovogania* este vorba doar de un mormânt cu ceramică Verbicioara, iar la Gruia situația arheologică este cu totul confuză⁵⁷³. În rest mai pot fi semnalate grupurile de morminte de la Godeanu cu 2 morminte, Padea cu patru morminte și Verbicioara cu două morminte de incinerare și unul de inhumare. În lipsa unor preocupări coerente exprimate concret în teren prin săpături sistematice, documentarea privind comportamentul mortuar al grupeii Verbicioara poate fi considerat ca fiind cu totul lacunar. Dar chiar și în această situație se pare că practica incinerării era generalizată chiar de la începuturi și răspândită aproximativ uniform pe întreaga arie.

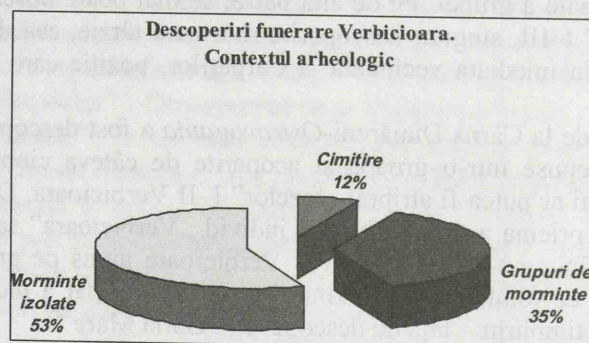

Figura 50

Stațiunea de la Verbicioara, și nu numai ea, arată o locuire relativ intensă și de o anumită durată, astfel că o altă problemă este aceea a zonelor funerare. Nu exclud însă posibilitatea ca, măcar la Gruia, să se poată documenta un cimitir, foarte probabil de dimensiuni reduse. De altfel obiceiul de a plasa mormintele izolat sau în mici grupuri nu este singular pentru prima parte a epocii bronzului la nord de Dunăre, cu atât mai mult cu cât în zonele imediat învecinate fenomenului Verbicioara, sau anterior ei, se mai întâlnesc situații oarecum asemănătoare. Dacă practica incinerării este solid documentată pentru cele câteva înmormântări Verbicioara sigure, ne lipsesc în schimb detaliile privind ritualul. Practica depunerii oaselor calcinate în vase, uneori acoperite cu capace, este atestată în majoritatea cazurilor, o excepție fiind întâlnită în cazul M.63 de la Cârna-*Ostrovogania*, unde oasele calcinate au fost acoperite cu cioburi de vase. Recentele descoperiri de la Desa-*Castravița* au oferit și primele date sigure privind ansamblul mormintelor. Astfel, s-a constatat că la M.1, groapa avea în plan o formă ovală, iar în profil tronconică cu gura mai largă. Importantă este observația conform căreia groapa primului mormânt era plină cu cenușă, fapt care permite încadrarea mormântului în categoria Brandschüttungsgrab, adică a celor cu „cenușă risipită”, morminte în a căror groapă, foarte probabil concomitent cu așezarea urnei cu oase calcinate, se mai depuneau și alte resturi culese de la locul incinerării, cum este cazul cu fragmentul de rășniță arsă secundar, găsit în urna M.2 de la Desa-*Castravița*. Tot în cazul acestui mormânt s-a mai apreciat că oasele calcinate fuseseră „depuse inițial într-un săculeț” și apoi abia în vas⁵⁷⁴. Pentru cel de-al doilea mormânt este extrem de importantă constatarea conform căreia oasele incinerate depuse pe fundul urnei erau acoperite cu fragmente de calotă craniană, practică documentată deocamdată pe spațiul avut acum în vedere, doar în aria Gârla Mare⁵⁷⁵. Din păcate, observațiile de la Desa nu mai au alt termen de comparație rămânând singulare până la noi descoperiri la fel de precise.

O problemă aparte o pune, după opinia mea, mormântul de inhumare de la Verbicioara (Fig. 51). Asupra condiției din teren a descoperirii deținem date restrânse. Nu se precizează data descoperirii. Se știe că a fost descoperit în afara stațiunii A, undeva unde terenul a fost deranjat de arături, la suprafață găsindu-se oase umane și cioburi Verbicioara, dintre care unele cu analogii în faza V⁵⁷⁶. Se presupune că ar fi putut aparține

⁵⁷² M. Nica, în vol. P. Roman, M. Alexianu (ed.), *Relations thraco-illyro-helléniques, Actes du XIVe Symposium national de thracologie. Băile Herculane (14–19 septembre 1992)*, București, 1994, p. 179, nota 16.

⁵⁷³ *Ibidem*, p. 44–45.

⁵⁷⁴ P. Gherghe, M. Nica, Fl. Ridiche, raport în *Cronica - Campania 2001*, București, 2002, p. 122.

⁵⁷⁵ Vezi capitoul dedicat înmormântărilor Gârla Mare.

⁵⁷⁶ D. Berciu, *Dacia NS 5*, 1961, p. 145–146.

cel puțin unui grup de morminte, dar pe planul publicat în 1959⁵⁷⁷ nu este trecut locul acestei descoperiri, ceea ce mă îndeamnă să presupun că a fost descoperit fortuit pe undeva prin preajma așezării, ceea ce îi mai reduce din însemnătate... Mormântul a conținut un schelet depus chircit pe stânga, cu capul către sud. Inventarul declarat era constituit dintr-un ac „cipriot” din metal, cu tija curbă dar cu capul rupt și un inel de buclă tot din metal⁵⁷⁸. După acul „cipriot” ca și după inelul de buclă, mormântul se poate plasa într-o vreme corespunzătoare mormintelor Periam–Pecica, care au asemenea piese în inventarele lor⁵⁷⁹, fapt ce ar confirma datarea propusă. Antecedente pentru inhumatie nu există pentru grupa Glina⁵⁸⁰ care precede grupa Verbicioara, după cum o arată însăși succesiunea stratigrafică din stațiunea eponimă, iar inventarul este prea târziu pentru aceasta. Morminte de inhumatie sunt amintite în mediul Tei⁵⁸¹, dar o pătrundere, inclusiv cu obiceiul funerar al inhumatiei, a acestei grupe la vest de Olt rămâne a fi dovedită. Oricum, mormântul de inhumatie de la Verbicioara constituie o apariție insolită, rămânând de văzut dacă viitoarele cercetări vor duce la descoperiri similare în aria Verbicioara, care să confirme fără dubiu practicarea inhumatiei sau nu...

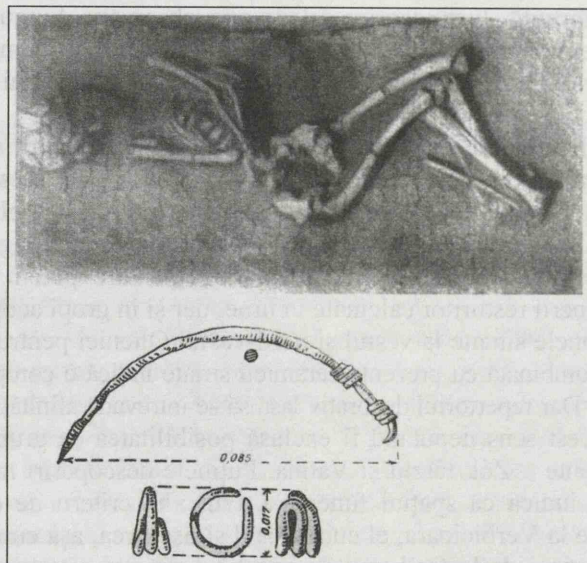

Figura 51

Cele două morminte de incineratie descoperite tot în stațiunea eponimă se găseau în așezare, fapt de o anume importanță, căci practica înmormântărilor în cadrul spațiului locuit ar putea explica lipsa unor cimitire de sine stătătoare, dar și pentru aceste două morminte ne lipsesc observațiile din teren, exceptând adâncimea și mențiunea că au fost găsite, primul în 1949 în secțiunea III, iar al doilea în 1950, în secțiunea IV. Ambele au fost găsite în stratul de cultură, nefiind distinsă groapa⁵⁸². Primul se compunea din urnă și capac, iar al doilea numai din urnă. Urna primului mormânt era un vas globular cu patru toarte pe pântec și cu un gât scurt, acoperit cu un capac scund de formă tronconică. Urna celui de al doilea era un vas cu profil în „S”, cu două toarte trase din buză și cu suprafața striată. În ambele urne s-au găsit oase calcinate, făcându-se observația că: „Die Verbrennung selbst war an einer anderen Stelle vorgenommen worden, für deren Lage noch keinerlei Hinweise vorliegen”⁵⁸³, situație practic obișnuită la aproape toate mormintele de incineratie din epocă...

Situația de la Gruia ar părea, la prima vedere, mai fericită, fiind raportate 3 morminte de incineratie Verbicioara descoperite într-un cimitir cu morminte Gârla Mare și hallstattiene timpurii. Primul mormânt

⁵⁷⁷ D. Berciu, S. Morintz, I. Maximilian, Materiale 3, 1959, fig.1.

⁵⁷⁸ D. Berciu, Dacia NS 5, 1961, p. 145–146, fig. 15, 16/1–2.

⁵⁷⁹ Vezi de pildă M.10, 20, 47, 109, 140, 182, 200, 235, 267, cf. M. Girci, *Mokrin nekropola ranog bronzanog doba*, Beograd, 1971, pl. 5/1–2, 5 și 7; 9/1 și 4; 15/4–5; 34/2–3; 42/2–3; 51/4; 54/2; 61/2–3; 70/4 respectiv.

⁵⁸⁰ Vezi capitolul referitor la descoperirile funerare Glina.

⁵⁸¹ Vezi capitolul referitor la descoperirile funerare Tei.

⁵⁸² În studiul/raportul lui D. Berciu din 1961, nu există nici un fel de precizări privind relațiile dintre aceste două morminte și complexele de locuire.

⁵⁸³ D. Berciu, *op. cit.*, p. 146–147 și fig. 4/8; 7/4 și 4/9.

Verbicioara a fost deranjată de un altul Gârla Mare, reușindu-se doar recuperarea părții inferioare a vasului ce funcționase drept urnă. În interior au fost găsite oase calcinate și cenușă. Cel de al doilea mormânt Verbicioara a avut ghinionul de a fi distrus de două ori în decursul vremii, odată de un mormânt Gârla Mare și a doua oară de unul hallstattian. Și cel de al treilea mormânt Verbicioara a avut o soartă asemănătoare, fiind distrus de M.16 Gârla Mare. În ambele cazuri nu s-au mai putut „recupera decât fragmente ceramice decorate cu incizii paralele, executate cu pieptănu”⁵⁸⁴. Nu se precizează dacă au existat oase calcinate și nu dispunem de planuri sau profile de morminte. Restul de urnă păstrat e insuficient pentru a-i stabili apartenența la una din „fazele” Verbicioara, de altfel insuficient definite. În ansamblu, situația de la Gruia o repetă pe cea de la Dunăreni-Ostrovogania, părănd a indica o anume anterioritate a înmormântărilor Verbicioara pe valea Dunării⁵⁸⁵ sau, poate, expresia unor împrumuturi materiale.

Din păcate nu dispunem de date mulțumitoare, în afara menționării lor, despre cele patru morminte de la Padea. Situația are importanța ei, căci numărul mormintelor poate indica o grupare cu caracter funerar pentru grupa Verbicioara.

Despre mormintele de la **Mărăcinele, Tismana, Crivina și Sălcuța** nu se poate discuta prea mult, ele fiind fiecare o descoperire fortuită, lipsind orice fel de alte observații. Singurul fapt pe care îl atestă este practica incinerăției la o vreme corespunzând la ceea ce, tradițional, se numesc „fazele II–III” ale grupei Verbicioara. Nici descoperirea de la Korbovo nu ajută cu ceva, cu atât mai mult cu cât este vorba de o descoperire – un vas acoperit cu capac – considerată cenotaf.

Este limpede că stadiul cercetării „culturii” Verbicioara, prin caracterul său lacunar și adesea lipsit de coerență, afectează orice încercare de examinare a obiceiurilor mortuare ale acestei grupe ceramice. Puținătatea datelor concrete, caracterul lor îndoielnic, lipsa unor observații stratigrafice bine susținute precum și a unor analize pertinente de material mă îndeamnă să consider acest fenomen mai degrabă ca o problemă decât ca o cultură arheologică bine definită. În stadiul actual de documentare putem afirma că a existat practica incinerăției, cu obiceiul depunerii resturilor calcinate în urne, dar și în gropi acoperite apoi cu cioburi. Practica aceasta, bine cunoscută în zonele situate la vestul și nord-vestul Olteniei pentru bronzul timpuriu tradițional – grupele Makó sau Nirség – combinată cu prezența ceramicii striate indică o componentă de sorginte vestică, așa cum de fapt s-a mai subliniat. Dar repertoriul decorativ lasă să se întrevadă afinități cu grupa Vatina, căreia nu i-a fost străină incinerăția, în acest sens neputând fi exclusă posibilitatea ca grupa Verbicioara să reprezinte o „sinteză” a celor două elemente – Zók târziu și Vatina. Puținele descoperiri mortuare sigure, doar în câteva cazuri găsite grupate, par a indica că spațiul funerar a avut alte criterii de organizare, cel puțin în cazul mormintelor de incinerăție de la Verbicioara, el cuprinzând și așezarea, așa cum se mai cunoaște mai clar din mediul Wietenberg. Descoperirea de la Godeanu, în cazul în care am avea certitudinea că poate fi atribuită grupei Verbicioara, ar putea indica faptul că pentru înmormântările acestei grupe au fost folosite și peșterile, fapt mai puțin cunoscut pentru epoca bronzului la nord de Dunăre.

Singurul mormânt ce poate fi atribuit grupului Govora, cel de la **Râmnicu Vâlcea**, nu se bucură nici el de o fișă arheologică mulțumitoare, iar prin singularitatea lui stopează din capul locului orice efort de discuție.

O descoperire, cu totul recentă, introduce în spațiul oltenesc o situație cu totul nouă, mai ales din punctul de vedere al comportamentului funerar. Este vorba de mormintele de incinerăție sub tumuli descoperite la **Vârtopu**, punctul *Vârtoapele* (Cat. 1095), în zona piemontană a Gorjului. Descoperirea este foarte importantă, dar deocamdată nu sunt disponibile decât descrierile extrem de sumare, cu ilustrații defectuos întocmite și deci puțin concludente, la care se adaugă considerații pe cât de aberante, pe atât de ridicole⁵⁸⁶. Este vorba de 13 morminte tumulare, în care s-au găsit grupuri de 2–4 vase, depuse pe sol alături de grămezi de oase calcinate, totul fiind acoperit apoi cu pământ, rezultând tumuli cu diametre între 6 și 10 m, înalți astăzi de circa 0.40–0.70 m. În trei cazuri – T.5, 12 și 13 – vasele „de ofrandă” și oasele calcinate au fost așezate pe un soi de postament de formă neregulată constituit din bolovani de râu⁵⁸⁷. Cele mai multe din vasele adiacente oaselor

⁵⁸⁴ G. Crăciunescu, Drobeta 9, 1999, p. 44.

⁵⁸⁵ Atrag însă atenția că în anii 1997–1998 la Cârna-Dunăreni, s-au făcut săpături și în punctul *Groapa lui Mihalache*, care se află chiar pe locul cimitirului cercetat de V. Dumitrescu, toponimul de *Grindu Tomii* dispărând, foarte probabil odată cu lucrările de îmbunătățiri funciare și de desecare din anii 1968–1971. În acest punct s-a descoperit un complex cu un caracter special, conținând o mare cantitate de ceramică Gârla Mare cu totul tipică, dar și multe cioburi cu decor striat. Vezi mai departe capitolul dedicat descoperirilor funerare Gârla Mare.

⁵⁸⁶ Gh. Calotiu, în *Cronica - Campania 2001, București, 2002*, p. 329–330 și pl. 114 cu două fotografii; idem, *Litua 9, 2003*, p. 5–25, cu ilustrații cu totul precare; idem, *Cronica - Campania 2003, București 2004*, p. 364–365; idem, *Cronica - Campania 2004, București 2005*, p. 402–403; idem *Cronica - Campania 2005, București 2006*, p. 392–293.

⁵⁸⁷ Idem, *Litua 9, 2003*, fig. 14–15/2.

calcinat prezintă urme de ardere secundară indicând în acest fel faptul că au fost depuse pe rug odată cu cadavrul. Pe baza materialului ceramic descoperirea a fost încadrată „în etapa Bronzului timpuriu având un substrat Glina final – Verbița – Ostrovul Corbului – (Glina IV), Bela Crkva – Priboi, dar s-ar putea anunța elemente de tip Bubani III – Vecina – Ostrovul Corbului (post-așezare Glina) și ante-așezările de tip Gornea – Orlești”⁵⁸⁸. Cu toate că încă nu se cunoaște exact situația și materialul, descoperirea de la Vârtopu pare a indica practica incinerăției la un moment anterior constituirii grupei ceramice Verbicioara. În ce măsură descoperirea de la Vârtopu, plasată în zona dealurilor subcarpatice din nordul Olteniei, a avut o relație cu grupa ceramică Verbicioara din sudul provinciei rămâne de demonstrat. În clipa de față, cimitirul tumular de incinerăție de la Vârtopu constituie o prezență cu totul singulară, greu de raportat la zonele chiar imediat învecinate. În așteptarea unor noi descoperiri și a precizărilor de rigoare nu pot exclude un anume raport cu mormintele birituale și în ciste din piatră sub movile de la Cașolt-Trei morminți (Cat. 173) sau cu mormântul de incinerăție în urnă depus în cistă din lespezi de piatră de la Runcuri (Cat. 799), aflat în aceeași zonă geografică și atribuit grupei Glina⁵⁸⁸. Nesiguranța persistă însă, căci și pentru aceste două descoperiri funerare caracteristica principală o constituie imprecizia cercetării...

9.6 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII OTOMANI

Unul dintre fenomenele majore ale epocii bronzului central european, cultura Otomani era cunoscută prin mai multe descoperiri – stațiuni cât și complexe funerare – cercetate de mai multă vreme, dar care până în deceniul al treilea al sec. XX nu fuseseră privite dintr-o perspectivă unitară. În sinteza dedicată preistoriei bazinului Dunării, V. G. Childe grupa, sub denumirea de „*East hungarian group II*”, descoperirile aparținând epocii bronzului cunoscute la vremea aceea și situate între cursul Mureșului și Tisa superioară, pe care încerca să le fixeze în timp pe baza stratigrafiei din așezarea de la Tószeg-Laposhalom⁵⁸⁹. După numai trei ani, în special pe baza săpăturilor lui Marton Roska de la Otomani-Cetățuia, dar și a celor din pusta ungară, Ion Nestor a introdus termenul de cultură Otomani, definind principalele caracteristici ale fenomenului arheologic din punctul de vedere al conținutului și relațiilor cu mediile învecinate Aunjetitz și Periam-Pecica. Subliniind „afinitățile” cu complexul aunjetitzian ca fiind unul dintre elementele de bază ale culturii Otomani, Nestor aprecia începuturile grupei la vremea fazei târzii Aunjetitz, cu o durată de-a lungul etapelor Reinecke Bz B și D, subliniind că, la stadiul de atunci al documentării, nu i se poate preciza sfârșitul⁵⁹⁰. Tot în aceeași vreme descoperirile Otomani din Slovacia erau prezentate de către J. Eisner⁵⁹¹. Au urmat apoi numeroase săpături, mai mult sau mai puțin sistematice, în stațiuni sau cimitire ale culturii Otomani, termenul ca atare fiind preluat și de arheologia slovacă, în vreme ce specialiștii maghiari au folosit denumirile de Gyulavarsánd și, mai ales, Füzesabony. Firesc, cercetărilor de teren le-au urmat contribuții care au modificat perspectiva asupra grupei Otomani. Aș menționa lucrarea lui von Tompa, care a avut meritul de a pune în circulație cimitirele de la Hernádkak și Megyaszó, în afara altor stațiuni Otomani. După von Tompa, care a urmat linia de argumentare a lui Childe, grupa Otomani durează până în bronzul târziu⁵⁹². A urmat sinteza lui D. Popescu, în care erau prezentate și discutate descoperirile Otomani mai vechi și mai noi, pe linia trasată de I. Nestor⁵⁹³. Din lungul șir al contribuțiilor asupra culturii Otomani mai trebuie menționate cele cu totul remarcabile, datorate Amaliei Mozsolics, care au constituit cadrul înțelegerii fenomenului de către arheologia maghiară⁵⁹⁴ pentru care culturii

⁵⁸⁸ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare Glina.

⁵⁸⁹ V. G. Childe, *The Danube in prehistory*, Oxford, 1929, p. 378–380.

⁵⁹⁰ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 89–92, 109–110.

⁵⁹¹ J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933.

⁵⁹² F. von Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschungen in Ungarn 1912–1936*, BerRGK 24–25, 1934–1935, p. 61–102.

⁵⁹³ D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgens*, București, 1944, p. 89–99.

⁵⁹⁴ Amalia Mozsolics, AAH 1, 1952, p. 35–69, în care se discută pe baza săpăturilor mai noi de la Tószeg; eadem, AAH 8, 1957, p. 119–156; eadem, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundehorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1966; eadem, *Goldfunde des Depotfundehorizontes von Hajdúsámson*, BerRGK 46–47, 1965–1966 (1968), extras; eadem, *Acta Antiqua*, 21, 1973, p. 3–20.

Füzesabony îi urmează, punându-i capăt, complexul înmormântărilor tumulare de pe Dunărea Mijlocie, precum și cea datorată lui J. Banner și colaboratorilor săi, dedicată din nou importante stațiuni de la Tószeg⁵⁹⁵. Într-o prezentare sintetică din 1960, I. Nestor aprecia constituirea culturii Otomani „pe fondul Baden”, având în continuare o evoluție îndelungată insuficient precizată. Cu privire la obiceiurile funerare, Nestor sublinia faptul că, dacă în etapele mai vechi inhumatiunea este predominantă, incineratiunea pătrunde mai târziu, dar „mai intens”⁵⁹⁶. Cercetările asupra grupei Otomani în Slovacia au fost prezentate la nivelul anilor '60 de către A. Točík, care plasa descoperirile Otomani din zonă în intervalul Reinecke Bz A2–B2⁵⁹⁷. Într-un studiu apărut către sfârșitul deceniului 7 al sec. XX, K. Horedt a atras atenția asupra unui grup de descoperiri din Transilvania, caracterizat prin specia ceramică decorată cu Besenstrich, pe care le considera ca așezate la începuturile unor grupe arheologice ale bronzului mijlociu, inclusiv Otomani⁵⁹⁸. Într-un cadru mai larg, cu o discuție amplă asupra ceramicii și pieselor de metal ale grupelor bronzului mijlociu din „bazinul carpatic”, B. Hänsel a plasat grupa Füzesabony–Otomani în interiorul perioadelor sale MD I–II, apreciind că în perioada următoare, pe vechea arie Füzesabony–Otomani, apar grupele Piliny, Hajdubagos și Egyek⁵⁹⁹. Săpăturile efectuate în cele două stațiuni ale complexului de locuire eponim, de-a lungul mai multor campanii, i-au oferit lui I. Ordentlich ocazia de a prezenta stratigrafia așezării și, pe această bază, să schițeze o periodizare internă a culturii Otomani de-a lungul a trei faze notate cu I (Reinecke Bz A1–A2), II (Bz B1–B2), faza de tranziție II–III (Bz B2–C) și III (Bz C–D), prima fază fiind caracterizată prin prezența ceramicii cu Besenstrich⁶⁰⁰. O contribuție de reală însemnătate o reprezintă vasta lucrare a lui I. Bóna, în care grupelor Gyulavarsánd și Füzesabony le este rezervat un spațiu larg, fiind discutate nu numai habitatul, economia și bogatul conținut material – ceramică, piese de port, arme, unelte etc. – dar și înmormântările. Pe baza observațiilor din stațiunea de la Békés, Bóna a distins o Ottomány-Gruppe, pe care o vedea ca fiind de caracter Hatvan, atrăgând atenția asupra contribuțiilor Baden (Pecel), Hatvan și Nyírseg la constituirea grupelor Gyulavarsánd și Füzesabony. Foarte importantă este și observația conform căreia incineratiunea se datorează influenței grupei Zók târzie Nyírseg. După Bóna, ambele grupe evoluează de-a lungul perioadelor 1–3 ale bronzului mijlociu, conform sistemului său cronologic⁶⁰¹. Arheologia ungară a pus un accent deosebit pe „orizonturile” de depozite pe care le considera ca putând fi paralelizate cu evoluția grupelor Gyulavarsánd/ Füzesabony, a căror sfârșit era pus în legătură cu apariția depozitelor de tip Koszider. Apariția pieselor de metal de tip Koszider asociată cu răspândirea crescândă a incineratiunii sunt socotite împreună ca probând o pătrundere străină ce poate fi observată în cimitire cum sunt Streda nad Bodrogom, Pir sau Tiszafüred-Majoroshalom, care caracterizează etapa de încheiere a grupei Füzesabony⁶⁰². Într-o prezentare cu totul sumară, S. Morintz și-a însușit în întregime concluziile lui I. Ordentlich și K. Horedt, apreciind că pentru faza Otomani III, așa cum era cunoscută în Crișana, se poate susține o „dăinuire” și în Bronz D, chiar dacă în restul ariei sunt documentate grupe nou apărute⁶⁰³. La numai doi ani, T. Bader, într-o sinteză asupra bronzului din nord-vestul Transilvaniei, a adăugat o nouă fază – a IV-a – culturii Otomani, cu aceeași ocazie oprindu-se și asupra complexelor mortuare cunoscute în acea regiune. După opinia lui Bader, ritul incineratiunii era specific fazei I, incluzând printre descoperirile funerare Otomani și cimitirul de la Ciumești, obiceiul arderii morților fiind preluat de la fondul anterior Baden și Coțofeni, sau de la vecini – Nyírseg, Nagyrév și Hatvan⁶⁰⁴. O corecție importantă o reprezintă excluderea fazei I Otomani din contextul grupei și atribuirea ei culturii Nyírseg, din bronzul timpuriu⁶⁰⁵. În ultima vreme, mai cu seamă prin selecția ceramicii din mai multe stațiuni cercetate în vestul României au fost

⁵⁹⁵ J. Banner J., I. Bóna, L. Márton, AAH 10, 1959, p. 1–140.

⁵⁹⁶ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 110–112.

⁵⁹⁷ A. Točík, Sbornik 3, 1963–1964, p. 97–105.

⁵⁹⁸ K. Horedt, StComBrukenenthal, 13, 1967, p. 137–156.

⁵⁹⁹ B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbeckens*, Bonn, 1968, vol. I, p. 142–166.

⁶⁰⁰ I. Ordentlich, Dacia NS 14, 1970, p. 83–97.

⁶⁰¹ I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, p. 125–126; 141–147; 151; 165–170. Pentru stațiunea de la Békés vezi J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*, Budapest, 1974.

⁶⁰² T. Kovács, în vol. N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkan*, Beograd, 1984, p. 244–246; I. Bóna, în vol. W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, p. 26–38, cu o expunere nuanțată.

⁶⁰³ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 163–169.

⁶⁰⁴ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 30–42.

⁶⁰⁵ P. Roman, I. Némethi, SCIVA 37, 1986, 3, p. 198–232; idem, *Præhistorica* 15, 1989, p. 243–248.

„identificate și definite” câteva grupuri culturale considerate ca succedând culturii Otomani în perioada târzie a epocii bronzului, cele mai de seamă fiind grupurile Igrîța și Cehăluț. Aceste probleme au fost, foarte recent, discutate, din perspective opuse, de către N. Boroffka⁶⁰⁶ și C. Kacsó⁶⁰⁷. Pentru sectorul slovac al ariei Otomani se consideră că începuturile acestei culturi pot fi puse în legătură cu prezența grupei Hatvan, deși cercetările încă nu au clarificat relațiile dintre cele două manifestări. Întreaga cultură Otomani este împărțită în fazele Košťany–Otomani, clasică, cu două subfaze și post clasică. În bronzul târziu pe vechea arie Otomani se instalează grupa Piliny ce face parte din complexul mai larg al Urnenfelder-kultur⁶⁰⁸.

Pentru cronologia absolută a culturii Otomani–Füzesabony există mai multe date ¹⁴C, unele discutabile din punctul de vedere al contextului stratigrafic din care au fost prelevate probele. Există însă și date radiocarbon demne de încredere⁶⁰⁹, pe baza lor putând fi apreciat un început al culturii cu puțin înainte de 2000 a.Chr. Este vorba de probele din așezările de la Vésztő–Mágor – proba Bln-1629 – 3700±60 BP, care se plasează în intervalul 2290–1920 BC, Ganovce – proba LJ-5262 – 3500±90 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă o dată în intervalul 2150–1550 BC și Füzesabony–Őregdomb proba Bln-1906 – 3540±50 BP, care, calibrată dă o dată în intervalul 2030–1740 BC. Pentru finalul culturii am ales o dată din stațiunea de la Berettyóújfalu–Herpály – Bln-3982 – 3270±60 BP, situată prin calibrare în intervalul 1670–1490 BC și o alta provenită din așezarea de la Esztar – Bln-1641 – 3145±60 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, dă o dată în intervalul 1540–1260 BC⁶¹⁰, ceea ce ar corespunde, cel puțin în linii mari, cu încadrarea cronologică propusă de B. Hänsel. Lucrurile nu sunt însă foarte limpezi, căci arheologii maghiari au încercat să definească pentru bronzul târziu de pe Tisa mijlocie câteva grupuri culturale cum sunt Berkesz–Demecser, Hajdubagos sau Egyek, consecvenți cu viziunea conform căreia cultura Füzesabony își încetează existența în urma pătrunderii comunităților HGK dinspre nord-vest.

Aria culturii, așa cum este ea cunoscută astăzi, se întinde din Slovacia răsăriteană, în zona nord-estică a Ungariei, până la poalele apusene ale Carpaților Occidentali, unele descoperiri Otomani fiind reclamate și mai la răsărit de Porțile Mezeșului sau, în sud, pe valea Mureșului dincolo de Deva. Către sud, aria Otomani s-a învecinat direct cu cea Periam–Pecica, fapt ce pare dovedit de unele dintre înmormântările de la Battonya. Foarte recent, la nord de pasul Dukla, a mai fost descoperită o stațiune Otomani⁶⁰⁴. Din punct de vedere geomorfologic, o bună parte a ariei Otomani–Füzesabony este cazată în zona deluroasă a Slovaciei răsăritene, în vreme ce restul descoperirilor Otomani sunt răspândite în zona de câmpie dintre Tisa și versantul apusean al Carpaților Occidentali, fapt care și-a pus amprenta asupra habitatului, existând diferențe între stațiunile tell din câmpia maghiară și cele din zonele deluroase, situate pe boturi de deal. Pe această remarcabilă întindere există destule descoperiri cu caracter funerar, unele dintre ele fiind cimitire cu numeroase înmormântări, cum este cazul celor de la Čana⁶⁰⁵, Košice⁶⁰⁶, Nyžna Myšľa⁶⁰⁷, Streda nad Bodrogom⁶⁰⁸ sau Valaliky⁶⁰⁹, în Slovacia,

⁶⁰⁶ N. Boroffka, în vol. J. Gančarski (red.), *Die Otomani–Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27–28.11.1997*, Krosno, 1999, p. 113–129, cu o critică pertinentă a metodologiei de definire a „grupurilor” sau „aspectelor” culturale.

⁶⁰⁷ C. Kacsó, Satu-MareStCom 14, 1997, p. 85–110; idem, varianta germană în vol. J. Gančarski (red.), *Die Otomani–Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27–28. 11.1997*, Krosno, 1999, p. 85–129.

⁶⁰⁸ V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava, 1991, p. 355–363.

⁶⁰⁹ Vezi, de pildă, P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a. Main, 1993, p. 42–47, cu probe din stațiuni Füzesabony din Ungaria și J. Gančarski, în vol. J. Gančarski (red.), *Die Otomani–Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27–28.11.1997*, Krosno, 1999, p. 145–180.

⁶¹⁰ Pentru probele de la Ganovce și Esztar, vezi S. Forenbaher, *Antiquity*, 67 (255), 1993, p. 218–256, iar pentru probele de la Füzesabony, Vésztő și Berettyóújfalu, vezi P. Raczky et al., *op. cit.* Toate datele au fost calibrate cu programul OxCal v. 3.10. Pentru toate datele a fost aleasă calibrarea în domeniul 2 sigma.

⁶⁰⁴ J. Gančarski, în vol. J. Gančarski (red.), *Die Otomani–Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*, Krosno, 1999, p. 131–144.

⁶⁰⁵ J. Pástor, *Čaña a Valaliky – pohrebiská zo staršej doby bronzovej*, Košice, 1978.

⁶⁰⁶ J. Pástor, *Košické pohrebisko*, Košice, 1969.

⁶⁰⁷ L. Olexa, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 387–397.

⁶⁰⁸ B. Polla, *Birituálne füzesabonyské pohrebisko v Streda nad Bodrogom*, în vol. B. Chropovský, M. Dušek, B. Polla, *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. I*, Bratislava, 1960, p. 299–386.

⁶⁰⁹ J. Pastor, *Čaña a Valaliky – pohrebiská zo staršej doby bronzovej*, Košice, 1978.

Füzesabony⁶¹⁰, Gelej⁶¹¹, Hajdúbágos⁶¹², Hernádkak⁶¹³, Megyaszó⁶¹⁴, Mezőcsát⁶¹⁵, Rákóczifalva⁶¹⁶ sau Tiszafüred⁶¹⁷ în Ungaria. Pentru nord-vestul României descoperirile funerare nu sunt de aceeași amploare, fiind vorba fie de mici cimitire, cum este cazul celui de la Pir sau a celui de la Sântion, fie de morminte sau grupuri mici de morminte, unele descoperite în condiții mai puțin satisfăcătoare. Această situație m-a determinat să includ între descoperirile funerare Otomani și unele care sunt situate în afara spațiului de lucru avut în vedere, cum este cazul cimitirelor de la Gelej, Golop, Hernádkak, Megyaszó, Tiszafüred și Tiszakeszi, complexe funerare a căror examinare este de natură să permită o schițare a standardului funerar al culturii Otomani.

Lista descoperirilor funerare:

1. Adoni (Cat. 4);	17. Rákóczifalva (Cat. 772);
2. Andrid (Cat. 16);	18. Sanislău (Cat. 810);
3. Ardud (Cat. 24);	19. Sarkad (Cat. 812);
4–6. Berea (Cat. 81–83);	20. Săcuieni (Cat. 816);
7. Carei-Bobald (Cat. 170);	21. Sălcea (Cat. 817);
8. Diosig (Cat. 319);	22. Sântion (Cat. 842);
9. Gelej (Cat. 379);	23. Stolna (Cat. 882);
10. Golop (Cat. 402);	24. Streda nad Bodrogom (Car. 883);
11. Hajdúbágos (Cat. 431);	25. Szabolcs (Cat. 903);
12. Hernádkak (Cat. 444);	26. Tiream (Cat. 957);
13. Megyaszó (Cat. 585);	27–29. Tiszafüred (Cat. 961–963);
14. Olari (Cat. 660);	30. Tiszakeszi (Cat. 964);
15. Otomani (Cat. 689);	31–32. Valea lui Mihai (Cat. 1011–1012);
16. Pir (Cat. 723);	33. Voivozi (Cat. 1071).

Descoperirile funerare Otomani, cum era și firesc, ocupă colțul nord-vestic al spațiului avut în vedere. Descoperirea de la Stolna se situează cu totul excentric, pe Someșul superior, într-o zonă în care stațiuni Otomani propriu-zise nu se prea cunosc, toate celelalte fiind la ele „acasă” (PI. 233).

Interesul stârnit încă de la primele descoperiri de către vestigiile Otomani-Füzesabony este reflectat într-o anumită măsură și în caracterul cercetării privind complexe mortuare (Fig. 52). Mai mult de jumătate dintre acestea au fost investigate metodic, prin săpături sistematice, de salvare sau sondaje, cele provenite din cercetări mai puțin supravegheate arheologic reprezentând abia 21%. Din acest punct de vedere, se poate susține că baza documentară privind comportamentul funerar al grupei este destul de bine asigurată. Nu trebuie însă pierdut din vedere că examenul statistic folosește un grup de descoperiri dintre care cele mai multe provin din nord-vestul Transilvaniei la care au fost adăugate, din considerent metodologice, și alte complexe funerare ce aparțin unor alte regiuni ale ariei Otomani-Füzesabony. În felul acesta graficul adiacent nu exprimă atât o realitate, cât mai ales o tendință ce nu poate fi extinsă în chip categoric asupra întregii arii culturale, chiar dacă și în Slovacia sau în restul Ungariei mai există și alte complexe mortuare descoperite fortuit sau identificate doar prin cercetări de suprafață.

⁶¹⁰ Ildikó Szathmári, *Das Gräberfeld der bronzezeitlichen Füzesabony-Kultur in Füzesabony-Kettőshalom*, CommArchHung 1997, p. 51–74.

⁶¹¹ T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, Régészeti füzetek II, 20, Budapest, 1979.

⁶¹² T. Kovács, FolArch 21, 1970, p. 27–42.

⁶¹³ Emily Schalk, *Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken*, UPA 9, Bonn, 1992.

⁶¹⁴ Eadem, PZ 69, 1994, 2, p. 152–174.

⁶¹⁵ B. Hänsel, N. Kalicz, BerRGK 67, 1986, p. 5–88.

⁶¹⁶ von Tompa, *op. cit.*

⁶¹⁷ T. Kovács, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Régészeti füzetek II, 17, Budapest, 1975; idem, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 287–304; idem, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a. Main, 1993, 96–98; idem, în vol. T. Kovács (Hrsg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen, Festschrift A. Mozsolics*, Budapest, 1996, p. 89–101.

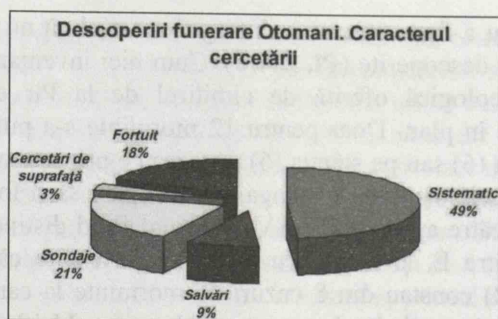

Figura 52

Acest lucru este subliniat și din perspectiva contextului arheologic peste trei sferturi din stocul de complexe mortuare fiind reprezentat prin cimitire sau grupuri de morminte, în cel din urmă caz fiind vorba, desigur, tot de cimitire cercetate doar într-o mică proporție. Dar din nou trebuie reținut că stocul examinat este creat oarecum artificial, tocmai pentru faptul că în nord-vestul Transilvaniei lipsesc acele complexe mortuare care, prin numărul înmormântărilor și calitatea cercetării, sunt expresive pentru precizarea elementelor de comportament funerar (Fig. 53). Dar chiar și cu aceste rezerve, dacă se ține cont de faptul că unele dintre necropolele cercetate au peste 1 000 de morminte, cum este cazul la Nyžna Myšl'a – cu circa 1 500 de morminte – sau la Tiszafüred – cu aproximativ 3 000 de înmormântări estimate –, putem aprecia ca un prim element definitoriu pentru standardul funerar Otomani-Füzesabony, existența unor spații funerare vaste, cu numeroase înmormântări, corespunzând unor comunități prospere, judecând, cel puțin după inventare, structurile de habitat, producția metalurgică și implicarea în schimbul la distanță.

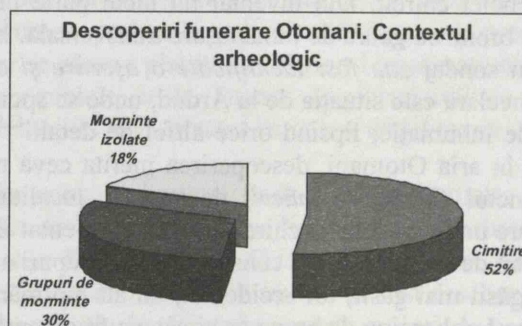

Figura 53

Dintre complexele funerare Otomani cercetate pe teritoriul României locul principal ar fi trebuit să îl ocupe cimitirul de la Pir. Localitatea se află la poalele dealurilor Crasnei, de la care pornește, către vest, câmpia Erului, în a cărei luncă, pe un grind înconjurat de o zonă mlăștinoasă, se găsește complexul arheologic în punctele *Cetate* și *Curtea cetății*. Între 1948 și 1952, un localnic a distrus circa 12 morminte inventarele fiind recuperate. Cu această ocazie s-a afirmat că a fost descoperit un „mormânt de copil într-o oală acoperită cu un capac de lut cu decor incizat”. În cursul săpăturilor arheologice din anii 1953–1954 (Pl. 234/1) a fost identificată o așezare atribuită culturii Otomani și datată „în faza târzie a bronzului, *Tószeg C (D)*”. Peste așezare a fost descoperit un cimitir al aceleiași culturi, constituit din 31 de morminte⁶¹⁸. Resturile osteologice au fost analizate antropologic⁶¹⁹. Din cele 31 de morminte, M.26, cu un schelet întins pe spate și orientat V–E, fără inventar, foarte probabil nu aparține grupei Otomani. În M.24, sub primul schelet s-a mai găsit un altul, ale cărui oase „au fost așezate printre fragmente de vase”. Pentru ultimul mormânt – M.31 –, se spune doar că era „un mormânt de incinerare în urnă”⁶²⁰.

⁶¹⁸ Z. Székely, SCIV 17, 1966, 1, p. 125–135; Zs. Kekedy Székely, Thraco-Dacica, 21, 2000, 1–2, p. 103–146, cu reluarea mai vechiului raport.

⁶¹⁹ O. Necrasov, I. G. Rusu, M. Cristescu, SCA 3, 1966, 1, p. 7–16, cu analiza doar pentru 8 schelete, fără indicații privind numerele mormintelor. La Z. Székely, *op. cit.*, p. 133 se afirmă că „dintre schelete, zece erau de bărbați, patru de femei, unul de copil”, și trimitere eronată în nota 9.

⁶²⁰ Z. Székely, *op. cit.*, p. 132.

Este limpede că cimitirul nu a fost cercetat în întregime, astfel că nu se pot trage multe concluzii din dispunerea în plan a mormintelor descoperite (Pl. 234/2). Cum nici inventarele funerare nu au fost publicate corespunzător⁶²¹, informația arheologică oferită de cimitirul de la Pir este cu totul restrânsă. Gropile mormintelor nu au fost surprinse în plan. Doar pentru 12 morminte s-a putut stabili poziția, fiind vorba de schelete chircite lateral pe dreapta (6) sau pe stânga (6). În ceea ce privește orientarea, atât pentru mormintele dispuse pe dreapta, cât și pentru cele dispuse pe stânga, aceasta pare să fi fost bipolară, cu morminte așezare cu craniile către N-NE și altele către aproximativ SV, per total fiind distincte o grupă cu scheletele așezate predilect către N, eventual și către E, și o alta cu morminte orientate către sectorul S-V (Pl. 235/1-3). Inventarele funerare (Pl. 236/1-2) constau din 8 cazuri de morminte la care s-au găsit cești sau cioburi de vase, între ele fiind și trei morminte cu scheletele așezate pe dreapta – M.19, 20 și 27 – în două cazuri cu piese de port din cupru/bronz – M.2, cu un schelet pe stânga cu un fragment de ac alături și M.8 cu un buton –, un pumnal la M.19, care avea scheletul chircit pe dreapta – apoi trei topoare de corn – M.1, cu scheletul pe stânga, M.27 cu scheletul pe dreapta și M.29, fără poziție precizată. Tot în M.6 s-a mai găsit un disc din os, iar în M.6 doi defensori perforați de suină. Cu totul neclară este situația M.2, cu un schelet, apreciat a fi de femeie, dar la care s-au găsit „două topoare din corn perforate și un idol de lut antropomorf” despre care se afirmă că „ar fi putut aparține atât așezării cât și inventarului celor două morminte”⁶²². În două morminte – M.20 și 29 – s-au găsit pietre de râșniță, în alte trei – M.18, 27 și 29 – câte un „disc din lut”, iar în cinci morminte s-au găsit oase de animale – M.1, 10, 18-19 și 27. Pe plan se poate observa că ceramica nu apare decât la grupul „central” de morminte, în vreme ce piesele de port de os/corn și metal apar doar în grupul „nordic” al cimitirului. Cum însă calitatea cercetării lasă mult de dorit și ne lipsesc indicațiile precise ale determinărilor antropologice, nu se pot trage nici un fel de concluzii utile pe baza cimitirului de la Pir.

Pentru toate celelalte descoperiri funerare atribuite grupei Otomani din România – în număr de 16 –, informațiile se disting prin sărăcia și imprecizia lor. La Adoni, în 1904 a fost descoperit accidental un mormânt de inhumație cu un schelet chircit. Din inventar au făcut parte un colier de aur, azi pierdut, un „apărător de braț” și un topor de bronz cu gaură de înmănușare transversală. În preajmă se cunoaște o așezare Otomani⁶²³. La Andrid, printr-un sondaj „au fost identificate o așezare și o necropolă de inhumație”, dar lipsesc alte informații⁶²⁴. Și mai neclară este situația de la Ardud, unde se spune că în 1963 a fost secționat un tumul, fiind găsit un mormânt de inhumație, lipsind orice altfel de detalii⁶²⁵, chiar dacă prin prezența unei movele funerare, element insolit în aria Otomani, descoperirea merita ceva mai multă atenție. În urma unei descoperiri întâmplătoare în punctul *Colina cu măcriș* de pe raza localității Berea. Au fost găsite două morminte de inhumație, dintre care unul, cu schelet chircit lateral, și orientat E-V, avea alături 12 vase, iar cel de al doilea considerat tot mormânt de inhumație, era constituit din 2 grupuri a câte 4 vase. Tot la Berea, dar în punctul *Miriștea lui Csányi* s-a găsit mai găsit, tot accidental, un alt mormânt de incinerare izolat, căruia îi aparțineau 2 vârfuri de săgeți și un Lockenring de bronz ca și câteva fragmente ceramice⁶²⁶. Fără nici un fel de precizări, tot la Berea, în punctul *Szölösdom*, a fost semnalat un cimitir de incinerare, atribuit culturii Otomani⁶²⁷. În cursul anului 1995, la Carei, în punctul *Bobald*, s-au efectuat săpături arheologice sistematice, fiind cercetat și un nivel de locuire Otomani. În depunerea respectivă „s-a surprins o parte dintr-un schelet uman (mormânt?) fără o conexiune anatomică”. Alte detalii lipsesc⁶²⁸. La Diosig, prin săpături de salvare efectuate în anul 1971, în punctul *Colonie*, a mai fost descoperit un mormânt de inhumație, cu schelet de copil, chircit lateral, având în inventar 2 cești mici. Se apreciază că este vorba de un cimitir de inhumație, din nou lipsind detalii⁶²⁹. În 1964 și 1966 pe teritoriul localității Olari, au fost făcute câteva sondaje în punctul *Holomb*, într-o așezare tell a culturii Otomani, faza I. Cu această ocazie au fost descoperite mai multe morminte de inhumație, ale căror gropi „străpungeau” nivelul de locuire Otomani I. Alte precizări nu mai sunt disponibile⁶³⁰. La Sanislău, în cursul unor săpături sistematice efectuate în punctul *Nisipărie* într-un cimitir

⁶²¹ Nu există planuri de morminte, iar vasul folosit ca urnă pentru M.31 nu este ilustrat.

⁶²² Z. Székely, *op. cit.*, p. 129.

⁶²³ T. Bader, *op. cit.*, p. 119, cu literatura mai veche.

⁶²⁴ *Ibidem*, loc. cit., nr. 4.

⁶²⁵ *Ibidem*, p. 120, nr. 6.

⁶²⁶ I. Némethi, *StComSatuMare*, 1, 1969, p. 57-60.

⁶²⁷ I. Ordentlich, *Marmația* 2, 1971, p. 21; vezi și Bader, *op. cit.*, p. 121, nr. 11, care contestă.

⁶²⁸ I. Némethi, în *Cronica - Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 22-23, nr. 27.

⁶²⁹ T. Bader, *op. cit.*, p. 40 și nr. 35 la p. 40.

⁶³⁰ I. Ordentlich, *op. cit.*, p. 25.

Latène, a fost descoperit M.52, înhumat cu scheletul chircit pe stânga, orientat V-E și cu un vas sub femure, care a fost atribuit culturii Otomani⁶³¹. La Săcuieni, în cursul cercetărilor sistematice într-o așezare Otomani din punctul *Cetatea boului*, la -1.60 m, în primul nivel de locuire, a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă⁶³². La Sântion, primele descoperiri datează din 1897, când au fost semnalate unele descoperiri funerare. În 1953-1954 au fost făcute săpături fiind descoperite morminte de incinerare, care au fost atribuite culturii Otomani, faza III⁶³³. O altă descoperire mai veche este și cea de la Stolna, fiind vorba de câteva morminte de incinerare atribuite culturii Otomani, faza III⁶³⁴. La Tiream, în cursul cercetărilor sistematice din anii 1958-1965, într-o așezare de tip „atol” a culturii Otomani au fost descoperite trei morminte: M.1 – groapă circulară, un singur craniu, fără inventar; M.2 – dublu, înhumare, primul cu scheletul chircit lateral, orientat NNV-SSE, al doilea cu scheletul în aceeași poziție și orientare, dar lipsindu-i craniul, cu un inventar constituit din 8 cești și câni + 2 castroane; M.3 – înhumat cu scheletul chircit pe o parte, deranjat, cu o strachină lângă femurul drept⁶³⁵. La Valea lui Mihai, în 1954, în punctul *Groapa cu lut*, s-a descoperit un complex constituit din 28 de cești depuse cu gura în jos, alături de care se găseau oase calcinate și multă cenușă⁶³⁶. Complexul poate fi socotit, după oasele calcinate, ca un mormânt de incinerare. Un alt mormânt de incinerare, constituit dintr-un vas ce a servit ca urnă, o ceașcă și o brătară de cupru/bronz, a fost descoperit tot pe teritoriul localității, în grădina unui locuitor⁶³⁷. În urma unui alt sondaj, întreprins în anul 1969, pe teritoriul localității Voivozi, lângă grajdurile fostei CAP, a fost identificat un cimitir de incinerare. Alte detalii nu mai sunt cunoscute⁶³⁸. Toate aceste descoperiri, în afara faptului că populează harta descoperirilor mortuare Otomani, sunt puțin semnificative, prin unicitatea lor forțată, chiar dacă pun în evidență un comportament mortuar destul de variat. Pe de altă parte, pentru cel puțin unele dintre acestea, atribuirea este discutabilă, mai ales în cazul mormintelor de incinerare, care pot aparține unor grupe anterioare. Uneori, cum este cazul descoperirii de la Adoni sau a celei de la Valea lui Mihai, inventarele se dovedesc a fi oarecum de excepție, dar, din nou, fiind vorba de descoperiri singulare, le lipsește cadrul mai larg necesar unei discuții la obiect. Se mai pot reține o anume variabilitate din punctul de vedere al ritului, fiind vorba atât de morminte de înhumare, cât și de morminte de incinerare, o anume raportare la stațiuni, căci deseori în preajma acestor descoperiri mortuare sunt semnalate așezări, sau chiar se găseau plasate în interiorul unor stațiuni. Cred că mai trebuie reținută, cel puțin în cazul unuia dintre mormintele de la Tiream, și o variabilitate rituală, exprimată eventual prin înmormântări de crani, dar informațiile sunt cu totul izolate și astfel nu au cum ajuta substanțial la conturarea unui standard funerar Otomani.

Există însă, pentru arealul românesc al grupeii, două descoperiri, dintre care una a constituit obiectul unei discuții specioase, chiar dacă pentru nici una dintre ele nu dispunem de o documentație arheologică mulțumitoare.

Prima dintre acestea este cea de la **Otomani-Cetățuia de pământ**, unde, în cursul săpăturilor din anul 1960, lângă ceea ce se consideră a fi fost o „*locuință mare*”, au fost descoperite două morminte de înhumare, ambele cu scheletele chircite. La cel dintâi a fost descoperit un inel de buclă de bronz, iar al doilea a avut alături un craniu de câine⁶³⁹. Stațiunea era fortificată printr-un sistem complicat de șanțuri și valuri de apărare, considerate ca determinate de factori externi amenințători⁶⁴⁰. Cum suprafața de locuire efectivă a așezării, era redusă tocmai din cauza fortificațiilor, iar, pe de altă parte, „presiunile” externe sunt mai dificil de precizat arheologic, este de presupus că fortificarea stațiunii a avut mai degrabă o semnificație de ordin social și mai puțin defensiv, ceea ce îi conferă un caracter aparte de care nu pot fi despărțite complexe funerare din interiorul său.

⁶³¹ I. Némethi, StComSatuMare 1, 1969, p. 57-60.

⁶³² T. Bader, *op. cit.*, p. 128.

⁶³³ M. Roska, *Erdély régészeti repertórium*, Kolossvár, 1942, p. 234; A. D. Alexandrescu, SCIV 6, 1955, 4, p. 487-495; Ordentlich, *op. cit.*, p. 29; Bóna, *op. cit.*, p. 125, care consideră înregistrarea ca falsă. Lucrarea lui Bóna, a fost redactată înainte de 1956, autorul necunoscând, la acea dată, raportul lui A. D. Alexandrescu.

⁶³⁴ M. Roska, *op. cit.*, p. 278; Ordentlich, *op. cit.*

⁶³⁵ I. Némethi, *op. cit.*

⁶³⁶ I. Ordentlich, StCom Sibiu 12, 1965, p. 181-197.

⁶³⁷ T. Bader, *op. cit.*, p. 130.

⁶³⁸ I. Ordentlich, Marmăia 2, 1971, p. 31.

⁶³⁹ I. Ordentlich, Dacia NS 7, 1963, p. 131. Mormintele sunt doar menționate, neexistând un plan sau fotografii *in situ*. Primul mormânt, analizat antropologic, a aparținut unei femei. După fotografia mormântului reconstituit în Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, scheletul se găsea chircit pe stânga, cf. D. Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 119-123, fig. 8.

⁶⁴⁰ I. Ordentlich, Dacia NS 13, 1969, p. 458-463; Bader, *op. cit.*, p. 36.

Cea de-a doua descoperire cu caracter mortuar provine din aşezarea Otomani de la Sălacea. Este vorba de două morminte de înhumare descoperite în arealul aşezării, primul oarecum central, iar cel de al doilea situat periferic. Ca şi aşezarea de la Otomani-Cetăţuia şi cea de la Sălacea-Dealul Vida era fortificată cu şanţ şi val având o suprafaţă de locuire redusă (Pl. 237/1). Aşezarea a avut însă un caracter aparte, dovedit, mai cu seamă, prin resturile unei construcţii cu trei încăperi, datată în faza a II a culturii Otomani, socotită ca fiind „un templu”, cu un plan ce a fost considerat ca fiind de tip „megaron”⁶⁴¹. Structura construcţiei, compartimentată şi cu resturi de „altare”, sugerează o funcţionalitate legată, destul de probabil, de anume ceremoniale⁶⁴². În staţiune au fost descoperite trei morminte. Cel dintâi, atribuit „fazei Otomani I”, cu analogii de ritual la Ciumeşti⁶⁴³, aparţine locuirii ce trebuie atribuită grupei Nyírség. În „*imediată apropiere a intrării în templu*” a fost descoperit un mormânt de înhumare, considerat, cu totul naiv şi nepotrivit, ca fiind „*sigur de ofrandă*”. În groapa de formă circulară se găseau câteva resturi osteologice de la un copil, fragmente de la un vas şi un suport cilindric de lut⁶⁴⁴. Nu există un desen publicat al mormântului, iar relaţia stratigrafică cu „*templul*” nu este detaliată. Situat, oarecum, la periferia staţiunii a mai fost descoperit un alt mormânt de înhumare, de data aceasta colectiv, cu patru schelete – două de maturi, un adolescent şi un copil. În ceea ce priveşte condiţia arheologică, singura informaţie disponibilă este aceea conform căreia „*groapa delimitată cu precizie, porneşte din nivelul 2 şi se adânceşte până în nivelul 4*”, dar nu există documentaţia grafică – plan şi profil – care să susţină afirmaţiile. Despre cele patru schelete se afirmă că erau depuse în poziţie puternic chirchită, cu excepţia celui de copil. Caracterul aparte al complexului l-a determinat pe autorul săpăturii să afirme că „*întrucât acest mormânt cvadruplu este unic în cultura Otomani, nu credem că se poate încadra în timpul mormintelor obișnuite, ci mai mult ca sigur că este un mormânt ritual de sacrificiu uman*”⁶⁴⁵ (subl. mea).

Ulterior, poziţia celor patru schelete a fost descrisă în detaliu şi interpretată în chip cu totul special. Astfel, s-a afirmat că primul schelet – A – aparţinând unui bărbat de vârstă *matur I*, se găsea depus pe spate, cu capul întors spre dreapta şi cu picioarele îndoite din genunchi, iniţial presupuşi a fi fost ridicaţi, ulterior căzuţi pe dreapta; scheletul al doilea – B – a aparţinut unei femei de vârstă *matur II*, aşezată „*cu faţa în jos şi picioarele ghemuite*”; al treilea schelet – C – a aparţinut unei persoane de sex feminin, cu o vârstă apreciată ca fiind „*în jur de 13–13½ ani*”, el se găsea aşezat pe partea dreaptă; ultimul schelet – D – aparţinea unui sugar „*în vârstă de 2–2½ luni, de sex feminin*”, depus cu faţa în jos, întins sub scheletul C (Pl. 237/2). S-a subliniat că mâna dreaptă a scheletului A atinge regiunea pubiană a scheletului C, braţul stâng al tinerei fete atingând, la rândul ei, zona pubiană a bărbatului A. Din determinarea antropologică s-a apreciat că între scheletul masculin A şi cel feminin B există un raport de înrudire de „*gradul frate-soră*”, iar între scheletele feminine B şi C, de „*gradul mamă-fiică*”. Scheletul D a fost considerat, pe baza poziţiei faţă de scheletul C şi „*în contextul simbolic al întregului mormânt*”, ca fiind de fapt copilul fetei C. Aceste aprecieri coroborate cu observaţiile privind poziţia mâinilor scheletelor A şi C, i-au determinat pe autorii sofisticatei analize antropologice să considere întregul complex ca reprezentând „*dovada existenţei unor practici funerare speciale, aplicate de data aceasta unor persoane vinovate de încălcarea regulilor impuse de convieţuirea în cadrul unei comunităţi, ajunse la un stadiu de dezvoltare a relaţiilor sociale când incestul era un obiect de reprobare colectivă*”, deşi s-a subliniat faptul că lipsesc de pe resturile osteologice orice urme care să indice o moarte violentă⁶⁴⁶.

Interpretarea oferită de cei doi specialişti este cu totul excesivă din mai multe motive. În primul rând aş atrage atenţia asupra faptului că descrierea poziţiei scheletelor a fost făcută după ce mormântul colectiv a fost conservat şi depus în expoziţia muzeului orădean şi mai puţin după poziţia in situ pentru care nu există o documentaţie arheologică corespunzătoare – plan al mormântului, fotografii etc. În acelaşi timp, dacă intenţia celor care au îngropat cele patru schelete ar fi fost aceea de a sublinia, prin poziţia mâinilor, raporturile incestuoase dintre un unchi şi mai tânăra lui nepoată, i-ar fi aşezat mâna celui dintâi deasupra şi nu dedesubtul „*complicei*” sale! Dar discuţia nu trebuie coborâtă neapărat la nivelul insolit, cel puţin, al interpretării propuse

⁶⁴¹ I. Ordentlich, SatuMareStCom 2, 1972, p. 63–84.

⁶⁴² N. Chidioşan, I. Ordentlich, Crisia 5, 1975, p. 15–26.

⁶⁴³ I. Ordentlich, *op. cit.*, p. 79.

⁶⁴⁴ *Ibidem*, p. 72.

⁶⁴⁵ *Ibidem*, p. 79.

⁶⁴⁶ D. Nicolăescu-Plopşor, W. Wolski, *op. cit.*, p. 118–119, 123–129, 133; idem, Acta Praehistorica et Archaeologica 22, 1990, p. 147–155, unde sunt apreciate aidoma şi alte înmormântări colective preistorice, cum sunt cele de la Dolní Věstonice sau Oberndorf. Dar, aşa cum m-a informat N. Miriţoiu de la Centrul de Cercetări Antropologice, pentru stabilirea unor raporturi de rudenie atât de precis este absolut necesară o analiză de AND fosil, din această perspectivă aprecierile făcute de D. Nicolăescu-Plopşor şi W. Wolski fiind, pe cât de deplasate, pe atât de hazardate.

de cuplul de antropologi. Cred că prezența a două complexe funerare contemporane, în aceeași stațiune, stațiune ce se distinge prin prezența unei structuri constructive complexe și cu un evident rol ceremonial, trebuie văzute laolaltă, ceea ce ar exclude caracterul punitiv prezumat al celui de al doilea mormânt. S-a subliniat că stațiunea avea o suprafață redusă, bine circumscrișă și închisă prin sistemul de fortificare, în aceste condiții caracterul sacru al unui complex ritual deosebit constituit dintr-un eventual templu + mormântul de copil de la intrare, ar fi fost drastic amendat de prezența, destul de în preajmă, a unui alt complex care ar fi exprimat o gravă pedeapsă pentru o gravă profanare. Explicația este, foarte probabil, mai simplă. Mormântul de copil, pentru care nu dispunem de o analiză antropologică, poate reprezenta – prin lipsa ordinii anatomice a oaselor – o reînhumare sau o depunere parțială a scheletului determinată de ceea ce se cunoaște ca fiind manipularea post-mortem a cadavrelor, iar cel de-al doilea mormânt, mai bine reprezentat, ar putea fi, la rândul său, o înhumare cu un caracter, desigur aparte, dar nelegat de presupusul păcat urmat de o coerciție pe măsură, ci dimpotrivă exprimând privilegiul unor indivizi de a fi înmormântați în stațiune, nu departe de un loc de cult! De altfel, stațiunea de la Sălacea arată că a existat tradiția înmormântărilor în perimetrul spațiului locuit încă înaintea așezării comunității Otomani-Füzesabony, așa cum bine o dovedește mormântul de incinerare Nyírség/„Otomani I”.

Pentru mai multe stațiuni contemporane sau chiar aparținând grupei Otomani din Slovacia se mai cunosc înmormântări singulare sau colective ori resturi osteologice umane răvășite în perimetrul așezărilor – bunăoară la Ganovce, Spišský Štvrtok, Včelnice⁶⁴⁷. Acestora li se adaugă, pentru același mediu cultural, o descoperire din nou cu totul aparte, cel puțin prin structura ei. Este vorba de Groapa 308 din așezarea de la Nyžná Myšľa, din estul Slovaciei. Groapa respectivă se găsea în perimetrul așezării II, care suprapune cimitirul stațiunii I. Cu o umplutură în care descoperitorii au putut distinge 9 niveluri succesive, groapa a conținut resturile a cinci indivizi – scheletele a două femei, un altul al unui bărbat, un schelet de copil și craniul unui alt copil – ce se găseau, conform celor care s-a ocupat de publicarea complexului, într-o „*pietätlosen Lagen*”. Întregul complex a fost interpretat ca dovedind un sacrificiu sângeros, dovedind și practicarea canibalismului la aceea vreme⁶⁴⁸. Nu trebuie pierdut însă din vedere faptul că groapa 308, aparținând celei de a doua locuiri de la Nyžná Myšľa ce a suprapus înmormântările din cimitir, a deranjat chiar un mormânt mai vechi, existând deci și posibilitatea ca scheletele din groapă să provină din asemenea complexe funerare deranjate!

Faptul că și în alte stațiuni Otomani, mai mult sau mai puțin contemporane, au mai fost descoperite complexe cu un eventual caracter funerar scade din caracterul de excepție al mormântului colectiv de la Sălacea, acesta putându-se încadra într-o anume categorie de înmormântări/manipulări postmortem a osemintelor umane, obicei ce se dovedește a fi fost practicat și la Tiream, Carei-Bobald sau la Otomani-Cetățuia de pământ, în cele trei din urmă cazuri chiar în arealul românesc al culturii Otomani, prin aceste cazuri laolaltă obiceiul înhumării unor personaje anume în perimetrul stațiunilor conturându-se ca unul dintre elementele constitutive ale standardului mortuar al grupei. Acestui obicei i s-ar putea asocia, pe baza osemintelor umane „răvășite” din așezările de la Ganovce, Nyžná Myšľa, Spišský Štvrtok și Včelnice, eventual și pe baza mormântului de copil de la Sălacea, obiceiul manipulării postmortem al cadavrelor.

Descoperirile funerare Otomani din partea românească a arealului culturii sunt puțin capabile să ofere un cadru mulțumitor pentru schițarea unui standard funerar general. Cimitirul de la Pir, incomplet cercetat și nu foarte satisfăcător publicat, rămâne în ciuda acestor fapte, cea mai substanțială descoperire, în rest fiind vorba mai mult de morminte izolate, simple mențiuni, de fiecare dată lipsind date privind organizarea spațiului funerar, felul amenajărilor exterioare sau interioare, determinările antropologice, modalitățile de tratare ale cadavrelor disociabile din această perspectivă etc. Pentru jumătatea apuseană a ariei Otomani se cunosc însă cimitire întinse, cu numeroase înmormântări, care, prin variabilitatea remarcabilă a obiceiurilor mortuare, oferă bune ocazii pentru o examinare a lor în detaliu, pentru o conturare a comportamentului funerar al întregii

⁶⁴⁷ V. Furmánek, J. Jakab, în vol. K.-F. Rittershofer (Hrsg.), *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*, Espelkamp, 1997, p. 14–20.

⁶⁴⁸ J. Jakab, L. Olexa, J. Vladár, *SlovArch* 47, 1999, 1, p. 91–127. Autorii au atras atenția mai cu seamă asupra faptului că, în cazul individului B: „*einzig allein von diesem kleineren Kind gelangte in das Objekt nur ein Teil des Schädels, der vorher mit großer Wahrscheinlichkeit gekocht wurde*”, socotind această constatare ca pe o dovadă a practicării antropofagiei. De altfel, unul dintre autori a reluat problema, adăugând și alte descoperiri izolate sau grupate de oseminte umane din așezarea de la Nyžná Myšľa, cf. J. Jakab, în vol. J. Gančarski (red.), *Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*, Krosno, 1999, p. 201–224. Referitor la practicarea antropofagiei în decursul preistoriei vezi, pentru critică, Heidi Peter-Röcher, *Kannibalismus in der prähistorischen Forschungen. Studien zu einer paradigmatischen Deutung und ihre Grundlagen*, UPA 20, Bonn, 1994; E. M. Murphy, J. P. Mallory, *Antiquity* 74, 2000, p. 388–394; J. Q. Jacobs, *The cannibalism paradigm: Assessing contact period ethnohistorical discourse*, 2004, pe internet la adresa <http://www.jqjacobs.net/anthro/cannibalism/html>.

culturi. Este însă limpede că în cadrul discuției de față aceste monumente, de altfel deosebit de importante, nu au cum fi discutate aici în totalitate, dar nici nu pot fi complet ignorate. Variațiile, cel puțin ale ritului funerar, prezintă o însemnătate deosebită, raportul dintre înhumare și incinerare fiind, cel mai adesea, considerat ca un argument în favoarea migrației Hügelgräber dinspre Europa Centrală pe direcția SE. Multe dintre inventarele funerare descoperite în aceste cimitire permit examinarea în condiții optime a diferențierilor de rang social sau a relației față de grupele de sex/vârstă, numărul mare de morminte cercetate permițând o analiză mai circumscrișă și din punctul de vedere al organizării spațiului funerar. Dificultatea principală în examinarea acestor monumente funerare rezidă însă, în primul rând, în strădaniilor multor autori în vederea ordonării lor cronologice, în efortul de a „stabili/defini” faze, orizonturi etc., în realitate toate separări mai mult sau mai puțin artificiale care estompează în ultimă instanță unitatea sau, chiar diversitatea, standardului funerar al bronzului mijlociu și târziu de pe Tisa.

De departe, prin numărul cu totul remarcabil al înmormântărilor descoperite, locul principal între aceste monumente funerare ale epocii bronzului de pe Tisa îl ocupă vastul complex de la Tiszafüred. În cursul anilor '60, prin ample lucrări de regularizare a cursului Tisei, la nord-est de localitate fuseseră descoperite și, desigur, distruse în cea mai mare parte, o așezare de tip tell din epoca bronzului, de altfel cunoscută și cercetată ocazional de mai multă vreme, precum și numeroase morminte de aceeași vreme. Puținelor intervenții de salvare le-au urmat într-un final săpături arheologice pe scară largă începute chiar din 1960. S-a putut stabili pe această cale că așezarea tell, situată pe o mică înălțime de pe malul stâng al Tisei în punctul *Ásotthalom*⁶⁴⁹, era înconjurată de mai multe cimitire, în care, prin cercetări de salvare, au fost descoperite 1056 de morminte din epoca bronzului (Pl. 238/1–2). Cea mai reprezentativă descoperire este cea din punctul *Majoroshalom*, unde, între 1965–1972, pe o suprafață de 18 000 mp au fost descoperite 1 003 morminte. Alte înmormântări contemporane au mai fost dezvelite și în punctele *Kenderföldek* și *Fertőihalom/Akasztdomb*. Pentru partea situată la răsărit de așezarea tell din punctul *Ásotthalom*, sunt menționate alte circa 800–1000 morminte distruse! După opinia lui Kovács, „cimitirele” erau dispuse în semicerc în jurul așezării tell, apreciind că în această zonă ar fi existat cel puțin 3 000–4 000 de morminte aparținând grupelor Füzesabony și Hügelgräberkultur⁶⁵⁰, pentru ca în alt pasaj să afirme că ipotetic consideră cele trei cimitire ca aparținând fiecare unei alte așezări⁶⁵¹.

Până în prezent au fost publicate doar 10 morminte Füzesabony descoperite în punctul *Majoroshalom*⁶⁵², apoi, tot din același punct, alte 365 de morminte considerate ca aparținând culturii tumulare, la care se mai adaugă 2 morminte „tumulare” descoperite în punctul *Kenderföldek* și alte patru cercetate în punctul *Fertőihalom/Akasztdomb*⁶⁵³.

Prima observație, ce se impune de la sine, este aceea că la Tiszafüred, așezarea tell a avut un spațiu funerar considerabil prin întindere și prin numărul mare al înmormântărilor, cel puțin a celor descoperite. Nu este foarte clar în ce măsură înmormântările descoperite în cele trei puncte și cele menționate ca distruse și situate la est de tell, făceau parte din una și aceeași zonă funerară sau este vorba de spații mortuare distincte. O situație oarecum asemănătoare este cunoscută și pentru bazinul Košice, unde, la mici distanțe, se găseau alăturate cimitirele de la Košice-Barca și Košice-Tepláreň sau de la Valaliky, punctele *Buzice*, *Všechvátých* și *Košťany*⁶⁵⁴. Dar nu departe de Tiszafüred, la Gelej, au fost cercetate două sectoare distincte aflate la circa 150 m unul de altul, unde au fost descoperite înmormântări Füzesabony. La circa 400–450 m SSE de acestea se găsește o așezare cu niveluri de locuire contemporane⁶⁵⁵. Dar în toate cazurile citate, cel puțin din Ungaria, este vorba de sectoare de cercetare arheologică și nu de cimitire separate, ele aparținând, atât cât se poate vedea din hărțile și planurile publicate, uneia și aceleași zone funerare, desigur foarte întinse, situate în proximitatea unor așezări. Foarte probabil că și la Pir trebuie să ne așteptăm la o situație similară, chiar dacă necontinuuându-se cercetările nu s-au putut pune în evidență limitele inițiale ale cimitirului de acolo. Ceea ce cred că trebuie reținut, însă, ca un element al standardului funerar Füzesabony, așa cum reiese măcar din situația de la Tiszafüred, este că în cazul unor stațiuni, poate cu structuri de habitat deosebite, zona imediat

⁶⁴⁹ O prezentare succintă a așezării la T. Kovács, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tellsiedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a. Main, 1993, p. 131–133.

⁶⁵⁰ Idem, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, RégFüz II, 17, 1975, p. 5–8.

⁶⁵¹ *Ibidem*, p. 40.

⁶⁵² Idem, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 287–304.

⁶⁵³ Idem, *Tumulus culture cemeteries...*, catalogul mormintelor din punctul *Majoroshalom* la p. 9–38 și p. 39 pentru mormintele descoperite în celelalte două puncte

⁶⁵⁴ L. Olexa, *SlovArch* 40, 1992, 2, p. 189–1991 și harta de la fig. 1.

⁶⁵⁵ T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, RégFüz II.20, 1979, p. 27 și fig. 2.

înconjurătoare a fost folosită ca spațiu funerar vreme îndelungată, dincolo de „fazele” stabilite tipologic, dacă ținem seama de numărul foarte mare al înmormântărilor.

Înmormântările Füzesabony propriu-zise și publicate de la Tiszafüred-Majaroshalom au fost selectate dintr-un lot cu mult mai mare, ceea ce le scade din valoare documentară. Până în prezent nu este disponibil un plan al cimitirului respectiv, iar despre celelalte înmormântări nu știm mai nimic. Cele 10 morminte introduse în circuitul științific au fost publicate într-un context ce își propunea o discuție asupra altor aspecte și mult mai puțin asupra obiceiurilor mortuare⁶⁵⁶. Este vorba de mormintele M.B-75, 80, 112-113, 141, 143, 176, 361 și D-253, cu inventare deosebite care au fost discutate mai cu seamă din perspectivă cronologică. Ele nu ajută cu mult, exceptând piesele de inventar care pun în vedere un statut social ridicat al defuncților, statut exprimat prin piesele de port sau, mai cu seamă, prin cele de arsenal. Lotul cel mai expresiv pentru înmormântările de la Tiszafüred este reprezentat prin cele 365 de morminte „tumulare” publicate în 1975. Pentru discuția de față este mai puțin important de stabilit în ce măsură acestea reprezintă o nouă cultură sau mai pot fi considerate ca Füzesabony. Important este faptul că aceste înmormântări, ori care ar fi „diagnosticul” lor cultural-cronologic pentru ele, le continuă pe cele Füzesabony propriu-zise și, prin aceasta, se constituie în termen de comparație pentru întregul standard funerar al grupei, motiv pentru care ele și sunt discutate acum aici.

Date fiind condițiile concrete din teren, lotul celor 365 de morminte nu reprezintă totalul complexelor funerare atribuite bronzului târziu (în accepția maghiară). Intervențiile moderne ca și prezența unui cimitir avar au avut drept consecință distrugerea a numeroase morminte, la fel cum nivelurile de locuire corespunzătoare HGK din așezarea pe Ásotthalom au fost distruse, astfel că o raportare a spațiului funerar la cel locuit nu mai poate fi făcută decât pe bază de presupuneri⁶⁵⁷. Celor 365 de morminte catalogate le corespund 367 de înmormântări, mormintele 291 și 319 fiind duble. Din păcate, o mare parte dintre morminte au fost descoperite în stare foarte precară, deseori ritul funerar nemaiputând fi precizat, cum este cazul celor denumite „*confused graves*”, în număr de 100 (27.24%), acestora adăugându-li-se, pentru ambele rituri, cele deranjate, pentru care multe observații de detaliu nu au mai putut fi făcute⁶⁵⁸. Au fost publicate planuri individuale doar pentru 21 de morminte⁶⁵⁹, în schimb pentru marea majoritate sunt ilustrate inventarele, ele constituind în fapt baza discuției. Pe planul general al săpăturii/cimitirului nu au fost cartate 22 de morminte, iar altele sunt cartate de două ori⁶⁶⁰, ceea ce afectează din nou analiza.

Din punctul de vedere al ritului funerar, cimitirul de la Tiszafüred-Majaroshalom atribuit „culturii mormintelor tumulare”, este biritual, cele două procedee de tratare a cadavrelor fiind cât se poate de echilibrat reprezentate (Fig. 54). Pentru M.359, considerat „biritual” se specifică că este vorba de un „*slightly burned bones in very bad condition*”⁶⁶¹, el putând fi considerat de fapt un mormânt de inhumație, ceea ce nu modifică echilibrul numeric dintre cele două rituri funerare. Incidența statistică crescută a mormintelor „confuze” menține un semn de întrebare asupra echilibrului numeric/demografic dintre inhumați și incinerati, dar nu mai avem cum știți care va fi fost situația reală. Inventarele mormintelor de inhumație și de incinerare sunt cu totul asemănătoare, astfel că o diferențiere cronologică între cele două rituri este din capul locului exclusă.

Pe planul cimitirului se observă că zona nord-estică este cea mai „aglomerată”, către vest mormintele fiind mai rare (Pl. 239), dar în textul publicat nu se precizează dacă această situație este datorată intervențiilor moderne sau cimitirului avar, deși acest fapt este de presupus. Cu destulă ușurință se mai pot observa anumite grupări de morminte, autorul săpăturii distingând de altfel, pentru sectorul apusean, cinci grupuri, notate A-E. Analiza statistic spațială făcută prin triangulațiile Voronoi-Dirichlet-Thiessen și Delaunay arată, prin valoarea coeficienților Clark-Evans (-8.509), Site density (2.554), Kolmogorov Distance D (0.115) și Randomness Probability (0.983), o structură grupată – clustered – a spațiului funerar (Pl. 240). Această constatare este foarte însemnată, căci în grupările ce pot fi deduse pe această cale, e drept cu o oarecare incertitudine în ceea ce

⁶⁵⁶ Vezi supra nota 652.

⁶⁵⁷ T. Kovács, *Tumulus culture...*, p. 8.

⁶⁵⁸ *Ibidem*, loc. cit., unde sunt specificate dificultățile cercetării din teren.

⁶⁵⁹ E vorba de M.52, 74, 82, 99, 102, 121, 135, 161, 174-175, 197, 216, 218, 274, 291, 294, 300, 313, 341 și 342, dar de fiecare dată fără scară. De altfel pe întreg parcursul lucrării există numeroase contradicții, greu explicabile, cum ar fi de pildă afirmația: „*Since 271 graves, but six, presented here, came to light at Majaroshalom, our remarks and summarizing analysis refers only to the 365 graves at this location*”, la p. 41 (!). Sau, la aceeași pagină sunt date cu totul alte cifre pentru inhumați (132), incinerati (111) sau morminte confuze (122) sau se afirmă, contrar celor descrise în catalog și în tabelul statistic de la p. 50-55, că au fost descoperite doar 4 morminte în pythoi, etc.

⁶⁶⁰ Lipsesc mormintele: 7, 41, 46, 84, 114, 134, 151, 153, 155, 156, 158, 163, 172, 176, 179, 356-358, 360-363 și 365, iar M.116-118, 144, 157, 170-171, 173 și 278 sunt trecute de două ori!

⁶⁶¹ *Ibidem*, descrierea la p. 38 și inventarul la fig. 26.

privește arealul exact al fiecăreia, se includ atât morminte de înhumăție, cât și de incinerăție, fiecare incluzându-se astfel în standardul general de rit al întregului cimitir. Pe baza distanței medii dintre morminte, indicate de coeficientul Kolmogorov Distance D, precum și a densității ariei ocupate, pot fi distinse 17 grupări de morminte (Pl. 241), dar dacă ținem seama de faptul că cele peste 1 200 de morminte aveau au ocupat, și prin aceasta deseori deranjat, aceeași arie funerară, încercarea rămâne în bună măsură prezumtivă. Indirect, caracterul grupat al spațiului funerar de la Tiszafüred-Majaroshalom, mai este susținut și de distribuția în plan a celor două grupe de morminte – înhumați și incinerați – care păstrează în cea mai mare parte aceeași configurație planimetrică generală (Pl. 242). Același fapt poate fi constatat și în ceea ce privește distribuția pieselor de port sau a armelor din metal, ca elemente principale de inventar, și care, planimetric, arată aceleași răspândiri (Pl. 243).

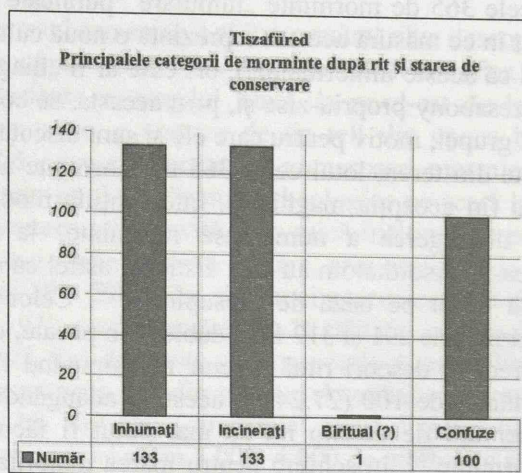

Figura 54

Dar, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, datorită condițiilor obiective din teren, precum și a erorilor de redactare a planului general al cimitirului, grupările/parcelele mortuare nu mai pot fi stabilite cu precizie, cu atât mai mult apartenența unor morminte situate izolat față de grupurile astfel prezumate. O contribuție de seamă în această privință ar fi adus-o analiza antropologică a resturilor osteologice, dar din păcate până acum aceasta nu a fost întreprinsă. Oricum ar fi însă, pare destul de evident faptul că spațiul funerar a fost segmentat în câteva parcele corespunzând unor subunități sociale, ceea ce poate fi considerat ca fiind una dintre caracteristicile necropolei.

Nu au fost descoperite niciun fel de urme ale unor amenajări exterioare, în bună parte aceasta datorându-se înmormântărilor sarmatice și aveau sau intervențiilor moderne. De asemenea, foarte probabil din aceleași cauze, nu există indicii privind vreo amenajare sau alta care să delimiteze spațiul funerar de cel cunoscut ca fiind cel locuit, respectiv față de grindul din punctul Ásotthalom. Lipsa oricăror amenajări din pietre, considerat ca un element important al înmormântărilor tumulare, este interpretată de T. Kovács ca cea mai clară dovadă că noii veniți și-au modificat obiceiurile de înmormântare⁶⁶².

Pentru mormintele de înhumăție doar în două cazuri – M.291a–b și 342 – se cunoaște precis faptul că groapa a avut o formă rectangulară, pentru restul acest fapt nemaiputând fi precizat. Poziția scheletelor a putut fi stabilită doar pentru 61 de morminte, dintre care 33 aveau scheletele chircite pe partea dreaptă, iar alte 28 le aveau chircite pe stânga, raportul dintre cele două poziții fiind foarte echilibrat, ca expresie a faptului că cele două poziții erau dependente de grupele de sex/vârstă. Distribuția lor pe planul cimitirului nu este relevantă, ca o consecință a structurii grupate a necropolei.

O problemă aparte o constituie, în ceea ce privește regulile de dispunere a defuncțiilor, sistemul de orientare a acestora. Din cele 365 de morminte publicate doar pentru 92 se poate preciza orientarea, iar poziția scheletelor a putut fi precizată pentru 61 de morminte. Din examinarea relaționată a acestora se poate observa că pentru ambele poziții există o anume variabilitate a orientării. Astfel mormintele cu scheletele dispuse pe dreapta sunt orientate predilect în sectorul V–SV–SSV, existând însă și două grupuri mai mici, cu orientări în sectorul NNE–NE–E (3 morminte) și un altul cu orientări către SE (3 morminte). Pentru grupul mormintelor

⁶⁶² *Ibidem*, p. 41.

cu scheletele așezate pe stânga, majoritatea avea craniile îndreptate către sectorul NE–ENE–E, un alt grup (2 morminte) era orientat către SSE, un al treilea (5 morminte) către VSV–V, și un altul (5 morminte) către NV–NNV (Pl. 244/1). Din punct de vedere numeric, grupele de orientare pentru cele două poziții sunt semnificativ echilibrate, ceea ce indică un principiu de orientare bipolară și complementară. Pot fi astfel distinse patru grupe principale, constituite din schelete așezate în ambele poziții, aflate într-o relație invers simetrică. Se poate observa că pentru fiecare grup pare să existe regula dispunerii „față-n față” (Pl. 244/2), dar singura probă este dată de M.281a–b, unde adultul este în decubit ventral, dar cu craniul și genunchii pe dreapta, iar copilul aparent pe stânga (Pl. 245). Este cu totul regretabil că nu există diagnoza antropologică spre a putea vedea în ce măsură aceste grupuri sunt relaționate cu cele de sex/vârstă. O indicație generală este dată de faptul că se consideră că pentru înmormântările Otomani–Füzesabony, bărbații defuncți erau dispuși pe dreapta, iar femeile pe stânga, dar pentru M.291a, adultul aflat pe dreapta este apreciat ca „mama”⁶⁶³ copilului așezat pe stânga, ambii fiind cu craniile așezate către V.

În afara mormintelor de inhumăție cu schelete chircite, au mai fost descoperite cinci morminte cu resturile osteologice depuse în vase, așa-numitele morminte în pythoi. E vorba de M.35, 44, 149, 150 și 218. Pe plan, acestea nu apar decât în nordul cimitirului, în grupul prezumat 16 – M.35 și 218, apoi în est, în grupurile prezumate 9 – M.150 – și 10 – M.149 –, M.84 nefiind cartat. În cazul M.84 și 149, după cum reiese din descrierea din catalog, este vorba de schelete apreciate ca fiind de copii, chircite, depuse în vase sac, înalte, în ambele cazuri cu craniile la gura vasului. În cazul M.149, vasul se găsea culcat pe o parte, orientarea mormântului fiind V–E. La M.84 s-au mai găsit o ceașcă și două inele de bronz, iar în M.149, inventarul era alcătuit din două cești, un castron, două inele și un pandantiv de tip Herzförmigeanhänger. În M.35 nu s-au găsit decât fragmente de la un craniu, alături mai fiind descoperită o ceașcă cu o toartă și fragmente de la un inel și o brățară din bronz. M.150 era distrus complet, alături de pythos mai fiind descoperit un castron (Pl. 246). La M.218, s-au găsit de asemeni fragmente de la un schelet de copil, într-un vas sac, culcat pe o parte și care a avut drept capac un castron. Inventarul era constituit dintr-o ceașcă, păstrată fragmentar, și două inele din bronz cu capetele spiralate⁶⁶⁴. Pentru fiecare dintre aceste morminte, scheletele au fost depuse chircite în vase sac de dimensiuni mai mari, cu excepția M.150, la care vasul care este bănuat a fi conținut scheletul, denumit „urnă”, este, după forma reconstituită ipotetic din 12 cioburi, un vas de tipul amforei⁶⁶⁵. Incidența redusă, de altfel M.84 nu este cartat, face cu totul irelevantă distribuția lor pe planul cimitirului, chiar dacă cele patru morminte cu pythos cartate se găsesc în sectorul răsăritean.

Așa-zisele morminte „confuze” ridică o anumită problemă. În accepția lui T. Kovács este vorba de morminte pentru care, date fiind condițiile cu totul precare ale descoperirii, nu s-a putut stabili ritul funerar, structura mormântului. Apartenența la un eventual mormânt a fost stabilită în aceste cazuri în funcție de poziția obiectului/obiectelor găsite, astfel fiind considerate ca morminte acele piese – ceramică, arme, piese de port etc. – găsite sub „a later object” sau sub un mormânt avaric⁶⁶⁶. Deseori este vorba de grupuri de vase sau de piese de port, uneori în asociere, fără niciun fel de resturi osteologice alături. Proporția lor în cadrul întregului complex mortuar de la Tiszafüred–Majaroshalom este neobișnuit de mare, chiar și în cazul unor deranjamente ulterioare. Distribuția lor pe planul cimitirului le arată ca relativ uniform răspândite pe întreaga arie, fiecare dintre grupurile de morminte prezumate având cel puțin câteva asemenea complexe. Nu există planuri individuale ale acestora pentru a se putea examina în detaliu structura lor. Bănuiesc că la fața locului condițiile au fost cu totul ingrate, astfel nu se poate explica faptul că uneori au fost morminte pentru care detaliile de poziție, structură, etc. au putut fi înregistrate, chiar dacă se găseau la adâncimi reduse, în vreme ce pentru așa-zisele „morminte confuze”, uneori situate mai adânc, detaliile nu au putut fi înregistrate. Pe de altă parte, deseori aceste complexe conțin doar câte un singur vas, ceea ce nu este totuși suficient pentru a considera că pe locul acela a fost un mormânt. Menționez doar câteva dintre aceste ciudate cazuri: M.11 – o singură ceașcă, descoperită la –0.60 m; M.37 – un singur ciob de „urnă”, de fapt fundul unui vas fără urme de cenușă sau de oase calcinate, descoperit la –0.70 m; M.43 – o singură ceașcă, descoperită la –0.30 m; M.53 – o singură ceașcă, descoperită la –1.40 m; M.83 – cioburi de la un singur vas „indicated the grave” la –0.80 m; M.123 – o singură ceașcă, descoperită la –0.50 m; M.124 – o singură ceașcă, descoperită la –0.40m; M.173 – o

⁶⁶³ *Ibidem*, p. 31 unde se afirmă că este vorba de „Double burial, mother with child”.

⁶⁶⁴ *Ibidem*, p. 12 și pl. 4–35/1–3 pentru M.35, p. 15 și pl. 8 – 84/1–4 pentru M.84, p. 21 și pl. 13 – 149/1–10, pl. 13 – 150/1–2 pentru M.149, respectiv 150, p. 27 și fig. 18, pl. 21 – 218/1–5 pentru M.218.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, p. 21 cu descrierea situației neclare și pl. 13–150/1 cu vasul reconstituit.

⁶⁶⁶ *Ibidem*, p. 8.

singură ceașcă, descoperită la -0.70 m; M.191 – o singură ceașcă, descoperită la -0.62m; M.320 – un singur castron, descoperit la -0.43 m; M.321 – o singură ceașcă, descoperită la -0.32 m; M.360–364, fiecare „indicat” de câte o ceașcă⁶⁶⁷ și exemplele pot continua! Dar, în același timp, există și alte complexe, de asemenea considerate „morminte confuze”, dar a căror structură este mai complicată, cum este cazul M.51, descoperit la -0.61 m și alcătuit dintr-o ceașcă fragmentară, o brățară, două inele și un buton din bronz⁶⁶⁸, M.190, descoperit la -0.60 m, constituit dintr-o ceașcă care a avut alături două inele de bronz⁶⁶⁹, M.208, descoperit la -0.70 m, cu o cupă cu picior și o ceașcă, alături fiind un inel de bronz, M.289, descoperit la -0.25 m, constituit dintr-o ceașcă cu o brățară și un pandantiv de bronz⁶⁷⁰, M.333, descoperit la -0.55 m și alcătuit din trei cești și patru inele de bronz⁶⁷¹ și, ultimul, M.356, descoperit la -0.52 m, alcătuit dintr-o cană, un ac, un inel și o spirală de bronz⁶⁷². Aceste șase cazuri pot, eventual, să documenteze niște cenotafuri, căci structurile lor se apropie mai mult de cea a unor morminte obișnuite, fie ele de incinerare sau de înhumare. Pentru celelalte cazuri este de luat în considerație posibilitatea ca ele să reprezinte urmele materiale ale unor episoade ceremoniale, simultane înmormântărilor sau ulterioare acestora, dar proba arheologică lipsește. Dar oricum ele se dovedesc foarte puțin operaționale pentru un examen mai amănunțit al necropolei.

Dintre mormintele de incinerare, cea mai mare parte este constituită din cele aparținând categoriei cu resturile calcinate depuse în vase cu funcția de urnă – *Urnengrab* – ele fiind în număr de 117 (87.97% din stocul incinerărilor). Mult mai puține sunt cele cu resturile calcinate depuse în groapă – *Brandgrab* –, acestea fiind doar 16 (12.03% din același stoc statistic), fiind evident că cea dintâi categorie era predominantă. Raportul dintre cele două tipuri principale de morminte de incinerare de la Tiszafüred-Majaroshalom poate avea importanța lui, în momentul în care este comparat cu situri arheologice similare și contemporane, în felul acesta putând fi puse în evidență eventuale faciesuri locale de expresii funerare.

Mormintele de incinerare în groapă – *Brandgäber* – cu excepția M.28, care, într-o groapă cu dimensiunile de $1.35 \times 0,85$ m, cu axa lungă pe direcția SE–NV 150° , nu a avut decât oase calcinate⁶⁷³ și a M.257 în a cărui groapă, pe fund la -1.40 m, s-au găsit, printre oasele calcinate, doar câteva fragmente de la un inel și o sârmă de bronz⁶⁷⁴, au avut, alături de oasele calcinate depuse pe fundul gropilor, vase adiacente, uneori chiar două sau trei, în patru cazuri – M.48, 75, 132, 247 și 268 – fiind descoperite și piese de port de bronz⁶⁷⁵. Un caz aparte, prin „bogăția” inventarului o reprezintă, desigur, M.194, considerat „*most probably scattered ash burial*”/*Brandschüttungsgrab*, cu șase vase și o brățară⁶⁷⁶. Se poate constata că aceste morminte, departe de a fi expresii funerare „sărace”, au dimpotrivă inventare remarcabile, ce pun în evidență, alături de complexitatea structurii, evidentă cel puțin în cazurile menționate, o rigoare rituală pe măsura celorlalte înmormântări ale necropolei.

Mormintele de incinerare în urnă au, la rândul lor, o anume variabilitate tipologică, în funcție de structura mormântului. Astfel, cele mai simple din acest punct de vedere – mormintele doar cu un vas cu funcția de urnă – sunt reprezentate prin 33 de cazuri, ceea ce constituie mai puțin de jumătate din cele la care urnele erau acoperite cu capace, reprezentate prin 81 de cazuri. Dar, și în cadrul acestei categorii mai largi, mai pot fi deosebite subcategorii, destul de bine reprezentate ca incidență statistică, cum sunt mormintele cu urne cu capac, mormintele cu urne cu vase adiacente și, cele mai complexe din punctul de vedere al structurii, mormintele cu urnele acoperite cu capace și având alături, sau în interior vase adiacente (Fig. 55). Pentru M.222, se pare că este vorba de un mormânt dublu, căci oase arse au fost descoperite în capacul urnei precum și în ceașca aflată alături de vasul socotit urnă. Din păcate, descrierea întregului complex este, ca să zic așa, telegrafică⁶⁷⁷, încât nu mai avem cum ști dacă în vasul numit urnă se găseau sau nu oase calcinate, iar analiza

⁶⁶⁷ *Ibidem*, p. 9, 12, 13, 15, 19, 24–25, 34 și, respectiv, 38.

⁶⁶⁸ *Ibidem*, p. 13.

⁶⁶⁹ *Ibidem*, p. 25.

⁶⁷⁰ *Ibidem*, p. 31,

⁶⁷¹ *Ibidem*, p. 34.

⁶⁷² *Ibidem*, p. 38.

⁶⁷³ *Ibidem*, p. 11, unde se spune că groapa avea „orientation N–S, 150° ”.

⁶⁷⁴ *Ibidem*, p. 29.

⁶⁷⁵ *Ibidem*, M.48, cu un inel alături de o ceașcă, p. 12; M.75, cu un ac de tip *Petschaftkopfnadel*, o brățară și un inel, alături de o ceașcă, p. 14; M.132, cu două brățări și o ceașcă, toate pe o zonă ovală cu diametrele de 0.30×0.60 m, p. 20; M.247, cu o brățară, un inel și un pandantiv care, aflate printre oasele calcinate, erau acoperite cu un castron așezat cu fundul în sus, alături mai fiind o ceașcă; M.268, cu două ace de tip *Petschaftkopfnadel* și alte cinci fragmente distruse de foc, alături mai fiind descoperite 4 vase, p. 30.

⁶⁷⁶ *Ibidem*, p. 25.

⁶⁷⁷ *Ibidem*, p. 28 și pl. 21–22/1–3.

antropologică nu a fost făcută. O situație oarecum aparte poate fi cea atestată în cazul M.7 (necartat), la care se afirmă că era vorba de: „*The badly burnt bones were situated in a circle of about 40 cm diameter. Among them there were a boat shaped stone-ax, and pieces of some bronze objects, and the destroyed sherds of a small cup*”⁶⁷⁸. În ce măsură este vorba de un mormânt de incinerare propriu- zis sau o reinhumare a unor oase, eventual, trecute superficial prin foc, ca în cazul M.359, din nou nu mai avem cum ști. Oricum situația este cu totul insolită, chiar dacă luăm în considerare și un eventual deranjament produs de înmormântările avarice.

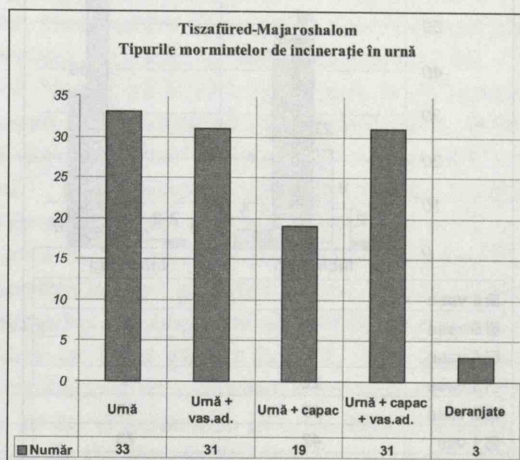

Figura 55

Spre deosebire de mormintele de inhumație, cele de incinerare au, în medie, mai multe vase, chiar dacă ținem seama de faptul că, cel puțin în cazul mormintelor de incinerare în urnă un vas a avut funcția de recipient, sau în cazul celor cu urnele acoperite cu capace, două vase alcătuiesc împreună recipientul pentru resturile calcinate, ca atare ele neapartenând inventarului propriu-zis al mormintelor. Sunt foarte puține mormintele de incinerare al căror plan a fost publicat (Pl. 247), astfel că nu se mai poate examina cu precizie situația, descrierile din catalog fiind prea sumare. Este cazul M.19, pentru care se spune că la -0.55 m au fost descoperite „several objects”, situația fiind destul de confuză, căci nu se putea preciza dacă acestea provin de la un mormânt sau de la două morminte distruse. Mormântul 19 a avut o amforă, un castron cu funcția de capac, trei cești și un vas sac, iar printre ele s-au mai găsit un ac de tip Petschaftkopfnadel și o brățară⁶⁷⁹. Un alt mormânt de incinerare cu conținut de excepție este M.354, cu o amforă-urnă, două catsroane, două cești, o amforetă și 2 ace, o brățară, două inele, un pandantiv și un buton, toate de bronz. Descrierea este din nou foarte sumară și lipsește planul mormântului, astfel că e greu de știut dacă a fost vorba de un mormânt de incinerare în urnă cu sau fără capac, la fel cum nu se mai poate ști nici care a fost poziția celorlalte vase⁶⁸⁰. Se poate observa (Fig. 56) că pentru mormintele de incinerare numărul mormintelor cu 4–3 vase (31 de cazuri împreună) este cu mult mai mare decât al celor de inhumație, cu același număr de vase. Dar, dacă ținem seama de faptul că urna sau urna + capacul nu aparțin inventarului, mormintele de incinerare cu 4–3 vase au în realitate, ca piese de inventar, 1–2 vase sau 2–3 vase, ceea ce schimbă situația. În acest fel mormintele de incinerare cu 2 vase sau cu un vas, pot aparține foarte bine acelor morminte la care nu au fost folosite vase pentru depuneri de alimente. Din această perspectivă mormintele de incinerare lipsite practic de vase, sunt mai numeroase decât cele de inhumație fără depuneri de hrană, ceea ce aruncă o lumină diferită asupra detaliilor de ritual pentru ambele categorii. Este de presupus că obiceiurile mortuare pentru fiecare din cele două rituri principale, în sensul expresiei de ordin social au fost diferite. Faptul este pus în evidență, indirect, de prezența vaselor cu alimente alături de defuncți, acestea fiind mai frecvente la inhumați. Dar există și factori limitativi, care sunt dați, pe de-o parte, de condițiile de săpătură, mai exact de starea de conservare, destul de precară în cea mai mare parte, a complexelor mortuare sau de faptul că, cel puțin în cazul mormintelor de incinerare, o bună parte a inventarului a putut fi distrus de foc, dar și, pe de altă parte, de informațiile lacunare disponibile, ca și de lipsa diagnozelor antropologice.

⁶⁷⁸ Ibidem, p. 9.

⁶⁷⁹ Ibidem, p. 10, fără a se specifica dacă urna a avut sau nu oase calcinate, și conținutul la pl. 2–19/1–8.

⁶⁸⁰ Ibidem, p. 38 și conținutul la pl. 33–354/1–16.

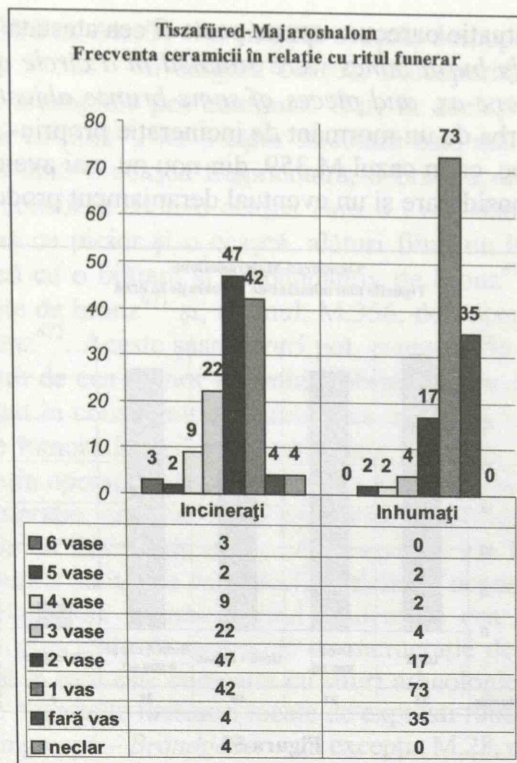

Figura 56

Dacă pentru marea majoritate a mormintelor descoperite la Tiszafüred-Majaroshalom nu există indicații privind forma și dimensiunile gropilor funerare, adâncimile sunt în cea mai mare parte indicate, chiar dacă fără precizări referitoare la fundul gropilor sau nivelul surprinderii lor. Cum însă există nenumărate morminte foarte puțin adânci, este de presupus că adâncimile menționate în catalog se referă la fundul gropilor. Graficul adâncimilor, separat pe cele trei categorii de complexe mortuare – morminte de înhumare, morminte de incinerare și morminte „confuze” – (Pl. 248/1–3) nu este cătuși de puțin relevant, în toate trei cazurile ele înscriindu-se pe curbe cu traseu continuu, fără fracturi care să indice existența unor trepte distincte de adâncimi. Se poate totuși remarca că mormintele de înhumare au o adâncime medie mai mare decât a celor de incinerare, acestea din urmă având o medie de adâncimi mai apropiată de așa-zisele morminte „confuze”. Cel mai adânc mormânt a fost M.138⁶⁸¹, de înhumare, în care scheletul se găsea la –2.45 m. Acestuia i se mai adaugă alte 16 morminte de înhumare cu gropi ale căror adâncimi depășesc 1.5 m, majoritatea mormintelor de înhumare având gropile cu adâncimi de peste 1 m. Există și o grupă, destul de consistentă numeric, cu adâncimi mai reduse, pentru ca, la capătul seriei, să existe 5 morminte cu adâncimi mai mici de 0.30 m, cele mai la suprafață fiind M.219 și M.311, ambele descoperite la –0.30 m⁶⁸². Cel mai adânc mormânt de incinerare este M.234, descoperit la –1.85 m⁶⁸³, după care urmează grupul mormintelor 18, 257 și 303, toate descoperite la –1.40 m⁶⁸⁴. Cel mai puțin adânc dintre mormintele de incinerare este M.9, care a fost descoperit la –0.05 m⁶⁸⁵, urmându-i apoi M.57, descoperit la –0.10 m⁶⁸⁶ și M.1, 6, 8 și 26, toate patru descoperite la –0.15 m⁶⁸⁷. Este evident că în cazul acestor complexe este vorba de intervenții ulterioare în mormântărilor, care au avut ca rezultat îndepărtarea depunerilor, adâncimile respective nefiind cele reale. Majoritatea mormintelor de incinerare au adâncimi cuprinse între –0.25 –0.80 m, între ele găsindu-se și M.229, descoperit la –0.60 m și la care s-a găsit și un fragment de pumnal de bronz⁶⁸⁸. Grupul mormintelor „confuze” are ca cel mai adânc, M.134, constituit dintr-o

⁶⁸¹ *Ibidem*, p. 20.

⁶⁸² *Ibidem*, p. 27, respectiv, 33.

⁶⁸³ *Ibidem*, p. 28.

⁶⁸⁴ *Ibidem*, p. 10, 29, respectiv, 32.

⁶⁸⁵ *Ibidem*, p. 9.

⁶⁸⁶ *Ibidem*, p. 13.

⁶⁸⁷ *Ibidem*, p. 9, respectiv, 10.

⁶⁸⁸ *Ibidem*, p. 28 și pl. 22–229/2.

singură ceașcă găsită la -1.60 m⁶⁸⁹. Tot între mormintele „confuze”, cu gropi mai adânci, se înscrie și M.20, constituit din „the objects found (sic) in the 80–115 cm deep amorphous grave ditch”, între care se numără și un topor cu disc deformat de foc⁶⁹⁰. Ca și pentru mormintele de incinerare, majoritatea adâncimilor mormintelor „confuze” se înscrie între -0.80 – -0.25 m, la ultima cotă fiind situat M.315, din al cărui inventar a făcut parte și un fragment din lama unui pumnal de bronz⁶⁹¹. La capătul de sus al seriei se plasează M.334 și 349, ambele descoperite la -0.10 m⁶⁹².

În lipsa diagnozelor antropologice, mormintele de înhumare pot fi separate după poziția scheletelor și inventare și, în funcție de acestea, reexamineate adâncimile. Pentru mormintele cu scheletele pe partea dreaptă (Pl. 248/4) se poate distinge eventual, o treaptă de adâncime între -1.40 – -1.10 m, cu 12 morminte, între care se găsesc M.161, descoperit la -1.15 m⁶⁹³ și M.135, descoperit la -1.10 m, care a avut în inventar un pumnal de bronz⁶⁹⁴. Alte două pumnale s-au mai găsit în M.252, descoperit la -0.90 m⁶⁹⁵ și M.99, descoperit la -0.85 m, care a mai avut și un vârf de săgeată cu tub⁶⁹⁶. Situat la -1.67 m, M.174 a avut un inventar din care făceau parte un pumnal și un Absatzbeil⁶⁹⁷, acesta fiind cel mai reprezentativ mormânt al grupeii cu scheletele chircite pe dreapta. Eventual, la capătul de sus al seriei s-ar mai putea plasa și M.73, deși nu i se cunoaște poziția, dar care, descoperit la -0.35 m, a avut în inventar un alt pumnal de bronz⁶⁹⁸. Dintre mormintele cu scheletele chircite pe stânga (Pl. 248/5), cea mai adâncă groapă a avut-o M.138, cu fundul la -2.45 m, și cu un inventar din care au făcut parte două pandantive, un fragment de brățară și o sârmă din bronz⁶⁹⁹. M.160, descoperit la $-0.1.20$ m, cu un inventar din care au făcut parte o brățară, două Lockenringe, un inel și doi butoni, a fost descoperit la -1.20 m, lui mai urmându-i, pe o eventuală treaptă, relativ distinctă ce se termină pe la -1 m, M.66, descoperit la -1.13 m și cu un inventar din care nu lipsesc piesele de port de metal – o brățară, un pandantiv trompetiform, alte două de tip Herzförmigeanhänger, un ac de tip Petschaftkopfnadel, un inel, un fragment probabil de centură și o spirală de bronz⁷⁰⁰. Către capătul de sus al seriei se plasează M.342, descoperit la -0.83 m, din nou cu mai multe piese de port de metal⁷⁰¹ și M.175, descoperit la -0.70 m, din al cărui inventar au făcut, de asemenea, parte alte piese de port de bronz⁷⁰². Mormântul de înhumare cu scheletul chircit pe stânga și situat la cea mai mică adâncime este M.311, descoperit la -0.30 m, care nu a avut decât o ceașcă⁷⁰³.

Dacă prin inventarele lor, cele două grupe de morminte de înhumare pot fi raportate la grupele de sex și vârstă – cele cu scheletele chircite pe dreapta, la care apar piese de armament, corespunzând bărbaților, iar cele cu scheletele chircite pe stânga, fără arme dar cu mai multe piese de port de metal, corespunzând femeilor –, adâncimile la care se găseau nu diferă. Nu mai avem cum ști care va fi fost volumul pământului excavat pentru a aprecia consumul de muncă/energie socială, o corespondență între gropile sepulcrale mari și inventarele relevând un statut social aparte fiind greu de sesizat. Un caz demn de interes în acest sens îl oferă M.342, a cărui groapă de formă rectangulară a avut o lungime de 2.10 m și o lățime de 0.90 m⁷⁰⁴, rezultând o suprafață de 1.89 mp, relativ mare raportată la dimensiunile scheletului chircit pe stânga. Inventarul este de excepție, ceea ce ar putea indica că unui consum de muncă mai mare îi corespundea și un inventar aparte, cu alte cuvinte un mormânt cu o structură mai complexă ar putea exprima rangul social la Tiszafüred, dar puținătatea cazurilor pentru care dispunem de asemenea date oprește discuția.

Ceramica prezentă în cimitirul de la Tiszafüred-Majaroshalom se poate grupa pe cinci forme principale: ceașca, castronul, vasul pântecos-amfora, vasul sac cu una sau două torțe și vasul sac fără torțe (Fig. 57/1–5).

⁶⁸⁹ Ibidem, p. 20 și pl. 11–134/1.

⁶⁹⁰ Ibidem, p. 10, fig. 4.

⁶⁹¹ Ibidem, p. 33. Fragmentul de lamă de pumnal, lat de 2.3 cm, nu este ilustrat.

⁶⁹² Ibidem, p. 34, 37.

⁶⁹³ Ibidem, p. 23.

⁶⁹⁴ Ibidem, p. 20, pl. 12–135/1.

⁶⁹⁵ Ibidem, p. 29 și pl. 23–252/2.

⁶⁹⁶ Ibidem, p. 16 și pl. 9–99/1, 3.

⁶⁹⁷ Ibidem, p. 24 și pl. 17–174/1, 4.

⁶⁹⁸ Ibidem, p. 14, pumnalul nefiind ilustrat.

⁶⁹⁹ Vezi supra nota 680.

⁷⁰⁰ Ibidem, p. 14. Piesele de port nu sunt ilustrate, fiind pierdute!

⁷⁰¹ Ibidem, p. 35–36 și pl. 31–342/1–18.

⁷⁰² Ibidem, p. 24, pl. 17–175/17–26.

⁷⁰³ Ibidem, p. 33.

⁷⁰⁴ Ibidem, p. 35–36 și fig. 25/a.

O tipologie mai fină este dificil de făcut, existând numeroase variante cu incidență statistică redusă și, prin aceasta puțin utilă pentru discuția de față. În același timp, sunt numeroase cazurile în care recipientele sunt reprezentate doar prin fragmente ceramice, fiind uneori imposibil de stabilit dacă este vorba de vase sparte pe loc sau de cioburi izolate aflate în structura/umplutura mormintelor. Pe de altă parte, pentru discuția supra obiceiurilor funerare o tipologie fină, ierarhizată, nu folosește, căci în cazul vaselor din morminte ceea ce a contat în realitate a fost conținutul lor, sau pe cel care-l simbolizau prin prezența lor aceste vase. Este evident că ceștile au conținut lichide, în vreme ce în celelalte vase puteau fi depuse fie alimente lichide, fie solide, mai ales în cazul castroanelor. Pentru mormintele de incinerare, vasele folosite cu funcția de urnă și capacele lor, așa cum am mai spus, nu reprezintă piese de inventar ci recipientele în care au fost depuse resturile calcinate, formele/tipurile alese fiind cele potrivite acestui scop. Ceașca este, de departe, cea mai bine reprezentată numeric, prin 327 de exemplare, celelalte forme fiind prezente în procente aproape egale, cu o ușoară predominanță a castroanelor.

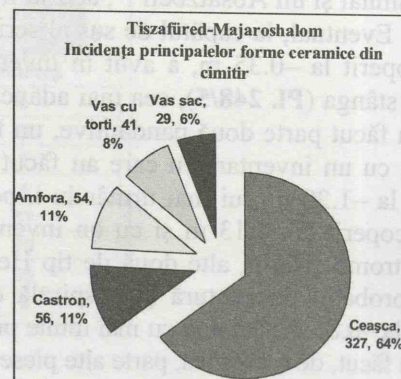
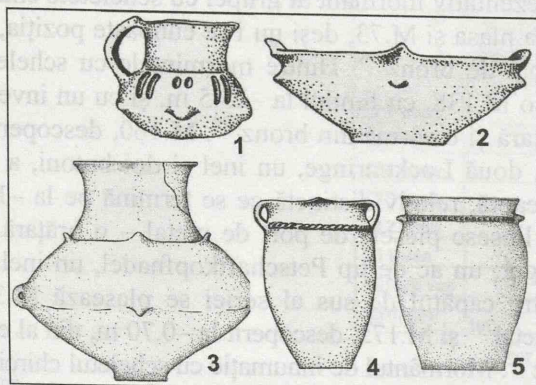

Figura 57

Faptul în sine reflectă obiceiul precumpănitor de a depune lichide alături de defuncți, chiar și în cazul mormintelor de incinerare, unde ceașca apare, ca vas adiacent în 52 de morminte, ceea ce indică destul de clar că au avut același rost ceremonial ca și în cazul mormintelor de înhumare unde apar la 83 de morminte. Castroanele sunt prezente la 14 morminte de înhumare, iar amfora/vasul pântecos în doar 11 cazuri, celelalte două forme fiind cu totul incidentale. Pentru mormintele de incinerare sau cele „confuze” este mai dificil de stabilit, datorită condițiilor din teren care nu au permis totdeauna observații precise, când amforele sau alte forme ceramice au funcționat ca urne ori capace, în cazul castroanelor sau când au fost vase adiacente înmormântării.

Aceleași dificultăți ivite în cursul săpăturilor nu au permis precizarea de fiecare dată, în cazul mormintelor de înhumare, a poziției vaselor din morminte. Din puținele cazuri la care s-au putut face asemenea observații reiese că precumpănitor de departe era obiceiul depunerii acestor vase la picioare – M.74, 121, 135, 160, 161, 174, 274, 294, 342⁷⁰⁵ – într-un singur caz – M.102⁷⁰⁶ – vasul, o ceașcă, fiind depus în dreptul craniului.

Un loc important în cadrul inventarelor funerare îl ocupă piesele de port de metal sau din alte materiale. Cele mai frecvente sunt inelele, brățările și acele, apoi butonii, toate de bronz. Le urmează piesele de colier, reprezentate prin perle de cochilii, dinți perforați de animal sau așa numitele saltaleone. În lipsa unor determinări antropologice, nu se poate spune care anume dintre piesele respective au aparținut cu precădere bărbaților sau femeilor, în cazul acestora fiind mai numeroase, ca de pildă la M.102. Judecând după poziția pe dreapta sau pe stânga a scheletelor, se poate observa că doar în cazul pieselor de colier și, eventual, ale butonilor din bronz, acestea sunt mult mai frecvente la mormintele cu scheletele depuse pe stânga. Se mai poate remarca că, în măsura în care aceste piese reflectă anume caracteristici de vestimentație, acestea erau comune atât celor înhumați cât și celor care, după moarte, erau arși pe ruguri, subliniindu-se, și pe această cale, unitatea comunității de la Tiszafüred-Majaroshalom. Piesele de armament sunt reprezentate în special prin pumnale, la care se adaugă toporul de tip Nackenscheibenaxt din M.20 sau securea de tip Absatzbeil din M.174 și vârful de săgeată din M.99, toate din bronz, ca și două topoare din piatră descoperite în M.7 și 140. În total e vorba de doar 10 morminte cu piese de armament, ceea ce indică că exprimarea calității de luptător,

⁷⁰⁵ *Ibidem*, fig. 6, 10, 11–12/a, 13–14, 19, 21, 25/a.

⁷⁰⁶ *Ibidem*, fig. 9/a.

sau, mai degrabă a atributelor masculine, prin depunerea de arme în morminte a fost incidentală. O explicație destul de verosimilă trebuie căutată în numeroasele depozite de bronzuri ale vremii, în care armele constituie una dintre cele mai bine reprezentate categorii, probabil aceasta fiind calea exprimării atributelor masculine, în cazul înmormântărilor ele fiind subliniate prin poziție și orientare.

Înserierea statistico-combinatorie a mormintelor de la Tiszafüred-*Majaroshalom*, după principalele elemente de ritual și piesele legate direct de statutul social al defuncților nu dă rezultate relevante, în primul rând datorită informațiilor neclare disponibile pentru mormintele descoperite. Din același punct de vedere nu au putut fi procesate decât 207 complexe funerare de înhumăție (Pl. 249/1)⁷⁰⁷. Prima observație care se poate desprinde din această înseriere, este aceea că între mormintele de înhumăție cu scheletele chircite pe stânga (blocul din capătul superior al tabelului) și cele cu scheletele depuse pe dreapta (blocul din capătul inferior al tabelului) există diferențe care se pot explica prin aceea că cele cu scheletele pe dreapta, la care sunt prezente piese de armament, cum sunt pumnalele sau securea de tip Absatzbeil, aparțin indivizilor de sex masculin, în vreme ce mormintele cu schelete chircite pe stânga sunt ale femeilor, pentru care și piesele de port din metal sunt mai frecvente. În lipsa unor determinări antropologice precise, observația, de altfel conformă cu mai vechile opinii privind dispunerea cadavrelor la comunitățile Otomani-Füzesabony, rămâne a fi verificată. O altă distincție care mai poate fi făcută este aceea conform căreia aproximativ 19% dintre morminte – 23 dintre mormintele de înhumăție, 19 pentru cele de incinerăție și alte 30 la care ritul funerar nu e precizat – au avut piese de port sau de armament, uneori asociate, ele reprezentând un segment din cadrul comunității cu un statut corespunzător acestor piese care lipsesc în celelalte complexe mortuare. Că între grupurile de morminte distinse prin analiza statistico-combinatorie nu există diferențe cronologice sensibile este dovedit de prezența unor tipuri de piese, cum ar fi brățările sau acele, prezente la fiecare grupare. Structurile mormintelor, așa cum sunt puse în evidență prin analiza statistico-combinatorie, mai arată și o echivalență, cât și o contemporaneitate, între mormintele de incinerăție și cele de înhumăție, fiind astfel pus în evidență că la Tiszafüred-*Majaroshalom* comunitatea era segmentată, din punctul de vedere al modului de tratare a defuncților, dar fără ca această segmentare să afecteze unitatea spațiului funerar, căci în grupările prezumate de înmormântări există laolaltă morminte din ambele categorii, ceea ce poate indica chiar și existența unor relații de ordin social – eventual matrimoniale – între cele două grupe rituale.

Din datele, destul de puține în realitate, disponibile pentru cimitirul de la Tiszafüred-*Majaroshalom* se poate vorbi de o anume standardizare a comportamentului funerar, cu reguli atent respectate, chiar dacă expresiile funerare, prin unele elemente de structură, indica o variabilitate a ritualurilor. Rigurozitatea comportamentului funerar evidentă în această necropolă permite chiar stabilirea, pe baza structurilor înmormântărilor, a sexului pe cale arheologică, chiar și acolo unde piese elocvente cum sunt armele, lipsesc. Din păcate, în ciuda numărului impresionat de morminte, cimitirul de la Tiszafüred, prin situația dificilă a cercetării, dar și prin inconsecvențele publicării ajută mai puțin la conturarea standardului funerar al comunităților din bronzul de pe Tisa.

Am ocolit cu bună știință problema încadrării culturale. Așa cum, de altfel, afirmă și autorul săpăturii⁷⁰⁸, cimitirul de la Tiszafüred-*Majaroshalom* relevă o anume continuitate a mai vechilor tradiții mortuare, de factură Füzesabony, și acest lucru este cel important în cadrul discuției de față. O apreciere asupra raportului dintre tradițiile mai vechi și cel nou apărute pot fi puse mai bine în evidență abia după discuția și a altor complexe funerare Otomani-Füzesabony sau de factură Hügelgräberkultur.

Un alt obiectiv funerar important care aparține grupei Füzesabony este cel constituit din înmormântările descoperite în preajma localității Gelej. Cercetări mai vechi, din anul 1941, duseseră la identificarea a 12 morminte, dar pentru care informațiile s-au pierdut în cea mai mare parte. Noi cercetări făcute în anul 1962 și continuate apoi între 1966–1968, au dus la descoperirea a 135 morminte, situate în zona denumită *Kanálisdülő* și a altor 21 ceva mai la sud, în zona *Beltelekdülő*, cele două zone fiind situate una față de alta la circa 180 m (Pl. 250/1). În mormântărilor Füzesabony le urmează, destul de semnificativ chiar pe același loc, complexe funerare aparținând grupei Piliny. Către sud, la mică distanță au fost descoperite urme ale unei așezări cu nivele de locuire corespunzătoare, din bronzul mijlociu și târziu⁷⁰⁹.

⁷⁰⁷ Tabelul original de înseriere cu programul WINBASP v.5.42, cuprinzând toate cele 207 morminte este inadecvat unei ilustrări directe datorită dimensiunilor. Am ales soluția de a reprezenta acele morminte ale căror structuri sunt identice doar printr-un singur caz, pentru o mai bună reprezentare grafică.

⁷⁰⁸ T. Kovács, *op. cit.*, p. 48–49.

⁷⁰⁹ T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, RégFüzetek II, 20, 1979. La p. 5, în mod eronat, se spune că sectorul *Beltelekdülő* este situat „nördlich von der Kanális-Flur”, vezi și planul general la fig. 2.

Lipsește informații de detaliu privind situația exactă din teren, fiind astfel dificil de a aprecia corect în ce măsură cele două zone cu înmormântări Füzesabony reprezintă fiecare un spațiu funerar distinct sau este vorba, în realitate, de o singură zonă funerară, foarte întinsă și care, datorită faptului că nu s-a verificat spațiul intermediar, se înfățișează doar aparent ca două cimitire distincte. O comparație cu situația de la Tiszafüred-Majaroshalom, unde se pare că este vorba de un întins spațiu funerar, dar din nou cercetat discontinuu, ar indica că și la Gelej este vorba de o situație identică, adică de un singur cimitir întins și, foarte probabil, cu numeroase înmormântări.

Pentru sectorul *Beltelekdűlő*, cele 21 de morminte, toate de înhumare, constituie cu totul evident un cartier/grupa al unui cimitir mai întins care nu a fost cercetat în întregime. Stocul de morminte este destul de mic pentru a constitui o bază multumitoare pentru o analiză de statistică spațială. Cartarea și apoi triangulațiile Voronoi-Dirichlet-Thiessen și Delaunay indică o structură regulată, așa cum o dovedesc coeficientul Clark-Evans cu o valoare de 2.753 și o densitate de 0.464, la fel ca și valorile 0.271 Kolmogorov Distance D și 0.190 Randomness probability (Pl. 251/2-3). Micul grup de morminte este plan, nefiind descoperite amenajări exterioare. O problemă o ridică forma gropilor. Pe planul general publicat, ca și pe planurile individuale, este evident că, în cel puțin câteva cazuri, mormintele s-au suprapus, planurile gropilor surprinse nefiind separate, cum este cazul M.67-68, 69-70, 72-73 și 75-76. Dacă în cazul M.27, 31, 34 și 65, gropile nu depășesc cu mult dimensiunile scheletelor, ele având o formă aproximativ ovală, în cazul M.33 sau, mai ales 77, gropile surprinse și înregistrate sunt cu totul insolite atât ca formă și ca dimensiuni. Din descrierile mormintelor publicate în catalog, nu există indicații dacă formele ca și dimensiunile gropilor celor două morminte, ca de altfel și pentru M.69-70, se datoresc unor intervenții ulterioare sau nu.

Pozițiile în care au fost descoperite scheletele sunt două: chircite laterale pe dreapta – șase, sau pe stânga – douăsprezece, pentru restul complexelor fiind vorba, fie de morminte deranjate, fie, cum este cazul M.32, 66, 71 și 74, fără resturi osteologice. Orientările sunt predilect către V (5 cazuri) pentru mormintele cu schelete chircite pe dreapta la care există doar o singură excepție – M.35 – așezat cu craniul către E. Mormintele cu scheletele chircite pe stânga erau dispuse predilect cu craniile către E (9 cazuri), cu două excepții – M.28 și 67 – orientate către V și M.30, cu craniul către NE. Este destul de clară o diferențiere din punctul de vedere al asocierii poziție + orientare, diferențiere care corespunde, desigur, diferențierilor după apartenența la grupele de sex, dar cum nu există o analiză antropologică faptul nu poate fi probat.

Adâncimile gropilor se înscriu între -1.85 m, pentru M.31 și -0.80 m pentru M.71. Se poate observa că există o anume diferență între adâncimea medie a mormintelor cu schelete chircite pe dreapta (Fig. 58, grupul cel mai din stânga) și a celor cu scheletele chircite pe stânga (Fig. 58, grupul din mijloc). Astfel, cele mai multe dintre mormintele cu scheletele chircite pe stânga, sunt mai adânci decât cele cu scheletele chircite pe dreapta. Dar cum stocul disponibil este prea mic, nu se poate trage încă o concluzie. Mai trebuie remarcat că pentru mormintele la care nu a fost posibilă determinarea poziției, sau a celor lipsite de oseminte, adâncimile sunt vizibil mai mici. O situație specială este cea a M.74, descoperit la -0.60 m și constituit doar din două vase, autorul săpăturii considerând chiar că este posibil ca aceste două vase să fi aparținut în realitate M.77, aflat alături⁷¹⁰. Dar cum pe planul publicat M.74 nu este cartat nu mai avem cum verifica! Același număr redus de cazuri împiedică precizarea eventualei relații dintre adâncimile gropilor funerare și inventarele mai aparte, în cazul de față, cele cu piese de port din bronz. Pentru M.31, cu scheletul chircit pe dreapta și la care s-au descoperit doi butoni din bronz, precum și patru vase, adâncimea era de -1.85 m. Tot la adâncimi mari se mai găseau și M.77 și 68, ambele cu scheletele chircite pe stânga, primul descoperit la -1.70 m și având ca inventar 4 vase și două ace din bronz, iar al doilea descoperit la -1.65 m, cu un inventar constituit din 5 vase, un ac, două pandantive, 4 spirale din sârmă, toate din bronz, o mărgea din os și alte patru din „pastă”, posibil faianță⁷¹¹, acest mormânt fiind cel mai reprezentativ pentru grupul din sectorul *Beltelekdűlő*. Dar există și M.34, descoperit la -0.85 m, cu un schelet de copil, chircit pe stânga, la care s-au descoperit 3 vase și un alt ac din bronz, ca și M.32⁷¹², descoperit la -0.85 m, dar fără schelet, ci doar cu două vase și un ac din bronz⁷¹³.

⁷¹⁰ *Ibidem*, p. 25.

⁷¹¹ *Ibidem*, p. 24-25 și pl. 9/8-20, pentru M.68 și p. 25 și pl. 11, pentru M.77.

⁷¹² *Ibidem*, p. 23-24, pl. 6/13-16.

⁷¹³ *Ibidem*, p. 23 și pl. 6/5-6, 9.

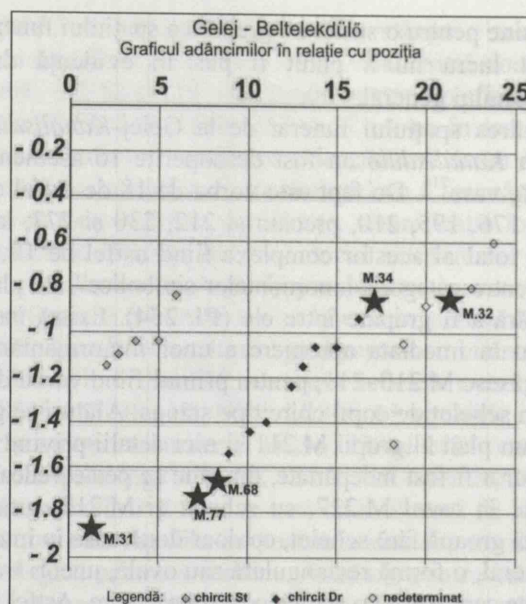

Figura 58

Multe neclarități, proprii micului stoc de înmormântări din sectorul *Beltelekdűlő*, pot fi clarificate prin examinarea mormintelor contemporane din sectorul *Kanálisdűlő*. Celor 135 de morminte descoperite și înregistrate le corespund 146 de înmormântări, mai multe morminte fiind duble – M.130, 137, 144, 151, 183, 184 și 280 – iar M.151 fiind triplu. Toate mormintele sunt plane, nefiind descoperite amenajări exterioare. La fel ca și în cazul înmormântărilor de la *Beltelekdűlő*, gropile mormintelor au uneori forme și dimensiuni aparte, câteodată datorate întretăierii mormintelor, cum este cazul, de pildă, pentru M.190–191, sau mormintele 150–151. Către N, suprafața cercetată a atins o zonă unde o groapă de nisip a afectat obiectivul. Se vede destul de limpede că înmormântările depășeau limitele suprafeței cercetate fiind de presupus că zona a avut mai multe morminte (Pl. 252/1). După autorul săpăturii, mormintele erau dispuse pe șiruri⁷¹⁴, dar constatarea este în mare măsură doar aparentă, stabilită impresiv și nu poate fi reținută ca atare. Prin cele două procedee de analiză statistică spațială, se pare că este vorba de o organizare regulată, după cum o arată valoarea de 2.151 pentru coeficientul Clark-Evans (Pl. 253/1–2), dar rezultatul astfel obținut nu este relevant, căci înmormântările Piliny și deranjamentele târzii au dus la distrugerea unor complexe funerare. În același timp, printr-o regretabilă eroare, 11 morminte nu au fost cartate astfel că orice fel de încercare de a examina structura sectorului de cimitir cercetat nu mai poate fi dusă la capăt. Din aceleași triangulații pot fi sesizate trei grupări de morminte situate, cea dintâi către extremitatea vestică a suprafeței cercetate, cuprinzând M.149–150–151, 215–216, 225–226, apoi, oarecum în centru un alt grup constituit din M.91–95, 97, 100–101, 131, 132 și, în sfârșit, un al treilea situat ceva mai la est și constituit din M.49–51, 57, 106–108, 111, dar, din motivele expuse, observația are un anume grad de incertitudine. Numărul mare al mormintelor distruse ca și al complexelor considerate „morminte simbolice” complică în plus situația. Atât la *Kanálisdűlő*, cât și la *Beltelekdűlő*, există câteva situații particulare care par a dovedi că totuși înmormântările Füzesabony de la Gelej au fost grupate. Pentru *Kanálisdűlő* cele mai elocvente astfel de situații sunt cele ale M.100–101, 119–121, 139–140, 150a–c–151, a, 190–191⁷¹⁵, de fiecare dată fiind clare grupările de morminte, uneori chiar suprapunându-se. Raporturile directe între aceste morminte, mai ales suprapunerile, nu au cum fi explicate neapărat prin existența unor orizonturi succesive de înmormântări, ci mai degrabă, și mai firesc, prin existența unor parcele funerare anume și care, prin dimensiunile reduse, au obligat la suprapunerea/aglomerarea înmormântărilor. La fel de firesc, fiecareia dintre aceste parcele i-a corespuns o succesiune proprie de înmormântări, ce nu pot fi extrapolate decât cu totul artificial pentru întreaga necropolă, care, de altfel, prin inventare, se dovedește unitară cronologic.

⁷¹⁴ *Ibidem*, p. 28, cu specificația ulterioară că șirurile au fost ordonate pe grupuri.

⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 11–12 și fig. 7 pentru M.100–101, p. 13 și fig. 8 pentru M.119–121, prezentate însă separat, p. 15, unde se specifică că M.139–141 au fost găsite „in einer gemeinsamen Grabgrube, die jedoch in verschiedenen Tiefe voneinander abgesondert waren” și, semnificativ, că alături de M.141 se găsea „eine leere, jedoch mit den Gräbern 139–141 zusammenhängende Grube” și fig. 9 cu planurile date separat, p. 16 și fig. 9 pentru M.150a–c sub care se găsea mormântul dublu 151 și p. 18 și fig. 11 pentru M.190–191.

Situațiile descrise vorbesc de la sine pentru o structură grupată a spațiului funerar, faptul că prin procedeele de analiză statistică spațială acest lucru nu a putut fi pus în evidență datorându-se, în bună măsură, inconsecvențelor în redactarea planului general.

Strâns legată de reconstituirea spațiului funerar de la Gelej-*Kanálisdűlő* este și cea a „mormintelor simbolice”. După Kemenczei, la *Kanálisdűlő* au fost descoperite 16 asemenea complexe, lipsite de resturi osteologice, dar având, de regulă, vase⁷¹⁶. De fapt este vorba de 18 de astfel de complexe, M.14, 25, 54, 56, 57, 95, 97, 145, 149, 160, 175, 176, 195, 210, precum și 212, 230 și 277, la care trebuie adăugată și mica groapă de lângă M.14, numărul total al acestor complexe fiind astfel de 19, corespunzând unui procent de 12.92%, ceea ce este cam mult pentru categoria „mormintelor simbolice”. Pe planul cimitirului aceste complexe sunt situate oarecum uniform, fără a fi grupate între ele (Pl. 254). Există însă câteva cazuri, în care aceste „morminte simbolice” se găseau în imediata apropiere a unor înmormântări propriu-zise. La extremitatea apuseană a suprafeței săpate se găsesc M.210–211, pentru primul fiind vorba de un mormânt de inhumație, cu o groapă rectangular/ovală, cu un schelet de copil chircit pe stânga. Alături se găsea M.211 în care nu s-a găsit decât o cană mică⁷¹⁷. Nu există un plan al gropii M.211 și nici detalii privind distanța reală la care se găseau cele două complexe, dar ele nu par a fi fost îndepărtate, din câte se poate vedea pe planul general al cimitirului. Situații identice se mai întâlnesc în cazul M.227, cu schelet și M.212, groapă fără schelet cu două vase, M.225, cu schelet și M.149, o altă groapă fără schelet, cu doar două vase în interior.

Gropile funerare au, în general, o formă rectangulară sau ovală, uneori trapezoidală, dar dimensiunile lor variază. Există câteva situații aparte care merită o atenție corespunzătoare. Astfel M.19, a avut o groapă care, către vest se „prelungeste” fără nici o logică constructivă⁷¹⁸. Foarte probabil este vorba de o groapă care, fie a străpuns mormântul, fie a fost suprapusă de mormânt, raportul lor stratigrafic nefiind surprins. O situație identică se mai poate observa și pentru M.93, cu o groapă care în plan prezintă, către E, din nou o „prelungire” ovală ce pare mai degrabă a fi un complex de sine stătător față de mormânt⁷¹⁹, dar din păcate nu există un profil transversal al celor două complexe care să elucideze raportul lor exact. În cazul M.144, considerat „*Doppelgrab*” groapa înregistrată are o formă insolită, având către sud un soi de „ieșind”, pe al cărui fund au fost descoperite resturile înmormântării 144b⁷²⁰, și în acest caz fiind vorba de o suprapunere de morminte care nu a fost pusă în evidență.

De altfel, asemenea situații, mai clare, se mai pot observa în cazul M.46–58, 190–191 etc., toate conducând către posibilitatea ca uneori mormintele de inhumație propriu-zise să fi fost însoțite de gropi cu depuneri ceramice, acestea exprimând anume ceremonialuri, însoțind înmormântările propriu-zise sau fiind ulterioare acestora și mai puțin „morminte simbolice”.

Un element important al structurilor funerare de la Gelej îl reprezintă adâncimea mormintelor. În catalogul publicat pentru cele mai multe morminte se dau două adâncimi, diferențele dintre cele două cote fiind uneori destul de mari. Nu se fac precizări, dar este destul de probabil că prima cifră reprezintă cotele la care au fost surprinse gropile mormintelor, iar cea de-a doua fundul acestora. Pe graficul adâncimilor (cota fundului gropilor), separate după pozițiile scheletelor se poate observa că mormintele cu scheletele chircite pe dreapta sunt mai puțin adânci⁷²¹, față de cele cu schelete chircite pe stânga⁷²² (Pl. 255). Așa cum și T. Kemenczei a observat, mormintele cu schelete de copii sunt mai puțin adânci⁷²³, la fel cu gropile „mormintelor simbolice”. Nu se poate distinge un raport anume între adâncimi și prezența unor elemente de inventar aparte – mai exact piese de port din metal. Observația consemnată în grafic se potrivește cu cea corespunzătoare pentru grupul mormintelor cercetate la 180 m mai spre sud în punctual *Beltelekdűlő*, ceea ce poate exprima o particularitate a înmormântărilor Füzesabony de la Gelej, dar nu trebuie pierdut din vedere că stocul mormintelor disponibile pentru examinare nu este totuși foarte mare. Chiar dacă nu avem la dispoziție diagnosticul antropologic pentru cimitirul de la Gelej, se poate presupune că a existat o anume diferență în ceea ce privește structurile funerare ale mormintelor cu scheletele chircite pe dreapta (presupuse cu temei ca aparținând bărbaților) și cele cu scheletele chircite pe stânga (femei), diferențe care trebuie verificate și pe alte câi.

⁷¹⁶ *Ibidem*, p. 28, cu observația că este inclus, eronat, și M.210, care a avut schelet.

⁷¹⁷ *Ibidem*, p. 19 pentru descriere, fig. 12/210 pentru planul mormântului și pl. 23/16–18 pentru inventarul M.210 i pl. 24/1 pentru cel al M.211.

⁷¹⁸ *Ibidem*, p. 8 cu descrierea telegrafică din catalog și fig. 5 cu planul gropii.

⁷¹⁹ *Ibidem*, p. 11 cu aceeași descriere și fig. 6 cu planul mormântului.

⁷²⁰ *Ibidem*, p. 15 și fig. 9.

⁷²¹ Cel mai adânc al acestei categorii este M.98, descoperit la –1.75, cu un schelet depus pe spate, dar cu picioarele îndoite și așezate pe dreapta.

⁷²² Cel mai adânc este M.168, al cărui schelet, lipsit de inventar, zăcea la –2.45 m.

⁷²³ *Ibidem*, p. 28–29.

Cele două poziții principale – chircit pe dreapta sau pe stânga – sunt atestate, în prima situație, prin 28 de cazuri (10.04%), iar în cea de a doua prin 46 (31.29%). Mai există două morminte cu schelete în decubit dorsal – M.98 și 177 – și alte două – M. 52 și 119 – în decubit ventral. În sfârșit, pentru șase cazuri s-au descoperit doar craniile – M.20 (cu trei craniile), 53, 131, 150a, 252 și 271 – nu în toate cazurile putând fi posibil să se precizeze dacă e vorba de o înmormântare de craniu propriu-zisă sau de un deranjament ulterior. Pentru 44 de morminte nu s-a putut stabili poziția scheletelor. Cum cimitirul nu a fost săpat în întregime, procentele pentru cele două poziții principale nu au cum exprima o realitate, semnificația lor fiind mult redusă. Există unele diferențe în ceea ce privește gradul de chircire, dar cum stocul mormintelor pentru care se pot face asemenea observații de detaliu este redus, o asemenea tipologie își pierde sensul.

Direct legată de poziție, orientarea mormintelor se înscrie în standardul obișnuit al grupei Füzesabony. Și la Gelej-Kanálisdülő mormintele cu scheletele chircite pe dreapta sunt orientate predilect către vest, existând un mic grup alcătuit din M.109, 132, 227, 278 și 279, ale căror schelete aveau craniile îndreptate către est. Alte două morminte erau orientate SSV – M.60 – sau NV – M.206. Mormintele cu schelete chircite pe stânga erau orientate predilect către est, dar și cu trei morminte – M.115, 138 și 242 – cu craniile îndreptate către vest. Alte două morminte cu schelete chircite pe stânga – M.58, 134 – erau orientate N-S. Diferențierea ține de grupele de sex, dar ea nu este chiar atât de exclusivă cum se lasă de multe ori de înțeles, căci există două grupuri, e drept foarte reduse numeric, pentru care regulile de poziție/orientare sunt inverse (Pl. 252/2a-b). Din păcate nu dispunem de analiza antropologică pentru a verifica situația și pentru cele 5 morminte cu schelete chircite pe dreapta, dar orientate către E sau a celor trei, cu scheletele depuse pe stânga și orientate către V. Oricum, principiul orientării este bipolar și este cel mai bine reprezentat în cazul M.151, unde unul dintre schelete se găsea pe partea dreaptă cu craniul către vest, iar al doilea, chircit pe stânga, se găsea cu craniul către est⁷²⁴. Cum scheletului dispus pe dreapta îi lipsea partea superioară este de presupus că M.151a, cu scheletul pe stânga, a fost depus ulterior în groapă. Întregul complex poate reprezenta astfel o succesiune de înmormântări în cadrul aproximativ al aceleași structuri funerare, situație ce poate indica un anume tip de relație dintre cei doi indivizi, eventual de caracter matrimonial.

Principala categorie de inventar este reprezentată de ceramică. Din cele 146 de complexe funerare, doar 36 (24.65%) nu au avut vase. Numărul vaselor prezente în morminte variază de la 9 vase, în cazul M.242 și până la unul singur, cum este cazul pentru 43 de morminte. Numărul mare de vase pare să fie specific mormintelor cu scheletele așezate pe stânga (Pl. 256/1), chiar dacă graficul poate fi amendat de mărimile diferite ale celor două stocuri de morminte. Formele principale sunt ceașca, castronul și vasul borcan, uneori fiind asociate în același mormânt. Din nou, se conturează statistic o preponderență a asocierilor de vase, mai ales în ceea ce privește asocierea ceașcă + castron, pentru mormintele cu scheletele chircite pe stânga (Pl. 256/2).

Cum piesele de port apar cu crescută frecvență, în mormintele cu scheletele chircite pe partea stângă – M.26, 50, 51, 91, 136, 144a, 154, 192, 217 și 218 – și cu totul rar în cele cu scheletele pe dreapta – M.147 și 132 –, este cu totul de presupus că în primul caz este vorba de schelete feminine. Acest fapt coroborat cu adâncimile mai mari ale acelorași morminte, pare a indica că în cazul înmormântărilor de la Gelej, în ambele puncte, poziția socială a femeilor era exprimată mai distinct prin structurile funerare și elementele de inventar. În același timp, asemănările astfel relevate, indică destul de clar că cele două grupuri de morminte cercetate la Beltelekdülő, și Kanálisdülő aparțin, în fapt, unui spațiu funerar/cimitir mult mai mare, dar incomplet cercetat. Unele inconsecvențe ale cercetării și ale publicării au scăzut mult din valoarea obiectivului, ca și în cazul cimitirului mai mare de la Tiszafüred-Majaroshalom.

Alte două mari cimitire aparținând culturii Otomani-Füzesabony, cu numeroase morminte, sunt cele de la Hernádkak⁷²⁵ și Megyaszó⁷²⁶. Cercetate cu aproape 7 decenii în urmă, nici aceste două mari complexe funerare nu s-au bucurat, la vremea aceea, de o punere în circulație pe măsură, astfel că multe informații lipsesc sau s-au pierdut între timp, cele mai grave deficiențe fiind lipsa planurilor generale și a celor individuale, precum și faptul că o bună parte din inventare s-au pierdut. Prin eforturile lui I. Bóna și, mai ales, ale lui Emily Schalk, ambele cimitire au devenit, în bună măsură utilizabile, dar nu s-a putut remedia lipsa planurilor generale⁷²⁷.

⁷²⁴ Ibidem, p. 16 și fig. 10/151.

⁷²⁵ F. von Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936*, BerRGK 24/25, 1934/1935, p. 97–98.

⁷²⁶ von Tompa, *op. cit.*, p. 97.

⁷²⁷ I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, p. 148–151 și pl. 154–164 cu fotografii de morminte și inventare pentru Hernádkak și pl. 165–189 pentru Megyaszó. O prezentare în detaliu, pe baza însemnărilor de săpătură și a inventarelor reconstituite, urmate de o analiză a cimitirului de la Hernádkak, la Emily Schalk, *Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nord-östlichen Karpatenbecken*, UPA 9, Bonn, 1992, eadem, PZ 69, 1994, 2, p. 152–174, pentru discuția asupra cimitirului de la Megyaszó.

Cimitirul de la **Hernádkak** a avut, după von Tompa⁷²⁸, 134 de morminte de înhumare și 3 de incinerare, catalogul reconstituit de către E. Schalk pe baza însemnărilor lui von Tompa cuprinzând 131 de morminte⁷²⁹. Cum mormintele 92 și 96 sunt duble, rezultă un total de 133 de înmormântări. Dintre acestea, M.27, 44 și 72 sunt de incinerare în urnă, iar pentru 19 morminte – M.1–5, 56, 58, 62–63, 69, 101, 107, 115, 116, 123, 125–126, 127 și 129 – se specifică că nu au fost descoperite resturi osteologice ceea ce ar putea indica, eventual, fie morminte simbolice, fie morminte jefuite. În cazul M.41 se apreciază că este vorba de *Schälbestattung* fără inventar, iar pentru M.77 de un schelet cu craniul lipsă⁷³⁰. Nu există diagnostice antropologice pentru resturile osteologice⁷³¹. Nu există date privind poziția în teren a cimitirului pe baza cărora să poată fi discutată eventuala relație cu o așezare contemporană.

Cimitirul a fost plan, nefiind descoperite nici un fel de amenajări exterioare. De altfel, nici despre eventuale urme de amenajări interioare nu există informații, la fel cum nici despre intervenții ulterioare, formele gropilor nefiind înregistrate.

Cum cele 3 morminte de incinerare reprezintă, față de stocul general de 133, abia 2.25%, se poate afirma că, în cazul de la Hernádkak, din punctul de vedere al tratării defuncțiilor, este vorba de un cimitir de înhumare, incinerarea fiind un rit secundar și adiacent, dar cu incidență foarte redusă. Deși observațiile făcute asupra poziției scheletelor sunt foarte lacunare, așa cum am subliniat, se pot stabili câteva elemente specifice întregului cimitir. Nu au fost specificate poziții aparte, astfel că putem deduce că toate mormintele de înhumare au avut scheletele în decubit lateral chirchit pe dreapta sau pe stânga. Pe baza inventarelor – în special a pieselor de port – s-a apreciat încă din momentul cercetării necropolei că mormintele cu scheletele chirchite pe dreapta au aparținut unor indivizi de sex masculin, în vreme ce scheletele chirchite pe stânga erau de sex feminin. În această ordine de idei aș sublinia situația specială a M.96a–b, unde lângă un adult, chirchit pe dreapta și cu capul către asfințit, se găsea un mormânt de copil, ceea ce ar putea indica regula reședinței postmortem patrilocale, dar cazul trebuie verificat prin altele similare și, desigur, beneficiind de analiză antropologică. Aparent, orientarea s-a făcut după o regulă unitară, bărbații fiind dispuși cu craniile către vest sau sud, iar femeile, respectiv scheletele chirchite pe stânga, cu craniile către nord sau est. În realitate, diagrama cuprinzând și micul grup de schelete așezate chirchite pe stânga dar orientate către vest, înfățișează o situație oarecum aparte (Fig. 59).

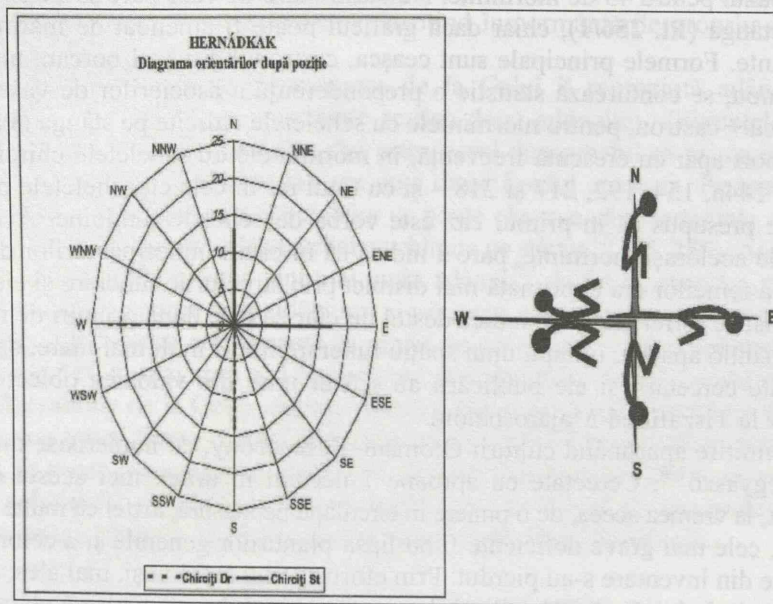

Figura 59

⁷²⁸ von Tompa, *op. cit.*, p. 97.

⁷²⁹ E. Schalk, *Hernádkak...*, p. 313–366. Pentru fiecare mormânt sunt specificate grupa de sex/vârstă, stabilită de von Tompa, adâncimea și lungimea gropii, starea de conservare a scheletului, numai orientarea și, în destul de puține cazuri, direcția privirii ceea ce permite aprecierea poziției stânga/dreapta, după care urmează descrierea pieselor de inventar. Vezi și lista de la p. 271–272.

⁷³⁰ *Ibidem*, lista de la p. 266–267, dar pentru unele dintre ele, se apreciază că era vorba de morminte de sugari sau de copii!

⁷³¹ *Ibidem*, p. 36, nota 100.

Astfel, dacă pentru mormintele cu scheletele chircite pe dreapta există două grupe distincte de orientare, pentru cele cu scheletele chircite pe stânga există trei, cea de a treia, puțin reprezentată numeric. În același timp mai trebuie subliniat că grupei Dreapta/Vest i se opune grupa Stânga/Est, iar grupei Dreapta/Sud grupa Stânga/Nord, în felul acesta evidențiindu-se principiul orientării bipolare și complementare diferențiate sexual. Am văzut deja că în cazul M.151a–b de la Gelej-Kanálisdűlő acest principiu este cât se poate de bine documentat, ceea ce indică cu claritate un element al standardului funerar Füzesabony. La Hernádkak sunt astfel puse în evidență două perechi de grupe diferențiate ritual prin repere diferite de „orientare”, dar pentru care se păstrează ca reguli stricte opoziția reperelor și a poziției, ca fiind comandate de diferențele de sex, dar, în același timp, și direcția privirii, comună în cadrul fiecărei perechi și diferențele între grupe, ca regulă generală, indică un element de standard mortuar al întregii comunități. Față de acest standard/„sistem” general, mica grupă a scheletelor dispuse pe stânga și orientate către vest constituie o prezență insolită, care nu poate fi explicată, simplist, prin abateri de la regulile altfel foarte stricte, sau prin inconsecvențe de cercetare sau starea proastă de conservare. În aceste condiții lipsa determinărilor antropologice este cu atât mai regretabilă. Dau, din nou, exemplul M.10 de la Mokrin⁷³², care se înscrie în cadrul acestor abateri ce apar nu numai în mediul Otomani–Füzesabony.

Lipsurile documentației de teren de la Hernádkak îngreunează o discuție asupra inventarelor funerare, căci multe dintre piese s-au rătăcit în cursul vremii. Un factor limitativ de maximă importanță este și lipsa planului general. Din aceste motive nu îmi pot permite decât un „atac” din perspectivă generală pentru toate categoriile de inventare.

Ceramica constituie, de departe, categoria cea mai bine reprezentată în morminte, abia 21 de morminte (16.15%) din cele 130 fiind lipsite de vase (**Fig. 60**). Cel mai frecvent este vorba de unul sau două vase, ambele grupe de inventar reprezentând peste jumătate din cazuri. Le urmează mormintele cu 3 vase, destul de frecvent, pentru ca apoi numărul mormintelor cu 4 sau 5 vase să descrească, șirul fiind încheiat de cazul M.50 cu 7 vase⁷³³. Cu totul neașteptat, nici M.50 și nici M.23 și 115, ambele cu câte 5 vase⁷³⁴, nu au avut piese de port, cum poate ne-am fi așteptat. De altfel la M.3 și 74, ambele din nou cu câte 5 vase⁷³⁵, piesele de port sunt reprezentate, în primul caz, de un singur ac din bronz, rupt în trei, iar în al doilea caz de un alt ac de tip Ösennadel. Dar înainte de a trage vreo concluzie nu trebuie pierdut din vedere că eventuale alte piese de port să se fi rătăcit în cursul vremii.

Dintre formele ceramice cea mai frecventă este ceașca. Îi urmează castronul și apoi vasul de uz comun. Variantele lor nu interesează din punctul de vedere al discuției asupra setului ceramic funerar, pentru simplul motiv că, dacă în decursul vremii formele s-au modificat, încărcătura simbolică pentru care au fost depuse recipientele în morminte s-a păstrat. Ceea ce importă, în primul rând, este frecvența foarte mare a ceștilor, frecvență care indică propensiunea specială pentru alimente lichide, fiind însă dificil de spus dacă este vorba de apă sau alte băuturi, ca și asupra prezenței efective a alimentelor în vasele depuse alături de defuncți. Există însă asocieri între aceste forme – seturi ceramice funerare – și pe cale de consecință, între diferite alimente – lichide și solide – indiferent dacă aceste alimente erau sau nu depuse în vase. Cel mai complex set ceramic este constituit din ceașcă + castron + vas de uz, dar cel mai frecvent este cel constituit din ceașcă + castron (**Fig. 61**). Frecvența mai scăzută, în special pentru setul, să-i spunem, complet, poate însemna o anume rigoare față de cutumele funerare în cazul unor personaje aparte, sau a copiilor/descendenților lor, dar o concluzie definitivă în acest sens este pripită, mai ales în cazul unui cimitir cum este cel de la Hernádkak, pentru care documentarea arheologică este lacunară. Ceea ce se poate reține este faptul că aceste seturi ceramice mai complexe sunt mai puțin frecvente, iar asocierea lor cu alte elemente de inventar este mai greu de precizat.

Din nou, în ce măsură lipsa unor vase, oricare ar fi ele, alături de cadavre indică personaje mai puțin importante, este greu de spus dacă ținem seama de M.38, 59, 78 și 85, toate cu piese de port, dar fără vase⁷³⁶ sau, din cauza rătăcirii inventarelor, informațiile cu care lucrăm nu sunt valabile.

⁷³² Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Periam–Pecica.

⁷³³ *Ibidem*, p. 336 și pl. 12/7–9.

⁷³⁴ *Ibidem*, p. 324–325 și pl. 6/9–11 pentru M.23 și p. 362, inventarul pierdut.

⁷³⁵ *Ibidem*, p. 315–316 și pl. 2/1–7 și p. 344 și pl. 16/2–3.

⁷³⁶ *Ibidem*, p. 330 pentru M.38 cu inventarul pierdut, p. 340 pentru M.59 cu inventarul pierdut, p. 345 și pl. 16/4–7 pentru M.78 și p. 347 și pl. 17/7 pentru M.85.

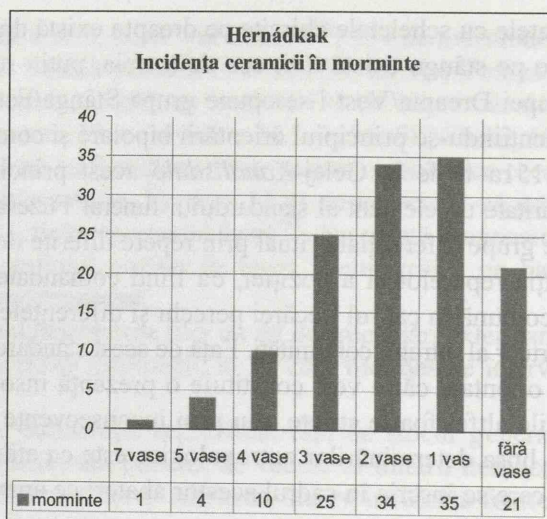

Figura 60

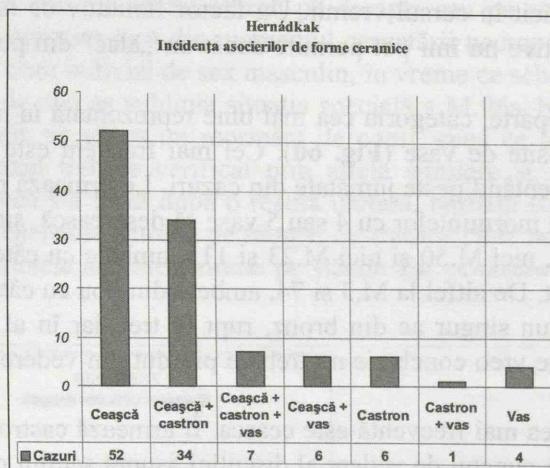

Figura 61

O altă categorie de inventar, destul de bine reprezentată la Hernádkak este constituită din piesele de port din metal. Pentru examinarea comportamentului funerar piesele de port au o valoare indirectă, prezența sau absența lor pe vestimentația unei persoane nefiind condiționată de decesul acesteia, ci doar, prin coroborarea prezenței lor cu alte elemente legate direct de ritual, pot susține, în felul acesta, sau nu statutul social diferit al unor defuncți. Dintre piesele de port se disting în primul rând cele din aur, aproape totdeauna asociate cu piese de port din bronz. Podoabele din aur sunt reprezentate prin inelele de buclă (în 5 cazuri), apoi butonii (în 4 cazuri), perlele/mărgelile (2 cazuri) și așa numitele saltaleone, în fapt spirale din sârmă utilizate la coliere, (1 caz). De departe se distinge M.110, cu un schelet chiruit pe stânga și orientat E–V, foarte probabil feminin, care a avut 4 inele de buclă și 24 de butoni, toate din aur la care se adăugau un Rollennadel, un Ösennadel și un alt ac, plus 24 de spirale din sârmă, toate din bronz. Podoaba de gât, colierul, avea și 23 perle din chihlimbar⁷³⁷. Alte morminte cu seturi de podoabe mai complexe, sunt: M.105, cu un schelet așezat pe stânga și orientat N–S, care a avut 13 butoni din aur, apoi, din bronz, un ac de tip Rollennadel și două de tip Ösenkopfnadel, 8 spirale din sârmă, 4 perle din chihlimbar, un străpungător din bronz și două vase (ceașcă + castron)⁷³⁸; M.54, cu un schelet pe stânga cu craniul către V, apreciat ca aparținând unei „Mädchen”, care a avut 2 inele de buclă și 5 butoni din aur, iar apoi două ace și 7 spirale din sârmă (saltaleone) și o plăcuță, toate din bronz, o perlă de *Dentalium*, un străpungător din bronz, plus 3 vase⁷³⁹; M.81, cu un schelet chiruit pe stânga, orientat N–S,

⁷³⁷ *Ibidem*, p. 361 și I. Bóna, *op. cit.*, pl. 155/3 și 164/1–15.

⁷³⁸ *Ibidem*, p. 359–360 și pl. 23/1–7, 30/1–7.

⁷³⁹ *Ibidem*, p. 338–339 și pl. 13/6–13, 26/1–8.

cu două Lockenringe din aur, un ac de tip Rollennadel și 17 spirale din bronz, 43 de perle din chihlimbar și 3 vase⁷⁴⁰.

Cum însă, deseori, reconstituirea inventarelor este incompletă, o discuție în detaliu asupra fiecărui mormânt cu piese de port din metal sau alte materiale trebuie să fie făcută cu multe rezerve, mă opresc aici. Dar cred că trebuie subliniat faptul că, atunci când inventarele au putut fi cât de cât precizate, pentru aceste morminte apare un element comun care este reprezentat de adâncimea mai mare a gropilor sepulcrale.

Cu o funcționalitate socială cu totul asemănătoare pieselor de port, sunt și armele, element, îndeobște, considerat ca reprezentând atribuții masculine. La Hernádkak ele nu sunt prezente decât în patru morminte: M.39, cu un schelet chiruit pe dreapta și orientat V-E, descoperit la -1.95 m, avea un vârf de lance din bronz și un topor din piatră, apoi o perlă din aur și un Ösenkopfnadel și două dălți/străpungătoare din bronz și 3 vase⁷⁴¹; M.96a, descoperit la -1.90 m, cu un schelet de adult chiruit pe dreapta și orientat V-E, care avea alături un pumnal și o secure Randleistenbeil, ambele din bronz, 3 ace și patru vase⁷⁴²; M.108, descoperit la -1.40 m, cu un schelet chiruit pe dreapta cu capul către V, care avea alături o piesă din metal ce poate fi un pumnal din categoria Griffdorndolch, un Ösenkopfnadel și șase spirale din sârmă, plus două vase; M.122, descoperit la -1.30 m, cu un schelet de asemenea chiruit pe dreapta și orientat V-E, al cărui inventar cuprindea un vârf de lance din bronz și un vas⁷⁴³. Ca și în cazul mormintelor cu piese de port din metal – aur sau bronz – și pentru cele cu arme, adâncimile gropilor respective sunt remarcabile.

De altfel, la o examinare a adâncimilor, diferențiate după poziția scheletelor, care corespunde în fapt cu diferențierile pe grupele de sex/vârstă, se poate observa, așa cum s-a mai făcut⁷⁴⁴, că au existat diferențe de adâncimi între mormintele de copii și cele de adulți, respectiv bărbați sau femei. După graficul întocmit de Emily Schalk aceste diferențe sunt vizibile și în ceea ce privește piesele de inventare⁷⁴⁵. O raportare a elementelor de inventar la graficele de adâncimi diferențiate după grupele de sex/vârstă pune cu destulă claritate în evidență legătura dintre adâncimi și inventare. Și pentru mormintele de copii, ca și pentru cele apreciate ca fiind de bărbați sau femei, cele cu gropile mai adânci au și inventarele cele mai reprezentative – M.96b pentru copii, M.31, 34, 54 și 110 pentru cele apreciate ca fiind de femei și M.39 și 96a pentru cele considerate masculine (Pl. 257). Relația astfel stabilită indică că, în cazul unor persoane al căror statut social este subliniat de prezența unor seturi de podoabe mai complex alcătuite și adâncimile gropilor sunt mai mari. Nu mai avem cum ști care va fi fost volumul real al gropilor, căci în notițele de teren ale lui von Tompa nu au fost trecute decât lungimile gropilor, dar judecând după relația adâncimi/inventare cred că avem suficiente temeiuri să presupunem că pentru personajele mai de seamă, câte o dată chiar copii – cum este cazul M.96b, 103 sau 127 – gropile funerare, au cerut un consum ceva mai mare de muncă, respectiv de energie socială. Această relație între inventare și structurile funerare pare să fie o constantă a cimitirului de la Hernádkak, asemănătoare cu situația de la Tiszafüred-Majarošalom sau Gelej-Kanálisdűlő, cu alte cuvinte un element al standardului funerar Füzesabony.

Aceleași probleme de restituire a documentației, a situației reale, pe care le ridică cimitirul de la Hernádkak, limitează mult din potențialul pe care l-ar fi avut necropola de la Megyaszó. Cercetat aproape în același timp cu cel de la Hernádkak, la săpături participând pentru o scurtă vreme și V. G. Childe, cimitirul de la Megyaszó a avut 225 de morminte, fiind, din câte se cunoaște, exclusiv plan și de inhumatie. Din puținele date avute la dispoziție – lipsind planul general, planurile individuale ale mormintelor, inventarele reconstituite parțial – se aseamănă în multe privințe cu cel de la Hernádkak: dispunerea morților cât și inventarele⁷⁴⁶. Din punctul de vedere al comportamentului funerar se poate reține că pentru toate mormintele la care s-a putut stabili poziția, cele cu scheletele pe stânga erau orientate cu capul către N, în vreme ce scheletele chiruite pe dreapta, socotite masculine, aveau craniile către tot către N. După I. Bóna, și la Megyaszó mormintele de bărbați sunt mai adânci decât cele de femei sau de copii, acestea din urmă nedepășind cota -1.24 m⁷⁴⁷. În inventarele funerare precumpănesc vasele, formele principale fiind ceașca, castronul, vasul de uz comun, seturile ceramice funerare

⁷⁴⁰ *Ibidem*, p. 345–347 și pl. 17/1–5

⁷⁴¹ *Ibidem*, p. 331–332 și pl. 10/1–6.

⁷⁴² *Ibidem*, p. 352–353 și pl. 20/1–8, 27/1–9.

⁷⁴³ *Ibidem*, p. 363 și pl. 24/1–2, 31/1, 5.

⁷⁴⁴ I. Bóna, *op. cit.*, p. 149.

⁷⁴⁵ Schalk, *op. cit.*, p. 38–39 și fig. 6.

⁷⁴⁶ Vezi supra notele 146–147.

⁷⁴⁷ I. Bóna, *op. cit.*, p. 149.

fiind asemănătoare celor de a Hernádkak⁷⁴⁸ Piese de port din aur sunt prezente doar în M.39, care a avut un vas, 2 inele de buclă și o sârmă din aur ca și un Lockenring din bronz⁷⁴⁹ și M.81, fără vase, inventarul fiind constituit doar din două Lockenringe, unul din aur și celălalt din bronz⁷⁵⁰, dar pentru nici unul nu se cunoaște dispoziția scheletului. Cel mai reprezentativ dintre morminte, din punctul de vedere al inventarului, este M.110, care a avut 7 vase, un pumnal și un ac de tip Rollenkopfnadel din bronz⁷⁵¹. Dacă, pe baza vaselor și a pieselor de port, inventarele funerare de la Megyaszó sunt oarecum utile pentru o discuție din perspectivă cronologică, pentru discuția asupra obiceiurilor de înmormântare ele aproape că nu folosesc, astfel că un alt mare monument funerar Füzesabony se dovedește puțin operațional.

Situat în colțul nord-vestic al ariei Otomani-Füzesabony, cimitirul de la **Streda nad Bodrogom** ocupă o poziție de maximă importanță pentru întreaga grupă. Chiar dacă este situat dincolo de limita apuseană a spațiului de discuție al întregii întreprinderi, cimitirul de la Streda nad Bodrogom nu poate fi lăsat de-o parte, mai ales din perspectiva examinării comportamentului funerar al grupei Otomani-Füzesabony, căci, spre deosebire de marile cimitire de pe Tisa, necropola slovacă, având și o variabilitate marcată din punctul de vedere al ritului funerar, mai prezintă și avantajul unei documentări mai precise inclusiv un plan general⁷⁵², care poate transforma obiectivul într-un necesar termen de comparație.

Cimitirul se găsea situat pe pantele unui deal, la aproximativ 1 500 m către nord fiind semnalate urmele unei așezări din epoca bronzului despre care autorul săpăturii crede că a corespuns necropolei⁷⁵³. Cimitirul a fost cercetat în cadrul unei campanii ample din anul 1955, ca urmare a unor descoperiri fortuite. În total au fost descoperite 67 de complexe funerare, dar, din cauze obiective, cimitirul nu a putut fi săpat în întregime. Dispunerea secțiunilor arheologice a fost determinată de prezența unor construcții, astfel că suprafața cercetată efectiv este discontinuă pe o lungime de circa 80 m – aproximativ distanța dintre M.50 și 56 situate la extremitatea nordică și M.6–7 situate la cea sudică – și o lățime de circa 40 m – aproximativ distanța dintre M.63 situat la capătul răsăritean și M.32 aflat la extremitatea vestică (**Pl. 258, 260**). Din păcate, resturile osteologice nu au fost examinate din puncte de vedere antropologic, fapt ce scade din valoarea documentului arheologic.

Din distribuția mormintelor descoperite se poate deduce că cimitirul a fost întins și, foarte probabil, cu multe înmormântări, mai ales dacă se ține seama de faptul că peste înmormântările epocii bronzului se mai găseau vestigii din alte epoci precum și construcții moderne care au dus la distrugerea multor complexe funerare. Pentru întreg complexul, atât cât a fost cercetat, o statistică spațială nu are cum duce la rezultate relevante care să susțină o concluzie, dat fiind hazardul cercetării și limitele obiective impuse acesteia și mă refer în primul rând la spațiile care se află între secțiunile de cercetare.

Cu toate acestea prin triangulațiile Voronoi-Dirichlet Theissen și Delaunay rezultă o structură grupată, așa cum se poate vedea mai ales prin valoarea coeficientului Clark-Evans de -2.906 (**Pl. 259**), prin aceasta cimitirul de la Streda nad Bodrogom apropiindu-se de cel de la Tiszafüred-Majaroshalom, la care, așa cum am văzut, prin aceleași procedee statistice s-a indicat o organizare de același fel.

Cimitirul este plan, nefiind sesizate urme ale unor amenajări exterioare de genul movilelor, fapt de altfel obișnuit pentru complexe funerare Otomani-Füzesabony. De asemenea, ca și în alte cazuri, cercetarea nu a descoperit urmele vreunei amenajări care să fi circumscris spațiul funerar.

Din punctul de vedere al ritului funerar se poate vorbi de o necropolă birituală, mai mult de jumătate dintre morminte – 35 (52.24%) – fiind de incinerare. Mormintele de inhumație reprezintă cu puțin peste o treime – 23 (34.33%), restul fiind constituit din așa-numitele morminte simbolice „cenotafuri” – 9 cazuri (13.43%) (**Fig. 62**). Raportul dintre cele două rituri funerare principale indică o preponderență clară a incinerăției. Dar este greu de spus în ce măsură proporția dintre cele două rituri principale este cea reală sau, în eventualitatea descoperirii și a altor complexe mortuare procente ar fi diferite căci trebuie avută în vedere situația de la Tiszafüred-Majaroshalom, unde, pentru un stoc mult mai consistent de înmormântări, raportul dintre incinerare și inhumație este cât se poate de echilibrat, cele două cimitire fiind, cel puțin în linii mari, contemporane.

⁷⁴⁸ Pe baza celor ilustrate în lucrarea lui Bóna se pot reconstitui inventarele – ceramică, piese de port, varia – pentru ceva mai mult de 160 de morminte. Lipsesc însă observațiile care să asigure certitudinea acestor reconstituiri care rămân astfel pe cât de ipotetice pe atât de puțin utile.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, pl. 171/9; 185/6.

⁷⁵⁰ *Ibidem*, pl. 167/7.

⁷⁵¹ *Ibidem*, pl. 165/8–2; 175/11 și 188/3.

⁷⁵² B. Pola, *Birituelle füzesabonyer Begräbnisstätte in Streda nad Bodrogom*, în vol. B. Chropovský, M. Dušek, B. Polla, *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku I./Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei*, Bratislava, 1960, p. 297–386.

⁷⁵³ *Ibidem*, p. 299–301. De altfel, în bazinul Košice sunt cunoscute multe complexe Otomani constituite din așezare + cimitir, unele dintre acestea cu numeroase înmormântări.

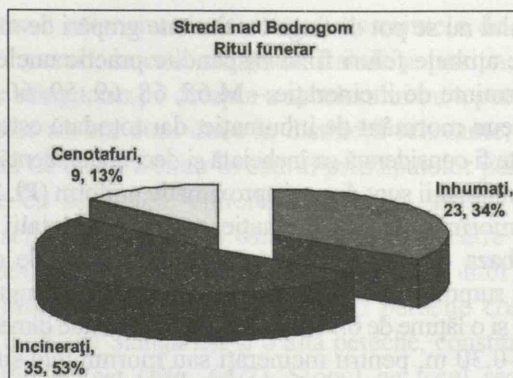

Figura 62

Ca și pentru alte cimitire Otomani-Füzesabony, și la Streda nad Bodrogom au fost descoperite complexe lipsite de resturi osteologice, dar cu inventare ceramice, complexe socotite a fi fost morminte simbolice. Din cele nouă cazuri astfel apreciate de către B. Polla, pentru M.21 și 23 se specifică că: „*die Knochen waren vermodert*”⁷⁵⁴, dar fără alte specificații. Situația cea mai bine descrisă este cea a M.59, care a avut o groapă ovală cu diametrele de 1.00×0.65 m, având o formă albiată în profil. Inventarul era constituit dintr-un castron și două cești⁷⁵⁵. O situație interesantă este atestată în cazul a două alte asemenea complexe. În groapa M.23 a fost descoperită o ceașcă acoperită cu un castron⁷⁵⁶, iar la M.46 s-a descoperit o ceașcă ce a avut în interior un mic castron⁷⁵⁷, poziționare ce amintește, în ambele cazuri, oarecum structura unui mormânt de incinerare în urnă cu capac. Pe planul cimitirului asemenea complexe se găsesc doar în partea centrală, dar lipsa lor la extremitățile de N și S ale suprafețelor săpate se poate datora hazardului descoperirilor. În zonele unde apar aceste complexe, socotite morminte simbolice, ele se găsesc în proximitatea unor morminte, fie de inhumare – cum este cazul „cenotafelor” M.23 lângă înhumatul M.32, al M.26 în preajma înhumaților M.1 și M.25 – fie al celor de incinerare – cazul mormintelor simbolice M.19 alături de incinerări M.18 și 29, M.66 în preajma incineratului M.68 – pentru celelalte poziția fiind la egală distanță față de morminte de inhumare sau de incinerare. Poziționarea lor în plan are o anume importanță, căci aceste complexe insuficient de clare pot reprezenta fie morminte simbolice, așa cum îndeobște se consideră, fie urme ale unor amenajări legate de ceremonii/episoade ceremoniale legate de înmormântările propriu-zise. Procentul, de aproape 10%, al acestor cenotafuri este destul de ridicat, ceea ce ar însemna o situație oarecum dramatică pentru comunitatea Otomani de la Streda nad Bodrogom. În același timp uneori structura internă a acestor complexe, cum este cazul M.23, 46 și 59, se apropie foarte mult de cea a unor înmormântări propriu-zise, lipsind doar resturile osteologice, ceea ce îndreptățește interpretarea lor ca morminte simbolice, în această situație proximitatea lor față de morminte de incinerare sau inhumare fiind expresia apartenenței dispărutului la o subunitate socială eventual de genul familiei.

Dintre cele 35 de morminte de incinerare majoritatea copleșitoare – 34 – aparțin așa numitei categorii a mormintelor de incinerare în groapă – Brandgräber. De câte ori a fost posibil, s-a observat că gropile erau de formă ovală – M.11, 37, 61–64. În ceea ce privește dimensiunile, cea mai mare este cea a M.64, cu diametrele de 1.2×0.75 m, urmată de cea a M.57, cu diametrele de 0.90×0.45 m, cea mai mică fiind cea a M.60 cu diametrele de numai 0.60×0.40 m. Mi se pare semnificativ de subliniat faptul că M.64 a avut 4 vase, iar M.57, în afara celor trei vase un ac de tip zyprische Schleifennadel și 3 spirale din bronz⁷⁵⁸. Structura internă a acestor Brandgräber a cunoscut două variante: fără vase, cum este cazul M.33, 34, 37, 47, sau cu vase adiacente, acesta fiind cazul celorlalte 30 de morminte de incinerare în groapă, la toate, vasele adiacente fiind depuse alături de resturile calcinate. Pentru M.16 s-a observat că un castron se găsea sub resturile osteologice calcinate, alături de care se mai găseau, grupate aparte, alte patru vase, într-unul dintre ele fiind descoperite grăunțe de mei carbonizate⁷⁵⁹. Singurul mormânt de incinerare în urnă – Urnengrab – este M.41, în a cărui groapă pentru care nu s-a putut preciza forma, se găseau un vas de uz acoperit cu un castron.

⁷⁵⁴ Ibidem, p. 310–311.

⁷⁵⁵ Ibidem, p. 327 și pl. 27/2–3a–b, a doua ceașcă nefiind ilustrată.

⁷⁵⁶ Ibidem, p. 311.

⁷⁵⁷ Ibidem, p. 318.

⁷⁵⁸ Ibidem, p. 330 și pl. 29/1a–b; 30/5 pentru M.64 și p. 326–327 și pl. 26/1–2, 4–5 și 7 pentru M.57.

⁷⁵⁹ Ibidem, p. 307.

Pe planul publicat al cimitirului nu se pot distinge cu claritate grupări de morminte de incinerare separate de cele de înhumare, mormintele de ambele feluri fiind răspândite practic unele printre altele. Se poate observa că spre vest există mai multe morminte de incinerare – M.65, 68, 69, 59, 60, 62, 61, 64 și 63 – în apropierea lor imediat nefiind descoperit vreun mormânt de înhumare, dar totodată este limpede că datorită suprafețelor reduse de cercetare situația nu poate fi considerată ca încheiată și deci concludentă, căci este contrazisă de situația din centrul săpăturii unde incinerări și inhumații sunt dispuși aproximativ uniform (Pl. 258).

Deși mai puține la număr, mormintele de înhumare, prin unele detalii care lipsesc la celelalte, constituie oarecum miezul documentării pe baza căreia se pot discuta unele aspecte ale comportamentului funerar. Gropile mormintelor, atunci când au putut fi surprinse, erau rectangulare cu colțurile rotunjite. Dimensiunile cele mai mari sunt cele pentru M.4, cu o lungime de 1.9 și o lățime de 0.9 m sau pentru M.52, unde dimensiunile sunt 1.8×0.70 m.

Adâncimile se înșiră de la -0.30 m, pentru incinerări sau mormintele simbolice și 0.60 pentru inhumați, până la -2.00 m pentru M.67 de înhumare, -1.85 m pentru M.64 de incinerare și -1.40 pentru cenotaful M.59 (Fig. 63). Aparent s-ar putea distinge două trepte de adâncime, cea dintâi până la circa -1.00 m, iar a doua mergând până la $-1.85/2.00$ m, dar nu avem cum ști care a fost configurația terenului anterior începerii săpăturii și nici modalitatea măsurării adâncimilor, cu atât mai mult cu cât terenul era în pantă. Ceea ce se poate observa este că pentru mormintele de înhumare, media adâncimilor este mai mare decât pentru incinerări, mormintele simbolice fiind cele mai puțin adânci. Dar trebuie avut în vedere că doar pentru puține morminte de înhumare s-au putut stabili dimensiunile exacte ale gropilor, ca să nu mai amintim de cele de incinerare sau ale mormintelor simbolice pentru care doar în câteva excepții dispunem de aceste date. Din această perspectivă, graficul adâncimilor are o valoare aproximativă, pe baza datelor astfel înregistrate fiind dificil de a trage concluzii privind diferențele de dimensiuni între cele trei categorii de complexe funerare de la Streda nad Bodrogom.

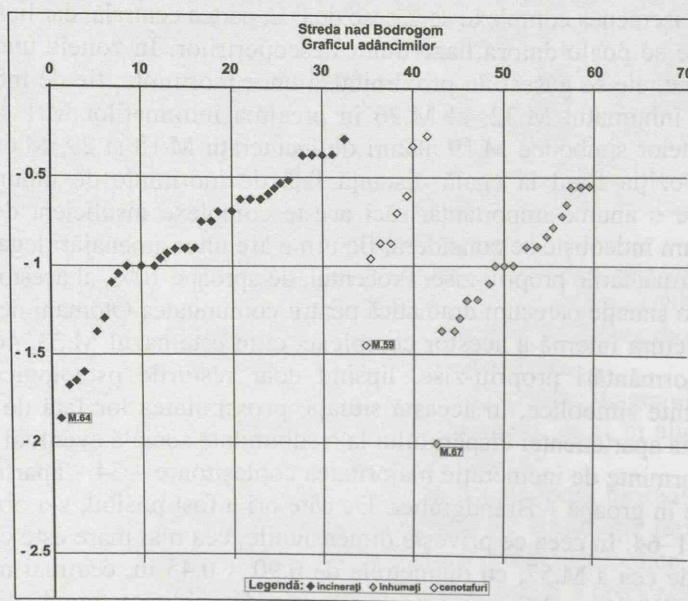

Figura 63

Dispunerea cadavrelor s-a făcut totdeauna în poziție chircită lateral, pe dreapta sau pe stânga. Dar, pe de o parte, lipsește analiza antropologică, iar pe de altă parte multe morminte au fost distruse din cauze diferite, poziția scheletelor nemaiputând fi precizată. Cu totul neobișnuit, la Streda nad Bodrogom nu s-au descoperit înmormântări duble, astfel că este și mai greu de a preciza care din poziții corespundea bărbaților și care femeilor, inventarele nefiind, din acest punct de vedere cu totul semnificative. Eventual se poate discuta pe baza M.52 și 55, alăturate, în primul caz fiind vorba de un schelet, cu poziție neprecizată, dar orientat E-V, iar în al doilea caz, de un schelet chircit pe dreapta și orientat V-E⁷⁶⁰. Există două cazuri – M.6 și 10 – la care nu au fost descoperite decât fie o mandibulă, fie un rest de mandibulă. Din descriere reiese însă că este vorba de morminte deranjate nu de înmormântări de crani⁷⁶¹.

⁷⁶⁰ Ibidem, p. 323–326.

⁷⁶¹ Ibidem, p. 303–304.

Starea precară de conservare a celor mai multe dintre mormintele de înhumăție nu a permis precizarea orientării scheletelor decât în 12 cazuri, la care s-a putut stabili și poziția, cărora li se mai adaugă trei alte morminte pentru care poziția, pe stânga sau pe dreapta a scheletului nu a putut fi stabilită. În asemenea situație examinarea orientărilor scheletelor nu are cum duce la distincții relevante, cu atât mai mult cu cât se poate observa că orientarea a fost destul de diferită chiar în cadrul principalelor poziții de dispunere a scheletelor.

Astfel, pentru mormintele cu scheletele chircite pe dreapta există un mormânt al cărui schelet era orientat către est, alte patru cu scheletele orientate către vest și unul către NV. Pentru scheletele chircite pe stânga trei morminte aveau scheletele cu craniile către est, apoi câte unul orientat către SE, V și, respectiv VNV (**Fig. 64/1**). De fapt, în linii mari, se poate vorbi de o pereche constituită din grupa Dreapta /Vest asociată pe baza direcției privirii cu o alta Stânga/Est și o altă pereche, constituită din grupa Dreapta/Est asociată, pe același criteriu, cu grupa Stânga/Vest (**Fig. 64/2**). Stocul cu totul redus de cazuri analizabile și lipsa diagnozelor antropologice limitează discuția, dar se poate reține faptul că modelul virtual astfel construit se aseamănă cu cel stabilit, pe aceeași cale, pentru cimitirul de la Hernádkak, care se situează în decursul vremii înaintea celui din Slovacia. Asemănarea este semnificativă și conduce către o concluzie puțin diferită față de ceea ce majoritatea specialiștilor au afirmat despre regulile de înmormântare la grupa Otomani–Füzesabony.

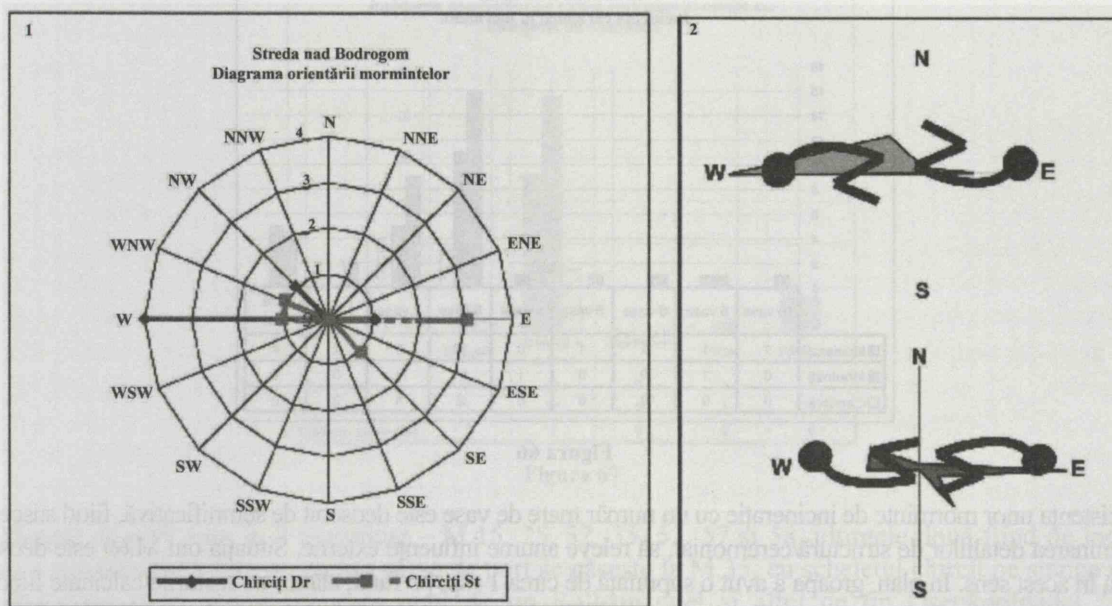

Figura 64

Inventarele funerare sunt constituite cu precădere din ceramică, la care se adaugă câteva morminte la care s-au descoperit piese de port din metal și un singur mormânt cu un pendentiv din dinte perforat de animal (**Pl. 261**). Cu totul aparte, în afara semințelor de mei carbonizat amintite, se mai poate menționa și lingura din lut din M.2, socotit ca simbolic⁷⁶². Dispunerea pe plan nu relevă nici în aceste cazuri grupări distincte de morminte, nici pentru cele cu inventare ceramice, piese de port sau lipsite de inventare, dar această situație este amendată de faptul că cercetarea nu a fost completă, iar suprafețele deschise sunt discontinue. Cu excepția mormintelor simbolice, inventarele celorlalte categorii de morminte sunt aproape identice, mai puțin în ceea ce privește piesele de port din metal care, odată trecute prin foc pot fi distruse, sunt mai puțin prezente în mormintele de incinerăție (**Fig. 65**). Diferențele numerice între mormintele de incinerăție și cele de înhumăție cu inventare ceramice sunt date de diferența numerică dintre cele două feluri de înmormântări. Dar, privind în interiorul fiecărei categorii, prezența ceramicii pentru fiecare mormânt este oarecum deosebită prin existența unor morminte de incinerăție cu multe vase spre deosebire de cele de înhumăție la care numărul recipientelor este mai redus (**Fig. 66**).

⁷⁶² *Ibidem*, p. 301 și pl. 4/3.

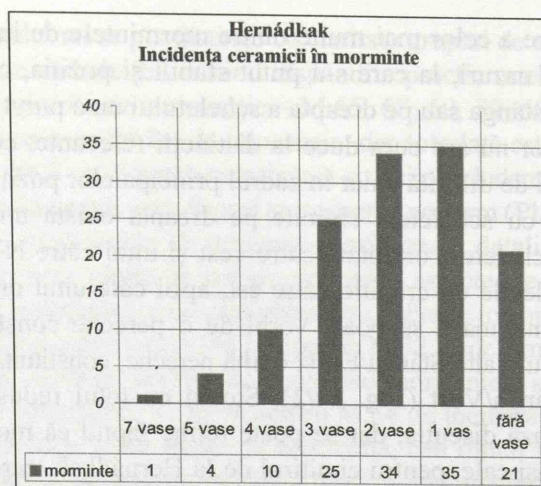

Figura 65

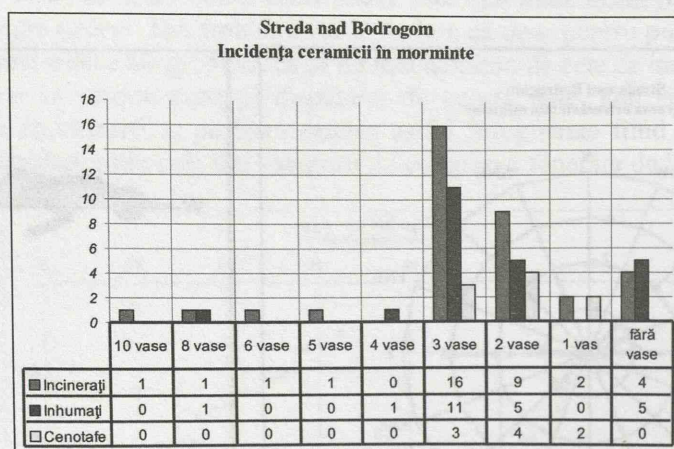

Figura 66

Existența unor morminte de incinerare cu un număr mare de vase este deosebit de semnificativă, fiind susceptibilă, prin examinarea detaliilor de structură/ceremonial, să releve anume influențe externe. Situația din M.69 este deosebit de elocventă în acest sens. În plan, groapa a avut o suprafață de circa 1 mp, pe fund, alături de resturile calcinate fiind găsite 10 vase așezate în patru grupuri, în unele dintre vase fiind găsite resturi calcinate, ceea ce l-a făcut pe autorul săpăturii să se întrebe dacă nu este vorba, de fapt, de un grup de morminte și nu de unul singur, întrebare la care însă nu s-a putut răspunde⁷⁶³. În M.16 au fost găsite 5 vase dispuse în două grupuri. Primul grup, constituit dintr-o ceașcă și un castron era așezat sub oasele calcinate. Într-una din ceștile celui de-al doilea grup se găseau semințele carbonizate de mei⁷⁶⁴, iar în M.31, cele 6 vase se găseau din nou, „auf dem Leichenbrand”⁷⁶⁵. Cele trei cazuri citate, și nu numai ele, pot susține o pătrundere a unor obiceiuri/practici în cadrul ceremoniei de incinerare dinspre aria culturii cu ceramică incrustată, unde se cunosc morminte cu structuri asemănătoare însoțite de seturi complexe de vase⁷⁶⁶. Pentru M.49, cu o groapă ovală având diametrele de 0.85 × 0.60 m, situația este oarecum diferită, resturile calcinate fiind acoperite parțial de un castron, alături de care se găseau două cești⁷⁶⁷ (Pl. 262), iar în cazul M.57, într-o groapă cu diametrele de 0.90 × 0.45 m, resturile calcinate se găseau pe fundul gropii, grupul de trei vase – două cești și un castron – se găsea la nord, printre ele fiind descoperite trei spirale din sârmă de bronz și un ac de tip zyprische Schleifennadel⁷⁶⁸, prezența acestora din

⁷⁶³ *Ibidem*, p. 332–333 și pl. 32/4–6; 33/1–4.

⁷⁶⁴ *Ibidem*, p. 307.

⁷⁶⁵ *Ibidem*, p. 313.

⁷⁶⁶ Cum este cazul, de pildă, în cimitirul de la Királyszentistván, cf. I. Bóna, *op. cit.*, p. 199–204, planurile 20–23 și pl. 210–241.

⁷⁶⁷ *Ibidem*, p. 320–322, fig. 9, cu secțiunea mormântului, fig. 10–11 și pl. 23/4–5, 7, pentru inventar.

⁷⁶⁸ *Ibidem*, p. 326–327 și pl. 26/1–2, 4–5, 7.

urmă, oarecum separat, de resturile osteologice indicând eventualitatea unei anume reguli la adunatul rămășițelor arse de pe rug. O situație foarte asemănătoare a avut-o și M.11, cu o groapă ovală cu diametrele de 0.85×0.80 m, dar unde cele două vase adiacente, depuse pe fundul gropii, se găseau la est de resturile calcinate⁷⁶⁹ (Pl. 262).

În ceea ce privește setul ceramic funerar, spre deosebire de celelalte cimitire Otomani-Füzesabony discutate, la Streda nad Bodrogom alcătuirea lui pare mai standardizată și restrânsă la asocierea a două forme principale – ceașca și castronul – prima fiind precumpănitoare (Fig. 67). Varianta cu cea mai mare incidență este reprezentată de asocierea ceașcă + castron, specifică în special mormintelor de inhumatie, la incinerati apărând, în trei cazuri, doar ceașca. Pentru mormintele simbolice dinamica setului ceramic funerar se apropie oarecum de cea proprie incineratiilor, dar stocul de complexe de acest fel este prea redus pentru a putea concluziona. Foarte important mi se pare faptul că uneori vasele au fost găsite depuse unul într-altul – cazurile mormintelor de inhumatie 13, 35, 50 sau 54⁷⁷⁰ (Pl. 262) – ceea ce indică că depunerea unor recipiente pentru hrană a fost simbolică, ele neconținând alimente ca atare. Predominant setul ceramic funerar se găsea așezat la picioare, în dreptul tibiilor – M.4, 13, 17, 35, 43, 52, 55 – și mai rar, în dreptul șoldului în fața scheletului – M.4, 13, 17, 32, 53–54, 56 –, aparent pentru scheletele chircite pe stânga fiind mai rară dispunerea vaselor la picioare, dar cazurile disponibile sunt prea puține pentru a avea o certitudine în ceea ce privește relația dintre poziția scheletului și cea a vaselor.

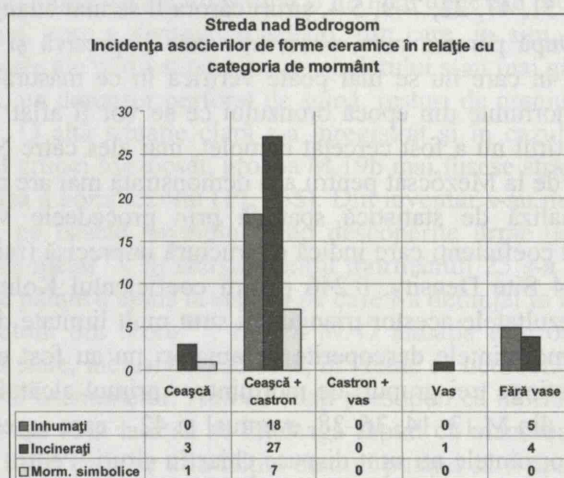

Figura 67

Piese de port apar în 7 morminte – M.15, 25, 32, 35, 52, 57 și 58, ultimele două fiind de incineratie. Cel mai reprezentativ set de asemenea piese de port se găsește la M.35, cu scheletul chircit pe stânga și la care s-au descoperit două ace dintre care unul de tip Rollennandel și altul de tip Ösenkopfnadel⁷⁷¹. Poziția scheletului, orientarea V–E și piesele de port ar indica sexul feminin, dar în lipsa unei diagnoze antropologice precise cred că se impune o anume rezervă, deși, judecând pe ansamblul ariei, cele trei elemente asociate par să identifice, arheologic această grupă de sex.

Considerat ca aparținând mediului HGK, cimitirul biritual de la Mezöcsát prezintă o importanță ceva mai specială în cadrul discuției de față, mai ales din punctul de vedere al continuității comportamentelor funerare în fosta arie Otomani-Füzesabony, chiar dacă nu a fost catalogat în cadrul lucrării de față. Încadrarea culturală exactă a cimitirului de la Mezöcsát are importanța ei, dar ceea ce interesează este în primul rând modul în care obiceiurile mortuare, mai vechi sau mai noi, atestate bine în aceeași regiune la Gelej sau Tiszafüred sau, nu mult mai departe către nord, la Streda nad Bodrogom, se continuă și care sunt modificările apărute pe o treaptă cronologică următoare. Deși nu foarte mare, necropola de la Mezöcsát mai prezintă și avantajul că resturile osteologice au fost examinate antropologic din două direcții diferite metodologic, diagnozele astfel stabilite constituindu-se într-un binevenit prilej de discuție critică asupra acestor determinări. Situl arheologic de la Mezöcsát este binecunoscut în literatura de specialitate de mai multă vreme prin descoperiri din diferite perioade, începând cu bronzul timpuriu⁷⁷² și până în epoca „prescritică”, mai ales cu caracter funerar. Ca urmare a unor

⁷⁶⁹ *Ibidem*, p. 305, fig. 2 cu secțiunea mormântului și pl. 9/2 cu castronul ilustrat.

⁷⁷⁰ *Ibidem*, p. 305 și fig. 3 pentru M.13, p. 314–315, p. 322–323 pentru M.50 și fig. 7 și pl. 1/1 pentru M.35.

⁷⁷¹ *Ibidem*, p. 314–315 și pl. 17/4–5.

⁷⁷² Vezi capitoul dedicat înmormântărilor Jamnaja.

descoperiri fortuite din 1958, cimitirul a fost cercetat în anii imediat următori până în 1962, la încheierea săpăturilor fiind dezvelite 37 de morminte considerate ca aparținând sigur HGK, la care se mai pot adăuga, cu anumită probabilitate, alte șase înmormântări. Importanța descoperirilor, relevată prin inventare, a oferit prilejul lui B. Hänsel și N. Kalicz de a relua, în perspectivă comparativă discuția din trei puncte de vedere: obiceiurile funerare, cronologia și continuitatea de populație în decursul epocii bronzului pentru zona din nord-estul Ungariei⁷⁷³.

Situat pe o muchie de deal, cimitirul a fost suprapus de alte înmormântări, mai târzii, aparținând grupelor Kyjatice și Mezöcsát care au dus la distrugerea unor complexe funerare din epoca bronzului. Cele 44 de înmormântări disponibile – cele descoperite de amatori și cele cercetate în cursul săpăturilor arheologice – reprezintă doar o parte din întreaga zonă funerară, căci este evident că spre nord-vest, dincolo de limita suprafeței cercetate este de așteptat să se mai fi aflat și alte morminte. Cimitirul este plan. Raportarea eventuală față de o așezare contemporană nu este documentată, la fel cum și faptul că zona funerară nu a fost delimitată în vreun fel. La prima vedere (Pl. 263), dispunerea în plan a mormintelor din epoca bronzului pare a fi fost făcută pe șiruri, B. Hänsel și N. Kalicz apreciind că e vorba de un șir de morminte – M.81–82, 84–89, 73–78 – plasat în colțul de NV al suprafeței de cercetare, un altul plasat către est – M.34, 13–14, 36–38, 42 – și un al treilea în sectorul sud-vestic – M.50, 48, 51, 47, 22, 7–9, 5 –, șiruri cărora li se mai adaugă, periferic, câteva morminte izolate – M.25, 66 și 80⁷⁷⁴. După părerea mea, observația este impresivă și pripită, organizarea pe șiruri neputând fi probată în situația în care nu se mai poate verifica în ce măsură înmormântările Kyjatice sau Mezöcsát au distrus complet morminte din epoca bronzului ce se vor fi aflat în spațiile, considerate libere, dintre șiruri. Cum evident cimitirul nu a fost cercetat complet, mai ales către NV, o „organizare pe șiruri” a cimitirului din epoca bronzului de la Mezöcsát pentru a fi demonstrată mai are nevoie și de probe arheologice în afara entuziasmului. O analiză de statistică spațială prin procedeele Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay (Pl. 264/1–2) a oferit coeficienți care indică o structură imprecisă (random) – valorile 05.87 pentru coeficientul Clark–Evasn, 0.374 Site Density, 0.246 pentru coeficientul Kolmogorov Distance D și 0.288 Randomness Probability, dar rezultatele acestor triangulații sunt mult limitate de faptul că cimitirul nu a fost epuizat, iar, pe de altă parte, mormintele descoperite de amatori nu au fost cartate. Oricum, pe cele două triangulații se pot, oarecum, distinge trei grupuri de morminte – primul alcătuit din M.81, 84, 85, 86–88, al doilea din M.73–78 și al treilea din M.13–14, 36–38, eventual și 42 – care corespund cu distincțiile făcute de Hänsel și Kalicz, dar în care mormintele nu sunt dispuse chiar în șiruri. Pentru grupul al doilea este de notat suprapunerea M.73–74⁷⁷⁵ (Pl. 266). O situație asemănătoare o constituie și raportul dintre M.48 și 50, chiar dacă, suprapuse de un mormânt al grupei Mezöcsát din epoca fierului, relația dintre ele nu este foarte clară⁷⁷⁶ (Pl. 266). În ambele cazuri se poate presupune că relația dintre mormintele menționate pune în evidență eventuale parcele de clan/familie, cum de altfel au presupus și cei doi autori citați⁷⁷⁷, organizarea cimitirului fiind însă, foarte probabil, cu totul alta, decât una neregulată, așa cum a reieșit din analiza statistico-spațială. Este greu de distins care au fost cele dintâi înmormântări și cum a evoluat în timp și spațiu zona funerară. Chiar dacă unele elemente de inventar lasă să se întrevadă morminte mai vechi sau mai noi⁷⁷⁸, trebuie avută în vedere posibilitatea ca cimitirul să fi fost organizat totuși pe parcele/loturi de familie sau clan și ca atare mormintele mai vechi ar trebui să fie disperate, la fel cu cele mai noi, într-o asemenea situație o organizare pe șiruri nefiind funcțională.

Resturile osteologice au fost analizate antropologic pentru 37 de morminte, prin metode morfologice tradiționale de către J. Nemeskéri și T. Tóth și pe baza analizei biochimice de către I. Lengyel⁷⁷⁹, dar diagnozele sunt adesea subiective și contradictorii, ceea ce se poate reține cu destulă certitudine fiind durată scurtă

⁷⁷³ B. Hänsel, N. Kalicz, *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezöcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn*, BerRGK 67, 1986, p. 5–88.

⁷⁷⁴ *Ibidem*, p. 11.

⁷⁷⁵ *Ibidem*, p. 32–33.

⁷⁷⁶ *Ibidem*, p. 28–29.

⁷⁷⁷ Vezi supra nota 775.

⁷⁷⁸ B. Hänsel, N. Kalicz, *op. cit.*, p. 69–70.

⁷⁷⁹ Diagnozele lui J. Nemeskéri și T. Tóth nu sunt susținute de un text cu detalii metodologice, în schimb, I. Lengyel și-a argumentat metodologia printr-un text – intitulat *Laboratoruntersuchungen an den menschlichen Skelettresten aus dem bronzezeitlichen Gräberfeld von Mezöcsát*, ce urmează lucrării citate a lui B. Hänsel și N. Kalicz la p. 76–88. Vezi și discuția lui B. Hänsel și N. Kalicz asupra analizelor antropologice la p. 41–43.

de funcționare a cimitirului⁷⁸⁰. Incertitudinile analizei antropologice afectează valoarea cimitirului, în același timp ridicând și semne de întrebare asupra metodologiei acestor examinări și, pe cale de consecință, asupra valabilității lor. Am acordat mai multă încredere diagnozelor lui J. Nemeskéri, chiar dacă uneori sunt în contradicție cu dispoziția scheletelor sau inventarele, cum este cazul, cel mai elocvent, al M.88. Cartarea după grupele de sex/vârstă astfel stabilite, relevă o dispunere relativ uniformă pe planul cimitirului, în concordanță cu rezultatele analizei statistico-spațiale, neexistând grupări distincte de morminte masculine sau feminine (Pl. 268).

Deranjamentele ulterioare au compromis situația a 20 de morminte, dintre care șapte erau deja distruse iar alte 13 deranjate, observațiile fiind din aceste motive mult restrânse. Dar o bună parte dintre aceste deranjamente ulterioare pot fi puse pe seama așa-zisei „jefuiri” a mormintelor. Pentru cel puțin șase cazuri – M.9, 10, 15 19b, 25 și 47 – situațiile sunt clare, în sensul că s-au putut distinge gropile de „jaf”. La M.9, la care scheletul a fost găsit deranjat, a putut fi surprinsă groapa jefuitorilor situată în dreptul părții superioare a defunctului, din al cărui schelet cranian nu a mai rămas decât mandibula (Pl. 265). Inventarul rămas este constituit din două perechi de brățări, câte una pentru fiecare antebrăț, 203 butoni din bronz, și 22 spirale din sârmă de bronz⁷⁸¹. În cazul M.10, groapa de jaf nu a fost surprinsă, dar scheletul a fost dramatic deranjat, astfel că poziția sa nu a mai putut fi stabilită, în groapă nemai rămânând decât foarte puține resturi osoase, printre care s-au găsit trei butoni, două spirale din sârmă și un inel, toate din bronz⁷⁸². În cazul M.15, din nou a putut fi surprinsă groapa de jaf, care a deranjat scheletul, din care, in situ, au mai rămas doar membrele inferioare. Printre oasele deranjate ale părții superioare a scheletului s-au mai găsit o brățară și fragmente de la alta, trei inele, toate din bronz, un defensor perforat de suină, resturi de craniu și o mandibulă de porc, iar la picioare o ceașcă (Pl. 265)⁷⁸³. O altă situație clară s-a înregistrat și în cazul M.19b. Deranjată deja de un mormânt – M.19a – aparținând grupei Mezőcsát, groapa M.19b mai fusese străpunsă și de o altă groapă de jaf care a distrus partea nord-vestică a complexului (Pl. 265). Din inventar s-au mai păstrat un fragment de placă din aur, un inel și un buton, pe oasele bazinului fiind descoperite urme de patină verde, interpretate ca indicând o centură cu piese din metal⁷⁸⁴. În sfârșit, pentru mormântul 25 s-a observat că groapa jefuitorilor (netrecută pe plan), în formă de pâlnie a ajuns la schelet pe care l-a deranjat în totalitate, din inventar mai fiind recuperate o brățară și trei butoni din bronz⁷⁸⁵. Pentru M.47 situația este oarecum insolită, căci scheletul postcranian a fost găsit în bună stare, inclusiv mandibula, în vreme ce neurocraniul se găsea deplasat (Pl. 266) și cu 10 cm mai sus decât restul osemintelor. Autorii citați presupun că mormântul a fost deschis/jefuit după dispariția ȧesuturilor cãrnoase, așa cum lasă să se înțeleagă faptul că mandibula a rămas pe loc, o parte din piesele de port descoperite pe locul unde se afla inițial craniul putând să fi aparținut unei podoabe de gât sau unei bonete – *Haube* – deranjate de jefuitori. Din inventar s-au recuperat 9 pandantive de tip Herzförmigehänger, 5 butoni și 8 spirale din sârma, toate din bronz, precum și o amforetă ce se găsea, in situ, la picioare⁷⁸⁶.

Pentru restul înmormântărilor, la care s-au putut observa gropile, se poate spune că forma gropilor a fost predominant rectangulară – 19 morminte de inhumație și unul cu rit incert⁷⁸⁷ – gropile oval-circulare fiind mai puține – 8 morminte de inhumație și unul de incinerare. Nu totdeauna a fost posibil să se determine dimensiunile exacte, mărimea/suprafețele fiind variabile. Adâncimile nu sunt precizate astfel că nu se pot face distincții din punctul de vedere al volumului gropilor funerare, sau o raportare a acestora la grupele de sex/vârstă sau la categoriile de inventare descoperite.

⁷⁸⁰ Este cazul M.8, care după Nemeskéri este un copil de 3–4 ani, după Tóth un bărbat de 35–40 ani, iar după Lengyel un bărbat de 16–20 ani; M.9: Nemeskéri – femeie 35–39 ani; Tóth – femeie 20–40 ani; Lengyel – bărbat 41–50 ani; M.25: Nemeskéri – bărbat 43–47 ani; Tóth – bărbat 35–45 ani; Lengyel – femeie 21–25 ani; M.47: Nemeskéri – femeie de 53–57 ani; Tóth – femeie 28–33 ani; Lengyel – bărbat 31–40 ani; M.48: Nemeskéri – bărbat 25–35 ani; Tóth – bărbat 28–33 ani; Lengyel – femeie 26–30 ani; M.54: Nemeskéri – femeie; Tóth – femeie 25–30 ani; Lengyel – bărbat 31–40 ani; M.74: Nemeskéri – bărbat 26–30 ani; Tóth – femeie *juvens*; Lengyel – bărbat 16–20 ani; M.78: Nemeskéri – adult peste 23 ani; Tóth – bărbat 30–35 ani; Lengyel – femeie 16–20 ani; M.81: Nemeskéri – posibil femeie peste 23 ani; Tóth – adult 20–40 ani; Lengyel – bărbat 21–25 ani; M.87: Nemeskéri – bărbat 56–60 ani; Tóth – fără date; Lengyel – femeie 26–30 ani; M.88: Nemeskéri – posibil femeie 27–31 ani; Tóth – femeie adultă; Lengyel – bărbat 26–35 ani; M.89: Nemeskéri – femeie 23–39 ani; Tóth – bărbat 30–35 ani; Lengyel – femeie 11–15 ani, cf. *Ibidem*, catalogul de la p. 12–40.

⁷⁸¹ *Ibidem*, p. 14–15, fig. 6 cu planul mormântului și pl. 2–3 pentru inventar.

⁷⁸² *Ibidem*, p. 16–17, fig. 7 pentru planul mormântului și pl. 1, 10/a–c pentru inventar.

⁷⁸³ *Ibidem*, p. 18, fig. 10 pentru planul mormântului și pl. 5, 15/a–l pentru inventar.

⁷⁸⁴ *Ibidem*, p. 19–20, fig. 11 pentru planul mormântului și pl. 1, 19/b–d pentru inventar.

⁷⁸⁵ *Ibidem*, p. 21–22, fig. 13 pentru planul mormântului și pl. 6/25c–e pentru inventar.

⁷⁸⁶ *Ibidem*, p. 27–28, fig. 20 și pl. 14/1 pentru planul mormântului și detalii privind poziția craniului și pl. 8/47a–t pentru inventar.

⁷⁸⁷ E vorba de M.21, cu o groapă rectangulară în care s-au găsit 4 vase și un singur fragment de os, cf. *ibidem*, p. 20 și fig. 12.

Din punctul de vedere al ritului funerar, cu doar 4 morminte de incinerare, cimitirul de la Mezöcsát poate fi socotit ca biritual, dar cu specificația că inhumația era ritul predominant, arderea morților apărând ca rit secundar și adiacent, din nou cu incidență redusă.

Din cele 4 morminte de incinerare doar M.38 poate fi socotit, eventual, ca fiind un mormânt de incinerare în urnă. Atribuirea nu este însă sigură, căci din urnă s-a descoperit doar partea inferioară, unde se găseau și oasele calcinate, iar alături s-a mai găsit un ciob cu decor incizat, pe baza căruia s-a apreciat încadrarea, dar cum în aceeași zonă s-au mai găsit mai multe morminte de incinerare în urnă aparținând grupei Kyjatice, situația trebuie apreciată cu rezerve⁷⁸⁸. Celelalte morminte de incinerare – M.75, 80 și 85 – aveau toate resturile calcinate depuse în groapă, aparținând categoriei Brandgrab. Dacă pentru M.75 și 85 situațiile nu sunt foarte clare în ceea ce privește structura lor⁷⁸⁹, M.80 se deosebește radical prin dimensiuni și structură. Astfel într-o groapă aproximativ circulară cu un diametru de circa 3 m și adâncă de 1.20 m se afirmă că s-au găsit oase calcinate și resturi ale rugului de incinerare – *Leichenbrand und Scheiterhaufenreste der Brandbestattung* – ceea ce constituie o apariție insolită. Printre acestea, ca și în două grupe situate la margini, s-au mai găsit răspândite cioburi de la un vas amforoidal și de la un castron⁷⁹⁰ (Pl. 267). Din descrierea complexului nu reies motivele concrete pentru care s-a apreciat că pe fundul gropii M.80 s-au găsit resturi de rug, aceste „resturi” nefiind descrise, iar pe planul publicat reiese că dimensiunile suprafeței presupusului rug sunt prea mici pentru o astfel de instalație, lipsind și urmele de arsură firești pe pereții gropii, astfel că trebuie să avem serioase rezerve pentru această interpretare⁷⁹¹.

Pentru mormintele de inhumație, acolo unde scheletele au fost descoperite în situ, poziția este cea chirchită lax, pe stânga sau pe dreapta, eventualele variații fiind datorate hazardului, așa cum au observat și cei doi autori⁷⁹². Există însă două excepții cu totul notabile. Primul dintre acestea este reprezentat de M.81, al cărui schelet a fost descoperit chirchit accentuat pe partea stângă, cu craniul orientat către sud⁷⁹³ (Pl. 267). Așezat în așa-zisa poziție „pachet”, scheletul din M.81 nu își găsește o paralelă în micul cimitir de la Mezöcsát. După Hänsel și Kalicz este posibil ca, anterior înhumării, cadavrul să fi fost legat⁷⁹⁴, altfel fiind greu de explicat poziția. Cel de-al doilea caz aparte este reprezentat de M.87, descoperit într-o groapă nederanjată de eventuale intervenții ulterioare. Oasele scheletului nu se găseau în conexiune anatomică, fapt dovedit de un femur al cărui capăt superior se găsește peste coaste sau de craniu care se află sub oase. Deși lipsa conexiunii anatomice este evidentă, autorii notează faptul că axa gropii și „orientarea” scheletului erau V-E, defunctul având privirea către nord⁷⁹⁵ (Pl. 267). După autorii citați, sexul și vârsta înaintată – după determinarea lui Nemeskéri – bărbat de 55–60 ani – poziția neobișnuită, lipsa pieselor de port din metal, prezența a doi defensori de suină considerați a fi făcut parte dintr-o bonetă sau podoabă de cap aparte, constituie laolaltă „*totemisch-schamanistische Elemente*”⁷⁹⁶. Nu mă sfiesc să consider această interpretare ca deosebit de naivă, cel mai probabil fiind vorba de o reînhumare așa cum pare a indica lipsa de conexiune anatomică a oaselor.

O altă interpretare de același fel este și cea referitoare la faptul că în cele mai multe cazuri, scheletele au avut nu numai privirea îndreptată către sud, dar și unul dintre brațe, afirmând: „*Man kann also feststellen, daß mit Ausnahme des Grabes 13 alle Toten mit einer Hand nach Süden, in die Richtung des Blickes weisen und damit die Bedeutung des Mittags durch diese Haltung unterstreichen*”⁷⁹⁷!! Aceste explicații nu pot fi reținute, pe de-o parte datorită faptului că ele sunt semnalate doar la Mezöcsát și numai pentru un stoc redus de morminte, iar pe de altă parte asta ar însemna că decesele au avut loc cam toate în aceeași vreme din an, dacă considerăm că importantă a fost alinierea față de punctele cardinale moderne, iar apoi și pentru că nu totdeauna putem avea certitudinea unei asemenea poziționări dacă ținem seama că, deseori, în urma dispariției ȧesuturilor cărnăose, oasele se deplasează firesc.

⁷⁸⁸ *Ibidem*, p. 26 și pl. 7/38a–b și discuția asupra apartenenței incerte la p. 48.

⁷⁸⁹ *Ibidem*, p. 33, respectiv, 37, cu descrieri cu totul sumare lipsind, în ambele cazuri, planuri detaliate ale mormintelor.

⁷⁹⁰ *Ibidem*, p. 35–36, fig. 28 pentru planul mormântului și pl. 10/80a–b pentru inventar și un scurt comentariu la p. 48.

⁷⁹¹ Pentru ruguri individuale, păstrate *in situ*, în mediul culturii Suciu de Sus vezi S. Demeterova, *SlovArch* 32, 1984, 1, p. 11–74, situația fiind cu totul diferită.

⁷⁹² *Ibidem*, p. 44.

⁷⁹³ *Ibidem*, p. 36 și fig. 29.

⁷⁹⁴ *Ibidem*, p. 44.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, p. 38 și fig. 32.

⁷⁹⁶ *Ibidem*, p. 46–47, cu paralele în tradițiile folclorice siberiene!

⁷⁹⁷ *Ibidem*, p. 46.

Orientarea mormintelor nu a putut fi stabilită decât pentru 33 de morminte, dintre care pentru trei nu s-a putut preciza poziția scheletelor. Raportat la grupele de sex/vârstă, orientarea a putut fi stabilită doar pentru 11 morminte masculine, 12 feminine și pentru 13 de copii. Regulile de orientare pentru înmormântările de la Mezöcsát au fost discutate de către Hänsel și Kalicz, dar nu au fost făcute diferențieri clare pe grupele de sex/vârstă și datorită nepotrivirilor dintre diagnozele oferite de cei trei specialiști. S-a arătat că principiul caracteristic era cel a dispunerii nediferențiate sexual a cadavrelor cu privirea către sud, afirmându-se că: „*In Mezöcsát hat es offensichtlich keine nachweisbare Bindung der Totenausrichtung an das Geschlecht gegeben*”⁷⁹⁸. Dar o examinare mai în detaliu, ținând cont și de diferențierile de sex/vârstă și de cele ale pozițiilor, pune în lumină cu claritate un principiu al dispunerii bipolare și complementare pe grupe de sex/vârstă. Astfel dacă pentru toate mormintele la care s-a putut stabili orientarea se constată că într-adevăr există, cu o singură excepție, regula: Dreapta/Vest și Stânga/Est (Pl. 269/1), dacă se fac diferențieri pe grupele de sex și, în interiorul fiecăreia dintre acestea după poziții, se poate observa că regula generală este aceeași pentru fiecare grupă de sex (Pl. 269/2–3), dar puse laolaltă aceste constatări, reiese că în cadrul cimitirului de la Mezöcsát au existat grupe diferite de morminte masculine sau feminine, care se opun invers simetric, adică confirmând regula dispunerii bipolare și complementare (Pl. 269/4). O asemenea diferențiere a codurilor culturale privind dispunerea morților nu are cum fi explicată altfel decât prin existența unor segmente/subunități sociale diferențiate prin coduri de cutume mortuare diferite. Semnificația acestor segmente, unele foarte reduse numeric, nu are cum fi decelată pe cale strict arheologică, iar folosirea paralelelor etnografice pentru aceasta cred că trebuie făcută cu ceva mai multă prudență. Observațiile făcute acum sunt, desigur, amendabile pe baza faptului că stocul de morminte operaționale este foarte mic, cazurile în care există abateri de la reguli în cadrul fiecărei grupe de sex fiind foarte mici, dar tendința statistică este evidentă.

Ca și în alte cimitire ale epocii bronzului de pe Tisa, și la Mezöcsát una dintre principalele categorii de inventar este constituită din ceramică pentru 26 dintre morminte, față de 11 lipsite de vase, sau doar cu cioburi. În ce măsură cioburile dispartate sau descoperite în umpluturile gropilor pot demonstra prezența unor vase sparte apoi în cursul vremii, în complexele funerare este dificil de stabilit, la fel cum nu se poate afirma dacă cioburile astfel găsite atestă un obicei distinct sau prezența lor se datorează hazardului. Olăria apare cu preponderență în mormintele de inhumație, dar aceasta este doar o aparență, căci dintre cele două categorii de morminte cele de inhumație sunt mai mult decât majoritare, așa cum am văzut. În schimb, există un mormânt de inhumație cu patru vase, caz neîntâlnit la cele de inhumație, la care există doar un singur mormânt cu 3 vase, abia 4 cu 2 vase și 18 cu un singur vas (Fig. 68).

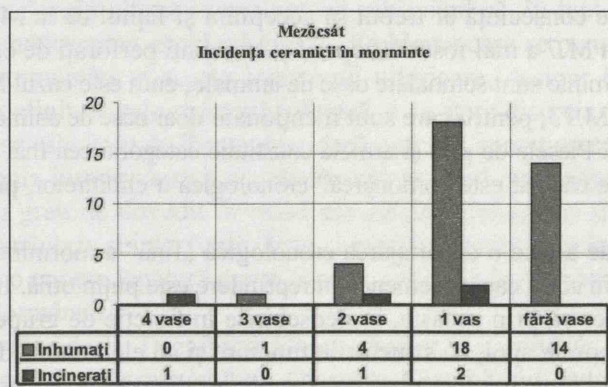

Figura 68

În ceea ce privește structura setului funerar ceramic, acesta este mult mai puțin complex față de cimitirele din etapele anterioare. Formele principale sunt ceașca, urmată de amforetă, ca forme predominante, cărora li se adaugă cu redusă frecvență castronul sau, cu totul incidental pixida (Fig. 69). Asocierile sunt cu totul incidentale și constatate doar la câte un mormânt de incinerare, cu excepția combinației amforetă + ceașcă care apare de 4 ori și doar la morminte de inhumație. În schimb, ceașca, simbolizând alimente lichide, este elementul principal al setului ceramic funerar (Fig. 70).

⁷⁹⁸ *Ibidem*, loc. cit., vezi și fig. 35 cu diagrama generală a orientărilor.

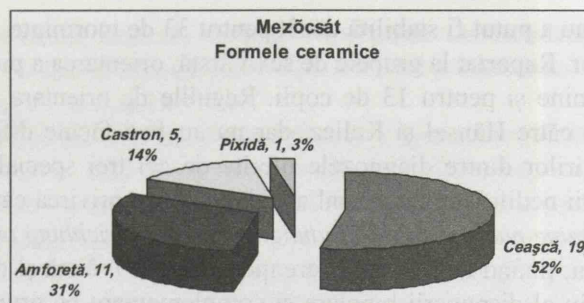

Figura 69

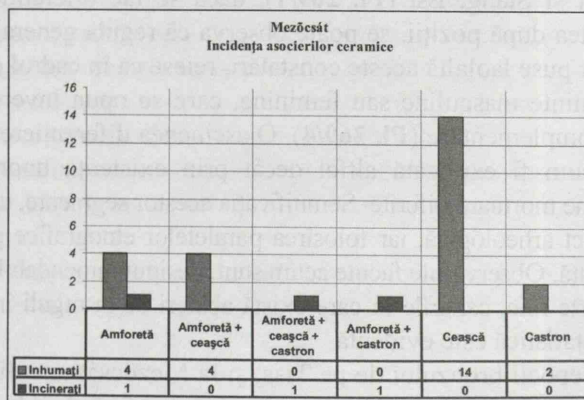

Figura 70

Cea de-a doua categorie principală de inventar este reprezentată prin piesele de port din aur – M.19b⁷⁹⁹, 33⁸⁰⁰ și 88⁸⁰¹ – din bronz, prezente la 26 de înmormântări, cărora li se adaugă perle din chihlimbar pentru două morminte – M.47⁸⁰² și 86⁸⁰³ – și doar la M.66, perle din cochilii de *Columbella*. Armele sunt reprezentate doar printr-un pumnal din bronz din categoria Griffplatendolch, prezent în M.88⁸⁰⁴ (Pl. 270), al cărui schelet a fost diagnosticat ca fiind feminin! Tot dintre piesele de port fac parte și colții de porc, descoperiți în trei morminte – M.15, 86 și 87⁸⁰⁵ – piese pentru care, dacă acceptăm interpretarea lor ca atribute de port al unor șamani, cum au susținut cei doi autori citați, pe cale de consecință ar trebui să acceptăm și faptul că la Mezőcsát această ocupație era bine reprezentată în cimitir! În M.7 a mai fost descoperit și trei dinți perforați de canid⁸⁰⁶.

În sfârșit, pentru trei morminte sunt semnalate oase de animale, cum este cazul M.15, unde s-au descoperit un craniu cu mandibulă de porc, M.73, pentru care sunt menționate doar oase de animal și M.74, la care s-au găsit un femur și o scapula de bovină⁸⁰⁷. Piesele de port și armele constituie categoria cea mai îndrăgită de specialiștii epocii bronzului a căror preocupare de căpătâi este „ordonarea” cronologică a cimitirelor, preocupare evidentă și în cazul celor doi autori.

Nu este în intenția mea de a face o departajarea cronologică „fină” a mormintelor, cimitirul având o durată relativ scurtă de funcționare și în acest caz o asemenea întreprindere este puțin utilă. Importanța pieselor de port și a armelor constă în prezența lor și, prin aceasta, în deosebirile în funcție de grupele de sex/vârstă sau de rang social ce pot fi făcute și, coroborate apoi, cu structurile funerare și cu elementele de rit și ritual, conturarea mai exactă a unor eventuale obiceiuri funerare. În același timp, subliniez din nou că, în conformitate cu funcționalitățile

⁷⁹⁹ E vorba de o plăcuța din aur – *gepreßten Goldgegenstand* – de altfel discutabilă, cf. *ibidem*, p. 20 și nota 5.

⁸⁰⁰ Două spirale din sârmă de aur, cf. *ibidem*, p. 24.

⁸⁰¹ Două Noppenringe din aur, cf. *ibidem*, p. 39 și pl. 12/88a–b.

⁸⁰² Trei mărgelă din chihlimbar, cf. *ibidem*, p. 28 și pl. 8/47d–f.

⁸⁰³ O perlă din chihlimbar, cf. *ibidem*, p. 37 și pl. 11/86j.

⁸⁰⁴ *Ibidem*, p. 39 și pl. 12/88h.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, p. 18 și pl. 5/15l, găsit, ca de altfel întreg inventarul M.15 în poziție secundară, p. 38 și pl. 11/86h pentru M.86; p. 38, neilustrat, pentru M.87.

⁸⁰⁶ *Ibidem*, p. 14 și pl. 4/7f.

⁸⁰⁷ *Ibidem*, p. 18 pentru M.15, p. 33 pentru M.73 și tot p. 33 pentru M.74.

lor de zi cu zi, piesele de port și armele, au o cu totul altă dinamică față de olărie, o examinare tipologică foarte ierarhizată a asocierilor dintre cele două principale categorii de inventar ducând la dispariția practică a informației privind obiceiurile mortuare și, uneori, chiar a nuanțelor de ordin cronologic. Mai trebuie ținut seama că la Mezöcsát, din varii cauze, inventarele nu au fost recuperate în întregime, pentru unele morminte lipsa lor putând fi datorată unor deranjamente/intervenții ulterioare, fapte ce impun la rezerve.

Înserierea astfel concepută (Pl. 271) scoate în evidență în primul rând o departajare a mormintelor pe grupele de sex/vârstă, ceea ce era de așteptat după standardizarea destul de riguroasă a poziționării cadavrelor. În același timp, acele, brățările și inelele din bronz, aproape deloc variate tipologic, se înscriu ca element de legătură între mormintele feminine și cele masculine accentuând astfel unitatea cronologică a necropolei, ca de altfel și prezența ceramicii, cu un repertoriu monoton. Surprinde prezența pumnalului în M.88, pentru care Nemeskéri și Tóth au dat diagnosticul de femeie, doar Lengyel afirmând că e vorba de un bărbat. De altfel, M.88 are și unul dintre cele mai „fastuoase” inventare, între care fac parte și cele două inele de buclă din aur. Inventarul glăsuiește de la sine pentru un statut social aparte al persoanei decedate, oricare ar fi fost sexul ei. Este greu de făcut o examinare critică asupra analizei antropologice a osemintelor și suntem obligați să ne însușim diagnosticul de feminin. În această situație trebuie acceptat faptul că pentru unele femei portul unor arme nu era cu totul exclus, prezența unor asemenea piese în morminte având mai degrabă rolul de a exprima rangul social și, desigur, mai puțin pe acela de „războinic/războinică”. De altfel, se poate observa că dintre mormintele cu inventare „mai bogate”, măcar din punctul de vedere al vestimentației, cele mai reprezentative sunt tot cele atribuite unor femei, cum este cazul M.7, 51, sau 66, ceea ce ar susține diagnoza pentru scheletul din M.88. Cazul acestuia nu este cu totul izolat, căci am văzut că asemenea morminte, de femei cu piese de arsenal, mai sunt cunoscute, tot cu caracter excepțional, și în mediul Periam-Pecica⁸⁰⁸ cu care, de altfel, comunitățile de pe Tisa au fost într-o anume relație.

O problemă aparte pentru cimitirul de la Mezöcsát este constituită din intervențiile ulterioare, ce pot fi interpretate ca dovezi ale obiceiului „jefuirii” mormintelor. Din descrierile și planurile publicate se poate constata că pentru M.10, 25, 74, 78 și 89, este vorba de intervenții radicale, care au dus la o distrugere a complexelor, în vreme ce pentru alte 13 morminte este vorba de intervenții care au avut ca rezultat o distrugere parțială, abia 46% dintre morminte rămânând neatinse. Intenționalitatea intervențiilor mai pare dovedită și de frecvența cu care au fost „atacate” în special zonele în care se găseau craniile scheletelor, ceea ce mai indică și faptul că aceste intervenții au fost efectuate după putrezirea țăesuturilor⁸⁰⁹. Pe plan nu se observă o grupare a acestor morminte, ele fiind răspândite aproximativ uniform (Pl. 272), relevând o practică, cel puțin aparent, obișnuită.

Astfel de situații mai sunt cunoscute în Europa Centrală în cursul epocii bronzului fiind considerate ca dovezi ale „jefuirii” mormintelor, în ultima vreme autorii subliniind că, în fapt, nu este vorba de jaf propriu-zis, ci mai degrabă de un comportament ritual/religios⁸¹⁰. Problema care se pune este însă aceea a legăturii de ordin ritual direct între înmormântări și aceste intervenții ulterioare, desigur lipsite de motivații materiale. Această relație este greu de definit pe cale strict arheologică și ca atare discuția obiceiului în cadrul comportamentelor funerare propriu-zise este greu de făcut, chiar dacă practica a avut un caracter ceremonial. Este cât se poate de limpede că ceremonia înmormântării s-a desfășurat în jurul personajului central care era defunctul însuși, dar acest lucru e mai greu de dovedit în cazul așa-ziselor „jefuii” și de aici dificultatea de a stabili relația organică dintre înmormântare și intervenții. Este și motivul pentru care închei discuția pe această temă, dar nu înainte de a indica că o anume legătură poate fi pusă, cel puțin la Mezöcsát, între posibilele reinhumări și aceste intervenții post înmormântări.

Discuția asupra cimitirelor de la Tiszafüred-Majaroshalom și a celui de la Mezöcsát-Höröcsögös pune problema raportului acestora față de grupa/cultura Otomani-Füzesabony, autorii care s-au ocupat de cele două monumente situându-le într-o perioadă ulterioară. Așa cum am mai afirmat, ceea ce interesează în principal pentru discuția de față este continuitatea sau discontinuitatea unor obiceiuri funerare și mai puțin definirea unor faze sau grupe și ordonarea lor cronologică. Trebuie recunoscut că multe dintre fenomenele culturale sau fazele lor sunt, la urma urmei, construcții mai mult sau mai puțin artificiale bazate, cel mai adesea pe tipologia ceramicii sau, mai rar, pe cea a pieselor de metal, de fiecare dată concluziile depinzând

⁸⁰⁸ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Periam-Pecica.

⁸⁰⁹ B. Hänsel, N. Kalicz, *op. cit.*, p. 50–52, cu discuția asupra fenomenului.

⁸¹⁰ Margarita Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit*, BerRGK 58, 1977, p. 106–107, cu exemplificări; K.-F. Rittershofer, *Grabraub in der Bronzezeit*, BerRGK 68, 1987, Sonderdruck, p. 5–23 cu discuția pe larg.

în mod dramatic de stadiul cercetării sau, mai exact, al publicării materialelor. Cu alte cuvinte, „speranța de viață” a celor mai multe dintre aceste construcții este scurtată pe zi ce trece, pe măsura sporirii documentării ca și a optimizării metodologice. Din această perspectivă important este de văzut în ce măsură comportamentul funerar al grupei Otomani-Füzesabony se poate raporta la sistemele similare, atât anterioare cât și posterioare, putând în felul acesta chiar să confirme construcțiile amintite sau să le infirme...

Analizând cimitirul de la Mezőcsát, Hänsel și Kalicz l-au plasat în etapa târzie a fazei MD III, corespunzând perioadei Reinecke C1, la capătul unei serii care începe cu cimitirul de la Gelej, încadrat în FD III, respectiv Reinecke A2, urmat apoi de unele materiale de la Tiszafüred plasate în MD I, respectiv Reinecke A2/B1, intervalul MD II–MD III timpuriu, respectiv Reinecke B1–B2, fiind reprezentat de cimitirul de la Igrici, care marchează începutul așa numitei Hügelgräberzeit și al grupului Egyek⁸¹¹. După Emily Schalk, cimitirul de la Hernádkak începe să funcționeze la începutul fazei Reinecke A1, evoluând apoi până în etapa următoare Reinecke A2, când își începe evoluția și cel de la Megyaszó⁸¹². Am văzut că cimitirele de la Streda nad Bodrogom și unele înmormântări de la Tiszafüred sunt atribuite etapei de sfârșit a culturii Otomani-Füzesabony, considerându-se că le urmează grupe legate de tradițiile Hügelgräberkultur. În acest cadru general trebuiesc schițate elementele standardului funerar Otomani și subliniate care sunt acelea care se păstrează și dincolo de limitele apreciate ale evoluției grupei și, mai ales în ce mod ele se raportează la mediile învecinate.

Cel puțin la Tiszafüred și Gelej se poate observa că spațiul funerar a fost deosebit de întins, cuprinzând numeroase înmormântări, o situație similară părând a se contura și la Nyžna Myšľa. Numărul mai mic de morminte de la Streda nad Bodrogom, Pir sau la Füzesabony⁸¹³ ori Pusztaszikszó⁸¹⁴ la care se mai pot adăuga multe descoperiri izolate cum ar fi la Emőd, Mezőkeresztes sau Vizsoly, toate în comitatul Borsod⁸¹⁵, se datorează cercetărilor limitate, în nici unul din cazurile citate nefiind cel real. Se poate astfel contura, ca un prim element al comportamentului funerar Otomani-Füzesabony existența unor cimitire întinse, ceea ce indică atât o anume continuitate a tradițiilor funerare, cât și anume particularități de habitat, exprimate prin așezări pe măsură. Faptul că, atât la Tiszafüred cât și la Gelej, se vorbește de două sau chiar mai multe cimitire separate, se datorează mai ales cercetării discontinue în timp ca și în spațiu, în ultimul caz deseori intervenind și caracterul accidentat al terenului. Din păcate, cu excepția complexului de la Nyžna Myšľa, de altfel puțin cunoscut încă, nu există cercetări care să fi pus în evidență structura și caracterul așezărilor în relație cu caracteristicile spațiilor funerare adiacente, dar din puținele indicații disponibile este destul de clar că între locuirea de zi cu zi și zona funerară a existat o legătură, corespondență firească dacă luăm în considerație importanța ceremoniei funerare pentru cei rămași în viață. Cel puțin la Otomani, Sălacea, Tiream, dar și, din nou, la Nyžna Myšľa, mai este documentat și obiceiul de a efectua unele înmormântări în spațiul stațiunilor, dar, deocamdată numărul acestor descoperiri este încă mic, astfel ele apărând pe aria Otomani-Füzesabony ca izolate (Pl. 273). Din păcate datele disponibile sunt din nou sumare sau chiar contradictorii astfel că este destul de greu de comparat aceste complexe funerare, situate în spațiul locuit zi de zi, cu cele plasate în zonele funerare propriu-zise, care, cel puțin așa cum se cunoaște la Nyžna Myšľa, exista în același timp. Pe baza celor două morminte de la Sălacea putem bănuși că, în aceste cazuri, înmormântările din așezări ar putea să fi fost privilegiul acordat unor personaje a căror activitate era legată, într-un fel sau altul, de cult⁸¹⁶, dar această ipoteză se sprijină deocamdată doar pe mormântul de copil situat în preajma „templului” de la Sălacea și, eventual, pe mormântul 2b de la Tiream cu un set ceramic funerar constituit din 10 vase, așezate alături de un schelet orientat NNW–SSE. În același timp nu poate fi trecută cu vederea existența unor oseminte umane în cadrul stațiunilor, chiar dacă asemenea cercetări, cum sunt cele făcute în stațiunea de la Nyžna Myšľa, nu își au încă corespondent în alte stațiuni de pe întreaga arie a grupei. Existența unor resturi osteologice umane în așezare cred că poate fi pusă mai degrabă în legătură cu practica manipulării postmortem a unor defuncți și mai puțin cu presupuse ospețe canibalice sau alte fapte cumplite cum sunt cele invocate pentru a explica mormântul colectiv de la Sălacea. Această practică a manipulării postmortem a unor cadavre, eventual după descărnarea lor, mai pare

⁸¹¹ B. Hänsel, N. Kalicz, *op. cit.*, p. 67–70.

⁸¹² Emily Schalk, *Hernádkak...*, p. 221–227; eadem, PZ 69, 1994, 2, p. 167–169.

⁸¹³ Ildikó Szathmári, în *Communicationes archaeologicae Hungariae*, 1997, p. 51–74, fiind vorba de 24 de morminte cercetate în anii 1961 și 1971. Dar este evident că cimitirul a fost cu mult mai mare, așa cum se poate vedea din schița de la fig. 2.

⁸¹⁴ F. Kőszegi, AAH 20, 1968, p. 101–141.

⁸¹⁵ J. Koós, AÉ 118, 1991, 1–2, p. 45–61. Este vorba de un cimitir biritual cu 28 de morminte, dar care era deja distrus de o groapă modernă.

⁸¹⁶ Nu înțeleg prin aceasta așa numitele „morminte cultice” sau „morminte rituale” cum deseori se exprimă unii pretinși specialiști, în ambele cazuri fiind vorba de expresii tautologice lipsite de sens real, toate mormintele fiind, în chip cu totul firesc, cultice sau rituale, ci mă refer la înmormântări ce ar putea, eventual, aparține unor slujitori ai cultelor, ceea ce este cu totul altceva.

indicată, e drept oarecum indirect, și de existența unor morminte nederanjate, dar în care scheletele nu se mai găseau în conexiune anatomică, ceea ce lasă loc presupunerii că este vorba de o reînhumare, precum și prin prezența unor înmormântări de cranii cum sunt cele de la Gelej sau Tiszafüred la care se mai pot adăuga și altele asemenea, descoperite în cimitirele Otomani de la Čaňa sau Valaliky⁸¹⁷ sau, mai târziu așa cum am văzut, la Mezőcsát (Pl. 273). O situație cu totul specială este cea din așezarea de la Tiream, unde în M.1, cu o groapă circulară, s-a găsit doar un craniu, în vreme ce în amintitul M.2b, scheletului îi lipsea craniul. Nu dispunem din păcate de o examinare pe bază de AND pentru a verifica dacă nu cumva craniul din M.1 este cel al scheletului din M.2b ceea ce ar susține foarte bine ipoteza manipulării postmortem a osemintelor unor indivizi cu un statut aparte în cadrul comunității. Dacă se va putea demonstra pe baza osemintelor disparate găsite în așezări, ca și pe baza reînhumărilor sau a mormintelor de cranii din cimitirele propriu-zise, ceea ce cred că este de așteptat, realitatea acestor practici de manipulare postmortem a unor defuncți ar dovedi prin simpla sa existență o relație mai strânsă, lipsită chiar de dihotomie, între spațiul funerar și zona locuită zi de zi. Nu cred că greșesc dacă atac în această ordine de idei și problema cenotafelor, a mormintelor simbolice cunoscute la Gelej, Streda nad Bodrogom sau, mai rare, la Hernádkak, ele mai fiind cunoscute și în celelalte cimitire ale grupei Otomani din Slovacia, dar în proporții reduse. Frecvența acestor complexe este destul de ridicată, uneori chiar în cadrul aceleași necropole, cum este cazul la Gelej-Kanálsdülő sau la Streda nad Bodrogom. Structura și chiar inventarele, cel puțin ale unora dintre ele, le apropie de complexe funerare propriu-zise și de aici și interpretarea lor ca morminte ale unor membri ai comunității, morți în condiții ce nu au mai permis recuperarea cadavrelor⁸¹⁸. Dar incidența crescută a acestor morminte simbolice înregistrată la Gelej ar însemna că o bună parte dintre membri comunității și-au pierdut viețile aiurea, spre deosebire de cei din apropiere, de la Hernádkak de pildă, care stăteau mai mult pe acasă! Cred că mai degrabă, în cazul unora dintre aceste prea pripit interpretate complexe, e vorba de deficiențe ale cercetării, cum cred că este cazul la așa numitele morminte „confuze” de la Tiszafüred. Din această perspectivă trebuie avută în vedere și eventualitatea ca unele dintre aceste „cenotafe” să fie de fapt amenajări legate de întregul ansamblu ceremonial funerar, ca un episod colateral, însoțitor sau ulterior înmormântărilor propriu-zise, dar și, foarte posibil, ca morminte din care osemintele au fost scoase pentru o vreme în cadrul acelor manipulări postmortem atestate de osemintele umane din așezări, înmormântările intramurale sau cele de cranii.

Reîntorcându-mă la zonele funerare propriu-zise, la cimitire, una dintre problemele, elementele de standard funerar, rămase în suspensie este aceea a organizării interne a acestora. Dacă la Tiszafüred-Majarošhalom, pe o suprafață remarcabil cu 365 de morminte s-a putut pune în evidență o organizare pe parcele/grupe de morminte și ca și la Streda nad Bodrogom, în ambele cazuri confirmate prin analiza statistico-spațială, nu aceeași este situația la Gelej-Kanálsdülő, unde s-a afirmat că necropola a fost organizată pe șiruri, situație confirmată, cel puțin parțial, prin procedeele statistico-spațiale. Dar procedeele de analiză statistico-spațială nu au cum da rezultate în cazul unor înregistrări cu erori – Gelej – sau cu puține morminte – Mezőcsát –, mai ales că în nici unul din cazuri cimitirele nu au fost epuizate, iar la Gelej nu e vorba de două zone de înmormântări separate, ci de două suprafețe de cercetare separate! Pentru cimitirul de la Čaňa (Pl. 274) analiza statistico-spațială a dat un rezultat clar în sensul organizării grupate – clustered –, așa cum reiese din triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay (Pl. 275/1–2). În schimb, pentru cimitirul Otomani de la Košice/Kaschau⁸¹⁹ (Pl. 276), aceleași procedee indică o dispoziție de tip „regular” (Pl. 277/1–2). Îmi exprim din nou rezervele pentru interpretările conform cărora cutare sau cutare cimitir a fost organizat pe șiruri, cel mai adesea fiind vorba de impresii și mai puțin de examinări riguroase. Dar chiar și în cazul unor structurări a spațiilor funerare pe șiruri, ceea ce este deosebit de important rămâne faptul că aceste cimitire erau organizate pe subunități ale spațiului funerar corespunzând unor subunități sociale, oricare ar fi fost ele. Dacă ținem seama de numărul impresionant uneori de înmormântări, cel puțin în cazul cimitirului de la Tiszafüred, o anume organizare a spațiilor funerare era de așteptat. Tot așa cum este de așteptat ca în stațiunile corespunzătoare acestor necropole să se fi găsit structuri de habitat pe măsură. Din păcate, așa cum am văzut, nu dispunem de informații în acest sens, cel mult de unele indicii, cum ar fi așezarea cu o structură mai complexă de la Pir, din păcate rămasă necercetată. Din cele avute în momentul de față la îndemână suntem

⁸¹⁷ J. Pástor, *Čaňa a Valaliky – pohrebiská zo staršej doby bronzovej*, Košice, 1978. La Čaňa este vorba de un cimitir cu 165 de morminte. La Valaliky, în punctul *Všechsvätých*, s-a descoperit un cimitir cu 54 de morminte, iar în punctul *Košany* un grup din 18 morminte.

⁸¹⁸ Vezi de pildă o definiție la J. Filip, *Enzyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 1 [a–k], Praga, 1966, p. 595: „Grabhügel oder Grab ohne Beisetzungsspuren, Denkmäler zu Ehren der weist von ihrem Heimatland gefallenen oder gestorbenen Krieger, Grabmal für einen anderorts bestatteten Toten”.

⁸¹⁹ J. Pástor, *Košické pohrebisko*, Košice, 1969. Este vorba de un cimitir întins cu 180 de înmormântări.

obligați să acceptăm existența a doua modalități de organizare internă, aceea pe parcele, cu un plan oarecum oval adaptat terenului/suprafeței și a doua pe șiruri lineare. Datele, așa cum am putut vedea sunt încă incerte, dacă nu chiar contradictorii, astfel că problema rămâne în suspensie, spre verificare și din punct de vedere chorologic spre a vedea în ce măsură aceste principii de organizare ale spațiului funerar au avut sau nu o coerență în aria grupei și care va fi fost semnificația ei. Oricum se poate reține străduința organizării spațiului funerar, a cărui proiecție virtuală este de presupus a fi corespuns alcătuirii sociale din viața de zi cu zi.

O altă problemă de prim rang pentru comportamentul mortuar al grupei/culturii Otomani-Füzesabony este cea referitoare la ritul funerar. În linii mari se pot distinge trei etape și anume, una de început, cu o preponderență a inhumăției, incinerării apărând cu totul incidental, obiceiul arderii morților fiind adiacent. În această „primă etapă” cele mai multe sunt morminte de incinerare în groapă, cu structuri mai puțin complexe. Predominanța inhumăției amputează mult din teza apariției culturii Otomani pe baze Zók târzii, mediu exclusiv incinerant, dar care constituie, în același timp, „sursa” apariției acestui rit în mediile Otomani, mai ales din mediul Hatvan⁸²⁰. Așa cum am văzut, există însă și unele morminte de incinerare în groapă, cu structuri complexe, care își reclamă o proveniență din mediul ceramicii incrustate. Într-o etapă târzie, incinerarea sporește ca incidență concomitent cu înmulțirea mormintelor de incinerare în urnă. Repertoriul ceramic utilizat – ca urne sau vase adiacente – nu prezintă diferențe majore, continuitatea din punctul de vedere al tradiției olăriei fiind lesne de susținut. Și acest lucru trebuie avut în vedere concomitent cu observațiile care atestă că în ceea ce privește obiceiul inhumării acesta se păstrează nealterat. Piese de port sau de armament relevă diferențe, dar ele nu sunt suficiente pentru a justifica o schimbare de ordin etnic – atât cât se poate vorbi de o etnie în spatele unei culturi arheologice –, în sensul unei pătrunderi masive de populație străină. Structurile unor parcele funerare, mai mult sau mai puțin distincte, așa cum se poate vedea la Tiszafüred sau Streda nad Bodrogom, arată o participare comună a inhumărilor și a incinerărilor la aceleași subunități teritoriale funerare, ceea ce, chiar în cazul unor străini incineranți pătrunși între autohtonii inhumanți, relevă o încorporare a alogenilor lipsită de conflicte. Cred că, așa cum se poate vedea astăzi din structurile funerare Otomani-Füzesabony, mai degrabă putem vorbi de infiltrări, reduse numeric, de eventuali străini, dar concomitent cu schimbări graduale de modă, de vestimentație, într-o anume măsură poate chiar a comportamentului cotidian, schimbări ce pot fi puse însă și pe seama unor influențe/schimburi reciproce ca rezultate din contacte directe. Dar chiar dacă admitem pătrunderi de populație dinspre exterior, acestea nu au dus la constituirea unei mase critice care să fi determinat o schimbare radicală, de structură, căci alte elemente ale comportamentului funerar sunt respectate în continuare cu rigurozitate chiar și mai târziu, așa cum bine se poate vedea în cimitirul de la Mezöcsát.

Documentarea arheologică privind spațiile mortuare Otomani-Füzesabony, chiar dacă adesea este lacunară, nu lasă loc niciunei îndoieli privind amenajările exterioare. Toate descoperirile funerare Otomani sunt plane și nu mai este necesar niciun comentariu în această privință.

Lucrurile nu sunt la fel de limpezi în ceea ce privește amenajările interioare. Îndeobște s-a constatat că mormintele au avut gropi de formă aproximativ rectangulară existând și cazuri în care acestea au avut, în plan, formă ovală. Datele avute la dispoziție nu permit o discuție asupra dimensiunilor pentru fiecare cimitir în parte și nici nu indică transformări de-a lungul vremii. Abia dacă se mai poate spune că fiecare groapă avea dimensiunile raportate la cadavrul pe care urma să-l conțină. Există însă și excepții, în sensul unor gropi cu dimensiuni mai mari, asociate cu inventare mai consistente, ceea ce indică o legătură între volumul gropilor (= cantitatea de muncă prestată) și statutul defuncților. Legătura clară între acestea este dată însă mai clar de raportarea inventarelor pe grupe de sex/vârstă și adâncimi, acolo unde acest lucru a fost posibil. S-a putut observa astfel că adâncimile mormintelor au o anume relație cu grupele de sex/vârstă ale defuncților, cu inventarele și, nu rareori cu tipul complexelor funerare, morminte simbolice, de incinerare, etc. Cantitatea de muncă prestată exprimă o parte a energiei sociale consumate în cursul ceremoniei mortuare, diferențele fiind legate evident de statut. Exprimarea statutului prin structura funerară devine astfel un alt element al standardului funerar Otomani-Füzesabony.

De mai multă vreme se considera, mai cu seamă pe baza pieselor de port, că pentru înmormântările Otomani-Füzesabony poziția scheletelor poate duce la o imediată determinare a grupei de sex, în sensul că bărbații erau totdeauna depuși chirciți pe dreapta, în vreme ce femeile erau dispuse, tot chirciți, pe stânga. De asemenea, poziționarea cu craniul către V corespundea bărbaților, iar cea cu craniul către E femeilor. În realitate lucrurile nu sunt chiar atât de simple. În primul rând trebuie subliniat faptul că pentru cea mai mare

⁸²⁰ T. Kovács, în vol. N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der frühbronzezeit das Karpatenbecken und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 238–239. Vezi și capitolul dedicat înmormântărilor Zók târzii.

parte a înmormântărilor culturii Otomani-Füzesabony lipsesc determinările antropologice, singurele care pot confirma sau infirma aprecierile amintite. S-a putut reține că, pentru situațiile studiate, în afara regulii generale, majoritare, de orientare și poziționare, mai există grupe mai mici din punct de vedere numeric pentru care regulile diferă. Ele nu au cum fi rezultatul unor erori de observații căci apar constant în mai multe cazuri fiind, prin aceasta o caracteristică. Privind în ansamblu, pentru un stoc constituit din 184 de morminte pentru care s-au putut preciza poziția și orientarea, se poate observa că există patru direcții principale de orientare pentru cele 2 poziții de bază (Pl. 278/1). De fiecare dată este vorba de opoziții cât se poate de distincte, care pot fi sintetizate în trei variante principale de dispunere: varianta A, majoritară – scheletele dispuse pe dreapta orientate V-E în opoziție cu cele dispuse pe stânga și orientate E-V; varianta B, cu incidență medie – scheletele dispuse pe dreapta orientate S-N în opoziție cu cele așezate pe stânga și orientate N-S; varianta C, cu incidență redusă – scheletele așezate pe dreapta orientate E-V în opoziție cu cele chircite pe stânga și orientate V-E, în toate cele trei situații privirea fiind îndreptată în aceeași direcție (Pl. 278/2). Din stocul de 184 de morminte pentru 78 există determinări antropologice, 38 de morminte fiind masculine și alte 40 feminine. Din diagramele orientărilor în relație cu pozițiile pentru fiecare din aceste grupe (Pl. 278/3-4) se obține o situație identică cu cea generală, cu aceleași variante de poziționare. Cele trei variante, prezente în repetate cazuri și în locuri diferite pe aria Otomani-Füzesabony pun în evidență sistemul de cutume privind dispunerea defuncțiilor, după principiul dispunerii bipolare și complementare în funcție de apartenența la grupele de sex. Ceea ce este însă foarte important este faptul că aproape în fiecare cimitir la care s-au putut face astfel de distincții, apar cele trei variante în proporții diferite, dar totdeauna varianta C prezintă cea mai scăzută incidență. Opțiunea pentru un cod de expresii mortuare sau altul nu avea cum fi întâmplătoare, ci reflectă apartenența la o subunitate sau alta a comunităților respective, subunități diferite în viața de zi cu zi. Sistemul de reguli privind dispunerea defuncțiilor așa cum poate fi surprins se constituie în unul dintre elementele de bază ale comportamentului funerar Otomani-Füzesabony, ca modalitate de exprimare a afiliației față de unitatea socială. O problemă aparte o constituie proporțiile diferite între cele trei variante. Nu trebuie pierdut din vedere că varianta C este opusă variantei A, în sensul că, în cea dintâi, bărbații ca și femeile au o dispoziție post-mortem inversă corespondenților lor din cea de-a doua grupă. Cazul M.88 de la Mezöcsát, cu un schelet de femeie, dar orientat „bărbătește” și cu un pumnal în inventar, poate constitui un exemplu în acest sens⁸²¹, căruia, eventual, i se mai poate adăuga și M.242 de la Gelej-Kanálisdűlő, cu un schelet chircit pe stânga dar orientat V-E și cu un inventar alcătuit din 9 vase, dar din păcate fără diagnostic antropologic ceea ce îi mai retează din potențial. Numărul redus al acestor înmormântări, a căror trăsătură principală este inversarea regulilor de poziționare, pledează pentru o categorie restrânsă de persoane, foarte probabil cu atribuții diferite în viața de zi cu zi care au determinat un cod de reguli mortuare diferit. Arheologic nu se poate discuta mai mult despre semnificația acestor înmormântări, mai ales în situația în care stocul de astfel de complexe este redus.

Inventarele ceramice sunt prezentate la marea majoritate a înmormântărilor Otomani-Füzesabony. Deseori este vorba de un set ceramic alcătuit dintr-un număr destul de mare de vase ca și din asocieri de forme diferite, care sugerează ceva mai mult decât intenția de a asigura celui trecut din viață hrană pentru noul tărâm, eventual privilegiul comensualității rezervat unor personaje cu un anume statut social. Graficele întocmite pentru cimitirele aici discutate pare a susține această ipoteză, cu atât mai mult poate și pentru că amintitul M.242 de la Gelej intră, prin poziționare, în categoria aparte a unor înmormântări. Printre astfel de morminte cu un set ceramic funerar complex se mai numără și M.110 de la Megyaszó, cu un schelet chircit pe dreapta și orientat V-E, posibil bărbat, care a mai avut și un pumnal din bronz sau M.6 de la Streda nad Bodrogom cu 8 vase, dar din păcate deranjat. Dar standardul în ceea ce privește ceramica funerară Otomani-Füzesabony este dat de prezența, cu mare incidență statistică, a ceștilor, care apar, atât asociate cu alte forme, îndeobște cu castronul, cât și singulare, indicând prin aceasta importanța în ceremonialul funerar a alimentelor lichide. Poziționarea precumpănitor la picioare sau în zona bazinului, asociată cu numeroasele cazuri în care vasele erau depuse unul într-altul, atestă că acestea erau lipsite de conținut, prezența lor doar simbolizând alimentele lichide sau solide. Depuneri de hrană ca atare par a fi documentate prin câteva morminte în care s-au găsit oase de animale. Ele sunt rare pe ansamblul ariei și lipsesc acele detalii din care să putem concluda că într-adevăr este vorba de asemenea depuneri. Mai ales că între acestea se numără și mormântul din așezarea de la Otomani, care a avut alături un craniu de câine, depus probabil din considerente ce mai degrabă țin de cutumele de ordin religios și mai puțin de cele privind alimentația. Cred că mai trebuie subliniată, în aceeași

⁸²¹ Trebuie însă remarcat că M. 88 de la Mezöcsát este singurul mormânt cu armă și al cărui schelet a fost determinat antropologic ca fiind de femeie.

ordine de idei, prezența unor molari de cabalină în M.187 de la Tiszafüred-*Majaroshalom* și în M.107 de la Čaña și M.30 de la Valaliky⁸²².

Pe ansamblul ariei, piesele de port din metal, în special din bronz sau cupru, sunt prezente la circa 30% dintre morminte, pentru un stoc alcătuit din peste 1 300 de înmormântări operaționale. Prezența lor s-a dovedit de cele mai multe ori deosebit de utilă pentru strădaniile dovedite de mulți specialiști în ordonarea cronologică a cimitirelor, în definirea fazelor culturii Otomani, pentru precizarea relațiilor cu mediile învecinate. S-a plecat de la prezumția, uneori chiar dovedită, că în general aceste podoabe reprezintă femeile și mai puțin pe bărbați pentru care erau de așteptat armele. Într-o bună măsură acest lucru este conform cu realitatea. Dintr-un stoc de 142 de înmormântări pentru care există date privind poziția scheletelor și orientarea, 54 de morminte cu piese de port din bronz sau cupru au avut scheletele chircite pe dreapta, iar pentru restul de 88, scheletele au fost găsite zăcând chircite pe stânga⁸²³. Așa cum se poate observa din diagrama orientărilor acestor morminte (**Fig. 70**), se confirmă și în cazul acestei categorii de înmormântări setul de reguli privind dispoziția defuncțiilor. Faptul prezintă importanța lui, căci apare clar că setul de reguli amintit traversează comunitățile Otomani-Füzesabony fără a ține seama de distincțiile de statut pe care le sugerează portul anumitor podoabe vestimentare. În același timp, situația așa cum se desprinde din documentație și din examinarea ei, arată că nu totdeauna prezența pieselor de port din metal este un indicator sigur al grupei de sex. O situație asemănătoare poate fi sesizată și pentru acele morminte în care au fost găsite piese de port din aur⁸²⁴. Dar, chiar dacă nu avem cum fi siguri că întotdeauna piesele de port reprezintă femeile, tendința statistică indică totuși un accent sporit pe exprimarea atributelor feminine în complexele funerare și mai puțin vizibil în cazul înmormântărilor masculine.

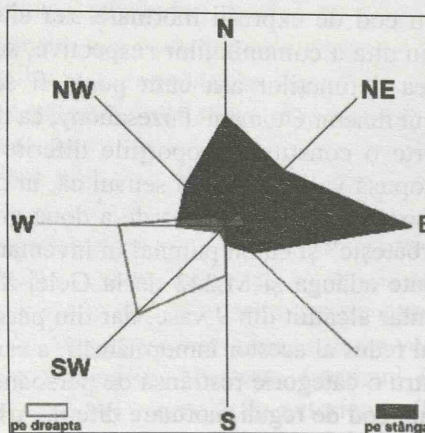

Figura 70

Cel puțin pentru grupa acum în discuție, frecvența relativ scăzută în complexele mortuare a pieselor de port, oricare ar fi materialul din care erau confecționate, trebuie raportată la depozitele sau tezaurele conținând piese de port, astfel de descoperiri fiind bine cunoscute pentru vremea și aria în discuție⁸²⁵. Așa cum s-a mai arătat, deseori podoabele din metal din depozite sau tezaure alcătuiesc câteodată seturi comparabile cu cele din descoperirile funerare⁸²⁶, ceea ce ar explica frecvența scăzută a pieselor de port în morminte. Ceea ce este mai puțin limpede este motivația care a determinat „transferul” acestor piese către depozite în dauna inventarelor funerare⁸²⁷.

⁸²² J. Pástor, *Čaña a Valaliky...*, p. 49, respectiv 70.

⁸²³ Stocul este alcătuit prin selectarea mormintelor cu piese de port din baza personală de date care cuprinde 1 274 de înmormântări Otomani, între acestea figurând și mormintele de la Čaña și Valaliky din Slovacia și de la Füzesabony și Pusztaszikszó din Ungaria, în afara celor din cimitirele sau descoperirile discutate acum.

⁸²⁴ Pentru mormintele Otomani-Füzesabony, cu piese de port din aur, stocul este prea mic (numai 23 de morminte din aceeași bază de date) pentru a fi examinat statistic.

⁸²⁵ I. Bóna, *op. cit.*, p. 133–136, 155–159; Amalia Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadás*, Budapest, 1967; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 39–46; T. Bader, *op. cit.*, p. 81–108.

⁸²⁶ Vezi discuția pentru grupa Otomani-Füzesabony, și nu numai, la Gisela Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken*, Mainz, 1985, p. 34–38, dar cu unele considerații ce mai pot fi șlefuite.

⁸²⁷ O explicație pentru cercul nordic al epocii bronzului, oarecum marxizantă, la K. Kristiansen în vol. D.-W. Buck, B. Gramsch (Hrsg.), *Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der jüngeren Bronze- und Hallstattzeit in Mitteleuropa*, în *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, Berlin, 1986, p. 303–307.

Această problemă se pune și mai acut în cazul armelor care, cu câteva excepții notabile, sunt aproape absente din inventarele funerare Otomani-Füzesabony, fiind vorba de 28 de morminte din cele circa 1 300⁸²⁸ descoperite în șase complexe funerare acum discutate (Pl. 279) – Adoni, Berea, Hernádkak, Megyaszó, Pir și Tiszafüred – la care se mai pot adăuga cele din Slovacia de la Čaña, Košice, Nyžna Myšľa sau din cimitirul considerat HGK de la Mezőcsát. Foarte importante sunt două halebarde din bronz de la Tiszafüred-Majaroshalom provenind din două morminte de înhumatie ale „cimitirului” Füzesabony – M.54 și 115. Din păcate cele două morminte nu sunt publicate în detaliu, ci doar cele două arme⁸²⁹ (Fig. 71/1–2). După T. Kovács, cele două halebarde – Stabdolche/Halberds – descoperiri neobișnuite pentru zona respectivă, au cele mai bune paralele în Silesia, în mediul Aunjetitz, de unde va fi fost preluat tipul de armă, care în M.115, este asociat și cu un topor de tipul Nackenkammmaxt, specific grupei. Cele două halebarde sunt deosebit de importante și prin calitatea lor de piese de import, ceea ce le sporește însemnătatea ca insigne de prestigiu. Puține la număr, deci practic „pierdute” în masa celorlalte înmormântări, mormintele cu piese de armament sunt dificil de amplasat în ansamblul fiecărui cimitir în parte, cu atât mai mult cu cât, cum e cazul ultimelor două morminte și nu numai, lipsesc datele necesare – plan general, plan individual etc. Așa cum spuneam, atributele masculine, de „războinic”, sunt mai puțin exprimate în inventarele funerare Otomani-Füzesabony, în schimb sunt deosebit de prezente în depozite. O explicație posibilă ar fi aceea a unor domenii separate de exprimare a competiției sociale, femeilor fiindu-le rezervat spațiul virtual oferit de înmormântări, bărbaților fiindu-le păstrat cel al depunerilor. Acest tip de comportament nu este singular, în afara ariei Otomani-Füzesabony, unde de altfel constituie unul din elementele standardului funerar, el se mai întâlnește în epoca bronzului pe arii largi în Europa Centrală sau Apuseană și poate fi examinat prin compararea dinamicii pieselor de armament și de port, așa cum apar ele în morminte, depozite, așezări sau descoperiri singulare⁸³⁰, dar nu este aici locul pentru o asemenea discuție ce depășește cadrul întreprinderii de față. Ceea ce trebuie reținut este că prin acest element de standard funerar comunitățile Otomani-Füzesabony se integrau lumii înconjurătoare cu care de altfel se găseau în permanent contact, poate nu întotdeauna cu caracter conflictual.

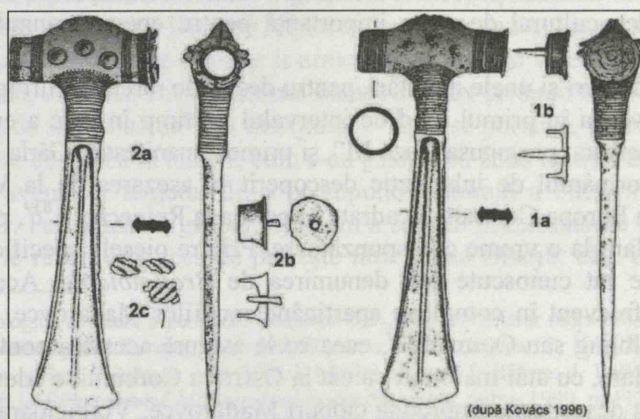

Figura 71

Am lăsat la urmă piesele de colier din „faianță” și chihlimbar. Dacă cele din urmă sunt dovezi clare ale schimbului la distanță și nu mai necesită comentarii asupra semnificației lor sociale ca elemente de inventar funerar, semnificație decurgând mai cu seamă din proveniența lor, mărgelile din pastă sticloasă, așa-zisa „faianță” merită o scurtă haltă.

În mormintele epocii bronzului din Slovacia, perlele din „faianță” sunt deosebit de frecvente, uneori în număr considerabil într-un singur mormânt, cum este cazul M.49 de la Valaliky, cu peste 2 000 de astfel de perle⁸³¹ sau M.282 de la Nyžna Myšľa, cu 2 666 perle din „faianță”⁸³². Asociate metalurgiei epocii bronzului,

⁸²⁸ Cele 28 de morminte cu arme constituie abia 2.19% din același stoc de 1274 de morminte.

⁸²⁹ T. Kovács în vol. T. Kovács (Hrsg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen – Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest, 1996, p. 89–101. După opinia lui Kovács, halebardele de la Tiszafüred sunt produse „hibride”, dar dacă ar fi așa ar trebui să dispunem de mai multe exemplare, ceea ce nefiind cazul este mai probabil că sunt totuși piese de import.

⁸³⁰ Un bun exemplu în acest sens îl oferă lucrarea lui R. Dehn, *Die Urnenfelderkultur in Nordwürttemberg*, Stuttgart, 1972, ca să dau doar un exemplu de asemenea strădanii cât se poate de utile.

⁸³¹ Pástor, *Čaña a Valaliky...*, p. 78–79, fig. 29 și pl. 26–28.

⁸³² L. Olexa, *ArchRozhl* 39, 1987, 3, p. 255–275, fig. 7–10.

ca produse secundare⁸³³, perlele din pastă sticloasă incorporate în vestimentație, s-au răspândit pe calea schimbului la distanță așa cum se poate vedea, de pildă, în cimitirul Mierzanowice de la Szarbia⁸³⁴, în mediul Periam–Pecica⁸³⁵ sau Monteoru, unde M.142 din cimitirul 4 de la Sărata Monteoru, cu cele 417 perle din „faianță”, se înscrie printre mormintele cu cele mai multe asemenea piese de port⁸³⁶. Legătura acestor piese de port cu activitatea metalurgică este importantă, căci, pe de-o parte indică o anume semnificație, iar pe de altă parte asocierea în cadrul schimbului la distanță cu artefacte din metal, cele mai multe având calitatea însemnelor de prestigiu. Este foarte posibil ca pe această cale să fi pătruns, odată cu bunurile materiale propriu-zise și unele obiceiuri legate de comportamentul funerar, ceea ce ar putea explica în anume măsură unele din trăsăturile comportamentului funerar Otomani–Füzesabony, la prima vedere riguros și bine structurat/standardizat.

De-a lungul timpului, pentru aria ocupată de comunitățile Otomani–Füzesabony, obiceiurile funerare nu par să sufere modificări de substanță, de structură, continuitatea tradițiilor mortuare fiind bine atestată chiar dacă apar unele elemente noi. Aceste schimbări se produc însă pe o arie mai largă, care a cuprins și zone învecinate. Pentru examinarea acestuia cel mai potrivit caz este oferit de marele cimitir de la Tápé despre care va fi vorba mai departe.

9.7 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII ŽUTO BRDO–GÂRLA MARE

O lucrare monografică dedicată culturii Žuto Brdo–Gârla Mare, apărută recent⁸³⁷, mă scutește de o prezentare a acestui complex cultural de mare importanță pentru epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară.

Aș face doar câteva adăugiri și unele nuanțări, pentru destul de rarele cazuri în care nu împărtășesc într-un totul opinia autoarei. Este vorba în primul rând de intervalul de timp în care a evoluat cultura Gârla Mare. Contactul dintre grupa Verbicioara, presupusa „fază III”, și primele manifestări Gârla Mare a mai fost observat⁸³⁸. După acul „cipriot” din mormântul de inhumație descoperit în așezarea de la Verbicioara, cu analogii în grupele epocii bronzului din Europa Centrală încadrate în perioada Reinecke A⁸³⁹, putem accepta un început al culturii Žuto Brdo–Gârla Mare la o vreme corespunzătoare. Printre piesele specifice acestei grupe se numără și misterioasele figurine de lut cunoscute sub denumirea de *Brotlaibidole*. Aceste figurine, cu rost încă nedescifrat, se mai găsesc frecvent în complexe aparținând mediilor Mađarovce, Polada, Věteřov, dar și în stațiuni Aunjetitz, Unterwölbling sau Otomani⁸⁴⁰, ceea ce le asigură acestora contemporaneitatea, desigur în linii mari, cu grupa Gârla Mare, cu atât mai mult cu cât la Ostrovu Corbului, e adevărat într-o situație cu totul lipsită de certitudini, au fost descoperite împreună cioburi Mađarovce, Verbicioara „faza III” și fragmente de vase Gârla Mare de aspect timpuriu⁸⁴¹. În momentul de față există un set substanțial de datări ¹⁴C⁸⁴² pentru

⁸³³ Vezi pentru circulația perlelor din „faianță” studiul lui J. Bátor a în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, Berlin, 1995, p. 187–196.

⁸³⁴ B. Baczyńska, *Cmentarzysko kultury Mierzanowickiej w Szarbi, woj. Kielckie. Studium obrzadku pogrzebowego*, Kraków, 1994.

⁸³⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Periam–Pecica.

⁸³⁶ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Monteoru.

⁸³⁷ Monica Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo–Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003 (Mai departe Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo–Gârla Mare...*).

⁸³⁸ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 37 și mai ales nota 92, unde se discută despre „complexul Ostrovu Corbului” cu materiale Vatina târzie, Dubovac și Verbicioara III, considerat anterior culturii Gârla Mare. Ulterior s-a văzut că este vorba de un amestec de materiale, între care nu lipsesc și fragmente de vase Mađarovce, găsite în umplutura unui canal modern, deci în poziție secundară (cf. B. Hänsel, P. Roman, PZ 58, 1984, 2, p. 187–229).

⁸³⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Verbicioara.

⁸⁴⁰ Eadem, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*, Baia Mare, 2003, p. 413–428; G. Trnka, în același volum, p. 483–486.

⁸⁴¹ B. Hänsel, P. Roman, *op. cit.*

⁸⁴² Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo–Gârla Mare...*, p. 209–213 și listele cu date radiocarbon la p. 235–350.

grupele central-europene, care indică date absolute imediat după 2000 BC. De fapt aceste *Brotlaibidole* apar în mediile amintite într-o vreme corespunzând perioadei Reinecke A⁸⁴³. Nu există niciun motiv să respingem o datare pentru începuturile culturii Gârla Mare în această perioadă, iar figurinele amintite permit aceasta. Data radiocarbon singulară de la Balej – Bln-1577 – 3192±40 BP⁸⁴⁴, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1530–1390 BC⁸⁴⁵ – provine din nivelul IV al așezării de acolo. Puțin cunoscută, deși a fost săpată o suprafață de 1500mp, așezarea, cu patru niveluri de construcție/*Bauhorizonte*, a fost reținută mai ales pentru materialele care documentează o locuire Gârla Mare. Dar există și materiale Coțofeni, cât se poate de tipice, care ar putea să aparțină chiar nivelului IV, – cel mai de jos –, unde au fost descoperite resturile a două locuințe „megaron”, structuri cu totul insolite față de tot ceea ce se cunoaște până acum despre așezările Gârla Mare⁸⁴⁶. Conținutul nivelului IV nu este ca atare cătuși de puțin clar. Cele șase vase de la Balej, care au fost publicate, se apropie mai degrabă de stilul ceramic al etapei mijlocii a culturii Gârla Mare, data radiocarbon trebuind a fi acceptată ca atare.

Sfârșitul culturii Gârla Mare este marcat de apariția grupului Bistreț-Ișalnița, în care se poate observa cu ușurință că în ceea ce privește ceramica, elementele vestice de sorginte Belegiș, constituind fondul de structură, se combină cu unele elemente de decor Gârla Mare, care constituie, la rândul lor, elementul anterior preluat, dar mai puțin pregnant. Apariția acestui grup plasat în aval de Porțile de Fier pe fosta arie Gârla Mare corespunde celei de a doua etapă a culturii Belegiș. La Gomolava au fost identificate două niveluri Belegiș: IVb și IVc, pentru cel de al doilea fiind predominant un repertoriu ceramic în care formele predominante sunt reprezentate de vasele bitronconice cu decor canelat caracteristic fazei Belegiș II⁸⁴⁷. Tot de la Gomolava mai provine și singura dată radiocarbon pentru această cultură – GrN-7370 – 3155±50 BP – dar proveniența ei este dată foarte neprecis: stratul IV, neputând fi deci pusă în legătură cu una sau alta dintre cele două etape Belegiș din stațiune⁸⁴⁸. Calibrată, în domeniul 2 sigma, proba de la Gomolava oferă o datare în intervalul 1530–1300 BC. Recent, pe baza unei analize statistico-combinatorii coroborate cu datele radiocarbon ca și cu cele dendrocronologice s-a propus o plasare a bronzului târziu și pentru sud-estul Europei în cursul sec. XIV a.Chr.⁸⁴⁹, astfel că putem accepta lesne o datare a grupului Bistreț-Ișalnița la o vreme corespunzând acestei ultime grupe a epocii bronzului din zona Dunării Mijlocii. În niciun caz nu se poate admite o durată a acestuia până către 1100 BC, căci grupului Bistreț-Ișalnița îi urmează, pe aceeași vale a Dunării, complexul hallstattian timpuriu cu ceramică canelată, o a doua etapă a acestui mare complex ceramic fiind reprezentată de descoperirile de tipul celor din cimitirele de la Zimnicea⁸⁵⁰ și Sborjanovo⁸⁵¹, ce se pot data, ambele, în sec. XI–X a.Chr. și în care apar cuțite triunghiulare cu limbă la mâner, cum s-au găsit și în zona lacului Bistreț⁸⁵².

Rezumând, cred că avem tot temeiul de a presupune o durată a culturii Žuto Brdo–Gârla Mare în intervalul 1900–1400 a.Chr. Periodizarea grupeii, așa cum a fost ea prezentată de M. Șandor-Chicideanu, pare întemeiată⁸⁵³. Aș avea unele rezerve în ceea ce privește faza târzie Orsoja, căci ea este definită în special pe

⁸⁴³ Pentru încadrarea cronologică absolută a perioadei Reinecke BzA, pe baza datelor radiocarbon vezi R. Krause, în K. Randsborg (ed.), *Absolute chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC*, Acta Archaeologica 67, 1996/Acta Archaeologica Supplementa 1, 1996, p. 73–80; K. Rassman, în același volum, p. 199–209; J. Müller, în vol. J. Batora, J. Peška (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra, 1999, p. 113–126; vezi și pe internet la adresa <http://www.uf.unierlangen.de/karten/neo-d3.html>, <http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/bz-a1.html>, <http://www.uf.uni-erlangen.de/karten/bzt-a2.html> unde pentru etapa Glockenbecher-Protoanjetitz-Chłopice-Veselé-Ragelsdorf-Oggau se dă intervalul 2600–2250 BC, pentru etapa Straubing-Frühhaunjetitz-Nitra-Nagyrev = BzA1, intervalul 2250–1950 și, respectiv, pentru etapa Langquaid-Hochaunjetitz = BzA2, intervalul 2000–1800/1600 BC.

⁸⁴⁴ J. Görsdorf, J. Bojadžiev, *Eurasia Antiqua* 2, 1996, p. 165, nr. 55. Acolo se afirma că: „Die Probe gehört zum untersten Wh., der nach den archäologischen Funden in den Anfang der Spätbronzezeit datiert wird. Der kalibrierte Wert stimmt gut mit der historischen Datierung des Beginns der Spätbronzezeit (1600/1500 v.d.Z.) überein”.

⁸⁴⁵ Calibrată acum cu programul OxCal v.3.9.

⁸⁴⁶ G. I. Georgiev, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 194–197 și fig. 3/1–6 și 4/1, cu trimiteri (uneori eronate) la ilustrație, unde este și o ceașcă tipică Coțofeni, despre care se face trimitere în text ca fiind descoperită în nivelul IV, iar la explicația figurii 3 se afirmă că e vorba de descoperiri de suprafață de la începutul săpăturilor!

⁸⁴⁷ N. Tasič, în vol. N. Tasič, J. Petrovič (Hrsg.), *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, 1988, p. 51–53.

⁸⁴⁸ H. T. Waterbolk, în vol. N. Tasič, J. Petrovič (Hrsg.), p. 119.

⁸⁴⁹ Ph. Della Casa, Calista Fischer, *PZ* 72, 1997, p. 195–233. Vezi și I. Chicideanu, *Dacia* NS 30, 1986, 1–2, p. 30–40 pentru discuția asupra cimitirului de la Beograd-Karaburma; Ph. Della Casa, *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (opš. Kotor, Montenegro)*, UPA 33, 1996, p. 168–181, cu o analiză mai fină decât a mea, dar cu concluzii asemănătoare.

⁸⁵⁰ Alexandrina D. Alexandrescu, *Dacia* NS 17, 1973, p. 77–97.

⁸⁵¹ T. Stoyanov, *Early Iron Age tumular necropolis „Sboryanovo” I*, Sofia, 1997.

⁸⁵² I. Motzoi-Chicideanu, *Dacia* NS 43–44, 1999–2001, p. 197–229.

⁸⁵³ Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo–Gârla Mare...*, p. 169–187, cu critica încercărilor anterioare.

baza unora dintre materialele ceramice, de altfel destul de distincte, provenite dintr-un cimitir incorect publicat, cu inventarele amestecate⁸⁵⁴. De aceea nu e clar nici raportul dintre aceasta și grupul Bistreț-Ișalnița, o contemporaneitate a acestor fiind exclusă, așa cum o arată destul de limpede pentru zona imediat de la sud de Dunăre descoperirea de la Makreš.

Aria pe care o ocupă grupa acum în discuție se restrânge destul de clar la zona de luncă a Dunării, o excepție fiind constituită de seria descoperirilor de acest fel din zona Deliblat din răsăritul Serbiei. În amonte de Belgrad, se găsește grupa Szeremle⁸⁵⁵, în al cărei conținut material sunt cunoscute elementele de apropiere cu grupa Žuto Brdo-Gârla Mare, ambele avându-și originea în complexul cu ceramică incrustată de la Dunărea Mijlocie. Presupunerea conform căreia cultura Gârla Mare s-a extins și către nord de lunca Dunării sunt pripite și neîntemeiate⁸⁵⁶, ele reflectând de fapt schimburile reciproce cu grupa învecinată Govora. Există posibilitatea unor pătrunderi, dar nu de proporții, pe văile unor afluenți ai Dunării, acolo unde condițiile geomorfologice specifice luncilor joase au putut permite deplasarea unor comunități mult restrânse și dependente de un set de tehnologii de subzistență accentuat adaptate acestor condiții de mediu.

Constituind de fapt baza documentării arheologice pentru cultura/grupa Žuto Brdo-Gârla Mare, ale cărei stațiuni sunt foarte puține și cu totul nesatisfăcător cercetate și cunoscute, descoperirile funerare cunoscute până acum, sunt în număr de 58, răspândite destul de uniform pe întreaga arie a culturii. În cursul vremii s-au înregistrat și preocupări asupra comportamentului funerar Gârla Mare, chiar dacă scopul principal urmărit a fost acela de a deosebi, prin studiul cimitirelor, succesiunea unor faze/etape/orizonturi⁸⁵⁷.

Lista descoperirilor funerare Gârla Mare:

1. Altimir (Cat. 13);	28. Mala Vrbica (Cat. 560);
2. Balta Verde (Cat. 41);	29–30. Moldova Veche (Cat. 614–615);
3. Corabia (Cat. 244);	31–32. Novo Selo (Cat. 642–643);
4–5. Dăbuleni (Cat. 283–284);	33–34. Orešac I–II (Cat. 665–666);
6. Desa (Cat. 307);	35. Orsoja (Cat. 672);
7. Dubovac (Cat. 328);	36. Orșova (Cat. 673);
8–10. Dunăreni/Cârna (Cat. 334; 340–341) ²² ;	37. Ostrov (Cat. 677);
11. Dupljaja (Cat. 342);	38–39. Ostrovu Corbului (Cat. 681–682);
12. Ghidici (Cat. 387);	40–41. Ostrovu Mare (Cat. 684–685);
13. Gradeșnica (Cat. 412);	42–45. Plosca (Cat. 736–737; 1089);
14. Gruia (Cat. 418);	46. Potelu (Cat. 751);
15. Hotaru (Cat. 463);	48. Požežena (Cat. 753);
16. Izvoarele (Cat. 491);	49. Rast (Cat. 774);
17. Klenovnik (Cat. 514);	50. Salcia (Cat. 807);
18. Kličevac (Cat. 515);	51. Săpata (Cat. 823);
19–21. Korbovo (Cat. 521–523);	52. Selanovci (Cat. 851);
22. Kovin (Cat. 525);	53. Surčin (Cat. 897);
23. Kozloduj (Cat. 526);	54. Svinița (Cat. 901);
24. Krušovica (Cat. 528);	55. Usije (Cat. 1000);
25. Kutovo (Cat. 533);	56. Vajuga (Cat. 1007);
26. Liubcova (Cat. 542);	57–58. Vatin (Cat. 1027–1028);
27. Makreš (Cat. 558);	59. Vršac (Cat. 1074).

⁸⁵⁴ *Ibidem*, p. 20–21, unde se subliniază deficiențele inadmisibile ale modului în care a fost publicată importanta necropolă, inclusiv faptul că nici până astăzi nu se cunoaște numărul exact al înmormântărilor.

⁸⁵⁵ Christine Reich, *Das Gräbelfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*, Berlin, 2006.

⁸⁵⁶ Șandor-Chicideanu, op.cit., p. 35, unde critică prezumțiile lui G. Crăciunescu, Drobeta 5, 1982, p. 197–198.

⁸⁵⁷ Discuții substanțiale la Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*, București 1961, p. 306–316; R. Hachmann, recenzie la Vl. Dumitrescu, op. cit., Germania 46, 1968, 2, p.368–370; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, Bd. I, p. 139–142; idem, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit und der unteren Donau*, Bonn, 1976, Bd. I, p. 62–64; I. Chicideanu, op. cit., p. 7–30; A. Bonev, *Trakija i egejskijat svjat prez vtorata polovina na II hiljadoletie pr.n.e.*, Sofia, 1988, p. 53–59; Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare...*, p. 158–168; Christine Reich, PZ 77, 2002, 2, p. 59–179.

Cea mai vestică descoperire este cea de la Surcin (Cat. 897), de fapt izolată în mediu Belegiș I, contemporan culturii Žuto Brdo–Gârla Mare. Cea mai estică este cea de la Corabia (Cat. 244), care arată că dincolo, spre răsărit de confluența Dunării cu Oltul, grupa în discuție nu a pătruns (Pl. 280).

Dintre cele 58 de descoperiri cu caracter mortuar, mai mult de jumătate – săpături sistematice 20 (34.50%), salvări 9 (15.51%) și sondaje (4 (6.90%) – provin din săpături arheologice, fiind asigurate teoretic observațiile de detaliu privind structurile funerare, inventarele și dispoziția în plan a mormintelor. Dar mai rămâne o bună parte din aceste descoperiri care provin din cercetări de suprafață – 11 (18.96%) – sau descoperiri fortuite – 14 (24.13%) – (Fig. 72)⁸⁵⁸, ceea ce ne arată din capul locului că detaliile menționate se cunosc doar pentru un stoc redus de cazuri. Mai puțin decelabile printr-o statistică sunt modalitățile în care rezultatele săpăturilor sistematice au fost puse în circulație, cu toate detaliile de care vorbeam. De departe se distinge lucrarea lui Vl. Dumitrescu, în care fiecare mormânt a fost prezentat în detaliu, cu observațiile privind structura mormintelor, compoziția inventarelor, însoțite de planuri ale cimitirului și schițele de reconstituire a aproape fiecărui mormânt, o lipsă fiind însă aceea că nu sunt redată planurile și profilele mormintelor efectuate pe teren⁸⁵⁹. Până la publicarea *in extenso* a cimitirului de la Cârna-Ostrovogania²⁸⁶⁰, nicio altă necropolă Gârla Mare nu a mai fost publicată profesional. La extrema cu totul inacceptabilă se situează cimitirul de la Orsoja, care prin numărul deosebit de mare al înmormântărilor ar fi oferit o bază deosebit de solidă unor preocupări privind standardul mortuar Gârla Mare. Pentru celelalte cimitire, cu mai puține morminte, mai dispunem de un raport, destul de amănunțit pentru cel de la Balta Verde și alte rapoarte, mai puțin corespunzătoare, cum sunt cele pentru cimitirele mai mici de la Korbovo-Glamija (Cat. 521–522) și Korbovo-Pesak (Cat. 523), Oreșac (Cat. 665–666). Un alt cimitir cu un număr mare de morminte a fost cel de la Ostrovu Mare-Bivolării (Cat. 684–685), dar modul cercetării și al publicării materialelor l-au transformat și pe acesta într-un document mai mult decât lacunar, puțin util. Pentru cimitirele de la Ghidici (Cat. 387) și Liubcova (Cat. 542), singurele informații pe care le deținem sunt descrieri sumare de morminte, referi generale la materiale sau 1–2 inventare publicate. Este evident că pentru studiul obiceiurilor funerare Gârla Mare, documentația arheologică se dovedește, la o mai atentă privire, mai puțin îmbucurătoare și, prin poziția izolată a cimitirelor de la Cârna-Grindu Tomii, Cârna-Ostrovogania și Plosca-Cabana de metal, drastic restrânsă zonal, ceea ce limitează posibilitățile unei examinări de ansamblu.

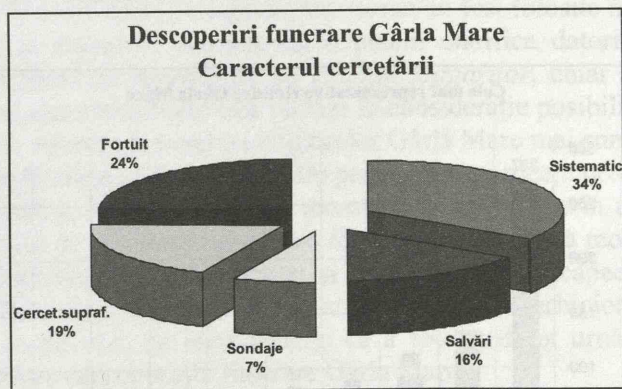

Figura 72

O altă lipsă gravă o constituie faptul că, pentru masa înmormântărilor Gârla Mare, nu dispunem astăzi de diagnoze antropologice decât pentru 101 (75.93%) dintre înmormântările de la Cârna-Grindu Tomii⁸⁶¹, adică doar pentru un stoc de doar circa 24%, pentru 422 de înmormântări discutabile arheologic, ceea ce este cu totul insuficient.

⁸⁵⁸ Notific din nou că la alcătuirea graficului pe computer, programul rotunjește de la sine procentele.

⁸⁵⁹ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, București, 1961.

⁸⁶⁰ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 262–297, catalogul complet al cimitirului cu trimiteri la ilustrații și planul cimitirului la pl. 263. La p. 298–318 catalogul primelor 35 morminte de la Plosca-Cabana de metal și cu planul săpăturilor dintre anii 1999–2000 la pl. 264.

⁸⁶¹ Cf. C. S. Nicolaescu-Plopșor, în Apendice la Dumitrescu, *op. cit.*, p. 365–386; vezi și studiul paleodemografic și de ritual la C. S. Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 13–29. Subliniez că la Cârna, pentru cele 116 morminte corespund 133 înmormântări.

În ceea ce privește contextul arheologic al descoperirilor mortuare Gârla Mare, de departe cele mai numeroase sunt cimitirele reprezentate prin 74 cazuri (75.86%), urmate apoi de grupurile de morminte cu 8 cazuri (13.79%). Morminte izolate sunt semnalate în doar 4 cazuri (6.90%), iar în două situații (3.45%) materiale ceramice descoperite fortuit au fost apreciate ca indicând morminte – Novo Selo (Cat. 642) și Orșova (Cat. 673) (Fig. 73). Deja se poate constata, și ca unul dintre elementele standardului funerar Žuto Brdo–Gârla Mare, că pentru comunitățile culturii exista obiceiul depunerii defuncțiilor în cimitire mari, cu numeroase înmormântări, cazurile în care au fost semnalate „grupuri” de morminte sau morminte izolate trebuind considerate ca fiind tot cimitire, dar neinvestigate. Un alt aspect al acestei din urmă probleme, îl reprezintă numărul înmormântărilor, dimensiunile spațiilor funerare.

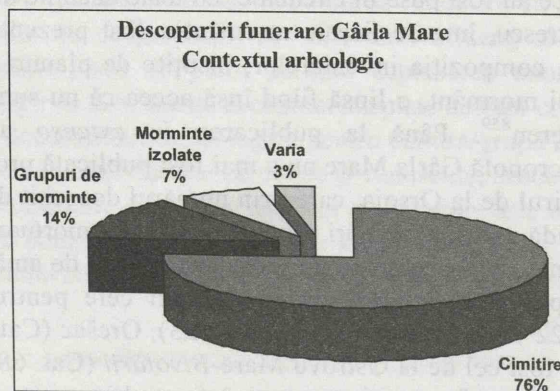

Figura 73

Dacă judecăm după situația reclamată de la Orsoja – 267 de morminte sau 343⁸⁶², după numărul complexelor funerare de la Cârna-Grindu Tomii – 133, Cârna-Ostrovogania – 66 și, recent, de la Plosca-Cabana de metal – peste 90, ca și după aprecierile pentru cimitirul de la Ostrovu Mare-Bivolării, (Fig. 74) ținând cont și de faptul că aproape în toate cazurile a fost vorba de cimitire deja distruse de factorii naturali, este foarte probabil ca grupei Žuto Brdo–Gârla Mare să-i fi fost caracteristice spații funerare largi, cu numeroase înmormântări, de la 200 în sus.

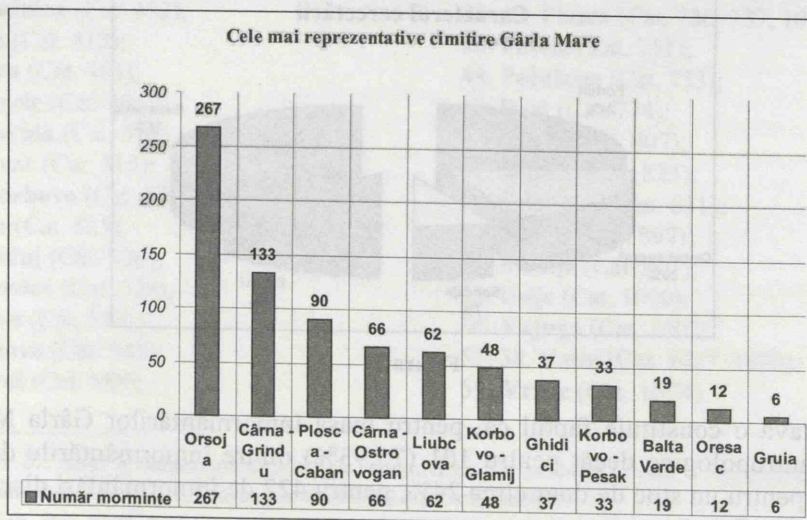

Figura 74

⁸⁶² Într-o primă publicație, T. Filipov, *Nekropol ot kăsnata bronzova epoha pri c. Orsoja Lomsko*, Lom, 1976, la p. 32 (rez. englez) se spune că au fost descoperite 267 de morminte. Ulterior, A. Bonev, *op. cit.*, p. 30, spune că este vorba de 343 morminte. După cum m-a informat cu amabilitate Ivan Panayotov, materialele aflate inițial în Muzeul din Lom au fost amestecate și redepozitate; T. Filipov a avut un destin dramatic care l-a îndepărtat de profesie, iar situația scăpată de sub control nu mai poate fi verificată, ceea ce face din cimitirul de la Orsoja un document pierdut. Pentru 184 de piese ceramice care se mai află acum în muzeul din Lom, s-a încercat recent o tipologie, cf. A. Bonev, *The LBA cremation graveyard of Orsoja*, în RPRP 2–3, 1999, p. 2–33.

O situație cu totul aparte o prezintă cimitirele din jurul lacului Bistreț. Cercetările de teren pe care le-am făcut, în completarea celor sistematice, în anii 1983–2004 în zonele imediat adiacente a ceea ce a mai rămas azi din lacul Bistreț, au dus la identificarea a cinci cimitire Gârla Mare situate pe malurile de nord și sud ale actualelor bazine 1–4 sau pe un actual ostrov din mijlocul lacului (bazinul 2), la distanțe nu mai mari de 3–4 km între ele (Pl. 281). Dacă luăm în considerație întregul bazin al fostei lagune fluviatile Călugăreni–Bistreț–Cârna–Nedeia, așa cum arăta anterior lucrărilor din 1968–1971, atunci mai trebuie adăugate, pentru aceeași zonă, și alte descoperiri cum este cazul, mai ales, a celei de la Săpata (Cat. 823), unde în cursul anului 1990 a fost descoperit un mormânt de incinerare situat pe o prelungire către nord a *Grindului Rostii* care se găsea pe malul de sud al fostei bălți Nasta, la circa 3 km est de *Grindu Tomii*⁸⁶³. În același timp nu am reușit identificarea, urmată de cercetare prin săpături sistematice, decât a unei singure așezări situate pe malul de miazăzi, la circa 600 m sud de cimitirul de la Ostrovogania. Urme de așezare s-au mai identificat și pe malul sudic al *Ostrovoganiei*, la 500 m vest de cimitir, dar aceasta fiind complet distrusă nu s-au putut face verificări. Alte morminte au mai fost descoperite tot pe malul de sud al bazinului 1 Bistreț, în punctul *Ferma 3* la circa 1 km E de *Cabana de metal*, dar condițiile din teren nu permit o cercetare prin săpături arheologice. În cursul cercetărilor de suprafață efectuate în anii 1983–1995 în zona de la sud de lacul Bistreț am mai descoperit urmele unei necropole distruse aproape în întregime de eroziune, situate pe *Grindu lui Dănilă*, la circa 1 km SSE de punctul *Cabana de metal*.

Comparația dintre inventarele celor trei cimitire cercetate în zona lacului Bistreț demonstrează că acestea au fost contemporane, cel puțin printr-o etapă bine reprezentată prin complexe mortuare. Se pune întrebarea, căror, sau cărei așezări i-au corespuns aceste zone funerare cu totul distincte? Răspunsul este deosebit de dificil căci așezarea din punctul *Prundu Măgarilor-La rampa boțogului* era în cea mai mare parte distrusă de apă, iar alte așezări, așa cum am spus, nu au mai fost identificate. O altă situație comparabilă, cu un stoc reprezentativ de înmormântări care să fie susceptibil unei examinări atente, nu mai există, dar pe baza unor situații de la Korbovo, Moldova Veche (Cat. 614–615), Novo Selo, Oreșac, Ostrovu Mare (Cat. 684–685) sau Vatin, (Cat. 1 027–1 028), unde s-au identificat, în felurite moduri, zone distincte, dar apropiate între ele, cu înmormântări *Žuto Brdo*–Gârla Mare, cum e cazul și la Ostrovu Corbului, unde în punctul *Botul Piscului* (Cat. 682) a fost identificat un cimitir Gârla Mare, iar pe malul stâng al Dunării, în vatra satului, nu departe de prima descoperire au fost descoperite alte morminte (Cat. 681), în preajma lor existând și o așezare, cred că trebuie luat în considerație, ca un alt element al standardului funerar al acestui complex cultural, existența unor spații funerare întinse, fragmentate în zone distincte care au funcționat/au fost folosite în același timp. Relația exactă dintre aceste spații funerare și stațiunile aferente nu o putem clarifica datorită documentării arheologice lacunare. Dar judecând după prezența așezării de pe *Prundu Măgarilor*, chiar în mijlocul spațiului funerar delimitat de cele cinci cimitire clar identificate este de luat în considerație posibilitatea ca și așezările să fi fost răspândite după același model. Așezări în preajma cimitirelor Gârla Mare mai sunt semnalate și în alte locuri, o situație specială fiind cea de la Korbovo–*Obala* (Cat. 523) pentru care se menționează că în cursul săpăturilor din anul 1985, în cadrul unei așezări a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă. Descoperirea e cu totul incertă, căci în cursul săpăturilor de salvare de atunci au fost descoperite două morminte de incinerare în urnă. Unul dintre acestea – constituit dintr-un vas globular și un castron drept capac, dar lipsit de „*de restes de défunt incineré*” și considerat ca atare cenotaf – a fost atribuit culturii Verbicioara. Cel de al doilea, de data aceasta cu resturi calcinate în interior, pe baza vasului ce a folosit drept urnă poate fi atribuit tot acestei grupe⁸⁶⁴, fiind astfel exclus dintre descoperirile funerare Gârla Mare.

De altfel pentru o bună parte a descoperirilor funerare *Žuto Brdo*–Gârla Mare condițiile însăși de descoperire ne obligă la anumite rezerve. La Altimir (Cat. 13), a fost identificat un cimitir, dar lipsesc precizările privind întinderea obiectivului. În muzeul din Corabia (Cat. 244) se găsesc nu numai materiale Gârla Mare descoperite pe grindul *Răcaru Mare*, situat în albia fostului lac Potelu, aproximativ între Orlea și Corabia, dar și materiale similare de pe alte grinduri descoperite fortuit de-a lungul timpului și aduse la muzeu, fără a se mai putea ști astăzi care au fost condițiile exacte. Mormântul izolat semnalat în împrejurimile localității Desa (Cat. 307), cu siguranță că indică un alt cimitir, dar materiale Gârla Mare au mai fost descoperite și pe malul Dunării la Arcer⁸⁶⁵, ca și pe malul din față în localitatea bulgărească Arçar⁸⁶⁶. Este destul de posibil ca descoperirea de la Desa

⁸⁶³ Locul descoperirii l-am verificat împreună cu N. Boroffka printr-o cercetare de teren din anul 1992.

⁸⁶⁴ D. Krstić, *Đerdapske sveske* 2, 1984, p. 105–106 și fig. 78 și 80/3 pentru mormântul cu oase arse și fig. 81/3–4, pentru vasele cenotafului.

⁸⁶⁵ Material inedit, aflat la muzeele din Băilești și Craiova, dar fără a se specifica condițiile de descoperite.

⁸⁶⁶ Șandor-Chicideanu, *op.cit.*, p. 219, pentru Arçar.

să provină în realitate de la Arcer, mic sat, practic dispărut astăzi, care a ținut totdeauna de comuna Desa. La Kozloduj (Cat. 526), unde se afirmă că este vorba de un cimitir, iarăși lipsesc detaliile. Pentru descoperirile de la Ostrovu Corbului (Cat. 681–682), unde este și o așezare, dispunem doar de mențiuni cu totul nesatisfăcătoare. La Selanovci (Cat. 851), iarăși este vorba de o simplă semnalare. La Surčin (Cat. 897) e vorba doar de câteva morminte. Žuto Brdo, într-un mai mare cimitir Vatina și Belegiš.

Așa cum am mai afirmat, documentarea este cu totul neuniformă, observațiile arheologice de detaliu lipsind pentru cea mai mare parte a descoperirilor, ele „concentrându-se” în fapt la zona lagunei fluviale Călugăreni–Bistreț–Cârna–Nedeia (Fig. 75). Din aceste motive discuția asupra comportamentului funerar Žuto Brdo–Gârla Mare se va concentra asupra cimitirelor de la Cârna-Grindu Tomii, Cârna-Ostrovogania și Plosca-Cabana de metal.

Figura 75

Cimitirul de la **Cârna-Grindu Tomii**, cercetat în anii 1943 și 1955–1956, rămâne și astăzi unul dintre monumentele cele mai expresive ale culturii Žuto Brdo–Gârla Mare, atât prin numărul mormintelor descoperite, cât și prin publicarea exhaustivă care, în afara inventarului din morminte, a mai cuprins și alte materiale aflate în muzeul din Craiova.

Necropola se găsea chiar pe malul sudic al fostei bălți Nasta, pe un grind de nisip neînundabil, denumit **Grindu Tomii** și a cărei culme era denumită **Măgura Tomii**. Astăzi grindul a fost cu totul distrus de lucrările de hidro-ameliorații efectuate în anii 1968–1971. O bună parte din grind este astăzi suprapusă de digul de protecție al bazinului piscicol 4 (fosta baltă Nasta înjumătățită), iar jumătatea de la sud de dig a fost nivelată pentru împrumutul de pământ necesar ridicării digului. Toponimul însuși a dispărut practic⁸⁶⁷, noua denumire fiind de **Groapa lu' Mihalache**. Pe plajă se mai găsesc și astăzi nenumărate materiale Gârla Mare, iar în cursul unor intervenții de salvare din anii 1996–1998, au mai fost descoperite câteva complexe Gârla Mare situate chiar pe suprafața ocupată de cimitir, ceea ce, pe lângă faptul că ne indică că cercetarea din anii 1955–1956 nu a fost dusă până la capăt, mai demonstrează și că obiectivul a avut o structură mai complexă decât se bănuia. De altfel cu prilejul discutării condițiilor de cercetare, Dumitrescu arăta că spre răsărit de cimitir, la circa 500 m, au mai fost descoperite pe plaja bălții „*fragmente ceramice de tip Gârla Mare*” despre care presupunea că ar putea aparține unei necropole sau așezări distruse⁸⁶⁸. Dar nu trebuie pierdut din vedere că, până la amenajarea lacului Bistreț și a îndiguirii cursului Dunării în aval de Porțile de Fier, inundațiile periodice limitau posibilitățile de cercetare.

Încă de la publicarea necropolei Dumitrescu avansa ideea că cimitirul a fost cu mult mai mare, apreciind numărul mormintelor ca fiind de circa 200. În monografia dedicată cimitirului sunt prezentate 116 morminte, dar se mai specifică că anumite grupuri de materiale, cum este cazul punctelor *g* și *r*⁸⁶⁹, ar fi putut eventual

⁸⁶⁷ În 1983 am reușit să-l regăsim doar cu ajutorul unui bătrân din Cârna, în vârstă de 80 de ani și care, culmea, lucrase cu Dumitrescu la săpături.

⁸⁶⁸ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 14. Adaug că astăzi această zonă a fost complet distrusă cu prilejul înălțării digului, iar apoi prin faptul că, circa 10 ani, a fost folosită ca teren pentru o orezărie.

⁸⁶⁹ *Ibidem*, p. 108–109. Și astăzi mai pot fi găsite astfel de materiale la localnicii din Cârna sau Plosca, dar este cu totul dificil de a afla cu exactitate din care anume loc au fost aduse. De asemenea în colecția Școlii generale din Cârna se mai găsesc materiale Gârla Mare.

indica morminte distruse. Cu prilejul publicării lucrării sale, Dumitrescu a mai prezentat și alte materiale deținute de către diferiți localnici din Cârna⁸⁷⁰. Din examinarea lor se poate observa că există mai multe vase întregi care ar fi putut fi urne funerare, aparținând ca atare unor morminte distruse, și mai ales faptul că, cel puțin unele dintre ele, se dovedesc a fi mai vechi tipologic decât vasele descoperite în condiții certe, ceea ce indică destul de clar că cimitirul a fost cu mult mai întins atât în timp cât și în spațiu.

Dintre cele 116 morminte publicate, 11 sunt duble – M.3a–b, 23a–b, 24a–b, 32a–b, 46a–b, 51a–b, 61a–b, 61a–b, 70a–b, 87a–b, 104a–b și 110a–b; unul triplu – 71a–c și unul cvadruplu – 54a–d, pentru unele dintre ele existența a încă unei înmormântări, sau a mai multora, fiind pusă în evidență de analiza antropologică. Luând în considerație și aceste informații, rezultă că numărul real al înmormântărilor dovedite la *Grindu Tomii* a fost de 133 sau, dacă socotim și punctele g și r ca fiind tot morminte, dar distruse, de 135.

Cimitirul a fost plan. Asupra acestei caracteristici nu mai încapă discuție, atât de pe urma săpăturilor de la Cârna, dar și pe baza cercetării și a altor cimitire similare. Eventuale amenajări exterioare de genul semnelor de morminte au fost presupuse de Dumitrescu, dar o probă arheologică directă și irefutabilă nu există⁸⁷¹. În legătură cu aceasta mai trebuie subliniat faptul că terenul nu a fost câtuși de puțin plat, astfel că adâncimile la care au fost descoperite gurile mormintelor – în fapt părțile superioare ale structurilor alcătuite din vase – nu sunt relevante. Pe de altă parte între campania primă din anul 1942 și cele ce i-au urmat în anii 1955–1956, grindul a suferit, fie din cauza inundațiilor, fie datorită unor activități umane, astfel că cele două serii de măsurători de adâncime nu sunt comparabile. Că suprafața din sec. XX, respectiv nivelul de la care s-au efectuat săpăturile, a fost cu totul alta decât cea în urmă cu milenii, este demonstrat mai întâi de adâncimile mici la care au fost descoperite multe morminte, ca și de adâncimile remarcabile ale altora. În consecință, lipsind informații asupra formei gropilor și adâncimile nefiind cele reale este greu de examinat în ce măsură volumul acestora era sau nu relevant pentru discuția asupra structurii cimitirului.

Cele 116 morminte se întind de la malul bălții către sud, unde se rarefiază, fiind posibil ca în această parte să se fi surprins limita zonei funerare. Același lucru se mai poate afirma și cu privire la partea de vest a cimitirului, și ceva mai puțin pentru cea răsăriteană. Către nord este cu totul imposibil de precizat unde va fi fost limita, căci inundațiile periodice de-a lungul a bune milenii, au distrus partea nordică a grindului (Pl. 282). La prima vedere nu pot fi distinse pe planul cimitirului grupări distincte de morminte. Așa cum am amintit, resturile osteologice au fost analizate antropologic. Dar nici din cartarea după grupele de sex/vârstă nu se pot distinge astfel de grupări (Pl. 283), cu excepția faptului că în cazul mormintelor duble – reflectând desigur relațiile de familie – acolo unde s-au obținut diagnoze antropologice se constată că se întâlnește de trei ori asocierea bărbat + copil – M.3a–b, 46a–b și 71a–c⁸⁷², o singură dată asocierea adult nedeterminat + copil – M.61a–b și niciodată, așa cum poate ar fi părut firesc, de femeie + copil, ceea ce ar indica, în afara respectării /reflectării relațiilor de familie în complexe mortuare, și o regulă de colocare post-mortem patrilocală pentru copii.

Ceea ce lipsește pentru cimitirul de la *Grindu Tomii* și care, prin aceasta, limitează mult discuția asupra structurilor funerare, sunt datele concrete privind formele gropilor funerare, atât în plan cât și în secțiune. O serie de particularități ale grindurilor de pe malurile lacului Bistreț, constituite din depuneri de nisip amestecat cu mâl și inundate periodic, au dus cu timpul la o uniformizare a straturilor de sol astfel că astăzi este extrem de dificil de a sesiza în plan, ca și în profil, formele gropilor funerare, ceea ce se constituie într-un factor obiectiv. Dar uneori unele indicii destul de importante din acest punct de vedere au putut fi surprinse în cursul săpăturilor⁸⁷³, dar din păcate, ele nu au fost consemnate prin planuri, astfel că nu există nici un fel de informație

⁸⁷⁰ *Ibidem*, p. 112–126, pl. 97–103.

⁸⁷¹ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 17–19.

⁸⁷² În M.71 s-a descoperit și o figurină antropomorfă, Dumitrescu, *op. cit.*, p. 73, pl. 39 și 80/S.6.

⁸⁷³ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 17, unde se afirmă: „Este adevărat că de foarte multe ori s-au putut observa la acest nivel (la baza mormintelor), în jurul vaselor ce alcătuiau inventarul mormintelor, pete de culoare cafenie închis și uneori aproape negricioase, dar niciodată aceste pete nu prezentau un contur unitar în jurul urnei.”. Adaug că în cursul intervențiilor de salvare din anii 1996–1998, efectuate în mai multe zone situate toate pe malul sudic al fostei bălți Nasta, am observat că toate depunerile de nisip amestecat cu mâl erau așezate peste un lut galben deschis, foarte compact, impermeabil. Această situație a permis colectivului din anii respectivi să deceleze formele părților inferioare a peste 80 de gropi – unele dintre ele fiind reprezentate prin gropi Gârla Mare situate chiar pe locul fostului cimitir. Subliniez că în cursul lucrărilor de amenajare a lacului și, mai ales pentru ridicarea digului, depunerile superioare, inclusiv părțile respective ale acestor complexe, au fost răzuite cu buldozerele sau cu scraperele. Atrag atenția că pentru majoritatea covârșitoare a mormintelor de la Cârna nu au fost publicate desenele de plan ale mormintelor, niciodată profilele, imaginile publicate fiind reconstituite ulterior. Cunosc din proprie experiență că este destul de dificil de sesizat decorul vaselor la mormintele Gârla Mare din zona Bistreț, pur și simplu din cauza depunerilor de calcar de pe vase! Este evident că desenele publicate de Dumitrescu nu reprezintă înregistrarea strictă a situației din teren ci desene refăcute, prilej cu care au fost desenate foarte exact motivele decorative ale vaselor. Acest mod de înregistrare se datorează unei metodologii de săpătură defectuoase, de altfel destul de răspândite și azi.

arheologică privind gropile funerare. În câteva cazuri se specifică că vasele adiacente se găseau la adâncimi diferite față de cel la care se găsea fundul urnei, presupunându-se, fără nici o dovadă arheologică că gropile ar fi putut fi „în trepte”. În lipsa unor secțiuni, cu profile desenate, ale complexelor mortuare de pe *Grindu Tomii*, afirmația nu are cum fi susținută și, judecând după situații mai clare surprinse la *Cârna-Ostrovogania* sau *Plosca-Cabana de metal*, adâncimea diferită a vaselor adiacente se explică, destul de simplu, prin faptul că acestea au fost așezate în groapă concomitent cu umplerea ei, adică în umplutură! Lipsa cenușii la *Grindu Tomii* se explică la rândul ei prin lipsa de atenție acordată umpluturii gropilor sau, cum e cazul acolo, al solului din jurul vaselor și, mai ales, a celui din interiorul urnelor!

Pentru dimensiunile gropilor funerare de la *Grindu Tomii* dispunem de informații oarecum directe. Astfel, din desenele publicate pentru M.23 (Pl. 284), 32, 46 (Pl. 285), 54a–b (Pl. 285), 55, 56, 71, 74 și 100, din poziția vaselor este clar că gropile au fost mai mari decât dimensiunile urnelor sau chiar a întregului set de vase. Foarte importante mi se par dispozițiile inventarelor din M.10, 14 (Pl. 284), 32, 55, 67, 74, 110 și 111 (Pl. 286), la care este evident că vasele adiacente exterioare sau statuetele nu aveau cum sta în pozițiile în care au fost surprinse dacă groapa nu era umplută imediat după depunerea urnei, ele sprijinindu-se pe pământul introdus concomitent! Mai mult chiar, pozițiile pixidei și a ceștii pe capace în cazul M.110 și, respectiv, 111 (Pl. 286) de pildă, așa cum au fost „reconstituite”, nu sunt reale, ele găsindu-se alături de urne, zăcând tot în umplutură. Foarte importante sunt cazurile M.31, 44 și 45 la care, sub urne, au fost descoperite oase incinerate⁸⁷⁴ (Pl. 285), căci astfel s-ar dovedi că, cel puțin în câteva cazuri, la *Grindu Tomii* am avea de-a face cu morminte de incinerare din categoria celor cu cenușă risipită – *Brandschüttungsgrab*.

Necropola de pe *Grindu Tomii* este perfect unitară din punctul de vedere al ritului funerar, toate mormintele, fără nici o excepție fiind de incinerare. Cercetările din anii 1942, 1955–1956 au dus la identificarea a două principale categorii de morminte de incinerare, deosebite și aflate în disproporție numerică. Cele mai numeroase – 108 morminte (peste 80%) – sunt mormintele de incinerare în urnă, așa numitele *Urnengrab*. Deosebit de puține față de masa generală a mormintelor din cimitir sunt cele din categoria *Brandgrab*, cu resturile de pe rug depuse în groapă, la *Grindu Tomii* fiind vorba doar de trei morminte – M.23, 46 și 84.

Dacă unitatea ritului funerar este limpede, detaliile de ritual par diversificate, indicând o anume variabilitate din acest punct de vedere. Structura internă a mormintelor de la *Cârna-Grindu Tomii* are ca model principal/standard combinația alcătuită din urna funerară – vasul folosit pentru depunerea resturilor osteologice calcinate –, capacul urnei, ambele constituind recipientul, la care se adaugă vasele adiacente.

Există însă variații ca și abateri de la acest model/standard. Dintr-un stoc alcătuit din 111 înmormântări de incinerare în urnă, corespunzătoare celor 108 morminte, pentru care detaliile de structură sunt bine cunoscute, pot fi distinse câteva tipuri principale care au, pe ansamblul cimitirului, incidențe cazuistice diferite. Principalul tip, din punctul de vedere al prezenței numerice, dar și al complexității, este reprezentat prin mormintele de incinerare în urne cu capace și vase adiacente – *Ug-4*, de departe cel mai numeros. Aproape o cincime din stoc este reprezentată de mormintele de incinerare în urne cu capace, dar fără vase adiacente – *Ug-3*. O categorie încă și mai puțin bine reprezentată o constituie mormintele de incinerare în urne fără capace, dar cu vase adiacente – *Ug-2*. Ultima categorie, cu incidență foarte scăzută, dar nu lipsită de semnificație statistică, este cea a mormintelor de incinerare în urne, lipsite de alte piese ceramice – *Ug-1* (Fig. 76). O problemă deosebită o ridică cazurile destul de dese, în care printre oasele arse din urnă s-au găsit cioburi de vase care însă nu au putut fi întregite, lăsându-se loc astfel unei posibile explicații conform căreia de pe rug au fost adunate odată cu oasele și resturi ale unor vase sparte în condiții ce nu mai pot fi precizate⁸⁷⁵.

Dar și în interiorul fiecăruia dintre aceste tipuri mai pot fi distinse alte grupuri de morminte, în special după, din nou, complexitatea structurii și, pe cale de consecință, a numărului de vase. Astfel, dacă pentru tipul *Ug-1*, firesc, nu are cum exista vreo variantă, pentru celelalte trei tipuri de morminte de incinerare în urnă ele există. Pentru tipul *Ug-2*, există două subtipuri reprezentate prin mormintele de incinerare cu urne și vase adiacente depuse la exterior – *Ug-2a* și mormintele asemănătoare, dar cu vasele depuse în interiorul urnelor – *Ug-2b*. Pentru mormintele de incinerare cu urne acoperite cu capace, există subtipurile *Ug-3a* – cu urnele acoperite cu un ciob de vas, cel mai adesea fundul, *Ug-3b* – cu urnele acoperite cu un singur vas și *Ug-3c* cu urnele acoperite cu două vase. Tipul principal, cel puțin din punct de vedere numeric, cel al mormintelor cu capace și vase adiacente, se poate, la rândul său, împărți în subtipul *Ug-4a* – morminte cu urne cu capace și vase adiacente depuse la exterior, *Ug-4b* – morminte cu urne cu capace și vase adiacente depuse în interiorul

⁸⁷⁴ Dumitrescu, *op. cit.*, p. 45, 51–52 pentru mențiunile respective.

⁸⁷⁵ Deseori unele vase adiacente prezintă urme de ardere secundară, ceea ce indică cu suficientă claritate, că au fost trecute prin foc fiind depuse pe rug. Unele dintre acestea sunt crăpate sau deformate, foarte posibil în timpul incinerării.

urnelor și Ug-4c – morminte cu urne acoperite cu capace și cu vase adiacente aflate la exteriorul ca și în interiorul urnelor. De altfel și pentru aceste ultime subtipuri se pot face diferențe după prezența unui singur sau a două capace, dar o ierarhizare – tipologie – în continuare a informației, duce în chip firesc, din punct de vedere statistic, la diluarea sau chiar la dispariția acesteia.

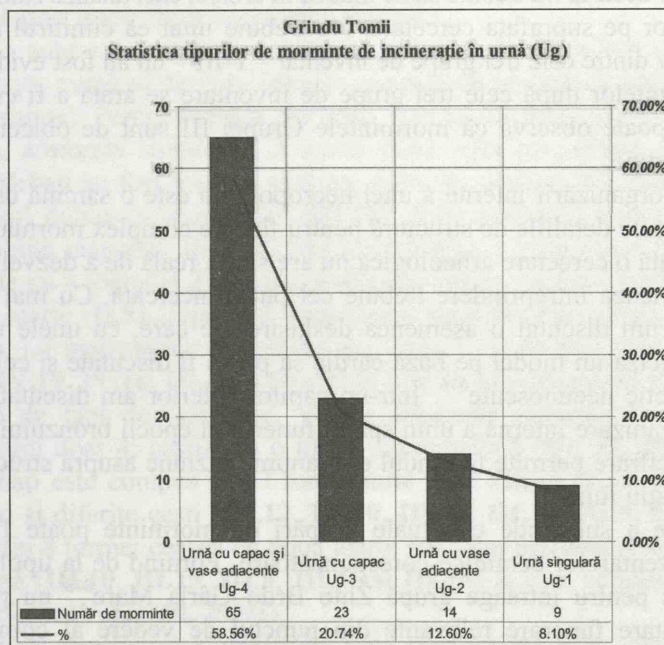

Figura 76

Am amintit mai sus acele câteva cazuri de morminte la care, găsindu-se oase arse sub urne, ar putea fi incluse în categoria mormintelor de incinerare cu cenușă risipită. Lor li se mai adaugă și câteva cazuri – în fapt doar M.23, 46 și 84 – la care resturile cinerare au fost depuse aparent pe sol, în realitate pe fundul gropilor care nu au putut fi surprinse, fiind vorba de morminte din categoria mormintelor de incinerare în groapă – *Brandgrubengräber*.

Prezența a trei categorii de morminte de incinerare la Cârna-Grindu Tomii nu afectează unitatea cimitirului, chiar dacă pentru mormintele de incinerare socotite ca aparținând categoriei *Urnengrab*, nu se poate totdeauna preciza dacă resturi culese de pe rug s-au găsit sau nu și în umplutura gropilor. Putem lua doar în considerație că pentru o unitate din punctul de vedere al ritului a existat și o anume variabilitate rituală, dar care este mai greu de decelat pe baza informației disponibile.

Unitatea din punctul de vedere al ritului este subliniată și de 5 morminte – M.24a–b, 56, 75, 77 și punctul g. În toate aceste cazuri nu s-au găsit oase calcinate, ci complexe constituite din piese de ceramică, dar a căror structură de ansamblu este cu totul asemănătoare mormintelor de incinerare propriu zise și care au fost considerate ca morminte simbolice – *cenotafe*.

Complexitatea structurilor funerare interne mai este reflectată și de examenul statistic al numărului de vase pentru fiecare mormânt. O examinare din acest punct de vedere pentru cimitirul de la Cârna-Grindu Tomii poate și trebuie să beneficieze de diagnoza antropologică, cu atât mai mult cu cât este singurul cimitir Gârla Mare cercetat din acest punct de vedere, fiind în același timp și cel cu numărul cel mai mare de morminte descoperite până în prezent. Se poate observa de la prima vedere că, relaționând grupele de sex – bărbați/femei – cu cantitatea de vase ale fiecărui mormânt, se pot distinge trei grupe principale: Grupa I, constituită din morminte cu 1–2 vase, Grupa II alcătuită din mormintele cu 3–4 vase și Grupa III cuprinzând mormintele cu 5–8 vase. Am procedat și la o relaționare după grupele de vârstă – adulți/copii – obținând un rezultat cu totul asemănător (Pl. 288, cu distribuția planimetrică, apoi Pl. 290–296, pe grupele de sex vârstă, cu incidențele cazuistice tipărite). Adaugă că Grupei III îi sunt specifice și cele mai multe dintre mormintele cu figurine antropomorfe. Cum în toate cele trei grupe există morminte aparținând celor trei categorii de sex/vârstă în proporții armonice reciproce, cu alte cuvinte ele sunt echilibrate demografic, dinamica astfel surprinsă reflectă fără îndoială un aspect al comportamentului funerar în relație cu ierarhiile subunităților

sociale aparținând comunității care a folosit cimitirul din epoca bronzului de pe malul bălții Nasta. Analizată statistico-spațial, fie prin triangulația Voronoi-Dirichlet-Theissen (Pl. 287/1), fie prin cea Delaunay (Pl. 287/2), necropola de la *Grindu Tomii* apare cu o distribuție regulată a complexelor, așa cum o indică și valorile de 2.372 pentru coeficientul Clark-Evans, 0.614 Site Density, 0.131 Kolmogorov Distance D și, respectiv, 0.948 Randomness Probability. Dar aceasta nu trebuie să ne inducă în eroare, căci analiza statistico-spațială s-a făcut doar pe baza poziției mormintelor pe suprafața cercetată. Nu trebuie uitat că cimitirul nu a fost epuizat, iar apoi diferențele de ordin cantitativ dintre cele trei grupe de inventar – I–III – nu au fost evidențiate la prima examinare. Pe plan, răspândirea mormintelor după cele trei grupe de inventare se arată a fi cu totul asemănătoare celei generale (Pl. 288), dar se poate observa că mormintele Grupei III sunt de obicei înconjurate de morminte aparținând celorlalte două grupe.

Descifrarea structurii/organizării interne a unei necropole nu este o sarcină ușoară, mai ales în cazul în care nu avem la îndemână toate detaliile de structură pentru fiecare complex mortuar în parte, ca să nu mai zic de faptul că aproape niciodată o cercetare arheologică nu are șansa reală de a dezveli integral o necropolă. Dar cu toate dificultățile o asemenea întreprindere trebuie cel puțin încercată. Cu mai multă vreme în urmă am încercat pentru cimitirul acum discutat o asemenea deslușire, pe care, cu unele minore rectificări, o reiau acum, mai ales pentru a preciza un model pe baza căruia să poată fi discutate și celelalte două cimitire Gârla Mare, la vremea aceea practic necunoscute⁸⁷⁶. Într-un capitol anterior am discutat despre posibilitățile de a surprinde elementele de organizare internă a unui spațiu funerar al epocii bronzului și am atras atenția asupra faptului că o asemenea descifrare permite la rândul ei o anume viziune asupra structurii sociale a comunității care a folosit respectivul spațiu funerar⁸⁷⁷.

O primă încercare de a surprinde eventuale grupări de morminte poate fi făcută pe baza analizei statistico-combinatorii a inventarelor ceramice corespunzătoare. Pornind de la tipologia ceramicii stabilită de Monica Șandor-Chicideanu pentru întreaga grupă Žuto Brdo-Gârla Mare⁸⁷⁸ nu pot fi distinse cu claritate grupări de morminte/inventare funerare relevante din punctul de vedere al comportamentului mortuar⁸⁷⁹. Cauza principală o constituie ierarhizarea tipologică – atât pentru forme, cât și pentru motivele decorative – necesară pentru a surprinde pe întregul areal al culturii aspecte locale, importuri etc., dar nepotrivită pentru analiza cimitirului ca atare. Prezențele singulare ale unor tipuri, subtipuri sau variante ale repertoriului ceramic nu sunt relevante statistic și prin aceasta relațiile dintre informații – morminte și elemente de inventar – apar difuze. Rezultatele analizei antropologice nu pot fi discutate, trebuind a fi luate ca atare. Din practica generală se cunoaște că ceremonialurile funerare nu au fost identice pentru bărbați și pentru femei, apartenența la grupa de sex constituind unul dintre elementele fundamentale ale *persoanei sociale* a fiecărui defunct, care va fi fost el, și prin urmare analiza statistico-combinatorie trebuie făcută ținând obligatoriu cont de aceasta.

Refolosind tipologia pe care am propus-o cu mai multă vreme în urmă⁸⁸⁰ (Pl. 289/1–2), încerc în continuare să deslușesc structura cimitirului de la *Grindu Tomii*. Tipurile ceramice, după tipologia mea, sunt distribuite diferit pe ansamblul cimitirului. Se poate observa cu ușurință pe planul necropolei că spre răsărit există o lărgire a spațiului cu morminte, pentru ca apoi acesta să se îngusteze și să se lărgască din nou mai mult către capătul apusean. Din detaliile de săpătură publicate de Dumitrescu nu reiese o cauză ulterioară care să fi dus la distrugerea unor complexe funerare în porțiunea de teren dintre M.66, 80, 79 și 97 în est și 67, 81, 98, 106–107 în vest. Cu prilejul primei discuții asupra cimitirului de la Cârna-*Grindu Tomii* am plecat de la presupunerea că în zona „gâtuiturii” – dintre M.5 și 31 pentru vest și 109, 4 și 30 pentru est – ar fi putut exista o separație a zonei funerare în două zone pe care le-am numit Zona Vest și Zona Est. Am argumentat atunci această afirmație, mai întâi prin asocierile diferite de forme ceramice, prin distribuția diferită a trei tipuri de cești ca și a distribuției decorului canelat, specific zonei de vest în opoziție cu prezența meandrului specific zonei răsăritene. Am procedat cu aceeași ocazie la o examinare folosind procedee statistice pe care le reiau acum.

În cadrul unei analize statistico-combinatorii mai ample, examinarea generală pentru relația dintre tipurile ceramice proprii cimitirului de la *Grindu Tomii* și cele două presupuse zone, a arătat că există 15 forme comune celor două zone, 10 forme specifice doar Zonei Vest și una singură apărând doar în Zona Est (Pl. 290/1). Repetând inserierea de data aceasta pentru a pune în relație tipurile ceramice respective cu grupele

⁸⁷⁶ I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 14.

⁸⁷⁷ Vezi capitolul Noțiunea de „descoperire funerară”.

⁸⁷⁸ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 45–97.

⁸⁷⁹ *Ibidem*, p. 160–168, și pl. 290–294.

⁸⁸⁰ I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 13–14 și fig. 5–6.

de sex/vârstă a reieșit cu destulă claritate faptul că fiecărei grupe de sex/vârstă îi era specific un anume set de forme ceramice, cel al bărbaților fiind mai complex decât al femeilor și având ca mai asemănător pe cel al copiilor (Pl. 290/2). Reluând analiza statistico-combinatorie pentru relația dintre tipurile ceramice, funcțiile lor în cadrul structurilor funerare individuale și raportarea la grupele de sex/vârstă, separat pe cele două zone, au reieșit diferențe notabile între cele două zone, care astfel se mai conturează încă odată, chiar dacă există și asemănări, explicabile însă prin respectarea cutumelor mortuare.

Astfel, Zonei Vest îi sunt caracteristice repertorii ceramice funerare distincte pentru bărbați, femei și copii, atât în ceea ce privește numărul de vase folosite și funcțiile pe care acestea le au în cadrul structurilor funerare individuale (morminte). Pentru femeile din zona vest au folosite ca urne amforele etajate cu 4 toarte (I.4 după tipologia mea), amforele simple cu 2 toarte (I.1), amforele simple cu 4 toarte (I.2) și vasele-*kantharos* (II.6). Pentru bărbați au fost folosite aceleași tipuri de amfore, dar niciodată vasul-*kantharos* și cu totul incidental apare vasul dublu-*Zwilingsgesäß* (III.12), fiind vorba în realitate de un mormânt dublu – bărbat și copil – vasul solniță respectiv fiind de fapt al copilului. Pentru copii în Zona Vest au fost folosite drept urne amforele simple cu 4 toarte (I.2), vasele-*kantharos* (II.6), ceștile simple cu o toartă (III.8), vasele-*kantharos* cu protome pe toarte (II.5), ceștile cu două toarte supraînălțate/*kantharoi* (II.7), și alte două tipuri de cești (III.13 și III.14). La mormintele masculine din Zona Vest au fost folosite drept capace 6 tipuri de castroane (IV.17, IV.24, IV.19, IV.18, IV.20 și IV.22) la care se adaugă ceașca mare cu o toartă supraînălțată (III.14), formă apropiată de fapt de castroane. Vasele adiacente prezente în mormintele determinate ca feminine din Zona Vest sunt doar 4: ceștile cu o toartă supraînălțată (III. 12, III.10, III.13 și III.14). Setul corespunzător pentru bărbați este compus din 7 forme între care alături de vasele-*kantharos* cu protome pe toarte (II.5) se mai includ și diferite cești (III.12, III.10, III.13, III.11, III.9, III.15). La copiii din aceeași zonă setul este constituit din 8 forme: ceașca cu două toarte trase din margine și supraînălțate (II.7), 6 variante de cești cu o singură toartă (III.10, III.13, III.9, III.15 și III.16) la care se adaugă o variantă de castron cu picior inelar și corp emisferic (IV.22) (Pl. 291/1).

Pentru Zona Est urnele mormintelor masculine sunt reprezentate prin cele patru tipuri de amfore (I.1, I.2, I.3, I.4), urnele pentru mormintele feminine prin amforele simple cu două toarte (I.1) și cele etajate tot cu 2 toarte (I.3). Pentru copiii decedați au fost folosite ca urne, în această zonă răsăriteană, în afara amforelor simple cu 2 toarte (I.1) și a celor etajate tot cu 2 toarte (I.3), vasele *kantharos* simple (II.6) și cele cu protome pe toarte (II.5), plus două variante de cești cu o singură toartă (III.8, III.11). Capacele folosite la mormintele masculine ale Zonei Est sunt reprezentate din 4 forme: trei castroane (IV.19, IV.18 și IV.20) la care se adaugă ceașca simplă cu o toartă (III.14), toate fiind folosite și în zona opusă. Aceeași reducere a setului de vase folosite pentru capace se observă și pentru mormintele feminine care folosesc doar ceașca simplă cu o toartă supraînălțată (III.14) și două variante de castroane (IV.18 și IV.20). La mormintele de copii drept capace au fost folosite patru variante de castroane (IV.18, IV.20, IV.17 și IV.25). În ceea ce privește vasele adiacente la bărbați s-au folosit cu predilecție două variante de cești (III.15 și III.10) ca și pixidele (III.13). Situația în care *kantharosul* cu protome pe toarte apare ca vas adiacent este specială, căci este vorba de un mormânt dublu de bărbat + copil, la care urna copilului apare ca vas adiacent pentru înmormântarea masculină. La femei, vasele adiacente sunt reprezentate prin același set ca la mormintele masculine la care se adaugă un castron (IV.22). La copii din zona răsăriteană singurele vase adiacente sunt reprezentate prin o variantă de ceașcă cu o singură toartă (III.10) și pixida (III.13) (Pl. 291/2).

Din perspectiva acestei scurte analize statistico-combinatorii prin comparația dintre cele două zone se poate observa că, pentru ceea ce am definit drept Zona Vest setul de vase este mai variat atât cantitativ cât și prin funcțiile pe care le au avut vasele respective, în vreme ce pentru Zona Est seturile pentru fiecare dintre cele trei grupe de sex/vârstă sunt mai bine delimitate și mai puțin variate ceea ce ar putea indica o mai mare rigoare în cursul ceremoniilor funerare. Dar trebuie ținut seama în același timp și de stocurile de înmormântări disponibile pentru fiecare dintre cele două zone, cel din partea răsăriteană fiind sensibil mai mic. De altfel, pe ansamblul cimitirului este deosebit de scăzut numărul înmormântărilor feminine, ceea ce ar putea, eventual, explica lipsa în Zona Vest a mormintelor de acest fel cu resturile cinerare depuse în urne etajate cu două toarte (I.3).

Așa după cum am arătat, structura standard a unui mormânt de incinerație pentru cimitirul de la *Grindu Tomii* este constituită din urna cu oase arse, capacul acesteia și vasele adiacente depuse la exteriorul urnei sau înăuntrul acesteia (Pl. 289/3). Față de acest „model” există diferite variații, mai mult sau mai puțin complicate și cu incidențe cazuistice de asemenea diferite. În primul rând există morminte cu capace duble – de obicei castroane –, morminte cu un singur vas-capac, sau varianta mai „sărăcăcioasă”, pentru care capacul urnei este

reprezentat de un ciob de vas, la fel cum există și morminte cu urne fără capac. Vasele adiacente se găsesc în trei poziții principale: la exterior – pe capac sau alături de urnă, în capac sau în interiorul urnei peste oasele calcinate. Mormintele cu capace duble, prin structura lor mai complexă, adesea susținută și de un număr mai mare de recipiente, se constituie într-o categorie bine distinctă atât în zona de vest cât și în cea de est.

Înserierea lor după tipurile ceramice, separată pentru fiecare din cele două zone ale necropolei, și în relație cu grupele de sex/vârstă, permite distingerea anumitor grupări după setul de vase din morminte. Astfel, pentru mormintele cu capace duble din zona de vest se observă o grupare – de 12 morminte – care folosește predilect ca urne amforele etajate cu două toarte (I.3) și cele simple cu patru toarte (I.2). Specifice acestei grupări le sunt trei variante de castroane (IV.17, IV.20 și IV.19). Vasele adiacente sunt reprezentate prin cești cu o toartă sau pixide. Din această grupare, prin numărul mai ridicat de vase, se disting M.14, 67 și 74, cu 8, respectiv 7 recipiente pentru ultimele două. Tot în M.74 s-au descoperit și piese de port din metal. Cea de-a doua grupare – tot cu 12 morminte – se caracterizează prin folosirea predilectă ca urne a amforelor simple cu două toarte (I.1) și a celor etajate cu patru toarte (I.4) la care se mai adaugă două morminte care au avut ca urnă vase *kantharos* (II.6). Destul de frecvent, ca vas adiacent, apare pentru această grupare ceașca cu o toartă – varianta III.10 – care în prima grupare este atestată o singură dată. Cu totul incidental mai apar și alte cești cu o toartă sau castroane. Mai mult de jumătate dintre mormintele acestei grupări aparțin Grupei III de inventar, având între 5 și 6 vase. Pentru două morminte – M.81 și 95 – există și piese de port din metal. Că nu poate fi vorba de o diferențiere în timp o dovedesc, cum nu se poate mai clar, o ceașcă (III.10) și o strachină (IV.18) frecvent folosite de ambele grupări, ca vas adiacent sau, respectiv, drept capac. Același lucru este demonstrat și de prezența principalelor motive decorative de pe vasele-urnă sau de pe capace. Prezența mormintelor masculine ca și feminine – acestea din urmă au o incidență cazuistică simțitor redusă, dar nu trebuie uitat că pentru întregul cimitir au fost diagnosticate doar 12 asemenea morminte – în ambele grupări demonstrează ca cele două grupări după setul de vase nu reprezintă inventare diferențiate sexual (Pl. 292).

Pentru mormintele cu urnele acoperite cu un singur capac din aceeași zonă (Pl. 293) situația se prezintă prin asocieri asemănătoare – seturi ceramice – celor cu capace duble, în sensul că prima grupare este constituită din mormintele folosind ca urne amforele simple cu 2 toarte (I.1) și cele etajate cu 4 toarte (I.4), iar cea de-a doua grupare constituită din morminte având ca urne amforele simple cu 4 toarte (I.2) și cele etajate cu 2 toarte (I.3), la care se adaugă trei morminte cu vasele depuse în cești-*kantharos* (II.7) și, un singur caz, pentru care ca urnă s-a folosit o jumătate de vas-solniță – *Zwillingssgefäß*. De asemeni cele două grupări nu sunt diferențiate în timp, folosind ca vase adiacente sau capace, cești cu o toartă supraînălțată (III.10) sau cele similare dar cu protomă pe toartă (III.11). În ceea ce privește motivele decorative, dacă în cazul mormintelor cu capace duble se întâlneau mai puține motive pe urne și mai multe pe capace, acum situația este oarecum inversă, în sensul că pentru vasele folosite ca urne decorația folosește și motivul pe care l-am desemnat cu sigla AB (Pl. 289/2), în vreme ce la capace motivele ab și i lipsesc. Piese de port din metal au fost găsite doar în cazul M.100 și 91, dar prezența lor la o grupare sau alta nu este relevantă pentru examinarea aceasta, dat fiind numărul mic de asemenea morminte pentru ansamblul cimitirului.

Pentru mormintele de copii din Zona de vest există doar patru care au avut urnele acoperite cu capace duble, toate folosind ca urne amforele simple cu 2 toarte (I.1), iar dintre acestea trei au avut figurine antropomorfe (Pl. 294/1). Pentru mormintele de copii cu urnele acoperite cu un singur capac se disting din nou două grupări asemănătoare. Astfel, în cazul celor 6 morminte din prima grupare au fost folosite predilect ca urne amforele simple cu 2 toarte (I.1) și vasele-*kantharos* (II.6). Acestei grupări îi aparține și M.71a la care s-a găsit o figurină antropomorfă. În ceea ce privește cea de a doua grupare, se poate observa că au fost folosite drept urne, predilect cești cu o toartă (III.8, III.9 sau III.10), într-un singur caz o ceașcă cu două toarte supraînălțate (II.7), apoi vase *kantharos* cu protome pe cele două toarte (II.5) și, într-un singur caz, amfora simplă cu 4 toarte (I.2). Primei grupări îi sunt caracteristice, ca și pentru mormintele de adulți corespunzătoare, morminte cu inventare „bogate”. Asocierile cu alte vase exclud, ca și în cazul mormintelor de adulți, o diferență în timp.

Mormintele de adulți din Zona de Est, analizate în aceeași manieră statistico-combinatorie, se grupează oarecum similar, dar există diferențe notabile în ceea ce privește compoziția setului ceramic. Nu mai insist asupra structurilor seturilor ceramice așa cum reies din rezultatul/tabelul analizei combinatorii, tabelul ilustrat fiind destul de grăitor. Dar mi se pare important a prezenta faptul că pentru cele două grupări ale mormintelor cu capace duble din Zona de Est una este caracterizată prin folosirea ca urne a amforelor simple cu 2 toarte (I.1) și a celor etajate tot cu 2 toarte (I.3), în vreme ce cea de a doua prin folosirea în același scop a amforelor simple cu 4 toarte (I.2) și a celor etajate tot cu 4 toarte (I.4). Aceeași situație este pusă în evidență și pentru mormintele cu capace simple din Zona de Est (Pl. 295/1–2). Deși destul de puține la număr, mormintele de copii din Zona

Est lăasă să se întrevadă existența și în aceste caz a două grupări principale, dintre care, cea cu urne-amfore simple cu o toartă (I.1) este caracterizată prin prezența mormintelor cu statuete antropomorfe (P. 296/1–2).

Cu mai multă vreme în urmă, am atras atenția că cimitirul de la Cârna pare a fi segmentat în două zone relativ distincte și anume: o zonă răsăriteană, cu mai puține morminte și una apuseană, cu mai multe morminte. Am argumentat atunci această afirmație mai întâi prin asocierile diferite de forme ceramice, prin distribuția diferită a trei tipuri de cești și a distribuției decorului canelat, specific zonei de vest în opoziție cu prezența meandruului specific zonei răsăritene⁸⁸¹. O bună parte din cele afirmate atunci se reconfirmă astăzi⁸⁸². Grupările de morminte în tabelele statistico-combinatorii, pun în evidență o folosire diferită a celor patru tipuri de amfore în cele două zone ale cimitirului de pe *Grindu Tomii*, într-un fel oarecum invers simetric (Pl. 297). Cum urnele sunt elementul principal al structurii unor morminte de incinerare ca cele din necropola în discuție, folosirea unui tip sau a altuia dintre amforele folosite predilect nu poate fi lipsită de o anume semnificație. Stocul destul de mare de morminte descoperite, la care se adaugă, ca element de maximă importanță, determinările pe grupe de sex/vârstă, au permis o examinarea fină prin procedee statistice care a avut astfel ca rezultat evidențierea unor seturi ceramice funerare diferite pentru cele două zone, care își capătă astfel confirmarea. Relația simetric inversă dintre seturile ceramice funerare poate avea ca explicație exprimarea unor anume reguli intracomunitare. Dacă adăugăm și faptul că în cazul mormintelor duble de copii și adulți cel mai adesea cei dintâi sunt asociați cu resturi osteologice determinate ca aparținând unor indivizi de sex masculin, apare ca cea mai posibilă explicație pentru relația simetric inversă dintre seturile ceramice că acestea exprimau anume particularități de ordin ritual în primul rând, în ceea ce privește folosirea anumitor tipuri de vase, în relație cu raporturile de rudenie dintre indivizii comunității care a folosit *Grindul Tomii* pentru a-și depune defuncții. La vremea primei discuții am amintit că astfel de situații își pot găsi explicații în unele înregistrări etnografice fiind vorba de păstrarea regulilor de exogamie și de filiație și prin expresii ale comportamentului mortuar⁸⁸³, opinie pe care o păstrez.

Într-o formulare grafică, în cadrul unui model teoretic, prezumativ, al structurii cimitirului de la Cârna-*Grindu Tomii*, pornind de la înscrierea statistico-combinatorie, relațiile reciproce dintre diferitele grupări interne ale comunității care a folosit cimitirul sunt reflectate prin simetria inversă a tipurilor de urne folosite. Pentru Zona de Vest, ca și pentru Zona de Est, se pot distinge două grupe, odată după numărul capacelor prezente pe urne, iar apoi după diagnoza antropologică. Se poate observa că fiecare din cele două zone principale a fost, la rândul ei, diferențiată în alte două subzone, pe care le-am denumit A – cu morminte doar cu capace duble – și B – cu morminte doar cu capace simple – rezultând subzonele W-A și W-B, respectiv E-A și E-B. De fiecare dată mormintele sunt diferențiate după grupele de sex, ceea ce duce la o „escaladă” a segmentării rezultând micile grupuri W-A – 1a, pentru care, cel puțin pentru bărbați, este clară „preferința” pentru urnele de tip I.2 și I.3, spre deosebire de grupul W-A – 1b, care au folosit urne de tip I.1 și I.4, cu posibilitatea deschisă a unui comportament similar pentru mormintele de femei corespunzătoare. Situații similare se pot observa și în cazul subzonei W-B, unde pot fi decelate grupurile 2a și 2b, cu aceleași rigori în ceea ce privește vasele folosite ca urne, dar într-o situație simetric inversă cu grupurile din W-A. Pentru Zona de Est situația este din nou identică, fiind însă puse în evidență atât raporturile reciproce/simetric inverse între grupurile celor două subzone – E-A și E-B, dar, foarte interesant, și cele de același fel față de grupurile zonei apusene (Pl. 297a). Modelul propus încearcă să desemneze o societate foarte complex structurată, despre ale cărei reguli cred că putem depista destule indicii privind cu atenție și neconvențional expresiile sale funerare. Construcția este teoretică și sunt cu totul conștient de limitele ei. Stocul totuși redus de înmormântări, lipsa unor morminte feminine care să confirme pe de-a întregul teoria, nesiguranțele rezultate din observațiile din teren ca și, de ce nu, noutatea demersului, lipsa unui caz similar pentru o analiză comparativă etc., sunt tot atâția factori restrictivi. O descifrare exactă a acestor cutume prin structurile funerare/mormintele avute la dispoziție nu este încă posibilă pe cale arheologică. Tot ce se poate spune cu destulă certitudine este că anume expresii rituale,

⁸⁸¹ *Ibidem*, p. 14–28, și fig. 9–12, 14–15.

⁸⁸² La vremea aceea analiza statistico-combinatorie am făcut-o „manual”, calculând poziția fiecărui mormânt după un algoritm matematic folosit în statistică și specific mulțimilor politetice, cum este cazul unor tabele primare în care au fost trecute mormintele și elementele de inventar sau ritual. Am reluat acum analiza, folosind aceeași tipologie a ceramicii din cimitir, dar cu programul WINBASP v.5.42 care utilizează pentru înscriere același algoritm, dar viteza de lucru e mai mult decât simțitor crescută. Pentru principiile metodologice ale înscrierii după algoritmul amintit vezi K. Eggert, S. Kurz, H.-P. Wotzak, PZ 55, 1980, 1, p. 110–145.

⁸⁸³ R. Lowie, *Traité de sociologie primitive*, Paris, 1969, p. 112–121, pentru exemplificări privind organizarea de clan la amerindienii din Statele Unite ale Americii; C. Lévi-Strauss, *Antropologia structurală*, București, 1978, p. 143–196, pentru aceleași probleme în special la amerindienii din America de Sud.

așa cum se pot surprinde prin analiza statistico-combinatorie, par să reflecte opoziții dintre segmentele/subunitățile sociale ale unei comunități Gârla Mare. În același timp, această concluzie îndreptățește, o dată în plus, părerile conform cărora cimitirul Gârla Mare de pe *Grindu Tomii* a fost organizat pe parcele/cartiere de clan/familie distincte, astfel că o extindere „lineară” de-a lungul timpului a spațiului funerar trebuie exclusă din capul locului⁸⁸⁴.

Încheierilor mele din 1986 le-au fost opuse recent alte două puncte de vedere privind structura cimitirului de la Cârna-*Grindu Tomii*, care au respins din puncte de vedere diferite ipoteza mea privind organizarea necropolei.

Cea dintâi îi aparține Monicăi Șandor-Chicideanu. Pornind de la o tipologie a ceramicii Gârla Mare stabilită pentru întreaga arie a grupei, autoarea a examinat și cimitirul amintit. Instrumentul de lucru principal a fost studiul planimetric al răspândirii diferitelor tipuri ceramice, inclusiv variante, ca și a categoriilor de înmormântări stabilite după vasele folosite ca urnă sau după evaluarea cantitativă a seturilor ceramice pe spațiul necropolei. Astfel, răspândirea variantelor de amfore așa cum a fost făcută de către autoare pe spațiul cimitirului nu relevă diferențe notabile între zonele de vest și est⁸⁸⁵. Dar tipologia fină pentru cele 90 de cazuri în care, în morminte, au existat urne ne arată din capul locului că anume variante au o incidență cazuistică cu totul redusă ceea ce le face, pe cale de consecință, irelevante statistic și lipsite de utilitate în studiul planimetric. Este vorba de variantele A-16 – prezentă într-un singur caz –, A-8 – prezentă în două cazuri – și A-4 – prezentă în 3 cazuri⁸⁸⁶. Raportate la cele 90 de exemplare, incidențele cazuistice ale celor trei variante obligă la excluderea lor din analiză. Aceași deficiență apare și în ceea ce privește difuziunea vaselor *kantharos*. Pentru 22 de cazuri de astfel de apariții pe spațiul necropolei cărnene, trei variante – K-2, K-5 și K-8 – sunt prezente fiecare doar într-un singur caz⁸⁸⁷! Aceleași observații se pot face și pentru variantele de castroane sau cești, totul conducând la concluzia că o tipologie fină, foarte ierarhizată, duce firesc la dispariția informației utile statistic, mai ales în cazul unui obiectiv foarte delimitat atât sincron cât și diacron. De aceea și analiza statistico-combinatorie generală a cimitirului de la *Grindu Tomii*, pornită de la o asemenea tipologie ierarhizată, nu avea cum conduce la distingerea unor grupări relevante din punctul de vedere al setului ceramic funerar, cu atât mai mult cu cât nu s-a avut în vedere posibilitatea ca aceste seturi să fie diferențiate în funcție de grupele de sex/vârstă⁸⁸⁸ cu toate că s-a afirmat că: „Pentru necropola de la Cârna-*Grindu Tomii* există indicii clare că inventarul funerar și structura lui sunt sensibil influențate de sexul și vârsta defunctului”⁸⁸⁹. Am arătat deja acest lucru și în 1986⁸⁹⁰ și acum, dar pe baza examinării din perspectiva prezență/absență, căci simpla numărătoare și precizarea procentelor este amendată totdeauna în cazul cimitirelor de proporția în care acestea au fost cercetate. În aceste condiții opinia conform căreia „Din analizele și cartările noastre (.....) nu reies diferențe majore între cele două zone ale necropolei”⁸⁹¹ își pierde din temeii...

Foarte recent, Christine Reich a propus o altă perspectivă asupra cimitirului de la Cârna-*Grindu Tomii*, atât din punctul de vedere al structurii cât și din cel al cronologiei interne. Pornind de la o tipologie proprie a repertoriului ceramic specific necropolei, dar destul de „înrudită” cu cea propusă de către Hänsel, și dublată de o tipologie a motivelor decorative, autoarea a încercat să demonstreze că cimitirul de pe *Grindu Tomii* a avut o durată în timp apreciabilă, ce poate fi împărțită în patru etape. În ceea ce privește structura cimitirului, Ch. Reich este de părere că acesta a fost organizat încă de la început pe trei zone principale, fiecareia corespunzându-i morminte din toate cele 4 faze/etape, cele mai vechi fiind înconjurate de cele mai târzii, cele trei zone constituind în fapt spațiile funerare aparținând la trei mari familii. Ch. Reich a folosit ca principală procedură algoritmul statistic larg utilizat încă din 1982 pentru înscrierea mormintelor după tipologia formelor ceramice – urmărind succesiunea în timp – ca și după motivele decorative – urmărind structura cimitirului – de fiecare dată încercând să susțină înscrierile prin examinare planimetrică⁸⁹².

⁸⁸⁴ Posibilitatea ca cimitirul de la Cârna-*Grindu Tomii* să fie organizat pe familii a fost menționată prima dată de I. Nestor, *Istoria României*, vol. I., București, 1960, p. 109; aceeași opinie a fost exprimată și de B. Hänsel, *Beiträge zu Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, Bd. I, p. 140 și nota 58.

⁸⁸⁵ Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare...*, p. 45–52 pentru tipologie, p. 168 pentru discuția referitoare la structura cimitirului de pe *Grindu Tomii* și pl. 265 pentru răspândirea în spațiu.

⁸⁸⁶ *Ibidem*, pl. 296 cu tabelul statistic.

⁸⁸⁷ *Ibidem*, pl. 297 și harta răspândirii la pl. 266. Tipologia la p. 53–59.

⁸⁸⁸ *Ibidem*, tabelul de la pl. 290. Nu trebuie pierdut din vedere că urna și, atunci când există, capacul ei reprezintă dovezile materiale ale unui rit de separare, identice împreună sicriului sau altor recipiente folosite pentru înhumări, cf. A. Van Gennep, *Riturile de trecere*, București, 1996, p. 145, fiind astfel firesc ca ele să fie alese în strânsă relație cu sexul și vârsta decedaților.

⁸⁸⁹ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 165 și tabelul cantitativ (numeric și procentual) de la pl. 318, sus.

⁸⁹⁰ Chicideanu, *op. cit.*, p. 14–16 și fig. 7/B–8/A–B.

⁸⁹¹ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 168.

⁸⁹² Christine Reich, PZ 77, 2002, 2, p. 159–179. La p. 163, nota 10 se specifică că pentru înscriere s-a folosit programul WINBASP v.5.2.

Punctul de plecare pentru Ch. Reich l-a constituit înscrierea unui stoc alcătuit din 49 de morminte considerate ca individuale, dar în fapt cuprinzând și M.61, 71, 46 și 70 toate duble, înscrise după prezența/absența a 27 de tipuri ceramice, rezultatul obținut fiind considerat ca demonstrând existența a patru faze de evoluție a cimitirului⁸⁹³. Dar succesiunea astfel obținută este amendabilă. În primul rând tipologia folosită⁸⁹⁴, „înrudită” de altfel cu cea propusă mai de mult de B. Hänsel, și prin aceasta paradigmatică, condiționând rezultatul înscrierii, nu ține seama că amforele/*Bauchhenkelgefäße* sunt de fapt patru tipuri clar deosebite – simple cu 2 toarte, simple cu 4 toarte, etajate cu 2 toarte și etajate cu 4 toarte – apoi că ceștile cu o toartă supraînălțată fără sau cu protomă (K-ANf-K-ANa la Reich și III.19, respectiv III.11 la mine) fac parte din seturile ceramice ale majorității mormintelor, de faptul că ceștile aproximativ sferice cu 2 toarte supraînălțate trase din buză (A-Fa la Reich și II.7 la mine) au în cazul M.71a un decor apropiat de grupa Govora, ceea ce ar fi surprinzător pentru poziția cronologică propusă. De asemeni separarea statuetele în două variante (I-Bb și I-C) nu este explicată. Și ar mai fi de spus...

Dar principala lipsă este aceea de a ocoli analiza antropologică⁸⁹⁵. Desigur, metodologia de analiză folosită acum aproape o jumătate de veac, poate fi astăzi discutabilă, dar în lipsa unei noi ocazii de a reanaliza resturile osteologice de la Cârna-Grindu Tomii, suntem obligați a ține seama de ea.

Pare destul de probabil că autoarea nu a cunoscut studiul demografic asupra necropolei de la Cârna căci altfel ar fi fost mai prudentă. Pornindu-se de la analiza antropologică publicată în 1961 pentru cimitirul de la Cârna și cele efectuate pentru cimitirele 2 și 4 ale culturii Monteoru din stațiunea eponimă a culturii, s-au studiat problemele de demografie pentru obiectivele cercetate. Cum analiza antropologică a cimitirelor respective a fost făcută de specialiști diferiți, studiul demografic la care mă refer acum are obiectivitatea lui. Ceea ce se poate desprinde în primul rând este că din comparația dintre cimitirele monteorene și cel Gârla Mare reiese destul de clar un comportament demografic asemănător⁸⁹⁶, ceea ce califică diagnozele antropologice de la Cârna, chiar cu tot „deficitul de femei”. Foarte importante mi se par precizările privind volumul demografic al comunității care a folosit cimitirul de la Cârna. Calculat după două metode diferite și plecând de la un volum estimat de 200 de morminte, pentru Cârna rezultă „o comunitate alcătuită din 68 de indivizi dacă necropola a funcționat 100 de ani și din 54 dacă durata de folosire a fost de 150 de ani”⁸⁹⁷. O anume prudență în folosirea datelor antropologice, mai ales pentru un cimitir de incinerare, trebuie să existe întotdeauna, dar chiar și așa, durata cimitirului apreciată demografic și numărul redus de indivizi pentru fiecare etapă presupusă nu pot susține o evoluție de-a lungul a patru faze, distincte și tipologice! Că așa stau lucrurile, se poate vedea și din distribuția pe grupe de sex/vârstă a celor 49 de morminte înscrise⁸⁹⁸ (Fig. 77). Astfel, pentru „faza I” cei 3 indivizi masculini și singurul adult, chiar dacă nedeterminat sexual, au reușit să aibă alături 4 copii. În „fazele” următoare situația se mai echilibrează ceva, dar în ultima etapă devine iarăși dezastruoasă, căci cei doi adulți nedeterminați nu au reușit să aducă pe lume decât 5 copii și aceia morți în fragedă copilărie ceea ce ar putea eventual explica sfârșitul culturii Gârla Mare...! Este evident că cel puțin faza I și IV sunt construcții artificiale datorate unor introduceri eronate de date în înscriere, adică, așa cum se zice pentru astfel de cazuri, *Garbage in garbage out!*

Motivele decorative au constituit pentru Ch. Reich punctul de plecare pentru a descifra modul de organizare al cimitirului, dezvoltând o teorie *sui generis* conform căreia pe baza acestora se pot distinge familii. Socot binevenită observația autoarei conform căreia și în Zona de Vest există două prezențe ale meandrului pe care în 1986 nu le-am luat în considerare. Este vorba de respectivul motiv prezent pe statuetele din M.89 și 102. Observația este importantă, dar nu schimbă situația, adică diferența dintre cele două zone, căci m-am referit la meandrul de pe vase! Dar mai adaug și faptul că în urma cartării mormintelor după apartenența la cele trei zone de familie stabilite de Ch. Reich (Pl. 298), ceea ce reiese foarte limpede este că zona III corespunde de fapt cu Zona Est stabilită de mine (Pl. 299)!!

⁸⁹³ *Ibidem*, înscrierea de la fig. 3 și tipologia formelor ordonată cronologic la fig. 4.

⁸⁹⁴ Faptul este destul de vizibil dacă se compară tabelul de forme Reich cu cel folosit de B. Hänsel, *op. cit.*, Bd. 2, anexa 12. Vezi și nota 1 la Ch. Reich, *op. cit.*, p. 139, care explică oarecum situația!!

⁸⁹⁵ *Ibidem*, p. 161–162 unde referindu-se la numărul mic de morminte feminine diagnosticate își exprimă pe această bază rezervele față de analiză: „Nicht zuletzt dies weckt Zweifel an der Richtigkeit der anthropologischen Geschlechtsbestimmungen”.

⁸⁹⁶ D. Nicolaescu-Plopșor, W. Volski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 13–29.

⁸⁹⁷ *Ibidem*, p. 27, unde cei doi autori arată că s-au folosit de metodologiile lui J. Nemeskéri și N. Gejvall pentru calcularea volumului demografic al necropolei.

⁸⁹⁸ Ch. Reich observă doar că: „In keiner der Phasen zeigt sich eine Häufung von Männer- oder Frauengräbern bze. bestimmter Ausstattungsgruppen”, cf. Ch. Reich, *op. cit.*, p. 163, nota 11. Dar evident că situația este cu totul alta...

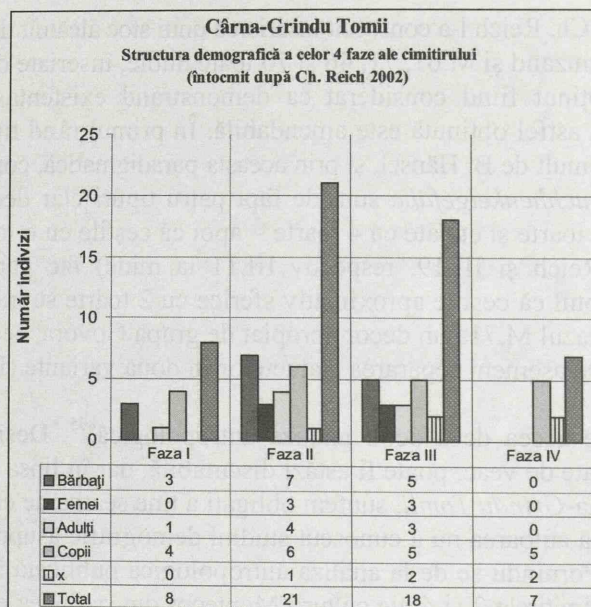

Figura 77

Se mai poate discuta despre modalitatea în care Ch. Reich a lucrat cu motivele decorative, cum s-a străduit ca prin înseriere să susțină existența a trei parcele de grupe/familii care stau la baza organizării cimitirului, familii pe care, dacă le acceptăm după aceste criterii, au avut neamuri multe de la Belgrad și până la Corabia... Dar discuția poate fi scurtată dacă privim cu atenție rezultatele înserierii motivelor⁸⁹⁹. De la prima vedere se desprinde concluzia că zona I și II și-au încheiat existența în cursul „subfazei IIB”, cele mai târzii fiind M.26, 54, 61, 80 și 97 din zona III. Dacă însă încercăm să vedem exact care va fi fost, de data asta după ornamentația vaselor, structura demografică a cimitirului în „subfaza Ia” constatăm cu stupoare că la începutul începutului pe *Grindu Tomii* s-au înmormântat 4 bărbați (M.43, 36, 92 și 65), 3 femei (M.85, 95 și 62), 2 adulți (M.110a și 50), doi indivizi nedeterminați (M.110b și 50) și 4 copii (M.36, 94, 27 și 64, situație cu totul în contradicție cu cea corespunzătoare pentru „faza I” stabilită prin înserierea formelor ceramice!!

Nu cred că mai trebuie subliniat că distingerea celor două zone rituale – de Vest și de Est – ale cimitirului de la Cârna-Grindu Tomii, așa cum am încercat să le schițez, nu are un caracter definitiv. Există o serie de factori limitativi ai cercetării arheologice propriu-zise care nu permit acest lucru. Starea de conservare a cimitirului în mare, ca și a multor morminte în particular, lipsa datelor privind structurile funerare în integritatea lor, incertitudinile privind formele unora dintre vase etc., toate acestea impun oricărei încercări de descifrare a organizării interne a cimitirului un caracter de tendință, cu alte cuvinte orice astfel de încercare nu are cum fi o soluție definitivă. Rămâne doar de ales între astfel de diferite propuneri, în funcție de coerența argumentării, de criteriile metodologice urmărite. Am arătat firul procedural al analizei mele pe care o cred a fi mai convingătoare, precum și, de ce nu, pot accepta celelalte propuneri.

Este evident că oricare ar fi fost examinarea, cimitirul de la Cârna-Grindu Tomii a avut o structură grupată, ale cărei detalii nu mai pot fi cunoscute astăzi din motivele arătate. O astfel de organizare a ținut seama de relațiile de rudenie/familie, așa cum o dovedesc mormintele duble de adulți și copii. Parcelele de familie nu pot fi surprinse și cu atât mai puțin succesiunea înmormântărilor în interiorul lor. Față de ultima periodizare a culturii Gârla Mare cimitirul se prezintă ca unitar. Descoperirile mai vechi de pe urma cărora au provenit unele materiale achiziționate din localitate, dacă aparțin cimitirului de pe *Grindu Tomii*, indică posibilitatea existenței unor înmormântări mai vechi⁹⁰⁰, dar care, cimitirul fiind deja distrus de apă, nu au mai fost surprinse arheologic. În acest caz durata funcționării necropolei este posibil să fi fost mai mare, eventual în ambele sensuri, dar faptul nu mai poate fi probat arheologic.

⁸⁹⁹ *Ibidem*, fig. 8 și hărțile de răspândire de la fig. 5–7.

⁹⁰⁰ În cursul campaniei din vara 2004, un localnic ne-a adus mai multe vase întregi descoperite „toate la un loc”, în punctul Prundu Măgarilor. Vasele se apropie cât se poate de mult celor cunoscute pentru mediul Szeremle. Din păcate, nivelul foarte crescut al apei din lac nu a permis o verificare în teren a situației. Astăzi, după recente inundații catastrofale, o reluare a cercetărilor în zona respectivă este complet compromisă.

În cursul săpăturilor de salvare din anii 1996–1998, efectuate de colectivul șantierului arheologic Bistreț, tot pe raza localității Cârna/Dunăreni și tot pe malul de sud al fostei bălți Nasta, în punctul *Groapa lu' Mihalache* au fost descoperite câteva complexe Gârla Mare. Poziția în teren a acestor complexe arată că ele se găseau, în cel mai rău caz, în imediata proximitate a cimitirului (Pl. 300). Caracterul aparte a cel puțin două dintre ele deschide posibilitatea ca acestea să fi aparținut spațiului funerar, prezența lor punând astfel în lumină anume comportamente foarte posibil legate de ansamblul ceremonial funerar. Primul dintre acestea – Cpl. 1 – a fost o groapă de formă ovală, din care nu a fost surprinsă decât partea inferioară, restul fiind ras de buldozere, în cursul lucrărilor din anii 1968–1971. Conținutul gropii, atât cât a putut fi recuperat era constituit din foarte multe fragmente ceramice, un vas cu piciorușe, două topoare miniaturale, cărbune de lemn, cenușe⁹⁰¹. Cel de al doilea complex – Cpl. 2 –, de asemenea surprins în aceeași situație, a avut în interior o piatră de râșniță, un castron fragmentar și o tipsie/tavă tot fragmentară. Sub castronul așezat cu fundul în sus s-a descoperit un pumnal din bronz cu placă de înmănușare trapezoidală⁹⁰². Cel de-al treilea complex – Cpl. 3a–b – era situat într-o poziție mult mai ingrată, astfel că cercetarea lui nu a putut fi dusă până la capăt, extremitatea nordică fiind sub apă ca urmare a creșterii nivelului apei în cursul anului 1997. De o formă aproximativ rectangulară și săpat în solul viu, complexul era constituit dintr-o groapă de formă aproximativ rectangulară – Cpl. 3a – care către nord era tăiată de o alta – Cpl. 3b. Prima groapă a avut un conținut cu totul aparte. La partea superioară a fost descoperită o cantitate impresionantă de bucăți mari de chirpic ars, multe dintre acestea având urme de pari groși de 0.10–0.15 m, provenind de la o structură incendiată și nenumărate fragmente ceramice, unele dintre ele de dimensiuni apreciabile (Pl. 301/1–4). În umplutura de culoare cafenie închisă cu multe pete de chirpici, nu au fost descoperite oase umane, nici arse, nici nearse. Adâncimea reală a gropii nu a putut fi apreciată, dat fiind că terenul fusese răzuit în cursul lucrărilor din anii 1968–1971, dar măsurată, de la nivelul de călcare din 1996–1997, era de circa 0.80 m. Nu au fost descoperite urme de pari și nici amenajări pe fund astfel că interpretarea complexului drept bordei este exclusă. De altfel cioburile descoperite nu au permis întregirea niciunui vas, iar poziția lor, atât la partea superioară a umpluturii, cât și la mijlocul acesteia, indică că nu e vorba de inventarul vreunei locuințe. Cantitatea de chirpici recuperată era apreciabilă, mai ales dacă se ține seama de faptul că o bună parte din complex nu a putut fi cercetată. Multe dintre bucățile de chirpici depășeau 15 cm în lungime, fiind groase de circa 0.07–0.10 cm, cu urme de pari groși. Toate fragmentele prezentau urme de arsură puternică, unele chiar cu urme de vitrifiere. Cel de-al doilea complex, care străpungea groapa 3a, a putut fi cercetat și mai puțin, dar pe baza câtorva fragmente ceramice găsite în umplutură se poate aprecia că aparține grupului Bistreț-Ișalnița. Poziția, structura și conținutul Cpl. 3a îi conferă un caracter aparte nu ușor de deslușit. Proximitatea față de necropola săpată de Vl. Dumitrescu în anii 1943, 1955–1956 pare a indica că acest complex a fost, cel puțin într-o anumită măsură, în relație cu înmormântările Gârla Mare, ceea ce se poate afirma și despre celelalte două situate oarecum mai excentric. Prin cantitatea impresionantă de chirpici provenit de la o structură incendiată se apropie de o serie de complexe de la începutul epocii fierului, cum este cel descoperit tot în zona lacului Bistreț, la circa 3.5 km vest, în punctul *Nea Vasile Feraru*. În acest loc a fost dezvelit un complex cu o structură cu totul aparte, constituită din câteva gropi, toate umplute cu chirpici arși de la construcții incendiate, iar într-una dintre acestea au mai fost găsite și câteva oase umane trecute prin foc. Prezența oaselor umane arse a permis punerea în relație a complexului amintit cu practicile funerare ale începutului epocii fierului⁹⁰³, unele antecedente de acest fel fiind cunoscute în alte părți și pentru ultimele etape ale epocii bronzului⁹⁰⁴. Privind din această perspectivă, cele trei complexe din punctul *Groapa lu' Mihalache* ar putea fi considerate ca exprimând anume episoade ale ceremoniilor funerare, fie concomitent săvârșite cu incinerarea și depunerea resturilor în morminte, fie ulterior. Este posibil ca resturile construcției incendiate și îngropate să fie puse în legătură cu incinerarea morților, putând fi privite ca resturile unui rug care a fost folosit la arderea unor morți, dar proba arheologică este încă greu de făcut.

Cea de-a doua necropolă Gârla Mare, situată la circa 2.5 km vest de *Grindu Tomii*, este cea situată pe ostrovul *Ostrovogania*, în punctul *Malu Mare*, pe malul sudic al unei foste peninsule formate în bună parte din aluviunile aduse de Desnățui. Astăzi, în urma lucrărilor din 1968–1971, peninsula a devenit un ostrov situat în mijlocul bălții Bistreț – bazinul 2, legătura cu cele două maluri fiind posibilă de-a lungul unui dig care îl traversează. Cercetările propriu-zise la cimitirul de pe *Ostrovogania* au început în 1985 și au continuat fără

⁹⁰¹ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 43 și pl. 136–141.

⁹⁰² *Ibidem*, loc. cit și pl. 142.

⁹⁰³ I. Motzoi-Chicideanu, *Dacia* NS 43–44, 1999–2001, p. 197–229.

⁹⁰⁴ I. Motzoi-Chicideanu, Monica Șandor-Chicideanu, *Dacia* NS 38–39, 1994–1995, p. 19–40.

întrerupere până în 1993. Ulterior, câțiva dintre pescarii din Cârna au mai recuperat vase de la morminte distruse, prin scurte intervenții ale colectivului arheologic mai putând fi precizate alte două complexe funerare. În bună măsură suspendarea cercetărilor arheologice pe *Ostrovogania* au fost determinate de nivelul crescând al apei din bazinul 2, impusă de necesitățile fermei piscicole. Așa că deja în anii 1992–1993 suprafața cimitirului era cu mult mai redusă, astăzi fiind practic imposibilă orice verificare. Deja la începutul săpăturilor s-au putut observa multe resturi de morminte distruse de la care s-au recuperat doar unele vase și acelea sparte. Grindul *Ostrovogania* este constituit din aluviunile aduse de Desnățui peste care s-au așezat în cursul timpului depuneri datorate inundațiilor periodice, iar apoi, după 1971, un strat de nisip eolian. În decursul vremii, prin infiltrarea apei în perioada ianuarie–iunie a fiecărui an, straturile s-au compactat ceea ce a îngreunat în special eforturile pentru surprinderea gropilor în plan ca și în profil. O dificultate aparte era constituită de nivelul ridicat al apei de-a lungul campaniilor arheologice 1985–1993, astfel că marea majoritate a mormintelor aveau urnele în apă. În cursul cercetărilor au fost descoperite 69 de morminte cărora li s-au adăugat alte două – M.70–71 – descoperite fortuit în 1996 și 2000. Dintre aceste morminte, 61 aparțin culturii Gârla Mare, alte 7 grupului Bistreț–Ișalnița, unul posibil grupei Verbicioara, un altul, tot de incinerare, unei perioade greu de precizat și, în sfârșit, un altul de inhumație, cu totul insolit prin structură, dar lipsit de inventar. Între cele 61 de morminte Gârla Mare există trei duble – M.46a–b, 59a–b și 68a–b – astfel că numărul total al înmormântărilor Gârla Mare este de 64. În afara complexelor funerare au mai fost descoperite și alte complexe, cele mai multe aparținând Hallstatt-ului timpuriu, dar și epocii Latène sau romane târzii, fără legătură cu cimitirul din epoca bronzului ((PI. 302). Dar există și 5 complexe cu caracter aparte ce aparțin epocii bronzului – Cpl. K, N, O, S și U – dar și perioadei sale de sfârșit, respectiv grupei Bistreț–Ișalnița.

Resturile osteologice nu au fost analizate antropologic din lipsa oportunităților corespunzătoare⁹⁰⁵. În schimb de fiecare dată s-a încercat ca prin cercetarea atentă a conținutului urnelor ca și după dimensiunile acestora să se aprecieze grupa de vârstă, fiind îndeobște cunoscut de pildă că la o incinerare resturile osteologice de la copii sunt mult mai puține și mult mai mici, iar recipientele folosite ca urne sunt, îndeobște pe măsură. În acest mod pentru 22 de morminte – corespunzând la 34.38% – s-a apreciat că este vorba de copii. Dispoziția lor pe plan nu indică grupări semnificative, mormintele de copii fiind răsfirate, firesc, printre cele socotite de adulți (PI. 303). Procentul mormintelor infantile este cu puțin mai ridicat peste media obișnuită de circa 33% a mortalității infantile preistorice, ceea ce asigură o anume siguranță aprecierilor de vârstă făcute.

În afara faptului că multe dintre morminte aveau gropile deja infiltrate cu apă, mai trebuie specificat că 21 dintre ele au fost, fie deranjate de animale, fie distruse de asemenea manieră, că structurile și inventarele nu au mai putut fi reconstituite satisfăcător, astfel că stocul operațional statistic sigur, pe baza căruia se poate analiza necropola de la *Ostrovogania* a rămas de 43 (62.80%).

Cimitirul este plan, ca de altfel toate necropolele grupei Gârla Mare. În cursul săpăturilor nu au fost descoperite nici un fel de indicii privind presupuse semne exterioare al mormintelor, deseori considerații privind asemenea „semne” din lemn sau mai știu eu din ce, în lipsa unor probe arheologice clare, fiind cu totul lipsite de sens. Partea centrală a suprafeței săpate se găsea cu circa 0.10–0.20 m mai sus decât partea de est, unde terenul cobora în pantă lină atingând, prin intermediul unei plaje scurte, nivelul apei. Sectorul de mijloc, ca și cel apusean, se terminau printr-un mal vertical, încă existent în 1985–1988, și înalt de circa 0.70–0.90 m de la luciul apei. Cum chiar în apă au fost descoperite numeroase fragmente ceramice, uneori chiar și vase întregi, este evident că cimitirul a fost distrus de apă de-a lungul vremii, dar proporția în care s-a petrecut acest lucru nu poate fi apreciată. Judecând după numărul mai mic al înmormântărilor în comparație cu cele de la *Grindu Tomii* sau *Cabana de metal*, este posibil ca ceea ce s-a descoperit pe grindul de pe *Ostrovogania* să reprezinte sensibil mai puțin decât jumătate.

La circa 1 km spre vest, tot pe malul de sud al *Ostrovoganiei*, au fost descoperite în apă, chiar lângă mal, resturi ceramice Gârla Mare, între care și fragmente de la un altar miniatural din lut⁹⁰⁶. Datorită faptului că, în această parte, terenul a fost foarte mult afectat în anii 1968–1971 prin construcția unui canal și ridicarea digului corespunzător, care traversează împreună *Ostrovogania*, nu au putut fi întreprinse verificări, astfel că nu mai este posibil de precizat caracterul descoperirii.

⁹⁰⁵ Câteva observații au fost făcute de către N. Mirițoiu de la Institutul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer”. Astfel a precizat că pentru M.14 este vorba de un individ de vârstă *juvens*, probabil de sex feminin, iar pe baza oaselor calcinate din mai multe morminte a apreciat că temperatura rugurilor a fost de peste 1 000°C așa cum o dovedesc plesniturele circulare de pe oase, culoarea lor alb-albăstruie și deformările ca și reducerile de dimensiuni. Îi mulțumesc lui N. Mirițoiu și pe această cale.

⁹⁰⁶ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 127, unde este considerat „fragment de taburet cu șezut rotund” și pl. 154/8a–c.

Cum era de așteptat, cimitirul este unitar din punctul de vedere al modului de tratare al morților, incinerarea fiind ritul exclusiv. Din punct de vedere ritual se observă o anume variabilitate, într-un grad foarte mic însă, căci dintre cele 61 de morminte doar două au avut resturile cinerare depuse pe fundul gropilor – M.67 și 69 – la care s-ar putea adăuga eventual M.63, de asemeni cu oasele depuse pe fundul gropii și acoperite cu cioburi, dacă admitem că acest mormânt, ce poate fi atribuit grupei Verbicioara pe baza fragmentelor ceramice⁹⁰⁷, a fost contemporan cu celelalte înmormântări Gârla Mare. Cele două morminte reprezintă 3.12%, iar dacă le socotim pe toate trei atunci este vorba de 3.46%. Comparat cu procentul de 3.03% pentru același tip de morminte de incinerare de pe *Grindu Tomii*, primul procent pare mai apropiat, în felul acesta conturându-se ca unul dintre elementele standardului funerar Gârla Mare o prezență de circa 3–3.5% a mormintelor de incinerare în groapă/*Brandgräber*. Pentru celelalte morminte de pe *Ostrovogania* s-a putut observa că în aproape toate urnele împreună cu oasele calcinate se găsea și cenușă, iar în cazul acelor morminte la care s-au putut delimita gropile, umpluturile conțineau și cenușă amestecată cu pământ nisipos. Mai mult chiar, în câteva cazuri, ca și la *Grindu Tomii* de altfel, au fost descoperite oase sau cioburi sub urnele funerare, ceea ce pare a indica din nou că, cel puțin în gropile acestor morminte, înaintea depunerii urnelor au mai fost aruncate și alte resturi culese de pe ruguri fiind vorba ca atare de morminte de incinerare cu cenușă risipită/*Urnenbrandgräber*. O statistică în acest sens nu este câtuși de puțin aventurată, căci pentru destule morminte de pe *Ostrovogania* condițiile în care s-a putut face cercetarea au fost dintre cele mai vitrege, multe observații neputându-se face din motive obiective. Cazurile menționate pentru cimitirul de pe *Ostrovogania* se adaugă firesc situațiilor surprinse la *Grindu Tomii*, împreună documentând o anume variabilitate de ordin ritual care pare să fie una din caracteristicile comportamentului funerar Gârla Mare.

Chiar dacă condițiile de sol de pe *Ostrovogania* au fost la fel de ingrate ca cele de pe *Grindu Tomii*, iar în plus aproape toate mormintele erau deja infiltrate de apă, în câteva cazuri – M.16, 17, 23, 45, 67, 69 – s-a reușit să fie surprinse în plan gropile funerare, iar în alte câteva cazuri – M.16–17, 68 – s-au putut observa și în profil (Pl. 304)⁹⁰⁸. De fiecare dată s-a observat că gropile au avut forme circular-ovale, cu dimensiuni destul de mari raportate la vasele din interior. În cele trei cazuri în care a fost posibil desenul de profil al gropilor, s-a putut observa că de fiecare dată urnele nu se găseau pe fundul gropilor, ci la o anume distanță, ceea ce dovedește că înainte de depunerea urnelor în gropi se depuseseră deja alte resturi de la incinerare, cum o dovedește de altfel și prezența cenușii ca și a bucăților de cărbune de lemn în urnele din M.24, 34, 45, 47 sau în umplutura gropii la M.51 și 69. O situație specială este relevată pentru M.67 și 69, amândouă din categoria celor cu resturile cinerare depuse în groapă. Din planurile mormintelor se poate observa că oasele calcinate au fost așezate în grămezi ordonate, foarte probabil într-un ambalaj din material perisabil, alături fiind depuse vasele adiacente. Foarte importantă este observația conform căreia oasele de animale, netrecute prin foc, apar cu precădere în astfel de structuri funerare, ele lipsind la mormintele de incinerare în urnă⁹⁰⁹.

Inventarele mormintelor, constituite în principal din ceramică, se dovedesc a fi fost trecute aproape în întregime prin foc, un exemplu grăitor fiind constituit de una dintre ceștile M.5 sau de un castron din M.52, ambele deformate puternic de arderea secundară. Și în alte cazuri s-a putut observa că vasele adiacente sau chiar capacele urnelor au fost arse secundar, iar deseori în interiorul urnelor au fost găsite cioburi de la vase arse secundar, toate la un loc probând că alături de defunct, pe rug erau depuse vase, figurine, etc. care apoi erau depuse în mormânt. În această situație ne putem întreba pe bună dreptate în ce măsură vasele, mai mult sau mai puțin întregi sau întregibile, descoperite în mormintele Gârla Mare reprezintă în totalitate setul ceramic care însoțea defuncții pe rug sau nu.

Din punctul de vedere al „sărăciei” sau „bogăției” inventarelor funerare, starea de conservare a unor morminte – M.2, 14, 18, 36, 70 și 71, ca să nu dau decât câteva exemple – nu permite distincții clare. Se poate vorbi în general de aceleași trei grupe de inventare cu diferențe pentru grupele de vârstă, așa cum au fost ele apreciate pentru cimitirul de pe *Ostrovogania* (Fig. 78). Dar nu poate fi pierdut din vedere faptul că există morminte cu inventare cu totul aparte, din punctul de vedere al numărului de piese, între acestea înscriindu-se în special mormintele cu figurine antropomorfe cum este cazul de pildă al M.8, 57 sau 52, dar și al mormintelor presupuse de adulți cum este cazul M.5, 17, 32, 47 sau al celui de incinerare în groapă M.69.

⁹⁰⁷ Vezi capitolul referitor la înmormântările Verbicioara.

⁹⁰⁸ Fac precizarea că de cele mai multe ori, după ce au fost desenate în plan grupurile de vase, s-a încercat secționarea complexelor în cruce în vederea obținerii unor profile pe care să fie surprinse contururile gropilor funerare.

⁹⁰⁹ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p.161.

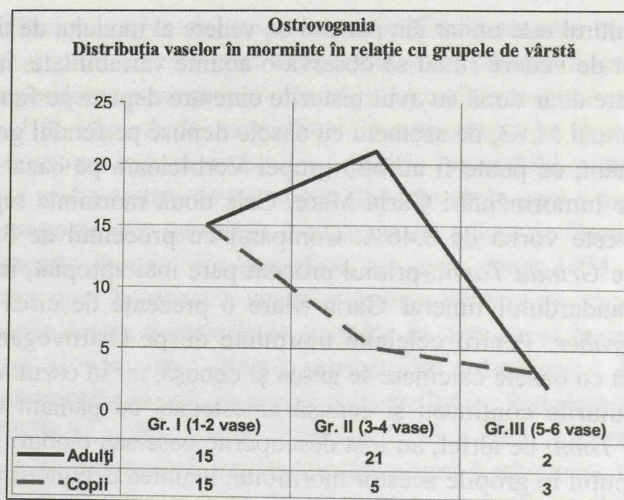

Figura 78

Din păcate, așa cum am menționat deja, cimitirul de la *Ostrovogania* nu a putut fi cercetat în întregime. O bună parte dintre morminte au fost distruse înaintea începerii săpăturilor. Stocul de morminte pe care îl deținem nu este însă unitar din punct de vedere cronologic, căci s-a arătat, cu mult temei, că pentru înmormântările Gârla Mare din necropola respectivă, pot fi distinse două etape. Cea dintâi cuprinde M.2, 10, 19, 21, 24, 34 și 71, eventual și M.4, 36, 46 și 68, toate cu forme ceramice mai timpurii. Restul mormintelor aparțin unei etape următoare, care pe baza materialului ceramic – forme și decor – se dovedește a fi contemporană cu necropola de la *Cârna-Grindu Tomii*⁹¹⁰. Diferențierea cronologică a înmormântărilor Gârla Mare de la *Ostrovogania* îngreunează într-o anumită măsură examinarea comportamentului mortuar, căci anume „grupări” obținute prin analiza statistico-combinatorie pot reprezenta grupe diferențiate cronologic. Situația este și mai dificilă în lipsa diagnosticilor de sex/vârstă căci grupările pot reflecta fie diferențe în timp, fie diferențe datorate deosebirilor de ritual în relație cu grupele de sex/vârstă sau, concomitent, de statut social.

O observație importantă, care a putut fi făcută în premieră la *Ostrovogania*, este aceea conform căreia la unele morminte oasele calcinate nu au fost depuse în urne la întâmplare. Este cazul M.19, 27–29, 31–32, 52, 55–56, la care s-a observat că deasupra oaselor calcinate din urnă se găseau aranjate fragmente de la calota craniană și, imediat dedesubtul lor, fragmente din oasele lungi, de obicei femure și tibii, în vreme ce la restul de morminte acest soi de aranjament nu a fost observat. În două cazuri – M.29 și 52 – este vorba de morminte de copii. Pe planul cimitirului aceste morminte par să aparțină unor grupuri constituite din M.52, 32 și 27, la extremitatea nordică a cimitirului, apoi central din M.28, 29, 32 și 19, și, în sfârșit, M.55 și 56 în partea sud-estică (Pl. 305).

Structura cimitirului este dificil de sesizat. Prin procedeele statistice de analiză spațială – teselația Voronoi–Dirichlet–Thiessen și triangulația Delaunay – rezultă o structură regulată așa cum o dovedește valoarea coeficientului Clark–Evans (Pl. 306/1–2). Valorile coeficienților de statistică spațială pentru ambele procedee sunt apropiate de cele obținute pentru cimitirul de la *Grindu Tomii*, de asemenea organizat „regulat”, adică 2.231 Clark–Evans, 0.905 Site Density, 0.102 Kolmogorov Distance D și, respectiv 0.915 Randomness Probability. Dar, din nou, nu trebuie pierdut din vedere că cimitirul nu a putut fi săpat exhaustiv.

Răspândirea unor elemente de inventar – piese de port din metal, figurine antropomorfe și oase de animale – pe planul cimitirului nu oferă niciun indiciu (Pl. 307), ceea ce era de așteptat. Principalele tipuri de vase folosite ca urne – amforele I.1–I.4 și *kantharoi* II.5–7 – de asemenea nu se grupează cu claritate. Dacă vasele *kantharos* sunt practic omniprezente, abia dacă se poate vorbi de două grupuri pentru care amforele etajate par a fi o prezență caracteristică, grupuri situate unul în centrul cimitirului, iar un altul în colțul cel mai sudic (Pl. 308).

Folosind aceeași tipologie ceramică ca și pentru cimitirul de pe *Grindu Tomii*⁹¹¹, am înseriat mormintele presupuse de copii separat de cele socotite ca reprezentând indivizii adulți. Înserierea mormintelor de adulți,

⁹¹⁰ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 179–180, pl. 322 și cartarea mormintelor pe etape la pl. 282. În lucrare nu a fost inclus și M.71, căci fiind descoperit fortuit inventarul său nu este pe deplin asigurat. Menționez că din inventarul acestui posibil mormânt face parte o amforă etajată cu foarte bune paralele la Dubovac.

⁹¹¹ Repertoriile ceramice ale celor două necropole, situate foarte aproape una de alta, sunt cu totul identice.

deși amendată de lipsa determinărilor pe grupe de sex, permite anume distincții în funcție de tipul de vas folosit ca urnă. Există două morminte pe *Ostrovogania* – M.16 și 22 – pentru care s-a folosit ca urnă de fiecare dată o jumătate de vas-solniță/*Zwillingsgefäß*. În cazurile similare de la *Grindu Tomii*, era vorba de morminte aparținând unor bărbați. Tot la *Ostrovogania* mai există un număr relativ mare de morminte ale căror urne sunt vasele *kantharos* – II.5–6. Același tip de vas la *Grindu Tomii* era folosit ca urnă cu precădere pentru femei și copii. În M.1 de la *Ostrovogania*, cu un vas *kantharos* folosit ca urnă, a avut o mărgică din lut⁹¹², ceea ce ar susține indirect observațiile privind folosirea *kantharoilor* ca urne pentru mormintele feminine. Pe de altă parte, la una dintre extremitățile înserierii mormintelor de adulți de pe *Ostrovogania* se plasează, semnificativ, mormintele 34, 2, 19 și 24, care, așa cum am văzut, conțin vase ce le plasează într-o etapă mai veche de înmormântări. Este evident că atare că înserierea, neputând fi făcută separat pe sexe, a grupat mormintele după seturile ceramice și unele elemente de ritual, care în combinațiile lor au conținut specificul pe grupe de sex dar și diferențele de ordin cronologic. Cu toate acestea se poate distinge o grupă caracterizată prin folosirea ca urne a vaselor de tipurile III.12, I.1 și I.4, și o a doua folosind ca urne vasele I.2, I.3 și II.5–6. Deși mult mai mic, și prin urmare cu o valoare stohastică redusă, lotul de morminte infantile sugerează o grupare oarecum identică (Pl. 309/1–2). Desigur, înserierea are o valoare de tendință, dar mi se pare ca foarte semnificativ faptul că prin combinația principalelor tipuri de vase, cimitirul de pe *Ostrovogania* se aseamănă Zonei Vest a necropolei de pe *Grindu Tomii*.

Un lucru clar însă, care se desprinde și din înserieri, este cel privind mormintele al căror inventar sau elemente de ritual indică un statut social aparte. Este vorba în primul rând de mormintele de copii cu statuete antropomorfe. Cele 5 morminte – M.8, 14, 52, 57 și 68b – reprezintă 22.72%, cifră oarecum diferită de cel pentru cimitirul de la *Grindu Tomii*, unde, față de totalul mormintelor de copii, cele cu statuete reprezintă 17.5%.

Prezența pieselor de port din metal este cu totul redusă, dar acest lucru se datorează în special incinerăției, multe dintre asemenea piese fiind distruse pe rug, același lucru putând fi foarte posibil și pentru alte piese de inventar.

Două prezențe insolite în inventarele funerare de la *Ostrovogania* sunt constituite printr-o fusaiolă în M.44 și o greutate din lut în M.47. În primul caz fusaiola nu a fost trecută prin foc, în vreme ce greutatea din M.47 era arsă secundar.

În încheierea considerațiilor asupra cimitirului de la Cârna-*Ostrovogania* aș atrage atenția asupra faptului că, deși lipsa determinărilor antropologice îi scade din valoare, monumentul se înscrie printre cele mai importante ale grupeii Gârla Mare. Prin comparația cu cimitirul de pe *Grindu Tomii*, au putut fi puse în evidență anume asemănări care, pe de-o parte confirmă, cel puțin în mare, structura propusă, iar pe de altă parte, prin existența unei etape de înmormântări mai veche, permite o privire diacronă asupra comportamentului funerar Gârla Mare.

Un deosebit de bun prilej de verificare al analizelor făcute pe cimitirele de la *Grindu Tomii* și *Ostrovogania* îl oferă necropola în curs de cercetare de la **Plosca-Cabana de metal**, situată la 7 km vest de *Grindu Tomii* și circa 3 km vest de *Ostrovogania*, pe malul de sud al lacului Bistreț, în punctul *Cabana de metal*, în fața satului Plosca⁹¹³. Identificarea obiectivului a fost făcută în cursul anului 1984 printr-o cercetare de teren, căreia i-au urmat apoi două intervenții de salvare în anii 1991 și 1996. Săpăturile propriu zise au început în anul 1999, fiind continuate în anii următori. Cimitirul este situat pe o prelungire a fostului grind *Gagiu*, întreaga zona fiind afectată de lucrările din anii 1968–1971. În cursul acestor lucrări terenul a fost nivelat parțial cu buldozerele pentru „împrumutul” de pământ necesar ridicării unui dig de protecție. În această parte, malul actual al lacului se ridică cu circa 1.20–1.60 m deasupra luciului apei, astfel că, cel puțin în ultimii 30 de ani, terenul nu a mai fost inundat. În schimb, datorită vânturilor puternice și a valurilor pe care le creează, malul apei se erodează continuu, astfel că cimitirul este distrus în permanență dinspre nord spre sud. Săpăturile au fost organizate în funcție de această situație, căutându-se în primul rând salvarea acelor morminte care prin poziția lor erau cele mai amenințate. Până în momentul de față au fost descoperite 83 de complexe funerare, la care se adaugă resturile altor cinci morminte distruse (Pl. 310). Din cele 83 de morminte cercetate 6 sunt duble – M.10a–b, 13a–b, 31a–b, 42a–b, 60a–b și 61a–b – iar unul este cvadruplu – M.16a–d. Rezultă un număr total de 92 înmormântări, dintre care 89 aparțin grupeii Gârla Mare și trei grupului Bistreț-Ișalnița, prin aceasta cimitirul de la *Plosca-Cabana de metal* situându-se printre cele mai importante pentru

⁹¹² Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 1 și pl. 1/5a–b.

⁹¹³ Denumirea de *Cabana de metal* se datorează prezenței în acel loc a unei magazii din metal pentru furaje, aparținând fermei piscicole Dunăreni, magazie distrusă de eroziune în anii 1987–1988.

epoca bronzului în valea Dunării. În chip evident necropola nu a fost cercetată în întregime, resturile ceramice de pe mica plajă indicând încă de la începutul cercetărilor că multe morminte au fost deja distruse de apă. Totodată, către est s-a putut observa cum o serie de depuneri de vreme Latène au deranjat și chiar distrus unele complexe Gârla Mare, astfel că limita reală de răsărit a cimitirului cu greu mai poate fi precizată. Către sud, zona de protecție a digului împiedică extinderea săpăturilor, astfel că nici în această parte delimitarea spațiului funerar nu este lesne de făcut. Extinderea în ultimele două campanii a săpăturilor către vest a dus la sporirea numărului mormintelor descoperite⁹¹⁴. O estimare cât de cât rezonabilă a numărului inițial de morminte nu are cum să fie făcută. Oricum, este limpede că cimitirul a fost destul de mare, numărul înmormântărilor fiind destul de probabil de peste 100.

Cercetările fiind încă în curs, majoritatea informațiilor sunt încă inedite⁹¹⁵. Materialul arheologic nu a fost prelucrat în totalitate și de aceea unele amănunte nu pot fi încă precizate. Resturile osteologice nu au fost diagnosticate antropologic⁹¹⁶.

Cimitirul era situat pe o ridicătură naturală a fostului grind *Gagiu*, care cobora în pante line către est și vest, vârful fiind plasat aproximativ în mijlocul suprafeței săpate. Nivelarea cu buldozerele a afectat cel mai mult această porțiune, de aceea o serie de morminte, cum sunt M.27–30, 36, 32, 36–37 și 56, au fost descoperite la adâncimi foarte mici față de nivelul actual de săpare. De altfel imediat la vest de aliniamentul M.37–56 nu au fost descoperite decât M.48 și 49, ale căror gropi mai adânci le-au ferit de distrugeri. Este dificil de precizat dacă porțiunea „liberă” dintre mormintele amintite și cele imediat la vest de aliniamentul M.77–66–60a–b–58, a fost și în vechime lipsită de înmormântări sau absența acestora se datorează lucrărilor de amenajare a lacului. Problema aceasta are importanța ei, căci în cazul în care lipsa înmormântărilor Gârla Mare în această porțiune nu este datorată intervențiilor moderne, atunci cimitirul a avut două zone funerare distincte. O soluționare a acestei probleme este cu totul necesară, dar ea nu mai are cum fi obținută prin cercetarea practică de teren ci printr-o examinare atentă a informațiilor obținute deja, ca și a celor viitoare.

Condițiile de sol din zona în care se găsea cimitirul de la *Cabana de metal* sunt cu totul asemănătoare celor specifice grindurilor din zonă. Astfel peste un strat nisipos, gălbui, se găsesc depuneri de culori de la cenușiu la negru, alcătuite din aluviuni amestecate cu nisip, uneori traversate de dungi de cochilii de scoici indicând diferitele nivele la care ajungea apa lacului, totul fiind acoperit cu un strat de nisip eolian, de grosimi diferite, depus după anii 1968–1971. Datorită acestor condiții de sol și la *Cabana de metal* surprinderea gropilor funerare, în plan ca și în profil, a fost o întreprindere deosebit de dificilă, rezultate satisfăcătoare fiind obținute în puține situații în ciuda faptului că, aproape de fiecare dată, complexe funerare au fost atent răzuite și secționare „în cruce”.

În lipsa determinărilor antropologice s-a încercat o diferențiere a înmormântărilor după cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate și, uneori, combinat cu tipul de urnă. Numărul mormintelor de copii astfel distinse este de 33, pentru ansamblul înmormântărilor Gârla Mare de la *Cabana de metal* fiind vorba de 37.07%, un procent cu puțin mai mare decât cel stabilit, pe aceeași cale, pentru cimitirul de la Ostrovogania. Din modul în care sunt răspândite pe suprafața cercetată a cimitirului aceste morminte socotite de copii apar în dese rânduri asociate cu morminte de adulți – M.10a–b, 13a–b, 31a–b, 42a–b, 38 + 39, grupul 33–35, 60a–b și 66, grupul 64–65 și 67, 72 + 71 – ceea ce indică cu destulă claritate faptul că relațiile de rudenie din viața de zi cu zi au fost luate în seamă, iar grupările respective pot indica într-o anumită măsură parcele funerare de familie (Pl. 311). Statistica spațială prin cele două procedee – Voronoi și Delaunay – indică o organizare grupată (*clustered*) a cimitirului, așa cum o arată valorarea de –2.097 pentru coeficientul Clark-Evans (Pl. 312/1–2). Rezultatul este diferit față de cele corespunzătoare pentru celelalte două cimitire Gârla Mare din zona lacului Bistreț, pentru care valorile coeficientului Clark-Evans indicau o structură regulată. Diferențele pot fi explicate, în bună măsură, prin intervențiile moderne care au distrus morminte atât la *Ostrovogania*, cât mai ales, la *Cabana de metal*. În același timp suprafețele cercetate în cele trei necropole sunt diferite, la fel ca și numărul de morminte descoperite. Oricum, rezultatele obținute prin aceste procedee statistice nu trebuie absolutizate, cel puțin din motivele amintite, ci trebuie privite ca tendințe. Dar în același timp destul de numeroasele grupe de morminte, bine puse în evidență la *Cabana de metal*, pledează pentru o structură grupată a cimitirului care era oarecum de așteptat.

⁹¹⁴ Ultima campanie de săpături a avut loc în vara 2005.

⁹¹⁵ Primele 35 de morminte au fost prezentate și discutate de M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, cu catalogul la p. 298–318 și pl. 61–104.

⁹¹⁶ Începând din anul 2002, la săpături a participat și M. Constantinescu de la Institutul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer” care a făcut unele estimări preliminare asupra resturilor osteologice din M.52–83.

Din cele 89 de complexe funerare Gârla Mare descoperite, majoritatea covârșitoare este reprezentată de morminte cu resturi calcinate depuse în urne, abia două morminte – M.48 și 49 – aparținând categoriei de morminte de incinerație în groapă/*Brandgräber*. Cu rezervele impuse de modificările produse de lucrările din 1968–1971, notez faptul că cele două morminte de incinerație în groapă sunt situate în mijlocul zonei funerare, în presupusa zonă „liberă” (Pl. 313). Față de totalul de 89 de înmormântări mormintele din categoria *Brandgräber* de la *Cabana de metal* reprezintă abia 2.25%, mai puțin decât procente respective de la *Grindu Tomii* sau *Ostrovogania*, dar în astfel de aprecieri trebuie ținut cont de hazardul cercetării.

Între cele 89 de morminte au fost descoperite și 3 complexe, a căror structură este asemănătoare mormintelor propriu-zise, dar erau lipsite de oase calcinate. Este vorba de M.39, 78 și 79. Dintre acestea se distinge M.39, constituit dintr-o amforă etajată cu două toarte, un castron așezat cu gura în jos peste amforă, iar alături se mai găsea o ceașcă culcată pe o parte. În amforă se afla o altă ceașcă dar nu și oase calcinate. Tot grupul de vase se afla la 0.40 m NV de M.38 constituind împreună un grup distinct.

Pornind de la numărul de vase pentru fiecare complex mortuar în parte, s-au putut distinge, după frecvență, trei gupe de inventare: Grupa I, cu morminte având 1–2 vase, Grupa II, cu morminte având 3–4 vase și Grupa III, cu morminte având între 3 și 9 vase. Raportate la grupele de vârstă, așa cum au fost ele apreciate, graficul rezultat este foarte asemănător cu cel obținut pe aceeași cale pentru cimitirul de la *Ostrovogania* (Fig. 79). Dar mai semnificativă este cartarea mormintelor după aceste grupe, căci apare cât se poate de evident că pentru sectorul răsăritean al cimitirului, mormintele aparținând grupei III sunt cu totul caracteristice, ele lipsind în sectorul apusean (Pl. 314). Rezultatul obținut este important, chiar dacă realitățile din teren impun o anumită prudență. În același timp, cartarea pe aceste considerente mai pune în lumină anume grupări de morminte cum sunt cele constituite din M.5 și 10a–b și cea constituită din M.31a–b–39, grupări care au putut fi puse în evidență și prin cartarea pe grupe de vârstă.

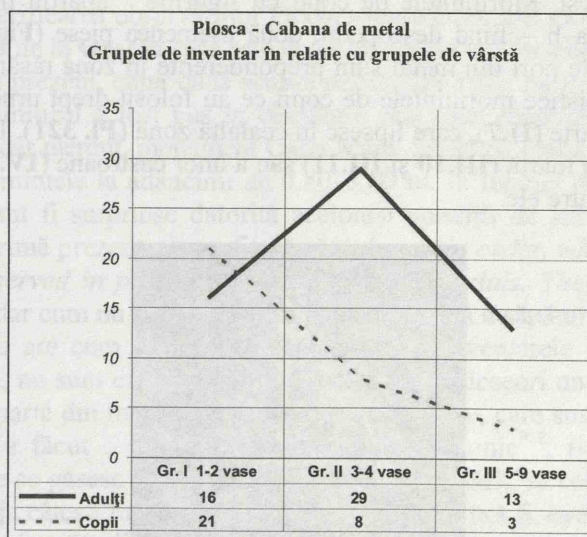

Figura 79

Puține la număr, situațiile în care s-au putut surprinde cu claritate contururile gropilor pe plan sau în profil, indică din nou faptul că acestea au avut o formă aproximativ circulară, și totdeauna mai mare decât grupul de vase din interior. Ca și în cazurile citate pentru *Grindu Tomii* sau *Ostrovogania* și la *Cabana de metal* poziția multora dintre vasele situate la exteriorul urnelor arată limpede că gropile erau deja umplute pe jumătate atunci când au fost așezate vasele la exteriorul urnelor. Deseori prezența cenușei în jurul vaselor a putut fi observată, ca și cazuri în care unele dintre vasele adiacente urnelor se găseau mai jos, cum este cazul M.66. Pentru cele două morminte de incinerație în groapă observațiile au fost favorizate de faptul că cele două gropi se adânceau în solul galben nisipos, ceea ce a permis înregistrarea lor în plan și, după secționare și în profil (Pl. 315). În ambele cazuri diametrele gropilor au fost de peste 1 m, cu adâncimi de 0.80–0.95 m în cazul M.48 și de 0.40 m în cazul M.49, diferențele fiind explicabile prin cantitatea de pământ răzuitor de buldozer. Pe fundul celor două gropi, ca și în umplutură, au fost descoperite oase calcinate și fragmente ceramice trecute prin foc. O situație specială o constituie grupul mormintelor 16a–d. Cu urnele situate foarte aproape unele de altele, cele patru morminte par a constitui un grup de înmormântări simultane. Un contur probabil de groapă a

fost surprins parțial la N de 16.a și d, cele două morminte părănd astfel a se fi aflat într-o singură groapă funerară. Din păcate observația nu a putut fi confirmată pe profilele păstrate și nici pe restul suprafeței cercetate (Pl. 316/A–B). Oricum ar fi însă situația reală, cele patru morminte documentează cu claritate un grup, confirmând astfel practic cele indicate de statistica spațială. Situații asemănătoare s-au mai înregistrat și în cazul M.10a–b (Pl. 317), M.61a–b, 64–65 și 67 și 71 și 72 (Pl. 318), de fiecare dată fiind evidentă gruparea complexelor mortuare, chiar dacă contururile gropilor nu au putut fi observate.

La fel ca și în cazul mormintelor de la *Ostrovogania*, în cimitirul de la *Cabana de metal* au fost examinate pe teren oasele calcinate din interiorul urnelor. S-au identificat astfel 12 morminte în ale căror urne oasele arse au fost așezate ordonat, adică având la partea superioară fragmente de calotă craniană și, dedesubtul lor, oase lungi de la membre. Este vorba de M.7, 12, 32, 42a, 61a–b, 62, 64, 70, 72, 77 și 82, toate apreciate după dimensiunile oaselor ca fiind de adulți. Răspândirea lor pe suprafața cimitirului este aproximativ uniformă nefiind sesizate diferențe între cele două sectoare (Pl. 319).

Analiza statistico-combinatorie pentru mormintele de la *Plosca-Cabana de metal* am făcut-o după aceeași tipologie a ceramicii și aceleași criterii ca și pentru necropolele de la *Grindu Tomii* și *Ostrovogania*, inventarele fiind cu totul asemănătoare. Din tabelul astfel rezultat pentru mormintele de adulți (Pl. 320) se poate observa că mormintele se separă distinct pe două zone Est și Vest, cu anume caracteristici în ceea ce privește setul de vase prezent în morminte. Astfel se poate observa că din cele 15 amfore simple cu 2 toarte (I.1) în Zona Est sunt prezente 12, față de abia 3 în zona apuseană. La, fel, amforele etajate cu 4 toarte (I.4), prezente în cimitir prin 4 exemplare, apar predilect tot în zona Est, cu 3 cazuri. Vasul *kantharos* (II.6) este prezent în Zona de Est prin 6 exemplare, în vreme ce în Zona de Vest doar prin 2. Mormintele cu oasele calcinate depuse ordonat în urne predomină cu 8 cazuri în Zona vest. O situație similară se remarcă și în ceea ce privește înserierea mormintelor apreciate a fi de copii (Pl. 321). Astfel pentru Zona de Est, sunt caracteristice vasele *kantharos* (II.5 și II.6), care nu se întâlnesc în Zona de Vest. Mormintele de copii cu figurine⁹¹⁷ aparțin în exclusivitate aceleiași zone a cimitirului, într-un caz – M.31a–b – fiind descoperite două asemenea piese (Fig. 80, pentru una dintre ele). Mormintele de copii cu piese de port din metal sunt preponderente în zona răsăriteană a cimitirului. Zonei de Vest îi sunt în schimb caracteristice mormintele de copii ce au folosit drept urne amforele etajate cu 4 toarte (I.4) sau ceștile sferice cu 3 toarte (II.7), care lipsesc în cealaltă zonă (Pl. 321). La fel ca și pentru mormintele de adulți, prezența ceștilor cu o toartă (III.10 și III.11) sau a unor castroane (IV.18) în ambele zone exclude o diferență de ordin cronologic între ele.

Plosca – *Cabana de metal*. Figurină din M. 31a–b.

Figura 80

⁹¹⁷ Conform diagnozelor antropologice făcute pe stocul de oseminte de la *Grindu Tomii*, dar și pe baza relației dintre dimensiunea și tipul vasului folosit ca urnă, se poate spune cu destul temei că și la *Plosca-Cabana de metal* mormintele cu figurine antropomorfe au aparținut unor copii.

Fără a absolutiza neapărat rezultatele analizei statistico-combinatorii, este totuși evident că între sectorul răsăritean al cimitirului și cel apusean există diferențe din punctul de vedere al seturilor de vase folosite la înmormântări, ca și altele de ordin ritual. Coroborată cu rezultatele statisticii spațiale, analiza statistico-combinatorie permite conturarea, cel puțin ca ipoteză de lucru, a unei încheieri privind segmentarea spațiului funerar pe două jumătăți între care există o relație invers simetrică în ceea ce privește folosirea unui tip sau al altuia de amfore. O cartare a elementelor principale de inventar și a mormintelor cu oasele calcinate așezate ordonat, făcută independent de analiza statistico-combinatorie, pune din nou în evidență, din altă perspectivă, cele două zone ale cimitirului (Pl. 319). Astfel se poate observa că figurinele antropomorfe din lut și piesele de port din metal, sunt caracteristice doar Zonei Est, pentru primele și preponderente pentru, cele din al doilea caz, din nou în zona răsăriteană – cu 5 cazuri – față de cea apuseană – un singur caz. În schimb piesele de port din os apar doar o singură dată în sectorul estic și de trei ori în cel vestic.

Prezența unei săgeți din bronz cu tub, găsită printre oasele calcinate din urna M.16d, este incidentală și, prin aceasta, nu este relevantă statistic⁹¹⁸. Printre elementele de inventar aparte aș aminti vasul tavă/tipsie prezent o dată cu funcția de urnă și apoi, printr-un al doilea exemplar, drept capac în același M.60a. Vasul respectiv își găsește o bună paralelă într-un mormânt de incinerare în groapă de la Csór, în Ungaria, aparținând Culturii cu ceramică incrustată⁹¹⁹. În M.38, la exteriorul urnei a fost descoperit și un „altar” miniatural din lut. Astfel de piese sunt destul de bine cunoscute, dar până acum nu și în complexe funerare. Funcția lor este de presupus că este legată de anume manifestări de cult, dar cu rol auxiliar. Din această perspectivă cred că trebuie privită și prezența „altărașului” în M.38. Cred că mai trebuie subliniat și faptul că mormântul respectiv, după cantitatea și dimensiunile oaselor calcinate pare să fi aparținut unui copil.

Printre elementele de inventar cu o frecvență redusă se înscriu și oasele de animale. La Plosca-Cabana de metal oase de animale, netrecute prin foc, au fost descoperite în M.26, 60a, 62 și 79, ultimul fiind un cenotaf.

O bună ocazie pentru verificarea observațiilor făcute asupra celor trei cimitire din zona lacului Bistreț ar fi putut fi oferită de necropola de la Orsoja care este probabil obiectivul funerar Gârla Mare cu cele mai multe morminte descoperite până în prezent, chiar dacă asupra numărului exact de înmormântări există îndoieli. Dar cum modalitatea prin care cimitirul a fost pus în circulație este total nesatisfăcătoare, puține lucruri se pot spune despre acest important, dar pierdut, monument Gârla Mare. Situat pe malul Dunării și afectat de inundațiile periodice, cimitirul avea mormintele la adâncimi de 0.80–3.00 m, în funcție de grosimea aluviunilor depuse. Gropile sepulcrale nu au putut fi surprinse datorită aceluiași condiții de sol care se întâlnesc și pe malul românesc al Dunării. Într-o primă prezentare se afirmă că: „*A certain order, which has now been violated to a considerable extent, was observed in performing the individual burials. The order of the funerary urns is south-east to north-west*”⁹²⁰, dar cum nu dispunem nici măcar o schiță a săpăturilor, care au ocupat o suprafață de 6 200 mp⁹²¹, afirmația nu are cum fi probată sau infirmată. Inventarele mormintelor, așa cum au fost prezentate în prima publicare, nu sunt câtuși de puțin credibile căci deseori unul și același vas a fost publicat (numai fotografii) ca făcând parte din mai multe morminte! A. Bonev, care susține că au fost descoperite 343 de morminte de incinerare, a făcut o tipologie a materialului ceramic⁹²², tipologie care pune în evidență aceleași forme principale care se găsesc și pe malul românesc al Dunării, în cele trei cimitire deja discutate și nu numai. Există însă la Orsoja câteva forme cu aspect aparte⁹²³, care pot fi, eventual, considerate tipuri locale, dat fiind că distribuția lor pe aria culturii le arată ca fiind restrânse ca prezență doar pentru sectorul „bulgar” al grupeii. Ca prezențe insolite în inventarele de la Orsoja este de notat o piesă de „mobilier” – o bancă cu spătar miniaturală considerată „*трон*” – despre care se afirmă că a aparținut M.310, fiind găsită printre oasele calcinate din urnă⁹²⁴. Este posibil ca durata cimitirului de la Orsoja să fie ceva mai lungă⁹²⁵ decât a celor de la Cârna-Grindu Tomii, –Ostrovogania, sau Plosca-Cabana de metal, după cum par a indica acele forme aparte

⁹¹⁸ Săgeata din bronz cu tub (cf. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 140) este unică ca atare în mediul Gârla Mare, mai ales ca armă, în înmormântările grupeii și de aceea ar putea foarte probabil să reprezinte cauza decesului individului respectiv.

⁹¹⁹ I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, p. 212 și pl. 243.

⁹²⁰ T. Filipov, *op. cit.*, p. 32 (rez. în limba engleză).

⁹²¹ A. Bonev, *op. cit.*, p. 39.

⁹²² *Ibidem*, p. 40–49 și tabelele 4–5.

⁹²³ E vorba de amforele etajate din M.80, M.82 (care mai apare și la M.160), M.142 și kantharosul etajat folosit ca urnă la M.121, cf. T. Filipov, *op. cit.*, p. 71, 72, 91 și, respectiv, 84. Ele corespund tipurilor α și κ , după tipologia lui Bonev, *op. cit.*, tabelul 4.

⁹²⁴ *Ibidem*, p. 49 și fig. 27–28.

⁹²⁵ Am menționat deja prezența unor descoperiri Bistreț-Ișalnița la Makreș, la sud de Dunăre care exclude astfel o contemporaneitate a fazei Orsoja cu grupul respectiv (cf. M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 169–187 pentru această supoziție).

sau decorația de pe castronul-capac din M.43 și, mai ales, M.160 sau 239, apoi decorul canelat de pe câteva amfore, cum sunt cele din M.14–16, 39, 74, 88, 98, 100, 132, 135, 145, 147, 154, 227, 247⁹²⁶.

Mult discutat în literatura de specialitate este cimitirul de la **Balta Verde-La morminți**. Situat nu departe de Dunăre, într-o zonă cu dune de nisip, cimitirul a fost cercetat în două etape, în 1932 și apoi în 1949–1950. Cu aceste ocazii au fost descoperite mai multe morminte de incinerare, dintre care 18 pot fi atribuite culturii Gârla Mare. Din păcate modul de publicare lasă mult de dorit⁹²⁷. Nu există un plan al cimitirului, ca atare nu se pot face nici-un fel de observații privind structura lui, iar pentru morminte nu dispunem decât de câteva fotografii nu foarte clare. Deseori descrierile mormintelor sunt deosebit de confuze și încărcate cu amănunte ne semnificative. Renumărarea în 1956 a mormintelor săpate în 1932 a constituit probabil cauza unor confuzii. Mai mult chiar, pentru unele morminte inventarele, așa cum au fost publicate în 1956, nu sunt asigurate. Pentru M.4 sunt publicate odată un desen de vas cu două toarte⁹²⁸, iar apoi fotografia lui⁹²⁹, dar vasul nu apare în descrierea inventarului⁹³⁰. Lucrurile se agravează însă căci fotografia cu 3 vase din M.12 și vasul amintit deja, a mai fost publicată o dată, dar ca reprezentând toate împreună inventarul unui mormânt de la Ostrovu Corbului⁹³¹!!! În această situație reconstituirea inventarelor funerare trebuie privită cu multe rezerve, mai ales că pentru șase morminte situațiile exacte nu au mai putut fi precizate, fiind vorba de morminte distruse sau deranjate. Este evident că cimitirul de la Balta Verde își pierde mult din importanța pe care ar fi avut-o în cazul unei cercetări și, mai ales, puneri în circulație profesionale. Cu toate acestea se pot face unele considerații de ordin general, desigur cu rezervele amintite.

Pentru două morminte – M.2 și 11 – este posibil să fie vorba de morminte de incinerare în groapă/*Brandgräber*, în ambele cazuri specificându-se că oasele calcinate erau depuse pe nisip având așezate în jurul lor vasele adiacente. Cel puțin în cazul M.17–18 este vorba de un mormânt dublu, dar inventarele nu au putut fi separate. De altfel din inventarul celor două morminte fac parte și câteva piese de port din metal – o brățară și un fragment de brățară, două inele de buclă și un fragment, sârme și alte două fragmente de tablă – descoperite într-unul dintre vasele urnă⁹³². Tot din acest mormânt mai provin și o miniatură de *pyraunos*, o „măsuță” tot din lut ca și un presupus „pedestal” din lut⁹³³. Piese de port din metal s-au mai descoperit și în M.14, unde e vorba de 16 fragmente de sârmă din bronz. Figurine antropomorfe s-au găsit în M.12 (2 bucăți), 14 și, din nou, 17–18. Privit în ansamblu cimitirul de la Balta Verde, care cu siguranță trebuie să fi avut mult mai multe înmormântări, în ciuda informației confuze de care dispunem, oferă chiar pentru un stoc redus de cazuri, aceleași elemente de standard funerar care au putu fi puse în evidență în cimitirele din zona Bistreț. Foarte importantă este prezența mormintelor de incinerare în groapă și la Balta Verde, ca element specific al obiceiurilor funerare Gârla Mare.

Un alt cimitir Gârla Mare, relativ recent cercetat, este cel de la **Ghidici-Balta Țarovei**. Din păcate, în lipsa unei publicări detaliate, deținem doar informații parțiale care nu ajută mult la înțelegerea situației⁹³⁴. Trebuie reținut însă din capul locului că la Ghidici este documentată, de altfel destul de neclar și cu multe contradicții în descriere, o așezare Gârla Mare⁹³⁵.

Dacă pentru descoperiri provenind din a doua jumătate a sec. XX, cum sunt cele de la Balta Verde sau Ghidici, informațiile sunt de-a dreptul lacunare, pentru cele anterioare acestei perioade situația este și

⁹²⁶ Pentru toate vezi catalogul lui T. Filipov.

⁹²⁷ D. Berciu, E. Comșa, *Materiale* 2, 1956, p. 260–307.

⁹²⁸ *Ibidem*, fig. 4/1.

⁹²⁹ *Ibidem*, fig. 16/4, din nou cu mențiunea expresă și trimitere la desenul amintit!

⁹³⁰ *Ibidem*, p. 270–273.

⁹³¹ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, fig. 141 și explicația figurilor (în limba franceză) la p. 247 unde se spune că este vorba de M. VII de la Ostrovu Corbului!

⁹³² D. Berciu, E. Comșa, *op. cit.*, p. 306–307, unde se precizează doar pentru trei piese că au fost descoperite în urna 1, și fig. 32.

⁹³³ *Ibidem*, p. 303 și fig. 38, respectiv 301 și fig. 35/3 și 36/1.

⁹³⁴ M. Nica, *Thraco-Dacica* 8, 1987, 1–2, p. 16, unde se face singura mențiune: „În primăvara anului 1981, cu prilejul cercetărilor de suprafață efectuate împreună cu Nicolae Popescu din localitate, a fost identificată pe una din dunele de nisip din punctul Digul lui Milu o necropolă de tip Gârla Mare. Săpăturile arheologice de salvare întreprinse în vara aceluiași an au dat la iveală 37 morminte de incinerare, cu un inventar foarte bogat, de peste o sută de vase, reprezentări antropomorfe, orinitomorfe și zoomorfe. O prezentare amănunțită a acestora o vom face cu alt prilej. Amintim doar pe scurt că ritul și ritualul de înmormântare, împreună cu inventarul descoperit: urnele, castronele-capac, ceștile, câmile, străchinile, reprezentările antropomorfe și orinitomorfe sunt identice ca formă, tehnică și ornamentare cu cele descoperite în necropolele de la Cârna-Dunăreni, Balta Verde, Ostrovu Mare din România și Novo Selo și Orsoja din Bulgaria”. În cei peste 20 de ani care au trecut nu au mai apărut alte informații. Le aștept în continuare...

⁹³⁵ *Ibidem*, p. 16–38; M. Nica, P. Rogozea, în vol. *Cercetări arheologice în aria nord tracă I*, București, 1995, p. 199–217.

mai precară, astfel că practic nu dispunem de o descoperire care să ofere informații substanțiale pentru discuția de față.

Ar mai trebui însă menționată descoperirea izolată a unui mormânt de incinerare în groapă la **Ostrovu Mare-km. fluvial 865**⁹³⁶. O altă mențiune, ce trebuie făcută, este pentru **Ostrovu Corbului**, unde în afara cimitirului descoperit cu mai multă vreme în urmă, există descoperiri care atestă o altă necropolă situată în vatra localității, fapt de anume însemnătate, căci indică o situație similară celei surprinse în zona lacului Bistreț, prezența a mai multor complexe funerare/cimitire Gârla Mare contemporane și situate la mici distanțe în aceeași zonă.

O situație iarăși asemănătoare a existat și în zona localității Korbovo. În preajma localității, în etape diferite, au fost cercetate două cimitire Gârla Mare situate în punctele Korbovo-Pesak, cu 35 de morminte, și Korbovo-Glamija-Staro Selište, cu 48 de morminte⁹³⁷, nu departe de ele fiind cercetate, destul de superficial, și trei așezări Gârla Mare în punctele Obala-Staro selo⁹³⁸, Zbradila⁹³⁹ și în hotarul localității⁹⁴⁰.

Pentru cimitirul de la **Korbovo-Glamija** nu dispunem de un plan al săpăturii și nici de planuri individuale pentru cele 48 de morminte, ci doar de două fotografii pentru M.24⁹⁴¹. Mormintele nu sunt catalogate, autorul săpăturii mulțumindu-se cu o prezentare-discuție generală, accentuând unele detalii. O primă observație importantă este aceea conform căreia deasupra unora dintre morminte s-au descoperit „grămăjoare” de pietriș bătătorit, interpretate ca semne ale înmormântărilor. O altă observație demnă de reținut este aceea conform căreia în jurul mormintelor îngropate mai adânc erau dispuse altele. Nu există o documentație publicată care să susțină afirmația. Dar dacă o luăm în seamă situația descrisă astfel ar putea să indice existența unor grupuri de morminte, fapt de altfel întărit și prin menționarea unor situații în care un mormânt a suprapus pe altul fără a-l deranja. Dar o serie de paradigme ale autorului îl fac deseori să piardă legătura cu realitatea și astfel pentru un mormânt triplu – M.24, și cel mai „bogat” din cimitir cu 24 de vase – D. Krstić consideră că resturile arse ale unui individ tânăr, depuse într-un vas aflat la rândul lui între alte două urne cu oase calcinate, ar reprezenta un „sacrificiu uman ritual” al unui sclav sau servitor a cărui poziție de subordonat este accentuată de poziția vasului-urnă⁹⁴²! Pentru unele dintre morminte este menționată prezența oaselor de animale. Tipurile de vase folosite ca urne nu sunt indicate în mod expres, dar se arată că pentru M.26 ca urnă a fost folosită o jumătate de vas dublu/Zwillingsgefäß. Pentru un alt mormânt este menționată o figurină antropomorfă.

Cel de-al doilea cimitir de la **Korbovo**, din punctul **Pesak**, cu 35 de morminte, a fost publicat, dar fără un plan al necropolei și fără planuri individuale de morminte⁹⁴³. Dintre cele 34 de înmormântări două – M.D/3 și D/4 – aparțin grupului Bistreț-Ișalnița prin formele cu secțiunea plan-orizontală pătrată a vaselor urnă, autoarea considerându-le însă drept Coțofeni. Elementul de noutate este reprezentat de pedestalele circulare pentru amfore, prezente în patru cazuri. De asemeni unele forme au un aspect aparte, corespunzând destul de posibil unui facies local. În rest formele de vase sunt cele obișnuite pentru repertoriul Žuto Brdo–Gârla Mare, între ele numărându-se și vasele duble/Zwillingsgefäße și cele pyraunos.

Un alt cimitir cu un număr mai mare de înmormântări promite într-un anume fel să fie cel cercetat la **Liubcova-Țiglărie**, dar nici până astăzi nu a fost introdus corespunzător în circulație, iar informațiile dispartate prin diferite publicații sunt cu totul contradictorii. Cimitirul situat chiar pe malul Dunării a putut fi „cercetat” doar în perioadele când nivelul apei era scăzut, fapt care explică sărăcia unor dintre inventare. Nu există un plan coerent și disponibil al săpăturii, iar dintre morminte a fost publicat doar controversatul M.15, cu nenumărate bronzuri, dar fără oase calcinate. Cimitirul este considerat a aparține în întregime culturii Gârla Mare, iar prin „depozitul de bronzuri” sau „mormântul de meșter” se încearcă o datare a sfârșitului culturii până în pragul epocii fierului⁹⁴⁴. În realitate cimitirul de la Liubcova, cercetat cu foarte puțin profesionalism și practic necunoscut, cu greu poate fi pus în discuție, fie pentru problemele comportamentului funerar Gârla Mare, fie pentru cronologia internă a culturii Gârla Mare. Din puținele materiale publicate apare destul de clar

⁹³⁶ G. Crăciunescu, Drobeta 6, 1985, p. 47 și pl. 3/6.

⁹³⁷ Z. Letica, Starinar NS 24–25, 1973–1975 (1975), p. 163–174.

⁹³⁸ D. Krstić, Đerdapske sveske 2, 1984, p. 101–107.

⁹³⁹ L. Babović, Đerdapske sveske 2, 1984, p. 93–100; eadem, Đerdapske sveske 3, 1984, p. 95–115.

⁹⁴⁰ M. Vasić, Starinar 5, 1910, p. 9–12.

⁹⁴¹ D. Krstić, Đerdapske sveske 11, 1983, 1, p. 19–29.

⁹⁴² Ibidem, p. 28 (rez. englez).

⁹⁴³ Z. Letica, op. cit.

⁹⁴⁴ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993, p. 162–163 și pl. 12 cu inventarul complexului în discuție; idem, *Epoca bronzului în Banat*, Timișoara, 1997, p. 66–74 și pl. 74–77, 79.

că la Liubcova-*Țiglărie* există multe înmormântări mai vechi, cu amfore specifice descoperirilor de la Dubovac, într-unul dintre morminte fiind descoperit și un ac de tip *Hülseknopfnadel*. Ele par a reprezenta grosul cimitirului, în vreme ce o altă parte, inclusiv M.15 cu bronzurile din vas, sunt mai apropiate de grupa Belegiș care pătrunde, cel puțin prin moda ceramică, în aval pe Dunăre⁹⁴⁵.

Pentru studiul comportamentului funerar al grupei/culturii *Žuto Brdo*–Gârla Mare restul descoperirilor funerare listate nu aduc informații importante, ele slujind doar la conturarea ariei acestor manifestări. Caracterul lacunar al informației face ca în momentul de față baza documentară să fie alcătuită doar din cele trei cimitire din zona lacului Bistreț.

Rezumând observațiile făcute și discuția asupra lor reiese că pentru grupa în discuție se poate schița un standard funerar în care pot fi precizate elementele de structură, atât din punct de vedere sincron cât și diacron. Incinerarea ca rit funerar exclusiv plasează grupa *Žuto Brdo*–Gârla într-o lume destul de bine definită și plasată pe Dunărea Mijlocie, unde această practică funerară are antecedente bine stabilite. De-a lungul vremii ceremonia incinerării a suferit o serie de modificări de expresie, încetățenindu-se, ca element predominant al comportamentului, depunerea resturilor cinerare în urne care ulterior au fost îngropate. Am văzut că în cele trei cimitire bistrețene, dar și în alte locuri, mai există, în procente foarte mici de altfel, morminte de incinerare în groapă, pentru care în chip destul de frecvent, există asociate și oase de animale netrecute prin foc. Din această perspectivă se pune întrebarea firească dacă nu cumva și în cazul mormintelor de incinerare în urne, printre oasele umane calcinate nu există și resturi de la oseminte de animale, arse pe rug, dar în lipsa unor determinări de specialitate, nu avem cum da un răspuns afirmativ sau negativ. În cazul răspunsului afirmativ, prezența oaselor de animale arse odată cu cele umane ar putea indica o anume schimbare și în ceremonia incinerării propriu zise, în primul caz ofrandele de hrană nefiind depuse pe rug, iar în al doilea caz fiind depuse pe rug odată cu vasele adiacente, sau poate chiar în interiorul acestora.

Relația dintre așezări și zonele funerare cu greu poate fi studiată, dată fiind documentația cu totul precară privind stațiunile grupei. Oricum însă, din puținele informații disponibile, este evident că aceeași zonă în care s-a locuit și care a fost bine cunoscută prin exploatarea surselor de hrană, au fost plasate și așezările, dar mai mult decât atât nu se poate spune. Situația cu totul aparte, la prima vedere, înregistrat în zona lacului Bistreț, unde, cel puțin trei cimitire, contemporane în bună măsură și cu numeroase înmormântări, se găsesc la circa 2.5–3 km distanță unul de altul, mărește dimensiunile problemei raportului dintre zonele locuite și cele funerare. La Bistreț a fost identificată doar o singură așezare, în bună parte distrusă deja, situată aproximativ în mijloc între cele trei cimitire, dar cercetările de acolo sunt limitate din motive obiective doar la zona imediat învecinată lacului, ca atare nefiind câtuși de puțin exclus ca și alte așezări să se mai fi aflat în preajmă. În același timp, structura cel puțin a cimitirelor de la *Grindu Tomii* și *Cabana de metal*, nu ne îngăduie să apreciem dacă cele trei cimitire distincte au aparținut la tot atâtea segmente ale uneia și aceleiași comunități. Suntem siliți astfel, până la proba contrarie, să admitem existența unor comunități, nu foarte mari și cu o anume durată în timp, care au coexistat într-un mediu deosebit de favorabil. Situațiile de la *Ostrovu Corbului* sau *Korbovo*, și nu numai, par să dovedească că aceasta a fost situația nu doar în zona fostei lagune fluviale Bistreț–Nedeia, ci pe tot segmentul Văii Dunării ocupat în epoca bronzului de comunitățile Gârla Mare.

Structura propriu-zisă a cimitirelor Gârla Mare pare să fi fost una destul de sofisticată. La *Grindu Tomii* ca și la *Cabana de metal*, dacă nu și la *Ostrovogania*, spațiul funerar a fost segmentat în două, fără însă ca această diferențiere să rupă unitatea zonei de înmormântare și cu atât mai puțin a relației dintre cele două segmente. Raportul invers simetric dintre seturile ceramice folosite în morminte de cele două jumătăți pun în lumină un anume dialog între cele două subunități, continuat și dincolo de viața de zi cu zi. Inventarele funerare au reprezentat modurile de expresie ale acestui dialog în cursul căruia au fost afirmate nu numai relațiile, foarte probabil de rudenie/matrimoniale, ci și ierarhia internă a fiecărei subunități sociale. Și toate acestea conținând în același timp și unele particularități ce le deosebeau, din câte știm, de vecini. Fac această afirmație referindu-mă la frecvența asocierii în cadrul mormintelor duble dintre adult de sex masculin și copii, care pare a indica, așa cum am mai spus deja, o regulă a colocației patriliniare postmortem. Fără îndoială, rezultatele analizelor statistico-combinatorii pentru cele trei cimitire bistrețene trebuie verificate pe baza analizării descoperirilor viitoare, desigur la fel de substanțiale, dar deocamdată modelul, așa cum a fost stabilit pentru cele trei necropole, poate fi considerat ca unul dintre elementele de structură ale standardului funerar Gârla Mare.

„Grija” pentru cei dispăruți este exprimată prin cantitatea și varietatea inventarului, care uneori pentru grupa Gârla Mare poate părea chiar excesiv. În realitate structura unui mormânt Gârla Mare reflectă poate mai

⁹⁴⁵ Vezi supra nota 857.

puțin „grija” față de cei dispăruți și mai mult consumul de energie socială ocazionat de dispariția unui individ sau a altuia, deseori chiar indiferent de grupa de sex/vârstă. Stocul de morminte analizate antropologic de la *Grindu Tomii*, dar și observațiile pe seturi ceramice comparabile pentru înmormântările de la *Ostrovogania* sau *Cabana de metal* par a dovedi că pentru unele inventare se poate prezuma o diferențiere pe grupe de sex după criterii arheologice. Această posibilitate, cel puțin parțial dovedită, este reflecția unei segregări, în sensul bun al cuvântului desigur, pe grupe de sex în viața de zi cu zi, segregare care a impus regulile de constituire/construcție a inventarelor funerare. În ce măsură relația invers simetrică poate reflecta un schimb de inventare mortuare, așa cum se cunoaște din cercetarea antropologică culturală⁹⁴⁶, nu avem cum ști, dar dialogul dintre subunitățile comunității este evident.

Prezența figurinelor antropomorfe din lut la doar unele dintre înmormântările de copii constituie de departe o caracteristică de structură a standardului funerar Gârla Mare. Funcționalitatea acestor figurine – cu o singură excepție, toate reprezentând un personaj feminin – nu poate fi precizată, explicațiile mergând de la „jucării”, „înlocuitoare de mame”, la reprezentări de divinități, dar o bună parte din miezul problemei îl constituie prezența sau absența lor, care nu pot fi separate de o importanță foarte precisă pentru cei de atunci și care nouă ne scapă. Importanța lor mai este subliniată și de faptul că adesea apar în morminte al căror inventar se distinge fie prin cantitate, fie și prin calitate, ceea ce ne îndeamnă din capul locului să apreciem că depunerea acestor statuete reprezintă un apanaj atribuit doar unora dintre defuncții de vârstă *infans* sau *juvens*. Cel mai firesc, în condițiile în care nu putem depăși documentarea strict arheologică, este să le considerăm ca reflectând prestigiul, nu atât al unor copii mai răsăriți, ci al unor descendenți ai unor subunități mai răsărite! Că aceasta ar trebui să fie interpretarea cea mai corectă ne o indică și folosirea predilectă ca urne în aceste cazuri de morminte infantile a unor vase de dimensiuni mari – amforele de pildă – mai puțin potrivite din acest punct de vedere decât ceștile folosite în același scop pentru majoritatea copiilor decedați. Se cunoaște faptul că singura arie în care statuete din lut au mai fost depuse în morminte este cea helladică târzie și s-a încercat chiar o apropiere între cele două arii, Gârla Mare și miceniană, dar relația este greu de probat în lipsa unor dovezi clare ale contactelor reciproce, dar mai ales ținând cont de diferențele de ordin cronologic⁹⁴⁷.

Ar fi fost poate de așteptat să discut și piesele de la Duplajă. Dar demersul meu este comparativ și statistic, ceea ce nu se potrivește celor două piese de excepție, cu atât mai mult cu cât condiția lor exactă de descoperire este discutabilă. De aceea le-am lăsat de-o parte așteptând alte descoperiri similare.

De altfel și alte elemente de ritual sau de inventar, prezente la mormintele de adulți, pledează pentru existența unei categorii a căreia îi era specific un consum mai mare de energie socială în cadrul ceremoniei funerare. În primul rând obiceiul atestat doar pentru unele morminte de adulți de la *Ostrovogania* și *Cabana de metal*, de a ordona oasele arse la depunerea lor în urne, așezând fragmentele de calotă craniană deasupra. Din păcate observații similare nu au mai fost făcute în alte cimitire⁹⁴⁸, și mă refer în primul rând la cel de pe *Grindu Tomii*, pentru a putea face o examinare pe un stoc mai mare și cu determinări antropologice de sex. Oricum, obiceiul dovedit arată o atenție sporită asupra unor reguli ceremoniale în cazul unor indivizi, nu foarte numeroși. Dar aceste cazuri nu totdeauna sunt asociate cu inventare impresionante, așa cum poate ne-am fi așteptat, ceea ce dovedește că nu întotdeauna un mormânt „bogat” înseamnă neapărat și un individ important.

Privite mai atent, gropile mormintelor, cu dimensiuni apreciabile, arată că în interior odată cu vasele – urna, capacul ei și vasele adiacente – au fost așezate în interior pe măsură ce groapa era umplută cu un sol în care cenușa, destul de probabil de pe rug, era prezentă. Câteva cazuri în care sub urne au fost descoperite fie fragmente ceramice, fie chiar oase calcinate, arată că cel puțin în cazurile semnalate, nu este vorba de simple morminte de incinerare în urnă, ci de morminte în care s-a aruncat și cenușa și o dată cu ea și alte resturi culese de pe rug.

Sunt puține cazurile în care printre oasele calcinate s-au găsit piese de port din metal sau alte materiale. Dar absența lor poate fi pusă pe seama temperaturii ridicate, o dovadă în acest sens fiind și vasele deformate

⁹⁴⁶ Vezi pentru aceste obiceiuri G. Chukwukere, *CurrAnthrop* 22, 1981, 1, p. 61–70, unde se vorbește de asemenea schimburi la populația Fanta din actuala Ghana, ca și C. Levi-Strauss, *op. cit.*, p. 143 și urm., pentru amerindienii Winnebago sau pentru Birmania la E. Leach, *Critique de l'anthropologie*, Paris, 1968, p. 33–36.

⁹⁴⁷ Vezi discuția pe această temă la M. Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, *Dacia* NS 34, 1990, p. 53–75 și o reluare recentă la M. Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 101–112, cu un catalog de figurine adus la zi.

⁹⁴⁸ Astăzi știm că un asemenea tratament al resturilor cinerare a mai fost înregistrat la un mormânt Verbicioara descoperit la Desa, cf. capitolul destinat înmormântărilor Verbicioara, precum și într-un alt caz reprezentat de un Glockengrab din mediul Lausitz, recent cercetat în Polonia, cf. Cz. Hadamak, J. Wróbel, în vol. J. Chochorowski (red.), *Studia nad epoką brązu I wczesną epoką żelaza w Europie*, Kraków, 2007, p. 347–359.

de foc amintite, dar mai ales aspectul oaselor incinerate care arată că temperatura a atins 800–1 000°C, ceea ce arată că focul rugului a fost întreținut nu lăsat la voia întâmplării. Nu există dovezi arheologice privind rugurile. Fără îndoială acestea au fost ridicate ad-hoc la fiecare deces și se găseau plasate în afara spațiului funerar așa cum îl putem circumscrie arheologic. Dar o serie de complexe atât de la *Ostrovogania* cât și din preajma cimitirului de la *Grindu Tomii* ar putea documenta, dacă nu direct prezența unor ruguri, atunci alte episoade ale ceremoniei de incinerare, iar resturile descoperite în unele dintre ele – cum e cazul complexului de la *Cârna-Groapa lu' Mihalache* – par a indica că au fost arse structuri din chirpici pe pari, poate un soi de *Totenhaus*. Din păcate unele gropi circulare de la *Ostrovogania* nu au putut fi cercetate datorită infiltrării apei, dar cantitatea de chirpici din ele a putut fi înregistrată.

Dacă piesele de port au fost în mare măsură distruse de focul rugului, armele este evident că nu au făcut parte din inventarele funerare, atributele masculine fiind exprimate prin seturi ceramice. În aria grupei Gârla Mare sunt deosebit de puține, și mai ales discutabile, descoperiri de arme, astfel că o comparație statistică între depunerile de arme – singulare sau în depozite – și inventarele funerare nu poate fi făcută, dar rămâne deschisă posibilitatea ca multe dintre piesele de arsenal să fi făcut obiectul acelor *Wetfinds* astăzi zăcând probabil pe fundul lacurilor, gârlelor sau al Dunării.

Privind în ansamblu, structurile inventarelor mortuare Žuto Brdo–Gârla Mare, în ciuda „bogăției” unora dintre morminte, ele nu se deosebesc în ansamblul mai larg al epocii bronzului la Dunărea Mijlocie, ba chiar câteodată frapază prin aparenta monotonie și chiar prin lipsa unor elemente de port, desigur și din cauza incinerării. Diferențele sunt date și subliniate de modul complex al organizării spațiului funerar, organizare care indică comunități cu o structură internă pe măsură de complexă, cu ierarhii intra și extra comunitare, așa cum o indică în fond competiția reflectată în morminte.

9.8 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII WIETENBERG

Principala manifestare a bronzului mijlociu și târziu în podișul ardelenesc, cultura Wietenberg a fost definită ca atare mai întâi de către H. Schroller pe baza cercetărilor mai vechi întreprinse pe Dealul Turcului/Wietenberg, de lângă Sighișoara, de către C. Seraphin⁹⁴⁹, dar definiția lui Schroller, folosind și unele materiale ceramice mai vechi, de la Turdaș, menționate deja de către H. Schmidt, precum și altele caracterizate prin ceramică din categoriile Fürchenstichkeramik sau Linsenkeramik, nu a permis o încadrare corectă în timp. Încadrarea corectă, în epoca bronzului, și prima discuție temeinică a descoperirilor culturii Wietenberg, inclusiv menționarea unor materiale de asemenea fel din Moldova, de la Poiana, se datorează lui I. Nestor⁹⁵⁰. Deși documentată prin excelență doar pe teritoriul României, grupa Wietenberg a fost deseori discutată de specialiștii europeni ai epocii bronzului, o contribuție ce nu poate fi lăsată de-o parte fiind cea datorată lui M. Roska care a pus în circulație numeroase descoperiri Wietenberg din Transilvania⁹⁵¹. Un alt moment important al studierii grupei Wietenberg în perioada interbelică este marcat de lucrarea lui D. Popescu, dedicată bronzului transilvănean, care a adus, pe linia trasată de Nestor, câteva completări ale documentării⁹⁵². După război, în 1960, a fost publicat studiul lui K. Horedt, cu o bogată documentație și în care se specifica că pentru grupa Wietenberg este caracteristic ritul incinerăției, evoluția culturii fiind apreciată în perioadele Reinecke Bronz A2-D, corespunzând în date absolute intervalului dintre sec. XVI–XIII⁹⁵³ a.Chr. În același an, I. Nestor făcea din nou o scurtă prezentare a culturii Wietenberg. Cu această ocazie se atrăgea atenția asupra faptului că una dintre trăsăturile „deosebitoare” ale grupei Wietenberg o constituie ritul incinerăției, documentat cel mai adesea prin morminte izolate și, mai rar, prin cimitire, practică mortuară prin care comunitățile respective se apropie de cele din bazinul Dunării mijlocii. O altă caracteristică a grupei Wietenberg, subliniată cu aceeași

⁹⁴⁹ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 12–20.

⁹⁵⁰ I. Nestor, *Der Stand...*, p. 92–94.

⁹⁵¹ M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma I*, Oskor, Kolozsvár, 1942.

⁹⁵² D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgens*, București, 1944, p. 100–106.

⁹⁵³ K. Horedt, *Dacia NS 4*, 1960, p. 109–135.

ocazie și care merită reținută cu toată atenția, o constituie caracterul refractar la „contaminări”⁹⁵⁴. În anii care au urmat, documentarea privind grupa Wietenberg a sporit considerabil, contribuții dintre cele mai importante fiind aduse prin săpăturile din cimitirul de la Bistrița⁹⁵⁵, stațiunea de la Derșida⁹⁵⁶, precum și din cimitirul de la Dumbrăvița⁹⁵⁷.

Dar cea mai importantă contribuție la cunoașterea culturii Wietenberg este în momentul de față lucrarea lui Nikolaus Boroffka, care, publicată la sfârșitul secolului trecut, a prilejuit o înregistrare a tuturor descoperirilor, studierea întregului conținut al culturii pe baza unei examinări tipologice și chorologice minuțioase, care i-au permis autorului încheieri demne de reținut, între care un loc aparte l-a ocupat și studiul obiceiurilor mortuare⁹⁵⁸.

Originea culturii Wietenberg nu este soluționată încă în chip satisfăcător, în bună măsură datorită faptului că perioada timpurie a epocii bronzului din Transilvania, în sens tradițional, este încă inegal studiată. O serie de elemente ale conținutului material, dar mai ales ritul incinerăției, lasă deschisă probabilitatea ca grupa în discuție să fie legată „genetic” de manifestările bronzului timpuriu de caracter Zók târziu într-un proces mai amplu de înaintarea a acestora dinspre apus. Pentru zona centrală a Transilvaniei apariția grupei Wietenberg coincide în linii mari cu sfârșitul complexului cu ceramică decorată cu striuri – Besenstrich – moment considerat în chip tradițional ca marcând începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului. O teorie stranie, conform căreia apariția grupei Wietenberg, în speță cea a decorului spiralo-meandric, ar putea fi pusă în legătură cu cercul cicladic, a fost avansată mai demult de către A. S. Dimitriu⁹⁵⁹ și reluată recent de către A. Vulpe⁹⁶⁰. Cum însă lipsesc descoperirile intermediare care să susțină o călătorie a unor împătimiți ai decorației spiralomeandrice dinspre mediul marin al Cicladelor în zona de podiș a Transilvaniei, teoria nu poate fi reținută decât ca o curiozitate, cu atât mai mult cu cât deosebirile din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare sunt cât se poate de evidente. Fenomenul arheologic Wietenberg este cantonat doar în interiorul arcului carpatic, în zona de podiș al Transilvaniei, așezările urcând însă uneori și pe pantele muntoase până dincolo de 1 500 m. Stațiunile cunoscute, în număr de peste 500, atestă o anume densitate de locuire, care este însă amendată de raritatea descoperirilor funerare, cu atât mai mult cu cât cele mai multe sunt morminte izolate. Habitatul Wietenberg este puțin cunoscut, în special pe baza așezării de la Derșida, situate însă la limita vestică a ariei și, mai nou, prin cercetările cu totul recente din stațiunea eponimă⁹⁶¹. Atât prin conținutul material al culturii, cât și prin numeroasele materiale ceramice Wietenberg descoperite dincolo de fruntariile podișului ardelean, cultura Wietenberg se dovedește a fi fost în permanent contact cu mediile învecinate – Otomani, Monteoru, Suciul de Sus, Periam–Pecica – chiar dacă individualitatea marcată a grupei se dovedește a fi fost influențată doar în foarte mică măsură. O problemă specială o constituie contactul cu grupa Noua care pătrunde în Transilvania deja în cursul sec. XVI a.Chr. Problema nu este încă pe deplin lămurită, deși stațiunea recent cercetată de la Țichindeal lasă să se întrevadă o „coexistență” între comunitățile Noua și cele Wietenberg târzii⁹⁶². Mai vechile încercări de periodizare a culturii Wietenberg se sprijineau în întregime pe stratigrafia așezării de la Derșida⁹⁶³, în rest stațiunile având depuneri subțiri de locuire ce nu se pretau la observații stratigrafice. N. Boroffka a încercat, pe baza unei tipologii a ceramicii Wietenberg – forme și motive decorative –, o împărțire a întregii evoluții a grupei în patru faze A, B, C și D, de-a lungul unui interval corespunzând perioadelor Reinecke Bronz A2 – Bronz D (început)⁹⁶⁴. Puțin înțeleasă de specialiști, inserierea obținută de autorul citat este convingătoare, fiind susținută, de studiul chorologic foarte temeinic, ca și prin prezența unor materiale ce permit sincronizări cu etapele evolutive ale grupelor imediat învecinate. Desigur, se pot exprima rezerve față de periodizarea lui Boroffka, în special datorită caracterului lacunar al cercetării, care însă nu-i poate fi imputat autorului, dar, în liniile sale principale este cea mai completă până acum și poate fi reținută.

⁹⁵⁴ Nestor, în *Istoria României*, vol. 1, București, 1960, p. 112–113.

⁹⁵⁵ I. H. Crișan, *Materiale* 9, 1970, p. 137–160.

⁹⁵⁶ N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.

⁹⁵⁷ T. Soroceanu, A. Retegan, *Dacia* NS 25, 1981, p. 195–229.

⁹⁵⁸ N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Bonn, 1994.

⁹⁵⁹ A. S. Dimitriu, *Die Spirale in der Ornamentik des III. und II. Jahrtausends Südosteuropas*, București, 1942.

⁹⁶⁰ A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 257 și nota 4.

⁹⁶¹ I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București 1997.

⁹⁶² D. Popa., N. Boroffka, *SCIVA* 47, 1996, 1, p. 51–61.

⁹⁶³ Chidioșan, *Dacia* NS 12, 1968, p. 155–175; idem, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, p. 68–84. Punctul de vedere mai vechi al lui N. Chidioșan a fost „preluat” integral și de către S. Morintz, *Contribuții arheologice...*, p. 115–120.

⁹⁶⁴ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 244–294.

În date absolute, după cele mai recente datări cu radiocarbon, perioada Reinecke Bronz A se încadrează în intervalul 2250–1800 BC⁹⁶⁵. Pe baza sincronismelor cu grupele Otomani și Periam–Pecica, fenomenul Wietenberg începe cu multă probabilitate anterior perioadei Reinecke Bz A1, prin urmare cel puțin înainte de 2300 a.Chr. Pentru o datare absolută a sfârșitului grupei informația este discutată, în sensul înțelegerii diferite a raporturilor dintre locuirile Wietenberg târzii și cele Noua. Așezarea de la Țichindeal, a oferit însă date ce demonstrează clar o contemporaneitate Wietenberg târziu, Noua și Monteoru IIB. Pentru grupa Noua datările cu radiocarbon mai noi, în speță cele de la Crasnaleuca, indică un început al acesteia cel puțin în sec. XVI⁹⁶⁶ a.Chr. Dintr-o depunere Wietenberg cu material Noua, din așezarea de la Sighișoara a fost prelevată proba Bln-4622 – 3380±51 BP⁹⁶⁷, care, calibrată în domeniul 2 sigma dă intervalul 1780–1520 BC, în bună concordanță cu datările ¹⁴C mai noi pentru grupa Noua. Se poate deci admite pentru etapa târzie Wietenberg o datare în cursul sec. XVI–XV a.Chr, dar fără a se putea preciza deocamdată când va fi fost sfârșitul grupei.

Din punctul de vedere al descoperirilor mortuare pentru grupa Wietenberg dispunem astăzi de 49 de asemenea descoperiri, corespunzând la peste 200 de înmormântări, inegale însă din punctul de vedere al contextului.

Descoperiri funerare Wietenberg:

1. Aiton (Cat. 6);	26. Mirăslău (Cat. 603);
2. Albești (Cat. 11);	27. Moigrad (Cat. 610);
3. Ampoița (Cat. 15);	28. Noșlac (Cat. 638);
4. Apahida (Cat. 19);	29. Oarța de Sus (Cat. 648);
5. Archiud (Cat. 23);	30. Obreja (Cat. 649);
6. Ațel (Cat. 28);	31. Ocna Sibiului (Cat. 653);
7. Băcăinți (Cat. 57);	32. Ocnita (Cat. 654);
8. Băgău (Cat. 61);	33. Oiejdeia (Cat. 659);
9. Bernadea (Cat. 89);	34. Ozun (Cat. 691);
10. Bistrița (Cat. 102);	35. Poian (Cat. 741);
11. Cetea (Cat. 2020);	36. Sănnicoară (Cat. 838);
12. Cluj (Cat. 229);	37. Sântimbru (Cat. 841);
13. Derșida (Cat. 306);	38. Sânzieni (Cat. 844);
14. Deva (Cat. 313);	39. Sibișeni (Cat. 857);
15. Diviciorii Mari (Cat. 320);	40. Sighișoara (Cat. 859);
16. Dumbrăvița (Cat. 330);	41. Șaeș (Cat. 906);
17. Galații Bistriței (Cat. 368);	42. Șimleu Silvaniei (Cat. 918);
18. Giurtelecu Șimleului (Cat. 395);	43. Șoala (Cat. 921);
19. Hârpia (Cat. 437);	44. Târgu Secuiesc (Cat. 944);
20. Iernut (Cat. 474);	45. Tureni (Cat. 986);
21. Ilișua (Cat. 478);	46. Turia (Cat. 988);
22. Laslea (Cat. 535);	47. Uioara de Jos (Cat. 994);
23. Merești (Cat. 588);	48. Șoimeni (Cat. 1100);
24. Micești (Cat. 598);	49. Poiana Aiudului (Cat. 744a).
25. Mihai Viteazu (Cat. 600);	

Din punct de vedere chorologic descoperirile funerare Wietenberg (Pl. 322) ocupă destul de uniform aria grupei⁹⁶⁸. Lipsesc însă asemenea descoperiri în zona dintre cursul Hârtibaciului și versantul nordic al Munților Făgăraș, deși, chiar dacă mai rare, stațiuni Wietenberg sunt semnalate în regiune la Agnita, Cincu, Șercaia, Toarcia, Țichindeal și Ungra⁹⁶⁹. Cercetări sistematice nu s-au făcut decât la Țichindeal, unde a fost surprins un

⁹⁶⁵ R. Krause, în K. Randsborg (ed.), *Absolute chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC*, Acta Archaeologica 67, 1996/Acta Archaeologica Supplementa 1, 1996, p. 73–86; K. Rassman, în K. Randsborg, *op. cit.*, p. 199–209; J. Müller, în J. Batora, J. Peška (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra, 1999, p. 113–126; sau pe Internet la adresa <http://www.uf.uni-erlangen.de>, unde pentru etapa Straubing–Früh-Aunjetitz–Nitra–Nagyrev= BzA1 se dă intervalul 2250–1950 BC și pentru etapa Lanquaid–Hoch-Aunjetitz= BzA2–3, intervalul 2000–1800 BC.

⁹⁶⁶ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Noua, unde sunt discutate datările respective.

⁹⁶⁷ D. Popa, N. Boroffka, *op. cit.*, p. 56 și nota 40.

⁹⁶⁸ Pentru aria culturii Wietenberg, vezi N. Boroffka, *op. cit.*, vol. 1, p. 99 și harta 4 din vol. 2.

⁹⁶⁹ *Ibidem*, Catalogul cu nr. 2, 115, 380, 457, 469 și, respectiv, 486.

nivel de locuire în care materiale ceramice Wietenberg se găseau asociate cu altele Noua și Monteoru⁹⁷⁰, iar materialele provenite din celelalte stațiuni documentează prezența grupei și la sud de Hârtibaci, astfel că lipsa descoperirilor cu caracter mortuar se datorează fără îndoială hazardului cercetării.

Dintre descoperirile funerare Wietenberg listate, cele de la Poiana Aiudului (Cat. 744a) și de la Oarța de Sus (Cat. 648) trebuie examinate cu multe rezerve. La Poiana Aiudului-Cheile Aiudului, într-unul dintre tumulii de tip Livezile, la -0.15 m, în mantaua movelei, a fost descoperit un craniu uman cu cioburi Wietenberg alături⁹⁷¹. Complexul este secundar față de restul înmormântărilor din tumul, iar înmormântări de cranii în grupul Livezile sunt cu totul rare, singurul caz cunoscut fiind cel de la Țelna⁹⁷², ele mai fiind însă atestate în aria Wietenberg. Descoperirea, deși discutată de mai mulți specialiști, este doar menționată lipsind detaliile de ordin arheologic, tot așa cum cioburile nu au fost publicate. Deși descoperirea este situată la limita ariei Wietenberg⁹⁷³, ea poate fi inclusă în lista monumentelor funerare ale grupei, dar discuția asupra ei nu poate fi dusă dată fiind sărăcia informației de ordin arheologic. La Oarța de Sus, din informațiile disponibile extrem de sărace, se pare că este vorba de un complex cu o structură aparte. Este vorba de 5 gropi, dintre care cea notată cu A conținea scheletele a două animale despre care autorul săpăturii afirmă că sunt cai⁹⁷⁴, fiind descoperite și psalii *in situ*. Alături de unul dintre scheletele de animal au fost descoperite oase umane de la gambă. În celelalte gropi – B–E – s-au găsit oase umane calcinate depuse pe fund. Într-o altă groapă s-au găsit inele de buclă din aur și argint, brățări din bronz și un fragment de instrument din același aliaj. În gropi s-au mai descoperit multe vase și fragmente ceramice, toate cu urme de ardere secundară precum și două miniaturi de car din lut⁹⁷⁵. Informațiile disponibile pentru descoperirea de la Oarța de Sus sunt cu totul minimale, ceea ce împiedică o discuție asupra complexului. Desigur, structura acestuia, așa cum o putem cunoaște azi, indică un caracter de cult, dar se pune întrebarea în ce măsură este vorba de un complex cu caracter funerar propriu zis și în ce măsură nu este vorba de o cu totul altă situație, în care resturile osteologice umane să provină din manipulări post-mortem, manipulări care să nu fie neapărat legate de obiceiurile mortuare, întrebare la care se va putea răspunde abia după publicarea corespunzătoare a întregului complex.

În ceea ce privește caracterul cercetării, mai bine de jumătate din descoperirile funerare Wietenberg provin din săpături arheologice – sistematice (circa 44%), salvări (circa 8%) și sondaje (circa 6%) (**Fig. 81**), ceea ce asigură într-o oarecare măsură calitatea informației. Modul de publicare este însă mai puțin satisfăcător, cel mai adesea lipsind planurile individuale ale mormintelor, descrierile acestora fiind rutiniere și telegrafice. În cazul cimitirului de la Bistrița (Cat. 102), pe planul general al săpăturilor nordul este diferit poziționat față de cel indicat pe planul suprafețelor B, C și D⁹⁷⁶.

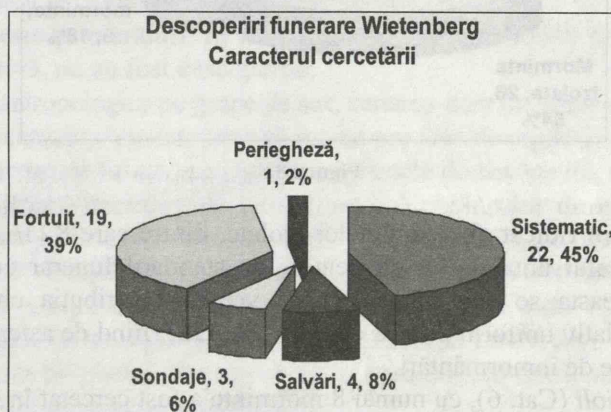

Figura 81

⁹⁷⁰ D. Popa, N. Boroffka, *op. cit.*

⁹⁷¹ N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur...*, p. 67. nr. 339, unde sunt citate lucrările care au menționat descoperirea.

⁹⁷² Descoperirea nu este sigură, după unii autori fiind vorba de un mormânt deranjat. Vezi capitolul dedicat înmormântărilor grupului Livezile.

⁹⁷³ Boroffka, *op. cit.*, Bd. II, harta 4.

⁹⁷⁴ Cu prilejul comunicării în cadrul căreia C. Kacsó, autorul săpăturii de la Oarța de Sus, a prezentat imagini ale complexului, regretata Alexandra Bolomey, paleontolog la Institutul de Arheologie din București, a făcut observația conform căreia cel puțin unul dintre schelete era de bovină!

⁹⁷⁵ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 108–109, care descrie complexul după informațiile oferite de C. Kacsó.

⁹⁷⁶ I. H. Crișan, *op. cit.*, compară fig. 1 și 2, cu planul general al săpăturilor și al secțiunii A și fig. 4 cu planul suprafețelor B, C, D.

Pentru cimitirul de la Sibișeni (Cat. 857) nu există un catalog al mormintelor, fiind deosebit de dificil de reconstituit inventarele doar după ilustrația fără trimiteri. Nu există decât câteva planuri de morminte și fotografii nu foarte clare. Pe planul cimitirului nu este trecut nordul⁹⁷⁷. De altfel și pentru alte cimitire Wietenberg nu există planuri individuale ale mormintelor, cel mai adesea acestea fiind ilustrate prin fotografii nu totdeauna foarte elocvente, cum e cazul celui de la Turia⁹⁷⁸. Neglijarea condiției exacte a descoperirii mormintelor este vizibilă chiar și în cazul celui de la Dumbrăvița (Cat. 330)⁹⁷⁹, care este totuși mai bine publicat, lipsa ilustrațiilor privind contextul fiind oarecum acoperită prin descrierile minuțioase de ceramică din catalog. Pentru cimitirul de la Ozun (Cat. 691) nu există, deocamdată, decât o simplă mențiune puțin folositoare, în ciuda faptului că cimitirul pare să fi fost biritual⁹⁸⁰. Cimitirul de la Ocna Sibiului (Cat. 653), cercetat de J. Teutsch cu multă vreme în urmă, este practic necunoscut, nefiind precizat nici măcar numărul exact al mormintelor descoperite⁹⁸¹.

Aceleași observații limitează informația și din punctul de vedere al contextului arheologic al descoperirilor funerare Wietenberg (Fig. 82). Astfel, dacă la prima vedere numărul destul de mare al cimitirelor și grupurilor de morminte (împreună 17 = 34%) pare încurajator, informațiile disponibile, așa cum am văzut, contrazic aparența. La fel, numărul foarte mare al mormintelor izolate, multe prezentate cu totul necorespunzător, contribuie la sărăcirea informației arheologice privind complexele mortuare Wietenberg. Una dintre cauzele acestei precarități a informației este dată de interesul acordat în primul rând inventarelor ceramice și mai puțin contextului arheologic, perspectivă ce poate fi considerată pe bună dreptate ca strict ciobologică. Dacă adăugăm și situațiile neclare ale celor câteva cazuri în care materiale ceramice descoperite în condiții puțin clare au fost considerate ca documentând înmormântări Wietenberg ca și lipsa de informații amintită deja pentru „complexul de cult” de la Oarța de Sus se poate constata cu ușurință că documentarea privind descoperirile funerare ale culturii Wietenberg este puțin satisfăcătoare.

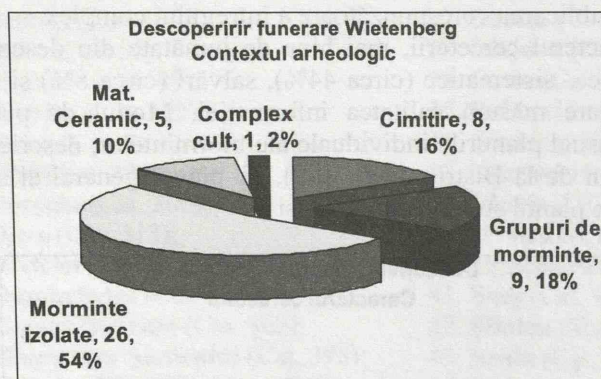

Figura 82

Pe de altă parte, numărul ridicat al mormintelor izolate, dintre care 8 (16.33%) au fost descoperite în așezări, indică din capul locului unul dintre elementele de standard funerar cu totul caracteristice grupei Wietenberg și prin care aceasta se deosebește net de vecini. Distribuția chorologică relevă că aceste descoperiri sunt răspândite relativ uniform pe aria culturii (Pl. 323), fiind de așteptat o sporire a numărului de cazuri pentru această categorie de înmormântări.

Cimitirul de la Aiton-Ciolt (Cat. 6), cu numai 8 morminte a fost cercetat în două etape – 1972 și 1976 – prin cercetări cu caracter de salvare⁹⁸². Amplasat pe malul unui pârau (Pl. 324/1), cimitirul se afla în proximitatea unei așezări Wietenberg⁹⁸³ ce poate fi socotită ca fiindu-i corespunzătoare. Este greu de precizat care va fi fost numărul real al înmormântărilor, fiind de presupus că pâraul Ciurgău a putut distruge unele complexe funerare. Cimitirul a fost plan. Ceea ce se știe despre înmormântări este, în primul rând, faptul că

⁹⁷⁷ I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995, p. 164–197, planul cimitirului la pl. I.

⁹⁷⁸ Zs. Székely, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, București, 1995, p. 127–146.

⁹⁷⁹ T. Soroceanu, A. Retegan, *op. cit.*

⁹⁸⁰ Zs. Székely, *SymThrac* 7, 1989, p. 246.

⁹⁸¹ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 61, nr. 304 din catalog, cu trimiteri la două inventare funerare reconstituite.

⁹⁸² T. Soroceanu, M. Blăjan, T. Cerghi, *File de Istorie* 4, 1976, p. 57–82.

⁹⁸³ M. Blăjan M., T. Cerghi, *Sargetia* 13, 1977, p. 131–147.

ritul funerar exclusiv a fost incinerarea, resturile calcinate fiind depuse în vase cu funcția de urnă. Pentru câteva morminte, cum e cazul de pildă pentru M.2 (Pl. 324/2), au fost descoperite structuri din piatră sub forma unor grămezi de pietre care acopereau urna și vasele adiacente. Pentru unele morminte sunt semnalate lespezi de piatră folosite drept capace pentru urne.

Cel mai reprezentativ monument funerar Wietenberg este însă, fără nicio îndoială, cimitirul plan de incinerare de la **Bistrița-Cetate**⁹⁸⁴ (Cat. 102). Nu este clar în ce măsură necropola a fost sau nu epuizată, dar pe planul general se poate observa că mormintele 1–3 sunt situate oarecum excentric față de celelalte ce apar a fi oarecum grupate (Pl. 325/2), lăsând astfel probabilitatea ca cimitirul să nu fi fost epuizat. De altfel, așa cum se arată în raportul publicat, urme ale unor morminte distruse de arături au fost identificate pe platou în preajma înmormântărilor înregistrate. Mormintele se găseau pe un soi de platou mărginit de pante (Pl. 325/1). După autorul săpăturii, în preajmă, la circa 400–500 m SV a fost identificată o așezare cu un strat de cultură subțire, o altă așezare mai fiind cunoscută la circa 1 km spre E. Nu au fost semnalate amenajări exterioare, cimitirul fiind plan. Au fost descoperite 38 de morminte, toate de incinerare în urnă, corespunzând la 39 de înmormântări, M.36 fiind dublu. Resturile osteologice au fost analizate antropologic pentru 23 de morminte, dar fără a se specifica grupele de sex⁹⁸⁵. Conform acestor date, pentru cele 23 de morminte este vorba de 11 indivizi adulți, 5 de vârstă *juvens* și 7 copii.

Unitar din punctul de vedere al ritului funerar, cimitirul de la Bistrița, cu cele 38 de morminte ale sale, ocupă o suprafață de circa 750 mp. Cercetarea neunitară a lăsat însă un spațiu neverificat între casetele B–C și caseta A, astfel că grupul mormintelor 1–3 apare ca excentric față de restul înmormântărilor, foarte aglomerate în special în suprafața/caseta B. În acest fel încercarea de a verifica prin procedee statistice regulile de organizare ale necropolei este sever amendată. Prin triangulația Voronoi–Dirichlet–Theissen pentru întregul cimitir (Pl. 326/1) se obține un coeficient Clark–Evans cu valoarea 0.588 corespunzând la o configurație neregulată – random – același rezultat fiind obținut și prin triangulația Delaunay (Pl. 326/2). Dacă se exclud mormintele 1–3, triangulația Voronoi–Dirichlet–Theissen cu un coeficient Clark–Evans cu valoarea 4.170, indică o organizare regulată a spațiului funerar. Este evident că cercetarea arheologică a cimitirului de la Bistrița-Cetate a avut lipsuri, în ciuda încercărilor de a mai descoperi alte morminte prin deschiderea secțiunilor S. I, III, IV–VIII. Atât din planul publicat, cât și din descrierea săpăturii reiese că în suprafața B, mormintele erau foarte înghesuite, uneori la distanțe foarte mici unul de altul, ceea ce ar corespunde unei organizări pe grupuri, dar care astăzi cu greu se mai poate verifica. Adâncimile fiecărui mormânt nu au fost precizate, din descrieri reieșind doar faptul că acestea se găseau aproape de suprafață, fapt care a dus la deranjarea sau distrugerea chiar a unor complexe funerare prin arături. În afara ceramicii alte elemente de inventar, a căror cartare ar fi putut fi cât de cât semnificativă, nu au fost descoperite.

În lipsa determinărilor antropologice pe grupe de sex, cartarea doar pe grupe de vârstă nu ajută foarte mult în încercarea de a surprinde eventuale elemente care să indice regulile de organizare. Totodată nicio diferențiere, din punctul de vedere al structurilor funerare în relație cu grupele de sex/vârstă, nu mai are cum fi făcută.

În fapt singurele informații operaționale pentru studiul cimitirului de la Bistrița sunt cele oferite de inventarele ceramice, dar cum pentru 14 morminte – M.2–3, 7, 9–12, 21, 26–28 și 34–35 – inventarele au fost complet distruse, nemaifiind recuperate decât cioburi și această posibilitate de examinare este redusă. Repertoriul ceramic, atât cât s-a putut stabili, cuprinde ca forme principale vasele pântecoase cu mai multe variante, străchinile/castroanele de asemeni variate și doar trei cești cu o toartă. Dată fiind varietatea formelor principale o cartare a acestora pe planul cimitirului nu ar face altceva decât să pună în evidență doar cazuri singulare, rezultatul fiind astfel cu totul nesemnificativ.

Seturile ceramice funerare sunt constituite din patru categorii deosebite prin numărul recipientelor. Cele mai numeroase sunt acele morminte – 21 (53.85%) – pentru care setul ceramic este constituit din doar două vase, urmate de mormintele cu un singur vas, cu funcția de urnă. Doar câteva morminte au avut mai mult de două vase, astfel M.8, 14, 17, 22 și 34 au avut câte trei vase, iar M.6 și 13 câte patru vase fiecare (Fig. 83).

Structura mormintelor (Pl. 327) corespunde firesc compoziției cantitative a seturilor ceramice, fiind astfel posibilă distingerea a 6 tipuri de morminte, dar care sunt reprezentate prin incidente variate. Tipul de morminte cu cea mai complexă structură – urnă depusă într-un vas sac, numit de autorul săpăturii „vas protector”, capac și 1–2 vase adiacente – este reprezentat doar de două morminte – M.8 și 14. Cel dintâi a aparținut unui

⁹⁸⁴ I. H. Crișan, Șt. Dănilă, Materiale 7, 1961, p. 145–151; I. H. Crișan, Materiale 9, 1970, p. 137–160.

⁹⁸⁵ *Ibidem*, p. 141, nota 8 și p. 159.

adolescent⁹⁸⁶, pentru cel de-al doilea lipsind diagnosticul antropologic. Următorul tip de morminte este cel constituit din urnă, capac și vase adiacente, ceva mai bine reprezentat, prin patru morminte – M.13, 17, 22 și 34 – pentru care drept capac a fost folosit un vas și M.19 a cărei urnă a fost acoperită cu un fragment ceramic. Statistic predomină mormintele cu urnă + capac – 19 cazuri (47.68%) – urmate de mormintele doar cu urnă – 10 cazuri (26.64%). Două morminte – M.6 și 18 – au avut alături de urnele fără capac câte un vas adiacent. În sfârșit, ultimul tip de morminte este cel a cărei urnă era acoperită cu o lespede de piatră, reprezentat la Bistrița doar prin M.1 (Fig. 84).

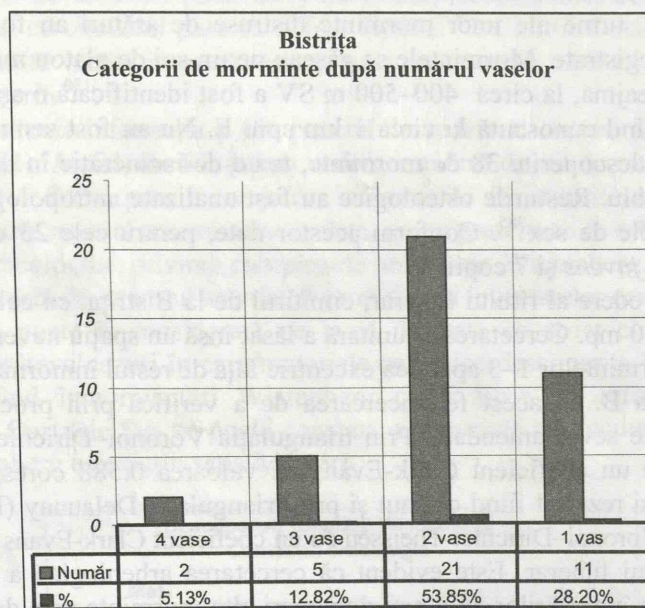

Figura 83

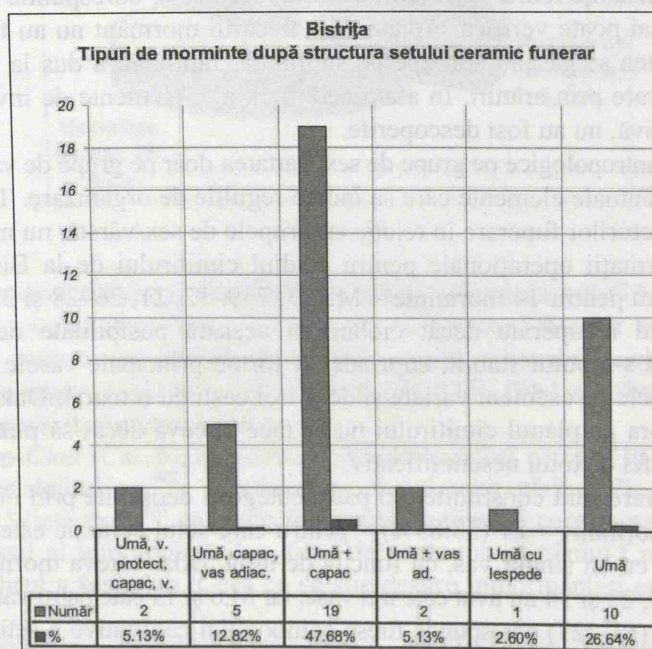

Figura 84

⁹⁸⁶ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 145 unde se afirmă că: „Oasele umane găsite în urnă sînt incomplet arse și de aceea s-au păstrat bucăți mai mari, printre care fragmente de cap femural, multe fragmente de diafize, coaste și fragmente de craniu. După aspectul acestora s-a conchis că mormântul a aparținut unui adolescent”.

Cartarea acestor tipuri de structuri funerare pare a pune în evidență existența a două grupuri de morminte (Pl. 328), fiecare având în poziție relativ centrală câte unul dintre cele două morminte ale căror urne au fost așezate în „vase-protector”. O asemenea dispoziție pledează pentru o organizare a cimitirului pe grupe/parcele, fiind de așteptat ca cimitirul să aibă o evoluție nuclear-radială⁹⁸⁷. Din nou poziția excentrică a M.1, singurul cu urna acoperită de o lespede, ridică o problemă, în sensul că diferențierea de ritual ar putea corespunde unui alt grup de înmormântări, dar faptul nu mai poate fi verificat.

Cu ocazia analizării cimitirului din punctul de vedere al cronologiei interne, N. Boroffka⁹⁸⁸ a schițat o cartare pe planul necropolei a tipurilor ceramice conform periodizării sale. A obținut un rezultat interesant, căci a pus în evidență o anume structură a cimitirului, conform căreia este vorba de două grupuri diferențiate în timp, cel mai timpuriu, cu elemente ale fazei A, fiind cel reprezentat prin mormintele 4, 14 și tendențial 19 și 22. În jurul acestui grup se plasează altele, cu elemente ale fazei B (Fig. 85).

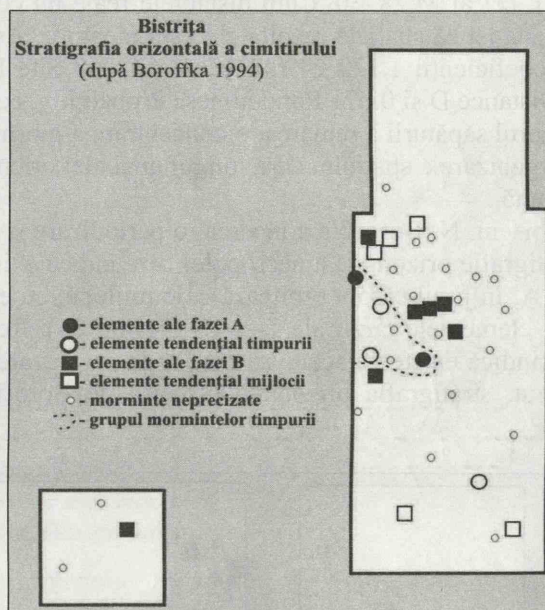

Figura 85

Studiul planimetric întocmit de N. Boroffka se apropie mult de cartarea făcută de mine acum pe tipuri/structuri funerare (Pl. 328), fiind astfel foarte probabil ca la Bistrița-Cetate să ne aflăm în fața unui cimitir organizat pe parcele, în cadrul cărora mormintele să fi fost dispuse „orbital”/radial în jurul unor înmormântări ale căror structuri complicate, ar indica personaje cu un statut social ridicat.

Cantitatea de informații disponibile, arheologice ca și antropologice, pentru cimitirul de la Bistrița nu permite o continuare a analizei. Din cele expuse până acum se poate reține doar posibilitatea ca cimitirul să fi fost parcelat, posibilitate ce trebuie verificată prin comparația cu alte necropole Wietenberg spre a vedea în ce măsură acest model de organizare al spațiului funerar este sau nu un element al standardului funerar al grupe.

Cimitirul de la **Sibișeni**⁹⁸⁹ (Cat. 857), cu cele 43 de morminte – 44 înmormântări, M. 40 fiind dublu – prezintă o importanță aparte în special prin cele 4 morminte de inhumație. Prin procentul (9.09%) în care inhumația este prezentă, acest rit funerar în cazul cimitirului de la Sibișeni se dovedește a fi un rit adiacent și secundar, necropola putând fi socotită ca birituală. Cercetată în anii '60 necropola de la Sibișeni se găsea pe o terasă înaltă de pe stânga Mureșului, în apropiere de confluența acestuia cu pârâul Pianu. Cu aceeași ocazie, la circa 200 m NE de locul în care se găsea cimitirul a mai fost cercetată și o așezare aparținând tot grupe Wietenberg, așezare care, după toate probabilitățile, trebuie să fie cea corespondentă spațiului funerar, fiind vorba de o situație asemănătoare cu cea de la Bistrița, unde așezarea se afla în imediata vecinătate a zonei funerare.

⁹⁸⁷ Vezi o discuție pe tema organizării și evoluției cimitirelor preistorice la V. Buffa, F. Buranelli, F. Trucco, *Materiali i problemi* 5, 1981, p. 7–18.

⁹⁸⁸ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 251–252 și fig. 26.

⁹⁸⁹ I. Paul, *Die Wietenberg-Nekropole und -Siedlung von Sibișeni (Kreis Alba)*, în I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995, p. 164–197.

Din păcate, punerea în circulație a cimitirului de la Sibîșeni, așa cum am mai spus, nu este satisfăcătoare. Lipsește un catalog detaliat al mormintelor, planuri individuale nu există decât pentru șase morminte, astfel că reconstituirea inventarelor se poate face cu anume aproximație după desenele de vase și după fotografiile publicate, cele din urmă de calitate îndoielnică. În sfârșit, resturile osteologice nu au fost determinate antropologic. Toate aceste lipsuri afectează în bună măsură posibilitățile de examinare a cimitirului.

La fel cu celelalte complexe funerare Wietenberg, cimitirul de la Sibîșeni este plan, nefiind descoperite nici un fel de amenajări exterioare. Aflate la mici adâncimi – cele mai adânci morminte se găseau la $-0.40 - 0.50$ m de suprafața actuală – multe dintre complexele funerare au fost distruse de arăturile cu mijloace mecanizate, astfel că este de presupus că necropola a avut un număr ceva mai mare de înmormântări decât cel surprins prin săpături. Pe planul cimitirului se pot distinge câteva grupări de morminte: M.1–5, grupul M.7–9, apoi grupul M.10–12, despre care se și spune în text că se găseau la circa 0.50 m unul de altul⁹⁹⁰ (Pl. 329), grupul mormintelor 17–16 și 37, 39–40a–b (Pl. 330), cel al M.28–30. Cum distanțele reale nu corespund cu cele de pe plan se explică de ce prin procedeele de statistică spațială rezultatele sunt aleatorii. Astfel prin triangulația Voronoi–Dirichlet–Theissen s-au obținut coeficienții 1.129 Clark–Evans și 0.760 Site Density, iar prin cea Delaunay coeficienții 0.323 Kolmogorov Distance D și 0.071 Randomness Probability, ceea ce corespunde unei structuri de tip random (Pl. 331/1–2). Autorul săpăturii a remarcat o concentrare a mormintelor în sectorul SSE⁹⁹¹. După I. Andrișoiu e vorba chiar de o organizare a spațiului de-a lungul unei alei orientate SE–NV⁹⁹², considerație cu totul „la ochi” ce nu poate fi reținută.

Și pentru cimitirul de la Sibîșeni, N. Boroffka a încercat o periodizare și un studiu planimetric din acest punct de vedere, rezultând o stratigrafie orizontală a necropolei care indică existența a două grupe timpurii de morminte, cu elemente ale fazei A, în jurul cărora orbitează cele mijlocii, cu elemente corespunzând fazei B, cele mai periferice fiind cele cu elementele târzii ale fazei C⁹⁹³ (Fig. 86). Rezultatul obținut de specialistul german este foarte important. El indică existența aceluiași model de organizare ca și în cazul cimitirului de la Bistrița, unde, așa cum am văzut, stratigrafia orizontală propusă de Boroffka se confirmă cu distribuția tipurilor/structurilor funerare.

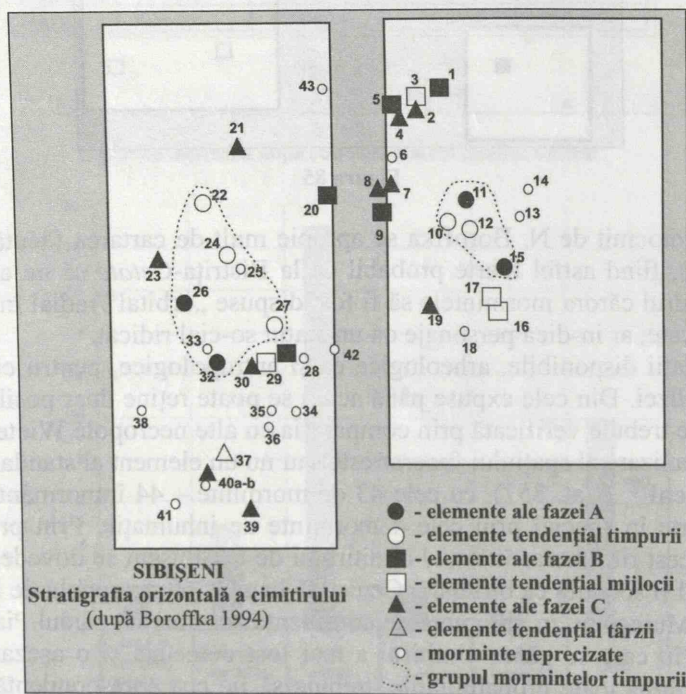

Figura 86

⁹⁹⁰ *Ibidem*, p. 167, în felul acesta fiind evident că la redactarea planului general al cimitirului distanțele reale dintre morminte nu au fost respectate.

⁹⁹¹ *Ibidem*, loc.cit.

⁹⁹² I. Andrișoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, București, 1992, p. 32.

⁹⁹³ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 251–252, fig. 26. Pe planul pentru Sibîșeni folosit de N. Boroffka lipsește M.31, explicația constând în faptul că lucrarea lui I. Paul a apărut după cea a lui N. Boroffka, cel din urmă având la dispoziție doar informații preliminare.

La Sibîșeni, variabilitatea tipurilor de morminte (**Pl. 332**) nu este la fel de pronunțată ca în cazul cimitirului de la Bistrița. Așa cum am mai amintit, patru morminte sunt de inhumație, în cazul M.21 fiind vorba de un schelet chircit, în cazul M.40b de un schelet de copil păstrat parțial și suprapus de mormântul de incinerație în urnă M.40b, apoi de un alt inhumat, dar deranjat fiind vorba de M.35 și, în sfârșit, M.43. Dintre mormintele de incinerație doar 9 au avut urnele acoperite cu capac – M.16, 19, 23–24, 31–32, 37 și 40a – restul fiind cu urne neacoperite și un singur mormânt cu resturile calcinate depuse pe fundul gropii și acoperite cu cioburi – M.42. Distribuția lor în plan nu este foarte elocventă, dar nu contrazice stratigrafia orizontală propusă de Boroffka. Se mai poate totuși sublinia faptul că, așa cum arată planul, mormintele de inhumație 21 și 40b, ca și înmormântarea de craniu din M.43 sunt situate oarecum periferic, dar această observație trebuie reținută cu prudență, căci nu au fost consemnate pe plan acele urme de morminte distruse de arături. Dacă reținem stratigrafia orizontală obținută de Boroffka, cimitirul de la Sibîșeni a fost constituit din două grupuri de morminte care au evoluat radial în decursul timpului, pozițiile centrale fiind ocupate, în cazul grupului constituit din M.10–12 și 15 de M.11, cu o urnă cu capac, iar în cazul grupului constituit din M.22–23, 24–25, 26, 29 și 31–32, de M.31–32, din nou cu urne cu capac. Trebuie însă recunoscut că situația nu este deosebit de elocventă, în primul rând datorită sărăciei de informații.

O importanță aparte pentru cimitirul de la Sibîșeni o prezintă cele patru morminte de inhumație. În cazul M.21, bine păstrat, este vorba de un schelet, aparent de adult, chircit pe dreapta și cu craniul către SE. Membrele inferioare sunt accentuat îndoite din genunchi, cu călcâiele sub șezut. În fața bazinului se găsea, spartă pe loc, o amforetă decorată cu motive spiralice, iar peste umărul și brațul stâng, alte cioburi de la un vas tronconic, despre care se afirmă că a fost spart ritual. Inventarul mai cuprindea și o lamă din obsidian⁹⁹⁴ (**Pl. 333**). Forma gropii, ca de altfel pentru toate mormintele de la Sibîșeni, nu a fost observată datorită condițiilor de sol. Asocierea scheletului cu cele două vase nu asigură fără dubiu apartenența înmormântării la grupa Wietenberg, în general, la cimitirul de la Sibîșeni. Al doilea mormânt de inhumație – 40b – este reprezentat printr-un schelet de copil păstrat parțial, craniul fiind lipsit de maxilar, aflat pe fundul unei gropi al cărei contur nu a fost surprins și suprapus de un mormânt de incinerație în urnă cu capac – 40a. Din păcate întregul complex este ilustrat doar printr-o fotografie cu totul ilizibilă⁹⁹⁵. Al treilea mormânt – M.35 – conținea un alt schelet răvășit de copil, cu craniul din nou lipsit de maxilar, cioburi de la două vase și un craniu de bovină⁹⁹⁶. În sfârșit, M.43 conținea un craniu uman singular, fără inventar.

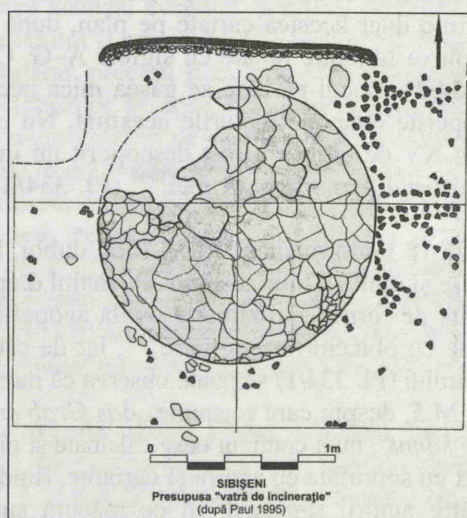

Figura 87

Așezarea Wietenberg din apropiere a fost cercetată prin câteva secțiuni și suprafețe. La marginea vestică a așezării a fost descoperită o vatră de formă circulară, cu un diametru de 1.50 m (**Fig. 87**), considerată, cu mult entuziasm, de către autorul săpăturii, a fi o posibilă „Einäscherungsherd”, argumentele sale în acest sens fiind următoarele:

⁹⁹⁴ I. Paul, *op. cit.*, p. 175.

⁹⁹⁵ *Ibidem*, loc. cit. și fotografia la pl. IV/4.

⁹⁹⁶ *Ibidem*, loc. cit și fotografia la fel de ilizibilă la pl. IV/2.

- „forma și mărimea neobișnuită a vetrei (diam. = 1.50m);
- starea bună de conservare;
- poziția în afara zonei locuite și la marginea așezării;
- sistemul special de construcție cu o substructură compactă din pietriș de râu și cioburi;
- lipsa resturilor de construcție în jurul vetrei;
- existența unei gropi cilindrice în partea de sud a vetrei în care au fost băgate resturi de vatră;
- asemănarea de formă și dimensiuni cu vatra de cult decorată cu motive spiralice din așezarea eponimă de la Sighișoara”⁹⁹⁷.

Nici unul dintre argumente nu poate fi reținut. Vetre asemănătoare ca formă, dimensiuni și structură sunt frecvent întâlnite în stațiuni ale epocii bronzului din România sau țările învecinate. În ceea ce privește dimensiunile vetrei, cu un diametru de numai 1.50 m, instalația este prea mică pentru incinerarea unui cadavru, alături de care trebuia să mai fost depuse și altele, ceramică, ofrande alimentare etc. La fel, multe dintre asemenea vetre se găsesc în aer liber, mai mult sau mai puțin în apropierea unor resturi de locuințe. Nu văd cum prezența gropii cu resturi de vatră, situată „în partea sudică a vetrei”⁹⁹⁸, poate constitui măcar un indiciu pentru arderea defuncțiilor acolo! Asemănarea cu vatra de la Sighișoara iarăși nu are cum constitui o dovadă sau măcar un indiciu pentru folosirea celei de la Sibîșeni ca loc de incinerare. În ceea ce privește starea bună de conservare, cred că autorul nu este familiarizat cu modalitățile de incinerare, căci ar fi avut o cu totul altă părere. Pentru incinerarea cadavrelor umane este necesară o temperatură de circa 800–1 000°C cel puțin, temperatură care nu poate fi obținută decât prin consumul unei cantități considerabile de combustibil, arderea trebuind a fi continuu întreținută, îndeobște prin folosirea unor produse de genul uleiurilor vegetale, grăsimilor animale etc. În aceste condiții urmele de ardere ar fi fost foarte puternice, iar folosirea presupusei vetre la repetate incinerări ar fi dus, inexorabil, la distrugerea ei. În aceste condiții, în jurul unei „vetre de incinerare” ar fi trebuit să rămână destule resturi, cioburi, dar mai cu seamă cenușă și cărbuni, chiar și fragmente de oase umane calcinate, ceea ce în cazul vetrei de la Sibîșeni nu s-a întâmplat! Pentru epoca bronzului din România s-a mai încercat să se acrediteze existența unui alt „rug”, de asemenea folosit în repetate rânduri, deci un soi de crematoriu, la Sărata Monteoru-Poiana Scorușului, încercare însă contrazisă de cercetările mai recente⁹⁹⁹. Pe cale de consecință, presupusa vatră de incinerare de la Sibîșeni nu reprezintă decât puțin locul incinerării defuncțiilor din așezare.

Cimitirul de la **Dumbrăvița-Stricata** (Cat. 330) a fost cercetat în anii 1974, 1976 și 1978, fiind descoperite 17 morminte, notate cu nr. 1–17, fiind doar acestea cartate pe plan, după ce, anterior, în anii 1970 și 1972 fuseseră salvate primele șapte complexe funerare notate cu siglele A–G. Cimitirul se găsea pe dealul *Cornu Pietrii*, la NNV de localitate (Pl. 334/1). Locul pe care se găsea mica necropolă este traversat de un pârau, câteva dintre morminte fiind descoperite chiar pe malurile acestuia. Nu există informații privind o așezare Wietenberg în preajmă, dar la 3 km NV de cimitir a fost descoperit un important depozit de bronzuri ce se găseau într-un vas tipic pentru repertoriul ceramic al grupei¹⁰⁰⁰ (Pl. 334/2). Resturile osteologice nu au fost analizate antropologic.

Cele 17 morminte corespund la 18 înmormântări, M.14 fiind dublu, în total cimitirul de la Dumbrăvița având 24 de complexe funerare sigure și unul cu totul nesigur. Pe malul drept al pârauului ce traversează spațiul funerar a fost descoperită o suprafață de formă aproximativ ovală acoperită cu un strat de arsură și cărbune considerată ca fiind posibil în relație cu obiceiurile mortuare¹⁰⁰¹, iar de către N. Boroffka ca resturi ale unui rug de incinerare¹⁰⁰². Pe planul cimitirului (Pl. 334/1) se poate observa că mormintele 1, 3 și 5 au fost descoperite chiar la marginile acestei suprafețe. M.5, despre care se spune „*das Grab enthält einigen Scherben, aus denen keine Form wiederhergestellt werden konnte*”, nu a conținut oase calcinate și nici cenușă, drept pentru care e foarte posibil să aparțină aceluiași complex cu suprafața cu arsură și cărbune, fiind despărțit artificial și considerat pe această cale drept mormânt de către autorii săpăturii. În ce măsură suprafața ovală cu pricina poate fi considerată drept rest al unui rug de incinerare este cu totul discutabil. Nu există un plan individual al acestui

⁹⁹⁷ *Ibidem*, p. 170.

⁹⁹⁸ Pe planul publicat este trasat un contur parțial, groapa de provizii care ar fi deranjat vatra lipsind. Un deranjament este schițat, dar în partea de NV a vetrei (vezi aici Fig. 7).

⁹⁹⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor culturii Monteoru, unde situația de la Poiana Scorușului este discutată în detaliu. Vezi și I. Motzoi-Chicideanu, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*, Baia Mare, 2003, p. 361–378.

¹⁰⁰⁰ T. Soroceanu, A. Retegan, *op. cit.*, p. 195–229.

¹⁰⁰¹ *Ibidem*, p. 194, unde se menționează și o roată miniaturală din lut descoperită pe această suprafață.

¹⁰⁰² Boroffka, *op. cit.*, p. 41, nr. 181 și p. 108.

complex, iar din fotografia publicată nu se poate distinge mare lucru. Descrierea, așa cum am văzut, este excesiv de telegrafică. În aceste condiții, a considera resturile cu pricina drept urme ale unui rug este excesiv. Este destul de probabil că aceste resturi, situate în preajma înmormântărilor să fi fost oarecum în relație cu ceremonialurile funerare, dar mă îndoiesc că este vorba de un rug funerar datorită lipsei oaselor calcinate¹⁰⁰³.

Ca și celelalte necropole Wietenberg și cimitirul de la Dumbrăvița este plan. Este foarte posibil ca numărul înmormântărilor să fi fost mai mare, dar nu există niciun fel de informații asupra aspectului modern al locului unde se găsea cimitirul, în special asupra pârâului care-l traversează. Problema este destul de importantă, căci, dacă cursul pârâului exista și în vechime, ar fi fost de așteptat ca și spațiul funerar să fi ținut cont de acesta în ceea ce privește organizarea. Dar cercetarea arheologică propriu-zisă, în teren, a fost făcută cu evidentă superficialitate la Dumbrăvița, astfel că nu se mai poate verifica în ce măsură e vorba de un pârâu mai vechi sau de o albie de torent recentă. Cum primele șapte morminte – A-G – nu au fost cartate, nu mai avem cum să ne dăm seama de configurația spațiului funerar, orice discuție pe această temă fiind lipsită de destin... De asemenea, adâncimile mormintelor nu au fost totdeauna înregistrate, nu există planuri ale mormintelor ci doar câteva fotografii inutilizabile, iar gropile mormintelor nu au fost observate. Informația arheologică este extrem de săracă, singurele date privind structurile funerare fiind scurtele descrieri din catalog, atenția celor doi autori îndreptându-se cu precădere asupra inventarului ceramic.

Toate mormintele de la Dumbrăvița sunt de incinerare în urnă. Din puținele mențiuni disponibile se pot deosebi câteva variante de morminte, astfel fiind a. – morminte cu urnă + castron-capac + lespede din piatră (2 morminte: M.11 și F); b. – morminte cu urnă + lespede din piatră + vas adiacent (2 morminte: M.2 și 14b); c. – morminte cu urnă + castron-capac + vas adiacent (2 morminte: M.6 și 10); d. – morminte cu urnă + lespede din piatră (3 morminte: M.4, 7 și 15); e. – morminte cu urnă + castron-capac (6 morminte: M.1, 12, 13, D, E și G); f. – morminte cu urnă + vas adiacent (1 mormânt: M.3) și g. – morminte numai cu urnă (8 morminte: M.8–9, 14, 16–17, A–C). Distribuția lor pe plan – fără mormintele A–G necartate – nu indică niciun fel de grupare (Pl. 335). Ar mai trebui adăugat că, în cazul M.16, urna a fost acoperită cu pietre, fiind foarte probabil vorba de o amenajare de tip Steinpackung, dar cum lipsește o ilustrare adecvată proba arheologică nu poate fi făcută. În același timp, din păcate, lipsa determinărilor antropologice nu permite relaționarea structurilor funerare la grupele de sex/vârstă.

Repertoriul ceramic al cimitirului este relativ variat, cu 14 forme reconstituite pentru cele 25 de înmormântări¹⁰⁰⁴. Acestora li s-ar mai putea adăuga, eventual, și altele, prezente însă doar prin fragmente ceramice, drept pentru care formele nu au mai putut fi precizate. Din păcate nu se spune nicăieri în studiul publicat dacă vasele ce alcătuiau setul ceramic funerar, precum și fragmentele ceramice descoperite uneori în urne, erau sau nu trecute prin foc, dar prezența cioburilor în urne, mai ales în cazul în care recipientele nu se mai puteau întregi, lasă loc presupunerii că pe ruguri, alături de cadavre mai erau depuse și vase cu alimente.

În principal, drept urne au fost folosite vase pântecoase, cu profil în S, de dimensiuni variate și cu patru variante, ultima fiind în fapt o amforetă cu două toarte plasate sub margine. Tot ca urnă a mai fost folosit și vasul sac cu două toarte plasate sub margine. Vasele tronconice – castroane – sau castroanele cu corp semisferic și cu mărgini evazate ca și castronul tronconic cu umăr bombat cu prag, cu gât scurt, au fost folosite predilect drept capace pentru urne, dar în cazurile câtorva morminte, resturile cinerare au fost depuse în castroane, cum este cazul M.1, care a avut drept urnă castronul C2, M.3 care a avut drept urnă castronul C5 și M.7, 9 și 14b pentru care s-au folosit ca urne castroane C3. Mai puțin frecvente, vasele adiacente sunt reprezentate de trei cești (Fig. 88)¹⁰⁰⁵.

După statistica întocmită de cei doi autori, forma cea mai frecventă este castronul C2, prezent în 7 morminte, urmat de castronul C4, prezent în 6 morminte, apoi de vasul U4, prezent în 5 morminte, restul formelor având incidențe mici¹⁰⁰⁶. Lipsind diagnozele antropologice nu mai avem cum preciza, dacă între formele și dimensiunile vaselor folosite ca urne și grupele de sex/vârstă a existat o relație sau nu. Cel mult putem bănui că în cazurile M.1, 3, 7, 9 și 14b, pentru care drept urne au fost folosite castroane, este vorba de înmormântări de copii.

¹⁰⁰³ Exemple foarte bune de asemenea instalații pentru incinerarea defuncțiilor sunt cele 48 de ruguri individuale descoperite în cimitirul Suci de Sus de la Zemplinske Kopčany, în Slovacia, de fiecare dată pe aceste ruguri, de altfel foarte elaborate, fiind găsite oase calcinate răvășite, cioburi, urme de arsură, cf. Sonia Demeterova, *SlovArch* 31, 1984, 1, p. 20–21 și fig. 2/2, 6.

¹⁰⁰⁴ T. Soroceanu, A. Retegan, *op. cit.*, p. 200–203 și fig. 22 cu formele respective.

¹⁰⁰⁵ Pentru imaginea de la fig. 8, am folosit siluetele desenate de T. Soroceanu, A. Retegan, *op. cit.*, fig. 22, dar le-am rearanjat, am exclus desenul roții miniaturale și am dat alte numere.

¹⁰⁰⁶ *Ibidem.*, tabelul statistic de la fig. 23.

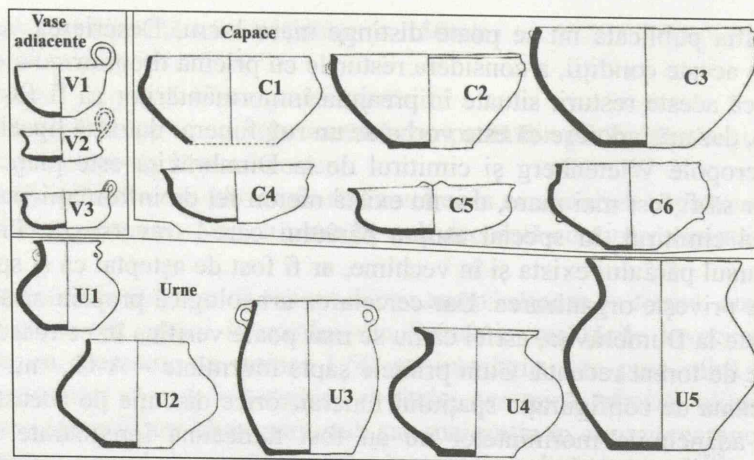

Figura 88

Considerat un monument important al grupeii Wietenberg, cimitirul de la Dumbrăvița, prin scăderile cercetării arheologice, dezamăgește în ceea ce privește examinarea structurilor funerare. Ceva mai important este depozitul de bronzuri descoperit nu departe, pe raza localității Perișor și care, după opinia celor doi autori citați, se plasează la sfârșitul epocii bronzului, în aceeași vreme cu cimitirul. Nu este cazul aici a unei discuții asupra depozitului, care a fost prezentat și discutat¹⁰⁰⁷. Doresc doar să subliniez că prezența unui număr important de arme – 25 întregi plus un fragment de lamă – poate explica, alături de celelalte depozite sau descoperiri singulare de asemenea piese în aria Wietenberg, lipsa pieselor de arsenal în inventarele funerare. Aceeași situație ar putea fi și pentru piesele de port, de asemenea cunoscute din descoperiri singulare sau depozite cunoscute în aria de răspândire a grupeii¹⁰⁰⁸. De altfel, din inventarul M.19 de la Sibîșeni a făcut parte și un ac din bronz, păstrat fragmentar¹⁰⁰⁹. Este cu totul regretabil că autorii săpăturii de la Dumbrăvița nu au făcut o cercetare de teren sistematică în zona din jurul cimitirului, căci în eventualitatea identificării așezării corespunzătoare necropolei și poate și a altor vestigii contemporane am fi avut la dispoziție o situație care ar fi pus laolaltă așezarea, zona funerară și locul/locurile pentru depunerile votive (depozite), adică raportul dintre trei spații cu grade diferite din punct de vedere ceremonial. Oricum, judecând după alte cimitire Wietenberg pentru care au fost identificate așezările corespunzătoare, și în cazul celui de la Dumbrăvița este de presupus că stațiunea căruia i-a aparținut, trebuie să fi fost în imediata apropiere, la fel cum este și locul în care a fost descoperit depozitul.

Cimitirul de la **Deva** (Cat. 313) a fost cercetat în anul 1976, pe teritoriul orașului lângă un canton CFR, săpătura având un caracter de salvare¹⁰¹⁰. Resturile osteologice nu au fost determinate antropologic. Din motive obiective, cimitirul nu a putut fi cercetat în întregime, fiind de presupus că numărul înmormântărilor a fost ceva mai mare. Au fost descoperite 17 morminte, toate de incinerare în urnă. Informațiile privind structurile funerare – forma gropilor, amenajări interne, adâncimi – sunt la fel de sărace ca și în cazurile precedente. Pe teritoriul orașului Deva sunt cunoscute mai multe stațiuni Wietenberg¹⁰¹¹, dar este dificil de precizat căreia dintre acestea i-a aparținut cimitirul. Numărul mic de morminte nu îngăduie o analiză prin procedee de statistică spațială. Dar, cel puțin la prima vedere, este posibil ca cimitirul de la Deva să fi fost constituit din două grupe de înmormântări, cea dintâi, situată în jumătatea răsăriteană a spațiului funerar fiind constituită din M.1–2, 5, 3, 12, 10–11, 4, 13, 9, 16 și 17 – iar cea de-a doua situată la vest, din M.15, 14, 8, 6 și 7 (Pl. 336).

După numărul și poziția vaselor folosite cu diferite funcții – urnă, capac sau vas adiacent – se pot deosebi 4 structuri: a. – morminte cu urne acoperite cu capace și cu vase adiacente în interior – M.9, 16–17; b. – morminte cu urna acoperită cu un vas drept capac – M.8, 10–11, 13–14; c. – morminte cu urnă și cu vas adiacent în interior – M.1 și 7 și d. – morminte doar cu urnă – M.2–6, 12 și 15. Distribuția lor pe planul cimitirului ar

¹⁰⁰⁷ *Ibidem*, p. 207–211.

¹⁰⁰⁸ Vezi pentru arme și piese de port în aria Wietenberg la Boroffka, *op. cit.*, p. 230–243.

¹⁰⁰⁹ I. Paul, *op. cit.*, p. 165.

¹⁰¹⁰ I. Andrișoiu, SCIVA 29, 1978, 2, p. 241–256.

¹⁰¹¹ Este vorba de cele din punctele Dealul Cetății, Cartierul Progresul, Cimitirul ceangăilor, Cimitirul reformat, Strada depozitelor și Strada Hărăului, cf. I. Andrișoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei...*, Catalog, p. 121, nr. 40, unde mai sunt menționate și descoperiri singulare, sau, foarte important, depozite, cum este cel binecunoscut constituit din colane de tip Ösenhalsring..

corespunde oarecum cu cele două grupe prezumate, deosebirile fiind de ordin ritual, în sensul că structurile funerare din jumătatea de vest sunt mai „sobre”, lipsind mormintele cu urne cu capac și cu vase adiacente (Pl. 337). În urna M.16 s-a descoperit o mică mărgea din os, iar în cea a M.9 bucăți de chirpic, socotite ca provenind de la rugul funerar¹⁰¹². Repertoriul ceramic cuprinde forme caracteristice culturii Wietenberg, formele principale fiind vasul pântecos, vasul sac și castroanele cu diferite variante. Ca urne au fost folosite totdeauna vase de aspect amforoidal. După numărul vaselor, se distinge M.9, cu patru vase, urmat de M.17 cu trei vase, ambele situate la marginea răsăriteană a spațiului funerar.

Aparent, și cimitirul de la Deva este puțin expresiv din punctul de vedere al ritualului, dar nu trebuie pierdut din vedere că nu se cunosc detaliile privind formele gropilor sau ale altor amenajări. De asemenea, lipsa determinărilor antropologice limitează din nou discuția asupra cimitirului.

Relativ recent cercetat, cimitirul de la **Turia** (Cat. 988), situat în colțul sud-estic al Ardealului, contribuie la completarea hărții descoperirilor funerare Wietenberg, în această zonă, până de curând lipsind asemenea monumente. Cimitirul se găsea plasat în punctul *Vármegye*, pe un platou al terasei stângi a pârâului Turia. În decursul vremii stratul superior de pământ a fost fie erodat în urma acțiunii ploilor, fie mult afectat de arături astfel că multe complexe funerare au fost distruse. În total au fost descoperite 25 de morminte de incinerare, corespunzând la 26 sau 27 de înmormântări, M.10 fiind socotit ca triplu¹⁰¹³. Foarte importantă este descoperirea, la circa 300 m vest de platou, a unui alt mormânt de incinerare izolat, notat cu sigla M.26¹⁰¹⁴.

Cimitirul, plan ca de altfel toate celelalte necropole Wietenberg, este unitar din punctul de vedere al ritului funerar, toate mormintele descoperite fiind de incinerare. Din păcate arăturile au distrus multe morminte astfel că „nu s-a putut stabili numărul urnelor care au fost acoperite cu capac”¹⁰¹⁵.

Pe planul cimitirului se poate observa că în zona apuseană a existat un grup de morminte constituit din M.4–7, distinct distanțat de restul mormintelor, în cadrul cărora M.10a–c ocupă o poziție oarecum centrală (Pl. 338). Distanțele dintre morminte au variat între 0.80–2 m, dar este îndoielnic că la întocmirea planului general au fost consemnate cu precizia necesară. Prin cele două proceduri de analiză statistică spațială se indică o structură de tip regular, așa cum o arată, în cazul triangulației Voronoi–Dirichlet–Theissen, valorile de 4.048 pentru coeficientul Clark–Evans și de 0.586 pentru Site Density (Pl. 339/1), sau, în cazul triangulației Delaunay, de 0.354 pentru coeficientul Kolmogorov Distance D și de numai 0.036 pentru Randomness Probability (Pl. 339/2).

Din punct de vedere ritual, dacă structura mormintelor nu mai poate fi precizată datorită deranjamentelor, există totuși două cazuri care se disting. Este vorba în primul rând de M.7, în a cărui groapă, cu un diametru de 0.45 și adâncă de numai 0.28 m, nu s-au găsit decât oase calcinate, fiind vorba de un mormânt de incinerare în groapă – Brandgrab – și de M.26, cel situat la 300 m vest de restul necropolei, și a cărui urnă era acoperită cu o lespede din piatră, printre oasele calcinate fiind găsit și un mic topor din piatră cu gaură de înmănușare¹⁰¹⁶. M.7 se găsește printre cele patru morminte situate excentric către vest la circa 4–6 m, față de restul mormintelor, iar M.26 aparține unei cu totul alte zone funerare perfect separate de cimitirul din punctul *Vármegye*. Avem la dispoziție doar două cazuri, dar se conturează, e drept destul de vag, posibilitatea ca la Turia să fi existat anume diferențieri de ordin ritual care să-și găsească expresia în structura micului cimitir. Nu avem la dispoziție situații asemănătoare pentru a verifica prin comparație, dar problema rămâne deschisă.

La Turia a fost posibilă surprinderea gropilor mormintelor. În cele mai multe cazuri este vorba de gropi circulare în plan cu diametre destul de mari, astfel că față de dimensiunile vaselor din groapă mai exista spațiu. Din păcate nu știm dacă umpluturile gropilor conțineau sau nu cenușe, adică dacă avem de-a face cu morminte din categoria Urnengrab propriu zise sau e vorba, cel puțin în unele cazuri, de morminte din categoria celor cu cenușe risipită – Brandschüttungsgräber.

Atât cât se poate deduce din descrierile din catalog, la Turia au existat 5 tipuri/varianțe de morminte: a. – morminte de incinerare în groapă – M.7; b. – morminte numai cu urnă – M.2–5, 8–10, 12–14, 21–25; c. – morminte cu urnă + capac – M.1–2, 6, 11, 15–20; d. – morminte cu urnă + vase adiacente – M.10a–b și

¹⁰¹² I. Andrișoiu, *op. cit.*, p. 34.

¹⁰¹³ Pentru M.10 descrierea este oarecum contradictorie. Astfel se afirmă că urna M.10a „conținea oasele carbonizate ale inhumatului (sic!)”, mențione care lipsește pentru urna M.10b, iar pentru M.10c se spune că s-a găsit „Un vas mic din pastă amestecată cu nisip, cu boabe mari, arsă negru-cărmiziu. S-au păstrat numai câteva fragmente neîntregibile”, dar nu se specifică în nici un fel dacă printre cioburile vasului mic s-au găsit sau nu oase calcinate, cf. Székely, *op. cit.*, p. 129. Dar, la p. 130 se afirmă că cele trei urne au avut fiecare „resturi de incinerare”.

¹⁰¹⁴ Zs. Székely, în vol. *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995(1996), p. 127–145.

¹⁰¹⁵ *Ibidem*, p. 131.

¹⁰¹⁶ *Ibidem*, p. 128 pentru M.7 și p. 130 și pl. 8/1–2 pentru M.26.

e – morminte cu urnă acoperită cu o lespede de piatră – M.26. Distribuția pe planul cimitirului (Pl. 340), cu rezervele impuse de starea de conservare a mormintelor, pare a indica un grup central, cu morminte în jurul M.10/a–c, cu structuri mai complexe, având către sud-est trei morminte – M.23–25 – doar cu urne și grupul amintit deja de la vest.

Ordonarea după adâncimi, deși trebuie privită cu rezerve, căci nu se cunoaște cât s-a distrus prin apele pluviale și prin arături, permite distingerea a trei trepte de adâncimi (Fig. 89). Prima dintre acestea este de la -0.28 m la -0.35 m, cea de a doua între -0.38 m și -0.44 m, iar cea de a treia de la -0.44 m la -0.60 m. Se poate observa că majoritatea mormintelor doar cu urnă se plasează pe prima și pe cea de-a doua treaptă, deși M.23, cu o adâncime de -0.60 m avea doar o urnă. Tot printre cele mai puțin adânci se situează și M.7, de incinerare în groapă. Mormântul triplu 10a–c se găsește pe treapta de mijloc. Date fiind rezervele ce se impun, este dificil de a susține că a existat o relație între dimensiunile gropilor, relevate prin adâncimile lor și structura mormintelor, dar graficul adâncimilor pare a oferi o indicație în acest sens, mai ales dacă observăm că M.12, 8, 16, 17 și 18, situate în jurul M.10, au aproximativ aceleași adâncimi.

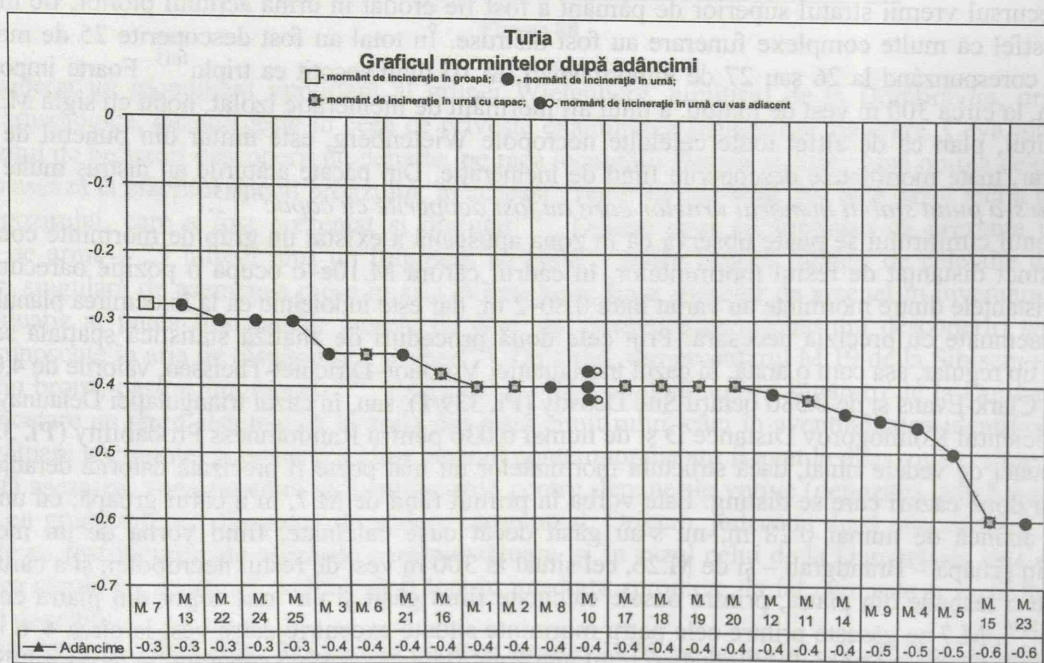

Figura 89

Privind din această perspectivă pare posibil ca și la Turia să se poată pune în evidență același model ce a putut fi schițat pentru cimitirele de la Bistrița și Sibîșeni, cu o organizare pe grupuri, cu evoluții radiale. Dar aceste încercări de privire statistică sunt doar schițe, o analiză riguroasă din această perspectivă susceptibilă să configureze un model credibil fiind imposibil de efectuat în lipsa planurilor generale riguros redactate, a planurilor cu detalii precizate privind fiecare dintre structurile funerare/morminte cercetate, ceea ce, deocamdată nu e cazul.

În afara cimitirelor discutate până acum, tot în sud-estul Transilvaniei a mai fost cercetat în ultimii ani și cimitirul de la **Ozun** (Cat. 961). De fapt descoperirea este practic necunoscută, singurele informații pe care le deținem dintr-o cât se poate de sumară mențiune¹⁰¹⁷, este că la Ozun a fost cercetat un cimitir cu mai multe morminte, cele mai multe de incinerare, dar și de inhumație, aparținând culturii Wietenberg. Descoperirea pare importantă, atât prin faptul că este vorba de un cimitir, care, am văzut deja, sunt rare în aria culturii Wietenberg, dar și prin prezența unor morminte de inhumație, fenomen la fel de puțin frecvent pe arealul grupei.

Alte posibile cimitire, de mici dimensiuni, cărora li se mai pot adăuga și grupurile de morminte – câte 2–3 –, aparținând culturii Wietenberg sunt cele de la Iernut (Cat. 474), Ilișua (Cat. 478), Ocna Sibiului (Cat. 653), Ocnița (Cat. 654), Sighișoara (Cat. 859) și Șimleu Silvaniei (Cat. 916). În toate aceste cazuri informațiile sunt lacunare, astfel că nu se mai poate preciza în niciunul din cazuri numărul real al înmormântărilor.

¹⁰¹⁷ Zs Székely., SympThrac 7, 1989, p. 246.

La **Iernut** este vorba de două morminte de incinerare, descoperite în 1956. Cel dintâi – M.1 – avea alături de urnă două vase adiacente, în vreme ce al doilea – M.2 – se compunea doar dintr-o urnă acoperită cu o lespede din piatră, dar fără oase calcinate, motiv pentru care mormântul a fost considerat a fi un cenotaf¹⁰¹⁸. Grupul de morminte de incinerare de la **Ilișua** este doar menționat, fără alte precizări¹⁰¹⁹. Pentru **Ocna Sibiului** se știe că este vorba de un cimitir plan descoperit înainte de 1878 de către Teutsch care a susținut că este vorba de 14 morminte de incinerare, unele urne fiind acoperite cu lespezi din piatră, din inventare făcând parte și două plăcuțe din os. Astăzi mai pot fi reconstituite doar inventarele a două morminte, asupra restului informației plutind îndoiala¹⁰²⁰. La **Ocnita** au fost descoperite două morminte de inhumare, din care doar unul aparține clar grupei Wietenberg, fiind vorba de un schelet de adult¹⁰²¹. În urma unei descoperiri întâmplătoare la **Sighișoara** a fost descoperit un grup din trei morminte de incinerare în urnă, cel de al treilea fiind lipsit de oase calcinate¹⁰²². La **Șimleu Silvaniei** au fost descoperite fortuit în 1898, cu ocazia construirii unui hotel, mai multe vase cu cenușă și oase arse, descoperirea rămânând inedită¹⁰²³.

Următoarea categorie de descoperiri mortuare Wietenberg și cea mai numeroasă este alcătuită din morminte izolate. Acestea sunt: Albești (Cat. 11), Ampoița (Cat. 15), Archiud (Cat. 23), Băcăinți (Cat. 57), Băgău (Cat. 61), Cetea (Cat. 202), Cluj-Gura Baciului (Cat. 229), Diviciorii Mari (Cat. 320), Galații Bistriței (Cat. 368), Giurtelecu Șimleului (Cat. 395), Hăpria (Cat. 437), Mirăslău (Cat. 603), Moigrad (Cat. 610), Noșlac (Cat. 638), Poian (Cat. 741), Sânzieni (Cat. 844), Șaeș (Cat. 906), Șoala (Cat. 921) și Târgu Secuiesc (Cat. 944). Cea dintâi caracteristică a acestor descoperiri o constituie sărăcia informației, astfel că în afara înregistrării lor ca descoperiri mai multe nu prea mai sunt de spus. Dar, în același timp, oricât am lua în considerare hazardul descoperirilor, aceste morminte izolate, prin numărul lor relativ mare, par să se constituie într-una dintre trăsăturile obiceiurilor mortuare/standardului funerar al grupei Wietenberg, trăsătură care contribuie la individualitatea acestui comportament vizavi de grupele culturale imediat învecinate.

Mult discutate în literatură au fost complexele funerare de la **Derșida** (Cat. 306). Aici, în cursul cercetării așezării Wietenberg situate în punctul **Dealul lui Balotă** au fost descoperite 7 complexe funerare. Conform succesiunii stratigrafice a așezării, complexele mortuare descoperite se înșiră astfel: M.1 – inhumat în groapă de formă ovală, chircit pe dreapta cu craniul către SE, cu o piatră ovală alături de craniu (**Pl. 341**) și M.2 – craniu singular, în groapă cilindrică, fără inventar, sunt socotite ca aparținând nivelului 1 (**Pl. 341**). M.6 – incinerat în urnă, fără inventar, într-o groapă a nivelului 2; M.3 – incinerat, într-o groapă circulară, avea pe fund o urnă împrejmuțită cu pietre și acoperită cu trei fragmente ceramice de la un alt vas, alături fiind descoperite un Krummesser, o fusaiolă, două cochilii de scoică marină și două perle tubulare din pastă cu nervuri spiralice (**Pl. 341**); M.4 – incinerat, într-o groapă circulară ce pornea din nivelul 3, pe al cărei fund se găsea un vas folosit ca urnă, înconjurat de pietre și acoperit cu o lespede; M.5 – incinerat, resturile calcinate fiind descoperite în vasul-urnă cât și în jur. Vasul urnă este un castron, el fiind acoperit cu un alt fragment ceramic. Inventarul este alcătuit din 9 perle din cochilii de *Dentalium*, un pandantiv din os și un altul din cuarțit; M.7 – incinerat în urnă, într-o groapă ce aparținea nivelului 4, pe fundul gropii găsindu-se un vas, cu funcția de urnă, acoperit cu un altul și înconjurat de pietre¹⁰²⁴ (**Pl. 341**). Singurul mormânt pentru care se menționează poziția în plan este M.2, descoperit în secțiunea 9/69 (**Fig. 90**), pentru celelalte poziția rămânând necunoscută. Chiar dacă nu se poate stabili amplasamentul exact al fiecăruia dintre celelalte morminte, este destul de clar că acestea au fost răspândite pe suprafața așezării, ceea ce pare a indica că nu au existat zone anume pentru aceste înmormântări intramuros. În ceea ce privește poziția stratigrafică a M.2, nu cred că acesta a aparținut nivelului 1. Așa cum se poate vedea din profilul nord-estic al S.9/69, groapa mormântului străpunge o vatră aflată chiar peste steril (**Pl. 341**), poziție care situează M.2 post vatra respectivă. De altfel pe restul profilului publicat se mai poate observa o altă vatră, situată între metrii 10–11, care se găsește în mijlocul depunerii socotite ca aparținând nivelului¹⁰²⁵. Cel puțin după aceste complexe, este limpede că ceea ce autorul săpăturii numește nivelul 1, a avut cel puțin două subniveluri, M.2 aparținând celui de al doilea și străpungându-l pe primul. Dar oricare ar fi fost poziția stratigrafică, faptul că mormântul 2 străpungea o vatră, iar mormântul 6

¹⁰¹⁸ N. Vlassa, AMN 2, 1965, p. 19–38.

¹⁰¹⁹ G. Marinescu, Marisia 13–14, 1984, p. 23–32.

¹⁰²⁰ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 61–62, nr. 304, cu discuția și literatura mai veche.

¹⁰²¹ G. Marinescu, Arhiva Someșeană 3, 1975, p. 302–303.

¹⁰²² Boroffka, *op. cit.*, p. 403, nr. 309.

¹⁰²³ *Ibidem*, p. 77, nr. 403.

¹⁰²⁴ N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 23–24.

¹⁰²⁵ *Ibidem*, pl. 5/2.

vase adiacente¹⁰³². Încă din 1942, M. Roska menționa un alt complex funerar descoperit în cursul săpăturilor din stațiunea Wietenberg de la **Sânnicoară** din punctul *Lab*, fiind vorba de un mormânt de incinerare în urnă cu două vase adiacente¹⁰³³. La **Sântimbru**, în cursul cercetărilor sistematice în așezarea din punctul *La țarmuri* a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă, distrus¹⁰³⁴. Pentru stațiunea Wietenberg de la **Șoimeni/Păuleni** situația este oarecum diferită. În nivelul Wietenberg, au mai fost descoperite două complexe mortuare. Primul dintre acestea este un mormânt de înhumare cu un schelet de copil, chircit pe partea stângă cu craniul către NV, descoperit în groapa 3, în a cărei umplutură s-au descoperit cioburi Wietenberg¹⁰³⁵. Cea de a doua descoperire mortuară este reprezentată de „Complexul 14” – o groapă de formă ovală – la partea sa superioară fiind descoperite două craniile umane, un vas și un fragment de rășniță, iar sub acestea un schelet uman întreg, chircit pe stânga cu craniul către est. Descrierea situației este confuză, vădind nesiguranțe ale cercetării, căci mai întâi s-a afirmat că groapa ovală a complexului 14 avea dimensiunile de 1.3 x 1.7 m, iar apoi se spune că scheletul se afla „într-o groapă de formă ovală (0.8 x 0.9 m)”¹⁰³⁶. În anul 1987, cu ocazia săpăturilor sistematice de la **Tureni-Cariera Tureni**, în așezarea Wietenberg de acolo a fost descoperit un mormânt de înhumare¹⁰³⁷.

În 2005, la **Rotbav-La pâraie**, la periferia unei așezări Wietenberg, au fost descoperite două morminte de incinerare, în ambele cazuri înregistrându-se elemente insolite. Pentru primul mormânt, de incinerare cu resturile depuse într-o strachină acoperită cu o lespede, dar și la exterior, este vorba de „2 cercuri concentrice de melci” dispuse în jurul urnei. Pentru cel de al doilea, care avea resturile cinerare depuse într-o groapă și acoperite tot cu o lespede, se menționează că printre resturile calcinate s-a găsit și „o bucată de calotă craniană necalcinată”¹⁰³⁸. La Rotbav cercetarea nu este încheiată, astfel că încă nu se poate ști dacă este vorba de o zonă funerară/necropolă propriu-zisă sau de morminte izolate, în cadrul stațiunii.

O situație aparte o reprezintă descoperirea de la **Merești**, unde în peștera Almaș, din apropierea localității, a fost descoperit un mormânt de înhumare, cu scheletul răvășit, alături de care s-a găsit un ac cu capul răsucit, de tip Rollennadel¹⁰³⁹. În peșteră au fost identificate materiale Coțofeni ca și din epoca bronzului, dar nu s-a precizat caracterul ansamblului, mai exact în ce măsură este vorba de o locuire Wietenberg sau nu. Pe baza cioburilor Wietenberg din jur, mormântul a fost atribuit grupei respective, dar descoperirea are un caracter nesigur, trebuind a fi înregistrată cu rezerve. Cu totul nesigură este și descoperirea de la **Mihai Viteazu**. Conform unei mențiuni telegrafice, sub fundația bisericii reformate au fost descoperite vase, socotite „urne funerare”, unul dintre vase având în interior „30 de obiecte de bronz”¹⁰⁴⁰.

O primă observație ce poate fi făcută pe ansamblul descoperirilor funerare ale culturii Wietenberg este cea privind calitatea scăzută a informațiilor arheologice. Preocuparea principală a celor care au cercetat complexe mortuare Wietenberg, indiferent de contextul lor, pare a fi fost studiul ceramicii, pe a cărei bază s-au încercat plasările acestora de-a lungul duratei grupei. Cercetările în teren nu s-au îndreptat către o înregistrare detaliată a înmormântărilor, deseori cataloagele cimitirelor fiind lipsite de asemenea amănunte, ca să nu mai zic de mențiunile telegrafice pentru înmormântările singulare și nu numai. Un alt factor limitativ îl constituie, așa cum deseori am mai arătat, lipsa determinărilor antropologice, fiind imposibil de decelat eventualele raportări la grupele de sex/vârstă ale unor variante rituale. Din aceste cauze a ieșit în evidență, cu totul artificial, o anume sărăcie a expresiei funerare care, așa cum se poate vedea, cel puțin în câteva cazuri, nu a fost atât de reală.

O altă lipsă este cea privind caracteristicile de habitat, căci în afara așezării de la Derșida și, mai recent, cea de la Sighișoara, pentru celelalte stațiuni documentarea este cu totul pauperă, în general fiind de reținut depunerile subțiri pe baza căreia s-a presupus o anume mobilitate a comunităților Wietenberg, oarecum în contradicție cu metalurgia bronzului bine pusă în evidență pe întregul areal al grupei. Din aceste motive este dificil de a răspunde la problema relației dintre spațiile locuite și zonele funerare adiacente lor. Tot ceea ce se

¹⁰³² N. Boroffka, *op. cit.*, p. 62, nr. 309.

¹⁰³³ M. Roska, *op. cit.*, p. 253.

¹⁰³⁴ I. Berciu, A. Popa, *Materiale* 8, 1962, p. 267–272.

¹⁰³⁵ V. Căvruc, M. Rotea, *Angustia* 5, 2000, p. 155–172, stațiunea fiind prezentată cu denumirea de Păuleni.

¹⁰³⁶ V. Căvruc, în *Cronica – Campania 2002*, București, 2002, p. 316.

¹⁰³⁷ I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 409–411.

¹⁰³⁸ O. Dietrich, în *Cronica – Campania 2005*, București 2006, p. 303.

¹⁰³⁹ M. Roska, *op. cit.*, p. 108.

¹⁰⁴⁰ Crișan et al., *op. cit.*, loc. cit.

poate spune astăzi, pe baza puținelor date, este că deseori cimitirele sau grupurile de morminte se aflau în proximitatea așezărilor. Dar faptul că la Turia, de pildă, la bună distanță de mormintele cimitirului, a mai fost descoperit un mormânt, aparent izolat, pune problema dacă nu cumva existau mai multe zone funerare distincte din punctul de vedere al amplasării, ceea ce ar explica într-o anumită măsură numărul relativ mic al înmormântărilor din necropolele Wietenberg cunoscute până acum. Fără îndoială, aceste mici cimitire¹⁰⁴¹ au aparținut unor comunități reduse și situațiile relevate la Bistrița sau Sibișeni pledează în acest sens, oferind și unele indicii în ceea ce privește structura internă a cimitirelor respective corespunzând unor subunități sociale restrânse. Se deschide astfel posibilitatea ca spațiile funerare să fie fragmentate în zone distincte.

De altfel existența unor zone funerare deosebite, cu regimuri în consecință, este dovedită de numărul mare al înmormântărilor descoperite în așezări, câte o dată repetat de-a lungul evoluției stațiunii respective, cum este cazul la Derșida. Din punct de vedere chorologic, înmormântările în așezări sunt răspândite destul de uniform pe întregul areal Wietenberg (Pl. 323), fenomenul ca atare fiind atestat de la începuturile și până către etapele târzii ale culturii, constituind un prim element structural al standardului funerar Wietenberg.

Majoritatea covârșitoare a descoperirilor funerare Wietenberg sunt plane, excepții constituindu-le înmormântările singulare de la Ampoița, Cetea și Poiana Aiudului, toate situate la periferia apuseană a grupei Wietenberg, unde este vorba de fiecare dată de complexe, foarte probabil funerare, depuse secundar în mantalele unor tumuli Livezile.

Incinerarea a constituit ritul predominant, caracteristic grupei Wietenberg, am putea zice, dat fiind procentul ridicat al acestor înmormântări, față de inhumație. Subliniez că și în cazul celor trei morminte simbolice de la Dumbrăvița, Iernut și Sibișeni, ritualul este cel specific incinerăției, de fiecare dată fiind vorba de un vas ce a simbolizat urna funerară. Pentru un stoc de 204 înmormântări Wietenberg ce pot fi luate în seamă¹⁰⁴², incinerarea apare în procent de 92%, în vreme ce inhumația abia cu 8% (Fig. 91). În ce măsură se poate vorbi de un biritualism al comunităților Wietenberg este greu de precizat. Proporția mică în care apar inhumații, arată că obiceiul îngropării morților era, cel mult, secundar și adiacent. Dar numai la prima vedere. Foarte semnificativ mi se pare faptul că o bună parte dintre cele 23 de morminte din așezări¹⁰⁴³, 11 sunt de inhumație, între care se includ craniul din M.2 de la Derșida și cele două cranii din Complexul 14 de la Șoimeni. Cei mai mulți inhumați Wietenberg se găsesc în situații speciale, cel puțin. Din cele 16 cazuri, patru sunt înmormântări de cranii – Derșida, Poiana Aiudului, Sibișeni și Șoimeni – în alte cazuri – Ampoița, Bernadea M.2, Merești, Sibișeni – M.40a – e vorba de schelete dezmembrate (Pl. 342). Acestor li se poate, eventual, asocia și fragmentul de calotă craniană necalcinată din cel de-al doilea mormânt de la Rotbav. În mormântările de cranii, ca și scheletele dezmembrate îndeobște atestă practica manipulării post mortem a unor cadavre, a căror traiectorie funerară a urmat un curs aparte, cel mai probabil datorită persoanei sociale a celor decedați, eventual lideri de subunități sociale/neam sau personaje angrenate în activități de cult.

Figura 91

Nu există date precise privind celelalte morminte de inhumație, cu excepția celor de la Derșida și Sibișeni. Pentru M.21 de la Sibișeni, modul foarte accentuat în care sunt îndoite membrele inferioare pare a indica un tratament aparte, eventual legarea cadavrului, ceea ce ar putea să sugereze din nou o reînhumare/manipulare post-mortem. Vasele din mormintele de la Bernadea, Obreja sau Sibișeni nu lasă loc îndoielii că este vorba de

¹⁰⁴¹ Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că nici una dintre necropolele Wietenberg nu a fost epuizată, numărul înmormântărilor putând, în fiecare caz, să fi fost mai mare.

¹⁰⁴² Stocul cuprinde însă și mai multe înmormântări provenite din situații imprecise, unde nu se cunoaște numărul exact al mormintelor, cum este cazul la Șimleu Silvaniei, Oarța de Sus sau Ocna Sibiului.

¹⁰⁴³ La Apahida nu s-a putut stabili numărul mormintelor identificate, ca atare numărul real trebuie să fie mai mare.

morminte Wietenberg și așa trebuie să fie situația și pentru ceilalți inhumați. Față de toate aceste cazuri inhumarea apare ca un rit funerar cu incidență redusă, utilizat cel mai probabil în cazuri aparte determinate de identitatea socială a unor defuncți, deseori inhumarea fiind legată de obiceiul manipulării post-mortem a unor asemenea cadavre¹⁰⁴⁴. Locația post-mortem pentru inhumați, ca de altfel și pentru incinerati, a variat de la plasarea în cadrul spațiului locuit la integrarea în zonele funerare/cimitirele propriu-zise, per ansamblu comportamentul acesta fiind un alt element al standardului mortuar Wietenberg. Obiceiul nu este însă izolat, căci înmormântări în așezări, chiar și în mormântări de cranii, am văzut că se mai cunosc și din mediile Otomani la Gelej, Hernadkák, Pișcolt, Tiream și Tiszafüred¹⁰⁴⁵, grupă cu care comunitățile Wietenberg au fost în contact. Am menționat deja craniul singular de la Țelna din mediul înmormântărilor tumulare ale grupului Livezile. De altfel la **Hăpria-Capu dosului** (Cat. 436), în cursul anilor 1998–1999 a fost cercetat un cimitir plan cu 18 morminte de inhumare, atribuit perioadei timpurii a epocii bronzului¹⁰⁴⁶. Aici au fost descoperite patru morminte cu cranii singulare – M.3b, 3c, 10 și 15. Greu de atribuit cultural, cimitirul de la Hăpria este foarte probabil anterior culturii Wietenberg, înmormântările de cranii de acolo constituindu-se în antecedentul direct al acestei practici. Pentru ceilalți vecini ai grupei Wietenberg, înmormântări de cranii se mai cunosc în mediul Periam–Pecica – la Battonya și Mokrin¹⁰⁴⁷, apoi în contextul mai greu de deslușit al marelui cimitir de la Tápé, unde au fost descoperite mai multe asemenea înmormântări de cranii¹⁰⁴⁸, sau în mediul Noua, de pildă la Archiud în M.22, 43 și 48¹⁰⁴⁹. În aria monteoreană se cunosc doar cele două înmormântări de cranii de la Poiana – M.6 și 8 – complexul de locuire și cimitirul din localitatea respectivă situându-se de altfel în zona cu cele mai multe „importuri” Wietenberg¹⁰⁵⁰. Mai către vest, în Europa Centrală înmormântări de cranii singulare se mai cunosc în grupele Nitra¹⁰⁵¹, Unterwölbling¹⁰⁵², Aunjetitz¹⁰⁵³ sau Mad'arovce¹⁰⁵⁴, fiind deci vorba de un obicei mortuar documentat pe o arie mai largă, cu antecedente în bronzul timpuriu.

Ritul predominant, incinerarea, este documentat prin doar câteva morminte de incinerare în groapă – Brandgrubengräber – la Aiton, Diviciorii Mari, Sibîșeni sau Turia –, cele mai multe fiind de incinerare în urnă – Urnengräber – dar, cu câteva variante. Majoritar este vorba de morminte cu resturile depuse într-un simplu vas cu funcția de urnă, depus apoi în groapă, dar sunt destul de frecvente și mormintele cu urne acoperite cu un vas cu funcția de capac, uneori ansamblul fiind însoțit de vase adiacente depuse în interiorul sau la exteriorul urnei, tot așa cum mai există și morminte cu urne neacoperite, dar cu vase adiacente alături. La Bistrița, așa cum am văzut, au existat și morminte la care urnele au fost depuse într-un vas mai mare, denumit vas protector de către autorul săpăturii. Cu totul aparte, specifice grupei Wietenberg, sunt acele morminte de incinerare ale căror urne au fost acoperite cu lespezi din piatră, lespezile fiind puse uneori peste vasul cu funcție de capac. Situația de la Turia, unde M.26, singurul cu urna acoperită de o lespede, era situat la distanță de restul cimitirului pare a indica existența unor zone funerare deosebite ritual prin variante de înmormântări, dar cazul este singular și a putut fi determinat de cu totul alte motive, căci în celelalte cimitire Wietenberg asemenea morminte se găsesc alături de cele cu urnele neacoperite sau acoperite cu vase. Lipsa determinărilor antropologice împiedică o relaționare a acestor tipuri și variante de structuri funerare de grupele de sex/vârstă. Aceeași lipsă a documentării ne anulează ocazia de a discuta asupra stării resturilor calcinate, spre a putea preciza în ce măsură a fost vorba de o ardere puternică, deși rarele mențiuni privind urmele de ardere secundară de pe

¹⁰⁴⁴ Vezi discuția pe scurt asupra unor motivații posibile pentru asemenea înmormântări la Margarita Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa*, BerRGK 58.1, 1977, p. 86–89.

¹⁰⁴⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Otomani.

¹⁰⁴⁶ H. Ciugudean, în *Cronica - Campania 1998*, București, 1999, p. 52; idem, *Cronica - Campania 2000*, București, 2001, p. 97–98.

¹⁰⁴⁷ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor grupei Periam–Pecica.

¹⁰⁴⁸ E vorba de 23 de asemenea morminte, cf. O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Budapest, 1975, p. 12–140.

¹⁰⁴⁹ Marinescu, *Thraco-Dacia* 7, 1986, 1–2, p. 46–58.

¹⁰⁵⁰ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare ale culturii Monteoru.

¹⁰⁵¹ La Výčapy–Opatovce în M.80, 191 și 295, cf. A. Točík, *Výčapy–Opatovce a d'alšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku/und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der südwestslowakei*, Nitra, 1979, p. 81–126.

¹⁰⁵² La Gemeinlebern în M.14, 61a–b, 145, 166b și 229b, cf. J. Szombathy, *Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebern in Niederösterreich*, RGF 3, 1929, p. 41 și urm.

¹⁰⁵³ În cimitirele de la Cerhenice în M.13c, cf. M. Bartelheim, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, Bonn, 1998, p. 225; Hurbanovo, cf. Točík, op. cit., p. 224; Nesvady în M.4, cf. M. Dušek, *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Archaeologica Slovaca – Catalog 4 (Bratislava, 1969), p. 13; Nové Zámke în M.20a–b, cf. *ibidem*, p. 32–33; Velké Pavlovice M.6b–c, cf. S. Stuchlik, J. Stuchliková, *PZ* 71, 1996, 2, p. 162.

¹⁰⁵⁴ În cimitirul de la Jelšovce în M.105, 343b și 423, cf. J. Batora, *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*, PAS 16, Kiel, 2000, p. 68–69, 174, 208.

vasele din morminte par a indica că pe rugul funerar au fost depuse, alături de cadavru și vase, posibil cu alimente, arse puternic până la vitrifiere. Pentru un caz de la Dumbrăvița este posibil să ne aflăm în fața unui mormânt de incinerare cu cenușa depusă în urnă ca și în groapă – Brandschüttungsgrab/mormânt cu cenușa risipită, un caz clar în această privință fiind reprezentat de cel de al doilea mormânt de la Rotbav. Am văzut că la Turia, gropile mormintelor, de formă circulară, aveau dimensiuni remarcabile, în jurul setului funerar existând suficient spațiu. Cum nu se precizează câtuși de puțin dacă umpluturile gropilor au avut sau nu cenușă nu avem cum verifica posibilitatea ca și alte morminte socotite ca fiind de incinerare în urnă să fi fost tot din categoria celor cu cenușe risipită, cum am văzut că se poate dovedi cel puțin pentru câteva din mormintele de incinerare ale culturii Gârla Mare¹⁰⁵⁵. Într-unul dintre mormintele de la Dumbrăvița au fost descoperite bucăți de chirpic, interpretate ca fiind resturi de rug. Fragmentele cu pricina nu au fost publicate ca atare și nu știm dacă aveau sau nu amprente de pari sau nădeie. Prezența lor lasă însă deschisă posibilitatea ca ceremonialul incinerării să fi fost mai complex, incinerarea putând avea loc într-o construcție ridicată ad-hoc, ceva de genul unei Totenhaus, dar proba arheologică este imposibil de făcut în stadiul actual al documentării.

Pentru Dumbrăvița și Sibîșeni s-a afirmat că au fost descoperite resturi sau chiar rugul funerar. În nici unul dintre cazuri, așa cum am văzut, afirmațiile nu pot fi reținute, cu atât mai puțin relația propusă între aceste presupuse resturi de rug și miniaturile de lut de roți de car¹⁰⁵⁶. Este de presupus cu mult temei că arderea cadavrelor se făcea de fiecare dată în alt loc, separat atât de așezare cât și de spațiul funerar delimitat pe cale arheologică. Cu excepția complexelor funerare ale grupeii Suci de Sus, pentru întreaga epocă a bronzului nu au fost documentate cu certitudine ruguri funerare fie ele individuale sau colective și, din acest punct de vedere, grupa Wietenberg nu se diferențiază de vecinii săi.

În câteva cazuri s-a observat că mormintele de incinerare în urnă aveau anume structuri din piatră, constituite din bolovani îngrămădiți în jurul urnelor. Cum aproape de fiecare dată cercetarea din teren a fost superficială nu avem cum ști dacă este vorba de grămezi de pietre acoperind mormintele – așa-numitele amenajări de tip Steinpackung – sau nu. Aceeași superficialitate a cercetării din teren face inutilă o încercare de cartare a acestor cazuri, de altfel puține.

Repertoriul de forme al vaselor descoperite în complexele funerare Wietenberg nu este foarte variat. De obicei ca urne au fost folosite vase amforoidale sau vase sac, de dimensiuni potrivite, dar și castroane/străchini. Capacele sunt îndeobște străchinile, mai rar fragmente ceramice, iar ca vase adiacente au fost folosite deseori cești, simbolizând cu precădere alimentele lichide.

O altă caracteristică a înmormântărilor Wietenberg pare a fi dată de absența inventarelor funerare. Există însă câteva cazuri – Derșida, Dumbrăvița, Merești eventual – în care au fost descoperite resturi de piese de port între care și acul din bronz de la Merești, fusaiole sau chiar un Krummesser. Este foarte posibil ca unele piese de port să fi fost distruse de foc în cursul incinerării, cum la fel poate fi din nou incriminată lipsa de atenție a cercetării resturilor calcinate! Am discutat deja de frecvența cu care piese de arsenal din metal au fost descoperite, izolat sau în depozite, pe arealul Wietenberg, ceea ce dovedește că armele și instrumentele din metal, ca și cele de piatră aveau o cu totul altă dinamică ceremonială.

Situația de la Oarța de Sus, în cazul unei publicări corespunzătoare, ar fi prilejuit lămurirea multor probleme ale comportamentului cultic și poate și a celui funerar al comunităților Wietenberg. Datele pe care le avem astăzi la dispoziție sunt insuficiente pentru o discuție, dar trebuie reținut că în aria Wietenberg a fost documentat un complex cu caracter cultic indubitabil. Gropile cu resturi osteologice umane – arse sau nu – dovedesc un regim aparte pentru unii indivizi, fie că este vorba de sacrificii, fie că este vorba de înmormântări propriu-zise.

Foarte bine individualizat față de mediile învecinate predominant inhumate, cu excepția înmormântărilor aparținând grupului Govora¹⁰⁵⁷, comportamentul mortuar Wietenberg se dovedește ca plin de promisiuni în ceea ce privește complexitatea sa, promisiuni ce desigur vor fi în bună măsură împlinite prin cercetări sistematice, profesionale. O altă problemă la care cercetările viitoare vor trebui să răspundă este și aceea a modului în care raporturile dintre comunitățile Wietenberg târzii și cele Noua care au coabitat în podișul ardelenesc așa cum o dovedește așezarea de la Țichindeal, au dus la influențe/imprumuturi de expresii funerare. În momentul de față comunitățile Wietenberg se dovedesc din acest punct de vedere imune la împrumuturi, păzindu-și cu grijă identitatea.

¹⁰⁵⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Gârla Mare.

¹⁰⁵⁶ N. Boroffka, *op. cit.*, p. 108.

¹⁰⁵⁷ Vezi pentru acestea capitolul dedicat înmormântărilor Verbicioara, fiind vorba doar de un singur mormânt de incinerare de la Râmnicu Vâlcea.

9.9 ÎNMORMÂNTĂRILE GRUPEI MNOGOVALIKOVAJA

Abia cu un deceniu în urmă, o serie de descoperiri mai vechi din Ucraina au fost deosebite de cele aparținând grupelor Katakombnaja și Srubnaja, în principal de către Sofia Berezanskaja, care, mai ales pe baza ceramicii, a și introdus în literatură termenul de *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki*¹⁰⁵⁸. Așa cum a fost definită, grupa Mnogovalikovaja este documentată pe o arie deosebit de largă, în principal în zonele de stepă și silvostepă ce se întind din est, de la Volga mijlocie și inferioară, în zona Tsaritsyn/Volgograd, unde atinge cursul fluviului, până cel puțin la Prut, în vest. Așezările culturii Mnogovalikovaja sunt foarte puțin cunoscute și, din lipsa observațiilor stratigrafice, încă nu s-a putut obține o periodizare mai fină a culturii care să ne satisfacă. Un punct de vedere puțin diferit, în special în ceea ce privește denumirea grupei, a fost avansat nu de mult timp de către I. Pâslaru, care a propus denumirea de *Cultura Delacău-Babino*, pe baza singurelor așezări cercetate, dar argumentația sa este puțin mulțumitoare¹⁰⁵⁹. În afara repertoriului ceramic care include, ca element definitoriu, specia vaselor de uz decorate cu motive geometrice din brăie și segmente de brăie aplicate, uneori asociate cu pastile, un alt element este reprezentat/inclus de cataramele discoidale din os sau corn, piesă de port considerată ca specifică doar comunităților Mnogovalikovaja, și pe baza cărora, uneori cu totul excesiv, unele înmormântări au fost atribuite grupei respective.

Originea culturii este încă insuficient limpezită, unele trăsături ale sale arătând o relație filogenetică cu comunitățile Katakombnaja, mai ales din punctul de vedere al comportamentului mortuar. Apariția culturii Mnogovalikovaja, mai întâi în interfluviul Nipru-Don, pare să fi fost rezultatul unei restructurări generale petrecute în bronzul mijlociu pe o arie mai largă, în cea mai mare parte fostă Katakombnaja, fiind oarecum contemporană cu constituirea grupei Abașevo pe Volga mijlocie, despre care se afirmă că a determinat „migrația purtătorilor culturii Mnogovalikovaja către vest și sud-vest”¹⁰⁶⁰.

Sfârșitul culturii Mnogovalikovaja pare ceva mai clar, căci pe o bună parte a ariei sale, după primele apariții Srubnaja la periferia răsăriteană, în jumătatea de vest sunt apoi bine cunoscute multe descoperiri ale grupelor Noua și Sabatinovka, care o înlocuiesc peste tot în Basarabia și, respectiv, în sudul provinciei și în câmpia Bugeacului.

În ceea ce privește cronologia absolută, pentru grupa Mnogovalikovaja s-a apreciat o durată în cadrul intervalului cuprins între sec. XVII-XV/XIV a.Chr. adică între etapa târzie Katakombnaja și cele mai timpurii manifestări Sabatinovka¹⁰⁶¹, dar pe baza datărilor cu ¹⁴C, astăzi trebuie acceptată o datare mai timpurie. Mai mult chiar, prin noile date ¹⁴C, se atestă o participare la constituirea grupei Mnogovalikovaja chiar a zonei de la vest de Nistru. De puțină vreme există o serie de date radiocarbon pentru patru înmormântări apreciate ca aparținând grupei Mnogovalikovaja de la *Zatoka-Akiembetskij Kurgan*¹⁰⁶², care, după calibrare, indică un început al

¹⁰⁵⁸ V. A. Dergačev, *Pamjatniki epohi bronzy* (Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR) (Vypusk 3), Chișinău, 1973; idem, *Moldaviia i sosednie teritori v epohu bronzy (Analiz i harakteristika kulturnyh grupi)*, Chișinău, 1986; E. Sava, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja*, Chișinău, 1992, p. 5-13, cu istoricul cercetării și literatura mai veche; idem, *Thraco-Dacia* 15, 1994, 1, p. 141-143; Sofia S. Berezanskaja, Ju. G. Kolosov, V. A. Kruc, V. V. Otroščenko, D. Ja. Telegin, N. N. Čeredničenko, *Arheologija Ukrainskoi SSR*, Kiev, 1985, p. 451-462; Sofia S. Berezanskaja, V. V. Otroščenko, N. N. Čeredničenko, I. N. Šarafutdinova, *Kul'tury epohi bronzy na teritorii Ukrainy*, Kiev, 1986, p. 5-43; Sofia S. Berezanskaja, în G. N. Toščev, G. I. Saharov (red.), *Problemy izučeniia Katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turno-istoričeskoj obščnosti Mnogovalikovoj keramiki (KIOMK)*, Kiev, 1998, p. 60-70, unde se discută în ce măsură este vorba de un fenomen arheologic de sine stătător al epocii bronzului nord-pontice sau de un stil ceramic.

¹⁰⁵⁹ I. Pâslaru, *Cultura Delacău-Babino în zona pontică*, rezumatul tezei de doctorat, Constanța, 2002. Idem, *Cultura Delacău-Babino*, Mangalia, 2006. Așezarea de la Delacău se află în Basarabia, destul de aproape de cursul Nistrului, cf. Dergačev, *Pamjatniki epohi bronzy*, p. 56-57.

¹⁰⁶⁰ E. Sava, *op. cit.*, loc. cit.

¹⁰⁶¹ *Ibidem*, loc. cit. și tabelul cronologic de la tab. 7. De fapt Sava a preluat cronologia absolută de la Berezanskaja, care, pe baza interpretării tradiționale a unor date radiocarbon din mediu Katakombnaja, a propus încă din 1986 același interval de timp, cf. S. Berezanskaja, în *Arheologija Ukrainskoi SSR*, p. 39.

¹⁰⁶² Marzena Szmyt, I. T. Chernyakov, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, p. 196-210. În mormântările ca atare nu au fost publicate, trebuind păstrate rezerve în ceea ce privește atribuirea culturală, cu atât mai mult cu cât movila funerară de la Zatoka se află chiar lângă limanul Nistrului.

grupe pe la 2400 a.Chr. O dată de la Svatovo K.2/M.1¹⁰⁶³ confirmă aceste datări timpurii, la fel cu cele două date din Belarus, de la Myronivka K.7/M.1 și K.8/M.5¹⁰⁶⁴ (Fig. 92). De altfel, V. Trifonov, discutând fenomenele epocii bronzului din spațiul dintre Dunăre, Ural și Caucaz pe baza celor mai recente datări cu ¹⁴C, precum și pe baza sincronismelor cu alte grupe culturale, plasează cultura Mnogovalikovaja în intervalul 2400/2300–2000 BC, acceptând un sfârșit al grupei pentru interfluviul Prut–Nistru ceva mai târziu, pe la circa 1800 BC, în linii mari durată grupei Mnogovalikovaja corespunzând perioadelor Reinecke BzA1–BzA2¹⁰⁶⁵ (Fig. 93). O asemenea datare, mai timpurie decât cea propusă de Sava, corespunde de altfel și cu tendința mai nouă de datare mai timpurie, tot pe baza datărilor cu radiocarbon, a începuturilor culturii Noua¹⁰⁶⁶.

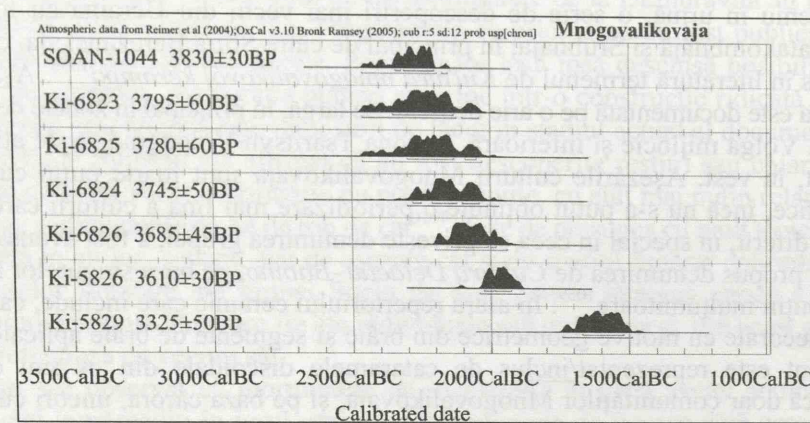

Figura 92

BC	Europa Centrală	Prut-Nistru	Dunării	Dunării nord	Sev. Dunets	Dunării Inf.	Volga Inf.	Kaukazijs	Priukrain'e	Anatolia Est	Mesopotamia
3800-3400	TRB	Trigoșe CI - II Usturo	Repinstea					Majlep	Majlep	Late Chalkitic Aslantepe VI-MA	Late Ur III
3400-3200								Enolze	Enolze		
3200-3000	Andere Silence		Jumija					Jumija	Novoturova	Aslantepe Early Bronze Age I = Aslantepe VII	Tjandzi-Nur
3000-2800											Early Chalkitic I
2800-2600	Spasovskia Silence	Jumija	Katahneha					Pokladino	c. Nardunian	Pekatahneha	
2600-2400									Katahneha timp.		
2400-2200	GRK							Katahneha	Katahneha-Buzinsk	Aslantepe Early Bronze Age II = Aslantepe VIC	Early Chalkitic II
2200-2000										Aslantepe Early Bronze Age III = Aslantepe VID	Early Chalkitic III
2000-1800	Bz. A1	Mnogovalikovaja							Mnogovalikovaja		Alad
1800-1600									Subnija		Ur III
1600-1400	Bz. A2		Petrovsk					Petrovsk	Subnija	Aslantepe Middle Bronze Age = Aslantepe V	Isin-Larsa
1400-1200											Early Chalkitic
1200-1000	Bz. B1		Subnija					Subnija			Periodul Kamil
1000-800	Bz. B2							Subnija			
800-600		Nem- Silence									

Fig. 93. V. A. Trifonov, *География и хронология культуры эпохи поздней бронзы/Кавказ, степи и докембрийский период*, Спб. 2001.

Figura 93

¹⁰⁶³ V. I. Klocho, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, p. 163–195.

¹⁰⁶⁴ J. Bojadziev, *StPraeh* 11–12, 1992, p. 384–402.

¹⁰⁶⁵ V. A. Trifonov, în vol. *Meždu Aziej i Evropoj. Kavkaz v IV–I tys. do n. e.*, Sankt-Peterburg, 1996, p. 43–49 și tabelul cronologic de la sfârșit.

¹⁰⁶⁶ Vezi capitoul dedicat înmormântărilor Noua.

În lucrarea sa, publicată în anul 2006, I. Pâslaru a încercat să comenteze propunerile mai vechi privind cronologia relativă și absolută a ceea ce el numește „*cultura Delacău-Babino*”¹⁰⁶⁷. În ceea ce privește datele radiocarbon, autorul, de loc familiarizat cu datele ¹⁴C, menționează că „*pentru mormintele din satul Nikolaevka, raionul Kremennoe, t. 14 au fost datate cu radiocarbon între anii 1800–1750 î. Hr., iar pentru mormântul de lângă orașul Svatovo anii 1880±30 î. Hr.*”¹⁰⁶⁸. De fapt, la Nikolaevka e vorba de un mormânt cu catacombă, a cărui dată radiocarbon este 3840±40 BP¹⁰⁶⁹, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2470–2190 BC (95.4%). La Svatovo este vorba de un mormânt Mnogovalikovaja, mai exact K.2/M.1 cu data radiocarbon SOAN-1044, 3830±30 BP, care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2460–2190 BC (93.8%)¹⁰⁷⁰. Cele două date pledează convingător pentru o datare mai timpurie a complexului cu ceramică cu brâuri multiple, conform schemei propuse de V. Trifonov.

Pentru spațiul avut în vedere, grupa Mnogovalikovaja se conturează ca o manifestare doar parțial prezentă la periferia estică și sud-estică, cea mai mare parte a ariei fiind situată mult către răsărit. Importanța cunoașterii descoperirilor Mnogovalikovaja rezidă în oportunitatea înțelegerii raporturilor cu grupele autohtone ale epocii bronzului. De altfel, existența unor elemente de „factură răsăriteană” identificate mai cu seamă în conținutul culturii Monteoru, unele dintre acestea având referire directă la comportamentul funerar, au fost deja discutate¹⁰⁷¹.

Așa cum am mai spus, baza documentară pentru cunoașterea fenomenului Mnogovalikovaja este constituită aproape în întregime din descoperirile funerare. Pentru interfluviul Prut–Nistru, E. Sava a catalogat 145 de asemenea descoperiri – grupuri de morminte sau, mai rar, morminte izolate – corespunzând la circa 400 complexe funerare¹⁰⁷², dar examinarea pe care a făcut-o nu a inclus și comparațiile cu totul necesare cu restul înmormântărilor Mnogovalikovaja pe întreaga întindere a ariei ceea ce nu i-a permis să scoată în evidență eventualele particularități regionale. O altă examinare a înmormântărilor Mnogovalikovaja mai este și cea datorată lui I. Pâslaru¹⁰⁷³, ceva mai puțin reușită și repetând, în linii mari, încheierile lui E. Sava. În spațiul avut acum în discuție numărul localităților cu înmormântări Mnogovalikovaja sigure este de 87, la care se mai pot adăuga alte patru localități, toate la vest de Prut, cu descoperiri funerare Mnogovalikovaja incerte.

Descoperiri funerare Mnogovalikovaja:

Signure:

1. Balaban I-II (Cat. 36);	21. Cuconeștii Vechi (Cat. 277);
2. Baștanovka (Cat. 53);	22. Desantnoe (Cat. 309);
3. Belolesie (Cat. 78);	23. Doina (Cat. 323);
4–5. Beșalma (Cat. 92–93);	24. Dumeni (Cat. 333a);
6. Bikir (Cat. 97);	25. Duruitorii Noi (Cat. 345);
7. Bogatoe (Cat. 116);	26. Dzinilor (Cat. 347);
8. Bogonos (Cat. 119);	27. Ecaterineanca (Cat. 349);
10. Bolgrad (Cat. 123);	28–30. Etulia (Cat. 353–355);
11. Borisovka (Cat. 129);	31. Fricăței (Cat. 365);
12. Carabetovca (Cat. 167);	32. Găvănoasa (Cat. 375);
13. Cazaclija (Cat. 179);	33. Gârceni (Cat. 377);
14. Červony Jar (Cat. 198);	34. Giurcani (Cat. 392);
15. Cimișlia (Cat. 219);	35. Glubokoe (Cat. 400);
16. Ciocâlteni (Cat. 220);	36. Gradeșca II (Cat. 410);
17. Cioropcani (Cat. 222);	37. Grădiște (Cat. 413);
18. Cobani (Cat. 231);	38. Holboca (Cat. 454);
19. Corjeuți (Cat. 247);	39. Holmskoe (Cat. 457);
20. Corpaci (Cat. 251);	40. Iablona (Cat. 465);

¹⁰⁶⁷ Pâslaru, *op. cit.*, p. 105–106, unde prezintă extrem de succint opiniile Sofiei Berezanskaja și ale lui N. Čeredničenko.

¹⁰⁶⁸ *Ibidem*, loc. cit.

¹⁰⁶⁹ Berezanskaja *et al.*, *Kul'tury epohi bronzy ...*, loc. cit., dar unde nu se specifică laboratorul și nici numărul probei.

¹⁰⁷⁰ Vezi supra nota 1063.

¹⁰⁷¹ E. Sava, *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1–2, p. 15–37.

¹⁰⁷² Savva, *Kul'tura mnogovalikovej keramiki...*

¹⁰⁷³ I. Pâslaru, *Carpica* 25, 1994, p. 23–44; Idem, *Cultura Delacău-Babino*, Mangalia, 2006.

41. **Ismail** (Cat. 481);
42. **Jovtnevoe** (Cat. 497);
43. **Kalančeak** (Cat. 500);
44. **Kalčevo** (Cat. 501);
45. **Kislica** (Cat. 511);
46. **Kočkovo** (Cat. 517);
47. **Kopčak** (Cat. 518);
48. **Kubej** (Cat. 530);
49. **Kurči** (Cat. 532);
50. **Manta** (Cat. 566);
51. **Măcișeni** (Cat. 570);
52. **Mihailovka** (Cat. 601);
53. **Mirnoe** (Cat. 606);
54. **Mresnata Mogila** (Cat. 620);
55. **Nagornoe** (Cat. 623);
56. **Nerușaj** (Cat. 634);
57. **Nikolaevka** (Cat. 637);
58. **Novoselica** (Cat. 644);
59. **Ogorodnoe I-II** (Cat. 658);
60. **Orlovka** (Cat. 669b);
61. **Ostrovnoe** (Cat. 679);
62. **Parapory** (Cat. 701);
63. **Pavlovka/Sărata** (Cat. 704);
64. **Petrești** (Cat. 717);
65. **Plavni** (Cat. 729);
66. **Pomazany** (Cat. 748);
67. **Primorskoe** (Cat. 763);
68. **Rumeantsevo** (Cat. 797);
69. **Rybalskoe** (Cat. 802);
70. **Šaboljat** (Cat. 806);
71. **Sărata Veche** (Cat. 832);
72. **Sărățeni** (Cat. 834);
73. **Širokoe** (Cat. 861);
74. **Stoicani** (Cat. 881);
75. **Svetlîi** (Cat. 900b);
76. **Strumok** (Cat. 885);
77. **Taraclija** (Cat. 930b);
78. **Tochile-Răducani** (Cat. 969);
79. **Tomai** (Cat. 971);
80. **Trapovka** (Cat. 975);
81. **Turlaki** (Cat. 989);
82. **Vadu lui Isac** (Cat. 1004);
83. **Vânători** (Cat. 1041);
84. **Vinogradovka** (Cat. 1050);
85. **Vișnevoe** (Cat. 1056);
86. **Vlădiceni** (Cat. 1065b);
87. **Zărnești** (Cat. 1080);

Incerte:

88. **Corlăteni** (Cat. 248);
89. **Galați-Cartierul Dunărea** (Cat. 367);
90. **Valea Lupului** (Cat. 1014);
91. **Vânători** (Cat. 1041).

Aria ocupată de înmormântările Mnogovalikovaja se găsește la limita răsăriteană, în Basarabia și în Câmpia Bugeacului, între cumpăna de ape dintre bazinul Nistrului și cel al Prutului, în câteva cazuri chiar pe dreapta acestuia, unde, recent, unele descoperiri mai vechi au fost reconsiderate și atribuite pe baza unor catarama mai ales, grupei Mnogovalikovaja. Este vorba de **Bogonos** (Cat. 119), **Gârceni** (Cat. 377), **Giurcani** (Cat. 392), **Holboca** (Cat. 454), și **Stoicani** (Cat. 881) (**Pl. 343**). Se poate observa că dincoace de Prut, descoperirile funerare Mnogovalikovaja sunt plasate la fruntariile zonei de podiș și de dealuri din centrul Moldovei, cele mai vestice fiind cele de la Gârceni, Măcișeni și Giurcani, foarte probabil datorită faptului că tehnologia de subzistență a acestor comunități nu avea cum face față condițiilor de mediu din Podișul Central Moldovenesc sau din zona deluroasă pericarpatică, chiar dacă unele materiale ale acestei culturi se mai găsesc izolat și în aceste regiuni.

Eugen Sava a mai adăugat culturii Mnogovalikovaja și unele înmormântări de la Brăilița, Corlăteni T. 1/M.3, Galați-cartierul Dunărea T. 1/M.2, 4, Glăvăneștii Vechi neprecizat, Gurbănești T. 1/M.1, 3, T. 2/M.1 și 7, Hagieni, Hamangia M.1/1925 și M.2/1952, și 35, Piatra Frecăței, Râmnicelu M.1, Smeeni M.7, 9 și 25, Stoicani M.3, 7 și 12, Sultana, Valea Lupului M.21 și Vânători T. 1/M.2, 6 și 14¹⁰⁷⁴. Generozitatea cu care E. Sava a îmbogățit descoperirile funerare Mnogovalikovaja la vest de Prut trebuie însă amendată. Din capul locului la Hagieni, Râmnicelu, Smeeni și Sultana, nu există în realitate nici un element care să asigure atribuirea propusă de Sava. La Brăilița este vorba de un cimitir plan¹⁰⁷⁵, astfel că orice apropiere cu Mnogovalikovaja trebuie respinsă. Unele caracteristici privind dispoziția sau orientarea scheletelor, nu sunt argumente suficiente pentru a asigura o asemenea încadrare¹⁰⁷⁶. Pe de altă parte, complexe funerare de la Hagieni și Sultana, situate cât

¹⁰⁷⁴ Sava, *Kul'tura mnogovalikovoï keramiki...*, p. 188–189.

¹⁰⁷⁵ Cf. N. Harțuche, *Complexul arheologic Brăilița*, București, 2002. Vezi și capitolul dedicat înmormântărilor tripoljene târzii și celor contemporane lor dintre Prut și Carpații Meridionali, respectiv partea unde se discută cimitirul de la Brăilița.

¹⁰⁷⁶ Căci în acest caz ar trebui incluse în grupa Mnogovalikovaja cel puțin mormintele cu catacombă din necropola monteoreană de la Căndești! Vezi pentru discuție, capitolul dedicat înmormântărilor culturii Monteoru.

se poate la sud-vest de aria Mnogovalikovaja, aparțin în realitate altor grupe culturale¹⁰⁷⁷. Situația este similară și pentru mormintele de la Gurbănești, Hamangia și Piatra Frecăței¹⁰⁷⁸, chiar dacă la Gurbănești este vorba de mormintele cele mai târzii. La **Corlăteni, Galați-Cartierul Dunărea, Valea Lupului și Vânători**, toate situate la mică distanță de Prut, este posibil să acceptăm unele pătrunderi Mnogovalikovaja, dar de fiecare dată sunt necesare elemente precise de inventar care, în cazurile citate, lipsesc. Din aceste motive nu le-am inclus în lista înmormântărilor Mnogovalikovaja, socotind atribuirea lor acestei grupe oarecum artificială, chiar dacă, deocamdată, pentru acestea nu a fost încă precizat un mediu cultural¹⁰⁷⁹. De altfel, pentru foarte multe dintre înmormântările socotite de Sava ca fiind Mnogovalikovaja, atribuirile sunt mai mult decât discutabile, odată ce, din punctul de vedere al ritualului funerar, ele se apropie fie de mormintele Jamnaja, fie de cele Katakombnaja, doar cele cu inventare specifice putând fi acceptate ca atare. Din această perspectivă este cu totul posibil ca imaginea oferită de studiul lui Sava să nu fie chiar atât de solidă, prezența grupei Mnogovalikovaja la Prutul Inferior fiind astfel mai puțin pregnantă.

Toate descoperirile funerare Mnogovalikovaja provin din săpături sistematice. Dar, departe de a le conferi valoarea documentară la care ne-am fi așteptat, datorită modului de publicare rezultatele nu asigură o bază documentară mulțumitoare, iar pe de altă parte, complexele mortuare Mnogovalikovaja din interfluviul Prut–Nistru reprezintă o mică parte din masa descoperirilor răspândită pe o arie deosebit de întinsă. O analiză de detaliu a acestor descoperiri presupune discuția pe întreaga arie, ceea ce, în cadrul demersului de față ar fi cu totul excesiv. În același timp nu poate fi trecut cu vederea faptul că habitatul Mnogovalikovaja este practic necunoscut. Din aceste motive mă voi rezuma doar la o trecere în revistă a descoperirilor din Basarabia și Bugeac, însoțită de o firească privire critică.

O bună parte dintre înmormântările Mnogovalikovaja din Basarabia au fost publicate de către V. Dergăcev, într-o lucrare de genul catalogului comentat, cu informații sumare și ilustrații pe măsură¹⁰⁸⁰. O mare parte din descoperiri provin însă din săpături vechi, pentru care informațiile păstrate sunt cu totul lacunare. Pentru cercetările mai recente cele mai multe rapoarte de săpătură sunt inabordabile sau, în cele mai bune cazuri, greu accesibile¹⁰⁸¹, astfel că un control însoțit de precizarea unor detalii este extrem de dificil. Chiar și în cazurile unor săpături din ultimii ani, rapoartele sunt redactate cu multe scăpări, iar ilustrațiile sunt inutilizabile, mai ales în ceea ce privește profilurile secțiunilor prin movilele funerare. Ca și în cazul celorlalte înmormântări tumulare – Jamnaja sau Katakombnaja – din fostul spațiu sovietic, multe detalii privind structurile complexelor funerare Mnogovalikovaja au fost pierdute/distruse datorită săpăturilor efectuate cu buldozerele. Determinările antropologice arareori au fost făcute, iar atunci când totuși au existat, ele se prezintă sub forma unor simple mențiuni, greu de verificat.

Cele dintâi elemente principale ale comportamentului mortuar al comunităților Mnogovalikovaja din Basarabia și Bugeac sunt date mai întâi de ritul funerar exclusiv al inhumației, iar apoi de faptul că majoritatea covârșitoare a acestor înmormântări a fost plasată în movile funerare, de obicei mai vechi. Se cunosc până acum doar două excepții. Este vorba mai întâi, de câteva morminte de la Beșalma, pentru care situația exactă nu este limpede, putând fi vorba totuși de movile funerare care există de altfel pe raza localității¹⁰⁸². Cea de a doua excepție este reprezentată de grupul mormintelor de la Gârceni. În cursul unor cercetări din anii 1956–1957 au fost descoperite 9 morminte de inhumație, dintre care mai multe în ciste din piatră care au fost atribuite perioadei timpurii a epocii bronzului. M.2/1957, acoperit cu o construcție din lespezi de piatră, cu un schelet chircit pe stânga și orientat NE–SV, avea ca inventar o cataramă discoidală din os¹⁰⁸³ (**Pl. 344**). Mormintele erau în totalitate plane, fiind suprapuse și de o depunere Monteoru dintr-o fază neprecizată, ceea

¹⁰⁷⁷ Vezi pentru Hagieni și unele morminte de la Sultana, capitolele dedicate înmormântărilor Jamnaja și Katakombnaja, iar pentru mormintele mai târzii de la Sultana, capitolul dedicat descoperirilor funerare ale grupei Coslogeni.

¹⁰⁷⁸ Pentru toate vezi capitolele dedicate înmormântărilor Jamnaja și Katakombnaja.

¹⁰⁷⁹ Face excepție aceea „cultură de stepă” propusă mai de mult de către N. Harțuche, definiție care însă nu poate fi susținută arheologic, cf. N. Harțuche, SCIV 24, 1973, 1, p. 15–26; idem, Danubius 8–9, 1979, p. 67–92; idem, Istros 1, 1980, p. 127–135.

¹⁰⁸⁰ V. A. Dergăcev, *Moldavija i sosednie territorii v epohu bronzj*, p. 121–145.

¹⁰⁸¹ Este vorba în principal de rapoarte de săpătură existente în arhivele Institutului de la Chișinău, sau de publicații cu tiraj foarte redus la care nu am putut avea acces.

¹⁰⁸² V. Dergăcev, *Pamjatniki epohi bronzj*, p. 54, nr. 31, unde se afirmă că în 1967 în centrul satului la –1.00 au fost descoperite două morminte de inhumație, dintre care unul avea un schelet chircit pe stânga, orientat N–S, cu un vas alături. La 1.5 km NNV de sat se mai află însă și o movilă funerară cu un diametru de circa 25 m și o înălțime păstrată de 1.3 m în care s-a descoperit un mormânt central. În mormântările au fost atribuite de Sava grupei Mnogovalikovaja, cf. Sava, *op. cit.*, p. 21.

¹⁰⁸³ A. C. Florescu, Marilena Florescu, *Materiale* 6, 1959, p. 221–229.

ce lasă loc îndoiei asupra atribuirii lor grupei Mnogovalikovaja, atribuire datorată lui E. Sava. Singurul argument pentru această încadrare este constituit din catarama discoidală din os, dar este foarte posibil ca piesa să fi ajuns dincoace de Prut pe calea schimbului. Amenajări din pietre și ciste din lespezi din piatră se mai cunosc, foarte aproape de altfel, în grupul înmormântărilor atribuite „culturii Edineț”¹⁰⁸⁴, mormintele de la Gârceni putând aparține foarte bine acestui grup. Dar în acest caz se pune problema prezenței cataramei din os, ceea ce ar însemna o contemporaneitate între grupa Edineț și cultura Mnogovalikovaja, datare ce, în stadiul actual al documentării și, mai ales, al interpretării tradiționale pare greu de digerat.

Cele mai multe înmormântări Mnogovalikovaja au aparținut unor grupuri de morminte plasate în tumuli mai vechi. Astfel de cazuri se cunosc, de pildă, la Balaban, cu 21 de înmormântări¹⁰⁸⁵, Baștanovka, cu 12 morminte¹⁰⁸⁶, Gradeșka cu 18 morminte¹⁰⁸⁷, Kislica, cu 20 morminte¹⁰⁸⁸, Kurči cu 8 înmormântări¹⁰⁸⁹, dar și cazuri în care au fost descoperite doar 2–3 sau chiar unul singur. Este destul de probabil ca numărul înmormântărilor Mnogovalikovaja descoperite într-un loc sau altul să depindă, fie, cel mai adesea, de amploarea săpăturilor arheologice efectuate, fie de nesiguranța în ceea ce privește încadrarea culturală în cazul mormintelor lipsite de inventar, căci s-a afirmat că: „единственным критерием для дифференциации комплексов Многоваликовой керамики от Сабатиновских остается инвентарь погребений”¹⁰⁹⁰, ceea ce pune un serios semn de întrebare asupra realităților arheologice din epoca bronzului de la răsărit de Prut. Alături de obiceiul folosirii unor movile mai vechi ca loc de înmormântare, există și câteva înmormântări Mnogovalikovaja primare, peste care s-a ridicat o movilă de la bun început, cum este cazul celor de la Balaban II – K.5/3; 6/1; K.7/1, Gradeșka I–II – I-3/3; I-4/2; II-2/5, Cazaclija – K.6/5, Ogorodnoe II – K.8/5, Orlovka – K.1/5, Petrești – K.2/1 și Plavni – K.24/5¹⁰⁹¹. Lor li se mai alătură altele pe cursul Nistrului, la Bălăbănești, Kiselovo, Olănești, Semenovka și Speja. Pentru alte înmormântări Mnogovalikovaja se spune că sunt „основные для вторичных насыпей”¹⁰⁹². Este vorba de înmormântări în movile mai vechi peste care, cu aceste prilejuri, s-a depus din nou pământ, o a doua manta a movilei, care s-a mai înălțat cu această ocazie. Procedul denotă propensiunea specială pentru înmormântările tumulare, pentru un ritual costisitor menit, fără îndoială, să exprime identitatea socială a celui îngropat și, dată fiind structura movilei ca spațiu funerar colectiv/parcelă, chiar a subunității sociale care a folosit tumulul pentru a-și depune defuncții. Mi se pare cu totul semnificativ faptul că aceste înmormântări primare Mnogovalikovaja se plasează în zona imediat învecinată Gurilor Dunării sau pe cursul Nistrului, unde și înmormântările Katakombnaja sunt mai dese, ceea ce pledează pentru includerea și acestor regiuni în aria de formare a grupei. Folosirea ca spații funerare a movilelor mai vechi sau ridicarea altora noi, ca și existența grupurilor de astfel de morminte, toate indică că în mediul Mnogovalikovaja s-a moștenit o bună parte din tradițiile funerare anterioare, din mediile Jamnaja și Katakombnaja, foarte probabil odată cu preluarea acelorași tehnologii de subzistență, eventual și a acelorași forme de habitat.

Cel puțin pentru regiunea interfluviului Prut–Nistru, înmormântările Mnogovalikovaja se dovedesc destul de standardizate în ceea ce privește gropile mormintelor și amenajările lor interioare ca și obiceiurile de dispunere a cadavrelor – poziție și orientare. În linii mari, aceleași observații pot fi făcute și pentru mobilierul funerar, îndeobște monoton și „sărac”.

O însemnătate aparte o au, firește, structurile funerare, cu alte cuvinte gropile mormintelor și amenajările lor interioare. Pentru complexele funerare ale culturii Mnogovalikovaja aceste observații au o importanță specială, căci din analiza lor se poate stabili în ce măsură au fost păstrate mai vechile tradiții mortuare, în ce măsură este vorba de elemente proprii grupei, asigurându-i individualitatea sau, dimpotrivă, în ce măsură este vorba de „împrumuturi” din mediile imediat învecinate. O serie de materiale, cum ar fi psaliile circulare din os

¹⁰⁸⁴ V. Dergačev, *Moldavija i sosednie territorii v epohu bronzy*, p. 111–120.

¹⁰⁸⁵ Balaban I – K.2/1; 3/1, 6; 4/1, 4; 8/4; 13/1, 2, 4, 9; 17/2, 4; Balaban II – K.5/3, 6/Cpl. 1 (cenotaf), 1a–b, 2, 3, 5; 7/1, 2, cf. Čebotarenko G. F., Jarovoj E. V., Toščev G. N., *Kurgany Budžaskoj stepi*, Chișinău, 1993; E. Sava, *ArhMold* 19, 1996, p. 191–220.

¹⁰⁸⁶ K.4/7, 20, 23–25; 5/13; 7/1, 5, 8, 19–20, cf. A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur...*, 1976, p. 106.

¹⁰⁸⁷ K.2–II/1–4; K.3–I/1–5; K.4/2; K.5–II/3–5, 13–15; K.5–II/1, 4–5; cf. L. V. Subbotin, A. O. Dobroljubskij, G. N. Toščev, *Pamjatniki epohi bronzogo kurganogo mogilnika Gradeska*, în G. N. Toščev. (ed.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Zaporožje, 1995, p. 109–126.

¹⁰⁸⁸ K.1/6, 6, 9; 2/7–9; 4/5–11, 15, 18, 20; 5/1–2; 8/4, cf. Gudkova A. V., Toščev G. N., Čebotarenko G. F., *Kurgany u sel Kislica i Ozernoe Odesskoj oblasti*, în Toščev G. N. (ed.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Zaporožje, 1995, p. 91–126.

¹⁰⁸⁹ K.8/4–5; 9/1; 20/24; 21/2; 22/1; 26/2 și 29/1, cf. G. N. Toščev, *Kurgany epohi bronzy mežozep'ja Jalpuga i Kagula*, Zaporožje, 1992.

¹⁰⁹⁰ V. Dergačev, *op. cit.*, p. 124.

¹⁰⁹¹ E. Sava, *op. cit.*, p. 88–93, harta de la fig. 32 și tabelul 5.

¹⁰⁹² *Ibidem*, loc. cit.

au fost considerate ca produse proprii acestei grupe¹⁰⁹³, dar astăzi lucrurile sunt altfel văzute, aceste piese de harnașament avându-și originea mai degrabă în arealul Abasevo, de unde apoi s-au răspândit până în bazinul Dunării sau chiar în zona egeeană, traversând spațiul ocupat de comunitățile Mnegovalikovaja¹⁰⁹⁴. În cadrul aceluiași schimb la distanță, dinspre regiunea Volgăi mijlocii au circulat o serie de piese din metal, unele cu certă semnificație de bunuri de prestigiu, cum ar fi topoare cu gaură de înmănușare transversală¹⁰⁹⁵ sau chiar piese de port¹⁰⁹⁶, care iarăși au ajuns în centrul Europei. Se pune problema astfel în ce măsură, în cadrul aceluiași proces de difuziune, au fost „împrumutate” și obiceiuri funerare dintr-o direcție sau alta, în ce măsură poate fi conturată individualitatea culturii Mnegovalikovaja. Cum, deocamdată, documentarea arheologică a grupeii cu ceramică decorată cu brâe multiple este constituită precumpănitor din descoperirile funerare, studiul de detaliu al structurilor funerare Mnegovalikovaja prezintă un interes aparte.

Amestecând însă lucrurile, adică tipul/forma gropii cu amenajările interioare, E. Sava a „construit” o tipologie pe cât de ciudată, pe atât de neoperațională, identificând pe această cale nu mai puțin de șapte „tipuri” de „alcătuiri mortuare/погребальные сооружения” (Fig. 94). Acestea sunt: *Tipul I* – morminte cu gropi ovale; *Tipul II* – morminte cu gropi ovale cu nișă; *Tipul III* – morminte cu groapă ovală cu treaptă; *Tipul IV* – morminte cu gropi rectangulare; *Tipul V* – morminte cu groapă rectangulară cu treaptă; *Tipul VI* – morminte cu construcții din lemn și *Tipul VII* – morminte cu ciste din piatră. Pentru fiecare „tip” astfel conturat în parte, Sava a încercat o examinare statistică față de un stoc alcătuit din 753 de morminte¹⁰⁹⁷, dar modul în care a conceput tipologia structurilor funerare îi amendează dramatic rezultatele, făcându-i analiza statistică cu totul irelevantă.

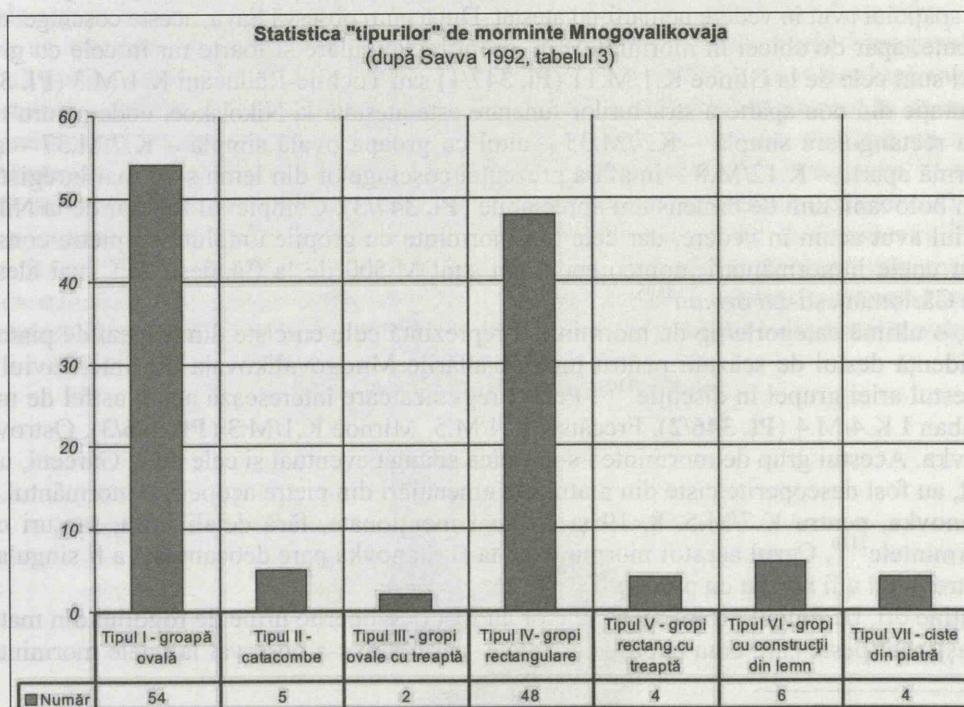

Figura 94

Pot fi însă, cu destulă ușurință, distinse două tipuri principale de gropi: **1. ovale** și **2. rectangulare**. În ambele cazuri, gropile pot fi: **1a. ovale simple** și **1b. ovale cu treaptă** sau **2a. rectangulare simple** și **2b. rectangulare cu treaptă**. Există de asemenea și un alt tip: **3. morminte cu catacombă**, cu puțul de intrare oval în plan, dar numărul lor este redus. Gropile ovale simple – **varianta 1a** – (Pl. 345/1–2) sunt cele mai

¹⁰⁹³ E. Sava, *op. cit.*, p. 119–136; Pâslaru, *Cultura Delacău–Babino*, p. 75–76; idem, *StratumPlus* 2, 2000, p. 322–345.

¹⁰⁹⁴ N. Boroffka, *Eurasia Antiqua* 4, 1998, p. 81–135; M. Teufer, *ArchMitt aus Iran und Turan* 31, 1999, p. 69–142.

¹⁰⁹⁵ S. N. Korenevskij, *SA* 4, 1976, p. 16–31; idem, *SA* 2, 1978, p. 33–48.

¹⁰⁹⁶ V. S. Gorbunov, *SA* 1, 1977, p. 149–161.

¹⁰⁹⁷ *Ibidem*, p. 67–86, tabelul 5 și fig. 22–31 cu ilustrații pentru tipurile astfel definite. În chip cu totul straniu, autorul vorbește despre 390 complexe descoperite în 150 kurgane, din 144 „puncte geografice”, care reprezintă „circa 50%” din 793, reprezentând numărul înmormântărilor „clasificate” dintr-un total de 1020 morminte descoperite!

frecvent întâlnite, fie la înmormântările primare, fie la cele secundare. Gropile ovale cu treaptă – **variante 1b** – sunt foarte puțin frecvente¹⁰⁹⁸. Pentru Basarabia și Bugeac exemple bune se întâlnesc, de pildă, la Balaban II K.6/M.2 și 5 (**Pl. 345/5**), Balaban II K.6/M.2 și 5, Cazaclia K.17/M.13, K.19/M.1, Fricătsej K.4/M.16 și 28, Kalančea K.3/M.8, Kočkovatoe K.28/M.13 (**Pl. 345/4**), Ogorodnoe K.9/M.8–9¹⁰⁹⁹. Gropile rectangulare simple – **variante 2a** – (**Pl. 346/1**) au o incidență sensibil mai redusă față de varianta corespunzătoare a gropilor ovale¹¹⁰⁰. O incidență și mai scăzută apare în cazul gropilor rectangulare cu treaptă – **variante 2b**¹¹⁰¹. Exemple pentru această variantă de structură funerară sunt oferite de Cazaclia K.4/M.6, Kalčevo K.3/M.8, Kirkăești K.4/M.4 (**Pl. 346/6**), Kopčak K.3/10 (**Pl. 346/4**) sau Višnevoe K.17/M.29¹¹⁰². Morminte Mnogovalikovaja cu catacombă – **tipul 3** – au și ele o incidență destul de scăzută¹¹⁰³. Doar într-un singur caz, la Jovtnevoe, este vorba de un asemenea mormânt Mnogovalikovaja primar, în rest celelalte fiind secundare în movile. Bune exemple de asemenea înmormântări sunt cele de la Brăviceni K.3/M.2 (**Pl. 345/6**), Dzinilor K.1/M.12 (**Pl. 345/3**), K.3/9 și 14, Etulija K.1/M.14, ele fiind răspândite pe întregul areal Mnogovalikovaja¹¹⁰⁴.

Uneori, în gropile unora dintre morminte au fost surprinse amenajări din lemn, pe ansamblu astfel de situații fiind mai rare¹¹⁰⁵. Astfel de amenajări/structuri din lemn sunt reprezentate prin capace din bârne din lemn – Kirkăești K.4/M.4 (**Pl. 346/6**) și Kopčak K.3/M.10 (**Pl. 346/4**) sau prin cutii alcătuite din bârne din lemn despicate, uneori acoperite cu bârne cum este cazul, de pildă la Tochile-Răducani în K.1/M.3, în cel din urmă caz fiind sesizate și urme de pari îngropați pe fundul gropii mormântului (**Pl. 346/5**), alte cazuri mai fiind cele de la Balaban K.13/M.2, Cazaclia K.17/M.13, Dzinilor K.3/M.8, Plavni K.3/M.7 sau Strumok K.1/M.17¹¹⁰⁶. Doar în câteva cazuri în morminte Mnogovalikovaja au fost descoperite coșciuge din trunchiuri de copac scobite și acoperite cu bârne despicate din lemn, element cu totul insolit ce pare specific doar acestei grupe, în restul spațiului avut în vedere nemaifiind atestat. După cum observă Sava, aceste coșciuge, de altfel destul de puțin frecvente, apar de obicei în mormintele cu gropi rectangulare și foarte rar în cele cu gropi ovale¹¹⁰⁷. Astfel de cazuri sunt cele de la Glinoe K.1/M.11 (**Pl. 347/1**) sau Tochile-Răducani K.1/M.3 (**Pl. 347/2**).

O configurație din nou aparte a structurilor funerare este atestată la Nikolskoe, unde pentru trei morminte, unul cu groapa rectangulară simplă – K.7/M.35 – altul cu groapa ovală simplă – K.7/M.37 – și un altul cu groapa de o formă aparte – K.12/M.8 – în afara prezenței coșciugelor din lemn s-au mai înregistrat umpluturi ale gropilor din bolovani, unii de dimensiuni apreciabile (**Pl. 347/3**). Complexul funerar de la Nikolskoe nu se include în spațiul avut acum în vedere, dar cele trei morminte cu gropile umplute cu pietre constituie o bună analogie pentru unele înmormântări monteorene, cum sunt M.500 de la Căndești sau, mai ales, cele recent cercetate, de la Cărlomănești-*La arman*¹¹⁰⁸.

În sfârșit, o ultimă categorie/tip de morminte îl reprezintă cele cu ciste din lespezi de piatră, monument funerar cu incidență destul de scăzută pentru înmormântările Mnogovalikovaja din interfluviul Prut-Nistru, dar atestat în restul ariei grupei în discuție¹¹⁰⁹. Pentru regiunea care interesează acum astfel de morminte sunt cele de la Balaban I K.4/M.4 (**Pl. 346/2**), Frecătsej K.4/M.5, Mirnoe K.1/M.3 (**Pl. 346/3**), Ostrovnoe K.2/M.3 sau Vinogradovka. Acestui grup de morminte i s-ar putea adăuga eventual și cele de la Gărceni, unde, așa cum am mai amintit, au fost descoperite ciste din piatră sau amenajări din pietre acoperind mormântul.

La Baștanovka, pentru K.7/M.5, 8, 19 și 20 sunt menționate, fără detalii însă, șanțuri circulare care înconjurau mormintele¹¹¹⁰. Cazul acestor morminte de la Baștanovka pare deocamdată a fi singular și nu foarte sigur, ca atare trebuind a fi reținut cu prudență.

Nu de puține ori, pe fundul gropii mormintelor au fost descoperite urme de rogojini din material vegetal, probabil stuf, așternut peste care erau depuse cadavrele – așa cum s-a observat la unele morminte din tumuli

¹⁰⁹⁸ Conform statisticii sale, E. Sava, *op. cit.*, p. 73, afirmă că această variantă constituie 2.7% „от общего количества погребений КМК”.

¹⁰⁹⁹ *Ibidem*, p. 73–75 și fig. 26.

¹¹⁰⁰ Conform statisticii sale, E. Sava, *op. cit.*, p. 75, afirmă că această variantă cu 43 de cazuri, constituie 12.7% „от общего количества погребений КМК”.

¹¹⁰¹ Conform statisticii sale, E. Sava, *op. cit.*, p. 77, afirmă că această variantă constituie 4% „от общего количества погребений КМК”.

¹¹⁰² *Ibidem*, p. 77 și fig. 27/1–3.

¹¹⁰³ Conform statisticii sale, E. Sava, *op. cit.*, p. 71, afirmă că această variantă reprezintă 6% „от общего количества погребений КМК”.

¹¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 71–72 și fig. 25.

¹¹⁰⁵ Conform statisticii sale, E. Sava, *op. cit.*, p. 78, afirmă că această variantă constituie 5.5% „от общего количества погребений КМК”.

¹¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 78–81, fig. 28–29.

¹¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 81.

¹¹⁰⁸ Vezi capitoul dedicat înmormântărilor culturii Monteoru, precum și I. Motzoi-Chicideanu, D. Sârbu, M. Constantinescu, N. Sultana, Mousaios 9, 2004, p. 15–37.

¹¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 85–86, autorul specificând că acestea ating cifra doar de 2.7% din totalul înmormântărilor КМК.

¹¹¹⁰ Häusler, *op. cit.*, p. 107.

de la Balaban, Baștanovka, Kirkăești, Kislica, Nikolaevka sau Sărățeni – uneori scheletele fiind presărate cu ocră – cum este cazul la Balaban, Baștanovka, Sărățeni sau chiar la Stoicani – sau cu cretă. Este destul de clar că obiceiul de a depune morții pe rogojini sau alte așternuturi, ca și cel de a presăra cadavrele cu ocră, își au ambele rădăcini mai vechi, în mediile Jamnaja sau Katakombnaja de unde s-au transmis comunităților Mnogovalikovaja.

Un examen statistic real și, mai ales, chorologic, pentru tipurile și variantele de gropi funerare este dificil de făcut, dat fiind că nu există date disponibile pentru fiecare dintre mormintele Mnogovalikovaja cercetate, iar pe de altă parte o asemenea analiză nu poate fi întreprinsă cu succes dacă nu se iau în considerație și descoperirile similare din restul ariei Mnogovalikovaja. De un real folos ar fi fost diagnozele antropologice care însă lipsesc, astfel că nu mai avem cum vedea în ce măsură tipurile și variantele de gropi, ca și diferitele amenajări interioare se raportau sau nu la grupele de sex/vârstă. Din puținele date disponibile se poate întocmi o schiță chorologică pentru diferitele amenajări interioare – construcții din lemn, coșciuge – ca și pentru puținele morminte cu ciste. Rezultatul obținut relevă că, în conformitate cu aceste informații, anumite amenajări interioare sunt documentate doar pentru movilele cercetate din Bugeac, lipsind cu desăvârșire în Basarabia (Pl. 348). Situația astfel înregistrată cu greu poate reflecta o realitate arheologică, căci ar trebui să acceptăm o variantă locală, în Bugeac, ceea ce evident nu se poate susține. Explicația cred că poate fi găsită în altă parte și anume în calitatea cercetării din teren. Cazurile citate, în care s-au descoperit structuri din lemn sau alte amenajări, provin în general din săpături minuțioase, în care s-au folosit mai puțin mijloacele tehnice grele și mai mult săpatul manual, ceea ce nu a fost cazul pentru marile expediții arheologice de pe Prutul Mijlociu sau din restul Basarabiei, unde au fost folosite cu excesiv entuziasm buldozerele sau scraperle. Mai mult, nu au fost luate în considerare și celelalte înmormântări din restul arealului Mnogovalikovaja. Harta, astfel întocmită, pune în evidență defectele unei metodologii de săpătură care, în cazul unei examinări superficiale poate duce la rezultate false.

În ceea ce privește modalitatea de dispunere a cadavrelor, pentru grupa Mnogovalikovaja pot fi constatate două poziții principale: în decubit dorsal, apoi în poziție chirchită pe partea stângă sau pe cea dreaptă cu incidențe statistice diferite. În lipsa determinărilor antropologice este greu de precizat în ce măsură alternanța depunerii chirchitelor pe o parte sau alta era dependentă de grupele de sex sau exprima un alt cod cultural. Pentru aria Abașevo – în cimitirele de la Bolșe Karagansk¹¹¹¹, Borodaevka¹¹¹², Potapovka¹¹¹³ sau Utevka¹¹¹⁴ – s-au înregistrat aceleași poziții ale scheletelor, dar, din nou, lipsind determinările antropologice. O situație similară se cunoaște și pentru mediul Srubnaja – cum e cazul pentru cimitirele de la Kovalevka¹¹¹⁵, Maksjutovo, Osinovka sau Pokrovsk¹¹¹⁶ – puținele determinări antropologice indicând o incidență mai mare a scheletelor determinate ca masculine, în cazurile celor chirchite pe partea stângă. Și pentru înmormântările Sabatinovka situația este asemănătoare, atât în ce privește pozițiile cadavrelor cât și a lipsei diagnozelor antropologice¹¹¹⁷.

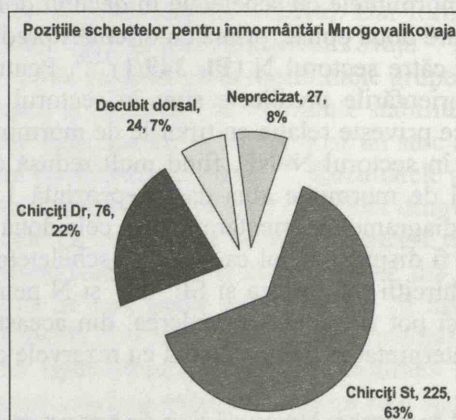

Figura 95

¹¹¹¹ S. G. Botalov, S. A. Grigoriev, G. B. Ždanovič, *Pogrebal'nye komplekсы epohi bronzы Bol'sekaraganskogo mogil'nika*, în A. D. Tairov (red.), *Materialy po arheologii i etnografii Južnogo Urala*, Čeljabinsk, 1996, p. 64–88.

¹¹¹² N. K. Kačalova, (red.), *Pamjatniki Srubnoj kul'tury Volgo-Uralskoe mezhdurec'e*, Arheologija Rosii B1–10, Saratov, 1993, p. 24–27.

¹¹¹³ I. B. Vasil'ev, P. F. Kuznetsov, A. P. Semenova, *Potapovskij kurganyj mogil'nik indoiranskikh plemen na Volge*, Samara, 1994, p. 12–41.

¹¹¹⁴ *Ibidem*, p. 43–47.

¹¹¹⁵ G. T. Kovpanenko, E. P. Buhjatjan, N. A. Gavriljuk, *Raskopki kurganov u s. Kovalevka*, în vol. V. F. Gening, G. T. Kovpanenko, A. I. Terenožkin (red.), *Kurgany na Južnom Buge*, Kiev, 1978, p. 5–132.

¹¹¹⁶ Kačalova, *op. cit.*, p. 20, 28–29, respectiv 32–36.

¹¹¹⁷ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Sabatinovka.

În mediul Mnogovalikovaja ceea ce se poate observa din capul locului, este preponderența poziției chircite pe stânga care este prezentă cu o incidență statistică remarcabilă, peste jumătate, față de poziția chircită pe dreapta sau cea în decubit dorsal (Fig. 95). Raportul dintre poziția chircită pe partea stângă și cea pe dreapta este cu totul dezechilibrat numeric, ceea ce pare a indica că nu a fost determinat de relația față de grupele de sex, dar rezultatele acestei statistici pot fi alterate de stocul de morminte utilizat¹¹¹⁸. După Sava, nu există decât două poziții, predominând chirciții pe partea stângă cu 78.4%, față de cei chirciți pe dreapta prezenți doar în 21.6% din cazuri. În ambele situații, a distins 3 grade diferite cu variante – chircire slabă cu două variante, medie cu 7 variante și accentuată cu 5 variante¹¹¹⁹.

Sunt destul de numeroase cazurile în care înmormântările Mnogovalikovaja au urmat în aceeași moviță funerară pe cele Jamnaja și Katakombnaja. Multe elemente de ritual mortuar Mnogovalikovaja își pot găsi, așa cum am văzut, antecedente în cele două grupe culturale precursorare. În ceea ce privește poziția, pentru grupa Jamnaja se pot face unele diferențieri de ordin cronologic între scheletele în decubit dorsal și cele în decubit lateral chircit, în vreme ce pentru înmormântările Katakombnaja, unde predomină scheletele în decubit dorsal, lucrurile sunt încă neclare, deși se consideră în general că atunci când există morminte cu catacombă cu schelete chircite, acestea sunt diferențiate cronologic de cele întinse pe spate¹¹²⁰. Numărul redus al mormintelor Jamnaja sau Katakombnaja determinate antropologic constituie impedimentul principal în fața încercării de a lămuri lucrurile, la fel ca și pentru mormintele Mnogovalikovaja. Preocuparea lui E. Sava de a deosebi grade diferite de chircire nu poate avea șanse de reușită din două motive principale. Mai întâi trebuie avut în vedere gradul de conservare al scheletelor, care nu totdeauna permite observații multumitoare, iar în al doilea rând, criteriile după care se fac aprecierile privind gradul chircirii sunt mai de grabă impresive, fapt reflectat în incidența statistică a fiecărei variante. Există, e drept, schelete chircite accentuat, de obicei cu călcâiele sub șezut, dar incidența lor este cât se poate de redusă, fiind cunoscute doar câteva cazuri cu schelete chircite în poziția „pachet” cum este cazul la Krasnoe K.9/M.1, chircit accentuat pe dreapta¹¹²¹, Olănești K.2/M.4¹¹²², chircit accentuat pe dreapta, Primorskoe K.1/M.39¹¹²³, chircit accentuat pe stânga, Purcari K.1/25¹¹²⁴, chircit accentuat pe stânga și Șcerbanka K.1/M.13–15, în aceeași poziție¹¹²⁵, toate, cu excepția celui de la Primorskoe, situate în afara spațiului acum în discuție.

Unele clarificări privind rosturile pozițiilor diferite pentru dispunerea defuncțiilor pot fi obținute din examinarea regulilor de orientare a acestora. E. Sava a încercat să facă diferențieri din acest punct de vedere, relaționate în funcție de „tipologia” structurilor funerare stabilite de el. Cum însă tipurile de structuri funerare sunt defectuos definite, încercarea nu are cum ajunge la încheieri limpezi.

Pentru ansamblul ariei Mnogovalikovaja, pentru cele două poziții principale se pot distinge două reguli de orientare diferite. Astfel pentru mormintele cu scheletele în decubit dorsal se poate observa o „dispunere” radială, dar cu trei concentrări din care două opuse, prima cu orientări predilecte în sectorul E–SE, iar cea de a doua în sectorul SV–V și o a treia către sectorul N (Pl. 349/1)¹¹²⁶. Pentru scheletele chircite lateral, fie pe partea stângă, fie pe cea dreaptă orientările predilecte sunt în sectorul NE–E (Pl. 349/2–3). Există unele variații ce pot fi constatate în ceea ce privește relația cu tipurile de morminte, în cazul celor cu gropi ovale cu treaptă variația orientării, predilect în sectorul N–NE, fiind mult redusă cum a observat E. Sava¹¹²⁷, dar nu trebuie pierdut din vedere că astfel de morminte abia dacă reprezintă 1.2%, ca atare această constanță își pierde din importanță. Din aceleași diagrame de orientare pentru cele două poziții de bază, se mai pot observa câteva grupări cu orientări ce par a fi dispuse radial ca în cazul scheletelor în decubit dorsal. Aceste grupări apar pe direcțiile N și SV pentru chirciții pe dreapta și SE, NV și N pentru cei dispuși pe stânga. Numeric aceste grupări par nesemnificative și pot fi trecute cu vederea, din această perspectivă, dar existența lor nu poate fi cu totul omisă și de aceea interpretarea trebuie făcută cu rezervele cuvenite.

¹¹¹⁸ Am folosit un stoc alcătuit din 352 de morminte Mnogovalikovaja din baza personală de date, morminte atât dintre Prut și Nistru cât și din Ucraina.

¹¹¹⁹ E. Sava, *op. cit.*, p. 18 și fig. 3.

¹¹²⁰ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor „cu ocră roșu”.

¹¹²¹ N. L. Serova, E. V. Jarovo, *Grigoriopol'skie kurgany*, Chișinău, 1987, p. 75.

¹¹²² E. V. Jarovoj, *Kurgany eneolita–epohi bronzii Nižnego Podneprov'ja*, Chișinău, 1990, p. 159–160.

¹¹²³ Čebotarenko et al., *op. cit.*, p. 54–56.

¹¹²⁴ Jarovoj, *op. cit.*, p. 72–74.

¹¹²⁵ V. V. Bejlekčî, în vol. G. N. Toščev, G. I. Šapalov, B. D. Mihajlov (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Zaporožje, 1993, p. 65–68.

¹¹²⁶ Pentru redactarea diagramelor de orientare am folosit același stoc de 352 de morminte, uneori recalculând orientarea după desenele de morminte publicate.

¹¹²⁷ E. Sava, *op. cit.*, p. 23 și fig. 5/3.

Semnificativ mi se pare faptul că stocurile, pentru fiecare dintre cele două grupe de chirciți, par echilibrate numeric, ceea ce ar putea reflecta o realitate demografică, care, la rândul ei, ar putea exprima diferențe de sex, dar ne lipsește proba antropologică pentru a verifica. Cele două standarde de orientare sunt diferite și par a corespunde, în primul caz, al scheletelor în decubit dorsal, principiului orientării bipolare (Fig. 96/1), eventual în relație cu grupele de sex, iar în al doilea, pentru scheletele chircite, cu cel al orientării unipolare (Fig. 96/2), dar complementare ca poziție, ceea ce, așa cum am zis, ar putea avea aceeași explicație.

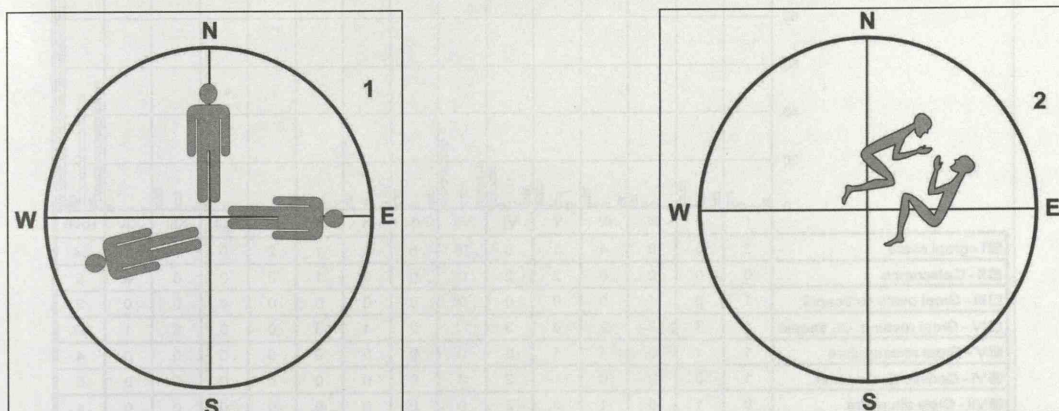

Figura 96

Principala categorie de inventar pentru înmormântările Mnogovalikovaja este reprezentată, ca și în alte cazuri, de ceramică. E. Sava a elaborat o tipologie proprie a ceramicii din descoperirile funerare Mnogovalikovaja din interfluviul Prut–Nistru. Ca și în alte cazuri, s-a procedat la o ierarhizare accentuată, rezultând 14 tipuri ceramice, fiecare cu 2–5 variante a căror incidență statistică este însă foarte scăzută, ceea ce le face practic inexistente. Pe de altă parte, doar tipul I și IV sunt caracteristice grupei Mnogovalikovaja, așa cum o dovedește decorul cu totul tipic din brăie și segmente de brăie, iar ceștile cu două toarte sau cu o singură toartă – tipul XIII – în fapt două tipuri distincte morfologic, sunt forme cel puțin comune cu cele ale repertoriului Sabatinovka. Același lucru se poate spune și pentru formele incluse în tipul XIV, unde alături de cești cu o toartă este inclus și un vas bitronconic cu gât scurt și gura largă, elementul comun care l-a determinat pe Sava să le pună laolaltă fiind însă decorul din caneluri înguste, dispuse vertical. Dar formele respective apar și în repertoriul culturii Noua, nefiind ca atare specifice doar grupei Mnogovalikovaja¹¹²⁸. Pentru celelalte forme ceramice se poate vedea cu ușurință că cele mai multe au analogii în mormintele grupei Katakombnaja¹¹²⁹.

Raportând aceste forme ceramice la „tipurile” de morminte stabilite de asemenea defectuos, rezultatele nu aveau cum fi relevante. În același timp, autorul a folosit doar un stoc alcătuit din 282 de morminte, dintre care 123 sunt cele cu ceramică, restul fiind lipsite de vase¹¹³⁰. Rezultatele sunt ilustrate într-un tabel din a cărui examinare se pot trage totuși concluzii folositoare (Fig. 97). Prima dintre observații este aceea a faptului că dintre tipurile reale de morminte, cele cu catacombă se caracterizează prin raritatea vaselor – doar în două morminte, nici unul cu vas tipic Mnogovalikovaja, ci cu recipiente din tipurile V și VI, forme comune cu repertoriul Katakombnaja propriu-zis. Se mai poate apoi remarca că tipurile I și IV, cu decor caracteristic Mnogovalikovaja (Fig. 98), au o incidență nu foarte mare în înmormântările grupei. Dar, din capul locului, se poate observa că doar pentru două tipuri/structuri funerare ceramica a făcut parte în chip obișnuit din inventarele funerare, în celelalte cazuri vasele constituind apariții rare sau cu totul incidentale. De obicei este vorba de un singur vas, rareori fiind semnalate două – Nerušaj K.9/M.14 – sau în K.9/M.28 de la Cuconești Vechi, cu mai multe vase¹¹³¹. Asocierea ceramicii cu alte piese de inventar a fost semnalată pentru 88 de morminte, ceea ce pentru stocul de 352 morminte analizate, reprezintă circa 25%¹¹³².

¹¹²⁸ E. Sava, *op. cit.*, p. 30–41. În mare parte tipologia lui Sava o reia pe cea schițată, mai de mult, de către V. Dergačev.

¹¹²⁹ Elke Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, Mainz am Rhein, 2003, p. 89–102, unde este prezentată categoria vaselor fără decor – *Grundform UT* – și fig. 34/6; 35/4–6; 36/1–7.

¹¹³⁰ Din întregul stoc de morminte Mnogovalikovaja, doar în 352 (circa 44%) a fost descoperită ceramică, întreagă sau fragmentară, din care s-au putut selecta 293 de vase, iar din acestea doar 282 corespund unor înmormântări propriu zise – *обнаружены непосредственно в могилах* –, cf. Sava, *op. cit.*, p. 30.

¹¹³¹ V. A. Dergačev, *Moldavija i sosednie teritori v epohu bronzy*, p. 132.

¹¹³² E. Sava, *op. cit.*, p. 38–39.

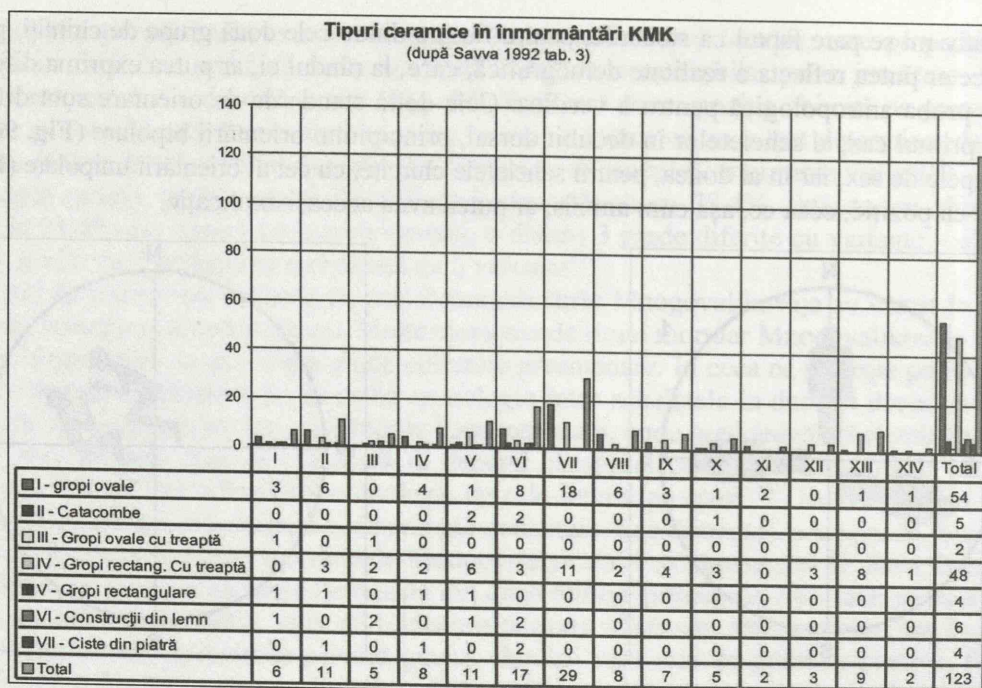

Figura 97

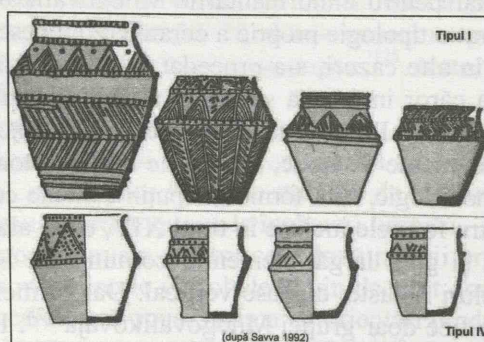

Figura 98

O altă categorie de inventar este reprezentată prin piesele de port, din metal – la Baștanovka, Cazaclia, Gradeșka, Kislica și Taraclia – precum și din foarte caracteristicile cataramă discoidale din os sau corn, care, pentru zona acum în discuție, au fost descoperite în înmormântări din 22 de puncte¹¹³³.

Armele din metal ca și cele din piatră sunt apariții de excepție în mormintele Mnegovalikovaja. Piesa cea mai importantă este desigur spada scurtă de la Cuconești Vechi din K.9/M.28¹¹³⁴ (Fig. 99). Un alt pumnal a mai fost descoperit la Kurči în K.29/M.1¹¹³⁵. Armele din piatră sunt ceva mai bine reprezentate, dar numărul mormintelor cu astfel de piese rămâne redus. Este vorba mai întâi de un topor din piatră descoperit în K.3/M.10 de la Kopčak¹¹³⁶ (Pl. 346/4) și de un altul, fragmentar, din K.1/M.14 de la Vadu lui Isac¹¹³⁷. Așchii din silex sau răzuitoare s-au mai găsit din nou în câteva morminte, dar ca element de inventar nu prezintă o importanță aparte.

¹¹³³ Vezi pentru toate aceste descoperiri *ibidem*, p. 42–45, cu tipologia și p. 121–136 și harta de la fig. 122 unde sunt cartate toate cataramele dintre Nistru și Prut, ca și cele de la vest de Prut, fie că este vorba de complexe funerare, așezări sau descoperiri fortuite.

¹¹³⁴ V. A. Dergacev, *op. cit.*, p. 139, fig. 36/10; idem, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, p. 32, nr. 105 și pl. 21/G. Piesa este considerată un pumnal, dar cu cei 20 cm lungime poate fi mai degrabă o spadă scurtă – Kurzschrift.

¹¹³⁵ G. N. Toščev, *Kurgany epohi bronzy mežozer'ja Ialpuja i Kagula*, Zaporozje, 1992, p. 37.

¹¹³⁶ Bejlekči, *op. cit.*, p. 43 și fig. 5/3.

¹¹³⁷ S. Agulnikov, *Pogrebal'nye komplekсы kul'tury mnogovalikovoј keramiki meždurec'ja Kagul-Prut*, în vol. *Problemy izučeniја katakombnoj kul'turno-stroičeskoј obščnosti (KKIO) I kul'turno-istoričeskoј obščnosti mnogovalikovoј keramiki (KIOMK)*, Zaporozje, 1998, p. 67.

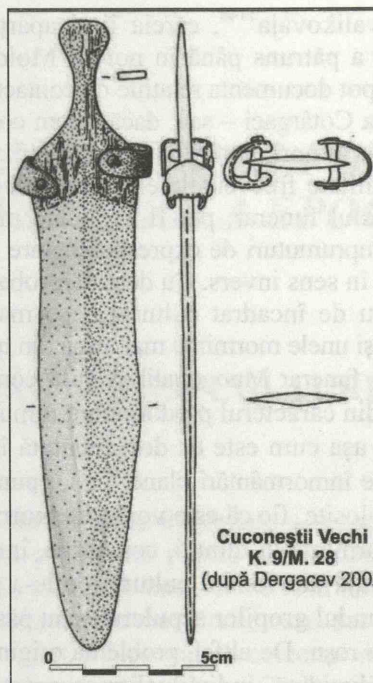

Figura 99

O altă prezență în complexe funerare Mnogovalikovaja o reprezintă oasele de animale. Din păcate, nu există totdeauna o determinare arheozoologică, cel mai adesea fiind vorba de mențiuni de genul „oase de animale”, astfel că este dificil de a preciza dacă este vorba de depuneri alimentare sau cu un alt caracter.

O descoperire aparte, care poate fi interpretată ca un sacrificiu în cadrul întregului ceremonial mortuar, este cea din kurganul 4 de la Baștanovka, în a cărei manta a fost găsit și un schelet de cal, care trebuie amintit chiar dacă atribuirea lui înmormântărilor Mnogovalikovaja nu este certă¹¹³⁸.

Oase de animale în morminte, au fost descoperite la Balaban II K.6/M.5¹¹³⁹, Galați-Cartierul Dunărea T. 1/M.11¹¹⁴⁰, Gradeșka, K.2-II/1, 4¹¹⁴¹, Kislica K.1/M.9¹¹⁴², Kurči K.22/M.1 și K.29/M.1¹¹⁴³, și Nagornoe K.13/M.5¹¹⁴⁴. Uneori este vorba însă de astragale, a căror funcție le exclude din rândul depunerilor de hrană sau a sacrificiilor.

Cartarea principalelor categorii de inventar (Pl. 350) arată că majoritatea descoperirilor de acest fel sunt cantonate în sudul Basarabiei și mai ales în Bugeac, zonă în care grupa Mnogovalikovaja este bine reprezentată, către nord rarefiindu-se treptat. Este destul de posibil ca unele înmormântări din nordul Basarabiei să reprezinte mai degrabă elemente Mnogovalikovaja pătrunse în medii străine și mai puțin înmormântări Mnogovalikovaja propriu-zise. Un exemplu în acest sens îl poate constitui un mormânt de la Burlănești – M.22a-b – descoperit în aria unui cimitir Noua, dar atribuit pe baza vaselor culturii Mnogovalikovaja¹¹⁴⁵. Destul de probabil, situația trebuie să fie aceeași și pentru alte două complexe funerare de la Cotârgaci T. 2/M.1¹¹⁴⁶ și Ripiceni T. 1/M.2 și Cpl. 1¹¹⁴⁷. De fapt aceste descoperiri, ca și cele de la Bogonos, Corlăteni, Galați-cartierul Dunărea, Gârceni, Glăvăneștii Vechi, Giurcani, Holboca, Stoicani, Valea Lupului și Vânători se situează în zona dintre Siret și Prut, pe care Sofia Berezanskaja o vede ca fiind spațiul de interferență dintre cultura Monteoru și

¹¹³⁸ Häusler, *op. cit.*, p. 106.

¹¹³⁹ E. Sava, ArhMold 19, 1996, p. 196.

¹¹⁴⁰ M. Brudiu, SCIVA 36, 1985, 3, p. 244, fig. 6/2; 7/4.

¹¹⁴¹ Subbotin *et al.*, *op. cit.*, p. 121.

¹¹⁴² Gudkova *et al.*, *op. cit.*, p. 98.

¹¹⁴³ Toščev, *op. cit.*, p. 37.

¹¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 6.

¹¹⁴⁵ O. Levițki, T. Demcenko, Angustia 2, 1996, p. 103–122.

¹¹⁴⁶ E. Moscalu, Hierasus 7–8, 1989, p. 118.

¹¹⁴⁷ F. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele completări la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București, 2002, p. 111; *idem*, în vol. *Drevnejšie obščnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja (V tys. Do n.e. – V vek. N.e.)*, Tiraspol, 2002, p. 157–163.

varianta sud-vestică a culturii Mnogovalikovaja¹¹⁴⁸, căreia îi și aparțin descoperirile din interfluviul Prut–Nistru. Cum însă cultura Monteoru nu a pătruns până în nordul Moldovei, descoperirile citate ce se află la nord de aliniamentul Bacău – Vaslui¹¹⁴⁹, pot documenta relațiile de contact dintre comunitățile Mnogovalikovaja și cele Kómarów – cum pare să fie vorba la Cotârgaci – sau, dacă ținem cont de mormântul dublu de la Burlănești, cele Noua timpurii. Concluzionând, aria înmormântărilor Mnogovalikovaja propriu zise pare a fi mai redusă decât a încercat Sava să prezinte, în realitate frecvențele elemente Mnogovalikovaja întâlnite la vest de Prut, între care și unele ținând strict de ritualul funerar, pot fi explicate mai degrabă prin intensitatea contactelor directe, contacte care au dus uneori la împrumuturi de expresii funerare Mnogovalikovaja în mediul Monteoru, proces care nu poate fi însă documentat în sens invers. Cu destulă probabilitate grupului de morminte, răsfirate în Moldova pe un spațiu întins și greu de încadrat cultural, i se mai pot adăuga și unele morminte de la Baldovinești, Brăilița¹¹⁵⁰ sau Bolotești ca și unele morminte mai târzii din tumuli de la Gurbănești sau Smeeni.

Principalul element al standardului funerar Mnogovalikovaja îl constituie inhumăția, ritul funerar exclusiv. Cel de al doilea element este constituit din caracterul predominant tumular al acestor înhumări. Pentru varianta sud-vestică a grupei Mnogovalikovaja, așa cum este ea documentată în interfluviul Prut–Nistru nu se cunosc excepții, dar în restul ariei sunt cunoscute înmormântări plane¹¹⁵¹. Dispunerea mormintelor în tumuli, fie că este vorba de movile funerare mai vechi refolosite, fie că este vorba de morminte primare propriu zise, ca și din cât se știe privitor la dispunerea acestor morminte în tumuli, constituie, împreună cu ritul inhumăției o moștenire preluată de comunitățile Mnogovalikovaja din fondul cultural ce le-a precedat. Pe aceeași linie se înscriu și folosirea rogojinilor drept așternut pe fundul gropilor sepulcrale sau păstrarea, într-o măsură mai mica desigur, a obiceiului presărării cadavrelor cu ocră roșu. De altfel, problema originii acestei grupe a bronzului mijlociu în stepa nord-pontică nu este pe deplin elucidată, individualitatea acestei culturi fiind bine conturată față de grupa înmormântărilor Katakombnaja, dar mai puțin distinctă în cadrul larg al restructurărilor ce se vor fi produs în aceleași zone de stepă sau silvostepă și ale cărei rezultate au fost grupele KMK, Cultura Niprului Mijlociu, Srubnaja și, parțial, Abașevo, puțin distincte în zonele de interferență/contact direct.

O serie de structuri funerare, nu foarte numeroase, cum sunt gropile cu treaptă și cu construcții din lemn, sau cistele din piatră, cărora li se adaugă obiceiul folosirii unor coșciuge lucrate din trunchiuri de copac, atestă un ceremonial funerar mai complex, exprimând identitatea socială a câtorva indivizi, destul de probabil conducători ai unor subunități sociale. Inventarele funerare, în aceste cazuri, nu sunt pe măsura complexității structurilor funerare, fiind la fel de monotone și „sărăcicioase” ca și pentru celelalte înmormântări. Lipsa armelor din metal, ca și în alte cazuri, poate fi explicată în bună măsură prin regimul ceremonial diferit al pieselor de arsenal, multe dintre acestea fiind cunoscute în depozite cum sunt cele de la Kolontaevo, Râbakovka sau Skakun¹¹⁵². Departe de a fi vorba de expresii funerare sărace, înmormântările Mnogovalikovaja, amplasate în tumuli, uneori cu structuri funerare complexe, dovedesc un consum remarcabil de energie socială, aceasta fiind în fapt modalitatea principală de expresie a *persoanei sociale* a defuncțiilor. Folosirea movilelor ca spații funerare pentru grupuri de morminte, chiar dacă uneori foarte puține sau chiar singulare, indică o structură socială din nou asemănătoare celor decelabile pentru mediile Jamnaja sau Katakombnaja, ca o consecință a acelorași tehnologii de subzistență bazate pe creșterea animalelor.

Din păcate, multe aspecte ale comportamentului mortuar Mnogovalikovaja rămânând neclarificate, în bună măsură datorită fie unor cercetări incomplete, fie, cum este mai ales cazul, unor publicări mai puțin corespunzătoare și unor încheieri rutiniere, paradigmatic.

¹¹⁴⁸ Berezanskaja, *op. cit.*, p. 9 și harta de la fig. 4 pe care sunt trecute ca monumente ale KMK doar descoperirile de la Holboca, Bogonos, Stoicani și Baldovinești.

¹¹⁴⁹ Cel mai nordic mormânt ce poate fi, eventual, atribuit culturii Monteoru și care a avut o cataramă discoidală din os este M.2 de la Tămășeni, cf. V. Ursachi, *MemAntiq* 22, 2001, p. 219–289.

¹¹⁵⁰ În M.173 a fost descoperită o cataramă discoidală din os, cf. N. Harțuche, *Complexul arheologic Brăilița*, București, 2002, p. 85, dar întregul cimitir este plan așa că piesa de port reprezintă mai degrabă un „import”.

¹¹⁵¹ Berezanskaja, *op. cit.*, p. 9–10.

¹¹⁵² Berezanskaja, *op. cit.*, p. 12; Sava, *Thraco-Dacia* 15, 1994, 1–2, p. 142. Ambii autori atribuie culturii Mnogovalikovaja și depozitul-tezaur de la Borodino, dar descoperirea este discutabilă atât din punctul de vedere al structurii/conținutului cât și din cel al încadrării culturale, cf. Elke Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA 44, Bonn, 1997.

10. DESCOPERIRILE FUNERARE ALE PERIOADEI TÂRZII A EPOCII BRONZULUI

10.1 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII COSLOGENI

Ceea ce se consideră astăzi, de către o mare majoritate a cercetătorilor epocii bronzului de la nord de Dunăre, drept cultura Coslogeni a fost prezentată pentru prima dată în anul 1970¹, pe baza unor harnice cercetări de suprafață și sondaje parțiale efectuate într-o zonă restrânsă din sudul Bărăganului. Încheierile din 1970 au fost discutate de către B. Hänsel șase ani mai târziu, care, acceptând noțiunea de cultură Coslogeni ca fenomen al perioadei târzii a epocii bronzului, a făcut câteva corecturi din perspectiva sistemului său cronologic². În 1978, într-o lucrare de mai mari dimensiuni, cultura Coslogeni a fost prezentată în detaliu de către S. Morintz³. Baza documentară a definirii acestei culturi era constituită din materiale provenite din cercetări de suprafață și recoltarea de materiale din maluri prăbușite, așezări distruse etc., ca și din săpături de salvare și sondaje, rămase în cea mai mare parte inedite. Stațiunile cele mai importante sunt cele de la Grădiștea-Coslogeni, cercetată parțial, Lupșanu, investigată prin „*minuțioase cercetări de suprafață și sondaje în trei movile (sălașe) din cele 14*”, Ulmu, unde s-au cercetat cam 600 de mp., adică jumătatea păstrată a unei movile prăbușite în iezerul Mostiștea și stațiunea de la Radovanu, singura pentru care s-au publicat planuri de săpătură⁴. După S. Morintz, conținutul material al culturii Coslogeni, ce se evidențiază prin numeroase elemente comune cu grupele Noua și Sabatinovka, susține o origine răsăriteană explicată ca apărută „*printr-o mare deplasare de populații care, de dincolo de Nipru, s-au revărsat către vest, ocupând zona de șes de la Nipru și până în Valea Mostiștei*”⁵. O poziție asemănătoare a avut-o și A. C. Florescu, care vedea acest „*proces de o mare complexitate structurală a cărui manifestare cuprinde întreaga arie dintre Dunărea Superioară (?) și stepele Volgăi*” ca angrenat în preliminariile continentale ale marii migrații egeice. Spre deosebire de S. Morintz, A. Florescu considera cultura Coslogeni ca un facies al complexului Noua situat în Muntenia și Dobrogea⁶. Ambii autori au considerat complexul Noua-Coslogeni ca aparținând tracilor timpurii sau ca o „*componentă a cuplului având ca rezultat definitivarea ethnos-ului tragic*”. O prezentare mai temperată, dar păstrând conceptul de complex Noua-Sabatinovka-Coslogeni, o datorăm lui A. Vulpe în ultima sinteză asupra epocii metalelor din România⁷.

Așa cum se cunoaște astăzi, aria ocupată de cultura Coslogeni cuprinde Muntenia răsăriteană până la un aliniament identificat cu valea Mostiștei, jumătatea sudică a Dobrogei românești și, posibil, nord-estul Bulgariei. Din punct de vedere cronologic, grupa Coslogeni prin elementele comune cu grupa Noua, se poate plasa în timp aproximativ în aceeași vreme, mai ales dacă ținem cont de datele radiocarbon care indică pentru grupa Noua un debut mai timpuriu decât cel acceptat tradițional.

Față de conceptul general al culturii Coslogeni, așa cum este el prezentat nu numai în lucrările menționate, am de făcut câteva observații. În primul rând definiția culturii nu se sprijină pe o documentație sistematică ci doar pe materiale adunate din săpături restrânse și, mai ales, din cercetări de suprafață, publicate

¹ S. Morintz, B. Ionescu, SCIVA 21, 1970, 3, p. 373–415.

² B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 73–76 (mai departe Hänsel, *Hallstattzeit...*).

³ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. (mai departe Morintz, *Contribuții...*).

⁴ S. Morintz, D. Șerbănescu, Thraco-Dacica 6, 1985, 1–2, p. 5–30.

⁵ S. Morintz, *Contribuții...*, p. 151.

⁶ A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, CCDJ 9, 1991, p. 15.

⁷ A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol I, București, 2001, p. 285.

selectiv. O bună parte a descoperirilor mai noi de „tip” Coslogeni au fost introduse în circulație după paradigmele de început. Lipsesc observații detaliate privind secvențele stratigrafice din puținele stațiuni cercetate. Aria Coslogeni de la sud de Dunăre este constituită doar pe aserțiuni și deloc pe o documentare arheologică satisfăcătoare. Raporturile cu mediile imediat învecinate nu au fost clarificate. Singura stațiune sistematic săpată și publicată ca atare, așezarea de la Radovanu nu lămurește foarte mult lucrurile. Autorii săpăturii au sesizat diferențele dintre stațiunile Coslogeni din restul ariei și materialele de la Radovanu. Explicația, stufoasă și puțin limpede, ar fi aceea conform căreia la Radovanu este vorba de o a doua etapă a unui „proces etno-cultural” în cadrul căruia elementele Coslogeni se combină cu cele sudice de genul celor specifice culturii Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna⁸. În realitate, situația de la Radovanu a avut meritul de a arăta cât de dificil este de stabilit raportul dintre cele două fenomene arheologice din bronzul târziu de la Dunărea de Jos⁹. Existența certă a unor forme ceramice de sorginte sud-dunăreană la Radovanu, și nu numai, nu poate fi explicată prin extinderea ariei Coslogeni la sud de Dunăre, ci prin examinarea fenomenelor arheologice de acolo și, pe cale de consecință, a modului în care aceste elemente au ajuns dincolo de fluviu, ca rezultate ale unor contacte directe, sau exprimând o sinteză culturală nouă!? Dar cum o situație clară pentru această perioadă în colțul nord-estic al Bulgariei nu este încă deplin lămurită, mai este de așteptat. Problema sfârșitului culturii Coslogeni este complicată și prin descoperirile de la Chitila. În cursul săpăturilor din deceniul opt al secolului trecut în punctul *Fermă*, aflat pe malul Colentinei, a fost descoperit un complex cu mult material ceramic caracterizat printr-o mixtură compusă din fragmente ceramice ce pot fi atribuite eventual unui facies Tei târziu, altele grupului Bistreț–Ișalnița, precum și din prezența speciei ceramice cu Besenstrich, la care se adaugă vase cu forme și decor insolite¹⁰. Departe de a lămuri, chiar și sfârșitul culturii Tei, cum cred Morintz și Șerbănescu¹¹, prin data ¹⁴C, care o plasează într-un interval de timp larg – sec. XV–XI a.Chr.¹² – descoperirea de la Chitila-*Fermă* mai mult complică lucrurile, cu atât mai mult cu cât, după două decenii de la publicare, a rămas încă singulară¹³. Este evident că individualitatea grupei Coslogeni, care trebuie să fi existat măcar ca grupă ceramică, nu a fost încă bine conturată, de unde și echivocul prezentărilor.

Incertitudinile privind definirea „culturii” Coslogeni sunt întărite și de puținătatea flagrantă a descoperirilor funerare deși au trecut aproape patru decenii de la prima punere a sa în circulație. Fără a fi existat cercetări anume pentru astfel de descoperiri, dispunem de doar nouă descoperiri cu caracter mortuar reclamate a aparține grupei Coslogeni.

Lista descoperirilor funerare Coslogeni:

1. Batin (Cat. 55);	6. Sabangia (Cat. 803b);
2. Coslogeni (Cat. 253);	7. Stelnica (Cat. 879);
3. Galați-Dunărea (Cat. 367);	8. Sultana (Cat. 894).
4. Medgidia (Cat. 576);	9. Stancea (Cat. 1097).
5. Radovanu (Cat. 771);	

Cu excepția descoperirilor de la Galați-Dunărea și Sabangia-Movila lui Pandrea M.5, toate celelalte descoperiri sunt situate în aria acceptată Coslogeni (**Pl. 351**). Mai trebuie subliniat că pentru o bună parte din cele nouă descoperiri, modul în care au fost puse în circulație, din perspectiva analizării comportamentului funerar, lasă foarte mult de dorit. Este cazul pentru un mormânt de inhumatie de la Batin pentru care există doar o mențiune fără alte detalii¹⁴, atribuirea fiind făcută pe baza unui vas din inventar, la fel pentru cele două morminte de la Stancea, descrise sumar, fără documentație grafică¹⁵, apoi mormântul de la Stelnica, pentru

⁸ S. Morintz, D. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 21.

⁹ O încercare aberantă de a explica situația și la N. Palincăș, SCIVA 48, 1997, 3, p. 237–254.

¹⁰ V. Boroneanț, Thraco-Dacica 5, 1984, 1–2, p. 156–166, cu o interpretare proprie; idem, CAB 4, 1992, p. 109–117.

¹¹ S. Morintz, D. Șerbănescu, *op. cit.*, loc.cit.

¹² Este vorba de o probă procesată în laboratorul Beta din Florida US. Pentru intervalul 3010±70 BP, prin calibrare cu programul OxCal v3.10 se obține pentru domeniul 2 sigma o datare în intervalul 1420–1020 BC (95.4%)! Mulțumesc și pe această cale lui N. Boroffka care mi-a pus la dispoziție data radiocarbon.

¹³ Cred că la Chitila e vorba mai de grabă de un amestec de materiale decât de un complex arheologic adevărat.

¹⁴ Nikolova L., *On the Early Bronze Age burials rites in the bulgarian lands*, în vol. P. Roman., M. Alexianu., *Relations thraco-illyro-helléniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (à participation internationale) Băile Herculane (14–19 Septembre 1992)*, București, 1994, p. 131. Nu trebuie însă pierdut din vedere că mormântul se găsea în cadrul unui grup de morminte care se pot atribui, pe baza inventarului, culturii Zimnicea din bronzul timpuriu, o confuzie nefiind exclusă. Nu atac totuși atribuirea acestui mormânt discutabil din bunăvoință pentru „cultura” Coslogeni...

¹⁵ S. Morintz, *Contribuții...*, p. 149.

care iarăși dispunem doar de o informație orală de la autorul săpăturii sau chiar de la Coslogeni, a cărui importanță reclamată ar fi trebuit onorată măcar printr-un raport de săpătură încheiat¹⁶. Cât privește caracterul cercetărilor, cu excepția mormântului de la Medgidia descoperit fortuit¹⁷, toate celelalte provin din săpături mai mult sau mai puțin sistematice, dar cum preocuparea acestora nu a constituit-o în vreun fel obiective cu caracter funerar, mormintele astfel descoperite rămân, pe cale de consecință, produse ale hazardului arheologic... Foarte semnificativ este însă contextul arheologic în care au fost găsite, căci cu excepția celor două morminte de la Stancea, avem de a face doar cu morminte izolate. Dar situația nu este cu totul stranie, căci și pentru grupul Sabatinovka din spațiul avut acum în vedere, oarecum contemporan, sau cel, anterior într-o oarecare măsură, al grupeii Tei lipsesc cimitirele propriu-zise¹⁸.

Dar nu toate aceste descoperiri pot fi acceptate pe nemestecate ca aparținând culturii Coslogeni. Este evident că mormintele de la Galați-Dunărea și Sabangia-Movila lui Pandrea nu pot fi incluse în lista înmormântărilor Coslogeni, ele situându-se în plină arie Noua. Cam același lucru se poate spune și despre un mormânt de la Lișcoteanca (Cat. 541) pentru care s-a propus mai de mult o asemenea atribuire¹⁹. Mormântul de inhumație de la Radovanu a fost descoperit oarecum la marginea răsăriteană a ariei Coslogeni. Lipsit de inventar ceramic el a fost inițial încadrat în prima epocă a fierului, ulterior fiind incorporat grupeii Coslogeni pe baza poziției chorologice²⁰. Inventarul mormântului este constituit doar dintr-un cuțit din bronz cu limbă la mâner, cu lama triunghiulară și decorată cu linii incizate, asemenea piese mai fiind cunoscute la Dunărea Inferioară, bunăoară în cimitirul de la Zimnicea sau în descoperiri mai puțin precise, între care și Chirnogi, unde se găsește o așezare Coslogeni „studiată” prin cercetări de suprafață²¹. S-a arătat, cu alt prilej, că aceste cuțite, răspândite dinspre sud cum o demonstrează limpede distribuția lor chorologică, sunt caracteristice mai degrabă epocii fierului sud-dunărene²² și ca atare mormântul de la Radovanu a fost încadrat corect la prima sa publicare, el nemaiputând fi astfel inclus printre descoperirile mortuare Coslogeni.

Descoperirile de la Coslogeni, în situația în care publicarea corespunzătoare a tuturor înmormântărilor din tumul va asigura atribuirea măcar a unora dintre acestea, par să indice că zonele destinate înmormântărilor Coslogeni nu se aflau prea departe de așezările corespunzătoare. La fel și la Stelnica, unde mormântul de inhumație se găsea în apropierea unei stațiuni Coslogeni²³. Este de presupus că și la Sultana și Stancea așezările să fi fost prin preajmă.

În ceea ce privește amenajările exterioare, situațiile semnalate sunt cu totul incerte. Pentru Batin este vorba de o necropolă plană. Tot morminte plane sunt și cele de la Medgidia, Stancea și Stelnica, în schimb la Coslogeni și Sultana e vorba de morminte tumulare. Stocul de morminte Coslogeni este cu totul prea mic pentru a putea aprecia exact care va fi fost situația reală, tot ce putem să face fiind să încasăm cu titlu de inventar informațiile respective!

Dacă în ceea ce privește ritul funerar, puținele descoperiri mortuare Coslogeni ne asigură de unitatea inhumației pentru măcar mica porțiune din aria grupeii în care au fost descoperite, detaliile privind modalitățile de dispunere a cadavrelor, structurile funerare interioare, lipsesc cu desăvârșire.

Inventarele au constatat cel mai adesea în vase, ceea ce a „ușurat” atribuirea unora. Nu e cazul mormintelor de la Sultana sau Stancea, despre care știm că vasele se asemănau cu cele din repertoriul ceramic Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna, de unde și ezitățile privind încadrările acestora.

O situație specială, pe deplin meritată, o are mormântul cu spadă miceniană de la Medgidia. Contextul nu este însă câtuși de puțin clar, descoperirea fiind fortuită. S-a spus că este vorba de un mormânt de inhumație, în care scheletul se găsea înconjurat de pietre având și oase de animal alături, dar fără alte precizări. Din întreg contextul nu s-a păstrat decât spada aflată inițial la o școală din localitate²⁴. Spada aparține tipului C1/2 după tipologia lui N. Sandars sau C3 după cea a lui Hänsel, care a definit o grupă constituită din piesa descoperită izolat de la Doktor Josifovo și alte două presupuse a fi aparținut unor morminte de la Dolno Levski și

¹⁶ Pentru mormintele tumulare de la Coslogeni dispunem doar de extrem de succinte rapoarte de săpătură, semnate de M. Neagu și publicate în cronicile de săpături arheologice din anii 1998–2001. Sunt în așteptare...

¹⁷ M. Irimia, *Dacia* NS 14, 1970, p. 389–395.

¹⁸ Vezi capitolele dedicate înmormântărilor Tei, respectiv Sabatinovka.

¹⁹ N. Harțușche, *SCIV* 24, 1973, 1, p. 19.

²⁰ S. Morintz, *op. cit.*, p. 147.

²¹ S. Morintz, *op. cit.*, loc. cit. și fig. 86/4.

²² I. Motzoi-Chicideanu, *Dacia* NS 43–44, 1999–2001 (2003), p. 222–223 și nota 114 unde se face trimiterea la Ch. Kkokouli-Christantaki, *Protoistoriki Thasos. Ta nekrotapheion tou oikismou Kastri*, Athinai, 1992, care discută asemenea piese frecvente în insula Thasos la începutul epocii fierului.

²³ Informație amabilă de la regretatul N. Conovici, conducătorul cercetărilor arheologice de acolo.

²⁴ Irimia, *op. cit.*, p. 389.

Peruștica²⁵. Mormântul de la Medgidia, prin spada din inventar, este singular în România. Dacă puținele detalii privind structura mormântului de care dispunem sunt reale, întregul ansamblu deosebește complexul de la Medgidia de restul descoperirilor mortuare Coslogeni, atâtea câte sunt, dar îl apropie de cele presupuse din Bulgaria, singurele argumente pentru incorporarea sa printre mormintele Coslogeni fiind poziția geografică și datarea indicată de spadă. Prezența unei arme aparținând unei categorii puțin numeroase îl distinge pe defunctul medgidian din bronzul târziu, ca fiind un personaj cu un statut social ridicat. Este posibil ca astfel de înmormântări, ca și difuziunea modei de a purta arme „mykenoide”, să fi fost legate de schimburile la distanță/comerciale, între care eforturile de a descoperi noi surse de metal au jucat un rol de seamă²⁶. În acest cadru prezența unui asemenea mormânt în aria Coslogeni ar pleda pentru o integrare a acestor comunități în schimbul la distanță, dar nu-i acordă totuși o cetățenie Coslogeni defunctului îngropat la Medgidia.

Este limpede că documentarea arheologică de care dispunem astăzi este cu totul insuficientă pentru a încerca măcar o schiță a standardului funerar al grupei Coslogeni. Dar cum tocmai standardul funerar este unul dintre elemente principale pentru definirea unei culturi, iar restul documentării arheologice pentru acest fenomen arheologic provine precumpănitor din „atente” cercetări de teren, putem spune că definirea „culturii” Coslogeni are un picior de lut, în vreme ce cel de-al doilea încă îi lipsește...

10.2 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII NOUA

Pentru perioada târzie a epocii bronzului principalul fenomen arheologic care ocupă o bună parte din centrul și întreaga jumătate răsăriteană a spațiului în discuție este cultura Noua. Cu peste un veac în urmă, în anul 1901, J. Teutsch prezenta câteva morminte de inhumație cu schelete chircite și având alături cești cu două toarte, descoperite în cartierul Noua de la Brașov²⁷. Pe baza acestor morminte și a altor materiale caracterizate prin prezența ceștilor cu două toarte cu buton – Knopphenkel – I. Nestor a conturat un grup de descoperiri pe care, deja la vremea aceea, l-a pus în legătură cu așezările „zol’niki” din răsăritul Europei²⁸. Ulterior, pe măsura sporirii documentării arheologice, alte studii au încercat să aprofundeze problema conturând ceea ce se denumesc astăzi cultura Noua²⁹.

Aria ocupată de cultura Noua, plasată în special în zona de silvostepă, cuprinde o bună parte din Ucraina Transcarpatică, apoi pe ambele maluri ale cursului mijlociu al Nistrului, mai ales în Basarabia, întreaga Moldovă, pătrunzând în cea mai mare parte a Transilvaniei. Elementele caracteristice ale culturii sunt oferite de repertoriul ceramic, în cadrul căruia ceașca cu două toarte cu buton sau cu creastă ocupă locul principal, apoi de un anume tip de habitat preferând zonele joase, mai potrivite păstoritului care pare să fi fost ocupația principală a acestor comunități. O altă caracteristică este constituită de așa-numitele „cenușare”/zol’niki, interpretate ca fiind resturi ale unor locuințe și care apar grupate pe suprafața așezărilor. În conținutul culturii

²⁵ T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV.8, Stuttgart, 1991, p. 33–36, cu discuția asupra tipului de spadă, originii, difuziunii și cronologiei, ca și notele 92–95, pentru piesele din Bulgaria.

²⁶ Vezi pentru asta studiul lui E. F. Bloedow, PZ 63, 1988, 1, p. 25–52, pentru pătrunderea egeeană din bronzul târziu în Marea Neagră, studiu din păcate ignorat de specialiștii români.

²⁷ J. Teutsch, MAGW 1, 1903, p. 365–399.

²⁸ I. Nestor, *Der Stand*, p. 116–117 și notele 480–481.

²⁹ K. Horedt, Dacia 11–12, 1945–1947, p. 7–16; idem, Materiale 1, 1953, p. 785–815; I. Nestor în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 113–114; A. C. Florescu, ArhMold 3–4, 1964, p. 143–216; idem, Dacia NS 11, 1967, p. 59–94; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 152–160; S. S. Berezanskaja, Ju. G. Kolosov, V. A. Kruc, V. V. Otroščenko, D. Ja. Telegin, N. N. Čeredničenko, *Arheologija Ukrainskoj SSR*, vol. I, Kiev, 1985, p. 481–489; M. Florescu, A. C. Florescu, ArhMold 13, 1990, p. 49–102; A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua–Coslogeni din România. Așezări și necropole*, CCDJ 9, 1991; E. A. Balaguri, în vol. *The thracian world at the crossroads of civilization, II*, București, 1998, p. 140–150; Larissa I. Krušel’nic’kaja, în vol. B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, Rahden, 1998, p. 313–315; J. P. Gerškovič, în vol. B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, Rahden, 1998, p. 317–324; E. Sava, Thraco-Dacia 15, 1994, 1–2, p. 144–146; idem, în vol. B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, Rahden, 1998, p. 267–312; M. Florescu, sub voce, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. III M–Q, București, 2000, p. 199–204; A. Vulpe, în vol. *Istoria Românilor*, vol. I, București 2001, p. 281–285; M. Petrescu-Dîmbovița, PZ 76, 2001, p. 179–208; E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel, 2002.

materiale mai există un element caracteristic – omoplații de vită cu cavitatea glenoidă crestată – instrument cu utilitate neprecizată, dar cu totul specific ariei Noua. O altă caracteristică a grupei este dată de ponderea mare a pieselor de metal de origine răsăriteană. Originea culturii Noua nu este rezolvată decât în linii mari. Astăzi se acceptă, de către o bună parte a specialiștilor, că grupul Noua a făcut parte dintr-un complex cultural de mari dimensiuni – Noua-Sabatinovka – la a cărui formare, în afara unor elemente locale, o contribuție importantă au avut-o elementele de origine răsăriteană, între care trebuie avute în vedere acele componente de tradiție *Mnogovalikovaja*. M. Florescu și A. C. Florescu, fără a subestima elementele de origine răsăriteană, consideră că pentru originea culturii Noua trebuie avute în vedere în primul rând anumite componente/tradiții care țin în special de grupele Komarów și Monteoru, peste ale căror arii s-au instalat ulterior comunitățile Noua³⁰. Momentul în care comunitățile Noua au pătruns în Transilvania și relația lor cu cele Wietenberg constituie o altă problemă pentru care s-au avansat soluții diferite³¹. Cultura Noua a fost împărțită de către A. C. Florescu în două mari etape – Noua I, de formare, și Noua II, de definitivare întreaga evoluție a grupei plasând-o în intervalul sec. XIV–XII a.Chr.³² O periodizare asemănătoare a propus și G. I. Smirnova, bazându-se pe cercetările proprii de la Mahala și pe analiza unor monumente Noua din Basarabia³³. În ultima vreme, concomitent cu sporul documentării arheologice, unele ipoteze de lucru au fost reexamine, una dintre cele mai importante schimbări fiind aceea privind cronologia absolută a grupei Noua. Astfel A. Vulpe, deși consideră datele ¹⁴C de la Mahala și Sighișoara „*aberant de înalte*”, apreciază că începuturile/premisele fenomenului Noua se pot plasa încă în sec. XV a. Chr.³⁴ O reconsiderare în același sens a fost făcută recent și de către E. Sava care înclină acum către o datare mai timpurie a începuturilor culturii Noua, pe care o plasează în intervalul Reinecke BzC-HaD, sau, după periodizarea lui B. Hänsel, în intervalul MDII-SDII, iar în termeni de cronologie absolută în intervalul sec. XV–XIII a.Chr.³⁵ Într-adevăr, dacă se iau în considerare datele ¹⁴C de la Mahala³⁶, cea de la Sighișoara pentru un complex cu materiale Wietenberg și Noua³⁷, precum și mai noile date de la Crasnaleuca³⁸, trebuie acceptat un început al culturii Noua cel puțin în sec. XVI a.Chr. Sfârșitul culturii este destul de bine conturat în cursul sec. XIII–XII a.Chr., prin apariția în arealul Noua a unor grupe culturale fără antecedente locale, aparținând marelui complex hallstattian cu ceramică canelată³⁹.

Monumentele funerare ale culturii Noua sunt deosebit de numeroase. Pentru spațiul avut în discuție se cunosc 144 de astfel de descoperiri, răspândite aproximativ uniform pe întregul cuprins al arealului grupei, de la Nistrul Mijlociu și până la Carpații Occidentali, cea mai vestică descoperire funerară Noua fiind cea cu materiale ceramice presupuse a proveni dintr-un mormânt de la Șoimuș (Cat. 922), iar cea mai sudică este reprezentată prin două morminte de inhumatie, cu ceramică „Noua de tradiție Tei”, aparținând probabil unui cimitir și descoperite în preajma unei așezări Noua în preajma localității Ștefan cel Mare (Cat. 925), pe cursul inferior al Buzăului (Pl. 352). De acord cu punctul de vedere exprimat de M. Florescu și A. C. Florescu, am apreciat că și cimitirele de la Balintesti–Cionagi, Căbești și Săbăoani aparțin culturii Noua, spre deosebire de alte puncte de vedere care le-au inclus între monumentele culturii Monteoru⁴⁰. În afara spațiului pe care l-am

³⁰ M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*

³¹ Vezi cea mai completă discuție la N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994; foarte importantă pentru relația Wietenberg/Noua, în sensul unei contemporaneități între cele două grupe, dar și parțial cu un aspect Monteoru târziu, este stațiunea de la Țichindeal, cf. D. Popa, N. Boroffka, *SCIWA* 47, 1996, 1, p. 51–61. Pentru opinia contrară vezi I. Andrișoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, București, 1992; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 258 unde își exprimă rezervele față de o contemporaneitate Wietenberg/Noua.

³² A. C. Florescu, *ArhMold* 3–4, 1964, p. 179–191.

³³ G. I. Smirnova, *CCDJ* 10, 1993, p. 57–73.

³⁴ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 285.

³⁵ E. Sava, *op. cit.*, p. 219–220.

³⁶ Este vorba de probele Bln-1085, din groapa 87 a nivelului IIb, 3135±100 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1700–1100 BC, Bln-1086, din locuința 3 a nivelului IIb, 3260±100 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1900–1250 BC și proba GrN-5135 din cenușarul 2 al nivelului IIb, 3100±50 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1460–1250 BC, cf. László, *CCDJ* 10, 1993, p. 23–41.

³⁷ D. Popa, N. Boroffka, *op. cit.*, p. 56. Este vorba de proba Bln-4622, 3330±51 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1740–1500 BC.

³⁸ I. Motzoi-Chicideanu, D. Gugu, *SCIWA* 52–53, 2001–2002 (2004), p. 34, Lista 1, nr. 1–3. Este vorba de probele GrN-21796 din nivelul IV-3, 3190±45 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1530–1380 BC, GrN-21797 din nivelul III-4b, 3250±50 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1640–1410 BC și proba GrN-21798 din nivelul II-6, 3240±40 BP, calibrat cu Oxcal v3.9 în domeniul 2 sigma 1620–1410 BC.

³⁹ M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, pentru situația de la Curbura Carpaților așa cum a fost precizată la Căndești și A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, București, 1994, pentru situația din nordul și centrul Moldovei.

⁴⁰ Vezi capitoul dedicat înmormântărilor monteorene cu nota cu trimiterea la opiniile soților Florescu.

avut în vedere, alte descoperiri funerare sunt reprezentate prin cimitirele de la Bovșiv⁴¹ și Ostrivec⁴², în Ucraina pe Nistrul Superior și alte patru descoperiri în estul Basarabiei la Cobâlnea, Ghindești, Petrușeni și Vladimirovca⁴³.

Lista descoperirilor funerare ale culturii Noua:

1. Adămuș (Cat. 1);
2. Agnita (Cat. 5);
3. Aiud (Cat. 7);
- 4–5. Alba Iulia (Cat. 8–9);
6. Andrieșeni (Cat. 17);
7. Apahida (Cat. 20);
8. Archiud (Cat. 22);
9. Aroneanu (Cat. 25);
10. Arsura (Cat. 26);
11. Balintești-Cioinagi (Cat. 39);
- 12–14. Band (Cat. 44–46);
15. Bădragii Vechi (Cat. 59);
16. Bălănești (Cat. 64);
17. Bălușești (Cat. 65);
- 18–19. Bărboasa (Cat. 66–67);
20. Belcești (Cat. 73);
21. Berești (Cat. 84);
22. Berezeni (Cat. 85);
23. Bixadu Oltului (Cat. 103);
24. Blaj (Cat. 104);
25. Boarta (Cat. 106);
26. Bogata de Mureș (Cat. 113);
- 27–28. Brașov (Cat. 136–137);
29. Bratei (Cat. 138);
30. Brăduț (Cat. 143);
31. Brăești (Cat. 144);
32. Brânzeni (Cat. 151);
33. Broșteni (Cat. 154);
34. Burlănești (Cat. 161);
35. Cașolț (Cat. 174);
36. Căbești (Cat. 181);
37. Cămărașu (Deșert) (Cat. 183);
38. Călnic (Cat. 188);
39. Chintelnic (Cat. 210);
40. Chirileni (Cat. 211);
41. Cipău (Cat. 224);
42. Ciritei (Cat. 226);
43. Cluj (Cat. 230);
44. Coroteni (Cat. 249b);
45. Corvinești (Cat. 252);
46. Costești (Cat. 256);
47. Costuleni (Cat. 257);
48. Cotârgaci (Cat. 261);
49. Crasnaleuca (Cat. 263);
50. Dângenii (Cat. 286);
51. Decea (Cat. 302);
52. Diviciorii Mari (Cat. 321);
53. Doina (Cat. 322);
54. Dorohoi (Cat. 325);
55. Epureni (Cat. 350);
56. Erbiceni (Cat. 352);
57. Focuri (Cat. 362);
58. Găgești (Cat. 372);
59. Găiceana (Cat. 373);
60. Gâmbaș (Cat. 376);
61. Geaca (Cat. 378);
62. Gherla (Cat. 386);
63. Giurcani (Cat. 393);
64. Gornești (Cat. 408);
65. Gura Bohotin (Cat. 423);
66. Harghita (Cat. 433);
67. Hănești (Cat. 435);
68. Hârtoape (Cat. 441);
69. Hilișeu-Crișan (Cat. 446);
70. Holboca (Cat. 455);
71. Iablona/Tabloana (Cat. 466);
72. Iacobeni (Cat. 469);
73. Iași (Cat. 471);
74. Iclod (Cat. 472);
75. Iernut (Cat. 475);
76. Imeni (Cat. 479);
77. Ivănești (Cat. 484);
78. Jigodin (Cat. 495);
- 79–80. Lețcani (Cat. 537–438);
81. Luduș (Cat. 549);
82. Lunga (Cat. 554);
- 83–84. Mediaș (Cat. 579–580);
85. Mitoc (Cat. 607);
86. Morești (Cat. 616);
87. Moșna (Cat. 617);
88. Nandra (Cat. 627);
89. Obreja (Cat. 650b);

⁴¹ Menționat la Larissa I. Krușel'nic'kaja, *Pivnične Prikarpatja i zahidna Volin' za dobi rannogo zaliza*, Kiev, 1976, p. 20 și nota a treia din subsol.

⁴² E. A. Balaguri, *Materiali i doslidenihja z arheologii Prikarpatja i Volini*, 3, Kiev, 1961, 42–51, fiind vorba de un cimitir cu 156 înmormântări, cu inventare ceramice și piese de port din metal și os/corn.

⁴³ La Cobâlnea este vorba de o mandibulă umană găsită în așezare și considerată ca fiind un rest al unui mormânt de inhumatie, la Ghindești este vorba de un mormânt de inhumatie descoperit într-o așezare, tot într-o așezare a mai fost găsit un alt mormânt de inhumatie la Petrușeni, iar la Vladimirovca este vorba de un mormânt descoperit într-o movilă funerară și atribuit, pe baza unei cești cu două toarte cu buton, culturii Noua, cf. E. Sava, *op. cit.*, p. 71–72.

90. Ormeniș (Cat. 670);	118. Ștefan cel Mare (Cat. 925);
91. Pădureni (Cat. 705);	119. Tarnița (Cat. 933);
92. Păucea (Cat. 707);	120. Tărtăria (Cat. 807);
93. Pererița (Cat. 710);	121. Tăureni (Cat. 941);
94. Petrești (Cat. 716);	122. Târgu Frumos (Cat. 942);
95. Pogana (Cat. 738);	123. Târgu Secuiesc (Cat. 946);
96. Poiana Frății (Cat. 745);	124. Târnava (Cat. 947);
97. Popricani (Cat. 749);	125. Târnava (Cat. 948);
98–99. Probota (Cat. 764–765);	126. Târnăvioara (Cat. 949);
100. Răuseni (Cat. 779);	127–128. Teiuș (Cat. 951–952);
101. Războieni (Cat. 780);	129. Todireni (Cat. 970);
102. Râciu (Cat. 781);	130. Trestiana (Cat. 976);
103. Reci (Cat. 790);	131. Trușești (Cat. 981a-b);
104. Sartăș (Cat. 813);	132. Ungheni (Cat. 996);
105–106. Săbăoani (Cat. 814–815);	133. Valea Lupului (Cat. 1015);
107. Sânmarghita (Cat. 836);	134. Vaslui (Cat. 1024);
108. Sânzieni (Cat. 846);	135. Vinerea (Cat. 1048);
109. Sebeș (Cat. 848);	136. Vințu de Jos (Cat. 1059);
110. Sfântu Gheorghe (Cat. 856);	137. Vladnic (Cat. 1063);
111. Sighișoara (Cat. 860);	138. Vlăsinești (Cat. 1067);
112. Șeptebani (Cat. 913);	139. Zăpodia (Cat. 1078);
113. Șerbești (Cat. 915);	140. Zoltan (Cat. 1087);
114. Șieuț (Cat. 917);	141. Zorleni (Cat. 1088);
115. Șoimuș (Cat. 922);	142. Costești-Stânca bălții (Cat. 1090);
116. Șona (Cat. 923);	143. Corjeuți (Cat. 1091);
117. Șopteriu-Fânațe (Cat. 924);	144. Tămășeni (Cat. 1092).

Baza documentară pare foarte solidă la prima vedere, dar examinând caracterul cercetării pentru cele 144 de descoperiri mortuare Noua se observă că peste jumătate, adică 78 (54.17%), dintre acestea sunt fortuite, alte 14 (9.72%) provenind din cercetări de suprafață mai mult sau mai puțin sigure. Prin săpături sistematice au fost cercetate 39 obiective (27.08%), alte 8 (5.55%) prin săpături de salvare, iar alte 5 (3.48%) au fost cercetate cu totul parțial prin sondaje restrânse (Fig. 1)⁴⁴. O altă limitare a bazei documentare reiese și din examinarea contextului acestor descoperiri. Astfel se cunosc 33 (22.91%) de cimitire, 38 (26.39%) de grupuri de morminte care ar trebui de fapt să fie tot cimitire mai întinse, dar săpate parțial, cărora li se adaugă 37 (25.70%) morminte izolate și, cu un caracter insolit, 36 (25%) de cazuri în care unele materiale ceramice, de obicei descoperite fortuit și cu destul de multă vreme în urmă, au fost interpretate ca resturi ale unor morminte Noua, situații de acest fel mai numeroase fiind în Transilvania (Fig. 2; Pl. 353).

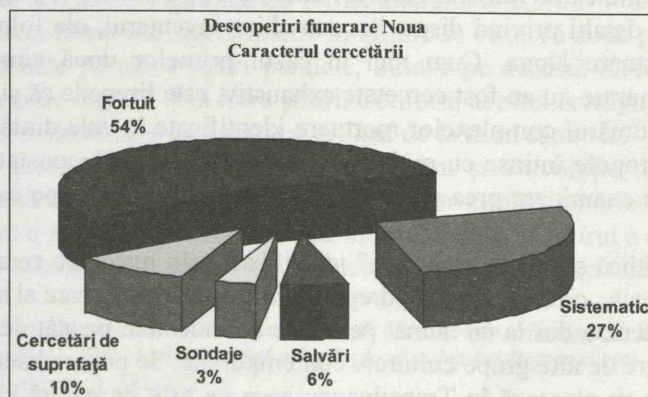

Figura 1

⁴⁴ Atrag din nou atenția că programul de redactare a graficelor rotunjește automat procentele!

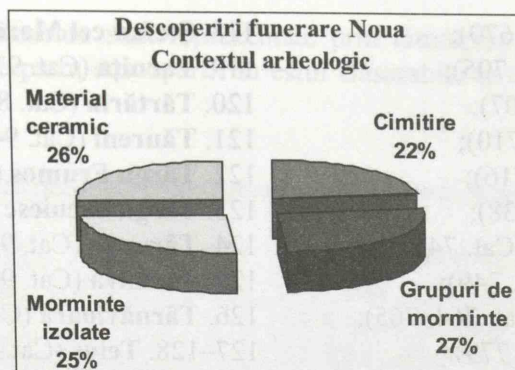

Figura 2

Numeroasele monumente funerare Noua, mai ales în ultima vreme, au fost puse în circulație prin rapoarte și studii special dedicate, ceea ce a contribuit la constituirea unei baze documentare destul de bune. Dar nu toate aceste puneri în circulație au fost făcute cu profesionalismul cerut, multora lipsindu-le planurile, acolo unde este vorba de cimitire – bunăoară Căbești sau Săbăoani din Moldova, Cluj din Transilvania – sau unele detalii, în special orientarea scheletelor sau elementele de structură mai ales ale mormintelor de incinerare, au fost prezentate *grosso modo*.

Obiceiurile funerare ale culturii Noua au fost recent studiate de către Eugen Sava, care a luat în discuție cele mai multe descoperiri de acest fel, în special și unele mai puțin cunoscute, din Basarabia, menționând și pe cele din Ucraina Transcarpatică⁴⁵. Studiul lui E. Sava, foarte complet, cu o metodologie îmbunătățită, a pus însă un accent prea mare pe evoluția culturii, pe etapele sale cronologice, încercând să separe descoperirile funerare din acest punct de vedere. Consecvent însă din păcate cu perspectiva din care a pornit analiza complexelor mortuare Noua și înclinat să supraestimeze factorii răsăriteni la geneza culturii, autorul citat a acordat o atenție mult prea mare repertoriului ceramic, de altfel destul de tern, ceea ce a „încărcat” inutil analiza. Detaliilor tipologice stabilite pentru tipurile ceramice nu le-au corespuns însă detalii privind unele elemente de ritual – mă refer în primul rând la orientarea scheletelor, astfel că reconstituirea standardului funerar Noua este incompletă. În același timp E. Sava a continuat să păstreze atribuirea culturală – cultura Monteoru – a cimitirelor de la Balintești–Cioinagi și Căbești, dar nu și pentru cel de la Săbăoani, ceea ce este de natură să vicieze concluziile.

Cele mai importante monumente funerare Noua, prin numărul complexelor mortuare descoperite, sunt cimitirele de la Trușești (Cat. 981) cu 129 de înmormântări, Pererîta (Cat. 710) cu 101 înmormântări, Chirileni (Cat. 211) cu 46 înmormântări, Cluj (Cat. 230) cu 45 înmormântări, Crasnaleuca (Cat. 263) cu 43 înmormântări, Burlănești (Cat. 161) cu 41 înmormântări, Balintești–Cioinagi (Cat. 39) cu 38 înmormântări, Bădragii Vechi (Cat. 59) cu 38 înmormântări, Doina (Cat. 322) cu 35 de înmormântări, Morești (Cat. 616) cu 24 de înmormântări și Archiud (Cat. 22) cu alte 27 (Fig. 3). Mai există și alte cimitire Noua cunoscute, dar fie au fost săpate în proporții cu totul reduse, cum este cazul de pildă la Teiuș (Cat. 951–952) în Ardeal sau la Căbești (Cat. 181) și Săbăoani (Cat. 105) în Moldova, ori au fost identificate doar prin cercetări de suprafață, ceea ce le reduce destul de mult din valoare. Aceeași situație este valabilă și pentru mormintele izolate, cel mai adesea menționate fără detalii privind dispoziția sau chiar inventarul, ele folosind astfel mai ales pentru cartarea descoperirilor mortuare Noua. Cum nici în cazul primelor două cimitire Noua, după numărul înmormântărilor, spațiile funerare nu au fost cercetate exhaustiv, este limpede că și pentru celelalte, fiecare cu mai puțin de jumătate din numărul complexelor mortuare identificate în cele dintâi, trebuie avut în vedere că de fapt a fost vorba de necropole întinse cu multe înmormântări. Această constatare subliniază cât avem în realitate la dispoziție pentru examinare prea puțin din potențialul arheologic pe care-l vor fi avut obiectivele avute în vedere.

O problemă aparte o ridică și acele „complexe” identificate prin materiale ceramice, îndeobște descoperite fortuit, și care au fost interpretate, cu destulă pripă, drept morminte. Numărul mare al acestor descoperiri, destul de dubioase, de ce să nu o spunem, a dus la un număr pe cât de considerabil, pe atât de îndoielnic, al descoperirilor funerare Noua, spre deosebire de alte grupe culturale contemporane. Se poate observa că cele mai multe astfel de complexe funerare Noua se plasează în Transilvania, ceea ce este de natură să modifice, și din punct de vedere chorologic, tabloul general al înmormântărilor Noua.

⁴⁵ E. Sava, *op. cit.*

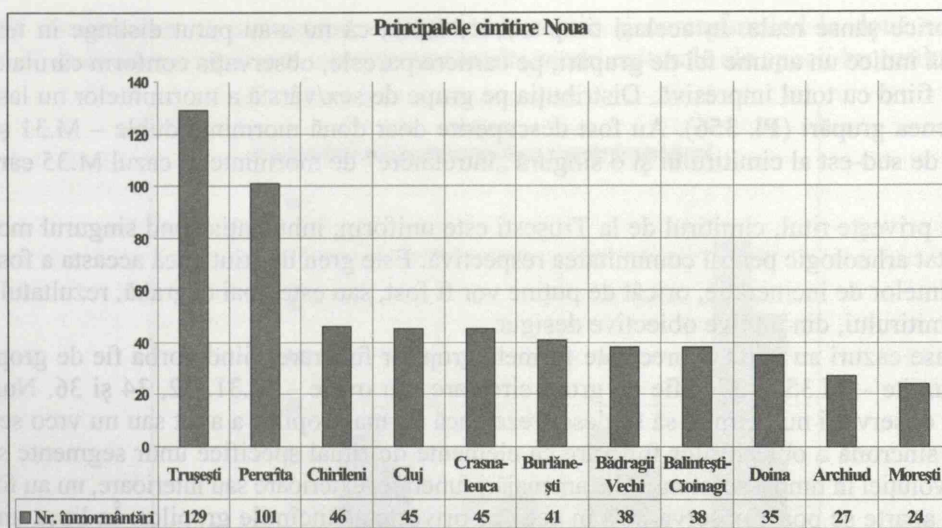

Figura 3

Principalul monument funerar al culturii Noua este reprezentat de cimitirul de la **Trușești** (Cat. 981a), care se distinge prin numărul mare de înmormântări – 127 de morminte, dintre care două – M.31 și 38 – duble prin aceasta rezultând 129 de înmormântări. Cimitirul, situat pe un promontoriu al terasei stângi a Jijiei, a fost cercetat în anii 1943 și 1951–1952, concomitent cu săpăturile efectuate în obiective din alte epoci aflate în același loc. Tot la Trușești a mai fost cercetată și o așezare Noua⁴⁶, situată în preajma cimitirului, care, foarte probabil, îi corespunde. De altfel, pe teritoriul comunei Trușești, prin cercetări de suprafață au fost identificate vestigii Noua în mai multe puncte⁴⁷ (**PI. 354**). Nu există observații arheologice care să ateste existența unei amenajări aparte care să delimiteze zona funerară de cea locuită.

Suprafața deschisă pentru cercetarea necropolei a fost de circa 1 300 mp, fiind descoperite 121 morminte. Către est, într-o secțiune cu dimensiunile de 150 × 1 m, au mai fost găsite alte 6 morminte – M.98–99 și M.124–127⁴⁸. Cum însă este evident din planul general al săpăturilor⁴⁹ că marginea sudică a terasei a fost erodată, este de presupus că inițial cimitirul a avut o întindere mai mare așa cum o indică, de altfel, destul de clar și cele 6 morminte descoperite la distanță către răsărit. Se poate bănuși cu destulă certitudine că, în ciuda numărului mare de înmormântări, cimitirul nu a fost epuizat.

Cimitirul a fost analizat antropologic, din cele 129 de înmormântări 42 fiind masculine, dintre ele 9 fiind de vârstă *juvens*, 25 de schelete fiind feminine, alte 57 aparținând unor copii, pentru 3 schelete de adulți nefiind precizat sexul, iar alte două schelete rămânând nedeterminate⁵⁰. Este de remarcat mortalitatea infantilă foarte ridicată – 66 schelete de copii și adolescenți, adică 51.16% – în vreme ce procentul mormintelor masculine – 33 bărbați adulți, adică 25.58% – și cel de femei – 25 femei adulte, adică 19.38% – este foarte scăzut, cifrele indicând și pe această cale, cu destulă probabilitate, că cimitirul nu a fost cercetat complet.

Cele 127 de morminte acoperă o suprafață de formă alungită dinspre NV către SE, de-a lungul marginii sudice a terasei, acoperită neuniform căci aproximativ în mijloc se observă două goluri (**PI. 355**). S-a presupus că mormintele au fost ordonate pe patru șiruri paralele, întinse pe această direcție generală, cu spații între morminte de circa 1.5–4 m și de circa 2–4 m între șiruri. Conform acestei configurații presupuse, după părerea mea cu totul impresiv, s-a considerat că și necropola a evoluat de la nord către sud⁵¹. Nu există însă nici o dovadă arheologică care să ateste această organizare a spațiului funerar și o evoluție lineară în consecință. În chip evident necropola a fost plană nefiind înregistrate nici un fel de amenajări exterioare deasupra mormintelor.

Fără îndoială, așa cum o arată și numărul mare de înmormântări, cimitirul a avut o durată destul de lungă în timp, dar numai pe baza olăriei din inventare orice încercare de a ordona cronologic și planimetric necropola

⁴⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

⁴⁷ Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. 1, București, 1976, p. 270–278.

⁴⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 181–182.

⁴⁹ *Ibidem*, fig. 2 și 4. Autorul susține că în suprafața dinspre E au fost găsite doar 4 morminte, fapt contrazis de planul de la fig. 4, unde sunt trecute mormintele 98–99 și 124–127, adică șase în total.

⁵⁰ M. Cristescu, G. Miu, *PZ* 76, 2001, p. 209–220.

⁵¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 198.

este lipsită de orice șanse reale. În același timp trebuie arătat că nu s-au putut distinge în teren grupări de morminte care să indice un anume fel de grupări, pe cartiere/parcele, observația conform căruia cimitirul a fost aranjat pe șiruri fiind cu totul impresivă. Distribuția pe grupe de sex/vârstă a mormintelor nu lasă nici ea să se întrevadă asemenea grupări (Pl. 356). Au fost descoperite doar două morminte duble – M.31 și 38 – ambele situate în colțul de sud-est al cimitirului și o singură „întretăiere” de morminte în cazul M.35 care îl suprapune pe M.34.

În ceea ce privește ritul, cimitirul de la Trușești este uniform, înhumarea fiind singurul mod de tratare al defuncțiilor atestat arheologic pentru comunitatea respectivă. Este greu de știut dacă aceasta a fost situația reală sau lipsa mormintelor de incinerare, oricât de puține vor fi fost, sau este, mai degrabă, rezultatul unei cercetări incomplete a cimitirului, din motive obiective desigur.

Doar în șase cazuri au putut fi precizate formele gropilor funerare, fiind vorba fie de gropi rectangulare cu colțurile rotunjite – M.35 și 37 – fie de gropi circulare sau ovale – M.31, 32, 34 și 36. Numărul cu totul redus al acestor observații nu permite să se descifreze dacă forma gropilor a avut sau nu vreo semnificație, fie din perspectiva sincronă a obiceiurilor funerare ca elemente de ritual specifice unor segmente sociale, fie din cea diacronă a evoluției în timp a acestora. Alte amenajări funerare, exterioare sau interioare, nu au fost descoperite.

O situație aparte se poate observa însă în ceea ce privește adâncimile gropilor. În lipsa unor dimensiuni precise a gropilor funerare, volumul de pământ săpat, respectiv efortul de muncă, poate fi apreciat, cu o oarecare aproximație, după adâncimea gropilor. Nu am cunoștință de cum va fi arătat terenul pe care s-au făcut săpăturile la Trușești, dar rareori marginile teraselor joase ale râurilor cum este Jijia, au avut accidente pronunțate, astfel că adâncimile înregistrate în cursul săpăturilor pot folosi ca indicator general. Raportarea adâncimilor gropilor funerare la grupele de sex/vârstă ale înmormântărilor de la Trușești pune în evidență câteva grupări demne de interes. Astfel se pot observa trei trepte principale de adâncime a gropilor mormintelor și anume: Treapta I – cu adâncimi situate între –1.40 –0.90 m, Treapta a II-a cu adâncimi situate între –0.87 –0.60 m și Treapta a III-a cu adâncimi situate între –0.60 –0.10 m. Din relația cu grupele de sex/vârstă și cu cele două poziții principale nu reiese o frecvență specială pentru una sau alta din categoriile respective. Eventual se poate remarca că mormintele de bărbați din Treapta I sunt în majoritate față de cele corespunzătoare de femei sau copii, având cu două excepții, inventare. Tot între mormintele adânci se plasează și M.46, de copil, având, alături de inventarul ceramic și singura piesă de port – inelul din aur – descoperită în cimitirul de la Trușești. Cazul M.46 trebuie reținut și datorită faptului că cele mai multe dintre mormintele aparținând Treptei a III-a, sunt cele de copii, cele de adulți, bărbați sau femei, fiind mai puține (Pl. 357/1–6).

Dar, dacă simpla relaționare a adâncimilor gropilor funerare cu grupele de sex/ vârstă, pozițiile scheletelor și inventarele mortuare ca și statistica spațială, nu scot cu claritate în evidență anume grupări, cartarea mormintelor după cele trei trepte de adâncime este cu mult mai expresivă (Pl. 358). Astfel se poate vedea că mormintele cu gropi adânci – Treapta I – sunt concentrate în două zone perfect distincte în cadrul cimitirului, plasate în jumătatea vestică, cele mai multe, iar apoi, la bună distanță, către extremitatea răsăriteană, unde sunt ceva mai puține. Tot în această parte a cimitirului se plasează și M.34 și 35, care se suprapun, ambele cu gropi adânci. Un alt mormânt cu groapă mai adâncă a fost descoperit și în grupul celor șase morminte situate mai la distanță către est. Mormintele cu adâncimi medii – Treapta a II-a, se situează aproximativ uniform pe toată suprafața cimitirului, dar în realitate se poate observa tendința grupării lor în jurul celor cu gropi foarte adânci. Mormintele cu gropi superficiale – Treapta a III-a – nu sunt distribuite uniform. O bună parte se găsesc plasate, cu totul periferic, către capătul de vest al platoului, care trebuie să fi fost încă din vechime capătul și al cimitirului. Celelalte morminte cu gropi superficiale se află iarăși aparent „împrăștiate”, dar se observă, și în aceste cazuri, tendința de a se grupa în jurul mormintelor cu gropi adânci. Această distribuție planimetrică a mormintelor, după adâncimi, exprimând parțial consumul diferențiat de energie socială, pledează în sensul unei organizări polinucleare a cimitirului de la Trușești, mai exact a existenței unor parcele/cartiere, în cadrul cărora existau morminte ale unor personaje cu rang mai înalt, în jurul cărora erau plasate de-a lungul vremii mormintele personajelor de rang mai mult sau mai puțin inferior. În lipsa unor date suplimentare care să confirme acest model de organizare și în condiția unei cercetări, evident din motive obiective, incomplete a necropolei nu am cum confirma sau infirma această posibilitate, dar este mai verosimil să presupunem, măcar cu titlu de ipoteză de lucru, o organizare pe parcele, eventual în funcție de relațiile de rudenie, în locul unei organizări pe șiruri de morminte și a unei evoluții lineare a cimitirului, greu de acceptat pentru o comunitate preistorică.

Toate scheletele au fost descoperite chircite lateral pe dreapta sau pe stânga. Dintre mormintele determinate antropologic, 62 au avut scheletele așezate chircite pe stânga, alte 48 fiind cu scheletele dispuse chircit pe dreapta. Proporțiile sunt aproximativ aceleași pentru grupele de sex/vârstă fiind evident că au existat

două modalități de dispunere a cadavrelor, echilibrate numeric și corespunzând la două segmente sociale, diferențiate ritual, cum am văzut că este cazul și pentru alte medii culturale ale epocii bronzului (Fig. 4).

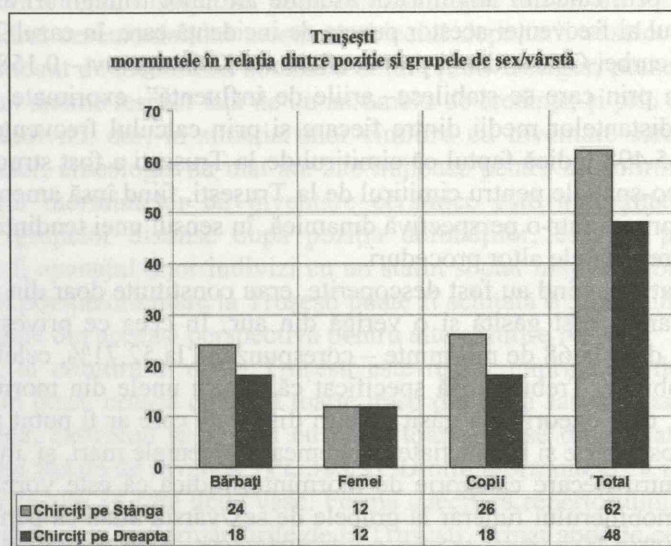

Figura 4

Orientarea scheletelor pare a fi destul de uniformă, predominant cu capul către sectorul VNV–NNV. Diferențiat pe grupele de sex/vârstă se poate constata că la bărbați vârful este reprezentat prin mormintele „orientate” către NNV, un alt grup distinct, dar mai puțin numeros fiind reprezentat de morții așezați cu capul către VNV. Această regulă este valabilă atât pentru cei dispuși pe stânga cât și pentru cei dispuși pe dreapta, mici diferențe fiind date de numărul mai mare al celor așezați pe stânga și „orientați” către NNV ca și de faptul că, tot pentru scheletele zăcând pe stânga, se mai înregistrează un singur mormânt cu scheletul „orientat” către NNE (PI. 359/1). Pentru mormintele feminine situația este asemănătoare, excepția fiind dată de două morminte, unul cu scheletul pe dreapta, iar celălalt cu scheletul pe stânga, „orientate” către ENE (PI. 359/2). La copiii cu scheletele așezate pe stânga se observă două „vârfuri”, cel mai numeros către VNV, iar al doilea către NNV, iar la cei cu scheletele pe dreapta „vârful” este reprezentat de cei „orientați” cu capul către NV sau NNV, lipsind morminte „orientate” VNV. Singura excepție este dată de un mormânt al cărui schelet avea capul îndreptat către sud (PI. 359/3). Ținând cont de aceste observații, se pare că în cadrul comunității de la Trușești exista un anume set de procedee de ordin ritual privind dispoziția morților de asemenea manieră că în anumite cazuri se puteau întâlni schelete dispuse „față-n față” sau „spate-n spate”⁵² cum este de pildă cazul M.31, unde scheletul de femeie matură este dispus pe dreapta și orientat către V ($4\ 800\% = 270^\circ$), iar cel de copil, este așezat chircit pe stânga, orientat VNV ($5\ 100\% = 287^\circ$) și așezat în spatele primului (PI. 360). Un caz identic ar mai putea fi reprezentat de M.34 și 35. În acest caz M.34 avea un schelet masculin așezat chircit accentuat pe dreapta și orientat NV ($5\ 600\% = 315^\circ$), în vreme ce scheletul M.35, care-l suprapunea pe primul, avea un alt schelet masculin, de data aceasta dispus pe stânga și cu capul către NNV ($6\ 200\% = 349^\circ$)⁵³ (PI. 360). O altă situație interesantă este dată de M.38, cu două schelete de adolescenți, unul apreciat ca masculin, iar al doilea ca feminin, ambele așezate chircite pe stânga și „orientate” cu capetele către NNV ($6\ 000\% = 337^\circ$)⁵⁴ (PI. 360), caz care poate ilustra o altă practică rituală privind dispoziția defuncțiilor. Diferențele de dispunere + orientare înregistrate în cele trei cazuri ar putea să reflecte anume diferențe de ordin ritual existente chiar în cadrul unei familii – dacă socotim că M.31 este unul de mamă + copil, iar M.38 de frate-soră/soț-soție, pentru M.34–35 fiind mai greu de imaginat – dar astfel de situații nu mai sunt înregistrate astfel că discuția se oprește la această posibilă speculație. Indiferent însă care vor fi fost obiceiurile mortuare intrafamilare, un fapt rămâne cert și anume existența unor coduri rituale diferite în cadrul comunității, coduri ce pot fi surprinse arheologic. Acest lucru este clar observabil la Trușești prin aceea că în cadrul fiecărei grupe de sex – bărbați ca și femei – a existat o diferențiere pe două subgrupe exprimată prin poziția diferită a defuncțiilor, orientarea fiind constantă.

⁵² Acest fapt a fost observat și de către M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 200 și fig. 6/31.

⁵³ *Ibidem*, p. 188, fig. 7/34–35.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 188 și fig. 7/38.

O altă posibilitate de a studia planimetric cimitirul de la Trușești este cea oferită prin procedee de statistică spațială. Triangulația Delaunay, care stabilește aria generală a necropolei și relațiile dintre elementele/mormintele care o compun prin calculul unghiurilor ascuțite ale unor triunghiuri ale căror vârfuri sunt chiar mormintele, permite un calcul al frecvenței acestor puncte de incidență care, în cazul Trușești indică o distribuție regulată a acestora conform curbei Gauss, dar și prin coeficientul Kolmogorov – 0.158 (PI. 360/2)⁵⁵. Triangulația Dirichlet–Voronoi–Theissen prin care se stabilesc „ariile de influență”, exprimate grafic prin poligoane, ale fiecărui mormânt pe baza distanțelor medii dintre fiecare și prin calculul frecvenței acestora, exprimat prin coeficientul Clark-Evans – 5.498 indică faptul că cimitirul de la Trușești a fost structurat uniform (PI. 360/1). Rezultatele analizei statistico-spațiale pentru cimitirul de la Trușești, fiind însă amendate de faptul că cimitirul nu a fost epuizat⁵⁶, trebuie privite într-o perspectivă dinamică, în sensul unei tendințe, fără a fi absolutizate, și, cu siguranță, comparate cu rezultatele altor proceduri.

Inventarele funerare, atunci când au fost descoperite, erau constituite doar din ceramică, o excepție fiind reprezentată de M.46, la care a fost găsită și o verigă din aur. În ceea ce privește distribuția inventarelor mortuare, acestea se găsesc doar la 68 de morminte – corespunzând la 52.71%, celelalte 61 – corespunzând la 47.29% fiind lipsite de mobilier. Trebuie însă specificat că pentru unele din mormintele lipsite de inventar situația nu este foarte clară, căci uneori s-au găsit cioburi dispartate care ar fi putut proveni de la vase depuse lângă defuncți, vase ce au fost sparte și împrăștiate cu vremea. Procentele mari, și, în același timp, aproximativ egale de circa jumătate pentru fiecare categorie de morminte, indică că este vorba și de această dată de o anume regulă. Raportarea mobilierului funerar la grupele de sex/vârstă arată că pentru mormintele masculine și cele feminine raportul cu/fără inventar este cam tot de 50%/50%, doar la copii fiind ceva mai mulți cei cu vase depuse alături, dar nu cu mult. Același lucru se observă și din relaționarea inventarelor la cele două grupe principale de dispunere a morților, cu o ușoară preponderență pentru mormintele cu scheletele depuse pe stânga (Fig. 5). Alte elemente de inventar, în afara verigii din aur de la M.46, mai sunt reprezentate prin cele 14 astragale de la o ovicaprină descoperite în M.41, de copil, apoi câte 1–2 oase de animale la M.32 – copil și la M.52 și 56, ambele masculine. Cele două morminte de copii cu oase de animale nu au avut vase, în vreme ce cele două de bărbați au avut fiecare câte un vas.

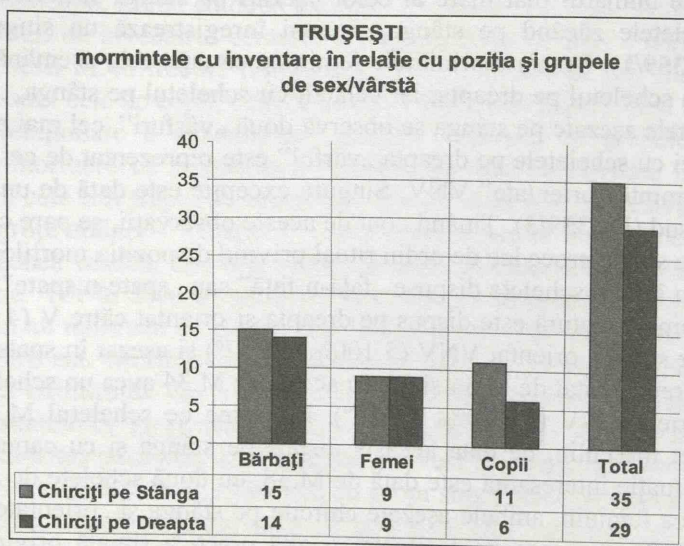

Figura 5

Distribuția mormintelor cu inventare funerare nu lasă să se întrevadă, nici în acest caz, anume grupări pe planul cimitirului. Eventual se poate constata o preponderență a mormintelor lipsite de mobilier mortuar în capătul de NV al necropolei și o preponderență a celor cu inventare în zona centrală (PI. 362). De regulă, depunerea unor vase sau a altor obiecte alături de cei decedați constituie o altă latură a obiceiurilor mortuare, care, teoretic cel puțin, ar trebui să fie într-o anume relație cu celelalte forme de consum al energiei sociale. La Trușești acest fapt nu este cu totul clar, căci pentru cele trei trepte de adâncimi în care se înscriu gropile

⁵⁵ cf. Programul WINBASP, capitolul Teorie.

⁵⁶ Este limpede că o bună parte dintre morminte au fost compromise de râpa care constituie astăzi limita sudică a cimitirului, iar apoi M.98–99 și 124–127, prin poziția lor excentrică spre răsărit arată că spațiul folosit pentru înmormântări a fost sensibil mai mare.

funerare, nu se poate observa o concentrare a elementelor de inventar pentru o anumită adâncime, eventual se poate sublinia faptul că M.46, cel cu verigă din aur, face parte dintre mormintele cu gropi adânci. Acest fapt este determinat și de practica relativ obișnuită pentru comunitățile Noua, de a exprima doar în chip foarte sumar rangul social în cadrul ceremonialului mortuar, obiceiul depunerii vaselor fiind mai degrabă legat de credințe și mai puțin dependent de identitatea socială a defuncților. Desigur, prezența unor vase alături de cei defuncți ar putea reflecta un anumit respect față de un ansamblu de credințe, și prin aceasta o anumită rigurozitate ceremonială pentru unii indivizi, dar, în situația unor cimitire cu inventare sărace, dincolo de constatarea prezenței sau absenței vaselor, arheologia nu mai are alte mijloace pentru a confirma sau infirma presupunerea. Cum la Trușești proporția mormintelor cu inventare ceramice este aproximativ egală între grupele de sex/vârstă sau în cadrul grupelor distinse după poziția defuncților, este de presupus că „rigurozitatea” ceremonialului ar fi putut fi apanajul unor indivizi cu un statut social mai deosebit, dar nu cu mult, în dauna celor de rând. Din raportul poziție/orientare la Trușești poate fi schițată o „formulă” de combinații ce urmează a fi comparată cu observațiile din aceeași perspectivă pentru alte cimitire Noua.

Repertoriul ceramic al cimitirului de la Trușești este redus, cuprinzând doar cinci forme principale: ceașca cu o toartă trasă din buză, ceașca cu două toarte trase din buză sau kantharosul, vasul borcan cu corp pântecos și margine simplă, castronul și un vas cu patru toarte. Vase din lut au fost descoperite la 68 de morminte, celelalte 61 fiind lipsite de inventar (Pl. 363/3). Dintre mormintele cu inventare ceramice, la 54 au fost găsite câte un vas, iar la alte 14 câte două vase. Formă specifică repertoriului ceramic Noua, kantharosul este și cel mai frecvent recipient la înmormântările de la Trușești, urmat apoi de ceașca cu o toartă, altă formă caracteristică olăriei Noua. Borcanul are puține apariții, nesemnificative sub raport statistic, la fel cu castroanele sau vasul cu patru toarte. În ceea ce privește inventarele ceramice raportate la cele două grupe de sex ale adulților determinați antropologic, se poate observa că repertoriul caracteristic mormintelor feminine este mai variat sub raportul prezenței numerice a fiecăruia dintre cele cinci tipuri ceramice, chiar dacă mormintele de bărbați cu vase apar mai numeroase decât cele de femei. Lipsită de o semnificație aparte, situația este lesne de explicat, căci, așa cum am văzut deja, la Trușești mormintele masculine sunt mai numeroase decât cele feminine. Din înserierile mormintelor cu ceramică, masculine și feminine⁵⁷, se pot face câteva observații privind asocierile de vase. Astfel, vasul cu patru toarte nu apare asociat decât cu ceașca cu o toartă – M.14, de bărbat, și M.18, de femeie. Castronul se asociază doar odată cu un borcan, în M.95 sau, din nou numai o dată, cu un kantharos la M.27, ambele înmormântări feminine. Borcanul, cu 4 apariții la bărbați și 3 la femei, a fost găsit asociat doar cu un kantharos sau cu un castron, la mormintele feminine 27 și 95 și odată cu o ceașcă la M.44 de bărbat. Dacă la mormintele feminine ceașca nu apare asociată cu kantharosul, există între înmormântările masculine cazul M.45 și 74, la care ambele vase apar împreună (Pl. 363/1–2). Departe de a avea semnificații de ordin cronologic, aceste asocieri sau „respingeri” de forme de vase s-ar putea explica prin rolul de substitut al castroanelor, borcanelor și vaselor cu patru toarte, toate patru tipuri cu incidență redusă. Ca atare nu se poate vorbi de un set de recipiente care să fi cuprins hrană solidă și băutură. Din această perspectivă, frecvența ceștilor și kantharoiilor, forme destinate prin excelență lichidelor, setea celor defuncți pare să fi fost grija principală a celor rămași în viață la Trușești...

Prezența ceramicii în morminte mai poate fi examinată și după locul în care se găseau vasele. Astfel, pentru fiecare dintre cele două poziții de bază – chircit pe dreapta și chircit pe stânga – mai pot fi distinse, după frecvența prezenței recipientelor din lut, două zone principale: în fața cadavrului sau în spatele lui. Din nou, raportat la segmentele principale ale corpului uman, se mai pot distinge din acest punct de vedere alte trei zone: 1. – cap; 2. – trunchi; 3. – picioare/șezut. Desigur, o departajare foarte exactă a locurilor în care au fost găsite vasele este totdeauna greu de făcut, pe de-o parte datorită unor condiții obiective – morminte distruse sau deranjate ori prost conservate – iar pe de altă parte datorită observațiilor de teren adesea superficiale. Din examinarea acestor date reiese că în cele mai multe cazuri – 45 – vasele au fost depuse lângă cap, dintre acestea cele mai multe fiind în fața craniilor – 38 – și mai puține în spatele capului – 7. În dreptul trunchiului, vasele au fost așezate mai rar – doar 16 cazuri –, predilect în față – 14. În zona inferioară, la Trușești vasele apar incidental – un singur caz. Raportul față de pozițiile pe dreapta sau pe stânga indică la Trușești o frecvență mai mare a plasării vaselor în spatele capului sau trunchiului cadavrelor așezate pe stânga – 8 cazuri – spre deosebire de cele așezate pe dreapta la care vase puse în spate se întâlnesc doar în două cazuri (Pl. 364). În linii mari, variabilitatea acestui obicei nu este foarte mare, predilecția pentru plasarea vaselor în dreptul feței fiind legată de funcția lor drept recipiente de hrană solidă sau, cel mai probabil fiind vorba în majoritate de

⁵⁷ Prin lipsa determinărilor sexuale, mormintele de copii nu se pretează la un asemenea examen.

cești, lichidă. În ce măsură aceste vase chiar conțineau alimente sau, fiind depuse goale, aveau doar o semnificație simbolică este greu de apreciat în lipsa unor cercetări interdisciplinare care să ateste sau nu resturi de hrană în vasele din inventarele funerare. Modelul de la Trușești, așa cum a putut fi stabilit, își poate căpăta valoare abia prin comparații cu alte cimitire de aceeași vreme.

Am menționat deja faptul că în preajma cimitirului din punctul Țuguieța au fost cercetate urmele unei așezări „cenușar” situată pe un martor din terasa inferioară a Jijiei, în punctul Movila din șesul Jijiei. În zona de nord a așezării a fost descoperit un mormânt de inhumație cu un schelet de copil așezat pe stânga cu capul către NE, fără inventar și un altul de incinerare, cu resturile depuse într-un vas-sac tipic Noua⁵⁸. Mormântul reprezintă o varietate mai rară de complexe funerare Noua – morminte în așezări – chiar dacă raportul față de situația stratigrafică a sălașului cu trei nivele, nu a putut fi precizat⁵⁹. Descoperirea acestui mormânt pare a indica că pentru grupa Noua au existat două zone funerare, una reprezentată prin cimitire adiacente așezărilor și o alta documentată prin morminte în așezări, fără a exista posibilitatea arheologic directă de a explica această dihotomie.

Cimitirul de la Balintești-Cioinagi, cu 34 morminte de inhumație și 4 de incinerare⁶⁰ (Pl. 365), situat la marginea sudică a Podișului Central Moldovenesc, este încă considerat de unii specialiști ca monumentul reprezentativ al ultimei faze a culturii Monteoru. Această atribuire este însă cu totul discutabilă, din mai multe puncte de vedere. În primul rând poziția geografică a cimitirului este cu totul excentrică, mult către est, față de arealul bine conturat al culturii Monteoru. Inventarul ceramic, pe baza căruia a fost făcută atribuirea, cuprinde forme de tradiție monteoreană, dar și multe recipiente necunoscute în aria monteoreană, dar cu totul specifice începutului culturii Noua, o situație asemănătoare existând și în cadrul nivelului I din așezarea sălaș de la Gârbovăț, împreună cu care cimitirul în discuție a fost socotit ca documentând „faza Balintești-Gârbovăț” a culturii Monteoru. De altfel, de la aceste observații au plecat M. Florescu și A. C. Florescu, care consideră că cimitirul de la Balintești-Cioinagi aparține în realitate culturii Noua⁶¹.

Resturile osteologice din cimitir au fost analizate antropologic, dar, din păcate, analiza antropologică nu specifică sexul defuncților pentru fiecare mormânt, în schimb, prin comparațiile cu seriile osteologice de la Sărata Monteoru și cea de la Doina, se afirmă că seria de la Balintești, prin trăsăturile sale morfologice, este diferită de seria monteoreană și mai apropiată de seriile din mediul Noua⁶².

Cimitirul este plan, ca de altfel majoritatea necropolelor Noua; din motive cu totul obiective nu a putut fi cercetat exhaustiv, astfel că cele 38 de înmormântări reprezintă doar o parte din zona funerară care inițial trebuie să fi fost cu mult mai mare. Ritul funerar predominant este inhumația, arderea morților, prin cele câteva morminte cu oase calcinate apărând ca rit secundar și adiacent, astfel cele 34 de morminte de inhumație reprezintă 89.47%, iar cele 4 de incinerare – trei cu oasele arse depuse în urne și un altul cu oasele calcinate depuse în groapă – reprezintă restul de 10.53%. Pe planul cimitirului cele patru morminte de incinerare sunt situate către sud, oarecum grupat, dar faptul că săpătura nu a fost dusă la bun sfârșit nu permite încă o distincție pe cartiere separate din punctul de vedere al ritului mortuar. Nu au fost observate amenajări funerare speciale, iar în ceea ce privește forma gropilor nu dispunem de informații. Nu există informații de detaliu privind configurația terenului unde se afla cimitirul din epoca bronzului, dar în linii mari, este vorba de o terasă situată la confluența pâraielor Chineja și Cionagi. Din acest punct de vedere nu pot exista factori naturali care să fi influențat adâncimea gropilor mormintelor. Din graficul adâncimii acestora se pot distinge câteva grupuri după cum urmează: cele mai adânci morminte – M.34, 32 și 34 – ale căror gropi ating între 1.50 și 1.20 m, sunt situate la limita de nord a suprafeței cercetate, zonă în care sunt plasate și M.17 și 30, cu gropi adânci de 1, respectiv 0.90 m; urmează apoi un grup reprezentat prin 8 morminte ale căror gropi erau toate adânci de 0.80 m, între ele fiind și M.35 de incinerare; lor le succed alte 20 de morminte cu gropi adânci de la 0.60 la 0.40 m, între ele fiind și M.36 de incinerare; în sfârșit, mai sunt 5 morminte cu gropi superficiale, adânci până la -0.30 -0.20 m, răspândite din mijlocul cimitirului și până către marginea sa sudică, între ele fiind și ultimele două morminte de incinerare M.38 și M.37, acesta din urmă fiind și cel mai puțin adânc (Pl. 366).

⁵⁸ A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 136, care se referă doar la mormântul de incinerare și Sava, *op. cit.*, p. 97 și nota 121, care prezintă ambele morminte, menționând că după opinia lui O. Levițki, mormântul de incinerare ar putea aparține grupei Corlăteni-Chișinău

⁵⁹ A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 135-136, nr. 560.

⁶⁰ Eugenia Zaharia, *Dacia NS* 7, 1963, p. 139-176.

⁶¹ A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, CCDJ 9, 1991, p. 27-28; M. Florescu, A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 67 și nota 38.

⁶² cf. Maria Cristescu, S. Antoniu, *SCA* 2, 1965, p. 29-42.

Din punctul de vedere al ritualului, respectiv dispunerea cadavrelor, la Balintești-Cioinagi se deosebesc două grupe de înmormântări: una cu scheletele așezate chircite pe dreapta (13) și alta cu scheletele depuse chircite pe stânga (20). Pentru grupul scheletelor depuse pe dreapta, orientarea este exclusiv în sectorul NV, dar pentru cele pe stânga, în afara unui grup numeros orientat predilect tot către NV, mai există câteva morminte cu scheletele așezate cu capul spre E (2), S (3) sau SV (1)⁶³ (Pl. 365/2). Nu au fost descoperite amenajări funerare de genul celor din aria Monteoru. În ceea ce privește poziția, în catalog se menționează pentru M.16 și 17 chircirea accentuată⁶⁴, dar din planurile individuale se poate, eventual, aprecia același mod de dispunere și pentru scheletele din M.20 și 33⁶⁵. Mormintele 16–17 și 20 sunt orientate către NNV, iar 33 către est. Fiind prea puține, aceste morminte nu par a constitui o grupare distinctă, chiar dacă M.16, 17 și 33 se află în colțul de N al săpăturii.

Din păcate, numărul mic al mormintelor descoperite la Balintești-Cioinagi, departe de a reprezenta întregul cimitir, nu se constituie într-un caz potrivit pentru o analiză statistico-spațială. Cu rezervele cuvenite am aplicat totuși cele două procedee și pentru acest cimitir, rezultatul fiind asemănător celui obținut pentru necropola de la Trușești și anume o organizare uniformă, fără grupări distincte (Pl. 367). Valabilitatea acestei concluzii pentru Balintești-Cioinagi rămâne a fi verificată prin comparația cu celelalte cimitire Noua ce se pretează analizei statistico-spațiale.

Cele patru morminte de incinerare – M.35–38 – se împart în două categorii: cu resturile calcinate depuse în vase, cu funcția de urnă – M.35–36 și 38 – și cu oasele arse depuse în groapă – M.37. În cazul M.35 resturile calcinate erau depuse într-un vas sac cu marginea simplă, alături de care la 16 cm spre est se mai găsea o ceașcă, ca vas adiacent, la M.36 urna este o ceașcă cu două toarte trase din buză și supraînălțate alături de care se mai găsea un ciob de la un vas de dimensiuni mari, folosit, eventual, drept capac, iar la M.38, drept urnă, a fost folosit un vas pântecos cu marginea simplă. Stocul redus de morminte de incinerare nu permite astfel o încercare de a preciza care forme de vase au fost folosite predilect drept urne și, cu atât mai puțin, relația cu grupele de sex/vârstă. Pentru M.37 este vorba de o grămăjoară din oase arse, descoperită la adâncimea de $-0.10 - 0.15$ m⁴⁶⁶. Pentru niciunul dintre morminte nu a fost surprinsă groapa și nu se specifică cantitatea oaselor arse. După dimensiunile vaselor folosite drept urnă, este de presupus că în cazurile M.35 și 38 este vorba de adulți, iar pentru M.36 de un copil.

Inventarele funerare sunt constituite aproape în totalitate din ceramică, singurele excepții fiind reprezentate prin M.11, cu scheletul chircit pe stânga orientat N–S, care avea un Lockenring de bronz, eventual, M.2, cu scheletul pe dreapta orientat N–S, la care au fost observate urme de „carbonat de cupru”, iar apoi de M.30, cu scheletul pe stânga orientat SSE–NNV, cu o dăltiță-străpungător de cupru și M.1, cu scheletul pe dreapta și având craniul către NNV, cu un Krummesser de piatră⁶⁷. În lipsa unei diagnoze antropologice trebuie să ne mulțumim cu aprecierile autorilor săpăturii, după care toate cele patru morminte au aparținut unor adulți.

Dispunerea vaselor în raport cu poziția cadavrelor arată de la bun început că în cele mai multe cazuri vasele au fost depuse în zona apropiată craniului, cel mai adesea în față. Ceva mai puține sunt cazurile în care vasele au fost așezate în dreptul trunchiului, și de această dată vasele fiind predilect așezate în fața scheletului. Depunerea vaselor în zona bazinului sau la picioare este mai puțin frecventă și de această dată mai mult în față. Pentru cimitirul de la Balintești-Cioinagi apare o frecvență mai mare a depunerii vaselor în fața cadavrului pentru cele așezate pe stânga, dar situația nu este chiar relevantă dată fiind discrepanța de ordin numeric între mormintele cu schelete pe stânga și cele cu schelete pe dreapta (Pl. 368). Dar chiar și în această situație „modelul” Balintești se aseamănă, din punctul de vedere al raporturilor numerice, cu cel de la Trușești, fiind destul de probabil apropiat de standardul general al înmormântărilor Noua.

O situație specială a fost înregistrată la **Bădragii Vechi** unde au fost cercetate două importante complexe funerare al culturii Noua. Este vorba mai întâi de cimitirul plan din punctul Stâncă, cu 58 de înmormântări. Necropola se află pe o terasă de pe stânga Prutului. Nu dispunem de informații privind urme de așezare în preajmă. Primele morminte au fost descoperite fortuit de localnici, fapt ce a determinat un sondaj restrâns în anul 1960, urmat de săpături sistematice între 1964–1965. Este evident că cimitirul nu a fost epuizat,

⁶³ Am stabilit orientările scheletelor după planurile individuale ale mormintelor, în catalog existând unele nepotriviri.

⁶⁴ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 148, fig. 2/14, M.17 nefiind ilustrat.

⁶⁵ *Ibidem*, fig. 2/17; 2/18.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 155–156 și fig. 2/15–16, 28, pentru planurile M.35, 36 și 38 și 5/7, 3/9 și 6/8 pentru urnele M.35, 36 și respectiv, 38.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 141 și fig. 2/1, pentru Krummesser, p. 141 pentru M.2, p. 143–145 și fig. 3/6–6a, pentru Lockenring și p. 154 și fig. 7/6, pentru străpungător.

cele 58 de morminte reprezentând doar o parte din numărul inițial de înmormântări⁶⁸ (Pl. 369 cu planul publicat de Sava în anul 2002 și cel restituit de mine la Pl. 370). Conform determinărilor antropologice⁶⁹, 13 înmormântări sunt masculine, 20 feminine, 25 sunt morminte de copii, iar pentru alte două sexul nu a fost determinat. Pe planul cimitirului se poate observa că înmormântările masculine se află aproximativ în centrul zonei funerare cercetate, cele feminine fiind dispuse oarecum în jur, periferic. Mormintele de copii sunt răspândite, în două cazuri – M.21 și 37 – schelete de copii fiind descoperite alături de schelete masculine, într-un singur caz – M.42 – alături de un schelet feminin și în cazul M.31, alături de un schelet nedeterminat antropologic (Pl. 371). Dat fiind că cimitirul nu a fost epuizat e greu de afirmat că dispunerea mormintelor masculine predilect în centrul suprafeței cercetate reprezintă o regulă de organizare a necropolei. Existența însă a mormintelor duble – adult + copil – indică cu claritate faptul că relațiile de rudenie au fost respectate în cursul ceremonialurilor mortuare, fiind de presupus că și zona funerară a fost lotizată din această perspectivă, dar faptul nu poate fi dovedit arheologic.

O primă examinare a orientării mormintelor a pus în evidență două grupe principale: cea dintâi, mai numeroasă, cu o orientare predilectă către SE, iar cea de a doua, reprezentată prin mai puține morminte, cu orientări predilecte către NV. Ambele grupe sunt reprezentate atât prin morminte masculine cât și prin morminte feminine, o situație oarecum asemănătoare fiind observată și pentru mormintele de copii⁷⁰. O analiză mai detaliată a orientării mormintelor de la Bădragii Vechi-Stânca este însă susceptibilă să nuanțeze aceste observații generale. Astfel, pentru mormintele masculine se poate observa că pentru mormintele de acest fel cu scheletele depuse pe partea stângă există trei grupe și anume: cea dintâi, mai numeroasă, cuprinde mormintele orientate predilect către SE, cea de a doua mormintele orientate predilect către NV, iar cea de a treia, la fel de numeroasă ca a doua, cuprinde mormintele cu scheletele orientate către S. Pentru mormintele cu schelete pe dreapta există două grupe egale, una orientată predilect către ESE, iar cealaltă către NV, dar și o a treia cu mormintele cu schelete orientate către V (Pl. 372/1). Pentru înmormântările feminine situația este similară, cu observația că există un mormânt cu scheletul orientat NE (Pl. 372/2). Pentru mormintele de copii există două grupe mari, ambele cu scheletele pe stânga, dar pentru prima cu orientarea predilectă către NV, iar cea de a doua, mai numeroasă, cu scheletele orientate predilect către SE. Câte un mormânt de copil avea scheletul orientat către N sau NE. Pentru copiii dispuși pe dreapta orientările sunt variate și reprezentate prin câte un mormânt orientat spre NV, NE, ENE, SE, S și V (Pl. 372/3). Pentru ansamblul necropolei se disting câteva grupe principale de orientare – către NV, V, S și către SE. Pentru cele reprezentative din punct de vedere numeric există atât înmormântări cu schelete pe dreapta, cât și cu scheletele așezate pe partea stângă. Rezultă o dispunere bipolară și complementară pe grupe (= segmente sociale) mixte din punctul de vedere al sexului. Celor două grupe principale de orientare (Pl. 372/4) le-ar fi astfel caracteristică dispunerea defuncțiilor „față-n față”, oarecum similar cu cele monteorene și diferită de „modelul” Trușești.

Unul dintre elementele care distinge cimitirul de la Bădragii Vechi-Stânca este prezența ocrului în morminte. Element specific înmormântărilor sub tumuli din prima parte a epocii bronzului, ocrul nu mai este întâlnit decât incidental în morminte aparținând altor grupe culturale. În mediul Noua nu este frecvent, motiv pentru care cimitirul de la Bădragii Vechi reprezintă un caz insolit. Dintre cele 58 de morminte, 23 au avut ocrul, dintre acestea 5 fiind morminte masculine, 10 feminine și 8 de copii. La prima vedere ar părea un „atribut” al mormintelor feminine, dar faptul că necropola nu a fost epuizată nu permite o concluzie tranșantă în acest sens. Cu cinci excepții toate mormintele cu ocrul au avut și inventar ceramic. O relație cu tipurile de amenajări funerare nu poate fi distinsă cu claritate. Principala amenajare funerară de la Bădragii Vechi este reprezentată prin structurile din pietre, șapte la număr (Pl. 373), aceste amenajări fiind reprezentate fie prin grămezi din pietre – Steinpackung – cum e cazul M.20, 21, 31 și 52 – fie prin lespezi din piatră – cazul M.16, 45 și 48. Trebuie remarcat că dintre aceste morminte 4 sunt feminine, 2 de copii și unul fără determinare antropologică. În ce măsură lipsa mormintelor masculine se datorează cercetării incomplete a cimitirului sau faptului că acest obicei a fost rezervat femeilor este greu de precizat, dat fiind stocul mic și incomplet de cazuri. Relația cu depunerea ocrului în morminte este dată de faptul că pentru două morminte – M.16 și 52 – ocrul se asociază cu structuri din piatră. Prezența ocrului a fost explicată, probabil cu mult temei, ca o influență de sorginte estică, din mediile Mnogovalikovaja⁷¹, ceea ce ar putea, eventual, să indice, eventual, o dată mai veche a cimitirului de la Bădragii Vechi în cadrul mai larg al fenomenului Noua.

⁶⁸ E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur*, p. 48.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 49, nota 21.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 136 și fig. 35/a-c.

⁷¹ *Ibidem*, p. 191.

Inventarele funerare sunt constituite exclusiv din ceramică, fiind vorba de patru forme principale: ceașca cu două toarte/kantharos, ceașca cu o toartă, borcanul și castronul. Din cele 58 de morminte, 47 (= 81.03%) au avut vase. Cu o singură excepție – M.52 – toate celelalte morminte feminine au avut vase, dintre mormintele masculine 3 nu au avut ceramică – M.11, 14 și 50 –, iar dintre cele de copii alte 6 sunt lipsite de inventare – M.4, 27b, 28, 32, 35 și 42b. Dintre cele patru forme principale cele mai bine reprezentate sunt ceștile cu două toarte, prin 23 de exemplare și ceștile cu o singură toartă prin alte 8 exemplare, față de borcane cu 20 exemplare și castroane doar cu două. Prezența vaselor din lut grăiește de la sine cu privire la obiceiul depunerii ofrandelor alimentare alături de cei defuncți, regulă destul de bine „respectată” la Bădragii Vechi-Stânca. În același timp preponderența celor două tipuri de cești ar putea pleda din nou pentru o anumită importanță a lichidelor în cadrul ceremoniilor funerare. Ofranda alimentară mai este reprezentată și de M.50, singurul mormânt la care s-au găsit oase de animale – un omoplat și coaste de ovicaprină. Distribuția formelor ceramice în cadrul cimitirului nu permite distingerea unor zone anume, obiceiul fiind prezent uniform pe întreaga suprafață cercetată a cimitirului, uneori formele/tipurile de vase fiind asociate în morminte (Pl. 374). Încercările de stabili o „stratigrafie orizontală” pe baza diferitelor variante ale formelor ceramice nu a dus la rezultate concludente, cimitirul fiind dificil de segmentat cronologic, așa cum s-a arătat pe bună dreptate⁷².

Disponerea inventarului ceramic pare să se fi făcut după reguli destul de precise. Indiferent de poziția pe dreapta sau pe stânga, vasele au fost așezate predilect în regiunea craniului, cel mai adesea în față. De altfel și pentru vasele depuse în zona trunchiului sau spre bazin ori picioare, cele mai multe sunt tot cele așezate în fața scheletului (Pl. 375). Tot în fața craniului au fost depuse și oasele de ovicaprină descoperite în M.50.

Studiul planimetric al cimitirului, prin procedee de statistică spațială, conduce către concluzia conform căreia în cadrul complexului funerar de la Bădragii Vechi-Stânca mormintele au fost amplasate uniform, fără a constitui grupuri distincte (Pl. 376/1–2), distribuția unghiurilor în diagrama/triangulația Delaunay având un traseu „în clopot”, iar coeficientul Clark-Evans calculat pentru triangulația Dirichlet-Voronoi-Theissen, cu o valoare pozitivă foarte mare – 3.289, glăsuiește în același sens. Dar și în cazul acestei necropole, rezultatele sunt amendabile dat fiind stocul mic de morminte, rezultat al cercetării incomplete a obiectivului.

Înmormântările de la Bădragii Vechi-Stânca au fost făcute pe un teren oarecum plat, adâncimile gropilor funerare fiind măsurate de la suprafața actuală a terasei⁷³. Ordonarea după adâncimi a mormintelor pune în evidență din nou trei grupe după cum urmează: treapta I-a, cu adâncimi între –1.66 –1.38 m, treapta a II-a, cu adâncimi între –1.32 –1.00 m și treapta a III-a cu adâncimi între –0.95 –0.50 m. Pe planul cimitirului nu se observă nicio concentrare clară de morminte în funcție de cele trei trepte de adâncimi (Pl. 378). Raportate la grupele de sex/vârstă și la elementele de structură funerară, cele trei trepte relevă o „distribuție” identică a mormintelor pentru fiecare grupă de sex/vârstă, mormintele „adânci” fiind cele mai puține (Pl. 377). Cele 11 morminte fără inventare se înscriu fie pe treapta a II-a – M.4, 26, 32, 35 și 50 – fie pe treapta a III-a – M.11, 14, 27, 28, 42 și 52 – situație ce pare a dovedi că efortul depus pentru mormintele cu gropi mai adânci a fost însoțit totdeauna și de prezența inventarului ceramic.

Cel de-al doilea complex funerar de la Bădragii Vechi este reprezentat de grupul de morminte descoperit în tumulul 23, situat la NE de satul Bădragii Vechi⁷⁴. Din păcate nu se cunoaște relația exactă dintre tumulul 23 și cimitirul din punctul Stânca, micile hărți publicate fiind inutile din acest punct de vedere⁷⁵. Tot ce se poate spune din acest punct de vedere este că pe raza localității Bădragii Vechi au existat două complexe funerare. Noua situate la câțiva kilometri una de alta, cimitirul din punctul Stânca fiind amplasat la SSV de localitate.

Cele șase morminte Noua din tumulul 23 sunt răspândite pe suprafața movilei, M.2 fiind chiar în afara acesteia. Pe planul publicat nu sunt trecute limitele săpăturilor astfel că nu avem cum să ne dăm, seama care va fi fost suprafața cercetată și, pe cale de consecință, în ce măsură cel de al doilea cimitir a fost sau nu epuizat. Poziția excentrică a M.2 pare a indica că înmormântările Noua, deși au folosit și suprafața movilei, au ocupat o arie mai extinsă. Această examinare are importanța ei căci trebuie clarificat în ce măsură unele morminte Noua sunt secundare în tumuli mai vechi sau pur și simplu plane, în cadrul unei necropole care a folosit fără o intenție anume suprafața movilei.

⁷² *Ibidem*, p. 213–214 și fig. 52 cu harta difuziunii formelor ceramice pe cuprinsul cimitirului, cu critica încercării lui G. I. Smirnova.

⁷³ *Ibidem*, p. 48, nota 20.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 70–71 și pl. 64–65.

⁷⁵ cf. *ibidem*, unde la fig. 15, este prezentată o hartă, cu scară grafică, cu amplasarea cimitirului plan, în explicația figurii fiind trecut ca *Flachgräber*. Localizarea exactă a satului Bădragii Vechi nu este dată. La pl. 64/1 ni se oferă o altă hartă pe care este trecută o scară „1:50 000”, fapt cu totul inutil căci harta a fost micșorată la tipărit. Pe cea de a doua hartă sunt trecuți doar tumulii 23–25 și localitățile Bădragii Noi și Bădragii Vechi.

Toate mormintele din tumulul 23 de la Bădragii Vechi sunt de inhumație, cu scheletele chircite pe partea stângă, mai puțin M.4 cu scheletul depus pe partea dreaptă. În ceea ce privește orientările M.2–4, 6 și 8 aveau craniile îndreptate către NV, iar M.9 către NNE. Inventare ceramice au fost descoperite doar în M.6 – un vas borcan – și 8 – o ceașcă cu două toarte (Pl. 379/1–2). Resturile osteologice nu au fost diagnosticate antropologic.

Nici din punctul de vedere al ritualului – dispoziția cadavrelor – și nici din cel al inventarului ceramic mormintele din tumulul 23 nu se deosebesc de cele din punctul Stânca. Singurele deosebiri sunt date de lipsa amenajărilor din pietre și lipsa mormintelor cu orientări către SE, dar stocul cu totul redus de înmormântări nu permite absolutizarea acestor observații. Același număr mic de morminte nu mai permite o discuție asupra raporturilor dintre elementele de structură funerară, grupele de sex/vârstă și inventare. Singura importanță reală a micului grup de morminte din movila 23 rezidă, așa cum am mai spus, în faptul că documentează două zone funerare Noua în aceleași împrejurimi. Prezența a două cimitire Noua la o distanță nu exagerat de mare unul de altul pune anume probleme, mai ales că din inventarele celor două obiective nu reies diferențe de ordin cronologic, în schimb reies diferențe din punctul de vedere al amenajărilor funerare exterioare. Se pune ca atare problema în ce măsură putem vorbi de două comunități identice sau de o comunitate autohtonă și una, mai mică, alogenă, eventual de sorginte Sabatinovka, care foloseau mobilele funerare pentru a-și plasa defuncții? Dar, în lipsa oricăror date privind așezarea sau așezările corespunzătoare celor două zone funerare nu avem cum explica mulțumitor situația.

Un alt cimitir important al culturii Noua, este și cel de la **Burlănești**, tot în Basarabia. Ca și în celelalte cazuri, cimitirul este plasat pe o terasă, de data aceasta aflată la confluența a două cursuri de apă⁷⁶. Descoperirea mormintelor Noua a fost prilejuită de cercetarea unui tumul Jamnaja, înmormântările din bronzul târziu găsiindu-se pe „sfertul” sud-estic al movilei și la răsărit de aceasta. În suprafața deschisă și săpată „conștiincios” cu buldozerul au fost descoperite 37 de morminte Noua – cu 41 de înmormântări – precizându-se însă că necropola nu a fost epuizată, ea trebuind să fi fost mai mare. Resturile osteologice nu au fost diagnosticate antropologic.

Deși 11 morminte se găsesc pe movila funerară, necropola de la Burlănești poate fi considerată ca plană, cum de altfel se poate observa după celelalte morminte situate excentric față de tumul. Din punctul de vedere al ritului, cimitirul este unitar, toate mormintele fiind de inhumație. Din cele 41 de înmormântări în 32 dintre acestea scheletele se găseau în poziție chircită pe stânga, 4 au avut scheletele pe partea dreaptă, iar pentru alte 5 nu s-a mai putut stabili poziția, mormintele fiind distruse. Pe planul cimitirului nu se observă concentrări de morminte în funcție de poziția scheletelor (Pl. 380 cu planul publicat de Sava în anul 2002 și Pl. 381 cu planul redesenat de mine pe computer).

Orientarea scheletelor⁷⁷ este oarecum unitară. Pentru grupul majoritar al mormintelor cu scheletele așezate pe partea stângă orientarea este predilectă către S–SE, un alt grup, constituit din 4 morminte, având orientări către NE–E. Foarte puține la număr – doar patru morminte – înmormântările cu scheletele așezate pe partea dreaptă au avut orientări către NE, SSE și SE și V, pentru fiecare un mormânt (Fig. 6)⁷⁸. Examinarea orientării mormintelor de la Burlănești este însă amputată de faptul că necropola nu a fost epuizată, stocul de morminte fiind redus, ca și de lipsa analizei antropologice.

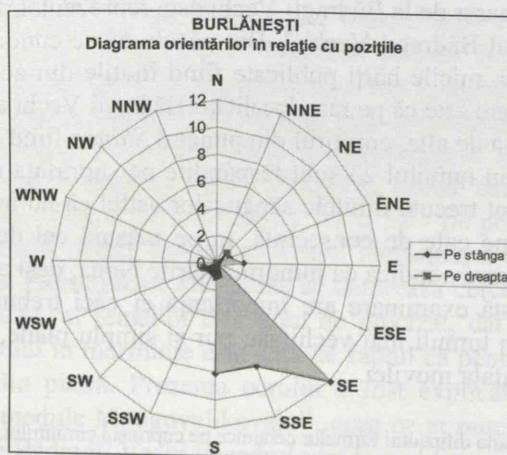

Figura 6

⁷⁶ *Ibidem*, p. 53–57 și fig. 16 cu amplasamentul cimitirului.

⁷⁷ Am recalculat orientările mormintelor după planurile individuale ale mormintelor.

⁷⁸ O diagramă stabilită doar pe opt puncte cardinale și cu orientări grosiere în consecință, la Sava, *op. cit.*, fig. 26.

În ceea ce privește amenajările funerare cimitirul de la Burlănești se distinge atât prin numărul mai mare de morminte cu amenajări din piatră, cât și printr-o anume varietate a acestora. Cea mai „impresionantă” amenajare este întâlnită în cazul mormântului dublu M.22. Cele două schelete – un adult și un copil – au fost găsite sub un acoperământ din pietre – *Steinüberdeckung* – în interiorul unui ring, cu diametrele de 4.00×5.00 m, constituit din bolovani. Întregul ansamblu se găsea la periferia estică a movilei (PI. 382/4). O altă categorie de amenajări funerare din piatră este reprezentată prin cele trei ciste din lespezi ale M.19 – adult –, 26 – copil – și 29 – adult –, pentru M.19 și 29 fiind observate și acoperăminte din pietre (PI. 382/2–3). A treia categorie este reprezentată prin grămezi din pietre descoperite în interiorul gropilor – M.1 (PI. 382/1), 15, 23, 24, 30, 32a–b, 33, 34 și 39. Dintre acestea se distinge M.1, care avea pe fund un soi de rogojină documentată prin resturi vegetale⁷⁹. Pe planul necropolei nu se poate observa o anume concentrare, deși mormintele cu amenajări de pietre sunt situate oarecum dincolo de movilă (PI. 383). O relație între amenajările de pietre și adâncimile mormintelor, spre a pune în evidență efortul/energia socială consumată, nu se poate face căci adâncimile mormintelor au fost stabilite după o linie de *Waagriß* ce pleca de la vârful movilei⁸⁰, în felul acesta fiind înregistrate adâncimi aberante, fără legătură cu realitatea arheologică (vezi schița explicativă de la PI. 384), deși pentru mormintele din afara movilei a fost înregistrată și adâncimea reală.

Inventarele funerare sunt predominant ceramice, excepție făcând M.22 și 49, la care au fost descoperite oase de animale. Formele ceramice principale sunt reprezentate prin ceașca cu două toarte – kantharos – cu 17 exemplare, ceașca cu o toartă cu 7 piese, borcanul cu 6 apariții și castronul cu un singur exemplar. În alte patru morminte au mai fost descoperite cioburi fără a se putea reconstitui formele. Vasele s-au găsit în câteva cazuri asociate între ele, ceașca cu două toarte împreună cu vasul borcan sau ceașca cu o toartă din nou împreună cu vasul borcan, prin aceasta fiind oarecum indicată o unitate cronologică a cimitirului. Pe planul cimitirului formele ceramice sunt răspândite oarecum uniform (PI. 385). Dintre cele 11 morminte socotite ca aparținând unor copii, șapte au avut câte un vas în inventar. Alte patru morminte, toate de adulți, au avut câte două vase, între aceste morminte fiind și M.19, cu cistă din pietre și cu două cești de tip kantharos în inventar.

La Burlănești nu s-au descoperit morminte cu vase depuse în spatele scheletului. Mormintele cu scheletele dispuse pe dreapta sunt lipsite de inventar, cu excepția M.8 care a avut un vas în dreptul feței. Mormintele cu scheletele așezate pe partea stângă au avut vasele așezate predominant în dreptul feței sau în dreptul trunchiului și doar într-un singur caz la picioare. Aparent, la Burlănești, cel puțin pentru înmormântările cu defuncții așezați chirciți pe stânga, regula dispunerii vaselor a fost respectată cu mai multă rigurozitate (PI. 386).

Faptul că cimitirul de la Burlănești nu a fost cercetat în întregime ne lipsește de posibilitatea de a distinge grupări de familie – relațiile de rudenie fiind puse în evidență și aici prin mormintele duble adult + copil –, sau de a aprecia poziția pe care o au anume morminte cu amenajări sofisticate și, uneori cu inventare pe măsură, cum este cazul M.19 și 22, care prin structura lor au aparținut fără îndoială unor personaje cu statut social ridicat. Examinat prin procedee de analiză statistico-spațială (PI. 387/1–2) cimitirul de la Burlănești relevă o structură regulată, evidențiată de coeficientul Clark-Evans cu valoarea de 2.087 sau prin valoarea coeficientului Kolmogorov. Intuitiv se poate observa totuși că mormintele de pe movila funerară sunt oarecum distanțate de celelalte. Și în acest caz, analiza este limitată de faptul că zona funerară nu a fost epuizată.

La Chirileni, săpăturile din anul 1990 au dus la descoperirea mai multor înmormântări Noua⁸¹. Particularitatea ansamblului funerar de la Chirileni rezidă în faptul că mormintele din bronzul târziu se găsesc pe câteva movile funerare sau în imediata lor apropiere. Este vorba de 5 tumuli care se găsesc amplasați la distanțe uneori de peste 500 m unul de altul (PI. 388/1). Prima întrebare care se pune este în ce măsură mormintele Noua de pe fiecare din cei cinci tumuli constituie împreună o zonă funerară unitară de dimensiuni remarcabile, eventual cu cartiere diferite sau fiecare grup de morminte reprezintă un ansamblu funerar de sine stătător. Nu există informații disponibile referitoare la existența vreunei așezări Noua căreia să-i poată fi raportate înmormântările. Săpăturile arheologice au fost efectuate separat pentru fiecare din tumulii avuți în vedere astfel că spațiile dintre ele, cel puțin pentru grupul movilelor 3–5, nu au fost cercetate spre a se putea vedea dacă înmormântările din bronzul târziu nu se întind dincolo de suprafețele cercetate. Dacă pentru tumulii 2–4 mormintele Noua se găsesc pe suprafața movilelor, în cazul tumulului 1, cele două morminte Noua – M.4 și 13 – se găsesc în afara acestuia, iar la tumulul 5, cele 14 înmormântări Noua – M.2, 4, 6–15 (M.7 este triplu) – sunt situate toate dincolo de limita movilei. Elementul comun tuturor celor 5 grupuri de morminte este dat de amplasarea înmormântărilor din bronzul târziu în jumătatea sau la periferia sudică a movilelor, fapt ce ar putea

⁷⁹ Ibidem, p. 53.

⁸⁰ Ibidem, loc. cit. și nota 27.

⁸¹ Ibidem, p. 57–60.

indica o anume regulă de ordin ritual, în sensul că, cel puțin, existența movilelor era luată în seamă în momentul în care comunitatea Noua își îngropa defuncții. Suprafața ocupată de cei cinci tumuli situați la distanță are o formă aproximativ triunghiulară și, judecând după scara grafică a schiței de plan, ar avea o suprafață aproximativă de 175 000 mp, cu mult prea mare, față de ceea ce se știe până acum, pentru a fi vorba de o necropolă unitară. Dar cum cele cinci grupuri de morminte au elementul comun amintit, iar din inventarele funerare nu se pot face distincții de ordin cronologic, se poate presupune cu destul temei că este vorba de cinci zone funerare distincte, corespunzând fără îndoială unor segmente ale uneia și aceleiași comunități, ceea ce, din ce se cunoaște până acum despre înmormântările Noua, constituie o situație aparte care pledează mai degrabă pentru o apartenență culturală la grupa Sabatinovka a înmormântărilor de la Chirileni.

Către o concluzie similară conduce și examinarea regulilor de „orientare” a defuncțiilor din cele cinci zone funerare/tumuli. Astfel cele două morminte Noua din tumulul 1 sunt dispuse pe stânga și cu craniile către vest (PI. 389/1). Din cele cinci morminte Noua situate pe tumulul 2, toate cu scheletele pe partea stânga, două aveau craniile către nord, alte două către nord-est și unul spre sud-sud-est (PI. 389/2). Și cele patru morminte din bronzul târziu situate pe tumulul 3 aveau scheletele așezate pe partea stângă, trei fiind orientate către nord-est și unul către sud-sud-est (PI. 389/3). Din cele patru morminte Noua din tumulul 4⁸² – cu 5 înmormântări, M.4/7 fiind dublu, trei aveau scheletele așezate pe partea stângă, două fiind orientate SE, iar al treilea SSE, unul pe partea dreaptă cu craniul către vest, iar al cincilea, căruia nu i s-a putut determina poziția fiind distrus, avea craniul către NE (PI. 389/4). În cazul tumulului 5, mormintele Noua constituie în fapt un mic cimitir constituit din 12 morminte – cu 14 înmormântări, M.5/7 fiind triplu. După poziția scheletelor înmormântările se împart în două grupe distincte: prima grupă cu scheletele așezate pe partea stângă, constituită din M.4, 6, 7a-b, 8-10, 12-14 și cea de a doua cu scheletele așezate pe partea dreaptă, constituită din M.2, 7c, 11 și 15. Pentru prima grupă cinci schelete aveau craniile către NV, apoi câte două cu craniile către nord respectiv ENE și unul singur orientat spre SE. Scheletele din mormintele grupei a doua aveau fiecare o altă orientare: ENE, SE, VNV și NV (PI. 389/5). Privirea de ansamblu asupra tuturor înmormântărilor Noua de la Chirileni nu este susceptibilă de a aduce lămuriri, cel mult se poate observa predominanța a două grupe de orientare opuse și diferențiate ca poziție – unul constituit din 5 înmormântări cu schelete pe dreapta orientate NV și un altul cu scheletele pe stânga dintre care 3 orientate SSE și 2 SE –, lor adăugându-li-se un grup cu schelete pe stânga și orientate N și un altul cu 5 schelete orientate NE și două ENE, alături de care mai sunt câte cazurile individuale ale mormintelor cu schelete pe dreapta și orientate NV, ENE, V și VNV (PI. 389/6). Foarte probabil comunitatea Noua de la Chirileni a folosit cele cinci movile ca zone funerare distincte corespunzând la câte un segment social – familie? – și având de fiecare dată anume reguli de dispunere a defuncțiilor ca variabile ale cutumei generale. Astfel în cazul M.4/7, cele două schelete – adult + copil – sunt așezate „față-n față” (PI. 390), iar în cazul M.5/7 două schelete așezate unul în spatele celuilalt pe stânga se găsesc „față-n față” cu cel de al treilea așezat pe dreapta (PI. 390), cele două cazuri putând astfel ilustra o regulă a „complementarității” dispunerii cadavrelor. Dar cum stocul de morminte descoperite la Chirileni este foarte mic, zona dintre movile nu a fost cercetată și lipsesc diagnozele antropologice este cu totul dificil de a confirma sau infirma această posibilitate.

Inventarele sunt constituite, atunci când există – doar la 18 înmormântări din cele 29 – în special din ceramică. Formele principale sunt ceașca cu două toarte, cel mai bine reprezentată, ceașca cu o toartă, vasul borcan și castronul. Singurele morminte cu două vase fiind 5/6 și 5/7, în ultimul caz fiind vorba de un mormânt triplu. În M.2/6 s-au găsit 4 astragale de ovicaprină și câte unul în M.3/14 și 5/12. Dispunerea vaselor în morminte s-a făcut predilect în fața craniului, existând și cazuri în care vasele au fost așezate în față, în dreptul trunchiului, sau în spatele craniului, oarecum respectând obiceiul observat și în alte cimitire Noua.

La Chirileni apare destul de bine conturat obiceiul folosirii ca zonă funerară suprafața unor movile mai vechi. Păstrarea acestui obicei mai vechi poate fi susținută eventual și prin M.4/8 a cărui apartenență destul de probabilă la mediul Mnogovalikovaja, cărora îi succede imediat grupa Noua, ar explica „supraviețuirea tradiției”.

Recent cercetatul cimitir de la **Pererita** ocupă, prin poziția în teren și prin numărul mare de înmormântări, un loc important între monumentele funerare ale culturii Noua⁸³. Cimitirul se găsea amplasat pe terasa stângă a Prutului, cele 101 de morminte descoperite acoperind parțial doi tumuli, extinzându-se și dincolo de aceștia. Nu există date privind o așezare Noua în apropiere căreia să-i poată fi raportat cimitirul. Pentru cercetarea necropolei a fost deschisă o suprafață de circa 1 800 mp, autorii săpăturii fiind convinși că au epuizat

⁸² După E. Sava M.8, cu o groapă cu treaptă și cu o structură din lemn, dar lipsit de inventar, este posibil să aparțină culturii Mnogovalikovaja, cf. *ibidem*, p. 58, nota 32.

⁸³ *Ibidem*, p. 61–70, fig. 18 și pl. 34–63.

obiectivul. Diagnoze antropologice există numai pentru resturile osteologice din 25 de morminte⁸⁴. Pe planul publicat sunt trecute doar înmormântările ce se află pe tumulul 1 și la sud de acesta, poziția exactă a tumulului 2, de altfel cu un singur mormânt, nu este specificată. Mormintele din bronzul târziu se găseau, în bună parte – 21 – pe jumătatea răsăriteană, restul fiind răspândite la sud de aceasta (**Pl. 391** cu planul publicat de Sava în anul 2002 și **Pl. 392** cu planul redesenat și corectat de mine). Din cele 100 de morminte, trei sunt de incinerare – M.28, 67, și 76, unul a fost socotit cenotaf – M.54⁸⁵, restul de 96 fiind de înhumare. Nici unul dintre morminte nu a avut amenajări exterioare. Pentru 27 de morminte au putut fi observate gropile funerare, dintre care 21 pot fi socotite ca rectangulare, în vreme ce 6 au avut, în plan, o formă ovală. În umplutura mormântului 50, deasupra scheletului au fost găsite trei pietre mai mari, considerate ca folosind eventual la acoperirea gropii⁸⁶. Pentru mormintele de incinerare 28 și 67 se afirmă că oasele calcinate și cărbuni de lemn au fost descoperite formând o suprafață ovală⁸⁷, fiind astfel vorba de morminte de incinerare în groapă. Mormântul 76, de asemeni cu resturile cinerare depuse simplu în groapă, a fost descoperit alături de M.75 de înhumare (**Pl. 393**), la NE de acesta, motiv pentru care s-a afirmat că ar putea constitui împreună un singur mormânt biritual⁸⁸.

Dispoziția cadavrelor s-a făcut, la fel ca și în alte cimitire ale grupeii Noua, în poziție chircită lateral pe dreapta – 40 de schelete – sau pe stânga – 43 de schelete. La prima vedere după orientările predilecte ale scheletelor la Pererîta pare să fie vorba de două grupe mari, cea dintâi constituită din înmormântări cu scheletele orientate majoritar către S–SV–V, iar cea de a doua, opusă cu orientări către NE–E–SE⁸⁹. O examinare mai amănunțită a orientărilor și punerea ei în relație cu poziția scheletelor permite însă o nuanțare a regulilor de depunere a cadavrelor și pentru cimitirul de la Pererîta. Astfel se poate observa că există, în primul rând, o anume distincție în ceea ce privește orientarea între grupa mormintelor cu cadavrele depuse pe dreapta și cea cu cadavrele așezate pe partea stângă. Pentru mormintele cu scheletele pe dreapta se poate observa că există trei grupuri majoritare primul cu orientări către vest – cu 9 morminte, al doilea către SV – cu 11 morminte și al treilea către S – cu 6 morminte, cărora li se mai pot adăuga trei morminte cu orientare NV. Cu excepția grupului cu orientare V, celorlalte le corespund grupuri mai mici de morminte cu orientări opuse, către NE–ENE–E – 4 morminte, 2 morminte, respectiv 1 mormânt, N – 1 mormânt și SE – 1 mormânt. Pentru mormintele cu scheletele așezate pe partea stângă situația este oarecum asemănătoare, cu o majoritate constituită din mormintele cu orientări în sectorul răsăritean careia îi corespund grupuri mai mici de morminte cu orientări în sectoarele apusene (**Pl. 394**). Este evident că regula dispunerii defuncțiilor pe o parte sau alta a funcționat împreună cu regula „orientării” acestora invers simetric sau, cu alte cuvinte, bipolar și complementar. Conform acestei reguli se pot distinge astfel patru grupe și anume grupa cu scheletele pe dreapta și orientate predilect către E – Grupa Dreapta Est, grupa cu schelete pe dreapta și orientate predilect către V – Grupa Dreapta Vest, grupa cu schelete pe stânga și orientate predilect către E – Grupa Stânga Est și în sfârșit, grupa cu scheletele pe stânga și orientate predilect către V – Grupa Stânga Vest. Pentru mormintele determinate antropologic, foarte puține, față de numărul total, examinarea orientărilor conduce către aceeași concluzie, principiul „orientării” mormintelor pe grupe opuse simetric apărând atât pentru înmormântările masculine cât și pentru cele feminine (**Pl. 394**). Apare destul de evident că, departe de a reflecta dispunerea morților după poziția soarelui în momentul înmormântării, așa cum se crede pe cât de des pe atât de naiv, orientarea cadavrelor urma o anume regulă, foarte probabil în legătură cu distincțiile sociale/rituale din viața de zi cu zi între segmentele comunității respective, distincții care nu țin în mod simplist doar de grupele de sex. Este de presupus că acest ansamblu de cutume să depindă de relațiile de rudenie/schimburi matrimoniale din interiorul comunității, dar acest lucru cu greu poate fi surprins arheologic. Studiul planimetric al mormintelor aparținând celor patru grupe distinse mai sus pune în evidență o „împrăștiere” a mormintelor pe toată suprafața cimitirului, fără se putea distinge concentrări, ceea ce ar corespunde cu distribuția matrimonială intercomunitară (**Pl. 395**). O grupare cât se poate de evidentă în cadrul cimitirului de la Pererîta este constituită din M.82–83–84, toate „înghesuite” pe o suprafață cu totul redusă, ele putând constitui dovada directă a unei parcele de familie (**Fig. 7**). Supoziția ar putea fi confirmată sau infirmată prin eventuale analize de ADN spre a se putea stabili sau nu eventualele relații de rudenie. Mărturisesc însă că nu nutresc speranțe în această privință...

⁸⁴ *Ibidem*, p. 62, nota 39.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 67. În afara lipsei oaselor sau a altor elemente, nu cunoaștem motivele pentru care groapa respectivă a fost considerată cenotaf.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 66.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 64 și 67.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 68, nota 40.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 136–138 și fig. 23.

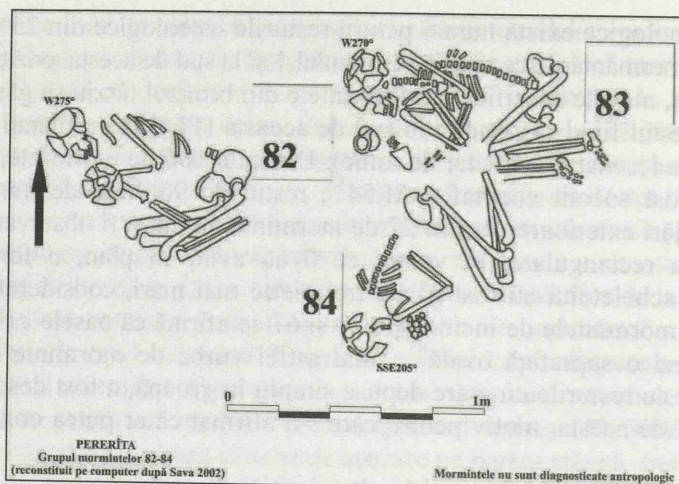

Figura 7

Cimitirul de la Pererîta permite, prin numărul suficient de înmormântări și suprafața cercetată, o examinare prin procedee statistice. Triangulația Dirichlet-Voronoi-Theissen prin care se stabilesc „ariile de influență”, exprimate grafic prin poligoane, ale fiecărui mormânt pe baza distanțelor medii dintre fiecare și prin calculul frecvenței acestora, exprimat prin coeficientul Clark-Evans – 2.295 indică că cimitirul în discuție a avut o structură regulată (Pl. 396/1–2). Triangulația Delaunay, prin calculul unghiurilor ascuțite ale unor triunghiuri ale căror vârfuri sunt chiar mormintele, permite un calcul al frecvenței acestor puncte de incidență care indică o mixtură între o distribuție regulată și una grupată, în special prin coeficientul Kolmogorov Distance D – 0.105⁹⁰. Se conturează astfel, prin aceste procedee, posibilitatea ca necropola Noua de la Pererîta să fi fost organizat pe mici parcele, foarte probabil de familie.

Spre deosebire de alte cazuri în care au fost cercetate cimitire Noua așezate parțial pe movile funerare mai vechi, adâncimile mormintelor de la Pererîta au fost măsurate corect, de la nivelul de călcare actual, astfel că situația poate fi examinată și din această perspectivă. Se poate observa că mormintele cele mai adânci – este vorba de 18 morminte ale căror gropi au adâncimi de la –1.20 m la –1.90 m – sunt toate plasate pe tumul (Pl. 397). Dintre acestea, 12 aveau scheletele dispuse pe dreapta și 6 pe stânga (Pl. 398). O distincție privind preponderența mormintelor cu scheletele pe o parte sau alta în funcție de adâncimea gropii, pentru restul mormintelor, fiind mai dificil de conturat. Pentru puținele morminte diagnosticate antropologic dispunerea lor după adâncimi arată că dimensiunea gropilor funerare nu era dependentă de grupa de sex sau vârstă, fiind însă din nou subliniată relația cu poziția exterioară sau pe tumul, de altfel mormântul de pe movilă și cu groapa cea mai adâncă fiind M.37, de adolescent⁹¹ (Pl. 399). Celelalte 82 de morminte se înșiră pe mai multe trepte succesive dificil de grupat, cele mai puțin adânci fiind cele situate la cota –0.40 m. Mormintele de incinerare au adâncimi de –0.50 m pentru M.67, –0.70 m pentru M.76⁹² și –0.85 m pentru M.28, ultimul, și cel mai adânc dintre cele trei, fiind și plasat pe suprafața tumulului. Deși oarecum izolat, căci nu-i cunoaștem poziția față de restul cimitirului, M.8 din tumulul 2 a avut și el o groapă cu adâncime mai mare, de –1.40 m.

Inventarele funerare de la Pererîta nu sunt deosebite de cele întâlnite în alte necropole Noua. Ceramica – reprezentată mai ales prin kantharos, ceașca cu o toartă, vasul borcan – se găsea în 36 de morminte. Pentru două morminte – M.58 și 68 – ambele situate excentric față de movila funerară, inventarele sunt compuse din trei vase, în primul caz un kantharos, o ceașcă cu o toartă și un vas borcan, iar în al doilea caz, trei vase borcan. Alte 12 morminte au avut câte două vase, dintre acestea M.3, 8, 16, 19 și 27 fiind pe movilă. Foarte rar s-au găsit și piese de port, un ac de tip Rollennadel în M.2, un inel de buclă în M.36 și un fragment de bronz, posibil de la o podoabă, în M.38. În mormântul 3 a fost descoperit un mic fragment din metal, despre care se afirmă că ar putea fi „die Spitze vermutlich eines Bronzedolches”⁹³, dar care, având abia cu puțin peste 1 cm, este îndoielnic că ar fi dat rezultate într-o confruntare... Același mormânt, situat pe suprafața movilei, mai avea în inventar un vas borcan, câteva așchii din silex și un disc din os, cu diametrul de 3.2 cm, perforat și

⁹⁰ cf. Programul WINBASP, capitolul Teorie.

⁹¹ E. Sava, *op. cit.*, p. 65 și fig. 36/5.

⁹² Adâncimea mormântului nu este specificată în descriere, dar se afirmă că a fost descoperit alături de M.75 a cărui groapă avea fundul la –0.70 m, cf. *ibidem*, p. 68.

⁹³ *Ibidem*, p. 62.

decorat cu motive circulare și spiralice în maniera zisă „mykenoidă” (PI. 393). În alte opt morminte – M.7, 26, 35, 42, 47, 53, 62 și 72 – au fost descoperite oase de animale, la M.47, 52 și 72 specificându-se că este vorba de scapule și coaste. Pe planul cimitirului se poate observa că mormintele cu piese de port, inclusiv cel cu „pumnal” se găsesc pe suprafața tumulului, iar M.2, cu acul din bronz, se găsea plasat foarte aproape de movilă. O situație identică se mai poate observa și pentru mormintele cu oase de animale, dintre care patru se găseau de asemeni pe suprafața tumulului (PI. 400).

Disponerea vaselor alături de cadavre pare să se fi făcut destul de riguros la Pererîta. Astfel pentru mormintele cu scheletele dispuse pe partea dreaptă în cele mai multe cazuri vasele au fost depuse fie în fața craniului – 16, fie în fața trunchiului – 9 și doar câte o dată în spatele craniului sau a șezutului. Pentru mormintele cu scheletele așezate pe stânga situația este aproape identică cu 17 cazuri pentru vasele depuse în fața craniului, 11 cazuri cu oalele depuse în fața trunchiului, o dată în față, dar la picioare, apoi cu un singur caz la care vasul se găsea în dreptul trunchiului, dar în spate (PI. 401).

Privit în ansamblu cimitirul din bronzul târziu de la Pererîta pune în evidență din nou situația întâlnită și în alte cazuri, caracterizată prin utilizarea parțială a suprafețelor unor movile funerare mai vechi. Cel puțin un element al structurilor funerare de la Pererîta – adâncimea gropilor funerare – este direct legat de poziția înmormântărilor față de tumul, ceea ce indică o categorie de morminte deosebite. Puținele elemente de inventar întăresc această observație, foarte probabil porțiunea de tumul folosită pentru înmormântări fiind rezervată unor segmente sociale/familii cu rang social ridicat. Dar aceste morminte nu se deosebesc față de restul complexelor mortuare, regulile de dispunere a defunțiilor – poziție și orientare – fiind comune pentru întregul cimitir.

Pentru regiunea basarabeană se mai cunosc morminte atribuite culturii Noua și plasate pe tumuli mai vechi, la Corjeuți și Vladimirovca. În ambele cazuri este vorba de puține morminte, doar patru la Corjeuți – T.2 /M.2–3, T.4/M.2, 6 – și unul singur la Vladimirovca – T.1/M.13⁹⁴. Puțin semnificative, prin numărul lor redus ca și prin situarea lor în afara spațiului avut aici în vedere, mormintele de la Corjeuți și Vladimirovca atestă obiceiul folosirii unor movile mai vechi pentru înmormântările Noua, fiind de remarcat că la Corjeuți pentru fiecare dintre tumuli, unul dintre morminte ocupa o poziție relativ centrală în vreme ce al doilea era situat periferic. Mai trebuie adăugat că la Vladimirovca mormântul 13, situat la 7.4 m sud-est de centrul movilei și numai cu două cranii și un vas, a avut peste oseminte câteva pietre.

Situat la circa 6 km SSE de Pererîta, dar pe malul drept al Prutului, cimitirul de la Crasnaleuca-Drumul morii, a fost cercetat în 1991–1992, fiind descoperite 42 de morminte cu 47 de înmormântări⁹⁵. În chip evident cimitirul nu a fost epuizat, iar datorită unui drum care traversa zona necropolei, există o zonă ce nu a putut fi cercetată. Resturile osteologice nu au fost diagnosticate antropologic. În preajmă se cunoaște, deocamdată doar dintr-o scurtă mențiune⁹⁶, o așezare din bronzul târziu, dar amplasamentul exact și, prin urmare, raportul cimitirului față de extrem de importanta așezare⁹⁷ nu este cunoscut.

Cimitirul de la Crasnaleuca este amplasat pe terasa Prutului. Nu au fost observate nici un fel de amenajări exterioare, necropola fiind plană (PI. 402 cu planul publicat de Sava 2002 și PI. 403 cu planul restituit și redesenat pe computer de mine). Gropile mormintelor nu au fost surprinse, afirmându-se doar că există „elemente” după care gropile trebuie să fi fost rectangulare. În cazul M.5 s-a observat că „sub stratul de pământ galben de pe fundul gropii a apărut un strat de prundiș, amestecat cu nisip și pământ negru”, totul de formă rectangulară și considerat ca indicând forma gropii⁹⁸. Toate mormintele sunt de inhumație, cu scheletele așezate chircite pe partea dreaptă – 16 morminte – sau pe partea stângă – 14 morminte –, iar unul avea scheletul așezat în decubit dorsal. Mormintele 12 și 31, lipsite de resturi osteologice, au fost considerate cenotafe⁹⁹. Pentru alte înmormântări, distruse – 17 la număr – poziția defunțiilor nu a putut fi precizată. Ca și în alte cazuri, și la Crasnaleuca mormintele cu scheletele pe o parte sau pe alta nu se concentrează pe zone distincte. În ceea ce privește orientarea scheletelor la Crasnaleuca se disting destul de clar o grupă – Dreapta Vest – cu scheletele așezate pe partea dreaptă și orientate către NV – 2 morminte, VNV – 1 mormânt, V – 2 morminte, VSV – 1 mormânt și SV – 1 mormânt; apoi o altă grupă – Dreapta Est – constituită din 6 morminte

⁹⁴ Ibidem, p. 71 și pl. 66–67, respectiv p. 71 și pl. 65/9–10.

⁹⁵ Prima prezentare, generală fără catalog de morminte și fără plan general la L. Dascălu, Hierasus 9, 1994, p. 142–143 și pl. 9–15. O prezentare mai completă, cu întregul catalog și planul cimitirului la Sava, op. cit., p. 75–78, pl. 76–85.

⁹⁶ Ibidem, p. 220.

⁹⁷ Vezi supra nota 12, unde sunt menționate datele ¹⁴C care determină importanța stațiunii.

⁹⁸ L. Dascălu, op. cit., p. 142, pl. 10.

⁹⁹ E. Sava, op. cit., p. 76, nota 62, respectiv p. 77, nota 68.

cu scheletele depuse tot pe dreapta, dar orientate toate către SE și tot pentru mormintele cu schelete pe dreapta câte un mormânt orientat spre NNE și, respectiv, S. La mormintele cu scheletele așezate pe stânga se distinge un grup majoritar – Stânga Est – constituit din 10 morminte dintre care 4 cu craniile către SE, 3 cu craniile către SSE, 2 spre ESE și unul către NE. Alte două morminte cu scheletele pe stânga sunt orientate SSV sau N. M.24c, cu scheletul în decubit dorsal avea craniul către SE (Pl. 403/2). Ceea ce este important este faptul că din nou se constată existența în cadrul unui cimitir Noua a unor grupe constituite din morminte cu cadavrele orientate invers simetric, corespunzând destul de probabil unei reguli de dispunere bipolare și complementare în cazul în speță cel mai evident pentru cadavrele așezate pe dreapta. Lipsa unor determinări antropologice limitează însă posibilitatea unor precizări ce ar fi fost mai mult decât utile în acest sens. Pe planul cimitirului, cu rezervele cuvenite datorită situației din teren, se poate observa că mormintele celor trei grupe de orientare majoritare nu cantonează separat, ci sunt adesea alăturate (Pl. 403/1, unde sunt consemnate pozițiile), ceea ce ar putea indica că distincțiile de ordin ritual puteau exista chiar în interiorul subunităților sociale/familii.

Inventarele mortuare sunt constituite din ceramică, cu excepția M.1, descoperit fortuit, despre care se afirmă că a avut două cuțite curbe de cremene – Krummesser¹⁰⁰. Principalele forme ceramice sunt ceașca cu două toarte, vasul borcan și castronul, lipsind ceștile cu o singură toartă. Deși s-a afirmat că „marea majoritate a mormintelor” au avut inventare ceramice¹⁰¹, lucrurile stau altfel, căci din cele 47 de înmormântări doar 17 au avut vase depuse alături de cadavre. Pe planul cimitirului nu se observă grupări distincte, mormintele cu ceramică fiind răspândite oarecum uniform (Pl. 404). Dar nu trebuie uitat nici un moment că cimitirul a fost cercetat parțial, multe morminte au fost găsite deja distruse, iar suprafețele de cercetare – de fapt șanțuri înguste – sunt discontinue. De asemeni lipsesc determinările antropologice pentru a vedea în ce măsură prezența inventarelor este raportată la grupele de sex/vârstă. Același stoc redus de cazuri limitează încercarea de a observa distincții în funcție de adâncimile gropilor funerare. Există o grupă cu morminte adânci – de la –1.45 la –1.20 m – urmate apoi de altele, mai numeroase cu gropi cu adâncimi medii – între –1.10 –0.90 m – iar apoi morminte puțin adânci – între –0.80 –0.12 m (Pl. 405), dar observațiile din teren nu au fost făcute cu multă acribie, ceea ce mă obligă la rezerve. Raportul adâncime/poziție/inventar indică doar faptul că la mormintele cu scheletele pe dreapta inventarele apar ceva mai frecvent, dar din nou numărul mic de cazuri limitează discuția.

Disponerea inventarelor ceramice la Crasnaleuca este, în linii mari, asemănătoare altor necropole Noua. Astfel pentru mormintele cu scheletele așezate pe partea dreaptă cel mai frecvent vasele au fost depuse în fața cadavrelor și doar într-un singur caz în spatele craniului. La mormintele cu scheletele dispuse pe dreapta vasele se găseau de asemeni predominant în față și mai puțin prezente în spate. Eventual faptul că la scheletele dispuse pe stânga cel mai adesea vasele se găsesc chiar în dreptul feței ar putea indica o mai mare rigurozitate la această grupă, dar numărul cazurilor analizabile este prea mic pentru a trage o concluzie definitivă. Aș atrage din nou atenția asupra faptului că la Crasnaleuca, în apropierea cimitirului, a fost cercetată și așezarea din care provin acele date ¹⁴C care au prilejuit importante precizări asupra cronologiei absolute a culturii Noua, prin asta constituindu-se în unul dintre extrem de puținele cazuri în care descoperiri funerare ale unei grupe a bronzului târziu din sud-estul european pot fi puse în relație cu o datare absolută.

Micul cimitir de la **Brăești-Vatra satului** completează oarecum imaginea generală privind complexele funerare Noua dintre Prut și Carpații Orientali, regiune în care sunt cunoscute multe stațiuni Noua, fie prin săpături, fie prin cercetări de suprafață. Pe teritoriul localității Brăești, în punctul *Găureanca*, la circa 2 km sud, se cunosc în urma unor cercetări de suprafață resturile unei stațiuni Noua¹⁰², fiind posibil ca această așezare să corespundă necropolei. Cimitirul de la Brăești nu a putut fi cercetat în întregime din motive obiective, fiind descoperite doar 16 complexe funerare, dintre care 14 sunt de inhumație – M.10 fiind dublu – unul de incinerare – M.16 – și un altul – M.15 – a fost considerat cenotaf¹⁰³ (Pl. 406 cu planul publicat de Sava în anul 2002, Pl. 407/2 cu planul restituit de mine pe calculator și Pl. 408a pentru amplasament). Nu au fost descoperite niciun fel de amenajări exterioare mormintelor, cimitirul fiind plan. Pentru câteva morminte s-a putut observa că gropile mormintelor erau ovale în plan. Dintre cele 15 înmormântări, șapte au avut scheletele chircite pe partea stângă, patru pe partea dreaptă, pentru celelalte patru neputându-se preciza poziția fiind distruse. Resturile osteologice nu au fost analizate antropologic. Mormântul de incinerare M.15 avea oasele calcinate, împreună cu bucăți de cărbune de lemn, puse într-un castron așezat, la rândul său, într-un

¹⁰⁰ L. Dascălu, *op. cit.*, p. 142, nota 35 și pl. 15/2.

¹⁰¹ *Ibidem*, loc. cit.

¹⁰² N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București 1970, p. 241, pl. 124/9–10, 12–13; A. C. Florescu, CCDJ 10, 1991, p. 41, nr. 93.

¹⁰³ Dascălu, *op. cit.*, p. 139–142, pl. 2–8; vezi și Sava, *op. cit.*, catalogul complet la p. 72–74 și planul la pl. 69.

vas-borcan. Dat fiind faptul că cercetarea a fost restrânsă nu se poate aprecia în ce măsură M.15 se află sau nu la marginea zonei funerare. Deși puține la număr mormintele de inhumație Noua de la Brăești se împart din punctul de vedere al orientărilor, în două grupe. Cea dintâi este constituită din mormintele cu scheletele așezate pe stânga, care sunt orientate în sectorul estic, în vreme ce mormintele cu scheletele pe dreapta au pentru două cazuri orientarea VSV și câte un caz cu orientarea către VNV sau NE (Pl. 407/1). În mormântul dublu 10, ambele schelete se găseau pe partea stângă, cu craniile către E. Cu rezervele cuvenite datorită numărului mic de morminte examinate, se pare că și la Brăești comunitatea Noua era împărțită în două segmente deosebite prin cutumele mortuare, respectiv poziția și „orientarea” cadavrelor. Adâncimile mormintelor se înscriu între -1.40 și -0.45 m, la penultima cotă -0.60 m – fiind descoperit mormântul de incinerație (Pl. 407/3). Inventarele ceramice – la 13 morminte, inclusiv cel de incinerație – se găsesc, la prima vedere, răspândite la toate cotele de adâncimi (Pl. 407/3). O examinare de detaliu a adâncimilor gropilor funerare de la Brăești nu are cum duce la rezultate elocvente dat fiind numărul mic de morminte. Dar trebuie subliniat faptul că cele mai adânci morminte, M.14 la -1.40 m și M.11 la -1.32 m, au și cele mai consistente inventare ceramice, 5 vase, respectiv 3. Singura piesă de port, un ac din bronz păstrat fragmentar, a fost descoperită în M.5, a cărei groapă atingea -0.90 m (Pl. 407/3 pentru cota de adâncime și Pl. 408 pentru inventar). Pentru cinci morminte – M.4, 7, 9, 10 și, din nou, 14 – au fost descoperite oase de animale¹⁰⁴.

Disponerea inventarelor ceramice în raport cu poziția scheletelor urmează regula generală cunoscută deja pentru grupa Noua, în sensul că predomină dispunerea vaselor în fața cadavrelor, mai ales în dreptul feței (Pl. 409).

Un alt ansamblu funerar al grupei Noua din Moldova este cel de la **Doina**, cercetat mai întâi între 1959–1960 și apoi din nou între 1982 și 1983¹⁰⁵. Necropola de la Doina are o însemnătate aparte prin poziția sa în imediata vecinătate a lanțului muntos al Carpaților Orientali, într-o regiune în care soseau și din care porneau drumuri ce, prin trecătorile carpatine, făceau legătura atunci ca și acum cu podișul ardelenesc. Cimitirul se află situat pe terasa stângă a pârâului Cracău, nu departe de localitatea pe a cărei rază, dar pe dreapta Cracăului, s-au găsit și urme ale unei așezări Noua, considerată corespunzătoare necropolei¹⁰⁶ (Fig. 8).

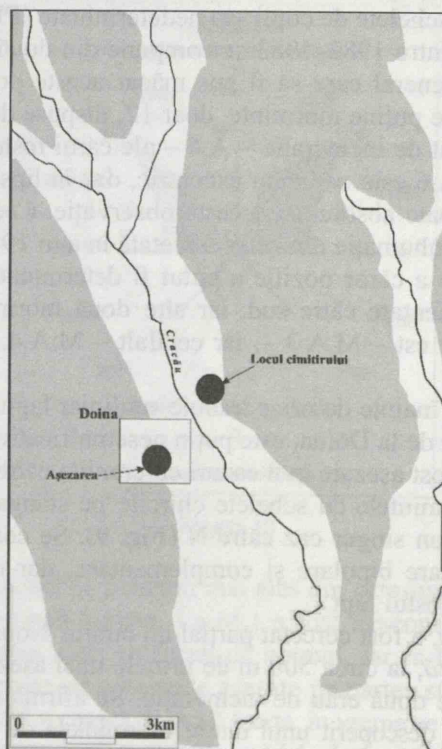

Figura 8

¹⁰⁴ Nu există o determinare zoologică.

¹⁰⁵ V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, *MemAntiq* 9–11, 1985, p. 227–260; A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 60, nr. 193; Sava, *op. cit.*, p. 78–82 cu catalogul complet al mormintelor la p. 78–82, planurile săpăturilor din 1959–1960 și 1982–1983 și ale tuturor mormintelor la pl. 86–96.

¹⁰⁶ A. C. Florescu, *op. cit.*, loc. cit.

Motive obiective au împiedicat o cercetare exhaustivă a cimitirului, fiind descoperite doar 52–53 de morminte dintre care publicate sunt numai 35¹⁰⁷, iar cartate pe planuri doar 25. Resturile osteologice au fost analizate antropologic¹⁰⁸. Din păcate nu există un plan general al săpăturilor din care să reiasă cu claritate raportul în teren dintre suprafețele deschise în cele două etape de cercetări ci doar mențiunea conform căreia secțiunile din 1982–1983 „au flancat arealul investigat în 1960”¹⁰⁹ (Pl. 410/I pentru săpăturile din 1959–1960). Oricum însă din datele publicate se poate deduce că este vorba de un cimitir de proporții cu mult mai mari decât lasă să se vadă cele circa 50 de morminte descoperite. Cimitirul este plan, nefiind descoperite nici un fel de amenajări funerare care să infirme această constatare. Din punctul de vedere al ritului funerar este vorba de o necropolă birituală ținând cont de singurul mormânt de incinerare descoperit – M.A6. Din cele 23 morminte descoperite în campaniile 1959–1960/1)¹¹⁰, unul – M.17, lipsit de inventar – este considerat de E. Sava ca fiind de vreme Jamnaja, pe baza faptului că scheletul se găsea în decubit dorsal cu picioarele „în romb”¹¹¹. La 12 morminte scheletele au fost găsite așezate chircite pe partea dreaptă, la alte șase pe partea stângă, pentru alte șapte poziția neputând fi precizată. După diagnosticul antropologic cinci morminte au aparținut unor bărbați, trei unor femei, șase unor copii, pentru restul neputându-se preciza grupa de sex/vârstă, pe plan, dat fiind numărul mic de morminte examinate și în lipsa unui plan general al întregului cimitir de la Doina, distribuția înmormântărilor, din acest punct de vedere, fiind nerelevantă (Pl. 410/II).

Inventarele constituite exclusiv din ceramică sunt prezente la 19 înmormântări, cele mai consistente – 3 vase – fiind la M.1/59 și 32/60 pentru care informațiile sunt incomplete. Formele principale sunt în primul rând ceașca cu două toarte, căreia i se mai asociază castronul sau vasul borcan, într-un singur mormânt fiind descoperită o ceașcă cu o singură toartă. Inventarele sunt dispuse predilect în fața scheletelor, aproximativ în dreptul craniilor, mai rar în spatele acestora (Pl. 411).

Pentru orientări, deși există și diagnoze antropologice, stocul mormintelor din 1959–1960 este cu totul nesemnificativ, datorită lipsei de informații (Pl. 412/1). După adâncimi mormintele se pot grupa eventual pe trei trepte: prima, cu patru morminte ale căror gropi atingeau –1.10 –0.85 m, dintre ele trei fiind de bărbați și unul singur, cel mai adânc, de femeie, apoi o a doua treaptă cu gropi atingând –0.80 –0.60 m, și o a treia cu gropi puțin adânci –0.50–0.30 m, cu schelete de copii sau nedeterminate (Pl. 412/2).

Porțiunea de cimitir cercetată între 1982–1983 se compune din două suprafețe deschise la 50 m una de alta, dar din nou lipsește un plan general care să fi pus măcar aceste două zone de cercetare într-o relație topografică clară. Au fost descoperite puține morminte, doar 12, dispuse destul de dispersat. Cu această ocazie a fost descoperit și singurul mormânt de incinerare – A.6 – ale cărui resturi cinerare erau depuse într-un vas sac cu funcția de urnă. Aparent M.A.6 este oarecum excentric, dar în lipsa unui plan general al întregii zone funerare Noua de la Doina nu se poate absolutiza această observație. Ceea ce este destul de important, este faptul că orientarea mormintelor de inhumație din zona cercetată în anii 1982–1983 este diferită de a celorlalte morminte. Astfel, dintre mormintele a căror poziție a putut fi determinată, cele cinci din suprafața B, toate așezate chircite pe dreapta, sunt orientate către sud, iar alte două morminte din suprafața A sunt unul cu scheletul pe dreapta și orientat către est – M.A.3 –, iar celălalt – M.A.4, cu scheletul pe stânga era orientat către NV (Pl. 413).

În ceea ce privește orientările, înainte de orice trebuie subliniat faptul că stocul de morminte disponibil, pe ansamblul descoperirilor funerare de la Doina, este puțin nesemnificativ. Cu toate acestea se poate remarca că scheletele așezate pe dreapta au fost așezate în 8 cazuri cu craniile către N, în alte trei cazuri către NE și în 6 cazuri către SE, în vreme ce mormintele cu schelete chircite pe stânga au fost așezate de câte trei ori cu craniile spre SE și NV și doar într-un singur caz către N (Fig. 9). Se conturează astfel posibilitatea ca și la Doina să fi existat grupe de orientare bipolare și complementare, dar caracterul lacunar al documentației arheologice nu permite precizarea acestui fapt.

La Săbăoani, între 1965–1966, a fost cercetat parțial un cimitir Noua, situat pe terasa medie din dreapta Siretului în punctul *Groapa lui Ghiță*, la circa 500 m de urmele unei așezări cercetate mai înainte¹¹². Au fost descoperite 16 morminte dintre care două erau de incinerare. Se afirmă că mormintele se găseau grupate, la circa 500 m de al doilea grup fiind descoperit unul dintre mormintele de incinerare, ceea ce ar indica o zonă funerară destul de întinsă. Nu există un plan general al săpăturilor, iar mormintele descoperite sunt ilustrate

¹⁰⁷ E. Sava, *op. cit.*, p. 78.

¹⁰⁸ M. Cristescu, S. Antoniu, ASUI SN, Sect. II Biologie, 8, 1962, p. 193–204.

¹⁰⁹ V. Spinei et al., *op. cit.*, p. 228.

¹¹⁰ Pe planul publicat de Sava, *op. cit.*, pl. 86, nu au fost cartate M.1/59, 16/60, 31/60, 32/60 și 56/60.

¹¹¹ E. Sava, *op. cit.*, p. 80 și nota 81.

¹¹² M. Ursachi, Carpica 2, 1969, p. 35–48.

doar prin fotografii nu totdeauna izbutite. Din descrieri reiese că dintre mormintele de inhumație șase aveau scheletele chircite pe partea dreaptă, alte șapte pe partea stângă, iar pentru unul care era distrus nu s-a putut preciza poziția scheletului. Orientările mormintelor¹¹³ puse în diagramă relevă că la Săbăoani mormintele cu scheletele așezate pe dreapta au fost orientate predilect către V–VNV–NV, cu un caz către N și un altul către SV, în vreme ce mormintele cu scheletele pe stânga erau orientate predilect către NNE–NE–ENE–E și, într-un caz către SV și altul către NV (Fig. 10). Se conturează astfel două grupe principale de dispunere a cadavrelor diferite prin sectoarele de orientare opuse – spre răsărit și spre apus – în ambele grupe existând schelete pe dreapta sau stânga, grupe ce vor fi corespuns segmentelor sociale ale comunității.

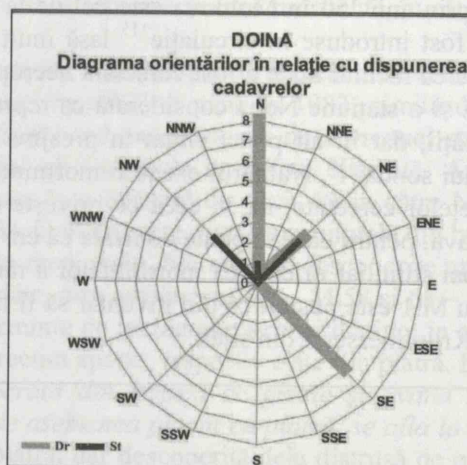

Figura 9

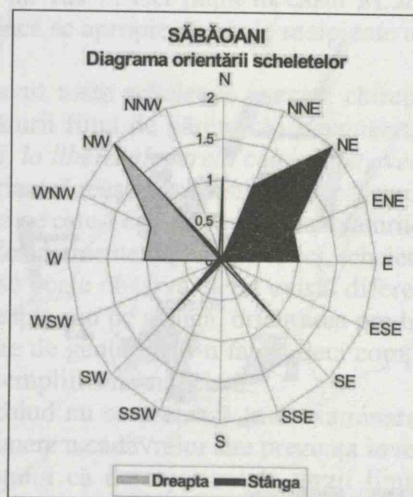

Figura 10

Inventarele funerare de la Săbăoani se compun mai ales din ceramică, formele principale fiind ceașca cu două toarte, ceașca cu o toartă sau vasul borcan. La M.1 a fost descoperit și un ac placă romboidală de tip Medgidia, la M.10 un colier din patru dinți perforați de animal, iar la M.6 un omoplat de animal. Cred că trebuie remarcat faptul că la mormintele cu scheletele așezate pe partea stângă, deși cele mai numeroase, doar la unul singur – M.7 – a fost descoperită o ceașcă cu două toarte, în vreme ce la mormintele cu scheletele depuse pe partea dreaptă, vase au fost descoperite la 4 morminte – M.1, 3–4 și 6. Nu se poate distinge cu claritate un raport între adâncimile mormintelor, poziția în care au fost depuse și prezența anumitor elemente de inventar (Pl. 414), dar acest lucru este datorat într-o bună măsură și de numărul mic de morminte descoperite.

¹¹³ În textul publicat orientările mormintelor sunt date foarte probabil după măsurători cu o busolă Bezard, dar autoarea săpăturii nu cunoștea faptul că busolele Bezard sunt gradate în 6400%, astfel că orientările sunt date astfel „SSE 27°”, cf. *ibidem*. Am recalculat orientările. În catalogul publicat de E. Sava, *op. cit.*, p. 84–85 orientările mormintelor sunt date în grade sexagesimale, dar apreciate *grosso modo* după opt puncte cardinale nu 16 cum ar fi fost corect.

Cele două morminte de incinerare – M.15 și 16 – au avut fiecare resturile cinerare depuse în vase cu funcția de urnă. De asemeni, amândouă au avut gropi ce nu depășeau adâncimea de -0.50 m, făcând parte dintre cele mai puțin adânci morminte. Pentru mormintele de inhumare de la Săbăoani se menționează că în cele mai multe cazuri vasele au fost depuse în fața craniilor și doar în puține cazuri către spate.

O problemă aparte o constituie la Săbăoani, descoperirea unui mormânt de incinerare, izolat, în punctul Lutărie, la circa 2 km est de localitate, mormânt care, după forma vasului folosit drept urnă, a fost atribuit culturii Noua¹¹⁴. Prezența acestui mormânt pare a indica un alt cimitir Noua situat nu departe de cel din punctul *Groapa lui Ghiță*, cu alte cuvinte două zone funerare contemporane.

Un alt cimitir Noua cercetat prin anii '50 în Moldova este cel de la **Piatra Neamț-Ciritei**, dar modul impropriu în care descoperirile au fost introduse în circulație¹¹⁵ lasă mult de dorit, prin aceasta fiind puțin folositor discuției de față. În apropierea locului unde a fost cercetată necropola, pe aceeași terasă din preajma pârâului Frâșinet, a fost identificată și o stațiune Noua considerată ca reprezentând locuirea corespunzătoare cimitirului. Tot pe teritoriul localității, dar în alt punct situat în preajma dealului Pietricica, se află o altă așezare Noua cercetată în cursul unui sondaj¹¹⁶. Numărul exact al mormintelor descoperite nu se cunoaște¹¹⁷. Nu dispunem de un plan al suprafețelor cercetate, iar în ceea ce privește dispunerea cadavrelor cu excepția câtorva morminte publicate de E. Sava, pentru care se poate constata că era vorba de poziție chircită lateral pe dreapta sau pe stânga, altceva nu mai știm, iar orientarea mormintelor a rămas o necunoscută⁹¹¹⁸. Inventarele sunt majoritar ceramice, doar pentru M.1 este posibil ca din inventar să fi făcut parte un ac din bronz de tipul Warzenhalsnadel și un cuțit curb – Krummesser – din silex.

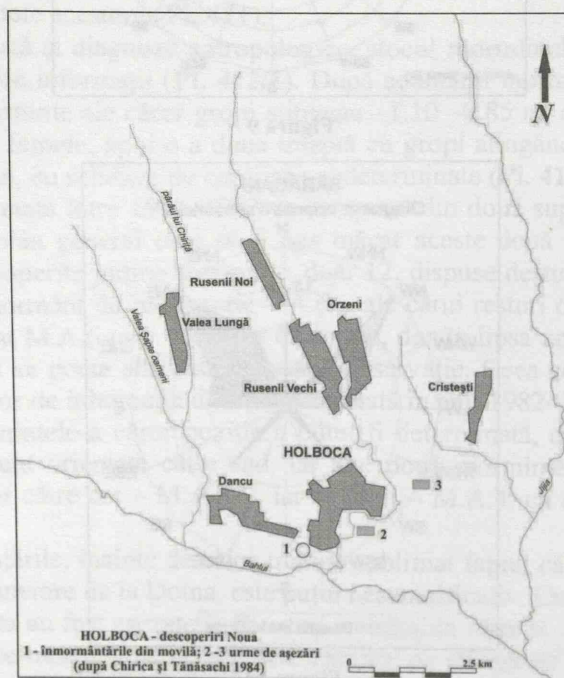

Figura 11

La **Holboca**, cu ocazia săpăturilor pe scară largă din Valea Jijiei, a fost cercetat în anul 1951 ceea ce mai rămăsese dintr-o movilă funerară distrusă de lucrări rutiere¹¹⁹ (Fig. 11). În afara înmormântărilor specifice

¹¹⁴ Florescu, *op. cit.*, p. 115, nr. 472.

¹¹⁵ A. Nițu, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, *Materiale* 6, 1959, p. 359–361; un catalog reconstituit pentru 16 morminte la Sava, *op. cit.*, p. 82–83.

¹¹⁶ Florescu, *op. cit.*, p. 101, nr. 396.

¹¹⁷ Sava, *op. cit.*, p. 82 unde sunt menționate dificultățile întâmpinate de autor în cursul încercării de refacere a documentației arheologice. De asemeni nici ritul funerar nu este cunoscut foarte exact căci, în vreme ce din catalogul restituit de Sava ar reieși că toate mormintele erau de inhumare, deși la pl. 101/6 prezintă un vas dintr-un mormânt fără număr pe care îl socrate ca posibil să fi fost de incinerare, A. C. Florescu, vorbește de morminte de inhumare și incinerare, *op. cit.*, p. 101, nr. 395.

¹¹⁸ E. Sava, *op. cit.*, p. 82 și nota 93, pl. 97–101.

¹¹⁹ I. Nestor *et al.*, *SCIVA* 3, 1952, p. 103–106, mormintele fiind încadrate în „prima epocă a fierului”.

tumulilor, sau din epoci mai târzii, au mai fost descoperite 18 morminte – M.1, 2, 3, 3a–b, 7–8, 13–15, 20, 27, 39–42 – toate de inhumație ce pot fi atribuite, cu unele rezerve, culturii Noua¹²⁰. Dintre acestea opt se găseau dincolo de marginea movilei funerare pe care se aflau celelalte morminte (Pl. 415). O bună parte dintre morminte erau distruse, iar despre celelalte știm că aveau scheletele dispuse chircite pe dreapta sau pe stânga. Orientările nu sunt precizate. Inventarele conțin vase apropiate repertoriului Noua, iar la unul dintre morminte – probabil M.7 – s-a mai găsit un ac de tipul *zyprische Schleifennadel*. Lipsa informațiilor detaliate și numărul mic de morminte, nu permit o discuție în detaliu asupra grupului de morminte de la Holboca, importanța descoperirii rezidând în primul rând prin faptul că zona funerară a cuprins și o parte a unei movile funerare mai vechi. Nu lipsit de importanță este și faptul că în apropierea acestor morminte, în câteva puncte, au fost identificate urme de așezări Noua¹²¹.

O descoperire funerară importantă, mai ales pentru arealul ardelenesc al grupei Noua, este constituită de cimitirul de la **Archiud**¹²². Cercetat din 1977 și până în 1983, cimitirul a fost descoperit pe un platou, în punctul *Hânsuri*, lipsind informații privind existența sau nu a vreunei stațiuni Noua în preajmă. Deși nu se afirmă în mod expres, este evident că necropola nu a fost epuizată. Au fost descoperite 25 de morminte oarecum grupate și alte două situate la o distanță de circa 40 m către NV, fapt care pare a indica că zona funerară a fost mai mare (Pl. 416/1). O bună parte dintre mormintele din bronzul târziu au fost deranjate fie de înmormântările Latène, fie de cele medievale. Nu au fost descoperite amenajări exterioare, întregul cimitir fiind plan. Cele două morminte izolate, prin amplasarea lor – M.58 și 65 – sunt de incinerare, celelalte 25 fiind toate de inhumație. Cele două morminte de incinerare se mai disting, în afara ritului și a poziției excentrice, și prin prezența unor amenajări oarecum aparte, respectiv ciste din piatră. La M.56 se afirmă că a avut o „cutie dreptunghiulară (140/120 cm) lucrată din lespezi de gresie și având axul lung orientat aproximativ pe direcția sud-nord. Fundul cutiei, de asemenea placat cu piatră, se afla la –90 cm”, iar pentru M.65 se afirmă că a avut de asemeni o cutie din piatră, dar descoperită deja distrusă de o locuință din sec. IV. În primul caz resturile cinerare erau depuse „într-o grămăjoară pe sol”, iar alături de găseau trei vase. În cazul M.65 resturile cinerare au fost găsite într-un vas¹²³. Cel puțin în cazul M.58, inventarul nu lasă loc altei atribuirii culturale, iar vasul din M.65, chiar dacă se apropie de unele recipiente ale olăriei Otomani¹²⁴, nu obligă la altă încadrare culturală.

Mormintele de inhumație au avut toate scheletele așezate chircite pe dreapta – 9 morminte – sau pe stânga – 6 morminte –, autorul săpăturii fiind de părere că „depunerea pe o parte sau pe alta, nu era strict reglementată, ci era lăsată, probabil, la libera alegere a celor care executau înhumarea propriu-zisă”⁹¹²⁵! De altfel același autor, în goană după „variante” reușește să distingă, după starea de conservare a resturilor osteologice, morminte cu schelet fragmentar, obicei pe care-l consideră rezervat maturilor¹²⁶. În fapt este vorba de înmormântări la care, datorită condițiilor de sol sau deranjamentelor din alte epoci, scheletele au fost fie distruse, fie deranjate.

În ceea ce privește orientările se poate observa că nu există diferențe notabile din acest punct de vedere între mormintele cu scheletele pe dreapta sau pe stânga, orientarea predilectă fiind către E–SE¹⁰¹²⁷ (Pl. 416/2), ceea ce ar corespunde la o poziționare de genul „față-n față”, deci complementar, pentru cele două grupe, dar lipsesc mormintele duble pentru o exemplificare mai clară.

Mormintele descoperite la Archiud nu se pretează la o examinare mai detaliată privind raportul dintre adâncimile gropilor, grupele de dispunere a cadavrelor sau prezența inventarelor, atât datorită numărului redus de cazuri cât mai ales, datorită faptului că deranjamentele târzii limitează drastic stocul de lucru. Poziția inventarelor, la mormintele la care a putut fi precizată, a fost predilect în fața scheletelor, mai ales a craniului.

Un alt obiectiv funerar aparținând grupei Noua din Transilvania este cimitirul de la Morești-*La hulă*, cercetat în anii 1953–1954¹²⁸. În preajmă, în punctele *La ciurgău* și *Podei* au fost descoperite urme de așezare¹²⁹, alte urme ale unei așezări Noua despre care s-a apreciat că ar putea fi cea corespunzătoare

¹²⁰ În mormântările Noua de la Holboca nu au fost încorporate nici de A. C. Florescu, nici de E. Sava.

¹²¹ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. 1, Iași, 1984, p. 171–174; A.C. Florescu, *op. cit.*, p. 77, nr. 264–265.

¹²² G. Marinescu, *Thraco-Dacica* 7, 1986, 1–2, p. 46–58.

¹²³ *Ibidem*, p. 51.

¹²⁴ E. Sava, *op. cit.*, p. 99, nota 130.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 52.

¹²⁶ *Ibidem*, loc cit. și nota 7.

¹²⁷ Autorul săpăturii își exprimă, din nou, cu naivitate, opinia conform căreia orientarea cadavrelor s-a făcut după soare, cf. *ibidem*, loc. cit.

¹²⁸ K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 25–33.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 25–26.

cimitirului s-au mai găsit și în punctul *Borșofed*¹³⁰, foarte probabil în cele trei puncte fiind identificate urme ale unei singure așezări, nu foarte întinse, despre care avem destul temei să o socotim ca fiind cea căreia i-a aparținut cimitirul (Pl. 417). Cercetarea cimitirului Noua de la Morești s-a făcut în cadrul unor campanii care au avut ca obiective principale alte complexe arheologice. Din această cauză necropola din bronzul târziu nu a fost cercetată complet, fiind descoperite doar 24 de morminte (Pl. 418/1). Cimitirul este plan, nefiind descoperite amenajări exterioare. Toate mormintele sunt de înhumăție, cimitirul, atât cât a fost cercetat, fiind unitar din punctul de vedere al ritului. Doar pentru 12 morminte s-a putut preciza poziția, celelalte fiind distruse de complexe aparținând unor epoci ulterioare. Cu totul aparte este M.92 al cărui schelet deranjat se găsea într-o cistă din piatră¹³¹. Din planul publicat se pot aprecia, destul de aproximativ, orientările pentru câteva dintre morminte. Cele mai multe sunt către E, alte două fiind către N și câte unul spre NV, NNE și NE, aparent destul de compact (Pl. 418/2), dar nu trebuie uitat că cimitirul nu a fost cercetat în întregime. Inventarele sunt constituite din ceramică – pentru 9 morminte – și piese din port din metal – Cu/bz și aur chiar – pentru 4 morminte. Dintre morminte, după „bogăția” inventarului se distinge M.92 cu 4 vase – o ceașcă cu două toarte, un castron și două vase borcan – la care se adaugă două brățări din Cu/bz¹³². Alte piese de port sunt reprezentate prin două inele de buclă din aur găsite la M.66 și câte un inel la M.35 și 48, prin aceste piese micul cimitir de la Morești distingându-se pe ansamblul ariei Noua.

Mult așteptat de specialiștii epocii bronzului din România, cimitirul de la **Cluj-Strada Banatului**, cercetat în anii 1934–1935, a fost publicat recent¹³³, dar prin caracterul lacunar al documentației arheologice – lipsesc planul cimitirului și planurile individuale ale mormintelor, numărul exact al înmormântărilor nu este sigur etc. – reprezintă mai degrabă o dezamăgire decât o descoperire folositoare. Totuși necropola de la Cluj, cu toate lipsurile documentației, prezintă o anume importanță. În primul rând este vorba de faptul că cimitirul Noua suprapune o așezare Wietenberg, ceea ce e de natură să nuanțeze raporturile dintre cele două grupe ale epocii bronzului din Ardeal. O altă caracteristică ce distinge necropola clujeană este numărul relativ mare de morminte cu piese de port în inventar – 5, dintre care patru cu piese din Cu/bz și unul cu un inel de buclă din aur. Inventarele ceramice prezente la 22 de morminte sunt constituite din cești cu două toarte, ca forma cea mai frecventă, la care se adaugă vase borcan. Uneori sunt menționate „cioburi Wietenberg” la unele morminte, dar nu este clar în ce măsură acest lucru se datorește faptului că gropile au străpuns locuirea Wietenberg sau este vorba de bunuri comune. Pentru două morminte este menționată prezența ocrului, element insolit pentru mormintele Noua. Privit în ansamblu cimitirul de la Cluj-Strada Banatului, așa cum deja am spus, este puțin folositor discuției de față.

Întregii arii Noua îi mai aparțin numeroase alte descoperiri funerare, dar este vorba, fie de mici grupuri de morminte, fie de morminte izolate, fie de presupuse inventare mortuare, toate contribuind mai ales la conturarea ariei manifestărilor funerare ale grupei și mai puțin folositoare pentru examinarea obiceiurilor mortuare. Printre grupurile de morminte din Moldova unul este cel de la **Căbești-Milești**, cercetat și publicat cu o remarcabilă lipsă de profesionalism și atribuit inițial culturii Monteoru¹³⁴. Lipsesc atât planul cimitirului, cât și planurile individuale ale mormintelor. Se știe că au fost descoperite 11 morminte dintre care 10 de înhumăție – dintre care 5 distruse – și unul de incinerăție. Nu au existat amenajări exterioare, cimitirul fiind plan. Pentru mormintele de înhumăție se mai știe că toate au avut scheletele chircite lateral pe dreapta sau pe stânga, orientate predilect VNV–ESE și „mai rar nord-sud”. Inventarele sunt toate constituite din ceramică, forma cea mai frecventă fiind ceașca cu două toarte supraînălțate, dar trebuie remarcată și o pixidă¹³⁵, formă care atestă o tradiție monteoreană. Pentru micul cimitir de la Căbești mai trebuie spus că în apropiere, în punctul *Râpa Bujorii* la 1.5 km NE de sat, au fost identificate urmele unei așezări Noua I despre care se crede că ar reprezenta stațiunea corespunzătoare necropolei¹³⁶.

Sumar menționat în literatură este cimitirul de la **Probota-Dealul Unchetea**, cercetat prin sondaje și săpături restrânse în anii 1959–1961. Complexele funerare aparținând bronzului târziu erau suprapuse de

¹³⁰ Florescu, *op. cit.*, p. 94.

¹³¹ Horedt, *op. cit.*, p. 27, fără amănunte privind structura cistei, poziția scheletului sau orientarea ori locul în care se găseau piesele de inventar. Deși afirmă că a folosit textul lui K. Horedt, E. Sava, *op. cit.*, p. 104, a apreciat, cam pripit după opinia mea, că la M.92, cu cistă, că: „Es ist möglich, daß der Tote ursprünglich in betonter Hockerstellung auf der linken Seite lag. Der Schädel war nach SW ausgerichtet”.

¹³² Horedt, *op. cit.*, p. 7, fig. 12/5–10.

¹³³ E. Sava, *op. cit.*, p. 100–103, pl. 137–141, cu comentariul asupra datelor.

¹³⁴ C. Buzdugan, *Carpica* 1, 1968, p. 63–67.

¹³⁵ *Ibidem*, fig. 1/5.

¹³⁶ A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 46, nr. 114.

morminte sarmatice care le-au deranjat. Numărul exact de morminte nu este cunoscut, cifra descoperirilor variind între 22 și 30. Se afirmă chiar că mormintele Noua, toate de inhumație, se găseau concentrate în trei grupări¹³⁷, dar în lipsa unor planuri de săpături informația este puțin utilă. Cimitirul este situat la nord-vest de localitate, unde, către marginile estice ale acesteia, în punctele *La grădină* și *Dâmbu colacului*, au fost descoperite urme de așezări Noua¹³⁸, ceea ce confirmă parțial că zonele funerare ale grupei în discuție nu erau situate departe de locuiri.

Relativ recent, prin săpături de salvare a mai fost descoperit un cimitir plan constituit din 8 morminte de inhumație, la **Pogana-Râpa mătii**, dar detalii privind înmormântările nu au fost încă publicate¹³⁹.

În Transilvania se pot menționa cele două cimitire de la **Teiuș**, situate, cel dintâi în punctul *Cetățuia*¹⁴⁰, la marginea sudică a satului fiind descoperite trei morminte de inhumație, iar cel de-al doilea în punctul *Sub drum*¹⁴¹, la marginea răsăriteană a localității cu șase morminte de inhumație, documentând astfel două zone funerare cel puțin aparent distincte. Iar nu dispunem de date privind vestigii de locuire Noua spre a putea vedea cum se raportează față de cele două grupuri de morminte. Dacă prin rit și dispoziția cadavrelor descoperirile funerare Noua de la Teiuș nu fac notă aparte în cadrul grupei, există o anume distincție care este dată de prezența mai multor piese de port din Cu/bz la M.1 – două brățări – și M.5 – alte două brățări – în punctul *Cetățuia* și un inel din Cu/bz la M.1 din punctul *Sub drum*. Tot pentru grupul acesta de morminte s-ar putea eventual reține posibilitatea ca la M.1 cadavrul să fi fost acoperit cu o amenajare din pietre. Tot în centrul Transilvaniei se plasează și micul grup de morminte de la **Târnava-Palamor**, constituit din patru morminte plane¹⁴². Se poate reține faptul că mormintele au avut gropi rectangulare, acesta fiind unul din puținele cazuri în care au fost surprinse gropile la înmormântări Noua. Deranjate din vechime, mormintele nu oferă date privind dispunerea cadavrelor. De altfel, pe teritoriul localității au fost descoperite, anterior cercetărilor din 1974, cești despre care se presupune că ar proveni de la un mormânt Noua distrus¹⁴³, iar de pe teritoriul satului Târnăvioara, nu foarte departe de prima localitate, se mai cunoaște un asemenea „inventar” din locul *Livada merilor*¹⁴⁴, ceea ce atestă o prezență Noua mai substanțială decât lasă să se vadă cele patru morminte descoperite prin săpături arheologice. Un alt grup de morminte care documentează foarte probabil un cimitir este cel de la Iernut, unde în curtea castelului medieval au fost descoperite trei morminte de inhumație, iar la 2.5 km vest de sat se cunosc prin săpături de salvare urme ale unei locuiri Noua¹⁴⁵. Un alt cimitir Noua a mai fost descoperit fortuit prin 1949–1963 la **Jigodin** pe locul *Terenul morii*, dar se știe doar că au fost descoperite morminte de inhumație plane, din inventarul unuia făcând parte și un vas cu decor de tradiție Wietenberg. Cimitirul a fost considerat ca aparținând așezării identificate în punctul *Capul digului/Gátvége*¹⁴⁶. Tot la Jigodin, în centrul localității, se mai afirmă că a fost descoperit și un „mormânt de inhumație într-o cutie din lespezi de piatră în care erau depuse cinci vase tipice pentru cultura Noua”¹⁴⁷. Acest mormânt este considerat ca aparținând „unei mari așezări situate pe a doua terasă a Oltului”, iar după elementele specifice atât culturii Noua, cât și culturilor Komarów și Wietenberg, se crede că poate fi atribuit fazei Protonoua¹⁴⁸!

O situație specială o reprezintă descoperirile de la **Cașolț**. În cursul unor săpături restrânse din anul 1955, într-o movilă de pământ au fost descoperite resturi umane calcinate și două vase care nu s-au mai păstrat. Aproximativ în mijlocul movilei, au fost descoperite alte trei vase ce se găseau „pe solul antic”. Alături de acestea se găsea o structură din lespezi de rocă sedimentară. Nu au fost descoperite urme de ardere alături de vase, ci doar un mic fragment de os și o lamă din silex, întregul ansamblu fiind considerat, fără prea mult temei, în schimb cu magnific entuziasm, drept un mormânt de incinerare sub tumul Noua¹⁴⁹. Cele trei vase – o strachină, o ceașcă cu două toarte și o alta fragmentară – aparțin repertoriului Noua, dar aceasta nu e

¹³⁷ Cea mai bună prezentare cu discuția contradicțiilor documentației arheologice la Sava, *op. cit.*, p. 83–84.

¹³⁸ Florescu, *op. cit.*, p. 18, nr. 432–433.

¹³⁹ Vezi în vol. *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1982*, Brăila, 1996, p. 89, nr. 206.

¹⁴⁰ K. Horedt, *Materiale* 1, 1953, p. 798–800.

¹⁴¹ I. Berciu, I. Popa, *Apulum* 5, 1965, p. 40–48.

¹⁴² I. Andrișoiu, *SCIIVA* 32, 1981, 4, p. 553–561.

¹⁴³ Florescu, *op. cit.*, p. 108, nr. 434.

¹⁴⁴ *Ibidem*, loc. cit., nr. 435.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 81–82, nr. 289–290.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 83–84, nr. 300–301.

¹⁴⁷ P. Roman, sub voce, C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologie și Istoriei Vechi a României*, vol. 2 D-L, București, 1996, p. 289.

¹⁴⁸ V. Căvruc (red.), *Repertoriul arheologic al Județului Harghita*, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 144, nr. 398.

¹⁴⁹ M. Macrea, *Materiale* 4, 1957, p. 136 și fig. 12–13.

de ajuns pentru a aprecia că se discută de un mormânt de incinerare. De altfel condițiile de cercetare ne obligă să privim descoperirea de la Cașolț cu multă rețineră, cel puțin caracterul ei funerar nefiind dovedit¹⁵⁰.

Pe ansamblul ariei Noua se mai cunosc multe alte descoperiri funerare (vezi lista) dar de data aceasta reprezentate prin morminte izolate sau îndoielnice care nu pot aduce nimic în plus discuției privind obiceiurile mortuare ale grupei. Un standard funerar pentru cultura Noua poate fi schițat doar pe baza marilor complexe mortuare și în special a celor mai bine cercetate, care pot pune în evidență elementele acestui standard. Dar înainte de a trece la această schițare trebuie subliniat caracterul incomplet al documentării arheologice disponibile, chiar dacă la prima vedere, aceasta este mai mult decât impresionantă.

În primul rând nici un cimitir nu poate fi socotit complet cercetat, fapt care are implicații privind examinarea modului în care va fi fost organizat. Pe de altă parte, sunt rare cazurile în care au fost cercetate concomitent o așezare și necropola corespunzătoare, iar dacă asemenea încercări s-au făcut ele nu au reușit să pună în lumină acele date care să contureze relația dintre locuirea de zi cu zi și zona funerară. Din acest punct de vedere trebuie să ne mulțumim cu observațiile lipsite de greutate conform căreia așezarea se găsea pe aceeași terasă, sau în aceeași zonă cu cimitirul, această amplasare fiind de fapt cu totul firească și deci de așteptat. Ceva mai complicată este situația în care există una sau două așezări identificate în apropierea unor cimitire, ca de pildă la Trușești, sau la Iași, unde pe *Dealul Galata* în cursul unui sondaj din 1964 au fost descoperite două morminte de înhumare care atestă un cimitir în a cărui imediată vecinătate sunt cunoscute urme de locuire Noua¹⁵¹. În cazul în care situația este reală s-ar putea să ne găsim în fața unor complexe mortuare comune mai multor așezări situate în jur. Un indiciu în acest sens pare să-l constituie situația mai clară de la Trușești, unde numărul mare de morminte descoperite și urmele de așezări Noua din jur trebuiesc avute în vedere. Dar tot la Trușești, în așezarea din punctul *Movila* din șesul Jijiei, s-au găsit cele două morminte menționate, ceea ce iarăși ar indica, eventual, existența a două zone funerare distincte și contemporane, una exterioară și mai întinsă și alta interioară, redusă ca număr de înmormântări. Situația este oarecum singulară – se mai cunosc morminte izolate cum este cazul probabil la Gârbovăț sau în unele așezări din Basarabia, dar nu cunoaștem dacă în preajma acestor stațiuni au fost identificate cimitire mai mult sau mai puțin întinse¹⁵² – și prin aceasta este greu de exploatat¹⁵³. O lipsă evidentă este dată însă și de modalitățile, deseori sumare, în care au fost cercetate așezările Noua, astfel că practic tipul de habitat al acestei culturi nu este cunoscut decât superficial, un exemplu fiind oferit de discuțiile contradictorii asupra așa numitelor „cenușare”. Tot ceea ce se poate reține deocamdată este faptul că, la fel ca și în cazul altor grupe ale epocii bronzului, pentru grupa Noua zonele funerare – cimitirele – și așezările se găseau nu departe unele de altele constituind împreună unități biosociale ale unor comunități, unități în cadrul cărora activitățile cotidiene se împleteau cu ceremonialul funerar într-o relație interdependentă.

Pentru câteva cimitire, cu un număr mai mare de morminte, a fost posibilă o examinare prin procedee de analiză statistico-spațială. Este vorba de necropolele de la Balintești-Cioinagi, Bădragii Vechi-*Stânca*, Burlănești, Pererîta și, desigur, Trușești, celelalte complexe funerare Noua, datorită numărului mic de morminte cercetate, nefiind potrivite acestei metode. Pentru cele cinci cimitire, chiar dacă pentru nici unul dintre ele nu se poate vorbi de o cercetare exhaustivă, rezultatele triangulațiilor Dirichlet-Voronoi-Theissen și Delaunay cu statisticile aferente, relevă că de fiecare dată zona funerară a fost acoperită regulat cu morminte, pe această cale neputând fi distinse grupări. Trebuie subliniat că am folosit cele două procedee doar planimetric, căci elementele de structură funerară sau de inventar sunt foarte puțin variate, iar apoi unele deficiențe de cercetare propriu zisă nu permit o detaliere în plan după alte criterii, ceea ce face ca rezultatele analizei statistico-spațiale să aibă o valoare limitată, indicând mai ales tendința către o asemenea organizare a cimitirelor, cu mormintele la distanțe regulate. O excepție pare să o constituie situația de la Săbăoani unde se afirmă că au fost descoperite două grupuri distincte de morminte. Cum însă micul cimitir nu a fost în chip evident cercetat complet observația are un caracter provizoriu fiind de așteptat să fie amendată în eventualitatea unor cercetări viitoare. Existența unor morminte duble, departe de a indica „succesiunea etapelor de înmormântare” și lipsa

¹⁵⁰ Încadrarea descoperirii de la Cașolț în grupa Noua este considerată de E. Sava, *op. cit.*, p.119, ca greu de acceptat.

¹⁵¹ A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 80, nr. 279–282.

¹⁵² Cum este cazul la Cobâlnea, Ghindești și Petrușeni, cf. Sava, *op. cit.*, p. 72. Aceste descoperiri nu au fost luate în discuție aici, dat fiind că se situează dincolo de limita estică a spațiului de lucru așa cum a fost definit.

¹⁵³ De altfel pentru mormintele „din așezări” Noua, documentația arheologică este cu totul insuficientă pentru a putea aprecia cu exactitate în ce măsură complexele respective aparțin sau nu grupei Noua, căci la Ghindești și Petrușeni, mormintele sunt lipsite de inventar, atribuirea fiind făcută după locul descoperirii sau este vorba de oase dispartate – o mandibulă umană – în cenușarul de la Cobâlnea, cf. *ibidem*, loc. cit.

semnelor de mormânt, face dovada reflectării relațiilor de rudenie în cadrul ceremonialurilor mortuare, cu alte cuvinte se poate presupune că au existat parcele de familie, dar care datorită expresiei sărace din punct de vedere arheologic sunt dificil de distins. Acest fapt ar putea indica că în cadrul ceremonialului mortuar Noua accentul a fost pus pe apartenența la comunitate și mai puțin pe apartenența la unele segmente/subunități sociale.

O privire generală asupra cimitirelor Noua indică că acestea erau plane, excepții fiind considerate situațiile din Basarabia de la Bădragii Vechi, Burlănești, Chirileni și Pererîta, cazuri unde cel puțin unele morminte Noua sunt considerate tumulare. În fapt la Bădragii Vechi, Burlănești și Pererîta doar o parte dintre morminte sunt situate pe un tumul mai vechi, restul înmormântărilor fiind plane. Cel puțin pentru Pererîta se pot distinge prin anumite elemente de structură – în special adâncimea – sau de inventar acele morminte săpate pe movilă spre deosebire de cele excentrice acesteia. La Burlănești este mai dificil de făcut o asemenea distincție, mai ales că unele morminte cu amenajări speciale sunt plasate la exteriorul tumulului. Pentru Chirileni în cazurile înmormântărilor de pe mobilele funerare mai vechi, aparent este vorba de morminte tumulare, dar în cazul tumulului este vorba de o zonă funerară care cuprinde atât morminte plasate pe tumul, cât și morminte plane, excentrice față de movila funerară, deci un comportament similar celor înregistrate la Pererîta sau Burlănești. Faptul că unele dintre mormintele Noua se găsesc pe tumuli mai vechi nu cred că este suficient pentru a vorbi de morminte tumulare propriu-zise pentru această grupă, căci dacă el ar fi existat ca atare, ca element al standardului funerar Noua, el ar fi trebuit să se găsească și în alte părți ale arealului. Cred că mai degrabă este vorba de o reminiscență în ceea ce privește comportamentul mortuar, preluată de la grupele culturale anterioare, în cazul Noua de la Mnogovalikovaja sau un „împrumut” de la comunitățile Sabatinovka, contemporane și vecine care practicau acest obicei. Această „reminiscență” este exprimată prin folosirea mobilelor ca spațiu funerar pentru unele morminte, destul de probabil aparținând unor grupuri cu statute sociale diferite, pentru care cutuma respectivă reprezenta un privilegiu. Obiceiul plasării unor morminte pe mobile funerare mai vechi este atestat mai ales în nordul Basarabiei în localitățile deja discutate. Dar și în nordul Moldovei, se poate constata aceeași situație la Holboca, dar numărul mic de morminte reduce valoarea observațiilor. Tot în nordul aceleiași provincii, la Cotârgaci, este cunoscută o înmormântare plasată în tumul și atribuită culturii Noua. Este vorba de mormântul din tumulul 2, cu o groapă de formă ovală, în care se găsea un schelet de matur chircit pe stânga și orientat N-S, având un vas în spatele craniului. Atribuirea culturală a mormântului a fost făcută pe baza vasului căruia i s-au găsit paralele într-un mormânt din tumulul de la Galați-cartierul Dunărea¹⁵⁴, ca și pe baza poziției scheletului¹⁵⁵. Argumentele încadrării sunt deosebit de „subțiri” motiv pentru care apartenența acestui mormânt la grupa Noua trebuie respinsă.

Incinerarea, puțin frecventă, apare pentru grupa Noua, la fel ca și pentru grupa Monteoru care o precede în cea mai mare parte a ariei moldovenești, ca rit funerar secundar și adiacent. Numărul mic de morminte de incinerare în cimitirele Noua nu cred că poate susține termenul de biritualism, în locul lui ar trebuie cred folosit termenul de rit secundar acceptat, el reflectând mai bine procentajul inhumatie/incineratie. Cartarea mormintelor de incineratie relevă o concentrare ceva mai mare la est de Carpații Orientali, unde se pot distinge două grupe din care una situată pe Siretul Mijlociu și o alta în nordul provinciei unde trece și la stânga de Prut. În Ardeal cele câteva cazuri sunt răsfirate. Situația definită chorologic (Pl. 419) este fără îndoială incompletă, cercetările viitoare fiind de natură să o completeze. Cu toate acestea cele două grupe de la est de Carpații Orientali par a pune în evidență faptul că obiceiul arderii morților a fost preluat de comunitățile Noua, fie de la grupa Monteoru, cele de pe Siretul Mijlociu, fie de la grupa Komarów-Costișa, cele din nordul provinciei. Cred că merită subliniat și faptul că mormintele de incineratie Noua de pe Siretul Mijlociu se găsesc situate într-o zonă în care, la vremea grupei Monteoru, sunt cunoscute și cele mai multe elemente pătrunse din mediul Wietenberg, ceea ce ar putea indica și originea mai veche a acestui obicei mortuar nu numai pentru comunitățile Noua. Mormintele de incineratie Noua nu sunt variate ca tipologie – cele mai multe sunt de incineratie în urnă, foarte rar cu vase adiacente, și ceva mai puține de incineratie în groapă –, iar vasele folosite ca urne fac parte din repertoriul specific Noua. Nu există grupări ale mormintelor de incineratie în cadrul cimitirelor cercetate, ceea ce se poate explica că cei pentru care a fost folosită această practică nu se distingeau în cadrul comunității ca grup aparte, practica arderii morților fiind preluată în ceremonialul funerar. Un punct de vedere diferit este exprimat de E. Sava care consideră că din punctul de vedere al caracteristicilor tipologice ale vaselor folosite ca urne unele morminte de incineratie din cimitirele Noua reprezintă elemente străine, mai ales în cazul celor două morminte de incineratie de la Archiud, ambele cu resturile cinerare aflate

¹⁵⁴ Vezi capitolul referitor la înmormântările sub tumuli.

¹⁵⁵ E. Moscalu, Hierasus 7-8, 1989, p. 118, 123. Autorul trimite pentru vas la fig. 7/5, dar la figura respectivă sunt ilustrate doar cioburi Cucuteni și piese din silix!

în ciste din lespezi de piatră¹⁵⁶. O distincție a mormintelor de incinerare după cistele din lespezi de piatră, cum ne propune Sava, nu este întemeiată, căci cistele se întâlnesc și la mormintele de inhumație, ele reprezentând ca atare amenajări interioare comune ambelor rituri ceea ce dovedește, dacă mai era nevoie, și pe această cale, coexistența celor două practici ca elemente ale standardului funerar Noua. Este adevărat că la Archiud vasul-urnă din M.65 nu aparține repertoriului ceramic Noua, dar acest fapt nu înseamnă foarte mult, știute fiind relațiile de schimb la distanță specifice epocii bronzului și nu numai. Discuția asupra unor vase folosite ca urne la Săbăoani, Căbești sau Balintești-Cioinagi¹⁵⁷ se simplifică dacă avem în vedere, așa cum am mai spus, că cele trei cimitire aparțin grupei Noua, și anume unei etape de început a acesteia caracterizată tocmai prin păstrarea tradițiilor ceramice Monteoru sau Komarów. Recursul la analize „sofisticate” asupra tipologiei ceramice pentru a stabili dacă mormintele de incinerare sunt sau nu un element străin grupei Noua nu are cum duce la rezultate concrete, în primul rând datorită faptului că cele mai multe asemenea tipologii păcătuiesc, mai întâi prin atenția autist acordată doar unei stațiuni, iar apoi prin „definirea” a nenumărate tipuri, variante și subvariante¹⁵⁸, cel mai adesea reprezentate printr-un număr de 1–2 exemplare, diluând în acest fel informația până la dispariție, căci ceea ce se întâmplă o dată, nu se întâmplă niciodată!

Deși nu foarte numeroase, există cazuri în care pentru unele înmormântări Noua au fost surprinse amenajări funerare interioare. Este vorba de unele structuri alcătuite din pietre, care nu totdeauna au putut fi precizate. Există mai multe cazuri în care la morminte Noua au fost descoperite pietre, dar nu s-a putut preciza dacă este vorba de ceea ce se numește Steinpackung sau doar pietre depuse în groapă. Mai clare sunt cazurile în care au fost descoperite ciste din lespezi din gresie sau alte roci, dar asemenea complexe funerare nu sunt numeroase fiind atestate doar la Bădragii Vechi și Burlănești, în Basarabia și la Archiud, Jigodin (?) și Morești în Transilvania. Un caz aparte îl constituie M.22 de la Burlănești, unde cele două schelete se găseau depuse în mijlocul unui ring alcătuit din bolovani. Examineate chorologic aceste tipuri de amenajări funerare interne se plasează în două zone destul de distincte, în nordul Basarabiei și în centrul Ardealului (Pl. 420). Pentru structurile din piatră ale mormintelor Noua basarabene o origine a acestora poate fi dedusă din mediul Komarów unde astfel de amenajări sunt cunoscute – în special cistele din lespezi de piatră – sau, eventual, din mediile Mnogovalikovaja, Srubnaja sau Sabatinovka, așa cum, cu destul temei, a încercat Sava să demonstreze¹⁵⁹. O legătură cu cistele monteorene este mai puțin verosimilă, căci, pe de-o parte în partea sudică a arealului Noua cistele lipsesc, iar pe de alt parte obiceiul folosirii cutiilor din lespezi de piatră, de obicei pentru înmormântări multiple, dispăre în cursul etapei Ic2 a culturii Monteoru, neavând deci legătură cu grupa Noua. Pentru Ardeal este mai dificil de găsit o tradiție anterioară. Dacă la Morești apartenența la cimitirul Noua a M.92 este sigură atât prin poziție cât și prin inventar, la Archiud lucrurile stau diferit, căci ambele morminte cu ciste au fost descoperite la distanță de zona funerară ocupată de restul mormintelor, iar urna din M.65 nu aparține repertoriului Noua. Cât privește mormântul cu cistă de la Jigodin tot ce avem la dispoziție este o simplă mențiune care nu folosește discuției. În mediul Wietenberg asemenea amenajări nu sunt cunoscute, iar cistele descoperite în Ardeal sunt mult mai vechi, astfel că nu poate fi vorba de păstrarea unei tradiții locale, foarte probabil cutiile de piatră de la Archiud, Jigodin și Morești fiind expresia unei mode pătrunse dinspre nord-est. Cred însă că merită subliniat că prezența unor amenajări din pietre de genul cistelor sau al ringurilor nu trebuie înțeleasă ca pe o influență dublată de o prezență etnică ci mai degrabă ca pe un element de ceremonial funerar împrumutat, având rolul de a scoate în evidență statutul social al unor defuncți, indicat de altfel și prin inventare mai consistente – Archiud M.58, Jigodin, Morești M.92, Teiuș-Sub drum M.1 – ceea ce în mediul Noua este mai rar întâlnit.

Nu peste tot s-au putut surprinde formele gropilor în cimitirele Noua. Din cele cunoscute până acum este vorba de gropi rectangulare – la Bădragii Vechi, Chirileni, Costești, Crasnaleuca, Pererîta, Târnava, Teiuș și Trușești – sau de formă ovală – la Brăești, Chirileni, Costești, Crasnaleuca, Pererîta și Trușești. După cum se vede, cel puțin în cazurile de la Brăești, Chirileni, Costești, Crasnaleuca, Pererîta și Trușești, în același cimitir au fost folosite ambele tipuri de gropi. Înainte de a examina acest fapt trebuie specificat că aprecierea formei gropilor deseori a depins de impresia autorilor săpăturilor, informația având ca atare un caracter adesea subiectiv. În același timp, condițiile de cercetare au fost de asemenea manieră încât nu au permis totdeauna surprinderea

¹⁵⁶ E. Sava, *op. cit.*, p. 145–148.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 146. După opinia lui Sava doar cimitirul de la Săbăoani aparține culturii Noua, pentru cele de la Balintești-Cioinagi și Căbești însușindu-și atribuiri inițiale, respectiv cultura Monteoru.

¹⁵⁸ Este cazul tipologiei ceramice propuse de E. Sava, *op. cit.*, tipologie care de altfel constituie și grosul operei sale dedicate obiceiurilor funerare Noua!

¹⁵⁹ E. Sava, *op. cit.*, p. 133–135, unde oferă o listă luxuriantă de exemple din mediile arheologice din stepele nord-pontice, multe dintre ele aflate la distanțe remarcabile de aria Noua.

cu exactitate a formei gropilor, astfel că datele disponibile nu reflectă situația reală decât parțial, așa cum, bunăoară, constatăm la Pererîta, unde doar pentru 27 de morminte s-a putut distinge forma gropilor, sau la Trușești unde acest lucru a fost posibil doar pentru 4 morminte. În această situație determinările antropologice nu au cum fi de mare ajutor, spre a putea vedea în ce măsură forma gropilor este în relație cu grupele de sex/vârstă. Nici din punctul de vedere al inventarelor nu se întrevede o diferență între mormintele cu gropi rectangulare și cele cu gropi ovale.

O excepție o constituie T.4/M.8 de la Chirileni cu o groapă rectangulară cu treaptă, acoperită cu bârne din lemn. În interior se găsea un schelet chircit accentuat pe partea stângă, orientat către SE, în dreptul trunchiului fiind un vas tronconic (Pl. 390). O asemenea structură funerară nu mai este documentată în vreun alt cimitir Noua, iar vasul nu reprezintă o formă obișnuită pentru repertoriul grupei. După E. Sava este posibil ca mormântul să aparțină mediului Mnogovalikovaja¹⁶⁰. O amenajare a gropii, iarăși excepțională pentru grupa Noua este rogojina din material organic din M.1 de la Burlănești¹⁶¹, la fel ca și prundișul de pe fundul gropii M.5 de la Crasnaleuca¹⁶².

Un element care ar fi putut aduce unele lămuriri privind structurile funerare Noua îl reprezintă adâncimea gropilor funerare. Dar faptul că majoritatea cimitirelor Noua nu au fost cercetate exhaustiv, iar în unele cazuri s-au folosit procedee cel puțin curioase de măsurare a adâncimilor – pentru cimitirele de la Burlănești sau Chirileni – scad drastic din valoarea acestei examinări. Fără îndoială stabilirea unor trepte de adâncimi are un grad de convenționalitate care ne obligă la rezerve în ceea ce privește concluziile, dar procedeul se înscrie în același demers general de analiză statistică și prin aceasta nu poate fi lăsat de-o parte. Este evident că aproape la fiecare cimitir discutat aici au existat la o extremă morminte cu gropi foarte adânci și la cealaltă extremă morminte cu gropi superficiale. Faptul nu poate fi cu totul absolut întâmplător și pentru a surprinde eventuala sa semnificație trebuie analizat statistic și, mai ales, în relație cu alte elemente ale structurilor funerare. Din păcate determinările antropologice nu acoperă în chip mulțumitor datele arheologice astfel că unul dintre cele mai importante criterii de analiză este redus din pornire.

Cazul cel mai bun pentru discuție l-a oferit cimitirul de la Trușești, unde adâncimile gropilor, stabilite pe trei trepte, par a pune în evidență grupări de morminte în cadrul cărora cele cu gropi mai adânci ocupă o poziție centrală. La prima vedere ar părea că este o contradicție între aceste grupări și faptul că analiza statistico-spațială nu le-a pus în evidență. Cele două procedee statistice folosite au pus în evidență o anume regularitate a distanțelor dintre morminte ceea ce nu exclude existența unor parcele, din această cauză mai puțin vizibile planimetric, parcele în care este de presupus că au existat morminte pentru care s-a făcut un consum mai mare de efort corespunzător, destul de probabil, statutului social. Un indiciu în acest sens pare a fi dat de numărul mai mare al mormintelor de bărbați cu gropi adânci, sau unele morminte cu inventare mai deosebite. O situație asemănătoare pare a se fi conturat și la Bădragii Vechi, unde inventarele aparțin precumpănitor mormintelor adânci. La Pererîta mormintele plasate pe tumul, o poziție aparte în cadrul întregii necropole, au avut gropile cele mai adânci, iar uneori elementele de inventar aparte au fost găsite tot la aceleași morminte.

Judecând împreună frecvența amenajărilor din pietre, a poziției pe tumul sau în afara lui ca și distribuția statistică după adâncimi, se conturează astfel probabilitatea ca în cadrul cimitirelor Noua să fi existat anume înmormântări pentru care, pe lângă consumul de muncă, dovedit de dimensiunile pe verticală a gropilor, s-a avut grijă pentru poziționarea lor oarecum aparte, toate reflectând un consum de energie socială determinată de anume privilegii de ordin ceremonial. Astfel de înmormântări sunt foarte puține, și dificil de distins, căci, pe de altă parte, cimitirele Noua prin organizarea lor „regulată” par a corespunde unor comunități caracterizate printr-un anume egalitarism, fără o competiție socială accentuată între indivizii lor și mai interesată de afirmarea post-mortem a identității comunitare.

Este larg răspândit obiceiul „distingerii” gradelor diferite de chircire a scheletelor pentru mormintele de înhumăție preistorice. Am văzut cu altă ocazie că acribia metodologică în această direcție duce, cel mai adesea, la situații aberante. Pentru a putea aprecia cu exactitate gradul de chircire – accentuat, moderat sau lax – al scheletelor ar trebui să existe niște criterii obiective, greu de respectat în cursul săpăturilor, mai ales dacă este vorba de morminte cu o stare de conservare precară. Nu pun la îndoială toate observațiile privind gradul de chircire, ci faptul că unii cercetători au apreciat diferit de alții așa că, per total, avem la dispoziție o mulțime de date cel mai adesea contradictorii. În această situație categoriile stabilite după gradul de chircire sunt cu totul convenționale și, prin aceasta, de puțin folos, cu atât mai mult cu cât determinările antropologice sunt

¹⁶⁰ E. Sava, *op. cit.*, p. 58, pl. 27.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 53, pl. 11/1.

¹⁶² Dascălu, *op. cit.*; Sava, *op. cit.*, p. 75.

puține pentru a proba o relevanță din acest punct de vedere. Oricum, din ceea ce avem la dispoziție, gradul de chircire nu pare să fi fost în relație cu grupele de sex/vârstă.

Disponerea pe partea dreaptă sau pe stânga a cadavrelor, pentru mormintele la care poziția scheletelor a putut fi precizată, nu relevă o preponderență anume, cazurile fiind echilibrate numeric per total. Există cimitire, de regulă cu puține morminte, la care pare să predominie mormintele cu schelete pe o parte sau alta, dar impresia este aparentă fiind rezultatul cercetărilor incomplete. Chiar și în cazul mormintelor diagnosticate antropologic nu se poate observa o distincție după poziția scheletelor. Dar disponerea pe o parte sau alta a cadavrelor nu poate fi întâmplătoare, cum au presupus naiv unii cercetători. Există destule cazuri de morminte duble sau suprapuse din care se poate vedea că uneori există înmormântări cu schelete dispuse „față-n față” sau „spate-n spate” cum și morminte cu scheletele așezate pe aceeași parte. Dacă relația cu grupele de sex nu poate fi dovedită arheologic, trebuie avut în vedere un alt set de criterii, cel mai probabil fiind cel determinat de sistemul de rudenie. O anume clarificare se poate obține din analiza obiceiurilor de „orientare” a cadavrelor. Am văzut că pentru destule cazuri se pot distinge grupe de morminte cu orientări opuse, lăsând să se întrevadă o regulă de dispunere bipolară și complementară, dar care nu are legătură cu grupele de sex. Pe ansamblul înmormântărilor Noua pentru care s-au putut stabili orientările cadavrelor situația pare destul de limpede. Astfel pentru mormintele cu scheletele așezate chircite pe stânga se pot distinge trei grupe principale, oarecum echilibrate numeric, dintre care una avea orientări predilect spre nord-vest, a doua, mai fragmentată, cuprinde mormintele orientate predilect către sectorul NE-E și cea de a treia orientată către SE (Pl. 421/1). Pentru mormintele cu scheletele pe dreapta există o grupă majoritară cea cu orientări predilecte către nord-vest (în medie), apoi o alta, mai puțin numeroasă dispusă în opoziție către S-SE. În afara acestora mai pot fi distinse, dar cu incidențe reduse, o grupă orientată către NE-E și o alta, din nou în opoziție, cu craniile către SV (Pl. 421/2). Este indiscutabil că ne găsim în fața unor rigori de ordin ceremonial, reflectând distincții de ordin social din viața de zi cu zi. Nu pot fi trecute cu vederea însă variațiile de la această regulă generală, căci, chiar dacă din nou suntem confrunțați cu cimitire incomplet săpate, nu pot fi scăpate situațiile specifice unei necropole sau alteia. În fond este vorba de reperele folosite la vremea aceea, căci principiul dispunerii bipolare și complementare, atunci când stocul statistic este suficient, sunt evidente diferențele fiind determinate de repere deosebite¹⁶³. A continua să explicăm că orientarea cadavrelor a fost făcută după soare, ar însemna că trebuie să acceptăm, și pentru comunitățile Noua, că la vremea aceea se murea doar în două scurte sezoane pe an, ceea ce ar fi cu totul surprinzător... O posibilitate de a desluși care vor fi fost reperele pentru dispunerea defuncțiilor ar fi aceea de a preciza raportul topografic dintre așezare și cimitir. Sunt însă foarte rare cazurile în care au fost cercetate și așezarea și cimitirul, niciodată neavând siguranța corespondenței dintre cele două complexe, iar, pe de alt parte, nu avem cum știți dacă dispunerea morților s-a făcut în raport cu așezarea. Variabilitatea destul de redusă a regulii principale de orientare așa cum reiese din diagrame, pare a indica un sistem de raportare general valabil pentru întreaga arie, ca parte dintr-un cod ceremonial proprie grupei Noua, dar pentru a confirma sau nu această supoziție sunt necesare stocuri substanțiale de cazuri (= cimitire cu multe morminte) pe care deocamdată nu le avem la dispoziție. Nu trebuie uitat nicio clipă că pentru stocul, destul de consistent de înmormântări Noua ne lipsesc pentru multe dintre ele datele exacte privind poziția, ca să nu mai vorbesc iar despre diagnozele antropologice care ne-ar fi oferit poate cheia... Din această perspectivă încercarea lui E. Sava de a contura variante regionale după orientarea mormintelor¹⁶⁴ rămâne fără substanță, cu atât mai mult cu cât metodologic analiza este superficială, bazată doar pe 8 puncte cardinale.

Constituite în principal din ceramică, inventarele funerare Noua se disting prin „sărăcia” și monotonia lor, fiind rare cazurile în care se poate vorbi de depuneri remarcabile. Formele principale sunt reprezentate prin ceașca cu două toarte – kantharos –, ceașca cu o toartă, castronul și vasul sac, cu variante, de obicei rezultatul strădaniilor locale, care nu modifică tabloul general. S-a încercat de către E. Sava o tipologie „fină” a ceramicii din mormintele Noua și prin aceasta o diferențiere pe scara timpului. Laborioasa întreprindere a avut ca rezultat principal distingerea unor tipuri cu variante și subvariante dintre care unele abia dacă sunt reprezentate prin 2–3 exemplare, sau chiar mai puțin. Este cazul variantelor IB1 cu numai 4 exemplare, IB4, cu 3 exemplare doar de la Burlănești și Pererîta, IC3 cu 3 exemplare numai de la Doina, ID 3 cu 3 exemplare, IIB2 cu 2 exemplare doar de la Pererîta, IIB3 cu 3 exemplare tot numai de la Pererîta, IIC1 cu 2 exemplare, unul fiind îndoielnic, IID1-D3 cu 5 exemplare numai de la Trușești, IIIA1-A3 cu 6 exemplare, VIA-C cu 5 exemplare doar de la Burlănești și Pererîta, VIIA-C cu 3 exemplare iarăși numai de la Burlănești și Pererîta, IXA2 cu două exemplare, unul îndoielnic, IXA3 cu un singur exemplar, IXB2 cu doar 2 exemplare și

¹⁶³ P. Ucko, *World Archaeology* 1, 1969, 2, p. 262–280.

¹⁶⁴ E. Sava, *op. cit.*, p. 134–140.

Sondervariante XIII „copios” reprezentată printr-un singur exemplar de la Pererîta¹⁶⁵. Este evident că pe această cale „metodologică” nu se poate ajunge pe un teren sigur și de aceea nu are rost să mai fie luată în discuție, la fel cu tipologia, la fel de „fină” a decorului. O tipologie a ceramicii este necesară în chip firesc, dar metodologia trebuie să țină seamă că nu fiecare „variantă” sau „subvariantă” este semnificativă, mai ales dacă este reprezentată prin procente mai mici de 10%, iar, pe de altă parte, aceeași tipologie este obligatoriu să fie stabilită nu numai pe vase din cimitire ci și pe cele descoperite în așezări sau alte complexe și de fiecare dată bine circumstanțiate arheologic, în caz contrar fiind cu totul irelevantă, așa cum este cea „stabilită” de E. Sava. Pentru studiul cimitirelor mai importante sunt tipurile de vase, prin aceasta fiind documentate indirect categoriile de alimente, lichide sau solide, depuse în morminte, sau, ceea ce pentru Noua este cu totul rar, forme speciale care ar putea indica prezența unor bunuri „exotice” în inventarele funerare.

Nu toate înmormântările Noua au avut inventare ceramice, dintr-un total de 725 de morminte doar pentru 387 sunt documentate inventare ceramice, acestora adăugându-li-se alte 64 la care au fost descoperite cioburi. Cele mai multe – 321 – sunt mormintele cu un singur vas, alte 54 cu două vase și deosebit de puține cazuri cu 5, 4 sau 3 vase (Fig. 12/1). De altfel, aceste puține morminte cu mai mult de 2 vase, se mai disting și prin alte elemente, fie de inventar, fie de structură funerară, depunerea mai multor vase fiind deci un indicator al privilegiilor post-mortem. În ceea ce privește „funcționalitatea” recipientelor pentru înmormântările Noua este limpede frecvența unor forme – cum sunt ceștile cu una sau două toarte – destinate exclusiv lichidelor, sau simbolizând prezența acestora și mai puțin a formelor – de genul castroanelor – care ar indica hrana solidă. În lipsa unor resturi organice care, analizate cu acuratețe, să ne poată oferi date certe, suntem obligați să ne rezumăm la prezumții mai mult sau mai puțin întemeiate, mai ales dacă avem în vedere frecvența destul de mare a vaselor borcan sau sac a căror utilitate poate fi, din acest punct de vedere, dublă, în același timp, e drept la destul de puține cazuri, fiind folosite și cu funcția de urnă la incinerări (Fig. 12/2).

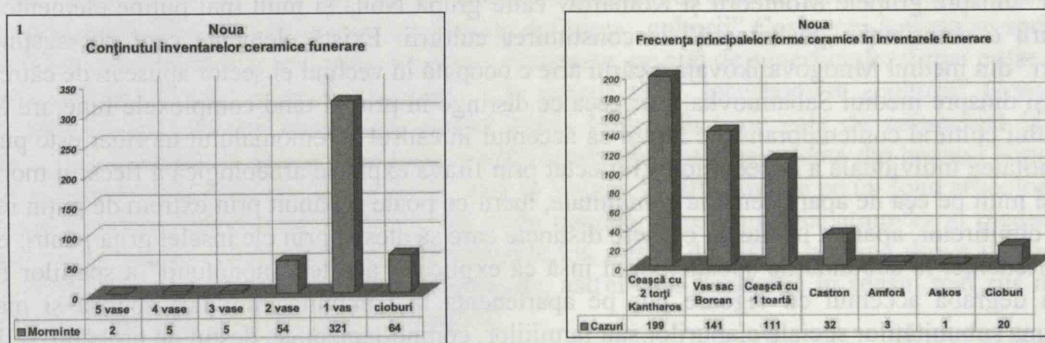

Figura 12

Nu se poate vorbi în cazul înmormântărilor Noua de diferențe în funcție de grupele de sex/vârstă în ceea ce privește inventarele ceramice (Pl. 422/1), dar o rezervă trebuie avută în vedere dat fiind numărul mic al mormintelor diagnosticate antropologic. Nici după modul de dispunere al cadavrelor – pe dreapta sau pe stânga – nu se poate constata o diferență privind obiceiul depunerii vaselor alături de cadavre (Pl. 422/2). Vasele au fost depuse predilect în fața cadavrelor, fără diferențe semnificative pentru cadavrele depuse pe dreapta sau pe stânga. Poziția cea mai frecventă era în fața craniului, în dreptul feței. În spatele cadavrelor vasele sunt depuse sensibil mai puțin frecvent, din nou cele depuse în dreptul craniului, la ceafă, fiind cele mai numeroase, ceea ce ar indica ca regulă rituală plasarea vaselor în dreptul craniului. Numărul mic de cazuri în care vasele au fost depuse la picioare indică că acestea reprezintă abateri ne semnificative de la ritual (Pl. 422/3–4).

Ofrande alimentare mai sunt documentate, doar în 25 de cazuri, prin oase de animale descoperite în morminte Noua. Din păcate, din nou lipsesc determinările antropologice spre a vedea care este relația acestor depuneri față de grupele de sex/vârstă, ca și cele de ordin paleontologic spre a verifica în ce măsură o specie animală sau alta erau „preferate” în cadrul acestor cutume. Menționez că pentru patru cazuri este vorba de omoplat și coaste, ceea ce ar putea indica care anume parte din animale era depusă conform ritualului, în mormânt. Din nou trebuie subliniat că din aceste cazuri doar pentru 6 dintre ele lipsesc inventarele ceramice. Aș remarca că surprinde, cel puțin aparent, frecvența rară a oaselor de animale în complexe funerare, fiind binecunoscut faptul că așezările Noua, atât cât au fost cercetate, excelează prin astfel de resturi.

¹⁶⁵ Ibidem, p. 150–164.

Instrumentele din metal – două străpungătoare, piatră – cuțite curbe din piatră, sau os, apar cu totul incidental, iar stocul de astfel de morminte, cu totul redus, nu se pretează la o discuție mai amănunțită.

Sunt deosebit de puține mormintele Noua la care au fost descoperite piese de port din metal. Este vorba doar de 20 de cazuri certe, din păcate doar pentru două cu determinări antropologice, spre a putea vedea în ce măsură prezența acestor piese este dependentă de sexul sau vârsta decedaților. După piesele cele mai frecvente – ace, brățări, inele de buclă – este posibil ca aceste morminte să fi aparținut unor femei. Cred că mai trebuie subliniat că din aceste 20 de cazuri, doar pentru patru dintre ele lipsesc inventarele ceramice, iar la unele vasele sunt prezente în număr mare – Morești M.92 cu două brățări și 4 vase, M.1 de la Teiuș-Sub drum, cu un inel de buclă și din nou 4 vase – ceea ce indică că în cazurile înmormântărilor cu piese de port din metal ne aflăm în fața unor persoane cu statut social aparte, al căror ceremonial era și mai sofisticat, după cum par să o dovedească și acele morminte cu piese de port și cu gropi mai adânci. Situația este cu totul identică și pentru puținele morminte cu piese de port – inele de buclă – din aur¹⁶⁶. Armele sunt cu totul absente la mormintele Noua, cazul citat de către E. Sava la Pererîta ne putând fi luat în seamă. Situația este oarecum stranie, căci nu se poate vorbi de lipsa pieselor de port din metal sau al armelor din Cu/bz pentru aria Noua. Astfel de obiecte sunt cunoscute fie din așezări¹⁶⁷, dar mai ales, în ceea ce privește armele, din depozite, unde apar destul de frecvent¹⁶⁸. O comparație cu înmormântările Monteoru, care le-au precedat pe cele Noua pe o parte a arealului, pune în evidență atât unele asemănări cât și unele diferențe. Astfel lipsa armelor în complexele mortuare pare să fie o caracteristică comună celor două grupe, în vreme ce obiceiul exprimării statutului femeilor – prin piese de port de toate felurile, inclusiv din metal – era cu mult mai pregnant la comunitățile monteorene el fiind, în schimb, extrem de firav exprimat la cele Noua.

Privirea de ansamblu asupra obiceiurilor mortuare ale culturii Noua ne îngăduie să distingem câteva componente ale structurilor funerare și proporției dintre cele două rituri principale, care subliniază relația „filogenetică” dinspre grupele Monteoru și Komarów către grupa Noua și mult mai puține elemente care să pledeze pentru o contribuție „răsăriteană” la constituirea culturii. Există elemente care pot susține unele „împrumuturi” din mediul Mnogovalikovaja a cărui arie e ocupată în vechiul ei sector apusean de către cultura Noua, la fel și dinspre mediul Sabatinovka. Dar ceea ce distinge în primul rând complexele funerare Noua de restul peisajului cultural contemporan este faptul că accentul în cadrul ceremonialului mortuar este pus foarte puțin pe identitatea individuală a decedaților – reflectat prin firava expresie arheologică a fiecărui mormânt în parte – și mai mult pe cea de apartenență la comunitate, lucru ce poate fi bănuțit prin extrem de puțin relevantă organizare a cimitirelor, aparent lipsite de cartiere distincte care să ateste, prin ele însele, grija pentru expresia rituală a apartenenței la subunitățile sociale. Cred însă că explicația acestei „monotonii” a spațiilor funerare exprimă mai degrabă accentul cu vigoare pus pe apartenența la comunitate/unitatea socială și mai puțin asupra/în dauna subunităților sociale/clanurilor sau familiilor, comportament ce, destul de probabil, reflectă un soi de egalitarism, la rândul lui dependent de tehnologiile de subzistență în care, mult clamata, transhumanță o fi avut importanța ei... Nu există diferențe majore în ceea ce privește comportamentul mortuar între cele două areale principale, cel de la est de Carpați și cel intracarpatic. Dar cine știe, poate că se poate vorbi totuși pentru „purtătorii” culturii Noua basarabeni de o confruntare cotidiană cu „purtătorii” ucrainieni ai culturii Sabatinovka, confruntare sau colaborare care ar explica situația de la Chirileni și nu numai... Dacă, așa cum este de presupus, în Ardeal, comunitățile Noua au coexistat cu cele Wietenberg, trebuie avut atunci în vedere că, oricare ar fi fost relațiile dintre cele două grupe, obiceiurile funerare ale fiecăreia și-au păstrat individualitatea. Chiar dacă, per total, mormintele Noua par puțin expresive arheologic, standardul funerar al grupei, atât cât poate fi conturat, poate servi la definirea culturii Noua, și asta este un câștig real, dar foarte puțin de folos la conturarea unei periodizări interne a grupei, practicile funerare Noua fiind puțin sensibile la scurgerea vremii, așa cum trebuie să fi fost pentru comunitățile pentru care păstrarea cu orice preț a tradiției însemna o demonstrație de identitate colectivă și, prin aceasta, o condiție pentru supraviețuirea cu bucuriile, nădejile și necazurile lor....

¹⁶⁶ Un caz neclar îl reprezintă un mormânt izolat descoperit la Vladnic, pentru care se menționează că ar fi avut șase inele de buclă din aur, cf. V. Căpitanu, V. Ursachi, *Carpica* 11, 1979, p. 135–147.

¹⁶⁷ Pentru o informare generală vezi A. C. Florescu, *op. cit.*, *passim*.

¹⁶⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus de jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF XVIII.1, München 1978, p. 109–110; idem, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 73–78; V. A. Dergačev, *Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, p. 33–44.

10.3 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII SABATINOVKA

Definită relativ recent, grupa Sabatinovka reprezintă un vast complex de descoperiri, destul de unitar printr-o serie de elemente care țin de tipul de habitat, conținutul material și, nu în ultimul rând, comportamentul mortuar, complex care se plasează în perioada târzie a epocii bronzului¹⁶⁹. Aria ocupată de cultura Sabatinovka este una destul de întinsă, cuprinzând în special zonele de stepă nord-pontice, pătrunzând și în sudul Basarabiei și mai ales în Bugeac, unde este bine reprezentată¹⁷⁰. Chiar dacă se cunosc destule complexe mortuare ale culturii Sabatinovka, pentru spațiul avut în vedere, grupa respectivă rămâne o manifestare arheologică de periferie, fără a avea o importanță marcată asupra dinamicii culturale din restul spațiului. Înțelegerea grupei Sabatinovka ca și a rolului său față de bronzul târziu de la Dunărea de Jos, este amendată, mai mult sau mai puțin, de pozițiile/paradigmele teoretice de la care se pleacă pentru explicarea originii, conținutului și sfârșitului său. În linii mari, așa cum de altfel s-a mai spus, grupa Sabatinovka constituie o prelungire mai târzie a grupei Srubnaja de sorginte răsăriteană¹⁷¹. În ce măsură relațiile/contactele sale cu grupele imediat învecinate de la vest de Prut au dus la modificări reciproce de conținut, este discutabil, căci filiația răsăriteană, ca să zic așa, a grupei Sabatinovka este evidentă. O contopire a grupelor Noua și Sabatinovka, chiar și a „culturii” Coslogeni” într-un complex larg – complexul Noua–Sabatinovka–Coslogeni¹⁷² – la o privire mai atentă nu este justificată. În primul rând constituirea culturii Noua s-a făcut pe fonduri anterioare și în arii cu totul diferite de cele peste care, și în care, a apărut cultura Sabatinovka, iar în ceea ce privește definirea „culturii” Coslogeni aceasta se sprijină aproape în exclusivitate pe cercetări de suprafață, pe cât de entuziaste, pe atât de superficiale, și mai puțin pe observații sistematice în stațiuni sau complexe funerare¹⁷³. În același timp, incorporarea „culturii” Coslogeni într-un fenomen bine documentat în stepele din nordul Mării Negre duce pe cale de consecință la o extindere artificială a unui fenomen ce își trage seva din realitățile arheologice preexistente din bazinul Niprului inferior, dar și din zona bazinului inferior al Donului și chiar al Volgăi, cu alte cuvinte pe un fond arheologic inexistent la Dunărea de Jos. Contacte, mai mult sau mai puțin intense, între grupa Sabatinovka și mediile învecinate către apus vor fi existat cu siguranță, dar consecințele lor, destul de dificil la urma urmei de precizat, nu au afectat individualitatea niciuneia din părțile interesate, astfel că o contopire în sensul mai sus menționat are toate dezavantajele judecății simpliste, cu toptanul!

Din punctul de vedere al cronologiei absolute se optează în general pentru o datare destul de târzie¹⁷⁴, dar există și alte opinii pentru un început al grupei prin sec. XVI–XV¹⁷⁵ a. Chr. Dar astăzi dispunem de patru date ¹⁴C care provin din stațiunile de la Iličevsk¹⁷⁶, în Ucraina Transcarpatică și de la Usovo Ozero¹⁷⁷, situată

¹⁶⁹ O. Krivtsova-Grakova, *Stepnoe Povolž'e i Severnoe Pričernomor'e v epohu pozdnej bronzy*, Moscova, 1955, p. 122–132; I. M. Șarafutdinova, SA 3, 1968, p. 16–34; eadem, *Stepnoe Podneprov'e v epohu pozdnej bronzy*, Kiev, 1982; D. Telegin, *Arheologija Kiev* 2, 1961, p. 3–15; A. Terenožkin, SA 1, 1965, p. 63–85; V. Dergačev, *Moldaviia i sosednie territorii v epohu bronzy*, Chișinău, 1986, p. 172–186; M. M. Čeredničenko, *Arheologija Kiev* 22, 1977, p. 3–21; Ja. P. Gerškovič, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München-Rahden, 1998, p. 317–324; Ja. P. Gerškovič, *Studien zur bronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*, Rahden, 1999.

¹⁷⁰ E. Sava, *Thraco-Dacica* 15, 1994, 1–2, p. 146–154. Vezi și prezentarea, cu totul modestă și preluată în totalitate după Șarafutdinova 1968, făcută de S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 120–121.

¹⁷¹ O. Krivtsova-Grakova, *op. cit.*, loc. cit.

¹⁷² E. Sava, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München-Rahden, 1998, p. 267–312.

¹⁷³ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Coslogeni.

¹⁷⁴ Vezi mai nou la J. Gerškovič, *op. cit.*, p. 82–89, care încearcă să argumenteze o cronologie absolută pentru grupa Sabatinovka pe baza cronologiei de contact, ignorând datele radiocarbon.

¹⁷⁵ S. S. Berezanskaja, *Usovo Ozero*, Kiev, 1990, p. 99–107.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 107, care o dă în ani bc, fiind vorba de o probă Le – ? – 3310±40BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1690–1490 BC.

¹⁷⁷ *Ibidem*, loc. cit., din nou cu date în ani bc. De fapt e vorba de probele Ki-5225 – 3070±60 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1450–1120 BC, Ki-5232 – 3020±55 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1410–1110 BC și Ki-5228 – 2980±65 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1390–1000 BC, cf. Gerškovič, *Arheologičeskij Al'manah* 7, 1998, p. 61–92. Calibrările sunt făcute de mine cu programul OxCal v3.9.

în bazinul inferior al Niprului. Un indiciu nu chiar indirect, pentru o datare mai timpurie a complexului Sabatinovka, mai este dat și de seria de date ^{14}C provenite din cimitirul tumular de la Hordeevka, unde cele mai vechi morminte sunt atribuite grupei Černoles–Belozerka¹⁷⁸. Pentru șase complexe funerare ale acestui orizont funerar de la Hordeevka există tot atâtea date radiocarbon care se plasează în intervalul 1500–1000 BC¹⁷⁹. Ținând cont și de contemporaneitatea, parțială, cu grupa Noua, putem considera ca destul de verosimilă o evoluție a culturii Sabatinovka în intervalul corespunzător sec. XVI–XIV/XIII a.Chr.

Pentru cultura Sabatinovka cea mai mare parte a documentării provine din descoperiri cu caracter funerar, nelipsind însă nici cele provenite din așezări. Dar impresionează numărul mare de înmormântări disponibile astăzi, pe baza cărora poate fi precizat destul de bine standardul funerar Sabatinovka și comparat cu cele din mediile situate la vest de această grupă.

Pentru spațiul avut acum în vedere se cunosc 32 descoperiri funerare atribuite, cu mai multă sau mai puțină certitudine, grupei Sabatinovka.

Lista descoperirilor mortuare Sabatinovka:

1. Balabanovca (Cat. 1 110);	17. Kubej (Cat. 530b);
2. Baștanovka (Cat. 53b);	18. Kurči (Cat. 532b);
3. Beloles'e (Cat. 78b);	19. Nagornoe (Cat. 623);
4. Bolgrad (Cat. 123b);	20. Nerușaj (Cat. 635);
5. Borisovka (Cat. 130);	21. Novoselica (Cat. 644c);
6. Cazaclia (Cat. 180);	22. Ogorodnoe (Cat. 656b);
7. Crihana Veche (Cat. 265b);	23. Plavni (Cat. 729b);
8. Doina (Cat. 323b);	24. Ploiești-Triaj (Cat. 733);
9. Etulia (Cat. 355b);	25. Pomazany (cat. 748b);
10. Fricăței (Cat. 365b);	26. Primorskoe (Cat. 763b);
11. Glubokoe (Cat. 400b);	27. Rumeanațev (Cat. 787b);
12. Gradeșka (Cat. 410b);	28. Svetlii (Cat. 900b);
13. Holmskoe (Cat. 456b);	29–30. Taraclia (Cat. 931–932);
14. Jovtnevoe (Cat. 497b);	31. Tochile Răducani (Cat. 969b);
15. Kalčevo (Cat. 506b);	32. Trihatki (Cat. 980).
16. Kislica (Cat. 511b);	

Cum era și firesc, toate descoperirile funerare Sabatinovka se află în Bugeac sau, mai puține, în sudul Basarabiei, către nord învecinându-se cu grupa Noua. Există o singură excepție, cea de la Ploiești-Triaj, situată cu totul excentric către vest față de masa celorlalte descoperiri (**Pl. 423**). Chiar și numai prin poziția chorologică, descoperirea de la Ploiești este îndoielnică. Ar mai fi de observat că înmormântările Sabatinovka, plasate într-un areal pe care s-au succedat cele aparținând grupelor Jamnaja, Kakatombnaja și Mnogovalikovaja, par să indice, și prin poziția lor chorologică, o anume continuitate a obiceiurilor mortuare în regiunile respective, mai ales dacă se ține seama de anumite elemente de structură funerară, de standard chiar, ce s-au păstrat de-a lungul vremii, cu modificări cel mai adesea nesubstanțiale. Este destul de posibil ca și unele înmormântări de la Chirileni¹⁸⁰, atribuite culturii Noua, dar plasate în movile funerare, să poată fi incorporate mediului Sabatinovka¹⁸¹, dar, dat fiind că repertoriile ceramice ale celor două grupe sunt foarte asemănătoare, o atribuire certă nu poate fi făcută. La fel de posibil este și ca unele înmormântări din tumulii din nordul Dobrogei, de la Chilia Veche,

¹⁷⁸ S. S. Berezanskaja, V. I. Kločko, *Das Gräberfeld von Hordeevka*, Rahden, 1998, probele fiind date la p. 18–20.

¹⁷⁹ Este vorba de proba Ki-0257 din kurganul 28 – 3110±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1500–1250 BC, Ki-? din kurganul 33 – 3010±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1410–1110 BC, proba Ki-9258 din kurganul 31 – 3005±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1400–1110 BC, proba Ki-? din kurganul 35 – 2980±60 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1400–1040 BC, proba Ki-9255 din kurganul 27 – 2980±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1320–1040 BC și proba Ki-9256 tot din kurganul 27 – 2950±50 BP, calibrată în domeniul 2 sigma pentru intervalul 1320–1000 BC, cf. Berezanskaja et al., *op. cit.*, loc. cit., fără precizarea nr. probelor, și K. Ślusarska, în vol. *Drevnejšie obščnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja (V tys. do n.e. – V vek n.e.)*, Tiraspol, 2002, p. 184–185, cu precizările de rigoare.

¹⁸⁰ E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel, 2002, p. 57–60.

¹⁸¹ Vezi discuția în capitolul dedicat înmormântărilor culturii Noua.

Luncavița sau Mihai Bravu¹⁸², de pildă, să poată fi apropiate fenomenului Sabatinovka ca și unele înmormântări târzii din movilele de la nord de Galați, imediat pe dreapta Prutului, cum ar fi cele de la Galați-*Cartierul Dunărea* sau Vânători¹⁸³, dar din nou lipsesc elementele certe de identificare. Oricum, comunitățile Sabatinovka nu par să fi trecut nici Prutul și nici Dunărea.

Toate descoperirile mortuare Sabatinovka provin din săpături sistematice. Dar, din păcate nu totdeauna atribuirea este sigură și ca atare sunt dificil de stabilit toate elementele standardului funerar caracteristic grupei. Dar cum grupa Sabatinovka se plasează periferic față de „miezul” spațiului în atenție, cu puține efecte asupra grupelor învecinate, mă voi rezuma la câteva observații asupra examinărilor făcute de alți specialiști pentru complexe cu caracter funerar ale grupei.

Descoperirilor mortuare Sabatinovka le-a fost acordată din nou atenție, foarte recent, într-un studiu semnat de E. Sava și S. Agulnikov, care au încercat o examinare pentru sudul Basarabiei, întregul Bugeac și pentru două fâșii înguste de pe malurile drept și stâng ale Nistrului inferior¹⁸⁴, folosind un impresionant stoc constituit din 662 de morminte. În bună măsură demersul autorilor a reușit să împrejmuiească oarecum problemele comportamentului/ standardului funerar Sabatinovka, deși chiar din capul locului îl confundă, cu totul inadmisibil, cu noțiunea strictă de rit funerar! Însă încercarea celor doi specialiști de la Chișinău mai păcătuiește metodologic. Necunoscând conținutul exact al termenului, ca și al procedurii statistico-combinatorii în sine¹⁸⁵ o confundă și o înlocuiesc cu o statistică primară, de magazie, combinată cu o tipologie excesiv de ierarhizată a ceramicii descoperite în mormintele Sabatinovka. O altă lipsă este dată de dificultatea de a deosebi – în lipsa unor elemente de inventar tipice – în destule cazuri, între mormintele Mnogovalikovaja¹⁸⁶ și cele Sabatinovka, fapt ce i-a obligat pe autorii citați să includă în analiza lor și complexe funerare ce ar putea aparține grupei Mnogovalikovaja și pe care le consideră, în disperare de cauză, ca fiind „*complexe cu elemente eclectice*”, fapt care sporește bine coeficientul de incertitudine al încheierilor lor.

O surpriză neplăcută o constituie micul capitol intitulat „*Localizarea geografică*”. Sava și Agulnikov se rezumă la o numerotare generală a acestor complexe mortuare provenind din „*circa 80 de tumuli care erau amplasați în împrejurimile a circa 55 de localități din zona de stepă a Republicii Moldova și a Ucrainei*”, după care urmează o listă comprimată a localităților cu menționarea rapoartelor de săpătură, în locul unor discuții așteptate firesc privind raportul față de mediul înconjurător sau față de eventualele stațiuni corespunzătoare pentru cele 80 de movile, ceea ce dovedește că autorilor nu le este deosebit de familiară nici noțiunea de localizare geografică.

Calitatea cercetărilor arheologice, mai exact modul în care procedeele folosite sunt sau nu susceptibile să ofere cât mai multe informații pentru fiecare mormânt Sabatinovka, nu este discutat. Un asemenea demers de tip Quellenkritik ar fi fost deosebit de necesar știind că majoritatea mormintelor tumulare din spațiul ex-sovietic au fost scoase la lumină cu mijloace grele de tipul buldozerelor sau scraperelor, cei doi autorii fiind deseori conducătorii unor asemenea desfășurări de forțe.

De mai multă vreme era limpede că „*purtătorii*” grupei Sabatinovka își depuneau defuncții în pământ¹⁸⁷. Preponderența inhumatiei ca rit funerar principal, element de structură și definitoriu al standardului funerar Sabatinovka, nu poate fi pusă la îndoială chiar dacă pe ansamblul arealului său se mai întâlnesc morminte de incineratie¹⁸⁸. În ce măsură incineratia, cu apariții în mediul Sabatinovka mai degrabă de excepție, poate fi socotită ritul funerar secundar și adiacent și, pe cale de consecință, întreaga grupă considerată ca birituală este greu de spus. Cred că mai curând ar putea fi vorba de prezențe străine în interiorul uneia sau alteia dintre

¹⁸² I. Vasiliu, Peuce 11, 1995, p. 49–87 pentru Chilia, 89–115 și 117–139 pentru Luncavița și 141–175 pentru Mihai Bravu.

¹⁸³ Vezi discuția asupra acestor complexe în capitolele dedicate înmormântărilor Jamnaja, Katakombnaja și Mnogovalikovaja.

¹⁸⁴ E. Sava, S. Agulnikov, *Contribuții noi la definirea ritului funerar de tip Sabatinovka*, în vol. E. Sava (red.), *Interferențe culturale-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 2003, p. 113–138. De remarcat un istoric al cercetărilor concis și precis. Dar o gravă scădere a studiului o mai constituie lipsa unui catalog al mormintelor discutate, cu totul necesar pentru verificarea observațiilor.

¹⁸⁵ Menționez aici doar câteva din contribuțiile mai vechi privind metodele statistico-combinatorii, cum ar fi D. Kendall, Bulletin of Int. Statistical Institute (Ottawa) 34, 1963, p. 657–680 cu comentarii și adăugiri la secvențele statistice mai vechi ale lui Flinders Petrie; K. Eggert, S. Kurz, H.-P. Wotzak, PZ 55, 1980, 1, p. 110–145, care definesc metoda în termenii mai noi; K. Goldmann, *Die Seriation chronologischer Leifunde der Bronzezeit Europas*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 1, Berlin, 1979; B. Hrouda, *Typologische (Kombinationsstatistische) Methode*, în vol. *Methoden der Archäologie. Grundlagen und Methoden*, München, 1978, p. 31–36 etc. Pentru o bibliografie mai completă vezi fișierul Theory al programului WINBASP v5.42.

¹⁸⁶ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Mnogovalikovaja.

¹⁸⁷ Șarafutdinova, *Stepnoe Podneprov'e v epohu pozdnej bronzy*, Kiev, 1982, p. 65–75.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 72–73, care le consideră ca pătrunse din medii Srubnaja sau Andronovo. Un mormânt de incineratie în mediul Sabatinovka este și cel cu inventar aparte de la Borisovka K.3/M.2, cf. V. A. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, p. 124.

comunitățile în discuție și, ca atare, uniformitatea ritului mortuar Sabatinovka ar rămâne neafectată. Pentru partea vestică a arealului Sabatinovka ne putem gândi la o „pătrundere” dinspre mediul biritual Noua sau chiar Trzcinec¹⁸⁹, ca rezultat al contactelor reciproce. Un examen chorologic ar fi fost mai mult decât binevenit spre a putea vedea cât mai exact cu putință unde sunt plasate aceste morminte de incinerare pe ansamblul ariei Sabatinovka și, de aici, dacă poate fi susținută din această perspectivă aserțiunea Șarafutdinovei pentru mormintele de incinerare din partea răsăriteană a arealului.

Nu există informații disponibile pentru a aprecia exact raportul dintre așezările și zonele funerare Sabatinovka. În mare, se poate lua în considerație probabilitatea ca între cele două spații să fi existat cel puțin o relație imediată în sensul unor locații apropiate. Dacă zona funerară a fost sau nu marcată în teren nu avem cum ști. Un amendament la probabilitatea ca zona destinată înmormântărilor să se situeze în vecinătatea imediată a stațiunilor este adus firesc de obiceiul de a folosi movile funerare mai vechi pentru depunerea defuncților, căci ar însemna că, dat fiind că movilele preexistau, așezările erau plasate în funcție de prezența acestor ridicături de pământ ceea ce nu poate fi acceptat. Dar cum observații exacte nu avem la dispoziție discuția rămâne fără obiect. Autorii citați nu au atacat problema.

Cel mai adesea înmormântările Sabatinovka au fost descoperite în tumuli mai vechi, numărul nefiind niciodată prea mare. La **Kislica**, de pildă, s-au identificat 7 înmormântări Sabatinovka – K.2/M.1, 6; K.4/M.3a–b, 14a–b; K.8/M.2¹⁹⁰. Un număr mare de complexe mortuare ale aceleiași grupe s-a mai descoperit la **Kurči** unde este vorba de 12 înmormântări – K.1/M.1, 4; K.3/M.3; K.8/M.1, 7; K.9/M.5; K.20/M.2, 8, 9; K.21/M.1; Kurči I K.1/M.5; K.2/M.3¹⁹¹, apoi alte 14 înmormântări în câmpul de tumuli de la **Nagornoe** – K.10/M.3; K.13/M.1; K.14/M.3, 4a–b; K.15/M.2, 5, 9 și 12; K.17/M.1–2, 4; K.18/M.1–2, 4¹⁹². În alte localități, din spațiul discutat, numărul mormintelor Sabatinovka este mai mic. Cel puțin la prima vedere, zonele funerare par a fi de mică întindere, corespunzând destul de probabil unor comunități restrânse, dar este necesară o examinare chorologică pe întreg arealul Sabatinovka și din această perspectivă pentru a vedea în ce măsură este vorba de un obicei uniform răspândit sau este vorba de o caracteristică regională specifică periferiei apusene.

În ceea ce privește elementele structurilor funerare, amenajarea exterioară predilectă este fără îndoială movila funerară. Dar aceasta este în primul rând locația complexelor funerare, căci cel mai adesea este vorba de morminte secundare¹⁹³. Dar cum există și câteva morminte Sabatinovka „principale/primare” în anume movile, este de luat în considerație propensiunea acelor comunități pentru amenajări de genul movilelor, fie că le foloseau pe unele vechi fie, neavând la îndemână astfel de situații, ridicau movile peste morminte. În ceea ce privește mormintele Sabatinovka principale în tumuli există, după Sava și Agul’nikov, patru cazuri ce pot fi atribuite „cu mai mare siguranță” grupei Sabatinovka–Beloles’e K.8/M.1; Borisovka K.3/1–2 și Kurči K.21/M.1–2 – în spațiul discutat, la care se adaugă și un altul, cert primar, cu groapa săpat de la nivelul antic de călcare¹⁹⁴, de la Cărnățeni, situat pe malul Nistrului. Alte șapte morminte din același spațiu – Gradeška I K.3/3; Holmskoe K.6/M.1; Nagornoe K.16/M.1, K.17/M.3, K.18/M.2; Ogorodnoe II K.8/M.5; Plavni K.24/M.5 – și unul de la Višnevoe sunt de asemenea principale, dar atribuirea lor este incertă¹⁹⁵. Cred că mormintelor primare Sabatinovka sigure li se mai poate adăuga și K.6/M.2 de la Borisovka discutat mai jos, astfel că asemenea cazuri sunt ceva mai multe și nu au avut caracter de excepție. Existența unor asemenea morminte nu are de ce să fie surprinzătoare având în vedere filiația grupei și din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare. Trebuie însă subliniat că aceste morminte „principale” sunt socotite ca atare deoarece s-a putut observa că deasupra lor au mai fost ridicate mantale să le spunem „proprii”, care au supraînălțat movila preexistentă, ele fiind într-o poziție ulterioară în secvența funerară a movilelor respective, iar deocamdată se

¹⁸⁹ M. Florek, H. Taras, *Möglichkeiten der Interpretation von Bestattungsbräuchen und gesellschaftlichen Fragen in der Trzcinec-Kultur. Am Beispiel des Hügelgrabs in Dacharzów*, în vol. W. Blajer (red.), *Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa*, Kraków, 1997, p. 65–89.

¹⁹⁰ Gudkova A. V., Toščev G. N., Čebotarenko G. F., *Kurgany u sel Kislica i Ozernoe Odesskoj oblasti*, în vol. Toščev G. N. (Ed.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor’ja i Kryma*, Zaporozje, 1995, p. 94–103.

¹⁹¹ Toščev G. N., *Kurgany epohi bronzы mežozer’ja Ialpuga i Kagula*, Zaporozje, 1992, p. 18–40.

¹⁹² *Ibidem*, p. 5–17.

¹⁹³ Expresia „mormânt subtumular”, des folosită de autorii citați, este cu totul pretențioasă și lipsită de sens prin echivocul ei. Ce ne facem în cazul unor morminte vechi peste care, evident fără legătură cu ele, s-a ridicat apoi o movilă, cum este bunăoară cazul înmormântărilor Baden de la Tiszavasvári (cf. N. Kalicz, *Præhistorica* 15, 1989, p. 129–130), suprapuse de tumuli cu morminte Jamnaja? Noțiunea consacrată de morminte tumulare/Hügelgräber/barrow graves se referă fără echivoc la înmormântările peste care s-a ridicat o movilă funerară în cursul aceluiași ceremonial funerar și nu la cele suprapuse de un tumul ce nu a avut legătură cu ele așa cum e cazul la Tiszavasvári. De aceea este corect a se folosi această expresie și nu altele pretențioase și inutile.

¹⁹⁴ O. Levitskij, în vol. G. N. Toščev (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor’ja i Kryma*, Zaporozje, 1995, p. 160, fig. 1.

¹⁹⁵ E. Sava, S. Agulnikov, *op. cit.*, p. 118–120. După Toščev, *op. cit.*, p. 34, K.21/M.2 aparține culturii Mnogovalikovaja.

cunosc puține morminte Sabatinovka primare, în adevăratul înțeles al cuvântului, adică cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare și cu tumul propriu deasupra. Faptul că pentru celelalte morminte Sabatinovka nu se cunosc mantalele proprii se poate datora și prin aceea că folosind buldozere sau alte mijloace grele, observațiile stratigrafice nu au cum fi foarte detaliate.

O situație aparte pare să fie la Taraclia, unde opt morminte Sabatinovka se găseau dincolo de perimetrul kurganului¹⁹⁶. Situația pare să fie de excepție, dar în același timp, după cum o recunosc și cei doi autori, nu foarte clară, astfel că aprecierea conform căreia pe această bază am putea admite „*existența necropolelor mixte, formate din morminte tumulare și plane*”¹⁹⁷ este cu totul pripită. La fel de pripită este și comparația cu cimitirele Noua de la Burlănești, Chirileni și Pererîta¹⁹⁸, unde majoritatea mormintelor sunt plasate dincolo de perimetrele movilelor funerare pe care le-au suprapus. O observație importantă făcută de cei doi autori este aceea conform căreia înmormântările Sabatinovka au fost plasate cu predilecție în sectorul sudic al movilelor¹⁹⁹. În lipsa unor date precise privind relația topografică cu așezarea ca și asupra relațiilor stațiune-zonă funerară-mediul imediat înconjurător este cu totul dificil de a încerca o explicație privind semnificația obiceiului. Așezările Sabatinovka, sunt departe de a fi superficiale. În stațiunea de pe Donetsul de Nord de la Usovo Ozero s-a putut pune în evidență o structură complexă de habitat, în cadrul căreia, alături de locuințe de suprafață spațioase s-au mai descoperit complexe de cult și, foarte semnificativ, numeroase tipare vădind o activitate metalurgică susținută²⁰⁰. O situație cu totul asemănătoare se cunoaște și pentru așezarea de la Mosolovki²⁰¹. Firesc ar fi fost ca unor astfel de așezări să le corespundă zone funerare întinse, cu înmormântări numeroase, corespunzând pe de-o parte structurii demografice interne a comunității respective, iar pe de altă parte duratei de existență corespunzătoare. Ori, nicăieri nu au fost semnalate până acum cimitire, ci doar grupuri de morminte, nu foarte mari, mai mult sau mai puțin răspărte pe movile funerare mai vechi. Este posibil ca această realitate să reflecte fragmentarea unităților sociale/comunităților în subunități, fiecare dintre acestea având o zonă funerară distinctă ca amplasament. Lipsesc cercetări sistematice de amploare care să aibă ca preocupare studiul asociat al așezării și al zonelor funerare adiacente în același timp, astfel că mai trebuie așteptat pentru a căpăta confirmarea sau infirmarea acestei presupunerii.

Din perspectiva metodologică a lui Sava și Agul'nikov amenajările interioare, sau construcții funerare, cum le numesc cei doi, în fapt gropile sepulcrale, par foarte variate. După ce atrag atenția, cu totul corect, că din 662 de morminte analizate doar pentru abia cu puțin peste o treime – 222 de cazuri respectiv 33.5% – s-a putut stabili forma acestora, cei doi autori enumeră formele de „construcții funerare”: gropi ovale, gropi ovale cu cotlon, gropi ovale cu treaptă, gropi dreptunghiulare, gropi dreptunghiulare cu treaptă, ciste. Statistic, aceste forme sunt reprezentate prin incidențe cazuistice, fie substanțiale cum este cazul gropilor ovale – 134 cazuri, respectiv circa 20% – și a celor rectangulare – 77 cazuri, respectiv 11.6% – fie cu totul nesemnificative cum e cazul pentru celelalte „forme”²⁰², adică inexistente statistic. Așa este și cazul mormântului primar K.6/M.2 de la Borisovka (Fig. 13) care a avut groapa săpată de la nivelul antic de călcare, alături de groapă fiind înregistrat pământul scos de la săpat, iar apoi, în groapă, a fost alcătuită din lespezi de piatră o cistă rectangulară acoperită cu o lespede și lemne. Deasupra a fost ridicată o movilă din pietre – *kuppelförmige, runde Steinlage* – cu un diametru de 6 m. Totul era acoperit de mantaua tumulului, după cum reiese din profilul publicat. Pe fundul cistei se găsea o rogojină din papură, iar deasupra ei un schelet de adult chircit pe stânga și orientat S-N. Inventarul era constituit dintr-un vas globular cu două toarte trase din buză și supraînălțate, fără decor, așezat pe o mică lespede din piatră și o măciucă din lemn cu vârf din silex – *hölzener Schlaggegenstand*²⁰³. În tumulii din Bugeac, și nu numai, se mai cunosc morminte în cistă, dar mai vechi. Poziția stratigrafică a mormântului K.6/2 de la Borisovka, pledează pentru o datare mai târzie însă, iar vasul este tipic Sabatinovka cu o bună paralelă la Cârnațeni în mormântul, tot primar, K.1/M.3²⁰⁴. Morminte în ciste din piatră în zonă se mai cunosc, e drept doar câteva, din mediul anterior Mnogovalikovaja²⁰⁵, de unde este foarte posibil să se fi

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 120.

¹⁹⁷ *Ibidem*, loc.cit.

¹⁹⁸ E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel, 2002, p. 53–57 pentru Burlănești, p. 57–60 pentru Chirileni și p. 61–70 pentru Pererîta.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 118 și graficul de la fig. 2/1.

²⁰⁰ S. S. Berezanskaja, *op. cit.*

²⁰¹ A. D. Prjahnin, *Mosolovskij poselok epohi pozdnej bronzy*, Kniga pervaja, Voronež 1993, Kniga vtoraja, Voronež, 1996.

²⁰² *Ibidem*, p. 120 și graficul de la fig. 2/3, extrem de grăitor!

²⁰³ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 105, pl. 28/1. După Sava, Agulnikov, *op. cit.*, p. 120 este vorba de K.6/M.1.

²⁰⁴ O. Levitskij, *op. cit.*, fig. 1/5.

²⁰⁵ E. Sava, *Kul'tura mnogovalikovo keramiki Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chișinău, 1992, p. 85, care le încorporează în al său tip VII.

preluat obiceiul. Dar nu poate fi lăsată la o parte nici posibilitatea ca această practică să aibă unele legături și cu mediile Kizil-Koba ale bronzului târziu din Crimeea, unde tradiția cistelor din lespezi de piatră are un trecut impresionant²⁰⁶.

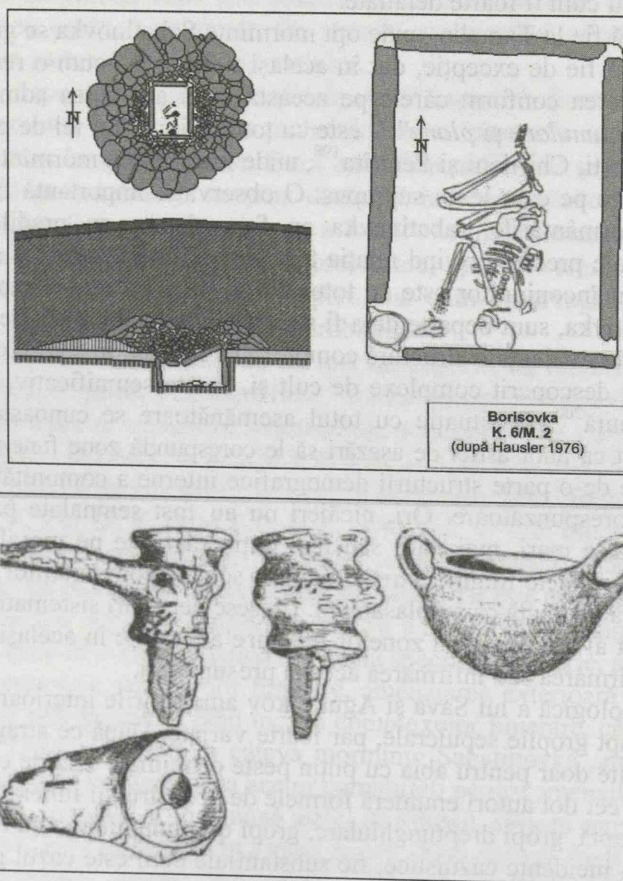

Figura 13

Lăsând la o parte tipurile de gropi cu incidență statistică scăzută, reiese cu claritate că în cadrul standardului funerar Sabatinovka au existat preponderent două tipuri de gropi: ovale și rectangulare, prima categorie fiind mai bine reprezentată numeric. Autorii nu au făcut o examinare din punct de vedere chorologic spre a putea pune în evidență răspândirea uniformă sau nu a celor două tipuri de gropi.

Tot în cadrul amenajărilor interioare mai pot fi menționate prezența ocrului, a rogojinilor din material vegetal sau a prafului de cretă²⁰⁷, toate reprezentând, în cazul unor apartenențe sigure la grupa Sabatinovka, continuarea incidentală a unor tradiții mai vechi.

Deși nu aparține spațiului discutat, mormântul de la **Cârnațeni**²⁰⁸ merită o atenție aparte. Cu groapa săpată de la nivelul antic de călcare, pământul scos fiind depus de-o parte și de alta a gropii, mormântul a avut în plan o formă rectangulară, dar la cele patru colțuri existau câte o groapă mai mică, destul de probabil pentru niște pari, ceea ce sugerează existența unei structuri din lemn mai complexe. Mormântul a fost acoperit cu bârne din lemn, ale căror resturi au fost descoperite. Scheletul chiruit pe stânga și orientat E-V, cum reiese din planul publicat și nu SE-NV cum se afirmă în descriere, a aparținut, după dimensiuni unui adult, diagnoza antropologică lipsind. Întreaga structură a mormântului amintește bine pe cele specifice grupei Srubnaja²⁰⁹, de unde, destul de posibil, vor fi fost preluate unele obiceiuri.

²⁰⁶ V. A. Kolotuhin, SA 3, 1990, p. 93–112.

²⁰⁷ E. Sava, S. Agul'nikov, *op. cit.*, p. 131–133.

²⁰⁸ O. Levitskij, *op. cit.*, loc. cit.

²⁰⁹ N. K. Kačalova, *Pamjatniki srubnoj kul'tury volgo-ural'skoe mezhdureč'e*, Arheologija Rossii v. 1–10, tom I, Saratov, 1993; Ju. P. Matveev, *Srubno-Abashevskie pogrebenija perehodnogo tipa Volgo-Don'skogo mezhdurečja*, în vol. A. D. Prjahnin (red.), *Evrasijskaja lesostep' v epohy metalla*, seria Arheologija vostočnoevropejskoj lesostepi, v. 13, Voronež 1999, p. 60–71.

Atribuit grupei Sabatinovka sau Srubnaja este și M.19 din tumulul II-1943 de la Ploiești-Triaj. Cu o groapă, probabil rectangulară, mormântul a avut o structură din lemn reprezentată prin scânduri din lemn care căptușeau pereții gropii, acoperită apoi cu un capac din bârne din lemn dispuse longitudinal. În interior s-au găsit osemintele răvășite a doi indivizi adulți. Inventarul este constituit din 10 dinți perforați de animal și un defensor de suină de asemeni perforat, care au făcut parte, după toate probabilitățile dintr-un colier, ca și un corn de cervid. Mormântul a fost suprapus de M.6, cu un schelet în decubit dorsal cu genunchii căzuți pe dreapta și orientat ENE 70°²¹⁰. Atribuirea culturală s-a bazat pe structura din lemn, dar poziția stratigrafică a mormântului ne obligă la rezerve. Structuri asemănătoare se mai întâlnesc și în alte morminte Jamnaja, iar inventarul nu este în măsură să aducă precizări, atât pandantivele din dinți perforați de animal ca și defensorii de suine fiind folosiți multă vreme de-a lungul epocii bronzului. Din aceste motive nu consider că M.19 de la Ploiești-Triaj aparține grupei Sabatinovka, mai ales că, așa cum am amintit deja, și poziția sa chorologică îl situează mult dincolo de arealul grupei în discuție.

Discutând cu privire la modalitățile de dispunere a cadavrelor în cadrul complexelor funerare Sabatinovka, Sava și Agulnikov se opresc cu oarece insistență, firească de altfel, asupra poziției și orientării. Aparent conștienți de riscul unei ierarhizări excesive a informației²¹¹, se mulțumesc cu stabilirea doar a trei poziții principale ale cadavrelor, dar, în flagrantă contradicție cu propria acribie, ajung tocmai în situația nedorită de a stabili iarăși categorii cu incidență cazuistică fără valoare statistică: scheletele chircite accentuat sunt reprezentate prin 638 morminte (95.5%), cele chircite moderat prin doar 19 cazuri (2.7%), iar chircirea laxă, neaccentuată, printr-un singur caz (0.1%)! Cu o tenacitate demnă de o cauză mai bună, autorii fac aceeași numărătoare și pentru poziția brațelor, cu aceleași rezultate rizibile²¹². În ceea ce privește depunerea pe o parte sau alta a cadavrelor, predomină scheletele chircite pe stânga (453 cazuri, 67.8%) față de cele chircite pe dreapta (172 cazuri, 25.7%). Este binecunoscut că, pentru marea majoritate a mormintelor din epoca bronzului descoperite mai de mult în spațiile exsovietice, lipsesc determinările antropologice și aceasta este situația și pentru înmormântările Sabatinovka. Din această cauză nu se poate stabili care a fost relația dintre pozițiile cadavrelor și grupele de sex/vârstă.

Orientarea cadavrelor, un alt element important al standardului funerar, a fost stabilită de cei doi autori doar pentru opt sectoare: N, NE, E, SE, S, SV, V, NV. Această opțiune a fost, în bună măsură, determinată și de măsurătorile superficiale făcute în cursul săpăturilor, orientările scheletelor fiind apreciate *grosso modo*. În mare, se poate observa, pe baza celor studiate de Sava și Agulnikov, că depunerea predilectă a scheletelor, aparent indiferent de poziție, se făcea cu craniile către E²¹³. Din nou, lipsa determinărilor antropologice, limitează drastic posibilitatea precizării regulilor de dispunere a defuncțiilor în funcție de grupele de sex/vârstă. În această situație – fără diferențieri bazate pe diagnoze antropologice – comparațiile cu regulile de orientare specifice grupelor Monteoru sau Noua sunt cu totul neavenite²¹⁴, căci în ambele cazuri s-au putut nuanța diferențele de poziție și orientare în relație cu grupele de sex/vârstă²¹⁵.

O altă caracteristică a standardului funerar Sabatinovka o constituie frecvența scăzută a mobilierului din complexe mortuare. Pentru stocul de 662 morminte pe care l-au examinat, Sava și Agulnikov au constatat că doar 200 de morminte (circa 30%) au avut inventare funerare, în cele mai multe cazuri (169, adică 84.5% din mormintele cu mobilier) fiind vorba de ceramică. Repertoriul olăriei din înmormântările Sabatinovka este redus la 4 forme principale: vasele cu două toarte, așa-zișii kantharoi, ceștile cu o toartă, vasele borcan și vasele scunde tronconice. Cele mai frecvente sunt vasele borcan cărora le urmează ceștile și vasele cu două

²¹⁰ E. Comșa, *Thraco-Dacica* 10, 1989, 1–2, p. 182–185, fig. 4 și 5.

²¹¹ E. Sava, S. Agulnikov, *op. cit.*, p. 121, nota 5, deosebit de savuroasă și importantă pentru propria contradicție a autorilor: „În procesul de stabilire a principalelor tipuri de poziție a scheletelor s-a ținut cont de faptul că până la momentul cercetării arheologice mormântul și inclusiv poziția scheletului au suferit diferite schimbări, față de situația inițială, legate în primul rând de procesul descompunerii biologice, și totodată de alți factori – prăbușirea parțială a solului, activitatea rozătoarelor etc. De aceea în determinarea poziției scheletului în general, sau a brațelor, în particular, nu s-a ținut cont de devierile puțin însemnate (de exemplu diferența de câțiva centimetri în poziția brațelor sau zecimi de grade (sic) în unghiul de chircire sau de orientare a scheletelor, deoarece în caz contrar ar fi posibil de evidențiat în poziția scheletelor zeci de tipuri și sute de variante sau subvariante, ceea ce este tipologic incorect și inutil”.

²¹² *Ibidem*, loc. cit. și graficul de la fig. 2/4.

²¹³ *Ibidem*, loc. cit. și diagrama de la fig. 3/2.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 121–122, autorii apreciind și că „sistemul de orientare a scheletelor în morminte de tip Noua, în comparație cu mormintele de tip Sabatinovka era foarte divers, ceea ce se poate explica prin prezența elementelor de tip Wietenberg și mai ales Monteoru”, uitând pur și simplu că în cadrul standardului funerar Wietenberg ritualul funerar predominant era incinerarea, inhumarea fiind ritual secundar și adiacent, așa cum se poate vedea din puținele cazuri de inhumare descoperite în aria Wietenberg.

²¹⁵ Vezi capitolele dedicate înmormântărilor Monteoru și Noua.

toarte, ultimele două evident legate funcțional de alimente lichide²¹⁶. Nu există o evidență pentru pozițiile în care au fost găsite vasele, dar din cele publicate se poate deduce că au fost amplasate de obicei în apropierea craniului. Și iarăși nu se pot face diferențieri după grupele de sex/vârstă.

Piese de port sunt reprezentate prin pandantive din dinți perforați de animale și, într-un singur caz – la Kočkovatoe K.25/M.3 – printr-un defensor perforat de suină. Asemenea piese de port, componente ale unor coliere, sunt frecvent întâlnite, după cum bine subliniază și cei doi autori, pe o arie largă în diferite medii ale epocii bronzului începând chiar de la Cultura Amforelor Sferice. Prezența unor piese de port din metal poate fi bănuită pe baza unor resturi descoperite în câteva morminte, dar proba arheologică clară lipsește. Armele sunt reprezentate prin cinci vârfuri de săgeți din silex – Nikolskoe K.8/M.19 și K.13/M.2; Purcari K.5/M.3–4 și Răscăieții Noi K.1/M.15. O situație de excepție o reprezintă inventarul mormântului de incinerare K.3/2 de la Borisovka (**Fig. 14**), nu numai prin rit și structura funerară, dar mai cu seamă prin inventarul cu totul aparte. În groapa mormântului au fost descoperite o spadă scurtă/Kurzschrift de tip Krasnyi Majak, o placă circulară din bronz decorată – *скрепленный и украшенный бронзовыми заклепками* – un vas din lut și altul din lemn, precum și oase de animale²¹⁷. Spada scurtă este foarte probabil o producție locală, tipare pentru piese asemănătoare fiind cunoscute în Basarabia în mediu Noua sau Sabatinovka. Placa din bronz, decorată probabil în tehnica *au repoussé*, prezintă un motiv ce își poate găsi unele paralele într-un mormânt Srubnaja din Bașkirija de la Novye Jabalakly – K.2/M.3 – în care s-au găsit, printre altele, un set de piese de port din care face parte și o podoabă complicată constituită din șaibe din bronz decorate *au repoussé* cu motive spiralice și cruciforme²¹⁸.

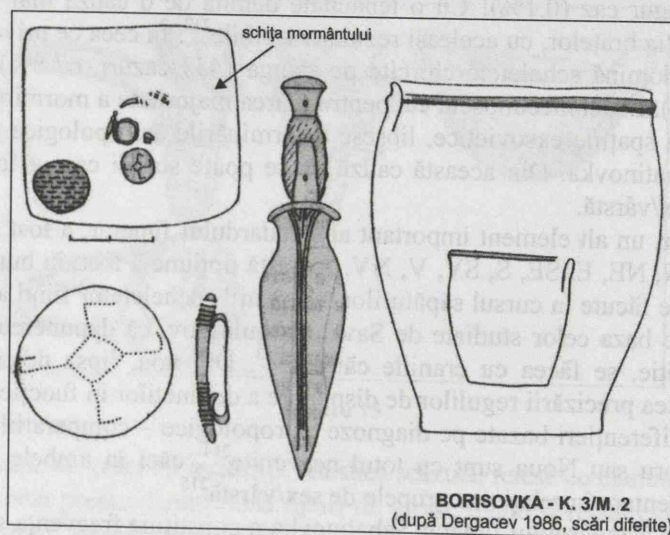

Figura 14

Instrumentele, reprezentate îndeobște prin străpungătoare din oase de animale, sunt ceva mai frecvente²¹⁹.

Dintr-un anume punct de vedere surprinde puținătatea mormintelor Sabatinovka cu oase de animale în interior – 19 cazuri, respectiv 2.9%, citate de cei doi autori, dar fără a se preciza speciile²²⁰ – știut fiind că în mediile Srubnaja oasele de animale sunt frecvente²²¹, oase de animale fiind descoperite, e drept ceva mai puțin frecvent, și în unele morminte ale grupei Mno govalikovaja. Astragalele, cel mai probabil de la ovicaprine, prin funcționalitatea lor presupusă nu pot fi incluse în categoria „oaselor de animale”. Ele sunt prezente în 9 morminte, fiind depuse alături de cranii, ceea ce subliniază semnificația lor aparte.

Ansamblul inventarelor funerare Sabatinovka se arată ca sărăcăcios și monoton. Diferențiere pe grupe de sex sau vârstă nu se pot face așa cum am mai spus. Exprimarea în ceremonialul funerar a statutului social nu

²¹⁶ Din nou autorii citați au recurs la o tipologie excesivă, obținând „tipuri” cu incidențe statistice derizorii cum ar fi tipurile VI și VII, reprezentate prin 2.3%, respectiv 1.7% de cazuri, cf. *ibidem*, p. 124–127, fig. 5, 7–8 și graficul de la fig. 3/3.

²¹⁷ Dergacev, *op. cit.*, p. 124, p. 203, nr. A 422, pl. 69/A 422. Întregul inventar al mormântului ca și o schiță a acestuia la idem, *Moldavia i sosednie territorii v epohu bronzy*, p. 180 și fig. 53/13–17.

²¹⁸ V. S. Gorbunov, SA 1, 1977, p. 155–160 și fig. 4/3; 6/1–34; 7/1–7. O discuție pe tema decorului „micenian” din mediile Srubnaja și Abașevo la V. I. Besedin, în vol. Prjahin, *op. cit.*, p. 45–59.

²¹⁹ E. Sava, S. Agulnikov, *op. cit.*, p. 131.

²²⁰ *Ibidem*, p. 131–132.

²²¹ Vezi supra nota 204.

este reflectată în inventare, cu excepția mormântului de la Borisovka K.3/2, la care spada scurtă și discul din metal decorat, ulterior interpretat ca parte de la un scut din lemn²²², constituie împreună elementele materiale ale exprimării prestigiului social al defunctului. Statutul social al defunctului de la Borisovka mai este subliniat și de discul din metal, piesă, după toate probabilitățile de import. În unele cazuri, cum destul de probabil este vorba la Cârnațeni sau pentru mormântul cu cistă din piatră de la Borisovka K.6/2, structura complexă a întregii înmormântări, relevând un consum apreciabil de energie socială, reflectă din nou un statut social ridicat. Un element aparte îl constituie prezența vasului de lemn care dovedește destul de clar că, alături de resturile cinerare adunate de pe rug, în mormânt mai erau depuse și alte obiecte, în cazul de față fiind destul de probabil vorba de alimente.

Dar asemenea, complexe funerare sunt rare în grupa Sabatinovka. Mai mult, nu avem o imagine completă pentru grupurile de morminte Sabatinovka pentru a putea vedea prin studiu planimetric dispoziția în plan, cu alte cuvinte structura, întregii zone funerare. Din ceea ce știm, se pare că zonele funerare erau fragmentate corespunzător subunităților sociale – clanuri, familii? –, uneori fiind posibil să fie decelate înmormântările liderilor respectivi și a celor apropiați lor după diferite criterii. O asemenea structură a spațiului funerar a corespuns destul de probabil unui habitat bazat pe o tehnologie de subzistență impusă de mediul de stepă, în cadrul căruia păstoritul turmelor de clan/familie ocupa un loc principal.

Competiția socială, de prestigiu, este foarte discretă în standardul funerar al grupei Sabatinovka, ea fiind mai expresivă prin prezența armelor în depozitele sau depunerile singulare de piese de metal ale vremii²²³ care, din acest punct de vedere concurează cu succes înmormântările. Discreția expresiei funerare Sabatinovka nu surprinde. Ea are antecedente, mai ales în ceea ce privește inventarele, în grupa Mnogovalikovaja care a precedat-o, precum și la vecinii săi Noua.

Acesta este, desigur în liniile mari impuse de documentarea arheologică directă, conținutul principal al standardului funerar Sabatinovka așa cum poate fi el surprins pe mica porțiune incorporată spațiului avut în vedere.

10.4 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII ZIMNICEA–PLOVDIV

În cursul amplelor cercetări arheologice efectuate la sfârșitul deceniului cinci al sec. XX, în împrejurimile orașului Zimnicea, de către colectivul condus de Ion Nestor, fuseră descoperite mai multe morminte de înhumatie aparținând unui cimitir de la sfârșitul epocii bronzului²²⁴. Prin publicarea acestei necropole în anul 1973 de către Alexandrina D. Alexandrescu²²⁵, a putut fi definită o manifestare arheologică din bronzul târziu căreia i-au fost ulterior atribuite mai multe descoperiri situate în partea de nord a luncii Dunării, precum și altele aflate pe teritoriul actual al Bulgariei, dintre acestea cea mai expresivă fiind depozitul de vase de la Plovdiv²²⁶. Dacă pentru specialiștii români această manifestare a rămas cunoscută prin denumirea de Zimnicea–Plovdiv, arheologia bulgară folosește și denumirile Asenovec, Nova Zagora sau Čerkovna, termenul mai folosit în ultima vreme fiind cel de cultura/grupa Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna. În afara celor câteva localități din zona românească imediat la nord de Dunăre, unde au fost găsite, în condiții nu totdeauna foarte clare, materiale ceramice atribuite grupei, aria culturii mai este marcată de mai multe descoperiri înșirate de-a lungul malului drept al Dunării, pentru unele condiția arheologică fiind la fel de incertă, ca și prin altele situate la sud de munții Stara Planina, cum sunt cele de la Atia, Nova Zagora, Plovdiv, Razkopanica sau Batak, unde atinge

²²² Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde...*, p. 124 unde se spune că spada scurtă a fost găsită „zusammen mit den Resten eines Holzschildes”.

²²³ *Ibidem*, p. 113–135; V. S. Bočkariev, A. M. Leskov, *Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, PBF XIX.1, München, 1980.

²²⁴ I. Nestor, SCIV 1, 1950, p. 97–98.

²²⁵ Alexandrina D. Alexandrescu, Dacia NS 17, 1973, p. 77–97.

²²⁶ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit und der Unteren Donau*, Bonn, 1976, vol. I, p. 76–87; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 55–61; A. Bonev, *Trakija i egejskijat svjat prez vtorata polovina ha II hiliadoletie pr.n.e.*, Sofia, 1988, p. 54–59; A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 286–287.

chiar versantul nordic al Rhodopilor²²⁷. Conținutul culturii a fost precizat mai mult pe baza materialului ceramic, multe probleme privind habitatul, relațiile cu mediile învecinate fiind încă insuficient cunoscute.

Originea culturii nu este foarte clară, deși ceștile cu două toarte supraînălțate sau, mai cu seamă, cămile cu gura oblică și cu o toartă, lasă să se întrevadă persistența unor tradiții ceramice bine cunoscute în grupele bronzului timpuriu și mijlociu dintre Dunăre și Rhodopi²²⁸. Dacă ținem seama și de aria grupei, apare destul de clar că ea reprezintă o manifestare arheologică sud-dunăreană, cu unele legături destul de consistente cu descoperirile contemporane dintre Rhodopi și litoralul nord egeic. „importurile” Zimnicea–Plovdiv de la Troia stratul VII, atât de des citate²²⁹, reprezintă mai degrabă prezențe ale grupelor ceramice de la sud de Maritsa, sau din câmpia litorală nord egeică, situate mult mai aproape de țărmul nord-vestic al Anatoliei, desigur asemănătoare cu vasele Čerkovna, dar numai atât, același lucru fiind desigur la fel de posibil și pentru descoperirile socotite a fi Čerkovna de la Kastanas²³⁰, dacă luăm în considerație, în afara stațiunii de pe Axios, și descoperirile din Macedonia grecească, cum este cazul la Akbounar, Čaušitsa, Saratse, Vardarophtsa²³¹ sau, mai spre răsărit, din cimitirele de la Exochi și Potami²³² și la care ar trebui adăugate și materialele ceramice de la Assiros, în nordul Peninsulei Chalcidice²³³ sau chiar din Thasos²³⁴. Poziția cronologică poate fi apreciată, mai întâi, pe baza faptului că în M.41 de la Zimnicea s-a găsit o ceașcă tipică culturii Gârla Mare²³⁵, iar în M.17 o altă ceașcă cu două toarte supraînălțate și decorată cu motive rombice realizate în tehnica împunsăturilor succesive, socotită specifică fazei Tei IV²³⁶. Aș mai atrage din nou atenția asupra ceștii cu două toarte din M.11²³⁷, care aparține repertoriului grupului Bistreț–Ișalnița²³⁸. În stațiunea de la Radovanu s-a descoperit o locuire al cărei material ceramic arată un amestec cu ceea ce se consideră a fi olărie Coslogeni, dar și, din nou, vase duble – *Zwillingsgefäß* – împreună cu vase cu secțiunea plan-orizantal pătrată, ambele forme Bistreț–Ișalnița specifice²³⁹. Pentru începutul grupei nu se pot face precizări, dar asocierea cu materiale Gârla Mare, la Zimnicea ca și la Cârna, arată că, cel puțin, la sfârșitul bronzului mijlociu grupa Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna exista deja. Presupunul grup „Fundeni–Govora”, datat cu radiocarbon pe la 1460–1425/1410 a.Chr.²⁴⁰, este mai degrabă o expresie a culturii Zimnicea–Plovdiv, urmată de o altă etapă a aceleiași grupe, dar caracterizată de pătrunderea unor elemente străine cum ar fi, bunăoară, vasele cu secțiunea plan-orizantală pătrată, așa cum se vede la Popești și Radovanu. Cred că în acest sens pledează oarecum și resturile descoperite în preajma cimitirului eponim, care par să fie ceva mai târzii decât acesta și apropiate de cele de la Radovanu, considerate de către A. D. Alexandrescu, la nivelul documentării de atunci, ca „*peuvent provenir des dernières phases de cultures voisines, Verbicioara et Tei*”²⁴¹. O altă indicație de ordin cronologic, tot pentru etapa mai târzie a grupei, o reprezintă și lama de rapieră de tip A, din nordul Bulgariei, ce face parte din depozitul de la Sokol-Dičevo, de lângă Silistra²⁴² și care, foarte probabil, a aparținut unui mediu contemporan și învecinat grupei Zimnicea–Plovdiv, eventual de genul celui din stațiunea de la Radovanu, pe care îl apropie astfel de mediile bronzului târziu din Transilvania, cel mai probabil Noua, cărora le aparțin, cel mai probabil, astfel de lame²⁴³. Nesiguranțelor privind definirea „culturii” Coslogeni le datorăm în bună parte incertitudinile privind evoluția

²²⁷ B. Hänsel, *op. cit.*, catalogul de la p. 77–79 și harta 2 din vol. II. Pentru așezarea tell de la Razkapanica, vezi P. Detev, *Apulum* 7, 1968, 1, p. 61–90.

²²⁸ Alexandrescu, *op. cit.*, 81.

²²⁹ *Ibidem*, p. 80 și nota 14, cu trimitere la H. Schmidt, *Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer*, Berlin, 1902, nr. 3617 de la p. 176; Morintz, *op. cit.*, p. 60 cu aceeași trimitere; Vulpe, *op. cit.*, p. 287.

²³⁰ Alix Hochstetter, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 100 v. Chr.*, PAS 1, 1982, p. 108; eadem, *Kastanas. Die handgemachte Keramik*, PAS 3, Berlin, 1984, p. 369–370.

²³¹ W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939, p. 214–224, nr. 449, 427, 435 și, respectiv, 403, în toate cazurile citate fiind vorba de vase *kantharos* cu decor incrustat.

²³² D. Grammenos, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 100 v. Chr.*, PAS 1, 1982, p. 89–98, fig. 2/ΔΔ, ΑΓ, ΚΒ și 3/ΔΓ.

²³³ K. A. Wardle, BSA 75, 1980, p. 229–265; idem, BSA 84, 1989, p. 447–463.

²³⁴ Koukouli-Chrysanthaki Ch., *Protoistoriki Thasos. Ta nekrotaphia tou oikismou Kastri*, Athina, 1992.

²³⁵ *Ibidem*, p. 89, pl. 10/5, 11/4.

²³⁶ *Ibidem*, p. 87, pl. 10/6, 11/5.

²³⁷ *Ibidem*, p. 86, pl. 10/7, 11/3.

²³⁸ I. Chicideanu, Dacia NS 30, 1986, 1–2, p. 45.

²³⁹ S. Morintz, D. Șerbănescu, Thraco-Dacia 6, 1985, 1–2, p. 19 unde se amintesc vasele „pătrate” și fig. 12, unde sunt ilustrate două asemenea recipiente.

²⁴⁰ N. Palincaș, SCIVA 47, 1996, 3, p. 239–295.

²⁴¹ Alexandrescu, *op. cit.*, p. 84 și pl. 12/2–17.

²⁴² B. Hänsel, PZ 48, 1973, 2, p. 200–206, fig. 1/1. Autorul încadrează depozitul în BzD.

²⁴³ T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV.4, Stuttgart, 1991, p. 22–30, cu discuția pe larg asupra acestor tipuri de spade. Autorul mai amintește și o altă spadă de același tip, tot din Bulgaria, de la Jonkovo, la nord de Stara Planina.

grupeii Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna. Dacă renunțăm la explicațiile de tip *passerpartout*, cum sunt *mișcările de populații*, pare mai firesc să admitem o evoluție în doi timpi a uneia și aceleași grupe arheologice. Am avea astfel motive destul de întemeiate pentru a aprecia, prezumtiv cel puțin, o durată a grupeii Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna din ultima parte a bronzului mijlociu și până în momentul apariției, pe valea Dunării inferioare de la Zimnicea și până pe la Silistra, a ceramice canelate hallstattiene timpurii, care pune capăt bronzului târziu în aceste părți, cândva prin sec. XII–XI a.Chr.

Din păcate, modul în care cele mai multe dintre descoperirile de la sud de Dunăre au fost puse în circulație lasă mult de dorit. În special datorită acestei cauze este dificilă o corectă înțelegere a relației dintre cele situate între Dunăre și Stara Planina și cele de pe valea Mariței sau de pe versantul nordic al Rhodopilor²⁴⁴. Este de așteptat ca în cele din urmă, cel puțin, să caracterizeze o grupă ceramică distinctă și mai legată de descoperirile de pe litoralul nord al Mării Egee, cu atât mai mult cu cât, chiar dacă se mai cunosc și cimitire plane ca la Nova Zagora și Malka Detelina, ambele cu morminte de înhumare²⁴⁵, ceea ce pare specific acestei zone sunt mormintele de incinerare în movile cum este cazul cu cimitirele tumulare de la Batak²⁴⁶, Borino, Čepelare, Jagodina, Lubča, Satovča²⁴⁷, toate situate în Rhodopi sau, în bazinul Maritsei, la Goljama Detelina²⁴⁸, toate mai apropiate, prin rit și amenajări exterioare, de înmormântările tumulare ale bronzului târziu din câmpia Macedoniei răsăritene.

Pentru zona nordică, de pe valea Dunării și până la Stara Planina, unde, de altfel, materialele par ceva mai unitare, descoperirile cu caracter mortuar ce pot fi atribuite grupeii Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna sunt destul de puține, neconstituind o bază documentară solidă.

Lista descoperirilor funerare:

1. Izvoru (Cat. 492);	4. Vassil Levski (Cat. 1023);
2. Krušovica (Cat. 529);	5. Zimnicea (Cat. 1084).
3. Remuș (Cat. 791);	

Cele cinci descoperiri funerare ale grupeii Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna sunt cele care se plasează în spațiul avut în vedere (Pl. 424). Cea mai reprezentativă – prin numărul ridicat de înmormântări – pentru grupa Zimnicea rămâne, desigur, necropola plană de înhumare din localitatea eponimă. Tot în același spațiu i se mai pot adăuga cele câteva morminte de înhumare, cu schelete chircite descoperite la Izvoru, dar despre a căror condiții nu cunoaștem multe. La Remuș știm doar că „în urma lucrărilor de amenajare a unor sere, a fost identificată o necropolă din epoca bronzului aparținând purtătorilor culturii Zimnicea–Plovdiv”²⁴⁹. Un alt cimitir constituit din 12 morminte de înhumare, din păcate distruse, a fost semnalat mai de mult la Krušovica²⁵⁰, iar pentru Vassil Levski/Cenino nu avem la dispoziție decât o simplă mențiune a unui cimitir de înhumare²⁵¹. Pentru aria foarte largă a culturii Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna, descoperirile funerare sunt destul de puține la număr și, oarecum, contradictorii, cel puțin din punctul de vedere al amenajărilor exterioare, în sudul ariei fiind vorba în principal de înmormântări în movile funerare.

²⁴⁴ Vezi în acest sens și punctul de vedere exprimat deja de Hänsel, *op. cit.*, p. 81–82.

²⁴⁵ A. Bonev, în vol. L. Nikolova (ed.), *Early Bronze Age settlements patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)*, RPRP 1, 1995 (1996), p. 334.

²⁴⁶ B. Hänsel, *op. cit.*, p. 78, unde se arată că într-un mormânt de incinerare cu *Steinpackung* din T.3, s-a găsit, printre altele, și un *kantharos*, iar un altul în T.4; condițiile arheologice nu sunt foarte clare, fiind posibil ca vasele Čerkovna să suprapună mormintele de incinerare; Hochstetter, *op. cit.*, p. 362, cu unele precizări privind relația ceramicii din cimitir cu unele forme de la Kastanas sau Exochi. De altfel în lucrarea lui A. Hochstetter se discută pe larg răspândirea formelor ceramice de la Kastanas, nu numai la nord de Rhodopi.

²⁴⁷ K. Kis'ov, *Izvestia na muzeite ot Južna Bălgaria* 16, 1990, p. 41–51. În toate cele cinci localități situate în zona apuseană a Rhodopilor, este vorba de tumuli singurari sau grupe de maximum cinci movile, toate mormintele fiind de incinerare, cu excepția unuia de înhumare de la Borino–Turlata. Este publicat doar un singur vas, de la Borino, un *kantharos*, autorul le apropie de înmormântările din Macedonia sudică, iar pe baza vasului din T.1 de la Borino–Turlata și de grupa „Пловдив–Зимниче–Асеновец–Черковна”.

²⁴⁸ M. Kančev, în „*Mariusa-Iztok*” *Arheologičeski proučvanija*, vol. 3, Radnevo, 1995, p. 44 (rez. englez) unde susține că mormintele nr. 1–4 din movila II aparțin bronzului târziu. Relatarea cred că trebuie reținută totuși cu oarecare rezerve.

²⁴⁹ C. Isăcescu, D. Burlacu, Ilfov – File de Istorie, București, 1978, p. 51 și fig. 9/1–2 unde sunt ilustrate câteva vase despre ale căror condiții de descoperire nu știm nimic.

²⁵⁰ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit und der Unteren Donau*, Bonn, 1976, Bd. I, p. 78, nr. 4.

²⁵¹ Diana Gergova, *Thracian burial rites of Late Bronze Age and Early Iron Age*, în J. Best, N. De Vries (eds.), *Thracians and Mycenaeans*, Proceeding of the Fourth InternCongr of Thracology, Rotterdam, 24–26 Sept. 1984, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1989, p. 231–240.

Primele morminte de la Zimnicea fuseseră descoperite în 1949, dar cimitirul propriu-zis a fost cercetat în anii 1967 și 1970. Așa cum s-au efectuat săpăturile, care, inițial, au avut alte obiective, cimitirul nu a fost dezvelit în întregime, față de grupul mai mare de morminte din sectoarele C2-C10, mai fiind descoperit un grup format din M.61–64 cercetate în sectorul C3 la circa 100 m SE și un mormânt singular descoperit în sectorul C13, la circa 150–160 m E, în felul acesta suprafața necropolei părând a fi fost destul de mare. Au fost descoperite 64 de morminte, corespunzând la 72 înmormântări. Resturile osteologice au fost examinate antropologic²⁵², cu această ocazie fiind puse în evidență mai multe morminte duble – M.27, 29, 31, 37, 41–42 și M.10 triplu. Cimitirul este plan, nefiind identificate niciun fel de amenajări exterioare. Condițiile de sol nu au permis precizarea formei gropilor, la fel ca și precizarea nivelului lor de săpare. După opinia autoarei săpăturilor, nu există în preajmă urme ale unei așezări corespunzătoare cimitirului.

Din punctul de vedere al tratamentului defuncțiilor, cimitirul este unitar, inhumafia fiind ritul funerar exclusiv. Structura necropolei nu are cum fi precizată, suprafața pe care a ocupat-o cimitirul fiind destul de mare, dar săpată doar în proporție de circa 30/%, între M.51, situat la extremitatea de NV și M.60, aflat la cea opusă fiind o distanță de circa 230 m (Pl. 425), spațiul intermediar nefiind afectat de cercetări. În sectoarele C2 și C10, unde au fost cercetate primele 59 de morminte, acestea nu se grupează distinct pe plan, eventuale grupări putând fi constituite din M.1, 3, 14, 16, 28–29 și 33, în colțul de sud, M.6–8 și 20, M.9–10, 18–19 și 22, M.41–42 și 51, dar faptul cu greu poate fi probat (Pl. 426).

Determinările antropologice au pus în evidență la unele dintre morminte o anume particularitate, căreia i s-a acordat o atenție specială: „*La suture lambdoïde présente souvent des wormiens plus ou moins nombreux, généralement asymétriques tant du point de vue de leur position que de leurs dimensions. Quelques unes de ces dispositions asymétriques sont rencontrées sous presque la même forme sur plusieurs crânes. Si le modalités de leurs transmissions héréditaires étaient bien connues, leur disposition aurait pu servir de vraie marquage pour établir certains rapports de parenté entre les sujets de cette série*”²⁵³. Mormintele la ale căror resturi osteologice s-au observat aceste anomalii sunt: M.4, 7, 8, 10, 17, 18, 21, 30, 35, 40, 41b. Cartarea acestor morminte nu are cum da rezultate concludente, eventual M.7–8 – primul ♀, iar al doilea ♂ – ar putea fi înmormântările unor rude, dar celelalte sunt cu totul răspândite, din poziția lor în plan neputându-se trage nici un fel de concluzie. De altfel supoziția privind relațiile de rudenie ale acestor înmormântări se sprijină pe o bază teoretică în continuă șubrezire²⁵⁴. Nici cartarea după grupele de sex/vârstă nu a oferit o imagine concludentă (Pl. 427).

Prin cele două procedee de analiză statistică spațială – tesselația Voronoi–Dirichlet–Thiessen și triangulația Delaunay (Pl. 429/1–2) – se pune în evidență o structură arbitrară – *random* – cu o valoare de –1.915 pentru coeficientul Clark–Evans, de 0.147 pentru Kolmogorov Distance D și de 0.881 pentru Randomness Probability. De altfel aceste analize statistice aplicate în acest caz, nu au cum avea o relevanță utilă, dat fiind faptul că ele pot fi aplicate numai pentru înmormântările din sectoarele C2 și C10, pe întregul areal presupus al cimitirului fiind inutilizabile.

Pentru 55 de morminte s-a putut preciza poziția defuncțiilor. Scheletele au fost descoperite zăcând chircite pe dreapta – 20 de cazuri (36.36%) – sau pe stânga – 35 de cazuri (63.64%) –, balanța demografică fiind oarecum în favoarea celor din urmă, ceea ce nu corespunde cu *sex ratio* stabilită pentru necropolă pe baza diagnozelor antropologice, care a dat 26.22% pentru bărbați și 21.31% pentru femei²⁵⁵. După grupele de sex/vârstă, dintre scheletele pe dreapta unul singur este masculin – M.4 (Pl. 428/1), opt sunt feminine, 9 sunt schelete de copii, iar pentru alte două nu există diagnoză antropologică. Pentru scheletele chircite pe dreapta, situația este oarecum diferită, bărbații fiind reprezentați prin 13 cazuri, femeile prin patru, copii prin 14 cazuri, iar pentru alte patru lipsește diagnoza antropologică. S-ar părea în această situație că poziția chircită pe stânga a fost rezervată defuncțiilor masculini, dar cazul M.4²⁵⁶ mai retează din avântul presupunerii.

În cimitirul de la Zimnicea există destule cazuri în care s-au păstrat doar craniile. Câteodată analiza antropologică a mai putut pune în evidență și resturi de schelet postcranial, ceea ce ar indica, eventual, că este vorba de schelete distruse poate de aciditatea solului. Dar rămân totuși 5 cazuri în care s-au găsit doar cranii –

²⁵² Olga Necrasov, Dacia NS 17, 1963, p. 99–125.

²⁵³ *Ibidem*, p. 117.

²⁵⁴ L-am consultat în această privință pe N. Mirițoiu de la Institutul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer”, care mi-a spus că aceste considerații, oarecum în circulație la nivelul anilor '70, nu mai sunt acceptate astăzi.

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 116.

²⁵⁶ După O. Necrasov și colab., este vorba de un „*jeune homme de 17–18 ans*”, cu o statură de 165–169 cm, cf. Necrasov et al., *op. cit.*, p. 100.

M.10c, un craniu de copil, M.12, un craniu de copil, M.22 cu aceeași situație, M.27, numai cu o mandibulă și o vertebră dorsală de bărbat și M.29a cu doar un craniu de bărbat²⁵⁷ –, toate punând problema dacă nu cumva ne găsim în fața unor înmormântări de cranii, ca atare, sau rezultate în urma manipulării postmortem a cadavrelor.

Mai relevantă se dovedește a fi analiza orientării mormintelor. Stocul de înmormântări pentru care s-a putut stabili orientarea este constituit din aceleași 55 de cazuri. Se poate observa că orientarea tuturor mormintelor este predilectă către VNV, indiferent de poziție sau grupele de sex/vârstă (PI. 428/2). De aici se poate desprinde o primă concluzie conform căreia, în cadrul standardului funerar al grupei Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna, atât cât se poate constata pe baza cimitirului eponim, modalitățile de dispunere a defuncțiilor erau diferențiate sexual numai în ceea ce privește poziția stânga/dreapta corespunzând la grupele bărbați/femei. Trebuie totuși avut în vedere posibilitatea ca, în cazul cercetării unei necropole similare, dar cu mai multe înmormântări și determinate antropologic corespunzător, numărul defuncțiilor masculini depuși pe dreapta să fie mai mare, ceea ce ar schimba situația.

O situație oarecum mai deosebită este cea pusă în lumină de mormintele duble. În trei cazuri este vorba de bărbat + copil – M.27a – ♂ + 27b – copil, M.29a – ♂ + 29b – copil, M.31a copil + 31b ♂ – și doar într-un singur caz – M.42a ♀ + 42b copil. În ce măsură aceste morminte pot pleda pentru o regulă de locație postmortem patrilineară pentru copii e greu de spus, dar cele trei cazuri trebuiesc reținute. Pentru M 10, triplu este vorba de un bărbat și două femei.

Din cele 72 de înmormântări, doar 40 au avut ceramică, de obicei un singur vas, cu excepția M.30, masculin, și a M.40, feminin, fiecare cu câte două vase. Nici în ceea ce privește obiceiul depunerii de vase alături de defuncți nu se întrevide o diferențiere după grupele de sex/vârstă. Astfel din cele 15 morminte masculine, 8 nu aveau vase, alte 7 aveau, pentru cele 14 morminte feminine, 6 nu aveau vase, în vreme ce alte 8 aveau. La copii, proporția este de 16 morminte fără vase, față de 17 cu câte un vas. De altfel și repertoriul formelor este constituit doar din două tipuri: cămile cu gura oblică cu o singură toartă – prezente în 19 morminte – și ceștile cu corp sferic cu două toarte supraînălțate trase din buză, așa zisele kantharoi – prezente în 23 de morminte. Cum în cele două morminte cu câte două vase, ceașca cu două toarte este asociată cu cana cu gură oblică, pare exclusă o diferențiere de ordin cronologic. Pe planul cimitirului nu se observă nici un fel de concentrare, arealele de distribuție ale celor două forme ceramice suprapunându-se (PI. 430).

Piese de port sunt reprezentate prin două inele de buclă din bronz – M.6 și 54, ambele de copii – și o tijă, probabil de la un ac din bronz, în M.10a, feminin. Alte piese de port sunt doi defensori perforați de suină în M.9, de copil, și o perlă din chihlimbar în M.21, de femeie. În sfârșit, mai trebuie amintite și oasele de porc din M.10b.

Privit în ansamblu, cimitirul de la Zimnicea scoate în evidență un standard funerar al grupei Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna diferit față de grupele contemporane și imediat învecinate la nord de Dunăre. Principala caracteristică iese în evidență prin lipsa unor forme de expresie funerară care să corespundă diferențierilor interne ale comunității, lipsă subliniată prin regula orientării unitare. Eventuala diferențiere de poziție după grupele de sex, ar reflecta deosebiri, firești, de ordin sexual, dar alte separări nu se întrezăresc. Lipsa pieselor de port sau a armelor, ar putea fi justificată prin depozitele corespunzătoare, care să conțin aceste artefacte, cum sunt, în afară de depozitul de la Sokol și, eventual, rapiera izolată de la Jonkovo²⁵⁸, depozitele de la Oinac²⁵⁹, Pobit Kămak, Vărbica, Zelju Voivoda etc.²⁶⁰, care ar putea sugera că armele și instrumentele, aveau un regim de depunere aparte, nefiind depuse în morminte, în acest fel atributele masculine/de luptător fiind exprimate pe alte căi, ca de altfel și pentru mediile învecinate. Că nu este vorba despre comunități izolate, autarhice, este dovedit, cel puțin, prin materialele ceramice Gârla Mare, Tei sau Bistreț–Îșalnița, care arată că aceste comunități participau într-o oarecare măsură la schimb. Cum însă cimitirul discutat acum nu a fost cercetat exhaustiv, iar altă descoperire funerară Zimnicea–Plovdiv–Čerkovna, cel puțin la fel de reprezentativă, nu avem încă la îndemână, standardul funerar al grupei astfel schițat este mai degrabă unul provizoriu.

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 102–107.

²⁵⁸ Vezi supra nota 243.

²⁵⁹ Silvia Marinescu-Bîlcu, *Dacia NS 7*, 1963, p. 517–526.

²⁶⁰ B. Hänsel, *op. cit.*, p. 25–47.

10.5 ÎNMORMÂNTĂRILE CULTURII BELEGIȘ

Cultura Belegiș a fost denumită astfel după cimitirul de incinerare din localitatea respectivă, situată pe Dunăre la mică distanță către nord de Belgrad²⁶¹. Unii autori români folosesc termenul de cultura Cruceni-Belegiș, după necropola de incinerare de la Cruceni²⁶². Descoperiri care astăzi pot fi încorporate grupei Belegiș erau cunoscute de mai multă vreme²⁶³, dar încadrarea lor corectă nu era posibilă în stadiile mai vechi de documentare. Cea mai importantă dintre acestea este reprezentată de cimitirul de incinerare de la Dubovac²⁶⁴, în a cărui compoziție intră atât morminte Žuto Brdo, cât și morminte Belegiș. Aria culturii Belegiș a fost destulă de întinsă, de-a lungul Croației răsăritene – Slavonia – parțial în nordul Serbiei, apoi prin Vojvodina și Banatul sârbesc până la Porțile de Fier, iar de aici în actualul Banat românesc, unde atinge pantele munților. În 1939 a fost discutat prima oară și un mormânt de incinerare de la Zschornowitz, în Sachsen-Anhalt, Germania, descoperit pe la sfârșitul sec. XIX, al cărui inventar – un vas bitronconic, o ceașcă cu o toartă supraînălțată (Fig. 15), un ac cu cap profilat și un fragment de piesă din bronz – îl apropie cât se poate de mult de grupa Belegiș²⁶⁵. Descoperirea, emoționând firesc pe specialiștii germani la vremea aceea, a rămas însă necunoscută celor sârbi sau români, deși importanța ei nu poate fi trecută cu vederea.

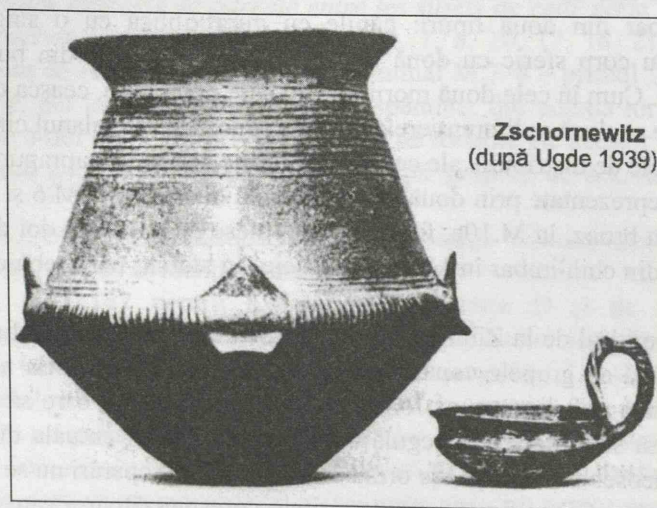

Figura 15

²⁶¹ B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974, p. 455–464; M. Garašanin, în *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. 4, Sarajevo, 1983, p. 668–684; N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Novi Sad-Beograd, 1983, p. 91–107; idem, în vol. F. Drașovean, (red.), *Festschrift Lazarovici...*, Timișoara, 2001, p. 311–321.

²⁶² S. Morintz, *Contribuții arheologice...*, București, 1978, p. 40–45, cu o interpretare azi depășită; A. Vulpe, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, p. 277–278.

²⁶³ M. Wosinsky, *Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*, Berlin, 1904; B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás eltti időkből*, III, Temesvár, 1906; M. Vasić, *Starinar* 5, 1910, p. 1–207; idem, *Starinar* 6, 1911 (1914), p. 1–93; Nestor, *Der Stand...*, p. 113–114; D. Garašanin, *RadVojMuz* 3, 1954, p. 67–73; M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. Überblick über der Stand der Forschung 1958*, BerRGK 39, 1958, p. 1–30; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968.

²⁶⁴ Vasić, *op. cit.*, loc. cit. Vezi și B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, BAMA 7–8, Bonn, 1968, p. 133–142.

²⁶⁵ H. Ugde, *Bronzezeitliche Kulturgruppen im mittleren Elbegebiet*, Leipzig, 1939, p. 57, fig. 30; W. Schulz, *Vor- und Frühgeschichte Mitteldeutschlands*, Halle, 1939, p. 126, fig. 151; G. Kossack, în vol. J. Chochorowski (red.), *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Kraków, 1996, p. 293–316 și fig. 1, cu inventarul complet, care discută pe larg mormântul, în relație cu descoperirile de vreme HaA din Europa Centrală precum și cu cele de la Susani și Ticvaniu Mare din România.

Și în cazul acestei grupe baza documentară fiind constituită cu precădere de descoperirile funerare, unele dintre ele fiind întinse cimitire plane de incinerare, uneori cu peste o sută și mai bine de înmormântări, așezările sunt puțin cunoscute. Dintre puținele stațiuni Belegiș cercetate, cea de la Gomolava este, de departe, cea mai importantă, nivelurile IVb–c aparținând etapei a doua a acestei grupe²⁶⁶. Din conținutul material al culturii se pot deduce relații cu mediile epocii bronzului din Pannonia, pe seama cărora poate fi pusă parțial și apariția grupeii Belegiș. Importantă este și relația cu grupa Vatina, atât în ceea ce privește originea grupeii Belegiș²⁶⁷, așezări Vatina fiind atestate în Vojvodina, la Feudvar²⁶⁸ sau în Banatul românesc la Cornești²⁶⁹. Dar poate cea mai importantă, cel puțin din punctul de vedere al demersului de față, este relația cu grupa Žuto Brdo–Gârla Mare, după unele opinii grupa Belegiș, cu o durată mai lungă, înlocuind-o pe cea din urmă în cea mai mare parte a ariei acesteia²⁷⁰, în timp ce după altele cele două culturi au evoluat paralel în arii diferite²⁷¹.

Întreaga cultură Belegiș este apreciată ca evoluând de-a lungul a două faze distincte, prima caracterizată prin ceramica decorată cu șnurul fals, în vreme ce faza a doua este caracterizată prin ceramica canelată, cu forme în care domină vasele bitronconice²⁷², repertoriu ceramic care anunță pe cel specific complexului hallstattian timpuriu. Din această perspectivă cultura Belegiș pare să fi avut o importantă contribuție la constituirea complexelor arheologice ale începutului epocii fierului pe o arie întinsă. Este vorba în special de complexul Gáva, situat imediat la nord și destul de mult îndatorat, din punctul de vedere al repertoriului de forme și decorație, grupului Belegiș²⁷³. O extensie, cel puțin a tradițiilor ceramice Belegiș și de-a lungul Dunării, în aval, către Câmpia Română, este dovedită mai întâi de apariția grupului Bistreț–Ișalnița, care-i datorează o bună parte din olărie²⁷⁴, iar apoi de mai multe descoperiri atribuite așa numitei culturi Vârtop din Oltenia²⁷⁵, dar și prin descoperiri mai îndepărtate din Muntenia²⁷⁶.

Tradițional, cultura Belegiș se instalează cândva către sfârșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului, evoluția sa încheindu-se dincolo de finalul perioadei târzii. Dacă în sistemul cronologiei relative, poziția grupeii nu comportă discuții, părerile fiind unanime în ceea ce privește apartenența la bronzul târziu și la începutul primei epoci a fierului, în ceea ce privește cronologia absolută, abia în ultima vreme datările cu radiocarbon au permis o circumscriere mai strânsă a duratei culturii Belegiș. O primă împărțire pe etape ordonate într-o cronologie absolută a încercat mai de mult I. Todorović, în special pe baza ceramicii din cimitirul de la Beograd-Karaburma. După opinia sa, întemeiată însă pe „date istorice” cu totul discutabile astăzi, cimitirul de la Karaburma a evoluat de-a lungul a 4 faze, în intervalul 1550–760²⁷⁷ a. Chr. După B. Hänsel, același cimitir se poate plasa în etapele MDII-SDI ale sistemului său cronologic²⁷⁸. După Ph. Della Casa, care a folosit și datele radiocarbon de la Velika Gruda, cea dintâi din mormântul 2, UZ-3560 – 3120±65 BP, și apoi alte două din stratul B2 UZ-2695 – 3070±60 BP și UZ-2450 – 3035±75 BP²⁷⁹, care, calibrate în

²⁶⁶ N. Tasić, în vol. N. Tasić, J. Petrović (Hrsg.), *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, 1988, p. 51–57.

²⁶⁷ B. Brukner et al., *op. cit.*, p. 462–464; Tasić, *op. cit.*, p. 89–92.

²⁶⁸ B. Hänsel, P. Medović (Hrsg.), *Feudvar I. Das Plateau von Titel und die Šajkskaška*, PAS 13, Kiel, 1998.

²⁶⁹ Ortansa Radu, SCIV 24, 1973, 3, p. 503–502.

²⁷⁰ B. Brukner et al., *op. cit.*, p. 461–462. Mai de mult, I. Nestor, *Istoria României*, vol. I., București, p. 110, afirma că grupa Gârla Mare nu depășește perioada mijlocie a epocii bronzului; I. Chicideanu, Dacia NS 30, 1986, 1–2, p. 47.

²⁷¹ D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 181–182, care consideră că evoluția culturii Gârla Mare a fost de lungă durată spre sfârșitul epocii bronzului intrând în „procesul de hallstattizare”; S. Morintz, *op. cit.*, p. 31–37, 44–45; M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993, p. 150–163, care și-a însușit în întregime opinia lui Morintz.

²⁷² N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje...*, p. 91–101, care numește etapa a doua a culturii ca *Belegiș–Gáva*; idem, în Drașovean, (red.), *Festschrift Lazarovici...*, p. 311–321, unde detaliază periodizarea culturii și numește, de data aceasta, faza a doua drept Belegiș–Bobda. Vezi pentru etapa Belegiș II și S. Forenbacher, în H. Ciugudean, N. Boroffka (ed.), *The Early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in south-eastern Europe*, p. 49–62.

²⁷³ Amalia Mozsolics, AAH 8, 1957, p. 119–156; T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984, p. 58–64; L. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000.

²⁷⁴ I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 7–47.

²⁷⁵ I. Motzoi-Chicideanu, Dacia NS 43–45, 1999–2001 (2003), p. 197–229.

²⁷⁶ Cum este cazul vasului în care au fost găsite o parte din piesele „depozitului” de la Dridu, cf. Viorica Enăchiuc, în vol. T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, p. 295 și fig. 15, desenul vasului fiind făcut de N. Boroffka.

²⁷⁷ J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II – nekropola bronzabog doba*, Beograd, 1977, p. 143–158. Vezi și critica la Chicideanu, *op. cit.*, p. 32.

²⁷⁸ B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, p. 136–137, la vremea aceea descoperirile Belegiș nu fuseseră încă diferențiate de cele ale grupeii Vatina.

²⁷⁹ Margarita Primas, *Velika Gruda. Hügelgräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, UPA 32, Bonn, 1996, p. 48.

domeniul 2 sigma, se aşază în intervalele 1530–1210 BC, 1460–1120 BC şi, respectiv, 1450–1050 BC, durata cimitirului de la Karaburma poate fi plasată în intervalul 1450/1400–1200/1150 BC²⁸⁰. În opinia lui Ch. Pare, prima etapă a grupei Cruceni–Belegiş este contemporană cu ultimele manifestări Źuto Brdo–Gârla Mare şi grupul Bistreţ–Işalniţa în intervalul 1300–1200 a.Chr., în vreme ce etapa a doua, ilustrată prin cimitirul nepublicat de la Bobda, este plasată între 1200–1100, vreme în care grupa Gârla Mare nu mai exista²⁸¹. Foarte importantă este data ¹⁴C din nivelul IV al aşezării de la Gomolava – cu ceramică canelată specifică etapei a doua a culturii Belegiş –, GrN-7370 – 3155±55 BP²⁸², care calibrată în domeniul 2 sigma se plasează în intervalul 1540–1290 BC²⁸³. Avem ca atare suficiente temeiuri să considerăm pentru cultura Belegiş o durată ce se poate plasa, în linii mari, în intervalul 1500–1200 a.Chr., ultimei etape putându-i fi atribuite şi unele depozite de bronzuri cum este cel de la Cornuţel²⁸⁴ de pildă. O contribuţie recentă privind cronologia relativă a grupei Cruceni–Belegiş subliniază datarea primei etape a grupei cândva la aceeaşi vreme cu etapa II a grupei Źuto Brdo–Gârla Mare. Aceasta din urmă fiind apoi înlocuită de grupul Bistreţ–Işalniţa apărut ca rezultat al înaintării comunităţilor Belegiş de-a lungul Dunării²⁸⁵. Ceva mai problematic este sfârşitul real al fenomenului care cu greu poate fi distins de grupele ceramice specifice începutului epocii fierului, dintre care cel mai însemnat este cel denumit Gáva..

Descoperirile funerare Belegiş sunt destul de numeroase, pentru zona care interesează în cadrul discuţie de faţă fiind în număr de 51.

Descoperiri funerare Belegiş:

1. Banatska Palanka (Cat. 42);	26. Moldova Nouă (Cat. 613a);
2. Banloc (Cat. 47);	27. Mramorak (Cat. 619);
3. Belegiş (Cat. 75);	28. Munar (Cat. 621);
4. Beograd-Rospi Čuprija (Cat. 79);	29. Nerău (Cat. 631);
5. Beograd-Karaburma (Cat. 80);	30. Orešac III (Cat. 667);
6. Berzasca (Cat. 90);	31. Pančevo-Vojlovica (Cat. 695);
7. Biled (Cat. 98);	32. Parţa (Cat. 702);
8. Bobda (Cat. 107);	33. Peciu Nou (Cat. 709);
9. Cenad (Cat. 195);	34. Rudna (Cat. 796);
10. Checea (Cat. 204);	35. Secusigiu (Cat. 849);
11. Cherestur (Cat. 208);	36. Stamora Moraviţa (Cat. 874);
12. Chişoda (Cat. 215);	37. Starčevo (Cat. 876);
13. Ciacova (Cat. 215);	38. Surčin (Cat. 898);
14. Comloşu Mare (Cat. 239);	39. Sviniţa (Cat. 902);
15. Cruceni (Cat. 268);	40. Şag (Cat. 907);
16. Denta (Cat. 304);	41. Şandra (Cat. 908);
17. Deta (Cat. 312);	42. Ticvanu Mare (Cat. 953);
18. Dubovac (Cat. 329);	43. Timişoara-Fratelia (Cat. 954);
19. Foeni (Cat. 363);	44. Timişoara-Parcul central (Cat. 955);
20. Gaj (Cat. 366);	45. Vajuga (Cat. 1008);
21. Hinova (Cat. 447);	46–48. Vatin (Cat. 1029–1031);
22. Ilanđa (Cat. 477);	49. Voiteni (Cat. 1070);
23. Jimbolia (Cat. 496);	50. Vrani (Cat. 1073);
24. Liubcova (Cat. 543);	51. Vršac (Cat. 1075).
25. Livezile/Tolvădia (Cat. 547);	

²⁸⁰ Ph. Della Casa, *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)*, UPA 33, Bonn, 1996, p. 171–174.

²⁸¹ Ch. Pare, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.)*, JahrRGZM 45, 1998, p. 408–412. Autorul a preluat însă, fără mult discernământ, o serie de opinii puţin întemeiate, cum ar fi grupuşculele propuse de M. Gumă, în *Civilizaţia primei epoci a fierului*.

²⁸² Waterbolk, în vol. N. Tasić, J. Petrović, *op. cit.*, p. 119–121.

²⁸³ Calibrare cu programul OxCal v. 3.10.

²⁸⁴ M. Petrescu-Dimboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, p. 55 şi pl. 35/1–10; 36/1–2.

²⁸⁵ A. Szentmiklosi, *Analele Banatului SN, Arheologie-Istorie* 14, 2006, 1, p. 229–269.

Din punct de vedere chorologic se poate constata desimea acestor descoperiri funerare care acoperă destul de uniform aria Belegiș acum în discuție (Pl. 431). Către vest aria este mai extinsă, dar descoperirile din acele părți, ieșind din spațiul acum discutat, nu au fost cartate. Cele mai sud-estice descoperiri sunt cele de la Hinova și Vajuga. În ambele cazuri însă, situațiile nu sunt dintre cele mai clare, de unde și interpretările uneori pripite și, prin aceasta discutabile. Pătrunderea de-a lungul clisurii Dunării, documentată prin cele două descoperiri menționate, s-a oprit nu departe de ieșirea fluviului din defileu, în aval grupa Belegiș determinând, prin contribuția la apariția grupului Bistreț-Ișalnița, sfârșitul grupei Gârla Mare.

În ceea ce privește caracterul cercetării, circa 44% din descoperirile funerare Belegiș provin din cercetări arheologice, un stoc foarte mare însă fiind cel rezultat din cercetări de suprafață sau descoperiri accidentale (Fig. 16). Cum însă stocul principal de înmormântări operaționale a fost descoperit în cursul unor săpături sistematice sau de salvare, calitatea documentării din punctul de vedere al caracterului cercetării este mulțumitoare. Ceea ce reduce însă din valoare este modul în care rezultatele acestor cercetări au fost puse în circulație. Astfel pentru Dubovac nu există încă o repertoriere corectă a tuturor inventarelor, acestea fiind depozitate separat de mai multă vreme²⁸⁶. Cimitirul de la Bobda (Cat. 107) este practic inedit, cel de la Cruceni (Cat. 268) este publicat parțial, iar rezultatele săpăturilor sistematice de la Peciu Nou (Cat. 709), Timișoara-Fratelia (Cat. 954) sau Voiteni (Cat. 1 070) nu au fost nici ele introduse în circuit²⁸⁷.

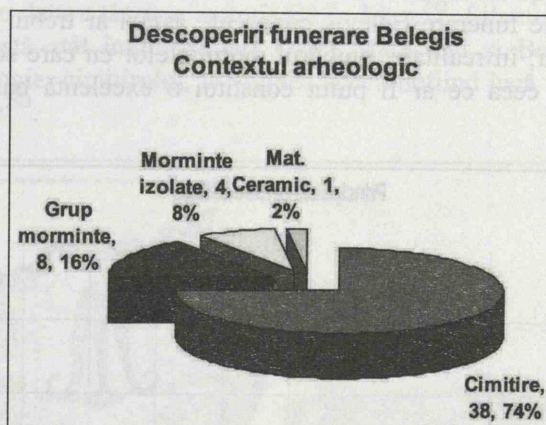

Figura 16

În ceea ce privește contextul arheologic al descoperirilor funerare Belegiș, cea mai mare parte sunt cimitire (circa 74%), unele chiar foarte întinse cu multe complexe mortuare, cărora le urmează grupurile de morminte (circa 16%) (Fig. 17). Este cât se poate de clar că puținele morminte izolate sau materiale ceramice interpretate ca resturi de morminte nu reflectă o realitate arheologică, specificul grupei Belegiș fiind depunerea defuncțiilor în cimitire întinse, uneori fiind probat faptul că se aflau în preajma așezărilor.

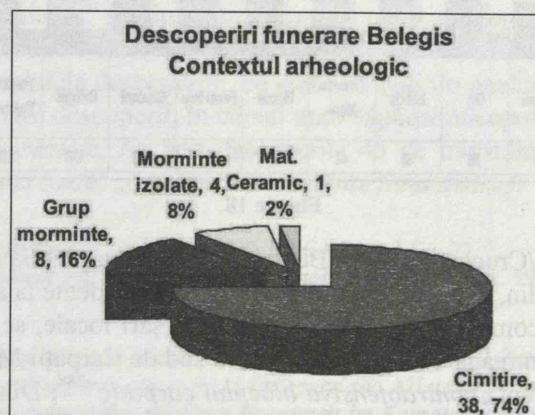

Figura 17

²⁸⁶ Vezi de pildă pentru o serie de materiale de la Dubovac, rămase inedite, Monica Șandor-Chicideanu, I. Chicidea-nu, *Analele Banatului* 2, 1993, p. 151–169.

²⁸⁷ În ultimii ani au mai apărut câteva date pentru patru morminte de la Voiteni, cf. A. Szentmiklosi, *Analele Banatului* SN 6, 1998, p. 197–207 și pentru un singur mormânt de la Peciu Nou, cf. idem, *Analele Banatului* SN 14, 2006, 1, p. 229–269.

Dar, din nou, aceasta este doar aparentă, căci, așa cum am menționat, pentru cinci necropole, unele de mare întindere cum este cea de la Timișoara-*Fratelia* cu peste 270 de morminte, nu există informații, decât, cel mult parțial, cum este cazul la Cruceni și Bobda, iar în cazul celui de la Gaj (Cat. 366), cercetările sunt foarte vechi și punerea în circulație a rezultatelor nu corespunde standardelor moderne de cercetare.

După numărul înmormântărilor cercetate (Fig. 18), între cimitirele cunoscute, astăzi se distinge în primul rând cel de la **Timișoara-*Fratelia***, despre care se știe doar că avut mai mult de 270 de morminte, dar, nefiind publicat, trebuie omis din discuție. Cimitirele de la Beograd-*Karaburma*, Pančevo-*Vojlovica* și Belegiș, cu 229, 183 și, respectiv, 178 de morminte, constituie în fapt baza documentării pentru studiul comportamentului funerar al grupei, căci cimitirele de la Cruceni sau Bobda, deși des discutate nu sunt publicate decât parțial în primul caz, cel de-al doilea fiind practic necunoscut. Relativ recent introdus în circulația științifică, cimitirul de la Ticvaniu Mare aduce o foarte bună completare documentării privind complexele mortuare Belegiș, chiar dacă autorul săpăturii îl consideră ca reprezentativ pentru o mică grupă restrânsă teritorial. Am arătat deja care este situația pentru mica necropolă de la Gaj. În cazurile cimitirelor de la Peciu Nou și Voiteni ne găsim din nou în fața unor monumente necunoscute. Deși cu doar 23 de morminte descoperite, cimitirul de la Beograd-*Rospi Čuprija* completează cât se poate de oportun informația oferită de marele cimitir de la *Karaburma*, căci indică, fiind situat la mică distanță de cel de la *Karaburma*, că zona funerară a fost cu mult mai întinsă. Dacă ținem cont de toate descoperirile funerare Belegiș cunoscute astăzi ar trebui să avem la dispoziție aproape 2000 de complexe mortuare, dar, în realitate, numărul mormintelor cu care se poate lucra este abia de 517, ceea ce este cam un sfert din ceea ce ar fi putut constitui o excelentă bază de date pentru examinarea comportamentului funerar.

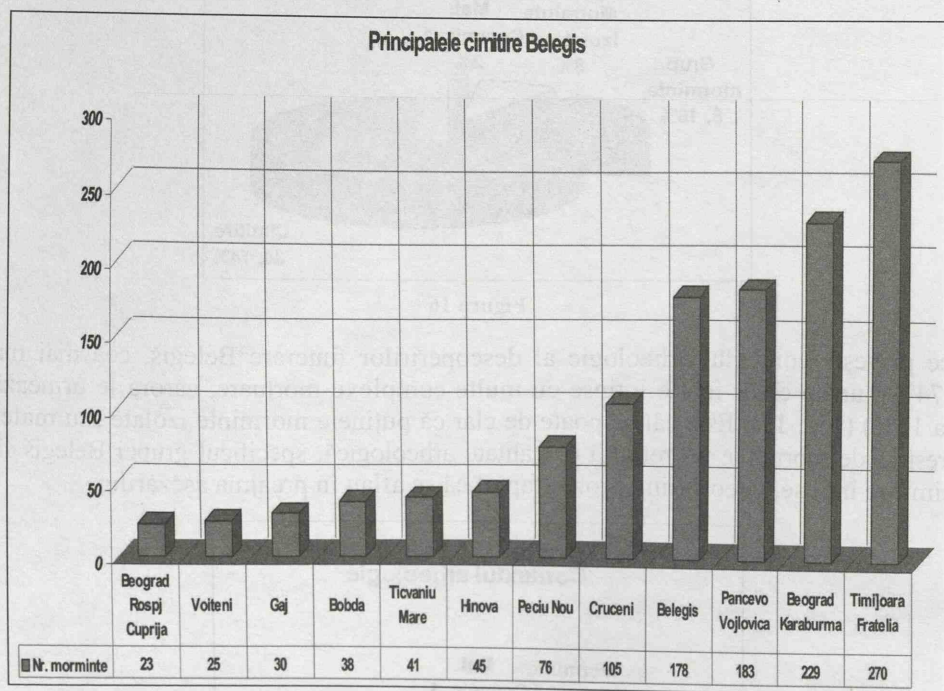

Figura 18

Conținutul grupei Belegiș/Cruceni–Belegiș/Belegiș–Bobda/Belegiș–Gáva, ca și poziția cronologică îi conferă o importanță de prim ordin, în special datorită contribuției evidente la apariția complexului hallstattian timpuriu cu ceramică canelată, complex care, sub diverse înfățișări locale, se extinde către nord-est în pusta maghiară sau spre răsărit peste întreaga Transilvanie ca și la sud de Carpații Meridionali, în cadrul a ceea ce a fost denumită, foarte potrivit, drept „*contraofensiva blocului carpatic*”²⁸⁸. Din această perspectivă, cercetarea comportamentului funerar al culturii Belegiș este greu de făcut doar în comparație cu grupele specifice epocii bronzului, chiar a celor cantonate integral în perioada târzie a epocii. Cel puțin pentru ceea ce se acceptă cvasiunanim ca fiind etapa a doua/faza a doua a grupei Belegiș, complexele funerare ce-i pot fi atribuite trebuiesc examinate într-un context mai larg și cu totul diferit, prin comparație chiar și cu puținele înmormântări ale

²⁸⁸ I. Nestor, în vol. E. Condurachi (red.), *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, București, 1970, p. 74.

începutului epocii fierului cunoscute pentru spațiul în discuție. Acesta este motivul pentru care încerc să restrâng discuția asupra comportamentului funerar al acestui important fenomen arheologic.

Una dintre problemele ce trebuie totuși discutate, chiar pe scurt, este cea referitoare la modul în care grupa Belegiș s-a instalat pe jumătatea de apus a grupei Žuto Brdo–Gârla Mare, la modul în care și-a manifestat cu forță individualitatea ducând la apariția grupului Bistreț–Ișalnița pe restul ariei Gârla Mare. Raportul dintre cele două grupe poate fi însă bine limpezit pe baza câtorva cimitire cum sunt cele, de la vest spre est, de la Surčin, Dubovac, Liubcova, Vajuga și Hinova, ca să dau doar câteva exemple, unde, pe baza inventarelor, pot fi distinse morminte tipice Žuto Brdo–Gârla Mare, ca și morminte cu inventare ceramice, din nou tipice, dar de data aceasta cu olărie Belegiș pe baza cimitirului de la Liubcova. O serie de morminte descoperite în necropola situată chiar pe malul Dunării, au un inventar constituit din vase cu forme și decor asemănătoare celor tipice grupei Gârla Mare²⁸⁹. La Surčin se știe că în cimitirul atribuit „culturii câmpurilor de urne”, în afara celor Belegiș, majoritare, au existat și morminte cu inventare Žuto Brdo²⁹⁰. La Dubovac am văzut că există înmormântări specifice ambelor grupe²⁹¹. Cimitirul de la Liubcova-*Žiglărie* este considerat ca aparținând în întregime culturii Gârla Mare. Dar tot în același cimitir mai există și morminte al căror inventar ceramic le asigură apartenența la grupa Belegiș, cum e cazul, de pildă, pentru M.41 (Fig. 19) și, cu foarte multă probabilitate, aceeași apartenență având și faimosul M.15, considerat „depozit/mormânt de meșter” și care a fost des invocat pentru o datare târzie a culturii Gârla Mare²⁹². Situația de la Liubcova repetă astfel pe cea de la Dubovac, unde există atât înmormântări Gârla Mare, cât și Belegiș, fapt care l-a încurcat pe B. Hänsel în deslușirea cronologiei cimitirului, la vremea aceea nefiind încă făcută diferența dintre cele două categorii de materiale ceramice²⁹³.

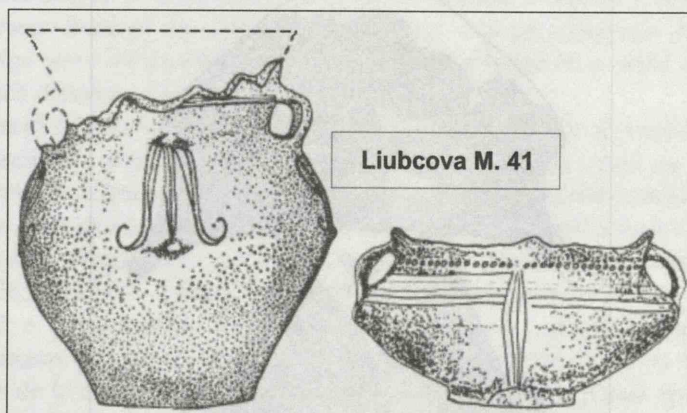

Figura 19

O situație cu totul specială o constituie cimitirul de la **Hinova** (Cat. 447). O cercetare puțin sistematică și o punere în circulație de mântuială²⁹⁴ sau interpretări paradigmatică²⁹⁵ opresc pentru moment orice strădanii de a înțelege importantul monument. Nu există un plan corect întocmit al necropolei și nici un fel de plan sau fotografii publicate pentru mormintele descoperite, cu atât mai puțin o analiză antropologică. În momentul de față se știe doar că la Hinova a fost descoperit, în cursul unor săpături începute în 1976 și având ca obiectiv un castru roman, un cimitir de incinerare. Au fost descoperite 45 de morminte de incinerare în urnă, dar s-a apreciat că cimitirul a putut fi mai mare: „o parte din morminte fiind distruse atunci când a fost nivelat terenul

²⁸⁹ M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, Timișoara, 1997, p. 66–67, și pl. 74–77.

²⁹⁰ K. Vinsky-Gasparini K., *Kultura polja sa zarama u severnoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973; Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje...*, p. 91–92.

²⁹¹ Vezi supra nota 264.

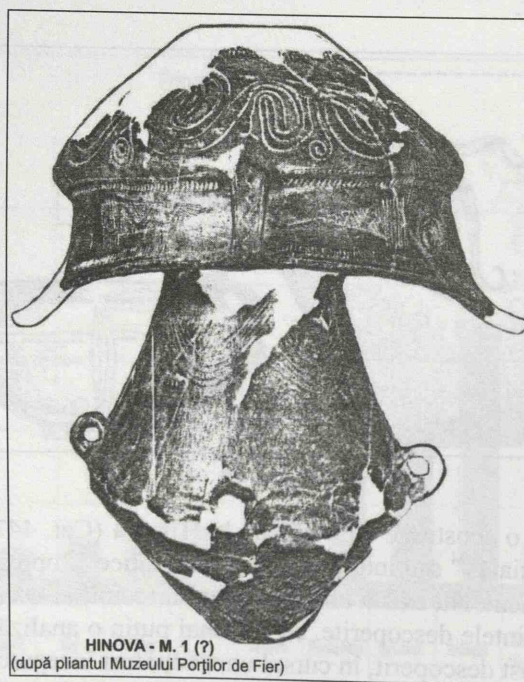
²⁹² M. Gumă, *op. cit.*, pl. 79 și p. 67 unde a afirmat chiar că: „sfârșitul culturii Žuto Brdo–Gârla Mare în sudul Banatului românesc ar putea fi plasat undeva în prima parte a fazei HaA1 (începutul sec. XII a.Chr.)”.

²⁹³ B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, vol. I, loc. cit. și în vol. II, anexa 13, unde se vede că pentru Dubovac nu a separat inventarele Gârla Mare de cele Belegiș; idem, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 62–65.

²⁹⁴ M.. Davidescu, *Thraco-Dacica* 2, 1981, p. 7–22; idem, *SympThrac* 2, 1984, p. 11.

²⁹⁵ M.. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, p. 177–179, unde, după ce a considerat o posibilă evoluție a cimitirului în două etape, prima contemporană încă cu Gârla Mare, iar a doua specifică Hallstatului timpuriu, a mai încercat să construiască „grupa Hinova–Balta Verde–Mala Vrbica” ca specifică începutului epocii fierului în sud-vestul României.

pentru amenajarea fortificației romane târzii,... iar alte morminte mai există încă în terenul din grădinile oamenilor din sat”. Au fost descoperite câteva morminte duble, astfel fiind apreciate M.1 și 19, ca și un mormânt simbolic – M.27 – lipsit de resturi calcinate. Cu privire la structura complexelor funerare s-a afirmat că „fiecare mormânt având o urnă principală, iar alături alte vase precum castroane, căni, cești, vase mai mici, etc.”. În câteva morminte au fost descoperite piese din metal, fiind amintite „cuțite, ace, brățări, un topor și o lamă de briceag (sic!) din bronz”. Din datele „preliminare” reiese că majoritatea vaselor folosite ca urne erau bitronconice. În cazul M.1, „capacul de la urna mormântului nr. 1 este de certă factură Gârla Mare”²⁹⁶ (Fig. 20). „Tezaurul” descoperit într-un vas bitronconic decorat cu caneluri, cuprindea mai multe piese de port, între care o diademă, brățări de diferite tipuri din bandă sau sârmă, un manșon, pandantive, perle, sârme, etc., toate din aur, a fost atribuit culturii Insula Banului²⁹⁷, dar este cu totul evident că a făcut parte din cimitirul de incinerare, depunerea atestând un obicei legat de practicile funerare la fel cu așa zisul „depozit” sau „mormânt de meșter” din cimitirul Belegiș de la Liubcova²⁹⁸. Decorul de pe castronul-capac din M.1 și figurina antropomorfă menționată pentru un alt mormânt²⁹⁹ pot atesta o anume contemporaneitate Belegiș faza I cu ultimele manifestări Gârla Mare, la fel cum o indică de altfel și unele cești de tip kantharos prevăzute cu protome din unele morminte de la *Karaburma*³⁰⁰. În cimitirul de la Beograd-*Karaburma* urnele decorate din M.57, 61 și 277³⁰¹ au fost considerate ca fiind de tip *Žuto Brdo*, dar motivele sunt specifice Belegiș I. Din exemplele citate trebuie reținut, în afara succesiunii dintre cele două fenomene arheologice, și păstrarea de către comunitățile Belegiș a acelorași zone funerare ceea ce, cel puțin pentru zona estică a grupei, așa cum reiese din cazurile citate, poate constitui unul dintre elementele de standard funerar.

HINOVA - M. 1 (?)
(după pliantul Muzeului Porților de Fier)

Figura 20

De departe, cimitirul de la **Beograd-*Karaburma*** rămâne pentru încă destulă vreme documentul cel mai potrivit pentru examinarea comportamentului funerar al culturii Belegiș. Cercetat în cursul anilor 1958–1963, cimitirul este plasat într-un cartier din extremitatea nordică a Belgradului, chiar pe malul drept al Dunării, unde începuseră deja construcțiile unor blocuri de locuințe. Cu această ocazie au fost descoperite primele vestigii care au determinat începerea săpăturilor arheologice. Situația din teren era însă din capul locului

²⁹⁶ M. Davidescu, *op. cit.*, și comunicarea ținută în cadrul sesiunii Institutului de Tracologie, în 23–24 oct. 1994 la Turnu Severin.

²⁹⁷ M. Davidescu, *Thraco-Dacia* 2, 1981, p. 7–22 și fig. 1–12.

²⁹⁸ M. Gumă, *op. cit.*, p. 162.

²⁹⁹ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului...* p.

³⁰⁰ Todorović, *op. cit.*, cum e cazul M.266, descris la p. 82–83 și cu inventarul ilustrat la p. 89.

³⁰¹ *Ibidem*, p. 144, iar apoi M.61 descris la p. 13 și urna ilustrată la p. 15, M.277 descris la p. 86 și ilustrația urnei la p. 97, M.54 nefiind nici descris și nici ilustrat.

ingrată, căci nu a fost posibilă o cercetare coerentă pe suprafețe mari, dinamica săpăturilor fiind impusă de ritmul construcțiilor și de amplasarea acestora. Planul cimitirului, așa cum a fost redactat și publicat de către J. Todorović, conducătorul săpăturilor de la *Karaburma*, nu are în consecință cum reflecta o realitate preistorică ci doar ceea ce a mai putut fi salvat și înregistrat ca atare în sec. XX. În totalitate au fost descoperite 229 de morminte ce pot fi atribuite culturii Belegiš³⁰². Resturile osteologice nu au fost determinate antropologic.

După autorul săpăturii este vorba de „șase” cimitire distincte, dar acestea sunt de fapt grupări de morminte așa cum s-au evidențiat în cursul săpăturilor, condiționate de lucrările de construcții, multe complexe funerare nefiind înregistrate, fie pentru că au fost distruse, fie pentru că nu au putut fi cercetate. Pe de altă parte pe cartarea făcută de Todorović figurează câteva morminte al căror număr a fost trecut de două ori, astfel că planul pe care îl avem la îndemână este cu totul discutabil (PI. 432 cu planul lui Todorović și PI. 433 cu planul restituit de mine). Mai trebuie adăugat și faptul că „cimitirul” de la *Rospi Čuprija*³⁰³ este situat la mică distanță de cel de la *Karaburma*, cele două cartiere belgradene fiind despărțite doar de cursul pârâului Mirijeovski³⁰⁴. Nu există informații de ordin geologic privind cursul acestui pârâu, spre a putea vedea în ce măsură, cursul de apă, existând și la sfârșitul epocii bronzului, a fost folosit ca delimitare între două zone funerare contemporane, dar distincte, sau nu. De altfel, prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay se obțin valori neobișnuite pentru coeficienții de analiză statistică spațială, cum este cazul valorii de –12.281 pentru coeficientul Clark–Evans, care indică un grad de concentrare pe grupe – *clusters* – a cimitirului cu totul de excepție (PI. 434/1–2). Pe planul redactat de Todorović nu sunt trecute limitele săpăturilor, unele dintre morminte sunt trecute de două ori, iar din câteva din fotografiile publicate este evident că zona funerară nu a putut fi săpată integral³⁰⁵. În aceste condiții planul nu are cum ajuta la deslușirea sistemului de organizare a cimitirului. Există o foarte scurtă și nesusținută cu probe mențiune conform căreia : „*To the north of these cemeteries, along the former bank of the Danube, settlements with pit-dwellings from Eneolithic, the Bronze Age and the Early Iron Age were discovered*”, ceea ce ne poate îndemna în a crede că așezarea corespunzătoare necropolei s-a aflat la mică distanță. Așa o fi...

O cartare a mormintelor separate după decorul „șnurat” sau canelat al vaselor folosite ca urnă³⁰⁶ oferă însă o imagine interesantă. Se poate observa astfel că mormintele cu urne cu decor „șnurat” se găsesc concentrate în partea centrală a cimitirului, în vreme ce mormintele cu urne canelate sunt situate periferic, în special către NE–E–SE și doar două în colțul de NV (PI. 435). În interiorul masei de morminte situate central, pe baza apropiierilor ce pot fi făcute între motivele decorative se pot distinge eventual alte câteva grupe: a. – grupul constituit din M.265–266; b. – grupul mormintelor 200, 205, 208, și 209; c. – grupul M.147, 204, 238; d. – mormintele 240–242; e. – mormintele 239 și 248; și, în sfârșit, f. – grupul alcătuit din M.87, 88 și 89, ceea ce ar putea indica o organizare pe parcele de clan/familie³⁰⁷ (PI. 436). Dezvoltarea ulterioară a cimitirului pare să se fi făcut pornindu-se de la mormintele mai vechi, în jurul cărora s-au plasat apoi înmormântările mai noi, cu urne cu decor canelat, reflectând astfel o dezvoltare polinuclear-radială a zonei funerare. De un real folos pentru verificarea acestei ipoteze ar fi fost, mai întâi precizarea limitelor suprafețelor de cercetare deschise, iar apoi diagnozele antropologice, dar lipsa lor lasă problema în ceață...

Cu totul comparabil cu cimitirul de la *Karaburma*, prin suprafața ocupată și numărul înmormântărilor este cel de la *Pančevo-Vojlovica Rafinerija 2*. Cercetat, de asemenea, în cursul unor săpături de salvare din 1980, cimitirul se găsea plasat în apropierea Dunării, pe malul stâng. Condițiile de cercetare au fost din nou deosebit de ingrate, ceea ce a condiționat înregistrarea detaliilor privind structura internă a mormintelor, adâncimile ca și numărul mormintelor. Suprafața cercetată a fost de circa 6 000 mp, autorul săpăturii considerând că cele mai nordice morminte se găseau la limita cimitirului, dincolo de care crede că este probabil să se fie aflat așezarea corespunzătoare cimitirului afirmând că: „*und es hat die Schaffung einer festen Grenze bedingt über welche sich die Nekropole in dieser Richtung nicht verbreitet hat* (sic)”³⁰⁸. Foarte importante sunt 5 complexe din care patru sunt plasate periferic, iar unul aproximativ în mijlocul cimitirului, complexe pe care autorul săpăturii le consideră locuri de incinerare/ruguri funerare. De formă ovală sau circulară, cu diametrele

³⁰² După Todorović, *op. cit.*, p. 7, e vorba de 230 de morminte, dar M.6, care are în inventar și o cât se poate de tipică căuie Latène, ilustrată la p. 10, nu face evident parte din necropola epocii bronzului.

³⁰³ Todorović, *Starinar* NS 18, 1967, p. 193–220.

³⁰⁴ Idem, *Praistorijska Karaburma*, p. 8.

³⁰⁵ *Ibidem*, pl. 9/1, 4; 10/3; 11/2, unde se vede că M.202, 234, 238 și 246 au fost găsite chiar lângă fundațiile blocurilor deja construite.

³⁰⁶ Chicideanu, *op. cit.*, p. 35 și fig. 30, planul fiind reluat acum.

³⁰⁷ *Ibidem*, p. 37.

³⁰⁸ Bukvić, *op. cit.*, p. 228 (rezumatul german).

de 1×1.60 m în cazul rugului 3, complexe se găseau pe nivelul de la care fuseseră săpate gropile mormintelor, fiind constituite din pământ ars, cu funingine, cenușă și fragmente de oase arse. Au fost descoperite 185 de morminte, dar cum M.6, 7, 29–30, 50, 69, 71, 83 și 84 erau duble, rezultă un număr de 192 de înmormântări, nu toate însă foarte clare (Pl. 437). Dintre acestea pentru 54 există determinări antropologice, din care 5 morminte cu resturi osoase determinate ca fiind ♂, alte 7 morminte ca fiind ♀, 12 morminte de copii și alte 30 determinate doar ca adulți, fără precizarea grupei de sex. Față de stocul mare de 191 de înmormântări, cele 54 de morminte reprezintă o parte foarte mică, puțin utilă analizei, așa cum se poate vedea din distribuția pe plan a mormintelor determinate antropologic (Pl. 438). Existența mormintelor duble – adult + copil – indică atenția acordată legăturilor de rudenie, fiind de presupus că au existat parcele funerare de clan/familie. Nu există planuri ale mormintelor, iar din descrieri și fotografiile publicate, abia dacă poate fi dedusă structura unora dintre morminte. Pentru M.112 se spune că oase calcinate au fost găsite atât în urnă, cât și în groapă, mormântul putând fi interpretat ca fiind din categoria celor cu cenușă risipită Brandschüttungsgrab. Pentru toate mormintele se specifică că atât inventarul ceramic, cât și piesele de port, acolo unde a fost cazul, fuseseră trecute prin foc, uneori ele fiind deformate. Dintre cele 5 locuri de incinerare descoperite cele notate cu siglele 1, 2 și 3 au în preajma lor morminte, în vreme ce nr. 4 și 5 sunt situate oarecum izolat. Este posibil ca cel puțin în cazul „rugurilor” 1–3 să fie vorba de parcele de familie care, în afara locurilor stabilite pentru înmormântări au avut și câte un rug ce va fi fost folosit în mod repetat, dar în lipsa unei documentații mai precise – acele ruguri nu sunt ilustrate în nici un fel – afirmațiile lui Bukvić sunt greu de verificat. Prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay, s-au obținut valori ale coeficienților de analiză statistico-spațială, care indică o structură grupată – *clustered* – a cimitirului, după cum o arată valoarea de – 2.413 pentru coeficientul Clark-Evans și valoarea de 0.889 pentru coeficientul Randomness Probability (Pl. 439/1–2).

Există un anume grad de apropiere între cimitirele de la Beograd-Karaburma și cel de la Pančevo-Vojlovica Rafinerija 2 în ceea ce privește organizarea. În ambele cazuri există concentrări de morminte situate central și morminte dispuse periferic. Chiar dacă, din cauza modalității în care a putut fi redactat planul general al necropolei de la Karaburma, imaginea oferită nu este tocmai cea reală, iar analiza statistico-spațială nu poate răspunde pozitiv în atari condiții, cel puțin din distribuția înmormântărilor așa cum a reieșit pe plan se poate presupune că și în cazul cimitirului belgrădean ne găsim în fața unei structuri grupate.

Pentru necropola de la Beograd-Karaburma nu există planuri ale mormintelor, și nu cunoaștem cum arătau acestea, gropile neputând fi surprinse. Adâncimile, foarte variate, nu ajută cu mult, căci nu există un nivelment anterior săpăturii față de care să fie raportate adâncimile mormintelor, cu atât mai mult cu cât cimitirul a fost săpat de-a lungul mai multor campanii.

Precizarea structurilor înmormântărilor de la Beograd-Karaburma este prin urmare dificilă și, prin lipsa observațiilor de detaliu, nu poate avea decât un caracter prezumtiv. Seturile ceramice funerare sunt alcătuite majoritar dintr-un singura vas, care a fost folosit ca urnă – 164 de morminte corespunzând la 72.24% – față de cele cu două vase, unul folosit ca urnă, iar al doilea drept capac al acesteia – 54 de morminte corespunzând la 23.78% – și doar cu totul incidental, morminte cu 3 vase – 6 morminte corespunzând la 2.65% – sau cu totul excepțional, cum este cazul singurului mormânt cu 4 vase. M.116³⁰⁹. Relația cu piesele de port din metal poate fi privită din două perspective. Cele 76 de morminte cu piese de port reprezintă 33.58% pentru întregul stoc alcătuit din cele 227 morminte. Raportată la același stoc general, incidența pieselor de port pentru fiecare din cele 4 categorii de morminte distinse după numărul de piese al setului ceramic funerar, are o traiectorie statistică aproximativ identică. Dar dacă sunt raportate pentru fiecare categorie în parte numărul mormintelor cu piese de port se pot observa diferențe semnificative. Astfel, cu excepția M.116 care are și piese de port și 4 vase, dintre cele 8 morminte cu un set ceramic funerar alcătuit din 3 vase, 6 corespunzând la 75%, au avut piese de port din metal, față de 15, corespunzând la 24.78% pentru cele 54 de morminte cu două vase și 54, corespunzând la 32.93% pentru cele cu un singur vas (Fig. 21). Situația surprinsă trebuie însă preluată cu prudență, căci este foarte posibil ca o bună parte dintre piesele de port să fi fost distruse în cursul incinerării, la fel cu unele vase distruse pe rug și ale căror cioburi se puteau pierde din felurite motive.

Pentru cimitirul de la Pančevo-Vojlovica Rafinerija 2 situația este din nou asemănătoare, pe ansamblu desigur, căci din punctul de vedere al numărului de morminte în funcție de numărul vaselor care constituiau setul ceramic funerar, există diferențe. Astfel, există 5 morminte cu 3 vase, reprezentând 2.69% față de un stoc general de 188 morminte³¹⁰, apoi alte 66 de morminte cu 2 vase, reprezentând 35.10% față de același stoc și 103 cu doar un singur vas, adică reprezentând 54.79%. Pentru 13 morminte starea de conservare foarte precară

³⁰⁹ Todorović, *op. cit.*, p. 23–24 și ilustrația la p. 116.

³¹⁰ Pentru patru morminte situația este confuză, motiv pentru care le-am lăsat de-o parte.

nu a permis precizarea inventarului. Piesele de port sunt prezente la 20% din mormintele cu 3 vase, la 18.18% pentru cele cu 2 vase și doar la 13.59% dintre cele cu un singur vas, din această perspectivă existând o diferență față de situația de la Karaburma, dar care se poate explica prin numărul diferit de înmormântări cercetate, ca și prin unele diferențe de ordin local între cele două comunități (Fig. 22).

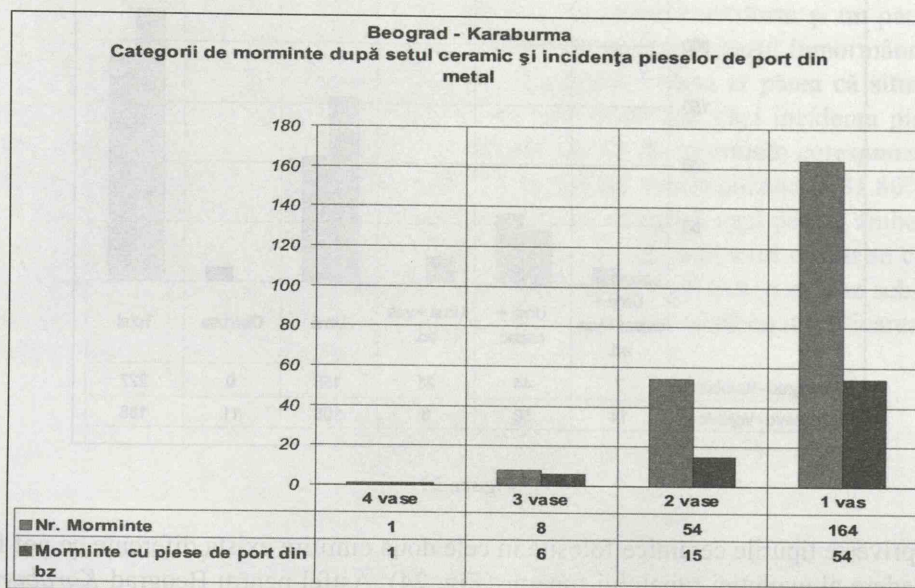

Figura 21

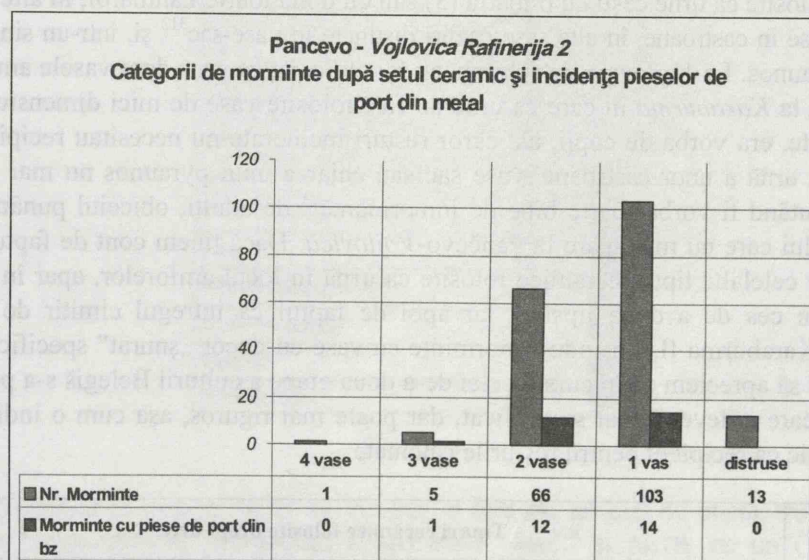

Figura 22

Pentru ambele necropole – *Karaburma* și *Vojlovica* – combinațiile dintre vase – vasul urnă, vasul-capac și vasele adiacente – permit distingerea a patru categorii de morminte, deosebite după structură și cu incidențe diferite în cadrul cimitirului. Astfel există morminte a căror structură este constituită din I. – vasul-urnă, vasul capac și un vas adiacent; II. – vas-urnă + vas-capac; III. – vas-urnă + vas adiacent; și IV. – urnă. Structurile/ tipurile I, II și IV se întâlnesc, cu incidențe diferite în ambele cimitire, în vreme ce tipul III este întâlnit doar la *Karaburma* în 21 de cazuri (Fig. 23). În măsura în care observațiile privind situația M.112 de la *Vojlovica* sunt corecte și poziția oaselor calcinate în urnă ca și în groapă nu este rezultatul unui deranjament ulterior, se mai poate adăuga și varianta rituală a mormintelor cu cenușă risipită pentru standardul funerar Belegiš³¹¹.

³¹¹ Cum însă M.112 de la *Vojlovica* este deocamdată singurul mormânt de incinerare de acest fel pe aria Belegiš, este foarte posibil ca observațiile lui Bukvić să fie incorecte.

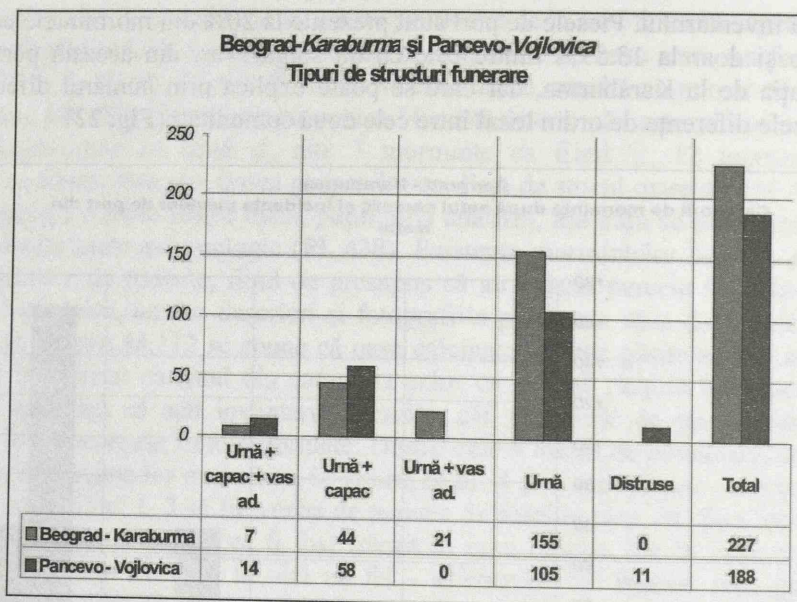

Figura 23

În ceea ce privește tipurile ceramice folosite în cele două cimitire există diferențe ce pot fi semnificative din punctul de vedere al evoluției ritualului funerar (Fig. 24). Astfel pentru Beograd-Karaburma, ca urne au fost folosite cinci tipuri ceramice, fiecare cu incidențe diferite, majoritare fiind vasele de tip amforei. Pentru 8 morminte au fost folosite ca urne cești cu o toartă (3) sau cu două toarte/kantharoi, în alte șapte cazuri oasele calcinate au fost depuse în castroane, în alte șase cazuri distincte în vase-sac³¹² și, într-un singur caz – M.48³¹³ – într-un vas de tip pyraunos. La Vojlovica, în schimb, au fost folosite ca urne doar vasele amforă. Fără îndoială, în acele morminte de la Karaburma în care ca urne au fost folosite vase de mici dimensiuni, mai ales ceștile cu una sau două toarte, era vorba de copii, ale căror resturi incinerate nu necesitau recipiente de dimensiuni mari. Folosirea drept urnă a unor castroane, vase sac sau chiar a unui pyraunos nu mai era însă impusă de aceleași necesități, putând fi vorba foarte bine de înmormântări de adulți, obiceiul punând însă în lumină o variabilitate a ritualului care nu mai apare la Pančevo-Vojlovica. Dacă ținem cont de faptul că la Karaburma ceștile, castroanele și celelalte tipuri ceramice folosite ca urnă în locul amforelor, apar în mormintele primei etape a cimitirului în cea de a doua lipsind, iar apoi de faptul că întregul cimitir de la Vojlovica este contemporan etapei Karaburma II, lipsindu-i morminte cu vase cu decor „șnurat” specifice etapei anterioare, cred că avem temeiul să apreciem că în cursul celei de-a doua etape a culturii Belegiš s-a petrecut o schimbare în cadrul ritualului, care a devenit mai simplificat, dar poate mai riguros, așa cum o indică folosirea doar a unui singur tip ceramic ca recipient pentru resturile calcinate.

Cimitire	Tipuri ceramice folosite drept urne						Total
	Amforă	Ceașcă sau kantharos	Castron	Vas-sac	Pyraunos	Neprecizat	
Beograd – Karaburma	190	8	7	6	1	9	227
Pancevo – Vojlovica	178	0	0	0	0	10	188

Figura 24

Dintre cele 76 de morminte cu piese de port din metal de la Karaburma se disting M.116, cel cu patru vase, la care s-au găsit un inel de buclă, două spirale și un fragment de placă din metal³¹⁴, M.134, cu două vase, din

³¹² Vezi supra nota 308.

³¹³ Todorović, *op. cit.*, descrierea și ilustrația inventarului la p. 11.

³¹⁴ *Ibidem*, p.23–24 și ilustrația la p. 28.

al cărui inventar au făcut parte două brățări cu capete spiralate, 2 butoni calotiformi, un saltaleone³¹⁵, M.146, tot cu două vase, la care s-au găsit un inel din sârmă de bronz, 24 de butoni calotiformi, spirale/saltaleone și un rest de pandantiv³¹⁶, M.188, cu un singur vas, având două fragmente de brățară, un buton, un cârlig de centură și 6 saltaleone³¹⁷ sau M.194, de asemenea cu un singur vas, și la care s-au găsit un ac de tip Rollennadel și încă o tijă de ac de tip neprecizabil, un Lockenring, un inel, un buton calotiform și un pandantiv³¹⁸. Foarte semnificativ, din cele 13 tipuri de piese de port, doar 7 dintre ele apar și în cazul înmormântărilor cu urne cu decor șnurat și în cazul celor cu decor canelat (Fig. 25). La prima vedere ar părea că situația se datorează dispariției în timp a unor piese de port, dar se pare că nu este chiar așa, căci incidența pieselor de port în mormintele fazei I Karaburma – 21 de cazuri față de un stoc de 48 de morminte corespunzând la 43.75% – depășește cu mult pe cea din faza II – 56 de cazuri la 176 morminte, corespunzând la 31.80%. Desigur multe dintre piese s-au pierdut în cursul incinerării, dar marja de eroare se aplică egal pentru ambele faze, astfel că raportul cantitativ al incidențelor își capătă semnificația firească cu atât mai mult cu cât se confirmă reciproc cu relația tipuri de piese de port/faze. Se conturează, și din această perspectivă, o anume schimbare, cel puțin în vestimentație, pentru comunitățile Belegiș, schimbare care se produce odată cu modificarea stilului ceramic și chiar în alcătuirea setului ceramic funerar.

Beograd - Karaburma distribuția pieselor de port în relație cu cele două etape/faze ale cimitirului (după Chicideanu 1986)		
Tip de piesă de port	Faza I	Faza II
Noppenringe	●	
Inele cu capete spiralate	●	
Brățări cu capete petrecute	●	
Colane	●	
Pandative lunulă	●	
Pandative cordiforme	●	
Brățări Noppenarmringe	●	●
Brățări cu capete lățite	●	●
Ace	●	●
Pandative pâlnie	●	●
Inele de buclă	●	●
Butoni	●	●
Saltaleone	●	●

Figura 25

La Pančevo-Vojlovica se disting M.36, cu trei ace, o brățară, un inel de buclă, trei inele, un pandantiv Brillenspirale și un buton spiralat, mormântul având două vase³¹⁹ și M.18, cu un Ösenhalsring cu bara răsucită, o brățară și un inel, mormântul având tot două vase³²⁰, pentru nici unul dintre cele două morminte neexistând determinare antropologică. Tot fără determinare antropologică este și M.158, cu un singur vas, din al cărui inventar au făcut parte două ace, din care unul cu cap profilat și un fragment, ca și o lamă de pumnal³²¹. Dintre mormintele masculine doar la M.94, care a avut doar o urnă, în interiorul căreia s-au găsit un ac și un inel³²². Din cele șapte morminte cu resturi osteologice determinate ca aparținând unor femei, piese

³¹⁵ *Ibidem*, p. 30–31 și ilustrația la p. 35.

³¹⁶ *Ibidem*, p. 35–36 și ilustrația la p. 39.

³¹⁷ *Ibidem*, p. 51 și ilustrația la p. 54.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 53–55 și ilustrația la p. 56.

³¹⁹ Bukvić, *op. cit.*, p. 155–156, pl. 19.

³²⁰ *Ibidem*, p. 151–152, pl. 17/1–5.

³²¹ *Ibidem*, p. 180, cu trimitere greșită la pl. 66, inventarul fiind ilustrat la pl. 39/1–4.

³²² *Ibidem*, p. 166, cu trimitere greșită la pl. 34, inventarul fiind ilustrat la pl. 28/4–6.

de port s-au găsit în 4 cazuri. Este vorba de M.40, cu un singur vas, în care s-au găsit un buton³²³, M.58, tot cu un singur vas, la care s-au găsit o brățară și un buton³²⁴ (Pl. 440), M.84, cu o urnă acoperită cu un castron, în care s-a găsit un ac fragmentar, în urnă fiind descoperite, alături de oasele calcinate ale unei femei și altele aparținând unui copil³²⁵ și M.141, cu o urnă cu capac, în care s-a găsit un buton³²⁶. Dintre mormintele de copii, piese de port de metal s-au găsit la M.21, cu un vas-urnă, la care s-au descoperit trei butoni³²⁷ și M.132, tot cu un singur vas, la care s-au descoperit două brățări și un ac cu cap profilat³²⁸. Sunt prea puține mormintele cu resturile osteologice diagnosticate antropologic pentru a putea spune dacă piesele de port din metal ce aparțineau acestor inventare, cum e cazul M.121 (Pl. 440), erau mai frecvente la o grupă de sex/vârstă sau alta, deși se conturează vag tendința ca acestea să fie mai des întâlnite în cazul înmormântărilor feminine.

Cu cele 105 morminte descoperite, cimitirul de la **Cruceni** se înscrie printre necropolele „consistente”, dar, din nefericire monumentul, cercetat mai întâi printr-o săpătură de salvare în 1958, nu a fost publicat integral, ci doar ultimele 26 de morminte descoperite în campania din anul 1968³²⁹. Nu există un plan complet al cimitirului, ci doar pentru săpăturile din 1968. Cum M.92 era dublu, rezultă 27 de înmormântări. Se mai cunoaște faptul că în M.21, 43 și 55 au fost descoperite topoare din categoria Nackenscheibenaxt de tipul B1, ca și alte piese din metal³³⁰ (Pl. 441). Nu există niciun fel de informații privind relația cu o eventuală așezare contemporană, iar din circumstanțele săpăturilor efectuate în cele două campanii este evident că cimitirul a fost mai întins, cu mai multe înmormântări. Cimitirul, după ceramica descoperită are două faze, prima caracterizată prin decorul șnurat al vaselor, iar cea de a doua prin decorul canelat. Chiar dacă este incomplet cunoscut, cimitirul de la Cruceni are o importanță oarecum aparte prin cele trei topoare amintite care ajută mult la fixarea în timp a fazei I, dar și printr-un pumnal descoperit în M.92a, fiind unul dintre puținele cimitire Belegiș în care au fost descoperite piese de armament. Structura mormintelor nu este diferită față de celelalte înmormântări Belegiș, fiind vorba de morminte cu urne cu capac și cu un vas adiacent – 13 cazuri, de morminte cu urna acoperită cu capac – 2 cazuri și morminte doar cu un vas care a fost folosit ca urnă – 11 cazuri. S-a afirmat că poziția vaselor adiacente din morminte era „probabil în funcție de locul soarelui în timpul oficierii înmormântării. În majoritatea cazurilor, ele erau așezate spre est sau spre sud, rareori spre vest, cu mici variații, după anotimp”³³¹, dar mă tem că este vorba de o părere bazată mai mult pe impresia personală decât pe probe arheologice limpezi, mai ales că lipsesc planurile individuale ale mormintelor. La fel de îndoielnice mai sunt și alte observații conform căreia în M.81, 87 și 89 „vasele erau depuse cu gura în jos”. În realitate, în cazul M.81 este vorba de o strachină, e adevărat cu gura în jos, dar dedesubtul ei se găsea o ceașcă care conținea oase arse de copil, fiind vorba deci de un capac! În cazul M.87 și 89, de fiecare dată, așa cum reiese din catalog, e vorba de fragmente ceramice, în ambele cazuri nefiind specificată prezența oaselor calcinate³³², ca atare nu avem de ce reține această „variantă rituală”. Din observațiile făcute în cazul M.83, 85, 97 etc., reiese că vasele adiacente erau depuse pe gura urnei sau alături și doar în cazul M.99 în interiorul urnei a fost găsită o ceașcă mică. Pentru 9 morminte au fost folosite drept urne cești cu o toartă, fiind vorba, foarte probabil de copii, în rest ca urne fiind folosite vase mari de genul amforelor. În afara celor trei morminte cu topoare, dintre care M.55 a avut și un ac de tip Petschaftkopfnadel și alte două amintite ca cele descoperite în 1958, în șase dintre mormintele cercetate în 1968 au fost descoperite piese de port din bronz, între care se distinge briciul din M.104 (Pl. 441).

Foarte asemănător din multe privințe cu cimitirul de la Cruceni este și cel de la **Ilanțoaia**, cercetat în 1948³³³. Săpăturile au urmat unor descoperiri fortuite și au fost restrânse, astfel că cele 18 morminte de incinerare descoperite reprezintă o parte mică a ceea ce trebuie să fi fost o necropolă întinsă. Condițiile în care s-au făcut cercetările nu au prilejuit verificarea raportului cu vreo așezare aflată în preajmă și căreia să-i fi putut fi raportată necropola. Din cele 18 morminte cele mai multe – 10 cazuri – aveau câte trei vase, alte trei aveau urne și vase capac și doar cinci aveau doar un vas cu funcția de urnă. Stocul de morminte este mult prea mic pentru a încerca o privire statistică. Repertoriul ceramic este constituit din amfore, ca de obicei cu funcția

³²³ Ibidem, p. 156, pl. 21/2–4.

³²⁴ Ibidem, p. 159, pl. 23/1–3.

³²⁵ Ibidem, p. 164, cu trimitere greșită la pl. 32, inventarul fiind ilustrat la pl. 26/7, 9.

³²⁶ Ibidem, p. 177 cu trimitere greșită la pl. 61, inventarul fiind ilustrat la pl. 37/1–3.

³²⁷ Ibidem, p. 152, pl. 17/8–9.

³²⁸ Ibidem, p. 175, cu trimitere greșită la pl. 56, inventarul fiind ilustrat la pl. 35/5–7.

³²⁹ Ortansa Radu, SCIV 24, 1973, 3, p. 503–520.

³³⁰ A. Vulpe, *Ăste und Beile in Rumänien*, PBF IX.2, München, 1970, p. 73, nr. 321–321a, p. 75 nr. 330 și pl. 22/321; 23/330.

³³¹ Radu, op. cit., p. 504.

³³² Ibidem, p. 504 și descrierile din catalog la p. 508 și 510.

³³³ Mirjana Majjanski, RadVojMuz 6, 1957, p. 5–26.

de urnă, castroane/străchini de obicei folosite drept capace și, ca vase adiacente, cești. Ceea ce dă o notă aparte cimitirului de la Ilanđza sunt inventarele. Astfel, piese de port din metal s-au găsit în 8 morminte, iar în altul – M.3 – un pumnal din bronz, deteriorat de foc (Pl. 442). Prin formele ceramice și decorul lor, cimitirul de la Ilanđza aparține primei etape a culturii Belegiș. Și cimitirul eponim de la Belegiș-*Stojica Gumno*, prin repertoriul său ceramic (Pl. 443) se înscrie în aceeași etapă a grupei, dar trebuie subliniat că se cunosc doar primele 22 de morminte cercetate, restul fiind inedite³³⁴. Trebuie reținut, pentru cimitirul eponim al grupei că în apropiere se mai găsea și o așezare ce-i poate fi considerată corespunzătoare³³⁵.

Cimitirul de la **Bobda**, cu ale sale 38 de morminte, cercetat cu multă vreme în urmă și des discutat în literatura de specialitate, așteaptă încă o publicare corespunzătoare. Prima ordonare a descoperirilor a fost făcută mai de mult de către K. Horedt. După opinia sa, bazată pe materialele existente în muzeul din Timișoara, cimitirul de la Bobda a avut două faze principale, cea dintâi – Bobda I – fiind contemporană cu etapa a doua a cimitirului de la Cruceni, iar cea de a doua – Bobda II – care ajunge până în HaA³³⁶. Cu aceeași ocazie Horedt s-a mai referit, foarte pe scurt, tot datorită nepublicării materialelor, și asupra „depozitului de vase” de la Timișoara-*Pădurea Verde* pe care îl apropia de etapa Cruceni II-Bobda I³³⁷, dar este foarte probabil ca „depozitul de vase” să reprezinte de fapt un complex funerar al grupei Belegiș. Trecerea vremii nu a adus după sine un spor simțitor al informațiilor privind cimitirul de la Bobda. Astăzi știm că a avut 38 de înmormântări, foarte probabil numărul nerefectând totalitatea complexelor mortuare, iar apoi au fost publicate doar două vase³³⁸ (Fig. 26).

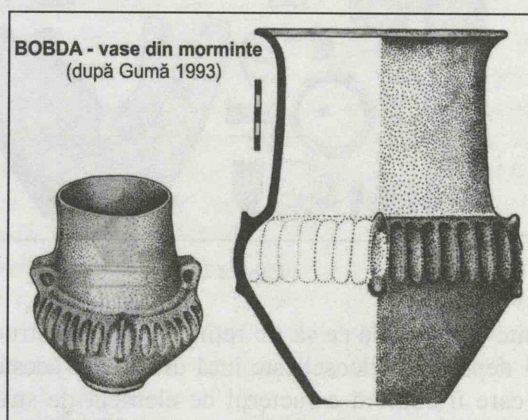

Figura 26

Cimitirul de la **Liubcova-Țiglarie** este practic inexistent. Datele disponibile sunt cu totul sumare și monumentul așteaptă de multă vreme o publicare corespunzătoare. Am arătat deja că între înmormântările considerate în totalitate ca aparținând culturii Gârla Mare, există unele al căror inventar ceramic contrazice atribuirea, dovedind că cimitirul de la Țiglarie a avut și o etapă cu înmormântări Belegiș. Dar, de departe, cea mai importantă informație o constituie inventarul M.15. Condiția arheologică exactă a mormântului nu este cunoscută. Se știe doar că el se găsea în interiorul zonei funerare, pe malul actual al Dunării, făcând parte integrantă din ansamblul tuturor înmormântărilor. Urna era spartă, astfel că silueta vasului nu ajută cu mult la deslușirea încurcatei probleme. Se afirmă că în interiorul vasului se găseau oase calcinate, iar alături de ele s-au mai găsit mai multe piese și fragmente de piese din metal. Se disting fragmente de spade – lame – un celt și un alt fragment de celt, un ciocan cu gaură de înmănușare longitudinală, fragmente de seceri, de alte instrumente – fierăstraie – piese de port, între care și o fibulă întreagă și un fragment de fibulă, ambele de tip Gemeinlebern, pandantive, diferite alte fragmente de piese de port sau de turte din metal (Fig. 27). Deși piesele din metal nu au fost studiate ca atare, s-a apreciat, cu totul neîntemeiat, mai întâi că este vorba de un „depozit”³³⁹, în ciuda faptului că vasul a conținut și oase calcinate, iar apoi că este vorba de un „mormânt de meșter”³⁴⁰.

³³⁴ Trbuhović V., *Starinar* NS 11, 1960 (1961); Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje...*, p. 95–98.

³³⁵ Trbuhović, *RadVojMuz* 5, 1956, p. 147–149.

³³⁶ K. Horedt, *StComBrukenthal* 13, 1967, p. 148.

³³⁷ *Ibidem*, loc.cit.

³³⁸ M. Gumă, *op. cit.*, p. 171 și pl. 10/2, 5.

³³⁹ C. Săcărin, *Banatica* 8, 1985, p. 91–106.

³⁴⁰ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului...*, p. 162, unde se spune răspicat: „acest complex funerar reprezintă de fapt mormântul unui meșter specializat în prelucrarea obiectelor de acest gen”, dar argumentația lipsește!

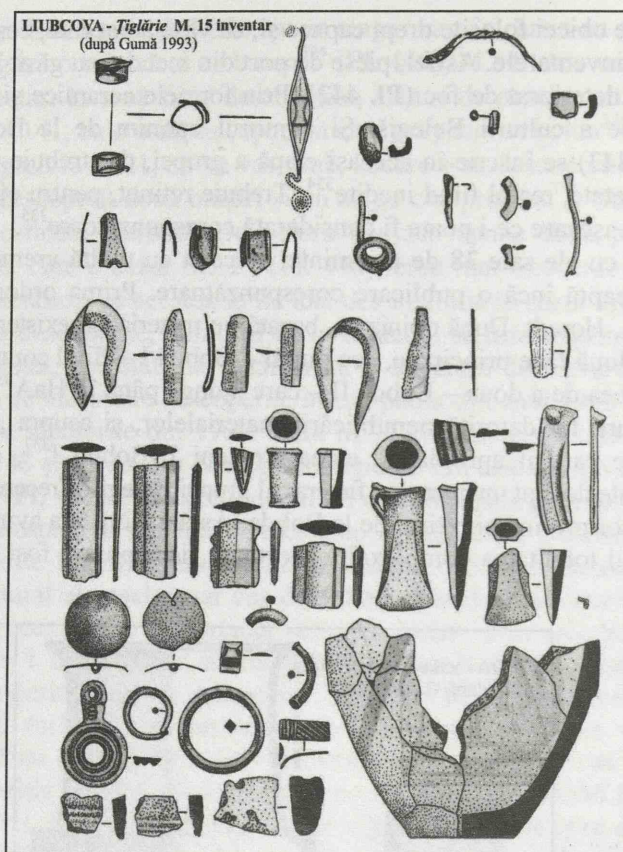

Figura 27

Ambele interpretări sunt gratuite și nu au de ce să fie reținute. În fapt, structura inventarului metalic al M.15, foarte apropiată de cea a unui depozit, se deosebește însă drastic de aceste tipuri de depuneri prin locație și asocierea cu oasele calcinate care îi conferă caracterul de element de structură funerară. Nu este locul aici pentru o discuție în detaliu a ansamblului pieselor de metal din M.15, mai ales că nu au fost publicate corespunzător, dar îmi permit să atrag atenția asupra faptului că abia după o examinare atentă asupra modului în care au fost „rupte” piesele de metal, urmată de un studiu statistic exigent asupra greutateilor tuturor pieselor, întregi și fragmentare, separat și împreună, completat de un studiu al structurii întregului ansamblu, se va putea vedea în ce măsură presupusul depozit a fost construit³⁴¹, cel mai probabil în vederea depunerii în mormânt. Rezultatele urmează a fi apoi comparate, din aceleași puncte de vedere, cu depozitele de bronzuri contemporane din zonele imediat învecinate³⁴², depozite cum sunt cele de la Cornuțel³⁴³, Fizeș³⁴⁴, Ticvanu Mare³⁴⁵ sau Zăgujeni³⁴⁶, ca să nu dau decât câteva exemple, în care predomină piesele de podoabă, abia la Ticvanu Mare fiind descoperită și o secure cu aripioare, de fiecare dată piesele fiind întregi. În același timp nu poate fi pierdut din vedere faptul că M.15 de la Liubcova-Țiglarie se apropie prin fastuozitate și amplasament de „tezaurul” de la Hinova, de asemenea descoperit în interiorul unei zone funerare. Departe de a exprima calitățile profesionale ale vreunui „meșter” în ale bronzului, inventarul constituie una din expresiile persoanei sociale

³⁴¹ Vezi pentru metodologia modernă de studiere a depozitelor, necunoscută celor care s-au rostit asupra M.15 de la Liubcova, Ch. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzzeitlicher Hortfunde im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin-New York, 1994. De altfel pentru spațiul românesc, cel puțin, multe descoperiri cum sunt marile depozite de la Uioara, Gușterița, Șpălnaca, ca să nu amintesc decât pe cele mai cunoscute, se caracterizează prin prezența unui mare număr de piese rupte din vechime.

³⁴² Cu mai mulți ani în urmă, S. Morintz, privind lucrurile dintr-o perspectivă cu totul vetustă, era de părere că: „Lipsa aproape totală a depozitelor din grupa Uriu-Domănești în Banat s-ar explica prin liniștea relativă în care au evoluat aspectele târzii ale culturilor Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo-Gârla Mare”, Morintz, *Contribuții arheologice...*, p. 187. Lucrurile nu stau câtuși de puțin așa, căci cu peste două decenii în urmă pentru zona sârbească a Banatului, adică chiar în zona în care evoluau grupele amintite de Morintz, erau cunoscute peste 70 de asemenea depozite, cf. R. Vasić, PAS 1, 1982, p. 267–285 și harta de la fig. 1.

³⁴³ I. Stratan, SCIV 15, 1964, 4, p. 523–528.

³⁴⁴ O. Bozu, Caransebeș StCom Etnografie-Istorie 4, 1982, p. 137–154.

³⁴⁵ Idem, Banatica 6, 1981, p. 97–106.

³⁴⁶ M. Gumă, Popescu, Thraco-Dacica 13, 1992, 1–2, p. 53–58.

a unui defunct de rang, la fel cu depunerea de la Hinova. Într-o anume măsură, aceste două complexe indiscutabil funerare nu își mai găsesc paralele în mediile învecinate și contemporane. Valoarea conținutului celor două descoperiri, relevată de piesele din care erau alcătuite, mai ales la Hinova, le-ar apropia la prima vedere de unele morminte fastuoase din Europa Centrală, cum ar fi cel de la Očkov, în mediu Velatic³⁴⁷, de pildă, dar prin locație – în cazurile de la Liubcova și Hinova în interiorul unor cimitire întinse, iar în cazul de la Očkov izolate de zona funerară – cele două descoperiri de pe Dunăre se constituie într-o categorie aparte. Oricum în ambele cazuri este vorba de o expresie funerară foarte costisitoare sub raportul consumului nu numai de energie socială, ceea ce indică posibile înmormântări de lideri marcanți și destul de probabil implicați în schimbul la distanță, cel puțin pentru M.15 de la Liubcova.

De un real folos ar fi fost publicarea corespunzătoare a cimitirului de la **Ticvanu Mare**, situat pe valea Carașului, la limita apuseană a munților Docnecea. Necropola a fost cercetată în anii 1987–1989 fiind descoperite 41 de morminte plane de incinerare în urnă. Din păcate, deși mult discutată, necropola nu a fost publicată pe măsura importanței sale. Există o descriere sumară, cu totul lipsită de profesionalism, fără un catalog al mormintelor, cu un plan aproape ilizibil și pe care lipsesc mai multe morminte – M.29, 37–41. Nu există planuri individuale ale mormintelor, inventarele sunt „prezentate” cu totul sumar, fiind ilustrate doar 11 morminte (**Pl. 444**). Resturile osteologice nu au fost determinate antropologic, în schimb ni se spune că la patru morminte au fost descoperite oase de animale, care au fost analizate, dar se omite publicarea rezultatelor acestei analize. După cum a afirmat conducătorul săpăturilor, „majoritatea urnelor sunt bitronconice, de culoare brună, brun-neagră sau neagră, adeseori cu pereții lustruiți la exterior. Ele au fost decorate exclusiv cu ajutorul (sic!) canelurilor și fațetelor (de regulă dispuse orizontal și – mai rar – sub formă de ghirlandă pe gât și oblic pe zona mediană), prezentând în cele mai multe cazuri și câte patru grupe de proeminențe conice, dublate de proeminențe lățite, în zona diametrului maxim”. Pe baza inventarului ceramic și a unor piese din metal, cimitirul de la Ticvanu Mare a fost socotit ca unul dintre obiectivele reprezentative ale „perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului” în Banat. Același autor, după ce sublinia că cimitirul este unitar cronologic, susținând că „analiza combinatorie a inventarului conținut de mormintele dezvelite nu permite diferențierea mai multor etape”, a uitat să prezinte „analiza combinatorie” și a plasat necropola de la Ticvanu Mare „între mijlocul sec. XII și un anumit moment de la mijlocul sau a doua jumătate a sec. XI³⁴⁸ î. d. Chr.”.

Repertoriul ceramic al cimitirului de la Ticvanu Mare, constituit din vase bitronconice, castroane cu marginea arcuită spre interior, cești semisferice cu o toartă supraînălțată îi asigură apartenența la etapa a doua a grupei Belegiș, într-o vreme corespunzătoare înmormântărilor de la Pančevo-Vojlovica Rafinerija și celei de a doua etapă a cimitirului de la Beograd-Karaburma.

Din masa descoperirilor funerare Belegiș se disting trei cimitire cercetate în ultimele decenii, dar printr-un soi de vitregie a sorții destinate a rămâne necunoscute specialiștilor. Este vorba de cele de la **Peciu Nou**, **Timișoara-Fratelia** și **Voiteni**. Ele au fost des menționate de cei care s-au ocupat de sfârșitul epocii bronzului în Banat, dar practic nedispunând decât de minime informații oferite rar și cu zgârcenie. Singura lucrare care face referiri mai ample la aceste necropole, cu largi considerații asupra comportamentului funerar al grupei Belegiș, a apărut acum un deceniu, dar nefiind însoțită de o prezentare de detaliu a complexelor mortuare discutate, fără planuri și ilustrații pe măsură, este de redusă utilitate³⁴⁹. Se subliniază cu acest prilej că pentru cele trei cimitire, pe suprafețe relativ întinse, 30 000 mp (3 ha) cum e cazul la Voiteni, sau de 20 000 mp (2ha) la Peciu Nou, se aglomerează un număr mare de morminte – peste 300 la Timișoara-Fratelia, 76 la Peciu Nou³⁵⁰. În cazul necropolei de la Timișoara-Fratelia se afirmă că la limitele de nord și sud ale zonei funerare au fost descoperite câte o „groapă rituală”, în primul caz cu vase fragmentare, iar în cel de al doilea caz „o depunere de vase sparte intenționat, două greutatea din lut și încă un vas”, dar și o platformă lungă de aproximativ 10 m, pentru arderea defuncților. La Peciu Nou se spune că limitele de N și S au fost marcate cu câte un mormânt de inhumație și, pe latura de nord, alături de mormântul de inhumație s-a mai găsit și un cenotaf, în care „alături de vase ceramice (sic) și o ofrandă de carne, s-a aflat și un pumnal din bronz netrecut

³⁴⁷ J. Paulik, SlovArch 10, 1962, p. 5–96; L. Nebelsick, în vol. C. Becker et al. (Hrsg.), *Xpovoç. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südseuropa*, Espelkamp, 1997, p. 376–380.

³⁴⁸ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului...*, p. 173–176. Cum însă planul cimitirului este redactat cu totul superficial, mă îndoiesc că autorul a purces la o analiză statistico-combinatorie reală, fiind bine știut că o asemenea analiză nu poate fi făcută fără un studiu planimetric solid. Mai mult, pe harta de la fig. 4, toate cele 6 descoperiri pe baza căreia s-a încercat definirea acestei „perioade de tranziție” – Susani, Caransebeș, Fizeș, Bobda, Ticvanu Mare, Moldova Nouă – sunt cartate cu totul greșit!

³⁴⁹ Fl. Medeleț, AMN 32, 1995, 1, p. 289–302; idem, în vol. N. Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin in the neighbouring regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrad-Vršac, 1996, p. 231–245, versiunea în limba germană. Pentru Voiteni și Peciu Nou vezi supra nota 27.

³⁵⁰ Fl. Medeleț, AMN 32, 1995, 1, p. 290.

prin focul rugului”³⁵¹, situație care se aseamănă, până la un punct, cu gr. 2 de la Cârna-Nasta Sud-Groapa lu' Mihalache, în mediu Gârla Mare, groapă aflată în proximitatea fostei necropole de la Grindu Tomii și în care s-a găsit de asemenea un pumnal, alături de o un castron decorat, o tavă de formă ovală cu marginea scundă și o piatră de rășniță³⁵². Tot la Peciu Nou, de data aceasta la marginea sudică a zonei funerare s-a mai descoperit un mormânt în care toate vasele erau așezate cu gurile în jos, oasele calcinate fiind însoțite de o cochile de scoică de râu, întregul ansamblu fiind interpretat de Fl. Medelet ca indicând o „moarte neobișnuită”, după opinia sa, înmormântările situate la capetele de nord și sud ale cimitirelor având un caracter „special”³⁵³. Foarte importante sunt observațiile conform cărora în toate cele trei cazuri ale cimitirelor în discuție, așezările au fost identificate în imediata vecinătate, la Timișoara-Fratelia stațiunea aflându-se pe alocuri la numai 10–20 m de spațiul funerar. Pentru cimitirele de la Cruceni, Timișoara-Fratelia și Peciu Nou, Medelet remarca: „s-a constatat existența unor grupări sau pâlcuri de morminte separate între ele prin spații goale, aceste pâlcuri indicând, probabil, gruparea mormintelor pe ginți, dar și faptul că spațiul intern al necropolelor era delimitat în mai multe sectoare a căror întindere era respectată permanent”. Mai departe, autorul subliniază că s-au descoperit mai multe morminte duble sau triple, iar, pe de altă parte, arată că la Peciu Nou „oasele umane calcinate au fost descoperite în poziție secundară, fiind deranjate de amplasarea ulterioară a altor morminte de incinerare”³⁵⁴. Ultimele două observații, departe de a constitui „întâmplări” sau „elemente distincte de ritual”, indică destul de bine că pentru subunitățile sociale ale comunității – familii eventual – erau destinate parcele distincte ale căror limite neputând fi depășite, mormintele se deranjau unele pe altele după dinamica deceselor proprii acestor subunități, cu alte cuvinte avem indicii că zonele funerare Belegiș erau organizate polinuclear, așa cum am văzut că mai există indicii și pentru alte cazuri, la Beograd-Karaburma sau Pančevo-Voljlovica Rafinerija 2. Este regretabil că pentru Timișoara, Peciu Nou sau Voiteni nu dispunem de planuri corect redactate pentru a verifica prin procedee de analiză statistică spațială, și nu numai, aceste prezumate parcele de clan/familie. Judecând după cele 5 ruguri funerare de la Vojlovica și după cel descoperit la Timișoara-Fratelia, precum și după gropile cu caracter aparte din aceeași necropolă sau după „cenotaful” de la Peciu Nou, putem spune din nou că avem indicii privind anume amenajări legate de ceremonialul funerar, situate după toate probabilitățile la periferia spațiului folosit pentru înmormântările propriu zise, ceea ce, cu alte cuvinte, înseamnă că zonele funerare erau bine individualizate în spațiu.

Deosebit de importante sunt observațiile făcute cu ocazia desfacerii urnelor din cele trei cimitire. Astfel se specifică ca în mai multe morminte de adulți, oasele calcinate au fost aranjate în urne, astfel că fragmentele de calotă craniană se găseau deasupra. Situația este cu totul identică cu cele observate în cimitirele Gârla Mare de la Cârna-Ostrovogania și Plosca-Cabana de metal³⁵⁵. Dar dacă pentru cele două necropole citate observațiile pot fi studiate planimetric, în cazul celor trei cimitire Belegiș, din păcate, aceste morminte nu pot fi cartate în lipsa unor planuri corespunzătoare. Această preocupare specială în cazul unora dintre defuncții doar, la fel ca și în cazurile similare din aria Gârla Mare, pun în evidență un comportament riguros ce poate fi socotit ca fiind în directă legătură cu persoana socială a celor decedați.

În ceea ce privește structurile funerare, așa cum reiese din observațiile preliminare ale lui Fl. Medelet pentru cimitirele de la Timișoara-Fratelia, Voiteni și, mai ales, Peciu Nou, nu există situații speciale care să schimbe imaginea oferită de celelalte cimitire Belegiș discutate. Dacă lăsăm la o parte unele remarci și interpretări avântate, cum ar fi cele referitoare la faptul că, după opinia sa, inventarul ceramic nu a fost depus pe rug, sau despre poziția culcată a urnelor, cele referitoare la deranjamente evident ulterioare dar interpretate ca reîngropări sau cele, de-a dreptul rizibile, privind stâlpii de lemn care ar fi trebuit să marcheze mormintele, deși nu s-au descoperit nici un fel de urme de acest fel, ori cele privind vasele pixidă³⁵⁶, putem reține puține „noutăți”. Aș remarca în primul rând cazurile a două morminte de la Peciu Nou pentru care se afirmă că urnele ar fi fost protejate „cu un soi de cistă realizată din câteva mari fragmente de vase” sau obiceiul de a rupe ritual toarte sau protomele toartelor unor vase. În rest, pentru cele trei cimitire există aceleași tipuri de morminte înregistrate și în celelalte cimitire și anume mormintele de incinerare cu urne acoperite cu capace și având

³⁵¹ Ibidem, p. 291.

³⁵² Monica Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003, vol. 1, p. 130, nr. 8, unde se spune că e vorba de o groapă în așezare, dar în punctul amintit nu a fost descoperită nici o locuință sau amenajare susceptibilă să indice o locuire. Inventarul gropii la pl. 142/1–3.

³⁵³ Fl. Medelet, *op. cit.*, loc. cit.

³⁵⁴ Ibidem, p. 292–293, 300.

³⁵⁵ Vezi supra capitolul dedicat înmormântărilor Gârla Mare, nota 113.

³⁵⁶ Iată ce spune Fl. Medelet despre aceste vase: „exclusiv în necropola de la Fratelia, numai în mormintele de copii, se întâlnește un vas mic cu buza perforată în patru locuri și cu două tortițe care adesea este însoțit de un căpăcel perforat la fel; laolaltă ele au servit ca afumătoare atârnată deasupra leagănelui pentru a proteja pruncul de insecte”! Ibidem, p. 295.

alături sau în interiorul vaselor-urnă vase adiacente, morminte cu urne cu capac, morminte cu urne și cu vase adiacente și morminte cu doar un singur vas folosit ca urnă. La Peciu Nou sunt amintite și trei morminte „în care oasele calcinate au fost depuse direct pe sol”, acestea fiind singurele cazuri de morminte de incinerare în groapă – Brandgräber – reclamate până în prezent în aria grupei Belegiș. După părerea lui Medeleț, justificată în acest caz, așa numita triadă, presupusă a fi constituită din vasul-urnă, vasul-capac și vasul adiacent, propusă mai de mult, nu este chiar atât de generalizată pe cât pare la prima vedere. La Timișoara-Fratelia, unde numărul mormintelor cercetate este foarte mare și prin urmare posibilitățile de a găsi mai multe variante de înmormântări este crescut, au fost descoperite mai multe morminte la care setul ceramic era constituit din șase vase, ceea ce le înscrie ca fiind cele cu cele mai „bogate” inventare funerare. Încercarea de „studiu statistic” făcută de autorul citat este lipsită de orice sens, căci pune laolaltă cazurile deranjamentelor ulterioare, fără semnificație din punctul de vedere al ritualului funerar, de cele în care există diferențe de ritual, sau de observațiile prezumtive privind grupele de sex/vârstă³⁵⁷. În ceea ce privește repertoriul ceramic utilizat în morminte, se poate reține că e vorba mai întâi de amfore, cel mai adesea folosite ca urne, castroane, cești, la Peciu Nou afirmându-se că în 12 morminte ca urnă au fost folosite cești și apoi într-un alt caz un „vas mic cu două toarte”, apoi vasele sac, mai rar folosite ca urne și într-un singur caz un vas de tip pyraunos, la fel cu M.48 de la Beograd-Karaburma. În rest, formele de vase din cele trei cimitire nu diferă cu nimic față de ansamblul ariei Belegiș. La Timișoara-Fratelia ca și la Voiteni, sunt documentate ambele faze/stiluri ceramice, cu vase decorate cu șnurul fals sau cu caneluri (Fig. 28).

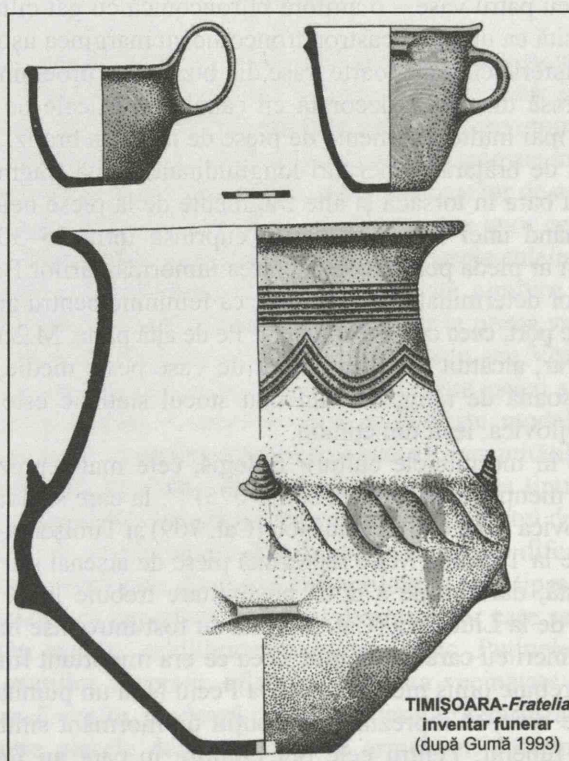

Figura 28

O problemă cu totul aparte o ridică cele două morminte de inhumație descoperite la Peciu Nou. Din păcate, din nou trebuie remarcat caracterul lacunar al informației. Doar despre unul dintre acestea, cel situat la limita nordică, știm că se găsea chircit lateral, și avea ca inventar „un ac din bronz cu terminație discooidală ce trecea pe sub craniu din zona cervicală până sub mandibulă”³⁵⁸. Prin ace cu capătul discooidal se pot înțelege, fie ace de tipul Scheibenkopfnadel, care sunt mai timpurii, specifice fiind bronzului mijlociu, fie ace de tipul Petschaftkopfnadel, care se potrivesc cu vremea în care a existat grupa Belegiș. În acest caz, mormântul nu trebuie privit ca fiind de un caracter special ci mai degrabă atestând prezența unui alogen sosit în Banat dintr-un mediu biritual contemporan, cum e cazul la Tápé de pildă, ca să dau un exemplu contemporan și foarte

³⁵⁷ *Ibidem*, p. 301–302, cu statistica așa cum a fost întocmită, demonstrând că autorul nu era familiarizat cu aceste procedee.

³⁵⁸ *Ibidem*, p. 291.

apropiat geografic. Dar în lipsa unor informații complete precum și a analizei antropologice, nu se poate continua discuția. Oricum, cele două morminte de înhumare au un caracter de excepție, motiv pentru care nu avem de ce să presupunem un biritualism, chiar incidental, pentru grupa Belegiș.

Prezența într-o proporție remarcabilă a pieselor de port în inventarele înmormântărilor grupei Belegiș este o constantă prin care acestea se deosebesc net de complexe funerare ale grupei Žuto Brdo–Gârla Mare, ca și de cele ale grupului Bistreț–Ișalnița ce-i este destul de apropiat. Faptul nu poate fi explicat printr-o ardere la o temperatură diferită, căci, așa cum s-a observat în dese rânduri la Beograd-Karaburma, Pančevo-Vojlovica sau la Ticvanu Mare, aproape de fiecare dată întregul inventar al mormintelor a fost afectat de arderea pe rug. Fără îndoială obiceiurile de port, exprimând într-o anume măsură chiar persoana socială a unora dintre defuncți, impuneau depunerea acestora pe rugurile funerare într-o vestimentație „de gală”, sau, cu totul excepțional, incinerarea era însoțită de „un sacrificiu” de ordin material, cum pare a fi situația la Liubcova M.15, căci din inventarul metalic fac parte fragmente de arme și instrumente. Nu știm dacă piesele din „tezaurul” de la Hinova au fost arse sau nu, fiind foarte probabil că nu, căci s-ar fi observat totuși ulterior. Oricum cele două complexe – M.15 de la Liubcova și tezaurul de la Hinova – documentează practici, indiscutabil legate de comportamentul funerar, dar nemaiîntâlnite până acum în alte medii. Compoziția este mai degrabă legată de obiceiurile de schimb/reprezentare prin dar și mai puțin de înfățișare, dar cazurile sunt oarecum singulare și de aceea greu de judecat. Lipsesc determinările antropologice pentru a putea vedea diferențele de incidență a acestor piese raportate la grupele de sex/vârstă.

La Voiteni în M.2/1996, cu patru vase – o amforă bitronconică cu gât cilindric înalt, cu proeminențe pe pântec și umăr, care a fost folosită ca urnă, un castron tronconic cu marginea ușor răsfrântă, cu o toartă așezată sub margine, un al castron semisferic cu două toarte trase din buză și cu proeminențe trase din buză și o ceașcă cu fund profilat, cu o toartă trasă din buză, decorată cu caneluri verticale pe pântec și orizontale pe gâtul tronconic – au fost descoperite mai multe fragmente de piese de port din bronz. Este vorba de două fragmente de inele de buclă, un fragment de brățară cu nervuri longitudinale, două fragmente, de fapt capete, de la un foarte probabil Ösenhalsring cu bara în torsadă și alte fragmente de la piese neidentificabile. Oasele calcinate au fost determinate ca aparținând unei femei cu vârsta cuprinsă între 25–30 de ani³⁵⁹. La prima vedere, mormântul 2/1996 de la Voiteni ar pleda pentru considerarea înmormântărilor Belegiș cu piese de port ca fiind feminine, dar stocul mormintelor determinate antropologic ca feminine pentru grupa în discuție este de doar 8, din care numai 5 au avut piese de port, ceea ce nu e suficient. Pe de altă parte, M.2/1996 de la Voiteni constituie un caz în care setul ceramic funerar, alcătuit dintr-un număr de vase peste medie, este asociat cu piese de port ceea ce ar putea indica o persoană de rang, dar din nou stocul statistic este redus și judecând după cele observate la Karaburma sau Vojlovica, ieșit din comun.

Armele sunt apariții rare în mormintele culturii Belegiș, cele mai reprezentative fiind topoarele de la Cruceni Cat. 268), un alt topor menționat la Vrșac (Cat. 1 075)³⁶⁰, la care se adaugă pumnalele de la Cruceni, Ilanda (Cat. 477), Pančevo-Vojlovica (Cat. 695), Peciu Nou (Cat. 709) și Timișoara-Fratelia (Cat. 955) (Fig. 29)³⁶¹. În ce măsură cuțitele descoperite la Ticvanu Mare reprezintă piese de arsenal sau sunt accesorii de vestimentație este greu de stabilit deocamdată, dar cea de a doua posibilitate trebuie luată în considerare. De asemenea fragmentele de spadă din M.15 de la Liubcova (Cat. 543) nu au fost introduse în urnă în calitate de arme, ci ca piese componente ale unei depuneri cu caracter aparte, ceea ce era important fiind greutatea fragmentelor³⁶² și mai puțin proveniența lor. Nu trebuie omis nici faptul că la Peciu Nou un pumnal a fost descoperit în așa zisul cenotaf, care ar putea destul de bine, să reprezinte mai puțin un mormânt simbolic și mai mult o amenajare aparte legată de ceremonialul funerar. Pentru cele opt cimitire în care au fost descoperite arme nu avem suficiente informații spre a putea vedea dacă dinamica acestor apariții rare totuși, căci e vorba de 9–10 morminte în total, excluzând M.15 de la Liubcova și mormintele cu cuțitașe de la Ticvanu Mare, a fost diferită de la o etapă la alta. Cred că trebuie subliniat faptul că, în cadrul grupei Belegiș, în doar câteva cazuri armele descoperite în morminte au fost trecute prin foc, fiind ca atare depuse pe rug odată cu deținătorul lor defunct, cum este cazul bunăoară la Cruceni cu topoarele din M.21 și 43, sau cu pumnalul din M.92 (Pl. 441), în vreme ce în alte cazuri, vezi Liubcova, piesele de arsenal nu prezintă urme de trecere prin foc. Din păcate, din nou informațiile sunt puține așa că iar trebuie să ne oprim pe loc...

³⁵⁹ Szentmiklosi, *Analele Banatului* SN 6, 1998, p. 198–201 și pl. 2/1–8; 3/1–4.

³⁶⁰ Menționat de Vulpe, *op. cit.*, p. 72 și nota 12.

³⁶¹ Mai poate fi adăugat un pumnal cu mâner plin din M.5 de la Kovačica *Vinogradi*, după amfora canelată cu proeminențe perechi pe pântec mormântul aparținând fazei Belegiș II, cf. Bukvić, *op. cit.*, pl. 1/2–4. Cimitirul de la Kovačica nu a fost cartat și discutat în lucrarea de față.

³⁶² Vezi supra nota 339.

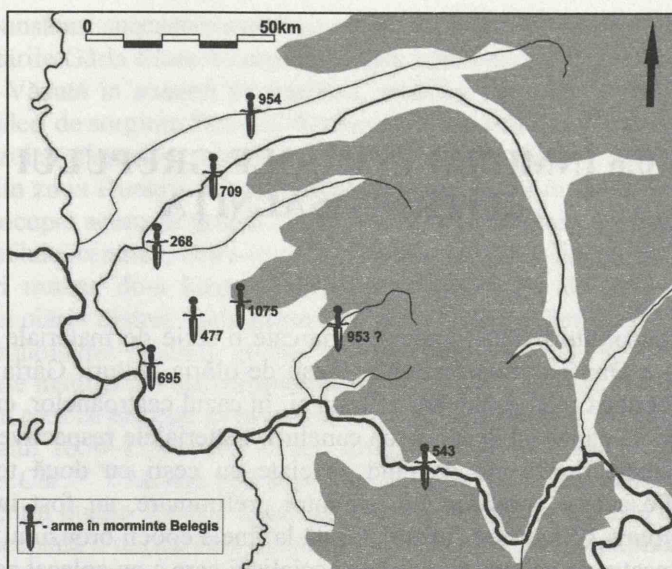

Figura 29

Ca și în alte cazuri, raritatea pieselor de arsenal în complexele funerare ale culturii Belegiș trebuie relaționată de prezența lor în depozitele ariei culturale³⁶³, frecvența mai mare în aceste descoperiri sau în cele de tip *Einzelfunde* pledând pentru un regim cultic al armelor diferit de ceremonialul funerar.

La Ilandă, Peciul Nou și Ticvaniu Mare au fost descoperite oase de animale în urnele funerare. Pentru celelalte cimitire ale culturii Belegiș lipsesc asemenea înregistrări, dar lipsa oaselor de animale, dovezi ale depunerii de alimente pe ruguri, este foarte posibil să se fi datorat în celelalte cazuri unor cercetări pripite, cu atât mai mult cu cât în cazul cimitirelor de la Bobda și Cruceni au dispărut chiar oasele calcinate descoperite în urne³⁶⁴.

Chiar dacă pentru ansamblul culturii Belegiș au fost cercetate cimitire întinse, cu un număr mare de înmormântări, informația în sine este cu mult mai săracă decât pare la prima vedere, căci fie unele cimitire nu au fost publicate, cum e cazul celor de Timișoara-*Fratelia*, Peciul Nou sau Voiteni, fie observațiile nu au fost totdeauna suficient de riguroase. Din documentarea avută la dispoziție astăzi se pot contura doar în linii mari elementele standardului funerar al grupei. Unitar, în ceea ce privește modalitatea de tratare a cadavrelor, incinerarea fiind ritul funerar exclusiv, comportamentul mortuar al comunităților Belegiș dovedește o anume variabilitate din punctul de vedere al ritualului, fiind documentate câteva tipuri de morminte, deosebite prin structură. Această variabilitate rituală este însoțită de diferențieri din punctul de vedere al inventarelor, mai cu seamă în ceea ce privește piesele de vestimentație. Posibilitatea ca aceste diferențieri să fie datorate grupelor de sex/vârstă există, dar trebuie probată prin diagnoze antropologice care lipsesc la cea mai mare parte dintre înmormântări. Întinderea cimitirelor ca suprafață, numărul mormintelor care se dovedește în destule cazuri ca relativ ridicat, indică comunități stabile, echilibrate socio-economic. Puținele, dar destul de clare, indicii privind organizarea internă a spațiilor funerare, aflate în imediata vecinătate a așezărilor așa cum s-a putut vedea cel mai bine la Timișoara-*Fratelia*, pledează pentru comunități ierarhizate strict, probabil pornind de la legături de rudenie. Multe dintre piesele de port, ca și de armament descoperite nu numai în complexele mortuare, au o proveniență străină dovedind angrenarea comunităților în schimbul la distanță și de aici, prin prezența acestor piese în morminte, existența unei competiții de prestigiu intra comunitare evidentă uneori în structurile funerare, mai ales dacă judecăm după M.15 de la Liubcova. Dacă nuanțările diferite date de specialiști în aprecierile privind etapizarea și durata grupei Belegiș au, pentru discuția de față, o importanță redusă, cele două etape destul de bine conturate pun problema în ce măsură comportamentul funerar a suferit de-a lungul acestora modificări. Unele indicii există, căci, în afara drasticei transformări a stilului ceramic, se pare că în a doua etapă expresiile funerare devin mai sobre, foarte probabil în cadrul unei restructurări încă nu foarte clare în anatomia ei socială, dar cu deosebite consecințe pentru perioada imediat următoare.

³⁶³ Pentru piese de armament în depozitele bronzului târziu din aria culturii Belegiș, vezi Vulpe, *op. cit.*, pentru topoarele din categoria *Nackenscheibenaxt* tipul B1 sau Vasić, *op. cit.*, care mai menționează și unele spade din categoria *Griffzungenschwert* ca cele de la Pančevo sau Kovin descoperite singular. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca unele arme, spade cel mai probabil, să fi fost aruncate/depuse în Dunăre sau în alte cursuri de apă sau lacuri, fiind vorba de așa numitele *wet finds*.

³⁶⁴ Fl. Medeț, *op. cit.*, p. 294.

10.6 ÎNMORMÂNTĂRILE GRUPULUI BISTREȚ-IȘALNIȚA

Încă de la jumătatea secolului trecut fuseseră remarcate o serie de materiale ceramice, descoperite cu precădere în zona de luncă a Dunării și care se deosebeau de olăria culturii Gârla Mare. Caracterizate prin amforete și castroane cu secțiunea plan-orizontală pătrată și, în cazul castroanelor, cu lobi trași din buză, vase bitronconice cu proeminențe pe pântec și decorate cu caneluri, materialele respective au fost găsite și mai spre nord de cursul fluviului, unele dintre ele apărând asociate cu cești cu două toarte decorate în tehnica împunsăturilor succesive. Pe aceste considerente, cu totul preliminar, au fost incorporate la ceea ce s-a denumit drept „faza Verbicioara Vb” și care fusese plasată la finele epocii bronzului³⁶⁵. Acest punct de vedere a fost împărțit, pe nemestecate, de cei mai mulți din specialiștii care s-au aplecat asupra epocii bronzului din Oltenia, cu atât mai mult cu cât decorul canelat părea a susține teoria conform căreia apariția complexului cu ceramică canelată specific începutului epocii fierului, cultura Vârtop pentru Oltenia, s-a produs pe fond local³⁶⁶. Între timp au mai fost făcute și alte descoperiri similare, între care cel mai important este complexul cu caracter funerar de la Ișalnița a cărui interpretare a rămas nesigură o bună bucată de vreme³⁶⁷. În 1976, cu prilejul discutării sfârșitului epocii bronzului la Dunărea de Jos, B. Hänsel a separat de conținutul culturii Verbicioara ceramica decorată în tehnica împunsăturilor succesive, descoperită cu precădere în zonele deluroase din nordul Olteniei, cum este bunăoară depozitul de vase de la Govora, pe care a incorporat-o la ceea ce a denumit „Grupul Govora”. Cu aceeași ocazie, pe baza descoperirii de la Ișalnița, a adunat laolaltă, sub denumirea de „Grupul Ișalnița” materialele asemănătoare, în special vasele decorate cu caneluri, descoperite cu precădere în sudul provinciei³⁶⁸.

Peste scurtă vreme cercetările din zona lacului Bistreț au prilejuit o reanalizare a acestor materiale, prilej cu care a fost propus termenul de grupul Bistreț-Ișalnița. Grupul a fost definit, în special pe baza repertoriului ceramic, ca un fenomen arheologic de sine stătător și situat cronologic între cultura Gârla Mare și prima epocă a fierului pe o arie corespunzând cu sectorul Dunării de la intrarea în defileul Porților de Fier și până la confluența cu Oltul în zona orașului Corabia³⁶⁹. În stadiul actual al documentării, o definiție mai precisă nu este posibilă dat fiind că pentru grupul în discuție sunt încă puține complexe bine asigurate, întreaga documentare fiind bazată de altfel numai pe descoperiri cu caracter funerar, așezări care să poată fi atribuite grupei nefiind deocamdată cunoscute. Din ceea ce se poate observa în momentul de față este limpede că din punctul de vedere al stilului ceramic se constată o schimbare față de etapa anterioară, reprezentată prin cele din urmă manifestări ale culturii Gârla Mare. Repertoriul de forme este mult schimbat, forme Gârla Mare tradiționale cum ar fi ceașca cu o toartă trasă din buză și supraînălțată, castronul cu una sau două toarte, pixida etc. dispar, mai fiind păstrate doar ceașca cu două toarte – *kantharos* – sau amforetele, dar în ambele cazuri cu secțiunea plan-orizontală pătrată, ca și în cazul vaselor duble, solniță – *Zwillingsgefäß* – alături de ele apărând foarte frecvent forme cum sunt vasul bitronconic cu proeminențe perechi dispuse pe pântec și din nou cu secțiunea plan-orizontală pătrată sau strachina semisferică, cu marginea arcuită spre interior. O schimbare radicală se observă și în maniera de ornamentare a vaselor, canelura fiind acum motivul decorativ preponderent, așezat în variate dispoziții, prezent pe străchini sau vase bitronconice ca și pe ceștile *kantharos*, decorația

³⁶⁵ D. Berciu, Dacia NS 5, 1961, p. 123–161.

³⁶⁶ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978, p. 39–40 unde considera că descoperirile cu vase pătrate ca cele de la Korbovo, Ostrovu Corbului, Bechet și Orlea ar ilustra faza IV a culturii Gârla Mare ca și aspectul mixt Verbicioara V–Gârla Mare, apoi la p. 61–70 unde, după ce înșiruie descoperirile Verbicioara IV–V, consideră că asocierea ceramicii specifice Verbicioara V cu elemente hallstattiene „justifică diferențierea subfazei Verbicioara Vb”; M. Nica, în vol. *The Thracian world at the crossroads of civilizations*, București, 1998, p. 151–180.

³⁶⁷ Gh. Popilian, Com Craiova, Seria Arh 6, 1968, p. 3–11.

³⁶⁸ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 57–61.

³⁶⁹ I. Chicideanu, Dacia NS 30, 1986, 1–2, p. 40–47. Studiul a fost publicat în limba germană, fapt care le-a îngreunat multor cercetători deslușirea argumentației!

bogată, realizată prin împunsături succesive specifică ceramicii Gârla Mare dispărând treptat. O semnificativă diferență față de manifestările Gârla Mare o constituie lipsa statuetelor antropomorfe în cadrul descoperirilor funerare Bistreț-Ișalnița. Văzută în această perspectivă, apariția grupului Bistreț-Ișalnița se datorează, fără nici un dubiu, unei pătrunderi de sorginte Belegiș, dinspre vest, de-a lungul Dunării în cadrul unei restructurări mai ample care are ca rezultat dispariția culturii Gârla Mare și înlocuirea ei cu o variantă regională a grupeii Belegiș ce se va instala din zona Dunării belgradene până aproximativ în zona Porților de Fier, în aval, locul culturii Gârla Mare fiind ocupat acum de grupul hibrid, dar de sine stătător, Bistreț-Ișalnița. În ce măsură este vorba de o restructurare a stilului ceramic, fără a implica neapărat o mișcare de populație sau este vorba, dimpotrivă de pătrunderi de grupuri umane de-a lungul Dunării este imposibil de precizat astăzi. Unele elemente tradiționale încă vizibile în olăria Bistreț-Ișalnița par însă a pleda în favoarea celei dintâi eventualități.

Dacă în sistemul cronologiei relative, grupul Bistreț-Ișalnița își găsește foarte bine locul între ultima etapă Gârla Mare și primele manifestări ale complexului hallstattian timpuriu cu ceramică canelată, denumit în Oltenia „cultura Vârtop”, în ceea ce privește cronologia absolută există unele dificultăți. Recent, cultura Gârla Mare a fost încadrată în intervalul 1650–1250/1200 a.Chr., grupul Bistreț-Ișalnița fiind considerat ca încheindu-și evoluția „în jur de 1100 a.Chr.”³⁷⁰. Mi-am mai expus punctul de vedere privind cronologia absolută a culturii Gârla Mare, propunând pentru durata acesteia intervalul 1900–1400 a.Chr. Pe cale de consecință, pentru grupul Bistreț-Ișalnița trebuie acceptată o durată de-a lungul sec. XIII a. Chr., corespunzând cu cea de-a doua etapă a culturii Belegiș³⁷¹.

Așa cum am spus, baza documentării arheologice a grupului Bistreț-Ișalnița este constituită din complexe cu caracter funerar. Nu foarte numeroase, aceste complexe au fost descoperite în perimetrul unor spații funerare ale culturii Gârla Mare, dar și separate. Dacă pentru grupa în ansamblu, materiale ceramice ce îi pot fi atribuite sunt cunoscute pe o arie largă ce depășește lunca Dunării dintre Hinova și Corabia, uneori la distanță, în stațiuni cum sunt cele de la Vulturești sau din zona Govora, pe Olt ori Popești sau Radovanu pe Argeșul inferior, complexe funerare nu sunt cunoscute dincolo de zona de luncă a Dunării sau în extensiile acesteia de-a lungul afluenților, cum este cazul la Ișalnița de pildă³⁷².

Descoperiri funerare Bistreț-Ișalnița:

a. Descoperiri sigure:

1. **Balta Verde** (Cat. 41b);
2. **Bechet** (Cat. 71);
3. **Bistreț** (Cat. 100);
4. **Bistrețu Nou/Hoarca** (Cat. 101);
5. **Cârna/Dunăreni** (Cat. 339);
6. **Corabia** (Cat. 245);
7. **Damian** (Cat. 280);
- 8–9. **Ghidici** (Cat. 387b–c);
10. **Ișalnița** (Cat. 482);
11. **Korbovo-Pesak** (Cat. 522b)

12. **Makreș** (Cat. 559);
13. **Nedeia** (Cat. 630);
14. **Orlea** (Cat. 668);
15. **Ostrovu Corbului** (Cat. 683);
16. **Plosca** (Cat. 736b);
17. **Plosca** (Cat. 1 089b);
18. **Potelu** (Cat. 752);
19. **Rast** (Cat. 775);
20. **Salcia** (Cat. 808);
21. **Vajuga** (Cat. 1009).
24. **Pristol** (necatalogat).

b. Descoperiri incerte:

22. **Călărași** (Necatalogat);
23. **Cârna-Groapa lu' Mihalache** (necatalogat);

Cele 21 descoperiri funerare sigure Bistreț-Ișalnița se înșiră de-a lungul Dunării, cele mai vestice fiind cele de la Korbovo-Pesak, Ostrovu Corbului și Vajuga, iar cea mai răsăriteană fiind situată în preajma orașului Corabia (**Pl. 445**). Există însă posibilitatea ca în afara acestora să mai existe și altele, mai ales în cazul unor cimitire Gârla Mare cercetate insuficient. Cu mai multă vreme în urmă era menționat un cimitir de incinerare descoperit fortuit în imediata vecinătate a localității Plosca, pe malul de nord al lacului Bistreț, dintre materialele recuperate făcând parte și un vas bitronconic cu marginea răsfrântă, decorat cu caneluri oblice și proeminente pe pântec³⁷³, vas ce ar putea proveni dintr-un alt complex funerar. Apoi, în cursul anului 1985, la sud de Cârna, în

³⁷⁰ Monica Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare*, Cluj-Napoca, 2003, p. 209–213.

³⁷¹ Vezi capitolele dedicate înmormântărilor Gârla Mare și Belegiș.

³⁷² O primă hartă pentru aria Bistreț-Ișalnița la Chicideanu, *op. cit.*, fig. 36.

³⁷³ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 152, fig. 189.

preajma locului unde s-a aflat cimitirul de la *Grindu Tomii*, în cursul unei cercetări de suprafață au fost descoperite resturile, foarte probabil, ale unor morminte de incinerare distruse de un tractor³⁷⁴. În cursul unor săpături de salvare efectuate în anii 1996–1997 în punctul *Groapa lu' Mihalache*, de fapt actualul toponim al mai vechiului *Grind al Tomii*, au fost descoperite mai multe gropi între care și Cpl. 4 cu material Bistreț-Ișalnița³⁷⁵. Alte materiale Bistreț-Ișalnița, au mai fost descoperite pe malul de sud al lacului Bistreț, unele dintre ele cum este un vas întreg – o ceașcă cu două toarte trase din buză și supraînălțate, cu corpul cu secțiunea plan-orizontală pătrată decorat cu caneluri – găsit în punctul *Ferma 2*³⁷⁶. Alte vase Bistreț-Ișalnița

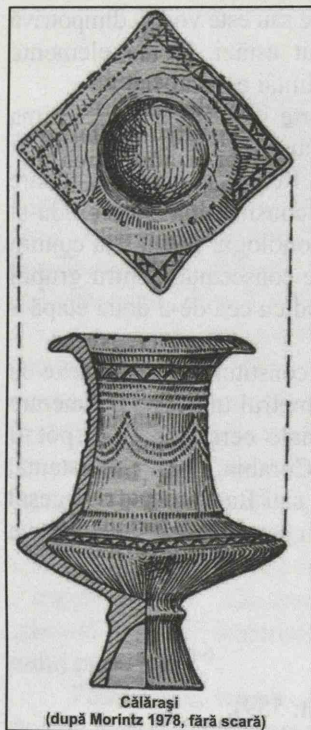

Figura 30

întregi se mai găsesc și astăzi în colecția școlii generale din Cârna³⁷⁷, ca și la diferiți alți „colecționari” din satele de pe malul Bistrețului, ele putând proveni, după toate probabilitățile, din alte complexe funerare neidentificate. În zona fostului lac Potelu, secăt și „redat” agriculturii în anii 1961–1966, sunt semnalate numeroase materiale Bistreț-Ișalnița provenind de pe grindurile nivelate cu acele prilejuri, din aceleași puncte fiind recuperate și materiale Gârla Mare³⁷⁸. Un alt vas, publicat ca provenind din nivelul IV c al stațiunii Vinča de la Liubcova-Ornița³⁷⁹, este de fapt un castron cu proeminente trase din buză și cu secțiunea orizontală pătrată, tipic repertoriului Bistreț-Ișalnița. De la Pristol mai provine un vas cu bune analogii la Balta Verde în M.I., care foarte probabil a aparținut unui mormânt Bistreț-Ișalnița³⁸⁰. Ne putem aștepta astfel, ca prin cercetări viitoare aria grupului să fie mai bine precizată, eventual sporită, iar numărul descoperirilor funerare să crească. Iată de ce mai trebuie amintit și un vas, cu o formă cu totul insolită, descoperit fortuit cu mai multă vreme în urmă, pe raza localității Călărași, situată pe malul de nord al fostului lac Potelu. Vasul are corpul cu secțiunea orizontală pătrată, cu un picior tronconic cu o nervură în relief, cu un gât cilindric lung și marginea ușor răsfrântă. Decorația este realizată prin incizii – două linii orizontale flancând un șir de zig-zaguri, apoi o bandă din trei caneluri înguste dispuse orizontal deasupra unor ghirlande triple din caneluri, care suprapun apoi o altă canelură orizontală îngustă, totul dispus pe gât. Pe umărul vasului se reîntâlnește din nou motivul incizat de pe gât (Fig. 30). S-a atras atenția, cu destul temei, asupra faptului că „ornamentul canelat, de aspect hallstattian, arată clar influențe vestice (din Banat), unde asemenea mod de ornamentare apare încă de la sfârșitul epocii bronzului (Cruceni II)”³⁸¹. Desigur este foarte posibil ca vasul de la Călărași să provină dintr-un complex funerar

Bistreț-Ișalnița, dar importanța lui este mult sporită prin faptul că, tot la Călărași, a fost descoperită o faleră din argint cu foarte bune analogii în tezaurul de la Vălci Trăn din Bulgaria³⁸².

O legătură între descoperirile de tip Bistreț-Ișalnița și tezaurul de la Vălci Trăn era oarecum de așteptat. Binecunoscutul tezaur socotit de I. Andrieșescu ca fiind premicenian³⁸³, a fost mult discutat de către specialiștii epocii. După A. Bonev, care a comparat descoperirea cu cele asemănătoare din Transilvania, Dunărea de Jos, centrele miceniene, litoralul nord-vestic al Mării Negre, cu directă trimitere la tezaurul de la Borodino, sau în Caucaz, Egipt și Mesopotamia, tezaurul, pe care îl datează în a doua jumătate a sec. XIV a.Chr. sau „um 1300 v.Chr.”, a avut un caracter ritual și poate fi pus în legătură cu circulația pe Dunăre, cale pe care s-au întrepătruns reciproc influențe din zonele menționate, mai cu seamă din lumea miceniană³⁸⁴. După Diana Gergova, care,

³⁷⁴ Cercetări de suprafață I. Motzoi-Chicideanu în cadrul șantierului Bistreț. Materialele se găsesc în custodia Muzeului Olteniei din Craiova.

³⁷⁵ *Ibidem*, p. 223, nr. 34.

³⁷⁶ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 249, nr. 236, pl. 171/4a–b. Ceașca este publicată ca provenind din punctul „Cabana de metal”, dar în realitate a fost descoperită în 1995 pe plaja din fața Fermei pomicele nr. 2, loc în care s-au găsit numeroase materiale ceramice Gârla Mare și Bistreț-Ișalnița. În momentul de față locul este acoperit de apa lacului Bistreț astfel că nu se mai pot face verificări.

³⁷⁷ *Ibidem*, pl. 176, sau pl. 175/4 unde este ilustrat un vas solniță cu proveniența „Oltenia”, de fapt un vas găsit cu mai mulți ani în urmă pe malul Bistrețului și ajuns, prin intermediul prof. V. Florescu din Bistreț, la Muzeul Olteniei din Craiova.

³⁷⁸ Materiale în colecția Muzeului sătesc Orlea, provenind din fosta colecție a preotului Eustațiu Cumpănașu. Doar o parte dintre acestea au fost publicate de D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, *passim*.

³⁷⁹ S. A. Luca, *Liubcova-Ornița monografie arheologică*, Târgoviște, 1998, pl. 19/1.

³⁸⁰ Piesă inedită în colecția Muzeului Porților de Fier.

³⁸¹ S. Morintz, *op. cit.*, p. 65, fig. 19/4 și 38/5.

³⁸² D. Bondoc, *SCIIVA* 54–56, 2003–2005 (2006), p. 279–289.

³⁸³ I. Andrieșescu, extras din Academia Română Memoriile secțiunii istorice, Ser. 3, t. 5.2, 1925, p. 1–42.

³⁸⁴ A. Bonev, *Trakija i egjskijat svet prez vtorata polovina na II hiljadoletie pr. n. e.*, Sofia, 1988, p. 29–38; idem, în vol. L. Nikolova (ed.), *Early Bronze Age settlement patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)*, Sofia, 1996, p. 326–329.

pornind de la prezența unor granule de chihlimbar pe unul dintre discurile de aur, relaționează descoperirea cu comerțul paneuropean cu chihlimbar, intens mai ales după 1200 BC, tezaurul de la Vălci Trăn aparține, cel mai probabil, primelor secole ale epocii fierului³⁸⁵. Un punct de vedere diferit în privința datării a fost exprimat de către Amalia Mozsolics, care îl socotea mai degrabă premicenian³⁸⁶. Același punct de vedere a fost împărtășit și de către V. Pingel, care socotea tezaurul mai puțin comparabil cu cele din lumea miceniană, fiind, după opinia sa, mai apropiat de descoperirile din Transilvania, și putând fi astfel datat anterior perioadei mormintelor-put/*Schachtgräberzeit* de la Mycene³⁸⁷. O datare în perioada târzie a epocii bronzului pentru tezaurul de la Vălci Trăn a fost susținută de către A. Vulpe și V. Mihăilescu-Bârliba, care l-au apropiat, pe baza ceștilor, de cele de la Rădeni, din Moldova și de la Kryšovlin, din Ucraina³⁸⁸. O datare foarte târzie, „in das frühe Jahrtausend v. Chr. (vielleicht um 800 v. Chr.)” a fost propusă de către H. Matthäus³⁸⁹. În sfârșit, A. Sheratt și T. Taylor revin la o datare în perioada miceniană³⁹⁰. Este puțin importantă, pentru discuția de față desigur, funcționalitatea setului de vase din aur de la Vălci Trăn, foarte probabil acestea făcând parte din acele *Trinkgeschirr* specifice unei „aristocratic golden age... of alcoholic hospitality” cum foarte bine s-a spus³⁹¹. Ceea ce trebuie reținut este posibilitatea ca grupul Bistreț-Ișalnița, prin falera de la Călărași, să fie pus în legătură cu orizontul de tezaur Vălci Trăn-Rădeni-Kryšovlin al sfârșitului epocii bronzului, asigurându-i astfel, indirect, datarea propusă corespunzând unei vremi în care, în centrul podișului ardelenesc ca și în răsăritul spațiului în discuție evoluau grupele Noua și Sabatinovka.

Foarte puținele cercetări având ca obiectiv complexe Bistreț-Ișalnița nu au avut cum constitui o bază documentară foarte solidă. Pe de-o parte, identificarea grupului s-a făcut abia în anii '80 ai secolului trecut, iar, pe de altă parte, majoritatea descoperirilor au fost făcute în cursul unor săpături ce au urmărit cu totul alte complexe arheologice, ceea ce explică și unele neclarități, mai ales în înțelegerea conținutului exact al grupei³⁹². Astfel, dacă pentru cele 20 de descoperiri funerare Bistreț-Ișalnița, caracterul cercetărilor pare a conferi o anumită calitate informațiilor, jumătate fiind săpături sistematice sau de salvare, în realitate lucrurile sunt cu totul diferite, căci în cazurile în care au mai fost publicate complexe Bistreț-Ișalnița, fie nu au fost înțelese cum trebuie, fie publicarea a lăsat mult de dorit, lipsind informațiile strict arheologice. Și mai ales, nu trebuie uitat că jumătatea goală a paharului cu informații arheologice privind grupul Bistreț-Ișalnița este reprezentată de descoperiri fortuite sau provenite din cercetări de suprafață (Fig. 31).

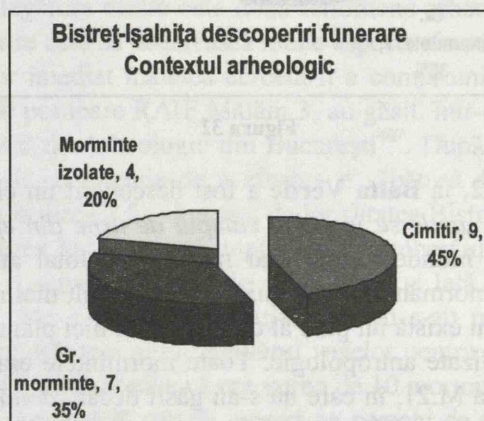

Figura 31

³⁸⁵ Diana Gergova, în vol. H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.), *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in south-eastern Europe*, Alba Iulia, 1994, p. 69–79.

³⁸⁶ Amalia Mozsolics, BerRGK 45–46, 1965–1966 (1968), p. 10–55.

³⁸⁷ V. Pingel, în B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 173–186.

³⁸⁸ A. Vulpe, V. Mihăilescu-Bârliba, PZ 60, 1985, 1, p. 47–69.

³⁸⁹ H. Matthäus, în vol. J.G. P. Best, Nanny M. W. de Vries (eds.), *Thracians and Mycenaeans*, Leiden-New York-Köln 1989, p. 100–105.

³⁹⁰ A. Sheratt, T. Taylor, în J.G. P. Best, Nanny M. W. de Vries, *op. cit.*, p. 106–134.

³⁹¹ *Ibidem*, p. 130.

³⁹² M. Nica, în vol. Roman P., Alexianu M. (ed.), *Relations thraco-illyro-helléniques*, București, 1994, p. 178–206; *idem*, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, 1, 1995(1996), p. 236–246; *idem*, în vol. *Prima epocă a fierului la Gurile Dunării și zonele circumpontice, Lucrările Colocviului Internațional Septembrie 1993 Tulcea*, Tulcea, 1997, p. 19–41; *idem*, în vol. *The Thracian world at the crossroads of civilizations*, București, 1998, p. 151–180; Gumă, *op. cit.*, p. 161; *idem*, *Epoca bronzului în Banat*, Timișoara, 1997, p. 59. Pentru ambii autori, grupul Bistreț-Ișalnița ar fi o altă etapă a culturii Gârla Mare.

Este cazul, de ce să nu o spun, și al cimitirului eponim, de la Bistreț-Ciumați /*Târla lu' Brânză*, pentru care, dar din motive obiective, nu s-au putut produce un plan general al mormintelor descoperite, planuri și profiluri ale mormintelor, iar inventarele nu au mai putut fi reconstituite. Pentru multe dintre celelalte descoperiri nu există decât mențiuni, mai mult sau mai puțin telegrafice, cum ar fi cazul cu cele de la Corabia³⁹³, Damian³⁹⁴, Ghidici³⁹⁵, Orlea³⁹⁶, Makres³⁹⁷, Rast³⁹⁸, Salcia³⁹⁹, ceea ce reduce foarte mult din valoarea documentării arheologice a grupului Bistreț-Ișalnița.

Contextul arheologic al descoperirilor funerare Bistreț-Ișalnița indică, de la bun început, un posibil element de structură al standardului funerar al grupe. Mă refer la faptul că o bună parte dintre complexele mortuare ce-i sunt atribuite provin din cimitire sau grupuri de morminte (Fig. 32), dintre care cel de la Bistreț-Ciumați a avut cel puțin 10 morminte. Descoperirea izolată de la Nedeia (Cat. 630) poate să fie mai puțin izolată de cât pare la prima vedere având în vedere caracterul său fortuit⁴⁰⁰ și situația aproape sigur se repetă și în celelalte cazuri. Avem astfel destule temeuri să considerăm că grupului Bistreț-Ișalnița i-a fost caracteristic obiceiul depunerii defuncțiilor în cimitire, chiar dacă nu prea întinse, numărul total de înmormântări propriu-zise Bistreț-Ișalnița, disponibile astăzi fiind de abia 38⁴⁰¹. Este evident că o asemenea bază documentară nu este dintre cele mai încurajatoare. O altă limită a informației este determinată de faptul că, până în momentul de față, pentru nici una dintre descoperirile funerare Bistreț-Ișalnița nu există determinare antropologică.

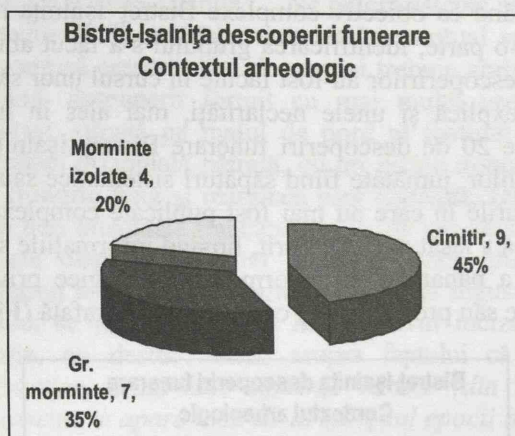

Figura 32

În cursul săpăturilor din 1932, la **Balta Verde** a fost descoperit un cimitir plan de incinerație în urnă, situat tot în punctul *La mormini*, „unde se întindea câmpul de urne din epoca bronzului”, cel de al doilea cimitir fiind apreciat ca având o întindere mult mai mare⁴⁰². În total au fost cercetate 19 morminte de incinerație în urnă, dar numărul înmormântărilor trebuie să fi fost mult mai mare după cum o indicau resturile de morminte distruse și răvășite. Nu există un plan al cimitirului și nici planuri sau fotografii ale mormintelor. Resturile calcinate nu au fost analizate antropologic. Toate mormintele erau constituite dintr-o amforă care conținea oase calcinate, cu excepția M.21, în care nu s-au găsit decât „două pahare” considerate a face parte

³⁹³ I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 44, nr. 6.

³⁹⁴ *Ibidem*, loc. cit., nr. 9; recent, S. Lazăr, Anuarul Institutului de Științe Socio-Umane, 2004, p. 5–15, atribuie descoperirea culturii hallstattiene timpurii cu ceramică canelată Vârtop, la fel cu mormintele Bistreț-Ișalnița de la Balta Verde, dar argumentarea lipsește!

³⁹⁵ M. Nica, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, 1, 1995(1996), p. 236–246.

³⁹⁶ Chicideanu, *op. cit.*, p. 45, nr., 18, menționat pe baza materialelor provenite în special de pe grindul Grădiște din zona fostului lac Potelu, materiale existente în Muzeul sătesc Orlea.

³⁹⁷ G. Aleksandrov, *IMSZB* 2, 1981, p. 40–42.

³⁹⁸ Vl. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, BAR IntSer. 72, Oxford, 1980.

³⁹⁹ I. Chicideanu, *op. cit.*, 44, nr. 28.

⁴⁰⁰ Punctul *Dealul cu oale*, în fapt un grind situat la sud de localitate, se găsea pe malul unei foste bălți a complexului lagunar fluviatil Călugăreni-Bistreț-Nedeia. Zona respectivă, situată la est de digul Bigligiu, care mărginește azi bazinele 3 și 4 ale lacului Bistreț, a fost „nivelată” cu buldozerele în anii 1968–1971 pentru a se înființa o orezărie. Cu acest prilej au fost distruse mai multe obiective arheologice, multe materiale, inclusiv de tip Bistreț-Ișalnița, găsindu-se astăzi la diverși colecționari locali din Nedeia sau Măceșu de Jos.

⁴⁰¹ Nu am luat în calcul cele 10 morminte distruse de la Bistreț-Ciumați.

⁴⁰² D. Berciu, E. Comșa, *Materiale* 2, 1956, p. 307–319. Cel de al doilea cimitir de la Balta Verde a fost datat de cei doi autori în prima epocă a fierului.

dintr-un mormânt distrus. M.4 fusese deja distrus, urna fiind complet sfărâmată, doar câteva oase mai fiind găsite pe fundul vasului. Din descrierile mormintelor reiese că patru morminte – M.2–3, 5, 13 și 14 – aveau doar urna cu oase, un altul – M.20 – la care, alături de urna distrusă a mai fost găsit un *pahar*, tronconic, decorat cu caneluri, apoi alte 12 morminte ale căror vase-urnă erau acoperite cu capace. După formele vaselor și decorul canelat, înmormântările acestea se deosebesc net de cele Gârla Mare. Foarte importantă este observația conform căreia M.16 aparținând culturii Gârla Mare fusese distrus de un alt mormânt de incinerare, aparținând grupei în discuție. Se dovedește astfel că înmormântările Bistreț-Ișalnița au folosit, cel puțin parțial, aceeași zonă funerară cu cele din epoca bronzului. Descoperirea fortuită de la Ișalnița, în ciuda modului în care a fost introdusă în circulație, a atras atenția specialiștilor, în special prin repertoriul ceramic. În fapt, în cursul anului 1964, cu ocazia unor lucrări de construcție, au fost descoperite mai multe vase (Pl. 446/3). S-a opinat că este vorba de „morminte de incinerare, care conțineau urne cu capac și vase mici de ofrandă”, dar nu există nici un fel de documentație grafică, iar din descriere nu reiese de câte morminte a fost vorba. Cu aceeași ocazie era publicat și un alt vas, descoperit întâmplător la Nedeia (Pl. 446/1), considerat, fără argumente, drept urnă⁴⁰³. Pentru discuția de față, importanța descoperirii rezidă în faptul că a fost vorba de morminte de incinerare, foarte probabil în urne cu capace și vase adiacent și cam atât... Ceva mai clară este descoperirea de la Bechet, căci de data aceasta se precizează că este vorba de trei morminte propriu zise, ale căror urne conțineau oase calcinate. Mormintele au fost descoperite accidental în 1968, cu ocazia săpării unui șanț, într-un punct situat la circa 2 km nord de cursul Dunării. Primul mormânt era constituit dintr-un castron tronconic, cu funcția de urnă, peste care era așezată o ceașcă de tip *kantharos* cu gura în jos, în interior, printre oasele calcinate fiind descoperită și o fusaiolă, deasupra întregului ansamblu fiind așezat, drept capac, un alt castron (Pl. 446/2). Celelalte două morminte au fost distruse în cursul dezvelirii lor⁴⁰⁴.

Cercetările arheologice din zona lagunei fluviatile Bistreț-Cârna-Nedeia întreprinse în cursul anilor 1983–2005 au prilejuit, printre alte rezultate, identificarea unor complexe aparținând grupului Bistreț-Ișalnița (Fig. 33)⁴⁰⁵, cele mai multe având un caracter funerar. Ceea ce este foarte semnificativ este faptul că acestea s-au menținut în aceeași zonă funerară folosită intens de comunitățile Gârla Mare, cel mai adesea complexe mortuare Bistreț-Ișalnița fiind descoperite alături de cele Gârla Mare⁴⁰⁶, așa cum am văzut că a fost cazul și la Balta Verde, fapt care subliniază legătura dintre cele două fenomene arheologice. Grupul de morminte de la **Bistreț-Ciumași** putea fi o descoperire care să lămurească multe aspecte ale comportamentului funerar al grupului Bistreț-Ișalnița, dar distrugerea lor imediat înaintea cercetării a compromis ocazia. Inițial, la sfârșitul iernii 1983 câțiva lucrători de la stația de pompare RAIF Mălăin 3, au găsit, într-o spulberătură de vânt, 3 vase, din care unul singur a ajuns la Institutul de Arheologie din București⁴⁰⁷. După o recunoaștere a terenului în mai 1983, în vara aceluiași an am sosit cu intenția de a efectua o săpătură de informare și salvare în punctul respectiv, situat pe o dună de nisip la circa 2.5–3 km sud de localitatea Bistreț, dar a doua zi după identificarea mormintelor am constatat distrugerea lor în cursul nopții⁴⁰⁸. În spulberătura de vânt, adâncită până la circa –0.70 m față de vârful dunei, pe o suprafață lungă de circa 15 m și lată de aproximativ 4–5 m, se găseau răsfirate grupuri de vase, uneori câte 3–4. După deranjament, nu s-au mai putut reconstitui nici pozițiile inițiale ale grupurilor de vase și, cu atât mai puțin, numărul vaselor pentru fiecare grup în parte. După oasele calcinate rămase pe loc, deși răvășite, am apreciat că era vorba de 10 morminte. Repertoriul de forme cuprinde vase bitronconice cu secțiunea plan-orizentală pătrată, uneori cu perechi de proeminente pe pântecul pronunțat, castroane cu aceeași secțiune plan-orizentală și cu proeminente trase din buză la cele patru colțuri, amforete de genul celor de la Ișalnița, precum și un vas *Zwillingsgefäß*, la care ambele cupe au, din nou secțiunea plan-orizentală pătrată. Decorația predominantă este realizată prin caneluri, mai rar prin incizie (Pl. 447/1). Într-una dintre grămezile de oase calcinate s-au mai găsit și fragmente de la un obiect din metal distrus de foc.

⁴⁰³ Gh. Popilian, extras din Comunicări, Seria arheologică 6, 1968, p. 3–9 și pl. 1–4.

⁴⁰⁴ D. Țăranu, SCIVA 26, 1975, 4, p. 567–569.

⁴⁰⁵ Harta de la Fig. 4 a fost redactată foarte recent după o fotografie din satelit de la circa 10.000 m altitudine. Față de restul hărților pentru zona Bistreț pe care le-am folosit, cea de acum este cea mai precisă.

⁴⁰⁶ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor culturii Gârla Mare, în special cele din zona Bistreț.

⁴⁰⁷ Vasul a fost recuperat de către lt. cmd. (r) Mihai Chiriță care mi le-a adus la Institut. Îi mulțumesc și pe această cale. Celelalte două au ajuns inițial la liceul „Frații Buzești” din Craiova, ulterior ajungând la Muzeul de Istorie al României pe căi necunoscute mie.

⁴⁰⁸ Cele 10 morminte au fost distruse într-o noapte de către un cioban, imediat după identificarea lor într-o spulberătură de vânt din duna de nisip care acoperea grindul. Tot ceea ce s-a mai putut face, în afara discuției ferme cu vinovatul, a fost recuperarea materialelor distruse și împrăștiate.

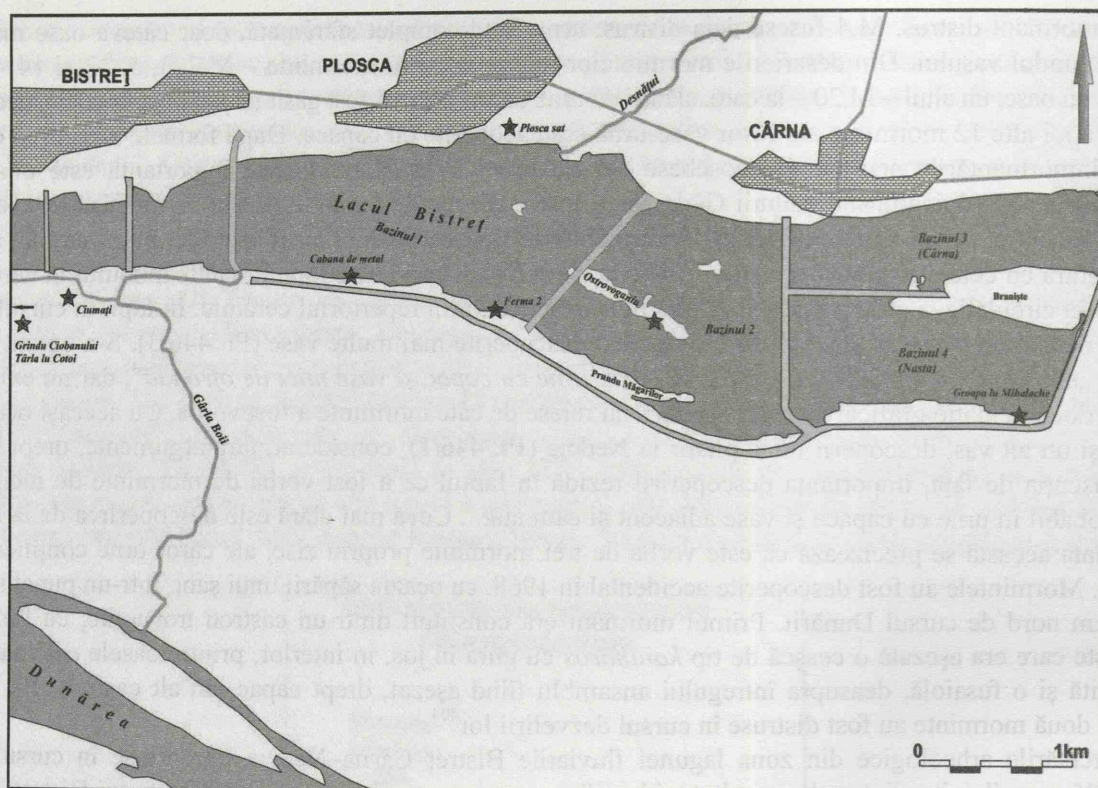

Figura 33

O bună ocazie de a surprinde în detaliu complexe funerare aparținând grupului Bistreț-Ișalnița s-a ivit însă în cadrul cimitirului Gârla Mare din punctul **Cârna-Ostrovogania/Malu mare**, cercetat în decursul anilor 1985–1993. Au fost descoperite șapte morminte, care, după inventar, aparțin grupului Bistreț-Ișalnița – M.3, 13, 25, 37–38, 40 și 58 –, toate situate în jumătatea apuseană a cimitirului, cu excepția M.58. Dar, totodată, au mai fost înregistrate, pe aceeași arie a necropolei, și câteva complexe cu un caracter special – Cpl. K, N, O, S și U – și care pot fi atribuite de asemenea aceluiași grup (**Pl. 448**). Condițiile de cercetare de la *Ostrovogania/Malu mare* nu au fost totdeauna dintre cele optime, căci, datorită nivelului ridicat al apei din lacul Bistreț, la circa –0.60 –0.80 m apărea apa de infiltrație astfel că multe dintre complexele/mormintele descoperite nu au putut fi cercetate în detaliu. Mormintele 13 și 25 erau parțial distruse, dar ele aparțin categoriei mormintelor de incinerare în urnă, în fiecare caz fiind descoperit vasul care conținea oasele calcinate, în cazul M.13 fiind vorba de un vas tronconic, decorat cu caneluri oblice pe pântec și o bandă din mai multe caneluri orizontale înguste pe gât⁴⁰⁹. Mormântul 3 se compunea dintr-un vas cu funcția de urnă, acoperit cu o strachină cu marginea arcuită spre interior (**Pl. 447/2**), aceluiași tip de structură funerară aparținând și M.40⁴¹⁰. Mormintele 37 și 38 se prezentau sub forma unor mase de cioburi de la 2–3 vase, sparte din vechime și sub care se găseau oase calcinate, fiind vorba de un tip de mormânt foarte rar întâlnit în mediul Gârla Mare, de obicei în condiții imprecise. O situație specială s-a întâlnit în cazul M.58, compus dintr-o ceașcă de tip *kantharos*, spartă pe loc, acoperind oase calcinate. Alături de mormânt, suprapunându-l parțial către NE, se găsea Cpl. N. Complexul era alcătuit dintr-o masă de chirpic, lung de circa 2 m și lată de peste 1 m, pe care se găseau cenușă și cioburi Bistreț-Ișalnița arse secundar. Cum întregul complex era deja acoperit de apa de infiltrație, nu s-a putut redacta un plan și nici fotografia situația surprinsă. Către sud, au mai fost descoperite alte două complexe întru totul asemănătoare, în aceleași condiții – Cpl. O și S. La suprafața Cpl. O, cu porțiuni de sol ars puternic, au fost descoperite câteva cioburi cu un decor realizat în tehnica *Furchenstich*, cu motive în ghirlandă⁴¹¹, alături de cioburi Bistreț-Ișalnița tipice. Către limita nordică a suprafeței de cercetare de la Ostrovogania, a fost descoperită groapa notată cu sigla Cpl. U. De formă circulară în plan, groapa nu a putut fi cercetată tot datorită apei de infiltrație, dar s-a putut observa că era umplută cu bucăți de chirpic puternic arse secundar, uneori până

⁴⁰⁹ Șandor-Chicideanu, *op. cit.*, vol. II, pl. 8.

⁴¹⁰ *Ibidem*, pl. 32.

⁴¹¹ *Ibidem*, pl. 159/6.

la vitrifiere. Dar situația cea mai clară a fost înregistrată în cazul Cpl. K. Pe o suprafață cu o formă neregulată de sol gălbui-cenușiu, distinctă față de solul cenușiu închis din jur, lungă de aproximativ 4 m și lată de circa 2 m, se găseau porțiuni de lut ars puternic, de culoare galben cărămiziu, pe care se găseau bucăți de chirpic, cioburi de la mai multe vase și oase trecute prin foc⁴¹². Din cioburile recuperate s-a putut întregi un vas cu picior, cu corpul cu secțiunea plan-orizontală pătrată, de fapt o jumătate de *Zwillingsgefäß*, decorat cu caneluri, ars secundar foarte puternic, astfel că a fost mult deformat, iar unele porțiuni ale sale fiind chiar vitrificate⁴¹³ (Fig. 34).

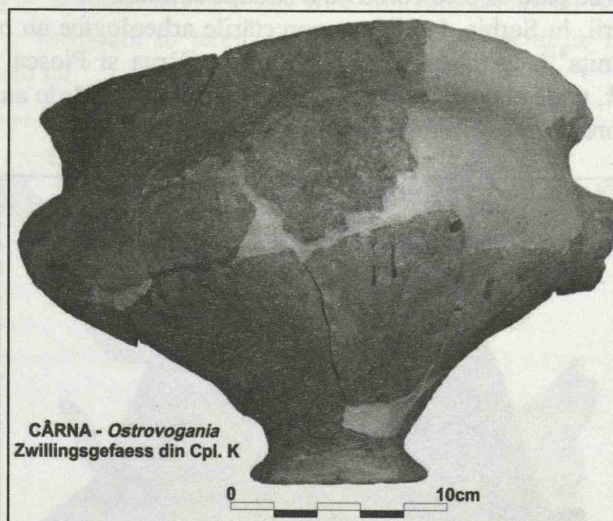

Figura 34

Complexul K suprapunea mormintele Gârla Mare 12, parțial, și 67 complet. Poziția stratigrafică și materialul ceramic ce-i aparține îi asigură apartenența la grupul Bistreț-Ișalnița. Structura și proximitatea față de înmormântări Bistreț-Ișalnița indică o funcționalitate a cpl. K legată direct de ceremonialurile mortuare ale cimitirului (Pl. 449). Descoperirea este, deocamdată, singulară, astfel că este dificil de spus în ce măsură este vorba de resturile unui rug de incinerare sau de resturile unei alte amenajări, arse în cadrul episoadelor ceremoniale, dar fără a fi un rug propriu-zis. Ansamblul complexelor K, N, O, S și U de pe Ostrovogania atestă existența unor amenajări legate de obiceiurile mortuare, amenajări ce pot fi puse în legătură cu înmormântările Bistreț-Ișalnița și care își au unele antecedente, mai rare e drept, în mediul anterior Gârla Mare, cum e cazul cu amenajarea de la Nasta sud-Groapa lu' Mihalache, unde a fost identificată o groapă cu mult chirpic ars și vase de mari dimensiuni, străpunsă de o altă groapă cu un conținut asemănător, dar cu ceramică Bistreț-Ișalnița⁴¹⁴.

Cel de-al doilea cimitir Gârla Mare, pe a cărui întindere au fost descoperite din nou înmormântări Bistreț-Ișalnița, este cel de la **Plosca-Cabana de metal**. Și aici, în jumătatea de vest a cimitirului au fost descoperite patru morminte Bistreț-Ișalnița – M.54–55, 81 și 84a–b (Pl. 450). În cazul M.54 și 55 este vorba din nou de morminte de incinerare la care oasele calcinate erau acoperite cu cioburi sparte de la 1–3 vase. În apropiere de M.54, dar cu circa 0.40m mai adânc, a fost descoperit un rest de inel de buclă trecut prin foc, dar apartenența la mormânt nu poate fi asigurată. M.81, distrus din vechime, se compunea dintr-un vas cu funcția de urnă cu oase calcinate în interior. M.84a–b⁴¹⁵, dublu, se compunea din două vase bitronconice, fiecare cu funcția de urnă (Fig. 35). Ambele urne au fost acoperite cu castroane cu secțiunea plan-orizontală pătrată, cu proeminențe trase din buză. Ceea ce trebuie reținut în cazul înmormântărilor Bistreț-Ișalnița de la *Cabana de metal*, este în primul rând suprapunerea spațiilor funerare Gârla Mare de cele ale noului grup de la sfârșitul epocii bronzului, iar apoi pentru acesta din urmă, la fel ca și în cazul de la *Ostrovogania*, existența mormintelor de incinerare în groapă cu resturile calcinate acoperite cu cioburi sparte de la mai multe vase, ritual funerar

⁴¹² După aspect, e vorba de oase de animale de talie mică, eventual ovicaprine.

⁴¹³ Vasul a cerut un efort aparte pentru recondiționare, nefiind încă desenat mulțumitor.

⁴¹⁴ Situate într-o poziție cu totul ingrată, pe malul lacului, parțial inundate, cele două complexe nu au putut fi cercetate decât parțial. Vezi discuția și ilustrația în capitolul dedicat înmormântărilor Gârla Mare.

⁴¹⁵ Mormântul a fost descoperit în cursul campaniei din 2005, din aceste motive nu este catalogat, iar materialul nu a fost încă prelucrat.

specific grupului Bistreț-Ișalnița și mai rar întâlnit în cimitirele Gârla Mare. La circa 1.5 km est de cimitirul din punctul *Cabana de metal*, tot pe malul sudic al lacului, se găsește punctul *Ferma 2*, unde, așa cum am menționat deja, s-au găsit din nou vase Bistreț-Ișalnița ce par a documenta alte înmormântări ale grupului.

Pentru celelalte descoperiri funerare Bistreț-Ișalnița de la nord de Dunăre, informațiile sunt în general telegrafice și, prin aceasta, puțin folositoare. Pentru cazul de la *Rast-Grindu Țifarului* se poate reține că materiale Gârla Mare și Bistreț-Ișalnița, ce lasă loc presupunerii că este vorba de complexe mortuare⁴¹⁶, au fost găsite din nou împreună. Și la *Salcia* se pare că este vorba de o situație similară⁴¹⁷.

Pe malul drept al Dunării, în Serbia, la *Vajuga* cercetările arheologice au pus în evidență, din nou, arii funerare comune Bistreț-Ișalnița⁴¹⁸, la fel ca în cazurile de la *Cârna* și *Plosca*. Situația se repetă și pentru cimitirul de la *Korbovo-Pesak*, unde alături de cele 32 înmormântări *Žuto Brdo* au fost descoperite și alte două cu vase – un castron și o amforetă – cu secțiunea plan-orizontală pătrată⁴¹⁹.

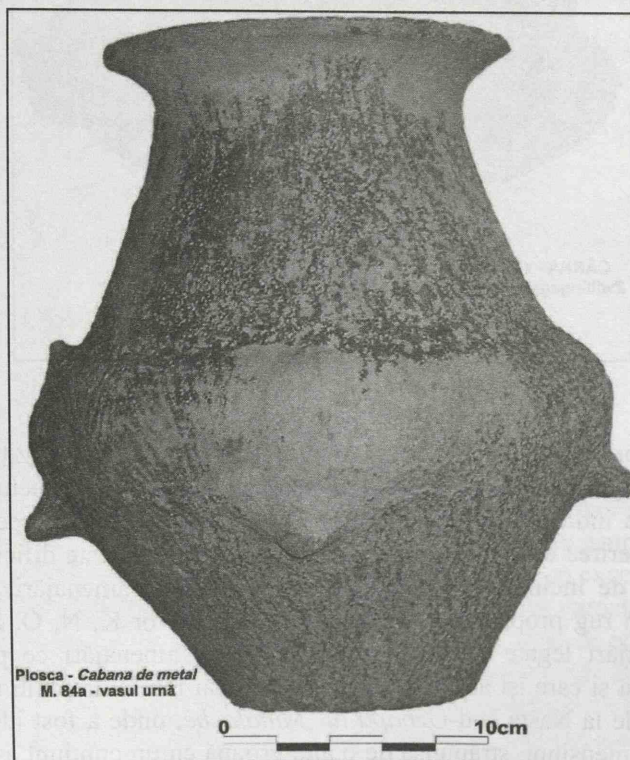

Figura 35

Marele cimitir Gârla Mare de la Orsoja, tot pe malul drept al Dunării, pare a ilustra, după unele forme și motive decorative, o etapă Gârla Mare mai târzie. Situația nu este deloc clară, dat fiind faptul că întregul material ceramic de la Orsoja a fost amestecat⁴²⁰. Dar chiar și în această situație există astăzi cel puțin o descoperire de la sud de Dunăre care atestă pe deplin prezența grupului Bistreț-Ișalnița și în această regiune. Cu mai multă vreme în urmă au fost semnalate trei morminte de incinerare în urnă, descoperite fortuit în urma unor lucrări cu buldozerul într-un loc situat la 8 km sud de Dunăre. Este vorba de localitatea *Makreș*, cele trei morminte având oasele incinerate depuse în castroane cu secțiunea plan-orizontală pătrată, cu proeminențe trase din buză, într-unul dintre cazuri fiind vorba de protome zoomorfe⁴²¹ (Fig. 36).

⁴¹⁶ Vl. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, BAR IntSer. 72, Oxford, 1980, p. 210.

⁴¹⁷ D. Berciu, *Materiale pentru preistoria Olteniei III. Morminte tumulare din Oltenia*, Inst. de arheologie olteană, Memorii 22, Craiova, 1934; idem, *Arheologia preistorică a Olteniei*, fig. 130 unde este ilustrată o amforă etajată cu două toarte cu totul tipică, după formă și decor, pentru cultura Gârla Mare.

⁴¹⁸ D. Krstić, *Đerdapske Sveske* 3, 1986, p. 148–151.

⁴¹⁹ Zagorka Letica, *Starinar* NS 24–25, 1973–1974 (1975), p. 163–174, pl. 1–10. Autoarea a atribuit cele două morminte culturii Coțofeni.

⁴²⁰ Vezi capitolul dedicat descoperirilor funerare Gârla Mare.

⁴²¹ G. Aleksandrov, *Izvestia na Muzeite Severnozapadna Bălgaria* 6, 1981, p. 40–42, fig. 8–9.

În stadiul actual al documentării privind grupul Bistreț-Ișalnița sunt puține aspectele ce pot fi precizate, între acestea înscriindu-se și cele referitoare la comportamentul funerar. Puținele descoperiri avute la îndemână, deseori provenind din simple mențiuni, sunt puțin susceptibile să pună în lumină detalii de ritual, cu atât mai puțin privind structura spațiilor funerare. Putem reține, ca elemente ale standardului funerar, în primul rând unitatea ritului funerar – incinerarea. Un al doilea element este dat de faptul că toate înmormântările sunt plane, păstrându-se și din acest punct de vedere tradiția anterioară, fie ea Gârla Mare sau Belegiș. Ceașca de tip *kantharos* de la Plosca-fermă 2, ar putea indica o altă zonă funerară situată nu departe de cea de la *Cabana de metal*, dar situația necesită o verificare în teren pentru a putea vedea în ce măsură este vorba de o zonă funerară segmentată spațial sau nu.

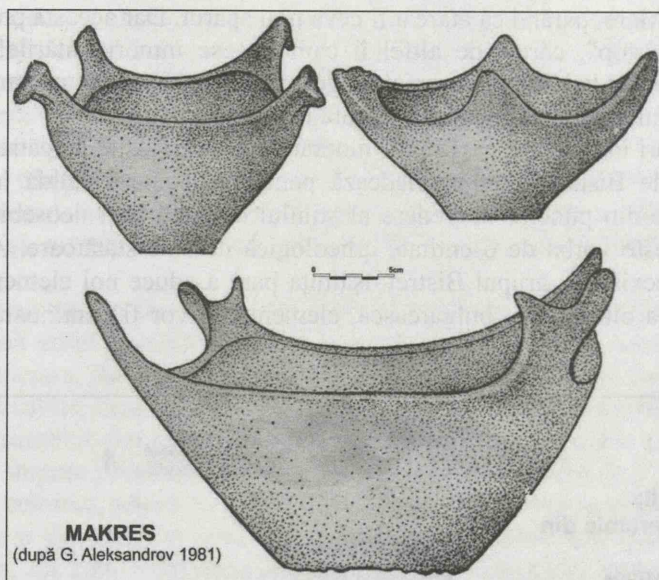

Figura 36

În ceea ce privește ritualul, cele mai multe morminte descoperite sunt cele cu resturile calcinate depuse în urne acoperite sau nu, dar alături de acestea mai există și mormintele de incinerare în groapă cu resturile calcinate acoperite cu vase trecute prin foc și sparte, varianta de înmormântare necunoscută în mediile Gârla Mare sau Belegiș. Aparent, un element de noutate este adus de complexe surprinse la Cârna-Ostrovogania, dar situația de la Cârna-Groapa lu' Mihalache ne obligă să luăm în considerație existența unor asemenea amenajări și în mediul Gârla Mare, chiar dacă deocamdată nu au fost identificate decât într-un singur loc. Sigur că nu trebuie pierdute din vedere mai întâi frecvența acestor complexe în cadrul spațiului funerar Bistreț-Ișalnița de pe Ostrovogania față de unicitatea complexului de la Groapa lu' Mihalache, iar apoi că, datorită modificărilor ce au avut loc în jumătatea de veac ce a trecut între încheierea cercetărilor de la Grindu Tomii și cercetările din anii 1996–1998 de pe malul sudic al fostei bălți Nasta, pot exista rezerve în ceea ce privește poziția Gropii lu' Mihalache față de cimitirul cercetat în 1955–1956.

Este destul de posibil ca, măcar unele dintre aceste amenajări, cum ar fi cazul cu cpl. K de la Ostrovogania de pildă, să reprezinte resturi de rug funerar, dar o probă definitivă în acest sens, trebuie recunoscut că nu avem încă, chiar dacă se pot face apropieri între aceste complexe și altele asemănătoare din medii ale bronzului târziu. Astfel, groapa Ostrovogania/cpl. U, umplută cu chirpici, pe lângă faptul că demonstrează obiceiul incendierii unor structuri în cadrul mai larg al ceremonialelor funerare, se dovedește, printr-o descoperire de la începutul epocii fierului, ca păstrată și în epoca următoare, unde însă era asociată cu manipularea post mortem a unor cadavre⁴²², obicei pentru care nu avem informații în mediul Bistreț-Ișalnița.

Pentru cel puțin două din mormintele deranjate de pe Grindu Ciumați, inventarele funerare erau constituite din mai multe vase, între care vasul solniță/Zwillingsgefäß, de dimensiuni apreciabile, ocupa un loc central. Vase duble de acest fel sunt binecunoscute pentru repertoriul ceramic Gârla Mare, dar exemplare de

⁴²² I. Motzoi-Chicideanu, Dacia NS 43–45, 1999–2001 (2003), p. 197–229, unde este prezentat și discutat un complex de cult situat pe malul de sud al lacului Bistreț în punctul La nea Vasile Feraru, de fapt vizavi de cimitirul de la Ostrovogania.

acest fel se afirmă că au fost găsite și în complexe, considerate cam hazardat drept funerare, de la Vârtop, puțin mai la nord de balta Bistreț⁴²³. Materialele de la Vârtop sunt foarte importante, mai ales că au fost folosite pentru a se defini noțiunea de cultură Vârtop, considerată ca specifică fierului timpuriu din Oltenia.

Dar condiția arheologică a acestor importante materiale nu este dintre cele mai potrivite pentru a legitima un fenomen arheologic (Fig. 37). Nu încapă îndoială că materialele de la Vârtop, au fost „recoltate” din săpături mai mult entuziaste și mai puțin arheologice. După D. Berciu „*Pe un postament format din pământ bătătorit au fost așezate vasele funerare, înconjurare și acoperite peste tot cu pietre mari de râu, zidite în felul unei bolte, peste care s-a ridicat pământ din jurul mormântului. Printre pietre și vase am găsit câteva oase calcinate, provenind fără îndoială din corpul incinerat al mortului*”⁴²⁴. În cazul în care situația este cât de cât reală, ridicarea unei movile din piatră nu este atestată ca obicei funerar nici în mediul Bistreț-Ișalnița și nici în cel Gârla Mare, părând ca atare a fi ceva nou apărut. Dar această practică nu mai este atestată nici în mediul „culturii Vârtop”, căreia de altfel îi cam lipsesc înmormântările! Nu exclud posibilitatea existenței unui complex funerar la Vârtop, apropiat de grupul Bistreț-Ișalnița, măcar prin ceramica cunoscută. Dar îmi trebuie ceva mai multe precizări pentru a discuta pe marginea lui...

Destul de dese cazuri în care aceleași spații funerare au fost folosite de către comunitățile Žuto Brdo-Gârla Mare și apoi de cele Bistreț-Ișalnița, pledează pentru o legătură solidă între cele două fenomene arheologice, dar diferențele din punctul de vedere al stilului ceramic sunt deosebit de drastice, ceea ce mă îndreptățește să susțin că este vorba de o entitate arheologică de sine stătătoare. Apărut ca rezultat al unei restructurări a fondului preexistent, grupul Bistreț-Ișalnița pare a aduce noi elemente pe scena preistorică a epocii bronzului la Dunărea olteană sau bulgărească, elemente ce vor fi continuate parțial în epoca imediat următoare.

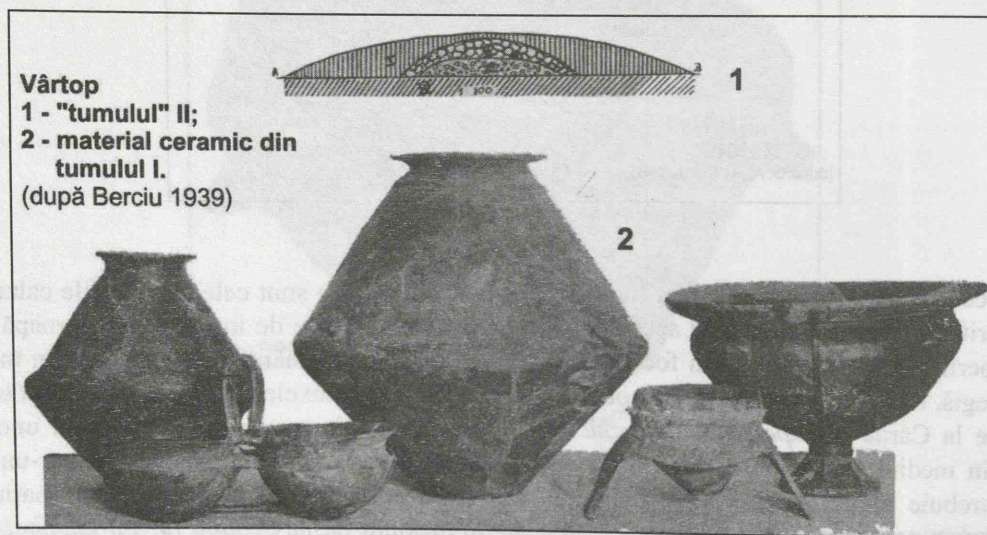

Figura 37

La fel ca și pentru cultura Gârla Mare, grupului Bistreț-Ișalnița îi lipsesc informațiile privind habitatul, de unde și imposibilitatea relaționării zonelor funerare față de cele locuite zi de zi. Dar numărul mic de înmormântări, ce nu poate fi explicat doar prin hazardul descoperirilor, pare a indica o durată scurtă pentru întregul grup, într-un anumit fel explicabilă prin angrenarea acestor comunități într-un foarte dinamic proces de restructurări pe o arie largă, de-a lungul Dunării cel puțin, proces al cărui rezultat este reconstituirea unor noi complexe arheologice pe arii deosebit de largi.

⁴²³ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 155–159 și fig. 198–200; Hänsel, *op. cit.*, vol. I, p. 101–105, cu o discuție avântată care a pierdut din vedere condiția arheologică a descoperirilor de la Vârtop și vol. II, pl. 37–39. Cum la vremea aceea noțiunea de cultură Belegiș nu era încă definită, reputatul specialist german n-a băgat de seamă că fragmentele de vase pântecoase ilustrate la pl. 38/10–12 au cele mai bune analogii în bronzul târziu din zona belgrădeană. Tot acolo, la nr. 2 este ilustrat și un castron fragmentar tipic Bistreț-Ișalnița. Materialul ceramic avut la dispoziție de B. Hänsel pe vremea călătoriei sale de documentare care a precedat redactarea lucrării, se afla, ca și acum, în colecțiile Muzeului din Craiova. Nu există înregistrări credibile ci doar se spune: „*astea sunt de la Berciu, din săpăturile lui cu Ploșor...*”!

⁴²⁴ D. Berciu, *op. cit.*, p. 156–157. Este de mirare că, deși lucrarea lui D. Berciu, este cunoscută de aproape 7 decenii și des citată, nimeni nu a discutat condiția arheologică a descoperirilor de la Vârtop!

10.7 OBSERVAȚII ASUPRA ÎNMORMÂNTĂRIILOR CULTURII SUCIU DE SUS

Termenul de „ceramică Suci de Sus” a fost folosit prima oară de către de M. Roska⁴²⁵, în urma cercetărilor efectuate în obiectivul devenit apoi eponim. Cu vremea, conținutul material al acestor descoperiri a început să pară tot mai clar, astăzi fiind acceptată de către majoritatea specialiștilor noțiunea de cultura Suci de Sus/Felsőszőcs/Suci. Aria ocupată de grupa Suci de Sus nu este foarte întinsă, ea cuprinzând o parte a Slovaciei sud-estice, întinzându-se apoi de-a lungul Tisei, în nord-estul Ungariei și pe o porțiune apuseană a Ucrainei transcarpatice, iar apoi în nord-vestul României, incluzând atât zone deluroase, chiar muntoase în România, cât și zone de câmpie în Ungaria, ceea ce arată o anume disponibilitate de a controla mediul înconjurător, chiar cu caracteristici foarte variate, foarte probabil ca rezultat al unui ansamblu bine adaptat de tehnologii de subzistență și, nu în ultimul rând, mineritului, în aria culturii fiind binecunoscute zăcămintele polimetale.

Habitatul este cunoscut mai cu seamă pe baza așezărilor de la Boinești, Culciu Mare sau Medieșul Aurit. Nu au fost identificate până acum elemente speciale în perimetrul stațiunilor, care să rimeze cu complexitatea deosebită a expresiilor funerare, dar în aceeași regiune sunt cunoscute așezări fortificate cu valuri și șanțuri, unele de dimensiuni remarcabile, care, deși atribuite începutului epocii imediat următoare⁴²⁶, nu pot fi separate chiar atât de drastic de ansamblul mai mare al comportamentului socioeconomic al comunităților ce au stat pe loc în ciuda periodizărilor impuse peste milenii... Conținutul material, dincolo de o individualitate bine afirmată, mai cu seamă prin stilul ceramic, relevă o participare deosebit de activă la schimbul la mare distanță, fără nicio îndoială condiționat și de faptul că metalurgia bronzului constituia una din principalele preocupări ale comunităților Suci de Sus, așa cum o dovedesc multe piese finite descoperite izolat sau în depozite, fie tiparele pentru turnarea acestora. Activitatea metalurgică și angrenarea în schimbul la distanță au avut ca primă consecință promovarea unor elite locale, a căror prosperitate a determinat, fără îndoială, expresiile funerare sofisticate.

Originea culturii este discutată în continuare, o soluție pe placul tuturor fiind încă greu de confecționat și, mai ales, de argumentat, stadiul cercetării asupra culturii Suci de Sus rămânând încă pe prima jumătate a drumului, specialiștii fiind încă copleșiți de luxurianța descoperirilor, mai ales ceramice, și mai puțin interesați de structura complexelor închise... Au fost luate în considerare participări ale culturilor Otomani, Wietenberg, Komarów⁴²⁷ sau chiar Nyírség⁴²⁸, căutându-se, cu destulă abnegație, pentru originea decorului cu motive florale, chiar legături cu lumea miceniană din îndepărtata Egee⁴²⁹. După alți autori, originea culturii Suci de Sus poate fi văzută ca un rezultat al regionalizării grupei Otomani⁴³⁰. Cantonată în regiuni unde, peste milenii, s-au fortificat partizanii incondiționali ai sistemului Reinecke, evoluția grupei Suci de Sus a fost fixată în intervalul Reinecke BzB1-BzD⁴³¹. După Hänsel, tumulul de la Medieșu Aurit, prin raportările la mediul Füzesabony, se plasează la nivelul „fazei clasice” a acestuia, în vreme ce, pe baza unei brățări de la Boinești și a unui tipar de la Culciu Mic, situează faza evoluată a grupei Suci de Sus, cea denumită de T. Bader ca faza

⁴²⁵ Din destul de vasta literatură referitoare la fenomenul Suci vezi, inclusiv pentru istoricul cercetărilor, T. Bader, SCIV 23, 1972, 4, p. 509–535 cu o primă prezentare sintetică a culturii Suci de Sus la stadiul de atunci al documentării; idem, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978, p. 62–77; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Slovesnsko v dobe bronzovej*, Bratislava, 1991, p. 142–146; K. Horedt, StComBrukenthal 13, 1967, p. 137–156; C. Kacsó, Marmatia 2, 1971, p. 36–54; idem, Dacia NS 19, 1975, p. 45–68; idem, *Necropola tumulară de la Lăpuș*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1981; idem, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare, 2001, p. 231–278; idem, în vol. J. Batora, V. Furmánek, L. Veliačik (Hrsg.), *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen*, Nitra, 2004, p. 327–340; N. Kalicz, AE 87, 1960, p. 3–15; J. Paulík, în *Pravek východného Slovenska*, Košice, 1966, p. 112–125; M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma I, Oskor*, Kolozsvár, 1942, p. 209, nr. 23; A. Vulpe, Dacia NS 19, 1975, p. 69–76; idem, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 261, 280–281.

⁴²⁶ Cum e cazul cu cea de la Sighetu Marmăției, cf. Horedt, *Așezarea fortificată din perioada târzie a bronzului de la Sighetul Marmăției*, Baia Mare, 1966.

⁴²⁷ C. Kacsó, *Necropola tumulară...*, p. 100–101.

⁴²⁸ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, p. 75–76.

⁴²⁹ A. Vulpe, Dacia NS 19, 1975, p. 75–76.

⁴³⁰ P. Roman, I. Némethi, Thraco-Dacica 11, 1990, 1–2, p. 39–47.

⁴³¹ C. Kacsó, *Necropola tumulară...*, p. 86–117.

Culciu Mic, în a sa fază MD I⁴³². Un alt punct de vedere a fost exprimat de G. Hüttel care a apreciat apariția grupei Suci de Sus cândva în cursul perioadei Reinecke BzA2/Hänsel FD III⁴³³. Datarea mai timpurie propusă de Hüttel, pare contrazisă de situația de la Oarța de Sus, unde un nivel atribuit fazei Wietenberg II cu materiale considerate specifice etapei Reinecke BzA este suprapus de un altul cu materiale Suci de Sus cu analogii la Medieșu Aurit⁴³⁴. Cea de a treia fază, denumită de Bader faza Culciu Mare, sincronizată cu faza I a cimitirului de la Lăpuș, a fost plasată, cu titlu ipotetic, de către autorul citat „în perioada Bronz D, eventual cu o prelungire până la începutul Hallstatt-ului timpuriu”⁴³⁵. În termeni de cronologie absolută cultura Suci de Sus poate fi plasată într-un interval care ar începe, în linii mari, la sfârșitul fazei Reinecke A2, respectiv pe la 1700–1600 BC și s-ar sfârși pe la 1200 BC. Sfârșitul culturii Suci de Sus constituie de mai multă vreme unul dintre subiectele predilecte ale discuțiilor privind „procesul de hallstattizare”. Apariția speciei ceramice cu decor canelat a fost văzută ca semnul definitoriu al noii epoci în regiune. Consecința acestei perspective, esențial ciobologice, a fost separarea cimitirului de la Lăpuș în două entități diferite, Lăpuș I încadrată în perioada târzie a epocii bronzului și Lăpuș II datată la începutul epocii fierului.

Descoperirile mortuare ale culturii Suci de Sus, prin complexitatea lor și prin varietatea materialelor descoperite au fost mai totdeauna în centrul atenției arheologilor. De altfel, o bună parte din documentația arheologică pentru grupa Suci de Sus provine din asemenea obiective, chiar dacă încă nu se poate spune că au fost cercetate în număr remarcabil. Pentru segmentul de arie Suci de Sus cuprins în spațiul avut acum în discuție se cunosc 10 asemenea descoperiri.

Descoperiri funerare Suci de Sus:

1. Bicaz (Cat. 95);	7. Nyirkarász (Cat. 647);
2. Diakovo (Cat. 318);	8. Sighetu Marmăției (Cat. 858);
3. Lăpuș (Cat. 536);	9. Suci de Sus (Cat. 889).
4. Libotin (Cat. 539);	10. Dobricu Lăpușului (Necatalogat).
5–6. Medieșu Aurit (Cat. 582–583);	

Descoperirile funerare Suci de Sus acoperă destul de uniform aria grupei (**Pl. 451**), unele concentrări fiind datorate cercetărilor micro regionale mai intense, cum este cazul foarte evident pentru cele din zona Lăpuș–Suci de Sus. Destul de importantă prin poziție este și necropola, doar semnalată de la Sighetu Marmăției–Cămară Cireghii (Cat. 858), situată la confluența Tisei cu Iza, peste lanțul munților Țibleș, într-o zonă în care asemenea descoperiri lipseau. Chiar dacă, pe ansamblul ariei Suci de Sus, mai sunt cunoscute și alte complexe mortuare⁴³⁶ care, depășind spațiul avut acum în discuție, nu au fost catalogate și cartate, numărul lor este încă destul de mic față de problematica deosebit de complexă pe care o pun pentru înțelegerea comportamentului funerar al acestor comunități.

Din punctul de vedere al caracterului cercetării, majoritatea covârșitoare a celor 10 descoperiri din spațiul avut în vedere, provine din cercetări sistematice (**Fig. 38**). Dar trebuie subliniat faptul că, în afara cercetărilor de la Libotin⁴³⁷ (Cat. 539) și Medieșu Aurit⁴³⁸ (Cat. 582–583), pentru rezultatele celorlalte săpături sistematice nu există încă publicații satisfăcătoare privind rezultatele obținute, ci doar mențiuni cu informații parțiale, lipsite de documentația necesară înțelegerii corecte. Situația este și mai proastă, căci, cum este cazul chiar la Lăpuș, obiectivul nu a fost căușit de puțin epuizat, astfel că publicarea detaliată a tuturor rezultatelor va mai întârzia ceva, până atunci trebuind să ne mulțumim cu o publicare de circulație extrem de restrânsă, dări de seamă sau comentarii cu accent pe ciobologie și mai puțin pe structurile funerare.

Cu câteva excepții – la Medieșu Aurit–*La leșu* (Cat. 583), la Lăpuș–*Gruicul târgului* și la Libotin – peste tot e vorba de cimitire, mai mult sau mai puțin întinse, cele trei cazuri putând reprezenta situații insuficient verificate, astfel că obiceiul utilizării unor cimitire cu mai multe înmormântări poate fi reținut deja, fără prea multe rezerve, ca un element al standardului funerar Suci de Sus.

⁴³² B. Hänsel, *Jahrbericht Frankfurt a. Main*, 1977, p. 93–94.

⁴³³ G. Hüttel, *PZ* 54, 1979, 1, p. 32–46.

⁴³⁴ C. Kacsó, *op. cit.*, p. 99.

⁴³⁵ T. Bader, *Epoca bronzului...*, p. 74–75.

⁴³⁶ E vorba de cimitirele din Slovacia de la Budkovce, Bracovce, Lastovce, Veľké Raškovce, Viničky, cf. V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava, 1991, p. 144, și Zemplínske Kopčany, cf. Sonia Demeterová, *SlovArch* 32, 1984, 1, p. 11–74, apoi din Ucraina transcarpatică de la Homcy, Kopčany și Stanovo, cf. E. Balaguri, *SA* 2, 1969, p. 117–169.

⁴³⁷ C. Kacsó, *Thraco-Dacica* 11, 1990, 1–2, p. 79–98.

⁴³⁸ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei...*, p. 68–70.

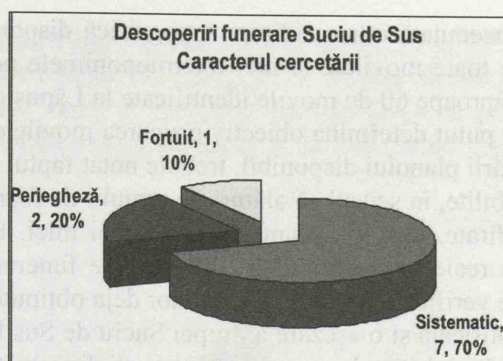

Figura 38

Piatra de temelie a discuției privind comportamentul funerar al grupei Suciul de Sus rămâne în continuare cimitirul tumular de la **Lăpuș**. Cimitirul este situat pe o terasă de pe stânga Lăpușului, traversată de albiile a doi torenți⁴³⁹, amplasamentul necropolei de la Lăpuș fiind situat la 1.5 km est de complexul de la Libotin (Fig. 39). Primele săpături au fost făcute la sfârșitul sec. XIX, rezultatele neavând însă o soartă prea fericită în ceea ce privește punerea lor în circulație⁴⁴⁰. Importanța obiectivului neavând cum scăpa specialiștilor epocii bronzului, în anul 1961 au fost începute săpături pe scară largă, continuate apoi între 1967–1974, fiind cercetați în total 23 de tumuli. Cu această ocazie a fost verificată zona necropolei, apreciindu-se că a fost constituită din patru grupări principale de movile, din care prima, situată în locul *Podanc*, avea 15, cea de a doua, din locul *Podancu mic*, era constituită din 11, gruparea a treia cu 6 movile, situată tot pe *Podanc*, dar la sud de prima grupare și apoi alți 14 tumuli constituind gruparea a patra, situată în locul *Podu hotarului*, periferic mai fiind alte trei movile izolate. Celor 49 de tumuli identificați li se mai adaugă cei cercetați la sfârșitul sec. XIX, dar care nu au putut fi localizați. Se presupune că numărul real al movilelor funerare trebuie să fi fost mai mare⁴⁴¹. În ultimii ani a fost verificată din nou zona în care au fost descoperit cimitirul și s-a putut preciza astfel că numărul movilelor funerare este mai mare, mai fiind identificată o altă grupare de movile, cea de a cincea, situată la sud de *Podanc*, în locul numit *Gura Tinoasei* și alcătuită din 9 movile⁴⁴².

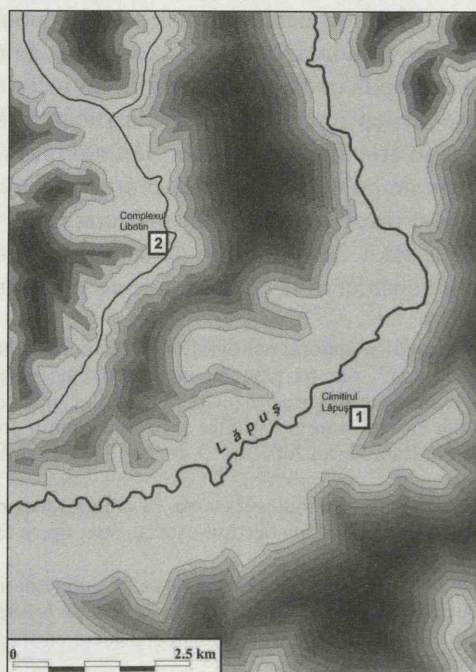

Figura 39

⁴³⁹ C. Kacsó, *op. cit.*, p. 2–5.

⁴⁴⁰ C. Kacsó, *Necropola tumulară...*, p. 5–7.

⁴⁴¹ *Ibidem*, p. 3–4; idem, *Dacia NS* 19, 1975, p. 48–49.

⁴⁴² C. Kacsó în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004*, București, 2005, p. 210–211.

Situația din teren a fost consemnată într-o ridicare topografică disponibilă în două variante⁴⁴³, dar pe niciuna dintre ele nu sunt trecute toate movilele și nici microtoponimele pentru a putea ști care sunt exact grupările stabilite (Pl. 452). Cele aproape 60 de movile identificate la Lăpuș ocupă o suprafață destul de mare, dar foarte accidentată, ceea ce ar fi putut determina obiectiv gruparea movilelor, dar și depistarea lor. Din ceea ce se poate vedea în urma examinării planului disponibil, trebuie notat faptul că există diferențe de dimensiuni ale movilelor, în chiar grupele stabilite, în sensul că alături de tumuli de foarte mari dimensiuni, mai puțini la număr, în jurul lor se găsesc răsfirate, la mici distanțe, movile mai mici. Este foarte posibil ca grupele de tumuli observate la Lăpuș să fie reale, constituind de fapt parcele funerare corespunzând unor subunități sociale, dar această ipoteză trebuie verificată pe baza rezultatelor deja obținute, dar încă inedite.

Dar la Lăpuș a mai fost identificată și o așezare a grupei Suciului de Sus la confluența pârâului Tinoasa cu Lăpușul, situată în punctul La arini, la sud-vest de grupul IV de tumuli din punctul *Podu hotarului*, considerată, pe baza cioburilor găsite la suprafață, ca fiind contemporană necropolei⁴⁴⁴. Din păcate nu există observații de detaliu privind structura acestei așezări, căci, așa cum am spus, din datele disponibile astăzi nu reies structuri de habitat pe măsura complexității zonelor funerare și poate că așezarea de la Lăpuș ar fi putut constitui ocazia potrivită pentru o verificare în acest sens.

Dar poate mai important este faptul că la circa 500 m sud-est de *Podancu Mare*, respectiv de gruparea II de movile, a fost descoperit un depozit de bronzuri⁴⁴⁵. Descoperit fortuit, dar cu locul descoperirii verificat arheologic, depozitul este constituit din 28 de piese dintre care 17 sunt piese de port – 12 brățări de diferite tipuri și 5 verigi, 7 sunt arme – 5 celuri cu plisc, apoi unul din varianta transilvăneană și două cu manșon, un topor cu gaură de înmănușare transversală și o spadă, 3 sunt instrumente – 1 seceră de tip Knopfsichel și un fragment de seceră de același tip, 1 daltă cu toc, la care se mai adaugă, ca materie primă, un fragment de turtă din bronz. Conținutul depozitului este sub semnul întrebării în ceea ce privește integritatea sa, căci de la data primei descoperiri a depozitului în 1932 și până la recuperarea integrală, unele piese s-au pierdut, iar apartenența spadei – aparținând categoriei Vollgriffschwert, subcategoria spadelor cu mânerul prevăzut cu o măciulie în formă de antenă – este discutabilă, fiind în contradicție cu datarea depozitului în BzD-Ha1. O bună parte dintre piese sunt întregi, dar există și fragmente de la un celt, de la una din seceri, turtă din bronz fiind de asemenea fragmentară, despre spadă existând afirmația, necontrolabilă astăzi, conform căreia a fost inițial întreagă, cu vremea rupându-se și lama dispărând. După numărul pieselor și, mai ales, raportul dintre principalele categorii, structura depozitului de la Lăpuș, caracterizată prin preponderența pieselor de port, opuse fragmentelor de materie primă (turte), se încadrează în tipul A, schițat de mai multă vreme⁴⁴⁶ (Fig. 40). Am insistat, scurt, asupra depozitului de la Lăpuș deoarece constituie un prilej fericit de meditație asupra relației habitat-zonă de depuneri-cimitir, care se mai întâlnește o dată la Bicz în aria Suciului de Sus după ce am mai întâlnit-o, deloc exploatată arheologic, în aria Wietenberg, la Dumbrăvița-Perişor⁴⁴⁷.

Practic, cimitirul de la Lăpuș nu este publicat decât într-o proporție foarte redusă față de ceea ce este de așteptat de foarte multă vreme. El a fost prezentat mai întâi în lucrarea de restrânsă circulație a lui C. Kacsó din 1981, unde o descriere rezumată a celor 23 de tumuli cercetați – T.A-B și 1–20 – a înlocuit un catalog detaliat⁴⁴⁸, datorită în special cantității considerabile de materiale ce nu au putut fi prelucrate în timp optim. În

⁴⁴³ Prima variantă este un plan redactat final cu ajutorul heliografului, greu de manipulat datorită dimensiunilor, dar mai exact, fiind trecute și cotele principalelor curbe de nivel, dar pe plan nu au fost trecute decât grupările I–III (cf. Kacsó, *Necropola tumulară...*, pl. 1). Cel de al doilea recent publicat, este aproape identic cu primul, lipsindu-i însă cotele, deși se spune că reflectă stadiul cercetării 1967–1995, și mult redus din considerente tipografice și deci mai puțin precis, (cf. Kacsó, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatischen Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare, 2001, fig. 3 de la p. 253). În cadrul de față am folosit un plan redesenat pe computer după prima variantă.

⁴⁴⁴ Idem, *Necropola tumulară...*, p. 6, dar fără a se indica distanța. În raportul asupra campaniei din 2003, se specifică că s-a făcut o taluzare, fiind „salvate” fragmente ceramice care, după decorul excizat, sunt tipice fazei Lăpuș I, cf. idem, în *Cronica 2003...*, București, 2004, p. 177.

⁴⁴⁵ *Ibidem*, p. 80–84, unde se spune că spada a avut o patină identică cu restul pieselor ceea ce i-ar asigura apartenența la acesta, în ciuda faptului că nu se potrivește ca datare; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 62, unde, citând spusele lui M. Rusu care a recuperat prima parte din depozit, consideră că spada, prin diferența de patină, nu a aparținut depozitului; Kacsó, *Marmatia 5–6*, 1979–1981, p. 115–124.

⁴⁴⁶ I. Motzoi-Chicideanu, Georgeta Iuga, în vol. T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, p. 157–158 și diagramele de la fig. 10. Cu aceea ocazie am încercat să schițez doar o cale de examinare a structurii unor depozite cu conținut mixt, conturând doar tipurile A, B și C, omițând și schițarea tipului D, care ar fi trebuit să aibă un spectru invers simetric tipului B. Cazurile citate atunci au fost alese aleatoriu, astfel pentru tipul A, care a fost definit doar pe depozite din Banat, mai trebuie verificată corologia.

⁴⁴⁷ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Wietenberg. Cu mai multă vreme în urmă T. Soroceanu a discutat despre relația dintre depozite și formele de habitat, cf. T. Soroceanu în vol. *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Nitra, 1982, p. 363–376.

⁴⁴⁸ C. Kacsó, *Necropola tumulară...*, anexa de la p. 140–148.

ultimii ani, săpăturile au fost reluate fiind cercetați tumulii cu nr. 21 și 22⁴⁴⁹. Planul publicat este incomplet, grupările IV și V de tumuli nefiind cartate. De altfel, nici o movilă făcând parte din aceste două grupări nu a fost cercetată, la fel cum numărul exact al tumulilor nu mai poate fi precizat. Este de presupus că zona funerară a fost mai mare, cu mai multe complexe decât au fost numărate, cum de altfel a precizat în mai multe rânduri și C. Kacsó.

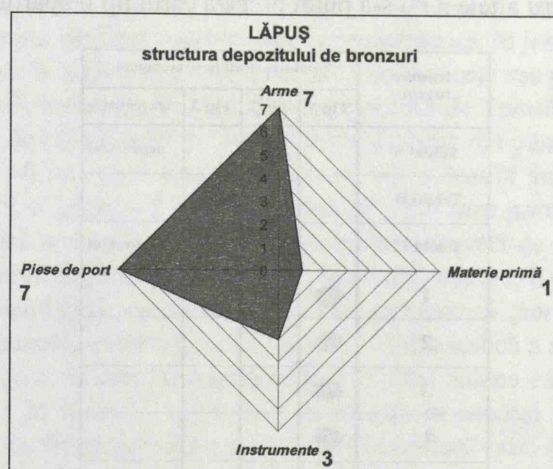

Figura 40

Așa cum reiese din descrierea movilelor din cimitir, la Lăpuș au fost surprinse structuri funerare foarte complicate, cu inventare mai mult decât bogate și, mai ales, variate prin categoriile reprezentate, una din trăsăturile specifice necropolei fiind considerabilul consum de energie socială exprimat tocmai prin această „risipă” de obiecte prețioase. Există planuri individuale numai pentru 19 dintre tumulii cercetați, lipsind planurile pentru T.A și apoi pentru T.21–22⁴⁵⁰. Din păcate, atât din descrierea, foarte rezumativă, a fiecărui tumul, ca și din planurile disponibile este puțin vizibilă strădania de a surprinde raporturile constructive dintre elementele descoperite ale fiecărui complex, deseori fiind dificil de precizat însăși structura în sine. Deși folositoare, documentației îi sunt proprii câteva deficiențe de redactare⁴⁵¹, ca și altele, determinate de strategia de săpătură⁴⁵², care-i scad mult din valoare pentru o discuție de detaliu a întregului cimitir.

Pe baza elementelor de structură ale movilelor, așa cum au fost consemnate în scris și grafic în cursul săpăturilor în tumuli, C. Kacsó a stabilit trei tipuri distincte de construcții tumulare, după cum urmează:

Tipul 1 – cu vetre de incinerare/ruguri amenajate pe locul în care s-a ridicat ulterior tumulul; acestui tip îi aparțin T.1–7 (Pl. 454–455), 10 (Pl. 456) și probabil 14. Vetrele de incinerare/rugurile se găsesc de obicei în centrul movilei, având aspectul „unei mici ridicături”, cu excepția T.5 unde vatra a fost plasată direct pe solul antic.

Tipul 2 – cu vetre/ruguri de incinerare și „depuneri de resturi de ardere provenite din afara locului de ridicare a tumulului”; acestui tip îi aparțin T.A, 6 (Pl. 455) și 9. Uneori pe suprafața movilelor aparținând acestui tip au fost surprinse și gropi. Pentru tipul 2 au fost distinse trei variante: 2a – cu oase calcinate pe vatră/rug; 2b – cu majoritatea oaselor calcinate depuse într-un vas-urnă; 2c – cu oasele calcinate în urnă și cu o groapă în mijlocul vetrei, „făcută înainte de incinerare”, groapa conținând resturi de ardere, ceramică.

Tipul 3 – fără vetre de incinerare/ruguri, doar cu depuneri de resturi arse, deseori cu gropi. O caracteristică a tipului 3 o constituie lipsa osemintelor umane calcinate, cu excepția T.18 (Pl. 456)⁴⁵³. Acestui tip îi aparțin T.B, 11–20, deși la un moment dat se face precizarea că T.B este singurul tumul de tip 3 din

⁴⁴⁹ Idem, în *Cronica – Campania 2003*, București, 2004, p. 176–177; idem, în *Cronica – Campania 2004*, București, 2005, p. 210–211, de fiecare dată fiind vorba de foarte succinte rapoarte de săpături, fără ilustrații.

⁴⁵⁰ Idem, *Necropola tumulară...*, pl. 6–23 pentru planuri și fotografii cu aspecte de lucru și complexe la pl. 2–5.

⁴⁵¹ La reconstituirea pe computer a planurilor celor 19 movile s-a putut constata că pentru fiecare tumul conturul a fost realizat în cabinet, fie cu compasul fie cu un șablon!

⁴⁵² Din nici un plan și nici din descrierile disponibile, nu reiese dacă zonele exterioare movilelor au fost controlate, cum se poate vedea și din fotografiile de săpătură, iar, în cazul acelor movile care au avut pietre în structura mantalei, câte o dată, din modul de redactare al desenelor, se poate trage concluzia că este vorba de ringuri etc.

⁴⁵³ Idem, p. 7–25; idem, *Thraco-Dacica* 11, 1990, 1–2, p. 89–91.

gruparea I, în descrierea T.8 (PI. 455), acesta este atribuit aceluiași tip de structură, el fiind plasat în aceeași grupare⁴⁵⁴. Pe baza rapoartelor din anii 2003–2004, T.21 poate fi încadrat tipului 1. Pentru alte trei movile – T.C, 14 și 22, condițiile obiective din teren – tumuli nu au putut fi cercetați integral – nu se poate preciza tipul de structură căreia i-au aparținut.

Pentru grupările I–III de movile de la Lăpuș există astfel opt tumuli de tip 1, trei tumuli de tip 2, alte 11 movile aparțin tipului 3, iar pentru altele 3 nu s-a putut preciza cărui tip îi aparțin (Fig. 41).

Număr tumul	Tipul structurii funerare/tumul			
	Tip 1	Tip 2	Tip 3	Observații
Teleki A		●		neprecizat
Teleki B			●	
Teleki C				neprecizat
1	●			
2	●			
3	●			
4	●			
5	●			
6		●		
7	●			
8			●	
9		●		
10	●			
11			●	
12			●	
13			●	
14				neprecizat
15			●	
16			●	
17			●	
18			●	
19			●	
20			●	
21	●			
22				neprecizat

Figura 41

Referitor la cel din urmă tip de tumuli, C. Kacsó a subliniat, cu destul temei, că „*le lipsește deci elementul cel mai sigur pentru definirea lor ca amenajări cu caracter funerar, și anume mormântul*”⁴⁵⁵. În schimb, în afara T.8 și 19, în celelalte movile ale tipului 3 au fost descoperite oase calcinate de animale. Din această perspectivă situația la Lăpuș se caracterizează prin complexe mortuare propriu-zise și amenajări, desigur

⁴⁵⁴ Idem, *Necropola tumulară...*, p. 12 și p. 143 cu descrierea T.8.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, p. 92.

legate de ceremonialul funerar, dar care nu sunt înmormântări, ci conțineau doar resturi purtate, provenite de la incinerări ce vor fi avut loc în alte părți. Cartarea pe planul necropolei duce la o concluzie ce pare destul de semnificativă, și anume că înmormântări propriu zise, reprezentate prin tumulii de Tip-1 și Tip-2, nu există decât în sectorul nord-vestic, unde amenajările funerare de Tip 3 lipsesc, în vreme ce în sectorul opus, de sud-est, lipsesc înmormântările fiind prezente doar amenajările de Tip-3, o situație similară părând a se contura și în cazul grupării II (Pl. 453). Faptul este foarte important, căci indică o segmentare a zonei funerare de la Lăpuș în două sectoare distincte și anume sectorul destinat înmormântărilor propriu-zise, în josul pantei către NV și cel destinat depunerii resturilor provenite de la incinerare, cel din urmă amplasat mai sus pe pantă, în direcție opusă.

O situație ce pare contradictorie acestei constatări este oferită de Tumulul 18 (Pl. 456). Cu un diametru de 16 m și o înălțime păstrată de numai 0.60 m, movila avea o manta din pământ în care se găseau cioburi de vase. În mijlocul movilei, la -0.10 -0.15 m a fost descoperită o lentilă subțire din pietriș. Sub manta, în mijlocul tumulului s-a dezvelit o „*depunere masivă centrală*”, din care porneau unele ramificații către sud, mai existând și în partea vestică o masă de asemenea materiale, separată de masa centrală, alte grămezi mai mici mai fiind înregistrate în jurul depunerii centrale. De la nivelul depunerii de resturi de incinerare porneau câteva gropi ce se adânceau în solul steril, cu excepția gr. 6 care se spune că „*pornea din manta*”. În „*pământul de umplutură*”, care acoperea depunerea centrală, aproximativ la limita sudică a acesteia, a fost descoperit un vas de tip pyraunos, cu suportul spart, în care au fost descoperite oase umane calcinate aparținând unui adult și, parțial, unui copil. La circa 3 m către V, după cum se afirmă în aceeași poziție stratigrafică, a mai fost descoperit un alt vas, acoperit cu fragmente dintr-un vas de dimensiuni mari și având dedesubt alte fragmente de la un alt vas mare. Și în cel de al doilea vas au fost găsite oase umane calcinate, de la aceiași indivizi⁴⁵⁶. Se mai precizează și că „*în depunerea centrală s-au descoperit și 23 de oase calcinate, din care majoritatea sunt de animal, iar câteva sunt umane... ce pot să aparțină copilului*”⁴⁵⁷ (Pl. 456). Chiar dacă descrierea este mai degrabă pausală, lipsindu-i unele observații de amănunt necesare, din poziția în „*umplutură*” – de fapt, foarte probabil în manta, ceea ce e cu totul altceva – a celor două vase, indiferent dacă ambele au avut sau nu oase calcinate umane în interior, este clar că sunt ulterioare momentului în care au fost acoperite resturile de incinerare. Cum analiza antropologică lipsește, este prematur să ne pronunțăm asupra faptului dacă cele câteva oase umane dintre „*resturile de incinerare*” aparțin copilului din urna 1 sau nu. Ceea ce putem reține este că movila 18 ca atare nu a avut o înmormântare proprie, fapt care, alături de întreaga structură, îi susține apartenența la tipul 3. Prezența celor două urne funerare, din care una a avut oase calcinate, reprezentând ca atare o înmormântare propriu zisă, este secundară și a putut surveni la o bucată de vreme, neapreciabilă, dar după construirea movilei, pare a dovedi că segmentarea cimitirului indicată de distribuția structurilor funerare nu este în fapt contrazisă.

Tipologia structurilor funerare propusă de către C. Kacsó trebuie privită cu anumite rezerve. Pe ansamblul cimitirului, atât cât a fost cercetat și publicat, cele trei tipuri stabilite de către C. Kacsó par oarecum echilibrate numeric (Fig. 42), dar asta nu înseamnă nimic. Căci, așa zisul Tip 2, are o incidență statistică redusă, doar trei complexe, ceea ce face ca, în primul rând, cele trei variante propuse și susținute fiecare de câte unul dintre cele trei complexe mortuare să nu poată fi acceptate. Pe de altă parte, diferențele dintre Tipul 1 și Tipul 2, nu sunt chiar atât de mari, cel de al doilea tip apărând de fapt ca o variantă a celui dintâi, ambele având o structură foarte asemănătoare. Dacă acceptăm că tipul 2 reprezintă o variantă a tipului 1, și după opinia mea avem tot temeiul să o facem, situația se schimbă, căci raportul numeric ar deveni cât se poate de echilibrat, adică celor 11 complexe mortuare propriu-zise – tumulii de tip 1 + tumulii de tip 2, pe care împreună îi numesc acum Complexele A – le-ar corespunde exact alte 11 amenajări lipsite de înmormântări, ele conținând, de ce nu, resturile celor 11 incinerări – și pe care le numesc acum Complexele B. În acest fel s-ar explica și ceea ce s-a putut observa din studiul planimetric al bucății de cimitir disponibile, în sensul că am avea de-a face cu un cimitir restrâns, cel puțin deocamdată, foarte riguros structurat/organizat, cu o zonă a înmormântărilor propriu-zise și o alta pentru depunerea resturilor de incinerare, fără îndoială tot într-un context solemn, ceremonial (Pl. 457). Caracterul ceremonial al celui de al doilea segment a putut determina apoi reutilizarea lui, oferind spațiul sacru necesar, pentru depunerea unor, cel puțin, aparente morminte, așa cum pare să o dovedească mai ciudatul tumul 18.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, p. 17–18, unde se precizează: „În urna 1 se aflau cca. 690 de fragmente, din care majoritatea aparțineau unei persoane adulte, alături de care au apărut și resturi de la un infans II, iar în urna 2 cca. 520 de fragmente, din care cele mai multe erau resturile principale al lui Infans II, iar câteva fragmente aparțineau persoanei adulte. În prima urnă s-au găsit și câteva fragmente de animale incinerate”.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, p. 147 și pl. 22. O examinare antropologică preliminară a materialului osos de la Lăpuș a fost făcută de către N. Mirițoiu de la Institutul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer” din București.

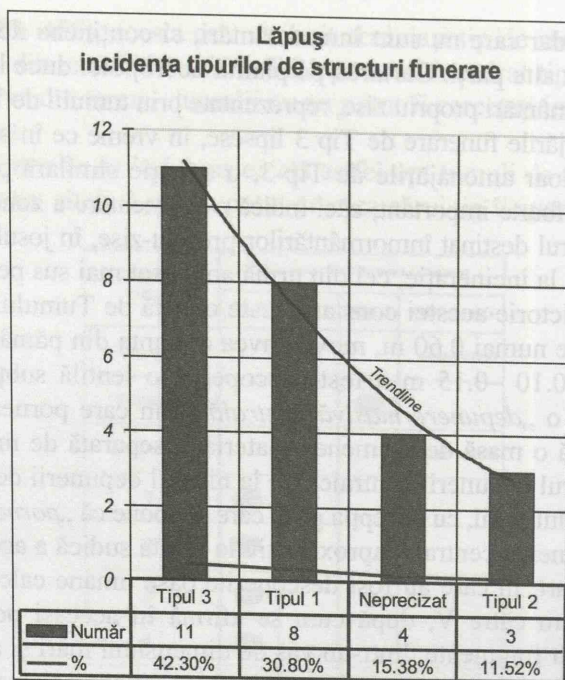

Figura 42

O situație cu totul identică se prezintă și în urma dispunerii pe planul cimitirului a unor elemente de inventar și ritual. Ca elemente de inventar, aparent lipsite de o semnificație specială, am cartat fragmentele de chirpic și bârnele de lemn carbonizate descoperite în unele movile de la Lăpuș. Pentru elementele de inventar am procedat la fel, în primul rând cu piesele de port, dintre care cele de aur sunt cele mai numeroase și mai „ostentative” pe întregul ansamblu al cimitirului. Lor li se adaugă piesele de arsenal precum și tiparele descoperite. Se poate observa foarte bine că piesele de port, cu excepția T.20, sunt cantonate doar în sectorul nord vestic al zonei funerare, doar în complexe de Tip A, ele lipsind în colțul opus, unde predomină celalalt tip de structuri funerare. Armele – un celt din fier, un alt celt din bronz, topoarele din categoria Nackenscheibenaxt, dintre care unul miniatural, pumnale – sunt proprii complexelor A, lipsind în restul cimitirului. În schimb, sectorului sud-estic, unde au fost descoperite doar complexe de Tip B îi sunt caracteristice fragmentele de chirpic, bucățile de bârne, ele reprezentând însă nu resturi ale unor structuri existente pe locurile respective, ci resturi purtate. Fragmente de chirpic au mai fost găsite și în T.B și 8, în sectorul nord-vestic, dar, cum deseori fragmentele de vatră au fost confundate cu chirpicii, e posibil ca situația să fie mai clară. Foarte stranie și, în același timp mai greu de explicat în stadiul actual de documentare, este faptul că doar în structuri de Tip B au fost găsite valve de turnare, întregi sau fragmentare (Pl. 458).

În perimetrul fiecărei structuri de Tip A, fie că este vorba de prima sau de cea de-a doua variantă, a fost descoperit un rug de incinerare situat de obicei central și ridicat direct pe solul antic. În T.4 a mai fost descoperită o „vatră”, dar aflată în poziție secundară în mantaua movei. Întregul ceremonial funerar se petrecea foarte probabil pe acest loc, după incinerare având loc o curățire a perimetrului, oasele umane fiind adunate și depuse în vas. Din descrieri reiese că rareori în urne s-au găsit oase calcinate de animale, acestea fiind de regulă găsite printre resturile de incinerare. Socotind după situația din tumulii de Tip A, în cazul variantei a doua, se pare că, dacă cel mai adesea perimetrul rugului era curățat de cea mai mare parte a resturilor rămase de pe urma arderii defuncțiilor, au existat și cazuri în care acestea, ridicate de pe rug, au fost depuse apoi în imediata apropiere. Astfel îmi explic prezența acestor depuneri de resturi de incinerare în tumulii de Tip A–2, căci nu văd motivul pentru care ar fi adus de alt undeva asemenea resturi, odată ce le aveau la îndemână pe cele deja existente. Dar în cazul tumulilor de Tip A–1, aceste resturi erau îndepărtate, cel mai probabil în structurile de Tip B, care în acest sens își găsesc firesc un loc secundar, dar deloc lipsit de importanță, ca episod al ansamblului ceremonial. Prezența unor fragmente de chirpic, ca și a unor bârne carbonizate, conduc către presupunerea că, pe rug, sau în jurul acestuia, erau ridicate anume construcții, desigur de dimensiuni nu exagerate, alcătuite din lemn și chirpic, structuri constructive care erau și ele arse în cursul incinerării. Este destul de posibil ca ele să reprezinte un soi de *Totenhause* în care vor fi fost depuși defuncții, în ținuta lor de gală și însoțiți de acele artefacte care le subliniau funcția și poziția socială în viața de

zi cu zi, dar deocamdată lipsesc dovezile arheologice lipsite de echivoc. Dintre aceste resturi, doar unele – cele legate direct de port cum sunt giuvaericele sau armele – ajungeau împreună cu oasele calcinate în mormintele propriu zise, complexe de Tip A, în vreme ce celelalte, nelegate de vestimentație, ci, eventual de ocupațiile zilnice, cum ar fi tiparele, greutățile de lut sau secera din T.18, cu un grad de sacralitate păstrat, dar totuși inferior celor dintâi, erau îndepărtate împreună cu celelalte resturi și depuse din nou, foarte probabil cu o pioșenie rămasă intactă în cadrul unui al doilea episod ceremonial, în complexe de Tip B. Deosebirile de inventare vin astfel să sublinieze funcționalitatea diferită, în cadrul întregului „spectacol” mortuar, a celor două tipuri de structuri funerare specifice cimitirului de la Lăpuș.

Fără îndoială, un examen minuțios al tuturor categoriilor de inventar descoperite la Lăpuș ar restrânge mult din caracterul prezumativ al observațiilor mele de acum, dar în lipsa unei publicări corespunzătoare nu am cum face mai mult. În ceea ce privește ceramica, tipologia propusă de C. Kacsó, la fel ca în multe alte cazuri, este prea ierarhizată, unele tipuri, de altfel discutabile din punctul de vedere al reconstituirii grafice, având incidențe care nu pot fi acceptate din punct de vedere statistic – cum e cazul pixidelor sau paharelor prezente doar în câte un exemplar. Astfel de cazuri nu au cum fi puse în legătură firească – politetică din punct de vedere matematic și ca atare valabilă statistic – ele ducând fie la dispariția informației, fie la o amalgamare a datelor, ce nu au cum conduce în ambele cazuri decât la rezultate mai mult decât discutabile. Același lucru este valabil și pentru alte categorii de piese, motiv pentru care nu consider util a avansa cu discuția pe această cale. Ea va putea fi dusă, cu real folos nu mă îndoiesc, abia după publicarea integrală a cimitirului, inclusiv a corectării documentației grafice.

Dacă cele două tipuri de complexe ce alcătuiesc împreună zona funerară de la Lăpuș se deosebesc prin prezența/absența foarte grăitoare a rugurilor de incinerare, ca element fundamental de structură, ele nu se deosebesc foarte mult în ceea ce privește dimensiunile, care erau, nu mă îndoiesc, legate însă de amploarea întregului ceremonial, la rândul său dependent de rangul social al celor arși pe ruguri și, destul de posibil, de numărul spectatorilor, sau, de fapt, ai consumatorilor ceremoniei. Se poate observa că pe graficul dimensiunilor – diametru/înălțime păstrată (Fig. 43), tumulii de Tip A ca și structurile de Tip B se dispun echilibrat fără a se putea distinge diferențe notabile, dispunere care întărește, dacă mai era nevoie, concluzia privind segmentarea zonei funerare de la Lăpuș.

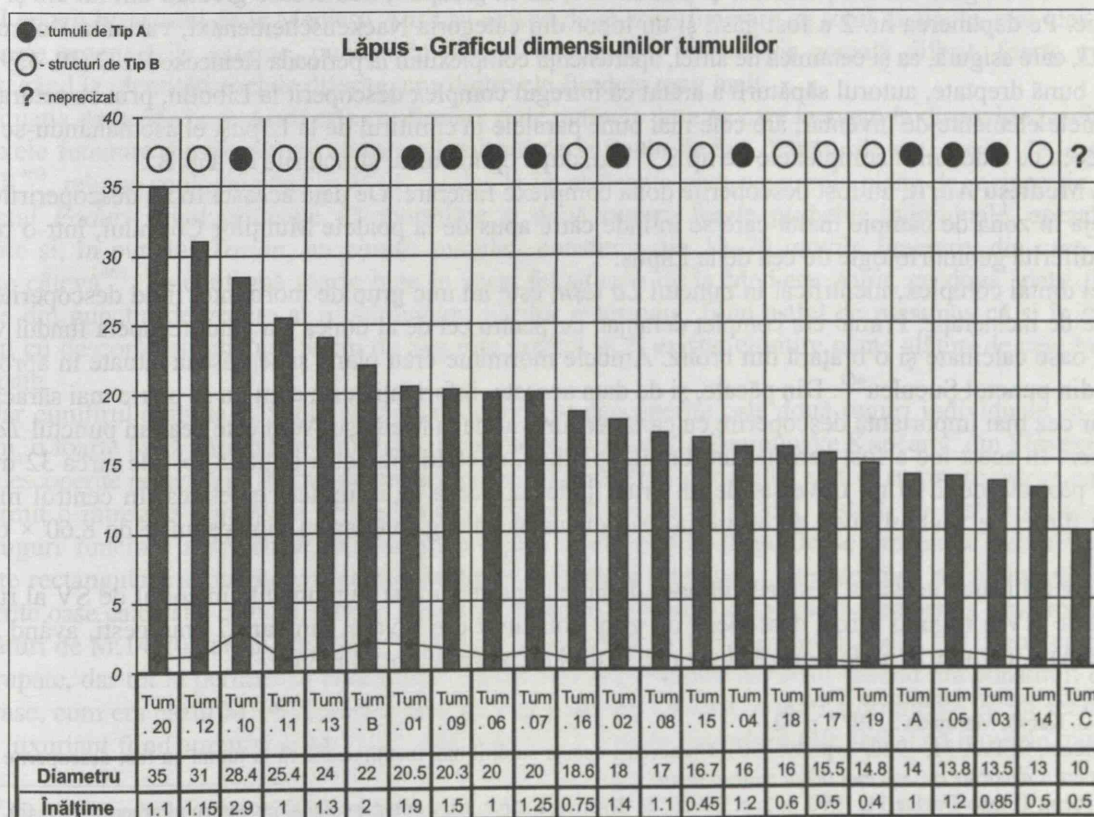

Figura 43

Dar dacă am încercat să demonstrez segmentarea zonei funerare, trebuie avut în vedere că pentru comunitatea de la sfârșitul epocii bronzului de la Lăpuș spațiul controlat, în afara segmentului destinat locuirii de zi cu zi și a celui funerar de pe *Valea lui Lazăr*, a mai avut cel puțin încă o zonă sacră, cea în care a fost depus depozitul de care am amintit mai sus. În ce măsură locuirea din punctul *La arini* corespunde cimitirului de pe *Podanc*, care a fost relația sacral-reciprocă, exprimată prin segmentarea mentală a spațiului controlat, între aceasta, locul depozitului și cimitirul discutat, e greu de lămurit, căci mai totdeauna, când se vorbește despre Lăpuș, se uită de existența a încă două sectoare presupuse a aparține aceleiași necropole rămase necercetate. Fără îndoială un astfel de sistem de relații reciproce a existat, una din formele sale de expresie, poate cea mai importantă, fiind ritualul funerar sofisticat, dar sondajul cu totul restrâns efectuat pe locul descoperirii depozitului nu avea cum oferi date folositoare, cu atât mai puțin taluzarea harnică a unui mal...

Modelul de la Lăpuș pare a fi confirmat, cel puțin parțial, la Bicaz și, foarte aproape, la Libotin sau, peste deal, la Suci de Sus ori mai departe la Medieșu Aurit-*Togu lui Schweitzer*.

La **Bicaz** nu a fost cercetat decât un singur tumul din cimitirul Suci de Sus de acolo. Situația surprinsă este reclamată a fi foarte asemănătoare celei de la Lăpuș, fiind vorba de o movilă cu o structură și un conținut asemănător complexelor de Tip B de la Lăpuș, fiind foarte posibil să fie descoperit printr-o fericită ocazie și tumulul de Tip A corespunzător⁴⁵⁸. Dar tot la Bicaz au mai fost descoperite și două importante „depozite” de bronzuri, rămase în bună măsură inedite, ce fuseseră îngropate în apropierea necropolei⁴⁵⁹. Pe bună dreptate cele două depozite sunt socotite ca atestând o intensă activitate metalurgică, fapt despre care cred că nu poate fi separat de existența unor structuri funerare elaborate.

La **Libotin**, în cursul unor săpături efectuate în anul 1975 în punctul *Dâmbu Crucii*, a fost descoperit un alt complex aparținând culturii Suci de Sus. Descoperirea este situată pe o terasă cu expunere către sud-est și, destul de semnificativ, la o distanță de circa 5 km de cimitirul de la Lăpuș, de care este separată spre est printr-o culme deluroasă (**Fig. 40**). Imediat deasupra solului steril, au fost descoperite câteva aglomerări de pământ ars, amestecat cu cenușe și cărbune, în jur fiind găsite fragmente ceramice și bucăți de lespezi din gresie puternic arse. Nu au fost descoperite urmele unei arderi pe loc, toate aglomerările constituind resturi purtate ale unei incendieri. Întregul complex este unitar, inclusiv gropile descoperite sub grămezile de resturi de ardere, gropi în care s-au găsit cioburi, cărbune și pământ ars, iar în groapa I, numeroase greutateași din lut ars și bucăți de chirpic. Pe depunerea nr. 2 a fost găsit și un topor din categoria Nackenscheibenaxt, varianta Dobrocina a tipului B3, care asigură, ca și ceramica de altfel, apartenența complexului la perioada Reinecke Bz D (**Pl. 459**).

Pe bună dreptate, autorul săpăturii a arătat că întregul complex descoperit la Libotin, prin structura lui ca și prin unele elemente de inventar, are cele mai bune paralele în cimitirul de la Lăpuș, el asemănându-se foarte bine cu ceea ce a denumit complexe de tip 3⁴⁶⁰ sau, după opinia mea, structurile de Tip B.

La **Medieșu Aurit**, au fost descoperite două complexe funerare. De data aceasta locul descoperirilor este situat deja în zona de câmpie înaltă care se întinde către apus de la poalele Munților Codrului, într-o regiune cu totul diferită geomorfologic de cea de la Lăpuș.

Cel dintâi complex, identificat în punctul *La leșu*, este un mic grup de morminte, fiind descoperite două morminte de incinerare. Primul era complet deranjat, iar pentru cel de al doilea s-a putut recupera fundul vasului urnă, cu oase calcinate și o brătară din bronz. Ambele morminte erau plane și se găseau situate în apropierea așezării din punctul Șuculeu⁴⁶¹. Din păcate, și de data aceasta, informația este cum nu se poate mai săracă.

Dar cea mai importantă descoperire cu caracter funerar de la Medieșu Aurit este cea din punctul *Togu lui Schweitzer*. În acest loc a fost cercetat un tumul, aplatizat, al cărui diametru inițial a fost de circa 32 m, cu o înălțime păstrată de 2.10 m, traversat de un drum județean, ceea ce a limitat cercetarea. În centrul movilei, construit direct pe vechiul nivel de călare, a fost amenajat un rug funerar cu dimensiunile de 8.60 × 6.50 m (**Fig. 44**).

După utilizarea acestuia, resturile rămase de la incinerare au fost îngărmădite în colțul de SV al rugului. În colțul de NV a rugului a fost descoperit un grup constituit din 9 vase, din care 7 erau cești, având alături oase calcinate, cărbuni și unde s-au găsit și două resturi de piese de port din bronz⁴⁶².

⁴⁵⁸ C. Kacsó, *Marmatia* 3, 1977, p. 42.

⁴⁵⁹ Idem, *SCIVA* 31, 1980, 3, p. 295–303. Cu aceeași ocazie autorul mai menționează că în tumul au fost descoperite și două psalii din corn, „*decorate cu cele mai tipice motive Suci*”.

⁴⁶⁰ Idem, *Thraco-Dacica* 11, 1990, 1–2, p. 79–80, cu descrierea săpăturii, a complexului și inventarului arheologic și fig. 1–11.

⁴⁶¹ T. Bader, *Epoca bronzului...*, p. 68.

⁴⁶² *Ibidem*, p. 68–69 și pl. 43 cu planul mormântului tumular și pl. 44/1–6, 8–13 cu inventarul ceramic.

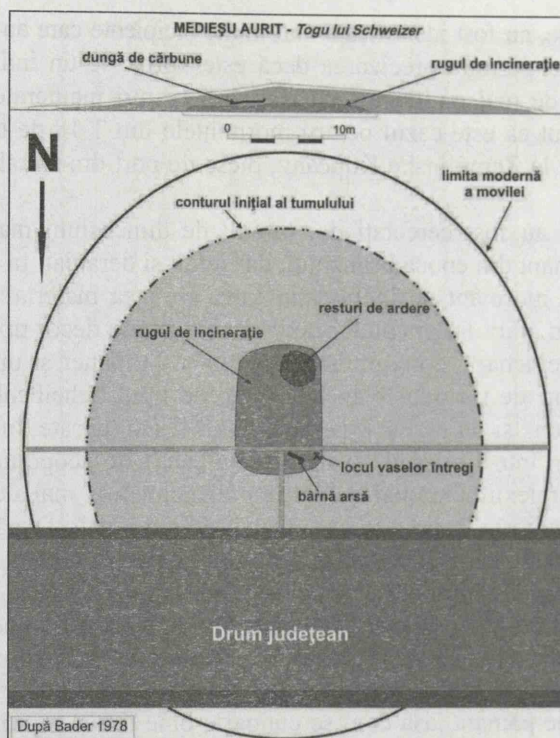

Figura 44

Ceea ce s-a dezvelit la Medieșu Aurit-Togu lui Schweizer este cât se poate de clar și ajută mult la înțelegerea chiar a complexelor de tip A de la Lăpuș. Foarte important este și faptul că în aceeași zonă au fost descoperite și cele două morminte de incinerare, dar plane, indicând în acest fel că pentru comunitatea de la sfârșitul epocii bronzului de la Medieșu Aurit au existat două zone funerare cu totul distincte, mai ales în ceea ce privește amenajările externe, punând în lumină un consum de energie socială diferit, foarte probabil, corespunzând la identități sociale diferite, una dintre ele fiind de rang înalt.

Situația de la Medieșu Aurit este confirmată și de puținele date pe care le avem la dispoziție privitoare la complexele funerare din obiectivul eponim al culturii de la Suci de Sus. Săpăturile mai vechi, de la sfârșitul sec. XIX⁴⁶³, reluate sporadic până în 1961, au dus la identificarea unei necropole plane de incinerare, situată în punctul *Poduri*, fiind cercetate 13 morminte și două ruguri, foarte probabil individuale, așezate între morminte și, în punctul *Traian*, un cimitir tumular, constituit din 15–20 movile funerare, din care au fost cercetate câteva⁴⁶⁴. Se confirmă foarte bine în acest fel situația de la Medieșu Aurit, cu două spații funerare distincte din punctul de vedere al ritualului/amenajărilor exterioare, fiind astfel de presupus că și în celelalte localități cu descoperiri funerare Suci de Sus este posibil să fi existat cimitire plane alături de cele tumulare identificate.

Dar cimitirul plan de la Suci de Sus, unde au fost descoperite cele două ruguri individuale, și-a găsit, peste ani, o foarte bună paralelă în cimitirul, de asemenea plan, de la Zemplínske Kopčany, din Slovacia, unde au fost descoperite peste 40 de morminte de incinerare. În perimetrul cimitirului au fost surprinse câteva complexe care permit o întregire a imaginii privind comportamentul funerar al grupei. Astfel, au fost descoperite mai multe ruguri funerare individuale, plasate în preajma mormintelor. Rugurile se prezentau sub forma unor suprafețe rectangulare acoperite cu lut, cu marginile ridicate și îngroșate, puternic arse, pe suprafața lor fiind descoperite oase calcinate, cărbuni, cioburi. Rugurile funerare se găseau în imediata apropiere a unor morminte – unul alături de M.14/70, iar un altul între M.25–26, descoperite în cursul campaniei din 1971, sau, câte odată, chiar grupate, dar tot în perimetrul cimitirului. Pentru mai multe morminte setul funerar era constituit din mai multe vase, cum era cazul M.14/70 care a avut nu mai puțin de 18 vase, printre mormintele cu un set ceramic funerar luxuriant fiind amintite și M.11/70, 19/70 și 23/73. Foarte important este faptul că în unele morminte,

⁴⁶³ Roska, *Repertorium...*, p.90–91 și fig. 110–113.

⁴⁶⁴ Bader, SCIV 23, 1972, 4, p. 516, cu literatura mai veche.

cum erau cele cu mai multe vase, au fost identificate mai multe recipiente care au fost folosite ca urne, dar lipsa determinărilor antropologice nu permite precizarea dacă este vorba de un individ, ale cărui resturi au fost depuse în două-trei urne, sau de mai mulți indivizi ale căror resturi incinerate au fost depuse împreună în aceleași vas-urnă, cum am văzut că este cazul pentru mormintele din T.18 de la Lăpuș. Inventarele funerare cuprindeau în destule cazuri, și la Zemplínske Kopčany, piese de port din metal sau chiar os, trecute prin foc ca și vasele⁴⁶⁵.

La Nyírkársz, în 1901 au fost cercetați doi tumuli de dimensiuni mai mari. În cel dintâi au fost descoperite resturile unui mormânt din epoca bronzului, dar jefuit și deranjat. În cel de-al doilea, la adâncimea de 4.5 m a fost descoperit un mormânt de incinerare care, pe baza materialului ceramic asociat, poate fi atribuit culturii Suci de Sus. În afara fragmentelor de la două cești cu decor tipic, au mai fost descoperite un topor din categoria Nackenscheibenaxt, două pumnale cu limbă la mâner și un mâner probabil tot de la un pumnal asemănător, două celturi de tip transilvănean, un ac de tipul Scheibenkopfnadel și un altul de tipul Warzenshalsnadel, toate din bronz și un inel și o perla din aur⁴⁶⁶. Din păcate, în afară de faptul că mormântul se găsea la adâncimea de 4.5m într-un tumul, având oasele calcinate acoperite cu piesele de inventar, alte informații privind structura complexului nu mai există. Dar adâncimea și, mai ales, inventarul, indică destul de clar faptul că este vorba de o înmormântare a unui personaj de rang înalt. După Amalia Mozsolics, faptul că din inventar fac parte două pumnale și două celturi, poate indica că este vorba de două persoane incinerate, dar cum nu există analiză antropologică pentru oasele calcinate, presupunerea nu mai are cum fi verificată.

O serie de elemente de structură a construcțiilor funerare sau de ritual, indică pentru obiceiurile mortuare ale grupei Suci de Sus o posibilă filiație, cel puțin parțială, de sorginte Komarów, cum de altfel a sugerat mai de mult și A. Mozsolics⁴⁶⁷. Aș zice că cel mai important este obiceiul incinerării pe loc și acoperii apoi a tuturor resturilor cu o movilă de pământ, așa cum se cunoaște bine fie în cimitirul de la Komarów – în T.11, 19 și, destul de posibil, T.27 și T.29⁴⁶⁸, fie, de data aceasta din punctul de vedere al structurii, tot la Komarów la acele movile cu vase și cărbuni în manta sau în unele înmormântări ale variantei Costișa situate în spațiul avut acum în discuție⁴⁶⁹. Această posibilitate trebuie privită însă cu unele rezerve dat fiind biritualismul grupei Komarów, biritualism nedovedit în cadrul comunităților Suci de Sus. Problema originii obiceiurilor mortuare Suci de Sus este însă cu totul dificil de soluționat dat fiind că încă nu se prea cunoaște care a fost fenomenul arheologic ce a precedat grupa Suci de Sus în special în nordul sectorului românesc al ariei, dar chiar și în câmpia ungară sau Slovacia, cunoscut fiind faptul că pentru grupa Nyírség–Zatin, deși incinerantă exclusiv, nu este documentată varianta rituală a incinerării pe loc și, mai ales, obiceiul ridicării unor movile funerare peste resturile cinerare lăsate pe sol. Dinspre aria culturii Wietenberg, de asemenea predominant incinerantă, iarăși nu poate fi vorba de o influență/împrumut, căci, pe de-o parte expresia funerară Wietenberg se remarcă printr-o anumită sobrietate, iar pe de altă parte toate cimitirele și mormintele izolate Wietenberg cunoscute sunt exclusiv plane. Nici dinspre mediul Otomani, predominant inhumant, până în faza mai târzie când biritualismul este bine documentat, nu se poate vorbi de preluarea vreunei tradiții mortuare.

Chiar dacă, pe ansamblu, numărul mormintelor individuale, bine puse în circulație, pentru grupa Suci de Sus este considerabil de mic, lipsindu-ne ca atare multe informații ce ar fi fost deosebit de folositoare, pentru standardul funerar Suci de Sus pot fi reținute câteva elemente principale. Cred că unul dintre acestea este modalitatea deosebit de expresivă de subliniere a identității sociale a elitei comunitare în complexele funerare ce-i aparțin. Nu numai consumul energiei sociale, exprimat prin caracterul sofisticat al structurilor funerare de tip A și a celor, de tip B, adiacente lor, scoate în evidență deosebirile de rang ci și segmentarea spațiului funerar, mai riguroasă ca nicăieri în alte medii, implicând o variantă distinctă din punct de vedere ritual reprezentată prin tumuli + amenajări adiacente, concomitent cu existența necropolelor plane. Deși cei incinerati și depuși apoi în mormintele din cimitirele plane de la Suci de Sus, Medieșu Aurit sau Zemplínske Kopčany, nu au fost cu totul „săraci”, dovada în acest sens fiind oferită nu numai de inventarele ce au cuprins și ele piese de port, ci și de numărul mare al vaselor care, alcătuind setul ceramic funerar, pune în evidență un

⁴⁶⁵ Sonia Demeterová, *SlArh* 32, 1984, 1, p. 11–74. Cimitirul nu este publicat ca atare. Nu a fost prezentat un plan general, iar mormintele nu sunt catalogate, deși inventarele sunt ilustrate aproape pentru fiecare. În textul studiului, care discută despre prezența grupei Suci de Sus în câmpia răsăriteană a Slovaciei, sunt discutate particularitățile cimitirului, cazurile mai speciale, cu unele trimiteri și comparații la alte descoperiri funerare de același fel din Slovacia. Foarte importante sunt fotografiile de la fig. 3/2 și 6, înfățișând rugurile individuale, din preajma M.14/70 și 25–26/71.

⁴⁶⁶ A. Mozsolics, *AAH* 12, 1960, p. 113–123.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, p. 123.

⁴⁶⁸ T. Sulimírski, *Cord Ware and Globular Amphora north-east of the Carpathians*, London, 1968, p. 108–111.

⁴⁶⁹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Costișa, mai ales pentru T.3 și T.4 de la Adâncata, care aveau în manta vase și cărbuni.

ceremonial destul de complicat și în aceste cazuri. Variabilitatea comportamentului funerar pentru grupa Suciu de Sus, în cadrul fiecăreia dintre cele două principale forme de expresii funerare-sociale, e bine pusă în vedere prin unele situații mai aparte, cum sunt urnele cu sau fără capac, micile „ciste” din piatră sau din fragmente mari de la alte vase, protejând unele morminte propriu-zise, diferențele uneori notabile ale unor structuri de tip B, cum e cazul la Lăpuș cu cele în care resturile incinerării au fost depuse în semicerc⁴⁷⁰, precum și depuneri intermediare în mantalele tumulilor care par a indica o construcție unitară, dar segmentată la rândul ei, în secvențe/episoade ceremoniale care sugerează un plus de complexitate al înmormântărilor destinate personajelor cu un rang social înalt.

Accentul pus cu precumpănire pe tipologia ceramicii Suciu de Sus și de aici pe străduința de a nuanța cât mai „fin” cu puțință eventualele faze, subfaze și, de ce nu, chiar subsubfaze, a alterat în bună măsură imaginea asupra unuia dintre cele mai importante fenomene ale sfârșitului epocii bronzului din Europa Centrală și cea răsăriteană. Nu contest importanța pe care o are stilul ceramic în definirea unor etape ale grupei Suciu de Sus și nu numai, dar unidirecționarea efortului cercetării doar către examenul ciobologic a dus, pe cale de consecință, la amânarea studierii unor complexe arheologice a căror structură ar fi adus lumini importante privind comportamentul funerar și poate chiar asupra realității unora dintre subfazele sau fazele de atâtea ori nuanțate... Continuitatea stilului ceramic din ultima etapă Suciu de Sus, după C. Kacsó faza I a grupului Lăpuș, dincolo de pragul modern din oțel dintre epoca bronzului și cea a fierului, în ceea ce, același autor și nu numai el, numește Lăpuș II, ar fi trebuit poate să adaste din ferocitatea acestei dihotomii. Cred că o viziune mai largă, în care restructurările petrecute în aria Belegiš, cele din nord-estul pusti maghiare și cele din aria grupului Lăpuș ar fi examinate unitar, nu numai din punctul de vedere al ceramicii sau al depozitelor de bronzuri judecate regional, ar pune în evidență mai bine acele schimbări și premisele lor care au dus apoi la apariția unui fenomen arheologic cu totul caracteristic noii epoci pe un spațiu deosebit de larg. Schimbările, chiar inovațiile, cu totul notabile în ceea ce privește comportamentul funerar prin recurgerea la expresii funerare dintre cele mai costisitoare cred că sunt, nu numai mai importante, dar mai pline de must în ceea ce privește înțelegerea procesului. În mormântările sub tumulii de tip A de la Lăpuș sau de la Nyirkarász nu sunt singulare, ele își au, cum am mai amintit, bune paralele în Slovacia unde tumulul „princiar” de la Očkov nu este singular cătuși de puțin, toate integrându-se într-un ansamblu de obiceiuri funerare larg răspândit în Europa, ținând de un mod de viață, pe cât de ostentativ, pe atât de comun elitelor bronzului final european. Și poate că imensele costuri ale unor asemenea ceremonii funerare le-ar explica și pe cele implicate prin „ascunderea” unor considerabile averi cum sunt marile depozite ale aceleiași vremi, deseori îngropate în proximitatea spațiului funerar, sau ridicarea cetăților de pământ de dimensiuni cu totul remarcabile, toate menite să scoată în față făloșenia unei noi elite, pricipsite, fără îndoială, din minerit și metalurgia bronzului, din schimbul la distanță în special cu obiecte de prestigiu și angajată prin toate aceste manifestări într-o continuă competiție intra- și extracomunitară.

La scurtă vreme după încheierea rândurilor de față am luat cunoștință de considerațiile reputatei specialiste Biba Teržan referitoare la structura și semnificația înmormântărilor de la Lăpuș. Autoarea nu a avut la dispoziție lucrarea de doctorat a lui C. Kacsó, astfel că nu a avut cum discuta structurile funerare. Considerațiile sale s-au sprijinit pe comentariile generale privind cimitirul de la Lăpuș și, mai ales, pe materialele publicate recent⁴⁷¹. După opinia sa, cimitirul de la Lăpuș prin obiceiurile/practicile funerare, inventare și situația topografică, pune în evidență deosebiri marcate între diferite grupuri sociale intracomunitare, atât din punctul de vedere al diferențelor de grupe de sex cât, mai ales, din punctul de vedere al specializărilor în ceea ce privește activitățile de zi cu zi (Pl. 460). Biba Teržan socotește că grupul apusean de tumuli aparține unei elite, din care se disting în primul rând înmormântările de războinici, asigurate prin piesele de arsenal, vasele cu proeminențe sau protome zoomorfe cu decor incizat și, doar în unele cazuri, prin piese de port din aur (Pl. 461). În același grup înmormântările feminine ar fi reprezentate prin piese de port și, mai ales în opoziție cu vasele din mormintele socotite masculine, prin vasele mari, cu decor canelat (Pl. 462). Grupul tumulilor din sud și cel din est, cu expresii mai modeste ca inventare, cuprinzând și cenotafe sau resturi ale unor practici funerare aparte, pe baza valvelor de turnare găsite și a altor instrumente ce legate de prelucrarea metalelor, ar reprezenta un al grup social angrenat în metalurgie. În ansamblul său, cimitirul de la Lăpuș scoate în evidență modalitatea în care, un grup de populație, cu vădite tradiții ale culturii Suciu de Sus, primește o serie de elemente străine prin care

⁴⁷⁰ E vorba de T.18.

⁴⁷¹ C. Kacsó, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare, 2001, p. 231–278.

se construiește o nouă ideologie ce se reflectă în obiceiurile mortuare. Motivistica de excepție a ceramicii incizate și excizate împreună cu practicile funerare trebuie văzute ca expresia unei distincte identități a elitei⁴⁷².

În bună măsură observațiile Bibei Teržan asupra cimitirului tumular de la Lăpuș concordă cu cele expuse de mine mai sus, mai ales în ceea ce privește structura spațiului funerar. Evitând programatic discuția asupra ceramicii Suciului de Sus, și nu numai, nu am încercat o diferențiere a complexelor de la Lăpuș din această perspectivă. Am evitat această cale de analiză și datorită faptului că nu totdeauna condițiile exacte în care se situa ceramica în contextul fiecărei movile pot fi precizate, iar apoi pentru că doar o mică parte a materialului ceramic a fost publicat! Din această perspectivă cred că se ivește și primul factor limitativ pentru interpretărilor propuse de B. Teržan. Prudența la atribuirea unor morminte uneia sau alteia dintre grupele de sex apare apoi cum nu se poate mai firească dată fiind lipsa determinărilor antropologice. Dacă ținem seama că din grupul de movile de pe *Podancu mic*, doar în T.18 se poate vorbi de înmormântări, dar și acelea secundare, ar trebui să acceptăm că pentru grupul de persoane implicat în prelucrarea metalelor nu există înmormântări propriu zise ci doar grămezi de resturi de incinerare din care au dispărut oasele umane, în vreme ce pentru războinicii și consoartele lor există morminte de incinerare pe loc, dar din care au dispărut resturile de incinerare...

Este evident că cimitirul de la Lăpuș, ce se dovedește prin structura lui aparte, prin inventarul fastuos, a fi aparținut unei elite, constituie un monument arheologic de primă importanță ce poate fi pus în legătură cu alte manifestări similare din Europa Centrală, toate plasate într-un moment de răscruce dincolo de care obișnuim să spunem că ne aflăm deja în epoca fierului.

10.8 ALTE COMPLEXE FUNERARE ALE BRONZULUI MIJLOCIU ȘI TÂRZIU DE LA TISA INFERIOARĂ ȘI PROBLEMELE LOR

Cu o importanță relativ redusă pentru discuția de până acum, din cea de-a doua jumătate a bronzului mijlociu și în cursul celui târziu, la extremitatea vestică a spațiului avut în vedere se plasează o serie de complexe funerare (**Pl. 463**), unele deosebit de consistente, dar a căror apartenență culturală fiind legată de arii culturale situate mult spre apus, reprezintă „intruziuni” și ca atare o discuție de amănunt asupra lor ar lăși lucrurile peste poate... Există însă unele obiective cum este, în primul rând, imensul cimitir de la Tápé, care nu poate fi ocolit prin nici un fel de manevră. Legăturile ce se pot face, pe baza inventarelor ca și a structurilor funerare ce-i sunt proprii, cu ariile/fenomenele arheologice învecinate sunt multiple și deosebit de importante astfel că necropola de lângă Szeged este o adevărată roată turnantă la răscruce de vremuri. Dar mai există și unele descoperiri „funerare” atribuite unor creații/culturi artificiale constituind poveri ale cercetării ce se cer drastic amendate.

În acest context general apare ca firească o tratare măcar rezumativă a unor complexe mortuare și una, cel puțin principală, asupra cimitirului de la Tápé sau asupra acelor înmormântări dubioase. Este ceea ce chiar acum încep să fac.

Pentru sfârșitul culturii Otomani au fost avansate felurite ipoteze pe care le-am mai discutat. Rezultatul acestor discuții este constituit, în principal, din schițarea mai multor grupe culturale socotite fie ca distincte de fenomenul Otomani, fie continuări tardive. Dintre acestea grupul Berkesz–Demecser este prezent în spațiul discutat prin cinci descoperiri cu caracter funerar:

1. **Berkesz** (Cat. 88); 2. **Demecser** (Cat. 303); 3. **Nyíregyháza** (Cat. 646); 4. **Szakoly** (Cat. 904); 5. **Vajdácska** (Cat. 1006)⁴⁷³.

⁴⁷² Biba Teržan, în vol. Barbara Horjes, R. Jung, Elke Kaiser, Biba Teržan (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, UPA 121, Bonn, 2005, p. 241–261.

⁴⁷³ T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit in Nordostungarns*, Budapest, 1984, p. 123, nr. 3, 5, 18, 29 și, respectiv, 39.

Cum problematica grupului Berkesz–Demecser, inclusiv a originii sale, este mai mult decât stufoasă, iar descoperirile funerare citate reprezintă o cantitate ne semnificativă, contribuția lor la problemele discutate acum este redusă pe măsură. Dar cum existența lor nu are cum fi negată, trebuie să reținem câteva din elementele lor principale. Toate aceste descoperiri provin din descoperiri fortuite, fiind vorba de morminte izolate cu excepția unui grup din 3 morminte de la Vajdácska. Mormintele sunt plane. Din punctul de vedere al ritului toate sunt de incinerare, ceea ce subliniază faptul că spre sfârșitul epocii bronzului obiceiul arderii defuncțiilor devine tot mai răspândit pentru a ajunge la un moment dat chiar exclusiv.

Cercetările efectuate multă vreme în complexul obiectiv arheologic de la **Biharea** (Cat. 96) i-au prilejuit lui S. Dumitrașcu ocazia de a defini ceea ce a numit „cultura Biharea” și pentru care susține că a descoperit două morminte. De fapt este vorba, în cel dintâi caz de următoarea situație: „*La adâncimea de 0.40 m (S-I) în continuarea zonei cu descoperirile din 1978 și 1978 a apărut din nou o îngrămădire de cioburi de la sfârșitul epocii bronzului (Br. C–D, Reinecke) constând din pereți de vase mari (urne) de tipul cu proeminențe dispuse în zona perimetrului (sic) maxim, având vârfurile îndreptate opus, în sus și în jos; cești mici ornamentate cu proeminențe și fragmente de vas-cuptoare portative*”. Pentru al doilea „mormânt” se spune că: „*Într-o groapă prelungă, apărută la 0.40/0.50 m și adâncindu-se până la 0.60/0.70 m au fost descoperite numeroase fragmente ceramice, de același fel cu cele descrise mai sus, datând de la sfârșitul epocii bronzului (Br. C–D, Reinecke). Concentrarea cioburilor, care lasă impresia că au fost „aruncate pachet”, deodată, în groapă și asemănarea gropii cu cea descoperită alături de urna -1 (1966) ne îndeamnă să nu excludem ipoteza că și această groapă face parte din sistemul de descoperiri (funerare?) de tip Br C–D dezvelite la Biharea*”⁴⁷⁴. Cred că nu încapă nici o îndoială că cele două complexe arheologice, așa cum sunt descrise, lipsite de orice fel de resturi calcinate, sunt foarte greu de acceptat ca descoperiri funerare.

Pentru grupul Igrîța⁴⁷⁵ cunosc două descoperiri funerare, cea din **Igrîța/Peștera Igrîța** (Cat. 476), de lângă satul Peștera și grupul celor patru morminte plane de incinerare în urnă de la **Suplacu de Barcău** (Cat. 895).

Descoperirea din Peștera Igrîța trebuie privită cu foarte multe rezerve. Este vorba de o cercetare efectuată de amatori, e drept entuziaști și cu evidentă propensiune pentru arheologie, dar tot amatori! Peștera a mai constituit de altfel și locul predilect de scormonire de-a lungul vremii al căutătorilor de comori care au deranjat cu multă hărnicie depunerile din interiorul peșterii. De altfel s-a și afirmat că: „*din pământul dislocat de ei (căutătorii de comori) s-a putut salva probabil cea mai mare parte a inventarului original*”. În mai multe locuri din interiorul peșterii s-au putut observa aglomerări de materiale ceramice ca și piese din metal – piese de port, arme etc. – unele cu urme puternice de arsură, alături de cărbuni și cenușă. Pe această bază s-a considerat că este vorba de morminte de incinerare, morții fiind „*arși pe un rug situat undeva în afara peșterii, în interiorul ei negăsindu-se nici o urmă de foc*”. Mai mult, s-a afirmat cu tărie, și onestitate, că: „*Nu știm care a fost soarta oaselor calcinate, în orice caz lipsesc cu desăvârșire din mormintele peșterii*”⁴⁷⁶. Este limpede că nu e vorba de morminte propriu-zise, ci, cel mult și foarte semnificativ în același timp, de o eventuală transportare și depunere a unor resturi de incinerare oarecum asemănătoare ca manieră de procedură ceremonială cu situațiile din ceea ce am numit, complexe de tip B de la Lăpuș. Dar pentru a accepta această eventualitate sunt necesare cercetări arheologice sistematice, cu înregistrări de detaliu precise. După aceea se mai poate discuta...

La Suplacu de Barcău, localitate situată la poalele versanților de vest ai Carpaților Apuseni, în schimb, este vorba de morminte în adevăratul sens al cuvântului. Foarte importantă este în primul rând poziția acestor morminte, căci se pare că au fost găsite foarte aproape, la circa 50 de m, de o așezare ce le este, după materialul ceramic, contemporană. Nu au fost publicate nici planul general al săpăturilor cu desemnarea poziției celor patru morminte descoperite și nici planuri ale mormintelor. Descrierile sunt telegrafice, dar măcar pentru M.1 și M.3 se specifică că au fost descoperite oase calcinate, ceea ce ne asigură caracterul funerar al descoperirilor (Fig. 45). Mormintele erau plane și de tipul celor cu oasele calcinate depuse în urnă. Cred că ar mai trebui amintit și faptul că în perimetrul așezării au fost descoperite câteva gropi care, prin conținut și unele elemente de structură – urme de ardere în special și vase întregibile – par a fi avut o funcționalitate diferită de viața de zi cu zi, eventualitate care le-ar putea apropia de mormintele de incinerare sau de presupusele morminte de la Biharea, de care, după cum glăsuiește ceramica, pot fi apropiate cultural și cronologic. Autoarea săpăturilor a apropiat mormintele de la Suplacu de Barcău, pe baza formelor și decorului ceramicii de înmormântările de la Hajdubagos⁴⁷⁷. După vasele publicate, este vorba de două tipuri ceramice folosite drept urne, vasul pântecos, cu gât tronconic, cu decor și castronul semisferic nedecorat.

⁴⁷⁴ S. Dumitrașcu, *Materiale* (Tulcea) 14, 1980, p. 137 cu ilustrarea doar a materialelor ceramice la fig. 1–2.

⁴⁷⁵ Vezi pentru definiția grupului Igrîța, N. Chidioșan, I. Emödi, *Crisia* 12, 1982, p. 61–86.

⁴⁷⁶ I. Emödi, *SCIVA* 31, 1980, 2, p. 266.

⁴⁷⁷ Doina Ignat, *Crisia* 14, 1984, p. 12–13, pl. 11–12.

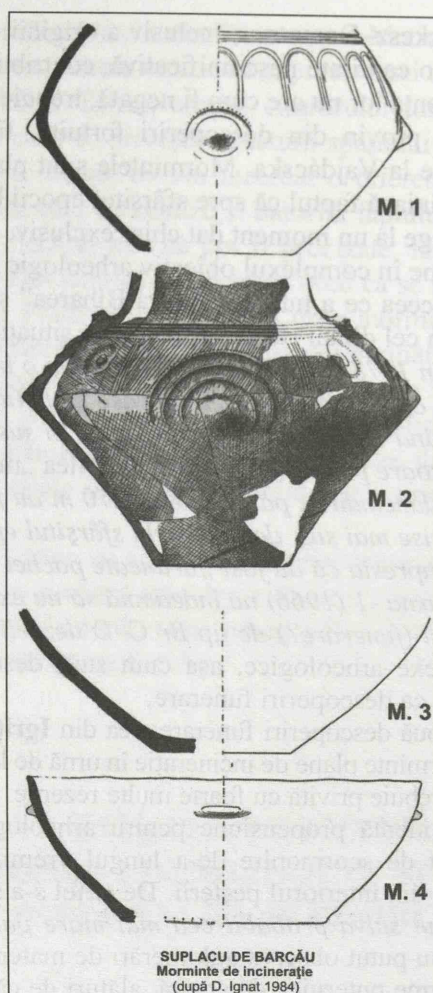

Figura 45

La fel ca și descoperirile funerare Berkesz, cele ale grupului Igrîța demonstrează o instalare viguroasă a obiceiului incinerării pe mai vechea arie Otomani, chiar dacă descoperirile funerare ale micului grup Igrîța se pot număra deocamdată doar pe degetele unei singure mâini. Ceva mai complicată este problema descoperirilor funerare ale grupului Cehăluț⁴⁷⁸, căruia, deocamdată, îi lipsesc asemenea complexe...

Oarecum în aceeași zonă, fostă arie Otomani, se mai plasează și descoperirea de la **Mezőcsát** (Cat. 596). Aici, prin 1958–1962, în urma unor săpături arheologice la circa 3,8 km sud de localitate a fost cercetat un mic grup alcătuit din șase morminte plane de incinerare în urnă. Descoperirea a fost atribuită culturii Kyjatice⁴⁷⁹.

Dar tot pe mai vechea arie Otomani–Füzesabony mai sunt de notat, pe porțiunea respectivă a spațiului avut acum în discuție, și câteva descoperiri atribuite culturii Piliny, cum sunt cele de la:

1. Bőcs (Cat. 108);	5. Halmáj (Cat. 432);
2. Bodrogkeresztur (Cat. 110–112);	6. Hernadkák (Cat. 445);
3. Borsodszirák (Cat. 132);	7. Megyaszó (Cat. 586);
4. Gelej (Cat. 380);	8. Mezőcsát (Cat. 595).

O discuție amănunțită asupra acestora ar fi oarecum deplasată din motivele expuse deja mai sus. Ceea ce trebuie reținut este în primul rând faptul că toate acestea sunt de incinerare, confirmând ceea ce era deja evident, în sensul extinderii acestui rit funerar pe aria ocupată anterior de grupa Otomani–Füzesabony, ca o consecință a unui fenomen de „împrumut” sau de „migrație” a unei mode funerare ce începuse cu ceva vreme mai înainte, așa cum o arată cimitirele de la Streda nad Bodrogom sau Tiszafüred. Dar, în același timp,

⁴⁷⁸ C. Kacsó, StComSatuMare 14, 1997, p. 85–110; idem, în vol. J. Gancarski (red.), *Die Otomani–Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*, Krosno, 1999, p. 85–112, varianta în limba germană.

⁴⁷⁹ B. Hänsel, N. Kalicz, BerRGK 67, 1986, p. 5–87.

aparitia unor fenomene arheologice bine constituite, cum sunt grupa Piliny⁴⁸⁰ sau cea Kyjatice⁴⁸¹, mai poate aduce necesare lumini noi în disputa mai veche privind felul în care a sfârșit cultura Otomani.

Ceva mai la sud situația este ceva mai încălțită. Unele descoperiri funerare de caracter Vatia⁴⁸², în varianta cel mai bine ilustrată prin cimitirul biritual de la Kelebia⁴⁸³, cum ar fi cele de la Csongrád (Cat. 270–272), toate fiind cimitire plane cu morminte de incinerare în urnă, nu ridică probleme deosebite, ele contribuind la discuția de față doar prin atestarea obiceiului arderii morților ajuns până dincoace de Tisa deja la mijlocul bronzului mijlociu.

Dar mai există ceea ce, circumscris însă doar pentru colțul sud-vestic al spațiului avut în vedere, se poate numi problema înmormântărilor Vatina. În momentul de față se cunosc descoperirile funerare de la:

1. **At** (Cat. 27);
2. **Ostrovu Moldova Veche-Spitz** (Cat. 687);
3. **Surčin** (Cat. 896)
4. **Vatin** (Cat. 1026).

La **At**, un punct din imediata vecinătate nord-vestică a orașului Vrșac, au fost descoperite câteva morminte plane de incinerare în urnă, ce se alătură unor descoperiri mai vechi. Dintre aceste morminte unul avea o urnă, cu un vas drept capac și un vas adiacent în vreme ce cel de-al doilea avea nu mai puțin de 17 vase (**Fig. 46**)⁴⁸⁴.

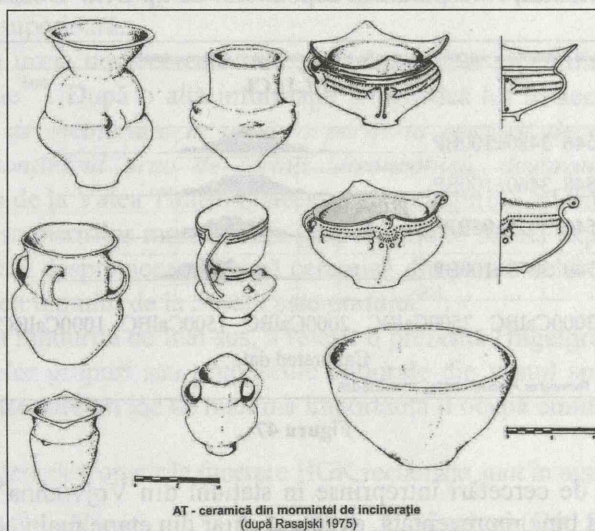

Figura 46

Mormintele sunt atribuite cu ezitări grupei Vatina, iar pe baza formelor ceramice și a unor elemente de decor, ele au fost puse în legătură cu o „migrație” a culturii ceramicii incrustate transdanubiene, de tip Szeremle, ajunse în Banat. În același timp s-au subliniat și unele apropieri ce pot fi făcute cu ceramica grupei Mađarovce⁴⁸⁵.

La **Ostrovul Moldova Veche**, punctul *Spitz* se știe doar că au fost descoperite în cursul săpăturilor din cadrul șantierului Porțile de Fier, câteva morminte de incinerare în urnă, în preajmă mai fiind cunoscută și o așezare Vatia⁴⁸⁶. La **Surčin** e vorba de unele morminte din cadrul cimitirului mai întins, despre care se spune

⁴⁸⁰ Vezi pentru cultura Piliny, inclusiv comportamentul funerar, T. Kemenczei, *op. cit.*, p. 12–27; V. Fumánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava, 1991, p. 138–142.

⁴⁸¹ Vezi pentru cultura Kyjatice, inclusiv comportamentul funerar, T. Kemenczei, *op. cit.*, p. 40–47; V. Fumánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava, 1991, p. 146–148; V. Fumánek, J. Vladár, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare, 2001, p. 83–104.

⁴⁸² Pentru practicile funerare Vatia vezi I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, p. 31–78; M. Vicze, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a.M., 1993, p. 92–95.

⁴⁸³ E. Zalotay, *Kelebiai Bronzkori temető*, RégFüz 6, 1957.

⁴⁸⁴ La **At** au fost cercetate o așezare ca și grupul de morminte amintit. Ilustrația a inclus vase fără specificații ale provenienței, doar unele aparținând mormintelor.

⁴⁸⁵ R. Rašajski, *ArhPreg* 17, 1975, p. 16–17. și pl. 8–9.

⁴⁸⁶ S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București, 1978, p. 21, unde comentează sumar rezultatele cercetărilor din anii 1970–1971 din așezare, ignorând complet descoperirile mai vechi amintite de F. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás eltti időkből*, I, Temesvár, 1897, p. 78–79, II, 1899, p. 48, III, 1906, p. 96, 233, 257; M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma I, Oskor*, Kolozsvár, 1942, p. 213 etc. Cimitirul a fost prezentat într-o comunicare de către E. Bujor la Institutul de Arheologie din București în anul 1978, dar nu a fost publicat.

că aparțin culturii Vatina sau grupeii Belegiș. La **Vatin**, sunt cunoscute de mai multă vreme morminte de incinerare de la care se afirmă că provin arme din bronz – topoare cu disc și spin, o spadă cu placă la mâner și altele⁴⁸⁷, dar până astăzi aceste descoperiri, din care unele atribuite culturii Vatina, nu au fost publicate, în schimb atribuirea lor oscilează între grupa Dubovac și grupa Vatina. Dar toate nesiguranțele privind aceste complexe, mai ales cele provenite din vechi și insuficient documentate descoperiri au două cauze principale. Cea dintâi se datorează incertitudinilor privind originea și evoluția culturii. Față de modelele mai vechi astăzi cu totul depășite⁴⁸⁸, o serie de cercetări mai noi au schimbat sever cadrul discuției, cum sunt în primul rând, mai ales prin consecințele asupra originii și datării culturii Vatina, cele de la Ljuljaci⁴⁸⁹, de unde provin și patru date ¹⁴C din nivelurile I–II, care, calibrate (Fig. 47), indică un început al grupeii mai vechi decât se presupunea. Cea de-a doua sursă de împleticire era determinată de mai vechea publicare a unui mormânt de inhumare chiar de la Vatin, cu o spadă cu placă la mâner și un pumnal de același tip, mormânt pe baza căruia s-a considerat multă vreme că ritul funerar al grupeii îl constituia inhumarea⁴⁹⁰. Ulterior, mormântul cu pricina a fost atribuit Hügellgräberkultur⁴⁹¹. Este momentul de reamintit că în Banatul românesc, la Unip (Cat. 997), în anul 1906 a fost descoperit un mormânt de inhumare, alături de schelet fiind găsite un vârf de lance și o spadă din categoria Griffzungenschwert, tipul Uriu/Aranyos, varianta Unip, apartenență tipologică care asigură complexului o datare la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului, corespunzând depozitelor de tip Uriu–Domănești–Cincu–Suseni⁴⁹².

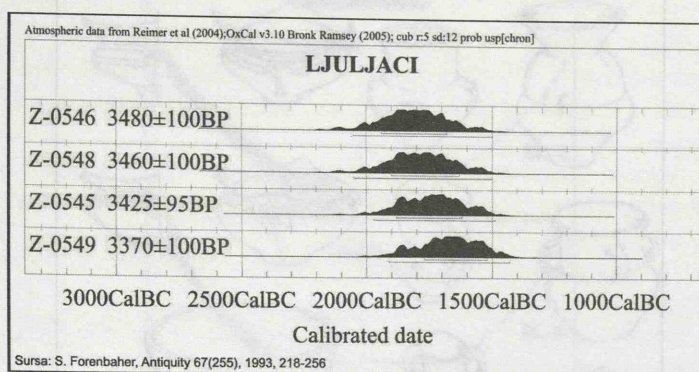

Figura 47

În ultima vreme o serie de cercetări întreprinse în stațiuni din Voivodina⁴⁹³ sau Banat dovedesc că în aceste zone grupa Vatina a fost bine reprezentată, eventual chiar din etape mai vechi ale evoluției sale, urmând destul de posibil locuirilor de sorginte Zók târzii, cum pare a fi cazul cu grupul descoperirilor de genul celor denumite Cornești–Crvenka⁴⁹⁴. În ceea ce privește înmormântările cred că trebuie cel puțin menționate complexe funerare de la Krstac-Ivkovo Brdo și Jancic, în Macedonia sârbească. La Ivkovo Brdo e vorba de un mic grup de morminte de incinerare în urnă acoperite cu movile⁴⁹⁵, în vreme ce la Jancic-Dubac este vorba de morminte de inhumare depuse pe sol, în poziție chircită pe dreapta ca și pe stânga⁴⁹⁶. După ritul funerar cele două necropole se deosebesc categoric, dar inventarele ceramice, ca și piesele de port descoperite, inclusiv în mormintele de incinerare de la Krstac-Ivkovo Brdo, le apropie de grupa Vatina, căreia în mod cert îi aparține ultimul cimitir. Apartenența celui de-al doilea, nu foarte unitar cronologic de altfel, pare a indica că la confinele de miazăzi ale grupeii Vatina este documentată inhumarea ca rit străin, al cărui origine încă nu e deplin lămurită.

⁴⁸⁷ Vezi Milleker, *op. cit.*

⁴⁸⁸ M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, BerRGK 39, 1958, p. 82–89; S. Morintz, *op. cit.*, p. 17–22; într-o oarecare măsură N. Tasić în vol. N. Tasić (red.), *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 59–74.

⁴⁸⁹ M. Bogdanović, *Ljuljaci naselje protovatinske i vatinske kulture*, Kragujevac, 1986.

⁴⁹⁰ Garašanin, *op. cit.*, p. 80–81, fig. 12, și nota 433 cu trimitere la Milleker care a menționat cel dintâi descoperirea.

⁴⁹¹ Tasić, *op. cit.*, p. 62, care de altfel subliniază faptul că precizarea comportamentului funerar Vatina este cu totul problematic.

⁴⁹² Alexandrina D. Alexandrescu, *Dacia NS 10*, 1966, p. 131–132; T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV.8, Stuttgart, 1991, p. 73, nr. 47.

⁴⁹³ E vorba de importanta stațiune de la Feudvar, Titel, pentru care de altfel dispunem și de o serie de date radio-carbon, chiar dacă nu destul de bine angrenate realităților stratigrafice de acolo, cf. Hänsel B., Medović M., *Vorbericht über die jugoslawisch-deutscher Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar*, BerRGK 72, 1991, p. 45–204; idem, (Hrsg.), *Feudvar I. – Das Plateau von Titel und die Sajkaska*, PAS 13.1, Kiel, 1998; pentru datele radiocarbon vezi M. Roeder, *Germania* 70, 1992, 2, p. 259–277.

⁴⁹⁴ F. Gogâltan, în vol. Fl. Drașovean (red.), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*, Timișoara, 2001, p. 291–292.

⁴⁹⁵ L. Nikitović, în vol. R. Vasić, *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, Čačak, 2003, p. 11–22.

⁴⁹⁶ *Ibidem*, Sbornik Radova Narodnog Muzeja Čačak 29, 1999, p. 5–24.

Dacă pentru înmormântări Vatina certe în spațiul avut în vedere problema se încorporează să rămână în coadă de pește, de ceva vreme pentru Banatul românesc sunt reclamate trei descoperiri funerare atribuite „grupului Balta Sărată”. Este vorba de **Românești** (Cat. 792), **Valea Timișului** (Cat. 1022) și **Visag** (Cat. 1051).

Despre Visag am arătat, cu altă ocazie⁴⁹⁷, că nu avem niciun motiv să vorbim despre o descoperire de nici un fel.

Cu oarece vreme în urmă, la Românești, pe cursul superior al Begăi, în **Peștera cu apă** au fost descoperite două adâncituri în care se găseau, fără conexiune anatomică, oseminte umane și animale împreună cu cioburi atribuite fazei III a grupului Balta Sărată. Nu există o documentație a complexelor și nicio descriere mulțumitoare. În peșteră mai există vestigii din Hallstattul timpuriu apoi vestigii Basarabi, Latène, medievale și moderne. Materialul osteologic a fost examinat antropologic, cu această ocazie reliefându-se posibilitatea existenței unei „necropole de inhumație” în peșteră⁴⁹⁸. În primul rând asocierea osemintelor cu fragmentele ceramice Balta Sărată nu este asigurată decât declarativ. Apoi lipsa conexiunii anatomice a osemintelor umane și animale pare a indica mai degrabă un deranjament, inclusiv al depunerii cu ceramică din epoca bronzului. Condiția arheologică cu totul precară nu are cum convinge, motiv pentru care „mormintele Balta Sărată” de la Românești trebuie lăsate de-o parte în așteptarea unei descoperiri clare, care să ajute și la înțelegerea situației din epoca bronzului pe Bega superioară.

La Valea Timișului, în urma unor cercetări de suprafață a fost „identificată” ceea ce se crede a fi o necropolă plană de incinerare⁴⁹⁹. După o altă informație telegrafică tot în aceeași localitate este semnalată „aparitia a două morminte de incinerare în urnă la periferia așezării de epoca bronzului de la Valea Timișului-Rovină, ambele conținând urne de formă bitronconică, decorate cu grupe de proeminențe conice”⁵⁰⁰. Dar pentru situația de la Valea Timișului acestea sunt singurele informații disponibile.

De altfel, paucitatea descoperirilor mortuare ale grupului Balta Sărată explică de ce tema a fost ocolită de fiecare dată când s-a discutat despre această grupă ceramică din partea deluroasă a Banatului românesc. În aceste circumstanțe și relația cu tumulul de la Susani este gratuită⁵⁰¹.

Deja, din cele expuse în rândurile de mai sus, a reieșit o prezență Hügelgräberkultur, reclamată atât prin influențe în ceramica diferitelor grupuri sau grupusculi culturale din vestul spațiului în discuție, cât și prin unele descoperiri funerare, între care un loc de maximă importanță îl ocupă cimitirul de la Tápé.

Pentru spațiul avut în vedere descoperirile funerare HGK reclamate sunt în număr de 15, după cum urmează:

1. Bela Crkva (Cat. 72);	9. Sânzieni (Cat. 845);
2. Carani (Cat. 169);	10. Senčanskj Tresnejevac (Cat. 852)
3. Felnac (Cat. 359);	11. Senta (Cat. 853);
4. Ghilad (Cat. 388);	12. Srpski Krstur (Cat. 873);
5. Horgos (Cat. 460);	13. Tápé (Cat. 927);
6. Idos (Cat. 473);	14. Vârghiș (Cat. 1042);
7. Mezőcsát (Cat. 594);	15. Velebit (Cat. 1044).
8. Târgu Mureș (Cat. 943);	

acestora fiind destul de posibil să le fie adăugat și mormântul cu arme din bronz de la Unip, de care am amintit mai înainte.

Cele 37 de descoperiri cu caracter funerar, atribuite la 8 grupe arheologice, ocupă mai vechea arie Otomani/Füzesabony – grupele Igrîța, Kyjatice și Piliny și cu o descoperire izolată HGK la Mezőcsát – pentru sectorul nord-vestic, sau al ariilor Periam–Pecica ori Belegiș – grupa HGK, în principal – descoperirile Vatina sau Balta Sărată fiind ceva mai vechi și aproape cu siguranță făcând parte împreună din același fenomen arheologic insuficient clarificat. Există și trei descoperiri plasate în jumătatea estică a podișului ardelenesc, „descoperiri” a căror poziție chorologică cu totul excentrică le face, din capul locului, suspecte de apartenență

⁴⁹⁷ I. Motzoi-Chicideanu, *OlteniaStCom Arheologie-Istorie* 15, 2004, p. 5 și nota 21 în care am specificat că am verificat personal locul descoperirii în 1988, unde nu se găsește nimic!

⁴⁹⁸ P. Rogoza, *SympThrac* 9, 1992, p. 94; idem, în vol. H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.), *The early Hallstatt period (1200–700 BC) in south-eastern Europe*, Alba Iulia, 1994, p. 155–166, cu o schiță ilizibilă a peșterii la fig. 1.

⁴⁹⁹ P. Rogoza, *Analele Banatului* SN 6, 1998, p. 183–196.

⁵⁰⁰ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993, p. 166.

⁵⁰¹ *Ibidem*, p. 164–165.

la HGK care le-a fost susținută⁵⁰². În ceea ce privește caracterul cercetării, cele mai multe sunt descoperiri fortuite sau identificări mai mult sau mai puțin certe pe baza unor cercetări de suprafață. Dar dacă se relaționează, acolo unde se poate, caracterul cercetării cu contextul arheologic se poate vedea că, uneori, chiar dacă se poate vorbi de săpături profesionale, cu înregistrarea atentă a detaliilor, descoperirile sunt reduse ca amploare, cum e cazul, de pildă, la Suplacu de Barcău sau, ca la ostrovul Moldova Veche-*Spitz*, rămase de multă vreme inedite. În afara cimitirului de la Mezőcsat, introdus de mine, cu forța, în discuția asupra în-mormântărilor Otomani-Füzesabony⁵⁰³ singurul obiectiv cu caracter funerar consistent prin cantitatea informațiilor înregistrate în cursul unor săpături sistematice și, prin aceasta deosebit de operațional, rămâne cimitirul de la Tápé. Desigur, nu pot fi ignorate cu totul celelalte descoperiri, în special cele atribuite HGK, dar judecata asupra lor poate fi făcută cu mult mai mult succes abia după o privire mai atentă asupra cimitirului de la Tápé.

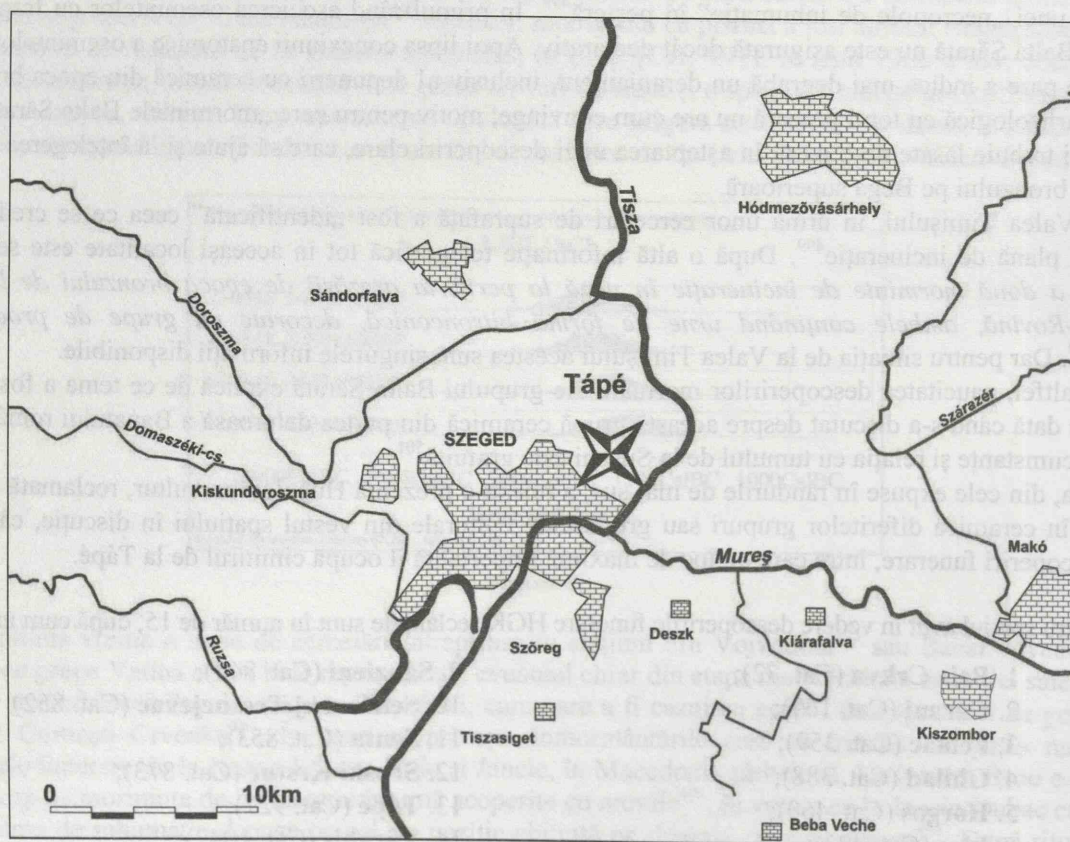

Figura 48

Situat la confluența dintre Tisa și micul pârau Tápé, la marginea de nord-vest a cartierului cu același nume al orașului Szeged (Fig. 48), cimitirul a fost mult afectat de activitatea unui atelier de cărămidărie, care de altfel a și dus la descoperirea accidentală a primelor schelete în toamna 1960. Cercetările care au început imediat s-au efectuat în condiții ingrate nefiind posibilă o cercetare exhaustivă a spațiului funerar. În afara săpăturilor pentru lut făcute de cărămidărie, înmormântările din epoca bronzului au mai fost deranjate și chiar distruse de alte morminte sarmatice, gepide, avare sau de vreme arpadiană care le-au suprapus, astfel că cele 682 de morminte descoperite (Pl. 464) nu reprezintă totalul înmormântărilor de epoca bronzului de acolo⁵⁰⁴.

⁵⁰² La Târgu Mureș e vorba de o mai veche descoperire constituită din două vase în care se aflau mai multe piese de port – două brățări simple, alte două cu secțiunea în *D* și cu capetele lățite, un ac de tip *Petschaftkopfnadel* cu tija curbată de genul *Sichelnadel*, un altul cu tija perforată, un inel din bandă decorată cu nervuri longitudinale și un buton. Nu există informații privind prezența sau absența unor oase calcinate, dar descoperirea a fost considerată ca fiind un mormânt, cf. J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, vol. III, Budapest, 1896, pl. 224. Descoperirea a mai fost discutată și de Hänsel, *Beiträge zur Chronologie de mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, vol. I, Bonn, 1968, p. 237. La Sânzeni și Vârghiș e vorba de descoperiri fortuite al căror context nu este câtuși de puțin asigurat, atribuirile fiind lipsite de orice temei, cf. Z. Székely, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 833–863, pentru Vârghiș și idem, SCIVA 28, 1977, 1, p. 125–127 pentru cea de la Sânzeni.

⁵⁰³ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Otomani.

⁵⁰⁴ O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Budapest, 1975, p. 7–8.

Există un catalog destul de amănunțit al mormintelor, unele având și planuri individuale, totul fiind completat cu un plan general⁵⁰⁵.

Cimitirul a fost plan, nefiind descoperite nici un fel de amenajări exterioare. Din punctul de vedere al ritului necropola este birituală, dar înhumații sunt de departe predominanți prin 627 înmormântări față de 33 de incinerări (Fig. 49). În afara acestor morminte cu resturi osteologice descoperite, mai există și alte 22 de complexe, lipsite de oase, unele însă cu inventare cu totul asemănătoare înmormântărilor obișnuite, complexe care au fost apreciate ca fiind morminte simbolice. Dispunerea pe planul cimitirului a celor trei categorii de complexe – înhumați, incinerări și morminte simbolice – nu pune în evidență grupări distincte (Pl. 465).

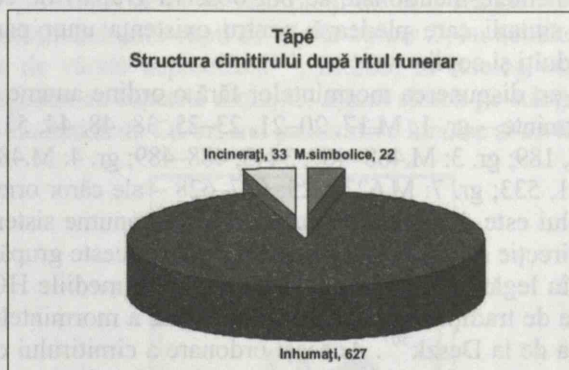

Figura 49

Resturile osteologice din 579 de morminte au fost analizate antropologic⁵⁰⁶, alte 48 fiind apreciate după dimensiunile mormintelor și resturilor, rezultând diagnoze pentru 627 înmormântări, fapt care ajută foarte mult examinarea cimitirului din diverse puncte de vedere. Pentru cele 660 de morminte cu resturi osteologice structura necropolei pare destul de echilibrată în ceea ce privește raportul dintre grupele de sex – cei 172 de bărbați înmormântați reprezentând 24.43%, iar cele 154 de femei 24.56% din stocul de 627 morminte analizate antropologic –, doar cifra de 153 de morminte de copii, corespunzând la 24.40%, fiind oarecum mai mică, știut fiind că rata mortalității infantile pentru preistorie a fost în medie de circa 30–33%. Anumite rezerve trebuie avute în vedere față de determinările celor doi, reputați de altfel, specialiști (Fig. 50). E vorba de faptul că, uneori, la schelete de copii sau adolescenți a fost apreciată apartenența la una sau alta dintre cele două grupe de sex, știut fiind faptul că asemenea diferențieri pe schelete apar treptat și abia după pubertate, iar raportarea generală la inventare nu este totdeauna sigură.

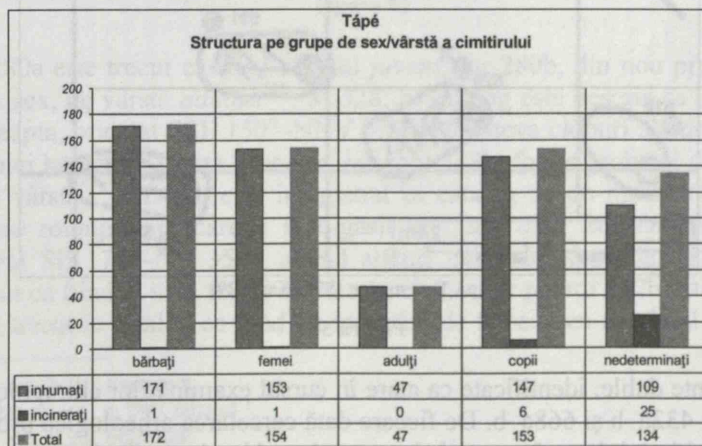

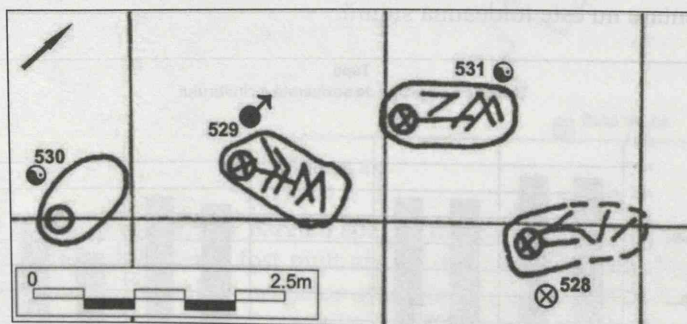
Figura 50

⁵⁰⁵ Una dintre dificultățile care se ridică în fața oricărei încercări de analiză a cimitirului o constituie restituirea planului general, absolut necesar unui studiu planimetric. O. Trogmayer a redactat un plan destul de amănunțit, dar care, datorită dimensiunilor săpăturii, a fost publicat pe 35 segmente separate, cu o schiță de asamblare prealabilă. Reconstituirea pe computer s-a putut face prin cartarea segmentelor îmbinate, înregistrarea coordonatelor în programul WINBASP și apoi refacerea pe imagine digitală. Le mulțumesc Florelei și lui Tiberiu Vasilescu, fără al căror ajutor nu puteam reconstitui planul.

⁵⁰⁶ G. Farkas, P. Lipták, anexă la O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 229–268.

Distribuția înmormântărilor pe planul cimitirului după grupele de sex/vârstă este difuză, neputându-se distinge eventuale grupări. Pot fi observate doar zone mai aglomerate de înmormântări, mai cu seamă în jumătatea sud-estică a cimitirului, unde însă se înregistrează și un „gol” datorat deranjamentelor ulterioare (Pl. 466). Dar această impresie se datorează în bună măsură condițiilor de expresie grafică pentru planul cimitirului. Un studiu planimetric al cimitirului nu se poate face pe fiecare din cele 35 de segmente separate, fiind necesară reconstituirea unui plan general, dar în acest fel, datorită dimensiunilor suprafeței săpate, multe detalii, vizibile pe segmentele amintite, se estompează, ceea ce explică aspectul „uniform” al necropolei, fie că este vorba de distribuția mormintelor după rit sau ritual, fie că este vorba de aceleași morminte distinse după determinările antropologice. Deseori pe segmentele menționate se pot observa grupări de câte 2, mai rar 3–4 morminte, uneori suprapuneri/întrețineri, situații care pledează pentru existența unor parcele de familie, mai ales în cazurile în care este vorba de adulți și copii.

După opinia lui Trogmayer, dispunerea mormintelor fără o ordine anume este doar aparentă, căci pot fi distinse anumite grupări de morminte – gr. 1: M.17, 20–21, 23–25, 38, 48, 44, 51, 220–221, 225, 227; 623–625; gr. 2: M.180–182–183, 186–187, 189; gr. 3: M.468–469, 3443, 488–489; gr. 4: M.480, 491, 589, 622; gr. 5: M.524–526, 532; gr. 6: M.528–529, 531, 533; gr. 7: M.623–625; 627–628 – ale căror orientări sunt considerate similare, deși pentru ansamblul cimitirului este de părere că nu a existat un anume sistem de reguli privind dispunere defuncțiilor cu capetele într-o direcție sau alta. După aceeași opinie, aceste grupări sunt interpretate ca fiind de familii sau neam și sunt puse în legătură cu ordonările similare din mediile HGK din Cehia, obicei apreciat drept nou apărut spre deosebire de tradițiile mai vechi de ordonare a mormintelor pe șiruri, cum socoate că e cazul cimitirelor Periam–Pecica de la Deszk⁵⁰⁷. Aceeași ordonare a cimitirului o susțin și cei doi antropologi, susținându-și ideea cu cazuri în care au fost identificate morminte de adulți cu morminte de copii alături, dar cu grupuri diferite de cele văzute de Trogmayer, care ar indica relații de rudenie. Farkas și Lipták au văzut chiar, în colțul sud-estic al cimitirului, un grup alcătuit din patru morminte – M.528–531 (Fig. 51), din care M.530 și 531 aparțin unor copii, 529 unui bărbat, iar 528 unui adult nedeterminat sexual. După opinia lor e vorba de „vier Gräber mit annähernd gleicher Orientierung. Diese Gräber ergeben auf der Karte eine rhombenartige Figur”. Pe baza celor 16 repere morfologice stabilite pentru întregul stoc de morminte de la Tápé, Farkas și Lipták stabilesc o relație de rudenie între copii din M.530 și 531 cu bărbatul din M.529, cu care au în comun reperele 1, 4, 5 și 12, bărbatul fiind astfel considerat tatăl celor doi copii, motiv pentru care adultul nedeterminat din M.528 este socotit ca posibil femeie, cu alte cuvinte mama copiilor⁵⁰⁸. Interpretarea este cu totul avântată, în primul rând pentru că la stabilirea unor relații de rudenie între schelete este absolut necesară o analiză de ADN, iar apoi se poate vedea nota forțată, desigur din entuziasm, în care este apreciată dispunerea în plan a mormintelor.

(după Trogmayer 1975, Karte 29)

Figura 51

Există șapte morminte duble, identificate ca atare în cursul examinărilor antropologice: M.42a–b, 110a–b, 113a–b, 280a–b, 328a–b, 432a–b și 668a–b. De fiecare dată cercetarea arheologică propriu zisă a identificat și înregistrat în catalogul cimitirului doar câte un schelet, spre deosebire de analiza antropologică care a identificat și resturi osteologice de la un al doilea individ. Din păcate, în textul celor doi antropologi nu se dau detalii privind ce părți de schelet au fost identificate pentru cei doi indivizi pentru fiecare caz în parte. Informația privind diagnoza antropologică este expusă doar sintetic în tabelul 1.

⁵⁰⁷ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 147, dar nu se explică care sunt considerentele pe care se sprijină.

⁵⁰⁸ R. Farkas, Lipták, *op. cit.*, p. 233.

Astfel pentru M.42, din catalog reiese că a fost descoperit un schelet, apreciat arheologic ca fiind de bărbat, chiruit pe stânga, or. SE 130°–NV 310°, fără inventar⁵⁰⁹. După Farkas și Lipták, scheletul 42a este al unei femei de vârstă *adultus*, alături fiind descoperite oseminte, foarte probabil disparate, ale unui alt individ – 42b – a cărui apartenență de sex/vârstă nu a putut fi determinată⁵¹⁰; M.110, în catalog se spune că este vorba de un mormânt de inhumație, fără inventar, al cărui schelet, apreciat arheologic ca fiind de copil, a fost deranjat de arături⁵¹¹. După Farkas și Lipták, scheletul 110 a aparținut unui copil de vârstă *infans I*, alături fiind identificate, probabil părți de schelet, de la un bărbat de vârstă *maturus*⁵¹²; M.113, în catalog este înregistrat un schelet de copil, într-o groapă ovală, poziția și orientarea nefiind precizate, iar alături fiind descoperite trei fragmente de la un pandantiv și cioburi de la un castron și de la o ceașcă⁵¹³. În tabelul lui Farkas și Lipták, scheletul 113a este trecut ca aparținând unui copil de vârstă *infans II*, iar scheletul 113b, foarte probabil numai anumite oase, de la o femeie de vârstă neprecizată⁵¹⁴; M.280, în catalog este descris un schelet de copil, descoperit, într-o groapă rectangulară cu capetele rotunjite, așezat chiruit pe stânga, orientat E 90°–V 270°, având ca inventar o ceașcă, trei inele din bandă de Cu/bz, trei pandantive lunulae și un instrument din corn⁵¹⁵ (Fig. 52).

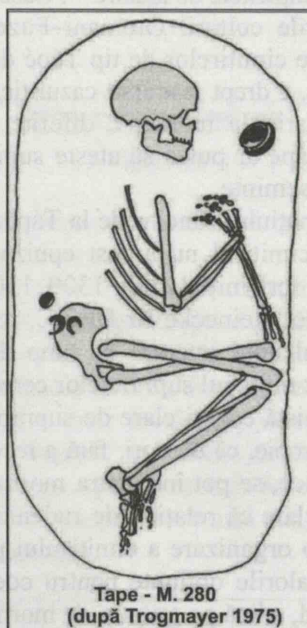

Figura 52

În tabelul 1 scheletul 280a este trecut ca fiind al unui *juvens*, iar 280b, din nou probabil doar părți de la un schelet nedeterminat ca sex, de vârstă *adultus*⁵¹⁶; M.328, în catalog este descris ca un mormânt de bărbat, cu un schelet chiruit pe dreapta, orientat SSE 150°–NNV 330°, cu câteva cioburi alături⁵¹⁷. În tabelul 1 scheletul 328a este trecut ca al unui bărbat de vârstă *Maturus*, iar apoi 328b, foarte probabil din noi părți de schelet, de la o femeie de aceeași vârstă⁵¹⁸; M.432, este înregistrat în catalog ca un mormânt de inhumație în groapă rectangulară cu capetele rotunjite, în care a fost găsit un „auf dem Rücken liegendes Skelett in linker Hockerstellung”, orientat SE 170°–NV 350°, având alături un buton semisferic din bronz⁵¹⁹. În tabelul 1 scheletul 432a este trecut ca fiind al unei femei de vârstă *adultus*, iar pentru 432b este trecut un copil de vârstă *infans II*⁵²⁰; M.668, este trecut în catalog ca fiind un mormânt de femeie, cu scheletul chiruit pe stânga, orientat

⁵⁰⁹ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 19, neilustrat.

⁵¹⁰ G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 240, tabelul 1.

⁵¹¹ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 32, neilustrat.

⁵¹² G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 240, tabelul 1.

⁵¹³ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 32, neilustrat.

⁵¹⁴ G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 240, tabelul 1.

⁵¹⁵ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 65 cu planul mormântului, și inventarul la pl. 29.

⁵¹⁶ G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 241, tabelul 1.

⁵¹⁷ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 75, neilustrat.

⁵¹⁸ G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 242, tabelul 1.

⁵¹⁹ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 97, neilustrat.

⁵²⁰ G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 242, tabelul 1.

SE 135°–NV 315°, cu partea superioară deranjată de ganguri de animale și având alături o ceașcă și cioburi de la o altă⁵²¹. După Farkas și Lipták, 668a este un schelet de femeie de vârstă nedeterminată cu 668b, resturi de la un copil de vârstă *Infans I*⁵²². Cazurile citate sunt foarte importante pentru problemele pe care le ridică. Cel puțin în cazul M.280 este evident că cercetarea s-a făcut corect, dar analiza antropologică a pus în lumină prezența unor părți de schelet, probabil puține și fragmentate altfel ar fi fost înregistrate la desenul mormântului. Din descrierile din catalog este evident că pentru nici unul dintre aceste șapte morminte nu poate fi vorba de înmormântări care să fi deranjat și distrus în cea mai mare parte morminte mai vechi, iar animalele care au străpuns cu gangurile lor M.668 nu pot fi socotite răspunzătoare de prezența unor resturi osoase. Față de stocul impresionant de înmormântări de la Tápé, cele șapte cazuri constituie incidențe puțin impresionante statistic, dar cu toate acestea ele nu pot fi lăsate de-o parte. Situații echivalente, și când spun asta mă refer în primul rând la calitatea observației, nu mai sunt cunoscute deocamdată astfel că o judecată prin comparație sau o evidențiere chorologică nu are cum fi făcută. Pe baza unor informații cu totul noi, situații asemănătoare, dar foarte puține, mai există doar pentru mediul Monteoru⁵²³, mediu în care, așa cum am arătat deja, în două stațiuni au fost descoperite oase umane disparate în complexe de locuire⁵²⁴. Oase umane disparate în complexe de habitat am văzut că sunt bine atestate și în așezările culturii Otomani–Füzesabony⁵²⁵. Nu am cunoștință de situații asemănătoare în așezările corespunzătoare cimitirelor de tip Tápé din zona de confluență a Tisei cu Mureșul. Dar cele 7 morminte par a dovedi practica, e drept restrânsă cazuistic, a manipulării postmortem a unor cadavre, obicei ce poate fi identificat și în alte arii, la momente diferite de-a lungul epocii bronzului. În această perspectivă, cele șapte morminte de la Tápé ar putea să ateste supraviețuirea unor tradiții mai vechi privind obiceiul manipulării postmortem a unor oseminte.

Revenind la problema organizării spațiului funerar de la Tápé, este destul de clar că problema nu e ușor de soluționat, cu atât mai mult cu cât cimitirul nu a fost epuizat. Dacă luăm în considerație părerea lui Trogmayer, conform căreia la Tápé ar fi fost inițial circa 1300–1500 de morminte, dispuse de-a lungul unei perioade de timp corespunzând perioadelor Reinecke Br BB2-C, rezultă că avem de-a face abia cu jumătate din înmormântările eșalonate de-a lungul unui interval de timp destul de lung, ceea ce complică situația. Deranjamentele ulterioare au afectat chiar mijlocul suprafețelor cercetate, ceea ce iar ne micesțe speranța... Cu toate acestea trebuie avut în vedere că există cazuri clare de suprapuneri de morminte, ca și morminte foarte apropiate între ele, cu inventare care le apropie, că deseori, fără a recurge la optica planimetrică a antropologilor care s-au ocupate de resturile antropologice, se pot înregistra morminte de adulți cu morminte cu schelete de copii în preajmă, toate indicii destul de clare că relațiile de rudenie au fost incluse în expresiile funerare, cu alte cuvinte este de luat în considerație o organizare a cimitirului pe parcele de familie/clan. Prin cele două procedee de analiză statistică-spațială, valorile obținute pentru coeficienți, în special cea de 12.179 Clark-Evans, indică o organizare de tip clustered, adică pe grupuri de morminte (Pl. 468). Punerea în evidență a unor asemenea grupări pe căi strict arheologice cred că este posibilă, dar cantitatea considerabilă de informație care trebuie prelucrată, examinând în detaliu fiecare asemenea situație, ar duce la o depășire pe măsură a spațiului lucrării, ceea ce nu am intenția de a face! Rețin doar, ca pe un trend al cercetării, rezultatele statisticii spațiale susținute de acele situații în care, fie mormintele se suprapun, fie sunt foarte apropiate între ele.

Amenajările funerare exterioare lipsesc, cimitirul fiind în întregime plan. În ceea ce privește structurile interioare, la Tápé s-au înregistrat, pentru 218 morminte de inhumație, formele gropilor, 111 dintre acestea aparținând adulților diferențiați după apartenența la grupa de sex. Este vorba de gropi rectangulare și gropi ovale, cele dintâi fiind precumpănitoare. Situația este oarecum asemănătoare cu cea consemnată la Mokrin, pentru mediul cultural Periam–Pecica anterior necropolei de la Tápé și e destul de probabil să reprezinte, și în acest caz, o tradiție păstrată. O diferențiere pe grupele de sex sau pe principalele poziții de depunere a cadavrelor nu pare să iasă în evidență (Fig. 53), iarăși din nou ca la Mokrin. În același timp, echilibrul numeric între mormintele masculine și feminine pentru care s-au folosit gropi rectangulare este cu totul evident, la fel ca și în cazul gropilor ovale, ceea ce arată că unul sau celalalt tip de groapă traversa, în cadrul ceremonialului funerar, granița dintre grupele de sex, fiind un element de expresie funerară independent de

⁵²¹ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 141, numai ceașca ilustrată la pl. 56..

⁵²² G. Farkas, P. Lipták, *op. cit.*, p. 244, tabelul 1.

⁵²³ Ocupându-se de analiza antropologică a resturilor osteologice din cimitirul de la Cărlomănești-La arman, Mihai Constantinescu și Nicolae Mirițoiu de la Centrul de Cercetări Antropologice, m-au informat că pentru câteva morminte cercetate în ultimele campanii, este sigur că, în afara scheletelor propriu zise ale mormintelor, au mai fost descoperite câte unul sau două oase umane de la alți indivizi.

⁵²⁴ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Monteoru.

⁵²⁵ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Otomani.

diferențierile sexuale, dar, prin incidența cazuistică notabilă în ambele situații, un element foarte probabil de subliniere a unei afiliere de grup, afiliere care iarăși nu este susținută de alte elemente ale structurilor funerare, cum ar fi inventarele, de pildă.

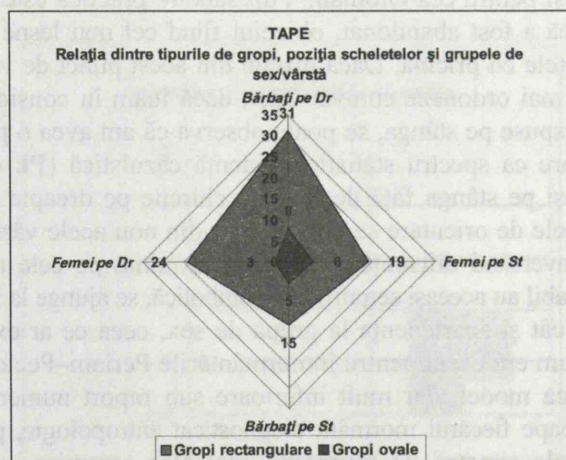

Figura 53

Ceva mai multe clarificări privind structura cimitirului se pot obține din analiza modalităților de dispunere a cadavrelor, respectiv poziție și orientare.

Din graficul realizat doar pentru mormintele determinate antropologic pe grupe de sex/vârstă reiese că majoritar scheletele din cimitirul de la Tápé se găseau depuse pe dreapta sau pe stânga, existând un oarecare echilibru numeric, atât din punct de vedere general cât și în ceea ce privește relația cu grupele de sex/vârstă. Pentru unele cadavre a fost înregistrată poziția în decubit dorsal, precumpănitor la bărbați și mai rar întâlnită la mormintele de copii sau cele feminine. Cu totul incidental, doar două cazuri și numai la bărbați, apare depunerea în decubit ventral (Fig. 54). Este limpede că e vorba de două coduri culturale diferite, exprimate prin două poziții principale – pe dreapta sau pe stânga – poziții care, la fel cu tipul gropilor, traversează diferențierile de sex, ele exprimând foarte probabil, ca și în situația citată mai sus, afiliere de grup intracomunitare, ceea ce indică o societate/comunitate complex structurată.

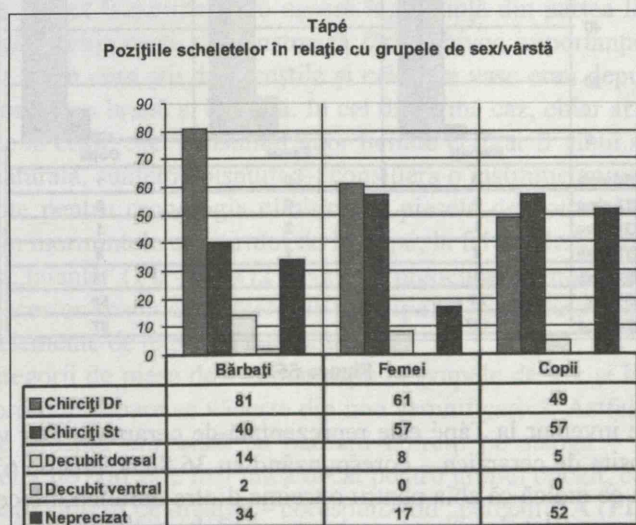

Figura 54

Problema orientărilor pare să fie una dintre cele mai complicate. Am văzut deja că Trogmayer este convins că la Tápé nu a existat un anume sistem de reguli în această privință și, la prima vedere, așa par să stea lucrurile (Pl. 468/1). În afara grupărilor majore, din punct de vedere numeric pentru ambele poziții principale, pentru mormintele orientate către sectorul S–SSE–SE, se mai pot observa „vârfuri” care indică

grupuri de morminte, din nou pentru ambele poziții, orientate cât se poate de variat, cu un aspect radial. Obiceiul dispunerii bipolar-complementare a defuncțiilor ca exprimând diferențele de sex este bine atestat pentru înmormântările discutate acum de-a lungii epocii bronzului și de-a latul spațiului avut în vedere. Atât pentru aria Periam–Pecica, cât și pentru cea Otomani–Füzesabony practica este bine documentată și nu avem nici un motiv să presupunem că a fost abandonat, obiceiul fiind cel mai lesne mod de a exprima, în cadrul ceremonialului funerar, diferențele cu pricina. Dacă privim din acest punct de vedere „varietatea” orientărilor de la Tápé, lucrurile par să se mai ordoneze cumva. Căci, dacă luăm în considerație opoziția dintre bărbații dispuși pe dreapta și femeile dispuse pe stânga, se poate observa că am avea o pereche teoretică, cu diagrame de orientare foarte asemănătoare ca spectru statistic/incidență cazuistică (Pl. 468/2 perechea A) și situația reciprocă pentru bărbații dispuși pe stânga față de femeile chircite pe dreapta (Pl. 468/2 perechea B). Cum însă de fiecare dată pe diagramele de orientare se pot observa din nou acele vârfuri, este evident că de la cele două poziții principale, care traversând diferențele de sex le exprimă pe cele de afiliere, prin combinații cu „orientările” care, destul de probabil au aceeași semnificație simbolică, se ajunge la modele/„perechi ideale” care ar exprima prin opoziție afilierea cât și apartenența la grupa de sex, ceea ce ar explica „lipsa” aparentă a unui sistem de reguli de orientare, cum era cazul pentru înmormântările Periam–Pecica sau Otomani, dacă nu luăm în seamă acele variații ouse ca model, dar mult inferioare sub raport numeric. Desigur că, la Tápé, prin analiza foarte de detaliu a aproape fiecărui mormânt diagnosticat antropologic, pentru care ar trebui verificate pozițiile, orientarea și eventualele simetrii de inventare, mai ales ceramice, s-ar putea contura câteva din cazurile practice în care un model sau altul, pornite de la opoziția celor două perechi A și B, poate fi întâlnit la Tápé sau în înmormântările similare. O asemenea întreprindere ar depăși însă cu mult limitele întregului demers actual...

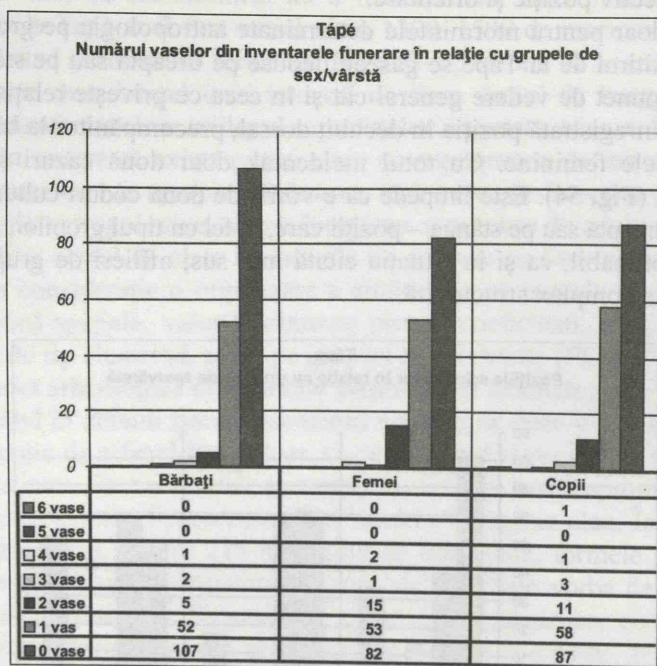

Figura 55

Principala categorie de inventar la Tápé este reprezentată de ceramică. Dar vasele sunt prezente în 251 de morminte, față de 376 lipsite de ceramica – corespunzând cu 36.80%, față de 63.20% respectiv, pentru un stoc de 682 morminte – ceea ce indică că abia pentru o treime dintre defuncții, obiceiul depunerii, ca atare, sau simbolice de alimente, era respectat în vreme ce pentru ceilalți ritualul nu era obligatoriu. Din simpla numărătoare nu avem cum ști care va fi fost semnificația reală a acestei situații, dar în nici un caz nu trebuie privită neapărat ca exprimând privilegii sau alte avantaje de ordin social, știut fiind că structura ceremonialului mortuar nu poate fi judecat corect după un singur element component al ei. Ceva mai multe lămuriri încep să apară în cazul verificării prezenței vaselor în relație cu grupele de sex/vârstă (Fig. 55), fiind evidentă grija mai mare în această privință în cazul mormintelor cu schelete feminine, unde se întâlnesc cele mai puține morminte fără oale. O informație semnificativă ne este furnizată și de raportarea prezenței ceramicii în relație cu principalele

poziții ale scheletelor (Fig. 56). Este scoasă cum nu se poate mai bine în evidență opoziția dintre cele două poziții reflectată în diferențele dintre mormintele cu vase și cele fără de vase⁵²⁶, în sensul că pentru mormintele chircite pe dreapta obiceiul este mai mult decât precumpănitor, în vreme ce la cei chirciți pe stânga situația pare a fi cu totul invers simetrică.

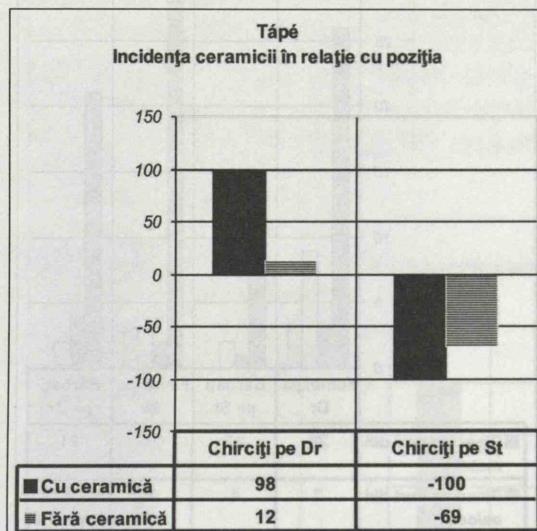

Figura 56

Cele două examene statistice cred că pun în lumină două aspecte semnificative ale standardului funerar al comunității din bronzul târziu de la Tápé. În primul rând se indică destul de clar că prezența/absența ceramicii funerare, departe de a fi un semn al pricopsiților respectiv al săracilor, este integrată organic în structura funerară de ansamblu, variabilitatea din acest punct de vedere fiind interdependentă și, prin aceasta, ținând cont de criteriile legate de afiliere. În același timp, pe această cale sunt susținute, indirect dar nu mai puțin întemeiat, observațiile anterioare legate de poziții și orientări și, pe cale de consecință, o organizare a spațiului funerar după criteriile de afiliere – de rudenie sau matrimoniale.

De departe ceașca este forma ce apare covârșitor sub raport numeric în seturile funerare de la Tápé urmată de castron și vasele, ce pot fi numite, cu o ușoară îngăduință din partea fanaticilor tipologiei, amfore sau vase amforoidale. Preponderența ceștii demonstrează fără echivoc importanța lichidelor în depunerile de vase alături de defuncți. Nu avem cum știți dacă ceștile și celelalte vase erau depuse doar simbolic, lipsite de alimente sau, dimpotrivă, conțineau hrană și băutură. În cel din urmă caz, chiar ar trebui să ne preocupe ce fel de băuturi vor fi fost turnate în cești, căci consumul unor lichide cum ar fi vinul sau berea, ușor de obținut și pe atunci prin fermentație naturală, suntem obișnuiți a-l considera o instituție aproape exclusiv masculină...

Deosebit de importante pentru cronologia cimitirului, piesele de port, în special cele din metal, sunt destul de bine reprezentate în mormintele cimitirului de la Tápé, la fel cu altele cum sunt cele din os, cochiliile diverse, perlele din așa zisa „faianță” (Pl. 469–472). Nu este preocuparea mea acum de a discuta tipologia, de altfel foarte importantă, a acestor materiale. Interesul principal îl constituie relaționarea față de structurile funerare ale cimitirului, ca elemente de expresie individuală.

Raportarea acestor categorii de piese de vestimentație la grupele de sex și la pozițiile principale în care au fost depuse cadavrele corespunzătoare se vedește din nou semnificativă. Astfel, apare foarte clar că pentru grupul femeilor chircite pe dreapta împreună cu bărbații chirciți pe stânga – corespunzând „perechii” B (Pl. 468/2) – incidența pieselor de port este mai mică decât pentru grupul opozit, constituit din femeile chircite pe stânga împreună cu bărbații chirciți pe dreapta – corespunzând „perechii” A (Pl. 468/2) – (Fig. 57).

Din păcate, M.687, cel cu o ceașcă Gârla Mare în inventar (Fig. 58) a fost descoperit fortuit prin 1968⁵²⁷, astfel că ne lipsesc detaliile care ne-ar fi permis încadrarea lui, deci și a importului, într-una din prezumatele grupe.

⁵²⁶ Din aceste motive la redactarea graficului am pus semnul „-“ pentru valorile corespunzând numărului mormintelor cu schelete chircite pe stânga, cu sau fără vase.

⁵²⁷ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 144 și pl. 58 pentru cele două cești.

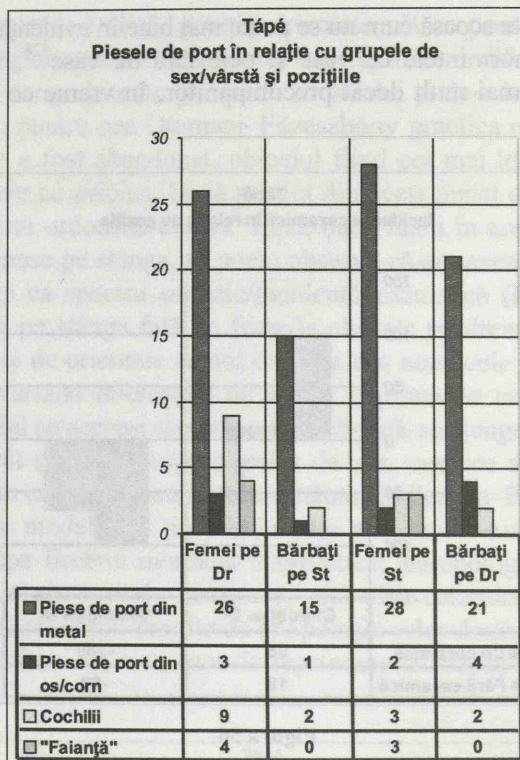

Figura 57

Figura 58

O altă categorie de inventar, mult mai puțin frecventă la Tápé, o constituie armele. Ele sunt prezente în 15 morminte – M.16, 51, 136, 157, 243, 248, 283, 306, 307, 403, 433, 462, 508 și 534.

Cele mai multe dintre acestea sunt morminte de înhumare, doar unul singur, M.403, a fost de incinerare. Dintre mormintele de înhumare, o situație aparte o constituie M.26, cu un schelet diagnosticat ca aparținând unei femei de vârstă *adultus*, din al cărui inventar, în afara câtorva cioburi, a unui inel cu capete spiralate și a unui fragment de sârmă, mai făceau parte și două săgeți din bronz cu tub de înmănușare⁵²⁸ (Pl. 472). Este greu de precizat, dată fiind unicitatea situației, dacă cele două săgeți chiar au făcut parte din inventar sau reprezintă cauza decesului... Săgeți de acest fel mai sunt reprezentate și în alte morminte, uneori mai mult decât una singură, cum e cazul M.508, cu trei exemplare sau M.307 cu două. Raritatea acestor arme în mormintele de la Tápé este într-un total explicabil prin prezența lor în descoperiri cu un cu totul alt regim de cult – e vorba de depozite sau descoperiri singulare –, complexe în care piesele de arsenal apar cu precădere.

De fapt, celelalte piese de arsenal sunt alte săgeți găsite singulare, apoi niște biete lame despre care nu se știe precis de la ce provin și un mic pumnal triunghiular în M.283⁵²⁹, piesă cu destul de bune analogii la Mokrin. Cu excepția săgeților pentru care se pune destul de serios problema poziției lor în cadrul structurilor funerare, celelalte pot fi socotite mai degrabă accesorii vestimentare, căci cu greu își poate cineva închipui că se putea

⁵²⁸ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 15–16 unde se precizează că prima a fost găsită „zwischen linkem Oberarm und Brustkorb”, iar cea de-a doua *neben dem rechten Handgelenk*, pl. 4 unde este ilustrat doar inventarul metalic. Diagnoza antropologică la Farkas, Lipták, tabelul 1, p. 240.

⁵²⁹ Trogmayer, *op. cit.*, p. 65–66 și pl. 25.

înfrunta cu succes un dușman bazându-se pe micuțul pumnal triunghiular. Singura piesă ce poate fi considerată ca fiind o armă propriu zisă fiind pumnalul din categoria Griffplattendolch, cu două nituri, descoperit în M.534⁵³⁰ (Fig. 59), mormânt care de altfel se distinge prin poziția clară în decubit dorsal a scheletului masculin.

Dar, chiar dacă e vorba de accesorii vestimentare sau arme propriu zise, prezența lor se situează aparte de piesele de port propriu-zise și de aceea trebuie luate în seamă ca o categorie de inventar aparte. Mi se pare destul de semnificativ faptul că aceste piese, indiferent dacă sunt accesorii vestimentare sau chiar piese de arsenal, s-au ivit diferențiat în relație cu pozițiile scheletelor. Astfel, armele precumpănesc în mormintele cu schelete chirchite pe dreapta – 9 cazuri, față de cele cu scheletele așezate pe stânga – 3 cazuri, cele cu scheletele întinse pe spate – 2 cazuri, sau incinerate – cu un singur caz (Fig. 60), ceea ce e de natură să sublinieze din nou diferențele dintre chirchiții pe dreapta și cei pe stânga.

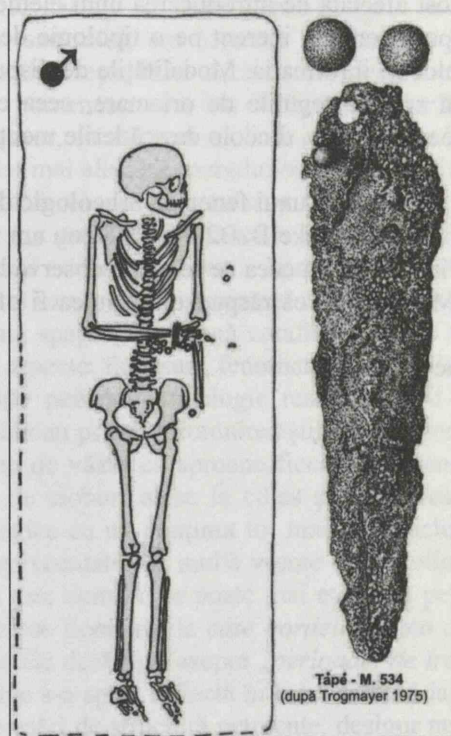

Figura 59

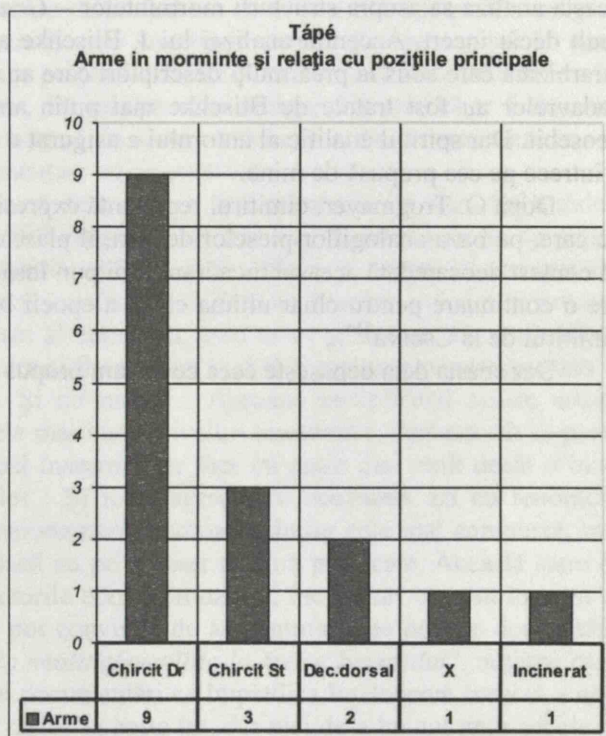

Figura 60

Problemele cimitirului de la Tápé nu pot fi clarificate, inclusiv cele privind comportamentele funerare, într-o scurtă discuție cum a fost cea de mai înainte. De fapt, știind cât de întinsă ar fi fost o asemenea analiză, am preferat, pentru demersul prezent, doar schițarea a ceea ce mi s-a părut mai semnificativ pentru accentuarea trendului în înțelegerea obiceiurilor mortuare ale comunității de la Tisa Inferioară. Discuția de ansamblu, cerând în chip firesc și o examinare pe întreaga arie a înmormântărilor HGK sau măcar a celor aparținând la ceea ce, cu destul temei, Trogmayer a propus să fie denumit *Grupul Tápé*, ar fi afectat restul întreprinderii mele. De fapt ceea ce este important acum este ocazia de a preciza persistența unor tradiții funerare mai vechi, în fața unor schimbări destul de evidente, deși puse în lumină mai mult prin stilul ceramic și celelalte bunuri de zi cu zi, între care intră, desigur, piesele de port, armele și altele...

Că acest proces de schimbare, ale cărui începuturi nu se văd numai la Tápé, s-a întins pe o arie mai largă o dovedește, între altele și „misteriosul” mormânt de inhumație de la Peciu Nou, cu acele ace lungi⁵³¹... Cred că unul dintre aspectele ce pot fi reținute din schița propusă de mine asupra comportamentului funerare pentru cimitirul de la Tápé, este cel conform căruia în obiceiurile comunității care a folosit necropola sunt evidente permanente ale tradițiilor mai vechi, în special din mediul Periam-Pecica, o dovadă în acest sens fiind și cele două morminte în *pithoi* – M.3 și 79 (Pl. 472) – singulare în zonă și în vreme. Dacă obiceiurile mortuare sunt puternic îndatorate mai vechilor tradiții, schimbările sunt vizibile în vestimentație și în stilul ceramic, ca

⁵³⁰ *Ibidem*, p. 119 cu descrierea și planul mormântului alături și pl. 48 cu inventarul.

⁵³¹ Vezi capitolul dedicat înmormântărilor Belegiș.

dovezi arheologice directe. Căci dovezile arheologice indirecte sunt cele ce relevă o variabilitate accentuată a practicilor funerare, variabilitate pe care, sper, că am reușit să o pun în relație cauzală cu schimbările de structură, deosebit de complexe, ale comunității/ unității sociale de la Tápé.

Importanța cimitirului discutat până acum l-a determinat pe J. Blischke să facă o analiză mai profundă asupra întregului context⁵³². În linii mari, concluziile sale concordă cu ale mele, mai ales în ceea ce privește tipul organizării spațiului funerar pe parcele de familie. Aș face doar observația că importanța acordată adâncimilor mormintelor, deși pentru început poate părea promițătoare, nu este justificată. Și asta datorită faptului că săpăturile au fost efectuate în decursul mai multor etape și pe o suprafață mare, trebuind ca atare să acceptăm o anume marjă de erori, fapt evidențiat în graficele de la **fig. 64–66** unde se observă că adâncimile se ordonează după curba „clopot” Gauss, și nu cu vârful specific diferențierilor după grupele de sex. În felul acesta analiza sa asupra structurii mormintelor – *Grabbau* – a fost afectată de introducerea unui element mai mult decât incert. Accentul analizei lui J. Blischke a fost pus pe inventare, inerent pe o tipologie destul de ierarhizată care adus la prea mulți descriptori care au diluat pe alocuri informația. Modalitățile de dispunere a cadavrelor au fost tratate de Blischke mai puțin amănunțit, în special regulile de orientare, ceea ce ne-a deosebit. Dar spiritul analitic al autorului a asigurat o imagine coerentă, care, dincolo de scăderile menționate, o întrece pe cea propusă de mine.

După O. Trogmayer, cimitirul reprezintă expresia unei noi populații, a unui fenomen arheologic distinct, pe care, pe baza analogiilor pieselor de port, îl plasează în intervalul Reinecke BzB2-BC⁵³³. Și nu am motive să contest deocamdată această încadrare. Îmi pun însă problema în ce măsură ceea ce se poate observa la Tápé are o continuare pentru chiar ultima etapă a epocii bronzului. Mă gândesc că răspunsul ar putea fi oferit de cimitirul de la Csorva⁵³⁴...

Dar acesta deja depășește ceea ce mi-am propus a discuta acum.

Figure 64

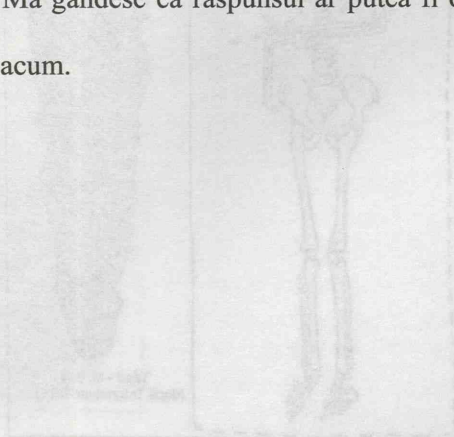

Figure 65

⁵³² J. Blischke, *Gräberfelder als Spiegel des historischen Entwicklung während der mittleren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet*, UPA 80, Bonn, 2002, p. 51–154.

⁵³³ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 147–157. O critică puțin întemeiată la T. Soroceanu, AMN 13, 1976, p. 631–633.

⁵³⁴ Idem, AAH 15, 1963, p. 85–122; idem, Balcanica 23, 1992, p. 351–357.

11. ÎN LOC DE CONCLUZII

La capătul lungului drum printre mormintele epocii bronzului îmi mai rămâne, privind în urmă, să examinez dacă și ce a mai rămas de spus. În fapt, de fiecare dată când am deschis o discuție pentru un grup cultural sau altul, am încercat să ajung la unele încheieri, care constituie pentru fiecare capitol în parte concluziile firești, chiar dacă nu întotdeauna complete. Așa privind lucrurile ar însemna că la capătul drumului de care pomeneam să o iau de fapt de la capătul din capăt, dar mai pe scurt desigur. Nu cred că ar fi deosebit de folositor, cu atât mai mult cu cât nu toate încheierile la care am ajuns vor rezista criticilor rozătoare ce vor veni, dar mai ales, examenului sever al sporului de documentare ce de asemenea va veni...

Poate că documentarea a fost cel mai greu obstacol de trecut în întreprinderea de față. Splendidele culturi sau grupuri culturale ale epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean s-au dovedit a fi, nu de puține ori, creații artificiale cărora le lipsea tocmai unul dintre criteriile obligatorii de definire și anume înmormântările. Printr-un exces de tipologizare, deseori cu totul aberant și însoțit de statistica de hambar, ca și prin privirea îngustată spațial, împreună condiționând un soi de autism al cercetării, s-au creat și se creează, nenumărate grupe, aspecte, faciesuri, fenomene, toate culturale cum era și firesc, care tind să fragmenteze aproape până la dispariție peisajul arheologic real al epocii bronzului. Și nu numai... Aproape inexplicabil aceste creații artificiale au primit hirotonirea științifică uneori de la cele mai înalte niveluri academice, deși era cât se poate de lesne de văzut că aproape fiecare asemenea grupuscul înseamnă de fapt cu puțin mai mult decât o biată traistă de cioburi alese la cules și, mai ales, după cules... Și toate acestea se confruntă azi cu fenomene arheologice cu un conținut tot mai clar, inclusiv cu comportamente mortuare dintre cele mai complexe, mai bine reprezentate, de multă vreme solid definite chiar dacă nu pe aceeași măsură publicate. Această stare de lucruri este cum nu se poate mai evidentă pentru începuturile epocii bronzului, începuturi care au început să fie înțelese după zicala *câte bordeie atâtea obiceiuri*. Și pot convinge de asta aproape pe oricine doar citând pasionatele dezbateri asupra „*perioadei de tranziție de la neolitic/eneolitic la epoca bronzului*”, noțiune care, cum bine s-a spus, reflectă în bună măsură lacunele unei documentări ce împiedica înțelegerea corectă a unei transformări de structură petrecute, desigur nu de azi pe mâine și peste tot, dar nici de-a lungul unor secole pe aici și în câteva decenii pe dincolo... Sporul documentării, așa cum a fost el impus de hazardul descoperirilor și de priceperea cercetătorilor, a condus la amendarea noțiunii ce mai este folosită doar ca termen de jargon profesional cu un conținut ce-și pierde pe zi ce trece carnea de pe oase. Ceva mai bine stăm, se pare, pe la mijlocul epocii, căci monumentele reale, cum sunt culturile clasice ale bronzului, cu greu mai pot fi astăzi recoafate sau tunse. Dar și acestora uneori le lipsesc, nu în realitate, ci în publicații, acele mari complexe funerare de care știm doar din auzite sau din mărunte mențiuni. Pe ici pe colo mai sunt și neclarități. Nu mici, ci mari, cam cât „cultura” Verbicioara, sau cât des invocata migrație anti-Glina, care ba o împinge spre vest, ba o împinge spre sud, ba o împinge iar pe unde mai e loc... Pacea documentară, atâta câtă e pentru bronzul mijlociu, se retransformă odată cu perioada târzie a bronzului în tragicomedia conceptuală, de care ne-am ciocnit la începuturile epocii. Dacă la răsărit soliditatea culturii Noua este greu de spart, recurgându-se doar la căsătoria de circumstanță cu purtătorii eurasiatici ai culturii Sabatinovka, în vest mari entități, cum ar fi de pildă complexul Otomani-Füzesabony este lovit cu baroasele grupelor Berkesz, Egyek, Igrîța sau Cehăluț etc. pentru care, în afara zâmbetelor de cabinet, nu prea avem oseminte din înmormântări bine etichetate. Exemplul poate cel mai edificator este magazia de culturi de la Mezöcsat, unde avem laolaltă pe nici un pogon de teren și niște Füzesabony mai târzior și HGK, și Piliny și Kyjatice și... Sau cum spunea cineva *avem di tăti*... Partea mai veselă dispăre însă cu totul dacă ne întoarcem cu fața la Dunăre. Căci trebuie privit cum, bunăoară, ocolindu-se spinii problemei, pentru înțelegerea originii unei culturi cum este Gârla Mare s-a recurs la soluția discuției asupra unor materiale găsite alandala într-un vechi canal al Dunării. Poate cel mai important cimitir al grupeii, cel de la Orsoja, nu este nici până astăzi cunoscut în amănunt, numărul mormintelor variază de la un specialist la altul, inventarele sunt până astăzi publicate amestecat, fără speranța unor rectificări mai mult decât necesare, iar conducătorul săpăturilor a ajuns, bietul de el, la pușcărie....

Conform opiniei generale fenomenului Belegiș i se datorează cea mai mare parte a unor schimbări de anvergură în zona vestică. Opinia cu pricina se sprijină, din fericire, pe câteva cimitire de mare întindere, dar mai puțin pe analiza lor atentă. Faptul are urmările lui, căci dinspre partea asta cam așteaptă lumea o rază de lumină asupra complexului Gáva, care se dovedește pe zi ce trece a fi fost un fenomen de proporții considerabile cu ecouri dincolo de Carpații Orientali chiar într-un moment în care arheologia chișinoviană încerca să se convingă pe sine că întreaga suflare de la Nistru căta a porni cu mic cu mare spre apus împinsă de nevoi, de așa zisa *криза металла*... Lacunele documentării au avut însă permanent un aliat în propriul lor produs, vreau să spun în gardurile din sârmă ghimpată ale nenumăratelor nuanțări de ordin cronologic materializate cu deosebită hărnicie în sisteme, scheme, schițe și desigur tabele sau planșe cronologice, uneori de dimensiuni murale, alcătuite prin *copy and paste* din diferite surse de cât mai înaltă respirație. Bătrânei cetăți construite cu meticulozitate teutonă de ctitorul Reinecke, greu încercată în bătlăile cronologiei relative, găurile din ziduri i-au fost astupate și tencuite, pe metereze fiindu-i arborate, în cadrul unei festivități ce a durat aproape patruzeci de ani și încă se mai ține, stindardele Danubianului. Sistemul, despre care se poate spune că la un moment dat a căpătat pe alocuri chiar valențe concentraționare, a afectat publicarea săpăturilor, dar mai ales modalitatea de cugetare. De aici poate și principala deficiență a documentării.

Dar cred că mai pot adăuga ceva. Demersul de față, ce se vrea aplecat asupra întregii epoci a bronzului, se sprijină pe exact 7567 de morminte, din care abia dacă jumătate au avut carne arheologică pe biete lor oase! Cam asta e baza reală a documentării pe care am încercat schițe ale unor standarde de comportament funerar. Le-am încercat nu pentru a oferi soluții bătute în cuie, ci pentru a încerca să înțeleg cum stau lucrurile...

Aș remarca însă, de la bun început, că lucrurile nu stau cum trebuie, căci dintr-odată ne poticnim de prima piatră aflată în drum, vreau să spun de cimitirul de la Decea Mureșului. Apariție insolită pe fundalul documentării noastre, a tuturor, cimitirul de la Decea Mureșului pare să reprezinte o fractură față de mai vechile obiceiuri mortuare neolitice prin evidențierea unor schimbări pronunțate de ordin ritual, ca și prin destul de evidentele legături cu stepele eurasiatice, legături ce vor constitui o permanență a epocii bronzului, sub forma unei confruntări ce tocmai acum pare a începe într-o piesă nouă cu decoruri vechi. Micul cimitir este, așa cum am spus nu numai eu, încă greu de înțeles, în bună măsură datorită informației nu foarte bogate pentru restul câmpului și prin aceasta, ne și indică din capul locului, condiția limitativă a întregului demers. Dar Decea Mureșului își păstrează încărcătura de promisiuni de care cu siguranță ne vom bucura odată cu noi descoperiri de același fel. Dimensiunea maiestuoasă a culturii Coțofeni, născută din amplele dezbateri pe marginea cutărei sau cutărei variante tipologice a ceramicii sale, scade îngrijorător datorită puținelor descoperiri mortuare ce îi pot fi atribuite fără frică. Discreția cantitativă a expresiei sale funerare, comparată cu vecinii estici, vestici, nordici și sudici cum cu putere s-a spus, surprinde și răcește nădejdea unor explicații de ordin major. Dar nu poate fi trecut cu vederea debutul, pe scena mortuară a epocii bronzului de la Nistru până la Tisa, a „straniului” obicei de a arde pe cei dragi ajunși defuncți, practică ce pare proprie comunităților coțofenizate. Relația cu mediul Baden, în linii mari biritual, a fost luminată doar pe partea olăriei și mai puțin a obiceiurilor mortuare, astfel că doar cu timiditate pot bănui că de acolo a pătruns ritul incinerării, rit ce va face treptat o carieră încununată de succes la sfârșitul epocii. Realitatea grupei Coțofeni trebuie admisă, ne obligă măcar vasele cu decor tipic, oale care, găsite în mormintele de incinerare din tumulul de la Târnava bunăoară, ne arată poate ospitalitatea/permisivitatea unor comunități inhumante în propriul lor spațiu funerar ca rezultat al unor conviețuiri pașnice, reciproc avantajoase. Dacă mai era nevoie, legătura directă a grupei Coțofeni cu cercul mare al înmormântărilor Jamnaja, îi justifică și pe această cale încadrarea în prima parte a epocii bronzului, tot așa cum stadiul actual, mult sporit, al documentării obligă din ce în ce mai mult la o reexaminare a acestei culturi sau, cu alte cuvinte, la o recoțofenizare.

Splendida cultură Cucuteni-Tripolje, dincolo de splendoarea ei atât de des manipulată public, are o însemnătate de grad 0 pentru înțelegerea epocii bronzului la a cărei structurare a participat cu însuflețire. Spun asta căci, privind mai pe îndelete decurgerea lucrurilor de la Carpații Orientali până hăt spre Nipru, se zăresc acele promisiuni ce se vor constitui în tot atâtea elemente ale unui comportament funerar de largă circulație și respirație pentru o bună bucată de vreme de atunci încolo. La Majaki sau la Usatovo spațiul mortuar ne oferă cu generozitate imaginea unei societăți aflate la răscruce de drumuri și la răscruce de nevoi, cărora le-a răspuns cu succes și prin expresia funerară sofisticată cu pasiune. Doar aparent, opoziția cimitir-ășezare este pusă cu vigoare în teren, relația dintre cele două instituții, în conținutul ei subtil, fiind în realitate o formă a unui dialog cotidian în care cei mai activi se dovedeau cei rămași în afara mormintelor, la a căror făloșenie trudeau cu sârgul dovedit de structurile sofisticate ale kurganele usatoviene, fie că le denumim Usatovo, Suvorovo sau altfel. Spațiul funerar, integrat, ca și așezările de care nu era departe situat, spațiului controlat, devenea astfel o adevărată arenă a unei competiții intercomunitare acerbe, cu dimensiuni ce pot fi fără sfială

comparate cu faimoasele ceremonii *potlatch* ale amerindienilor Tlingit, vânători de balene de pe coasta de vest a Americii. Într-adevăr, consumul de energie socială, așa cum se poate observa, se dovedește a fi de excepție, nu numai prin structura fiecărui kurgan, ci și prin atenta segmentare interioară a spațiului funerar, expresie a unei competiții la fel de acerbe, dar de data asta intracomunitare. Cu gustul neîmplinit de lipsa determinărilor antropologice nu mai avem cum ști ce va fi fost femeia pentru bărbații cărora le spunem usatovieni, dar măcar după unele piese din mobilierul ce însoțea defuncții putem bănuși că dorul era și el transportat în expresia mortuară. Vorbind de piese, nu putem uita pumnalele din bronz arsenizat ajunse la gurile Dunării tocmai dinspre îndepărtatul Caucaz în cadrul unor schimburi de daruri, de bunuri, poate și matrimoniale, schimb ce ar putea desluși forme de expresie funerară cum sunt cistele din piatră, cunoscute la vremea aceea nu numai dincolo de Kuban, dar și în Crimeea la Kemi Oba sau înspre Baltica, în lumea rece a Amforelor Sferice. Dar, cel puțin de la gurile Dunării încoace, pe scena mortuară a epocii bronzului a debutat o structură nemaivăzută, poate doar la cele ridicate peste îndepărtații megaliti atlantici sau de pe litoralul baltic. E vorba despre tumul, structură funerară cu totul stranie, nu numai prin înfățișare, ci mai ales prin ceea ce ascunde și odihnește înăuntru. Așa cum se poate vedea în Bugeac sau dincolo, spre răsărit, kurganele au adăpostit morții unor neamuri sau familii, ai căror lideri, exponenți ai prestigiului acestor clanuri și în același timp garanți ai supraviețuirii acesteia în condițiile unei confruntări cu un mediu dificil de controlat, de exploatat, ocupau pe drept locul principal pe scenă. Judecate în plan sau în tăietura secțiunilor arheologice, kurganele lasă să se întrevadă un univers foarte solid alcătuit, cu o ierarhie piramidală virtuală, al cărei vârf este totdeauna reprezentat prin mormântul primar – cel al liderului – a cărui prezență determină întregul program ceremonial după care s-au succedat celelalte înmormântări, inclusiv episoadele repetitive în cursul cărora mai pot fi decelate morminte primare, dar în mantalele ce, prin raportul constructiv, se dovedesc a reclădi un nou kurgan peste un loc deja plin ochi de sacralitate, de prestigiu. În felul ăsta, kurganul nu mai trebuie privit doar ca un loc de îngropăciune, ci și ca un memorial, un depozit de tradiție, la care doar privind comunitatea se simte reîntărită, reconsolidată și în cadrul unor competiții interclanuri, așa cum lasă să se ghicească câmpurile de movile funerare de la Majaki sau Usatovo. Noua expresie funerară nu a fost generalizată. Societatea tripoljană târzie, cu o structură complexă, s-a exprimat funerar și prin cimitire plane, foarte semnificativ plasate alături, în dialog așa zice, de cele tumulare. Distribuția unor piese de port din metal prețios sau a unor arme „exotice”, cum e cazul pumnalelor de care am amintit, susțin acest dialog în care miza e prestigiul, făloșenia. Cu alte cuvinte, o manipulare socială a morții. Comportamentul nu e nou. Expresiile sunt schimbate față de epoca anterioară și schimbarea vine aproape dintr-odată, parcă în ciuda partizanilor tranziției. Și sigur că dintr-odată, dacă ținem cont de absența aproape totală a expresiei funerare depistabile arheologic pentru „faza” Cucuteni-Tripolje anterioară.

Este neîndoielnic că o asemenea societate a exercitat asupra vecinilor o influență de netăgăduit. Dar nu mai avem cum lămuri lucrurile din cauze moderne. Pe de o parte fărâmițarea realității prin crearea unor grupuri culturale, cel mai adesea definite pe arii cam cât plasele administrativ-teritoriale ale României interbelice, cu descoperiri provenite majoritar din „atente” cercetări de suprafață de week-end și, ceva mai rar, prin câte un biet mormânt descoperit cu puțin noroc la prășit. Am discutat deja asupra lor și nu mai este cazul unei osteneli în plus. Complexului tripoljan i-ar fi prins bine o serie de clarificări pentru zonele de la confinele ariei sale. Dar în nord, ca și în sud se plasează cimitirul de la Suceava-*Parcul cetății* și respectiv, de la Brăilița. Excrabil cercetate, excrabil publicate, pe măsură înțelese și „puse” în discuție, ambele obiective, inițial de reală importanță, s-au transformat în adevărate găuri negre ale arheologiei românești și nu numai. Informațiile pierdute la Suceava, cea mai veche necropolă de incinerare a epocii bronzului pentru spațiul avut în vedere, sau în ceea ce pare totuși a fi marele cimitir de la Brăilița, vor fi recuperate cu greu și în timp, odată cu identificarea și cercetarea corespunzătoare a unor obiective similare. Până atunci vom avea mereu de furcă cu acele construcții hibride, al căror conținut și sens le-a scăpat deja din mână până chiar și artizanilor ce le-au produs. Și mă refer direct la complexul problemelor cernavodene, reale, dar neîndemânatic ambalate și puse în circulație.

Ansamblul mortuar tripoljan târziu – atât structurile, cât și ceea ce se poate deduce privind programul ceremonial – își are un pendant în manifestările similare ale Culturii Amforelor Sferice, chiar dacă în nordul Moldovei prezența acesteia este încă discretă, dar, după cum o dovedește o descoperire recentă, a ajuns și pe versanții apuseni ai Carpaților Orientali în chiar bazinul superior al Oltului, curs de apă care a înlesnit circulația de-a lungul văii sale din Ardeal și până la Dunărea de Jos. Cazate într-o regiune cu totul ingrată pentru cercetarea arheologică, grupul înmormântărilor Culturii Amforelor Sferice se dovedește a întemeia o tradiție ce se va transmite grupelor următoare. E vorba de structurile costisitoare ale cistelor din lespezi masive din piatră, folosirea repetată a acestora pentru înmormântări succesive, dovedindu-se astfel structuri funerare colective, chiar dacă lipsesc spații funerare constituite de genul cimitirelor. Nu avem cum ști încă dacă aceasta este o realitate apărută din relația dintre micile, dar puternicele comunități și mediul pe care se străduiau să-l

controleze, sau este rezultatul unui hazard al descoperirilor dictat de dificultățile cercetării în zone muntoase și împădurite. Contactele cu mediile tripoljene târzii sunt bine documentate astăzi pe o arie largă, ceea ce a îndemnat pe mulți să se gândească la împrumuturi reciproce chiar de forme de expresie funerară, favorizate de o comunitate de viziune și structură socială specifice noii epoci.

Una dintre modele funerare care au dominat vreme îndelungată spații largi a fost aceea a înmormântărilor tumulare „cu ocră roșu”. În alcătuirea lor sunt cum nu se poate mai vădite elemente de structură moștenite din lumea tripoljană târzie, dar adaptate la un nou stil de viață de mulți văzut ca fiind unul pastoral, specific înaintării indo-europene. Conceptul, bine structurat în lucrări solide și de largă circulație, a fost manipulat politic, unul dintre rezultate fiind acela al încurajării cercetării numeroaselor movile din stepele nord-pontice. Există și astăzi mulți specialiști care urmează cu consecvență paradigma indo-europeană. Chestiunea indo-europeană a constituit unul dintre primele vise frumoase ale arheologiei europene, vis transformat cu vremea într-un dezagreabil coșmar. Multe întrebări privind începuturile epocii bronzului sud-est european s-au împotmolit în desigurile indo-europene și au rămas acolo cu tot cu cei ce le-au dus acolo. În ultima vreme sunt vizibile eforturile de ieșire din acest coșmar, dar încă sunt firave în fața in condiționalilor indo-erupeanofili apărați prin discursul autist, refractar la orice informație sau interpretare nouă, ceea ce a transformat cu încetul dezbaterea într-o cursă paralelă a două discursuri ce nu se mai văd unul pe altul. Dar cred că cel mai potrivit comentariu asupra acestei încălcite probleme l-a oferit, nu de mult, Yuri Rassamakin (Fig. 1).

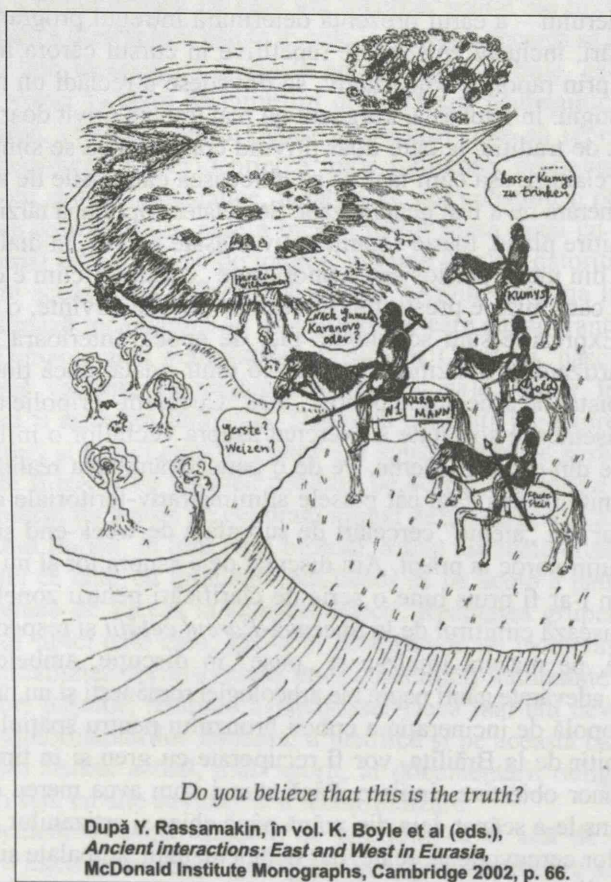

Figura 1

Extensia teritorială a modei funerare Jamnaja constituie chiar una dintre principalele contradicții interne a conceptului. Cum au putut oare, comunități restrânse de păstori, oricât de tenaci și bătaioși vor fi fost ei, să controleze un spațiu uriaș de la Tisa și până la gurile Volgăi, de la Pripjat și până aproape de Rhodopi? Unde le sunt așezările, cum se explică luxurianța inventarelor funerare Novotitorovka, din delta Kubanului sau de pe Ingul, față de cheltuielile de timp și energie cerute de acel presupus continuu dute-vino până la Csongrád și înapoi? Sunt întrebări cărora li se poate răspunde, deocamdată ipotetic, că, dincolo de unele mișcări, pendulatorii eventual și pe arii mai restrânse, ce pot fi până la un punct documentate și acceptate, ceea ce a

circulat cu adevărat a fost modalitatea impresionată de exprimare a prestigiului prin structuri funerare de genul kurganelor, alcătuire mortuară ce răspundea în același timp și necesităților unor comunități restrânse aflate abia la începutul făuririi unor strategii de subzistență. Diferențe de ritual dintre regiunea vestică, de la Tisa în speță, și cea din zona gurilor Dunării, apar cu destulă claritate prin cartarea dinamicii structurilor interne ale kurganelor, în Bugeac și zona odessită schimbările succedându-se cu repeziciune, în vreme ce în pusta maghiară sau în Banat sunt mai puțin palpabile. Datările cu radiocarbon și legăturile indirecte ce se pot face între medii lipsite de această binefacere a fizicii moderne, arată că pe întinsul oceanului Jamnaja se mai întâlneau pe ici pe colo și arhipelaguri restrânse cum ar putea fi socotit de pildă grupul Zimnicea. Cimitirului eponim al acestei grupe a bronzului timpuriu nu-i sunt străine elemente ce se pot găsi mai peste tot în kurgane din câmpiile din jur. E vorba nu numai de ocrul roșu, dar și de unele forme ceramice prezente și în movile și în cimitirul plan de pe malul Dunării. În zonele muntoase, la vreme Jamnaja, se pot deocamdată doar pipăi forme hibride de răspuns dat morții, a căror identitate mai trebuie susținută cu certificate arheologice. Întinsele câmpii aflate imediat la miazănoapte de Dunăre au constituit un favorabil mediu ambient pentru înmormântări în movile, deseori acestea apărând sub forma unor câmpuri de kurgane, cum e cazul la Gurbănești și Săndulița, la Smeeni, la Vitănești, la Seaca de Câmp. Sau la miazăzi de Dunăre, în Cadrilater, unde se găsește și cel mai sud-vestic mormânt cu un car cu roți din lemn pline, aidoma celor din mediul Novotitorovka, de la Ostanniți, Lebedi sau Dinskoj, ori Vinogradnoe și Zarečnoe în Ucraina și Bolotnoe în Crimeea. Prin caracteristicile lor – masive, cu roți pline din lemn – aceste care greoaie cu greu ar fi putut sluji presupusei migrații Jamnaja. Ele reprezintă de fapt o altă formă sofisticată de expresie funerară, mai ales dacă ținem seama de complexitatea kurganului 9 de la Elista (Fig. 2) sau a celor din delta Kubanului.

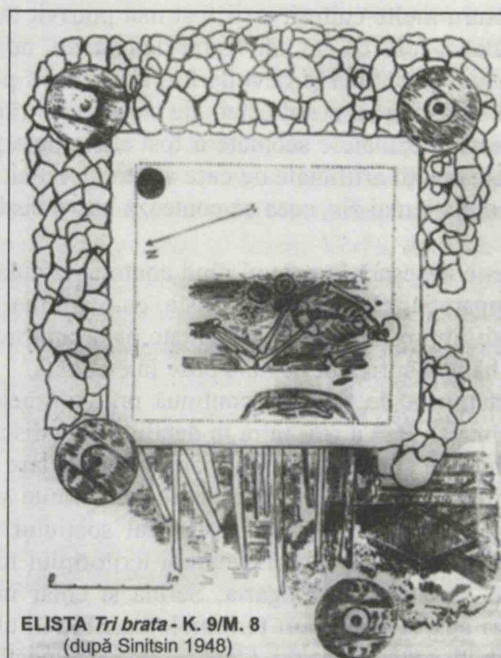

Figura 2

În fond, nucleul principal al standardului Jamnaja, construit pe ierarhia internă a kurganelor ca expresii funerare/parcele mortuare ale unor comunități restrânse și solidare în jurul unor lideri autoritari, deși dovedit ca nealterat destulă vreme, a reușit să răspundă provocărilor sociale sau de mediu printr-o remarcabilă variabilitate, evidentă în multe detalii de ritual, asigurându-și astfel individualitatea și permanența.

Una dintre provocările cele mai importante, prin diferența drastică de viziune asupra cadavrelor, a fost fără îndoială obiceiul, cel mai probabil de sorginte apuseană, al arderii morților. Ceremonialul era cu siguranță impresionant, prin această spectaculoasă manieră de manipulare socială a morții, participanții având continuu grijă ca prestigiul lor, ascuns cu dibăcie după cel al defunctului, să sporească, să-i întărească după pierderea suferită. Era firesc ca noul rit să-și găsească locul în structuri funerare cu aceeași destinație socială. Așa se poate explica prezența incinerărilor în câteva movile de la Dunăre, de care am mai amintit deja. Poate că de acum va trebui să reținem că incinerăția și construcția movilelor funerare au început să facă casă bună împreună,

asigurându-și o carieră încununată de succes către sfârșitul epocii bronzului așa cum se poate vedea la Nyírkársz sau Lăpuș.

Cred că pentru bronzul timpuriu am putea reține, ca o condiție a cristalizării comportamentelor funerare, confruntarea dintre tradițiile usatoviene, continuate sânguincios de complexul Jamnaja și cele dinspre Europa Centrală a căror coloană vertebrală o poate constitui obiceiul arderii morților. Concubinajul timid de început a devenit cu vremea o stabilă căsnicie ce a asigurat permanența unui biritualism de ansamblu pe spațiul asupra căruia m-am aplecat. Răspuns social dat unui dramatic eveniment biologic, ceremonialul funerar în structura lui nu a suferit modificări decât în detaliile de expresie, sau mai precis în combinațiile dintre elementele de bază, fiecare dintre acestea fiind în realitate răspunsul dat de fiecare grupă culturală după posibilitățile ei socioeconomice. Îmi este greu să folosesc termenul de ideologie funerară, după patruzeci de ani de folosire abuzivă a noțiunii și prin asta demonetizarea ei și mai ales, pentru populații despre care nu dispun de certificate sau acte autentificate, despre care nu știu dacă și cum scriau... Cred că e preferabilă utilizarea termenului, mai apropiat și totuși mai neutru, de ceremonie, eventual program ceremonial, ca termen/unealtă de lucru, decât cel de ideologie despre care am impresia că îi implică, fără voia lor, pe cei pieriți cu milenii în urmă.

Este neîndoios că precizarea unor standarde funerare pentru cutare sau cutare grupă/cultură este cu totul necesară și mi-am expus de mai multe ori punctul de vedere atunci când m-am răstit la grupusculele culturale. Dar, înainte de a arunca în cârca îngropăciunilor povara identităților culturale, ar trebui să avem un vigilent ochi aruncat asupra ceea ce cu adevărat putem numi criza noțiunii de cultură. În sens arheologic, desigur... Nu am intenția și nici nu este locul și momentul unei discuții chiar mai restrânse pe această temă. Dar vreau să subliniez că, așa cum poate s-a observat deseori, am folosit alternativ termenii de cultură sau grupă, tocmai datorită acestei crize conceptuale, pe care nu numai eu o semnalez. Din discuții cu un înalt ierarh al arheologiei europene reieșea că pentru multe culturi, ar fi fost mai potrivit termenul de grupă ceramică și am fost cu totul de acord. Dar nu-l puteam folosi, căci am vorbit de oameni, nu de cioburile oalelor lor. Și unde mai pui că am vorbit de oameni care, în sărăcia și nevoile lor, ignorau că purtau de colo colo pe umerii lor poveri de soiul culturii Cernavoda III–Boleraz, ori al celei „de stepă” sau trăistuțe, de genul grupul Roșia sau Fundeni–Govora! În fond, unul dintre rezultatele scontate a fost acela de a pune sub semnul întrebării, prin prisma descoperirilor funerare, acele creații artificiale de care am tot pomenit. Nu știu în ce măsură reușesc să conving prin demersul meu, dar, cum s-a mai zis, ceea ce contează într-o dezbatere științifică este să dibăcești pe unde se află îndoiala...

Dacă bronzului timpuriu îi este necesară în primul rând conturarea cutărui sau cutărui standard funerar, celui mijlociu îi este necesară comparația, căci de data aceasta, cum am mai spus, documentarea arheologică are la îndemână câteva monumente impresionante, reprezentate prin cimitire întinse ce pot fi raportate, mai mult sau mai puțin, la structuri de habitat suficient de bine puse în evidență.

Confruntarea est-vest, interacțiunea de fapt, se continuă prin ultimele manifestări de tip Jamnaja și continuatoarea lor grupa Katakombnaja. Fără a mai intra în detaliile deja discutate, ceea ce trebuie reținut este faptul că arena confruntării se reduce în suprafață, înmormântările tumulare oprindu-se undeva la Mostiștea, foarte probabil ca urmare a constituirii unor entități arheologice cunoscute sub termenul generic de *culturile clasice ale bronzului nord-dunărean*. Privind mai în ansamblul spațiului avut în vedere, apariția acestor entități pe arii întinse și bine distincte, nu este proprie numai teritoriului românesc, ci el poate fi constatat foarte bine și în Europa Centrală, în Slovacia, Ungaria, Serbia și chiar în Bulgaria, unde unele aparente confuzii se datorează unei abordări aparte sub raport terminologic, abia în ultima vreme noțiunea de cultură, așa cum este ea înțeleasă astăzi, pătrunzând și pe acolo. Cred că am tot temeul să vorbesc despre o restructurare largă care caracterizează bronzul mijlociu, indiferent dacă îl privim de pe meterezele citadelei Reinecke sau prin prisma unui sistem mai versatil, în cel mai bun înțeles al cuvântului, așa cum folosește cercetarea arheologică română de o bună bucată de vreme. Condiționări de ordin cronologic trebuie făcute și nu am intenția de a le nega valoarea. Dar cred că aceste condiționări nu au cum fi făcute cu succes decât ținând serios seama de datările ¹⁴C al căror asalt asupra schemelor de care vorbeam mai înainte, le va trimite pe toate într-un muzeu al cronologiei lungi și scurte!

O schimbare cum nu se poate mai bătătoare la ochi este apariția acelor cimitire întinse, cu numeroase înmormântări, spre deosebire de pâlcurile de morminte mult mai frecvente și mai caracteristice perioadei timpurii a epocii bronzului. Marile necropole monteorene, Otomani, Periam–Pecica, Gârla Mare sunt dovezile existenței unor comunități alcătuite din indivizi numeroși, uneori cu o durată de existență considerabilă pusă în lumină prin succesiuni stratigrafice de referință, cum ar fi putut fi cea de la Sărata Monteoru și nu numai... De aceea surprinde lipsa aproape totală a unor descoperiri funerare pentru grupe, de altfel bine definite nu numai pe ceramică, cum sunt cele Glina sau urmașa ei pe aceeași arie, cultura Tei. Cum cercetările, deși discontinui,

asupra acestor două grupe au oarece vechime, raritatea descoperirilor funerare ce le pot fi atribuite pare o realitate arheologică, căreia este mai greu să-i găsim astăzi o explicație. Cred că răspunsul se află la capătul unui drum lung îndreptat pe calea studierii structurilor de habitat, care ar putea pune în evidență strategii de supraviețuire care să impună, în condiții de mediu puțin favorabil, și mă gândesc la codrii Vlăsiei, de ce nu?, așezări de dimensiuni reduse cu mici cimitire alăturate, ca la Brazi sau la Căscioarele...

Deseori în literatura de specialitate se discută amănunțit, pe baza fragmentelor ceramice, despre influențe, împrumuturi, suprapuneri și împingeri de populații de către alte populații. Parfumul lor de tămâie ciobologică m-a făcut să mă feresc de ele mai tot timpul... Mai ales că în inventarele funerare nu prea am dat de instrumente utile la împins popoare.

Am găsit în schimb podoabele unor veșminte luxoase, uneori și arme scumpe, instrumente casnice și oase de animale. Paradigme mai vechi, dar încă în funcție, încercau să construiască imaginea unor pături sociale antagonice, de săraci și de bogați. Dacă din punct de vedere politic a fost o vreme când asemenea interpretări erau căutate, azi lucrurile stau cu totul altfel. Arheologia anglo-americană, și nu numai, pornind de la situații de excepție constituite de prilejurile de a cerceta cimitirele și așezările unor amerindieni despre care se cunoșteau din cercetările etnologice o mulțime de detalii, a avansat ca metodologie procedeul comparațiilor etnografice. Procedura este destul de veche și puțini știu că noțiunea marxistă a „modului de producție asiatic” a fost demolată fără cruțare pe această cale, prin anii '60, de o echipă de antropologi japonezi care au studiat mai mulți ani la rând raporturile reciproce și complexe dintre populațiile de animiști cultivatori de igname Ibu și mahomedanii războinici Hausa din Nigeria. Pe aceeași cale, profesorul Ucko a făcut o critică, pe cât de severă, pe atât de îndreptățită, modalităților paradigmatică de interpretare a descoperirilor funerare, în special celor privind regulile de orientare, poziționare a cadavrelor și, mai ales a amplasamentelor funerare... Dar nu totdeauna paralela etnografică poate fi folosită. Departate de a fi un panaceu pentru interpretarea înmormântărilor, cum deseori se încearcă și în cadrul acelor așa-zise proiecte etnoarheologice, paralelele etnografice, de fapt antropologic-culturale, pot duce prin exces la rezultate contraproductive, adică la aberații. Modelul care m-a ademenit mereu a fost cel avansat, cu peste o jumătate de veac în urmă, de către U. Fischer, care a făcut o analiză a înmormântărilor neolitice târzii de pe Saale și Elba, cu remarcabile rezultate. Discreția cu care a folosit comparația antropologic-culturală este cu totul îndrituită, căci cazuistica înregistrată etnografic este depărtată în timp și spațiu de preistoricii locuitori ai Lumii Vechi, de unde și rezervele firești cu care trebuie folosite. Dar cred că momentul/episodul procesului de analiză a descoperirilor funerare în care putem și trebuie să folosim șurubelnița etnologică se plasează abia după ce am numărat cu atenție ce am adunat în coșul documentării. De aici și aparentul exces de atac statistic asupra monumentelor discutate de-a lungul întregii întreprinderi. Nu sunt un adept necondiționat al statisticii, dar procedeele la care am recurs m-au ajutat adesea să completez, prin reliefarea trendului, ceea ce lipsea din cauza caracterului lacunar al documentării. Nu am avut câtuși de puțin tentația, tot mai frecventă a teoretizării, fiind convins că arheologia ca știință empirică nu are de ce se lega singură la ochi cu basmale de tot felul. De altfel, profit de ocazie ca să spun că sunt convins că excesul de teoretizare este specific la două momente de reală importanță ale carierei profesionale arheologice. Cel dintâi, este cel al lipsei de experiență, specific mai ales debutului cu piciorul stâng, câteodată întârziat neplăcut de mult, iar cel de-al doilea este cel al neputinței climacteriului, câteodată instalat neplăcut de timpuriu...

Am încercat să schițez liniile directe, limitele chiar, de ce nu?, ale purcederii mele printre mormintele epocii bronzului, căci descoperirile de felul acesta și atribuite bronzului mijlociu mult mi-au dat de furcă și de aceea am căutat o furcă bună, cu colți ascuțiți, cum se vede uneori, ca să întorc fânul...

Nu cred că ar fi util, așa cum spunem la capătul acestui capitol de ultim capăt, să reiau concluziile, încheierile pentru fiecare grupă/cultură. Ele pot fi consultate in extenso acolo unde sunt. Mi se pare însă folositor ca, după ce am atras atenția asupra uneia dintre principalele deosebiri față de perioada anterioară, adică apariția pe tot ansamblul spațiului a unor cimitire întinse cu multe înmormântări, să încerc o potrivire pe același ansamblu al diferitelor standarde, așa cum am putut să le schițez. Vorbeam mai înainte de un biritualism de ansamblu. Sigur că au existat grupe/culturi cu rituri funerare exclusive, Gârla Mare sau Zimnicea-Plovdiv de pildă, dar pe ansamblu se pot contura regiuni în care inhumația sau incinerația au precumpănit și acest lucru are importanța lui. Cazul ideal este oferit de raportul Monteoru-Wietenberg. Grupe învecinate, cu dese contacte bine dovedite, cu certitudine prilejuite de schimbul reciproc nu numai de bunuri, cele două fenomene arheologice de majoră importanță pentru spațiul avut în vedere, se deosebesc invers simetric în ceea ce privește folosirea unuia sau a celuilalt rit funerar. Dacă la Monteoru, inhumația este ritul principal, predominant și

incinerația se dovedește a fi ritul secundar și cu totul adiacent, pentru aria Wietenberg incinerația a fost procedura de departe favorită, în vreme ce inhumarea apare de data aceasta ca rit secundar și adiacent. Poziția centrală a celor două culturi în spațiul discutat conturează și ajută la înțelegerea aspectului, din această privință, a celorlalte sectoare. Biritualismul intern este documentat cu certitudine, în același raport structural, ca în cazul comunităților monteorene, o situație cu totul identică fiind atestată și la mai puternicul vecin din nord, grupa Otomani-Füzesabony, pe la începuturile ei. Biritualismul intern, se mai face simțit și pentru micul grup al înmormântărilor Komarów din zona Buhuși-Costișa, dar lipsește în câmpia munteană, unde diferențele sunt mai radicale, la stânga Oltului fiind cunoscuți discreții inhumani ai grupei Tei, în vreme ce dincolo de Olt, mai mult prin sudul însoțit al Olteniei, verbicioareii fazelor I-III își ardeau cu pioșenie defuncții. Cred că este și momentul să afirm că simt, în adâncul meu, nevoia unor rezerve față de singuraticul inhumat de la Verbicioara, găsit undeva pe coama sau pe coasta, sau în jurul dealului... În lunca Dunării, comunitățile Gârla Mare au ignorat cu superbie inhumarea și, cu mult stuf și crânguri de gărnită la îndemână și-au ars morții, așa cum făceau și înaintașii lor din zona Szeremle, de unde încet-încet au pogorât pe valea fluviului. Biritualismul de ansamblu se accentuează mai ales pe la marginea apuseană, unde deja în ultimele cimitire ale grupei Periam-Pecica, cum este cel de la Battonya, numărul celor arși crește, tot așa cum crește și la Streda nad Bodrogom sau la Tiszafüred, în mediul Otomani, semne ale unor noi venituri poate... Schimbarea aceasta din zona vestică va deveni, peste pragul de oțel teoretic al perioadelor, una dintre trăsăturile întregii regiuni ce se va diferenția prin aproape exclusivitatea incinerării față de inhumarea din sudul Munteniei ai grupei Zimnicea-Plovdiv-Asenovce-Čerkovna. Leagănul, punctul de plecare, al obiceiului arderii morților poate fi localizat cu destulă precizie în aria manifestărilor Zók târzii, de unde prin detașamentele înaintate Makó sau Nyírség-Zatin au pătruns către centrul podișului ardelenesc și chiar dincolo de munți, către miazăzi, cum pare să ne indice aspectul Gornea-Runcuri cel fără de morminte... Că așa stau lucrurile o dovedesc, nu numai ceramica cu Besenstrich ce pare a însoți incinerarea, dar și modalitățile de rezolvare a unei asemenea înmormântări, adică variantele rituale ale mormintelor de incinerare. Desigur că ar fi fost cum nu se poate mai utilă precizarea exactă a apartenenței incinerărilor, puțini la număr, în cazul unor grupe birituale cum este cea monteoreană. Antropologii nu au extras, din cauze obiective cel mai adesea, toate informațiile ce ne-ar fi trebuit din aceste urne, astfel că este greu de ales între a zice că este vorba de străini adoptați, dar care și-au păstrat obiceiurile mortuare sau de un obicei mortuar adoptat pentru autohtoni. Cert este un lucru, că incidența cu totul scăzută nu justifică interpretarea unor vestigii complicate drept ruguri folosite repetat, adică un soi de crematorii, cum s-a încercat cu obstinație pentru complexul de la Poiana Scorușului. Căci, chiar și pentru mediile predominant incinerante, cum este cel Wietenberg, lipsesc urmele unor astfel de instalații, căci nu putem socoti biata vatră de la Sibîșeni o asemenea alcătuire...

Integrarea incinerării în grupe predominant inhumante a dus firesc la un spor al varietății expresiilor funerare, mai cu seamă în mediul monteorean. Din păcate monumentul funerar de la Căndești nu este accesibil și trebuie să ne mulțumim cu informații disparate culese de-a latul ariei monteorene, pentru a încerca o refacere măcar parțială a tabloului deosebit de animat al practicilor funerare Monteoru.

Mai vechile tradiții de amenajare a unor lăcașuri de veci pe măsura importanței/persoanei sociale a decedaților, lăsate la Sânmartin, nu departe de Curbura Carpaților de către comunitățile Amforelor Sferice, s-au transmis, dincoace de munți, prin intermediul grupei Schneckenberg, ceva mai puternică acum după cistele găsite la Pietricica, sau prin intermediul cistelor din Muscel, către comunitățile acelorași monteoreni de care pomeneam mai înainte. Folosirea cistelor din piatră pare circumscrisă jumătății răsăritene a spațiului discutat, spre vest mai fiind notate câteva cum sunt cele de la Mediaș, de pildă, sau cele din dealurile de sub munte de la Govora. Aceleași jumătăți estice îi este caracteristică și pătrunderea mormintelor cu catacombă în mediul Monteoru la Căndești și foarte probabil la Sărata Monteoru. Faptul este important, căci dovedește limpede că în structura standardului mortuar monteorean una dintre componentele fundamentale este de sorginte răsăriteană, componentă perceptibilă prin unele particularități ale orientărilor (cele predilect NE), ringurile din piatră „familiale”, care preiau ringurile similare din tumulii Jamnaja târzii sau Katakombnaja, mormintele cu catacombă, gropile cu treaptă sau cele umplute cu pietre. Dar în afara acestora, prin ritul incinerării încorporat în spațiile sale funerare, cultura Monteoru a încorporat și un element apusean, care, de data aceasta este însoțit de numeroase piese de port a căror origine în medii cum ar fi Periam-Pecica sau și mai departe este dovedită.

Elementele de structură funerară răsăriteană nu au depășit aria Monteoru către vest, ceea ce se cunoaște ca amenajări externe în mediile din aceste zone avându-și, pe ansamblu, individualitatea lor. Dar, de fiecare dată, fie că este vorba de catacombe, ringuri sau alte forme, amenajările apar ca adaosuri la morminte aparținând

unor persoane de rang social înalt, punând cât se poate în evidență consumul de energie socială. Aparent, noțiunea „rang social înalt” pare sinonimă cu cea de „bogat” pe care am criticat-o. Dar numai în aparență lucrurile stau așa, căci rangul înalt, cum am mai spus, este dat nu numai de o presupusă stare materială sau alta, ci mai ales de poziția internă în cadrul subunității, ca și al unității sociale căreia îi aparține, mai exact al relațiilor de afiliere. Într-o lucrare celebră, Edmund Leach, vorbind despre populațiile din nordul Birmaniei, atrăgea atenția asupra „donatorilor de femei” opuși „primitorilor de femei”, ambele noțiuni referindu-se direct la sistemul matrimonial, adică la relațiile de afiliere. O poziție centrală, cu capacități de dispoziție, poate aduce deținătorului ei numeroase avantaje, între care și cea a unei expresii funerare deosebite. Nimeni, în interiorul comunității nu se simte frustrat sau asuprit, ci chiar satisfăcut de aceste manifestări căci prin ele îi este garantată poziția proprie, siguranța zilei de mâine, precum și accesul la femei... Sunt destul de convingeți că aceasta este una din cheile la ușa din față a problemelor de interpretare a obiceiurilor mortuare și de aceea am insistat uneori asupra posibilei semnificații sociale a multor elemente de structură mortuară.

Cazul Monteoru este unul dintre cele mai promițătoare și asta explică de ce am insistat mai mult asupra lui. Din păcate, nu totdeauna documentația a putut susține demersul. Este cazul deselor încercări de analiză spațială prin triangulațiile Voronoi–Dirichlet–Theissen și Delaunay. Simple instrumente de lucru, lipsite de simțuri, cele două procedee statistice nu au cum răspunde deficiențelor de redactare a planurilor de cimitire, de aici și imprecizia frecventă. Dar considerând marjele de erori echivalente, se poate obține o medie a coeficienților care chiar și în aceste condiții aduce unele lumini.

Grija pentru exprimarea identității individuale, așa cum a fost ea relaționată în interiorul diferitelor comunități, este exprimată în complexe mortuare prin mobilierul funerar. Deseori se uită că funcționalitatea cu totul diferită a ceramicii și a pieselor de vestimentație le separă firesc din capul locului. Mai vechile Fundkombinationen încercate de diferiți autori erau afectate de asocierea forțată între ceramică și restul, ajungându-se la situații ca cele care-l înfuriau pe domnul Vucea al lui Delavrancea... Funcționalitatea diferită are drept consecință o dinamică morfologică diferită, de unde și rezerva ce trebuie impusă unor tipologii extrem de ierarhizate, căci ajungem iar la mâna domnului Vucea... Dar, separând olăria de podoabe sau de arme putem distinge mai bine modalitățile de exprimare a persoanei sociale, putem face diferențieri din aceste puncte de vedere între arii culturale diferite. Din acest punct de vedere cred că putem vorbi de un acord tacit și unanim pe ansamblul spațiului studiat, acord privind expresia funerară a identității sociale. Este de fapt cerința epocii, a unei epoci în care confruntarea intra- și extracomunitară, mai cunoaște și alte forme de expresie decât cele funerare. E vorba de depozitele de bronzuri sau de depunerile singulare, adevăratele vinovate de sustragerea armelor de pe arena mortuară a competiției. Și lucrul acesta este valabil nu numai pentru grupa Monteoru, dar și pentru altele, poate mai accentuat în cazul Wietenberg, dar pentru incinerări avem totdeauna la dispoziție facila explicație a distrugerii tuturor lucrurilor nedescoperite pe rug... Că nu e chiar așa o demonstrează rarele piese din os – ace – găsite în urne Wietenberg sau Gârla Mare, piese care ar fi trebuit să dispară în foc înaintea celor din metal.

Ceramica a fost socotită aproape totdeauna ca atestând depunerea, ca atare sau simbolică, a „ofrandelor” alimentare. Dar ce ne facem cu acele morminte, pentru care setul funerar este numeros? Sau cu acele cazuri în care vasele sunt depuse unul într-altul? Am amintit de acele *servizio a tavola*, care atestă privilegiul unor indivizi de a oferi ospete în cursul vieții, privilegiu care-i însoțește și dincolo de pragul dintre lumea de zi cu zi și cealaltă. Dar se uită, se pierde din vedere că privilegiul acesta nu e nimic altceva decât expresia relațiilor de afiliere, nu numai interne ci și exterioare unității/subunității sociale căreia i-a aparținut personajul.

Într-o oarecare măsură și piesele de port, de vestimentație, din care fac parte adesea și presupuse arme cum ar fi micile pumnale triunghiulare frecvente în mediul Periam–Pecica, dar găsite, unul e drept, și în așezarea monteoreană timpurie de la Odaia Turcului sau în medii Glina, au o legătură cu relațiile dintre indivizi. Așa cum astăzi există costumul de duminică, prin care ne adresăm aparent inconștient celor din jur cu un mesaj oarecare, tot așa și la vremea bronzului, piesele de vestimentație erau piese de artilerie grea în dialogul/competiția socială intracomunitară. Și ce greutatea putea avea o giuvaericală adusă de peste mări și țări...

Și caii și câinii au fost dintotdeauna prietenii oamenilor. Poate și bovinele și ovicaprinele, deși prietenia lor era cel mai adesea dovedită printr-un impresionant sacrificiu de sine în castroane... Prezența unor schelete de animale de talie, cum am văzut pe la începuturile epocii bronzului în cistele de la Dolhești Mari, denotă încorporarea acestora în sistemul cultic/ceremonial, stare care depășește poziția ca sursă de hrană sau ajutor la muncă. Și de data aceasta, depunerile de oseminte de animale, atunci când sunt întregi nu ciopârțite, prin încorporarea în dinamica de cult și asocierea cu morminte cu structuri sofisticate, indică din nou rangul înalt,

desigur nu al vitelor, în același cadru competitiv. Exemplele cele mai bune sunt oferite destul de departe de spațiul discutat, dincolo de Urali la Sintašta sau ceva mai aproape la Krivoe Ozero, unde asistăm la afirmarea unei elite cu propensiuni războinice, elită apreciată cu excesiv de mult entuziasm drept ascendenții arienilor. Nu există pandant în expresiile mortuare ale spațiului avut în vedere. Eventual o legătură indirectă se poate face prin prezența unor psalii cu analogii în mediile Abașevo sau Srubnaja, psalii descoperite însă pe la noi doar în așezări, singura piesă de harnașament dintr-un mormânt fiind aceea Stangenknebel din M.512 de la Tápé, dar fără legătură cu psaliile discoidale cum sunt cele de la Ulmeni sau Sărata Monteoru.

Societatea plină de sine, așa cum o arată înmormântările bronzului mijlociu, prin însăși acumulările de bunuri și probleme, și-a săpat, putem spune în contextul demersului de față, groapa cu dinții. Căci la Dunărea belgrădeană sau pe Tisa schimbarea a bătut la ușă și nevoia de ea a deschis-o. Formele de expresie funerară ne arată fără doar și poate o societate satisfăcută de sine, o societate pe care grija de a se exprima în confruntările cu cei din jur, a adus-o la capătul puterilor. Într-adevăr consumul crescând de energie socială, în nici un caz material, a adus societățile epocii bronzului în pragul colapsului, față de care doar o restructurare de proporții mai putea fi o soluție reală. Nu am o vedere catastrofică, dar schimbările apărute deja încetul cu încetul pe viitoarea arie Gáva către asemenea încheiere mi se pare că conduc. Și asta în vreme ce în jumătatea răsăriteană comunitățile Noua nu păreau a fi sensibile la ceea ce urma să urmeze... Din nou, diferențele de dinamică socială dintre estul pastoral și vestul mai implicat în metalurgie, schimb la distanță, mai competitiv în interiorul său, sunt cum nu se poate mai vizibile în expresiile funerare. E vremea în care bronzul târziu, întreaga epocă a bronzului ajunsese la capătul fișec al lucrurilor...

Tot așa cum și eu am ajuns la capătul demersului...

12. BRONZE AGE BURIAL CUSTOMS IN THE MIDDLE AND LOWER DANUBE BASIN

ABSTRACT

The study of funerary phenomena, as an expression of a typically human conscious activity, is not just one branch of prehistoric archaeology, but constitutes its own domain in archaeology. With the continuous increase in the amount of documentation on the subject and given the specific issues it raises, as well as the methodology it entails, this field comes to represent a self-sufficient archaeological discipline. The careful examination of the funerary practices, which has brought to light their structure, is susceptible to reveal a number of social facts serving as a complement to the strictly chronological preoccupations which carry so much weight in the specialized literature. However, it is necessary to focus on the study of the funeral practices' variability as well as on sociological, structural research, when defining the great number of archaeological phenomena which belong to the Central European and South-East-European Bronze Age. This could be the way to brace up against all the manifestations of national pride fostered by the typically Balkan mentality and likely to impair honest research while also being wary of the excessive, often insidious, politicization affecting archaeology under communism in this part of the world. Even nowadays, unfortunately, such abusive syntagms as "the ethno-cultural aspect", "the ethno-linguistic crystallization" or, in general, thracism references will crop up in archaeological research at all costs when dealing with the Bronze Age north of the Danube; these mark the archaeological research by their compulsive intention of creating ethnical attributions for practically every archaeological phenomenon. The growing multitude of "cultures", "cultural groups", "aspects or facies" should be added to this, spawned by research on rather limited areas or by superficial documentation paired with hasty analyses. In contrast, the original study proposed here considers the Danubian Bronze Age cultures as ceramic groups and tries to make a clear statement about the correspondence between these and the burial practices, in view of the fact that both of these factors can be circumscribed more widely and more precisely in space and time.

For the Bronze Age, an impressive number of burial finds exists in the Middle and Lower Danube Basin, some of them belonging to large cemeteries. In

spite of this, there are no comprehensive studies which manifest more than the strictly archaeological aspects: the social factors, supported by the chronological and spatial dynamics characteristic for the funerary phenomenon. The present study does not undertake to fill the gaps in the literature, being aware only too well that such an undertaking would be as good as impossible given the continuous increase in the archaeological documentation. Instead, it undertakes to review the discussions preliminary to defining certain archaeological phenomena from the perspective of the burial customs. Based on already published research material rather than on the latest finds, I am quite aware of the shortcomings due to lacunae in on-site research or to the less than satisfactory publication of some funerary discoveries.

The choice of the geographical space is related to the territorial expansion of the Bronze Age archaeological phenomena recorded on the territory of Romania. However, since some of these transcend the modern political frontiers, it is high time the research area is extended. This does not mean, however, that the consequent extension of the research area, with a view to including more material treated in a more unitary manner, can be achieved in a sufficiently satisfactory way; consequently, for the periphery of the work-space studied, the limits considered have had to be a quite arbitrary merger of the natural and archaeological borders for the area studied; the area extends roughly from the Black Sea, to the Stara Planina mountains, and then to the Danube and the Tisza.

One further difficulty comes from the fact that there is no unitary chronological system covering the space under consideration. The reference to the older, or newer, systems used for Central Europe or for the area of the Aegean are not always satisfactory, though a clear tendency to adopt a common system for the Bronze Age archaeology in the Mid-Danubian and Lower Danube basin can be noticed, following the Aegean system as a model. Our study takes into consideration over one thousand funerary finds, starting approximately with the second half of the 4th millennium BC and ending towards the year 1000 BC. The number of finds is only apparently great, since many of them are either isolated

grave discoveries or groups of burials and cemeteries with just a few burials; further, the quality of their publication is often poor, which causes them to be hardly worth considering for in-depth analysis. Consequently, the time-interval gains in importance, overriding other considerations, which is why it is becoming essential to consider that the archaeological phenomena still currently attributed to the so-called "transition period" actually have features that require their integration into the Bronze Age, starting from the end of the Eneolithic period and following a rhythm of development closer to that in the Aegean area.

Setting out to open a discussion about funerary practices, the present publication rests on the collection of material as its core structural configuration. This recommends it primarily as an attempt to order and classify existing material in accordance based on the criteria of the funerary finds, in a kind of research that has become more than necessary at a time when cultural groups are growing almost as numerous as the sherds themselves! The catalogue of funerary finds includes publications to the year 1999. I have included, however, a number of recent finds, the last of which were made shortly before the final drafting of my study. One problem that arose during the cataloguing operation was the presentation of the finds. An integral redrawing of the data was out of the question, since it entailed repeating the catalogues for each cemetery or group of tombs. The problem was all the more complex as, in this case, only apparently an ideal one, there would have resulted a palpable inequality, very hard to handle, owing to the fact that quite a large number of finds were fortuitous, and they were only documented by the name of the respective localities. We have, therefore, arrived at a compromise; making succinct presentations of only a number of principal elements since the majority of the finds are already known in the literature. The structure of the study was determined, for the most part, by problems which appeared in the course of processing the overwhelming quantity of data, while also attempting to cope with the ambiguities regarding the stage of the research concerning the Bronze Age in the Middle and Lower Danube Basin. The methodology of the research was determined in its turn by these factors, the mass of documentation permitting – and, indeed, inviting a statistical approach; in itself directed the research towards the sociological perspective. Illustration is also selective: I have chosen to illustrate the funerary objects whose relevant character was obvious; as regards the tombs, here too the choice was to illustrate those layout drawings whose planimetric study proved relevant.

The documentary basis consists in over one thousand finds of funerary character, or considered as such in nature; they correspond to circa eight hundred localities and cover a chronological interval beginning roughly in the second half of the fourth millennium BC and extending to the end of the second millennium BC. The fact that they come in quite considerable numbers appears as a promising feature for the examination of the

Bronze Age funerary practices – but this is a mere first-sight impression.

One first observation worth making concerns the distribution of the research over geographical regions. The area under consideration consists of relatively strictly delimited geo-morphological and archaeological zones: the eastern half of the Middle Danube basin and the entirety of its lower basin. The geographical space allows the distinguishing of three zones: Western, Southern and Eastern. Almost half of our finds come from the Western Zone, including part of Vojvodina and the Serbian Banat region, Eastern Hungary, the Banat, Crişana and Transylvania in Romania, Slovakia and the Trans-Carpathian Ukraine; almost one fourth of the finds are derived from the South, consisting of the region between the Stara Planina range and the Danube, Oltenia, Muntenia and Dobrudja; 35 % of the finds come from the East, extending over Moldova and Basarabia. Further, if we take into consideration that for the Eastern and Southern Zones the majority of finds come from barrows or from the Noua and Mnogovalikovaja cultures, the imbalance which gives prominence to the West appears even more pronounced.

As regards the character of the research, for the 1119 funerary finds, the overall situation appears as following: 65 % of the finds come from archaeological excavations, systematic in nature, from salvage excavations and from more or less restricted surveys – in other words they derive from sufficiently methodical research activities – while the remaining 35 % represent merely surface surveys or fortuitous excavations, whose circumstances remain unknown. On balance, we have benefited from a solid documentary basis, since almost two thirds of the finds come from systematic research, quite recent in the majority of cases, while the fortuitous finds or the finds deriving from surface surveys hardly exceed one third of the total number, mostly dating from the first half of the 20th century.

As regards the archaeological context, the funerary finds are cemeteries in their majority (33.70%) or groups of graves (34.80%), the isolated tombs being relatively fewer in number (26.00%). In rare cases (4.67%), the literature mentions "ceramic material" which was usually excavated by chance and considered to be a part of destroyed funerary inventories; finally, there are extremely few (0.83%) special situations involving excavated human bones or other archaeological material quite possibly representing burials. Nearly two thirds of the funerary finds belong to ample contexts so this fact again offers extensive possibilities for their examination and interpretation.

In direct dependence on the research period, the quality of the field investigations can be seen to develop from enthusiastic and really diligent digging to systematic excavations and research, which involves increasingly well structured technologies. Ostensibly, the character of the research has influenced the quality of the information even in recent times. This means, for example, that it is hard to say when and if we can consider that a funerary

object has been exhaustively researched. There are frequent cases when research on a cemetery desisted well before the object of interest had had a chance to be fully researched; often, natural or human factors may have had a limiting effect from the start, too. There are quite a lot of fortuitous finds, which should be added to the excavations of isolated graves or to surface surveys and to excavations made in unspecified conditions, which remain inconclusive. The topographical distribution of the funerary finds as a whole is not at all uniform, and there exist zones where research remains patchy, especially in highly relieved terrain areas or in wooded land; there is no uniformity either in regard to the links with archaeological phenomena.

Taking into account these general remarks, it is quite clear that we cannot do without an evaluation of the strictest kind for the mass of data both as regards the quantitative and the qualitative aspects; it is also obvious that the entire time scale needs to be taken into consideration. No simple historical account of the research, done in what we could term "the traditional manner", can satisfy us to date. The plain, monotonous perhaps, chronological ordering of localities, with names and titles in sequence has to be replaced by distinctions made between, on the one hand, the main stages in the evolution of field research and the analytical office-research and, on the other hand, in the evolution of the interpretative systems. In close connection with these, it is fair to say that the methods employed for the publication of the funerary finds has evolved as well, advancing from mere reports, which were sometimes extremely sparse, to seriously drafted monographs. Under the circumstances, it stands to reason that a cemetery with hundreds of graves, which remained in focus over long years of research but came to be known only through sparse occasional reports, was given less importance than it should have been, in comparison with lesser finds which were, nevertheless, put in circulation by very correct scientific means. Quite often the literature overlooks the fact that many cemeteries are published without general layout plans or even without individual grave structures, and with no correctly drawn up catalogues, not to mention the incomplete illustrations. Perhaps most startling is the fact that many an interpretative model has been launched from an often incomplete, uncertain documentary basis because much of the processed data covers separately discovered tombs, or groups of graves, or cemeteries with few burials and with limited inventories; given that they are also communicated by below-standard research or publications they become hardly usable for an in-depth analysis. The most important problem is the archaeological condition of the primary data, especially since it stands in direct relationship to the evolution of the research. The state of the funerary monuments' preservation is often precarious, the material possibilities are unsatisfactory, and experience is deficient; these and a downright lack of professionalism have acted as limiting factors to recording the important observations made, also leading to the definitive loss of data....

One cannot overlook political factors either, more precisely the unpropitious influence of dialectical and historical materialism with its serious bearing upon the mode of interpretation both in Romania and in the other countries incorporated in what used to be called "the socialist camp". This is all the more serious as the majority of the investigations were conducted and published between 1945 and 1989.

The funerary finds in question were discovered over a period of more than 160 years which can be divided into sections of twenty years, except for the interval 1941–1945, corresponding to the Second World War, and the short interval between the years 1990 and 2000. I have not made the same distinction for the First World-War conflagration because the results of the last war were more numerous and more considerable in scientific research, in all domains, irrespective of the discipline. An examination of the evolution in the archaeological domain of the funerary monuments of the Bronze Age throughout this period points to an evolution including the ostensible crystallization of archaeology as a self-sufficient scientific discipline and showing that the amount of work increased under the influence of extra-archaeological factors such as industrialization and intensive agriculture, more often than not boosted by the social direction coming from "above".

The oldest mention of a find with a funerary character in the studied region was that of a burial, a chance discovery of circa 1837–1838, from Șisăcani, in the (Romanian) Vrancea region. From then onwards, the number of funerary objects recorded – whether they appeared accidentally or owing to the scientific research proper – increased owing to the accumulation of experience which led to archaeology becoming an autonomous scientific discipline. During a first bi-decade, the funerary finds became known thanks to the activity of art collectors or by fortuitous finds. The number is not great (three) and they represent a mere 0.27% in the mass of data. This is also the time when the beginnings of Romanian archaeology, as yet very modest, must be placed, and must be seen as being fostered by the remarkable evolution in Western Europe.

The next stage, the period from 1861 to 1880, is characterized, for the area of interest to us, by the beginning of local political stability quite propitious for the appearance and development of cultural institutions. It was a time when the beginnings of Romanian archaeology as a scientific discipline were due mainly to Alexandru Odobescu's contribution. At the time, there were other historical periods that held the attention of researchers, the Bronze Age recording no more than 9 funerary finds (0.82%). Though the majority of these were fortuitous as yet, first excavations were, nevertheless, recorded; the most important are those at Ogorodnoe in the Bugeac region and at Ocna Sibiului, in Transylvania. Mention should be made also of the barrow surveys of Rusănești in Oltenia and of Viziru in the Bărăgan, which open the series of research projects into this category of funerary monuments in the Romanian Plains. Some

equally important finds are those at Kiszombor and Periam in the lower Mureș Basin. It is worth noting that research was also conducted at that time in a number of prehistoric site locations, which contributed not only to the accumulation of methodological experience in archaeological excavation, but also permitted subtler interpretations of the funerary finds.

For the next period, between 1881 and 1900, when archaeology became entrenched as a scientific discipline, there is a record of seventy-two funerary finds (6.59%). Ample systematic excavations were still missing, most of the archaeological phenomena not yet being defined, which left room for oscillating interpretations; very few of these were subsequently confirmed. We must signal some instances of diligent research, lacking though they were in research methodology; that were conducted in the Banat region and put in circulation numerous materials which were later attributed to the Žuto Brdo-Gârla Mare and Cruci-Belegiš cultures. Transylvania sees the first excavations of barrows in the Western Carpathians and the first finds of cist graves, in the Țara Bârsei area. To the north of this province, the Suci de Sus excavation sites were now opened, and in Bucovina the sites at Horodnicu de Jos. At the same time excavations of barrows were inaugurated on the plains to the west of the river Tisza, in Hungary or Serbia. Randomly distributed cist graves were attested, during this period, in Muntenia, in the Muscel region and the first surveys of barrows in Moldova. In Basarabia, east of the river Prut, less methodical but wide-scale excavations continued to be made by teams working under the leadership of the Stempkovskis on the prehistoric barrows around Tiraspol.

The ensuing years saw the continuation of the research already begun, but the efforts of archaeologists were cut short by the outbreak of the First World War, which led, as we know, to significant changes in the political configuration of Central and Eastern Europe. Here is to be found the explanation for the small number of Bronze Age funerary finds in the 1901–1920 period: it only amounted to an insignificant quantity, not exceeding 4.39 %. We have to notice, nevertheless, the continuation of the excavations in the Debrecen area and, especially, those at the Beba Veche cemetery. In south-east Transylvania further cist graves were discovered around Brașov and, to the south, the excavations of Cașolț were now inaugurated – and they were resumed after the Second World War. At the same time and also in Brașov, in the Noua area of the city, the small group of graves was found that was to give the name to the Late Bronze Age group. In Moldova, a salvage excavation was made on the Broșteni barrow, and in Oltenia, near the Danube a number of funerary finds were recorded due to surface surveys or to fortuitous excavations. In Dobruđa, during the German occupation, one barrow was excavated by C. Schuchardt at Constanța-Anadolchioi. Mention should be made, for Muntenia, of the excellent systematic research for the Bronze Age conducted at Sărata Monteoru by Hubert Schmidt in cooperation with W. Dörpfeld, which

continued the less methodical excavations begun by the German engineer E. Honzik in 1895. A number of studies can be singled out, published in the same period, before the outbreak of the First World War, of which I wish to mention those authored by B. Milleker, M. Vasić and M. Wosinsky; they put in circulation the finds from the Banat region and Serbia.

The reconfiguration of the states in the period following the First World War and the political stability achieved in its wake offered extremely favorable conditions to the archaeological centers in the south-eastern European countries. This is reflected in the increasing number of field research activities and specialized publications, some of which constitute genuine foundations for subsequent research. We can count sixty-six funerary finds belonging to the Bronze Age, which represents circa 6% of the total number of 1092. Though the quantity is not significant, a qualitative change comes to the fore owing to the large number of the systematic research enterprises (twenty-eight) to which must be added the more limited surveys (fourteen), testifying to the fact that over half of the funeral finds made in this period came from methodical, correctly recorded excavations. We must note the rarity of the funerary finds due to surface surveys as an outstanding feature. This can be accounted for in terms of the small number of specialists concentrating mainly on excavating large sites, and less on making systematic surveys on wide expanses of land. The higher quality of the results is manifested also by the context of the finds. Of the sixty-six finds, twenty-eight were cemeteries researched further in the ensuing periods, supplemented by another sixteen groups of graves – which are in keeping with the report about the character of this research.

I would like to single out the most important funerary finds of this period and start with the group of cemeteries situated near the confluence of the rivers Mureș and the Tisza; these were studied in parallel with more or less limited excavations in settlements that served to define an important Bronze Age archaeological phenomenon, named even at that time as the Mureș culture by J. Banner or as Periam-Pecica by others. The excavations of the graves from the Füzesabony group are of equal importance for the Western zone. In the Lower Danube Basin, in Oltenia, this is the period when some, actually not very systematic, new excavations began in the great cemetery at Ostrovu Mare – “*Bivolării*”, then at Balta Verde. In conjunction with the finds from the east bank of the Danube, in Serbia, these were among the first funerary finds to serve for defining the Žuto Brdo-Gârla Mare group. In Transylvania, finds of isolated graves belonging to the Schneckenberg group continued to appear. Several barrows were examined in the region of the Hungarian plains (the puszta), at Debrecen, and they revealed graves subsequently attributed to the group of red ochre burials. Some barrow burials were examined by limited surveys in Oltenia, Muntenia and Dobruđa. There were also some excavations of the utmost importance made on the right bank of the Danube, in

Bulgaria, at Tsarevbrod, KalugERICA, KJulevca and Madara. In Moldova, at Cut and Șcheia – “*Humărie*”, random excavations brought to light the first graves belonging to the Globular Amphora group. The systematic excavations at Sărata Monteoru are extremely important for this period. They were resumed by I. Andrieșescu together with I. Nestor, and led to the discovery of further burials apparently disposed in three funerary zones that were situated immediately adjoining to the settlement on the Cetățuie. These heights were also excavated and studied on this occasion, being subsequently denominated Cemetery No 1, No 2 and No 4 respectively. A great part of the finds of the 1921–1940 period was published as excavation reports, for example those by A. Bărcăcilă for Ostrovu Mare, by J. Banner, for the burials of the Lower Tisza Basin, by E. Dunărenu-Vulpe, for the Poiana cemetery, and by D. Popescu, for the Casimcea barrow.

What singled out this period, however, was the publication of a number of studies which are really important for understanding the archaeological phenomena of the Bronze Age. Even if it is less useful today for the study of the fourth to the second millennia BC, Vasile Pârvan's, *Getica*, printed in 1926, played a central part in orienting a new generation of Romanian specialists. Grounded in a historicist interpretation increasingly criticized today but at the time hailed as outstandingly fitting, Pârvan's treatise took over Reinecke's chronological system and attempted to provide an overall interpretation of the Bronze and Iron Ages in what was then called “the Carpatho-Danubian region”. The year 1929 saw the publication in Britain of V. G. Childe's work dedicated to the prehistoric archaeology of the Danubian Basin. Childe's main contribution consisted in the correlation of Reinecke's dating methodology with the stratigraphical data obtained as a result of excavating the multi-layered settlements of which the foremost, in Childe's view, was Tószég. For Romanian prehistoric archaeology, however, the leading title remains Ion Nestor's *Der Stand der Vorgeschichtsforschungen in Rumänien*, which appeared in 1933. Apart from an extremely pertinent critical discussion of the chronological systems current at the time, Nestor defined the main pottery cultures/groups of the Bronze Age in Romania, resting, in his demonstration, upon the just ordering of the documentation then available: Coțofeni, Glina, Otomani, Periam-Pecica, Wietenberg, Tei and Monteoru. On the same occasion, and referring to what available material there was at the time, he discussed succinctly a number of barrow burials from Transylvania or Dobruđa. Commenting on some views held by Childe about the relationship between the barrow graves of Russia and those of the Hungarian Pusztas, Nestor called the specialists' attention to the risk of making hasty judgments when lumping graves together and regarding them as barrows, and stressed the necessity of first establishing the inherent characteristics of the graves before drawing any general conclusions. Even if some of I. Nestor's final judgments have lost their validity in part and are perhaps open to criticism, in the context of today's much ampler documentation, the main

research directions and the cultural group definitions put forward by I. Nestor remain as standing gains and lead to his study constituting the dominant influence in Romanian archaeology throughout the 20th century.

For Transylvanian prehistory, a series of data regarding funerary finds, and their discussion in the frame of general archaeological evolution, as understood at the time, can be found in H. Schroll's work which features numerous still valid considerations. The publication of von Tompa's study on the funerary practices of the Bronze Age in the Middle Danube Basin was momentous and offered the occasion for making known the great cemeteries of Hernadkak and Megyaszó. In 1939, D. Berciu's well-known study of Oltenia's prehistory appeared as a continuation of some older projects mentioning funerary finds on the east bank of the river Olt. The twenty year period preceding the outbreak of the Second World War can be characterized as one marked by archaeologists striving to produce syntheses about the prehistory of certain more or less extensive regions. They came as expressions of the efforts made to interpret the material data, to order them and elaborate theoretical models, some of which were to become reference studies for later research, for example I. Nestor's. The following studies relevant to the space in question cannot be overlooked: J. Schranil, J. Eisner, P. Patay and K. Willvonseder. To them should be added a number of extremely important reports or monographs, such as J. Szombathy's ample report on the Gemeinlebarn cemeteries, W. A. Heurtley's very extensive work on the finds from Macedonia and, of course, G. Karo's exceptional report on the Mycenaean shaft-graves. The outbreak of the Second World War brought Central European archaeological research to a standstill for a considerable period of time, work being resumed in completely changed circumstances after the end of the hostilities. Archaeological activity was not interrupted, however, on the territory of Romania during that period, from 1941 till the first half of 1944. Bronze Age funerary finds were signaled in 17 cases, the majority of them (fourteen) being the result of systematic research conducted by the specialists from the National Museum of Antiquities. The most significant of these were those at Sărata Monteoru, where excavations continued both in the perimeter of the settlement and in Cemetery No 3, as well as at Ploiești Triaj, in Muntenia. Further, in Oltenia there were excavations at Basarabi, Hunia and Rast, and in Moldova at Bogonos. In 1942, excavations began in the great cemetery belonging to the Gârle Mare group, at Cârna/Dunăreni. More burials of the same kind were noted along the Danube at Rast.

In spite of the war, the archaeologists of the Bronze Age continued to publish their results – this being the time when a number of extremely significant studies appeared, for example Banner's, Prox's and Popescu's. One of the most important works of this period, however, is doubtlessly M. Roska's repertoire for Transylvania, which records, alongside other archaeological observations, numberless funerary finds that belong to the Bronze Age, though not always recording them with the full range of

required details. This is also the time when *in extenso* reports were published about the great Periam-Pecica cemetery at Szörég and the cemetery at Kisapostág, the latter belonging to the encrusted pottery group of the Middle Danubian Basin.

The end of the war brought along with it a whole range of changes for the space under consideration, not the least of which regard the new configuration of the frontiers. There were whole provinces, or, at any rate, large regions which had been under Central European authority before the war and now came under Soviet jurisdiction; this, of course, entailed a break in tradition, not only from the research point of view, but also isolation, which became more pronounced with the passage of time. The establishment of communist regimes very seriously impaired scientific research in general, and given the hostility it encouraged vis-à-vis Western Europe, whose research traditions were not affected by the War, the free circulation of information was truncated in most serious ways. The methodology imposed, based on historical and dialectical materialism, involved a single set of theoretical models applicable for interpretations, in social sciences especially. In the first couple of decades, therefore, Sovietization was the outstanding characteristic, at its most intense in the first years of the period 1946–1966. The consequence of putting such ideological pressure on research was that interpretations became far-fetched and archaeological research results were forced incessantly to provide new arguments in favor of the Marxist and Leninist theses.

At a cursory look, the large number of finds gives the deceitful impression that there existed a propitious climate for archaeological research. However, one should not overlook the fact that the excavations at the time were boosted by the so-called socialist industrialization or by the would-be fully intensive agriculture, whose foremost effect was the destruction of some archaeological sites. Between 1946 and 1966, 253 (23.16%) new finds were reported which could be attributed to the Bronze Age. More than half of these were the outcome of systematic excavations (129 = 50.98%); salvage excavations and surveys (33 = 13.04%, 15 = 6.32 % respectively) must be added. Over a quarter of these were random finds (60 = 23.71%) and little more than a dozen (16 = 5.12%) were the result of surface surveys. Not infrequently, we are here dealing with older excavations resumed in sites of primary importance, such as those of Sărata Monteoru or Cârna, not to mention other similar cases. As regards the context of these finds, the large number of cemeteries is worth noting (98 = 38.73%) as well as the numerous groups of graves (95 = 37.54%); together they amount to more than half of the total number of finds in this category. Not a few isolated graves were also found, either as random finds or as part of different objectives of research (54 = 21.34%). It is obvious that in spite of the difficulties of all kinds, the documentary basis increased substantially between 1946 and 1966, both from a quantitative and from a qualitative perspective, all the more so as intense research was aimed now at settlements

belonging to the Bronze Age, and consequently numerous, important contributions were made to scientifically describing and understanding them.

The 234 new funerary finds of the Bronze Age from the period between 1946 and 1966 are not uniformly situated in space. It can be noticed that these finds are concentrated in particular areas – which is due to the connections existing between research sites and industrial projects or real estate improvements. But the large number of research sites resulted mainly in the wider knowledge of the period, as even previously unknown or less well documented groups were identified.

In this period, several funerary objects, then attributed to the “ochre burial” group were researched. In Basarabia, where such monuments were researched predominantly, they were located at Borisăuca/Borisovca, Bolgrad, Glubokoe, Neruşaj and Valea Perjei. In Moldova, mention should be made of the similar sites at Corlăteni, Glăvăneştii Vechi, Holboca, Larga Jijia, Stoicani, Şuletea and especially Valea Lupului. In Dobruđa we can note the finds at Baia, where in fact previous excavations were resumed, and those at Hârşova and Piatra Frecăţei, and in Muntenia, the barrow at Gherăseni and the exemplarily excavated barrow at Smeeni. In Oltenia, the barrows at Pleniţa were studied, these being resumed excavations, as well as at Verbiţa. Also in Oltenia, in the northern area, excavations on the barrows of Milostea were recorded, which were somewhat unusual in character. In Bulgaria the burial mounds of Kavarna, Placidol II and Tărnava were excavated during this period, and in Serbia, the barrow of Vojlovica. In Transylvania a salvage excavation was made on a barrow of this kind, at Câmpia Turzii in 1963 (excavations were subsequently resumed here), while in Hungary barrows situated in the vicinity of Balmasújváros and Nagyhegyes were excavated; in 1966 excavations started in the field of barrows near Ketegyháza. As regards these excavations, their attribution followed a fixed pattern, that of the “ochre graves”, and, in the absence of relevant inventories, the only differentiations were made in accordance with the type of pit. Subsequently, however, after the definition of the Mnogovalikovaja pottery group for the Middle Bronze Age, representative for the Ukraine and Russia, many of the funerary finds on the burial mounds of Basarabia and of Moldova, came to be attributed to this group, though not always rightfully.... On the other hand, the ochre burial mound group was relegated to the beginning of the Bronze Age, so all these graves were considered roughly to predate the classical Bronze Age cultures in the Lower Danube Basin. This is also the period when excavations started at the great necropolis of Brăiliţa with over 250 graves seemingly ranging in time from the beginnings of the Bronze Age to its middle period. In 1955 a random find was reported at Piatra Neamţ: a triple burial grave; judging by the cist that housed the skeletons, it was attributed to the Globular Amphorae period. Two years later, in 1957, at Dolheştii Mari a group of similar graves was unearthed, which opened the way for researching

these monuments; there followed similar finds at Băcești, Bârgăoani, Calu and Șerbești.

To the south-west of the area in question a number of sites stand out, such as those at Belegiș, Belgrad-Rospi Cuprija and -Karaburma, Bobda, Cruceni, Ieandza and Oreșac, which contain numerous graves that were attributed later to the Cruceni-Belegiș group. All along the Danube excavations of sites belonging to the Gârla Mare group also continued at Korbovo, Moldova Veche, Oreșac, Surčin; they accompanied the Cârna/Dunăreni excavations resumed in 1955. At the confluence of the rivers Tisza and Mureș, intense research was conducted in the Mokrin and Battonya cemeteries, the excavations of the latter cemetery beginning now and both of the excavations also continuing after 1966. For the Otomani-Füzesabony group, the cemeteries of Gelej and Tiszafüred, both in Hungary, were excavated; in Slovakia, the Streda nad Bodrogom cemetery was excavated, and in Transylvania, the one at Pir, as well as the grave groups of Berea (Otomani), or those which are situated in the Sălacea and Tîream settlements; to these can be added several isolated finds which can nevertheless be regarded together with those researched in the earlier period, and which can be seen to provide a solid working-basis for the burials of this important Bronze Age culture. Originally it was to Otomani I that the cemetery of Ciumești was attributed. We should also mention in the West and South-West the great cemetery at Tapé consisting of 600 graves, and the cemeteries of Idoš and Mezöcsát, attributed to the Tumular Grave group. In Transylvania, a number of cemeteries and burial groups belonging to the Wietenberg culture were excavated, for example those at Bistrița and Iernut and the bi-ritual cemetery at Sibîșeni; isolated graves were excavated as well, such as those at Archiud, Laslea or Giurtelecu Șimleului. For the Monteoru culture, we can note, in this period, the continuation of research in the cemeteries surrounding the eponymous settlement; a complex ritual object was also discovered at the point known as *Poiana Scorșului*, which had a special character and, although only partially researched, was considered to act as a "funerary pyre". This period also sees the beginning of the excavations of what was to turn, in the course of time, into the most widespread cemetery of the Monteoru group, that at Căndești, in the region of the Carpathian Curve. To the North-West, Medieșu Aurit – *Togul lui Schweitzer* was excavated, which belonged to the Suciude Sus culture. For the Noua culture the excavations conducted in the great cemetery at Trușești are to be noted, and subsequently in the cemetery at Doina, the first excavations in the area, then the excavations at Hilișeu-Crișan, Holboca and Proboata in Moldova, while in Basarabia the excavations at Bădragii Vechi, and in Transylvania those at Morești and Teiuș are remarkable – all of which should be associated with several other groups of two to three graves or isolated funerary finds.

The results of the research conducted in this period were communicated by reports, not too detailed as a rule. The most outstanding are the reported excavations at

Sărata Monteoru which remained for a long time the sole source of information about this important archaeological site. Some of the skeletons found at Sărata Monteoru and the skeletons of the Poiana cemetery served as objects for an anthropological study whose utility is undeniable. This is also the time when the knowledge about the funerary practices at the end of the Middle Bronze Age was completed by the publication of the cemetery of Balintești-Cioinagi, attributed to the Monteoru culture by the archaeologists who discovered it, while other specialists consider it to belong to the Noua culture; and this knowledge was also enriched by the publication of some more graves from the Poiana settlement. The not too numerous reports about the Verbicioara excavations are also very important, and were followed by a study about this culture, which was identified no earlier than 1949; their importance rests on the fact that they stress the scarcity of the funerary finds which belong to this group, and show it to be insufficiently defined. The excavations in Oltenia were presented in a number of reports about finds of the Gârla Mare type, which were completed by the presentation of the cemetery at Klicevac, in Serbia. However, the main contribution to the knowledge about the funerary practices of the Gârla Mare culture remains V. Dumitrescu's monograph, presenting the now well-known cemetery of Cârna. The cist graves belonging to the Globular Amphorae culture, which were unearthed in northern Moldova, were presented in a number of succinct reports followed by a detailed study that discussed these monuments for the first time in the context of Romanian archaeology.

Some studies issued in this period are very important for understanding the funerary practices of cultural groups or widespread regions. I would like to commend first Olga Krivcova-Grakova's synthesis dedicated to the barrow burials on the north Pontic steppes for ordering an impressive number of older finds. Next, the research of numerous barrows from the Ukraine or southern Russia still offers a starting point today for studying the barrows on the north Pontic steppes, all the more so as the number of barrows investigated in the regions mentioned increases continuously, by comparison with the area in the immediate neighborhood of the Danube, where the excavations on barrows are still insufficient. For the archaeological area of Romania, this period includes a number of studies concerning the older barrow finds, of which we would like to mention the contributions of M. Petrescu-Dâmbovița, V. Zirra, D. V. Rosetti and the excavation reports for the sites at Stoicani, Valea Lupului and Smeeni; all of these laid the foundations of later research or brought to light entirely new data regarding this category of funerary monuments. It is a great pity that the important cemetery at Brăilița, dated to the beginning of the Bronze Age, has remained known as yet only through two rather cursory reports in spite of its being studied in the post-war years. One valuable contribution from the same period is A. C. Florescu's synthesis about the Noua culture, discussing the entire

documentation corpus for this Late Bronze Age culture. The year 1966 saw the appearance of the monograph on another culture from the Bronze Age, V. Leahu's, dedicated to the Tei culture. Unfortunately, the state of the documentation did not permit the author to present more than a summary discussion about some of the graves considered to belong to the Tei culture – Puieni, Baldovinești, Ploiești-Triaj and Brazi. For the funerary Bronze Age finds in Serbia, M. Garašanin's synthesis holds pride of place while discussing, though succinctly, the finds at Belotic and Bela Crkva, the Gârla Mare graves at Dubovac and the grave with a miniature clay wagon of Dupljaja, as well as other finds that belong to some as yet insufficiently identified or defined groups researched at the time. Now also the first report about the excavations in the cemetery at Belegiš was published. As regards the research documenting the Bronze Age burials in Transylvania we must mention the reports about the cemeteries of Pir, Bistrița, Teiuș and Morești, which put into circulation finds of the Otomani, Wietenberg and Noua types, thus increasing considerably the documentation about the funerary practices of these groups. In fact, in 1960 the important cemetery Streda nad Bodrogom of Slovakia, which belonged to the Otomani culture was also published. As regards the Bronze Age burials in Hungary, I. Boná's study should be mentioned, which contributed some well published cemeteries, in addition to knowledge about the Pitvaros group (which marks the beginning stage of the Periam-Pecica culture), and the Somogyvár-Vinkovci and Nagyrév groups.

The large number of excavation reports of varying lengths can only be regarded as satisfactory if we are content to look at things hastily. In spite of the evident importance of the funerary finds, the direct excavation reports were deficient in really essential elements. First of all there existed no layout plans of the cemeteries, in so far as they were researched, and it even happened that some burials were just mentioned in the text, with no drawings and insufficient descriptions of the graves. All these pointed to a deficiency in methodology which affected the research as a whole. This is all the more regrettable as many of the cursory reports published between 1945 and 1966 have remained, to date, the only sources available, in spite of the pretentious interpretations forwarded, which were not entirely absent. The exceptions to mention are the monographic reports, such as those for the cemeteries of Cârna, Streda nad Bodrogom, Bistrița and a few others, while for the groups like Monteoru or Noua it was necessary to wait a considerably longer time before getting any complete reports. With a very few exceptions the treatment of the burials' aspect was influenced by the need to make periodizations of the already-known cultural groups; consequently there were only timid efforts to understand the funerary phenomenon itself. In fact, given the pretense of marxist theory to be alone in possession of the keys to knowledge in all prehistoric matters, it was hard to embark upon research, always likely to contradict the sacrosanct values of the time. From the point of view of interpretation, fixed

keys, like Gorodtstov's, for example, still reigned supreme, while the schemata used for establishing cultural and chronological frames were becoming more and more outdated. But in spite of all the shortcomings of publications, the increase in published documentation remains a fact and it gave impetus to the research of the funerary monuments of the Bronze Age, and not only these.

Methodologically, U. Fischer's synthesis occupies a place apart. While concentrating on the region of Central Germany, Fisher's study gave extensive attention to the funerary finds of the cultural groups that held the attention of researchers at that time, namely the Late Neolithic cultural groups or those belonging to the Early Bronze Age, including the Globular Amphorae culture, Aunjetitz, the Bell Beaker Culture, the various Corded Ware groups etc. For each of the groups, funerary finds are discussed in connection with the area they occupy, the evolution in time of the respective group, the internal and external funerary structure, the treatment of the corpses and the way they were laid out in the graves, giving special attention to the grave variants and types (single, double and collective graves), and also focusing on the inventories, on the relationship with the anthropological diagnosis, and including a brief excursus regarding funerary sociological issues and discussing the so-called princely graves (Fürstengräber). Consequently, U. Fischer's book can justly be considered one of the first studies done with a solid methodology and dealing with the funerary practices, even though it did not come to public attention immediately and its research lines were not followed. As regards the general orientation towards chronological interpretations, but not only in this area, one study that had considerable influence was R. Hachmann's, which constituted the source of inspiration for numerous periodizations and interpretations of the phenomena concerning the Bronze Age in the area under consideration here – especially in the associations this study made with the Mycenaean civilization. The publication in 1960 of *Istoria României (The History of Romania)* provided a series of specifications regarding the Bronze Age in the Romanian archaeological area; the book employed clear terms in a threefold periodization that took the Glina phenomenon to mark the beginning of the Bronze Age and the evolution of the Noua group as its end. As regards the interval between the end of the Chalcolithic Age and the beginning of the Bronze Age, "a transition period" was seen to have existed, marked mainly by the manifestations of the Coțofeni culture. This model was used on a large scale in Romanian archaeology, although there were different models in the neighboring areas, sometimes differing even in essential aspects connected with the chronology proposed. It was within the frame of this synthetic treatment of the Bronze Age in Romania, in accordance with the state of archaeological research in the mid 20th century, that the funerary practices of this period were presented for the first time, offering some more richly nuanced considerations in addition. The cemeteries' tribal character

was mentioned and they were seen to be situated near settlements *"being consequently the concrete expression of settlements that belonged to the living and existing side by side with those of the dead in their dwelling-places, which maintained, thereby, an uninterrupted stream of human life."* The concern for the departed ones, in principle connected with either the intention of eliciting a favorable attitude from them or the fear of their "hostility", was seen to be a determining factor for some ritual practices, for example the depositing of oblations, or, by contrast, the maiming of corpses which were also laid under boulder piles. We should note that the practice of burying corpses in barrows disappears in the course of the Bronze Age, being retained as a funerary rite connected only with the pastoral mode of life among the eastern steppe populations dwelling between the Rivers Prut and Volga. Special attention was given to the appearance of cremation, whose significance was put in relation to a different view of the relationships between the material appearance of the human being and its less material part. The moment when cremation made its way into the funerary landscape was also discussed by citing the grave of *Cârna-Măgura Tomii*, which was attributed to the Coțofeni culture and seen as one of the first examples of the adoption of this practice.

For the period between 1967 and 1989, it is more difficult to give precise quantifications of the funerary finds of the Bronze Age. To a large extent, these were the result of continuing excavations which had begun earlier. We could advance 457 as a precise number. Starting from here and maintaining due reservations, it can be noted that the majority of finds were made as part of systematic excavations (265 = 57.98%), followed by salvage excavations (64 = 14.00%) and trial digs (14 = 3.06%), also by random finds (67 = 14.66%) and finds resulting from surface surveys (47 = 10.28%), which come to represent barely one quarter of the excavations. The large number of systematic research projects is due to the continuous consolidation of the institutional network consisting of museums, and specialized academic departments, which increased the number of specialists. But it is fair to note that this is the period of the climax of national-communism, which, though it disappeared briskly as a political regime at the end of this period, has unfortunately disseminated many of its commandments regarding historical or archaeological research in damaging ways up to the present. The majority of specialists did not adhere to what the communist party documents decreed, but one cannot overlook the ideological pressure, the isolation from the West and the consequent autistic character of the research. One expression of the national-communist pressure to search for a millennial national identity, which also resulted in Romania's distancing from the USSR, was the establishment, by presidential decree No 256 of July 6th 1979, of the Institute of Thracology which, in the course of time, turned into a forum for the downright passionate promoters of unconditional Thracianism. From this moment onwards, by ignoring the fact that the Indo-

European issue was a linguistic one and that archaeology does not have the necessary instruments for dealing with it and is simply doomed to failure, the importance of the so-called "Indo-Europeanization" was exaggerated; allegedly, Indo-Europeanization began as early as the Neolithic Age, causing the archaeological cultures of the Bronze Age in Romania and in the immediately neighboring regions to be regarded as Thracian, although no language "monuments" to attest it have as yet been found. The considerable quantity of systematic research brought about a corresponding qualitative increase in the number of sources regarding the funerary customs of the Bronze Age. About three quarters of the funerary finds belong to cemeteries (156 = 34.13%) or to groups of graves (190 = 41.57.05%); while the isolated graves represent barely another quarter (100 = 21.18%), and the number of uncertain finds is utterly negligible. The excavations on the Basarabian barrows were extremely numerous, for example those at Balaban, Bogatœ, Cimișlia, Cazaclia, Ostrovnœ and Vinogradovka, which contained also burials that belonged to the newly defined *Mnogovalikovaja* group in addition to the red ochre graves that were identified. In Dobrudja the most important mounds were those at Chilia Veche, Mihai Bravu, Murighiol/Independența and Nalbant, where excavations led to the identification of graves that belong to the "Bugeac variant" of the Yamnaya culture. In Moldova the barrows of Erbiceni and Fâlcu were excavated, and in Muntenia those of Vitânești and Sândulița. In southern Dobrudja there were excavations at Belogradec, Plačidol I, Poručik Gešanovo and Žeglarci-Orleak; these should be added to the older excavations from the western Black Sea region and from today's northern Bulgaria. The finds from the barrows at Mokrin, Novi Knezevac and Perlez, in the Serbian Banat region, were also attributed to the "ochre burials" group; in the Hungarian Puszta/Plain, apart from the continuation of the Ketegyhaza excavations, research work was begun on other funerary mounds at Püspökladány. The excavations at Orsoja also belong to this period, and yielded the most wide spaced cemetery of the Gârla Mare group. In Banat two cinerary burial sites were unearthed at this time, one at Liubcova, and the second at Ticvaniu Mare. As regards the former, it remained virtually unresearched since only one grave, whose inventory included several fragmentary metal parts, was excavated, which is why it came to be thought of as the grave pertaining to a metallurgical "master-craftsman", attributed to the Gârla Mare culture.

As regards the publication of funerary finds from the period 1967–1989, there appeared numerous reports, detailed in varying degrees. The two cemeteries of the Bronze Age from Zimnicea, published by A. D. Alexandrescu, should be mentioned. In Transylvania the publication of the cemeteries at Archiud, Deva, Morești and Târnava contributed to completing the knowledge about the funerary practices of the communities of the Noua culture. One important contribution was the publication of cemeteries No. 3 and 4 at Sărata Monteoru.

Unfortunately, for the documentation of the Căndești cemetery only studies with partial themes appeared, sometimes presented in an extremely confused way and accompanied by a general report whose only discernible attribute is its being general. The results of the research conducted on the important barrow cemetery at Lăpuș were made public in a study whose circulation was limited, which did not prevent it from making directly available very pertinent data for the extremely important understanding of the funerary practices characteristic of the Suci de Sus communities. Mention should be made of the report on the excavations on the barrows at Cotârgaci, in northern Moldova, which signaled a series of particularities for burials that belonged to several periods of the Bronze Age. Some of the most important excavation reports of this period are the report on the Ciumești cemetery and on the funerary finds in the area around Carei, as well as the report dedicated, though only partially, to the Cruceni necropolis. For Basarabia, V. A. Dergačev's studies must be cited as useful for the understanding of the funerary phenomenon, though they represent rather uneven presentations, yet having the merit that they make available the data related to the excavations on the east bank of the River Prut, some of which are traceable to the time of the Czars' rule. For the region of east Hungary, we should mention the ample reports about the cemeteries at Pusztaszikszó, Tiszafüred and Gelej, which belonged to the Füzesabony/Otomani cultures, as well as the report about the Battonya cemetery that belonged to the Periam-Pecica culture. In this period Serbian archaeologists published the important cemetery at Mokrin and partially the Ostojicevo cemetery, which were presented in a cursory manner and belonged to the same cultural group, and they published other data especially about the barrows attributed to the "ochre burial" group; last but not least, the cemetery of Belegiš, at Beograd-Karaburma, was published now, which permitted an extremely important archaeological group to be identified. The same period is responsible for the publication of the materials from Orsoja, on the east bank of the Danube – presented for publication in completely unsatisfactory conditions, devoid of minimal graphical documentation, and with mixed-up inventories, which makes the site virtually unusable.

Beside the excavation reports, in the 1967–1989 period there appeared a series of important methodological publications concerning the study of funerary practices. Lewis Binford's already famous study is the first in the series, but did not appear out of nowhere. The preoccupation of the American and British scholars for going beyond the strictly archaeological material was, of course, older, the fruit of serious cultural anthropological studies existing in this tradition. In a longer series of articles, Binford tackled the issue of the funerary practices by corroborating the archaeological observations obtained on site with statistics and sociological studies as well as with ethnological parallels. Several other specialists followed in the path of Binford's study, some of them discovering new potentialities in the sociologically

geared research. There is no use entering here a theoretical discussion, in the complete absence of ethnological data and given the fact that the order of the archaeological phenomena was not yet sufficiently established by means of direct materials, thus being, on the contrary, superfluous. In 1967 the study by P. Ucko, unfortunately scarcely noted at the time, was published. While drawing attention to the abuse inherent in comparisons with ethnological data, it cited a multitude of facts recorded by ethnographers, which proved the versatility of human behavior, including funerary behavior – if there was a need for proving such versatility at all. Setting out from the sociological fold in examining cemeteries, many of the Anglo-American authors managed to create a methodological frame targeted at the study of systems and employing statistical procedures as their analytical technique. Unfortunately, on the European Continent, there was no aftermath to the Anglo-American studies. The methodology outlined in the 1950s by U. Fischer was followed by A. Häusler both in papers that set out to study the ochre burials on the north Pontic steppes and in other studies dedicated to prehistoric funerary practices. One valuable contribution from the methodological point of view and indebted to the lines of research on the Bronze Age funerary phenomenon is Margarita Primas's study; using as its starting point the directions of research established by Fisher, her work managed to sketch out the funerary standards for the main cultural groups of the Early Bronze Age in Central Europe, and established the relationships between the sex and age groups and the funerary structures, inventories and lay-out of the corpses. It is only at the end of the period in focus that we can talk of paleosociologic preoccupations, of reconsidered methods, especially of the very popular "horizontal stratigraphy" of cemeteries. Actually, for the region in question, the interest in the chronological ordering, primarily of the cemeteries, was predominant though it was conducted at the expense of structural studies that would have revealed paleosociologic data. N. Kalicz's and I. Boná's efforts are especially commendable in this respect: they managed to offer hypotheses regarding the succession of burials, while providing fewer explanations about the structure of the communities buried there. In Romania, S. Morintz's book dedicated to the Middle Bronze Age in the region between the Carpathians and the Balkans carried more weight; referring to finds made beyond the frontiers of present Romania, Morintz discussed Hungarian, Serbian, Bulgarian and Basarabian excavations, and it aimed at being "an attentive, sufficiently detailed analysis for researching the issue of the Thracians' origins", following "the entire historical evolution, from the beginning of the Middle Bronze Age (i.e., the 17th century B.C) to the middle period of the First Iron Age (the 7th c. BC)". Indebted to the research tradition of that time as regards possibilities of documentation, the author only managed to draw up a partial repertoire of the main groups/cultures of the Middle and End of the Bronze

Age, producing a study whose comments were based on the then known ceramic material and on the conclusions of the specialists of the day. The only novelties worth reporting are its reference to the "area between the Carpathians and the Balkans" and a *sui generis* chronology which divided the Bronze Age into the early period, between 2000 and 1700 BC, the middle period, spreading from 1700 to 1350/1300 BC (with a first part of the middle period, between 1700 and 1500 and the second part of the middle period between 1500 to 1350/1300) and the late period between 1350/1300 and 1200/1100 BC; this was not accompanied by any rigorous argumentative line on the periodization of the Gârla Mare culture, supporting the periodization only by R. Hachmann's observations and by the attempt to define the Coslogeni "culture", which was considered to have eastern origins, just like the Noua and Sabatinovka groups. Funerary practices were only dealt with even partially, if we do not accept a division into chronological horizons of the barrow burials considered to belong to a population of eastern origin. Another contribution dedicated to the Bronze Age, in which burials were taken into consideration but without discussing the funerary practices *per se*, was T. Bader's research in north-western Transylvania. However, perhaps the best example of the attempt at a chronological ordering of cemeteries is to be found in the polemic between R. Hachmann and B. Hänsel about the chronological ordering of the Cârna cemetery. While the former, in a small-scale review of the investigations made, tried to sketch the order of the burials by studying the planimetric distribution of some decorative motifs within the Cârna cemetery, the latter resorted to a more complex procedure, analyzing the combinations of types and reaching different conclusions; he came to reject Hachmann's interpretation, justly drawing attention to the fact that the Cârna cemetery was probably organized into ethnic groups and did not permit proving a linear evolution in time. T. Soroceanu tried a similar analysis to R. Hachmann's for the Mokrin cemetery, arriving at successive burial stages which were later contested. A. Oancea followed the same procedure for the analysis of the Pietroasa Mică cemetery in the region of the Carpathian Curve and ended up with similarly artificial results, both authors erring by omitting the relationship between the inventories and the sex/age groups and by nourishing their obsession with a possible linear evolution for prehistoric cemeteries. Nevertheless, these contributions can be commended for their attempt to leave behind the strict, narrow pattern of chronological orderings, which work on summarily defined burial horizons in trying to provide answers to the usual questions raised incessantly by the mass of archaeological material.

In 1979 I. Ecsedy published his book dedicated to the Yamnaya burials of Eastern Hungary. The author stressed his excavation in the kurgan field near Kétegyháza, but added a new repertoire with all the kurgan burials of Yamnaya then known to the east of the Tisza, including the grave at Csongrád-Kettőshalom,

which was similar to the cemetery at Decea Mureșului. The author took pains to discuss the issues related to funerary structures, to the corpse lay-out modalities, to the funerary inventories and to the presence of the red ochre, and the result is outstanding. A similarly remarkable enterprise is E. Jarovoj's attempt to complete, with improved documentation, the older observations made by Häusler, even though he sometimes resorted to rudimentary statistical procedures, which I would venture to call "stuff-in-stock procedures", and which led him to place the information collected in an excessive hierarchy, preventing him from seeing the forest behind the trees He focused on the type of burial, which for him meant signaling the general layout of the corpses, the position of the limbs, their orientation, the kind of pit, the existence of fixtures, for example wooden covers, etc. He discussed inventory categories such as pottery, weapons, tools and dress items. The fact that the anthropological determinations, few though they may have been at the time, were overlooked limited the possibilities of the analysis. The author exaggerated in paying attention to the position of the limbs, striving to identify types of positions in which the deceased were placed and this led him to finding no less than 60 variants. The validity of this "typology" was illustrated by percentages of 0.1, 0.2 and 0.5, which corresponded to groups of 1 – 7 graves in a total of 1,000 burials, namely to completely insignificant "variants", or, statistically, non-existent variants. As regards the rules for the graves orientation, Jarovoj starts from a general analysis of the groups that he isolated in this way, omitting the possibility for each barrow to have had its own orientation system with regard to the depositing of the corpses in the grave – which would make the overall view practically irrelevant. Moreover, the diagrams provided allowed observing the disposition of the study material into opposed groups, which would seem to indicate in these cases too the principle of the bipolar and complementary disposition, and could have been proved valid if it had been possible to examine this issue by means of anthropological diagnoses as well. Among the main shortcomings to note is the fact that the relationship between the modalities of putting the dead bodies in place and the categories of inventories was not examined, not taking into consideration the sex/age groups either. Another limitation comes from the relatively small area considered. The so-called "Yamnaya" burials were spread over an exceptionally wide area, allowing the identification of general characteristics alongside regional ones. Moreover, the very notion of a Yamnaya culture can hardly be taken into consideration nowadays, when we know that there existed, rather, a sort of funerary fashion common to several groups. This work, however, being one of the few of its kind, succeeded in bringing to the fore the variability of the funerary rite in the so-called Yamnaya burials. There are two further studies of comparable importance which present in detail the barrow burials to the south of the Danube. The first of them is I. Panayotov's which presents the funerary finds belonging to the "Yamnaya

culture" in Bulgaria. In this study all the funerary finds belonging to the Yamnaya group from the south of the Danube known up to that moment were presented; the study was complete with details regarding the funerary structures, the layout of the corpses, inventories, and anthropological diagnoses, wherever applicable. The most important of them were those at Tărnava and Plačidol I, which also provided two very important ^{14}C determinations. At most, the author could be criticized for his superficiality in the research proper, for his sometimes slovenly, hasty lay-out drawings of barrows. But it is worth mentioning that Panayotov strove to present all these finds, sometimes even the less clear ones, for example those of Belogradec, Hărlec and Smolnica. The second study, signed by G. Kitov, I. Panayotov and P. Pavlov, presented the barrow cemetery at Goran-Slatina apparently in an almost monographic way. Mention should be made of A. Bonev's book that contained a number of specifications about the cemetery at Orsoja and discussed the inventories of these graves in relation to the Aegean world.

In response to a generally increasing demand for archeological finds to be recorded, archaeological repertoires appeared in this period for the counties of Botoșani and Iași, both of which were drawn up in accordance with methodological rules that made scientifically known some less spectacular, but not always less important, finds.

The last period considered is the one between 1990 and 2000. The interval is far too short, but making this differentiation is necessary because of the political changes after the year 1989 which have had and will have influence over future research. One change comes from the institutional restructuration that gradually led to the elimination of the Soviet kind of system and its replacement by "make-shift" arrangements, another change is represented by the massive circulation of information, all these being unfortunately associated with distortions of the financial resources. A further differentiating factor is the change of mentality that appeared as a result of people's freedom to circulate; this was a change likely to bring about a new attitude to the special aspects of archaeology, among which the study of funerary practices. However, there is a price to be paid too: the excessive theoretical tendency that makes its practitioners (enthusiastic beginners or people inclined to theory as a species of neo-imposture) liable to lose sight of the forest because of the trees.

Fifty-six funerary finds were reported between 1990 and 1996, thirty-three of which came from systematic excavations, some of them being continuations of earlier archaeological activity, one being a salvage excavation and seven being surface surveys or random finds. As regards the context, there were nineteen cemeteries, twenty grave groups, sixteen isolated graves and only one of them was an uncommon find. The research in the Ampoița cemetery was very significant as it provided precise information about the barrow burials in Romania's western Carpathians; these permitted understanding some older finds. The excavations at

Crasnaleuca were very important for understanding the Noua group burial practices. The triple burial grave discovered at Năeni-Zănoaga, near a Monteoru settlement is also worth noting. Further finds to be mentioned are the incineration cemetery at Cârna – *Ostrovogania* consisting of sixty-nine tombs which primarily belonged to the Gârla Mare culture; to them should be added the new cemetery identified on the south banks of the Bistreț lake, which is still being excavated, in the area of the Plosca village, increasing the number of the Gârla Mare burials in the Bistreț region to 250.

Some studies of real significance for the understanding of the Bronze Age funerary phenomenon came out after 1991. The first of these is the excellent repertoire of the Noua culture authored by A. C. Florescu. The author gathered all the information regarding the Noua group, which he had collected since 1970, among these are 40 funerary discoveries and more random finds, with ceramic material more or less legitimately supposed to come from dilapidated graves. At the same time, in the author's opinion, the cemeteries at Căbești, Balintestii-Cioinagi and Săbăoani belong to the Noua culture, just as the entire "zol'niki" found at Gârbovăț, while some of the graves at Baldovinești, Bogonos, Brăilița, Glăvăneștii Vechi, Hamangia, Holboca, Iacobenii, Stoicani, Vârghiș-Crăciunești and Zorleni are attributed to the Srubno-Hvalinsk group, which is considered to have participated as one of the main components to the constitution of the Noua culture. In 1993 M. Gumă published his book dedicated predominantly to the Iron Age, which was relevant because in it the author also presented a series of funerary discoveries dating from the end of the Bronze Age or from the beginning of the Iron Age, such as the "craftsman's" grave at Liubcova and the incineration burial at Ticvanu Mare. For the Transylvanian Bronze Age we have Andrițoiu's synthetic presentation. It can be remarked that the author included the barrow graves found in the Western Carpathians in the newly identified "Șoimuș cultural group", although the settlements which belong to this group are situated in another area. In short Andrițoiu also discussed the funerary finds attributed to the Wietenberg, Otomani and Noua groups of south-Western Transylvania. The 33 Wietenberg burials known to exist in 1994 were studied in detail by N. Boroffka, who divided them into categories and demonstrated a funerary practice characterized by a large number of isolated graves or by graves situated in the perimeter of settlements as well as by small number of cemeteries, which were not as a rule too widespread. The Wietenberg funerary behavior was compared by the author with the funerary practices of the other Bronze Age groups of finds between the rivers Tisza and Dniester. A further important contribution for the Transylvanian region is H. Ciugudean's. Unlike other authors and resting upon investigations of his own, he isolated in the area of the Western Carpathians the Livezile group, which was characterized by burials in mounds with mantles made of stones. If the Livezile group lent itself more easily to specifications about its funerary custom because of the

great number of graves which could be researched, in the Copăceni, Șoimuș and especially the Iernut group, things fare less well since no funerary finds have been reported as yet in the last of the series. To complete the knowledge about the Wietenberg funerary practices, I. Paul's contribution can be singled out for publishing the important bi-ritual cemetery at Sibișeni, as well as a series of reports that introduced in the scientific circuit new funerary finds. We must mention here the remarkable re-publication, in accordance with the latest requirements, of the Füzesabony graves at Hernádkak and Megyaszó, which we owe to E. Schalk, and Neugebauer's synthesis of the data regarding the Austrian Bronze Age referring at length to the cemeteries of the Unterwölbling group. The Bronze Age burials in Transylvania's south-eastern corner were briefly discussed by Zs. Kékédy Székely who stressed the cemetery at Brăduț. Ch. Schuster tried to discuss the funerary finds in a limited area of Muntenia in 1997 but did not get too far because of the scarcity of the finds. A number of cist graves in the Muscel zone were discussed more amply by referring to older excavations. The last two studies mentioned have the artificial fragmentation of the research space in common and consequently they precluded any more pertinent discussions about such an important phenomenon as the funerary custom. Another limit is the outdated chronological system adopted, the mentioned "transition period", which is what prevented the two authors, just as H. Ciugudeanu and I. Andrițoiu, from explaining the way cultural groups were constituted in the Early Bronze Age.

For the eastern region, Dergačev and Manzura's catalogue for the later Tripol'ye culture burials and the German variant published by Dergačev alone are especially important. The brisk appearance of a very well structured funerary practice is signaled, which is in complete opposition with the documentation corresponding to the former stages of the complex object represented by the Cucuteni and Tripol'ye cultures. The core of this enterprise is represented by the catalogue of 97 funerary finds consisting of isolated graves, groups of graves or graves spread in the Lower Danube basin and as far as the Don River. Many of these finds were not recorded in a satisfactory archaeological way and we can sometimes notice the blatant lack of agreement between the authors of different excavations that belong to various periods, sometimes situated 60 years apart from each other. The later Tripol'ye culture finds were divided into several types – Usatovo, Vihvatini, Gordinești, Serezlievka, Sofievka; further groups were defined in addition to these by considering the pottery found, but for them we have not discovered any burials. V. A. Dergačev's division is not supported, however, by comparisons, albeit cursory, of the material that the graves contained, and the examination of the funerary finds yields an overall configuration of the types which is also questionable. In addition, I consider the inclusion in this class of the Sofievka incineration group very unlikely (which may also include the cemetery at Suceava-Parcul Cetății with

over 100 incineration graves) by referring only to a number of inventory elements that may well have come there as mere contacts among populations with different funerary customs. On the other hand, it is not at all clear whether some of the funerary objects described are flat or mound-shaped. As a matter of fact, Dergačev's "division" into types was criticized by Rassamakin, who proposes a completely different cultural layout corresponding to the respective area and time. The knowledge about the barrow burials in southern Basarabia was completed by yet another of E. Jarovoy's contributions. Some studies by specialists at Chișinău, which introduced syntheses of the Bronze Age research in Basarabia, were published in a recent number of the *Thraco-Dacica* magazine. Funerary finds were emphasized there because they were the main category of archaeological sources for the beginning of the Bronze Age and their number is impressive in the research of the area between the Rivers Prut and Dniester. The publication in an ample report of the barrow necropolis at Sărățeni should also be mentioned as representative for the eastern zone, presenting barrows that date from the Eneolithic groups (Hadgier-Cernavoda I), from the Yamnaya culture and from the Middle as well as the Late Bronze Age. One recent attempt of discussing, from an unexpected point of view, the funerary customs of the Bronze Age in the region to the north of the Danube was due to Alexandra Comșa. The author tried to produce a systematic presentation of the funerary behavioral elements by discussing numerous funerary finds from different contexts. But the fact that she took over in a selective, uncritical way some rather doubtfully documented finds seriously limits her analysis and makes her conclusions unacceptable, if we leave aside the commonplaces that she corroborated.

The publication of the massive excavation report about Sintašta, situated to the east of the Urals, a vast object of the Bronze Age with burials in the vicinity of settlements and impressive inventories, had a very special echo. Apparently, these remote finds from beyond the Ural Range were insignificant for the North-Danubian regions but some of the inventory items can be related to the areas situated to the north of the Black Sea and in the Carpathians. The discovery of war chariots in the Middle Bronze Age tombs situated in the Ural Mountains permitted the identification of some groups of individuals, i.e., male elites, whose social identity was archaeologically expressed in the funerary code by weapons, two-wheel chariots and sacrificed horses. Such equine bone deposits, sometimes even entire horse skeleton, were also reported in other barrow burials, such as those of the Abaševo type and those belonging to the Mnogovalikovaja culture, which lie in the region between the River Don and the Danube mouth. Another important contribution for the area of interest to us here and for the funerary monuments from the north of the Black Sea is E. Sava's book, which studied the Mnogovalikovaja culture and is based mainly on the archaeological information obtained by researching the

graves. The author used 169 funerary finds attributed by him to this group. One first limitation to be signaled, however, comes from the restriction of the research to the region between the Rivers Dniester and Prut, although the mass of this culture was to be found mainly in the Ukraine. The wide expanse of land corresponding to the Mnovalikovaia group raises the question of whether or not the definition of a culture only by means of a ceramic style is justified, and to what extent it is so. Also, we need to note that E. Sava was hasty when he added a number of finds from the Romanian Plain to the Mnovalikovaja group. Some of these could hardly be ascribed to a cultural group that stopped short at the line of the river Prut. E. Sava's contribution remains greatly indebted to traditional, absolutist dating when he places the Mnovalikovaja group in the interval between the 18th and 17th centuries BC. E. Sava's most recent and more interesting contribution, also documents the Noua culture burials, which are remarkable both by their dimensions and from a scientific point of view. This is true in spite of the fact that the study of this author from Chişinău has a number of shortcomings deriving from the importance he attaches to the eastern component of the Noua culture and from its erroneous appreciation of some funerary standard elements. But none of these impair the merits of the study, among which is that it put into circulation a considerable repertoire of burials that enabled the author of this book to produce a complete presentation of the funerary customs present in one group of the Bronze Age to the north of the Danube.

What is still less well understood is H. Peter-Röcher's contribution, which succeeds in drastically censuring the prehistoric cannibalism myth by its ample discussion of archaeological data, based on the use of ethnographical records and written sources. The author also takes advantage of discussing some finds of human skeleton parts, often rather disparate, in open or fortified settlements, often in caves, but without having enough arguments to prove their intentional funerary character. Peter-Röcher's study derives its full justification if we also take into account some researchers' persistent faith in the possibility of documenting anthropophagy for some Bronze Age groups in Central Europe. One cannot leave out from a presentation like this the two-volume monograph dedicated to the funerary finds on the barrows situated at Velika Gruda and Mala Gruda, in the vicinity of the Kotor Golf, on the east coast of the Adriatic. The two volumes bring their own contribution each to the research about the now famous tombs with a special character in Mala Gruda and about the later burials on the same site, offering methodological clarifications about funerary object research on this occasion as well. We can add to the long series of theoretical contributions on the subject of funerary customs J. P. Mohen's ample work, which is less well known in Romania. Starting from the first funerary finds and going as far as the modern age to embrace an extensive area, which includes the Old World and the New World, the author attempted to examine the

relationship between death as a social phenomenon and the human communities that are in a position to respond to it. Using archaeological documents and ethnographic observations, J. P. Mohen stresses the symbolic character of the funerary ceremony, the relationship between the disappearance of individuals, their social rank and the type of response of particular collectivities, which leads to variations in the funerary practices in dependence on the type of social structure.

By a general reckoning, we have over 10,000 burials that come from almost 1,100 finds for the Bronze Age in the region between the Rivers Tisza and Danube via the Black Sea and to the River Dniester. But, as shown previously, these represent a solid, ample documentary basis only at first sight. In reality things are completely different because the number mentioned above appears simply insignificant for the demographic factor in an interval of time covering two millennia. I also have in mind the fact that documentation is patchy both in time and in space, since there are geographical regions or archaeological areas for which the finds are utterly insufficient. While we have 1,233 burials for the sites belonging to the Otomani culture only in the area which interests us, for the Periam-Pecica culture we have 850, for the Belegiš group, 517, while other cultures or groups which are certainly significant and cover remarkable time spans are less well documented in this respect, for instance Monteoru with only 432 known burials and Gârla Mare with just a little over 400. These differences, however, are mainly due to research that covers only limited areas or to insufficiently spread knowledge, since it is obvious that had the Cemeteries No. 1 and 2 of the eponymous locality, Căndeşti, been put into circulation, they would have amounted to a total number of 1,500. However, there are cases when the small number of available burials reflects the content and internal character of a particular group, for example the Schneckenberg finds, with 44 burials or the Kugelamphorenkultur finds in northern Moldova consisting of 93 graves, both of which represented isolated tombs or small groups of tombs. As regards the Wietenberg group, the number of burials discovered is really small, which seems to indicate that it consists of small-scale cemeteries and isolated tombs within the settlement perimeter, or in the vicinity, as a characteristic trait, though only at face value, which certainly made its funerary practices appear as distinct by comparison to other groups of the Bronze Age in the area lying to the north of the Danube. We come against a difficulty in connection with the funerary customs of the Glina and Tei groups, which are spread in quite well-defined areas, but have no ascertained finds for the former, while for the latter we have 20 burials that come from 8 different places, not all of which have been thoroughly put into circulation. In such cases we could even ask ourselves if the existence of these groups is real or if they are figments of the imagination in archaeological studies of pottery. It stands to reason that the comparative analysis is limited from the start in these cases. I have forwarded no numbers for barrow burials. Those researched

in the area in focus here are too few so I decided to extend their examination, in this case only, and to work with a sample of circa 2,200 burials spread in the area from the Hungarian Pusztá/Plain to the Middle Volga region. However, insofar as the funerary barrows are concerned, often the presence of a costume piece or of particular vessels has determined the authors of excavations to make far-fetched cultural, chronological and even ethnical statements about the groups to which they belonged.

The efforts directed to ordering tombs chronologically by overlooking the internal structure aspects and without establishing any standards are not to be blamed only on the people who authored them. Rather, they are the direct expression of a need arising from the amalgamation of cultures, cultural groups, aspects and facies which were as numerous as mushrooms growing in the rainy season, due to excavations made according to subjective criteria mainly and in the absence of any coordination of the research project themes. One of the great problems that arose not long ago and got worse in the period between 1967 and 1989 is the problem of the new groups identified. It can be seen that they spread over areas which are directly proportional with the price of the bus tickets for faring from a county capital to the archaeological site, and they are directly dependent on the personal possibilities of the researchers as regards traveling and gathering documentation, so that the archaeological, scientific interest is intimately connected with tiny human commandments. The result can be assessed when thinking of the Cernavoda I–III, Foltești I–III, Grumăzești, Copăceni, Iernut, Zoltan, Foieni, Roșia, Șoimuș, Odaia Turcului, Năeni-Schneckenberg and Govora-Fundeni groups, and even of the Coslogeni group, and so on. The lack of communication, the existence of “explanatory *panacea*” of the Marxist militant kind, with corollaries in the form of Thracian or Indo-European nationalism, have inspired many investigators who resorted to facile solutions. It goes without saying that excessive fragmentation of the archaeological horizon represents a hindrance for the study of the funerary practices of the Bronze Age. I think the main, though not the sole, causes are zonal limited research, lack of experience and professionalism, exaggeration in using (misunderstood) theoretical models, lack of communication and a historicist trend inherited from the precursors of the 19th century, who were eager to recover state models in accordance with the antique ones. Consequently, numberless “cultural groups” were “born”, which were even devoid of one major feature, the graves. They entered the scientific circuit in the narrowest of areas such as that which was also earlier called “*plasă*” (old Romanian administrative unit), by a more adequate term; this is why any attempt at chorological circumscribing the newly arrived groups often led to stupefying results! Under the circumstances, we have the alternative of accepting the existence of communities spread over reduced areas, with no thoroughly defined habitats, with pottery selected by the

descendants (i.e., ourselves) and with no burials, or else we can examine groups minutely before setting out to oust them, minutely and mercilessly.

This issue becomes all the more serious in what the “ethno-cultural” attribution or “ethno-cultural-linguistic” attribution is concerned, when overlooking the very likely fact that in prehistory the collective mind was entirely different from that of the 20th century! The matter could well be solved by revising some theoretical concepts, among which culture comes the first. The term has been repeatedly explained, “established” and, moreover, it has been used indiscriminately. Its archaeological content has been forgotten and the corresponding limits of the notion have been overlooked so that it has been ascribed an ethnic and/or historical content, with very unpleasant consequences. The term *culture* has been in use in archaeology for long. In the course of time it acquired new meanings and subtexts, so that increasingly more people use it nowadays in order to designate large ethnically or linguistically distinctive collectivities, or both. Leaving aside political and ideological determinations, it is stunning to see specialists who have managed to determine the ethnic or linguistic character of “cultures” and to identify populations, migrations, invasions, and so on, going only by finds such as bones, sherds, tombs and stones, in the absence of any written sources. Mysteries accumulate and acquire absurd dimensions when we count the numberless cultures, cultural aspects and facies, some of them with not few phases and sub-phases, which have appeared in these last decades if we take into consideration just the Bronze Age. Things grow even more complicated when the newcomers in the domain move about, migrate, invade and influence other archaeological areas, while they open up to influences from outside in their turn. The overcharging of the term “culture” has, quite naturally, led it to exhaustion, if not really to downright demise, causing it to enter a state of crisis and leading to the necessity of rendering the term specific by criticizing the kind of significance it was granted in order to relieve the poor notion and bring it back to the plainer, and more honorable, condition of being a term from the professional jargon. But even so a number of unclear things, which are precisely the things conducive to the exaggeration of the notion, cannot be waved aside. There are several definitions for it. Culture is, of course, a term borrowed from the social sciences, where it has different meanings and uses. In the Anglo-Saxon milieu, where prehistoric archaeology is subsumed to cultural anthropology, we can note attempts to define culture from the ethnological perspective and we can cite L. Binford, who considers culture to be the sum of the adaptation processes to which a human community resorts in response to external stimuli (the environment or other human communities) as well as in response to internal stimuli of its own. Talking of the social system, Binford attaches importance to two of its sub-systems primarily, the extra-somatic system, independent of the biological processes, and the subsystem of the functions serving for adapting to the biological and social environment.

Focusing on the artefacts' variability in time, Binford divides material culture *per se* into three sub-classes: the technomic, whose primary function is connected with the unmediated contact with the environment, the socio-technical, whose function is expressed in the frame of social intra- and extra-community relationships and the ideo-technical, which is expressed in the ideological department of the social system. Unlike Binford, European prehistorians have not had access to any direct ethnographic observations, any notes or written sources of different kinds and were therefore in a position to confine their studies to strictly material finds, which were often in a merely partial state of preservation and represented discoveries made on wide areas, but not uniform, which is why their association remains indebted to typological studies. These remains can only be situated in time from a strictly archaeological perspective by charting the stratigraphical reports, which can restrict the possibility of grouping material vestiges. It is easy to forget that the first definitions of archaeological "cultures" were provided unilaterally, resting on limited categories of materials: lithical parts, for the Paleolithic Age or ceramic materials, for other, later "cultures". Wherever possible, other groups of finds, such as settlements, dress items, weapons and tools fashioned from other raw material than stone, and, last but not least, burials were added to these material remains. They could obviously be included in Binford's technomic class in their majority, except for funerary finds, which can be seen to belong to the socio-technical sub-class, even though the emphasis is laid on pottery, in this case too. Consequently, it is more sensible to speak of ceramic groups rather than of cultures, it seems, especially when "new cultural formations" are in question. Also, by observing the same criteria, we should not exclude the possibility of making potentially dramatic revisions of some "cultures" that have a long career behind them. The discovery of graves and even the discovery of widespread cemeteries with several tombs do not automatically trigger the identification of prehistorically deceased people's "spiritual life", which remains an interpretation, and is mainly fuelled by enthusiasm. I would not like to overlook the attempts at providing theoretical explanations of some ampler objects consisting of vestigial material of this kind and I hasten to acknowledge that there are some really interesting interpretations, such as those which come from the so-called New Archaeology; but I consider that for European prehistory the haste in the domain should be replaced by a kind of fearful hesitation, by a downright emotional state which would leave room for skepticism as the scientists' characteristic state of mind. We must remain critical in respect to the notion of archaeological culture in the enterprise represented by this study. Not a few of the funerary discoveries or of the discoveries considered as such situated in the region between the rivers Tisza and Dniester have been "culturally" ascribed on more than superficial grounds, while the dynamic patterns in the evolution and succession of funerary practices has been understood and

used erroneously. This has resulted in considering funerary fashion the feature of an artificially created "culture". For very objective reasons, the notion of *culture* has increasingly become subject to doubt. The numerous cultures of prehistory were defined a long time ago, going by more or less unilateral criteria. In the course of time, with the considerable increase in the archaeological documentation, many of the cultures defined previously, before the 50's mainly, have come to no longer correspond to the objective reality of present research. Examples are numerous. The so-called "transition period from the Neolithic to the Bronze Age" is still an extremely eloquent one. While in 1960, when the first volume of *The History of Romania* was published the transition period appeared to be fully justified as a result of incomplete research, later many of the "cultures" which belonged with it came to be reconsidered due to on-site excavations, or they even simply disappeared. Subsequently, the chronological interval associated with this "period of transition" suffered dramatic changes, both as regards its place in time and space. There is a clear tendency today to exclude this completely hybrid creation and the archaeological phenomena attributed to it have been assimilated to the beginnings of the Bronze Age. "The red ochre burial complex", which was once considered to be a most important phenomenon that documented the advent of pastoralists in the area of the steppes to the north of the Black Sea, cannot be considered unitary today as it used to be more than half a century ago; rather, they constitute a widespread funerary fashion common to several ceramic groups that extend from the Ural to the Rhodopi Mountains and the river Tisza. The term "*Yamnaya package*" has even been recently proposed for denoting a series of features characteristic to this kind of burials. The Monteoru culture, which has long been considered a landmark for the Romanian Bronze Age as a whole, has proved to have too numerous unclear features, especially connected with the way its internal "periodization" was conceived and documented by specialized publications. Having appeared overnight and being supported only by a number of surface surveys which can be seen as merely superficial, the Coslogeni "culture" does not have a precise identity either, and some authors contest its reality altogether. The beginning of the Otomani culture is differently regarded nowadays by comparison with the simplistic perspective corresponding to the time when Phase I was defined. Considered to be representative for the Middle and Late Bronze Age, the Verbicioara culture proves to be a problematic "thing" rather than a culture. And we could offer further examples of this kind.....

It is obvious that until recently there has been no attempt at creating a synthesis about the research of the Bronze Age in the manner proposed by Ion Nestor after 1930. I consequently think that it is preferable to use the term *ceramic group* instead of *culture*, though the total exclusion of the term would create confusion. On the other hand, it would be a good idea to use the term "ceramic group" because this would favor a review of the

typologically established phases and would allow them to be replaced by the term *ceramic style*, which is neutral and could therefore help researchers to refine the rigid periodizations of ceramic groups/cultures. I have presented my views about the funerary finds of the Bronze Age recently, in a rather succinct form, and have proposed determining the chronology by ^{14}C calibration. By and large, very recently many of the shortcomings of works published in the second half of the 20th century have been corrected when taking a stand about the Bronze Age. I have in mind an article written in collaboration by A. Vulpe and M. Petrescu-Dîmbovița, which appeared not long ago. In this study, A. Vulpe discusses the notion of “culture” briefly, opting for its understanding in accordance with L. Binford’s terms, without any artificial ethnically charged meanings attached to it. The vision of the author about the definition and periodization of the Bronze Age is also very important, since the author proposes the middle of the fourth millennium BC as the beginning of the Bronze Age, in correlation with the Aegean Bronze Age. The main funerary finds of the Bronze Age are presented together with the review of the main archaeological phenomena of the Age, though without pointing out the fact that for some groups attested in the text there are no funerary finds. By using most modern literature about recent finds, some of which were completely new, A. Vulpe refers very briefly to the social status represented in deposited material, i.e. in hoards, and in burial features which derive from inventories or from considering the amount of effort spent in building a grave, whether in plane or mound-shaped ones, and, I would like to add, measuring this effort in terms of the social energy spent, which includes the sustained effort to observe the rite’s requirements.

Anthropological analysis represents yet another problematic issue. It is necessary to establish, as precisely as possible, the burials’ age and sex groups, irrespective of the period they belong to, and to clarify the relations between these and the funerary structure elements, since they are likely to produce more than chronological information.

We should stress the fact that the greater number of funerary finds, including those in wide-flung cemeteries, has not benefited of anthropological examination, although there are enough anthropological diagnosis studies. In Romanian archaeology one notices the predilection for “Europoid”, “Dinaric”, “Northern” determinations and so on, which overlook the probably intense mixing of population in prehistoric times. The publication of some anthropological studies about prehistoric bone remains has had practically no echo in the literature in our country, and even less have the internal contradictions inherent to this kind of study reached us. Mention should be made, for the Romanian area, however, of D. Nicolăescu-Plopșor and Wanda Wolski’s general study which attempted to discuss the Otomani, Gârla Mare and Monteoru burials from the perspective of anthropological analysis. Often, the

methodological contradictions of physical anthropology are blatant, maintaining the dilemma between anthropological or archaeological gender.

Palaeontological determination is strictly connected with anthropological research and animal bones, even entire skeletons, are to be found in graves. But there are no in-depth studies about the relationship between the state of these osteological remains and the structure of the tomb, the layout of the body, the inventory categories and the food deposited. Animal burials are not a rarity and their exact function is difficult to understand.

It is almost impossible to make a statistic presentation of the mode in which Bronze Age funerary finds have been published. Most of them were presented in reports of varying length, with not a few instances of unsatisfactory archaeological documentation. We should keep in mind, however, that no cemetery has been or can be investigated in its entirety. Since chronological ordering has prevailed in archaeological research, many details were omitted and this is the reason why practically each of the funerary objects is incomplete and the overall analysis becomes very difficult. Barrow research raises special problems. It often involves wide expanses of land to be researched, that is almost whole fields of barrows, of which only less than 5% have been investigated and the conclusions must, therefore, be regarded warily. Digging barrows with heavy-weight mechanical devices does not appear as a felicitous solution because it causes the loss of important information regarding the levels of the excavations in funerary pits, their structure and, last but not least, the stratigraphy of the entire barrow. On the other hand, given the insufficient funding, it has not been possible to produce thorough research of barrows and barrow-fields from all points of view, which is why the only systematic research of this kind already charted in the Romanian Plain and the Hungarian Pusztá can be held responsible for the false image conveyed about their being just a few. The situation could have been different for the plains situated to the north of the Black Sea if there had not been an overriding tendency to dig with heavyweight mechanical implements, which allowed opportunities to pass... Still, the great number of excavated barrows offers a good enough sample for an overall view. However, we have no observations enabling us to make connections between cemeteries and settlements, given that the mere proximity in space is not, in itself, conducive to relevant answers, though, on the other hand, we should not forget that no settlements which could be placed in relation to the barrow groups are known in the Romanian Plains or the Hungarian Pusztá.

The majority of research projects still support the idea of the cemeteries’ linear evolution and from here derives a propensity for making rigid, artificial horizontal stratigraphical observations, which cannot but lead to specifications of zones/stages situated from one end of the necropolis to the next, in strict chronological order. Consequently archaeologists overlook the fact that there may be funerary plots of land, each with their own

chronology of burials and situated in random order within the funerary precincts. As regards the graves, inventories have always been in focus at the expense of general burial structures, which is why graves with about four or five pots have been hastily considered "rich" finds, forgetting how much effort and social energy was invested in barrow graves whose inventories may have hardly any non-perishable materials but which reflect precisely the importance or the important social status of the deceased by comparison with a burial by whose side nothing but a pot was found.

There are only a few archaeological Bronze Age phenomena with precise funerary standards in the area studied here. Archaeologists speak of cremation predominantly at the beginning of a particular culture, then of burials, then, at the end, again burials reported side by side with cremation. The ratio between these two modalities in which corpses were treated (being improperly called rites) has to be established by thorough sampling, which will further permit tentative interpretations to be advanced, keeping in mind the fact that the limited occurrences of differing funerary customs may well be the result of contacts between communities with different funerary customs rather than the expression of any internal lines of evolution. Reports often give less attention to the layout of skeletons, rarely mentioning their exact position, the presence or absence of anatomical connections or their orientation. As regards the orientation, there is still a naive belief that the disposition of the corpse's head in one or another direction followed the sun whereas in reality it was dictated by corpse layout rules depending on age and sex groups, bi-polar and complementary dispositions often being the rule.

The study of Bronze Age funerary practices can only very rarely reach final research conclusions in relation with the mass and quality of the direct sources. The main goal is to look for correspondences between funerary customs and ceramic groups or cultures in the course of time and in space generally. Standard funerary practices may be seen to emerge in some cultural areas, eventually, which will then have to be chorological and chronologically studied in order to observe how they tend to move in time and space and to thereby increase the documentation. It is most likely that the hypothesis of funerary customs being the object of exchanges will have to be examined as well, which will qualify in this way the migrationist conception still held as true by many specialists. Once funerary standards have taken shape, their study corroborated with that of the habitat systems and also with the study of pottery and of the industrial uses of stone and bone, as well as with the study of material processing will surely lead to more precise redefinitions of archaeological groups/cultures. It will be possible to begin ordering the burial "horizons" more precisely in time and for wider areas if the cemeteries' structure criteria have been established.

A detailed discussion of the Bronze Age chronology for South-Eastern Europe would have been out of place in the current study. On the other hand, the fact that the ^{14}C data have increased overturns the

chronological systems proposed in the course of time by various Bronze Age and other specialists. Even though the radiocarbon data obtained several decades ago are debatable, the more recent analyses, which are based on improvement of the sampling and processing techniques, can no longer be ignored, all the more so as their number increases daily. I cannot possibly start a detailed discussion about this data. For the moment, one need call attention to the easily perceivable tendency of dates becoming earlier. At the same time, the series of radiocarbon dates for particular sites and cultural areas increases considerably. We can hardly be content with the older data; we must expect that further new analyses, which will take archaeology to sensibly earlier times, will crop up. Bearing this in mind, we have proposed a possible chronological diagram for the Bronze Age in the Middle and Lower Danube basin, which is meant to serve as the chronological frame for examining funerary behavior. The chronological diagram has not been drawn up in order to see it embraced by proselytes; its purpose is to frame the way I understand time so as to make it usable for the description of funerary practices. I am quite prepared to see criticism of many of the stages tentatively proposed by me, since they were delineated by referring to what published information there has been available to date.

Early Bronze Age I: – circa 3700–3000 BC.

Ia: the beginning of the Baden group, coexisting with the Neolithic elements – 3700–3400 BC.

Ib: the appearance of the "Baden-Coțofeni block" and of the late Tripol'ye group "with the Gorodsk-Usatovo aspect", corresponding with the "Cernavoda I" group – 3400–3000 BC.

Middle Bronze II: – circa 3000–1600 BC.

Ia: the Kugelamphorenkultur, Zimnicea, "Cernavodă II", Glina, Schneckenberg, and early (Zănoaga stage) Monteoru groups – 3000–2500 BC.

Ib: the Late Zók groups: *Besenstrich*, Nagyrév, Hatvan, "Otomani I", the beginnings of the Periam-Pecica culture with the Monteoru Ic₄-Ic₃ phases and the Verbicioara I-II "phases", the beginnings of the Wietenberg and Tei groups – circa 2500–2200 BC.

Ic: the middle phases of the "classical" cultures, the period of the deposits and hoards of the Pierșinari, Măcin types, etc., corresponding to the periods Bz A1–A2 – circa 2200–1900 BC.

IId: the late phases of the Middle Bronze Age cultures, the crystallization of the Gârla Mare and Govora groups, the "tumular" aspect of the Otomani/Füzesabony group and the end of the end of the Periam-Pecica group, circa 1900–1600 BC.

Late Bronze: – circa 1600–1200/1100 BC.

IIa: the first "Mycenaean artefacts/influences" to the north of the Danube, the constitution of the Noua block to the east and of the Cruceni-Belegiš group to the west, the Bistreț-Ișalnița group – circa 1600–1400 BC.

IIb: the last Noua and Belegiš manifestations, the Cincu-Suseni type hoards – circa 1400–1200/1100 BC.

Today we have an impressive number of funerary finds for the Bronze Age in the Middle and Lower Danube basin, some of which are represented by extensive cemeteries with numerous burials. For Romania, there are, nevertheless, few overall studies presenting more than the strictly archaeological aspects, the social or other aspects, too, which are connected with the variability in time and space of the funerary phenomenon.

The study of the funerary phenomenon as specifically human constitutes its own domain for archaeology, not only the prehistoric branch, a domain that seems to become a self-sufficient archaeological discipline, given the specific problems it raises and the methodological procedures of its own. The careful analysis of funerary customs, which sheds light upon their structure, is likely to reveal social, maybe even religious data that will complete the strictly chronological knowledge prevailing in the literature to date. The study of the funerary practices' variability in time and space as well as the sociological, structural research of the funerary phenomenon must be taken into consideration especially for the definitions of the numerous phenomena of the Bronze Age archaeological phenomena in Central and South-Eastern Europe, all the more because here genuine, commonsensical research has been impaired by both national vanities characteristic for the Balkans and by excessive, tendentious politicization of archaeology which was characteristic in this part of the Continent in the communist age. The current study starts from the consideration of the Bronze Age cultures discovered along the line of the Danube rather as ceramic groups and tries to establish primarily the correspondence between ceramic groups and funerary models, in so far as the latter can be regionally specified, with a view to granting them ampler, more precise chorologic and chronological contours.

In the literature there is an impressive number of finds which include human osteological remains traceable back to the earliest ages and forward to modern times. Their importance for the development of archaeology need hardly be stressed. The majority of these are burials, but there are quite a number of finds whose character is less easy to ascertain at first sight and from this point of view. Not much is known about the onset of funerary customs. It is considered that in a first stage, roughly corresponding to the Lower Paleolithic Age, parts of the human skeleton were manipulated, i.e., selections were made, as a rule, and the skull, either in its entirety or partially, was given special attention. It was followed, in the later Paleolithic Age, by the practice of depositing bones, sometimes mere parts of the skeleton segments which followed the skull itself or the skull in conjunction with skeleton parts, or skulls per se. Though the context is far from being clear in the majority of deposits of this kind, there are some which seem, nevertheless, to indicate a certain regularity and express an incipient rite, which is about to be followed, by burials proper, especially in the Upper Paleolithic Age. In this respect, I find it extremely significant how far back in time the first

collective burials and cremations can be traced, since they serve to confirm the constitution of the funerary customs proper. The problem is, and also becomes, more complex owing to the pronounced variability of the funerary finds, which can be measured not only on the vertical time-lines of archaeological discoveries but also on the ethnographical parallel lines, which have been so frequently quoted of late. This has made it mandatory to define as thoroughly as possible the funerary character, in order to discriminate between ascertained funerary finds and other archaeological situations/objects which contain human osteological remains but are different in nature.

This discussion is older and ampler and it is intimately connected from the start with the way one understands the motivation of burials as a characteristically human practice. Though at the beginning archaeology took into consideration the social group's emotion in response to death and its response in terms of religious beliefs, both responses being held responsible for the diversity of the funerary custom developments, later a sociological approach was adopted, especially after the publication of Van Gennep's well-known work. This was accompanied by the attempt at cultural and historical reconstructions connected with the supposed spreading of burial models. Ethnographic recordings were consistently shown to have practically no counterpart in archaeological finds, both as far as working method and distance in time were concerned, so it is no wonder that hasty, barely subtle, comparisons appeared, which had bad results. It stands to reason, though, that one should not abandon ethnographical parallels and sociological research altogether, but in prehistoric archaeology the ordering of on-site documents on the basis of precise definitions and descriptive analyses are essential and they should precede hypotheses. Further, not all finds that contain human osteological remains need to be interpreted as graves at all costs. Corpse abandonment, for example, may be part of a funerary custom conceived as such, but the location where a deceased person was left, at random perhaps, can scarcely be considered a grave. There are human remains in settlements whose context was not expressly devised and in places with no special funerary function, in caves, for example, which may not be typical at a particular time and in zones where already constituted cemeteries had already appeared. This calls for evoking other motivations than the care for the deceased and requires that other types of customs than those connected with funerary practices should be considered. The behavior of the social group in respect to one of its deceased members follows certain customs that become more or less strict rules in the course of time and amount to entire funerary ceremonials whose duration and complexity cannot be (wishfully) reconstructed by archaeology. The aim of funerary archaeology is to find the material remains of the funerary ceremony, in the funeral, which is expressed as already shown. Usually a funeral involves depositing a deceased person in the grave in a rigorously

observed manner, which is more often than not marked by piety, and it calls for a special place, even if its traces may have been lost. The discovery and careful study of the extant material traces, which are, again, the very aim of archaeological research, are likely to show the intentionality of depositing bodies during a ceremony. But ceremonies are funerary only in so far as the deceased play the leading role in them and if all the stages of the ritual are destined for them. If the deceased play a secondary role in ceremonials with another destination, we have to do with practices of a different kind, which are still connected with ritual but devoid of the funerary character. In some special cases, when we are dealing with funerals proper from the point of view of the deceased, there may be different people who appear to accompany the deceased, but they are there for events with some other significance, not funerary.

When one member of a group dies, the social group is forced to recognize a radical change in the statute of the deceased all of a sudden, which affects, though in different ways, many of the group's activities and can affect some of its members and even all of the individuals from that group. As an inevitable biological phenomenon, death becomes a social **must** in response to which the human group reacts by creating institutions/customs with a well-defined structure. It has been thoroughly shown that *"death, such as it can be observed in social life, represents in an objective way a series of gestures and rites that express agony at the grave and beyond it"* The mutually supportive, principled and complex response of the human community to this profound change is represented by the funerary ceremonial as a whole, by the whole articulation of the rites of passage, destined to solve this problem. From this perspective, the funerary ceremony appears as a culminating point in the collective attempts of a group to re-assert its identity at a time when it has been challenged. The funerary rite begins once the death of an individual has been ascertained and it extends over a considerable period of time, comprising several episodes, each representing certain rites of passage – the threshold rites, the separation and return rites. Of all these episodes, the burial *per se* leaves the greater number of material traces, given its accompanying fixtures and procedures. It is generally known from several direct observations and from written sources that the succession of episodes in the funerary ceremonial is dictated by a carefully observed scenario, which, for all its variability, has been seen to be frequent. This regularity also applies to the place destined for depositing the deceased. Apart from the cemeteries proper there exist isolated burials. It can hardly be doubted that many of these finds have a funerary character but what is unusual is the place chosen for them, given the fact that we deal with human groups that use cemeteries at the same time. The structure of the funerary precinct is more difficult to study. The exhaustive treatment from the archaeological point of view has been possible in remarkably few cases and for this reason the necropolis structure could only be determined very

tentatively. On the other hand, the tendency to interpret any overlapping or crossing-over of graves as expressing the succession in time of the burials in the entire cemetery is obviously excessive, since one cannot leave aside the possibility of organizing the funerary space going by certain criteria, so that the "crossing-over" of graves may express the order of the deaths in a social segment (e.g. a clan or a family). The structure of graves, even the simplest of them, and their relationship with the settlements of the living or with other graves are all decided in advance, in conformity with the same customs, which partake of the entire scale of funerary practices specific to a region at a certain moment in time. In this connection, it should be noted that in some ancient societies and for the persons with a high social status the funerary constructions reached monumental sizes and consisted of extremely complex structures. This also means they must have required huge efforts to build and must have been started long before the demise of the people they were destined for. This leads to the idea that, at least in these cases, the presumed death of these individuals was manipulated with a view to accumulating social prestige, this leading, more often than not, to a kind of competition which was prolonged by what has been called "the cult of the dead" beyond the moment of the respective persons' demise, and which sometimes suffered interesting changes.

From the archaeological point of view, the so-called "funerary finds" should be considered as objects which contain human and/or animal osteological remains (i.e., full skeletons, or parts of them), which were found in distinct configurations and from whose parts the intentional depositing of osteological remains could be deduced as the main purpose, while they also reveal the special character of the layout in accordance with certain rules – all of which invite the interpretation that they constituted the social answer given to death. But in practice all this is not as feasible as could be hoped, given the often precarious state of preservation of the material found and the great diversity of the archaeologically discovered cases, not to mention the cases that were ethnologically recorded or otherwise.

Under the circumstances, one of the main elements to be necessarily taken into consideration for the definition of funerary finds appears to be the intentionality of depositing/ritually handling the corpses but it also functions in finds of other categories, such as sacrifices, which increases the difficulty of interpretation. There exist many cases when it is hard to make a differential interpretation of graves versus sacrificial deposits from the point of view of the osteological remains layout, and this is due either to the situation on site, where some material elements are missing, or it is due to the singularity of the cases, or even, in quite frequent cases, unfortunately, it is due to the subjectivism of hasty interpretations. This is also true of osteological remains situated outside the observable, clearly laid-out cemeteries, since deposits of human osteological remains were also found in dwelling-places, and outside them in

the settlement areas, isolated from the settlements or sometimes in other places too, such as caves, cervices in the rocks, on trees, in hollows of trees, on heights, and so on. It is necessary to pay more attention to the burial layout, to see whether we are dealing with isolated funerary finds or with cemeteries, since in a number of cases it is obvious that there are connections between the settlement of the living and the "dwelling" place of the dead. There are also great variations in the type and structure of graves themselves, with a very wide range of exterior as well as interior funerary structures. The treatment of the corpse comprises, on the one hand, preparations made before the burial itself, which are known from ethnographical notes, but they are not likely to leave archaeological material traces, and, on the other hand, it comprises the funerary rite itself, which consists in either a burial or a cremation, both of which are practices that lend themselves to being archaeologically discovered, alongside other customs which are less expressive for archaeologists. The customs related to the ways in which what is left of the corpse is deposited are important from the archaeological point of view, both because they leave behind clearly visible material traces and because of their variability, which can and must be studied. Today it is a recognized fact that the different modalities of depositing the corpse – the position, the orientation of the corpse and, indirectly, the view orientation – are closely related to the sex group of the deceased, to the affiliation of the deceased to particular social groups, to the cause or place of the demise, to the type of subsistence techniques practiced by particular communities and to the customs that enforce them, which, in their turn, also depend on the function and structure of the group and on the lapse of time, which can modify the funerary practices. In my opinion, in the approach proposed here, it goes without saying that, in prehistory at least, the corpse constituted "the firm ground" on which a community constructed the material expression of its mentality, which it subsequently manipulated with favorable results, as I affirmed earlier. It is necessary to pay particular attention to the state of preservation of the unearthed skeletons. If we exclude the otherwise quite frequent cases of later disturbance of the skeleton, which is due to diverse, usually non-deliberate reasons, and the cases when the acid or alkali soil composition led to the "melting" of less resistant skeleton parts, the lack of anatomical connection of some skeleton components may be the expression of a series of practices such as the secondary and tertiary burial or the chopping up of the corpse resorted to in the frame of a funerary custom in certain communities. We should add to the ways corpses were treated a category apart represented by the placing of corpses in coffins, sarcophagi, pots or wrappings made of various materials, the addition of coloring substances, of which ochre is the best known. In cremation graves the funerary urn and, where applicable, the lid is considered by many archaeologists to belong with the funerary inventory, while their function is actually identical with that of a coffin or vessel, and thus entirely different. The existence

of special corpse wrappings or the use of special substances when burning the deceased on pyres cannot be left out either in dealing with cremation graves and often it is possible to put in evidence traces of such substances burnt out in the fire by means of not very sophisticated but minute analyses. By the same analyses the position of the deceased on the pyre, the amount and kind of fuel used, the resort to flammable substances and so on used in cremations can be ascertained. Anthropological analyses can reveal further information, such as the treatment given to the cremated bodies and, more specifically, to what extent the osteological remains were gathered from the pyre or not, precisely what parts of the corpse were given precedence over others and, last but not least, the orderly or disorderly way in which they were deposited in urns. The issue of the treatment given to the deceased cannot be separated from the fairly familiar phenomenon of grave plundering. Leaving aside the probability of plunder prompted by meanness, which is rather closer to the modern mentality, grave plundering is often ritual in nature, being more or less closely connected with funerary customs. But the appreciation of such situations presupposes careful on-site observation before everything else and observations that are correctly recorded, usable for subsequent comparative statistical study. The so-called "symbolic" graves or cenotaphs are a relatively frequent category of Bronze Age discoveries and not only in this time. This notion is associated with data about later archaeological periods, namely written sources, but the idea of extending it to prehistory is somewhat far-fetched. Practically, any tomb without bones in it tends to be directly considered a cenotaph. It is true that some such tombs have, often very poor, inventories, which consist of a pot or some sherds only, but I do not think this constitutes a good enough reason for interpreting them doubtlessly as symbolic graves. The archaeological context is simply insufficient if we want to ascertain if these objects were built/dug in order to bury someone who died in foreign land or if we are dealing with a ritual practice connected with the cult of the dead, accompanying the burial or ulterior to it.

A complex terminology which comprises terms such as *Wagengrab*, *Schiffsgrab*, *Fürstengrab*, *Kammergrab*, *Einzelkammergrab* etc. has been created around funerary layout and sometimes around the "wealth" of the inventories. In general these terms denote real distinctions but only in so far as they rest upon correct archaeological observations. One should not overlook the fact that the terms regarding the types of tombs/graves/pits and/or the funerary layout patterns discernible in the barrows on the steppes to the north of the Black Sea were used to refer to archaeological "cultures", such as Yamnaya/Pitgrave/Grubengrab, Katakombnaya or Srubnaya/Balkengrab, each of them with "variants" which have recently proved unsustainable, not to mention the well-known term "*Ockergrabkultur*"/*The red ochre burial culture*, which has been over-used until quite recently.

It is to be expected generally that a certain standard, even though roughly expressed, of funerary customs or general rules can be found in a material

culture/ceramic group or even in a corresponding community. What I mean by "standard", i.e. the notion of *standard ritual/practice*, is an overall configuration of funerary rite elements that are specific to a cemetery or community by virtue of the structure, and that is destined to express the social identity of the deceased. The standard ritual is a theoretical construct not necessarily to be encountered as such. Of all the ritual elements studied in connection with the funerary customs, such as exterior and interior layout elements, the treatment of the corpses and the way they are deposited, some are of primary importance and should never be absent while others are merely secondary and can, therefore, be overlooked. Their presence/absence, the frequency of some elements and their dynamics in time can be singled out and established as standard, alongside some regional and/or chronological characteristics of particular funerary customs studied. By contrast to these standards, whether they are clearly delineated or not, presumed funerary finds may be recorded quite frequently, which differ from the former either by their full structure or by some major elements, which can make them blatantly different. This is the case of the so-called "*Special Burials*" / "*Sonderbestattungen*". This category of finds has been intensely discussed and variously interpreted, both in the past and at present, and the inclusion in this group of some funerary finds is due either to the incomplete research of the respective discovery or to the fact that the variability of funerary practices has been overlooked even in respect to standards belonging to a particular culture or ceramic group or community.

Funerary inventories consist of several different categories of material. Dress items strictly considered are by far the most frequent category and, in connection to them, weapons and various tools, followed by pottery or vessels made of other materials, edible oblations and, more exactly, the remains of such stuff, in so far as they can still be recovered from the archaeological point of view. The presence or absence of some of the categories mentioned, the quantities in which they appeared in graves, the quality of the materials, their state of preservation *ab antiquo*, as well as the place where they were laid and their relation to osteological remains are all elements which differ in respect to the same factors, just as is the case with the ways corpses were treated or graves were laid out. The quantity of items which constitute funerary inventories of graves is often interpreted as a sign of economic prosperity, which is not always correct. One intrinsic characteristic of funerary practices is their symbolic expression, the existence of codes, which can be hard to decode in the absence of written testimonials as is often the case with prehistoric burials whose existence cannot be doubted. In this respect, the absence of funerary inventories can be the token of a sobriety of sorts, which may have been the distinctive mark of a special social group, potentially not at all one of the most destitute and miserable of groups.

In all these situations, the specifically funerary character of the finds can be deduced by careful research

and by detailed studies, which ought to make manifest, as shown above, the convergence of relations between the following groups of factors: the motivation for the manipulation of corpses and the way they were deposited and, as the case may be, their favorable state of preservation, the accompanying archaeological material, the structural elements of the places where corpses were deposited, the layout within the funerary area and, if applicable, the relations to the habitat structures and to the rest of the environment.

So far, prehistoric funerary finds have been used to define cultural groups together with other features, to establish relative chronological relations and, not infrequently, they have also served for arguing in favor of more widely significant phenomena such as massive population displacements or mass migrations, invasions, catastrophes, profound economic, social and religious changes as well as ethnogenetic phenomena. All these kinds of research laid emphasis on the conservative character of funerary customs and they sometimes overlooked the variability of funerary practices, which could sometimes be at work even within communities themselves. This can be explained either by the initial working conception and, consequently, sometimes by the limited methodologies, which could produce confusion by this very fact, or they can be attributed to insufficient documentation. The treatment of burials from the archaeological perspective, which, in methodological respect, is essentially marked by the fact that it takes variability for granted and it is likely to produce, in conjunction with structural studies committed to using statistical methods, specifications and corrections required both for the definition of cultural groups on the one hand, of their structure and of their internal dynamics and, on the other hand, for the critique of older models used when interpreting more extensive phenomena such as migrations, ethnogenetic processes etc.

The potential funerary finds have for the internal study of human groups was intuitively ascertained from the very beginning and it was subsequently emphasized quite often. In several lines of research, the ethnological one in particular, the connection between the social structure of human communities and their funerary practices has already been made and it has been regarded in the light of funerary practices' variability. There is a lot of literature on this subject at present, although studies that tackle burials from the strictly chronological perspective continue to appear as well as a great number of studies that, without dwelling upon details, still use burials to support outdated theories. As a whole, when it is regarded in the frame of archaeological research, funerary ceremonial often appears as characteristic to human groups of variable sizes, which are chronologically or chorological circumscribed. The component elements, however, may be encountered separately or with variations in other areas as well and they are applicable to different communities that do not necessarily have connections with each other. Distinctions are produced by the structures in which these elements combine, by the

emphasis falling on different aspects of ceremonials, on quantitative or qualitative expressiveness, all of which factors create the diversity of funerary manifestations. It has also been noticed empirically, but not only, that connections exist between forms of funerary expression and the main elements of social systems as well as their modes of organization and the permanent existence of these connections, whichever they were, has been the rule, irrespective of the actual connections considered. In fact this is precisely the role of funerary custom studies: to point out the existence of this rule and its evolution in the course of time as well as across spaces and to manifest the variability of funerary customs. Embarking upon this course of study presupposes, from the start, the exact definition of the elements of social importance, whose relation with funerary practices has been thoroughly proved both in the experimental sense and as far as theoretical concepts elaborated on these grounds are concerned.

A felicitous event worth noticing in the study of funerary practices was the introduction of the *social person* notion, which defines the precise social position held by a deceased person within the human group. As a complex concept, the term covers the attribution to a sex group, an age group, the rank and different social positions occupied by deceased people in a social group during their lives, the degree of affiliation and appurtenance to different segments of the group and the position occupied within the system of inter-community relations. Each of these elements as well as the modes of articulation which are specific to each individual get symbolically expressed in the course of the funerary ceremony and they can be recovered more or less precisely by archaeological research. Another term which is also symbolically expressed in the funerary practices, being naturally connected with the former notion, is the term *social unity*, which, in the first place, refers to the social group and lays stress upon its two main features: the structure, which reflects the number of elements and sub-systems composing the group as well as the nature and mode of their articulation and, in the second place, refers to all the rules and customs that regulate the movements of a group. I think that one needs to emphasize the fact that the dead do not bury themselves, since the involvement of the community in the funerary practice tends to be forgotten, together with the consequences of this involvement. In funerary customs, the relationship between the individual or social person and the social group/object is thoroughly defined by means of the notion of *social energy*, which expresses the various kinds of expenditure which are occasioned by the funeral and which the community incurs depending on the degree of implication of deceased individuals in particular groups. This last term is capable of weighing both quantitatively and qualitatively a series of material elements belonging to funerary find archaeology, among which are: the complexity and dimensions of funerary finds, the complexity of the corpse handling or the complexity of the deposits accompanying the corpse.

Although not all funerary finds or all groups of funerary finds are capable, of course, to offer the entire range of information required for specifying the social identity of the deceased and the community the deceased belonged to, or to give indications about the social energy spent, the general direction of the investigation should be channeled towards this goal, while not neglecting the ordering on the time scale either.

Going in this research direction is a difficult enterprise. The difficulties arising along the way can be very varied. The chance factor in research can make archaeological zones or phenomena remain completely unknown from the point of view of funerary customs, since it may happen that the actual situation on site, with relieved terrain or forest areas, can only lead to "poor" finds, which offer only few archaeological data fit for study, while in other cases the scarcity of finds may be due to improper site-research or to slovenly, superficial communication about finds. More often than not it is the theoretical premises, however, that come to the fore as unsurpassable obstacles. Research procedures have often not been chosen in the most felicitous ways. Because research was focused on chronological ordering, only elements from this agenda were taken to be relevant, while others were left aside, though their relevance, which appeared quite negligible at first sight, proved to be of crucial importance later. The absence of anthropological determinations, or the superficial determinations of this kind constituted another category of obstacles. One special difficulty comes from the symbolic way in which things are expressed during funerals, which puts in circulation codes and systems of symbols impossible to decode completely, as previously shown, and whose significance is often only presumptively recovered. I think it is worth noting that the distance between the archaeologist of today and the particular prehistoric communities studied has barely been taken into consideration. I have previously mentioned that, in this respect, ethnological parallels are of limited use for archaeologists, and it can be quite risky to use them with little or no reservations, while it should be taken into account, since the situations observed and recorded by direct contact with life in the so-called primitive populations of the 19th or 20th century cannot be deemed identical with the situation in remote prehistoric time, given the fact that the systems of symbolic expression are constituted in accordance with criteria that cannot be archaeologically studied.

The cemetery at Decea Mureșului still constitutes one of the starting points for a discussion that grows more and more ample and far-reaching with respect to the understanding of the Neolithic Age and the beginnings of the Bronze Age. Examination of the burials at Decea Mureșului is, therefore, a very suitable beginning when embarking upon the study of the Bronze Age funerary customs. Situated in the middle basin of the river Mureș, the cemetery consisted of 15 plain inhumation graves, to which another four dilapidated, unnumbered graves should be added. The cemetery has

certainly not been exhaustively researched and there must still be graves which have not been found as yet. The unusual element, which stirred the emotion of the final Neolithic Age and Early Bronze Age specialists, was the presence of ochre in the graves. All the graves had skeletons lying on their backs with skulls oriented SSW or SW, feet bent at the knees and fallen to one side laterally. The inventories included pottery, dress items, jewelry sets worn around the waist and consisting of circular beads made of *Unio* shells, copper beads, a copper bar *Halsring* with flat ends, flint blades, knives probably, copper piercing implements, to which were added a stone club with four protuberances discovered in grave 12. One axe-adze was also found in the vicinity of the cemetery and was assumed to come from a destroyed grave, which was later attributed to the Jászladány type.

We owe the first appreciation of the Decea cemetery to V. Childe, who considered it proof for a migration from the east. A few years later, I. Nestor discussed the cemetery and showed that the pottery unearthed from the graves was partly identical with that from the repertoire of the Bodrogkeresztúr-Pusztasivánháza culture and, in spite of obvious eastern influences, it is impossible to speak of migration in the case of Decea. In 1963, the Decea Mureşului cemetery was minutely analyzed and discussed by I. Bognár-Kutzián. After charting the funerary rite differences between the burials of the Mureş valley and those in the Tiszaplogá-Basatanya cemetery, the presence of the red ochre, the pottery and, to a certain extent, other inventory elements among which the stone club from grave 12, together with the axe-adze with cruciform blades, supposedly from a destroyed burial, are the more important, and after also considering the comparisons that could be made with the finds from the north of the Black Sea, I. Bognár-Kutzián concluded that the Decea Mureşului cemetery could be attributed to Yamnaya cultural penetration. Among the various positions expressed at the time with respect to this research, we can mention the point of view proposed by P. Roman, who associated these finds with those of the Brăiliţa site, namely with the Cernavoda I culture, which was little known at the time. Disputes have continued since, and more specifically after, the discovery of a similar grave at Csongrád and after the introduction into the circuit of another grave found at Feldioara, which had been known for some time. The dispute has grown, leaving the uncertainties in place. Today it is largely agreed that the Decea Mureşului cemetery together with the grave at Csongrád constitute the same cultural phenomenon, which combines elements of the late Tiszaplogár culture with elements of cultures from the northern Black Sea regions and ends up creating an equivocal formulation showing the difficulty of understanding this important object of research due to the fact that no find of the same kind has been recorded so far.

The archaeological settlement represented by the Decea Mureşului cemetery is completely stunted in the parameters it offers for complex internal analysis. The only remaining element for its very correct assessment is

one which belongs to its main structure, different though it is from the late Neolithic Age burials in the area, including both the cemetery of Decea Mureşului and the isolated graves at Csongrád and Feldioara. There seem to have been no local antecedents and this makes the hypothesis about the foreign population that penetrated into the basin of the lower and middle Mureş or the hypothesis about the adoption by some autochthonous communities of foreign customs appear as the handiest ways to understand things and to classify them from the cultural-archaeological point of view. The importance of the group constituted by the cemetery of Decea Mureş and the isolated graves at Csongrád and Feldioara lies in the fact that it casts light upon the differences between the last groups of finds related to the funerary practices of the Neolithic and those of the earliest Bronze Age, even though there are a lot of related problems left unsolved in any satisfactory way.

The burials in the "Baden-Coţofeni" block can provide the starting point for a study of Bronze Age funerary phenomena. But in itself the "Baden-Coţofeni" term, which is accepted in the Romanian literature, is not fully clear: firstly, because partially it expresses the attempt to delineate a phenomenon widespread in Central Europe as well as in the south, while, secondly, it points to the failure in defining the Coţofeni phenomenon. The integrity of the notion is debatable, primarily, because what characterizes it is precisely the sharp contrast between, on the one hand, the clear archaeological definition of the Baden component and, on the other hand, the less clear, even equivocal, outlines of the Coţofeni branch. By using the series of carbon calibration data, it can be stated that the duration of the Coţofeni group extended from the second half of the 4th millennium BC to the first half of the next millennium. The chronological position justifies the incorporation of the Coţofeni culture in the Early Bronze Age, which is supported by the marked differences from the preceding age. Such incorporation is further connected to the observed existence of numerous structural elements that are held in common with the Early Bronze Age groups.

Nowadays the Coţofeni culture can be plainly seen to extend over a remarkably wide area, which comprises the whole of Transylvania, Banat, Oltenia, and part of western Muntenia, crossing to the south bank of the Danube into Serbia and northern Bulgaria. However, only 22 funerary finds of this culture have been reported, which is little in the context of the hundreds of settlements currently known (see the list in Chapter 7.2). This shows plainly, from the very start, the contradiction existing between the area ascribed to the Coţofeni phenomenon and the limited number of funerary finds attributed to it at present. It can easily be seen, too, that the majority of funerary finds considered to belong to the Coţofeni type appear in very dense clusters along the line of the Danube, where cinerary graves are specific, while in Transylvania they are rare, and, except for the necropolis at Medieşu Aurit, they are burial tombs in their majority. This casts doubt upon the unity of the

Coțofeni culture, since enough of its settlements have been researched, and they are secure finds, therefore, in all parts of the region of the Coțofeni milieu. Consequently, the chorologic ordering is the result of definitely uniform research, all the more so as the most numerous excavations of Coțofeni settlements are to be found in Transylvania. S. Alexandrov has recently dealt with the Coțofeni funerary finds, but he included here the graves situated on barrows, referring to their ceramic inventories, while many of these were in fact Yamnaya tombs with Coțofeni vessels.

The majority of funerary finds attributed to the Coțofeni group come from systematic and salvage excavations – 9 (40.00%) and 5 (23.00%) respectively; even fewer of them are random funerary finds – 5 (23.00%) – and finds due to mere surveys – 2 (9.00%). But things are slightly different in reality, because most of the systematic excavations that led to the discovery of funerary objects attributed to the Coțofeni group have never had these as their main research target, which means they appeared completely by chance; consequently this also reduces the difference resulting from the primary statistics. The simple examination of the archaeological context in which they appeared stresses once again the always patchy character of the archaeological documentation provided for the funerary finds of the Coțofeni type. This means that of the mere 22 funerary finds attributed to the Coțofeni culture more than a half – 14 (64.00%) – are isolated graves, grave groups, which consist of 2 or 3 graves, hardly reach one quarter of the total of six (27.00%), while the cemeteries for which we only have cases mentioned in the literature are no more than two (9.00%). This calculation puts the Coțofeni burials in a particular kind of light from the start, since they show the social units or communities to be very small and somehow contradict the dimensions and duration of some settlements, or else it runs counter somehow to some of the settlements' dimension and duration, or else, again, there is something wrong with this culture's definition, given the extremely small number of burials in relation to the area and duration of this group. There are Coțofeni cemeteries at Medieșu Aurit and Padina, but the precise number of burials has not been ascertained for any of these. The inhumation graves at Buicești cannot be ascribed to the Coțofeni group, neither can those of Suharu and Vădastra, Reci and Tărtăria be included here, and as for the site at Cârna/Dunăreni-Grindul Braniște, this is not a grave but ... a regrettable mess. Neither can the attribution to Coțofeni of the grave at Baia de Fier be accepted without hesitation. Consequently the only burial left, which can be plausibly attributed to the Coțofeni group, is the one at Băile Herculane-Peștera hoților, which leaves cremation as the characteristic rite for the Coțofeni communities.

We have very little information enabling us to delimit the Coțofeni funerary standard. There are no data which can permit specifying the relationship between settlements and funerary zones. The grave at Herculane-Peștera hoților, which is situated within an in-cave

dwelling site, and is the grave of a child, constitutes an exception so far in the area of its group. But similar burials situated inside the settlement have been reported elsewhere, too, for example at Copăceni, which shows that this was a current, though maybe not very frequent, practice characteristic for wider areas. An uncommon element, which is specific for the layout of the Coțofeni graves, comes from the cinerary graves found on the Tărnava barrows placed in secondary position. Only at Ostrovu Șimian and in another stone ring which was mentioned for one of the graves at Padina have any special elements been recorded. But since Padina also lies in the contact zone between the Kostolac or Vučedol groups, this ring, too, may be the expression of borrowings. The other Coțofeni inhumation graves were not laid out as barrows, which places them in the comprehensive category of flat-graves.

We do not know the form of the pits or any other details, such as their filling. Anthropological determinations are also missing. Little though we know, however, the graves are sure to be in the *Urnengrab* category. In only two cases – in grave 5 of Tărnava and in one grave at Padina – a vessel was found adjoining to the urn but it did not function as a lid. Graves with the calcinated remains deposited directly on the ground, or in urns, which were still placed right on the ground and were sometimes covered with stones or surrounded by a stone-ring, were only found at Ostrovu Șimian. Such variety of ritual has no other incidence in the Coțofeni area and it is in contrast with the rest of the cremation graves of the group. The Ostrovu Șimian situation resembles that encountered in two Vučedol graves, which were discovered not too far away, on the islet facing the locality Moldova Veche. In this connection, the ritual variety noticed at Ostrovu Șimian seems to have been the result of the contacts between the two cultural areas and this is also the ostensible explanation of the special position they hold within the Coțofeni area. It is quite possible that, if the information regarding the Gornea Dealul Bulfecea discovery should prove real, we might witness a similar situation even in this place situated at the junction of the Coțofeni and Vučedol areas. In both situations, the inventories are as good as missing, with only two cases of finds – at Padina and Tărnava – where an adjacent vessel and a copper piercing tool were found in the grave on the Măgura Tomii sandbank, at Cârna.

Judging by the few funerary finds for Coțofeni so far, they tell us very little, especially by comparison with finds from the adjoining cultures and milieux. Whether or not this is a true image can only be ascertained, however, if/when further, quantitatively as well as qualitatively more substantial, funerary finds appear and if more attention is given to the types of habitat and subsistence, which appear to be varied, since the Coțofeni communities were situated, as can be easily seen, in regions which ranged from quite high mountainous zones to very low plains and floor plains along the Danube line.

The Baden culture, one of the most important phenomena of the final Neolithic Age and the Early

European Bronze Age, occupies a very large area in Central Europe. Not all the problems of the Baden culture, especially those related to the regional groups or the beginning phases, have found accepted and satisfactory solutions. By contrast to the older views about its absolute chronology, the ^{14}C calibration and tree-ring/dendrological data allow us to assign the Baden culture to the second half of the 4th millennium BC and the beginning of the next millennium, i.e., the interval between 3600–2800 BC. There are numerous funerary finds in the Baden area as a whole. There was a relatively large variety of funerary practices and we have found both cremation and inhumation graves, which were sometimes associated with large size animals in the same funerary areas. There are no full studies about the funerary customs of the Baden group.

In the space under consideration here, the Baden group is documented by just a number of settlements and random finds, and the number of corresponding funerary finds is very small (only eight); even some of these are uncertain, and they are located away from the centre, to the north-west (see the list in Chapter 7.2.2). The eight Baden funerary finds are random finds, coming from surface surveys or amateurish digging, and only the two points in the perimeter of the locality Mezöcsát are the result of systematic excavations. Cemeteries, though not very large, are the ones at Mezöcsát, Ocna Sibiului and Tiszavasvári. As regards Valea lui Mihai, the existence of a grave group is presupposed but the number of graves remains uncertain. At Berea, Mokrin and Skorenovac there are isolated tombs. As things stand now, the discovery at Berea should be left aside, for the moment at least. A flat cemetery consisting of sixteen cremation graves was discovered at Ocna Sibiului, in the place known as *Zmițe*, by excavations made between 1964 and 1965. We do not know the layout of the cemetery, but from the excavation drawing it appears to have extended over a pretty large area. As regards ritual, the cemetery consists of both cremation urn-graves and cremation pit-graves, where the calcinated remains were covered with sherds. The ceramic forms and decoration are not what we should have expected, which is why we cannot be completely sure to what culture to assign this site to. At the same time, the position of the Ocna Sibiului-*Zmițe* cemetery is completely excentric in respect to the Baden area, and it is situated in the core of the Coțofeni zone. There are no good analogies as regards the repertoire of this group for the vessels in the cemetery either. Given the difficulties in the understanding of this cemetery, the possibility of attributing it to the Baden group should be regarded with reservations. It is possible, however, that at least some of the graves – for example Nos. 1, 2, 7, 10, 11 and 15 –, belong to the Bronze Age in Transylvania.

Only six of the Baden funerary finds situated in the space mentioned are certain, namely those at Mezöcsát - *Hörcsögös 1*, Mezöcsát - *Hörcsögös 2*, Mokrin - *Arađanska humka*, Skorenovac, Tiszavasvári - *Gyepáros* and, perhaps Valea lui Mihai. The available data are not enough to specify the spatial relation between the

funerary and the dwelling zones. As regards the exterior layout, it should be remarked that there exist flat burials as well as barrow graves. This is not an uncommon situation, as Baden burials in barrows have been encountered since the beginning stages of this culture. At Mezöcsát-*Hörcsögös*, fourteen bi-ritual Baden burials were found on a barrow. The central grave of the barrow has not been found. A tall stone stele of 1.70 m was discovered buried in the ancient soil circa 15 m from the centre of the barrow. This discovery raised the question of the origin of this custom, which at first sight resembled the Yamnaya group. The stone stele from Mezöcsát-*Hörcsögös* is not singular in the Baden area. Other stelae were discovered at Budakalász-*Lupa Csárda*, in the cemetery at Center and Kaposztásmegyer-*Farkaserdő*, in the vicinity of some human inhumation graves and of four animal graves (bovid graves) situated inside the dwelling area. It cannot be doubted that these stelae/menhirs represent funerary tokens related to the social status of the deceased, who may have been group leaders, but it is hard to prove that the custom of depositing stelae by the side of the graves appeared in the Baden milieu, as is thought, as a result of the penetration of the Yamnaya communities into the area. However, contact with the Yamnaya funerary practices seems to have been proved at Mokrin-*Arađanska humka* and Tiszavasvári - *Gyepáros* at least. It appears that the funerary customs in the central Baden area, quite vast too, are varied in respect to the external layout, the way the deceased were treated, in regard to the structures as well, in respect to some special inventory items and as graves with skeletons of large size animals. The Baden funerary behavior apparently corresponds to some communities whose dynamic is expressed by synchronically and diachronically complex funerary practices. Such manifestations have not, however, been attested as yet at the eastern periphery of the group, where the eight Baden funerary finds discussed here are situated. The only grave belonging to the Kostolac group largely contemporary with the burials of the Baden-Coțofeni group is one at Gomolava. It is a singular burial grave containing a crouched skeleton, which was discovered during the 1966 excavations of the settlement. Being an utterly peripheral find, the Gomolava grave does not have great importance for the current discussion.

The funerary practices specific to the final state of the Cucuteni-Tripol'ye cultural object have importance for the study of the space under discussion here. If it is true that such finds were exceptionally rare in the earlier or middle stages of the Cucuteni-Tripol'ye cultural group, which constituted a characteristic of the group precisely in view of their strict absence, in the final stage of the culture burials appear to be not only very numerous, but also very structurally complex. This dramatic change in a domain as important as this is for considering the life of prehistoric communities illustrates not only the break with an effete age, but it also contributes by numberless elements to the construction of

funerary customs of other archaeological groups about to follow once the Bronze Age with its own mode of life became entrenched. There exist various points of view in understanding the final stage of the Cucuteni-Tripol'ye complex: some of them oscillate largely between considering it a final phase within the economy of the while others consider it a completely different cultural phenomenon, but no complete solution has been conceived as yet. Chronologically, the numerous ^{14}C calibration data available suggest the plausible dating of the late Cucuteni-Tripol'ye phases to the second half of the 4th millennium BC.

The brisk appearance of an utterly different treatment of the deceased, in association with changes in the material content of the group, was attributed to the contacts with populations living on the neighboring steppes situated to the east of the Tripol'ye area and the influence of the Srednii Stog communities was given special emphasis. It is beside the point to discuss here the origin of these new funerary customs, all the more so as all attempt at giving a final solution to the issue is actually quite difficult. What matters is ultimately the appearance of a new funerary standard, and, moreover, the way in which it influenced other modes of funerary expression in the period at the beginning of the Bronze Age, as well as the way it further influenced later groups. This is the reason why we have included in the late Tripol'ye finds other discoveries as well, which are isolated and, more specifically, those recorded to the west of the river Prut, whose attribution continues to be the subject of debate. When tackling this issue, I actually lump together all these finds, as being "late Tripol'ye" finds, rather than taking them all as belonging to groups of their own.

The forty-six late Tripol'ye finds (see the list in Chapter 7.3) are situated in the main area of the Cucuteni-Tripol'ye complex, but most of the isolated funerary finds come from the west of the River Prut, from the Pontic seashore, from Usatovo and Majaki, for example. For the entire late Tripol'ye area as envisaged by Dergačev, there exist 96 localities spread in the region between the Rivers Prut and Dniester, most of them concentrated near the Black Sea, from the outflow of the Danube to the area where the Dniester falls into the sea. The chorologic disposition of the funerary finds discussed has a lot to do with the way chance intervenes in archaeological research, which can be seen in the series of finds on the west bank of the Prut brought to light by the river melioration works. It is also obvious from the chorologic point of view that the findings at Aldești, Bogdănești, Boldești, Bradu and Târpești, all of which consist of one or two graves each and whose attribution is uncertain, are situated outside the late Tripol'ye area. We could add to the isolated funerary finds in the hilly region of Moldova a number of graves identified a long time ago as well as quite recently at Costișa.

Most of the late Tripol'ye funerary finds derive from systematic excavations (38) and those due to trial

digs (1) or to salvage excavations (1) are few. The surface surveys (1) and random finds (3) represent less than 10%. Things are less promising than they appear at first, however, since what matters from the perspective of the research character is, firstly, the quality of the documentation for each site researched. It has not always been the case that a project declared to be systematic also provided observations recorded under desirable qualitative conditions. I would like to mention first the cemetery at Suceava, which has never been satisfactorily published, and the cemetery at Brăilița, whose recent publication offers a perfectly negative example. Other similar cases are those of the Usatovo and Vîkhvatintsi cemeteries, which align research pertaining to different periods in time and have contradictions between the data published in the course of time and in reference to the two incompletely excavated cemeteries. I cannot overlook the issue of the excavation techniques, noting in particular the tendency to use heavy-weight machinery, such as tractors, bulldozers or scrapers, to dig on barrows, when it is known that such procedures are likely to irremediably destroy the monuments and cause the loss of very important information.

As regards the context, the information available appears at first sight as satisfactory, too. There being only eight isolated graves, they do not carry much weight, which means that the great majority of finds consist of grave groups (35) or cemeteries (3). We should take into consideration, nevertheless, the fact that a necropolis does not always mean a great number of graves. This is so in the cemeteries of Dancu I and II, which have only four graves each.

The discussion of late Tripol'ye funerary customs as presented by Dergačev also has to deal with the issue of the regional distribution within this group. Late Tripol'ye funerary finds have been divided into several types/groups depending on the material content: the Vîkhvatintsi type, with 3 finds along the line of the middle Dniester; the Usatovo type, with the most numerous monuments spread in the lower Dniester basin, in the Bugeac region or along the seashore, from the Danube to the place where the river Bug runs into the Black Sea; the Gordinești type, with six discoveries along the line of the upper Prut; the Serezlievka type, in the area between the rivers Bug and Dnieper; the Sofievka type, which was characterized by cremation graves and was restricted to a small area on the banks of the middle Dnieper. The Trojanov and Gorodsk types are situated in Volynia, and they are both documented only by settlements, just like the Kukashi type in the area of the middle Dnieper. Since there are plenty of graves for the Usatovo type/group, while for the others, except for the Sofievka group, the number is much smaller, it is obvious that regional classes are faulty. When materials, pottery especially, are examined, no differences appear which can justify the groups/types proposed. The Serezlievka and Sofievka groups could be seen as defined more thoroughly, although the presence of some later Tripol'ye ceramic types does not define them as

pertaining to this group but rather as being the product of direct contacts or long-distance exchanges with other cultures, all the more so as the Sofievka group stands out because in it cremation makes it differ categorically from the rest of the regional groups/types. Yet another complication is represented by the Zhivotilovka-Volchansk group, which occupies a special place, on the northern Azov seashore and has western extensions. It has, therefore, been compared with the finds of the Gordinești kind. Another problem arises when considering the relation between these groups and the contemporary finds from the eastern steppes to the north of the Black Sea as far as the river Volga. It is clear that in the current stage of research there is no consensus about the exact content of these groups, which are still considered by many to be traceable to the final Neolithic or to the Eneolithic. Under the circumstances, a global examination seems entirely preferable for distinguishing the main elements of the funerary practices to the north-west of the Black Sea, leaving the already noted regional differences aside for the time being.

The most important late Tripol'ye monument so far is the site consisting of two cemeteries of barrows and two flat-grave cemeteries situated in the vicinity of a contemporary settlement near the village of Usatovo. Archaeological research began as early as the beginning of the 1920s and was continued with frequent interruptions until 1985. For acceptable reasons, the four cemeteries failed to be entirely researched.

The No. 1 flat-grave cemetery was studied in 1936 when only two graves were found. Immediately adjoining, 80 m to the south-east is the No. 1 barrow cemetery consisting of 20 kurgans, of which 15 have been studied, and 41 burials as well as 10 ritual structures were found. The flat-grave cemetery No. 2 lay 460 m south of the settlement and had in its vicinity, to the north, another three dilapidated kurgans. In the period from 1961 to 1973, thirty burials and fifteen ritual pits were discovered, which were situated mainly in two zones, north and south. The graves formed groups situated at distances varying between 8 and 66 m, and inside the groups consisting of 3 to 12 burials, situated at distances ranging from 0.5 to 4 m from each other. Lastly, the No. 2 barrow cemetery was situated 500 m south of the settlement and 640 m south of the first barrow cemetery, and consisted of 10 kurgans, of which only three were researched in 1936, but 8 graves and 3 ritual objects were discovered. Between 1984 and 1985 another six kurgans were studied, but the results were not published. Even though the archaeological documentation is not always satisfactory and the anthropological determination is almost entirely missing, it is possible, however, to use the Usatovo finds, which provide so many funerary objects and such complexity of funerary layout and inventories, as to devise a model of the funerary practices which can later be applied to the rest of the late Tripol'ye area and can also be compared with other funerary finds of the same age in the immediately adjoining regions.

As already shown, the appearance of burials in the late Tripol'ye group is surprising in a way, by comparison to the burial objects which preceded them, few and difficult to decipher. This prompts questions about the origins of the new behavior. Explanations based on "real" facts or supposedly foreign influences can barely solve the problem, they can postpone it, at most. The internal causes are insufficiently clear and the presumed demographic increase should be well argued before it can be taken into account. I tend to think, rather, that we had better talk of a complex of causes which joined internal evolution with external factors to determine the profound changes expressed only by the phenomenon of burials that had a spectacular character by comparison with the immediately preceding period. One should not overlook the fact that in many late Tripol'ye funerary sites there are items such as daggers of copper-arsenic alloy and silver lock rings, and that these imply long-distance exchanges which will not only have permitted the circulation of certain artifacts but will also have led to social changes. These may account for the changes in the funerary expressions; at the same time underlining the internal hierarchy of the communities and their component objects and indicating the competition existing between them. The Suvorovo group is an altogether artificial creation and the stratigraphy of the archaeological objects attributed to it does not reflect the anteriority of the "group" but the anteriority of some Usatovo graves in respect to other Usatovo graves and the succession of graves on the same burial site. Barrow burials with complicated stone structures are already known in the Maikop group, and the relations between the Tripol'ye C2 and the Maikop sites mediated by the Nijnyi/Nizhni Mikhailovka group are well known. At present it is impossible to specify which of the groups played the main role, though noting a tendency of precedence by Usatovo communities. These relations could provide explanations for the borrowings of funerary elements, but they cannot help establish which of the two groups came first. In the Crimea, in the Kemi-Oba milieu, there are many graves in barrows where cists made of stone slabs were discovered. There is a series of finds, especially pottery, that testify to contacts with the Globular Amphorae Culture and indicate potential ways in which certain funerary fashions may have penetrated, the construction of slab cists or the erection of barrows, for example, both of which are fully attested customs in the area where the Globular Amphorae Culture was spread. One important point of view expressed in this discussion is Y. Rassamakin's argument. In his opinion, in the last and fourth stage of a long process of evolution of funerary traditions, which could be placed between 3500/3400 – 3000/2900 BC (?), it is possible to note the merging of some Usatovo customs, including the use of barrow burials, with other customs that arrived from the Maikop/Novosvobodnaia area. Rassamakin is convinced that these mutual relations must have been the result of migrations that occurred in the context of a general crisis. The appearance in this region of Repin pottery from the

region of the Don constitutes, in the opinion of the same author, the first affirmation of the Yamnaya tradition. Rassamakin's opinions are worth retaining in their majority. But they need to be qualified precisely in respect to the Maikop or Usatovo migrations. I prefer to believe that here we have to do with increasing contacts between two groups with a strong individuality each and engaged in exchanges of goods and customs and fiercely competing with each other.

I think the main structural element of the late Tripol'ye funerary standard is the organization of strictly delimited funerary areas adjacent to settlements, since this is the time when we no longer find clear instances of burials or deposits of human osteological remains within settlements. The clearest proof for this is at Usatovo or Majaki. Once the funerary area was circumscribed, it was structured inside once again. Apart from the family plots, at Usatovo we have the proof for two distinct funerary zones distinguished by means of ritual elements which were articulated by means of exterior layout structures. One of the zones is characterized by barrows, the other by their absence. And the situation seems even more complicated because the two zones crossed each other in the case of Usatovo. But we cannot deduce the opposition of the two from the site layout; rather, we have to do with a dialogue of sorts, maybe the equivalent of the dialogue existing between the social sub-units to which the respective areas were destined. Today we cannot tell what the realities of everyday life were, which the barrow zones and the flat-grave zones at Usatovo corresponded to, but it is obvious that they reflected the structure of the community in the neighboring settlement.

The funerary units or barrows which make up the barrow graves at Usatovo, just like the numerous kurgans with such burials on the steppes of the Bugeac region or in the more northern region towards Basarabia, prove in their turn to be collective funerary structures. It is quite probable that they were "family" plots of land, and that the people buried in the kurgans were related to each other, kinship and blood relations as well as matrimonial relations, which played the main role. But there is a certain hierarchic tendency to be noticed inside these collective funerary structures, which is indicated by the variability of the external and internal structure, since it is obvious that a greater effort or social energy was spent for a grave with a ring or with a stone cist, than for one represented by a mere pit. Again, it is hard to know who such expensive funerary layout structures were destined for, but we can observe the existence of a group hierarchy which determined such funerary expressions.

Burial was the exclusive funerary rite. There are no deviations as regards the way corpses were treated, though here and there isolated cremation graves were found. Incineration is the funerary rite of the Sofievka group, but in spite of the presence of certain ceramic forms or little modeled figures among the objects of this group, it does not pertain to the Usatovo world which it came into contact with. The position of the corpses in the funerary sites of the later Tripol'ye period is a lateral

crouch. A fair number of skeletons can be seen to be lying on their backs but they are not in the majority. In all the three cemeteries at Usatovo, of the 49 tombs where skeletal position could be established, those lying on their backs are no more than 9, i.e., 18.36%. At Vîhvatînți, of the 39 skeletons only 5 were lying on their backs, i.e., 12.82 %, and at Majaki, of the 31 skeletons that had a specified position only four were laying on their backs, i.e., 12.90%. The percentages for the three main funerary sites of the Usatovo group do not reflect reality, since many of the graves were destroyed. This means that the real per cent values were certainly different, but if we accept the margin of error for each cemetery, it seems likely that the quantity of dead lying on their backs was about 15 %. We do not know the significance of this fraction of the whole. Neither does it seem that sexual differentiations were its cause, so far as we can tell from the very few graves analyzed. The lack of anthropological determinations for the greater part of the later Tripol'ye burials makes the attempt to pinpoint the gender difference in each ritual or episode of the funerary ceremony difficult. However, there are elements – such as the alternation of oval pits with rectangular pits – that seem to indicate a certain degree of differentiation of this kind, although it is not also expressed in the way the corpses were laid out, if we take into consideration their orientation in space, which makes them appear as approximately unitary. Another feature of the late Tripol'ye funerary standard emerges from this point of view, namely the way the deceased were laid in the grave, similar for the two sex groups, and children, too. This means that the expression of the fact that they belonged to one or the other sex was relegated to other practices than the funerary ones.

Objects completely devoid of human osteological remains and, in rare cases, with just a few such remains were found in some great funerary structures of the Usatovo culture. Most of these objects belonged to collective kurgan-type funerary structures and some of them had complicated plans, presupposing great social energy spent. Their automatic interpretation as symbolic graves, however, is not always archaeologically supported, since at Usatovo at least some of these graves did have remains of human bones, although they were in extremely tiny fragments. This precludes, in these cases at least, their interpretation as cenotaphs. I think that in order to even begin to understand their significance we need to recall the not very uncommon graves, in the area as a whole, in which skulls were found but no post-cranial skeletons. I will again express my opinion that these presumed "skull graves", next to which objects with human bone remains in very tiny and very few fragments were found, could actually be regarded as the heritage of older traditions that had to do with deceased people. It is quite probable that these objects are archaeological proofs of postmortem manipulation of corpses, which were in time deposited in other places or disinterred. Consequently, the objects encountered at Usatovo in wide cemeteries, which were called "ritual

pits" and were devoid of osteological remains, just like other smaller groups of graves, must still be regarded as family graves, as was the case at Dancu, for example. Given that they are relatively frequent, they cannot be considered symbolic graves for individuals whose corpses could not be retrieved, since we would then have to accept that every family encountered this problem, which is very hard to believe... If we also take into account, as we should, the common presence of hearths at the bottom of graves or the traces of cremation, then the "ritual objects", the hearths and traces of cremation may be considered material traces of secondary rites which were part of funerals, more exactly part of the episode destined for the burial proper. The fact that many graves did not have such an adjacent object may mean that these ritual practices were reserved for the preferential treatment of only some individuals, or else, at least when such practices are met with inside collective structures like the kurgans, they were rites destined for all of the people buried inside such mounds. These assertions I make are not much more than a supposition, a working hypothesis which needs to be verified by new finds. As regards practices related to the funeral, it is likely that their last episode could be the animal skeletons or skulls deposited either in the graves, or adjacent to the graves, in the barrows' very strictly delimited space.

Pottery is the inventory category that appears in almost all of the Usatovo graves and as main category, at least statistically. It points to the ceremonial obligation to deposit food for the long journey of "the departed"... Sometimes the number of vessels deposited near the deceased is very considerable, as at Vihvatinți, in Grave M. 18, for example. But even if we leave aside this exceptional case, there are still enough graves with more vessels than was strictly necessary for the deposits of food intended for the deceased. It is already known, for example, that in the later Bronze Age in Italy there was a custom of depositing vessel assortments which expressed the privilege of the deceased, sometimes of the feminine gender, to give feasts. Given that the large number of vessels is associated every time with special inventory items, like formal dress items made of precious metals and daggers, it is obvious that such complex sets of funerary inventories ought to be explained by the personal prestige of such deceased and they should not be connected only to their symbolic function as food offerings for the deceased. But the fact is that the social prestige of each individual is expressed primarily by the structure of the grave in which s/he was placed and only secondarily by the accompanying inventory. When the two categories of funerary expressions are associated, however, it is clear that we have to do with prestigious persons, reflected in the first place by the privileged position they occupy within such collective funerary configurations as the kurgans and, in the second place, reflected in the community structure. It all amounts to saying that here we have, in all likelihood, graves belonging to leaders of presumed social sub-divisions, heads of families or nations, whose burials in kurgans

created a centre around which other graves clustered in each orbit. If we regard the barrows in this way, then we can see, in our mind's eye, a virtual funerary space which is more complex than its material expression. But at the same time we could catch sight in this way of the nether world as another kind of virtual space, differently imagined and equally complicated, even when it is expressed by flat-grave burials. At Usatovo, the two funerary zones seem to be in a sort of continuous dialogue or perhaps competition that in all likelihood exactly mirrors the relations between the two sub-divisions of the living people's community. Simultaneously, the preoccupation of the living for the funerary ceremonials in the two zones proves that another uninterrupted dialogue went on between the settlement and the funerary zone as a whole.

I believe this may be the perspective in which the Tripol'ye burials should be regarded, since they were situated at the onset of a long journey leading far into subsequent ages.

If it was possible to circumscribe a funerary standard for the later Tripol'ye area quite satisfactorily, and even consider it as a cultural defining element, for the immediately adjoining zone to the west of the River Prut things fare less well in this respect. The reduced number of funerary finds here (see the list in Chapter 7.3) raises problems about the conditions of their discovery, which are not always satisfactory. The difficulties in understanding increase because of the excessive fragmentation of the archaeological landscape and because of the artificial creation of some cultural groups and grouplets that prove inexistent when examined closely. If we leave aside the "offstage" or "study" distinctions, however, we must remember that there are certain elements in the scarce funerary sites that make them different from the Tripol'ye area, on the one hand, while placing them chronologically close to them, on the other, which encourages one to think that they will give insight into the whole range of related archaeological phenomena, if they are approached by systematic excavations and the systematic ordering of the information. It would be advisable to start at the two ends of the region, to the north, that is, by the adequate study of the cemetery at Suceava-*Parcul cetății*, and to the south, by re-examining the finds from the Brăilița cemetery, for example, which allegedly pertain to the Cernavoda culture. Instead, we are confronted in both cases with two exceptional archaeological monuments which, on the one hand, are very important, while on the other hand they have been treated with a remarkable lack of professionalism in research, publication and explanatory discussion.

The scarcity of the Globular Amphora Culture finds in Moldova (see the list in Chapter 7.4) and generally in the area considered here and their patchy character do not permit us to propose more than a sketch of the funerary standard, consisting of the following main elements: stone-slab cists, a relatively unitary layout of the deceased, collective graves that indicate how important it was that the deceased pertained to particular

social sub-units/families, inventories in which weapons – flint axes – rank first, alongside numerous large vessels, about which one wonders if they could be indicative of commensalism, prevailing masculine inventories, which were associated with the “main” position that men presumably had. The inclusion of bovines in the ceremonial sphere could also be added to the list, possibly as the result of subsistence and exchange techniques, which were based on raising large animals. This is not much, but one can already see in it a change of emphasis to a very expensive funerary expression, characteristic for small communities that were led by a “head”. This was the extension of a practice specific to other media and not met with in former times, but bearing the completely novel signs of an emerging new age. What is even more important is, however, the fact that some of the elements specific for the funerary behavior of this group were transmitted to the cultural groups immediately following.

There are a number of funerary finds of some importance at least as regards the structures, if not also for the chronological and cultural attribution, some of which have been cited in the literature and attributed rather imprecisely either to the “transition period from the Neolithic to the Bronze Age” or to the beginning of the Bronze Age. They are all to be found in Muntenia, Transylvania and the Banat. Their common and distinctive feature is their uncertainty in respect to the character of the finds as a whole, which was mainly caused by the absence of documentation, but which has also failed to prompt any specialist so far to embark upon an even minimal review of the conditions that led to the discoveries so as to ascertain their real archaeological context on site. Twelve finds are in question here (see the list in Chapter 7.5), only eight of which are the result of relatively systematic excavations while the rest of them are fortuitous finds. None of them has been satisfactorily published, however, and the only information we have comes from references too cursory as to be for serious discussion. Only at Bordușani, Coșereni, Lișcoteanca, Ostrovu Moldova Veche and Sânnicolau Mare, perhaps is baldly stated, there was more than one grave, all the others being cases of singular grave finds. The most important of these seems to be that of Ostrovu Moldova Veche, where two barrows were discovered on the islet of Ostrovu; the first of them with a diameter of 12 m diameter, was covered by a mantle made of earth and had a ring of boulders, which surrounded a cinerary urn-grave and some adjacent vessels, all of these covered by stones. A copper ring was also found. In the second barrow, two cinerary urn-graves were discovered, one that had at its side other vessels while the second held only the vessel that served as urn. A very important fact is the find of “a small hoard” between the two graves on the second barrow, which consisted of dress items made of metal – one lock-ring with a leaf-shaped end and one end of plain copper wire as well as two *Noppenringe* made of twisted copper wire. The documentation of Ostrovu Moldova Veche has never been published. The graves were attributed to the Vučedol culture, justly

counted as the only funerary find of this kind on this side of the Danube. All we know about Boldești is that several cemeteries were found here, of which the №3 necropolis “consisted of inhumation graves with deceased dating to the transition period towards the Bronze Age”. This cemetery may have its own importance since the materials available for the “transition period” in this region indicate, on the basis of the painted pottery discovered, a late Tripol’ye/Cernavodă-type presence, whose relation with the first strands of the Monteoru culture is far from being elucidated. Some burials ascribable to the Cernavoda group were mentioned in a short excavation report, having been discovered during the systematic excavations at Bordușani. An inhumation grave with a crouched skeleton was discovered at Checea as a result of surveying a barrow. There is no other information about this find. The presence of a barrow grave in this part of the Banat is not surprising because there are sufficient finds of this kind that belong to the Yamnaya group, which could well include the grave at Checea. The older finds at Coșereni could have contributed to solving several problems regarding the beginnings of the Bronze Age in the Bărăgan Plain, if we judge by the few data available for the respective prehistoric settlement, studied by salvage excavations in 1963. They say some flat-grave burials were discovered in the area, which contained crouched skeletons that could be related to the settlement, but we do not know anything beside that. Judging by the extremely few published data on the ceramics in the settlement, we can say that it comes close to the Cernavodă-type finds. In 1962, during archaeological excavations in the vicinity of Cuci village, situated on the banks of the river Mureș, some “cremation and inhumation graves” were found on the site which bears the name *Szörösdomb* and they were dated to the Early Bronze Age. But the total lack of details reduces this find to a mere piece of actually useless information. A stone-cist burial grave discovered in the tell-settlement at Gumelnița has long been in circulation. It is only known to have been discovered in the “Gumelnița D layer” and to have contained a crouched child skeleton together with a vessel characteristic for the “stage D”. The find has never been presented in detail, so that we cannot give an answer about its attribution, which is, therefore, as promising as it is useless. Another flat-grave burial with a crouched skeleton was discovered in unspecified conditions at Jucu de Sus and was considered “to date from the Neolithic or Bronze Age”, but with absolutely no supporting arguments. Like the other finds discussed here, the Jucu de Sus grave is of little use. The ten inhumation graves at Lișcoteanca, discovered on the surface of a Gumelnița tell during systematic excavations dating from the years 1970–1976, are frequently mentioned in the literature. There are no plans for any of the graves unearthed here which could provide a clue about the structure of the entire find, and only five of all the graves mentioned are documented by *in situ* photographs. The short presentation allows us to retain the information about grave 1, which had a skeleton lying

on its back, oriented west-south, just as the skeleton of grave 4, which was oriented west-south-west and east-north-east and each had one vessel at its side. The skeleton of grave 11 also lay on its back, but was oriented east-west. As regards the rest of the graves, graves 11, 14, 16 and 20–21 had skeletons crouched on the left side and grave 22 on the right. Graves 20 and 22 had the skeletons oriented north-east – south-west and west-east, respectively, while the rest were oriented in the east-west direction. Judging by the decoration of the vessels, grave 1 may be placed in a mature moment in the Bronze Age evolution, while grave 4, which had in it a bowl decorated with garlands impressed by cord, comes close to the barrow burials of Katakombnaya type, especially, if we take into consideration the position of the skeleton lying on its back. Another three vessels were discovered, one in grave 11 and one in grave 12, which had uncharacteristic shapes, for example, a jar, a cup, a bowl resembling in shape that found in grave 4. Being lumped together, the graves at Lișcoteanca were considered as being contemporary to those unearthed at Hârșova, judging by the presence of the cord-impressed decoration. Following S. Morintz, the Lișcoteanca burials, could be included in a later stage of the eastern penetrations into the Romanian Plains. They were seen as contemporary with the burials at Stoicani, Baldovinești, Gârceni, Bogonos and with some of the graves at Ploiești Triaj dated to the Middle Bronze Age by taking into consideration a vessel considered as belonging to the Tei culture discovered in grave 5 at Baldovinești as well as relating it to some Monteoru-type Ia vessels found at Ploiești Triaj, in barrow №1. The same author also argues that some inventory elements have “*analogies in the catacomb culture and the Early Srubnaia culture*”. One other grave occupying the same chronological position was discovered at Râmnicelu during systematic excavations in a settlement ascribed to the Cernavodă I culture. It contained a buried man with the skeleton crouched on the left, oriented east-west and having a jar-vessel by its side, which served for considering the grave contemporary with the discoveries at Baldovinești. In 1900, during some industrial improvement works, a barrow situated in the vicinity of the Sânnicolau Mare locality was destroyed. “*11 vessels filled with ashes*” were found, which normally indicated the presence of a funerary site. Again, the lack of details prevents any qualified discussion of the case, but we should not exclude the possibility that the find at Sânnicolau may have been one of the barrow burials so thoroughly documented in the plains region situated at the confluence of the rivers Mureș and Tisza. As the result of a small-scale survey on a barrow lying on the upper slopes of a hill near the Valea Argovei locality, “*a deep pit, 1.40 m from the current ground level, and containing the same kind of earth as initially deposited for building the barrow*” was discovered; it was considered a cenotaph and dated by the author of the excavation to “*the period of the ochre burial practices spreading from the end of the Neolithic Age to the end of the Bronze*

Age”. The information is synthetic, clear and it excuses me from making any comments! Last but not least, one more burial grave is reported to have been discovered in very imprecise conditions at Valea Mare, near the town of Oltenița and it is considered as one of the burials which “*illustrate the last stage of the period of transition towards the Bronze Age*”. Maybe some of the funerary finds discussed above deserved more competent attention, but they are only some of the examples on whose basis archaeological phenomena of varying importance were assessed and defined, leaving just their conclusions to be recycled later and causing the loss of the “solid” archaeological documentation. In reality these funerary finds are less than useful for our current discussion since they are hard, if not really impossible, to place in relation to any particular archaeological phenomenon. The chorologic position of the phenomena from the east of Muntenia calls for establishing relations with the problematic Cernavodă group and especially with the red ochre barrow burials which have appeared in the region ever since the beginnings of the Bronze Age. The burials from Transylvania and Banat cannot serve as grounds for making more nuanced observations about the horizon of the earliest Bronze Age. They are sure to find their natural place only when thorough research has been made at last in the areas where they were discovered. The barrow graves in the north Pontic steppes attributed to the Bronze Age drew the attention of the antique collectors and archaeologists as early as the 19th century and thousands of them have been excavated so far. Apart from the sometimes impressively big barrows, many of these burials were also characterized by the presence of red ochre spread, as it were, over the bones, which was responsible for the name they were given as “the red ochre burial group”. The very large area of these burials lay from the Ural and the Caspian seaboard to the east as far as the line of the river Tisza to the west, already in Central Europe. To the south and south-west, the limit is the Caucasus range and the north and west bank of the Black Sea. Quite a large number of barrow burials was discovered in the south-western part of this area, on the right bank of the Danube, between the line of the river Danube and the Stara Planina range, and further barrows were found as far as the river Maritsa. A group of burials of this kind has been known from older and more recent research projects in today’s Serbia, being concentrated approximately in the area of the confluence between the rivers Tisza and Danube as we can see it today and reaching down south to the river Morava, where they are less frequent.

As a whole, the Yamnaya (Pit-Grave) burials have quite a uniform aspect in respect to the funerary zones and structures, even though the area which this category of funerary monuments occupies is vast. One first observation to make is that the Yamnaya burials pertained to well delimited funerary zones that consisted of barrows. The numerous situations where nothing more than isolated graves which belong to a single barrow are known are, as we could see, due to summary research

and to the high costs of exhaustive research, which were often forbidding. Wherever exhaustive research was possible the groups are more than evident and we have been able to observe distinct funerary zones or cemeteries for the entire Yamnaya area. Unfortunately the type of habitat characteristic of these communities is such that up to now we have been unable to detect the settlements that should go with them, in spite of the widespread area and the long duration of this funerary custom. There is no way we can tell to what extent we have to do here with communities that were on the move over quite large areas or with stable communities. However, one thing is sure: resorting to barrows and barrow-clusters was permanence and the barrow cemeteries most certainly belonged to distinct communities, even though we cannot pinpoint their settlements. At present, it is not possible to examine the relation between the funerary area and the dwelling places. At most we can presuppose that the relation between the cemetery and the settlement did not carry much weight in the Yamnaya funerary standard.

The main characteristic of the Yamnaya funerary monuments is given by barrows, some of which were of considerable size. Sometimes researchers stressed the relation between the dimensions of the barrows – the diameter and depth – and the number of burials, which seems sensible enough, since the barrow “grows” with every burial while new layers of earth, or mantles, are added. The amount of work required, which is shown clearly not only by the mass of earth handled but also by the “final” structure, stands as proof for the observance of certain rules and of the social energy spent, which in its turn reveals the important role of constituting a funerary zone corresponding to the social status of a social sub-unit that also bore traces of hierarchical structuring. The huge number of funerary barrows recorded in the entire Yamnaya area and the barrows’ chorologic structure exclude their ascription to characters with any special functions. It is very probable that these barrows constituted one way of expressing the solidarity of some smaller communities which had a poignant individual existence and a corresponding type of technological subsistence of their own, probably deriving from the practice of transhumant grazing, which, in its turn, explains to a certain extent the absence of settlement traces. As seen in the already analyzed cases, the concentration of barrows seems to indicate in itself a certain “inclination” towards placing the members of these small communities according to specific postmortem layout patterns in zones that may have been previously consecrated.

Layout structures such as peripheral ditches and stone rings are quite frequently met with, especially in primary burials. Peripheral ditches usually circumscribe earlier graves and were later covered with successive mantles of barrows. For the archaeological area studied here, such instances were found at Balaban, Baştanovka, Glubokoe and Ogorodnoe, all of them situated in the Bugeac region, while they are missing in the rest of the

area. Circular ditches for the late Tripol’ye funerary objects were found at Baştanovka, Neruşaj and Ogorodnoe, where they underlay the Yamnaya burials and they consequently leave room for speculating that this kind of funerary layout was incorporated in the Yamnaya funerary standard as a tradition from the preceding stage. Round stone ditches were recorded in the same area at Balaban, Baştanovka, Bolgrad, Goran-Slatina, Gura Galbenei, KalugERICA, KJulevca, Mihai Bravu, Milostea, Neruşaj, Ploieşti DN1 and Sărăţeni. To the east, in the remaining parts of the Yamnaya area, quite a large number of barrows with round stone ditches were found in the Ukraine and the Crimea, usually being destined for primary burials, which makes this kind of layout an element of the Yamnaya funerary standard. Precedents from the earlier Usatovo stage are also known in the circular stone ditches. It appears as quite evident that the peripheral ditches or the stone rings surrounding the barrows, which sometimes occurred in association, had the role of strictly delimiting the funerary zone and they corresponded to some regulations which were as categorical as the funerary standard itself. Once the funerary area, that is the barrow, was thus circumscribed, it did not become necessarily closed, and the subsequent burials, which sometimes followed at short time intervals, stand as living proof for this. The delimitation achieved in this way underlined the fact that the respective barrow belonged to a small social sub-unit whose members had exclusive rights for the use of the respective funerary space. To a certain extent, these ways of designating a funerary area could be seen to indicate the competition between communities, as did the barrows themselves.

The structure of a Yamnaya funerary mound as such is displayed most clearly on the sites at Corlăţeni, Glăvăneştii Vechi, Valea Lupului and Smeeni. In all four cases it can be observed that the funerary episodes – the burials – came in succession and allowed, therefore, both the primary funerary structures and their relation with the burials that followed to be visible. For the primary graves, with pits dug at the earlier occupational level, the sterile soil was usually deposited on either side of the pit, so that there characteristically existed smaller size mounds which covering the graves and it is likely that they were partially formed from the earth dug out of the peripheral ditches, wherever applicable, or they were made of earth brought from elsewhere. The absence of specialized anthropological determinations (e.g. DNA analyses) rules out any attempt to establish possible kinship relations between the deceased who were successively buried in the mounds, but the general structure of the barrow “fields” allows us to suppose that each barrow represented one distinct funerary plot that belonged to one social sub-unit – a family, a clan (!?) – and there probably existed precise social relations that connected the deceased deposited on barrows, of which we cannot exclude ties of kinship, blood and/or marriage relationships. The few cases where ¹⁴C calibration allows us to determine the time intervals between successive

burials seem to indicate that the funerary tradition, which was sometimes expressed by the use of the same barrow/mound for remarkably long time intervals, was retained. This is the case with the *Zatoka-Akiembietskij Kurgan*, where the earliest Yamnaya grave – № 14, is followed by other graves – № 17, M. 13 and M. 21, placed within an interval of circa 200 years. If this time succession model remains valid in the entire Yamnaya area, and I do not see any reasons to doubt it, then the entire object of the funerary plot or barrow was determined precisely by the social relations who existed in everyday life among those who were buried there after a while.

One of the most important elements of the Yamnaya funerary standard is contributed by the type of funerary pit. There are three types of pits: rectangular, rectangular with steps and oblong ones. Starting from the fact that on numerous barrows primary barrows with a rectangular pit underlie stratigraphically the rectangular stepped ones, there is a time succession underlining distinct Yamnaya stages. Of a total lot of 1,020 Yamnaya graves in the area under discussion, it was possible to specify that the pit was rectangular in shape for 382 of them, for 167, the pit was rectangular with a step and for another 45 the pits' shape in plan was oblong. Almost 40 % of the simple rectangular pits belonged to primary graves as compared to only 16.17% for the rectangular ones with a step and 15.55% for the oblong ones, thus indicating a higher age for the rectangular pits. But it should be stressed that the statistical analysis in question is heavily biased by archaeological research, more precisely to the degree of professionalism of the on-site observations, which was in this case minimal. From the chorologic point of view, it can be noted that rectangular pits were found in the entire area. Rectangular pits with steps reached no further than the line of the river Mostiștea, at Gurbănești, for instance, and to the south-west they stopped north of Kamča, at Carevbrod. Though more numerous on the east bank of the river Siret, oval pits reached as far as Perlez, Goran-Slatina or Kjulevca, and their chorologic distribution resembled, to a certain extent, that of the plain rectangular pits, while in the Tisza region they are missing. When they are correlated with the figures for pit types as regards position in the mound, the chorologic distribution suggested that the plain rectangular pits, compared with stepped pits, are slightly older. This indicates that apparently the Yamnaya funerary standard characterized by the presence of plain rectangular pits was spread in the entire area in the first stage, but then, in the subsequent stage, characterized by the appearance of stepped pits, the Yamnaya funerary standard became spatially reduced to a zone limited to the west approximately by the rivers Mostiștea, Buzău and Siret. The fact that the oblong pits were well known in the late Tripol'ye milieu, whence they were very probably borrowed, is conducive to the same conclusion. Rectangular pits stepped or not, were often covered by wooden timbers and corpses were deposited on vegetal mats, while the pit bottom was covered by a chalk-like substance. In only two cases

(at Baștanovka K. 4/gr. 13 and Glubokoe K. 1/gr. 14) were the graves with this kind of pits covered with stones. Considering the often patchy character of the archaeological information, it is hard to say if and how these last funerary standard elements developed in the course of time. Irrespective of the answer to these questions, it should be stressed that the passage to the rectangular pit with a step covered with beams represents an even more sophisticated expression of the social rank that the deceased had, and this new development corresponded to some social and inter-community changes, most probably standing for the increasing ferocity of the intra- and inter-community competition.

Anthropomorphic stelae have often been found on Yamnaya barrows. It has not always been possible to specify their archaeological position or their relation to the funerary objects of the respective barrows, as anthropomorphic stelae or menhirs were even discovered in secondary positions on other barrows, one significant such case being that at Glubokoe where stone artifacts of this kind were used to cover the funerary pits. There are eight localities where anthropomorphic stelae have been discovered in Yamnaya barrows so far, and to them should be added another two from the region south of the Danube delta, where menhirs were found by accident, in a region with red ochre burial mounds too. Lastly, two more finds without a specified archaeological context were discovered at Baia de Criș, Gherla and Sărata, localities in northern Transylvania, where the only other Yamnaya funerary finds in the vicinity are those at Câmpia Turzii, Cipău and Răscruți. I have also placed on the map, together with finds of this sort, the excavations at Căușani, Gura Băcului, Krasnoe, and Olănești and, of course, Usatovo so as to outline their organic relation with the rest of the Yamnaya area. One first chorologic observation to make concerns the identity of the distribution in this area both of the menhirs and of the rectangular graves with steps, even though the relationship between the anthropomorphic stelae and the rectangular pits with steps could not actually be established in all cases.

Another important element of the Yamnaya funerary structures are the stone rings surrounding the barrows. These rings are sometimes associated with the peripheral ditches since they have a similar role in the delimitation of the funerary precinct. There are a few cases, however, in which such structures do not define the collective funerary space, i.e., the barrow, but individual funerary objects in the barrow. The known situations are too few and the corresponding inventories are not always the most telling when they do exist, so they are of no use in determining more precisely the chorologic position. This is all the more so since such structures are also known in Usatovo graves, which points to the high probability that this tradition was actually inherited. It cannot be doubted that the observably high amount of social energy spent should be connected with the social status of the deceased. Chorological, except for the grave at Ploiești DN1,

recently discovered and therefore still unknown, the rest of the graves with rings or individual structures with stones are distributed in the same locations as the graves with menhirs. Taking into account the existence of similar layout structures in the Usatovo burials, it is worth considering that this tradition may have been retained in some Yamnaya graves.

Stone slab cists are a less frequent structure in Yamnaya burials. Thirteen such graves are known so far, in 9 localities, in the area discussed here. Most of them are secondary graves, the only exceptions being those at Czászárszállás and Oros-Nyíres in the Hungarian Pusztá, where the cist graves appeared as singular in their respective barrows, in each of the two cases. The grave 2/14 at Bolotești, which was secondary and lay in the north-western sector of the barrow, at - 0.70 m, contained the skeleton of an adult crouched on the left side, being oriented north-north-east and south-south-west and having a biconical bowl at its side. The very ordinary form of the vessel did not permit placing it in time any more precisely than did the stratigraphical position of the grave, equally unspecified. Another secondary grave, grave 8, with a cup of the Monteoru Ic2 type, found at Bolotești in Barrow 2 is worth mentioning. It is most likely that the grave was closer to the similar burials of the Mnogovalikovaja group, though it is situated to the west of this culture's area. At Glubokoe, in Kurgan 1/gr. 11, a skeleton was found crouched on its back with the legs oriented to the left in the north-east and south-west direction and it had been placed in a rectangular pit that had another massive stone slab as its lid, which was propped at the two ends on two slabs. It had a broken vessel as its inventory. The information for Hagieni is downright precarious since it is only known that the cist, in which a scattered skeleton was found, occupied a central position. Grave 5/4 at KalugERICA is a cremation one and the cist was placed in the mantle of the barrow. The urn used is a biconical vessel and has four lateral handles, which recall the Coțofeni milieu to a certain extent. Grave 5/4 of KJulevca, with a buried man placed crouching on the left, with the skull oriented southward, had no inventory and was placed between two parallel stone rows rather than in a cist proper. The three graves at Tărnava were discovered inside some "cists", which in fact large rectangular structures were made of stones, differing from cists proper. The connection between graves 5 and 6, on the one hand, and the rectangular stone structure, on the other hand, is not very clear, as the only certain relation between the layout with stones and the burial tomb is for Barrow 1/4. The other two graves were situated inside another big size rectangular structure, grave 5 having a cremated deceased in it, whose remains had been placed in a vessel with two vertical handles. Grave 6, with a buried deceased person whose skeleton had been interred lying on its back, in west-east direction and devoid of inventory, can be associated to the other Yamnaya tombs in the same barrow because of the rite and ritual. Due to the vessel with good analogies found at Măceșu de Jos,

Grave 5 at Tărnava differs both owing to the funerary rite and the vessel used as an urn, which is specific for Coțofeni pottery. In the spatial perspective, such structures typical for the Yamnaya funerary objects have been found in the area discussed here especially along the Danube, in its lower basin, with two finds located away from the area, in the Hungarian Pusztá. Yamnaya tombs are known, however, in the region beyond the Dniester, in the Ukraine and the Crimea, among graves of the Kemi-Oba group. According to D. Telegin, the cist graves of the Ukraine belong to the Nijni Mikhailovka group, where they were found in association with menhirs too, as is the case at Ivanovka. In the late Tripol'ye milieu, precedents were recorded in the area of the northern Black Sea bank, at Usatovo, for example, so that it is likely that this custom was taken over from the burials of that archaeological group. But at the same time we should not forget that in the area dealt with here such graves have been well documented for the Early Bronze Age, and they most certainly represent, maybe only partially, offshoots of the Globular Amphorae Culture. It is relatively hard to specify the moment when the habit of erecting such funerary structures was incorporated in the Yamnaya funerary habits. The precedents recorded, which belonged to the Usatovo group, the Kemi-Oba type, the milieu of the Globular Amphorae Culture and the eastern areas, seem to indicate a quite early moment in time, but we should stress the fact that no primary Yamnaya grave has been found so far with such a layout. The relatively contemporary presence of funerary structures of this kind in the hilly parts of the Oriental and Meridional Carpathian ranges, in different cultural contexts, for example in the Schneckenberg group, invites the hypothesis that the stone slab cists penetrated in the Yamnaya milieux as "borrowings", which were taken also from these last areas. This hypothesis is somehow supported by the often different ceramic inventories of the cists found on the barrows belonging to the "red ochre burial group". Given their infrequent occurrence and chorologic disposition, the funerary layout of the stone cist graves constitute an adjacent, secondary element, though not completely unimportant, within the Yamnaya funerary standard, which would support the hypothesis of some borrowing, even if from neighboring areas.

One of the most significant expressions of the Yamnaya funerary standard are the graves with wooden wagons, or rather the remains of wooden wagons, namely the wooden wheels that we find in funerary contexts. But it is necessary to insist from the start that this expression of the Yamnaya funerary standard is not omnipresent. The number of such graves is quite reduced in respect to the area as a whole, which makes them appear uncommon. The presence of remains from wagons in funerary contexts, which is specific for the burials in the steppes surrounding the Black Sea, and not the Black Sea only, has been much remarked. One of the main issues debated is, quite naturally, the significance of such deposits and their relation with the social status of the deceased. The

discussion about the origin of this custom lies well beyond the scope of the present work, and it would at the same time require a remarkable extension of the geographical area, which is why we can only touch upon this subject in passing here. As the specialists of the late Eneolithic and of the beginning of the Bronze Age in the north Pontic region and Transcaucasia claim, the oldest graves of this kind seem to have appeared in the Maikop culture, as has been ascertained for Kurgan 2/ Grave 18 of Starokorsunskaja, in the Kuban region, at a time corresponding to the latter half of the 4th millennium BC, noting that from here the custom spread into the Yamnaya milieu on the northern Black Sea steppes. At the same time we cannot ignore numerous finds that prove that wagons were in use in the Baden milieu of Central Europe, even though no graves with actual wooden carts were found. One cannot doubt the importance of means of transportation for the human communities of the time, such as the wagons with solid wheels, which explains the penetration of wooden wagons and of draft animals from the Baden milieu into the funerary ceremonies in various forms, one of which would be that of depositing wagons as such in graves. This is why the examination of their social significance and, consequently, of the place they have in the Yamnaya funerary standard and the Katakombnaya standard which succeeds it, must come first in the following discussion. In the area examined, 13 such graves are known, which were discovered in 10 localities, all of them situated on the Bugeac steppes, with two present in the middle Prut basin and one located away from the centre, in the region south of the Danube delta. These are the cemeteries at Balaban I – Kurgan 13/gr. 13, Etulia – K. 1/gr. 14, Holmskoe – K. 1/gr. 7, K. 2/gr. 10, K. 2/gr. 17, Kurči – K. 20/gr. 16, Novoselica – K. 19/gr. 21, Petrești – K. 3/gr. 9, Placidol I – K. 1/gr. 1, Sărățeni – K. 1/gr. 1, Taraclija – K. 1/gr. 16 and K. 10/gr. 18, Tatarbunar – K. 19/gr. 16. Of these, Etulia, Holmskoe – K. 1/gr. 7, Sărățeni and Taraclija – K. 1/gr. 18 are primary in the second or the third mantle, but none of them are in a central position. They are ulterior to the first burials on the barrows. We have a ¹⁴C calibration for the Kurči grave, which places it at the beginning of the 3rd millennium BC. Unfortunately, the series of four ¹⁴C calibrations of Kurgan 19 at Novoselica does not cover grave 21, but the oldest grave from this kurgan – K. 19/gr. 7 – was dated to between 3370 and 3000 BC, while the latest – K. 19/gr. 11 –, which was Yamnaya too, dates between 2360 and 2020 BC, so that it is quite likely that grave 21 too, which has a wooden wagons, could be dated to the first half of the 3rd millennium BC. By means of the radiocarbon dating of Barrow 1/grave 1 at Placidol I, we can assume that the wagon grave from the same mound dates to a similar period of time. One insignificant problem related to the place is the relatively small number of graves of this kind in the area studied here, especially if we take into consideration the quite large number of such funerary objects found north of the Black Sea or in Transcaucasia. But we could expect that the actual number of such finds

was, in fact, much greater in the space examined here, if we take into account Ju. Rassamakin's very pertinent observation concerning the infelicitous idea of using bulldozers to excavate funerary mounds, which may have led more often than not to the destruction of traces in the graves. It is quite interesting that, of the two graves with wood chariots for which there are anthropological determinations available, one – the Placidol I grave – had a skeleton of a woman, while the second – K. 1/M. 18 – was masculine. The lack of anthropological determinations is regrettable, moreover for graves that have very special characteristics, as it prevents us from clarifying the relation between the uncommon funerary structures and the sex or age groups. For the Yamnaya graves with wooden wagon remains, which were discovered in the region to the west of the Dniester, the two graves with anthropologically determined skeletons are not sufficient. Not much more than seventy graves of this kind are known in the entire Yamnaya area, to which can be added perhaps also the area of the Novotitorovka culture, from the mouth of the river Kuban. Of these, only 14 had anthropologically determined skeletons, 11 of the graves being masculine, and 3 feminine. The statistical stock of the graves with completed anthropological diagnoses is not sufficient to allow us to say that the placing of wooden wagons in graves represented a privilege granted only to masculine individuals, even though the data available today would suggest that, but it justifies us instead to note that the placing of wooden wagons in graves predominated for men and was rare for women. One very important thing is that all these graves had a rectangular pit with a step, which situates them as belonging to the second stage in the evolution of this funerary standard. Further, the considerable quantity of earth excavated for such pits and the placing of wagons prove that the social energy spent for them was uncommonly great. The more recent interpretations of some finds in south Ukraine support the idea that such graves, which also express the fact that wheeled transport had already been invented, also existed in the Životilovka-Volčansk milieu, considered as late Neolithic. Such is the case with grave 7 of Kurgan 14 at Koldyri, in the basin of the lower Don river, in the region of Kuban and at Starokorsunskaja – K. 2/grave 18 –, in a surrounding considered to be contemporary with the late Usatovo groups, like the Kasperovtsy/Gordinești and the Horodîștea-Erbiceni types, where numerous clay miniatures of wagon wheels were found. This seems to point, therefore, to a pretty early onset of this funerary custom that continued after the Yamnaya burials in the subsequent Katakombnaya group. It suggests that the custom of depositing wagons with solid wooden wheels in graves originated precisely where they were found, in the groups lying to the north of the Black Sea, which were traditionally dated to the late Neolithic. The remains of wagons which were found in the Yamnaya funerary objects usually consisted of solid wooden wheels, which were fully or partially preserved, usually four at a time, sometimes only two and placed on top of

the grave, over the wooden beams that covered it, which further suggests that their hypothetical role as ceremonial funerary "hearses" on which the deceased were deposited becomes less plausible. The placing of wagon remains, of whole wagons even, in graves was undoubtedly the privilege of some outstanding individuals who came to the fore because of their social status, but I do not think this distinction acquired dimensions as dramatic as all this in everyday life as to encourage their interpretation in the sense of an "aristocracy" of the Yamnaya communities. As regards the funerary inventory, the wooden wagon graves do not have specific furniture, but fall within the range of the general Yamnaya funerary standard, rather characterized by "sobriety". But the wagon graves of Kurči, Taraclija and Tatarbunar stand out because of the silver lock rings that were found in them. Two more vessels were discovered in the grave of Taraclija, and one vessel together with some animal bones were found at Etulia, while the grave of Holmskoe yielded again a single vessel and the remains of one item made of bone. This sobriety of the inventory does not reduce, however, the importance of the graves with wooden wagons, so long as the entire funerary structure proves a kind of complexity which surely had a complicated ceremonial as its counterpart; this will have been brought about by the combined efforts of the community members, involving a remarkable expenditure of social energy, which certainly reflected the special position of the deceased. In itself, the custom of depositing wooden wagons in some Yamnaya graves should be retained as one element of this group's funerary standard, an indubitably conditioned funerary standard, which also explains the fact that it was only of limited occurrence in space.

In many of the Yamnaya burials hearths or charcoal remains and ash have also been discovered, which indicate a specific funeral practice. We have no way of find out whether or not the cases where hearths or charcoal were discovered were singular occurrences, since the objective research conditions could not be discerned. On the map, these cases shows an increased frequency, which was to be expected, in Basarabia, Moldova and Bugeac. The four finds of this kind in Muntenia and Oltenia provide sufficient research material for these areas, too. But surprisingly enough no such traces were found in the Bulgarian or Serbian burials, while in the Hungarian Pusztas they were present and formed a quite distinctive group. Hearths doubtlessly attest a specific episode of the funeral ceremony, but it is hard to see what the exact significance of this practice was. Whatever the custom was, it is clearly attested in the archaeological sense and it should be retained as one of the secondary elements of the Yamnaya funerary standard.

The way the deceased were placed in the Yamnaya graves is naturally one of the elements which define the funerary standard, especially in conjunction with the orientation and definitely in relation with the sex and age groups. When regarded synchronically, the variability in

depositing the deceased – which involves the position and the orientation – may indicate the regional groups, which differ in respect to the funerary customs, and when it is regarded diachronically it may indicate an evolution of these practices, just as, when the two perspectives are combined, they may further indicate possible reciprocal borrowings of funerary fashions.

The position of the skeletons in the red ochre burials has always constituted a favorite subject for specialists who have struggled to put together, no matter how precariously, the most adequate typologies applicable, as a starting point for determining the significance of various funerary fashions, on the one hand, and so as to attempt, on the other hand, their ordering in time. I would like to make it clear that various imaginable ways of connecting them need not be set in relation to the data from the anthropological diagnoses, and that this is still far from having been achieved with "red ochre burials". I would also like to draw attention to certain statistical analysis procedures which are responsible for the fact that, as will be seen in what follows, the proposed typologies, many of them detailed to the point of fantasy, are frequently contradicted by the statistical report.

By following faithfully the model proposed almost fifty years ago by Ulrich Fischer, who established a typology of the positions in which the deceased were placed in their graves in various late Neolithic and Early Bronze Age groups of Central Europe, other specialists extended their determinations to further archaeological groups. The first attempt was made for the red ochre graves in the north Pontic steppes by A. Häusler, who took over U. Fischer's typology and established 10 types – A–L – which were differentiated by the general position of the skeletons, either lying on their backs or laterally crouched, as well as by the position of the arms. We should note that the difference between types A–C, which came from the position of a single arm, was minimal and it could be just a matter of chance. The same can be affirmed about the types F–L. It can be noticed that in practice type E, which was introduced by Buchvaldek, is almost absent in the Yamnaya burials. At the same time, the state of preservation of the skeletons, which was not always ideal, did not permit using this typology in a satisfactory manner. But matters become more complicated only at this point, when numerous authors strove to quantify, in their reports, the degree of the skeletons' crouching – slight, medium, pronounced – and the assessment criteria are very imprecise, even though they come complete with the values of the angles between the arm and the forearm, or between the hip and the calf etc. At the same time, I find inadequate the way of describing the skeletons as "crouched on their backs", by contrast with skeletons "laterally crouched", both of which were used by Häusler, since, in the first case, it is obvious that the corpse was placed in the grave lying on its back and with bent feet, raised above the ground but then allowed, by the laws of nature, to fall either together, on one side or the other, or separately, causing, in the last instance,

the resulting position to be described by the figurative term “frog-legged” (*Froschlage*), while, in the second case, the corpse was placed laterally crouched, in a position that suggests the mental connection between sleep and death. Very minute observations were made on an impressive stock, consisting of 1,000 graves which were discovered in Basarabia, in their majority, but which were also found in the region of Odessa, by E. Jarovoj, who took the same methodological line, to establish an excessively detailed typology, featuring no less than 60 variants. At first sight, this was a downright impressive enterprise, but the statistical analysis made by the author of the typology himself throws a foggy veil, instead of shedding light, upon using the results obtained, since 38 of the variants were casuistically represented by examples of less than 1%, which means that they were statistically simply inexistent! One wonders also if the preservation state of the whole set of the 1,000 Yamnaya graves were as satisfactory as to permit making such a “fine” typology! In fact Jarovoj was aware of these difficulties, but he did not give up the gratuitous minuteness of the analysis and ordered the 60 variants so as to obtain four groups with the following content: Group I – including the variants 1 to 27 –, with the highest casuistic frequency (604 cases or 60.4%), defined by skeletons stretched on their backs with the legs “in a diamond shape” or frog-legged (*Froschlage*), and consisting of the very densely representative variants 1 (129 cases or 12.9%) and 11 (246 cases or 24.6%); Group II – including the variants from 28 to 41 –, which had middle casuistic frequency (304 cases or 30.4%), and were defined by crouched skeletons lying on their backs with their legs on the right or on the left and featuring as best represented variants the following: 30 (117 cases or 11.7%) and 37 (108 cases or 10.8%); Group III – including the variants from 43 to 53 –, with low casuistic frequency (71 cases or 7.1%), and which were defined by skeletons crouched laterally on the right or the left side and which featured as best represented variants 45 (21 cases or 2.1%) and 50 (23 cases or 2.3%); Group IV – including the variants from 54 to 60 –, which had very low casuistic density (21 cases or 2.1%), were defined by skeletons lying on their backs and with stretched legs, and they featured as the best represented variant 55 (13 graves or 1.3%). It can be observed that in fact we have to do with two main positions – **I** the dorsal decubitus position and **II**, the lateral decubitus position, including variants whose objective reality is yet to be proven, since, as I said before, in the case of the corpses placed lying on their backs and with feet raised, the way they had fallen by chance, left or right, is the real “author” of the numberless variants established by Jarovoj. When regarding matters objectively, there are clearly two variants of graves with skeletons lying on their backs: those which were placed with the legs straight from the start, and those which were deposited with raised, bending legs; this means that the groups I, II and IV established by Jarovoj form a single, bigger group, in reality, which I shall provisionally term **Group 1**, and

which has two sub-groups **1a** and **1b**. Even if its casuistic frequency is far from being impressive, Jarovoj’s group III, which consisted of graves with laterally crouched skeletons remains real and becomes what I term, again, provisionally, **Group 2**, and which represents the way of depositing the deceased in the so called “red ochre” graves. Jarovoj’s analysis did not confine itself to differentiating between the position of the upper and lower limbs, but went further to appreciate the degree of their bending, especially referring to the flexed legs, and attempted in this way to discover significant shades of meaning. “The statistic methodology” put forward by Jarovoj remains indebted to what can be called *stuff-in-stock statistics*, an elaborate variant, which rests, for its success, on the important issue of reckoning the stuff in stock in the diagonal line. What is to be regretted is that such absurd methodology was adopted without reservations by other authors who regarded the typology of this author from Chişinău as a kind of *passepartout* for dealing with the unknown quantities in the Yamnaya equation. One separate aspect of the groups and customs related to the way the deceased were placed in the Yamnaya graves is the frequency of the primary positions in which the graves of **Group 1** and **Group 2** appeared in the funerary mounds. In a data base consisting of 653 graves situated in the area under discussion, we can note a different pattern of development for the two groups. In the graves of **Group 1**, which contained skeletons lying on their backs, the primary positions exceeded those which corresponded to those in the graves of **Group 2**, with laterally crouched skeletons. As regards the secondary graves, the frequency of those in **Group 1** increases almost two times, while in the graves of **Group 2**, the frequency increases almost eight times. On the other hand, in the graves with the scattered skeletons, the frequency increases at least two times in the secondary burials by comparison with the primary burials. It results from here that most of the graves of **Group 2**, with crouched skeletons, are more recent than many of those in **Group 1**, with skeletons lying on their backs. But this is only the statistical tendency, not a final result, as it may well be the case that at least some of the Yamnaya graves with the laterally crouched skeletons are in fact quite ancient. However, we have already seen that there was many a double or collective grave in which the deceased had been placed in different positions in the same graves. There were graves with skeletons lying on their back side by side with laterally crouched skeletons, while in other double graves both skeletons were laterally crouched and generally facing each other, on the right and on the left, but had precisely the same orientation. It can be deduced with a quite high level of certainty that the different placement modalities and the combination between the two were determined by the social relations within the community, but there is no way to produce evidence for this. The absence of anthropological determinations is a major obstacle in understanding the relation between the two modes of placing the deceased, on the one hand, and the sex/age groups, on the other

hand, and this problem is even more poignant as regards the graves with crouched skeletons. Chorological, it can be easily noticed that whereas the graves with skeletons lying on their backs are spread as far as the river Tisza, the skeletons with laterally crouched skeletons, though present on the same barrows as the deceased who were placed lying on their backs, do not reach any further west than a line corresponding to the confluence of the rivers Olt and Danube. The only exception in this respect is the grave at Tiszaeszlár. The attempts to chart the graves with skeletons lying on their backs in accordance with the two sub-groups is an extremely difficult enterprise, since the state of preservation did not always allow researchers to make detailed differentiations, which would have produced random chorologic results, consequently distorted.

The orientation of the Yamnaya burials constitutes a difficult issue. The frequent attempts of the specialists to discover potential rules have had no convincing results, which can be seen when following the connections of this kind made for the Jarovoj groups. I think the first thing to blame in this matter is the attempt to make "global" hypotheses, without taking into account the individuality of each barrow or kurgan as a self-standing funerary precinct, although the barrows have indeed been grouped so as to designate a larger funerary zone. This is shown by the separate graphs which gather groups of positions – with the skeletons lying on their backs and with the laterally crouched skeletons – both cases graphically showing the radial position clearly, valid also for the skeletons crouched on the left or on the right. But since the position of the graves on the barrows is conditioned by the date of the burial, I have selected the primary graves of this date, which were, again, differentiated in terms of their position. The diagrams obtained in this way are perfectly similar. But there are some things to note in both cases. In the graves with skeletons lying on their backs there are no big differences between the orientations of the primary as compared to the secondary ones. However, there is a noticeable difference between the graves with the straight skeletons and the laterally crouched skeletons. Two main groups of graves with skeletons laid on their backs can be established, also taking into consideration the frequency of their occurrence: one is inclined to take the west-south direction, and another inclines in the opposite direction, oriented primarily S–E and N–W. For the graves with laterally crouched skeletons two main tendencies can be noticed, which take into consideration the frequency of their occurrence too: one tends to take the direction to the east, another, with fewer cases, taking the opposite direction, oriented towards the western sector. We need to make two corrections here. The first one refers to the not always very adequate method employed in establishing the "orientation"; sometimes the east-north-east orientation may well have been appreciated *grosso modo* as being north-east, or east, just as the east-south-east orientation could have been taken to be east or south-east etc. and this would somehow modify the diagrams, but without

changing the concentration of their incidence factor. Yet another observation concerns the anthropological determinations. There are absolutely no anthropological data for most of the Yamnaya graves, which prevents us from deciding to what extent the recorded "preferences" in the orientation of the corpses in the direction of one or another sector, are connected with the sex groups. The problem must be left unsolved for the time being and is open to two diverging interpretations. Either we accept that there existed a bipolar and complementary rule for the placement of the corpses, if it can be proved that the placing of the male deceased followed its own criteria, separate from the criteria for the female deceased, or we take into consideration the possibility that the differentiations followed other rules, such as the fact that the deceased belonged to other categories, which cannot be archaeologically ascertained. On the other hand, as can be noticed in the case of the Yamnaya graves in the Hungarian Pusztas, there are regional differences too, which complicates the situation and threatens to affect, even if just apparent, the "unity" of the Yamnaya funerary fashion. Taking into consideration everything, including these regional differences, which in fact are not manifest elsewhere than at the north-western periphery of the area under study, we must remark that there is a uniformity of sorts in the spatial orientation of the Yamnaya graves. This is so in spite of the modifications which may have appeared in the course of time as regards the placing of the corpses in the grave, either lying on their backs or laterally crouched, and appeared also associated with the restriction of the area, if we may put it like that, regarding the group as a whole. Though the orientation was relatively unitary and was dictated by the layout rules at work inside the limited space of the funerary precinct, the layout of the graves in the barrows seems to have been differential, if the burials were sensibly close in time. The peripheral layout of the secondary graves in respect to the centre is opposed to the central layout of the primary graves. But the literature also records cases of secondary graves placed in the middle. The primary versus secondary graves is an opposition connected with the time factor, but irrespective of the chronological position, the grave layout on the barrow itself seems to express the relations existing between the particular ways in which the deceased themselves were buried. It is highly doubtful that the solution to the problem could be found along archaeological lines, but we should not exclude the possibility that the peripheral position of some graves reflected a different social status, which was in relation but also in opposition to the, potentially higher, status of the graves situated in the middle. In this respect, the *Hügelrandprinzip*, which was sketched out by Häusler, appears as perfectly natural and significant too, in view of the fact that it has endured. The continuation of the rule in the secondary burial horizon would also point in the direction of the endurance of funerary customs. The preservation of the rules of this kind for a remarkably long time seems to indicate a kind of conservatism and a kind of reservation in respect to the foreign influences,

especially those from the west.

When considering side by side the external and the internal structure of the burials, the methods of placing the deceased in graves and the common set of ceremonial rules and the various ways of placing the deceased in graves reveal more than a common set of ceremonial rules: the marked individuality of the family plots or barrows, which represent a characteristic of the Yamnaya funerary standard, corresponding to a particular system of social relations deriving from a specific subsistence technology in which the sub-units of each wider community enjoyed a certain degree of independence, while, at the same time, they laid stress on the group/family/clan solidarity when confronted with environmental stress.

The funerary inventories of the 1107 graves investigated are represented by pottery in their majority (in 212 graves) and are followed by formal dress items made of precious metals (in 60 graves), copper (in 55 graves) or bone (in 21 graves). Weapons, as a masculine attribute *par excellence*, are represented by those made of metal (in 10 graves) or stone (in 17 graves), whose number represents a fairly small amount. But the numbers do not express the actual reality as regards the funerary furniture of the Yamnaya burials. I must invoke again the missing anthropological determinations which have prevented researchers from making connections between the various categories of items from the inventories, on the one hand, and the sex/age groups, on the other hand, not only in a synchronic but also in the diachronic perspective. Another limiting factor consists in the not always satisfactory state of preservation of the funerary objects, especially of the ones discovered in unpropitious conditions, when, as a rule, the inventories were completely recovered or lost, which makes the above numbers represent reality only partially. Research is also hindered by the intervention of chance in the investigations, for it is not always and everywhere the case that excavations followed faithfully the Yamnaya burials, not to mention the "stakhanovist" digging procedures resorted to on state-funded sites.

The analysis of the Yamnaya funerary structures and customs observed in placing the deceased in the graves has revealed at least two comprehensive categories every time, which call for a differentiated examination, all the more so as there are hardly any other differences to be made than the ones between children and adults, although they doubtlessly existed and were expressed by the corpse-placing customs in each of the funerary sites. No matter the configurations, it is easily observable that the majority of the graves of this kind do not have archaeologically examinable inventories, actually an element that serves for the definition of the Yamnaya funerary standard, if we regard things in a general statistical perspective.

In trying to understand the significance of the presence or the absence of funerary inventories, I have considered it profitable to separate the Yamnaya graves from the start taking into consideration their – primary or secondary – order or position in the funerary mound and

each of the two main categories of layout positions – lying on their backs or lying in a laterally crouched position. I have followed this procedure by taking into account the fact that, on the one hand, there existed a time interval between the two ways of placing the deceased in the graves, which is also statistically supported, while, on the other hand, the structure of the funerary precincts represented by the barrows provides archaeological proofs for the existence of a certain internal hierarchy. The frequency in the occurrence of the dress items made of precious metals, in this case silver and gold lock rings, is ostensibly higher in the primary graves with skeletons lying on their backs, by contrast to those pertaining to the same order but whose skeletons have been found laterally crouched. This difference is maintained in the two burial groups for the secondary graves also. We have come across a reversed situation for the copper or bronze dress items, as the laterally crouched skeletons are "richer" in such formal dress items. But since the silver or gold lock rings are typologically identical with those made of copper or bronze and their frequent associations are similar too, it is obvious that we do not have a chronological difference and a difference in sense. This is the case moreover, since the precious metal jewelry had a certain prestige value, which is also proved, when looking at things from another perspective, by the fact that they were widespread and appear beyond the corresponding zones with raw material deposits. Whereas the dress items made of bone have an incidence indicative of an approximately equal distribution, and weapons, whether they were made of metal, stone or bone, do not have statistically significant incidences, pottery has a specific dynamic profile. The presence of pottery in the graves with skeletons found lying on their backs is similar in the primary and secondary graves, comparatively and when relating it to the frequency of the dress items made of precious metals it is indicative of observable rigorous rules in funerary customs. For the graves with laterally crouched skeletons, the presence of clay pottery is over seven times greater in the secondary by contrast to the primary graves. This difference is hard to explain since we have no way to know which of these positions crouched on the left or on the right, corresponded to the masculine and feminine burials. I find an apparently balanced occurrence of vases in the overall number of primary and secondary graves with skeletons lying on their backs as well as in the corresponding graves with laterally crouched skeletons – but it is very hard to give a *bona fide* archaeological explanation to this even occurrence. This indicates very clearly that the attempt to make a thorough, enduring discrimination of masculine versus feminine inventories along archaeological lines and criteria is doomed to fail. But the chorologic study of the main funerary inventory elements of the Yamnaya burials, in addition to the statistic analysis, is likely to bring clarifications. The different distribution of the silver, gold, copper or bronze dress items is obvious. Silver lock rings are the most widespread, since they cover the entire

Yamnaya area under study here, reaching from the mouth of the Danube to the river Tisza. The gold items, fewer as a whole, occupy a correspondingly limited area, but not much more limited, being found in the Serbian Banat region. By comparison with the silver ornament, the smaller area of the dress items made of copper or bronze is very significant since they reach no "further" than Goran-Slatina. The chorologic difference can hardly have a chronological explanation. Precious metal ornaments, especially silver ones, with their prestigious significance constituted a product very liable to distant exchanges, which was precisely how it may have come to accompany the funerary custom "exports" that reached as far as the river Tisza, or even into other cultural areas. The dress ornaments made of bone had a more limited area and they were most "at home" in the area of the Danube mouth. The small number of weapon finds in the Yamnaya funerary objects came from a restricted area, which included the mouth of the Danube and the lower half of Basarabia. They appeared in rare incidents at Goran-Slatina and Ploiești-Triaj. The scarcity of weaponry in the Yamnaya graves must be of considerable significance. But since no conclusions have been reached so far as regards the isolated weapons or weapon deposits found, which corresponded to the respective time, it is hard to tell whether or not the absence of weapons from the graves was due to their potentially separate regime, resembling other periods of the Bronze Age. At the same time, the absence of weapons, be they from metal, stone, or bone, raises the question of the possibility or impossibility to give archaeological shape to masculine attributes as they were expressed in the funerary ceremonial. Among the metal weapons the shaft-hole axes found in II K. 9/gr. 15 at Cuconeștii Vechi and Fălciu come first as tokens of prestige, being followed by the hatchets found at Ploiești-Triaj and Goran-Slatina. As regards the other weapons, daggers follow – found in II K. 16/gr. 4, at Cazaclia, K. 1/gr. 17, at Grădiște, I K. 1/gr. 2 at Kurči and K. 1/graves. 6 and 17 and K. 10/gr. 19 at Taraclia-Hlinaia. Even though the daggers found were small in size, they can still be considered as tokens of prestige, not only in view of their rarity, but also because of the context of the discovery, for example that of K. 10/gr. 19 at Taraclia, where the dagger was found in association with two silver lock rings, another two made of copper/bronze and two bone pearls. Stone weapons are less "spectacular" and they are represented by axes, which were sometimes found in association with other important items, such as the copper axe found at Fălciu and some flint arrowheads. A cudgel has been long known as a find in the grave at Hamangia. The inventory of the grave already mentioned at Fălciu allows identifying the significance of stone weapons with that of comparable metal items. Considered to be a proof for the custom of depositing food next to the deceased, bone animals were discovered in 32 Yamnaya funerary contexts at 19 localities. But two of these cases were discoveries of entire animal skeletons: a bird skeleton found in K. 5/Grave 10a at Gradeșka and a dog skeleton found in K.

9/gr. 9a, at Nerușaj, which raised the issue of whether we may not have to do here with symbolic deposits, i.e. sacrificial oblations, rather than with food deposits. A horse skeleton and one of a dog were discovered at Baștanovka, in kurgan 7, but their relationship to either of the graves remains unspecified, though they definitely constituted cases of sacrificed animals. This is also the interpretation proposed by the contexts for the discovery of big animal skulls in K. 1/Grave 1 at Coslogeni (2000), where a bovine skull and some horse bones were discovered, or at Gradeșka, where a skull was found in the mantle of kurgan 5 II, but without specifying the animal it had belonged to, one horse skull and another bovine skull discovered in K. 1/gr. 14 and one bovine skull in K. 10/gr. 14 at Nerușaj, one bovine skull in K. 3/gr. 11 at Sărățeni, and another bovine skull in Barrow 3/Grave 1 at Verbița. In the other cases the specification is simply, as a rule, "animal bones", very rarely mentioning which bones have been found, and even more seldom mentioning the animal species. It is very probable that we have food offerings in the cases where disparate bones have been found, but the significance is of a very different nature wherever entire skeletons or skulls of large animals have been found, as they indicate in this way the social status of the deceased. The Yamnaya funerary inventory often includes objects classifiable in the general category of tools, such as flint splinters, even, sometimes tools such as metal awls. Their presence, related to the mass of Yamnaya burials, can be described as reduced. It is impossible to dwell long upon their significance, but one must stress the presence of copper awls in the already mentioned graves at Cuconeștii Vechi or Taraclia. In the course of time there have existed many attempts to make syntheses about the Yamnaya burials, and Häusler's study still remains the most adequate. But since the area of his preoccupations does not extend any further west than the river Prut he has left out the very distinct groups of burials of this kind in the region between the Middle Carpathians and the Danube, the Dobrudja and the so called Cadrlater, as well as the burials in the Banat and the Hungarian Puszta.

It is now possible to indicate a few elements of the Yamnaya standard for the area studied. The discussion of the funerary zones has shown the existence of distinct funerary precincts, which belonged to correspondingly distinct social sub-units of the everyday life as one of the main components of this standard. The archaeological investigation cannot decide if these were families, clans or other kinds of social segments, but their existence as such is undisputable. I think this is the corner-stone of the Yamnaya funerary standard, since it is in dependence of the mortuary precincts, so visibly delimited in the funerary zones as a whole, inside which the other elements of the mortuary practices could be placed. The layout of the corpses, which points to the existence of an internal hierarchy of the funerary precincts, comes first and is indicated by material traces in the structure of the kurgans. Häusler's well-known *Hügelrandprinzip* derives

from the same internal hierarchy rule. The rules inspiring the orientation were evidently determined by this ordering principle, even if they depended on the sex groups. This pairing would lead to the recognition of a set of funerary customs consisting of the rules for depositing the deceased, the rules for delimiting the mortuary precinct from the exterior and the rules for the internal hierarchy structure, all of which remained unchanged in the course of time and constituted the nucleus of the Yamnaya funerary standard. The corpse layout is another very important component of the standard, though not included in the nucleus. As corpses had been laid in the grave on their backs as a characteristic for the entire locale in an earlier stage, it becomes easily noticeable that in the course of time the laterally crouched position appeared as a novelty, as we could see, even in association with the first position, in some double graves. In time, the custom of lying the corpses laterally crouched became entrenched as a general rule. The internal layout structures, of which the form of the pits was the most important, were naturally connected with each individual burial and it became a modality of expressing the social person of the deceased by the social energy spent. The pronounced variability has to be stressed, observable not only in the appearance of some new pit types, since there have never actually existed more than two pit types, but also in the co-occurrence of other kinds of layout, such as the wooden structures or the individual rings and so on, whose not very high frequency indicates their social importance, on the one hand, and the same variability as was noted in the position of the corpses, on the other hand. These last two components would, therefore, constitute another set of rules characteristically variable and governed by the main nucleus of the funerary standard. It is hard to pinpoint the causes of this variability in the Yamnaya funerary custom by strictly archaeological means, but it must have depended to quite a large extent upon the dynamic of the intra- and inter-community relations, which were in turn determined by the relations with the environment, i.e., by the subsistence strategies.

As regards the material deposited in association with the corpses, one of the characteristics of the Yamnaya burials was the wooden wagon deposits. But a certain amount of variability was noticeable here also, since these deposits did not turn into strictly observed customs. The same observation can be made for the inventories as a whole, whether they consisted of pottery, dress items made of various materials, weapons or tools. As already shown, the scarcity of these categories of inventories pleads for their significance as tokens of prestige, especially as concerns the precious metal items or metal weapons. This also holds true for the sacrificial animals, which seemed quite well represented and in various forms, though they were not the most numerous cases.

I think it could be stated, therefore, that the Yamnaya standard was characterized by a main nucleus left unchanged in the course of time, alongside some

funerary practices that had a certain variability, which did not affect in the least, however, the individuality of the standard. And I think that this apparent conservatism can rather be regarded as the need to lay stress also on the identity of the group and the intra-community solidarity as a *sine qua non* for survival by means of the mortuary expression, rather than as a manifestation of the resistance to any pressing "novelties" from outside. This is all the more so given the fact that some of the inventory elements prove a solid involvement in the system of long-distance exchanges.

The Yamnaya burials were followed, in very general lines, by the burials ascribed to the Katakombnaya group, which most of the specialists of the Bronze Age in South-East and East Europe agree to situate in the Middle Bronze Age, irrespective of the specific content ascribed to this notion by the various national schools. However, it is a fact that catacomb graves were spread over an extremely large area, reaching much farther than what is understood today by "the culture of the graves with catacombs" or Katakombnaya. As they had a complicated structure, whose construction required a considerable effort, the graves with a catacomb or lateral mortuary chamber were used as prominent expressions of the elevated social status of some deceased. But the idea could have derived from the steppes lying to the northern Black Sea, where this kind of graves seemed to be "at home". The graves pertaining to the Katakombnaya groups were a little less time-resistant in southern Basarabia and were equally rare and scattered in both north and south Moldova, though this is precisely the route by which they reached the east of the Bărăgan Plain, where they count as the westernmost discovery of their kind so far. They are represented by the Smeeni and Sudiți burials, on the River Călmățui. There have been attempts to add some more graves situated immediately to the west of the river Prut to the Katakombnaya finds but they cannot be taken into consideration as such either because of the less clear character of the find, or owing to the materials accompanying them, which show that they stand for other archaeological phenomena. The isolated discovery of some materials (vessels or stone weapons), does not attest any undeniable Katakombnaya "presence" but are proofs for the existence of certain exchange relations among the groups of the Bronze Age in the Carpathians and those in the adjoining regions of the plains, as the vessel characteristic for the Monteoru Ic3 style from the catacomb grave find at Matca proves. In fact we can make such limiting observations from the same point of view for the 12 "certain" finds (for which see the list in Chapter 8.1.2). But from the start we can note quite clearly that the number of Katakombnaya sites to the west of the Prut is by far smaller in comparison with the Yamnaya finds, which seems to indicate a considerable restriction of the area controlled by the shepherd populations who appear to have constructed these burials. All the funerary finds attributed to Katakombnaya come from systematic excavations, but the archaeological information has not always been

published thoroughly. In fact, except for the graves at Balaban I, Matca and Smeeni, there are no plans of the grave pits, since the catacomb itself is the main element which enables investigators to make sure classifications of these finds I think we should keep in mind the quite significant fact that to the west of the river Prut, Smeeni is the only place offering such a group of graves, while for the other locations, Stoicani, for example, we dab in uncertainties. By comparison with the great number of preceding Yamnaya burials, the few catacomb graves in Basarabia and on the right, western, bank of the river Prut show that the influences from the east dwindled, whether they are actual population groups or funerary practice borrowings. This reduction occurred when the local groups "got consolidated", as we can tell by the extension of their areas, for example the area of the Tei culture. At the same time, the actually meager presence of Katakombnaya burials does not justify the modifications claimed in cultural areas, such as the Glina group.

The chronological interval for these graves situated to the west of the river Prut is not easy to fix clearly. A stone axe discovered at Năeni-Zănoaga, in the Zn.IIa layer, which is characterized by pottery of the Monteoru Ic4-1 style attests the oldest contact known so far between the Monteoru milieus in an incipient phase of Katakombnaya. A *Spendegeß* vessel, specific for the Monteoru Ic3 repertoire, was found in a catacomb grave at Matca and it might indicate the continuity of these contacts. But we should not overlook the fact that at roughly the same time, in the "Ic3-Ic2 phases", flat-grave burials with catacombs were found at Căndești, and one of the funerary inventories features a disc-shaped buckle made of bone, an item characteristic to the Mnogovalikovaja group, in which catacomb graves were reported, though definitely not in large numbers. On the steppes to the north of the Black Sea, more precisely in the region between the Azov and the Caspian Sea, there are several catacomb graves for which we have recent radiocarbon calibrations which date the oldest burials of this type to the first quarter of the 3rd millennium BC. The series continues and the most recent graves were dated after 2000 BC, which underlies the debate about the attribution of the last catacomb graves to the Katakombnaya group itself, or already to the Mnogovalikovaja group, well documented at the time in Basarabia, the Ukraine and southern Belarus. In anticipation to the Mnogovalikovaia finds, we should note that it was possible to date this group by a series of radiocarbon dates to the time immediately following 2400 BC. For the level Ic3 from Sărata Monteoru we have one radiocarbon date which places it in the interval between 2230 and 1910 BC, when the first flat-grave burials with catacombs found at Căndești were also dated, but for the fact that owing to the disc-shaped buckle they ought to be seen as appearing there owing to contacts with the Mnogovalikovaia group. Consequently, the time interval to which the Katakombnaya graves proper, as known from Smeeni or Matca in the area of the plains adjoining the Carpathian Curve, were

dated would correspond roughly to Monteoru Ic4.1 – and the beginning of the Ic4.3 phases/styles expressed in relative chronology terms. In absolute chronology, the interval cannot be lengthy since one ¹⁴C date for the Zn.IIa level at Năeni places the contacts with the Katakombnaya milieu in the interval between 2350 and 1950 BC, then, shortly afterwards, in the Monteoru Ic3 phase/style, contacts with the Mnogovalikovaja group were already attested, which succeeded the Katakombnaya group burials in Basarabia, Bugeac and the Ukraine. But things are far from clear, since the grave at Matca seems contemporary with the burials ascribed to the Mnogovalikovaia tradition, as deduced from the vessel unearthed at Căndești and considered to belong to the Ic3 style. The short interval of the Katakombnaya burials also raises the problem of where some of the catacomb graves from the discussed area should be placed. Due to the absence of inventory elements, especially in the graves with crouched skeletons, it is very hard to specify if we are dealing with graves of the same group or graves that belong to the Mnogovalikovaia communities.

Being defined for the first time once the Early Bronze Age burial cemetery at Zimnicea was published, the homonymous culture has not been sufficiently investigated, so that its area cannot be specified. This is fully regrettable in view of the exceptional importance of this Early Bronze Age group. The finds attributed to it are situated in a relatively narrow strip of land on the west bank of the Danube, between lake Suhaia and Călărași – *Ostrov*, and in the southern half of Dobrudja, judging by some materials of often unspecified finds. There are funerary finds reported south of the Danube, especially in the flood plain of the Danube, but the area of the group might be wider, since some materials from the lacustrine settlements at Ezerovo resemble them so closely as to even become identical. Because of two ¹⁴C calibration dates, the Ezerovo settlement could be dated to the first half of the 3rd millennium BC, and there are other radiocarbon dates from Kiten-Urdoviza and Junacite which help make a similar plea and provide correspondences with the Zimnicea group. The characteristic element is a cup with an oblique rim, also called askoid cup, with one handle raised above the rim. Similar vessels were found, in graves especially, in a large area upstream of the Danube in the Bârsa area, Muntenia, Moldova and even Bugeac, and they induced specialists to speak of Zimnicea communities moving to the north, when in fact they are more likely materials spread through exchange. For the moment, we have 4 Zimnicea funerary finds, all of which came from the banks of the Danube, and perhaps another three funerary contexts found in north-east Bulgaria. The latter are attributed to the Ezerovo II group but they cannot be ascribed to any particular archaeological group really, since the information is so scant. They are all finds of the latter half of the 20th Century., two graves, which were found at Mircea-Vodă and Oltenița-Calomfirescu, were fortuitous finds and the cemetery at Zimnicea, with 54 graves, as well as the cemetery found at Batin, with 13 graves, have been

systematically researched and end up as the only finds which allow discussing the funerary customs of the Zimnicea culture. It is possible to add the little group of four flat-grave burials found at Devnya and attributed to the Ezerovo II culture, considered contemporary with the cemeteries at Batin and Zimnicea, if we focus on explanations of the funerary rite, the ritual details and the pottery in the funerary inventories. Only inhumation graves with crouched skeletons have been discovered in the Early Bronze Age Zimnicea group. It is not easy to specify the funerary standard of the Zimnicea communities with the data obtained from the cemeteries investigated. We can only state that these communities used large flat-burial cemeteries, in which the dead were laid down in laterally crouched position, generally on the right and oriented to the south. As we do not have any precise anthropological diagnoses, we cannot tell if the differences noticed in the rite had anything to do with the sex or age groups. For example, the use of red ochre and the dress may be related to the sex or age groups. But it can be stated with some degree of certainty that in the Zimnicea and Batin cemeteries the respective populations did not have the habit of laying the deceased in the grave differently depending on the sex or age groups. The funerary inventories are, in general, modest since only 31(46.30%) of the ascertained burials have vessels and only 6 (8.95%) have inventories. There are very rare exceptions, in cases where the dress items made of silver or copper have been found in association with layout structures made of stone and most probably belonged to individuals with an elevated social status. In this connection we must stress that, judging by the documentation available at present, the mortuary inventories do not include any weapons or tools that may have been in use in this culture and the status or rank of the individuals was expressed by dress items and the funerary structure. We have no observations about the relations with the settlements and the anthropological diagnoses did not provide any further clarifications. But what is surprising is the presence of some communities that had flat-grave burials in an area with numerous barrow graves, many of them definitely contemporary, but having different mortuary practices/standards. This could be accounted for by considering that the Zimnicea area was strictly confined to the flood plain of the Danube, if we regard the river Danube as an axis which permitted the circulation of pottery, dress items and mortuary habits. I find this a plausible explanation for the presence of red ochre in a number of Zimnicea graves and in one at Batin, and for the frequency of askoid-cups, or for the silver lock rings found in the barrows already mentioned. The discoveries at Devnya indicate a territorial extension, in this case at least, if not in the case of Durankulak or Topolite. The lack of askoid-cups, so characteristic for Zimnicea, in the finds at Devnya has been emphasized and used to plead for the existence of differences. However, as far as we know today, from the point of view of funerary customs the differences are just minor and this is what interests us for the moment.

Considered characteristic for the Early Bronze Age

four decades ago, the Glina culture, which is widespread, stretching over the greater part of Muntenia and over almost all of Oltenia and reaching to the line of the Danube at Ostrovu Corbului, is one of the most important archaeological manifestations of the Bronze Age in the region between the Southern Carpathians and the Danube. It is also problematic, since one of its "characteristics" is unsatisfactory archaeological documentation. Although it was already known or identified in the third decade of the 20th century, the Glina group was researched only sporadically from the start, which is why there is no correct settlement stratigraphy available for it. The archaeological documentation consists primarily of pottery, which is completely non-descriptive. There are a number of settlements, studied in a cursory manner, of use in attempting to establish the characteristic periods and the later phases for this culture, but the 'results' are far from convincing. The origin and the end of this culture are as yet unsolved issues, in spite of the hypotheses proposed. Absolute chronology would situate this culture approximately between 3000 and 2500 BC, by reference to neighboring cultures and by means of calibrated radiocarbon dating. Another issue related to the Glina culture is its relation with the Monteoru, Verbicioara and Tei groups, the subsequent phenomena in the same area. One of the main unsolved problems of the Glina culture is that of its funerary customs. The theme has never been studied by specialists. Quite a large number of Glina settlements are known today, from surface surveys or superficial excavations that have revealed thin deposits, indicative of short-term dwelling. Burials are extremely few and uncertain more often than not. There are seven funerary finds known so far that have been ascribed to the Glina culture (see the list in Chapter 8.3). In time, other burials came to be added, for example the graves in the barrows at Verbița, which in reality have nothing in common with Glina besides their occupying the same area and the fact that their ceramic inventories comprise some forms which resemble the Glina repertoire. At first glance we note that most of the mortuary finds occupy the eastern half of the Glina area. Except for the group of graves found by chance at Făurei, the rest of the finds come from systematic excavations, salvage excavations or trial digs. As regards the context, groups of graves have been found at Drăgănești-Olt and Făurei and isolated graves at București-Fundeni, Căscioarele, Mătăsaru and Runcuri. The small number of finds prevents any attempt at statistical evaluation. The way these finds have been researched is less than satisfactory too.

The mortuary finds taken by various specialists to belong to the Glina culture are uncertain since the main criterion in attributing them was the position they occupy in the area of the culture. As regards the grave at Căscioarele, C. Schuster expressed doubts both about attributing it to the Glina culture and about the discovery as a whole. The burials in the barrows at Verbița are similar to the so-called larger category "Yamnaya" in respect to the way the skeletons were laid out, lying on

their backs, and as such they differ categorically from the burials at București-Fundeni, Drăgănești-Olt and Căscioarele, where laterally crouched skeletons were found in flat graves. The vessels belonging to the inventories discovered in the graves at Verbița will have to wait a while before they can be classified, given that a well-specified ceramic repertoire is no more than a dearest wish at present. So these finds cannot serve as a genuinely solid argument for attributing any specific grave to a culture, but rather remains a chronological reference. The graves at Verbița differ from the rest of the "Glina" burials because of the barrows covering them, but they may also be due either to the penetration of an alien group or a borrowed funerary practice, or they may come from incorrect excavations. If we exclude the graves underlying the barrows at Verbița, not too much is known about the remaining 6 finds considered to belong to the Glina culture. All the graves are flat-inhumation graves, except for those at Mătășaru and Runcuri, which occupy a northern place in the Glina area and which have been doubtfully attributed. The corpses were laid in the ground in a unitary manner, laterally crouched, on the left. As regards the orientation of the graves, the group at Drăgănești-Olt consists of graves which are constantly oriented to the west, and the isolated graves at București-Fundeni and Căscioarele had the skeleton heads oriented south-west and east, respectively. This could be indicative of locally differentiated practices. The cist at Runcuri is relatively isolated, and might be connected with the usual practice in the Dâmbovița-Muscel area, but the attribution of the grave is doubtful in this case too. The only known inventory element is the flat hatchet in Grave 5 at Drăgănești-Olt.

We should acknowledge that at present the documentation about the funerary finds of the Glina group is totally insufficient to serve as the basis even for sketching the funerary standard of this group. There are clear differences of behavior between the small number of Glina funerary finds and those belonging to the Dâmbovița-Muscel group, and the absence of vessels decorated with holes and knobs in the stone cist graves at the foot of the Middle Carpathians is one argument for this difference. However, since there are some, even if not too many, sherds decorated with hole-knob patterns in Schneckenberg settlements or Schneckenberg finds in settlements lying south of the Carpathians, I must put the question why the fashion of the stone cist graves was not adopted by the Glina communities? Cremation graves are especially important if it can be proved that they certainly belonged to the Glina culture, since it would mark yet another moment when this funerary custom made its way into the area south of the Carpathians.

The cemetery at Vârtopu, in the north half of the Gorj county, where several Glina settlements have been found, constitutes an entirely unexpected presence. It could be the sign of an alien element present in the Glina area, which would have to be excluded from the funerary findings of this group. The problem this consequently raises is the direction where the small community at

Vârtopu came from. The only preceding funerary custom similar to that at Vârtopu could be the set of barrows found at Moldova Veche, which had dimensions closely resembling the barrows at Vârtopu. We do not know the exact number of graves, which were attributed to the Vučedol culture, but they are said to have been of cremation in only two cases, with the cinerary remains deposited in urns placed on the ground. The parallel with Vârtopu is insecure, since the situation at Moldova Veche is not clear enough either. The possible relation with the Vučedol area is worth considering nevertheless, especially if we take into consideration both that cremation was the exclusive funerary rite for the late Vučedol/Zók group and that there were small funerary barrows in the same cultural context. Judging by the vessels unearthed at Vârtopu, it can be stated that the burials are to be traced to the end of the evolution of the Glina culture, at a time when cremation also penetrated here more strongly from Transylvania. Even if the rest of the finds discussed here – amounting to eleven – are certain to belong to the Glina culture, we still have to admit the existence of a funerary practice which is difficult to circumscribe archaeologically, in which isolated graves or groups of a few graves devoid of inventories are predominant. This observation, corroborated with the type of habitat, in so far as it is known, might indicate small communities, with scant social stratification, which invested little or no interest in the funerary expression. This conclusion must be re-evaluated by future finds.

At the end of the 19th century, a number of graves were discovered at Brașov and Hălchiu, which had cists made of stone slabs and constituted a category of their own, hard to understand in the light of the research of the respective period. The Schneckenberg culture was introduced in literature some time later by H. Schroller, who used it to designate the finds near Brașov, which consisted of graves in cists made of big stone slabs. In 1932, I. Nestor drew the general outlines of the Glina III-Schneckenberg culture, basing his study of this culture, which he traced to the beginning of the Bronze Age, on the finds at Glina, Layer III and on their resemblance with the finds in the Bârsa region. The detailed presentation of the Schneckenberg finds, which in their majority were fortuitous and older, was due to Alfred Prox. The definition and division into three phases proposed by him remained the reference for a considerable time. It was I. Nestor again who re-evaluated the Glina-Schneckenberg culture in 1960, basing his study on new finds. He considered this culture the main manifestation of the Early Bronze Age. Subsequent research led to the separation of the two groups – Glina and Schneckenberg, respectively, which had some common elements but differed as regards their evolution and duration. A diverging position has repeatedly been expressed by A. Vulpe, who thinks the definition given by Prox to the Schneckenberg culture is no longer acceptable and has proposed instead the notion of Năeni-Schneckenberg, especially on the basis of the finds at

Năeni-Colarea. A. Vulpe's opinion has been adopted in proportion of almost 100% by R. Băjenaru. The difficulties in defining the Schneckenberg culture are at the root of the theoretical contortions caused by patchy research, especially as regards Schneckenberg settlements, for which it has been often impossible to establish successions with stratigraphy. In the current stage of research, the "Schneckenberg culture" cannot be rejected as a notion. A. Vulpe's Năeni-Schneckenberg notion appears as an artificial construct by the way it was documented, because the pottery found in the Năeni-Colarea graves is utterly insufficient for the definition of a ceramic group, and the sherds unearthed from the surface, in the vicinity of the Colarea cemetery, have been drastically selected; the source for some of them is very dubious, which is why I do not think we can give up the notion of Schneckenberg, as a pottery group whose reality cannot be doubted. Actually, there are two more recent finds, with completely characteristic elements, which seem to prove that the Schneckenberg group crossed the Carpathians into the Buzău County but went no further than the line of the river Nișcov. The first instance is the settlement at Târcov, which was researched and put into circulation insufficiently, as a matter of fact, and the second are the graves at Pietricica, on a site no more than circa 6.5 km north of the Early Monteoru settlement at Năeni-Zănoaga.

The origin of the Schneckenberg group is unknown. The excessive fragmentation of the cultural landscape for the Early Bronze Age in Transylvania led to a variegated collection of groups, some of them insignificant both as regards the content and the area, ruling out the general view that allows us to start a thorough methodological discussion in whose frame the directions for the correct research and the solution to the problems would be set out. These concerns the Copăceni, Jigodin-Lelicieni, Iernut, Roșia, Șoimuș, Zăbala and Zoltan groups, which already have been discussed. Their relation to the Coțofeni group is not yet clearly known, either.

The periodization of the Schneckenberg culture, taking into consideration three stages from A to C as proposed by Prox, has been studied, but the results are actually unconvincing, especially owing to some of the characteristics of the Schneckenberg settlements, which lie, as a rule, at the top of stony hills. We must refer to the neighboring regions in order to date the Schneckenberg group, because we have radiometric dating for them, but this procedure is difficult since we do not have such determinations for the neighboring areas either. The interval recently proposed for the Glina culture, 2650 to 2450 BC, takes into consideration the groups for which there are calibrated radiocarbon dates. We can agree about a similar interval for the evolution of the Schneckenberg culture, but with reservations as regards the chronology of the Glina culture, perhaps considering that it ended slightly later. The Zimnicea type askoid cups found at Moacșa, Sânzieni and Turia slightly later, allow us to consider "earlier" beginnings for this group, which also date the Schneckenberg culture

roughly to the first part of the 3rd millennium BC.

The distribution of the Schneckenberg group seems to occupy a quite coherently circumscribed area, in the south-eastern corner of the Carpathians bow, especially the Bârsa region, but since the above mentioned groupuscules are not sufficiently known, the area may well extend beyond the course of the two rivers Târnava. The Schneckenberg funerary finds are surprisingly numerous for the rather small area of the group, consisting of 19 localities and 23 funerary contexts which are known today. The quality of the archaeological documentation for the Schneckenberg funerary objects is proportional with the documentation regarding the habitat, even more precarious perhaps. We have to do for the most part with chance finds (perhaps three quarters of the total), some of them very old, superficially researched and they have not been verified subsequently, as has been the case with the finds at Brașov and Prejmer, which were brought to light at the end of the 19th century, or with the finds at Hălchiu and Râșnov, discovered in 1900. Very few of the Schneckenberg funerary sites have been researched by systematic excavations, which accounts for the constant lack of details about the area occupied by the funerary zones, the relations with the settlements, the funerary structure and even the ritual elements. The lack of details due to the fortuitous character of the finds in their majority makes the correct attribution quite doubtful, as for example at Bahna, Băgara or Sfântu Gheorghe-Örkö. I have not included here one burial in a cist grave said to have been discovered in the locality of Stupini, owing to the lack of information which could confirm the find. Another characteristic of these discoveries is the great number of isolated graves discovered, over 50%, and yet another characteristic feature is the fact that none of the funerary sites with several burials contains more than 4 or 5 graves, as happens in Ghimbav and Mediaș. The situation at Brăduț should also be singled out as a larger funerary zone, which in fact comes closer to the funerary zones of the Livezile/Bedelevu group owing to its geographical position. The trial digs at Pietricica-La mesteceni and the associated surveys on the same site indicate quite clearly for this case as well that there may be several other burials, but this fact needs to be ascertained by further excavations in future. The same patchy character of documentation leaves undecided the question whether the Schneckenberg graves were included in barrows or not. As the greater part of the Schneckenberg graves were discovered by chance and a long time ago, we do not have any correctly recorded details about the structure for most of them. This is why the statement that at least some of these graves were flat burial ones is anything but judicious.

The attempt to circumscribe standard funerary practices of the Schneckenberg group is far from feasible with the currently available data. The archaeological documentation is patchy in what the older finds are concerned or, more recently, done with a practically no degree of professionalism and the most "outstanding"

example in this respect is the cemetery at Brăduț. On the other hand, the settlements of this group are not known for certain either, and the efforts of researchers have not been decisively targeted on objectively reviewing Prox's typology, which could have led to a wave of new analytical engagement with the content of the settlements, by systematic, correct excavations. The archaeological mushrooms which grew after the season of rainy days at the end of the 20th century, if we may thus refer figuratively to the "cultural groups" discovered with hasty enthusiasm at that time, have complicated the archaeological perspective and caused the definition of the Schneckenberg group or culture to be shaky. The exact content of the group is not known, and it is quite correct to consider A. Vulpe's point of view about the limitations of A. Prox's work. But we should not replace something that is little known by another even less known thing. The attempt to solve this problem is beside the scope of our present work, but I think the best way is to discuss the Schneckenberg phenomenon for the time being as a ceramic group and to pursue this by a verification of the correspondence between the places where such pottery was found and the funerary objects which can be related to it. One direct result of this crisis in the definition of the Schneckenberg group is that archaeologists should hesitate about attributing the funerary sites. If we consider the isolated graves as one characteristic of the Schneckenberg group, since there is a majority of such isolated graves, then the mortuary complexes at Brăduț, Ocland and Pietricica for example, ought to belong to other archaeological phenomena, drastically restricting the Schneckenberg area. I do not think that the absence of cemeteries is a characteristic of the Schneckenberg group. This is rather a mere appearance, which is mainly due to the random character of the finds and which can be set right by referring not only to the cemeteries of the localities mentioned but also to the situation at Codlea, for example, which proves that in one place at least there was a group of graves, no more than three, actually, but there is nothing to prove that the respective group was not, in fact, bigger. The relation to the settlements is not known at present, but they cannot have been too far from the mortuary zones, if we compare things to the situation at Brașov and Sânzieni. Bi-ritualism is one important element, which has been quite certainly attested, it appears, for the Schneckenberg burials. The local antecedents are hard to perceive, the one find in the area being at Reci. However, here we have to do with buried people, and the attribution is, to say the least, doubtful. There are two cremation sites close to the Schneckenberg area. At Bratei, one small cemetery consisting of 14 cinerary graves and dated to the "transition period" in view of the rite and pottery has been studied. This small cemetery is a discovery that stands apart in the Transylvanian landscape but resembles the cemetery at Ciumești in northern Transylvania, initially attributed to an incipient phase of the Otomani culture but is in fact connected with the late Zók funerary objects, as it has been justly shown. Very likely it is from this last area

that the practice of cremating the dead gradually spread to the Bârsa area and beyond, this practice subsequently becoming "the order of the day" in the Wietenberg group. It is hard to decide whether or not the appearance of cremation graves in the Schneckenberg area is proof for the actual presence here of "foreigners". The exterior aspect of the graves in the Schneckenberg group is a pretty clear matter because the isolated graves discovered by chance a long time ago appear to be flat-inhumation graves, while the recently found mortuary objects attributed to the same group prove to represent barrow-burials. A similar situation is met with in the graves of the Dâmbovița-Muscel group, which have stone cists. Since the two groups are roughly contemporary and immediately adjacent, I think we should consider the possibility that these burials, which were "very formal", as is proved by their cists made of sandstone slabs, may have been covered by mounds. The custom of making stone cists, which is considered characteristic for the Schneckenberg culture, is frequent to the north of the Danube, and not only there. This custom, which was costly as regards the effort spent for the graves, is the expression of the social energy spent and it served to represent the social person of the deceased, expressing their social status. But since no Schneckenberg graves without cists are known as yet, this privilege seems to have been common to all the individuals of the group. I do not think this was the case in reality. We should not overlook the fact that the total number of Schneckenberg graves known so far barely exceeds fifty and they are chorological divergent, which cannot possibly reflect the demographical reality of the time, no matter how sparse the population may have been. Also, we should not overlook the main "argument" for attributing the graves has been precisely the cist, so that some of the graves that had no cists and whose inventories were specific for the Early Bronze Age could splendidly be attributed to other "cultures". This may be the case with the graves at Zăbala and Reci... But supposing it were eventually proved that the stone slab cist acted as one of the specific elements of the Schneckenberg funerary standard, and since graves are often collective, would it not be proved, then, that this alleged privilege did not belong to one individual or another but to the social sub-unit – the clan or family? As regards the origin of this custom, which is in the megalithic tradition, it is almost certain that it was taken over from the Globular Amphorae Group, which preceded the Schneckenberg group farther to the north-east or maybe even in the same area, as the yet unpublished grave of Sânmartin proves which was attributed to the Globular Amphorae Culture. The insufficiency of the information and the lack of anthropological diagnoses do not allow us to discuss other elements of the mortuary structures or their relation with gender/age groups. What we do know with certainty is that the deceased were laid crouched on their backs in the inhumation graves. We do not have sufficient observations to examine the statistical relationship between the two skeleton positions or their predominant orientation. We have ascertained information

about collective graves – at Codlea, with four or five individuals buried together, or with two individuals at Braşov, Hălchiu and Râşnov – and this seems to indicate that we have to do with plots of funerary land belonging to certain groups or families, even when the graves are bi-ritual. The inventories contain only pottery, except for the foliform blade dagger from Ocland. We need to indicate the contrast in the Schneckenberg group between the absences of metal weapons, or of weapons made of any other materials, on the one hand and the great number of metal artifacts axes mainly, known either in settlements or in deposits and other isolated finds.

Though it is not possible to establish a precise funerary standard for the Schneckenberg culture as yet for the reasons given above, some general remarks can be made. Ostensibly, there are no extensive cemeteries with numerous graves at Brăduţ, Codlea and Pietricica, in the first place, and in fact we have to do with groups of cemeteries, which are distinct and correspond to the distinct social segments of large communities. Bi-ritualism may be indicative of contacts with the north-western areas and equally these may be due to exchange of goods and circulation of persons. The practice of building stone slab cists, inherited from predecessors, continues as a “common good” for various milieux of small communities for whom internal solidarity of social sub-units as expressed by family graves was a precondition for their distinctive existence. On the upper Dâmboviţa, in the hilly Muscel region, we know of a larger number of funerary sites from older or more recent finds, which were discussed under the heading of “*the Dâmboviţa-Muscel group*”, but I want to insist that this name refers strictly to the geographical area where these graves are found. Most of them are very hard to attribute culturally, firstly because they do not have inventories, and secondly because they are difficult to attribute to the well-defined cultural areas in their immediate vicinity, on the one hand, or because when inventory elements are present, they are not relevant or are not specific enough. This applies to the Schneckenberg and Glina groups primarily. After the Cetăţeni graves had been published and research had been carried out in the vicinity, leading to further finds of graves of the same kind, they were ascribed to the Glina group, at the same time underlining the similarities with the Trans-Carpathian Schneckenberg group and going even further, making connections at a distance with graves such as those at Verbiţa and Belotic-Bela Crkva. The older proposal to attribute the cist graves which had been identified up to that time on the upper Dâmboviţa to the Monteoru culture should also be mentioned.

Settlements assignable to the Bronze Age are almost completely missing in the quite limited region of these funerary sites. The dating/attribution of these burials have constantly run into difficulties for this reason. The only Early Bronze Age settlements studied in the piedmont to the south of the Middle Carpathians, between the rivers Olt and Prahova are those at Retevoieşti, where there have been finds of Coţofeni

material, at Valea Calului on the river Topolog, and at Valea Iaşului on the eastern bank of the river Argeş valley. These finds are considered to belong to the Glina group. Further south, in the high plain at the foot of the hilly region are the settlements at Băleni, Cazaci, Morteni and Văcăreşti, which are also attributed to the Glina group. A little further south but not very far away from the latter are the Odaia Turcului and the Costeşti din Vale settlements. If we take into consideration the pottery finds, we might also add one further settlement known only through surface surveys, near a hilltop south of the Țăța locality, near Pietroșița, on the western bank of the river Ialomița. Most of the 14 funerary finds (see the list in Chapter 8.5) are in the hilly woodland, at quite high altitudes, and they all lie along the river Dâmbovița. The southernmost of them – Gorgota – lies virtually on the edge of the hilly zone, where the high Târgoviște plateau begins. But we should not lose sight of the fact that only about 20 km south of Gorgota the Movila cist graves were found, attributable to the Monteoru culture on the basis of their inventory.

Of the 14 finds, only those at Albești, Cetățeni, Gorgota, Văleni-Dâmbovița and Voinești have benefited from archaeological research, mostly salvage excavations immediately after accidental discovery. The rest of these fortuitous finds have not benefited even of land surveys, recovered materials or useful observations. This was largely due to the difficult access, since the terrain was strongly relieved woodland. The results of the investigations, whether systematic, salvage excavations or land surveys have been practically unknown until recently.

The difficulties inherent in hilly regions have not allowed us to make exact evaluations of the archaeological context for the stone cist graves found in the Dâmbovița-Muscel area. According to the observations made at Albești, Apa Sărată, Cetățeni, Gorgota, Malu cu Flori, Râu Alb de Sus and Văleni-Dâmbovița, we can state these funerary complexes were often part of small groups of graves and the isolated finds were the result of fortuitous discoveries that were not subsequently verified. I think it is significant that such groups of graves have been found especially in the Schneckenberg area, which lies very near Dâmbovița-Muscel in the area across the Carpathians to which there is a very easy access through the Rucăr-Bran corridor.

The observations made at Albești and Apa Sărată are very important from the point of view of the funerary rite since they have revealed both inhumation and cremation. The case of the Gorgota finds seems similar but here the information is very summary and does not allow us to rely on it. It is hard to decide whether or not the cist with cinerary traces found at Văleni-Dâmbovița at the point known as *La Vică*, at a certain distance from the main grave, could be connected with the custom of cremating the dead. However, with the little ascertained information available we may consider that we are dealing with bi-ritualism and this is something to be taken into consideration for establishing the funerary rite of this group of finds.

The cist graves found at Albești, Gorgota and

Văleni-Dâmbovița were in barrows. No detailed stratigraphy is known for the first two sites. The stratigraphy achieved at Văleni-Dâmbovița revealed that the pit of this grave was covered with layers of earth brought there (i.e. not local) which constituted a barrow over which a layer of flat, small stones of crystalline schist or sandstone was spread mixed with an ashy kind of soil to make the top layer of the barrow. No traces of external layout structures were observed at Cetățeni in any of the two excavation points, so all the burials were in flat graves. The fortuitous character of all the other finds did not allow any observations about external layout structures, which is why we have to record that all the cist burials at Dâmbovița-Muscel were in flat graves. It appears that, just as in the records for Albești and Gorgota, we have to do with groups of graves in all the places where barrows have been found, except for the grave at Văleni-Dâmbovița, where the site of the object, on top of a hill was very narrow. I also think it should be stressed that these groups of graves underlying barrows resemble the flat-grave burials in this respect. The main characteristic of all these burials is the fact that they consist of cists made of stone slabs. We have to do with "boxes" – cists or sarcophagi – usually made of sandstone slabs placed on edge and lining the four sides of the grave. At Văleni-Dâmbovița it could be noticed that the graves were dug deeper in order to better fix the slabs lining the sides of the grave in place, just as in Grave 1 at Apa Sărată. Two sandstone slabs had been placed at the bottom of the cist, which was smaller than the pit where the cist had been constructed, once again just as at Apa Sărată. We need hardly insist that such funerary structures were extremely demanding, not so much because of the difficulty in procuring the necessary materials, since sandstone was very much at home in the hilly region on the upper Dâmbovița, as because of the effort spent in transporting the slabs, and sometimes in carving them, let alone the effort required for the actual construction of the cist itself. The amount of energy spent in the process underlines the social significance of such a funerary structure and we cannot but resent the total lack of enlightening anthropological determination for this kind of mortuary finds. Since we have to do with random finds mainly, the osteological remains discovered have been scattered, which is why there are so few cases when the position of the corpses could be specified. Although one double grave and two individual ones have been reported at Gorgota, we have no specifications of the positions or state of preservation. We have no such information about Cetățeni, Albești and Apa Sărată either. The skeleton at Văleni-Dâmbovița had been disturbed by the time salvage excavations began. Still, it was possible to obtain information about the skeleton lying crouched on the right, with the head pointing SSE. Though few so far, the ascertained cremation graves found in the Dâmbovița-Muscel cists have not revealed as yet the placing of calcined bones in urns. This indicates that we have to do with an entire group integrated in the category of cremation pit-

graves/*Brandgräber*, if this is what the calcined remains found in the cists are considered. The nearest and most significant parallel is in the cemetery consisting of rock graves at Năeni-Colarea, which I consider to belong to an early stage of the Monteoru culture. One *sine qua non* for the discussion of bi-ritualism in the Dâmbovița-Muscel burial group is the availability of anthropological diagnoses for as many such discoveries as possible. Similarly unpropitious conditions are to blame for the fact that we have difficulty in specifying and examining the inventories of the cist graves found in the area of Dâmbovița-Muscel. In another seven cases, at Apa Sărată, Cetățeni, Gorgota Izvoarele, Malu cu Flori, Văleni-Dâmbovița and Voinești, finds of vessels have been recorded. For the vessels found, the main problem was the difficulty of relating them to the Glina or Schneckenberg ceramic repertoire, relationships which seem to have been the most reasonable and the most probable, whether in view of the resemblance of these funerary objects with those of Schneckenberg, or for their immediate proximity to the Glina area. There are very good analogies, though no clear indication of identity, in the repertoire of the early Monteoru styles although the pottery coming from this type of burial is much reduced in number. I think we should take serious account of these analogies, because in approaching the pottery style of early Monteoru culture one can have a better overview of the entire funerary ensemble than by making associations at great distances, since graves in stone cists made of slabs are well known within the Monteoru culture. Dress items are rare and exceptional, as for example the silver lock ring found in the grave at Văleni-Dâmbovița. This is certainly an outstanding piece, but in association with the copper/bronze bracelet found at Cetățeni and the daggers found at Apa Sărată and Malu cu Flori they are tokens of the social status of the persons buried in the stone-slab cist graves. A copper/bronze *Ösenhalsring*, said to come from a cist grave, was also found at Cetățeni. The provenance is not certain, but if the *Ösenhalsring*, which is a token of social prestige too, does come from such a grave, it will be a mark of the lower limit of the time interval when the stone cist graves of the Dâmbovița-Muscel type were put in place.

The individuality of cist burials in the Dâmbovița-Muscel area is extremely clear, not only from the characteristic funerary layout, from the sparse territorial distribution, and from the ceramic inventories, which are hard to catalogue, but also from its lack of a future, in that it stops short at the end of the Middle Bronze Age. Here again they are closely connected with the Monteoru cist graves which have a duration ending more or less at the same time – and this fact ought to be kept in mind. I have already expressed my views about the manner in which the custom of depositing the deceased in stone cists penetrated into the area, when discussing the Schneckenberg cist graves. It is highly probable, I would add, that this custom crossed the mountains via the Bran-Rucăr corridor. In the present state of our documentation we cannot enlarge upon the funerary practices in north

central Muntenia in the Early Bronze Age. We cannot clearly distinguish, at present, the corresponding archaeological manifestation of this practice in the Dâmbovița-Muscel zone. But we can, at the same time, be sure that the cist-grave burials lasted beyond a mere "horizon", and were therefore not a cultural attribution indicator, but rather what I would call the "festive" nature of their funerary expression which imposed itself and was a borrowing as such. The point of origin of this custom in the Dâmbovița-Muscel zone is also indicated by the incidence of incineration, just as in the Monteoru area.

A whole series of finds from central Transylvania, long known to us but variously interpreted, was quite recently grouped under the heading of "Livezile group". The basic documentation is mostly from funerary finds, together with a number of relatively recently studied settlements. The origin of the Livezile group has not as yet been completely elucidated, but a participation of the Coțofeni group should be envisaged. The individuality of the Livezile group seems fairly well established, especially in view of its area, mostly on the western slopes of the Western Carpathians. Quite a number of wholly debatable finds on the edge of the Livezile area, which were too hastily interpreted as "cultural groups" (Copăceni, Iernut, Roșia, Șoimuș and Zăbala), confuse issues by making the relationships to the Schneckenberg group and the late Zók groups Makó and Nyírseg unclear. In terms of relative chronology, the Livezile group follows the Coțofeni culture and therefore belongs to the Early Bronze Age. It is not very clear what followed the Livezile group. The so-called Șoimuș and Copăceni "groups", which may be slightly more recent than some of the Livezile settlements in the mountainous region, are extensions of the group in question, perhaps slightly later. But any attempts at constructing chronological systems are ultimately subject to revision in the light of the numerous ^{14}C data. This, to a certain extent, is the case with the Livezile group, where one sample taken from the Livezile settlement shows that the latter was being lived in already at the beginning of the 3rd millennium BC.

The quite numerous funerary finds for the, as yet, apparently not very large area of the group constitute a very consistent stock of 35 sites spread over 23 localities (see the list in Chapter 8.6). Most of the funerary finds at Livezile come from systematic excavations, which mean that if we add the finds from salvage excavations and trial digs the majority of the documentation has evidently been obtained under close archaeological supervision. But the available information is actually much less than it seems, for there are only two consistent works in the literature with detailed information about the funerary complexes apart from summary excavation reports, some of which date from the 19th century, or casual references. A significant percentage of the Livezile group funerary finds are from cemeteries. Twenty-one of the cases, or circa 66%, are cemeteries; a further eight, or circa 25% cases, are groups of graves; and a mere 3 cases, or circa 9%, are isolated graves. We should stress the remarkable

incidence of cemeteries in the overall number of finds. It is more than likely that in almost all these cases we are in fact dealing with cemeteries, and that the small number of funerary structures unearthed in different places is due to the character of the finds or limited research. This singles out the existence of distinct funerary complexes as a primary characteristic in defining the funerary standard of the Livezile group. To judge by the situation at Cetea, Livezile, Meteș, Râmeți, Tureni and Zlatna, funerary zones consisted of barrow groups situated in the vicinity of settlements. What is peculiar to them is that they are not all clustered in the same place but spread in smaller groups, in all probability differently located around the same settlement. One could speak of funerary spaces organized into sub-units/plots of land each in its orbit around a virtual centre represented by the settlement. But in many cases such a hypothesis must be archaeologically verified, since the data practically available at present seem to support this hypothesis only partially. This layout and the not very large number of burials in each group suggests, however, that these groups, which consisted of a maximum of eight or ten barrows, may have belonged to equally distinct social segments consisting of not very many individuals. The dominance of sheep-farming in Livezile group subsistence strategies, suggested by the nature of the settlements' mountainous environment, has substantially determined the placement of cemeteries. Each barrow represented another spatially distinct structure within these funerary sectors/plots and it corresponded, as already shown, to the social sub-units. The not very large number of burials on each of these barrows, which in their turn were small, reflects the demographic structure of each sub-unit, clan or family: number of individuals, mortality rate, etc. Most of the settlements lie at very high altitudes, between 400 and 800 m, sometimes even higher, on spurs or ridges of rocky hills, covered with pastures. The construction of funerary spaces was conditioned not only by the relationship with the settlement, 200 meters away on average, but by the nature of a very rough terrain. One of the problems of the Livezile funerary system is to what extent the barrow mantles were made of stone boulders, especially limestone, or of earth, given the difficulty of digging in stony ground, or whether this was dictated by ceremonial requirements. Barrows were more often than not erected with successive rows of boulders layered with earth. In my opinion the absence of pits as well as the placement of corpses directly on the ground both represents a practical solution which must naturally have arisen in mountain areas with rocky ground. But apart from the mantles made of boulders another series of structures cropped up, for example in the Ampoița-Dealul Doștiorului and Țelna stone rings, or platforms, as at Ampoița-Peret Barrow VI, where the four skeletons rested on a platform of rectangular limestone slabs –the structure being finally covered with a mantle of boulders. In three cases a number of stone slab structures were discovered, exaggeratedly interpreted as stone cists. At Săndulești-Sulihegy, in Barrow 1 Grave 4, for example, a

“stone box” was found in which there were human bones with no anatomical interconnection and in Barrow 1/5, remains of human bones were found placed between two edge stones. At Tureni-*La furci*, on the periphery of the barrow investigated, which was of large dimensions and had two rings of boulders, a “flat limestone slab cask containing some bird skeleton bones and pieces of charcoal” was found. The find at Ampoița-Peret is somewhat related to the cist-burial custom in that a deceased person covered by a stone slab was excavated from Barrow II/grave 5. We should not exclude the possible contemporaneity of the Livezile group with the Schneckenberg group and need not consequently be surprised by the presence of such individual structures as cists that may well have penetrated as a funerary fashion or custom to the region of the Western Carpathians too. One indicator, though perhaps not the surest, may be the cist claimed from Băgara grave, which was situated more or less in the same geographical area. The cases quoted show that in addition to the general element of collective structures, i.e., the barrow consisting of the stone boulder mantle and of circles that surrounded them, there were other stone structures in the Livezile barrows, which expressed individual mortuary customs connected with social intra-community rank differences.

It is indisputable that the construction of such sophisticated barrows, although they are not as impressive in size in the Livezile area, required considerable efforts from the small communities of that time to transport and lay out such large quantities of boulders. The great amount of social energy invested in the erection of the barrow itself stood as proof for the social status of the people buried there. But we must also point out that the social energy spent was destined for a collective building, namely the barrow in which several individuals would be deposited after they passed away. Thus the barrows ought to be considered as collective funeral structures that marked the prestige of the intra-community segments for they had been constructed. The internal structures were meant to mark the social status of each deceased person inside these collective structures and were consequently less conspicuous for the mourners, being observable only during one episode of the funerary ceremony. The relationship between the two components, the collective, corporative and predominant one, and the individual one, which was subordinated to the former, is a basic feature of this group's funerary standard but can be found among other Bronze Age barrow burials, of which chronologically the closest is, of course, the Yamnaya group. The idea of erecting barrows of varying sizes over a grave need not be a foreign model borrowed, even if it has no local antecedents. It is definitely useless to look for the origin of this practice, even if Yamnaya kurgans were found in the immediate vicinity of the Livezile area, for example at Câmpia Turzii, or farther away, at Cipău, Râscruci and Tureni-*La furci*, where the skeleton found in Grave 03 lay on its back, in the so-called frog-legged (*Froschlage*) position, which was specific for the Yamnaya burials and had red

ochre by its side. The barrows are the only resemblance to the Yamnaya graves, since the interior layout structures and the relationship with the settlement are completely different. The relation between the collective structures and the individual ones they contain is the same, but this is due to the social and economic imperatives of the time rather than to any reciprocal influences. However, we cannot exclude some partial borrowing of funerary fashions from the Vučedol area as a possible influence, where similar structures, including stone cists, are well known. Since they practiced long-distance exchanges anyway, the Livezile communities may have thus borrowed some funerary fashion elements, which would naturally become all the more charged with prestige significance once they had been brought home. The find at Moldova Veche might perhaps be an argument for the “penetration” of these practices from the Vučedol area, were it not that the spread of the practice of erecting earthen barrows over graves cannot be explained by diffusion in a single direction, or as initially due to certain communities. The large area where such funerary structures have been found stands as proof for this, considering for example barrow burials with stone structures, including cists, which are specific for the Corded Ware (Schnurkeramik) in Central Europe that came from the western and northern Europe's megalithic traditions rather than from those of the east. For the barrow graves of the Livezile group we cannot speak of pits, as bones were usually laid on the ancient barren ground and were then covered by mounds. In some cases it was considered that the deceased had been placed in crevices and other natural alveolae of the rocky ground, but the latter situations cannot be taken to document pit layout structures. In other cases it was observed that some graves, secondary ones, had pierced the boulder mantle of the barrow, but the structure of the barrows did not allow us to record the shape of the pits. Traces of hearths, charcoal, adobe, in some cases, animal bones and sherds have been recorded at the bottom of the barrows as well as between the mantle boulders. The specifications for the exact position of such remains are highly unsatisfactory since they cannot be connected with particular graves. We may be tempted to regard the remains of hearths, sherds and animal bones as remains of funerary banquets, but I think it is more prudent to regard them as remains of ceremonial episodes, since we have no clear traces of banquets in the cases of sherds found in barrow mantles. The isolated object found in Tum. I at Tureni-*La furci*, a stone slab “chest” containing bird bones and charcoal, could be a quite similar occurrence, but the structure is too sophisticated and, in addition, it evokes a burial more probably. I rather doubt it is a bird's grave; it may rather be a cenotaph, or could equally be the token of a ceremonial episode connected with the main burial. “Cenotaphs” are indicated in another two cases – at Ampoița – *Dealul Doștiorului* Barrow II and Sălciua de Jos Barrow I –, but the argument from archaeology for them was unimpressive.

Inhumation seems to dominate the Livezile group,

but cremation has been found in a few places, at Ampoița-Peret Barrow 7/Graves. 2–3 and Barrow 8/Grave 5, at Livezile-Baia Barrow 3/Grave 3 and at Meteș Barrow 1/Grave 1 and Barrow 1/Grave 8, and consequently cannot be ignored. The cases cited indicate a low incidence (in a stock of 199 graves, the six count as only 3%), and chorological they represent only three localities. However, we should not forget that both at Ampoița and at Meteș two graves have been found in each place. I do not think that we should speak of bi-ritualism and consider cremation as the secondary, adjacent rite in the Livezile group.... But we cannot overlook these cases as a matter of incidental origin, and we should be prepared to consider cremation a statistically rare intrusive rite. The information available suggests that only one of the graves had the calcinated remains deposited in an urn – the grave at Meteș Barrow 1/Grave 1, as a secondary burial in the mantle. For another two of the graves the sources mention that the cinerary remains were deposited directly on the ground, Ampoița-Peret Barrow 8/Grave 5 and Livezile-Baia Barrow 3/Grave 3, these being simple graves of the *Brandgrab* category, but with one adjoining vase discovered in the Livezile grave. The other three cinerary graves are secondary ones, in the barrow mantles, and probably ought to be included in the *Brandgrab* category too. In the light of the documentation we have at present, it can be stated that the penetration of cremation as a funerary practice, which had been already known in the Baden-Coțofeni culture, corresponded at a later date to a possible extension of the late Zók groups to the east, with cemeteries or groups of graves as such, for example the Nyírseg group in Crișana and in central Transylvania, at Bratei, or else was the result of “influences” or diffusion of certain funerary fashions responsible for cremations connected with the Schneckenberg group or to those to the south of the Middle Carpathians.

The very recently researched flat-grave cemetery at Hăpria-Capu dosului is known only through summary excavation reports at present. But it is at Hăpria also, at *Cetățuie* as it is known, that two barrows have been reported, one of which is made of clay, while the other has “a mantle with a layer of fine stones and with *Coțofeni* sherds”. The attribution of the Hăpria cemetery to the Livezile group is debatable, of course, since it is a flat-grave burial cemetery. The isolated find at Covăsânț, to the west, does not have the archaeological documentation which could allow an attribution to the Livezile group. While the Hăpria cemetery and the find at Covăsânț are doubtful, I think there is a reverse case in the isolated grave discovered at Băgara, at the bottom of the mantle in one barrow, which had been attributed with reservations to the Schneckenberg group only on the basis of the stone cist. What prompts my rejection of the idea that it might be a Schneckenberg find and the belief that it might be a Livezile group find is precisely its geographical position, a long way from the Schneckenberg area and much closer to Livezile.

Many of the inhumation graves of the Livezile

group have been found with their bones already scattered and with no anatomical interconnection. For some of the latter it has been noticed that the bones had no anatomical interconnection and although they were scattered, they had been laid “in a batch” and observed a certain order. This applies to the graves at Livezile-Baia Barrow II/Grave 2 and Meteș Barrow I/Grave 7. In other graves, at Ampoița-Peret Barrow II/Grave 8, the scattering of the bones was interpreted as proof that they had been re-interred. There is a stock of 57 graves where “*the skeletons were dismembered*”; they have been given special attention by the excavation author who considers all of them re-interments, but it is risky to make too hasty appreciations, which can be hard to support, all the more so as we do not have available details, such as legible plans of the graves, which could serve as a base for discussion. The situation is somewhat different in the graves with skeletons placed “in batches”. This proves a clearly deliberate action, which followed certain pre-existing rules. The question to ask is if we have to do with an older grave, which was opened on the occasion of another burial, or if we are dealing with already “fleshless” skeletons that had previously been in another mortuary location, as has been presumed. We do not have detailed profiles for the sections across the Livezile barrows already studied. For this reason it is not known whether these graves with disturbed skeletons corresponded to the different occasions when the mantles were perforated in order to introduce “newcomers” in barrows or were all of them covered by the mantles. In the first case, corpses had been allowed to rot or dry on platforms or in specially designed places, but surely not in closed mortuary precincts, and after the natural destruction of the greater part of the tissues had been complete they were wrapped and deposited in barrows. For the graves with scattered skeletons discovered under the stone structures or mantles, the skeletons subjected to the same procedure and exhibited in specially designed places may have then been wrapped and placed in the ground at the same time as the traditional burials. The second case would presuppose a particular set of rules, which were dictated by the different social status of some individuals belonging to a small social segment – very probably a family – and which allowed the previously deceased people to be interred only after the demise of an important member of the same family. Such pre-existing rules, most probably connected with kinship relations, also appear as basic the structure of the 24 collective graves (for two to four individuals). As a whole, the number of graves of this kind is relatively great by comparison with the burials of other cultural groups, which singles out the Livezile funerary finds. At the same time, the great number of such burials, including 65 inhumation ones, does not allow us to consider all of them simplistically as consequences of simultaneous deaths, since in the latter case the Livezile group would have had an inconveniently short duration... When considering the two quadruple graves at Ampoița-Peret Barrow VI/Grave 1 and Țelna Barrow 2/Grave 4 and the four triple graves at Ampoița-

Peret Barrow II/Grave 7, Geoagiu Barrow I/Grave 7, Poiana Aiudului Barrow VI/Grave 11 and Țelna Barrow I/Grave 1, I think it likely that the burials proper happened at the same time and within the same funerary ceremony determined by the death of an illustrious member, which would confer more importance on it. But we must not forget that uncertainties may show up during archaeological excavations, so the stock of such burials in the Livezile locales is expected to increase in number and to improve qualitatively.

Of the 190 inhumation funerals, 78 graves or 41.05% had undisturbed skeletons, which enabled us to make detailed observations about their layout. In these cases corpses were interred in two main positions: laterally crouched – in 71 cases, 38 of which on the right side, and 33 on the left; and lying on their backs – in 7 cases (which represent 8.97%). Unfortunately there are no anthropological determinations for most of the Livezile funerary finds. Except for the small cemetery at Ampoița-*Peret*, the other determinations are impressionistic guesses about the skeletons, of adults or of children. Under the circumstances, we cannot tell whether or not the left or right placement of the skeletons was connected with their belonging to one or another of the sex groups. The little Ampoița-*Peret* lot analyzed seems to indicate that there existed no such rule; of the eight graves with masculine skeletons two were found lying on their backs, one was crouched on the right side, one on the left, while the position of the remaining four could not be specified; of the 14 feminine skeletons 5 were crouched on the right side, another five on the left, none lying on their backs, and the situation did not allow specifying the position of the remaining three. But the placing on one or the other side observed strict rules, as is shown by the situation at Ampoița-*Peret*: Barrow II/Graves 4a–b, where one skeleton was found lying on the right side, with the skull towards the SW, the other laying on the right, also, but with the head pointing NE, and the skeletons faced one another, each with the head against the legs of the other; Barrow III/Grave 4, with both skeletons in the same position – crouched left – and with a similar orientation, to the E, one skeleton being feminine and the other belonging to a juvenis. In the find from Izvoarele-*Dealul Nioarcei* Barrow I/grave 1a–b, both skeletons were oriented NW, but one lay crouched on the right side, the other on the left, “facing each other” as it were. The variations in position and orientation resulting from the objects mentioned cannot be the product of random placing in the graves, but must have been prompted by rules dictated by social relationships, that is, kinship relations, and, in all probability, grouping by sex. Even though the current stage of documentation does not allow us to make anything more than a broad judgment, in trying to sketch the Livezile funerary standard we have to refer to the sum of observations made so far. The skeletons found lying on their backs constitute a significant category in spite of their not being very numerous and consequently having a reduced casuistic incidence. In view of this, it is obvious that the placement of the

skeletons lying on their backs was a custom “foreign” to the Livezile group. There is no question of chronological differences in this case, given the find at Ampoița-*Dealul Doștorului* Barrow I/Grave 2, where a double grave contained together an adult skeleton lying on its back and oriented SE–NW and a laterally crouched child’s skeleton oriented SW–NE. However, since in the find at Tureni-*La furci* Barrow I/Grave 3 the skeleton was lying on its back *with knees raised (in the frog position)* and it had lumps of red ochre at its side, we are prompted to believe that this method of laying out corpses may have been borrowed from the Yamnaya communities, which were already in existence by this time in central Transylvania, as was seen before.

One way of discovering the corpse placement rules is by examining their orientation. But I would like to call attention to the fact that all the specifications about the orientation of graves are simplistic, made in observance of only eight cardinal points and, very significantly, never specifying the degrees. According to the author of the excavation himself, “*in the Ampoița-Peret cemetery it has not been possible to specify the preferential orientation of the skeletons, which holds true for the rest of the cemeteries researched*”! Indeed, the reduced number of undisturbed graves for each of the Livezile groups of barrows cannot offer conclusive results. This, however, is true especially when studying this issue for each of the grave groups or cemeteries, whereas when the overall situation is taken into consideration things change, if one starts from the premise that the rules for depositing the deceased in graves were the same for the entire Livezile group. Orientations have been specified for only 84, or 42.21%, of the whole number of 199 graves, which represents a quite satisfactory sample. The fact that the respective orientations have been determined in respect to only eight points and without indicating the respective degrees and further divisions is a factor of uncertainty, but there is little to choose when verifications are impossible. We have a first diagram of the graves with laterally crouched skeletons, which is not very explicit since it was drawn up on the basis of the crude information available at the moment, mentioning the orientation NNW (2) and WNW (2) for only 4 graves, while for the rest of the graves the orientation is given in respect to only eight cardinal points. If we revise the calculation, re-distributing the 4 graves for which the “fine” orientation is specified, we end up with another diagram in which the existence of two orientation groups becomes visible: group A, with predominant orientation to the N–NE–E–SE sector, and group B, with predominant orientation to the opposite sector, S–SW–W–NW. The two orientation groups are once again revealed by the separately drawn diagrams of the skeletons laterally crouched on the right and the ones crouched on the left, which consequently confirm the bi-polar orientation.

The anthropological diagnosis of as many of these graves as possible would have been of great help, as it would have certainly revealed the relation between the two orientation groups, on the one hand, and the sex/age

groups, on the other hand, and, from here, further, the relationship between the position and orientation, on the one hand, and the sex groups, on the other. Doubtlessly, the two orientation groups, A oriented towards the east sector and B towards the west sector, as they appear now, can be discussed from the point of view of their archaeological documentation, but the clear tendency of the statistical group cannot be denied and ought to be taken into account in defining the funerary standard of the Livezile group. This is all the more necessary because the examination of the corpse disposition revealed the existence of a certain relationship, not easy to perceive at first, between the disposition of the skeletons and their orientation in the double burials. Most probably, the communities of the Livezeni group also had everyday life and segmentations of the social unit effected along the same lines and by similarly variable rules as in the area as a whole, depending on the blood/kinship relationships and quite naturally reflecting, therefore, matrimonial relationships. This is one of the fundamental features of the Livezile funerary standard. Unfortunately, the settlements in question have not so far provided enough information about their internal structure, so that we cannot satisfactorily correlate this category of information with that deriving from the funerary spaces.

The funerary furnishings of the graves in the Livezile group are not outstandingly "rich", as most of the graves do not have any accompanying goods. Of the 196 burials (from which I have excluded only the cist with bird bones, as well as the debatable cenotaphs), 133, or 70.46% had no inventories. Of those equipped with funerary inventory, one outstanding group is tiny, consisting of some graves with "rich" materials. This is true of the finds at Ampoița-Peret Barrow III/grave 1, containing a set of dress items including two Zimnicea type lock rings, made of gold, one spectacle spiral (Brillenspirale) pendant, two wire spirals and a pendant fragment, all made of copper or bronze; to these should be added an amphora found at Poiana Aiudului, Barrow IX/grave 4, together with one set of dress items made of copper or bronze, consisting of a bracelet, a spectacle spiral (Brillenspirale) pendant and another pendant fragment plus two wire spirals, and an axe or adze made of diabase, plus two vessels – a tiny amphora and a cup placed near the skeleton, by whose side there were also some animal bones; yet another find is the one at Livezile-Dealul sârbului, Barrow I/grave 1, with one set of dress items including two spectacle spiral (Brillenspirale) pendants, three stone axes/adzes, one awl made of copper or bronze, a grinder and two vessels; a last find is that at Poiana Aiudului, Barrow V/grave. 6, with a spiral Lockenring made of silver and one cup. A second outstanding group is the one with inventories consisting of several items and comprising the finds at Petrești de Sus, Barrow II/grave 6, which had a stone axe and a vessel; the finds at Livezile-Dealul sârbului, Barrow II/grave 1, with a stone axe, a bone "spatula" and a vessel; the finds at Vălișoara, Barrow I/grave 2, with a stone axe and a vessel; the finds at Poiana Aiudului Barrow V/grave 2,

with one entire axe and one in fragments, both made of stone, a flint scraper, a vessel and a deer's tooth; and the finds at Izvoarele T. III/M. 1, with two stone axes and several flint arrowheads. The other graves with funerary furnishings usually had a vessel or a chip or a blade made of flint or obsidian. The ten graves with somewhat richer inventories represent 15.86% of the total of 63 burials with funerary furnishings, which ought to be kept in mind. Many of them are centrally situated graves, which could be "primary", if we accept that all burials formed series in the course of time. In so far as they could be distinguished, the main categories of materials present in the funerary inventories were: pottery, dress items made of gold or silver and copper or bronze, stone weapons, stone or bone tools, and a special type of statuette, in a single instance. They differ in their casual incidence, vessels being represented best, followed closely by tools. Weapons generally appear in the graves with "rich" inventories, in association with dress items made of metals. The dress items made of precious metals or copper and those made of bone have a relatively average incidence. The clay statuette of a very special type represents an unprecedented find whose significance in the strict frame of the Livezile burials is hard to decipher. A clay bead is signaled as a very exceptional find. Animal bones, probably food oblations, do not actually belong to the funerary inventories but are ceremonial deposits. The group of 10 graves with special inventories represents only 5.10% of the total of 193 finds. The most expressive inventory elements are dress items, among which those made of precious metals, and weapons or items considered as such. It is indubitable that their function was connected with the social status of the deceased by whose side they were found, all the more so as the two lock rings made of precious metal had been acquired by means of remote exchange, which increased their value as dress or prestige elements. The frequency of the metal, bone or stone tools is less expressive from this point of view, but for the cases where such items appear side by side of jewelry or weapons they do underline the social status. Considering the structure of the inventories and their position in the barrows, the 10 "rich" graves belonged to a distinct social category. The notion of "elites" is abusively used today in the discussions about burials. I do not think it adequate for the case of the Livezile group. In my opinion, keeping in mind the other elements of the funerary standard of this group after analyzing them more closely, the respective group of graves belong to individuals who had a central position in the structure of the social segments of communities, as "family heads" perhaps. I find it excessive to include all of them in the "elite" category, since this would mean running counter to the real content of the notion, which covers a more copious, distinct category, expressed not only through tokens of prestige but also through their capacity to influence everyday life – which is something harder to ascertain archaeologically at the time of the Livezile group... The presence of pottery is less directly connected with the expression of the

deceased individual's social person and has more to do with the customs rooted in the collective mind, revolving around the beliefs about the netherworld which prompted the living to deposit food stuff, liquids mostly, in the present case, by the side of the departed. Pottery, which is absent in most of the graves, does not entail a corresponding carelessness about the deceased, and we are dealing with most likely cases of *post mortem* manipulation of the corpses, which would include re-interment. This was not usually accompanied by deposits of food oblations or other kinds of depositions.

Summing things up, today we may characterize the funerary standard of the Livezile group by: a – the predominance of inhumation as the main funerary rite with cremation occurring as an exterior, incidental rite; b – a communal funerary space consisting of distinct funerary zones which corresponded to the social sub-units of communities; c – funerary zones, fragmentary, again, consisting of barrows that had an interior structure and layout elements serving as collective funerary expressions related to each social sub-unit, i.e., a family or clan, and reflected in the hierarchical structure of the funerary ceremonies, which observed the individuals' social rank and each consisted of a chain of distinct episodes; d – the probability of *post mortem* corpse manipulation practices, reflecting ceremonial episodes subordinated to the principle of collective representation of the dead by graves of the clan or family heads, this constituting the specific feature of the Livezile group from the funerary point of view. Except for this last feature, the funerary standard of the Livezile group is consonant with the features of the general picture of an age whose ways were those of the small community in dialogue with an environment that was hard to administer and which was locked into an internal competition meant to maintain the solidarity of the group.

For the traditional period of the Early Bronze Age in Transylvania other finds of a funerary nature have been reported, too. In twenty places, or more, limited investigation has brought to light burials that “did not match” the rest of the archaeological landscape, this being one of the reasons why they have been individually “analyzed” and considered as defining features for groups like Copăceni, Ciomortan, Roșia and Zăbala. In time, some of these could be assimilated to the major cultural phenomena of the period, while others remained “singular”. There is a group of funerary finds which can be attributed to the late Zók phenomena: the Makó and Nyírség cultures, 5 and 8 respectively; the Nagyrév and Hatvan groups, 1 and 2, respectively. All of them are sufficiently well defined on the Lower Danube. A grave attributed to the Vinkovci group is also included, in the south-western corner of the area in question. There are another 10 funerary finds in the central Transylvanian plateau for which the cultural attribution or association with the major cultural groups of the area is debatable, to say the least. (See the list in Chapter 8.7).

The discoveries for the Makó, Nyírség, Nagyrév and Hatvan groups, are few and far between. They are to

the west of the Middle Carpathian ranges, but the space under consideration here only includes the respective areas to a small extent, which are otherwise quite well represented as cultural groups by the local funerary finds. The finds we have designated as singular are scattered and do not allow us to distinguish any significant groups that might represent them and they lie in the vicinity of the well-defined zones occupied by well-defined groups. For the late Zók burials, Nagyrév and Hatvan, the dominant funerary rite is incineration, with a small number of known inhumation graves – usually isolated. Isolated objects are in question usually, or groups of graves at most, which are not sufficiently eloquent so far as their funerary rite is concerned. The Makó group, dated to the Early Bronze Age by the overwhelming majority of the archaeologists who are specialized in problems of this group, only benefits of a single ^{14}C date, which has been provided by the Szeghalom settlement; the calibrated determination indicating the interval 2610–2270 BC. One characteristic of this group's funerary customs seems to be the absence of cemeteries proper, the majority of Makó funerary finds being singular graves, and only sometimes small groups of burials. Ritually, the cremation graves usually hold the cinerary remains deposited in urns, with adjacent vessels, or with the cremated bones deposited in pits, in fewer cases. Thus at Hódmezővásárhely-Gorzsa a cremation urn-grave with three adjacent vases has been found. At Valea lui Mihai a cinerary urn-grave with nine pendants made of perforated animal teeth was found. The discovery was for a while considered as belonging to the Otomani culture, being subsequently attributed to the Makó group. The attribution of the inhumation graves is highly debatable, because the graves tend to stand proof for foreign presences, as is the case at Hódmezővásárhely, where an inhumation grave was found in the location called *Kotacspart*, but whose inventory vessel belonged to the Nagyrév repertoire, an argument for the attribution of this grave to the Periam-Pecica group! The finds at Călățea and Roșia appear as utterly unfamiliar, just as indicated by their eccentric position in the Makó area. But the two finds have to be drastically corrected, given that in both cases we are dealing with remains of human skeletons found in caves, in conditions which do not allow us to grasp the real archaeological context. The reality of the Roșia group, which is only supported by the ceramic materials, should be regarded with serious reservations because it is difficult to know today whether the materials have been chosen ‘selectively’ or ‘arbitrarily’. On the other hand, we cannot speak of funerary discoveries characteristic for this “group” given the precarious nature of the information.

For the area in question, the most representative find in the Nyírség group is the flat-grave cemetery at Ciumești. Twenty-three graves were discovered thanks to systematic excavations made between 1962 and 1964 in the place known as *Bostănărie*; subsequently, between 1964 and 1965, in the place known as *Grajduri* another three graves were brought to light. Although the two places are 600 m away from each other, the authors of

the excavations considered that they were dealing with a single flat-grave cemetery with burials in urns, which was initially attributed to phase I of the Otomani culture. This attribution was received with due reservations and today these cremation graves are considered a typical Nyírség find. We should stress from the start that unlike the rest of the Nyírség area, we are dealing with a cemetery at Ciumești. One further thing to note is that the idea that the graves at Bostănărie and at Grajduri could belong to the same cemetery is excessive in the extreme and cannot be taken into account, since it would indicate a cemetery extending over an unusually large area, with hundreds of burials in its perimeter. Rather, we have to do with two distinct funerary areas, none of which has been exhaustively researched. One difficulty is the relationship to one or the other of the settlements. A large Nyírség settlement has been recorded nearby, in the place known as *Lăpușul acastăului*, and another one in the point known as *Lăpușul mare*, but we have no details about the exact situation of the sites allowing us to appreciate to what extent these two settlements could be brought into relationship with the two funerary zones. The plan drawings for the graves found at *Bostănărie* do not permit us to see groups of graves, and the authors of the publication have considered that the twenty-three graves were "located at random". We can no longer tell now how many burials there were and how they were organized within the funerary zone, since their being "located at random" is not in the least plausible. All the graves are cremation-urn graves, and usually there is a single vessel used. Four graves are exceptions, as they had one adjacent vessel to one side and another one whose urn had a deep dish as a lid. Vessels of the tiny amphora kind were used as urns in 9 cases, a jar vessel, which sometimes had a striated surface in 7 cases, cups of varying size have been used twice, and only once a bowl was used, while for the rest of the graves it has been impossible to recover the shapes of the urns, which were very poorly preserved. Several graves have been brought to light at Pișcolt, at the place known as "*Nisipărie*", some of which form a group consisting of seven cremation graves, whose calcinated remains lay in urns. The inventories do not leave room for doubt: they are Nyírség burials. Two graves had urns covered with bowls as lids and adjacent vessels. Another two graves had urns covered with lids, and the urns of the remaining three graves had no lid and no vessels placed at their side. The pits could not be distinguished, and their depths ranged from 0.50 to 0.80 m. From the description of the graves we deduce that they did not form groups. There is a Nyírség culture settlement in their vicinity and it is most likely that the grave groups belonged to it. The discovery of this group of urn-graves at Pișcolt is quite important for the entire Nyírség group, and especially so in the light of the present discussion, because it documents a small cemetery. We have no reasons to doubt that the mortuary areas of Nyírség have not been exhausted yet. At the time when this cemetery was published it was assumed that the other prehistoric graves

at Pișcolt-*Nisipărie*, five of them being inhumation burials with crouched skeletons and another four being skull depositions, none of them with inventories, could be attributed to the Nyírség group. But this assumption cannot be taken into account since no case of bi-ritualism has been signaled in the area of the respective group. Other graves which belonged to the same group are the isolated ones at Foeni, Sanislău, Kántorjánosi and Kotáj. However, the most outstanding finds of this kind remain those at Ciumești and Pișcolt, which demonstrate the existence of distinct funerary zones with several burials adjacent to the settlements in their immediate vicinity. The late Zók funerary finds in the area studied here are especially important, not only due to their number or their spectacular character, but also owing to the cremation practice as a well-structured rite put into circulation in the area studied by us, at least referring to the Nyírség group. It is doubtless that from this area the custom spread or was taken over, allowing the practice of cremating the dead to become the adjacent, secondary funerary rite in the early Otomani culture. If cremation was accidental for the Otomani communities, in the Central Transylvanian plain, in the Wietenberg milieu the situation is just the reverse, cremation being the main funerary rite and inhumation occupying a secondary position, as an adjacent rite.

Some time ago, a group of speleologists with archaeological interests discovered several "situations" with human bones in the Izbucul Topliței cave, in the Western Carpathians. Access to the cave is difficult and can be only through a siphon which is permanently flooded, letting in nobody apart from the thoroughly equipped and trained archaeologists and, indeed, an amateur archaeologist who received the necessary aid and has consequently proved that it is impossible to conduct systematic research here. In the opinion of the speleologists, the access gallery leading outside was intentionally obstructed, the only access way now being through the flooded siphon. Just as in other Western Carpathian caves, at Izbucul Topliței numerous and largely scattered archaeological materials have been found in the interior, together with human skeletons, most of which had been scattered by the periodic floodings of the cave. It can be observed on the published photographs that the osteological remains are not *in situ*, and the vessels as well as the metal axe laid by their side can hardly be attributed to any specific burial. Judging by the pottery, the find as a whole has been ascribed to a phase of the early Nagyrév culture. One undoubtedly important fact is that the pottery has analogies in the Nagyrév repertoire, even if the position occupied by the Izbucul Topliței cave is far away from the centre of the culture. The Nagyrév area as a whole has come to the fore owing to a group of finds from the Danube and the Tisza rivers, whose line they traversed southward, without reaching to the Western Carpathian range. Their dominant rite was cremation and the small number of inhumation graves is ascribed to the contacts with Periam-Pecica group. In this respect, the situation encountered in the Izbucul Topliței

cave appears as singular. Unfortunately, the site is extremely difficult to research, so as to verify archaeologically the potential analogies of the osteological remains and the artifacts in the cave, and, last but not least, the significance of the entire object, taking into consideration that generally cave finds are evidence for special funerary practices. At any rate, the discovery of human bones in association with pottery and metal items dating from the Early Bronze Age in the Izbucul Topliței cave is not instrumental for “*deciphering the funerary rites and ceremonial practices in use four millennia ago*”, as the over-optimistic authors of this find were hoping.

The two funerary finds at Hernádkak and Nyíregyháza attributed to the Hatvan milieu are a completely insignificant presence in the light of our discussion here, because they are isolated and peripheral in respect to the area under consideration. Cremation was the only funerary rite in the entire group, and cremation pit-graves were much commoner than the tombs with calcined remains placed in urns, which were rarer.

The only grave belonging to the Vinkovci culture found in the area under study, at the periphery again is that at Sljunkara, unearthed in 1985. It was an isolated inhumation grave, with a laterally crouched skeleton, oriented WNW–ESE, 8 vessels placed near the head and a golden diadem placed at the feet. Anthropological analysis of the skeleton showed it to be a woman's.

Of all the isolated funerary complexes discovered in Transylvania, by far the most important is the cemetery at Bratei. It was a flat, cremation grave cemetery lying on the left bank of the river Târnava Mare on a terrace researched in 1975. Fourteen cinerary graves were found, with only one grave, M. 14, without vessels. In this grave the calcinated remains had been deposited in a mound, covering a surface of 0.10×0.05 m. The first 13 graves were in a row circa 10m long, oriented E–W. The pits of the graves cut a sandy, fawn-colored deposit with Coțofeni sherds. When it was published, this cemetery was dated to the transition period from the Neolithic to the Bronze Age, and it had no specific cultural attribution. There is no plan drawing of the cemetery, and the osteological remains have not been anthropologically examined.

The burials at Cașolț have long been known, the first of them being brought to light at the end of the 19th century and in 1909. Later, by means of systematic research conducted between the years 1955 and 1956, several funerary complexes were investigated and 15 inhumation and cremation graves were found in barrows. But the presentation of the research results was far from satisfactory. Sometimes one, sometimes two, even three graves have been found in the investigated barrows. For one case it was observed that the cremation grave was “*above*” another inhumation grave; for another case, the cinerary graves were “*at the edge of the barrow*”, which prompted the assumption that cremation was more recent and it, therefore “*gradually replaced*” inhumation. The inhumation graves, all of them in stone cists, have been

shown to contain one skeleton in each grave, sometimes two or even three skeletons. The statement made about all the skeletons was that they “*were crouched on the left, with their head pointing NW and facing east*”. The inventories published were only selective. It was only possible to provide cultural and chronological framing for the burials whose vessels were typical, belonging to the Noua culture. It seems that there was a time interval between the burials in the inhumation and the cremation graves, because the vessel from Barrow III, grave 1 differs from the Noua pottery, some of its characteristics bringing it closer to forms which were characteristic for the Early Bronze Age cultures on the Middle Danube such as the Nagyrév or even Late Zók kind, or to forms in the Schneckenberg repertoire, which could be an indication for the integration here of some of the cist-inhumation graves at Cașolț. Consequently, through the inhumation rite and the custom of placing the deceased in stone cists, some of the Cașolț-*Trei mormini* graves can be set in relation to the Schneckenberg culture, well attested in Transylvania.

During investigation of a Bronze Age settlement, a collective inhumation ground was found at Copăceni under the floor of a building belonging to Level II. What we can retain from the summary presentation of the find is that it consisted of “*5 human skeletons (one adult and 4 fetuses)*”. We have no archaeological details about the exact level of the pit, its shape, position and the orientation of the skeletons, about potential inventory elements and no detailed plan of the find. The whole situation is considered to belong to Level II of the excavated settlement which overlies a Coțofeni III deposit and is covered, in its turn, by another deposit with Wietenberg materials. By using the materials unearthed from the respective settlement and some further materials in the same area, for example “*part of the cemetery at Ampoița*”, the author of the excavation tried to define the “*Copăceni Group*”, placing it in stage II of the Early Bronze Age, according to the chronological diagram borrowed from P. Roman. The inconsistency of this groupuscles, with an area barely exceeding that of a few neighboring communes is evident. However, we can keep in mind the importance of this funerary complex and a verification of this find's stratigraphy is absolutely necessary, allowing us to reassert or to contradict its status as an *intra muros* burial, since such finds are really exceptional for the time span they have been assigned to. We have one summary report about one peripheral object lying under a barrow and surrounded by a stone ring at Florești. Coțofeni sherds have been retrieved from the mantle of the barrow. It appears that it could be attributed to the Early Bronze Age, but there is no way of attributing it to one cultural group or another. Other funerary finds that might well belong to the same category are the ones at Călățeș, Izbucul Topliței and Roșia, and the one made at Luncasprie. Here we only have the record about a cemetery that “*provided a complex, lasting landmark for the centuries at the end of the Neolithic Age and the beginning of the Bronze Age*”. Since then the existence of

these funerary objects has not been brought up in the literature, although it can serve to demonstrate that there are further such funerary finds which could be dated to the Early Bronze Age in the Western Carpathian region, given the geographical position, so close to the caves at Călăţea, Izbuluc Topliţei and Roşia. Between 1893 and 1895, 18 barrows that belonged to a larger group, consisting of 38 barrows, sometimes in groups of 6 or 7 were researched at Ocland, on the point known as *Kunhalmok*. Broken human bones were found in numerous barrows, at various depths in the ground, ranging from 1.10 to 1.50 m. In another three barrows three graves were found, which were all of inhumation. One thing known about two of the graves, which were both individual, is that the occupants were found lying on their backs "with their eyes directed to the east". The third grave contained two skeletons deposited in a stone slab cist. Lastly, a vessel with a funnel-shaped mouth was found in another cist. The information is summary, but the importance of this find should not be minimized. The inhumation rite, involving the placement of the corpse, sometimes two corpses at a time, in stone slab cists together with the vessel with analogies in the Funnel Beaker (*Trichterbecherkultur*) group allow us to, albeit tentatively, find a similarity with the *Schneckenberg* objects situated in the vicinity at Brăduţ or slightly further away at Moacşa or Sânzieni, once again belonging to the *Schneckenberg* group. During investigation of a Noua culture settlement at Peteni, a flat-grave inhumation grave was found within the precinct. Its late Bronze Age stratigraphic position is not specified. It has been stated that the grave's form was oval. A skeleton lying on one side in a pronounced crouched position and oriented SW-NE was found at the bottom of the pit. It was devoid of inventory items. The grave was attributed to "an early phase of the first Iron Age" with absolutely no archaeological arguments. It is hard to tell from the summary excavation report what the two authors of the excavation meant when they referred to an early phase of the first Iron Age. Given that a Noua settlement has been documented in the place known as *Hotarul de jos-Panta de mesteceni*, it is quite difficult to attribute to it the grave as well, owing to the fact that *intra-mural* Noua burials are a rarity, and in Transylvania at least only one such find is known so far, the one claimed as such at Zoltan. Since Middle Bronze Age *Wietenberg* burials in cremation graves have been reported in the Covasna County also, the grave at Peteni may well belong to an earlier period, to the Early Bronze Age that is, which is a tentative appreciation I am voicing here. In a short contribution dedicated to the funerary rites of the Bronze Age in south-east Transylvania, specialists were for the first time informed about the existence of an inhumation grave that belonged to the Ciomortan culture at Poian. It was a flat-grave burial, with a laterally crouched child's skeleton whose head pointed south, and whose eyes were directed to the east, which means he was lying on his right side. The grave had a deep dish of reduced dimensions. The grave at

Poian seems very important as the single funerary find of the Ciomortan group! But since this group, whose definition has been more than disputable, can hardly represent a self-sufficient archaeological reality, the identity of the poor deceased child at Poian remains undefined.

The grave at Zăbala, in the place known as *Movila Tătarului* is in a very similar situation. According to the authors of the excavation, the subject of research on that site was an Early Bronze Age settlement although they make the following explicit statement: "*the prehistoric settlement, the cultural layer dating to the Early Bronze Age, has been washed away during erosions*"!! Under the circumstances, they also say that "*the burial rite of this culture is known through a single grave that was found on the plateau of the barrow, probably occupying a site near a dwelling*."! According to the published description, the grave contained a single crouched skeleton, oriented east-west "*with the face to the east*". As inventory it had "*an amphora or pseudo-amphora*" and a piece of jewelry for the neck which only left a green patina trace where it had been. The anthropological analysis has shown that it was an adult woman who could be connected to the Atlantic-Mediterranean type. As the grave plan indicates, the skeleton lay crouched on the left and its orientation was SW 215° – NE 35°. The vessel with the two handles on its shoulder, as the author quoted believes, has a decoration which is hard to make out from the published drawing. Its form is relatively common in the Early Bronze Age. It seems to have had a series of marks in a row on the shoulder, which had probably been incisions. We cannot say anything more about it. Considering the way the grave was published and the fact that the only pottery comes from the settlement without an underlying cultural layer, and since no other "Zăbala type" finds have been reported anywhere else, I think I am entitled vehemently to veto "the reality" of this cultural groupuscle and all the ensuing gratuitous discussions. What we are left with is the grave as such, which we consequently have the right to leave safely accommodated within the Early Bronze Age, while waiting for finds produced by professional on-site research and thorough publication likely to enlighten us about Early and incipient Middle Bronze Age situation in south-eastern Transylvania!

Back to the Transylvanian funerary finds as a whole, which have been attributed to the Early Bronze Age on varying grounds, we must begin by noting that the archaeological documentation is disastrous because, on the one hand, we have finds which may be substantial, as those at Ocland, for example, but they are old and put into circulation in unsatisfactory ways, though there can be clearer situations, also, at Bratei for instance, and, on the other hand, we have anti-archaeological finds, as those at Covasna, or utterly uncertain finds, as those of the Western Carpathian caves. At the same time and in spite of the patchy, contradictory aspect of the documentation, it can be noticed first that the inhumation rite is retained and is clearly structured too, as the slab cists point to a standard that was ritually related to the

social position of the deceased and, secondly, we can observe at the same time the clear, albeit chorological as yet undocumented, penetration as far as the river Târnava Mare of the practice of cremating the dead. The latter practice is inevitably to be connected with the same funerary customs of the Hungarian Pusztá, which must actually be its place of origin and from where it was borrowed together with certain forms of pottery, which were naturally more numerous in the area west of the Western Carpathians. It can be observed that in relation with this new funerary fashion the two clearly defined inhumation "blocks", Livezile and Schneckenberg, are rather permissive, though in varying proportions, which could be the explanation for this funerary custom crossing the Carpathians to the south. As there are no traces of any new forms of habitat which might also indicate new subsistence strategies in support of the idea of foreign populations penetrating to the area, we should consider that the new mortuary practices cannot have been brought in the newcomers' luggage but were borrowings brought along with the practice of brush-stroked pots and pans, in force at the beginning at least. However, one more issue still to be elucidated in relation with the Middle Bronze Age is why cremation became the dominant rite in the central Transylvanian flatland while inhumation was retained as the praiseworthy funerary custom to the west, in the Otomani area, and to the south-west, in the Periam-Pecica surroundings. The solution to this problem must be preceded, however, by the re-ordering of its data, namely the elimination of such groupuscles as Ciomortan, Copăceni, Roșia, and Zăbala to which can be added those utterly devoid of funerary finds, for example Iernut, Zoltan, etc., all of which have been legitimated of late in pretentious syntheses with absolutely no grounds.

The east and south Trans-Carpathian zone has a greater number of funerary finds dated to the Early Bronze Age in the traditionally accepted sense of this archaeological period, whose attribution is either ungrounded or debatable, if the finds have been singular (See the list in Chapter 8.8).

The main package of problems comes from what the specialists at Chișinău have termed the "Edineț culture", an archaeological phenomenon considered to belong to the Early Bronze Age. The first monument which served for the definition of this "Edineț culture" is a small group of inhumation graves unearthed on the territory of the locality Brânzeni, in Basarabia. Another group of graves was subsequently researched in the vicinity of Cuconeștii Vechi, together with two further barrow graves at Văratice, all of which were in the former Edineț district, hence the denomination of this "culture". In time, other finds were attributed to it too, but the area of the group has remained utterly limited and featuring no settlements so far. By invoking the pottery finds, parallels have been found for it in Glina-Schneckenberg or even farther away, in Mureș/Periam-Pecica, Vinkovci-Somogyvár and Hatvan, and the appearance on the Upper Prut of the Edineț culture was appreciated as the result of

the "partial migration of the population from nowadays' north-east Hungary and it might be traced to the 18th century or the beginning of the 17th BC". This "culture" is debatable in the extreme with a more than limited territory and materially supported only by the inventories of a few graves. I think we ought to regard them as a limited group of finds, albeit each with an individuality of its own, which remain open to closer examination and allow us to hope that in future more relevant finds, might indicate a different situation. We can already discern some telling factors. The pottery known from the Edineț finds has analogies with the early Monteoru pottery. In addition, very closely resembling pottery has been found between the Carpathian Curve and the Edineț district, but it has tended to be ignored after being discovered some time ago in the Monteoru settlement at Poiana, on the river Siret. It is more natural to see analogies between the Basarabian finds discovered now and the ones in the early Monteoru milieu, which is chorological closer, than to accept the appearance of this indeterminately new group of graves on the Upper Prut as the result of some exilic population displacement from the Hungarian Pusztá! The evident relationship with the early Monteoru culture allows us to date firmly what has been called the "Edineț culture" to a period not very much later than 2500 BC. The Edineț finds are limited to a rather reduced area on or near the left bank of the Prut. According to Dergačev, it is possible to add to them the "*recently discovered cemetery with an unclear stratigraphy in the Noua-Costești VIII settlement, which preliminarily was attributed to the Early Iron Age*". In 1986 the "Edineț culture" came to incorporate graves found at Tochile-Răducani and materials found by chance at Pruteni. All the excavations that led to the discovery of the graves were of salvage archaeology. The results of the excavations at Brânzeni have remained virtually unknown and the only information available concerns the finding of 6 flat-grave burials yielding a single cup with two handles drawn from the rim. For the group of 6 graves at Cuconeștii Vechi we have a synthetic presentation, which accompanies a general excavation layout drawing, the plan of one grave and the inventory items. The Văratice barrow is documented by a summary plan, in fact a sketch, with no details and no scale. The two "Edineț" graves found at Văratice were in a barrow; while at Brânzeni and Cuconeștii Vechi the graves were in a flat-grave burial group. The Cuconeștii Vechi graves are said to be in a curvilinear row which in fact describes the excavated surface and makes the remark pointless. The excavations at Brânzeni and Cuconeștii Vechi were limited, making it hard to tell if the graves in both places formed a whole or belonged to a larger funerary zone. As we do not know anything about the settlements of the "Edineț culture", we cannot decipher the relationship between the funerary zone and the dwelling area. The fact that the Văratice tombs were in barrows should give us reason to think, as we know the well-documented tradition already existing in that part of Basarabia for barrow burials, at Cuconeștii Vechi, at least, where

Yamnaya and Katakombnaya graves have been discovered before. The published “layout drawing” of the Cuconești Vechi grave group allows us to see that all the graves followed the same long axis orientation: N–S. One important element is contributed by the individual funerary structures. Three graves have been found at Brânzeni, each with its own limestone slab cist and the bottom lined with slabs. No such cists have been found at Cuconești Vechi or in the barrow at Vărat, which seems to indicate that it was not one of the basic elements of the Edineț funerary standard. Stepped pits are another important funerary structure element and four such graves have been found at Cuconești Vechi. The practice of filling pits with stones is another element of funerary structures. The skeletons unearthed were in the laterally crouched position, most of them laid on the right, and some laid on the left. The inventories of the graves at Brânzeni and Cuconești Vechi mainly consist of pottery and 4 or 5 vessels have been found at the head or the foot of the corpses in some graves. Weapons are represented by arrow-heads made of flint found in 6 graves, which is quite a large quantity, and by two stone axes. Dress items are less frequent and consist of lock rings of copper and copper, bronze or even gold bracelets and in only one case a few bone beads. This indicates, as it were, that in the Edineț group masculine attributes are more conspicuous than the feminine, but the available stock is insignificant and we have no anthropological determinations. Two of the funerary structures of the Edineț type seem to me worth discussing: the stepped pits and the habit of filling pits with stones. Similar cases are known in the Monteoru culture area at Căndești and Cărlomănești, which brings to the fore the relationship between the Monteoru culture and the group of graves in the Edineț district: it involves the dependency of the funerary elements on the collective mind and on funerary practices/mentality rather than on material culture in itself, although we have seen how in this particular domain pottery has always revealed existing analogies. I do not think we can find arguments for a Hatvan participation through migration to the genesis of the “Edineț culture”, but we should consider as another possibility the existence of a larger area in which there was a measure of common possession of material goods and funerary customs made possible by long-distance exchanges. The common possession of material and spiritual goods is hard to interpret at present. We still need settlements corresponding to the Brânzeni and Cuconești Vechi graves and further researched burials. At the same time we should not forget for a moment that the two elements of the Edineț funerary structure – the stepped pits and stone filling of graves – are to be found in the Monteoru, Komarów-Costișa and Mnohohalickovaja medium too, and that the latter two immediately follow the group of graves found in the Edineț department and occupying precisely the characteristic area of the “Edineț” culture.

In the rest of the Trans-Carpathian region, and in Dobruja and Banat too, another 15 funerary situations are known, most of which come from fortuitous finds

(See the list in Chapter 8.8). Quite a lot of them have often been mentioned in the literature as belonging to the Early Bronze Age. Most of them are in Moldova, but this is due to their inclusion in studies containing records of more extensive archaeological surveys, which were missing in other provinces or regions. The correct dating to the Early Bronze Age of all these funerary objects cannot be supported by archaeological records underlying every one of them. For paradigmatic reasons, they were almost mechanically analyzed and dated, instead of resorting to much more desirable neutral presentations. The purpose of the study undertaken here is not to correct, at all costs, various particular attributions or date determinations, but to attempt drawing wider funerary practice standards. This undertaking is hindered by the existence of such an archipelago of small, yet numerous, “islets” of uncertainty.

In this category, the finds are almost insignificant and the information they provide is scant. Very rarely is it the case that we learn about details. Such is the case of the Gura Văii – “*Dealul Găunesei*” find including 6 inhumation graves with crouched skeletons and three vessels by the side of some skeletons. A “*stone cobbling consisting of regularly laid boulders*” covered the graves at 0.40 m depth, which were appreciated to belong to the Bronze Age. Little more is known about the equally fortuitous find at Brăteni apart from the discovery of a few inhumation graves with human skeletons and one with the skeleton of a horse. The information about the graves at Cucuteni, Lețcani is similarly scant, with the mere mention that they had “crouched” skeletons “lying face down”. By contrast to the already mentioned graves, supposed to be most likely flat-grave burials, at Pogorăști some graves were found by chance in a barrow, and at Tudor Vladimirescu a grave is mentioned in a barrow destroyed by bulldozer and said to have contained human bones. None of these finds can be turned to account, but the barrow at Tudor Vladimirescu might complete the map of burials in barrows and the stone cobbling adjoining to the Gura Văii burials might signal an analogy with similar structures found in Bronze Age tombs. However, we should remain lucid and opt for rather more prudent ways in our research. The inhumation flat-grave at Lichitișeni, which was found in unknown circumstances, had in its inventory a vessel considered to have “*analogies with the Ezerovo II and Foltești finds*”. This grave has been included, along others, in the archaeological discussion about the cultural evolution of the Early Bronze Age east of the Carpathians. If we look at things in chorologic perspective and accept the analogies proposed for the vessel found here, the grave at Lichitișeni can be taken precisely as a mark in the “blank space” between the group of the Edineț finds and those of early Monteoru, which confers it some importance. The find at Lungoci, where the destruction of a barrow in 1970 brought to light a grave with an exceptional inventory, is as important as it is debatable. The rectangular form of the pit and the traces of red ochre at its bottom should be

arguments for ascribing it to the Yamnaya group, since the locale of the find is within the distribution of the respective burials. But the inventory, which consists of a massive gold bracelet with round cross-section and open ends, a necklace made of 44 gold rings, a bronze awl, three river shell beads and a flint blade does not in the least match the Yamnaya inventories, which are very poor. Precisely owing to the lack of correspondence between the dress items found at Lungoci and those of the Yamnaya type and starting from analogies with some items from Varna, it has been proposed quite recently that the grave in question should be dated “to the Late Neolithic Age, namely the end of the 4th millennium BC.” This chronology comes very close to the calibrated radiocarbon dating for some “red ochre” graves, for example the one at Baia-Hamangia. However, this leaves open the issue of whether the golden items with analogies in the Late Neolithic found south of the Danube really belonged to the Yamnaya funerary standard – as this pit and the red ochre at its bottom would indicate, or if they belonged to an unidentified group. I think we should also stress the fact that none of the Yamnaya burials recorded on the current territory of Bulgaria, some of them very close to Varna, have boasted finds such as the Lungoci bracelet, which is reason enough for the increase of uncertainty surrounding the Siret find. The salvage excavations at Trifești led to the discovery of two inhumation graves, flat graves most probably. The skeleton was found “seated” in the first circular pit, with the eyes directed NE and with animal bones near the skull. The second grave had only a few human bones left at the bottom and two overlaid skeletons of big bovines. A small hearth was also found near the grave. The find has not been culturally or chronologically classified since it had no inventory. The presence of the two bovine skeletons, however, may well indicate that the respective grave belonged to the northern Moldavian group of the Globular Amphorae Culture.

One important find for the Early Bronze Age in Muntenia may well have been the fortuitous find at Balaci. It consists of a group of four objects excavated from the periphery of a Gumelnița tell and representing a bracelet, a “pectoral” piece and a wire, all of them made of gold. The golden pectoral piece was reviewed and dated as Copper Age (Kupferzeit) by K. Horedt and the find as a whole was quite judiciously connected to the Lungoci find, especially because of the bracelet. Consequently, I think we are entitled to ask if the Balaci “hoard” might not be a funerary inventory, just as the one at Lungoci. Three more inhumation flat graves have been found at Chirnogi-*Terasa rudarilor* in southern Muntenia. They were attributed to the Bronze Age with no arguments. One isolated inhumation grave has been reported from the Bărăgan, at Cireșu, found during the excavation of a Gumelnița tell-settlement and attributed to the Bronze Age too. We do not know the criteria that served for their attribution to the Bronze Age, but they were not ascribed thus owing to the inventories, because they had none.

The inhumation grave at Chirnogi may belong to practically any period of the Bronze Age, the Tei culture perhaps being more likely, but verifications are needed before finalizing the attribution. The grave at Cireșu is similar, both finds being of little use.

In Oltenia, only one such find is known, possibly belonging to the Early Bronze. It is at Jupânești, a locality lying at circa 550 m altitude and circa 20–25 km south of the Iron Gates (Porțile de Fier), and yielding as early as the beginning of the 20th century an inhumation grave, including one diorite and one copper or bronze axe. The find is important and we can only regret that we have nothing but this short mention to go by. The stone and metal axes leave us in no doubt about this being a funerary monument dating to the Bronze Age and since the Middle and Late Bronze period was one with cremation as the overriding funerary custom, the most probable dating for this find is the Early Bronze Age, leaving the matter of its cultural attribution in suspension.

The data from Dobrudja include the discovery of a grave during investigation of a barrow at Baia-Hamangia 1974. An inhumation grave was found, which contained a skeleton crouched on the left, red ochre and a battered bronze object. The reasoning for dating it reads as follows: “*Das Grab ist versuchsweise der Endperiode der mittleren Bronzezeit zuzuschreiben*”. We cannot accept this dating due to the absence of red ochre burials in barrows from the end of the Middle Bronze, so we propose regarding it as a Yamnaya or even later burial. One very important find is that at Izvoarele, a locality on the right bank of the Danube. Two vessels and a stone axe have been recovered from a destroyed grave. One of the vessels has a globular body and four perforated protuberances on its shoulder and a corded decoration, which served to associate it with some vessels found in the Yamnaya group and makes the Izvoarele grave ascribable to the horizon of Early Bronze Age burials.

There is no more than a telegraphic signal accompanying the cremation cemetery at Plosko Kosovo. It tells us that: “*колко погребения, извършени чрез изгаряне. Костите и пепелта са били поставени в глинени урни. Няма данни за инвентара им. Явно – отнася се за некропол от края на бронзовата епоха*”. In the valley of the Danube, such cinerary urn-graves are to be found only in funerary structures belonging to the Yamnaya group, for example at Târnava, while for the Middle and Late periods the zone has yielded only inhumation graves. As it is singular and not supported with information, the find at Plosko Kosovo should be left in suspension.

The Periam-Pecica culture occupied a distinct area at the confluence of the rivers Mureș and Tisza, with the meandering line of the river Galatca as its southern border and the Dry Er/Szárázér as the northern limit. The presence of Periam-Pecica communities proper further than the river Tisza is disputable since some cemeteries have burials with somewhat differing rites and ritual, side by side with Periam-Pecica burials, which would indicate

the presence of communities with Periam-Pecica and Vătaș acculturation. The finds at Ghioroc and Văsoaia seem to be the easternmost ones, which shows that the area of the group was bordered to the east by the hilly regions before the Western Carpathians north of the river Mureș and it was bordered to the south of the same river by the Lipova hills and the river Timiș. The current aspect of this area differs from the one of antiquity, when it was a marshland traversed by numerous rivers and a kind of delta of the river Mureș, which was a sort of "spinal chord" for the Periam-Pecica zone. I think we ought to take into account the possibility that the population which occupied this "delta" in antiquity exploited the gold sands carried by the river Mureș and by one of its former streams, nowadays a river very suggestively called Aranka/Zlatica.

Of all the Bronze Age phenomena in the area in question here, the Periam-Pecica culture, which other authors name Mureș culture, has been most intensely researched as regards burials in particular. It has been defined from two somewhat different perspectives, which is reflected in its double name used as such in Romanian literature. The origin of the Periam-Pecica culture is still a difficult issue for many specialists who have been exposed to it, without being able to arrive at definitive conclusions. The participation of the late Zók, i.e., Makó groups, and of other Early Bronze groups from the Hungarian Pusztas is most unlikely, in view of the fact that inhumation is dominant in the Periam-Pecica communities by contrast to cremation characteristic to the surrounding groups with late Zók origins. The chronology of the group is yet another difficulty, for radiocarbon dating indicates them as contemporary. There are calibrated radiocarbon dates, albeit not very reliable, which traces the beginning of the Periam-Pecica group to 2200 BC, i.e. the same time as some Makó settlements, for example at Szeghalom-Környe. It should be noted that brushed (*Besenstrich*) pottery, which is characteristic of the late Zók groups, appears only rarely in Periam-Pecica sites, and in cemeteries it is significantly associated with cremation graves. As shown before and in another context, the end of the culture cannot possibly reach beyond the Middle Bronze Age, since a whole series of Pecica finds including grooved/fluted pottery indicate quite clearly that the Periam-Pecica group had ceased to develop at the time when the new species of pottery appeared.

The Periam-Pecica habitat has been known for some time through the eponymous settlements of tell type. Metallurgical activities are among the characteristic technical and economic features of the Periam-Pecica communities. Although the Periam-Pecica group does not have metal ore, and especially no copper, it amazingly proves quite well stocked with metal objects of all sorts, from copper or bronze weapons or dress items made of the same metal/alloy or of gold, many of these being present in funerary inventories. The metal casting utensils found in Periam-Pecica settlements are even more striking and they prove that the respective

communities obtained the raw material needed for home-production of metal objects. Irrespective of the form, the raw material was obtained by distant exchanges as the Periam-Pecica area occupied a privileged position in the thoroughly structured routes that benefited by traditions of exchange connecting large areas. The distant exchange had the effect of configuring the social status of certain individuals, which can be traced in funerary inventories, and sometimes in funerary structures too. The archaeological documentation for the Periam-Pecica group comes from the funerary finds of the group of 33 localities (see the list in Chapter 9.1), some of which have been long known.

Most of the mortuary finds attributed to the Periam-Pecica group have been due to archaeological excavations, systematic digs on large sites, salvage excavations or mere trial digs of variable amplitudes (amounting to two thirds). Fortuitous finds amount to almost one third, while other funerary contexts identified, albeit not always very precisely, form a limited stock which is not statistically relevant. What enhances the quality of the archaeological documentation for the Periam-Pecica mortuary groups is the fact that the larger cemeteries have been published, even when, as for the case of Szőreg, the published material may have contained inadvertent data, however actually published with almost complete information, with general and individual plan drawings and with illustrated inventories. We must concede that the methodology of the excavations has not always been ideal as we can tell by the graphic documentation available and when considering some on-site observations making the older research at Beba Veche, Ószékvány, Pityáros and Szőreg incomplete. Also, we must deplore the fact that the cemetery at Ostojičevo, with its great number of burials, some of which have particularities, has not been put into circulation. The quality of the archaeological documentation in question is also remarkable by the fact that more than 800 of the graves found in total come from cemeteries which contribute an overriding percentage, (46%), of the information. One major shortcoming in the information about the Periam-Pecica culture is the major absence of anthropological diagnoses, given only for 325 (37.05%) of the over 800 burials. The main group of analyzed graves is the one at Mokrin, with 218 anthropologically determined burials.

For the Periam-Pecica/Mureș burials, one of the issues left unsolved is that of the relation of cemeteries (or funerary precincts) to settlements. The widespread cemeteries which should have corresponded to the great eponymous settlements of Periam and Pecica and, more recently, Klárafalva have not been found, just as the settlements which corresponded to the great cemeteries of Mokrin, Szőreg, Battonya and Deszk, for example, have not been found either. Actually traces of a settlement have been found at Mokrin, in the vicinity of the cemetery, but this settlement has not been researched and, consequently, we have no data enabling us to make a comparative study. This also causes a complication,

because it has been observed that there are two kinds of Periam-Pecica settlements: tells and so-called "open settlements", for example at Ószentiván-Nagyhalom, Mokrin-Popin paor and, more recently, Kiszombor-Új Élet, which calls for the specification of the relationship between each of these settlement types and their funerary precincts. The limited number of indications available today, apart from the human bone finds and the excavations in isolated funerary contexts, seems, quite naturally, to indicate that the cemeteries lay in the vicinity of the settlements. One issue intimately connected to this is that of the funerary area size, including the surface, number of burials and duration in time. The fact that at Deszk, in a relatively limited perimeter there are three topographically distinct cemeteries or funerary precincts is extremely important. The habitation area has not, unfortunately, been found yet so that the question whether the three cemeteries – A, F and Véno – belong to a single settlement, perhaps as those at Pecica and Periam, or if they each had a distinct settlement corresponding to it remains unsolved. The cemeteries at Battonya, Mokrin and Szőreg and, maybe even Ostojićevo with their numerous graves found in distinct mortuary zones, must have had corresponding settlements to match them, and the very same will have been true for the other cemeteries. We feel entitled, therefore, to believe that at Beba Veche, Ószentiván and Pitvaros too, the cemeteries were equally large, with a great number of burials to match the size of the settlements. The distribution and number of burials in the cemeteries show the internal layout of the funerary precincts. I seriously doubt that the distribution of some inventory items, dress items and weapons, could in itself indicate any potential territorial units or funerary plots, and we must not forget the random factors inherent in human behavior, that can be conducive to erroneous assumptions. At the same time it is hard to believe that burials were made at random. Although not many in the Periam-Pecica area – at Battonya, Mokrin and Szőreg – double or collective graves demonstrate that precisely the opposite was the case, as do some graves lying very close to each other and resembling "permanent lots" for families. We have already seen how hard it is to delimit any grave groups, and funerary plots, but this can simply be due to the fact that the funerary precinct as a whole and the individual funerary plots were crowded all the time when the cemetery was in use and this indirectly indicates that the funerary zones were marked. Under the circumstances, it is impossible to consider the ordering of the grave into "rows of graves" applicable, since this organization or paradigm would make the cemetery practically unlimited. In fact at Mokrin it is possible to discern a radial structure in the organization of the funerary precinct, with the four large parcels converging to the centre, where the special burials are accommodated. Similar distinctions may have been made at Szőreg too, and then the difficulty would have been considerably minimized by comparing the two large cemeteries, but the absence of a general plan has prevented us from

approaching things in this way. Archaeological investigation has been discontinuous in space and time at Battonya, so no direct connections can be made between the two "cemeteries"; but we already have indications that the funerary area, which is quite large, was divided into two contemporary plots of land, as the inventories show quite clearly. It has already been noted that at Deszk we can suspect that the drawings of the cemeteries A and F were adjusted, being drawn up at a later date and using incomplete manuscripts, which is why the "grave rows" which Bóna thought to observe were actually the result of the modern organization rather than of the Bronze Age structures. In this connection, I need to insist that whenever the literature mentions small groups of graves they may all actually be larger scale cemeteries only partially discovered or researched. If excavations continued they would prove to be large cemeteries.

Difficulties in examining the structure of the funerary precincts are largely due to insufficient research. The absence of general or individual plan drawings for cemeteries and graves, summary records unable to provide details about the skeleton position and orientation, hasty and paradigmatic interpretation impair the potential value of some great funerary sites, such as that of Szőreg. This does not allow us to provide a clear solution for the organization of the funerary precincts in the Periam-Pecica groups. But one thing to remember, albeit as a simple statistical tendency, is the fact that the funerary zones with numerous burials had a structure based on territorial units which could be large, for example at Battonya, and Mokrin too, perhaps, since there we do not deal with simple family parcels but with whole funerary districts, actually accommodating the deceased from various segments of the respective communities. It is hard to decide if the three cemeteries discovered at Deszk are illustrative of an identical situation, but this may well be the case. The sociological significance of this segmentation lies in the fact that it reflects in funerary terms the organization of everyday life, the division into districts being expressive of the group affiliations, which I believe can be considered applicable to the funerary customs of the Periam-Pecica culture.

As I have repeatedly stated, all the Periam-Pecica funerary finds are flat graves. This may seem a mere commonplace at first glance, but if we recall that not too long before the same area had seen barrow burials, the fact acquires new dimensions. I have no intention of entering headlong in my study on the muddled path of the Periam-Pecica origins, but the adoption of a new funerary practice or formula, with flat graves and large flat-burial cemeteries, constitutes a novelty at a time when the new group comes into its own in the area situated at the confluence between the rivers Tisza and Mureș; it is also worth noting that the novelty is not an isolated phenomenon but is significant in a wider sense, since barrows disappeared in the Hungarian Puszta when the new funerary fashion became common practice.

Except for the Battonya cemetery, cremation appears as an incidental, adjacent funerary rite in all the

Periam-Pecica funerary objects, no matter if they were cemeteries or isolated grave finds. It has been repeatedly and justly emphasized that these burials are proof for contacts with the neighboring funerary habits which resorted to cremation. It is hard to decide whether the cremated dead at Čoka, Mokrin, Ostojicevo, Szőreg and maybe also at Ghioroc, Deszk or Sânnicolau Mare are "intruders" in the Periam-Pecica settlements, but the utterly incidental occurrence of cremation at the beginning of this group's evolution and in the middle seems to indicate precisely this – an actually foreign presence – rather than borrowings of the cremation practice. Borrowings appeared only in a later phase, when some of the Periam-Pecica communities, especially those most peripheral in the area in question, were sure to have gradually adopted the custom of burning some of their deceased as a result of the prolonged contacts with the surrounding areas; this happened at Battonya, where we can already assert that we deal with a bi-ritual cemetery, in which cremation appears as a secondary funerary rite. The Battonya cemetery illustrates a situation which is similar with that recorded in the Otomani/Füzesabony area, where the end of the culture saw an increase in the incidence of cremation, which also became a secondary rite and persuaded many specialists to change the identity of the group. The phenomenon occurred uninterruptedly in the Hungarian Pusztas in the former Periam-Pecica area, which brings us to the cemetery of Tápe, with its 687 burials, an extremely complex cemetery, in which cremation is well represented side by side with inhumation, where the inventories are mixed and which is in itself a problem for the understanding of the Late Bronze Age funerary practices in the area where the Mureş runs into the Tisza. We cannot know, with the data available at present, if the massive penetration of cremation in this area is due to some corresponding penetration of foreign population groups, or if we are confronted with the gradual passage to other forms of funerary expression. Whatever the case may be, we are witnessing the "disappearance" of the Periam-Pecica funerary standard.

The first observation to make when examining the interiors of the Periam-Pecica cemeteries is that no special purpose structures have appeared during excavations. Although there have existed indications, albeit doubtful, about the presence of "leather" remains together with other organic remains that served, presumably, as lining to some of the graves, the rarity of such indications and the imprecision of the reports point to faulty research rather than to any valid archaeological realities. One thing worth remembering, especially from the observations made at Mokrin, is that two concomitant types of pits existed: oval and rectangular. Unfortunately there is no satisfactory equivalent in other great cemeteries for the precision achieved in the observations made at Mokrin, so we can conclude that there are no records of variable interior structures for the Periam-Pecica burials, except for the burials at Battonya and Sándorfalva and maybe at Szőreg, which make them

irrelevant from the chorologic point of view. The attempt to connect the pit types with the sex or age groups in the Mokrin cemetery has not revealed any special "preferences", the records being evenly balanced in this respect. There are indications that oval pits may be slightly prevalent in women's graves, but this holds true only after considering the effect of the random factor in archaeological research. The two pit types definitely exist, however. We cannot mark ostensible distinctions on the general plans, but the difference is real and its significance must be explained, or at least it must be grappled with. The segmentation of the Bronze Age community at Mokrin must have been made by considering several aspects or perspectives, one of these being the "preference" for a rectangular or oval pit. In all likelihood the shape was not a matter of sheer "preference", but it must have been indicative of affiliations to particular community sub-units, as each of these will have had their own ceremonial codes. There is no archaeological method of ascertaining the respective affiliations and their significance, but they ought to provide the most suitable explanation in this case. Judging by the finds at Mokrin, rectangular pits were generally bigger, which has already been directly connected with the more special inventories or with the higher status of the deceased.

Since skull burial has been clearly documented only at Beba Veche, Battonya and Mokrin, they can be set in relation to the osteological human remains found in isolation in settlements and can be considered as potentially an indication of postmortem manipulation of the corpses. Only a substantial stock of similar finds, with skull burials and human remains in their respective habitats, which should also be thoroughly presented, could provide an answer, a clear solution to this problem – but no such data exists at present.

Symbolic burials have been attested at Mokrin and Pitvaros, and subsequently, in a more developed stage, at Battonya. The view that certain objects found without bones in the cemetery precincts were necessarily symbolic graves will lead to interminable discussion. When necessary, we have already shown that the structure of some objects of this kind closely resembles the structure of *bona fide* graves with bones, which means we can accept this view. But we have to ask ourselves to what extent such contexts were actual simulacra of burials for people who had perished in alien places or whether they were connected once again with the postmortem manipulation of corpses.

Pithos burials are documented for Szőreg, Deszk A and (probably) Battonya. In each case they are few, and therefore of very minor incident. But the fact that there is a summary mention of them in large numbers – 43 – at Ostojicevo is likely to alter the way we look at the data. Unfortunately these very important graves have not been published, so we will avoid commenting about them further. One thing is clear, however: that if we keep this information in mind we must note that the data related to these burials' as being destined for children in the main

are to be regarded in a rather different light from the suggestion previously put forward.

Osteological remains were rarely subjected to anthropological examination before the period following the Second World War. Research started from the assumption that graves with several dress items were certain to belong to women, while skeletons accompanied by weapons were indisputably masculine; then the positions and orientations of these burials were linked, which led to the creation of the paradigmatic interpretation model of archaeological gender. This made everything appear to be in order and many of the specialists launched general considerations regarding the standard disposition of the corpses for the Periam-Pecica/Mureș group, and not only this. Welcome gender diagnoses, however, which rested upon methodological anthropological examinations, produced the first desirable contradictions in respect to the interpretative paradigm – but given the fact that the number of cases was limited, they were disregarded as insignificant deviations from the paradigmatic sets. Since we now have a considerable quantity of analyses of this kind, albeit still insufficient, we can no longer regard them as deviation cases, and must consequently examine them. I have already pointed out the problems related to the great cemeteries and it is no use my taking up the subject and this discussion again. I should like to conclude by a number of general observations. The first issue we must raise is that of the layout of corpses in dependence of the sex group. What matters is not the fact that in some graves men were laid on their left, while in others they were laid on their right – this is a minor matter, so long as each time men were found lying on one side, and women on the other side, to mark the difference by the funerary expression, in a manner that was supported by the “orientation” rules, in their turn different every time and translating the principle of bi-polar and complementary corpse layout as a means of expressing gender-related differences or identity features dependent on the gender factor as a basic element of the Periam-Pecica funerary standard. This is strongly supported by the fact that this principle was observed also in the burials of children. We have often noticed deviations, however, for example the very clear deviations noticed at Mokrin, which constitute a small number of cases constantly repeated in the same proportion as in other cemeteries (Pitvaros, Deszk A, Szőreg, and Sándorfalva). Almost every time, these “deviations” have been accompanied by special parameters of the funerary standard, which regard the furnishing, the dimensions of the pit and some other elements. At least in the case of grave 10 at Mokrin we should consider the possibility that the individual buried there had been involved, directly or indirectly, in the ritual activities, which would justify the layout of the old man in accordance with the “feminine” burial rules. At Battonya we are again confronted with a fracture in the burial practices. However, I think this is only apparent, for if we change the classification into groups A and B, we may have to do with the (theoretical) groups A’ and

B’, which allows the “fracture” to heal... (in the Battonya case).

The Periam-Pecica funerary furnishing may represent one of group and individual social distinction elements, equally standing, in all likelihood, for the affiliation to social sub-units and for the social person of the deceased. As O’Shea has justly observed, the presence of sophisticated sets of jewelry in children’s graves, which occupied positions that were not at all matched with their function, indicates the hereditary character of the respective “goods”. Consequently, they are tokens of the affiliation to one family at least and possibly to one of the diverse social segments of the communities identifiable by means of wearing precisely that kind of jewelry. A further perfect example could be the dagger wrapped as a bracelet on the right arm of a young girl in grave 267 at Mokrin. I think that, in the light of what has been observed at Mokrin, a further element expressed in the Periam-Pecica mortuary is the hereditary character of some inventory elements that were tokens of the deceased belonging to higher ranks in the social group or sub-unit.

Pottery, the main inventory category present in the overwhelming majority of cases, is proof for the custom of depositing edible substances for the deceased. Cups, *kantharos* vessels and other shapes destined for liquids predominate and prove the major importance of this kind of nourishment by contrast to the presence of solid food attested by bowls. Funerary pottery sets, which can be very sophisticated, are associated with other inventory categories and emphasize social rank in their turn. As the cases of association are documented more extensively at Mokrin and Battonya, the two best published of the cemeteries, it would be risky to enter the tempting domain of speculations about the pottery in this group’s graves, for the examination of reports like those at Deszk or Szőreg often goes to prove the important gaps which limit the discussion.

Dress items and weapons have already been discussed. While they expressed mainly feminine attributes, dress items, sometimes associated in sophisticated sets predominated, among which head-dress decorations made of copper plates, “spectacle” pendants, shells and so on, are not missing from the graves with masculine skeletons, which goes to prove, as already shown, that the wearing of such jewelry items served to identify particular social groups or segments, which did not in itself necessarily prove fewer privileges in the frame of everyday life. Necklaces made of a copper or bronze metal bar, the so called *Ösenhalsringe*, were not missing, either. In the Periam-Pecica area they occurred in a number of burials at Szőreg, Sándorfalva, Klárafalva, Beba Veche, Mokrin and Pitvaros, where they occupied positions which showed they were worn around the neck, but they were also found at Battonya, where they proved to have been worn around the ankle. It is not possible to use them for making gender group distinctions because necklaces appear evenly balanced in women’s and men’s graves. Their rarity and the fact that they frequently

appear in association with other jewels or with sophisticated pottery sets indicates that they were tokens of prestige, except perhaps for those at Battonya. We should not overlook the fact that these necklaces have frequently appeared in deposits which consisted only of these items and were used for transporting the raw material, i.e. copper, in distant exchange. The presence of the already mentioned metal axes at Szőreg, Deszk, Battonya and Mokrin clearly illustrates the relation between funerary inventories and "exotic" goods obtained by exchanges. The contacts of Periam-Pecica/Mureş with neighbors have been frequently emphasized and there is no need for me to reiterate them, but I will only insist that these contacts were determined to a large extent by the metallurgical activity, which was directly connected with distant exchange, both in what concerns the procurement of raw material and the "distribution" of finished products. Yet another proof directly connected to this is the massive presence of "faience" beads, as by-products of metallurgical activities.

I believe that the rare occurrence of weapons in the Periam-Pecica burials can be explained by linking it with the singular finds or deposits which contained such items. I. Bóna has remarked the absence of bronze deposits in the area of the Szőreg and Gerjen groups within the Perjamus group, but the resulting image is not realistic enough, since it overlooks the small size of the Periam-Pecica area in itself and the isolated finds and at the same time fails to explain their absence from graves when we have proofs that they were produced in settlements. The absence of weapons from graves is not specific to the Periam-Pecica group, but appears also in the neighboring groups, which may be accounted for by the fact that they were present in the masses in deposits or in numerous singular finds showing that there was another ceremonial practice which governed weapons and expressed masculine attributes mainly.

The entire set of Periam-Pecica funerary practices proves to have been rigorously structured. The funerary area, which occupied a considerable space and had a significant number of burials, proves to have turned into an alternative ground for the deployment of the patterns of competition among the community members, either because they were affiliated to one of the community segments, or in view of their own social person. We will be able to tell whether the strictness of these ceremonial rules was something specific to the Periam-Pecica group or it was common over a wider area only after we have examined the neighboring cultural situations from the same point of view. But the strategy of combining elements spread over larger areas into a clearly hierarchical and highly individualized structure, which had geographical and temporal coherence, supports identity as an archaeological phenomenon of the Periam-Pecica culture in respect to the same neighbors.

The Monteoru culture constitutes one of the most important phenomena of the north-Danubian Bronze Age both in view of its remarkably long duration and owing to the central position it occupies in the region treated

here. The area of this culture covers much of the territory of Muntenia, from the Middle Danube basin, with one limit to the south in the high plain and another to the north, in the Middle Carpathian ranges, then to the area of the hills of the Carpathian Curve and to the north as far as the area of the Moldavian piedmont, covering most of the Central Plateau of Moldavia, without ostensibly, or only very rarely, reaching any further north than the Costișa – Vaslui line. Throughout its evolution, the Monteoru culture was distributed in the area of the peri-Carpathian hills and its communities most probably specialized in subsistence techniques adapted to this kind of environment; only in its early or late phases have Monteoru finds been recorded in isolation to the south in the plains beyond the hilly regions. The issue of the Monteoru culture beginnings has not been elucidated yet and represents a controversial problem, none of the hypotheses advanced so far being completely free from error and information gaps. In contrast to the traditional opinion that the Monteoru culture stemmed from the same root as Glina, which was its early contemporary culture in the area of the plains, another point of view was advanced, which argued that the Odaia Turcului and Năeni-Schneckenberg "groups", both of which followed the Glina culture, developed in the future Monteoru area. Recent research at Năeni-*Zănoaga* and a re-interpretation of the research at Năeni-*Colarea* and Odaia Turcului has disproved this point of view and has reinforced the Glina-Monteoru contemporaneity. The periodization of the Monteoru culture rests on the stratigraphy of the eponymous settlement. If the cornerstone of the periodization is the succession resulting from the Sărata Monteoru stratigraphy, the content of the phases as resulting from the publication is by far less solid. Practically, the definition of the culture's evolution stages has followed a unilateral path, resting only on the study of the pottery which had remained on the archaeologist's desk after a most draconic selection. Again, if the periodization conceived in this spirit has turned into a paradigm after being repeatedly invoked and is, consequently, patchy in the extreme, the question of absolute chronology has been approached correspondingly in an utterly mistaken way. Starting from presumed relationships to the Mycenaean civilization, it has been considered that what came to be termed Phase Ia of the culture was contemporary with the so-called shaft-grave period (*Schachtgräberzeit*), dating it to the 15th or 14th century BC. The existence of some ¹⁴C determinations was ignored in view of their being "*absurdly high*", although there are indirect indications which argue in their favor at present. Even if one chooses to overlook the radiocarbon dating of some Monteoru finds the period such dating indicates for the beginning stages, namely the first half of the 3rd millennium BC, cannot be left aside. The relation of the Monteoru group with some neighboring cultural phenomena permits us to use pretty successfully some radiocarbon data from remoter archaeological groups, for example those from Mnogovalikovaja. The indirect relations with Periam-

Pecica, Nitra, Anjetitz and Mierzanowice are conducive to the same conclusion. The end of this culture is seen differently by the archaeologists who specialize in the Bronze Age. Traditionally, the last phase of the culture was seen to be represented by Level I of the "zol'nik" at Gârbovăț and by the cemetery at Balintești-Cionagi, whose finds have been used to define the so-called "Balintești-Gârbovăț phase". In another view, the end of the Monteoru culture was determined by the appearance on its eastern edge of a group with origins further east, which was designated as "the Petrișoru-Racovițeni aspect" and served as a kind of avant-garde formation for the Noua-Sabatinovka complex. But a relatively recent examination has demonstrated that both Level I at Gârbovăț and the cemetery at Balintești-Cionagi belong to the Noua culture. In yet another, last view, which is mine, the Monteoru culture came to an end differently in the two main halves of its area. To the east, the phase which corresponded to the IIb pottery style which is represented, among others, by the lower Gârbovăț level and in the cemeteries at Balintești-Cionagi, Căbești and Săbăoani, was followed by the beginning phase of the Noua culture. In the area that occupied the mountain region, Monteoru communities continued to exist in parallel with the first Noua communities, as is ostensibly proved by some elements of the latter culture which were present in the last Monteoru level at Năeni-Zănoaga Cetatea 1 and indicated this as the moment when, eventually, we can speak of penetrations of Aegean influences, more precisely the beginning of the Late Bronze Age: around 1600 BC.

The funerary practices of the Monteoru culture have not been approached by any general study, since this culture has not formed the subject of far-reaching, synthetically research so far. Some observations have been made about the Monteoru funerary customs, especially about the cemetery at Căndești, but they remain mere opinions since the entire cemetery has not been published yet. We know of 60 funerary finds which are spread quite harmoniously in the expanse of the Monteoru area and can be attributed to the Monteoru culture with varying degrees of certainty (See the list in Chapter 9.2). From the point of view of the research, 23 or 38.34% of the 60 finds come from systematic excavations, three finds or 5.00% have been brought to light by salvage excavations, another three or 5.00% have been found by trial digs, 17 or 28.33% of the finds are due to surface surveys, and 14 or 23.33% are fortuitous finds. In the entire Monteoru area the large cemeteries, for example those excavated in the eponymous settlement and at Pietroasa Mică, Căndești and Poiana, are ostensibly concentrated in the area of the Carpathian Curve, while in the rest of the area no widespread cemeteries have been researched. In view of the archaeological context, the situation of the finds is as follows: 25 of the cases or 41.70% are cemeteries, 15 or 25.00% are groups of graves, 18 or 30.00% consist of isolated graves, and two more, or 3.30%, appear as special situations. When regarded globally, these

numbers seem to outline a favorable situation of the archaeological documentation, but this is only an appearance. This statement is prompted by the consideration of the way these finds have been introduced into scientific circuit. The large cemeteries, for example that at Căndești, with its 800 graves, the Sărata Monteoru Cemeteries 1 and 2, each with over 100 graves, have not been published yet and we have them merely mentioned, sometimes as part of general presentations, and the situation at *Poiana Scorșului*, from the eponymous settlement, has been erroneously presented as a pyre; from Coroteni, where there is a large cemetery which was in existence for a considerable period of time, only a few graves have been published accompanied by an unacceptable illustration (the drawing of the graves). The cemetery at Poiana has been partially excavated, adding to the initial lot of graves published in 1936 several graves researched in 1991–1992, which showed that the cemetery was much larger than believed at first. For several of the Monteoru finds we have no more than mentions, sometimes telegraphically too. We need to stress the fact that, for often objective reasons, none of the cemeteries, not even that at Căndești, could be exhaustively researched. This entitles us to suppose that these sites spread over greater areas, since one of the characteristics of the Monteoru culture was that it had widespread cemeteries in the proximity of settlements, as was the case at Căndești for example. In so far as the context is concerned, the terms "grave groups" or "isolated graves" are obviously inadequately used in connection to the Monteoru group, since we know only too well today that these communities were used to burying their dead in large cemeteries. Thus, any "grave groups" or "isolated graves" are the result of incomplete or incipient research, and we ought to expect that greater cemeteries will be subsequently found. This is true for example in the case of the find at Cărlomănești-*La arman*, where a cemetery has been identified, but the situation on-site, where the land is held in private property, has limited exploration. There are two sure cases of isolated graves, those discovered in the settlement at Cărlomănești-*Cetățuie* and at Năeni-Zănoaga. In the former case, we have to do with a child's grave dug in the precinct of the settlement, which is a good enough explanation for the situation; in the latter case, a threefold inhumation grave has been found at the periphery of a complex vast settlement where the same private property regime does not permit extending the excavations for a final verification of the find's context. Quite satisfactorily for us, the Monteoru mortuary finds cover the area of the culture as it is known today. The easternmost point is represented by a find made in rather uncertain conditions at Pruteni, on the west bank of the river Prut. The ceramic material has nothing in common with the Monteoru repertoire and it stands apart in the mass of Monteoru finds by the position it occupies. We have already shown that the area of the Monteoru finds covers the hilly region. In the region of the plains there are two funerary finds that do not match the chorologic

pattern of the Monteoru group. The most important one is at Movila, in the Sălcioara commune, Dâmbovița County. It is an older fortuitous find left unverified on site by specialists. Two stone-cist inhumation graves have been found on a low-lying terrace of Ilfov County. Judging by the vessels published, the grave belongs to the Monteoru culture, Phase/Style Ic4-2, and its eccentric position probably shows that the initial Monteoru area extended into the plains area. The second exception is represented by the probable cremation graves found at Tinosu a long time ago. The published pottery is typical for the end of the Monteoru culture at a time when it seems that the communities of this group had again reached as far as the plain, as is proved by the Monteoru pottery at Târgșor, which is not yet published. The two finds of the Bârsa region, at Sfântu Gheorghe and Târgu Secuiesc respectively, have to be excluded from the list of Monteoru finds. There are no archaeologically convincing material proofs attesting Monteoru settlements beyond the Carpathian bow. Some Wietenberg ceramic materials have long been known in the Monteoru area and they prove the permanent contacts between the two cultural areas, which may have been determined by exchanges, especially raw material that served the bronze metallurgy in the Monteoru settlements, which lacked the necessary resources. Consequently, "the Monteoru finds" from the south-eastern corner of the Carpathian curve are precisely the expression of such contacts rather than signs of real presence grave. Grave 2 at Tămășeni raises a special problem since it occupies an eccentric position as the northernmost Monteoru grave known. It has no ceramic inventory, which makes its attribution to the Monteoru culture doubtful, all the more so as another grave (M. 1), which has been found in the vicinity, had typically early Noua vessels in its inventory. However, grave 2 had a disk-shaped bone buckle with two small holes, which represents a dress item (a belt buckle) specific for the Mnogovalikovaja culture. Since the relationship between the Mnogovalikovaja and the Noua culture is clear today, as it is known that the latter succeeds the former, grave 2 at Tămășeni can only be anterior to grave 1. Costișa settlements and graves, which predate the Noua culture, have been known to exist in the northern corner of Moldavia, but grave 2 at Tămășeni does not resemble any such finds, which means it can be attributed to the Monteoru culture with due reservations. I have deliberately left last the cemeteries at Balintești-Cioinagi, Căbești and Săbăoani. Ever since the publication of the first cemetery and owing to its ceramic inventory it has been considered to characteristically belong to the last Monteoru stage together with Level I of the small settlement or *zol'niki* at Gârbovăț. By the evident analogies of their ceramic repertoire, the cemeteries of Căbești and Săbăoani have been attributed to the same final Monteoru stage. However, recently it has been argued quite convincingly, especially through the existence of a Noua "*zol'niki*" side by side with Monteoru IIB graves at Căndești that the three cemeteries actually belong to the Noua culture, which is a point of view I share.

If we take an all-embracing look at the burials of the Monteoru culture and consider the examples mentioned, we can begin to draw some conclusions. They can be merely preliminary conclusions, as none of the Monteoru funerary monuments or cemeteries has been investigated exhaustively, on the one hand, and as the evolution of the research, on the other hand, may offer new data likely to change the work-perspective and conclusions.

The first thing to note about the relation between the dwelling and the funerary zones is that the Monteoru cemeteries were observably situated in the immediate vicinity of the settlements, and sometimes the two zones, albeit separate, ran into each other, as for example at Căndești and Sărata Monteoru. It is actually hard to tell whether natural relief served to separate the two zones in fact/in the field, but since graves were sometimes rather close to the dwellings at Sărata Monteoru and Căndești the land separations may simply not have been functional at a certain moment. The absence of details about the burials on the hill occupied by the Poiana settlement does not allow us to dwell minutely on the details in the relation between the cemetery and the settlement. Judging by the child's grave at Cărlomănești-Cețățuia and by the threefold grave at Năeni-Zănoaga, it appears that the location of some burials may have been different, inside the settlements or adjoining them, but separated from their cemeteries. One especially different situation has been recorded at Sărata Monteoru-Poiana Scorșului, where, should it be proved that the complex is a funerary one; it is located outside the official funerary zone, maybe owing to the special social status of the presumptive deceased individual, which is also proved by the special structure of the situation.

One obvious characteristic worth noting even though it has been derived by reference to only a few cases so far – at Sărata Monteoru, Poiana, Căndești, Pietroasa Mică –, is the large number of burials that continue in time, which indicates that the Monteoru communities were sedentary. At the same time, however, the dynamic pattern of settlements that usually extended to the slopes which surrounded a central nucleus indicates that the funerary zone extended congruently in its turn, with only a few surface "interruptions", which were imposed by the uneven relief of the terrain or as a result of incomplete research. Almost twenty years ago now the idea of "*the funerary area discontinuity*" was in the air as representing a particularity of the Monteoru hilly region. The arguments brought in support of this hypothesis were the situations at Sărata Monteoru and at Pietroasa Mică and it was considered that there was one cemetery which corresponded to each dwelling phase (or cultural phase) of the adjoining settlements, quite in contrast with the situation at Căndești. But if the evolution of the excavations at Sărata Monteoru, then at Pietroasa Mică had been examined more carefully, it could have been noticed that in the latter eponymous settlement the excavations had not been placed in such a way as to exhaust the entire surface of Cemetery 4, on

the one hand and, on the other hand, it would have been seen that from the point of view of the archaeologically researched space there was no connection between the areas of the Cemeteries 1, 2 and 4, which are on the slopes surrounding the point known as *Cetățuia*. At Pietroasa Mică the cemetery research had to stop short to the north at the limit of the forest, which forbade excavations and consequently created another incompletely researched cemetery. This means that if we consider the situation at Căndești and the on-site reality at Sărata Monteoru and Pietroasa Mică, the so-called “discontinuity of the funerary zone” becomes immaterial and proves to be a merely impressionistic statement imposed by incomplete site research and an extremely uneven terrain. As the ground is extremely uneven both at Pietroasa Mică and at Sărata Monteoru it is more plausible to suppose that the funerary zone has been naturally interrupted by the irregularities of the ground. Even though we do not have a detailed plan drawing for the Căndești cemetery, we should not deliberately ignore that the cemetery had, in its central zone, the special graves, for example family ring graves, stepped pit graves, graves which had human skulls laid next to the skeletons and graves with “rich” inventories. This should make us see that they constitute arguments for a nuclear-radial evolution. The existence of cemeteries which belonged to each individual phase would indicate a strictly linear evolution for each cemetery and the already conscious reflexion at the time about “phases” inherent to the culture or everyday life. In reality these are rather artificial as well as debatable creations of 20th century archaeology.

In close connection with the considerable number of graves is the question of the structure of the Monteoru funerary area. It is more than obvious that we cannot speak of a “linear” evolution of the cemeteries from one end to the other. There seem to be distinct quarters from the point of view of the ritual customs, i.e., the layout of the deceased, at Pietroasa Mică, where one group is concentrated near the western limit of the cemetery. It consisted largely of masculine graves with predominant east or north-east orientation. Duly observing the caveats imposed by the currently incipient stage of the research, I should think that at Cărlomănești-*La arman* there is one funerary quarter consisting of graves which tend to point SW or SSW predominantly. One zone apart seems to have existed also at Căndești comprising the catacomb graves situated at the periphery of the funerary zone. Also, the presence of several skeletons inside the stone slab cist graves or in the graves dug in the rock at Căndești and Năeni-Colarea respectively and the particular inventory elements, i.e., the skulls deposited near the individual skeletons at Căndești constitute indications at least for the organization of the funerary space in relation with certain social segments of the communities, families/clans most probably, which would actually presuppose a nuclear/radial evolution of the funerary zones. However, no final conclusion can be offered in this respect since none of the cemeteries has been exhaustively researched and also, I tend to think,

neither can final statements be made in the absence of a comparative study about the contexts inside the settlements, which would indicate a structure of the dwelling zones that may well have observed the same rules. At Căndești, the authors of the excavations affirm that “*ten groups of family graves have been found lying next to each other in a ring. Each group comprises from 4 to 6 graves whose pits are at equal distances from each other so as to enclose a circular surface, or radially, but outlining eventually the length of an imaginary ring with one of their narrow sides*”. These groups of graves, which are more numerous in stages IIa–IIb, are considered to demonstrate the growing importance of families within the respective communities. In this connection, the same authors also state that they could notice inside the settlements “*small groups of dwellings that ought to have been inhabited by the related members of the same family*”, but no strictly archaeological data have been produced enabling us to comment this statement.

One special issue connected to the Monteoru funerary practices is the treatment of the deceased. From the available data it becomes perfectly obvious that inhumation was the practice preferred in the Monteoru communities and that cremation appeared rather incidentally.

By contrast to the inhumation practice, the custom of cremating the dead appears in small proportion and has been attested as early as the Style Ic4-2, at Năeni-Colarea. The small number of cinerary graves known so far in the Monteoru area had the osteological remains deposited directly in the pits, sometimes with an adjoining vessel – in the *Brandgrab* manner –, or had the osteological remains deposited in urns with or without lids – in the *Urnengrab* manner. Judging by the statements included in the excavation reports, at Căndești we seem to witness a kind of “evolution” of the cinerary practices since here the graves with calcinated bones deposited in pits are more numerous in the early stages but later the graves with remains deposited in urns become predominant. As asserted earlier, this practice does not have a local antecedent which means that this custom must have been adopted from outside the Monteoru area. Cremation as such occurs in the Schneckenberg milieu alongside inhumation. There are records of a similar situation in the stone-cist graves of the Dâmbovița-Muscel area. But the direction from which the practice of cremating the dead was adopted is not clear for these groups either. Cremation as a dominant funerary rite has been ascertained, as shown above, in the Late Zók area – Makó and Nyírség. In Transylvania cremation appears in some cases in the Coțofeni group and in less clearly specified contexts and it has been recorded as a secondary mortuary practice in the Livezile group. It is likely to have penetrated from there to northern Muntenia, where it appears as a secondary/adjacent rite, in a symmetrically opposed situation by comparison to the situation in the Wietenberg area, where inhumation is the rite adjacent to predominant cremation. Judging by

the pretty numerous elements which attest the reciprocal relations with Wietenberg, the presence of some cremation graves in the Middle or Late phases of the Monteoru group can only be explained by the contacts with the Intra-Carpathian regions. However, the oldest Monteoru cinerary graves, those at Năeni-Colarea and Vadu Săpat-Budureasca, are in all likelihood anterior to the Wietenberg group, and we should seek other explanations for the appearance of cremation beyond the Carpathians. Even if we admit to some extent a Late Tripol'ye contribution to the beginnings of the Monteoru culture, it still remains hard to accept the penetration from the east of the practice of burning the dead, perhaps from the Sofievka group, even if the cemetery at Suceava should be placed in relation with this group. But the existence of cinerary graves in Transylvania most certainly indicates where the custom of cremating the dead came from in the Carpathian Curve region. Whichever direction it came from, cremation never exceeded the status of an adjacent and secondary funerary rite for the Monteoru group. This is a chorologically confirmed fact. It can be noted that the practice of cremating the dead was not uniformly distributed, and it often appeared together with inhumation; wherever cremation is documented in isolation the finds are either fortuitous or due to incomplete research.

Of a stock consisting of 385 Monteoru graves, only 14 are cremation graves, although some mentions, for example those about the Căndești cemetery, which provide no details, however, would suggest a much greater number. This does not make them be a group numerically comparable with that of the cinerary graves. Under the circumstances, it would mean that a discussion of the way this funerary rite developed in the Monteoru area would be conducted in the absence of a satisfactory data base/documentation, which is precisely why I have left this topic aside. The fact that cremation graves in the early phases of the culture were usually in a pit and the fact that later the graves had the remains deposited in urns may largely indicate a certain evolution, but instead of being an evolution inherent to the Monteoru area itself it is due to the evolution of this funerary practice in the areas where it was specific. In the Monteoru area the known types of graves are those with calcinated bones deposited straight into the pit – the *Brandgrab* type – which sometimes also contained a vessel deposited with the mouth down in the vicinity, as was the case in the cemetery at Ciumești, those with the cinerary remains deposited in vessels (urns) – the *Urnengrab* type –, which were sometimes covered with another vessel or a stone slab, in analogy to the Wietenberg area in the last case. There are no detailed observations enabling us to see which of the graves with calcinated bones deposited in pits may have been simple cinerary pit-graves and which might have belonged to the category of the so-called “cinerary graves with scattered ashes” – of the *Brandschüttungsgrab* type. Very few of these graves have been anthropologically analyzed, so that the current

knowledge will not allow us to appreciate if this manner of treating the dead was restricted to particular sexually differentiated groups or to particular age groups. Grave 1 at Năeni-Colarea proves that no such differences were made because in it laid the cinerary remains of three adults and two children. We cannot notice any particular kind of funerary structures associated to the cinerary practice in the small stock of burnt dead found in the Monteoru area. As could be observed at Năeni-Colarea and at Budureasca, there existed from the very beginning cremation graves found in pits dug in rocky grounds or in stone cists. Later on, pits, which were sometimes circular and sometimes covered with boulders, came to be used.

The cremation graves of the Monteoru culture have almost no inventories whatsoever. We need to insist here that in cinerary graves the vessels used as urns and the vessels which serve as lids are not part of the funerary inventory proper but are elements of the funerary structure itself, just as the pit and the potentially accompanying layout elements. Adjacent vessels have rarely been found, dress items or other personal inventory elements never; in only two cases have animal bones been found, and in one case, in grave 30 at Pietroasa Mică, they were calcinated pig bones, which could indicate that this oblation was placed on the pyre at the same time as the deceased.

As regards inhumation, in addition to noting that for the Monteoru culture this was the dominant practice in altogether evident ways, there are contexts, albeit rare, which raise the question whether or not the communities resorted to the practice of keeping their dead in a primary funerary location only to re-interre them later. This has been suggested in attested cases at Căndești, as known, first by the adult skulls deposited in inhumation graves by the side of integrally preserved skeletons and next by the three skulls deposited under the conglomerate stone slab at the bottom of the Năeni-Colarea M. 1 cist before the inhumation proper. There are burials of skulls mentioned at Căndești also. To them should be added the graves at Cărlomănești – *La arman*, with other disparate human bone remains found by the side of the main skeleton.

A human mandibula was found among the habitation remains of level Ia in the Năeni-Zănoaga settlement during the 1989 campaign, and during the 2002 campaign a further human molar was found at level Zn IIa. Further fragments of human bones appeared when preparing to make the palaeontological analysis of some of the animal bones which were to be used as samples for the radiocarbon determinations sent to Berlin and which had either been discovered at Năeni-Zănoaga in objects situated at level Zn IIa during the campaign of 1992, or had been sampled from the Sărata Monteoru settlement. There are no other similar cases in the Monteoru area, but even so we can wonder whether this group did not appear by its manner of manipulating human osteological remains, which involved depositing the deceased in a certain place within the settlement for being buried in the cemetery subsequently, or whether, given the reduced number of human bones in settlements, this was not

rather connected to the special regime reserved for some deceased in accordance with the social position they had had while alive, just as is shown in some well-known ethnographical cases.

As regards the external layout of the burials in the Monteoru group, it can be considered that they were flat graves. The presence of tiny piles or mounds made of stones or even of earth is not sufficient to make us believe that the Monteoru graves were barrows, all the more so as the comparison with the funerary practices contemporary to them suggests that barrows tend to include several burials. One special situation has been encountered in the well-known family rings at Căndești. Unfortunately, we do not have detailed archaeological observations entitling us to decide whether or not the rings of several graves had been covered by earth. What is more, the inventories of the graves in these rings indicate that they were contemporary with other graves which did not have such an external element and this ought to indicate that the rings illustrate the special status of groups or families and are not, therefore, a general characteristic. In addition, the fact that the catacomb graves at Căndești did not have barrows to cover them indicates that the practice of building barrows was not present in the Monteoru communities. The stone structures in Cemetery 2 at Sărata Monteoru, where such elaborated structures have been found, are relatively little known as the cemetery has unfortunately not been thoroughly published yet.

The point where a remarkable variety can be noted in the Monteoru funerary objects is in the interior structures. But we must note that this variability rests too much on the situations encountered at Căndești, some of which have been barely mentioned so far, which does not permit us to discuss this topic extensively.

The graves with stone cists occupy the most important position among the interior structures. One very significant aspect is to be found in their territorial distribution over the Monteoru area, because the moldavian half does not have such graves, since the northernmost point where cist graves have been recorded is the cemetery at Căndești, situated south of the river Milcov, which constitutes the traditional "border" between two romanian provinces. The concentration of cist-graves attributed to the Monteoru culture in the hilly region between the basin of the rivers Râmnicul Sărat and Prahova connects this funerary practice to the identical customs of the Schneckenberg and Dâmbovița-Muscel groups, which were contemporary and located on either side of the Carpathian Range. The cremation practice has also been documented for these last groups, which is very significant as it indicates that these funerary practices came at the same time in the areas to the south of the Carpathians. If it is true then we must direct ourselves to the Middle Danube basin to find the path for the penetration of cremation to this region; the practice of placing the dead in stone-slab boxes, which presupposed considerable collective efforts, has antecedents in the area of the Eastern Carpathians, in the burial group

that can be attributed to the Globular Amphorae Culture. It is difficult to specify if the practice of building stone cists, which has been documented only as far as "Phase" Ic2, was "downgraded" later so as to become the practice of "lining" the pit with stones, but since the stone "lining" of the pit has not been registered in any cultural areas in the vicinity of the Monteoru group, we can suppose that this is what happened. The presence of cist-graves in the Monteoru area also attests another mortuary practice, however: the practice of making collective or family graves, as could be seen at Năeni-Colarea and Căndești; this was also true for the Schneckenberg or Globular Amphorae cists.

Another kind of internal layout structure that has considerable significance is contributed by the catacomb graves, which have been attested at Căndești most certainly and probably also at Sărata Monteoru, these being the only localities where this funerary fashion has been attested in the Monteoru area so far. Although catacomb graves are only known in these two localities so far, it is more than plausible that their position near the plains region, where the only certain catacomb graves have been attested, indicates diffusion, which may also be supported by small population groups likely to have brought along this practice, as seems to be the case at Căndești. Although we have absolutely no information regarding this kind of graves at Sărata Monteoru, things are slightly clearer at Căndești. The catacomb graves here stand out through their prevailing orientation to the east and through some inventory elements and are grouped in a certain zone of the cemetery which they seem to have occupied exclusively. They had no exterior layout structures, being flat graves. This is what distinguishes the catacomb graves at Căndești when compared to those at Matca and Smeeni, both of which are barrow graves. Such contacts between the Monteoru communities and the communities that buried their dead in barrows built on the plains are proved by the typical Monteoru Ic3 vessel found in the grave at Matca and by another Monteoru vessel, of the Ic2 style, which was discovered at Bolotești, in Barrow 2 grave 14, in a stone-cist. The catacomb graves at Căndești were attributed to the phases Monteoru Ic3-Ic2 and this practice was not attested later. When considering some of the funerary furnishing elements, however, they appear to be connected more likely to the *Mnogovalikovaja* phenomenon, since it is there that such graves have been generally documented.

In most cases we have no records about the form of the pits, but it appears in drawings that their shape was quasi-rectangular, sometimes their corners being rounded. There are numerous cases of stones discovered in the funerary pits; sometimes they were ranged near the pit walls, or else on only one side of the pit. Some stepped pits belonging to actual graves and to "cenotaphs" have been found during recent research at Cărlomănești-La Arman. As I have shown already, this modality of digging the pits can also be seen to have come to the Monteoru area, together with the practice of filling pits

with stones, from Mnovalikovaja where they have been attested, albeit not in great, but sufficient numbers; on the steppes to the north of the Black Sea their antecedents were the Jamnaja burials. Apart from the observations at Cârloămănești-*La Arman* and from some mentions for the cemetery at Cârdești we know of no other information about deposits of conglomerate stone boulders but the few cases registered in the two localities raise the question whether the conglomerate stone blocks may not have had some significance in the frame of the Monteoru funerary ceremony.

Numerous burnt ceramic fragments have been found in the pit fillings at Pietroasa Mică, Coroteni, Sărata Monteoru, Cemeteries 4 and 3, Năeni-*Zănoaga*, Cârdești and Gura Văii. They have been clearly observed at Pietroasa Mică, but even more pointedly in the triple grave at Năeni. The latter find has revealed that several of the sherds had been burnt, just as the pieces of adobe which came from a construction which had been set on fire. The presence of these materials in the Monteoru funerary contexts sheds light upon a complex funerary ceremony which possibly included a funerary banquet, part of its remains being subsequently burnt and thrown into the graves. The very special situation recorded at Sărata Monteoru-*Poiana Scorului*, where such a burnt construction containing partially cremated skeletons too, seems to provide arguments for this interpretation. Undoubtedly such a completely sophisticated ceremony, implicitly involving a great number of individuals and consequently requiring a considerable amount of social energy cannot have been destined for the ordinary members of the community but will have been an indication of the elevated status that some members enjoyed, also reflected by the uncommon funerary location. Some other structures will have had the same significance, albeit less strict, in so far as they are reflected by a greater number of cases, for example the layout in individual rings, which was encountered especially in the second half of the Monteoru evolution, at Cârdești, Sărata Monteoru, Pietroasa Mică, or the structures with small barrows erected with stones.

I have already tackled the topic of special layout structures at Cârdești, which are all the more special because they have not been observed in other Monteoru cemeteries. I have in mind the hearths found at the margin in some graves or the graves with a step on one side. In each of their occurrences they – the hearths – seem to have served for one particular episode in the funerary ceremony or for depositing some particular funerary furnishing elements or oblations. Unfortunately, since the strictly archaeological information about these cases is more than precarious, we can only suppose that, at least at Cârdești, the funeral as a whole presupposed further practices that complicated the funerary ceremony and once again expressed certain aspects of the social personality of the deceased. We need to stress that in these cases and in all the others which involved special layouts the funerary inventory itself does not stand out either through the quality or through the quantity of the

component items, which is an argument for some kind of “independence” of some funerary practice elements. I think we ought to include among these special structures the graves at Cârloămănești-*La arman*, whose pits have been filled with considerable quantities of items brought from distant places.

One very uncommon case is that of the child grave in a pythos at Cârdești. It is the only inhumation grave of its kind, so far, in the Trans-Carpathian area. The nearest cultural area that has such characteristic graves is Periam-Pecica. It is highly probable that this practice came to the Monteoru area from the Mureș outflow region, being brought along with distant exchange, which is proved by the circulation of some prestige goods, such as the necklaces of the *Ösenhalsring* type. We do not have a detailed anthropological analysis here and in fact the grave has only been mentioned, so that we have not been able to decide if the child grave in a pythos attests the presence of a foreign individual, albeit a child, in the Monteoru area.

We cannot conclude the discussion about the Monteoru funerary layout structures without trying to see them in conjunction with the ritual groups/segments and the age groups already ascertained. In anticipation of the discussion about the distinct groups observable in the layout of the corpses which have been identified for the Monteoru group. We can note that the group of graves with skeletons lying on their left have funerary structures, which are either rings or boulder mounds, while such structures are completely incidental in the group of skeletons lying on their right. This may be indicative of different modes of expressing the social person, and moreover, of different ways of spending social energy, which was demonstrably greater for the corpses laid on their left and less for the other group. No difference appears between the sex or age groups as regards the layout, except maybe in childrens graves where such structures are rarely documented and show that in all probability the efforts to express social identity depended on the age category, adults being entitled to such post mortem privileges. The layout of the corpses, which is a central element in the prehistoric funerary standard, varies very little in Monteoru burials. But we must call attention to the scarcity of anthropological determinations which limits the possibility of discussing this aspect of the Monteoru culture funerary practices. Further limitations come from finding already disturbed graves or graves that had already been destroyed in antiquity and from the often insufficient way in which the graves were published, often as a result of incompetent on-site work. The Monteoru graves had laterally crouched skeletons almost in their totality. Skeletons lay crouched on the left in most of the cases and on the right in much fewer. More precisely, of the 378 graves available in the entire Monteoru area the position has been ascertained for only 255 (67.46%) and of these 188 (73.73%) were crouched on the left, 58 (22.74%) on the right, 8 (3.14%) lay on their backs and only one (0.39%) was in ventral decubitus. As regards

the sex group, of the 56 graves diagnosed as masculine 38 (67.86%) lay on the left, 15 (26.79%) on the right, and 3 (5.35%) have been found lying on their backs; of the 46 graves diagnosed as feminine 35 (76.08%) had skeletons lying on the left, 9 (19.55%) lay on their right and another two (4.37%) have been found lying on their backs. The situation for children's graves is as follows: of the 98 diagnosed graves 52 (53.06%) had skeletons lying on the left, 21 (21.43%), on the right, 2 (1.04%) lay on their backs and for a set of 23 (23.47%) it has not been possible to specify their position. At first sight it would seem that the right-hand side position was more frequent for the deceased males, but this is so only in appearance since the number of graves diagnosed for the entire Monteoru group is very small and most of the cemeteries found have been superficially researched. Judging by the few available cemeteries which are relevant for the current discussion, the right-hand side position appears in a significant proportion only in Cemetery 4 at Sărata Monteoru, where of the 149 burials 79 (53.02%) had skeletons crouched on the left, 50 (33.56%) on the right, 2 (1.34%) lay on their backs, and for another 18 (12.08%) the position failed to be determined. As this proportion comes very close to the one observed in children's graves in the entire Monteoru area it appears as the most plausible proportion. The situation is as follows in the other cemeteries: at Căndești the skeletons crouched on the left are said to predominate, those crouched on the right being less numerous; at Poiana of the 33 graves 26 had skeletons crouched on the left and the position of the remaining 7 was not specified; at Sărata Monteoru, all the skeletons preserved in Cemetery 3 were crouched on the left; at Pietroasa Mică of the 65 burials in only one case was the skeleton crouched on the left, another five lying on their backs; at Cărlomănești-La Arman only one of the graves researched so far had the skeleton crouched on the right and the anthropological diagnosis showed that it was a man. The relationships between the two main positions for laying out the deceased in the Monteoru area becomes slightly clearer if it they are related to the "orientation" of the burials. The overall view of the thoroughly researched graves in the entire Monteoru area shows the existence of a number of distinct groups. The graves with skeletons crouched on their left side are concentrated in two groups, of which the most numerous is one whose predominant orientation is to the SW-WSW-W-WNW-NW-NNW sector and the second, with fewer burials, has the predominant orientation to the ESE-E-ENE sector, namely in the opposed direction. The situation is somehow similar for the burials with skeletons crouched on their right, as the slightly larger group is predominantly SSW-SW-W oriented, while the second, with slightly fewer graves, is predominantly oriented to the NNE-NE-ENE-E sector, namely, again, in the opposite direction from the other. We can see things even more clearly when examining the orientation variants separately in the anthropologically diagnosed graves which indicate the sex groups. In masculine

graves, the dispersion of the orientation follows again the two main groups, which we may term the West Group and the East Group, but there appears a distinct, smaller group that has the NE orientation. The situation is similar once again for the skeletons crouched on the left, which are more numerous, and for those crouched on their right, who are fewer. In feminine graves, the dispersion is characterized by a West orientation group, which is large, and opposed to it a second, smaller, East orientation group. There is one feminine grave group which is restricted and has NE orientation and another, quite numerous and predominantly oriented SW-WSW, which, in my opinion, is very significantly missing from the male graves, except for grave 5 at Cărlomănești. The analytical examination of the relation between the position and the orientation shows that in the communities of the Monteoru group there were several ritual codes for laying the deceased in their graves, which were used in the same cemeteries and were very close to each other everywhere in the area. In fact these "codes" reflect the bi-polar, complementary layout principle, which has been observed for some time now; it is not restricted to the two sex groups, but proves the existence of ritually different segments/groups within the same communities, in a way which is specific to the entire Monteoru culture. The statistical diagrams may be very satisfactory in indicating the main social rules = segments, but it is more difficult to see them reflected on site in their concrete combinations. I am making this assertion because we have little available data enabling us to recognize such separations in the precincts of the cemeteries. We are aware of the number of trustworthy insights we could have gained if we had found a great number of ascertained double graves or collective graves that would have enabled us to tell what the layout combinations were depending on the sex groups, and maybe the age groups too. For the Monteoru culture there are not enough funerary finds thoroughly researched, thoroughly published and with thorough anthropological diagnoses at the same time. I am trying to use five double graves in Cemetery 4 at Sărata Monteoru – graves 8–9, 35, 90 and 115. The five cases illustrate four layout combinations (of positions + orientations). Grave 8 had in it an adult woman's skeleton, crouched on the right and a child's skeleton crouched on the left, both being oriented in the direction 228° SW, namely they had been laid into the grave "back to back". In grave 9, which consisted of a masculine skeleton crouched on the left and a child's skeleton crouched on the right, both pointing 278° W, the combination is "face to face". The same combination has been encountered in grave 35, which consisted of an adult feminine skeleton crouched on the left by the side of a right crouched child's skeleton and both skeletons pointed WSW 254° grave. Grave 90 had in it a sexually undiagnosed adult who lay crouched on the left, with the skull pointing SSW and, by its side, a child's skeleton, crouched on its right, with the head pointing NNE, namely in the opposite direction, which made the two lie "back to back and in opposed directions". Lastly, grave 115, consisted of an adult's

skeleton crouched on the right, with its head pointing WSW 235° and another skeleton, belonging to an adolescent who had the same position and orientation and had been placed in front of the former in a combination describable as being "in line" with it. The above cases are certainly too few, but they add up to the general examination of the orientation variants in respect to the position and support the hypothesis that the Monteoru communities were divided into specific segments whose differentiation in everyday life was also expressed by specific practices of laying the deceased in their graves. Consequently, we could speculate about the existence of a first segment, characterized by depositing the deceased on their left, and divided, as far as the orientation is concerned, into the western, more numerous sub-group, and the eastern, numerically more reduced sub-group and a second segment next, characterized by skeletons placed on their right and, in its turn, by a further division into sub-groups oriented West and East respectively. The fact that these segments did not correspond to family groups strictly can be seen in the double graves which held an adult and a child, in which the disposition of the two skeletons differs and therefore suggests that differentiations depended on criteria which can hardly be archaeologically identified.

The burials with the skeletons lying on their backs are very few, only 8 cases and only at Sărata Monteoru, grave 4 and at Pietroasa Mică. The cases of skeletons lying face down have only been documented in grave 500 at Căndești and in graves 11 and 17 at Cârломănești-*La arman*, as mentioned before. The small number of skeletons lying on their backs or face down does not allow us to discuss matters any more exhaustively, all the more so as in these cases we do not have skeletons laid straight, but in the position designated as "crouched on the back or face down", this being a variant, albeit definitely rarer, of the standard position. Once again, for a more fruitful examination, we must wait for further similar finds capable of showing whether such burials are a rarer ritual group or simple variations or deviations.

In spite of some impressionistic views that have been expressed, the Monteoru graves are never outstanding through their inventories, all the more so when compared with other cultural groups, especially those of Central Europe. Although they may not have "rich" inventories, the Monteoru funerary finds differ from other contemporary groups in the immediate vicinity. We are again hindered here by the limited, incorrect archaeological documentation available and we know how restricted the discussion can be. At present, of the 378 Monteoru burials only 243 (64.28%) have inventories consisting of one or several elements. But this fact has limited value, and we must not forget for a minute that we have only some plain mentions from the big cemetery at Căndești and only a few of the graves with inventories have been published. To this should be added the fact that other cemeteries are only known through 2 or 3 graves and sometimes even by a single grave, not to mention the dilapidated graves with

inventories that have got lost. All this means that the 64.28% percentage should only be regarded as a representation of the statistical tendency. The other statistical relations which will crop up should be consequently approached in the same spirit.

The main inventory categories specific to Monteoru burials are pottery, dress items made of metal – copper or bronze and gold –, bone and other materials, weapons and tools made of metal, stone, bone or animal horns and bones, which may come from edible oblations or may be charged with another ritual significance related to the funerary ritual. One especially interesting aspect is that of the relationship between, on the one hand, the two corpse layout patterns, i.e., crouching on the left or on the right, and, on the other hand, the categories of inventory found in graves. It can be clearly noticed that the group of graves with skeletons crouched on the left, which is also the most numerous, has the "richest" inventories. In the group of skeletons laid on their right, funerary inventories are scarcer but the statistical proportion is the same as in the previous group. One exception to mark is connected to the presence of animal bones, but the situation here may be due to the random character of the finds, so that the situation should not be made more significant than it is. More detailed examination reveals differences within each of the two groups as regards the corpse layout. In graves with skeletons crouched on the left there is a clear difference between the dead lying with their head pointing to the west, i.e., the West Group – and the dead with heads pointing east, the East Group. If the proportions within the various inventory categories are roughly the same, it is obvious that the graves in the *Left West* Group have richer and more varied inventories, if we take into account that weapons and stone tools are present in the graves of this group. No weapons and stone "tools" and no dress items, except for one case with gold objects, have been found in the graves of the *Left-East* Group. We should also note that dress items made of bone or horn are more frequent in the same group. It is hard to interpret this difference between the two groups; the only thing we can assert is that the concern to represent the social identity of the deceased is expressed in archaeologically more pertinent ways for the *Left West* Group than for the group with the other orientation. A pretty similar situation has been observed in the graves with skeletons laid on their right. We can note from the very beginning the less diverse structure of the graves with skeletons crouched on the right. Apart from the pottery, which is the most well represented category, we must state once again that there appear only dress items in this category of graves, with no weapons, "tools" or animal bones. Even in these cases it is possible to discern two groups judging by the inventories – the *Right West* and the *Right East* which differ in respect to the frequency of the inventory elements, because in this case also the group with the deceased laid with their head in the eastern sector is "poorer". In other words, the graves with skeletons crouched on the right follow the same division prompted by the modality of expressing the

identity of the deceased as was the case in the previous group. This observation confirms once again the segmentation of the Monteoru communities, which is visible not only through the principle of bi-polar and complementary layout of the deceased, but also by the ways in which mortuary inventories were constituted.

The way inventory items were allotted depending on the age or sex groups offers an image just as expected, because dress items appear more frequently in feminine graves, while for men, weapons, in so far as they have been found, could represent one of the characteristics defining the social expression. But since weaponry elements are only incidental in statistical terms, here, in the Monteoru communities, as elsewhere, they did not play an important role in the funerary ceremonies destined for men, but had a completely different significance in the ritual scenarios, as has been ascertained in singular finds or in metal axe deposits. In children's graves the distribution is identical with that registered for adults, which is again doubtlessly due to the fact that certain inventory elements – dress items – served for expressing the sex, probably irrespective of the age.

Pottery represents the most significant inventory category discovered in 200 of the 378 available Monteoru graves. Most vessels have been found in grave 6/89 at Poiana: an amphora, 3 cups with two handles, 3 bowls and two vessels of the bag-shape or jar kind, with no other inventory elements. Unfortunately the grave which had a SW-NE orientation had been disturbed, which prevented us from observing the exact position of the skeleton, for which we do not have an anthropological diagnosis either. This find is followed by a small group of 6 graves with 5 vessels each, then another group with several inventory items, i.e., three or four vessels. Another distinct group consists of graves with two vessels, followed by a group of graves with only one vessel, usually a cup. As regards the main types or shapes of vessels, cups with one handle are the most frequent category and they dominate inventories by the 130 cases of pottery found in Monteoru inventories. Next comes the bag-shaped or jar kind which appears 29 times, but its incidence might be modified since it has often been used as an urn in cinerary graves. Pixidae and two handle cups come next as they appear 25 times each. The vessels designated as *Spendegefäß* or “oblation receptacle”, known ever since the beginning of the Sărata Monteoru excavations, can hardly have had a simply utilitarian value judging by their shape, all the more so as they have been recorded in other settlement finds than graves, namely in contexts of a very special character, which may have been connected to ritual practices. Their very special function in Monteoru burials is emphasized by the fact that they have been found lying on one side in the graves, at the foot of the skeletons. The discussions revolving around the issue of the presence or absence of this type of vessels in the Monteoru graves have sought explanations connected to the stages in the evolution of the Monteoru culture, or to the territorial differences in the funerary function of these vessels, or to the

modifications of their function in the funerary ritual. Since the presence of vessels of this type is documented in practically the entire area occupied by the Monteoru group, the explanation provided about some communities using it for burials and others not using it so is hard to accept if we take into consideration how uneven is the distribution within the same area of the thoroughly researched cemeteries... On the other hand, vessels of this special kind, which can be of considerable sizes too, have been found in funerary contexts where the social person of the deceased was especially valued, so they cannot be expected to have the same frequency as the cups. The askos is another special form characteristic for the Monteoru ceramic repertoire from the very beginning, as has been seen in the item found in grave 2 at Năeni-Colarea, and extending to the last stages of the culture, as resulting by deduction from the very few sherds found in grave 1 at Tinosu. The askos is present in 11 finds recorded in the Monteoru mortuary inventories, which means it is slightly rarer. Stepped vessels, a form that appeared towards the end of the culture, rarely occur in the funerary inventories of the group, being present in only three graves at Pietroasa Mică. Another form which has been recorded only once in funerary inventories but is otherwise quite frequent in Monteoru settlements is the cup of grave 2 at Cârломănești-La arman. The examination of the relations between the main types of pottery and the sex or age groups indicates the statistical possibility that the funerary ceramic repertoire is related to the age groups so that more varied and consistent ceramic inventories are characteristically deposited in adult graves of both men and women and of sexually indeterminate adults and perhaps they directly correspond to funerary layout structures, providing full social expression.

The presence and shape of the vessels, except for the amphorae, must have been connected to the food they held. There are no material traces in this respect. One clue about the symbolic character of the food deposits comes from the joint cases of graves 19 and 24 at Cârломănești-La arman, where one pixida has been found by each of the cups placed near the skeletons. Thus we can suppose that some of the vessels, for example the cups, were destined for liquids while others were for solid edible substances, even though there is no way to prove this. It is very likely that some vessels, those deposited in the vicinity of the skull or in front of the trunk, had this function. We are faced with a special situation in the threefold grave at Năeni-Zănoaga, where the askos was found in the grave filling not next to the bones. In this case the askos must be associated to the more than 400 fragments of pottery, some of which had already been burnt and broken in antiquity and have been found in the same position, which makes them certainly function together as the archaeological proof of one ceremonial episode in the entire funeral. But the role of the vessels deposited directly near the deceased was to contain the food and/or drink which were functionally meant to accompany them in death, not being linked to the still living persons who participated to the “funerary

feast". This is also indicated by the extremely rare finds of adjacent vessels in the cremation graves of the Monteoru area, since in such cases the cremated deceased could scarcely be supposed to need either solid or liquid edible substances.

The observations about the statistical distribution of pottery in the general landscape of the Monteoru funerary furnishing can lead to some conclusions, which may not be final, of course, since the statistical stock available has been in fact limited. Two standard practices can be discerned: the presence of pottery and its absence. In the first class, or standard procedure, the variations in quantity and quality seem to have depended on the social person of the deceased, on the age category first, adults being "privileged", more than depending on the sex group. Statistical examination shows that there may have existed yet another relationship between, on the one hand, the ritual groups configured by the disposition of the corpses and the quantities of clay vessels present in the graves, on the other hand. It is quite obvious that the presence of pottery, apart from the potential belief that the deceased might have needed food in the other world, was significant as a constitutive factor of social expression, which makes the absence of pottery, significant in certain ways too.

Another extremely important category of funerary furnishing is the dress items made of metal: gold or copper/bronze. The first group, made of gold, consists of only 11 graves published, which have been found at Movila, Năeni-Colarea, Pietroasa Mică, Poiana and Sărata Monteoru, Cemeteries 3 and 4. We can add to them the mentions we have about the cemetery at Căndești. The discovery at Odobești represents a special situation but the uncertainties associated with the find leave it out. Of the 11 cases in question, 8 graves had lock rings, 3 were burials with necklace elements and only one was a ring. In two cases there were men's graves, another three were women's graves, only one belonged to a child, and one to a sexually unidentified adult. In my opinion it is significant that in two cases, at Pietroasa Mică 2 and Sărata Monteoru Cemetery 4 grave 35a, the gold pieces have been found in association with ceramic inventories that consisted of four vessels each, in another three cases, with three vessel ceramic inventories, in yet another three cases, with two-vessel inventories, in only one case with a one-vessel inventory and in two cases there were no vessels in the graves. Dress items made of gold have been found similarly associated in 8 cases with sets of items with the same function but made of copper or bronze, in 2 cases, with amber beads, and in only one case with 9 beads made of "faience", i.e., of some glassy paste. At Pietroasa Mică, in grave 37, the gold lock ring was also associated with the little "dagger" taken to be a weapon. The relationship with the groups of standard corpse layout is equally significant. Thus, the *Left-West* group has 7 cases of gold finds documented, the *Right-West* group has only one case, the *Left-East* group has one and the *Right-East* group has no case whatsoever. It is obvious that the dress items made of precious metal emphasized the social status of the

deceased, which was, as already seen, related to other elements of the funerary practices.

Dress items made of copper or bronze are more numerous, as they occur in 93 cases, which correspond to 24.60% of the total of 378 graves, and they are more varied. As was to be expected, most of the cases in the entire group are feminine burials with 29 graves, followed by children graves, in 18 cases, and then only by men's graves, in 12 cases. If, on the one hand, we assume that approximately half of the adult graves that have not been sexually diagnosed, which means 10 graves with dress items made of metal and the same number of graves with no anthropological determinations, namely 24 graves with dress elements made of metal, must have been women's graves and, on the other hand, we consider that some of the children's graves must have been feminine, it becomes obvious that it was women who wore these jewels.

The statistical study of the dress items has led to a similar conclusion. The most frequent item is the lock ring or *Lockenring*, which appears 25 times in feminine graves and only 6 times in masculine graves. The metal bar necklace with twisted ends – the *Ösenhalsring* – stands out among the neckpieces: of the 7 items known in Monteoru graves, 3 have been found in graves with feminine skeletons and the remaining 4, in graves which have not been anthropologically examined. Neckpieces also include spirals made of copper wires, beads and pendants, which appear predominantly in feminine graves too, and more rarely in children's graves. The same holds true for body jewels, pins and buttons, which have been attested almost exclusively in feminine graves. Most of the bronze or copper bracelets found in Monteoru graves belonged to women – in 5 cases – another 6 have been found in sexually unidentified graves, and only one in a child grave. The situation of the copper or bronze rings is less obvious, but the quite high proportion of rings that appear in sexually undifferentiated graves – 12 cases – may be indicative of their predominant use as decoration of deceased women since only one case has been recorded in masculine graves. The relation between the incidences of dress items made of copper or bronze and the standard groups of the deceased layout in the Monteoru area is extremely significant because it repeats and at the same time underlines the situation observed for the gold items. Some individual cases that represent actual illustrations of the statistical graph situation can be cited. One case in question is grave 1 of Cărlomănești-*La arman*, which belongs to the *Left West* group and has one set in which the copper necklace – *Ösenhalsring* – ranks first having been found in association with a lock ring and a bracelet fragment and one cup with two handles and another case is that of graves 3 and 31 at Pietroasa Mică, the first of which has a set consisting of a pin, one more *Ösenhalsring*, 4 lock rings and a bracelet, in association with 3 vessels, and the second has an inventory consisting of a set of dress items comprising a pin, two lock rings, a pendant, six *saltaleone* and a plate, all of which are made of copper or bronze and 4

associated vessels. We must also mention grave 17 at Poiana as one of the similar examples of this group of finds, which had one copper or bronze ring in association with 4 vessels, a diorite axe and two flint arrowheads and grave 2 at Bontesti, in which the lock ring is associated with two cups and with a stone axe, once again. Grave 142, which belongs to the *Left East* group, found in the well-known Cemetery 4 of Sărata Monteoru, is a case from whose inventory we must cite the sophisticated jewelry consisting of 417 “*faience*” beads in addition to the copper or bronze *Lockenring*. For the *Right West* group we can cite grave 2 at Pietroasa Mică, where in addition to two lock rings and 8 *saltaleone* made of copper or bronze, another gold *saltaleone* has been found besides 4 vessels.

Dress items made of metal have naturally been dwelt upon more attentively, stressing their chronological value, but the reference has often been to confused typologies and a limited number of finds. Here there is no room for extending this discussion, all the more so as the “traditionally” established relative chronology of the Monteoru culture is increasingly disproved by the newer finds. What interests us, however, is the significance of the dress items for expressing social identity during funerals. In the course of time dress items have appeared in graves in various ways and we cannot make clear distinctions in this respect for the Monteoru area unless we concentrate on the appearance of items which came from different cultural media as a result of distant exchange, namely on metal necklaces, amber or glassy paste beads, whose rarity is definitely indicative of the social status that the deceased who were entitled to own such objects with “exotic” origins must have had.

Amber beads are another category of jewels discovered in Monteoru graves, albeit in a relatively small number. They have been found at Căndești in the inventory of grave 245, at Pietroasa Mică – grave 2, 8 – and at Sărata Monteoru, Cemetery 4 – grave 10, 35a, 122 and 133 –. Amber beads appeared in 4 feminine graves, in one masculine grave, in one child’s grave as well as in one with a skeleton that has not been anthropologically determined, thus being more frequent in women’s graves. The limited number of finds does not allow us to make clear distinctions by taking into consideration the groups observing the layout of the deceased. At the same time, however, the very limited number of graves with amber beads fails to reflect the reality since the great cemetery at Căndești has not been published yet, and we can expect more items of this kind to crop up, just as it is to be expected in Cemeteries 1 and 2 of the eponymous settlement, and others. The comparative analysis of these beads with the geological samples of amber from the Baltic region, from the Buzău area (namely from the region surrounding the Colți locality) and from Olănești has revealed the fact that the items found at Pietroasa Mică seem to have a local origin, while the beads found at Sărata Monteoru are Baltic in origin and will have come by distant exchange, which increased their value. The beads said to be made of *faience* but which were

actually made of glassy white paste are equally important. For the moment we know of 10 graves with such beads, at Căndești, in the same inventory of grave 245, at Poiana – grave 3 – and at Sărata Monteoru, in Cemetery 4 – graves 21, 32, 35a, 72, 88, 103, 122 and 142-grave. Grave 142 at Sărata Monteoru, Cemetery 4 is especially interesting due to the large number of “*faience*” beads – 417 – which is a more than uncommon find in the Romanian Trans-Carpathians. Known inventories with a large number of “*faience*” beads are those in Periam-Pecica and Otomani-Füzesabony, and in Central Europe, in Nitra, Aunjetitz and Mierzanowice media, where their presence is linked to the processing of copper ore and such beads may have been by-products of the smelting of the ore, as has been observed in a grave found at Nyžná Myšľa, Slovakia. It is hard to tell whether or not the “*faience*” beads were secondary products of the bronze metallurgy in the Monteoru area. However, we can state with some degree of certainty that the rather limited number of “*faience*” beads came to the Monteoru area, just as amber beads did, by exchange with the northern regions which have already seen to be local producers of such beads in very considerable amounts. I believe that the circulation of such dress items connected to the bronze metallurgy was paralleled by the circulation in various forms of the raw material required for producing metal artifacts, since copper ore is known to lack in the Monteoru area. This no longer allows us to defend the older opinion which saw the existence of connections between the Monteoru culture and the Mycenaean world.

The items made of bone or horn make up another category of jewels. Of the 378 thoroughly researched and published graves, only 11 had such objects, but the number ought to be much greater judging by the mentions for the cemetery at Căndești and considering the quite high probability for the as yet insufficiently researched cemeteries to yield graves with similar items of jewelry. The dress items in the cited graves consist of pendants made of pierced animal teeth (5 cases), beads (2 cases), one belt plate – in grave 9 at Sărata Monteoru, Cemetery 4 – one boar fang – in grave 77 of the same cemetery –, one disk-shaped buckle and one ring, both made of bone – in grave 2 at Tămășeni. In one catacomb grave at Căndești another disk-shaped bone buckle, considered a “trinket”, is mentioned. Tubular bone beads and animal tooth pendants are relatively common items in an area that exceeds by far the region in question here, hence their low importance, but the situation differs completely in the other dress items made of bone, namely the boar fang, the belt plate and the disk-shaped buckles. The presence of boar fangs in the Monteoru graves, just as of the “*faience*” and amber beads and of the circular cheek pieces, has been linked to the Aegean world, more precisely, it has been linked to the period of the shaft-graves at Mycenae. Boar fangs, however, have been found as early as the beginnings of the Bronze Age in Poland in the Schnurkeramik, in Globular Amphorae graves, then, to the north also, in cemeteries of the Mierzanowice culture, and in Central Europe, in graves

from the Nitra, Aunjetitz and Mad'arovce groups. Boar fangs appear even closer to the Monteoru area in graves belonging to the Otomani-Füzesabony culture and in those of the Periam-Pecica group. Obviously we do not need to look for necessary connections of such jewelry items with the Aegean world if they are seen to have been largely worn in the areas to the north and north-west of the Monteoru area and if they have been probably brought to the south of the Carpathians by the same means as other dress items, for example "faience" beads. Pierced boar fangs, which come in pairs sometimes, sometimes in greater numbers, predominate in masculine graves, but they have been found more rarely in graves with feminine skeletons. The crouched skeleton which has been emphatically placed on the left and points West-East in grave 77 at Sărata Monteoru Cemetery 4 has been diagnosed as masculine and it has the pierced fang as its only inventory item.

One frequent category of finds of the Bronze Age but rarer in the Monteoru area are the necklaces made of shells and cockles, namely *Cardium*, *Unio*, *Columbella* and *Dentalium*. We can see once again that the situation in question does not seem very real since some of the graves at Căndești actually have mentions of some *Cardium* marine shells or of *Unio* fresh water shells, which sometimes also have tiny copper ears, or of *Columbella* shells strung together with a crescent-shaped pendant made of copper. In another inhumation grave, which was found fortuitously at Colți, two *Dentalium* shells are reported together with a cup with one handle. Fossil shells have also been found in a few graves at Pietroasa Mică and in only one Sărata Monteoru grave, in Cemetery 4. However, we must express reservations about the latter finds because the Pietroasa Mică cemetery, for one, definitely occupies a hilly ridge which is rich in lime with shell fossils. The *Cardium*, *Columbella* and *Dentalium* shells have definitely been brought to Monteoru by distant exchange since they are frequently found in Otomani and Periam-Pecica and also in Central Europe, in Nitra and Aunjetitz cemeteries, and they appear mostly in feminine graves. *Unio* shell finds of local origin, which appear relatively frequently in late Tripol'ye graves and Jamnaja graves, might represent food offerings, but the purpose of depositing them in these graves is not always clear.

The scarcity of weapons is one characteristic of the Monteoru burials, which might reflect ceremonial reticence about giving funerary expression to men's statute. If we leave out, as we probably should, the two "weapons" found at Pietroasa Mică, the only sure metal weapons found is the *Griffpaltendolch* dagger excavated from a stone slab cist grave at Homorâciu and another dagger found in a grave at Ursoaia. Stone weapons are slightly better documented, but there are still only a few graves with such items, no more than 9. Grave 17 at Poiana should be noted first, which had a diorite axe with a metal nut and two flint arrowheads, this being the most solidly "armed" grave in the Monteoru area. Next comes a series of graves with one stone axe each, also found at

Poiana – grave 18, and at Bonțești – grave 1, Coroteni – grave 27, Gura Văii, Sărata Monteoru, in Cemetery 4 – grave 144, Năeni-Zănoaga and the grave with two axes, at Bonțești – grave 2. In the threefold grave at Năeni, the item found had already been broken and recycled in antiquity, which changes our perspective but as we cannot know what it was used for after being recycled or if it was simply "treasured" we cannot continue this discussion. Lastly, the only horn weapon known is a club found in grave 6/89 at Poiana, in the cemetery which stands out by the presence of so many weapons. I must express my regrets again for the mere mentions of the inventories at Căndești, because we know, from cursory communications, of daggers, flat hatchets and an arrowhead with tubular hafting, all of which are made of metal and have been found in Ic3 phase graves. The daggers and hatchets at Căndești are most probably of eastern origin. Even if we take into account the weapons found at Căndești the number of items of this sort does not become large, especially by comparison with the dress items made of various materials.

Dress items made of metal – gold and copper or bronze –, as observable from the data available in Monteoru, are characteristic for women, whose status is expressed in funerary ceremonies also by the presence of jewelry. The absence of hoards of dress items in the space occupied by the Monteoru communities indicates that they had a special regime by comparison with weapons, which are less frequent in funerary objects, while they are permanently present in settlements and deposits, and especially in isolated finds.

So far we know of only three graves with harness pieces in the Trans-Carpathian region and not too many details, which make them rare. The first one is in grave 141 of Cemetery 4 at Sărata Monteoru, whose stone layout structure had been destroyed and which contained an adult skeleton and an inventory consisting of a single "*corne d'animal perforée, ayant probablement servi comme gourmette de frein*". One more cheek-piece of the *Stangenknebel* kind with "Mycenaean" decoration has been found in one of the graves of Cemetery 2 and in the settlement of the same time, but the details of this find are as yet unknown. Lastly, an inhumation grave with calcinated bones deposited in a vessel has been found at Căndești, together with 14 buttons regarded as harness pieces. In the absence of pertinent palaeontological examination of the calcinated bones we must wonder how small this horse might have been, albeit cremated, to be accommodated within a vessel! The presence in graves of harness pieces made of bone or horn is characteristic for the north Pontic steppes and the Urals and is infrequent in the Trans-Carpathian or Central European regions, with psalia found especially in settlements or in fortuitous finds, disk-shaped cheek-pieces – *Scheibenknebel* – having been already found in the Monteoru group in the eponymous settlement. Consequently the appearance of harness pieces in Monteoru funerary contexts should indicate the borrowing of an eastern "fashion", which is evidently

important for the social status of the deceased and not really surprising if we take into consideration other elements of similar origin present both in the material culture and in the funerary practices.

Irrespective of their material, metal, stone and bone or horn, tools, are limited in number and consist of awls, flint blades or flakes, and not very relevant for the current discussion. Statistically, it is possible to have a reversal of the situation once the cemetery at Căndești has been published and with the natural growth of research.

One last category of funerary "inventories", which is not insignificant in the least, are the animal bones. So far animal bones have been ascertained at Gura Văii, Năeni-Colarea – in grave 1, where some leg bones of ovicaprids and phalanxes of horses and bovids have been found, and in grave 3 [♀], one ovicaprid skull and rib, plus in graves 8 [♀] and 9 [♂], bovid bones, then at Năeni-Zănoaga, where one mandible and some ovicaprid leg-bones have been found, and at Pietroasa Mică – grave 30 [a child's grave] with calcinated pig bones, grave 37 [♂], with bovid bone finds and M. 61 [♂], with a bovid skull and an ovicaprid mandible. Most of these graves are nondescript as regards their funerary structure and inventory elements, except for grave 37 at Pietroasa Mică, which had two cups, one lock ring made of gold and another two made of copper.

The available data is extremely scant, but we can always turn to the Căndești cemetery to enlighten us with further, more diverse data. Here we have mentions of pit structures that left space for depositing animals and mentions of bones from various parts of animals' bodies, which were remains of food oblations. What is more, there are mentions of graves that yielded "*seulement des ofrandes animaliers*". Since we have no way of judging, in thoroughly archaeological terms, these most likely animal "graves", nothing can prevent us from accepting that a series of animal species, especially domesticated animals, came to play an important role in the subsistence of the Monteoru communities, acquiring a certain significance, and consequently being introduced in the complex system of mortuary and other ritual practices. We could even speculate and say that the presence of animal bones, especially if they belonged to large size animals, constituted indications of the social rank. This perspective suggests that the presence of equid osteological remains had a special significance for, even if they are considered to have served as food, the cheek-piece finds, two of which were in mortuary context, cannot be ignored and this proves that horses were used for draft or ridden, albeit in only a few cases.

In conclusion, so far as we can draw conclusions from the insufficient documentation available, the mortuary customs of the Monteoru group or culture appear as pretty standardized but also diverse, with a range that does not run counter to the unity of the mortuary practices in the entire area. Funerary precincts were constituted quite naturally, from the beginnings of the settlements to which they correspond. There are no archaeological proofs permitting us to affirm that the

funerary precincts were delimited by signs visible on the surface. There may have been separate signs for each grave, however, and even if they actually made the funerary precincts stand out clearly, their actual limits were not real and in time the area used for burials became more widespread, reaching as far as the dwelling zone sometimes, as can be proved by the finds at Sărata Monteoru. Planimetric examinations have not shown any coherent grave organization and have been drastically limited, on the one hand, because none of the Monteoru cemeteries has been exhaustively excavated yet and, on the other hand, because of the absence of anthropological determinations, as well as the great number of graves that have no inventories and the naturally destructive factors. However, we have enough indications and even some older observations, which have been ignored of late, that firmly suggest the Monteoru cemeteries to have been organized into plots of land or quarters which corresponded to people of the same kin/family so that the development of the funerary surface followed these plots or quarters, growing in accordance with the mortality rate for each of the corresponding social units. This is the reason why the attempts to establish the evolution in time of the Monteoru cemeteries from one end to another by following a linear model has been invariably doomed to fail and the horizontal stratigraphy "obtained" in this way has been utterly unreal. Another equally unreal statement is one which has been repeatedly made, that each of the "phases" of the Monteoru culture had its own cemetery in places where long term settlements have been found, for example in the eponymous settlement or at Căndești. Being actually perfectly integrated in the type of habitat characteristic for the communities which dwelt on hilltops and hillsides, funerary precincts used the area immediately surrounding the dwelling areas and were determined by uneven landscapes to interrupt the space destined for the graves dug so as to suit the mortality rate of the respective population. The continuation of research on all the hillsides at Sărata Monteoru *Cetățuia* will doubtlessly prove that this was the general standard practice and that the discontinuity of the funerary area is a mere impression caused by incomplete research. We should not forget that in very few sites of the Monteoru settlements, just as in the entire Bronze Age, only rarely have both the settlement and the cemeteries been simultaneously researched.

The same habitat form and concomitant demographical rhythms created some distinct units/conglomerates of the settlement + cemetery kind, for example, once again, that at Sărata Monteoru, where Cemeteries 1, 2 and 4 are actually parts of the same funerary zone corresponding to the settlement at the point known as *Cetățuia*, while Cemetery 3, which occupies the SW slope of the Leagănului Hill/Viei Hill, belongs to the settlement on the corresponding hilltop, which has been destroyed in the meantime. In the vicinity of the Monteoru mortuary finds there are plentiful traces of dwellings, which will have been contemporary with the burials in most cases. But we must not for a moment

forget that, in spite of the numerous excavations in settlements, the solution of the specific Monteoru habitat forms is in an incipient phase. We must have patience before setting up a documentation and data base for starting the study of the relationship between the dwelling and funerary precincts in the Monteoru area, all the more so as no research projects whose strategic object is to excavate at the same time the settlements and the cemeteries are under way, excepting from the older investigations at Sărata Monteoru, Poiana and Căndești.

One special situation, because it is unclear, is that of Poiana, where the cemetery researched in the first half of the 20th century has subsequently proved to be larger and to extend over a considerably longer period of time. At the same time the relationship between the graves discovered at *Cetățuie* and the cemetery at the foot of the hill has not been clarified. The resulting situation is very interesting since, if it is realistic, it would point to the existence of two distinct funerary zones. There are exceptions to the uniformity of the Monteoru funerary habits. One is that of the ritual complex at Monteoru-Poiana *Scorușului*. Far from being a "pyre" used several times for cremating the dead, namely a *sui generis* furnace, it appears to have been a funerary structure dedicated to someone who had a very high rank since it includes a very complex and impressively large structure and because of its contents, especially skeletons found under the debris of the burnt construction. This also proved by the amount of social energy spent for erecting the sophisticated structure of this object. It lies outside the funerary zone destined for the other members of the community. One other clearer exception is to be found in the threefold grave on the edge of the settlement at Năeni-Zănoaga. This mortuary find shows us three characters with a very high/uncommon status who required a funerary location situated outside the ordinary mortuary zone, owing to the fact that it had an uncommon funerary structure consisting of the pit itself and the remains of the cremated construction which had been thrown in its filling and because of the association with a matching inventory. Yet another case is the child's grave at Cărlomănești-Cetățuie. Here, neither the structure of the grave, nor the inventories support an uncommon social rank, but as the direct relationship between, on the one hand, the dwelling levels and the child's grave has been specified, this grave with its still eccentric funerary location may have been dug in the already deserted precinct of the settlement.

As has been repeatedly stated, inhumation is the dominant funerary rite of the Monteoru communities, which is made clear by the fact that of the 378 graves inhumation is the rite of 354 burials or 93.65%. The inhumation practice seems unitarily spread over the entire Monteoru area and the only particular cases have been recorded at Căndești, where they are referred to as graves in which the corpse "was laid in the grave over the burning fire", a situation that we find hard to comment in the absence of thorough archaeological documentation and anthropological analysis.

Bi-ritualism, which consists of inhumated skeletons and cremated bones, has been definitely documented at Năeni-Colarea, in grave 1, and it has also been mentioned at Căndești. One still unclear situation has been reported at Pietricica, where several fragments of calcinated bones have been found in the filling of the cist in grave 2. Judging by the situation at Năeni-Colarea and by the mentions from Căndești, the two main modes of treating corpses did not exclude each other, either in time or within the funeral proper, even if the cases of bi-ritualism are as yet few.

Cremation, which is documented in 14 clear cases of the 378 and therefore represents circa 3.70%, is obviously the secondary and adjacent funerary rite. Even if the numbers I am now using may change once the Căndești cemetery will be published, the ratio of the inhumations and incinerations cannot change radically. This practice, which probably came here from the Middle Danube basin, namely from the predominantly cinerary media at the beginning of the Bronze Age, has not increased numerically in spite of some older assertions based on observations limited to the various cemeteries and on the traditional chronology of the Monteoru group. One particular evolution of the practice of cremating the dead seems to be followed by the decrease of the number of cinerary pit-graves and the corresponding increase of those with the calcinated bones placed in urns, this being an evolution which can be recorded for the cremation groups. I think that today we are right in considering cremation in the Monteoru culture as the expression of contacts with neighboring areas, especially Wietenberg, where an inversely symmetrical situation has been recorded, as funerary "fashion" borrowings, that still left room for the possibility that some of the cremations recorded to the south of the mountain region came here from Transylvania together with the exchanges of material goods. As an obviously foreign practice almost certainly coming from the north-west, cremation of the dead is maintained as a secondary and adjacent funerary rite throughout the evolution of the Monteoru culture and as such it acquires the status of a particular feature of the mortuary practice of the communities which dwelt in the region of the Carpathian Curve. I do not think that we waive the possibility for cinerary graves to constitute documents which, at the beginnings of the Monteoru culture at least, attested the presence of individuals who came from foreign parts but were accepted by the members of the Monteoru communities and were allowed to retain their own funerary practices.

"Cenotaphs" are a problematic issue as yet and they have been documented only at Cărlomănești-La arman so far. It cannot be decided if they were truly symbolic graves of persons who had died away from home or in circumstances that either prevented their corpses from being recovered or caused the community to refuse their recovery. It is to be hoped, however, that once the archaeological documentation has increased, the problem can be taken up more successfully.

The discussion about the treatment given to the corpses has to dwell upon the cases, known as yet only from mentions at Căndești, where inhumation graves held not only the so-called main skeleton but also from 1 to 4 skulls of adults or where some undisturbed graves only held one skull each. We should add to these the finds of some human osteological remains at Năeni-Zănoaga and Sărata Monteoru. All of these suggest the possibility that some individuals may have been allotted a first funerary location within the settlement immediately after death, only their skulls being subsequently deposited near other skeletons of adults. One cannot offer an acceptable solution to this problem at the current research stage owing to the rarity of these situations. Neither will the comparison with similar situations known from ethnography be of great help either, since the ethnographical cases include much more complete observations, which could hardly be compared with the insufficiency of the archaeological observations.

Monteoru funerary structures seem to have varied, albeit less within each cemetery but in the entire cultural area quite visibly. This may not be a real situation as there are few exhaustively excavated and thoroughly published cemeteries. The first and most well-known observation is that all the Monteoru cemeteries are flat-grave ones. If this conclusion is regarded in the limited context of the Monteoru area, it does not seem to carry too much weight, but when it is compared directly with the plains immediately adjoining to the hillside region of the Carpathian Curve the perspective changes. Often only a few kilometers away from complex settlements which were occupied for a considerable length of time, for example at Căndești, Sărata Monteoru and Năeni, there are barrows, sometimes even imposing ones, as that at Movila Banului, that rise against the skyline and have a funerary precinct completely different in its organization. This stands for mortuary practices that differ greatly as regards the structure and layout of the corpses and document the presence of utterly distinct populations from the Monteoru communities with whom they were in contact. If, as it seems to have been the case, the mortuary standards of neither community changed, this must have been how the Monteoru communities took over either mortuary ceremonial elements or material culture elements, because they were included in the funerary practices of the "barrow-people", by reciprocal but asymmetrical exchange that had echoes in the funerary practices. This can be seen in the stone rings, which have been solidly documented in Monteoru cemeteries, sometimes even in the form of "family" rings. It was a kind of layout that required a great expense of social energy and reflected the privileged position of a social segment, family, or kin within the community, rings being a frequent layout structure in "Late Tripol'ye" funerary sites, such as Vîhvatînți and Usatovo, in the barrow graves of the plain region and even in the Costișa milieu, at Rusăiești, this being a series of finds which has emphasized the eastern filiations of such structures. Significantly enough, family

rings disappeared from the Monteoru funerary practices at a certain moment, at a time which roughly corresponds with the disappearance of some types of burials with collective rings on barrows. This habit does not become completely extinct in the Monteoru area, where rings became individual in response to certain social reshufflings of the mortuary practices. One special kind of layout is to be found in the presence of stone cists which, just like rings, represented quite demanding funerary structures and it seems to me very significant that, at Căndești at least, some cists held two or more skeletons. This conferred a "family" status to this kind of structure identical with that of collective rings and representing a feature emphatically illustrated in at least one case by the skulls deposited before the inhumation under the slab at the bottom of one cist. The practice of building stone boxes for the deceased has also been attested in the Schneckenberg milieu, which was contemporary to the beginning of the Monteoru group, explaining thereby this common funerary "fashion" that both groups must have borrowed from their antecessors. At approximately the same time, catacomb graves are attested at Căndești. Having no barrows, the skeleton layout and inventories with items of eastern origin, the catacombs at Căndești and the practice of filling graves with riverbed stones, at Cărlomănești-*La arman* for example, must have appeared in the wake of contacts with the Mnogovalikovaja group, which was the easterly neighbour of the Monteoru group after the extinction of the catacomb burials. The fact that these burials occupy a distinct quarter at Căndești could be brought up as an argument for the hypothesis that this group of graves prove a foreign presence archaeologically, but the continuation of this practice at an even slightly later moment, as shown by Cemetery 4 at Sărata Monteoru, contradicts this hypothesis and invites the interpretation that some funerary "fashions" had indeed been borrowed from the east.

The complexity of the interior funerary structures observed at Căndești, for example stepped pits, hearths, cinerary pits, etc. has not been encountered anywhere else and maybe the publication of all the excavation results from the eponymous settlement or from the new cemetery at Cărlomănești-*La arman*, with such outstanding finds as stepped pits, stone fillings and "cenotaphs", can enlarge the area of variability a little from this point of view. We expect that future research will enrich the archaeological documentation. Meanwhile, since there are no details about the situations at Căndești and the research at Cărlomănești has just begun we had better put an end to this discussion. What remains, on the future agenda, is to notice the difference between Căndești, maybe Cărlomănești also, and the other "less spectacular" cemeteries, where the interior structures consist only of stone-lining for the pits and stone mounds. As was to be expected, the examination of the funerary structures in relation with the ways the deceased were deposited in their graves depending on the sex or age groups and in relation with the inventories has shown how certain

funerary structure types represent modes of expressing the identity of the deceased in the frame of the funerary ceremony. Such practices, very attractive from this point of view, may have been taken over/"borrowed" from the neighbours within what must have been a very dynamic society, which was socially competitive at the intra- and inter-community levels. This will have been the basic significance of the ritual complex at Sărata Monteoru-Poiana Scoruşului, where the very remarkable amount of social energy spent cannot have had any other finality than to express, in this way too, the special status of one or several individuals who belonged to a very limited group within the community in question. This seems also to have been indicated by such finds as the riverbed stone structures in some of the dwellings and in the fortification of the civil settlement, which thus proves to have been very complex.

The layout of the corpses is another main element of the Monteoru culture funerary standard. Most of the skeletons in the Monteoru graves have been found lying laterally crouched. The dominant position is crouched on the left side but there are graves in which the deceased have been found lying on their right. We cannot observe a clear preference in view of the sex or the age. Skeletons found lying on their right are in evident minority in each cemetery and it is only in the area as a whole that they amount to a higher percentage. After studying the position of the skeletons in relation with their "orientation", i.e., the axis of the head and the legs, we can discern 4 groups which we have termed, in accordance with the dominant position and orientation, the *Left-West Group*, the *Left-East Group*, the *Right-West Group* and the *Right-East Group*. The distinctions between them are perfectly clear through their relation with the funerary structures and the inventory elements. Since both men and women belong to these groups, the principle of the bi-polar and complementary layout of the deceased is not in relation with the sex groups, but with the ritual groups, and it reveals a reverse symmetrical opposition between the *Left-West* and *Right-West* Groups, on the one hand, and the *Left-East* and *Right-East* Groups, on the other hand. We can only justly suspect, therefore, that the 4 groups, associated two by two, as has been observed in the mortuary ritual, correspond to an equal number of demographically unequal segments of the Monteoru social units or communities, in what the mortuary expression is concerned and which were associated in similar ways. Their exact significance, more precisely the social practice that governed their formation, cannot be archaeologically ascertained and so far in settlements we have found only very vague indications about corresponding identification structures. At any rate, the ritual differences which have been archaeologically identified in the funerary practices of the two pairs of groups represent one of the main structural elements of the Monteoru funerary standard.

Funerary inventories – pottery, dress items, weapons, tools, animal bones – are tightly connected in the Monteoru burials with the sex and age groups. Masculine

attributes are more subtly expressed, by certain funerary structure elements, while the feminine are emphasized, I should say, by head-dress items, by decorations for the body or objects made of various materials, some of which came to the Monteoru area by distant exchange and consequently acquired a special, exotic value. This is the place to underline the fact that though dress items show the presence of more materials imported from the west, funerary structures, more precisely rings or catacombs, show in equally obvious ways the presence of elements of eastern origin, which indicates another outstanding element of the funerary standard governing the group or culture in question now.

In the course of time, Monteoru funerary practices saw just a few structural changes, only detail elements being subject to the "evolution" inherent in longer time spans, and this caused the Monteoru culture to retain its individuality throughout its development, as can be observed in the burials attributed to it. However we have no possibility of deriving a complete image of the Monteoru culture funerary practices, since the multitude of unpublished finds, for example those in Cemeteries 1 and 2 at Sărata Monteoru and especially at Căndeşti, leaves room both for corrections and for new specifications, which are also to be expected as the result of new finds. But whichever the outcome, the Monteoru mortuary standard has its own well defined individuality and as such it contributes to the definition of the Monteoru archaeological phenomenon, together with others, such as the habitat and material culture, to which the mortuary practices are tightly and dynamically connected. At the same time, the existence of elements of eastern origin which can be discerned in the Monteoru funerary structures sheds light upon the origin of this archaeological phenomenon. I do not mean that the Monteoru phenomenon may have originated in the east but just that some eastern elements pre-existed in the future Monteoru area and were adopted at the same time as other elements, of western origin, among which the practice of cremating the dead was obviously the most important. In this respect, I think that the continuing study of the Monteoru funerary practices could contribute to solving the problem of how the respective archaeological phenomenon came into being.

Having seen that there is no way of solving the main problems connected to the evolution of the Monteoru culture, its internal chronology and the exact content of some researched sites and, moreover, of their levels or phases, which risks turning the diachronically discussion of the Monteoru funerary practices into something sterile and useless, I have avoided it.

The Costișa culture represents a relatively new phenomenon for the Bronze Age archaeological landscape, since it was defined at the beginning of the 1970s starting with excavations of the eponymous settlement. For a long time what is now called the Costișa culture has not been a preoccupation for Bronze Age specialists because there has been little archaeological research dedicated to this group. On the basis of the ceramic material typology,

the Costișa group has been connected to the Komarów and Bilyi Potok group, even though their relations have not been completely clarified as yet. This is due to a number of features which grant to the north Moldavian finds a sure individuality. The area of the culture seems to have covered the upper basin of the river Prut, spreading from there to the hilly region of the upper basin of the rivers Siret and Suceava and extending to the south in the direction of the river Moldova and the eponymous settlement, which is the southernmost find of this culture. Some discoveries seem to extend the Costișa area also to the north-east, even beyond the rivers Siret and Jijia. Recently, by including some Transylvanian finds, for example those of the "Ciomortan type", the Costișa area seems to have been extended as far as the upper river Olt. One chorologic "curiosity" is the fact that the area of the Costișa culture is marked by settlements which occupy the southern half of the area, where burials are very rare, while the funerary finds are grouped in the northern half that has no known settlements! Defining the origins of the culture is a task for the future, for by the side of some common elements that link the Costișa culture to the Komarów and Bilyi Potok groups, some recent finds open the possibility of local participations in the formation of this group and this would support the individuality of the Costișa finds on the territory of today's Romania as part of an ampler complex called the Komarów-Bilyi Potok-Costișa group. Yet another issue to solve is the relationship between the Costișa group and the Monteoru culture. Ever since the first research in the fortified settlement at Costișa there have appeared sites with Ic2-Ib Monteoru material overlying contexts with Costișa pottery, which illustrated the occupation by force of the Costișa settlement by a neighboring Monteoru community. The new excavations of the eponymous settlement have not produced any further data helpful in circumscribing the situation in a satisfactory way. One of the finds reported is in the area beyond the Middle Carpathians, at Păuleni, and it is a Wietenberg pit-house which disturbed a *vallum* that belonged to the Ciomortan facies of the Costișa settlement. But since the finds of this kind and the general stratigraphy do not offer any precise data which can tell us which of the Costișa stages underlay which of the Wietenberg or Monteoru phases, their value is limited and their generalizing treatment will only lead to false conclusions. This is the result of merely scant systematic research and studies devoted to the content of the Costișa culture that alone could lead to the discovery of an internal chronology of the group. The duration of the Costișa culture can be appreciated through the presence of these earlier materials, some of which have elements in common with the finds in the Edinița/Edineț zone in Basarabia, which may well constitute a *terminus post quem*, and through the frequent observations of the ways in which Komarów-Costișa elements participated in the formation of the Noua culture. In this way it can be appreciated that the duration of the Costișa group is roughly inscribed in the middle period of the Bronze Age

in a traditional sense, which is somehow confirmed by the only radiocarbon data available for the late phase of the Komarów group of Trans-Carpathian Ukraine. At present, we can presume that the group of Costișa finds is the only Middle Bronze Age manifestation in the wooded hill zone of northern Moldova.

In the current state of documentation we know of 15 funerary finds attributed to the Costișa culture and inscribed in the area in question (See the list in Chapter 9.3). Further funerary Komarów finds have been reported in Basarabia, at Bădragii Vechi and Șeptebani and, very far south, at Gura Bâcului and Purcari, on the upper and lower Dniester. All four finds do not actually belong to the Komarów-Bilyi Potok-Costișa complex but either document elements of this kind in Noua medium, for example at Bădragii Vechi, or they represent elements imported in Mnogovalikovaja context, as must be the case at Gura Bâcului and Purcari for example.

The funerary finds of the Costișa group are very few and they have been found as a result of systematic excavations in 10 cases or 67%, only two coming from salvage excavations and only three from fortuitous finds. But in reality the situation has been influenced also by the way we have come by the data. For Horodnicu de Jos, which is a quite important find, we have incomplete, even somewhat contradictory data. The graves at Corpaci, Costișa, Dumeni and Medveja have only been mentioned with lacking details. As regards the group or cemetery at Adâncata, research is in an incipient phase, and the material published consists of only two preliminary excavation reports. The special situation at Șerbănești, which is also part of a preliminary excavation report, needs a much more detailed presentation before it can be judged seriously. At Cajvana and Volovăț what we have is reconsiderations of previous attributions, but in the absence of complete observations. As regards the archaeological context of six finds, namely those of Adâncata, Corpaci, Dumeni, Horodnicu de Jos, Medveja and Prăjeni – we seem to deal with cemeteries, but must not forget for a moment that the graves considered to be Costișa at Corpaci, Cotârgaci, Dumeni and Medveja are in fact singular from this point of view, as they have been discovered as secondary graves on barrows with Jamnaja and Mnogovalikovaja graves. This casts doubt even on the attribution which took into consideration only the vessels in the inventory. Actually the only clear cemeteries are those at Adâncata and Horodnicu de Jos, as in the other cases we deal with 2 to 3 graves, although it is very likely that the number of graves at Cajvana, Cotârgaci, maybe at Prăjeni and Volovăț too, will increase with the potential progress of the research. The situation at Șerbănești is not very clear as the only grave found occupied a position at the periphery of a barrow, being therefore secondary. What is more, the barrow belonged to a group of three, which leaves open the possibility of identifying a group of graves after further research. The isolated graves at Costișa, Hârtop, Rusăiești and Vlăsinești represent a particular case owing to the fact that no other funerary situations have been

observed in the places where they were found. One of these finds, the one at Hârtop, which consisted of a stone slab cist, can be seen to illustrate the fashion specific for such isolated burials. The grave at Costișa, which has been found in the settlement, can be considered as part of the group in question only in view of its locale, since the attribution cannot be proved or disproved in the absence of inventory and funerary structure elements. The situation at Șoimeni is singular owing to the position of the 3 graves in a very special context, since the find is part of a settlement with several layers.

One characteristic of the Costișa funerary finds, as it appears to us nowadays, comes from the imprecision of the research, with confused descriptions belonging to hesitant research put into circulation by correspondingly hesitant publications. By referring to documentation whose quality is as shown, the Costișa funerary standard can only be described in very general terms. First, we must note that the majority of these finds are in/on barrows, but the funerary mounds are not large and only have few graves, one or two as a rule. Judging by the situation at Adâncata and Horodnicu de Jos, one characteristic seems to derive from the widespread cemeteries with numerous burials, which were probably organized into clan groups, as ostensibly proved by the double burials and by their location near settlements. As regards the funerary rite, bi-ritualism appears as a certainty, but it is hard to decide whether inhumation and cremation, the two modes of treating corpses, were concomitant practices or not. Cinerary graves show both the practice of depositing cremated remains directly on the ground covering them subsequently by erecting a barrow made of earth, on the one hand, and, on the other hand, they show the practice of depositing the cinerary remains in a vessel which was subsequently placed at ground level or in a pit and covered by erecting a barrow over them. Inhumation graves have shown the use of stone slab cists, following the line of an older tradition. The limited number of Costișa graves of this kind which are known so far does not allow us to specify rules for the layout of the corpses on either side, but we should not forget that, with very few exceptions, we do not have anthropological diagnoses which can help us connect the practices to the sex or age groups. The inventories are "poor", consisting of pottery mainly and only exceptionally, at Cajvana and Adâncata, of dress items. Even if the archaeological documentation available is deficient, we can nevertheless notice the individualized character of the finds by comparison with the neighboring groups, for example Monteoru to the south, Wietenberg to the west and Mnogovalikovaja to the east. At the same time it is easy to notice that, although from the point of view of advanced ceramic studies, the Noua culture takes over traditions of the Costișa pottery, but in matters concerning the funerary practice the distinction between the two cultures is quite clear.

The Tei culture, which has been defined by a pottery style, represents one of the main manifestations of the Middle Bronze Age for a great part of Muntenia.

In the current stage of research the Tei culture spread over most of central Muntenia, its eastern limit being marked by the river Mostiște, and reaching no further than the Vedea-Teleorman basin to the west. To the north, at one moment of its evolution, the Tei group seems to have extended as far as the Bârsa region, with finds in not very well specified contexts which have made it impossible to know if we deal with an actual presence or with "imports" resulting from exchange. To the south, the finds of pottery decorated in the *Furchenstich* technique entitles us to admit that the Tei culture reached beyond the Danube. Yet on the one hand these finds are scant, while on the other hand, through the decoration of the vessels, they are connected to ceramic groups from the region of the Rhodopi Mountains and even further to their south, so that we cannot draw certain conclusions about a Tei presence south of the river Danube. At the end of the Middle Bronze Age, the Zimnicea-Plovdiv group is documented north of the Danube, especially in the low-lying region of the Zimnicea-Călărași sector, which means that the Tei area proper did not extend into the flood plain of the Danube. We do not have a satisfactory solution to the problem of the Tei origins. Therefore it is impossible to thoroughly specify its periodization and actual duration. The end of the culture is also debated. Notched bovid shoulder blades have been found in some Late Tei settlements and Tei sherds of the final phase are known to exist in late Monteoru contexts, mixed with Noua materials and inviting us to accept a late Tei phase as contemporary with the first part of the Noua culture, at a time when there had already been Govora finds on the western edge of this area. No satisfactory answer has been found to the question of the relation between the late Tei finds and those of the "Radovanu type", which is mainly due to the uncertainties surrounding the Coslogeni "culture". Either way, a southern limit seems to be marked approximately along the lines of Călâștea-Neajlov-Argeș, because further south from this "frontier" the finds have been linked rather to the Zimnicea-Plovdiv group. A solution, unexpected to say the least, has been offered in order to provide chronological specifications and for determining the end of the Tei and Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna cultures by the attempt to define "Fundeni-Govora" as a new cultural group. The starting point in defining this "newcomer" is an inept selection of ceramic material, especially fragments, from the settlement at Popești, used to draw up a so-called repertoire of forms that included materials from other settlements, no matter if they were Tei, phases IV and V, or Tei-Fundeni and Tei-Fundenii Doamnei, or if they belonged to the so-called Verbicioara IV-V/Govora phases, including incomplete mappings and profuse considerations which regarded especially some ^{14}C data from the respective settlement. The very grounds of this discussion are biased drastically, not only because of the way the material was selected, but also because of the uncertainties in the stratigraphy of the contexts from which the samples for radiocarbon dating have been taken. The materials from Chitila-Fermă, which

are totally puzzling, seem to indicate that immediately after the end of the Bronze Age; a completely different ceramic group had come into existence right in the middle of the former Tei area and by the contribution of some extraneous elements. But things are far from clear and the Chitila find, which remains isolated, may well have been in fact an infelicitous mixture of materials.

The small number of funerary finds constitutes one of the main problems of the Tei group. Today we have 8 funerary finds attributed to the Tei culture (See the list in Chapter 9.4). Proportionally speaking, the small number of Tei funerary finds consists of sites known through (systematic, salvage and trial) excavations, which amount to over one half of the stock. From the point of view of the context, the situation seems quite good with more than half of the finds being cemeteries or groups of graves, but the statistics hide the fact that the number of burials for the Tei group rests on an extremely limited number of burials; the available total is of only 13 or 14 graves! If we verify each find it results that we have only 5 sure mortuary contexts, which occupy an area near the southern end of the area, the sole find in a more northern location being at Brazi. Unfortunately we do not have archaeological observations for the Brazi graves so as to tell whether they are flat or barrow graves, just as for the very near finds at Ploiești-Triaj and Smeeni for example. Maybe one explanation for the rarity of Tei funerary finds is the practice of burying the dead in small cemeteries, consisting of few graves. Inhumation and the fact that the deceased were laid in the graves laterally crouched is another characteristic. The small number of graves researched and the absence of anthropological diagnoses, except in the graves at Căscioarele, make the discussion of this topic sterile. The inventories with pottery seem to predominate. The only special inventory elements are the gold bead found at Chirnogi and the bronze arrowhead with a hafting-thorn found at Puieni. The bead at Chirnogi, which is a common, widespread item, is not of great use, but this arrowhead type is very special. They appear very rarely in the region between the rivers Tisza and Dniester, but they are characteristic for the tumular grave culture (*Hügelgräberkultur*) burials in Central Europe. One similar item has been found in one of the graves at Gârla Mare near Plosca, and a sandstone mould for casting such arrowheads has been found not far away from the respective cemetery, on the banks of the lake, which allows us to presume that maybe the arrow at Puieni came here somehow along the valley of the Danube from the west. It therefore dates the respective find contemporary with the tumular grave culture of the Middle Danube basin and, of course, contemporary with the burials at Gârla Mare in southern Oltenia. The graves discovered at Brazi call our attention again to the relationship between the pottery groups or cultures in Muntenia, on the one hand, and the barrow burials in the Romanian plain, on the other hand. By and large, the Tei burials, albeit very few, belong to the comprehensive class of deceased laid in flat-grave inhumation areas, which include the north-eastern

Monteoru group and Zimnicea-Plovdiv to the south-east and beyond the Danube and have no connection, from the point of view of the mortuary practices, with the larger cremation areas adjoining to the west (Verbicioara/Govora and Gârla Mare) or to the north (Wietenberg). The limited number of excavations on the barrows found in the plains region occupying the north bank of the Danube in the immediate vicinity does not offer us enough data to examine the relation between the Tei burials and the barrow burials. For the time being we can note only that no later burials, like those at Smeeni, Sudiți and Ploiești Triaj, for example, have been recorded in barrows to the west of the river Mostiștea, whereas east of this river there are secondary graves in barrows which attest finds contemporary with the Tei group and seem to have "blocked" the penetration to the west of the barrow burial practice in the Middle Bronze Age. We cannot tell now whether this mirrors the reality or is the natural outcome of incomplete research in the Tei area as a whole, just as we cannot attempt now a more detailed definition of the funerary standard for the Tei group.

The Verbicioara "culture", which was identified by the 1949 excavations in the eponymous settlement, has been supported for a long time only by the results of this particular site and by those of the neighboring settlement at Verbița. The first, very succinct presentation, asserted that it was of western origin and linked to the Periam-Pecica and Vatina groups, which had come to Oltenia after Glina III, which was said to have consequently been pushed further east. However, this latter assertion has not been proved. Shortly afterwards, the detailed presentation of the Verbicioara culture was given by D. Berciu, who mainly used his own results from the research of the eponymous settlement and added to them further finds in Oltenia and in the Banat also, for example those made at Băile Herculane, Moldova Veche and Visag and south of the Danube, in the cave at Devetaki. The Verbicioara culture has been divided into five phases and its beginning was dated to the second stage of Phase Reinecke Bz A2 – the transition from A2 to B1. The last phase, Verbicioara V, was dated to the Reinecke Bz D period and divided into two sub-phases, of which the second, designated Vb, was considered to express the transition to the First Iron Age. So far as burials are concerned, it has been considered that the initial practice was inhumation but in the third phase cremation set in as the standard practice. At the time, the specification was that no cemeteries had been found and the only funerary finds were one inhumation grave where a pin of the "Cypriot" kind and a lock ring, both of which were made of bronze, were found and subsequently two urn-cremation graves. The conclusions of 1961 were adopted in the literature and kept in use quite long, all the more so as there was no systematic research to infirm or to confirm the respective observations. One funerary find considered as important was put into circulation in 1967: a presumptive cremation cemetery found at Visag. Shortly afterwards B. Hänsel reconsidered critically all the Verbicioara finds, by separating the materials in

southern Oltenia, i.e., those attributed to the Verbicioara I–III phases, from the materials in northern Oltenia, especially those attributed to the Verbicioara IV–V phases, which he considered part of a separate group he named Govora. The same author also separated the materials considered Verbicioara Vb and included them in another group that he designated as Işalniţa. In 1978, the Verbicioara culture was presented again by S. Morintz, who retained D. Berciu's older viewpoint and emphasized the Verbicioara Va–b classification. Further contributions, albeit minor, were in the same line and their main merit was that they increased the repertoire of Verbicioara finds. As regards the origin, A. Vulpe has dealt briefly with the issue of the participation of manifestations characterized by notched pottery of the Gornea-Orleşti type, which have “roots in the Early Bronze Age” and are related to the Corneşti-Crvenka aspect in Banat, forgetting to mention that in both cases he was dealing mainly with selections of ceramic material rather than with clear groups. The last point of view expressed in this controversy was due to G. Crăciunescu, who followed faithfully in the wake of the “directives” stipulated by D. Berciu, in respect to the funerary practices too. By and large, the Verbicioara area comprises the entire region of Oltenia, with some finds east of the river Olt and some south of the Danube in the Serbian part of the Banat. The Visag find does not obviously belong to the Verbicioara “culture”, but rather to the Balta Sărată group, just as the sherds in the Devetaki cave do not prove the presence of Verbicioara at the foot of the Stara Planina range but are rather results of distant exchange. The newer, more refined points of view expressed about the cultural evolution of the Bronze Age in the Banat exclude the actual presence of the Verbicioara group in this region, but they show the necessity of making specifications about the relationship of the finds in question with the Vatina group, both genetically and chronologically. Although research in the Verbicioara settlements has not brought enough data to confirm the periodization of this “culture” with stratigraphy, the ceramic material has allowed us to make distinctions between the forms attributed to “phases” I–II, on the one hand, and those attributed, especially in view of the decoration, to “phase” III. As regards “phases IV–V”, B. Hänsel's observation that the materials attributed to them are a distinct group actually remains valid, at least because there is no systematic research in northern Oltenia. While things are quite clear in respect to what D. Berciu and S. Morintz have called Verbicioara Va materials, showing that the definition of the Govora group as self-sufficient is obviously well argued, the materials designated as “Verbicioara Vb” have no connection with the Verbicioara group or the Govora group, from which they also differ chorological, having been attributed to the Bistreţ-Işalniţa group. For dating the Verbicioara group (phases I–III) we can retain the older classification as Reinecke Bz A, which was proposed by D. Berciu in 1961 (!), but only provided we take into account the absolute chronology recently

adopted for this period, especially after radiocarbon determinations, i.e. dating to 2300–1900 BC.

The Verbicioara funerary finds are not numerous, 15 finds having been discussed so far on different occasions (see the list in Chapter 9.5). The find at Visag, which is actually debatable, can no longer be attributed to the Verbicioara group. Under the circumstances, it can be easily noticed that the Verbicioara funerary finds occupy mainly the southern half of the traditional area of the group. On the other hand, it can also be noticed that all the “southern” finds are attributed to “phases” I–III, the only late funerary find being that at Râmnicu-Vâlcea, in the hilly region adjacent to the Carpathian Range, which places it in the area of the Govora group. Grave 63, a grave with calcinated bones in a pit and covered by some sherds, has been found in the cremation cemetery at Cârna/Dunăreni-*Ostrovogania*. In view of the decoration of the ceramic fragments, the grave might be attributed to “phases” I–II Verbicioara. But it is almost impossible to decide if the grave in question belonged to a “Verbicioara” individual or it was the grave of a local resident for whose burial a Verbicioara vessel was used, that had come by exchange to the spit of land in the middle of the Bistreţ lake. The cremation grave at Râmnicu Vâlcea is an equally problematic find. We have no data about the archaeological context of this find. What is more, in northern Oltenia the grave at Râmnicu Vâlcea stands apart occupying an eccentric north-easterly position in respect with the mass of finds which are concentrated in southern Oltenia. Two urns with calcinated bones were found at Godeanu in the cave Cincioara some time ago. The two vessels were considered to be of the “Gârla Mare type”, which is why the graves have been thought to belong to a late phase of the Verbicioara culture. As regards the find at Săpata – of an isolated vessel – we do not have information about its archaeological context, so it is not clear why it should be a grave at all. Although it may seem too early to make a statistical observation of the Verbicioara burials on account of so few ascertained finds and the fact that exact contexts are not known either, we can remark that most of them come from salvage excavations (5 cases = 33.33%) and from fortuitous finds (5 cases = 33.33%), followed by 3 cases (= 20%) of graves uncovered by systematic excavations and by one case for each of the categories of finds from trial digs and surface surveys.

As regards the context, except for the situations at Dunăreni-*Ostrovogania*, and Desa, and probably Gruia, no cases of Verbicioara graves in cemeteries are known. The rumor goes that at Ghidici there was a Verbicioara grave in the area, but there is no precise information about this. In fact, as far as the Verbicioara graves are concerned, we can identify them only at Desa, where we might rather have a group of graves. Then we should not forget that the grave at *Ostrovogania* only had Verbicioara pottery, and that at Gruia the archaeological situation is utterly confusing. Otherwise we can signal the groups of two graves at Godeanu, that of four graves at Padea and

that of two cremation graves and one inhumation grave at Verbicioara.

In the absence of coherent research reflected by systematic excavations, the documentation about the mortuary practices of the Verbicioara group may be considered patchy in the extreme. But even so the cremation practice seemed to have been generalized from the very beginning and spread uniformly over the more or less entire area. The Verbicioara settlement is not the only one which had been inhabited relatively intensely and for a quite a long time, which raises the question of the funerary zones. I do not exclude the possibility of documenting a cemetery, at least a smaller one in the case of Gruia. In fact the practice of placing the graves in isolated places or in little groups is not singular for the first part of the Bronze Age north of the Danube, all the more so as in the areas immediately neighboring to the Verbicioara phenomenon, or anterior to it, similar situations have been recorded. Although the cremation practice is solidly documented for the limited number of ascertained Verbicioara burials, we lack details about the ritual. The practice of depositing calcinated bones in vessels, which were sometimes also covered by vessels, has been attested in the majority of cases, except for that of grave 63 at Cârna-*Ostrovogania*, where the calcinated bones were covered with s. The recent finds at Desa-*Castravița* have offered the first certain data about the whole set of graves. In grave 1, the oval pit was filled with ashes, which has allowed us to include the grave in the *Brandschüttungsgrab* category, namely the category of graves "with scattered ashes", whose pit also held other remains gathered from the site of the cremation beside the urn with calcinated bones which will have been deposited concomitantly, as was the case of the fragment of a secondary burnt grinder, which was found in the grave 2 urn. In the case of grave 1 it was also thought that the calcinated bones had "initially been deposited in a small sack" before being introduced into the vessel. In the case of the second grave one extremely pertinent observation is that the cremated bones deposited at the bottom of the urn had been covered by skull cap fragments, which represented a practice that has been documented in the area in question so far only in the Gârla Mare area. But the observations at Desa bear no comparison and remain singular until further equally precise documentation becomes available.

One particularly thorny question is raised by the inhumation grave at Verbicioara. We have limited data about the on-site conditions of this find. First, no date is specified for this find. It is known that it was discovered outside the area of Settlement A, at a point where the land had been disturbed by tilling so that Verbicioara human bones and sherds became visible at the surface, some of them having analogies in phase V. They were supposed to belong to at least one group of graves, but on the plan drawing of 1959 the location of this find was not specified. This makes me believe that they were found fortuitously somewhere around the settlement and reduces their significance... The grave contained one

skeleton which had been laid in a crouched position on the left with the head pointing south. The declared inventory included a metal "Cypriot" pin with a curved stem and the head broken and a lock ring also made of metal. Judging by the "Cypriot" pin and the lock ring, the grave can be dated to a time corresponding to the Periam-Pecica graves, which are known to have such items in their inventories and consequently confirm the suggested dating. There are no inhumation antecedents from Glina, which precedes the Verbicioara group, and the inventory is too late for this. Inhumation graves have been mentioned in Tei context, but the penetration west of the river Olt of this group, with inhumation included, is still to be proved in future. Either way, the inhumation grave at Verbicioara is a singular find, and we should wait and see if future research will reveal similar finds in the Verbicioara area, which might confirm with certainty the practice of inhumation or not.

The two cremation graves found in the eponymous settlement were inside the settlement, which is quite significant as the practice of burials inside the inhabited area could provide a reason for the absence of autonomous cemeteries. But we have no on-site observations for these two graves either, excepting the specification of the grave depth and of their being found in trench III (the first one) and in trench IV (the second one). Both have been found in the layers of the culture and did not permit the identification of the pits. The first grave consisted of an urn and a lid, and the second of an urn only. Both urns only contained calcinated bones. The situation at Gruia seems more felicitous at first sight because here there were 3 Verbicioara cremation graves, found in a cemetery with Gârla Mare and Early Hallstatt graves. The first Verbicioara grave has been disturbed by another Gârla Mare grave, which has allowed us to retrieve only the lower part of the vessel used as an urn. Inside it were found only calcinated bones and ashes. The second Verbicioara grave was ill-fated enough to be destroyed twice in the course of time, once by a Gârla Mare grave, then by a Hallstatt one. The third Verbicioara grave met with similar ill-luck, being destroyed by grave 16, Gârla Mare. Nothing is specified about any calcinated bones and we do not have grave plans or profiles. The remaining part of the preserved urn is insufficient for deciding which of the Verbicioara "phases", actually not sufficiently well defined themselves, it may have belonged to. The overall situation at Gruia repeats that of Dunăreni-*Ostrovogania* and seems to indicate either the slight anteriority of the Verbicioara burials in the Danube valley or traces of material borrowings. Unfortunately we do not have any satisfactory data about the four graves at Padea, apart from mere mentions. The situation is sufficiently relevant, as the number of graves may indicate a Verbicioara funerary grouping. As regards the graves at Mărăcinele, Tismana, Crivina and Sălcuța, we cannot deal with them at length because they are fortuitous finds with no accompanying observations. The only thing they attest is the presence of the cremation practice at a time which corresponds to what has been

traditionally designated as “phases II–III” of the Verbicioara group. Neither is the find at Korbovo – a vessel covered with a lid – of too much use, all the more so as it is considered to belong to the cenotaph category of finds.

It stands to reason that the state of the research about the Verbicioara “culture”, with its patchy, often incoherent character, affects all attempts at examining the mortuary habits of this ceramic group. The scarcity of concrete data, their doubtful character, the absence of well-sustained observations about the stratigraphy and of pertinent material analyses make me consider this phenomenon a problem rather than a well-defined archaeological culture.

In the current documentation stage we can state that the cinerary custom had already become entrenched, and it included urn deposits of calcinated remains as well as pits subsequently covered with sherds. This practice, already well-known in west and north-west Oltenia in the traditional Early Bronze Age, in the Makó and Nirség groups, in combination with the presence of combed/brushed pottery, indicates a western component of this culture, as already shown. But the decorative repertoire allows us to discern affinities with the Vatina group, which, being quite familiar with cremation, leaves room for the presupposition that the Verbicioara group may be a “synthesis” of these two elements – late Zók and Vatina. The few ascertained mortuary finds, which only appeared in groups in a small number of cases, seem to indicate that the funerary precinct followed other criteria in its organization, at least in the Verbicioara cremation graves, and it also included the settlement, as has been known more clearly from the Wietenberg milieu. If we could make sure that the find at Godeanu should be attributed to the Verbicioara group, this would indicate that caves were also used for the burials of this group, which has almost never been the case in the area to the north of the Danube. The only grave attributable to the Govora group, namely the case at Râmnicu Vâlcea, does not benefit from a satisfactory “archaeological characterization sheet” either, and it remains a singular case which makes us stop short here.

There is one very recent case which, above all, introduces a completely new situation in the oltenian area, from the point of view of funerary practices: the cinerary graves found on barrows at Vârtopu, at the point known as “*Vârtoapele*”, in the Gorj County piedmont. This find is important but we have only extremely summary descriptions to go by, which are accompanied by faulty, and therefore almost entirely inconclusive illustrations, and by considerations which are not only nonsensical but also ridiculous. It consists of 13 barrow graves which held groups of 2 to 4 vessels deposited on the bare ground in association with piles of calcinated bones and covered with earth to create barrows with diameters of 6 to 10 m and circa 0.40–0.70 m height, as preserved today. In three cases, the “offered” vessels and the calcinated bones had been deposited on a kind of pedestal, irregular in shape and made of riverbed stones.

Most of the vessels adjacent to the calcinated bones bear traces of secondary burning and prove that they had been placed on the pyre at the same time as the corpse. Judging by the ceramic material, this find has been related to the Early Bronze Age. It appears that the discovery at Vârtopu points to cremation pre-dating the beginnings of the Verbicioara ceramic group. Whether or not the find at Vârtopu in the sub-Carpathian hills of northern Oltenia was related with the Verbicioara ceramic group to the south of the province is something still to be proved. For the time being, the barrow cemetery at Vârtopu is a very singular presence, hard to relate even to the nearest zones. While waiting for new finds and desirable clarifications, I cannot exclude this find’s relation with the bi-ritual graves that also have stone cists, which were found on the barrows at *Cașolț-Trei morminți*, and with the cremation urn-grave deposited in a stone-slab cist at Runcuri, which lies in the same geographical area and has been attributed to the Glina group. But the uncertainty persists, since the main characteristic of these finds, albeit no more than two, is the imprecision of the way they have been researched...

As a major phenomenon of the Bronze Age in Central Europe, the Otomani culture has been known through several finds researched for a long time, but not given unitary treatment until the third decade of the 20th century. In his synthesis dedicated to the prehistory of the Danube Basin, V. G. Childe grouped the Bronze Age finds known at the time as “*East Hungarian group II*”, occupying the area between the river Mureș and the upper Tisza, which he tried to date according to the stratigraphy of the *Tószeg-Laposhalom* settlement. After only three years, following the excavations of M. Roska at Otomani-*Cetățuia* and those in the Hungarian Pusztá, I. Nestor introduced the term Otomani culture and defined the main characteristics of this archaeological phenomenon from the point of view of the content and relations with the neighboring media of Aunjetitz and Periam-Pecica. After emphasizing the “affinities” of the Otomani culture with Aunjetitz, Nestor concluded that this group began in the late Aunjetitz phase and endured during the Reinecke Bz B and D stages and he showed that, given the state of the research at the time, it was not possible to specify its end. At the same time, the Otomani finds in Slovakia were presented by J. Eisner. Numerous excavations followed in settlements or cemeteries of the Otomani culture, which term was adopted as such by Slovak archaeology, while Hungarian specialists used the names Gyulavarsánd and especially Füzesabony. Quite naturally, site research was continued by contributions which modified the perspective on the Otomani group. We must mention von Tompa’s work, which put into circulation the cemeteries at Hernádkak and Megyaszó, in addition to other Otomani settlements, and D. Popescu’s synthesis, which resumed discussion of some older Otomani finds and discussed some newer ones, following in the line of research opened by I. Nestor. Of the long series of contributions about the Otomani culture we should note that made by Amalia

Mozsolics, who created the frame for the way Hungarian archaeology understands this phenomenon when it considers that the Füzesabony culture is followed and put an end to by the tumular burials of the Middle Danube basin, and the work contributed by J. Banner and his coworkers, which was once again dedicated to the important settlement at Tószeg. In one synthetic presentation of 1960, I. Nestor considered that the Otomani culture appeared “*against the Baden background*” and continued to develop for a long time in insufficiently specified ways. As regards funerary customs, Nestor asserted that whereas in the older stages inhumation predominated, cremation appeared later but was practiced “*more intensively*”. Working in a wider frame, B. Hänsel placed the Füzesabony-Otomani group within his periods MD I–II and considered that the Piliny, Hajdubagos and Egyek groups appeared in the former Füzesabony-Otomani area. One greatly significant contribution is I. Bóna’s, which reserves ample space to the Gyulavarsánd and Füzesabony groups and discusses not only their habitat, economy and wealth of material–pottery, dress items, weapons, implements etc. – but also their burials. Using the observations of the Békés settlement, Bóna isolated an *Ottomány-Gruppe*, which he saw as being of the Hatvan type, and emphasized the Baden (Pecel), Hatvan and Nyírseg contributions to constituting the Gyulavarsánd and Füzesabony groups. One very important observation made here is that cremation is due to the influence of the late Zók Nyírseg group. Hungarian archaeology has emphasized the deposit “horizons”, which it thought could be placed in parallel with the evolution of the Gyulavarsánd/Füzesabony groups, whose end was connected to the appearance of the Koszider deposits. The appearance of Koszider metal objects, associated with the growing spread of cremation, is seen to prove jointly some foreign influences, which are observable in cemeteries, for example Streda nad Bodrogom, Pir and Tiszafüred-*Majoroshalom*, which characterize the period at the end of the Füzesabony group. In his synthesis about the Bronze Age in north-western Transylvania, T. Bader added a new phase to the Otomani culture, the 4th phase and dwelt upon the mortuary sites known in the region. In Bader’s opinion the cremation rite is specific to Phase I, which included the Otomani funerary finds and the cemetery at Ciumești, and the practice of cremating the dead had been taken over from the earlier Baden and Coțofeni background or from the neighboring groups – Nyírseg, Nagyrév and Hatvan. One major correction is the exclusion of Otomani Phase I from the context of the group and its attribution to the Early Bronze Age Nyírseg culture. Recently, a number of new cultural groups, which are considered to succeed to the Otomani culture in the Late Bronze Age, such as Igrîța and Cehăluț, have been “identified and defined”, especially by the selection of pottery from several settlements studied in the west of Romania. These issues have been discussed from opposed perspectives by N. Boroffka and C. Kacsó. In the Slovak sector of the Otomani area, the beginnings of

this culture can be linked with the presence of the Hatvan group, although research has not yet clarified the relations of these two manifestations. The entire Otomani culture is divided into Košťany-Otomani, classical group, with two sub-phases, and the post-classical group. In the Late Bronze Age, the Piliny group, which belongs to the larger Urnfield Culture complex, appeared in the former Otomani area.

There are several ¹⁴C determinations available for the absolute chronology of the Otomani/Füzesabony culture, many of which are debatable from the point of view of the stratigraphical context of the samples. But there are also trustworthy radiocarbon data, which have enabled us to place the beginning of the culture before 2000 BC. For example, the samples from the Vésztő-*Mágor* settlement dated to the interval 2290–1920 BC, those from Ganovce, dated to the interval 2150–1550 BC, and from Füzesabony-*Óregdomb*, dated in the interval 2030–1740 BC. According to the radiocarbon determination of one sample from the Berettyóújfalú-*Herpály* settlement, the end of the culture has been dated 1670–1490 BC, while, according to another sample from the Esztar settlement – Bln-1641 – 3145±60 BP, the end is dated 1540–1260 BC, which by and large corresponds to the chronological frame proposed by B. Hänsel. However, things are far from crystal clear owing to the attempt of the Hungarian archaeologists to define a number of Late Bronze groups in the middle Tisza region, for example Berkesz-Demecser, Hajdubagos or Egyek, in support of the idea that the Füzesabony culture was brought to an end by the penetration of the tumular (Hügelgräber) communities from the north-west. The area of the culture, as it is known today, spreads from east Slovakia to north-east Hungary and across to the western area at the foot of the Western Carpathians, but Otomani finds have been claimed to exist east of the Porțile Mezeșului region and south, in the valley of the river Mureș, beyond Deva. The southern neighbour of the Otomani area is the Periam-Pecica region, which appears to have been conclusively proved by some of the Battonya burials. Another Otomani settlement has been found very recently north of the Dukla corridor. From the geomorphological point of view, a great part of the Otomani/Füzesabony area occupies the east Slovak hill country while the rest of the Otomani finds are spread on the plain between the river Tisza and the western slopes of the Western Carpathians, which has influenced the habitat too, creating differences between the tell settlements in the Hungarian Pusztas and the settlements that occupy the hill country, stationed on hill tops.

In such a considerable area there are plenty of funerary finds, some of them cemeteries with numerous burials, for example at Čana, Košice, Nyžna Myšl’a, Streda nad Bodrogom and Valaliky, in Slovakia, at Füzesabony, Gelej, Hajdúbágos, Hernadkak, Megyaszó, Mezőcsát Rákóczi falva and Tiszafüred in Hungary. Funerary finds in north-western Romania do not cover such a wide range but appear in small cemeteries, for example at Pir and Sântion, or in small groups of graves

found, some of them, in unpropitious conditions. This has prompted me to also include among the Otomani finds some which are outside the area in focus in this study, for example the cemeteries at Gelej, Golop, Hernádkak, Megyaszó, Tiszafüred and Tiszakeszi, which are funerary sites whose examination enables us to outline the Otomani culture funerary standard. We have retained 33 such finds in the area in question here (See the list in Chapter 9.6). The Otomani funerary finds naturally occupy the north-western corner of the space considered here. The find at Stolna is completely eccentric, lying on the upper flow of the river Someş where no Otomani stations proper are known, but all the others are "at home". The excitement caused from the very first by the Otomani-Füzesabony vestiges is reflected to a certain extent in the funerary research. Over half of these have been methodically investigated, by systematic excavations, salvage excavations or trial digs and there are only 21% finds that come from less thoroughly monitored archaeological investigations. This encourages us to assert that the documentary basis for the study of the funerary practices of this group is pretty satisfactory. But we should not overlook the fact that the statistical examinations take into account a group of finds that come from north-western Transylvania to which are added, for methodological reasons, further funerary contexts that belong to other regions of the Otomani-Füzesabony area. Consequently the presented graph does not express a reality so much as a tendency that cannot be categorically extended to the entire cultural area, even if there are other funerary sites discovered by chance or identified only by surface surveys in Slovakia or the rest of Hungary. This has also been the case from the perspective of the archaeological context, as more than three quarters of the stock of funerary discoveries is represented by cemeteries or groups of graves, while the last case naturally includes cemeteries researched only in a limited proportion. We must also keep in mind that the total examined here is somehow artificially created, precisely because in north-western Transylvania there are no sites which, by the number of burials and the quality of the research, could serve for specifying the elements of the funerary practice. But even after expressing these reservations, if we take into account the fact that some of the cemeteries researched have over 1000 graves, as for example the Nyžna Myšľa cemetery with circa 1500 graves, or the Tiszafüred cemetery with about 3000 burials, we can still mention as a first characteristic element for the Otomani-Füzesabony funerary standard the existence of vast funerary spaces with several burials and corresponding to prosperous communities, if we judge by the inventories, the habitation structures, the metallurgy and the involvement in distant exchange.

At Tiszafüred and Gelej, at least, it has been noticed that the funerary precinct is extremely vast and comprises numerous burials, which is similar to the situation emerging at Nyžna Myšľa. The small number of graves at Streda nad Bodrogom, Pir and at Füzesabony or Pusztaszikszó, to which can be added some isolated

finds, for example such as Emőd, Mezőkeresztes and Vizsoly, all of them in County Borsod, are due to limited research, none of the cases mentioned indicating reality. This points to the existence of large cemeteries as a first element of the Otomani-Füzesabony funerary practice and indicates a certain continuity of the funerary traditions, while habitation is characterized by matching settlements. The fact that we speak of two or even more separate cemeteries at both Tiszafüred and Gelej is due to the discontinuity of the research both in time and in space and in the latter case it is also due to the uneven relief of the terrain. Unfortunately, except for the Nyžna Myšľa cemetery, which is still little known, there is no research attesting the structure and character of the settlements in relation with the characteristics of the adjacent funerary spaces. But it is quite clear, through the few available indications, that a link existed between the day to day habitation and the funerary zone, which is, of course, natural if we think of the importance of the funerary ceremony for all those still living. At Otomani, Sălacea, Tiream, at least, and, again at Nyžna Myšľa, the practice of burying people within the settlements is documented, but the number of such finds is still low and they appear as isolated cases in the Otomani-Füzesabony area. Unfortunately the data available for such cases are again summary or even contradictory, so that it is quite hard to compare the funerary objects situated in habitation precincts with those found in the regular funerary precincts, which, as is known about Nyžna Myšľa, existed at exactly the same time. Judging by the two graves at Sălacea, we can suppose that in these cases the in-settlement burials were the privilege granted to some individuals whose activity was somehow connected to the rites, but at present this hypothesis only rests on the evidence of the child's grave located in the vicinity of the "temple" at Sălacea, and perhaps on the evidence of grave 2b at Tiream with a ceramic funerary assortment consisting of 10 vessels deposited by the side of a skeleton oriented NNW-SSE. At the same time we cannot leave aside the finds of human bones in settlements, even if such situations, for example those at Nyžna Myšľa, still do not have their equivalent in other settlements spread over the entire area of this group. I tend to think that the existence of human osteological remains in the settlements can be linked to the practice of manipulating the deceased postmortem rather than the alleged cannibalistic associations or other similarly frightful deeds as those invoked in explaining the collective grave at Sălacea. The same practice of postmortem manipulation of corpses, perhaps after the decomposition of the flesh, seems to be indicated, albeit indirectly, also by the existence of some undisturbed graves, on the one hand, in which the skeletons were not in anatomical connection. This which leaves room for supposing that they represent re-inhumations, and, on the other hand, by skull burials, for example those at Gelej and Tiszafüred, to which could be added further cases found in the Otomani cemeteries at Čaňa and Valalíky or, discovered later, at Mezőcsát. One entirely unprecedented situation is the

one in the Tiream settlement, where only one skull has been found in grave 1, with a circular pit, while in grave 2b, the skeleton has been found with its skull missing. We unfortunately do not have DNA examinations of these finds to see whether or not the skull in grave 1 belongs to the skeleton in grave 2b, but this would have supported so well the hypothesis of the postmortem manipulation of the bones belonging to some individuals with a special status within the community. If, as I think it is to be expected, the disparate bones found in settlements and the re-inhumations or skull graves in the cemeteries proper can be used to prove the existence of this kind of postmortem manipulation of the deceased, this will further prove, by its mere existence, a closer, even non-dichotomic, relationship between the funerary precinct and the area of the day-to-day life. I do not think I am mistaken if I attack, in this light, the issue of the cenotaphs, or symbolic graves, known to exist at Gelej, Streda nad Bodrogom and, rarer, at Hernádkak, since they are also known in other cemeteries of the Otomani group in Slovakia, though in a reduced proportion. The frequency of these situations, sometimes even within the same cemeteries, for example at Gelej-*Kanálisdűlő* or at Streda nad Bodrogom is quite high. Their structure, even the inventories of some of them, brings them close to the funerary units proper; hence their interpretation as graves belonging to members of communities deceased in conditions that did not allow retrieving their bodies. The high incidence, however, of these symbolic graves found at Gelej would come to mean that, at Hernádkak, for example, there were a great number of community members who lost their lives in strange places when others, the people closest to them stayed put at home most of the time! I tend to think that in some of these rather too hastily interpreted objects we deal with deficient research, as I think is the case of the so-called “muddled” graves at Tiszafüred. Looking at things in this light we should also consider the possibility that some of these “cenotaphs” were actually structures connected to the entire funerary ceremonial, as collateral, associated or ulterior episodes of the funerals proper, or else the strong likelihood that they were graves from which bones had been removed for a while, as part of these postmortem manipulations attested by the human bones found in settlements or by intra-mural inhumations or skull burials.

Back to the genuine funerary zones, namely the cemeteries: one of the funerary standard issues or problems left in suspension is that of their internal organization. If it is true that it has been possible to prove an organization into plots or grave groups at Tiszafüred-*Majaroshalom*, on a remarkably large surface with 365 graves, and if the same has been true at Streda nad Bodrogom, both cases being confirmed by the statistical and spatial analysis, the situation is different at Gelej-*Kanálisdűlő*, where it has been asserted that the cemetery is organized into rows, and this has been confirmed, partially at least, by statistical and spatial research procedures. However, it is impossible for the statistical

and spatial procedures to be fruitful when finds are recorded with errors – as is the case in Gelej, or when too few graves are available – as in the case at Mezőcsát, especially as in none of these cases the cemeteries have been exhaustively researched, and at Gelej there are not two separate burial zones but two separate research surfaces! In the Čaňa cemetery the statistical and spatial analysis has been obviously fruitful in what the discovery of a *clustered* organization is concerned, as it results from the Voronoi-Dirichlet-Theissen and Delaunay triangulation. By contrast, in the Otomani cemetery at Košice/Kaschau, the same procedures indicate a “regular” kind of layout. I want to voice reservations regarding the interpretations which assert that this or that cemetery is organized into rows; as such interpretations are impressionistic and are not the outcome of rigorous examination. But even when funerary precincts are organized into rows, what is of utmost importance is that the cemeteries are organized into sub-units of the funerary precinct which correspond to some social sub-units, whichever these may have been. If we take into account the sometimes impressive number of burials, for example in the cemetery of Tiszafüred, some kind of organization of the funerary spaces was to be expected, just as it was to be expected that the settlements corresponding to such graves would have matching habitation structures. Unfortunately, as already seen, we have no available information in this respect, maybe just some indications. An example is the settlement at Pir with its more complex structure, which has, regrettably, been left unresearched. In view of the material we have available at present, we are obliged to accept the existence of two modes of internal organization, one with plots and an approximately oval layout, which was adapted to the terrain or surface and the other with linear rows. The data we have are as yet uncertain, if not contradictory, as already seen, which leaves the issue in suspension and still to be verified both chorological, in order to see whether these principles of the funerary precinct organization had coherence or not in the area of the group, and in order to discover its significance. Either way, we can keep in mind that people struggled to organize the funerary precinct as a presumably virtual projection of the structures of everyday social life.

Another first order issue connected to the mortuary practices of the Otomani-Füzesabony culture is that regarding the funerary rite. Generally speaking, we can identify three stages, namely one at the beginning, in which inhumation predominated and cremation appeared only very incidentally, with the custom of cremating the dead as adjacent. In this “first stage” the cinerary pit-graves have less complex structures. The predominance of inhumation considerably curtails the thesis of the Otomani culture appearing in the wake of the late Zók phenomenon, Hatvan especially, which had an exclusively cinerary habit, but at the same time constitutes the “source” for the appearance of this rite in Otomani. As already seen, there are also cremation graves with pits that have complex structures, claimed to derive from the encrusted pottery milieu. In a later stage, the incidence of

cremation increases in proportion to the increase of the cinerary urn-graves. The ceramic repertoire used - for example urns or adjacent vessels - does not have major differences and it is easy to argue in favor of the continuity of the pottery techniques. This must also be taken into consideration at the same time as observing that the inhumation practices remain unaltered, as has been plentifully proved by the evidence we have. It is true that dress items and weapons are different, but not enough to justify an ethnical change, if we are justified, that is, to talk about ethnic groups in relation to archaeological cultures at all and refer to massive arrivals of alien populations. The structures of some funerary plots, which may be distinct to a certain extent, as already seen at Tiszafüred and Streda nad Bodrogom for example, demonstrate the common participation of the inhumated and cremated deceased to the same territorial sub-units and testify to the peaceful incorporation of foreigners into the community. When judging by the Otomani-Füzesabony funerary structures visible today, I think, we rather have to do with numerically limited infiltrations of foreigners, which happen at the same time as gradual changes of the fashion, the manner of dressing and at the same time as the potential changes of everyday life styles, but these are changes that may have been caused by reciprocal influences or changes resulting from direct contacts. Even if we admit the penetration of populations from outside, they cannot possibly have amounted to a critical mass capable to determine a radical change in the structure, which is proved by the fact that there are other elements of the standard funerary practice still rigorously observed even later, as can be seen perfectly well in the Mezőcsát cemetery.

The archaeological documentation about the Otomani-Füzesabony mortuary precincts, albeit often patchy, leaves no room for doubts regarding the exterior structures. All the funerary finds consist of flat graves and there is no need for further comments in this regard.

Things are obviously not as clear in what the interior structures are concerned. It has usually been noticed that graves have approximately rectangular shapes although on paper they often happened to appear oval in drawings/plans. The data available do not permit discussing the dimensions of each cemetery and do not indicate any changes in the course of time. It is hard to state that each grave has dimensions fitting the size of the skeleton about to be deposited in it. Some exceptions to point are the cases of somewhat larger pits associated with more consistent inventories, which indicates that there was a connection between the volume of the pits (and implicitly the amount of work required for digging them) and the status of the deceased. But a clear connection between these appears when we link inventories that correspond to the sex and age groups to the depth of the pits, wherever this is possible. It has been noticed that the depth of the graves is in a certain relationship with the sex and age groups of the deceased, with the inventories and, not too rarely, with the types of funerary objects, symbolic graves, cremation graves etc. The amount of

work expresses one part of the social energy spent during the funeral, and differences are obviously a matter of status. Consequently, the expression of the status through the funerary structure becomes another element of the Otomani-Füzesabony funerary standard.

Judging by the dress items, it has been considered for a long time now that the position of the skeletons in the Otomani-Füzesabony burials can immediately lead to the determination of the sex group, since men have usually been found crouched on the right side while women were found crouched on the left. Also, men's skulls always pointed west and women's east. In fact things are not as simple as that, because we must first stress that we do not have anthropological determinations for most of the burials of the Otomani-Füzesabony culture, which are the only means of confirming or rejecting the conclusions mentioned. It has been noticed, in the cases studied in order to deduce the general rule for the orientation and layout of the deceased, that there also exist smaller groups with differing regulations. They cannot stand for errors in the observation on site since they appear constantly, in several cases, and are consequently a characteristic trait. Taking an all-embracing view, in a total of 184 graves in which it has been possible to specify the position and orientation, it has been noted that there are four main orientations for the two basic positions. Every time we have noticed very clear-cut oppositions, which can be presented synthetically through three main layout variants: **A**, which represents the majority of cases - graves with skeletons laid on their right and oriented W-E, in opposition with those laid on their left and oriented E-W; variant **B**, with medium incidence - in which skeletons are laid on their right and oriented S-N, in oppositions with those laid on their left and oriented N-S; variant **C**, with reduced incidence and the skeletons laid on their right and oriented E-W, in opposition to those crouched on the left and oriented W-E, the eyes being directed in the same direction in all three cases. Of the 184 stock of graves there are anthropological determinations for 78, 38 being masculine graves and 40 feminine. The diagrams used for charting the orientation in relation to the position in each of these groups have shown a situation identical with the general one, and with the same positional variants. The three variants, which have been encountered in repeatable cases in various locations in the Otomani-Füzesabony area, demonstrate the system of customs which governed the layout of the deceased in graves in accordance with the principle of bi-polar and complementary layout, depending on the sex groups to which the deceased belonged. It is very important that all three variants appear in almost every cemetery which has permitted us to make these distinctions and that variant **C** always has the lowest incidence. The choice of one of all the possible mortuary expression codes cannot have been a matter of chance but it reflected the fact that the deceased belonged to a particular sub-unit of the respective communities, which differed in everyday life from the others. The system of rules for the layout of the deceased

in the ways observed on site constitutes one of the main elements of the Otomani-Füzesabony funerary practices constituting ways of expressing affiliations to the social unit. We should not forget that variant C is opposed to variant A, in so far as in the former men, just as women, have a postmortem position which is the reverse of their counterpart in the second group. The case of grave 88 of Mezöcsát, with a woman's skeleton which is oriented "in the male manner" and has a dagger in its inventory, may constitute an example in this respect, and to it can be added grave 242 at Gelej-Kanálisdűlő, with one skeleton crouched on its left side but oriented W-E and having an inventory consisting of 9 vessels, but with no anthropological diagnosis, unfortunately, which reduces its significance considerably. The limited number of burials of this kind, whose main feature is their reversal of the positioning rules, pleads for the fact that they point to a small category of persons with probably different roles in everyday life, determining a different code of mortuary rules. It is impossible to discuss more about the significance of these burials archaeologically, especially as the number of such objects is limited.

Ceramic inventories are present in most Otomani-Füzesabony burials. Often we have ceramic assortments consisting of a considerable number of vessels and of various shapes occurring in association, which suggests more than the intention of supplying food for the deceased on their way to the other world, but conferred them the privilege of commensalisms, which was reserved for persons with a certain social status. The graphs drawn up for the cemeteries discussed here seem to support this hypothesis, maybe all the more so as, in view of the skeleton's position, the already mentioned grave 242 at Gelej belongs to the special category of burials. Grave 110 at Megyaszó is one of these graves with a complex funerary inventory and which contains a bronze dagger by the side of a skeleton crouched on the right and oriented W-E, possibly a man's skeleton and another case is that of grave 6 at Streda nad Bodrogom, with 8 vessels, which has unfortunately been found disturbed. But the standard for funerary pottery in the Otomani-Füzesabony culture is provided by the presence of cups, which have a high statistical incidence and appear both in association with other forms, the bowl, for example, and also in singular finds, and consequently point to the importance of liquid victuals in the funerary ceremony. The fact that they were placed at the foot of the deceased preferably or in the area of the basin/pelvis, in association with the frequent cases when the vessels were deposited inside each other proves that the vessels had nothing in them and they were only placed there as tokens of liquid or solid edible substances. Food deposits proper seem to be documented by a number of vessels in which animal bones have been found. They are rare in the area as a whole and we do not have access to details that would enable us to conclude that we really had such deposits. This should be seen in conjunction with the finds such as the grave in the Otomani settlement with a dog's skull by its side, which might have been deposited

there for reasons that had to do with the religious practices rather than with virtual food necessities. I think that, in this connection, the presence of some equine molars in grave 187 at Tiszafüred-Majaroshalom and in grave 107 at Čaňa and in grave 30 at Valaliky should also be mentioned.

Dress items made of metal, especially bronze or copper are present in the area as a whole in circa 30% of the graves, with reference to a total of over 1300 relevant burials. The jewels' presence has proved more than useful for the efforts made by most of the specialists to order the cemeteries chronologically, define the phases of the Otomani culture and to specify the relations with the neighboring groups. The starting assumption, which has been proved in some cases, stated that these jewels generally represent women rather than men, who ought to have weapons instead. This has been verified in reality. Of the 142 burials among those for which we have data about the position of the skeletons and their orientation, 54 graves with dress items made of bronze or copper had skeletons crouched on their right and the rest of 88 skeletons have been found lying crouched on their left. As can be seen from the diagram of these graves' orientation, the set of rules regarding the layout of the deceased is verified in this category of burials. This fact is important in itself since it proves quite clearly that the respective set of rules extends to all the Otomani-Füzesabony communities, irrespective of the status distinctions suggested by the practice of wearing certain jewels. At the same time, the situation, as it can be known from the documentation and the way it has been examined, shows that the wearing of metallic dress accessories is not always a sure indicator of the sex group. One similar situation can be observed in the graves with gold objects in them. But even if we cannot be sure that dress items indicate women's graves, the statistical tendency proves that their presence lays special emphasis on expressing feminine attributes in funerary context rather than masculine ones, in which dress items have been much less visible.

In the group in question the relatively few finds of dress items, irrespective of the metal, in funerary context, should be related to the deposits or hoards which contain dress items and prove that such items were known at the respective time and in the respective area. As shown before, sometimes the metal jewels placed in hoards or deposits form assemblages comparable to those in funerary finds, which can explain their low frequency in graves. One less clear thing is the motivation determining the "transfer" of these items to deposits at the expense of funerary inventories.

This problem arises even more acutely in connection with weapons, which are almost completely absent from Otomani-Füzesabony funerary inventories, with some notable exceptions represented by 28 of the circa 1300 graves – Adoni, Berea, Hernádkak, Megyaszó, Pir and Tiszafüred – to which can be added graves in Slovakia at Čaňa, Košice, Nyžna Myšľa or in the cemetery at Mezöcsát, considered to belong to the tumular grave

culture. Two bronze halberds found at Tiszafüred-*Majaroshalom* in the inhumation graves of the Füzesabony "cemetery" – graves 54 and 115 – are very important. Unfortunately these two graves have not been published in detail, except as regards these two weapons. According to T. Kovács, the two halberds – *Stabdolche* or *Halberds*, which are unusual finds in the respective zone, have their nearest parallels in Silesia, in the Aunjetitz group, from where this type of weapon must come; in grave 115, it is associated to a *Nakenkammast*, which is specific to the group. The two halberds are also especially important as imported items, which increases their significance as tokens of prestige. They are not many and "get lost" in the mass of burials, since the graves with weapons are hard to locate within each of their cemeteries as a whole, all the more so as the necessary data – general and individual plan drawings etc. – are missing, just as in the latter two graves, and not only for these. We repeat that masculine "warrior" attributes are only scantily expressed in the Otomani-Füzesabony funerary inventories but they are outstanding in hoards. One possible explanation is that there existed separate domains or scenes in which social competition was expressed, so that women held pride of place in the virtual, symbolic space of burials, while men had the space of the hoards reserved for them. This custom is not singular; it has been encountered outside the Otomani-Füzesabony area, where in fact it is one of the elements of the funerary standard. It may be observed on wide expanses in the Central European or the West-European Bronze Age, which is why we can examine it by comparing the patterns of evolution in weaponry and jewelry found in graves, deposits/hoards, settlements and singular finds. However, here there is no room for making such a discussion, which is too extensive for the limited range of the present study. What we must not forget is, however, that by this element of the funerary standard, the Otomani-Füzesabony communities became integrated in the environment they were in permanent contact with, maybe not always in conflictual ways.

I have left last the necklace elements made of "faience" and amber. If the latter are proofs for distant exchanges and, as such, they do not call for any comments about their social significance as funerary inventory elements, evident if we consider their origin, the beads made of glassy paste or so-called "faience" are worth dwelling on briefly. In the Bronze Age graves in Slovakia "faience" beads are extremely frequent, being found in considerably large numbers in the same grave, for example grave 49 at Valaliky, which had over 2000 such beads and grave 282 at Nyžná Myšľa, with 2666 "faience" beads. Being associated with the Bronze Age metallurgy as secondary products, glassy paste beads incorporated in the dress spread through remote exchange, as can be seen for example in the Mierzanowice cemetery at Szarbia, in the Periam-Pecica and Monteoru contexts. Grave 142 of cemetery 4 at Sărata Monteoru, with its 417 "faience" beads, should count among the graves with the largest number of such dress items. Their

connections with the metallurgical activity is important since, on the one hand, it has a significance in itself, while, on the other hand, it indicates the association with distant exchange of metal artifacts, most of which will have counted as prestige goods. This is how some customs related to funerary practices will have penetrated at the same time with the material goods proper and it can explain to what extent some such traces penetrated in the area of the Otomani-Füzesabony funerary practices which seems rigorous and clearly structured/standardized.

In time, the funerary practices in the area occupied by Otomani-Füzesabony communities do not seem to have suffered changes of substance and of structure and the continuity of the mortuary traditions is firmly attested, even if new elements appeared. But there were changes which occurred in a wider area that extended into the neighboring regions. The best means of examining this phenomenon is by referring to the great cemetery at Tápé, which shall be dealt with further down.

The Žuto Brdo-Gârla Mare culture has already been presented in a large monograph, which enables me to simply add and refine some things in the few cases where I do not fully agree with the conclusions drawn. The first question is the time interval for this culture's evolution. The contact of Verbicioara, the so-called "phase III", and the first Gârla Mare manifestation has been observed already. The "Cypriot" pin in the inhumation grave at Verbicioara belongs to the Reinecke A period, which would date, by extension, the Žuto Brdo-Gârla Mare at a corresponding time. The mysterious clay objects known as bread-loaf idols (*Brotlaibidole*) are some of the items characteristic for this group. These objects, whose significance has not been deciphered yet, have been frequently found in sites from the Maďarovce, Polada and Věteřov groups, but also in Aunjetitz, Unterwölbling and Otomani settlements, which makes them definitely contemporary with the Gârla Mare group. There is a considerable set of ¹⁴C calibrated determinations for the Central European groups which indicate absolute dates immediately after 2000 BC. In fact these *Brotlaibidole* appear in the groups in question at a time corresponding to the Reinecke A period. We have no reason to reject this dating of the Gârla Mare beginnings and the mentioned objects allow it. The calibrated singular radiocarbon date from Balej, level IV belongs to the interval 1530–1390 BC. The settlement is little known and the content of level IV is not clear. The six already published Balej vessels are rather closer to the ceramic style of the Gârla Mare culture, and the radiocarbon date should be accepted as such. The end of the Gârla Mare culture is marked by the appearance of the Bistreț-Ișalnița group, which allows us to observe pottery easily and see that the western elements of Belegiș origin are its structural basis in combination with some Gârla Mare decoration, which in its turn is the element adopted earlier, albeit not as easy to observe. The appearance of this group, which occupies the area upstream of the Iron Gates (Porțile de Fier) or the former Gârla Mare area, corresponds to the second stage of the Belegiș culture. Two Belegiș levels

have been identified at Gomolava: IVb and IVc. The ceramic repertoire of the latter is characteristic for the phase Belegiš II. It is also from Gomolava that we have the only radiocarbon date for the Belegiš group, but its provenance is imprecise: level IV, which does not allow us to connect it to either one or the other of the two stages of the Belegiš settlement. Calibrated dating of the Gomolava site indicates the interval 1530–1300 BC. The dating of Late Bronze Age to the 14th century BC for South-Eastern Europe too, has been recently proposed, which allows us to accept the Bistreț-Ișalnița dating to a corresponding interval. We cannot accept the dating of this group as late as 1100 BC, because the Bistreț-Ișalnița group is followed in the Danube Valley by the early Hallstatt complex, and its second stage includes, for example, finds like those in the Zimnicea and Sborjanovo cemeteries, both of which can be dated to the 11th and 10th centuries BC. Therefore I think that we are entitled to assume that the duration of the Žuto Brdo-Gârla Mare extended from 1900 to 1400 BC. The periodization of the group as presented by M. Șandor-Chicideanu therefore seems justified. I do have some reservations about the Late Orsoja phase, which has been defined by some ceramic material, quite distinct in fact, and coming from an incorrectly published grave, whose inventories are mixed up. This is why the relationship between this phase and the Bistreț-Ișalnița group is not clear, its contemporaneity being out of the question, as indicated clearly enough by the Makreš find from the area immediately adjoining to the south of the Danube.

The area which this group occupies at present is quite clearly restricted to the Danube flood plain, one exception to it being the series of finds of this kind in the eastern Serbian region of Deliblat. The Szeremle group occupies the area of upstream the Danube beyond Belgrade, which includes in its material content elements that come close to the Žuto Brdo-Gârla Mare group, both groups originating in the group with incrustrated pottery of the middle Danube basin. The suggestion that the Gârla Mare culture may have reached north of the Danube flood plain is ungrounded because all the finds that led to this suggestion are mere reflections of reciprocal exchanges with the neighboring Govora group. Penetration, albeit never in considerable proportions, may have occurred along some of the Danube tributaries, the geomorphological conditions characteristic for the low-lying flood plains permitting it, which will have granted mobility to limited communities that depended for a living upon a set of subsistence technologies firmly adapted to this kind of environment.

Funerary finds, which are 59 in number and spread quite uniformly in the entire Žuto Brdo-Gârla Mare area, are the basis of the archaeological documentation for the entire culture or group, whose settlements are very little known and researched most unsatisfactorily. There have been some investigations of the Gârla Mare funerary practices in the course of time, even though their main purpose was to isolate the succession of phases, stages and horizons. The westernmost find is at Surcin, an

actually isolated site in Belegiš I surrounding, which is contemporary with the Žuto Brdo-Gârla Mare culture. The easternmost find is at Corabia, which shows that the group in question does not reach beyond the confluence of the rivers Danube and Olt (see the list of finds in Chapter 9.7).

Of the 58 funerary finds, more than half – 20 (34.50%) from systematic excavations, 9 (15.51%) from salvage excavations and 4 from trial digs (6.90%) – are due to archaeological research and are theoretically ascertained by detailed on-site observations of the funerary structures, inventories and the layout of graves in drawings. But there is a great number of these finds that come from surface surveys, – 11 (18.96%), or from fortuitous finds – 14 (24.13%), which proves, from the start, that the details mentioned cover only a limited number of cases. It is less easy to isolate the ways in which systematic excavations have been put into circulation with all the details mentioned by statistical means. One outstanding study is V. Dumitrescu's, which presents each grave in detail, even though he offers no layout drawings and on site profiles. No other Gârla Mare cemetery was professionally published before the *in extenso* monograph about the Cârna-Ostrovogania cemetery. The cemetery at Orsoja occupies the other, utterly unacceptable extreme as regards its publication, though it could have offered a very solid basis for researching the Gârla Mare funerary standard by the extremely large number of burials which might have offered an extremely solid basis to investigations. As far as other cemeteries, with fewer graves, are concerned, we also have a pretty detailed research report for that at Balta Verde and some more research reports, albeit less satisfactory, for example those about the cemeteries at Korbovo-Glamija and Korbovo-Pesak, Oreșac. Another cemetery with a great number of graves is that at Ostrovu Mare-Bivolării, but the way it has been researched and published has turned it into a patchy document of very little use. The only information we have about the cemeteries at Ghidici and Liubcova are summary descriptions of graves, general references to materials and one or two published inventories. It is obvious that the archaeological documentation for the study of the Gârla Mare funerary practices proves less felicitous and enlightening than we would have wished and, because of the isolated location of the cemeteries at Cârna – *Grindu Tomii*, Cârna – *Ostrovogania* and Plosca – *Cabana de metal*, it provides also a drastically limited area of research if we wish to make an overall examination.

Yet another severe shortcoming is due to the fact that we have anthropological diagnoses for the Gârla Mare burials in only 101 cases (75.93%) of the Cârna – *Grindu Tomii* cases, and in 24% cases of a total of 422 burials that can be archaeologically discussed, and this is utterly insufficient.

As regards the archaeological context of the Gârla Mare funerary finds, cemeteries are by far the most numerous and they are represented by 74 cases (75.86%), being followed by groups of graves with 8 cases (13.79%).

Isolated graves have been observed in only 4 cases (6.90%), and in two cases (3.45%) some fortuitously found ceramic materials have been taken to represent graves - at Novo Selo and Orșova. We can already note that one of the Žuto Brdo-Gârla Mare funerary standard elements was to deposit the dead in large cemeteries, with numerous burials, which indicates that the cases recorded as "groups" of graves or isolated graves ought to be considered as insufficiently researched cemeteries too. One other aspect of this last issue is the number of burials and the extent of the funerary precincts. If we judge by the situation reported at Orsoja - 267 graves, or 343 -, then by the number of funerary situations at Cârna-Grindu Tomii - 133 -, at Cârna-Ostrovogania - 66 - and, more recently, by the situation at Plosca-Cabana de metal - over 90 -, or if we take into account the data we have from the cemetery at Ostrovu Mare-Bivolării and the fact that in almost all cases we have to do with cemeteries that have already been destroyed by natural factors, the Žuto Brdo-Gârla Mare group must have been characterized by large funerary precincts, which included numerous burials of 200 burials or more.

One situation that stands out is that of the cemeteries surrounding the Bistreț lake. The surveys added to the systematic excavations made between 1983 and 2004 in the immediately adjoining areas on the banks of what is left today of the Bistreț lake led to the identification of five Gârla Mare cemeteries which occupy the northern and southern banks of the current basins 1 to 4 and an islet visible today in the middle of the lake, which lie no more than 3 or 4 km from each other. We can add to them one cremation grave on the northern continuation of the spit of land called *Grindul Rostii*, on the southern bank of the former Nasta lake, circa 3 km east of *Grindu Tomii*. At the same time, it has been possible to identify no more than one settlement, also studied by systematic excavation. It occupies the southern bank and is circa 600 m south of the *Ostrovogania* cemetery. Further habitation traces have been found five hundred meters south of the cemetery, on the south bank of *Ostrovogania*, but as the settlement has been completely destroyed, no verifications was possible. Other graves have been discovered also on the south bank of Lake Bistreț, at the point known as *Ferma 3*, circa 1 km east of the point known as *Cabana de metal*, but the unpropitious on site conditions have made research by archaeological excavations impossible. During the surface surveys of 1983-1995 the area south of the Bistreț, basin 1, have led to the discovery of a cemetery which has been almost entirely destroyed by erosion but occupies the spit of land known as *Grindu lui Dănilă*, circa 1 km SSE from the point known as *Cabana de metal*.

The comparison of the inventories belonging to the three cemeteries researched in the area of the Bistreț lake prove that they were contemporary, at a time when the identity of the area was determined by the funerary contexts in the precinct. We can ask which was or were the settlement(s) that such distinct funerary zones corresponded to. It is extremely hard to give an answer because the

settlement found in the point known as *Prundu Măgarilor-La rampa boțogului* has been largely destroyed by the water and no further settlements have been identified. There is no comparable situation, with a representative stock of burials that could be subjected to close inspection, but I think it is still possible to consider the existence of large funerary precincts, which had been fragmented into distinct active zones used at the same time, as another element of the funerary standard for this culture, if we judge by the situation of various finds, such as Korbovo, Moldova Veche, Novo Selo, Oreșac, Ostrovu Mare and Vatin. In neighboring, albeit distinct, zones with Žuto Brdo-Gârla Mare burials, for example at Ostrovu Corbului, where a Gârla Mare cemetery has been identified in the point known as *Botul Piscului* and on the western bank of the River Danube, in the area of the village commons, further graves have been unearthed, not far away from the first find, and having a settlement in the vicinity, so that similar situations existed. The exact relation between these funerary precincts and their corresponding settlements cannot be clarified because of the patchy archaeological documentation. But if we refer to the position of the settlement occupying the point known as *Prundu Măgarilor*, right in the middle of the funerary precinct and delimited by the five clearly identified cemeteries, we can consider the possibility for the settlements to have been spread along the same lines. Settlements have been observed in the vicinity of Gârla Mare cemeteries in other places also, one special situation being that of Korbovo-Obala where a cinerary urn-grave was found during the 1985 excavations. The find is completely uncertain since two cremation urn-graves have been found during some salvage excavations. One of these, which consist of a globular vessel and a bowl used as lid, described as having no "*restes de défunt incinéré*" and considered a "cenotaph" has been attributed to the Verbicioara culture. The second, which did have calcinated remains inside, can be attributed to this group owing to the vessels used as urns and therefore it is to be excluded from the Gârla Mare funerary finds.

The conditions in which most of the Žuto Brdo-Gârla Mare finds have been found force us to have reservations. One cemetery has been found at Altimir, but we have no specifications about the site limits. The Corabia museum holds not only Gârla Mare exhibits, found on the spit of land at *Răcaru Mare*, which lies approximately between Orlea and Corabia in the former riverbed at the bottom of the former lake Potelu, but it also has similar materials from other spits of land, which come from fortuitous finds made in the course of time and brought to the museum, about whose exact discovery conditions we know nothing today. The isolated grave observed in the vicinity of the locality Desa is a sure indication of another cemetery, but other Gârla Mare materials have also been found on the bank of the Danube at Arcer, as well as on the bank which occupies a position across the river from the Bulgarian locality Arčar. The find at Desa may well come from Arcer, a little village which has virtually disappeared today, but

has always belonged to the Desa commune. Another cemetery is said to be at Kozloduj, but we have no details related to it. We only have entirely unsatisfactory mentions for the finds at Ostrovu Corbului, where a settlement has been found too. Another mere mention refers to Selanovci. A few Žuto Brdo graves have been found at Surčin, in a large Vatina and Belegiš cemetery. They are no more than a few graves in a larger cemetery, but the documentation is not uniform also because we have no detailed archaeological observations for most finds. This is why the discussion of the Žuto Brdo-Gârla Mare funerary practices has concentrated upon the cemeteries at Cârna-Grindu Tomii, Cârna-Ostrovogania and Plosca-Cabana de metal, which are located in the fluvial lacustrine area of Călugăreni-Bistreț-Cârna-Nedeia. It is difficult to use any other cemeteries, for example those at Balta Verde, Ghidici, Korbovo, Liubcova and Orsoja, because they have been faultily published and superficially researched.

We can outline a funerary standard quite sketchily by means of the documentation made available in the ways shown for the Žuto Brdo-Gârla Mare group or culture by indicating the structural elements, both synchronically and diachronically. As the exclusive funerary rite, cremation places the Žuto Brdo-Gârla group within a pretty clearly defined world belonging to the middle Danube basin, where this funerary practice has firmly established antecedents. In the course of time, the expression of the cremation ceremony underwent a series of changes and the practice of placing funerary remains in subsequently buried urns became entrenched as a predominant element. We have seen that cremation pit-graves have also been found in the three Bistreț cemeteries, with uncremated animal bones occasionally associated in very small numbers. Judging in these terms we can naturally wonder if there were not also remains of animals cremated on pyres among the human calcined bones, but in the absence of specialized determination we have no way of providing affirmative or negative answers. If we answer in the affirmative, the presence of animal bones cremated at the same time as the human ones could indicate that the cremation ceremony proper changed, with food oblations not being deposited on the pyre, while in the second case they were deposited on the pyre together with the adjacent vessels, or maybe inside them.

Studying the relation between settlements and funerary zones is difficult owing to the utterly insufficient condition of the documentation about the settlements of the group. It is nevertheless obvious from the limited information available, that settlements were placed in the same area with well known sources of subsistence – but we can say no more than that. Nevertheless, the unusual situation encountered, at first sight, in the area of the Bistreț lake, where there are at least three cemeteries which are largely contemporary, have numerous burials and are situated circa 2.5 or 3 km apart from each other, increases the importance of the relation between the inhabited and the funerary zones. Only one settlement has been identified at Bistreț, which is already destroyed and situated approximately in the middle, between the

three cemeteries, but the research on site is confined, for objective reasons, to the area immediately adjoining to the lake. It is not at all improbable, therefore, that there were further settlements in the area. At the same time the structure of the cemeteries – at *Grindu Tomii* and *Cabana de metal* anyway – does not allow us to consider that the three cemeteries belonged to a corresponding number of segments of the same community. So we must, for the time being until there is proof to the contrary, accept that there were some fairly small, fairly long-lived communities coexisting in an extraordinarily favorable environment. The situations at Ostrovu Corbului and Korbovo are not alone in the area of the fluvial lagunar area of Bistreț-Nedeia, but they apply throughout the entire segment of the Danube valley that was occupied in the Bronze Age by the Gârla Mare communities.

In itself, the structure of the Gârla Mare cemeteries seems to have been quite sophisticated. The funerary precincts at *Grindu Tomii* and *Cabana de metal*, if not also at *Ostrovogania*, was divided into two segments, but this differentiation did not impair the unity of the burial zone, or the relation between the two segments for that matter. The inversely proportional ratio of the two ceramic sets used in graves in the two halves reveals a dialogue of sorts between the two sub-units, which was extended beyond the realm of day-to-day existence. Funerary inventories represented modes of expressing this dialogue, which served for affirming not only the matrimonial and blood relationships but also the internal hierarchy of each social sub-unit. And all this included at the same time particularities that distinguished them from the neighborhood, so far as we know. I state this by reference to the association in double graves of masculine adults, on the one hand, and children, which seems to be the token of the patrilineal postmortem layout of the deceased. The results of the statistical and combinatorial analyses of the three Bistreț cemeteries will have to be verified by means of the results of future analyses, which will surely be of the same substantial import. For the time being the model established for the three cemeteries can be considered one of the structural elements of the Gârla Mare funerary standard.

The “care” for the deceased is expressed by the inventory in amount and variety, which can appear to be in excess in the Gârla Mare group. In fact the structure of a Gârla Mare grave reflects not so much the “care” for the deceased as the social energy expenses related to the disappearance of various individuals, and sometimes it does not depend on the sex or age group. The stock of anthropologically diagnosed graves at *Grindu Tomii*, and the observations of the ceramic assortments which resembled each other in the burials at *Ostrovogania* and *Cabana de metal* seem to prove that some inventories lend themselves to the interpretation of differences which follow the sex groups by archaeological criteria. This possibility, that has been proved only partially, reflects the segregation, in the positive sense of the word, of sex groups in everyday life, which imposed the rules for the constitution or construction of the funerary inventories.

We cannot tell if the inversely symmetrical situation reflects exchanges of mortuary inventories, as known in cultural anthropological research, but the dialogue of the communities' sub-units is obvious.

The presence of anthropomorphic clay figurines in only some of the child burials constitutes a clear structural characteristic of the Gârla Mare funerary standard. The functionality of these figurines – all of them representing females, with only one exception – cannot be specified, and the explanations offered range from considering them “toys”, or mother-substitutes, to representations of divinities, but the crux of the matter is their presence, by and large, or their absence, which cannot be regarded as otherwise than very significant for the denizens of that age, even if this significance escapes us today. Their importance is also underlined by their appearance, sometimes, in graves whose inventory stand out either owing to the quantity or to the quality. This fact invites us to consider, from the start, that the placing of such figurines was the privilege of only some of the deceased of the *infans* or *juvens* ages. Since we cannot go beyond the limitations of strictly archaeological documentation, the most sensible thing to do is to consider them as marking the prestige of descendants of more outstanding sub-units rather than the prestige of outstanding children as such! That this ought to be the most correct interpretation is indicated also in these cases of infantile graves by the preferential use as urns of large size vessels less suitable from this point of view, for example amphorae, rather than cups, which were ordinarily used in similar cases for the majority of the deceased. It is known that the only other area in which clay figurines have been deposited in graves is the Later Helladic region, and, indeed, it has been attempted to relate the two areas, the Gârla Mare and the Mycenaean. However, the relationship is hard to prove in the absence of clear tokens of their reciprocal contacts, especially, however, if we take into consideration the chronological differences.

I might have been expected to discuss the items from Dupljaja, but my enterprise is comparative and statistical and cannot fit in the two items which constitute an exception, all the more so as the exact condition of their finding is debatable. I have left them aside, therefore, and wait for further similar finds.

In fact there are further ritual or inventory elements encountered in adults' graves, which constitute arguments for the existence of one social category which consumed larger amounts of social energy in the funerary ceremony. In the first place, the custom, which has been attested only for some adults' graves at *Ostrovogania* and *Cabana de metal*, of ordering the cremated bones when placing them inside the urns, by putting the skull cap on top. Unfortunately there are no similar observations in other cemeteries, and I have in mind primarily the cemetery at *Grindu Tomii*, which means it is impossible to examine a larger stock or one with anthropological sex determinations. Anyway, once the habit has been proved, it shows how much attention was certainly given to ceremonial rules for some, not very numerous, individuals.

But these cases are not always associated with impressive inventories, as we might have expected, which goes to prove that a “rich” grave is not always the sign of an important individual.

Looked at more attentively, grave pits, which have considerable dimensions, show that the ashes were deposited inside at the same time as the vessels – the urn, its lid and the adjacent vessels – while the pit was being filled with a soil in which the ash, most probably fallen from the pyre, was already present. Some of the cases with ceramic fragments or even calcinated bones found under the urns show that we do not have to do, in these cases anyway, with simple cremation urn-graves but with graves into which the ashes were thrown at the same time as other remains picked from the pyre.

The cases with dress items made of metal or other materials interspersed with the calcinated bones are few. But their absence can be explained by the high temperatures traceable in the warped vessels and also in the aspect of the bones, which indicates that the temperature rose to 800–1000°C and that the fire was constantly fed in the pyre, rather than leaving it unattended. There are no archaeological proofs left of the pyres themselves. They will have been ad-hoc constructions for each and every death and will have been outside the funerary precinct as they are archaeologically outlined. A series of situations from *Ostrovogania* and in the vicinity of the *Grindu Tomii* cemetery could, however, be documents about other episodes of the cremation ceremony, albeit not offering direct documents about the existence of pyres. I have in mind the remains found in some cases – for example at Cârna – *Groapa lui Mihalache*, which seem to indicate that some ceremonies employed structures of adobe and poles, maybe like a kind of house for the dead (*Totenhaus*). Unfortunately we have not been able to research some circular pits at *Ostrovogania* because of the infiltrations of water, but it has been possible to observe the amount of adobe that they contained.

Whereas it is likely that dress items were consumed by the fire burning in pyres in their majority, it is obvious that weapons were no part of the funerary inventories and masculine attributes were expressed by ceramic assortments. In the area of the Gârla Mare group there are very few and very debatable weapon finds, which is why we are not allowed to make a statistical comparison between the singular weapon deposits and hoards, but many of the weapons may be part of the group of *Wetfinds* and today be lying at the bottom of lakes, riverbeds or the Danube.

In general, the Žuto Brdo-Gârla Mare mortuary inventories does not differ when regarded in the wider perspective of the Bronze Age in the middle Danube basin, in spite of the “richness” of some graves' inventories. They can even stand out by their apparent monotony, while standing out also by the absence of dress items, which of course may be due to cremation. The differences to note and to be emphasized come from the complex organization of the funerary precinct, which indicates communities equally complex in their internal structure

and proportionally so, having intra- and extra-community hierarchies, as it results from the competition mirrored by the graves.

Being the main manifestation of the Middle and Late Bronze Age on the Transylvanian plateau, the Wietenberg culture has been defined as such by H. Schroller first, using C. Seraphin's older research at *Dealul Turcului/Wietenberg*, near Sighișoara. But the definition provided by Schroller, who referred to some older ceramic material from Turda, already mentioned earlier by Hubert Schmidt, and to materials characterized by pottery from the *Fürchenstichkeramik* and *Linsenkeramik* categories, did not permit dating the culture correctly. We owe to I. Nestor its correct dating to the Bronze Age, followed by the first thorough discussion of some Wietenberg finds, and mentions of materials of the same kind found in Moldova, at Poiana. Although strictly documented on the Romanian territory, the Wietenberg group has been repeatedly discussed by European Bronze Age specialists, and one contribution that cannot be left aside is M. Roska's, who put into circulation numerous Wietenberg finds from Transylvania. One other important moment in the study of the Wietenberg group between the World Wars is D. Popescu's study of the Bronze Age in Transylvania, which has brought some documentation addenda along the lines of Nestor's studies. After the War, in 1960, the publication of K. Horedt's study provided rich documentation which specified that cremation was the specific rite for the Wietenberg group and that the evolution of the culture covered the periods Reinecke Bronze A2 to D, which in absolute dates corresponds to the interval between the 16th and 13th centuries BC. I. Nestor made another short presentation of the culture in the same year. This is where the attention of the specialists was called to the fact that one of the "distinguishing" features of the Wietenberg group was the cremation rite, which was usually documented by isolated graves rather than by cemeteries. This was a mortuary practice through which the respective communities came closer to those of the middle Danube basin. One other characteristic of the Wietenberg group, which this work emphasized and which we should pay considerable attention to, is the fact that it was refractory to "becoming contaminated". In the ensuing years the documentation about the Wietenberg group increased significantly owing to some contributions of which the most important were the excavations in the cemetery at Bistrița, the settlement at Derșida and the cemetery at Dumbrăvița.

At present, however, we owe the most important contribution to the study of the Wietenberg culture to Nikolaus Boroffka's book, which was published at the end of the last century and offered records of all the finds and a study of the entire content of the culture based on minute typological and chorologic examination, which have permitted the author to draw noteworthy conclusions, some of them regarding the mortuary practices.

The origin of the Wietenberg culture has not yet been satisfactorily solved, mainly because of the uneven

studies of the Early Bronze Age in Transylvania, in traditional terms. Some of the material content and the cremation rite itself leave open the probability that this group is "genetically" related to manifestations of the advance from the west of the late Zók types of Early Bronze Age cultures. The appearance of the Wietenberg group in the central Transylvanian area largely coincides with the end of the brushed/combed (*Besenstrich*) pottery, which is traditionally considered to mark the beginning of the Middle Bronze Age. One strange theory will have it that the appearance of the Wietenberg group, and more particularly the appearance of the spiral-meandering decoration, might have been connected with the Cyclad and it was proposed some time ago by A. S. Dimitriu, only to re-surface recently in A. Vulpe's work. But as there are no intermediate finds to support the would-be journeys of passionate spiral-meandering decorators from the marine environments of the Cyclades all the way to the Transylvanian plateau, this theory can only be recorded as a curio, all the more so as the differences related to the mortuary practices are as evident as could be. The Wietenberg archaeological phenomenon is confined to the interior of the Carpathian bow and the Transylvanian plateau but some sites can reach higher up on the mountain slopes, to over 1500 m. The known settlements, which exceed 500, should be a token of dense habitation, if it were not for the rarity of funerary finds, in their majority isolated graves. The Wietenberg habitat is known little and has been observed especially through the settlement at Derșida, which lies near the western limit of the area, but also, very recently, through the excavations in the eponymous settlement. Both through the material content of the culture and through the numerous Wietenberg ceramic material found in the area beyond the Transylvanian frontiers, the Wietenberg culture proves to have been permanently in contact with the neighbors – Otomani, Monteoru, Suciu de Sus, Periam-Pecica – even though the marked individuality of this group seems to have been influenced just a little. The contact with the Noua culture, which was already coming into Transylvania during the 16th century BC, poses a special problem. This problem has not been clarified yet, although the recently researched settlement at Țichindeal allows us to see patterns of "coexistence" between the Noua and the late Wietenberg communities. Older attempts at establishing the periodization of the Wietenberg culture rested entirely on the stratigraphy of the settlement at Derșida, since other settlements had thin habitation deposits that did not leave room for stratigraphical observations. Starting from a typology of the forms and decorative patterns of Wietenberg pottery, N. Boroffka tried to divide the entire evolution of the group into four phases: A, B, C and D, which extended in an interval corresponding to the periods from Reinecke Bronze A2 to (the beginning of) Bronze D. Although it was little understood by specialists, the serial organization obtained by this author is convincing and supported by very thorough chorologic studies and by the presence of some materials which allow us to discern synchronizations

with the evolutionary stages of the immediately neighboring groups. I can certainly voice reservations in respect to Boroffka's periodization, considering the patchy character of the research in particular, but he is not to be blamed for this, so I choose to give credit to his by and large most complete periodization.

By working in the absolute dating frame and following the most recent radiocarbon dating we know that the period Reinecke Bronze A occupies the interval 2250-1800 BC. On the basis of synchronisms with the Otomani and Periam-Pecica groups, the Wietenberg phenomenon most probably begins prior to the period Reinecke Bz A1, namely at least before 2300 BC. The dating of the group in absolute terms takes into consideration various ways of understanding the relationship between the late Wietenberg and Noua habitation patterns. Nevertheless, the settlement at Țichindeal has provided data which clearly confirm the contemporaneity of late Wietenberg, Noua and Monteoru IIb. For the Noua group, newer radiocarbon dating, at Crasnaleuca for example, indicates its beginning in the 16th century BC anyway. The sample Bln-4622 – 3380±51 BP from a Wietenberg deposit with Noua material found at Sighișoara has been calibrated in the domain of 2 sigma and it has indicated the interval 1780–1520 BC, which is in keeping with the newer ¹⁴C dating for the Noua group. We can therefore allow the dating to the 16th or 15th centuries of the late Wietenberg stage, without knowing so far when the end of the group may have occurred.

As regards mortuary finds in the Wietenberg group, we now have 49 finds corresponding to over 200 burials; they are uneven from the point of view of their contexts (see the list in Chapter 9.8). Chorological, the Wietenberg funerary finds are uniformly spread over the area of the group. There are no finds in the area between the line of the river Hârtibaciu and the northern range and slopes of the Făgăraș Mountains, although Wietenberg settlements, albeit rare, have been found at Agnita, Cincu, Șercaia, Toarcă, Țichindeal and Ungra. Systematic research has only been conducted at Țichindeal, where it has been possible to observe a habitation level in which Wietenberg ceramic material was in association with Noua and Monteoru materials, and the materials from other settlements prove that the group is also present south of the river Hârtibaciu, which means that the absence of mortuary finds can only be due to the haphazard factor of research.

Of all the Wietenberg funerary finds, we must express serious reservations when examining the finds at Poiana Aiudului and Oarța de Sus. A human skull with Wietenberg sherds at its side has been found at Poiana Aiudului, in one of the Livezile barrows, at a depth of – 0.15 m in the mantle of the barrow. This object is secondary in respect to the other burials in that barrow and skull burials are exceptionally rare in the Livezile group, where the only known case is that at Țelna; skull burials are, nevertheless, attested in the Wietenberg area. This find, though discussed by several specialists, is only mentioned, with no detailed archaeological information,

and the sherds found have not been published. At Oarța de Sus, if we judge by the extremely scant information available, we seem to have a site with an unusual structure. Five pits have been found here and the pit designated as A contained the skeletons of two animals which, in the opinion of the excavation's author were horses, because cheek-pieces have been found *in situ*. Human bones have been found next to one of the animal skeletons. In the other pits – B-E – human calcinated bones have been found at the bottom. In yet another pit gold and silver lock rings, bronze bracelets and one tool fragment made of the same alloy were found. Other finds in the pits are several vessels and ceramic fragments, all of which bear traces of secondary burning, and two miniatures of wagons made of clay. The information available for the find at Oarța de Sus is minimal, which prevents us from discussing the situation. As discernible today, its structure indicates that we have to do with a ritual site, but we need to ask ourselves whether it is a regular funerary context or not, as the human osteological remains may well come from postmortem manipulations, which need not have anything to do with funerary practices; this question can only be answered after the thorough publication of the entire site.

As regards the character of the research, over half of the Wietenberg funerary finds come from archaeological excavations – circa 44% are systematic ones, circa 8% are salvage excavations, and circa 6% trial digs –, which warrants the quality of the information to some extent. The way they have been published is less satisfactory, however, there being no individual grave drawings more often than not, their descriptions being a matter of routine and telegraphic. In the cemetery at Bistrița, the general excavation layout has the north in a different position from that indicated in the drawing of the B, C and D surfaces. There is no catalogue of the graves for the cemetery at Sibișeni and it is extremely difficult to retrace the inventories going just by the illustrations, with no references. There are only a few grave plans and not very clear photographs. The north is missing from the cemetery plan drawing. In fact there are other Wietenberg cemeteries with no individual plans of the graves, which are generally illustrated by photographs that are not always eloquent, at Turia for example. Negligence in mentioning the exact condition of the graves is visible even in the publication of the Dumbrăvița cemetery, which, though better published, lacks illustrations of the context even if this is compensated by the minute descriptions of pottery in the catalogue. For the cemetery at Ozun there is only one simple mention for the moment, which is of little use because the cemetery seems to have been bi-ritual. The cemetery at Ocna Sibiului researched a long time ago by J. Teutsch is practically unknown, since not even the exact number of graves found in it is specified.

The same observations impair the information in respect to the archaeological context of the Wietenberg funerary finds. Though the number of cemeteries and grave groups is quite big at first sight (in sum 17 = 34%),

which is encouraging, the information available contradicts the first impression. Similarly, the very great number of isolated graves, many of them not thoroughly presented, have the effect of diluting the archaeological information about the Wietenberg mortuary objects. One of the reasons why the information is precarious comes from paying too much attention to the ceramic inventories at the expense of the archaeological context, which justly prompts us to consider this methodological perspective, in jest, as merely "*ciobologică*" (which means based only on pottery fragments). If we add to this the unclear situations of the few cases in which the ceramic material found in unspecified conditions has been considered to document Wietenberg burials and the already mentioned lack of information for the "ritual site" at Oarța de Sus, it is easily noticeable that the documentation about the funerary finds of the Wietenberg culture is largely unsatisfactory.

On the other hand, the great number of isolated graves, of which 8 (16.33%) have been found in settlements indicates from the start one of the very characteristic elements of the Wietenberg group funerary standard, which neatly distinguishes it from its neighbours. The chorologic distribution shows that these finds are relatively evenly spread over the entire area of this culture, and we should expect that the number of cases for this category of finds will increase.

Another observation to make about the whole set of Wietenberg culture funerary finds is that the archaeological information is of very low quality. The main preoccupation of the persons involved in researching the Wietenberg mortuary objects, irrespective of their context, seems to have been the study of pottery, which has served as the basis for attempts at dating them over the entire span of this culture's duration. On-site research has not been directed to detailed recording of the burials and the catalogues of the cemeteries do not often have details, not to mention the telegraphic mentions of the singular burials, and there are not only these lacunae. Yet another limiting factor is, as shown before, the lacking anthropological determinations, making it impossible to detect the potential relation of the ritual variants to the sex or age groups. For this reason a certain scarcity of funerary expressions has been deduced, though in completely artificial ways, for this is not real, at least sometimes as we will see.

One other lacking element is related to the habitat characteristics since, apart from Derșida and, more recently, Sighișoara, the documentation in this domain is, to say the least, poor and it generally indicates thin layers which led researchers to deduce that Wietenberg communities were mobile. This is rather at odds with bronze metallurgy that has been proved to exist in the entire location of the group. For these reasons it is hard to answer the question of the relationship between the settlements and their adjacent funerary precincts. All that we can say today, with the little data available, is that cemeteries or groups of graves were often near settlements. But the fact that at Turia, for example, one

further isolated grave was discovered quite far away from the graves of the cemetery allows us to think that there may have been several distinct funerary areas from the point of view of the layout. This would explain, by and large, the relatively small number of burials in the Wietenberg cemeteries known so far. Doubtlessly, these small cemeteries belonged to small-scale communities and the situations encountered at Bistrița and Sibișeni support this view, offering information about the internal structure of the respective cemeteries which corresponded to limited social sub-units. This opens the way for considering that the funerary precincts may have been fragmented and consisted of distinct zones.

In fact the existence of distinct funerary zones which consequently had distinct corresponding regimes is proved by the large number of burials found in settlements, sometimes repeatedly during the evolution of the respective settlements, at Derșida for example. Chorological, burials within settlements are quite uniformly spread in the entire Wietenberg area, and the phenomenon was attested from the beginnings to the later stages of the culture, which documents the first structural element of the Wietenberg funerary standard.

The overwhelming majority of the Wietenberg funerary finds consists in flat graves, with the exception of the singular burials at Ampoița, Cetea and Poiana Aiudului, all of which usually lie at the western periphery of the Wietenberg group, where we always have to do with situations, funerary contexts in all probability, which were deposited secondarily in the mantles of some Livezile barrows.

We could assert that cremation is the dominant characteristic rite for the Wietenberg group, given the high percentage of these burials in comparison with inhumation. I underline the fact that in the three symbolic graves at Dumbrăvița, Iernut and Sibișeni the ritual is specifically cinerary, every time with vessels symbolizing funerary urns. In a stock of 204 Wietenberg burials which can be taken into consideration, cremation is present in 92% of the cases and inhumation in only 8%. We cannot specify whether we can speak of biritualism in the Wietenberg communities or not. The small proportion of inhumations shows that the practice of burying the dead was no more than secondary and adjacent. But this is so only at first sight. I find it significant that of the 23 graves in settlements 11 are inhumation graves, also including the skull in grave 2 at Derșida and the two skulls in Object 14 at Șoimeni. Most of the inhumated Wietenberg deceased have been found in situations which were, to say the least, special. Of the 16 cases, four are buried skulls – at Derșida, Poiana Aiudului, Sibișeni and Șoimeni –, and in other cases – at Ampoița, Bernadea grave 2, Merești, Sibișeni grave 40a – the burials are of dismembered skeletons. The fragment of a skull found in the second Rotbav grave can be added to them. Buried skulls and dismembered skeletons indicate the postmortem manipulation of corpses whose funerary trajectory followed a particular path, often in connection with the social person of the deceased, who will have

been leaders of social subunits/clans or people involved in ritual activities. There are no precise data about the other inhumation graves, except for those at Dersida and Sibişeni. In grave 21 at Sibişeni the fact that the lower members are sharply bent seems indicative of some special treatment, maybe the tying of the corpse, which could again suggest some kind of postmortem re-inhumation or manipulation. The vessels in the graves at Bernadea, Obreja or Sibişeni do not leave room for doubts about the graves belonging to the Wietenberg culture and the same must be true about the inhumation graves. Vis-a-vis all these cases, inhumation appears as a funerary rite with reduced incidence, most probably used in very special cases determined by the social identity of some individuals, since inhumation is known to be connected to the practice of postmortem manipulation of such corpses. The postmortem locales reserved for the inhumated, just as for the cremated corpses, varied from places in the settlement to plots reserved to them within the funerary precincts or graves proper, this being another overall characteristic of the of the Wietenberg standard mortuary practices. Burials in settlements do not appear in isolation but have been met with in the Otomani, Gelej, Hernadkák, Pişcolt, Tîream and Tiszafüred. The latter was a group that Wietenberg communities were in contact with. We have already seen the singular skull at Ţelna in the context of the Livezile barrow burials. In fact one flat-grave cemetery was researched at Hăpria-Capu dosului, in the period 1998-1999, which contained 18 inhumation graves and is attributed to the Early Bronze Age. Four graves with singular skulls have been discovered here – in graves 3b, 3c, 10 and 15. The cemetery at Hăpria, which is hard to attribute culturally, probably predates the Wietenberg culture and the skulls buried there are the direct antecedent of this practice. As regards the other neighbors of the Wietenberg group, skull burials have been met with in Periam-Pecica – at Battonya and Mokrin –, then in the context of the large cemetery at Tápé, which is so hard to analyze with its numerous skull burials, then in Noua also, for example at Archiud in graves 22, 43 and 48. Only two skull burials have been found in the Monteoru area, at Poiana, in graves 6 and 8 –, which places the settlement and the cemetery of that particular locality first as regards the Wietenberg “imports”. Buried skulls have been found further west, in Central Europe, in the groups Nitra, Unterwöllbling, Aunjetitz and Maďarovce, which indicates a funerary practice documented in a wider area and with some antecedents in the Early Bronze Age.

Cremation, as the dominant rite, has been documented in only a few cremation pit-graves – *Brandgrubengrab* – at Aiton, Diviciorii Mari, Sibişeni and Turia –, most graves being variants of the cremation urn-grave type – *Urnengrab*. In their majority, graves have the remains deposited in plain vessels which served as urns and were deposited in the grave subsequently, but there are frequent cases of graves with urns covered with another vessel which served as a lid, and sometimes also with adjacent vessels deposited inside or outside the urn, just

as there are graves with urns left uncovered but with vessels by their side. At Bistriţa there were graves in which the urns had been placed inside a larger vessel that the author of the excavation considered a *protective vase*. One category of very specific finds in the Wietenberg group are the cremation graves whose urns have been found covered with stone slabs with the slabs sometimes placed over the vessel that served as a lid. The situation at Turia, where grave 26, the only one whose urn was covered with a slab, occupied a distant position from the rest of the cemetery seems to indicate the existence of ritually distinct burial zones, but the case is singular and could be determined by completely different reasons, since the other Wietenberg burials lay next to those with urns that were not covered with vessels. The absence of anthropological determinations prevents us from linking these types and variants of funerary groups with the sex and age groups. The same documentary shortcoming prevents us from discussing the state of the calcinated remains and from specifying if the cremation-fire was strong or not, though the rare mentions of secondary firing traces on funerary vessels seem to indicate that the vessels, which may have contained edible substances, were put on the pyre by the side of the corpse and vitrified by the strong fire. In one case, at Dumbrăviţa, we may have to do with a cremation grave with the ashes deposited both in the urn and in the pit – *Brandschuttungsgrab/grave with scattered ashes*, one clear case in question being the second grave at Rotbav. It could be observed that at Turia, the grave pits, which were circular, had considerable dimensions and left enough room around the funerary assortment. With no specifications about whether the grave fillings had ashes in them or not, we have no way of verifying the possibility of other cinerary-urn graves being also in the category with scattered ashes, as it has been proved possible in a few of the Gârla Mare cremation graves. In one of the Dumbrăviţa graves adobe pieces which have been interpreted as remains of pyres were found. The fragments in question have not been published as such and we do not know, therefore, whether or not they had paling or wattle impressions. Their presence, however, leaves room for considering the possibility that the cremation rite was rather more complex and the cremation may have taken place in an ad-hoc construction of the *Totenhaus* kind. However, we have no way of giving the archaeological proof of this in the current state of documentation. It has been asserted that (fragments of) funerary pyres were visible at Dumbrăviţa and Sibişeni. But we cannot retain these assertions as true, nor can we take for granted the relation proposed between these would-be pyre remains and the clay miniatures of wagon wheels. The most sensible thing to do is to presuppose that corpses were cremated each time in another place, which must have been separated both from the settlement and from the funerary precinct. Except for the funerary contexts of the Suci de Sus group, funerary pyres, whether individual or collective, have not been documented with any degree of certitude in any of the Bronze Age finds,

and therefore the Wietenberg group does not differ from its neighbours. In some cases it has been noticed that the cremation urn-graves also had some stone structures consisting of boulders massed around the urns. Since the on-site research has almost always been superficial, we cannot tell whether or not these were piles of stones covering the graves - so-called *Steinpackung* structures. A similar superficiality in the on-site research prevents us from charting these cases, which are not very many anyway.

The repertoire of vessel forms found in Wietenberg funerary objects is not really varied. Usually amphora-shaped or bag-shaped vessels have been used in the Wietenberg funerary contexts, but also bowls or deep dishes. Lids are usually deep dishes or ceramic fragments, more rarely and cups, which symbolize liquid substances, are used as adjacent vessels.

Another characteristic of the Wietenberg burials seems to come from the absence of funerary inventories. Dress items have been found in a number of cases - Derșida, Dumbrăvița, perhaps Merești - and they are represented by the bronze pin at Merești, whorls and even a *Krummesser*. Some dress items may have been destroyed during the cremation but their absence may again be blamed on the lack of attention in the study of calcinated remains! I have already discussed the frequency of the metal weapon items found in the Wietenberg area, either in isolation or in deposits, which proves that weapons and metal tools, just as stone ones, were subjected to entirely different deposition patterns.

If it had been thoroughly published, the situation at Oarța de Sus may have helped solve many issues connected to ritual practices characteristic for the Wietenberg communities, even funerary customs in particular. The data we now have are insufficient for a discussion, but we should recall that a situation with an indubitable ritual function has been documented in the Wietenberg area. Pits with human osteological remains, whether cremated or not, prove the special regime of some individuals, whether indicating sacrifices or burials proper.

Very powerfully individualized by comparison with the neighboring areas in which inhumation predominates, with the exception of the burials in the Govora group, the Wietenberg set of funerary practices proves to be very promising through its complexity and it announces to fulfill its promises once systematic research has become entrenched. Yet another issue that future research will have to answer is that of the ways in which the relationships between the late Wietenberg and the Noua communities, which coexisted on the Transylvanian plateau as proved by the settlement at Țichindeal, led to influences or borrowings of funerary expressions. At present it appears that the Wietenberg communities were immune to borrowings and remained steadfast in their identity.

Not long ago, a series of older finds from the Ukraine were separated from those belonging to the Katakombnaja and Srubnaja type, mainly by Sofia

Berezanskaja, who is responsible for introducing into the literature the *Kultura mnogovalokovoj keramiki* notion by referring especially to pottery. Through the way it has been defined, the Mnogovalikovaja culture is documented on an extremely large area, in the steppe and forest-steppe regions lying east of the middle and lower basin of the Volga, in the Tsaritsyn/Volgograd zone, where the area reaches the line of the big river, extending at least as far west as the river Prut. Mnogovalikovaja settlements are very scantily known and because of the absence of stratigraphical observations we have no fine, satisfactory periodization of the culture. One slightly different point of view about the denomination of the group has been put forward by I. Pâslaru who suggested that it be named the *Delacău-Babino* culture, in view of the only researched settlements, but his argumentation is not satisfactory. Apart from the ceramic repertoire, which includes as a defining trait the species of vessels decorated with geometrical motifs consisting of ribs and rib fragments applied upon vessels and sometimes associated to lentils. Another element is represented by the disk-shaped buckles made of bone or horn, representing a dress item specific (?) to the Mnogovalikovaja communities, which have served for attributing some burials, in excessive ways sometimes, to the respective group.

The origin of the culture is as yet insufficiently clarified, some of the features demonstrating a phylogenetic relationship, especially in view of the mortuary practices, with the Katakombnaja communities. The appearance of the Mnogovalikovaja culture first in the region between the two big rivers Dnieper and Don seems to have been the result of a general reshuffling that occurred on a large area covering the greater part of the former Katakombnaja region, and was somehow contemporary with the appearance of the Abașevo group in the middle Volga region, said to have determined the "*migration west and south-west of the Mnogovalikovaja culture bearers*". The end of the Mnogovalikovaja culture seems somewhat clearer after the appearance of the first Srubnaja signs at the eastern periphery, and the well-known finds of the Noua and Sabatinovka groups in the western half, which replaced it everywhere in Basarabia and the Bugeac plain.

Absolute chronology has dated the Mnogovalikovaja group in the interval between the 17th and the 15th/14th centuries BC, namely between the Late Katakombnaja stage and the earliest Sabatinovka manifestations, but current ¹⁴C determinations impose earlier dates. What is more, the new ¹⁴C data attest precisely the participation of the regions west of the Dniester to the formation of the Mnogovalikovaja group. For not too long now there have been a series of radiocarbon dates from the *Zatoka-Akiembetskij Kurgan*, which refer to four burials appreciated to belong to the Mnogovalikovaja group but which, after calibration, indicate 2400 BC as one beginning of the group. V. Trifonov dates the Mnogovalikovaja group to the interval 2400/2300-2000 BC when he discusses the phenomenon of the Bronze Age in the region between

the Danube, the Urals and the Caucasus by taking into consideration the most recent ^{14}C dating and synchronisms with other cultural groups. He accepts a slightly later end of the culture, around 1800 BC, which makes the duration of the Mnogovalikovaja group correspond to the periods Reinecke BzA1-BzA2. Actually such dating, which is earlier than that proposed by E. Sava, corresponds with the newer tendency of dating the beginnings of the Noua culture earlier by taking into consideration radiocarbon dating. Recently, I. Pâslaru has tried to comment on the older proposals regarding the relative and absolute chronology of what he calls "*the Delacău-Babino culture*". As regards the radiocarbon data, this author who is not familiar in the least with ^{14}C dating, mentions the fact that "*the graves in the village of Nikolaevka, the Kremennoe district, t. 14 have been dated with radiocarbon to 1800–1750 BC, and the grave near the town Svatovo to the years 1880±30 BC.*". In fact, the find at Nikolaevka is a catacomb grave whose radio-carbon date is 3840±40 BP, placing it in the interval 2470–2190 BC (95.4%) when calibrated in the domain 2 sigma. At Svatovo we have to do with a Mnogovalikovaja grave, more precisely K. 2/M. 1 whose radiocarbon data SOAN-1044, 3830±30 BP, when calibrated in the 2 sigma domain, is placed in the interval 2460–2190 BC (93.8%). These two dates argue in favor of an earlier dating of the group in which pottery with multiple ribs has been found, according to V. Trifonov's diagram. In the space in question, the Mnogovalikovaja group should be seen incipiently as a manifestation only partially present at the eastern and south-eastern periphery, whereas most of the area lies much further east. It is profitable to know about the Mnogovalikovaja finds in order to understand the relationships with the autochthonous Bronze Age groups. And we have already dwelt upon the existence of some "eastern elements" identified especially in the content of the Monteoru culture and already used in order to make direct reference to the funerary practices.

The documentary basis for the study of the Mnogovalikovaja phenomenon consists almost entirely of funerary finds. E. Sava has recorded a catalogue of 145 such finds – groups of graves and less frequently isolated graves – which correspond to circa 400 funerary complexes, but his examination does not include the very unclear comparisons with the other Mnogovalikovaja burials across the area, thus not allowing him to emphasize any potential regional characteristics. There is another examination of the Mnogovalikovaja burials by I. Pâslaru, which is less successful and mainly repeats E. Sava's conclusions. In the area in question the number of localities with ascertained Mnogovalikovaja burials is 87, to which should be added another four localities with uncertain Mnogovalikovaja funerary finds, all of them west of the Prut. (See the list in Chapter 9.9). The area of the Mnogovalikovaja burials has its eastern limit in Basarabia and the plain of Bugeac, where the basins of the rivers Dniester and Prut come close to each other. It reaches even to the right bank of the river Prut where

some older finds have been reconsidered and attributed, especially on the bases of some buckles, to the Mnogovalikovaja group. The latter group of finds is represented at Bogonos, Gârceni, Giurcani, Holboca, and Stoicani. On the left bank of the Prut, the Mnogovalikovaja funerary finds are seen to occupy the edge of the plateau and hilly area of central Moldavia, Gârceni, Măcișeni and Giurcani being the westernmost points, probably because the subsistence technology of these communities was not adequate for the environment of the central Moldavian plateau or the hilly region surrounding the Carpathians, even if some of the materials of this culture can also be found in isolation in other regions. Eugen Sava added to the Mnogovalikovaja culture some burials at Brăilița, Corlăteni Barrow 1/grave 3, Galați-cartierul Dunărea Barrow 1/graves 2, 4, Glăvăneștii Vechi (unspecified), Gurbănești Barrow 1/graves 1, 3, Barrow 2/graves 1 and 7, Hagieni, Hamangia Barrow 1/1925 and grave. 2/1952 and 35, Piatra Frecăței, Râmnicelu grave 1, Smeeni graves 7, 9 and 25, Stoicani graves 3, 7 and 12, Sultana, Valea Lupului grave 21 and Vânători Barrow 1/graves 2, 6 and 14. But we must keep in check E. Sava's generous attempt to enrich the Mnogovalikovaja funerary finds west of the Prut, saying from the start that in reality there are no elements to support E. Sava's attribution either at Hagieni, Râmnicelu, Smeeni or Sultana. The Brăilița find is a flat cemetery, which excludes its attribution to the Mnogovalikovaja group. The specifications about the skeleton disposition and orientation are not supported by enough arguments. On the other hand, the funerary objects at Hagieni and Sultana, which are situated as far south-west as can be from the Mnogovalikovaja area, in reality belong to other cultural groups. The situation is similar with the graves at Gurbănești, Hamangia and Piatra Frecăței, even though the graves at Gurbănești are the most recent. At Corlăteni, Galați-Cartierul Dunărea, Valea Lupului and Vânători, all of which lie close to the river Prut, it is possible to accept some Mnogovalikovaja influences, but every time we make attributions precise inventory elements are needed, missing in the cases quoted. This is the reason why I have not included them in the list of Mnogovalikovaja burials and I consider their attribution to this group somehow artificial, even though at the moment their cultural group has not been specified yet. In fact many of Sava's Mnogovalikovaja attributions are more than questionable since they come close either to the Jamnaja or to the Katakombnaja burials in view of their funeral rite and only finds with specific inventories can be accepted as such. The image offered by Sava's group may therefore be far less solid and the presence of the Mnogovalikovaja group in the lower basin of Prut is less noticeable.

All the Mnogovalikovaja finds come from systematic excavations. But, instead of offering them the documentary value which was to be expected, the results do not present what we would have expected owing to the ways in which they have been published, and on the other hand the Mnogovalikovaja funerary sites in the

region between the rivers Prut and Dniester represent only a small part of the mass of finds spread across an extremely large area. The detailed analysis of these finds presupposes the study of the entire area, which is an incommensurate, excessive task in the frame of our enterprise here. At the same time we must not forget the fact that the Mnogovalikovaja settlements are practically unknown. I shall therefore limit myself to a review of the finds in Basarabia and Bugeac, naturally accompanied by a critical approach.

Many of the Mnogovalikovaja burials in Basarabia have been published by V. Dergačev in a study representing a catalogue with comments, which has summary information and illustrations to match this. However, many come from older sites, for which the extant information is patchy. The access to the excavation reports for most of the recent research is as good as impossible, or else, in the best of cases, they can be reached with difficulty, which makes control difficult and prevents us from specifying the details. Even the reports of recent research have lacks and the illustrations are unusable, especially those of the stratigraphical profiles of the funerary mounds. Many details of the Mnogovalikovaja funerary sites have been lost or destroyed because of the bulldozer excavations, just as in the other- Jamnaja and Katakombnaja - barrow burials in the former Soviet area. Anthropological determinations have been rare, and whenever they exist they come as mere mentions, which are hard to verify.

The first main elements of the mortuary practices in the Mnogovalikovaja communities of Basarabia and Bugeac are represented by inhumation as the exclusive funerary rite and by an overwhelming majority of barrow burials, which are usually older. Only two exceptions are known so far. The graves at Beșalma come first and their situation is not clear as they may well be barrows like so many others in the area of this locality. The second exception is the group of graves at Gârceni. Nine inhumation graves were found during the 1956–1957 research, most of them in stone cists and they were attributed to the Late Bronze Age. The grave no. 2/1957, which was covered with a stone slab structure, had a skeleton crouched on the left and oriented NE–SW. The skeleton had a disk-shaped bone buckle in its inventory. All the graves were flat and they underlay a Monteoru deposit whose phase was not specified, which casts doubts on their attribution to the Mnogovalikovaja group. The sole argument for this attribution is the disk-shaped bone buckle, but this item may well have been brought beyond the Prut by exchange. Stone structures and stone-slab cists are known in the proximity, in the group of burials attributed to the “Edineț culture” and the graves at Gârceni may be part of this group. But then another problem to solve is the presence of the bone buckle, which would indicate the contemporaneity of the Edineț group and the Mnogovalikovaja culture, a dating hard to accept in the current state of documentation and in the traditional interpretation frame.

The charts of the main inventory categories show that the majority of finds of this kind are to be found in southern Basarabia and especially in Bugeac, which is a zone where the Mnogovalikovaja group is well represented before it peters out to the north. It is quite possible that some burials of northern Basarabia may include Mnogovalikovaja elements extended in foreign surroundings, rather than Mnogovalikovaja burials proper. One such example is the grave at Burlănești - M. 22a-b – which has been found in the perimeter of a Noua cemetery, being considered by means of the vessels as belonging to the Mnogovalikovaja culture. The situation must be similar in another two funerary contexts at Cotârgaci Barrow 2/grave. 1 and Ripiceni Barrow 1/grave 2 and Obj. 1. These finds, just as those at Bogonos, Corlăteni, Galați-cartierul Dunărea, Gârceni, Glăvănești Vechi, Giurcani, Holboca, Stoicani, Valea Lupului and Vânători, lie in the region between the rivers Siret and Prut, which Sofia Berezanskaja regards as the interference zone of the Monteoru culture and the south-western variant of the Mnogovalikovaja culture, to which the finds between the rivers Prut and Dniester characteristically belong. As the Monteoru culture does not reach to north Moldavia, the finds in question, north of the line Bacău – Vaslui, may document the contacts between the Mnogovalikovaja and the Kómarów communities – as appears to be the case at Cotârgaci – or perhaps they document contacts with the early Noua communities, if we take into account the double grave at Burlănești. In sum, the area of the Mnogovalikovaja burials proper seems more limited than it has been presented by Sava and the frequent Mnogovalikovaja elements encountered west of the Prut, among which are some directly connected to funerary practices, can rather be explained by the intensity of direct contacts, which led to borrowings of funerary Mnogovalikovaja customs in some cases in Monteoru, by a process that cannot, however, be documented in the reverse sense too. In all probability, some graves at Baldovinești and Bolotești, for example, and some more recent graves found in the barrows at Gurbănești and Smeeni can be added to the group of graves which are scattered across a wide area in Moldova and are hard to attribute culturally.

The main element of the Mnogovalikovaja funerary standard is inhumation, the exclusive funerary rite. The second element is the predominance of barrow burials. We know of no exceptions for the south-western variant of the Mnogovalikovaja group, as has been documented in the region between the rivers Prut and Dniester, but in the rest of the area we know of some flat graves. The fashion of making graves in barrows – whether they are in older barrows that are used again or they are primary graves proper, if we refer to what we know about the layout of the graves in barrows and the inhumation rite as such – was inherited by the Mnogovalikovaja communities from the cultural background preceding them. The use of matting to line the bottom of the sepulchral pits and the continuation of the practice of scattering red ochre over the corpses are in

the same line. In fact, the issue of the origin of this Middle Bronze Age group, which occupies the steppes on the shores of the Black Sea, is not fully solved because of its strong individuality with respect to the Katakombnaja burials and its less distinct character in the wider frame of the more diverse restructuring that occurred on the steppes or the forest-steppes of the same region and which resulted in the groups Mnogovalikovaja, the Middle Dnieper Culture, Srubnaja, and partially Abaševo, which differed little in their interference or direct contact areas.

There is a series of not very numerous funerary structures, for example stepped pits with wooden constructions or stone cists, to which should be added the habit of using coffins made of tree-trunks, which attest a more complex funerary ceremony, matching the social identity of a limited number of individuals, most probably leaders of social sub-units. Funerary inventories, in these cases, do not match the complexity of the funerary structures but are as monotonous and "exiguous" as in ordinary burials. The absence of metal weapons here, as in other cases, can be largely explained by the different ceremonial regime of weaponry, many of the items of this kind being known in hoards, for example those at Kolontaevo, Râbakovka and Skakun. Mnogovalikovaja burials, which have been found in barrows, sometimes with very complex funerary structures, are far from being modest as they required a remarkable expense of social energy, the means of expressing the *social person* of the deceased. The use of barrows as funerary precincts for groups of graves, albeit sometimes very few or even singular, indicates a social structure that resembles that observable in Jamnaja and Katakombnaja, as a result of the same subsistence technologies based on pastoralism.

Unfortunately, many aspects of the Mnogovalikovaja mortuary practices remain unclear, largely owing to incomplete research, caused, for example, by less thorough publication and routine, merely pragmatic conclusions.

What is today considered as being the Coslogeni culture by most Bronze Age researchers of the north-Danubian region was first presented in 1970, only by reference to some surface surveys and partial trial digs which covered a limited area to the south of the Baragan Plain. The 1970 conclusions were discussed by B. Hänsel six years later. He accepted the notion of the Coslogeni culture, making a few corrections from the perspective of his chronological system. In 1978, in a study with an ampler scope, the Coslogeni culture was presented in detail by S. Morintz. The documentary basis for defining this culture were the materials from surveys and finds sampled from eroded banks, dilapidated settlements etc. or from salvage excavations and trial digs which remained largely unpublished. The most important settlements are those at Grădiște-Coslogeni, only partially researched, Lupșanu, investigated this time by "*minute surface surveys and trial digs in three mounds (dwellings) of the 14*", Ulmu, where the research covered only the preserved half of a mound that had toppled into the Mostiște lagoon, and, last but not least, the settlement at

Radovanu, the only one whose excavation reports have been published. According to S. Morintz, the material content of the Coslogeni culture, which stands out through the numerous elements it has in common with the Noua and Sabatinovka cultures, supports the idea of an eastern origin due to "*a great inflow of populations coming west from the region beyond the Dnieper and occupying the expanse of flatland between the Dnieper and the Mostiște*". A similar view is A. C. Florescu's, who regarded this "*process of great structural complexity, manifested across the area of the upper (?) Danube and the steppes along the line of the Volga*" as involved in the continental preliminaries of the great Aegean migrations. In contrast to S. Morintz, A. Florescu considers the Coslogeni culture as one facies of the Noua group situated in Muntenia and Dobrudja. Both authors considered the Noua-Coslogeni group as belonging to the early Thracians, or as a "*component of the pair which resulted in defining an enduring Thracian ethnos*". We owe to A. Vulpe a more temperate presentation of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni concept in the last synthesis about the Metal Ages in Romania.

As it is known today, the area occupied by the Coslogeni culture comprises eastern Muntenia as far as the valley of the river Mostiște, the southern half of Romanian Dobrudja and, possibly, north-eastern Bulgaria. Chronologically speaking, in view of the elements it shares with the Noua group, the Coslogeni phenomenon can be dated to roughly to the same time, especially if we take into consideration the radiocarbon data which indicate an earlier incipit than traditionally accepted for the Noua group.

Here I have to make a few observations about the general concept of the Coslogeni culture as presented not only in the studies mentioned. Firstly, the definition of the culture does not rest on systematic documentation but on materials which come from limited excavations and, moreover, from selectively published surface surveys. Many of the newer Coslogeni "type" finds have been put into circulation after the paradigms of the beginning. There are no detailed stratigraphical observations about the small number of researched settlements. The south Danube Coslogeni area consists mainly of assertions and no satisfactory archaeological documentation. The relations with the immediately neighboring surroundings have not been clarified. The only settlement thoroughly researched and published is at Radovanu and it does not make things too clear. The authors of the excavation have noticed the differences between the Coslogeni settlements in the rest of the area and the materials at Radovanu. The long-winded and rather unclear explanation provided is that we might have to do here with the second stage of an "ethno-cultural process" in which the Coslogeni elements combine with those of the southern type, for example those of the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna culture. In reality, the situation at Radovanu has the merit of showing how difficult it is to put in relation these two archaeological phenomena of the Late Bronze Age in the region of the Lower Danube. The confirmed existence of south-

Danubian elements at Radovanu, and not only there, cannot be explained by the extension of the Coslogeni area south of the Danube but by examining the archaeological phenomena *in situ* and consequently by understanding the way these elements made their way to the area beyond the big river, whether as a result of direct contacts or as the expression of some new cultural synthesis. However, since at the moment we do not have any clear enough answers about the north-eastern corner of today's Bulgaria, the so-called Cadrilater, we must wait longer. The issue of the Coslogeni culture's end is further complicated by the finds at Chitila. Here we have to do with a site consisting of a mixture of ceramic fragments that can be partly attributed to a Late Tei facies, partly to the Bistreț-Ișalnița group, and which also contains sherds of Besenstrich pottery side by side with vessels whose forms and decorations are largely unknown. The find at Chitila-Fermă is far from helpful in clarifying at least the end of the Tei culture, as Morintz and Șerbănescu believed, because the ^{14}C data, which dates it to an extensive time interval – c. 15th – 19th centuries BC –, only complicates things, and in addition this has remained a singular find for the twenty years since its publication. It is obvious that the individuality of the Coslogeni group, which ought to have existed as a ceramic group anyway, has not been thoroughly determined as yet and this makes the presentations remain equivocal. The uncertainties about the definition of the Coslogeni "culture" also increase with the obvious scarcity of the funerary finds, although it is now more than forty years since it was first "defined". In the absence of actual research for such finds, we have only nine mortuaries finds that belong to the Coslogeni group (See the list in Chapter 10.1).

Except for the finds at Galați-Dunărea and Sabangia *Movila lui Pandrea*/M. 5, all the other finds belong to the area which is accepted to be Coslogeni. We must stress that the way most of the nine cases have been found, in so far as the funerary practices are concerned, is really deficient. One case in question is the find of an inhumation grave at Batin, for which there is only one mention with no details and which has been attributed on the basis of a vessel in the inventory, another is the case of the two graves at Stancea with a summary description, without graphical documentation, then of the grave at Stelnica, which rests on mere oral information, and even the case of Coslogeni itself, whose importance once alleged should have been honored by a coherent excavation report. As regards the character of the excavations, except for the grave at Medgidia, which has been found fortuitously, all the others come from more or less systematic excavations, but those graves found by research that was not focused on funerary finds remain products of archaeological haphazard chance ... One significant aspect is the archaeological context of the finds, all of which are isolated graves, except for the two graves at Stancea. This is not altogether puzzling, given that there are no graves proper in the Sabatinovka group

either, which is approximately contemporary, or slightly anterior, or in the Tei group.

But not even all these finds can be accepted uncritically as belonging to the Coslogeni culture. It is obvious that the graves at Galați-Dunărea and Sabangia cannot be included in the list of Coslogeni burials, since they are clearly located in the Noua area. The same holds true for a grave at Lișcoteanca, for which such an attribution was proposed a long time ago. The inhumation grave at Radovanu lay at the eastern end of the Coslogeni area. Because it had no ceramic inventory, it was initially included in the Early Iron Age, and later re-integrated in the Coslogeni group on the basis of the chorologic position. The inventory of the grave consists only of a bronze tongued knife with a triangular blade decorated with notches, one of a category of items known in the area of the Lower Danube, for example at the Zimnicea cemetery, or which have been found in less precise contexts, for example at Chimogi, in a settlement "studied" by surface survey. In a different study it has been shown that these knives, which come from the south as demonstrated by their distribution, are characteristic of the Iron Age, and this shows that the Radovanu grave was correctly dated at its first publication and cannot be part of the Coslogeni funerary finds.

If the correct publication of all the burials in the barrow at Coslogeni were to lead to the correct attribution of even some of the finds, these burials would seem to indicate that they were not very far away from the corresponding settlements. Similarly, at Stelnica, the inhumation grave was in the vicinity of a Coslogeni settlement. We can presuppose that at Sultana and Stancea settlements were similarly close by.

The exterior structures are completely uncertain. At Batin we have a flat grave. Similarly, the graves at Medgidia, Stancea and Stelnica are flat, but the graves at Coslogeni and Sultana are in barrows. The number of Coslogeni graves is far too small to permit appreciating the real situation and we can only accept the respective information as coming from an inventory of sorts!

The few funerary finds at Coslogeni provide us with an appearance that inhumation was a unitary feature, at least for this small portion of the group's area, but we have no details whatsoever about the corpse layout and the interior funerary structures.

Inventories have consisted of vessels in most cases, "which has made it easier" to attribute some of them. But this is not true for the Sultana and Stancea finds of vessels that are known to resemble those of the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna ceramic repertoire, hence the hesitations about their attribution.

One situation which is rightfully considered special is that of the grave at Medgidia with a Mycenaean sword. Its context is not clear in the least because it has been fortuitously found. It is claimed to be an inhumation grave in which the skeleton was surrounded by stones and had animal bones by its side, but without any further specifications. The only element of the context still preserved is the sword, initially kept in a school of that

locality. The sword belongs to the C1/2 type, according to N. Sandars' typology and to the C3 type according to Hänsel, who has defined a group consisting of the item found in isolation at Doktor Josifovo and another two that presumably belonged to some graves at Dolno Levski and Peruštica. Through the sword found in its inventory, the Medgidia grave is singular in Romania. If the few details we know about the structure of the grave are real, then the entire assembly of the Medgidia find differs from the rest of the Coslogeni funerary discoveries, which are not many anyway. However, it comes close to the funerary finds supposed to exist in Bulgaria and the only arguments for incorporating it among the Coslogeni graves is its geographical position and the date indicated by the sword. The presence of a sword that belonged to a small category of people, namely an individual with high social status, confers distinction to this Late Bronze Age deceased person at Medgidia. Such burials, together with the diffusion of the fashion of wearing such "Mycenaean" weapons might have been connected to distance or commercial exchanges in which the efforts to discover new sources of metal might, in their turn, have played an important role. The presence of such a grave in the Coslogeni area would plead for the relationship of the find in question to long-distance exchange without, consequently, offering to the deceased individual buried at Medgidia the Coslogeni citizenship.

It is more than obvious that the archaeological documentation we have at our disposal today is utterly insufficient and we must go without even trying to sketch the funerary standard of the Coslogeni group. But since the funerary standard is precisely one of the main elements needed for defining a culture and the rest of the archaeological documentation for this phenomenon comes mainly from "careful" on-site research, we must say that the definition of the Coslogeni "culture" has one clay leg while the second is still missing....

For the Late Bronze Age, the main phenomenon which occupies most of the centre and the entire eastern half of the area in question is the Noua Culture. At the beginning of the 20th century, J. Teutsch presented a number of graves with crouched skeletons, which had by their side cups with two handles, found in the Noua quarter of Braşov. By means of these graves and of further materials characterized by the presence of cups with two handles and a button - *Knopfenkel* - I. Nestor outlined a group of finds that he already connected at the time with the east European "zol'niki" (ash-pile) settlements. Later, with the increase of the archaeological documentation, there were further studies that tried to dwell on this issue in depth and outlined what has ended up as today's Noua culture.

The area occupied by the Noua culture characteristically lies on the forest-steppes that extend over a great part of Trans-Carpathian Ukraine, on both banks of the Dniester, in Basarabia especially, reaching across Moldavia and most of Transylvania. The characteristic elements of this culture are the ceramic

repertoire dominated by the cup with two handles and a button on their ridge, by settlements which preferred the low-lying regions more fit for herding, apparently as the main habitat of these communities. Yet another characteristic are the so-called "zol'niki", which have been interpreted as remains of dwellings and appear in groups on the settlements' surface. There is one more characteristic of this culture's material finds: the bovine shoulder blades with short notches on the glenoid cavity - which have been interpreted as instruments with an unspecified function and are specific only for the Noua culture. The importance of metalwork of eastern origin is yet another characteristic of this group. The origin of the Noua culture has only been solved in general. In the specialist circles it is largely acceptable today that the Noua culture is part of a widespread cultural complex, Noua-Sabatinovka, whose formation from local ancestors was helped by elements of eastern origin, among which components of the Mnogovalikovaja tradition. Without wishing to underplay the elements of eastern origin, M. Florescu and A. C. Florescu consider that, in discussing the origin of the Noua culture, we should focus first on some components/traditions related in particular to the Komarów and Monteoru groups and then consider the Noua communities as overlaying these at a later date. The moment when the Noua communities penetrated in Transylvania and their relation to the Wietenberg culture constitutes another problem for whose solution various proposals have been made. The Noua Culture has been divided by A. C. Florescu into two great stages: Noua I and Noua II, the cultural crystallization and finally established stages respectively, and the full evolution of the group has been assigned by the author to the interval of the 14th to 12th centuries BC. A similar periodization has been proposed by G. I. Smirnova, who used her own research at Mahala and the analyses of some Noua monuments in Basarabia. Of late, under the pressure of the increase in archaeological documentation, some working-hypotheses have been re-examined and one of the most important changes is the modification of the absolute Noua chronology. Although he considers that the ¹⁴C data at Mahala and Sighişoara are "ridiculously high", A. Vulpe asserts that the beginnings or premises of the Noua phenomenon should be in the 15th century BC. Yet another similar reconsideration is E. Sava's recent indication of an earlier date for the beginnings of the Noua culture, which he places in the interval Reinecke BzC-BzD or, in terms of B. Hänsel periodization, in the interval MDII-SDII, or in the absolute chronology interval between the 15th and 13th centuries BC. When considering the ¹⁴C data from Mahala, Sighişoara, for an object with Wietenberg and Noua materials, and the newer data from Crasnaleuca, we must accept at least the 16th century BC for the beginning of the Noua culture. The end of the culture is quite clearly observable in the middle of the 13th or the 12th century BC, being marked by the penetration into Noua of some cultural groups without local antecedents, which belonged to the great Early Iron Age complex with grooved ceramic.

The funerary monuments of the Noua culture are extremely numerous (see the list in Chapter 10.2). For the space in question we know 144 such finds, which are spread approximately uniformly across the distribution of the group, from the middle Dniester basin to the Western Carpathians, the westernmost Noua funerary find being that with ceramic material believed to come from a grave at Șoimuș and the southernmost being apparently represented by two inhumation cemeteries with "Noua pottery of the Tei tradition", which probably belong to a cemetery and have been found in the area of Ștefan cel Mare, on the lower course of the river Buzău. I am in agreement with the point of view expressed by M. Florescu and A. C. Florescu and have considered the Balintești-Cionagi, Căbești and Săbăoani cemeteries as belonging to the Noua culture, by comparison with other points of view which included them among the Monteoru culture monuments. Outside of the area in question, we can note as further funerary finds the cemeteries at Bovșiv and Ostrivec, in the Ukraine, on the upper course of the Dniester and another four finds in east Basarabia, at Cobălnea, Ghindești, Petrușeni and Vladimirovca. The documentary basis seems pretty solid at first sight, but when examining the character of the research we notice that of the 144 Noua mortuary finds over one half, i.e. 78 (54.17%) are fortuitous, another 14 (9.72%) come from surface surveys which are more or less certain. Thirty-nine (27.08%) finds have been researched by systematic excavations, another 8 (5.55%) by salvage excavations, and the research of yet another 5 (3.48%) has been extremely partial, consisting of limited surveys. One further limitation comes from the examination of these finds' context. Thus, we know 33 (22.91%) cemeteries, 38 (26.39%) groups of graves, which actually ought to be widespread cemeteries, but they have been only partially excavated, and to them are added 37 (25.70%) isolated and completely unspecified graves, as well as 36 (25%) cases where some ceramic elements, which in general have been fortuitously found a long time ago, have been interpreted as being remains of Noua graves in view of the frequency of such situations in Transylvania.

I would like to stress the numerous Noua funerary monuments put into circulation recently by means of reports and special purpose studies, which have been instrumental in creating a pretty good documentary basis. But not all these communications have been made professionally enough, since there are many cases of missing plans and layout drawings – for example at Căbești and Săbăoani in Moldova, at Cluj in Transylvania – and some structural elements, especially those of cremation graves, for example, have been presented *grosso modo*.

Noua funerary practices have recently been studied by Eugen Sava, who has discussed most of the finds of this kind, some of them lesser known Basarabian finds, and has mentioned those of Trans-Carpathian Ukraine. Although very complete and employing a new methodology, E. Sava's study lays too much stress on the evolution of culture in its chronological stages, and tries to isolate the funerary finds from this point of view, because he wants

to remain consistent with the perspective adopted at the beginning of his analysis of the mortuary objects. He also overrates the eastern factors' contribution to the genesis of the culture, the author in question paying too much attention to ceramic repertoire, which is quite non-descript anyway, so that he ends up "charging" his analysis too much. But the typological details established for the pottery types do not correspond to the specifications of the ritual elements – and I have in mind the orientation of the skeletons, mainly –, which has made the resulting outline of the Noua funerary standard incomplete. E. Sava has also retained the cultural attribution of the cemeteries at Balintești-Cionagi and Căbești as being Monteoru but has not retained it for the cemetery at Săbăoani, which may impair his conclusions.

The most important Noua funerary monuments in view of the number of mortuary contexts found are the cemeteries at Trușești, with 129 burials, Pererița, with 101 burials, Chirileni, with 46 burials, Cluj, with 45 burials, Crasnaleuca, with 43 burials, Burlănești, with 41 burials, Balintești-Cionagi, with 38 burials, Bădragii Vechi, with 38 burials, Doina, with 35 burials, Morești, with 24 burials and Archiud, with another 27. There are other known Noua cemeteries, either little excavated, as for example at Teiuș, in Transylvania, and in Moldova at Căbești and Săbăoani, or only identified by surface surveys, which decreases their value by and large. The same is true for the isolated graves, which are quite often mentioned without details about the layout and even inventory, and therefore can only be used for charting the Noua mortuary finds. Since, judging by the number of burials, the funerary precincts have not been exhaustively researched in the first two mentioned Noua cemeteries either, it stands to reason that in each of the other cases, which have more than half of the number of funerary contexts identified in the former cemeteries, we must consider that even in the latter cases we have to do with widespread cemeteries with several graves. This observation emphasizes the limited amount of data we have had at our disposal in contrast with the full archaeological potential of the group in question.

One separate issue is that of the "cemeteries" identified by their ceramic material, which constituted fortuitous finds and have been interpreted as graves rather hastily. We must show the great number of such finds to be dubious enough in so far as they have led to a considerable and in fact doubtful number of Noua funerary finds by comparison with other contemporary cultural groups. It can be noticed that the majority of such Noua funerary finds are in Transylvania, which is likely to modify the general picture of the Noua burials chorological, too.

Other funerary finds are known across the Noua area (see the list), but they are isolated or doubtful graves that cannot add much to the discussion of the funerary practices of this group. We can sketch a funerary standard for the Noua culture only by reference to the great funerary sites and especially those researched in the best ways, which can shed light upon the elements of this

standard. But before we get down to outlining this standard we must underline the incomplete character of the archaeological documentation available, even though at first sight it is more than impressive.

First, none of the cemeteries can be considered completely researched, which has implications upon the way we can examine their organization. On the other hand, the cases where the settlement and the corresponding cemeteries have been concomitantly researched are rare, and wherever there have been attempts to study them in this way they have not succeeded to bring to light data which could indicate the relationship between the habitation and the funerary zone. Thus we must content ourselves with recording the inconsequential observations that the settlements lay on the same terrace or in the same area as the cemeteries, even though this location was very natural and to be expected. Things become more complicated when there are one or two settlements identified near cemeteries, for example at Truşeşti and Iaşi, where a trial dig of 1964 has revealed two inhumation graves at Dealul Galata, attesting the existence of a cemetery in whose immediate vicinity there are traces of Noua habitation. If this case is real, we might have mortuary contexts common to several settlements in the surrounding area. One clue to this may come from the clearer situation at Truşeşti, where a great number of graves and traces of surrounding Noua settlements have been found. On the other hand, it is again at Truşeşti, in the settlement of the point known as *Movila din şesul Jijiei*, that the two graves mentioned have been found, which should, again, indicate the existence of two distinct and contemporary funerary zones, one exterior and wider, and the other interior, with a limited number of burials. The situation is somehow singular, for, although there are other known cases of isolated graves, at Gârbovăţ, for example, or in some Basarabian settlements, we do not know whether cemeteries of various sizes have been identified or not in their vicinity and this does not permit us to seriously consider the find in question. The often summary ways in which the Noua settlements have been researched is another evident shortcoming, which causes the habitat of this culture to be still actually only superficially known, one example being that of the discussions in contradictory about the so-called "zol'niki". The one thing to consider valid in this connection is that just as in other Bronze Age groups, the funerary precincts - cemeteries - of the Noua group and the settlements were not distant from each other and constituted for some communities bio-social units in whose precincts daily life activities merged with the funerary ceremony.

In a number of cemeteries - Balinteşti-Cioinagi, Bădragii Vechi-*Stânca*, Burlăneşti, Pererîta and, of course, Truşeşti - which have a larger number of graves, it has been possible to make examinations by statistical and spatial procedures, while other Noua funerary sites have not permitted this method of examination because of the small number of graves researched. Though we cannot speak of exhaustive research in any of the five cemeteries

mentioned, the results of the Dirichlet-Voronoi-Theissen and Delaunay triangulations, together with the associated statistics, indicate that the funerary precinct has always appeared to be covered with graves regularly, which has not permitted us to distinguish groups. We should stress that we have used the two procedures planimetrically only because the funerary structure elements or the inventory elements vary too little and, in addition, some research deficiencies do not permit a detailed bi-dimensional presentation by following any further criteria. Therefore we have indicated the tendency of cemeteries to adopt such an organization with burials laid out at equal distances. The situation at Săbăoani seems to constitute an exception, because here two distinct groups of graves have been found. However, since this little cemetery can be clearly seen not to have been completely researched, the observation is provisional and it should be subject to corrections if further research is undertaken. The existence of double cemeteries is far from indicating the "succession of the burial stages" and the lack of signs for the graves goes to prove that the kinship relations were reflected in the mortuary ceremony, which allows us to presuppose that there existed family plots which are hard to tell apart owing to the scarcity of the archaeological expression. This could indicate that in the Noua mortuary ceremony the integration to the community as a whole was in focus rather than the attachment to certain social segments or sub-units.

The general appearance of the Noua cemeteries indicates that they were flat-grave, with exceptions recorded in Basarabia, at Bădragii Vechi, Burlăneşti, Chirileni and Pererîta, in cases where at least some of the Noua graves have been found in barrows. In fact at Bădragii Vechi, Burlăneşti and Pererîta only part of the graves are on an older barrow and the rest of the burials are in flat graves. At Pererîta, anyway, it is possible to identify the graves dug in the barrow rather than eccentric by means of some elements of the structure - especially the depth - or of some inventory elements. At Burlăneşti it is more difficult to make such a distinction, especially as some graves with special structures occupy positions outside the barrow. At Chirileni we have to do with barrow burials only apparently, as they are burials on older barrows but as regards the barrow itself we have a funerary precinct that includes both graves laid on the barrow and flat graves, in an eccentric position in respect to the funerary mound and this points to a funerary practice similar to the cases at Pererîta and Burlăneşti. The fact that some of the Noua graves have been found on older barrows is not sufficient to characterize the burials of this group as barrow graves proper because if barrow burials were to act as an element of the Noua funerary standard, it ought to have been encountered in other parts of the distinctive area. I rather think we have to do with a reminiscence of the mortuary practices, which has been taken over from the preceding cultural groups, in the case of the Noua culture from Mnogovalikovaja, or else this is a case of "borrowing" from the contemporary Sabatinovka communities, which

had this characteristic practice. This “reminiscence” is expressed by the use of barrows as a funerary precinct for some graves, which must have belonged to groups with a differing social status for whom the respective practice represented a custom. The custom of placing graves on older funerary barrows is especially attested in northern Basarabia in the localities already mentioned. A similar situation has been recorded, however, in northern Moldavia, at Holboca, where the small number of graves reduces the value of the observations. To the north of the same province, at Cotârgaci, a burial on a barrow is known and attributed to the Noua culture, namely in the grave on Barrow 2, which has an oval pit that contained a mature skeleton crouched on the left, oriented N-S and having a vessel at the back of the skull. The cultural attribution of this grave has taken into consideration in the first place the vessel, whose parallel is to be found in a barrow grave at Galați-cartierul Dunărea, and in the second place the position of the skeleton. The arguments for this attribution are rather “thin”, which has prompted our rejection of this grave.

Cremation, which is not frequent, appears for the Noua group, just as for the Monteoru group, which precedes it in the wider Moldavian expanse, as a secondary and adjacent funerary rite. I think that the small number of cremation graves in the Noua cemeteries cannot support the biritualist interpretation, and I also think we should replace it by the accepted secondary rite as a term that reflects more faithfully the percentage or proportion of inhumation against cremation. The charts of the cremation graves indicate their rather higher concentration in the area east of the Oriental Carpathians, where two groups can be distinguished, one in the middle Siret basin and the other to the north of the province and reaching to the left bank of the Prut. In Transylvania, the few cases are scattered. When defined chorological, the situation is doubtlessly incomplete and future research will surely fill the gaps. Nevertheless, the two groups east of the Oriental Carpathians seem to reveal that the custom of cremating the dead was adopted by the Noua communities either from Monteoru, in the case of those in the middle Siret basin, or from the Komarów-Costișa group for those of the northern province sites. I think it is worth emphasizing that the Noua cremation graves of the middle Siret basin occupy an area where the greater number of Wietenberg influences is known to have existed at the time of the Monteoru group, which might indicate the older origin of this funerary practice only for the Noua communities. The Noua cremation graves are not typologically various - most of them being cinerary urn-graves, with rare adjacent vessels and fewer being cremation pit-graves, and the vessels used as urns belong to the specific Noua repertoire. There are no cremation grave groups in the cemeteries researched, which may well explain the fact that the deceased given this treatment did not stand out in the community as a group apart, since the cremation practice had been borrowed in the funerary ceremonial. E. Sava expresses a different point of view and considers that in view of the typological

characteristics of the vessels used as urns in some of the cremation graves in the Noua cemeteries some cremation graves found in Noua cemeteries represent foreign elements, especially in the two cremation cemeteries at Archiud, both of which have the cinerary remains in stone slab cists. But the separation of the cremation graves that have stone slab cists as proposed by Sava is not justified, since cists have also been found with inhumation graves and they represent interior structures common to both rites. This goes to prove once again, if it need be proved at all, the coexistence of the two practices as elements of the Noua cultural standard. It is true that the urn-vessel in grave 65 at Archiud does not belong to the Noua ceramic repertoire, but this does not mean much, given the known long-distance exchanges characteristic for the Bronze Age, and not only. The discussion of the vessels used as urns at Săbăoani, Căbești and Balintești-Cioinagi is simplified if we take into account that the three cemeteries belong to the Noua group, as shown before, namely to a beginning stage of this culture characterized precisely by the fact that it still retained the Monteoru and Komarów ceramic traditions. No matter how “sophisticated” the pottery typology analyses are in order to establish whether or not cremation graves are a foreign element in the Noua group, they cannot lead to any concrete results, firstly because most typologies of this kind are wrong in paying autistically much attention to one settlement in exclusivity, and secondly because they end up “defining” numberless types, variants and sub-variants, which are very often represented by one or two exemplary elements, whose effect is that they dilute the information until it disappears, since it is a known fact that whatever happens once is a good as what never happens!

Although not many, there are some cases of interior structures recorded in Noua burials. Some are stone structures, which could not be specified, because there are many Noua graves with stones, but it was not possible to specify whether they were instances of the so-called *Steinpackung* or stones deposited in the graves. The clearer cases are those where slab cists made of sandstone or other kinds of rock have been found in graves, but such funerary objects are infrequent, being attested only at Bădragii Vechi and Burlănești, in Basarabia and Archiud, Jigodin (?) and Morești in Transylvania. One particular case is that of grave 22 at Burlănești, where the two skeletons had been laid in the middle of a ring of stones. Chorological examined these types of funerary structures appear in two pretty distinct zones, in northern Basarabia and central Transylvania. We can deduce the origin of the stone structures in the Noua graves of Basarabia to be in the Komarów context, where such structures - stone slab cists especially - are known, or perhaps in Mnogovalikovaja, Srubnaja or Sabatinovka, as Sava was tempted to demonstrate. The connection with the Monteoru cists is less plausible, because, on the one hand, cists are missing from the southern part of the Noua area and, on the other hand, the practice of using stone slab cists, usually for multiple burials, disappears

during the stage Ic2 of the Monteoru culture, which means it has no links with the Noua group. It is more difficult to find an anterior tradition in Transylvania. Although the attribution of grave 92 to the Noua cemetery at Morești is certain owing to its position and its inventory, the situation at Archiud is different, because here both cist graves have been found at a distance from the funerary area occupied by the rest of the graves and the urn in grave 65 does not belong to the Noua repertoire. As regards the cist grave at Jigodin, we only have at our disposal a mention about it, which cannot be used in this discussion. No such structures are known in Wietenberg, and the cists found in Transylvania are much older, which means in this case we cannot discern the continuation of a local tradition. Consequently the stone cists at Archiud, Jigodin and Morești are the expression of a fashion which penetrated from the north-east. However, I still think that it is worth noting that the presence of stone structures of the cist or ring kind should not be seen as doubled by an ethnic presence, but rather as a borrowed funerary ceremonial element whose role is to emphasize the social status of some deceased, which is also indicated by the more consistent inventories, for example at Archiud grave 58, Jigodin, Morești grave 92, Teiuș-Sub drum grave 1 -, and constitutes a rarer presence in the Noua context.

It has not always been possible to observe the shapes of the pits in Noua cemeteries. So far, pits have been rectangular – at Bădragii Vechi, Chirileni, Costești, Crasnaleuca, Pererîta, Târnava, Teiuș and Trușești – or oval – at Brăești, Chirileni, Costești, Crasnaleuca, Pererîta and Trușești. As resulting from the cases at Brăești, Chirileni, Costești, Crasnaleuca, Pererîta and Trușești, both kinds of pits have been used in the same cemeteries. Before we go on to examine this fact, we should show that the specification of the pit form has often been a matter of the impression held by the authors of the excavations and this information can, therefore, be subjective. Also, the research conditions have been such as to prevent archaeologists from exactly observing the form of the pits, which means that the data available only reflect the real situation partially, as we can notice at Pererîta, for example, where the shape of 27 pits could be observed, or at Trușești, where this has only been possible for 4 pits. Under the circumstances, archaeological determinations cannot be of much help either in indicating whether pit shapes are linked or not with the sex or age groups. Neither have we been able to observe a difference between the cemeteries with rectangular and those with oval pits.

One exception is at Chirileni, mound 4/grave 8, with a rectangular stepped pit covered with wooden beams. Inside a skeleton has been found lying sharply crouched on its left and oriented SE, with a biconical vessel abreast of the trunk. Such a funerary structure has not been documented in any other Noua cemetery and the vessel does not have a shape frequently encountered in the repertoire of this group. According to E. Sava, the grave might belong to Mnogovalikovaja. One other

exceptional element in a Noua grave is a mat made of some kind of organic material, which has been found in grave 1 at Burlănești, just as uncommon as the river-bed stone at the bottom of the pit of grave 5 at Crasnaleuca.

The depths of the funerary pits should have provided further clues for defining one more element of the Noua funerary structures. But the fact that most of the Noua cemeteries have not been exhaustively researched, and in some cases the research has used curious methods for the depth measurements, to say the least, - in the cemeteries at Burlănești and Chirileni, for example - drastically reduces the value of this information. It goes without saying that there is a degree of conventionality in pre-established depth stages, which forces us to have reservations about the conclusions, but the procedure remains in the frame of the general statistical approaches, and as such it cannot be left aside. It is obvious that in almost every cemetery discussed here there have been cases of graves with very deep pits, at one extreme, and graves with shallow pits, at the other extreme. This cannot be a matter of mere chance, and in order to understand its potential significance, it should be analyzed statistically and, moreover, in relation with other elements of the funerary structure. Unfortunately, the anthropological determinations we have do not satisfactorily cover the archaeological data and therefore one of the most important criteria for the analysis is reduced from the start. The best case in question comes from the cemetery at Trușești, where the pit depths established by three pre-established stages seem to reveal the central position of the groups of graves with deeper pits. At first sight there would seem to be a contradiction between these groups and the fact that the statistical spatial analysis has not indicated them. The two statistical procedures have revealed some regularity in the distances between graves, which does not leave out of the question the potential existence of funerary plots. This is probably the very reason why they were less visible in planimetric view, though there must have existed graves for which the effort, and, consequently, the expense of social energy was greater, most probably, to match the social status of particular deceased persons. One indication of this may be the great number of men's graves with deep pits and some graves with more unusual inventories. A similar situation seems to exist at Bădragii Vechi, where the special inventories belong to the deep graves especially. At Pererîta, the graves located on barrows occupied a place apart within the entire cemetery, had the deepest pits, and sometimes unusual inventory elements have been found in precisely the same graves.

Judging the frequency of stone elements in conjunction with the position on the barrow or outside it, and with the statistical distribution of the pit depths, in the Noua cemeteries we can discern the probable existence of some burials for which more than the considerable effort was spent in digging those pits whose vertical dimensions prove exceptional; in addition, those who dug the pits took the trouble to lay them out in a

particular area, which also goes to prove the considerable expense of social energy determined by certain ceremonial privileges. There are very few such burials and they are hard to discern because, on the other hand, Noua cemeteries stand out through their "regular" organization and seem to correspond, therefore, to communities characterized by an egalitarianism of sorts, devoid of strong social competitiveness among their individuals and interested, rather, in affirming their common social identity postmortem.

The practice of "discerning" the varying degrees of crouching in the skeletons of the prehistoric inhumation graves is entrenched among archaeologists at present. We have noted somewhere else that methodological precision in this respect leads, more often than not, to absurd situations. If we were to appreciate precisely the degree of crouching - strongly, moderately or loosely - of the skeleton, there should first be some objective criteria, which are hard to observe during excavations, especially if we have to do with graves whose state of preservation is precarious. I do not doubt all the observations about the crouching degree, but I note the fact that some researchers have made different observations than others, which is why what we have to go by are lots of data, often contradictory. Consequently, the categories established by the degree of crouching are utterly conventional and, as such, of little use, all the more so as the anthropological determinations are too few to prove relevant from this point of view. Anyway, from what we have at our disposal, the degree of crouching does not seem to have been related to the sex or age groups.

The layout of the corpses on their right or left side in those graves where we have managed to specify the position of the skeletons does not reveal any overriding tendency and, as a whole, the cases noted are numerically balanced. There are cemeteries, as a rule with few graves, in which the skeletons on one or the other side seem to predominate, but this impression is only apparent since the research is incomplete. Not even in the anthropologically diagnosed graves have we noticed distinctions in view of skeleton positions. But their position, when laid on one or the other side, cannot be a matter of chance, as some researchers naively believed. There are enough cases of burials with skeletons lying "face to face" or "back to back", just as there are graves with skeletons lying on the same side. Since there is no way of archaeologically proving the relationship with the sex groups, we must consider another set of criteria, and the kinship system explanation is the most probable. Some clarifications can come when analyzing the corpse "orientation" practices. We have noticed in many cases that it is possible to discern groups of graves with opposed orientations that seem to suggest a bi-polar and complementary layout rule, which is, however, unrelated with the sex groups. The situation of the Noua burials as a whole is quite clear in the cases that allow us to establish the orientation of the corpses. Three main groups, which are quite balanced numerically, can be established for the graves with skeletons crouched on the

left, one predominantly oriented NW, the second more fragmented, with skeletons oriented to the NE - E sector, and the third, with its skeletons oriented SE. In the graves with skeletons crouched on their right there is one numerically greater group whose average dominant orientation is N-W and another less numerous group with skeletons placed in opposition and oriented S-SE. Apart from these, one other group, which has low incidence and is oriented NE-E, can also be isolated and yet another opposed group, with the skulls pointing SW. Indisputably, we are confronted with ceremonial rules which reflect social distinctions in everyday life. We cannot overlook the variations from this rule in the situations specific to one or another cemetery, although we have to do again with incompletely excavated cemeteries. What is in question is which criteria were used at the time of the burials, as the principle of bi-polar and complementary layout is evident when the statistical stock is sufficient, and differences reflect criteria. Should we keep explaining that the orientation of the corpses depended on the sun, this would simply mean acknowledging the idea that in the Noua communities of that time people died in only two seasons of the year and this would be nonplussing ... One way of finding out the layout criteria would be to specify the topographical relation between the settlements and the cemeteries. However, the cases in which both the settlement and the cemetery have been researched are very rare, and we cannot have the certainty of the correspondence between the two sites while, on the other hand, we cannot tell if the layout of the deceased was related to the settlement or not. The variability of the main orientation rule is low, as resulting from the diagrams, and it seems to indicate a general relational system valid over the entire area and belonging to a kind of ceremonial code specific to the Noua group; but we cannot confirm or reject this hypothesis before we have acquired substantial stocks of cases (cemeteries with enough graves), which is not the case as yet. And we should not forget for a moment that we are not in possession of precise data regarding the position of the pretty consistent stock of Noua burials, not to mention the absence of anthropological diagnoses, which might have offered us some clue.... This is why E. Sava's attempt to outline regional variants by means of the graves' orientation is insubstantial, all the more so as the analysis is methodologically superficial, being based on only 8 cardinal points.

Noua funerary inventories consist of pottery mainly and they stand out through their "poverty" and monotony, remarkable deposits having been found only in rare cases. The main forms are represented by the cup with two handles - *kantharos* -, the cup with one handle, the bowl and the bag-shaped vessel, with variants that are usually due to local features and do not change the general picture.

E. Sava attempted to provide a "fine" typology for the pottery in the Noua graves and to derive from here a pattern of time differentiation. This laborious enterprise ended in the identification of variants and sub-variants,

of which some consist of no more than two or three representative items, or even fewer. This is true about variants IB1, with only 4 items, IB4, with 3 items found only at Burlănești and Pererîta, IC3 with 3 items, only from Doina, ID 3 with 3 items, IIB2 with 2 items, only from Pererîta, IIB3 with 3 items, again only from Pererîta, IIC1 with 2 items, one of which is doubtful, IID1-D3 with 5 items only from Trușești, IIIA1-A3 with 6 items, VIA-C with 5 items, only from Burlănești and Pererîta, VIIA-C with 3 items, only from Burlănești and Pererîta, again, IXA2 with two items, one doubtful, IXA3 with a single item, IXB2 with only 2 items and *Sondervariante XIII*, copiously represented by a single item from Pererîta. It is obvious that this "methodological" path does not lead us on firm ground and it is pointless to take into consideration, just as the equally "fine" typology of the decoration. Naturally, a ceramic typology is necessary, but the methodology should consider that not each "variant" and "sub-variant" is significant, especially if it consists of percentages lower than 10%, while it is obligatory for each typology to take into account not only the vessels from cemeteries but also the pottery found in settlements or other funerary objects. They should be complete with clear archaeological circumstances, or else are utterly irrelevant, as is the case with the typology "established" by E. Sava. The vessel types are more important for the study of cemeteries, since they indirectly document the categories of edible substances, liquid or solid, in the graves. These are very rarely present in the Noua culture, which has no special forms to indicate the presence of "exotic" goods in funerary inventories.

Not all the Noua burials had ceramic inventories, since of the total 725 graves there are ceramic inventories only for 387 and sherds have been found in another 64 graves. In most graves – 321 – only one vessel has been found, in 54, two vessels and in very few cases, 4 or 5 vessels. The few many graves with more than 2 vessels have other outstanding elements, either inventory items or funerary layout structures, which means that the deposits of more vessels were indicative of postmortem privileges. As regards the uses of recipients for the Noua burials, it is obvious that some forms – for example the cups with one or two handles –, which were destined for liquids exclusively or symbolized their presence, were more frequent, while other forms – bowls for example –, which indicated solid food, were less frequent. In the absence of organic remains to give us concrete clues after being accurately analyzed we are obliged to limit ourselves to making more or less justified hypotheses, especially if we take into consideration the relatively high frequency of jar-vessels or bag-shaped vessels, which could be used with the two functions shown above but also, albeit not very frequently, as cinerary urns.

We cannot observe differences of sex or age groups in the ceramic inventories of the Noua burials but we must express reservations in this respect, given the small number of graves with anthropological diagnoses. Neither can we see a difference in the manner of laying vessels by the side of the corpses which lay on their right

or their left. As a rule, vessels have been found placed in front of the corpses, with insignificant differences between the corpses laid on their right and those laid on their left. The most frequent position was in front of the skull, i.e. of the face. Vessels are placed behind the corpses sensibly less frequently, with most of the vessels deposited near the skull at the back of the head, indicating the placing of vessels abreast of the skull as the ritual rule. The small number of cases with vessels deposited at the feet indicates that they are insignificant deviations from the ritual. Food oblations have been indicated in only 25 cases, by animal bones found in Noua graves. Again, we must note the absence of anthropological determinations that would enable us to see the relation of these deposits with the sex and age groups or of the palaeontological determinations that would permit us to verify the extent to which one rather than another animal species was "preferred" in these practices. Mention must be made of the four cases of deposits from which the shoulder blade and ribs have been preserved, which can indicate the part of the animal body ritually deposited in the grave. Another thing to emphasize again is that ceramic inventories are missing in only 6 of all these cases. The apparently infrequent finds of animal bones in funerary objects is surprising, given the well known frequency of such remains in Noua settlements, little though the latter may have been researched so far. Metal tools – two awls, stone tools – curved stone knives, and bone tools appear only very incidentally, and the number of graves with such finds, which is drastically limited, is incompatible with a detailed discussion. The number of Noua graves with finds of dress items made of metal is extremely small. There are only 20 sure cases, only two with anthropological determinations which would enable us to see if their presence was linked with the sex or the age of the deceased. In view of the most frequent items – pins, bracelets, lock rings – these graves may have belonged to women. I think it is worth noting that of these 20 cases only four have no ceramic inventories and in some of these vessels are present in great numbers – at Morești in grave 92, with two bracelets and 4 vessels, at Teiuș – *Sub drum* grave 1, with one lock ring and 4 vessels once again –, which shows that wherever burials have dress items made of metal we have to do with persons who enjoyed a special social status and whose ceremonial was more sophisticated, as also proved by the graves with both dress items and deeper pits. The same seems to be true in the few graves with dress items – lock rings – made of gold. Weapons are completely missing from the Noua graves, and the case cited by E. Sava at Pererîta cannot be taken into consideration. The situation is somewhat strange, for we cannot speak of the absence of dress items made of metal and weapons made of copper or bronze in the Noua area. Such objects are known either in settlements or, weapons especially, in hoards, where they are frequent enough. The comparison with the Monteoru burials, which preceded those of the Noua type on one side of the area, reveals some similarities as well as some differences. The absence of weapons in

mortuary context seems to be a common characteristic for the two groups, whereas the practice of expressing the status of women – by dress items of all kinds, including metal ones – is much more pronounced in the Monteoru communities, while in the Noua communities it is a very insubstantial presence.

The overview of the Noua culture mortuary practices allows us to identify a number of components of the funerary structure and the proportion of the two main rites, which give prominence to the “phylogenetic” relation of the Monteoru and Komarów groups as ancestors of the Noua culture and at the same time leaves behind the much fewer elements supportive of an “eastern” contribution in the formation of this culture. There are elements which can support “borrowings” from *Mnogovalikovaja*, whose area is occupied in its former western sector by the Noua culture, and the same is true for Sabatinovka. But what primarily gives distinction to the Noua funerary contexts, in comparison with the rest of the contemporary cultural setting, is the fact that so little attention is paid to the individual identity of the deceased in the mortuary ceremony – which is reflected by the meager archaeological expression reserved for each grave while emphasizing instead their belonging to the community. This tendency is traceable in the extremely irrelevant organization of the cemeteries, which do not have distinct quarters indicative of a preoccupation for ritually reflecting the social sub-units to which the deceased belonged. I think we can account for this “monotony” of the funerary precincts in terms of the importance attached, instead, to vigorously signaling the identity of the community or social unit to which the deceased belonged at the expense of their belonging to any social sub-units/clans or families, and I also think this reflects an egalitarianism of sorts, in its turn dependent upon the subsistence techniques, in which the much clamored transhumance will have had a part to play... But after all it may be possible to speak of a daily confrontation of the Basarabian Noua “culture-bearers” with the ukrainian “bearers” of the Sabatinovka culture, which might provide an explanation for the situation at Chirileni, and not only there ... If the Noua communities coexisted with the Wietenberg ones in Transylvania, as it stands to reason they did, then we should consider that, whatever the relations of the two groups, each group’s funerary practices retained their individuality. Even though the Noua graves as a whole seem less expressive from the archaeological point of view, the funerary standard of the group, as it can be described, can successfully serve to define the Noua culture. This is a demonstrable gain, while it barely serves for establishing an internal periodization of the group. The Noua funerary practices are not sensitive to the passage of time, as will have been the case for communities bent on preserving their tradition at all costs, for whom this meant the need to enforce their collective identity and was consequently a condition for surviving with all their moments of joy, with the constellation of their hopes and ready to bear their own misfortunes....

Relatively recently defined, the Sabatinovka group represents a vast complex of finds which are unitary enough thanks to a series of elements related to the type of habitat, the material content and, last but not least, to the mortuary practices, and it also represents a Late Bronze Age archaeological group. The area occupied by the Sabatinovka culture is quite widespread and comprises especially the north-Pontic steppe zones, reaching to southern Basarabia and to Bugeac, where it is very representative. Although there are numerous funerary sites that belong to the Sabatinovka culture, this group remains a peripheral archaeological manifestation for the area studied here and it is not too important for the cultural evolution of the other parts of this area. The understanding of the Sabatinovka culture and of its role in respect to the Late Bronze in the lower Danube basin can be said to stop short when confronted by the theoretical positions or paradigms that ground the explanations about the origin, content or end of this culture. Largely, as already asserted, the Sabatinovka group is a continuation of the *Srubnaja* group with ascertained eastern origins. It is hard to say to what extent this group’s relation with the immediately neighboring groups in the area west of the river Prut led to reciprocal content modifications, given the evident eastern filiations of the Sabatinovka group. The idea of a conglomerate of the Noua and Sabatinovka groups, and even of the Coslogeni “culture” to create a large complex – *the Noua-Sabatinovka-Coslogeni complex* –, is not justified on close examination. Firstly, because the crystallization of the Noua culture occurred against completely different earlier backgrounds and it happened in areas that differed a lot from those that the Sabatinovka culture overlapped or originated from, and so far as the definition of the Coslogeni “culture” is concerned, it rests, as noted, almost exclusively on research at the surface, which may be enthusiastic but remains superficial rather than originating in systematic observations of settlements and funerary contexts. At the same time, the inclusion of the Coslogeni “culture” in a thoroughly documented phenomenon of the northern Pontic steppes would consequently involve an artificial extension of a phenomenon which stems from pre-existing archaeological realities of the lower Dnieper basin, but also of the lower Don basin, and even of the Volga, in other words has roots that are quite incompatible with the archaeological background of the lower Danube basin. There must have existed contacts between the Sabatinovka group and the neighboring western ones but their consequences, which are not easy to specify, have not affected the individuality of any of the concerned parties, so that a merger in the above sense offers the doubtful benefits of all judgments that are merely simplistic, rudimentary!

From the point of view of absolute chronology specialists generally incline to date this culture rather late, although there are other opinions that date the beginnings of the group to the 16th and 15th centuries BC. Today we have four ¹⁴C data for the settlements at

Iličevsk, in Trans-Carpathian Ukraine and Usovo Ozero, in the lower Dnieper basin. Another, not completely indirect, indication for an earlier dating of the Sabatinovka complex is provided by the series of ^{14}C data of samples from the barrow cemetery at Hordeevka, where the oldest graves have been attributed to the Černoles-Belozerka group. There are six radiocarbon dates for the mortuary contexts of Hordeevka which indicate the interval 1500–1000 BC. Taking into account the contemporaneity, which is partial, with the Noua group, we can consider pretty plausibly the evolution of the Sabatinovka culture in the interval that begins with the 16th and ends with the 14th and 13th centuries BC.

The greater part of the documentation for the Sabatinovka culture comes from funerary finds but there are some settlement finds, too. The numerous burials available today are impressive and they serve as a basis for specifying the Sabatinovka funerary standard quite thoroughly by comparison with the groups lying to the west of this group. In the study area we know of 32 funerary finds which have been attributed more or less clearly to the Sabatinovka group (See the list in Chapter 10.3). As was to be expected, in respect to the area in question, all the Sabatinovka funerary finds are either in Bugeac, or, fewer, in southern Basarabia, bordering on the Noua group to the north. There is only one exception, at Ploiești-Triaj, which lies very eccentrically west in respect to the mass of other finds. Even if it were only for its chorologic position, the find at Ploiești is doubtful. We should also note that the Sabatinovka burials, which occupy the area of the previous Yamnaya, Kakatombnaja and Mnogovalikovaja groups in succession, seems to indicate a certain continuity of the mortuary practices in the respective regions, as shown by their chorologic position, especially when considering certain funerary structure elements, and even the continuity of the standard itself, with only minor, often unsubstantial modifications. Some of the burials at Chirileni, which have been attributed to the Noua culture but occupied places on funerary mounds, might well be incorporated to Sabatinovka, given the fact that the ceramic inventories of these two groups are very similar, but we cannot make a definite attribution. By the same token, some burials on the barrows in northern Dobruja at Chilia Veche, Luncavița and Mihai Bravu, for example, might be connected to the Sabatinovka phenomenon, as can some later burials on the barrows north of Galați, immediately east of the river Prut, for example at Galați-Cartierul Dunărea and Vânători, but here again there are no certified elements for identification. Anyway, the Sabatinovka communities seem not to have reached to the other banks of the rivers Prut and Danube.

All these Sabatinovka mortuary finds come from systematic excavations. Unfortunately, the attribution is not always certain, which makes it difficult to establish all the funerary standard elements of the group. But as the Sabatinovka group is marginal in respect to the "core" of the area in question here and has fewer effects upon the neighboring groups, I shall limit myself to

making some observations about other specialists' examinations of the funerary groups that belong to this group.

It has been obvious for some time now that the "bearers" of the Sabatinovka group were in the habit of depositing their dead in the earth. The predominance of inhumation as the principal funerary rite, as the structural and defining element for the Sabatinovka funerary standard cannot be doubted even if cremation graves have sometimes been found in its distribution area. It is, therefore, hard to say to what extent cremation, as an exceptional occurrence in the Sabatinovka context, can be considered the secondary and adjacent funerary rite or whether, consequently, the whole group can be considered bi-ritual. I think these rare cases could point to foreign presences variously in the communities in question, and therefore the uniformity of the Sabatinovka mortuary rite remains unimpaired. We can conceive of influences coming from the bi-ritual Noua group or even Trzciniec, in the western part of the Sabatinovka distribution, as a result of reciprocal contacts. We would welcome a chorologic examination of the entire area, which could show exactly where the cremation graves are located across the Sabatinovka area, and it could indicate if this perspective supports Șarafutdinova's assertions about the cremation graves found to the east of this region.

There is no available information which would enable us to appreciate the relation between the Sabatinovka settlements and funerary zones. By and large, we can consider the probability of an immediate relationship between these precincts due to their location close to each other. We have no way of telling whether the funerary zones were marked or not. One amendment to the probability that precincts dedicated to burials were situated very close to the settlements comes in the natural logic of things from the custom of using earlier barrows for depositing the dead, since this would mean that settlements had appeared because of these higher earth structures, which is unacceptable. But as we have no exact observations on this subject, the discussion becomes pointless.

Sabatinovka burials have been found on earlier barrows and they are never numerous. At Kislica, for example, 7 Sabatinovka burials were discovered. Numerous mortuary objects of the same group have been unearthed at Kurči, where 12 burials are recorded and then another 14 burials have been found in the Nagornoe barrow field. In other localities that occupy the space in question the number of Sabatinovka graves is lesser. Funerary precincts are not large, at first sight anyway, and they most likely correspond to restricted communities, but what is needed is a chorologic examination of the entire Sabatinovka area from this perspective too, so as to see whether this constituted a uniformly spread phenomenon or a regional characteristic of the western area.

As regards the funerary structures, the favorite exterior layout is doubtlessly the barrow. But this indicates primarily the location of the funerary objects, which are often secondary graves. As there are a number

of "main/primary" Sabatinovka graves in some barrows, we must, nevertheless, take into consideration the propensity of these communities to using the barrow layout, whether they took advantage of earlier barrows, or, if they did not have any such previous mounds, they erected barrows over graves themselves. As regards the category of Sabatinovka principal graves in barrows, in the space in question there are four cases which can be attributed "*with a greater degree of certainty*" to the Sabatinovka group - Beloles'e, Borisovka and Kurči - and to them should be added another one which is certainly primary and has the pit dug from the ancient occupation level, at Cârnațeni, on the Dniester riverbanks. Another seven graves in the same area - Gradeșka, Holmskoe, Nagornoe, Ogorodnoe, Plavni and one at Vișnevoe are also principal graves, but their attribution is uncertain. I think we can add to the ascertained Sabatinovka primary graves one more, at Borisovka, which increases the number of cases of this kind and goes to prove that they are not exceptions. The existence of such graves should not be surprising if we come to think of the filiations of the group and the mortuary practices. But we must emphasize that these "main" graves have been considered as such because it has been possible to observe they have mantles "of their own", as it were, erected on top of older mounds, which increase the height of the pre-existing mound and make them appear in an ulterior position in the funerary sequence of the respective barrows. This is the reason why, at the moment, we know few primary Sabatinovka graves proper, namely with the pit dug in the earth from the ancient occupation level and with a barrow of their own on top. The fact that no mantles of their own have been found for the other Sabatinovka graves may also be due to the use of bulldozers or other heavy machinery which has prevented us from making detailed stratigraphical observations. One special situation seems to be that at Taraclia, where eight Sabatinovka graves have been found beyond the perimeter of the kurgan. This makes the situation appear uncommon, while it is not too clear either, and it marks as hasty the statement that this argues in favor of "*the existence of mixed barrow graves and flat graves*". I find equally hasty the comparison of these graves with the Noua cemeteries at Burlănești, Chirileni and Pererita, where most of the graves are beyond the perimeter of the barrows they overlie. One important observation that has been made is that the Sabatinovka burials predominantly occupy the southern sector of the barrows. In the absence of precise data about the topographical relations with the settlement and about the relations among the settlement, the funerary zone and the immediate environment, it is actually too difficult to try an explanation for the significance of the practice. Sabatinovka settlements are far from superficial, as can be seen anyway at Usovo Ozero and Mosolovka. It would have been normal to have widespread funerary areas with numerous burials corresponding, on the one hand, to the internal demographical structure of these communities, and on the other hand, to their respective

duration. However, no cemeteries but only groups of graves have been found so far, which are not too big and which lie, scattered to a variable extent, on earlier barrows. This reality might reflect the fragmentation of the social units or communities into sub-units, each of which has its own funerary precinct occupying distinct locations. There is no ample systematic research focused on the associated study of the settlements and their adjacent funerary precinct, which means we have to wait still longer to receive the confirmation or infirmation of this hypothesis.

From the methodological perspective of Sava and Agulnikov, internal layout structures - *funerary constructions*, as they are termed by the two authors -, or sepulchral pits, seem to be quite varied. After they very justly draw attention to the fact that of the 662 graves analyzed it has been possible to indicate the pit shape for only a little over one third, - 222 cases (33.5%) -, the two authors enumerate the forms of the "*funerary constructions*": oval pits, oval pits with mortuary chambers, stepped oval pits, rectangular pits, stepped rectangular pits, cists. Statistically, these forms are represented by casuistic incidence values, which range from substantial, as is the case for oval pits - 134 cases or circa 20%, respectively - and for rectangular pits - 77 cases or 11.6%, respectively -, or are utterly insignificant, as is the case for the other "forms", which are statistically inexistent. This is also true for the primary grave Barrow 6/grave 2 at Borisovka, which has its grave dug from the ancient occupation level, with the earth dug out of it observable and has a rectangular cist made on site by using stone slabs, ultimately covered by a slab and wood. On top was erected a - "*kuppelförmige, runde Steinlage*" - stone mound, whose diameter was of 6 m. Everything was covered by the mantle of the barrow, as resulting from the unpublished profile. A reed mat was found at the bottom of the cist and on it an adult's skeleton crouched on its left and oriented S-N. The inventory consisted of a globular vessel with two raised handles drawn from the rim and no decorations. It had been placed on a tiny stone slab and a wooden club with flint point - *hölzener Schlaggegenstand*. We know of cist graves, albeit earlier ones, in the barrows at Bugeac and not only there. But the stratigraphical position of grave K. 6/2 at Borisovka constitutes the argument for a later dating, while the vessel is typically Sabatinovka and has a good parallel at Cârnațeni in the grave that is, again, primary: K. 1/M. 3. Further stone cist graves, albeit just a few, are known in the area, from the earlier Mnogovalikovaja context, where this practice may well have come from. However, we cannot waive aside the possibility for this practice to be somehow connected with the Kîzîl-Koba milieu of the Crimean Late Bronze Age, in which the stone slab cist tradition is impressively old. If we leave aside the pit types with a low statistical incidence, it becomes clear that in the Sabatinovka funerary standard there are two main types of pits: oval and rectangular, the former being numerically dominant. The authors have not provided a chorologic examination

which would have enabled us to show if the two pit types are spread in a uniform or an uneven way. As far as the interior layout elements are concerned, we can also mention the presence of red ochre, of mats made of vegetal material and of chalk dust, all of which represent the incidental continuation of some older traditions, if the graves were proved to belong to the Sabatinovka group for sure. Although it does not belong to the area treated here, the grave at Cârnațeni deserves special attention, with its pit dug at the ancient occupation level and the dug earth subsequently deposited to one and the other side of the pit. In plan, the pit was rectangular and it had four little pits in the four corners, probably destined for posts, which suggests the existence of a rather more complex wooden structure. The grave was covered with beams whose remains have been preserved. The skeleton lay crouched on the left and was oriented E–W, as resulting from the published plan, and not SE–NW, as stated in its description and it belonged to an adult, judging by the dimensions (its anthropological diagnosis is missing). The whole structure of the grave resembles that specific to the Srubnaja group, from which some practices will have been borrowed.

In their discussion of the corpse layout in Sabatinovka funerary objects, Sava and Agulnikov have dwelt quite insistently, as was actually to be expected, upon the position and orientation. Being apparently aware of the risks involved in proposing an excessive information hierarchism, they confined themselves to establishing three main positions of the corpses, but in direct contradiction with their own assumed sense of precision, they end up exactly by establishing further categories whose casuistic incidence is devoid of statistical value: sharply crouched skeletons are represented by 638 graves (95.5%), moderately crouched skeletons, by only 19 cases (2.7%), and lax, unemphasized crouching, by a single case (0.1%)! They make the same count of the arm positions, by showing the same unhesitating commitment and obtaining equally useless results. As far as the position of the corpses on one or the other side is concerned, skeletons crouched on the left predominate (453 cases, 67.8%) by comparison with those crouched on the right (172 cases, 25.7%). It is known well enough that in most Bronze Age graves which were discovered a long time ago in the former Soviet area have no anthropological determinations and this is also the situation of the Sabatinovka burials. For this reason we cannot stipulate the relationship between the corpse position and the sex and age groups.

The orientation of the corpses, another important element of the funerary standard, has been established by the two authors for only eight sectors: NE, E, SE, S, SW, W and NW. This option has been largely prompted by the superficial measurements made during the excavations, and the orientation of the skeletons has been assessed *grosso modo*. Generally it can be observed that skeletons are predominantly placed with the skulls pointing E, irrespective of their position. Again, unfortunately the absence of anthropological determinations

is a drastic limitation when trying to specify the rules for the placement of the deceased in accordance with the sex or age groups. Under the circumstances, with no possibility of making differences based on anthropological diagnoses, the comparisons with the specific Monteoru or Noua groups are utterly pointless, since in both cases it has been possible to specify nuances in the position and orientation in respect to the sex or age groups.

One other characteristic of the Sabatinovka funerary standard is the low frequency of furnishing elements in the mortuary complexes. In the stock of 662 graves examined by E. Sava and Agulnikov it can be noticed that funerary inventories have been found in only 200 graves (circa 30%), and in the greater number of cases (in 169, namely 84.5% of the graves with furnishings) they consisted of pottery. The ceramic repertoire of the Sabatinovka burials is limited to 4 main forms: vessels with two handles, the so-called *kantharoi*, cups with one handle, jar vessels and short biconical vessels. Jar vessels are the most frequent category, followed by cups and vessels with two handles, the latter being functionally connected to liquid substances. There is no evidence about the positions in which the vessels have been found, but from the published cases we deduce that they lay generally near the skull. And again, we cannot make differences by the sex or age group. Dress items consist of pendants made of pierced animal teeth, and in a single case – at Kočkovatoe K. 25/M. 3 – in a pierced boar (?) fang. Such dress items, which belonged to necklaces, are, as the two authors rightly emphasize, frequent finds across a widespread area in different Bronze Age contexts, traceable as far back in time as the Globular Amphorae Culture. The presence of dress items made of metal can be assumed by taking into consideration some remains found in a number of graves but we do not have the clear archaeological proof of this. Weapons are represented by five arrow heads made of flint, which were found at Nikolskoe (3 items), Purcari and Răscăieții Noi. One very uncommon situation is the inventory of the cremation grave K. 3/2 at Borisovka, which stands out not only through its rite and funerary structure, but also owing to its very special inventory. A short sword/*Kurzschwert* of the Krasnyi Majak type, a circular plate made of bronze and decorated – *скрепленный и украшенный бронзовыми заклепками* –, a clay vessel and another one made of wood as well as animal bones have been found in the grave's pit. The short sword is very probably locally manufactured, as we know of moulds for similar items in Basarabia, in Noua and Sabatinovka contexts. The bronze plate, which is probably decorated by the *au repoussé* technique, has a pattern that somehow resembles the finds in a Srubnaja grave from Baškirijska at Novye Jabalakly including, among others; a set of dress items with a complicated decoration consisting of bronze discs decorated *au repoussé*, with spiral and cruciform motifs. Tools, generally represented by awls made of animal bones, are rather more frequent.

The scarcity of Sabatinovka graves with animal bones inside – in 19 cases or 2.9%, cited by the two authors without mentioning the species –, is somewhat surprising, knowing that animal bones are often present in Srubnaja contexts and even in some Mnogovalikovaja graves, though less frequently. Astragals, probably from sheep or goats, which retain the marks of their presumable functionality, cannot be included in the category of “animal bones”. They are present in 9 graves, being placed next to the skulls, which underline their special significance.

As a whole, Sabatinovka funerary inventories prove to be poor and monotonous. Sex or age differentiation into groups cannot be made, as already noted. The expression of the social status in the funerary rite is not reflected by inventories, except for the grave at Borisovka K. 3/2, where the short sword and the decorated metal disk, which has been interpreted later as a part of a wooden shield, are the material means for expressing the social prestige of the deceased. The social status of the deceased person at Borisovka is also underlined by the metal disk, which is a dress item in all likelihood. In some cases, as at Cârnațeni for example, and in the stone cist grave at Borisovka K. 6/2, the complex structure of the entire burial, with a considerable expense of social energy, is again expressive of a high social status. One singular element is the presence of the wooden vessel, which proves clearly enough that, apart from the cinerary remains gathered from the pyre, there were other objects deposited in graves as well, in the present case, edible substances, most likely.

But such funerary objects are rare in the Sabatinovka group. What is more, we do not have a complete image of the Sabatinovka grave groups to be able to ascertain by the planimetric study their position in plan, namely the structure of the entire funerary precincts. From what we know so far, however, funerary precincts seem to have been fragmented in accordance with the social sub-units – clans, families? –, which allowed detecting the burials of the respective leaders and of the persons close to them by following different criteria. Such a structure of the funerary precinct must have corresponded to a habitat based on a subsistence technology imposed by the steppe environment, which encouraged mainly herding, with animals belonging to a particular clan or family.

Social competition for prestige seems very discrete when it is traced in the funerary standard of the Sabatinovka group, but becomes more traceable in the presence of weapons in hoards or in singular deposits of metal items characteristic for that particular period, which means that these hoards and deposits successfully compete with burials. The discreteness of the Sabatinovka funerary expression is not surprising. It has antecedents, especially where inventories are concerned, in the Mnogovalikovaja group which preceded it, and in its Noua neighbours. By and large, this is, as dictated by direct archaeological documentation, the main content of

the Sabatinovka funerary standard in so far as it is discernible on the little portion of the area treated here.

During the ample archaeological research at the end of the 1950s, on a site excavated by a team led by Ion Nestor and conducted in the surroundings of the town Zimnicea, several inhumation graves which belonged to a cemetery dated to the end of the Bronze Age were found. Alexandrina D. Alexandrescu's publication of this cemetery in 1973 allowed the definition of a Late Bronze archaeological manifestation to which several finds of the northern flood plain of the Danube were subsequently attributed as well as some more finds, of which the most expressive was the vessel hoard at Plovdiv, on the territory of modern Bulgaria. Whereas for the Romanian specialists this manifestation has remained known as Zimnicea-Plovdiv, Bulgarian archaeology also use the designations Asenovce, Nova Zagora and Čerkovna for it; the latest preferred use is “the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna culture/group”. In addition to the not very many localities in the Romanian zone immediately north of the Danube which have yielded, albeit in not very clear conditions, ceramic materials attributed to this group, the area of the culture is marked by several finds which are strewn along the right bank of the Danube and whose archaeological condition is equally uncertain, and it is marked by some finds which occupy the region south of the Stara Planina Mountains, such as those at Atia, Nova Zagora, Plovdiv, Razkopenica and Batak, where the area reaches as far as the northern slopes of the Rhodopi range. The content of the culture has been specified mostly by reference to the ceramic material, many of the issues regarding the habitat, the relationships with the neighboring groups being as yet insufficiently known.

The origin of the culture is not clear as yet, although the cups with two raised handles and especially the cups with oblique rims and a single handle allow us to discern the persistence of some well-known ceramic traditions of the Early Bronze Age in the region between the Danube and the Rhodopi Mountains. If we take into consideration the area of the group too, it appears clear enough that it represents an archaeological manifestation of the southern Danube, with some consistent connections to the contemporary finds between the Rhodopi Mountains and the north-Aegean seashore. The Zimnicea-Plovdiv “imports” from Troy, Level VII, which have been so frequently cited, are rather presences of the ceramic groups from the south of the river Marica or from the north-Aegean littoral plain, both of which lie closer to the north-western edge of Anatolia, and they naturally resemble the Čerkovna vessels, but only this. The same is surely very possible as regards the finds at Kastanas and the finds in Greek Macedonia, for example at Akbounar, Čaušitsa, Saratse, Vardarophtsa and even further east, in the cemeteries at Exochi and Potami, to which should be added the ceramic materials at Assiros, to the north of the Chalcis Peninsula, or even Thasos. The chronological position can be assessed firstly through the find at Zimnicea of a cup which is typical for the Gârla Mare

culture in grave 41, and then through the further find in grave 17 of another cup with two raised handles and decorated with rhomboid motifs made by successive punching, which is considered specific for the Tei IV phase. I would like to draw attention again to the cup with two handles in grave 11, which belongs to the repertoire of the Bistreț-Ișalnița group. A find from the settlement at Radovanu, whose ceramic material shows a mixture of the Coslogeni pottery, again includes twin vessels – *Zwillingsgefäße* – together with vessels with square horizontal cross-section in plan, both of which are specifically Bistreț-Ișalnița forms. We cannot make specifications about the beginning of the group, but the association with Gârla Mare materials at Zimnicea and at Cârna shows that at the end of the Middle Bronze Age, anyway, the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna group already existed. The presumable “Fundeni-Govora” group, which has been dated around 1460–1425/1410 BC by radiocarbon analysis, is an expression of the Zimnicea-Plovdiv culture rather than something separate, and is followed by another stage of the same group in which the penetration of foreign elements can be felt, for example vessels with a square flat-horizontal section, which can be observed at Popești and Radovanu. I think this is what is proved also by the remains which have been found in the vicinity of the eponymous cemetery and which appear to be more similar to those at Radovanu, being considered by A. D. Alexandrescu as “*peuvent provenir des dernières phases de cultures voisines, Verbicioara et Tei*”, in accordance with the documentation available at that time. Yet another chronological indication for the later stage of the group is the rapier blade type A, from northern Bulgaria, which is part of the hoard at Sokol-Dičevo, near Silistra and which must have belonged to a contemporary group neighboring the Zimnicea-Plovdiv one, for example that of the Radovanu settlement, which is therefore very similar to the milieu of the Late Bronze Age in Transylvania, Noua, most probably, which usually had such blades. We owe the batch of uncertainties regarding the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna group's evolution largely to the uncertainties in defining the Coslogeni “culture”. If we consent to give up such *passerpartout* explanations as the movements of populations, it seems more logical to admit an evolution of the same archaeological group with two stages. We would then have reason enough to appreciate, at least presumptively, the duration of the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna group from the last period of the Middle Bronze Age to the moment when the early hallstattian grooved ceramic appeared in the valley of the lower Danube from Zimnicea to Silistra to mark the end of the Late Bronze Age in these parts of the world sometime between the 12th and 11th centuries BC.

Unfortunately, the way most of the finds in the region to the south of the Danube have been put into circulation is faulty. This is precisely what makes the correct understanding of the relations between the finds south of the Danube and the finds in the region between the Danube and the Stara Planina, those in the Maritza valley or on the northern slopes of the Rhodopi range so

difficult. The characterization of a distinct ceramic group connected to the finds on the northern Aegean seashore is to be expected in future, all the more so as, for all the existence of flat-grave cemeteries at Nova Zagora and Malka Detelina, for example, cremation graves in barrows seem to be this group's characteristic, like at Batak, Borino, Čepelare, Jagodina, Lubča, Satovča, all of which are in the Rhodopi Mountains or in the Maritsa basin at Goljama Detelina and which resemble, through their rite and exterior layout structures, the barrow burials of the Late Bronze Age in the plain of eastern Macedonia.

There are rather few mortuary finds attributable to the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna group in the northern Danube zone and as far as the Stara Planina mountains, where materials appear to be more unitary, but the scarcity of the finds prevent us from using them as a solid documentary basis. At the moment we have five funerary contexts from the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna group located in the area treated here (See the List in Chapter 10.4). In view of the great number of burials, the most representative find for the Zimnicea group is still the flat-grave inhumation cemetery in the eponymous locality. We can add to it a few inhumation graves with crouched skeletons found at Izvoru, but in conditions which are insufficiently known. At Remuș we know only that “*further to the works connected to the greenhouses constructed in the area, a Bronze Age cemetery which belonged to the bearers of the Zimnicea-Plovdiv culture has been found.*” Another cemetery which consists of 12 inhumation graves, unfortunately destroyed, was signaled at Krušovica quite long ago, and for the find at Vassil Levski/Cenino we only have the mention of an inhumation grave. In the actually very widespread area of the Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna culture funerary finds are thus rather few and somehow contradictory in their exterior layout, in so far as in the southern area there are mainly barrow burials.

The overview of the Zimnicea cemetery brings to light a Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna funerary standard that differs from the contemporary and immediately adjoining groups north of the Danube. The main characteristic comes from the absence of funerary expression forms that would correspond to the internal differentiation of the community and it is emphasized by the rule of the unitary orientation. The potential differentiation according to the sex groups would reflect the natural, sexual differences, but no other separations can be discerned. The absence of dress items and of weapons could be justified by the corresponding hoards, which do contain these artifacts, for example the hoard at Sokol and, perhaps, the isolated rapier at Jonkovo, as well as the hoards at Oinac, Pobit Kămak, Vărbica, Zelju Voivoda etc., which might suggest that the deposits of weapons and tools had a special regime since they were not deposited in graves but used different means to express the masculine attributes of the fighters, just as in the neighboring groups. The fact that these were not isolated, autarchic communities is proved anyway by the

Gârla Mare, Tei and Bistreț-Ișalnița ceramic material, whose presence demonstrates that these communities participated to exchange of some measure. However, as the cemetery discussed now has not been exhaustively researched and as we do not have any other equally representative Zimnicea-Plovdiv-Čerkovna funerary finds, the funerary standard of this group which has been so sketchily presented here is rather provisional.

The Belegiš culture draws its name from the cremation cemetery of the eponymous locality which lies north of Belgrade, not far away on the Danube. Some Romanian authors refer to it by using the term Cruceni-Belegiš, naming it after the cremation cemetery at Cruceni. The finds which can be incorporated in the Belegiš group nowadays have been long known, but their correct attribution has not been possible in the older stages of documentation. The most important of these is the cremation cemetery at Dubovac which has in its precinct both Žuto Brdo and Belegiš graves. The area of the Belegiš culture was widespread in eastern Croatia – Slavonia –, partially in northern Serbia, crossing Vojvodina and the Serbian Banat to reach the Iron Gates (Portile de Fier) and from here to the modern region of the Romanian Banat, skirting the mountain slopes. In 1939, for the first time a cremation grave was discussed that had been found at the end of the 19th century at Zschornowitz, in Sachsen-Anhalt, in Germany, whose inventory included a biconical vessel, a cup with one raised handle, a pin with a profiled head and a bronze fragment, which brought it as close as can be to the Belegiš culture. This find, which was, naturally, stunning for the German specialists of that time, remained unknown to their Serbian and Romanian opposite numbers, although its importance cannot be set aside.

The documentary basis for this group consists again mainly of funerary finds, some of them being large flat-grave cremation cemeteries, sometimes with over one hundred burials, settlements being less known. Of the few researched Belegiš settlements, that at Gomolava is by far the most important, with its levels IVb-c belonging to the group in question. From the material content of this culture it is possible to deduce relationships with the groups of the Bronze Age in Pannonia, which, in their turn, serve as the basis for understanding the appearance of the Belegiš group. The relation with the Vattina group is also important, as there are Vojvodina settlements attested at Feudvar and in the Romanian Banat region, at Cornești. The most important relation, however, from the point of view of the present enterprise anyway, is that with the Žuto Brdo-Gârla Mare group, since in some views the Belegiš group, which lasted longer, replaced the Gârla Mare group across most of its area, while, in other views, they developed in parallel in different areas.

As a whole, the Belegiš group is considered to have evolved in two distinct phases, the first one characterized by pottery with cord-impressed decoration, while the second, is defined by grooved ceramics in which biconical vessels dominate in a kind of ceramic

repertoire that announces the early hallstattian complex. In this connection, it seems that the Belegiš culture had an important contribution to the appearance of the archaeological complex of the Iron Age beginnings on a widespread area. The first in question is the Gáva group mainly, which was situated to the north, in the immediate neighborhood and was greatly indebted to the Belegiš group as far as the form and decoration repertoire is concerned. One extension of the Belegiš pottery traditions, upstream of the Danube towards the Romanian Plains, is proved first by the appearance of the Bistreț-Ișalnița group, which owes most of its pottery to Belegiš, then by the different finds that have been attributed to the so-called Vârtop culture in Oltenia, but also by finds occupying farther locations in Muntenia.

Traditionally, the Belegiš culture becomes entrenched at the end of the Middle Bronze Age and its evolution ends after the termination of the Late Bronze Age. Although there are no debates regarding the relative chronology of this period, which is unanimously acknowledged to belong to the Late Bronze Age and the beginning of the first Iron Age, as regards absolute chronology recent radiocarbon dating have enabled us at last to circumscribe more narrowly the duration of the Belegiš culture. One first division into stages ordered in absolute chronology terms was attempted by I. Todorović some time ago, especially by using the pottery in the Beograd-Karaburma cemetery. In his opinion, which rests on utterly debatable "historical dates" at present, the Karaburma cemetery had an evolution in 4 phases in the interval 1550–760 BC. In B. Hänsel's terms, the same cemetery can be dated to the MDII-SDI stages of his chronological system. In Ph. Della Casa's view, which also used the radiocarbon data at Velika Gruda, the duration of the cemetery at Karaburma can be dated to the interval 1450/1400–1200/1150 BC. In Ch. Pare's opinion, the first stage of the Cruceni-Belegiš culture is contemporary with the last Žuto Brdo-Gârla Mare manifestations and with the Bistreț-Ișalnița group in the interval 1300–1200 BC, while the second group, which is illustrated by the unpublished cemetery at Bobda, is dated between 1200 and 1100, when the Gârla Mare group was no longer in existence. The ¹⁴C data in Level IV of the Gomolava settlement is very important, GrN-7370 – 3155±55 BP, since it has grooved pottery specific to the second stage of the Belegiš culture, thus indicating the interval 1540–1290 BC, when it is calibrated in the 2 sigma domain. We have enough grounds, therefore, for considering that the duration of the Belegiš culture is largely datable to the interval 1500–1200 BC and this allows us to attribute to it also some bronze hoards, for example that at Cornuțel. One recent contribution to the relative chronology of the Cruceni-Belegiš group lays emphasis on dating the group's first stage at roughly the same time as stage II of the Žuto Brdo-Gârla Mare group, which in its turn was then replaced by the Bistreț-Ișalnița group, whose appearance was the result of the advance of Belegiš communities along the Danube. The end of this phenomenon is a rather

more problematic issue, which is hard to distinguish from the ceramic groups specific to the beginning of the Iron Age, the one termed Gáva being the most important...

The Belegiš funerary finds are quite numerous, namely 51, in the zone of interest to us in the frame of this study (see the list in Chapter 10.5). Chorologically we can observe the density of funerary finds which cover the area of the Belegiš culture under discussion pretty uniformly. To the west, the distribution extends further, but because the finds in those locations do not belong to the area treated, they have not been mapped. The most south-eastern finds are at Hinova and Vajuga, but in both of these cases the situations are not the most enlightening, which has sometimes given rise to hasty and, consequently, debatable interpretations. The penetration of the Belegiš culture along the gorge of the Danube, documented by the two finds mentioned, did not stop very far away from the large river's outflow from the gorge, and it contributed, upstream, to the appearance of the Bistreţ-Işalniţa group, the end of the Gârla Mare group.

As regards the character of the research, circa 44% of the Belegiš funerary finds come from archaeological research but a very big stock derives from surface surveys or random finds. Since the main stock of operational burials has been unearthed during systematic excavations and salvage excavations, the quality of the documentation, from the point of view of the research character, is satisfactory. What limits their value is, however, the way the results of this research have been put into circulation. For Dubovac, for example, there are no correct repertoires of all the inventories, which have been kept in separate places for a long time. The Bobda cemetery is practically unknown, the one at Cruceni has been partially published, and the results of the excavations at Peciu Nou, Timişoara-Fratelia and Voiteni, have not been communicated at all yet.

From the point of view of the archaeological context of the Belegiš funerary finds, the greater part of them are cemeteries (circa 74%), some of them even with very numerous mortuary situations, followed by the groups of graves (circa 16%). It is more than obvious that the limited number of isolated graves or ceramic materials interpreted as remains of graves does not reflect an archaeological reality, and the specific trait of the Belegiš group is the fact that the deceased were buried in large cemeteries, proved to have been near settlements in some cases. But this is again a matter of appearances, since, as already mentioned, there is either no information about five cemeteries, some pretty large ones, for example that at Timişoara-Fratelia, or the information is partial, for example in the cases of the Cruceni and Bobda sites, while in Gaj, the research is very old and the publication of the results is not adequate in terms of modern research standards. Speaking about the number of burials researched, Timişoara-Fratelia ranks first among the known cemeteries, and we know about it only that it had over 270 tombs, which makes us leave it out of our account, as it has not been published.

The cemeteries of Beograd-Karaburma, Pančevo-Vojlovica and Belegiš, with 229, 183 and 178 graves, respectively, are the actual basis of documentation for the study of the funerary practices of this group. Being relatively recently introduced in the scientific circuit, the cemetery at Ticvanu Mare provides considerable additions to the documentation about the Belegiš mortuary objects, even though the author of the excavation considers it representative for a limited territorial group. I have already mentioned how things stand for the small cemetery at Gaj. In the Peciu Nou and Voiteni cemeteries we are confronted with two unknown monuments. Though it features only 23 graves, the cemetery at Beograd-Rospi Čuprija brings a most welcome completion to the cemetery at Karaburma because, by lying near this cemetery, it indicates that the funerary precinct was actually more extended. If we take into account all the Belegiš funerary finds known today, we have at our disposal almost 2000 funerary contexts, but in reality the number of useable graves is not greater than 517, which is only one fourth of what could have represented an excellent data-base for the examination of funerary practices.

The content of the Belegiš/Cruceni-Belegiš/Belegiš-Bobda/Belegiš-Gáva group and its chronological position confers it first-order importance, especially owing to its evident contribution to the formation of the Early Hallstatt cultural complex with grooved ceramic. This is a group that acquires different local aspects and extends north-east as far as the Hungarian Puszta and east across entire Transylvania as well as south of the Middle Carpathians to contribute to the appearance of what has been rightly termed "*the counter-offensive of the Carpathian block*". In this light, it is hard to study the funerary practices of the Belegiš culture only by comparison with the groups specific to the Bronze Age, even if we refer just to those that cover strictly the Late Bronze period. For what is quasi-unanimously accepted as being the second stage or phase of the Belegiš group anyway, the funerary situations which can be included must be examined in a larger context. This is entirely different when compared to the very limited number of burials known in the area at the beginning of the Iron Age. This is the reason why I am trying to restrict the range of the discussion about the funerary practices of this very important archaeological phenomenon.

One of the issues that needs to be dwelt upon, even though only briefly, is that referring to the way in which the Belegiš group became entrenched in the western half of the Žuto Brdo-Gârla Mare area and the way in which it manifested its individuality forcefully so as to engender the Bistreţ-Işalniţa group in the rest of the Gârla Mare area. The relation between the two groups can be thoroughly clarified by reference to some cemeteries, enumerated here proceeding from the west to the east: Surcín, Dubovac, Liubcova, Vajuga and Hinova. In them we may refer to inventories that allow us to distinguish, on the one hand, typical Žuto Brdo-Gârla Mare graves, then, on the other hand, graves with ceramic inventories which are, again

typical, but this time have Belegiș pottery, reckoning by the cemetery at Liubcova. There is a series of graves excavated in the cemetery on the very bank of the Danube which have an inventory consisting of vessels with forms and a decoration as typical as can be for the Gârla Mare group. Graves with Žuto-Brdo inventories are also known at Surcîn in the cemetery attributed to the "urn-field culture", apart from the graves attributed to the Belegiș group, which represent the majority in this cemetery. We have already seen that at Dubovac there are burials specific to both groups. The cemetery at Liubcova-*Țiglărie* is considered to belong entirely to the Gârla Mare culture. But the same cemetery also has graves whose ceramic inventory secures their inclusion in the Belegiș group, for example grave 41 and, most probably the famous grave 15, which is also considered as the "hoard or grave of a master-craftsman" and has often been invoked for dating the Gârla Mare culture later. Therefore, the situation at Liubcova repeats that at Dubovac, with both Gârla Mare, and Belegiș burials, which confused B. Hänsel when trying to establish the chronology of the cemetery, at a time when the difference between these two categories of ceramic material had not been made. One utterly special situation is that of the Hinova cemetery. The less systematic research of this cemetery, its superficial communication and, in addition to this, the paradigmatic interpretations proposed, cooperate in preventing any effort to understand thoroughly this important monument for the moment. There are no layout drawings of the cemetery and no plans or photographs of the graves, not to mention the absence of anthropological analyses. We only know at the moment that at Hinova a cremation cemetery was found during excavations made in 1976 in search for a Roman castrum. Forty-five cinerary urn-graves were discovered, but the cemetery was considered to have been possibly larger. Some double graves were found, as well as a symbolic grave, with no calcinated remains in it. As regards the structure of the funerary contexts, the statement made at the time was that "*each grave had one principal urn and further vessels, bowls, mugs, cups, smaller vessels etc by its side*". Metal items were found in some graves, among which "knives, pins, bracelets, an axe and a "pen-knife (sic!) blade made of bronze". We understand from the "preliminary" data that the majority of the vessels used as urns were biconical. In grave 1, "*the lid of the urn in grave No 1 is certainly Gârla Mare*". "The hoard" found in a biconical vessel decorated with grooves contained several dress items among which a diadem, bracelets of different types, made of bands or wires, pendants, beads, wiring etc., all of them made of gold and has been attributed to the Insula Banului culture, but it most obviously belonged to the cremation cemetery. The deposits attest a custom connected to the funerary practices that resembled those in the so-called "master-craftsman" grave or hoard found in the Belegiș cemetery at Liubcova. The decoration on the lid-bowl found in grave 1 and the anthropomorphic figurine mentioned for another grave can prove the

approximate contemporaneity of Belegiș phase I with the last Gârla Mare manifestations, just as is indicated, as a matter of fact by some cups of the *kantharos* kind, that have protomae, similar to those found in some graves at Karaburma. In the cemetery at Beograd-Karaburma, the decorated urns in graves 57, 61 and 277 were considered to be of the Žuto Brdo type, but the motifs were specifically Belegiș I. What we should remember from the examples mentioned is that, apart from the succession of the two archaeological phenomena, the fact that the Belegiș communities retained the same funerary precincts seems to be one of the elements of the funerary standard, for the eastern area of the group.

Even if in the Belegiș culture as a whole large cemeteries with a great number of burials have been excavated the information in itself is much scantier than it appears at first sight, either because some cemeteries have not been published, e.g. those at Timișoara-*Fratelia*, Peciu Nou and Voiteni, or because the information has not always been sufficiently rigorously presented. With the documentation we have at our disposal now, we can give no more than the general outline of this group's funerary standard and its component elements. Though the practices of this culture are unitary as regards the way corpses were treated, cremation being the exclusive funerary rite, we have observed some variability in the funerary practices in a number of graves that the documentation show to differ structurally. This ritual variability is accompanied by differentiations in the inventories, especially as regards dress items. These differentiations may depend on the sex and age groups, but it should be proved by anthropological diagnoses, which are missing for most of the burials. The surface occupied by the cemeteries and the number of graves, which proves to be relatively high in certain cases, are indications of stability in the communities, which must have been balanced from the socio-economical point of view. The few, but also quite clear, indications about the internal organization of the funerary precincts, which were very close to the settlements as can be seen most definitely at Timișoara-*Fratelia*, offer arguments for considering that the communities were organized strictly hierarchically, probably starting from kinship connections. Many of the dress items and many of the weapons, which have been found not only in the mortuary contexts, are of foreign origin and prove that the communities were engaged in long-distance exchange. Through their presence in the graves, they also prove that there was prestige competition going inside the communities, which sometimes becomes manifest in funerary structures, especially if we judge after grave 15 at Liubcova... Although the various nuances wrought into the data provided by specialists regarding the staging and duration of the Belegiș group have a limited importance for the subjects discussed in this study, the two quite clearly configured stages raise the issue of the potentially corresponding changes in the funerary practices. There are some indications that, apart from the drastic transformation of the ceramic style, in the second stage

funerary expressions become more austere, most probably in the context of the reorganization, as yet not very clear in its social anatomy, which was under way at the time and had special consequences for the immediately following period.

Ever since the middle of the past century, ceramic materials have been observed, especially in the area of the Danube floodplain, which differed from the pottery of the Gârla Mare culture. These materials, characterized by tiny amphorae and bowls with square flat-horizontal cross-section and, mainly on bowls, characterized by lobes moulded straight from the rim, biconical vessels with knobs on their body and decorated by grooves, have also been found further north from the course of the Danube. Some of them appear in association with two-handled cups decorated by the technique of the successive impressions with motifs close to those known to belong to the already treated "Verbicioara culture". It has been in view of this that they have been called the "Verbicioara Vb phase", which is dated to the end of the Bronze Age. This point of view has eventually been shared by most of the specialists who have dwelt on the Bronze Age in Oltenia, all the more so as the grooved decoration supported the theory that the appearance of this group with grooved pottery specific to the Iron Age, namely the Vârtop culture in Oltenia, was based on local sources. Further similar finds have been made, the most important of which is the funerary complex at Işalniţa, whose interpretation continued to be uncertain for quite a long while after its discovery. In 1976, when discussing the end of the Bronze Age in the lower Danube basin, B. Hänsel separated the pottery decorated by successive impression technique, which had been overwhelmingly found in the hill regions in northern Oltenia and included, for example, the vessel hoard at Govora, from the Verbicioara culture, and proposed what came to be known as "the Govora Group". This is when, by placing the find at Işalniţa at the centre, he gathered similar materials, especially the vessels decorated with grooves, which had been found in the southern part of the province, under the name of "the Işalniţa group".

Not long afterwards, research in the area of the Bistreţ lake provided the basis of a re-assessment of these materials, which led to the proposal of the term "the Bistreţ-Işalniţa group". The group has been defined as an archaeological phenomenon in itself, especially on the basis of the ceramic repertoire, and it has been chronologically situated between the Gârla Mare culture and the first Iron Age. It is distributed in an area corresponding to the Danube sector that extends from the entrance to the Iron Gate gorge (Porţile de Fier) to the confluence with the river Olt, abreast of the town Corabia. In the current state of documentation, it is not possible to offer a more precise definition, owing to the fact that there are only a few ascertained sites in the area and all the documentation rests on funerary finds, since there are no settlements known as yet which could be attributed to this group. From what we can notice at present, it is clear that from the point of view of the

ceramic style that there is a change in respect to the earlier stage, as represented by the last manifestations of the Gârla Mare culture. The repertoire of shapes changed very much and the cups with one handle raised from the rim and the one- or two-handled bowls or the pixidae disappeared, only the *kantharos* or two-handled cups and the tiny amphorae surviving, in both latter cases the horizontal cross-section in plan being square, just as in the case of the twin-vessels o - *Zwillingstgefäß* - type. They appear very frequently in combination with new shapes, for example the biconical vessels with pairs of knobs on the main body and, again, having a rectangular flat-horizontal cross-section or in combination with the hemispherical bowls with the interior rim drawn inwards. A radical change can be noticed in the manner of ornamenting the vessels, grooves being now the dominant motifs, placed in different positions and patterns on bowls or biconical vessels and on the *kantharos* cups, while the rich decoration with successive impressions, which used to be specific to the Gârla Mare pottery, gradually disappeared. One significant difference in respect to Gârla Mare is to be found in the absence of anthropomorphic statues in the Bistreţ-Işalniţa funerary finds. Regarded in this perspective, the appearance of the Bistreţ-Işalniţa group is doubtlessly due to the penetration of Belegiş elements from the west along the course of the Danube, as part of an ampler re-organization which resulted in the disappearance of the Gârla Mare culture and its replacement by a regional variant of the Belegiş group, which was just about to become entrenched upstream, from the region of the Belgrade segment of the Danube as far as approximately the area of the Iron Gate gorge (Porţile de Fier). Thus the area of the Gârla Mare culture came to be occupied now by the hybrid, yet self-consistent, Bistreţ-Işalniţa group. At this late date it is impossible to specify whether in this case we have to do with a change of the ceramic style, which did not involve also a displacement of populations, or we have in fact an influx of human groups along the Danube. Judging by some traditional elements which are still visible in the Bistreţ-Işalniţa pottery we seem to be more entitled to the former rather than the latter assumption.

In the relative chronology system, the Bistreţ-Işalniţa group is securely accommodated between the last Gârla Mare stage and the first manifestations of the early Hallstatt complex with grooved ceramic, which is designated in Oltenia as the "Vârtop culture". However, in what the absolute chronology is concerned there are dating difficulties. Recently, the Gârla Mare culture has been dated to the interval 1650–1250/1200 BC and the evolution of the Bistreţ-Işalniţa group has been seen to cease "around 1100 BC". I have already presented my point of view regarding the absolute chronology of the Gârla Mare culture, proposing an interval between 1900 and 1400 BC for its duration. Consequently, the duration of the Bistreţ-Işalniţa group throughout the 13th century BC must be accepted, which corresponds to the second stage of the Belegiş culture.

As mentioned above, funerary finds are the basis of the archaeological documentation for the Bistreț-Ișalnița group. These discoveries, which are not too numerous (only 24), have been found in some Gârla Mare precincts, but also in isolation from the Gârla Mare sites. Though the ceramic materials which can be attributed to the group as a whole have been found in an area that reaches beyond the Danube floodplain between Hinova and Corabia to distant settlements, for example those at Vulturești and the Govora region, along the course of the Olt and at Popești or Radovanu on the course of the lower Argeș, in themselves there are no funerary objects known beyond the Danube floodplain or the extensions of this region along the courses of the Danube tributaries, at Ișalnița, for example.

The 24 Bistreț-Ișalnița funerary finds, of which only 21 are sure, lie along the line of the Danube, the westernmost being those at Korbovo-Pesak, Ostrovu Corbului and Vajuga, and the easternmost lying in the vicinity of the town Corabia (See the list in Chapter 10.6). But there is a chance that more finds of this kind will be found especially in insufficiently researched Gârla Mare cemeteries. Some time ago, a cremation cemetery was mentioned as a fortuitous find in the immediate vicinity of the locality Plosca, on the northern bank of the Bistreț lake and the materials retrieved then included a biconical vessel with out-turned rim, which was decorated with oblique grooves and knobs on the belly and might well come from another funerary context. Then, during a surface survey of 1985, the very probable remains of some cremation graves destroyed by a tractor were found south of Cârna, near the former location of the *Grindu Tomii* cemetery. During salvage excavations of 1996-1997 several pits were found at the point known as *Groapa lui Mihalache*, actually the present day toponym of the older point known as *Grindu Tomii*, among which complex No. 4 with Bistreț-Ișalnița material. Further Bistreț-Ișalnița materials have been found on the south bank of the Bistreț lake, for example at the point known as *Ferma 2* an intact vessel - a cup with two raised handles moulded straight from the rim, whose body had a rectangular plano-horizontal cross-section decorated with grooves. Further intact Bistreț-Ișalnița vessels can still be found in the collection of the General School at Cârna or in possession of various other "collectors" from the villages on the banks of the Bistreț lake; they certainly come from other unidentified finds. In the area of the former lake Potelu, which is now dry and has been "gloriously reclaimed" in the revolutionary agrarian years 1961-1966, several Bistreț-Ișalnița materials are known, which come from the spits of land leveled away on the same "glorious reclaiming" occasion, not without also yielding numerous Gârla Mare finds too, from the same points. Yet another vessel, which has been published as originating from Level IV c of the Vinča settlement at Liubcova-Ornița, is in point of fact a bowl with lobes moulded straight from the rim and with a square horizontal cross-section, typical for the Bistreț-Ișalnița repertoire. The find at Pristol also

provides a vessel with fine analogies at Balta Verde in grave 1, which in all likelihood belonged to a Bistreț-Ișalnița grave. Consequently, we may expect that further research will specify the area of the group more thoroughly, maybe even extending it, while also augmenting the number of funerary finds. This is why we must mention also the vessel with a previously unknown shape found in the area of the locality Călărași, which occupies a position on the northern banks of the former lake Potelu. The vessel from Călărași may well come from a Bistreț-Ișalnița site, but its importance is enhanced owing to the silver phalera also found at Călărași, which has very good analogies in the hoard found at Vălci Trăn in Bulgaria. Such a connection between the finds of the Bistreț-Ișalnița type and the hoard at Vălci Trăn was somehow to be expected. The well-known hoard has been discussed by several specialists, who have proposed various dates for it. What we must bear in mind is that through the phalera at Călărași the Bistreț-Ișalnița group might be put in relation with the horizon of the Vălci Trăn-Rădeni-Kryžovlin hoards that belong to the end of the Bronze Age, providing precisely the dating proposed as corresponding to the time when the Noua and Sabatinovka groups were developing in the central Transylvanian plateau and east of the space in question, respectively.

The very limited research whose target has been the Bistreț-Ișalnița group cannot possibly constitute too much of a solid documentary basis. On the one hand, the identification of the group was only completed in the 1980s, and on the other hand, most of the finds appeared during excavations aimed at very different archaeological situations, which explains some of the fuzziness associated with the understanding of the exact content of the group. It is a fact that, although the character of the research seems to confer some significant quality to the information about the 21 Bistreț-Ișalnița funerary finds, half of which are systematic or salvage excavations, in reality things are utterly different owing to the rather few cases in which Bistreț-Ișalnița finds have been communicated, either without being thoroughly understood or by very unsatisfactory publication, depriving us of strictly archaeological information. We must especially not forget the fortuitous finds or finds that come from surface surveys, which make us see the empty half of the half-filled glass!

This is also true, I must say, about the eponymous cemetery on the site at Bistreț-Ciumați/Târla lui Brânză, for which no general layout drawings of the graves and no plans and profiles of the graves found could be produced, indeed for objective reasons, and the funerary inventories have no way of being retrieved. There are only more or less telegraphic mentions about many of the other finds, for example those at Corabia, Damian, Ghidici, Orlea, Makreș, Rast, Salcia, which limits very drastically the value of the archaeological documentation of the Bistreț-Ișalnița group.

The archaeological context of the Bistreț-Ișalnița funerary finds indicates from the start a possible

structural element for the group's funerary standard. I have in mind the fact that a considerable part of the mortuary discoveries attributed to it come from cemeteries or groups of graves, of which that at Bistreț-Ciumați has at least 10 graves. The isolated find at Nedeia may be less isolated than it appears at first sight, owing to its fortuitous character, and the situation is certainly replicated by the other cases. We are, therefore, sufficiently justified in considering that the Bistreț-Ișalnița group was characterized by the practice of depositing the deceased in cemeteries, albeit not very extensive, and the total number of *bona fide* Bistreț-Ișalnița burials amounts to no more than 38 at the present moment. Such a documentary base is obviously far from encouraging. Another limitation of the information is determined by the fact that so far there is no anthropological determination for any of the Bistreț-Ișalnița funerary finds.

In the current state of documentation about the Bistreț-Ișalnița group, there are not enough precise aspects, which is also true for the elements of the funerary customs. The small number of finds available, which can be mere mentions, is very little likely to shed light upon the ritual details and even less upon the structure of the funerary precincts. We can enumerate among the elements of the funerary standard, first the unity of the funerary rite – cremation –, and the fact that all the burials are in flat graves, secondly, which means that the earlier traditions have been retained, indifferent whether we have in mind Gârla Mare or Belegiș. The *kantharos* type cup at *Plosca-Ferma 2* could indicate another funerary precinct situated not far from that at *Cabana de metal*, but this situation requires a verification on site to determine more certainly whether the funerary precinct in question is spatially fragmented or not.

As regards the rite, most of the graves found have calcinated remains deposited in urns, which are covered or not, but in addition there are cinerary pit-graves whose calcinated remains are covered with secondarily burnt and broken vessels, constituting a burial variant unknown in Gârla Mare and Belegiș. Apparently, one novelty is contributed by the situations observed at Cârna-Ostrovogania, but the situation at Cârna-Groapa lu Mihalache forces us to take into consideration the existence of similar structures in Gârla Mare as well, even if for the moment we have not identified them on more than one site. It is quite sure that we must not overlook, first, the frequency of such situations in the Bistreț-Ișalnița funerary context on the Ostrovogania islet in comparison with the uniqueness of the *Groapa lu Mihalache* find, and secondly, that we need to voice reservations as regards the position of the point known as *Groapa lu Mihalache* in respect to the cemetery researched in 1955–1956, owing to the terrain modifications which may have occurred in the fifty years that passed between the closing of the *Grindu Tomii* research site and the research of 1996–1998 on the banks of the former lagoon Nasta.

Some of the layout structures observed here, for example in the case of complex K at Ostrovogania, may well represent remains of a funerary pyre, but we must acknowledge that there is no definitive proof about this as yet, even though we find similarities between these situations and others like it in the Late Bronze Age. The Ostrovogania/Complex U pit, which was filled with adobe, demonstrates more than the practice of setting fire to certain structures during funerary ceremonies – it also proves to have been retained in the subsequent period, documented by one find from the beginning of the Iron Age, when it is actually associated to the postmortem manipulation of corpses. This is a habit for which we have no information from Bistreț-Ișalnița contexts.

In at least two disturbed graves found on the spit of land at *Grindu Ciumați*, the funerary inventories consist of several vessels, among which the twin vessels/*Zwillingsgefäß*, which has considerable dimensions, is central. Such double vessels appear in the Gârla Mare ceramic repertoire, but items of this kind are said to have been found also in the discoveries haphazardly considered funerary and unearthed at Vârtop, a little to the north of the Bistreț lagoon. The Vârtop materials are very important, especially as they have been used to define the Vârtop culture concept, which is specific to the early Iron Age in Oltenia. However, the archaeological documentation of these important materials is not among the most adequate for legitimating an archaeological phenomenon. The materials at Vârtop have been “reaped” from enthusiastic rather than fully archaeological digs. If the situation has any real basis, the construction of a stone mound is neither usually attested as a funerary custom in Bistreț-Ișalnița nor in Gârla Mare, and it consequently seems something of a novelty. But it is not attested anywhere else in the context of the “Vârtop culture”, which has no burials as a matter of fact! I do not exclude the possibility that a funerary situation does exist at Vârtop, which comes close to the Bistreț-Ișalnița group, at least in view of the known ceramic, but I could do with more specifications before dwelling on it further...

The quite frequent cases where the same funerary precincts have been used by the Žuto Brdo-Gârla Mare, and then by the Bistreț-Ișalnița communities, are arguments for a solid connection between the two archaeological phenomena. However, from the point of view of the ceramic style they differ drastically, which entitles me to assert that we do have a self-sufficient archaeological entity. Having appeared as the result of the reorganization of the anteceding background, the Bistreț-Ișalnița group seems to bring new elements on the prehistoric scene of the Bronze Age in the Oltenian or Bulgarian basin of the Danube and these elements continue in existence partly in the immediately following period.

Just as in the Gârla Mare culture, there is no information regarding the settlements of the Bistreț-Ișalnița group, hence the impossibility of relating the funerary and the day-to-day dwelling zones. But the

small number of burials, which cannot be explained only by the haphazard character of archaeological research, seems to indicate a short duration for the entire group. This is somehow explicable by the involvement of these communities in a very dynamic process of restructuration that covered an extensive area along the Danube, and which resulted in the reconstitution of archaeological groups on considerably extended areas.

The term "*Suciu de Sus pottery*" was used by M. Roska for the first time, after the research of the site that became eponymous. In time, the material content of these finds has grown increasingly clearer and today most of the specialists accept the notion of the Suciu de Sus/Felsőszöcs/Suciu culture. The area occupied by the Suciu de Sus culture is not very ample and it covers part of south-eastern Slovakia, spreading along the Tisza in north-eastern Hungary and a western portion of Trans-Carpathian Ukraine and reaching to north-western Romania. It includes both hilly regions, even mountain regions in Romania, and the plains in Hungary, which proves its capacity to control the environment, even when the environment features are varied, most probably as a result of an excellently adapted combination of subsistence technologies. Last but not least the mining occupation developed because of the well-known poly-metallic ore deposits in the distribution area of this culture.

Settlements are known especially at Boinești, Culciu Mare and Medieșul Aurit. No special elements have been found in the perimeter of the settlements to match the great complexity of the funerary expressions, but in the same region there are settlements fortified with ramparts and trenches that we know today, some of these having impressive sizes. Although the latter are attributed to the beginning of the immediately following period, they cannot be separated so drastically from the greater context represented by the socio-economic practices of the communities who remained in place, in spite of the periodizations imposed on them across the millennia... The material content, which is outstanding through its well-asserted individuality, proved mainly by the ceramic style, shows an extremely active participation in long-distance exchange, which is doubtlessly directly conditioned by bronze metallurgy as one of the main preoccupations of the Suciu de Sus communities. This is demonstrated by the numerous finished items which have been found by chance or in hoards and by the moulds needed for casting these items. The metallurgical activity and the involvement in long-distance exchange had as their main consequence the promotion of some local elites, whose prosperity doubtlessly determined sophisticated funerary expressions.

The origin of the culture is still discussed, one solution to everybody's taste being hard to describe as yet, and especially hard to argue. The research about the Suciu de Sus culture is still traversing its first part, and specialists are therefore still overwhelmed by the luxuriance of the finds, especially the pottery, and less interested in the closed contexts.... The participation of the Otomani, Wietenberg, Komarów, even Nyírség groups,

has been taken into consideration and researchers have sought quite devotedly for the origins of the decoration with floral patterns, even considering the remote Mycenaean world of the Aegean. In the opinion of some other authors, the origin of the Suciu de Sus culture can be seen as the result of the regionalization occurring in the Otomani group. As it firmly belongs to regions where the unconditional partisans of the Reinecke system have pitched camp and fortified themselves across the millennia, the evolution of the Suciu de Sus group has been fixed to the interval Reinecke BzB₁-BzD. In Hänsel's view, who made comparisons with Füzesabony, the barrow at Medieșu Aurit belongs to the "classical phase" of the named group, whereas, based on a bracelet at Boinești and a mould found at Culciu Mic, the more developed phase of the Suciu de Sus group, designated by T. Bader as the Culciu Mic phase, belongs to his MD I phase. One other point of view has been expressed by G. Hüttel, who thought that the Suciu de Sus group appeared sometime in the Reinecke BzA₂/Hänsel FD III period. The earlier dating proposed by Hüttel seems disproved by the situation at Oarța de Sus, where one level attributed to the Wietenberg II phase, with materials considered specific to the Reinecke BzA_a stage, underlies another level with Suciu de Sus materials that have analogies at Medieșu Aurit. The third phase, designated by Bader as Culciu Mare phase and synchronized with Phase I of the cemetery at Lăpuș, has been hypothetically dated "*to the Bronz D period, with one extension, maybe, to the beginning of the early Hallstatt*". In absolute chronology terms, the Suciu de Sus culture can be dated to an interval which appears to begin by and large at the end of the Reinecke A₂ phase, namely around 1700–1600 BC and seems to end around 1200 BC. The end of the Suciu de Sus culture has, for a long time, been the favorite topic in the discussions revolving around the so called "*hallstattization process*". The appearance of the ceramic species with grooved decoration has been considered as the sign defining a new age in this region. The consequence of this essentially ceramologic perspective is the separation of the Lăpuș cemetery into two different entities, Lăpuș I, which has been dated to the late period of the Bronze Age, and Lăpuș II, which has been dated to the beginning of the Iron Age.

Through their complexity and the variety of the materials found, the funerary sites of the Suciu de Sus culture have always held the attention of archaeologists. In fact, a considerable part of the archaeological documentation for the Suciu de Sus group comes from such contexts, even though one cannot say that they have been researched in great numbers. For the fragment of the Suciu de Sus area which lies within the scope of this study, 10 such finds are known (See the list in Chapter 10.7).

The Suciu de Sus funerary finds cover the area of the group uniformly enough, some concentrations of finds being due to more intense micro-regional research, for example in an outstanding way those in the Lăpuș-Suciu de Sus area. One very important find in view of its locale is the merely signaled cemetery at Sighetu Marmăției-

Cămara Cireghi, which occupies the region of the confluence of the rivers Tisza and Iza, across the Țibleș range, in an area where such finds had previously been missing. Even if in the Suci de Sus area as a whole we know of further mortuary finds, not being catalogued and charted here because they lie beyond the limits of the treated area, their number is still low enough by comparison with the range of complex issues raised for the understanding of the funerary practices of these communities.

From the “character of research” point of view, the overwhelming majority of the 10 finds in the area in question comes from systematic research. But we must stress that, apart from the research at Libotin and Medieșu Aurit, for the other systematic excavations there are not yet satisfactory publications of the results obtained, but mere mentions with partial information, so we lack the necessary documentation for their correct understanding. The situation is even worse, for precisely in the case at Lăpuș, for example, the research of the site has not been exhausted in the least, which means that the detailed publication of all the results will take some more time. Until then we must remain content with extremely limited publications, minutes or comments which lay stress on pottery and less on funerary structures.

With a few exceptions, at Medieșu Aurit-*La leșu*, Lăpuș-*Gruicul târgului* and at Libotin, cemeteries are present everywhere, albeit some more and others less extensive. The three cases stand for sufficiently verified situations, which allows us to consider, without too many reservations, the custom of using cemeteries with several burials as being one element of the Suci de Sus funerary standard.

Some structural elements of the funerary constructions or the ritual indicate Komarów as a potential source of the mortuary practices of the Suci de Sus group, as suggested some time ago by A. Mozsolics too. I daresay that the most important aspect is the custom of on-site cremation and of the subsequent covering of all the remains with an earth mound, as is known well from the cemetery at Komarów – in mound 11, 19 and possibly, also, mound 27 and mound 29 –, or, and this time in view of the structure, as known to be the case at Komarów, in the mounds with vessels and charcoal in the mantle or in some burials of the Costișa variant, discussed above. This possibility ought to be regarded with reservations, however, given the bi-ritualism of the Komarów group, which has not been proved as a practice in the Suci de Sus communities. The issue of the origins of the Suci de Sus mortuary practices is, nevertheless, very hard to solve, since we do not know as yet which was the archaeological phenomenon that preceded the Suci de Sus group especially in the northern Romanian sector of the area. Even in the Hungarian Pusztas or in Slovakia this is unclear, since it is known that in the Nyírség-Zatin group, which may have been an exclusively cinerary group, neither the on-site ritual cremation variant nor the practice of erecting funerary mounds on top of the

cinerary remains left lying on the ground have been observed. If we look towards the area of the Wietenberg culture, which also predominantly practiced cremation, we cannot think of influences/borrowings, since, on the one hand, the Wietenberg funerary expression is characteristically quite austere, and on the other hand, all the cemeteries and isolated Wietenberg graves known are exclusively of the flat burial type. Neither is it the case that any mortuary tradition may have been taken over from the Otomani milieu, which has been inhumation-dominated until its ultimate phase, when bi-ritualism is well documented.

Even though the number of individual graves published thoroughly for the Suci de Sus group is extremely small, which means that we do not have much information that could come in handy for studying the Suci de Sus funerary standard, it is possible to record some main elements. I think one of them is the extremely eloquent manner in which the social identity of the community elites is emphasized in the funerary contexts that belong to them. Not only the expenditure of social energy expressed by the sophisticated character of the funerary structures of type A, but also of type B, which are adjacent to them, underlines the rank distinctions. It also shows the segmentation of the funerary precincts, which is more rigorous than anywhere else in other groups, and it therefore implies a ritually distinct variant represented by the barrows and their adjacent elements, simultaneous with the existence of flat-grave cemeteries. The cremated deceased subsequently deposited in the flat-graves at Suci de Sus, Medieșu Aurit and Zemplínske Kopčany were not completely “poor”, proof of this being offered not only by the inventories with dress items too, but also by the large number of vessels in the funerary assortments, and testify to a quite complicated ceremonial in these cases as well. The variability of the funerary customs within both of the main funerary-social modes of expression in the Suci de Sus group is demonstrated by some uncommon situations, for example by the urns which have lids as compared with those that do not have lids, through the little stone “cists” or the big fragments of other vessels used to protect some graves proper. Sometimes the differences discernible, in type B structures, as in the case at Lăpuș for example, are between the graves where the cinerary remains were deposited in the shape of a crescent and the graves with immediate deposits in the barrow mantles. This probably indicates a unitary construction in its turn segmented, however, into ceremonial sequences/episodes that suggest the supplementary complexity of the burials destined for individuals with a higher social rank.

The strategy of emphasizing the Suci de Sus pottery and the corresponding attempt to offer “finest” nuances in the descriptions of the would-be phases, sub-phases, and, why not, sub-sub-phases, has perverted to a great extent the overall image of one of the most important phenomena at the end of the Bronze Age in Central and Eastern Europe. I do not contest the importance of the ceramic style in defining some stages of the Suci de Sus

group, but the mono-directional orientation of efforts towards ceramologic examination has consequently led to a delay in the study of some archaeological situations, whose structure would have been very enlightening for understanding the funerary practices and maybe also could help to identify the reality of some sub-phases or phases so interminably rendered through nuancations... The continuity of the ceramic style of the last Suci de Sus stage, or Phase I of the Lăpuș group according to C. Kacsó, in the phase that the same author, and others, name Lăpuș II, should have calmed the ferocity of this dichotomy beyond the modern steel boundary separating the Bronze and the Iron Ages. I think that a more open-minded vision aimed at comprehensively examining the restructuring that occurred in the Belegiš area, in the regions of the north-eastern Hungarian Pusztas and in the area of the Lăpuș group, not only of the pottery or the bronze hoards judged regionally, could elucidate the changes which occurred and their premises, which led to the appearance of a new archaeological phenomenon fully characteristic of the new period in an extremely large area. I believe that the changes, even the extremely notable innovations in funerary practice, which can be shown to resort to funerary expressions of the most costly kind, are not only more important but also more fertile for understanding the process. The burials in type A barrows or at Nyirkarász are not singular but have parallels, as shown before, in Slovakia, where the "princely" barrow at Očkov is not singular at all, and they are integrated in a set of funerary practices which are widespread in Europe and bespeak of a mode of life both ostentatious and common to the elites of the final European Bronze Age. Maybe the immense costs of such funerary ceremonies could be explain the high costs underlying the practice of "hiding" some considerable fortunes as hoards during the same period. Such hoards were often buried in the proximity of the funerary precinct. The constructions of the earthen fortifications, some of considerable sizes, belong to the same group of features, all of which were meant to express the boastfulness of a new elite. Their social ascent was probably due to mining and the bronze metallurgy, to long-distance exchange, especially of prestige objects, and they were consequently involved in continuous intra- and extra-community competition.

Shortly after I had finished writing the above lines I learned about the considerations of the well known specialist Biba Teržan referring to the structure and signification of the Lăpuș burials. The author did not have at her disposal C. Kacsó PhD dissertation, so she had no way of discussing the funerary structures. Her considerations rested on general commentaries about the cemetery at Lăpuș and, especially, on the recently published materials. In her opinion the funerary customs/practices, inventories and topographical situation demonstrate some marked distinctions between various social, intra-community groups, both as regards the sex group and the groups of specialization in everyday living activities. Biba Teržan considers that the western group

of barrows belonged to an elite from whose ranks the burials of warriors show by the presence of weaponry, vessels with knobs or zoomorphic protomae with incised ornamentation and, only in some cases, dress items made of gold. In the same group, feminine burials are claimed to have been represented by dress items and especially by large vessels with grooved decoration, in opposition to the vessels in the graves deemed as masculine. In the author's opinion, the group of barrows in the south and south-eastern areas, which have more modest inventories and include also cenotaphs or remains of different funerary practices, could point to a group of people involved mainly in metallurgy, as it results from the casting moulds and the other tools related to metal processing. The cemetery at Lăpuș as a whole demonstrates the way in which a group of population with obvious traditions situated within the range of the Suci de Sus culture was influenced by a series of foreign elements, leading to the appearance of a new ideology reflected in the mortuary practices. The exceptional motifs of the decoration in the incised and excised pottery together with the funerary practices must be regarded as the strong expression of an elite's distinct identity.

To large extent Biba Teržan's observations about the barrow cemetery at Lăpuș is in accord with the ideas that I have expressed earlier, especially those about the funerary precinct structure. By programmatically avoiding the discussion of the Suci de Sus pottery, and not only this, I have tried to distinguish the site at Lăpuș from this perspective. I have avoided this analytical path also because it has not always been the case that the exact conditions in which the pottery was situated in the context of each barrow can be specified, and all the more only a tiny part of the ceramic material has been published! This is also the fact from which I think the first limiting factor appears for the interpretations proposed by B. Teržan. Reservation in the attribution of some graves to either one or the other of the sex groups in the absence of anthropological determinations comes next. If we then take into account the fact that for the group of barrows on the *Podancu mic*, only in mound 18 can we speak of burials, and these secondary anyway, we must accept that for the group of persons involved in the metallurgical operations there are no *bona fide* burials but only piles of cinerary remains from which human bones have disappeared, while for the warriors and their consorts there are cremation graves (with bodies cremated on the spot), from which, however, the cinerary remains are lacking.

It is evident that the cemetery at Lăpuș, whose unusual structure and ceremonially lavish inventory proves that it belonged to an elite, represents an archaeological monument of primary importance, which can be related to other similar manifestations in Central Europe, all of them placed at a moment in time which represented a watershed, beyond which we usually say we are in the Iron Age already.

There is a series of funerary discoveries with a relatively small importance for our discussion so far

about the second half of the Middle Bronze Age and the period of the Late Bronze Age at the western extremity of the area treated, some of them extremely consistent finds. Their cultural attribution is connected to areas which lie much further west and they are "intrusions", making a detailed discussion about them excessive... However, there are sites such as the immense cemetery at Tápé which cannot be by-passed in this study, no matter how one tried... The connections to make on the basis of its inventories and inherent funerary structures with the neighboring areas or phenomena are multiple and extremely important, so that the cemetery near Szeged is really a turntable at the crossroads of time. However, there are other "funerary" finds attributed to some artificial creations/cultures which encumber research and need to be drastically corrected.

As regards the end of the Otomani culture, various hypotheses have been advanced which we have discussed already. The result of these discussions is mainly a multitude of several cultural groups which are considered as being distinct from the Otomani phenomenon, or as belated continuations of the same. Among them, the Berkesz- Demecser group is present in the area treated here through five funerary finds: Berkesz, Demecser, Nyíregyháza, Szakoly and Vajdácska. Since Berkesz- Demecser, including its origin, is more a problem than a group, and the funerary finds quoted are of insignificant quantity, their contribution to the problems discussed now is proportionally limited. However, since their existence cannot be denied, we have to note some of their principal elements. All these finds are finds, which consist of isolated graves, except for a group of 3 graves at Vajdácska. The graves are of the flat-burial type. From the point of view of the rite, all are cremation graves, which stresses the fact that towards the end of the Bronze Age the custom of burning the deceased became more and more widespread and ended up as being the exclusive rite at a given moment.

The research conducted for a long time in the archaeological site at Biharea has provided S. Dumitraşcu with the occasion of defining what he called the "Biharea culture", for which he also claims to have discovered two graves. In fact these are two archaeological situations which are very hard to accept as funerary contexts in the way they have been described and without any calcinated remains.

Two funerary finds are known for the Igrîţa group, that at Igrîţa/Peştera Igrîţa, near the village Peştera, and the group of four flat-burial cremation urn-graves at Suplacu de Barcău. The find in the Igrîţa cave should be regarded with lots of reservations. It is an amateurish research, albeit conducted by enthusiasts who had a genuine taste for archaeology, but still merely amateurs! The cave has actually been a favorite raking place for the treasure hunters who have been very instrumental in disturbing the deposits inside the cave. Agglomerations of pottery and some metal items – dress items, weapons etc. –, some of which have strong burning traces observable alongside charcoal and ashes, have been registered at

several places in the cave, accompanied by the mention that calcinated bones "*are utterly missing*". It stands to reason that we do not deal with graves proper, but rather, and very significantly too, with transported and deposited cinerary remains which are more or less similar with the situations of what we have termed the B type contexts at Lăpuş, so far as the manner and ceremonial procedure is concerned. In order to accept this likelihood we need systematic archaeological research with detailed records. At Suplacu de Barcău, a locality situated at the foot of the western slopes of the Western Carpathians, nevertheless, we know graves in the best sense of the word. The location of these graves is very important, as it seems they were found circa 50 m from a contemporary settlement, when judging by the ceramic material. Neither the general layout drawing of the excavations, indicative of the position of the four graves, nor the plans of the burials have been published. The descriptions are telegraphic, but at least they specify that calcinated bones have been found, which makes us sure about their character as funerary finds. The graves are flat and of the cremation urn-type. I think we must mention the fact that some pits have been found in the perimeter of the settlement which, in view of their content and of some structural elements – cremation traces and especially vessels that could be reconstructed completely – seem to have had a function which differed from that of everyday life, in which case they would come close to the cremation graves or the presumed Biharea graves. In view of their pottery they can be seen as culturally and chronologically similar. Judging by the forms and decorations of the pottery, the graves at Suplacu de Barcău have been seen to resemble the burials at Hajdubagos. Just as the funerary finds at Berkesz, the finds in the Igrîţa group demonstrate that the custom of cremating the dead had become vigorously entrenched in the former Otomani area, although the funerary finds of the small "Igrîţa group" can be counted on the fingers of one hand only, for the time being. The issue of the funerary finds in the Cehăluţ group is slightly more complicated as, at the moment, it still lacks any such discoveries...

The find at Mezőcsát is located roughly in the former Otomani area. In 1958–1962, some 3,8 km south of the locality, a small group consisting of six flat-grave cinerary urn-graves was archaeological excavated here. The find was attributed to the Kyjatice culture. However, in the same former Otomani/Füzesabony area we must note, in the respective region, a few finds attributed to the Piliny culture, for example those at Böcs, Bodrogkeresztur, Borsodszirák, Gelej, Halmáj, Hernadkák and Megyaszó. Their detailed discussion would be out of place here for reasons already outlined. What we need to remember is, firstly, the fact that all of these are cremation graves, and as such they confirm what is already evident: that this funerary rite extended across the area previously occupied by the Otomani/Füzesabony group, by a phenomenon that involved the "borrowing" or "migration" of a funerary fashion which had already started some time before, as

shown by the cemeteries at Streda nad Bodrogom and Tiszafüred. Secondly, at the same time we see the appearance of some solidly constituted archaeological phenomena, for example those of the groups Piliny and Kyjatice, which may shed more light upon the older dispute around the way the Otomani culture ended.

Slightly further south, the situation is more confused. Some Vatyá funerary finds, in their variant best illustrated by the bi-ritual cemetery at Kelebia, for example here those at Csongrad are all flat cremation urn-graves which do not raise any special problems. They contribute to the issues discussed here only by attesting the intake of cremation already as far away from the Tisza as the area in question during the Middle Bronze Age.

There is also the issue of the Vatin burials, confined to the south-western corner of the area treated here. At present we know of funerary finds from At, Ostrovu Moldova Veche-*Spitz*, Surčin and Vatin. Some flat cinerary urn-graves have been discovered near At, which can be added to some older finds attributed to the Vatin group, and which, owing to the ceramic forms and decoration, have been linked to a "migration" of the Transdanubian encrusted pottery culture of the Szeremle type arriving in the Banat. At Ostrovu Moldova Veche, in the point known as *Spitz*, some cremation urn-graves are mentioned near a place where a Vatin settlement is known. At Surčin there are graves which belong to a bigger cemetery and which are said to belong to the Vatin culture or the Belegiš group. At Vatin there are some cremation graves that have been known for a long time and which are said to have yielded bronze weapons, but these finds, some of which have been attributed to the Vatin culture, are not published as yet and their attribution oscillates between the Dubovac and Vatin groups. All the uncertainties concerning these objects, especially those deriving from older and insufficiently documented research, actually have two main causes. The first is due to the uncertainties regarding the origin and evolution of the culture itself. Newer research has drastically changed the frame of reference for this discussion, leaving behind the older models, which were largely paradigmatic. Firstly, the research at Ljuljaci, with its important consequences for the origin and dating of the Vatin culture, has provided four ^{14}C data from Levels I-II, indicating that the group began earlier than was thought. The second hitch was an older publication of an inhumation grave found precisely at Vatin, which contained a flange hilted sword and a dagger of the same type and which prompted specialists for a long time to consider that the funerary rite of the group was inhumation. Later, the grave was attributed to the Tumular burial culture (*Hügelgräberkultur*). At this point we must remember the 1906 find of an inhumation grave at Unip, in the Romanian Banat region, whose skeleton had at its side a spearhead and a sword of the *Griffzungenschwert* category, which belonged to the Unip variant of the Uriu/Aranyos type; this typological frame gives the object a date at the end of the Bronze Age and the

beginning of the Iron Age, corresponding to the Uriu-Domănești-Cincu-Suseni hoards.

Some recent research in settlements in Vojvodina and the Banat have proved that the Vatin group has been well represented in these regions, maybe even in the earlier stages of its evolution, and it most likely followed on the late Zók settlements. This also seems to be the case with the finds designated as Cornești-Crvenka. As regards the burials, I think we must mention the funerary contexts at Krstac-Ivkovo Brdo and Jancic, in Serbian Macedonia. At Ivkovo Brdo there is a small group of cremation urn-graves covered by barrows, while at Jancic-Dubac there are inhumation graves with the skeletons deposited on the ground in laterally crouched position, on the right, as well as on the left. The two cemeteries are categorically different in terms of the funerary rite, but the ceramic inventories, as well as the dress items found, including those in the cremation graves at Krstac-Ivkovo Brdo, resemble those in the Vatin group, to which the last cemetery definitely belongs. The attribution of the second cemetery, which is also not chronologically unitary, seems to document inhumation at the eastern confines of the Vatin group, as a foreign rite whose origin is as yet insufficiently known.

Seeing that there is no hope of finally solving the issue of the Vatin burials from the space treated here, we can turn to the finds in the Romanian Banat region which have been considered for some time now to belong to the "Balta Sărată group". They are the finds from Românești, Valea Timișului and Visag. We have already mentioned that there is no point in speaking of any kind of funerary context at Visag. Some time ago, at Românești, on the upper Bega stream, in the *Peștera cu apă* (Cave with water) two hollows were found which contained human bones with no anatomical connection and animal bones together with sherds attributed to Phase III of the Balta Sărată group. There is no documentation and no satisfactory description of these materials. In the cave there are also remains of the Early Hallstatt and Basarabi, Latène, mediaeval and modern periods. The osteological material has been anthropologically examined and the existence of an "inhumation cemetery" in the cave has been suggested. Nevertheless, the association of the bones with the Balta Sărată ceramic fragments is only supported by word of mouth. Secondly, the lack of anatomical connection in the human and animal bones seems to indicate the disturbance of the site, probably including the disturbance of the Bronze Age ceramic deposits. The utterly precarious archaeological condition can hardly be convincing, which is why the "Balta Sărată graves" at Românești must be left aside until some clear find presents itself to our attention for understanding the Bronze Age situation in the upper Bega basin. After some surface surveys at Valea Timișului, a find believed to be a flat cremation-grave cemetery has been identified. Yet another telegraphic communication mentions "the appearance of two cremation urn-graves on the outskirts of the Bronze Age settlement at Valea Timișului-Rovină, both of which contained biconical urns decorated with

groups of conical protuberances". But this is the only information available for the situation at Valea Timișului. The scarcity of funerary finds associated with the Balta Sărată group explains why the topic has been avoided every time this ceramic group of the Romanian hilly Banat region has come up. Under these circumstances the connection to the barrow at Susani is senseless too.

The mentions above have already insinuated a Tumular Grave culture (Hügelgräberkultur) presence, manifest both through influences upon the pottery of the different cultural groups or groupuscles to the west of the area under review and through some funerary finds, among which the cemetery at Tápé is of key importance. In the treated region, the Tumular Culture funerary finds are 15, as follows: Bela Crkva, Carani, Felnac, Ghilad, Horgos, Idos, Mezőcsát, Târgu Mureș, Sânzieni, Senčanskj Tresnejvac, Senta, Srpski Krstur, Tápé, Vârgheș, Velebit; we might well add to them the bronze weapon grave at Unip, mentioned above.

The 37 main Tumular Culture funerary finds, which have been attributed to 8 archaeological groups, mainly occupy the former Otomani/Füzesabony area, the Igrîța, Kyjatice and Piliny area, with one isolated find at Mezőcsát, for the north-western sector, the area of Periam-Pecica or Belegiš, , and the area of the slightly older finds at Vatina and Balta Sărată, all of these groups/areas almost certainly belonging together to an archaeological phenomenon insufficiently defined. There are also three "finds" situated in the eastern half of the Transylvanian plateau, whose utterly eccentric spatial position also makes them suspect from the start, contrary to their claim as Tumular Culture materials. From the point of view of the research character, most are fortuitous finds or only relatively certain identifications resting on surface surveys. But if the character of the research and the archaeological context are related, it can be seen that, although sometimes excavations are professional and details are attentively recorded, the range of the finds must be reduced, as at Suplacu de Barcău and at Ostrovu Moldova Veche-Spitz for example, which have remained unpublished so long. Apart from the cemetery at Mezőcsát, which I have introduced by force in the discussion of the Otomani/Füzesabony, the only funerary situation that is consistent and consequently very useful too, owing to the amount of information recorded during systematic excavations, remains the cemetery at Tápé. We definitely cannot ignore the other finds altogether; especially those attributed to the Tumular Culture, but their final assessment can only come successfully after we have looked more attentively at the cemetery of Tápé.

Situated at the confluence of the river Tisza and the stream Tápé, at the north-western edge of the eponymous quarter of Szeged, the cemetery has been affected a lot by the activity of a brickyard, which is also responsible for the accidental find of the first skeletons in the autumn of 1960. The research that started immediately afterwards was conducted in unpropitious conditions and did not permit the exhaustive research of the funerary

precinct. Apart from the brickyard's digging for clay, the Bronze Age burials have also been disturbed and even destroyed by other Sarmatian, Gepid, Avar or Arpadian age overlying burials, which is why the 682 graves discovered there do not represent the total number of Bronze Age graves in that cemetery. There is a pretty detailed catalogue of the graves, some of them with individual plans as well, and the documentation included a general layout drawing.

The cemetery is flat and has no exterior layout elements. From the point of view of the rite, the cemetery is bi-ritual, but the inhumated deceased are predominant, with 627 burials as against the 33 cremations. Apart from these graves, complete with osteological remains, there are another 22 contexts with no bones, some of them having inventories which perfectly resembled ordinary burials but have been regarded as symbolic tombs. The position of the three categories of graves – inhumations, cremations and symbolic graves – shows no distinct grouping.

The osteological remains in 579 graves have been anthropologically analyzed and another 48 have been assessed through the dimensions of the graves and the remains, so it has been possible to gather diagnoses for 627 burials, which is of great help for examining the cemetery from various points of view. Judging by the 660 graves with osteological remains, the structure of the cemetery seems quite balanced as regards the ratio of the sex groups – the 172 burials of men being 24.43%, and the 154 burials of women, 24.56% in the stock of 627 anthropologically analyzed graves; only the number of 153 child burials, which amount to 24.40%, is slightly too small, as the infantile death rate is known to have been of circa 30–33% in prehistory. We should have some reservations about the anthropological determinations, because the skeletons of children or adolescents may have been attributed to one or the other of the sex groups, knowing that such differentiations appear gradually, only after puberty, and the general reference to inventories is not always certain.

The burial distribution in respect to the sex and age groups on the layout drawing is diffuse, and we cannot make out any groups. It is only possible to discern some zones with more crowded burials especially in the south-eastern half of the cemetery, where we can also observe a "blank" produced by ulterior disturbance. However, this is only an impression due to the graphical expression on the cemetery layout drawing. It is not possible to make a planimetric study of the cemetery in all its 35 separate segments, since it is necessary to reconstruct a general plan which, owing to the large size of the excavated surface, diminishes the effect of many details visible in the segments mentioned. This also explains the "uniform" aspect of the cemetery, both for the distribution of the graves in accordance with the rite/ritual, and for their distribution in accordance with the anthropological determinations. Sometimes we can observe, in the segments mentioned, groups of two and more rarely 3 or 4 graves, sometimes with overlapping or cutting of

graves, which are cases that constitute arguments for the existence of family plots, especially where both adults and children are present.

In the view of Trogmayer, who led the research team, the layout of the graves without a special kind of order is only apparent, for he sighted groups of graves whose orientation was considered similar, at the same time voicing the opinion that for the cemetery as a whole there was no particular rule-system regulating the layout of the deceased with their head pointing in one or another direction. In his view, these groups represent families or kinship groups and they are linked to the similar ordering in the Tumular Culture groups of the Czech zone by a practice regarded as new, which differed from the older traditions in the ordering of the graves into rows, just as they are seen to be in the Periam-Pecica cemeteries at Deszk. Farkas and Lipták, the two anthropologists, are also in favor of the ordering of the cemetery, and they bring as arguments for their thesis the cases of adult graves by whose side children were identified. They represent others than the groups observed by Trogmayer and are alleged to indicate kinship relations. There are seven double graves identified as such during the anthropological analysis. In every case the archaeological research had identified and recorded in the catalogue just one skeleton, and it was only the anthropological analysis that also identified osteological remains from a second individual. Unfortunately the text of the two anthropologists does not offer any details about the parts of skeleton identified for the two individuals in each of these cases.

In consequence, for grave 42 in the catalogue the conclusion is that the find refers to one skeleton which has been archaeologically interpreted to be a man's, lying crouched on his left and oriented SE 130°–NW 310°, with no inventory. According to Farkas and Lipták, skeleton 42a belongs to a woman of the *adultus* age, by whose side lay the bones, which were in all probability disparate, of another individual – 42b – whose sex /age group has not been determined; grave 110, the catalogue entry says, is an inhumation grave with no inventory and whose skeleton is archaeologically considered to belong to a child, having been disturbed by tilling. According to Farkas and Lipták, skeleton 110a belongs to a child of the *infans I* age and by its side have been found probably bits of the skeleton which belong to a man of the *Maturus* age; grave 113 in the catalogue records a child skeleton in an oval pit with the position and orientation unspecified and by its side three fragments from a pendant and sherds from a bowl and a cup. In the table by Farkas and Lipták, skeleton 113a is recorded as belonging to a child aged *infans II*, and the skeleton 113b, consisting of just some bones probably, as belonging to a woman whose age is not specified; grave 280, in the catalogue is shown to have a child's skeleton found in a rectangular pit rounded at the ends, lying crouched on its left, oriented E 90°–V 270° and having in its inventory a cup, three rings made of a copper or bronze, three *lumulae* pendants and one horn tool. In

Table 1 skeleton 280a figures as belonging to a *juvens*, and 280b, again, records only parts of a sexually indeterminate skeleton of the *Adultus* age; grave 328, is described in the catalogue as a man's grave with a skeleton crouched on the right, oriented SSE 150°–NNW 330°, with a few sherds by its side. In Table 1 the skeleton 328a figures as belonging to a man of the *Maturus* age, and 328b very probably has parts of the skeleton of a woman of the same age; grave 432 is recorded in the catalogue as being an inhumation grave in a rectangular pit with rounded ends, in which has been found an “*auf dem Rücken liegendes Skelett in linker Hockerstellung*”, oriented SE 170°–NW 350°, with a hemispherical bronze button by its side. In Table 1, the skeleton 432a is recorded as belonging to a woman of the *Adultus* age and entry 43b records a child of the *Infans II* age; grave 668, is recorded in the catalogue as a woman's grave, with the skeleton crouched on the left, oriented SE 135°–NW 315°, with the upper part disturbed by animal burrows and with one cup and sherds from another cup by its side. According to Farkas and Lipták, 668a is a woman's skeleton, of undetermined age and 668b lists the remains of a child of the *Infans I* age.

These are seven graves which are important due to the problems they pose, because by the side of the main skeleton there are remains of other individuals. In the grave 280 case the excavation has anyway been correct, but the anthropological analysis has revealed the presence of some skeleton parts which must have been few and fragmented or else they would have been recorded on the grave plan. The catalogue descriptions show that in none of these seven graves there could have been burials that disturbed and destroyed most of the older graves, and the animals whose burrows through grave 668 cannot be held responsible for the presence of bone remains. In the whole impressive stock of burials at Tápé, the seven cases represent incidences which are statistically unimpressive but this does not entitle us to leave them aside. No equivalent situations have been observed, and I have in mind qualitative observations, which means that we cannot come up with a comparative judgment or chorologic evidence. Taking into consideration some very recent information, it is only in Monteoru that similar situations, albeit very few, have been recorded, and this is a context in which, as we have already shown, disparate human bones have been found in two settlements, i.e., in houses. We have seen that the finds of disparate bones in settlements have definitely been attested in the Otomani/Füzesabony sites. I do not know of similar situations in the settlements corresponding to the cemeteries of the Tápé type in the area at the confluence of the river Tisza with the river Mureș, but the 7 graves seem to attest, albeit with a limited casuistic incidence, the practice of postmortem manipulating of corpses, which is a practice identified in other areas, at various moments in the Bronze Age. In this connection, the seven graves at Tápé might attest the survival of some older traditions of bone manipulation.

Returning to the issue of the Tápé funerary precinct organization, it is quite clear that the problem is not easy to solve, all the more so as the cemetery has not been exhausted. If we take into consideration Trogmayer's opinion, that there were originally around 1300–1500 burials at Tápé, which spanned a period of time corresponding to the periods Reinecke Br BB₂ – C, then it means we only have half of the burials that were spread over a quite long time interval, complicating the situation. The later disturbance of the graves has affected precisely the middle of the surfaces researched, which again frustrates our best hopes.... Nevertheless, we must keep in mind that there are clear cases of overlapping graves and graves which lie very close to each other, whose inventories make them resemble each other very often. Even without resorting to the planimetric optic of those anthropologists who have dealt with the remains, it is possible to record adult graves with child graves in their vicinity. All of these constitute clear indications about the fact that family relations were included in the funerary expression, in other words it is worth considering that a cemetery organization into family or clan parcels existed. Through the two procedures of statistical and spatial analysis, the analyses obtained for the coefficients, especially the value 12.179 Clark-Evans, indicate an organization of the cemetery of the *clustered* kind, into groups of graves. I think it is possible to show such grouping by strictly archaeological means, but the sizeable amount of information which needs to be processed for examining each situation of this kind in detail would lead to an equally sizeable extension of this work beyond the acceptable limits, and I have no intention of resorting to it! As one trend of the research, I shall only retain the data of the spatial statistic supported by the situations in which either graves overlap or they are very close to each other.

Exterior funerary structures are missing at Tápé since the cemetery is entirely flat. As regards the interior structures, the shape of the pit has been recorded for 218 inhumation graves, 111 of these belonging to adults differentiated by sex group. There are rectangular, then oval pits, the former being dominant. The situation somehow resembles that noted at Mokrin, in the Periam-Pecica culture, which predates the cemetery at Tápé, and it may well stand for another retained tradition. No differentiation into sex groups or according to the corpse layout position seems to be observable, which is again similar to Mokrin. At the same time, the numerical balance between the masculine and feminine graves for which rectangular pits have been used is obvious, just as in the cases with oval pits, which demonstrates that either one or the other type of pit traversed the distinction into sex groups, showing it to be a fully independent funerary expression element; nevertheless, through its notable casuistic incidence, in both situations, it proves to have most probably been an element that underlined some group affiliation, which again is not supported by any other elements of the funerary structures, such as the inventories.

It is possible to obtain slightly more clarifications about the cemetery structure from the analysis of the ways corpses were laid out, i.e., their positions and orientation. From the graph of the graves divided into groups of sex and age, considering just the anthropologically determined ones, we can notice that most of the skeletons in the cemetery at Tápé were deposited on the right or on the left, with a relative numerical balance, recorded both in general and in relation to the sex/age groups. Some corpses were laid on their backs, especially male ones and more rarely children or women. Only incidentally have corpses laid face down been recorded, in only two cases of men. It is obvious that there were two different cultural codes expressed by two main positions – on the right or on the left – and they represented positions which, just as the pit type, cut across the sex differences and very probably express intra-community affiliations, as in the case cited above, and as such they indicate a society/community with a complex structure.

The issue of the orientation seems perhaps to be the most complicated. We have already seen Trogmayer convinced that at Tápé there is no specific system of rules in this respect and at first sight this is indeed the case. Apart from the numerically major groups, in both of the main positions, in graves oriented to the S-SSE-SE sector, there are noticeable “peaks” which indicate groups of graves, and, again for both positions, oriented in no matter how many different ways, they have a radial aspect. The bi-polar and complementary layout of the corpses for marking the sex differences in the burials discussed now is a practice fully attested throughout the Bronze Age in time and across the entire area treated here. This practice has been thoroughly documented both for the Periam-Pecica and for the Otomani/Füzesabony area and we have no reason to suppose it might have been abandoned, it being the easiest means to express the mentioned differences in the funerary ceremony. If we regard the “variety” of the orientations at Tápé from this point of view, things become ordered somehow. Thus, if we take into consideration the opposition between the men laid on their right and the women laid on their left, we can observe the existence of a theoretical pair, with similar orientation diagrams in the statistical spectrum and a similar casuistic incidence (pair **A**) and conversely, we have a reciprocal situation for the men laid on the left as compared to the women laid on their right (pair **B**). As we can always note those peaks on the orientation diagrams, it is obvious that, if we start from the two main positions which cut across the sex differences but express the affiliations, in combination with the “orientations” that should have the same symbolic signification, we arrive at models or “ideal pairs”. These express the affiliation and sex group by opposition, which can explain the apparent “lack” of any system of orientation rules, as was the case in the Periam-Pecica or Otomani burials, if we take into account those variations which represent an opposed model, but are much lower numerically. If we were to analyze in great detail each of

the anthropologically diagnosed graves at Tápé, verifying the positions, orientation and potential inventory symmetries, especially the ceramic ones, we would definitely be able to single out some of the practical cases in which, starting from the opposition of the two pairs, **A** and **B**, one or the other model could be seen at work either at Tápé or in similar burials. But such an enterprise would exceed by far the limits of the study undertaken here...

Pottery is the main inventory category at Tápé. However, vessels are present in 251 graves, by comparison to the 376 graves with no pottery – which represent 36.80%, as against 63.20% respectively in a stock of 682 graves – indicating that it is only for one third of the deceased that the custom of placing deposits as such or depositing symbolic food oblations was observed, while this ritual was not obligatory for the others. From the mere counting we cannot tell which was the real significance of this situation, but we don't want to look at it as expressing privileges or other social advantages, knowing that the structure of the mortuary ceremonial cannot be correctly judged by reference to only one of its component element. We can obtain more clues if we verify the presence of the vessels in relation with the sex/age groups and we then observe the greater care paid to this aspect in the graves with feminine skeletons, fewer of which have no pottery. We derive significant information when linking the presence of pottery to the position of the skeletons. This shows more than clearly the inverse symmetry between the two positions as reflected in the differences between the graves with vessels and the graves without vessels, in so far as this practice is predominant in the graves with skeletons crouched on their right by comparison to the graves with skeletons crouched on their left.

I think that the two statistical examinations shed light on two significant aspects of the funerary standard observed by the Late Bronze Age community at Tápé. First, they indicate quite clearly that the presence or absence of funerary pottery is far from signifying who was rich and who was poor, pottery being rather organically integrated in the overall funerary structure. The variability from this point of view is interdependent, taking into account criteria connected to affiliation. At the same time they support the previous remarks about the positions and orientations and, consequently, about the organization of the funerary space in accordance with the affiliation - kinship or matrimonial – criteria.

The cup is by far the numerically overwhelming presence or shape in the Tápé funerary assortment, followed by the bowl and vessels, which can be called, courtesy to the fanatics of ceramologic analysis, amphorae or amphoroidal. The predominance of the cup demonstrates unequivocally the importance of liquids deposited near the deceased. We have no way of knowing if the cups and the other vessels were deposited only symbolically, with no food that is, or whether, on the contrary, they contained food and beverages. In the latter case we should wonder what kind of beverages will have been poured into the cups, if the consumption of liquids,

for example wine or beer, which must have been easy to brew even at that time, was, as we are wont to think today, an almost exclusively masculine attribute... Unfortunately grave 687, the one with a Gârla Mare cup in its inventory was fortuitously discovered in or about 1968, and so we have no details which would allow us to date it and its import into one of the presumptive groups.

Dress items, which are very important for the chronology of the cemetery, especially the metal ones, are quite satisfactorily represented in the Tápé cemetery, just as the dress items made of bone, various shells and beads made of so-called "faience". It is none of my aims to discuss the, otherwise very important, typology of these materials. Their main interest lies in the relation with the funerary structures of the cemetery, as elements of individual expression. Again, the relation of these categories with the sex groups and the main positions in which the respective corpses were laid in the graves proves significant. Thus it appears quite clearly that in the group of women laid on their right together with the men crouched on their left - who correspond to the "pair" **B** – the incidence of the dress items is lower than in the opposite group, consisting of women crouched on their left together with the men crouched on their right – who correspond to the "pair" **A**.

One other inventory category, less frequent at Tápé, consists of weapons. They are present in 15 graves. Most of them are inhumation graves, only one, grave 403, is a cremation grave. Of the inhumation graves, one special situation is that of grave 26, with a skeleton diagnosed as belonging to a woman of the *Adultus* age, whose inventory, apart from some sherds, a ring with spiral ends and a fragment of wire, included two bronze arrowheads. Given the uniqueness of the situation, it is hard to specify if the two arrowheads were part of the inventory or the cause of death... Arrowheads of this kind have been found in other graves too, appearing in numbers of more than one usually, for example in grave 508, with three arrows, and in grave 307 with two arrows. The rarity of these weapons in the graves at Tápé is satisfactorily explained by their presence in finds whose ritual regime is completely different – in hoards or single finds –, as archaeological contexts in which weaponry appears predominantly. In fact the other weapons are arrowheads which have been found in isolation, some simple blades whose origin and use is not known and a small triangular dagger found in grave 283, which is an item with good analogies at Mokrin. Except for the arrowheads whose position in the funerary inventories is a serious issue, the other items should be considered dress accessories, rather, since it is hard for anyone to imagine that an enemy could be confronted successfully by means of the tiny triangular dagger. The only item which can be considered a weapon proper is the dagger of the *Griffplattendolch* category with two rivets, found in grave 534, a grave which stands out through the clear position of the male skeleton lying on its back. Whether they represent dress items or weapons proper, the presence of these items is a separate phenomenon from

that of the dress items in the usual sense and they must be taken into consideration accordingly, as an inventory category of its own kind. I find it quite significant that these items, whether they are dress accessories or weapons, appeared differently, in relationship with the position of the skeletons. Thus weapons are dominant articles in the graves with skeletons crouched on their right – 9 cases –, by comparison to those crouched on their left – 3 cases –, and to those with skeletons lying on their backs – 2 cases – or to the cremation graves – with only one case. This underlines the differences between the skeletons crouched on the right and those crouched on the left.

The problems of the cemetery at Tápé cannot definitely be clarified, just as the issues related to funerary practices, in a discussion as brief as the one here. In fact, knowing how extensive such an analysis should be, I have here preferred to simply sketch whatever has seemed to me more significant for making out the trend in understanding the funerary practices of the community which dwelt in the Lower Tisza basin at that time. The overall discussion, which would have taken an examination of the entire area with Tumular Culture burials, or at least of those belonging to what Trogmayer rightfully proposed to call the *Tápé Group*, would have affected the rest of my enterprise. In fact, what is important now is the opportunity of clarifying the persistence of some older funerary traditions in confrontation with some quite evident changes, manifested through the ceramic style and the other everyday goods, which included the dress items also, weapons and so on... The fact that this change, whose beginnings can be discerned only at Tápé, spread over a more extensive area is proved among others by the “mysterious” grave at Peciu Nou, with its known long pins...

I think that one of the aspects worth noting from the sketch I have proposed about the funerary practices in the Tápé cemetery is that the customs of the community that using the cemetery show the permanence of older traditions, especially those deriving from the Periam-Pecica milieu, and one proof comes from the two burials in pythoi – in graves 3 and 79 – which appear as singular in this zone. If it is a fact that mortuary practices are strongly indebted to older traditions, changes are visible in the dress items and the ceramic style as direct archaeological proofs. For indirect archaeological proofs are the ones which show the intense variability of funerary practices, which I hope I have managed to place in a causal relationship with the extremely complex structural changes of the social unit/community at Tápé.

The importance of the cemetery discussed so far has determined J. Blischke to make a more profound analysis of the entire context. By and large, his conclusions are in accordance with mine, especially as regards the type of organization of the funerary precinct into family plots. I would only like to observe that the importance given to the depths of the graves, though promising at the beginning, is ultimately not justified. This is so because the fact that archaeological excavations have been conducted in several stages and on a large area, and we

are forced to accept a margin of errors, which can be seen on the graphs in Figures 64–66, where depths appear as ordered by the “bell-shaped” Gauss curve, and not in accordance with the peaks specific to the sex groups. In this way, his analysis of the grave structure – *Grabbau* – has been affected by the introduction of a more than uncertain element. J. Blischke's analysis rather laid stress on inventories, and on an inherently hierarchical typology, which has made him deal with many descriptors, diluting the information in places. The modalities of laying the deceased in the graves have been treated by Blischke in a less detailed way, especially as regards the rules of orientation, which makes the difference between our studies. But the analytical spirit of the author has provided a coherent image which, beside the inadvertencies mentioned, exceeds the one proposed here.

According to Trogmayer, the cemetery is the expression of a new population, a distinct archaeological phenomenon which places it in the Reinecke BzB₂-BC interval, by analogies which start from the dress items. I have no reasons to contest this dating so far, but I wonder if it is possible to notice, at Tápé, a continuation for precisely the last stage of the Bronze Age. I think the answer could be provided by the cemetery at Csorva...

At the end of a long journey through the Bronze Age graves I can only look back and examine whatever may be left to say. In fact, every time I have started a discussion about one or another cultural group I have tried to arrive at some conclusions which are natural, albeit not always perhaps complete. This would mean that at the end of the journey I should start anew, speaking more briefly. But I do not think this would be a very useful course, all the more so as not all the conclusions at which I have arrived can possibly withstand the biting criticism that is sure to be brought, but especially the severe exam of the increasing documentation which is sure to come too...

Documentation has seemed the greatest difficulty to surpass in the current study. The “splendid” cultures or cultural groups which flourished in the Bronze Age of the Carpatho-Danubian area have proved to be, in many cases, merely artificial creations which lacked precisely one of the obligatory defining criteria: burials. An excess of typology, sometimes verging on the absurd and coming complete with barnyard statistics – which rested upon a narrow outlook – made autism reign supreme in research and spawned numerous groups, aspects, facies, phenomena – naturally, all of them subsumed to the cultures as was to be expected – which ended up fragmenting the real archaeological landscape of the Bronze Age, in fact annihilating it. Things have actually gone even further.... In almost inexplicable ways, these artificial creations have been scientifically sanctioned, hallowed even, in the highest academic circles, although it was easy to see that almost each of these groupuscles was no more than a sorry bag of sherds, selected already when collected and especially afterwards... All of these are now confronted with archaeological phenomena with

an increasingly clear content, including mortuary practices of the most complex kinds, better represented, now long since solidly defined, albeit not all published also in correspondingly useful quality. This state of things is more than obvious for the beginnings of the Bronze Age which started under the auspices of sayings like: "There are as many customs as there are hovels"... Suffice it to mention the passionate debates about "*the transition from the Neolithic/Neolithic to the Bronze Age*", which was a notion rightfully said to reflect the mere patchiness of a documentation preventing specialists from correctly understanding a structural change which, of course, had neither occurred over night and everywhere, nor during a couple of centuries here, and a score of years, there... The increase of research, as dictated by the haphazard finds, has cooperated with the "skill" of the researchers in changing this notion, which is only rarely used as a professional jargon term now and is losing its flesh from its bare bones day by day. We fare slightly better in what the Middle Bronze Age is concerned, since here monuments are as real as the classical Bronze Age cultures and they cannot be dressed and re-dressed at the will of whomsoever. But even in these cases, not in reality, but in publications, the great funerary objects are missing, of which we know only by hearsay or from mere mentions. There are still inadvertencies here and there. Not small, but as big as the Verbicioara "culture", or as the often invoked anti-Glina migration that ends up pushing it west or east or south, or, indeed, wherever there is some unoccupied patch of land.... The documentary peace of the Middle Bronze Age, albeit never in excess anyway, is transformed to conceptual tragicomedy, just at the onset of the Late Bronze Age. The solidity of the Noua culture in the east is definitely hard to break unless we resort to the circumstantial marriage with the Eurasian bearers of the Sabatinovka culture, while to the west even great entities, such as the Otomani/Füzesabony group, are liable to be attacked with the sledgehammers of the Berkesz, Egyek, Igrița or Cehăluț groups for instance, for which, apart from a smile in the office, there are hardly any bones to produce from properly labeled burials. The best example in question is the "cultural warehouse" of Mezocsát, where the acre of land offers us an assortment and a crowd of here some rather later Füzesabony, there some Tumular Culture, and Piliny, and Kyjatice and what not... In the idiomatic words of some local sage, *we lack for muffin*... But all our mirth evaporates if we turn our view to the Danube. Here we must witness the process whereby, in trying to avoid difficulties, for understanding a culture such as Gârla Mare, the solution found has been to discuss some random materials found pell-mell in an old arm of the Danube. The most important cemetery of the group, at Orsoja, has not come to be known in detail so far, the number of graves varies with each specialist who tackle the issue, inventories have been mixed up in publication, and there is no hope for the pressingly necessary rectifications; what is more, the leading figure of the research there ended up in jail.... According to the

generally shared opinion, the Belegiš culture is the outcome of some large scale changes in the western regions. Luckily this opinion rests on some very trustworthy large cemetery finds, but unfortunately less on their very attentive analysis. This fact has consequences of its own, in the ray of hope we are expecting from the Gáva group, which is increasingly proved to have been a considerable phenomenon with echoes in the region beyond the Eastern Carpathians; this process was under way at the very time when Chișinău archaeology was trying to persuade itself that everyone who breathed under the sun at or near the Dniester was bound west, being pressed by the dire *Криза метала* to rise in numbers and make for faraway lands... The patchiness of documentation has always had an ally in its own product, that is the barbed wire fences of endless chronological nuances which have been directly and diligently invested in systems, diagrams, sketches and, of course, tables and chronological charts, sometimes reaching mural dimensions, put together from various sources by *copy and paste* operations rather than by any aspirations to soar high. They have patched and plastered the holes in the walls of the old citadel put up by the Teutonic meticulousness of the founding father Reinecke, hoisting the flags of Danubian victory on its battlements in a festivity that has lasted almost half a century now, and is still alive! The system, has affected the publication of excavations, in addition to the more palpable influence it has had upon the limitations of people's clear thought.

But I think there is one more thing to add. The current enterprise, aimed at embracing the whole of the Bronze Age, rests on exactly 7567 graves, of which barely one half had archaeological flesh on their needy bones! This has been the real basis of the documentation that served me for sketching some funerary practice standards. I have tried, not in order to offer any final solutions, but to try and see how things stand in reality...

The first thing to note is that the situation as a whole is not in order, which can be seen when we stumble against the first block on our way in reaching the cemetery at Decea Mureșului. As an uncommon manifestation against the background of our own and everybody's documentation, the cemetery at Decea Mureșului seems to be a break in the landscape of the older Neolithic burial practices; it shows a number of pronounced ritual changes in respect to the older Neolithic mortuary habits and some evident connections with the Eurasian steppes, which then turned into a permanence during the Bronze Age. This took the form of a confrontation, already under way at the time it seems, and featuring a new dramatic performance on a scene with old sets. The little cemetery is, as has already been asserted, and not only by myself, still hard to understand, largely because of the not too rich information for the rest of the field. This is an indication, from the start, about the limiting condition of the entire enterprise. But Decea Mureșului retains its whole potential of promises that will surely confront and reward

us once similar finds have been made. The majestic dimensions of the Coțofeni, culture, spawned by the ample debates around this or that typological variants of its pottery, grows unsettlingly less when confronted with the scarcity of its absolutely certain mortuary finds. The meager quantitative condition of the elements that give it funerary expression by comparison to its eastern, western, northern and southern neighbours, as has insistently been shown to be the case, is surprising and can become chilling for us when it comes to finding major explanations for this fact. But we cannot neglect the appearance on the Bronze Age mortuary scene, from the Dniester to the Tisza, of the "strange" custom of burning one's own dear deceased, a practice that seems characteristic of the communities influenced by the Coțofeni group. The relationship with the Baden group, largely bi-ritual, has only been enlightened as far as pottery is concerned and less as regards the mortuary customs, which is why I can only timidly guess that it is from there that the cremation rite, as a rite ready to develop a very successful record by the end of the period, was imported. The reality of the Coțofeni group has to be admitted and we are forced into this by the vessels with typical decorations, namely by the vessels found in the cremation graves on the barrow at Tărnava. This is perhaps indicative of the hospitality or permissivity of some communities that were inhumated in their own funerary precincts as a result of peaceful, reciprocally profitable cohabitation. As if this needed to be proved anyway, the direct link of the Coțofeni group with the wider circle of the Yamnaya burials in this way also justifies its dating to the first period of the Bronze Age, just as the current state of the documentation, which has been on the increase constantly, obliges us increasingly to reexamine this culture.

Beside its splendor, whose colors have been publicly paraded so often, the resplendent Cucuteni-Tripolje culture has zero significance for the understanding of the Bronze Age, in whose formation it took such an active part. I am saying this because when I take time over understanding the beginning of things, from the Eastern Carpathians all the way to the Dniester, it is possible to catch sight of those promises which turn into the corresponding elements of a large circulation and free-breathing set of funerary practices for so long now. At Majaki and Usatovo, for example, the mortuary precinct generously reflects the image of a cross-roads society and a society where pressing needs criss-crossed too, but were successfully managed by the society also by the manifestations of a passionately sophisticated funerary expression. Only apparently, the opposition between cemeteries and settlements is vigorously imprinted and the relation between these two categories was, in fact, one form of the daily dialogue which went on to show how the most active factors were those who remained outside the graves, in so far as they laboured heartily to put up the self-important sophisticated structures of the Usatovo-style kurgans, whether we give the eponymous name or designated them as Suvorovo or

by any other name. The funerary space, integrated just like the nearby settlements, was a controlled precinct and thus became the genuine arena of a blistering inter-community competition, whose dimensions could safely compare with the famous *potlatch* ceremonies of the Tlingit Amerindians, who went whale hunting on the west coast of America. As a matter of fact the amount of social energy spent proves to have been exceptional, not only through the structure of each kurgan, but also by the attentive segmenting of the funerary space, mirroring a similarly blistering competition, this time at the intra-community level. With our yearning for knowledge left unsatisfied by the lack of anthropological determination, there is no way we can tell what woman will have meant for the men whom we call Usatovian today, but judging by some items in the grave furnishing which accompanied the deceased, we understand that the wistfulness of love also became invested in the means of mortuary expression. Talking of (inventory) items, we must not forget the arsenic bronze daggers which were present at the Danube outflow coming from the remote Caucasus by exchange of gifts, goods, or dowries perhaps, which might also shed light upon some funerary expression forms such as stone cists, which were at the time known beyond the Kuban area, but also in the Crimea, at Kemi Oba or on the Baltic expanses, in the cold world of the Globular Amphorae. But west of the Danube outflow, on the mortuary scene of the Bronze Age appeared an unprecedented structure, or maybe with precedents in the constructions among the remote Atlantic megaliths or on far away on the Baltic seashore. I have in mind the barrow, one of the oddest funerary structures not only by their aspect but also by what they hide and put to rest in their entrails. As can be seen in Bugeac, or beyond to the east, kurgans sheltered the dead pertaining to kins or families, whose leaders, as the exponents of these clans' prestige and at the same time as warrants of these communities' survival locked in confrontation with an environment that was hard to control and to tap, played the role of protagonists on the prehistoric stage. When they are judged in plan or in the sections of archaeological excavations, kurgans allow us to discern a very solidly configured universe, with a virtually pyramidal hierarchy, whose top is always represented by the primary grave – the grave of the leader. His presence determines the entire ceremonial program observed in the succession of further burials, including the repetitive episodes which still allow us to observe primary graves found in mantles which the constructive report/ration/relation prove to have been erected, again and again, new kurgans on ground that had already been brimful with sacrality and prestige. In this way, the kurgan need not be regarded only as a place for burial but also as a memorial, a repository of tradition, which gave strength to the community, if only by being looked at. The community would also feel consolidated through the competition between its clans, as can be discerned from the funerary mound fields at Majaki or Usatovo. The new funerary expression did not become

generalized. The late Tripol'ye society, with its complex structure, expressed in the funerary way also by flat-grave cemeteries, very significantly placed side by side, in dialogue I should say, with the barrow-graves. The distribution of some dress items made of precious metals or of "exotic" weaponry, as is the case of the daggers mentioned, supports the dialogue where prestige and boastfulness are at stake. In other words, we have to do with the social manipulation of death. This is not a new practice. The modes of expression change in respect to the previous age and the change comes almost of a sudden, almost in spite of the partisans of transition as it were. And indeed, it is as sudden as can be, if we take into consideration the almost complete absence of funerary expression archaeologically detected in the preceding Cucuteni-Tripolje "phase".

Doubtlessly such a society exerted an indisputable influence over its neighbours. But we can no longer shed light on this, for modern reasons. On the one hand, the fragmentation of reality by the creation of cultural groups which have often been defined as occupying areas as big as a "*plasă*" (a small administrative-territorial unit of interwar Romania) whose finds came mostly from "attentive" surface surveys done on a week-end and, more rarely, from finds of sorry little graves lying ready at hand on some tillable plot. I have already discussed them and there is no sense in further efforts. The Tripol'ye complex could have done with a series of clarification for the areas at its confines. But here are, to its north as well as to its south, the cemeteries at Suceava-*Parcul cetății* and at Brăița, respectively. Being execrably excavated and equally badly published, plus correspondingly ill understood and "put up" for discussion, these two objects, which had originally carried so much weight, ended up as some dark holes for Romanian archaeological research. The information lost at Suceava, with the oldest cremation cemetery of the Bronze Age, and also at what still seems to be the great cemetery at Brăița will be retrieved only with lots of difficulty and only in time, once similar objects have been identified and thoroughly researched. Until this goal is reached, we will have to struggle with those hybrid constructions whose content and sense has already been lost track of by the very artisans who produced them. I also have in mind the assortment of issues from Cernavoda, which are real but clumsily wrapped and put into circulation.

The Late Tripol'ye mortuary complex has a counterpart, both as regards its structures and the aspects which can be deduced from the ceremonial scenarios, in the similar manifestations of the Globular Amphorae Culture, even though its presence in northern Moldavia is as yet discreet, although, as proved by a recent find, it has reached to the western slopes of the Eastern Carpathians, to the upper basin of the river Olt, whose course has facilitated circulation from Transylvania as far as the lower Danube. Located in an utterly unpropitious region for archaeological research, the Globular Amphorae Culture proves to have founded a tradition destined to be

transmitted to further cultures. The costly structures of cists made of massive stone slabs are meant, as their repeated use to accommodate successive burials proves them to be collective funerary structures, even in the absence of funerary precincts organized into cemeteries. We have no way of knowing whether this was a reality that appeared from the relation between the small but strong communities and the environment that they strived to control or whether it was the result of the chance research, dictated by the difficulty of investigating mountainous, wooded regions. Contacts with the late Tripol'ye groups are thoroughly documented today over an extensive area, which has prompted many researchers to envisage reciprocal borrowings, even borrowings of funerary expression, favored by a common vision and a common structure specific to the new age.

One of the dominant funerary fashions that ruled dominantly for a long time in the widest expanses of land was that of the "red ochre" barrow burials. Their structure includes blatant structural elements which are the heritage from the late Tripol'ye world, adapted to a new lifestyle seen by many to have been pastoral and specific to the Indo-European advance. This concept, which is structurally solid and expressed in genuinely prestigious studies with a wide circulation has been the subject of political manipulation, one of its outcomes being the fact that the research on various barrows on the north-Pontic steppes has been encouraged. Even today there are a lot of specialists who faithfully follow in the wake of the Indo-European paradigm. The Indo-European question has been one of the first golden dreams of European archaeology, a dream that in time became a most unpleasant nightmare. There are numerous queries regarding the beginnings of the south-eastern European Bronze Age which got stuck in the Indo-European brushwood and were there to stay amassed with all those who brought them there. Lately we have witnessed the efforts that some have made to extricate themselves from this nightmare, but as yet these efforts have appeared as no more than meager attempts when compared with the uncompromising Indo-Europeanophiles who take shelter in the citadel of autistic discourses which remain impenetrable to any new information or interpretation, which has gradually transformed the debate into a parallel competition of sorts entertained by two discourses which have ceased to see each other. But I think that the most adequate commentary about this paradigm was offered by Yuri Rassamakin not long ago.

The territorial extension of the Yamnaya funerary manner is one of the main internal contradictions of the concept. How could such restricted herding communities, even if they were tenacious and pugnacious, ever have controlled a region as widespread as to reach from the Tisza to the Volga outflow and from the Pripjat to the Rhodopi Mountains? Where are their settlements and how can one explain the luxuriance of the funerary inventories of the Novotitorovka finds, in the Kuban delta or on the banks of the river Ingul, when these finds are put in relation with the time and energy spent for

maintaining the constant pendular movements to Csongrád and back? These are questions that can only be answered by putting forward hypotheses and saying that what actually circulated by the to-and fro movements, and perhaps during the movements across more limited areas which can be covered by documentary explanations and acceptable conclusions, was the impressive manner of expressing prestige by funerary structures of the kurgan type. They represented funerary structures that could answer the needs of some limited communities who were just beginning to forge their own survival strategies. The differences of ritual between, on the one hand, the western region located in the Tisza vicinity and, on the other hand, the region of the Danube outflow, appear in explicit ways when charting the dynamic of the internal kurgan structure, since changes succeeded each other rapidly in Bugeac and the vicinities of Odessa, while in the Hungarian Pusztas or in the Banat they are less palpable. Radiocarbon dating and the indirect links which should be made with the regions still deprived of this modern physics benefaction show that in the wide expanse of the Yamnaya ocean limited archipelagos appeared here and there, for example, the Zimnicea group. The eponymous cemetery of this Early Bronze Age group is no stranger to the elements which can be encountered almost everywhere in the surrounding plains. Not only red ochre is meant here, but also some ceramic shapes also present in the kurgans and the plains surrounding them. We also have in mind more than the red ochre finds: some ceramic forms present in the barrows and the flat-grave cemetery on the Danube banks. In the hilly regions we can only tentatively touch the Yamnaya hybrid forms which gave their own answer to death, whose certification has to be supported by archaeological means. The widespread plains situated immediately north of the Danube have constituted a favorable environment for barrow-burials, which often appeared in the guise of kurgan fields, as is the case at Gurbănești and Săndulița, at Smeeni, Vițânești and Seaca de Câmp, or beyond the Danube - between Bulgaria and Romania, in the area known in this part of the world as the Cadrilater, where the most south-western graves that contains a wagon with massive wooden wheels have been found, which resemble the graves at Vinogradnoe and Zarečnoe in the Ukraine and Bolotnoe in the southern Crimea or of the Novotitorovka group, at Ostanniji, Lebedi or Dinskoj. Through their characteristics these wagons - since they are massive and have solid wheels made of wooden planks - can hardly have been of use as vehicles serving for the presumable Yamnaya migration. They actually represent another sophisticated funerary expression, especially if we take into account the complexity of Kurgan 9 at Elista or the kurgans in the Kuban delta.

Basically, although it proved to remain unaltered for a considerable length of time, the main nucleus of the Yamnaya standard, which emerged thanks to the internal hierarchy of kurgans as funerary expressions or plots that showed the solidarity of some limited communities

grouped around authoritarian leaders, managed to respond to the social or environmental challenges, by its remarkable variability, which is evident in numerous ritual details and in this way secured its individuality and permanence.

One of the most notable changes, which indicated a major difference in the underlying vision upon corpses, was, doubtlessly, the practice of cremating the dead, whose origin was probably western. The ceremonial will have been most likely impressive, and this manner of socially manipulating death must have been responsible for preserving the prestige of the ceremonial officiants, who successfully hid and insinuated their own prestige behind the prestige of the deceased, which enabled them to assert, stress and increase their own prestige in their bereavement. It was only natural for the new rite to fit into the pattern of funerary structures which had the same social destination. This is how we can explain the presence of cremation in a few barrows near the Danube, some of which have been mentioned above. The right thing to do, actually, may be to recall that cremation and the construction of funerary mounds began to cooperate and secure a common successful career towards the end of the Bronze Age, as can be seen at Nyírkarsz and Lăpuș.

I think we can conclude that in the Early Bronze Age the condition for the establishment of funerary practices was to be found in the confrontation between the Usatovo traditions, on the one hand, and the traditions which came from Central Europe, whose core could be represented by the custom of burning the dead. The originally timid cohabitation became a solid matrimony in the course of time, which led to a permanent overall biritualism, which we have studied at length in the present book. As the social response provided to a dramatic biological event, the funerary ceremonial did not suffer changes in more than its expressive details, or, more exactly, in the combinations of basic elements, each of which was in reality the answer produced by each cultural group, in accordance with its socio-economic possibilities. I find it hard to employ the term *funerary ideology*, forty years after the intensive abusive, and utterly downgrading, use of the notion, and especially in reference to populations which have no certificates or authenticating credentials to their credit, and whose script is utterly unknown too.... I think it is preferable to use the term ceremony, because its significance is closer and more neutral, or maybe the term "ceremonial program", which represents a more workable notion than the term *ideology*, which seems to me to involve too closely the people who perished millennia ago.

Doubtlessly it is absolutely necessary to specify some funerary standards for this and that group or culture and I have often reinforced my viewpoint when taking down this or that cultural groupuscles. However before we heap upon the back of burials as a whole the burden of social identities, we should, nevertheless, cast a wary, vigilant look at what we can actually regard as the crisis of the notion of culture, in the archaeological sense of course... I do not intend to launch here, where the place and time are not propitious, a discussion, albeit confined

within normal limits, about this topic. But I want to underline the fact that, as noticeable quite often, I have used the terms culture and group alternatively, precisely because of this conceptual crisis that I am only pointing out here. I do not intend to enter a discussion, even a limited discussion, on this topic, since I can tell it is not fit to do so. All I want to underline is that, as has sometimes been noticed, I have used the terms culture or group precisely because of this conceptual crisis that I wish to point out, no more than that. While talking to a topmost hierarch of European archaeology, it became obvious that the term ceramic group would be more appropriate for several cultures; I fully agreed. But I could not use it, for my subject were the people, not the sherds of their pots. Moreover, I have spoken about people, who, in their poverty and neediness, were quite unaware of the burdens borne on their back such as the "Cernavoda III-Boleraz", or "of steppe kind" or in their smaller bags when matching the Roșia or Fundeni-Govora groups! As a matter of fact, among the targets followed was to question, from the point of view of funerary finds, those artificial creations mentioned. I do not know to what extent I can make a convincing point in my enterprise, but in scientific debates what matters is to pinpoint the doubtful points...

The truth is that whereas the Early Bronze Age needs the outline of this or that funerary standard, the Middle Bronze Age needs comparison, given that archaeological documentation can rest on a few impressive monuments, represented by several cemeteries which can, to a certain extent, be related to settlement structures sufficiently well defined.

The east-west confrontation and actually interaction continues through the last Yamnaya type manifestations and their Katakombnaja sequel. Without going into the details already discussed, what we must remember is that the confrontation arena reduces its locale and barrow burials stop somewhere at the line of the river Mostiștea, very probably as a result of the formation of some archaeological entities generically known as the classical cultures of the north-Danubian Bronze. Taking an overview of the area in question, the appearance of these entities is not only characteristic to the Romanian territory but can be noted to be thoroughly entrenched in Central Europe, in Slovakia, Hungary, Serbia, Bulgaria, even, where the apparent confusions are due to a singular terminological approach, which involves the belated penetration, currently, of the "culture" notion. I think I am entitled to speak of the large restructuring characteristic to the Middle Bronze Age, irrespective if we look at it from the battlements of the Reinecke "citadel" or through the prismatic lense of a more versatile system, in the best sense of the word, such as that employed by the Romanian archaeological research for a long time now. There are chronological conditionings to make, necessarily, and I am, of course, not going to deny their value. But I think that this conditioning cannot be successfully confronted if we do not seriously take into account the ¹⁴C dating and the

consequent assault of the schemata previously mentioned, which is likely to send them all to the museum of the long and short chronology!

One really obvious change is the appearance of widespread cemeteries with numerous burials, which differ so much from the clumps of burials which used to be more frequent and characteristic for the Early Bronze Age. The great Monteoru, Otomani, Periam-Pecica, Gârla Mare cemeteries are proofs of the existence of communities that consisted of numerous individuals and sometimes had a considerable life-duration, manifested by stratigraphical reference successions, such as that at Sărata Monteoru, and not only there... This is why the almost total absence of funerary finds for some groups, for example Glina, or its descendant in the same area, the Tei culture, which are quite well defined through their pottery, is so surprising. As the research of these two groups, albeit discontinuous, has continued for some time now, the rarity of the funerary finds likely to be attributed to them seems to be an archaeological reality which is hard to explain today. I think the answer is to be found at the end of a long road, which is aimed at studying the habitat structures and could, thereby, manifest strategies of survival imposed by a less favorable environment, and I have in mind the Vlășiei Forest and, why not?, the small scale settlements with small adjoining cemeteries, as at Brazi or Căscioarele...

Often, the literature discusses in detail, on the basis of ceramic fragments, influences, borrowings, overlappings and cases when some populations were displaced by others. Their ceramologic fragrance and incense has made me shy away from them so far... Especially as funerary inventories have hardly ever held, as a rule, any tools specialized in the dislocation of population groups.

But I have come upon jewelry which matched luxurious dress, expensive weapons sometimes, domestic implements and animal bones. Older paradigms, still in use, have attempted to convey the image of antagonistic social categories, of rich men and poor men. There may have been a time when such interpretations were big capital on the political market, but things are very different today. Anglo-American archaeology – and not only – has propounded the methodology of ethnographical comparisons, starting from some exceptional opportunities of researching the graves and the settlements of some American Indians already known quite well from ethnological research. The procedure is quite old and few people know that the Marxian notion of the "*Asian mode of production*" was mercilessly censured in the 1960s by a team of Japanese anthropologists who studied for years on end the reciprocal, complex relationships of the Ibu populations of animists who cultivated the igitame and the mahomedan warriors Hausa in Nigeria. This is what supported Professor Ucko's severe and justified critique of the paradigmatic modalities in the interpretation of funerary finds, especially those regarding the orientation rules and position of the corpses and, moreover, of the funerary precincts.... But the ethnographical parallel cannot always be used. Far from being a universal

panacea and universal solution for the interpretation of burials, as is always attempted in the so-called ethno-archaeological projects, ethnological, or, rather cultural anthropological – ethnological parallels can lead to excesses and counter-productive results, i.e., to aberrations. The model which has always appealed to me is that propounded over fifty years ago by U. Fischer, who analyzed the late Neolithic burials in the basin of the rivers Saale and Elbe and obtained remarkable results. The discrete way in which he has used the cultural anthropological comparison is entirely justified, since the ethnographic cases he referred to are far away in time and space from the prehistoric dwellers of the Old World, hence the natural reservations in using them. But I think that the moment or episode when we can analyze the funerary finds and we can and have to use the ethnological turn of the screw is only after we have made careful counts of whatever is stashed in the documentation basket. Hence the apparent statistical attacks on the monuments discussed during the entire study here. I am no unconditional adept of statistics, but the procedures resorted to in research have helped me complete the indication of the trend, whatever may have been missing because of the patchy documentation. I have not for a moment been tempted to theorize, since I am convinced that archaeology, which is an empirical science, has no business to tie handkerchiefs over its eyes and blindfold itself. I therefore take this opportunity to say that I am convinced the excess of theorizing is specific to two moments of key importance in the professional archaeological career. The first is that of the inexperienced beginner, especially when one sets out putting the wrong foot first in the profession and taking very long to complete formation; the second moment is the lame, climacterical moment, whose onset can be unpleasantly early...

I have tried to sketch the guide-lines, and, why not, the limits of my journey through the Bronze Age graves, for the finds of this kind which have been attributed to the Middle Bronze Age have challenged me and I have therefore tried to find a good enough fork with sharp prongs to make hay...

As stated at the end of the concluding chapter, I do not think it would be useful to take up all the conclusions for each group or culture. They can be referred to *in extenso* where they belong. I think it is useful, nevertheless, after drawing attention to one of the main differences to the previous period, namely the appearance all over the area of large cemeteries with several burials, to strive to match the various standards that I have managed to sketch. I mentioned an overall bi-ritualism earlier. I am sure there were groups/cultures with exclusive funerary rites, for example Gârla Mare and Zimnicea-Plovdiv, but it is possible to identify regions where inhumation or cremation was predominant, and this is an important fact in itself. The ideal case is offered by the Monteoru-Wietenberg relation. As neighboring groups, with frequent, solidly attested contacts which were certainly occasioned by long-distance exchange, the two

archaeological phenomena are of central importance for the area in question and differ in inversely symmetrical ways as regards resorting to one or the other funerary rite. At Monteoru, inhumation is the main, predominant rite and cremation proves to be the secondary and completely adjacent rite, while for the Wietenberg area cremation was the favorite procedure, by far, whereas inhumation appears as a secondary and adjacent rite. The central position of the two cultures in the space in question pinpoints and helps understanding the other sectors from this point of view. Internal bi-ritualism is ascertained by the documentation and has the same structural relation as in the Monteoru communities, with a completely identical situation attested in the stronger northern neighbour, the Otomani/Füzesabony culture, at its beginning. Internal biritualism is felt also in the small group of the Komarów burials in the Buhuși-Costișa area, but it is missing on the plains of Muntenia. There differences are more radical, in so far as on the west bank of the Olt the discrete inhumations of the Tei group are known, while on the east bank of the Olt, and more to the south, in sunny Oltenia, the denizens of Verbicioara Phases I to III were burning their deceased so piously. I think this is the time to voice my reservations about the singular inhumated corpse that belongs to the Verbicioara culture and was found somewhere on the crest or at the peak, or somewhere around the hill... In the Danube floodplain the Gârla Mare communities haughtily chose to ignore inhumation and since they had many a reed and clumps of common trees within reach they cremated their dead, as had done their predecessors in the Szeremle area, before descending along the course of the big river. Overall bi-ritualism grows stronger on the western margin, where in some cemeteries of the Periam-Pecica group, for example at Battonya, the number of the deceased increased, just as at Streda nad Bodrogom and at Tiszafüred, in the Otomani surrounding, perhaps acknowledging of some new-comers... This change in the western zone was to become, in defiance of the theoretical steel boundary of the periods, one of the features of the entire region, differentiated through almost exclusive cremation by comparison to the inhumations in southern Muntenia, in the Zimnicea-Plovdiv-Asenovec-Čerkovna group. The cradle and starting point for the practice of cremating the dead can be quite precisely indicated as being the late Zók manifestations, whence it penetrated, through the forefront groups of Makó and Nyírség-Zatin, to the centre of the Transylvanian plateau and from there crossed the mountains to go south, as demonstrated by the aspect of the grouping Gornea-Runcuri which had no graves... Not only the combed and brushed (*Besenstrich*) ceramic which is associated with cremation shows that to be true but also the modalities of solving such a burial, namely the ritual variants of the cremation graves. It would certainly have been useful to know where the cremated deceased belonged culturally in bi-ritual groups such as Monteoru, few though they are. For objective reasons, anthropologists have usually extracted from the urns all the information we would

have needed, so it is hard to choose now between saying that we are in the presence of adopted foreigners, who retained their mortuary customs, or of a mortuary custom adopted by the locals. One thing is sure: the low incidence does not justify the interpretation of some complicated vestiges as repeatedly used pyres or furnaces, as some have attempted to do in the case of the situation at Poiana Scorușului. For, even in the predominantly cremation contexts, for example Wietenberg, we have no traces of such installations, since we can hardly regard the poor hearth at Sibișeni as such an installation...

The integration of cremation, in groups where inhumation predominated, naturally led to an increase in the variety of funerary expression, especially in Monteoru. Unfortunately the funerary monument at Căndești is not accessible and we must be content with disparate information collected from all over the Monteoru area in order to attempt a partial reconstruction anyway, of the extremely animated picture of the Monteoru funerary practices.

The older traditions of permanent burial sites corresponding to the importance or social person of the deceased bequeathed by the Globular Amphorae communities at Sânmartin, not far from the Carpathian Curve, were transmitted by the Schneckenberg group. The expression was slightly more powerful now, judging by the cists found at Pietricica, or the cists in the Muscel area, which belonged to the same Monteoru communities mentioned earlier. The use of stone cists seems limited to the eastern half of the area in question, only a few more being noted to the west, for example at Mediaș, or in the hills at the foot of the mountains at Govora. The penetration of the catacomb graves is characteristic to the same eastern half, in the Monteoru context at Căndești and probably at Sărata Monteoru. This fact is important, for it proves clearly enough that one of the fundamental components in the structure of the Monteoru mortuary standard is of eastern origin, as a component that can be perceived through some particularities of the orientation (predominantly NE), through the "family" stone rings that take over the rings from the Late Yamnaya or Katakombnaja barrows, the stepped pits or the pits with stone filling. But apart from these, through the cremation rite incorporated to its own funerary precincts, the Monteoru culture also integrated a western element, which is usually accompanied by numerous dress items whose origin in surroundings such as Periam-Pecica or even further ones has been demonstrated.

The eastern funerary structural elements did not reach farther to the west beyond the Monteoru culture, which can be ascertained in the external layout structures manifest in the perimeter of these areas, while retaining their individuality as a whole. But every time, whether we speak of catacombs, rings or other forms, these structures appear as additions to graves that belonged to persons whose social rank was high, which emphatically expressed the social energy consumed. Apparently *the high social rank* as notion is synonymous with *rich*, a term that we have criticized. But things are only

apparently so, for the high rank, as known, was not only the product of this or that material standard, it was rather dependent on the internal position within the social sub-unit and unit to which the deceased belonged, i.e., it testified to affiliation. In a famous work, while dealing with the populations from northern Burma, Edmund Leach drew attention to the distinction between "*donors of women*" as opposed to "*receivers of women*", both of which notions referred to the matrimonial system and the affiliation relations. A central position and the capacity to control others can grant lots of privileges to a person and consequent advantages, among which the capacity to enjoy a special funerary expression. Inside a community, nobody will feel frustrated or underprivileged by this, but, on the contrary, satisfied, since such manifestations warrant the importance of one's own position, one's daily security and free access to women... I am quite sure that this is one of the keys to open the front door for interpreting mortuary practices and this is why I have insisted on the significance of several elements of the funerary structure.

The Monteoru case is one of the most promising and this explains why we have dwelt more upon it. Unfortunately the documentation has not always been such as to support us in our enterprise. This has been proved by the frequent attempts at spatial analysis through Voronoi-Dirichlet-Theissen and Delaunay triangulations. Being just simple senseless work-tools, the two triangulations are not answerable in cases of deficient cemetery layout drawings, hence the frequent imprecisions. But taking into consideration the equivalent error margin, we can obtain an average of the coefficients which can shed some light even under these circumstances.

The careful attempt to express individual identity, in so far as it has been established within various communities, is expressed in the mortuary contexts through the funerary furnishing. It is often forgotten that the very different functionality of the pottery and dress items sets them apart from the start. The older find-combination (*Fundkombination*) instances to which various authors resorted suffered from the forced association between pottery and the rest of the inventory items. But when separating pottery from jewelry and weaponry we can more satisfactorily identify the modalities of expressing the social person and can then use this distinction to observe the differences between distinct cultural areas. I think we can therefore speak, from this perspective, about a tacit, unanimous agreement about the funerary expression of social identity in the entirety of the area discussed here. This is required by the particularity of the age in which the intra- and extra-community confrontation has known other forms of expression than the funerary. I have in mind the bronze hoards or the singular finds which are responsible for "stealing" weaponry from the mortuary stage in the overall competition. And this is true not only for the Monteoru group but for others too, perhaps more acute in the Wietenberg case, although when cremation is

practiced we can always fall back upon the facile explanation that all the finds we have not found were consumed at the pyre.... The rare bone items – pins – found in Wietenberg or Gârla Mare urns, which should have been consumed by fire before the metal items, prove that this was not the case.

Pottery has almost always been considered to attest the deposition of food “oblations” as such or their symbolic presence. But what are we to make of those graves in which the funerary set is numerous? Or of those cases where vessels are deposited inside each other? I have mentioned the so-called *servizio a tavola*, which attests the privilege of the deceased to offer feasts while still alive and, consequently, accompanies them when going over the threshold that separates the everyday world from the other world. But it is forgotten, lost from sight, that this privilege is nothing but the expression of affiliation relations, not only internal, but also affiliations exterior to the social units/sub-units to which characters belonged.

To a certain extent, dress items, which also include presumable weapons, for example the small triangular daggers which appear frequently in the Periam-Pecica contexts, but factually also found in the early Monteoru settlement at Odaia Turcului and in Glina context, are connected to the relationships between individuals. Just as nowadays we have Sunday clothes which enable us to address others unconsciously with a message of sorts, in the Bronze Age, similarly, dress items were heavy-weight arms in the intra-community dialogue or competition. And just to think of the great value of a jewel that had been brought from the other end of the word...

Both horses and dogs have been friends to man since the beginning of time. Maybe cattle and sheep, too, though their friendship has been proved more often by their impressively unilateral self-sacrifice when appearing cooked in bowls, at the table... The presence of large animal skeletons in the cists at Dolheştii Mari goes to prove, as we have seen at the beginning of the Bronze Age, their incorporation in the ceremonial/ritual system, which shows that they had gone beyond the condition of simply serving as food-sources or helpers in heavy work. And again, the deposits of animal bones, when they appear as whole skeletons, not chopped up, in association with graves that had sophisticated structures, goes to prove the high rank, not of the cattle definitely, in the

same competitive frame. The best examples are offered in areas which are rather remote from the area in question, beyond the Urals, at Sintašta, or slightly closer, at Krivoe Ozero, where we witness the affirmation of an elite with warrior propensities, who has been appreciated with an excessive amount of enthusiasm as predecessors of the Arians. There is no counterpart for this in the funerary expressions in the area treated here. We can make an indirect connection, however, with the presence of cheek pieces that have analogies in the Abaševo and Srubnaja milieux but that have been found in our area only in settlements, since the only harness-piece in a grave is the *Stangenknebel* in grave 512 at Tápé, which has no connection with the disk-shaped cheek pieces like the ones at Ulmeni and Sărata Monteoru.

We can say that the boastful society studied here through the Middle Bronze Age burials has dug its own grave with its teeth, if we think of its accumulation of goods and problems on which the present work has dwelt. This is so because at Belgrade, on the Danube or on the Tisza an impending change could be sensed and the need for change opened the society. The forms of funerary expression bespeak a self-sufficient society which spent itself in constant attempts to express itself in confrontations with the surrounding world. It is the increasing social energy expenditure and not material expenditure that brought the Bronze Age societies to the brink of collapse and made a major reorganization the only way out. Without proposing a catastrophic vision, I must say that the changes which had already begun to appear in the area of the future Gáva culture direct us towards such a conclusion. And this at a time when the Noua communities in the eastern half of the area in question did not seem sensitive to what was going to come... We can note again the differences in social rhythms of development between the pastoral east and the west with its greater implication in metallurgy, long-distance exchange, more competitive at the heart of its communities, which differences are as visible as can be in the forms of funerary expression. It is the time when the Late, and in fact the entire, Bronze Age had arrived at the natural limits of its evolution...

Translated by Ioana Zirra and Nikolaus Boroffka

13. LITERATURA

Abrevieri:

AAA	Acta Antiqua et Archaeologica
AAC	Acta Archaeologica Carpatica
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	Archaeologiai Értesítő
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice
AMM	Acta Moldaviae Meridionalis
AMN	Acta Musei Napocensis
AMP	Acta Musei Porolissensis
ArchJournal	The Archaeological Journal
ArchKorrbl	Archäologisches Korrespondenzblatt
ArchMittIran	Archäologische Mitteilungen aus Iran
ArchSuisAnthr	Archives Suisses d'Anthropologie generale
ArchRozhl	Archeologické Rozhledy
ArhOlt	Arhivele Olteniei
ArhMold	Arheologia Moldovei
ArhPregl	Arheološki Pregled
ArhSbornik	Arheologičeskij Sbornik
BAMA	Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume
BAR	British Archaeological Reports
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies
BSA	
BudRég	Budapest Régiségei.
CAMNI	Cercetări Arheologice
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos
Cahiers CJB	Cahiers du Centre Jean Bérard
ComCraiova	Comunicări Craiova, seria arheologică
CommArchHyn	Communicationes Archaeologicae Hungariae
Cronica	Cronica cercetărilor arheologice din România
CurrAnth	Current Anthropology
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából, Kolosvár.
DolgSzeged	Dolgozatok a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem régiségtudományi intézetéből, Szeged
DMÉ	Déri Múzeum Évkönyv
DissMon	Dissertationis et Monographiae
EAS	Ethnografische-Archäologische Forschungen
EJA	European Journal of Archaeology
FAH	Fontes Archaeologici Hungariae

FolArch	Folia Archaeologica
GMSB	Godišnik Muzej Severnoj Bălgarij
IAB	Institutul de Arheologie București
IMSZB	Izvestija na Severnozpadna Bălgaria
INMV	Izvestija na Narodnija Muzej Varna
JAA	Journal of Anthropological Archaeology
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyv
JRAI	The Journal of the Royal Anthropological Institute
IPH	Inventaria Praehistorica Hungariae
KözlKolozsvár	Közlemenyek Koloszvár
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
Materiale	Materiale și Cercetări Arheologice (Bd. I = Materiale Arheologice privind Istoria Veche a R.P.R.)
MemAntiq	Memoria Antiquitatis
MFMÉ-	StudArch Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica
MIA	Materialy i Isledovanja po Arheologii jugo-zapada SSSR i RNR
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Institut
MSŒIA	Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie
NorwArchRev	Norwegian Archaeological Review
OpArch	Opuscula Archaeologica
PamArch	Památky Archeologické
PAS	Praehistorische Archäologie in Südosteuropa
PBF	Praehistorische Bronzefunde
PPS	Proceedings of Prehistoric Society
PreistAlp	Preistoria Alpina
PZ	Praehistorische Zeitschrift
RadVojMuz	Rad Vojvodjanskih Muzeja
RaportMNA	Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943 înaintat domnului Ministru al Culturii Naționale și al Cultelor de directorul Muzeului (București, 1944)
RevArch	Revue Archaeologique
RevArh	Revista de Arheologie
RevBistriței	Revista Bistriței
RevMuz	Revista Muzeelor
RGF	Römisch-Germanisches Forschungen
RosArh	Rossijskaja Arheologija
RPRP	Reports of Prehistoric Research Projects (incorporating Man)

SCA	Studii și Cercetări de Antropologie
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SIArch	Slovenska Archaeologia
SovArh	Sovetskaja Arheologija
SprawArch	Sprawozdania Archeologiczne
StComBrukenthal	Studii și Comunicări, Muzeul Brukenthal, Sibiu
StComCaransebeș	Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș
StCerIstBuz	Studii și Cercetări de Istorie buzoiană

StComSatuMare	Studii și Comunicări Satu Mare
StComSibiu	Studii și Comunicări Sibiu
StComSuceava	Studii și Comunicări Suceava
StIstTransilvania	Studii de Istorie a Transilvaniei
StPraeh	Studia Praehistorica
SympThrac	Symposia Thracologica
TRÉT	Történeti és Régészeti Értesítő
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie
VranceaStCom	Vrancea. Studii și Comunicări
ZNMB	Zbornik radova Narodnog Muzeja
ZfA	Zeitschrift für Archäologie

ABYZOVA *et al.*

- 2000 Abyzova E. N., Kločko E. O., **Kurganyj mogil'nik u s. Kirilen'**, Stratum Plus 2, 2000, 516–525.

ACSADI *et al.*

- 1970 Acsadi Gy., Nemeskeri J., **History of human life span and mortality**, Budapest 1970.

ADELHEID *et al.*

- 1997 Adelheid B., Holtfreter J., **Sonderbestattungen aus anthropologischer Sicht**, în **Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa**, Internationale Archäologie 37, Espelkamp 1997, 13–14.

AGULNIKOV

- 1996a Agulnikov S., **Importuri de pe cursul inferior al Dunării în complexele arheologice ale bronzului timpuriu din Stepa Bugeacului**, Cercetări arheologice în aria nord-tracică, 1, 1995(1996), 81–85.
- 1996b Agulnikov S., **Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia**, BiblThrac 14, București 1996.
- 1998 Agulnikov S., **Pogrebal'nye komplekxy kul'tury mnogovalikovoj keramiki mezhdurec'ja Kagul–Prut**, în vol. **Problemy izucenija katakombnoj kulturno-stroičeskoj obščnosti (KKIO) I kul'turno-istoričeskoj obščnosti mnogovalikovoj keramiki (KIOMK)**, Zaporož'e 1998, 65–70.
- 2002 Agulnikov S., **Pogrebenija "aristokratii" Jamnoj kul'tury iz kurgana 10 u pos. Taraklija v Moldove**, în vol. **Severnoe Pričernomor'e: Ot eneolita k antičnosti**, Tiraspol', 2002, 88–98.

AGULNIKOV *et al.*

- 1998 Agulnikov S., Bubulič B., **Pogrebenija final'nogo etapa epohai bronzy stepnoj zony R. Moldova**, în vol. **Problemy izucenija**

katakombnoj kulturno-stroičeskoj obščnosti (KKIO) I kul'turno-istoričeskoj obščnosti mnogovalikovoj keramiki (KIOMK), Zaporož'e 1998, 135–141.

ACKNER

- 1856 Ackner M. I., **Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen**, Jahrbuch der Kaiserlich-königlich Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, 1856, 3–50.

ALDEN

- 1981 Alden J. M., **Bronze Age population fluctuations in the Argolid from the evidence of mycenaean tombs**, Göteborg 1981.

G. ALEKSANDROV

- 1981 Aleksandrov G., **Novootkriti praistoričeska selišča v Mihailovgradskji okrąg**, IMSZB 2, 1981, 40–42.

S. ALEKSANDROV

- 1994 Aleksandrov S., **Po vaprosa za pogrebalnite obredi na kultura Kocofeni (Južen variant)**, Marica-Iztok 2, 1994, 85–90.

ALEKSHIN

- 1983 Alekshin V. A., **Burial customs as an archaeological source**, CurrAnth. 24.2, 1983, 137–150.

A. ALEXANDRESCU

- 1955 Alexandrescu A. D., **Săpăturile de salvare de la Sântion (r. Oradea, reg. Oradea)**, SCIV 6.4, 1955, 487–495.
- 1963 Alexandrescu A. D., **În legătură cu statuile-Menhir de la Baia de Criș**, SCIV 14, 1963, 1, 145–150.
- 1966 Alexandrescu A. D., **Die Bronzeschwerter aus Rumänien**, Dacia NS 10, 1966, 117–189.
- 1973 Alexandrescu A. D., **La nécropole du Bronze Recent de Zimnicea**, Dacia NS 17, 1973, 77–97.

- 1974 Alexandrescu A. D., **La nécropole du Bronze Ancien de Zimnicea**. Dacia NS 18, 1974, 79–93.
- 1978 Alexandrescu A. D., **Sépultures du premier Âge du Fer à Zimnicea (Dép. de Teleorman)**. Dacia N.S. 22, 1978, 115–124.

P. ALEXANDRESCU

- 1994 Alexandrescu P., **Un rituel funéraire homérique à Istros.**, în de La Genière J. (ed.), **Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc)**, Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2–3 Décembre 1991, Naples 1994 (Cahiers CJB, XVIII), 15–32.

S. ALEXANDROV

- 1990 Alexandrov S., **Cultura Coțofeni în Bulgaria**, Rezumatul tezei de doctorat, București, 1990.
- 1995 Alexandrov S., **The Early Bronze Age in western Bulgaria: Periodization and cultural definition**, în vol. D. Bailey & I. Panayotov (ed.), **Prehistoric Bulgaria**, Madison 1995, 253–270.

ALT *et al.*

- 1994 Alt K. W., Munz M., Vach V., **Rekonstruktion biologischer und sozialer Strukturen in ur- und frühgeschichtlichen Bevölkerung – Innovative Ansätze zur Verwandtschaftsanalyse in der Archäologie**, PZ 69.1, 1994, 56–91.

ANAN

- 1987 Anan Ali, **Die prähistorischen Bestattungen Anatoliens** (Istanbul, 1987).

ANASTASIU *et al.*

- 1967 Anastasiu Fl., Harțușe N., **Cercetări și descoperiri arheologice în raionul Brăila**. Danubius, 1, 1967, 19–39.

ANDRIȘESCU

- 1925 Andrișescu I., **Considerațiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân lângă Plevna (Bulgaria)**, Academia Română. Memoriile secțiunii istorice, Seria III, tomul V, Mem. 2, 1925, p. 1–42, extras.

ANDRIȘOIU

- 1978 Andrișoiu I., **Cimitirul de incinerare din epoca bronzului de la Deva**. SCIVA 29.2, 1978, 241–256.
- 1981 Andrișoiu I., **Necropola din epoca bronzului de la Târnava (jud. Sibiu)**. SCIVA 32.4, 1981, 553–561.
- 1986 Andrișoiu I., **Contribuții la cunoașterea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei**. Thraco-Dacica, 7.1–2, 1986, 31–45.
- 1987 Andrișoiu I., **Contribuții la cunoașterea culturii Wietenberg în sud-vestul Transilvaniei**. Sargetia 20, 1986–1987, 45–63.

- 1992 Andrișoiu I., **Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului** SympThrac 9, Biblioteca Thracologica II (București, 1992).
- 1994 Andrișoiu I., **Câteva considerații privind descoperirile funerare din aria culturii Wietenberg**, în Roman P., Alexianu M., **Relations thraco-illyro-helléniques. Actes du XIVe Symposion National de Thracologie (à participation internationale) Băile Herculane (14–19 Septembre 1992)**, București, 1994.
- 1995 Andrișoiu I., **Grupul cultural Șoimuș**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 234–237.

ANDRIȘOIU *et al.*

- 1997 Andrișoiu I., Rustoiu A., **Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică**, BiblThrac 23, București 1997.

ANTHONY *et al.*

- 1991 Anthony D. W., Brown D., **The origins of horseback riding**, Antiquity 65, 1991, 22–38.
- 2000 Anthony D. W., Brown D., **Eneolithic horse exploitation in the Eurasian steppe: diet, ritual and riding**, Antiquity 74, 2000, 75–86.

APROTOSOAIEI

- 1982 Aprotosoai F., **Câteva noi puncte arheologice descoperite în zona Săvenilor și în împrejurimi**. Hierasus, 1980, 121–129.

ARNOLD

- 1980 Arnold Ch., **Wealth and social structure: A matter of life and death**, în în Ph. Rahtz, T. Dickinson, L. Watts, **Anglo-Saxon Cemeteries**, BAR British Series 82, 81–142.

BABEȘ

- 1971 Babeș M., **Les fouilles archéologiques en Roumanie en 1970**. Dacia NS, 15, 1971, 359–393.

BACZYŃSKA

- 1994 Baczyńska B., **Cmentarzysko kultury Mierzanowickiej w Szarbi, woj. Kielckie. Studium obrządku pogrzebowego**, Kraków 1994.

BADEA *et al.*

- 1983 Badea L. și colectiv, **Geografia României I–IV** (București 1983).

O. BADER *et al.*

- 1987 Bader O. N., Krajnov D. A., Košarev M. F., **Epoha bronzu lesnojpolosy SSSR**, Moskva 1987.

T. BADER

- 1972 Bader, T. **Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României**, SCIV 23.4, 1972, 509–535.
- 1978 Bader T., **Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei** (București 1978).

- 1979 Bader T., **Die Suci de Sus-Kultur in Nordwestrumänien**. PZ, 54, 1979, 3–31.
- 1990 Bader T., **Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum**, in *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit*, Monographien RGZM 15 (Bonn 1990), 181–205.
- 1991 Bader T., **Die Schwerter in Rumänien**, PBF IV.5, Stuttgart 1991.
- 1998 Bader T., **Bemerkungen zur bronzezeit im Karpatenbecken. Otomani/Füzesabony-Komplex**, *Jahrbuch Mitteldeutsche Vorgeschichte* 80, 1998, 43–108.
- BAILEY**
- 2000 Bailey D., **The archaeology of burial mounds. Theory and interpretation**, in *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. Av. J.-C.*, Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea 2000, 23–28.
- BAKKER**
- 1991 Bakker J., **Prehistoric long-distance in north-west Europe**, in vol. J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988*. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 505–528.
- BAKKER et al.**
- 1999 Bakker J., Kruk J., Lanting A. E., Milisauskas S., **The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East**, *Antiquity* 73, 282, 1999, 778–790.
- BALAGURI**
- 1961a Balaguri E. A., **Mogil'nik kulturi Noa na Stanislavščini**. *Arheologija Kiew*, 13, 1961, 145–156.
- 1961b Balaguri E. A., **Doslidzennja mogil'nika pish'obronzovogo casu Bilja s. Ostrovec', Stanislavs'koj oblasti**, *Materiali da Prikarpatija i Volini* 3, 1961, 42–51.
- 1969 Balaguri E. A., **Fel'sesevc-Stanoviskaja gruppa pamjatnikov epohi pozdnej bronzy v verhnem Potič'e**, SA 2, 1969, 117–169.
- 1990 Balaguri E. A., **Procese culturale-istorice din zona Tisei Superioare din a doua jumătate a mileniului II î.e.n. și începutul mileniului I î.e.n., pe baza materialelor expediției transcarpatice a Universității de Stat din Ujgorod**, *SympThrac* 8, 1990, 121–122.
- BALTAG et al.**
- 1996 Baltag G., Boroffka N., **Materiale arheologice preistorice de la Albești, jud. Mureș**, SCIVA 47, 1996, 4, 375–393.
- BANDI**
- 1971 Bandi G., **Untersuchungen der Bestattungsbräuchen bei bronzezeitlichen Brandgräberfeldern**, JPMÉ 16, 1971, 59–67.
- 1972 Bandi G., **Untersuchungen der Bestattungsbräuchen bei bronzezeitlichen Brandgräberfeldern**, JPMÉ 16, 1971 (1972), 59–67.
- 1984a Bandi G., **Somogyvár-Gruppe**, in N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 133–190.
- 1984b Bandi G., **Die Kultur der Inkrustierten-Keramik**, in N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 267–281.
- BANKUS et al.**
- 2001 Bankus M., Rieder K.-H., **Westliche und Östliche Einflüsse im Ingoldstädter Becken während der frühen und mittleren Bronzezeit**, in B. Eberschweller et al. (Hrsg.), *Aktuelles zur frühbronzezeit und frühen Mittelbronzezeit im nördlichen Alpenvorland*, Gaienhofen-Hemmenhofen 2001, 47–66.
- BANNER**
- 1927 Banner J., **Die in Ungarn gefundenen Hockergräber**, *Dolgszeged* 3, 1927, 1–86.
- 1929 Banner J., **Az őszentiváni bronzkori telep és temető**, *Dolgszeged* 2, 1929, 52–81.
- 1931 Banner J., **Beigaben der bronzezeitlichen Hockergräber aus der Maros-Gegend**, *Dolgszeged* 7, 1931, 1–53.
- 1942 Banner J., **Das Tisza-Maros-Kőrös Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit**, Leipzig 1942.
- 1956 Banner J., **Die Pécelér Kultur**, Budapest 1956.
- BANNER et al.**
- 1959 Banner J., Bóna J., Márton L., **Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg**, AAH 10, 1959, 1–140.
- BARGIEL et al.**
- 2001 Bargiel B., Florek M., Libera J., **Grobby ludnosci kultury ceramiki sznurowej I Mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Malicach Koscielnich, woj. Swietokrzyskie**, *SprawArch* 53, 2001, 231–259.
- BARNEA**
- 1993 Barnea A., **Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1993 de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București**, SCIVA 44.4, 1993, 397–405.
- BARTEL**
- 1982 Bartel B., **A Historical Review of Ethnological and Archaeological Analyses of Mortuary Practice**. JAA 1, 1982, 32.58.

BARTELHEIM

- 1998 Bartelheim M., **Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen**, UPA 46, Bonn 1998.

BARTIK *et al.*

- 1999 Bartik J., Šefčáková A., **Osteologische Funde aus der befestigten Siedlung der Maďarivce-Kultur in Dvorníky-Posádka**, în J. Bátora, J. Peškar (Hrsg.), **Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei**, Nitra 1999, 201–209.

BATARIUC

- 1983 Batariuc P. V., **Un mormânt din perioada de tranziție descoperit la Suceava**, StComSuceava, 10, 1983, 835–840.

BÁTORA

- 1981 Bátora J., **Die Anfänge der Bronzezeit in der Ostslowakei**, SIArch, 29.1, 1981, 7–16.
- 1990 Bátora J., **The latest knowledge on the burial rite of the people of the Nitra Group**, Anthropologie, 28.2–3, 1990, 169–174.
- 1991 Bátora J., **The reflection of economy and social structure in the cemeteries of the Chlopice- Veselé and Nitra cultures**, SIArch, 39, 1991, 91–142.
- 1995 Bátora J., **Fayence und Bernstein im nördlichen Karpatenraum während der Frühbronzezeit**, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), **Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südösteuropa**, PAS 11, München-Berlin 1995, 187–196.
- 1998 Bátora J., **New cemeteries from the Early Bronze Age on the territory of south-west Slovakia**, în Atti del XIII Congresso UISPP Firenze 8–14 September 1996, Firenze 1998, 4, 453–454.
- 1999a Bátora J., **Gräber mit Totenhäusern aus frühbronzezeitlichen Gräberfeldern in der Slowakei (Beitrag zu Kulturverbindungen zwischen Mittel-, West- und Osteuropa)**, PZ 74, 1999, 1, 1–57.
- 1999b Bátora J., **Symbolische (?) Gräber in der älteren Bronzezeit in der Slowakei**, în J. Bátora, J. Peškar (Hrsg.), **Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei**, Nitra 1999, 63–74.
- 1999c Bátora J., **Waffen und Belege von Kampftreten während der Frühbronzezeit in der Südwestslowakei**, în J. Bátora, J. Peškar (Hrsg.), **Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei**, Nitra 1999, 41–52.

- 1999d Bátora J., **Pohrebisko zo štaršej doby bronzovej v Jelšovciach vo svete kultúrnych vplyvov a kontaktov**, SlovArh 47, 1999, 2, 37–60.

- 2000 Bátora J., **Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken**, PAS 16, Kiel 2000.

- 2002 Bátora J., **K hrobom metalurgov z obdobia eneolitu v strednej, západnej a východnej Európe**, în I. Cheben, I. Kuzma, (ed.), **Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2001**, Nitra 2002, 35–46.

BAZARCIUC

- 1982 Bazarciuc V. V., **Cercetări arheologice în zona Hușilor**, ActaMM, 3–4, 1981–1982, 235–242.

BĂJENARU

- 1995 Băjenaru R., **Cultura Glina**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 182–187.
- 1998 Băjenaru R., **Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina**, SCIVA 49.1, 1998, 3–22.
- 2002 Băjenaru R., **Date noi privind cronologia bronzului timpuriu în jumătatea sudică a României**, Apulum 39, 2002, 107–143.
- 2003 Băjenaru R., **Die Siedlung von Odaia Turcului und die südlichen Beziehungen der norddonaulndischen Frühbronzezeit**, PZ, 78.2, 2003, p. 140–155.

BĂLTEANU

- 2001 Bălțeanu C., **Date antropologice asupra unor schelete din epoca bronzului – cultura Tei –**, CCDJ 16–17, 2001, 243–254.

BĂLTEANU *et al.*

- 1992 Bălțeanu C., Cantemir P., **L'étude paléontologiques des squelettes de la plaine Mostiștea (la nécropole Chirnogi) et considérations sud des éléments thraciques dans l'âge du bronze et Hallstatt**, SympThrac 9, 1992, 112.

BĂRCĂCILĂ

- 1924 Bărcăcilă A., **Antiquités pré- et protohistoriques des environs de Turnu Severin**, Dacia 1, 1924, 280–296.

BĂNĂRESCU *et al.*

- 1960 Bănărescu P. și colectiv, **Monografia geografică a Republicii Populare Romîne I. Geografia fizică** (București 1960).

BĂČVAROV

- 1988 Băčvarov I., **Arheologiceski pametnici v obsinite Alfatar, Glavinica i Dulovo, Razgradska oblast, Dobrudža 5**, 1988, 52–70.

BÂRZU

- 1989 Bârză L., *La station de Sărata Monteoru. La nécropole no. 4 de l'époque du bronze*. Dacia NS, 33, 1989, 39–78.
- 1993 Bârză L., *Paradisul pierdut. O istorie a societăților primitive*, București 1993.
- 1994 Bârză L., *Aspecte demografice și sociale în cimitirul nr. 4 de la Sărata Monteoru*. Mousaios, 4, 1994, 65–70.

B. BECKER *et al.*

- 1989 Becker B., Krause R., Kromer B., *Zur absoluten Chronologie der frühen Bronzezeit*, Germania 67.2, 1989, 421–442.

C. BECKER

- 2000 Becker C., *Subsistenzstrategien während der frühen Metallzeit im zentralkarpatischen Raum – neue archäozoologische Daten zur Coțofeni- und Monteoru-Kultur*, PZ 75.1, 2000, 63–92.

BEHREND S

- 1982 Behrends R.H., *Studien zur Funktion und Typenkombination der Lausitzer Grabkeramik*. JbRGZM 29, 1982, 156–248.

G. BEHRENS

- 1920 Behrens G., *Frühbronzezeitliche Gräber aus Ungarn*. PZ, 11–12, 1919–1920, 117–123.

H. BEHRENS *et al.*

- 1980 Behrens H., Schröter E., *Siedlungen und Gräber der Trichterbecherkultur und Schnurkeramik bei Halle (Salle)*, Berlin 1980.

BEIER

- 1991 Beier H.J., *Mittelneolithische Kollektivbestattungen im Mittelbe-Saale-Gebiet und ihre Stellung innerhalb des mittel- und westeuropäischen Neolithikum*, in vol. F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin 1991, 63–74.

BEJKO

- 2000 Bejko L., *Mortuary customs in the Late Bronze Age of South-Eastern Albania*, I; Iria 1–2, 1999–2000, 155–181.

BEJLEKCI

- 1993 Bejlekci V. V., *Kurgan 1 u s. Ščerbanka*, în G. N. Toščev *et al.* (red.), *Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma*, Sbornik naučnyh trudov IV, 1993, 62–78

BEJLEKCI *et al.*

- 1969 Bejlekci V. S., Byrnja P. P., *Materialy k arheologičeskoj karte Poprut'ja*, în *Dalekoe prosloe Moldavii*, Kišinev 1969, 171–184.

BENAC

- 1961 Benac A., *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*. BerRGK 42, 1961, 1–170.

BENKOVSKY-PYVOVAROVÁ

- 1987 Benkovsky-Pivovarová Z., *Zur Hügelbestattungen der Frühbronzezeit im mittleren Donauraum*, în D. Srejić, N. Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, Beograd 1987, 167–171.
- 1992 Benkovsky-Pivovarová Z., *Zum Beginn der Belegiš-Kultur*, Balcanica 23, 1992, 341–349.

BERCIU

- 1932 Berciu D., *Colecția de antichități „Gh. Georgescu-Corabia”* (Caracal 1932).
- 1933 Berciu D., *Cercetări și descoperiri nouă în Mehedinți*. ArhOlt, 65–66, 1933.
- 1934 Berciu D., *Materiale pentru preistoria Olteniei III. Morminte tumulare din Oltenia*. Inst. de arheologie olteană, Memorii 22, Craiova, 1934.
- 1939 Berciu D., *Arheologia preistorică a Olteniei*. (Craiova 1939).
- 1941 Berciu D., *Un câmp de urne în județul Mehedinți* (Craiova 1941).
- 1942 Berciu D., *Noi descoperiri preistorice în județul Romanați II. Scurte cercetări arheologice în județul Mehedinți*. Sonderdruck aus ArhOlt, 21.119–122, 1942.
- 1953 Berciu D., *Catalogul muzeului arheologic din Turnu-Severin*. Materiale 1, 1953, 589–691.
- 1954 Berciu D., *Probleme ridicate de săpăturile arheologice din Oltenia*. SCIV 3–4.5, 1954, 343–360.
- 1959 Berciu D., *Săpăturile de la Verbița*. Materiale 5, 1959, 75–81.
- 1961a Berciu D., *Câteva probleme ale culturii Verbicioara*. SCIV 12.2, 1961, 227–240.
- 1961b Berciu D., *Die Verbicioara-kultur, Die Vorbericht über eine neue in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, Dacia NS, 5, 1961, 123–161.
- 1961c Berciu D., *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, BiblArh 5, București 1961.
- 1966 Berciu D., *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București 1966.
- 1972 Berciu D., *Cercetări privind preistoria județului Vâlcea*. Buridava, 1, 1972, 11–27.
- 1976 Berciu D., *Date noi privind sfârșitul culturii Verbicioara*, SCIVA 27.2, 1976, 171–180.

BERCIU *et al.*

- 1949 Berciu D., Berciu I., *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944–1947*, Apulum, 3, 1947–1949, 1–43.

- 1950 Berciu D. și colectiv, **Așezările și cimitirele din societatea primitivă în Oltenia. Șantierul arheologic de la Verbicioara-Dolj**, SCIV 1.1, 1950, 103–108.
- 1951 Berciu D. și colectiv, **Șantierul arheologic Verbicioara-Dolj**, SCIV 2.1, 1951, 229–248.
- 1952 Berciu D. și colectiv, **Șantierul Verbicioara**, SCIV 3.1., 1952, 141–190.
- 1956 Berciu D., Comșa E., **Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu**, Materiale 2, 1956, 251–489.
- 1957a Berciu D. și colectiv, **Șantierul arheologic Verbicioara**, Materiale 3, 1957, 179–187.
- 1957b Berciu D., Morintz S., **Șantierul arheologic Cernavoda**, Materiale 3, 1957, 83–92.
- 1961 Berciu D., Purcărescu P., Roman P., **Săpături și cercetări arheologice în raionul R. Vâlcea**, Materiale 7, 1961, 131–137.
- 1973 Berciu D., Morintz S., Roman P., **Cultura Cernavoda II. Așezarea din sectorul b de la Cernavoda**, SCIV 24.3, 1973, 373–405.
- 1984 Berciu D., Roman P., **Mormintele tumulare de la Verbița (jud. Dolj)**, Thraco-Dacica, 5.1–2, 1984, 15–21.

I. BERCIOU *et al.*

- 1962 Berciu I., Popa Al., **Săpăturile de salvare de la Sântimbru**, Materiale 8, 1962, 267–272.
- 1965a Berciu I., Popa Al., **Un nou cimitir de tip Noua de la Teiuș**, Apulum, 5, 1965, 39–50.
- 1965b Berciu I., Popa Al., **Urme ale culturii Noua la Alba Iulia**, Apulum, 5, 1965, 547–550.

BEREZANSKAJA *et al.*

- 1985 Berezanskaja S.S., Kolosov Ju. G., Kruc V.A., Otroščenko V. V., Telegin D. Ja., Čeredničenko N. N., **Arheologija Ukrainskoi SSR**, Kiev 1985.
- 1986 Berezanskaja S. S., Otroščenko V. V., Čeredničenko N. N., Šarafutdinova I. N., **Kultury epohi bronzы na teritorii Ukrainy**, Kiev 1986.
- 1990 Berezanskaja S. S., **Usovo Ozero. Poselenie sрубnoj kul'tury na Severskom Donce**, Kiev 1990.
- 1998a Berezanskaja S. S., Klocko V. I., **Das Gräberfeld von Hordeevka**, Archäologie in Eurasien 5, Rahden, 1998.
- 1998b Berezanskaja S. S., **KMK – kul'tura ili keramičeskij stil'**, în G. N. Toščev, G. I. Saharov (red.), **Problemy izučeniya Katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turno-istoričeskoj obščnosti Mnogovalikovej keramiki (KIOMK)**, Kiev 1998, 60–70.

BERGONZI

- 1981 Bergonzi G., **Riti funebri, forme ideale, strutture sociali**, în *Materiali i problemi*, 5, 1981, 285–291.

BERKESZI

- 1906 Berkeszi I., **Temesvármegyei egyéb leletek**, TRÉT, 22.1–2, 1906, 66–73.

BERTEMES

- 1998 Bertemes F., **Überlegungen zur Datierung und Bedeutung der schnurverzierten Keramik im nordöstlichen Karpatenbecken und Siebenbürgen**, în B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe**, PAS 12, Rahden 1998, 191–209.

BERTEMES *et al.*

- 2005 Bertemes F., Heyd V., **Der Übergang Kupferzeit/Früh-bronzezeit am Nordwestrand des karpatenbeckens – Kulturgeschichtliche und paläometallurgische Betrachtungen**, Internet, 2005, 184–228.

BERTRAM

- 2003 Bertram J.-K., **Grab- und Bestattungssitten des späten 3. Und des 2. Jahrtausends v. Chr. im Kaukasusgebiet**, Langenweissbach, 2003.

BESEDIN

- 1999 Besedin V. I., **„Mikenskij” ornamental'nyj stil' epohi bronzы v Vostočnoj Evrope**, în A. D. Prjahnin (red.), **Arheologija Vostocnoevropejskoj Lesostepi**, Vypusk 13 – **Evrazijskaja Lesostep' v epohu metalla**, Voronež 1999, 45–59.

BEST *et al.*

- 1989 Best J. G. P., De Vries N. M. W. (Ed.), **Thracians and Mycenaeans**, în vol. **Proceedings of the Fourth Intern. Cong. of Thracology**, Rotterdam 24–26 Sept. 1984, Leiden-New York-Kopenhagen-Köln 1989.

BICHIR

- 1958 Bichir Gh., **Un mormânt cu ocră la Cârna**, SCIV 9.1, 1958, 101–112.
- 1959a Bichir Gh., **Raport asupra cercetărilor de la Bonțești**, Materiale 5, 1959, 257–263.
- 1959b Bichir Gh., **Cercetări arheologice pe terasa dreaptă a râului Colentina**, Materiale 6, 1959, 817–824.
- 1962a Bichir Gh., **Săpăturile de salvare de la Cuculata**, Materiale 8, 1962, 283–290.
- 1962b Bichir Gh., **Beitrag zur Kenntniss der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moladu (im Lichte der Grabungen von Cuculata und Mândrișca)**, Dacia NS, 6, 1962, 87–114.
- 1964 Bichir Gh., **Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie**, Dacia N.S. 8, 1964, 67–86.

- 1970 Bichir Gh., **Săpăturile de la Mândrișca**. Materiale 9, 1970, 113–125.

BICHIR *et al.*

- 1962 Bichir Gh., Dogan E., **Săpături arheologice la Mândrișca**. Materiale 8, 1962, 291–300.
- 1970 Bichir Gh., Popescu E., **Săpăturile arheologice de la Mătăsar, județul Dâmbovița**. Materiale 9, 1970, 271–280.

BINFORD

- 1972a Binford L. R., **Mortuary Practices: Their Study and Their Potential**. În Binford L. R., **An Archaeological Perspective** (New York-London, 1972), 208–243.
- 1972b Binford L. R., **An Analysis of Cremation from Three Michigan Sites**. În Binford L. R., **An Archaeological Perspective** (New York-London, 1972), 373–382.
- 1972c Binford L. R., **Analysis of a Cremation Burial from the Riverside Cemetery, Menominee County, Michigan**. În Binford L. R., **An Archaeological Perspective** (New York-London, 1972), 383–389.
- 1972d Binford L. R., **Galley Pound Mound**. in Binford L. R., **An Archaeological Perspective** (New York-London, 1972), 390–420.

BLĂJAN

- 1988 Blăjan M., **Morminte din cultura Schneckenberg descoperite la Mediaș**. Apulum, 25, 1988, 59–69.

BLĂJAN *et al.*

- 1977 Blăjan M., Cerghi T., **Cercetări arheologice la Aiton, Cluj-Napoca și Răchițele**. Sargetia, 13, 1977, 131–147.

BLISCHKE

- 1997 Blischke J., **Fingerringeschmuck auf dem bronzezeitlichen Gräberfeld von Tápe in Ungarn, in Xpóvoç. Festschrift für Bernhard Hänsel. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Internationale Archäologie *Studia honoraria* – Bd. I, Espelkamp 1997, 325–334.**
- 2002 Blischke J., **Gräberfelder als Spiegel der historischen Entwicklung während der mittleren Bronzezeit im mittleren Donauegebiet, UPA 80, Bonn 2002.**

BOBI

- 1981 Bobi V., **Descoperiri arheologice din epoca bronzului în județul Vrancea**. VranceaStCom, 4, 1981, 47–77.
- 1987 Bobi V., **Cercetări arheologice în necropola din epoca bronzului – cultura Monteoru Ic4 de la Coroteni-Vrancea**. VranceaStCom, 5–7, 1987, 17–38.

- 1991a Bobi V., **Cercetările arheologice de pe teritoriul județului Vrancea – 1926–1986 –**. VranceaStCom, 8–10, 1991, 315–325.

- 1991b Bobi V., **Mormântul 29 descoperit în necropola din epoca bronzului – cultura Monteoru de la Coroteni - Vrancea**. VranceaStCom 8–10, 1991, 341–349.

- 1992 Bobi V., **Cercetările cu caracter de salvare de la Coroteni, jud. Vrancea, MCA 17 (Ploiești), Ploiești 1992, 31–50.**

- 1994 Bobi V., **Etapele timpurii și târzii ale culturii Monteoru din zona de curbură a Carpaților în lumina noilor descoperiri arheologice**. Mousaios, 4, 1994, 37–63.

BOBOMULLOEV

- 1999 Bobomullov S., **Raskopki grobnicy bronzovogo veka na Verhнем Zeravšane, Stratum Plus 2, 1999, 307–313.**

BODINAKU

- 1995 Bodinaku N., **The Late Bronze Age culture of Albania and the relations with the balcanic and aegean-adriatic areas, in B. Hänsel (Hrsg.), Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa, PAS 11, Berlin 1995, 259–268.**

BOGATAJA *et al.*

- 1994 Bogataja L. K., Manzura I. V., **Ost-West-Wechsel-Beziehungen im Spiegel der äneolithisch-frühbronzezeitlichen Kulturen des nordwestlichen Schwarzmeer-gebieten, ZfA 28, 1994, 63–86.**

BOGDANOVIĆ

- 1986 Bogdanović M., **Ljuljaci naselje protovatinske i vatinske kulture, Kragujevac 1986.**

BOGNAR-KUTZIAN

- 1963 Bognar-Kutzian I., **The Copper Age Cemetery of Tisza-polgár-Basatanya, Budapest 1963.**

BOJADZIEV

- 1992 Bojadziev J., **Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kulturen der Späneolithikums und der Frühbronzezeit, StPraeh 11–12, 1992, 389–406.**
- 1998 Bojadziev J., **Radiocarbon dating from Southeastern Europe, in vol. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), James Harvey Gaul In memoriam, Sofija 1998, 349–370.**

BÖKÖNY

- 1972 Bököny S., **Animal remanins from the graves of the Bronze Age cemetery at Mokrin, in N. Tasić (red.), Mokrin II. The Early bronze age nekropolis, DissMon, Beograd 1972, 91–96.**

- 1991 Bököny S., **Pferde- und Schafdomestikation bzw. – Haltung in der frühen Kupferzeit Eurasiens**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988. Teil I, Saarbrücken** Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 549–556.
- BOLTRIK et al.**
- 1991 Boltrik Ju. V., Levčenko, Fialko E. E., **O pozdnejamnyh certah v katakombnem pogrebaljnm obrjade nizovja reki Molocnoj**, în S. N. Bratčenko (red.), **Katakombnya kultury Severnogo Pricernomorja. Istočniki – problemy – issledovanija** (Sbornik naučnik trudov), Kiev 1991, 57–84.
- BÓNA**
- 1960 Bóna I., **The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs-Group of the Nagyrév Culture**. Alba-Regia, 1, 1960, 7–15.
- 1963 Bóna I., **The Cemeteries of the Nagyrév Culture**. Alba Regia, 2–3, 1963, 11–23.
- 1965a Bóna I., **The peoples of southern origin of the Early Bronze Age in Hungary. The Pitvaros Group**. Alba Regia, 4–5, (1963–1964), 1965, 17–63.
- 1965b Bóna I., **Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros-Gegend**. ActaAntiqArch, 8, 1965, 59–67.
- 1975 Bóna I., **Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre süd-östlichen Beziehungen** Budapest, 1975.
- 1993a Bóna I., **Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn**. in *Bronzezeit in Ungarn*, 1993, 9–39.
- 1993b Bóna I., **Wagen und Wagenmodelle in der Tell-Kultur**. in *Bronzezeit in Ungarn*, 73–75.
- BONDÁR**
- 1984 Bondár M., **Neuere Funde der Kostolac- und der Spät-badener Kultur in Ungarn**, AAH 36, 1984, 59–84.
- 1987 Bondár M., **Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihöz**. Zalai Múzeum, 1, 1987, 47–58.
- 1990 Bondár M., **Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce**, CommArch, 1990, 77–91.
- 1991 Bondár M., **Thoughts on continuity (The Baden culture)**, Anteus 19–20. 1990–1991, 33–39.
- 1996 Bondár M., **Késo rézkori sirok balatonbogláron. (A Kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.)**, SomogyiMúzeumokKözl 12, 1996, 3–16.
- BONEV**
- 1988 Bonev A., **Trakija i egeiskijat svjat prez vtorata polovina na II hiljadoletie pr. n. e.** Razkopki i proučvanija 20 (Sofia, 1988).
- 1996b Bonev A., **Proučvanijata na kulturata s inkrusturana keramika po Dolni Dunav (obšč istoriografski pregled)**, Godišnik na Departament Arheologija 2–3, 1966, 193–214.
- 1996b Bonev A., **Die späte Bronzezeit in den bulgarischen Gebieten**, în L. Nikolova (ed.), **Early Bronze Age settle-ments patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)**, RPRP 1, 1995 (1996), 323–338.
- 2000 Bonev A., **The LBA cremation graveyard of Orsoya (A typology of the ceramic finds and problems of interpretation)**, în RPRP 2–3, Sofia, 2000, 2–32.
- BORIĆ**
- 1996 Borić D., **Social dimensions of mortuary practices in the neolithic: A case study**, Starinar NS 40–41, 1996, 67–83.
- N. BOROFFKA**
- 1993 Boroffka N. G. O., **Descoperiri vechi din Muzeul de istorie din Aiud (I)**. SCIVA 44.3, 1993, 293–302.
- 1994a Boroffka N. G. O., **Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa**, UPA 19, Bonn 1994.
- 1994b Boroffka N. G. O., **Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien**, în vol. H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.), **The Early Hallstatt Period**, Alba Iulia 1994, 7–23.
- 1995a Boroffka N. G. O., **Cultura Otomani**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 215–225.
- 1995b Boroffka N. G. O., **Cultura Wietenberg**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 274–284.
- 1998 Boroffka N. G. O., **Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen**, Eurasia Antiqua 4, 1998, 81–135.
- 1999 Boroffka N. G. O., **Probleme der späten Otomani-Kultur**, în vol. J. Gančarski (red.), **Die Otomani-Füzes-abony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27–28.11 1997**, Krosno 1999, 113–129.
- 2001 Boroffka N. G. O., **Bemerkungen zu einigen Bernsteinfunden aus Rumänien**, ArchKorr 31, 2001, 395–409.
- 2004a Boroffka N. G. O., **Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken**, în vol. M. Fansa, St. Burmeister, (Hrsg.), **Rad und Wagen Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vordenen Orient und Europa**, Mainz am Rhein, 2004, 347–354.
- 2004b Boroffka N. G. O., **Nutzung der tierischen Kraft und Entwiclung der Anschirrung**, în vol. M. Fansa, St. Burmeister, (Hrsg.), **Rad und Wagen Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vordenen Orient und Europa**, Mainz am Rhein, 2004, 467–480.

N. BOROFFKA *et al.*

- 1995 Boroffka N. G. O., Stapelfeldt T., **Bemerkungen zu einer balkanischen Gefäßform: Die Sauciere**, *ArhMold* 18, 1995, 277–288.

R. BOROFFKA

- 2004a Boroffka R., **Cultura Coțofeni**, în vol. A. Ioniță *et al.*, **Feldioara-Marienburg Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei**, București, 2004, p. 19.
- 2004b Boroffka R., **Epoca bronzului**, în vol. A. Ioniță, **Feldioara-Marienburg Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei**, București, 2004, p. 19–23.

BORZIAK

- 1984 Borziak I. A., **Raskopki kurgana u s. Etulija v 1979 g.**, în vol. **Kurgany v zonah novostroek Moldavii**, Kișinev 1984, 76–89.

BORONEANȚ

- 1966 Boroneanț V., **Cultura Kostolac de la Cuina Turcului**, *SCIV* 17.2, 1966, 453–353.
- 1971 Boroneanț V., **Gornea–Vodneac: un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porților de Fier**, *RevMuz* 8.1, 1971, 5–13.
- 1976 Boroneanț V., **Descoperiri aparținând culturii Verbicioara din regiunea Porților de Fier**, *Drobeta* 2, 1976, 14–29.
- 1984 Boroneanț V., **Chitila-Fermă, un aspect cultural al începuturilor primei epoci a fierului**, *Date preliminare*, *THD* 5.1–2, 1984, 156–166.
- 1992 Boroneanț V., **Date noi privind aspectul cultural Chitila-Fermă**, *CAB* 4, 1992, 109–117.
- 1998 Boroneanț V., **Bronze Age in the Iron Gates region**, în vol. **In memoriam dr. Draga Garasanin. Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin**, București 1998, 105–114.

BOTALOV *et al.*

- 1996 Botalov S. G., Grigor'ev S. A., Ždanović G. B., **Pogre-bal'nye komplekxy epohi bronzy Bolsekaraganskogo mogil'nika (Publikacija rezul'tatov arheologiceskih raskopok 1988 goda)**, în A. D. Tairov (red.), **Materialy po arheologii I etnografii Juznogo Urala**, Čeljabinsk 1996, 64–88.

BOTEZATU

- 1982 Botezatu D., **Caracterizare antropologică a mormintelor de incinerare din necropola tumulară de la Volovăț, jud. Suceava**, *SuceavaStCom* 9, 1982, 487–491.

BOYLE *et al.*

- 2002 Boyle K., Renfrew C., Levine m., **Ancient interactions: east and west in Eurasia**, McDonald Institute Mono-graphs, Cambridge 2002.

BOZU

- 1982 Bozu O., **Depozitul de bronzuri de la Fizeș (județul Caraș-Severin)**, *Caransebeș StCom Etnografie-istorie*, 4, 1982, 137–154.

BRADLEY

- 1982 Bradley R., **The destruction of wealth in later prehistory**, *Man*, 17.1, 1982, 108–122.
- 1985 Bradley R., **Exchange and social distance – The structure of bronze artefact distribution**, *Man*, 20.4, 1985, 692–704.
- 1990 Bradley R., **The Pasage of Arms** (Cambridge, 1990).
- 1991 Bradley R., **Monuments and places**, în P. Garwood *et al.*, **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion**, Oxford, 1989, Oxford Univ. Committee for Archaeology, Monograph 32, Oxford 1991, 135–144.

BRATČENKO *et al.*

- 1991 Bratčenko S. N., Ivetsov M. L., **Severodoneckie kata-kombnye pogrebenija na reke Krasnaja**, în *Katakombnaya kulturny Severnogo Pričernomorja*, Kiev 1991, 165–186.
- 2001 Bratčenko S. N., Sanžarov S. M., Ridkisini **bronzovi znarjaddja z katakomb sivers'kodonecčini ta Donščini (III tis. do n. e.)**, Lugansk 2001.

BREDDIN

- 1980 Breddin R., **Ein Tiergrab mit Bronzepeilsitzen von Tornow, Kr. Calau**, *Ausgrabungen und Funde* 25.2, Potsdam 1980, 72–76.

Bronzezeit in Ungarn

- 1993 **Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss** (Frankfurt a.M., 1993).

BROWN

- 1981 J. A., **The search for rank in prehistoric burials**, în R. Chapman *et al.*, 1981a, 25–37.

BRUDIU

- 1979 Brudiu M., **Cercetări arheologice în zona valului lui Athanaric**, *Danubius* 8–9, 1979, 151–162.
- 1985a Brudiu M., **Informații noi privind epoca bronzului în sud-estul Moldovei**, *SCIVA* 36.3, 1985, 235–248.
- 1985b Brudiu M., **Descoperiri aparținând culturii Basarabi în sud-estul Moldovei**, *Thraco-Dacica*, 6.1–2, 1985, 31–36.

- 1987 Brudiu M., **Date noi privind începutul epocii bronzului în sud-estul Moldovei**. Thraco-Dacica, 8.1–2, 1987, 10–15.
- 1990 Brudiu M., **Morminte tumulare din perioada de tranziție de la neolitic a epoca bronzului în sud-estul Moldovei**. SympThrac 8, 1990, 95.
- 1991 Brudiu M., **Complexe funerare tumulare din sud-estul Moldovei (I)**, Peuce 10, 1991, 1, 41–55.
- 2000 Brudiu M., **Contributions concernant la civilisation de Foltești au sud de la Moldavie**, Studia antiqua et archaeologica 7, 2000, 299–306.
- 2003 Brudiu M., **L'Époque du bronze dans la zone de sud de l'interfleuve Prut–Siret – des osmosees culturelles**, în vol. C. Kacsó (ed.), **Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, 83–92.
- BRUKNER *et al.*
- 1974 Brukner B., Jovanović B., Tasić N., **Praistorija Vojvodine**, Novi Sad 1974.
- BRUMFIEL *et al.*
- 1987 Brumfiel E.M., Earle T. K. (Ed.), **Specialization, exchange and complex societies** (Cambridge, 1987).
- v. BRUNN
- 1954 v. Brunn W. A., **Steinpackungsgräber von Köthen**. DAW zu Berlin, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte Bd.3 (Berlin, 1954).
- BUCHVALDEK
- 1987 Buchvaldek M., **Zur Analyse der Gräberfelder in der mitteleuropäischen Schnurkeramik**, în D. Srejić, N. Tasić (Hrsg.), **Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 155–165.
- BUDINSKÝ-KRIČKA
- 1967 Budinský-Krička V., **Východoslovenske Mohyly**. SlArch, 15.1, 1967, 277–388.
- BUFFA *et al.*
- 1981b Buffa V., Buranelli F., Trucco F., **Analisi planimetriche e combinatorie nello studia dei sepolcreti in protoistoria**. Materiali i problemi, 5, 1981, 7–18.
- BUJNA
- 1981 Bujna J., **Die Bedeutung der Anthropologie für die soziale Interpretation der Gräberfelder**. Anthropologie, 19.2, 1981, 121–123.
- BUKVIĆ
- 1987 Bukvić L., **Die ältesten Hügelbestattungen im südlichen Banat**, în vol. Srejić D., Tasić N. (Hrsg.), **Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode**, InternSymp Dolnji Milanovac 1985, Beograd 1987, 83–85.
- 2000 Bukvić L., **Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu**, Novi Sad 2000.
- BURTĂNESCU
- 1996 Burtănescu Fl., **Considerații asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (Perioada de tranziție – bronz timpuriu)**. ThD, 17.1–2, 1996, 87–116.
- 1998 Burtănescu Fl., **Few taxonomical and historical considerations on the Early Bronze Age tumular graves in the Carpathians-Prut area**, în P. Roman. I. Alexianu (ed.), **The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996 II**, București 1998, 37–56.
- 2002a Burtănescu Fl., **About a group of “outstretched” burials with Middle Bronze Age grave goods in south-eastern Romania**, în vol. **Drevnejšie obščnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja (V tys. Do n.e. – V vek. N.e.)**, Tiraspol' 2002, 157–163.
- 2002b Burtănescu Fl., **Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele completări la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova**, Bibliotheca Thracologica 37, București 2002.
- 2002c Burtănescu Fl., **Globular Amphorae Culture in Moldavia between the Carpathians and Prut. Current state of the evidence**, Thraco-Dacica, 23.1–2, 2002, p. 119–152.
- BUȚUREANU
- 1885 Buțureanu Gr., **Arhiva societății științifice și literare din Iași**, 6.1–2, 1885.
- BUZDUGAN
- 1968 Buzdugan C., **Cimitirul din epoca bronzului de la Căbești**, Carpica, 1, 1968, 63–67.
- 1969 Buzdugan C., **Descoperirile arheologice de la Prăjești**, Carpica, 2, 1969, 81–85.
- 1981 Buzdugan C., **Cercetările arheologice de la Giurcani**, CA, 4, 1981, 7–19.
- BUZDUGAN *et al.*
- 1971 Buzdugan C., Eminovici I., **Un mormânt din epoca bronzului descoperit în depresiunea Onești**, Carpica, 4, 1971, 113–117.
- 1986 Buzdugan C., Bobi V., Paragină A., **Cercetări arheologice în necropola tumulară de la Bolotești, județul Vrancea**, CA, 8, 1986, 27–35.
- 1987 Buzdugan C., Bobi V., **Cercetările arheologice din tumulul 2 de la Bolotești-Vrancea**, SCIVA 38.3, 1987, 224–232.

CALOTOIU

- 2003 Calotoiu Gh., **Cercetări arheologice din bronzul timpuriu în necropola tumulară de la Vârtoapele – Vârtopu – Ciuperceni, județul Gorj**, Litua 9, 2003, 5–25.

G. CAVRUC

- 2000 Cavruc G., **Groapa rituală din așezarea culturii Noua de la Zoltan**, Angustia 5, 2000, 193–198.

V. CAVRUC

- 1998 Cavruc V., **Repertoriul arheologic al județului Covasna**, Sfântu-Gheorghe 1998.
- 1999 Cavruc V., **Considerații privind situația etnoculturală în sud-estul Transilvaniei în epoca bronzului mijlociu**, Angustia 4, 1999, 13–41.
- 2000 Cavruc V., **Repertoriul arheologic al județului Harghita**, Sfântu-Gheorghe 2000.
- 2001 Cavruc V., **Some references to the cultural situation in southeast Transylvania in the middle and late bronze age**, în C. Kacsó (Hrsgb.), **Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit**, Baia Mare 2001, 45–82.

CAVRUC *et al.*

- 2000 Cavruc V., Rotea M., **Locuirea Wietenberg de la Păuleni**, Angustia 5, 2000, 155–172.
- 2001 Cavruc V., Dumitroaia Gh., **Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România**, Piatra-Neamț 2001.

CĂPITANU *et al.*

- 1979 Căpitanu V., Ursachi V., **Descoperiri arheologice aparținând epocii bronzului din jud. Bacău**, Carpica, 11, 1979, 135–148.

ČEBOTARENKO *et al.*

- 1993a Čebotarenko G. F., Jarovoj E. V., Toščev G. N., **Kurgany Budžaskoj stepi**, Kishinev 1993.
- 1993b Čebotarenko G. F., Černjakov I. T., Toščev G. N., **Kurgany u s. Primorskoe**, în G. N. Toščev *et al.* (red.), **Drevnosti stepnogo Pricernomor'ja i Kryma IV. Sbornik načnyh trudov**, Zaporož'e 1993, 46–62.

ČEČENOV

- 1970 Čečenov I. M., **Gronitca epohi rannej bronzy v g. Nalčike**, SovArh 2, 1970, 109–124.

CECH *et al.*

- 1997 Cech P., Cerny V., **K pohrebnímu ritu kultury se snurovou keramikou a datování mladoeneolitických pasových zápon**, Varia Archaeologica/Praehistorica 7/22, 1997, 41–55.

ČEREDNIČENKO

- 1977 Čeredničenko M. M., **Hronologija zrubnoi kul'tury pivničnogo Pricernomor'ja**, Arheologija Kiev 22, 1977, 3–21.

CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ

- 1960 Cermanović-Kuzmanović A., **Nova nekropola žutobrdске kulture "Pesak" kod Korbova**, Starinar, NS, 11, 1960, 185–192.

ČERNJAKOV

- 1974 Černjakov I. T., **Kuril'nitsja dobi bronzi z Pivdenного Pobužžja**, Arheologija Kiev, 13, 1974, 54–57.

E. ČERNYH

- 1978 Černyh E. N., **Gornoe delo i metallurgija v drevneišej Bolgarii** (Sofia 1978).

L. ČERNYH

- 1991 Černyh L. A., **Derevjanaia povozka iz katakombnogo pogrebenija u g. Kamenka–Dneprovskaja**, în **Kata-kombnaja kul'tury Severnogo Pričernomorja**, Kiev 1991, 137–149.

B. CHAPMAN

- 1980 Chapman B., **Death, culture and society: A prehistorian's perspective**, în Ph. Rahtz, T. Dickinson, L. Watts, **Anglo-Saxon Cemeteries**, BAR British Series 82, 59–79.

J. CHAPMAN

- 1983 Chapman J. C., **Meaning and illusion in the study of burial in Balkan Prehistory**, Pautler (Hrsg.), **Ancient Bulgaria**, Nottingham 1983, 1–42.
- 1991 Chapman J. C., **The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of S. E. Europe: The case of Varna**, în P. Garwood *et al.*, **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion**, Oxford, 1989, Oxford Univ. Committee for Archaeology, Monograph 32, Oxford 1991, 152–171.

R. CHAPMANN

- 1981 Chapmann R., **The emergence of formal disposal areas and the "problem" of megalithic tombs in prehistoric Europe**, în R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), **The Archaeology of Death**, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney 1981, 71–81.

R. CHAPMANN *et al.*

- 1981a Chapmann R., Kinnes I., Randsborg K. (eds.), **The archaeology of death**, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, 1981.
- 1981b Chapmann R., Randsborg K., **Approaches to the archaeology of death**, în Chapmann R., Kinnes I., Randsborg K. (eds.), **The archaeology of death**, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, 1981, 1–24.

ČERNJAKOV

- 1974 Černjakov I. T., **Kurilnicja dobi bronzi z Pivdenного Pobužžja**, *Arheologija Kiev* 13, 1974, 54–56.

ČERNYH

- 1991 Černyh L. A., **Derevjannaja povozka iz katakombnogo pogrebenija u t. Kamenka–Dneprovskaja**, în *Katakombnye kul'tury Severnogo Pričernomor'ja. Istočnik, problemy, issledovanija*, Kiev 1991, 137–149.

CHICIDEANU

- 1977 Chicideanu I., **Date noi privind începutul culturii Tei (săpăturile de la Bungetu)**, *SCIVA* 28, 1977, 2, 225–238.
- 1982 Chicideanu I., **Unele probleme privind începutul culturii Tei**, *Thraco-Dacica*, 3, 1982, 101–106.
- 1986 Chicideanu I., **Zur Bronzezeit in Süd-West Rumänien**, *Dacia NS*, 30.1–2, 1986, 1–50.
- 1987 Chicideanu I., **Observații privind practicile funerare din epoca bronzului pe teritoriul României**, *SympThrac*, 5, 1987, 46–47.
- 1992 Chicideanu I., **O descoperire de la începutul primei epoci a fierului la Cârna**, *SCIVA* 43.1, 1992, 49–54.
- 1994 Chicideanu I., sub voce **Bistreț–Ișalnița**, în C. Preda (coord.), **Enciclopedia Arheologie și Istoriei Vechi a României**, vol. I A–C, București 1994, p. 181.
- 1995a Chicideanu I., **Cultura Cruceni–Belegiș**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 169–170.
- 1995b Chicideanu I., **Cultura Gârla Mare**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 171–181.
- 1995c Chicideanu I., **Cultura Periam–Pecica**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 226–233.

CHICIDEANU *et al.*

- 1983 Chicideanu I., Gherghe P., **Săpăturile arheologice de la Călugăreni (jud. Gorj)**, *Materiale* 15 (Brașov), 1983, p. 103–107.
- 1988 Chicideanu I., Șandor M., **Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Bistreț**, *Științele sociale și politice în România*, 3–4, 1988, 53–60.

CHIDIOȘAN

- 1968 Chidioșan N., **Beiträge zur Kenntnis der Wietenberg-kultur im Lichte der neuen Funde von Derșida**, *Dacia NS* 12, 1968, 155–175.
- 1980 Chidioșan N., **Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida** (Oradea, 1980).

- 1984 Chidioșan N., **Preliminarii la o importantă descoperire în peștera Izbucl Topliței (jud. Bihor)**, *Comunicare la sesiunea Muzeului Țării Crișurilor*, Oradea Nov. 1984.

CHIDIOȘAN *et al.*

- 1975 Chidioșan N., Ordentlich I., **Un templu–megaron din epoca bronzului descoperit la Sălacea**, *Crisia*, 5, 1975, 15–26.
- 1982 Chidioșan N., Emödi I., **Grupul cultural Igrîța**, *Crisia*, 12, 1982, 61–86.
- 1983 Chidioșan N., Emödi I., **Descoperirile arheologice din peștera Izbândiș (comuna Șuncuiuș) aparținând grupului cultural Igrîța**, *Crisia* 13, 1983, 17–32.

CHILDE

- 1929 Childe V. G., **The Danube in Prehistory**, Oxford, 1929.
- 1951 Childe V. G., **The first wagons and carts – from the Tigris to Severn**, *PPS* 17, 1951, 177–194.
- 1954 Childe V. G., **The diffusion of wheeled vehicles**, *EAF* 11, 1954, 1–17.

CHIRICA *et al.*

- 1979 Chirica V., Șadurschi P., **Descoperiri paleolitice și post paleolitice la Mitoc–Pârâul lui Istrate**, *Hierasus*, 1, 1979, 63–68.
- 1984 Chirica V., Tănăsachi M., **Repertoriul arheologic al județului Iași I**, Iași 1984.
- 1985 Chirica V., Tănăsachi M., **Repertoriul arheologic al județului Iași II**, Iași, 1985.

CHRISTLEIN

- 1964 Christlein R., **Beiträge zur Stufengliederung der frühbronzezeitlichen Flachgräberfelder in Süddeutschland**, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 29.1–2, 1964, 25–63.

CHOCHOROWSKI

- 2007 Chochorowski J. (Red.), **Studia nad epoką brązu I wczesną epoką żelaza w Europie**, Kraków 2007.

CHROPOVSKY *et al.*

- 1960 Chropovsky B., Dušek M., Polla B., **Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei**, Bratislava, 1960.

CHROPOVSKY

- 1960 Chropovsky B., **Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in Vel'ky Grob**, Chropovsky B., Dušek M., Polla B., **Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei**, Bratislava, 1960., 14–136.

CILINGIROV

- 1912 Cilingirov A., **Prăistoricni nahodisca kraj Dunava, ot' Timokă do Vită**, *Izvestia* 2, 1911 (1912), 147–174.

CIOCEA *et al.*

- 1984 Ciocea E., Chicideanu I., **Observații asupra necropolei hallstattiene de la Stoicani**, SCIVA 35.4, 1984, 331–344.

CIUBOTARU

- 1984 Ciubotaru N. Gr., **Cercetări arheologice de suprafață în comuna Vulturești (jud. Vaslui)**, ActaMM, 5–6, 1983–1984, 345–380.

CIUGUDEAN

- 1977 Ciugudean H., **Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeleului**, AMN, 14, 1977, 43–56.
- 1978 Ciugudean H., **Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (I)**, Apulum 16, 1978, 39–53.
- 1979 Ciugudean H., **Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (II)**, Apulum 17, 1979, 65–85.
- 1986 Ciugudean H., **Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei**, Apulum, 23, 1986, 67–82.
- 1990 Ciugudean H., **Noi descoperiri funerare aparținând culturii Wietenberg**, Apulum, 27, 1990, 69–77.
- 1991 Ciugudean H., **Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen in Lichte der Ausgrabungen von Ampoita**, PZ, 66.1., 1991, 79–114.
- 1995a Ciugudean H., **The later eneolithic/early bronze age tumulus-burials in central and south-western Transylvania (I)**, Apulum 23, 1995, 13–32.
- 1995b Ciugudean H., **Manifestări etno-culturale aparținând bronzului timpuriu transilvănean**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 137–142.
- 1996 Ciugudean H., **Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei**, Bib Thrac 13, București 1996.
- 1998 Ciugudean H., **The Early Bronze Age in western Transylvania**, în H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (eds.), **Early and Middle Age in the Carpathian Basin**, Alba Iulia 1998, 63–87.
- 2000 Ciugudean H., **Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni**, Timișoara 2000.

CIUGUDEAN *et al.*

- 1994 Ciugudean H., Boroffka N. (Hrsg.), **The Early Hallstatt period (1200–700 BC) in south-eastern Europe**, *Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10–12 June 1993* Bibliotheca Musei Apulensis 1, Alba Iulia, 1994.

COLAKOV

- 1994 Colakov S., **Antropologična karakteristika na naselenito, abitavalo centralnata cast na Gornotrakijskata nizina prez k'snobronzovata epoha**, Marica-Iztok 2, 1994, 123–135.

COMAN

- 1980 Coman Gh., **Statornicie și continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui**, Vaslui 1980.

A. COMȘA

- 1990 Comșa A., **Bibliografia referitoare la cercetările antropologice privind comunitățile epocii bronzului din Transilvania, Banat și Crișana**, SympThrac 8, 1990, 100–103.
- 1995 Comșa A., **Anthropological studies over skeletons from necropolises and graves of the bronze age on the Lower Danube (Romanian territory)**, în *Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reșița 1995, 73–77.
- 1996 Comșa A., **Date antropologice privind scheletul din mormântul nr. 4 de la Drăgănești-Olt**, *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995 (1996), 46–54.
- 1998 Comșa A., **The variability of the cephalic index and anthropological types of the Noua culture**, în P. Ro-man. I. Alexianu (ed.), *The Thracian world at the cross-roads of civilizations – Proceeding of the seventh Inter-national Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996 II*, București 1998, 57–64.
- 2000a Comșa A., **Date antropologice referitoare la osemintele umane aparținând epocii bronzului descoperite la Păuleni**, Angustia 5, 2000, 173–176.
- 2000b Comșa A., **Date antropologice referitoare la mormântul de copil descoperit la Zoltan (Cultura Noua)**, Angustia 5, 2000, 199–202.

A. COMȘA *et al.*

- 1995 Comșa A., Schuster C. F., **Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă a epocii metalelor pe teritoriul României**, AMN 32/I, 1995, 301–338.

E. COMȘA

- 1964 Comșa E., **Mormânt din prima epocă a fierului găsit la Radovanu**, SCIV 15.1, 1964, 127–129.
- 1978 Comșa E., **Unele probleme privind populațiile de stepă din nord-vestul Mării Negre, din perioada eneolitică până la începutul epocii bronzului**, SCIVA 29.3, 1978, 353–363.
- 1981 Comșa E., **Contribuție privind ritul funerar al purtătorilor culturii Monteoru**, Thraco-Dacica, 2, 1981, 111–124.

- 1982 Comșa E., **Morminte cu ocră descoperite la Corlăteni**, Thraco-Dacica, 3, 1982, 85–93.
- 1985a Comșa E., **Mormintele cu ocră de la Holboca**, Thraco-Dacica, 6.1–2, 1985, 145–160.
- 1985b Comșa E., **Mormintele cu ocră din Movila II–1950 de la Glăvănești Vechi**, SCIVA 36.4, 1985, 339–345.
- 1987a Comșa E., **Mormintele cu ocră din Movila I–1949 de la Glăvănești Vechi**, SCIVA 38.4, 1987, 367–387.
- 1987b Comșa E., **Les tombes tumulaires à ocre du nord de la Moldavie**, în vol. D. Srejić, N. Tasić (Hrsg.), **Hügelbestattungen in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolitischen Periode**, Beograd 1987, 121–126.
- 1989a Comșa E., **Mormintele cu ocră din movila II–1943 de la Ploiești-Triaj**, Thraco-Dacica, 10.1–2, 1989, 181–188.
- 1989b Comșa E., **Movila II–1949 de la Glăvănești Vechi**, Hierasus, 7–8, 1989, 91–103.
- 1994 Comșa E., **Mormintele cu ocră din Movila IV–1949 de la Glăvănești Vechi**, Hierasus, 9, 1994, 57–63.
- 1998 Comșa E., **Les tombes tumulaires à ocre sur le terri-toire de la Roumanie**, în *The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996*, vol. II, București 1998, 15–36.

E. CONSTANTINESCU

- 1994 Constantinescu E., **Rezultate ale cercetărilor arheologice de la Gherăseni – Grindul Cremenea în campania 1992**, Mousaios 4.1, 1994, 105–115.

E. CONSTANTINESCU *et al.*

- 2004 Constantinescu E., Grigoraș L., **Cercetările arheologice de la Gherăseni “Grindul Cremenea” (Campaniile 2002–2003)**, Mousaios 9, 2004, 9–14.

M. CONSTANTINESCU *et al.*

- 2005 Constantinescu M., Mirițoiu N., **Mormântul în cistă de la Mlăjeț, jud. Buzău – analiză antropologică**, Mousaios 10, 2005, 25–30.

COOK-COLLINS

- 1981 Cook-Collins D., **Mortality, age-structure and status in the interpretation of stress indicators in prehistoric skeletons: A dental example from Lower Illinois Valley**, în Chapman R., Kinnes I., Randsborg K. (eds.), **The archaeology of death**, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, 1981, 133–144.

CRĂCIUNESCU

- 1982 Crăciunescu G., **Noi puncte din epoca bronzului pe harta arheologică a județului Mehedinți**, Drobeta, 5, 1982, 193–200.
- 1985 Crăciunescu G., **Noi date despre locuirea de la km 865 din Ostrovu Mare**, Drobeta, 6, 1985, 43–49.
- 1996 Crăciunescu G., **Cultura Verbicioara în județul Mehedinți**, Drobeta 7, 1996, 35–47.
- 1998 Crăciunescu G., **L’âge du bronze moyen et final au nord du Danube, à l’Est des Portes de Fer**, în *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin*, București 1998, 115–138.
- 1999 Crăciunescu G., **Rit și ritual funerar în cadrul culturii Verbicioara**, Drobeta 9, 1999, 41–49.
- 2004 Crăciunescu G., **Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei**, Craiova 2004.

CRISTESCU

- 1961 Cristescu M., **Contribuție la studiul antropologic al unor schelete de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua) și începutul epocii fierului din Moldova**, ArhMold 1, 1961, 129–148.

CRISTESCU *et al.*

- 1962 Cristescu M., Antoniu S., **Contribuție la cunoașterea structurii antropologice aparținând culturii Noua din Moldova**, ASUI SN 8, 1962, 193–204.
- 1965 Cristescu M., Antoniu S., **Studiul antropologic al scheletelor de la Cioinagi–Balintești**, SCA 2, 1965, 1, 29–42.
- 2001a Cristescu M., Miu G., **Die paläoanthropologische Untersuchungen der Skelette aus der Noua-Nekropole von Trușești-Țuguiea**, PZ 76, 2001, 209–220.
- 2001b Cristescu M., Botezatu D., **Structura și evoluția antropologică a populațiilor din spațiul carpato-danubian din paleolitic până în epoca bronzului**, în *Istoria Românilor*, vol. I., București 2001, p. 40–42.

CRIȘAN

- 1970 Crișan I. H., **Necropola de incinerare aparținând culturii Wietenberg-Sighișoara de la Bistrița**, Materiale 9, 1970, 137–160.
- 1978 Crișan I. H., **Ziridava. Săpăturile de la “Șanțul Mare” din anii 1960, 1961, 1962, 1964**, Arad 1978.

CRIȘAN *et al.*

- 1961 Crișan I. H., Dănilă Ș., **Cimitirul de incinerare din epoca bronzului de la Bistrița**, Materiale 7, 1961, 145–151.
- 1992 Crișan I. H., Bărbulescu M., Chirilă E., Vasiliev V., Winkler I., **Repertoriul arheologic al județului Cluj**, Cluj, 1992.

Cronica

- 1993 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993. A XXVIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice Satu Mare 12–15 Mai 1994, Satu Mare 1994.**

Cronica

- 1994 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994. A XXIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice Cluj-Napoca 11–14 Mai 1995, Cluj-Napoca 1995.**

Cronica

- 1995 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995. A XXX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice Brăila 2–5 Mai 1996, Brăila 1996.**

Cronica

- 1996 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996. A XXXI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 1997.**

Cronica

- 1997 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1997. A XXXII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 1998.**

Cronica

- 1998 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 1999.**

Cronica

- 1999 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1999. A XXXIV-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2000.**

Cronica

- 2000 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2000. A XXXV-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2001.**

Cronica

- 2001 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2002.**

Cronica

- 2002 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002. A XXXVII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2003.**

Cronica

- 2003 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2003. A XXXVIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2004.**

Cronica

- 2004 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2004. A XXX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2005.**

Cronica

- 2005 **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2005. A XXXIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 2006.**

CSÁNYI

- 1993 Csányi M., *Bestattungen, Kult und sakrale Symbole der Nagyrév-Kultur, în Bronzezeit in Ungarn*, 1993, 83–87.

CUCOȘ

- 1982 Cucos Șt., **Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldoveni**, AMN, 19, 1982, 253–260.
- 1985 Cucos Șt., **Cultura amforelor sferice din depresiunea subcarpatică a Moldovei**, MemAntiq, 9–11, 1985, 141–161.
- 1992 Cucos Șt., **Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț**, MemAntiq, 18, 1992, 5–61.

DANI

- 1998 Dani J., **Die Urnengräber der Makó-Kultur aus dem Komitat Hajdú-Bihar (Ost-Ungarn)**, în H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (eds.), **Early and Middle Age in the Carpathian Basin**, Alba Iulia 1998, 55–66.

DANI *et al.*

- 2003 Dani J., Máthé Márta Sz., Szabó G. V., **Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár-Kenderföld, Majoros-Tanya)**, în vol. C. Kacsó (ed.), **Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, 93–118.

DASCĂLU

- 1994 Dascălu L., **Probleme ale bronzului târziu din nord-estul României. Rit și ritual funerar în cultura Noua**, Hierasus, 9, 1994, 135–165.

DAVID

- 2002 David W., **Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta**, Alba Iulia 2002.
- 2003 David W., **Siebenbürgen, Maramureș und Bayern – Ein Beitrag zu bronzezeitlichen Fernkontakten**, în vol. C. Kacsó (ed.), **Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, 119–150.

DAVIDESCU

- 1981 Davidescu M., **Un tezaur de podoabe tractice descoperit la Hinova – Mehedinți**, ThD 2, 1981, 7–22.
- 1984 Davidescu M., **Necropola tracică de la Hinova**, SympTh 2, 1984, 11.

DAVIS-KIMBALL *et al.*

- 2000 Davis-Kimball J., Murphy E. M., Koryakova L., Yablonsky L. T., **Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age**, Bar InternSer, Oxford, 2000.

DĂNILĂ

- 1971 Dănilă Șt., **Săpăturile arheologice din 1962 de la Bistrița**, Sesiunea de comunicări a Muzeelor de Istorie, dec. 1964 (București 1971), 151–162.

DEGTJAREVA *et al.*

- 1998 Degtjareva A. D., Popova T. M., Kizina N. G., Astredinov V. M., **Tehnologičeskie osobennosti izgotovlenija metallicheskogo inventarja pogrebenija voina-kolesničego kondrainskogo kurgana**, în A. D. Prjahnin (red.), **Dono-Donetskij region v epohu srednei i posdnej bronzy**, Voronež 1998, 82–89.

DELLA CASA

- 1996a Della Casa Ph., **Linking anthropological and archaeological evidence: Notes on the demographic structure and social organization of the Bronze Age necropolis Velika Gruda in Montenegro**, ArhVestnik 47, 1996, 135–143.
- 1996b Della Casa Ph., **Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro). The Bronze Age necropolis Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)** UPA 33 (Bonn 1996).

DELLA CASA *et al.*

- 1997 Della Casa Ph., Fischer C., Neftenbach (CH), **Velika Gruda (YU), Kastanas (GR) und Trindhoj (DK) – Argumente für einen Beginn der Spätbronzezeit (Reinecke BzD) im 14. Jahrhundert v. Chr.**, PZ 72.2, 1997, 195–233.

DEMETEROVA

- 1984 Demeterova S., **Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale**, SIArh, 32.1, 1984, 11–74.

DEREVENSKI

- 2002 Derevenski Soafer J., **Engendering context. Context as gendered practice in the early Bronze Age of the Upper Thames Valley, UK**, EJA 5.2, 2002, 191–211.

DERGAČEV

- 1973 Dergačev V. A., **Pamjatniki epohi bronzy (Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR)** (Vypusk 3), Kišinev 1973.
- 1982a Dergačev V. A., **Kurgany u s. Kostesti (Ryskanskij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 5–20.

- 1982b Dergačev V. A., **Kurgan u hut. Novye Kostesti (Rys-kanskij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 22–23.
- 1982c Dergačev V. A., **Kurgan u hut. Starye Kostesti (Rys-kanskij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 24–31.
- 1982d Dergačev V. A., **Kurgan u s. Ščerbaki (Edineckij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 32–33.
- 1982e Dergačev V. A., **Kurgan u s. Korpač (Edineckij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 34–42.
- 1982f Dergačev V. A., **Kurgan u s. Hankauci (Edineckij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 43–54.
- 1982g Dergačev V. A., **Mogil'nik epohi rannej bronzy u s. Starye Kukonesti (Edineckij r-n.)**, în Dergacev V. A., **Materialy raskopok arheologiceskoj ekspedicii na Sredne Prute (1975–1976 gg.)**, Kišinev 1982, 55–63.
- 1986 Dergačev V. A., **Moldavija i sosednie teritorii v epohu bronzy (Analiz i harakteristika kulturnyh grupi)**, Kišinev 1986.
- 1989 Dergačev V. A., **Zum Problem der Vordringens östlicher Stämme in den Karpaten-Donauraum vom Äneolithikum bis in die ältere Bronzezeit**, Praehistorica, 15, 1989, 133–137.
- 1991 Dergačev V. A., **Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur**, AVA 45, Mainz 1991.
- 1994 Dergačev V. A., **Epoca bronzului. Perioada timpurie**, ThD 15.1–2, 1994, 121–140.
- 1998 Dergačev V. A., **Kulturelle und historische Entwicklung im Raum zwischen Karpaten und Dnepr. Zu den Beziehungen zwischen frühen Gesellschaften im nördlichen Südost- und Osteuropa**, în B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)**, PAS 12, Rahden 1998, 27–64.
- 2000 Dergačev V. A., **Două schițe în susținerea teoriei migraționiste. Considerații referitoare la problema interacțiunilor populației de stepă cu vechii agricultori din Europa de Est și Sud-Est în perioada eneolitic-bronz timpuriu**, Thraco-Dacica 21.1–2, 2000, 33–101.

DERGAČEV *et al.*

- 1991 Dergačev V. A., Manzura I. V., **Pogrebal'nye komplekсы pozdnego Tripolja. Svod istočnikov**, Kišinev 1991.

DETEV

- 1968 Detev P., **Traces de la civilisation de Razkapanitz en Transylvanie**, Apulum, 7.1, 1968, 61–90.

DIACONU

- 1973 Diaconu Gh., **Despre descoperirile arheologice de la Gherăseni**. Studii și cercetări de istorie buzioiană (Mousaios), 1, 1973, 7–13.
- 1977 Diaconu Gh., **Așezarea și necropola de la Gherăseni-Buzău (Noi dovezi despre continuitatea populației autohtone de la Dunărea de Jos)**, SCIVA 28.3, 1977, 431–457.

DICKINSON

- 1982 Dickinson O., **Cist graves and Chamber Tombs**, BICS, 29, 1982, 55–67.
- 1994 Dickinson O., **The Aegean Bronze Age**, Cambridge 1994.

DIMITRIEVIĆ

- 1956 Dimitriević S., **Prilog doljem upaznavanju Vucedolske Kulture**, OpArch 1, 1956, 5–55.

DIMITRIU

- 1942 Dimitriu A.-S., **Die Spirale in der Ornamentik des III. und II. Jahrtausends Südosteuropas**, București 1942.

DINU

- 1957 Dinu M., **Șantierul arheologic Valea Lupului**, Materiale 3, 1957, 161–178.
- 1959a Dinu M., **Șantierul arheologic Valea Lupului**, Materiale 5, 1959, 247–256.
- 1959b Dinu M., **Șantierul arheologic de la Valea Lupului**, Materiale 6, 1959, 203–212.
- 1959c Dinu M., **Sondajul arheologic de la Dolheștii Mari**. Materiale 6, 1959, 213–220.
- 1961a Dinu M., **Șantierul arheologic Dolheștii Mari**, Materiale 7, 1961, 121–130.
- 1961b Dinu M., **Contribuții la problema Culturii Amforelor Sferice pe teritoriul Moldovei**, ArhMold 1, 1961, 43–64.
- 1974 Dinu M., **Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie**, PreistAlp, 10, 1974, 261–275.

DINU *et al.*

- 1964 Dinu M., Coman Gh., **Depozitul de bronzuri de la Bozia Nouă**, ArhMold, 2–3, 1964, 471–474.

DOBROLIUBSKIJ

- 1984 Dobroliubskij A. S., **Drevnosti srednevekovyh kocev-nikov v nijnem Podnestrov'e (Materialy raskopok I. Ja. Stempkovskogo)**, în Kurgany v zonah novostroek Moldavii, Kišinev 1984, 153–174.

DODD-OPRIȚESCU

- 1978 Dodd-Oprițescu A., **Les éléments steppiques dans l'énéolithique de Transylvanie**, Dacia NS 22, 1978, 87–97.
- 1980 Dodd-Oprițescu A., **Considerații asupra ceramicii Cucuteni C**, SCIVA 31.4, 1980, 547–557.

DODD-OPRIȚESCU *et al.*

- 1983 Dodd-Oprițescu A., Mitea I., **Sceptrul de piatră de la Mogoșești-Siret. Problema originii și datării**, Carpica 15, 1983, 69–95.

DOLINESCU-FERCHE

- 1963 Dolinescu-Ferche S., **Podoabe de aur descoperite la Balaci (r. Roșiori de Vede)**, SCIV 14.1, 1963, 183–188.

DOVŽENKO *et al.*

- 1991 Dovženko N. D., Soltyš O. B., **O tradiciji izobrazenija "stop" v pogrebalnom obrjade katakombyh kultur Severnogo Pricernomorja, în Katakombnya kultury Severnogo Pričernomorja**, Kiev 1991, 117–127.

DRAGOMIR

- 1981 Dragomir I., **Noi descoperiri arheologice în hotarul localităților Gornea și Sichevița (județul Caraș-Severin)**, Banatica, 6, 1981, 463–466.

I. T. DRAGOMIR

- 1976 Dragomir I. T., **Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei**, Muzeul Național 3, 1976, 53–60.
- 1979 Dragomir I. T., **Mărturii arheologice privind epoca bronzului în regiunea de sud a Moldovei**. Carpica, 11, 1979, 149–157.

V. DRAGOMIR *et al.*

- 1990 Dragomir V. și colectiv, **România. Atlas turistic și rutier**, Ed. II, București f. a. (1992).

DRAŠKOVIĆ

- 1973 Drašković-Johnson J., **Burials of the Moris culture with special consideration of mortuary ritual**, RadVojMuz 21.2, 1972–1973, 5–17.

DUMITRAȘCU

- 1969 Dumitrașcu S., **Morminte Coțofeni de incinerare de la Medieșu Aurit**, StComSatuMare, 1, 1969, 53–61.
- 1980 Dumitrașcu S., **Săpăturile arheologice de la Biharea**, Materiale 14 (Tulcea), 1980, 137–145.
- 1985 Dumitrașcu S., **Descoperiri arheologice din Valea Crișului Negru și semnificația lor istorică**, Crisia, 15, 1985, 53–60.

DUMITRESCU

- 1944a Dumitrescu Vl., **Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor întreprinse în anul 1942**, Raport MNA, 1944, 38–43.
- 1944b Dumitrescu Vl., **Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor din anul 1943**, Raport MNA, 1944, 84–87.
- 1960 Dumitrescu Vl., **La plus ancienne tombe à incinération trouvée en RPR et autres découvertes apparentées de la même region**, Dacia NS, 4, 1960, 69–88.
- 1961 Dumitrescu Vl., **Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cârna**, Biblioteca de Arheologie 5 (București, 1961).
- 1963 Dumitrescu Vl., **The date of earliest western expansion of the Kurgan tribes**, Dacia NS, 7, 1963, 495–500.
- 1980 Dumitrescu Vl., **The Neolithic Settlement at Rast BAR IntSer. 72**, Oxford 1980.
- 1993 Dumitrescu Vl., **Oameni și cioburi**, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 11, Călărași 1993.

DUMITRESCU *et al.*

- 1967 Dumitrescu Vl., Stratan I., **Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Visag (r. Lugoj, reg. Banat)**, SCIV 18.1, 1967, 71–82.
- 1985 Dumitrescu Vl., Bolomey A., Mogoșanu Fl., **Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze**, București 1985.
- 1988 Dumitrescu Vl., Vulpe A., **Dacia before Dromichaïtes**, București 1988.

DUMITROAIA

- 1992 Dumitroaia Gh., **Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987–1991)**, MemAntiq, 18, 1992, 287–297.
- 2000 Dumitroaia Gh., **Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu**, Piatra Neamț 2000.

DUNĂREANU-VULPE

- 1936 Dunăreanu-Vulpe E., **La nécropole de l'âge du bronze de Poiana**, Dacia 5–6, 1935–1936, 151–167.

DUŠEK

- 1960 Dušek M., **Patince – Das Gräberfeld der nordpannonischen Kultur**, in Chropovsky *et al.*, 1960, 139–296.
- 1969 Dušek M., **Bronzezeitliche Gräberfelder in der Süd-westslowakei**, Archaeologica Slovaca-Catalog 4 (Bratislava, 1969).
- 1980 Dušek M., **Pohrebisko l'udu sredodunajskej mohylovej kultury v Smoleniciach**, SlArch, 28.2, 1980, 341–382.

EBERT

- 1926 Ebert M. (Hrsg.), **Reallexikon der Vorgeschichte Bd. II** (Berlin 1926).

EBNER

- 2001 Ebner K., **Die mittlere Bronzezeit in Südtüringen**, Marburg 2001.

EISNER

- 1933 Eisner J., **Slovensku v praveku**, Bratislava 1933.

EL SUSI

- 1990 El Susi G., **Ofrande animale din necropola de incineratie de la Voiteg (județul Timiș)**, Thraco-Dacica 11.1–2, 1990, 249–251.

ELISEEV *et al.*

- 1982 Eliseev V. F., Ključenko V. N., **Pogrebenija s kostjanyj prjazkami v mezdurec'e Ingul'ca i Tiligula**, în D. Ja. Telegin (red.), **Materialy po hronologii arheologičeskikh pamjatnikov Ukrainy**, Kiev 1982, 71–80.

EMÖDI

- 1980 Emödi I., **Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrița**, SCIVA 31.2, 1980, 229–274.
- 1985 Emödi I., **Asupra începuturilor epocii bronzului în Bihor**, Thraco-Dacica, 6.1–2, 1985, 123–144.

ENDRŐDI

- 1992 Endrődi A., **A korabronzkori harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában**, în BTM Műhely 5, Budapest 1992, 83–200.
- 1995 Endrődi A., **Erscheinung der Steleerrichtung in Ungarn**, Notizie Archeologiche Bergomensi 3, 1995, 305–317.

EPIMAHOV

- 1996 Epimahov A. V., **Kurgannyj mogil'nik Solnce II – Nekropol' ukreplennogo poselenija ust'e epohi srednej bronzy**, în A. D. Tairov (red.), **Materialy po arheologii i etnografii Juznogo Urala**, Čeljabinsk 1996, 22–42.

EVDOKIMOV

- 1991 Evdokimov G. L., **Pogrebenija epohi rannej i srednej bronzy Astahovskogo mogilnika**, în **Katakombnya kultury Severnogo Pričernomorja**, Kiev 1991, 187–213.

FANSA *et al.*

- 2004 Fansa M., Burmeister St., **Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa**, Mainz am Thei 2004.

FARKAS *et al.*

- 1968 Farkas Gy., Lipták P., **Anthropologische Auswertung des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Battonya**, AAA (Szeged), 12, 1968, 53–64.

- 1975 Karkas Gy., Lipták P., **Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfelds bei Tápé**, în O. Trogmayer, **Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé**, Budapest 1975, 229–268.

FÂNTÂNEANU

- 1998 Fântâneau C., **A few considerations on the funeral rite and ritual of the Early and Middle Bronze Age in the oltenian area**, în vol. **The Thracian world at the cross-roads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța-Mangalia-Tulcea 20–26 May 1996**, II, București 1998, 463–476.

FILIP

- 1966 Filip J. (Hrsg), **Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas**, Bd. I (Prag, 1966).
- 1969 Filip J. (Hrsg), **Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas**, Bd. II (Prag, 1969).

FILIPOV

- 1974 Filipov T., **Keramika i idolna plastika ot kâsnobron-zovaja nekropol pri s. Orsoja, Mihailovgrad okrâg**, Arheologija Sofia 15, 1974, 12–23.
- 1976 Filipov T., **Nekropol ot k'snata bronzova epoha pri s. Orsoja Lomsko**, Lom 1976.

FISCHER

- 1956 Fischer U., **Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet** Vorgeschichtliche Forschungen 15, Berlin, 1956.

FISCHL

- 1997 Fischl K., **Középső bronzkori leletek szelevényről. Adatok a Tiszazug középső bronzkorának kronológiai és terminológiai kérdéseihez**, MFMÉ 3, 1997, 7–37.
- 2000 Fischl K., **Szöreg-C (Szöreg-Szív utca) bronzkori temetője I**, MFMÉ – StudArch 6, 2000, 77–138.

FISENKO

- 1970 Fisenko V. A., **Pogrebenija jamno-katakombnogo tipa Kalykii I ih mesto sredi pamjatnikov bronzovoj epohi severo-zapadnogo Prikaspija**, SovArh 1, 1970, 58–66.

FLOREK *et al.*

- 1997 Florek M., Taras H., **Möglichkeiten der Interpretation von Bestattungsbräuchen und gesellschaftlichen Fragen in der Trzciniec-Kultur. Am Beispiel des Hügelgrabs in Dacharzów**, în vol. W. Blajer (red.), **Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa. Materialien der archäologische Konferenz "Bronzen und**

Menschen an der Schwelle der Urnenfelderzeit im östlichen Mitteleuropa, Kraków 1997, 65–89.

A. FLORESCU

- 1964 Florescu A. C., **Contribuții la cunoașterea culturii Noua**, ArhMold, 2–3, 1964, 143–216.
- 1967 Florescu A., **Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et Nord-Ouest pontique**, Dacia NS, 11, 1967, 59–94.
- 1991 Florescu A., **Repertoriul culturii Noua–Coslogeni din România**, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos 9, 1991, 13–414.

A. FLORESCU *et al.*

- 1959 Florescu A. C., Florescu M., **Sondajul de la Gârceni**, Materiale 6, 1959, 221–229.

M. FLORESCU

- 1971 Florescu M., **Elemente Wietenberg în complexele de locuire aparținând fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova**, Danubius, 5, 1971, 37–73.
- 1978 Florescu M., **Câteva observații referitoare la ritul și ritualurile practicate de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Căndești**, Carpica, 10, 1978, 97–122.
- 1979 Florescu M., **Contribuții la cunoașterea concepțiilor despre lume și viață a comunităților tribale monteorene**, Carpica, 11, 1979, 57–134.
- 1980 Florescu M., **Quelques observations concernant le rite et les rituels des communautés Monteoru à la lumière des fouilles de Căndești (dép. de Vrancea)**, Actes du IIe Cong. Int. de Thracologie, I, 1980, 73–88.
- 1995 Florescu M., **Cultura Noua**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 206–214.

M. FLORESCU *et al.*

- 1969 Florescu M., Căpitanu V., **Cercetări de suprafață în județul Bacău**, ArhMold, 6, 1969, 213–275.
- 1983 Florescu M., Florescu A., **Cercetările arheologice de la Căndești-Coasta Banului, comuna Dumbrăveni (jud. Vrancea), în perioada 1976–1980**, Materiale 15 (Brașov), 1983, 112–123.

FOGEL *et al.*

- 1999 Fogel J., Langer J. J., **Europejskie "Idole chlebkowate" z wczesnej epoki brazu. Próba nowej interpretacji tresci metodami matematycznymi**, Folia Praehistoria Posnaniensia 9, 1999, 79–134.

FOIT

- 1973 Foit Gr., **Două morminte ale culturii amforelor sferice descoperite la Suceava**, Suceava, 3, 1973, 217–224.

FOLTINY

- 1941a Foltiny I., **Das bronzezeitliche Gräberfeld in Szöreg**, DolgSzeged 17, 1941, 1–89.
- 1941b Foltiny I., **Koráréz- és bronzkori temető deszken (Torontál m.)**, FolArch 3–4, 1941, 69–98.
- 1942 Foltiny I., **A “Deszk-F” bronzkori temető**, A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai 2 .3, 1942, 9–30.
- 1955 Foltiny S., **Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens**, Bonn 1955.
- 1972 Foltiny S., **Early bronze age gold finds from Mokrin and the Banat region**, în N. Tasić (red.), **Mokrin II. The Early bronze age nekropolis**, DissMon, Beograd 1972, 43–56.

FORENBAHER

- 1988 Forenbaher S., **On “Pseudovillanova” urns in Yugoslav Danube area**, OpArch 13, 1988, 23–41.
- 1991 Forenbaher S., **Nalazista grupe “Belegiš II” u istočnoj Slavoniji**, OpArch 15, 1991, 47–69.
- 1993 Forenbaher S., **Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age**, Antiquity, 67.225, 1993, 218–256.

FRENCH

- 1971 French E., **The development of mycenaean terracota figurines**, BSA 66, 1971, 102–177.
- 1981 French E., **Mycenaean figures and figurines, their typology and functions**, în R. Hägg, N. Marinatos (eds.), **Sanctuaries and cults in the Aegean bronze age**, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12–17 May 1980, Stockholm 1981, 173–178.

FURMÁNEK

- 1977 Furmánek V., **Pilinyer Kultur**, SIArh, 25.2, 1977, 251–370.
- 1981 Furmánek V., **Die Anfänge der Pilinyer Kultur**, SIArh, 29.1, 1981, 37–50.
- 1994 Furmánek V., **Grabkonstruktion der Kyjatice-Kultur**, Ciugudean *et al.* 1994, 63–67.

FURMÁNEK *et al.*

- 1985 Furmánek V., Stloukal M., **Jihovýchodní popelnicova pole ve světle antropologické analýzy**, SIArh, 33.1, 1985, 137–152.
- 1991 Furmánek V., Veliačik L., Vladár J., **Slovensko v dobe bronzovej**, Bratislava 1991.
- 1995 Koós S. J., **Opferpraktiken in der Slowakei**, Pravek 5, 1995, 109–126.
- 1997 Furmánek V., Jakab J., **Menschliche Skelettreste aus bronzezeitlichen Siedlungen in der Slowakei**, în K.-F. Rittershofer (Hrsg.), **Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa**, Internationale Archäologie 37, Espelkamp 1997, 14–23.
- 2001 Furmánek V., Jakab J., **Synchronisation der historischen Entwicklung im Nordteil des Karpatenbeckens im 2. Jahrtausend v. Chr.**,

în vol. C. Kacsó (Hrsg.), **Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit**, Baia Mare 2001, 83–104.

GALBENU

- 1974 Galbenu D., **Descoperiri întâmplătoare în județul Mehedinți**, Drobeta, 1, 1974, 257–258.

GALLI

- 1982 Galli I. K., **Kaisers nekrotapho neolithiki epohi ste Thessalia** (Athina 1982).

GANCARSKI

- 1999 Gančarski J. (red.), **Die Otomani-Füzesabony-Kultur - Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft**, Krosno, 1999.

D. GARAŠANIN

- 1954 Garašanin D., **Prilog proučavanju bronzanog doba Srbije i Vojvodine**, RadVojMuz, 3, 1954, 67–73.
- 1983 Garašanin D., **Pojava kulture grobnih humki u Backoj**, în **Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzano doba**, vol. IV, Beograd 1983, 541–545.
- 1987 Garašanin D., **Die Herkunft der westserbischen Hügelgräber**, în vol. D. Srejović, N. Tasić (Hrsg.), **Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 51–55.
- 1990 Garašanin D., **Origines et mécanisme d'expansion du rite funéraire des tumuli dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique**, Starinar NS 40.4, 1989–1990, 73–75.
- 1997 Garašanin D., **Belotic-Bela Crkva und Makó (Kosihy-Čaka)**, în vol. **Uzdarje Dragoslavu Srejiću**, Beograd 1997, 247–250.

M. GARAŠANIN

- 1958 Garašanin M., **Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. Überblick über den Stand der Forschung 1958**, 39 BerRGK, 1958, 1–30.
- 1961 Garašanin M., **Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau**, în vol. **L'Europe à la fin de l'âge de pierre**, Praga 1961, 15–43.
- 1960 Garašanin M., **Belotic-Bela Crkva-Valjevo-Humke**, ArhPregled 2, 1960, 60–61.
- 1971 Garašanin M., **Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze**, în **L'ethnogenèse des peuples balkaniques**, Studia Balcanica 5, 1971, 9–14.
- 1983 Garašanin M., **Vatinska Grupa**, în **Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzano doba**, vol. IV, Beograd 1983, 504–519.
- 1983 Garašanin M., **Dubovacko-Žutobrdskaa Grupa**, în **Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzano doba**, vol. IV, Beograd 1983, 520–535.

GARLAND

- 1982 Garland R. S. J., *Geras Thanoton: An Investigation into the Claims of the Homeric Dead*. BICS, 29, 1982, 5–22.

GARWOOD

- 1991 Garwood P., **Ritual tradition and the reconstitution of society**, în P. Garwood *et al.*, **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford, 1989**, Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 32, Oxford 1991, 10–32.

GARWOOD *et al.*

- 1991 Garwood P., Jennings D., Skeates R., Toms J., **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford, 1989**, Oxford University Committee for Archaeology Monograph 32, Oxford 1991, 10–32.

GASAJ *et al.*

- 1992 Gasaj D., Olexa L., **Nizna Mysla, ein bronzezeitlichen Handelszentrum in der Ostslowakei**, Wupertal 1992.

G. GAZDAPUSZTAI

- 1965 Gazdapusztai G., **Prilozi pitanju hronologije i istorije grobu pod humkom u Krsturu**. RadVojMuz, 14, 1965, 43–48.

A. GAZDAPUSZTAI *et al.*

- 1968 Gazdapusztai A., Gazdapusztai G., **Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battonya. Einige Probleme des Gräberfeldes bei Battonya und der Bronzezeit in Südostungarn**. AAA, 12, 1968, 5–51.

GÂȚĂ *et al.*

- 1983 Gâță C., Mateescu C., **On the provenance of the red ochre from the tomb with ritually cut skeleton of Vădastra (Coțofeni civilization)**, Dacia NS, 27, 1983, 5–9.

GEDL *et al.*

- 1997 Gedl M., Szybowicz B., **Bestattungen in bronzezeitlichen Siedlungen Polens in Rittershofer K.-F. (Hrsg.), Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa**, Internationale Archäologie 37, Espelkamp 1997, 24–41.

GEJ

- 2000 Gej A. N., **Novotitorovskaja kul'tura**, Moskva 2000.

GENING *et al.*

- 1978 Gening V. F., Kovpanenko G. T., Terenožkin A. I., (red.), **Kurgany na Južnom Buge**, Kiev 1978.

- 1992 Gening V. F., Ždanovič G. B., Gening V. V., Sintašta. **Arheologičeskie pamjatniki arijskich plemen uralo-kazahstanskih stepej**, Čeljabinsk 1992.

GEORGESCU

- 1992 Georgescu L., **Necropola din epoca bronzului de la Pietroasa Mică. Studiu antropologic comparativ**, CA, 9, 1992, 73–82.

GEORGIEV

- 1982 Georgiev G., **Die Erforschung der Bronzezeit in Nord-westbulgarien**, PAS 1, 1982, 187–202.

GEORGIEV *et al.*

- 1979 Georgiev G., Merpert N. Ja., Katinčarov R., Dimitrov D., **Ezero. Rannobronzovoto selište**, Sofia 1979.

GEORGIEVA

- 1991 Georgieva P., **Nadgrobna mogila krai gr. Šabla (problemi na hronologijata i kulturnata prinadležnost)**. Arheologija Sofija, 1, 1991, 1–10.

GERGOVA

- 1989 Gergova D., **Thracian burial rites of Late Bronze Age and Early Iron Age**, în Jan G. P. Best, Nanny M. W. De Vries (eds.), **Thracians and Mycenaeans, Proceeding of the Fourth InternCong of Thracology, Rotterdam 24–26 Sept 1984**, Leiden-New York-Kopenhagen-Köln 1989, 231–240.
- 1994 Gergova D., **The treasure from Vulchitrun and the amber route in the Balkans**, în vol. H. Ciugudean, N. Boroffka (ed.), **The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe**, Bibliotheca Musei Apulensis I, Alba Iulia 1994, 69–79.

GERLOFF

- 1993 Gerloff S., **Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa**. PZ, 58.1, 1993, 58–102.

GERŠKOVIĆ

- 1982 Geršković J. P., **Kul'turno-hronološkijske grupe pogrebenij epohi srednej-pozdnej bronzy kurgana u s. Prisib**, în D. Ja. Telegin (red.), **Materialy po hronologii arheološkijskih pamjatnikov Ukrainy**, Kiev 1982, 46–61.
- 1998a Geršković J. P., **Etnokul'turnye svjazi v epohu pozdnej bronzy v svete hronološkijskogo sootnošenija pamjatnikov (Nižnee Podnestrov'e – Severo-Vostočno Priazov'e-Poddonets'v'e)**, Arheološkijskij Al'manah 7, 1998, 61–92.

- 1998b Geršković J. P., **Westliche Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes "Noua-Sabatinovka-Coslogeni"**, în B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe**, PAS 12, 1998, 317–324.
- 1999 Geršković J. P., **Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres**, Archäologie in Eurasien 7, Rahden 1999.

GERŠKOVIĆ *et al.*

- 1991 Geršković J. P., Serdjukova I. L., **Jamnyie i Katakombnye pogrebenja Doneckogo kurganogo mogilnika**, în **Katakombnya kultury Severnogo Pričernomorja**, Kiev 1991, 150–164.

GIMBUTAS

- 1965 Gimbutas M., **Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe**, The Hague, 1965.
- 1970 Gimbutas M., **Proto-Indo-European Culture: The Kurgan culture during the Fifth, Fourth and Third Millenia BC**, în G. Gordana *et al.* (eds.), **Indo-European and Indo-Europeans**, Philadelphia, 1982, 155–197.
- 1973 Gimbutas M., **The destruction of Aegean and East Mediterranean urban Civilisation around 2300 BC**, în R. A. Crossland, Ann Birchall (ed.), **Bronze Age Migrations in the Aegean**, Letchworth, 1973, 129–139.
- 1981 Gimbutas M., **The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500–2500 BC**, în *ArchSuisAnthr* 43, 1978 (1981), 2, 113–137.
- 1989 Gimbutas M., **Civilizație și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european**, ediție îngrijită de R. Florescu, Bucu-rești 1989.

GIRIĆ

- 1971 Girić M., **Mokrin – nekropola ranog bronzanog doba I**, (Beograd, 1971).
- 1981 Girić M., **Einige Soziale Erscheinungen auf den Gräberfeldern der Maroš-Kultur**, *SlArch*, 29.1, 1981, 51–58.
- 1984 Girić M., **Die Maroš-Kultur**, în Tasić, 1984a, 35–51.
- 1987 Girić M., **Die Erforschung der äneolithischen Hügelgräber im nördlichen Banat**, în Srejić *et al.* 1987, 71–76.
- 1989 Girić M., **Ostojičev, ein bronzezeitliches Gräberfeld**, *Praehistorica* 15, 1989, 239–241.
- 1992 Girić M., **Eneolitske tradicije na nekropolama rannobronzanodobne ili Moriske kulture**, *RadVojMuz*, 34, 1992, 85–89.
- 1996 Girić M., **Erscheinung der Pytos-bestattungen der Kinder im südöstliche Gebiet der pannonischen Ebene in der mittleren Bronzezeit**, în N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions**

in the 2nd Millennium B.C., Belgrad-Vršac 1996, 137–146.

GOLDSTEIN

- 1981 Goldstein L., **One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis**, în Chapman *et al.* 1981a, 53–70.

GOGÂLTAN

- 1993 Gogâltan F., **Săpături de salvare la Tureni-Carieră, județul Cluj**, AMN 26.3, 1993, 365–387.
- 1996 Gogâltan F., **About the early bronze age in the romanian Banat**, în N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 41–68.
- 1998 Gogâltan F., **The Cruceni-Belegiš cemetery of Livezile (Tolvădia), commune Banloc, district Timiș (Romania)**, în vol. **The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța-Mangalia-Tulcea 20–26 May 1996**, II, București 1998, 181–205.
- 1999 Gogâltan F., **Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal**, Timișoara 1999.
- 2001 Gogâltan F., **Le bronze ancien et le bronze moyen du Sud-Ouest de la Roumanie: Une perspective critique sur les systèmes chronologiques**, în vol. *Fl. Drașovean, Festschrift für Gheroghe Lazarovici*, Timișoara 2001, 281–310.

GOLDSTEIN

- 1981 Goldstein L., **On-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis**, în R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), **The Archaeology of Death**, Cambridge-New York 1981, 53–69.

GORBUNOV

- 1977 Gorbunov V. S., **Kurgany epohi bronzy na pravoberez'e r. Demy (Baškiria)**, SA 1, 1977, 149–161.

GÖRSDORF *et al.*

- 1998 Görsdorf J., Parzinger H., Nägler A., Leontev N., **Neue 14C-Datierungen für die sibirische Steppe und ihre Konsequenzen für die regionale Bronzezeitchronologie**, *Eurasia Antiqua* 4, 1998, 73–80.

GOVEDARICA

- 1987 Govedarica B., **Einige Frage der Chronologie und Herkunft der älteren Tumuli mit Steinkistengräbern im ostadriatischen Gebiet**, în vol. D. Srejić, N. Tasić, (Hrsg.),

- Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 57–70.
- 1989 Govedarica B., **Rano bronzano doba prductu istočnog Jadrana**, Sarajevo 1989.
- 1997 Govedarica B., **Cernavoda III–Boléráz-Funde im West-balkan**, in *Xronos*, Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Fest-schrift für B. Hänsel, InternArchäologie Bd.1, 1997, 149–156.
- 1998 Govedarica B., **Das Problem der Suvorovo-Gruppe in den Ost-West-Beziehungen**, in B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Vchr.)**, PAS 12, Rahden 1998, 179–190.
- GRAMMENOS**
- 1982 Grammenos D., **Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien**, in vol. B. Hänsel (Hrsg.), **Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.**, PAS, 1, Berlin, 1982, 89–98.
- GRANT**
- 1991 Grant A., **Economic or Symbolic ? Animals and ritual behaviour**, in P. Garwood *et al.*, **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion, Oxford 1989**, Oxford Univ. Committee for Archaeology, Monograph 32, Oxford 1991, 109–114.
- GUDKOVA**
- 1980 Gudkova A. V., **Eneolitieskij kurgan s kromlehom v ust'e Tiligula**, in B. N. Stanko (red.), **Severo-zapadnoe Pricernomor'e v epohu pervobytno-obscinnogo stroja**, Kiev 1980, 87–95.
- GUDKOVA et al.**
- 1995 Gudkova A. V., Toščev G. N., Čebotarenko G. F., **Kurgany u sel Kislica i Ozerne Odesskoj oblasti**, in Toščev G. N. (Ed.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma**, Zaporozhe, 1995, 91–126.
- GUMĂ**
- 1993 Gumă M., **Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României**, BiblThrac 4, București 1993.
- 1995 Gumă M., **The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review**, ThD 16.1-2, 1995, 99–137.
- 1997 Gumă M., **Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale**, Timișoara 1997.
- GUMĂ et al.**
- 1990 Gumă M., Luca S. A., Rogozea P., **Necropola plană de incinerare de la Ticvaniu Mare (jud. Caraș-Severin) în contextul genezei primei epoci a fierului din sud-vestul României**, SympThrac, 8, 1990, 130–134.
- 1992 Gumă M., Popescu O., **Un nou depozit de bronzuri descoperit în zona Caransebeșului**, Thrac-Dacica 13.1–2, 1992, 53–58.
- HAAS et al.**
- 1958 Hass N., Maximilian C., **Antropologičeskiye issledo-vanija okrašennych kostjakov iz kompleksa mogil s ohroj v Glăvăneștii Vechi, Corlăteni i Stoicani**, Sovets-kaja Antropologija 4, 1958, 133–158.
- HAČATRIAN**
- 1979 Hačatrian T. S., **Artikskji nekropoli**, Erevan 1979.
- HACHMANN**
- 1957 Hachmann R., **Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und süd-osteuropäische Beziehungen**, Hamburg 1957.
- 1968 Hachmann R., **recenzie la Vl. Dumitrescu, Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna**, București 1961, Germania 368–370.
- HADAMIK et al.**
- 2007 Hadamik Cz., Wróbel J., **Grób podkloszowy kultury pomorskiej z miejscowości Oleszki, pow. Buski, woj. świętokrzyskie**, in vol. J. Chochorowski (red.), **Studia nad epoką brązu I wczesną epoką żelaza w Europie**, Kraków 2007, 347–359.
- HÄGG et al.**
- 1990 Hägg R., Nordquist G. C. (Hrsg.), **Celebration of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid in Proceedings of the Sixth Intern. Symp. of the Swedish Institute of Athens, 11–13 June, 1988**, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Serie in 4°, 40, Stockholm 1990.
- HAHEU et al.**
- 1993 Haheu V., Kurciatov S., **Cimitirul plan eneolitic de lângă satul Giurgiulești (Considerații preliminare)**, RevArh, 1, 1993, 101–114.
- HAIMOVICI**
- 2003 Haimovici S., **Les problèmes de l'archéozoologie de la culture Monteoru (Le bronze moyen, Roumanie): l'économie animale**, in vol. C. Kacsó (ed.), **Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrens Symposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburts-tag, Baia Mare, 2003, 195–206.

HALASI *et al.*

- 1985 Halasi G., Emödi I., **Descoperire arheologică în peștera Izbucul Topliței**, SCIVA 36.3, 1985, 232–234.

HAMMOND

- 1973 Hammond N. G. L., **Grave circles in Albania and Macedonia**, în R. A. Crossland, A. Birchall, **Bronze Age migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory**, Letchworth 1973, 189–197.

HAMPEL

- 1886–1896 Hampel J., **A bronzkor emlékei Magyarhonban**, Budapest, vol. I 1886, vol. II 1892, vol. III 1896.
- 1886 Hampel J., **Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie**, Budapest 1886.

HANKS

- 2000 Hanks B., **Iron Age Nomadic Burials of the Eurasian Steppe: a discussion exploring burial ritual**, în vol. Davis-Kimball J., Murphy E. M., Koryakova L., Yablonsky L. T., **Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age**, Bar IntSer, Oxford, 2000, 19–30.

HÄNSEL

- 1968 Hänsel B., **Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken**, BAMA 7–8, Bonn, 1968.
- 1969 Hänsel B., **Plastik der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien**. PZ, 47.1–2, 1969, 62–86.
- 1976 Hänsel B., **Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau** BAMA, Bonn, 1976.
- 1977 Hänsel B., **Zur historischen Bedeutung der Theißzone um das 16. Jahrhundert v. Chr.**, JahrBer Frankfurt a. Main, 1977, 87–100.
- 1982 Hänsel B. (Hrsg.), **Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.** PAS, 1, Berlin, 1982.

HÄNSEL *et al.*

- 1984 Hänsel B., Roman P., **Siedlungsfunde der bronzezeitlichen Gârla Mare-Gruppe bei Ostrovu Corbului**, PZ 58.2, 1984, 187–229.
- 1986 Hänsel B., Kalicz N., **Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezöcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn**, BerRGK 67, 1986, 5–87.
- 1991 Hänsel B., Medović M., **Vorbericht über die jugoslawisch-deutscher Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar**, BerRGK 72, 1991, 45–204.
- 1998 Hänsel B., Medović M. (Hrsg.), **Feudvar I. – Das Plateau von Titel und die Sajkaska**, PAS 13.1, Kiel 1998.

HARDING

- 1980 Harding A. F., **Radiocarbon calibration and the chronology of the European Bronze Age**, ArchRozhl, 32.2, 1980, 178–186.
- 1984 Harding A. F., **The Mycenaean and Europe**, London 1984.
- 2000 Harding A. F., **European societies in the Bronze Age**, Cambridge World Archaeology, Cambridge 2000.

HARȚUCHE

- 1971 HarȚuche N., **Contribuții la repertoriul arheologic al Dobrogei**, Pontica, 4, 1971, 247–261.
- 1973 HarȚuche N., **Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în județul Brăila**, SCIV 24.1, 1973, 15–26.
- 1979 HarȚuche N., **Probleme privind bronzul timpuriu și mijlociu în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei și Dobrogea**, Danubius, 8–9, 1979, 67–92.
- 1980 HarȚuche N., **Asupra importurilor Tei în mediul culturii de stepă istro-pontic**, Istros, 1, 1980, 127–135.
- 2002 HarȚuche N., **Complexul arheologic Brăilița**, Bibliotheca Thracologica 25, București 2002.

HARȚUCHE *et al.*

- 1968 HarȚuche N., Anastasiu Fl., **Brăilița** (Brăila, 1968).
- 1971 HarȚuche N., Anastasiu Fl., **Contribuții la problema înmormântărilor cu ocră de pe teritoriul Republicii Socialiste România în lumina ultimelor cercetări**, Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, dec. 1964 (București 1971), vol. I, 127–150.
- 1983 HarȚuche N., Anastasiu Fl., Sârbu V., **Săpăturile de salvare de la Grădiștea, județul Brăila**. Istros, 2–3, 1981–1983, 49–65.

HÄUSLER

- 1974 Häusler A., **Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr**, Berlin 1974.
- 1976 Häusler A., **Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten**, Berlin 1976.
- 1984 Häusler A., **Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischem Raum**, EAZ 25, 1984, 629–682.
- 1985 Häusler A., **Die Anfänge von Rad und Wagen in der Kulturgeschichte Europas**, în F. Horst, B. Krüger (Hrsg.), **Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, Berlin 1985, 121–133.
- 1989 Häusler A., **Zur Problematik des Bestattungsrituals im Äneolithikum Mitteleuropas**, Praehistorica, 15, 1989, 163–166.
- 1991 Häusler A., **Bemerkungen zu Bestattungsritual und Paläodemographie des Neolithikums** în F. Horst, H. Keilling (Hrsg.), **Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, 1991, 41–54.

- 1994a Häusler A., **Kultur Beziehungen des nordpontischen Raumes im Spiegel der Bestattungssitten des Neolithikums und Äneolithikums**, în Roman *et al.* (Hrsg.), 1994, 25–52.
- 1994b Häusler A., **Grab- und Bestattungssitten des Neolithikums und der frühen Bronzezeit in Mitteleuropa**, ZfA, 28, 1994, 23–61.
- 1994c Häusler A., **Die Maikop-Kultur und Mitteleuropa**, ZfA 28, 1994, 191–246.
- 1998 Häusler A., **Struktur und Evolution der Bestattungssitten zwischen Wolga und Karpatenbecken vom Äneolithikum bis zur frühen Bronzezeit. Ein diachroner Vergleich**, în B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)**, PAS 12, Rahden 1998, 135–161.
- 2000 Häusler A., **Zu den Kulturbeziehungen Südosteuropas im Neolithikum und Äneolithikum im Lichte der Bestattungssitten**, Germania 78.2, 2000, 319–354.
- HEURTLEY
1939 Heurtley W. A., **Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Age**, Cambridge 1939.
- HOCHSTETTER
1982 Hochstetter A., **Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum**, PAS 1, Berlin 1982, 99–118.
- 1984 Hochstetter A., **Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die handgemachte Keramik Schichten 19 bis 1**, PAS 3, Berlin 1984.
- HODDER
1980 Hodder I., **Social structure and cemeteries: a critical appraisal**, în Rahtz *et al.* 1980, 161–169.
- HØILUND-NIELSEN
1988 Høilund Nielsen K., **Correspondence analysis applied to hoards and graves of the Germanic Iron Age**, în T. Madsen (ed.), **Multivariate Archaeology. Numerical approaches in Scandinavian Archaeology**, Jutland Archaeological Society Publications 21, Moesgård 1988, 37–54.
- HORED T
1940 Horedt K., **Südosteuropäische Keulenköpfe**, MAGW 70.3, 1940, 283–303.
- 1949 Horedt K., **Săpături privitoare la epoca neo-și eneolitică, Raport preliminar asupra săpăturilor de la Tărtăria, jud. Alba**, Apulum, 3, 1947–1949, 44–66.
- 1951 Horedt K., **Ceramica slavă din Transilvania**, SCIV 2.2, 1951, 189–232.
- 1953 Horedt K., **Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz–Ungra și Teiuș**, Materiale 1, 1953, 785–815.
- 1960 Horedt K., **Die Wietenberg-Kultur**, Dacia NS, 4, 1960, 107–137.
- 1966 Horedt K., **Așezarea fortificată din perioada târzie a bronzului de la Sighetul Marmăției**, Baia Mare 1966.
- 1967 Horedt K., **Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania**, StComBrukenenthal, 13, 1967, 137–156.
- 1968 Horedt K., **Die Kupferzeit in Transsylvanien**, Apulum 7, 1968, 103–116.
- 1979 Horedt K., **Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen**, București 1979.
- HORST *et al.*
1991 Horst F., Keiling H. (Hrsg.), **Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, Berlin 1991.
- HOWEL
1989 Howel S., **Of persons and things: Exchange and valuables among the Lio of Eastern Indonesia**, Man (N.S.), 24, 1989, 419–438.
- HUMPHREY
2002 Humphrey C., **Rituals of death as a context for understanding personal property in socialist Mongolia**, J. Roy. Anthropol. Inst. (Man NS) 8.1, 2002, 65–87.
- HUNDT
1974 Hundt H.-J., **Donauländische Einflüsse in der Bronzezeit Norditaliens**, Preistoria Alpina 10, 1974, 143–178.
- HÜTTEL
1978 Hüttel H. G., **Zur Enddatierung der Otomani- und Wietenberg-Kultur**, Germania, 56.2, 1978, 424–433.
- 1979 Hüttel H. G., **Bemerkungen zur Chronologie der Cucu de Sus-Kultur**, PZ, 54.1, 1979, 32–46.
- 1981 Hüttel H. G., **Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung**, PBF XVI.2, München 1981.
- IAKOVIDIS
1980 Iakovidis S., **Excavations of the necropolis at Perati**, Occasional Papers 8, Institute of Archaeology University of California (Los Angeles 1980).
- IANOVICI *et al.*
1969 Ianovici V., Mihăilescu V., Badea L., Morariu T., Tufescu V., Iancu M., Herbst C., Grumăzescu H., **Geografia Văii Dunării românești**, București 1969.

IEPURE

- 1944 Iepure A., **Epoca de bronz în Banat**, Timișoara 1944.

D. IGNAT

- 1984 Ignat D., **Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor)**, Crisia 14, 1984, 9–26.
- 1986 Ignat D., **Un mormânt de incinerare descoperit în așezarea neolitică de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor)**, Crisia 15, 1985, 275–278.

M. IGNAT

- 1981 Ignat M., **Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava**, Thraco-Dacica 2, 1981, 133–146.

M. IGNAT *et al.*

- 1980 Ignat M., Popovici M., **Un mormânt în cistă descoperit la Șerbănești (comuna Zvorâștea, județul Suceava)**, StCom Suceava, 6–7, 1979–1980, 657–662.

ILJUKOV

- 1991 Iljukov L. S., **O Nižnedonskih kamennyh stelah epohi srednej bronzy**, în *Katakombnaya kultura Severnogo Pričernomorja*, Kiev 1991, 262–265.

IONIȚĂ

- 1962 Ioniță I., **Săpăturile de salvare de la Trifești**, Materiale 8, 1962, 733–739.
- 1966 Ioniță I., **Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș–Cerneahov pe teritoriul Republicii Socialiste România**, ArhMold, 4, 1966, 189–259.

IORDAN *et al.*

- 1974 Iordan I., Gâștescu P., Oancea D. I., **Indicatorul localităților din România** (București, 1974).

IRIMIA

- 1970 Irimia M., **Das mykenische Schwert aus Medgidia**, Dacia NS 14, 1970, 389–395.
- 1981 Irimia M., **Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente**, SCIVA 32.3, 1981, 347–369.
- 1982 Irimia M., **Die Bronzezeit in der Dobrudscha im Lichte neuerer Entdeckungen**, PAS 1, 1982, 329–351.
- 2003 Irimia M., **Zur frühen Bronzezeit in der Dobrudscha**, în vol. C. Kacsó (ed.), **Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, 249–266.

ISĂCESCU *et al.*

- 1978 Isăcescu C., Burlacu D., **Noi descoperiri arheologice în zona Giurgiu, Ilfov – File de istorie**, București, 1978, 43–55.

IVANCIUC

- 1990 Ivanciuc C., **Date privind cultura Suciu de Sus în nord-vestul depresiunii Maramureș**, SympThrac 8, 1990, 116–117.

IVANOV

- 1971 Ivanov I., **Eneolitno selišče i grobove ot bronzovata epoha pri grad Devnja**, INMV, 8, 1971, 246–259.
- 1991 Ivanov I., **Der Bestattungsritus in der chalkolithischen Nekropole von Varna (Mit einem Katalog der wichtigsten Gräber)**, în J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche**, Saarbrücken Beiträge zur Altertums-kunde 55, 1991, 125–149.

IVANOVA *et al.*

- 1993a Ivanova S. V., Vetčinnikova N. E., **Raskopki u s. Limanskoe razdel'njanskogo Odesskoj oblasti**, în G. H. Toščev *et al.* (red.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma IV. Sbornik naucnyh trudov**, Zaporož'e 1993, 176–182.
- 1993b Ivanova S. V., Tsimidanov V. V., **O sociologičeskoj interpretacij pogrebenij s povozkami jamnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti**, Arheologičeskij al'manah 2, 1993, 23–34.
- 2000 Ivanova S. V., **O sotzial'nom ustrojstve jamnogo obscestva Severo-Zapadnogo Pricernomor'ja**, Stratum Plus 2, 2000, 388–403.
- 2001 Ivanova S. V., Subbotin L. V., **Pro statevo-vikovu stratifikatsju naseleennja jamnoj spil'noti pivničnozahidnogo Pričernomor'ja**, ArheologijaKiev 3, 2001, 44–57.

JACOBS

- 2004 Jacobs J. Q., **The Cannibalism Paradigm: Assessing contact period ethnohistorical discourse**, <http://www.jqjacobs.net/anthro/cannibalism/html>.

JÄGER

- 1989 Jäger K. D., **Mensch und Umwelt in Mitteleuropa des 3. Jahrtausendes v. u. Z.**, Praehistorica, 15, 1989, 13–19.

JAKAB

- 1999a Jakab J., **Anthropologische Analyse der Gräber mit Totenhäusern des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes in Mytna Nová Ves**, PZ 74, 1999, 1, 58–67.
- 1999b Jakab J., **Zeugnisse von Anthropophagie in der Siedlung der Otomani-Kultur in Nyžná Myšľa**, în vol. J. Gancarski (red.), **Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft**, Krosno, 1999, 201–224.

JAKAB *et al.*

- 1999 Jakab J. Olexa L., Vladár J., **Ein Kultobjekt der Otomani-Kultur in Nižna Myšľa**, SlovArch 47, 1999, 91–127.

JANKOVIĆ

- 1960 Janković I., **Pesak – Korbovo – Negotin, nekropola**, ArhPregl 2, 1960, 168–172.

JANKOVIĆ *et al.*

- 1990 Janković I., Kondić V. (Hrsg.), **Arheometalurški lokaliteti u Srbiji**, Međunarodni simpozijum Staro rudarstvo i metalurgija jugovostočne Evrope (Bor1990).

JAROVOI

- 1984 Jarovoi E. V., **Pogrebal'nyj obrjad nekotoryh skoto-vodceskih plemen srednego Pruta (po materialam raskopok kurganov u s. Korpač)**, in vol. **Kurgany v zonah novostroek Moldavii**, Kišinev/Kišinev 1984, 37–75.
- 1985 Jarovoi E. V., **Drevnešie skotovodčeskie plemena jugo-zapada SSSR**, Kišinev 1985.
- 1990 Jarovoi E. V., **Kurgany eneolita – epohi bronzy Nižnego Podnestrov'ja**, Kišinev 1990.
- 1991 Jarovoi E. V., **Necropola apartinând culturii Noua de la Pererâta, raionul Briceni**. Comunicare la Colocviul Inter-național, Călărași 1991.

JAROVOI *et al.*

- 1995 Jarovoi E. V., Agul'nikov S. M., **Kurgan bilozers'kogo času bilja s. Glinne v Niž'omu Podnistrov'i**, in Toščev G. N. (red.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma**, Zaporožje 1995, 181–184.

JEVTIĆ *et al.*

- 1996 Jevtić M., Vukmanović M., **Late bronze and early iron ages in the Danube Valley from Velike Gradiste down to Prahovo**, in N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 283–293.

JOCKENHÖVEL

- 1999 Jockenhövel A., **Frühe Kreisgräben in der Zone nordwärts der Alpen**, in **Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen. Festschrift für Günter Smolla**, Wiesbaden 1999, 329–352.

JONES-BLEY

- 1999 Jones-Bley K., **Early and Middle Bronze Age Pottery from the Volga–Don Steppe. A catalogue of pottery from the Volgograd Regional History and Cultural Museum**, BAR IntSer 796, Oxford 1999.

- 2000a Jones-Bley K., **Sitashta Burials and their western european counterparts**, Davis-Kimball J., Murphy E. M., Koryakova L., Yablonsky L. T., **Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age**, BAR InternSer, Oxford, 2000, 126–134.
- 2000b Jones-Bley K., **The Sintashta “Chariots”**, Davis-Kimball J., Murphy E. M., Koryakova L., Yablonsky L. T., **Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age**, Bar InternSer, Oxford, 2000, 135–140.

B. JOVANOVIĆ

- 1972 Jovanović B., **Metal tools and arms of the early bronze age in Voivodina**, in N. Tasić (red.), **Mokrin II. The Early bronze age nekropolis**, DissMon XII, Beograd 1972, 29–41.
- 1987 Jovanović B., **Ensevelissement sous des tumulus et metallurgie du cuivre de l'Énéolithique ancien des Balkans du Nord**, in vol. D. Srejović, N. Tasić, (Hrsg.), **Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 9–12.
- 1991 Jovanović B., **Steppenbegräbnisritual im Äneolithikum des balkanischen Donaumaums**, Starinar NS 40.4, 1989–1990 (1991), 67–71.

B. JOVANOVIĆ *et al.*

- 1990 Jovanović B., Jovanović N., **Nekropola Paracinske grupe u Trnjanina kod Brestovacke Banje**, ZbornikBor 5–6, 1987–1990, 1–12.
- 1996 Jovanović B., Janković I., **Die Keramik der nekropole der Paracin-Kultur – Trnjane bei Bor**, in N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 185–199.

P. JOVANOVIĆ

- 1892 Jovanović P., **Tabl'e, tumuli, gomile Bukovačkog pol'a i Pčelijska Pečina**, Starinar 9, 1892, 46–55.

JUNG

- 1995 Jung R., **Plastik als Grabbeigabe im mykenischen und geometrischen Griechenland**, in K. Stemmer (Hrsg.), **Standorte – Kontext und Funktion antiker Skulptur** –, Berlin 1995, 20–32.

KAČALOVA

- 1993 N. K. Kačalova, (red.), **Pamjatniki Srubnoj kul'tury Volgo–Uralskoe mezhdurec'e**, Arheologija Rosii B1–10, Saratov, 1993.

KACSÓ

- 1971 Kacsó C., **Unele considerații cu privire la geneza ceramicii din necropola tumulară de la Lăpuș**, Marmatia 2, 1971, 36–54.

- 1975 Kacsó C., **Contributions à la connaissance de la culture de Suci de Sus**, Dacia NS, 19, 1975, 45–68.
- 1980a Kacsó C., **Descoperiri din epoca bronzului în depresiunea Sălajului**, AMP, 4, 1980, 37–46.
- 1980b Kacsó C., **Date preliminare cu privire la descoperirile de bronzuri de la Bicaz (jud. Maramureș)**, SCIVA 31.2, 1980, 295–303.
- 1981a Kacsó C., **Depozitul de bronzuri de la Lăpuș**, Marmatia 5–6, 1979–1981 (1981), 115–124.
- 1981b Kacsó C., **Necropola tumulară de la Lăpuș**, Teza de doctorat, Cluj 1981.
- 1990 Kacsó C., **Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin**, Thraco-Dacica, 11.1–2, 1990, 79–98.
- 1992 Kacsó C., **Descoperirile din epoca bronzului de la Felnac. Contribuții la cunoașterea culturii tumulare în Banat**, SympThrac 9, 1992, 97–98.
- 1993 Kacsó C., **Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Suci de Sus și Groșii Țibleșului**, RevBistriței, 7, 1993, 29–49.
- 1997a Kacsó C., **Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României**, Satu MareStCom 14, 1997, 85–110.
- 1997b Kacsó C., **Die Hügelnekropole von Lăpuș. Eine kurze übersicht**, în vol. **The third international symposium of funeral archaeology – Tulcea 15–20 September 1997**, Tulcea 1997, 19–21.
- 1999 Kacsó C., **Die Endphase der Otomani-Kultur und die darauffolgende kulturelle Entwicklung im Nordwesten Rumäniens**, în vol. J. Gančarski (red.), **Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft**, Krosno, 1999, 85–112.
- 2001 Kacsó C., **Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș**, în C. Kacsó (Hrsg.), **Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit**, Baia Mare 2001, 231–278.
- 2003 Kacsó C., **Contribuții la topografia arheologică a Depresiunii Lăpușului. Descoperirile de la Suci de Sus și împrejurimi**, Revista Bistriței 17, 2003, 45–54.
- KADROW**
- 1998 Kadrow S., **Zur Chronologie der Frühbronzezeit: Iwanowice bei Krakau, Fundplatz “Babia Góra”**, PZ 68.2, 1993, 201–241.
- 1998 Kadrow S., **Osteuropäische Beziehungen des epischnerkeramischen karpatenländischen Kultur-kreises in der Frühbronzezeit**, în B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe**, PAS 12, 1998, 253–260.
- 2001 Kadrow S., **U progu nowej Epoki. Gospodarska I społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej**, Kraków, 2001.
- KADROW et al.**
- 1992 Kadrow S., Machnikowie A. u. J., Iwanowice. **Stanowisko Babia Góra Część II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu**, Krakow 1992.
- KAISER**
- 1997 Kaiser E., **Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet**, UPA 44, Bonn 1997.
- 1999 Kaiser E., **Radiocarbon dates from Catacomb graves, in The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC**, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 129–150.
- 2003 Kaiser E., **Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut**, Archäologie in Eurasien, Bd. 14, Mainz am Rhein 2003.
- KAISER et al.**
- 2000 Kaiser Elke, Plešivenko Alla G., **Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet**, în Eurasia Antiqua 6, 2000, 125–208.
- KALCHEV**
- 1996 Kalchev P., **Funeral rites of the Early Bronze Age flat necropolis near the Bereket tell, Stara Zagora**, în L. Nikolova (ed.), **Early Bronze Age settlements patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)**, RPRP 1.2–4, 1995 (1996), 215–225.
- 2002 Kalchev P., **Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Stara Zagora “Bereketska Mogila” (Bulgarien)**, Saar-brücker Studien und Materialien zur Altertumskunde Bd. 8, Bonn, 2002.
- KALICZ**
- 1958 Kalicz N., **Későbronzkori urnatemető Igrici község határában**, HOMÉ 2, 1958, 45–72.
- 1968 Kalicz N., **Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v.u.Z.** Archaeologia Hungarica SN 45 (Budapest, 1968).
- 1984a Kalicz N., **Die Mako-Kultur**, în Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nord-balkans**, Beograd 1984, 93–103.
- 1984b Kalicz N., **Die Nyírség-Kultur**, în Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 109–120.
- 1984c Kalicz N., **Die Hatvan-Kultur**, în Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 191–215.

- 1989 Kalicz N., **Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener Kultur und den Kurgangräber in Ostungarn**, Praehistorica, 15, 1989, 121–132.
- 1998 Kalicz N., **Östliche Beziehungen während der Kupferzeit in Ungarn**, in B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)**, PAS 12, Rahden 1998, 163–177.

KALICZ-SCHREIBER

- 1989 Kalicz-Schreiber R., **Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen**, Praehistorica 15, 1989, 249–259.
- 1997 Kalicz-Schreiber R., **Kora bronzkori temetkezések a Csepel-Sziget keleti Partiján**, Budapest Régiségei 31, 1997, 177–197

KARO

- 1933 Karo G., **Die Schachtgräber von Mykenai**, München 1930–1933.

KÄNČEV

- 1991 Känčev M., **Nekropoli ot bronzovata epoha v raiona na "Marica-Iztok"**, in Marica-Iztok. Arheologičeski proučvanija, 1, Sofia, 1991, 41–70.
- 1995 Känčev M., **Nadgrobna mogila II (Goljamata Mogila) do selo Goljama Detelina, občina Radnevo (Čast I)**, in "Marica-Iztok" Arheologičeski proučvanija, 3, Radnevo, 1995, 35–63.

KÄNČEV *et al.*

- 1990 Känčev M., Känčeva T., **Nekropol ot kšnata bronzova epoha, iztočno ot Nova Zagora**. Arheologija, 4, 1990, 3–14.

KÄNČEVA-RUSEVA

- 1994 Känčeva-Ruseva T., **Jamni pogrebenija v mogila No. 2 ot mogilen nekropol v zemliščeto na s. Pet Mogili, Novozagorsko**, Marica-Iztok, 2, 1994, 91–94.
- 2000 Känčeva-Ruseva T., **Grobove ot bronzovata epoha v praistoričesko selisce v Nova Zagora**, ArheologijaSofija 3–4, 2000, 31–34.

KATINČAROV

- 1989 Katinčarov R., **Relations culturelles entre la Thrace, la Grèce et l'Anatolie du Nord-Ouest a l'âge du bronze moyen et recent**, in vol. Jan G. P. Best, Nanny M. W. De Vries (eds.), **Thracians and Myceneans, Proceeding of the Fourth InternCong of Thracology, Rotterdam 24–26 Sept 1984**, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1989, 68–85.

- 1991 Katinčarov R., **Die Frühbronzezeit Thrakiens und ihre Beziehungen zum ägäisch-anatolischen Raum**, in J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55**, 1991, 95–100.

KATINČAROV *et al.*

- 1993 Katinčarov R., Macanova V., **Razkopki na seliscata mogila pri s. Junacite, Pazardzisko**, in V. Nikolov (red.), **Praistorceski nahodki i isledovanija**, Sofia 1993, 155–173.

KEMENCZEI

- 1979 Kemenczei T., **Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej, Régészeti füzetek 2.20**, 1979.
- 1984 Kemenczei T., **Die Spätbronzezeit in Nordostungarns**, Budapest 1984.

KEMPISTY *et al.*

- 2000 Kempisty A., Wlodarczak P., **Cemetery of the corded ware culture in Zerniki Gorne, Warsaw 2000**.

KILIAN-DIRLMEIER

- 1986 Kilian-Dirlmeier I., **Beobachtungen zu den Schachtgräber von Mykenai und zu den Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber**, JahrRGZM, 33.1, 1986, 160–197.

KINNES

- 1981 Kinnes I., **Dialogues with death**, in R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), **The Archaeology of Death**, 1981, 83–92.

KIRSCH

- 1991 Kirsch E., **Bestattungssitten der Kugelamphorenkultur in den brandenburgischen Bezirken**, in F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), **Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, Berlin 1991, 75–82.

KIS'OV

- 1993 Kis'ov K., **Keramikata ot kšnata bronzova epoha v grobnite kompleksi ot centralnite Rodopi**, ArheologijaSofija 35.1, 1993, 1–13.
- 1990 Kis'ov K., **Novi dannii otnose pogrebalnija obicai prez kasnata bronzova epoha v srednite Rodopi**, IzvestiaMIB 16, 1989–1990, 41–51.

KITOV

- 1996 Kitov G., **Tumulus grave near the villages of Krasnovo and Starossel, Hissar region**, in L. Nikolova (ed.), **Early Bronze Age settlements patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)**, RPRP 1.2–4, 1995 (1996), 455–470.

KITOV *et al.*

- 1991 Kitov G., Panayotov I., Pavlov P., Mogilni nekropoli v Loveskija krai. Ranna bronzova epoha (nekropoli Goran-Slatina), Razkopki I proučvanija 23, Sofija 1991.

KLEIN

- 1966 Kleijn L. S., Prototipy katakombnyx kuril'nits I problema proishozhdenija katakombnoj kul'tury, ArhSbornik 8, 1966, 5–17.
- 1970 Kleijn L. S., K proverke osnovanij gipotezy o genetičeskoj svjazy Jamnoj I Katakombnoj kul'tur, SovArh 1, 1970, 49–57.

KLIMENKO *et al.*

- 1998 Klimenko V. F., Cymbal B. I., O pogrebenijah kul'tury mnogovalikovoj keramiki v Severo-Vostočnom Priazov'e, în Toščev G. N., Sahrov G. I. (red.), Problemy izučeniia Katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turno-istoričeskoj obščnosti Mnogovalikovoj keramiki (KIOMK), Kiev 1998, 70–75.

KLJUMINEV

- 1991 Kljumincev V. N., Pogrebenie litejskika na reke Ingulec, în Katakombnya kultury Severnogo Pričernomorja, Kiev 1991, 254–261.

E. KLOCIKO *et al.*

- 1997 Klociko E., Sava E., Necropola culturii Noua de lângă Chirileni, Angustia 2, 1997, 77–101.

V. KLOCHKO

- 1998 Klochko V. I., Die Süd- und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dneprs im 2. und frühen 1. Jahrtausend v. Chr., în B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe, PAS 12, 1998, 343–351.
- 1999 Klochko V. I., Radiocarbon chronology of the Early and Middle Bronze Age in the Middle Dnieper region. The Myronivka barrows, în vol. The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 163–195.

V. KLOCHKO *et al.*

- 1994 Klochko V. I., Pustovalov S. Z., The warfare of the Northern Pontic Steppe – Forest-Steppe pastoral societies: 2750–200 bc (Catacomb culture), în vol. Nomadism and pastoralism in the circle of balte-pontic early agrarian cultures: 5000–1650 BC, Baltic-Pontic Studies 2, 1994, 196–244.
- 1999a Klochko V. I., Koško A., Szmyt M., Problem of taxonomic limitations in the synthesis of the history of baltic-pontic borderland in 3150–1850 BC, în The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 7–11.

- 1999b Klochko V. I., Koško A., Szmyt M.,

A comparative chronology of the prehistory of the area between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC, în The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 264–282.

- 1999c Klochko V. I., Kruts V. A., Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture “giant settlement” near Talyanky, în The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 72–79.

KNEIPP

- 1987 Kneipp J., Ein bronzzeitliches “Brotlaibidol” aus der Wetterau, Antike Welt 18.2, 1987, 52–54.

KÖNINGER

- 1998 Köninger J., Gemusterte Tonobjekte aus der Ufer-siedlung Bodman-Schachen I – Zur Verbreitung und Chronologie der sogenannten “Oggetti enigmatici”, în vol. C. Dobiat, K. Leidorf (Hrsg.), Tradition und Innovation. Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm. Internationale Archäologie. Studia honoraria – Band 3, Rahden 1998, 429–468.

KOÓS

- 1991 Koós S. J., A Füzesabonyi kultúra sirjai Borsod megyében, AÉ, 118.1–2, 1991, 45–61.
- 1994 Koós S. J., Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn, în vol. A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára. Von der Steinzeit bis zum Mittel-alter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer, Szeged 1994, 201–209.
- 1998 Koós S. J., Grabungen auf neueren Fundstellen der Makó-Kultur in Nordostungarn, în vol. H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (eds.), Early and Middle Age in the carpathian Basin, Alba Iulia 1998, 7–30.
- 2001 Koós S. J., Fernbeziehungen zur Zeit einer spätbronzezeitlichen Gemeinschaft Nordostungarns, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Baia Mare 2001, 215–230.
- 2003 Koós S. J., Über die Chronologie der Spätphase der Mittelbronzezeit (Füzesabony-Kultur) in Nordostungarn, în vol. C. Kacsó (ed.), Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, 301–326.

KORENEVSKI

- 1976 Korenevski S. N., **O metaliceskih toporah Severnovo Pricernomor'ja, Srednevo i Nijnego Povolz'ja epohi srednej bronzы, SA 4, 1976, 16–31.**
- 1978 Korenevski S. N., **O metallicheskih nožah Jamnoj, Poltavkinskoj i Katakombnoj kul'tur, SA 2, 1978, 33–48.**

KORFMANN

- 1992 Korfmann M., **Die prähistorische Besiedlung südlich der Burg Troia VI/VII, Studia Troica 2, 1992, 123–146.**

KORPUSOVA *et al.*

- 1990 Korpusova V. N., Ljaško S. N., **Katakombnoe pogrebenie s pšenitsej v Krymu, SA 3, 1990, 166–175.**

KOSSACK

- 1996 Kossack G., **Bronzezeitliche Keramik aus Zschernowitz und ihre Verwandten im Banat, in vol. J. Chochorowskiego (red.), Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej, Kraków 1996, 293–316.**

KOŠKO

- 1999 Koško A., **Pontic traits in the materials of the Kujawy Funnel Beaker culture and early Corded Ware culture – A radiocarbon perspective, in vol. The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 203–210.**

KOSORIĆ

- 1965 Kosorić M., **Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine, Članici i grada 6, 1965, 83–95.**
- 1992 Kosorić M., **Prilog proucavan'ju humki doh'eg podrina, ZNMB 14.1, 1992, 265–268.**

KOSORIĆ *et al.*

- 1963 Kosorić M., Todorović J., **“Grad” naselje Žutobrdske kulture grupe, Starinar NS 13–14, 1962–1963, 267–273.**
- 1988 Kosorić M., Krstić D., **Hronološka determinacija grabova iz humki sa poteza Trnovice-Padine-Rocevic, ZNMB 13.1, 1988, 29–55.**

KOSTRZEWSKI

- 1923 Kostrzewski J., **Wielkopolska w czasach prehistorycznych, Poznań 1923.**

KŐSZEGI

- 1968 Kőszegi F., **Mittelbronzezeitliches Gräberfeld in Pusztaszikszó, AAH 20, 1968, 101–141.**

KOUKOULI-CHRYSANTHAKI

- 1992 Koukouli-Chrysanthaki Ch., **Protoistoriki Thasos. Ta nekrotapheia tou oikismou Kastri, Athina 1992.**

I. KOVÁCS

- 1913 Kovács I., **A Mezőbándi ásatások. Őskori telepnyomok és temető, La-Tene izl 0233sü temetkezés, népvándorláskori temető, DolgKolosz., 4, 1913, 265–429.**
- 1932 Kovács I., **Cimitirul eneolitic de la Decea Mureşului, AISC 1, 1928–1932 (1932), 89–101.**

S. KOVÁCS

- 1987 Kovács S., **Hügelgräberfelder der Badener Kultur im Salnátal (Vorläufige Bemerkungen zum Bestattungsritus und Chronologie), in vol. D. Srejović, N. Tasić, (Hrsg.), Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolitischen Periode, Beograd 1987, 99–105.**

T. KOVÁCS

- 1966 Kovács T., **Das kulturelle Bild der mittleren und oberen Theissgegend in der Spätbronzezeit, AAA, 10, 1966, 65–73.**
- 1967 Kovács T., **Eastern connections of North-Eastern Hungary in the late Bronze Age, FolArch, 18, 1966 (1967), 27–58.**
- 1965 Kovács T., **Adatok a későbronzkori egyeki csoport kialakulásához, Debreceni DME, Debrecen 1962–1964 (1965), 75–86.**
- 1970 Kovács T., **A Hajdubagosi bronzkori temető, FolArch, 21, 1970, 27–42.**
- 1972 Kovács T., **Bronzkori harangszoknyás szobrok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében, AE 99.1, 1972, 47–52.**
- 1975 Kovács T., **Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred-Majaroshalom, Régészeti Füzetek 2.17, 1975.**
- 1977 Kovács T., **L'Âge du Bronze en Hongrie, Budapest 1977.**
- 1981 Kovács T., **Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn, SIArch 29.1, 1981, 87–96.**
- 1982a Kovács T., **A Mezőkomáromi és Tiszafüredi nyéltaréjos bronzcsákányok, CommArch 1982, 31–46.**
- 1982b Kovács T., **Einige neue Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur, PAS, 1, 1982, 287–304.**
- 1984a Kovács T., **Vatya-Kultur, in vol. Tasić N. (Hrsg.), Kulturen der Frühbronzezeit das Karpantenbeckens und Nord-balkans, Beograd 1984, 219–233.**
- 1984b Kovács T., **Füzesabony-Kultur, in vol. Tasić N. (Hrsg.), Kulturen der Frühbronzezeit das Karpantenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984, 235–256.**

- 1984c Kovács T., **Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode**, în vol. Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit das Karpantenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 377–388.
- 1986 Kovács T., **Ein Beitrag zur Untersuchungen der bron-zezeitlichen Verbindungen zwischen Sudtransda-nubien und der Unteren Donauegend**, *FolArch* 37, 1986, 99–115.
- 1988a Kovács T., **Die topographische und chronologische Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit des südlichen Karpatenbeckens**, în vol. N. Tasić, J. Petrović (Hrsg.), **Gomolava, Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas**, *InternSymp 1986*, Novi Sad 1988, 155–168.
- 1988b Kovács T., **Review of the Bronze Age settlement researches during the past one and a half centuries in Hungary**, în vol. *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*, IPH, Budapest 1988, 17–25.
- 1993a Kovács T., **Glaubenswelt und Kunst**, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, 1993, 73–75.
- 1993b Kovács T., **Bestattungssitten der Füzesabony-Kultur und das Gräberfeld von Tiszafüred-Majoroshalom**, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, 1993, 96–98.
- 1994a Kovács T., **Chronologische Fragen des Übergangs von der Mitte- zur Spätbronzezeit in Transdanubien**, *Zalai Múzeum* 5, 1994, 159–172.
- 1994b Kovács T., **Goldene und bronzene Lockenringfunde aus Szelevény**, în vol. *A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára. Von der Steinzeit bis zum Mittelealter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*, Szeged 1994, 181–190.
- 1995 Kovács T., **Auf Mitteleuropa weisende Beziehungen einiger Waffenfunde aus dem östlichen Karpatenbecken**, *PAS*, 11, 1995, 173–185.
- 1996a Kovács T., **Halberds in Hungary and adjacent territories**, în vol. T. Kovács (Hrsg.), **Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen**, *Festschrift für A. Mozsolics*, Budapest 1996, 89–101.
- 1996b Kovács T., **Anknüpfungspunkte in der bronzezeitlichen Metallkunst zwischen den südlichen und nördlichen Regionen des Karpatenbeckens**, în vol. N. Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.*, Beograd-Vršac 1996, 115–125.
- 1997 Kovács T., **Das Grab von Ménfőcsanak. Ein Beitrag zu transdanubischen Denkmälern der Vorhügelgräber-zeit**, în vol. *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel*, *InternArchäologie Bd.1*, Espelkamp 1997, 297–301.
- T. KOVÁCS *et al.*
- 1988 Kovács T., Stanczik I., **Bronze age tell-settlements on the great hungarian plain I**, IPH, Budapest 1988.
- KOVALYUKH *et al.*
- 1994 Kovalyukh N., Videiko M., Skripkin V., **Chronology of Sofievka type cemeteries: archaeological and isotopic one**, *Baltic-Pontic Studies* 2, 1994, 135–140.
- 1998 Kovalyukh N., Skripkin V., Kločko V., Lysenko S., **Izotopnaja hronologija arheologiceskogo pamjatnuka Malo-poloveckoe (Ukraina)**, în vol. A. Kosko, J. Czebreszuka, (ed.), *“Trzcinec” – system kulturowy czy interkulturowy proces ?*, Poznan 1998, 87–94.
- KOVPANENKO *et al.*
- 1978 Kovpanenko G. T., Byhjatjan E. P., Gavriljuk N. A., **Raskopki kurganov u s. Kovalevka**, în Gening V. F., Kovpanenko G. T., Terenožkin A. I., (red.), *Kurgany na Južnom Buge*, Kiev 1978, 7–132.
- KOZENKOVA
- 1984 Kozenkova V. I., **Rite de l'incinération des cadavres chez les Cobans du Caucase**, *Savaria*, 11–12, 1977–1978 (1984), 135–164.
- G.KRAUSE
- 1975 Krause G., **Untersuchungen zu den ältesten Nekropolen am Eridanos in Athen**, Hamburg 1975.
- R.KRAUSE
- 1988 Krause R., **Die endneolithischen und frühbronzezeitlichen Grabfunde auf der Nordstadterrasse von Singen am Hohentwiel**, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Bd. 32*, Stuttgart 1988.
- 1996 Krause R., **Zur Chronologie der frühen- und mittleren Bronzezeit Süddeutschlands, der Schweiz und Österreichs**, în vol. Klavs Randsborg (ed.), *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.*, Kobenhavn 1996, 73–86.

KRISTIANSEN

- 1986 Kristiansen K., **Ideologie und Gesellschaft während der bronzezeit in Südkandinavien**, in vol. D.-W. Buck, B. Gramsch (Hrsg.), **Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der jüngeren Bronze- und Hallstattzeit in Mitteleuropa**, in Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, Berlin 1986, p. 303–307.
- 1987 Kristiansen K., **From stone to bronze – the evolution of social complexity in Northern Europe, 2300–1200 B.C.** Brumfiel *et al.*, 1987, 30–51.
- 1998 Kristiansen K., **Dead villagers of the Maros: mortuary analysis revived**, *CurrAnth* 8.1, 1998, 100–103.

KRIVCOVA-GRAKOVA

- 1949 Krivcova-Grakova O. A., **Bessarabskij klad**, Moskva 1949.
- 1955 Krivcova-Grakova O. A., **Stepnoe povolz'e i Pričernomor'e v epohu pozdnej bronzy**, Moskva 1955.

KRSTIĆ

- 1962 Krstić D., **Tri praistorijske nekropole u Oresscu kod Vršcu**, *ZNMB* 3, 1960–1961 (1962), 75–91.
- 1984 Krstić D., **Obala - Korbovo. Fouilles de sondage de 1980** (rez. fr.), *Đerdapske Sveske* 2, 1984, 104–107.
- 1983 Krstić D., **Karakteristike sahranjivanja na nekropoli bronzanog doba u Korbovu**, *ZNMB* 11.1, 1983, 19–30.
- 1986 Krstić D., **Vajuga – Korbovo. Compte-rendu des fouilles exécutées en 1981** (rez. fr.), *Đerdapske Sveske* 3, 1986, 148–151.
- 1992 Krstić D., **Praistorijske nekropole u Gornoj Strazavi**, *ZNMB* 14.1, 1992, 231–243.

KRUŠEL'NIC'KA

- 1976 Krušel'nic'ka L. I., **Pivnične Prikarpatija i Zachidna Volin' za dobi rann'ogo zaliza**, Kijv 1976.
- 1985 Krušel'nic'ka L. I., **Vzaemozvjazki naselennja Prikar-patija i Volini z plemenami shidnoi i central'noj Evrope (Rubiz epoh bronzy i zaliza)**, Kiev 1985.
- 1998 Krušel'nic'ka L. I., **Die Noua-Kultur auf dem Gebiet der Ukraine**, in vol. B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe**, *PAS* 12, 1998, 313–315.

KRYVALTSEVICH *et al.*

- 1999 Kryvaltsevich M. M., Kovalykh N., **Radiocarbon dating of the Middle Dnieper Culture from Belarus**, in vol. **The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC**, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, 151–162.

KRZAK

- 1969 Krzak Z., **Złotakultur und Schnurkeramik**, in vol. H. Behrens, F. Schlette (Hrsg.), **Die Becherkulturen im Gebiet der DDR**, Berlin 1969, 245–254.

KUBACH

- 1977 Kubach W., **Zum Beginn der bronzezeitlicher Hügel-gräberkultur in Süddeutschland**, *Jahresbericht Inst Frank-furt a.M.*, München 1977, 119–163.
- 1994a Kubach W., **Der Weg ins Totenreich – Bestattungs- und Beigabensitten**, in Jockenhövel A., Kubach W., (Hrsg.), **Bronzezeit in Deutschland**. Archäologie in Deutschland, Stuttgart 1994, 48–53.
- 1994b Kubach W., **Vergraben, Versenkt, Verbrant – Opfer-funde und Kultplatze**, in Jockenhövel A., Kubach W., (Hrsg.), **Bronzezeit in Deutschland**. Archäologie in Deutschland, Stuttgart 1994, 65–74.

KUBACH-RICHTER

- 1980 Kubach-Richter I., **Amulettbeigaben in bronzezeitlichen Kindergräbern**. Jahresbericht des Inst. für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 1978–1979 (1980), 127–178.
- 1994 Kubach-Richter I., **Nadel, Schwert und Lanze – Tracht und bewaffnung des Mannes**, in Jockenhövel A., Kubach W., (Hrsg.), **Bronzezeit in Deutschland**. Archäologie in Deutschland, Stuttgart 1994, 54–58.

KUBYŠEV *et al.*

- 1985 Kubyšev A. I., Černjakov I. T., **K probleme susščestvovanija vesovoj sistemy y plemen bronzovogo veka stepej Vostočnoj Evropy (na materialah pogrebenija litejščika katakombnoj kul'tury)**, *SA* 1, 1985, 39–54.
- 1991 Kubyšev A. I., Nečitajlo A. L., **Centry metallo-obrabatyvajuskogo proizvodstva Azovo-Černomorskoj zony (k postanovke problemy)**, in vol. **Katakombnaya kul'tury Severnogo Pričernomorja**, Kiev 1991, 6–21.

KUJIT

- 1998 Kujit I., **Material culture and identity in death**, *CurrAnth* 8.1, 1998, 106–109.

KULCSÁR

- 1998 Kulcsár G., **The distribution of the Makó culture in south-eastern Hungary**, in vol. H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (eds.), **Early and Middle Age in the Carpathian Basin**, Alba Iulia 1998, 31–53.

KULL

- 1989 Kull B., **Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in der Türkei und ihrer Bedeutung für die absolute Chronologie der europäischen Bronzezeit**, PZ 64.1, 1989, 48–72.

KUSHNAREVA

- 1997 Kushnareva K. K., **The southern Caucasus in prehistory. Stages of cultural and socioeconomic development from the eighth to the second millenium BC**. University Museum Monograph 99, Philadelphia 1997.

KUZMINA

- 2000 Kuzmina, E., **The Eurasian steppes The transition from early urbanism to nomadism**, Davis-Kimball J., Murphy E. M., Koryakova L., Yablonsky L. T., **Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age**, Bar InternSer, Oxford, 2000, 118–125.

KYTLICOVÁ

- 1960 Kytlicová O., **Eneolitické pohrebistě v Brandýsku**, PamArh, 51, 1960, 442–487.

KYZLASOV

- 1993 Kyzlasov I. L., **Mipovozzrenčeskaja osnova pogrebal'nogo obrjada**, RosArh 1, 1993, 98–112.

LAMB

- 1936 Lamb W., **Excavations at Thermi in Lesbos**, Cambridge 1936.

LAM THI MI ZOUNG

- 1989 Lam Thi Mi Zoung, **Razvitie na kăsnobronzovata kultura Balej-Orsoja v severozapadna Bălgaria**, în *Arheologija Sofia* 31, 1989, 2, 20–24.

LARINA

- 2003 Larina O., **Pozdnetripol'skoe pogrebenie gordineškogo tipa na Dnestre**, în vol. E. Sava (red.), **Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic**, Chișinău 2003, 57–80.

LÁSZLÓ

- 1984 László A., **Observations concernant les débuts de la pénétration vers l'Ouest de la population des tumuli à tombes en fosse**, *Thraco-Dacica* 5.1–2, 1984, 22–27.
- 1993 László A., **Dates radiocarbon et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinvka-Coslogeni**, CCDJ 10, 1993, 23–41.

LAUERMANN

- 1992 Lauermann E., **Sonderbestattungen der frühen Bronzezeit im Wienviertel Niederösterreichs**, PZ, 67.2, 1992, 183–200.

LAZAROVICI

- 1989 Lazarovici G., **Necropola tumulară de la Petrești de Jos**, *SympThrac*, 7, 1989, 240–241.
- 1998 Lazarovici G., **Once again about the ceramics from Gornea-Vodneac, of the Early Bronze Age**, în vol. **In memoriam dr. Draga Garašanin. Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin**, București 1998, 47–70.

LAZAROVICI *et al.*

- 1979 Lazarovici G., Săcărin C., **Epoca bronzului în „Clisura Dunării”**, *Banatica*, 5, 1979, 71–105.
- 1992 Lazarovici G., Kalmar-Maxim Z., **Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului**, *AMN*, 24–25, 1987–1988 (1992), 997–1010.
- 1996 Lazarovici G., Meșter M., **Săpături și prospectări în necropolele tumulare din zona Cheilor Turzii, 1992–1994**, *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995 (1996), 86–105.

LAZĂR

- 2004 Lazăr S., **Descoperiri cu ceramică aparținând culturii Vârtop din Oltenia**, *Anuarul Institutului de Științe Socio-Umane Arheologie-Istorie*, 2004, 15–25.

LAZIĆ

- 1989 Lazić M., **Topografija i tipologija praistorijska tumula u Srbiji i Črno Gori**, Centar za arheološka istraživanja 9, Beograd 1989.

D. LEAHU

- 1992 Leahu D., **Considerații asupra unor podoabe antice de aur de la Lungoci, Balaci și Moigrad**, *CAMNI* 9, 1992, 114–117.

V. LEAHU

- 1966 Leahu V., **Cultura Tei**, București, f.a. (1966).
- 1978 Leahu V., **Cu privire la raporturile culturii Tei cu unele culturi ale epocii bronzului din Balcani**, *SCIVA* 29, 1978, 1, 43–71.
- 1983 Leahu V., **Tracii carpato-dunăreni în marile migrații egeene**, *CAMNI* 6, 1983, 175–204.
- 1987 Leahu V., **Cu privire la ritul funerar practicat de purtătorii culturii Tei**, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 3–4, 1987, 49–52.
- 1992 Leahu V., **Date și considerații noi cu privire la periodizarea evoluției culturii Tei**, *CAMNI* 9, 1992, 62–72.
- 1995a Leahu V., **Cultura Tei**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 253–261.
- 1995b Leahu V., **Cultura Verbicioara**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 268–273.

LEAHU *et al.*

- 1979 Leahu V., Trohani G., **Săpăturile arheologice de la Vitănești, jud. Teleorman**, CA, 3, 1979, 127–141.
- 1986 Leahu V., Trohani G., **Săpăturile arheologice efectuate în 1983 la Vitănești, jud. Teleorman**, CA, 8, 1986, 21–26.

LEHMKUHL

- 1991 Lehmkuhl U., **Interpretationsmöglichkeiten neolithischer Bestattungssitten anhand von Tierknochenfunden aus Gräbern in Mecklenburg-Vorpommern**, în vol. F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), **Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, Berlin 1991, 371–376.

LENGYEL

- 1972 Lengyel J., **Laborator analysis of the human bone finds from the Early Bronze Age cemetery of Mokrin**, în vol. N. Tasić (ed.), **Mokrin II. The Early bronze age nekropolis**, Beograd 1972, 75–90.

LEŠTAKOV *et al.*

- 1995a Leštakov K., Borisov B., **Nadgrobnna mogila IV ot rannata bronzova epoha v zemliščeto na selo Goljama Detelina, občina Radnevo**, în "Marica-Iztok" **Arheologiĉeski prouĉvanija**, 3, Radnevo, 1995, 9–33.
- 1995b Leštakov K., Popova C., **Nadgrobnna mogila II (Goljamata Mogila) do selo Goljama Detelina, občina Radnevo (Ĉast I)**, în "Marica-Iztok" **Arheologiĉeski prouĉvanija**, 3, Radnevo, 1995, 65–86.

LETICA

- 1973 Letica Z., **Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji**, Diss. et Mon. 16 (Beograd, 1973).
- 1975 Letica Z., **Praistoriska nekropola Pesak kod Korbovo**, Starinar NS, 24–25, 1973–1974 (1975), 163–174.

LEVINE

- 1998 Levine M., **Eating horses: the evolutionary significance of hippophagy**, *Antiquity* 72, 1998, 90–100.

LEVINE *et al.*

- 1999 Levine M., Rassamakin Y., Kislenko A., Tatarintseva N., **Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe**, Cambridge 1999.

LEVINSKIJ *et al.*

- 1990 Levinskij O. G., Tentiuk I. S., **Issledovanie kurganov u s. Mărkulești**, în Dergacev V. A. (Ed.), **Arheologiĉeskie issledovanija molodyh yĉenyh Moldavii**, Kișinev, 1990, 93–100.

LEVIȚKI

- 1995 LeviȚki O. G., **Pogrebal'nyi kompleks sabatinovskoj kultury u s. Kyrnăcen'**, în Toșcev G. N. (Red.), **Drevnosti stepnogo Priĉernomor'ja i Kryma**, Zaporozhe, 1995, 159–165.

LEVIȚKI *et al.*

- 1994 LeviȚki O., Demcenko T., **Grupul tumluar de la Corjeuți-Briceeni (R. Moldova)**, *MemAntiq* 19, 1994, 213–233.
- 1996 LeviȚki O., Manzura I., Demcenko T., **Necropola tumulară de la Sărățeni**, *Bibliotheca Thracologica* 17 (București, 1996).
- 1997 LeviȚki O., Demcenko T., **Necropola tumulară-plană a culturii Noua de la Burlănești**, *Angustia* 2, 1997, 103–122.

LICHARDUS

- 1991a Lichardus J., **Kupferzeit als historische Epoche. Eine forschungsgeschichtliche Einleitung**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988**, Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 13–32.
- 1991b Lichardus J., **Die Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988**, Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 763–800.

LICHARDUS *et al.*

- 1996a Lichardus J., Fol A., Getov L., Bertemes F., Echt R., Katin-ĉarov R., Iljiev-Krăštev I., **Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989–1995). Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit – Eisenzeit – Römerzeit**, *BerRGK* 77, 1996, 5–153.
- 1996b Lichardus J., Vladár J., **Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche**, *SlArch* 44.1, 1996, 25–93.
- 1997 Lichardus J., Vladár J., **Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsbeitrag von Anton Toĉik (Rückblick und Ausblick)**, *SlArch* 45.2, 1997, 221–349.
- 1998 Lichardus J., Lichardus-Itten M., **Nordpontische Gruppen und ihre westlichen Nachbarn. Ein Beitrag zur Entstehung der frühen Kupferzeit Alteuropas**, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe**, *PAS* 12, 1998, 99–122.

LIMBERIS *et al.*

- 2002 Limberis N. Yu., Marĉenko I. I., **Ein Kurgan der Novotitarovskaja-Kultur bei Novoveliĉkovskaja, Kuban-Gebiet, Nordwestkaukasien**, *Eurasia Antiqua* 8, 2002, 1–37.

LIPPERT *et al.*

- 1992 Lippert A., Spindler K. (Hrsg.), **Festschrift zum 50 jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck UPA 8**, Bonn 1992.

LÖHLEIN

- 1998 Löhlein W., **Totenhäuser – Grabkammer – Verbrennplatz. Zur Interpretation vierpfostiger Grundrisse aus Grabhügeln Nordwürttembergs**, ArchKorr 28.4, 1998, 513–522.

LUCA

- 1994 Luca S. A., **Rit și ritual de înmormântare la cultura Bodrogkeresztúr și la grupul Decea Mureșului în România**, StIstTransilvania, 1994, 9–16.
- 1998 Luca S. A., **Liubcova–Ornița, monografie arheologică**, Târgoviște 1998.

LULL

- 2000 Lull V., **Death and society: a Marxist approach**, Antiquity 74, 285, 2000, 576–580.

LUMINOSU

- 1972 Luminos D., **Contribuții la cunoașterea istoricului cercetărilor privind cultura Periam–Pecica de pe teritoriul RSR**, Tibiscus, 2, 1972, 17–34.

LYSENKO

- 1998 Lysenko S. D., **Rezultaty issledovanija mogil'nika Malopoloveckoe–3 na Kievscine v 1993–1997 godah**, în vol. A. Kosko, J. Czebreszuka, **“Trzciniac” – system kulturowy czy interkulturowy proces ?**, Poznań 1998, 95–117.

MACHNIK

- 1984 Machnik J., **Frühbronzezeitliche Kulturen in Kleinpolen**, în vol. Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 341–376.
- 1985 Machnik J., **Zum Forschungsstand über die Schneckenberg–Gлина III-Kultur**, AAC 24, 1985, 21–59.
- 1987 Machnik J., **Hügelgräber der Schnurkeramik in der nordkarpatischen Zone**, în vol. D. Srećević, N. Tasić (Hrsg.), **Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 131–154.
- 1990 Machnik J., **Aus den Studien über die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteuropa**, Starinar NS 40–41, 1989–1990, 95–104.
- 1991 Machnik J., **Die Ergebnisse neuester Forschungen über die Kultursituation und Chronologie an der Wende des Neolithikums und der Bronzezeit in dem Flussgebiet der oberen Weichsel und Dnestr**, Thraco-Dacica 12.1–2, 1991, 5–14.

- 1997 Machnik J., **Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramik in den Flußgebieten der oberen Weichsel, Bug und Dnestr**, în vol. **Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact ?**, Arkaeologiske Rapporter 2, 1997, 147–156.
- 1998a Machnik J., **Stan i perspektywy badan kultury ceramiki sznurowej w miedzyrzeczcu Górnej Wisly, Bugu i Dnestru**, SprawArch 50, 1998, 13–29.
- 1999 Machnik J., **Die Ergebnisse neuester Forschungen über die Kultursituation und Chronologie an der Wende des Neolithikums und der Bronzezeit in dem Flussgebiet der oberen Weichsel und Dnestr**, în vol. **The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC**, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 221–250.

MACHNIK *et al.*

- 1998a Machnik J., Mačala P., **Die Bedeutung der Karpatenpässe für Kontakte über das Gebirge von der Trichter-Becherkultur bis zur Schnurkeramik**, în B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)**, PAS 12, Rahden 1998, 211–220.
- 1998b Machnik J., Kadrow S., **Mikroregionale Forschungen und die Rekonstruktion der sozialen und kulturellen Prozesse an der Wende der Neolithikum zur Bronzezeit in Südostpolen**, în vol. Hänsel Bernhard (Hrsgb.), **Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Man and environment in european bronze age**, Kiel 1998, 341–354.

MACREA *et al.*

- 1957 Macrea M. *et al.*, **Șantierul arheologic Cașolț–Arpașu de Sus. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anului 1955**, Materiale 4, 1957, 119–154.
- 1957 Macrea M. *et al.*, **Șantierul arheologic Cașolț–Calbor**, Materiale 5, 1959, 403–417.

MADSEN

- 1988 Madsen T., **Multivariate statistics and archaeology**, în T. Madsen (ed.), **Multivariate Archaeology. Numerical approaches in Scandinavian Archaeology**, Jutland Archaeological Society Publications 21, Moesgård 1988, 7–27.

MAJNARIĆ-PANDZIĆ

- 1985 Majnarić-Pandzić N., **Srednjobrončanodobni grobovi na Atu u Vršcu**, OpArch, 10, 1985, 41–61.

- 1989 Majnarić-Pandzić N., **Tri neobjavljena srednjobroncanodobna groba iz Orešca u Banatu**, OpArch 14, 1989, 43–54.

MAKKAY

- 1992 Makkay J., **Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage V. Funerary sacrifices of the Yamna-Complex and their anatolian (Hittite) and aegean (Mycenaean and Homeric) parallels**, AAH 44.2–4, 1992, 213–237.

MANNING

- 1995 Manning S. W., **The absolute chronology of the Aegean Early Bronze Age. Archaeology, radiocarbon and history**, Sheffield 1995.

MANTU

- 1998 Mantu M., **Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături**, Piatra Neamț 1998.

MANTU *et al.*

- 1994 Mantu M., Botezatu D., Enache M., **Un mormânt de înhumăție din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Grumezoaia (jud. Vaslui)**, AMN 31.1, 1994, 123–129.

MANZURA

- 1984 Manzura I. V., **Issledovanie kurganov u pos. Svetlyj**, în vol. *Kurgany v zonah novostroek Moldavii*, Kišinev 1984, 109–142.
- 1993 Manzura I. V., **The East-West interaction in the mirror of the Eneolithic and Early Bronze Age cultures in the northwest pontic**, RevArh, 1, 1993, 23–53.
- 1994a Manzura I. V., **Culturi eneolitice în zona de stepă**, ThD 15.1–2, 1994, 93–101.
- 1994b Manzura I. V., **Manifestări culturale în perioada de tranziție**, ThD 15.1–2, 1994, 103–119.
- 1999 Manzura I. V., **Cernavoda I culture**, în Nikolova L., *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Developement in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR IntSer 791, Oxford 1999, 95–174.
- 2000 Manzura I. V., **Vladejușcie skipetrami**, Stratum plus 2, 2000, 237–295.

MANZURA *et al.*

- 1992 Manzura I. V., Kločko E. O., Savva E. N., **Kamenskie kurgany**, Kišinev 1992.
- 1994 Manzura I., Sava E., **Interacțiuni “est-vest” reflectate în culturile eneolitice și ale epocii bronzului din zona de nord-vest a Mării Negre (schită cultural-istorică)**, MemAntiq 19, 1994, 143–192.

MARAN

- 1987 Maran J., **Kulturbeziehungen zwischen dem nordwest-lichen Balkan und Südgriechenland am Übergang vom späten**

Äneolithikum zur frühen Bronzezeit

(Reinecke A1), ArchKorr. 17, 1987, 77–85.

- 1989 Maran J., **Die Schaftflochaxt aus dem Depottfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas**, ArchKorr. 19, 1989, 129–136.
- 1997 Maran J., **Neue Ansätze für die Beurteilung der balkanisch-ägäischen Beziehungen im 3. Jahrtausend v. Chr.**, în vol. P. Roman (ed.), *The Thracian world at the crossroads of civilizations I, Proceedings of the 7th InternCong of Thracology, București 1997*, 171–192.
- 2004a Maran J., **Die Badener Kultur und ihre Räderfahrzeuge**, 265–282.
- 2004b Maran J., **Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4. Jahrtausend v. Chr.**, în vol. M. Fansa, St. Burmeister, (Hrsg.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 2004, 429–442.
- MARCU
- 1967 Marcu M., **Țara Bârsei** (Brașov, 1967).
- MAREȘ
- 2002 Mareș I., **Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, raport în Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2001**, București 2002, 23–26.
- MARIJANSKI
- 1957 Marijanski M., **Groble urni kod Ilandže**, RadVojMuz, 6, 1957, 5–26.
- MARINATOS
- 1973 Marinatos S., **The first “Mycenaeans” in Greece**, în vol. R. A. Crossland, A. Birchall (ed.), *Bronze Age migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory*, Letchworth 1973, 107–113.
- MARINESCU
- 1975a Marinescu G., **Un nou mormânt de tip Noua descoperit în Transilvania**, SCIVA 26.3, 1975, 401–404.
- 1975b Marinescu G., **Cercetări și descoperiri arheologice în județul Bistrița-Năsăud**, Arhiva Someșeană 3, 1975, 302–303.
- 1984 Marinescu G., **Cercetări și descoperiri arheologice în județul Bistrița-Năsăud (VIII)**, Marisia 13–14, 1984, 23–32.
- 1986 Marinescu G., **Necropola de la sfârșitul epocii bronzului de la Archiud, comuna Teaca, jud. Bistrița-Năsăud**, Thraco-Dacica, 7.1–2, 1986, 46–58.

- 1993 Marinescu G., **Cercetări și descoperiri arheologice de epoca bronzului în nord-estul Transilvaniei**, RevBistriței, 7, 1993, 5–27.

MARINESCU-BÎLCU

- 1964 Marinescu-Bîlcu S., **Unele probleme ale perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului din Moldova, în lumina a trei morminte plane de inhumație, descoperite la Târpești**, SCIV 15.2, 1964, 241–250.

MARINESCU-BÎLCU *et al.*

- 1991 Marinescu-Bîlcu S., **Raport asupra săpăturilor de la Bordușani**, raport la Ses. de rapoarte a IAB, Nov. 1991.
- 2000 Marinescu-Bîlcu S., Rențea E., Matei Gh., **Les re-cherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994–1997). Le tumult I.**, în vol. *Pratiques funeraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.C.*, Tulcea 2000, 149–165.

MARKOVIN

- 1960 Markovin V. I., **Kul'tura plemen Severnogo Kavkaza v epohu bronzy (II tys. do n. e.)**, Moskva 1960.
- 1999 Markovin V. I., **Kurgane der Bronzezeit auf dem Konstantinovka-Plateau bei Pjatigorsk (Nordkaukasus)**, *JahrMittVorgeschichte* 81, 1999, 119–163.

MAROVIĆ

- 1984 Marovic I., **Sinjska regija u prahistoriji**, în vol. *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska turaka*, Sinj 3–6 VI 1980, Split 1984, 27–63.

MARSÁLEK

- 1999 Marsálek J., **Katakombni kulturni komplex na Ukrajině a v prilehlych oblastech**, *Præhistorica* 24, 1999, 123–159.

MARTA *et al.*

- 1994 Marta D., Ilieș C., **Cercetările arheologice de la Oradea-Salca**, *StIstTrans* 1, 1994, 23–32.

de MARTONNE

- 1931 de Martonne E., **Géographie universelle. T. IV, Europe centrale**, Paris 1931.

MASSON

- 1998a Masson V. M., **Thracology and Archaeology: Some problems of culture-genesis and socio-genesis**, în vol. *The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996*, II, București 1998, 9–12.

- 1998a Masson V. M., **Die europäischen Steppen in den frühen Metallzeiten. Kultur und Sozialfortschritt im Lichte der neuen archäologischen Entdeckungen**, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, 1998, 19–26.

MATEESCU

- 1955 Mateescu C., **Săpături de salvare și cercetări arheologice la Vădastra și în împrejurimi**, SCIV 6.3–4, 1955, 446–457.
- 1973 Mateescu C., **Săpături arheologice la Vădastra (1970)**, *Materiale* 10, 1973, 19–23.

MATEI

- 2005 Matei S., **Un mormânt în cistă descoperit la Mlăjet, jud. Buzău**, *Mousaios* 10, 2005, 17–24.

MÁTHÉ

- 1988 Máthé M., **Bronze Age tells in the Berettyó valley**, în vol. *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*, IPH, Budapest 1988, 27–122.
- 2001 Máthé M., **Angaben zum Ursprung der Ottomány (Otomani) Kultur (Forschungsskizze)**, în C. Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare 2001, 39–43.

MATROSENCO

- 1959 Matrosenco A., **Unele rezultate privind perioada veche a culturii "Iamnaia" din stepele nord-pontice**, SCIV 10.1, 1959, 163–168.

MATTHÄUS

- 1989 Matthäus H., **Mykenai, der mittlere Donaauraum während des Hajdúsámson-Horizontes und der Schatz von Vălčitrăn**, în vol. J. G. P. Best, N. M. W. De Vries, *Thracians and Mycenaeans*, Leiden-Köln, 1989, 86–105.

MATVEEV

- 1998 Matveev Ju. P., **Katakombnogo-Abaševskoe vzaimodejstvie i formirovanie Srubnoj obščnosti**, în vol. A. D. Prjahn (red.), *Dono-Donckij region v epohu srednei i pozdnej bronzy*, Voronež 1998, 8–21.

MAXIM-ALAIABA

- 1989 Maxim-Alaiba R., Gheorghe Gh., **Unele considerații privind habitatul din zona dealurilor Banca–Grivița**, AMM, 9–11, 1987–1989, 247–269.

MAXIMILIAN *et al.*

- 1961 Maximilian C., Popovici I., **Observații antropologice asupra scheletelor din epoca bronzului de la Zimnicea**, Probleme de Antropologie 6, 1961, 35–42.
- 1962 Maximilian C., Caramelia V. V., Fîru P., Neagra Gherga A., **Sărata Monteoru. Studiu antropologic**, București 1962.

MĂRGHITAN

- 1979 Mărghitan L., **Banatul în lumina arheologiei** Bd.I (Timișoara 1979).

MĂTASĂ

- 1959 Mătasă C., **Descoperiri arheologice în raionul Piatra Neamț**, Materiale 5, 1959, 723–734.

MEDELEȚ

- 1995 Medeleț Fl., **Câmpurile de urne funerare din Banat (Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)**, AMN 32.1, 1995, 289–302.
- 1996 Medeleț Fl., **Die Urnengräberfelder im Banat. Fragen des Bestattungsritus und -rituals bei den frühen Nordthranken am Ende der Bronzezeit und am Anfang der Eisenzeit**, în N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube Basin in the neighbouring regions in the 2nd Millennium B.C.**, Belgrad-Vršac 1996, 231–245.

MEDELEȚ *et al.*

- 1987 Medeleț Fl., Bugilan I., **Contribuții la problema și la repertoriul mobilelor de pământ din Banat**, Banatica 9, 1987, 87–198.

MEDOVIĆ

- 1987 Medović P., **Resultate der Untersuchungen auf drei Grabhügeln in der Gemarkung des Dorfes Perles im mittleren Banat**, în D. Srejić, N. Tasić (ed.), **Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der Äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 77–82.
- 1996 Medović P., **Die inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina**, în vol. N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 163–183.
- 1997 Medović P., **Ein neuer Idoltyp aus der Nekropole Stubaralija bei der Siedlung Feudvar/Vojvodina**, în vol. Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel, InternArchäologie Bd.I, Espelkamp 1997, 335–340.

MEDOVIĆ *et al.*

- 1989 Medović P., Hänsel B., **Feudvar kod Mosorin – Naselje gvozdene i bronzane doba**, RadVojMuz 31, 1988–1989, 21–36.

MEL'NIK

- 1993 Mel'nik V. I., **Pogrebal'nyj običaj I pogrebal'nyj namjatnik**, RosArh 1, 1993, 94–97.

MENGHIN

- 1927 Menghin O., **Ka preistoriji vršacke oblasti**, Starinar 4, 1926–1927, 15–29.

MERPERT

- 1965 Merpert N. Ja., **O svjazah severnogo Pričernomor'ja i Balkan v rannem bronzovom veke**, Kratkie Soobščenija 105, 1965, 10–20.
- 1965 Merpert N. Ja., **Die neolithisch–äneolithischen Denkmäler der pontisch-kaspischen Steppen und der Formierungszprozeß der frühen Grubengrabkultur**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988. Teil I**, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 35–46.

MEȘTER

- 2001 Meșter M., **Possible ritual for burial from the beginning of the bronze age**, în F. Drașovean (red.), **Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag**, Timișoara 2001, 267–274.

MEYER-ORLAC

- 1997 Meyer-Orlac R., **Zur Problematik von "Sonderbestattungen" in Archäologie**, K.-F. Rittershofer (Hrsg.), **Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mittel-europa**, Internationale Archäologie 37, 1997, 1–10.

MIHAJLOV

- 1995 Mihajlov B. D., **Kurgany epohi bronzy v Severo-Zapadnom Priazov'e**, în Toščev G. N. (Hrsg.), **Drevnosti step-nogo Pričernomor'ja i Kryma**, Zaporože, 1995, 169–181.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA

- 2001 Mihăilescu-Bîrliba V., **Mormântul unei tinere căpetenii de la începutul epocii bronzului de la Mastacăn, jud. Neamț ("Cultura amforelor sferice")**, MemAntiq 22, 2001, 157–217.

V. MIHĂILESCU *et al.*

- 1969 Mihăilescu V. și colectiv, **Geografia Văii Dunării românești**, București, 1969.

MIKOV

- 1970 Mikov V., **Materiali ot poslednija period na bronzovata epoha ot Severozapadna Bălgarija**, Arheologija, 12.3, 1970, 48–63.

MIKOV *et al.*

- 1960 Mikov V., Džambazov N., **Devetaškata peščera**, Sofija 1960.

MILLEKER

- 1905 Milleker B., **A vattinai őstelep (Die urzeitliche Siedlung von Vattina)**, Temesvár 1905.
- 1906 Milleker B., **Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás eltti időkből**, III, Temesvár 1906.

MILOJČIĆ

- 1953 Milojčić V., **Zur Chronologie der jüngeren Stein- und Bronzezeit Südost- und Mitteleuropa**, Germania 37, 1953, 65–84.

MIRČEV

- 1969 Mirčev M., **Rannotrakijski selišča pri s. Brestak, Varnensko**, INMV 20, 1969, 95–112.

MISCH

- 1992 Misch P., **Die Askoi in der Bronzezeit. Eine typolo-gische Studie zur Entwicklung askoider Gefäßformen in der Bronze- und Eisenzeit Griechenlands und angrenzender Gebiete**, Studies in mediterranean archaeology and literature 100, Jonsered 1992.

von MISKE

- 1917 von Miske K., **Versuch eines chronologischen System der ungarländischen Bronzezeit**, Archiv für Anthropologie NF 15, 1917, 253–269.

MITREVSKI

- 1995 Mitrevski D., **Praistoriska nekropola "Klucka-Hipodrom" kaj Skopje**, ZNMB NS br.1, 1995, 81–89.
- 2000 Mitrevski D., **Burial Practice and Customs in Macedonia in the Transitional Period from the Bronze to the Iron Age**, în *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea 2000, 17–23.

MIU

- 1992 Miu G., **Caracteristicile antropologice ale scheletelor descoperite la Brăești, jud. Botoșani**, SCA, 29, 1992, 17–24.

MOGA

- 1950 Moga M., **Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania**, SCIV 1.1, 1950, 131–136.
- 1964 Moga M., **Muzeul regional al Banatului**, RevMuz, 1.3, 1964, 294–296.

MOHEN

- 1995 Mohen J.-P., **Les rites de l'au-delà**, Paris 1995.
- 1998 Mohen J.-P., **Megaliths. Stones of memory**, New York 1998.

MOLODIN *et al.*

- 1998 Molodin V. I., Prjahn A. D., **Evrasijskaja lesostep' v epohu srednej-pozdnej bronzy (nekatorye problemy)**, în vol. A. D. Prjahn

(red.), **Dono-Donetskij region v epohu srednei i posdnej bronzy**, Voronež 1998, 3–7.

MONAH *et al.*

- 1980 Monah D. și colab., **Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din comuna Poduri**, Materiale 14 (Tulcea), 1980, 86–99.

MORGUNOVA

- 1991 Morgunova N. I., **K voprosu o Poltavskoj kul'ture Priurala**, SA 4, 1991, 123–131.

A. MORINTZ

- 2001 Morintz A., **Structuri de locuire în cadrul culturii Cernavodă I**, Thraco-Dacica, 22.1–2, 2001, 107–137.

S. MORINTZ

- 1959 Morintz S., **Săpăturile de la Bârsești**, Materiale 6, 1959, 231–236.
- 1977 Morintz S., **Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice**, RevIst 30.8, 1977, 140–146.
- 1978 Morintz S., **Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic** (Biblioteca de arheologie 24), București, 1978.

S.MORINTZ *et al.*

- 1959 Morintz S., Bichir Gh., **Săpăturile de la Pădureni**, Materiale 6, 1959, 487–495.
- 1968a Morintz S., Ionescu B., **Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița**, SCIV 19.1, 1968, 95–128.
- 1968b Morintz S., Roman P., **Aspekte des Ausgangs der Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Rahmen der Niederdonau**, Dacia NS, 12, 1968, 45–128.
- 1968C Morintz S., Roman P., **Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos**, SCIV 19.4, 1968, 553–573.
- 1969 Morintz S., Roman P., **Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien**, Dacia NS, 13, 1969, 61–71.
- 1970a Morintz S., Anghelescu N., **O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura tip Coslogeni**, SCIV 21.3, 1970, 373–415.
- 1970b Morintz S., Roman P., **Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în România**, SCIV 21.4, 1970, 557–570.
- 1974 Morintz S., Șerbănescu D., **Cercetări arheologice la Hârșova și în împrejurimi**, SCIVA 25.1, 1974, 49–70.

MORRIS

- 1998 Morris I., **Meaning and the Maros**, CurrAnth 8.1, 1998, 105–106.

MOSCALU

- 1981 Moscalu E., **Problèmes concernant la culture thraco-géte d'Oltenie**, Dacia NS, 25, 1981, 343–347.
- 1983 Moscalu E., **Ceramica traco-getică**, București 1983.
- 1989 Moscalu E., **Săpăturile de salvare de la Cotârgaci**, Hierasus, 7–8, 1989, 117–145.

MÖSLEIN

- 2001 Möslin S., **Die Straubinger Gruppe – Zur Frühbronzezeit in Südostbayern**, în vol. B. Eberschweiler *et al.* (Hrsg.), **Aktuelles zur frühbronzezeit und frühen Mittelbronzezeit im nördlichen Alpenvorland**, Gaienhofen-Hemmenhofen, 2001, 17–30.

MOTZENBACHER

- 1996 Motzenbacher I., **Sammlung Kossnierska. Die Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit**, Berlin, 1996.

MOTZOI-CHICIDEANU

- 2000 Motzoi-Chicideanu I., s.v. **Mormânt**, în C. Preda (coord.), **Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României**, vol. III (M-Q), București 2000, 108–112, 117–131.
- 2002a Motzoi-Chicideanu I., **Cu privire la istoricul cercetării comportamentului funerar din epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară**, Studii și articole de istorie 57, 2002, 5–28.
- 2002b Motzoi-Chicideanu I., **Plosca, com. Bistreț, jud. Dolj**, raport în **Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2001**, București 2002, 240–241.
- 2003a Motzoi-Chicideanu I., **Câteva remarci asupra studiului descoperirilor mortuare**, în vol. **In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european**, Cluj-Napoca 2003, 65–76.
- 2003b Motzoi-Chicideanu I., **Câteva observații asupra culturii Monteoru**, Mousaios 8, 2003, 37–59.
- 2003c Motzoi-Chicideanu I., **Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei**, Dacia NS, 43–45, 1999–2001 (2003), 197–229.
- 2003d Motzoi-Chicideanu I., **Observations concerning the bronze age cult-object from Sărata Monteoru-Poiana Scorușului**, în vol. C. Kacsó (ed.), **Bronzezeitliche Kulturererscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, 361–378.
- 2004a Motzoi-Chicideanu I., **Observații asupra cimitirului din epoca bronzului de la Pietroasa Mică**, Mousaios 9, 2004, 57–100.

- 2004b Motzoi-Chicideanu I., **Cu privire la descoperirile funerare ale grupei Verbicioara**, OlteniaStCom Arheologie-Istorie 15, 2004, 3–12.
- 2005 Motzoi-Chicideanu I., **Cu privire la comportamentul funerar în cadrul culturii Sabatinovka**, Mousaios 10, 2005, 55–66.

MOTZOI-CHICIDEANU *et al.*

- 1995 Motzoi-Chicideanu I., Șandor-Chicideanu M., **Ein bronzezeitliches Grab aus Năeni-Zănoaga**, Dacia NS, 38, 1994–1995, 19–43.
- 1999a Motzoi-Chicideanu I., Șandor-Chicideanu M., **Cercetările arheologice de la Năeni-Zănoaga (jud. Buzău). Campaniile 1982–1986, 1988–1993 și 1996**, Materiale Serie Nouă 1, 1999 (2001), 59–98.
- 2000 Motzoi-Chicideanu I., Olteanu Gh., **Un mormânt în cistă din piatră descoperit la Văleni-Dâmbovița**, SCIVA 51, 1–2, 2000, 3–70.
- 2001 Motzoi-Chicideanu I., Gugu D., **Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cârломănești**, SCIVA 52–53, 2001–2002 (2004), 5–41.
- 2003 Motzoi-Chicideanu I., Constantinescu M., **Bronze Age funeral discoveries in Pietricica (county Prahova)**, 2003, pe adresa: www.archaeology.ro.
- 2004 Motzoi-Chicideanu I., Sârbu D., Constantinescu M., Sultana N., **Cimitirul din epoca bronzului de la Cârломănești-La arman (Campania 2003)**, Mousaios 9, 2004, 15–38.
- 2005 Motzoi-Chicideanu I., Sârbu D., **Cimitirul din epoca bronzului de la Cârломănești-La arman (Campania 2004)**, Mousaios 10, 2005, 31–43.

MOUCHA

- 1981 Moucha V., **Donau-Karpatische Einflüsse im älteren Abschnitt der Aunjetitzer Kultur**, SIArh, 29.1, 1981, 105–109.

MOZSOLICS

- 1942 Mozsolics A., **Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag**, Budapest, 1942.
- 1952 Mozsolics A., **Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948**, AAH, 1, 1952, 35–69.
- 1960 Mozsolics A., **Der Tumulus von Nyirkarász-Gyulaháza**, AAH, 12.1–2, 1960, 113–123.
- 1966 Mozsolics A., **Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás**, Budapest, 1966.
- 1968 Mozsolics A., **Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdusamson**, BerRGK 46–47, 1965–1966 (1968), Sonderdruck.
- 1973a Mozsolics A., **Beiträge zur Geschichte und Chronologie der ungarische Bronzezeit**, Acta Antiqua, 21, 1973, 3–20.
- 1973b Mozsolics A., **Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi**, Budapest 1973.

MÜLLER

- 1999a Müller J., **Zur absoluten Chronologie der mittel-deutschen Schnurkeramik. Erste Ergebnisse eines Datierungsprojektes**, ArchNachricht 1.4, 1999, 77–88.
- 1999b Müller J., **Zur absoluten chronologischen Datierung und Interpretation der mitteleuropäischen Aunjetitz-Inventare**, în vol. J. Batora, J. Peska (Hrsg.), **Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei**, Nitra 1999, 113–126.
- 2001 Müller J., **Beiträge zum Neolithikum und zur Frühbronzezeit im Mittelbe-Saale-Gebiet**, BerRGK 80, 1999 (2001), 25–90.
- 2004 Müller J., **Zur Innovationsbereitschaft mitteleuropäischer Gesellschaften im 4. vorchristlichen Jahrtausend**, în vol. M. Fansa, St. Burmeister, (Hrsg.), **Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa**, Mainz am Rhein, 2004, 255–264.

MÜLLER-KARPE

- 1974 Müller-Karpe H., **Zur Definition und Bewennung chronologischer Stufen der Kupferzeit, Bronzezeit und älteren Eisenzeit**, Jahresbericht der Instituts für Vorgesch. der Univ. Frankfurt a. M. 1974, 7–18.
- 1977 Müller-Karpe H., **Zur altbronzezeitlichen Geschichte Europas**, Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M., 1977, 39–64.
- 1980 Müller-Karpe H., **Handbuch der Vorgeschichte. Bd. 4. Bronzezeit**, München 1980.

MUNČAEV

- 1991 Munčaev R., **Nordkaukasien in Neolithikum, Chalkolithikum und Frühbronzezeit**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaar-brücken 1988**. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 47–54.

MURPHY *et al.*

- 2000 Murphy E. M., Mallory J. P., **Herodotus and the cannibals**, Antiquity 74, 2000, 388–394.

MUSCĂ

- 1980a Muscă T., **Contribuții la studiul ritualurilor funerare pre- și protoistorice**, AMM, 2, 1980, 45–50.
- 1980b Muscă T., **Repertoriul descoperirilor comunei primitive în estul Transilvaniei**, Cumidava 12.1, 1979–1980, 7–14.
- 1992 Muscă T., **Necropola din epoca bronzului timpuriu de la Gorgota (Jud. Dâmbovița)**. Raport la a XXVI-a Sesiune națională de rapoarte privind săpăturile arheologice din 1991, 15–17 mai 1992, Iași.

MUZEUL PORȚILE DE FIER

- f.a. **Muzeul Porților de Fier**, Drobeta-Turnu Severin, f.a.

MYLONAS

- 1959 Mylonas G., **Agios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica**, Princeton 1959.
- 1966 Mylonas G., **Mycenae and the Mycenaean Age**, Princeton 1966.
- 1973 Mylonas G., **O tafikos kyklos B ton Mykenai, Athinai 1973**.

MYS'KOV

- 1991 Mys'kov E. P., **K probleme periodizacii pamjatnikov srubnoj kul'tury Nižnego Povolž'ja i Volgo-Donskogo mezhdureč'ja**, SA 4, 1991, 145–163.

NAGLER

- 1996 Nagler A., **Kurgane der Mozdok-Steppe in Nordkaukasien**, Archäologie in Eurasien 3, Espelkamp 1996.

NANU

- 1988 Nanu D. B., **Descoperiri arheologice la Căscioarele – Cotu Cătăluului, jud. Călărași**. SympThrac, 6, 1988, 34.
- 1992 Nanu D. B., **Cercetările arheologice de la Căscioarele Cotul Cătăluului, jud. Călărași**, CCDJ 5–7, 1988–1989 (1992), 37–54.

NEAGU

- 1992 Neagu M., **Noi aspecte ale înmormântărilor cu ocru în SE Munteniei, în lumina descoperirilor de la Piscu Crăsani, Istros, 6, 1992, 7–9**.

NEBELSICK

- 1997 Nebelsick L., **Trunk und Transcendenz. Trinkgeschirr im Grab zwischen der frühen Urnenfelder- und späten Hallstattzeit im Karpatenbecken**, în vol. C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsik, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan (Hrsg.), **Χρῶς. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa – Festschrift für Bernhard Hänsel**, InterArchäologie Studia honoraria Bd. 1, Espelkamp 1997, 373–387.

NEČITAJLO

- 1970 Nečitajlo A. L., **Kurgany epohi bronzy bliz stanicy Suvorovskoj**, SovArh 2, 2970, 145–156.
- 1991 Nečitajlo A. L., **Svjazi naselenija stepnoj Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epohu bronzy**, Kiev 1991.

NECRASOV

- 1979 Necrasov O., **Cercetările antropologice și unele probleme ale arheologiei**, Hierasus 1, 1979, 97–110.
- 1981 Necrasov O., **Les populations de la période de transition du Néo-Enéolithique à l'Âge du Bronze roumaine et leurs particularités anthropologiques**, ArchSuisseAnthr, 43.2, 1979, 59–68.

NECRASOV *et al.*

- 1957 Necrasov O., Cristescu M., **Contribuții la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocră de la Brăilița**, SCIV 8.1–4, 1957, 75–88.
- 1965 Necrasov O., Kluger R., Roșca M., **Étude anthropologique des squelettes énéolithiques de "Dealul Sofia" (Cernavoda)**, ARAn 2, 1965, 19–28.
- 1966 Necrasov O., Rusu I. G., Cristescu M., **Date noi asupra structurii antropologice a triburilor Otomani (vârsta bronzului)**, SCA, 3.1, 1966, 7–16.
- 1973 Necrasov O., Comănescu St., Onofrei M., Fedorovici C., **Étude anthropologique des squelettes de Zimnicea, datant de l'Âge du Bronze (nécropole C. 10)**, Dacia NS 17, 1973, 99–125.
- 1984 Necrasov O., Cristescu M., **Sur la structure anthropologique de quelques populations qui vécurent sur le territoire roumain à l'Âge du Bronze**, Thraco-Dacica, 5.1–2, 1984, 28–35.
- 1985 Necrasov O., Botezatu D., Miu G., **Contribuții la paleo-demografia și paleoantropologia populației din cultura Monteoru**, Thraco-Dacica, 6.1–2, 1985, 37–49.
- 1990 Necrasov O., Cristescu M., Miu G., Bălțeanu C., **Variabilitatea indicelui cefalic la populațiile care au trăit pe teritoriul României în perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și în epoca bronzului**, SCA 27, 1990, 3–9.

NEGRU *et al.*

- 2000 Negru M., Schuster C., Moise D., **Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureștilor**, București 2000.

NEKHRIZOV

- 1995 Nekhrizov G., **Late Bronze Age pottery in the Eastern Rhodopes**, în vol. D. Bailey, I. Panayotov (ed.), **Prehistoric Bulgaria**, Madison 1995, 309–325.

NĚMEJCOVÁ-PAVUKOVÁ

- 1981 NĚmejcová-Pavúková V., **Náčrt periodizácie chronologických vzťahov k juhovýchodnej**, SIArch 29.2, 1981, 261–206.

NĚMETI

- 1969 NĚmeti I., **Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului**, StComSatuMare, 1, 1969, 57–72.
- 1978 NĚmeti I., **Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului**, SCIVA 29.1, 1978, 99–122.
- 1979 NĚmeti I., **Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pișcolt**, SCIVA 30.4, 1979, 527–536.
- 1995a NĚmeti I., **Epoca bronzului timpuriu din nord-vestul României (Grupul cultural Sanislău)**, StComSatu Mare 11–12, 1994–1995 (1995), 25–32.
- 1995b NĚmeti I., **Descoperirile arheologice de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare) în anul 1994**, Cercetări arheologice în aria nord-tracă I, 1995, 123–126.
- 1996 NĚmeti I., **Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României**, StComSatuMare 13, 1996, 27–55.

NĚMETI *et al.*

- 2001 NĚmeti J., Dani J., Néhány kora bronzkori sir az Érmellékről (Románia) és a Nyírségből (Magyarország), JAMÉ 43, 2001, 95–126.

NESPOROVA

- 1969 Nesporova K., **K problematike Hatvanskej kultury na južnom Slovenske**, SIArch, 17.2, 1969, 369–402.

NESTOR

- 1928 Nestor I., **Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit**, PZ, 19, 1928, 110–143.
- 1932a Nestor I., **Fouilles de Glina**, Dacia 3–4, 1927–1932, 226–252.
- 1932b Nestor I., **recenzie la H. Schroller, Die Stein- und Kupferzeit in Siebenbürgen**, PZ 23, 1932, 364–369.
- 1933 Nestor I., **Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien**, BerRGK 22, 1932 (1933), 11–181.
- 1937a Nestor I., **Cercetări preistorice la Cernavodă**, Extras din Analele Dobrogei, 18, 1937, 1–21.
- 1937b Nestor I., **Sabia de bronz de la Boiu. Contribuție la studiul primelor săbii cu limbă la mâner din Europa Centrală**, Sargetia, 1, 1937, 1–60.
- 1938 Nestor I., **Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien**, Marburger Studien, Darmstadt 1938, 178–192.
- 1940 Nestor I., **Zur Stellung Cernavoda's in der rumänischen Jungsteinzeit**, în Festschrift C. Schuchardt, Berlin 1940, 10–23.
- 1944a Nestor I., **Raport general asupra săpăturilor de la Sărata Monteoru**, Raport MNA, 1944, 20–29.

- 1944b Nestor I., **Raport asupra cercetărilor și săpăturilor de salvare făcute la Ploiești-Triaș și Brazi între 21 Octombrie și 7 Noiembrie 1942**, Raport MNA, 1944, 29–31.
- 1944c Nestor I., **Raport asupra săpăturilor și cercetărilor arheologice din campania anului 1943.**, Raport MNA, 1944, 55–57.
- 1959 Nestor I., **Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din RPR**, SCIV 10.2, 1959, 247–264.
- 1960a Nestor I., **Zur Periodisierung der späteren Zeitstufen des Neolithikums in der Rumänisches Volksrepublik**, Dacia NS, 4, 1960, 53–68.
- 1960b Nestor I., **Epoca Bronzului, în Istoria României**, vol. I, București 1960, 90–113, 114–132.

NESTOR *et al.*

- 1950a Nestor I. *et al.*, **Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași–Botoșani–Dorohoi**, SCIV 1.1, 1950, 28–29.
- 1950b Nestor I. *et al.*, **Lucrările de pe șantierul de la Sărata Monteoru, jud. Buzău**, SCIV 1.1, 1950, 53–56.
- 1951 Nestor I. *et al.*, **Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași–Botoșani–Dorohoi)**, SCIV 2.1, 1951, 64–66.
- 1952 Nestor I. *et al.*, **Șantierul Valea Jijiei**, SCIV 3, 1952, 19–20.
- 1953 Nestor I. *et al.*, **Șantierul Sărata Monteoru**, SCIV 4.1–2, 1953, 69–89.
- 1955 Nestor I., Zaharia E., **Șantierul arheologic Sărata Monteoru (1954)**, SCIV 6.3–4, 1955, 497–514.
- 1957 Nestor I., Zaharia E., **Săpăturile arheologice de la Sărata Monteoru din 1955**, Materiale 4, 1957, 187–194.
- 1968 Nestor I., Zaharia E., **Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisation de Cucuteni et de Gumelnița**, Dacia NS, 12, 1968, 17–43.

NEUGEBAUER

- 1991 Neugebauer J. W., **Die Nekropole F von Gemeinlebarn, Niederösterreich. Untersuchungen zu den Bestattungssitten und zum Grabraub in der ausgehenden Frühbronzezeit in Niederösterreich südlich der Donau zwischen Enns und Wienerwald**, RGF 49, Mainz 1991.
- 1992 Neugebauer J. W., **Früh- und mittelbronzezeitliche Sonderbestattungen in Österreich**, în Lippert *et al.*, 1992, 433–444.
- 1994 Neugebauer J. W., **Bronzezeit in Österreich**, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 98/99/100/101, St. Pölten-Wien, 1994.

NEUGEBAUER *et al.*

- 1998 Neugebauer J. W., Blesl C., **Das Traisental in Niederösterreich. Die Siedlungsschließung einer Tallandschaft im Alpenvorland in der Bronzezeit**, în vol. Hänsel Bernhard (Hrsg.), **Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Man and environment in european bronze age**, Kiel 1998, 395–418.

NEUGEBAUER-MARESCH

- 1994 Neugebauer-Maresch Ch., **Überblick über das Endeneolithikum im unteren Traisental**, Zalai Múzeum 5, 1994, 73–83.

NEUGEBAUER-MARESCH *et al.*

- 1996 Neugebauer-Maresch Ch., Neugebauer J. W., **Außergewöhnliche Kopfzierden aus Frauengräbern der Nekropole I von Franzhausen, Niederösterreich. (Unterwölblinger Kulturgruppe der Frühbronzezeit)**, în vol. T. Kovács (Hrsg.), **Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen**, Festschrift A. Mozsolics, Budapest 1996, 103–124.

NEUSTUPNY

- 1968 Neustupny E., **Absolute chronology of the neolithic and aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe (I)**, AlArch 16.1, 1968, 19–60.
- 1969 Neustupny E., **Absolute chronology of the neolithic and aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe (II)**, ArchRozhl 21.6, 1969, 783–810.
- 1976 Neustupny E., **Absolute chronology of the bronze age in Central Europe**, Istraživanja 5, 1978, 111–116.
- 1983 Neustupny E., **The Demography of Prehistoric Cemeteries**, PamArch, 74.1, 1983, 7–34.
- 1991 Neustupny E., **Zum Begriff des mitteleuropäischen Äneolithikums**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupfer-zeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988**. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 747–752.

NICA

- 1982 Nica M., **Locuirea preistorică de la Sucidava-Celei din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului**, Oltenia 4, 1982, 17–38.
- 1983 Nica M., **Câteva date despre necropola din epoca bronzului de la Ghidici**, SympThrac, 1, 1983, 8–9.
- 1987 Nica M., **Locuințe de tip Gârla Mare și hallstattiene descoperite la Ghidici**, Thraco-Dacica, 8.1–2, 1987, 16–38.

- 1994 Nica M., **Date noi cu privire la cronologia și periodizarea grupului cultural Gârla Mare, pe baza descoperirilor din așezarea și necropola de la Ghidici**, în vol. Roman P., Alexianu M. (ed.), *Relations thraco-illyro-helléniques*, București 1994, 178–206.
- 1996 Nica M., **Câteva date despre necropola și locuințele din așezările hallstattiene timpurii de la Ghidici punctul „Balta Țarova” – județul Dolj**, *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995(1996), 236–246.
- 1997 Nica M., **Date noi cu privire la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului pe teritoriul Olteniei**, în vol. *Prima epocă a fierului la Gurile Dunării și zonele circumpontice*, *Lucrările Colocviului Internațional Septembrie 1993 Tulcea*, Tulcea 1997, 19–41.
- 1998 Nica M., **La g n se, l’évolution et les relations chronologiques et culturelles des cultures Verbicioara et G r la Mare dans le contexte des civilisations de l’ ge du bronze de l’Europe Centrale et du Sud-Est**, în vol. *The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constan a–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996*, Bucure ti 1998, 151–180.
- NICA *et al.*
- 1994 Nica M., Floroiu Z., Zorzolui Tr., Vasilescu M., **Tell-ul eneolitic gumelni ean de la Dr g ne ti-Olt punctul “Corboaica”**, SCIVA 45.1, 1994, 41–59.
- 1996a Nica M., Schuster C., Zorzolui T., **Cercet rile arheologice  n tell-ul gumelni eano-s lcu ean de la Drăgănești-Olt, – punctul “Corboaica” – campaniile din anii 1993–1994**, *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995(1996), 9–45.
- 1996b Nica M., Rogozea P., ** antierul arheologic Ghidici punctul “Balta Țarovei”, campania 1994**, *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995 (1996), 199–217.
- C. NICOLAESCU-PLOP OR
- 1924 Nicolaescu-Plop or C., **Olăria  nsforit  în Oltenia**, *ArhOlt*, 3, 1924, 132–137.
- C. NICOLAESCU-PLOP OR *et al.*
- 1951 Nicolaescu-Plop or C.  i colectiv, **Raport asupra activității șantierului arheologic Rast-Dolj**, SCIV 2.1, 1951, 267–277.
- 1953 Nicolaescu-Plop or C.  i colectiv, **Date preliminare asupra rezultatelor paleoantropologice de la “Pe tera Muierilor”, Baia de Fier, r. Novaci, reg. Craiova**, SCIV 4.1–2, 1953, 203–207.
- D. NICOLAESCU-PLOP OR *et al.*
- 1975 Nicolăescu-Plop or D., Wolski W., **Elemente de demografie  i ritual funerar la populațiile vechi din România**, București 1975.
- 1981 Nicolăescu-Plop or D., Udrescu M.  t., **Expertiza antropologică asupra materialelor osteologice aflate în mormintele aparținând începutului epocii bronzului de la Năeni, jud. Buzău**, SCIVA 32, 1981, 3, 447–453.
- 1990 Nicol escu-Plop or D., Wolski W., **Ungew hnliche Bestattungspraktiken**, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 22, 1990, 147–155.
- NIKITOVIC 
- 1999 Nikitović L., **Rezultati iskopavan’ja prastorijske nekropole na lokaltetu Dubac u Jancicama na Kablaru**, *Sbornik Radova Narodnog Muzeja Čačak* 29, 1999, 5–24.
- 2003 Nikitović L., Krstac – Ivkovo Brdo, **nekropola sa humkama iz bronzanog doba**,  n vol. R. Vasi  (red.), *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*,  a ak 2003, 11–22.
- NIKITOVIC  *et al.*
- 1997 Nikitović L., Vasi  R., Stojić M., **The mound necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje. Excavations in 1997**, *Starinar NS* 48, 1997, 123–132.
- NIKOLOV
- 1974 Nikolov B., **Nahodki ot krajja na bronzovata epoha v v Vra ansko**, *Arheologija*, 16.1, 1974, 41–50.
- 1976 Nikolov B., **Mogilni pogrebenia ot rannobronzovata epoha pri T rnova i Kne a Vra anski okra **, *ArheologijaSofija* 3, 1976, 38–51.
- 1978 Nikolov B., **Nekropol ot k snata bronzova epoha pri s. Grade nica, Vra ansko**, *IMSZB*, 2, 1978, 19–29.
- 1982 Nikolov B., **Epoha rannei bronzy v Severo-Zapadna Bolgari i nekropol ot sela T rnava**, *Thracia Praehis-torica, Suppl. Pulpudeva*, 3, 1982, 192–199.
- A. NIKOLOVA
- 1999 Nikolova A. V., **Radiocarbon dates from the graves of the Yamnaya culture at the Ingulets river (the Kirovo-hrad region)**,  n vol. *The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC*, *Baltic-Pontic Studies* 7, 1999, 80–102.
- A. NIKOLOVA *et al.*
- 1985 Nikolova A. V., Rassamakin Ju. Ja., **O pozdne eneo-liti eskih pamjatnikah pravoberez’ja Dnepra**, *SovArh* 3, 1985, 37–56.

- 1991 Nikolova A. V., Bunjatjan E. P., **Pogrebenje "mastera" s Nikopoljsčiny**, în vol. *Katakombnya kultury Severnogo Pričernomorja*, Kiev 1991, 128–136.
- 1997 Nikolova A. V., Černih L. A., **Po odnief z koncepcij social'nogo rozvitku nosiiv katakombnoj kul'turi**, *Arheologija* Kiev, 1, 1997, 107–119.
- L. NIKOLOVA
- 1992a Nikolova L., **Pojava i razprostranenie na nadgrobните mogjli v Karpato-Balkanskija region (ranno bronzova epoha)**, *ArheologijaSofija* 34.3, 1992, 1–10.
- 1992b Nikolova L., **Characteristic features of the burial rites in the early bronze age in the lower Danubian Basin**, *SympThrac* 9, 1992, 89.
- 1994a Nikolova L., **Data about sea contacts during the early bronze age in south-eastern Europe (c. 3500/3400–2350/2250 B.C.)**, în vol. M. Lazarov, C. Angelova (eds.), *Les port dans la vie de la Thrace ancienne*, *Thracia Pontica* 5, 1994, 57–86.
- 1994b Nikolova L., **On the Early Bronze Age burials rites in the bulgarian lands**, în Roman P., Alexianu M., *Relations thraco-illyro-helléniques. Actes du XIVe Symposion National de Thracologie (à participation internationale) Băile Herculane (14–19 Septembre 1992, București, 1994, 130–140.*
- 1995 Nikolova L., **Burials in settlements and flat necropolises during the early bronze age in Bulgaria**, în Bailey D. W., Panayotov I. (Hrsg.), *Prehistoric Bulgaria*, *Monographs in World Archaeology* 22 (Madison 1995), 271–275.
- 1998 Nikolova L., **The Yunatsite culture I: manifestation and chronology during Early Bronze I (In the light of stratigraphic, ceramic, radiocarbon and archaeomagnetic data)**, în vol. *The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996*, București 1998, 431–462.
- 1999a Nikolova L., **The Yunatsite Culture. Periodization, chronology and synchronizations**, în RPRP 1, 1999, 35–103.
- 1999b Nikolova L., **Dubene-Sarovka IIB1–3 in the Upper Stryma Valley (towards the periodization and chronology of Early Bronze Age II in the Balkans)**, *Archaeologia Bulgarica* 3.3, 1999, 1–7.
- 1999c Nikolova L., **The Balkans in Later Prehistory. Periodi-zation, Chronology and Cultural Developement in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)**, BAR IntSer 791, Oxford 1999.
- 2000 Nikolova L., **Jamnaja kul'tura na Balkanah (Dinamika struktury pogrebalnogo obrjada I sootnošenje s drugimi kul'turami rannej bronzy)**, *Stratum Plus*, 2000, 2, 423–458.
- 2002 Nikolova L., **Diversity of prehistoric burial customs. Part 1. Towards the structure and meaning of the burials in settlements and in graveyards in later Balkan prehistory**, în L. Nikolova (ed.), *Material evidence and cultural pattern in prehistory. Contributions to the theory and history of the household and burial customs*, RPRP 5, 2001 (2002), 53–87.
- L.NIKOLOVA *et al.*
- 1998 Nikolova L., Görsdorf J., **Stratigraphic sequence and 14C-Dates from the Dubene-Sarovka tell in the context of the Early Bronze Age Balkans**, *Eurasia Antiqua* 4, 1998, 11–18.
- NIȚU *et al.*
- 1959 Nițu A. și colectiv, **Sondajele de la Piatra Neamț**, *Materiale* 6, 1959, 359–374.
- NORDQUIST
- 1990 Nordquist G. C., **Middle Helladic Burial Rites: Some speculation**, în Hägg *et al.* 1990, 35–41.
- NOVICKIJ
- 1985 Novickij E. Ju., **Derevjannaja konstrukcija iz jamnogo pogrebenija y sela Holmskoe**, SA 2, 1985, 232–235.
- NOVOTNÁ
- 1987 Novotná M., **Die Kultur der ostslowakischen Hügelgräber und ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebietes**, în vol. D. Srejović, N. Tasić (Hrsg.), *Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode*, Beograd 1987, 91–97.
- 1999a Novotná M., **Die Aunjetitzer Kultur in der Slowakei. Stand der Forschung**, în vol. J. Bátora, J. Peska (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra 1999, 97–111.
- 1999b Novotná M., **Beiträge zur Besiedlung der mitteldanu-bischen Hügelgräberkultur in der Slowakei**, în vol. J. Bátora, J. Peska (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra 1999, 241–249.
- NOVOTNÁ *et al.*
- 1984a Novotná M., Novotny B., **Die Chlopice-Gruppe**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 283–288.
- 1984a Novotná M., Novotny B., **Die Košťany-Gruppe**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 289–298.

- 1984c Novotná M., Novotny B., **Die Nitra-Kultur**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 299–306.
- 1984d Novotná M., Novotny B., **Aunjetitzer-Kultur**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 307–314.
- 1984d Novotná M., Novotny B., **Der Hurbanovo-Typus**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 315–322.
- 1984d Novotná M., Novotny B., **Mad'arovec-Kultur**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 323–340.
- 1996 Novotná M., Novotny B., **Karpaten- und Donauregion in der frühen und mittleren Bronzezeit**, în vol. Klavs Randsborg (ed.), **Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.**, Kobenhavn 1996, 87–98.

NYÁRY

- 1907 Nyáry A., **Ásatás a Szécsenyi kerkedombon (Nográd m.)**, *AE* 27 (41), 1907, 222–231.

OANCEA

- 1976a Oancea A., **Unele observații cu privire la fazele finale ale culturii Monteoru în lumina cercetărilor de la Cârlomanești, județul Buzău**, *CAMNI* 2, 1976, 191–237.
- 1976b Oancea A., **Branches de mors au corps en forme de disque**, *Thraco-Dacica* 1, 1976, 59–75.
- 1980 Oancea A., **Considerații asupra terminologiei și cronologiei etapei finale a culturii Monteoru**, *SCIVA* 31.4, 1980, 615–621.
- 1981 Oancea A., **Considérations sur l'étape finale de la culture Monteoru**, *Dacia NS*, 25, 1981, 131–191.

OANCEA *et al.*

- 1976 Oancea A., Udrescu M., Nicolaescu-Plopșor D., **Un mormânt de înhumatie descoperit la Cârlomanești**, *SCA*, 13, 1976, 3–6.
- 1977 Oancea A., Drâmbocianu V., **Noi descoperiri din epoca bronzului în județul Buzău. Observații asupra cronologiei culturii Monteoru**, *SCIVA* 28.4, 1977, 509–530.
- 1978 Oancea A., Drâmbocianu V., **Contacte între cultura Monteoru și grupurile de populații nord-pontice în lumina descoperirilor din județul Buzău**, *Mousaios*, 2, 1978, 3–9.

OBERLÄNDER *et al.*

- 1979 Oberländer-Târnoveanu E., Oberländer-Târnoveanu I., **Așezarea neolitică și necropola dela Sarichioi (județul Tulcea) (Campania 1978) Raport preliminar**, *Materiale Oradea*, Oradea 1979, 59–70.

ODOBESCU

- 1989 Odobescu A., **Antichitățile județului Romanți. Opere**, vol. V, București 1989, 94–243, volum îngrijit de A. Avram și M. Ciucă.

OLEXA

- 1982 Olexa L., **Siedlungen und Gräberfelder der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei**, *PAS*, 1, 1982, 387–397.
- 1987 Olexa L., **Gräber von Metallgiessern in Nižná Myšľa**, *ArchRozhl* 39.3, 1987, 255–275.
- 1992 Olexa L., **Náleziska z doby bronzovej v Nižnej Myšli. Predbežná správa o výsledkach výskumu opevnených sídlisk a pohrebiska otomanskej kultúry**, *SlArch*, 40.2, 1992, 189–204.
- 1996 Olexa L., **Nižná Myšľa v dobe bronzovej**, Košice 1996.

OLEXA *et al.*

- 1994 Olexa L., Gašaj D., **Nizna Myšľa an important site of the Otomani-Füzesabony culture**, *Pamiatky a múzeá*, Bratislava 1994, 15–17.

OLKHOVSKI

- 1993 Olkhovski V. S., **Pogrebal'naja obrjadnosti (soderzanie i struktura)**, *RosArh* 1, 1993, 78–93.

ORDENTLICH

- 1963 Ordentlich I., **Poselennija v Otomani v svete poslednyh raskopok**, *Dacia NS*, 7, 1963, 115–138.
- 1965 Ordentlich I., **Un depozit de vase de tip Otomani de la Valea lui Mihai**, *StCom Bruckenthal*, 12, 1965, 181–197.
- 1969 Ordentlich I., **Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischem Verbreitungsgebiet**, *Dacia NS*, 13, 1969, 457–474.
- 1970 Ordentlich I., **Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale**, *Dacia NS* 14, 1970, 83–97.
- 1971 Ordentlich I., **Aria de răspândire a culturii Otomani de pe teritoriul României**, *Marmația*, 2, 1971, 19–35.
- 1972 Ordentlich I., **Contribuția săpăturilor arheologice de pe „Dealul Vida” (comuna Sălacea, județul Bihor) la cunoașterea culturii Otomani**, *StCom Satu Mare*, 2, 1972, 63–84.
- 1973 Ordentlich I., **Cercetările arheologice de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani**, *Rezumatul tezei de doctorat* (Iași, 1973).

ORDENTLICH *et al.*

- 1969 Ordentlich I., Kacsó C., **Contribuții la cunoașterea ritului de înmormântare practicat în necropola tumulară de la Lăpuș (județul Maramureș)**, *Marmația*, 1, 1969, 11–15.

- 1970 Ordentlich I., Kacso K., **Cimitirul din epoca bronzului de la Ciumeșt.** SCIV 21, 1, 1970, 49–64.
- OROSZ
1908 Orosz E., **Az apahidai "Reti őstelep" (Kolozs m.) Die urzeitliche Siedlung bei Apahida**, AÉ, 28, 1908, 172–179.
- O'SHEA
1981 O'Shea J., **Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case study**, în vol. R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), **The Archaeology of Death**, 1981, 39–52.
1984 O'Shea J., **Mortuary variability. An Archaeological Investigation** (Orlando-San Diego-San Francisco-New York-London-Toronto-Montreal-Sydney-Tokyo-Sao Paulo 1984).
1992 O'Shea J., **A radiocarbon-based chronology for the Maros Group of southeast Hungary**, *Antiquity* 65, 250, 1992, 97–102.
1996 O'Shea J., **Villagers of the Maros. A Portrait of an early Bronze Age Society**, New York - London, 1996.
1998 O'Shea J., **A perspective on the early bronze age villagers of the eastern Carpathian Basin**, *CurrAnth* 8.1, 1998, 96–100.
- OTROŠČENKO
1991 Otroščenko V., **Die Steppen nördlich des Schwarzen Meeres im ausgehenden Neolithikum und in der Bronzezeit**, în vol. R. Rolle, M. Müller-Wile, K. Schietzel, **Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine**, Schleswig 1991, 43–50.
1994 Otroščenko V., **Tendințele dezvoltării ritului funerar în Europa de sud-est (sec. XVI–VIII î.e.n.)**, Simpozion Internațional „Masivul traco-cimmerian”, Chișinău 1994, 10–12.
- OTROŠČENKO *et al.*
1982 Otroščenko V., Boltrik Jo. V., **Kul'turno-hronologičeskoe i territorial'noe raspredelenie mogil'nikov Dnepro-Moločanskoj stepnoj oblasti**, în vol. D. Ja. Telegin (red.), **Materialy po hronologii arheologičeskikh pamjatnikov Ukrainy**, Kiev 1982, 38–46.
- ÖZDOĞAN
1991 Özdoğan M., **Eastern Thrace before the beginning of Troy I – An archaeological dilemma**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche**, SympSaarbrücken 1988, Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Alter-tumskunde 55, 1991, 217–225.
- PADER
1980 Pader E.-J., **Material symbolism and social relations in mortuary studies**, în vol. Rahtz *et al.* 1980, 143–159.
- PALINCAȘ
1996 Palincaș N., **Valorificarea arheologică a probelor ¹⁴C din fortificația aparținând bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)**, SCIVA 47, 3, 1996, 239–295.
1997 Palincaș N., **Ceramica de tip Zimnicea-Plovdiv din așezarea de la Căscioarele, jud. Călărași**, SCIVA 48, 3, 1997, 237–254.
- PANAYOTOV
1989 Panayotov I., **Jamnata kultura v bălgarskite zemi**, Razkopki i proučvanija 21, Sofia 1989.
1995 Panayotov I., **The Bronze Age in Bulgaria: studies and problems**, în vol. D. Bailey, I. Panayotov (eds.), **Prehistoric Bulgaria**, Madison 1995, 243–252.
- PANAYOTOV *et al.*
1989 Panayotov I., Vălčeva D., **Arheologičeskite kulturi ot kâsnata bronzova epoha v bălgarskite zemi**, *Vekove* 1, 1989, 5–16.
1995 Panayotov I., Aleksandrov S., **Mogilen nekropol ot rannata bronzova epoha b zemliščata na selata Mednikarovo I Iskrice**, în „**Marica-Iztok**” **Arheologičeski proučvanija**, 3, 1995, 87–114.
- PARE
1987 Pare C. F. E., **Der Zeremonialwagen der Bronze- und Urnenfelderzeit: seine Entstehung, Form und Verbreitung**, în vol. Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit. Untersuchungen zu Geschichte und Technik, RGZM, 1987, 25–67.
1996 Pare C. F. E., **Chronology in Central Europe at the end of the Bronze Age**, în vol. Klavs Randsborg (ed.), **Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.**, Kobenhavn 1996, 99–120.
1998 Pare C. F. E., **Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.)**, *JahrRGMainz* 45.1, 1998, 293–443.
- PARZINGER
1993 Parzinger H., **Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und mittleren Taurus**, RGF 52, Mainz, 1993.
1998a Parzinger H., **Der nordpontischer Raum und das untere Donaugebiet in der späten Kupferzeit: das Ende des Kodzadermen-Gumelnita=Karanovo VI-Verbandes und die Cernavodă I-Kultur**, în vol. B. Hänsel, J. Machnik, (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe**, PAS 12, 1998, 123–134.

- 1998b Parzinger H., **Kulturverhältnisse in der eurasischen Steppe während der Bronzezeit**, în B. Hänsel (Hrsg.), **Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas**, Kiel 1998, 457–479.
- PARZINGER *et al.*
- 1995 Parzinger H., Nekvasil J., Barth F. E., **Die Býčí skála Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren**, RGF 54, Mainz, 1995.
- PASTOR
- 1969 Pástor J., **Košické pohrebisko**, Košice 1969.
- 1978 Pástor J., **Čaňa a Valaliky – pohrebiska za staršej doby bronzovej**, Košice 1978.
- PÁSZTOR
- 1997 Pásztor E., **Frühbronzezeitliches Urnengräberfeld in der Flur von Kisapostag**, Alba Regia 26, 1997, 13–49.
- PATAY
- 1938 Patay P., **Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn**, Budapest 1938.
- 1942 Patay P., **Erdély Bronzkoráról**, AÉ 69, 1942, 110–118.
- 1956 Patay P., **Kupferzeit, Bronzezeit**, în vol. Edith B.-Thomas (Hrsg.), **Archäologische Funde in Ungarn**, Budapest 1956, 67–85.
- 1987 Patay P., **Topographische Verbreitung der Grabhügel in der Tiefebene des Karpatenbeckens**, în vol. D. Srejo-viç, N. Tasić, (Hrsg.), **Hügelbestattung in der KarpatenDonau–Balkan–Zone während der äneolitischen Periode**, Beograd 1987, 87–90.
- PATOKOVA
- 1979 Patokova E. F., **Usatovskoe poselenie i mogil'niki**, Kiev 1979.
- 1980 Patokova E. F., **Novy mogil'nik usatovskogo tipa u s. Majaki**, în vol. B. N. Stanko (red.), **Severo-zapadnoe Pri-černomor'e v epohu pervobytno-obščinnogo stroja**, Kiev 1980, 71–87.
- PATOKOVA *et al.*
- 1989 Patokova E. F., Petrenko V. G., **Usatovskij mogil'nik Majaki. Pamjatniki tripol'skoj kul'tury v Severno-Zapad-nom Pričernomor'e**, Kiev 1989.
- PAUL
- 1983 Paul I., **Necropola tracică de la Vințu de Jos-Sibișeni**, SympThrac 1, 1983, 10–11.
- 1995 Paul I., **Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen**, Alba Iulia 1995.
- PAUL *et al.*
- 1963 Paul I., Mureșan A., **Drei Goldringe in der Altertumssammlung des Schäeburger Museums**, Forschungen zur Volks- und Landeskunde 6, 1963, 136–138.
- 1975 Paul I., Blăjan M., **Archäologische Untersuchungen in einem Mediascher Gräberfeld**, Forschungen zur Volks- und Landeskunde 18.2, 1975, 33–43.
- PAULÍK
- 1962 Paulík J., **Das Velatice-Baierdorf Hügelgrab in Očkov**, SlovArch 10, 1962, 5–96.
- 1966 Paulík J., **Stredná doba bronzová**, în **Pravek východného Slovenska**, Košice 1966, 112–125.
- PĂDUREANU
- 1982 Pădureanu E., **Noi materiale eneolitice în județul Arad**, Ziridava 14, 1982, 35–36.
- 1985 Pădureanu E., **Contribuții la repertoriul arheologic de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb**, Crisia 15, 1985, 27–51.
- PĂPUȘOI
- 1989 Păpușoi E., **Mormintele cu ocră de la Fălciu, județul Vaslui**, ActaMM, 9–11, 1987–1989, 15–26.
- PĂUNESCU *et al.*
- 1976 Păunescu A., Chirica V., Șadurschi P., **Repertoriul arheologic al județului Botoșani**, Bd. I (București 1976).
- PÂRVAN
- 1926 Pârvan V., **Getica. O protoistorie a Daciei**, București 1926.
- PÂSLARU
- 1994 Pâslaru I., **Ritul funerar al triburilor culturii ceramicii cu decor vălurit (Sec. XVII–XVI î.H.)**, Carpica 25, 1994, 23–44.
- 2000 Pâslaru I., **Indoeuropeitsy, kon' i uzda v epohu bronzy**, Stratum Plus 2, 2000, 322–345.
- 2002 Pâslaru I., **Cultura Delacău–Babino în zona pontică**, rezumatul tezei de doctorat, Constanța 2002.
- PEARSON
- 2001 Pearson M. P., **The archaeology of death and burial**, Gloucestershire 2001.
- PERIANU
- 1988 Perianu M., **Date antropologice privind mormintele din tumulul de la Vânători, jud. Galați. Epoca bronzului**, Thraco-Dacica, 9.1–2, 1988, 131–136.
- 1989 Perianu M., **Privire antropologică asupra unor tumuli din epoca bronzului de la Cotârgaci (comuna Roma, județul Botoșani)**, Hierasus 7–8, 1989, 147–156.
- 1990 Perianu M., **Necropola bronzului timpuriu de la Ampoița (Jud. Alba) – Descriere antropologică**, Thraco-Dacica 11.1–2, 1990, 241–247.

PERIANU *et al.*

- 1992 Perianu M., Udrescu M. St., **Studiul antropologic și arheologic al materialului osteologic de la Căscioarele (jud. Călărași) Epoca bronzului (Cultura Glina III), Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 5–7, 1988–1989 (1992), 55–63.**

PERONI

- 1981 Peroni R., **Usi funerari e forme di organizzazione sociale nella eta del ferro, în vol. Peroni R. (ed.), Necropoli e usi funerari nell'età del ferro, Materiali e problemi, Ar-cheologia 5, 1981, 293–303.**

PETER-RÖCHER

- 1994 Peter-Röcher H., **Kannibalismus in der prähistorischen Forschungen. Studien zu einer paradigmatischen Deutung und ihre Grundlagen, UPA 20, Bonn 1994.**
- 1997 Peter-Röcher H., **Bestattungssitten oder Opferbrauchtum ? Anmerkungen zu menschlichen Skelettreste des ältere Neolithikums., în vol. Xpóvoç. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel, InternArchäo-logie Bd.1, Espelkamp 1997, 59–66.**

PETRASCH

- 1984 Petrasch J., **Die absolute Datierung der Badener Kultur aus der sicht des süddeutschen Jungneolithikums, Germania 62.4, 1984, 269–287.**

PETRE-GOVORA

- 1988 Petre-Govora Gh., **Descoperiri arheologice din Oltenia privind epoca timpurie a bronzului, Thraco-Dacica, 9.1–2, 1988, 137–147.**
- 1988 Petre-Govora Gh., **O preistorie a nord-estului Olteniei, Râmnicu-Vâlcea 1995.**

PETRENKO

- 1983 Petrenko V. G., **Ob orientirovke pozdnetripol'skih pogrebenij severnogo Pričernomor'ja, în vol. Vančugov V. P. (red.), Arheologiceskie pamjatniki severno-zapadnogo Pričernomor'ja, Kiev 1982, 32–44.**
- 1983 Petrenko V. G., **Arhitekturnye osobennosti nekotoryh kurganov Usatovo, în vol. Materialy po arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Kiev 1983, 22–32.**

PETRESCU-DÎMBOVIȚA

- 1950 Petrescu-Dîmbovița M., **Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova, SCIV 1.2, 1950, 110–125.**
- 1953a Petrescu-Dîmbovița M., **Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova, SCIV 4.3–4, 1953, 443–486.**

- 1953b Petrescu-Dîmbovița M., **Cetățuia de la Stoicani. Materiale 1, 1953, 13–155.**
- 1959 Petrescu-Dîmbovița M., **Notă finală la Matase 1959.**
- 1977 Petrescu-Dîmbovița M., **Depozitele de bronzuri din România, București 1977.**
- 1978 Petrescu-Dîmbovița M., **Die Sichern in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Ru-mäniens, PBF XVIII.1, München 1978.**
- 1998 Petrescu-Dîmbovița M., **Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien, PBF X.4, Stuttgart 1998.**
- 2001 Petrescu-Dîmbovița M., **Die Nekropole der Noua-Kultur auf der "Tuguieta" bei Trușesti, Kr. Botoșani, Nordmoldau, Rumänien, PZ 76, 2001, 179–208.**

PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.*

- 1999 Petrescu-Dîmbovița M., Florescu M., Florescu A. C., **Trușești. Monografie arheologică, București-Iași 1999.**

PETRESCU-SAVA *et al.*

- 1940 Petrescu-Sava Gh., Nestor I., **Două localități preistorice pe Teleajen: Cetățuia de la Homorâci și Movila de la Gura Vitioarei (jud. Prahova), RevPreistAntNaț 2–4, 1940, 71–88.**

PETROVIĆ

- 1988 Petrović J., **Énéolithique moyen et tardif à Gomolava, în vol. Tasić N., Petrović J. (Hrsg.), Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Novi Sad 1988, 39–46.**

PETROVSZKY

- 1977 Petrovszky R., **Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î. e. n., Banatica 4, 1977, 437–461.**

PETROVSZKY *et al.*

- 1979 Petrovszky R., Gumă M., **Un nou grup cultural al epocii bronzului în sud-vestul României – Descoperirile de tip Balta Sărată, StComCaransebeș, 3, 1979, 71–110.**

PIGGOTT

- 1965 Piggott S., **Ancient Europe from the beginning of agriculture to Classical Antiquity, Edinburgh 1965.**
- 1968 Piggott S., **The earliest wheeled vehicles and the caucasian evidence, Antiquity 34, 1968, 266–318.**
- 1975 Piggott S., **Bronze Age chariot burials in the Urals, Antiquity 49, 1975, 289–290.**

PIPPIDI *et al.*

- 1965 Pippidi D. M., Berciu D., **Din istoria Dobrogei**, vol. I, București 1965.

PLESLOVA-

ŠTIKOVÁ

- 1992 Pleslova-Štiková E., **A rich grave with as-copper pectoral from the late Baden culture in Bohemia**, *Balkanica*, 23, (Hommage à Nikola Tasić à l'occasion de ses soixantes années), 1992, 299–308.

PLEŠIVENKO

- 1993 Plešivenko A. G., **Mogil'nik kurgana "Babakova Mogila" iz Severnogo Priazov'ja**, în vol. G. H. Toščev *et al.* (red.), **Drevnosti stepnogo Pricernomor'ja i Kryma IV. Sbornik naucnyh trudov**, Zaporož'e 1993, 128–156.
- 1995 Plešivenko A. G., **Kurgannyj mogil'nik u s. Konskie Razdory**, în vol. Toščev G. N. (Hrsg.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma V. Sbornik naucnyh trudov**, Zaporož'e 1995, 143–159.

POLLA

- 1960 Polla B., **Birituelle Füzesabony Begräbnisstätte in Streda nad Bodrogom**, in Chropovsky *et al.*, 1960, 299–386.

POLLEX

- 1999 Pollex A., **Comments on the interpretation of the so-called cattle burials of Neolithic Central Europe**, *Antiquity* 73, 281, 1999, 542–550.

POP

- 1995 Pop D., **Cultura Suciu de Sus**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 238–252.

C. POPA

- 1995 Popa C., **Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe valea Cugirului (jud. Alba)**, *Apulum* 32, 1995, 33–58.

D. POPA *et al.*

- 1981 Popa D., Comșa D., **Cercetările arheologice de la Ațel (jud. Sidiu)**, *SibiuStCom* 21, 1981, 35–37.
- 1996 Popa D., Boroffka N., **Considerații privind cultura Noua. Așezarea de la Țichindeal, jud. Sibiu**, *SCIVA* 47.1, 1996, 51–61.

POPANDOPULO

- 1995 Popandopulo Z. H., **Kurganyj mogil'nik u s. Belen'koe**, în Toščev G. N. (Red.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma V. Sbornik naucnyh trudov**, Zaporož'e, 1995, 126–142.

D. POPESCU

- 1940 Popescu D., **La tombe à ocre de Casimcea**, *Dacia* 7–8, 1937–1940, 85–91.
- 1944 Popescu D., **Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen** (București, 1944).
- 1959 Popescu D., **Les fouilles archéologiques dans la R. P. Roumaine en 1958**, *Dacia NS*, 3, 1959, 587–601.
- 1963 Popescu D., **Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1962**, *SCIV*, 14.4, 1963, 454.
- 1964 Popescu D., **Săpăturile arheologice din anul 1963 efectuate în colaborare de către Academia RPR și muzee (I)**, *RevMuz*, 1.2, 1964, 551–580.
- 1965a Popescu D., **Asupra începuturilor epocii bronzului în România (Partea I)**, *SCIV* 16.1, 1965, 129–158.
- 1965b Popescu D., **Asupra începuturilor epocii bronzului în România (Partea a II-a)**, *SCIV* 16.2, 1965, 323–340.
- 1965c Popescu D., **Asupra începuturilor epocii bronzului în România (Partea a III-a)**, *SCIV* 16.4, 1965, 775–790.
- 1966a Popescu D., **Asupra începuturilor epocii bronzului în România (Partea a IV-a)**, *SCIV* 17.1, 1965, 157–170.
- 1966b Popescu D., **Asupra începuturilor epocii bronzului în România (Partea a V-a)**, *SCIV* 17.3, 1966, 557–570.
- 1966c Popescu D., **Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1965**, *SCIV* 17.4, 1966, 709–714.
- 1967 Popescu D., **Câteva considerații asupra perioadei a II-a a epocii bronzului din România (Partea I)**, *SCIV* 18.1, 1967, 155–166.
- 1968a Popescu D., **Câteva considerații asupra perioadei a II-a a epocii bronzului din România (Partea a II-a)**, *SCIV* 19.2, 1968, 313–326.
- 1968b Popescu D., **Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România**, *SCIV* 19.4, 1968, 677–689.
- 1969a Popescu D., **Câteva considerații asupra perioadei a II-a a epocii bronzului din România (Partea a III-a)**, *SCIV* 20.4, 1969, 575–586.
- 1969b Popescu D., **Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1968**, *SCIV* 20.3, 1969, 471–501.
- 1969c Popescu D., **Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1968**, *Dacia NS*, 13, 1969, 507–537.

D. POPESCU *et al.*

- 1955 Popescu D., Popescu V., **Asupra tezaurului de aur de la Ostrovu Mare**, *SCIV* 6.3–4, 1955, 881–885.

E. POPESCU *et al.*

- 1966 Popescu E., Vulpe A., **Necropola tumulară de la Milostea**, *RevMuz*, 3.2, 1966, 148–155.

POPILIAN

- 1968 Popilian Gh., **Un aspect cultural de la sfârșitul epocii bronzului**, *ComCraiova, Seria Arh*, 6, 1968, 3–11.

POPOVA

- 1955 Popova T. B., **Plemena katakombnoj kul'tury. Severnoe Pričernomor'e vo vtorom tysjačeleții do našej ery**, Moskva 1955.

POPOVIĆ

- 1998 Popović P., **Problem of cult places features in the Late Bronze Age cemetery at Konopište**, în vol. *In memoriam dr. Draga Garasanin. Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin*, București 1998, 147–158.

POPOVIĆ *et al.*

- 1992 Popović P., Vukmanović M., **Fouilles de sondage sur la localité Vajuga-Pesak**, *Đerdapske sveske* 3, 1986, 168–183.
- 1992 Popović P., Vukmanović M., **Some remarks on the early Iron Age cemetery at Vajuga-Pesak**, *Balkanica* 23, 1992, 359–366.
- 1998 Popović P., Vukmanović M., **Vajuga-Pesak. Early Iron Age Cemetery**, în *Đerdapske sveske*, Posebna izdanja, 3, 1998.

POPUȘOI

- 1989 Popușoi E., **Mormintele cu ocră de la Fălciu, județul Vaslui**, *ActaMoldMer* 9–11, 1987–1989, 15–26.

POSTICĂ

- 1993 Postică Gh., **Chronique des fouilles et de découvertes (1991): Moldavie**, *Bulletin de Thracologie*, 1, 1993, 94–99.

PREDA

- 1994 Preda C. (Ed), **Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României**, București 1994–2000.

PRESTON

- 1999 Preston Laura, **Mortuary practices and the negotiation of social identities at LM II Knossos**, *BSA* 94, 1999, 131–143.

PRICE *et al.*

- 1998 Price T. D., Grupe G., Schröter P., **Migration in the Bell Beaker period of central Europe**, *Antiquity* 72, 1998, 405–411.

PRIMAS

- 1977 Primas M., **Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa**, *BerRGK*, 58.1, 1977, 1–159.
- 1981 Primas M., **Gräberfeldanalyse und Siedlungsfor-schung**, *Arch.Suisses Anthr.*, 43.2, 1979 (1981), 139–150.
- 1988 Primas M., **Waffen aus Edelmetall**, *JahrbRGZM*, 35, 1988, 161–185.
- 1992 Primas M., **Velika Gruda. Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro**, *Arch.Korr.*, 22.1, 1992, 47–55.
- 1996a Primas M., **Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext. Tumulus burials of the early 3rd Millenium BC in the Adriatic – Velika Gruda, Mala Gruda and their context**, *UPA* 32, Bonn 1996.
- 1996b Primas M., **Frühes Silber**, în vol. T. Kovács (Hrsg.), **Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen**, *Festschrift A. Mozsolics*, Budapest 1996, 55–59.

PRJAHIN

- 2001 Prjahn A. D., **K otsenke prestiznyh zahoronenij kurgana Selezni-2**, în vol. *Prjahn et al., Dono-Volzskaja Abaševskaja Kul'tura*, Voronež 2001, 54–82.

PRJAHIN *et al.*

- 1991 Prjahn A. D., Matveev Ju. P., **Kurgan u c. Bogojavlenskoe**, *SA* 1, 1991, 262–266.
- 2001b Prjahn A. D., Besedin V. I., **Konskaja uzda perioda srednej bronzy v Vostocnoevropejskoj lesostepi i stepi**, în vol. *Prjahn et al., Dono-Volzskaja Abaševskaja Kul'tu-ra*, Voronež 2001, 33–63.
- 2001b Prjahn A. D., Savrasov A. S., Svištova E. B., **Metalloobrabotka Dono-Volzskih Abaševsev i razvitie traditsij proizvodstvennoj dejatel'nosti v epohu pozdnej bronzy**, în vol. *Prjahn et al., Dono-Volzskaja Abaševskaja Kul'tura*, Voronež 2001, 83–100.

PROTASE

- 1968 Protase D., **O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului**, *Apulum* 7.1, 1968, 229–240.

PROTASE *et al.*

- 1983 Protase D., Ardevan R., **Săpăturile de salvare de la Gherla**, *Materiale* 15, 1983, 299–303.

PROTONOTARIOU-DEILAKI

- 1990 Protonotariou-Deilaki E., **Burial Customs and Funerary Rites in the Prehistoric Argolid**, Hägg *et al.* 1990, 67–83.

PROX

- 1939 Prox A., **Ein Gußformenfunde der späten Bronzezeit aus Südost-Siebenbürgen (Burzenland)**, Germania 23.3, 1939, 225–227.
- 1940 Prox A., **Die Tei Kultur im Burzenland**, MBSM 4, 1940, 86–101.
- 1941 Prox A., **Die Schneckenberg-Kultur**, Kronstadt 1940.

PULLEN

- 1990 Pullen J. D., **Early Helladic burials at Asine and Early Bronze Age mortuary practices**, in Hägg *et al.* 1990, 9–12.

PURICE *et al.*

- 1988 Purice S., Iosifaru M., **Probleme ale Hallstattului în nordul Olteniei**, SympThrac, 6, 1988, 56–57.

PUSTOVALOV

- 1990 Pustovalov S. Ž., **Bagatokamerni pohovannja ta dejaki pitannja social'noh strukturi katakombnoj spil'nosti**, Arheologija Kiev, 3, 1990, 56–67.
- 1991 Pustovalov S. Ž., **K voprosu o sočialnoj stratifikacij u nositelej katakombnoj kultury Severnogo Pričernomorja**, in Katakombnye kultury Severnogo Pričernomorja. Istočniki, problemy, issledovanija, Kiev, 1991, 22–41.
- 1996 Pustovalov S. Ž., **Ein bronzezeitlicher Burgwall auf der Insel Malaja Chortica (Bajda) bei Zaporož'e am Dniepr**, Eurasia Antiqua 2, 1996, 205–214.
- 1997 Pustovalov S. Ž., **Rekonstrukcija čisel'nosti katakombnogo naseleennja za kurgannimi pohovannjami pivnič-nogo Pričernomor'ja**, Arheologia Kiev, 3, 1997, 40–49.
- 1998a Pustovalov S. Ž., **Nekatorye problemy izučenija kolesnogo transporta epohi bronzы, in Problemy izučenija katakombnoj kulturno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turno-istoričeskoj obščnosti mnogovalikovoј keramiki (KIOMK)**, Zaporož'e 1998, 50–55.
- 1998b Pustovalov S. Ž., **O rospisjah na dne katakomb Ingul's-koј kultury i o problemah etnosocial'noj rekonstrukcij katakombnogo obščstva Severnogo Pričernomor'ja**, in vol. A. D. Prjahnin (red.), **Dono-Donckij region v epohu srednei i posdnej bronzы**, Voronež 1998, 22–51.
- 1999 Pustovalov S. Ž., **Modelirovanie lica po čerepu u naselenija Ingul'skoј katakombnoj kul'tury**, Stratum Plus 2, 1999, 222–255.

- 2000 Pustovalov S. Ž., **Kurgan "Tjagunova mogila" i proble-my kolesnogo transporta jamno-katakombnoj epohi v Vostočnoј Evrope**, Stratum Puls 2, 2000, 296–321.

RACZKY *et al.*

- 1993 Raczky P., Hertelendi E., Horváth F., **Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn**, in vol. **Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss**, Budapest 1993, 42–47.

RADCLIFFE-BROWN

- 2000 Radcliffe-Brown A. R., **Structură și funcție în societatea primitivă**, Iași 2000.

RADU

- 1973 Radu O., **Cu privire la necropola de la Cruceni**, SCIVA 24.3, 1973, 503–520.

RAHTZ

- 1978 Rahtz Ph., **Grave orientation**, Arch.Journal, 135, 1978, 1–14.

RAHTZ *et al.*

- 1980 Rahtz Ph., Dickinson T., Watts L., **Anglo-Saxon Cemeteries. 1979 The fourth Anglo-Saxon Symposium at Oxford**, BAR British Series 82, Oxford, 1980.

RAINER

- 1964 Rainer Ch., **Beiträge zur Stufengliederung der früh-bronzezeitlichen Flachgräberfelder in Süddeutsch-land**, Bayerische Vorgeschichts-Blätter 29.1–2, 1964, 25–63.

RANDSBORG

- 1981 Randsborg K., **Burial, successions and early state formation in Denmark**, in vol. R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), **The Archaeology of Death**, Cam-bridge-New York 1981, 105–121.
- 1996 Randsborg K. (Ed.), **Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.**, Acta Archaeologica Supplementa 1, Kobenhavn 1996.
- 1998 Randsborg K., **Plundered bronze age graves. Archaeological & social implications**, ActaArch 69, 1998, 113–138.

RASCH

- 1992 Rasch W., **Die "neolithische Länge" in Gross-Steingräber**, ArchKorr, 22.4, 1992, 481–491.

RAŠAJSKI

- 1975a Rašajski R., **Obredno ukopavanje keramike u nekropoli u Atu kraj Vršaca**, Zbornik Beograd, 8, 1975, 55–64.
- 1975b Rašajski R., **At, Vršac – neolitisko naselje i nekropola bronzanog doba**, ArhPregled 17, 1975, 14–17.

- 1976 Rašajski R., **At-Vršac, neolitsko naselje i nekropola bronzanog doba**. ArhPregl, 17, 1976, 14–17.
- 1989 Rašajski R., **“Nalaz idola u obliku vekne hleba” kod Banatske Palanke**, RadVojMuz, 31, 1988–1989, 13–20.
- RASSAMAKIN**
- 1991 Rassamakin Yu. Ja., **O pogrebenijah predkatakombnogo vremeni v Severno-Zapadno Priazov’e**, în *Katakombnye kul’tury Severnogo Pričernomor’ja. Istočnik, problemy, issledovanija*, Kiev 1991, 42–56.
- 1994b Rassamakin Yu. Ja., **The main directions of the development of early pastoral societies of northern pontic zone: 4500–2450 BC (Pre-Yamnaja cultures and Yamnaja culture)**, Baltic-Pontic Studies 2, 1994, 29–70.
- 1994b Rassamakin Yu. Ja., **On early elements of the Globular Amphora Culture and other central european cultures in the Late Eneolithic of the northern Black Sea region**, Baltic-Pontic Studies 2, 1994, 112–132.
- 1999 Rassamakin Yu. Ja., **The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500–2300 BC**, în vol. Levin M., Rassamakin Yu., Kislenko A., Tatarintseva N. (eds.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, Cambridge 1999, 59–182.
- 2000 Rassamakin Yu. Ja., **Kvitjanskaja kul’tura: Istorija i sovremenoe sostojanie problemy**, Stratum Plus, 2000, 2, 117–177.
- 2002 Rassamakin Yu. Ja., **Aspects of pontic steppe development (4550–3000 BC) in the light of the new cultural-chronological model**, în K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (eds.), *Ancient interactions: east and west in Eurasia*, McDonald Institute Monographs, Cambridge 2002, 49–73.
- 2004 Rassamakin Yu. Ja., **Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. V. Chr.**, Archäologie in Eurasien Bd. 17, Mainz, 2004.
- RASSMANN**
- 1996 Rassman K., **Zum Forschungsstand der absoluten Chronologie der frühen Bronzezeit in Mitteleuropa auf Grundlage von Radiokarbondaten**, în vol. Klavs Randsborg (ed.), *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.*, Kobenhavn 1996, 199–209.
- RĂDULESCU et al.**
- 1966 Rădulescu D., Dimitrescu R., **Mineralogia topografică a României**, București 1966.
- REICH**
- 2002 Reich Ch., **Das Gräberfeld von Cârna**, PZ 77.2, 2002, 159–179.
- 2006 Reich Ch., **Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau**, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Neue Folge Bd. 13, 1, Berlin 2006.
- REILLY**
- 2003 Reilly Stuart, **Processing the dead in Neolithic Orkney**, Oxford Journal of Archaeology 22.2, 2003, 133–154.
- REINECKE**
- 1899a Reinecke P., **Tanulmányek a Magyarországi bronzkor (I)**, AÉ 33/19, 1899, 225–251.
- 1899b Reinecke P., **Tanulmányek a Magyarországi bronzkor (II)**, AÉ 33/19, 1899, 316–340.
- 1901 Reinecke P., **Praehistorisches aus Ungarn und den Nachbarländern**, EtnMittUng 1.1, 1901, extras.
- REIZNER**
- 1891 Reizner J., **Rábéi ásatások**, AÉ 25/11, 1891, 206–210.
- REP. IAB**
- 1957 **Repertoriul arheologic al RPR**, Institutul de Arheologie București, București 1957.
- RENFREW**
- 1970 Renfrew C., **The Tree-Ring calibration of radiocarbon: An archaeological evaluation**, PPS, 36, 1970, 280–311.
- 1990 Renfrew C., **L’énigme indo-européenne**. Archéologie et langage, Paris 1990.
- REZEPKIN**
- 2000 Rezepkin A. D., **Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Kłady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien**, Archäologie in Eurasien 10, Rahden 2000.
- RIDICHE**
- 2000 Ridiche F., **Noi date privind cunoașterea culturii Verbicioara (Partea I)**, Oltenia StCom 12, 2000, 41–73.
- 2001 Ridiche F., **Noi date privind cunoașterea culturii Verbicioara (Partea a II-a)**, OlteniaStcom 13, 2001, 33–63.
- RIEDL**
- 1972 Riedl N., **Ethnografic interpretation of the grave orientation in the Early Bronze Age cemetery of Mokrin**, în vol. N. Tasić (red.), **Mokrin II. The Early bronze age necropolis**, Beograd 1972, 67–74.

RITTERSHOFER

- 1987 Rittershofer K.-F., **Grabraub in der Bronzezeit**, BerRGK 68, 1987, 5–23.
- 1997 Rittershofer K.-F., (Hrsg.), **Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa**, Internationale Archäologie 37, Espelkamp 1997.

ROEDER

- 1992 Roeder M., **14C-Daten und archäologischer Befund am Beispiel eines Hauses von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina**, Germania 70.2, 1992, 259–277.

ROGOZEA

- 1992a Rogozea P., **Grupul cultural Balta Sărată în contextul epocii bronzului din județul Caraș-Severin**, SympThrac, 9, 1992, 23–25.
- 1992b Rogozea P., **New archaeological finds in the cave from Românești, Timiș county**, SympThrac, 9, 1992, 94.
- 1994 Rogozea P., **New archaeological finds in the cave from Românești, Timiș county**, în vol. H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.), **The Early Hallstatt Period**, Alba Iulia 1994, 155–166.
- 1996 Rogozea P., **Balta Sărată cultural group ceramics. Ceramic artefacts decoration and shapes typology**, Thraco-Dacica 16.1–2, 1995 (1996), 81–86.
- 1998 Rogozea P., **Repertoriul localităților cu descoperiri aparținând grupului cultural Balta Sărată**, Analele Banatului SN 6, 1998, 183–196.

ROLLE *et al.*

- 1991 Rolle R., Müller-Wille M., Schietzel K. (Hrsg.), **Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine**, Schleswig 1991.

ROMAN

- 1964 Roman P., **Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpătice ale RPR**, RevMuz 1.4, 1964, 314–325.
- 1969 Roman P., **Conceptul Foltești II și problema începuturilor epocii bronzului în Moldova**, Carpica 2, 1969, 17–22.
- 1971 Roman P., **Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum**, Dacia NS 15, 1971, 31–169.
- 1976a Roman P., **Die Glina III-Kultur**, PZ 51.1, 1976, 26–42.
- 1976b Roman P., **Zur kulturellen Grundlagen der thrakischen Bronzezeit**, Thraco-Dacica 1, 1976, 53–57.
- 1976c Roman P., **Complexul Orlea-Sadovec**, SCIVA 27.2, 1976, 147–169.
- 1976d Roman P., **Cultura Coțofeni**, București 1976.

- 1980a Roman P., **Substratul cultural al bronzului tracic**, Acta Hargitensia 1, 1980, 13–21.
- 1980b Roman P., **Der “Kostolac-Kultur”– Begriff nach 30 Jahren**, PZ 55.2, 1980, 220–227.
- 1981a Roman P., **Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului**, SCIVA 32.1, 1981, 21–42.
- 1981b Roman P., **Modificări în structura etno-culturală a Europei de sud-est în eneoliticul târziu**, SCIVA 32.2, 1981, 241–245.
- 1981c Roman P., **Zur rumänischen Frühbronzezeit**, MittArchInst, 2, 1981, 157–169.
- 1982 Roman P., **Constituirea noilor grupe etno-culturale de la începutul epocii bronzului**, Carpica 14, 1982, 39–49.
- 1984 Roman P., **Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului și începutul culturii Otomani**, SCIVA 35.3, 1984, 266–274.
- 1985 Roman P., **Perioada timpurie a epocii bronzului „tracic” în Oltenia**, Thraco-Dacica 6.1–2, 1985, 116–122.
- 1986a Roman P., **Perioada timpurie a epocii bronzului în România**, SCIVA 37.1, 1986, 29–55.
- 1986b Roman P., **Așezări cu ceramică șnurată din Thracia, Macedonia, Thessalia și raporturile lor cu evoluția culturală din regiunile carpatodanubiene**, Thraco-Dacica 7.1–2, 1986, 14–30.
- 1987 Roman P., **Ostrovl Corbului în pre- și protoistoria Europei de Sud-Est și Est-Centrale**, Documente recent descoperite și informații arheologice, București, 1987, 46–61.
- 1988 Roman P., **Ostrovu Corbului (Rumänien) und Male Kosihiy (Tschechoslowakei)**, SIArch 36.1, 1988, 217–224.
- 1992 Roman P., **Das chronologische Verhältnis zwischen Ezero und Troja im Lichte der nordbalkanischen Forschungen**, Thraco-Dacica 13.1–2, 1992, 25–34.
- 1998 Roman P., **Aufzeichnungen aus den Grabungsheften zu den Forschungen in den bronzezeitlichen Ansiedlungen von Ostrovu Corbului und Ostrovu Moldova Veche**, în vol. **In memoriam dr. Draga Garašanin. Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin**, București 1998, 17–31.

ROMAN *et al.*

- 1973 Roman P., Pál I., Horvath Cs., **Cultura Jigodin, o cultură cu ceramică șnurată în estul Transilvaniei**, SCIVA 24.4, 1973, 559–574.
- 1978 Roman P., Néméti I., **Cultura Baden în România**, București 1978.
- 1986 Roman P., Néméti I., **Descoperiri din perioada timpurie (Pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României**, SCIVA 37.3, 1986, 198–232.

- 1989 Roman P., Néméti I., **Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otomani Periode in Nordwest-Rumänien**, Praehistorica, 15, 1989, 243–248.
- 1990 Roman P., Néméti I., **Date preliminare asupra cercetărilor de la Carei-“Bobald”**, Thraco-Dacica 11, 1990, 39–47.
- 1992a Roman P., Dodd-Oprițescu A., Dogaru M., Simon M., **Descoperirile de la Ostrovu Corbului, jud. Mehedinți**, MCA (Ploiești) 17, 1992, 101–107.
- 1992b Roman P., Dodd-Oprițescu, Pál I., **Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas**, Mainz 1992.
- 1994a Roman P., sub-voce **Coțofeni**, în vol. C. Preda (coord.), **Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României**, vol. 1 (A-C), București 1994, 366–367.
- 1994b Roman P., Alexianu M., **Relations thracillyro-helléniques. Actes du XIVe Symposium National de Thraco-logie (à participation internationale) Băile Herculane (14–19 Septembre 1992)**, București, 1994.
- ROSETTI**
- 1932 Rosetti D. V., **Câteva așezări și locuințe preistorice din preajma Bucureștilor**, București 1932.
- 1936 Rosetti D. V., **Civilizația tip București – Die Bukarester Kultur**, București 1936.
- 1959 Rosetti D. V., **Movilele funerare de la Gurbănești**, Materiale 6, 1959, 791–816.
- 1975 Rosetti D. V., **Cetățeni-Argeș. Istoricul cercetărilor arheologice**, CAMNI, 1, 1975, 261–289.
- ROSKA**
- 1925 Roska M., **Sunt monumente megalitice în Ardeal?**, Arhivele Olteniei 5.17, 1925, 45–47.
- 1932 Roska M., **Stațiunea preistorică de la Valea lui Mihai**, AISC, 1, 1928–1932, 73–80.
- 1941 Roska M., **Az aeneolithikum Koleszkerpádi I. Jelegű emlékei Erdélyben**, Közlemenyek 1, 1941, 44–99.
- 1942 Roska M., **Erdély régészeti repertoriuma I, Oskor**, Kolozsvár 1942.
- ROȘU**
- 1968 Roșu L., **Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice de la Buicești-Mehedinți**, Comunicări Seria arheologică 7, 1968, 11–17.
- ROTEA**
- 1993 Rotea M., **Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei**, Thraco-Dacica, 14.1–2, 1993, 65–86.
- 1994 Rotea M., **Penetrația culturii Otomani în Transilvania. Între realitate și himeră**, Apulum 31, 1994, 39–57.
- 1995a Rotea M., **Grupul Copăceni**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 154–158.
- 1995b Rotea M., **Cultura Vatina**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 262–267.
- RUOFF et al.**
- 1991 Ruoff U., Gross E., **Die Bedeutung der absoluten Datierung der jungsteinzeitlichen Kulturen in der Schweiz für die Urgeschichte Europas**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. Symp-Saarbrücken 1988**. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 401–420.
- RUTTKAY**
- 1983 Ruttkay E., **Zur Deutung der Depotfunde vom Typus Tolnanémedi im Zusammenhang mit dem Idol von Babska**, AnnNaturhistMusWien 85-A, 1983, 1–17.
- 1992 Ruttkay E., **Zwei endneolithische Brandgräber aus Gars am Kamp, Thunau vb Horn, Niederösterreich – Beitrag zur Gräberkunde des Endneolithikums**, Balcanica, 23 (Hommage a Nikola Tasić a l’occasion de ses soixantes années), 1992, 281–297.
- 1997 Ruttkay E., **Zur jungneolithischen Furchenstichkeramik im östlichen Mitteleuropa. Die Fazies Gajary**, în vol. Xpóvoç. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel, InternArchäologie1, 1997, 165–180.
- RYČKOV**
- 2002 Ryčkov N. A., **Ob uslovnih tsentrah nositelej Jamnoj kul’tury**, în vol. Severnoe Pričernomor’e: Ot eneolita k antičnosti, Tiraspol’, 2002, 42–66.
- RYKOV**
- 1927 Rykov P., **Die Chvalinsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga**, ESA 1, 1927, 51–62.
- SAMAR**
- 1998a Samar V. A., **Verhnjaja hronologiceskaja granica KMK i Pokrovskaia kul’tura Severnogo Priazov’ja**, în vol. Toščev G. N., Sahrov G.I. (red.), **Problemy izučeniia Katakombnoj kul’turno-istoriceskoj obščnosti (KKIO) i kul’turno-istoriceskoj obščnosti Mnogovalikovoj keramiki (KIOMK)**, Kiev 1998, 75–83.
- 1998b Samar V. A., **Pogrebal’nye pamjatniki KMK Severnogo Priazov’ja**, în vol. Toščev G. N., Sahrov G.I. (red.), **Problemy izučeniia Katakombnoj kul’turno-istoriceskoj obščnosti (KKIO) i kul’turno-istoriceskoj obščnosti Mnogovalikovoj keramiki (KIOMK)**, Kiev 1998, 83–90.

SANDARS

- 1971 Sandars N., *From Bronze Age to Iron Age: a sequel to a sequel*, în vol. *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes*, London 1971, 3–29.
- 1978 Sandars N., *Sea Peoples*, London 1978.
- 1983 Sandars N., *North and south at the end of the Mycenaean age: Aspects of an old problem*, OxfordJA 1.1, 1983, 43–68.

ŠAPOŠNIKOVA

- 1969 Šapošnikova O., *Katakombnaja kul'turno-istoričeskaja oblast'*, Origini 3, 1969, 85–118.

ŠARAFUTDINOVA

- 1968 Šarafutdinova E. S., *K voprosu o sabatinovskoj kulture*, SA 3, 1968, 16–34.
- 1980 Šarafutdinova E. S., *Ornamentovanj sokiri-molotki z katakombnih pohovan' na Ingul*, ArheologijaKiev 33, 1980, 60–70.
- 1991 Šarafutdinova E. S., *Pamjatniki kontsa epohi pozdnej bronzы na Niznem Donu i stepnom Prikuban'e*, SA 1, 1991, 184–196.

SAVA (SAVVA)

- 1991 Sava E. N., *Relații între cultura "Mnogovalikovaia" dintre Nistru și Prut și cultura Monteoru*. Thraco-Dacica 12.1–2, 1991, 15–37.
- 1992 Savva E. N., *Kultura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja (Po materialam pogre-bal'nogo obrjada)*, Kišinev, 1992.
- 1994 Sava E. N., *Epoca bronzului – Perioada mijlocie și târzie (sec. XVII–XII î.e.n.)*, Thraco-Dacica 15.1–2, 1994, 141–158.
- 1996 Sava E. N., *Necropola tumulară de la Bălăbani – II*, ArhMold 19, 1996, 191–220.
- 1998 Sava E. N., *Die Rolle der "östlichen" und "westlichen" Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (Nach den Materialien des Prut-Dnestr Zwischenstromgebiets)*, în B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe – Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*, PAS 12, München-Rahden 1998, 267–312.
- 2002 Sava E. N., *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel 2002.

SAVA *et al.*

- 1984 Sava E.N., Dergačev V. A., *Raskopki kurganov u s. Medveza*, în vol. *Kurgany v zonah novostroek Molda-vii*, Chișinău, 1984, 98–108.

- 2003 Sava E., Agulnikov S., *Contribuții noi la definirea ritului funerar în cultura Sabatinovka*, în vol. E. Sava (red.), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău 2003, 113–138.

SĂCĂRIN

- 1981 Săcărin C., *Depozitul de bronzuri de la Ticvaniu Mare (județul Caraș-Severin)*, Banatica 6, 1981, 97–106.
- 1983 Săcărin C., *O nouă descoperire de epoca bronzului din Clisura Dunării*, Banatica 7, 1983, 59–64.
- 1985 Săcărin C., *Depozitul de bronzuri de la Liubcova-Țiglărie*, Banatica 8, 1985, 91–106.
- 1998 Săcărin C., *Necropola de incinerare de la Liubcova*, Teză de doctorat, manuscris, București 1998.

SÂRBU

- 1980 Sârbu V., *Cercetările arheologice de la Cireșu*, Istros, 1, 1980, 19–31.
- 2003 Sârbu V., *Funerary practices in the Iron Age between the Carpathians and the Danube*, în vol. R. Vasić (red.), *Sahranjivanje u bronzano i гвозdeno doba*, Čačak, 2003, 139–170.

SEROVA *et al.*

- 1987 Serova N. L., Jarovoi E. V., *Grigoriopol'skie kurgany*, Kišinev, 1987.

ŠČEPINSKIJ *et al.*

- 2001 Ščepinskij A. A., Toščev G. N., *Kurgan "Kemi-Oba"*, în vol. *Starožitnosti stepnovogo Pričernomor'ja i Krimu*, Zaporizja 2001, 50–86.

SCHALK

- 1981 Schalk E., *Die frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Toszég, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Groningen (Niederlanden) und Cambridge (Grossbritannien)*, Dacia NS, 25, 1981, 63–129.
- 1992 Schalk E., *Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken*, UPA 9, Bonn 1992.
- 1994 Schalk E., *Das Gräberfeld der frühbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur bei Megyaszó, Nordost-Ungarn*, PZ 69.2, 1994, 152–174.
- 1998 Schalk E., *Die Entwicklung der prähistorischen Metallurgie im nördlichen Karpatenbecken. Eine typologi-sche und metallanalytische Untersuchungen*, Internationale Archäologie – Naturwissenschaft und Technologie 1, Rahden 1998.

SCHALK *et al.*

- 1997 Schalk E., Batora J., *Zur Problematik der Textilabdrücke auf frühbronzezeitlicher Keramik in der Süd-slowakei*, în vol. *Χρόνος*.

Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel, InternArchäologie.1, 1997, 188–199.

SHERRATT

- 1991 Sherratt A., **Sacred and Profane Substances: the Ritual Use of Narcotics in Later Neolithic Europe**, în P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates, J. Toms, **Sacred and Profane**, Oxford 1991, 50–64.
- 2004 Sherratt A., **Wagen, Pflug, Rind: ihre Ausbreitung und Nützung – Probleme der Quelleninterpretation**, în vol. M. Fansa, St. Burmeister, (Hrsg.), **Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa**, Mainz am Rhein, 2004, 409–428.

SCHLETTE

- 1991 Schlette F., **Geistig-religiöse und soziologische Erkenntnisse aus dem ur- und frühgeschichtlichen Bestattungswesen**, în vol. F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), **Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, Berlin 1991, 9–21.

SCHMIDT

- 1907 Schmidt H., **Die prähistorische Station von Sărata Monteoru, Bezirk Buzău**, ZfA 39, 1907, 999–1003.
- 1924 Schmidt H., **Die Ausgrabungen von Cucuteni und Sărata Monteoru (Rumänien) im der ägäischen Vorgeschichte**, ArchAnz 1923–1924, 348–358.

SCHOPPER

- 1996 Schopper F., **Zu Radiocarbonatierungen mittelbronzezeitlicher bis früheisenzeitlicher (ca. 1600–500 c. Chr.) Funde in Mitteleuropa**, în vol. Klavs Randsborg (ed.), **Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.**, København 1996, 211–218.

SCHRANIL

- 1928 Schranil J., **Die Vorgeschichte Böhmen und Mährens**, Berlin-Leipzig 1928.

SCHREIBER

- 1971 Schreiber R., **Későbronzkori sirleletek Rákosperezturrol**, BudRég, 22, 1971, 293–299.

SCHREIBER-KALICZ

- 1984 Schreiber-Kalicz R., **Komplex der Nagyrév-Kultur**, în vol. N. Tasić (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Budapest 1984, 133–190.

SCHROLLER

- 1930 Schroller H., **Die Schnurkeramik in Siebenbürgen**, Brandenburgia 39, 1930, 72–75.

- 1933 Schroller H., **Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens**, Berlin 1933.

SCHUBERT

- 1974 Schubert E., **Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau**, BerRGK 54, 1973 (1974), 3–91.

M. SCHULZ

- 1997 Schulz M., **Sonderbestattungen in der Bronzezeit aus der Sicht der Anthropologie**, în Rittershofer K.-F., (Hrsg.), **Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa**, Internationale Archäologie Bd.37, Espelkamp, 1997, 11–13.

W. SCHULZ

- 1939 Schulz W., **Vor- und Frühgeschichte Mitteldeutschlands**, Halle 1939.

SCHUMACHER

- 2002 Schumacher T. X., **Some remarks of the origin and chronology of halberds in Europe**, OxfordJA 21.2, 2002, 263–288.

SCHUMACHER-MATTHÄUS

- 1986 Schumacher-Matthäus G., **Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken**. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 6, Mainz am Rhein 1985.

SCHUSTER

- 1994a Schuster C. F., **Despre aria de răspândire a culturii Glina**, Istros 7, 1994, 63–70.
- 1994b Schuster C. F., **Aria de răspândire a culturii Tei**, Analele Banatului SN 3, 1994, 171–178.
- 1996a Schuster C. F., **Zu den Fußschalen der Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit und Frühbronzezeit aus Rumänien**, Thraco-Dacica 16.1–2, 1995 (1996), 45–53.
- 1996b Schuster C. F., **Considerații privind așezările culturii Glina**, Drobeta 7, 1996, 12–18.
- 1996c Schuster C. F., **Despre cărucioarele de lut ars din epoca bronzului de pe teritoriul României**, Thraco-Dacica 17.1–2, 1996, 117–137.
- 1997 Schuster C. F., **Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare**, Bibliotheca Thracologica XX, București, 1997.
- 1998 Schuster C. F., **Unele probleme ale bronzului mijlociu (BM) și final (BF) din centrul Munteniei**, BulMuz Teohari Antonescu 2–4, 1996–1998, 141–153.
- 1999 Schuster C. F., **The Early Bronze Age**, în Nikolova L., **The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)**, BAR IntSer 791, Oxford 1999, 241–248.

- 2003 Schuster C. F., **Zur Bestattungsweise in Südromänien in der Bronzezeit**, în vol. R. Vasić (red.), **Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba**, Čačak, 2003, 109–138.
- SCHUSTER *et al.*
- 2001 Schuster C. F., Comşa A., Popa T., **The archaeology of fire in the Bronze Age of Romania**, Giurgiu 2001.
- SÉFÉRIADÉS
- 1996 Séfériadés M., **Deshaye's excavation at Dikili Tash: The early Bronze Age levels**, în vol. L. Nikolova (ed.), **Early Bronze Age settlements patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates, RPRP 1.2–4, 1995 (1996), 93–128.**
- SEROVA *et al.*
- 1987 Serova N. L., Jarovoj E. V., **Grigoripol'skie kurgany**, Chişinău, 1987.
- SHALGANOVA
- 1994a Shalganova T., **Glineni bradvi ot teritorijata na kulturata na inkrustiranata keramika po Dolni Dunav**, Problemi na izkustvo 3, 1994, 21–24.
- 1994b Shalganova T., **Das Auftreten der kannelierten Keramik und der Übergang von der Spätbronzezeit zur frühen Eisenzeit in Nordwestbulgarien**, în vol. H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.), **The Early Hallstatt Period**, Alba Iulia 1994, 185–195.
- 1995 Shalganova T., **The Lower Danube Incrusted Pottery Culture**, în vol. Bailey D. W., Panayotov I. (Ed.), **Prehistoric Bulgaria**, Monographs in World Archaeology 22 (Madison 1995), 291–308.
- SHENNAN
- 1975 Shennan S., **The social organization at Brané**, *Antiquity*, 49.196, 1975, 279–288.
- SHERRATT
- 1981 Sherratt A., **Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution**, în vol. I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (eds.), **Pattern of the past. Studies in honour of David Clarke**, Cambridge 1981, 261–305.
- 1991 Sherratt A., **Sacred and profane substances: the ritual use of narcotics in later Neolithic Europe**, în vol. P. Garwood *et al.*, **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion**, Oxford, 1989, Oxford Univ. Committee for Archaeology, Monograph 32, Oxford 1991, 50–64.
- 1993 Sherratt A., **What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory**, *Journal of European Archaeology* 1.2, 1993, 1–57.
- ŠILOV
- 1985 Šilov V. P., **Kurgan 6 uročišča Bičkin-Buluk i problem hronologii načala Srednej Bronzy Kalmykii**, SA 2, 1985, 17–33.
- SHISHLINA *et al.*
- 2000 Shishlina N. I., Aleksandrovsky A. L., Chichagova O. A. & Van der Plicht J., **Radiocarbon chronology of the Kalmykia Catacomb culture of the west Eurasian steppe**, *Antiquity* 74, 2000, 793–799.
- SIMACHE *et al.*
- 1962 Simache N., Theodorescu V., **Săpăturile arheologice de salvare de la Smeeni**, MCA 8, 1962, 273–282.
- SIMIĆ
- 2000 Simić J., **Kulturne skupine s inkrustiranom keramikom u broncanom dou sjeveroistočne hrvatske**, Zagreb-Osijek 2000.
- SIMION
- 1991 Simion G., **O nouă cultură de la începutul epocii bronzului pe teritoriul istro-pontic**, *Peuce* 10.1, 1991, 33–39.
- 1992 Simion G., **Das Hügelgrab mit schnurverzierten Gefäßen von Independența (Kreis Tulcea)**, în P. I. Roman, Ann Dodd-Oprîescu, P. János, **Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas**, Mainz 1992, 198–199, Taf. XVII.
- 1998 Simion G., **Points de vue concernant une chronologie absolue de l'âge du fer au Bas Danube**, în vol. **The Thracian world at the crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996**, vol. II, București 1998, 519–565.
- 2003 Simion G., **Culturi antice în zona gurilor Dunării. Volumul I Preistorie și protoistorie**, Cluj-Napoca, 2003.
- SINJUK
- 1983 Sinjuk A. T., **Kurgany epohi bronzы Sredneo Dona (Pa-vlovskij mogil'nik)**, Voronež 1983.
- 1996 Sinjuk A. T., **Bronzovyy vek bassejna Dona**, Voronež 1996.
- SION *et al.*
- 1934 J. Sion *et al.*, **Méditerranée – Péninsule méditerranéennes**, Paris 1934, p. 495–496
- ŠIRAKOV
- 1996 Širakov N., **„Stepnata invazija” na balkanite i perehodăt eneolit-bronzova epoha v svetlinata na kamenni ansampli ot severna Bălgaria**, *Godišnik na Departament Arheologija* 2–3, 1996, 145–156.

Situri

- 1996 Comisia Națională de Arheologie (ed.), **Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992**, Braïla 1996.

SMIDT

- 1992 Smidt E. A., **Pogrebal'nyj komplekxy kul'tury šarovidnyh amforah v verhov'jah Dnepra**, RA 4, 1992, 156–162.

ŠMAGLIJ *et al.*

- 1970 Šmaglij N. M., Černjakov I. T., **Raskopki kurganov epohi bronzы v Tatarbunarskom rajone Odesskoj oblasti v 1965 g.**, SovArh 1, 1970, 109–120.

SMIRNOV

- 1961 Smirnov A. P., **K voprosu o formirovanii abaševskoj kul'tury**, în vol. **Abaševskaja kul'tura v Srednem Povolz'e**, MIA 97, 1961, 15–26.

SMOLINE

- 1927 Smoline V., **La nécropole d'Abachévo**, ESA 1, 1927, 85–94.

SOMMERFELD

- 1994 Sommerfeld Ch., **Gerätgeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleurope**, Vorgechichtliche Forschungen Bd. 19, Berlin-New York 1994.

SOPRONI

- 1955 Soproni S., **A budakalászi kocsi**, FolArch, 6, 1955, 29–36.
- 1973 Soroceanu T., **Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)**, AMN 10, 1973, 493–501.
- 1975 Soroceanu T., **Die Bedeutung des Gräberfeldes von Mokrin für die relative Chronologie der frühen Bronzezeit im Banat**, PZ 50, 1975, 161–179.
- 1976 Soroceanu T., Recenzie la O. Trogmayer, **Das bronze-zeitliche Gräberfeld bei Tápe**, Budapest 1975, AMN 16, 1976, 631–633.
- 1977a Soroceanu T., **Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf der Mureș**, Dacia NS, 21, 1977, 57–79.
- 1977b Soroceanu T., **Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato-danubian**, StCom Caransebeș, 2, 1977, 242–250.
- 1978 Soroceanu T., **Ein neues Buch über die Bronzezeit Ungarns**, Dacia NS 22, 1978, 319–324.
- 1982a Soroceanu T., **Hortfunde und befestigte Anlagen in Transsilvanien**, în vol. **Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa**, Nitra 1982, 363–376.
- 1982b Soroceanu T., **Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens I**, AMN 18, 1982, 357–365.

- 1984 Soroceanu T., **Die Periodisierung der Mureș-Kultur**, AACarpatica 23, 1984, 43–78.

- 1991 Soroceanu T., **Studien zur Mureș-Kultur**, Internationale Archäologie 7, Buch am Erlbach 1991.

SOROCEANU *et al.*

- 1973 Soroceanu T., **Descoperiri din epoca bronzului de la Obreja**, AMN, 10, 1973, 493–515.
- 1976 Soroceanu T., Blăjan M., Cerghi T., **Cimitirul de incineratie de la Aiton**, File de Istorie, 4, 1976, 57–82.
- 1977 Soroceanu T. și colab., **Contribuții la repertoriul arheologic al județului Mureș**, Marisia 7, 1977, 57–65.
- 1981 Soroceanu T., Retegan A., **Neue spätbronzezeitliche Funde im norden Rumänien**, Dacia NS, 25, 1981, 195–229.

SOROKIN

- 1994 Sorokin V., **Culturile eneolitice din Moldova**, Thraco-Dacica 15.1–2, 1994, 67–92.

SPINEI

- 1970 Spinei V., **Einige Betrachtungen über äneolithische Feirsteinbeile in der Moldau**, Dacia NS 14, 1970, 25–50.
- 1971 Spinei V., **Descoperiri de topoare din silex în Moldova**, MemAntiq 3, 1971, 79–141.

SPINEI *et al.*

- 1968 Spinei V., Nistor M., **Un mormânt din lespezi de piatră în nordul Moldovei**, SCIV 19.4, 1968, 621–628.
- 1985 Spinei V., Alexianu M., Butnaru V., **Săpăturile arheologice de la Doina-Girov din anii 1982–1983**, MemAntiq 9–11, 1985, 227–260.

SPYROPOULOS

- 1972 Spyropoulos G. T., **Terracotta Sarcophagi**, Archaeology, 25.3, 1972, 206–209.

SREJOVIĆ *et al.*

- 1987 Srejić D., Tasić N. (Hrsg.), **Hügelbestattungen in der Karpaten–Donau–Balkan–Zone während der äneolitischen Periode**, InternSymp Dolnji Milanovac 1985, Beograd 1987.
- 1997 Srejić D., Lazić M., **Nasel'a i nekropole bronzanog doba u Timockoj krajini**, în *Arheologija Istočne Srbije*, Beograd 1997, 225–247.

STANČEV

- 1989 Stančev D., **Nekropol ot bronzovata epoha do selo Batin**, GMSB, 15, 1989, 7–13.

STAPEL

- 1999 Stapel A., **Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich**, Tübinger Schriften zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 3, New York-München-Berlin 1999.

STAPELFELDT

- 1997 Stapelfeldt T., **Zum Kostolacer Zierstil**, în vol. **Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel**, InternArchäologie 1, 1997, 157–163.

STÂNGĂ

- 1986 Stângă I., **Repertoriul arheologic al zonei hidrocentralei Porțile de Fier II, jud. Mehedinți**. Materiale 16, 1986, 7–15.

STEFANOVICH *et al.*

- 1998 Stefanovich M., Bankoff A. H., **Kamenska Čuka 1993–1995**, în vol. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), **James Harvey Gaul. In memoriam**, Sofia 1998, 255–338.

STOJIC

- 1996a Stojić M., **Le bassin de la Morava à l'âge de bronze et à la période de transition de l'âge de bronze à celui de fer**, în vol. N. Tasic (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 247–256.
- 1996b Stojić M., **L'énéolithique final dans le centre des Balkans**, în vol. L. Nikolova (ed.), **Early Bronze Age settlements patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)**, RPRP 1.2–4, Sofia 1995 (1996), 353–372.
- 1997 Stojić M., **Gobelets ornés du motif de spirale incrustée dans la vallée de Jagodina – Paraćin et leur rapports avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallées de Morava et Vardar**, Starinar NS 48, 1997, 53–61.
- 1998 Stojić M., **Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatina en Serbie au sud de la Save et du Danube**, în vol. In memoriam dr. Draga Garašanin. **Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin**, București 1998, 81–104.

STOJIC *et al.*

- 1996 Stojić M., Nikitović L., **Ada in prijevori bei Čačak. Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit im Moravagebiet und im serbischen Donaugebiet**, Starinar NS 47, 1996, 205–212.

STOYANOV

- 1997 Stoyanov T., **Early Iron Age tumular necropolis "Sboryanovo" I**, Sofia 1997.

STRAHM

- 2001 Strahm Ch., **Das Kulturkonzept und das Periodisierungskonzept. Ein methodischer Beitrag zur Gliederung und Dynamik der Frühbronzezeit**, în vol. B. Eberschweiler *et al.* (Hrsg.), **Aktuelles zur frühbronzezeit und frühen Mittelbronzezeit im nördlichen Alpenvorland**, Gaienhofen-Hemmenhofen 2001, 177–184.

STRATAN

- 1964 Stratan I., **O nouă descoperire hallstattiană din Banat**, SCIV 15.4, 1964, 523–528.
- 1974 Stratan I., **Un mormânt cu ocră la Bodo**, Tibiscus 3, 1974, 71–74.

STRATAN *et al.*

- 1977 Stratan I., Vulpe A., **Der Hügel von Susani**, PZ 52.1, 1977, 28–60.

STUCHLIK

- 1992 Stuchlik S., **Die Veterov-Gruppe und die Entstehung der Hügelgräberkultur in Mähren**, PZ 67.1, 1992, 15–42.

STUCHLIK *et al.*

- 1996 Stuchlik S., Stuchliková J., **Aunjetitzer Gräberfeld in Velké Pavlovice, Südmähren**, PZ 71.2, 1996, 123–169.
- 1999 Stuchlik S., Stuchliková J., **Die Erforschung des Veterov Rondells in Sumice**, în vol. J. Batora, J. Peska (Hrsg.), **Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei**, Nitra 1999, 169–182.

STUCHLIKOVÁ *et al.*

- 1985 Stuchliková J., Stuchlik S., Stloukal M., **Ein Veterov-Massenbegräbnis aus Velké Pavlovice**, Anthropologie 23.1, 1985, 51–68.

SUBBOTIN

- 2000 Subbotin L. V., **Severno-Zapadno Pričernomor'e v epohu rannej i srednej bronzy**, Stratum Plus 2, 2000, 350–387.

SUBBOTIN *et al.*

- 1994 Subbotin L. V., Petrenko V. G., **Kurgannij mogil'nik usatovs'kogo tipu Žovtij Jar**, Arheolgija Kiev 1, 1994, 93–104.
- 1995 Subbotin L. V., Dobroljubskij A. O., Toščev G. N., **Pamjat-niki epohi bronzy kurganogo mogil'nika Gradeška**, în Toščev G. N. (Ed.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma**, Zaporozhe 1995, 109–126.

SULIMIRSKI

- 1933 Sulimirski T., **Die Kisten- und Glockengräberkultur in Südpolen**, Swiatowit, 15, 1932–1933 (1933), 169–178.
- 1968 Sulimirski T., **Cordé Ware and Globular Amphora north-east of the Carpathians**, London 1968.

SVEŠNIKOV

- 1957 Svešnikov I. K., **Megalitični pohovannja na zahidnomu Podilli (dopovid' na zasidanni naukovo-metodičnoj radi)**, L'viv 1957.
- 1968 Svešnikov I. K., **Bogatye pogrebenija komarovskoj kultury u s. Ivan'ja Rovenskoj oblasti**, SA 2, 1968, 159–168.

- 1971 Svešnikov I. K., **Kul'tura kul'jastych amfor**, în *Arheologija Ukrainskoj RSR*, vol. 1, Kiev 1971, 240–250.
- 1976 Svešnikov I. K., **Problema proihoždenija Komarovskoj kul'tury**, în vol. Berezanskaja S. S. *et al.*, **Eneolit i bronzovy vek Ukrainy**, Kiev 1976, 96–118.
- 1985 Svešnikov I. K., **Kultura šarovidnych amfor**, în S. S. Berezanskaja *et al.*, **Arheolohija Ukrainskoj SSR**, vol. I, Kiev 1985, 280–291.

SVEŠNIKOV *et al.*

- 1982 Svešnikov I. K., Nikol'čenko Ju. M., **Dovidnik z arheologij Ukraini. Rovenska oblast'**, Kiiv 1982.

A. SZABÓ

- 1992 Szabó A., Szabó E., **Dicționar de localități din Transilvania. Erdélyi helységnévszótár. Ortsnamenverzeichnis für Siebenbürgen**, București, 1992.

G. SZABÓ

- 1994 Szabó G., **Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau**, *Zalai Múzeum* 5, 1994, 61–71.

J. SZABÓ

- 1994 J. Szabó, **Bronzkori nyélháas bronz balták battonyáról**, în vol. *A kökortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Von der Steinzeit bis zum Mittelealter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*, Szeged 1994, 191–199.
- 1999 J. Szabó, **Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya**, *Inventaria Praehistorica Hungarica*, Buda-pest 1999.

I. SZATHMÁRI

- 1983 Szathmári I., **Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaújváros**, *Alba Regia* 20, 1983, 7–36.
- 1996 Szathmári I., **Bronze wire and sheet ornaments of the Vátya culture**, în vol. T. Kovács (Hrsg.), **Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen**, *Festschrift A. Mozsolics*, Budapest 1996, 75–87.
- 1997 Szathmári I., **Das Gräberfeld der bronzezeitlichen Füzesabony-Kultur in Füzesabony-Kettőshalom**, *CommArchHung* 1997, 51–74.

L. SZATHMÁRI

- 2001 Szathmári L., **Kora bronzkori urnaleletek embertani vizsgálata**, *JAMÉ* 43, 2001, 127–131.

Z. SZÉKELY

- 1955 Székely Z., **Cercetări arheologice în regiunea Stalin și Regiunea Autonomă Maghiară**, în vol. *Din activitatea științifică a Muzeului raional Mediaș*, Mediaș 1953, 5–93.
- 1955 Székely Z., **Contribuție la cronologia epocii bronzului în Transilvania**, *SCIV* 6.3–4, 1955, 833–863.
- 1961 Székely Z., **Contribuții la dezvoltarea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei**, *StComBrukenthal* 12, 1961, 21–34.
- 1962 Székely Z., **Sondajele executate de Muzeul Regional din Sfântu Gheorghe**, *Materiale* 8, 1962, 325–340.
- 1966 Székely Z., **Cimitirul din epoca bronzului de la Pir**, *SCIV* 17.1, 1966, 125–135.
- 1967 Székely Z., **Noi descoperiri de unelte de aramă și de bronz din Transilvania**, *SCIV* 18.2, 1967, 327–332.
- 1970a Székely Z., **Săpăturile executate de Muzeul din Sfântu Gheorghe (1959–1966)**, *Materiale* 9, 1970, 297–315.
- 1970b Székely Z., **Contribuție la cunoașterea prelucrării metalelor la începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei**, *SCIV* 21.2, 1970, 201–208.
- 1970c Székely Z., **Cultura Ciomortan**, *Aluta* 2, 1970, 71–76.
- 1971 Székely Z., **Contribuții la cunoașterea epocii bronzului din sud-estul Transilvaniei**, *SCIV* 22.3, 1971, 387–400.
- 1977 Székely Z., **Cultura mormintelor tumulare în sud-estul Transilvaniei**, *SCIVA* 28.1, 1977, 125–127.

Z. SZÉKÉLY *et al.*

- 1979 Székely Z., Székely Zs., **Așezarea din epoca bronzului de la Peteni**, *Materiale* 13, 1979, 71–72.

Zs. SZÉKÉLY

- 1980 Székely Zs., **Date noi privind ritul de înmormântare al culturii Schneckenberg în județul Covasna**, *Aluta*, 10–11, 1978–1979 (1980), 39–46.
- 1983 Székely Zs., **Contribuții la dezvoltarea culturii Schneckenberg în județul Covasna**, *Aluta*, 14–15, 1983, 61–67.
- 1989 Székely Zs., **Contribuții privind riturile funerare din epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei**, *SympThrac*, 7, 1989, 246.
- 1990 Székely Zs., **O figurină de lut din cultura Wietenberg de la Turia – județul Covasna**, *SympThrac* 8, 1990, 111–113.
- 1996a Székely Zs., **Șantierul arheologic Brăduț, județul Covasna – zona tumulilor**, *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, 1, 1995(1996), 106–113.

- 1996b Székely Zs., **Necropola de incinerare în urne de la Turia, județul Covasna**. Cercetări arheologice în aria nord-tracică, 1, 1995(1996), 127–145.
- 1997 Székely Zs., **Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei**, Bibliotheca Thracologica XXI, București, 1997.
- 1998 Székely Zs., **Common elements and chronological relations between the Zăbala culture and the Livezile group**, în vol. H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (eds.), **Early and Middle Age in the Carpathian Basin**, Alba Iulia 1998, 141–160.

SZÉNÁSZKY

- 1977 Szénászkzy J., **A Vatyai kultura leletei Csongrád környékén**, AE 104.1, 1977, 18–46.

SZENTMIKLOSI

- 1998 Szentmiklosi A., **Câteva morminte plane de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului din hotarul comunei Voiteni**, Analele Banatului SN, 6, 1998, 197–207.
- 2006 Szentmiklosi A., **The relations of the Cruceni-Belegiš culture with the Žuto Brdo-Gârla Mare culture**, Analele Banatului SN, 14.1, 2006, 229–269.

SZMYT

- 1998 Szmyt M., **Die Kugelamphorenkultur und die Gemeinschaften der Steppenwald- und Steppenzone Osteuropas. Der Forschungsstand und die Forschungsperspektive im Grundriß**, în B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), **Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Vchr.)**, PAS 12, Rahden 1998, 1998, 221–231.
- 1999 Szmyt M., **Tripolye traits in the materials of central (Polish) group of the Globular Amphora culture. – A radiocarbon perspective**, în vol. **The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC**, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 211–220.

SZMYT *et al.*

- 1999 Szmyt M., Chernyakov I. T., **Radiocarbon chronology of “Akkiembetskiy Kurgan”. A preliminary report**, în vol. **The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC**, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 196–210.

SZOMBATHY

- 1929 Szombathy J., **Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich**, RGF 3, 1929.

ŠAPOŠNIKOVA *et al.*

- 2002 Šapošnikova O. G., Fomenko V. N., **Ingul'skaja katakombnaja kul'tura (areal i voprosy periodizatsii)**, în vol. **Drevnejšie obščnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja (V tys. Do n.e. – V vek n.e.)**, Tiraspol' 2002, 135–138.

ŞADURSCHI

- 1994 Şadurschi P., **Rezultatele sondajului arheologic de la Ghilănești-Botoșani (1989)**. Hierasus, 9, 1994, 167–180.

ŞANDOR-CHICIDEANU

- 2003a Şandor-Chicideanu M., **Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară**, Cluj 2003.
- 2003b Şandor-Chicideanu M., **Neue “Brotlaibidole” aus Ton aus dem Becken der Unteren Donau**, în vol. C. Kacsó (Hrsg.), **Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten, Ehren symposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag**, Baia Mare, 2003, 413–428.
- 2006 Şandor-Chicideanu M., **recenzie la G. Crăciunescu, Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei**, Craio-va 2004, în SCIVA 54–56, 2003–2005 (2006), 413–425.

ŞANDOR-CHICIDEANU *et al.*

- 1989 Şandor-Chicideanu M., Chicideanu I., **Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur**, Dacia NS, 33.1–2, 1989, 5–38.
- 1990 Şandor-Chicideanu M., Chicideanu I., **Contributions to the study of the Gârla Mare anthropomorphic statuettes**, Dacia NS, 34, 1990, 53–75.
- 1993 Şandor-Chicideanu M., Chicideanu I., **Observații asupra unor materiale ceramice inedite de la Dubovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului**, Analele Banatului, 2, 1993, 151–169.

ŞERBĂNESCU

- 2001 Şerbănescu D., **Contribuții la cunoașterea ritului și ritualului funerar practicat de purtătorii civilizației Tei**, CCDJ 16–17, 2001, 234–242.

ŞERBĂNESCU *et al.*

- 1998 Şerbănescu D., Bălteanu C., **Considérations sur le rite, le rituel funéraire et l'étude anthropologiques des squelettes de la civilisation Tei**, în **The Thracian world at the**

crossroads of civilizations – Proceeding of the seventh International Congress of Thracology – Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996, II, București 1998, 482–496.

ȘIMON

f.a. Șimon M., **Repertoriul arheologic al județului Călărași**, manuscris.

ȘOVAN *et al.*

1984 Șovan O., Chirica V., **Noi descoperiri sarmatice în Câmpia Moldovei**, Hierasus, 5, 1983, 79–88.

ȘTEFAN

1936 Ștefan Gh., **Fouilles de Băiești-Aldeni**, Dacia 5–6, 1935–1936, 139–149.

TAINTER

1975 Tainter A. J., **Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification**, *World Archaeology*, 7.1, 1975, 1–15.

TÁRNOKI

1988 Tárnoki J., **The settlement and cemetery of the Hatvan culture at Aszód**, în vol. *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*, IPH, Budapest 1988, 137–169.

1993 Tárnoki J., **Die Bestattungssitten der Hatvan-Kultur**, în vol. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt a.M. 1993, 88–91.

TASIĆ

1972 Tasić N., **The Mokrin necropolis and its position in the development of the Early Bronze Age in Voivodina**, în vol. N. Tasić (ed.), *Mokrin II. The Early bronze age necropolis*, Beograd 1972, 9–28.

1973 Tasić N., **The problem of “Mycenaean influences” in the Middle Bronze Age cultures in the southeastern part of the Carpatian Basin**, *Balkanica* 4, 1973, 20–33.

1974 Tasić N., **Die Kulturen der frühen Bronzezeit im jugoslawischen Donauraum und ihre Beziehungen zu den Kulturen der mittleren und nördlichen Pannonischen Tiefebene**, *Balkanica* 5, 1974, 197–204.

1983 Tasić N., **Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita**, Novi Sad-Beograd 1983.

1984a Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan**, Beograd 1984.

1984b Tasić N., **Die Vinkovci-Kultur**, în vol. Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan**, Beograd 1984, 15–32.

1984c Tasić N., **Die Vatin-Kultur**, în vol. Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan**, Beograd 1984, 59–74.

1984d Tasić N., **Die Verbicioara-Kultur**, în vol. Tasić N. (Hrsg.), **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkan**, Beograd 1984, 83–92.

1987 Tasić N., **Äneolithische Kulturen in Ostserbien in der Zeit des Vorstosses der Steppenkultur**, în vol. D. Srejović, N. Tasić, (Hrsg.), **Hügelbestattung in der KarpatenDonau–Balkan–Zone während der äneolithischen Periode**, Beograd 1987, 13–20.

1989 Tasić N., **Der nördliche Balkan und jugoslawischer Donauraum als Vermittler der Kulturströmungen nach Mitteleuropa (Spätäneolithikum und Frühbronzezeit)**, *Praehistorica*, 15, 1989, 233–238.

1990 Tasić N., **Znacaj Paracin kulture u razboju bronzanog i starijeg gvozdenog doba centralne i južne Srbije**, *Starinar* NS 40–41, 1989–1990, 121–126.

1991 Tasić N., **Migrationsbewegungen und Periodisierung der äneolithischen Kulturen des jugoslawischen Donauraumes und Zentralbalkans**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. Symp Saarbrücken 1988. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde** 55, 1991, 265–270.

1996a Tasić N., **Das Problem der Funde von Szeremle im Bant und ihre Chronologie**, în vol. N. Tasić (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 147–162.

1996b Tasić N., **Siedlungstypen und Kulturen Serbiens, Nordwestbulgariens und Südwestrumäniens in 3. Jahrtausend v. Chr.**, în vol. L. Nikolova (ed.), **Early Bronze Age settlements patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, calibrated dates)**, RPRP 1.2–4, 1995 (1996), 339–351.

1997a Tasić N., **Enelolit i bronzano doba severoistočne Srbije**, *Arheologija Istočne Srbije* 18, 1997, 79–90.

1997b Tasić N., **Einige Fragen über die Chronologie und Genese der Brnjica-Kultur**, în vol. Uzdarje Dragoslavu Srejoviću, Beograd 1997, 287–299.

1997c Tasić N., **Niederösterreich und der jugoslawische Donauraum in der Früh- und Mittelbronzezeit**, *Starinar* NS 48, 1997, 41–52.

1998 Tasić N., **Die Entwicklung der Bronzezeit im Raum des Eisernen Tores (Đjerdap)**, în vol. *In memoriam dr. Draga Garašanin. Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin*, București 1998, 33–46.

- 2001 Tasić N., **The problem of the Belegis (Belegis–Crucești, Belegis–Bobda) culture. Genesis, duration and periodization**, în vol. F. Drașovean (red.), **Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag**, Timișoara 2001, 311–321.
- TEHOV
1980 Tehov B. V., **Tlijskij mogil'nik. (Kompleksy XVI–X v.v. do n.e.)**, Tbilisi 1980.
- TELEGIN
1977 Telegin D. Ja., **Ob absoljutnom vozraste Jamnoj kultury i nekatorye voprosy hronologii eneolita Juga Ukrainy**, SA 2, 1977, 5–19.
1991 Telegin D. Ja., **Gräberfelder des Mariupoler Typs und der Srednij Stog-Kultur in der Ukraine (mit Fundkata-log)**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. SympSaarbrücken 1988**. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 55–83.
1997 Telegin D. Ja., **Vozvraščajas' k voprosu o domestifikacii lošadi na Podneprov'e**, în vol. **Uzdarje Dragoslavu Srejoviču**, Beograd 1997, 237–243.
- TEODOR *et al.*
1994 Teodor S., Țau S., Nicu M., **Morminte din epoca bronzului descoperite la Poiana**. Raport la a XXVI-a Sesiune Națională de rapoarte privind săpăturile arheologice din 1991, Iași 15–17 Mai 1992.
1994 Teodor S., Nicu M., Țau S., **Noi morminte din epoca bronzului descoperite la Poiana-Tecuci**, MemAntiq 19, 1994, 201–212.
- TEODORESCU
1974 Teodorescu V., **Momente din istoria județului Prahova**, în vol. **Tradiții de luptă și înfăptuiri socialiste**, Ploiești, 1974, 10–18.
1994 Teodorescu V., s.v. **Boldești**, în C. Preda (coord.), **Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României**, vol. I, București 1994, 193.
- TEODORESCU *et al.*
1984 Teodorescu V., Peneș M., **Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca, jud. Prahova, oglindă a continuității milenare de viață, a unității culturale și a densității paleodemografice din zonă**, Anuarul Muzeului de Istorie Prahova, 1, 1984, 11–50.
- TERŽAN
2005 Teržan B., **Metamorphose – eine Vegetationsgottheit in der Spätbronzezeit**, în vol. B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (Hrsg.), **Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet**, UPA 121, Bonn 2005, 241–261.
- TEUFER
1999 Teufer M., **Ein Scheibenknebel aus Džarkutan (Süduzbekistan)**, ArchMitt aus Iran und Turan 31, 1999, 69–142.
- TEUTSCH
1900 Teutsch J., **Prähistorische Funde aus dem Burzenland**, MAGW 30, 1900, 189–200.
1903 Teutsch J., **Die spätneolithischen Ansiedlung mit bemalter Keramik am oberen Laufe des Altflusses**, MittPrähCommKAW 1, 1903, 365–399.
1908 Teutsch J., **Neue Funde aus Siebenbürgen**, SAGW 1907–1908, 34–35.
1937 Teutsch J., **Ein Ockergrab in Kronstadt**, MBSM 2, 1937, 88–89.
- THOMAS
1991 Thomas J., **Reading the body: Beaker funerary practice in Britain**, în P. Garwood *et al.*, **Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion**, Oxford, 1989, Oxford Univ. Committee for Archaeology, Monograph 32, 1991, 33–42.
- THRANE
1990 Thrane H., **The mycenaean fascination: a northernner's view**, în T. Bader (Hrsg.), **Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit**, RGZM Monographien 15, Mainz 1990, 165–180.
- TOČIK
1963 Točik A., **Die Nitra-Gruppe**, ArchRozhl 15.6, 1963, 716–744.
1964 Točik A., **Nález otomanskej kultúry na juhozápadnom Slovensku**, Sbornik III. Karlu Tihelkovi k päťadesiatinám Uspořádal Josef Skutil, Brno, 1963–1964, 97–105.
1964 Točik A., **Die Gräberfelder der karpätenländischen Hügelgräberkultur**, Fontes Archaeologici Pragenses 7, Praga 1964.
1979 Točik A., **Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku / und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der südwestslowakei**, Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra 1979.
1981 Točik A., **Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej**, Nitra 1981.
- TOČIK *et al.*
1971 Točik A., Vladár J., **Prehľad badania v problematike vynaja Slovenska v dobe bronzovej**, SlArch, 19.2, 1971, 365–422.
- TODOROVA
1982 Todorova H., **Die spätbronzezeitliche Siedlung aus der "Großen Inseln" bei Durankulak (Bulgarien)**, în vol. **Beiträge zum**

- bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa**, Berlin-Nitra 1982, 417–426.
- 1989 Todorova H., **Ein Korrelationsversuch zwischen Klimaänderungen und prähistorischen Angaben**. *Præhistorica*, 15, 1989, 25–28.
- 1991 Todorova H., **Die Kupferzeit Bulgariens**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche**, SympSaarbrücken 1988. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, Bonn 1991, 89–93.
- 1992a Todorova H., **Kăm problema za t.nar. "simbolični pogrebenija" ot eneolitnija nekropol Varna**, *Dobrudža* 9, 1992, 71–84.
- 1992b Todorova H., **Zur Frage der s.g. "symbolischen Bestattungen" des Kupferzeitlichen Gräberfeldes Varna I**. *Balkanica*, 23 (*Hommage à Nikola Tasić à l'occasion de ses soixantes années*), 1992, 255–263.
- 1998 Todorova H., **Der balkano-anatolische Kulturbereich vom Neolithikum bis zur Frühbronzezeit**, în vol. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.), **James Harvey Gaul. In memoriam**, Sofija 1998, 27–54.
- TODOROVIĆ**
- 1987 Todorović J., **Praistorijska nekropola na Rospici Čuprija**, *Starinar* NS 18, 1967, 193–220.
- 1977 Todorović J., **Praistorijska Karaburma II. Nekropol bronzanog doba** (Beograd, 1977).
- THOMAS**
- 2000 Thomas J., **Death, identity and the body in Neolithic Britain**, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 6.4, 2000, 653–668.
- von TOMPA**
- 1935 von Tompa F., **25 Jahre Urgeschichtsforschungen in Ungarn 1912–1936**, *BerRGK* 24–25, 1934–1935, 61–102.
- TONČEVA**
- 1981a Tončeva G., **Un habitat lacustre de l'Âge du Bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ezerovo II)**, *Dacia* NS 25, 1981, 41–62.
- 1981a Tončeva G., **Monuments sculpturaux en Bulgarie du Nord-Est de l'âge du bronze**, *StPræh* 5–6, 1981, 129–145.
- TORMA**
- 1973 Torma I., **Die Boleráz-Gruppe in Ungarn**, în vol. **Symposium Baden**, Bratislava 1973, 483–513.
- 1978 Torma I., **A balatonakali bronzkori sir**. *A Vészprem megyei muzeumok közleményei*, 13, 1978, 15–27.
- TOŠČEV**
- 1982 Toščev G. N., **Novye pamjatniki epohi pozdnej bronzy v Tatarbunarskom rajone, Odesskoj oblasti**, în vol. Vančugov V. P. (red.), **Arheologičeskie pamjatniki severno-zapadnogo Pričernomor'ja**, Kiev 1982, 110–118.
- 1984 Toščev G. N., **Ešče raz o stratigrafij Odesskogo kurgana**, în vol. **Kurgany v zonah novostroek Moldavii**, Chișinău 1984, 175–183.
- 1991 Toščev G. N., **Zapadnyj areal pamjatnikov katakomb-noj kul'tury**, în **Katakombnye kul'tury Severnogo Pričernomor'ja. Istočnik, problemy, issledovanija**, Kiev 1991, 85–100.
- 1992 Toščev G. N., **Kurgany epohi bronzy mežoz'er'ja Ialpuga i Kagula**, *Zaporož'e* 1992.
- 1993 Toščev G. N., **Pogrebenija KMK c vytjanutymi kostjakami v Krymu**, în G. N. Toščev, *et al.*, (red.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma IV. Sbornik načnyh trudov IV**, Zaporož'e 1993, 157–176.
- 1992 Toščev G. N., **Kurgany epohi bronzy mežoz'er'ja Ialpuga i Kagula**, *Zaporož'e*, 1992.
- 1995a Toščev G. N. (Ed.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma**, Zaporož'e, 1995.
- 1995b Toščev G. N., **Gruntovyi mogil'nik katakombogo vremeni na Mamai-Gore**, în G. N. Toščev (red.), **Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma V**, Zaporož'e, 1995, 32–40.
- 1998a Toščev G. N., **Pogrebenija s kostjanyimi prjazkami epohi srednej bronzy v Krymu**, în G. N. Toščev, G.I. Saharov (red.), **Problemy izučeniija Katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti (KKIO) i kul'turnoistoričeskoj obščnosti Mnogovalikovoj keramiki (KIOMK)**, Kiev 1998, 117–125.
- 1998b Toščev G. N., **Cultura Catacombilor și contactele ei în partea de vest a arealului, Thraco-Dacia** 19.1–2, 1998, 51–70.
- 2002 Toščev G. N., **Pogrebalnye komplekсы s derevjannymi konstruksijami epohi rannej bronzy Kryma**, în vol. **Severnoe Pričernomor'e: Ot eneolita k antičnosti**, Tiras-pol', 2002, 99–111.
- 2003 Toščev G. N., **Ranij period epohi bronzy Kryma**, în vol. E. Sava (red.), **Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic**, Chișinău 2003, p. 89–112.
- TRBUHOVIĆ**
- 1956 Trbuhović V., **"Gradac" u Belegišu**, *RadVojMuz* 5, 1956, 147–149.
- 1957 Trbuhović V., **Plastika Vršacko-Žuto Brdske kulturne grupe**, *Starinar* NS 7–8, 1956–1957, 133–139.
- 1963 Trbuhović V., **Jos jedan prilog proučavanju Dupljajskih kolica**, *Starinar* NS 13.1, 1962–1963, 177–179.
- 1960 Trbuhović V., **Praistoriska nekropola u Belegišu**, *Starinar* NS 11, 1960, 163–180.

- 1968 Trbuhović V., **Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji**, Beograd 1968.
- 1975 Trbuhović V., **Nekoliko napomena o nalazu is tumula Mala Gruda u Tivatskom Pol'u**, ZNM Beograd 8, 1975, 31–36.

TRIFONOV

- 1991 Trifonov V. A., **Baturinskji variant predkavkazskoj katakombnoj kultury**, in vol. **Katakombnya kultury Severnogo Pričernomorja**, Kiev 1991, 101–116.
- 1996a Trifonov V. A., **K absoljutnoj hronologii Evro-Aziatskih kul'turnyh kontaktov v epohu bronzy**, Arheologia i Radiouglerod 14C 1, 1996, 94–97.
- 1996b Trifonov V. A., **Popravki k absoljutnoj hronologii kul'tur epohi eneolita – bronzy severnogo Kavkaza**, in vol. **Meždy Aziej u Evropi, Materialy konferencii, posvjaščennoj 100-letiju so dnja pzdnenija Aleksandra Aleksandrovica Iessena**, Sank Peterburg 1996, 43–50.
- 2001 Trifonov V. A., **Popravki k absoljutnoj hronologii kul'tur epohi eneolita-srednej bronzy Kavkaza, stepnoj i leso-stepnoj zon Vostočnoj Evropy (po dannym radiouglerodnogo datirovanija)**, in vol. **Bronzovyj vek Vostočnoj Evropy: harakteristika kul'tur, hronologija i periodizacija. Materialy meždunarodnoj haucnoj konferencii "K stoletiju periodizacii V. A. Gorodcova bronzovogo veka"**, Samara 2001, 71–82.
- 2004 Trifonov V. A., **Die Majkop-Kultur und die erste Wagen in der südrussischen Steppe**, in vol. **M. Fansa, St. Burmeister (Hrsg.), Rad un Wagen. Der Ursprung einer Innovation, Wagen im Vorderen Orient und Europa**, Mainz am Rhein, 2004, 167–176.

TRIGGER

- 1990 Trigger B. G., **A history of archaeological thought**, Cambridge, 1990.
- 1991 Trigger B. G., **Post-Processual Developments in Anglo-American Archaeology**, NorwArchRw 24, 1991, 2, 65–76.

TRINKAUS

- 1984 Trinkaus M. J., **Mortuary ritual and mortuary remains**, CurrAnthr, 25.5, 1984, 674–679.

TRNKA

- 1992 Trnka G., **Neues zu den "Brotlaibidolen"**, in vol. **A. Lippert, K. Spindler (Hrsg.), Festschrift zum 50 jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck – UPA 8**, Bonn 1992, 615–622.

- 1998 Trnka G., **"Brotlaibidol" in Österreich**, Archaeologia Austriaca 66, 1998, 61–80.
- 2003 Trnka G., **Neue frühbronzezeitliche Brotlaibidolfunde in Ostösterreich**, in vol. **C. Kacsó (Hrsg.), Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten**, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, p. 483–486.

TROGMAYER

- 1963 Trogmayer O., **Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Theiss der Ungarischen Tiefebene**, AAH, 15, 1963, 85–122.
- 1965 Trogmayer O., **Über einige geschichtliche Fragen der Spätbronzezeit in der südlichen Tiefebene**, AAA 8, 1965, 69–75.
- 1974 Trogmayer O., **A Maros-vidék Bronzkorának Néhány Temetkezési Szokásáról**, MFME, 1974–1975, 317–321.
- 1975 Trogmayer O., **Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tapé**, FAH, Budapest 1975.
- 1983 Trogmayer O., **Die ethnischen Fragen der Früheisenzeit im Süden der Grossen Ungarischen Tiefebene**, Sava-ria 16, 1983, 125–127.
- 1992 Trogmayer O., **Csorvas–Belegiš–Gáva**, Balcanica 23, 1992, 351–357.
- 2001 Trogmayer O., **Kora bronzkori sírok Sándorfalva határában**, in **MFME – StudArch VII**, 2001, 177–192.

TROGMAYER *et al.*

- 1971 Trogmayer O., Szekeres L., **Prilog istoriji kasnog bronzanog doba Vojvodine**, RadVojMuz, 15–17, 1966–1968 (1971), 17–30.

TROHANI

- 1982 Trohani G., **Săpăturile arheologice din comuna Valea Argovei, jud. Călărași**, CAMNI 5, 1982, 59–63.

D. TUDOR *et al.*

- 1953 Tudor D. *et al.*, **Șantierul Corlăteni Movila II**, SCIV 4.1–2, 1953, 395–421.
- 1965 Tudor D. *et al.*, **Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei "Porțile de Fier"**, SCIV 16.2, 1965, 395–406.

E. TUDOR

- 1972 Tudor E., **Săpătura de salvare din comuna Văcărești, județul Dâmbovița – 1971**, Valachica 4, 1973, 93–107.
- 1973 Tudor E., **Un mormânt de la începutul epocii bronzului descoperit la Răcăciuni (jud. Bacău)**, SCIV 24.2, 1973, 283–289.
- 1982a Tudor E., **Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Süd-rumänien**, Dacia NS 26, 1982, 59–75.

- 1982b Tudor E., **Cu privire la unele sincronisme culturale în perioada târzie a Bronzului românesc**, THD 3, 1982, 94–100.

E. TUDOR *et al.*

- 1977 Tudor E., Chicideanu I., **Săpăturile arheologice de la Brătești de Sus, județul Dâmbovița**, Valachica, 9, 1977, 119–151.

TÜNDE

- 1999 Tünde H., **Contribution to the study of hungarian amber-finds**, Savaria 24, 1999, 277–289.

TURECKIJ

- 2004 Tureckij M., **Wagengräber der grubengranzeitlichen Kulturen im Steppengebiet Osteuropa**, în vol. M. Fansa, St. Burmeister (Hrsg.), **Rad un Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vordenen Orient und Europa**, Mainz am Rhein, 2004, 191–200.

TZVEK

- 1993 Tzvek O. V., **Religiijni yjavlennja naseleennja Tripillja**, Arheologija Kiev, 3, 1993, 74–91.

ȚĂRANU

- 1975 Țăranu D., **Morminte de incinerare din epoca bronzului (Bechet, jud. Dolj)**, SCIVA 26.4, 1975, 567–570.

UCKO

- 1969 Ucko P. J., **Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains**, World Archaeology, 1.2, 1969, 262–280.

UDRESCU

- 1974 Udrescu T., **Descoperiri arheologice în jumătatea sudică a Moldovei cu privire la cultura Noua**, Carpica 6, 1973–1974, 17–42.

UGDE

- 1939 Ugde H., **Bronzezeitliche Kulturgruppen im mittlere Elbegebiet**, Lepzig 1939.

ULANICI

- 1982 Ulanici A., **Săpăturile de la Valea Iașului, jud. Argeș**, CAMNI, 5, 1982, p.37–42.
1984 Ulanici A., **Săpăturile arheologice de la Săndulița, com. Sărulești, jud. Călărași**, CAMNI, 7, 1984, 113–116.

ULLRICH

- 1991 Ullrich A., **Totenriten und Bestattung im Paläolithikum**, în vol. F. Horst, H. Keiling (Hrsg.), **Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit**, Berlin 1991, 23–34.

URBAIN

- 1989 Urbain J.-D., **L'Archipel des morts**, Paris 1989.

M. URSACHI

- 1969 Ursachi M., **Necropola din epoca bronzului de la Săbăoani, Carpica**, 2, 1969, 35–48.

V. URSACHI

- 1968 Ursachi V., **Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman, Carpica**, 1, 1968, 111–188.
2001 Ursachi V., **Cercetările arheologice de la Tămășeni - "La siliște", jud. Neamț**, în MemAntiq 22, 2001, 219–289.

URSULESCU

- 1982 Ursulescu N., **Comunicare la al XI-lea. Colocviu al Secției de Preistorie**, Inst. de Arheologie, București, dec. 1982.
1987 Ursulescu N., **Contribuția cercetărilor arheologice din județul Suceava la cunoașterea neoliticului din Moldova**, Suceava, 13–14, 1986–1987, 69–74.
1994a Ursulescu N., **Tumuli et incinération dans le Bronze thrace sur le territoire de la Moldavie**, în Roman P., Alexianu M., **Relations thraco-illyro-helléniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (à participation internationale) Băile Herculane (14–19 Septembre 1992)**, București, 1994, 141–146.
1994b Ursulescu N., **Apariția înmormântărilor tumulare și a incinerății la est de Carpați**, MemAntiq 19, 1994, 193–199.
1997 Ursulescu N., **Les commencements de l'utilisation du rite de l'incinération dans le monde proto-thrace du nord de la Moldavie**, în vol. P. Roman (ed.), **The thracian world at the crossroads of civilizations I, Proceedings of the 7th IntCongr. of Thracology**, București 1997, 447–464.

URSULESCU *et al.*

- 1986 Ursulescu N., Șadurschi P., **Săpăturile din 1985 din necropola tumulară de la Prăjeni**, Hierasus, 6, 1986, 15–23.
1987 Ursulescu N., Popovici M., **Contribuții la cunoașterea ritului funerar din bronzul mijlociu în nordul Moldovei**, SCIVA 38.1, 1987, 72–76.
1988 Ursulescu N., Șadurschi P., **Mormintele de inhumație, de tip Costișa, descoperite la Prăjeni**, SCIVA 39.1, 1988, 45–52.
1992 Ursulescu N., Șadurschi P., **Contribuție la cunoașterea legăturilor dintre bazinul superior al Tisei și spațiul est-carpatic la începutul Hallstattului**, SympThrac, 9, 1992, 122–123.

UZELAC

- 1996 Uzelac J., **Bronze age in the south of the yugoslavian Banat. History and the present state of research.**, în vol. N. Tasic (ed.), **The Yugoslav Danube and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C.**, Beograd-Vršac 1996, 23–42.

VAJSOV

- 1993 Vajsov I., **Die frühesten Metalldolche Südost- und Mitteleuropas**, PZ 68.1, 1993, 103–145.

VANČUGOV

- 1996 Vančugov V. P., **Das Ende der Bronzezeit im nördlichen Schwarzmeergebiet**, Eurasia Antiqua 2, 1996, 287–309.

VAN DEN BOOM

- 1999 Van den Boom H., **Keramik als Bedeutungsträger**, în vol. *Materialy z konferencji Gdansk 7–8 maja 1999 roku*, Gdansk 1999, 123–134.

VAN GENNEP

- 1996 Van Gennep A., **Riturile de trecere** (Iași 1996).

VANGORODSKAJA *et al.*

- 1991 Vangorodskaja O. G., Sanžarov S. N., **Pogrebenja Doneckoj katakombnoj kultury Nikolaevskogo mogilnika s ukrasenijami**, în vol. *Katakombnaya kultury Severno-go Pričernomorja*, Kiev 1991, 214–234.

VARZARI *et al.*

- 2003 Varzari A., Pežemskij D., **Paleoantropologičeskij material iz pozdnetripol'skogo kompleksa Tătărăuka Nouă XV**, în vol. E. Sava (red.), **Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic**, Chișinău 2003, 81–88.

M. VASIĆ

- 1902 Vasić M., **La nécropole de Klicevac**, RevArch 40, 1902, 172–190.
- 1910 Vasić M., **Žuto Brdo. Prilezi za poźnavanje kulture gvozdenog doba u Dubavskoj Dolini**, Starinar 5, 1910, 1–207.
- 1914 Vasić M., **Žuto Brdo prilozi za poźnavanje kulture gvozdenoga doba u Dunavskoj dolini**, Starinar 6, 1911 (1914), 1–93.
- 1955 Vasić M., **Kličevaska nekropola**, Starinar NS 3–4, 1952–1953 (1955), 1–16.

R. VASIĆ

- 1982 Vasić R., **Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien**, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), **Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.**, PAS 1, 1982, 267–285.
- 2003 Vasić R. (red.), **Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba**, Čačak, 2003.

VASIL'EV *et al.*

- 1994 Vasil'ev I. B., Kuznecov P. F., Semenova A. P., **Potapovskij kurganyj mogil'nik indoiranskih plemen na Volge**, Samara 1994.

VASILIEV

- 1980 Vasilev V., **Sciții agatârși pe teritoriul României**, Cluj, 1980.

VASILIEV *et al.*

- 1967 Vasilev V., Sereș A., **Materiale arheologice de pe teritoriul comunei Crizbav**, AMN, 4, 1967, 425–429.
- 1973 Vasilev V., Badea A., Man I., **Două noi morminte scitice descoperite la Teiuș**, Sargetia, 10, 1973, 27–43.

VASILIU

- 1995a Vasiliu I., **Cercetări arheologice în Delta Dunării. Mormintele cu ocră de la Chilia Veche**, Peuce 11, 1995, 49–87.
- 1995b Vasiliu I., **Mormintele cu ocră de la Luncavița, Movila Mocuța**, Peuce 11, 1995, 89–115.
- 1995c Vasiliu I., **Noi informații privind epoca bronzului în nordul Dobrogei. Movelele funerare de la Luncavița, punctul „Drumul vacilor”**, Peuce 11, 1995, 117–139.
- 1995d Vasiliu I., **Date noi privind înmormântările cu ocră din Dobrogea. Movelele funerare de la Mihai Bravu**, Peuce 11, 1995, 141–175.

VATAVU

- 1972 Vatavu M., **Mormântul Noua de la Popricani**, Carpica, 5, 1972, 95–97.

VICZE

- 1993 Vicze M., **Die Bestattungen der Vatia-Kultur**, în vol. **Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss**, Frankfurt a.M. 1993, 92–95.

VIDEIKO

- 1994 Videiko M. Y., **Tripolye – “Pastoral” contacts. Facts and character of the interactions: 4800–3200 BC**, Baltic-Pontic Studies 2, 1994, 5–28.
- 1999 Videiko M. Y., **Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye Culture**, în vol. **The foundations of Radiocarbon Chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC**, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 34–71.

VINOGRADOV *et al.*

- 1988 Vinogradov V. B., Hasegl'kov B. M., **Bel'tinskij mogil'nik epohi bronzы (materialy raskopok 1978, 1980 gg.)**, în vol. **Pogrebal'nyj obrjad drevnego i srednevekovogo naselenija severnogo Kavkaza**, Ordžonikidze 1988, 78–98.

VINSKI-GASPARINI

- 1973 Vinsky-Gasparini K., **Kultura polja sa zarama u severnoj Hrvatskoj**, Zadar 1973.
- 1983 Vinsky-Gasparini K., **Sredne bronzano doba Savsko-Dravskog medurečja i Bosanske posavine**, în *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja*, vol. IV, Sarajevo 1983, 493–503.

VIZDAL

- 1972 Vizda J., **Erste bildliche Darstellung einer zweirädrigen Wagens vom Ende der mittleren Bronzezeit**, *SArch*, 20.1, 1973, 223–231.

VLADÁR

- 1973 Vladár J., **Osteuropäische und mediterane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit**, *SlArch*, 21.2, 1973, 253–357.
- 1977 Vladár J., **Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer**, *SlArch* 25.2, 1977, 371–430.
- 1989 Vladár J., **Das Spätäneolithikum und die früheste Bronzezeit im nördlichen Karpatenbecken. Ihre historische Bedeutung für die Entwicklung im eigentlichen Mitteleuropa**, *Praehistorica*, 15, 1989, 223–225.

VLADÁR *et al.*

- 1999 Vladár J., Romsauer P., **Zur Problematik der Aunjetitzer Kultur in der Slowakei**, în J. Batora, J. Peska (Hrsg.), **Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei**, Nitra 1999, 127–136.

VLASSA

- 1965 Vlassa N., **Cercetări arheologice în regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj**, *AMN* 2, 1965, 19–38.

VLASSA *et al.*

- 1966 Vlassa N., Rusu M., Protase D., Horedt K., **Săpăturile arheologice de la Iernut**, *AMN*, 3, 1966, 399–410.
- 1986 Vlassa N., Takacs M. Lazarovici Gh., **Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie**, *AMN* 22–2, 1985–1986, 59–78
- 1987a Vlassa N., Kalmar Z., **Descoperiri din etapa târzie a cuprului și din epoca bronzului de la Bernadea**, *SympThrac*, 5, 1987, 154–155.
- 1987b Vlassa N., Takacs M., Lazarovici Gh., **Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der spätneolithischen Periode**, Srejić *et al.* 1987, 107–119.

VOIGT

- 1963 Voigt T., **Zur Problematik der spätneolithischen Brandbestattungen in Mitteleuropa**, *Jahresschr. Halle*, 47, 1963, 181–242.

VOSTEEN

- 1998 Vosteen M. U., **Zum Gebrauch der ältesten Wagen in Mitteleuropa, in Tradition und Innovation, in Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm**, Rahden, 1998, 107–118.
- 1999 Vosteen M. U., **Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde**, Rahden 1999.

VRANIĆ

- 1991 Vranić S., **A grave from the Early Bronze Age found at Sljunkara near Zemun**, *Starinar* NS 42, 1991, 19–26.

VUKMANOVIĆ *et al.*

- 1984 Vukmanović M., Popović P., **Livade, Mala Verbica. Izvestaj o sondajnim iskopavanijima u 1980 godini**, *Der-dapske Sveske* 2, 1984, 85–91.
- 1995 Vukmanović M., Radojčić N., **Katalog metala II**, Beograd 1995.
- 1996 Vukmanović M., Popović P., **Predmeti kultne namene na nalazistima bronzanog doba na Đerdapu**, *ZNMB* 16.1, 1996, 89–94.

VULIĆ

- 1930 Vulić N., **L'idole de Klicevac et les idoles semblables**, în J. Kostrzewski (ed.), **Księga Pamiatkowa**, Biblioteka Prehistoryczna 1, Warszawa 1930, 120–122.

A. VULPE

- 1959 Vulpe A., **Depozitul de la Tufa și topoarele cu ceafa cilindrică**, *SCIV* 10.2, 1959, 265–276.
- 1961 Vulpe A., **K voprosu o periodizacij bronzovo veka o Moldove**, *Dacia* NS 6, 1961, 105–122.
- 1964 Vulpe A., **Cu privire la unele topoare de aramă și bronz din Moldova**, *ArhMold*, 2–3, 1964, 127–141.
- 1970 Vulpe A., **Die Äxte und Beile in Rumänien**, *PBF* IX.2 (München 1970).
- 1971 Vulpe A., **Cu privire la sistemul cronologic al lui B. Hänsel pentru epoca mijlocie a bronzului**, *SCIV* 22.2, 1971, 301–312.
- 1974 Vulpe A., **Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în România**, *Revista de Istorie*, 27.2, 1974, 243–255.
- 1975a Vulpe A., **Die Äxte und Beile in Rumänien**, *PBF* IX. 5 (München 1975).

- 1975b Vulpe A., **Einige Bemerkungen über die mittlere und die späte Bronzezeit im Norden Rumäniens**, *Dacia* NS, 19, 1975, 69–76.
- 1977 Vulpe A., **Kritische Anmerkungen zu den karpatenländischen Kulturzeugnissen der Altbronzezeit**, *Jahresbericht des Institut für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M.* 1977, 101–111.
- 1981 Vulpe A., **Zur Frühbronzezeit in Mittelrumänien**, in Lorenz H. (Hrsg.) *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*, Mainz, 1981, 489–498.
- 1982 Vulpe A., **Beitrag zu den bronzezeitlichen Kulturbeziehungen zwischen Rumänien und Griechenland**, *PAS* 1, 1982, 321–328.
- 1991 Vulpe A., **Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im Unteren Donau**, *Starinar* NS, 40–41, 1989–1990 (1991), 105–111.
- 1995a Vulpe A., **Zur Deutung und Datierung des Hügels von Susani im Banat**, in B. Schmid-Sikimic, Ph. Della Casa (Hrsg.), *Trans Europam. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai. Festschrift Margarita Primas*, *Antiquitas* 34, 1995, 81–87.
- 1995b Vulpe A., **Cultura Costișa**, in vol. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *Comori ale epocii bronzului din România*, București 1995, 163–164.
- 1996 Vulpe A., **Spațiul egeo-anatolian și Europa sud-estică în lumina unei revizuirii a cronologiei epocii bronzului**, *MSȘIA seria IV* 21, 1996, 33–47.
- 1997a Vulpe A., **Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România**, in V. Nistor D. Zaharia (coord.), *Timpul istoriei I. Memorie și patrimoniu*, București f. a., 37–49.
- 1997b Vulpe A., **Tezaurul de la Pârșinari. O nouă prezentare**, *CCDJ* 15, 1997, 265–301.
- 1998 Vulpe A., **Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România**, in vol. M. Ciho *et al.* (coord.), *Timpul istoriei I. Memorie și patrimoniu. In onorem Ligiae Bârzu*, București 1998, 37–50.
- 2001a Vulpe A., **The Aegean-Anatolian and south-eastern Europe in the light of a revision of the Bronze Age chronology**, in C. Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Baia Mare 2001, 9–21.
- 2001b Vulpe A., **Considerations upon the beginning and the evolution of the Early Bronze Age in Romania**, in vol. *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, *Internationale Archäologie – Studia honoraria* – 12, 2001, 419–426.
- A. VULPE *et al.*
- 1981 Vulpe A., Drâmbocianu V., **Cercetări arheologice în raza comunei Năeni (Buzău)**, *SCIVA* 32.2, 1981, 171–193.
- 1985 Vulpe A. Mihăilescu-Bârba V., **Der Goldschatz von Rădeni, Jud. Neamț in der Westmoldau, Rumänien**, *PZ* 60.1, 1985, 47–69.
- R. VULPE
- 1952 Vulpe R., **Șantierul Poiana**, *SCIV* 3, 1952, 191–230.
- R. VULPE *et al.*
- 1924 Vulpe R., Vulpe E., **Les fouilles de Tinosul**, *Dacia* 1, 1924, 166–223.
- 1950 Vulpe R. *et al.*, **Evoluția așezărilor omenesti în Moldova de Jos. Raport sumar despre activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1949**, *SCIV* 1.1, 1950, 45–52.
- 1951a Vulpe R. *et al.*, **Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1950**, *SCIV* 2.1, 1951, 177–216.
- 1951b Vulpe R. *et al.*, **Cercetările arheologice de la Șuletea și Bârlălești-Murgeni**, *SCIV* 2.1, 1951, 217–228.
- 1952 Vulpe R. *et al.*, **Șantierul Poiana**, *SCIV* 3, 1952,
- 1953 Vulpe R. *et al.*, **Șantierul Corlăteni**, *SCIV* 4.1–2, 1953, 394–415.
- WARDLE
- 1980 Wardle K. A., **Excavations at Assiros 1975–9. A settlement site in central Macedonia and its significance for the prehistory of south-east Europe**, *BSA*, 75, 1980, 229–265.
- 1989 Wardle K. A., **Excavations at Assiros tumba 1988. A preliminary report**, *BSA*, 84, 1989, 447–463.
- WARREN
- 1996 Warren P., **The Aegean and the limits of Radiocarbon dating**, in vol. Klavs Randsborg (ed.), *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.*, København 1996, 283–290.
- WARREN *et al.*
- 1989 Warren P., Hankey V., **Aegean Bronze Age Chronology**, Bristol 1989.
- WATERBOLK
- 1988 Waterbolk H. T., **C14-Datierung von Gomolava**, in vol. N. Tasić, J. Petrović (Hrsg.), *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad 1988, 117–121.

WECHLER

- 1994 Wechler K.-P., **Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni-Kultur aufgrund von 14C-Datierung**, ZfA 28, 1994, 7–21.

WEISS

- 1983 Weiss G., **Zur Archäologie des Todes**, MAGW, 113, 1983, 27–32.

WEIßHAAR

- 1982 Weißhaar H.-J., **Varna und die ägäische Bronzezeit**, ArchKorr 12.3, 1982, 321–329

WELS-WEYRAUCH

- 1979 Wels-Weyrauch U., **Zu hügelgräberzeitlichen Bestattungssitten auf der Schwäbischen Alb**, Jahresbericht des Institut für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M. 1978–1979, 45–126.

J. WERNER

- 1952 Werner J., **Mykene-Siebenbürgen-Skandinavien**, în vol. Atti del I CongUISPP Firenze 1950, Firenze 1952, 293–308.

W. WERNER

- 1987 Werner W. W., **Klappschemel der Bronzezeit**, Germania 65.1, 1987, 29–65.

WILHELMI

- 1974 Wilhelmi K., **Siedlungs- und Bestattungsplätze der Bronze- und Eisenzeit bei Telgite, Kr. Münster**, ArchKorr, 4.3, 1974, 213–222.

WILKE

- 1908 Wilke G., **Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiet; Ein Beitrag zum Arierproblem**, MAGW 38.8/3, 1908, 136–177.

WILLVONSEDER

- 1937 Willvonseder K., **Die mittlere Bronzezeit in Österreich**, Wien-Leipzig 1937.

WINIGER

- 1999 Winiger J., **Rohstoff, Form und Funktion. Fünf Studien zum Neolithikum Mitteleuropas**, BARIntSer 771, Oxford 1999.

WINKLER *et al.*

- 1983 Winkler J. *et al.*, **Cercetări arheologice în aşezarea romană de la Mediaş – “Gura câmpului” (jud. Sibiu)**, Apulum, 21, 1983, 121–156.

WIŚLAŃSKI

- 1966 Wiślański T., **Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.

- 1970 Wiślański T., **The Globular Amphora culture**, în vol. T. Wiślański (red.), **The Neolithic in Poland**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, p. 178–231.

- 1991 Wiślański T., **Zum Ursprung der polnischer Gruppen der Trichterbecherkultur**, în vol. J. Lichardus (Hrsg.), **Die Kupferzeit als historische Epoche. Symp Saarbrücken 1988**. Teil I, Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde 55, 1991, 477–482.

WŁODARCZAK

- 1998a Włodarczak P., **Chronologia absolutna grupy Krakowsko-Sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej nad postawie danych z cementarzyska w Zernikach Górnych**, SprawArch 50, 1998, 31–54.
- 1998b Włodarczak P., **Groby kultury mierzaniowskiej oraz kultury trzcinieckiej z Zernik Górnych**, în A. Koško, J. Czebreszuka (ed.), **“Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces ?**, Poznań 1998, 161–177.

WŁODARCZAK *et al.*

- 1998 Włodarczak P., Kowalewska-Marszałek H., **Datowanie bezwzględne zespołu kultury pucharów dzwonowatych z Sandomierz**, SprawArch 50, 1998, 55–82.

WOSINSKY

- 1904 Wosinsky M., **Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit**, Berlin 1904.

WYSOCKI *et al.*

- 2000 Wysocki M., Whittle A., **Diversity, lifestyle and rites: new biological and archaeological evidence from British Earlier Neolithic mortuary assemblages**, Antiquity 74, 285, 2000, 591–601.

E. ZAHARIA

- 1959 Zaharia E., **Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen**, Dacia NS, 3, 1959, 139–176.
- 1963 Zaharia E., **Das Gräberfeld von Balinteşti-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau**, Dacia NS, 7, 1963, 139–176.
- 1973 Zaharia E., **Staţiunea arheologică de la Sărata Monteoru**, StCercet de Istorie buzoiană (Mousaios), 1, 1973, 17–29.
- 1987 Zaharia E., **La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru**, Dacia NS, 31.1–2, 1987, 21–49.
- 1990 Zaharia E., **La culture de Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)**, Dacia NS, 34, 1990, 23–51.

- 1991 Zaharia E., **La culture de Monteoru. La IIIe étape Mlc2. Les fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)**, Dacia NS, 35, 1991, 61–91.
- 1995a Zaharia E., **Cultura Ciomortan**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 151–153.
- 1995b Zaharia E., **Cultura Monteoru**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 188–205.
- 1995c Zaharia E., **Cultura Zăbala**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 285–287.
- 1995d Zaharia E., **Cultura Zimnicea-Plovdiv**, în M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), **Comori ale epocii bronzului din România**, București 1995, 288–292.
- 1999 Zaharia E., **Brandgräber der Übergangsperiode zur Bronzezeit aus Bratei (Jud. Sibiu)**, în N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), **Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt**, Rahden 1999, 53–58.

E. ZAHARIA *et al.*

- 1951 Zaharia E., Alexandrescu A. D., **Săpăturile arheologice de la Sărata Monteoru**, în **campania anului 1950**, SCIV 2.1, 1951, 159–168.
- 2001 Zaharia E., Bârzu L., **Sărata Monteoru. Săpăturile arheologice din Poiana Scorușului din 1952 și 1954**, Materiale Serie Nouă 1, 1999 (2001), 41–58.

Em. ZAHARIA *et al.*

- 1962 Zaharia Em., Zaharia N., **Sondajul de salvare de la Probota**, Materiale 8, 1962, 599–601.

N. ZAHARIA

- 1955 Zaharia N., **Cercetările de suprafață efectuate în Moldova în cursul anului 1954**, SCIV 6.3–4, 1955, 897–912.

N. ZAHARIA *et al.*

- 1970 Zaharia N., Petrescu-Dâmbovița M., Zaharia Em., **Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea**, București, 1970.

ZALOTAY

- 1957 Zalotay E., **Kelebiai Bronzkori temető**, Régészeti Füzetek 6, 1957.

ŽDANOVIĆ

- 1988 Ždanović G. B., **Bronzovyy vek Uralo-Kazakstanskikh stepej**, Sverdlovsk 1988.

ZERAVICA

- 1993 Zeravica Z., **Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina**, PBF 9.18, Stuttgart 1993.

ZIN'KOVSKIJ *et al.*

- 1987 Zin'kovskij K. V., Petrenko V. G., **Pogrebenija s ohroj v usatovskih mogil'nikah**, SovArh 4, 1987, 29–39.

ZIRRA

- 1960 Zirra V., **Kultura pogrebeni s ochroi v zakarpatskich oblasti RNR, MIA**, Kișinev 1960, 97–127.

ZOTOVIĆ

- 1990 Zotović M., **Istraživanja praistorijskih humki u dolini Poblacnice u geneza ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji**, Starinar NS 40.4, 1989–1990, 77–80.

ZUBROW

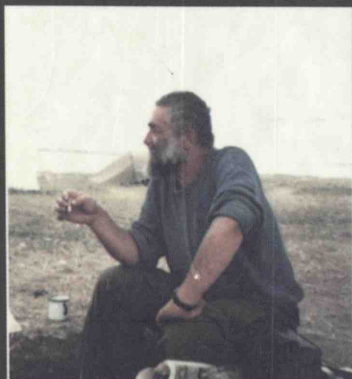
- 1980 Zubrow E. B. W., **International Trends in Theoretical Archaeology**, NorwArchRew 13, 1980, 1, 14–23.

ZUROWSKI

- 1930 Zurowski J., **Neue Ergebnisse der neolithischen Forschung im südwestpolnische Lößgebiet**, PZ 21.1–2, 1930, 3–20.

B.C.U. „M. EMINESCU” IAȘI

2011/788

De-a lungul vremii, epoca bronzului de la Dunărea Mijlocie și Inferioară a constituit unul dintre obiectivele predilecte ale cercetării arheologice din statele riverane, astfel că prin nenumăratele săpături efectuate a fost constituită o documentare remarcabil de bogată. Avem astăzi la dispoziție stațiuni de dimensiuni apreciabile, unele dintre ele bine cercetate, cu importante observații de ordin stratigrafic, cu un material arheologic ce a pus și continuă să pună la grea încercare pasionații epocii. Informațiilor privind habitatul li s-a adăugat un număr

impresionant de descoperiri mortuare, între care un loc cu totul special îl ocupă mai multe cimitire întinse, cu numeroase înmormântări. De-a lungul aceleiași vremi, rezultatele săpăturilor au constituit baza de la care au pornit studii având ca scop, alături de ordonarea datelor, încercarea de interpretare. Dar discursul a fost, aproape de fiecare dată, bazat aproape numai pe datele obținute din așezări, fie că era vorba, cel mai adesea, de studii tipologice, fie că materialele arheologice, o dată ordonate tipologic, erau apoi discutate stratigrafic și chorologic. Studiul fenomenului mortuar a fost oarecum vitregit în contextul de ansamblu al interpretărilor, din varii cauze. Dintre acestea, lăsând la o parte pe cele strict obiective, ținând de stadiul documentării, se remarcă lipsa unei viziuni coerente asupra obiceiurilor funerare, ceea ce a dus aproape obligatoriu la o multitudine de interpretări, multe cu totul discutabile. Pe măsura sporirii informațiilor privind înmormântările unei grupe sau ale alteia, devenea tot mai evidentă nevoia unui studiu de ansamblu al fenomenului mortuar al epocii bronzului care, depășind faza strict descriptivă, să pășească, pe baza examinării a variabilității acestuia, la o explicare de structură.

ISBN 978-973-27-2047-9

9 789732 720462